

T.C.
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ORTA ÖĞRETİM SOSYAL ALANLAR
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ PROGRAMI DOKTORA TEZİ

Joldasbay Turlıbayev

RAYIMBEK BATIR

(Dil İncelemesi, Sözlük; Harf Çevirimi, Türkiye Türkçesine Aktarımı)

1. CİLT

Hazırlayan:

MEHMET HAZAR

Danışman:

Yard. Doç. Dr. RIZA GÜL

Diyarbakır, 2005

T.C.
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ORTA ÖĞRETİM SOSYAL ALANLAR
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ PROGRAMI DOKTORA TEZİ

Joldasbay Turlıbayev

RAYIMBEK BATIR

(Harf Çevirimi, Türkiye Türkçesine Aktarımı, Fotokopi)

2. CİLT

Hazırlayan:

MEHMET HAZAR

Danışman:

Yard. Doç. Dr. RIZA GÜL

Diyarbakır, 2005

TÜRKÇE ÖZET

Bugün Kazakların çoğunluğu Kazakistan Cumhuriyetinde yaşamaktadır. Çinde, yeni bağımsız olan Türk cumhuriyetlerinde ve Türkiyede yoğun olarak İstanbul'un Zeytinburnu semtinde yaşamaktadırlar.

Kazakistanın nüfus sayısı yaklaşık onaltı milyondur. Kiril alfabesi kullanılmaktadır. Devlet memurluğu sınavlarında Kazakça sınavını geçmek ön şarttır. Kazakça; Kırgızca ve Tatarca gibi Türk lehçeleri Kıpçak Türkçesi grubu içerisinde yer alır. Bu lehçelerin dil özellikleri bir birine yakındır.

Yüzde 47'si Müslüman, yüzde 44'ü Ortadoks, yüzde ikisi Protestan, diğerleri de yüzde yedidir. Kişi başına olan yıllık gelir 1999 yılı verilerine göre 1077 dolardır. Tahminen ihracat on milyon dolar, ithalat ise yedi buçuk milyon dolardır. Para birimi Tenge (11 Nisan 2001'de 1\$=145,58 Tenge)'dir. 10 Aralık 1997'den itibaren başkent Akmola-Astana'dır. Yüz ölçümü 2724900 km²'dir. Başlıca şehirleri; Almatı, Karaganda, Çimkent, Semipalatinsk, Pavlodar, Petropavlovsk, Cambul, Türkistan'dır. Limanları; Aktav (Şevçenko), Atırav (Guryev), Öskeman (Ust-Kamenogorsk), Pavlodar, Semey'dir.

Türkiye Türkçesi: Kazak Türkçesi Sesbilgisi Karşılaştırılması

1. ş: s; Başta: Şeytan, saytan ; İçte: Yaşa-, jasa- ; Sonda: Aş, as. 2. ç: ş; Başta: Çadır, şatır; İçte: Açık, aşıq; Sonda: Ağaç, ağaş. 3. #y: #j; Başta: Yıl, jıl ; yine, jaña ; yukarı, joğarı. 4. #g: #k; Başta: Gir-, kir- ; göz, köz ; gülme-, külme-. 5. #d: #t; Başta: Dil, til ; diri, tiri ; dört, tört ; dirsek, tisek. 6. Vğ: Vw; Sonda: Ağır, awır ; bağ, baw ; dağ, taw. 7. v, (#Ø): b, (/p/); Başta: Var-, bar- ; ol, bol- 'olmak'. İçte: Kavuş-, qabıs-. 8. VpV: VbV; İçte: ipi, jibi ; sapı, sabı; tepiş-, tebis- ; tepe, töbe. 9. f: p ~ (#b); Başta: Fakir, paqır; İçte: Kefil, kepil. 10. Ø: ğ <Ayın ('); Başta: Acaip, ğaşap; âşık, ğaşıq ; ibret, ğıprat. 11. h: Ø; Başta: Hafız, abız. İçte: Mühür, mör. Sonda: Allah, Ala. 12. h: q; Başta: Hacet, qajetİçte: Ahir, aqır. 13. VkV: VgV; İçte: Bükül-, бүgil-. 14. Vğ/: Vy; İçte: Eğil-, iyil-. 15. #b: #m; Başta: Ben, men. 16. #ØI: #jI; Başta: İlik, jilik. 17. #g: #k: Gel-, kel-. 18. -rk-, -lk-: /rIk/, /lIk/; İçte I türemesi: Berk, berik. 19. Ünsüz uyumu Türkiye Türkçesine göre daha gelişmiştir. Daha çok örnek için tablo 11'e bakınız. DLNM diye formüle edildi: D (n, t, d): V, ötümlü ünsüzden sonra n; balayı: balanı 'çocuğu'. Ötümsüz ünsüzden sonra t; Kazaklar: Qazaqtar. l, m, n, ñ, r, w, y, z'den sonra d; adamlar: adamdar. L (l, t, d): V, r, w, y'den sonra l; ustalar: ustalar, bağlı: baylawlı. Ötümsüzlerden sonra t; Kazaklar: Qazaqtar. l, m, n, ñ, z'den sonra d; admalar: adamdar. M (m, p, b): V, l,r, v, y; yaramaz: jaramas, doğma-: tuwma-. Ötümsüzlerden sonra p: açma-: aşpa-. m, n, ñ, z'den sonra b: görünme-: körinbe-.

Rusça kelimeler orijinal imlâsıyla yazıldığı için çok az Rusça kelime Kazak Türkçesine girmiştir. Daha çok Arapça, Farsça ve Moğolca kelimeler ödünçlenmiştir. Türk

dilinin bu lehçesi ortak kültürel çalışmalar yapılmazsa kendi mecrasında gelişmeye devam edecektir. Ortak alfabe ve dil söylemleri gerçekleşmeyecektir.

Bu çalışmada çağdaş bir metin incelenerek fonetik ve morfolojik inceleme yapıldı. Metin ortak Türk alfabesi esas alınarak Latin alfabesine çevirildi. Sonra bu çeviri yazılı metin Türkiye Türkçesine aktarıldı. Eserin sözlüğü de hazırlandı. Bu sözlük hem referanslı hem de gerekli yerlerde tarihi ve çağdaş mukayeselidir.

ABSTRACT

Today the majority of Kazakhs live in the Republic of Kazakhstan. They live also in China, new independent Turkish republics and, densely, in the district of Zeytinburnu belonging to İstanbul, in Turkey.

The population of Kazakhstan is approximately 16 millions. The official language of the country is Kazakh language and Russian. It is a prerequisite to pass Kazakh language exam for being a government official. The Turkish dialects, viz. Kazakh, Kirghiz and Tatar languages, are involved in the group of Kıpçak Turkish.

% 42 of its population is Muslim, % 44 Orthodox, % 2 Protestant and % 7 the rest. Too the economical data in 1999, the annual income per each person is 1077 dollars. The export is approximately 10 million dollars and the import 7,5 million dollars. Money in currency is Tenge (April 11, 2001, 1\$=145,58 Tenge). For December 10, 1997, the capital city has been Akmola-Astana. The square measure of the country is 2724900 km². The cardinal cities are Almatı, Karaganda, Çimkent, Semipalatinsk, Pavlodar, Petropavlovsk, Cambul, Türkistan. The harbors are Aktav (Şevçenko), Atrav (Guryev), Öskeman (Ust-Kamenogorsk), Pavlodar, Semey.

Phonetical Comparison Between Turkey's Turkish And Kazakh Turkish:

1. ş: s; At the beginning: Şeytan, saytan ; Inside: Yaşa-, *jasa-* ; At the end: Aş, *as*. 2. ç: ş; At the beginning: Çadır, *şatır*; İçte: Açık, *aşıq*; At the end: Ağaç, *ağaç*. 3. #y: #j; At the beginning: Yıl, *jil* ; yine, *jaña* ; yukarı, *joğarı*. 4. #g: #k; At the beginning: Gir-, *kir-* ; göz, *köz*; gülme-, *külme-*. 5. #d: #t; At the beginning: Dil, *til* ; diri, *tiri* ; dört, *tört* ; dirsek, *tirsek*. 6. Vğ: Vw; At the end: Ağır, *awır* ; bağ, *baw* ; dağ, *taw*. 7. v, (#Ø): b, (/p/); At the beginning: Var-, *bar-* ; ol, *bol-* ‘olmak’. İçte: Kavuş-, *qabıs-*. 8. VpV: VbV; Inside: ipi, *jibi* ; sapı, *sabı*; tepiş-, *tebis-* ; tepe, *töbe*. 9. f: p ~ (#b); At the beginning: Fakir, *paqır*; İçte: Kefil, *kepil*. 10. Ø: ğ <Ayın (‘); At the beginning: Acaip, *ğaşap*; âşık, *ğasıq* ; ibret, *ğıprat*. 11. h: Ø; At the beginning: Hafız, *abız*. Inside: Mühür, *mör*. At the end: Allah, *Ala*. 12. h: q; At the beginning: Hacet, *qajet* Inside: Ahir, *aqır*. 13. VkV: VgV; Inside: Bükül-, *bügil-*. 14. Vğ/: Vy; İçte: Eğil-, *iyil-*. 15. #b: #m; At the beginning: Ben, *men*. 16. #ØI: #jI: Başta: İlik, *jilik*. 17. #g: #k: Gel-, *kel-*. 18. -rk-, -lk-: /rIk/, /lIk/; Inside I (ı, i) derivation: Berk, *berik*, 19. In contrast to Turkey's Turkish, the unvoiced consonant is more developed. For more examples, see table 11. It is formulated as DLNM: D (d, n, t): V “vocal”, a after the voiced K “consonante” balayı: *balanı* ‘çocuğu’. T (t) after the unvoiced K; Kazaklar: *Qazaqtar*. D (d) after l, m, n, ñ, r, w, y, z; adamlar: *adamdar*. L (l, t, d): L (l) after V, r, w, y; ustalar: *ustalar*, bağlı: *baylawlı*. T (t) after the unvoiced; Kazaklar: *Qazaqtar*. D (d) after l, m, n, ñ, z; adamlar: *adamdar*. M (m, p, b): V, l, r w, y;

yaramaz: *jaramas*, doğma-: *tuwma-*. P (p) after the unvoiced; açma-: *aşpa-*. B (b) after m, n, ñ, z: görünme-: *körinbe-*.

Since the Russian words are written in their original spelling, few Russian words are introduced into the Kazakh Turkish. The Arabic, Persian and Mongolian words are compensated. Unless the common cultural studies are made, this dialect of the Turkhis language discourses will not realize.

In the this study, by examining a contemporary text, a phonetical and morphological investigation has been made. At the basis of the Turkish alphabet, the text was tranclated into the Latin alphabetThen, this translated written text is transfered into to the Turkey's Turkish. The text's dictionary has been also prepared. This dictionary is both with reference and at necessary respects, by diachronical and secronical comparisons.

İÇİNDEKİLER

I. CİLT

İÇİNDEKİLER	I-XXII
TUTANAK	XXIII
ÖN SÖZ	XXIV
KISALTMALAR	XXVI
Eser Adı Kısaltmaları	XXVI
Dil ve Lehçe Adı Kısaltmaları	XXVI
Kurum ve Kuruluş Adları	XXVII
Diğer Kısaltmalar	XXVII
İŞARETLER	XXVIII
ABSTRACT	XXX
TÜRKÇE ÖZET	XXXII-XXXIII

0. GİRİŞ	1
0.1. KAZAKİSTAN'IN GENEL COĞRAFYASI	3
0.1.1. Ülkenin Yeri, Nüfusu, Yüz Ölçümü ve Şehirleri	3
0.2.2. Yer Yüzü şekilleri ve İklimi	3
0.1.3. Ekonomik ve Sosyal Yapı	4
0.2. KAZAK TÜRKLERİ	6
0.2.1. Yaşadıkları Yerler	6
0.2.2. Tarihçe	7
0.2.3. Kültür	10
0.3. KAZAK ADI	11
0.4. KAZAK TÜRKÇESİ	15
0.5. KAZAK EDEBİYATI	17
0.5.1. XIV. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Kadar Kazak Edebiyatı	17
0.5.2. XIX. Yüzyıldaki Kazak Edebiyatı	19
0.5.3. XIX. Yüzyılın Sonu İle XX. Yüzyılın Başındaki Kazak Edebiyatı	21
0.5.4. Sovyet Dönemi Kazak Edebiyatı	22
0.5.5. İkinci Dünya Savaşı Etkisindeki Kazak Edebiyatı	23
0.5.6. Sovyetler Birliği Dışındaki Kazak Edebiyatı	24
5.7. 1991'den Sonraki Bağımsızlık Devri Kazak Edebiyatı	25
0.6. RAYIMBEK BATIR ROMANI	25
0.6.1. Eserin Yazarı	26

0.6.2. Eserin Konusu	26
0.6.3. Eserin Dili	26
0.6.3.1. Türkçe Kelimeler	27
0.6.3.2. Alınma kelimeler	28
0.6.4. Romanda Verilen Millî Şuûr	29
0.7. ALFABE	32

DİL İNCELEMESİ

I. BİRİNCİ BÖLÜM SES BİLGİSİ	33
1. ÜNLÜLER	34
Sırasıyla Ünlüler (34); a ünlüsü [a] (34); ä ünlüsü [ə] (34); e ünlüsü [e, ə] (36); ı ünlüsü [ɪ] (36); i ünlüsü [i] (37); o ünlüsü [o] (37); ö ünlüsü [ø] (37); u ünlüsü [ʊ] (38); ü ünlüsü [y] (39).	
1.1. UZUN ÜNLÜLERİN KISALMASI	39
ā, ū, ū̄ > uw/āw (40); Uzun V > Vy (40); #ý, #ū̄ > #jı, #jü (41); ā, VɛV (ā'a ~ a'a ~ a'i) > ä (41); Ünsüz değişmeleri sebebiyle görülen w, y sesleri (42).	
1.2. ÜNLÜ UYUMU	43
1.2.1. Damak Uyumu	44
1.2.1.1. Kalınlık Uyumu	44
1.2.1.2. İncelik uyumu	44
1.2.1.3. Damak Uyumuna Uymayan Kelimeler	45
1.2.1.4. Damak Uyumuna Uymayan Kelimelerde Ekler	45
1.2.2. Dudak Uyumu	45
1.2.2.1. Düzlük Uyumu	46
1.2.2.1.2. Düzlük Uyumuna Uymayan Kelimeler	46
1.2.2.1.3. Düzlük Uyumuna Uymayan Ekler	47
1.2.2.2. Yuvarlaklık Uyumu	47
1.2.2.2.1. Yuvarlaklık Uyumuna Uymayan Kelimeler	47
1.3. ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ	49
1.3.1. Kısa Ünlülerin Değişmesi	49
İşlek Olanlar	49
a > ı (50); e > a (50); e > ä (51); i > ı (52); u > ı (52); ü > i (53); i > e (54); é > e (55); a > e (55); u > a (56).	
Sadece Birinci Hecesinde Ünlü Değişmesi Görülenler	56
u > o (55), o > u (55), ö > ü (56).	
İşlek Olmayanlar	56

a> i (56); a> o (56); a> ö (56); a> u (56); e> i (56); e> o (56); e> ö (56); e> ü (56); ı> a (56); ı> i (57); i> ü (57); o> a (57); o> ı (57); ö> a (57); u> i (57); u> ö (57); ü> e (57); ü> ö (57); a> ä (57); ä> i (57); e> ı (57); ü> u (57); i> a (57).

Örneği Tek Olanlar	58
ä> a (58); ä> ü (58); i> ä (58); i> o (58); i> u (58); ı> u (58); ö> o (58); ö> ä (58); ö> e (58); u> e (58); u> ü (58); ü> a (58); ü> ı (58).	
1.3.2. Ünlü Kısalması	58
1.3.2.1. Ana Türkçedeki asli uzun ünlülerin kısalması	58
ā> a (58); ō > o, ö, [u] (58); ū> u (58); ý> i (58); é> e (58).	
1.3.2.2. Alınma kelimelerde ünlü kısalması	59
ā> a (59); ý> ı (59); ý> o (59); ū> ı (59); ā> e (59); ū> ö (59); ā> ı (59); ū> o (59).	
1.4. ÜNLÜ TÜREMESİ	60
1.4.1. Kelime Başında Ünlü Türemesi	60
1.4.2. Kelime İçinde Ünlü Türemesi	60
1.4.3. Kelime Sonunda Ünlü Türemesi	61
1.5. ÜNLÜ KAYNAŞMASI	61
1.6. ÜNLÜ KAYNAŞMAMASI	62
1.7. ÜNLÜ DÜŞMESİ	62
1.7.1. Başta Ünlü Düşmesi	62
1.7.2. İçte Ünlü Düşmesi	63
1.7.3. Sonda Ünlü Düşmesi	64
1.8. İKİ ÜNLÜNÜN YAN YANA KULLANILMAYIŞI	64
1.8.1. Ayın (ɛ) ve Hemzenin (e) Değişmesi veya Düşmesi Nedeniyle	
İki Ünlünün Yan Yana Gelmediği Durumlar	65
Değişme (67); y <ɛ [ʔ] (67); w <ɛ [ʔ] (67); ğ <ɛ [ʔ] (67);	
Düşme (67); e <ā'a (67); a <a'ý (67).	
1.8.2. Ünlülerin Birbirine Yanaşmaması	65
1.9. YARDIMCI SES	65
1.10. ÜNLÜ AYKIRILAŞMASI	65
1.10.1. Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi	65
İşlek Olanlar	65
u, (ū)> ı (65); ü> i (66).	
İşlek Olmayanlar	66
u> a (66); u> e (66); ü> e (66); ö> a (66); ö> ä (66); (66); o> ı (66).	

1.10.2. Dar Ünlülerin Genişlemesi	66
i> e (66); ý> e (66); ý> a (66); ū> o (66).	
1.10.3. Kalın Ünlülerin İncelmesi	66
a> i (66); ā> i (66); a> ā (66); ı> ā (66).	
1.10.4. İnce Ünlülerin Kalınlaşması	66
e> a (66); i> ı (66).	
1.11. ÜNLÜ BENZEŞMESİ	67
1.11.1. Yönüne Göre Ünlü Benzeşmesi	67
Gerileyici Ünlü Benzeşmesi	67
İlerleyici Ünlü Benzeşmesi	67
İlerleyici-Gerileyici Ünlü Benzeşmesi	67
1.11.2. Derecesine Göre Ünlü Değişmesi	67
Tam Ünlü Benzeşmesi	67
Yarım Ünlü Benzeşmesi	68
1.12. ÜNLÜ ÜNSÜZ UYUMU	68
Arka Damak Ğ (ğ), Q (q), X (x) Ünsüzleriyle Kalın Ünlüler	68
Ön Damak G (g), K (k) Ünsüzleriyle İnce Ünlüler	68
1.13. SES OLAYLARINA GÖRE ÜNLÜLERİN DURUMU	69
1.13.1. Ünsüz Düşmesinden Sonra Ünlülerin Durumu	69
hA>Øä, ØA (69); hA>Øä (69); hA>ØA (69); VhK / KhV / VhV> VØ, ØV (69); #vV / # ^ε / #hV> Ø yuvarlak V (70); /ev/ > ä (740); g#> Ø, VgV> Ø (70).	
1.13.2. Ünsüz Kaynaşmasından Sonra Ünlülerin Durumu	71
1.13.3. Kelime Birleşmesinde Bir veya Birden Fazla Ses Olayının Oluşması	71
1.13.3.1 Kelime Birleşmesinden Sonra Ünlülerin Durumu	71
1.13.3.2 Hece Düşmesinden Sonra Ünlülerin Durumu	71
1.13.4. Ünsüz Tekleşmesinden Sonra Ünlülerin Durumu	71
e> ä (71); e> a (71); a> ı (72); ü> e (72).	
1.13.5. Ünsüz Değişmesinden Sonra Ünlülerin Durumu	72
ε> ğ (76); ε> y (76).	
1.13.6. Adların Kısalmasından Sonra Ünlülerin Durumu	72
1.13.7. Vurgu ve Tonlamadan Sonra Ünlülerin Durumu	72
1.13.8. Ünlü Yer Değiştirmesi	72

2. ÜNSÜZLER	73
2.1. ÜNSÜZLERİN SINIFLANDIRILMASI	74
2.1.1. DUDAK ÜNSÜZLERİ	74
p ünsüzü [п] (74); b ünsüzü [б] (76); m ünsüzü [м] (77).	
2.1.2. ÇİFT DUDAK ÜNSÜZÜ	79
w ünsüzü [y] (79).	
2.1.3. DIŞ-DUDAK ÜNSÜZLERİ	80
f ünsüzü [ф] (80); v ünsüzü [в] (81).	
2.1.4. DIŞ ETİ ÜNSÜZLERİ	81
d ünsüzü [д] (81); t ünsüzü [т] (82); n ünsüzü [н] (84); z ünsüzü [з] (85); s ünsüzü [с] (85).	
2.1.5. DIŞ-DAMAK ÜNSÜZLERİ	87
j ünsüzü [ж] (<i>c [дж]</i>) (87); ç ünsüzü [ч] (88); ş ünsüzü [ш] (88).	
2.1.6. ÖN DAMAK ÜNSÜZLERİ	90
l ünsüzü [л] (90); r ünsüzü [р] (91); y ünsüzü [й] (92); g ünsüzü [г] (94); k ünsüzü [к] (95).	
2.1.7. ART DAMAK ÜNSÜZLERİ	96
ğ ünsüzü [г] (96); q ünsüzü [к] (97); x ünsüzü [х] (98); ñ ünsüzü [н] (99).	
2.1.8. GİRTLAK ÜNSÜZÜ	107
h ünsüzü [h] (99).	
2.1.9. ALINMA ÜNSÜZLER	100
ts ünsüzü [ц] (100); şç ünsüzü [щ] (100).	
2.1.10. ÇİFT SES DEĞERİNE SAHİP ALINMA HARFLER	100
(I) y [й] sesi (100); yo [ё] sesi (101); yu(w) [ю] sesi (101); ya [я] sesi (101).	
2.2. ÜNSÜZ UYUMU	101
2.2.1. Ötümlü+Ötümlü	101
2.2.2. Ötümsüz+Ötümsüz	101
2.2.3. İki Ünlü Arasında ve Ünlüyle Başlayan Ek Aldığında Ötümlüleşme	102
İkili Şekiller	109
+GA, +KA (102); +dA, +tA (102); +GI, +KI (102); +dAGAn, +tAğAn (102).	
Üçlü şekiller	103
+(n)İñ, +tİñ, +dİñ (103); +dAn, +tAn, +(n)An (103); +nI, +tI, +dI (103); +lAr, +tAr, +dAr (103); +lIK, +lI, +lAs (104); +tIK, +tI, +tAs (104); +dIK, +dI, +dAs (104); +mA, +pA, +bA (104).	

2.3. ÜNSÜZ DEĞİŞMELERİ	105
2.3.1. Tonlulaşma	105
k> g değişmesi (105); q> ğ değişmesi (106); p> b değişmesi (106); t> d değişmesi (107).	
2.3.1.1. Damak Ünsüzlerinde Tonlulaşma	107
Vq/(k)V> VğV (107); VkV> VgV (107); VhV> VyV (108); VhV> VğV (108).	
2.3.1.2. Dudak Ünsüzlerinde Tonlulaşma	108
VpV> VbV (108).	
2.3.1.3. Diş Ünsüzlerinde Tonlulaşma	108
#t> #d değişmesi (108); s#> z# değişmesi (108).	
2.3.2. Tonsuzlaşma	109
d> t, l> t, n> t; g> k, ğ> q, x> q, ó> y; b> p, m> p, f> p; z> s (109).	
2.3.2.1 Damak Ünsüzlerinde Tonsuzlaşma	110
õ [ç̣]> q değişmesi (110); ó [ç̣]> q değişmesi (110); g> k değişmesi (110); ğ [ġ]> q değişmesi (111).	
2.3.2.2. Dudak Ünsüzlerinde Tonlulaşma	111
f> p değişmesi (111); b> p değişmesi (111).	
2.3.2.3. Diş Ünsüzlerinde Tonsuzlaşma	112
z> s değişmesi (112); d> t değişmesi (112).	
2.3.3. Süreklileşme	113
2.3.3.1. Patlayıcı Ünsüzlerin Sızıcılığı	113
İşlek Olanlar	114
ç> ş (114), c> j (114), g/ğ> w (11), ò> ğ (115), q> x (116), ‘> ğ (116), ç> (ş)> ş (117).	
İşlek Olmayanlar	117
b> w (117), d> z (117), ç> z (117), /ç/ > /j/ (118), z> j (118), /z/ > /j/ (118), /p/ > /w/ (118).	
2.3.3.2. Akıcı Ünsüzün Patlayıcılıktan Sonra Sızıcılığı	118
y> j değişmesi (118).	
2.3.3.3. Sızıcı Ünsüzler Arasında Değişmeler	119
#h ³ (h, ç, ġ)> #x değişmesi (119); ɟ> w değişmesi (119).	
2.3.3.3.1. Akıcı Ünsüzün Sızıcılığı	119
/ñ/ > /ğ/ (119).	
2.3.4. Akıcılışma	119

Vd/> Vy/ değimesi (119); g> y değişmesi (120); b> w> y değişmesi (120); b>m değişmesi (120); #f> #p> #m değişmesi (120); /g/> /ñ/ değişmesi (120); /d/> /ñ/ değişmesi (120).

2.3.4.1. Akıcı Ünsüzlerin Kendi Arasında Değişmesi 121

/ñ/> /y/ (121), n> y (121), ny#> y# (121), ng#> n# (121), ng#> ñ# (121), n> /ñ/ (121), /m/> /ñ/ (121), /m/> /n/ (121), n> l (121), /l/> /n/ (122), /n/> /m/ (122), /l/> /r/ (122), r> l (122).

2.3.5. Süreksizleşme 122

İşlek olanlar 123

f> p değişmesi (123), f> b değişmesi (123), õ> q değişmesi (123), /v/> /b/ değişmesi (123).

İşlek olmayanlar 133

#s> #t değişmesi (124), #y> *#c> #d değişmesi (124), /m/> /p/ değişmesi (124), /v/> /p/ değişmesi (124), /ó [ç]/> /t/ değişmesi (124).

2.3.6. Damaklılaşma 124

İşlek olanlar 124

h [ʌ, ç]> y değişmesi (124), d/> y/ değişmesi (124).

İşlek Olmayanlar 125

b> y değişmesi (125), /v/> /y/ değişmesi (125), ę#> y# değişmesi (125).

2.3.6.1. Ön Damaklılaşma 125

#q> #k değişmesi (125).

2.3.7. Dudaklılaşma 125

Çift dudaklılaşma 125

ğ> w değişmesi (125), /n ~ ñ/> /m/ değişmesi (125), /v/> /w/ değişmesi (125).

Tam dudaklılaşma 126

İşlek olanlar 126

f> p değişmesi (126), f> b değişmesi (126).

İşlek olmayanlar 127

#f> #m değişmesi (127), /ɸ/> /w/ değişmesi (127).

2.3.8. Genizleşme 127

/ng/> /ñg/ değişmesi (127), /ng/ > ñ değişmesi (127), /n/> /ñ/ değişmesi (127), /mg/> /ñb/ değişmesi (128).

2.3.9. Peltekleşme 128

ř> s değişmesi (128), y> s değişmesi (128), z> s değişmesi (129).

2.4. SES OLAYLARI	129
2.4.1. Ünsüz Benzeşmesi	129
2.4.1.1. Yerlerine Göre Benzeşme	129
Yakın Benzeşme	129
Ünsüz Uyumuna Göre Benzeşme	129
l> d (129), n> d (129), l> t (130), n> t (130), d> n (130), m> b (130), m> p (130), b> m (130), d> l (130).	
Dudaklılaşma	130
Damaklılaşma	131
Süreksizleşme	131
Uzak Benzeşme	131
Süreksizleşme	131
Diş-damaklılaşma	131
Dudaklılaşma	131
2.4.1.2. Yönüne Göre Benzeşme	131
İlerleyici Benzeşme	131
Gerileyici Benzeşme	131
Ötümlüleşme	131
VqV> VgV (131), VkV> VgV (132), VbV> VpV (132).	
Sızıcılaşma	132
VpV> VbV> VwV (132).	
2.4.1.3. Derecesine Göre Benzeşme	132
Tam benzeşme	132
Yarı benzeşme	132
2.4.1.4. Değişme Sonrası Benzeşme	132
2.4.2. Ünsüz Aykırılışması	132
2.4.2.1. Yakın Aykırılışma	132
-nt-> -mt-, -mm-> -mb-, -nn-> -nd-, -ll-> -ld-, -tl-> rl, -ss-> -st- (132).	
2.4.2.2. Uzak aykırılışma	133
-r-r> -r-l-, -m-n> -m-l- (133).	
2.4.3. Ünsüz Türemesi	133
j türemesi	133
#ØI> (#yI> #cI) #jI (133), # ý> #j kısa V (133).	

y türemesi	133
/ý~ĩ /> /Iy/ (133), /ý /> /Iy/ (133).	
w türemesi	134
ū> uw (134).	
t türemesi	134
/r-ø/> t (134).	
2.4.4. Ünsüz Düşmesi	134
ayın ε (134), g (134), ğ (134), h (134), q (136), l (136), t (147), n (136), r (136), s (137), v (137), y (137).	
2.4.4.1. Ünsüz Değişmesi Sonrasında Ünsüz Düşmesi	137
İşlek Olanlar	137
h> Ø düşmesindeki ünsüz değişimleri (137), t> Ø düşmesindeki ünsüz değişimleri (137), q düşmesindeki ünsüz değişimleri (138).	
İşlek Olmayanlar	138
ε> Ø düşmesindeki ünsüz değişmesi (138), k> Ø düşmesindeki ünsüz değişmesi (138), s# düşmesindeki ünsüz değişmesi (138).	
2.4.5. Ünsüz Korunması	138
#b (138), ş (138).	
2.4.6. Yer Değiştirme	139
2.4.6.1. Yakın Yer Değiştirme	139
2.4.6.1. Uzak Yer Değiştirme	139
2.4.6.3. Ünlü Türemesi ve Düşmesiyle Beraber Ünsüz Yer Değiştirmesi	139
2.4.6.4. Ünlü Ünsüz Yer Değiştirmesi	139
2.4.7. Eskilik ~ Arkaizm	140
Kelime başında ve içinde	140
#k, #t, #y, #e, /ñ/ ünsüzlerinin korunması (140); /ñ/ ünsüzlerinin korunması (140).	
Kök ünlüsünün sonunda	140
d/ ünsüzünün korunması (140).	
İki ünlü arasında	140
q, t, ünsüzlerinin korunması (140).	
Ekin başında	140
g (140).	
Kelime Sonunda	141
ñ#, e# ünsüzlerinin korunması (141).	
2.4.7.1.1. Eski Batı Türkçesinin İzleri	141

$r_2 : z$ denkliği (141), $l : \text{ř}$ denkliği (141).	
2.4.8. Nöbetleşme	141
2.4.9. Kısaltma	142
2.4.9.1. Özel Adlarda Kısaltma	142
2.4.10. İkizleşme	143
Kelimelerde	143
$y > yy, m > *mm > mb, p > pp, t > tt$ (143).	
Ekleşme sırasında	143
a. Benzer ünsüzler	143
$k+k > kk, n+n > nn, t+t > tt, l+l > ll$ (143).	
b. Benzeşen ünsüzler	143
$n+d > nn, b+b > pp, ř+s > ss, t+l > tt, m+b > mm, n+d > nn$ (155).	
Birleşme sırasında	144
a. Benzer ünsüzler	144
$q+q > qq, p+b > pp, ř+s > ss$ (144).	
2.4.11. Ünsüz Tekleşmesi	144
$-cc-> -jj-> -j-, -dd-> -d-, -kk-> -k-, -qq-> -q-> -ğ-, -ll-> -l-, -mm-> -m-, -ss-> -s-, -tt-> -t-, -ww-> -w-, -yy-> -y-$ (144).	
2.4.12. Aynılaşma	144
2.4.13. Hece Kaynaşması	145
2.4.14. Hece Düşmesi	145
$l > \emptyset, ğ > \emptyset$ (145), $ik > \emptyset$ (145), $Ur > \emptyset$ (146), $ar > \emptyset$ (146), $ng > \text{ñ} > \emptyset$ (146), $n > \emptyset$ (146).	
2.4.15. Seslerin Birleşmesi	146
$V+V > VV$ (146); $V+K > VK$ (146); $/KK/$ (146): ünsüz dağılımı (147), $b, d, g, ğ$ (148), j, k, l (149), $m, n, \text{ñ}$ (150), p, r (151), $q, s, ř$ (152), t, w (153) y, z (154); $/KKK/$ (155); $KK\#$ (155): $lK\#$ (155), $nK\#$ (155), $rK\#$ (155); y, w türemesinden sonra yK/ wK (156): $yb\#, yq\#, yl\#, yf\#, yn\#, yx\#; wl\#, wx\#, wz\#$ (156).	
2.4.16. Heceler	157
2.4.17. Örneksene	158

II. BÖLÜM ŞEKİL BİLGİSİ	159
1. KELİME (Söz) “Word”	159
1.1. Sesteş Kelimeler	159
1.2. Anlamdaş Kelimeler	159
1.3. Zıt Anamlı Kelimeler	160
1.4. Kökteş Kelimeler	160
1.5. Basit ‘Kök’ Kelimeler	161
1.6. Türemiş Kelimeler	161
1.7. Birleşik Kelimeler	162
1.8. İkilemeler	162
1.8.1. Şekil Yönünden İkilemeler	163
1.8.2. Diziliş Yönünden İkilemeler	164
1.8.3. Anlam Yönünden İkilemeler	166
2. YAPIM EKLERİ	168
2.1. İsimden İsim Yapım	168
<i>İşlek Olan Ekler</i>	168
+Aw (168), +dA (168), +D ² Ay (168), +G ⁴ I ⁴ (168), +(In (169), +InşI (169),	
+(I)IrAk/q (169), +LAq/k (169), +Lar (170), +Las (170), +Law (170), +LI (171),	
+LIk/q (171), +sIz (172), +şAñ (172), +ş(s/j)A (172), +şA(I)k/q (173), +şI	
(173).	
<i>İşlek Olmayan Ekler</i>	173
+(a)q/ +ek (173), +(a)mıq (173), +An (173), +Ar (174), +DIrIk/q (174), +dIz	
(174), +G ³ A (174), +ğal (174), +GAlak/q (174), +G ⁴ Ay (175), +G ⁴ Az (175),	
+G ³ Il (175), +I (175), +(I)k/q (175), +InsIz (175), +Ir (176), +It (176), +k/qA	
(176), +k/qArI (176), +IAy (176), +mAn (176), +pıs (176), +saq (176), +sal	
(177), +sıq (177), +şIl (177), +şIn (177), +tal (177).	
Kazak Türkçesindeki Kelimelere Getirilen Farsça Ekler	177
+beñ (177), +dar (177), +Ger (178), +GIn (178), +GIr (178), +IstAn (178), +keş	
(178), +Me (178), +mAr (178), +paz (178).	
Kazak Türkçesindeki Kelimelere Getirilen Arapça Ekler	178
+ı (178), +Iy (178).	
2.2. İsimden Fiil Yapım Ekleri	179
<i>İşlek Olan Ekler</i>	179

+A- (179), +(A)l- (179), +(A)r- (179), +At- (180), +(A)y- (180), +G⁴Ir- (180),
+I- (180), +Ik/q- (180), +(I)rA- (181), +LA- (181), +LAn- (182), +LAs- (182),
+LAt- (183), +sA- / +sI- (183), +sIn- (184), +sIrA-(t)- (184).

İşlek Olmayan Ekler.....184

+An- (184), +bI/pI- (184), +G⁴Ar- (184), +Il- (185), +Ir- (185), +IrA- (185),
+Irk/qA- (185), +(I)t- (185), +k/qA- (185), +qAl- (185), +qAs- (185), +sIt- (185),
+şi- (185).

2.3. Fiilden Fiil Yapım Ekleri 186

İşlek Olan Ekler..... 186

2.3.1. Fiil Çatısına Tesir Eden Fiilden Fiil Yapım Ekleri.....186

-DI/(A)r- (186), -(G⁴)Iz- (186), -(I)k/q- (187), -(I)l- (187), -(I)n- (187), -(I/A)r-
(187), -(I)s- (189), -(I/A)t- (189).

2.3.2 Fiil Çatısına Tesir Etmeyen Fiilden Fiil Yapım Ekleri..... 190

-MA- (190), -y- (190).

İşlek Olmayan Ekler.....190

2.3.3. Fiil Çatısına Tesir Eden Fiilden Fiil Yapım Ekleri.....190

-GIr- / -G⁴Ar- (190), -Iñk/qIr- (191), -qıl- (191), -set- (191), -s-Ir- (191).

2.3.4. Fiil Çatısına Tesir Etmeyen Fiilden Fiil Yapım Ekleri.....191

-A- (191), -(ğ)AlA- (191), -I- (192), -ImsırA- (192), -p- (192), -sI- (192), -tas-
(192).

2.4. Fiilden İsim Yapım Ekleri 193

İşlek Olan Ekler.....193

-A+ (193), -Ak/q+ (193), -(A)n+ (193), -(A)ñ+ (193), -G⁴I+ (194), -G⁴In+ (194),
-I+ (194), -(I)k/q+ ~ [-i+] (194), -(I)m+ (195), -(I)n+ (195), -(I)s+ (195), -Iş+
(195), -k/q+ (196), -MA+ (196), -MAk/q+ (196), -mAk/q+tI (196), -mIs+ (197),
-p+(197), -U/(A)w+ (197), -y+ (197).

İşlek Olmayan Ekler.....198

-(A)GAn(dIk/q)+ (198), -(a)l+ (198), -(a)m+ (198), -AnAq+ (198), -arı+ (198),
-DI+(198), -dek+ (199), -eski+ (199), -(e)t+ (199), -G⁴A+ (199), -(G⁴)Ak/q+
(199), -G⁴A/Iş+ (200), -GIñşI+ (200), -GIIsI+ (200), -G⁴I/(A)r+ (200), -(I)ñqI+
(200), -ır+ (200), -(I)t+ (200), -I+ (201), -mAk/q+tI+IIq (201), -mAn+ (201),
-mAl+ (201), -MAII+ (201), -MAAs(+tıq) (201), -MAş+(IIk/q) (202), m/bır+
(202), -sA/(ı)q+ (202), -şAk/q+ (202), -şañ+ (202), -şI+ (202), -tam+ (202),
-tAy+ (202), -(U)wıl+ (202), -wıq+ (203), -ya+ (203).

2.4.1. Fiilimsiler ~ Çekimsiz Fiiller 203

2.4.1.2. İsim-Fiiller	203
-(A)w (203), -Uw (204), -MAk/q (204), -(I)s (204).	
2.4.1.3. Sıfat-Fiiller	204
2.4.1.3.1. Geçmiş Zaman Sıfat-Fiilleri	205
-MIs+ (205), -G ⁴ An (205), -dıq+ (205).	
2.4.1.3.2. Geniş Zaman Sıfat-Filleri	205
-G ⁴ An (205), -MAGAn+ (206), -(A)r+ (206), -ArIk/q+ (206), -MAs+ (207).	
2.4.1.3.3. Gelecek Zaman Sıfat-Fiilleri	207
-AsI+ (207), -AşAk/q+ (207), -(A/y)tIn+/- (y)tuğın+ (207).	
2.4.1.4. Zarf-Fiiller	208
2.4.1.4.1. Zarf-Fiil Ekleriyle Meydana Gelen Zarf-Fiiller	209
-A/ -y (209), -Ap (209), -(I)p (209), -ArIk/q+(tAy) (209), -G ⁴ All (210), -MAGAn (210), -MAy (210).	
2.4.1.4.2. Ad Durum Eklerinin Birleşmesiyle Meydana Gelen Zarf-Fiiller	210
-(A)rGA (210), -G ⁴ AndA (210), -GAñŞA (210), -MastAn (210); -uwmen (210).	
3. KELİME TÜRLERİ	212
3.1. İSİMLER	212
3.1.1. Özel İsimler	212
3.1.1.1. Kişi Adları	212
Fiil Getirilerek Yapılan İsimler	212
Tek Kelimededen İsimler	212
Birleşik İsimler	213
Unvanlı İsimler	213
Yabancı İsimler	213
Arapçadan Alınan İsimler	213
3.1.1.2. Özel İsimlerde Kısaltma	213
3.1.1.3. Yer Adları	213
3.1.2. Yapılarına Göre İsimler	214
3.1.2.1. Basit İsimler	214
3.1.2.2. Türemiş İsimler	215
3.1.2.3. Birleşik İsimler	215
3.1.3. İsim Çekim Ekleri	216
3.1.3.1 Çokluk Eki	216
3.1.3.2. İyelik Eki	216

3.1.3.3. Durum Ekleri	218
Yalın Durumu +Ø	219
Yükleme Durumu +N(n~d~t)I	219
Yönelme Durumu +(G ⁴)A	220
Bulunma Durumu +DA	221
Çıkma Durumu +NAn	221
Vasıta Durumu +M(m~b~p)en	222
3.1.3.3.1. Bir Birlerinin Yerine Kullanılan Durum Ekleri	222
3.1.3.4. Tamlama ~ İlgi Durumu +NIñ	223
3.1.3.5. Aitlik Eki +G⁴I	224
3.1.3.6. Soru Eki /MA? <+mI	224
ma, ba, pa.....	224
3.2. SIFATLAR	225
3.2.1. Yapıları Bakımından Sıfatlar	225
3.2.1.1. Basit Sıfatlar.....	225
3.2.1.2. Türemiş Sıfatlar.....	226
3.2.1.3. Birleşik Sıfatlar.....	226
3.2.1.4. Pekiştirmeli Sıfatlar.....	226
3.2.2. İşlevleri Bakımından Sıfatlar	227
3.2.2.1. Niteleme Sıfatları	227
3.2.2.1.1. Yapı Bakımından Niteleme Sıfatları.....	227
3.2.2.1.1.1. İsim kökenli.....	227
3.2.2.1.1.2. Fiil kökenli	227
3.2.2.1.2. Derecelendirme Bakımından Niteleme Sıfatları	227
3.2.2.1.2.1. Eşitlik.....	227
3.2.2.1.2.2. Karşılaştırma.....	227
3.2.2.1.2.3. Aşırılık.....	227
3.2.2.1.2.4. En üstünlük.....	227
3.2.2.1.3. Sıfatlarda Benzetme	227
3.2.2.2. Belirtme Sıfatları	228
3.2.2.2.1. İşâret Sıfatları	228
3.2.2.2.1.1. İşâret Zamirleriyle.....	228
3.2.2.2.1.2. +k/qI ekiyle yapılanlar	228
3.2.2.2.2. Sayı Sıfatları	228

3.2.2.2.1. Asıl Sayı Sıfatları	229
3.2.2.2.2. Sıra Sayı Sıfatları	229
3.2.2.2.3. Üleştirme Sayı Sıfatları	229
3.2.2.2.4. Kesirli Sayı Sıfatları	230
3.2.2.2.5. Topluluk Sayı Sıfatları.....	230
3.2.2.3. Belirsizlik Sıfatları	230
3.2.2.3.1. Eklerle Yapılanlar.....	231
3.2.2.4. Soru Sıfatları.....	231
3.3. ZARFLAR	232
3.3.1. Yapıları Bakımından Zarflar	232
3.3.1. 1. Basit Zarflar.....	232
3.3.1.2. Türemiş Zarflar.....	232
3.3.1.2.1. Yapım Ekleriyle Yapılan Türemiş Zarflar.....	232
3.3.1.2.2. Ad Durum Ekleriyle Yapılan Türemiş Zarflar.....	232
3.3.1.2.3. Zarf-fil Ekleriyle Yapılan Türemiş Zarflar.....	233
3.3.1.3. Birleşik Zarflar.....	233
3.3.1.4. Kelime Grubu Şeklinde Olan Zarflar.....	234
3.3.1.5. İkilemeli Zarflar.....	234
3.3.2. İşlevleri Bakımından Zarflar	234
3.3.2.1. Nitelik Zarfları	234
3.3.2.2. Zaman Zarfları	234
3.3.2.3. Yer-Yön Zarfları	236
3.3.2.4. Azlık-Çokluk Zarfları	236
3.3.2.5. Soru Zarfları.....	236
3.4. ZAMİRLER	237
3.4.1. Yapıları Bakımından Zamirler	237
3.4.1. 1. Basit Zamirler.....	237
3.4.1.2. Türemiş Zamirler.....	238
3.4.1.3. Birleşik Zamirler.....	240
3.4.2. İşlevleri Bakımından Zamirler.....	240
3.4.2.1. Kişi Zamirleri	240
3.4.2.2. İşaret Zamirleri	242
3.4.2.3. Dönüşlülük Zamiri	243

3.4.2.4. Belirsizlik Zamirleri	245
3.4.2.4.1. Yapıları Bakımından Belirsizlik Zamirleri	245
3.4.2.4.1.1. Yalın Belirsizlik Zamirleri	245
3.4.2.4.1.2. Ekli Belirsizlik Zamirleri	245
3.4.2.4.1.3. İyelikli Belirsizlik Zamirleri	245
3.4.2.4.1.4. +ki'li Belirsizlik Zamirleri	247
3.4.2.4.2. İşevleri Bakımından Belirsizlik Zamirleri	248
3.4.2.4.2.1. İkrar Bildiren Zamirler	248
3.4.2.4.2.2. İnkâr Bildiren Zamirler	248
3.4.2.4.2.3. Tesbit Bildiren Zamir	248
3.4.2.4.2.4. Bir Sayısı İle Yapılan Belirsizlik Zamirleri	250
3.4.2.5. Soru Zamirleri	250
3.4.2.5.1. Yalın Soru Zamirleri	251
3.4.2.5.2. Ekli Soru Zamirleri	251
3.5. FİİLLER	252
3.5.1. Yapı Bakımından Fiiller	252
3.5.1.1. Basit Fiiller	252
3.5.1.2. Türemiş Fiiller	252
3.5.1.2.1. İsimlerden Türemiş Fiiller	255
3.5.1.2.2. Fiillerden Türemiş Fiiller	255
3.5.1.3. Birleşik Fiiller	256
3.5.1.3.1. İsim+Fiil Yapısında Olanlar	256
3.5.1.3.1.1. İsim + bol-	256
3.5.1.3.1.2. İsim + et-	257
3.5.1.3.1.3. İsim + Ğıl-/Ğıp- <qıl-ıp	257
3.5.1.3.1.4. İsim + Anlamca Kaynaşan Fiiller	258
3.5.1.3.1.5. <i>İsim + Yönelme Eki + Fiil</i> Kalıbı	258
3.5.1.3.1.6. İsteklenme Fiili (- <i>G⁴I+sI kel-</i>)	259
3.5.1.3.2. Fiil + Fiil Yapısında Olanlar	259
3.5.1.3.2.1. Tek Zarf-Fiil Ekini Alan Birleşik Fiiller	259
3.5.1.3.2.2. İki Zarf-Fiil Ekini Arka Arkaya Alan Birleşik Fiiller	259
3.5.1.3.2.3. Birincisi Değişken İkincisi Sabit Olan Birleşik Fiiller	259
3.5.1.3.2.4. İkilemeli Fiiller	261
3.5.1.3.2.5. Kaynaşan Fiiller	261

3.5.1.3.2.6. Tasvirî Fiiller	262
3.5.1.3.2.6.1. Yeterlik Fiili	262
3.5.1.3.2.6.2. Tezlik Fiilleri.....	263
3.5.1.3.2.6.3. Süreklilik Fiilleri	264
3.5.1.3.2.6.4. Yaklaşma Fiili.....	265
3.5.1.3.2.6.5. Çabacılık Fiili.....	265
3.5.1.3.2.6.6. Başlama Fiili.....	266
3.5.1.3.2.6.7. Bitmişlik ~ Bitirme Fiili.....	266
3.5.1.3.2.6.8. Bitmemişlik Fiili.....	267
3.5.1.3.2.7. Karmaşık Fiiller	267
3.5.1.3.2.7.1. Benzerlik Fiili.....	267
3.5.1.3.2.7.2. Öncelik Fiili.....	267
3.5.1.3.2.7.3. Alışkanlık Fiili.....	268
3.5.1.3.2.7.4. Niyet Fiili.....	268
3.5.2. Fiil Çatısı.....	268
3.5.2.1. Öznelerine Göre Fiiller.....	268
3.5.2.1.1. Etken Şekiller	268
3.5.2.1.2. Dönüştü Şekiller	269
3.5.2.1.3. Edilgen Şekiller	269
3.5.2.1.4. İşteş Şekiller	269
3.5.2.1.5. Oldurma Şekli	270
3.5.2.2. Nesnelere Göre Fiiller	270
3.5.2.2.1. Geçişli Fiil	270
3.5.2.2.2. Geçişsiz Fiil	271
3.5.3. Fiillerde Olumsuz Şekiller	271
3.5.4. Fiil Çekimi	271
3.5.4.1. Fiil Çekiminde Kullanılan Kişi Ekleri	272
3.5.4.2. Fiil Kipleri	272
3.5.4.2.1. Basit Kipler	272
3.5.4.2.1.1. Bildirme Kipleri	273
3.5.4.2.1.1.1. Görülen Geçmiş Zaman	273
a. F-[MA]-DI + (m, ñ, Ø, k/q, ñdAr, Ø; ñlz, ñdAr) MA?	273
b. F-[MA]- GA(n)+ (mın, slñ, Ø, blz, sıñdAr, Ø; sız, sızdar) joq /emes MA?	274
c. F- [MA]-A/ytIn+ (m, ñ, Ø, k/q, ñdAr, Ø; ñlz, ñdAr,) M ² A?	276

3.5.4.2.1.1.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman	277
F-[MA]-(I)p + (pIn, slñ, tI, pIz, slñdAr, Ø ~ tI; <i>sIz, slzdar</i>) M ² A?	277
3.5.4.2.1.1.3. Şimdiki Zaman	278
a. F-[MA] -y/A+ (mIn, slñ, <i>sız, slzdar</i> , tI, mIz, slñdAr, Ø ~ tI) M ² A?	278
b. F-[MA] -y/A/(I)p+jatır/jür/otur/tur+ (mIn, slñ, Ø, mIz, slñdAr, Ø) M ² A? ..	279
c. F -(U)wdA+ emes + (mIn, slñ, Ø, mIz, slñdAr, Ø) M ² A?	281
3.5.4.2.1.1.4. Gelecek Zaman	281
a. F-A/y+I. Tip Kişi.....	282
b. F -(A)r ~ MAs + (mIn, slñ, Ø, mIz, slñdAr, Ø; <i>sIz, slzdar</i>) MA?	282
c. F - MAk/q(şI)+ (mIn, slñ, Ø, mIz, slñdAr, Ø; <i>sIz, slzdar</i>) [emes+kişi] MA? ..	283
d. F -[MA]-GAlI+ yrd. f. [jatır, jür, otur, tur] + (mIn, slñ, Ø, mIz, slñdAr, Ø; <i>sIz, slzdar</i>) M ² A?.....	284
3.5.4.2.1.1. 5. Geniş Zaman	285
a. F-A/y+ Kişi Eki.....	285
b. F -(A)r+ Kişi Eki.....	285
c. F -[MA] -GAN+bolar + (mIn, slñ, Ø, mIz, slñdAr, Ø) M ² A?	285
3.5.4.2.1.2. Tasarlama Kipleri	286
3.5.4.2.1.2.1. Emir Kipi	286
III. Tip Kişi Ekleri	286
3.5.4.2.1.2.2. Şart Kipi	286
F -[MA] –sA + (m, ñ, Ø, k/q, ñdAr, Ø; <i>ñIz, ñdar</i>) MA?	311
3.5.4.2.1.2.3. Gereklilik Kipi	289
F -(U)w + (Im, Iñ, I, ImIz, lArIñ, I) kerek +emes +pe?	289
3.5.4.2.1.2.4. İstek Kipi	290
a. F-[MA] -GAy+ + (mIn, slñ, Ø, mIz, slñdAr, Ø; <i>sız, slzdar</i>) M ² A?	290
b. F -GI +(m, ñ, sI, mIz, lArIñ, lArI) keledi ~ kelmeydi me?	291
3.5.4.2.2. Birleşik Kipler	292
3.5.4.2.2.1. Ek-Fiilin Çekimi ve Bar, Joq, Emes Kelimeleri	292
3.5.4.2.2.1.1. Ek-Fiilin Geniş Zamanı	294
İsim [emes]+MIn/slñ/Ø/MIz/slñdAr/Ø~ +Dar + pe?	295
3.5.4.2.2.1.2. Ek-Fiilin Görülen Geçmiş Zamanı	297
İsim [emes] <i>pe</i> +edi+ II. Tip Kişi (m, ñ, Ø, k, ñder,Ø)?	297
3.5.4.2.2.1.3. Ek-Fiilin Öğrenilen Geçmiş Zaman	297
İsim [emes] +eken+ II. Tip Kişi (bin, siñ, Ø, biz, siñder, Ø) be?	297

3.5.4.2.2.1.4. Ek-Fiilin Şartı	298
İsim bol-[ma]-sa+ II. Tip Kişi (m, ñ, Ø, q, ñız(dar), ñdar, +Ø) MA?	298
3.5.4.2.2.2. Birleşik Çekimli Fiiller	298
3.5.4.2.2.2.1. Kiplerin Hikâyesi	299
3.5.4.2.2.2.1.1. Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi	299
-(MA)-DI e-di (MA?) “-DIydi”	299
3.5.4.2.2.2.1.2. Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi	299
a. -GAn (-MA) -GAn (~joq) (MA?) e-di “-mİştI”	299
b. -Ip -(MA)-(Ip pa e-di “-mİştI”	300
3.5.4.2.2.2.1.3. Değişken (Gelecek ~ Geniş) Zamanın Hikâyesi	300
a. -(y)AtIn -(y)AtIn (emes) (MA) e-di “-AcAktI/ -IrdI/”	300
3.5.4.2.2.2.1.4. Şimdiki Zamanın Hikâyesi	300
a. -zarf-fiil+yrd. f. -(MA)-(Ip/-A/-y jadır/jür/otur/tur (ma?) e-di “-yordu”	300
b. -(U)wdA+edi -(U)wdA (emes) (MA?) e-di “-mAktAydi”	301
3.5.4.2.2.2.1.5. Yakın Gelecek Zamanın Hikâyesi	301
a. -GALI -GAlI jadır/jür/otur/tur joq (MA?) edi+II. tip kişi eki ‘-AcaktI’	301
b. -Ar, -MAs	301
-Ar (-ma) edi+II. tip kişi eki ‘-AcAktI’	301
-MAs (pa) edi+II. tip kişi eki ‘-mAzdl’	301
c. -ArdAy bol-, -MAstAy bol-	302
-ArdAy (ma?) bol- +II. tip kişi eki ‘-Ir/-AcAK gibi ol-’	302
-MAstay bol- (ma?) +II. tip kişi eki ‘-mAz ol-’	302
ç. -MAk/q -MAk/q (emes)(pA?) e-di+II. tip kişi ekleri ‘-AcaktI/-yordu’	303
d. -(U)wşI -(U)wşI e-di ‘-mAktAydl/-AcAktI’	303
3.5.4.2.2.2.1.6. Geniş Zamanın Hikâyesi	304
(-MA) -ğan bolar (ma?) e-di+II. tip kişi ekleri ‘-mİş ol-ur-du/ -A bil-ir-di’	304
3.5.4.2.2.2.1.7. İsteğin Hikâyesi	304
(-MA)-GAy (ma?) e-di+II. tip kişi ekleri ‘(y)Aydi’	304
3.5.4.2.2.2.1.8. Gerekliliğin Hikâkesi	305
-(U)w kerek/qajet/tiyis emes (pe?) e-di+II. tip kişi ekleri ‘-ALydi’	305
3.5.4.2.2.2.1.9. Şartın Hikâyesi	305
(-MA) -sA (ma?) e-di+II. tip kişi ekleri ‘saydı’	305
3.5.4.2.2.2.2. Kiplerin Rivâyeti	306
3.5.4.2.2.2.2.1. Görülen Geçmiş Zaman Rivâyeti	306

a. –GAn eken (~-MA) -GAn (~joq) (MA?) e-ken ‘-mİştİ’.....	306
b. –A/ytIn eken (-MA) -A/ytIn (ba?) eken+I. tip kişi ekleri ‘-AcAkmış’	307
3.5.4.2.2.2.2. Şimdiki Zaman Rivâyeti	307
-A/Ip/y jatr/jür/otur/tur[-GAn] joq (MA?) e-ken ‘-yormuş’	307
3.5.4.2.2.2.3. Gelecek Zamanın Rivâyeti	308
-MAk/q emes (MA?) e-ken ‘-AcAkmış’	308
3.5.4.2.2.2.4. Gelecek/Şimdiki Zamanın Rivâyeti	308
-A/y+dI eken+I. tip kişi ekleri eken ‘alacakmış’ ~	
(-A/ytIn) emes (-MA?) +I. tip kişi ekleri eken ‘mayacak mıymış’	308
3.5.4.2.2.2.5. Gelecek/Geniş Zaman Rivâyeti	309
(-MAs)/-Ar (MA?) eken+I. tip kişi ekleri	
‘-(y)AcAkmış/-İrmış’	309
3.5.4.2.2.2.6. Yakın Gelecek Zamanın Rivâyeti	309
-GAII jatr/jür/otur/tur joq (MA?) eken+I. tip kişi eki ‘-Acaktİ’ ~	
-GAII jat-/jür-/otur-/tur-GAn joq (MA?) eken+I. tip kişi eki	
‘-MAyAcAk’	309
3.5.4.2.2.2.7. İsteğin Rivâyeti	310
a. –GAy eken (-MA)-GAy (ma?) eken+I. tip kişi ekleri.....	310
b. –GI eken -GI+iyelik ekleri kel- edi/gen eken ‘-mAk istemiş’ ~	
-GI+iyelik ekleri kel-me-gen eken ‘-mAmAyI istemiş’, -GI+iyelik ekleri	
kel-me-y me eken? ‘-mAmAyI mı istemiş’	310
3.5.4.2.2.2.8. Şartın Rivâyeti	311
a(-mA)-sA+II. tip kişi ekleri (m/bA?) e-ken ‘-sAymış’	311
3.5.4.2.2.2.9. Gerekliliğin Rivâyeti	311
-w+iyelik ekleri kerek/qajet/tiyis (emes) (pe?) eken ‘-mAllymış’	311
3.5.4.2.2.3. Kiplerin Şartı	311
3.5.4.2.2.3.1. Görülen Geçmiş Zamanın Şartı	312
a. -GAn bol-sa+II. tip kişi ekleri “-mİşsA ~ -dİysA”	312
b. –A/ytIn bol-sa+ II. tip kişi ekleri “-mİş olsa gerek”.	312
3.5.4.2.2.3.2. Geniş Zamanın Şartı	313
-Ar/-mAs bol-sa+II. tip kişi ekleri (MA?) “-I/ArsA ~ -AcAk olsa”	313
3.5.4.2.2.3.3. Gelecek Zamanın Şartı	313
–AtIn (emes) bol-sa+II. tip kişi ekleri (MA?) “-AcAksA ~ -yor olsa”	313
3.5.4.2.2.3.4. Gerekliliğin Şartı	314
–(U)w+iyelik ekleri kerek/qajet/tiyis (emes) bolsa (ma?) “-mAllysa”	314

3.6. EDATLAR	315
3.6.1. Bağlama Edatları	315
3.6.1.1. Sıralama Edatları	315
3.6.1.2. Denkleştirme ~ Ayırma Edatları	316
3.6.1.2.1. Tekrarlı Denkleştirme Edatları	317
3.6.1.2.2. Tek Kelimeli Denkleştirme Edatları	319
3.6.1.3. Kuvvetlendirme ~ Pekiştirme Edatları	319
3.6.1.4. Cümle Başı ~ Durum Edatları	321
3.6.1.4.1. Anlamlarına Göre Cümle Başı Edatları	321
3.6.1.4.1.1. Muhalefet Edatları	321
3.6.1.4.1.2. Uyarı Edatları	322
3.6.1.4.1.3. Sebep Edatları	323
3.6.1.4.1.4. Şart Edatları	324
3.6.1.4.1.5. Açıklama Edatları	324
3.6.1.4.2. Bağlama Görevindeki Cümle Başı Edatları	325
3.6.2. Son Çekim Edatları	326
3.6.2.1. Yalın İsimlerle, Mastar Eki ve Üçüncü Teklik Kişi İyelik Eki Almış Kelimelerle Kullanılan Son Çekim Edatları	326
Yalın İsimlerle Kullanılan Son Çekim Edatları	327
Mastar Eki Almış Kelimelerden Sonra Kullanılan Son Çekim Edatları	328
Üçüncü Teklik Kişi İyelik Eki Almış Kelimelerden Sonra Kullanılan Son Çekim Edatları	328
3.6.2.2. Yönelme Durumu Eki Almış Son Çekim Edatları	328
3.6.2.3. Ayrılma Durumu Eki Almış Son Çekim Edatları	329
3.6.2.4. Vasıta Durumu Eki Almış Son Çekim Edatları	331
3.6.3. Doğrulama “Soru-Cevap ve Gösterme” Edatları	331
3.6.3.1. Soru Edatları	332
3.6.3.2. Pekiştirme ve Benzetme Edatları	332
3.6.3.3. Kesinlik Bildirme Edatı	334
3.6.3.4. Şüphe (Doğrulama) Bildiren edatlar	334
3.6.3.5. Olumsuzluk Bildiren Edatlar	334
3.6.3.6. Cevap Edatları	335
3.6.3.7. Ünlemler	336
3.6.3.7.1. Duygu Ünlemleri	336
3.6.3.7.2. İşaret ~ Gösterme ünlemleri	337

3.6.3.7.3. Seslenme Ünlemleri	337
3.6.3.7.4. Günlük Konuşma ~ Örf-Âdet Ünlemleri	338
3.6.3.7.5. Hayvanlara Seslenirken Kullanılan Ünlemler	339
SONUÇ	340
KAYNAKÇA	347
Kitaplar.....	347
Dergiler.....	352
Sözlükler.....	356
Ansiklopediler.....	358
Bildiriler.....	358
SÖZLÜK	358
HARİTA	+ Ek
II. CİLT	
METİN (Harf Çevirimi).....	507
METİN (Türkiye Türkçesine Aktarımı).....	721
METİN (Fotokopi).....	953-1092

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne

Bu çalışma jürimiz tarafından Orta Öğretim Sosyal Alanlar Türk Dili ve Edebiyatı
Eğitimi Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak .....
.....

Başkan:

Üye:

Üye:

Üye:

Üye:

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

..... / ..... / .....

.....

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Genetik çalışmaların doruk noktasına çıktığı şu günlerde belki sosyal bilimlerin cazibesini kaybetmiş olabilir. Ancak önümüzdeki yıllar sosyal bilimlerin tırmanışa geçtiği yıllar olacaktır. Bu sosyal bilimlerin içerisinde de en çok değer kazanan dil bilimleri olmalıdır. Hatta Noam Chomsky ve Johan Vandevale gibi dil bilimciler dünyanın her yerinde değer görmeye başlamıştır.

Artık gelişmiş ülkeler ekonomilerini, bağımsızlığını yeni kazanan veya yeni kurulan ülkeler üzerine yatırım yaparak güçlendirmek istiyorlar. Bu güçlenmenin ön şartı, o ülke halklarının dillerini araştırmakla başlar. Böylece edinilen bilgilerle kuvvetli ülkeler ekonomilerini geliştirmeye devam ederler.

Yeni kurulan devletlerin bulunduğu coğrafyada Türk nüfusu, Türklük biliminin ne kadar önemli olacağına delildir. O hâlde dil bilimi çalışmalarında en önemli olanı elbetteki Türk dili lehçeleridir. Türk dili lehçelerinin içerisinde en önemli olanlardan biri ise Kazak Türkçesidir. Kazakistan 2,7 milyon kilometre kare toprağı ile Türkiye'den dört kat büyük, yaklaşık 17 milyon nüfusu ile Türkiye'den dört kat küçüktür. Kıpçak kolundan olan Kazak Türkçesi 50. kuzey enlem çizgisine kadar uzanır. Batı Sibirya Türk dillerine komşu olur. Güneyde ise Özbekçe ve Yeni Uygurca ile çevrilidir.

Kazakların bu konumundan dolayı yeni kurulan Türk cumhuriyetleri üzerine yatırım yapan şirketler, elamanlarına Kazak Türkçesini öğretmek zorunda kalmışlardır. Artık Türkler arasında yaşayan Ruslar, Türk lehçelerini öğrenme gereksinimini duyuyorlar. Devlet memurluğu sınavlarında iyi bir Kazakça bilmek ön şart olmuştur.

Biz de yukarıda sözünü ettiğimiz düşünceler çerçevesinde bilimsel olarak hazırlanmak için, Türkiye Türkçesine bir Azerbaycan Türkçesine göre daha uzak olup, Kuzey Türkçesinin bir üyesi olan Kazak Türkçesi üzerine doktora tezi yapmayı uygun bulduk. Ayrıca öğretim görevlisi olarak çalıştığım Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümünde Kazak Türkçesini daha iyi anlayabilmem ve daha iyi anlatabilmem için bu lehçeyi tercih ettik.

Fonetik ve semantik olarak bu kadar uzak bir lehçe üzerinde çalışmak beni biraz düşündürdü. Özbek Türkçesi üzerine tecrübe edinen birisi olarak bu çalışmayı yapabileceğimin telkin edilmesi üzerine, Kazak Türkçesiyle yazılmış metin aramaya başladım. Türkiye'ye dışarıdan gelen Türklerin yoğun olarak yaşadığı İstanbul'un Zeytinburnu ilçesinde hizmet veren Kazak Türkleri Vakfından temin ettiğimiz eserler içerisinde *Joldasbay Turlıbayev*'in *Rayımbek Batır* romanını seçtik.

Bu çalışmadan amacımız, Çağdaş Kazak Türkçesinin fonetik, morfolojik dilbilgisi özelliklerini, kaynaklarını ve metin sözlüğünü hazırlayarak bir doktora tezi ortaya koymaktır. Bundan sonra Kazak ağızları üzerine yapılacak olan çalışmalara, Türkiye Türkçesi ile Kazak

Türkçesi üzerine yapılacak karşılaştırmalara ve halk edebiyatları gibi diğer yan çalışmalara da kaynaklık yapmak için bu tür bir eseri tercih ettik. Latin harflerine aktarırken ortak Türk alfabesini kullanarak ortak Türk dili çalışmalarına da hizmet etmeyi amaçladık. Ancak bu tür dilbilim çalışmalarının devlet projesi olarak desteklenmediğinde Türk lehçelerinin zamanla anlam, şekil ve ses yapısı bakımından ayrı mecralara giderek lehçelerin birbirlerinden uzaklaşabileceği de göz ardı edilmemelidir.

Türkiye Türkçesi hariç, Türk dünyasının en büyük nüfusuna sahip Özbek Türkçesinden sonra, büyük bir coğrafyaya ve yer altı zenginliklerine sahip olan Kazak Türkçesi üzerine çalışmak benim için ayrı bir bahtiyarlık oldu.

Başta görev yapmakta olduğum Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü başkanı olan danışmanım sayın Yard. Doç. Dr. Rıza Gül'e teşekkürü bir borç bilirim. En sıkıntılı zamanımda bana rehberlik ettiği için kendilerine sonsuz saygılarımı sunarım. Çalışmam boyunca yardımlarını benden esirgemeyen, fakülte'deki Köktürkçe derslerine katılmama müsaade eden ve makalelerini yazarken ön hazırlıklarını, teknik ve usüllerini bana büyük bir ciddiyetle öğreten Prof. Dr. Sadettin Özçelik'e tazimle şükranlarımı sunarım. Ayrıca canlı bir sözlük gibi darda kaldığımda sorularıma cevap veren, bir Kırgız Türkü olan oda arkadaşım Öğr. Gör. Abdulmukaddes Kutlu'ya teşekkür ederim. Yetişmemde emeği geçen fakülte'den hocam rahmetli Osman Nedim Tuna'yı da burada saygıyla anıyorum. Yine öğrencileri olduğumdan dolayı gurur duyduğum yüksek lisans ve doktora derslerini bana veren Prof. Dr. Gürer Gülsevin'e, (yüksek lisans tezi danışmanım) Doç. Dr. Şerif Ali Bozkaplan ve Prof. Dr. Zeki Kaymaz'a da teşekkürlerimi sunarım. Kaynak temin ederken büyük bir nezaket göstererek gramer kitaplarını fotokopi çekip bana gönderen Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Fikret Türkmen'e ve anabilim dalı başkanı Prof. Dr. Ensar Aslan'a, tez takip komitemde görev alan eserlerinden faydalandığım Yard. Doç. Dr. Münir Erten'e de ayrıca teşekkür ederim. Tezimin tashihini yaparken komisyon başkanlığı yaparak hazırladığı sözlüğünü ve yeni yazmış oldukları Kazak Türkçesi Grameri'ni bana ulaştıran ve iki gününü ayırarak Kazak Türkçesi hakkındaki tecrübelerini aktaran, okul arkadaşım Yard. Doç. Dr. Kenan Koç'a da teşekkür ederim. Son olarak metni inceleyen Dr. Caştekin Turgunbayev'e de vermiş olduğu emeğinden dolayı teşekkürü bir borç bilirim.

Hafta sonları yüksek lisans ve doktora derslerime devam ederken beni anlayışla karşılayan kızıma ve tezimi yazarken bilgisayarda sürekli bana yardımcı olan eşime de teşekkür ederim.

W. Bang Kaup'un Türkoloji Mektupları'nı okurken bir vecizesi aklımda kalmıştı. Türkologun ne demek istediğini Kazak Türkçesini çalışırken daha iyi anladım. Sözü bu ifadeyle tamamlıyorum: "Dil çok sevimli fakat son derece kaprisli bir kızdır".

KISALTMALAR

Eser Adı Kısaltmaları:

AQT: Azırcı Qırqız Tili	OTG: Orhon Türkçesi Grameri
ATAUÜ: Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler	OY: Orhon Yazıtları
BKT: Bugünkü Kıpçak Türkçesi	ÖTG: Özbek Türkçesi Grameri
CC: Codex Cumanicus	QGA: Qazaq Tili Qısqaşa Grammatıqa-lıq Anıqtawış
DLT: Dıvān ü Lügati't-Türk	QQT: Qazırcı Qazaq Tili
ETG: Eski Türkçenin Grameri	ŞT: Şecer-i Terākime
GTG: Gagavuz Türkçesi Grameri	Tar. Söz.: Tarama Sözlüğü
GTS: Gramer Terimleri Sözlüğü	TDB: Türk Dilbilgisi
İK: İştikakçının Köşesi, Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler.	TDE: Türk Dili ve Edebiyatı
İKPO: İyi ve Kötü Prens Öyküsü	TDF: Türk Dilinde Fiiller
KB: Kudatgu Bilig	TG: Türkçenin Grameri
KTLS: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü	TTDB: Türkiye Türkçesi Dilbilgisi
KYA: Kırşehir Yöresi Ağızları	UİA: Uşak İli Ağızları
Mİ: Makaleler ve İncelemeler	UMA: Urfa Merkez Ağzı
MU: Müyessiret'ül-Ulum	UMM: Uygurca Metinle II, Maytrısimit
	UÖTF: Uygulamalı Örneklerle Türkçe Fiiller

Dil ve Lehçe Adı Kısaltmaları:

Alt.: Altayca	Lat.: Latince
Ar.: Arapça	Mo.: Moğolca
AT: Ana Türkçe	Orh.: Orhon Türkçesi, Köktürkçe
Çin.: Çince	OT: Orta Türkçe
ET: Türkçe	Özb.: Özbek Türkçesi
Far.: Farsça	Rus.: Rusça
İt.: İtalyanca	Soğd.: Soğdca
J.: Japonca	T : Türkçe
Kalm.: Kalmukça	Tkm.: Türkmen Türkçesi
Kır. : Kırgız Türkçesi	TT: Türkiye Türkçesi
Kzk.: Kazak Türkçesi	Yak.: Yakut Türkçesi
	YT: Yeni Türkçe

Kurum ve Kuruluş Adları:

MEB : Milli Eğitim Bakanlığı
TDAV : Türk Dünyası Araştırmaları vakfı
TDK : Türk Dil Kurumu
TKAE : Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü
TÖMER: Ankara Üniversitesi Türkçe Öğretim Merkezi
SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TTK : Türk Tarih Kurumu

Diğer Kısaltmalar:

A.Ş.: Anonim Şirketi
bk.: Bakınız.
C.: Cilt
Çağ.: Çağdaş
Ed.: Edebiyat.
Fak.: Fakülte
k.a. : Kavim adı
(Kzk.): Metinde olmayıp soruşturma ve araştırma yoluyla tespit edilen kelimeyi gösterir.

ö. a. : Özel ad
Öğr. Gör.: Öğretim Görevlisi
s.: Sayfa
Sos. Bil. Enst.: Sosyal Bilimler Enstitüsü
vb.: Ve benzeri
y. a. : Yer adı

İŞÂRETLER

- : a. Fiile bağlanmayı gösterir.
b. İkillemeyi gösterir.
c. Sözlükte o kelimenin önceki kelimeyle beraber anlamlandırıldığını gösterir.
- #... : Kelime başı
- () : a. Parantez içindeki sesin veya şeklin ihtiyari olduğunu gösterir.
b. Kazak Türkçesi gramer terimlerini gösterir.
- (:) : a. İki nokta üst üste, noktalama işareti
b. İki ses ve şekli karşılaştırma işareti
- (... . ...) : İlk rakam sayfa, ikinci rakam satır numarası (92.10) gibi.
- * : Farazî şekil
- / : İki şeklin veya sesin dönüşümlü kullanıldığını gösterir.
- /.../ : Kelime içindeki sesi gösterir.
- [] : a. Günümüz Türk lehçelerindeki şekli gösterir.
b. Eserin sayfa numarasını gösterir.
c. Bizim yaptığımız açıklamayı içerir.
- ~ : Alternans
- ‘ : Ayın (ع)
- ‘ ’ : Kelimenin anlamını verir.
- ’ : a. Hemze (ء)
b. Kesme işareti
- “ ” : a. Alıntı ve açıklamaları gösterir.
b. İngilizce gramer terimlerini gösterir.
- + : İsme bağlanmayı gösterir.
- < : İşâretin açık tarafı eski şekli gösterir.
- § : Paragraf işareti
- ...# : Kelime sonu
- ä : Açık e, a-e arası ünlü
- A : E ve a ünlüleri
- ā : Uzun a
- á : Yuvarlak a ünlüsü, a-o arası ses
- ä : Açık e sesi, a-e arası ses
- B³ : b, m, p ünsüzleri
- D : t, d ünsüzleri
- é : Kapalı e, e-i arası ses
- z : Zı (ظ)
- ġ : Arka damak g’si, ġayın (غ)
- G³ : ğ, k, q.
- G⁴ : g, ğ, q, k, q.
- I : İ ve ı ünlüleri
- í : Uzun ö
- ì : Uzun ü
- I⁴ : ı, i, u, ü
- K : a. Konson, ünsüz
b. q, k, ğ, g ünsüzleri
- k² : k, q ünsüzleri
- l₂ : Arkaik l ünsüzü
- L : d, t, l ünsüzleri
- M : b, m, p ünsüzleri
- M² : m, p
- ñ : Nazal n; “n+g”
- N : d, t, n ünsüzleri
- ò : Arapça kelimelerin transkripsiyonunda arka damak k’sı (ق)
- õ : Arka damak h’si (ح)
- Ø : Görevi olan ama şekli görülmeyen ses veya eki gösterir.

ó	: Gırtlak h'sı (ح)	ū	: Uzun u ünlüsü
ō	: Uzun o	v	: Vâv-ı ma'dule, bazı Farsça kelimelerde yazıldığı hâlde okunmayan v sesi
q	: Kzk. Türkçesindeki kalın k ünsüzü.	V	: Vokal, ünlü
r₂	: Arkaik r ünsüzü	w	: Çift dudak v'si (و)
ú	: Sad (ص)	ý	: Uzun i
ù	: T ₁ (ط)	z	: Zal (ذ)
U	: <i>ü</i> ve <i>u</i> ünlüleri		

ABSTRACT

Today the majority of Kazakhs live in the Republic of Kazakhstan. They live also in China, new independent Turkish republics and, densely, in the district of Zeytinburnu belonging to İstanbul, in Turkey.

The population of Kazakhstan is approximately 16 millions. The official language of the country is Kazakhs language and Russian. It is a prerequisite to pass Kazakh language exam for being a government official. The Turkish dialects, viz. Kazakh, Kirghiz and Tatar languages, are involved in the group of Kıpçak Turkish.

% 42 of its population is Muslim, % 44 Orthodox, % 2 Protestant and % 7 the rest. Too the economical data in 1999, the annual income per each person is 1077 dollars. The export is approximately 10 million dollars and the import 7,5 million dollars. Money in currency is Tenge (April 11, 2001, 1\$=145,58 Tenge). For December 10, 1997, the capital city has been Akmola-Astana. The square measure of the country is 2724900 km². The cardinal cities are Almatı, Karaganda, Çimkent, Semipalatinsk, Pavlodar, Petropavlovsk, Cambul, Türkistan. The harbors are Aktav (Şevçenko), Atrav (Guryev), Öskeman (Ust-Kamenogorsk), Pavlodar, Semey.

Phonetical Comparison Between Turkey's Turkish And Kazakh Turkish:

1. ş: s; At the beginning: Şeytan, saytan ; Inside: Yaşa-, *jasa-* ; At the end: Aş, *as*. 2. ç: ş; At the beginning: Çadır, *şatır*; İçte: Açık, *aşık*; At the end: Ağaç, *ağaç*. 3. #y: #j; At the beginning: Yıl, *jil* ; yine, *jaña* ; yukarı, *joğarı*. 4. #g: #k; At the beginning: Gir-, *kir-* ; göz, *köz*; gülme-, *külme-*. 5. #d: #t; At the beginning: Dil, *til* ; diri, *tiri* ; dört, *tört* ; dirsek, *tirsek*. 6. Vğ: Vw; At the end: Ağır, *awır* ; bağ, *baw* ; dağ, *taw*. 7. v, (#Ø): b, (/p/); At the beginning: Var-, *bar-* ; ol, *bol-* ‘olmak’. İçte: Kavuş-, *qabis-*. 8. VpV: VbV; Inside: ipi, *jibi* ; sapı, *sabı*; tepiş-, *tebis-* ; tepe, *töbe*. 9. f: p ~ (#b); At the beginning: Fakir, *paqır*; İçte: Kefil, *kepil*. 10. Ø: ğ <Ayın (‘); At the beginning: Acaip, *ğaşap*; âşık, *ğasıq* ; ibret, *ğıprat*. 11. h: Ø; At the beginning: Hafız, *abız*. Inside: Mühür, *mör*. At the end: Allah, *Ala*. 12. h: q; At the beginning: Hacet, *qajet* Inside: Ahir, *aqır*. 13. VkV: VgV; Inside: Bükül-, *bügil-*. 14. Vğ/: Vy; İçte: Eğil-, *iyil-*. 15. #b: #m; At the beginning: Ben, *men*. 16. #ØI: #jI: Başta: İlik, *jilik*. 17. #g: #k: Gel-, *kel-*. 18. -rk-, -lk-: /rIk/, /lIk/; Inside I (ı, i) derivation: Berk, *berik*, 19. In contrast to Turkey's Turkish, the unvoiced consonant is more developed. For more examples, see table 11. It is formulated as DLNM: D (d, n, t): V “vocal”, a after the voiced K “consonante” balayı: *balanı* ‘çocuğu’. T (t) after the unvoiced K; Kazaklar: *Qazaqtar*. D (d) after l, m, n, ñ, r, w, y, z; adamlar: *adamdar*. L (l, t, d): L (l) after V, r, w, y; ustalar: *ustalar*, bağlı: *baylawlı*. T (t) after the unvoiced; Kazaklar: *Qazaqtar*. D (d) after l, m, n, ñ, z; adamlar: *adamdar*. M (m, p, b): V, l, r w, y;

yaramaz: *jaramas*, doğma-: *tuwma-*. P (p) after the unvoiced; açma-: *aşpa-*. B (b) after m, n, ñ, z: görünme-: *körinbe-*.

Since the Russian words are written in their original spelling, few Russian words are introduced into the Kazakh Turkish. The Arabic, Persian and Mongolian words are compensated. Unless the common cultural studies are made, this dialect of the Turkhis language discourses will not realize.

In the this study, by examining a contemporary text, a phonetical and morphological investigation has been made. At the basis of the Turkish alphabet, the text was tranclated into the Latin alphabetThen, this translated written text is transfered into to the Turkey's Turkish. The text's dictionary has been also prepared. This dictionary is both with reference and at necessary respects, by diachronical and secronical comparisons.

TÜRKÇE ÖZET

Bugün Kazakların çoğunluğu Kazakistan Cumhuriyetinde yaşamaktadır. Çinde, yeni bağımsız olan Türk cumhuriyetlerinde ve Türkiyede yoğun olarak İstanbul'un Zeytinburnu semtinde yaşamaktadırlar.

Kazakistanın nüfus sayısı yaklaşık onaltı milyondur. Kiril alfabesi kullanılmaktadır. Devlet memurluğu sınavlarında Kazakça sınavını geçmek ön şarttır. Kazakça; Kırgızca ve Tatarca gibi Türk lehçeleri Kıpçak Türkçesi grubu içerisinde yer alır. Bu lehçelerin dil özellikleri bir birine yakındır.

Yüzde 47'si Müslüman, yüzde 44'ü Ortadoks, yüzde ikisi Protestan, diğerleri de yüzde yedidir. Kişi başına olan yıllık gelir 1999 yılı verilerine göre 1077 dolardır. Tahminen ihracat on milyon dolar, ithalat ise yedi buçuk milyon dolardır. Para birimi Tenge (11 Nisan 2001'de 1\$=145,58 Tenge)'dir. 10 Aralık 1997'den itibaren başkent Akmola-Astana'dır. Yüz ölçümü 2724900 km²'dir. Başlıca şehirleri; Almatı, Karaganda, Çimkent, Semipalatinsk, Pavlodar, Petropavlovsk, Cambul, Türkistan'dır. Limanları; Aktav (Şevçenko), Atırav (Guryev), Öskeman (Ust-Kamenogorsk), Pavlodar, Semey'dir.

Türkiye Türkçesi: Kazak Türkçesi Sesbilgisi Karşılaştırılması

1. ş: s; Başta: Şeytan, saytan ; İçte: Yaşa-, jasa- ; Sonda: Aş, as. 2. ç: ş; Başta: Çadır, şatır; İçte: Açık, aşıq; Sonda: Ağaç, ağaş. 3. #y: #j; Başta: Yıl, jıl ; yine, jaña ; yukarı, joğarı. 4. #g: #k; Başta: Gir-, kir- ; göz, köz ; gülme-, külme-. 5. #d: #t; Başta: Dil, til ; diri, tiri ; dört, tört ; dirsek, tisek. 6. Vğ: Vw; Sonda: Ağır, awır ; bağ, baw ; dağ, taw. 7. v, (#Ø): b, (/p/); Başta: Var-, bar- ; ol, bol- 'olmak'. İçte: Kavuş-, qabıs-. 8. VpV: VbV; İçte: ipi, jibi ; sapı, sabı; tepiş-, tebis- ; tepe, töbe. 9. f: p ~ (#b); Başta: Fakir, paqır; İçte: Kefil, kepil. 10. Ø: ğ <Ayın ('); Başta: Acaip, ğaşap; âşık, ğaşıq ; ibret, ğıprat. 11. h: Ø; Başta: Hafız, abız. İçte: Mühür, mör. Sonda: Allah, Ala. 12. h: q; Başta: Hacet, qajetİçte: Ahir, aqır. 13. VkV: VgV; İçte: Bükül-, bügil-. 14. Vğ/: Vy; İçte: Eğil-, iyil-. 15. #b: #m; Başta: Ben, men. 16. # ØI: #jI; Başta: İlik, jilik. 17. #g: #k: Gel-, kel-. 18. -rk-, -lk-: /rIk/, /lIk/; İçte I türemesi: Berk, berik. 19. Ünsüz uyumu Türkiye Türkçesine göre daha gelişmiştir. Daha çok örnek için tablo 11'e bakınız. DLNM diye formüle edildi: D (n, t, d): V, ötümlü ünsüzden sonra n; balayı: balanı 'çocuğu'. Ötümsüz ünsüzden sonra t; Kazaklar: Qazaqtar. l, m, n, ñ, r, w, y, z'den sonra d; adamlar: adamdar. L (l, t, d): V, r, w, y'den sonra l; ustalar: ustalar, bağlı: baylawlı. Ötümsüzlerden sonra t; Kazaklar: Qazaqtar. l, m, n, ñ, z'den sonra d; admalar: adamdar. M (m, p, b): V, l,r, v, y; yaramaz: jaramas, doğma-: tuwma-. Ötümsüzlerden sonra p: açma-: aşpa-. m, n, ñ, z'den sonra b: görünme-: körinbe-.

Rusça kelimeler orijinal imlâsıyla yazıldığı için çok az Rusça kelime Kazak Türkçesine girmiştir. Daha çok Arapça, Farsça ve Moğolca kelimeler ödünçlenmiştir. Türk

dilinin bu lehçesi ortak kültürel çalışmalar yapılmazsa kendi mecrasında gelişmeye devam edecektir. Ortak alfabe ve dil söylemleri gerçekleşmeyecektir.

Bu çalışmada çağdaş bir metin incelenerek fonetik ve morfolojik inceleme yapıldı. Metin ortak Türk alfabesi esas alınarak Latin alfabesine çevirildi. Sonra bu çeviri yazılı metin Türkiye Türkçesine aktarıldı. Eserin sözlüğü de hazırlandı. Bu sözlük hem referanslı hem de gerekli yerlerde tarihi ve çağdaş mukayeselidir.

0. GİRİŞ

Türklük biliminin çalışma alanı Türkiye Türkçesi ile sınırlı değildir. Türklük bilimi bütün Türk lehçelerini araştırma konusu edinmiştir. Sovyetler birliğinin dağılmasından sonra kurulan yeni Türk cumhuriyetlerinin konuştukları Türkçe üzerine daha yoğun olarak çalışılmaya başlandı. Bu devletlerin bağımsızlığından sonra çeyrek asır geçti.

Türkiye Cumhuriyeti üniversitelerinde artık *Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları* adı altında yeni bölümler açılmaktadır. Dolayısıyla diğer Türk lehçeleri üzerine yapılan çalışmalar gibi Kazak Türkçesi üzerine de daha çok karşılaştırmalı gramer çalışmaları doktora tezi olarak yaptırılmaktadır.¹

Bizim çalışmamız da Kazakları konu alan giriş kısmından sonra bir Kazak Türkçesi metnine dayanan ses ve şekil incelemesidir. İncelememize girişmeden önce, üzerinde çalışabileceğimiz destanımsı bir metni seçtik. Bu metin bir *corpus* “çalışma geci”dir.² Metnin harf çevirimini ve aktarımını yaptık ve bilgisayarda tarayarak metin sözlüğü hazırladık. Tasniflerine göre birden fazla fişleme, gruplandırılan fiş destelerini tekrar dağıtarak deyim yerindeyse kuşbakışı ile meseleye yeniden yaklaşma, tarihsel gramer metoduyla kelimeleri inceleme, çağdaş ve tarihi lehçe karşılaştırmaları, bilgisayara yüklenmiş metnin *bul ve değiştir* penceresiyle harf ve kelime taraması gibi yöntemleri kullanarak çalışmamızı sürdürdük. Sonuçta da genel bir değerlendirme yaptık.

¹ Ferhat Tamir, *Mağcan Cumabayef Ölenderi (metin-aktarma-inceleme)*; Ceyhun Vedat Uygur, *Kırgız-Kazak-Karakalpak Türkçelerinde İsim*; Hülya Savran, *Kazak Türkçesi, Dede Korkut Kitabı, (Transkripsiyonlu Metin-Türkiye Türkçesine Çeviri-Dil Özellikleri-Sözlük)*; Altınış Kurmanali, *Türkiye Türkçesi İle Kazak Türkçesinin Fiil Zamanları Açısından Karşılaştırılması* başlıkları adı altında doktora çalışmaları yapılmıştır. Ayrıca İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde de bir Kazak doktora öğrencisine *cümle bilgisi* üzerine doktora tezi [Aybek Bayniyazov (2000), *Çağdaş Kazak Türkçesindeki Kelime Gruplarının ve Cümle Çeşitlerinin Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 172 s.] yaptırıldı. Bunların yanında şu çalışmalar da var; İsin A. (2004), *Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Belirsizlik İfadelerinin Karşılaştırılması (Tarık Buğra'nın Küçük Ağa Romanı Örnekleriyle Gramer İncelemesi, Aktarım)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (basılmamış doktora tezi), İstanbul; B. Musa (2004), *Türkiye Türkçesi İle Kazak Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (basılmamış doktora tezi), Ankara; O. Doğan (2004), *Kazak Türkçesi Fonetigi*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (basılmamış doktora tezi), Edirne. Kazak Türkçesindeki Arapça ve Farsça alınma kelimelerin incelendiği bir doktora tezi de vardır; Fahrünnisa Bilecik (1998), *Kız Jibek Destanı, Metin-Tercüme-Dizin-İnceleme*, Danışman: Emine Gürsoy Naskali, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, İstanbul, 570 s. Ayrıca Kazak Türkçesinde belli bir konuyu işleyen önemli bir tez ise şudur; Mustafa Tanç (2002), *Kazak Türkçesinde Zarf-Fiiller, Muhtar Avezov'un Tandamalı Engimleri*, Danışman: Şükrü Halûk Akalın, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Enstitüsü, Adana.

² Süheylâ Bayrav (1998), *Flolojinin Oluşumu (Çağdaş Dilbilim-Eleştiri Sorunları)*, Multilingual, İstanbul, s. 122.

0.1. KAZAKİSTAN'IN GENEL COĞRAFYASI

0.1.1. Ülkenin Yeri, Nüfusu, Yüz Ölçümü ve Şehirleri:

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığına kavuşan (16 Aralık 1991) Kazakistan, Orta Asya'nın kuzeybatısında yer alır. Coğrafi koordinatları; 44° ve 52° doğu boylamı, 38° ve 42° kuzey enlemidir. Doğusunda Çin Halk Cumhuriyeti, güneyinde Kırgızistan ile Özbekistan, güneybatısında Türkmenistan, kuzeyinde Rusya'nın sınırları içerisinde Altay ülkesi, batısında Hazar denizi boyunca Türkmenistan'dan başka Azerbaycan ve İran bulunmaktadır. “2,7 milyon kilometre kare toprağı ile Türkiyenin dört katı büyüklüğündedir. 17 milyon nüfusu ile Türkiyenin dörtte biridir.”³ 1999 sayımına göre nüfusu 16.798.552'dir. Kazakistan'da yaşayan etnik grupların nüfus oranı yüzde olarak şöyledir:⁴ % 53.4 Kazak, % 30 Rus, % 3.7 Ukrain, % 2.5 Özbek, % 2.4 Alman, % 1.4 Uygur, Diğerleri % 6.6. Kazakistan'a 2003 yılında 50.000 mülteci kabul edilmiştir.⁵ Yüz ölçümü 2.217.300 kilometrekaredir.⁶ Eski başkenti Almatı'dır.⁷ Ülkenin kuzeyindeki Akmola, 10 Haziran 1998 tarihinde Astana⁸ adıyla yeni başkent olarak kabul edildi. Diğer önemli şehirleri; Cambul, Çimkent, Türkistan, Karaganda, Semipalatinsk, Kökçetav, Kustanay, Turgay, Guryev ve Baykonur'dur.

0.2.2. Yer Yüzü şekilleri ve İklimi:

Aral,⁹ Balkaş, Zaysan, Alaköl, Tengiz ve Seletitengiz yazın kurumayan büyük gölleridir. Yukarıda Ural, Tobol, İşim, İrtiş aşağıda ise, Sirderya ve İli nehirleri vardır. Yağmurun seyrek yağdığı ve kurak bir iklimin hâkim olduğu Kazakistan topraklarının büyük bir kısmı çöllerle kaplıdır. Kazakistan'ın kuzeyinde küçük Barsuki çölü, orta kesiminde Karakum çölü ve güneyinde Kızılkum çölü vardır. Toplam orman alanı 26.4 milyon hektardır. Ülke genelinde sert karasal iklim hakimdir.

³ Meryem Kırımlı (1997), “Kazakistan (Kozakların Değil) Kazakların Vatanıdır”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 16, Ankara, s. 1222-1231.

⁴ www.kazakinfo.com/

⁵ *Avrasya Bülteni* (2002), Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Şubat, Sayı: 19, s. 5.

⁶ Reşat Genç (2002), *Ana Çizgileriyle Türk Dünyası Tarihi*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi yayımları: 15, Bişkek, s. 122.

⁷ Almatı'nın eski adı *Verni*'dir. 1854 yılında Ruslar bu şehri işgal ederek büyük bir kale yaptırıldır.

⁸ Kazak Türkçesinde *Astana*, başkent anlamındadır.

⁹ Ülkenin en büyük gölü olan Aral gölü, açılan sulama kanalları sayesinde bugün kuruma aşamasına gelmiştir.

0.1.3. Ekonomik ve Sosyal Yapı:

Para birimi *Tenge*'dir. Ortalama aylık ücret 100 dolardır. Emekli ücreti aylık 35 dolardır.

Ekonomisi ağırlıklı olarak petrol, demir dışındaki metaller ve kömür gibi madencilik ürünleri ile önemli miktardaki elektrik enerjisi üretimine dayanır. Çinko ve kurşun üretiminin büyük iktisadi önemi vardır. Aktuba bölgesinde dünyanın en zengin krom damarı bulunur.

12.000 km. uzunluğunda demir yolu ve 108.000 km. uzunluğunda kara yolu vardır.

Kazakistan Sovyetler Birliği içinde işlenebilir toprakların beşte birine sahipti ve halen önemli bir tarımsal ürün üreticisi ve ihracatçısıdır. Bunun yanı sıra, ülke önemli ölçüde maden kaynaklarına sahiptir. Bu sektörde ülkenin önemli miktarlarda maden çıkarma ve işleme kapasitesi vardır. Sovyetler Birliği'ndeki krom üretiminin %90'ı, bakır, kurşun, volfram ve çinko rezervlerinin %50'si, kömür üretiminin %20'si ve altın üretiminin de %7'si bu ülkeye aittir. Ayrıca, ülkede metalurji, ağır sanayi için gerekli makina ve makina ekipmanı, petrokimya, tarımsal ürünleri işleme ve tekstil alanında gelişmiş bir sanayi alt yapısı vardır. Kazakistan nihai tüketim mallarının yaklaşık %50'sini, ara mal ve hammadde ihtiyacının %75'ini ithal etmektedir. Ülkenin mal taşımacılığında ağırlık demiryollarında olup, insan taşımacılığı daha çok karayolu ve havayolu ile gerçekleştirilmektedir. Kazakistan'da konuşlandırılmış bulunan iki önemli tesis, Baykonur Uzay Merkezi ve Semipalatinsk Nükleer Silah Test Merkezi ülkenin siyasi ve ekonomik önemini artırmaktadır.

Ülkenin ekonomisi 1980'li yıllarda istikrarlı bir büyüme göstermiştir. Ancak, bu büyüme dönemi 1989 yılından itibaren duraklama ve gerileme dönemine girmiştir. Maddi üretimdeki net gerileme 1990'da % 1.5, 1991'de % 11.6'dır. Bu gerilemenin başlıca nedenleri, ekonomik yapının yeniden inşası çalışmaları ve 1991'de yaşanan kuraklıktır.

Kazakistan halen serbest piyasa ekonomisine geçişin sıkıntılarını yaşamaktadır. Reel Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH), yeniden ekonomik yapılanma ve enflasyonun başlaması üzerine oluşan ortamla birlikte 1990 ila 1995 yılları arasında % 55'den fazla düşmüştür. İktisadi kalkınma 1996 yılından itibaren yeniden başlamıştır.

Hükümet, bütçe gelirlerinin düşük gerçekleşmesi, bu ülke için hayati önem taşıyan petrol ve değerli madenlerin uluslararası piyasalarda fiyatlarının düşmesi ve özelleştirmenin yavaşlaması nedeniyle 1999 yılında bütçe harcamalarında kısıntıya gitmiştir. Bunun yanı sıra 1998 yılı tahıl hasadının düşük gerçekleşmesi ve büyük miktarda dış borç ödemesi nedeniyle 1999 yılı zor bir yıl olmuştur.

Petrol ve yarı işlenmiş metal sektörleri ülkenin ihracata yönelik iki sektörüdür. GSYİH içinde sanayinin payı, 1992 yılında %31.2 gibi yüksek bir orandayken 1996 yılında

%21.3'e düşmüştür. Toplam istihdam içinde sanayinin payı da, benzer şekilde 1990 yılında %32'nin üzerinde iken, şu anda %22'ye düşmüş bulunmaktadır.

Kayda değer miktarda kurşun, çinko, bakır, demir ve çelik üretimi yapılmaktadır. Üretimin büyük kısmı, her ikisi de Kuzey Kazakistan'da bulunan Karaganda Metalurji Kombinasyonu ve Pavlodar Alüminyum Ergitici gibi fabrikalarda yapılmaktadır. Ülkede, ekonomisi böyle iki veya üç büyük tesise bağlı yaklaşık 57 kent ve kasaba mevcuttur.

Çoğu büyük sanayi tesisi şu anda yabancılar tarafından yönetilmektedir ve hisseleri de kısmen yabancılarla aittir. Petrol üretimi, Batı Kazakistan'da Hazar denizi kıyısında gerçekleştirilmektedir.

Tarım hâlâ en çok istihdam sağlayan ve üçüncü en büyük ihracatçı sektördür. Toplam istihdamın %20 ila %25'i bu sektördedir. Ülkede yaklaşık 15 milyon ton buğday üretilmektedir. Hayvancılığın yanında suni sulama yapılan bölgede pamuk, pancar, tütün, kendir, yağlı tohumlar ve pirinç yetiştirilir. Hazar denizinde üretilen yıllık balık miktarı 1.000.000 tonu geçmektedir.

Ne var ki değişken hasatlar ve yeterli araştırmaya ve planlamaya dayanmayan reformlar, sektörde duraklama ve gerilemenin nedeni olmuştur. Tarımın GSYİH içindeki payı 1992 yılında %28 iken, 1996 yılında %12.8'e, 1999 yılında ise %8.8'e düşmüştür. 1992 yılında rekor kıran tahıl hasatı, 1995 yılında son otuz yıldır görülmemiş bir düzeye inmiştir. Bir çok geçiş ekonomisi gibi, komünist rejim sırasında ihmal edilen hizmet sektörü, bağımsızlıktan sonra önemli ölçüde büyümüştür. Ticaret, emlak ve iletişim hizmetleri en hızlı gelişme kaydeden sektörler olmuştur. Yatırımlar GSYİH'nın %19'u civarındadır. Bunun bir çeyreğinden fazlasını, yabancı firmaların petrol ve temel metal sektörlerinde yapmış oldukları yatırımlar oluşturmaktadır.¹⁰

Kazakistan'da yılda 30.000.000 adet kitap neşredilmektedir. Muhtar Avezov ve Abdülcemil Nursipov'un eserleri pek çok yabancı dile tercüme edilmiştir. Kazak filmi uluslar arası pek çok ödül almıştır. Binicilik en popüler spordur.

30 Temmuz 1995'te yeni bir ana yasa kabul eden Kazakistan Cumhuriyeti¹¹, gün geçtikçe bağımsızlığın verdiği heyecan ve güçle demokratikleşmesini ve modernleşmesini devam ettirmektedir.

¹⁰ Bu bilgiler Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA)'dan alınmıştır.

¹¹ Bk. Mustafa Kalemlî (1997), "Türk Dünyasının Genel Değerlendirmesi", *Yeni Türkiye*, Sayı: 15, Ankara, s. 17-27; "30 Ağustos 1995 tarihinde yapılan referandumun sonucu kabul edilen ikinci Anayasa ile mevcut başkanlık sistemi daha da güçlendirildi. Cumhurbaşkanı isterse meclisi fesh ederek bir yıl süre ile ülkeyi kararnamelerle yürütebilir."

0.2. KAZAK TÜRKLERİ

Diğer Türk boyları gibi uzun yıllar bozkır hayatı süren Kazaklar, Kıpçak grubuna mensup Türk boylarındandır.

0.2.1. Yaşadıkları Yerler:

1970 sayımına göre Rusya Federasyonu'nda 477.800, Özbekistan'da 476.310, Türkmenistan'da 68.519, Kırgızistan'da 21.988, Tacikistan'da 8.306 Kazak yaşamaktaydı. Çin'de ise 907.552 Kazak yaşamaktaydı. Ayrıca az sayıda Kazak Afganistan'da, İran'da ve Türkiye'de yaşamaktadır.¹² Bir de Dış Moğolistan'da Kazak Otonom Ülkesi vardır.¹³

En son bilgilere göre ise yaşadıkları ülkelere göre Kazakların nüfus sayısı şöyledir:¹⁴ Kazakistan'da 8.000.000, Çinde 1.111.718, Özbekistan'da 808.000, Rusya'da 636.000, Moğolistan'da 120.000, Türkmenistan'da 88.000, Kırgızistan'da 9.606, Ukrayna'da 7.555, İran'da 3.000, Afganistan'da 2.000, Türkiye'de 600'den fazla Kazak yaşamaktadır. Dünyada toplam olarak 10.823.479 Kazak yaşamaktadır. Ayrıca Altay Cumhuriyetinin %6'sı, Kalmuk Cumhuriyetinin %2'si Kazaktır.¹⁵

Kazaklar, Altay dağlarından Ural'a ve Omsk'tan Zereşan vadilerine kadar olan geniş bir sahada otururlar. Kazakistan halkı; dili, medeniyeti ve yaşayışı, tarihi sebeplerden dolayı yüzden fazla olan irili ufaklı milletlerden oluşur.

Kazaklar kendi aralarında Ulu Yüz, Orta Yüz, Küçük Yüz diye üç boya ayrılır.¹⁶ Bunun sebebi, Alaşa Han'ın saltanatını üç oğlu arasında paylaşmasıdır.¹⁷ Bu yüzler de kendi aralarında bir çok boylara, oymaklara ayrılmakta ve bunlara *uruv* (kabile) demektedirler. Bugün kısmen yerleşmeye başlamışlarsa da, göçebe ve yarı göçebe hayatını devam ettirmektedirler. Ulu Yüz bir kabile adı olan Üysün adını da taşır, bunun içinde en büyük kabile Dülât'tır, güneyde otururlar. Orta Yüz kuzeyde oturur; en büyük kabileleri Kongrat, Argın, Nayman, Kıpçak ve Kirey'dir. Küçük Yüz batıda oturur; Alımoğlu, Boyoğlu ve Ceti Uruv olmak üzere üç büyük şubeden ibarettir.¹⁸

¹² Fuat Bozkurt (1992), *Türklerin Dili*, Cem yayımları, İstanbul, s. 294.

¹³ Hasan Oraltay (1973), *Alaş-Türkistan Türklerinin Milli İstiklal Parolası*, İstanbul, s. 12.

¹⁴ www.kazakinfo.com/

¹⁵ Mustafa Kalemlı (1997), "Türk Dünyasının Genel Değerlendirmesi", *Yeni Türkiye*, Sayı: 15, Ankara, s. 17-27.

¹⁶ Halife Altay (1981), *Anayurttan Anadoluya*, Kültür Bakanlığı yayımları: 354, Ankara, s. 3.

¹⁷ *Qazaqstan* (1997), A. Motovun Group Book, Flint River Pres Ltd. 1995, Qazaqşağa awdarğan: Aqselew Seydimbek, "El" Byuwrosı, Almatı, Gornaya, s. 47.

¹⁸ Saadet Çağatay (1935), *Türk Lehçeleri Örnekleri II*, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi yayımları: 214, Ankara, s. 149.

Tevke Han zamanında Kazaklar üç orda¹⁹ şeklinde teşkilatlanmıştır. Büyük Orda toprakları şimdiki Kazakistan'ın doğu taraflarına, Balkaş Gölü ve Issık Gölü'nün güney taraflarına kadar uzanmaktadır; içlerinde Calayır ve Dulgat gibi boylar vardır. Orta Orda; Argun, Nayman, Kıpçak, Kirey ve Kongrat gibi büyük boylardan müteşekkil olup Kırgız steplerinin kuzeyinde, İrtiş, Tobol ve İşim ırmakları havalisinde ikâmet etmektedirler. Küçük Orda ise; Aral'dan Batıya, Hazar'a ve Ural'a doğru uzanan araziye hakim olup aralarında Alım-Uh, Cedi-Urıg gibi boylar vardır.²⁰

Kazaklar en büyük göçebe Türk halkıdır. Konup göçtükleri bölge geniş Kırgız Bozkırını olup doğuda İrtiş ırmağının kaynaklarına, güneyde²¹ eski Orta Asya Hanlıkları'na, kuzeyde ise İrtiş mecrâsının orta kısımlarına, İşim bozkırına ve Ural dağlarının eteklerine kadar yayılır.²²

0.2.2. Tarihçe:

Kazakların milattan önce tarih sahnesine çıktığı bilinmektedir. Ermeni tarihçi Musa Hareni, "İran hükümdarı Velirittis'in devrinde (M.Ö. 197-126) Kazakların Farslarla savaştığını" yazıyor. Zaten Türklerin M.Ö. 1. yüzyılın sonlarından beri bugünkü Kazakistan topraklarında yaşadıkları bilinmektedir. Kazakistan, 6.-7. yüzyıllarda Göktürk Devleti'nin, 9.-10. asırlarda Karahanlıların, 13. yüzyılın sonlarından itibaren de Altın Orda Devleti'nin bir parçası olarak Türklerin yönetiminde kalmıştır.²³

Kazaklar, Batı Türkistan'da ve Kıpçak bozkırlarında Müslüman olmamış Türklerdendi. Bozkır Özbeklerin (Kıpçak gruplarının) içerisinde Kazaklar da vardı. Özbek Han (1312-1341) devrinde bozkırları ve Sirderya ile İrtiş taraflarını dolduran Türk ve Moğol boyları süratle İslâmlaştılar. Bozkır Türklerinin önemli şehirleri Savran, Suğnak, Türkistan (Yesevi) ve Ulutav idi. Emir Timur, Kazakistandaki Ulutav'a Uygur Türkçesiyle yazılmış bir kitabe diktirmişti (1391).²⁴ Altın Orda devletinin merkezi olan Ak Orda, Emir Timur'un hakimiyeti altında kalmıştır (1395). 1446 yılında Kerey ve Canibek Ebülhayr Han'a isyan ederek müstakil Kazak Hanlığı'nı ilân etmişlerdir.

¹⁹ Orda <ordu <orduğ 'melik kasabası, ordunun teşkil ettiği ikinci bir iç kalenin bulunduğu şehir, çadırlardan müteşekkil perdelerle çevrili ordugâh', bk. Emel Esin (2002), "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *Türkler C. 3*, Yeni Türkiye yayınları, Ankara, s. 129-149.

²⁰ Namık Kemal Zeybek, "Kadim Türk Yurdu:Kazakistan", *Ahmet Yesevi Üniversitesi'nden Haberler*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslar arası Türk-Kazak Üniversitesi Yayın Organı, Ankara, s. 2-5.

²¹ Güney Kazakistan'ın Yedisu şehirleri şehir kültürü açısından önemlidir. Bk. Karl Baipakov (2002), "VI-IX Yüzyıllarda Kazakistan'daki Şehirler ve Yerleşik Kültür", *Türkler C. 3*, Yeni Türkiye yayınları, Ankara.

²² Osman Nedim Tuna (1985), *Türk Halkları I. (Modern)*, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları:1, Malatya, s. 28.

²³ Koç Kenan, Doğan Oğuz (2004), *Kazak Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara, s. 2.

²⁴ A. İnan, *Mİ*, s. 1-35.

Kazak halkının birleşmesinde yer alan büyük boylar arasında *Üysin, Kanglı, Arğın, Nayman, Alşın, Kongırat, Kitay* tayfaları ve diğerleri yer almaktadır.²⁵

Orta Asya’da Cengiz Han fetihleri sırasında ortaya çıkarak bozkır hayatını yaşayan Kazak Türklerini ve irili ufaklı Kazak beylerini 16. yüzyılda (1511-1523) Kasım Han kendi yönetiminde birleştirdi. Ölümünden sonra yerine geçen Haknazar Han’ın zamanında Taşkent ele geçirildi ve başkent yapıldı. Üç yüz (üç boy) olarak ayrılmaları bu dönemdedir. Orta Yüz her iki boyu egemenliğine almıştır. Komşuları Cungarlar ile özellikle 17. yüzyıl sonlarında ve 18. yüzyıl başlarında yaptıkları savaşlarda üstünlük gösterememişler, Orta Yüz ve Büyük Yüz mağlup olmuş, Küçük Yüz ise katliama uğramıştır. Bunun üzerine Kazaklar yeniden birleşerek Cungarları yenilgiye uğratmışlardır (1726-1729).

1730-1740 Rus istilasının izleri Kırım ve Başkurt destanlarında olduğu gibi Başkurtlarla müşterek olan “Kozu Körpeç ve Boyan” hikâyesinde de görülmektedir.²⁶ *Rayımbek Batır* romanının 7. bölümünün 173. sayfasında “Barıs Jılı” 1730 (H. 1142) detaylı bir şekilde işlenmiştir.

“Rusların sebep olduğu telefât, 18. yüzyılda Kazaklar üzerine doğrudan gelen Kalmuk akınları şeklinde başlamıştı. En acılı devrelerden biri olan *aqtaban şubırındı*²⁷ (tabanlar beyaz oluncaya kadar sürünerek ilerlemek) hadisesi yüzünden Kazaklar yok olmanın bir adım öncesinden geri dönmüşlerdir. Kalmuk işgalcilerinin önünden kaçan Kazak boyları hep batıya doğru giderek, Rus nüfusu alanına çok yaklaşmışlardır. İşte bu sebepten dolayı, 1730’larda Kişi Cüz hanı Ebülhayır Çarıçe Anna İyonnovna’nın tabiyetini istemiştir. Orta Cüz hanı Abılay Ruslara karşı ilk mücadeleyi başlatmıştır.”²⁸

Oyrat saldırıları 1757 yılında Oyrat Devleti’nin Çinliler tarafından yıkılmasına kadar sürdü. Küçük Yüz 1731, Orta Yüz 1740 ve Büyük Yüz Hanlığı da 1840 tarihinde Rus egemenliğine girdi.

Osmanlılar, Kazakların yaşadıkları yerlere Vilâyet-i Kazak diyordu. Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi’nde, Rus idaresindeki Müslüman Türklerden-Kazaklardan bahsetmektedir. Burada Kazak-Kırgız ve Nogayların Başkurtlara İstek (Heşdek) dediklerini anlatmaktadır.²⁹ Tarihimizde Osmanlı-Kazak ilişkileri kısa bir sürede ve yoğun bir şekilde vuku bulmuştur. Bu münasebetler 1613’te Kazakların *çayka* denilen, hafif gemi ve kayıklarla Sinop’a hücum

²⁵ T. Qordabayew (1991), *Qazaq Til Biliminiñ Mäseleleri*, Rawan, Almatı, s. 22.

²⁶ A. İnan, *MI*, s. 117-124.

²⁷ Bu *aqtaban-şubırındı* (*kezinde/ tusında/ jılı*) ifadesi tezimizin metninde (Rayımbek Batır ‘da) 17 defa tekrarlanmaktadır, bk. (15.40, 29.40, 33.35, 34.25, 36.01, 65.15, 68-05, 69.20, 76.20, 92.25, 103.01, 103.10, 127.15, 159.15, 161.35, 164.30, 186.45).

²⁸ Meryem Kırımlı (1997), “Kazakistan (Kozakların Değil) Kazakların Vatandır”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 16, Ankara, s. 1222-1231.

²⁹ A. İnan, *MI*, s. 379-381.

etmeleri ile başlar. 1699'da Karlofça Anlaşması'yla Ukrayna Lehistan'a bırakılıncaya kadar devam eder.³⁰

Kırım Harbi (1853-56) Rusya'nın Türkistan seferine engel oldu. Rusya'nın Türkistan'a karşı harp siyaseti 1861'de zirve noktasına ulaştı. Kazaklar Rusyanın yayılma politikasının kurbanı oldular. Tezin metninde de geçtiği gibi Ruslar tarafından Küçük Yüz Hanı *Ebu'l-Hayr*'a Ural nehrinin sağ kıyısındaki Başkır kabile reisi *Aldarbay* vasıtasıyla, “Kazaklar, Başkırılarla sulh içinde yaşamak istiyorlarsa, Rusyanın himayesini talep etmelidirler” haberi ulaştırıldı. Zaten 1723'ten beri Kalmukların yoğun baskısı vardı.³¹

8 Eylül 1730'da *Ebu'l-Hayr Han*, Çariçe *Anna İvanovna*'ya bir mektup yazarak mütaalada bulundu. Çariçeye elçiler gönderdi. *Barak Han*, *Ebu'l-Mambet Han* ve *Colbars*, *Ebu'l-Hayr Han*'ın üstünlüğünü tanıdı. Rusya yüz yıldan fazla zamanda istila edemeyeceği Türkistan kapılarını böylece açmış oldu. Çariçe, 19 Şubat 1731'de bir tamim yayımlayarak Ebu'l Hayr Han'ı ve maiyetini “Rus tebası” ilan etti. Bakır soyundan gelen *Mirza Kutlu Tevekkeloğlu* (sonra Hristiyan olup *Aleksander İvanoviç Tevkelev* adını alan şahıs) Küçük Yüz'e gelerek bir ayaklanma tertip etti. Artık Rus oyunlarının ardı arkası kesilmedi. Kalmukluları ve Kazakları birbirine düşürdüler (1771). 1844'de Orenburg Kırgızları (Kazaklar) tabiri ortaya çıkarıldı. Cihangir Han'ın 1845'de ölümünden sonra Rusya, yeni han seçimine izin vermedi. 1917'ye kadar Rus subayların yönetimi devam etti.³²

1916 yılında Ruslara karşı Kazakistan'da büyük bir ayaklanma oldu. Bütün Müslümanlar Türk-Alman zaferine inanıyorlardı. 1917 yılı Mart ayında Rusya'da yapılan demokratik inkılabtan sonra Bakû-İstanbul yolunun açılması neticesinde bir çok Türkistanlı İstanbul'a gelmeye muvaffak olmuştur.³³

1937-1938 yıllarında zorunlu olarak yerleşik hayata geçirilmeye mecbur bırakılan Kazaklar milyonlarca can verdi. 1954 yılından itibaren Kazak topraklarına Ruslar yerleştirilmeye başlandı. Kazakistan'a Rus idareci atanması üzerine (16 Aralık 1986) *Jeltoqsan* adıyla bilinen ayaklanmada bir çok Kazak genci öldürüldü.

Kısacası Orta Asya tarihinde Kazak Türklerinin tarihi safhaları sırasıyla şöyledir:³⁴ Kazak Hanlığı (1489-1518), Küçük, Büyük ve Orta Orda (1789-1860), Rus Hakimiyeti Dönemi,

³⁰ *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, C. 11, Sabah Gazetecilik A. Ş.

³¹ Reşat Genç (2002), *Ana Çizgileriyle Türk Dünyası Tarihi*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi yayınları: 15, Bişkek, s. 125.

³² Bay Mirza Hayit (1975), *Türkistan Rusya İle Çin Arasında, (XVII-XX. Asırlarda Ruslar ve Çinlilerin İstilaları Devrinde Türkistan Millî Devletleri ve Millî Mücadeleleri Tarihi)*, (Eserin esas adı: *Turkestan Zwischen Russland Und China*, Basımevi: Philo Pres, Amsterdam/Hollanda-1971), Almancadan çeviren: Abdülkadir Sadak, Otağ yayınları, İstanbul, s. 51-62.

³³ Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler II. Cilt* (1991), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, VII. Dizi-Sayı 51, Ankara, s. 294.

³⁴ Nadir Devlet (1995), “Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin Sınırlarının Tarihi, Coğrafi ve Etnik Sorunları”, *Avrasya Etüdüleri, TİKA*, C. 1, Sayı: 4, Ankara, s. 30-39.

Rus İşgali Dönemi, Bozkır Genel Valiliği ve Bolşevik Hakimiyeti Dönemi, Kırgız Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Kazak yerine Kırgız, Kırgız yerine de Kara-Kırgız) (1920-1936), Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (1925-1936), Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti (1936-1991).

Yaklaşık 250 senelik bir zorlu tarihî süreçten sonra Bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti 16 Aralık 1991’de ilân edildi.

0.2.3. Kültür:

Göçebe Türklerin, yani Kazak-Kırgız, Nogay, Türkmen ve Başkurt destanlarında Müslümanlığın tesiri Fuat Köprülü’nün bahsettiği kadar da büyük değildir.³⁵

Kazakların rivâyetlerine göre “zan” (yasa) Cengiz Han zamanından sonra birkaç defa değişmiştir. Kazaklar daha sonra, Kasım Han (1500-1519) zamanında eski yasaya ilâveler yapmışlardır. Bu Türk boyu Müslüman oldukları hâlde muamelatta fikhın bir çok kuralları yerine töreyi tercih etmişlerdir. Tatar din adamları Kazakların dünyevi işlerine müdahale ederek Kazakları dinî idareden bezdirdiler.³⁶

Kazaklar demirden kötü ruhların kaçtıklarına inanırlar. Bu inanç, Çin kaynaklarına göre (M.S. 536) Altay dağlarında demircilik yapan Türklere dayandırılmaktadır.³⁷

Eski Yahudilerde ve Yunanlılarda da görülen dağ ve ağaç kültlerine Ulu-Tav, Kiçi-Tav ve Kara Butuk diye Kazaklarda da rastlanmaktadır.³⁸

Kazak Türklerinin otantik müzik âletleri de aratırmacıların dikkatini çekmektedir.³⁹ Bu enstrümler şunlardır: *dombra* (Rus halk çalgısı *balalaykanın* öncüsüdür), *yatığan* (kanunla akraba bir sazdır), *gobuz* (Kırgızlarla paylaştıkları bir kemençedir). Bu müzik âletleriyle şu şiir söyleme teknikleri vardır: *terme* (7 hece), *zeldirme* (11 hece), *küys* (1. Şiirle bezenen çalgılı bölüm, 2. Saf çalgı parçaları, 3. Programlı müziklerde görülen şekil.

Ayrıca metnimizde sıkça adı zikredilen Kalmuklulara Türklerden geçtiğini düşündüğümüz bir isim koyma âdeti vardır. Bu eski Türk destanlarıyla bir paralellik arz etmektedir. Kalmuklularda, Güneş, Ay Işığı adını taşıyanlar çoktur.⁴⁰

Dede Korkut Hikâyeleri’nde geçen dâmada kızıl çapan (kaftan) giydirme göreneği Kazak Türklerinde 19. asrın son yarısına kadar devam etmiştir. Daha bir çok görenek Oğuzlarla Kazaklar arasındaki paralelliği göstermektedir.⁴¹

³⁵ A. İnan, *Mİ*, s. 201-205.

³⁶ A. İnan, *Mİ*, s. 222-228.

³⁷ A. İnan, *Mİ*, s. 229-231.

³⁸ A. İnan, *Mİ*, s. 253-259.

³⁹ Ayangil Ruhi (1997), “Türk Dünyasının Müziği”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 15, s. 603-612.

⁴⁰ Yves Bonnefoy (Yöneten), Levent Yılmaz (Türkçe baskıyı yayına hazırlayan) (2000), *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, Dost Kitabevi yayınları, Cilt I, Ankara, s. 379.

Kırgız-Kazak bilgini Velinan Oğlu Çoken, Nogay, Kazak-Kırgız ve sair Türk kavimlerinde dişi hayvanın kurban edilmediğini belirtiyor. Çora Destanı'nda da Dede Korkut Hikâyeleri'nde de bu böyledir. Bunlara ait mezar hafriyatlarında bulunan atların hepsinde aygır olması bu Türk ananesini izah eder.⁴²

Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki gibi ad koyma geleneği Türkistan'da yaşatılmıştır. Türkistanlı hocalar tuğ âyini yaparak Moğollara karşı savaşan yiğitlere “gâzi” unvanını vermeleri gibi⁴³ Rayımbek Batır romanında da “batırlık” unvanı verilmektedir.

0.3. KAZAK ADI

“Kazak” ve “Kazakistanlı” kavramlarının zaman içerisinde farkı kalmamıştır. Yabancılar Kazakistan vatandaşına etnik kökenine bakmadan “Kazak” demektedir.⁴⁴

Türkiye Türkçesinde karısına söz hakkı tanımayan, dediğini yaptıran erkek için kullanılır.⁴⁵ Kazak kelimesi *kaz-* “avarelik etmek, serserilik etmek” fiil kökünden gelir.⁴⁶ Evsiz barksız anlamına gelir.⁴⁷ Eskiden silâhşor, asker mükellefi anlamına gelirdi.⁴⁸ Rusya'da ve İran'da ayrı bir sınıf oluşturan atlı (süvari) askerlere kazak denirdi.⁴⁹ Güney Rusya'da yaşayan Slavlaşmış bir topluluk ve bu topluluktan olan kimselere de Kazak denmektedir.⁵⁰ Dünyaca bilinen “Volga, Volga” şarkısında efsânesi anlatılan Stenka Razin, Volga Kazakları arasından çıkmıştır.⁵¹ Bunun bizim Kazaklarla alakası yoktur. Diğer yanlış bir tabir de Ruslar'ın Kazakistan Türklerine önce Kırgız Kazak, Kırgızlara da Kara Kırgız demesidir.

Kazak kelimesinin halk ismi olarak kullanılmasına Rus salnâmelerinde rastlanmaktadır; *kas* “has; hasım” ve *sak* “tedbirli” kelimelerinin birleşmesinden oluştuğu düşünülmektedir.⁵²

Nogayların Kazak yırlarında (Kazak şarkılarında) Kazak ve Kazaklık geçmektedir:

<i>Kazak Kazak degende,</i>	“Kazak-kazak denince,
<i>Biz özimiz anavı,</i>	İşte bu bizim özümüz,
<i>Şontık kiyim</i>	Kısa giyimli

⁴¹ A. İnan, *Mİ*, s. 239-252.

⁴² A. İnan, *Mİ*, s. 261-269.

⁴³ A. İnan, *Mİ* s. 298-302.

⁴⁴ A. Nisanbayev (2002), Aktaran: A. A. Çınar, “Kazak Halkının Milli Bağımsızlığı”, *Türksoy*, Sayı: 3, Nisan, Ankara, s. 10-14.

⁴⁵ *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, C. 13, Baskı: Milliyet Gazetecilik A. Ş.

⁴⁶ G. Nemeth (1990), *Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü*, Çeviren: K. Aytaç, Kültür Bakanlığı yayınları: 1229, Türk Dünyası Dizisi:12, Ankara.

⁴⁷ Recep Toparlı, M. Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık (2000), *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugali*, Türk Dil Kurumu yayınları: 763, Ankara, s. 34, 115.

⁴⁸ Ahmet Caferoğlu (1965), “Kazak Türkleri”, *Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü*, Sayı: 29, Yıl: III, Mart, Ankara, s. 304.

⁴⁹ *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, C. 2 F-K (1995), Millî Eğitim Bakanlığı yayınları, Ankara.

⁵⁰ *Türkçe Sözlük*, C. II. (1988), Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, s. 824.

⁵¹ *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, C. 11, Baskı: Sabah Gazetecilik A. Ş.

⁵² T. Qordabayew (1991), *QTBM*, Rawan, Almatı, s. 15.

<i>Orıs Kazak Tuıılmız.</i>	Rus Kazak değiliz.
<i>Kazaklıkta Ölip Kalgan Yigittiñ Yırı</i>	“Kazaklıkta Ölüp Kalan Yiğidin Şarkısı.
<i>Köterilşi, kök bult,</i>	Yükselsene gök bulut,
<i>Kün yarığın köreyim,</i>	Güneş ışığını göreyim,
<i>Köterilip yuvırtaşı kök dönen</i>	Büyüyüp koşsana gök beygir
<i>El karasın köreyim.</i>	El karasını göreyim.” ⁵³

Geçmişte ise 15.-17. yüzyılda feodal beylerin zulmünden kaçıp ıssız yerlere giden feodallere veya toprak sahiplerine mensup, köylülere ve yoksul şehirlilere mensup kimselere Kazak denirdi. Rusya’da 18. yüzyıldan başlayarak imtiyazlı şartlarla toprağı işlediğı için özel askeri birliklere bakan Don, Kuban, Tersk, Orenburg gibi şehirlerde doğmuş kimselere ve bu vilâyetlerin halkından toplanmış ordu birliklerine Kazak denirdi. Komünist ihtilâlden önce komünist hareketi ortadan kaldırmak için kullanılan özel süvâri birlik anlamına gelirdi. Eskiden askerî vilâyetlerde doğmuş köylülere de Kazak denirdi..⁵⁴

Kumuk şivesinde “silahşör, asker” anlamına gelmektedir. Bir başka görüşe göre bu kelimenin aslında Türk, Kıpçak ve Oğuz gibi etnik bir terim olmayıp devlete karşı kafa tutarak nizamlı cemiyetten ayrılıp kendi başına bir kaç arkadaşı ile serseri dolaşan, eşkıyalık yapanlara ve sonraları Özbeklerden ayrılan bir Türk boyuna veya Rus çarına isyan eden Ruslara verilen addır. Ebu Said Mirza, Hüseyin Baykara ve Babur Şah kelimeyi “serseri, başboş, işsiz güçsüz” manasına kullanmaktadırlar.⁵⁵

Kazak tabiri hür, serbest, yiğit ve cesur anlamlarından hareketle Slav dillerine de geçmiş ve özellikle sınırları koruyan imtiyazlı askerî koloni mensuplarının adı olmuştur. Daha sonra Orta Asya’nın iç karışıklıkları zamanında bu tabir (Kazak ve Kazakçı), olumsuz anlam olarak derbeder, serseri ve haydut anlamları için kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁶

Türkiye Türkçesindeki *kazakı* ‘efe yeleşti’⁵⁷ kelimesinin anlamında da efe ile kazaklık kelimelerinde anlam ilişkisi vardır. Kazak Türkçesinde de *kazakı* kelimesi ‘Kazakların eski örf ve âdetlerini bilen ve muhafaza eden adam’ anlamında kullanılmaktadır.

Vekayi Babur’un Hatıratı’nda *Kazak*’ı “bî-hân mân” ve *kazaklık*’ı “ceng eyyâm-ı seferde asker ve leşkerlerin hâli” diye izâh etmektedir. Reşit Rahmeti Arat buna ilâveten şu izâhı getiriyor: “Babur, bu tabir ile, fetret devresini, yani hükümdarın, hâkim bulunduğu yeri şu veya bu sebeple terk ederek, mevkiini veya buna mümâsil bir vaziyeti tekrar buluncaya kadar

⁵³ Meryem Bulgarova, Eminat Kurmanseyitova, Nasıphan Suyunova (2002), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 21, Nogay Edebiyatı*, Genel Redaktör: Nevzat Köseoğlu, Kültür Bakanlığı, Ankara, s. 103.

⁵⁴ Seyfettin Altaylı (1994), *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, C. II.*, Millî Eğitim Bakanlığı yayınları, İstanbul.

⁵⁵ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Devirler/ İsimler/ Eserler/ Terimler* (1982), Dergâh yayınları, C. 5, İstanbul.

⁵⁶ Reşit Rahmeti Arat (1997), “Kazakistan”, *İslâm Ansiklopedisi, C. 6*, İstanbul, s. 499.

⁵⁷ Mehmet Doğan (1996), *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yayıncılık, (11. baskı).

geçirdiği zaman ve vaziyeti kast etmektedir. Bu bir tek şahsın başına gelebileceği gibi, bütün bir zümre ve kabile grupları da bu vaziyette bulunabilirler. Bugün bu isim altında toplanan Türk kabilesi ile isimleri Türkçeden geçmiş olması mümkün bulunan Güney Rusya'nın hudutlarına yerleşmiş askerî zümresinde mevcut kanunî durumun dışında kalan zümrelere dahil olmak sıfatı ile aynı tabir ile alakalı oldukları muhakkaktır.”⁵⁸

Ahmet Caferoğlu Rusçadaki Kazak kelimesi ile Türkçedeki *Kazak* kelimesi arasındaki farklılığı; “Rusçanın *Kazak* kelimesi ile hiçbir ilgisi yoktur.” diye vurgulamaktadır.⁵⁹

Ayrıca Hülya Savran, “Özel anlamda ele alındığında Kazak, iki farklı kavmi karşılamaktadır. Türk ve Rus Kazakları diye ayırabileceğimiz bu kavimler, sürekli olarak karıştırılmıştır; hâlâ karıştırılmaktadır. Ünlü Rus yazarlarından gerek Tolstoy'un *Kazaklarındaki* Kazakların, gerekse Şolohov'un *Don Hikâyeleri*'ndeki Kazakların, bizim konumuz olan Türk Kazakları ile uzaktan yakından hiçbir ilgisi yoktur.”⁶⁰ diyerek farkı ortaya koymuştur.

N. A. Baskakov, Türk kökenli soyadlarını incelerken şu tespitte bulunur: “Kazakov isminin temelinde Rusça *kazak/ kozak* kelimeleri yatmaktadır. Bu kelimeler komşu Türk lehçelerinden alınmıştır. Büyük olasılıkla Polonya ve Ukrayna dilleri vasıtasıyla Rus diline geçen bu kelimeler, Rusça literatürüne 1395 yılında dahil olmuştur (işçi, fahle). Daha sonralar başka bir mana kazanmış, harbî sınırları göçmenlerden koruyan, Rusya Devleti'nin sınır muhafızlarına *kozak* ismi verilmiştir.”⁶¹

Kazakistan İlimler Akademisi Felsefe Bölüm Başkanı olan Ord. Prof. Dr. Abdimalikov Nisanbayev, *Kazakistan Demokratiya Ruhani Janaruv Jurnalı*'nde (1992) yayımlanan ilk makalede (Türk Halklarının Büyük Düşünürü Korkut Ata), Kazak Kültürünün çok köklü bir geçmişe sahip olduğunu, bunu da Bilge Kağan-Kültigin ve Tonyukuk gibi büyük Türk devlet adamlarının bıraktığı mirasa, Farabi'ye, Abay'a ve ismini zikretmenin mümkün olmadığı yüzlerce büyük Türk düşünürüne borçlu olduğuna değinmiştir. Daha sonra, Korkut Ata (Dede Korkut) olarak tanınan büyük tefekkür insanının 8-9. yüzyıllarda Sirderya bölgesinde yaşadığını, atasının Oğuzların Kamı (Kayıspas) adlı boyundan geldiğini, annesinin (şeyşesinin)

⁵⁸ Reşit Rahmeti Arat (1987), *Vekayi Babur'un Hatırat'ı, C. II*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, s. 616-617, (2. baskı).

⁵⁹ Ahmet Caferoğlu (1965), “Kazak Türkleri”, *Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Sayı: 29, Yıl: III, Mart, Ankara, s. 304.

⁶⁰ Hülya Savran, *Kazak Türkçesi Korkut Ata Kitabı* (1994), (*Transkripsiyonlu Metin-Türkiye Türkçesine Çeviri- Dil Özellikleri-Sözlük*), Yayınlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı, Malatya, s. 4.

⁶¹ N. A. Baskakov (1997), *Türk Kökenli Rus Soyadları*, Çeviren: Samir Kazımoğlu, Türk Dil Kurumu yayınları: 684, Ankara, s. 104.

Kıpçak kanı taşıdığını açıklayarak, muhtemelen Oğuz Yabgu Devleti'nin dağılma dönemlerinde yaşadığını ifade etmiştir.⁶²

Tezin metni olan Rayımbek Batır Romanı'ndaki olaylar şu ifadelerle paralellik göstermektedir: Abdülkadir İnan, "Kazaklar büyük Özbek ulusundan ayrılıp "Kazak" adını aldıktan sonra, Kasım Han (1500-1519) zamanında, sonra İşim Han (1600-1640) zamanında eski yasaya (Çingiz'in yasasına "zan"a) bazı kurallar ilâve etmişlerdir... Sonra Tavke Han (vefatı 1718) Sirderya bölgesinde Kültepe denilen yerde bir kurultay toplayarak her "Yüz'den yedi bey (yargıç) çağırılmıştır. ("Ulu Yüz"den Kaz Tavuşlu Kazı Bey, "Kiçi Yüzden" Aytek Bey iştirak etmişlerdir). Bu kurultayda yine bazı yeni kurallar ilâve edilmiştir. Bu yeni kurallara "Ceti Cargı (yedi hüküm) denilmiştir."⁶³ Kazağı çıkmak deyimi işte bu tarihi olaylara dayanmaktadır. M. Rifat Çelebi de *Kazak* kelimesinin göçebe, akıncı anlamına geldiğini aktarıyor.⁶⁴ 1760 yıllarında Kazak ordularına Kırgız-Kazak askerleri denmiştir. Çinliler ise k'yi h'ye çevirerek *Xarsak* derler.⁶⁵ "Çekoslovak tarihçisi Groznyi, Kazakların milat öncesinde Hazar denizinin batı bölgesinde yaşayan Hunların torunları olduklarını ve 'Kazak' sözcüğünün *Kavkaz* "Kafkasya" ve *Kaspi* "Hazar" kelimelerinin bünyesindeki kaz, kas hecesinden türemiş olduğunu söylüyor. A. N. Bernştam, W. W. Radloff, A. Vambery, V. V. Bartold ve A. N. Samoyloviç de bu görüşte olup, bu sözcüğün *Kaspi* "Hazar" ve *Sak* "Saka" sözcüklerinin birleşmesinden meydana geldiğini ve "hür, yiğit, bağımsız, isyancı" anlamlarını sonradan kazandığını ifade etmektedir."⁶⁶

Prof. Dr. Nevzat Özkan'ın ifadesi konuyu toparlayıcı mahiyettedir.⁶⁷

"Kazak kelimesi, dar anlamıyla siyasi bir şahsiyetin kabilesinden ayrılarak onun lehine düşman bir kabileye zarar vermesi anlamında kullanılmıştır. Timur, oğlu Ebu Said Mirza, torunu Hüseyin Baykara, Babur Şah, Şeybani vb. bu şekilde kazaklık etmiş tarihi şahsiyetlerdir. Kazaklık, göçebeler arasında iyi bir özellik olarak kabul edildiği halde yerleşik hayata geçenler bu durumu iyi karşılamamışlardır.

Kırgız ve Kazak şivelerinde 'hür adam, gözü pek binici' anlamlarında kullanılan Kazak sözü, Tatar Türkçesinde 'bekâr', Türkiye Türkçesinde 'karısının sözüyle iş görmeyen koca' anlamları kazanmıştır. İlk önce sultanlar için kullanılan Kazak adı, daha sonra sultanların yönettiği kabile ve devletler için kullanılmıştır. Kazak kelimesinin, siyasi maksatla veya başka sebeplerle dağa çıkan silahlı maceracılar için kullanılmasıyla ortaya çıkan anlamı Rusçaya da

⁶² M. Kalkan, Sadık Tural (1999), "Kazak Türklüğünü Aydınlatanlara Nisanbayev'in Bakışı", Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yayınları, Ankara, 198+CVIII s., *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (2001), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi yayınları:1, Bişkek, s. 279-293.

⁶³ A. İnan, *Mİ*, s. 226-227.

⁶⁴ M. R. Çelebi (1975), *Kazak Türkleri ve Salihli Yöresi Kazak Yerleşmesi*, İstanbul, s. 2.

⁶⁵ Tüzgön Keleş Cusupov (1991), *Kırgızdar*, Bişkek, s. 252-261.

⁶⁶ Koç Kenan, Doğan Oğuz (2004), *KTG*, s. 1.

⁶⁷ Nevzat Özkan, "Kazak Türkleri", *Makale Dünyası*, www.turkolog.org.

geçmiştir. Kazak sözü, ilk olarak güney Kafkasya, Azerbaycan ve Horasan Türklerinden bahseden belgelerde görülmektedir.

14. ve 15. yüzyıllarda Özbek olarak adlandırılan bu günkü Kazakistan'ın Kıpçak kavimleri ve onlarla akraba olan oymak hanları, diğer Özbek hanlarından ayrılarak Kazak olmuşlardır. Bu olaydan sonra Kazak sözü, bu hanlara bağlı oymakların ve onlardan gelen Türklerin adı haline gelmiştir.”

Halk etimolojisinde ise *ak-kaz* “beyaz kaz” ~ *kaz-ak* “beyaz ana kaz” izahı yapılmaktadır.⁶⁸

Sonuç olarak hem İran’da hem de Rusya’da kullanılan Kazak ismi doğru değildir. İran’daki süvari birlikler, Rusya’daki Çar’a ve Ebülhayr Han’a isyan eden (kazağı çıkan) halk, davranışları itibariyle Kazak adını almışlardır.

Bizim tezimizin metni olan Rayımbek Batır romanında da bağımsızlığına düşkün, cengâver bir bahadırın temsil ettiği gerçek Kazak yaşayışı anlatılmaktadır. Romandaki olayın geçtiği tarih Tavke Han zamanına denk gelmektedir. *Kazak* ile *batırlık* müsâvi iki unvandır. Bu unvana yakışır şekilde yaşayan kahramanların nesline de Kazak denilmesi pek tabiidir. Rayımbek Batır romanında Kazak’ın iyilikle kötülüğü fark eden bir halk olması istenir.⁶⁹

O hâlde kılıbığın karşıtı olan anlamını, Kazak Türklerine askerî vasıflarıyla benzetilen Kazakları bir kenara korsak, Kazak’ın tek anlamı kalır:

***Kazak**, bozkırda tek başına kalarak bir şövalye unvanı olan Batır adını almak için kahramanlık gösteren yiğidin ve buna müsâvi yaşayan iyilik ile kötülüğü ayırt edebilen halkın adıdır.*

0.4. KAZAK TÜRKÇESİ

Kazak Türkçesi, Kıpçak grubu (Kuzeybatı kolu, tawlı grubu) Türk yazı dillerinden biridir. Kıpçak grubunda yer alan diğer yazı dilleri şunlardır: Kırgız Türkçesi, Kırım (Tatar) Türkçesi, Tatar (Kazan Türkçesi), Başkurt Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Nogay Türkçesi, Kazak Türkçesi, Karayim Türkçesi, Karaçay Türkçesi, Balkar Türkçesi ve Kumuk Türkçesi. Kazak Türkçesi, Kıpçakçanın en geniş alanda konuşulan koludur.

Kazak Türkçesinin kelime hazinesini, Türkçe kökenli kelimelerle Arapça, Farsça, Moğolca ve Rusça kelimeler oluşturmaktadır.

Kazak Türkçesinin en belirgin özellikleri şunlardır:

1. Kelime başındaki Eski Türkçenin #k, #q, #t gibi ötümsüz ünsüzleri korur.
2. Kelime sonundaki Eski Türkçenin g# ünsüzü w ünsüzüne dönüşür.

⁶⁸ Gülnar Kokıbasova (2003), “Kazak Kelimesi Hakkında”, *Türk Dünyası Tarih*, Sayı: 198, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, s.16-20.

⁶⁹ Joldasbay Turlıbayev (1992), *Rayımbek Batır Romanı*, Ekinşi Kitap, Jazuwşı, Almatı, s. 14, satır 30.

3. Kelime başındaki Eski Türkçenin #y ünsüzü “j” ünsüzüne dönüşür.
4. Kelime içindeki ve kelime sonundaki /ş/, ş# ünsüzü “s” ünsüzüne dönüşür.
5. Kelime başındaki, kelime içindeki ve kelime sonundaki #ç, /ç/, ç# ünsü “ş” ünsüzüne dönüşür. Önce ş> s, sonra ç> ş ünsüz değişmesi olmuştur.
6. Tamlayan ad durumu eki +(N)İñ, yönelme eki +GA, belirtme eki +NI biçimindedir.
7. Eklerde ünsüz uyumu görülmektedir. Mesela çokluk eki +lAr, +dAr, +tAr şeklindedir; mallar> maldar, atlar> attar gibi.
8. İsim-fiillerde Kıpçak-Noğay grubundaki lehçelerden Kazak Türkçesinin biraz gramatik farkı var. Onlardan başlıcaları şunlardır: –AtUGIn şeklinde görülen isim-fiil eki Kaza Türkçesinde –A/ytIn şeklindedir. Yine –AcAk ~ –AyAk ekleri Kazak Türkçesinde –AşAk/q şeklinde görülür.⁷⁰

“19. yüzyılın sonuyla 20. yüzyılın ilk çeyreğinden beri gelişen konuşma dili ağırlıklı yazı dillerinde, alıntılardaki eski standart yazımların da parçalandığı ve ağızdaki söylenişlerin yazıya geçirildiği” şu Arapça kelimelerin Kazak Türkçesindeki şekillerinde görülmektedir.⁷¹

<u>Alınma Kelime</u>		<u>Kazak Türkçesi:</u>	<u>Metindeki Şekli:</u>
kıymet	>	kımbat	qımbat ‘pahalı’ (245.30) <Ar. <i>ôymet</i>
meyl	>	beyil	peyil ‘niyet’ (156.10) <Ar. <i>meyl</i>
rahat	>	rakat	raxat ‘rahat’ (188.35) <Ar. <i>râó at</i>
ruhsat	>	uruhsat	ruqsat ‘izin’ (65.30) <Ar. <i>ruóúat</i> .

“Kazak yazı dili ve yazısının temeli Abay tarafından atılır. 1923 yılına değin Kazaklar Arap yazısını kullanmışlardır. Arap yazısının özelliği nedeniyle bu daha çok Orta Asya Edebî Türkçesinin yazı düzenidir. Kazaklar arasında o dönemlerde okur yazar sayısı çok azdır. Yazı halk arasında genellikle dinsel amaçla kullanılır. 1928 yılında Sovyetler Birliği’nde yaşayan diğer Türk uluslarında olduğu gibi Kazaklar da Latin yazısını kullanmaya başlarlar. Latin yazısının kullanılması ile Kazak konuşma dilinin özellikleri daha çok yazı diline yansır. 1940 yılı sonlarında ise Kiril yazısına geçilir.”⁷² W. W Radloff ve N. İlminskiy gibi misyoner bilim adamlarının gayretleriyle diğer Kazak ağızlarına nazaran daha farklılık arz eden Kuzey Kazak ağızları üzerine yazı dili kurulmuştur. Bugün genelağda (internette) www.inform.kz gibi gazete sayfalarında tezimizdeki gibi Ortak Türk Latin Alfabesi kullanılmaktadır.

⁷⁰ T. Qordabayew (1991), *QTBM*, Rawan, Almatı, s. 18.

⁷¹ Mustafa Öner (2005), “Türkçede Yazı Dili ve Yazılış Bağlantıları Üzerine Notlar”, *Karaman Dil-Kültür ve Sanat Dergisi*, s. 174-185.

⁷² Fuat Bozkurt (1992), *Türklerin Dili*, Cem yayınları, İstanbul, s. 299-300.

Kazak edebi dili; *körkem edebiy stili* ‘sanatlı yazı dili’, *gazet-jurnal stili* ‘basın-yayın dili’, *ğilmiy ädebiyetter stili* ‘ilmi edebiyat dili’, *resmiy is qağazdar stili* ‘resmi yazışma dili’ diye dört stile ayrılmaktadır.⁷³

Ülkenin resmi dili Kazak Türkçesi ve Rusçadır. Kazak Türkçesi 2008 yılında resmi dil olarak kullanılacak. Son on yılda Kazakçayı konuşma ve yazışmalarda kullananların sayısı %17 artmıştır.⁷⁴

0.5. KAZAK EDEBİYATI

Kazak Türklerinin edebiyatı 15. yüzyıla kadar ortak devir addedilen bütün Türk Lehçeleri’nin temel kaynakları olan ata yadigârları ile başlar. Tabîi olarak diğer Türk boyları gibi Kazaklar da, Orhun Abideleri, Divanü Lügati’t-Türk, Kutadgu Bilig, Atabetü’l-Hakayık, Cosex Cumanicus, Rabguzî’nin Kısasü’l-Enbiyası, Harezmi’nin Muhabbetnâmesi, Seyf-i Sarâyî’nin Gülistan Tercümesi ve Nehcü’l-Ferâdis gibi eserleri kendi eserleri arasında saymaktadırlar.⁷⁵ 15. yüzyıla kadar her boy *Nayman*, *Kerey*, *Jalayır*, *Arğın* denilen tarzda kendilerinin boy adlarıyla adlandırılmaktaydı.⁷⁶

0.5.1. 14. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Kadar Kazak Edebiyatı:

“Kazak Türklerinin çok zengin bir halk edebiyatı vardır. Türkistan Türklerinin ortak edebiyatı olan Çağatay Edebiyatı ve Kuzey Türklerinin ortaya koyduğu edebiyat Kazak aydınları tarafından yakından takip edilmiştir. Bu edebiyat vasıtasıyla Osmanlı Türk Edebiyatı da Kazak Türk toplumuna yansımıştır.

Kazak Türklerinin çok renkli ve Eski Türkçeden günümüze taşınmış bir sözlü edebiyat terminolojisi bulunmaktadır. Halk türkülerine *jır* (<yır) veya *ölen* (Uygur, Özbek ve Kırgız Türkleri ile ortak), bunları söyleyenlere *jırav* veya *ölenşi* denir. Ağıtlara *joktau* (<yog+ta-v), *köngül aytu* gibi adlar verilir. Hasret türkeleri *koştasu* (koşma ile aynı kökten) adını alır. Öğretici şiirler ise *tolgan* (Eski Türkçede *tolgan*-, dolanmak) diye anılır. Ayrıca *batalar* (fatihalar) “dualar”, *carcarlar* “düğünlerde söylenen şarkılar”, *betaşarlar* (yüz açarlar) “gelinin yüzünü açma şarkıları”, *carapazanlar* “ramazan manileri”, *ertegiler* “masallar”, *anızlar* “efsaneler”, *eldivler* “ninniler”, *makal-meteller* “ata sözleri” ve *küldirgiler* “fıkralar” sözlü

⁷³ *Qazaq Tili Entsiklopediya*, Qazaqstan Damuw İnstitutı, Almatı, s. 194.

⁷⁴ *Avrasya Bülteni* (2004), Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Şubat, Sayı: 19, s. 5.

⁷⁵ Ferhat Tamir (1998), “Kazak Türkleri Edebiyatı”, *Türk Dünyası Edebiyatları*, Millî Eğitim Bakanlığı yayınları, İstanbul, s. 359- 383 ve Samir Kazımoğlu (Tağızade) (1994), *Türk Toplulukları Edebiyatı I*, Ecdâd Yayım Pazarlama, Ankara, s. 107-116.

⁷⁶ T. Qordabayew (1991), *QTBM*, s. 14.

edebiyat türleridir. Halk ozanlarına ise *akın* denir. Akınların sanatlarının temsil edilmesine de *akınlar ayıtısı* denir. İlk Kazak akını Jirenşe Şeşen'dir (14. yüzyıl).⁷⁷

Kazak Türklerinin Edebiyatı 15. yüzyılın ikinci yarısında Altınordu ve Timur devletlerinin dağılması sırasında teşekkül etmiştir. Zaten Kazak boyunun da teşekkülü bu dönemdedir. 1457'den (Kazak Hanlığı'nın kuruluşu) 19. yüzyılın sonuna kadar olan devrede Kazak Edebiyatı, sözlü olarak gelişmiştir.

Kazak boylarında destanlar, 16. ve 17. yüzyıllardan günümüze kadar nesir bölümlerinde edebi Çağatayca, nazım bölümlerinde Kazak Türkçesiyle yazılmış ve yayımlanmıştır. Cengiz'in oğullarının ve beylerinin şeceresini ihtiva eden Cengizname el yazmalarına *İsa Oğlu Emet*, *Jirenşe Şeşen* ve *Edige* destanlarından alınmış bölümler eklenir. Bu destanların bazı el yazmalarının bölümleri de Kazak lehçesinde yazılmıştır. *Ahmet Yesevi*'nin hikmetlerinin el yazmalarında Kazak Türkçesinin özellikleri görülmektedir. Kazak hanlarının 18. ve 19. yüzyıllardaki resmî yazışmaları Kazak Türkçesi özellikleri gösteren Çağatayca ile yazılmıştır. 19. yüzyılda Kazan'da yapılmış manzum yayınlar Özbek-Kazak karma dilindedir.⁷⁸ Manas, Alpamıs, Köroğlu, Battalgazi, gibi diğer Türk boylarına ait destanlar ve Dedekorkut hikâyeleri ile Nasreddin Hoca fıkraları Kazak şâir ve yazarları tarafından başarıyla söylenmiştir.

“Klasik İslâm medeniyetinin mahsulü Yusuf ile Züleyha, Leyla ile Mecnun, Tahir ile Zühre ile mahallî kültürden kaynağını alan *Ayman Şolpan*, *Şakir Şevket*, *Bozoğlan*, *Kozı Körpeş*, ve *Muñlık Zarlık* hikâyeleri sözlü edebiyatın önemli eserleridir. Ayrıca Tatar Türkleri vasıtasıyla Türkiye Türklerinden Kazak Türklerine geçen *Kelbala* (Keloğlan), Kesikbaş, Battalgazi, Kerbela Vakası, Kırk Vezir, Ahmediye ve Muhammediye halk kültürü zenginliklerindedir.”⁷⁹

Kazakların meşhur *kahramanlık destanları* Koblandı Batır, Genber Jiğit, Köroğlu; meşhur *aşk destanları* Kozı Körpeş-Bayan Sulu, Ayman Şolpan, Kız Jibek, Külşe Kız ve Makpal ile Sekiz'dir.⁸⁰

16. asırda Ulu Yüz, Orta Yüz ve Küçük Yüz diye üç hanlık kurulmuştur. Abılay Han'ın sarayında akınlar (şâirler) yetişmiştir.

“Kazak Edebiyatı'nda ilk meşhur akın Bukar Jirau Kalmakanoğlu' dur. O, 1693 yılında doğmuş ve 1787 yılında ölmüştür. Bukar Jirau (1668-1781), Abay Han'ın sarayında

⁷⁷ Nevzat Özkan (1997), “Çağdaş Türk Boy ve Toplulukları Edebiyatı”, *Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı I*, Sayı: 15, Ankara, s. 483-528.

⁷⁸ Jean Deny, Louis Bazin, Helmuth Scheel, Alessio Bombaci, Tayip Gök Bilgin, Fahir İz (1996), “Kazak Edebiyatı”, PhTF'den çeviren: Özkan Güngör, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, TÖMER, Sayı: 5-Şubat, Ankara, s. 39-59.

⁷⁹ Nevzat Özkan (1997), “Çağdaş Türk Boy ve Toplulukları Edebiyatı”, *Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı I*, Sayı: 15, Ankara, s. 483-528.

⁸⁰ Bekir Şişman (1996), “Kazak Halk Edebiyatında Lirik-Epik Destan Türü ve Kozı-Körpeş-Bayan Sulu Jırı”, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, TÖMER, Sayı: 7-Haziran, Ankara, s. 42-45.

yaşamıştır. Bukar Jırau'nun millî fikirlerini sonraları Devlet Babatayoğlu (1802-1871), Şortabay Kanayoğlu (1818-1881) gibi sanatkârlar devam ettirmiştir.”⁸¹

“Kazak halk yazınında *ahund*ların önemli bir yeri vardır. Bunlar bizdeki halk ozanlarını andırır. Hem şiir yazar, hem de okurlar. Bu tür halk ozanlarının başında Bukar Jırau (1693-1787) gelir. Onu Nısansay, Doshoca, Kuderı ve Muhammet Ütemiş izler.”⁸² Bukar Jırau'dan sonra yaşnâmeleriyle tanınan ve asıl adı Tilevke Kulekeuli olan Şal Akın (1748-1819) da eski ozanlardandır.⁸³

Joldasbay Turlıbayev'in Rayımbek Batır Romanı'nda adı geçen 17. yüzyılda Sanisar kavminden Kazdavıstı Kazıbek (1661-1758) büyük bir üne sahip olmuştur. 18. yüzyılda Baynavul'daki Kargas kavminden Buhar Jırav Kalkamanoğlu (1693-1797), Şahniyaz ozanları Urumbay Bertagioğlu ve Kernıbay (1730-1820) meşhurdurlar.⁸⁴

0.5.2. 19. Yüzyıldaki Kazak Edebiyatı:

Kazak sözlü edebiyat geleneğinde *tökpe* akınlar (irticalen şiir okuyan şâirler) mühim yer tutar. Mahambet Akın (1804-1846), Ozan Şoje Karjavbayoğlu (1805-1891), Kulınşak Kemelulı (1834-1897), Birjan Sal Kojaulı (1834-1897), Sara Süyinbay Aronulı (1822-1895), Maylıkoja Sultankojaulı (1835-1898), Jambıl Kempiray, Esat, Külmambet ve Canis adındaki akınlar meşhur olmuştur. Akınlık geleneğinde kadınlar da erkeklerden aşağı kalmaz. Halk arasında Sara, Aksulu, Ulbike, Hatice, Rişcan, Manat, Nargümiş ve Akbope Zeliha gibi kadın akınlarının isimleri bilinir.⁸⁵

19. yüzyılın sonlarında Tatar asıllı yazarlar da Kazak Edebiyatı'na hizmet etmişlerdir. Bu ediplerden başlıcaları şunlardır: Minzeleli Molla Keşşafeddin ibn Şahmerdan, Mevlikey Molla, Abdürreşid İbrahimov, Abdülhakim Abdusev, Zarif Abdulkadiroğlu (Taşkent Tatari) ve Abulhayr Molla. Ayrıca hayatını Kazakistan'da geçiren Başkurt asıllı Veli Molla, 1882'de tüm Türk lehçelerinin karışımından oluşan bir dille yazılmış Kıssa-i Kambar'ı yazmıştır. Bu destan bir önsözle birlikte 1888 yılında yayımlanmıştır.⁸⁶

⁸¹ Samir Kazımoğlu (1994), *Türk Toplulukları Edebiyatı*, Ecdâd Yayım-Pazarlama, Ankara, s. 112.

⁸² Fuat Bozkurt (1992), *Türklerin Dili*, Cem Yayınevi, İstanbul, s. 299.

⁸³ Ali Akar (2001), “Kazak Türkçesinden Dört Yaşname Örneği”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 12/2-Güz, Ankara, s.573-584.

⁸⁴ Jean Deny, Louis Bazin, Helmuth Scheel, Alessio Bombacı, Tayip Gök Bilgin, Fahir İz (1996), “Kazak Edebiyatı”, PhTF'den çeviren: Özkan Güngör, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, TÖMER, Sayı: 5-Şubat, Ankara, s. 39-59.

⁸⁵ Rahmankul Berdibayev (1995), “Kazak Tökpe Akınları (Aşıkları)”, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, TÖMER, Sayı: 4-Aralık, Ankara, s. 16-26.

⁸⁶ Jean Deny, Louis Bazin, Helmuth Scheel, Alessio Bombacı, Tayip Gök Bilgin, Fahir İz (1996), “Kazak Edebiyatı”, PhTF'den çeviren: Özkan Güngör, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, TÖMER, Sayı: 5-Şubat, Ankara, s. 39-59.

19. yüzyıl ortalarında Rus okullarında eğitim görmüş Kazak aydınlar yetişmiştir. Çağdaş Kazak Edebiyatı'nın öncülüğünü Şokan Velikanov (1835-1865), İbray Altınsarı (1841-1889) ve Abay Kunanbay (1845-1904)⁸⁷ yapar. Onların izinden Seken Seyfulin (1894-1938), Beyimbet Maylin (1894-1938), İlyas Canügirov (1894-1939) ve Muhtar Avezov (1897-1961) gelmiştir.

“Abay’ın çevresinde genç yetenekler, Muha, Akılbay, Kakıtay ve Abay’ın küçük oğlu Magauya gibi şâirler ile şarkıcılar toplanıyordu. Maguya babasının en yakın ve gayretli takipçilerinden olmuştur.”⁸⁸

Devlet Babatayoğlu ve Şortabay Kanayoğlu’ndan başka Şal Kulekoğlu (1760-1831), Mehembet Ötemisoğlu (1804-1846), Süyinbay Aronoğlu (1827-1896) ve Jambıl Jabayev (1846-1945) meşhur Kazak edipleridir. Jambıl Jabayev, Süyinbay Aronoğlu’nun öğrencisi olmuştur.

“Jambıl Jabayev’in ondan fazla (bilinen) atışması mevcuttur. Jambıl, Bölek Kızı’yla 1870, Aykümis’le 1872, Baktıbay’la 1872, Sarı Akın’la 1875, Böltirk’le 1890, Şıbil Şal’la 1890, Mayköt’le 1891, Sarbas’la 1895, Kulmanbet’le 1907 ve Şaşubay’la 1909 yılında atışmıştır. Jambıl atışmalarda pek çok ozanı mağlup etmiştir. Onların içinde atışmada üstün yetenekli Sarbas, Dosmagambet, Kulmanbet ve Kulanayak⁸⁹ gibi ünlü ozanlar da vardı.”⁹⁰ Jambıl sadece Süyinbay’ı değil, bunun yanında Şöje, Bakıtıbay ve Kulmanbet gibi tanınan şâirleri de kendine örnek almıştır.⁹¹

“19. asrın Abay Kunanbayoğlu, İbray Altınsarin Şokan Velihanof, Jambıl ve Mohambet gibi büyük edipleri, klâsik medrese eğitiminden geçip Arapça, Farsça, Osmanlı Türkçesini bilmeklerinin yanında, Rus kültürü ile de temas kurmuş Kazak aydınlarıydı.”⁹²

Ayrıca Akıt Hacı Ölümçüoğlu (1875-1938), Şerniyaz Jarlıgasoğlu (1817-1881), Dulat Babatayoğlu (1802-1874), Ozan Çortanbay (1818-1881) ve Marabay Külbayoğlu (1841-1898) diğer aydın yazar ve şâirlerdir.

Sözlü edebiyatın en önemli ürünü destanlardır. Kazak Türklerinin bu zengin sözlü edebiyatı 19. yüzyılın yarısından itibaren Rus Türkologları tarafından yazıya geçirilip

⁸⁷ Abay Kazak yazılı edebiyatının ilk temsilcisidir. Arapça, Farsça ve Rusça öğrenmiştir. Rusça vasıtasıyla Byron, Gote gibi Avrupalı şâirlerin şiirlerini Kazak Türkçesine aktarır. Bk. Zeyneş İsmail (1995), “Abay’ın Manzume ve Nesirleri Hakkında”, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, TÖMER, Sayı: 2-Ağustos, Ankara, s. 7-14.

⁸⁸ Muhtar Avezov, “Abay Kunanbayev”, Çeviren: A. Ahmetov, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, TÖMER, Sayı: 2-Ağustos, Ankara, s. 19-29.

⁸⁹ Tursinkan Zakon (1996), “Jambıl Jabayev (Hayatı ve Sanatı)”, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, TÖMER, Jambıl Özel Sayısı, Sayı: 8-Ağustos, Ankara, s. 54-58.

⁹⁰ Zeyneş İsmail (1996), “Kazakların Büyük Ozanı Jambıl Jabayev”, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, *Jambıl Özel Sayısı*, TÖMER, Sayı: 8-Ağustos, Ankara, s. 47-53.

⁹¹ Nurgül Aldabekova (1996), “Jambıl Jabayev Atışma Geleneğinin Ustası”, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, *Jambıl Özel Sayısı*, TÖMER, Sayı: 8-Ağustos, Ankara, s. 59-65.

⁹² Mustafa Öner (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Türk Dil Kurumu yayınları: 703, Ankara, s. XXXVI.

yayımlanmıştır. 19 yüzyıldaki bazı şâirlerin şiirleri hâlen tespit edilip yazıya geçirilmemiştir. Bu sahadaki çalışmalar devam etmektedir.

Bu çağdaş lehçenin tarihine ve Kıpçak Türkçesine ait metinleri içeren temel kaynaklarından biri *Philologiae Turcicae Fundamenta* (Weisbaden, I, 1959; II, 1964; III, 1970)'dır,⁹³ bir diğeri de Prof. Dr. Kemal Aytaç'ın tercümeleridir.⁹⁴

0.5.3. 19. Yüzyılın Sonu İle 20. Yüzyılın Başındaki Kazak Edebiyatı:

Kazak Türkleri arasındaki aydınlanma hareketi, 20. yüzyılın başında devam etmiştir: Ebubekir Kerderi (1856-1912), Akan Seri Koramsaoğlu (1843-1913), Makış Kaldayev (1869-1916), Nurjan Navşabayev (1859-1919), Jayav Musa Bayjanov (1835-1929), Meşhür Jüsip Köpöyev (1857-1931), Jüsipbek Aymavıtov (1889-1931),⁹⁵ Molda Musa (Musabek Bayzakulı) (1849-1932), Şahdi Jengirov ve Akmola Muhammediyarov, vs. gibi kitap bastırarak agartuvşu akınlar (aydınlanma edipleri) kültür merkezi olan şehirlerde kitap bastırıp medreselerde molla olarak çalışmışlardır. Bugünkü modern Kazak Edebiyatı'nı geliştiren diğer edipler; Sultanmahmut Turaygır, Ahmet Baytursın, Magjan Jumabay, Seken Seyfullin, Beyimbet Maylin, İlyas Jansügirov, Mirjakıp Dulat, Şekerim Kudayberdiyev, Sabit Dönentay, Ebdilda Tejibayev, Spandiyar Köbeyev ve meşhur Muhtar Avezov vs. gibi isimlerdir.⁹⁶

Bu yüzyılda yaşnâme örneği veren şâirler de şunlardır: Kultuvma Sarmuratulı (1840-1915) ve Turmuğambet İztilevov (1882-1939).⁹⁷

Yukarıdaki ediplerin yanında *agartuvşu akınları* şunlardır: Dedi Jengirov (1865-1931), Şengerey Bökeyev (1847-1920), Ergöbek Kuttıbayulı (1865-1917) ve Narmambet Ormanbetulı (1860-1918). *Demokrat Jazuşılardı* (yazarlar) şunlardır: Muhammetjan Seralin (1872), Ekiram Ğalimov (1892-1914), Tayır Jomartbayev (1884-1937), Iğılman Şörekov (1876-1932), Spandiyar Köbeyev (1878-1956), Kobay Tögesov (1884-1919), Sultan Mahmut Toraygırov (1893-1920), Berniyaz Küleyev (1899-1923), Sabit Dönentayev (1894-1933), Arip Tengirbergenov (1856-1924). *Ult Azattıq Jırawları* (Millî İstiklâl Şâirleri) şunlardır: Jambıl Jabayev (1846-1945), Omar Şipin (1879-1963) ve İsa Devkebayev. Son şâirin doğum ve ölüm tarihi tespit edilememiştir.⁹⁸

⁹³ Kısaltması *PhTF* olarak bilinir.

⁹⁴ K. Grönbech (1992), *Kuman Lehçesi Sözlüğü, Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*, Çeviren: Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı/1396, Türk Dünyası Edebiyatı/27, Ankara, s. IX; ayrıca bk. Halil Açıkgöz (1991), *Türk Dünyası Edebiyatı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, s. 8.

⁹⁵ Aşur Özdemir (1996), "Çağdaş Kazak Edebiyatını Kurucularından Jüsipbek (Yusufbek) Aymavıtulı (1889-1931)", *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, TÖMER, Sayı: 10-Aralık, Ankara, s. 78-89.

⁹⁶ Mustafa Öner (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Türk Dil Kurumu yayınları: 703, Ankara, s. XXXVII.

⁹⁷ Ali Akar (2001), "Kazak Türkçesinden Dört Yaşname Örneği", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 12/2-Güz, Ankara, s.573-584.

⁹⁸ *XX. Çasır Basındağı Edebiyat (1994)*, Bilim, Almatı, 350 s.

Ozan Murad Mönkeoğlu (1803-1906), Mergenbay (?-1911), Dosken Alimbayoğlu (1850-1945), Şasubay Nurfeyiz Bayganoğlu (1860-1945) ve Koşkarbayoğlu (1865-1952) gibi ozanlar da Çağdaş Kazak Edebiyatı'nın başlıca kaynaklarıdır. Efsendiyar Köpeyoğlu (1878-1957), Sultan Mahmud Toraygıroğlu (1893-1957), Muhammedjan Seydalin (1872-1929), Ahmed Baytursun (1873-1937), Mirjakıp Dolat (1885-1937), Alihan Bökeyhanov ve Magjan Gumabay 1929 harf devriminden önce Kazak Edebiyatı'na Batılı bir karakter getiren yazarlardır. Ahmed Baytursun ve Mirjakıp Dolat ile birlikte diğer milliyetçi yazar ve şâirler şunlardır: Alihan Bökeyhan Karkarali (?-1932), Ömer Karasi (1876-1921), Şahingerey Sultan Bökeyhanov (1850-1921), Sabit Dönentayev (1894-1933), İsa Bayzakoğlu (1900-1946), İlyas Jansüğüroğlu (1894-1926). Bu dönemdeki ünlü kadın yazar ve şâirler ise şunlardır: Eskızı, Sara, Şolpan İmambaykızı (1904-1926), Aymangül Tağibaykızı (1888 doğumlu) ve Meryem Bekimbetkızı (1908 doğumlu).⁹⁹

“Kazak Türkçesi ile çıkan ilk gazete 1906'da Petersburg'da yayımlanan *Sirke* gazetesidir. – *Sirke* adını taşıyan bu gazeteyi 1911 yılında İslâmcı bir yayım politikası izleyen *Alkap* Mecmuası'yla, hem İslâmcı hem milliyetçi bir çizgide yayın yapan *Kazakistan Kazakistan* takip etti. –¹⁰⁰ Orenburg'da 1913-1918 yılları arasında Ahmet Baytursinoğlu, Alihan Bökeyhanov, Mir Jakıp Dulatoğlu ve Mustafa Urazoğlu tarafından millî harekete yön veren Kazak gazetesi yayımlandı. Daha sonra Kızılyar'da *İşim Dalası* adlı gazete, 1916-1917 arasında Taşkent'te haftalık *Alaş* gazetesi çıkarıldı.

1911-1912 yıllarında çağdaş anlamda Kazak Tiyatrosu kurulmuş ve bu tiyatro geleneği bu güne kadar gelişerek devam etmiştir.”¹⁰¹

0.5.4. Sovyet Dönemi Kazak Edebiyatı:

Kazak Edebiyatı'nın Sovyet Dönemi, millî edebiyatları komünist politikaya uydurmak için Türkistanın 1924'te muhtar cumhuriyetlere bölünmesinden sonra alınan ilk tedbirlerin tarihi olan 1925 yılından itibaren başlar. Bu dönemin belirgin şahsiyetleri şunlardır: Muhtar Ömerhanov Avezov (1897-1961),¹⁰² Sabit Mukan (1900-1973), Bayzakov (1900-1945), Tokmagambetov, Sızdıkov, Saken (Saduvakkas) Seyfullin (Seyfullahov), Kasım Amanjol (1911-1955), Gabit Müsirepov (1902-1985), Kalijan (Halilcan) Pekhojin (Bekhocaoğlu), Gabidin Mustafin, Aliaskar Tokmagambetov , Ali Ospanov, Gali Ornav

⁹⁹ Jean Deny, Louis Bazin, Helmuth Scheel, Alessio Bombaci, Tayip Gök Bilgin, Fahir İz (1996), “Kazak Edebiyatı”, PhTF'den çeviren: Özkan Güngör, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, TÖMER, Sayı: 5-Şubat, Ankara, s. 39-59.

¹⁰⁰ Ali İhsan Kolcu (2004), *Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı*, Salkım Söğüt yayınları, Ankara, s. 136.

¹⁰¹ Nevzat Özkan (1997), “Çağdaş Türk Boy ve Toplulukları Edebiyatı”, *Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı I*, Sayı: 15, Ankara, s. 483-528.

¹⁰² Zeyneş İsmail (1997), “Muhtar Avezov ve Eserleri (1897-1961)”, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi, Muhtar Avezov Özel Sayısı*, TÖMER, Sayı: 14-Ağustos, Ankara, s. 67-76.

(1907-1978), Abdullah Tagibay, Tahavi Ahtanov (1923-1994), Abiş Kekilbayev (1939-...), Sultanali Balgabayev (1946-...). Ayrıca 1846 doğumlu Evliya Ata Jambıl da yüz yıl yaşayarak bu devirde eserler vermiştir. Ozan Jambıl, Çarlık Dönemi'nde kötü muamele görmüş olmasına karşın, Sovyet Devri'nde otoriteler, ele almasını istedikleri konuları hizmetine verilmiş sekreterler (Muhtar Avezov, Sabit Mukan, Abdullah Tagibay, Ali Ospanov gibi Kazak şâirler ve Kuznetov gibi Rus yazarlar) vasıtasıyla ona ulaştırıyorlardı. O da kendisine ulaştırılan bu onuları manzum hâle getiriyordu. Kazakça bilen Rus şâirler onun şiirlerini daha sonra Rusça'ya çeviriyorlardı.¹⁰³

Sovyet Kazak Edebiyatı'nın ilk evresi Ekim 1917 devriminin sevincini yansıtır. Lenin'in şahsıyla bütünleşen devrim övülmüş ve halkın bu devrimi ve devrimi yapanları desteklemesi istenmiştir. Bu şâirler Saken Seyfullin, S. Mukanor, İlyas Jansugirov'dur. 1924'te Lenin'in bu beklenmeyen ölümü karşısında teessürlerini şu şâirler dile getirmişlerdir: Beyimbet Maylin, İlyas Jansugirov, Sabit Mukanov, Şolpan İmanbayeva. Ekim devriminden önceki sıkıntılı günleri, fakirlerin hayatını şu yazarlar anlatır: Mağjan Jumabayev (1893-1937), B. Meylin ve Muhtar Avezov. Saken Seyfullin, *Tar Jol Taygak Keşu* romanında, *Şahit Bolgan Dostarım* ve *Adaskandarga* şiirlerinde devrim öncesi ve devrim sırasında yaşanan günleri anlatır. Kadınların toplum hayatındaki konularına şu yazarlar değinir: Mağjan Jumabayev, Beyimbet Maylin ve Muhtar Avezov. Çağın hedefi olan sanayileşmeyi konu edinen şâirler ise şunlardır: Saken Seyfullin, İlyas Jansugirov, Sabit Mukanov ve A. Tokmaganbetov. Emeğin yüceliğini anlatan yazarlar şunlardır: Sabit Mukanov, G. Mustafin. Devrimci çizgiye hizmet ettikleri hâlde, Stalin teröründe yok olan bazı yazarlar şunlardır: Saken Seyfullin, Mir Jakıb Davlatuli, Beyimbet Maylin, Jiengali Tilepbergenov, Eljas Bekenov, Smagul Saduakasov, J. Aymaitov ve İlyas Jansugirov.¹⁰⁴

Stalin devrinde cezasız kalmamış diğer bir aydın da Kazakistan'ın Kükçetav şehrinde doğan Tatar-Kazak yazarı İbrahim Salahov (1911-1988)'dur.¹⁰⁵

0.5.5. İkinci Dünya Savaşı Etkisindeki Kazak Edebiyatı:

Vatan sevgisini, savaşın dehşetini ve acılarını şu şâir ve yazarlar anlatırlar: Jambıl Jabayev, G. Mustagin, ve G. Müsirepov. Genç nesil yazarlar, eski nesil yazarlara göre cephenin arka yüzünü farklı ele alırlar; geride kalan kadınların ve çocukların çektiği ıstırap ön plânda yer

¹⁰³ Jean Deny, Louis Bazin, Helmuth Scheel, Alessio Bombacı, Tayip Gök Bilgin, Fahir İz (1996), "Kazak Edebiyatı", PhTF'den çeviren: Özkan Güngör, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, TÖMER, Sayı: 5-Şubat, Ankara, s. 39-59.

¹⁰⁴ Emine Gürsoy Naskali (1996), "Sovyet Türk Edebiyatı", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Türk Dil Kurumu, Sayı: 1-Bahar, Ankara, s. 54-64.

¹⁰⁵ Hatice Şirin (2003), "Tatar-Kazak Yazarı İbrahim Salahov'un (1911-1988) Trajik Hayatı", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Türk Dil Kurumu, Sayı: 15-Bahar, Ankara, s. 159-170.

alır. Meselâ, 1960'lı yılların Kazak yazarlarından Oteay Kanhin'in *Dameli* romanı, Sauirbek Bakbergenov'un *Karga Kamgan Kan* ve *Altın Kürek* romanları, Amantay Baytanayev'in *Tangsarı* romanı bu tür konuları ele alır. Savaş yıllarında edebiyat canlanmıştır ve Kazak askerlerin kahramanlıklarından bahsedilmiştir. Savaş sonrasında edebiyatın içeriği ve çizeceği yol gözden geçirilmiş ve İdeal Sovyet vatandaşını tasvir eden hikâyeler yazılır. Stalin (ölümü 1953) döneminde yaşanan terör edebiyata yansımaz.¹⁰⁶

Savaştan sonra baskı politikasına tekrar dönülür. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1991 yılındaki bağımsızlığa kadar süren Sovyet Dönemi'nde Âbit Müsirepov, Kalmağan Abdülkadirov, Tahir Jarikuli, Abdullah Tacıbayev, Ali Ormanov,¹⁰⁷ ve Oljas Süleymanov (1936-...)¹⁰⁸ gibi şâir ve yazarlar eserler vermişlerdir.

0.5.6. Sovyetler Birliği Dışındaki Kazak Edebiyatı:

“Sovyetler Birliği dışındaki edebi ve politik Kazakça yayınlar 1940-1943 yılları arasında Berlin'de, 1950-1954 yılları arasında Münih'te göçmen Kazak aydınları tarafından yapılmıştır. Yayın organları Millî Edebiyat ve Türkeli degileri olmuştur. Bu aydınların başında Korkut, Elmembet, Asankaygi, Kanatbay ve Tanrıverdi gelmektedir.

“Öte yandan Kazakistan'ın dışında, Çin Halk Cumhuriyeti idaresindeki Doğu Türkistan'da da sözlü ve yazılı ürünlere dayanan bir kazak edebiyatı gelişmiştir. Burada yetişen edipler içinde Mao Devri'nden önce yaşamış olan Akit Hacı (1869-1942) meşhurdur.”¹⁰⁹ 1933'de Doğu Türkistan'da başlayan özgürleşme hareketi sırasında çok sayıda genç Kazak şâir ve yazarı Urumçi'de ve Şangay'da çıkan dergilerde ilginç eserler yayımladılar. Bu Kazak aydınlardan ikisi şu anda Türkiye'de yaşamaktadır: Kaynas ve Hamza Uçar. Bu iki yazar 1933-1949 yıllarındaki ayaklanma hareketlerinden esinlenerek nesir ve nazım hâlinde eserler yazmışlardır. İçerikleriyle çok zengin ve ilginç olan bu eserler yayımlanmamıştır. Bununla beraber, Hamza Uçar'ın eseri, İngiliz yazar Godfrey Lias'ın Kazak Exodus (Lonra 1956) adlı eserinde anlatılan olayların temelini teşkil eder.”¹¹⁰

Türkiye'de doğup, Almanya'da yaşamını sürdüren Ömürhan Altın, gazeteci-yazardır.¹¹¹

¹⁰⁶ Emine Gürsoy Naskali (1996), “Sovyet Türk Edebiyatı”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Türk Dil Kurumu, Sayı: 1-Bahar, Ankara, s. 54-64.

¹⁰⁷ Şuayip Karakaş (1996), “20. Yüzyıl Türk Dünyası Edebiyatı Üzerine Bir Deneme”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Türk Dil Kurumu, Sayı: 2-Güz, Ankara, s. 279-318.

¹⁰⁸ Ertuğrul Yaman (2004), *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara, s. 427.

¹⁰⁹ Ali İhsan Kolcu (2004), *Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı*, Salkım Söğüt yayınları, Ankara, s. 137.

¹¹⁰ Jean Deny, Louis Bazin, Helmuth Scheel, Alessio Bombacı, Tayip Gök Bilgin, Fahir İz (1996), “Kazak Edebiyatı”, PhTF'den çeviren: Özkan Güngör, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, TÖMER, Sayı: 5-Şubat, Ankara, s. 39-59.

¹¹¹ Abdulvahap Kara (1996), “Bağımsızlık Döneminde Kazakistan Basınında Mustafa Çokay”, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, TÖMER, Sayı: 9-Ekim, Ankara, s. 43-54.

0.5.7. 1991'den Sonraki Bağımsızlık Devri Kazak Edebiyatı:

20. yüzyılın başlarında (1900-1924) kuvvetli ediplerini yetiştiren Kazak Edebiyatı Sovyet Devrimi ile duraklamıştır. Bu dönemde şehirde yaşayan Kazak çocukları Kazak Dili, Edebiyatı ve Kültürü'nden habersiz yetişmişlerdir..¹¹²

Tarihi romanlar, resmî tarihin yazmadığı gerçekleri anlatarak millî şuuru güçlendirirler. Cengiz Aytmatov *Gün Olur Asra Bedel* (1980) romanında mankurtlaşmayı anlatır. Artık Türkistan Türkleri millî bilinçlerini elde etmişlerdir. Çok zaman geçmeden Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir.

16 Aralı 1991'de Kazakistan bağımsızlığını ilân eder. Yeni bir devreye başlamış olan bu edebiyata bağımsızlık ve millî uyanış edebiyatı denmiştir.

1991 yılından itibaren Muhammedjan Rustemov, *Desturındı Saktay Bil* adlı eserinde halk kültürünü gün ışığına çıkarmaya çalışmıştır.¹¹³

Kazakistanlı yazar Dulat İsabekov, cumhurbaşkanlarının yazarları her ay toplayarak görüşlerini aldığını belirtmektedir.¹¹⁴

Bizim incelediğimiz Joldasbay Turlıbayev'in (1932-...) Rayimbek Batır Romanı (1992) gibi eserlerle de tarihî olayların verdiği güven duygusu ve millî bilinç yeni nesle kazandırılmaya çalışılır.

“Bugün Kazakistan'da sayıları 700'ü bulan akınlar, kurdukları derneklerle *akınlar aytsı* geleneğini sürdürmeye çalışmaktadırlar.”¹¹⁵

Yukarıda kısaca anlatılan zengin bir edebiyat geleneğine sahip Kazak Edebiyatı, muhakkak bundan sonra da gelişmesini devam ettirecektir. Küreselleşmenin etkisiyle Kazak şâir ve yazarlar daha fazla kültürle tanışma fırsatına sahip olacaklardır. Türkiye ile olan ilişkiler arttıkça, karşılıklı etkileşmelerle ortak edebiyat unsurları giderek çoğalacağı ümit edilmektedir. Elbette bağımsızlığın getirdiği yeni hayat, daha çok eserin vücuda getirilmesine imkân sağlayacaktır.

0.6. ÇALIŞMAYA KONU OLAN RAYIMBEK BATIR ROMANI

Bizim üzerinde çalıştığımız eserin ilk baskısındaki (1990) adı *Tamız Tañı*'dir. Bu tarihî bir roman, yeni yetişen Kazak gençliğine millî şuuru aşılacak ve kendine güven kazandırmak amacıyla yazılmıştır. Buna uygun olarak eserin ikinci baskısında (1992) adı

¹¹² Çağatay Koçar (1991), Türkistan İle İlgili Makaleler, Kültür Bakanlığı, *Türk Dünyası Edebiyatları / 14*, Ankara, s. 8.

¹¹³ Muhammedjan Rustemov (1997), “Kazak Halk Kültürü ve Edebiyatından Örnekler”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Türk Dil Kurumu, Sayı: 4-Güz, Ankara, s. 45-56.

¹¹⁴ İsatay Sagindikov (1998), “Kazakistanlı Yazar Dulat İsabekov'la Söyleşi”, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, TÖMER, Sayı: 20-Ağustos, Ankara, s. 56-58.

¹¹⁵ Nevzat Özkan (1997), “Çağdaş Türk Boy ve Toplulukları Edebiyatı”, *Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı I*, Sayı: 15, Ankara, s. 483-528.

Rayımbek Batır olarak değiştirilmiştir. Eserin yazarı Joldasbay Turlıbayev ile yaptığımız telefon görüşmelerinden edinilen ve metinden alınan bilgiler ışığında, çalışmamıza konu olan, ilk on bölümünün (281 sayfasını) dil incelemesi yaptığımız *Rayımbek Batır* romanını tanıtmaya gayret edeceğiz.

0.6.1. Eserin Yazarı:

3 Mart 1932 tarihinde doğan *Rayımbek Batır* romanının yazarı *Joldasbay Turlıbayev*, Almatılı'dır. Almatı oblasının (vilâyetinin) Kığın reyonunun (kasabasının) Silo kışlasında (köyünde) Jelemes adındaki yerde doğmuştur. Dört çocuk babası olan Joldasbay'ın bir oğlu, üç kızı vardır.

Sovyetler Birliği Dönemi'nde *Simsir* ve *Telkover* adında iki romanı, Kazakistanın Bağımsızlığından sonra da *Rayımbek Batır* adında bir romanı vardır.

Yazarımız hâlen Almatı'daki Jazuvşı yayınevinde koğan (organizatör) olarak çalışmaktadır.

0.6.2. Eserin Konusu:

Dil incelemesini yaptığımız Joldasbay Turlıbayev'in *Rayımbek Batır* adlı destanımsı tarihi romanı, Cungar (Moğol) feodallerinin Kazak bozkırlarına yaptıkları baskınları ve onlara karşı yürütülen mücadeleyi anlatan – “Kabanbay”, “Bögenbay”, “Olcabay” vb. –¹¹⁶ destanlar sınıfının modern bir türü sayılabilir.

Yazar, eserinin iç kapağının arkasında kendisi romanın konusunu şöyle özetlemiştir: “Bu eser, *Rayımbek Batır* hakkında yazılmış romanın ikinci baskısıdır. (“Temmuz Tanı” adıyla bundan iki üç yıl önce neşrolunan birinci baskısı okuyucuların gönlünde iyi bir yer edinmiştir.) Burada namı her yere yayılan has yiğidin kendini yetiştirmeye başladığı çağ resmediliyor. O sadece yürekli bir önder değil, aynı zamanda halkını, memleketini, yurdunu, kendi halkının geleceğini düşünen vatan hamisi, kâmil akıl sahibidir. Al Sarı Manja, Çona Doba gibi düşmanlarına karşı ardı arkası kesilmeyen savaş oyunları ile hücum etmiştir.” *Rayımbek*'in sevgilisi *Küniş*, atı *Kökoynak* ve Kalmuk esiri *Mönke* romanın karakteristik kahramanlarıdır.

Rayımbek Batır, Kazakistan Millî Edebiyatı Dönemi içerisinde yer alır. Millî duyguları kuvvetlendirmek için yazılmış bir eserdir. İçerisinde şiirler de vardır. Olayların tarihi de belirtilmiştir. Eserde sırasıyla şu bölümler yer almaktadır:

1. **Bölüm:** *Şabuwl* “hücum” (3-39),
2. **Bölüm:** *Qıs künderinde* “kış günlerinde” (39-61),
3. **Bölüm:** *Kerüwen* “kervan” (61-108),

¹¹⁶ Mehmet Ağça (2002), *Kazak Türklerinin Destanları ve Destancılık Geleneği*, Kömen yayınları, Konya, s. 49.

4. **Bölüm:** *Nawrız* “nevruz” (108-131),
  5. **Bölüm:** *Satqın* “hain” (131-157),
  6. **Bölüm:** *Ordada* “karargahta” (157-173),
  7. **Bölüm:** *Jorıq* “sefer” (173-211),
  8. **Bölüm:** *Almatı alqabında* “Almatı Ovasında” (211-237),
  9. **Bölüm:** *Elşi* “elçi” (237-281),
  10. **Bölüm:** *Adasqandar* “yolunu kaybedenler” (281-338),
  11. **Bölüm:** *Taşkenge talas* “Taşkent için mücadele” (338-357),
  12. **Bölüm:** *Sündet toy* “sünnet düğünü” (357-371),
  13. **Bölüm:** *Altın müsin* “altın heykel” (371-388),
  14. **Bölüm:** *Ötkelis ötüw* “geçilmez geçit” (388-405),
  15. **Bölüm:** *Oyrantöbe* “Örentepe” (405-426),
  16. **Bölüm:** *Qıymay ketip baradı* (426-454),
- Epilog** ‘Sonuç’ (454-462).

0.6.3. Eserin Dili:

Telefon görüşmemizde yazara, eserinde bazı kelimelerin farklı yazıldığını belirttiikten sonra bunun sebebini sorduk. Örnek verdiğimiz *batır* kelimesiyle ilgili şu açıklamaları yaptı:

Kazakların *batır* dedikleri kelimeye Kırgızlara yakın ağızlarda *bator* (Kırgız Türkçesinde baatır), Kalmuklar *batır* (Uygur Türkçesinde de batur), Türkî Tilinde *bahadır* denildiğini, bunu bilerek yaptığını belirtti. Gayesinin Kazak Türkçesi ağızlarına okuyucunun dikkatini çekmek olduğunu vurguladı. Türkî Tilinden maksadının ne olduğunu sorduğumuzda da “Çağatay Türkçesi” olduğunu belirtti.

Metnimizde tespit ettiğimiz değişik şekillerde yazılmış kelimeler şunlardır:¹¹⁷

0.6.3.1. Türkçe Kelimeler:

ajır- (108.5), ayrıl- (57.30) <ET *adırıl-*; Älimtä (216.35), Almataw (217.15), Almatı (212.10) <* DLT alma + ET tağ [ŞT Almalıq ‘Doğu Türkistanda bir şehir’]; bayğus ‘mec. biçare’ (18.25), bayqus ‘mec. zavallı’ (209.20) <Kıp. T bayquş; bek (135.15), biy (34.40) <ET bäg; beri (5.10), bergi (17.10) <ET bärü; bis (15.1), biz (4.20) <ET biz; buğday (8.25), biyday (48.35) <ET buğday; büyrek (182.10), bürek (31.40) <ET bögrä; dawıs (5.40), dıbıs 201.30 <ET tawış; dey (12.5), day (3.5) <ET täg; ene (28.10), äne (8.10) <ET anta; ğana (20.45), qana (4.30) <Kıp. T kene; jağsı (79.1), jaqsı (32.10) <ET yaqşı; jora (135.40), şora (69.25) <ŞT çora;

¹¹⁷ Bu bilgiler, Doç. Dr. Osman Yıldız’ın *Ahvâl-i Kıyâmet* adlı kitabının “eserin dili ve önemi” başlığı altındaki kısım incelendikten sonra tespit edildi. Bk. Osman Yıldız (2002), *Ahvâl-i Kıyâmet*, Şûle yayımları, İstanbul, s. 16-19.

jüygin- (161.25), jügin- (81.30) <ET yükün-; kesret- (100.15), körset- (239.40) <Kıp. T körset-; kişi (98.5), kisi (78.1) <ET kişi; küşik (103.35), küwçüwk (144.10) <Kıp. T küçük, qun (10.25), küñ (127.35) <ET küng, mısıq (201.30), pısıq (169.1) <*pişik [Tar. Sözl. pişik ‘kedi çağırma ünlemi’, Kıp. T pış ‘bağırma sesi’], oñtüstik (178.40), tüstük <DLT tüşlük; ulıs (162.3), üles (44.10) <ET uluş; öli (5.1), ölik (7.30) <ET ölüg; sep- (35.35), sew- (92.1) <Kıp. T sep; sizder (213.35), sister (16.10) <ET sizlär; şil (268.35), şıl (259.30) <Kıp. T çil; üles (44.10), ulıs (162.30) <ET uluş; Täñir (235.15), Täñiri (116.15) <ET Täñri; Taşken (253.20), Taşkent (274.35) <ŞT Taşkend, topıraq (89.20), torpaq (73.15) <ET topraq.

0.6.3.2. Alınma kelimeler:

Arapça ve Farsçadan alınan kelimeler: äjel (43.40), ejel (32.45) <Ar. ezal; äjep (53.30), gajap (108.35), ğajap (130.25), qajap (184.20) <Ar. ‘acā’ib; Ala (153.20), Alla (252.15) <Ar. Allah; äman (118.1), aman (275.1) <Ar. amān; aruwaq (3.20), ärüwaq (193.35) <Ar. ervād; äsker (191.20), ekser (243.25) <Ar. ‘asker; äzir (35.15), qazir (5.5) <Ar. óazir; belen (191.35), pälen (47.40) <Ar. fulān, bete (135.35), bata (9.20) <Ar. fātíoa; dām (114.30), dem (276.10) <Ar. ùa’ām; eger (5.5), eğer (101.25) <Far. eger; (203.30), qaşır (217.20), qawıp (191.20), qawip (21.5) <Ar. öavf; set (151.15), sät (71.15) <Ar. sāt; şahiyt (24.35), şihiyt (208.1) <Ar. şehýd; tån (108.30), dene (79.35) <Far. dene; täwlik (92.10), tewlik (128.25), töwlik (115.5) <Far.-T táb+lıq;¹¹⁸ täybe (88.10), tewba (156.5), toba (106.35) <Ar. tevbe; uwaq (59.40), uwaqıt (179.40), waqıt (13.20), wağı (115.30) <Ar. vaòt; üwede (199.40), wäde (67.10), wağda (136.15) <Ar. va‘de; xıydjra (173.5), hiyjra (275.40) <Ar. hicrý, yaki (55.10), yakiy (141.1), yaqıy (201.1) <Far. yāki.

Moğolcadan alınan kelimeler de şunlardır: alba ‘eski püskü’ (52.40) < Mo. *olbog-*, aymaq ‘oba’ (194.15) <Mo. *aymaq*, bağana ‘sırık’ (37.10) <Mo. *bagana*, balşıq ‘balçık’ (04.71) <Mo. *bal*, *balçıq*, barımta al- malına el koymak (56.25) <Mo. *barımt* ‘esas, sebep, delil’, bayırğı mal ‘büyük baş hayvan’ (230.35) <Mo. *bayiri*, boran ‘tipi, bora’ (29.30) <Mo. *boragan* ‘yağmur’, dala ‘civar; bozkır; arazi’ (67.45) <Mo. *tala* ‘düz arazi’, dulğa ‘tolga’ (106.25) <Mo. *daulga*, dürkin ‘tekrarlanan şey’ (280.10) <Mo. *türgen* ‘hızlı, tez’, elpektep jür- ‘kararlı olmak, cesaretle olmak’ (18.25) <Mo.-T *elpek+le-p yür-*, elşi ‘elçi’ (100.05) <*Mo.-T *el* ‘dost, anlaşma’ +*çi*, jasa- ‘yapmak’ (32.10) <Mo. *casa-*, kölik ‘yük hayvanı’ (21.15) <ET *kölük* <Mo. *kölüg*, köter- ‘kaldırmak’ (226.10) <ET *kötür-* <*Mo. *ketüre-* ‘çok olmak’, küñirengen kün ‘karanlık gün’ (27.30) <Mo.-T *küñir-engen kün* <Ç. *hiuan* ‘tütsü işi’, küreñ ‘kahverengi’ (81.01) <Mo. *küreng*, malşın- ‘çamura girmek’ (119.45) <Mo. *mäljerä-* <Orta Mo. *bilcara-*

¹¹⁸ Gunnar Jarring (1964), *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*, Lund, s. 298.

‘sıvamak’, mergen ‘tüfekle avlanan avcı’ (176.05) <Mo. *mergen*, ‘nişancı’, möldire- ‘tertemiz olmak’ (142.30) <Mo. *mölderä-* ‘çok dolu olmak’, mölt-mölt ‘dolu dolu’ (134.25) <Mo. *mölt müyiz* ‘boynuz’ (84.15) <Çağ. *müñüz* <*Mo. *mügēresün*, noqta ‘yular’ (131.30) <Mo. *nohola*, noxa ‘köpek’ (102.15) <Mo. *nohay*, noyan ‘Kalmuk batırı, Kzk. iri cüseli’ (136.20) <Mo. *noyan*, nöker ‘hizmetçi’ (189.10) <Mo. *nökür*, ‘arkadaş’, olja ‘ganimet’ (74.71) <Mo. *olca*, oşarsız ‘habersiz’ (66.01) <Mo.-T *uçır* ‘el verişli durum’+siz, Oyrat ‘Batı Moğolistan’daki Moğol boyu’ (16.40) <Mo. *oyrad*, ötin- ‘ricâda bulunmak’ (237.15) <ET *ötün-* <*Mo. *öçi-* ‘arz etmek’, qansonar ‘ilk karda ava çıkma’ (85.45) <*Mo. *xon+sonar*, qap ‘çuval’ (232.15) <Mo. *qapturğa*, qara- ‘bakmak’ (67.20) <Mo. *qara-*, qarawılşı ‘nöbetçi’ (06.05) <Mo.-T *qaragul* <*qara-* ‘bakmak’ ve *gol* ‘in, kovuk, ateş yakılabilecek sığınma yeri, karakol’+çıl, qaşar (203.30) ~ qaşır (83.30) ~ qatır ‘katır’ (46.10) <Mo. *qaçır*, qaz ‘kaz’ (124.30) <*Mo. *qāru*, qoñır ‘kahverengi’ (280.30) <*Mo. *qoñgor*.

Eser sade bir Kazak Türkçesiyle yazılmıştır. Yukarıdaki birkaç türü bulunan alınma kelimelerin dışında çok az sayıda *Rusça veya Rusça vasıtasıyla dile giren alınma kelimeler şunlardır*: Anna İyoannowna ‘özel ad’(159.20), dıraw ‘sağlam’ (218.40) <Rus. *zdoroviy*, ekspediytsiya ‘bölge, eyâlet’ (159.20), İywan Kiyriylow ‘özel ad’ (159.20), qamıt ‘kaput, askerî palto’ (68.10) <Rus. *domut* <Fr. *capote*, qamzol ‘hırka, ince kaftan’ (246.30), qupıya ‘gizli, bildirmeden’ (133.40) <Rus. *kopiya* <İt. *copia*, may ‘mayıs ayı’ (167.20), moşxa ‘kâhya’ (12.15) <Rus. *moşxa* ‘erk sahibi, müennes bir sözcük’, milliyon (246.15), müliyon (254.20), miylliyon (238.25) <Rus. <Fr. *million*, Petr ‘özel ad’ (246.10) <Rus. *Petro*, prowiytısiya ‘eyâlet’ (159.25) <Rus. *provıntsiya* ‘taşra’, Resey (228.20), Rosıyya (212.25) <Rus. *Russiya*, Orıs ‘Rus’ (279.40), peş ‘soba’ (278.40) <Rus. *pec*, Seseronday ‘özel ad’ (39.1) <Rus. *Tsiytseron*, sibirle- ‘tan yerinin ağarması’ [Kzk. *simirle-*] <Rus.-T *sibir(sk)+le-*, jas şaması ‘yaşı, ömrü’ (73.1) [Kzk. 1. ‘bir şeyin büyüklüğü hakkında tahmin’, 2. ‘insan vücudundaki güç kuvvet’] <Rus. *sxema* <Lat. *schema* ‘görünüş’, teñge ‘para’ (64.40) <Rus. *de’ngi*, Ugryumow ‘özel ad’ (279.40).

0.6.4. Romanda Verilen Millî Şuûr:

Rayımbek Batır, tarihi esas alarak yazılan bir edebî bir roman yapısındadır. Millî bir edebiyat numûnesidir. Türk edebiyatındaki eserler gibi “dönemin milli gurur ve şuûr duygusunu uyandırmak üzere yazılmıştır. Milli şuûr duygusunun oluşabilmesi için milletin kendisini

tanınması ve kendisini severek gurûr duymasına ihtiyaç vardır.”¹¹⁹ Aşağıda millî heyecanı uyandıracak ifadelerden birkaçı görülmektedir:

[38] – (35) *Wa, balam Rayimbek! / Qanattıda suñqar bol, / Tuyaqtıda tulpar bol, / Samğaytın uzaq talmastan, / Aq ıyıq, alıp qıran bol. / Qıyağı asıl almastan / Duşpanıñ tursın dirildep, / Dostıñ tursın dürildep, / Aybatı asqaq ulan bol. /*

[39] *Seseroday şeşen bol. / Eskendirdey bekem bol, / Atımtayday jomart bol, / Aq serkedey kösem bol!*

[38] – (35) Hey, balam Rayimbek! / Uçanlardan kartal ol, /Koşanlardan saf kan ol. / Yorulmadan uzaklara uç, / İyi avlan, yiğit avcı ol. / Zırhın asil elmastan olsun, / Düşmanın titreye dursun, /Dostun gürleye dursun. / Dağ gibi heybetli oğul ol,

[39] Çiçero gibi hatip ol, / İskender gibi sağlam ol, / Atımtay gibi cömert ol, /Ak lider gibi önder ol!

[111] *Biz de pendemiz, biz de qazaqız. Küyimiz bolmasa da üyimiz bar. Qazandı toltırıp turıp suw quyıp, jetew bolmasa da besew etip dem salıp, nawrız köje (40) jasaymız.*

[111] – Ne yapalım ne demek? Biz de insanız, biz de Kazağız. Hâlimiz müsait olmasa bile evimiz var. Kazanı su doldurarak, yedi olmasa da beş çeşit olarak nevrüz yemeği (40) yaparız.

[163] – *Ul tuwğan qazaq! Ul qazir ulan boldı. Qodıq qulan boldı. (30) Jetimderim jetildi, jigitterim berkindi. Biyikke tikken jalawday jelkildep tur bări de. Bayqadım men bayındağı nârin de. Qaharı qattı qañtardağı qara buwraday, qayratı berik, ot pen suwğa qanıp şıqqan qurıstay. Janıp al da jawğa sal, mayırılса mağan sert!*

[163] – Kahraman doğan Kazak! Oğul şimdi delikanlı oldu. Yeni doğmuş at yavruları tay oldu. (30) Yetimlerim yetişti, yiğitlerim kuvvetlendi. Yüksekçe dikilmiş sancak gibi dalgalanıyor hepsi de. Fark ettim bedenindeki asaleti de. Kahrı sert dizginlenmiş kara buğra gibi, gayreti pek. Ateş ile suya kanmış çelik gibi. Bile ve düşmana sal, kırılırsa ant olsun!

[163] *Qasqır ulıp tabısadı. Ujimen şabisadı. Böken bitrapqaşadı, böri qawmalap jürrip qanın suwday şaşadı. Bir kezde qalmaq qasqır bolğan, qazaq böken bolğan. Qorqaqtı quwa berse batırğa aynaladı. Qazaqtıñ ayğa bilegen azuwı bar, tek awız (20) birliği joq.*

[163] Kurt uluyarak buluşur, tırnaklarıyla yapışır. Beyaz benekli karacalar dağılıp kaçar, kurt kovalaya kovalaya kanını saçar. Bir zamanlar Kalmuklar kurt olmuştu, Kazaklar karaca olmuştu. Korkağı kovalarsan kahraman olur. Kazağın keskin bilenmiş azı dişleri var, ama ağız (20) birliği yok.

[246] “*Qazaq dalası Aziya elderine kiretin kilt pen qaqpа.*” (15)

¹¹⁹ Ramazan Korkmaz vd. (2004), *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı 1839-2000*, Grafiker yayınları, Ankara, s. 179-180.

[246] “Kazak bozkırları Asya memleketlerine girecek kilit ile dış kapıdır.” (15)

Sonuç olarak denilebilir ki, *Rayımbek Batır*, kelime zenginliği, fonolojik yapısı ve ekler sistemindeki eski ve yeni şekilleriyle, deyimleriyle, atasözleriyle, şiirleriyle, Kazakça kişi adlarıyla, yer adlarıyla, tarihi olayların yansıtılmasıyla, gelenek, görenek ve örf-âdetleri aksettiren bölümleriyle Çağdaş Kazak Türkçesinin karakteristik bir eseridir.

0.7. ALFABE¹²⁰

<u>Kiril Harfleri</u>		<u>Lâtin Harfleri</u>	
A	a	A	a
Б	б	B	b
В	в	W	w
Г	г	G	g
Д	д	D	d
Е	е	E	e (ye)
Ё	ё	Yo	yo
Ж	ж	J	j
З	з	Z	z
И	и	İy	iy (ıy, i)
Й	й	Y	y
К	к	K	k
Л	л	L	l
М	м	M	m
Н	н	N	n
О	о	O	ö
П	п	P	p
Р	р	R	r
С	с	S	s
Т	т	T	t
У	у	Uw	uw (üw, w)
Ф	ф	F	f
Х	х	X	x
Ц	ц	Ts	ts
Ч	ч	Ç	ç
Ш	ш	Ş	ş
Щ	щ	Şç	şç
Ы	ы	I	ı
Э	э	E	e
Ю	ю	Yu	yu
І	і	İ	i
Я	я	Ya	ya
Қ	қ	Q	q
Ң	ң	Ñ	ñ
Ғ	ғ	Ğ	ğ
Ү	ү	Ü	ü
Ұ	ұ	U	u
Ө	ө	Ö	ö
Ә	ә	Ä	ä
Һ	һ	H	h

¹²⁰ Ahmet Bican Ercilasun (1996), *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara, s. 27. Latin harflerinde Ortak Türk Alfabetesini esas aldık.

DİL İNCELEMESİ
I. SES BİLGİSİ

1. ÜNLÜLER:

Kazak Türkçesinde dokuz ünlü vardır. Sekiz ana ünlü (a, e, ı, i, o, ö, u, ü) den başka Türkiye Türkçesindeki “e”den daha geniş ve açık a-e arası bir ses olan “ä” ünlüsü bulunmaktadır.¹²¹ Kazak Türkçesinin ünlü tablosu aşağıdaki gibidir:

	Düz		Yuvarlak	
	Geniş	Dar	Geniş	Dar
Kalın	a	ı	o	u
İnce	ä e	i	ö	ü

Tablo: 1

Sırasıyla Ünlüler

a ünlüsü [a]

a ünlüsü, geniş ve düz bir art damak ünlüsüdür. Kelimelerin değişik yerlerinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

abay ‘dikkatli’ (135.20), dabır-la- ‘gürültü çıkarmak’ (225.1), qabaday ‘büyükçe’ (127.10), Manja ‘özel ad, pençe’ (12.25), oşaq ‘ocak’ (58.20), şayna- ‘çiğnemek’ (57.25), tarpañ ‘saldırgan’ (13.5), ulan ‘oğlan’ (38.35).

ä ünlüsü [ə]

ä ünlüsü, geniş-düz ve açık telaffuz edilen bir ön damak ünlüsüdür. “a-e” arası bir sestir. ä ünlüsü telaffuz açısından a ünlüsüne benzemektedir. Yaygınlık alanı oldukça azdır. Bu ünlü, Azerbaycan (äxirät), Başkurt (ähirät), Özbek (äxirät), Tatar (ahirät), Türkmen (ähirät), Uygur (axirät) Türkçelerinde kullanılan ä ünlüsü gibidir. Gagavuz Türkçesinde de ä ünlüsü (gecä, gecäye, nä, nädän) görülür.¹²² Kazak Türkçesinde ä ünlüsü, çoğu zaman ilk hecede ve vurgulu olarak bulunur. “Uzun Ünlülerin Kısalması” başlığı altında ä ünlüsüne tekrar yer verilecektir. Bu ünlünün ortaya çıkış şartları şöyledir:

Bazı Türkçe kelimelerde hece kaynaşması sebebiyle ä ünlüsü görülmektedir: äkel- ‘alıp gelmek’ (149.40) <ET alıp kel-, äket- ‘götürmek’ (199.10) <ET alıp ket-.

¹²¹ Kazak Türkçesi gramerlerinde Rus alfabesinin tesiriyle ünlüler tablo halinde verilirken parantez içerisinde (н) “ы ‘ı’; і ‘i’ ” ve (у) “u ‘ұ’; ü ‘ү’ ” ünlülerini gösteren iki işaret daha *qısañ dawıstılar* ‘dar ünlüler’ adı altında gruplandırılmaktadır, bk. Ş. Bekturov (2003), *Qazaq Tiliniñ Qoldanbalı Grammatıqası*, Foliant, Astana, s. 42

¹²² Nevzat Özkan (1996), *Gagavuz Türkçesi Grameri, Giriş-Ses Bilgisi-Cümle-Sözlük-Metin Örnekleri*, Türk Dil Kurumu yayınları: 657, Ankara, s. 43.

Bazen #n ünsüzünün düşmesi sebebiyle görülen ä ünlüsü görülebilir, äri ‘1. İyice, 2. Biraz öte, öte taraf.’ (11.01) <DLT naru ‘bir yana, bir taraf’ <ET *naru*; bazen /g/ ünsüzünün erimesi sebebiyle ä ünlüsü görülebilir, Bäke ‘hitap’ (232.01) < **beg+eke*, hitap.

Alınma kelimelerde ā ve ý uzun ünlülerinin karşılığında ä ünlüsü görülmektedir: *ü*demi ‘güzel’ (109.35) <Ar. *üdemî*, *ü*det ‘gelenek’ (38.30) <Ar. *üdet*; *däv* (134.10) ‘dev’ <Far. *däv* gibi.

Yine alınma kelimelerde h ünsüzü düşerken kendisinden önce veya sonraki a ve e ünlüsü ä olur: *Ä*bib ‘özel ad’ (27.40) <Ar. *wabîb*, *äd* (183.25) <Ar. *wadd*, *ä*diñnen as- ‘haddini aşmak’, *kär* ‘kahır’ (95.35) <Ar. *qahr* ‘hiddet’, *särsenbi* ‘çarşamba’ (185.40) <Far. *çehärşenbe*.

Yine ayn (ع) ünsüzü de düşerken yanındaki a ünlüsü ä olur: *äm*be ‘herkes’ (106.10) <Ar. *ämme*.

İkiz ünsüz tekleşirken ses enerjisini gerilek bir şekilde birinci heceye aktarır. Birinci hecedeki e ünlüsünde e> ä ünlü değişmesi görülür: *tä*wekel ‘iş olmasına bırakma’ (9.15) <Ar. *tevekkül*, *zäre*dey ‘zerre kadar’ (139.30) <Ar.-T. *zerre+teg*.

Ancak bazı alınma kelimelerde yukarıda verilen kurallara aykırı düşen örnekler de görülebilir. Bu da ä ünlüsünün oluşumunu tamamlamadığını gösterir: *abız* ‘hoca’ (106.05) <Ar. *wāfiż*, *aduwında-* ‘düşmana saldırmak’ (23.35) <Ar. *aduvv*.

Yukarıda görüldüğü gibi “ä” ünlüsü Kazak Türkçesindeki kelimelerde birinci hecede görülür. Ancak birinci hecenin dışında da bazı fonetik sebeplerden dolayı “ä” ünlüsünün görüldüğü kelimeler de vardır:

Alınma kelimeler:

ā, ý> ä: *ämän* ‘ardından, hemen’ (92.10) <Far. *hemän*, *kinä* (45.40) ~ *künä* ‘suç’ (58.35) <Far. *günäh*, *müläyim* ‘yumuşak’ (49.25) <Ar. *müläyim*, *nebäri* ‘torun’ (27.30) <nebýre, *pätüwä* ‘fetva’ (170.30) <Ar. *fetvä*, *sälemnämä* ‘hediye’ (242.1) <Ar.-Far. *selämnäme* (242.1), *sirä* ‘herhâlde’ (93.40) <Far. *zyrä*, *tillä* ‘altın’ (64.25) <Far. *tillä*.

Uzun ünlüdeki vurgunun bir önceki heceye taşınmasında birinci hecenin dışında “ä” ünlüsü görülür:

Türkçe kelimeler:

*ä*lginde ‘evvela’ (26.5) < *ilkinde <ET *ilkii*.¹²³

Alınma kelimeler: *beymälim* ‘malum olmayan’ (85.10) <Ar.-Far. *býma’lüm*, *jandärmende* ‘can havliyle’ (10.40) <Far. *cän+dermände*, *minäjet* ‘münacaat’ (216.30) <Ar. *münaca’ät*.

¹²³ Eski Uygur Türkçesinde *ilki* şeklinin yanında *ilkii* şekli de vardır. İkiz ünlü ii# uzun ünlü gibi Kazak Türkçesinde bir önceki heceye taşınınca *ilkii*> *älki* değişmesi olur.

AKKe> äK(K)ä: jännät ‘cennet’ (268.15) <Ar. cennet, läzzät ‘lezzet’ (75.30) <Ar. lezzet, Mähämät ‘özel ad’ (82.1) <Ar. Muóammed, mülük-mükämäl ‘kap kakak’ (58.20) <Ar. mülk, mükemmel.

he> ä: şübäsiz ‘şüphesiz’ (137.10) <Ar.-T şübhe+siz.

Nidalar: ähä ‘evet’ (82.5), iyä ‘ey’ (3.20) ~ iyä ‘evet’ (14.71).

Sadece bir fonetik sebebe ait olmayan birinci hecenin dışında “ä” ünlüsü bulunduran diğer kelimeler de şunlardır:

Türkçe kelimeler:

ämäs ‘değil’ (81.40), birlän ‘ile’ (242.5).

Alınma kelimeler:

beyädep ‘edepsizlik’ (58.5) <Far.-Ar. bý+edeb, dilmärlıq ‘hatiplik (239.1) <Far.-T dilmar+lıq, endigäri ‘bundan sonra’ (264.25) <T.-Far.-T en+dýger+i, märmär ‘mermer’ (160.20), <Ar. mermer <Yun. marmaron, märtäbä ‘mertebe’ (242.5) <Ar. mertebe, şärbät ‘şerbet’ (167.10) <Ar. şerbet, zähär ‘zehir’ (188.40) <Far. zehr.

Kazak Türkçesine hiçbir fonetik sebebe bağlı olmadan, ilk devreden itibaren ä olarak telaffuz edilmiş bazı kelimeler girmiştir:

äy ‘hey’ (6.5) <ET äy, häm ‘ve’ (242.5) <Far. hem.

e ünlüsü [e, ə]

e ünlüsü, geniş ve düz bir ön damak ünlüsüdür. Kazak Türkçesindeki kelimelerde yaygın olarak kullanılmaktadır.

bekterşe ‘beyler gibi’ (159.1), ebelek ‘çöl bitkisi’ (29.30), jeñeşe ‘yengeciğim’ (64.30), keşke ‘akşam üstü’ (276.15).

Bugünkü Kıpçak Türkçesinde “sadece Kazak Türkçesine mahsus olarak, e ünlüsü kelime başında y türemesi ile telaffuz edilir: el (telâffuzu: yel) ‘halk’, eki (yeki) ‘iki’, et (yet) ‘et’, eşki (yeşki) ‘keçi’ vs.”¹²⁴. “Kazak Türkçesinde söz başında kullanılan e’lerin, tabîî bir evrimle i(y) sesini – ^{iy}el ‘halk’, ^{iy}er ‘er’ gibi – türetmiş olması ihtimal dahilindedir. Rusçadan alıntı sözcüklerde bir e [ə] daha vardır. Bu sesin telaffuzu Türkiye Türkçesindeki e ünlüsüne daha çok benzer ve Kazakçadakine göre daha açıktır: *eto* [это] ‘bu’, *elektrik* [электрик] gibi.”¹²⁵

ı ünlüsü [ɨ]

ı ünlüsü, düz ve dar bir orta damak ünlüsüdür. Türkiye Türkçesindeki ı ünlüsüne göre daha kısa telaffuz edilir.

¹²⁴ Mustafa Öner (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, s. 3.

¹²⁵ Kenan Koç, Oğuz Doğan (2004), *KTG*, s. 25-26.

abır-dabır ‘haşır huşur’ (5.30), balıqşa ‘balık gibi’ (52.1), jıbıldağ ‘telaş’ (20.5), qaldıruw ‘vermeme’, qızıq ‘çekici’ (256.30), odır- ‘ürkmek’ (142.20), pışaq ‘bıçak’ (154.35), suwıq ‘soğuk’ (28.25), zırqılda- ‘sallanmak’ (204.20).

Bulut kelimesinde ise *l* ünsüzünden sonra daha kısa söylenir, bazen düştüğü de görülür:

bulıt ‘bulut’ (132.10) ~ bult ‘bulut’ (33.20).

i ünlüsü [i]

i ünlüsü, düz ve dar bir ön damak ünlüsüdür. Türkiye Türkçesi *i* ünlüsüne göre daha kısa telaffuz edilir. Bu kısalık akıcı ve titrek *r* ünsüzünden önce iyice fark edilir:

biwleri ‘birileri’ (5.15), biri (13.40), birin-birinen ‘birbirlerinden’ (4.71), birinşi ‘birinci’ (2.5), birsıpirasın ‘bir kaçını’ (174.20), jelbir- ‘sallanmak’ (6.25), kirme söz ‘alınma kelime’ (239.5), kirpi (279.5), kirpik (225.40), köbirek ‘çokça, fazla’ (65.25), qaybir ‘bazı’ (9.15), üyiril- ‘döndürülmek’ (73.20).

Kazak Türkçesine Rusçadan giren ve hafifçe uzun işitilen *institut* ‘enstitü’ [институт] kelimesindeki gibi bir *i* [и] ünlüsü de vardır.¹²⁶

o ünlüsü [o]

o ünlüsü, art damakta, yarı dar ve yarı açık olarak telaffuz edilen geniş-yuvarlak bir ünlüdür. Ağız boşluğu, Türkiye Türkçesindeki *o* ünlüsüne göre daha çok yuvarlaklaşır.

boyn ‘beden’ (163.30), joğarı ‘yukarı’ (14.10), qodıq ‘sıpa’ (163.25), otın ‘odun’ (105.05), soyuw ‘kesme, boğazlama’ (26.35), toğız ‘dokuz’ (111.20).

Birinci hecenin dışında Altay, Kırgız ve Yakut Türkçelerinde *o-ö* ünlüleri görülebilir.¹²⁷ Kazak Türkçesindeki kelimelerde ise birinci hecenin dışında *o-ö* ünlüleri görülmez. Sadece alınma kelimelerde, özel isimlerde ve birleşik kelimelerde *o* ünlüsü görülebilir: abıroy ‘şan şeref’ (44.10) <Far. āb-ı rü, Borolday ‘özel ad’ (96.40) [~ Boralday (94.15)], qamzol ‘hırka’ (246.30) <Rus. qamzol.

ö ünlüsü [ø]

ö ünlüsü, yuvarlak ve geniş bir ön damak ünlüsüdür. Ağız boşluğu, *o* ünlüsünde olduğu gibi Türkiye Türkçesindeki *ö* ünlüsüne göre daha çok yuvarlaklaşır. Kazak Türkçesindeki kelimelerde, *o* ünlüsü gibi *ö* ünlüsü de alınma ve birleşik kelimeler hariç birinci hecenin dışında bulunmaz:

¹²⁶ Kenan Koç, Oğuz Doğan (2004), *KTG*, s. 27.

¹²⁷ Osman Nedim Tuna (1986), *Türk Dil Bilgisi (Foneti-Morfoloji)*, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları: 3, Malatya, s. 11.

böbek ‘bebek’ (33.1), jönelt- ‘yöneltmek’ (247.5), kömek ‘yardım’ (227.35), möldire- ‘tertemiz olmak’ (142.30), ökpelew ‘küsme, kızma’ (170.1), öz-özinen ‘kendi kendisine’ (134.5), şöp ‘ot’ (268.10), töbeşik ‘tepecik’ (184.30).

Alınma ve birleşik kelimelere örnek: assalawmağalaykōm ‘selâmünaleyküm’ (51.05) <Ar. selâmün-‘aleyküm, Suluwtör ‘yer adı’ (33.30) <Kıp. T suwluğ+tör <*subluğ+tör.

Konuşma dilinde kelimenin ilk hecesinde ö ünlüsü varsa, kelimenin son hecesindeki e ünlüsü o olarak telfuz edilir: ö[e]e> ö[e]ö;

Yazılışı: töbe, börene, kölem, köbelek.

Okunuşu: töbö, börenö, kölöm, köbelök.¹²⁸

u ünlüsü [ɯ]

u ünlüsü, yuvarlak ve dar bir arka damak ünlüsüdür. Bu ünlü telaffuz edilirken dudaklar büzüşür ve yuvarlaklaşan dudaklar, Türkiye Türkçesine oranla daha genişler. u ünlüsü, tek olarak telaffuz edilirken o ünlüsüne yaklaştığı sezilir.¹²⁹

budaqta- ‘buharlaşmak’ (260.10), dulığa ‘tolğa’ (106.25), juldız ‘yıldız’ (13.20), qural ‘silah, malzeme’ (193.35), muzday ‘buz gibi’ (6.25), puşıq ‘kedi’ (75.15), sus ‘heybet, görünüş’ (164.5), turaq ‘yaşanılan yer’ (130.15), usta- ‘tutmak’ (103.15), uşqış ‘uçabilen’ (215.30).

u ünlüsü, normalde Kazak Türkçesindeki kelimelerin birinci hecesinden sonra bulunmaz: bulıt ‘bulut’ (132.10), jañbir ‘yağmur’ (184.15), otr- ‘oturmak’ (6.25), qurı ‘kuru, boş, sade’ (195.25), toğız ‘dokuz’ (11.20).

Birinci hecenin dışında şu durumlarda “u” ünlüsü bulunabilir:

u ünlüsü, Türkçe kelimelerde “w” ünsüzünün yanında birinci heceden sonra şu durumlarda görülebilir:

-agu> -uw: Mastar eki almış isim-fiil durumundaki kelimelerde görülür.

aldasuw ‘aldatma’ (46-25), baruw ‘varma’ (102.40), jalınuw ‘yalvarma’ (152.35).

ıg#> uw#: “ğ” ünsüzü “w” olurken “ı” ünlüsü de yuvarlaklaşarak “u” olur.

ayuw ‘ay’ (52.35) <ET adıg.

u ünlüsü, Arapçadan alınan kelimelerde görülebilir: äruwaq ‘ruh’(193.35) <Ar. ervāq, mäşhur ‘meşhur’ (159.5) <Ar. meşhūr.

Ayrıca Rusça kelimelerde görülen *institut* ‘enstitü’ [институт] kelimesindeki gibi Türkiye Türkçesi u ünlüsüne yakın olarak seslendirilen bir u [y] ünlüsü de vardır.

¹²⁸ Bekturow (2003), *QTQG*, s. 244.

¹²⁹ Kenan Koç, Oğuz Doğan (2004), *KTG*, s. 29.

ü ünlüsü [ɣ]

ü ünlüsü, dar-yuvarlak bir ön damak ünlüsüdür. u ünlüsünde olduğu gibi u ünlüsünün telaffuzunda da dudaklar öne doğru büzülür.

büyir ‘böğür’ (248.5), dürdiy- ‘dudağını büzmek’ (140.20), jürdek ‘hızlı yürüyen’ (154.1), künbats ‘batı’ (93.1), müldem ‘bütünüle’ (178.20), satır-kütir ‘patır kütür’ (206.40), şülen ‘şölen’ (105.20), tübit ‘yumuşak tüy’ (23.5), ürik- ‘ürkmek’ (63.40), üydek-tüydek ‘toz duman’ (194.25).

u ünlüsü, normalde Kazak Türkçesindeki kelimelerin birinci hecesinden sonra bulunmaz: бүтін ‘bütün’ (83.15) <ET бүтін, esir- ‘sarhoş olmak’ (94.30) <ET esür-, ET eşki ‘keçi’ (86.10) <ET еңкі, ilgeri+le- ‘ilerlemek’ (129.30) <ET ilgerü, köpiri ‘köprü’ (216.35) <ET köprüg.

Birinci hecenin dışında şu durumlarda “ü” ünlüsü bulunabilir:

ü ünlüsü, Türkçe kelimelerde “w” ünsüzünün yanında birinci heceden sonra şu durumlarda görülebilir:

-egü> -üw: Mastar eki almış isim-fiil durumundaki kelimelerde görülür.

beldesüw ‘kucaklaşma’ (189.1), egüw ‘ekme’ (280.25), şekisüw ‘çekişme’ (228.15).

iğ#> üw#: “ğ” ünsüzü “w” olurken “i” ünlüsü de yuvarlaklaşarak “ü” olur.

elüw ‘elli’ (271.25) <ET әліг.

ü ünlüsü, Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerde görülebilir:

әлүwettilew ‘zulüm yapma’ (239.35) әлүwet ‘güç, kuvvet’ <Ar. óalvet, pätüwä ‘fetva’ (170.30) <Ar. fetvā, zärüw ‘zaruri’ (88.25) <Ar. zārūr; kerüwen ‘kervan’ (53.1) <Far. kārban.

1.1. UZUN ÜNLÜLERİN KISALMASI:

Kazak Türkçesinde uzun ünlü yoktur. Halaç, Türkmen ve Yakut Türkçelerindeki gibi uzun ünlü karşılığı olan¹³⁰ aslı uzun ünlülere mukabil gelen bir ünsüz türemesi görülür. Ancak ünlünün üzerindeki uzunluk (U)w ve (I)y şeklinde nefes baskısını devam ettirir; juw- ‘yıkamak’ (53.35) <AT *yū-, biyt ‘bit’ (78.35) <AT byt.

Aynı şekilde Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerde yine ünlünün üzerindeki uzunluk ā şeklinde nefes baskısını devam ettirir; äwmiyn ‘amin’ (116.35) <Ar. āmýn, şäkirt ‘öğrenci’ (28.5) <Far. şäkird.

Aşağıda yeri geldikçe referansaları ve anlamları verilen Ana Türkçedeki aslı uzun ünlülerin kısalmalarını şöyle gösterebiliriz:

¹³⁰ O. N. Tuna, *TDB*, s. 11.

1.1.1. ā, ū, ū̄ > uw/āw:

Metnimizde Türkçe ve Farsçadan gelen birer, Arapçadan gelen iki örneği vardır. Ünlü kısılırken yanında w türemesi görülür. Yaygın bir şekil değildir: āwmiyn ‘amin’ (116.35) <Ar. āmýn, juw- ‘yıkamak’ (53.35) <AT *yū-, suwrettele- ‘resmedilmek’ (2.5) <Ar. sūret, duwşar ‘bir derde uğramış, yakalanmış’ (266.20) <Far. di çār.

1.1.2. Uzun V > Vy:

Metnimizde çok örneği var. Aslı ve yaygın bir şekildir.

Birinci Hece:

Türkçe ve alınma kelimelerden gelen örnekleri var:

Türkçe örnekler:

ý, ē, ū, í > Iy/üy: biyt ‘bit’ (78.35) <AT být,¹³¹ jıyırma ‘yirmi’ (18.45) <ET yégirmi <AT *yēgirmi, küyzelis ‘kriz, ağır vaziyet’ (242.15) <küyzel- <küy-z+e-<AT *ki - ‘gözetmek, muhafaza etmek, korumak’, şiyki [Kzk. şıq] ‘çiğ’ (7.5) <AT çýk, iyt [Uyg. iş] ‘it, köpek’ (83.40) <AT *ýt, üyrek [Tkm. í rdek] ‘ördek’ (173.5) <AT *í rdek, sıypa- ‘sıvazlamak’ (39.5) <YT (ŞT, CC) sıypa- <AT*sýpa- ‘okşamak’, süyre- ‘sürümek, götürmek’ (14.71) [Tkm. süyren- ‘sürünmek’].¹³²

Alınma kelimelerden örnekler:

ý> iy/ey: baqıy (138.35) <Ar. bāōy, ıyman ‘iman’ (138.40) <Ar. ýmān, beyādep ‘edepsizlik’ (58.15) <Far.-Ar. bý+edeb, bıyşara ‘çaresiz’ (50.10) <Far. býçāre.

İkinci Hece:

ý, ā > Iy/Ay: Alınma kelimelerden gelen örnekleri var. Arapçadan gelen kelimeler daha çoktur: āwmiyn ‘amin’ (116.35) <Ar. āmýn, diniy ‘dinî’ (216.20) <Ar. dýný, qadarıy ‘durum’ (71.1) <Ar. òaderý, netiyje ‘netice’ (211.5) <Ar. netýce, şarıyğat ‘şeriat’ (38.30) <Ar. şerý‘at, şihiyt ‘şehit’ (208.1) <Ar. şehýd, tabıyğat ‘tabiat’ (130.25) <Ar. ùabý‘at, tariyx ‘tarih’ (181.1) <Ar. tārýð; quday ‘Allah’ (3.15) <Far. hüdā, kedey ‘yoksul’ (29.5) <Far. gedā.

Değişme Veya Türeme İle Bir Önceki Heceye Taşıma:

ā > ā/ıy: Alınma kelimelerden gelen örnekleri var. Moğolca (bir örnek), Arapça ve Farsça örnekleri var: āke [Tkm. āğā] ‘baba’(27.5) <Mo. aqā, pıyda ‘feda’ (18.25) <Ar. fedā, xıydjra ‘hicri’ (173.5) <Ar. hicrý, jıyhaz ‘ev eşyası’ (252.35) <Ar. cihāz, iltıypat (213.15) <Ar. iltifāt, ıyşara (180.35) <Ar. işāret, ıqtıymal ‘ihtimal’ (121.15) <Ar. iótimāl, rıyzaşılıq ‘kabul etme’ (256.1) <Ar. riāā.

¹³¹ T. Tekin, *ATAUÜ*, s. 233.

¹³² Mehmet Kara (2001), *Türkmençe (Giriş-Gramer-Metin-Sözlük)*, Akçağ yayınları, Ankara, s. 16.

1.1.2.1. #ý, #î > #jı, #jü:

Üç örnekte (*jır*, *jüygın-* ve *jesir* kelimelerinde) kelime başında #y> #j değişikliği uzun ünlü önünde görülür. Burada ünsüz türemesi; beklenildiği gibi kısalan uzun ünlüden sonra değil, aksine kısalan uzun ünlüden önce görülmektedir.:

Bulunduğu Hecede:

Türkçe örnekler:

jır ‘ağıt’ (35.40):¹³³ Tat. yırav ‘şarkıcı’ <ET ır~yır <AT *ýr <Alt. dırg(a)-: J. yaraka-b ‘eğlenmek’: Mo. cirga- ‘mesut olmak, neşeli olmak’,¹³⁴ jüygın- ‘namazda oturur gibi oturmak’ (161.25) <ET yükün- ‘secde etmek’ <AT *i g- ‘yığmak’.

Bir Önceki Heceye Taşıma:

Alınma kelimededen bir örnek var: *jesir* ‘dul’ (256.25) <Ar. ešýr.

Yukarıdaki örnekler dar ünlü önünde y’nin türeme mi, düşme mi olduğu tartışmasına ışık tutabilir.

1.1.3. ā, VɛV (ā‘a ~ a‘ā ~ a‘i)> ä:

Kırgız Türkçesinde ikiz ünlü karşılığı olan bir örnek var: sāl ‘biraz, azıcık’ (8.1) [Kır. saal ‘biraz’] <AT. *sāl ‘sal’.¹³⁵

Arapçadan alınan şu üç kelimedede ɛ ünsüzü düşerken yan yana gelen iki ünlünün karşılığında ä ünlüsü görülür: sāt ‘saat’ (71.15) <Ar. sā‘at, sāttilik ‘mutluluk’ (33.10) <Ar. sa‘ādet, kādeli ‘gelenek’ (52.10) <Ar.-T òa‘ide+li

Bulunduğu Hecede:

Birinci Hecede:

Alınma kelimelerde görülür: ājet ‘iş’ (67.1) <Ar. óācet, ādildik ‘adalet’ (53.35) <Ar. ‘ādil, ādemi ‘güzel’ (109.35) <Ar. ādemý, āwmiyn ‘amin’ (116.35) <Ar. āmýn, ādet ‘gelenek’ (38.30) <Ar. ‘ādet, āwre ‘avare’ (126.15) <Far. āwāre, āl ‘güç’ (68.25) <Ar. óāl, kāmīl ‘tam’ (60.5) <Ar. kāmīl, lāzım (121.5) <Ar. lāzım, tāj ‘taç’ (69.30) <Ar. tāc; ābjılan ‘suyulanı’ (46.30) <Far.-T. āb-ı yılan, dāme ‘iyi dilek’ (7.30) <Far. dāme, dāw (134.10) <Far. dýv, nāziktik ‘naziklik’ (133.1) <Far.-T nāzık+lik, šākirt ‘öğrenci’ (28.5) <Far. šākird.

İkinci Hecede:

Alınma kelimelerde görülür. Farsça şekilleri daha çoktur: küwā ‘şahit’ (138.20) <Far. güwāh, kinā+la-w ‘suçlama’ (267.1) <Far. günāh, kümān ‘şüphe’ (139.30) <Far. gümān, āmān ‘ardında’ (92.10) <Far. hemān; mülāyim ‘yumuşak, sakin’ (49.45) <Ar. mülāyim.

¹³³ Kazak Türkçesinde *jır* ‘manzum şiir, türkü’.

¹³⁴ Osman Özer (1999), “Anadolu Ağızlarının Altaistik Açından Değerlendirilmesi”, *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*, Türk Dil Kurumu yayınları: 697, Ankara, s. 107-123.

¹³⁵ T. Tekin, *ATAUÜ*, s. 253.

Değişmeyi Bir Önceki Heceye Taşıma:

Alınma kelimelerde görülür. Arapçadan gelen kelimelerde yaygınlaşmıştır, ancak bütün örnekleri yazılmadı. Farsça örnekleri daha azdır: *äruwaq* (193.35) <Ar. *ervāó*, *bäle* ‘yaman’ (88.20) <Ar. *belā*, *bāli* ‘evet’ (31.30) <Far. *belý*, *dälel* ‘delil’ (30.10) <Ar. *delýl*, *māşhur* ‘meşhur’ (159.5) <Ar. *meşhūr*, *tāwip* ‘doktor’ (222.5) <Ar. *tabýb*, *tāwep* ‘tavaf’ (216.20) <Ar. *üavāf*, *zürüw* (88.25) <Ar. *äarür*; *därmen* ‘çözüm’ (238.45) <Far. *dermān*, *dästür* ‘destur’ (94.35) <Far. *destür*, *pärmen* ‘ferman’ (164.25) <Far. *fermān*.

Ünsüz Değişmeleri Sebebiyle Görülen w, y Sesleri:

Aşağıdaki örneklerde uzun ünlü yoktur. Yukarıdaki gibi uzun ünlü kısaldıktan sonra ünsüz değişmesi görülmektedir. w, y ünsüzlerinin görülmesinin sebebi K (q, g, b, δ, ɟ) > w, K (g, ñ, n, b, h) > y ünsüz değişmesidir. Ünsüz değişmelerinin örnekleri ileride işleneceğinden burada sınırlı örnek vereceğiz.

w:

Kelime içinde:

/VgV/ > /VwV/: *awır* ‘ağır’ (10.20) <ET ağır.

/VgK/ > /VwK/: *jawrın* ‘kürek kemiği’ (52.35) <ET yağrın.

p# > /w/: *tawıptı* ‘bulmuş’ (272.15) <ET tap-.

/δ/ > /w/: *uwıs* ‘avuç’ (5.5) <DLT ağut.

Alınma kelimedede:

/Vɟ V/ > VwV: *qawım* ‘ulus’ (2.1) <Ar. *öavm*.

Kelime sonunda:

Vb# > Vw#: *saw* ‘haber’ (172.10) <YT (ŞT) *savun* ‘davet’ <ET *sab* ‘söz’.

Vg# > Vw#: *ayuw* ‘ay’ <ET *adıg*.

VgV# > VwV#: *buzaw* ‘buzağı’ (39.35) <ET *buzagu*.

Vq# > Vw#: *jayawla-* ‘yaya gitmek’ (24.40) <ET *yadaq*.

y:

Kelime içinde:

/VbV/ > /VyV/: *tüye* (28.10) <ET *teve* <ET *tebi*.

/Vd/V/ > /Vy/V/: *ıye* (182.5) <ET *édi* ‘sahip’.

/Vd/> > /Vy/: *küşey-* ‘zorlamak’ (40.35) <ET *küç+e-d*.¹³⁶

/VgV/ > /VyV/: *sıyır* ‘sığır’ (97.20) <ET *sıgır*.

/VñV/ > /VyV/: *ıyek* ‘çene’ (7.5) <ET *añäk*.¹³⁷

¹³⁶ T. Tekin, *OTG*, s. 95, § 219.

Alınma kelimedede:

/V_ɔ V/> /VyV/: t̄aybe ‘tövebe’ (88.10) <Ar. tevbe.

/VhK/> /VyVK/: zeyin ‘mantık’ (74.10) <Ar. zihn.

Kelime sonunda:

Vb#> Vy#: üy ‘ev, çadır’ (41.25) <<ET eb.

Vn#> Vy#: arxıy ‘öteki’ (94.40) <ET arqun.

Alınma kelimedede:

Vh#> Vy#: Abılay (194.35) <Ar. ‘Abdullah.

Sonuç olarak *tablo 1*’de görüldüğü gibi *ä* ünlüsü; Türk dilinde sekiz ünlüden oluşan dördü kalın, dördü ince olmak üzere meydana gelen karşılıklı yapıyı bozmaktadır. Türkçenin Kazak lehçesi *ä* ünlüsündeki gelişimini tamamladığı zaman bu ünlünün aslı olmadığı görülecektir: äperbaqan ‘alıp götüren öncü’ (259.1) [Kzk. äper baqan ‘serseri’, Kırg. baqanoz ‘casus, gözcü’] < *äper ‘alıvermek’ + baqan ‘uzun sopa’ <*äper- <*alıp ber-, äwdem ‘mola’ (4.25) <Ar.-Far. óavā+dem gibi örneklemeler bu *ä* ünlüsünün aslı olmadığını gösterir. Azeri Türkçesindeki *é* (él ‘memleket’, el ‘el’) gibi anlam ayırt etmediği için fonemik değildir. Kazak Türkçesinde aslı uzun ünlülerin karşılığı uw, ıy ve ä sesleri vardır. *Yan yana iki ünlü bulunmadığı için ikincil uzunluk (dolaylı uzun ünlüler)*¹³⁸ Kazak Türkçesinde yoktur.

1.2. ÜNLÜ UYUMU:

Kazak Türkçesinde ünlü uyumları iki türlü olmaktadır:

Damak (kalınlık-incelik) uyumu;

Kalın ünlülerden (a, ı, o, u) sonra yine kalın ünlüler gelir.

İnce ünlülerden (*ä*, e, i, ö, ü) sonra yine ince ünlüler gelir.

Dudak (düzlük-yuvarlaklık) uyumu;

Düz ünlülerden (a, *ä*, e, ı, i) sonra düz ünlüler gelir.

Yuvarlak ünlülerden (o, ö, u, ü) sonra ya *geniş-düz* ünlüler (a, e) ya da *dar-yuvarlak* ünlüler (u, ü) gelir.

¹³⁷ Faruk Kadri Timurtaş (1997), *Makaleler (Dil ve Edebiyat İncelemeleri)*, Hazırlayan: Mustafa Özkan, Türk Dil Kurumu yayınları: 693, Ankara, s. 213: *eñek* ‘çene’, *düşmiş eñek*.

¹³⁸ Mehmet Kara (1998), *Türkmen Türkçesi ve Türkmen Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*, Akçağ yayınları, s. 34-42.

1.2.1. Damak Uyumu:

Damak uyumu Kazak Türkçesinde oldukça sağlamdır. Aşağıda örnekleri gruplandırmadan vereceğiz sonra *birleşik kelimeleri*, *alınma kelimeleri* ve *ekleri* ayrı başlıklar altında göstereceğiz.

1.2.1.1. Kalınlık Uyumu:

adalbaqan ‘elbise askılığı’ (245.15), batılızdıq ‘korkaklık’ (263.25), jılnamaşı ‘salnameci’ (175.40), qanqumarlıq ‘arzulama’ (183.20), qoyın-qoltıq ‘karmakarışık’ (175.1), murındıq ‘burunluk’ (236.25), oynatuw ‘oynatma’ (174.10), taqaw otır- ‘yanında oturmak’ (135.25), turğanornı ‘yaşadığı yer’ (156.40), uşpu ‘iş bu’ (242.5).

Birleşik kelimeler:

aqsaqal ‘ihtiyar, tecrübeli’ (210.25) <Kıp. T aq+saqal, sırbaz ‘vefakâr, namuslu kimse’ (263.20) <Ar.- Far. sırr+bâz, qasapxana ‘kasap dükkânı’ (256.05) <Ar.-Far. ôassâb+ôâne.

Alınma kelimeler:

gajap ‘acayip’ (108.35) <Ar. ‘acâ’ib, qağıda ‘kaide’ (59.5) <Ar. âa’ide, arzan ‘ucuz’ (133.25) <Far. erzân.

Ekler:

adam+dıq ‘insanlık’ (58.25), bay+las-tır- ‘bağlamak’ (10.1), ez-il-üw+li ‘ezik’ (134.40), ıza+lan- ‘sinirlenmek’ (103.40), jalaw+şı ‘sancaktar’ (275.15), qayğı+las- ‘dövüşmek’ (187.30), pışaq+tas-uw ‘bıçaklaşma’ (86.25), uran+şı ‘münadi, tellal’ (169.05).

1.2.1.2. İncelik uyumu:

äbigerle- ‘telaşlandırmak’ (179.40), belgilep ber- ‘tespit etmek’ (235.5), jüzdesüw ‘görüşme’ (35.40), nemiz ‘neyimiz’ (210.1), örbi- ‘artmak, devam etmek’ (08.35), şiyelenis ‘kargaşa’ (253.10), tigüw ‘dikme’ (33.20), tögüw ‘dökme’ (94.40), üyretüw ‘öğrenme’ (38.1), üyiril- ‘dödürülmek’ (219.20).

Birleşik kelimeler:

äjep+tewir ‘oldukça’ (53.30) <Ar. ‘acâ’ib+ùavr, äket- ‘götürmek’ (199.10) <Kıp. T alıp ket-, eşbir ‘hiçbir’ (88.30) < Far.-T hıç+bir, kökjıyek ‘ufuk’ (30.20) (kök ‘gök’ + jıyek ‘nehirin kenarı’ [Kırg. ceek] <*yigäk), kökpeñbek ‘açık gök rengi’ (243.01) (kök ‘mavi’ + peñbek ‘pembe’ <Far. penbe), köksüngi ‘gök süngü’ (192.05) (kök ‘mavi’ + süngü <ET (Uyg.) söngü, (Orh.) süñük).

Alınma kelimeler:

ädildik ‘adalet’ (53.35) <Ar. ‘ādil, ädilet (123.35) <Ar. ‘adālet, äwdem ‘mola’ (4.5) <Ar.-Far. óavā+dem, äsker ‘asker’ (191.20) <Ar. ‘asker; bäymelīm (85.15) <Far.-Ar. bý+ma‘lüm, kemeldendir- ‘pekiştirmek’ (114.5) <Far.-T kāmīl+lendir-.

Ekler:

belgi+le- ‘tespit etmek’ (235.5), köl+şik ‘gölcük’ (110.35), müdde+li ‘faydalı’ (171.1), ör-mek+şi ‘örgücü’ (161.35), pende+şi+lik ‘insanlık’ (84.71) <Far.-T bende ‘kul, köle’ +çilik, sen-im+siz+dik ‘güvensizlik’ (145.05).

1.2.1.3. Damak Uyumuna Uymayan Kelimeler:

Bazı alınma kelimeler damak uyumuna aykırı düşebilmektedir: *Aldiyar* ‘özel ad, eskiden hanlara ve sultanlara yapılan hitap’ (257.15) <Ar. alla+yār, dawlıker ‘davalı’ (55.20) <Ar.-T.-Far. da‘vā+lı+ker, qazir ‘şimdi’ (5.1) <Ar. óāàýr, müliyon ‘milyon’(254.20) <Rus. million <Fr. müllion, ziyān ‘zarar’ (59.25) <Ar. ziyān.

1.2.1.4. Damak Uyumuna Uymayan Kelimelerde Ekler:

Damak uyumuna uymayan kelimelerde ekler, o kelimedeki son ünlü ne ise ona uyar: *aldiyarla-* ‘devletli han demek’ (250.5), *jawgerşilik* jolı ‘harp zamanı’ (15.20), *enjarlıq* ‘neşesizlik’ (175.30), *qazırşe* ‘çabucak’ (15.15) <Ar.-T óāzır+ca, *qaterli* ‘tehlikeli’ (10.35) <Ar.-T óāàr+lı, *ziyanına* ‘zararına’ (59.25) <Ar. ziyān.

Bunların yanında bir edat olan ve vasita eki olarak kullanılan +*Men* ile aidiyet +*ki*’si, bu uyumu kalın sıradan kelimelere gelerek bozar: *arbasuwmēn* ‘laf yapmayla’ (166.1), *aşuwmēn* kel- ‘sinirlenerek gelmek’ (45.40), *saltūmēn* ‘gelenek gereği’ (95.25); *qızben* ‘kızla’ (4.40), *sarbazıñızben* ‘askerinizle’ (19.5); *tapıraqpen* ‘toprakla’ (24.35), *qılışpen* ‘kılıçla’ (25.1); *osınki* ‘onunki’ (35.10), *qazaqtıki* ‘Kazak’ınki’ (55.5), *qalmaqtıki* ‘Kalmuk’unki’ (55.5), *awılıñdıki* ‘köyüncü’ (55.30).

1.2.2. Dudak Uyumu:¹³⁹

Düz ünlülerden (a, ä, e, ı, i) sonra düz ünlüler, *yuvarlak* ünlülerden (o, ö, u, ü) sonra *dar-yuvarlak* ünlüler (u, ü) veya *düz-geniş* ünlülerin (a, ä, e) gelmesine dudak uyumu denir. Düzlük uyumu ve yuvarlaklık uyumu diye ikiye ayrılır.

¹³⁹ Nurcemal Oralbayeva (1994), “Qazaq Tilinin Dıbis Ündestigi”, *Dil Dergisi*, TÖMER, Sayı: 15, Ocak, Ankara, s. 26-34.

1.2.2.1. Düzlük Uyumu:

Düz ünlülerden (a, ä, e, ı, i) sonra düz ünlüler gelir. **a**'dan sonra *a, ı*; **ä**'den sonra *e, i*; **e**'den sonra *e, i*; **ı**'dan sonra *a, ı*; **i**'den sonra *ä, e, i* ünlüleri gelir.

a – a, ı: aday ‘rakip’ (169.20), ağın ‘akıntı’ (5.20);

ä – e, i: äbden ‘hepten’ (4.15), Äbin ‘özel ad’ (9.10);

e – e, i: ebelek ‘çöl bitkisi’ (29.30), eki ‘iki’ (2.5) <ET éki<AT ěki;

ı – a, ı: ıdıra- ‘dağılmak’ (223.25);

i – ä, e, i: iyä ‘evet’ (14.1), iye ‘efendi’ (182.5) <ET ige, iytindir- ‘hareket ettirmek’ (166.01).

Bazı Arapça ve Farsçadan alınan kelimeler de uyar: Abılay ‘özel ad’ (194.35) <Ar. ‘Abdullah, qabıl ‘kabul’ (140.30) <Ar. òabül, mıyıq ‘bıyık’ (243.15) <Far.-T. mūy+ıq, namıs ‘namus’ (272.40) <Ar. nāmūs, sıypa- ‘okşamak’ (26.30).

Düzlük uyumuna kelimeyle kaynaşan *ök* edatı uyar: äbden-**aq** ‘tamamen’ (4.15) <*hepten+ök [Tar. Söz. hepi ‘hepsi’], bir**aq** ‘fakat’ (139.45) <ET bir+ök.

1.2.2.1.2. Düzlük Uyumuna Uymayan Kelimeler:

Düz ünlüden sonra dar-yuvarlak olan *u, ü* ünlüleri bulunabilir, haliyle düzlük uyumuna uymazlar. Ancak bu Kazak Türkçesinin karakteristik özelliğidir. Buna mukabil düz ünlüden sonra geniş-yuvarlak *o, ö* ünlüleri bulunmaz, ancak istisnaları olabilir. Bunların çoğu alınma veya birleşik kelimelerde görülür.

Birleşik kelimelerde düzlük uyumu görülmeyebilir: abıroy ‘şeref’ (47.1) <Far. āb-rū, bir+jola ‘hepten’ (9.30), el qam+qorşısı ‘vatan hâmisi’ (2.10) <Far. ğam+ðoriden ‘gam yiyen, üzülen’, musılman ‘müslüman’ (140.15) <Ar.-Far. muslým+ān, selqostaw ‘gönülsüz’ (31.30) <*sāl ‘biraz’+qosta- ‘desteklemek’, suwıq+torğay ‘tarla kuşu’ (49.20), Torı+töbel ‘at ismi’ (191.30).

Bazı yer adlarında düzlük uyumu görülmeyebilir: Seyxuwndarıyya ‘seyhun deryası’ (69.15), Xazuw ‘hanzuv, yer adı’ (229.1).

Bazı yabancı kişi adlarında düzlük uyumu görülmeyebilir: Rus. Anna İyoannowna ‘özel ad’ (159.20), Borolday ‘özel ad’ <*boral+teg ‘kuvvetlice’ (96.40) [Kır. Boroldoy], Seseron ‘özel ad’ <Rus. Çiçeron (30.1), Çin. yañıyo ‘ağaç bakımı’ (280.30).

Bazen alınma kelimeye düzlük uyumu görülmeyebilir: pätüwä ‘fetva’ (170.30) <Ar. fetvā.

Bazen de Türkçe kelimeye düzlük uyumu görülmeyebilir: aduw- ‘hızlı yürümek’ (164.10) <ET adıq-.

1.2.2.1.3. Düzlük Uyumuna Uymayan Ekler:

Uw mastar ekiyle yapılan isim fiillerde düzlük uyumu görülmez.

ağıtuw ‘fırlatmak’ (202.35), *baqtıruw* ‘baktırmak’ (127.20), *jasıruw* ‘gizleme’ (225.15), *jıǵıluw* ‘toplanma’ (19.40), *zıtuw* ‘hemen dönüş yapmak’ (137.10); *bilüw* ‘bilme’ (17.20), *ilüw* ‘asma, ilişirme’ (132.15), *kütılüw* ‘bekleme’ (70.1), *etüw* ‘yapmak’ (16.1), *jüzdesüw* ‘görüşme’ (35.40), *ezüw* ‘ezme’ (41.1).

İlk hece	Sonraki hece		İlk hece	Sonraki hece	
Geniş	Uyan	<i>Uymayan</i>	Dar	Uyan	<i>Uymayan</i>
a	a, ı	<i>u</i>	ı	a, ı	<i>u</i>
ä	e, i	<i>ü</i>	i	(ä), e, i	<i>ü</i>
e	e, i	<i>ü</i>			

Tablo: 2

1.2.2.2. Yuvarlaklık Uyum:

Geniş-yuvarlak ünlülerden (o, ö) sonra dar-yuvarlak ünlüler (u, ü) ve dar-yuvarlak ünlülerden (u, ü) sonra ünlü (u) ise a-u ünlüleri, ünlü (ü) ise ä-e-ü ünlüleri görülür. u, ü ünlüsü umumiyetle isim-fiil yapan -uw/ -üw mastar ekini almış kelimelerde görülür.

o-u: *oyuw* ‘nakış’ (245.10);

ü-ä: *üwäj* ‘cevap’ (58.10);

ö-ü: *ölüw* ‘ölüm’ (11.40);

ü-e: *ülken* ‘büyük’ (17-35);

u-a: *uran* ‘nara’ (60.10);

ü-ü: *kütüw* ‘gütme’ (16.5).

u-u: *quruw* ‘hazırlama’ (135.15);

Birinci hecenin dışında ä nadiren bulunduğu için geniş-yuvarlak ö ünlüsünden sonra ä görülmez, dar-yuvarlak ü ünlüsünden sonra ä ünlüsü nadiren görülür. Bu bir kez daha ä ünlüsünün, ünlülerin simetrik yapısına uymadığını gösterir.

1.2.2.2.1. Yuvarlaklık Uyumuna Uymayan Kelimeler:

Yuvarlak ünlülerden (o, ö, u, ü) sonra düz-dar ünlüler (ı, i) bulduran kelimeler ve geniş-yuvarlak ünlülerden (o, ö) sonra düz-geniş ünlüleri (a, e) bulduran kelimeler yuvarlaklık uyumuna girmez. Bu uyumsuzluk Kazak Türkçesinin karakteristik özelliğidir. Yuvarlak bir ünlüden sonra o, ö ünlüleri bulunmaz, bulunan örnek kelimeler ise istisnadır. Şimdi yuvarlaklık uyumuna uymayan kelimelere birer örnek vereceğiz:

o-ı: *oqtı-* ‘okumak’ (54.5);

o-a: *oñay*¹⁴⁰ ‘kolay’ (140.35);

ö-i: *öbis-* ‘öpüşmek’ (228.1);

ö-e: *ölekse* ‘leş’ (11.35);

u-ı: *ujm* ‘birlik’ (166.30);

ü-i: *ügin-* ‘öğütülmek’ (212.40).

¹⁴⁰ Kır. *onoy* ‘kolay’.

İlk hece	Sonraki hece		İlk hece	Sonraki hece	
Geniş	Uyanlar	<i>Uymayanlar</i>	Dar	Uyanlar	<i>Uymayanlar</i>
o	u	<i>a, ı</i>	u	a, u	<i>ı</i>
ö	ü	<i>e, i</i>	ü	(ä),e, ü	<i>i</i>

Tablo: 3*Dudak Benzeşmesi:*

Kazak Türkçesinde ilk hecedeki *o, ö, u, ü* ünlülerinden sonra gelen *ı* ve *i* ünlüleri, söylenişte (metnimizde de zaman zaman rastlandığı gibi) **u** ve **ü** olarak telaffuz edilir; *batır* <Mo. bagatur kelimesinin müteradiflerinde bu durum dikkat çekicidir:

batır (190.25), *batır* (6.35), [*bator* (8.35)], *bahadır* (181.25) <Far. bahadır <T. baáatur <Mo. bagatur.¹⁴¹

Ünlüleri **ı, i** yazılıp *u, ü* okunan bazı kelimeler:

bolıw ‘olma’ (171.35), *jüzdik* ‘yüzlük’ (76.01), *mını* ‘bunu’ (254.15), *sıwıq* ‘soğuk’ (28.25), *tögil-* ‘dökülmek’ (38.10), *umıt-* ‘unutmak’ (21.40).

Düz ünlülerin uyumunu, yuvarlak ünlülerin uyumunu ve bu ünlü uyumuna uymayan ünlüleri topluca aşağıdaki tabloda şöyle gösterebiliriz:

Düz ünlülerin uyumu							
Geniş	Uyan		<i>Uymayan</i>	Dar	Uyan		<i>Uymayan</i>
a	a	ı	<i>u</i>	ı	a	ı	<i>u</i>
ä	e	i	<i>ü</i>	ä	e	i	<i>ü</i>
e	e	i	<i>ü</i>	e	e	i	<i>ü</i>
İlkhece	Sonraki hece			İlkhece	Sonraki hece		
Yuvarlak ünlülerin uyumu							
Geniş	Uyan		<i>Uymayan</i>	Dar	Uyan		<i>Uymayan</i>
o	a	u	<i>ı</i>	u	a	u	<i>i</i>
ö	e	ü	<i>i</i>	ü	e, ä	ü	<i>i</i>
İlkhece	Sonraki hece			İlkhece	Sonraki hece		

Tablo: 4

Düz ünlülerden sonra düz ve dar-yuvarlak ünlüler görülür. *Yuvarlak geniş ünlülerden sonra düz-geniş, düz-dar ve dar-yuvarlak ünlüler*; *yuvarlak dar ünlülerden sonra sadece düz-*

¹⁴¹ Han-Woo Choi (2004), “Eski Korecede Türkçe Ödünç Kelimeler”, *Türk Dünyası Sosyal Bilgiler Dergisi (bilig)*, Sayı: 3, s. 85-93; *baqa+tor*, *baqa* <baqa ‘hayvan adı’, *tor* ‘general’, Kor. *tor+i* ‘cesur erkek’.

geniş ve *düz-dar ünlüler* görülür. Altay, Kırgız ve Yakut Türkçeleri hariç *o* ve *ö* ünlüleri yalnızca ilk hecede bulunur, bu genel kurala Kazak Türkçesindeki *ä* ünlüsünü de katabiliriz. Ünlü uyumu, ünsüz uyumu ile beraber düşünülmelidir. Kazak Türkçesinde bulunan, ikisi kalın “*q, ğ*” ve ikisi ince “*k, g*” dört ünsüz, kelime içerisinde kendi karakterlerine uygun ünlülerle seslendirilirler. Dudak benzeşmesi Altay, Kırgız ve Yakut Türkçelerinde görülür. Kazak Türkçesinde ise konuşma dilinde görülür.

1.3. ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ:

1.3.1. Kısa Ünlülerin değişmesi:

Aşağıda örnekler alfabetik sırasına göre verildi. Gruplar azdan çoğa doğru sıralandı. Örnekler hecelerine ve ses olaylarına göre de gruplandırıldı. Uzun ünlülerde olan değişmeler “ünlü kısalması” kısmında verileceğinden buraya tekrar alınmadı. *Uzun ünlülerin kısalması ve w, y ünsüzlerinin türemesi* başlığı altında verilen örnekler de burada tekrarlanmadı. Ünlü değişmeleri Kazak Türkçesinde çok zengindir. Metnimizde kırk sekiz (48) çeşit ünlü değişmesine rastladık.¹⁴² Kazak Türkçesindeki dokuz ünlünün yanında kapalı *é* ünlüsü ile birlikte Ortak Türk Alfabeti’nin *a, ä, e, é, ı, i, o, ö, u, ü* (10) ünlülerine ait ünlü değişmelerini metnimizde tespit ettik. **e> a, e> ä, i> ı, u> ı, ü> i, i> e, é> e, a> e, u> a, u> o, o> u, ö> ü** ünlü değişmeleri dikkate değer şekilde görülmektedir. Geriye kalanlarının örnekleri azdır.

Ayrıca *u>ı, i> e, ü> i, é>e, a> e, u> a, u>o* (7) şeklinde olan ünlü değişmelerinin örneklerinin çoğu ve *ı> ü, ı> a, e> i, ü> e, ä> a, ä> i, ö> ü* (7) şeklinde olan ünlü değişmelerinin hepsi Türkçe kelimelerde görülür. Her ikisinde de yedişer olmak üzere eşit sayıda ünlü değişmesi görülmektedir.

Kalın ünlülerin incelenenleri *a> ä, a> e, a> i, ı> i, u> e, u> i, u> ö, u> ü* ve ince ünlülerin kalınlaşanları *ä> a, e> a, e> o, i> a, i> ı, i> u, ö> a, ü> a, ü> u* koyu punto ile yazılanları hariç karşılıklı bir değişme göstermektedir. **u> e, u> ö; ü> a** ünlü değişmelerinin *e> u, ö> u* ve *a> ü* şeklinde karşılığı olan ünlü değişmeleri yoktur.

Aşağıda görüldüğü üzere azdan çoğa doğru paralel bir sıralama doğal olarak ortaya çıkmaktadır. Biz de *örnekleri çok olanlar, örnekleri az olanlar* ve *örneği tek olanlar* diye üç başlık altında topladık. Gruplandırırken bunları belirtmek için ünlü değişmelerinin arasına noktalı virgül (;) işâretini koyduk.

Altı çift çizgili olan değişmeler iki defa, italik yazılanlar üç defa geçtiğinden örnek kelimeleri tekrar etmemek için ünlü değişmelerini azdan çoğa doğru gösterdik. Örneksiz şekilde de sayılarıyla ünlü değişmelerini topluca verdik. Aşağıdaki sıraya göre ünlü değişmeleri de şöyledir:

¹⁴² Metnimizde olmayan iki tane daha ünlü değişmesi vardır: *ö> i; tönök> diñgek* ‘kazık’ ve *o> ö; nomer> nömür* ‘numara’, bk. Kenan Koç, Oğuz Doğan (2004), *KTG*, s. 67 ve 72.

Kalın ünlülerin incilmesi: $a > e$; $\underline{u} > \underline{i}$, $\underline{ı} > \underline{i}$; $a > \underline{ä}$, $a > \underline{i}$, $\underline{a} > \underline{ö}$, $u > e$, $u > \underline{ü}$ (8).

Geniş ünlülerin daralması: $o > u$, $\underline{ö} > \underline{ü}$; $e > i$, $e > \underline{i}$, $\underline{e} > \underline{ü}$, $\underline{u} > \underline{i}$; $\underline{ä} > \underline{i}$, $a > \underline{i}$, $\underline{o} > \underline{i}$ (9).

İnce ünlülerin kalınlaşması: $e > a$, $i > \underline{i}$, $\underline{ö} > \underline{a}$, $\underline{ö} > o$, $\underline{ü} > u$, $\underline{e} > o$, $\underline{i} > a$; $\underline{ä} > a$, $\underline{i} > u$, $\underline{ü} > a$ (10).

Düz ünlülerin yuvarlaklaşması: $a > o$, $a > u$, $\underline{e} > \underline{ü}$, $\underline{ä} > \underline{ü}$, $\underline{i} > \underline{ü}$, $\underline{e} > o$, $e > \underline{ö}$; $\underline{a} > \underline{ö}$, $\underline{i} > u$, $\underline{i} > o$, $\underline{u} > \underline{ö}$ (11).

Yuvarlak ünlülerin düzleşmesi: $u > \underline{i}$, $\underline{ü} > \underline{i}$, $\underline{ü} > \underline{i}$, $\underline{u} > a$; $\underline{ü} > a$, $\underline{ü} > e$; $o > a$, $\underline{ö} > \underline{ä}$, $\underline{ö} > e$, $\underline{o} > \underline{i}$, $u > e$, $\underline{ü} > a$ (12).

Dar ünlülerin genişlemesi: $\underline{i} > e$, $\underline{u} > a$, $u > o$; $\underline{i} > a$, $\underline{ü} > \underline{ö}$, $\underline{i} > a$, $\underline{ü} > e$; $\underline{i} > \underline{ä}$, $\underline{i} > u$, $\underline{i} > o$, $u > e$, $\underline{u} > \underline{ö}$, $\underline{ü} > a$ (13).

Ünlülerin yarı değişmesi: $e > \underline{ä}$, $\underline{é} > e$ (2).

İki defa tekrarlanan ünlü değişmeleri: $\underline{u} > \underline{i}$, $\underline{a} > \underline{ö}$, $\underline{i} > a$, $\underline{i} > o$, $\underline{e} > o$, $\underline{e} > \underline{ü}$, $\underline{u} > \underline{ö}$, $\underline{u} > a$, $\underline{ö} > a$, $\underline{ü} > e$, $\underline{o} > \underline{i}$, $\underline{i} > u$ (12.)

Üç defa tekrarlanan ünlü değişmeleri: $u > e$, $\underline{ü} > a$ (2).

Permütasyon (bir küme elemanlarının belli bir sıraya göre değişik dizilişi) kuralına [n. (n-1)] göre $10 \times (10-1) = 10 \times 9 = 90$ tane ünlü değişmesi olur. Bu ünlü değişmelerinden 49 tane ünlü değişmesini metnimizde tespit ettik. Geriye kalan 41 tane ünlü değişmesi metnimizde görülmemektedir.

$8+9+10+11+12+13+2=65$ tane ünlü değişmesinin 12 tanesi iki defa, 2 tanesi üç defa ($2+2=4$) görüldüğüne göre $12+4=16$ tane ünlü değişmesi tekrar etmiştir. Tekrar edenleri bu sayıdan çıkartırsak; $65-16=49$ ünlü değişmesi kalır.

İşlek Olanlar:

a > i:

Birinci hecede e > a değişmesi:

dıbis ‘ses’ (201.30) <ET taviş, jıltra- ‘parlamak’(49.25) <ET yaltrı-, tıyanaq ‘dayanak’ (221.30) <*tayanaq <Kıp. T tayan-.

İkinci hecede e > a değişmesi:

muqıyat ‘dikkatlice bakmak’ (45.30) <Ar. muòayyet, tıs ‘dış’ (280.30) <ET taş.

Üçüncü hecede e > a değişmesi:

-atın <turğān; baratın ‘varacak’ (53.10) <baratuğın <baraturğān <*bar-a tururğān.

e > a:

Birinci hecede e > a değişmesi:

arzan ‘ucuz’ (133.25) <Far. erzān, astapırilla (56.10) <Ar. estağfirullāh, azan ‘ezan’ (51.25) <Ar. ezān, bayanda- ‘açıklamak’ (158.25) <Ar. beyān, dāba ‘deva’ (210.35) <Ar. devā, jaraqattan- ‘yaralamak’ (90.5) <Ar. cerāōat, lawazım ‘rütbe, sıfat’ (167.20) <Ar. levāzim, marqum ‘merhum’ (180.40) <Ar. merōūm, parasat (98.25) <Ar. ferāset, sapar ‘seyahat’ (27.20) <Ar. sefer, saray ‘kervansaray’ (87.35) <Far. serāy, Saytan ‘Şeytan’ (263.1) <Ar. Şeyuān, saza (7.20) <Far. sezā, şarapat ‘yardım’ (123.10) <Ar. şerāfet, tarazı ‘terazi’ (270.25) <Far. terāzū.

İkinci hecede e> a değişmesi:

aybat ‘heybet’ (128.40) <Ar. heybet, qalam ‘kalem’ (235.40) <Ar. òalem, qanjar (272.15) <Far. óançer, şara ‘çare’ (161.45) <Far. çäre, talap ‘talep’ (15.20) <Ar. ùaleb, taypa ‘tayfa’ (68.1) <Ar. ta’ýfe, taza ‘taze’ (146.20) <Far. tãze, xabar (6.35) <Ar. ðaber, xadar ‘kader’ (89.10) <Ar. òader.

Birleşik kelimenin ikinci kelimesinde e> a değişmesi:

bärekelde (19.1) <Ar. bārek+allah, baspana ‘barınma yeri’ (29.25) <T.-Far. baş+penāh, budxana (278.35) <Ar.-Far. put+ðāne, ğıybadatxana (223.40) <Far. ‘ibādet+ðāne, jan-janawar ‘canavar’ (130.35) <Far. can+āver.

Orta hecede e> a değişmesi:

aydahar ‘ejderha’ (188.20) <Far. ejderhā, ğulama (138.30) <Ar. ‘ulemā.

Tek heceli alınma kelimedede e> a değişmesi:

şam ‘mum’ (90.15) <Ar. şem‘.

Alınma kelimenin üçüncü ~ son hecesinde e> a değişmesi:

asta ‘yavaş’ (141.20) <Far. āheste, ğıybadat ‘ibadet’ (223.40) <Far. ‘ibādet, maxabat (266.15) <Ar. muóabbet.

e> ä:

Birinci hecede e> ä değişmesi:

äser ‘tesir’ (244.10) <Ar. eşer, bäs ‘az, alçak’ (205.35) <Far. pes, jännät (268.15) <Ar. cennet, märmär ‘billurlaşmış kireç taşı’ (160.20) <Ar. mermer <Yun. marmaron, märtäbä ‘mertebe’ (242.5) <Ar. mertebe, müselen ‘mesela’ (37.5) <Ar. meâelen, mätel ‘söz, ata sözü’ (258.20) <Ar. meâel, näpsige er- ‘nefsine söz geçirmek’ (14.30) <Ar. nefş, şärbät ‘şerbet’ (167.10) <Ar. şerbet, täptiş ‘teftiş’ (145.10) <Ar. teftiş

Ünlü türemesi görülen kelimelerde e> ä değişmesi:

İlk örnek hariç diğer örneklerde sondaki ikiz ünsüzün arasında i ünsüzü türemektedir.

Bu türemeyi **KeKK#> KäKİK** şeklinde formülle gösterebiliriz.

bäse ‘tamam’ (29.35) <Far. bes, dätis ‘ders’ (138.35) <Ar. ders, jäbirlen- ‘eziyet görmek’ (146.5) <Ar. cebr, käsip ‘meslek’ (85.25) <Ar. kesb, mäyit ‘cenaze’ (11.40) <Ar. mevt, näsil ‘nesil’ (9.5) <Ar. nesl, näzir ‘adak yemeği’ (209.20) <Ar. nezr.

Ünlü veya ünsüz düşmesi görülen e> ä değişmesi:

Son örnek hariç diğer örneklerde düşme olayı kelime sonunda görülür. Bu düşmeyi **KeKe ~ KeKK > KäK** şeklinde formülle gösterebiliriz.

müz ‘keyif’ (75.25) <Far. meze, tän ‘ten’ (108.30) <Far. dene; päş ‘yavaş’ (164.10) <Far. pest, zäredey ‘ufacık’ (139.30) <Ar. zerre.

i> ı:

Birinci hecede i> ı değişmesi:

bıraq ‘ama’ (94.1) <ET *bır*+ök, *dıyqan* ‘çiftçi’ (170.20) <Far. *dıhkan*, *ğıbrat* ‘ibret’ (15.15) <Ar. ‘*ıbrət*, *ğıybadatxana* (223.40) <Ar.-Far. ‘*ıbādet*+*ōāne*, *ıñ-jıñ* ‘in cin’ (258.5) <Ar. *ıns-cin*, *ıqpal jürgiz-* ‘tesir etmek’ (69.35) <Ar. *ıbāl*, *qızmetker* ‘hizmetkâr’ (167.10) <Ar.-Far. *ııdmet+kār*, *mıñ* (5.1) <ET *bın*, *sır* ‘gizli’ (25.10) <Ar. *sırr*, *sıyapat* ‘ziyafet’ (36.30) <Ar. *ëiyāfet*, *sıyaqtı* ‘gibi’ (5.30) <Ar. *sıyaò*, *sıyqır* ‘sihir’ (108.30) <Ar. *sıór*, *şıbın* ‘sinek’ (38.10) <YT *çıpin*, *şılbr* ‘yular’ (129.5) <Mo. *cılbagur*, *şımıldıq* ‘perde’ (74.20) <Ar.-T. *şımāl+dık*,

İkinci hecede i> ı değişmesi:

qağıda ‘kaide, usül’ (59.5) <Ar. *òa’ıde*, *qatır* “aştan qatır” ‘mec. cimri’ (46.10) <Mo. *kaçır*, *qurıya* ‘gizli, bildirmeden’ (133.40) <Rus. *kopiya* <İt. *copia*, *tağzım* ‘ululama’ (22.10) <Ar. *úa’āım*.

Brinci ve ikinci hecede i> ı değişmesi:

ıqtıyar ‘seçme’ (80.40) <Ar. *ıötıyār*, *ıqtıymal* ‘ihtimal’ (121.15) <Ar. *ıótımāl*,

Üçüncü hecede i> ı değişmesi:

astapırulla (56.10) <Ar. *estağfırullāh*, *lawazım* ‘rütbe, sıfat’ (167.20) <Ar. *levāzım*.

Ünsüz değişmesi görülen i> ı değişmesi:

astapırulla (56.10) <Ar. *estağfırullāh*, *dıyqan* ‘çiftçi’ (170.20) <Far. *dıhkan*, *ğıbrat* ‘ibret’ (15.15) <Ar. ‘*ıbrət*, *ğıybadatxana* (223.40) <Ar.-Far. ‘*ıbādet*+*hāne*, *qağıda* ‘kaide, usül’ (59.5) <Ar. *òa’ıde*, *qatır* “aştan qatır” ‘mec. cimri’ (46.10) <Mo. *kaçır*, *qızmetker* ‘hizmetkâr’ (167.10) <Ar.-Far. *ōıdmet+kār*, *şıbın* ‘sinek’ (38.10) <YT *çıpin*, *şılbr* ‘yular’ (129.5) <Mo. *cılbagur*, *sıyapat* ‘ziyafet’ (36.30) <Ar. *ëiyāfet*, *tağzım* ‘ululama’ (22.10) <Ar. *úa’āım*,

Ünsüz düşmesi, ünsüz tekleşmesi ve büzülme sebebiyle ses düşmesi ve türemesi görülen i> ı değişmesi:

ıñø-jıñ ‘in cin’ (258.5) <Ar. *ıns-cin*, *sırø* ‘gizli’ (25.10) <Ar. *sırr* [ünsüz tekleşmesi], *astapırullaø* (56.10) <Ar. *estağfırullāh*, *şılbr* ‘yular’ (129.5) <Mo. *cılbagur* [büzülme];; *sıyqır* ‘sihir’ (108.30) <Ar. *sıór* [ünsüz ve ünlü türemesi], *ıqtıymal* ‘ihtimal’ (121.15) <Ar. *ıótımāl*.

Aşağıdaki U>I değişmesi Kıpçak Türkçesinin karakteristik özelliğidir.

u> ı:

Birinci hecede u> ı değişmesi:

bılay ‘böyle’ (10.10) <Kıp. T *bulay*, *pısın-* ‘bunalmak’(189.5) <**puş-un-* <DLT *buş-ur-* <ET *buş-*, *mınday* (156.20) <ET *munitäg*, *mısıq* ‘kedi’ (201.30) <DLT *muş(ıq)*, *tırna* ‘turna’ (143.10) <Kıp. T *turna*.

İkinci hecede u> ı değişmesi:

añıq ‘açıkça’ (119.25) <ET anuq, uwız ‘ağız, ilk süt’ (131.1) <Kıp. T ağız, aqrın ‘yavaşıca’ (275.25) <Kıp. T aqrın <DLT aqrın <ET aquru, batır ‘bahadır’ (190.25) <Der. Söz. batır <Mo. bagatur, buwın ‘boğum’ (220.40) <Kıp. T boğun, boyın ‘beden’ (163.30) <YT (ŞT) boyun, Dağır ‘özel ad’ (9.10) <*Dağır, ıstıqköl ‘kutsal göl’ (275.40) <*ıd-uq+köl, jalğızdıq ‘yalnız’ (67.30) <Kıp. T yalğuz <ET yalanguz, jañbır ‘yağmur’ (184.15) <ET yagmur, jarıq ‘aydınlık’ (161.25) <ET yaru-q, jasır- ‘kapatmak’ (24.35) <ET yaşur-, jumır ‘yuvarlak’ (132.35) <ET yumbur, qonır ‘kahverengi, at için kullanılır’ (280.30) <Kıp. T qonur <Mo. qoñor,¹⁴³ qurı ‘kuru, boş, sade’ (195.25) <Kıp. T quru <ET quruğ, mamıq ‘pamuk’ (245.10) <Kıp. T mamuq ~ panpuq, otır- ‘oturmak’ (6.25) otır- <Kıp. T oluur- <ET olur-, toğız ‘dokuz’ (11.20) <ET toquz, ulılıq ‘ yücelik’ (68.40) <Kıp. T ulu <ET uluğ, ulıs ‘ulus’ (162.30) <ET uluş, uzın ‘mec. boy’ (188.15) <ET uzun; Kalm. xatın, Kzk. qatın ‘kadın, hanım’ (82.1) <Ar. õātun.

Üçüncü hecede u> ı değişmesi:

aqrın ‘yavaşıca’ (275.25) <Kıp. T aqrın <DLT aqrın <ET aquru, joğarı ‘yukarı’ (124.10) <ET yoqqaru, qarawıl+şı ‘nöbetçi’ (6.5) <Mo. qaragul.

Ünsüz değişmesi görülen u> ı değişmesi:

jalğızdıq ‘yalnız’ (67.30) <Kıp. T yalğuz <ET yalanguz [önce hece düşmesi], jañbır ‘yağmur’ (184.15) <ET yagmur, jarıq ‘aydınlık’ (161.25) <ET yaru-q, jasır- ‘kapatmak’ (24.35) <ET yaşur-, joğarı ‘yukarı’ (124.10) <ET yoqqaru [önce ünsüz tekleşmesi], qarawıl+şı ‘nöbetçi’ (6.5) <Mo. qaragul, qatın ‘kadın, hanım’ (82.1) <Ar. õātun, toğız ‘dokuz’ (11.20) <ET toquz, ulıs ‘ulus’ (162.30) <ET uluş.

Ünsüz düşmesi, hece düşmesi, ünsüz tekleşmesi sebebiyle ses eksilmesi görülen u> ı değişmesi:

jumır ‘yuvarlak’ (132.35) <ET yumbur, jalğızdıq ‘yalnız’ (67.30) <Kıp. T yalğuz <ET yalanguz, joğarı ‘yukarı’ (124.10) <Kıp. T yuqargu <ET yoqqaru.

Sonda ünsüz erimesi (ug#>uø#) görülen u> ı değişmesi:

qurı ‘kuru, boş, ade’ (195.25) <Kıp. T quru <ET quruğ, ulı ‘ yüce’ (68.40) <Kıp. T ulu <ET ulug.

Birleşik kelimedede u> ı değişmesi.

astapırıl (56.10) <Ar. estağfirullah (استغفر الله).

¹⁴³ Sır Gerard Clauson (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, At The Clarendon Pres, Oxford, s. 639.

ü> i:

Birinci hecede ü> i değişmesi:

bit- ‘sona ermek’(89.20) <ET **büt-**, **kinā** ‘suç’ (22.20) <Far. **günāh**.

İkinci hecede ü> i değişmesi:

biyik ‘büyük’(278.35) <ET **bādük**, **belgi** ‘iz’ (173.5) <ET **belgü**, **bütin** ‘bütün’ (83.15) <ET **bütin**, **esir-** ‘sarhoş olmak’ (94.30) <ET **esür-**, ET **eşki** ‘keçi’ (86.10) <ET **eçkü**, **jügürt-** ‘koşturmak, mec. yürütmek’ (12.40) <Kıp. T **yügürt-**, **iygilik** ‘iyilik’ (40.10) <ET **ädgülg**, **keltir-** ‘getirmek’ (97.10) <DLT **keltür-**, **köñil** ‘gönül’ (21.25) <ET **köngül**, **köpür** ‘köprü’ (216.35) <***köpürük**, **müyiz** ‘boynuz’ (84.15) <Kıp. T **müñüz**, **ögiz** ‘öküz’ (37.10) <ET **öküz**, **ölik** ‘ölü’ (7.30) <ET **ölüg**, **ötünüw** ‘rica etme’ (45.45) <ET **ötün-**, **tügil** ‘değil’ (9.1) <Kıp. T **teğül**, **temir** ‘demir’ (64.40) <ET **tämür**, **türli** ‘değişik’ (40.25) <ET **türlüg**, ‘içi oyuk’ **Üngürtas** ‘yer adı’ (173.30) <ET **üngür** ‘içi oyuk, mağara’, **üyir** ‘grup, Kzk. sürü’ (211.25) <ET **ögür** ‘at sürüsü’.

Üçüncü hecede ü> i değişmesi:

ilgeri+le- ‘ilerlemek’ (129.30) <ET **ilgerü**, **köpür** ‘köprü’ (216.35) <ET **köprüg**, **tejelis** <Ar. **tecālīs** ‘bir mecliste bulunma’ (263.20).

i> e:

Eski Türkçedeki kök ünlüsünde bulunan i nadiren Kazak Türkçesinde e şeklinde genişler. Alınma kelimelerde ve kelime başında *h* ünsüzünün düşmesiyle de görülebilir. Mi soru ekinin müteradifleri *be* (26.5), *me* (5.1), *pe* (9.30) şeklinde olur, *a*’lı müteradifleri *u*> *a* değişmesinde verildi.

Birinci hecede i> e değişmesi:

ber- ‘vermek’ (54.45) <ET **bir-** <AT ***bēr-**, **eṃşek** ‘geçinme’ (231.30) <YT (ŞT) **imçek**, **endi** ‘şimdi’ (4.15) <Kıp. T **imdi**, **esepte-** ‘saymak’ <Ar. **óisāb** (172.01), **eşqayda** ‘hiçbir yer’ (23.1), **eşqaysısı** ‘hiç biri’ (73.10), **eşteñ** ‘hiçbir şey’ (90.10), **eşteñesi** ‘kimsesi’ (266.5), **jeti** ‘yedi’ (33.25) <Kıp. T **yiti**, **kek-** ‘sinirlenmek’ (14.25) <ET **kıkşürt-**, **menen** ‘ile’ (101.15) <ET **birlán**, **zeyin** ‘mantık’ (74.10) <Ar. **zihñ**.

İkinci hecede i> e değişmesi:

bātes ‘patiska’ (70.35) <Rus. **batist** <İt. **batista**, **iye** ‘sahip’ (182.5) <ET **édi**, **kenje** ‘en sonuncu küçük çocuk’ (162.10) <ET **kängçi**, **kezek** ‘nöbet, sıra’ (15.40) <DLT **kezik**, **taley** ‘kader’ (81.30) <Ar. **üāli**‘.

Başında *#h* ünsüzü düşen kelimelerde i> e değişmesi:

esepte- ‘saymak’ (172.01) <Ar.-T **óisāb+la-**, **eşqayda** ‘hiçbir yer’ (23.1) <Far. T **hýç+qayda**, **eşqaysısı** ‘hiç biri’ (73.10), **eşteñ** ‘hiçbir şey’ (90.10) <Far. **hýç** ‘hiç’ +**tang** ‘eşya’, **eşteñesi** ‘kimsesi’ (266.5) <Far.-T **hýç+*tenge** <DLT **tenğ** ‘akran’.

é> e:

Ana Türkçede uzun olan *ē* ünlüsüne mukabil gelen birinci hecedeki Eski Türkçe kapalı *é* ünlüsünün karşılığında aşağıdaki Kazak Türkçesine ait kelimelerde *e* ünlüsü görülür.

ye- ‘yemek’ (111.25) <ET *yé-* <AT **yē-*, *esik* (7.20) <ET *éşik* <AT *ēşik, *el* ‘halk’ (44.1) <ET *él* <AT *ēl, *besik* ‘beşik’ (81.10) <ET *béşik* <AT *bēşik*, *bes* (13.30) <<AT. *bēš, *ekeş* ‘ile’ (111.5) <ET *éki+nç* <AT *ēki*.¹⁴⁴

a> e:

Birinci hecede a> e değişmesi:

emdi ‘imdi’ (190.5) <ET *amti*, *endeşe* ‘öyleyse’ (5.25) <ET *anta+ça*, *esil* ‘asıl’ (273.1) <Ar. *aúl*, *esker* ‘asker’ (243.25) <Ar. *asker*, *kent* ‘şehir’ (247.15) <Soğd. *òanth*, *meyram* ‘bayram’ (75.25) <Kıp. T *bayram*, *sért* ‘ant’ (174.20) <Ar. *şarù*.

İkinci hecede a> e değişmesi:

sen- ‘inanmak’ (8.35) <**išen-* <Kıp. T *işan-*,

Üç hecede de görülen a> e değişmesi:

endeşe ‘öyleyse’ (5.25) <ET *anta+ça*.

Birleşik kelimedede a> e değişmesi:

belbew ‘bel bağı’ (163.20) <Kıp. T *bel bağ*.

u> a:

Soru eki *mu*’nun *ba* (16.5), *ma* (5.40), *pa* (8.10) – e ünlüsüyle olan şekilleri i> e değişmesinde verildi – müteradiflerinin yanında şu örnekler de vardır:

Birinci hecede u> a değişmesi:

maxabat (266.15) <Ar. *muóabbet*, *sawal* ‘soru’ (67.35) <Ar. *su*’ál.

İkinci hecede u> a değişmesi:

botaköz ‘kara göz, sıpa göz’ (107.10) <DLT *botuq*, *orta* (100.30) <ET *ortu*, *oşaq* ‘ocak’ (58.20) <ET *oçuq*.

Sadece Birinci Hecesinde Ünlü Değişmesi Görülenler:

u> o:

qorj ‘heybe, hurç’ (63.1) <Ar. *ðurc*, *qoylıq* ‘huy’ (101.10) <Far.-T *ðuy+lık*, *qozı* ‘kuzu’ (127.25) <Kıp. T *quzu*, *oşarsız* ‘habersiz’ (66.1) <Mo.-T *uçır* ‘el verişli durum, fırsat’+siz, *oşır* ‘öşür’ (141.20) <Ar. *uşr*, *oz-* ‘geçmek’ (279.20) <Kıp. T *uz-*.

o> u:

buwaz ‘gebe’ () <ET *boğaz bol-* ‘gebe olmak’, *qupiya* ‘gizli, bildirmeden’ (133.40) <Rus. *kopiya* <İt. *copia*, *suwıq* ‘soğuk’ (28.25) <ET *soáiò*, *uqsat-* ‘benzetmek’ (134.15) <ET *oòşa-*, *ulan* ‘oğlan’ (38.35) <ET *oğlan*, *urı* ‘hırsız’ (47.1) <ET *ogrı*.

¹⁴⁴ T. Tekin, *ATAUÜ*, s. 263.

ö> ü:

bülingen ‘bölünen’ (159.15) <Kıp. T **bölün-**, **büyir** ‘böğür’ (248.5) <Kıp. T **bögür**, **üyret-** ‘öğretmek’ (130.5) <ET **öğret-**, **üdet-** ‘artırmak’ (253.05) <Kıp. T **öded-**, **şülen** ‘kutlama yemeği, eğlencesi’ (105.20) <Kıp. T **şölen**.

İşlek Olmayanlar:**a> i:**

äli ‘henüz’ (6.10) <Ar. **óālā**, **beybit** ‘sulh’ (58.15) <Ar. **bý‘at**, **māni** ‘anlam’ (181.1) <Ar. **ma‘nā**, **māslıyxat** ‘danışma’ (40.25) <Ar. **maslaóat**.

a> o:

oqığa ‘olay’ (14.25) <Ar. **vaòý‘a**, **otan** ‘vatan’ (208.40) <Ar. **vaüan**; **şoş-** ‘şaşmak’ (6.25) <ET **şaş-**.

a> ö:

ökir- ‘haykırmak’ (3.5) <Kıp. T **hayqır-** ~ **qayğır-** <DLT **qayğur-** <ET **qadğur-**, **ösiyet** ‘vasiyet’ (27.1) <Ar. **vaúıyyet**.

a> u:

uwız ‘ağız, hayvanın ilk sütü’ (131.1) <Kıp. T **ağuz**, **quwır-** ‘kavurmak’ (281.5) <ET **qağur-**.

e> i:

iygi ‘iyi’ (40.10) <ET **edgü**, **biyik** ‘büyük’ (278.35) <ET **beäük**, **biy** ‘bey’ (34.40) <YT **big** <ET **beg**, **iyek** ‘çene’ (7.5) <Kıp. T **eñek** <ET **engek**, **māmıle** ‘fikir’ (170.20) <Ar. **mu‘āmele**, **şejire** ‘şecere’ (216.35) <Ar. **şecere**.

e> o:

opa ‘vefa’ (266.25) <Ar. **vefā**, **opat** ‘vefat’ (88.10) <Ar. **vefāt**, **toba** ‘tövbe’ (106.35) <Ar. **tevbe**.

e> ö:

bölen- ‘gark olmak’ (21.35) <***belen-** [DLT **bélel-**, **bele-**] <Kıp. T **bele-** ‘kundağa sarmak’, **köbelek** ‘kelebek’ (152.45) <***kepelek** [Der. Söz. **kepenek**, **köpelek**] <DLT **kebeli**, **ökil** ‘vekil’ (172.5) <Ar. **vekýl**, **öş** ‘hiç’ (208.15) <Kıp. T **heç** <Far. **hýç**.

e> ü:

süy- ‘sevmek’ (28.5) <ET **seb-**, **tügil** ‘değil’ (9.1) <Kıp. T **tegül**, **tüye** ‘deve’ (28.10) <ET **teve** ~ **tebi**, **üy** ‘çadır’ (41.25) <ET **eb**, **üzir** (251.5) <Ar. **vezýr**.

i> a:

ara ‘arı’ (92.40) <Kıp. T **arı**, **araşa** ‘aracı’ (205.15) <***ara+çı** ‘aracı’ [Tar. Söz. **araci** ‘şefaatchi’], **boyaldır-** ‘boyatmak’ (181.10) <ET **bodı-**, **mansap** ‘memuriyet’ (138.40) <Ar. **manúb**.

i> i:

äsirese ‘ayrıca’ (21.25) <Ar.-T. óääır+erse, emdi ‘imdi’ (190.5) <ET amtı, kări ‘yaşlı’ <Kıp. T qarı, piş-‘biçmek’ (122.5) <Kıp. T bıç-, tätti ‘tatlı’ (281.5) <Kıp. T tatlı <*tatlıg <ET tatıglıg.

i> ü:

müliyard ‘milyar’ (254.20) <Rus. milliard <Fr. milliard, müliyon ‘milyon’ (254.20) <Rus. <Fr. million, üşin ‘için’ (3.20) <ET üçün.

o> a:

bawızda- (15.1) <Kıp. T boğazla-, Orazgeldi ‘özel ad’ (163.15) <*oroza <Y. Far. rōze <O. Far. rōçe> Oğuz T oruç.

o> ı:

qamıt ‘iş için kıyafet’ [Rus. şinel] (68.10) <Fr. capote, orıq ‘erik’ (167.5) <Kıp. T erük.

ö> a:

balalaytınday-aq ‘yavrulayacağı kadar’ (173.5) <ET ök ‘pekiştirme’, bıraaq ‘ama’ (94.1) <ET bir+ök, arqan ‘ip, organ’ (257.5) <Kıp. T örken.

u> i:

näzik ‘nazik’ (133.1) <Far. nāzık, öşir- ‘kesmek’ (41.1) <uçur- ‘uçurmak, yok etmek, kesmek, sönmek’.

u> ö:

ömir (5.5) <Ar. ‘umr, öşir- ‘uçurmak, kesmek, södürmek, yok etmek’ (41.1) <Kıp. T uçur-.

ü> e:

köter- ‘kaldırmak’ (226.10) <ETkötür-, örkeş-örkeş ‘koca koca’ (219.15) <Kıp. T örküç, süyek ‘kemik’ (70.35) <ET süngük.

ü> ö:

qolöner ‘el işlemesi’ (217.20) <T-Far. qol+hüner, öner (122.35) <Far. hüner, mör ‘mühür’ (277.5) <Far. mühr, töbe ‘tepe’ (3.10) <Kıp. T tüpe.

a> ä: bātes ‘patiska’ (70.35) <İt. batista, mäsliyxat ‘danışma’ (40.25) <Ar. maülaóat.

ä> i: iyik ‘omuz’ (231.10) <ET äñin, siyrek ‘seyrek’ (24.71) <ET sädräk.

e> ı: şımjır ‘zencir’ (227.10) <Far. zencýr, zapıran ‘safra’ (50.25) <Ar. äa‘ferān.

ü> u: duşpan ‘düşman’ (246.35) <Far. düşmān, ustaz ‘üstat’ (27.5) <Ar. üstāz.

i> a: samal ‘rüzgar’ (191.40) <Ar. şimāl, mazaq (95.25) <Ar. mizāó.

Örneği Tek Olanlar:

ä> a: ayrılırlar**day** ‘ayrılır gibi’ (3.5) <ET **täg**.

ä> ü: **üyir-** ‘çevirmek’ (192.5) <ET **äwir-**.

i> ä: **älginde** ‘evvela’ (26.5) <*ilkinde <ET **ilkii**.

i> o: **ojdan** ‘vicdan’ (14.35) <*wüjdan <Ar. **vicdān**.

i> u: **puşıq** ‘kedi’ (75.15) ~ [Kzk. **mısıq**] <*pişik [Tar. Söz. **pisik**].

ı> u: **bahadur** ‘yiğit, cesur’ (181.25) <Far. **bahādır** <Mo. **bagatur**.

ö> o: **şoqındır-** ‘taptırmak’ (140.30) <*çökün- ‘mec. dinden çıkmak’ [Kıp. T **çöküt-**].

ö> ä: **ätewi** ‘geçiş’ (130.30) <ET **öt-** ‘geçmek’.

ö> e: **säwegey** ‘büyücü’ <*säwegöy <Ar.-Far. **sevā(hir)** ‘kadın büyücü’ +**göy**.

u> e: **üles** ‘ulus’ (44.10) <ET **uluş**.

u> ü: **büyit-** ‘böyle demek’ (105.35) <Kıp. T **bulay** ayt-.

ü> a: **taqappar** ‘heybetli görünüş’ (164.5) <Ar. **tekebbür**.

ü> ı: **sıprır-** ‘süpürmek’ (126.35) <Kıp. T **süpür-**.

1.3.2. Ünlü Kısalması:**1.3.2.1. Ana Türkçedeki asli uzun ünlülerin kısalması:**

ä, w, y sesleriyle karşılanmadan kısalan ünlüler de vardır, bu üç sesle karşılanarak kısalan ünlülerle ilgili kelimeler daha önce *asli uzun ünlülerin w, y, ä sesleriyle karşılanarak kısalması* başlığı altında işlendi. Aşağıda azdan çoğa doğru gruplandırma yapıldı.

ā> a: **aq** ‘ak, beyaz’ (161.35) <*āq, **al** ‘ön taraf’ (95.30) <*āl, **as** ‘yemek’ (167.15) <*āş, **at** ‘ad, isim’ (9.5) <*āt [at ‘at, yılkı’ (203.20)], **jas** ‘yaş, ömür’ (8.30) <*yāş [jas ‘yaş, damla’ (21.5)], **jat** ‘yad, yabancı’ (127.35) <*yāt, **jaz** ‘ilkbahar’ (82.30) <*yāz, **qan** ‘kan’ (6.10) <*qān, **qas** ‘kaş’ (79.5) <*qāş, **san** ‘sayı’ (17.40) <*sān, **şağır-** ‘çağırma’ (11.40) <*çākır-, **tam** ‘dam’ (55.30) <*tām.

ō > o, ö, (u): **jol** ‘yol’ (5.5) <*yōl, **jorı-** ‘yürümek’ (47.30) <*yōrı-, **köş** ‘göç’ (17.1) <*kōç, **uwıs** ‘avuç’ (5.5) [Özb. **hàvuç**] <*(p)ōguç¹⁴⁵, **on** ‘on sayısı’ (8.40) <*ō n, [oñ ‘sağ, solun zıttı’ (31.40)], **tört** ‘dört’ (4.25) <*tōrt, **tös** (35.5) <*tōs, **köl** ‘göl’ (136.15) <kōl.

ū> u: **but** ‘bacak’ (139.10) <*būd, **jurt** ‘ülke’ (277.10) <*yūrt, **jüz** ‘çehre, yüz’ (65.1) <*yūz, **küş** ‘güç’ (47.10) <*kūç, **quşaqta-** ‘kucaklamak’ (25.20) <*qūç-aq+la-, **süt** <*sūt (81.20), **tuz** (52.45) <*tūz, **uş** ‘uç’ (3.5) <*ūç.

ý> i: **bir** ‘bir, tek’ (5.15) <*býr, **qız** ‘kız’ (20.25) <*kýz,¹⁴⁶ **tize** ‘diz’ (10.35) <*týz.¹⁴⁷

é> e: **bes** ‘beş’ (13.30) <*bēş, **keşe** ‘gece’ (13.20) <ET **kéçe** <*kēç-e.

¹⁴⁵ T. Tekin, *ATAUÜ*, s. 213.

¹⁴⁶ T. Tekin, *ATAUÜ*, s. 5.

¹⁴⁷ T. Tekin, *ATAUÜ*, s. 167.

1.3.2.2. Alınma Kelimelerde Ünlü Kısalması:

Karakteri (genişlik, darlık) değişmeyenler			Karakteri (genişlik, darlık) değişenler		
1. ā > a	(çok)	abız <óāfiā	5. ū > ö	(02)	şöp <çüb
2. ý > ı	(11)	kepil <kefýl	6. ā > ı	(01)	şımıl <şimāl
3. ū > ı	(04)	qabıl <òabūl	7. ū > o	(01)	totı <tūti
4. ā > e	(03)	öjet <hācet	Ses olayı	Örnek	Kelimeler
İşlek olanlar			Nadir görülenler		

Tablo: 5

Tabloda alınma kelimelerdeki ünlü kısalması azdan çoğa göre görünmektedir.

Önce Arapçadan alınan kelimeler sonra Farsçadan alınan kelimeler verilecek.

ā > **a**: Arapçadan alınan kelimeler: abız ‘hoca’(106.5) <óāfiā, amalsızdıq ‘çaresizlik’ (70.15) <āmāl, ar ‘namus’ (59.10) <‘ār, aza ‘yas’ (120.40) <ezā, azap ‘eziyet’ (31.15) <‘azāb, bappen ‘şekilde’ (116.5) <bāb, daba ‘deva’(210.35) <devā’, deldallıq ‘aracı’ (82.40) <dellāl, ıqpal ‘tesir’ (69.35) <iòbāl, maşayıq ‘şeyhler’ (48.01) <meşāyiò, qajet ‘ihtiyaç’ (70.15) <òācet, qata (56.30) <òatā, qatarlan- ‘sıralanmak’ (279.10) <òitār, qıyal ‘hayal’ (189.20) <òayāl, sayıp ‘sahip’ (103.35) <sāóib, saytan (263.01) <şeyüān, xal (5.1) <òāl, zulmat ‘karanlık’ (89.20) <ëulumāt.

Farsçadan alınan kelimeler: aba ‘imar’ (217.25) <ābād, baba ‘dede, ata’ (111.15) <bābā, bağa ‘değer’ (172.35) <bahā, dana ‘akıllı’ (20.01) <dānā, duşpan (246.35) <düşmān, janqıyarlıq ‘fedekârane’ (184.35) <cānòıraş, kerüwen (53.01) <kārbān, paluwan ‘pehlivan’ (36.15) <pehluvān, qoja ‘hoca’ (256.25) <ò‘āce, tamaşala- (172.15) <temāşa, tap ‘ışık’ (24.40) <tāb, taza (146.20) <tāze, tazı (98.15) <tāzý, zıyan ‘zarar’ (88.35) <ziyān.

ý > **ı**: Arapçadan alınan kelimeler: äkim ‘hekim’ (237.10) <óakým, aqırı ‘sonunda’ (28.1) <aòýr, kepil (68.15) <kefýl, ökil (172.5) <vekýl, qawım (2.5) <òavým, serik ‘arkadaş’ (17.10) <şerýk, üzir (251.5) <vezýr, xakim (69.10) <óakým.

Farsçadan alınan kelimeler: qalı ‘halı’ (170.15) <òālý, şırın (75.30) <şýrýn, totı ‘papağan’ (177.10) <üüüý, ümit (9.5) <ümýd.

ý > **o**: Farsçadan alınan kelimeler: oyran ‘viran’ (81.1) <*wöyran <výrān.

ū > **ı**: Arapçadan alınan kelimeler: qabıl (140.30) <òabūl, masıl ‘yük olma’ (176.15) <mes’ül, namıs (272.40) <nāmūs, xuqıq (183.30) <óuòüò.

ā > **e**: Arapçadan alınan kelimeler: belen ‘filan’ (19.35) <Ar. fulān, düken (26.40) <dükân, edilet (56.20) <‘adālet, keremet (125.10) <kerāmet.

ū > **ö**: Farsçadan alınan kelimeler: şöp ‘çöp’ (113.15) <çüb, kör ‘mezar’ (163.40) <gür.

ā > **ı**: Arapça bir örnek var; şımıl+dıq ‘rüzgâr’ (74.20) <şimāl.

ū > **o**: Farsça bir örnek var; totı ‘papağan’ (177.10) <üüüý.

Yukarıdaki ilk dört (ā> a, ā> e, ý> ı, ū> ı) ünlü kısalması hem yaygın olarak görülüyor, hem de genişlik veya darlık karakterini değiştirmiyor; yine yukarıdaki son üç ünlü kısalması hem az görülüyor, hem de ā> ı, ū> ö, ū> o şeklinde genişlik veya darlık karakterlerini değiştiriyor.

1.4. ÜNLÜ TÜREMESİ:

Genellikle alınma kelimelerde ünlü türemesi olayı görülür. Kelimenin başında, içinde ve sonunda olmak üzere her üç şekilde de örneklerini tespit ettik.

1.4.1. Kelime Başında Ünlü Türemesi:

Metnimizde kelime başında ünlü türemesine az rastlanır, daha çok titrete *r* ünsüzünden önce türer:

aras ‘doğru’ <Far. *rast* (131.20), *oromal* ‘eşarp’ <Far. *rumāl* (21.35), *Orazgeldi* ‘özel ad’ <Far. *roza* <Orta Far. *roçe* (263.15), *Orus* <Rus (279.40).

1.4.2. Kelime İçinde Ünlü Türemesi:

Alınma kelimelerde ünsüz grupları istisnalar hariç – *şuwaq* ‘sıcaklık’ (31.10) <Ar. *şevò*, *sayat* ‘av’ (85.20) <Ar. *úayd* – aralarına dar bir ünlü alırlar.¹⁴⁸

Bu ünlü türemesi tespit edilen örneklerde, çift ünsüzlerden genellikle “*r, l, n, m, v, y*” yumuşak (sonant) ünsüzleri olması, bu değişimin işlek olduğunu göstermektedir. Bu ünsüzler, çift ünsüzde hem sonra hem de öce görülebilir. Aşağıdaki sıralamayı azdan çoğa doğru yaptık:

KIr <Kr:

Äbilqayır (165.15) <Ar. *Ebu-l-Öayr*, *ömür* ‘ömür’ (5.5) <Ar. ‘*ömr*, *qabir* ‘kibir’ (209.5) <Ar. *òabr*, *qayır* ‘hayır’ (4.45) <Ar. *öayr*, *qudirret* ‘kudret’ (165.1) <Ar. *òudret*, *sedir* ‘sedir’ (240.25) <Lat. *cedrus*.

rI(ü)K <rK:

arıstan (165.5) <Kıp. *T arslan*, *darıya* ‘nehir’ (244.40) <Far. *deryā*, *Jolbars* ‘özel ad, kaplan’ (68.25) <ET *yolbars*, *kerüwen* ‘kervan’ (53.1) <Far. *kārbān*, *qarızdar* ‘borçlu’ (26.45) <Ar.-Far. *òarà+dār*, *parıqsızdıq* ‘umursamazlık’ (78.20) <Ar. *farò*, *parıs* ‘pars’ (84.1) <ET *bars*.

KII <KI: Arapçadan geçen kelimelerde görülür.

äzil ‘şaka’ (94.35) <Ar. *hezl*, *dabıl* ‘davul’ (4.15) <Ar. *ùabl*, *qıbla* ‘kıble’ (4.25) <Ar. *òible*, *mäjilis* ‘meclis’ (106.10) <Ar. *meclis*, *näsıl* ‘nesil’ (9.5) <Ar. *nesl*.

IIK <IK:

dulğa ‘miğfer’ (106.25) <Tar. *Söz. tulga* <Mo. *tolugay* ‘bir nesnenin başı’, *mülük* <Ar. *mülk*, *qulıq* ‘taktik’ (275.35) <Ar. *öulò*, *zulım* ‘zulüm’ (36.5) <Ar. *ëu/m*.

¹⁴⁸ Osman Yıldız (2000), “Türkçe’de Kelime Sonu Ünsüz Grupları”, *Dil Dergisi*, Ankara Üniversitesi yayımları, Sayı: 97, Ankara, s. 66-78.

nIK <nK:

düniye ‘dünya’ (5.5) <Ar. dünyā, jıns ‘cins’ (274.10) <Ar. cıns, reniş ‘üzülmüş’ (170.10) <Far. renc.

wIK~ (waK) <ı K:

qawıp ‘tehlike’ (21.5) <Ar. đavf, mäyıt ‘cenaze’ (11.40) <Ar. mevt, şuwaq ‘sıcaklık’ (31.10) <Ar. řevò.

KUw <Kı :

pätüwä ‘fetva’ (170.30) <Ar. fetvā, taquwa ‘dindar’ (216.20) <Ar. taövā.

yIK ~ (yaK) <yK:

aylıq ‘aylık’ (217.40) <Kıp. T aylıq, sayat ‘av’ (85.20) <Ar. úayd.

Kiy <Ky:

Aziya ‘Asya’ (246.10) <Asya, düniye ‘dünya’ (5.5) <Ar. dünyā.

Kım <Km:

wayım ‘yersiz korku’ (265) <Ar. vehm.

yIn <hn:

zeyin ‘mantık’ (75.30) <Ar. zıhn.

1.4.3. Kelime Sonunda Ünlü Türemesi:

Uzun ünlü bulunduran kelimelerin sonunda aşağıdaki gibi nadiren de olsa *e, ı* ünlü türemesi görülür.

a: sura- ‘istemek’ (25.35) <Kıp. T sor-.

e: aşkere ‘açıkça’ (261.10) <Ar. āşikār, mereke ‘bayram’ (76.35) <Ar. mübāreke, tize ‘diz’ (10.35) <AT *tız.¹⁴⁹

ı: aqırı ‘sonunda’ (28.1) <Ar. ağır, şiyki ‘çiğ’ (7.15) <AT *çık.

i: büyi ‘akrep’ (12.1) <Kıp. T böy.

1.5. ÜNLÜ KAYNAŞMASI:

Kazak Türkçesinde biri ünlüyle bitip diğeri ünlüyle başlayan iki kelime arasında ünlü kaynaşması görülür. İşlek bir ses olayı değildir.

bul ‘bu’ (5.5) <*bu+ol, *osınav* ‘o’ (75.20) <*osı+anav, *osıñ* ‘rağmen’ (112.15) <*osı+ança, *öst-* ‘böyle etmek’ (71.25) <*osı et- [İki ünlü kaynaşırken ötümsüz ünsüzler arasında hızlı telaffuzdan dolayı ünlüler düşerken ses enerjilerini *o* ünlüsünün üzerinde bırakarak *ö* şeklinde inceltmiştir.], *sonşalıq* ‘dolayı’ (4.10) <*şu+ança+lıq.

¹⁴⁹ T. Tekin, *ATAUÜ*, s. 167.

ken ‘geçmiş zaman eki’+e ‘pekiştirme’+ök ‘pekiştirme’> kene+ök, qana+aq> *ğana* ‘zaman’ (4.15), *qana* ‘sadece’ (4.30).¹⁵⁰

Alınma kelime de ayn (ع) ünsüzü düştükten sonra iki ünlü yan yana ise ünlü kaynaşması görülür.

sāt ‘saat’ (71.5) <Ar. *sā*‘at, *sātilik* ‘mutluluk’ (33.10) <Ar.-T *sa*‘ā det+lilik

1.6. ÜNLÜ KAYNAŞMAMASI:

-A zarf-fiiliyle biten fiillere alma- olumsuz yeterlilik fiili getirildiğinde ünlü kaynaşması görülmez.:

bire alma- ‘öğrenememek’ (139.15), *ayıra alma-* ‘ayırama-mak’ (4.15), *tiygize alma-* ‘kayamamak’ (5.15).

Osı zamiri yukarıda ünlü kaynaşması başlığı altındaki gibi geldiği bazı kelimelerle birleşirken ünlüsü kaynaştığı halde ara kelimesinde böyle olmamıştır:

osı ara ‘sıra, zaman’ (12.35).

1.7. ÜNLÜ DÜŞMESİ:

Kelime başında l, r ve s ünsüzlerinden önce, *kelime içinde* orta hece vurgusuzluğu sebebiyle ve *kelime sonunda* değişik ses olayları sebebiyle ünlü düşmesi görülür. Ünlü düşmesi dar ünlülerde, karakteristik olarak ekleşme sırasında orta hecede görülmektedir. Kelime başında ve sonunda ünlü düşmesi yaygın değildir.

1.7.1. Başta Ünlü Düşmesi:

#a, #e, #ı, #i, #o, #u> #Ø:

Kelime başında l, r ve s ünsüzlerinden önce gelen birkaç kelime de ünlü düşer. Halbuki l ve r ünsüzlerinden önce var olan ünlülerin düşmesi bir yana, kelime başında ünlü olmasa bile ünlü türemesi beklenirdi. Zaten örnekleri azdır.

#a> #Ø: laşiq ‘küçük ev’ (39.20) <Kıp. T alaçuq ‘kulübe, law (46.40) <Far. alev.

#ı> #Ø: laqtır- ‘fırlatmak’ (19.30) <ılaqtır- <*ilektir-, sen- ‘inanmak’ (8.35) <*şen- [Kırg. işen-] <Kıp. T ışan-.

#i> #Ø: laj ‘çare’ (7.10) <Ar. ‘ilâc, Smayıl (251.10) <Ar. İsmâ‘il.

#o> #Ø: laq ‘oğlak’ (142.25) <ET oğlaq.

#u> #Ø: ruw ‘boy’ (133.30) <ET uruğ.

¹⁵⁰ Zeynep Korkmaz (1995), *Türk Dili Üzrerine Araştırmalar*, C. I., Ankara, s. 1009; Tarama Sözlüğü, C.VIII, s. 2742.

1.7.2. İçte Ünlü Düşmesi:

/ı/, /i/, /u/ > /Ø/:

Orta hecesi vurgusuz olduğu için kelimenin içinde ünlü düşmesi görülür. Ek gelmişse orta hecedeki dar ünlünün düşmesi daha da kolaylaşır. Bazen her iki şekilde görülebilir: *ekewimiz* (32.25), *ekewmiz* ‘ikimiz’ (32.5).

Ek almış kelimelerde ortada hecede ünlü düşmesi görülür:

/ı/ > /Ø/: *awz*+ın ‘ağzını’ (6.10) <ET ağız, bult ‘bulut (76.35) <Kıp. T bulıt, jarqıra- <*jarıq+qır-a- ‘parlamak’ (200.1) <ET yaruq, qıyn+a- ‘zorlamak’ (126.25) <ET qıyın, tapsır- ‘görevlendirmek’ (143.40) <ET tapışur-.

/i/ > /Ø/: *bergi* ‘beri’ (17.10) <ET beriki, *estil-* ‘iştirilmek’ (5.35) <ET aşidil-, Özbek (168.10) <*özibek <ET özü+bäk, *tepkile-* ‘tepilemek’ (15.40) <Kıp. T tepikle-, seksen (27.10) <ET säkizon.

/u/ > /Ø/: *qaybir* ‘bazı’ (9.15) <ET qayubir, *qayda* ‘nerede’ (9.1) <ET qayuda, *qaydan* ‘nereden’ (8.30) <ET qayudan, *qaysı* ‘hangisi’ (4.1) <ET qayusı, *qaysı* ‘hangisi’ (73.10) <ET qayusı, *tısqarğı* ‘başka’ (168.40) <ET taşqaru+qı, *urla-* ‘çalmak, hırsızlık yapmak’ (48.35) <Kıp. T oğrula-.

Türkçe isimlerde ve fül köklerinde içte ünlünün düşmesi az görülür:

/ı ~ u/ > /Ø/: bult (33.20) <ET bulıt ~ bulut, qurt ‘sert peynir’ (62.15) <Kıp. T qurut, qayt- ‘dönmek’ (31.30) <DLT qadıt-, est- <ET eşid- (143.20).

Ünsüz düşmesi şeklinde kelime büzülürken dar ünlüler düşmektedir:

/I ~ U/ > Ø: bop ‘olup’ (5.5) <bolıp <bolup, kep ‘gelip’ (11.1) <kelip, qap ‘kalıp’ (6.30) <qalıp, qıp ‘kılıp’ (14.4) <qılıp.

Arapçadan alınan kelimelerde içte ünlü düşmesi görülür:

/I ~ U/ > /Ø/: *ağr*+ı+sın ‘sonrasını’ (137.35) <aqır <āḥyır, *zulmat* (89.20) <ēulumāt, *qalpı* ‘hoca’ (15.15) <ḍalýfe.

/ā/ > /Ø/: *urs* ‘korku’ <hirās (15.10).

Farsçadan alınan kelimelerde içte ünlü düşmesi görülür:

/i/ > /Ø/: *kerney* ‘ney’ (260.10) <keriney, *patşa* ‘padişah’ (159.20) <Kıp. T pādīšāh <pād-šāh.

/i/ > /Ø/: *aspan* ‘gök’ (4.30) <asümān,

1.7.3. Sonda Ünlü Düşmesi:

Türkçe kelimelerde a#, e#, u#, ü# > Ø#:

e# > Ø#: *bälkim* (265.35) <Far.-T belki ‘edat’ +me ‘pekiştirme edatı’, *dän* ‘tane, tohum’ (173.15) <Far. dāne, *deytin* ‘diyen’ (41.5) <deyetin <*deye turğān, *istey alma-*

‘çalışmamak’ (9.10) <*işleye alma-, körsen ‘bak’ (12.35) <*körsen+e, şömiş ‘kevgir’ (40.5) <Kıp. T çömçe ‘kepçe’.

ı#> Ø#: jaw ‘duşman’ <Kıp. T yav ‘harp, savaş’ <Kıp. T yavı ‘aslen Türk olmayıp Türkler arasına katılan’ <ET yağı (11.35), quw ‘değersiz, boş’ (70.40) <*qovı <Kıp. T qovğu ‘oyuk, içi boş’, şuw ‘gürültü’ (127.15) <Kıp. T çoğı.

u#> Ø#: qalay ‘nasıl’ (9.25) <ET qalayu, bılay ‘bu şekilde’ (10.10) <Kıp. T bulay <*bulayu, solay ‘böyle’ (16.1) <*şolay, osılay ‘böyle’ (99.35) <*şolayu.

ü#> Ø#: küyew ‘güeyv’ (61.15) <ET küdegü, law ‘çamur’ (229.35) <DLT liyü ‘ince kumlu çamur’.

AğU#> AwU#> AwØ#:

buğaw ‘bağ, kelepçe’ (163.15) <ET buqağı, qıraw ‘kırağı’ (28.15) <Kıp. T qırawu, aqquğu ‘ak kuğu’ (109.5) <Kıp. T quğu; küyew ‘güeyv’ (61.15) <ET küdegü.

Arapçadan alınan kelimelerde ā#, ý#> Ø#:

ā#> Ø#: daw ‘dert’ (52.25) <da‘vā, müddeli ‘faydalı’ (171.1) <müdde‘ā.

ý#> Ø#: araq ‘rakı’ (9.40) <araòý.

Farsçadan alınan bir kelimelerde e#> Ø#:

e#> Ø#: máz ‘eğlence’ (75.25) <meze.

1.8. İKİ ÜNLÜNÜN YAN YANA KULLANILMAYIŞI:

Türkçe kelimelerde (uzun ünlülerin karşılığı olarak iki ünlüyü yan yana bulunduran Kırgız ve Gagavuz Türkçeleri gibi lehçeler hariç) iki ünlü yan yana gelmez. Yan yana iki ünlü bulunduran alınma kelimeler, Kazak Türkçesinde dilin bu kuralına uydurulmuştur. İleride *ünsüz türemesi* bölümünde bu konuyu tekrar işleyeceğiz. Ayrıca yukarıda *ünlü kaynaşması* bölümünde – **şu+ança**> sonşalıq ‘dolayı’ (4.10) gibi – bu konuya değinildiğinden burada aynı örnekler tekrar edilmedi. *Ünlü kaynaşmaması* bölümünde de *tiygize alma-* ‘kaymamak’ (5.15) şeklinde yeterlilik fiilinin ayrı yazıldığından bahsedilmiş olduğundan oradaki örnekler de burada tekrarlanmadı.

1.8.1. Ayın (ع) ve Hemzenin (ء) Değişmesi veya Düşmesi Nedeniyle İki Ünlünün Yan Yana Gelmemesi:

Değişme:

y <ء (‘) : Äzreyil (106.40) <Ar. ‘Azrā’ýl,

w <ء (‘) : qawip ‘şüphe’ (6.1) <Ar. áā’ib,

ğ <ع (‘) : qağıda (59.5) <Ar. òā’ide,

Düşme:

a <a'y : qajap (184.20) <Ar. 'aca'yb,

e <a'a : enşellah (156.5) <Ar. in-şā'allah.

1.8.2. Ünlülerin Birbirine Yanaşmaması:

Bu ses olayı bazı birleşik kelimelerde,¹⁵¹ ve ök, aw edatlarını ek şeklinde alan kelimelerde görülür, araya tire işareti (-) konularak yazılır: *eki-aq* 'ancak iki kişi, iki nesne' (7.40) <eki+ök, *jürisi-aq* 'yürüyüşüdür' (74.35), *kele-aq* 'gelir gelmez' (73.25) <kel-e+ök, qalıp *qoyadı-aw* 'kala kalır' (90.25).

1.9. YARDIMCI SES:

Yardımcı sesler Türkiye Türkçesindeki gibi dar ünlülerle olur. Metnimizde düz-dar *ı*, *i* ünlüleriyle ekler bağlanır.

ı ünlüsü: adam+ımız (6.20), at+ım 'adım, ismim' (8.15), at+ın+ø 'atını' (274.25), atağ+ınız 'namınızı' (14.30); ayt-ındar 'söyleyin' (63.40).

i ünlüsü: öz+im 'kendim' (5.5), üy+in+de 'evinde' (123.25), keg+imiz 'öcümüz' (14.30), serig+ınız 'arkadaşınız' (147.35); jür-iñiz 'geliniz' (77.45).

1.10. ÜNLÜ AYKIRILAŞMASI:

Bir ünlünün geldiği kelimedekinin tersi bir karakterde Kazak Türkçesinde farklı olarak telaffuz edilmesidir. Metnimizde örnekleri azdan çoğa doğru sırasıyla şu aykırılışma olayları görüldü: Yuvarlak V> düz V, dar V> geniş V; kalın V> ince V, ince V> kalın V.

yuvarlak V> düz V	qamıt 'kaput' <Fr. capote, me rt <Far. müird, azı q <ET azuq
dar V> geniş V	qahar <Ar.ôāhi r, kilem <Far. gily'm, zilzala <Ar.zilzele
kalın V> ince V	beybi t <Ar. bý'a t, emi net <Ar. emā net,
ince V> kalın V	jın <Ar. cın, mawsım <Ar. mevsım, mıs 'bakır' <Far. mis

Tablo: 6

1.10.1. Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi:

İşlek Olanlar:

u, (ū)> ı: azıq 'yiyecek' (156.30) <ET azuò, bulıt (132.10) <bulut, burın 'önce' (2.5) <ET burun, qatın 'kadın' (140.15) [Far. ôātün] <ET qatun <Soğd. xwat'yn, şuğıl 'acele' (159.35) <Ar. şuáül, xuzır (160.1) <Ar. óuāūr, oqırman 'okuyucu, okur' (2.5) <*okurman <Kıp. T oqu-, orın 'yer' (2.5) <ET orun, şılğı- 'yürümek' (191.20) <Kır. çulgu-, toğız 'dokuz'

¹⁵¹ Saadet Çağatay (1972), *Türk Lehçeleri Örnekleri II.*, Ankara, s. 150.

(111.20) <ET toquz, Toqız Toqpaq ‘özel ad’ (36.5) <ET toðuz, ulıs ‘millet’ <Mo. ulus (162.30) <ET uluş, uzın ‘mec. boy’ (188.15) <ET uzun.

ü> i: bugün (4.35) <et bu kün, bütün (83.15) <ET bütün, küşik ‘enik’ (103.35) <Kıp. T küçük, esir- ‘sarhoş olmak’ (94.30) <ET esür-, ökin- ‘hayıflanmak’ (5.1) <ökün-, öli ‘ölü’ (5.1) <ET ölüg, Üñgirtas ‘yer adı’ (173.30) <ET üngür ‘içi oyuk’, üşin (3.20) <ET üçün.

İşlek Olmayanlar:

u> a: ustara ‘ustura’ (91.15) <Far. usture, orta (3.25) <ET ortu.

u> e: üles (44.10) <Mo. ulus.

ü> e: mert ‘ölü’ (5.5) <Far. mürt.

ö> a: bıraç ‘fakat’ (7.15) <ET bir+ök.

ö> ä: ätewi ‘geçiş’ (130.30) <*ötegü <ET öt-.

o> ı: qamıt ‘kaput’ (68.10) [Rus. şinel] <Fr. capote.

1.10.2. Dar Ünlülerin Genişlemesi:

i> e: esim (68.40) <Ar. isim, keri ‘geri’ (4.5) <ET kirü, kek- ‘sinirlenmek’ (14.25) <ET *kikşür*- ‘öfkelenmek’.

y> e: eşqaşan ‘hiçbir zaman’ (158.5) <Far.-T *hyç*+qaşan, kilem ‘halı’ (278.40) <Far. gilým.

y> a: hiyıra (275.40) <Ar. hicrý.

ü> o: äzilqoy ‘şakacı’ (262.5) <Ar.-Far. hezýl+hüy.

1.10.3. Kalın Ünlülerin İncelmesi:

a> i: beybit ‘sulh’ (58.15) <Ar. bý‘at, mäslıyxat ‘danışma’(40.25) <Ar. maúlaóat.

ā> i: eminetindey ‘serbestçe’ (263.30) <Ar. emānet.

a> ä: mäslıyxat ‘danışma’(40.25) <Ar. maúlaóat.

i> ä: äyel ‘kadın’ <Ar. ‘ıyāl.

1.10.4. İnce Ünlülerin Kalınlaşması:

e> a: ajal (201.45) <Ar. ecel, qawsar (199.15) <Ar. kevser, mawsım (68.10) <Ar. mevsim, sapar (27.20) <Ar. sefer, tewba (156.5) <Ar. tevbe, zilzala ‘depren’ (3.1) <Ar. zilzele.

i> ı: jın (88.10) <Ar. cin, ıdıstaç ‘kap kakak’ (61.30) <ET *ıdış*+adaç, mıs ‘bakır’ (175.5) <Far. mis, mawsım (68.10) <Ar. mevsim, miñ ‘bin’ (5.1) <Kıp. T miñ <ET ming, mıy ‘beyin’ (119.45) <Kıp. T miyin <ET miyi.

1.11. ÜNLÜ BENZEŞMESİ:

Bir ünlünün kendisinden önceki veya sonraki ünlüye ya da her iki ünlüye kendi özelliklerini geçirmesidir.¹⁵²

Ünlü benzeşmesi *yönüne* (gerileyici, ilerleyici, ileri-geri) ve *derecesine* (tam, yarım) göre ikiye ayırılır. Yönüne göre genellikle *kalınlık, incelik*; derecesine göre ise *düzlük-yuvarlaklık, darlık-genişlik* uyumu görülür. Yarı benzeşmede ise açık e (ä) ünlüsünden dolayı kalınlık incelik uyumunun yarım kaldığı söylenebilir. Tabiatıyla bazı örnekler (äbes <‘abes; yönüne göre gerileyici, derecesine göre yarım) her iki durum için de örnek olabilir.

Damak Uyumu	YÖNÜNE GÖRE		DERECESİNE GÖRE	
	Gerileyici ◡	İlerleyici ◣	Tam	Yarım
Kalın	<i>abzal</i> < <i>əfdal</i>	<i>adam</i> < <i>ādem</i>	<i>sawal</i> < <i>su‘āl</i>	<i>şäyalıq</i> < <i>çeyanlıq</i>
İnce	<i>elpet</i> < <i>əalvet</i>	<i>bäle</i> < <i>belā</i>	<i>keltir</i> < <i>keltür-</i>	<i>näzık</i> < <i>nāzık</i>
(İçten dışa) ←→İleri-Geri →← (Dıştan içe)			Tablo: 7	
Kalın	<i>xıqaya</i> < <i>hikāye</i>	<i>keremet</i> < <i>kerāmet</i>		
İnce	<i>janaza</i> < <i>cenāze</i>	<i>sālemnāmā</i> < <i>selāmnāme</i>		

1.11.1. Yönüne Göre Ünlü Benzeşmesi:

Gerileyici Ünlü Benzeşmesi:

abzal ‘iyi’ (182.40) <Ar. *əfdal*, *daba* ‘deva’ (210.35) <Ar. *devā*, *darıya* ‘deniz, nehir’ (244.40) <Far. *deryā*, *ğıybadat* (223.40) <Ar. ‘*ibādet*, *opa* (266.40) <Ar. *vefā*, *paluwan* (36.15) <Far. *pehlevan*; *edildik* ‘adalet’ (78.30) <Ar. ‘*adyl*, *elpet* ‘görüntü’ (191.25) <Ar. *əalvet*.

İlerleyici Ünlü Benzeşme:

adam (45.25) <Ar. *ādem*, *balalaytınday-aq* ‘yavrulayacağı kadar’ (173.5) <*bala+*laytın*+*täg*+*ök* <Kıp. T *balala-*, *gulama* (138.30) <Ar. ‘*ulemā*; *bäle* ‘yaman’ (88.20) <Ar. *belā*, *bäleket* (147.30) <Ar. *felā* ket.

İlerleyici-Gerileyici Ünlü Benzeşmesi:¹⁵³

xıyqaya (139.35) <Ar. *hikāye*, *janaza* (96.10) <Ar. *cenāze*; *keremet* (125.10) <Ar. *kerāmet*, *sālemnāmā* ‘hediyeye’ (242.1) <Ar.-Far. *selām*+*nāme*.

1.11.2. Derecesine Göre Ünlü Değişmesi:

Tam Ünlü Benzeşmesi:

Dar-yuvarlak u ünlüsü, dar-düz ı ünlüsü olur. Hatta u ünlüsünden önce *b* ve *m* ünsüzü olan bazı kelimelerde de bu değişme görülür.

¹⁵² O. N. Tuna, *TDB*, s. 34.

¹⁵³ Ahmet Bican Ercilasun (1983), *Kars İli Ağızları*, Gazi Üniversitesi, yayın no: 20, Ankara, s. 68-69.

abılay (194.35) <Ar. ‘Abdullah, jañbır (184.15) <ET yağmur, jaqsı ‘iyi’ (32.10) <*yaqşu [Horasan Daragaz Ağzı yaxçu], jarıq ‘ışık’ (161.25) <ET yaruq; Äbilmembet (184.10) <Ar. Ebu-l-Muhammed, keltir- ‘getirmek’ (97.10) <DLT keltür-, şılbır ‘yular’ (129.5) <*çılbur <Mo. çilbagur.

Yarım Ünlü Benzeşmesi:

Uzun ünlünün karşılığında veya gerilek bir şekilde uzunluğun birinci heceye taşınmasıyla a-e arası bir ünlü olan açık e (ä) ünlüsünün birinci hecede görülmesidir.

bäleket (147.30) <Ar. felâket, dâme ‘iyi dilek’ (7.30) <Far. dâme, dârmən ‘güç’ (164.25) <Far. dermân, nâzik (133.1) <Far. nâzuk, petüwä (170.30) <Ar. fevtâ, mälim (34.35) <Ar. ma’lüm, mämile ‘fikir’ (170.20) <Ar. mu’âmele, zârüw ‘acil’ (88.25) <Ar. àarürý.

İki ünlü yan yana gelmediğinden *yakın ünlü benzeşmesi* görülmez.

1.12. ÜNLÜ ÜNSÜZ UYUMU:

Kazak Türkçesinde ünlüler ile ünsüzler arasında görülen bir uyumdur. Ünlülerin tamamı ile ünsüzlerin bir kısmı arasında olur. Ünlü-ünsüz uyumuna göre art damak ünsüzleri ğ, q, x kalın ünlüler; ön damak ünsüzleri g, k ile ince ünlüler bir arada bulunabilirler. Q (q) ve k ünsüzleri hem önüne hem de arkalarına kendi karakterlerine uyan ünlüleri alırlar. Mesela *aq-* ‘akmak’ (60.15) ve *ek-* ‘ekmek, dikmek’ (236.1) gibi olur, *eq-* ve *ak-* gibi olmaz.

1.12.1. Arka Damak Ğ (ğ), Q (q), X (x) Ünsüzleriyle Kalın Ünlüler:

Alınma kelimelerde bile ince ünlülü olan sesler ğ, q, x ünsüzlerinden sonra ünlü-ünsüz uyumuna tabi olarak kalın telaffuz edilirler:

ğ: ğibrat ‘ibret’ (15.15) <Ar. ‘ibret, ğulama ‘alimler’ (138.30) <Ar. ‘ulemā.

q: *qatarlan-* ‘sıralanmak’ (279.10) <Ar. òitār, qımbat ‘pahalı’ (245.30) <Ar. òýmet, qos ‘çardak’ (6.40) <Far. kōşk <T. köşk.

x: xıydjra ‘hicrî’ (173.5) <Ar. hierý.

1.12.2. Ön Damak G (g), K (k) Ünsüzleriyle İnce Ünlüler:

g: gül ‘gül’ (5.1) <Far. gul.

k: kâde ‘kural’ <Ar. (52.10) òā‘ide, kemel ‘olgun’ (166.40) <Ar. kemāl, kinā ‘günah’ (267.1) <Far. gunāh, köner- ‘eskimek’ (38.20) <Far.-T kohne+r-.

Ünsüzün önündeki ünlüden, o ünsüzün arka ya da ön damak ünsüzü olduğu doğal olarak anlaşılacağından, Türkiye Türkçesi alfabesindeki gibi k ve q ünsüzlerinin ayırımına gerek yoktur. Ayırım yapılacaksa, yukarıdaki ünsüzleri de kapsamalıdır. Aynı ses için fazla işâretin kullanılması zorluk yaratır.

1.13. SES OLAYLARINA GÖRE ÜNLÜLERİN DURUMU:

Ses Olayları:	Diğer Ünlülere Örnekler:	Ä Ünlüsüne Örnekler:
Ünsüz kaynaşması	teñiz ‘deniz’ <DLT tingiz	<i>Yok</i>
Kelime birleşmesi	januwar ‘hayvan’ <Far. can+āver	<i>birlän ‘ile’ <birle menen</i>
Hece düşmesi	toqsan ‘doksan’ <ET toqız on	<i>üz ‘sevilen’ <Ar.-T ‘azýz</i>
Ünsüz tekleşmesi	joğarı ‘yukarı’ <ET yoqqaru	<i>zäredey ‘ufacık’ <Ar. Zerre</i>
Ünsüz değişmesi	ğıprat ‘ibret’ <Ar. ‘ibret	<i>Äzreyil ‘Azrail’ <Ar. ‘Azrā’yl</i>
Ünsüz erimesi	öli ‘ölü’ <ET ölüğ	<i>tätli ‘tatl’ <ET tatlığ</i>
Adların kısalması	Bıyeke ‘özel ad’ <Kıp T beg eke	<i>bäke ‘hitap’ <Kıp. T beg eke</i>
Ünsüz düşmesi	otur- ‘oturmak’ <YT (ŞT) oltur-	<i>kür ‘kahır’ <Ar. òahr</i>

Tablo: 8

1.13.1. Ünsüz Düşmesinden Sonra Ünlülerin Durumu:

hA>Øä, ØA:

Ünlüye daha yakın olan *h*, *v*, *y* ünsüzlerinden olan *h* ünsüzünden sonra geniş ve düz *a*, *e* ünlüleri varsa, kelime başında veya *a*, *e* ünlüsünden önce *h* ünsüzü düşerken ses enerjisini önündeki *a*, *e* ünlüsünün üzerinde bırakarak açık *e* ‘*ä*’ ünlüsünü teşekkül ettirmektedir. İşlek bir ses olayı değildir. Bu da *ä* ünlüsünün asli bir ünlü olmadığını gösterir. Ünsüzler bölümünde *ünsüz düşmelerini* işleyeceğimizden sınırlı sayıda örnekle yetindik.

hA>Øä:

äd ‘sınır, ölçü’ (183.25) <Ar. óadd, âmān ‘ardında’ (92.10) <Far. hemān, äzil ‘şaka’ (94.35) <Ar. hezl, särsenbi ‘çarşamba’ (185.40) <Far. çehārşenbe, şübä ‘şüphe’ (137.10) <Ar. şubhe.

hA>ØA:

abız ‘hoca’ (106.5) <Ar. hāfiā, ara ‘ara’ (37.25) <AT *hara, asta ‘yavaşıca’ (141.20) <Far. āheste ‘yavaşıca’, aybarlı ‘heybetli (133.20) <Ar. heybet, esep ‘hesap’ (223.5) <Ar. óesāb.

VhK / KhV / VhV> VØ, ØV:

h ünsüzü düşerken genellikle (*urs* kelimesi hariç) yanındaki ünlüyü inceltir ve dar ise (*mör* ve *kär* gibi) genişletir.

kär ‘hiddet’ (95.35) <Ar. *òahr*, köner- ‘köhnemek (38.20) <Far. *kohne*, *mör* ‘mühür’ (277.5) <Far. *muhr*; *qolöner* ‘el işlemesi’ (217.20) <T.-Far. *qol+hüner*, şübäsiz ‘şüphesiz’ (137.10) <Ar. *şubhe*; *urs* ‘korkma’ (15.10) <Ar. *hirās*, *ükim* ‘hükm’ (58.10) <Ar. *óüküm*.

#vV / #‘ / #hV> Ø yuvarlak V:

Ünlüye yakın olan *v*, *h* ünsüzleri kelime başında düşerken önlerindeki ünlü düz ise yuvarlaklaştırır, dar yuvarlak ise genişletir.

ö düz V> ø yuvarlak V: *opa* (266.25) <Ar. *vefā*, *opat* (88.10) <Ar. *vefāt*, *oqığa* ‘olay’ (14.25) <Ar. *vaöy’a*, *ökil* (172.5) <Ar. *vekýl*, *ösiyet* (27.1) <Ar. *vasiyet*, *üzir* (251.5) <Ar. *vezýr*.

h düz V> ø yuvarlak vokal: *öjetti* ‘gayretli’ (176.1), <Ar. *óācet* ‘ihtiyaç, lüzum, gereklilik’.

h düz V> ø dar-yuvarlak vokal: *öner* ‘hüner’ (122.35) <Far. *hüner*.

/ev/ > ä:

Kelime içinde *v* (ö) ünsüzünden önce düz geniş bir ünlü varsa, *v* ünsüzü düşerken önündeki düz-geniş ünlü de *ä* olur. Bir örnek tespit ettik.

nāreste ‘küçük bebek’ (109.20) <Far. *nevresýde*.

g#> Ø, VgV> Ø:

İster kelimenin içinde yuvarlak iki ünlü arasında olsun, ister kelimenin sonunda dar-yuvarlak ünlüden sonra veya düz ünlüden sonra olsun, *á* ünsüzü düşerken kendinden önceki yuvarlak ünlüyü darlaştırır, dar yuvarlak ünlü ise düz-dar ünlü yapar, düz dar ünlü ise aynen kalır:

<i>oáu> u</i>	<i>uá> ı</i>	<i>ıá> ı</i>
<i>ul</i> < <i>oáu</i> ,	<i>qurı</i> < <i>quruá</i>	<i>tätti</i> < <i>tathá</i>
yuvarlak> dar-yuvarlak	dar-yuvarlak> düz-dar	düz-dar> düz-dar

Tablo: 9

qurı ‘kuru’ (195.25) <ET *quruá*, *tätti* ‘tatlı’ (281.5) <ET *tathá*, *türli* (40.25) <ET *türlüá*, *ulı+lıq* ‘yücelik’ (68.40) <ET *uluá*; *ul* ‘oğul’ (27.30) <ET *oáu*, *urı* ‘hırsız’ (47.1) <ET *oarı*.

Diğerleri:

Kelimenin içinde yan yana bulunan ünsüzlerden önceki ünlünün yanında olanı “*ajdaxa* (69.10) <Far. *ejderha*, *bürek* (31.40) <*böbrek*” veya kelimenin içinde iki ünlü arasında “*büyyit*- ‘böyle demek’ (105.35) <*bul+äyt*-“ ve kelimenin sonunda bulunan ünsüz düşerken “*ıpa*

‘elbise’ <Ar. libās (70.10), mas ‘sarhoş’ <Ar. mest (81.20), sıyaqtı ‘gibi’ <Ar.-T. siyað+teg (11.20)’ kelime içindeki bir ünlü karakterini değiştirmektedir.

Ünsüz Düşmesinden Sonra Karakteri Değişmeyenler Ünlüler:

Ünsüz düşerken veya kelime büzülürken bir çok kelime ilgilili ünlünün karakteri değişmemektedir. Bunu *ünsüz düşmesi* konusunda tekrar işleyeceğimizden burada sınırlı sayıda örnekle yetindik.

ala (153.20) <Ar. Allah, aba ‘imar’ (217.25) <Far. ābād, mınaw ‘bu şekilde’ (13.40) <ET mına+taá, birde ‘bazen’ (9.1) <ET birdām <*bir+de+(e)m, batur, batır (3.5) <Mo. bagatur, emes ‘değil’ (2.10) <ET ermez, anıq ‘açıkça’ (8.10) <ET anyığ ~ ayığ ‘pek’.

1.13.2. Ünsüz Kaynaşmasından Sonra Ünlülerin Durumu:

Birkaç kelime n ve g ünsüzleri ñ şeklinde kaynaşırken ünlüler değişir.

ng> ñ:

j*ñ*il ‘hafif’ (266.30) <ET yengil, köñül ‘gönül’ (21.25) <Kıp. T köñül <ET köngil, teñiz ‘deniz’ (170.25) <DLT t*ñ*giz.

1.13.3. Kelime Birleşmesinde Bir veya Birden Fazla Ses Olayının Oluşması:

1.13.3.1 Kelime Birleşmesinden Sonra Ünlülerin Durumu:

Kelimeler birleşirken değişik fonetik sebeplerle bir ünlü karakterini değiştiriyor. Ünlü düşmesi, hece düşmesi ve ünlü türemesi gibi başka ses olayları da oluyor.

munday ‘böyle’ (14.25) <ET mun+teg, nāreste ‘küçük bebek’ (109.20) <Far. nev+resýde, oypır-ay ‘Allah Allah, aman Allahım’ (63.25) <T-Far.-T oy+pýr+im+ay, qoşemet ‘övgü’ (60.10) <Far. ðoş+āmed, quniker ‘intikamcı’ (255.15) <Far. ðün+ðār.

1.13.3.2 Hece Düşmesinden Sonra Ünlülerin Durumu:

Hece düşmesinden sonra ünlü değişimleri görülür.

äjeptewir ‘oldukça’ (53.30) <Ar. ‘acā’ib üavır, äket- ‘götürmek’ (199.10) <ET alıp ket-, elpektep jür- ‘kararlı olmak’ (18.25) <Moğ.-T elpek+le- [Kıp. T elpek ~ elbek ‘bol, geniş, zengin’, elbeti ‘kesinlik’] yür-, mārte ‘defa, derece’ (8.1) <*mertem <Ar. mertebe ‘derece’, qamıt ‘kaput’ (68.10) [Rus. şinel] <Fr. capote, turis ‘duruyorsunuz’ (17.25) <ET tur-ur+siz.

1.13.4. Ünsüz Tekleşmesinden Sonra Ünlülerin Durumu:

Arapçadan alınan kelimelerde ünsüz tekleşirken hem hem çift ünsüzden önce hem çift ünsüzden sonra hem de her iki durumda da ünlü değişmesi olur. Bu değişme ile ünlü uyumu olmayan kelimelerde ünlü uyumu sağlanır.

e> ä: Ünsüz tekleşirken ilk hecedeki ünlü üzerine nefes baskısı taşınır: *Mähämät* (82.1) <Ar. *Muóammed*, *täwekel* (9.15) <Ar. *tevekkül*, *zäredey* ‘ufacık’ (39.30) <Ar.-T. *zerre+teg*.

e> a: Ünsüz tekleşirken çift ünsüzden sonraki e ünlüsü a olur: *muqıyat* ‘dikkatlice’ (45.30) <Ar. *muóayyet*, *quwat* ‘kuvvet’ (81.10) <Ar. *óuvvet*.

a> ı: Ünsüz tekleşirken e>a ünlü değişmesi olur. Sonra y ünsüzünün daraltıcı etkisiyle a> ı ünlü değişmesi olur: *muqıyat* ‘dikkatlice’ (45.30) <Ar. *muóayyet*.

ü> e: Ünsüz tekleşirken ilk hecedeki ünlü üzerine nefes baskısı taşır ve e> ä ünlü değişmesi olur. Sonra ilerlek benzeşmeyle düzlük uyumu sağlanır: *täwekel* (9.15) <Ar. *tevekkül*.

1.13.5. Ünsüz Değişmesinden Sonra Ünlülerin Durumu:

Aynı (ξ) ve hemze (•) ünsüzlerinin aşağıdaki gibi değişmesinden sonra ünlü kısalması ve kalınlık-incelik ünlü uyumu görülür.

ξ> ğ: *ğaşıq* (107.15) <Ar. ‘*āşıò*, *qağıda* (59.5) <Ar. *òā’ide*;

•> y: *Äzreyil* (106.40) <Ar. ‘*azrā’yl*.

1.13.6. Adların Kısalmasından Sonra Ünlülerin Durumu:

Ünlü, birinci hecede ise ä’ye dönüşür, yanında daraltıcı bir ünsüz var ise i’ye dönüşür.

Äbilmembet ‘özel ad’ (184.10) <Ar. *Ebu-l-Muóammed*, *Bıyeke* ‘özel ad’ (30.35) <Kıp. *T beg+eke*, *bäke* ‘hitap’ (232.1) <Kıp. *T beg+eke*.

1.13.7. Vurgu ve Tonlamadan Sonra Ünlülerin Durumu: ¹⁵⁴

Konuşan kişinin psikolojisine göre – ki metnimizde de diyaloglarda görülür – e ünlüsü daha açık telaffuz edilir, bu durum haliyle kelimenin Türkçe asıllı ya da alınma kelime olmasıyla alakalı değildir, seslenmeyle ilgilidir:

ähä ‘hı, evet’ (82.5), *ättegen-aw* ‘eyvah’ (10.10), *ätteñ* ‘keşke’ (266.30), *äy* ‘ey, hey’ (6.5), *iyä* ‘ey’ (3.20), *iyä* ‘ey’ (3.20), *täyt* ‘de hadi’ (41.5).

1.13.8. Ünlü Yer Değiştirmesi:

Uzun ünlünün nefes baskısının gerilek bir şekilde birinci heceye taşınmasından *eKā> äKe* sonra *eK>Ke* ünlü değişmesi görülür. Aşağıda tespit ettiğimiz iki örnekte de uzun ünlüden önce *l* ünsüzü vardır: *bäle* (88.20) <Ar. *belā*, *bäleket* (147.30) <Ar. *felāket*.

¹⁵⁴ S. Özçelik, E. Boz, *DİÇÇYA*, s. 35.

2. ÜNSÜZLER:

Kazak Türkçesi alfabesinde yirmi beş ünsüz vardır. Bunlar; **b, (c), (ç), d, (f), g, ğ, (h), x, j, k, q, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, w, v, y, z** ünsüzleridir.¹⁵⁵ Metnimizde c, f ve v ünsüzleri kullanılmamıştır. Alfabedeki c, ç, f, h ve v ünsüzleri alınma kelimelerde bulunur. Yanlarındaki ünlülerden ön damak k (ke) veya art damak q (ka) ünsüzü oldukları anlaşılacağından yazıda iki ayrı işârete gerek yoktur. O zaman alınma kelimelerde bulunan f, h ve v ünsüzleri, yanındaki ünlüye göre kalın olduğu anlaşılan *q* ünsüzü ve *ş* > *s* olduktan sonra *ç* > *ş* değişmesi neticesinde *ç* olmak üzere altı ünsüz (c, ç, f, h, q, v) çıkınca Kazak Türkçesi için ondokuz ünsüz yeterli olur. Bu ünsüzler şunlardır: **b, d, g, ğ, x, j, k, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, w, y, z**. Aşağıdaki tablo Kazak Türkçesindeki ünsüzleri türlü yönleriyle toplu olarak göstermektedir:

DUYULURLUK		Katı Ünsüzler				Akıcı Ünsüzler				
SES YOLU, SES DARALMA VE GEÇİTLERİ		Süreksizler		S ü r e k l i l e r						
		Patlayıcı Ünsüzler <i>Occlusive</i>		Sızıcı Ünsüzler Fricative		Geniş Geçitli Ünsüzler				
						Genzel <i>Nasal</i>	Yanaksı <i>Lateral</i>	Titrek <i>Rolled</i>	Yarım Ünlü <i>Semivowel</i>	
TONLAMA		Öt.lü	Öt.süz	Öt.lü	Öt.süz	Ötümlü				
Y E R L E R İ	<i>Dudak</i>	d	b	p			m			
	<i>Diş Dudak</i>				(v)	(f)				
	<i>Çift Dudak</i>		k			w				
	<i>Diş Eti</i>	d	d	t	z	s	n			
	<i>Diş Arası</i>	ş	(c)	(ç)	j	ş				
	<i>Ön Damak</i>	d	g	k				l	r	y
<i>Art Damak</i>	m		q	ğ	x	ñ				
<i>Gırtlak</i>	g				(h)					

¹⁵⁵ Parantez ( ) içindeki ünsüzler daha çok alınma kelimelerde görülür. Altı çizi olan ( ) ünsüzler metnimizde kullanılmamıştır. Koyu punto ile yazılan ünsüzler Kazak Türkçesi için aslı olan ünsüzlerdir. İtalik yazılan *ç*, *h* ve *q* ünsüzlerine ihtiyaç yoktur.

Tablo:10 dk: Dudak, **ds:** diş, **dm:** damak, **g:** gırtlak, **öt.lü:** ötümlü, **öt.süz:** ötümsüz.

Yukarıdaki tabloda gösterilen yirmi beş ünsüzü şöyle gruplandırdık:

Duyulurluklarına göre ünsüzler: (25)

a. Katı ünsüzler: b, c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, p, q, s, ş, t, v, w, x, z (19).

b. Akıcı ünsüzler: l, m, n, ñ, r, y (6).

Ses yolu, ses daralma ve geçitlerine göre ünsüzler: (25)

a. Patlayıcı ünsüzler: b, c, ç, d, g, k, p, q, t (9).

b. Sızıcı ünsüzler: f, ğ, h, j, s, ş, w, v, x, z (10).

c. Geniş geçitli ünsüzler: l, m, n, ñ, r, y (6).

Tonlamalarına göre ünsüzler: (25)

a. Ötümlü ünsüzler: b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, ñ, r, w, v, x, y, z (16).

b. Ötümsüz ünsüzler: ç, f, h, k, p, q, s, ş, t (9).

Çıkış yerlerine göre ünlüler: (25)

a. Dudak ünsüzleri: b, m, p, (3).

b. Çift dudak ünsüzü: w (1).

c. Diş dudak ünsüzü: f, v (2).

d. Diş ünsüzleri: c, ç, d, j, n, s, ş, t, z (9).

e. Ön damak ünsüzleri: g, k, l, r, y (5).

f. Arka damak ünsüzleri: ğ, ñ, q, x (4).

f. Gırtlak ünsüzü: h (1).

2.1. ÜNSÜZLERİN SINIFLANDIRILMASI

Harfin yerine göre kelime başında, kelime içinde ve kelime sonunda olmak üzere ünsüzlerin üç durumunu göstereceğiz. Kelime başında Türkçe kelimeler ve alınma kelimeler diye iki gruba ayıracağız. Kelime içinde ve sonunda önceliği ses değişmelerine verdik; gerekirse yine alınma ve Türkçe kelimeler diye ikiye ayıracağız. Ünsüzleri verirken kalın ve ince ünlüleri dikkate alarak örneklendirdik. Örnekleri alfabetik sırayla verdik. Varsa alt maddeler halinde özel durumlarını belirttik.

Ünsüzlerin dizilişini telaffuzlarına göre önden arkaya doğru sıraladık.

2.1.1. DUDAK ÜNSÜZLERİ: p, b, m [b, p, m]

p ünsüzü [p]

Ötümsüz ve patlayıcı bir ünsüzdür. Bitişik dudakların içinden baskı yapan havayı şiddetli bir şekilde hızla dışarı çıkarmasıyla meydana gelir.

Kelime başında #p:

Türkçe kelimeler:

pañ ‘gurur’ (251.20), **pısıq** ‘pişkin’ (139.35), **pis-** ‘pişmek’ (9.35), **pul** ‘para’ (255.40), **puşiq** ‘kedi’ (75.115), **puşpaq** ‘küçük bölüm’ (160.10).

#b> #p: **pışaq** ‘bıçak’ (86.25) <ET bıçaq.

Alınma kelimeler:

#f> #p: **paqır**(50.20) <Ar. faòyr, **parıqsızdıq** ‘umursamazlık’ (98.25) <Ar.-T farò+sızlık, **pämde-** ‘nefes almak’ (20.1) <Far.-T fām+la-, **payım** ‘mana, anlayış, düşünce’ (18.5) <Ar. fehým, **perişte** ‘melek’ (72.35) <Far. ferişte, **pil** ‘fil’ (188.15) <Ar. fýl, **pyda** (18.25) <Ar. fedā, **perde** (252.5) <Far. **perde**, **pişin** ‘dış kıyafet’ (15.35) <Far. pýşýn;

#b> #p değişmesi az görülür: **päle** ‘bela’ (47.40) <Ar. belā, **pende** ‘biri’ (59.40) <Far. bende.

#m> #p: mısıqşa **pırıl**da- ‘kedi gibi mırıldamak’ (47.25) ~ [miñirle- (KTL)] <*mırılda-, **peyil** ‘niyet’ (156.10) <Ar. meyl.

Kelime içinde /p/:

Türkçe kelimeler:

/VpV/: **sıpır-** ‘süpürmek’ (126.35), **şapan** ‘çapan, ceket’ (15.35), **şüpilde-** ‘şırıldamak’ (168.5), **teperiş** körsetmek ‘öne doğru çıkmak’ (239.40), **tupa-tuw** ‘tıpa tıp’ (90.5).

/VKpV/: **e/pilde-** ‘çocuklaşmak’ (240.35) **je/pin-** ‘silkinmek’ (189.15), **oypañ** ‘vadi’ (17.15), **şoqpar** ‘çomak’ (120.40).

/bVşk/> /pVşp/: **Pişpek** ‘yer adı’ (35.1) <Kır. *Bişkek*¹⁵⁶

Ekler:

k, q, p, s, ş, t ötümsüz ünsüzlerinden sonra ekler *p* ünsüzü ile başlar:

/b/> /p/: **saqtıq+pen** ‘uyanıklıkla’ (7.5) <+ben(en), **at+pen** ‘isimle’ (147.15), **keşirmes+pin** ‘affetmem’ (5.5) <Kıp. T kiçür-mez+ben.

/m/> /p/: **keşik+pey** ‘gecikmeden’ (6.30), **jaras+pas** ‘yaraşmaz’ (213.15), **aş+pa-** ‘açmamak’ (50.20).

Alınma kelimeler:

/V fV> /V pV/: **kepil** ‘kefil’ (69.15) <Ar. kefýl, **kepin** (150.35) <Ar. kefen, **opa** ‘vefa’ <Ar. vefā’ (266.25), **opat** ‘vefat’ (88.10) <Ar. vefāt, **qalıñ nöpür** ‘kalabalık, çok adam’ (168.5) <Ar. nefer, **sıyapat** ‘ziyafet’ (36.30) <Ar. ziyāfet, **täpürişte-** ‘takip etmek’ (237.20) <Ar.-T **teftýş+le-**, **taypa** ‘tayfa’ (68.1) <Ar. ta’ýfe.

/v/> /p/: **alapat** ‘mıntıka’ (16.40) <Ar. óalvet ‘tenha yer’.

/b/> /p/: **lıpasız** ‘elbisesiz’ (70.10) <Ar.-T **libas+sız**.

¹⁵⁶ Kır. *bişkek* ‘kırmızı karıştırılmak için kullanılan değnek’.

Kelime sonunda p#:

Türkçe kelimeler:

-p zarf-fili: ilip âket- ‘tutup göndermek’ (17.10), neğip (48.25) <ET nâ qılıp, *täptištep* ‘takip ederek’ (237.20) <Ar.-T teftýş+le-p.

f#> p#: üp et- ‘esmek’ (76.40) <Kıp. T üf et-.

Alınma kelimeler:

b#> p#: kâsip ‘meslek’ (85.25) <Ar. kesb, *qawip* ‘tehlike’ (6.1) <Ar. ââ’ib, sayıp (103.25) <Ar. úâöib, şöp (113.15) <Far. çüb.

f#> p#: keyip (50.25) <Ar. keyf, sap ‘savaş safı’ (96.25) <Ar. úaff, şartarap ‘çevre’ (237.5) <Far.-Ar. çār+taraf.

b> p: kâsip ‘meslek’ (82.25) <Ar. kesb, qınap ‘kın’ (45.15) <Ar. ònab, talap (15.20) <Ar. ùaleb, sawap (74.10) <Ar. şevāb.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi b ünsüzüne benzer şekilde p ünsü; *b, g, f, m, v* ünsüz değişimleriyle ortaya çıkmaktadır.

b ünsüzü [6]

Ötümlü ve patlayıcı bir ünsüzdür. Geniş olarak birbirine yapışmış olana alt ve üst dudakların, içerden baskı yapan havayı *p* ünsüzüne göre daha az şiddetle dışarı çıkarmasıyla meydana gelir.

Kelime başında #b:

Kelime başında kullanım sıklığı bakımından *q* ve *t* ünsüzlerinden sonra üçüncü sırada yer alır.¹⁵⁷

Türkçe kelimeler:

badıraq ‘patlak’ (50.5), **bette-** ‘ilerlemek’ (86.30) <Kıp. T **bet** ‘yüz’+le-, **ıraq** ‘ama’ (94.1), **bilejür-** ‘öğrenmek’ (156.30), **bop** ‘olup’ (5.5), **bögel-** ‘yavaşlamak’ (135.40), **buğan** ‘buna’ (30.20), **bürkit** ‘kartal’ (11.15).

#b> #b: **bar** ‘var’ (5.40) <ET **bar**, **bar-** ‘varmak’ (102.40) <ET **bar**, **ber-** ‘vermek’ (54.45) <ET **ber**, **bol-** ‘olmak’ (5.5) <ET **bol-**.¹⁵⁸

#p> #b: **barmaq** (202.40) <Kıp. T **parmaq**.

Alınma kelimeler:

bayandı ‘istikrarlı’ (25.20) <Ar.-T **beyān**+lı, **bāz birewleri** ‘bazıları’ (5.15) <Ar.-T **ba’z biregüleri**, **beker** ‘boşuna’ (48.20) <Far. **býkār**, **bıyşara** ‘çaresiz’ (50.10) <Far. **býçare**, **borıştı** ‘borçlı’ (155.35) <Soğd.-T **börç**+lu.

¹⁵⁷ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 38.

¹⁵⁸ Kelimelerinin başındaki “#b” ünsüzü Oğuz grubu Türk lehçelerinin Batı kolunda yer alan Azerbaycan Türkçesi, Gagavuz Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde “#v” olmuştur, diğer lehçelerde korunmuştur.

#p> #b: bäs ‘az’ (205.35) <Far. pes, budxana (278.35) <Ar. putdâne, bäsêñsi-
‘azalmak’ (4.25) <Far.-T. pesen+si-.

f#> b#: buqara ‘halk’ (270.25) <Ar. fuðarâ.

Kelime içinde /b/:

/VbV/: bäribir ‘yine de’ (4.10), dübirlet- ‘gürültü çıkartmak’ (234.5), qabaq ‘alın’ (4.
40), qıbıla ‘kible’ (4.25) <Ar. òible, sıbır-kübir ‘fısıltı’ (150.15), xabar ‘haber’ (7.10) <Ar.
ðaber.

/p/> /VbV/: selebe ‘hançer’ (7.10) <Far. çelýpâ ‘haç, kıvrımlı şey, güzellerin hançer
gibi kâhkülü’, tabın- ‘tapınmak’ (141.1) <ET tapın-, töbe ‘tepe’(3.10) <ET töpü, tobıq ‘topuk’
(61.20) <ET tobıq.

/VKbV/: ad banşı ‘vergi memuru’ (69.25) <Ar.-Far.-T. add ‘sayma’+ban+çı, mäjbur
‘mecbur’ (10.35) <Ar. mecbür, maxabbat ‘muhabbet’ (75.30) <Ar. muóabbet, qurban ‘kurban’
(4.10) <Ar. òurbân, şılbır ‘yular’ (3.25) <Mo. çilbagur, tewba ‘tövbe’ (156.5) <Ar. tevbe.

m, n, ñ, z ötümlü ünsüzlerinden sonra ekler b ünsüzü ile başlar:

/m/> /b/: jetkiz-be- ‘yetiştirmemek’ (5.5), jum-baq+ta- ‘gizlemek’ (48.30)
<jumbaqla-<jumbaqla ‘sır’ <ET yummaq ‘kapamak’, sen+be- ‘inanmamak’ (224.25), oñ+ba-
‘iyileşmemek’ (57.35).

/v, p, f/> /b/:

/VKvV/ > /VKbV/: şalbar (175.35) <Ar. şelvâr.

/V(p)KV/ > /VbKV/: äbden ‘hepten’ (4.15) <*hepten [Tar. Söz. hepi ‘hepsi’].

/V(f)KV/ > /VbKV/: abzal ‘iyi’(182.40) <Ar. efâal.

/mg/> /ñb/: eñbek ‘iş’ (230.35) < ET emgek.

Kelime sonunda b#:

Kelime sonunda b ünsüzü bulunmaz.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi b ünsü; g, f, m, p, v ünsüz değişmeleriyle
ortaya çıkmaktadır.

m ünsüzü [m]

Ötümlü, akıcı ve geniş geçitli bir geniz ünsüzüdür. b ünsüzü p ünsüzünden, m ünsüzü
de b ünsüzünden daha yumuşaktır. İçeriden gönderilen havayı dudaklar şekillendirirken burun da
havanın dışarıya rahat bir şekilde çıkmasını sağlar.

Kelime başında #m:

Kazak Türkçesi sözlüğünde *m* ünsüzü ile başlayan kelime sayısı 2955 olup, bu sayıyla *m* sesi ilk 10 arasında yerini almaktadır.¹⁵⁹

Türkçe kelimeler:

marqa ‘birkaç aylık kuzu’ (272.1), **megze-** ‘kasttirmek’ (132.25) ~ [Kzk. menze- ‘işâret etmek] <Kıp. T meñze- <ET mängsä-, **muqal-** ‘cesareti kırılmak’ (47.5), **mülgi-** ‘gözü kararmak’ (278.15).

#b> #m değişmesi: **mãñgi** ‘ebedi’ (235.30) <ET beñgü, **men** <ET (Tunyukuk) **ben**, **mıñ** (5.1) <ET **bin**, **min-** (20.35) <ET **bin-**, **mol** ‘çok’ (25.40) <ET **bol**, **munı** (254.15) <ET **bunu**.

#p> #m değişmesi: **mamıq** (245.10) <Kıp. T **pamuk** ~ **pambuk**, **mısıq** ‘kedi’ (201.30) ~ **pısıqay** ‘kedi gibi’ (169.1) <***pişik** [Tar. Sözl. pisik, Tkm. ve Azr. pişik, Özb. müşük, Uyg. möşük], **taman** ‘taraf, doğru’ (94. 10) <Kıp. T **tapa** ‘-e doğru’.

Alınma kelimeler:

madaq ‘övgü’ (105.1) <Ar. **medó**, **mäjbüryät** ‘zorunluluk’ (74.10) <Ar. **mecebürriyyet**, **marqum** ‘merhum’ (180.40) <Ar. **meróum**, **meşayıq** ‘şeyhler’ (48.1) <Ar. **meşâyih**, **mıjıray-** ‘yamuklaşmak’ (84.20) <Erm.-T **mucur+ad-**, **molda** ‘hoca’ (38.15) <Ar. **mollâ**, **mör** ‘mühür’ (277.5) <Far. **mühr**, **möldire-** ‘tertemiz olmak’ (142.30) [Kır. möltü-, möl ~ mölt ‘parlak’] <Mo. **möldirä-**, **muqtajdıq** ‘zorunluluk’ (74.10) <Ar.-T **muótâc+lık**, **müylâyimsiy** ‘sakin’ (56.40) <Ar.-T **mülâyim+si**

#f> #m değişmesi: **maqta** (31.10) [Özb. paxta] <Ar. **faòóá**, **mursa** ‘fırsat’ (20.15) <Ar. **fursat** ‘uygun zaman’.

#v> [#b>] #m değişmesi: **mosı** ‘üç çubuğun çatılarak çay demlemek için kurulan ocak’ (32.20) [Kır. mocu 1. **mocu** ~ **bocu** ‘dizgin’, 2. **mocu** ‘çaydanlığı kaynatmak için sacayak’] <Rus. vojji.

Kelime içinde /m/:

/VmV/: **janım-aw** ‘canım be!’ (29.25), **kemeştew kel-** (160.15) ‘çaprazlamasına gelmek’, **kömek** ‘yardım’ (227.35), **kümis** ‘gümüş’ (64.35), **omıraw** ‘göğüs’ (21.1); **ömir** ‘ömür’ (5.5) <OT **ömür** <Ar. ‘ömr, **umıt-** ‘unutmak’ (21.40).

/VKmV/: **dübir-duwman** ‘oyun, eğlence’ (230-5), **hämmesi** ‘hepsi’ (69.40), **kü/me-** ‘gülmemek’ (75.45), **oymaq** ‘yüksük’ (177.15); **qızmet** ‘hizmet’ (167.10) <Ar. **ðıämet**, **raqmet** ‘teşekkür’ (143.20) ~ **raxmet** (72.20) <Ar. **raómet**, **Smayıł** ‘İsmail’ (251.10) <Ar. **İsma** ‘yl.

¹⁵⁹ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 39.

/VmKV/: *jam*bas ‘kalça kemiği’ (5.10), *kādimgidey* ‘eskisi gibi’ (92.10) <Ar. *òadým*, *kempir* ‘ihtiyar kadın’ (92.15), *mem/eket* ‘ülke’ (217.115) <Ar. *mem/eket*, *mümkîn* ‘mümkün’ (83.15) <Ar. *mümkîn*, *qamdanıp jat-* ‘hazırlanmak’ (18.30), *qamqor* ‘borçlu’ (22.1) <Far. *gamhār*, *qamzol* ‘hırka’ (246.30) <Rus. *qamzol*, *samsa-* ‘hemen göze çarpmak’ (181.335) <*sam+sa- <Kıp. T *samas-* ‘ısrar etmek’ <ET *sam* ‘şarlatanlık’, *umtl-* ‘hücum etmek’ (58.10).

Ünlülerden ve l, r, w, y ötümlü ünsüzlerinden sonra ekler m ünsüzü ile başlar:

aya-mas ‘acımaz’ (30.5), *qıl-mıs* ‘cürüm’ (45.40), *jiber-mek* ‘göndermek’ (212.30), *tuw-ma-* ‘doğmamak’ (13.20), *oy+men* ‘fikirle’ (23.25).

Kelime sonunda m#:

jetim ‘yetim’ (256.1), *marqum* (180.40) <Ar. *meróüm*, *sälem* ‘selam’ (28.20) <Ar. *selām*, *som* ‘para birimi’ (246.15), *tam* ‘dam’ (53.30), *uğım* ‘duygu, anlam’ (250.25).

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi m ünsüzü; kelime başında *b, f, p, v* ünsüz değişimleriyle ortaya çıkmaktadır.

2.1.2. ÇİFT DUDAK ÜNSÜZÜ: w

w ünsüzü [y]

Ötümlü, sızıcı ve akıcı bir ünsüzdür. Türkiye Türkçesindeki *v* ünsüzü gibi diş dudak arasında değil, iki dudak arasında dar-yuvarlak *u* ünlüsüne yakın bir şekilde seslendirilir. Bu harf [y] Rusça kelimelerde Türkiye Türkçesindeki *u* ünlüsüne yakın bir tonlama ile kullanılır: *klub* ‘kulüp’ [клуб], *universitet* ‘üniversite’ [университет], *institut* ‘enstitü’ [институт].

Ayrıca Rusçadan alınan kelimelerde *v* [в] ünsüzü görülür: *vagon* [вагон], *virüs* [вирус], *vitamin* [витмин], *vokalizm* [воклизм]. Ruslar tarafından soyadların sonundaki *v* ünsüzü *f* ünsüzü şeklinde telaffuz edildiği için konuşma dilinde Kazaklar bu ünsüzü *f*’yi *p*’ye (f> p) dönüştürmek suretiyle *p* olarak telaffuz ederler: *Nazarbayev*> *Nazarbayır*.¹⁶⁰ Metinde bu şekilde şu soyadlar geçmektedir:

Baqbergenow (2.1), *Estenow* (2.1), *Kiyriylow* (129.20), *Ugryumow* (279.40).

Kelime başında #w:

Türkçe kelimeler:

Ünlemlerde görülür; *wa* ‘ya’ (49.35), *wuh* ‘uh!’ (244.30).

Alınma kelimeler:

#v [ɟ] > #w: *wāde* ‘söz’ (67.10) <Ar. *va* ‘de, *wağda* ‘anlaşma’ (136.15) <Ar. *va* ‘de, *wağı* ‘vakit’ (115.30) <Ar. *vaòt*, *wayım* ‘üzüntü’ (265.10) <Ar. *vehm*, *wağız* ‘dini öğüt’ (38.30) <Ar. *va* ‘z.

Kelime içinde /w/:

¹⁶⁰ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 41.

/VgV/ > /VwV/: awıl ‘köy’ (212.40) <ET ağıl, awır ‘ağır’ (10.20) <ET aáır, awız ‘ağız’ (52.20) <ET aáız, bawır ‘kardeş’ (150.30) <ET bağır, jawırındı ‘vücutlu’ (27.35), jawırın <YT (ŞT) yağırın ‘kürek kemiği’ (162.40) <Kıp. T yağırın ‘sırt, kürek kemiği, omuz başı’ <*yağ+ır ‘sırt’, qarawılşı ‘nöbetçi’ (6.5) <YT (ŞT) qaravul <Mo. qara-gul, quwırıl- ‘kavurulmak’ (281.5) <ET qağur-, suwıq ‘soğuk’ (28.25) <ET soáıq, uwız ‘ilk süt’ (131.1) <Kıp. T avuz ‘ilk süt’ <ET aáız ‘ağız’.

/VgK(~V)/ > /VwK/: awna- ‘meyletmek, eğilmek’ (244.20) <ET ağ- ‘binmek, çıkmak’, bawluw ‘terbiye etme’ (85.30) <ET bağıla-, buwra ‘buğra’ (27.35) <ET buára, jawırın ‘kemik’ (162.40) <YT yaárın, kewde ‘gövde’ (21.5) [Tkm. gövde] <*köğde [<ET köğ+üz] <*köğ, tuwra- ‘doğramak’ (88.10) <OT tuğra-, tuwra ‘doğru’ (16.45) <ET toáuru.

/ɟ ~ (v)/ > /VwV/ alınma kelimelerde görülür: jawap (12.20) <Ar. ceváb, jawhar ‘cevher’ (76.35) <Ar. cevher, qawaset ‘kargaşa’ (12.10) <Ar. óasvet, ewel ‘önce’ (29.30) <Ar. evvel, pätüwa ‘fetva’ (47.20) <Ar. fetvā, prowiyntsiya ‘eyalet’ (159.25) <Rus. *provintsiya*, ‘taşra’, tewba ‘tövbe’ (156.5) <Ar. tevbe.

/b/ > /w/: kerüwen ‘kervan’ (53.1) <Far. kərbān.

/p/ > /w/: tawıptı ‘bulmuş’ (272.15) <Kıp. T tapıp turur <ET tap-.

/ğ/ > /w/ yerine /ğ/ > /Ø/: ul (27.30) <Kıp. T uvul <ET oğul, urı (47.1) <Kıp. T uvrı <ET oğrı.

/ä/ > /w/: uwıs ‘avuç’ (5.5) <DLT aäüt.

Kelime sonunda w#:

agu > uw, aw: aytuw ‘söyleme’ <*aytagu (203.40), buzaw ‘buzağı’ (39.35) <ET buzagu, jaw ‘düşman’ (11.35) <ET yaái, taraw ‘bölüm’ (3.1) <Kıp. T tara- ‘bölmek’ <*taragu.

ağ, Iğ > uw, aw: ayuw ‘ayı’ (52.35) <ET adığ, azuw ‘azi’ (162.1) <Kıp. T azuğ, taw ‘dağ’ (18.35) <ET tağ, tuw ‘tuğ’ (4.15) <ET tuğ.

Iğ# ~ egü# > w#: awruw ‘ağrı, yara’ (51.35) <ETAğrığ, birew ‘birisi’ (125.20) <ET birägü, elüw ‘elli’ <ET eliğ (247.5),

Vq# > Vw#: jayaw ‘yaya’ (24.40) <ET yadaq.

#b > w#: suw ‘su’ (5.20) <ET sub.

ğ# > w yerine ğ# > Ø#: öli (5.1) <Kıp. T ölü <*ölüv <ET ölüğ.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi w ünsüzü; b, ä, g, q, p, ɟ ünsüz değişimleriyle ortaya çıkmaktadır.

2.1.3. DİŞ-DUDAK ÜNSÜZLERİ: f, v

f ünsüzü [ɸ]

Ötümsüz, sızıcı ve akıcı bir ünsüzdür. Kazak Türkçesinde yalnız Rusçadan alınan bazı yeni söcüklerde ve birkaç Arapçadan alınan kelimeye görülür. Kazakçada f > p değişikliğinden dolayı bu ünsüze alınma kelimelerin dışında rastlanmaz, metnimizde f ünsüzünü bulandıran kelimeye rastlanmadığından tanıklı örnekleme yapılmadı. Burada sözlüklerden alınan birkaç kelimeyle yetineceğiz:

Rusça kelimelerde:

Kelime başında #f: fabriyqa ‘fabrika’ <İt. *fabrica*, fiyilim ‘film’ <İng. *film*.

Kelime içinde /f/: alfavit ‘alfabe’ <Fr. *alphabet*, bufet ‘büfe’ <Fr. *buffet*, kafe ‘kafeterya’ <İng. *cafeteria*, şifr ‘şifre’ <Fr. *chiffre*.

Kelime sonunda f#: epigraf ‘yazı türü’ <Fr. *épigraphe*.

Arapça kelimelerde:

Kelime başında #f: fāniy ‘fani’ (KTL) <Ar. fānī.

Kelime içinde /f/: müftiy ‘müftü’ (KTL) <Ar. müftī.

Kelime sonunda f#: saf ‘saf, halis’ (KTL) <Ar. úāf.¹⁶¹

v ünsüzü [в]

Ötümlü ve sızıcı bir ünsüzdür. İçeriden gönderilen hava alt dudağa değen üst dişlerin arasından çıkartılarak telaffuz edilir. Metnimizde bu ünsüz kullanılmamıştır. Rusçadan alınan kelimelerde v [в] ünsüzü görülür:

vagon [вагон], virüs [вирус], vitamin [витмин], vokalizm [воклизм].

2.1.4. DIŞ ETİ ÜNSÜZLERİ: d, t, n, z, s.

d ünsüzü [д]

Ötümlü, patlayıcı bir ünsüzdür. Dil ucunun üst dişlere değmesiyle telaffuz edilir. İçeriden gelen hava hafif bir patlamayla dışarı çıkar. Kazak Türkçesi sözlüğünde bu ünsüzle başlayan kelime sayısı, d ünsüzünün ötümsüz karşılığı olan t ünsüzüne göre daha azdır.

Kelime başında #d:

Türkçe kelimeler:

dala ‘bozkır, ova’ (3.20), **d**ımqıl ‘nemli’ (130.25), **d**iñke ‘çare’ (194.40), **d**omalaq ‘yuvarlak’ (125.10), **d**uw kül- ‘hep birden gülmek’ (131.15), **d**ürdiy- ‘dudağımı büzmek’ (140.20), **d**ürlik- ‘şaşırmak’ (118.25).

#t> #d: **d**ağı ‘dahi’ (177.35) <ET taqı, **d**aralap tur- ‘koşarak’ (5.1) <Kıp. T tara- [Der. Söz. darat- ‘yürütmek’], **d**e- (4.40) <ET té-, **d**egizbe- ‘deydirmemek’ (5.25) <ET teg-

¹⁶¹ sap ‘saf, sıra, dizi’ (239.10) <Ar. úāff.

Alınma kelimeler:

daba (210.35) <Ar. devā, **d**āme ‘iyi dilek’(7.30) <Far. **d**āme, **d**em ‘nefes’ (276.10) <Far. **d**em, **d**ıyqan ‘çiftçi’ (170.20) <Far. **d**ihkan, **d**in ‘din’ (38.25) <Ar. d̄yn, **d**os (225.35) <Far. **d**üst, **d**uğa (60.35) <Ar. **d**u‘ā, **d**üniye (5.5) <Ar. **d**ünyā.

#t> #d: **d**abil ‘davul’ (4.15) <Ar. tabl.

Kelime içinde /d/:

Türkçe kelimeler:

eşqay**d**a ‘hiçbir yer’ (23.1), güwilde- ‘haykırmak’ (105.5), ıdır**a**- ‘dağılmak’ (223.25), ildir- ‘astırmak’ (269.1), jadıra- ‘memnun olmak’ (131.5), kädik ‘mec. şüphe’ (125.10) <Kıp. T kedük ‘oyuk’, qada- ‘saplamak’ (7.40), odan ‘ondan’ (143.40), öndi ‘görünümlü’ (51.25), sadaq ‘yay’ (10.35), şabd**a**r ‘kuyruk ve yelesi sarı at’ (140.25), üdirey- ‘korkmak’ (106.30), tañdan- ‘hayret etmek’ (281.5).

l, m, n, ñ, r, w, y, z ötümlü ünsüzlerinden sonra ekler *d* ünsüzü ile başlar:

/n/> /d/: e**d**i ‘halkı’ (22.30) <+ni, jigitter**d**i ‘yiğitleri’ (13.1) <+ni, ekew**d**iñ ‘herikisinin’ (14.40) <+niñ, Oljabay**d**i ‘Oljabay’ı (7.25) <+ni.

/l/> /d/: adam**d**ar ‘adamlar’ (4.45) <+lar, küreñ**d**en- ‘kahverengileşmek’ (6.5) <+len-, sarbaz**d**ar ‘gönüllü askerler’ (3.5) <+lar.

d/> **d**/: Kzk. qu**d**ıq ‘kuyu’ (KTS) <ET qu**d**uq, adaq**t**a- ‘dolaşmak’ (42.35) <ET adaq**l**a-, aduw- ‘hızlı yürümek’ (164.10) <ET ad**ı**q-.

/t/> /d/: em**d**i ‘imdi, şimdi’ (190.5) <ET am**t**i, äb**d**en ‘hepten’ (4.15) <*hepten.

Alınma kelimeler:

/d/> /d/: ğıybad**a**t (223.40) <Ar. ‘ibā**d**et, nadan (78.30) <Far. nā-**d**ān, pay**d**a (88.25) <Ar. fā’**i**de, redaqt**o**r ‘yazılan yazı üzerinde düzeltme yapan kimse’ (2.1) <Rus. <Fr. redacteur.

/l/> /d/: mo**d**a ‘din adamı’ (38.15) <Ar. mo**l**a.

Kelime sonunda d#:

Türkiye Türkçesindeki gibi kelime sonunda *d* ünsüzü görülmez. Rusça kelimelerde (rekord**d**, zavod**d**) kelime sonundaki *d* ünsüzü yazılırken korunsada telaffuzda *t* olarak seslendirilir. Metnimizde *d#> t#* değişmesi görülmektedir:

müliyar**t** ‘milyar’ (254-20) <Rus. <Fr. milliard**d**, ret ‘sıra, kez’ (18.05) ~ rät ‘mec. usûlüyle’ (33.10) <Rus. r’**a**d ‘sıra’.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi *d* ünsüzü; kök ünlüsünden sonra *d*’nin korunması ve *l, n, t* ünsüz değişimleriyle ortaya çıkmaktadır.

t ünsüzü [ɾ]

Ötümsüz ve patlayıcı bir ünsüzdür. Dil ucunun ön dişlere sertçe değmesiyle telaffuz edilir. İçeriden gelen hava *d* ünsüzüne göre daha şiddetli bir patlamayla dışarı çıkar. Kazak Türkçesinde *t* ünsüzüyle başlayan kelimelerin sayısı *q* ünsüzünden sonra ikinci sıradadır.

Kelime başında #t:

Türkçe kelimeler:

tabaldırıq ‘eşik’ (131.35), teñ ‘denk, eşit’ (43.20), tımıq ‘sakin’ (40.10), tisağaş ‘pulluk’ (231.5), torpaq ‘toprak’ (73.15), töden- ‘döşenmek’ (134.10), tulpar ‘saf kan at’ (38.35), tük ‘tüy’ (11.5).

Alınma kelimeler:

#d> #t: tǎn ‘gövde’ (108.30) <Far. dene, teñge ‘para’ (64.40) <Rus. den’gi, tereze ‘pencere’ (225.45) <Far. derýçe.¹⁶²

Kelime içinde/t/:

Türkçe kelimeler:

batıs ‘batı’ (195.20), jetpek ‘yetişmek’ (273.30), kirtiy- ‘kısılmak’ (158.15), qaşıqtatpa- ‘uzaklaştırmamak’ (211.40), nelikten ‘neden böyle’ (94.35), otaw ‘otağ’ (32.25).

q, k, p, s, ş, t, ötümsüz ünsüzlerinden sonra ekler *t* ünsüzü ile başlar:

/l/> /t/: jigit+ter ‘yiğitler’ (4.20), Qazaq+tar ‘Kazaklar’ (118.5), Rayimbek+ter ‘Rayimbekler’ (117.15), tas+ta- ‘atmak [taşlamak]’ (92.1),

/d/> /t/: alıs+ta- ‘uzaklaşmak’ (198.40), aşı+tan ‘açlıktan’ (218.25), tap+tim ‘buldum’ (135.30).

Alınma kelimeler:

abtabı ‘güneşi’ (31.40) <Far.-T āftāb+ı, apta ‘hafta’ (244.25) <Far. hefte, astapırilla (56.10) <Ar. estağfirulāh, mārte ‘defa’ (8.1) <Ar. mertebe, Saytan (263.1) <Ar. Şeyüān.

Kelime sonunda t#:

Türkçe kelimeler:

ant ‘yemin’ (9.20), at ‘at, hayvan’ (3.5), bet ‘yüz’ (4.15), birt-birt ‘kıpır kıpır’ (230.25), jigit ‘yiğit’ (6.40), Oyrat ‘kavim adı’ (16.40), qart ‘yaşlı’ (8.15), qurt ‘kurt’ (4.40), şirt et- ‘hemen kırılmak’ (147.40), tört ‘dört’ (4.25).

d#> t#: but ‘bacak’ (139.10) <AT *būd, Taşkent (274.35) <YT (ŞT) Taşkend.

Alınma kelimeler:

äreket (275.20) <Ar. óareket, jamağat (237.15) <Ar. cemā‘at, niyet (210.35) <Ar. niyyet, şarapat ‘yardım’ (123.10) <Ar. şerāfet, şärbät (167.10) <Ar. şerbet, şarıyğat (38.30) <Ar. şery‘at, şart (100.5) <Ar. şarū.

¹⁶² K. K. Yuhadin (1994), *Kırgız Sözlüğü, Cilt: II (K-Z)*, Türk Dil Kurumu yayınları: 121, Ankara, s. 727.

d#> t#: azat (260.25) <Far. āzād, dert (161.4) <Far. derd, jendet (219.20) <Ar. cellād, Māhāmāt (82.21) <Ar. Muóammed, maq̄sat (29.30) <Ar. maósad, meşit (256.5) <Ar. mescid, murat (36.35) <Ar. murād, müliyard (254-20) <Rus. <Fr. milliard, ret ‘sıra, kez’ (18.05) ~ rāt ‘mec. usûlüyle’ (33.10) <Rus. r’ad ‘sıra’, sayat (85.20) <Ar. úayd, şahiyt (24.35) <Ar. şehýd, ümit (9.5) <Far. ümýd.

[d#>] t#> Ø#: aba ‘imar’ (217.25) <*abat <Far. ābād, bereke <Ar. bereket (222.35), mursa (20.15) <Ar. fursat, usta (22.40) <*ustat <Far. ustād, uwaq (59.40) <Ar. vaòt, wağı (115.30) <Ar. vaòt.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi t ünsüzü, d ve l ünsüz değişmeleriyle ortaya çıkmaktadır.

n ünsüzü [н]

Ötümlü, akıcı ve geniş geçitli bir geniz ünsüzüdür. Ötümsüz karşılığı yoktur. Bu ses d ve t ünsüzleri gibi, dil ucunun öndeki dişlere ve dil üstünün de dış kenarlarına dokunulmasıyla telaffuz edilir.

Kelime başında #n:

Kelime başında daha çok alınma kelimelerde bulunur. Kazak Türkçesinde olduğu gibi Eski Türkçede de ön seste seyrek olarak kullanılmaktaydı.¹⁶³

Türkçe kelimeler:

närse ‘şey’ (255.10), nege ‘niye’ (10.15), nıp-nıgız ‘sımsıkı’ (191.35), nöserle- ‘sağanak yağış olması’ (168.5) [Kırg. öşörle-], nuw ‘çok sıkı orman’ (196.10).

Alınma kelimeler:

nadan ‘bilgisiz’ (78.30) <Far. nādān, nātiye ‘sonuç’ (179.10) <Ar. netýce, netiyjede ‘sonuçta’ (211.5), nışan ‘işâret’ (107.40) <Far. nişān, niyet (210.35) <Ar. niyet, noyan ‘şövalye’ (136.20) <Mo. noyan, nöker ‘hizmetçi’ <Mo. nöker ‘arkadaş’ (189.10), nur ‘ışık’ (109.1) <Ar. nūr.

Kelime içinde /n/:

Türkçe kelimeler:

äne ‘işte’(8.10), bulqınıs ‘çırpınış’ (107.20), iyne ‘iğne’ (192.40), köngen ‘alışan’ (78.20), qınsilat- ‘hırlatmak’ (103.35).

Alınma kelimeler:

baspana ‘barınma yeri’ (29.25) <T-Far. baş+penāh (sığınak), diniy (216.20) <Ar. dinýy, jawınger ‘savaşçı’ (4.5) <Far. ceng-āver,

Kelime sonunda n#:

¹⁶³ A. Von Gabain, *ETG*, s. 38, § 26.

Türkçe kelimeler:

ablan ‘kavim adı’ (160.30), şapan ‘ceket’ (15.35), tışqan ‘sıçan’ (47.1), on ‘on’ (8.40)
<AT *ōn, ün ‘ses’ (5.40).

Alınma kelimeler:

aspan ‘gökyüzü’ (4.30) <Far. āsuman, belen ‘falan’ (99.35) ~ pālen (47.40) <Ar.
fulān.

z ünsüzü [z]

Ötümlü ve sızıcı bir ünsüzdür. Bu ünsüz de s ünsüzü gibi dar bir geçit yolunda
sürtünme ile çıkar. Dil dışın köküne doğru değdirilir.

Kelime başında #z:

Türkçe kelimeler:

zawla- ‘çabucak yapmak’ (110.40), zek- ‘kızmak’ (5.35), zırqıl-da- ‘sallanmak’
(204.20), zildi söz ‘ağır söz’ (56.30), zor ‘büyük’ (4.35), zuw et- ‘akıp gitmek’ (221.10), ziw et-
‘vınlamak’ (174.25).

Alınma kelimeler:

zamat ‘zaman’ (14.15) <Ar. zāmān, zāhār ‘zehir’ (188.40) <Far. zehr, zekat ‘zekât’
(250.25) <Ar. zekāt, zıyan ‘zarar’ (88.35) <Far. ziyān, zilzala ‘zelzele’ (3.1) <Ar. zelzele, zul-
zala ‘deprem’ (89.20) <Ar. zulzile.

Kelime içinde /z/:

Türkçe kelimeler:

andızda- ‘çoğalmak’ (194.5), buzıl- ‘bozulmak’ (81.10), izde- ‘izlemek’ (193.25),
küzet- ‘gözetlemek’ (90.15), özek ‘dere’ (149.25), tezirek ‘daha çabuk’ (87.30).

Alınma kelimeler:

/ç/ [چ/ج]/> /z/: orazgeldi (163.15) <*oraza keldi <Far. rûze <O. Far. rōçe ‘oruç’, tereze
‘pencere’ (225.45) <Far. derýçe.

/z ~ ä/ [ض/ض]/> /z/: ezirşe ‘şimdilik’ (179.30) <Ar. óāzır, qazılı ‘kadılı’ (167.25) <Ar.
òāāy.

/z/ [ز/ز]/> /z/: lāzım (121.15) <Ar. lāzım.

Kelime sonunda z#:

Türkçe kelimeler:

añız ‘masal, hikâye’ (144.25), biz (4.20), iz (56.25), jüz ‘çehre’ (65.1) <AT *yì z, jüz
‘yüz, rakam’ (202.5), küz ‘güz’ (35.15), qaz ‘kaz’ (124.30), segiz ‘sekiz’ (139.25) <ET säkiz.

Alınma kelimeler:

abız ‘hoca’ (106.05) <Ar. *óāfià*, sırbaz ‘vefakâr, namuslu kimse’ (263.20) <Ar.- Far. sırr+bâz.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi z ünsüzü, چ, ز ve ض ünsüz değişimleriyle ortaya çıkmaktadır.

s ünsüzü [c]

Ötümsüz, sızıcı ve dil ucu-diş arası bir ünsüzdür. Bu ünsüzün oluşumu sırasında ses yolunda dar bir geçit olduğu için nefes sürtünme ile çıkar. Sayı olarak Kazak Türkçesinde en çok bulunan ünsüzlerden biri s ünsüzüdür. Aslı s ünsüzünün yanında ş> s değişimi ile oluşan ünsüzler de vardır. Önce ş> s değişiminden sonra ç> ş değişimi olması gerekir ki ş ünsüzü bulunabilsin.

Kelime başında #s:

Türkçe kelimeler:

saqaw ‘özürlü’ (82.10), sebil- ‘serpilmek’ (235.10), sıban- ‘sıvazlamak’, silk- ‘itip kalkmak’ (132.40), soğan ‘ona’ (13.20), söken- ‘sürtünmek’ (147.30), sıra- ‘istemek’ (25.35), süy- ‘sevmek’ (28.5).

#ç> [#ş]> #s: sorpa ‘çorba’ (81.35) <Kıp. T şorba <*çorba [Tar. Söz. çopra], sorlı ‘çorak yer’ (93.30) <*şor <*çor ‘tuz’ Kıp. T çoraq [‘ot bitmeyen tuzlu toprak’], soşı- ‘ürpermek’ [Özb. çöçi- ‘korkmak].

Alınma kelimeler:

#ç> #s: Seseron (30.1) <Rus. Çiçeron,

ث> #s: sawap ‘sevap’ (74.10) <Ar. ševāb.

چ> #s: särsenbi ‘çarşamba’ (185.40) <Far. çehār+şenbe.

س> #s: sejde (38.25) (35.30) <Ar. secde, sım ‘tel’ (176.1) <Far. sým.

ش> #s: samal ‘rüzgâr’ (191.40) <Ar. šimāl, Saytan (263.1) <Ar. şeyüān.

ص> #s: sabaq ‘ders’ (130.30) <Ar. úabaò, suxbat ‘sohbet’ (53.20) <Ar. úúóbet.

ز> #s: sıyapat ‘ziyafet’ (36.30) <Ar. ziyāfet, sirä ‘herhâlde’ (93.40) <Far. zýrā.

Kelime içinde /s/:

/s/> /s/:astında ‘altında’ (3.10), osında ‘böyle’ (57.30), köse ‘ulu kişi’ (39.5).

/ş/> /s/: besik ‘beşik’ (81.10) <ET béşik, esik ‘kapı’ (7.20) <AT *ēşik.

/z/> /s/: emespin ‘değilim’ (31.35) <ET ermez+ben.

/ç/>>/ş/: balawsa ‘filiz’ (27.35) <balağşa <*bala+q+ça <DLT bala.

/t/>> /ş/: uwısta- ‘avuçlamak’ (5.20) <uwıšta- <awuçla- <DLT adutla-.

Kelime sonunda s#:

ş#> s#: as ‘aş’ (167.15) <AT *āş, jemiş ‘yemiş’ (280.30) <DLT yemiş, şığıs ‘çıkış, doğuş’ (23.1) <OT *çıqış* <ET *taşıq-*, tös ‘döş’ (35.5) <Kıp. T tös.

z#> s#: emes ‘değil’ (2.10) <ET ermez, tuwmas ‘doğmaz’ (27.25) <ET toğmaz.

t#> ç#> [ş#]> s#: uwıs ‘avuç’ (128.40) <*uvış <Kıp. T avuç <DLT aäut.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi s ünsüzü, ç, s, ş, t ve ث, چ, س, ش, ص, ز ünsüz değişimleriyle ortaya çıkmaktadır.

2.1.5. DİŞ-DAMAK ÜNSÜZLERİ: j, ç, ş

j ünsüzü [ж] (c [dʒe])

Ötümlü ve sızıcı bir dil ucu-ön damak ünsüzüdür. Teşekkül noktası *c* ve *ç* ünsüzlerine göre biraz daha arkadadır. Kazak Türkçesinin en karakteristik sesidir. Konuşma dilindeki *c* sesinin varyantıdır. Eskiden beri bu ses araştırmacılar tarafından Kiril alfabesindeki şekline bir kuyruk eklemek sûretiyle *c* [ж] olarak tamskiribe edilmiştir.¹⁶⁴ Metnimizde iki isimde *c* ünsüzünü karşılamak için *dj* [дж] ünsüzleri kullanılmıştır: *xıydjra* ‘hicri’ (173.5) ~ *hiyjra* (275.40) <Ar. hicrý, *Xodjent* ‘Hokant’ (159.15).

Kelime başındaki *y* ünsüzü *c* olduktan sonra alınma kelimelerin başındaki *c* ünsüzüyle beraber bütün *c* ünsüzleri *j* ünsüzü (*y* > *c* > *j*) olmuştur. Metnimizde az da olsa diyaloglarda konuşma diline ait, kelime başında *y* ünsüzü bulunan kelimeler vardır, bu kuralı bozmaz. Aslı *j* ünsüzü kelime başında alınma kelimelerde görülür. *jandarma*, *jurnal* gibi başında aslı *j* ünsüzünü bulunduran yeni kelimeler metnimizde görülmez.

Kelime başında #j:

Türkçe kelimeler:

y > c > j: *jaraq* ‘silah’ (21.15) <(MU) *yaraq* ‘hazırlık’, *jeñüw* ‘yenme’ (214.15) <Kıp. T *yeñ-* ‘galip gelmek’, *jıyırma* (18.15) <ET *yégirmi* (44.15) <AT *yégirmi, *jiber-* ‘yardımcı fiil, göndermek’ <**yiber-* <**ıd-u bér-*, *joğarı* (124.10) <ET *yoqqaru*, *jön* ‘vaziyet’ (46.30) <Kıp. T *yön* ‘gerçek’, *juw-* ‘yıkamak’ (53.35) <AT **yū-*, *jün* ‘yün’ (28.10) <ET *yüng* ‘pamuk’.

#ØI/U > y > j: *jıraq* (154.10) <YT (ŞT) *yıraq* <ET *ıraq*, *jilık* (112.10) <ET *yilık* <*ilık, *jıp* (50.40) <YT (ŞT) *ıp* [(DLT) *yıp* <ET *yıp*], *jüygın-* ‘namazda oturur gibi oturmak’ (161.25) <ET *yükün-* ‘secde etmek’ <AT **üg-* ‘yığmak’.

Alınma kelimeler:

¹⁶⁴ W. W. Radloff, *Proben*’in III. cildinde sözünü ettiğimiz sesi Rusçadaki gibi okunmasının önüne geçmek amacıyla, uyguladığı transkripsiyonda bu harfe ж şeklinde bir kuyruk takmıştır: *can* [жан], *çet-* [çет-] gibi. Ayırtılı bilgi için bk. Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 46.

c> j; **jäbir** ‘eziyet’ (146.5) <Ar. cebr, **jamağat** (237.15) <Ar. cemā‘at, **jan** <Far. cā n (13.1), **janaza** (96.10) <Ar. cenāze, **jan-janawar** ‘canavar’ (130.35) <Far. cān+āver, **jasa-** ‘yapmak’ (32.10) <Mo. casa-, **jawap** (12.20) <Ar. cevāb, **jendet** (219.20) <Ar. cellād, **jimis** (274.10) <Ar. cins, **jıyhan** (216.35) <Ar. cihān, **jıyhaz** (252.35) <Ar. cihāz, **juma** ‘hafat’ (144.30) <Ar. cum‘a.

g> j: **jawhar** ‘cevher’ <Far. gevher.

Kelime içinde /j/:

Alınma kelimeler:

/c/ > /j/ : Kelime içinde c > j değişmesi görülür; **ajal** (201.5) <Ar. ecel, **ajar** ‘yüz ifadesi’ (161.40) <Ar. ‘acar, **äjel** (43.40) <Ar. ezel, **äjeptewir** ‘oldukça’ (53.10) <Ar. ‘aca’ibüavır ~ **gajap** (108.5) ~ **qajap** (184.20) <Ar. ‘aca’ib, **äjjet** ‘iş’ (67.1) <Ar. óācet, **netıyje** <Ar. netıyce (211.5), **olja** ‘ganimet’ (74.1) <Mo. olca, **şejireşi** (216.35) <At.-T. şecere+ci, **şınjır** (227.10) <Far. zencıyr, **tajal** ‘canavar’ <Ar. deccāl, **tejelis** ‘bir mecliste bulunma’ (263.20) <Ar. tecālūs.

/j/ > /j/ : Bir örnek tespit edebildik: **ajdaxa** (69.10) <Far. ejderha.

Kelime sonunda j#:

İstinaî örnekler: **güj** ‘onomotophe, gür, gürüldü’ (189.21), **laj** ‘çare’ (7.10) <Ar. ‘ilāc.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi j ünsüzü, y, c ve g ünsüz değişmeleriyle ortaya çıkmaktadır.

ç ünsüzü [ɟ]

Ötümsüz, patlayıcı ve bir dil ucu-ön damak ünsüzüdür. Kazak Türkçesinin asli sesi değildir. Önce ş > s, sonra ç > ş olmuştur. Alınma kelimelerde (özel adlarda) ve konuşma dilinde görülür. Arap alfabesinin kullanıldığı dönemlerde ş ‘li olarak söylenen *şükir* ‘şükür’ ve *aqşam* ‘akşam’ gibi kelimeler ç [چ] ünsüzü ile yazılmaktaydı.¹⁶⁵ افچام, چوکر.

Kelime başında #ç:

Çaxar ‘Kalmuk boyu’ (127.25), **Çeren** ‘özel ad’ (164.75), **çerik** ‘Kon. asker’ (18.01), **Çona Doba** ‘özel ad’ (02.10), **Çuwna** ‘özel ad’ (164.75), **Çuw-Wan-Xay** ‘özel ad’ (229.01).

Kelime içinde /ç/:

kökçin ‘Kalmukçada ihtiyar demek’ (8.10), **küwçüwk** ‘Kon. enik’ (44.10), **Qaçqalıq** ‘Kon. kavim adı, Kaşkarlı’ (82.1).

Kelime sonunda ç#:

Kelime sonunda ç ünsüzü görülmez.

ş ünsüzü [ʃ]

¹⁶⁵ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 47.

Ötümsüz ve sızıcı bir dil ucu-ön damak ünsüzüdür. İçeriden gelen hava j ünsüzüne göre dişlere daha az temas ederek dışarı çıkar. Teşekkül noktası c ve ç ünsüzlerine göre daha arkadadır. Eski Türkçedeki bütün ç ünsüzleri ş olur. Ancak önce ş> s olmuş, sonra ç> ş olmuştur.

Kelime başında #ş:

Türkçe kelimeler: şabaq ‘balık’ (219.20) <DLT çapak, şarşa- ‘yorulmak’ (72.20) [Özb. çärçä-, EAT çağşa-‘dağılmak, gevşemek, bir birinden ayrılmak’¹⁶⁶], şaş ‘saç’ (27.10) [Kır. ve Uyg. çaç], şerik ‘asker’ (95.5) <ET çerig, şet ‘dışarı’ (24.20) <YT (ŞT) çet, şıbin (38.10) <YT (ŞT) çipin <AT *çýpın, şıq- (4.25) <DLT çıq- <ET taşıq-, şirkey ‘sivri sinek’ (118.1) [Kır. çirkey], şora (100.20) <YT (ŞT) çora ‘mevki, makam adı’,¹⁶⁷ şöl (210.1) <ET çöl, şuqır (24.35) <Kır. T çuqur.

Alınma kelimeler:

#ç> #ş: şar ayna ‘dünya aynası’ (20.15) <Far. çehâr ‘dört’ +āyine, şara <Far. çäre, şarla- ‘her tarafı dolaşmak, incelemek’ (245.5) <Far.-T. çehâr+la-, şarşı ‘kare şekli’ (167.10) <Far. çār+sü ‘dört taraf’, şılbir ‘yular’ (129.5) <Mançu çilburi, Mo. cilbagur, şıyraq ‘çeyrek’ (124.30) <Far. çār+yek, şöp ‘ot’ (113.15) <Far. çüb.

#ş> #ş: şadıman ‘bereketli’ (111.15) <Far. şād-mān, şahar (159.5) <Far. şehir, şahiyt (24.35) <Ar. şehýd, şäkirt ‘öğrenci’ (28.5) <Far. şäkirt, şam ‘mum’ (90.15) <Ar. şem‘,şamdal ‘şamdan’ (245.15) <Ar.-Far. şem‘+dān, şarapat ‘yardım’ (123.10) <Ar. şerāfet, şärbät (167.10) <Ar. şerbet, şarıyğat (38.30) <Ar. şerý‘at, şart (100.5) <Ar. şart, şajire (218.35) <Ar. şecere, şer (227.25) <Ar. şerr, şımıldıq ‘perde’ (74.20) <Ar.-T şimāl+lıq, şuğıl ‘acele’ (159.35) <Ar. şuāül, şıwaq ‘güneşin sıcaklığı’ (31.10) <Ar. şevò ‘ışık’, şübä ‘şüphe’ (137.10) <Ar. şubhe.

#ch> #ş: şın ‘gerçek’ (5.35) <ET çın <Çin. chēn, şama ‘görünüş’ (73.1) <Rus. sxema <Lat. schema,

#z> #ş: şınjır ‘zincir’ (227.10) <Far. zencýr.

#k> [#ç] > #ş: şal ‘ihtiyar’ (8.1) < (Özb. çál) <Far. kāl.

Kelime içinde /ş/:

Türkçe kelimeler:

/ç/> /ş/: aşıl- (226.5) <ET açıl-, aşıq (4.30) <ET açuq, aşuw ‘yenme’ <ET aç- <AT *āç- (130.5), eşki ‘keçi’ (86.10) <ET eçkü, irimşik ‘peynir’ (281.5) <Kır. T irimçik, işil- (133.45) <ET iç-, jarşı ‘tellâl’ (70.1) <*yarçı [ET yarlıg ‘ferman’], keşirüw ‘affetme’ (59.30) <DLT keçür- ‘bağışlamak’ ~ Kır. T. kiçür- ‘bağışlamak, affetmek’, qışırlat- ‘ses çıkartmak’ (155.30)

¹⁶⁶ Metin Karaörs (2005), “Yunus Emrenin Türkçesi ve Türk Lehçeleri”, *Karaman Dil-Kültür ve Sanat Dergisi*, Karaman, s. 61-65.

¹⁶⁷ Mustafa Öner (1993), “Or ~ Tor ~ Çor Sözlere Hakkında”, *Türk Diili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi VII*, Ege Üniversitesi Eğitim Fakültesi yayınları, İzmir, s. 179-185; Çin. cho, çor, Orhun Abidelerinde Küli Çor, ‘kağandan küçük beyden büyük unvan’, Özb. cūra ‘arkadaş’, metinde jora (135.40) şekli de var.

<YT (ŞT) qıçqır- ‘bağır-’, neşe ‘birkaç’ (122.10) <ET neçe ‘ne kadar’, oşaq ‘ocak’ (58.20) <ET oçuq, öşir- ‘södürmek’ (10.15) <*uçur- [DLT uçur- ‘düşürmek’, Özb. uçır- ‘söndürmek’], pışaq ‘bıçak’ (154.35) <YT (ŞT) bıç-aq, süyinşi ‘müjde’ (25.40) <ET säwinç, şaşaq ‘saçak’ (141.40) <Kıp T saçaq.

Alınma kelimeler:

/ş/> /ş/: enşalla (156.5) <Ar. in-şā’allah, ıyşara (180.35) <Ar. işāret, lāşker ‘asker’ (243.20) <Far. leşker, mäşhur (159.5) <Ar. meşhūr.

/c/> /ş/: ğaşap (69.20) <Ar. ‘acā’ib, meşit (256.5) <Ar. mescid.

Kelime sonunda ş#:

Türkçe kelimeler:

ç#> ş#: ağaş (88.5) <ET ıgaç, ekeş ‘ile’ (111.5) <ET éki+nç, iş (150.30) <ET iç, janalğış ‘can alan’ (106+40) <Far.-T cān+algıç, küş ‘güç, kuvvet’ (36.10) <ET küç, öş (44.20) <ET öç, şaş ‘saç’ (27.10) [Uyg., Kır. çaç], uş (3.5) <AT *üç, üş (5.30) <ET üç.

Alınma kelimeler:

ç#> ş#: reniş ‘üzülmüş’ (170.10) <Far. renc.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi ş ünsüzü, c, ç, k, z ünsüz değişimleriyle ortaya çıkmaktadır.

2.1.6. ÖN DAMAK ÜNSÜZLERİ: l, r, y, g, k

l ünsüzü [ɭ]

Ötümlü, sızıcı, yanaksı ve akıcı bir dil ucu-ön damak ünsüzüdür. Ötümsüz karşılığı yoktur. *l* ünsüzünün ince ve kalın iki ayrı şekilde seslendirilişi vardır. İnce *l* ünsüzü dil ucunun, üst ön dişlerin üzerindeki dokunma yeri, daha daralıp dil ortası sert damağa doğru kalkar ve hava dilin iki tarafından çıkar. Kalın *l* ünsüzünde ise dudaklar biraz kapalı kalır, dil ucunun dokunma yeri daha geniştir.

Metnimizde *l* ile başlayan kelime azdır. Ya bazı ses hadiselerinden veya alınma kelimelerden dolayı *l* ünsüzü, kelime başında görülür. Yine metnimizde *l* ünsüzünden sonra ö ünlüsüne rastlanamadı. Aşağıda kalın ve ince ünlülerle bulunan *l* ünsüzlü kelimeleri iki grup halinde verdik:

İnce l (başta, içte, sonda):

Türkçe kelimeler:

lekilde- ‘acele koşmak’ (234.1), lep ‘esinti’ (33.5); öli (5.1) <ET ölüğ, serpilüw ‘kendine gelmek’ (30.30), şeşilüw ‘çözölme’ (237.20); şil ‘bir kuş cinsi, çil’ (268.35), til ‘dil’ (7.10), töl ‘hayvanın yavrusu’ (130.40).

Alınma kelimeler:

läřker ‘asker’ (243.20) <Far. leşker, lebiz ‘söz’ (26.1) <Ar. lafiz.

Kalın l (başta, içte, sonda):

Türkçe kelimeler:

laq ‘oğlak’ (142.25) <ET oğlaq, law ‘alev’ (46.40), lay ‘çamur’ (229.25), lıp- ‘tetikte olmak’ (167.10), lıq ‘ağzına kadar dolu’ (167.10), loqtıp bar- ‘yavaş gitmek’ (97.5); oñaluw ‘düzenleme’ (27.10), suluw ‘güzel’ (32.5); şıl ‘bir kuş cinsi, çil’ (259.30), tal ‘sögüt’ (5.1) <AT * täl, tol- ‘dolmak’ (35.45), ul ‘oğul’ (27.30) <ET oğlan.

Alınma kelimeler:

balgerlik ‘falcılık, din adamı’ (130.10) <Ar.-Far.-T fa ‘l+ger+lik, laj ‘çare’ (7.10) <Ar. ‘ilac, paluwan ‘pehliva. (36.15) <Far. pehlevän.

r ünsüzü [p]

Ötümlü, akıcı ve titrek bir dil ucu-ön damak ünsüzüdür. Ötümsüz karşılığı yoktur. Seslendirilişinde, gelen nefesin etkisiyle dil ucu sert damağa değip titrer. Bu ünsüz Kazak Türkçesinde belirgin bir şekilde telaffuz edilir. l ünsüzü gibi, r ünsüzüyle de başlayan kelime metnimizde bulunur. r ünsüzü kelime başında sadece ruw <ET uruğ kelimesi istisna (ki bu kelimedede de başta ünlü düşmesi olmuştur) alınma kelimelerde görülür. r ünsüzüyle başlayan kelimelerde, bu ünsüzün önünde i, ü ve ö ünlüleri görülmez:

Kelime başında #r:

Türkçe kelimeler:

ruw ‘soy’ (133.30) <ET uruğ.

Alınma kelimeler:

raqat (109.10) <Ar. rāóat, Rayımbek (6.15) <Ar.-T. raóým+bek, reniş ‘üzölmüş’ (170.10) <Far. renc, rıyziq ‘rızik’ (73.15) <Ar. rizò, roman ‘edebi tür’ (2.1), Rosıyya ‘Rusya’ (212.25).

Kelime içinde /r/:

Türkçe kelimeler:

arı-beri ‘uzak yakın’ (84.25), erik- ‘işsizlikten sıkılmak’ (232.30), jırıq ‘yırılmış’ (181.1), keñirdek ‘boğaz’ (168.25), marqa ‘birkaç aylık kuzu’ (272.1), sıрмаq ‘işlenmiş keçe parçası’ (245.10), töreşi ‘bilir kişi’ (52.01).

Alınma kelimeler:

aram ‘haram’ (271.20) <Ar. óarām, āşkere ‘açıkça’ (261.10) <Ar. āşikār, bereke ‘bereket’ (22.35) <Ar. bereket, ustara ‘ustura’ (91.15) <Far. usture.

#r> #or: Eskiden Kazak Türkçesine geçen kelimelerde başta ünlü türemesi görülür.

Oraz ‘özel ad, Oruç’ (163.15) <Y. Far. rōze <O. Far. rōçe, Orıs (279.40) <Rus

Kelime sonunda r#:

Türkçe kelimeler:

gür-gür ‘gürültü’ (40.45), jumır ‘yuvarlak’ (132.35) (169.30) <ET yumbur, or ‘çukur’, sıñar ‘çift olmayan, tek’ (257.5), şuqır ‘çukur’ (27.35).

Alınma kelimeler:

ār ‘her’ (11.40) <Far. her, jawhar ‘cevher’ (76.35) <Far. gevher, kār ‘hiddet’ (95.35) <Ar. òahr, qamqor ‘borçlu’ (22.1) <Ar.-Far ġam+ð’ār, paqır ‘yoksul’ (50.20) <Ar. faóyr, semser ‘topuz’ (7.10) <Far. şesper, şar ‘dört’ (29.5) <Far. çehār, şılbır ‘dizgin’ (129.5) <Mo. cilbagur, zābir ‘eziyet’ (58.20) <Ar. zebýr.

y ünsüzü [ñ] ¹⁶⁸

Ötümlü ve akıcı yarı ünlü sayılan bir sestir. Dilin sert damağa değmesiyle oluşur.

Bu ünsüz teleffuz edilirken dilin durumu oluşum bakımından i ünlüsüne yakındır. Kazak Türkçesinde alınma kelimeler ve diyaloglardaki şive özelliği dışında kelime başında y ünsüzü görülmez. Metnimizde l, r ünsüzü gibi y ünsüzü ile başlayan kelime azdır. Alınma kelimeler olmasaydı y> c> j değişmesinden ötürü y ünsüzü ile başlayan kelime görülmezdi. Alınma kelimelerde h> y değişimiyle de y ünsüzü görülür. Ayrıca b> y, g> y, d/> y/ değişimleri de dikkat çekicidir. Uzun ünlülerin izini taşıyan kelimelerde de, birinci hecede asli uzun ünlülerin karşılığı olarak ı ve i ünlüsünün yanında y ünsüzü alçalan diftong şeklinde görülür. Kelime sonunda ise nisbet î’sinin karşılığında ı ve i ünlüsünden sonra y ünsüzü görülür:

Kelime başında #y:

Türkçe kelimeler:

yaqın ‘yakın’ (242.1) [Kzk. jaqın], uluğ yüz, ‘ulu yüz’ (242.5) [Kzk. ulı jüz].

Alınma kelimeler:

yağny (29.30) <Ar. ya’ný, yañıyo ‘Çin. Ağaç bakımı’ (280.30).

Kelime içinde /y/:

Türkçe kelimeler:

/y/> /y/: aynal- ‘dönmek’ (2.5), uyal- ‘utanmak’ (33.10).

¹⁶⁸ “Y” sesi Kiril alfabesinde beş ayrı işâretle [й (y), и (iy), ё(yo), ю (yu), я (ya)] gösterilir: boy [бой] ‘boy, vücut’, iyä [иә] ‘evet’, yolka [ёлка] ‘yılbaşı ağacı’, yurist [юрист] ‘hukukçu’, Yakut [якут] ‘Saha Türkü’. Ayrıca aşağıda çift ses değerine sahip alınma ünsüzler başlığına bakınız.

d/ **y/**: ayaq (171.25) <ET *adaq*, aynıt- ‘değiştirmek’ (267.15) <ET *adın-* ‘değişmek’, boyun ‘beden’ (163.30) <ET boyun ‘boyun’ <*bod ‘vücut’, eyin ‘kadar’ (149.45), iye (182.5) <ET *édi* ‘sahip’, kiy- ‘giymek’ (88.5) <ET *ked-*.

/b/ **/y/**: süy- ‘sevmek’ -(28.15) <ET *seb-*, tüye <ET *teve* <ET *tebi* (28.10).

ñ **y**: köylek ‘gömlek’ (61.20) <Kıp. T *köñlek*, iyik ‘omuz’ (231.30) <ET *añin*, iyek ‘çene’ (7.5) <ET *añäk*.

/g/ **/y/**: sıyır ‘sığır’ (97.20) <ET *sıgır*, tiyüw ‘dokunmak’ (69.20) <ET *teg-*.

n **y**: şayğa ‘etrafa’ (12.5) <ET *şanğa*.

Bir örnekte yıl kelimesi birleşik yazıldığı için y ünsüzü değişmez.

biyıl ‘bu yıl, *bul jil* olmalıydı’ (42.10) <ET bu yıl.

Ý **Iy**: biyt ‘bit’ (78.35) <AT *být, iyt ‘it’ (83.40) <AT *ýt; bışara ‘çaresiz’ (50.10) <Far. *býçäre*, ıyman ‘iman’ (138.40) <Ar. *ýmān*.

Eklerde:

+**(A)d-** +**(A)y-**: azay- ‘azalmak’ (214.5), badıray- ‘dik dik bakmak’ (280.30), küşey- ‘güçlenmek’ (276.35), köpey- (280.35) ‘çoğaltmak’, qaray- ‘kararmak’ (81.15), qartay- ‘ihtiyarlamak’ (143.35), küşey- ‘zorlamak’ (40.35) <ET *küçed-*, munay- ‘sıkılmak’ (163.40), tatıray- ‘çoraklaşmak’ (99.25).

Alınma kelimeler:

/h/ **/y/**: payım ‘mana, anlayış, düşünce’ <Ar. *feh̄m* (18.5), Rayımbek <Ar.-T. *raóým+bek* (3.5), sayıp ‘sahip’ <Ar. *sāóib* (103.35), vayım ‘korku’ (265.10) <Ar. *veh̄m*, zeyin ‘mantık’ (74.10) <Ar. *zih̄n*.

/y/ **/y/**: düniye ‘dünya’ (.8.20) <Ar. *dünyā*, qıyal ‘hayal’ (5.3) <Ar. *óayāl*, oynañ ‘eğlence’ (17.25),

/v/ **/y/**: täybe ‘tövbe’ (88.10) <Ar. *tevbe*.

Kelime sonunda y#:

Türkçe kelimeler:

byday ‘buğday’ (48.35) ~ buğday (88.25), mıy ‘beyin’ (119.45), şay ‘çay’ (18.25).

g# **y#**: biy ‘bey’ (33.40) <YT (ŞT) *big* <ET *beg*.

b# **y#**: üy ‘ev, çadır’ (41.25) <ET *eb*.

n# **y#**: arxıy ‘öteki’ (94.40) <ET *arqun*.

Eklerde:

+**G⁴Ay**: *betkey* ‘yamaç’ (201.5), *küñgey* ‘doğu, TT güney’ (110.30), *teriskey* ‘kuzey tarafı’ (275.40), *töskey* ‘tepe yamacı’ (268.5); *jalpı jamağay* ‘hısım akraba’ (33.25), *nayzağay* ‘yıldırım’ (55.15), *qapsağay* ‘iri’ (250.30), *şalağay* ‘tembel’ (168.5).

-GAy: Eski Türkçedeki -ğAy gelecek zaman eki *bolğay* kalıbıyla istek mahiyetinde emir ve gereklilik anlamı taşıdığı görülür: *sabırlı bolğaysızdar!* (44.40) ‘sabırlı olunuz!’, *Bul bir sumdıqtıñ nişanı bolmağay!* (153.25) ‘Bu bir kötülüğün işareti olmaz inşallah!’.

-y+: Kalıplaşmış zarf-fiil ekidir. Yeni isimler yapar.

alañqay ‘olan’ (278.15) <*alañ+qa-yu [ET alañad- ‘güçten düşmek’] <*alañ ‘Kzk. 1. meydan, 2. merak’, *alayda* ‘oysa’ <*ala- ‘muktedirlik fiili’, -y ‘zarf-fiil’, +da ‘bulunma durumu eki’ (60.10), *ärqalay* ‘sürekli’ (116.40) <Far.-T her ‘hep’ +qalay ‘nasıl’ [*qa ‘ne’], *bılay* ‘bu şekilde’ (10.10), *epteyli* ‘düzgün bir şekilde’ (156.35) <*ep+le-y+li <Kzk. ep ‘usül, taktik, uygun tarzda’, *jağalay* ‘çepeçevre’ <*yağa+la-y <Kıp. T yağa ‘taraf, yan’, *jamıray* ‘hep birden’ (202.45) <*camıray <Ar.-T cemý‘+re-y, *tikeley* ‘doğrudan’ (99.35) <*tike+le-y [Kzk. tike ‘doğrudan doğruya’].

-y zarf-fiili: *keşikpe-y jet-* ‘gecikmeden yetişmek’ (96.5), *sıyma-y bar-* ‘sığmaya durmak’ (157.30), *tereñde-y ber-* ‘derinleşivermek’ (8.35), *uyıqta-y almama-* ‘uyuyamamak’ (221.10).

Şimdiki zaman: Bu konu şekil bilgisinde işleneceği için burada sınırlı sayıda örnekle yetineceğiz. Bu zamanın iki şekli vardır:

a. F-y+kişi eki: *oyla-y+mın* ‘düşünüyorum’ (170.30), *qılma-y+sızdar ma?* ‘yapmıyor musunuz?’ (82.40).

b. F-y yrd. fiil: *alma-y jatır ma?* ‘almıyor mu?’ (100.20), *körme-y turmısuñ?* ‘gör müyormusun?’ (10.25).

Alınma kelimeler:

h#> y#: *Abılay* (194.35) <Ar. ‘Abdullah.

y#> y#: *yağny* ‘yani’ (29.30) <Ar. ya ‘ný.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi y ünsüzü, ý ünlüsü ve b, d, g, h, n, ñ, v ünsüz değişimleriyle ortaya çıkmaktadır.

g ünsüzü [r]

Ötümlü ve patlayıcı bir orta damak ünsüzüdür. Bu ünsüz, kalın ğ ünsüzünün incesidir. Önüne kalın ünlüleri nadiren alır. Türkiye Türkçesindeki ön damak ünsüzü g’ye göre damağın arkasında seslendirilir. Türkçe kelimelerde ünlü-ünsüz uyumu vardır.

Kelime başında #g:

Türkçe kelimeler:

gör- ‘tasviri fiil’ (134.40),¹⁶⁹ *göre* ‘durum’ (44.35), *göri* ‘nazaran’ (11.10).

¹⁶⁹ Şekil bilgisinin tasviri fiiller bölümünün *tezlik fiili* alt başlığında metinde geçen iki örnek tespit edilmiştir.

Tabiat taklidi kelimeler:

güw-güw ‘gürültü’ (104.40), güj-güj ‘gürültü’ (104.1), güjildek ‘gacır gucur’ (41.1), gü-r-gür ‘gürültü’ (40.45), gürildek dawıs ‘gür ses’ (13.30), gürs ‘güm’ (36.25), gürsilde- ‘gürüldemek’ (192.15), güw et, ‘uğultu çıkartmak’ (26.1), güwildep bar- ‘haykırmak’ (105.15).

Vk/V> VgV: şerigi ‘askeri’ (258.15) <şerik+i <ET çarig ‘ordu’, tögüw ‘dökme’ (94.40) <tök-üw <*tökegü <ET tök-, bugıp ‘çevirerek’ (95.10) <ET бүкүп, şegin- ‘çekilmek’ (96.40) <Kıp. T çekil-, küzettegi ‘nöbetteki’ (115.20) <*küzetteki <ET күзät ‘karakol’.

Alınma kelimeler:

(aql) göylik ‘akıllılık’ (171.10) <Far.-T göy+lik, gül (21.35) <Far. gul.

‘ [ع] > #g: gajap <Ar. ‘acā’ib (108.35).

Kelime içinde /g/:

äbigerle- ‘teleşlendirmek’ (179.40), älge ‘hâlâ’ (193.35), algıs ‘teşekkür’ (107.30), bälşingen bol- ‘kibirlemek’ (70.35), dañgırlat- ‘ses çıkarmak’ (101.40), kelgisi kel- ‘gelmek istemek’ (208.40), qarager at ‘kara doru at’ (73.25), eges ‘münakaşa’ (169.20), ilgek ‘ilik’ (247.20), işegi “işekten yani bağıtsaktan yapılan saz teli” (75.35), jawgerşilik ‘harp zamanı’ (15.20), nege ‘niye’ (10.15), saygülik ‘hızlı at’ (277.20), tegewrindi ‘hızlı’ (20.35).

Kelime sonunda /g/:

Metnimizde kelime sonunda g ünsüzü bulunduran kelime yoktur. Ancak Rusçadan Kazak Türkçesine geçen *biyolog*, *diyalog*, *geolog* gibi alınma kelimelerin sonunda g ünsüzü görülür.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi g ünsüzü, k ve Ʒ ünsüz değişimleriyle ortaya çıkmaktadır.

k ünsüzü [к]

Ötümsüz ve patlayıcı bir ünsüzdür. Bu ünsüz, kalın q ünsüzünün incesidir. Türkiye Türkçesindeki k ünsüzüne nazaran damağın daha arkasında telaffuz edilir. Kazak Türkçesinin karakteristik bir sesidir. Eski Türkçenin bu patlayıcı katı ünsüzü, Kazak Türkçesinde korunmuştur.

Kelime başında #k:

Türkçe kelimeler:

kek- ‘sinirlenmek’ (14.25) <ET kik-şür- ‘kışkırtmak’, keltir- ‘getirmek’ (97.10) <DLT keltür-, kerek ‘gerek’ (12.25) <ET kergek, kisi ‘kişi’ (173.25) <ET kişi, keşe ‘gece’ (13.20) <ET kéçe <AT *kēçe, kim (4.15) <ET kem, kiy- ‘giymek’ (88.5) <ET ked-, köbey-

‘çoğalmak’ (280.35) <ET *köped-, *künbats* ‘batı’ <ET *kün batsıq* (93.1), *küyzel-* ‘azalmak’ (7.35) <ET *küyze-* <AT *ki.-.

Alınma kelimeler:

#ö [ق] > **k**: *kāde* (52.10) <Ar. òā‘ide, *kedimgi* ‘eski’ (116.40) <Ar. òadým, *kenth* (247.15) <Soğd. òanth.

#g [ك] > **k**: *kedey* ‘yoksul’ (29.5) <Far. *gedā*, *kümān* ‘şüphe’ (139.30) <Far. *gümān*, *küwā* ‘şahit’ (138.20) <Far. *güvāh*.

Kelime içinde /k/:

Türkçe kelimeler:

beksin- ‘görünmek’ (60.25), *ekkiz-* ‘ektirmek’ (186.10), *iritki* ‘ikilik’ (50.35), *jiñişke* ‘ince’ (13.25), *lekildet-* ‘acele koşturmak’ (219.10).

Alınma kelimeler:

nöker ‘hizmetçi’ (189.10) <Mo. *nöker* ‘arkadaş’.

/qā/> /äk/: *āke* ‘baba’ (27.5) <Mo. *aqā*.

Kelime sonunda k#:

Türkçe kelimeler:

beldik ‘kemer’ (245.15), *ebigerlik* ‘istila’ (116.35), *gürildek* ‘gür ses’ (13.30), *irik-* ‘çekmek’ (143.20), *işek* ‘bağırsak’ (46.20), *jelek* ‘örtü’ (268.15), *kündestik* ‘çekememezlik’ (44.10).

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi ünsüzü, ق ve ك ünsüz değişimleriyle ortaya çıkmaktadır.

2.1.7. ART DAMAK ÜNSÜZLERİ: ğ, q, x, ñ

ğ ünsüzü [ɣ]

Ötümlü, sızıcı ve akıcı bir art damak ünsüzüdür. İçeriden gönderilen hava art damağın küçük dile yakın bölgesinde hırıltılı ve sürtüşmeli bir sesle çıkar. Ötümsüz q ünsüzünün ötümlü karşılığıdır. Arapçadan alınan kelimelerdeki ayın sesi ğ ünsüzüyle karşılanır.

Kelime başında #ğ:

ğ ünsüzüyle başlayan kelime g, h, l, r, y, n, x ünsüzlerindeki gibi azdır.

Türkçe kelimeler:

#q > #ğ: *ğıp* ‘etmek’ (4.35) <ET *qılıp*, *ğoy* ‘elbet, elbette, hadi’ (17.10) <Kıp. T *qoy-*.

#k > #ğ: *ğana* ‘yalnız, sadece’ (20.45) <Kıp. T *kene* ‘gene, yine’.

Alınma kelimeler:

[ʃ] > #ğ: ğajap (130.25) <Ar. ‘cā’ib, ğapuw ‘af’ (59.25) <Ar. ‘avf, ğaşıq <Ar. ‘āşîò (107.15), ğıbrat (15.15) <Ar. ‘ibret.

Kelime içine /ğ/:

Türkçe kelimeler:

/q/ > /ğ/: buğalıqtap al- ‘kementle yakalamak’ (13.1) <*buğalıq ‘kement’ <ET buqağı, neğıp <ET ne qılıp (48.25).

/ğ/ > /ğ/: ağaş ‘ağaç’ (8.5) <ET ıgaç, jün-jabağı ‘yün’ (71.10) <Kıp. yapagu, şağa ‘çocuk’ (29.25) <Kıp. T çağa ‘tüyü bitmemiş kuş yavrusu’.

Kelime sonunda ğ#:

Kelime sonunda ğ ünsüzü görülmez.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi ğ ünsüzü; ğ, k, q ve ɛ ünsüz değişimleriyle ortaya çıkmaktadır.

q ünsüzü [κ]

Ötümlü ve patlayıcı bir dil ardı-art damak ünsüzüdür. İnce k ünsüzünün kalın karşılığıdır. Bu ünsüzün seslendirilişinde küçük dil, dilin arka tarafına iner ve ses bir hava patlamasıyla çıkar. İstanbul Türkçesindeki kalın sıradaki k ünsüzüne göre daha geride, arka damağın küçük dile yakın bölgesinde daha şiddetli bir patlamayla telaffuz edilir.

Kelime başında #q:

Kelime başında kullanım sıklığı açısından ilk sırada yer alır.

Türkçe kelimeler:

qabaq ‘göz kapağı’ (15.15), qaqaq ‘tencere, Kzk. kapak’ (27.35), qarañgılıq ‘karanlık’(4.10), qıraw ‘kırağı’ (28.15), qobıra- ‘saçılmak’ (155.10), quwra- ‘kovalamak’ (137.20), quyırq ‘kuruk’ (8.5).

Alınma kelimeler:

#q > #q: qara- ‘bakmak’ (67.20) <Mo. qara-.

#c > #q: qamıt ‘kaput’ (68.10) <Fr. capote, (Rus. şinel).

[ʃ] > #q: qajap (184.20) <Ar. ‘aca’yb.

#ğ [ġ] > #q: qam (90.20) <Ar. áamm.

#ó [ç] > #q: qajet (70.15) <Ar. óacet.

#ō [ç] > #q: qalpı (15.15) <Ar. ðalýfe.

#ò [ق] > #q: qarızdar ‘borçlu’ (26.45) <Ar.-Far. ðarē+dār.

#k [ك] > #q: qağaz ‘kâğıt’ (109.1) <Far. kâğaz.

Kelime içinde /q/:

VqV>VqV: aqın ‘ozan’ (136.1), baqan ‘askılık’ (245.15), ququqtı küş ‘büyüleyici güç’ (130.20) <Ar.-T óuòùò+lu küç, toquwşı ‘dokuyucu’ (88.30) <ET toqı-, uqurday ‘sırık gibi’ (240.25) ~ ükürday ‘uzun boylu’ (242.25) [Kır. ukuruk ‘ilmikli sıırık’] <*ükür ‘sırık’.

/KqV/: dıyqan ‘çiftçi’ (170.20) <Far. dihkan, jayqqa- ‘sallamak’ (196.35), qamqor ‘borçlu’ (22.1) <Ar.-Far. ġam+h^vār, şırqqa- ‘bağırmaq’ (76.25).

/ç/> /q/: marqum <Ar. meróum (180.40).

Kelime sonunda q#:

aqqulaq ‘lale’ (130.25), dilmārlıq ‘hatiplik’ (239.1) <Far. dilmar, jim-jırtıq ‘çok sessiz’ (38.10), qılıq ‘tavır, görünüş’ (19.45), şolaq ‘çolak’ (75.35), zarlawıq ‘ağlayan’ (143.40) <Far.-T zār+la-g+ıq.

Ünsüz düşmesinden sonra #ç> q#: baq (73.15) <Far. bağt.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi q ünsüzü; c, ع, غ, ح, خ, ق, ك ünsüz değişimleriyle ortaya çıkmaktadır.

x ünsüzü [x]

Ötümsüz, hırıltılı ve sızıcı bir dil ardı-art damak ünsüzüdür. Oluşumu sırasında ses yolunda bir sürtünme olur. Bu ünsüz Kazak Türkçesi için yeni bir sestir. Eskiden Arapça ve Farsçadan, günümüzde ise Rusçadan alınan kelimeler vasıtasıyla Kazak Türkçesine yerleşmiştir.

Kelime başında #x:

Bugünkü Kazak Türkçesinde, çoğu Rusça kelimeler olmak üzere, bu ünsüzle başlayan yaklaşık iki yüz kelime bulunmaktadır.¹⁷⁰ x ünsüzüyle başlayan kelimeler de g, ġ, h, l, r, y, n ünsüzleriyle başlayan kelimeler gibi sözlükte fazla yer kaplamaz. Kelime başında kavim ve yer adı hariç Türkçe kelime görülmez. Daha çok Arapçadan alınan kelimelerde görülür.

Türkçe kelimeler:

Xalmıq ‘Kon. Kalmuk’ (219.1), Xışıy ‘ova adı’ (217.20), Xun ‘Kon. Hun’ (212.25).

Alınma kelimeler:

ò [ç]> #x: xabar ‘haber’ (6.35) <Ar. õaber.

ò [ó]> #x: xadarıy xal ‘kader-i hâl’ (89.10) <Ar. òader-i óāl.

ó [ç]> #x: xakim ‘hakîm’ (69.10) <Ar. óakým.

h [ʔ]> #x: xıydjra ‘hicrî’ (173.5) <Ar. hicrý.

Kelime içinde /x/:

Türkçe kelimeler:

¹⁷⁰ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 53.

/q/> /x/ : baxşı ‘kurtarıcı’ (216.25) <ET baqşı, arxıy ‘ileri’ [Kır. arqı ‘öteki’] (10.1) <ET arqun ‘nihayet’, Burxan ‘Tanrı’ (3.15) <ET Burqan.

Alınma kelimeler:

/x/> /x/: Kum. noxa ‘it’ (102.5), moşxa ‘kâhya, muhtar’ (22.15) <Rus. moşxa ‘erk sahibi, müennes bir sözcük’.

/ó [ç]/> /x/: axwal (86.20) <Ar. aóvāl; mäsliyxat ‘danışmak’ (38.25) <Ar. maúlaóat, suxbat (40.5) <Ar. úuóbet.

/q/> /x/: axa ‘ağa’ (138.15) <Mo. aqa.

Kelime sonunda x#:

ax ‘ah!’ (211.30) ünlemi dışında kelime sonunda x ünsüzü metnimizde görülmedi.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi x ünsüzü; q, ح, خ, ق, ھ ünsüz değişimleriyle ortaya çıkmaktadır.

ñ ünsüzü [ɲ]

Ötümlü ve akıcı bir art damak geniz ünsüzüdür. Kazak Türkçesinde korunan bu nazal ünsüz, hâlen Anadolu ağızlarında eski şekliyle yaşamaktadır.¹⁷¹ Bu ünsüzün ötümsüz karşılığı yoktur. Bu nazal sesin oluşumunda geniz yolu açık tutulur. Geniş geçitli olduğu için havanın bir kısmı burun boşluğundan çıkar. Türkçe kelimelerde görülür.

Kelime başında #ñ:

Kelimenin başında ñ ünsüzü bulunmaz.

Kelime içinde /ñ/:

ädiñnen as- ‘haddini aşmak’ (183.25), ağarañda- ‘ağarmak’ (243.01) <*ağarañ ‘beyazımsı’, äkireñde- ‘korkutmak’ (256.20), eñbek ‘iş, hizmet’ (230.35), jadırañqı ‘neşeli, gönüllü’ (71.40), qıyqañdat- ‘yerinde oynatmak’ (270.01), oñaylıq ‘kolaylık’ (99.10), sañlaq ‘iyi koşan at’ (255.05).

/ng/> /ñ/: jiñil ‘hafif’ (266.30) <ET yengil, köñil ‘gönül’ (21.25) <*köñül <ET köngil, teñiz ‘deniz’ (170.25) <DLT tingiz.

Kelime sonunda ñ#:

keyiñ kezde ‘sonraki zamanlar’ (78.25), mıñ ‘san m., binlerce’ (05.01), tarnañ jılqı ‘huysuz at’ (57.05), uyañ ‘umuşak’ (05.20).

n#> ñ# örneksene:

jiberipsiñ ‘gödermişsin’ (134.15), tuwdırasıñ ‘doğduruyorsun’ (52.25), dersiñ ‘dersin’ (14.5), demeksiñ ‘diyeceksin’ (117.25).

¹⁷¹ Osman Yıldız (2002), *Isparta Merkez Ağzı İnceleme-Metinler-Sözlük*, Fakülte Kitabevi, Isparta, s. 30.

ñ ve n; oñ ‘sağ’ (31.40), on ‘on rakamı’ (8.40) <AT *ōn gibi anlam ayırt edici birer ses birimi “phoneme”dir.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi ñ ünsüzü; ng ünsüz kaynaşmasıyla ortaya çıkmaktadır.

2.1.8. GIRTLAK ÜNSÜZÜ: h

h ünsüzü [h]

Ötümsüz, sızıcı ve akıcı bir gırtlak ünsüzüdür. İçeriden gelen hava ses organlarına deymeden gırtlaktan tabii olarak çıkar. Alınma kelimelerde ve birkaç ünlemde görülür. Ünlüye yakın olan bu ünsüzü bulduran alınma kelimelerdeki *h* sesi düştüğünden bu ünsüze az rastlanır. Kazak Türkçesi için gereksiz bir sestir.¹⁷²

Kelime başında #h:

Kelime başında h ünsüzü görülmez.

Kelime içinde/h/:

Türkçe kelimeler:

Nida: ehe ‘ha ha’ (16.5).

Alınma kelimeler:

/ʔ [ʔ]/> /h/: ahiyla (82.35) <Ar. ‘ā’ ile.

/h [ʔ]/> /h/: jawhar (76.35) <Ar. cevher, qahar (3.20) <Ar. qahr, qaharman (36.05) <Far. ðahramān, şahar (159.5) <Far. şehir.

/ó [ç]/> /h/: Mähämät (82.21) <Ar. Muóammed.

Kelime sonunda h#:

Nida: pah-pah ‘vah vah’ (20.5).

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi h ünsüzü; ʔ, ç, ʔ ünsüz değişimleriyle ortaya çıkmaktadır.

2.1.9. ALINMA ÜNSÜZLER: ts, şç

ts ünsüzü [tʃ]

Ruşça kelimelerin imlası değiştirilmeden kullanıldığı için ts sesi yazı dilinde vardır. Metnimizde bir örnek tespit ettik: ekspediytsiya ‘bölge, eyalet’ (159.20).

şç ünsüzü [ʃç]

¹⁷² Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 54; yazıda *şahar*> teleffuzda *şaqar* ~ *şär*.

Metnimizde örneğine rastlamadık. Sözlüklerde de az örnek var:
 ŧŧyotqa ‘firça’, ŧŧyotqala- ‘firçalamak’, ŧŧiy ‘lahana çorbası’.

2.1.10. ÇİFT SES DEĞERİNE SAHİP ALINMA HARFLER: и, ё, ю, я

Köktürk işaretlerinde de “vokal değerli ikili asimetrik konsonlar (op/up), vokal değerli tekli konsonlar (us, ot)”¹⁷³ vardır. Modern bir alfabede bu çift ses değerine sahip harfler imlâyı zorlaştırmaktadır. Aşağıdaki çift sesler y ünsüzünün bulunduğu bazı kelimelerde tek işâret olark [и, ё, ю, я] görölmektedir.

ünlü+ünsüz:

(I) y [И] sesi:

ıy; ıyıq ‘omuz’ (6.10), jıynal- ‘toplanmak’ (32.30), xadarıy ‘kaderî’ (89.10).

---

¹⁷³ Halil Açıkgöz (1997), “Türklerin Kullandığı Alfabelerden Göktürk Alfabesi”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 15, Ankara, s. 234-244.

iy; *iyil-* ‘eğilmek’ (171.25), *siyrek* ‘seyrek’ (24.1), *biy* ‘bey’ (38.5).

d/> y/: *kıyım* ‘giyim’ (6.15) <ET *ked-* (65.30).

Rusça kelimelerde и sesi, i ünlüsünün yerine yazılır; кино *kino*, пионер *pioneer*, бригадир *brigadir*.¹⁷⁴

ünsüz+ünlü:

yo [ë] sesi:

samolyot ~ samolet ‘uçak’ <Rus. samolöt gibi Rusça kelimelerde görülür.

Metnimizde bu işâret kullanılmamıştır.

yu(w) [IO] sesi:

Metnimizde sadece ayuw ‘ayı’ (52.35) <ET adı kelimesi yazılırken görülmektedir.

Müteradif bir yazılışına da rastlanmadı.

ya [Я] sesi:

qoyan ‘tavşan’ (196.10) <AT *qodan gibi y ve a seslerini karşılamak için kullanılmaktadır.

Kazaklar, Rusçayı da resmi dil olarak kullandıkları için çift sesleri karşılayan işâretleri de alfabeyle dahil ederek ortak bir alfabe kullanma çabası içine girmişlerdir.

2.2. ÜNSÜZ UYUMU:

Ünsüzlerin ötümlü ve ötümsüz uyumu Kazak Türkçesinde tam olarak gerçekleşmektedir. Ekleşme sırasında ötümlü ünsüzlerin yanında ötümlüler, ötümsüz ünsüzlerin yanında ötümsüzler kullanılır. Kazak Türkçesinde k-q ve p ve b ünsüzleri de ünlüyle başlayan ek aldıklarında ğ, b ve v ünsüzlerine dönüşürler. İki ünlü arasında da ötümsüz ünsüzler, ötümlüleşirler. Kazak Türkçesindeki ünsüz uyumunu aşağıdaki gibi gruplandırdık.

2.2.1. Ötümlü+Ötümlü:

biz+ge ‘bize’ (8.10) <ET biz+kä, äb+den ‘hepten’ (38.20), qamattırd+dı ‘hapsettirdi’ (7.20), qaşuw+ğa ‘kaşmaya’ (202.1), birimiz+ge ‘birimize’ (205.5), muqtaj+dıq ‘muhtaçlık’ (74.10), qıstağ+da ‘kışlakta’ (116.40), adam+dar ‘adamlar’ (157.5), xan+nan ‘handan’ (159.1), añ+ğar- ‘anlamak’ (160.40), al-ma- ‘almamak’ (166.5), şığar+ğan ‘çıkarmış’ (5.5), Oljabay+dı ‘Oljabay’ı’ (6.40).

2.2.2. Ötümsüz+Ötümsüz:

urıs+qa ‘kavgaya’ (32.35), joq pa ‘yok mu’ (8.15), ket-ken ‘gitmiş’ (12.20), şerik+ter ‘askerler’ (12.25), jaqsılıq+tı ‘iyiliği’ (16.20), üş+ten-tört+ten ‘üçer dörder’ (18.30), tūs+ken ‘düşen’ (20.15).

¹⁷⁴ Ş. Bekturov (2003), *QTQG*, s. 46.

2.2.3. İki Ünlü Arasında ve Ünlüyle Başlayan Ek Aldığında Ötümlüleşme:

dağı ‘dahi’ (177.35) <ET taqı, töbe (3.10) <ET töpö; qızığı ‘ilginç olanı’ (207.30) <*qızıq+ı <*qızı-q+ı <DLT qızu- ‘pahalanmak’ [Kıp. T qız ‘baha, değer’], maydandağı (3.10) <Ar.-T meydān+daki, jaw-ıp jiber- ‘hayvanları yaymaya göndermek’ (236.40) <jab-ıp <ET yap- ‘kapamak, örtmek’.

Türk dilinde genel olarak görülen tonluluk uyumları Kazak Türkçesinde tam olarak gerçekleşmektedir. Ötümlü ve ötümsüz olarak karşılıklı şekilleri bulunan ünsüzlerle başlayan eklerin, baştaki ünsüzleri bakımından ikili ve üçlü şekilleri vardır. Şekil bilgisi kısmında ayrıntılı olarak anlatılacağından burada sadece şekilleri gösterildi. Benzeşme, ses olaylarında da örneklendirilecek.

Ötümlü ve ötümsüzlük benzeşmelerine göre eklerin durumu şöyledir:

İkili Şekiller:

Yönelme durumu:

1) Ünlü ve ötümlü ünsüzden sonra: **+GA**

qaşuw+ğa ‘kaşmaya’ (202.1), birimiz+ge ‘birimize’ (205.5)

2) Ötümsüz sert ünsüzden sonra: **+KA**

Urıs+qa ‘kavgaya’ (32.35), jekpe-jekke ‘teke tek karşılaşmaya’ (99.35).

Bulunma durumu:

1) Ünlü ve ötümlü ünsüzden sonra: **+dA**

soñ+da ‘arkada’ (94.25), esiñ+de ‘aklında’ (29.35).

2) Ötümsüz ünsüzden sonra: **+tA**

art+ta ‘geride’ (7.35), küzet+te ‘nöbette’ (9.40).

Aidiyet eki:

1) Ünlüden sonra: **+GI**

ast+ın+da+ğı ‘altındaki’ (3.10), endi+gi (9.25).

2) Ötümsüz ünsüzden sonra: **+KI**

art+qı ‘arkadaki’ (11.30), özimdi+ki ‘benimki’ (41.10).

Yapım eki:

1) Ünlü ve ötümlü ünsüzden sonra: **+dAGAn**

barılđağan ‘gür’ (75.35), jüzdegen ‘yüzlerce’ (242.25).

2) Ötümsüz ünsüzden sonra: **+tAğAn**

tostağan ‘kâse’ (10.20), bu şekil nadir görülür.

Üçlü şekiller:

Tamlayan eki:

1) Ünlü ve m, n, ñ'den sonra: **+(n)İñ**

şarşağan+iñ 'yorgunluğunun' (4.35), özi+niñ 'kendisinin' (6.35).

2) Ötümsüz q, k, p, t, s, ş'den sonra: **+tİñ**

jaqtıñ 'tarafın' (4.1), Rayımbek+tiñ (3.30), şöp+tiñ 'otun' (113.24), qart+tiñ 'ihtiyarın' (8.10), istiñ 'işin' (43.15), süyiniştiñ 'sevincin' (31.15).

3) Ötümlü l, m, n, r, w, y, z'den sonra: **+dİñ**

şal+dıñ 'ihtiyarın' (9.10), adam+dıñ 'adamın' (59.1), bawırın+dıñ 'kardeşinin' (146.10), kızdarın+dıñ 'kızların' (114.20), tüyelerdiñ 'develerin' (12.10), ekew+dıñ 'ikisinin' (14.40), küy+dıñ 'sesin, nağmenin' (36.30), awılıımız+dıñ 'köyümüzün' (48.30).

Çıkma durumu:

1) Ünlü ve ötümlü ünsüzden sonra: **+dAn**

usta+dan 'ustadan' (27.25), kiyiz +den 'keçeden' (28.15).

2) Ötümsüz ünsüzden sonra: **+tAn**

jorıq+tan 'hücumdan' (7.20), süyek+ten 'kemikten' (50.30).

3) +(s)I(n) 3.şh. iy. ve m, n, ñ: **+(n)An**

orta+sın+an 'ortasından' (6+5), kökeyim+nen 'gönlümden' (5+5), kün+nen 'günden' (5+10), mıñ+nan (96.30).

Belirtme durumu:

1) Ünlüden sonra: **+nI**olja+nı (21.15), äñgime+ni (59.35); ...*oljanı olarğa taratıp ber.* '... ganimeti onlara dağıttıver', *Bul äñgimeni ortağa qoygan Rayımbek ...* 'Bu sohbeti yapan (ortya koyan) Rayımbek '.2) Ötümsüz q, k, p, t, s, ş'den sonra: **+tI**

jaqsılıq+tı 'iyliği' (16.20), şerik+ti 'askeri' (94.1), top+tı 'grubu' (3.10), jigit+ti 'yiğidi' (175.25), is+ti 'işi' (60.10), quwanıştı (26.1).

3) Ötümlü l, m, n, ñ, r, w, y, z'den sonra: **+dI**

sekil+di 'gibi' (197.10), senim+di 'inancımı' (4.40), qan+dı 'kanı' (6.30), köziñ+di 'gözünü' (28.25), joñğarlar+dı 'Moğolları' (32.35), daw+dı 'davayı, meseleyi' (44+35), biy+di 'beyi' (45+15), jılqımız+dı 'atımızı, at sürümüzü' (54.40).

Çokluk eki:

1) Ünlü ve r, w, y'den sonra: **+lAr**

o-lar 'onlar' (5.1), batır-lar 'bahadırlar' (40.1), bāzbirew+ler+i 'bazıları' (168.35), ay-lar 'aylar' (244.25).

2) Ötümsüz q, k, p, t, s, ş'den sonra: **+tAr**

qalmaq+tar 'Kalmuklar' (4.5), jüzdik+ter 'yüzer yüzer bölük' (4.25), jigit+ter 'yiğitler' (87.40), bes+ter+de 'bir yaşlarında' (132.35), ağaş+tar 'ağaçlar' (230.1).

3) Ötümlü l, m, n, ñ, z'den sonra: **+dAr**

qarawıl+dar 'nöbetçiler' (4.25), kim+der 'kimler' (18.1), toğız-on+dar 'dokuz on civarı' (138.35), teñ+der 'heybeler' (12.10), siz+der 'sizler' (18.10).

Yapım ekleri:

1) Ünlü ve r, w, y'den sonra: **+IIK, +II, +IAs**

bala+lıq 'çocukluk' (132.40), er+lik 'yiğitlik' (21.40), saw+lıq 'sağlık' (35.40), biy+lik 'hüküm, karar' (216.10); ıza+lı 'kızgın' (3.20), öner+li 'hünerli' (35.40), baylaw+lı 'bağlı' (9.25), küy+li 'mec. semiz' (35.15); ara+las 'karışmış' (17.35), sır+las 'sırdaş' (146.30), law+las 'düşmanlık' (210.5), qaray+las 'hemen hemen aynı' (135.40).

2) Ötümsüz q, k, p, t, s, ş'den sonra: **+tIK, +tI, +tAs**

jumsaq+tıq 'yumuşaklık' (15.15), şek+tik 'şüphe' (263.20); qomaqtı 'kalabalık' [qomaq 'iri', qom 'hörgüç'] (25.20), kindik+ti 'erkek kardeş'(6.45) <kindik 'göbek bağı', metinde ...p+tı şekline şekline rastlanmadı, dawıs+ti 'sesli' (165.1), iş+ti 'içi geniş' (172.15).

3) Ötümlü j, l, r, m, n, ñ, z'den sonra: **+dIK, +dI, +dAs**

muqtajdıq 'zorunluluk' (74.10) <Ar.-T *muótāc+lık*, qul+dıq 'hizmet' (68.10), metinde ... r+dIq/k'li örneğine rastlanmadı, öz+im+dik 'mahsus, özel' (186.10),¹⁷⁵ tün+dik 'zaman anlamında gecelik' (14.30), mıñ+dıq 'binlik' (7.15), jüzdik 'yüzlük' (94.25); aqıl+dı 'akıllı' (16.20), alaközdi 'ala gözlü' (267.10),

birdi-ek'li 'birer ikişer' (279.35), jalındı 'cesaretli' (10.30), jaydardı 'çatık kaşlı olmayan' (21.25), keme/di 'kâmil' (2.10).

Soru, olumsuzluk, 1. şahıs:

1) Ünlü ve l, r, w, y'den sonra: **+mA**

oyladı ma eken? 'düşündü mü acaba?' (62.20), keldi me? 'geldi mi?' (77.45), sol ma? 'bu mu?' (126.20), berer me ediñder? 'verir miydiniz' (55.40), saw ma? 'sağ ma?' 'sağ mı?' (226.40), bilmey me? 'dil bil miyor mu' (8.15).

2) Ötümsüz q, k, p, t, s, ş'den sonra: **+pA**

joq pa? 'yok mu?' (8.10), kelmedik pe? 'gelmedik mi?' (63.20), köp pe? (180.5), qart pa? 'ihtiyar mı?' (60.15), emes pe? 'değil mi?' (64.40), erte me, keş pe? 'erken mi?, geç mi?' (65.5).

¹⁷⁵ Kzk. *jüzim* 'üzüm', Kzk. *özimdik* 'birisine özel olarak ayrılmış, mahsus'.

3) Ötümlü m, n, ñ, z'den sonra: **+bA**

jañbır tamba- 'yağmurun yağmaması' (191.15), könbe 'kabul etmemek' (7.10), oñba- 'iyileşmemek' (57.35), judırığın jazba- 'yumruğunu açmamak' (14.20).

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere kelimenin sonundaki sese göre Kazak Türkçesinde eklerin ünsüz uyumları üç bölüme ayrılır:

	Kelime	+	Ek
1)	Ünlü #, ötümlü ünsüz #	sonra	# ötümlü
2)	Ötümsüz ünsüz #	sonra	# ötümsüz
3)	l, m, n, ñ, r, y, z #	sonra	# ötümlü

Tablo: 11

2.3. ÜNSÜZ DEĞİŞMELERİ:

Ünsüzlerin ses değişikliği dilin iç tarihinde dönemleri ayırt edici bir özelliğe sahiptir. Çağdaş Türk lehçelerinin yazı dili hâline getirilmesinde bu ses değişikliklerinin farklılığından yararlanılmıştır. Yazıyı geç kullanan Kazaklar, Çağatayca ve Osmanlıca gibi eski yazı geleneğine sahip Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesine nazaran Arapçadan ve Farsçadan alınan kelimeleri daha çok değiştirerek konuşma dilinde uğradığı şekle göre yazıya aktarmışlardır. Ancak bu farklılık Çuvaşça ve Yakutça gibi uzak Türk lehçelerinkine kadar da değildir. Bu lehçede belirli fonetik olayların müsaade ettiği oranda ünsüz değişiklikleri olmuştur.

Aşağıda tespit edilmiş olan ses değişiklikleri şunlardır: *Tonlulaşma, tonsuzlaşma, süreklileşme (sızıcılaşma ve akıcılaşma), süreksizleşme, damaklılaşma, dudaklılaşma, genizleşme, peltekleşme*. Bu başlıklar altındaki ünsüz değişimlerini kelime başında, kelime içinde ve kelime sonunda olacak şekilde üç alt başlık altında verdik.

2.3.1. Tonlulaşma:

Tonlulaşma, ötümsüz ünsüzlerin kendi karşılıkları olan ötümlü ünsüzler hâline gelmesidir. Tonlulaşma, damak ve dudak ünsüzlerinde görülür. Diş ünsüzleri, iki ünlü arasında tonlulaşmaz. Tonsuzlaşmaya göre tonlulaşma olayı metnimizde daha az görüldü. Kazak Türkçesinde görülen tonlulaşma olaylarının başlıcaları şunlardır: k> g, q> ğ; p> b; t> d.

k> g değişmesi:

Kelime başında:

Kelime başında çok az örnekte görülür.

gör- ‘tasviri fiil’ (134.40), göri ‘edat; nazaran’ (11.10) ~ göre ‘durum’ (44.35) <Kıp. T köre ‘göre’.

Kelime içinde:

egiz ‘ikiz’ (142.25) <Kıp. T ekiz <ET äki, ögiz ‘öküz’ (37.10) <ET öküz, segiz ‘sekiz’ (139.25) <ET säkiz, tügel ‘tam, bütün’ (6.45) <Kıp. T tükel ‘tamamıyla’, şegirtke ‘çekirge’ (197.15) <Kıp. T çekürge.

q> ğ değişmesi:

Kelime başında:

Kelime başında çok az örnekte görülür.

ğırp ‘kıllı’ (4.35) <ET qıl-ıp, ğoyşı ‘yapıver’ (240.25) <*qoyçı, ğırlı ‘gibi’ (187.25) <*qurlı <Kıp. T qur ‘emsal, yaşıt’.

Kelime içinde:

buğaw ‘bağ, kelepçe, zincir’ (163.15) <Kıp. T buqağı, dağı ‘dahi’ (177.35) <ET taqı, jabağı ‘körpe yavru’ (269.15) <Kıp. T yapağı ‘kırkılmış taze yün’, joğarı ‘yukarı’ (124.10) <Kıp. T yuqaru <ET yoqqaru, şığar- ‘çıkarmak’ (194.40) <Kıp. T çıkar-, toğız ‘dokuz’ (111.20) <ET toquz, jağa ‘yaka’ (22.35) <Kıp. T yaqa.

q#, k#, p# ünsüzleri ekleşme sırasında veya iki ünlü arasında ğ, g, b ünsüzlerine dönüşürler; biyigirek ‘yüksekçe’ (194.1) <*biyikrek <Kıp. T biyik <ET bädük, maydandağı (3.10) <Ar.-T meydân+daki, dağı ‘dahi’ (177.35) <ET taqı.

Ötümlü ve akıcı l, m, n, ñ ünsüzlerinin yanında k/q ünsüzleri ötümlüleşerek g/ğ olur: Balğaş ‘göl adı’ (173.30) <*Balqaş, ejelgi ‘ezelki’ (4.1) <Ar.-T ezelki, kimge ‘kime’ (5.30) <ET kimkā, Qangeldi ‘özel ad’ (29.40) <Far.-T ðan keldi, Qaskeleñge “Kaskelen’e” (156.20) <*Qaskeleñke.

p> b değişmesi:

Kelime başında:

barmaq (202.40) <Kıp. T parmaq, bäs ‘az’ (205.35) <Far. pes, budxana (278.35) <Ar. putdâne, bäsēnsi- ‘azalmak’ (4.25) <Far.-T. pesen+si- (4.25).

Kelime içinde:

jabıs- ‘yapışmak’ (61.35) <ET yapışmak, jibek ‘ipek’ (21.35) <Kıp. T yipek, qabaq ‘göz kapağı’ (17.15) <Kıp. T qapaq, köbelek ‘kelebek’ (152.45) <*kepelek [Der. Söz. kepenek, köpelek], töbe ‘tepe’ (3.10) <ET töpö.

t> d değişmesi:

Kelime başında pek işlek bir ses olayı değildir. Oğuz Türkçesinin veya bu lehçenin vasıtasıyla alınan kelimelerde görülebileceğini söyleyebiliriz.

Türkçe kelimeler:

dağı ‘dahi’ (177.35) <ET taqı, dâri ‘barut’ (176.10) <ET tarıg ‘darı’, daralap tur- ‘koşmak’ (5.1) <*tarala- [DLT tar- ‘dağıtmak’, Der. darat- ‘yürütmek’],¹⁷⁶ de- ‘demek’ (4.40) <ET té- <AT tē-, dıbis ‘ses’ (201.30) <ET tavış, emdi ‘imdi, şimdi’ (190.5) <ET amtı.

Alınma kelimeler:

dabil ‘davul’ (4.15) <Ar. tabl, dala ‘düz arazi’ (67.45) <Mo. tala ‘düz arazi’, dem ‘tat’ (133.15) ~ dām (114.30) <Ar. ùa‘am, *dayında-* (240.10) <Ar. ùa ‘yın+le-.

2.3.1.1. Damak Ünsüzlerinde Tonlulaşma:

İki ünlü arasında, arka ve ön damakta görülür. q, k ünsüzleriyle biten bir kelimedden sonra ünlü ile başlayan kelime geldiğinde, ulama esnasında q, k> g olur. İki ünlü arasında h> y ve ğ değişmesi de görülür:

Vq/(k)V> VgV:

ayağın ‘ayağını’ (196.40) <*ayaq+ın+Ø <ET adaq, maydandağ (3.10) <Ar.-T meydān+dakı, qağıp tasta ‘fırlatıp at’ (3.15) <*qaq-ıp taşla- [<Kıp. T qaq-, taşla-], dodağa ‘kalabalığa’ (3.30) [Kır. dodo ‘yığın, küme, kalabalık’] <*doda+qa, tağı ‘daha, dahi, da, de’ (124.45) <ET taqı, jağım ‘yanım, tarafım’ (166.15) <*yaq+ım <Kıp. T. yaqa ~ yağa ‘taraf, yan’, bul arağa ‘bu zamana’ (258.5) <*bul ara+qa <*bu+ol ara, şağır- (11.40) <Kıp. T çaqır-.

VkV> VgV:

şerigi ‘askeri’ (258.15) <*şerik+i [Kıp. T şerü] <ET çärig ~ çärik, tögüw ‘dökme’ (94.40) <*tök-egü, bugıp ‘çevirerek’ (95.10) <ET бүk-üp, şegin- ‘çekilmek’ (96.40) <DLT çek-in- ‘kendi kendine bağlanmak’, küzettegi ‘nöbetteki’ (115.20) <*küzette+ki <ET küzät ‘karakol’.

Alınma kelimelerde iki ünlü arasında q> g tonlulaşması olmaz: aqıl (118.15) <Ar. ‘aöl, maqulda- ‘uygun görmek’ (172.15) <Ar.ma‘öl, paqır (50.20) <Ar. faöyr.

Türkçe kelimelerde q> g değişmesinin istisnaları olabilir: baqılap tur- ‘takip etmek’ (96.25) <Kıp. T baqıl-, jaqın ‘yakın’ (141.10) <ET yaqın, toquwşı ‘dokuyucu’ (38.30) <ET toqı-.

¹⁷⁶ *Derleme Sözlüğü C.IV* (1993), Türk Dil Kurumu, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, (2. baskı), s. 1367.

VhV> VyV:

payım ‘mana, anlayış, düşünce’ <Ar. feh̄m (18.5), Rayımbek <Ar.-T. raóym+bek (3.5), sayıp ‘sahip’ <Ar. s̄a óib (103.35).

VhV> VġV:

baġa ‘deġer’ (209.20) <Far. bah̄a.

2.3.1.2. Dudak Ünsüzlerinde Tonlulaşma:

İki ünlü arasındaki ötümsüz dudak ünsüzünde görülür. p ile biten heceden sonra ünlü ile başlayan bir hece geldiġinde p> b olur.

VpV> VbV:

köbey- ‘çoġalmak’ (64.40) <*köp+ey- <*köp+äd-, töbe (68.35) <ET töpö, sebebin (72.5) <*sebeb+in <Ar.-T sebeb+in, şaba ber- ‘koşuvermek’ (75.40) <Kıp. T çap-.

2.3.1.3. Diş Ünsüzlerinde Tonlulaşma:**#t> #d deġiřmesi:**

Yukarıda tonlulaşma bařlıġı altında daha önce iřlendiġinden burada yeteri kadar açıklamayla yetindik.

Kelime başında:

Türkçe kelimeler:

Kelime başında Eski Türkçede t ünsüzüyle başlayan kelimelerin birkaçı d ünsüzüyle başlar. #t> #d şeklindeki tonlulaşma işlek deġildir. Bu Oġuz Türkçesinin izleri olmalıdır: day ‘gibi’ (3.5) <ET t̄ag, de- (4.40) <ET te- ~ ti-, teg dey ‘gibi’ (12.5) <ET t̄ag, dorba ‘torba’ (280.35) <Kıp. T torba <ET (Uyg.) *Torbalıġ* ‘yer adı’.

Alınma kelimeler:

Alınma kelimeler d ünsüzüyle başlayabilir, kelime başında ötümlülük genel kural olmasa da korunur: daba ‘deva’ <Ar. dev̄a (210.35), d̄am ‘yiyceklerin tadı’ (114.30) <Ar. ta‘am, dert (161.4) <Far. derd, dıyqan ‘çiftçi’ (170.20) <Far. dihkan, dil ‘gönül’ (170.30) <Far. dil, dostıq (258.35) <Far. dost, duġalı ‘tesirli’ (60.35) <Ar. du‘ā, d̄üniye (5.5) <Ar. d̄ünyā.

s#> z# deġiřmesi:**Kelime sonunda:**

qoraz ‘horos’ (148.5) <Kıp. T ðorūs <Far. ðorüz.

2.3.2. Tonsuzlaşma:

Tonsuzlaşma, ötümlü ünsüzlerin ötümsüz karşılıkları ile değişmesidir. Kazak Türkçesinde görülen başlıca tonsuzlaşma olayları şunlardır:

d > t, l > t, n > t; g > k, ğ > q, x > q, ó > y; b > p, m > p, f > p; z > s.

d#>t#:

Başta	İçte	Sonda
Yok	Yok	but (139.10) <AT *būd

l>t:

Başta	İçte	Sonda
Yok	erikti (69.25) <Kıp. T erkli	Yok

n > t:

Başta	İçte	Sonda
Yok	qazaqtñ (12.35) <*qazaqnñ	Yok

m > p:

Başta	İçte	Sonda
Yok	tappaq (199.10) <*tapmaq	Yok

g/á > k/q:

Başta	İçte	Sonda
qam (90.20) <Ar. áamm köçe (256.5) <Far. gūşe	Yok	Yok

z > s:

Başta	İçte	Sonda
Yok	emespin (31.35) <*ermez+ben	emes ‘değil’ (2.10) <ermáz

g, ğ > k, q:

Başta	İçte	Sonda
qayrat (189.20) <Ar. ğayret	qutqar- ‘kurtar-’ (4.45) <qurtġar-	bilikti ‘bilgili’ (40.1) <biligli

x > q:

Başta	İçte	Sonda
	marqum (180.40) <Ar. meróum	meşayıq (48.1) <Ar. meşāyiō

b > p:

Başta	İçte	Sonda
päle (47.40) <Ar. belā	eşpir (59.25) <Far.-T hýç+bir	kesip (59.30) <Ar. kesb

f > p:

Başta	İçte	Sonda
paqır(50.20) <Ar. faōýr	kepil (69.15) <Ar. kefýl	keyip (50.25) <Ar. keyf

Tablo: 12

Başta-sonda l > t, m > p; içte-sonda g/ğ > k/q; başta z > s yok.

2.3.2.1 Damak Ünsüzlerinde Tonsuzlaşma:

Daha çok alınma kelimelerde görülür.

ō [č] > q değişmesi:

Kelime başında:

qalrı ‘hoca’ (15.15) <Ar. ðalýfe, qanjar (272.15) <Far. ðançer, qap ‘korku, eyvah’ (10.10) <Ar. ðavf, qapelimde ‘ansızın’ <Ar.-T. ðavf+el+ân+de, qata (56.30) <Ar. ðatâ, qıyal (186.20) <Ar. ðayâl, Qıtay ‘Çin’ (276.25) <YT ðitây, qoşamet ‘övgü’ (60.10) <Far. ðoşâmet, qorjın ‘heybe’ (63.1) <Ar. ðurc, qoylıq ‘huy’ (101.10) <Far.-T. ðuy+lıq.

Kelime içinde:

maqta ‘pamuk’ (31.10) <Özb. paxta <Ar. faòóa ‘çiçek’, marqum ‘merhum’ (180.40) <Ar. merôüm, mıqta- ‘sağlamlaştırmak’ (18.15) <Far.-T mýö+le- ‘çivilemek’.

/ötümsüz K#+l/ > /ötümsüz K#+t/: erikti ‘bilinçli’ (69.25) <ET ärik+li ‘bulunan mevcut olan’, top+ta- (72.30) <Kıp. T top+la-, jigitter (72.15) <Kıp. T yigit+ler, jükteri (87.20) <Kıp. T yük+leri, Qalmaq+tar (90.45) <*Qalmuq+lar.

Kelime Sonunda:

meşayıq ‘veliler’ (48.1) <Ar. meşâyið.

ó [ç] > q:

Kelime başında:

qajet ‘ihtiyaç’ (70.15) <Ar. óâcet, qayran (89.40) <Ar. óayrân, qayrat <Ar. óayrat (20.40), qurmet (252.10) <Ar. óurmet.

Kelime içinde:

aqımaq ‘ahmak’ 134.20 <Ar. aómaò, raqmet ‘teşekkür’ (143.20) <Ar. raómet.

Kelime sonunda:

aruwaq ‘ruh’ (3.20) ~ ärüwaq (193.35) <Ar. ervâó.

g > k değişmesi:

Kelime başında:

kinä (45.40) <Far. günah, kilem ‘halı’ (278.40) <Far. gilým, köşe ‘sokak’ (256.5), <Far. gūşe, istisna; tük ‘tüy’ (111.5) <Kıp. T tüg.

Kelime içinde:

/k/ > /g/ değişmesi beklenen bir durumdur. Burada tersi (/g/ > /k/) olmuştur

kekir- ‘geçirmek’ (167.20) <Kıp. kegir-, üki ‘baykuş tüyü’ (191.40) <Kıp. T ügü, jiñişke ‘ince (13.25) <ET incgä.

Kelime sonunda:

Birkaç kelimedede doğu Türkçesinin izleri g> k şeklinde görülmektedir.
bek ‘bey’ (135.15) <ET bağ, ölik ‘ölü’ (7.30) <ET ölüg.

ğ [ġ]> q değişmesi: Kelime başında:

Alınma kelimelerde Doğu Türkçesinin izleri olan birkaç örnek var.
qayrat (36.10) <Ar. áayret, qam ‘üzüntü’ (90.20) < Ar. áamm, qusalıq ‘üzüntü’
(261.35) <Ar.-T. áussa+lıq.

Kelime içinde:

Türkçe kelimelerde benzeşme yoluyla birkaç örnek görülür.

qısqa ‘kısa’ (100.15) <Kıp. T kısğa, sawısqa ‘saksağan’ (19.25) <Kıp. T sağızgan.

Kelime sonunda:

Çağdaş Kazak Türkçesinde ġ#> w# değişmesi olur. Ancak bazı kelimelerde Doğu Türkçesinin özellikleri görülür.

jarlıq ‘buyruk’ (171.10) <ET yarlıg, ıstıq ‘sıcak’ (33.5) <Kıp. T issig, şıraq ‘çıra’
(89.40) <Far. çerāg.

2.3.2.2. Dudak Ünsüzlerinde Tonlulaşma:**f> p değişmesi:**Kelime başında:

paqır (50.20) <Ar. faòyr, parıqsızdıq ‘umursamazlık’ (98.25) <Ar.-T faròsızlıq,
pämde- ‘nefes almak’ (20.1) <Far. fām.

Kelime içinde:

kepil (69.15) <Ar. kefýl, kepin (150.35) <Ar. kefen, taypa ‘tayfa’ (68.1) <Ar. ta’ýfe,
sıyapat (36.30) <Ar. ziyāfet.

Kelime sonunda:

keyip ‘hâl’ (50.25) <Ar. keyif, şartarap ‘çevre’ (237.5) <Far.-Ar. çārūaraf, sap ‘savaş
safi’ (96.25) <Ar. úaf.

b> p değişmesi: Kelime başında:

b ünsüzü ile başlayan kelimelerin p ünsüzü ile kullanımında Sibirya Türkçelerinin etkisi olduğu düşünülmektedir.¹⁷⁷

¹⁷⁷ Kenan Koç, Oğuz Doğan (2004), *KTG*, s. 88.

pende ‘biri’ (59.40) <Far. bende, pışaq (154.35) <ET bıçaq, pis- ‘pişmek’ (52.25) <Kıp. T biş-, piş- ‘biçmek’ (122.5) <Kıp. T biç-.

Kelime içinde:

Türkçe kelimeler:

/ötümsüz K#+m/> /ötümsüz K#+p/: aytpaq edik ‘söyleyecektik’(62.35) <Kıp. T ayıtmaq, toqpaq (34.5) <ET toqmaq, tappaq ‘bulacak’(199.10) <ET tapmaq.

Alınma kelimeler:

lıpasız ‘elbisesiz’ (70.10) <Ar. libas.

Kelime sonunda:

Alınma kelimelerde görülür.

käşip ‘meslek’ (82.25) <Ar. kesb, qınap ‘kın’ (45.15) <Ar. ònab, talap (15.20) <Ar. ùaleb, sawap (74.10) <Ar. ševāb.

2.3.2.3. Diş Ünsüzlerinde Tonsuzlaşma:

z> s değişmesi:

Kelime başında:

sawıq ‘oyun’ (111.10) <Ar. zevò.

Kelime içinde:

sawısқан ‘saksığan’ (19.25) <Kıp. T sağızğan, seksen (27.10) <ET säkiz on, toqsan ‘doksan’ (219.20) [DLT toqson] <Kıp. T toqzan <ET toquz on.

Kelime sonunda:

emes ‘değil’ (2.10) <ET ermez, tuwmas ‘doğmaz’ (27.25) <ET togmaz.

d> t değişmesi:

Kelime başında:

Farsçadan alınan birkaç kelimedede görölmektedir.

tän ‘vücut’ (108.30) <Far. dene ‘gövde’, tereze ‘pencere’ (245.25) <Far. derýçe, tozaq ‘cehennem’ (11.1) <Far. düzað.

Kelime içinde:

patşa ‘padişah’ (159.20) <Kıp. T pädişāh, <Far. päđšāh.

Kelime sonunda:

sayat ‘av’ (85.20) <Ar. úayd, but ‘bacak’ (139.10) <AT *büd, ümit (9.5) <Far. ümýd, maqsat (29.30) <Ar. maòsad, murat (36.35) <Ar. murād.

2.3.3. Süreklileşme:

Süreksiz ünsüzlerin (patlayıcılar; b, c, ç, d, g, k, p, q, t) sürekli ünsüzler (sızıcılar; f, ğ, h, j, s, ş, w, x, z ve akıcılar m, ñ, l, r, y) hâline gelmesi olayına süreksizleşme denir. Süreklileşme olayı, sızıcılaşma ve akıcılaşma başlıkları altında incelenir.

2.3.3.1. Patlayıcı Ünsüzlerin Sızıcılaşması:

Örneklerinin çoktan az oluşuna göre süreksiz “ç, c, z, g, ò, q, b, d, [ayın “ ğ” (‘), hemze “ء” (’)]” ünsüzlerinin sürekli “ş, j, w, ğ, x, s, y, z,” ünsüzleriyle değişmesidir. Kazak Türkçesinde en yaygın olan ses olayıdır. Metnimizde Kazak Türkçesinde olan kelime içindeki q> w (ET taqıǵu > Kıp. T taquq> Kzk. tawıq ‘tavuk’) değişmesi görülmedi. Ünsüz değişmeleri şunlardır:

ç> ş, c> j, z> j, g/á> w, ò> ğ, q> x, b> w, ‘> ğ, c> (j)> ş, ç> s, ç> z, d> z, g> j.

ç> ş:

Başta	İçte	Sonda
şerik ‘çeri’ (4.5) <ET çäriǵ	üşin ‘için’ (3.20) <ET üçün	aǵaş ‘ağaç’ (8.5) <ET íaáč

c> j:

Başta	İçte	Sonda
jay ‘yer’ (4.15) <Far. cay	hiyjra ‘hicri’ (275.40) <Ar. hicrý	täj ‘taç’ (69.30) <Ar. tãc

z> j:

Başta	İçte	Sonda
Yok	ejel ‘ezel’ (32.45) <Ar. ezel	Yok

á> w:

Başta	İçte	Sonda
Yok	uwız ‘ilk süt’(131.1) <ET aáz	ayuw ‘ayı’ (52.35) <ET adıǵ

/ò/> /ğ/:

Başta	İçte	Sonda
Yok	miǵım ‘sağlam’ (279.1) <Ar. muòým	Yok

q> x:

Başta	İçte	Sonda
xan ‘han’ (5.15) <ET qan	Burxan ‘Tanrı’ (3.15) <ET budda+qan	Yok

/ç/> /ğ/:

Başta	İçte	Sonda
Yok	laǵmet ‘lanet’ (58.30) <Ar. lã‘net	Yok

c> (j)> ş:

Başta	İçte	Sonda
Yok	malşın- (119.45) <O. Mo. bilcara-	reniş (170.10)<Far. renc

ç> (ş)> s:

Başta	İçte	Sonda
Seseron (30.1) <Rus. Çiçeron	uwısta- 'avuçla-'(4.20) <Kıp. T avuçla- <DLT aäutla-	uwıs 'avuç' (128.40) <Kıp. T avıç <DLT aäut

/b/> /w/:

Başta	İçte	Sonda
Yok	kerüwen 'kervan' (53.1) <Far. kârbân	suw 'su' (5.20) <ET sub.

d/> z/:

Başta	İçte	Sonda
Yok	qazılı 'kadılı' (167.25) <Ar.-T öääylı	jaz- 'yazmak' (53.40) <ET yaä-

/ç/> /z/:

Başta	İçte	Sonda
Yok	tereze 'pencere' (225.45) <Far. derýçe	oraz 'oruç' (163.15) <O. Far. rüçe

Tablo 13 Olmayanlar: başta-sonda z> j, ð> ğ; başta c> ş, b> w, d> z, ç> z; sonda q> x.

İşlek Olanlar:

ç> ş değişmesi:

Kelime başında:

şal 'ihtiyar' (8.1) <*çal <Far. kâl, şılbrı (3.25) 'yular' <*çılbrı <Mo. çılbagur, şerik 'asker' (4.5) <ET çerig, şabuwlı 'hücum' (3.1) <*çap-agu+gıl, kün şıǵıs 'doğu' (23.1) <Kıp. T. kün 'güneş' çıqış.

Kelime içinde:

birinşi 'birinci' (2.5) <ET birinçi, qayşı 'makas' (264.40) <Kır. qayçı, munşa 'bu kadar' (33.35) <ET munça, emşek 'meme' (231.30) <Çağ. emçek <*emigçek <ET emig, qaşır 'katır' (83.30) <Mo. qaçır, üşin 'için' (3.20) <ET üçün, oşaq 'ocak' (58.20) <ET oçuq, otaşı 'hekim' (37.35) <ET otaçı.

Kelime sonunda:

ağaş 'ağaç' (8.5) <ET íaáč.

c> j değişmesi:

Kelime başında:

juma 'hafta' (144.30) <Ar. cum'a, jâbirlen- 'eziyet görmek' (146.5) <Ar.-T cebrlen, jandärmende 'can havliyle' (10.40) <Far. candermande, jay 'yer' (4.15) <Far. cay; hiyjra (275.40) <Ar. hicrý, muqtajdıq 'zorunluluk' (74.10) <Ar. muótác, olja 'ganimet' (74.1) <Mo. olca, renji- 'üzülmek' (79.10) <Far. rencýde, sejde (38.25) <Ar. secde.

Kelime içinde:

mejeli ‘belirtilen’ (100.20) <Ar. mecelle, qıjıl ‘kin’ (43.40) <Kır. qıdır, taja ‘canavar’ (202.5) <Ar. tecel, tejelis ‘mecliste bulunma’ (263.20) <Ar. tecālūs.

Kelime sonunda:

tāj ‘taç’ (69.30) <Ar. tāc.

g/á> w değişmesi: Kelime içinde:

/VgV/ > /VwV/: awıl ‘köy’ (212.40) <Kır. T ağıl ‘hayvanları toplamak için çitle çevrilmiş yer’, jortuwıl ‘hücum’ (5.10) <*cortagu gıl <Kır. T yort- ‘atı dört nala koşturmak’ <ET yorit- ‘yürütmek’, qarawılşı ‘nöbetçi’ (6.5) <Mo.-T qara-gol+çı, suwıq ‘soğuk’ (28.25) <ET soáıq, uwız ‘ilk süt’ (131.1) <ET aáz.

Kelime sonunda:

agu#> uw#, aw#: aytuw ‘söyleme’ <*aytagu (203.40), taraw ‘bölüm’ (3.1) <*taragu <tara- ‘bölmek, dağıtılmak’ [DLT tara- ‘dağıtılmak’].

ag#, Ig#> uw#, aw#: ayuw ‘ayı’ (52.35) <DLT aäıg <ET adıg, azuw ‘azı’ (162.1) <azug <ET azuq, mınaw ‘bu şekilde’ (13.40) <*mıntag <ET mınatäg, taw ‘dağ’ (18.35) <ET tag, tuw ‘tuğ’ (4.15) <ET tuğ ‘bayrak, sancak’.

sayı adı+agu> sayı adı+aw: 1 ile 6 arasındaki sayılarda görülür. İlki belirsizlik zamiri, diğerleri topluluk bildirir: birew ‘birisi’ (125.20), ekew (122.10), üşew (174.35), törtew (77.35), besew (11.35), altaw (79.10).

/q/> /ğ/ değişmesi: Kelime içinde:

VqV > VğV:

Türkçe kelimeler:

ağa ‘ağabey’ (20.20) <ET aqa, dağı ‘dahi’ (177.35) <ET taqı, tağı ‘dahi’ (6.40) <ET taqı, şağır- ‘çağırmak’ <YT çağır- (11.40), qağıp ‘vurarak’ <*qaqıp (4.5) <Kır. T qaq- ‘vurmak’.

Alınma kelimeler:

mığım ‘sağlam’ (279.1) <Ar. muòým, tağat ‘sabır’ (161.15) <Ar. tā òat.

Ünsüz yanında: Balğaş ‘göl adı’ (173.30) <Balqaş <*Balıqqaç <DLT balıq ‘şehir’ + qaç ‘kıyı, kenar’, tağdır ‘kader’ (266.10) <Ar. taòóyr.

Vk/gV > VğV: eğın ‘ekin’ (112.30) <ET äkin, şağan ‘yeni yıl’ (66.5) <Mo. çagan.

q> x değişmesi: Kelime başında:

Bir örneğimizde q> x değişmesi korunmaktadır.

xan ‘han’ (5.15) <Kır. T ðan <ET qan.

Kelime içinde:

Ünsüz yanında: baxşı ‘kurtarıcı’ (216.25) <*baqşı <Mo. baqşı arxıy ‘ileri’ <Kır. arqı ‘öteki’ (10.1) <ET arqun ‘nihayet’, Burxan ‘Tanrı’ (3.15) <ET Burqan.

/VqV/ > /VxV/:

axa ‘ağa’ (138.15) <ET aqa <Mo. āqa.

/ɛ/ > /y/ değişmesi:Kelime içinde:

ahıyla¹⁷⁸ (82.35) <Ar. ‘ā’ile, payda (88.35) <Ar. fā’ide.

ξ > ğ değişmesi: Kelime başında:#ξV > #ğV:

ğajap (130.25) ~ [gajap (180.35) ~ qajap (184.20)] <Ar. ‘acā’ib, ğıprat (25.15) <Ar. ‘ibret, ğıybadat (223.40) <Ar. ‘ibādet.

Kelime içinde:/ξK/ > /ğK/:

lağinet (58.30) <Ar. lā‘net, tağayında- ‘seçmek’ <Ar. ua‘yin (53.10), tağzım ‘ululama’ <Ar. ua‘aim (22.10), wağda ‘anlaşma’ (136.15) <Ar. va‘de, wağız ‘dini nasihat’ (38.30) <Ar. va‘ē.

/VξV/ > /VğV/:

jamağat (237.15) <Ar. cemā‘at, oqığa (14.25) ~ oqıyğa (91.5) <Ar. vaòý‘a, qağıyda (158.30) <Ar. ðā‘ide, qanağat (54.5) <Ar. ðana‘at, şarıyğat (38.30) < Ar. şerý‘at, tabıyağat (130.25) <Ar. tabý‘at, tabıyğat (130.25) <Ar. tabý‘at, tağam (281.1) <Ar. ua‘am, tağam ‘yemek’ (281.01) <Ar. ua‘am.

#ξV > #ğV:

ğajap (130.25) ~ [gajap (180.35) ~ qajap (184.20)] <Ar. ‘acā’ib, ğıprat (25.15) <Ar. ‘ibret, ğıybadat (223.40) <Ar. ‘ibādet.

Kelime sonunda:

Metnimizde görülmemektedir. Ancak Kazak Türkçesinde bir örnek var.

¹⁷⁸ ahiyla (82.35) <‘ā’ile; beklenen şekil Başkurt ve Tatar Türkçesindeki ğaylä gibi, Kzk. *ğayıla olmalıydı.

zayığ ‘zayı edilmiş, boş’ <Ar. Ar. zāyi‘.¹⁷⁹

c> (j)> ş değişmesi:

Kelime içinde:

maşın- ‘çamura girmek’ (119.45) [Kzk. maşıla- ‘sıvının içine batırmak’] <Mo. mäljerä- ‘ıslanmak’ <O.Mo. bilcara- ‘sıvamak’; oşarsız ‘hebersiz’ (66.1) [Kzk. uşiras- ‘karşılaşmak’ <O.Mo. ucira-.

Kelime sonunda: reniş ‘üzülmüş’ (170.10) <Far. renc.

ç> (ş)> s değişmesi:

Kelime başında:

Seseron (30.1) <Rus. Çiçeron, sorpa (81.35) <Kıp. T şorba <*çorba [Trkm. çörba], sorlı ‘zavallı’ (93.30) <*çor ‘Kır. tuzlak yer, mec. felâket’, sostıyıp tur- ‘korkarak durmak’ (26.5) <*sosıt- <*şoşı- [Özb. çöçi-].

Kelime içinde: uwısta- ‘avuçlamak’ (5.20) <*awışla- <Kıp. T awıçla- ~ awuçla- <DLT aäutla-, bala+wsa ‘filiz’ (27.35) <*balaqşa <*bala+q+ça [Kıp. T balaçuq ‘civciv’, DLT bala ‘kuş yavrusu’].

Kelime sonunda: sız- ‘çizmek’ (175.45) <Kıp. T çiz- <ET çiz-, uwıs ‘avuç’(128.40) <Kıp. T awuç ~ awıç <DLT aäut.

İşlek olmayanlar:

b> w değişmesi:

Kelime içinde: awla- ‘avlamak’ (137.40) <ET ab(la-), kerüwen ‘kervan’ (53.1) <Far. kârbân.

Kelime sonunda: suw ‘su’ (5.20) <ET sub.

d/> z/ değişmesi:

Kelime içinde: jazıl- ‘düzelmek’ (53.40) <ET yaäil-, qayın ata ‘kayın baba’ (18.15) <ET qaäin, qazılı ‘kadılı’ (167.25) <Ar. òääý, qızmetker (167.10) <Ar.-Far. òidmetkâr.

Kelime sonunda: jaz- ‘yazmak’ (53.40) <ET yaä-.

ç> z değişmesi:

Kelime içinde: eñgezer ‘yaşlı’ (8.1) <Kır. engeçer ‘kamburu çıkmış’, tereze ‘pencere’ (225.45) <Far. derýçe.

Kelime sonunda: oraz ‘oruç’ (163.15) <O. Far. rüçe.

¹⁷⁹ Kenan Koç, Oğuz Doğan (2004), *KTG*, s. 87.

/ç/ > /j/ değişmesi:

Kelime içinde: qanjar (272.15) <Far. ðançer.

/z/ > /j/ değişmesi:

Kelime içinde: ejel ‘ezel’ (32.45) ~ äjel (43.40) <Ar. ezal.

/p/ > /w/ değişmesi:

Kelime içinde: tawıptı ‘bulmuş’ (272.15) <ET tap- (272.15)

2.3.3.2. Akıcı Ünsüzün Patlayıcılıktan Sonra Sızıcılışması:

y > j değişmesi:

Kelime başında:

#y > #c > #j:¹⁸⁰

jağsı ‘iyi’ (79.1) [Horosan Türkçesi Daragaz ağzı *yaxçu*] <ET yaqşı <*yaqçı, jāne ‘ile, ve’ (12.20) <ET yānā ‘yine’, jaraq ‘silah’ (21.15) <ET yaraq, jıǵıl- ‘yıkılmak’ (43.20) <Kıp. T cıǵıl- <ET yıqıl-, jil (2.5) <ET yıl, jer (3.10) <ET yir, jip ‘ip’ (50.40) <ET yip, jetpis (112.15) <ET yétmiş, joǵarı ‘yukarı’ (124.10) <ET yoqqaru, jötkirin- ‘öksürmek’ (167.40) <*yötkürün- [ET yötel, Kzk. jötel ‘öksürük’ <*yöt-], jumırtqa ‘yumurta’ (153.5) <Kıp. T yumurtǵa <ET yumurqa, jürek ‘yürek’ (2.5) <ET yüräk.

Yukarıdaki durum Kazak Türkçesinde işlek olmakla birlikte bazı alınma kelimelerde ve konuşma dilinde istisnalar görülmektedir:

yağnıy ‘yani’ (29.10) <Ar. ya‘nıy, yaki ‘yada’ (55.10) <Far. yāki, yapir-ay ‘ya pirim’ (13.15) <Ar.-Far.-T yā+pır+ay.

ya ‘ne ... ne, ile, veya, ya da’ (23.20), yā ‘hı gibi ünlem’ (134.75), yaqın ‘yakın’ (242.01), yetkiz- ‘ulaştırmak’ (242.10), yıraq ‘uzak’ (242.01), yürek (242.01), yüz ‘*Uluǵ Yüz*, Kzk. *Ulı Jüz*, ‘Büyük Yüz, boy adı’ (242.05).

Kelime içinde:

/y/ > /j/:

ajıra- ‘ayrılmak’ (108.15) [Kır. acıra-] <*ayıra- [Kıp. T ayırıl-] <ET adırıl- [adra ‘ayrılmış’], jilji- ‘ilerlemek, kaymak’ (18.35) [Kır. cılcı- ‘kımıldamak’] <*yılyı- <Kıp. T yıl- ‘kaymak, sürünmek’.

#y > #ç > #j değişmesi:

Kelime başında: şiyki ‘çiğ’ (7.15) [Trkm. çyğ] <Kıp. T çiyik ~ çiğ <ET yig

¹⁸⁰ Konuşma dilinde kelime başında telaffuz edilen #c ünsüzü yazı dilinde #j şeklindedir. Kuzey Kazakistanın küçük bir bölümünde #c ünsüzü #j şeklinde telaffuz edilir. Kazak Türkçesine bir ağız olma yakınlığında bulunan Nagay yazı dilinde #j (#c) ünsüzü Sovyet döneminde tahrif edilerek #y ünsüzüne çevrilmiştir: Kazak Türkçesi *jemis* ‘yemiş’ (280.30), *jamaǵat* ‘cemaat’ (237.15) <Ar. cemā‘at; Nogay Türkçesi *yemis*, *yamaǵat*. Geniş bilgi için bk. Kenan Koç, Oğuz Doğan (2004), *KTG*, s. 85-86.

2.3.3.3. Sızıcı Ünsüzler Arasında Değişmeler:

#h³ (ه, ح, خ) > #x değişmesi:

Kelime başında:

xabar (6.35) <Ar. õaber, xakim (69.10) <Ar. óakým, xana (158.30) <Far. õāne, xaq (5.25) <Ar. óaò, xıydjra (173.1) <Ar. hicrý, xoş (20.5) <Far. hoş.

ş > w değişmesi:

Kelime başında:

wağda (136.15) <Ar. va‘de, wağız (38.30) <Ar. va‘à.

Kelime İçinde:

jawap (12.20) <Ar. cevāb, āweli ‘önce’ (5.20) <Ar. evvelā, qawım (2.1) <Ar. òavm, tāwekel ‘iş oluruna bırakma’ (9.15) <Ar. tevekkül.

Peltekleşme başlığı altında ş > s değişmesini vereceğimizden kelimeleri burada tekrarlamadık.

2.3.3.3.1. Akıcı Ünsüzün Sızıcılaşması:

Kelime içinde sürekli, genzel (nasal) ve akıcı ñ ünsüzün art damağa geçerek yine sürekli ğ ünsüzüne dönüşerek sızıcılaşmasıdır.

/ñ/ > /ğ/:

jalğız ‘yalnız’ (67.30) <Kıp. T yalñuz <ET yalanguz.

2.3.4. Akıcılaşma:

Patlayıcı, sızıcı ve ötümlü “d, g, b” ünsüzlerinin yine, ötümlü ancak akıcı “y, m, ñ” ünsüzlerine dönüşmesidir.

Vd/ > Vy/ değişmesi:

Kök ünlüsünden sonra işlek bir şekilde görülür.

Kelime içinde:

ayaq ‘ayak, kadeh’ (171.25, 172.30) <ET adag, ayırıl- ‘kaybet-’ (151.35) <ET adırıl-, ayğır ‘damızlık at, aygır’ (71.5) <ET adğır, aynıt- ‘değiştirmek’ (267.15) <ET adın- ‘değişmek’, iye (182.5) <Kıp. T iāi ‘Rab, Allah’ <ET édi ‘sahip’, jayawla- ‘yaya gitmek’ (24.40) <*yaāağla- <ET yadaq, keyin ‘sonra’ (3.5) <ET kedin, kiy- ‘giymek’ (88.5) <ET ked-, qayt- ‘dönmek’ (31.30) <DLT qadıt-, qoy- ‘y.f. koymak’ (6.10) <ET qo-d-, qoyan ‘tavşan’ (196.10) [Hak. hozan, çuv. xoran] <AT qodan, şıyırquyımşaqta- ‘kıl gibi incelmek; quyımşaq kuyruk sokumu’ (205.40) <DLT şıdırgaq ‘geyik gibi hayvanların tırnakları’, siyrek ‘seyrek’ (24.1) <ET sädräk, uyıqta- ‘uyumak’ (242.40) <ET udıqla-.

Kelime Sonunda:

azay- ‘azalmak’ (214.75) <*azad-, jad- ‘yaymak’ (38.10) <ET yad- ‘uzatmak’, joy- ‘yıkmaq, yok etmek’ (98.25) <ET yod- ‘sona ermek’, kiy- ‘giymek’ (88.5) < ET ked-, qoy- ‘koymak, yardımcı fiil’ (151.35) <ET qod-, toy- ‘doymak’ (34.15) <ET tod-.

g> y değişmesi: Kelime içinde:

bayla- ‘bağlamak’ (93.10) <ET bağ+la-, *deyingi* ‘kadar’ (267.35) <Kıp. T *degin* <ET *tägin* <ET *täg-* ‘ulaşmak’, *sıyır* ‘sığır’ (97.20) <Kıp. T *sığır*, *jıyıl-* ‘toplanmak’ (40.25) <Kıp. T *yığıl-*, *iyilmek* ‘eğilme’ (266.40) <ET *egil-*, *iye* ‘sahip’ (182.5) <YT (ŞT) *ige*, *üyret-* ‘öğretmek’ (89.5) <ET *öğret-*.

Kelime sonunda:

biy ‘bey’ (40.1) <Kıp. T. *big* <ET *beg*, *day* ‘gibi’ <ET *täg* (3.5), *dey* ‘gibi’ (12.5) <ET *teg*, *iy-* ‘eğmek’ (210.35) <ET *äg-*, *küy* ‘nağme’ (172.15) <ET *kög*, *tiy-* ‘değmek’ (10.35) <ET *täg-*, (190.25) *tüy-* ‘düğümlemek’ <ET *tüg-*.

b> w> y değişmesi: Kelime içinde:

üyir- ‘evirmek, döndürmek’ (192.5) <ET *äwir-* ‘etrafında çevirmek’ <**ebir-*, *süy-* ‘sevmek’ (28.5) <ET *seb-*, *tüye* <ET (Uyg.) *teve* <ET (Orh.) *tebi* (28.10).

Kelime sonunda:

üy ‘ev, çadır’ (41.25) <ET *eb*.

b>m değişmesi: Kelime başında:

men ‘ile’ (3.10) <*benen <ET *birlän*, *min-* ‘binmek’ (20.35) <ET *bin-*, *mol* bol-‘çok olmak’ (25.40) <ET *bol*.

Kelime içinde:

taman ‘doğru’ (94.10) <*taban <ET *tapa*.

#f> #p> #m değişmesi: Kelime başında:

maqta ‘pamuk’ (31.10) [Özb. *paxta*] <Ar. *faòóa*, *mursa* ‘fırsat’ (20.15) <*pursat <Ar. *furúat*.

/g/> /ñ/ değişmesi: Kelime içinde:

eñbek ‘emek’ (230.35) <*egmek <ET *emgek*, *jañbır* ‘yağmur’ (184.15) <ET *yagmur*.

/d/> /ñ/ değişmesi:

Kelime içinde: *köleñke* ‘gölge’ (110.35) <Kıp. T *köledke*.

2.3.4.1. Akıcı Ünsüzlerin Kendi Arasında Değişmesi:

İşlek bir ses olayı değildir.

/ñ/> /y/ değişmesi:

Kelime içinde:

iyek ‘çene’ (7.5) <*eñek [Kıp. eñ ‘yanak’] <ET ängäk, iyik ‘omuz’ (231.30) <ET äñin, jalayır ‘yalnız’(160.30) [ET yalañ] <*yal+añ+ır₂, köylek ‘gömlek’ (61.20) <Kıp. T köñlek, müyiz ‘boynuz’ (84.15) <Çağ. müñüz <ET müñüz <*Mo. mügēresün.

n> y değişmesi:

Kelime içinde:

şayğa ‘etrafı’ (12.5) <ET şaŋğa.

Kelime sonunda:

arxıy ‘öteki’ (9.40) <ET arqun,

ny#> y# değişmesi:

Kelime sonunda:

koy ‘koyun’ (14.40) <ET qony.

ng#> n# değişmesi:

Kelime sonunda:

jün ‘yün’ (28.10) <ET yüng, qaşan ‘ne zaman’ (5.5) <ET qaşang, otın ‘odun’ (105.5) <ET otung.

ng#> ñ# değişmesi:

Kelime sonunda:

jalañ ‘yalın, çıplak’ (29.15) <ET yalıng, tereñ ‘derin’ (26.30) <ET täring.

n> /ñ/ değişmesi:

Kelime içinde:

jiñişke ‘ince’ (13.25) <ET yinçgä, qoñsı ‘komşu’ (53.15) <ET qonşı.

Kelime sonunda:

äreñ ‘zor’ (13.5) <*aran [Kır. arañğ ‘müskül’].

/m/> /ñ/ değişmesi:

Kelime İçinde:

eñbek ‘iş’ (230.35) <ET emgek, endi (4.15) <ET amtı.

/m/> /n/ değişmesi:

Kelime İçinde:

endi ‘şimdi’ (4.15) Kıp. T imdi <ET amtı.

n> l değişmesi:

Kelime İçinde: maymılşa ‘küçük maymun’ (257.35) <Ar.-T meymünça.

Kelime sonunda: şamdal (245.15) <Ar.-Far. şem‘dān.

/l/ > /n/ değişmesi:

Kelime içinde: menen ‘ile, birlikte’ (101.15) ~ penen (169.35) ~ benen (32.15) <ET birlān.

/n/ > /m/ değişmesi:

Kelime içinde: Mergembay (160.30) <Mo.-T Mergenbay, mergen ‘nişancı’, umıt- ‘unutmak’ (21.40) <ET umıt-.

/l/ > /r/ değişmesi:

Kelime içinde: ā/qaysı (225.10) <Far.-Kıp. T herqayusı, kesertke ‘çekirge, Kzk. ‘kertenkele’(238.15) <Kıp. T keseltki ‘büyük kertenkele’, ürker ‘ülker yıldızı’ (152.35) <ET ülkār.

r > l değişmesi:

Kelime içinde: sergeldeñ ‘gereksiz’ (45.10) <Far. sergerdan.

Kelime sonunda: seyil ‘seyir’ (77.5) <Ar. seyr.

2.3.5. Süreksizleşme:

Sürekli ünsüzlerin (sızıcı; f, ğ, h, j, s, ş, w, x, z ve akıcı; m, ñ, l, r, y) süreksiz ünsüzler (b, c, ç, d, g, k, p, q, t) hâline gelmesi olayına süreksizleşme denir.

Sürekli ünsüzlerden ğayın (غ), f (ف), ó (ح), õ (خ), m (م), vav (و) ünsüzleri yerlerini süreksiz ünsüzlerden *b, p, q, t* ünsüzlerine bırakırlar.

Kazak Türkçesinde f > p ve f > b değişmeleri baştan sona doğru giderek azalan bir eğilim görülmektedir. İçte /f/ > /b/ değişmesi olurken kelimenin başında ünlüye yakın h ünsüzü varsa düşer ve diğerleri de a ünlüsü ile başladığı için örneklerin hepsi a ünlüsüyle başlamış olur. Kelime içinde v > p, m > p, değişmerli işlek değildir. İşlek olan süreksizleşme değişmelerinden õ > q değişmesinde sonda, v > b ve işlek olmayan değişmelerde ise hem başta, hem sonda değişmesi, sadece kelime sonunda f > b değişmesi görülüyor.

f > p:

Başta	İçte	Sonda
pil (188.15) <Ar. fýl	sapar (27.20) <Ar. sefer	qap ‘korku’ (18.20) <Ar. õavf

/v/ > /b/:

Başta	İçte	Sonda
Yok	şalbar (175.35) <Ar. şelvār	Yok

f > b:

Başta	İçte	Sonda
bäleke (147.30) <Ar. felāket	abzal ‘iyi’(182.40) <Ar. efāal	Yok

ō> q:

Başta	İçte	Sonda
Quday ‘Allah’ (3.15) <Far. Ōüdā	ıqtıyar ‘seçme’ (80.40) <Ar. iōtiyar	Yok

y> d:

Başta	İçte	Sonda
domalaq ‘yuvarlak’ (125.10) <Kıp. T yumğalaq	Yok	Yok

Tablo: 14 Olmayanlar: başta-sonda v> b; içte-sonda y>d; sonda v> b, f> b, ō> , y> d.

İşlek olanlar:

f> p değişmesi:

Kelime başında:

pikir (2.1) <Ar. fikir, pil (188.15) <Ar. fıl, pilik (176.15) <Ar. fetıl, pirsat (15.10) <Ar furúat.

Kelime içinde:

sapar (27.20) <Ar. sefer, tãptişdey sura- ‘teftiş eder gibi sormak’ (45.10) <Ar. teftiş, zapıran ‘safra’ (50.25) <Ar. àa‘feran.

Kelime sonunda:

aptap (167.20) <Far. āfitab, qap ‘korku’ (18.20) <Ar. ðavf, tarap (237.5) <Ar. taraf.

f> b değişmesi:

Kelime başında:

bäleke (147.30) <Ar. felāket, balgerlik ‘nasihatçı’ (130.10) <Ar.-Far. fa‘l+ger, bata ‘dilek’ (14.40) <Ar. fātióa, bitle ‘süzgeç’ (61.30) <Ar. filtre.

Kelime içinde:

abız ‘hoca’ (106.5) <Ar. óāfià, abtabı ‘güneşi’ (31.40) <Far. āftāb, abzal ‘iyi’ (182.40) <Ar. efāal, apta ‘hafta’ (244.25) <Far. heft.

ō> q değişmesi:

Kelime başında:

qap ‘korku’ (15.30) <Ar. ðavf, Quday ‘Allah’ (3.15) <Far. ðüdā.

Kelime içinde:

aqırı ‘sonunda’ (28.1) <Ar. ağır, baqsı ‘din adamı’ (130.10) <ET baxşı, dastarqan (281.5) <Far. destārō‘ān, ıqtıyar ‘seçme’ (80.40) <Ar. iōtiyar, mıqta- ‘sağlamlaştırmak’ (18.45) <Far.-T. mýōla-.

/v/> /b/ değişmesi:

Kelime içinde:

daba ‘deva’ (210.35) <Ar. devā’, şalbar (175.35) <Ar. şelvār.

İşlek olmayanlar:

Kelime başında:

#s> #t değişmesi: tışqan ‘sıçan’ (47.1) <ET sıçqan.

#y> *#c> #d değişmesi: domalaq ‘yuvarlaq’ (125.10) [Kırg. cumalaq] <Kıp. T yumgalaq.¹⁸¹

Kelime içinde:

/m/> /p/ değişmesi: duşpan ‘düşman’ (246.35) <Far. dūşmān, toqpaq ‘toqmaq’ (36.5) <Kıp. T toqmaq, aspan ‘gök’ (4.30) <Far. āsmān.

/v/> /p/ değişmesi: alapat ‘mıntıka’ (16.40) <Ar. óalvet ‘tenha yer’.

/ó [ç]/> /t/ değişmesi: maqta ‘pamuk’ (31.10) [Özb. paxta] <Ar. faòóa.

2.3.6. Damaklılaşma:

Metnimizde ünlülere yakın veya ünlüleşmeye meyleden “h, v, b, (‘); d” ünsüzlerinin ‘y’ yarı ünlüsü şeklinde incelmış olduğu görüldü. h> y değişmesi işlek olarak görülür. Kelime başında damaklılaşma olayı görülmez. Sonda nadir olarak ‘#>y#, h#>y# değişmesi görülür. Nadir olarak v, b, d >y değişmeleri görülür.

İşlek Olanlar:

h [ʌ, ç] > y değişmesi:

Kelime içinde:

dıyqan ‘çiftçi’ (170.20) <Far. dihkan, payım ‘mana’ (55.25) <Ar. fehým, Rayımbek (6.15) <Ar.-T raóymbek, sayıp ‘sahip olma’ (103.35) <Ar. úāóib, wayım ‘kuruntu’ (265.10) <Ar. vehm, zeyin ‘mantık’ (75.30) <Ar. ēihn.

Kelime sonunda:

Abılay (194.35) <Ar. ‘Abdullah.

d/> y/ değişmesi:

Bu değişmeyi akıcılaşma başlığı altında daha önce işlendiğimiz için birer örnekle yetindik.

Kelime içinde:

keyin ‘sonra’ (3.5) <ET kedin.

Kelime Sonunda:

kiy- ‘giymek’ (88.5) < ET ked-.

¹⁸¹ A. Dilaçar (1988), “Lehçelerin Yayılma Tarzı ve Türk Lehçelerinin Tasnifi Meselesi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1954*, Türk Dil Kurumu yayımları, Ankara, s. 30-58; “Ön Türkçe #d> Ana Türkçe #y, Ön Türkçe #d> Eski Volga Türkçesi #c> Çuvaşça #ş, Yakutça #s’dir. Türkçede d’ ~ y ~ c ~ ç ~ ts ~ ş ~ s karşılıklarından hangisi asla raci, hangisi muahhardır?” diye sorarken *eski şekle dönme* tabiri ile karşılaşırız, bk. Kenan Koç, Oğuz Doğan (2004), *KTG*, s. 103.

İşlek Olmayanlar:

b> y değişmesi:

Kelime içinde:

üyir- ‘evirmek, çevirmek’ (192.5) <ET (Uyg.) äwir- <ET (Orh.) ebir-, *suyıq* ‘ıslak’ (38.10) <DLT *suvuq* <ET (Orh.) *sub*.

Kelime sonunda:

üy ‘ev’ (4.10) <ET eb, saw ‘haber’ (172.10) <YT (ŞT) sav ‘davet’ <ET sab ‘söz, sohbet, haber’.

/v/> /y/ değişmesi:

Kelime içinde: mäyit ‘ölü’ (4.10) <Ar. mevt.

ξ#> y#:

Kelime sonunda:

peyil ‘niyet’ (156.10) <Ar. fi‘l ‘fiil’, täley ‘kader’ (81.30) <Ar. üäli‘,

2.3.6.1. Ön Damaklılaşma:

#q> #k değişmesi:

Kelime başında:

käri ‘yaşlı, ihtiyar’ (90.15) <Kıp. T qarı.

2.3.7. Dudaklılaşma:

Dudaklılaşma, çift dudaklılaşma ve tam dudaklılaşma diye ikiye ayrılır. Çıkış yeri damak (g, n, ñ) veya diş-dudak (f) olan ünsüzlerin, çıkış yerlerinin dudağa kaymasıdır.

Çift dudaklılaşma:

Metnimizde sadece g damak ünsüzünün w çift dudak ünsüzüyle değiştiği görülür.

Türkçe kelimeler:

ğ> w değişmesi:

Kelime içinde:

awır ‘ağır’ (10.20) <ET aáir, awız ‘ağız’ (52.20) <ET aáz, awruw ‘ağrı, yara’ (51.35) <ETAáiría, *quwirıl-* ‘kavurulmak’ (281.5) <Kıp. T qaárul-, tuwra- ‘doğramak’ (88.10) <Kıp. T. toğra-, tuwra ‘doğru’ (16.45) <ET toáuru.

Kelime sonunda:

awruw ‘ağrı, yara’ (51.35) <ET aáiría, birew ‘birisi’ (125.20) <*biregü, elüw ‘elli’ <ET eliá (247.5).

/n ~ ñ/> /m/ değişmesi:**Kelime içinde:**

sersembi ‘çarşamba’ (185.35) [Başk. T şarşambı] <Kıp. T çarşenbeh <Far. çehārşenbe, umıt- ‘unutmak’ (21.40) <ET umıt-, umıt ‘ümit’ (5.10) <ET umıt ~ uñıt, qıymıl ‘hareket, kıpırtı’ (20.5) [Kır. *qıdınğda*-‘ufak adımlarla gitmek’, Kaz. *qıdır*-, ‘gezmek’] <*qıd-ıñ+ıl.

/v/> /w/ değişmesi:**Alınma kelimeler:**

alawla- ‘alevlenmek’ (96.1) <Kıp. T alev <Far. alev, dāw ‘dev’ (134.10) <Far. dýv, paluwan ‘pehlivan’ (36.15) <Far. pehluvān.

Tam dudaklılaşma:

f> p, b değişmesine tam dudaklılaşma denilebilir. Damak ünsüzlerinin dudağa kayması yanlarındaki yuvarlak ünlünün tesiriyledir ve bunlar Türkçe kelimelerdir. Diş-dudak ünsüzü olan, f ünsüzünün geçtiği alınma kelimelerdeki değişme ise işlek bir ses olayı değildir. Henüz f ünsüzünün p veya b olma kararlılığı gerçekleşmemiştir. Ancak dil ağırlığını f> p değişikliğinden yana olduğunu örneklerinin çokluğuyla hissettirmektedir:

İşlek Olanlar:**Alınma kelimeler:****f> p değişmesi:****Kelime başında:**

paqır (50.20) <Ar. faòýr, parasat (98.25) <Ar. ferāset, *parıqsızdıq* ‘umursamazlık’ (78.20) <Ar. farò, pikir (2.1) <Ar. fikir, pil (188.15) <Ar. fýl, pilik (176.15) <Ar. fetýl, pirsat (15.10) <Ar furúat.

Kelime içinde:

kepil (69.15) <Ar. kefýl, kepin (150.35) <Ar. kefen, qalpı ‘hoca’ (15.15) <Ar. òalýfe’, çapelimde ‘ansızın (20.15) <Ar.-T. òavfelān+de, sapar (27.20) <Ar. sefer, taypa (68.1) <Ar. ùā’ifē, *täptişdey* sura- ‘teftiş eder gibi sormak’ (45.10) <Ar. teftiş, zapıran ‘safra’ (50.25) <Ar. āa’feran.

Kelime sonunda:

aptap (167.20) <Far. āfitab, keyip ‘hāl’ (50.25) <Ar. keyif, qap ‘korku’ <Ar. òavf, qap ‘korku’ (10.10) <Ar. òavf, sap ‘savaş safı’ (96.25) <Ar. saf, sıyapat ‘ziyafet’ (36.30), şartarap ‘çevre’ (237.5) <Far.-Ar. çār+taraf.

f> b değişmesi: Kelime başında:

bäleke (147.30) <Ar. felâket, *balgerlik* ‘nasihatçı’ (130.10) <Ar.-Far. fa’lger, bata ‘dilek’ (14.40) <Ar. fâtióa, bitle ‘süzgeç’ (61.30) <Ar. filtre.

Kelime içinde:

abız ‘hoca’ (106.5) <Ar. óāfià, abtabı ‘güneşi’ (31.40) <Far. āftāb, abzal ‘iyi’ (182.40) <Ar. efāal, apta ‘hafta’ (244.25) <Far. heft, lebiz ‘ses’ (26.1) <Ar. lafē.

İşlek Olmayanlar:

Alınma kelimeler:

#f> #m değişmesi:

mursa ‘fırsat’ (20.15) <*pursat <Ar. furúat, maqta ‘pamuk’ (31.10) [Özb. paxta] <Ar. faòóa.

/f/> /w/ **değişmesi:** qawip ‘şüphe’ (6.1) <Ar. āā’ib.

2.3.8. Genizleşme:

Çıkış yeri damakta olan ünsüzün seslendirilişinde havanın bir kısmı burun yoluyla dışarı çıkar. Önce Türkçe kelimelerde görülen bu ses değişmesi, alınma kelimelere de sirayet eder.

/ng/> /ñg/ değişmesi:Kelime içinde:

döñgelek ‘yuvarlak’ (19.35) <Kıp. T döngel ‘yuvarlak, kozalak gibi dönen şey’, eñgezerdey ‘yaşlı’ (8.1) [Kır. engeçer] <*engeçertāğ, süñgi ‘süngü’ (4.5) <ET süngi, teñgiz ‘deniz’ (23.15) <DLT tingiz, üñg- ‘çukurlaşmak’ (225.20) <ET üngür ‘içi oyuk’, üzeñgi (95.40) <OT (KB) üzengü.

/ng/ > ñ değişmesi:Kelime içinde:

māñilik ‘ebedilik’ (235.30) <ET bengü, reñdi ‘yakışıklı’ (230.1) <Far.-T rengli, señ ‘sel’ (198.35) <Kıp. T seng ‘buz topağı’,

/n/> /ñ/ değişmesi:Kelime içinde:

Türkçe kelimeler:

jiñişke ‘ince’ (13.25) <ET yinçkä, eñis ‘aşağı’ (110.35) <Kıp. T eniş ‘iniş’.

Alınma kelimeler:

qañtar ‘ocak ayı’ (40.20) <Skr. gandhāra, zeñbirek ‘top, ağır silah’ (186.10) <Far. zenbürek ‘katurın sırtında taşınan hafif top’.

Kelime sonunda:

Türkçe kelimeler:

osiñ ‘rağmen’ (112.15) <*osi+ança <Kıp. T oşal ‘işte o’ ~ oşol ‘o’ + ança ‘öylesine’,
sodañ soñ ‘ondan sonra’ (162.15) <Kıp. T. şoldan soñra.

Alınma kelimeler:

sergeldeñ ‘gereksiz’ (45.10) <Far. sergerdan.

/mg/> /ñb/ değişmesi:Kelime içinde:

eñbek ‘iş’ (230.35) <ET ämgäk ‘sıkıntı’, tañba ‘iz’ (155.30) <ET tamga.

2.3.9. Peltekleşme:

Bir örnek – sersembi –¹⁸² hariç ki onda da ç> ş> s değişiminde ş sesi vardır, ş ünsüzünün çoğu zaman s ünsüzüne dönüşerek dilde bir peltekleşmenin gerçekleştiğini göstermektedir.¹⁸³

Kelimenin başında (serik <şeryk), kelimenin içinde (kesi <kişi), kelimenin sonunda (tanıs <taniş) ş> s değişmesi görülmektedir. Bir iki örnekte de y> s değişmesi dikkat çekicidir. Örnekler aşağıda alfabetik olarak verildi:

ş> s değişmesi: Kelime başında:

samal ‘rüzgar’ (191.40) <Ar. şimāl, serik ‘arkadaş’ (17.10) <Ar. şeryk ‘medrese arkadaş’, sersembi ‘çarşamba’ (185.35) <*çarşembe <Far. çehārşenbe.

Kelime içinde:

bastağan ‘komuta ettiği’ (3.10) <ET *başladaçı* ‘amir, başkan’, esik ‘eşik, kapı’ (7.20) <ET *éşik*, *kesidey* ‘bir vücut gibi’ (173.25) <ET *kişi*, *nısana* (239.25) <Far. nişāne, *tısqarğı* ‘başka’ (168.40) <ET *taşgaruğı*, *tösek* ‘döşek’ (245.15) <ET *töşek*.

Kelime sonunda:

bes (13.30) <ET beş, es ‘akıl’ (4.20) <Far. *hūş*, *kümis* (64.35) <ET *kümüş*, *tanıs*(32.45) <taniş, *tartıs* ‘tartışma’ (332.10) <*tartış, *tös* ‘döş’ (35.5) <AT *tí ş, *urıs* ‘savaş’ (4.5) <ET *uruş*.

y> s değişmesi: Kelime başında:

san ‘bacak, kalça’ (118.30) <ET yan ‘kalça’, [Özb. *yánbaş*].

Kelime sonunda:

¹⁸² sersembi ‘çarşamba’ (185.35) ~ *särsenbi* (181.45) [Kır. *şarşembi*] <Kıp. T *çarşenbeh* <Far. *çehārşenbe*.

¹⁸³ Mesela; *düşmān* kelimesinin, *duspan* olması beklenirken *duşpan* (246.35) şeklinde, *şād* kelimesinin *şat* ‘mutlu’ (236.10) şeklinde görülmesi gibi her zaman ş> s olmaz, dil bir dönem ses değişikliği yaptıktan sonra değişmeyi durdurmuştur.

tüs ‘görünüş, sakal, renk’ (15.40) <*tüy <OT tüg ‘tüy, kıl’> Özb. T tük.

z> s değişmesi:

Kelime başında: emes (4.30) <ET ermez ‘değil’.

Kelime sonunda: sıyapat (36.30) <Ar. ziyāfet.

2.4. SES OLAYLARI:

2.4.1. Ünsüz Benzeşmesi:

Bir ünsüz kendisine yakın veya uzak olan, kendisinden önce veya sonra bulunan ünsüze kendi ses özelliğini geçirir.

Kazak Türkçesinde benzeşme olayının yaygınlaşması daha önce bahsi geçen ünsüz uyumuyla ilgilidir. Daha sonra yapım ekleri kısmında da konu işlendiğinden aşağıda yeteri kadar örnek kelimeyle yetindik. Önce ünsüz uyumuyla ilgili birer örnek verdikten sonra, ünsüz benzeşmelerini sınıflandıracğıız. Metnimizde yakın benzeşme, uzak benzeşmeye göre daha çok örnek oluşturmaktadır. Yerlerine göre *yakın* ve *uzak* benzeşme, yönlerine göre *ilerlek* ve *gerilek* benzeşme, derecesine göre *tam* ve *yarım* benzeşme vardır. Kelime içinde yan yana kullanılan ünsüzler ötümlü ve ötümsüzlüklerine göre benzeşirler.

2.4.1.1. Yerlerine Göre Benzeşme:

Yakın Benzeşme:

Ünsüz Uyumuna Göre Benzeşme:

l> d:

nl> nd: keldinder ‘(nezâket) geldiniz’ (136.35) <*keldin+ler.

ln> ld: şaldıñ ‘ihtiyarın’ (9.10) <*çal+nıñ.

rl> rd: bir-birdep ‘birer birer’ (217.35) ~ bir-birlep (274.71).

ll> ld: sekildi ‘şekilli’ (2.10) <*şekilli <Ar.-T şekl+li.

ml> md: qurbandıq ‘kurbanlık’ (4.10) <Ar.-T òurbān+lık.

cl> jd: muqtajdıq ‘ihtiyaç, zorunluluk’ (74.10) <Ar.-T muóôtāc+lık.

n> d:

rn> rd: Dağırdıñ ‘Dağır’ın’ (16.30) <*Dağırınıñ.

ñn> ñd: jawıñdı ‘düşmanı’ (28.1) <*yağıñnı.

zn> zd: sözdıñ ‘sözün’ (31.20) <*sözniñ.

ln> ld: maldıñ ‘hayvanın’ (35.30) <*malnıñ.

ñn> nd: köziñdi ‘gözünü’ (28.30) <*köziñni.

mn> md: kimdi ‘kimi’ (37.25) <*kimni.

- nn> nd:** Esjandı ‘Escan’ı’ (49.10) <*Esjannı.
l> t:
ʃl> st: *tasta-* ‘atmak’ (9.35) <*taş+la-.
tl> tr: *jigitter* ‘yiğitler’ (4.25) <*yigitler.
pl> pt: *esepte-* ‘hesaplamak’ (10.35) <Ar.-T *oesāb+la-*.
ql> qt: *qazaqtar* ‘kazaklar’ (4.5) <*qazaqlar.
n> t:
kn> kt: *bösteğin* ‘döşeğin’ (46.5) <*böstek+niñ.
qn> qt: *tumaqtı* ‘kalpağı’ (50.5) <*tumaqnı.
tn> tt: *jigitti* ‘yiğidi’ (51.10) <*yigitni.
pn> pt: *kasıptı* ‘mesleğini’ (85.25) <Ar.-T *kesb+ni*.
d> n:
md> mn: *jasımnan* ‘yaşımdan’ (145.5) <*jasımdan.
nd> nn: *sengennen* ‘inandıktan’ (220.25) <*sengenden.
ñd> ñn: *öziñnen* ‘kendinden’ (29.30) <*öziñden.
md> mn: *sälemnen* ‘selamdan’ (79.15) <Ar.-T *selām+dan*.
m> b:
nm> nb: *sınbas* ‘kırılmaz’ (114.30) <*sınmaz.
zm> zb: *üzbey* ‘kesmeyerek’ (11.10) <*üzmey.
nm> nb: *sınbay* ‘kırılmayarak’ (37.20) <*sınmay.
m> p:
zm> sp: *keşirmespin* ‘unutmam, affetmem’ (5.5) <*keçirmez+men.
qm> qp: *qazaqpen* ‘Kazak ile’ (126.15) <*qazaqmen.
pm> pp: *tappa-* ‘bulamamak’ (5.25) <*tapma-.
sm> sp: *bolmas pa* ‘olmaz mı’ (78.20) <*olmaz ma.
çm> şp: *qaşpasa* ‘kaçmasa’ (198.5) <*qaçmasa.
tm> tp: *aytpa-* ‘söylememek’ (16.15) <*ayıtma-.
b> m:
mb> mm: *adammen* ‘adamlar’ (278.1) <Ar.-T ‘adem+ben(en) [<ET birlän]

d> l:

rd> rl: *sırlas* ‘sırdaş’ (146.30) <Ar.-T *sırr+daş*.

Dudaklılaşma:

nawbayxana ‘fırın’ (256.5) [Kzk. *nawbayşı* ‘fırıncı’] <Far.-T.-Ar. *nan+bay+öāne*, *sır-sımbat* ‘mec. itibar’ (71.10) <ET *sın+bat* [*sın* ‘vücut’, *bat* ‘çabuk’], *sersembi* ‘çarşamba’ (185.35) <*särsenbi* <Far. *çehārşenbe*.

Damaklılaşma:

endi ‘şimdi’ (4.15) <ET *amti*, *künnen* ‘günden’ (5.10) <Kıp. T *künden*.

Süreksizleşme:

Örneğine en sık rastlanan benzeşmedir. Seçme örneklerini sunuyoruz: *aqpa* ‘akmamak’ (170.20) <ET *aqma-*, *arıtsan* (165.5) <ET *arslan*, *ayaspas* ‘acımasız’ (188.40) <*ayaşmaz <Kıp. T *aya-* ‘karşı koymak’, *azaptı* ‘eziyetli’ (21.5) <Ar.-T. ‘*azābh*, *duşpan* (246.35) <Far. *düşmān*, *emespin* ‘değilim’ (57.1) <*emez ben <ET *ärmez ben*, [ünlü düşmesinden sonra] *est-* ‘ışitmek’ (143.20) <ET *eşid-*, *ıqpal* ‘tesir’ <Ar. *iöbāl* (69.35), *jetpis* (112.15) <Et *yétmiş*, *Köqoynaqtı* “Kökoynak’ı” (3.25) <*Köqoynaqmı, *nıspı* ‘kimseye ait’ <Ar. *nısbý* (270.1), *quşaқта-* (25.20) <Kıp. T *quçaqla-* <AT **qūçgaqla-*, *suwrettel-* ‘resmedilmek’ (2.5) <Ar.-T. *süret+le-*, *tasta-* ‘terk etmek’ (4.5) <Kıp. T *taşla-*, *tätti* (281.5) <tatlı <Kıp. T *tatıǵlı* <ET *tatıǵlıǵ*.

Uzak Benzeşme:**Süreksizleşme:**

mansap ‘memuriyet’ (138.40) <Ar. *manúb*, *tasattıq* ‘adak kurbanı’ <Ar. *taúadduò* (235.15), *Taşkent* (274.35) <YT *Taşkend*.

Diş-Damaklılaşma:

şaş- ‘dağıtmak’ (164.15) <ET *saç-*.

Dudaklılaşma:

beybit ‘sulh, barış’ (58.15) <Ar. *bý* ‘at’, *mamıq* (5.10) <DLT *pamuk*.

2.4.1.2. Yönüne Göre Benzeşme:

Eklerde olan benzeşmelerin hepsi doğal olarak ilerlektir. Gerilek benzeşme nadir görülür. Kelime içindeki /q/ > /ğ/, /k/ > /g/ ve /p/ > /b/ ötümlüleşmesi görülür. Oğuz grubu lehçelerinde görülen /t/ > /d/ değişmesi Kazak Türkçesinde görülmez; ümiti ‘ümidi’ (23.25), ketip ‘gidip’ (34.25). Kazak Türkçesinde ç ünsüzünün c şeklinde ötümlüleşmesi ise ç > ş ünsüz değişmesinden dolayı görülmez.

İlerleyici Benzeşme:

beybit ‘sulh’ (58.15) <Ar. *bý* ‘at’, *şat* ‘mutlu’ (236.10) <Far. *şād*.

Gerileyici Benzeşme:

mamıq (5.10) <DLT *pamuk*.

Ötümlüleşme:

VqV > VğV: *jaǵıp* ‘yakıp’ (36.1), *joǵı* ‘yoku’ (108.5), *quşaǵınan* ‘kucağından’ (108.15), *şıǵar-* ‘çıkarmak’ (5.5), *şıǵıp* ‘çıkarak’ (36.25).

Bazı kelimelerde bu ses olayı gerçekleşmez: şaqır- ‘çağırmaq’ (277.1), toquwşı ‘dokuyucu’ (245.5), baqır- ‘bağırma’ (2454.5). Ancak metnimizde istisnaları da vardır; şaqır- ‘çağırmaq’ (11.40), jağıl- ‘yakılmak’ (110.10).

VkV> VgV: büküp ‘büküp’ (138.10), iştegi ‘içteki’ (118.1), kögildir ‘mavimsi’ (116.40).

VbV> VpV: kitabı (2.5), şabamız ‘çapalım, koşalım’ (166.30), şöbi ‘çöpü’ (87.35), tebis- ‘tepişmek’ (21.30), tübi ‘dibi’ (164.20) <*tüpi.

Sızıcılaşma:

VpV> VbV> VwV: şawıp ‘koşup’ (20.35) <*çapıp, sewip ‘serpip’ (92.1) <*serpip, tewip ‘tepip’ (12.40). Bu durum –Ip zarf-fiili eklendiğinde ortaya çıkar.

2.4.1.3. Derecesine Göre Benzeşme:

Tam benzeşme: tl> tt; suwrettel- ‘resmedilmek’ (2.5) <Ar.-T. sūretle-.

Yarı benzeşme: ml> mn; sälemnen (79.15) <Ar.-T selām+ile+n.

2.4.1.4. Değişme Sonrası Benzeşme:

keşirmespin ‘unutmam, affetmem’ (5.5) <*keçirmez+ben <DLT keçür- ‘bağışlamak’, şaş- ‘dağıtmak’ (164.15) <ET saç-, şarşı ‘kare şekli’ (167.10) <Far. çār+sū.

2.4.2. Ünsüz Aykırılışması:¹⁸⁴

Benzeşmenin tam zıttı bir ses olayıdır. Telaffuzları, boğumlanma noktaları birbirine yakın veya aynı olan iki ünsüzden birinin boğumlanma noktasını değiştirerek diğerine göre farklı telaffuz edilmesidir. Birbirlerine yakın veya uzak olabilirler. Aykırılışma örnekleri metnimizde az görülür.

2.4.2.1. Yakın Aykırılışma:

-nt-> -mt-, -mm-> -mb-, -nn-> -nd-, -ll-> -ld-, -tl-> rl, -ss-> -st-;

aybarlı (133.20) <Ar.-T. heybetli, jıldıq (92.35) <Kıp. T yıllıq, kepidik (277.40) <Ar.-T kefillik, qarımtas ‘kız kardeş’ (16.15) <*qarın+ta+eş, qımbat (245.30) <*qımmet <Ar. öiyet, qolda- (83.40) <Kıp. T qolla-, mindette- ‘ödev vermek’ (160.15) <Ar.-T minnetle, molda ‘hoca’ (38.15) <Kıp. T molla <Ar. mevlā, membet (184.10) <Ar. muóammed, soldı (119.25) <*sollu <ET *solluğ, ıstıq ‘sıcak’ (33.5) <Kıp. T issig.

¹⁸⁴ Sadettin Özçelik (2002), “Aykırılışma Terimi, Tanımı ve Örneklerinin Tasnifi Üzerine”, *İlmi Araştırmalar*, Sayı: 14, İstanbul, s. 131-144.

2.4.2.2. Uzak aykırılışma:

-r-r> -r-l-; serge/deñ ‘gereksiz’ (45.10) <Far. sergerdan.

-m-n> -m-l-; şamdal <Ar.-Far. şem‘dān (245.15).

2.4.3. Ünsüz Türemesi:

Bir ünsüzün kelimedede bulunmadığı hâlde bazı sebeplerle türemesi olayıdır. Kazak Türkçesinde ünsüz düşmesine göre zayıf bir ses olayıdır.

j türemesi:

İşlek bir ses olayı değildir. Uzak anlamındaki jıraç kelimesi istisna kabul edilirse, jır <ýr ve jesir <esýr kelimelerinde uzun ünlünün kısalmasından sonra ünsüz türemesine örnek olur. Geriye kalan kelimelerin Eski Türkçede #y’li şekillerinin bulunmasından dolayı bu ses olayının Kazak Türkçesinde yaygınlaşmadığı görülür.

Kelime Başında:

#OI> (#yI> #cI) #jI:

Dar ünlülerin yanında:

Türkçe kelimeler:

jıla- ‘ağlamak’ (21.5) <ET ıgla- ~ yıgla-, jiñişke ‘ince’ (13.25) <ET inşgä ~ yinçgä, jiñişke ‘ince’ (13.25) <ET inşgä ~ yinçgä.

#ý> #j kısa V:

Uzun ünlünün kısalmasında:

Türkçe kelimeler: jır ‘ağıt’ (35.40) <ET ır~yır <AT *ýr.

Alınma kelimeler: jesir ‘dul’ (256.25) <Ar. esýr.

y türemesi:

Kelime İçinde:

Türkçe kelimeler:

/ý ~ ī /> /Iy/:

iyt ‘it’ (83.40) <ET ýt, biyt ‘bit’ (78.35) <AT bīt, qıymıl ‘hareket’ (20.5) <AT qīmıl, sıyla- ‘saygı göstermek’ (280.40) <AT sīla-, sıypa- ‘okşamak’ (39.5) <AT sīpa-.

Alınma kelimeler:

/ý/> /Iy/:

aqıyqat ‘hakikat’ (229.30) <Ar. óaòýòat, nātiyje ‘sonuç’ (179.10) <Ar. netýce, yağniy ‘yani’ (29.30) <Ar. ya‘ný.

Kelime sonunda: kedey ‘yoksul’ (29.5) <Far. gedā, Quday ‘Tanrı’ (22.15) <Far. Hüdā.

w türemesi:**ū> uw:**

Uzun ünlünün kısalmasında:

Türkçe kelimeler:

juw- ‘yumak, yıkamak’ (53.35) <AT jū-

Alınma kelimeler:

surettel- ‘resmedilmek’ (2.5) <Ar.-T ūret+le-l-

t türemesi:**/-r-ø/> t:**

eltiri ‘kuzu derisi’ (46.5) <DLT elri, kesertke ‘çekirge, Kzk. kertenkele’ (238.15) <Kıp. T keseltki ~ kesürtüki <*keselke ~ keserke, Samarqant (253.25) ~ Samarqan (64.25), şegirtke ‘çekirge’ (197.15) <Kıp. T çekürge.¹⁸⁵

2.4.4. Ünsüz Düşmesi:¹⁸⁶

Bir ünsüzün rastgele düşmesi değildir. Söyleniş zorluğundan eriyip kaybolması veya ses enerjisini yanındaki ünlüye aktarmasıdır. Bazı kelimelerde yine söyleniş zorluğundan iz bırakmadan doğrudan doğruya düşebilir. Ünlüye yakın sesler için bu düşme doğaldır. Ancak kelimenin ünlüleri kalınlık-incelik sıralarını değiştirebilirler. Daha çok alınma kelimelerin başında, içinde ve sonunda görülür. İşlek bir ses olayıdır.

ayın (ع) sesinin düşmesi:

Arapça kelimelerde görülür.

Kelime Başında:

aduwında- ‘düşmana saldırmak’ (23.35) <‘aduvv, âdet ‘gelenek’ (38.30) <‘âdet, ömir ‘ömür’ (5.5) <Ar. ‘umr.

Kelime İçinde:

kâdeli ‘gelenek’ (52.10) <Ar.-T òa‘ideli, män ‘anlam’ (181.1) <ma‘nā, sāt ‘saat’ (71.15) <sa‘at.

Kelime Sonunda: şam ‘mum’ (90.15) <şem‘.

¹⁸⁵ Janos Eckmann (1988), “Türkçede D, T ve N Seslerinin Türemesi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1955*, Türk Dil Kurumu yayınları: 159, Ankara, s. 11-22.

¹⁸⁶ Gürer Gülsevin (2000), ‘Bir Ünsüz Düşmesi Tipi Daha: Ünsüz Yitimi’, *Türk Dünyası Araştırmaları, Prof. Dr. Osman Nedim Tuna Hatıra Sayısı*, Sayı: 139, Ağustos, s. 133-136; *minâjet* ‘münacaat’ (216.30) <Ar. münaca‘ât, örneğimiz ünsüz yitimine örnek verilen *mēlun* <Ar. mel‘un “ayın (‘)” yitimine benzemekle beraber şartı benzememektedir, orada l‘> l olurken bizim örneğimizde ayın iki ünlü arasındadır. Bu örneğimizi uzun ünlüler bölümünde işlendi, uzunluk bir önceki heceye taşınmaktadır, bu arada ayın sesi de düşmüştür. Ayrıca bk. Erdoğan Boz (2001), ‘Ünsüz Düşme ve Kaybolmalarında Terim ve Tasnif Sorunu’, *Türk Dili*, Sayı 600, Aralık.

g düşmesi:

g ünsüzü kelime içinde ya yutulmak suretiyle düşer, ya da kelime sonunda erir.

Kelime içinde:

yapıraq (107.10) <ET yapırgaq, batur~batır ‘cesur’ (3.5) <Mo. bagatur, bürek ‘böbrek’ (31.40) [<ET bögre] <*böğrek,¹⁸⁷ kerek ‘lâzım’ (12.25) <ET kergek, tirsek ‘dirsek’ (38.5) <DLT tirisgek..

Kelime sonunda:

kişi ‘küçük’ (111.25) <Kıp. T kiçi <ET kiçig, köpiri ‘köprü’ (216.35) <ET köprüg.

ğ düşmesi: Kelime içinde:

jıla- ‘ağlamak’ (21.5) <ET yığla-, qansıratıp bar- ‘bozmak’ (118.20) qan <ET qağansırat-,¹⁸⁸ ulan ‘oğlan’ (38.35) <ET oğlan, tamaq ‘boğaz’ (246.30) <ET tamğaq ‘damak’.

-Atın <-A tuğın <-A turğan:

baratın ‘gidecek’ (53.10), beretin ‘verecek’ (7.40), bolatın ‘olacak’ (2.5).

Kelime sonunda:

qattı ‘sert’ (10.35) <ET qattıg, sarı ‘sarı’ (16.5) <ET sarıg, ulı ‘ulu’ (32.5) <ET ulıg.

h düşmesi: Kelime başında:

Türkçe kelimeler:

ara ‘ara’ (37.25) <AT *hara, äy (6.5) <*hey, ökir- ‘kaykırmak’ (3.5) <Kıp. T hayqır-.

Alınma kelimeler:

abız ‘hoca’ (106.5) <Ar. óāfiā, Ābib ‘özel ad’ (27.40) <Ar. óabyb, Aqberdi ‘özel ad’ (264.25) <Ar.-T. Óaòberdi, aram ‘kötü’ (271.20) <Ar. óarām, öner (122.35) <Far. hūner, ükim (58.10) <Ar. óüküm.

Kelime içinde:

asta ‘yavaşça’ (141.20) <Far. āheste, kār (95.35) <Ar. òahr ‘hiddet’, köner- ‘köhnemek’ (38.20) <Far.-T kohne+r-, qolöner ‘el işlemesi’ (217.20) <T-Far. qolhūner, mör ‘mühür’ (277.5) <Far. muhr, paluwan (36.15) <Far. pehluvān, şübäsiz (137.10) <Ar.-T şubhe+siz.

Kelime sonunda:

Ala <Ar. Allah (153.20), enşealla (156.5) <Ar. in-şā’allah, kent (247.15) <Soğd. kanth, patşa ‘padişah’ (159.20) <Far. pādşāh.

¹⁸⁷ Tar. Sözü: *böğrek* [*böğrik*] ‘böbrek’.

¹⁸⁸ Orhun Yazıtları Kültüğü’nün doğu cephesi 13. satır: *kağansırat*- ‘kağansız bırakmak’.

q düşmesi: Kelime içinde:

qulaq ‘kulak’ (5.40) <ET qulqaq ~ qulğağ.

Kelime sonunda:

qurğağ *quw* ‘yanıcı madde’ (174.25) <ET qovuş.

l düşmesi:

Sadece Türkçe kelimelerin içinde görülür. Ekleşme veya birleşme sırasında hızlı teaffuzdan dolayı akıcı *l* ünsüzü düşer. Ekleşmede haliyle hece düşmesi de gerçekleşir. Örneklerimizin çoğu *l* ile biten fiiller üzerine *-p* zarf-fiilinin getirildiği şekillerdir.

Kelime içinde:

bop (5.5) <ET bolup ‘olup’, büyit- ‘böyle demek’ (105.35) <*bul äyt-, ğan kep ‘yeni’ (90.15) <*ğana kelip, kep ‘gelip’ (11.1) <ET kelip, qap ‘kalarak’ (6.30) <ET qalıp, qıp ‘yaparak’ (14.5) <ET qılıp, otır- ‘oturmak’ (6.25) <Kıp. T oltur- <ET oltur- ~ olur-.

Kelime sonunda:

o ‘o zamiri’ (80.10) <ET ol, so ‘şu’ (14.15) <Kıp. T şol <*uş+ol.

t düşmesi: Kelime içinde:

alpıs ‘altmış’ (133.10) <ET altmış’, бүkil ‘bütün’ (11.25) <*bütkil, masay- ‘içki içmek’ (7.40) <Ar.-T mest+ad-.

Kelime sonunda:

bereke <Ar. bereket (222.35), uwaq (59.40) <Ar. vaòt, wağı (115.30) <Ar. waqt.

n düşmesi: Kelime başında:

äri ‘öte taraf’ (11.1) <ET naru.

Kelime içinde:

budan (2.5) <Kıp. T mundan <*bundan [ET bunda], olar (102.1) <Kıp. T onlar.

r düşmesi: Kelime içinde:

Kelime içindeki titrek *r* akıcısı ünlüden sonra kendini koruyamaz ve düşer. Daha çok Türkçe kelimelerde görülür.

ajdaxa (69.10) <Far. ejderha, ilbis ‘kaplan’ (71.10) <*ilbarıs [Kır. Ilbiris], qutqar- ‘kurtarmak’ (4.45) <ET qurtğar-.

Kelime sonunda:

-Iptl <*-Iptır* <*-Ip tur-ur*: alıptı ‘almış’ (33.10), qalıptı ‘kalmış’ (11.25), taqalıptı ‘yavaşlamış’; eniptı ‘inmiş’ (22.40), etiptı ‘etmiş’ (22.20), ketiptı ‘gitmiş’ (6.10).

-AtIn <-A tuğın <-A turğan: bolatın ‘olacak’ (8.10), qaşatın ‘kacacak’ (10.1), turatın ‘duracak’ (6.25); beretin ‘verecek’ (7.40), keletin ‘gelecek’ (7.40), tüsetin ‘düşecek’ (7.35).

e- <er-: bolatın edi ‘olacaktı’ (10.15), zarjaq ediñ ‘mızımızdın’ (50.5); kim eken ‘kimmiş’ (48.5), qalğan eken ‘kalırmış’ (11.15).

s düşmesi:

Kelime başında:

is ‘şiş’ (59.5) <Kıp. T siş, is- ‘şişmek’ (121.1) <*siş- <ET şiş-.

v düşmesi:

Kelime başında:

oqığa (14.25) <Ar. vaöy‘a, opa <Ar. vefā’ (266.25), opat (88.10) <Ar. vefāt, otan (208.40) <Ar. vaüan, or- ‘biçmek’ (236.40) <Kıp. T vur-, ökil (172.5) <Ar. vekýl, ösiyet (27.1) <Ar. vaüiyyet, üzir (251.15) <Ar. vezýr.

Kelime içinde:

toba ‘tövbe’ (136.35) <Ar. tevbe.

y düşmesi:

Kelime Başında:

iyne (192.40) <ET yignä.

2.4.4.1. Ünsüz Değişmesi Sonrasında Ünsüz Düşmesi:

İşlek Olanlar:

h> Ø düşmesindeki ünsüz değişmeleri:

ç#> ş#: äzirşe ‘şimdilik’ <At.-T óazır+ça, eş (5.5) <Far. hýç.

b#> p#: esep <Ar. óesāb (223.5),

/d/> /t/: patşa (159.20) <Far. pādşāh.

/f/> /p/: opa <Ar. vefā’ (266.25), opat (88.10) <Ar. vefāt.

/ş/, #ç> /s/, #s: särsenbi (185.40) <Far. çehārşenbe.

/t/> /b/: äbden (4.5) <Far.-T hep+ten.

/v/> /p/: elpet ‘görüntü sergileme’ (191.25) <Ar. öalvet.

/t/> /r/: aybarlı (133.20) <Ar.-T. heybet+li, aybat (128.40) <Ar. heybet.

t> Ø düşmesindeki ünsüz değişmeleri:

d#> t#: aba ‘imar’ (217.25) <abat <Far. ābād, usta (22.40) <ustat <Far. ustād.

#f> #m: mursa (20.15) <Ar. fursat.

/m/> /p/: alpıs (133.10) <ET altmış.

z#> s#: emes ‘değil’ (2.10) <ET ermez <AT *er-me-r₂.

/m/ > /b/: ämbe ‘herkes’ (106.10) <Ar. ‘ämme.

q düşmesindeki ünsüz değişimleri:

#y>> #j: jarqıra- ‘parlamak’ (200.1) <*yaruq+qır-a-.

/ç/ > /ş/: qışırlat- ‘ses çıkartmak’ (155.30) <YT (ŞT) qıçqır-.¹⁸⁹

İşlek Olmayanlar:

ξ > Ø düşmesindeki ünsüz değişmesi:

#t > #d: dām ‘yemeğin tadı’ (114.30) <Ar. ta‘am.

k > Ø düşmesindeki ünsüz değişmesi:

/ç/ > /ş/: eşki ‘keçi’ (86.10) <*keçkü.

s# düşmesindeki ünsüz değişmesi:

/b/ > /p/: lıpa ‘elbise’ (70.10) <Ar. libas.

2.4.5. Ünsüz Korunması:

#b ünsüzünün korunması:

Günümüz Batı Türkçesinde (Oğuz grubu lehçelerinde) bol- kelimesinin başında düşen b ünsüzü, doğu grubu lehçelerine olduğu gibi, kuzey grubu lehçelerinde korunmaktadır. Bir kuzey grubu lehçesi olan Kazak Türkçesinde de ol- fiili, Eski Türkçedeki bol- gibidir:

bol- ‘olmak’ (5.5), bolar bolmas ‘hemen’ (181.1), boları bolğan soñ ‘olan olduktan sonra’ (73.10), bolarlıq ‘olacak’ (71.30), bolaşaq ‘gelecek’ (133.15), bolğıñ kel- ‘olmak istemek’ (113.35), bolıs- ‘olmak fiilinin işteş şekli’ (59.35), bolıw ‘olma’ (171.35), bolğısı kel- ‘olmayı istemek’ (238.30), bolmaq degen ‘olur diye’ (175.10), bolşı ‘dusana’ (151.30), bop ‘olarak’ (5.5) <ET bolup.

ş ünsüzünün korunması:

Genellikle Kazak Türkçesinde ş > s değişmesine rağmen aşağıdaki – kelime içindeki bir örnek hariç – bazı alınma kelimelerde, daha çok kelime başında ş ünsüzü korunmuştur.

Kelime başında:

şadıman ‘berekatli’ (11.15) <Far. şād-mān, şahar ‘şehir’ (159.5) <Far. şehir, şahiyt ‘şehit’ (24.35) <Far. şehyd, şäkirt ‘öğrenci’ (28.5) <Fa. şäkird, şam ‘mum’ (90.15) <Ar. şem‘, şama ‘görünüş’ (73.1) <Rus. sxema <Lat. schama, şamdāl ‘mumluk’ (245.15) <Ar.-Far. şem‘+dān, şapaq ‘şafak’ (28.10) <Ar. şafaò, şarapat ‘yardım’ (123.10) <Ar. şerāfet, şarıyğat ‘şeriat’ (38.30) <Ar. şerý‘āt, şart¹⁹⁰ ‘şart’ (100.5) <Ar. şarù, şat ‘mutlu’ (236.10) <Far. şād, şax

¹⁸⁹ Tar. Sözü: *hışkırık [hıkçırık]* ‘hıçkırmak’.

¹⁹⁰ s’li şekli de var: sert ‘şart’ (22.5) ~ şart (100.5) <Ar. şarù. Türkiye Türkçesinde de alınma kelimelerin dışında #ş ünsüzü ile başlayan kelimeler daha çok tabiat taklidi kelimelerdir; şangır, şarıl, şıkır, şingır, şırıl, şungur.

‘şâh’ (69.5) <Far. şâh, şejireşi ‘şecereci’ (216.35) <Ar.-T şecere+çi, şihiyt ‘şehit’ (208.5) <Ar. şehyd, şugıl ‘acele’ (159.35) <Ar. şugül ‘işler, gailleler’, şuwaq ‘sıcaklık’ (31.10) <Ar. şevò.

Kelime içinde:

Türkçe kelime: ayanıştı ‘üzüntü’ (206.10) <*ayanışlı <*ayanış <Kıp. T ayan- ‘korunmak’ <ET aya- ‘acımak’.

Alınma kelime: duşpan ‘düşman’ (246.35) <Far. dūšmān.

Kelime sonunda:

Alınma kelime: täptiş ‘teftiş’ (145.10) <Ar. teftýş.

2.4.6. Yer Değiştirme:

*Yakın, uzak, ünlü türemesi ve düşmesiyle beraber ünsüz yer değitirmesi ve ünlü ünsüz yer değiştirme*si diye dört gruba ayırdık.

2.4.6.1. Yakın Yer Değiştirme:

V K¹K²V > **V K²K¹V**: eñbek ‘iş’ (230.35) <ET ämgäk ‘sıkıntı’, jalğa- ‘yaklaşmak’ (22.15) <*yaqla-, qaqpaa ‘kapak’ (27.35) <*qaqpaa mezzgil ‘vakit’ (4.15) <Ar. menzil, ökppe ‘öfke’ (15.35) <ET öpke, semser ‘topuz’ (7.10) <Far. şeş+per, şyraq ‘çeyrek’ (24.30) <Far. çār+yek, tañba ‘iz’ (155.30) <ET tamğa, tükpirindeki ‘derinliklerindeki’ (148.1) <*tükpirindeki.

2.4.6.1. Uzak Yer Değiştirme:

aynal- ‘oyalanmak, meşgul olmak’ (223.35) <Kıp. T aylan-, şök- ‘çökmek’ <Kıp. T köş- <ET köç- (12.10).

2.4.6.3. Ünlü Türemesi ve Düşmesiyle Beraber Ünsüz Yer Değiştirme:

K¹K² > **K²aK¹**: aydahar ‘ejderha’ (188.20) <Far. ejderhā, qawasetti ‘kargaşa’ (12.10) <Ar.-T òasvet+li.

K¹IK² > **K²K¹**: şayqa ‘eşkiya’ (23.45) <Ar. eşòiya,

2.4.6.4. Ünlü Ünsüz Yer Değiştirme:

Kelime başında:

ısqır- ‘ıslık çalmak’ (135.15) <DLT sıqr-.

Kelime sonunda:

esti- ‘ışitmek’ (143.20) <Kıp. T eşit- <ET eşid-, Täñir ‘Tanrı’ (235.15) <ET Täñri.

2.4.7. Eskilik ~ Arkaizm:

Kelimenin geldiği şeklindeki (Eski Türkçe ve Ana Türkçedeki) ünsüz ve ünlülerin korunması, yani değişmemesidir. Daha çok ünsüzlerde görülen fonetik bir olaydır.

Kelime başında:

#k ünsüzünün korunması:

jarıq *kör*gen ‘yayınlanan’ (2.5) <ET kör-, keltir- ‘getirmek’ (97.10) <ET keltür-, keri ‘geri’ (4.5) <ET kirü, ket- ‘gitmek’ (3.25) <ET ket-, *köñil*inen ‘gönlünde’ (2.5) <ET köñil, kör- ‘görmek’ (204.5) <ET kör-.

#t ünsüzünün korunması:

tize ‘diz’ (10.35) <AT *týze, tiy- ‘değmek, isabet etmek’ (10.35) <*tiá- <ET tåg-, tizgin ‘dizgin’ (3.25) <Kıp. T tizgin, toğız ‘dokuz’ (11.20) <ET toquz, *Toqız* Toqpaq ‘yer adı’ (36.5), *toquwşı* ‘dokuyucu’ (88.30) <ET toqı-, toñ ‘elbise, don’ (50.5) <ET toñ, tört ‘dört’ (4.25) <AT *tí rt, tús ‘düş’ (26.5) <AT tì ş.

#y ünsüzünün korunması:

Bu örnekte yıl kelimesi birleşik yazıldığı için y ünsüzü değişmez.

bıyıl ‘bu yıl’ (42.10) <ET bu yıl.

#e ünsüzünün korunması:

eki ‘iki’ (2.5) <ET äki ~ iki.

Kelime içinde:

/ñ/ ünsüzünün korunması:

süñgi ‘süngü’ (3.25) <ET süñ- ‘savaşmak’, *köñil*inen ‘gönlünde’ (2.5) <ET köñil, qarañğılıq ‘karanlık’ (4.10) <ET qarañáu.

Kök ünlüsünün sonunda:

d/ ünsüzünün korunması:

Kzk. qudıq ‘kuyu’ [metinde yok] <ET quduq, *adaqta*- ‘dolaşmak’ (42.35) <ET adaq, aduw- ‘hızlı yürümek’ (164.10) <ET adıq-.

İki ünlü arasında:

q ünsüzünün korunması:

aqız ‘ağız’ (225.25) <AT *aqır², buqa ‘boğa’ (250.30) <ET buqa.

t ünsüzünün korunması:

atı ‘adı’ (2.5) <AT *āt.

Ekin başında:

g ünsüzünün korunması:

il+gerile- ‘ilerlemek’ (129.30) <ET ilgärü.

Kelime sonunda:

ñ# ünsüzünün korunması:

küñ ‘cariye’ (127.35) <ET küñ, toñ ‘elbise’ (50.5) <ET toñ, soñ ‘sonra’ <ET soñ (4.1).

e# ünlüsünün korunması:

tize ‘diz’ (10.35) <AT týze.

2.4.7.1.1. Eski Batı Türkçesinin İzleri:¹⁹¹

Rotasizm “r’leşme” ve lambdaizm “l’leşme” (ŞAZ: LİR meselesi) diye bilinen Eski Doğu Türkçesi ile Eski Batı Türkçesinin ayırımına delil olacak bazı kelimeler Kazak Türkçesinde de görülmektedir.

2.4.7.1.1.1. r₂: z Denklığı:

Hece sonunda Eski Batı Türkçesine aid r ünsüzünün bazen z ve s şeklinde izleri görülürken bazen de arkaik r ünsüzü korunmuş şekilde bizzat kendisi görülmektedir.

ämäs ‘değil’ (81.40) <ärmâz <*er-me-r₂, omıraw ‘göğüs’ <*om ‘yuvarlak nesne’+ır+aw (21.1) <*omıragu, qımıran irit ‘deve sütünden yapılmış ekşi içki’ (7.5) <ET kıımız ‘kısırak sütünden yapılan ekşi içki’, tekizbe- ‘uçurmamak’ (94.5) <*tekir- [Kzk. tekir- ‘dört nala gitmek’], tiygiz- ‘koymak’ (5.15) <tägir- <ET (Uyg) tögür- ‘ulaştırmak’, tize ‘diz’, Tkm. dız (6.10) <[Mac. tērd] AT *týz.¹⁹²

2.4.7.1.1.2. l: ş Denklığı:

Orhun Türkçesinde de görülen müteradif l: ş denklığının izine, arkaik bir özellik olarak Kazak Türkçesinde rastlanmaktadır

aytıl- ‘birlikte söylenmek’ (68.40): aytıs- ‘atışmak’ (133.20) <aytış- (68.40), nanğıştıq ‘ne yapılacağı belli olmayan hâl’ (17.05) <ET yoq qış-,¹⁹³ yoq qıl-¹⁹⁴ [EBT qış- ‘kılmak’], qırğawıl ‘tavuk cinsinden kuş’ <YT (ŞT) qırqavul (278.20) <*qırqaquş [Azr. qırqaquş].

2.4.8. Nöbetleşme:

Metinde aynı kelimenin birkaç değişik şekli görülmektedir. Çok yer tutacağından bütün örnekleri buraya almadık. Yazar özellikle diyaloglarda bu farklılıkları vermiştir. İkizleşme sonucu çift ünsüzler de görülmektedir. Bazı kelimelerin hem tek, hem de çift ünsüzlü

¹⁹¹ Talât Tekin (1987), *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, s. 11, Ahmet Caferoğlu (1984), *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, (3. baskı), s. 28-39 ve Ahmet Bican Ercilasun (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ yayınları, Ankara, s. 206.

¹⁹² T. Tekin, *ATAUÜ*, s. 167.

¹⁹³ Orhun Yazıtları Kültigin doğu cephesi 32. satır.

¹⁹⁴ Orhun Yazıtları Bilge Kağan güney cephesi 4. satır.

şekilleri vardır. Bu kadar fazla nöbetleşe kullanımın görülmesi Kazak Türkçesi ağızlarının da çok olduğunu gösterir. Hatta standart olarak *batır* şeklinde kullanılan kelimenin üç şeklinin daha görülmesi en az dört ağzın var olduğunu gösterir. Sadece Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerde değil, Türkçe kelimelerde de bu nöbetleşe kullanımın olması, ağız farklılıklarının eskiden beri devam edegeldiğini kanıtlar. Bu da araştırılması gereken bir konudur. Yeni kelimelerde de farklı yazılışlar var. Bu da ağız özelliğine işâret eder. Bazı nöbetleşe kullanımların sebebi kelimenin Arap harfleriyle yazılışının iki ayrı şekilde okunmasındandır.

äke ‘baba’ (27.5) ~ eke ‘baba’ (141.35) <Mo. āqa, äzir ‘şimdi’ (35.15) ~ qazır ‘şimdi’ (5.1) <Ar. óāzýr, baq ‘baht’ (73.15) ~ baqıt ‘baht’ (21.40) <Far. baöt, bata ‘dua’ (14.30) ~ bete ‘dua’ (135.35) <Ar. fātióa, batır ‘yiğit’ (2.5) ~ batıl ‘yiğit’ (121.25) ~ batur ‘yiği’ (6.35) ~ bator ‘yiğit’ (98.25) <Far. bahādır <T. bagatur <Mo. bagatur, bek ‘bey’ (135.15) ~ biy ‘bey’ (34.40) <YT (ŞT) big <ET beg, Berdikey ‘özel ad’ (40.20) ~ Berdikeñ+di “Berdikey’i” (55.15), birdeñe ‘bir tane’ (8.1) ~ birdene ‘hemen’ (280.35), bürek ‘böbrek (31.40) ~ büyrek ‘böbrek’ (182.10) <ET böğürek, çerik ‘çeri’ (18.1) ~ şerik ‘çeri’ (232.40), dām ‘tat, lezzet’ (114.30) ~ dem ‘tat, lezzet’ (133.15) <Ar. ùa‘ām, dawıs ‘ses’ (5.40) ~ dıbıs ‘ses’ (247.15) <tavuş, eger ‘şayet’ (5.5) ~ eğer ‘şayet’ (101.25) <Far. eger, emdi ‘şimdi’ (190.5) ~ endi ‘şimdi’ <ET amtı, ıdıstaq ‘kap kakak’ (61.30) ~ ıdısayaq ‘kap kakak’ (Kzk.) <*ıaış+adaq (61.10), isim (5.5) ~ esim (68.40) <Ar. ism, jännät ‘cennet’ (268.15) ~ jännet ‘cennet’ (147.20) <Ar. cennet, lezzet ‘lezzet’ (31.25) ~ läzzät ‘lezzet’ (77.30) <Ar. lezzet, män ‘mana’ (279.30) ~ mäni ‘mana’ (181.1) <Ar. ma‘nā, mülliyon ‘milyon’ (254.20) ~ miy//liyon ‘milyon’ (238.25) <Fr. million, nebäri ‘torun’ (27.30) ~ nemere ‘torun’ (Kzk.) <Far. nebyre, qanjar ‘hançer’ (272.15) ~ qanşar ‘hançer’ (169.25) <Far. ðançer, qaşar ‘katır’ (203.30) ~ qaşır ‘katır’ (217.20) ~ qatır ‘katır’ (46.10) <Mo. qaçır, qata ‘hata’ (56.30) ~ qate ‘hata’ (59.5) <Ar. ðatā, sersembi ‘çarşamba’ (185.35) ~ särsenbi ‘çarşamba’ (185.40) <Far. çehā rşenbe, set ‘saat’ (151.15) ~ sät ‘saat’ (71.15) <Ar. ùa‘ā t, suyaqtı ‘gibi’ (5.30) ~ sıyyaqtı ‘gibi’ (179.5) [Kzk. siyaq ‘görünüş, yüz’] <Ar.-T siyāò ‘sözün gelişi’+lı, şarù ‘şart’ (100.5) ~ sert ‘şart’ (22.5) <Ar. şarù, tabat ‘tabiat’ (114.15) ~ tabiyğat ‘tabiat’ (130.25) <Ar. tabý‘at, täwlik ‘bir tam gün’ (92.10) ~ tewlik ‘bir tam gün’ (128.25) ~ töwlik ‘bir tam gün’ (115.5), uqurday (240.30) ~ üküriday (240.10) ‘Kalmukçada kale komutanı anlamında’.

2.4.9. Kısaltma:

2.4.9.1. Özel adlarda Kısaltma:

Özel adlarda iki kelime birleşirken ya harf düşmesi, ya da hece eksilmesi şeklinde bir kısaltma görülmektedir. İsimleri kısaltarak söyleme belki hızlı telaffuzun bir sonucudur. Kısaltılmış isimler konuşana kolaylık sağlar. Ağız özelliği de olabilir.

Äbilmembet ‘özel ad’ (184.10) <Ar. Ebu-l-Muhammed, bāke ‘hitap’ (232.1) <*beg+eke, Ömeke (56.1) <Ar.-T. Ömer+eke, Sāke (74.15) <Satay āke, Raqa (274.40) <Ar.-T. Raóym+bek+aqa, Rayjan (20.25) <*Rayım+jan <Ar.-Far. Raóym+cān.

2.4.10. İkizleşme:

Kelimelerde:

y> yy:

janqıyyarlıq ‘canhıraş, fedakârlık’ (184.35) <Far.-Ar. cān+ōiyār ‘kendi isteği ile yapma’, sıyyaqtı ‘gibi’ (179.5) <Ar.-T. siyaò ‘misal olarak’ +lı, qıyyal ‘hayal’ (206.5) <Ar. òayāl, qıyyan ‘gereksiz’ <Kır. qıyan ‘şiddetli yağmurun suyun üstündeki köpükleri alıp götürmesi’, kerıyya ‘ihtiyar’ (209.05) ~ kâri (95.15) [Özb. kerıyyä] <*qarıy <ET qarı, Rosıyya ‘Rusya’ (212.25), iyyüw ‘iğ’ (267.5) <ET eá-, Seyxundarıyya (69.15) <Seyhun+Far. deryā.

m> *mm> mb: qımbat ‘kıymet’ <*qımmet (245.30) <Ar. òymet,¹⁹⁵

p> pp: appaq ‘bembeyaz’ (332.1) ~ apaq ‘hafif aydınlık’ (273.35) <*apaq <*ap aq.

t> tt: qattılıq ‘merhametsizlik’ (234.20) <ET qatılgılg.

Ekleşme sırasında:

a. Benzer ünsüzler:

k+k> kk: *ekkiz-* ‘ektirmek’ (186.10), *jekpe-jekke* ‘teke tek karşılaşmaya’ (99.35) <Far.-T. *yek be yek+ke*.

n+n> nn: *jeñilgenmiñ* ‘yenildiğinin’ (24.10).

t+t> tt: *ayttır-* ‘konuşturmak’ (265.20).

l+l> ll: *deldalılıq* ‘aracı’ (82.40) <Ar.-T. *delāl+ılıq*,

b. Benzeşen ünsüzler:

n+d> nn: *künnen* ‘günden’ (27.20) <Kıp. T *künden*.

b+b> pp: *köppen* ‘çoğunlukla’ (49.35) <*köp+benen, *qalıppız* ‘kalmışız’ (161.15) <Kıp. T *qal-ıp biz*.

ş+s> ss: *assağ* ‘aşsak’ (125.10) <Kıp. T *aş-saq*, *tögissiz* ‘dökmeden’ (136.30) <*töküş+süz,

t+l> tt: *attan-* ‘hücum etmek’ (7.15) <Kıp. T *at+lan-*, *salawattı* söz ‘nasihat’ (114.20) <Ar.-T. *úalābet+li*, *sättlik* (33.10) <Ar. *sa’adet+lilik*,

m+b> mm: *ulımmenen* ‘oğlum ile’ (22.5) <Kıp. T *oğ(u)lım+benen*,

n+d> nn: *dannan bosat-* ‘akıldan çıkarmak’ (280.1) <Far.-T. *dān+dan boşat-*.

¹⁹⁵ J. Eckman (1953), “M~b Kelime Ortasında Anorganik Ünsüz Türemesi“, *Türkiyat Mecmuası X. Cilt*, s. 183.

Birleşme sırasında:

a. Benzer ünsüzler:

q+q> qq: azıqqoşşı ‘ahçı’ (214.35) <ET *azuq+qoşçı, oq-qağar ‘ok, yay’ (226.20), suqqılay ber- ‘vurmaya başlamak’ (201.40) ‘vurmaya başlamak’ [Kzk. suq ‘hasis; sert; işâret parmağı’+qıl-’, Kıp. T suqlıq ‘hırs’].

b. Benzeşen ünsüzler:

p+b> pp: eppen ‘uygun şekilde’ (182.30) <*epbirlen [ep ‘usül’+ birlen ‘ile’].
ş+s> ss: kelissöz ‘anlaşma konuşması’ (277.25) <*kel-iş ‘anlaşma’ + söz.

2.4.11. Ünsüz Tekleşmesi:

Kelimenin geldiği şekilde ikiz ünsüz olmasına rağmen, telaffuzda kolaylık sağlamak için aynı olan çift ünsüzden biri düşer.

-cc-> -jj-> -j-: tajal ‘canavar’ (202.5) <Ar. deccāl

-dd-> -d-: äd ‘sınır’ (183.20) <Ar. óadd, adbanşı ‘vergi memuru’ (69.25) <Ar.-Far.-T. add ‘sayma’+ban+çı.

-kk-> -k-: ängime *düken* ‘sohbet’ (26.40) <Ar. dükkān, egiz ‘ikiz’ (142.25) <Kıp. T ikiz <Kıp. T ikkiz, eki ‘iki’ (7.40) <Kıp. T ekki, täwekel (9.15) <Ar. tevekkül.

-qq-> -q-> -ğ-:

joğarı ‘yukarı’ (124.10) <Kıp. T yoqarı ~ yoqaru <ET yoqqaru.

-ll-> -l-: elüw ‘elli’ (271.25) <Kıp. T ellig ~ illig¹⁹⁶ <ET elig, Abılay (194.25) <Ar. ‘Abdullah, Ala (153.20) <Ar. Allah, saqalıq ‘tecrübe’ (96.10) <ET saqallıq.

-mm-> -m-: Mähämät ‘Mehmet’ (82.01) <Ar. Muóammed.

-ss-> -s-: ese ‘hisse’ (74.1) <Ar. óiúúe, qasap ‘kasap’ (107.35) <Ar. óaúúäb.

-tt-> -t-: otız ‘otuz’ (7.5) <DLT ottuz.

-ww-> -w-: ewelde ‘önce’ (29.30) <*ewwelde <Ar.-T evvel+de.

-yy-> -y-: mäyit ‘ölü’ (11.40) <Ar. meyyit, sayat ‘avcı’ (85.20) <Ar. úayyäd.

¹⁹⁶ Sır Gerard Clauson (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteen-Century Turkish*, Oxford University Press, London, s. 141; *ek(k)i el(l)ig yaşım* ‘elli iki yaşım’.

2.4.12. Hece Kaynaşması:

Yan yana bulunan iki kelimedenden birincisinin son hecesindeki sesler ile ikincisinin ön sesinin veya ilk hecesinin birleşip kaynaşmasıdır. Birinci ögedeki iki heceli kelime, tek heceli olur.

âkel- ‘alıp gelmek’ (149.40) <ET *alıp kel-*, *âket-* ‘götürmek’ (199.10) <ET *alıp ket-*, *apara alma-* ‘götürememek’ (182.10) <**alıp bara alma-*, *jıynap qalıptı* ‘toplanıp kalmıştı’ (64.1) <*gal-ıp turur, *ketedı* ‘gider’ (6.40) <*ket-e turur, *söyt-e tura* ‘bunlar olurken’ (70.15) <*sol äyt-* <**şol ayıt-* ‘o şekilde söylemek, şöyle yapmak’.

2.4.13. Hece Düşmesi:

Bazı kelimelerde arka akaya gelen ve bir birine benzeyen ses gruplarının düşmesiyle veya iki ünlü arasındaki l, r, á ünsüzlerinin erimesi ya da düşmesiyle hece sayısı azalır.

l > ø:

âkel- ‘alıp gelmek’ (149.40) <**alıp kel-*, *âket-* ‘alıp gitmek’ (199.10) <**alıp ket-*, *apar-* ‘alıp varmak’ (182.10) <**alıp bar-*, *âperbaqan* ‘alıp götüren öncü’ (259.1) <**alıp ber-*, *bop* ‘olup’ (5.5) <ET *bolup*, *kep* ‘gelip’ (11.1) <ET *kelip*, *qıp* ‘kılıp’ (14.15) <ET *qılıp*; *otur-* ‘oturmak’ (6.25) <YT (ŞT) *oltur-* <ET (Orh.) *olur-*; *büyt-* ‘böyle yapmak’ (112.10) <**bulay et-*, *östi-* ‘öyle yapmak’ (70.15) <**olay iste-*, *söyt-* ‘öyle yapmak’ (70.15) <**solay et-*, *öyt-* ‘olay etmek’ (72.5).

ġ > ø:

batır ‘yiğit’ (190.25) <Kıp. *bağatur* <Mo. *bagatur*, *qursağ* ‘kursak’ (13.5) <ET *quruğsağ* ‘karın altı’, Kzk. *qur* ‘boş’ <*qurı* ‘kuru’ (195.25) <ET *quruğ*, *ul* ‘oğul’ (27.30) <ET *oául*, [Yak. *ogo*, Kırg. *ül*].

-AtIn <-A *tuğın* <-A *turğan*:

baratın ‘gidecek’ (53.10), *beretin* ‘verecek’ (7.40), *bolatın* ‘olacak’ (2.5).

ik > ø:

kişkene ‘küçücük’ (109.15) <Kıp. T *kiçikkine*.¹⁹⁷

¹⁹⁷ Ali Karamanhoğlu, *KTG*, s. 27; +gına/ +gine/ +òına/ +kine.

Ur> ø:

turis ‘duruyorsunuz’ (17.25) <ET turursiz.

-*Ip tur* < -*Ip turur*: körüp turmin ‘görüyorum’ (24.15), bolıp tur ‘oluyor’ (14.5).

-*Ip tur* < -*Ip oturur*: bilip otır ‘oturuyor’ (47.30), opınıp otır ‘içleniyor’ (47.15).

-*Ip jatır* < -*Ip yorur*: körsetip jatır ‘gösteriyor’ (15.1), turıp jatır ‘duruyor’ (133.15).

-*Ip jatır* < -*Ip yorur*: jayılp jür ‘yayıyor’ (269.15), ketip jür ‘gidiyor’ (103.35).

ar> ø:

sayaq ‘tek yalnız’ (109.20) <*sayaraq <*sayar oq <Kıp. T sıñgar ‘uzak’ oq.¹⁹⁸

ng> ñ> ø:

jaq ‘taraf, yan’ (20.10) <*yañaq <Kıp. T yaña ~ yangaq <ET yanggaaq, säri ‘neyse’ (181.20) <*sıñarı <Kıp. T *sıngar(i)* ‘uzak için benzetme’.

n> ø:

ben (31.1) ~ men (3.5) ~ pen (4.1) <*menen <Kıp. T bilen <ET birlän ‘ile’.

2.4.14. Seslerin Birleşmesi:

V+V> VV: Kazak Türkçesinde ikiz ünlü (diftong) yoktur.

V+K> VK: Uzun ünlülerin karşılığında ünlünün yanında y ve w ünsüz türemesi ile a, e arası (æ) bir açık ä ünlüsü görülür. Konu daha önce ilgili yerlerde tekrarlandığından burada birkaç örnekle yetineceğiz:

äwmiyn ‘amin’ (116.35) <Ar. âmýn, biyt ‘bit’ (78.35) <AT být , juw- ‘yıkamak’ (53.35) <AT *yü-, suwrettele- ‘resmedilmek’ (2.5) <Ar. süret, duwşar ‘bir derde uğramış, yakalanmış’ (266.20) <Far. di çār, mülāyim ‘yumuşak’ (49.25) <Ar. mülāyim.

/KK/: Kazak Türkçesinde kelime içerisindeki ünsüz çiftlerinin sayısı 173 olarak tespit edilmiştir.¹⁹⁹ Ancak dip nottaki adı geçen çalışmada *b, d, x* ünsüzleriyle olan ünsüz çiftleri işlenmemiştir. Biz 210 tane ünsüz çifti tespit ettik. Bu tespit edilenlerden *gm, gn;*²⁰⁰ *jj, jg, jn, jm; kr; qr; nz; ñz, ñr; rr; sn; şl, şn, şm, şş* [17] ünsüz çiftleri metnimizde görülmedi. 210 + 17 = 227 ünsüz çifti Kazak Türkçesinde vardır. Metnimizde 190 tane de ünsüz çifti ise yoktur. Dip notta adı geçen gramerde tespit edilmeyen ancak metnimizde bizim tespit ettiğimiz ünsüz çiftlerinin (*bb, bj, bl, br, bş, bz; db, dd, dx, dj, dq; gt, gr; xb, xm, xş, xt, xw; jr, jş; kd, kj, km; qb, qm; lx; nb, np, nm, ng, nğ, nx, nk, nq, nl; yw, yy; ñq; wñ; pj, px; rx; sb, sj, sx, sy [cio]; şx, şs; tb, tj, tx; yx; zq, zp, zs, zş* [56]) başına yıldız (*) koyduk. En az görülmeyen ünsüz çifti ötümsüz karşılığı olmayan sonantlarda (l, m, n, ñ, r, w, y) vardır. W ve y gibi ünlüye yakın olan ünsüzlerde görülmeyen ünsüz çifti neredeyse yok gibidir. Y ünsüzünden sonra 19 ünsüz çifti

¹⁹⁸ Kenan Koç, Oğuz Doğan (2004), *KTG*, s. 125.

¹⁹⁹ Aytbay Ayğabilow (1995), *Qazaq Tiliniñ Morfonologiyası*, Sanat, Almatı s. 35-40.

²⁰⁰ *Ağmanova* ‘soyadı’ bk. kaynakça.

görülmekte, sadece yñ ünsüz çifti görülmemektedir. W ünsüzünden sonra 17 ünsüz çifti görülmekte, sadece ww, wy ünsüz çiftleri görülmemektedir.

б (b), в (v), г (g), д (d), ё (yo), ж (j), з (z), и (i/iy), й (y), к (k), л (l), м (m), н (n), п (p), р (r), с (s), т (t), у (w), ф (f), х (x), ц (ts), ч (ç), ш (ş), щ (şç), ю (yu), я (ya), қ (q), ң (ñ), ғ (ğ), һ (h) işaretlerinden oluşan 30 ünsüzden çift seslilerden y'li ünlüleri [ё (yo), и (i/iy), ю (yu), я (ya)] ve Rusça harflerden в (v), ц (ts), ч (ç), ш (şç), ф (f) ünsüzleri ile Kazakça sözlüklerde de çok az yer alan ve Kazak alfabesinden çıkarılması gereken һ (h) ünsüzünü; toplam 10 işareti elersek geriye 20 ünsüz kalır. $20 \times 20 = 400$ olduğuna göre, bizim bulduğumuz 210 ünsüz çifti ile metinde olmadığını tespit ettiğimiz 190 ünsüz çiftinin toplamı ($210 + 190 = 400$) incelemeyi eksiksiz yaptığımızı gösterir. Dip notta adı geçen kaynaktaki bizim metnimizde bulunmayıp ancak Kazak Türkçesinde bulunan 17 (*jj, jg, jn, jm; kr; qr; nz; ñz, ñr; rr; sn; şl, şn, şm, şş*) ünsüz çiftini de eklersek ($210 + 17$) 227 ünsüz çifti Kaza Türkçesinde vardır. Toplam sayıdan bu mevcut olan ünsüz sayısını çıkartırsak ($400 - 227$) 173 ünsüz çifti Kazak Türkçesinde yoktur ($227 + 173 = 400$). Metnimizde benzer ünsüz çiftlerinden (şeddeli ünsüzlerden) bb, dd, kk, qq, ll, mm, nn, pp, ss, tt, yy, zz (12) ünsüz çiftleri görülürken, gg, ğğ, xx, jj, ññ, rr, şş, ww (8) ünsüz çiftleri görülmemektedir. Aşağıdaki ünsüz dağılımında bu harfler koyu punto ile gösterilirken görülen ünsüz çiftlerinin altı çift çizgi (=) ile gösterilmiştir.

<u> b, d, g, ğ, x, j, k, q, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, w, v, z </u>		<u>20</u>
b	<u>bb</u> , bd, bg, bğ, bx, <u>bj</u> , bk, bq, <u>bl</u> , bm, bn, bñ, bp, <u>br</u> , bs, bş, <u>bt</u> , bw, by, <u>bz</u>	(06+14)
d	<u>db</u> , <u>dd</u> , dg, dğ, <u>dx</u> , <u>dj</u> , dk, <u>dq</u> , dl, dm, dn, dñ, dp, dr, ds, dş, dt, dw, dy, dz	(05+15)
g	gb, <u>gd</u> , <u>gg</u> , gğ, gx, <u>gj</u> , gk, gq, gl, gm, gn, gñ, gp, <u>gr</u> , gs, gş, <u>gt</u> , gw, gy, <u>gz</u>	(05+15)
ğ	<u>ğb</u> , <u>ğd</u> , gğ, <u>ğğ</u> , ğx, <u>ğj</u> , ğk, ğq, <u>ğl</u> , ğm, <u>ğn</u> , ğñ, ğp, <u>ğr</u> , ğs, ğş, <u>ğt</u> , ğw, ğy, <u>ğz</u>	(06+14)
x	<u>xb</u> , xd, xg, xğ, xx , xj, xk, xq, xl, <u>xm</u> , xn, xñ, xp, xr, xs, <u>xs</u> , <u>xt</u> , <u>xw</u> , xy, xz	(05+15)
j	<u>jb</u> , <u>jd</u> , jg, jğ, jx, jj , jk, jq, jl, jm, jn, jñ, jp, <u>jr</u> , js, <u>js</u> , jt, jw, jy, jz	(05+15)
k	kb, <u>kd</u> , kg, kğ, kx, <u>kj</u> , kk , kq, kl, <u>km</u> , kn, kñ, <u>kp</u> , kr, <u>ks</u> , <u>ks</u> , <u>kt</u> , kw, ky, kz	(08+12)
q	<u>qb</u> , qd, qg, qğ, qx, qj, qk, qq , ql, <u>qm</u> , qn, qñ, <u>qz</u> , qr, <u>qs</u> , <u>qs</u> , <u>qt</u> , qw, qy, qz	(07+13)
l	<u>lb</u> , <u>ld</u> , lg, lğ, lx, lj, lk, <u>lq</u> , ll , lm, ln, lñ, lp, lr, ls, lş, lt, lw, ly, lz	(16+04)
m	<u>mb</u> , <u>md</u> , <u>mg</u> , <u>mğ</u> , mx, <u>mj</u> , <u>mk</u> , <u>mq</u> , <u>ml</u> , mm , <u>mz</u> , mñ, mp, <u>mr</u> , <u>ms</u> , <u>mş</u> , <u>mt</u> , mw, my, <u>mz</u>	(16+04)
n	<u>nb</u> , <u>nd</u> , ng, nğ, nx, nj, nk, nq, nl, <u>nm</u> , nn , nñ, np, nr, ns, nş, nt, nw, ny, nz	(15+05)
ñ	<u>ñb</u> , <u>ñd</u> , ñg, ñğ, ñx, ñj, ñk, ñq, ñl, <u>ñm</u> , <u>ñn</u> , ññ , ñp, ñr, <u>ñs</u> , <u>ñş</u> , <u>ñt</u> , ñw, ñy, ñz	(13+07)
p	pb, pd, pg, pğ, <u>px</u> , <u>pj</u> , <u>pk</u> , <u>pq</u> , pl, pm, pn, pñ, pp , <u>pr</u> , <u>ps</u> , <u>pş</u> , <u>pt</u> , pw, py, pz	(09+11)
r	<u>rb</u> , <u>rd</u> , rg, rğ, rx, rj, rk, rq, rl, rm, rn, rñ, <u>rp</u> , rr , rs, rş, rt, rw, ry, rz	(16+04)
s	<u>sb</u> , sd, sg, sğ, <u>sx</u> , <u>sj</u> , <u>sk</u> , <u>sq</u> , <u>sl</u> , <u>sm</u> , sn, sñ, <u>sp</u> , sr, ss , sş, <u>st</u> , sw, <u>sy</u> , sz	(11+09)
ş	<u>şb</u> , şd, şg, şğ, <u>şx</u> , şj, şk, <u>şq</u> , şl, şm, şn, şñ, <u>şp</u> , şr, şş , <u>şt</u> , şw, şy, şz	(07+13)
t	<u>tb</u> , td, tg, tğ, <u>tx</u> , <u>tj</u> , <u>tk</u> , <u>tq</u> , tl, <u>tm</u> , <u>tn</u> , tñ, <u>tp</u> , <u>tr</u> , <u>ts</u> , <u>ts</u> , tt , tw, ty, tz	(12+08)
w	<u>wb</u> , <u>wd</u> , <u>wg</u> , <u>wğ</u> , wx, <u>wj</u> , <u>wk</u> , <u>wq</u> , <u>wl</u> , <u>wm</u> , <u>wn</u> , <u>wñ</u> , <u>wp</u> , <u>wr</u> , <u>ws</u> , <u>wş</u> , <u>wt</u> , ww , wy, <u>wz</u>	(17+03)
y	<u>yb</u> , <u>yd</u> , yg, yğ, <u>yx</u> , yj, yk, yq, yl, <u>ym</u> , <u>yn</u> , yñ, <u>yp</u> , yr, <u>ys</u> , <u>yş</u> , <u>yt</u> , <u>yw</u> , yy , <u>yz</u>	(19+01)
z	<u>zb</u> , <u>zd</u> , zg, zğ, zx, zj, zk, <u>zq</u> , zl, <u>zm</u> , <u>zn</u> , zñ, <u>zp</u> , zr, <u>zs</u> , <u>zş</u> , <u>zt</u> , zw, zy, zz	(12+08)

***bb**: mahabbat ‘muhabbet’ (75.30).

***bj**: äbjulan ‘su yılanı’ (27.15).

***bl**: qabloday ‘kaplan gibi’ (275.15).

***br**: abroy ‘şeref’ (43.25), äbrenti ‘geçmişlerin ruhu’ (138.10), ğibrat ‘ibret’ (15.15).

***bş**: arabşa ‘Arapça’ (38.25).

***bz**: abzal ‘eftal, iyi’ (182.40),

B ünsüzünden sonra *д (d), з (g), э (ğ), к (k), қ (q), м (m), н (n), ң (ñ), п (p), с (s), х (x), т (t), у (w), ү (y)* ünsüzleri hariç 6 ünsüz görülmektedir.

***db**: abdır- ‘şaşırmak’ (104.20), adbanşı ‘vergi memuru’ (69.25), äbten ‘iyice’ (4.15),

***dd**: budda ‘Buda’ (141.1), müddeli ‘faydalı’ (171.1), quddı ‘tıpkı’ (188.20).

***dx**: budxa ‘Buda’ (216.30).

***dj**: xıydjra ‘hicri’ (173.5), Xodjent ‘şehir adı’ (159.15).

***dq**: budqa ‘puta’ (140.25).

D ünsüzünden sonra *з (g), э (ğ), к (k), л (l), м (m), н (n), ң (ñ), п (p), р (r), с (s), и (ş), м (t), у (w), ү (y), э (z)* ünsüzleri hariç toplam 5 ünsüz görüldü.

gd: degdi- ‘kurumak’ (27.5), egldelik ‘olgun’ (114.20), egdenew ‘orta yaşlı’ (260.35).

gj: бүгjeñde- ‘amburlaşmak.’ (32.40), egjey-tegjeyli ‘teferruatlı’ (30.01) .

***gr**: Ugryumow ‘özel ad’ (279.40) [Kazakça bir isim değıldir. İstisnadır.].

***gt**: tseregter ‘askerler’ (140.25) [Konuşma dilinde görölür, ağız özelliğı olmalı].

gz: megze- ‘kastetmek’ (132.25), Kzk. Begzat ‘özel ad’.

G ünsüzünden sonra *б (b), к (k), қ (q), л (l), з (g), э (ğ), м (m), н (n), ң (ñ), п (p), х (x), с (s), и (ş), у (w), ү (y)* ünsüzleri hariç toplam 5 ünsüz görüldü.

gb: bağban ‘bahçıvan’ (216.40).

gd: bağdar ‘yol, yön’, jağday ‘durum’ (70.20), tağdır ‘kader, taktir’ (266.10).

gj: bağjañ ‘dik dik bakış’ (182.20), Kzk. Mağjan ‘Özel ad’.

gl: ağlabıy ‘Tanrım’ (201.40), bağlan ‘saygı değer kimse’ (158.45).

gn: lağnet ‘lanet’ (130-20), yağny ‘yani’ (29.10).

gz: tağzım ‘tazim, ululama’ (22.10), Kzk. Mağzum ‘Özel ad’.

Ğ ünsüzünden sonra *к (k), қ (q), м (m), ң (ñ), з (g), э (ğ), п (p), р (r), х (x), с (s), т (t), и (ş), у (w), ү (y)* ünsüzleri hariç toplam 6 ünsüz görüldü.

***xb**: suxbat ‘sohbet’ (53.20).

***xm**: raxmet ‘teşekkür’ (72.20).

***xş**: baxşı ‘Allah’ 216.25).

***xt**: tariyxta ‘tarihte’ (181.1).

***xw**: xal-axw ‘durum’ (35.10).

X ünsüzünden sonra *ð* (*d*), *ç* (*g*), *ç* (*ğ*), *x* (*x*), *ç* (*j*), *κ* (*k*), *λ* (*l*), *н* (*n*), *ң* (*ñ*), *n* (*p*), *p* (*r*), *ç* (*q*), *c* (*s*), *ü* (*y*), *з* (*z*) ünsüzleri hariç toplam 5 ünsüz görüldü.

jb: bojban ‘yağız’ (169.15), Qojban ‘özel ad’ (82.10), mājbur ‘mecbur’ (10.35).

jd: ajdaxa ‘ejderha’ (69.10), ojdaxa ‘vicdan’ (14.35).

jğ: talan-tarajğa saluw ‘gasp etmek’ (58.20).

*jr: xiyjra ‘hicri’ (69.1).

*jş: üwäjşiler ‘vezirler’ (251.5).

J ünsüzünden sonra *ç* (*g*), *ç* (*j*), *з* (*z*), *κ* (*k*), *ç* (*q*), *m* (*m*), *н* (*n*), *ң* (*ñ*), *n* (*p*), *x* (*x*), *c* (*s*), *m* (*t*), *y* (*w*), *ü* (*y*), *λ* (*l*) ünsüzleri hariç toplam 5 ünsüz görüldü.

*kd: Kökdawıl ‘özel ad’ (259.25).

*kj: kökjal ‘yaşlı kurt’ (164.10), kökjasıl ‘yeşilimsi’ (230.1), kökjıyık ‘ufuk’ (30.20).

kk: jellikken ‘koşan’ (4.20), jürmekke ‘yürümeye’ (17.25), kökke ‘göge’ (13.25).

*km: kökmaysa ‘er örtüsü’ (5.10), xiykmät ‘hikmet’ (139.35).

kp: ekpes ‘ekmez’ (258.25), *jekpe*-jek ‘teke tek’ (3.1), *kezekpe-kezek* ‘sıra sıra’ (234.25).

ks: esker- ‘hatırlamak’ (87.30), säske ‘öğle vakti’ (10.20), tüsken ‘düşen’ (6.40).

kş: bölekşe ‘tek başına, ayrı’ (262.20), erekşe ‘arzusuna göre’ (21.25).

kt: biyikte- ‘yükselmek’ (138.30), köktem ‘ilkbahar’ (40.10), tikten- ‘diklenmek’ (48.15).

K ünsüzünden sonra *б* (*b*), *ç* (*g*), *ç* (*ğ*), *з* (*z*), *ü* (*y*), *ç* (*q*), *p* (*r*), *y* (*w*), *λ* (*l*), *н* (*n*), *ң* (*ñ*), *x* (*x*), ünsüzleri hariç toplam 8 ünsüz görüldü.

lb: ilbis ‘kaplan’ (71.10), *alba-julba* ‘eski püskü’ (52.40).

ld: aldınğı ‘öndeki’ (4.45), molda ‘molla’ (38.15), sekildi ‘gibi’ (2.10).

lg: älgı ‘deminki’ (19.10), äwelgi ‘önceki’ (13.25), belgi ‘işaret’ (4.35).

lğ: baldır-balğın ‘yosun, taze bitki’ (230.25), *tolğawlı-tolğaqtı* ‘heyecanlı’ (106.10).

*lx: Şamalxan ‘özel ad’ (93.1).

lj: boljam ‘tahmin’ (202.20), jaljal ‘kavga’ (239.30), qaljiñ ‘şaka’ (51.25).

lk: bülkildet- ‘çoşturmak’ (18.10), jelke ‘ense, boyun’ (91.20), ölke ‘ülke’ (268.15).

ll: Alla ‘Allah’ (252.15), külli (142.10), salla- ‘sallamak’ (20.15).

lm: *almalı-salmalı* ‘allı pullu’ (62.5), bölme ‘bölme’ (160.15).

ln: jılnamaşı ‘salnameci’ (175.40), Gülnar ‘özel ad’ (bk. kaynakça).

lp: jalpı ‘genel’ (234.25), jelpin- ‘silkinmek’ (189.15), qalpı ‘hoca’ (15.15).

lq: qalqıyt- ‘tırmalamak’ (146.5), şalqayt- ‘eğmek’ (140.25), şalq- ‘dağıtmak’ (243.05).

ls: älsin-älsin ‘ara sıra’ (225.15), älsiz ‘halsiz’ (5.40), qolsar ‘avuç’ (5.15).

lş: alşaq ‘alçak’ (178.15), bulşıq et ‘pazı’ (34.15), kölşik ‘gölcük’ (110.35).

lt: altaw ‘altışar’ (75.35), keltir- ‘getirmek’ (97.10), qaltıra- ‘titremek’ (226.10).

lz: awızlar ‘ağızlar’ (263.30), sazlı ‘[bitki] sazlı’ (4.1), zilzala ‘zelzele’ (3.1).

L ünsüzünden sonra *p* (*r*), *y* (*w*), *ü* (*y*), *ı* (*ñ*) ünsüzleri hariç toplam 16 ünsüz görüldü.

mb: kömbeş ‘tandır’ (233.30), qımbat ‘pahalı’ (245.30), simbat ‘bezek’ (71.10).

md: qomdan- ‘uçmaya hazırlanmak’ (3.25), senimdi ‘inançlı’ (4.40).

mg: kâdimgi ‘eski’ (8.10), kimge ‘kime’ (246.5), kökdemgi ‘mavimsi’ (27.35).

mğ: *samğā-* ‘uçmak’ (38.35), jumğansa ‘yumunca’ (269.30), tamğa ‘damga’ (43.1).

mj: Qanımjān ‘Özel ad’ (30.5), *jım-jırtıq* ‘sessizlik’ (38.10), *jım-jırt* ‘sessiz’ (31.25).

mk: kömker- ‘süslemek’ (110.30), mümkindiginşe ‘mümkün olduğu kadar’ (83.15).

ml: kemle- ‘azalmak’ (121.10), memleket ‘memleket’ (216.35).

mm: adammen ‘adamlar’ (278.1), hâmmē ‘hepsi’ (69.40), ulımmenen ‘oğlumla’ (22.5).

mn: adamnan ‘adamdan’ (67.20), kökeyimnen ‘aklımdan’ (5.5).

mp: kempir ‘yaşlı’ (115.45), qıdırımpaz ‘gezgin’ (71.30), tompaq ‘yuvarlak’ (109.1).

mq: dımqıl ‘nemli’ (130.25), qamqorşı ‘hâmi’ (2.10), tımqursa ‘hiç olmazsa’ (112.15).

mr: ömrinde ‘ömründe’ (46.25) <ömir <ömür <Ar. ‘ömr

ms: jumsaq ‘yumuşak’ (15.15), qımsın- ‘utanmak’ (208.45) tumsıq ‘tümsek’ (15.40).

mş: emşi ‘hekim’ (91.25), qamşı ‘kamçı’ (15.25), tamşı ‘damla’ (191.15).

mt: qımta- ‘örtmek’ (31.25), tamtıq ‘kalıntı’ (122.5), umıl- ‘hücum etmek’ (58.10).

mz: qamzol ‘hırka’ (246.30).

M ünsüzünden sonra *y* (*w*), *ü* (*y*), *ı* (*ñ*), *x* (*x*) ünsüzleri hariç toplam 16 ünsüz görüldü.

*nb: Arasanbay ‘özel ad’ (2.1), Esenbek ‘özel ad’ (5.30), könbe- ‘inanmamak’ (7.10).

nd: endi ‘şimdi’ (8.20), kündik ‘günlük’ (14.35), munday ‘bunun gibi’ (95.1).

*ng: jawınger ‘savaşçı’ (4.5), keyingi ‘sonraki’ (3.1), Qangeldi ‘özel ad’ (3.10).

*nğ: asınğan ‘asılan’ (7.10), atanğan ‘söylenen’ (4.1), sınğan ‘kırlan’ (6.10).

*nx: meymanxana ‘misafirhane’ (158.30).

nj: enjar ‘neşesiz’ (175.30), janjal ‘kavga’ (41.5), tunjıra- ‘üzgün bakmak’ (253.35).

*nk: janküyte- ‘canı sıkılmak’ (124.30), künköris ‘kullanma’ (58.20).

*nl: ayğanla- ‘çığlık atmak’ (187.25), Nanluw ‘Küçük Buhara’ (116.15).

nn: qannen-qapersiz ‘endişesiz’ (5.20), tünniñ ‘gecenin’ (89.20).

*nm: tutqınmen ‘tutsakla’ (9.20), ülkenmen ‘büyükle’ (21.30), ünmen ‘sesle’ (31.30).

*np: janpıyda ‘heyacanlı’ (3.20).

*nq: janqıyarlıq ‘can hıraş’ (184.35), qanquylı ‘kötü huylu’ (156.25).

ns: qansıra- ‘kan kaybetmek’ (226.30), mensin- ‘beğenmek’ (209.45).

nş: ölenşi-änşilik ‘şarkıcılık’ (130.10), tunşıq- ‘boğulmak’ (272.1).

nt: äntek ‘haifçe’ (16.35), jantalas ‘sıkışık’ (109.35), tentek ‘edepsiz’ (169.35).

N ünsüzünden sonra *p* (*r*), *y* (*w*), *ü* (*y*), *ı* (*ñ*), *z* (*z*) ünsüzleri hariç 15 ünsüz görüldü.

ñb: eñbek ‘emek’ (230.35), oñba- ‘onmamak’ (57.35), miñbası ‘binbaşı’ (174.5).

ñd: ağarañda- ‘ağarmak’ (243.1), soñdı ‘sonunda’ (83.35), teñdessiz ‘sınırsız’ (31.25).
ñg: döñgelek ‘yuvarlak’ (76.35), jañgır- ‘yankılamak’ (163.35), süñgi ‘süngü’ (3.5).
ñğ: Joñğar ‘Moğol’ (88.1), qarañğılıq ‘karanlık’ (4.10), mañğaz ‘mağrur’ (244.20),
ñj: tuñjırañqı ‘asık’ (53.30), zuññañ ‘müfreze’ (229.1).
ñk: eñkiş ‘eğik’ (7.45), möñkiyt- ‘çırpınmak’ (280.5), şıñkildek ‘cılız’ (13.30).
*ñq: añqay ‘saf’ (54.5), bozarañqı ‘bozarmış’ (106.30), ıñqıl ‘inilti’ (91.25).
ñl: Eñlik ‘özel ad’ (6.30), etmāñlä ‘yapmayın’ (81.40), sañlaq ‘iyi koşan at’ (255.5).
ñm: Daluñmıyn ‘ö. a.’ (27.40), Zaluñmıyn ‘ö. a.’ (26.1), öñmeni ‘diğeri’ (3.5).
ñn: basıñnıñ ‘başının’ (52.25), mañnan ‘civarından’ (34.30).
ñs: añsa- ‘özlemek’ (33.40), ıñ-jıñsız ‘patırtısız’ (258.05), teñsel- ‘sallanmak’ (279.1).
ñş: añşı ‘avcı’ (35.30), jalpañşıl ‘hürmetli’ (251.25), öñşen ‘renkli’ (71.5).
ñt: añtarıl- ‘yönelmek’ (184.1), qoñtayşa ‘prens’ (65.5), qañtar ‘ocak ayı’ (40.20).
 Ñ ünsüzünden sonra *ı (ñ), n (p), p (r), y (w), ü (y), z (z), x(x)* ünsüzleri hariç toplam

13 ünsüz görüldü.

*px: qasapxana ‘kasap dükkânı’ (256.5).

*pj: tapjıl- ‘kıpırdamak’ (15.20).

pk: sebepker bol- ‘sebepl olmak’ (21.40), sepkendey ‘sepilmişçesine’ (9.5).

pq: alaşapqın ‘ulak’ (267.45), bap~~tap~~qı ‘baştaki’ (70.25), qapqın ‘saldırı’ (205.40).

pp: eppen ‘uygun’ (182.30), küşpenen ‘güçle’ (136.25), tappa- ‘bulmamak’ (237.10).

pr: prowiyntsiya ‘eyalet’ (159.25), topıraq ‘topraq’ (35.35) ~ Kzk. topraq.

ps: qapsır- ‘kavramak’ (91.40), tapsır- ‘tenbih etmek, görev vermek’ (143.40).

pş: qasapşı ‘kasap’ (35.30), tapşılıq ‘yetersizlik’ (175.5), topşı ‘omuz’ (6.10).

pt: aptap ‘güneş’ (167.20), bap~~tap~~-tap~~tap~~ ‘yol yordam’ (114.10).

P ünsüzünden sonra *ö (b), z (g), z (ğ), d (d), z (z), l (l), m (m), n (n), ı (ñ), y (w), ü (y)*,

ünsüzleri hariç 9 ünsüz görüldü.

rb: arba ‘araba’ (18.30), erbiy- ‘sallanmak’ (8.40), sarbaz ‘asker’ (3.5).

rd: ardaq ‘saygı’ (14.35), birden ‘birer’ (7.15), birdey ‘benzer’ (5.5).

rg: arğı-bergi ‘öteberi’ (209.30), birge ‘birlikte’ (8.30), irge ‘eşik’ (42.5).

rğ: ırğal ‘sallanma’ (102.10), torğay ‘serçe’ (114.35), qorğın- ‘sığınmak’ (103.15).

*rx: Burxan ‘Tanrı’ (3.15).

rj: birjola ‘hepten’ (9.30), sarjambas ‘sirt kemiği’ (35.5), zarjaq ‘mızımız’ (50.5).

rk: bürkek- ‘bürünmek’ (27.10), erke ‘nazlı’ (263.20), emin-erkin ‘sağ selim’ (17.30).

rl: barlıq ‘varlık’ (19.5), şarla- ‘dörtlemek’ (245.5), surlan- ‘bozarmak’ (25.5).

rm: arman ‘arzu’ (107.15), kürmel- ‘sürçmek’ (263.30), oqırman ‘okur’ (2.5).

rn: arna- ‘ayırma’ (69.20), kerne- ‘sıkıştırmak’ (60.5), sarna- ‘konuşmak’ (5015).

rp: arpa ‘arpa’ (82.25), körpe ‘yorgan’ (245.10), torpaq ‘topraq’ (230.30).

rq: arqa ‘arka’ (4.5), darqan ‘geniş’ (68.5), jarqın ‘parlak’ (21.35).

rs: borsıq ‘posuk’ (128.5), bürsek ‘büyük’ (29.35), qırsıq- ‘aksileşmek’ (7.5)

rş: arşın ‘el’ (236.10), äzirşe ‘şimdilik’ (4.30), şarşa- ‘yorulmak’ (4.35).

rt: artıq ‘fazla’ (57.1), erte ‘erken’ 65.5), qartay- ‘ihtiyarlamak’ (143.35).

rz: arzan ‘ucuz’ (133.25), merzim ‘müddet’ (188.1), mırza ‘bey’ (123.10).

R ünsüzünden sonra *p* (*r*), *y* (*w*), *u* (*y*), *ı* (*ñ*) ünsüzleri hariç toplam 16 ünsüz görüldü.

***qb:** Baqbergenow ‘soy adı’ (2.1).

***qm:** raqmet ‘teşekkür’ (110.25).

qp: jıqpa- ‘yıkılmamak’ (184.10), dawrıqpa ‘yüksek sesle konuşma’ (219.25).

qq: aqquw ‘ak kuğu’ (109.5), aqqulaq ‘lale’, soqqı je- (6.35) ‘darbe yemek’.

qs: aqsaqal-abız ‘hoca’ (74.5), jaqsılıq ‘iyilik’ (16.1), ruqsatınsız ‘izinsiz’ (101.25).

qs: aqşa ‘para’ (64.40), Qazaqşa ‘Kazakça’ (37.35), qazıqşa ‘küçük kazık’ (211.10).

qt: sıyyaqtı ‘gibi’ (179.5), oqta-tekte ‘bazen’ (89.15), tolğaqtı ‘heyecanlı’(106.10).

Q ünsüzünden sonra *ç* (*g*), *ş* (*ğ*), *đ* (*d*), *ж* (*j*), *з* (*z*), *ı* (*y*), *y* (*w*), *к* (*k*), *л* (*l*), *н* (*n*), *ı* (*ñ*), *p* (*r*), *x* (*x*) ünsüzleri hariç toplam 7 ünsüz görüldü.

***sb:** Joldasbay ‘soy adı’ (1.1), jüsbası ‘yüzbaşı’ (94.25), qusbegi ‘kuşçu’ (85.20).

***sj:** Esjan ‘özel ad’ (3.10).

***sx:** Şiñğısxan ‘Cengiz Han’ (95.1).

sk: eskert- ‘hatırlatmak’ (15.10), Qaskeleñ ‘özel ad’ (18.35), säske ‘öğle vakti’ (10.20).

sl: islam ‘islam’ (38.30), mäslıyxat ‘danışma’ (38.25).

sm: ismerlik ‘hüner’ (82.15), ismim ‘adım’ (82.1) < isim < Ar. ism.

sp: aldaspan ‘pala’ (3.25), aspan ‘gökyüzü’ (4.30), baspa ‘neşriyat’ (2.10).

sq: basqar- ‘yönetmek’ (178.40), qumırsqa ‘karınca’ (165.10), tısqarğı ‘başka’ (168.40).

ss: kelıssöz ‘anlaşma konuşması’ (277.25), mässağan ‘al sana, hayda’ (14.30).

st: basta- ‘başlamak’ (2.5), Estenow ‘soy adı’ (2.1), usta- ‘tutmak’ (3.25).

***sy [cjo]:** Syuan ‘özel ad’ (276.35).

S ünsüzünden sonra *ç* (*g*), *ş* (*ğ*), *đ* (*d*), *з* (*z*), *y* (*w*), *ı* (*ñ*), *н* (*n*), *p* (*r*), *u* (*ş*) ünsüzleri hariç toplam 11 ünsüz görüldü.

***şb:** eşbir ‘hiçbir’ (89.30), Qoşban ‘özel ad’ (7.20).

***şx:** awılbası-moşxa ‘köyün ileri geleni’(12.15).

şk: eşki ‘keçi’ (86.10), eşkimi ‘hiç kimsesi’ (266.1), keşki ‘akşam’ (61.20).

şp: aşpa- ‘açmamak’ (60.1), qaşpa- ‘kaçmamak’ (92.25), puşpaq ‘bölüm’ (160.10).

şq: alğaşqı ‘ilk önce’ (20.20), Qaşqarlıq ‘Kaşkarlı’ (82.5), qaşqın ‘kaçak’ (10.10).

***şs:** aşsa ‘açsa’ (43.30), köşsek ‘geçsek’ (56.40), qaşsañ ‘kaçsan’ (137.20).

št: aştıq ‘açlık’ (84.25), baştıq ‘üs baş’ (219.5), ökiniş ‘pişmanlık’ (8.1).

Ş ünsüzünden sonra *z* (g), *z* (ğ), *ð* (d), *ж* (j), *з* (z), *л* (l), *м* (m), *н* (n), *һ* (ñ), *р* (r), *и* (ş), *у* (w), *ü* (y), ünsüzleri hariç 7 ünsüz görüldü.

***tb:** atbegi ‘seyislik’ (130.5), sawıtbuzar ‘zırh delen’ (215.15).

***tx:** ğıybadatxana ‘ibadethane’ (223.40).

***tj:** atjaqtı ‘at gibi’ (34.20), etjendil- ‘acele etmek’ (46.10), jatjurt ‘yabancı’ (256.15).

tk: betkey ‘yamaç’ (201.5), jötkir- ‘öksürmek’ (1667.40), ötkir ‘keskin’ (259.30).

tm: öltürüw etmäñlä ‘öldürmeyin’ (81.40), Kzk. Patma ‘Fatma’.

tn: xatnı ‘mektubu’ (242.5).

tp: atpen ‘isimle’ (2.5), etpek ‘ekmek’ (188.1), jetpek ‘yetişmek’ (273.30).

tq: aytqız- ‘konuşturmak’ (264.5), jumırtqa ‘yumurta’ (153.5), qurtqan ‘hasta’ (27.20).

tr: Petr ‘Petro’ (238.25).

ts: jatsınba- ‘garipsememek’ (27.25), ketse ‘gitse’ (5.5), qaytsın ‘dönsün’ (7.1).

tş: atşa ‘at gibi’ (91.40), patşalıq ‘padişahlık’ (254.15), sayatşılıq ‘avcılık’ (85.20).

tt: qattıraq ‘biraz hızlı’ (87.30), suwrettele- ‘tasvir etmek’ (2.5).

T ünsüzünden sonra *z* (g), *z* (ğ), *ð* (d), *з* (z), *л* (l), *һ* (ñ), *у* (w), *ü* (y) ünsüzleri hariç toplam 12 ünsüz görüldü.

wb: nawbayxana ‘fırın’ (2556.5), tewba ‘tövbe’ (156.5).

wd: meñirewdey bol- ‘anlamış gibi olmak’ (26.10), qowdırlaq toñ ‘deri elbise’ (5.5).

wg: awger ‘avcı’ (278.10), jawger ‘savaşçı’ (15.20), şawgim ‘çaydanlık’ (133.5).

wğ: Awğan ‘Afgan’ (69.5), quwğınşı ‘takipçi’ (10.35), tuwğan ‘akraba’ (51.35).

wj: awjay ‘vurulacak yer’ (175.25), awjar ‘ağıt’ (35.40).

wk: änewküni ‘geçen gün’ (278.10), dawker ‘davacı’ (5520), Täwke ‘özel ad’ (59.1).

wl: keybirewleri ‘bazıları’ (20.10). tolğawlı-tolğaqıtı ‘heyecanlı’ (106.10).

wm: äwmiyn ‘amin’ (116.35), duwmandat- ‘eğlendirmek’ (34.35).

wn: awna- ‘yatmak, eğilmek’ (244.20), quwna- ‘istirahat etmek’ (199.15).

***wñ:** Daluwñmiyn ‘ö. a.’ (8.40), Juwñgo ‘Çin’ (22.30), Zaluwñmiyn ‘ö. a.’ (66.30).

wp: äwpirim ‘zorla’ (106.35), bäwpilde- ‘böğürmek’ (200.5), däwpirim ‘güçlü’ (168.5).

wq: jawqazın ‘ilkbaharda çıkan bitki’ (230.1), qawqar ‘muhkem’ (29.20).

wr: jawrın ‘yagrın, kürek kemiği’ (162.40), jasawra- ‘gözü yaşarmak’ (161.10).

ws: abırjuwsız ‘sakince’ (54.5), buwsan- ‘hafifçe terlemek’ (130.25).

wş: aluwşı ‘alıcı’ (88.25), barıwşı ‘gitmek isteyen’ (76.1), satuwşı ‘satıcı’ (88.20).

wt: Suluwtör ‘güzel köşe’ (33.30), közi jäwteñde- ‘gözünü fat taşı gibi açmak’ (26.5).

wz: awzimenen ‘ağızıyla’ (134.40) <awız <ağız <ET ağız.

W ünsüzünden sonra *y* (w), *ü* (y), *x* (x) ünsüzleri hariç 17 ünsüz görüldü.

- yb:** keybir ‘bazi’ (58.15), küybeñ ‘nağme’ (49.20), qaybana ‘yabancı’ (138.25).
- yd:** (qıydalas- ‘dövüşmek’ (166.35), Qıydan ‘Hitay’ (280.5), mayda ‘parça’ (28.10).
- yg:** äygili ‘belli’ (168.40), bãyge ‘ödül’ (156.15), deldiygen ‘dimdik’ (250.35).
- yğ:** ayğaq ‘kanıt’ (58.5), ayğayla- ‘ağlamak’ (47.15), tuyğın ‘avcı kuşu’ (177.5).
- *yx:** keñes-mäsliyxat ‘danışma’ (38.25).
- yj:** hiyıra ‘hicri’ (274.40), nätiyje ‘sonuç’ (179.10), Rayjan ‘Rayimbek Can’ (20.25).
- yk:** küyki ‘ateşli’ (46.45), süykimdi ‘alımlı’ (31.10), iyki ‘çiğ’ (7.5).
- yl:** jaylaw ‘yayla’ (217.5), oyla- ‘düşünmek’ (5.30), toyla- ‘kutlamak’ (105.20).
- ym:** Nayman ‘k.a.’ (160.30), sayman ‘malzeme’ (91.15), tüyme ‘düğme’ (162.10).
- yn:** aynalı- ‘meşgul olmak’ (39.30), jayna- ‘parlamak’ (130.40), oyna- (12.15).
- yp:** jaypa- ‘imha etmek’ (119.25), taypa ‘tayfa’ (168.1).
- yq:** ap-ayqın ‘ayan beyan’ (24.25), şayqa- ‘çalkalamak’ (47.45), uyqı ‘uyku’ (47.20).
- yr:** ayran ‘ayran’ (47.1), buyra ‘kıvrım’ (235.5), qayran ‘hayran’ (169.10).
- ys:** qaysız ‘bazi’ (171.20), qıysa- ‘kuşatmak’ (251.10), maysal ‘yeşil’ (5.15).
- yş:** küyşi ‘şarkıcı’ (34.30), qalayşa ‘nasıl’ (16.15), qayşı ‘makas’ (264.40).
- yt:** ayıl- ‘söylenmek’ (5.40), qayta ‘tekrar’ (4.35), öytp- ‘öyle yapmamak’ (4.35).
- *yw:** Hıywa ‘Hive’ (64.25).
- *yy [üя]:** Seyxuwndarıyyağa ‘Seyhun nehri’ (69.15), sıyyaqtı ‘gibi’ (179.5).
- yz:** iyze- ‘eğmek’ (171.30), küyzel- ‘azalmak’ (7.35), nayza ‘mızrak’ (3.25).
- Y ünsüzünden sonra *ı* (*ñ*) ünsüzü hariç toplam 19 ünsüz görüldü.
- zb:** aytqızba- ‘konuşturmamak’ (264.5), qızbalanı tur- ‘heyecanlanmak’ (269.30).
- zd:** aşküz ‘aç göz’ (6.5), az-azdap ‘azar azar’ (83.30), lezde ‘çabucak’ (14.35).
- zg:** mezigil ‘zaman’ (4.15), özgert- ‘değiştirmek’ (277.35), tözgi ‘dayanma’ (233.5).
- zğ:** azğantay ‘biraz’ (4.40), ızğıt- ‘fırlamak’ (126.5) qızğaldaq ‘bir çeşit gül’ (148.40).
- zm:** qızmet ‘hizmet’ (240.5), qımızmurındıq ‘kırmızı burunluğu takma oyunu’ (230.35).
- zn:** bizni ‘bizi’ (82.1), qolumızni ‘elimizi’ (242.10), mörimizni ‘mührümüzü’ (242.10).
- *zp:** ötkizpe ‘geçirme’ (102.35).
- *zq:** bozqıraw ‘kırağı’ (27.10), ızqıt- ‘fırlatmak’ (125.30), qızqırqın ‘kız kısmı’ (52.40).
- *zs:** jalğızsız ‘yanlızsınız’ (148.10), jetkizseñ ‘yetiştirsen’ (112.5), ozsın ‘geçsin’ (169.5).
- *zş:** aldımızşa ‘önümüzde’ (111.30), izşi ‘izci’ (42.40), qırğızşa ‘kırgızca’ (36.15).
- zt:** boztorğay ‘çalıkuşu’ (256.25).
- zz:** läzzät ‘lezzet’ (31.25).

Z ünsüzünden sonra *ж* (*j*), *к* (*k*), *л* (*l*), *ı* (*ñ*), *р* (*r*), *х* (*x*), *у* (*w*), *ү* (*y*) ünsüzü hariç toplam 12 ünsüz görüldü.

/KKK/: Çok heceli kelimelerde istisna olarak görülür:

qumırsqa ‘karınca’ (165.10), şegirtke ‘çekirge’ (197.15), qurtqan ‘hasta’ (27.20), büytkenşe ‘dönmeden önce’ (15.40), hiyjra ‘hicri’ (274.40) ~ xıydjra (173.5) <Ar. hicrý.

KK#: Kelime sonunda lk#, lq#, lp#, lş#, lt#, nk#, nq#, nt#, rk#, rq#, rp#, rs#, rt#, st#, yt# ünsüz çiftleri görülür.²⁰¹ Birinci unsur l, n, r, s, y sürekli ünsüzlerden, ikinci unsur k, q, p, s, ş, t ötümsüz ünsüzlerden oluşmaktadır. Az görülen rs ve st ünsüz çiftlerindeki s ünsüzü istisna edilirse akıcı ve ötümlü olan l, n, r, y ünsüzleri birinci unsur, patlayıcı ve ötümsüz k, q, p, ş, t ünsüzleri ikinci unsur olur.

lK#:

lk#: bülk et, ‘kıpırdanmak’ (89.25), kilk- ‘suyun yüzünde toplanmak’ (252.1), selk et- ‘titremek’ (181.40), silk- ‘itip kalkmak’ (132.40).

lq#: Alınma kelime olarak görülmektedir; xalq ‘insanlardan bir bölüm’ (2.10) <Ar. ðalò.

lp#: jalp ‘ani hareket’ (102.35), jelp- ‘silkmek’ (59.30), sölp- ‘sarkmak’ (279.5).

lç#> lş#: ölç- ‘ölçmek’ (213.40).

lt#: bult ‘bulut’ (45.35), salt ‘gelenek’ (81.20), salt at ‘arabasız at, boş at’ (11.20), ult ‘ulus’ (KTS).

nK#:

nk#: dünk et- ‘dum sesi çıkarmak’ (102.1). Türkiye Türkçesindeki nk# <ng# ünsüz çifti Kazak Türkçesinde ñ <ng# olur; deñ ‘denk’ (84.75) <Kıp. T teng <ET tāng.

nq#: anq-ıp tur- ‘kokmak’ (132.35).

nt#: ant ‘yemin’ (9.20), kent ‘şehir’ (247.15) <Soğd. kanth.

rK#:

rk#:²⁰² bürk- ‘püskürtmek’ (6.25), dürk ‘ani hareket’ (201.40).

rq#: jarq-jurq ‘parlak’ (191.35), sarq- ‘bitirmek, tükenmek’ (23.40), qarq- ‘atlamak’ (20.35), qarq-qarq et- ‘neşeli sesler çıkarmak’ (156.5), qırq- ‘kesmek’ (120.10), qorq- ‘korkmak’ (78.40).

rp#: serp-il- ‘açılmak, serpilmek’ (162.15) ~ [sebil- ‘serpilmek’ (235.10) <Kıp. T serpil-], serp-ilüw ‘kendine gelmek’ (30.30), şarp- ‘ateş almak’ (108.30), tarp- ‘tekmelemek’ (3.10).

rs#: tars ‘sertçe’ (33.10), mırs et- ‘gülmek’ (168.30). Türkçedeki pars kelimesi ise metnimizde iki şekilde geçmektedir; ilbis ‘kaplan’ (71.10) <Kır. ilbiris <*ilbarıs, Jolbarıs (68.25) ‘kişi adı’ [EBT boris <*boris <*barıs] <ET bars.²⁰³

²⁰¹ Osman Yıldız (2000), “Türkçede Kelime Sonu Ünsüz Grupları”, *Dil Dergisi*, Sayı: 97, Ankara Üniversitesi yayınları, Ankara, s. 66-78.

²⁰² Türkiye Türkçesindeki renk kelimesi Kazak Türkçesinde reñ ‘insanın yüz ifadesi’ <Far. reng ‘renk’ şeklindedir.

rt#: art ‘arka’ (17.30), asırt- ‘başlatmak’ (236.25), birt-birt ‘kıpır kıpır’ (230.25), eñkişart- ‘öne eğilmek’ (7.45), jaltart- ‘aniden dönmek’ (240.30), jirt- ‘yırtmak’ (52.40), jurt ‘halk’ (277.10), kidirt- ‘geçiktirmek’ (183.5), ört ‘ateş, mec. dert’ (108.30), özgerit- ‘değiştirmek’ (277.35), qart ‘yaşlı’ (152.10), qumart- ‘heveslendirmek’ (34.10), sawırt- ‘savurmak’ (100.30), sürt- ‘sürtmek’ (225.10), şaqırt- ‘çağırtmak’ (277.15), tazart- ‘takip etmek’ (178.30), tört ‘dört’ (4.25).

st#: ast ‘alt’ (50.1), üst ‘üst, tepe noktası’ (28.35). Alınma kelimelerin sonunda s ünsüzünden sonra t ünsüzünün düştüğü görülür; des ‘el’ (24.10) <Far. dest, dos ‘yaran’ (225.35) <Kıp. T dost <Far. düst.

yt#: ayt- ‘anlatmak’ (232.20), biyt ‘bit’ (78.35) <AT být, iyt ‘it’ (16.35) <AT ýt, küyt- ‘peşine düşmek’ (153.25) [ET küt-] <*küt- <AT kû- ‘gözetmek’, molayt- ‘bol hâle getirmek’ (269.1) <*bol+ad-t-, möñkiyt- ‘çırpınmak’ (280.5), öyt- ‘öyle etmek’ (72.5) <*olay et-, qalqıyt- ‘tırmalamak’ (146.5), qampayt- ‘karnını şişirmek’ (71.30), qayt- ‘dönmek’ (31.30) <DLT qadit-, sıgırayt- ‘sıkmak’ (17.20), şalqayt- ‘eğmek’ (140.25), şoşayt- ‘toplamak’ (29.5), toğayt- ‘içine geçirmek’ (123.35).

Aşağıdaki alınma kelimelerde biyt ‘bit’ (78.35) <AT být, iyt ‘it’ (16.35) <AT ýt gibi Türkçe kelimelerdekine benzer şekilde uzun ünlüye tekabül eden bir ünsüz türemesi görülmektedir.

y, w türemesinden sonra yK/ wK:

yl#, yq#, yl#, yf#, yn#, yx#; wl#, wx#, wz#:

Yukarıdaki kurala aykırı olarak alınma kelimelerde uzun ünlüden sonra y, w ünsüzleri türediği için kelime sonunda Türkçede olmayan ünsüz çiftleri görülür. İki kelimedede uzun ünlüden sonra y ünsüzünün türemesiyle yn# ünsüz çifti görülmektedir; âwmiyn ‘amin’ (116.35) <Ar. âmýn. Yine aynı şekilde bir kelimedede uzun ünlüden sonra y ünsüzünün türemesiyle yx# ünsüz çifti görülmektedir; tariyx ‘tarih’ (181.1) <Ar. tārýð.

Metnimizde geçmeyen aşağıdaki alınma kelimelerde de y, w ünsüz türemesi nedeniyle ünsüz çiftleri görülmektedir:

rasuwl ‘resul’ <Ar. resûl, ruwx ‘ruh’ <Ar. rūó, xatiyf ‘hatip’ <Ar. ôatýb, xaliyl ‘halil’ <Ar. óalýl, taspiyq ‘tespih’ <Ar. tesbýó, xabiyb ‘habip’ <Ar. óabýb, maxfuwz ‘korunmuş, saklı’ <Ar. maófüë kelimelerinde de uzun ünlüden sonra w, y ünsüzlerinin türemesiyle ünsüz çiftleri görülmektedir.²⁰⁴

²⁰³ Osman Yıldız (1999), “Bars> Pars Kelimesi Üzerine”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 3, İzmir, s. 143-160; bk. s. 145: “... Kazakçada olduğu gibi ünlü katılımı ile önce *barıs* şekline girip sonra ilk hece ünlüsünün *b*’nin etkisi ile yuvarlaklaşma sonucu *borıs* ve nihayet *boris* biçimini kazanmış olabilir.”

²⁰⁴ Kenan Koç, Oğuz Doğan (2004), *KTG*, s. 62.

2.4.15. Heceler:

Bir defada söylenen ses ya da sesler topluluğuna hece denir. Hecenin anlam veya kök ile bir ilgisi yoktur. Hecenin bir solukta söylenmiş olma özelliği önemlidir. “Hecenin merkez (centre) veya doruğunu (summit) genel olarak ünlü ögesi meydana getirir. Ünsüzler açıklık derecesine göre, akıcılar, sızıcılar, patlayıcılar olmak üzere sıralanırlar Açıklık derecesi en yüksek ses *a* ünlüsü, açıklık derecesi en düşük sesler ise patlayıcı ünsüzlerdir. Türkçe kelimelerde her hece mutlaka bir ünlü ile kurulur. Bu ünlüye hece doruğu (peak of the syllable) denir ve hecenin diğer sesleri doruğun bir veya iki yanında açıklık derecesine göre sıralanırlar. Türkçede görülen heceler tek doruklu ve düzenli hecelerdir. Düzenli hece artan gerilimli ve artan açıklık bir veya birden fazla fonemden meydana gelir. Türkçedeki seslerin açıklık derecesine göre sıralanışı şöyledir:

0 Sıfır derecesindeki tipler: p, t, k, h, d, g, ğ, c, ç.

1 Bir derecesindeki tipler: f, v, s, z, ş, j, h.

2 İki derecesindeki tipler: m, n.

3 Üç derecesindeki tipler: l, r.

4 Dört derecesindeki tipler: y.

5 Beş derecesindeki tipler: i, u, ü, ı.

6 Altı derecesindeki tipler: e, o, ö.

7 Yedi derecesindeki tipler: a.²⁰⁵

Türkçe bir hecede tek ünlü, en fazla üç ünsüz bulunur. Türkçe bir kelime çift ünsüzle başlamaz. Ancak hece sonunda çift ünsüz bulunduran kelimeler vardır. Bulundurduğu ses ya da sesler bakımından Kazak Türkçesinde altı çeşit hece vardır.

1. V : *ä, äzer* ‘hazır’ (3.10).

2. V K : *üy, üyge* ‘ev’ (7.20).

3. K V : *da, awılda* ‘köyde’ (7.20).

4. K V K : *jaq, jaqsılıq* ‘iyilik’ (16.1).

5. V KK: *ürk-, ürkip* ‘ürkerek’ (194.15).

6. K V KK: *tört, törtevin* ‘dört tanesi’ (197.25).

Ünsüzle başlayan iki tip hece vardır:

a) Açık hece (open syllable): Ünsüzle başladığı için enerji ünlüye yönelir; *ä, da...*

b) Kapalı hece (closed syllable): Ünlü ile başladığı için enerji gittikçe azalır; *üy, jaq, ürk, tört...*

²⁰⁵ Osman Yıldız (2000), “Türkçede Kelime Sonu Ünsüz Grupları”, *Dil Dergisi*, Sayı: 97, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara, s. 66-78.

2.4.16. Örneksene:

n > ñ örneksenesi:

Aslî “ñ” seslerine örneksene yolu ile, bazı eklerdeki “n” sesleri de “ñ”ye dönüşmektedir. Zamir kökenli birinci tip kişi eklerinin kullanıldığı zaman şekillerinde iyelik kaynaklı “n”ye (özellikle ek-fîilin, istek ve gerekliliğın yani ikinci tip kişi eklerinin ikinci teklik şahsını) örneksene yolu ile, “zmir kaynaklı” çekimlerdeki n sesi ñ olmuştur:

jiberipsiñ (134.15), tuwdırasıñ (52.25), dersiñ (14.5), demeksiñ (117.25).

III ŞEKİL BİLGİSİ

Şekil bilgisinde kelime kökleri, yapım ve çekim ekleri, kelime kökleri ile eklerin birleşme şekilleri, eklerin görevleri, kelime kökü ile olan anlam ilişkileri, alınma kelimelerde eklerin durumu ve yabancı dillerden geçen eklerin şekilleri dildeki sisteme göre incelenir.

1. KELİME:

Anlamli olan, kelime grupları ve cümleler arasında ilgi kuran, ses ya da ses birliğine kelime denir. Kelime bir nesneyi, kavramı veya hareketi ifade eder. Türkçede köklerine göre isim ve fiil olmak üzere genel anlamda iki çeşit kelime türü vardır. Kelime grupları ve cümle içerisindeki yerlerine göre, görevleri itibariyle fiil, isim, edat, zamir, sıfat, zarf ve ünlem olmak üzere yedi alt türü vardır. Kazak Türkçesinde kelimeler “ses olayları”nda konu edildiği gibi bir çok ses değişikliğine uğramıştır. Bu nedenle kelime türlerinde örneklerimizi daha çok Kazak Türkçesinin lehçe özelliklerini taşıyan kelimelerden seçmeyi uygun gördük. Seçtiğimiz örnekler hem şekil bilgisi hem de ses bilgisi yönünden dikkate değerdir. Kelimeyi şekil ve anlam yönünden *Sesteş Kelimeler*, *Anlamdaş Kelimeler*, *Zıt Anlamli Kelimeler*, *Kökteş Kelimeler*, *Basit ‘Kök’ Kelimeler*, *Türemiş Kelimeler*, *Birleşik Kelimeler*, *İkilemeler* olmak üzere sekiz başlık altında inceledik.

1.1. Sesteş Kelimeler:

Söyleniş ve yazılışları aynı olan, anlamları, görevleri ve ifade ettikleri kavramlar açısından birbirleri ile farklı olan, ayrı köklerden gelen, ses değişimi sonucunda birbirlerine şekilce benzer duruma gelmiş kelimelerdir.

al ‘ön taraf’ (95.30) <AT *āl, al ‘kırmızı’ (2.10) <ET al;

bala- ‘titremek’ (109.5), bala ‘çocuk’ (138.30);

iş- ‘içmek’ (144.35) <ET iç-, iş ‘iç taraf’ (150.30) <ET iç;

keñes- ‘konuşmak’ (97.30) <ET käng+ä-ş-, keñes ‘meclis’ (160.5) <ET käng+ä-ş;

qan- ‘inanmak’ (22.1), qan ‘kan’ (6.10) <AT *qān;

or ‘çukur’ (169.30) <Kıp. T or, or- ‘biçmek’ (236.40) <Kıp. T vur- <ET ur-;

san ‘sayı’ (17.40) <AT *sān, san ‘kalça’ (168.30) <Kıp. T yan ‘uca kemiğinin başı’;

üy- ‘yerleştirmek’ (278.40), üy (41.25) <Kıp. T öy <ET eb ‘ev, çadır’.

1.2. Anlamdaş Kelimeler:

İki veya daha çok kelimenin birbirine yakın anlam taşımasına eş anlamlı veya anlamdaş kelime denir.

abay ‘büyüğe hitap, baba’ (135.20), atay ‘babaya hitap, babacık’ (9.1); batır ‘bahadır’ (190.25)²⁰⁶, Noyan ‘Kalmuk batırı’ (136.20); batpan ‘büyük’ (88.5) < Kıp. T batman ‘büyükçe nesnelere tartıldığı ağırlık ölçüsü’, biyik ‘büyük’ (278.35); dām (114.30) <Ar. uā‘ām ‘tad’, lāzzāt (75.30) <Ar. lezýz ‘lezzet, tad’; eñgezerdey [Kır. engeçer ‘kamburu çıkmış’] ‘yaşlı’ (8.1), qariya ‘ihtiyar’ (22.20) <Kıp. T qarı <ET qarığ ‘yaşlı’, şal (8.1) <Far. kāl ‘ihtiyar’; et ‘et’ (12.35), qozıkköşt ‘kuzu eti’ (211.40) <T-Far-T. kuzu+güş; hämmesi ‘hepsi’ (69.40), bāri ‘hepsi’ (9.35), barşası ‘hepsi’ (Kzk.), külli (142.10) <Ar. küllý; iyi ‘iyi’ (68.1), jağsı ‘iyi’ (79.1) <ET yaqşı < *yaqçı > [Halç. yaxçı]; kök ‘gök’ (4.30), aspan ‘gök yüzü’ (4.30) <Far. āsümān.

1.3. Zıt Anlamalı Kelimeler :

Anlamca birbirinin zıttı olan kelimelerden her birine zıt anlamalı kelime denir.

biyik ‘büyük’ (278.35) / kişi (111.25) <ET kiçig ‘küçük’, kem ‘az’ (11.30) <Far. kem / köp ‘çok’ (182.30) <Kıp. T köp, pāstew ‘alçak’ (40.25) <Far. pest ‘aşağı’ / ör ‘yüksek’ (194.15), tüzik ‘düzgün’ (56.25) / iyil ‘eğri’ (210.40), arzan ‘ucuz’ (133.25) <Far. erzān / qımbat ‘pahalı’ (245.30) <Ar. òymet ‘değer, tutar, şeref’, qara ‘siyah’ (17.35) / aq ‘beyaz’ (25.15).

1.4. Kökteş Kelimeler :

Aynı kökten gelen, hem fiil, hem de isim olarak kullanılabilen kelimelerdir. Sesteş kelimelerin kökü ayrı kaynaklardan gelirken, kökteş kelimelerin kaynağı aynıdır. Bir ses değişimi söz konusu değildir. Sesteş kelimelerde anlam farklı iken, kökteş kelimelerde anlam aynıdır. Sadece biri fiil olarak görev yaparken biri de isim olarak görev yapmaktadır.

añqay ‘saf’ (54.5), añqay- ‘bir şeyin ağzını sonuna kadar açmak’ (84.20); art ‘arka’ (17.30), art- ‘yüklemek’ (12.40); art+ı ‘arkası’ [3.şh. iyelik +ı] (80.30), art-ı ‘kadar, fazla’ [kalıplaşmış zarf-fiil -ı] (14.30); iyil- ‘eğilmek’ (171.25), iyil ‘eğri’ (210.40); keñ-ıp ket- ‘büyümek’ (43.35), keñ ‘geniş’ (9.1); kidir- ‘gecikmek’ (98.5), kidir ‘duraklama’ (201.1); köş- ‘göçmek’ (262.30), köş ‘göç’ (17.1); küres ‘güreş’ (32.30), küres- ‘güreşmek’ (105.30); küzet ‘nöbetçi’ (7.20), küzet- ‘gözetlemek’ (90.15); negiz ‘esas, temel, prensip’ (162.25) <Ar. nehc ‘doğru yol’, negiz-ıp otır- ‘düşünmek’ (53.30); ör- ‘örgü örmek, bir şeyi yükseltmek’ (132.35), ör ‘yüksek, yukarı’ (194.15); qırsıq- ‘aksileşmek’ (7.5) [Kırq. qırsıq- ‘engel çıkarmak’, qırs ‘aksi adam’] <Ar.-T órú+ı-q-, qırsıq ‘aksilik’ (177.10);²⁰⁷ qızıq- ‘istemek’ (73.10), qızıq ‘çekici’ (256.30).

²⁰⁶ Bahadır unvanı hem Kazak hem de Kalmuk savaçısı için kullanılır. Kalmuk batırına daha çok *noyan* denir. Batırlık şövalye gibi bir unvan sayılır. Noyan ‘Moğolistan’da XI-XII. yüzyıldaki aristokrat kimselerdir.’

²⁰⁷ Sözlüklerde ayrıca şu örnekler de var: *qırsaw* ‘tembel’, *qırsawlan-* ‘tembelleşmek’, *qırsız* ‘beceriksiz’, *qırsawlaw* ‘biraz tembelce’, *qırsawlıq* ‘tembellik’, *qırsıǵuw* ‘aksilik etme’, *qırsızdan-* ‘elinden iş gelmemek’, *qırsızdaw* ‘beceriksizce’, *qırsızdıq* ‘beceriksizlik’, *qırsıq* ‘I. kaza, belâ, aksilik; II. inatçı,

1.5. Basit ‘Kök’ Kelimeler:

Bölündüğünde anlamını yitiren, yapı bakımından daha küçük parçalara ayrılamayan, türetilmemiş ve birleşik olmayan kelimelere basit kelime denir. Diğer bir ifadeyle kök halindeki somut ve soyut anlamlı ses birliklerine basit kelime denir.

ağaş ‘ağaç’ (8.5), borıq ‘kamuş’ (250.25), dar ‘dar ağacı’ (12.20), jawrın ‘fala bakmak için kullanılan kürek kemiği’ (162.40) <YT (ŞT) yağrın [DLT yārın], jem ‘yem’ (87.35).

alañ ‘merak’ (29.40), Burxan ‘Tanrı’ (3.15), jeñil ‘hafif’ (33.35), kişi ‘küçük’ (11.25) <ET kiçiğ, qıjıl ‘kin’ (43.40) [Kır. kıcır], oy ‘fikir’ (15.30), tañ ‘şaşkınlık’ (275.1).

1.6. Türemiş Kelimeler:

Fiil ve isim soylu kelime köklerinden yapım ekleriyle genişletilerek bağlandığı kelimeyle ilgili yeni anlamlar kazanmış kelimelerdir. Bir kökten bir çok kelime türetilmektedir. Kelime türetiminde Kazak Türkçesinin zenginliğini göstermek için *bas* ‘baş’ kelimesini seçtik. Önce bu kelimenin metindeki şekilleri, sonra sözlükteki şekilleri gösterildi. Burada *bas* ‘baş’ kökünden metinde geçen örnek kelimeler görülecektir:

bas (179.10), *basımdaw* tart- ‘baştan beri muhafaza etmek’ (114.20), *basqar-* ‘yönetmek, idare etmek’ (178.40), *basqaruw* ‘yönetme’ (53.10), *başsı* et- ‘liderlik yapmak’ (53.10), *başsılıq* ‘liderlik’ (35.15), *basta-* ‘başlamak’ (105.5), *bastal-*ğan jorıq ‘başlayan hücum’ (179.10), *bastalmaq* kāsip ‘iş başı’ (235.10), *bastaw* ‘başlama’ (101.40), *qolbastawşı* ‘komutan’ (11.20), *en bastı(sı)* ‘en önemli olanı’ (123.20).

Sözlüklerde *bas* kökünden türetilerek kullanılan kelimeler ise şunlardır:

basalqı ‘akıllıca söylenen söz’, *basalqılı* ‘ağır başlı’, *basında* ‘ilk başta’, *başqa* ‘diğer’, *başqaday* ‘başka, farklı’, *başqarıl-* ‘idare edilmek’, *başqarılıw* ‘idare edilme’, *başqarma* ‘yönetim’, *başqarmalıq* ‘yönetim yeri, müdiriyet’, *başqarmasız* ‘idaresiz’, *başqart-* ‘organize etmek’, *başqartuw* ‘idare ettirme’, *başqaruwşı* ‘idareci’, *başqaruwşılıq* ‘idarecilik’, *başqaşa* ‘başka türlü’, *bassız* ‘başsız’, *bassızdıq* ‘lidersizlik’, *başsı* ‘önder’, *başsısız* ‘lidersiz’, *başsılıq* ‘idarecilik’, *basta-* ‘başlamak’, *basta(n)* ‘en başından, ilk önce’, *bastalma* ~ *bastama* ‘girişim, teşebbüs’, *bastaluw* ‘başlanma’, *bastan-* ~ *bastal-* ‘başlanmak’, *bastapqı* ‘başlangıç’, *bastapqıday* ‘başlangıçtaki gibi’, *bastas* ‘akran, dost’, *bastaw* ‘suyun gözü, kaynak’, *bastastıq* ‘arkadaşlık’, *bastawış* ‘özne’, *bastı* ‘önemli, mühim’, *bastığuw* ‘alışmaya başlamak’, *bastıq* ‘başkan’, *bastıqsımaq* ‘kendini başkan gibi gören kişi’.

---

aksi’, *qırsıq-* ~ *qırsıqtan-* ‘inatlaşmak, aksileşmek, ayak diremek’, *qırsıqtaw* ‘biraz inatçı’, *qırsıqtıq* ‘terslik’; Kırgız Türkçesinde ise, *qırs* ‘çabuk alevlenen adam, alingan, maymun iştahlı’, *qırsıqçıl* ‘sık sık kazaya ve felâkete uğramak’, felâkete uğramak’.

1.7. Birleşik Kelimeler:

Kazak Türkçesi gramerlerinde *birleşik kelimelerin yazılış imlâsında*²⁰⁸ örnekler şu şekilde sınıflandırılmıştır:

- Ses değişikliğine uğramayanlar: asqabaq, Mergenbay, Aqtöbe, Jetisuw, jetijıldıq.
- Ses değişikliğine uğrayanlar: jazdıgüni, qolğabıs, belbew, Begäli, Torayğırow.
- Eş, bir, är, key, älda* kelimelerinin zamirlerle birleşik ve ayrı yazılışı;

eş	bir	är	key	älda
eşbir	biraz	ärkim	keybir	äldekim
eşkim	birneşe	ärqaşan	keybirew	äldeqaşan
eşqaşan	bir adam	ärqaysı	key adam	äldeqalay
eş adam	bir talay	är adam		

Birleşik isimler ve birleşik fiillerde yeri geldikçe yine örnekler verilecektir. Burada seçilen bazı ilginç örnekler verildi. Daha çok örnek için sözlük bölümüne bakılabilir:

äjep+tewir ‘oldukça’ (53.30) <Ar. ‘acā’ib üavr, äket- ‘götürmek’ (199.10) <ET alıp ket-, ala+kölenkelen- ‘loş olmak’ (164.20), añ+qumar ‘avcı’ (124.30) <T-Far. añ+đumār, aq+süyek ‘soylu’ (183.25), azıq+qosşı ‘ahçı’ (214.35), bas+keser ‘cellat’ (225.40), bel+orta ‘mec. kemâl, olgunluk’ (279.1), bir+bet+key+lik ‘sözünde durma’ (145.30), boy+berme- ‘ikna olmamak’ (51.40), bürsüngi ‘öbür gün’ (196.40) <*öbürsü küni <*ol bir küni, büyüit- (105.35) <Kıp. T bulay äyt- ‘böyle demek’, doñaybat ‘ihtişam’ <Kzk.-Ar. donga ‘kalın’ + aybat ‘heybet’ (169.10), eppen ‘uygun şekilde’ (182.30) <Kzk. ep ‘usül’ + birlen, jan+därmende ‘can havliyle’ (10.40) <Far. cān ‘can’ + dermānde ‘yorgun’, jartilay ‘hilâl’ (29.15), jumırtqa ‘yumurta’ (153.5) <ET yumurqa <*yum-burt ‘yumru’+mursqa ‘karınca’ [ET yumurqa], kökjiyek ‘ufuk’ (30.20) Kzk. kök ‘gök’ + jiyek ‘nehir kenarı’, künbatis ‘batı’ (93.1), qadir+mendi ‘saygı değer’ (58.35), qan+dawır ‘şırınga’ (91.15), qapelimde ‘ansızın’ (20.15) <Ar.-T havf+el-ān+de, qılmıskerden ‘suç’ (47.15) <T.-Far. qılmış+kerden, tüpkilikti ‘sürekli’ (30.30) <*tüp+kil-ik+li.

1.8. İkilemeler:²⁰⁹

Anlatımı daha güzel ve etkili bir duruma getirmek için aynı türden sözcüklerin ses benzerliğine, yakın aynı ve zıt anlamlarına dayanarak arka arkaya getirilmesi ile meydana gelen kelime gruplarına ikileme denir. İkilemeler genellikle iki sözcükten oluşur. Bazı zamirler, bağlam ve çekim edatları dışında bütün kelimelerle yapılabirler.²¹⁰

²⁰⁸ Ş. Bekturov (2003), *QTQG*, s. 94-95.

²⁰⁹ Nurettin Koç (1990), *Yeni Dilbilgisi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, s. 404-410; ses ve sözcük yapısı incelenmiş. Figen Güner-Dilek, “Altay Türkçesinde İkilemeler”, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, *bilig*, Sayı: 28, s. 83.100; anlam, şekil, çekim ve diziliş açısından incelemiştir.

²¹⁰ S. Özçelik, M. Erten (2000), *Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*, Diyarbakır, s. 227.

Anlatımda tekrar ve ahenk öğrenmeyi kolaylaştırır.²¹¹ Kelime gruplarındaki paralellikler, deyimler, atasözleri ve edebi sanatlar gibi ikilemeler de hem telaffuzu kolaylaştırır, hem de anlatımı pekiştirir, hem de ahengi artırır; bir anlatım gücü ve güzelliği sağlar. Orhon yazıtlarından itibaren Türkçede bu ikilemeleri görmekteyiz.²¹²

1.8.1. Şekil Yönünden İkilemeler:

Her ikisi kök olanlar:

Farklı kökler: *äke-ana* ‘ebeveyn, ana baba’ (133.10), *äke-şeşe* ‘baba-anne’ (95.45).

Aynı kökler: *awıl-awıl* ‘köy köy’ (81.25), *güj-güj* ‘gürültü’ (104.1).

Yapım eki almış olanlar:

ağayın-tuwıs ‘akrabalar’ (135.10) <*toğ-uş ‘doğuş’ [Kıp. T toğuş ‘gün doğusu’], *ädildik-törelük* ‘adeletli-törelî’ (78-20) <Ar.T ‘ādil+lik, *tolğawlı-tolğaqtu* ‘heyecanlı’ (106.10).

Sıfat-fiil eki almış olanlar:

ağayın-tuwğan ‘akraba’ (51.35) <*tuw-ğan <ET toğ-, *bolar-bolmas* ‘hemen’ (109.20), *biliner-bilinbes* ‘biraz’ (109.20), *jañarıp-jasarğan* ‘süsleyip püsleme’ (130.40).

Zarf-fiil eki almış olanlar:

ağarıp-quwarıp (jat-) ‘bembeyaz bir şekilde kuruyup kalmak’ (135.10), *şarıqtap-şalqıp* ‘dağıtarak’ (243.05), *sarıla-sarıla* ‘uzun süre’ (87.30), *ursıp-zekiý ber-* ‘kızarak azarlayıvermek’ (41.35).

Çekim Yönünden İkilemeler:

İyelik eki almış olanlar:

bir kelimesiyle yapılan örnekler:

Türkiye Türkçesinin tersine olan şu örnek dikkat çekicidir; *birine biri* ‘bir birine’ (99.1).

bir- birimizben (19.10), *bir-birimen* (33.25), *biri* (4.35), *bir-birimizben* (19.10), *birin-biri* (5.15), *birin-birinen* (4.1), *birine- biriniñ* (275.40), *birine-biri* (25.40), *birinen* (soñ) *biri* (248.20), *birinen-biri* (25.40), *biriniñ* (betine) *biri* (14.35), *keybirewleri* (20.10).

Diğer örnekler: *ıntı-şıntısımén* ‘dikkatle’ (161.30), *jarım-jartısı* ‘yarısı’ (90.5), *qam-qaytı* ‘gamı, kaygısı’ (122.40).

Ad durum eki almış olanlar: *ayda-sanda* bir ‘ayda yılda bir’ (216.20), *birte-birte* ‘yavaş yavaş’ (26.5), *burısta burısta* ‘her köşede’ (245.15).

Çokluk eki almış olanlar: *qoydaw-qoltıqtar* ‘kuytu yerler’ (29.25).

²¹¹ Mehmet Hengirmen (1998), *Türkçenin Grameri*, Engin yayınları, Ankara, s. 403.

²¹² Talât Tekin (1998), *Orhon Yazıtları*, Simurg, İstanbul, s. 15-17.

Farsça +be> +pe edatı ile yapılan ikilemeler:

Ses uyumuna göre be, pe ve me'li şekiller olabilir. Metnimizde p'li örnekleri var.

betpe-bet 'yüz yüze' (99.30), *jekpe-jek* 'teke tek' (3.1), *kezekpe-kezek* 'sıra sıra' (234.25).

1.8.2. Diziliş Yönünden İkilemeler:

Kelime durumuna göre:

Aynı kelimenin tekrarı ile olanlar:

äreñ-äreñ 'zar zor' (244.25), *awıl-awıl* 'köy köy' (81.25), *birte-birte* 'yavaş yavaş' (26.05), *emis-emis* 'yavaş' (204.15) <Far. *hemîşe*, *güj-güj* 'gürültü' (104.1), *kişirek-kişirek* 'küçük' (161.20).

Aynı kelimenin üzerine farklı ekler de gelebilir; *ıñqıl-ıñır* 'inlemek' (91.25).

Tekrar edilen ikinci kelimenin üzerine ek alması:

bär-bäri 'birlikte, her şey' (13.20), *birin-birine* 'bir birlerini' (29.5).

Sesçe bir birini çağrıştıranlar kelimelerden ikilemeler:

ay-şay 'of puf' (7.10), *baldır-balğın* 'yosun, taze bitki' (230.25), *bolar-bolmas* 'hemen' (181.1), *baptap-taptap* 'yol yordam' (114.10).

Ses Yansımali kelimelerden oluşan ikilemeler:

jarq-jurq 'parlak' (191.35), *jilt-jilt et-* 'parlamak' (76.40), *qalt-qult* 'kııldama' (58.20).

Biri diğerinin içerisinde kısmen veya tamamen geçen kelimeler:

abır-dabır 'haşır huşur' (5.30), *abır-sabır* 'alelacele' (88.15), *alba-julba* 'eski püskü' (52.40), *almalı-salmalı* 'allı pullu' (62.5), *alpıs-jetpis* 'altmış yetmiş' (182.20), *ebil-sebil* 'bir şeyler' (22.5) <Ar. *sebýl*, *ıntı-şıntısımın* 'dikkatle' (161.30), *jarım-jartısı* 'yarısı' (90.5).

Hece sayısına ve ünlü, ünsüz dizisine göre:

Türkiye Türkçesinde sayıca eş heceli ikilemelerde şu kural gösterilmektedir:²¹³ İkilemelerde sıralama, yani hangi üyenin ilk, hangisinin ondan sonra geleceğini tâyin eden esas fonetiktir. Bununla kastedilen şey, sıralamanın V = *ünlüyü*, K = *ünsüzü* gösterdiği taktirde;

a. Çok heceli olan sonda,

b. Sayıca eş heceli ikilemelerde sıralamalar V, K kombinasyonlarına dayanmaktadır:

Kurallar

1. V-K, 2. K-K, 3. V-V

1. Ünlü (V) ile biten üye ilk sırada yer alır; *balta-nacak*.

2. Böyle değilse üyelerden biri ünlü (V), öbürü ünsüz ile başlar (K); *ana-baba*.

²¹³ Osman Nedim Tuna (1986), *Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 66 s.

3. Durum yukarıdaki gibi değilse kelimelerin başındaki fonemlere bakılır:

a) Eğer ünsüz-ünsüz (K-K) dip notta verilen ünsüz dizisine bakılır; **kaba-saba**..

b) Eğer ünlü-ünlü (V-V) ise dip notta verilen ünlü dizisine bakılır; **oğul-uşak**.

4. Eğer her iki üyenin de baş tarafları birbirinin aynı ise, karşılıklı olarak baştan sona doğru her iki üyenin fonemlerine bakılır. Bu ikisi arasında ilk farkın gösterdiği karşıtlığa bakılır.

a) V-K ise, ünlü ile biten başa gelir; **ser e-ser p e**.

b) K-K ise, ünsüz dizisine bakılır; **ç o l u k-ç o c u k, h u y-h u s**.

Hece sayısı çok olan sonda:

bir-birimizdi ‘bir birimizi’ (150.45), *birin-birinen* ‘irbirlerinden’ (04.71), *jan-janawar* (130.35) <Far. *can+âver*, ‘canavar’.

Sıralama esasına göre:²¹⁴

İkilemelerin sıralamasında yukarıdaki kurallara göre aşağıdaki ünlü ve ünsüz dizisi esas alınır.

Ünlü dizisi: e, a, i, i, ö, o, ü, u.

Ünsüz dizisi ğ, h, l, r, n, m; v, y; k; z, s, ş, t; c, d, g, b, ç, t, p, j.

1. V-K, 2. K-K, 3. V-V, 4. Baştan sona doğru sıralı kural uygulanırken ilk fark esas alınır.

V-K

...V# - ...K#

alma-kezek ‘sırayla’ (55.20), *erke-totay* ‘nazlı, haşarı’ (263.20), *ölenşi-änşilik* ‘şarkıcılık’ (130.10).

#V... - #K ...

abır-dabır ‘haşır huşur’ (05.30), *arğı-bergi* ‘her şey, öteberi.’(209.30), *ebil-sebil* ‘bir şeyler’(202.05), *oqta-tekte* ‘bazen’ (89.15).

K-K

Kazak Türkçesi ünsüz dizisi: ğ, h, l, r, n, m; w, y (#j); k; z, s, ş, t; c, d, g, b; ç, t, p.

#K ...-#K (Ünsüz dizisi esas alınır.)

baptap-taptap ‘yol yordam’ (114.10), *jawın-şaşın* ‘yağmur sel’(236.35), *lām-miym* ‘lam cim’ (21.25).

V-V

Kazak Türkçesi ünlü dizisi: a, e, ı, i, o, ö, u, ü, ä.

#V ... - #V (Ünlü dizisi esas alınır.)

²¹⁴ O. N. Tuna (1986), “Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1982-1983, Türk Dil Kurumu, Ankara, s. 163-228 ve Sarıhanov M. “Redaktör” (1999), *Türkmen Tiliniñ Grammatikası*, Türk Dil Kurumu Basımı, “Ruh”, Aşgabat, s. 9.

ajar-älpetinen ‘hâl, durum’(164.71), *astın-üstün* ‘alt üst’ (249.15), *eki-üş* ‘iki üç’ (02.05) <ET *eki üç, ölenşi-änşilik* ‘şarkıcılık’ (130.10), *oyuw-örnekti* ‘nakışlı, desenli’(245.10).

Pekiştirme Ünsüzlerine Göre:²¹⁵

En çok *p* (13), biraz *m* (6), en az da *s* (3)’li ikilemeler görülür. Metnimize göre Kazak Türkçesinde *p* ünsüzleri kelimenin ilk hecesindeki ünlünün sonuna kadar olan sesleri alarak *p* ünsüzü ile pekiştirmektedir. Metindeki *s*’li şekiller de pekiştirme değil kafiyelemedir. Türkiye Türkçesindeki *çer çevre, çır(ıl) çıplak* gibi *r*’li pekiştirmeye rastlanmadı. Türkiye Türkçesindeki *bembeyaz, dümdüz* gibi *m*’li duyusal anlatımlı eş heceli ikileme ise azdır.²¹⁶

äp-ädemi ‘güzellik, güp güzel’ (130.30), *ap-ayqm* ‘ayan beyan’ (24.25), *döp-döñgelek* ‘yus yuvarlak’ (76.35), *ıp-ıstıq* ‘sıcacık’ (264.5), *jejp-jeñil* ‘çok hafif’ (36.25), *jejp-jeñil* ‘çok hafif’ (36.25), *jıp-jılı* ‘sıp sıcak’ (278.40), *jıp-jıynaqı* ‘derli toplu’ (98.1), *kıp-kışkentay* ‘küçücük’ (125.35), *möp-möldir* ‘berrak, pas parlak’ (110.40), *tıp-tıgız* ‘sım sıcak’ (109.1), *tip-tik* ‘dim dik’(191.35), *tup-tuzuw* ‘dümdüz’ (278.20). (13)

jım-jırtıq ‘çok sessiz’ (38.10), *jım-jırt* ‘sessiz’ (31.25), *qam-qaraket* ‘çaba’ (69.40), *qam-qaytı* ‘gamı, kaygısı’ (122.40), *qam-qayğısız* ‘ğamsız’ (108.15), *şım-şımday* tart-‘çekmek’ (91.30). (6)

irkis-tirkis ‘arka arkaya’ (40.35), *irkis-irkilispın jür-*, ‘dura kalka yürümek’ (235.10), *qos-qomşa* ‘çardak’ (28.35). (3)

Alınma Kelimelerin Durumuna Göre:

Alınma kelime birinci veya ikinci unsur olarak görülebilir; aqsaqal-abız ‘hoca’ (74.5) <Ar. óâfız, emin-erkin ‘sağ selim’ (17.30) <Ar. emýn.

1.8.3. Anlam Yönünden İkilemeler:

İkilemelerde sadece anlam etkili değildir, anlam ve ses tekrarı bir birine parelidir. Bir örnek bazen her iki maddeye de örnek olabilir.

1. Her ikisi de gerçek anlamlı ikilemeler:

ädet-ädis ‘âdet, usûl’ (236.40) <Ar. *âdet, óudüs*, *baqırıp-şaqırıp* ‘bağıra çağıra’ (84.10), *ekew-üşew* ‘ikişer üçer’ (174.35), *ıñ-jıñsız* ‘patırtısız’ (258.05).

2. Her ikisi de aynı anlamı veren ikilemeler:

aqşa-tenge ‘para-pul’ (64.40), *jırtıq-tesik* ‘delik deşik’ (52.40), *qıymıl-äreket* ‘mücâdele’ (107.30), *bal-şırın* ‘ballı, tatlı’ (52.5).

3. Yakın anlamlı İkilemeler:

ädet-gurıp ‘örf âdet’ (158.10) *gurıp* <Ar. *âdet*-‘urf, *ağayın-tuwıs* ‘akrabalar’ (135.10).

²¹⁵ Ömer Demircan (1996), *Türkçenin Sesdizimi*, Der yayınları, İstanbul, s. 98’de *hecesel ikileme* başlığı altında incelenmiştir; s. 103’te açık hecenin *p, m, s, r* ünsüzleriyle kapatıldığını belirtmektedir.

²¹⁶ Ahmet Cevat Emre (1955), *Türk Dil Bilgisi*, Ankara, s. 542, § 326.

4. Karşıt anlamlı kelimelerden ikilemeler:

arğı-bergi ‘her şey, öteberi’ [arğı <*ar(t)qı, ar ‘uzakta olan, arkada olan, yardım eden’, ber ‘yakın olan’, ET art ‘yardım’, berü ‘beri, beriye’] (209.30), artıq-kemi ‘fazla ya da eksigi, azı çoğu’ (57.1), astın-üstün ‘alt-üst’ (249.15), atılı-jayawlı ‘atlı yaya’ (156.1), burındı-soñdı ‘ilk ve son, eninde sonunda’ (83.35).

5. Analam alanı içerisine giren kelimelerden ikilemeler:

äke-ana ‘ana baba’ [ebeveyn] (133.10), alpıs-jetpis ‘altmış yetmiş’ [sayı] (182.20), äne-minemen ‘orada burada’ [işâret sıfatı ve zamiri] (277.15), apa-qarındasım ‘bacım kardeşim’ [kardeşlik] (229.25), atam-anam ‘babam anam’ (229.25), awız-murın ‘ağız burun’ [yüz uzuvları] (221.45), birdi-ekili ‘birer ikişer’ [sayı üleştirme] (279.35), ekew-üşew ‘ikişer üçer’ [sayı üleştirme] (174.35), elüw-alpıs ‘elli, altmış’ (271.25), jal-quyrıq ‘yele, kuyruk’ [atın uzuvları] (127.10).

Eş ~ koşut (teñ sözder) “parallelizm”,²¹⁷ şeklinde de sınıflama yapılabilir. İkilemeler ayrı bir araştırma konusudur.²¹⁸

²¹⁷ T. Tekin (1998), *Orhon Yazıtları*, Simurg, İstanbul, s. 16-17.

²¹⁸ Osman Toklu (2003), *Dilbilime Giriş*, Akçağ yayınları, Ankara, s. 111.

2. YAPIM EKLERİ:

Kelime yapımı (*söz jasuwı*) isimden isim, isimden fiil, fiilden isim, fiilden fiil yapım ekleri olmak üzere dörde ayrılır. Aşağıda ekleri alfabetik sıraya göre verdik.

2.1. İsimden İsim Yapım Ekleri:

Kazak Türkçesinde isimden isim yapım ekleri ünsüz uyumuna uyarlar.

İşlek Olan Ekler:

+Aw: Kazak Türkçesinde *jıynaqtıq san esim* ‘toplanma sayı adı’²¹⁹ terimi kullanılır. Metnimizde ikiden yediye kadar sayı adlarında kullanıldığı görülmektedir. Bir kelimesinde ise belirsizlik zamiri yapar. Bir sayısındaki üleştirme şekli yukarıdaki +Ar ekinde görülmektedir. Eski Türkçedeki +AGU ekinden gelir.

a. *ekew-üsew* ‘ikişer üçer’ (174.35), *besew* ‘beş çeşit’ (11.335), *bes-altaw* ‘beş altı tane’ (75.35), *jetew* ‘yedi çeşit’, *törtew* ‘dörder’.

b. *+Aw+ iyelik üçüncü teklik kişi:* *birew* ‘birisi’ (125.20) <ET bir+ägü+si, *birneşewi* ‘bir kaç’ (41.30) <*bir+ne+çe+(ä)gü+si.

+dA: Aslında bulunma durumu ekidir. Fakat yapım eki görevi üstlenmiş gibidir. Bir kısım zarf olan kelimelerde kullanılır.

a. *alda* künde ‘her gün’ (66.15), *küzde* ‘güzün’ (231.35), *lezde* ‘çabucak’ (14.35) [Özb. *täzde* ‘acil’]²²⁰ <Far. *týz*.

b. *İyelik üçüncü teklik kişi + dA:*

älg+in+de ‘evvela’ (26.5) <*ilk+in+de, *bayağ+ı+da* ‘çoktan’ (27.40) <*bayaq+ı+da.²²¹

+D²Ay: Eski Türkçedeki *teg* ‘gibi, kadar’ edatının ekleşmesiyle meydana gelmiştir. İsimlere benzerlik, küçültme ve sevgi kavramı katar.

+dAy: *adamday* ‘adam gibi’ (180.25), *aruwanday* ‘deve gibi’ (153.15), *bardağiday* ‘ozamanki gibi’ (216.10), *büyi tiygendey* ‘deve yavrusu gibi’ (12.5), *jılanday* ‘yılan gibi’ (187.5), *kädimgidey* ‘eskisi gibi’ (92.10), *tarıday* ‘darı gibi’ (177.10).

+tAy: *ağatay* ‘ağabeyciğim’ (264.35), *asıqtay* ‘âşık’ (98.1), *azğantay* ‘biraz’ (4.40), *jartastay* ‘kaya gibi’ (97.20), *kişkentay* ‘küçücük’ (125.35), *teptiştay* ‘etraflıca’ (67.10).

+G⁴I⁴: Aslında aitlik ekidir, daha çok zaman zarfı yapar. Belirsizlik zamiri yapan ve yer bildiren örnekler de vardır. ET +kI şeklinden gelir.²²²

²¹⁹ Mustafa Öner (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, s. 52.

²²⁰ V. Coşkun (2000), *Özbek Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu yayınları: 752, Ankara, s. 34.

²²¹ *Derleme Sözlüğü Cilt II* (1993), Türk Dil Kurumu yayınları, (2. baskı), Ankara, s. 575; *bayağdan ~ bayağtan* ‘her zaman, çoktan beri’.

²²² A.Von Gabain, *ETG*, s. 47, § 74; s. 45, § 60.

a. Zaman zarfları yapar. Türkiye Türkçesinden farklı olarak kalıplaşmış örnekler sıkça görülür; *alğıştı* ‘ilk önce’ (20.20), *algi* ‘deminki’ (19.10), *äwelgi* ‘önceki’ (13.25), *äzirgi* ‘şimdi’ (5.45), *bardağıday* ‘o zamanki gibi’ (216.10), *birdegi* ‘bazen’ (132.40), *jaydaydağı* ‘çağındaki’ (25.10), *jılğı* ‘yılı’ (275.40), *kädimgidey* ‘eskisi gibi’ (92.10), *keşki* ‘akşam’ (61.20), *tüngi* ‘geceleyin’ (35.40), *tüski* ‘öğleye ait’ (57.15).

b. Belirsizlik zamiri yapar: *manağı* ‘işte bu’ (22.15), *mineki* ‘işte, işte bu’ (95.15), *osınki* ‘onunki’ (35.10), *öziniği* ‘kendisi’ (100.40), *sizdiki* ‘sizinki’ (139.10).

c. Yer bildirir: *andağı* ‘oradaki’ (6.5), *jaqın mañdağı* ‘yakındaki’ (90.15), *ortağı* ‘ortadaki’ (201.45).

+(I)n: Aslında vasıta ekidir.²²³ Kelimeyle kaynaşmıştır. Zarf ve sıfat yapar. Organ adlarında kullanılır.

a. Zarf ve sıfat yapar: *astın-üstün* ‘alt üst’ (249.5), *barın* ‘iyi, tam’ (125.30), *burın* ‘önce’ (2.5), *jaqın* ‘yakın’ (90.15), *jarqın jüz* ‘parlak yüz’ (21.25) [Kzk. *jarq* ‘parlaklık’] <ET yaruq.

b. Organ adları yapar: *al+ın+dıq* ‘eyerin önü, eğerin iki ucunu bir birine bağlayan kısım’ (103.40) <ET alın, *balğın* ‘bacak’ (27.35) [Kzk. *balaq* ‘pantolon paçası, kuşun dizinden aşağı tarafı’], *boyn* (163.30) <*boğın ‘beden’ <ET bod ‘boy, kamet’, *erin* ‘dudak’ (188.20); *iyin* (Krg.), *jawrın* ‘kürek kemiği’ (162.40) [Bşk. *jawrın* ‘omuz’, *ıyıq* ‘omuz’ (6.10)], *jawırındı* ‘vücutlu’ (27.35), *jawrın* <YT (ŞT) *yagrın* ‘kürek kemiği’ (162.40) <*yag+ır² ‘sırt’, *murın*²²⁴ ‘burun’ (221.45) <*bur₂ ‘iki delik’.

+InşI: Eski Türkçedeki +InçI ekinden gelmiştir. Sayı adlarından sıra sayıları yapar.

birinşi (2.5), *ekinşi* (Kzk.), *üşünşi* (103.25), *törtinşi* (129.30), *besinşi* (103.30), *altınşi* (Kzk.), *jetinşi* (203.40), *segizinşi* (Kzk.), *toqızınşi* (Kzk.), *onınşi* (258.1).

+(I)rAk/q: Zarf ve sıfat olan kelimelerde derecelendirme bildirir.

azıraq ‘azıcık’ (12.35), *basımıraq* ‘daha baskın’ (244.20), *burınıraq* ‘daha ileri’ (25.35), *kişirek qoy* ‘kuzu’ (45.35), *kökirek* ‘daha mavi’ (34.25), *qattıraq* ‘biraz hızlı’ (87.30), *tezirek* ‘daha çabuk’ (87.30).

Not: Aşağıdaki yapım eklerinin başındaki ünsüzlerden *L* (*l, d, t*) sesi, *V*~ “ünlülerden” ve *r, w, y*’den sonra *l; l, m, n, ñ, z*’den sonra *d*; ötümsüzlerden sonra *t* olur.

+LAq/k: Topluluk, aynılık, gibilik, fazlalık bildirir. Eski Türkçedeki +ta-á ekinin kalıntısı olabilir.²²⁵ Azdan çoğa doğru gruplandırıldı.

²²³ Z. Korkmaz, *TTG*, s. 48.

²²⁴ ET *burın* ‘önce’ > Kzk. *burıngı* ‘evvelki’, *murın* ‘burun’ kelimelerinde dilin bazı küçük ses değişiklikleriyle söz dağarcığını nasıl genişlettiğine tanık olmaktadır.

²²⁵ A.Von Gabain (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çeviren: Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu yayımları, Ankara, s. 46, § 66. Ayrıca bk. Z. Korkmaz, *TTG*, s. 45; “Türkiye Türkçesinde ses yansımaları

a. aşıq-añqıldağ ‘açık saçık’ (65.30), añqıldağ ‘saf, temiz’ (73.5), baldağ ‘perde halqası’ (255.5), borpıldağ ‘yumuşak yer’ (191.20), boydağ ‘bekâr’ (142.10 güjildek ‘gacır gucur’ (41.1), güriildek ‘gür’ (13.30), jaydağ ‘geniş’ (116.35), jıbıldağ ‘telaş’ (205.5), keñirdek ‘boğaz’ (168.25), qızğaldağ ‘bir çeşit gül’ (148.40), solqıldağ ‘gevşek lastik’ (138.30), toqıldağ ‘ağaç kakan’ (49.20).

b. awlağ ‘uzak’ (10.1), döñ+ge+lek töbe ‘yuvarlak tepe’ (19.35), japa-lağ+şa ‘yumruk kadar’ (102.35), qowdırlağ toñ ‘deri elbise’ (5.5), sañlağ ‘iyi koşan at’ (255.5), şaqalağ ‘ufağ’ (89.45), lağ ‘oğlak’ (142.5) <ET oğlağ <*oğ ‘döl, nesil’, qawdırlağ ‘deri’ (50.5), taylağ ‘bir yaşında deve’ (29.5).

c. bastağ ‘yabancı’ (179.30), beybastağtıq ‘başı boşluk’ (58.15), qıstağ ‘kışlak, köy’ (116.40).

+LAR: Çokluk eki +LAR’ın yapım fonksiyonunda olduğu görülür. Belirsizlik zamirlerde ve sayılarda çokluk fonksiyonu devam eder.

a. +LAR+ üçüncü teklik şahıs iyelik eki; birew/eri ‘birileri’, bāzbirew/eri ‘bazıları’ (168.35) gibi.

b. Sayılarda; besterde ‘beş yaşlarında’ (132.35.), toğız-ondar ‘dokuz on civarı’ (138.35).

c. Yeni kelimeler; teñ+der ‘heybe’ (12.10).

+LAs: İşlek bir ektir. Ortaklık, beraberlik bildiren bir ektir. Türkiye Türkçesindeki +dAş eki gibidir. +ta+eş şeklinde iki ekin kaynaşmasıyla oluşmuştur.²²⁶ Daha çok kalın sıradan kelimelere geldiği görülmektedir.

a. ağa qarındas ‘abi kardeş’ (31.1), ağayındas ‘akraba’ (53.30), apa-qarındas ‘bacı kardeş’ (229.25), awıldas ‘hemşeri’ (109.5), joldas ‘yoldaş’ (274.20), jündes ‘yünü uzun’ (47.25), qandas ‘kandaş, aynı soy’ (133.40), qarındas ‘kız kardeş’ (16.5), teñdessiz ‘sınırsız’ (31.25).

b. ispettes ‘kokulu’ (21.35), istes bol- ‘birlikte çalışmak’ (251.15), tabaqtas bol- ‘dost olmak’ (43.40).

c. atalas jaqın ‘atadaş, babadan yakın’ (50.35), saparlas ‘seferber olmak’ (267.15), sırlas ‘sırdaş’ (146.35), turğılas ‘akran’ (40.20).

+Law: Yer, bulunma bildirir. Türkiye Türkçesinde +la (<+la-g) şeklindedir. “Addan fiil türeten +la- eki le fiilden ad türeten Eski Türkçedeki -g ekinin kaynaşmasın-dan oluşmuş bir birleşik ektir.”²²⁷

şekillerden (*bingıldak, çekirdek, ışıldak, kırdak*) fiil türeten +dA- ekine, -k fiilden ad türetme ekinin gelmesiyle oluşmuş bir ektir.”

²²⁶ A.Von Gabain, *ETG*, s. 46, § 68.

²²⁷ Z. Korkmaz, *TTG*, s. 49.

a. boylaw ‘aynı boydan’ (239.10), jaylaw ‘yayla’ (217.5) <ET yaylaq.

b. qıştaw ‘kışlak, köy’ (29.5).

+LI: İşlek bir ektir. Sıfat yapar. Eski Türkçedeki +lıá şeklinden gelir.

a. +II: alqalı ‘büyük, toplu’ (65.25), arnawılı ‘çini, özel kap’ (61.30) <Kzk arna-w ‘ayırmaq’ +ı+lı, amirli ‘emr-i vaki’ (139.15), arnawlı ‘özel’, arnaw ‘ayırma’ (69.20), atalı söz ‘örnek söz’ (254.30), bürli ‘taze yaprak’ (276.5) <Kıp. T bür ‘tomurcuk’, ekili ‘ikişer’ (279.40), kädeli ‘gelenek’ (52.10).

b. +dI: aqıldı ‘akıllı’ (16.20), alımdı ‘muvaqqafiyet’ (20.40), asıldı ‘mutluluk’ (109.40), alaközdi ‘ala gözlü’ (267.10), beldi ‘kuvvetli’ (44.1), birdi-ekili ‘birer ikişer’ (279.35), jalımdı ‘cesur’ (10.30), jaydardı ‘çatık kaşlı olmayan’ (21.25), jattandı söz ‘ezberlenmiş söz’ (220.25), kemeldi ‘kâmil’ (2.10).

c. +tI: dawıstı ‘sesli’ (165.1), borıştı ‘borçlu’ (155.45), kenıştı ‘bolluk’ (68.5), jastı ‘yaşıt’ (29.40), jayğastı ‘düzenli’ (202.35), jet-ki+lik+ti ‘tatminkâr’ (231.35), qomaqtı ‘kalabalık’ [qomaq ‘iri’, qom ‘hörgüç’] (25.20), quttı ‘kutlu’ (32.15), sıyaqtı ‘benzeyen’ (5.30).

+Lİk/q: Çok işlek bir ektir. Geniş bir fonksiyona sahiptir. Altı şekli vardır.

a. Soyut isimler yapar: adamdıq ‘insanlık’ (58.25), balañdıq ‘tecrübesizlik’ (261.25), batıldıq ‘batırlık’ (94.40), opasızdıq ‘vefatsızlık, ihânet’ (59.25); edildik ‘adalet’ (78.30), jönsızdıq ‘düşüncesizlik’ (78.1), tözimsızdıq ‘sabırsızlık’ (170.5);²²⁸ enjarlıq ‘neşesizlik’ (175.30), oñaylıq ‘kolaylık’ (99.10), körşilik ‘komşuluk’ (253.25), tözimdilik ‘metanet’ (41.25); alıptıq ‘kahramanlık’ (220.1), dostıq ‘dostluk’ (258.35), qastıq ‘düşmanlık’ (220.25).

b. Meslek bildirir: mergendik ‘nişancılık’ (36.10); malaylıq ‘hizmetçilik’ (127.25), patşalıq ‘padişahlık’ (254.15), sayatşılıq ‘avcılık’ (85.20); balgerlik ‘falcılık’ (130.10), elşilik ‘elçilik’ (247.1), eginşilik ‘ekincilik’ (173.20), qusbegilik ‘kuşçuluk’ (85.40), bastıq ‘başkan’ (141.40).

c. İsimlerden tahsis işlevli ‘bir şey için’ anlamlı isimler yapar: qalıñdıq ‘delikanlının nişanlısı’ (245.10), tağamdıq ‘yemeklik’ (81.20); dünyelik ‘dünyalık’ (138.35), perdelik ‘korunmalık’ (253.20), tüyelik ‘develik’ (38.15); ruwlıq ‘kabileye ait’ (52.15), uyqılıq ‘uykuluk’ (47.20); keştik ‘gecelik’ (173.25), tüstik ‘öğlelik’ (173.25).

d. Vakit bildirir: kündik ‘günlük’ (14.35), tündik ‘gecelik’ (14.30); keşkilik ‘akşam vakti’ (84.15), täwlik ‘bir tam gün’ (92.10); ayşılıq ‘bir aylık’ (83.35), qarañgılıq ‘karanlık’ (4.10).

e. -Ar, -mAs, -yAn sıfat-fiilleri üzerine gelerek sıfat niteliğindeki soyut isimler yapar: *namısı bolarlıq adam* ‘namusu olan adam’ (30.20), *köz tartarlıq* ‘mükemmel şekil’ (71.10),

²²⁸ Azeri Türkçesinde *döz-* ‘dayanmak, sabretmek’.

qıymastıq ‘hürmet’ (105.40), bilmestik ‘bilmezlik’ (272.35), aqталғандıq ‘aklama’ (59.1), joldantayǵandıq ‘yoldan çıkmış’ (72.335).

f. Eşya adları yapar: alındıq ‘eyerin önü’ (103.40), beldik ‘kemer’ (245.15), kezdik ‘küçük bıçak’ (91.15); baştıq ‘üs baş’ (219.5).

g. Yer ve kavim isimleri yapar: jat jurttıq ‘yabancı memleket’ (69.25), Joñǵarlıq ‘Moğol’ (88.1), Qaşqarlıq ‘Kaşkarlı’ (82.5).

h. Sayı adlarından gruplanmayı gösteren isimler yapar: jüzdik ‘bölük’ (94.25).

“Bu ek, Türkiye Türkçesinden farklı olarak, Türkiye’de -sal, -sel ekiyle teşkil edilebilen isim soylu sıfatlar da yapmaktadır: bilimdik ‘bilimsel’, grammatıqalıq “gramersel”.²²⁹

+sIz: Yokluk bildirir. Vasıfsızlık ismi, zarf ve sıfat yapar.

abırjuwsız ‘sakince’ (54.5), ebedeysiz ‘düzensiz’ (75.35), budırsız ‘pürüzsüz’ (76.35), damılsız ‘durmadan’ (160.10), julıwsız ‘soğuk’ (28.25), kirşiksiz ‘kirsiz’ (119.15), tersiz kel- ‘çalışmadan gelmek’ (209.25), ünsiz ‘sessiz’ (11.20), zorlıǵınsız ‘zorlama olmadan’ (74.25).

+şAñ: Geldiği kelimeye kattığı anlam itibariyle +şIl ekine benzer.²³⁰ Belli bir işe, duruma ve varlığa yakınlık ifade eder. Bir vasfın veya nesnenin varlığını bildirir.

kiyimşeñ ‘giyimli’ (271.1), öñşen ‘renkli’ (71.5), qıslışañ ‘tehlikeli’ (131.5), şapşañ ‘süratli’ (20.30).

+ş(s/j)A: Farklı görevleri vardır. Gibilik, küçüklük, sevgi bildirir. Dil ismi ve zarf yapar. Yeni isimler türetir. Türkçedeki +çA ekinin Kazakçadaki şeklidir. Kazaklar eşli eki derler.²³¹

+şA:

Benzerlik bildirir: atşa ‘at gibi’ (91.40), adamşa ‘adam gibi’.

Sevgi ve küçültme bildirir: jeñeşe ‘yengeciğim’ (64.30) ve belşe ‘ince bel, belin orta kısmı’ (220.5), qazıqşa ‘küçük kazık’ (211.10).

Dil isimleri yapar: Arapşa (38.25), Qazaqşa (37.35), Qırǵızşa (36.15), Xalmıqşa ‘Kalmukça’ (8.15).

Farklı isimler de yapar: artınşa ‘takiben’ (269.10), balaşa ‘hafif’ (26.10), barınşa ‘hepsi’ (20.30), basqaşa ‘değişik’ (9.10), bölekşe ‘tek başına, ayrı’ (262.20), büytkenşe ‘dönmeden önce’ (15.40), erekşe ‘arzusuna göre’ (21.25), ezirşe ‘şimdilik’ (179.30).

-ıq+şa kalıbında olanlar: ayırırqşa ‘üstün, güzide; bizzat’ (241.15; 26.5), qıyıqşa ‘çekikçe’ (188.15), tolıqşa ‘tam olarak’ (251.10).

+se: ölekse ‘leş’ (11.35).

²²⁹ K. Koç, O. Doğan, *KTG*, s. 186.

²³⁰ K. Koç, O. Doğan (2004), *KTG*, s. 190.

²³¹ M. Öner, *BKT*, s. 47.

+je: kebeje ‘sandık’(138.5) <Kıp. T kebe ‘karnı büyük’.

+şA(/I)k/q: Genellikle küçültme ve sevgi bildirir. Yeni isimler yapar. Ünlü ünsüz uyumuna uyar. +çA ve ök pekiştirmesinin birleşimiyle oluşmuştur. Metinde rastlanmayan *oyınşıq* ‘oyuncak’ örneğinde ekin ünlüsündeki a / ı tercihi dikkat çekicidir.

+şAk/q: alşaq ‘alçak’ (178.15), burşaq ‘burçak’ (240), ınırşaq ‘semer’ (209.35), jutqınşaq ‘yutak’ (165.10), qabırşaq ‘kabuk’ (84.15), tasburşaq ‘dolu’ (203.15); bügejšek ‘bükük’ (84.35), emşek ‘hayvancılıkla geçinmek’ YT (ŞT) imçek <*emigçek ‘meme’ (231.30) <ET emig, kelinşek ‘yeni gelin’ (34.35), qızemşek ‘körpe kız’ (188.25).

+şI(/A)k/q:

a. Küçültme bildirir: birşik ‘köşecik’ (111.10), bulşiq et ‘pazı’ (34.15).

b. Yeni isimler yapar: qabırşıktan- ‘buzlanmak’ (110.35) <*qabırşiq ‘buz’, qabırşaq ‘kabuk’ (84.15).

+şI: İşlek bir ektir. Farklı fonksiyonları vardır.

a. Uğraş bildirir: añşı ‘avcı’ (35.30), añşı ‘şarkıcı’ (34.10), ämirşi ‘amir’ (251.30), *jawırınşı* ‘falcı’ (125.30) <Kıp. T *yağrın* ‘fal bakmak için kullanılan kürek kemiği’, qasapşı ‘kasap’ (35.30), quwınşı ‘takipçi’ (118.15).

b. Master eki üzerine gelen -(U)wşI+ şekli Kıpçak Türkçesinde -(I)ğçI+ şeklindedir.²³² Bir işi görev almış olan kişiyi gösterir: aluwşı ‘alıcı’ (88.25), baruwşı ‘gitmek isteyen’ (76.1), qarsı aluwşı ‘karşılamağa gelen’ (208.1), qorğawşı ‘müdafaacı’ (124.20), qorquwşı ‘korkak’ (90.25), salıq jıynawşılar ‘vergi memurları’ (69.25), satuwşı ‘satıcı’ (88.20).

Bir de +şI fonksiyonunda +şa’lı bir örneğe rastlandı; araşa ‘aracı’ (205.15).

İşlek Olmayan Ekler:

+(a)q/ +ek: İşlek olmayan bir ektir. Eski Türkçedeki +GAk şeklinden gelir. Küçültme bildirir.

balaq ‘çocukcağız’ (149.25) <*bala+gaq, jibek ‘ipek’ (248.15) <*yipgek, jolaq ‘şerit’ (14.25) <*yol+gaq, masaq ‘sap’ (91.30) <ET baş+gaq ‘başak’.

+(a)mıq: İşlek olmayan bir ektir. Türkiye Türkçesindeki +ImşI eki gibi yakınlık bildirir. Türkiye Türkçesinde *acımık* ‘yabani bitki’, Tütken Türkçesinde *incemik* ‘sıska’ örnekleri de var.²³³ Renk adlarında kullanılır. Bir cilt hastalığı olan *qaramıq* ve *qızamıq* kelimeleri Kazak Türkçesinde var. Metinde bir örneğine rastlandı.

bozamıq ‘bozumsu’ (28.15).

+An: İşlek olmayan bir ektir. Çokluk bildirir.²³⁴ Kelimeyle kaynaşmıştır.

²³² A. F. Karamanlıoğlu, *KTG*, s. 39.

²³³ Himmet Biray (1999), *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*, Türk Dil Kurumu yayımları: 711, Ankara, s. 55.

²³⁴ *ärän, oğlan, örten* kelimeleri için bk. A.Von Gabain, *ETG*, s. 44, § 56.

biren ‘birkaç’ (116.40), eren ‘erkek’ (249.5), ulan ‘oğlan’ (38.35).

+Ar: Bu ek sınırlı sayı ismi yapar. Sadece bir sayısında görülür. Üleştirme için birbirden ‘birer birer’ (7.15) şekli kullanılmaktadır. Burada bir sayısının sonundaki ‘r’ sesi örneksene yoluyla esas alınmıştır. Ek *+rer* şeklinden gelmektedir. Türkiye Türkçesinde ise beş sayı adının sonundaki ‘ş’ ünsüzü örneksenmiş ve ek hece bölmesiyle *+şAr* şekli örnek alınmıştır. Sonra da ünlü ile biten sayı adlarına (ikişer, altışar, yedişer) *+şAr* olarak gelmiştir. Kazak Türkçesinde *+Ar* ile üleştirme sadece ‘*birer*’ kelimesinde kullanılır. Diğer sayılarda aşağıda geçen *+Aw* eki kullanılır.

birer juma ‘bir hafta’ (34.40).

+DIRIk/q: İşlek olmayan bir ektir.²³⁵ *+dUrUk* (<dUr-Uk) şeklinden gelir.²³⁶ Organ adlarının üzerine gelerek yeni isimler yapar.

ömildirik ‘omuzluk’ (16.40), *moyinturık* ‘boyunduruk’²³⁷, *tabaldırıq* ‘eşik’ (131.25).

+dIz: İşlek olmayan bir ektir.²³⁸

juldız ‘yıldız’ (13.20) <*yul ‘parlak’, *kündiz* ‘gündüz’ (84.15) <ET kün ‘güneş, gün’, *qundız* ‘kunduz’ (64.20) <*qun ‘değer, paha’, *qundız* ‘derisi kıymetli av hayvanı’.

+G³A: İşlek olmayan bir ektir. Yönelme eki olduğu hâlde yapım fonksiyonu üstlenmiştir. Türkiye Türkçesinde belge, genelge, imge, simge örnekleri var.

basqa ‘başka’ (6.45), *bäyge* ‘ödül’ (156.15), *dübir-dürmekke* ‘şamatalı’ (257.40), *özge* ‘başka, diğer’ (4.15).

+ğal: İşlek olmayan bir ektir. Fonksiyonu Türkiye Türkçesindeki *+(I)msI* ekine benzer. Moğolca bir ek gibi görülmektedir.²³⁹

añğal ‘saf, gerçek’ (148.5), *añğal-sanğal* ‘derme çatma’ (8.5), *ılğaldan-* ‘karişık yağmak’ (130.25), *qızğaldaq* ‘bir çeşit gül’ (148.40).

+GAlak/q: İşlek olmayan bir ektir. Üç ekin (*+ge*, *+le-*, *+k/+q*) birleşmesinden oluşmuştur.²⁴⁰ *+ğal* eki gibi bu ekte (m), n, ñ, z ünsüzleriyle biten kelimelere gelme eğilimi gösteriyor.

döñgelek ‘yuvarlak’ (161.20) [Kzk. *döñ* ‘tepe’], *döñgelek* töbe ‘yuvarlak tepe’ (19.35), *döp-döñgelek* ‘yus yuvarlak’ (76.35), *qozğalak+ta-* ‘hareket etmek’ (76.35).

²³⁵ Ancak Kıpçak Türkçesi’nden beri bu ek kullanılmakta idi; Mustafa Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar’da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 137, Ankara 1993, s. 134.

²³⁶ Z. Korkmaz, *TTG*, s. 46.

²³⁷ H. Oraltay, *KTS*, s. 201.

²³⁸ S. Özçelik., E. Boz, *DİÇÇYA*, s. 80.

²³⁹ Ferdinand D. Lessing (2003), *Moğolca Türkçe Sözlük I A-N*, Çeviren: Günay Karaağaç, Türk Dil Kurumu yayınları: 829/1, s. 71; *anggalcan* ‘ahmak, aptal kimse’.

²⁴⁰ V. Coşkun, *ÖTG*, s. 37.

+G⁴Ay: İşlek olmayan bir ektir. ET (Uyg.) qa- ‘eklemek’ fiilinin +qa- eklenmiş şeklinin üzerine kalıplaşmış –y zarf-fiilinin kaynaşmasıyla oluşmuş bir ektir.²⁴¹ Türkiye Türkçesinde +ey (kuzey, güney) şeklinde görülür. Yön bildirir.

küñgey ‘doğu, TT güney’ (110.30); betkey ‘yamaç’ (201.5), teriskey ‘kuzey tarafı’ (275.40), töскеy ‘tepe yamacı’ (268.5); jalpı jamağay ‘hısım akraba’ (33.25), nayzağay ‘yıldırım’ (55.15), qapsağay ‘iri’ (250.30), Qaratorğay ‘yer adı’ (173.5), şalağay ‘tembel’ (168.5).

+G⁴Az: İşlek olmayan bir ektir. Sürekli o eylemi yapan, o sıfatı taşıyan anlamını verir. Bize göre Moğolca bir ek olmalıdır. Ekin sonunda r₂> z değişikliği görülür.²⁴²

qatıgez ‘sert’ (50.20), qatıgezdik ‘haşinlik’ (36.5), mañğaz ‘mağrur’ (244.20), jawqazın ‘ilkbaharda çıkan bitki’ (230.1).

+G³II: İşlek olmayan bir ektir. Vasıf adları yapar.

bükil (111.25) <*bütkil ‘hepsi’, dımqıl ‘nemli’ (130.25) <Kzk. dım ‘nem, rutubet’, pıyğıl ‘davranış’ (123.1), suñğıl ‘dikkatli’ (38.10), şıñkildek ‘cılız’ (13.30), tarğıl ‘benekli’ (245.10) <tar(ı)ğıl <ET tarığ ‘darı’.

+ğilt(ım) şeklinde genişleyen ek, Kazak Türkçesinde seyrek olarak renk isimlerine gelir: sarğılt ‘sarımsı’, bozğılt ‘bozca, grimsi’; sarğıltım ‘sarımsı, sarıca’.²⁴³

+I: İşlek olmayan bir ektir. Teklik üçüncü şahıs iyelik eki yapım fonksiyonundadır. Belirsizlik zamiri yapar.²⁴⁴

birneşe+w+i ‘bir kaçı’ (41.30), qırbılar ‘arkadaşlar’ (75.25), tobı ‘kalabalık, bölük’ (25.30), türi ‘bazı’ (58.45).

+(I)k/q: İşlek olmayan bir ektir. Küçültme bildirir. Türkiye Türkçesinde +Ir ekiyle kurulmuş ses yansımaları (<çıkırık <çıkır+ık, gıcırık, kıtırık gibi) kelimelere gelir.²⁴⁵ Metnimizde organ adlarında görülmektedir.

ıyıq ‘omuz’ (33.15) <*ıg ‘yuvarlak nesne’ [Kır. İyin], quy(ı)r+ıq ‘kuyruk’ (127.10), mıyıq ‘bıyık’ (243.15) <Far.-T. mūy ‘kıl’ +ıq, tobıq ‘topuk’ (61.20).

+InsIz: İşlek olmayan bir ektir.²⁴⁶ Yokluk bildirir. İyelik üçüncü teklik kişi +(s)I(n) eki üzerine yokluk ekinin gelmiş olduğu görülmektedir. Birleşik bir ektir; olumsuzluğu yönünden Eski Türkçedeki -InçsIz fiilden sıfat yapan eke benzemesi dikkat çekicidir.

ruqsatınsız ‘izinsiz’ (101.25), zorlığınsız ‘zorlaması olmadan’ (74.25)

²⁴¹ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s.73; J. R. Hamilton, *İKPÖ*, s. 255.

²⁴² J. R. Hamilton, *İKPÖ*, s.261; Hamilton’a göre ET +qa- ve geniş zaman eki -r₂ ile aynı işi gören fiilden isim yapım ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. F. D. Lessing, *MTS I A-N*, s. 823; *mangar* ‘sersem, ahmak’.

²⁴³ K. Koç, O. Doğan, *KTG*, s. 191.

²⁴⁴ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 121.

²⁴⁵ Hazma Zülfikar (1991), *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, s. 90, § 68.

²⁴⁶ A.Von Gabain, *ETG*, s. 58, § 48; tablançsız ‘hoşlanılmayan’ <tabla- ‘hoşlanmak’.

+Ir: İşlek olmayan bir ektir.

a. Organ adlarında ikilik bildirir. Yukarıda geçen +(I)n ekine bakınız. Eski Türkçenin bir kalıntısıdır: *kökirek* ‘(iç) göğüs’ (9.5), *omıraw* ‘(dış) göğüs, omuz’ (21.1), *omırtqa* ‘omurga’ (187.35).

b. Türkiye Türkçesindeki gibi (*çıtır, gıcır, patır ...*) ses yansımali köklerden yeni türetmeler yapabilmesi için gövde oluşturan bir ektir.²⁴⁷ Metnimizde iki defa tekrarlanan bir örneğine rastlanıldı: *şıq+ır+la-* ‘takır tukur ses çıkarmak’ (201.30), *şıq+ır+la-t-* ‘dişini gıcırdatmak’ (14.20).

+It: İşlek olmayan bir ektir. Ekin fonksiyonu açık değildir. Türkmen Türkçesinde +t ile genişletilmiş +salt eki *gumsalt* ‘kumsal’ kelimesinde görülmektedir.²⁴⁸

jarlawıt ‘uçurum’ (2119.15), *sawıt* ‘zırh’ (106.25), *suwıt* ‘hızlı’ (15.40).

+k/qA: İşlek olmayan bir ektir. Genellikle küçültme bildirir.

qırqa ‘tepecik’ (29.15), *qorıqqa* ‘çitlik yer’ (156.20), *torqa* ‘ipek’ (84.5); *jelke* ‘ense, boyun’ (91.20).

+k/qArI: İşlek olmayan bir ekir. Eski yönelme durum ekidir. Yapım eki görevindedir ve kelimeyle kaynaşmıştır.²⁴⁹

işkerile- ‘içeriye girmek’ (29.10), *tısqarğı* ‘başka’ (168.40) <tısqarı+ğı [+ğı aitlik eki] <ET taşqaru.

+IAy: İşlek olmayan bir ektir. +IAyU ekinden gelir. Zarf fonksiyonundadır.

barlay ‘kadar’ (175.40), *bılay* ‘bu şekilde’ (10.10).²⁵⁰

+mAn: İşlek olmayan bir ektir. Sıfattan kişiyi niteleyen sıfat yapar. Türkiye Türkçesinde *göçmen, kocaman, şişman, uzman, yalman* ‘eğik’ örnekleri var. Bu ekin benzer şekli fiilden isim yapım eklerinde işlendi; *kişimen* ‘küçücük’ (21.30) <*kiçimen <ET *kiçig*.

+pıs: İşlek olmayan bir ektir. On rakamı anlamına gelen +mİş’li sayı sisteminden gelir.²⁵¹

alpıs (133.10) <ET *altmış* <*altı+miş ‘altmış’ ‘altı on’ , *jetpıs* ‘yetmiş’ (182.20) <ET *yitmiş* <*yeti+miş ‘yedi on’.

+saq: İşlek olmayan bir ektir. İstek bildiren fiil yapma eki +sA- ile fiilden isim ve sıfat türeten -k ekinin birleşmesinden oluşmuştur. Kelimeyle kaynaşmıştır.

²⁴⁷ Z. Korkmaz, *TTG*, s. 48.

²⁴⁸ Himmet Biray (1999), *Batı Gurubu Yazı Dillerinde İsim*, Türk Dil Kurumu yayınları: 711, Ankara, s. 75; *gumsalt* ‘kumsal’, *sargılt* ‘kızıl’, *çalğırt* ‘pepe’,.

²⁴⁹ T. Tekin, *OTG*, s. 88, § 184.

²⁵⁰ A.Von Gabain, *ETG*, s. 67, § 190.

²⁵¹ O. N. Tuna, *TDB*, s. 12; Zeki Kaymaz (2002), “Türklerde Sayı Sistemleri”, *Türkler C. 3*, Yeni Türkiye yayınları, Ankara, s. 419-426, Ziryence: kik-ya-mis 10-2=8 (kik=2; ya=noksan; mis=10), ok-mis: 10-1=9 (ok=1; mis=10); Votyakça: uk-mis: 10-1=9 (ul=1; mis=10).

aqsaq ‘aksak’ (7.40), bawırsaq ‘hamut ekmeği’ (248.20), bürsek ‘büyük’ (29.15), jumsaqtıq ‘yumuşaklık’ (15.15), qarsaq ‘bozkır tilkisi’ (259.30), qoramsaq ‘sadaq’ (95.35), qursaq ‘kursak, karın’ (13.5).

+sal: İşlek olmayan bir ektir. Türkiye Türkçesinde *kumsal* kelimesinde görülür.²⁵²

qaqsal ‘kalınlaşmış kafa’ (46.40), baysal ‘iyi huylu, ağır başlı’ (114.75).

+sıq: İşlek olmayan bir ektir. Benzetme fonksiyonuna dayalı yeni kelimeler türetir.

tımırısıq ‘ürkütücü’ (7.30), tumsıq ‘tümsek’ (15.40).

+şII: İşlek olmayan bir ektir. Yakınlık bildirir ve sıfat yapar. +çıl ekinden gelmektedir.

a. Renk isimlerine gelir: aqşıl ‘beyaz’ (96.1), kökşil ‘mavimsi’ (168.30).

b. İnsanî vasıfları bildirir: jalpañşıl ‘hürmetli’ (251.25), qıyañşıl ‘hayalperest’ (113.1), özimşil ‘bencil’ (52.25).

+şIn: İşlek olmayan bir ektir. Yeni isimler yapmasının yanında hayvan adlarında görülür.

a. Yeni isimler: arşın ‘arşın, el’ (236.10), öndirşin ‘genç’ (107.35) <Kzk. öndir ‘güzel’ <*ön ‘görünüm’, qurışın ‘pas’ (164.25)²⁵³.

b. Hayvan adları: buwırşın ‘erkek deve’ (114.15), büldirşin ‘bıldırcın’ (27.30).

+tal: İşlek olmayan bir ektir.

urımtal ‘kolay, uygun, stratejik önemi olan’ (179.5), örimtal ‘genç’ (210.30).

Kazak Türkçesindeki Kelimelere Gelen Farsça Ekler:

İncelememizde sadece türkçe kelimelerin üzerine gelen Farsça ekleri ele aldık. Bu yüzden *bağban* ‘bahçıvan’ (216.40) kelimesindeki +ban eki gibi ekleri madde başı olarak göstermedik. Böyle kelimeler isim tabanı olarak kullanılmaktadır.

+beñ: İşlek olmayan bir ektir. İki örneğine rastlandı.

küy+beñ ‘nağme’ (49.20) [Kzk. küy ‘1. nağme, 2. hâl, durum’] <ET kü ‘ses’, köl+beñ+de- ‘salınarak yürümek’ (244.30)²⁵⁴ <*kö-l ‘göl’ <*kö- ‘toplanmak, birikmek’; Kzk. köl: ‘1. göl, 2. uçsuz bucaksız, çok, sayısız’.

+dar: İşlek olmayan bir ektir. Tek şekli var.

aydar ‘takke’ (154.35), iyedar ‘sahip’ (55.35).

²⁵² Hasan Eren (2000), “Yeni Bir Ek: -sal / -sel”, *Türk Dili Dergisi*, Sayı: 580, Türk Dil Kurumu, Ankara, s. 303.

²⁵³ Qurışın+ø qandır- ‘pasını silmek’ (164.25) kullanımı da var. Muhtemelen qurı <*quru <ET *qurug* <AT *qūrug ‘kuru’ şeklinden gelmiş olmalıdır.

²⁵⁴ Kzk. *kölbek*: yavaş yürümek, Kzk. *kölbekte-*: salınarak yürümek.

+Ger: Meslek ve eylemi yapanı, olanı bildiren isimler türetir. Ünsüz uyumuna göre *+ger* ve *+ker* olmak üzere iki şekli vardır. Metnimizde *+ker* şekli, işlek olmayan bir ektir. Bazen fonksiyonunu kaybedince üzerine *+şilik* <*+çi+lik* veya *+lik* ekini alır. Ünsüz uyumuna uyar.

awger ‘avcı’ (278.10), jawınger ‘savaşçı’ (4.5), jawgerşilik ‘harp zamanı’ (15.20), şalmager ‘kementçi’ (120.10) / şalmaker ‘kementçi’ (120.10).

+GIn: İşlek olmayan bir ektir. İsim ve sıfat yapar, durum ifade eder.

jolğınşı ‘öncü’ (66.20), torğın ‘ince ipekli kumaş’ (230.1), tuyğın ‘avcı kuşu’ (177.5).

ap-ayqın ‘ayan beyan’ (24.25), şama-şarqın ‘güç kuvvet!’ (24.30).²⁵⁵

+Gİr: İşlek olmayan bir ektir. Yakınlık bildirir.

janğır ‘yakın, akraba’ (91.5).

+İstAn: İşlek olmayan bir ektir. Memleket adı yapar.

Türkistan (38.10).

+keş: Çeken anlamını belirtir. *Keşiden* mastarından gelir.

arbakeş ‘arabacı’ (KTS), jartikeş ‘yarım’ (185.40).

+Me: *+me* ve *+pe*’li şekilleri vardır, *+be* şekli pek sık rastlanılmaz.

dälme-däl ‘dosdoğru’.

betpe-bet kel- ‘karşılaşmak, yüz yüze gelmek’ (99.30), jekpe-jek ‘teke tek’ (3.1), kezekpe-kezek ‘zıra sıra’ (234.25).

+mAr: İşlek olmayan bir ektir. Beceri ifade eder.

ismerlik ‘hüner’ (82.15), tilmar ‘konuşkan’ (KTS).

+paz: *Baz*, *baziden* ‘oynayan, oynatan’ anlamındaki kelimedenden gelir. Henüz ünsüz uyumuna girmediği görülüyor.

bayqampaz ‘ihtiyatlı’ (173.5), boljampazdar ‘tahminçiler’ (202.20), qıdırımpaz ‘gezgin’ (71.30).

Kazak Türkçesindeki Kelimelere Gelen Arapça Ekler:

+ı: Yer, mekân, ülke, şehir, halk isimlerine gelerek bunlardan sıfatlar türetir. Nispet “ı”sinin Türkçe ünlü uyumuna uymuş hâlidir. Metnimizin teze alınmayan ileriki sayfalarında bir örneğinin olduğu tespit edildi.

Altayı ‘Altaylara has’ (365.5); Arabı ‘Araplara has’, Qazaqı ‘Kazak usulü’,²⁵⁶

²⁵⁵ V. Coşkun, *ÖTG*, s.46, *şâvqın* ‘gürültü, patırtı’.

²⁵⁶ K. Koç, O. Doğan, *KTG*, s. 190.

+Iy: Nispet “ı”sinin Kazak Türkçesindeki şeklidir. Bu ek, kelimenin niteliğini bildirip, ona aitlik ve ilgi ifadesi katar. Bu ekin de örnekleri metnimizde yoktur. Konuşma dilinde +Iy (âskeriy) şeklinde, yazı dilinde ise +i (âskeri) şeklindedir.

âskeriy ‘askeri’ (305.5), xadarıy ‘kaderî’ (89.10); âdebiy ‘edebi’; ğılmıy ‘bilimsel’, mâdeniy ‘kültürel’, tariyxıy ‘tarihi’,²⁵⁷

2.2. İsimden Fiil Yapım Ekleri:

İşlek Olan Ekler:

+A-: Bu ek, Eski Türkçedeki +qa- şeklinden gelir.²⁵⁸ Ayrıca aşağıda +G⁴A- ve +G⁴Ar- ekine bakınız.

a. İki heceli kelimelerde +a eki vurguyu üzerine aldığı için orta hecedeki ünlü düşmektedir; jıy(ı)n+a- ‘toplamak’ (69.30), qıy(ı)n+a- ‘zorlamak, eziyet etmek’ (50.25), or(u)n+a- ‘yerleşmek’ (35.15), oy(u)n+a- ‘oynamak’ (12.15).

b. Tek heceli kelimeler üzerine gelen örnekler. atın ata- ‘adı geçmek, bahsetmek’ (212.45), qana- ‘kanamak’ (63.25), tile- ‘içinden geçirmek’ (11.40), til beze- ‘konuşmak’ (123.10), tüne- ‘gecelemek’ <ET tün ‘gece’ (278.15), tona- ‘soymak, yağma etmek’ (62.40) <ET ton ‘elbise’.

Not: +A- ekinin -l-, -r-, -s-, -y-, -t- gibi fiil çatı ekleriyle genişletilip kaynaşmasından oluşan şekilleri aşağıda görülecektir. Türkiye Türkçesinde -n-’li şekil var.²⁵⁹ Kazak Türkçesinde ise -(A)y- (<(a)d-)’lı şekil vardır.

+(A)l-: İsimden fiil yapım eki +a- üzerine edilgenlik ve dönüşlülük bildiren -l- çatı ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Geçişsiz fiiller yapar, vasıf adlarına gelir.

+al-: joğal- ‘yok olmak, kaybolmak’ (21.40), atal- ‘anmak’ (156.25), jıy(ı)nal- ‘toplanmak’ (234.5), qıy(ı)nal- ‘zorlanmak’ (50.25).

+el-: alajönel- ‘bir şeye devam etmek’ (164.20), jönel- ‘gitmek’ (137.30), kenel- ‘boğulmak’ (75.25), tösel- ‘yapmak, döşenmek’ (5.10).

+l-: tiril- ‘dirilmek’ (26.15).

+(A)r-: İsimden fiil yapım eki +A- üzerine olma ve yapma bildiren -r- çatı ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Vasıf bildirir, daha çok renk adları üzerine gelir. suwar- ‘sulamak’ (235.35) fiilinde suw isminden geçişli fiil türetmiştir.

a. Renk adlarından dönüşlü fiiller yapar.²⁶⁰ ağara ‘tan vakti’ (182.5) <aq+ar-a, bozarıñqı ‘bozarmış’ (106.30), qantalap qızar- ‘kan basması’ (188.5).

²⁵⁷ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 190.

²⁵⁸ Ş. Tekin, *UM II. Maytrisimit*, s. 517-518; T. Tekin, *OTG*, s. 87, § 180; A. Von Gabain, *ETG*, s. 48, §85.; N. Özkan, *GTG*, s.108.

²⁵⁹ Z. Korkmaz, *TTG*, s. 112.

b. Bazı yeni fiiller türetir: *jasar-* ‘gençleşmek’ (130.40), *jañar-* ‘yenilemek’ (111.5), *janar-* ‘değişmek, mec. renkten renge girmek’ (130.20), *köger-* ‘göğermek, çoğalmak’ (268.25), *köner-* ‘köhnemek’ (38.20) <Far.-T köhne+r-, *qayğır-* ‘üzülmek’ (155.25) <ET qadğu+r-, *mañar-* ‘melemek’ (230.5), *özger-* ‘değişmek’ (81.30).

c. Bu ekin üzerine yaptırma eki -t-’nin geldiği de görülür.²⁶¹ *jasar-t-* ‘gençleştirmek’ (230.25), *munar-t-* ‘sislenmek, kararmak’ (252.5).

+At-: İsimden fiil yapım eki +A- üzerine yaptırma eki -t- gelmiştir.

borat- ‘fırlatmak’ (120.35), *joğat-* ‘kaybetmek’ (50.1), *qanat-* ‘kanatmak’ (241.1), *or(ı)nat-* ‘kuvvetlendirmek’ (30.30); *küzet-* ‘gözetlemek’ (90.15), *tüzet-* ‘kurmak’ (159.30).

+(A)y-: Oluş bildirir ve geçişsiz fiil yapar. Eski Türkçedeki şekli +(A)d-’dir.²⁶²

azay- ‘azalmak’ (214.5), *badıray-* ‘dik dik bakmak’ (280.30), *küşey-* ‘güçlenmek’ (276.35), *köpey-* (280.35) ‘çoğaltmak’, *qaray-* ‘kararmak’ (81.15), *qartay-* ‘ihtiyarlamak’ (143.35), *munay-* ‘sıklamak’ (163.40), *tatıray-* ‘çoraklaşmak’ (99.25).

+G⁴Ir-: Geldiği isme fazlalık, çoğalma anlamı katarak yeni fiiller türetir. Ünlü ve ünsüz uyumuna uyar. Genellikle tek heceli ses yansımali kelimelere gelerek dönüşlü fiiller yapar.²⁶³

jañğırt- ‘inletmek’ (3.20), *qañğırtıp jiber-* ‘gayesiz bırakmak’ (59.20), *qayğırtma-* ‘merak etmemek’ (155.25), *miñğırt-* ‘kalabalığı doldurtmak’ (225.30), *şığırt-* ‘çığırmaq’ (193.35).

dürgirep jür- ‘kaçmak’ (206.45) ~ *dürkiret-* ‘birden hareket ettirmek’ (201.40) [Kzk. dür ‘ani hareket’], *jötkirin-* ‘öksürmek’ (1667.40) [Kzk. jöt, jötel ‘öksürük’] <Kıp. T yütür- ‘öksürmek’, *kürkir-* ‘gürlemek’ ‘gürlemek’ (137.10), *ökir-* ‘böğürmek’ (193.35).

ısqır- ‘ıslık çalmak’ (135.15).

+I-: Ünsüzle biten kelimelere gelerek geçişli ve geçişsiz fiiller türeten bir yapım ekidir.

kemi- ‘azalmak’ (236.1), *renji-* ‘incinmek’ (263.10) <Far.-T renc+i-.

Not: *Yukarıda geçen +A- ekinin -l-, -r-, -s-, -y-, -t- gibi fiil çatı ekleriyle genişletilip kaynaşmasından oluşan şekillerinin dar ünlülü +I- varyantları (-k-, -l-, -r-, -t-) aşağıda görülecektir.*

+Ik/q-: Olma bildirir, geçişsiz eylem türetir, Eski Türkçede sınırlı örnekleri olmasına rağmen Kazak Türkçesinde işleklik kazanmıştır.

²⁶⁰ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 84.

²⁶¹ A. Von Gabain, *ETG* s. 50, § 94 ve Ş. Tekin, *UMM*, s. 576.

²⁶² T. Tekin, *OTG*, s. 87, §181.

²⁶³ S. Özçelik, M. Erten, *TTD*, s. 85.

joliq- ‘rastlamak’ (276.20), kez+ik- ‘karşılaşmak’ (80.25), sawıq- ‘iyileşmek’ (161.45), şınıq- ‘alışık olmak’ (105.35), tariq- ‘darlığa düşmek’ (236.10), tınıq- ‘dinlenmek’ (72.20); jolıǵısuw ‘görüşme’ (265.1) <Kıp. T. yoluq- ‘karşılaşmak’.

birik- ‘toplanmak’ (279.40), bürük- ‘ağza su alıp püskürmek’ (26.20), demik- ‘soluklanmak’ (18.15), keşik- ‘gecikmek’ (58.10), kezik- ‘karşılaşmak’ (80.25), öşik- ‘düşman olmak’ (222.40); birige qal- ‘birleşivermek’ (279.45), keşigüw ‘gecikme’ (160.35).

+(I)rA-: Eski Türkçede sonu ñ ile biten, ses yansımali eylemler türeten kelimelere gelirdi; möñre-, iñre-²⁶⁴ Türkiye Türkçesi *replacive* “değişmelik ek” +(I)l’daki (küçüg> küçü+I, ufag> ufa+I-) gibi kelimenin sonundaki k ünsüzü elemine olabiliyor.²⁶⁵ Ekin başında ünlü türemesi olabilir; titire- ‘titirmek, sallanmak’ (188.25). Ünlü uyumuna uyar. I> r değişimi neticesinde, +IA- eki yerine +rA- nöbetleşmesi gibi görülüyor. Geçişsiz fiiller yapar.²⁶⁶

basra- ‘başlamak’ (9.45), eñirep jür- ‘titirmek’ (69.35), jadıra- ‘gönüllü olmak’ (131.5), jarqıra- ‘parlamak’ (200.1), jasawra- ‘gözü yaşarmak’ (161.10), jayra- ‘yere yıkılmak’ (21.10), qaltıra- ‘titirmek’ (226.10), qımızğa manawra²⁶⁷- ‘kımıza doymak’ (272.1), meñirewdey bol- ‘anlamış gibi olmak’ (26.10), sayra-²⁶⁸ ‘[dili sürçmeden] konuşmak, Kzk. şarkı söylemek’ (7.25).

elewre- ‘aldanmak, kanmak’ (50.35), küyre- ‘yıkılmak’ (68.10).

+(I)rA(y)-: Üzerine ek gelirse y, koruyucu ünsüz olarak araya girer.

tatray-ğan aşiq dalada ‘çoraklaşan açık bozkır’ (179.15); tikirey-e qara- ‘dikilerek bakmak’ (240.35), jurtt ... üdirey-isip qaldı ‘halk ... korkup kaldı’ (106.30).

+LA-: İşlek bir ektir. Ünlü ve ünsüz uyumuna uyar. Yapma ifade eden, oluş bildiren fiiller türetir. Fiilden fiil yapan -n-, -s-, -t- ekleri ile kalıplaşmış olarak kullanılır.²⁶⁹ +da- şekli Türkiye Türkçesinde en geniş ölçüde tabiat taklidi sesleri yansıtan sözcüklerde kullanılır; şırıl-da-, şaqrıl-da- gibi.²⁷⁰

+IA-: abayla- ‘dikkatli olmak’ (97.40), aqşuwla- ‘beyazlamak’ (28.15), alawla- ‘alevlenmek’ (96.1), bur-ǵıla- ‘delmek’ (111.1), törle- ‘baş köşeye oturmak’ (63.15).

+tA-: asta-w ‘aş pişirmek’ (17.30), budaqta- ‘buharlaştırmak’ (260.10), ditte- ‘düşünmek’ (17.30), keşte-t-ip qayt- ‘akşamüzeri gelmek’ (71.30).

²⁶⁴ T. Tekin, *OTG*, s. 88, § 188.

²⁶⁵ O. N. Tuna, *TDM*, Morfoloji, s. 8.

²⁶⁶ V. Coşkun, *ÖTG*, s. 61.

²⁶⁷ *manawra*- “horlamaya başlamak”, *manaw* “mırıldanma gibi taklidi ses”.

²⁶⁸ Rıdavan Öztürk (1997), *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, TDK yayınları, Ankara, s. 60; say+ra- ‘şarkı söylemek, ötmek’ <say+ra- <säy ‘poetikicat, ilham’, säy+lä- ‘sözle tayin etmek’.

²⁶⁹ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 85-86.

²⁷⁰ O. N. Tuna, *TDB*, *Morfoloji*, s.7.

+dA-: ä/de-n- <Ar.-T óâl+le-n- ‘kuvvetlenmek’ (6.30), az+da-ğan ‘hafif’ (33.15), azda-p bol- ‘az olmak’ (280.1), keyinde- ‘ileri gitmemek’ (260.5), qalıñda- ‘artmak’ (28.30)- qızılda- ‘harmanda mahsulü temizlemek’ (218.20).

Sonu // şeklinde biten ses yansımali kelimelerin üzerine gelir:

Genellikle tabiat taklidi kelimelere eklenir ve geçisiz fiiller yapar.²⁷¹ Ünlü-ünsüz uyumuna uyar. Birinci hecenin sonu j, k, q, l, ñ, r, p, t, w sesleriyle biten ses yansımali kelimelerin üzerine gelir.²⁷²

barılda-ğan ‘gür’ (75.35) <*barıl+²⁷³da- ‘boğazını yırtarcasına bağırarak’, düpilde- ‘heyecanlanmak’ (230.10), eñkilde- ‘içini çekerek ağlamak’ (179.5), güjilde-k ‘gacı gurur’ (41.1), küjilde- ‘bağırarak’ (203.40), sölpilde- ‘sarkmak’ (279.5), ülpilde- ‘yumuşamak’ (191.40).

burqılda- ‘kaynamak’ (193.25), duwılda- ‘vızıldamak’ (92.40), ıñılda- ‘inlemek’ (243.5), jalıllda- ‘parlamak’ (107.15), qarqılda- ‘gaklamak’ (179.1), sampılda- ‘bağırarak’ (215.35), tıqılda- ‘tıkırdamak’ (247.15).

Ettirgenlik -t- ekini de üzerine aldığı görülür.

bülkilde-t- ‘çoşturmak’ (18.10), dirilde-t- ‘titretmek’ (246.5).

+le-w <+le-gü: birdew ‘birlikte’ (142.35) <*bir+le-gü.

+LAn-: İşlek bir ektir. +lA-n- şeklinden gelir. Ünlü-ünsüz uyumuna uyar.

+lAn-: arqalan- ‘destek almak’ (85.1), äwrelen- ‘âvare olmak’ (241.15), ay+lan- ‘dönüp dolaşmak’ (210.20), daralan- ‘seçilmek’ (28.40), ekilen- ‘artmak’ (168.30).

+dAn-: qamdanıp jat- ‘hazırlanmak’ (18.30), doldan- ‘sinirlenmek’ (155.10), qaruwısdan-dır- ‘silahsızlandırmak’ (247.10), aşközdene ‘aç gözlülük’ (6.5).

+tAn-: at(t)an-dır- ‘yedeğe at vermek’ (93.15), özine bekten- ‘öç almak’ (197.30).

+LAs-: Ünlü-ünsüz uyumuna uyar. +lA-s- şeklinde kalıplaşmış bir ektir.

+las-: baylastırıp qoy- ‘bağlayıp bırakmak’ (10.1), dawlasuw ‘münakaşa’ (41.5), jawlas- ‘düşman olmak’ (276.40), qarсылas- ‘karşılaşmak’ (10.35), myılas- ‘sersemleşmek’ (4.5); äñ+i-me+les- ‘sohbet etmek’ (129.40), keskiles- ‘iki tarafın savaşması’ (192.25), söyles- ‘söyleşmek’ (274.15), töbeles- ‘mücadele etmek’ (204.30).

+das-: amandas- ‘hâl hatır sormak’ (263.15), arazdas- ‘çekememek’ (242.20), jaljaldaspa- ‘cedelleşmemek’ (239.30); beldesuw ‘kucaklaşma’ (189.1), eldestiruw ‘barıştırmak’ (212.1), irgeles- ‘komşu olmak’ (275.15), kezdes- ‘buluşmak’ (34.10), tildes- ‘fısıldaşmak’ (31.20).

²⁷¹ V. Coşkun, *ÖTG*, s. 61.

²⁷² Onomatopoeia: Ses yansıması.

²⁷³ *şırıl şırıl* gibi ses yansımali kelime; *barıl*, Türkiye Türkçesindeki *bar bar bağırarak* gibi.

+tas: qılıştas- ‘kılıç çalmak’ (24.1), maqtas- ‘meth etmek’ (219.40), toqtas- ‘toplanmak’ (160.5); ejiktes- ‘heceleyerek söylemek’ (266.30), keltectes- ‘dövüşmek’ (70.20), qurmettes- ‘birbirlerine hürmet göstermek’ (172.15), siltes- ‘karşılıklı sallamak’ (103.30), tistes- ‘diş diş olmak’ (193.5).

+LAt-: Ünlü-ünsüz uyumuna uyar. +IA-t- şeklinde kalıplaşmıştır.

+lat-: aralat- ‘mesafe bıraktırmak’ (85.15), borlat- ‘badana yaptırmak’ (148.40), japırlat- ‘toplamak’ (223.30), qınsılat- ‘hırlatmak’ (103.5), qışırlat- ‘ses çıkartmak’ (155.30), sağalat- ‘gözetmek’ (18.35); äzirlet- ‘hazırlatmak’ (281.1), dübirlet- ‘gürültü çıkartmak’ (234.5), erkelet- ‘şaka etmek’ (62.20), nöserlet- ‘sağanak yağış olması’ (168.5).

+dat-: alañdat- ‘ikna etmek’ (228.5), bulañdat- ‘orta hızla sürmek’ (256.30), duwmandat- ‘eğlendirmek’ (34.35), qoqañdat- ‘kaldırmak’ (218.40); äwendet- ‘mırıldanmak’ (38.20), bülkildet- ‘çoşturmak’ (18.10), dirildet- ‘titretmek’ (246.5), jedeldet- ‘çabuklaştırmak’ (149.35).

+tat-: bastat- ‘yürütmek’ (36.30), jıpıldıqtat- ‘kırpıştırmak’ (26.5), qıstat- ‘kışlatmak’ (29.25); elestet- ‘hayal etmek’ (134.15), keştetip qayıt- ‘akşamüzeri gelmek’ (71.30), şet(t)erip apar- ‘kenara çıkmak’ (148.30).

+sA- / +sI-: İstek ve belirli eşya ya da durumlara karşı “ruh hâli” ve “tavır-tepki” bildiren fiiller türetir.²⁷⁴ ET (Uyg.) sa- ‘istemek, arzu duymak’ fiilinin çekim eklerinden şart eki olduğu gibi, yapım eki de olabilir; +sA- ekinin, dar ünlülü +sI- şekli de vardır.²⁷⁵ Tatar Türkçesinde +sé- şekli (cirsé-‘memleketi özlemek’, küksé- ‘küf bağlamak’) var.²⁷⁶ Üzerine başka yapım ekleri de gelebilir. -l-, -n-, -r- ve -t- çatı ekleriyle de örnekleri vardır.

+sA-: ańsa- ‘özlemek’ (33.40), buwsan- ‘hafifçe terlemek’ (130.25), iyegi kemseñde- ‘çenesini buruşturarak ağlamak’ (22.5), kökse- ‘düşünmek’ (2.10), körset- ‘göstermek’ (5.40) <ET körögsä- ‘görmek istemek’, qaqsä- ‘kusturmak’ (228.20).

buwsan- ‘hafifçe terlemek’ (130.25), qawsat- ‘yıkma’ (211.5), tansan- ‘imrenmek’ (220.1), setsen- ‘inatlaşmak’ (220.5), teñsel- ‘sallanmak’ (279.1), tekser- ‘tersine çevirmek’ (96.5).

+sI-: aq+sı-y-t-a kül- ‘dişlerini ağartarak, dişlerini göstererek gülmek’ (25.15), ańqawsı- ‘anlamazlıktan gelmek’ (144.5), bäsensı- ‘azalmak’ (4.20), balası- ‘küçümsemek’ (263.20), bıqsı- ‘tutmek’ (46.40), mırsı- ‘inlemek’ (204.20), jipsi- ‘terlemek’ (114.40), kebersi- ‘kurumak’ (168.5), qart+tal-iq+sı-p ket- ‘bayılıvermek’ (26.10), öksi- ‘içini çekerek ağlamak’ (150.20), säwegeysi- ‘falcı kesilmek’ (202.20), tañırqağansı- ‘taaccüp etmek’ (10.25), toqmeyılsı- ‘tok gözlü görünmek’ (70.40), tosańsı- ‘alışmamak’ (165.25).

²⁷⁴ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 87.

²⁷⁵ N. Özkan, *GTG*, s. 111.

²⁷⁶ M. Öner, *BKT*, s. 63.

+sIn-: Yukarıdaki +sI- ekinin üzerine dönüşlülük -n- çatı eki gelmiştir.²⁷⁷ Tatar Türkçesinde ekin sonundaki n ünsüzü genizleşir.²⁷⁸

beksin- ‘(bey gibi) görünmek’ (60.25), bötensinbe- ‘garipsememek’ (27.25) [Kzk. böten ‘yabancı’], jüreksinip qal- ‘korkmak’ (102.30), jersinbegen ‘yerini beyenmeyen’ (151.15), kişisin- ‘adam yerine koymak’ (190.15), qımsınba- ‘utanmamak, çekinmemek’ (208.45) qımıldamama’, tepsin- ‘tepinmek’ (60.25).

+sIrA-(t)- : Bir şeyden yoksun olmak anlamında eylem türetir. Orhun Türkçesinden beri görülür.²⁷⁹ Ekin eski şekli +sız+a- olabilir.²⁸⁰ Çünkü Proto-Bulgarcadaki *r²> r foneminin karşılığı Proto Türkçede z fonemidir.²⁸¹ Ancak metnimizdeki örnekler ekin iki ayrı kaynaktan geldiğini gösteriyor; +sı- şeklinin üzerine -r- oluş bildiren ek gelip kaynaştıktan sonra örneksemeyle şekil benzedikten sonra A ünlüsü gelmiştir.

+sIrA-: jalğızsıra- ‘yalnızlık hissettirmek’ (180.15), qansıra- ‘kan kaybetmek’ (226.30), awsıra- ‘savaş istemek’ (183.20), jawsıra- ‘bağırarak’ (47.25).

+sIrAt-: älsiretip bar- ‘tüketmek, hâlsiz bırakmak’ (99.15) <Ar. óâl ‘hâl, durum’, qansıratıp bar- ‘bozmak’ (118.20) qan <ET қаған²⁸²

İşlek Olmayan Ekler:

+An-: İşlek olmayan bir isimden fiil yapım ekidir.

küşeniñkire- ‘zorlamak’ (40.35) [Kzk. küşen- ‘zorlanmak, ıkmak’ <Kıp. T küşen- ‘yüklenmeye gücü yetmemek’].

+bI/pI-: İşlek olmayan bir ektir. Sonu l ve r ünsüzü ile biten kelimelere gelir.

jelpi- ‘mec. morali yerine gelmek’ (21.15) <Kıp. T yelpi- ‘yelpaze ile hava vermek’, örbi- ‘ilerlemek’ (127.5).

+G⁴Ar-: İşlek olmayan bir ektir. Ünlü ve ünsüz uyumuna uyar. Olma, yapma bildirir. Aşağıda geçen isimden fiil yapma +qa- eki üzerine olma ve yapma bildiren -r- çatı eki gelmiştir.

añğar- ‘anlamak’ (89.30) <DLT angar- ‘yemin etmek’ <ET anga- ‘anlamak’ [*an ‘akıl’, Kıp. T angı ‘aklı az olan’], añaqtqanday ‘bildirir gibi’ (107.20) <*añ+qa-r-t-qan+teg, atqar- ‘ifade etmek’ (167.15), basqar- ‘komuta etmek’ (178.35) <Kıp. T. baş+qa-r- ‘başarmak’, esker- ‘hatırlamak’ (87.30) <Kıp. T es ‘akıl, us’, qutqar- ‘kurtarmak’ <ET qutğar- ‘selâmet getirmek, kurtarmak’ <ET qut ‘selâmet’.²⁸³

²⁷⁷ S. Özçelik, M. Erten, *TTD*, s. 87.

²⁷⁸ M. Öner, *BKT*, s. 64.

²⁷⁹ T. Tekin, *OTG*, s. 89. § 191.

²⁸⁰ A. Von Gabain, *ETG*, s. 50 § 99.

²⁸¹ T. Tekin (1987), *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, s. 11.

²⁸² Orhun Yazıtları Kültigin doğu cephesi satır 13; *kagansıra-* ‘kağansız bırakmak’.

²⁸³ J. R. Hamilton, *JKPÖ*, s. 190.

+**II-**: İşlek olmayan bir ektir. Daha çok edilgenlik bildirir.

javıl- ‘kovmak’ (236.5) <ET yağı ‘düşman’, tarıl- ‘daralmak’ (139.10) <ET tar ‘dar’.

+**Ir-**: İşlek olmayan bir ektir. Vasıf adlarından oldurma bildirir.

odır- ‘ürkmek, korkmak, ödü kopmak’ (142.20), sıpır- ‘süpürmek’ (126.35) [Kzk. sıp ‘düz’] <Kıp. T. *sıplaq* ‘çıplak, yapraksız (ağaç)’, şubır- ‘sıraya geçmek’ (19.5) [Kzk. şup ‘uzun’].

+**IrA-**: İşlek olmayan bir ektir. Tabiatındaki bazı oluşumları anlatan eylemleri gösterir.

jarqıra- ‘ışıldamak’ (200.1), jiltıra- ‘pırıldamak’ (49.25), mijıra- ‘ufalanmak’ (15.35).

+**Irk/qA-**: İşlek olmayan bir ektir. +(Im)sA- fonksiyonundadır.

azırqa- ‘az bulmak, azımsamak’ (78.5), şölirke- ‘susamak’ (236.35) <*çöl+ürke-.

+**(I)t-**: İşlek olmayan bir ektir.²⁸⁴ Daha çok ettirgenlik bildirir.

darıt- ‘iyileştirmek’ (100.30) <*tarı+t- <ET tarığ ‘darı’, jasıt- ‘yumuşatmak’ (28.25), jele şoqıt-²⁸⁵ ‘hızlı vurmak, koşturmak’ (15.40) [Kıp. T. ye- ‘koşmak’, Kzk. şoq ‘avuç içinin çarpışmasıyla çıkan ses’], qumart- ‘hasret çekmek’ (34.15) [Kzk. qumar ‘heves, merak’], öñit-
tüsün suwıt- ‘yüzünün rengi yerine gelmek’ (46.15).

elit- ‘ilerlemek’ (110.5), keñit- ‘genişletmek’ (221.40) <ET keng ‘geniş’, küreñit- ‘kahverengiye dönüştürmek’ (180.30) <Mo. küreñ ‘koyu kahverengi’.

+**k/qA-**: İşlek olmayan bir ektir. Olma ve yapma bildiren -r- şekli yukarıda +G⁴Ar- [basqar- ‘komuta etmek’ (178.35) <Kıp. T. baş+qa-r-] ekinde gösterildi. Edilgen -l- ve işteş -ş- şekilleri aşağıdadır.

iyiske- ‘kokmak’ (248.35) <Kıp. T. iyiske- ~ yeske-, jarlıqa-ma- ‘iyilik yapmamak’ (238.15) <ET yarlıgqa- ‘buyurmak, haşmetle yapmak’, qarğa- ‘lânetlemek’, şayqa- ‘çalkalamak’ (47.45).

+**qAl-**: İşlek olmayan bir ektir. Yukarıdaki ekin üzerine meçhul -l- eki gelmiştir.

jay+qa-l- ‘sallanmak, yerleşmek’ (236.35) <Far. cay ‘yer’, şay+qa- ‘çalkalamak’ (206.40) <*çay ‘suyu çalkantılı akan dere’.

+**qAs-**: İşlek olmayan bir ektir. +qa- eki üzerine -ş- işteşlik eki gelmiştir.

ay+qas- ‘mücadele etmek’ (189.30) [Kzk. ay+qa- ‘nara atmak’], jayqas- ‘yerleştirmek’ (175.10), şayqas- ‘çarpışmak’ (94.5).

+**sIt-**: İşlek olmayan bir ektir. +sI- ekinin üzerine yaptırma eki -t- gelmiştir.

bäseñsit- ‘yavaşlatmak’ (80.20), kemsit- ‘hor görmek’ (272.35).

+**şi-**: İşlek olmayan bir ektir, +çI- şeklinden gelir.²⁸⁶

aqsı-yıp ket- ‘sırtmak’ (188.10), döñbekşi- ‘yatarken dönmek’ (221.10).

²⁸⁴ K. Koç, O. Doğan, *KTG*, s. 228; qunart- ‘verimini artırmak’, qunar ‘bir şeyin verimli olma özelliği.

²⁸⁵ H. Oraltay, *KTS*, s. 99; *jele-jorta* ‘Atla bir orta hızla, bir de çok hızlı olarak gitmek.’

²⁸⁶ V. Coşkun, *ÖTG*, s. 66.

2.3. Fiilden Fiil Yapım Ekleri:

İşlek Olan Ekler:

2.3.1. Fiil Çatısına Tesir Eden Fiilden Fiil Yapım Ekleri:

-DI/(A)r-: Oldurma ve yaptırma bildiren bir çatı ekidir. Kazak Türkçesinde *özgelik etis* ‘başkalık fiil’ denilir.²⁸⁷ İki ayrı ettirgenlik ekinin (-Dır- <-t-İr-) kaynaşmasıyla oluşmuştur.

-dİr-: l, n, z gibi ötümlülerden sonra görülür.

aldır- ‘getirmek’ (85.20), bül-*dir*-ge ‘kamçı ilmiği’ (59.15), ildir- ‘astırmak’ (269.1), köndir- ‘uzlaşmak’ (265.30); engizdir- ‘indirmek’ (89.1), iy*tindir*- ‘hareket ettirmek’ (166.1).

-tİr-: q, s, t gibi ötümsüzlerden sonra görülür.

adastır- ‘şaşırmak’ (99.15), aq*tırıp* otır- ‘aktarmak’ (14.20), arttır- ‘arttırmak’ (261.45), ilestir- ‘peşine taktırmak’ (148.20), jalğastır- ‘devam ettirmek’ (37.15), qamattır- ‘hapsettirmek’ (07.20).

Aşağıdaki örnekte ise l ötümlü ünsüzünden sonra -tir- şekli görülmektedir:

keltir- ‘getirmek’ (97.10).²⁸⁸

-dar-: İşlek değildir. Fiilden fiil yapma görevindedir;

awdar- ‘gitmek’ (157.30) <ET ağ- ‘yükselmek’.

-(G⁴)İz-: Yaptırma ve oldurma bildiren işlek bir çatı ekidir.

-giz-: bilgiz- ‘belli etmek’ (49.35), elegiz- ‘korkutmak’ (244.15) [Kzk. ele- ‘1.Dikkate almak, saygı göstermek, 2. Elemek.’] <Kıp.-T ele-, jetkiz- ‘ulaştırmak’ (111.15) <Kıp. T yet- ‘ulaşmak’.

-ğiz-: alğiz- ‘avlatmak’ (144.1), barğiz- ‘göndermek’ (53.45), qırğizıp tasta- ‘kırıp geçirmek’ (272.40).

-kiz-: aynıtpay jetkiz- ‘değiştirmeden yetiştirmek’ (267.15) [Kzk. aynıt- ‘kararından vaz geçirmek, caydırmak’] <ET adın- ‘değişmek’, ekkiz- ‘ektirmek’ (186.10), işkiz- ‘içirmek’ (111.40), qılq etkiz- ‘sallamak’ (238.15).

-qız-: atqız- ‘vurdurmak’ (127.1), aytqız- ‘söylettirmek’ (172.10), baqqız- ‘hayvan güttürmek’ (143.40), küy tartqız- ‘melodi tutturmak’ (172.15).

-øİz-: Eski bir ettirgenlik bildiren çatı ekidir. Ekin başındaki ünsüz ikizleşmemek için düşmüştür. Eski Türkçeden beri sık görülmez. Tek heceli kelimelerin üzerine gelir: ağız- ‘akıtmak’ (26.15), qol tiyiz- ‘tutmak’ (129.25), tigiz- ‘dokunmak’ (179.20).

²⁸⁷ M. Öner, *BKTG*, s. 99.

²⁸⁸ Orhun Yazıtları Bilge Kağan kuzey 14. ve güney 15. satırlarda *kelür-t-* şeklinden *kel(ür)-tür-? olabilir; Divanü Lügat’it-Türk’te ise keltür- kelimesinin yanında beklenen şekil olan **keldür-** de var, bk. dizin s.62. Nehcü’l-Ferâdis’te de keltür- ve keldür- şekilleri var, bk. dizin 217-218. Ayrıca Gülistan Tercümesi’nde keltür- ve kiltür- şekilleri var.

-(I)k/q-: Orhun Türkçesinden beri görülür.²⁸⁹ Eklendiği bazı fiillerin anlamının kuvvetlendirir. Dönüşlülük bildirir. Ünlü ile başlayan bir ek geldiğinde -k/q-> -g/ğ-V değişmesi olur. Üzerine ek yığılması şeklinde başka bir çatı eki de alabilir; jañgır-ıq-tır- ‘yankılatmak’ (163.35) [Kzk. jañgır- ‘yankılamak’] <*yanku+r- <Kıp. T. yanku.

bürke-k- ‘bürünmek’ (27.10) [Kzk. bürke- ‘örtmek’], dön+es ‘tepe’ (17.35) [Kzk. tön-ik-eş ‘küçük tepe’], dürli-k- ‘şaşırmak’ (118.25) <*dür+l(e)-ik [Kzk. dür ‘ani hareket sesi’], (125.30), ilik- ‘rastlamak’ (5.1) <Kıp. il- ‘dokunmak’, jelik- ‘kendini zapt edemeden koşmak’ (4.20) [Kzk. jel- ‘orta hızla gitmek’], jürig²⁹⁰-e şıq- ‘koşarak çıkmak’ (115.10) <ET yür- ‘yürümek’], kirik- ‘girmek, birikmek’ (268.25) <ET kir- ‘girmek’, qanığıp al- ‘anlamak’ (27.20) [Kzk. qan- ‘vaziyeti tam anlamak’], qanıq- ‘alışmak, ikna olmak’ (30.1), qızığuw ‘arzulama’ (216.40) [Kırg. qızıq- ‘ilgilenmek’, Kzk. qız- ‘heyecanlanmak’], talıqsı- ‘bayılmak, yorgun hâle gelmek’ (6.20) [Kzk. tal- ‘dalmak, bayılmak’] <Kıp. T tal- ‘yorulmak’.

-ğ/gIt <-lk/q-It-: ızğıt- ‘fırlayarak gitmek’ (126.5) <*ız-ık-it-, ızqıt- ‘fırlatmak’ (125.30), sergit- ‘dinlendirmek’ (199.35) <*ser-ik-it-, süngit- ‘daldırmak’ (225.1) <*süñ-ik-it-.

-(I)k/q-tIr-: kezi-k-tir-me- ‘karşılaşmamak’ (9.1), jañgırıtır- ‘yankılatmak’ (163.35).

-q-in-: Üst üste dönüşlülük eki gelerek bir örnekte ek -qın- şeklinde kalıplaşmış; jut-qın-şaq ‘yutak’ (165.10) <*yut-ıq-in- ‘yutkunmak’ <DLT yutuq- ‘kuraklıktan zayıflamak’.

-(I)l-: Kazak Türkçesinde *ırıqsız etis* ‘kendiliğinden pasif fiil’ denir.²⁹¹ Edilgenlik, dönüşlülük bildiren bir çatı ekidir. Bazen fonksiyon kaybına uğradığı için sadece fiilden fiil yapım eki olarak vazife görür. Çatı eki yığılması da olabilir.

ağıtlıp ketkendey bol- ‘azalır gibi olmak’ (20.40), iriktel- ‘seçilmek’ (92.30), jara/- ‘yaratılmak’ (177.40), kenel- ‘boğulmak’ (75.25), suwret+te-l- (2.5) <Ar.-T sürer+le- ‘resmedilmek’; arıl- ‘arınmak’ (98.25) [Kzk. ar- ‘hafiflemek, zayıflamak, hâlsizleşmek’] <Kıp. T ar- ‘yorulmak’, istel- ‘işlenmek’ (252.40), jayqal- ‘sallanmak’ (236.35); jetil- ‘gelişmek’ (163.30), jöñ+ki-l- ‘kaçıp gitmek’ (11.20), erilep ket- ‘birlikte gitmek’ (129.20).

atal- ‘adı geçmek’ (156.1), ayaqta/- ‘yürümek’ (32.35) [Kzk. ayaqta- ‘bitirmek’] <*adaq+la-, ayırıl- ‘kaybetmek’ (57.30) <ET adırıl- ‘ayrılmak, ölmek’, batsal- ‘başlamak’ (111.10), kömil- ‘içinde kalmak’ (80.20), kürmel- ‘sürmek’ (263.30).

bos+a-t-ıl- ‘çözülme’ (57.15) [Kzk. bosa- ‘boşalmak, gevşemek’] <Kıp. T boşalt- ‘boşatmak, serbest bırakmak’ jum-ıl-dır- ‘heveslendirmek’ (231.20) [Kzk. jum- ‘gözünü kapatmak, görmemiş gibi yapmak’].

²⁸⁹ T. Tekin, *OTG*, s. 95, § 221.

²⁹⁰ *Derleme Sözlüğü XI U-Z* (1993), Türk dil Kurumu yayımları Sayı: 211/11, (2. baskı), Ankara, s. 4334; yürük- ‘zorla yürümek’.

²⁹¹ M. Öner, *BKT*, s. 97.

-(I)n-: Kazak Türkçesinde *özdik etis* ‘özlük, dönüşlülük fiili’ denilir.²⁹² Dönüşlülük bildiren bir çatı ekidir. Oluş ve edilgenlik çatı eklerinin yerine kullanılabilir. Bazen fonksiyon kaybına uğradığı için sadece fiilden fiil yapım eki olarak vazife görür.

Dönüşlülük: *buwin-* ‘kendini boğazlamak’ (167.25), *bürken-* ‘örtünmek’ (268.15), *jelpin-* ‘silkinmek’ (189.15) <Kıp. T *yelpi-* ‘yelpaze ile hava vermek’, *jılın-* ‘ısınmak’ (274.30) <DLT *yılı-* ‘ılımak’.

Edilgenlik: *aldan-* ‘aldatılmak’ (19.1), *jıǵ-ın-ıǵ+tı bol-* ‘yalvarmak’ (133.25) [Kzk. *jıǵınıǵ ~ jıǵılıǵ* ‘mağlubiyet’ [Kzk. *jıǵın-* ‘yıklılmak, yenilmek’] <Kıp. T *yıǵıl-* ‘yıklılmak, çekinmek, kaçmak’, *bosan-* ‘boşalmak’ (150.20).

Fiildenfiil: *şoşın-* ‘korkmak’ (142.30), *basın-* ‘gizlemek’ (81.25), *jalbarın-* ‘yalvarmak’ (216.15), *jötkir-in-* ‘öksürmek’ (167.40), *kürsin-* ‘içini çekmek’ (98.5).

Üzerine -dı ekini alarak yeni kavram yapan bir örnek var: *aqtaban-şubır-ın-dı* ‘sürgün’ (36.1), *şubır-ın-dı* ‘dizilerek yürüme’ (122.30) [Kzk. *şubır-* ‘sıraya geçmek’, ettirgenlik şekli *şubır-t-* ‘sıraya dizdirerek yürütmek’].

-(I/A)r-:²⁹³ Oldurma ve yaptırma bildiren bir çatı ekidir. Yukarıda da işlek olmayan arkaik -Gİr- / -GAR- şekli geçmişti. Ekin başındaki ünsüz erimiştir.²⁹⁴

-(I)r-: *kir-* ‘girmek’ (161.10) <*kǵ-r- <kǵ-gür ‘sokmak’²⁹⁵, *köşir-* ‘koparmak’ (84.30), *qıdır-* ‘gezme’ (10.1), *odır-* ‘ürkmek’ (142.20), *öşir-* ‘kesmek’ (41.1), *şaşır-* ‘saçmak’ (29.15), *uşır-* ‘uçurmak’ (20.40).

Çatı eki yığılması görülebilir. Çatı eklerinin sıralanmasında önce oldurganlık, sonra edilgenlik, sonra da ettirgenlik sırası ‘-ır-(ıl)-t-’ görülmektedir: *añqartqanday* ‘bildirir gibi’ (107) <ET ang+qa-r- ‘anlamak’ <*añ ‘düşünce’, *keşirgen* mezigil ‘karanlık vakit’ (61.1), *qay-r-ıl-* ‘geri dönmek’ (173.15), *at-ır-ıl-t-* ‘sıçratmak’ (192.35), *añta-r-ıl-* ‘yönelmek’ (184.1), *al+a-r-t-pa-* ‘ağartmamak’ (238.10), *bökte-r-t-* ‘yedekletmek’ (86.1), *jas+a-r-t-* ‘gençleştirmek’ (230.25).

Eski -Ik- dönüşlülüğü yerine de kullanılabilir; *kid-ir-* ‘gecikmek’ (98.5).

-Ar-: İşlek olmayan bir ektir. Geçişsiz fiiller yapar. Oldurma bildiren çatı ekidir.

äwenşıǵar- ‘solumak’ (243.10) <Ar.-T *hevā + çık-ar-*²⁹⁶, *jañar-* ‘yenilenmek’ (11.5), *juǵuw* ‘hastalığın bulaşması’, *qaytara alma-* ‘ödeyememek’ (26.40), *şıǵar-* (194.40) <DLT *çıq-ar-* ‘çıkarmak’, *qızar-* ‘kızarmak’ (16.5), *uzar-* ‘uzmak’ (103.25).

Metinde ince sıradan -er-’li şekline rastlanmadı.

²⁹² M. Öner, *BKT*, s. 95.

²⁹³ A.Von Gabain, *ETG* s. 60, § 161.

²⁹⁴ T. Tekin, *OTG*, s. 96, § 2225.

²⁹⁵ T. Tekin, *OTG*, s. 96, § 2225.

²⁹⁶ Hava (gaz)> Kzk. *awa ~ awe*; hava (müzik)> Özb. *hāvā ~ áhāng*, Tat. ve Y. Uyg. *ahān*.

-(I)s-: -(I)ş- Eski Türkçede -A/Iş- şeklindedir.²⁹⁷ Ortaklaşma, karşılıklı yapma, aynı yönde yapma bildiren bir çatı ekidir. Bir taraf pasif, bir taraf aktif olabildiği gibi iki taraf da aktif olabilir.

İşteş: arbasatın ‘bölüşülemeyen’ (116.15) [Kzk. arba- ‘aldatmak’], aytıs- ‘atışmak, karşılıklı konuşmak’ (133.20) <*aytış-, des- ‘konuşmak’ (39.10), iyzes- ‘beraber eğmek’ (171.30), jarmas- ‘yapışmak’ (20.30), jolğısuw (265.1) ‘görüşme’ <Kıp. T yoluq- ‘karşılaşmak’, jüdesüw ‘görüşme’ (35.40), keltektes- ‘dövüşmek’ (70.20).

İşin ortaklaşa yapılması: aytıs- ‘atışmak’ (133.20), külis- ‘gülüşmek’ (75.40).

İşin karşılıklı yapılması: bölis- ‘bölüşmek’ (91.20), köris- ‘görüşmek’ (99.1), urısqa qatıs- ‘karşılıklı olarak savaşa girmek’ (23.20), urıs- ‘savaşmak’ (10.35).

Fiilden fiil yapımı: aynalııs- ‘meşgul olmak’ (39.30), at salıs- ‘müdahale etmek’ (244.10), bitıspes ‘bitmeyen’ (250.40).

Dönüşlülük: kütis- ‘beklenmek’ (40.30), tırıs- ‘çekinmek’ (119.35).

Edilgenlik: qasarıs-qan ‘hırsla yapılan’ (277.25).

Çatı eki yılması: at+a-s-tır- ‘işi halletmek’ (266.1).

-(I/A)t-: Yaptırma bildiren bir çatı ekidir. Kazak Türkçesinde ettirgenlik eklerinin hepsi (-t-, -tır-, -qız-) *özgelik etis* diye adlandırılmaktadır.²⁹⁸

añıqtat- ‘netleştirmek’ (196.40), aynıt- ‘değiştirmek’ (267.15) <ET adın- ‘değişmek’, borat- ‘fırlatmak’ (120.5), jaltart- ‘aniden döndürmek’ (240.30), jüyitkit- ‘süratle koşturmak’ (23.10), keñit- ‘genişletmek’ (221.40), oqıt- ‘okutmak’ (138.35), sañqıldat- ‘yüksek ses çıkartmak’ (162.5), tebirent- ‘heyecanlandırmak’ (109.10).

aşııt- ‘ekşitmek’ (52.5), küreñ+i-t- ‘kahverengiye döndürmek’ (180.30).

-At-: Ünlüsü düz geniş olan ettirgenlik “-t-” çatı ekidir, -It- şekli yagındır.

ajırat- ‘ayırtmak’ (194.1), añırat- ‘anırtmak, bağırtmak’ (262.1), jıltırat- ‘parlatmak’ (49.25), tutat- ‘tutuşturmak’ (61.30).

-(I/A)t- eki yapım görevi de görebilir: ağııt- (144.15) <aq-ıt- ‘çözmek’, alañdat- ‘ikaz etmek’ (228.5), aqsıyıt küli- ‘dişlerini göstererek gülmek’ (25.15), jayrat- ‘yıkmaq’ (234.1), jeldirt- ‘hızlı gitmek’ (86.30), jeñildet- ‘galip çıkmak’ (24.1).

Çatı eki yılması da olabilir; qama-t-tır- ‘hapsettirmek’ (70.20).

Nadiren dönüşlülük bildirir; äwendet- ‘mırıldanmak’ (38.20).

²⁹⁷ A. Von Gabain, *ETG*, s. 60, § 164.

²⁹⁸ Axmediy Isqaqow (1991), *Qazirgi Qazaq Tili Morfologiya*, Ekinşi Basım, “Ana Tili”, Almatı, s. 281.

2.3.2. Fiil Çatısına Tesir Etmeyen Fiilden Fiil Yapım Ekleri:

-MA-: Fiillerin olumsuzluk şeklidir.²⁹⁹ Ünsüz uyumuna uyar.

-mA-: *aldama-* ‘yanılmamak’ (27.10), *ağara alma-* ‘anlayamamak’ (25.5), *jalğastırma-* ‘destek getirmemek’ (37.20), *jawma-* ‘yağmamak’ (235.15), *jığa tanıma-* ‘çıkaramamak’ (06.15), *sıyma-* ‘sığmamak’ (36.1); *ilindirme-* ‘ilişmemek’ (5.25), *jetilmegen* ‘inkişaf edemeyen’ (261.25), *süyme-* ‘sevmemek’ (220.25), *şölirkeme-* ‘susamamak’ (236.35).

-bA-: *aldarqanba-* ‘aldanmamak’ (66.10), *aytqızba-* ‘konuşturmamak’ (264.5), *köz jumba-* ‘mec. göz yummamak’ (197.35), *oñba-* ‘onmamak’ (57.35); *değizbe-* ‘dedirtmemek’ (5.25), *könbe-* ‘kabul etmemek’ (140.40).

-pA-: *ayıspa-* ‘fark etmemek’ (263.25), *jıqpa-* ‘yıkmamak’ (184.10), *qaşpa-* ‘kaçmamak’ (92.25), *tappa-* ‘bulmamak’ (237.10), *tartpa-* ‘çekmemek’ (198.30); *birikpe-* ‘birikmemek’ (69.15), *kespe-* ‘kesmemek’ (176.35), *ketpe-* ‘gitmemek’ (31.20), *şeşpe-* ‘çıkarmamak’ (106.25), *teppe-* ‘tepmemek’ (171.25).

-y-: Türkçenin tarihi gelişimi içinde d> z> y değişiminin bir sonucu olarak daha önce -d- iken Ortak Türkçede -y- olmuş bir fiilden fiil yapım ekidir.³⁰⁰ Bazen yerini isimden fiil yapım eki -q ile değiştirmiştir; *toy-* ‘doymak’ (40.5) <to-y-, toq ‘tok, aç olmayan’. Bazen de d>t değişikliği olmuştur; *ıd->iter-* ‘itmek’ (Kzk.).³⁰¹

del+di-y- ‘dik durmak’ (104.40), *dür+di-y-* ‘dudağımı büzmek’ (140.20), *aya-y-* ‘acımak’ (157.5), *qara-y-* ‘karartı olarak görmek’ (81.15), *qo-y-* (6.40) <ET qo-d- ‘koymak’, to-y- (34.15) <ET to-d- ‘doymak’.

İşlek Olmayan Ekeler:

2.3.3. Fiil Çatısına Tesir Eden Fiilden Fiil Yapım Ekleri:

-Gİr- / G⁴Ar-: İşlek olmayan bir çatı ekidir. “Eski Türkiye Türkçesinde *ir-gür-*, *tur-gür-* ve *dir-gür-* fiillerinde klişeleşmiş olarak mevcuttur.”³⁰²

-Gİr-: Daha çok ettirgenlik fonksiyonu vardır.

azğır- ‘caydırmak’ (KTS), *jañgırıtır-* ‘yankılatmak, tekrarlatmak’ (163.35) <ET *yaña* ‘yine’, *jügirt-* ‘koşturmak’ (12.40), *qañğırıtıp jiber-* ‘gayesiz bırakmak’ (59.20).

-G⁴Ar-: Geçişli fiil yapar.

kömker- ‘süslemek’ (110.30), *ötker-* ‘görüp geçirmek’ (157.40), *uyğar-* ‘tahsis etmek, anlaşmak’ <ET (Uyg.) *ud-* ‘izlemek, uyum sağlamak’.³⁰³

²⁹⁹ Mehmet Kutalmış (2004), “Ermeni Kıpçakçasında Olumsuzluk Şekilleri”, *İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 17, Mayıs, s. 133-141.

³⁰⁰ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 108. ve T. Tekin, *OTG*, s. 95, § 219.

³⁰¹ Ş. Tekin, *UMM*, s. 391 ve T. Tekin, *OTG*, s. 95, § 219.

³⁰² Faruk Kadri Timurtaş (1994), *Eski Türkiye Türkçesi (XV. Yüzyıl, Gramer-Metin-Sözlük)*, Enderun Kitabevi, İstanbul, s. 117, § 286/c.

³⁰³ J. R. Hamilton, *İKPO*, s. 160.

-İnk/qIr-: İşlek olmayan bir ektir. Devamlılık bildirir, anlamı güçlendirir. Dönüşlülük -n- ekinin üzerine -Gır- yaptırma eki gelmiştir.

bürisiñkirep tur- ‘titreye durmak’ (61.20), jüdeñkirep ket- ‘yıpranmak’ (62.20), küşeniñkire- ‘zorlamak’ (40.35).

alqınıñqırap otır- ‘nefes nefese kalarak’ (6.25), oziñqırap ket- ‘önde gitmek’ (23.25), şalqayıñqırap tur- ‘sırtını doğrultmak’ (34.1), şaşırañqırap kel- dağılamak’ (126.1), uzañqırap ket- ‘uzanır gibi olmak’ (96.20).

-qıl-: İşlek olmayan bir ektir. Çatı eki yığılması (-qıl- <-k/q-ıl-) olmuştur. Oluş ve edilgenlik bildir. Ekin kalın sıradan şekline rastlanıldı.

at-qıl- ‘fişkırmak’ (194.10), suq-qıl- ‘mükerrer olmak’ (272.5), sıl-qıl- ‘halsiz kalmak’ (5.20) [Kzk. sıl- ‘silerek kesmek’].

-set-: Sadece kör-set- ‘göstermek’ fiilinde karşımıza çıkar.³⁰⁴

körset- ‘göstermek’ (25.1).

-s-Ir-: İşlek olmayan bir ektir. -Iş-Ir- şeklinden gelir. İki ek üst üste geldiği için orta hecedeki dar ünlü düşmektedir.

qapsır- ‘kavramak, kavuşturmak’ (91.40), tapsır- ‘tenbih etmek, görev vermek’ (143.40), tıqsır- ‘sıkıştırmak’ (80.5).

2.3.4. Fiil Çatısına Tesir Etmeyen Fiilden Fiil Yapım Ekleri:

-A-: İşlek olmayan bir ektir. Türkiye Türkçesindeki aş-a-, kap-a-, tar-a-, tık-a- gibi.³⁰⁵ Eski Uygur Türkçesinden beri bu ek fiilden fiil yapma, pekiştirme olarak görülmektedir; ağ-(ı)n-a- ‘yere yuvarlanmak’ <ağ- ‘bir yana eğilmek’.³⁰⁶ “Fiili genişleten bir özelliği vardır, Kıpçak Türkçesinde qaldıra- ‘titremek?’ > Kzk. qaltırap- ‘üşüyerek’ (226.10) şeklinde örneği geçmektedir.³⁰⁷ Burada soru işaretiyle örneğe temkinli yaklaşılmıştır. Kazak Türkçesinde u> a değişimi olabildiğinden bu örnekteki ek, yapım eki değil -Ip> -Ap şeklindeki zarf-fiil ekinin ünlüsüdür.

antalağan jaw ‘toplanan düşman’ (237.25) <ant+al-a- ‘anlaşıp akın etmek’ <ant+tas- ‘anlaşmak’ <ant ‘ant, yemin’, tüt-e-t-ip ‘tüttürerek’ (111.75).

-(ğ)AlA-: İşlek olmayan bir ektir. Süreklilik bildirir. Türkiye Türkçesinde -AlA- (kovala-, eşele-) şeklinde işlek bir ektir.

-ğala-: jorğala-p jür- ‘aheste yürüme’ (251.10) [Kzk. jorı-qala-] <ET yor- ~ yorı-, qadağala-p küt- ‘dik dik bakıp beklemek’ (244.10).

³⁰⁴ Rıdvan Öztürk (1994), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, s. 46.

³⁰⁵ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s.107; Z. Korkmaz, *TTG*, s. 124.

³⁰⁶ J. R. Hamilton, *İKPO*, s. 131, 136.

³⁰⁷ A. F. Karamanlıoğlu (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu yayınları, s. 48

-AlA-: quwala- ‘takip etmek’ (207.1), turalap otur- ‘yorgun düşmek’ (30.10); jürele-p otur- ‘yürümek’ (5.20).

-ala-q: sab-*ala-q* ‘çabuk at koşturan’ (205.25) <şap- <Kıp. T çap- ‘koşmak’ [Çuv. çup-]³⁰⁸.

-I-: İşlek olmayan bir ektir. Üzerine mastar eki -(U)w geldiğinde fark edilmeyebilir. Türkiye Türkçesinde kazı-, sancı- <sanç-ı-, sürü- şeklinde örnekleri vardır.³⁰⁹

janşı- ‘saldırmak’ <ET (Uyg.) sanç- ‘vurmak, saplamak’ (202.1), teri- ‘dermek, toplamak’ (111.1) [terüw (KTS) ‘dermek, toplamak’].

-İmsırA-: İşlek olmayan bir ektir. Fiilin gösterdiği harekete bir azalma ifadesi katar. Fiilden isim yapım eki (-I)m+ üzerine +sız yokluk ekinin Eski Batı Türkçesindeki mukabili olan +sır ekinin üzerine isimden fiil yapım eki +A- gelmiştir. -(I)msIn- ekini Eski Türkçede görüyoruz; at+a-q+ı-msın- ‘ün sahibi gibi davranmak’.³¹⁰

kül*imsire-* ‘gülümsemek’ (18.30).

-p-: İşlek olmayan bir ektir.³¹¹ Pekiştirme yapar. Ani hareketi ifade eder. Sonu *r* ünsüzü ile biten kelimelere gelir ve kelimeyle kaynaşmıştır.

serp- ‘serpmek’ (30.30), şarp- ‘ateş almak, yakmak’ (108.30), tarp- ‘tekmelemek, çifte atmak’ (3.10).

-sI-: İşlek olmayan bir ektir. Nadir görülür. Eski Türkçede -sI- ve -sIk- şekilleri vardır.³¹² Eylemin etkisinin biraz daha hafiflediğini bildirir.

ıñırsı- ‘inlemek’ (204.20) [Kzk. ıñır- ‘anırır gibi acı acı bağırarak’] <Kıp. T ıñır- ‘inlemek’, şañq-şuñq ursı- ‘söylenmek’ (12.40), ursı- ‘münakaşa etmek’ (12.40), tal-ıq-sı- ‘bayılmak’ (6.20), tınsı- ‘sakinleşmek’ (229.25).

-tas-: İşlek olmayan bir ektir.³¹³ Metinde bir örneğine rastlandı.

sawle as-*tas-* ‘aydınlık vurmak’ (26.15).

³⁰⁸ Emine Yılmaz (2002), *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji*, Ankara, s. 142.

³⁰⁹ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 107 ve Ş. Tekin, *UMM*, s. 454.

³¹⁰ A. Von Gabain, *ETG*, s. 53, § 118- s. 59, §157, A. F. Karamanlıoğlu, *KTG*, s. 48.

³¹¹ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 108; Z. Korkmaz, *TTG*, s. 131.

³¹² A.Von Gabain, *ETG*, s. 60, § 162-163.

³¹³ V. Coşkun, *ÖTG*, s. 70; qıs-tä- ‘acele ettirmek’. Kzk. qıs- ‘sıkıştırmak, sıkıca kucaklamak, korkutmak’; qıs-ta- ‘zorlamak, sıkıştırmak’ ama qıs ‘kış’; qıs+ta- ‘kışı geçirmek’, *as-tas-* örneğinde ise -ta- ekinin üzerine s- <-ş- eki gelmiştir.

2.4. Fiilden İsim Yapım Ekleri:

İşlek Olan Ekler:

-A+: İşlek bir ektir. Kalıplaşmış bir zarf fiildir. Orhun Türkçesinden beri görülmektedir.³¹⁴

ar-a ‘ara’ (37.25), ar-a tur-a ‘ara sıra’ (144.5), as-a ‘pek, fazla’ (9.40), aynal-a ‘etraf’ (19.30), böğ-e+le- ‘duraklamak’ (8.1), jañ-a ‘yine’ (16.20) <ET yan- ‘dönmek’, jor-a ‘yordam’ (213.30), qos-a ‘bile’ (141.15), şal-a ‘bozuk, kötü’ (8.30) <Kıp. T çal-a ‘azıcık’, tal-a ‘bir çok kere’ (94.5) [Kzk. tal- ‘uzaklaşmak’], tuw-a ‘doğa’ (130.35); artın tur-a ‘peşi sıra’ (104.25), aş közden-e ‘aç gözlülük’ (66.5), gör-e ‘durum’ (44.35), keşeli bergi ‘akşamdan beri’ (17.10) <Kıp. T keç-e ‘geç, gece’, küy-e ‘ataş’ (56.10), öt-e ‘ileri’ (11.40), öt-e ‘özellikle’ (177.40), tik-e ‘doğru’ (16.10).

-Ak/q+: Eski Türkçedeki -gAk şeklinden gelir. Genellikle tek heceli fiil kökleri üzerine gelerek yeni kelimeler türetir.

bölek-bölek ‘ayrı ayrı’ (244.1), domalaq ‘yuvarlak’ (125.10), kesek ‘kurumuş balçık’ (207.25), kürek (218.25); qosaq ‘yan, yedek’ (80.35), jataq ‘yatak’ (217.15), qorqaq ‘korkak’ (197.10), qonaq ‘konuk, misafir’ (46.5), quraq ‘kuru’ (148.40) <ET qurğaq ‘kurak’ <ET qurı-, quş-aq+ta- ‘kucaklamak’ (25.20), oraq til ‘keskin dil’ (40.15) [Kzk. or- ‘ekin biçmek’], pışaq ‘bıçak’ (154.35), şabaq ‘balık’ (219.20),³¹⁵ tırsek ‘dirsek’ (38.5) [Kzk. tires- ‘sıkışmak’], turaq ‘yaşanılan yer’ (130.15).

-(A)n+: Fiilin sonunda ortaya çıkan kavramları adlandırır.

bora-n ‘tipi, bora’ (29.30), Bögenbay ‘özel ad’, böge-n ‘iki çubuğu birbirine bağlayan ağaç’ (163.35), jawra-n ‘donan’ (71.25), tik-en ‘diken’ (279.5), ula-n ‘geniş’ (217.20), ura-n ‘nara’ (3.10), sa-n ‘sayı’ (17.40).

-(A)ñ+: Fiilin köküyle alakalı yeni isimler türetir.

bosañ ‘boş, gevşek’ (141.15), boşalañ ‘korkak’ (174.30), buralañ ‘şaşıрма’ (99.15).

Üzerine başka yapım eki gelen örnekler:

-(A)ñ+dA-: ağarañda- ‘ağarmak’ (243.1), bürseñde- ‘büzülerek yürümek’ (111.10), iyegi kemseñde- ‘çenesini buruşturarak ağlamak’ (22.5), jayrañda- ‘neşeli konuşmak’ (263.10), kölbeñde- ‘salınarak yürümek’ (244.30), qızarañda- ‘utanarak kızarmak’ (232.30).

Diğerleri: jadırañqı ‘neşeli’ (71.40), jalpañşıl ‘hürmetli’ (251.25), köldeñek tiste- ‘yanlamasına dişlemek’ (227.1), köldeñke ‘gölge’ (110.35), qatañıraq ‘ciddi’ (15.15).

³¹⁴ T. Tekin, *OTG*, s. 90.

³¹⁵ Bk. Kaşkarlı Mahmut, *DLT*.

-G⁴I+: Fiilin gösterdiği hareketle ilgili nesnelere karşılar, yeni simler yapar.

Hareket: burğıla- ‘delmek’ (111.1), ketki ‘gitmeyi isteme’ (200.30), tözgisiz ‘dayanılmayacak kadar’ (233.5).

Yeni isimler: bilgi ‘bilme’ (117.35), buralqı ‘yabancı’ (163.1), jeñgi ‘muvaffakiyet’ (224.30), jet-ki+likti ‘tatminkâr’ (231.35), jıp-jıynağı ‘derli toplu’ (98.1), keşki ‘akşam’ (61.20), külki ‘eğlence, gülüş’ (76.40), qayqı ‘geriye doğru eğik’ (218.15), qayğı ‘kaygı’ (76.30).

-G⁴In+: Genellikle tek heceli fiil kökleri üzerine gelir. Fiil kökünün anlamını pekiştiren sıfatlar türetir. Eski Türkçede seyrek ve -ğan şekli de vardır.³¹⁶

alaşapqın ‘ulak’ (267.45), basqınşılıq ‘baskıncılık’ (276.40), bolğın ‘olmak’ (113.35), bosqın ‘muhacir’ (126.5), joyqın ‘kuvvetli’ (68.25), qapqın ‘saldırı’ (205.40), qaşqın ‘kaçak’ (10.10), qırğın ‘katliam’ (15.30), satqındıq ‘hainlik’ (59.25), turğındar ‘sakinler’ (68.25).

-I+: Bu ekte iki ayrı şeklin benzeşmesi görülmektedir.

a. Kalıplaşmış zarf-fiil örnekleri: arı-beri ‘uzak yakın’ (84.25), artı ‘kadar, fazla’ (14.30) <art-ı <ET art- ‘çoğalmak’, dağı ‘dahi, keza’ (177.35) [<Kıp. T taq-ı ‘dahi’ <Kıp. T taq- ‘asmak, iliştiirmek’] <ET taq- ‘bağlamak’, ärile- ‘götürülmek’ (129.5) <*er-i ‘uzak’, er-i+rek ‘biraz öte’ (142.20), ıǵı-jıǵı ‘karma karışık’ <ıq- ‘rüzgara kapılmak’ (203.5) <Kıp. T iö- ‘akıntıya kapılmak’.

b. Eski Türkçedeki -(I)ğ ekinden gelen şekle örnekler:³¹⁷ öli ‘ölü’ (230.10), tolı ‘dolu’ (66.30). Aşağıda -Ik, [-i] şekilleri görülmektedir.

-(I)k/q+ ~ [-i+] : -k/q+ ekinin dar ünlülü şeklidir. -Ik/q+ şekli -(I)G+’dan gelir.³¹⁸ -Ak/q+ şekli ise, -(I)K+ şeklinden gelir.³¹⁹

-ik+: bitik ‘kısık’ (279.5), biliksiz ‘bilgisiz’ (78.25), bölük ‘parça’ (196.10), jetik ‘iyi’ (86.20), jüyrik ‘hızlı koşan at’ (278.10), tüşük ‘düşük’ (153.10), kölik ‘yük hayvanı’ (21.15), kör-ik+ti ‘yakışıklı’ (227.25) <Kıp. T körukli ‘güzel <ET körüg ‘güzel’.

-ıq+: artıq ‘fazla’ (49.5), jañalışıq ‘aynı yerde bulunma’ (157.30), jawılıq ‘savaş’ (221.15), jazıq ‘suç’ (49.40), jazıq ‘yazı, düz’ (23.10), qaşığıraq ‘daha uzak’ (120.5), qaşıq ‘uzakça’ (124.20), qıyıq ‘uç, kenar’ (20.20), qorıqqa ‘çitli yer’ (156.20), qorı-q ‘otlak, yeşil, olgunlaşmamış’ (156.20) <Kıp. T qoruq ‘olgunlaşmamış üzüm veya meyva’, ölik ‘ölü’ (7.30) ~ öli (5.1)³²⁰ <ET ölüğ [ağız özelliğine delâlettir], tiri (5.1) <ET tiriğ [beklenen şekil *tirik* idi].

Bir de -ıkşa şeklinde kalıplaşmış birkaç örnek var.

-Ik/qşA+: -Iğ> -Ik+çA şeklinden gelir.³²¹

³¹⁶ A.Von Gabain, *ETG*, s. 52.

³¹⁷ Z. Korkmaz, *TTG*, s. 82; “-(I)g / (U)g şekil yapısı bakımından aslında bir bağlantı ünlüsüdür.”.

³¹⁸ Ş. Tekin, *UMM*, s. 445.

³¹⁹ A.Von Gabain, *ETG*, s. 49, § 91.

³²⁰ A. F. Karamanlıoğlu, *KTG*, s. 36.

³²¹ A. F. Karamanlıoğlu, *KTG*, s. 39.

ayırıqşa ‘üstün, güzide; bizzat’ (241.15; 26.5), qıyıqşa ‘çekikçe’ (188.15), tolıqşa ‘tam olarak’ (251.10).

-q+ta-: dala-q+ta- ‘boşuna koşturmak’ (154.40) <ET tala- ~ talı- ‘talan etmek’.

-(I)m+: İşlek olan bir yapım ekidir. Hareketle ilgili isimler yapar. Eski Türkçeden beri çok kullanılan bir ektir.³²² Türkiye Türkçesinde kişi ismi (sevim), Cumhuriyet döneminde yeni isimler (birim) yapar ve +lı, +sız ekleriyle (ılımlı, sevimsiz) görülür. Kazak Türkçesinde de aşağıdaki gibi -ımdı şekliyle görülür.

bitim ‘anlaşma’ (58.35) <ET biti- ‘yazmak’, boljam ‘tahmin’ (217.25), jılım ‘nehirin ılık yeri’ (123.10), julım ‘parça’ (72.40), kelisim ‘anlaşma maddeleri’ (227.40), kiyim ‘giyim’ (64.30), körım ‘güzel’ (142.15), qısım ‘baskı’ (240.5), şaqırım ‘kilometre’ (23.10), tujırım ‘ihtiyatlı’ (57.10) [Kzk. tujır- ‘özetlemek’], uğım ‘anlam’ (250.25).

-(I)n+: Hareketi yapanı, olanı, yapılanı ifade eden isimler türetir. Eski Türkçe döneminde işlek değildir.³²³ Kalıplaşmaya başlayan bir ektir.

ağ-ın ‘akıntı’ (5.20), buw-ın ‘boğum’ (220.40) <DLT boğun, eg-in ‘ekin’ (82.15) <Kıp. T ekin <Kıp. T ek- ‘ekin ekmek’ <ET äk-, jaw-ın ‘yağmur’ (40.10), qır-ın ‘eğik’ (132.25), qız kelinşek ‘genç kız’ (30.40), şaş-ın ‘sel’ (236.35) <Kıp. T saç- ‘dağıtmak, dökmek’, tütün ‘tütün’ (11.30).

-(I)s+: Mastar eklerinden biridir. Yeni isimler yapar.

arala-s ‘karışık’ (17.35), bat-ıs ‘batı’ (195.20), jeng-is ‘zafer’ (94.15), keñe-s ‘meclis’ (160.5), kiris ‘giriş, gelir’ (112.1), körinis ‘görünüş, manzara’ (191.40), kösqara-s ‘görüş’ (279.20), kün körıs ‘kap kacak’ (58.20), qat-ına-s ‘ilgi, bağ, alaka’ (253.25), qılşımıs ‘dilek’ (53.5), qıymıl-qozğalııs ‘hareket’ (28.10), qıymıl-da-s ‘hareket’ (115.30), qıynal-ıs ‘eziyet’ (228.1), qos ‘çardak’ (6.40) <* kö-ş+i-k.³²⁴

İsim-fiil eki fonksiyonunda olanlar: qara-s ‘bakış’ (132.25), qosqaras ‘görünüş’ (54.1), tigıs ‘dikiş’ (43.30); kübir-küñirenis ‘söylenme’ (60.5), qonıs tep- ‘yerleşmek’ (39.20).

-Iş+: Eski Türkçe döneminde -çU ve -ç şekilleri görülmektedir.³²⁵ Kıpçak Türkçesinde -Iç+ ~ -(I)nç+ şeklinde geçer.³²⁶

burış ‘bucak’ (227.1), jığ-ın-ış+tı bol- ‘yalvarmak’ (133.25) [Kzk. jığınış ~ jıgılış ‘mağlubiyet’] <Kıp. T yığlın- ‘çekinmek’, küyiniş ‘kızgınlık’ (15.25), qonış ‘kalınacak yer’ (29.25), qızğaniş ‘kıskanç’ (277.25).

³²² T. Tekin, *OTG*, s. 93.

³²³ A.Von Gabain, *ETG*, s. 54, § 124.

³²⁴ Ş. Tekin, *İK*, s. 26.

³²⁵ A.Von Gabain, *ETG*, s. 54, § 125; örgünç, ögrünçü “sevinç” <ögir- “sevinmek”

³²⁶ A. F. Karamanlıoğlu, *KTG*, s. 35; kezüç ‘çok gezen’, sağınç ‘düşünce’.

-k/q+: Doğu Türkçesinde (Özb.) -ğ+ şeklindedir.³²⁷

belek ‘hediye’ (31.10), kökek ‘nisan ayı, leylek’ (157.25), körk ‘güzellik’ (199.35), tirek ‘destek’ (56.10).

ataq ‘nam, unvan’ (34.30), aşqaraqtıq ‘aç gözlülük’ (276.40), jumsaq ‘yumuşak’ (31.10), jasaq ‘ordu’ (34.25), jariq ‘ışık’ (161.25), joriq ‘sefer’ (40.10), qaruw-jaraq ‘silah’ <yara- ‘hazırlık yapmak’ (21.15), suraq ‘karşı soru’ (53.40).

-MA+: İsim-fiil ekidir. Hafif mastar eki yapım görevindedir. Alet ismi de yapar.

-ma+: ayırma ‘fark’ (168.20), jayıma kerege ‘yayılmış germe’ (221.30), jayma dükender ‘yayma, seyyar dükkânlar’ (257.20), qaytarma ‘karşı’ (12.5), qırma ‘kısa boylu kır otu’ (251.10), qaytarma joriq ‘karşı hücum’ (12.5), suwırma ‘çekmece’ (Kzk.), talma tüsi ‘öğle vakti’ (12.1), tırma ‘tırmık’ (231.35).

-me+: añ+i-me ‘sohbet, hikâye’ (29.40) <ET ängäk ‘çene kemiği’ <*añ ‘çene’, elirme ‘çok konuşup övünen kimse’ (240.15) [elir- ‘çıldırmaq, kudurmuşçasına bağırmaq’], kirme söz ‘alınma kelime’ (239.5), körme ‘sergi’ (216.25).

-ba+: köm-be+ş nan ‘tandır ekmeği’ (233.30) [Kzk. kömbe ‘tahılın saklandığı kap’], qaz-ba+la- ‘soruşturmak’ (107.25), qız-ba+lan-ıp tur- ‘heyecanlanmak’ (269.30),

-pa+: baspa ‘matbaa’ (Kzk.), bükpe ‘sürgü’ (145.25), dawrıqpa ‘yüksek sesle konuşma’ (219.25), jelikpe ‘telaşlı’ (88.5), tiyip qaşpa ‘vurkaç’ (179.5).

-MAk/q+: İsim-fiil, mastar ekidir. Kazak Türkçesinde -Uw mastar eki kullanılmaktadır. Oğuzcanın bir kalıntısıdır. Gelecek ~ şimdiki zaman sıfat-fiil fonksiyonunda da olabilir. Eylem adı ve nadiren yeni isimler yapar. Orhon Türkçesinden beri görülmektedir.³²⁸ Eski Türkçede yaygındır.³²⁹ Türkiye Türkçesinde bir bütünün parçasını gösteren -mIK şekli de görülür.³³⁰ Nadiren yeni isimler yapar.

-mAk/q+: almaq bolğanı ‘alacak olması’ (258.30), demek ‘acaba’ (18.40), ermek ‘eğlence’ (142.5), jügermek ‘koşma’ (150.35), kelmek Äyteke ‘gelen Äyteke’ (160.25), körmek ‘görülen’ (280.35), oymaq ‘yüksük’ (177.15).

-baq+: qırbaq ‘kesek’ (110.30).

-pAk/q+: aspaq ‘gök’ (30.25), aydar-ıs-paq ‘devirme oyunu’ (188.40), birikpek qol ‘birleşen ordu’ (165.5), qanbatpaq ‘kanbalçık’ (193.35).

-mAk/q+tI: İsim-fiil ekidir. -mAkIIğ şeklinden gelir.

awmaqtı ‘geniş’ (117.15), qomaqtı ‘kalabalık’ (25.20), salmaqtı ‘güçlü’ (24.10); jürmeqtiniñ başı ‘mec. ciğersiz başı’ (151.45).

³²⁷ V. Coşkun, *ÖTG*, s.53; *yärá-ğ* ‘silah’.

³²⁸ T. Tekin, *OTG*, s. 93; *armak* ‘aldatmak’.

³²⁹ A.Von Gabain, *ETG*, s. 53, § 120.

³³⁰ S. Özçelik, M. Erten, *TTD*, s. 94; *kıymık, kusmuk, ilmik, soymuk, tırmık*.

-mIs+: Aslında geçmiş zaman sıfat-fiil ekidir. Yeni isimler yapar. Oğuzcanın kalıntısıdır. Orhon Türkçesinden beri görülmektedir.³³¹

atalmıs ‘şöhret bulmuş’ (36.20), jasmıs ‘yaşı ilerlemiş’ (114.1), jemıs ‘yemiş’ (280.30), qılmıs ‘suç’ (44.15).

-p+: İsimden fiil yapım eki +LA- üzerine -p zarf-fiil ekinin gelerek kalıplaşmasıyla oluşmuş bir şekildir. Ünsüz uyumuna uyar. Daha çok sayıların üzerine gelerek sıralama ve yaklaşıklık bildirir.

bir-birdep ‘bire birer’ (217.35), jaldap ‘alıcı ile satıcıyı anlaştıran kimse, (komisyoncu)’ (255.40), jüzdep ‘yüzer’ (2020.5), mıñdap ‘binlerce’ (195.35).

aptalap ‘haftalarca’ (158.15), aylap ‘aylarca’ (71.1), bir-birlep ‘bire birer’ (274.1), birlep-ikilep ‘bire ikişer’ (268.35).

attap-puttap ‘bir adımlıq’ (169.25), baptap-baptap ‘yol yordam’ (114.10), baptapqı ‘baştaki’ (70.25).

-U/(A)w+: İşlek mastar ekidir. Eski Türkçedeki -(A)gU ekinden gelir. Ek, -(A)wI> -(A)w şekline dönüşmüştür. Kazak Türkçesinde a> u değişimi karakteristiktir. Onun için -Uw şekli daha çok görülür. Eylem adı yapar. İsim-fiil ekidir. Yeni isimler yapar. Geniş ünlülü şekli -Aw+ şeklindedir. Yeni isimler yapar. -(A)w+ şekli işlek değildir. Bu şekil fiil kök veya gövdelerinden hareket isimleri yapar. Kazak Türkçesinde *qıymıl atawı* ‘hareket adı’ denilmektedir.³³² Kırgız Türkçesinde *qıymıl atooçtor* ‘hareket adları’ diye adlandırılır.³³³ Yeni isimler yapar.

-Uw+: abırjuwsız ‘sakince’ (54.5), aqşuwla- ‘beyazlamak’ (28.15), añduw ‘takip’ (274.5), awruw ‘yara, ağrı’ (51.35), jaylasuw ‘sivil halk’ (258.40), kürsinüw ‘sevinç’ (9.5).

-(A)w+: arna-w+1 ‘özel’ (69.25) [Kzk. arna- ‘ayırma’], bitew ‘örtülü’ (245.10), bosaw ‘halsizlik’ (150.20), küyew ‘koca, güyev’ (61.15) <Kıp. T küyegü <ET küdägü <ET küdä- ‘davet etmek’, qız-aw ‘heyecan’ (104.25).

Zarf yapan bir örneğe rastlandı; keş+te-w ‘akşamleyin’ (201.20).

-y+: Kalıplaşmış zarf-fiil ekidir. Yeni isimler yapar.

alañqaylar ‘açıkta olanlar’ (278.15) <alañ+qa-yu <DLT alağ ‘düz ve açık yer, alan’, alayda ‘oysa’ (60.10) [Kzk. ala- ‘muktedirlik fiili’, -y ‘zarf-fiil’, +da ‘bulunma durumu eki’] <Kıp. T alay ‘öylece’, ärqalay ‘sürekli’ (116.40), bılay ‘bu şekilde’ (10.10), ep+t-y+li ‘düzgün bir şekilde’ (156.35), ıldıy ‘yokuş aşağı’ (234.5) (278.15) <*ıldılayu <DLT ıl- ‘inmek’, jağalay

³³¹ T. Tekin, *OTG*, s. 93; *qalmıs* ‘hayatta kalanlar’.

³³² M. Öner, *BKT*, s. 71.

³³³ S. Dawletow (1980), S. Quday Bergenow, *Azırqı Qırğız Tili, Morpfolojiya*, Mektep, Frunze, s. 192-193; -oo, -uu “*baruuw* ‘varmak’, *suroo* ‘sormak’ ”.

‘çepeçevre’, jandır ‘hep birden’ (202.45), mine attay ‘işte tam olarak’ (8.40), tikeley ‘doğrudan’ (99.35), toy ‘düğün, ziyafet’ (32.5) <*to- ‘dolu olmak’.

İşlek Olmayan Ekler:

-(A)GAn(dIk/q)+: İşlek olmayan bir ektir. – AGAn+ şekli eylemi aşırı yapan fâil ismi ve sıfatlar yapar. -GAN sıfat fiil ekine mübağala anlamını veren -A- ekidir.³³⁴ Bu ek Türkiye Türkçesinde de geçer.³³⁵ Üzerine +dık ekini alan örnekler azdır.

-agan: antal-ağan ‘toplanan’ (237.25), qantal-ağan döngelik ‘jan çanağı’ (164.1), qaqa-ağan ayaz ‘kurutan şiddetli ayaz’ (82.30), şaqır-ağan ‘çağırın’ (102.30).

-egen: ber-egen ‘veren’ (238.30), es-egen ‘işiten’ (127.30) <*eş(it)-egen <Kıp. T eşit- ‘işitmek’, Öt-egen ‘özel ad, ilerleyen, önder’ (34.1).

-(A)GAndIk/q+: kör-egendik ‘nasihatçı’ (130.10), tamba-ğandıq ‘yağmamazlık’ (191.15).

-(a)l+: İşlek olmayan bir ektir. Bir örneğine rastlandı. Türkiye Türkçesinde de kullanılır.³³⁶ Moğolca ile ortak olan bu ek bugün canlı değildir.³³⁷

a. qataldıq ‘merhametsizlik’ (209.1) [qat- ‘kurumak’, qatı ‘sert’, qatır- ‘dondurmak’].

b. -al üzerine +aq küçültme ekinin gelmesi:³³⁸ sabalaq ‘çabuk at koşturan’ (205.25) <Kıp. T. çap- ‘koşmak’, şoqalaq ‘tepe’ (89.45) [Kzk. şoqa- ‘tepe gibi yığmak’] <Kıp. T şoq ‘bol’.

-(a)m+: İşlek olmayan bir ektir. Türkiye Türkçesinde de işlek değildir; *dönem, kuram* ‘nazariye’, *tutam, yordam* gibi.

quram ‘temsil heyeti’ (272.35).

-AnAq+: İşlek olmayan bir ektir. Değişik görevlerde somut ve soyut isimler yapar. suğanaq ‘aç gözlü’ (7.15) [Kzk. (qol) suq- ‘el atmak, eliyle bir şeye dokunmak, karıştırmak’], şuqanaq ‘sazlıktaki çukurlar’ (168.1); tikenek ‘diken’ (140.15).

-arı+: İşlek olmayan bir ektir. Bir örneğine rastlanıldı.³³⁹

boları bolğan soñ ‘olan olduktan sonra’ (73.10).

-DI+: İşlek olmayan bir ektir. Orta Türkçe döneminde de görülmektedir.³⁴⁰ Soyut ve somut isimler yapar.

Doğrudan fiil kökü veya tabanı üzerine gelerek yeni isim yapar: qır-tı ‘kabuk’ (43.35), jar-tı ‘yarı’ (57.30).

³³⁴ A. F. Karamanlıoğlu, *KTG*, s. 35; kelegen ‘çok gelen’.

³³⁵ S. Özçelik, M. Erten, *TTD*, s.88; *gezegen, durağan, yatağan, olağan, keseğen, küseğen, süreğen*.

³³⁶ S. Özçelik, M. Erten, *TTD*, s. 88; *çatal, doğal, kural*.

³³⁷ Z. Korkmaz, *TTG*, s. 71, § 95.

³³⁸ Z. Korkmaz, *TTG*, s. 71, § 95/1.

³³⁹ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 89; *uçarı, göçeri*.

³⁴⁰ A. F. Karamanlıoğlu, *KTG*, s. 36; *qaraldu* ‘karaltı’.

Dönüslü fiil gövdelerinden hareketin oluşunu veya bununla ilgili nesne adı yapar:³⁴¹
şubırın-dı ‘dizilerek yürüme’ (122.30).

Arkaik bir örnekte yığılan çatı eklerinin üzerine geldiği görülür:

üyren-ş-ik-ti ‘alışık’ (270.20) [Kzk. üyrenis- ‘bir birine alışmak’ <*üyreniş-] <*öğreniş- [Kıp. T öğreniş ‘kaşılıklı öğrenme’].

-dek+: İşlek olmayan bir ektir. Bir örneğine rastlandı.

jürdek ‘hızlı yürüyen’ (154.1).

-eski+: İşlek olmayan bir ektir. Bir örneğine rastlanıldı.

kömeski ‘gizli’ (265.5).

-(e)t+: İşlek olmayan bir ektir.

böget ‘engel’ (44.30), köşet ‘taşınması için özel türde yetiştirilen bitki’ (Kzk.), küz+e-t ‘nöbetçi’ (7.20).

-G⁴A+: İşlek olmayan bir ektir. Fiillerden işi, oluşu yapan kavramları karşılayan isimler yapar. Bazen tek heceli fiil kökleri üzerine gelerek -GI+ eki gibi yeni isimler yapar.³⁴²

büldirge³⁴³ ‘kamçı ilmiği’ (59.15) [Kzk. büldir- ‘kırmak, bozmak’, Kır. bül- ‘nizalı olmak’], keşke ‘akşam üstü’ (276.15).

gor-ğa+la- ‘rahvan yümek’ (251.10), qonalqa ‘konak yeri’ (4.25), qosqa ‘çifte’ (234.30), tutqa ‘kapı kolu’ (171.40).

-(G⁴)Ak/q+: İşlek olmayan bir ektir. Nesne ismi yapar ve fazlalık bildirir. Genellikle tek heceli fiil kökleri üzerine gelerek yeni kelimeler türetir. Eski Türkçeden beri görülür.³⁴⁴ Eski Uygurcada ekin başındaki g ünsüzünün korunmadığı görülür.³⁴⁵

-G⁴Ak/q+: as-qaq ‘fazla’ (38.35), il-gek ‘ilik’ (247.20), suñ-ğaq ‘boyu, uzunca’ (132.35).

-(A)k/q+: bölek-bölek ‘ayrı ayrı’ (244.1), domalaq ‘yuvarlak’ (125.10), kesek ‘kurumuş balçık’ (207.25), kürek ‘kürek’ (218.25); qosaq ‘yan, yedek’ (80.35), jataq ‘yatak’ (217.15), qorqaq ‘korkak’ (197.10), qonaq ‘konuk, misafir’ (46.5), quş-aq+ta- ‘kucaklamak’ (25.20), oraq til ‘keskin dil’ (40.15) [Kzk. or- ‘ekin biçmek’] <ET ur- ‘vurmak, düzenlemek’ pışaq ‘bıçak’ (154.35), ölekse ‘leş’ (11.35), sab-ala-q ‘çabuk at koşturan’ (205.25) <şap- <Kıp. T. çap- ‘koşmak’ [Çuv. çup-]³⁴⁶, şabaq ‘balık’ (219.20),³⁴⁷ turaq ‘yaşanılan yer’ (130.15).

³⁴¹ M. Öner, *BKT*, s. 88.

³⁴² N. Özkan, *GTG*, s.112.

³⁴³ Karaçay-Malkar *büldürğü* ‘düzensiz, karışık’.

³⁴⁴ A. Von Gabain, *ETG*, s. 52, § 114.

³⁴⁵ Ş. Tekin, *UMM*, 364.

³⁴⁶ Emine Yılmaz (2002), *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji*, Ankara, s. 142.

³⁴⁷ Bk. Kaşkarlı Mahmut, *DLT*.

-G⁴A/Iş+: İşlek olmayan bir ektir. Eski Türkçe döneminden beri vardır.³⁴⁸

-G⁴Aş+: Balğaş ‘yer adı’ (173.30) ~ Balqaş ‘yer adı’ (158.40) <DLT bal- ‘bağlanmak’ <AT bāl- ‘çevirmek’, qıyğaş ‘yan yan’ (16.10) [Kzk. qıy- ‘yan yan kesmek’], örkeş-örkeş ‘koca koca’ (219.15) <Kıp. T örkeş ~ örküç ‘hörgüç’ <ET ör- ‘örmek, yükselmek’.

-G⁴Iş+: atqış ‘nişancı’ (179.30), bergiş ‘veren’ (99.35), eğilgiş ‘hıçkırıp ağlama’ (21.5), elitkiş ‘malum olmayan’ <ET elit- ‘ilerlemek’ (110.5), eljiretkiş ‘yumuşak’ (114.25), eñkiştart- ‘öne eğilmek’ (7.45), iyilgiş ‘eğilen’ (251.25), jırtqış ‘adaletsiz’ (58.30), jıynağıştart ‘toplayıcılar’ (232.15), jıynağış ‘toplantı’ (256.20), qısqış ‘kısaç’ (91.30), quyğış ‘sürücü’ (280.20).

-GInşI+: İşlek olmayan bir ektir. Fiilin gösterdiği işin sonucuna göre o işi yapanı gösterir.

jürginşi ‘yol yürüyen, yaya’ (274.10), quwğınşı ‘takipçi’ (10.35), şapqınşı ‘çapulcu’ (58.30).

-GIsI+: İşlek olmayan bir ektir. -iğ+ı+sı şeklinden gelmektedir. İyelik eki yığılması vardır. Vurgu zayıflamasından ekin başındaki düz-dar ünlü düşmüştür.

barğısı kel- ‘istemek’ (141.15) <bar-iğ, jürgisi kelme- ‘yürüyesi gelmemek’ (155.25) <jür-iğ, bolğısı ‘olmayı’ (238.30) <bol- ‘olmak’.

-G⁴I(A)r+: İşlek olmayan bir ektir. Kişileri olumlu yönde nitelendirir.

bilgir ‘bilgin’ (135.15), ötkir ‘keskin, cesur’ (259.30), tapqır ‘kıvrak zekalı’ (171.10).

Bir tane de kavim adı vardır: Uyğır ‘kavim adı’ (82.15) <*ud- ‘takip etmek’.³⁴⁹

-qar+: asqar ‘yüksek’ (254.30) <as- ‘yüksek bir geçidi geçmek’ <ET aş-.

-(I)ñqı+: İşlek olmayan bir ektir. -mIş sıfat-filinin karşılığı gibidir.

jadırañqı ‘neşeli’ (71.40), qısıñqı ‘kısık’ (188.15), tuñjırañqı ‘asık’ (53.30) [Kzk. tuñjıra- ‘üzgün bakmak’] <Kıp. T tunçu-k- ‘ölürcesine bayılmak’.

-mış karşılığı olanlar: bozarıñqı ‘bozarmış’ (106.30), qutırıñqı ‘kudurmuş’ (50.20).

-ır+: İşlek olmayan bir ektir.

ay-ır ‘dirgen’³⁵⁰ (218.25), jum-ır ‘yuvarlak’ (132.35), kid-ir ‘duraklama’ (201.1) [ET kid-in ‘sonra’ <*kid- ‘geçikmek’].

-(I)t+: İşlek olmayan bir ektir. Eski Türkçede de örnekleri azdır.³⁵¹ Eski Anadolu Türkçesinde *binit*, *içit*, *yüklet* gibi örnekleri vardır.

art ‘arka’ (195.10) [Kzk. ar-ıl- ‘bitmek, kurtulmak’, ar- ‘hafiflemek’], böget tura qal- ‘engel olmak’ (14.30) [Kzk. böget ‘su bendi’, böge- ‘engel olmak’], umit ‘umut’ (85.20).

³⁴⁸ A.Von Gabain, *ETG*, s. 52, § 110.

³⁴⁹ Ş. Tekin, *UMM*, s. 489; *uduğ* ‘hürmet’, *udun-* ‘tapınmak’.

³⁵⁰ Dirgen: Harmanda sapları ayırmaya yarayan çatlı bir tarım aracı.

³⁵¹ A.Von Gabain, *ETG*, s. 55 §131; adırt “ayırma”.

-I+: İşlek olmayan bir ektir. Moğolca ve Eski Türkçe döneminden beri görülen bir ektir.³⁵²

jede-l ‘çabucak’ (6.35), qama-l ‘kale’ (69.15), qapta-l ‘yan yüzey’ (200.40).

-mAk/q+tl+llq+: İşlek olmayan bir ektir. Yukarıdaki şeklin genişletilmiştir.

salmaqtılıq ‘ağır başlılık’ (164.1).

-mAn+: İşlek olmayan bir ektir. İsimden isim yapım eki olarak da kullanıldığı için özellikle sesteş (şişman, göçmen gibi) köklerle kullanıldığında karıştırılmamalıdır. Türkiye Türkçesinde –IcI ve –An eki fonksiyonunda yeni örnekleri var; *çevirmen* gibi.

a. Yeni kelimeler yapar: arman ‘arzu’ (107.15), tiyirmen ‘değirmen’ (KTS), tuman ‘duman’ (195.20) <tütmen³⁵³ <ET tu- ‘engel olmak, tıkamak’.³⁵⁴

b. Bir işi yapan kimseyi anlatır: alarman ‘alacaklı’ (256.35), oqırman ‘okuyucu’ (2.5), şabarman ‘tellâl’ (243.20).

-mAl+: İşlek olmayan bir ektir.³⁵⁵ Ekin gelişimi –MA+I < –MA+II şeklinde olabilir. Ekin *b* ve *p*’li şekillerine rastlanmadı. Tezin içine alınmayan ama romanın ilerideki sayfalarında da bir örneğine rastladığımız, toplam iki örnekle bu ekin kesin olarak işlevini belirlemek mümkün olmuyor. Ancak gramerine *sağmal* [Gagavuzca *saamal*] ‘sağılan, süt veren, sütlü’ misalini yazan Zeynep Korkmaz, eldeki örneklere göre, fiildeki oluş ve kılışa sahip olma niteliği veren bir sıfat eki olabileceğini söylüyor.³⁵⁶

jora-mal+da- ‘yorumlamak’ (93.20) <Kıp. T yora- ‘hayra veya şere yormak’³⁵⁷, tanı-mal ‘tanınmış, ünlü’ (341.20).

-MAII+: İşlek olmayan bir ektir. Fiilden isim yapan –mA eki üzerine +II sıfat ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Fiilin gösterdiği işle alakalı yeni isimler yapar. Türkiye Türkçesinde ise *seçmeli* (*ders*) örneğindeki gibi sıfat yapar. Oğuzcanın kalıntısı olmalıdır. “b”li şekline rastlanamadı.

aynamalı ‘değişken’ (85.35); almalı-salmalı ‘allı pullu’ (62.5), *aspalı* ‘dar ağacı’ (257.35), jaldamalı ‘emeğini satan (88.35); bir tünemeli ‘bir gecelik’ (79.30).

-MA(+tq)+: İşlek olmayan bir ektir. Geniş zamanın olumsuz sıfat-fiil (-maz < -maz <-ma-r₂) ekinin soyut isimler yapan +llk ekiyle genişletilmesinden oluşmuştur. Olumsuzluk bildiren soyut adlar yapar.

-mastıq+: bilmestik ‘bilmezlik’ (272.35), qıymastıq ‘hürmet’ (105.40).

³⁵² Z. Korkmaz, *TTG*, s. 88.

³⁵³ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 94; duman <tuman <tütmen.

³⁵⁴ Z. Korkmaz, *TTG*, s. 97.

³⁵⁵ N. Özkan (1996), *Gagauz Türkçesi Grameri, Gagauz Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu yayınları: 657, s. 115; *saa-mal* sağılabilir’.

³⁵⁶ Zeynep Korkmaz, *TTG (Şekil Bilgisi)*, s. 96-97; bk. dip not 94: *kiriş-mel* ‘zorlayan, parazit’, *tanı-mal* ‘tanınan, ünlü’, *tüş(i)-mel* ‘bakan, vekil’, *poşa-mal* ‘korku, kaygı’.

³⁵⁷ Karaçay-Malkar *cora-* ‘hayal etmek’.

-MAş+(IIk/q)+: İşlek olmayan bir ektir. Metinde “p”li örneğine rastlanmadı. Ek, -mAcA> -mAç kısaltmasıyla ortaya çıkmıştır.³⁵⁸

-mAş+: taldırmaş ‘nazenin, nazik’ (27.35), uwmaş ‘buruşuk’ (113.5).

-bAş+: kömbeş ‘sac ekmeği’ (233.30).

-maşlıq+: ayırmaşlıq ‘farklılık’ (114.10).

-m/bır+: İşlek olmayan bir ektir. Kelimeyle kaynaşmıştır. Artık kullanılmıyor. Eski Türkçeden beri seyrek görülen bir ektir.³⁵⁹

janbır ‘yağmur’ (184.15) <ET (Uyg.) yağ-mur, jumırtqa ‘yumurta’ (153.5) <ET yumurqa, jup-jumır ‘yus yuvarlak’ (52.1) <*yumur [DLT yumurla- ‘yumru yapmak’].

-sA/(ı)q+: işlek olmayan bir ektir. Bir örneğine rastlandı. Eski Türkçeden beri görülür.³⁶⁰ -sAq+ şekli de vardır. -çİğ+ ekinden gelmiş olmalıdır.³⁶¹

-sAq+³⁶² bürsek qağa jür- ‘büzülerek dura kalka yürümek’ (29.5), kursaq ‘kursak, karın’ (13.5), jumsaq ‘yumuşak’ (48.5).

-sıq+: qıysıq ‘eğri’ (88.10).

-şAk/q+: İşlek olmayan bir ektir. Çoğunlukla sıfat yapar. Bir örnek de organ adıdır. jutqınşaq ‘yutak’ (165.10), qız kelinşek ‘genç kız’ (30.40), urınşaq ‘kavgacı’ (239.10), uyalşaqıttıq ‘utangaçlık’ (263.15).

-şañ+: İşlek olmayan bir ektir.

qıslışañ ‘zor, sıkışık’ (131.5), şapşañ ‘çabucak’ (220.10).

-şİ+: İşlek olmayan bir ektir.

at+a-şı at- ‘adını söylemek’ (9.10), kör-şi+lik ‘komşuluk’ (253.25), qay-şı ‘makas’ (264.40), tam-şı ‘damla’ (191.15).

-tam+: İşlek olmayan bir ektir.

as-tam ‘fazla, aşkın’ (65.45),

-tAy+: İşlek olmayan bir ektir. Moğolcadan geçmiştir. Daha çok topluluk ismi yapar. Türkiye Türkçesi Cumhuriyet döneminde kurum isimleri yapmakta kullanılmıştır; sayıştay gibi. İlk örneğimiz fiil köküne gelirken diğeri isim köküne gelmiştir; yargıtay gibi.

qurultay ‘kurultay’ (159.40), turımtay ‘küçük kurultay’ (167.15), turımtay ‘doğan, avcı kuş’ (160.5).

-(U)wıl+: İşlek olmayan bir ektir; -uw+gıl şekli olmalıdır.³⁶³

³⁵⁸ Z. Korkmaz, *TTG*, s. 94.

³⁵⁹ A.Von Gabain, *ETG*, s. 123, § 53.

³⁶⁰ A.Von Gabain, *ETG*, s. 54, § 129; “Gelecek zaman-gereklilik eylem adları yapardı.” T. Tekin, *OTG*, s. 94; *āçsıq* “mutlak acıkacak olma”, *tosıq* “mutlak doycak olma”.

³⁶¹ J. R. Hamilton, *İKPO*, s. 259.

³⁶² S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 95; *kursak*, *savsak*, *tutsak*.

ayda-wıl ‘çoban’ (251.30), jasa-wıl ‘asker’ (243.30), jort-uwıl ‘yürüyüş’ (5.10), şab-uwıl ‘hücum’ (29.10), tosqa-wıl boluw ‘engel olma’ (96.40).

-wıq+: İşlek olmayan bir ektir. -wik şekli metnimizde görülmedi.³⁶⁴

baqırawıq ‘bağırğan’ (245.5), boylawıq ‘aynı boya ait olan’ (232.10), zarlawıq ‘ağlayan’ (50.10).

-ya+: İşlek olmayan bir ektir. Bir örneğine rastlandı.

qarı-ya ‘aksakal’ (17.15) <Kıp. T qarı- ‘yaşlanmak, ihtiyarlamak’.

2.4.1. Fiilimsiler ~ Çekimsiz Fiiller:

Fiil kök veya gövdelerinden fiilden isim yapan eklerin bir bölümü ile yapılırlar. Fiilden türeyen bu kelimeler zaman ve kişi eklerini almadıkları için *çekimsiz fiil* olarak da adlandırılırlar. Fiilimsiler, isim türünden kelimedirler. İsimlerin her türlü özelliklerini taşıyabildikleri gibi fazladan *hareket*, bazılarında da *zaman* özelliklerine sahiptirler. Anlam bakımından olumsuzluk eki ve çatı eklerini üzerlerine alarak isimlerden ayrılırlar. Fiilimsiler, oluşturdukları isim türleri ve kullanılışları bakımından isim-fiiller, sıfat-fiiller ve zarf-fiiller diye üçe ayrılır.

2.4.1.2. İsim-fiiller:

-(A)w, -Uw, -MA, -mAk/q, -mAk/q+tı, -Is şekillerinden -(A)w, -Uw, -mAk/q ekleri isim-fiil görevindedirler. -MA, -mAk/q+tı, -Is şekilleri kalıcı isimler yapar. Bu kalıcı isimler kavram adı, sosyal olay adı, eşya ve araç adı gibi bir çok sahadan olabilirler. Kalıcı isimler yukarıda isimden isim yapım eklerinde işlendi. Aşağıya sadece bazı örnekler gösterildi.

Kalıcı isimler: *añduw* ‘takip’ (274.5), *arba* ‘araba, kağını’ (18.30), *bükpe* ‘sürgü’ (145.25), *ayırma* ‘fark’ (168.20), *jeng-is* ‘zafer’ (94.15), *batis* ‘batı’ (195.20), *keñes* ‘meclis’ (160.5), *körinıs* ‘görünüş, manzara’ (191.40), *qıynalı* ‘eziyet’ 228.1), *awmaqtı* ‘geniş’ (117.15), *salmaqtı* ‘güçlü’ (24.10).

-(A)w: İşlek olmayan bir ektir. Kalın sıradan ünlüyü tercih eden bir ağız özelliği olabilir.

alasalaw ‘alacağını isteme’ (17.15), albırtaw ‘heyecanlı olma’ (150.25), alğıstaw ‘alkışlamak’ (210.10), ańdaw ‘gözetleme’ (220.20), baqılaw ‘takip etme’ (243.35), baqıraw ‘bağırma’ (245.5).

³⁶³ Ahmet Günşen (2004), “Edirne ve Yöresi Ağızlarında Aile ve Topluluk İsimleri Yapan Ekler Üzerine”, *Türk Dili Dergisi*, Türk Dil Kurumu yayınları, Sayı: 626, Ankara, s. 158; -ýn <-ýl <-øil <-gil; [Bizim metinde ise kalın sıradan -ıl <gil şekli görülür. Sadece topluluk ismi yapmaz, yeni kelimer de türetir.]

³⁶⁴ K. Koç, O. Doğan, *KTG*, s. 199; söylewik ‘çok konuşan’.

-Uw: İşlek bir ektir. Daha geniş bilgi için yukarıda fiilden isim yapım eklerindeki şekline bakınız.

aduŵ ‘hızlı yürümek’ (164.10), ağıtuw ‘fırlatmak’ (202.35), artuw ‘binme’ (139.10), aşuw ‘yenme’ (130.5), bultaruw ‘aniden dönme’ (198.25), dar(ı)uw ‘deva bulma’ (51.40), jabıǵuw ‘üst üste kalma’ (206.5), muqatuw ‘cesaretini kırma’ (240.45), qaldıruw ‘vermeme’ (59.20), *ornatuw* ‘yerleştirme’ (228.30), tınıǵuw ‘dinlenme’ (273.40).

äketüw ‘götürme’ (24.5), aman ötüw ‘aman dileyiş’ (275.1), işüw ‘içme’ (81.25), jöneltüw ‘yöneltme’ (253.35), kelüw-baruw ‘geliş gidiş’ (152.25), ketüw ‘gidiş’ (277.35), *körsetüw* ‘gösterme’ (157.1), minüw ‘binme’ (99.25), tigüw ‘dikme’ (33.20).

-MAk/q: İşlek olmayan bir ektir. Oğuzcanın kalıntısı olmalıdır. Daha çok kalıcı isimler yapar.

aqıldaspaq ‘danışmak’ (66.40), attamaq ‘atla gitmek’ (215.30), *bilmek* ‘öğrenmek’ (200.15), darımaq ‘isabet etmek’ (220.35), qaşırmaq ‘kaçırmak’ (145.10), qutulmaq ‘kurtulmak’ (222.45), *bilmek* ‘öğrenmek’ (200.15); attanbaq ‘yola çıkmak’ (172.5), jürgizbek ay ‘yola çıkma ayı’ (66.40); jetpek ‘yetişmek’ (273.30), *aqıldaspaq* ‘danışmak’ (66.40).

-(I)s: Kalıcı isimler yapar.

bats ‘batı’ (195.20), *keñes* ‘meclis’, *körinis* ‘görünüş’, *qıynalıs* ‘eziyet’ (228.1).

2.4.1.3. Sıfat-Fiiller:

Fiili zamana bağlı olarak sıfatlaştıran eklerden meydana gelirler. Şahsa bağlı olarak fiil çekimine girmezler. Sıfat fiiller, zaman kavramı taşımaları bakımından diğer fiilimsilerden farklıdır. Türkiye Türkçesinde sıfat olarak kullanıldıkları gibi isim ve kalıcı isim olarak da kullanılabilirler.³⁶⁵

Sıfat-fiiller üzerlerine geldikleri fiilleri bir sıfat gibi ismin önünde kullanılabilmektedir. Bunu aynı kökten gelen isimden fiil yapma eki almış kelimelerle gösterebiliriz:

kök şöp – *köger-gen* şöp,

aq üy – *aǵar-ǵan* üy,

semiz qoy – *semir-gen* qoy,

jas ayal – *jasar-ǵan* ayal.³⁶⁶

Kazak Türkçesinde kullanılan sıfat-fiil ekeleri şunlardır: -AşAk/q, -Dik/q, -Ar, -AsI, -A/ytIn, -MAs, -MIs, -GAn.

³⁶⁵ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 197.

³⁶⁶ Mäwlen Balaqayew (1992), *Qazırgı Qazaq Tili*, Ana Tili, Almatı, s. 58.

2.4.1.3.1. Geçmiş Zaman Sıfat-Fiilleri:

-MIs: Az kullanılan bir sıfat fiil ekidir. P’li şekline rastlanmadı. Oguzcanın bir kalıntısı olmalıdır.

jasamus adamday ‘olgun birisi gibi’ (114.1), *könbis el* ‘inanmış halk’ (210.20).

-G⁴An: Geçmiş zaman sıfat-fiili olarak kullanılsa da daha çok geniş zaman sıfat-fiili olarak kullanılır.

aldegen (67.30) <Ar.-T oāl+le-gen ‘ikna edilmiş’, azğındağan ‘azmış’ (153.20), bilegen ‘bilenmiş, keskin’ (164.15), kebersingen erin ‘kurumuş dudak’ (26.25), kez-kelgen jer ‘rastladığı yer’ (280.35), aldağan ‘aldatılmış’ (176.40),

-dıq: İşlek olmayan bir ektir. Geçmiş zaman sıfat-fiil ekidir. Türkçeye Toharcadan girdiğini Şinasi Tekin belirtmektedir. –mati ok şeklinin olduğu düşünülmektedir.³⁶⁷ Yeni isimler yapar. Oguzcanın kalıntısı olmalıdır. Metinde Türkiye Türkçesindeki *beklenmedik (sonuç)*, *çıkmadık (can)* gibi olumsuz şekillerine rastlanmadı.

bitıra-dıq ‘dağılma’ (164.25)³⁶⁸, qon-dıq bol- ‘hüküm sürmek’ (34.10).

2.4.1.3.2. Geniş Zaman Sıfat-Filleri:

-G⁴An: İşlek bir sıfat-fiil ekidir. Orhon Türkçesinden beri görülmektedir.³⁶⁹ Kazak Türkçesinde en çok kullanılan bir sıfat-fiil ekidir. Yukarıda geçmiş zaman sıfat-fiili olarak kullanılışı da gösterildi. Nadiren gelecek zaman-sıfat fiili manası da verilebilir.

bilgen ‘bilinen’ (72.10), bitirgen ‘bitiren’ (91.40), jegen jer ‘otlanacak yer’ (93.30), kebersingen erin ‘kurumuş dudak’ (26.25), köşirilgen ‘çıkarılan nüsha’ (245.30).

bolmağan ‘olmayan’ (280.15), elbastağan ‘halkı yöneten’ (60.35), jigeri jasımağan ‘gözü pek’ (214.5), bikken qol ‘birleşen ordu’ (98.5), elirtken ‘kışkırtan’ (50.35), işken ‘içilen’ (10.30), kelken ‘gelen’ (93.35), kökeyin tesken ‘gönül yanıklığı’ (8.25).

aljasqan ‘şaşırtmak’ (48.20), almaq bolğamı ‘alacak olması’ (258.30), añqartqanday ‘bildirir gibi’ (107.20), asqandıqta- ‘kibirilenmek’ (238.5), ısqan ‘kararmış’ (27.45).

Mastar eki gibi bir görev de yapar: almaq bolğamı ‘alacak olması’ (258.30), şaqırağamına ‘çağırmasına’ (102.30), quwırğan ‘imkânı azalmak’ (11.25).

Yeni isimler yapar: az+da-ğan ‘hafif’ (33.15), barıldağan ‘gür’ (75.35) [Kzk. barıl-da-‘boğazını yırtarcasına bağırmaq’], tuwğan ‘akraba’ (51.35).

Nadiren zarf-fiil yapar: *ötken şıq-* ‘geçip çıkmak’ (19.25).

Kazak Türkçesindeki *sıfat-fiil isim+iyelik* kalıbı Türkiye Türkçesinde *sıfat-fiil+iyelik isim* şeklindedir: *bastığan şağı* ‘başladığı çağ’ (2.5), *şekpegen azabı* ‘çekmediği çile’ (79.1).

³⁶⁷ Ş. Tekin (2001), *İstikakçının Köşesi, Türk Dilinde Kelimelerin Ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, Simurg, İstanbul, s. 56-57.

³⁶⁸ *Bitıra-* ‘her tarafa gitmek, dağılmak’, *bitıra* ‘saçma’.

³⁶⁹ T. Tekin, *OTG*, s. 91, § 198; *qor(i)gan* ‘kale, sığınak’.

Aşağıda bazı örnekler cümle içerisinde gösterildi.

küzette turğan jigitter ‘nöbette duran yiğitler’ (5.30), *batır atağı berilgen jigit* ‘batır namı verilen yiğit’ (4.30), *Menimen birge qaşıp şıqqan qalmaq qızdarı*. ‘Benimle birlikte kaşıp gelen Kalmuk kızları.’ (8.30), *jeñiske jetken Rayımbek* ‘galibiyete ulaşan Rayımbek’ (4.35).

-MAGAn: Olumsuz sıfat-fiildir.

qanağattan*bağan* Mergenbay ‘inanmayan Mergenbay’(165.20), jersin*begen* jılqı ‘yerini beğenmeyen at’ (151.15); ayıl*mağan* söz ‘söylenmeyen söz’ (166.10), kör*megen* bol- ‘görmezden gelmek’ (10.20); aq*pağan* suw ‘akmayan su’ (170.20), eleñ et*pegen* şığar ‘dikkat etmeyen çıkar’(169.10).

-(A)r: Sıfat-fiil ekidir. Türkiye Türkçesindeki şimdiki zaman sıfat fiili ‘-An+, gelecek zaman sıfat fiili ‘-AcAk+’ ve geçmiş zaman ‘-Dik+’ eklerinin karşılığı sayılır. Bazen yeni isimler de yapar. Eski Türkçeden beri görülür.³⁷⁰ Ekin genişletilmiş şekilleri aşağıdadır.

-(y)An fonksiyonu: qonarın say bil- ‘konanı çay yatağı bilmek’’ (173.20), töler abdan ‘ödenen vergi’ (256.15), juwar küñ ‘yıkayan cariye’ (134.40), tuñdar qulaq ‘dinleyen kulak’ (164.25).

-AcAk fonksiyonu: bolarlıq ‘gelecek’ (133.35), biliner tınıştıq ‘duyulabiline-cek sessizlik’ (181.10), jawar bult ~ bulit ‘kara bulut, yağış bırakacak olan bulut’ (45.35), jortar jol ‘geçecek yol’ (174.10),

-Dik fonksiyonu: bererleriñ ‘verdiğin’ (8.15), küterde ‘geçtiği sıralarda’ (227.30), qorqarımız ‘korktuğumuz’ (182.25), batar küñ ‘batan gün’ (96.1).

Yeni kelimeler: iske köşer ‘gönle hoş’ (166.5), qosar ‘yedek at’ (19.20).

Esasen geniş zaman şekli olan bu ek, Kazak Türkçesinde gelecek zaman eki olarak kullanılır. Fakat sıfat-fiil yapısında daha çok geniş zaman olarak görülür. -GAn ekine göre daha az kullanılır. Birkaç örnek de cümle içinde gösterildi.

Endigi jerde jalğızımnan ayar janım joq! ‘Şimdi burada sizi tek başıma aldatacak değilim!’ (9.25), *eki awız sözben bitirer ot awızdı* ‘iki ağız sözle bitiren ateş ağızlı’ (40.15), *alıs sapardan keler qonaq* ‘uzak seferden gelen konuk’ (158.30), *biliner tınıştıq* ‘duyulabilinecek sessizlik’ (181.10).

-Arllk/q: Az kullanılan bir sıfat-fiil ekidir. Aşağıda zarf-fiil görevindeki örnekler - *Arllk/q(tay)* şeklindeki maddede gösterildi.

ayta jürerlik zor quwanış ‘bahsedebileceği büyük kıvanış’ (4.35), bolarlıq el ‘olacak halk’ (171.30), oyatarlıq dıbıs ‘uyandıracak ses’ (201.30).

³⁷⁰ A. Von Gabain, *ETG*, s. 54, § 128; tilär ‘dileyen’.

-MAs: Olumsuz gelecek zaman ve geniş zaman sıfat-fiil ekidir.

biliner bilinbes ‘bilinir bilinmez’ (109.20), bitpes daw ‘bitmeyen dava’ (259.40), bilmestik ‘bilmezlik’ (272.35), bolmas jer ‘olumsuz şekil’ (266.45), buljımas ‘aynı, değişmeyen’ (59.5).

kim ekenin ayıra almas mezigil ‘kim olduğunun anlaşılamayacağı zaman ’ (4.15), *til jetkize almas quwanıştarı* ‘dille anlatılamayacak sevinçleri’ (28.5), *noyanıñ da jan şaq kelmes alıptığı* ‘komutanın başa çıkılmaz kahramanlığı’ (220.1), *qayıspas qayrattı* ‘yenilmez gayreti’ (174.5), *ötpes pışaqtı* ‘kör bıçağı’ (175.25).

2.4.1.3.3. Gelecek Zaman Sıfat-Fiilleri:

-AsI: Eski sıfat-fiillerdendir. –AcAK sıfat-fiilini karşılar. -A-sI: -A “gelecek zaman kavramı verir.” <-GA; -sI <ET –sIG ‘istek, gerek’ kavramlarını verir.³⁷¹ Metnimizde sadece *kel-* fiili üzerinde görülür. Gün, sefer, sıra gibi zarflardan önce gelir. Oğuzcanın bir kalıntısıdır.

kelesi kelgende ‘sırası geldiğinde’ (8.25), kelesi kün ‘ertesi gün’ (36.10), kelesi jolı ‘gelecek sefer’ (101.10), kelesi kezek ‘bir sonraki sıra’ (102.20).

-AşAk/q+: İşlek olmayan bir sıfat-fiil ekidir. Oğuzcanın kalıntısı olmalıdır.

bolaşaq ‘gelecek’ (133.35), keleşek ‘gelecek, âti’ (38.15), ...keleşek diniy ğulamalar osılar. ‘... geleceğin din ulemaları bunlar.’ (138.30).

-(A/y)tIn+/(y)tuğın: Sıfat-fiil ekidir. Daha çok gelecek zaman sıfat-fiil eki görevi üstlenir. Fiilin sonu *A* ünlüsü ile biterse, ekin ilk ünlüsünün yerine *y* kaynaştırma ünsüzü gelir; *qarımaytın* ‘yakmayacak’ (243.1). *Dağdılı esimşe* ‘alışkanlık ~ âdet bildiren sıfat-fiil’³⁷² adı verilen bir ektir. Türkiye Türkçesinde gelecek zaman³⁷³ ve geniş zaman sıfat fiili olarak karşılanabilir.

arba-s-atın ‘bölüşülmeyen’ (116.15), *egetin* jer ‘ekecek yer’ (235.1), *jawığatınday* ‘düşman olacak kadar’ (146.1), *ket-etin+dey+aq* ‘ulaşacak kadar’ (130.30), *qılq+ı-t-atın* ‘gerilmiş’ (280.1).

³⁷¹ Cemil Gülseren (2000), *Malatya İli Ağzları (İnceleme – Metinler – Sözlük ve Dizinler)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 737, Ankara, s.200; bk. Z. Korkmaz, *TTG*, s. 75, -Ası (-gA+sıg); Zeynep Korkmaz (1995), “-ası /-esi Gelecek Zaman Sıfat-Fiil (participium) Ekinin Yapısı Üzerine”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, s. 145-150, *Türk Dili araştırmaları Yıllığı Belleten 1968*, (Ankara 1969), s. 31-38.

³⁷² J. Tuymabayew, *QGA*, s. 42.

³⁷³ *KTLS*, s.1060.

Aşağıda bazı örnekler cümle içinde gösterildi.

ar-ojdanın ardaq tutatın adamdar ‘vicdan sahibi saygı görecek adamlar’ (14.35), *âli de köretin küni* ‘göreceği ömrü buraya kadar’ (11.1), *Qarğa-quzğınıñ öleksege üymeleytin âdetin kim bilmeydi*. ‘Karganın, kuzgunun leş üstüne üşüşme âdetini kim bilmez.’ (11.35).

-(A/y)tIn sıfat-fiil ekinin ilk şekli *turğan* > *-tuğın*’ın kullanımı Kazak Türkçesinde işlek değildir.³⁷⁴ Metnimizde olumsuz bir örneğine (*-MAytuğın*) rastladık:

Bitpeytuğın daw jaman. ‘Bitmeyen dava kötü.’ (60.35)

2.4.1.4. Zarf-Fiiller:

Cümlede yüklem anlamını çeşitli yönlerden etkileyen, hareket hâli ifade eden fiil şekilleridir. Zarf-fiiller, şahsa ve zaman bağlı olmayan soyut hareketleri bildirirler. Bu özellikleriyle şekil ve zaman ifade eden çekimli fiillerden ve nesneye bağlı olmamak bakımından da sıfat-fiillerden ayrılırlar. Hâl ve zaman ifade ettikleri ve fiil kökenli olduklarından fiillerin zarf şekilleridir denilebilir.. Çekimli bir fiilin anlamını hareket hâli ve oluş sırası bakımından tamamlarlar. Asıl hareketi bildiren çekimli fiille yardımcı hareketleri bildirirler. Zarf-fiil ekleri çekim eki almaya elverişli değildir.³⁷⁵ Kazak Türkçesinde kullanılan zarf-fiil ekleri şunlardır:

Değişken zaman bildiren *-A, -y*; geçmiş zaman bildiren *-(I/A)p*; niyet bildiren *-GAlI*; süre bildiren *-GANşA, -GAndA, -GANğa*; olumsuzluk bildiren *-MAy, -MAstAn, -MAy-aq*.

Bir de *-GAN* ekinin sonra iyelik ve bulunma eklerinin gelmesiyle oluşan *-GANImdA* şekli vardır.³⁷⁶

Metinde geçmeyip Kazakça gramerde verilen şart bildiren *-mAyInşA* zarf-fiil eki de vardır.³⁷⁷

-A ... -A, -(I)p ... (I)p, -(A)p ... (I)p, -MAy ... -MAy kalıbında tekrarlı zarf-fiil yapıları da görülmektedir. Ayrıca bu tekrarlı kalıplarda kullanılan zarf-fiillerle beraber diğer zarf-fiiller de aynı cümle içerisinde kullanılabilirler. Örneksene yoluyla geniş ünlülü *-Ap* zarf-fiil şekli de vardır. Bu geniş ünlülü şekil titretiler *l, r* ünsüzlerinden sonra görülür. *Fiil + Fiil Yapısında Olanlar* başlığının altında *tekrarlı ve ikilemeli fiiller* işlenirken konuya değinilmiştir.

³⁷⁴ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 313; *baratın/baratuğın* ‘gidecek olan’.

³⁷⁵ N. Özkan, *GTG*, s. 172.

³⁷⁶ V. Coşkun, *ÖTG*, s. 198.

³⁷⁷ J. Tuymabayew, *QGA*, s. 43.

2.4.1.4.1. Zarf-Fiil Ekleriyle Meydana Gelen Zarf-Filler:

-A/ -y, -Ap, -(I)p, -Arllk/q+(tAy), -G⁴All, -MAGAn, -MAy.

-A/ -y: Türkiye Türkçesindeki -(y)A şekli gibi yardımcı ‘y’ sesi yoktur. Bazen fiilin sonunda +(a)d-> +(a)y- değişikliği *qaray-a basta* ‘kararmaya başlamak’ (160.35), bazen de y türemesi (AT t^y-> Kzk. tiy-), *tiy-e ber-* ‘değivermek’ (160-35) görülebilir.

-A: *aşına ayt-* (232.20) ‘usanarak anlatmak’, *bola ber-* (263.25) ‘oluvermek’, *darıta alma-* (103.30) ‘isabbet ettirmemek’, *jiğıla jazdap bar-* (41.15) ‘düşe kalka gitmek’, *qızdıra ber-* (36.01) ‘kızıştırmak’, *meymildete köter-* (248.15) ‘yavaşça kaldırmak’, *sestene basta-* (100.20) ‘nara atmaya başlamak’, *tigize alma-* (05.15) ‘deydirememek’.

-y: *qaray alma-* ‘bakmamak’ (16.10), *söyley ber-* ‘söyleyivermek’ (264.40).

-Ap:³⁷⁸ Örneksime yoluyla özellikle *r* ve *l* ünsüzlerinden sonra -Ip> -Ap olmuştur. Geniş ünlülü -p zarf-fiilinin örnekleri toplu olarak bir arada verildi:

abdırap tura ber- ‘şaşıp durakalmak’ (104.20), *alqınıñqırap otır-* ‘nefes nefese kalarak’ (06.25), *añgırap qoya ber-* ‘hıçkırarak ağlayıvermek’ (115.45), *añırap otır-* ‘ağlayıp durmak’ (134.40), *añırap qal-* ‘şaşıp kalmak’ (205.10), *antalap ağıl-* ‘akın akın gelmek’ (115.15), *arınap qoy-* ‘seçmek’ (81.5), *bitırap jür-* ‘darmadağan olmak’ (160.01), *bülkek(i)tep kel-* ‘salınarak gelmek’ (153.1), *domalap tüs-* ‘yuvarlanıp düşmek’ (19.40), *erilep ket-* ‘birlikte gitmek’ (129.20), *qıysaytıñqırap al-* ‘çevirmek’ (251.10), *ozıñqırap ket-* ‘önde gitmek’ (23.25), *salbırap ket-* ‘sallanıp gitmek’ (06.10), *şalqayıñqırap tur-* ‘sırtını doğrultmak’ (34.71), *şaşırap bar-* ‘sıçrayarak gitmek’ (04.25), *şurqırap qaşuw* ‘bütün hızıyla kaçma’ (125.05), *uzañqırap ket-* ‘uzanır gibi olmak’ (96.20).

-(I)p: Yaygın olarak kullanılan şekildir. Yukarıda -Ap’lı şekli de gösterildi.

aşılıp jarıl- (79.05) ‘açılıp saçılıvermek’, *bop ket-* (213-15) ‘olup gitmek’, *duw külip jiber-* (131.15) ‘hep birden gülüşüvermek’, *erbiyıp tur-* (80.40) ‘sallanıp durmak’, *ğarıq qıp jür-* (17.05) ‘kaybolup gitmek’, *ilip äket-* (17.10) ‘tutup göndermek’, *tastap ket-* (4.15) ‘atıp gitmek’, *tuw ğıp usta-* (213.25) ‘bayrak yapı tutmak’.

-Arllk/q+(tAy): İşlek olmayan bir zarf-fiil şeklidir. Teğ ‘gibi’ edatıyla genişletilmiş de olabilir. Daha çok -AcAk kadar fonksiyonundadır.

-Arllk/q+tAy: közge tüserliktey ‘gözle görünür bir şekilde’ (198.1), köz tartarlıqtay ‘gözü kamaştırarak kadar’ (34.15), jürerliktey ‘yürüyecek kadar’ (278.30), jeterliktey ‘yetecek kadar’ (81.20).

³⁷⁸ Muharrem Ergin (1992), “Doğu Türkçesi (Çağatayca)”, *Türk Dünyası El Kitabı İkinci Cilt*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları: 121, (2. baskı), Ankara, s. 212; “... Türkçedeki umumi düzleşme temayülü ... Doğu Türkçesinde çok yaygınlaşarak *bolup – bolap* gibi gerundiumları bile içine almıştır.”

-G⁴All: Zarf-fiil ekidir. Bir zamandan beri anlamını verir.

-All anlamında olanlar: jürgeli ‘yürüveli’ (122.25), tüsirgeli jür- ‘düşüp yürümek’ (16.15); barğalı ‘varalı’ (213.10) ; ketkeli ‘gideli’ (129.30), şekiskeli ‘çekileli’ (164.5) ; aytqalı ‘söyleveli’ (134.20), jatqalı ‘yatalı’ (135.40), şıqqalı ‘çıkalı’ (79.25).

-G⁴All beri şeklinde olanlar: kelgeli beri ‘geldiğinden beri’ (268.15), bastağalı beri ‘başladığından beri’ (78.20), közdeskeli beri ‘gözlediğinden beri’ (65.30), qosılğalı beri ‘katıldığından beri’ (108.10), tuskeli beri ‘düştüğünden beri’ (151.25), jayğasqalı beri ‘yerleştiğinden beri’ (279.10).

-MAGAn+: Az da olsa zarf-fiil olarak kullanılır. Yukarıda sıfat-fiil şekli geçti.

judırığın *jazbağan* ‘yumruğunu açmadan’ (14.20), *körmegen* bol- ‘görmezden gelmek’ (10.20); eleñ *eppen* şığar ‘dikkat etmeyen çıkar’ (169.10).

-MAy: Türkiye Türkçesindeki *-mAdAn* zarf-fiili fonksiyonundadır.

at şaldırmay jür- (11.30) ‘at koşturmadan gitmek’, *bölmey, üzmey tında-* (11.10) ‘bölmeden kesmeden dinlemek’, *qol sınbay turmaydı* (37.20) ‘kol kırılmadan durmazdı’, *keşikpey jetti* (96.5) ‘gecikmeden yetişti’, *üni şıqpay jattı* (10.5) ‘sesi çıkmadan yattı’.

- MAy-*aq* şekli de görülmektedir: *buzbay-aq şıda-* (5.30) ‘bozmadan dayanmak’, *jür degizbey-aq ket-* (5.25) ‘yürü dedirtmeden gitmek’, *kirmey-aq qayt-* (117.25) ‘girmeden dönmek’, *tım uzatpay-aq quw-* (23.1) ‘çok geçmeden takip etmek’, *ruqsatın almay-aq söyle-* (182.5) ‘iznini almadan söylemek’, *tüspey-aq qaş-* (233.30) ‘dümeden kaçmak’.

2.4.1.4.1. Ad Durum Eklerinin Birleşmesiyle Meydana Gelen Zarf-Fiiller:

-(A)rGA, -G⁴AndA, -GAnşA, *-MastAn, *-Uwmen.³⁷⁹

-(A)rGA: İşlek olmayan bir zarf-fiildir. Metinde kalın sıradan örneğe rastlanmadı.

kirerge ‘girmek için’ (72.40), *öterge* bol- ‘ödeyecek olmak’ (155.35).

-G⁴AndA: Türkiye Türkçesindeki *-IncA, -DiğIndA, iken* zarf-fiilleri fonksiyonundadır.³⁸⁰

jaqınday bergende (73.25) ‘yaklaşırken’, *jaqındağanda tanıdı* (78.45) ‘yaklaştığında tanıdı’, *kele jatqanda* (87.40) ‘geliyorken’, *kezikkende* (80.25), ‘karşılaştığında’,

³⁷⁹ Erdoğan Boz (2005), “Bir Birleşik Zarf-Fiil Yapısı Üzerine”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, TDK yayınları, Sayı: 642, Ankara, s. 524-529’deki tabloda başına yıldız koyduğumuz zarf-fiil ekleri çağdaş lehçelerde verilmemiştir. Ancak Harezmi Türkçesinde *-mAsdIn*, EAT’nde *-mAzdAn*, Doğu Türkçesinde ise *-mAstIn* şekilleri gösterilmiştir. Kazak Türkçesinde *-MastAn* ve *-Uwmen* şekilleri de vardır.

³⁸⁰ Güner Gülsevin (2001), “Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-Fiiller”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt II, Sayı: 2, Şubat, Afyon, s. 130; “Azerbaycan Türkçesinde karakteristiktir: yaz gel-ende”.

körgende+aq ‘görünce’ (87.40); qanğanda ‘kanınca, doyunca’ (149.5), qarağanda ‘bakıldığında’ (191.40), tañdağanda ‘seçilirken’ (241.35), turğanda ‘varken’ (146.35); ötkende ‘geçmişte’ (6.35).

Bir tane de edat örneği var: äytpegende ‘yoksa’ (222.5).

-GAŋA: Ses uyumuna göre dört şekli vardır. Türkiye Türkçesindeki *-IncAyA kadar* fonksiyonundadır.

ıurt üyirilgenşe berilme- (51.1) ‘karanlık başlayınca kadar teslim olmamak’, *jetkenşe quw-* (104.30) ‘yetişinceye kadar kovalamak’, *oyğanşa jat-* (52.35) ‘uyanınca kadar yatmak’, *ölgenşe umıtpa-* (51.1) ‘ölünceye kadar unutmamak’, *tañ atqanşa arpalı-* (226.35) ‘tan atınca kadar müvadele et-’, *toyğanşa iş-* (111.15) ‘doyuncaya kadar içmek’.

-MAstAn: Yeni Uygur Türkçesinde *-mastin* şekli vardır.³⁸¹ “-madan” mânâsını verir.

demesten ‘demeden’ (218.15), *qaramastan* ‘bakmadan’ (43.40); *qımsınbastan* ‘utanmadan’ (208.45).

-Uwmen: Fonksiyonu Eski Anadolu Türkçesindeki *-UbAn* ekine benzer.

aşuwmen kel- ‘sinirlenerek gelmek’ (45.40), *rızalıq bildirüwmen jawap qayır-* (19.1) ‘rızalık bildirerek cevap vermek’.

Nadiren zarf-fülin düştüğü de görülür:

bük tüs- ‘eğilmek’ (138.5) <*bükip tüs- ~ büke tüs-, *qoñsılas otır-* ‘komşu olmak’ (73.1) <*qoñsılasıp otır-.

³⁸¹ Rıdvan Öztürk (1997), *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, TDK yayımları, Ankara, s. 240.

3. KELİME TÜRLERİ:

Kelimeler cümle içindeki kullanılışlarına göre yapıları, görevleri, anlamları ve nitelikleri bakımından isim ve fiil şeklinde iki ana türde toplanarak sıfat, zamir, zarf, edat, bağlaç, ünlem gibi adlarla sınıflandırılmaya tabi tutulurlar.

3.1. İSİMLER:

Bütün varlıkları ve kavramları ifade eden kelimelerdir. İsimler, kişinin belleğinde nesneyi, kavramı ve hareketi canlandırır.

3.1.1. Özel İsimler:

Tek olan bir kişiyi, eseri, yeri, kuruluşu, dili, dini, topluluğu vb. adları tam benzeri bulunmayan varlıklardan ayırarak sadece o varlığı gösteren hususi isimlerdir.

3.1.1.1. Kişi Adları:

Metnimizde Türkçe, Kalmukça (Moğolca), Arapça, Farsça, Çince ve Rusça isimler var. At ve silahlara da özel isimler konmuştur. Han, şah, biy ‘bey’ <ET bāg, ağa, eke, bibi, usta, bay, batır, dorjı, noyan, dey ‘gibi’ <ET tāg şeklinde kelimeler (unvanlar, *laqaptı jalğı esimler*) getirilerek isimlendirmeler yapılır. Kazaklar doğuma rast gelen bir olay veya kişinin adını da özel isim yaparlar.

Fiil Getirilerek Yapılan İsimler: Aqberdi ‘hak verdi’ (264.25), Äyteke ‘ayt- + eke’ (160.35), Qangeldi ‘han geldi’ (3.10), Baybergenow ‘zenginlik veren, +ow Rusça soyadlara getirilen ek’ (2.1), Berdikey (40.20), Berdiağa (124.20), Boğdıxan ‘Boğaç Han gibi’ (218.40), Irskeldi ‘Iraz ~ Araz geldi’ (51.20), Köke ‘Köke + eke, kö- (yükseltmek)> kök’ 64.45, Orazgeldi ‘oroza geldi, oruç geldi Y. Far. ruze (163.15) <Ort. Far. ruçe’.³⁸² Metnimiz özel isimler bakımından çok zengin olduğu için diğer özel adları da kelime gruplarına ve alınma kelimelere göre aşağıya sıraladık:

Tek Kelimeden İsimler: Ağanas (272.30), Aldiyar (257.15), Badam (4.1), Baqbaq (131.20), Balpıq ‘kısa boylu’ (214.20), Baraq ‘tüylü’ (178.35), Bekiş (91.20), Berden (100.10), Betiş (46.10), Bolat (69.35), Çeren (164.5), Eñlik (6.30), Erdene (277.1), Esjan (3.10), Eskendir (173.30), Janış (35.5), Kegen (138.30), Kelen (94.20), Keleñ (138.30), Keles (178.25), Kenküw (138.30), Küniş (55.5), Qabay (30.35), Qanay (129.40), Qaraş (100.15), Qoqa (50.30), Qorın (218.1), Qoşqa (9.45), Malay ‘hizmetçi’ (129.40), Manja ‘pençe’ (12.25),

³⁸² Ş. Tekin, *İK*, s. 40.

Möñke (8.20), Näke (105.5), Säbden (62.5), Satay (36.20), Sawrıq (159.10), Täuwe (59.1), Taylan (161.1), Töke (172.30), Tölek (36.20).

Birleşik İsimler: Añıraqay (255.35), Aqbala (133.5), Aqtanbay (240.20), Arasanbay (2.1), Atımtay (39.1), Bädıbek (225.10), Bayseyit (219.35), Bektas (186.40), Biyeke (30.35), Böğembay (185.35), Böğenbay (163.35), Eldey (34.30), Esağa (19.5), Esenbek (5.30), Joldasbay (2.1), Jolumbet (160.30), Kökçin (10.30), Kökdawıl (278.25), Köközen (4.1), Köqoynaq ‘at adı’ (24.40), Qabanbay (160.30), Qanımjın (30.5), Qarambay ‘büyüklük’ (101.20), Qarabek (239.15), Qarasay (103.1), Qarımsaq ‘kuvvetli’ (38.10), Qaskeleñ (18.35), Qasqarı (104.10), Qaz Dawıstı Qazıbek (265.1), Qazıbek (67.40), Qoşban (7.20), Qorday (34.1), Qoyaydar (209.35), Qoyşağır ‘top adı’ (174.20), Maldıbay (127.15), Mayqı Biy (237.5), Mergembay ‘mergen, nişancı’ (160.30), Nawrızbay (101.35), Noyanbek (20.40), Oljabay ‘ganimet zengini’ (6.15), Ömekeñ (42.10), Rayımbek ‘rahm eden bey’ (6.15), Saqatay (121.30), Semeke (178.35), Turlıbayew (2.1).

Unvanlı İsimler: Äbin Usta (89.15), Aral Ağa (229.25), Awğan Şahı (69.5), Bätış Bibi (52.5), Borolday Noyan (95.10) [Kır. boro ‘iri’], Bögen Ağa (190.35), İle-Şala (5.40), Jawatar Batır (171.1), Jolbarıs Han (68.25),³⁸³ Kebin Batır (35.5), Künimay Biybi (248.10), Qarlığaş Biy (68.35), Qasım Xan (158.30), Renat Usta (186.5), Suwıq Batır (170.20), Töle Biy (161.5).

Yabancı İsimler: Anna İyoannowna (159.20), Çona Doba (2.10), Çuwna (164.5), Çuw-Wan-Xay (229.11), Estenow (2.1), Ğaldan (280.10), Ğaldan-Tsren (72.1), İyoannowna (159.20), İywan (159.20), Jañ-Luwñ (227.25), Kiyriyollow (159.20), Lama-Dorjı (103.10), Petr ‘Petro’ (238.25), Sıban-Dorjı (178.40), Sıban-Rabdan (216.35), Syuwan (276.30), Ugryumow (279.40), Yadxa (253.10), Zakeñ (89.10), Zal (89.15), Zaluñ (89.15), Zaluñmıyn (26.1), Zaluwñ (72.10), Zaluwñmıyn (66.30), Zaysan-Dorjı (275.35), Zuwñgar (162.1).

Arapçadan alınan isimler: Abılay ‘Abdullah’ (194.35), Abıray (228.25), Äbib ‘Habib’ (27.40), Äbilqayır ‘Ebu-l-Hayır’ (165.15), Äbilmembet ‘Ebu-l-Muhammed’ (184.10), Mähämät (82.1), Oman (146.45), Ömen ‘r: n nöbetleşmesiyle Ömer’ (57.15).

3.1.1.2. Özel İsimlerde Kısaltma:

Metnimize göre Kazak Türkçesinde özel isimlerde kısaltma yapılması dikkat çekici bir özelliktir:

Abılay “Abdullah’ (194.35), *Eseğa* (19.5) <Esjan Äke “Escan Ağa”, *Raqa* (274.40) <Rayımbek Äke ‘Rayımbek Ağa’, *Rayjan* “Rayımbek Can” (20.25), *Säke* (74.15) <Satay Äke “Satay Ağa”.

³⁸³ Osman Yıldız (1999), “Bars> Pars Kelimesi Üzerine”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 3, İzmir, s. 143-160; bars> barıs> borıs> boris bk. s. 145.

3.1.1.3. Yer Adları:

Bazen ağaç, dala, göl, dağ, kara, su, taş, tepe, yazı, yer gibi kelimelerle birleştirilerek yer adları yapılmaktadır. Anlamı bulunan isimler (‘’) işâreti içerisinde gösterildi.

Almatı (212.10), Arat (92.35), Balğaş (173.30) ~ Balqaş (158.40), Balxasiynor (279.45), Bölení (189.35), Buxara (116.15), Ğansu (217.20), İytişpes ‘göl adı’ (184.25), Jaqındadıq-aw (17.35), Jidelibaysın (168.15), Qarasıyır (189.35), Qıydan ‘Hıtay’ (280.5), Qoqañ (50.15), Qosoba (178.25), Meke (158.10) <Mekke, Merki ‘nehir adı’ (273.10), Orınbor (159.20) <Orenburg, Pişpek (35.1) <Bişgek, Sawran (67.40), Sayram (227.20), Sögeti (269.1), Suluwtör ‘güzel köşe’ (33.30), Şarın (227.20), Şuw ‘Çü nehri’ (164.10), Talas (12.25), Tibet (116.15), Tomoq (35.1), Türkistan (38.10), Ülge (268.30), Xazuw (229.1), Xıwa (159.15) <Hive, Xodjent (159.15).

Alaköl (210.15), Alataw (33.30), Aqjazıqtı (270.35), Beriktas (173.30), Jalpaqtas (34.25), Jetisuw (173.30), Juwsandala (158.40), Qarataw (164.5), Qaratorğay (173.5), Qarqara (227.20), Qozıqurt Tawı (178.25), Oşjer (17.1), Sarıjazıq (103.15), Sarıtawqum (99.20), Seriktas (34.25), Suwuqtöbe (103.15), Torayğır Tawı (269.40), Uzingaş-Qarğalı (103.1), Üñgirtas (173.30) <ET üngür ‘mağara’, Xantaw (185.30).

3.1.2. Yapılarına Göre İsimler:

Basit isimler, türemiş isimler ve birleşik isimler diye üçe ayrılırlar.

3.1.2.1. Basit İsimler:

Yapım eki almamış, kök halinde bulunan isimlerdir.

Somut isimler (*Naqtı Atawlar*) “Concrete Noun”: ağaş ‘ağaç’ (8.5), bas ‘baş’ (68.35), dabil ‘davul’ (4.15), etik ‘ayakkabı’ (39.25), gül ‘gül’ (21.35), hiyjra ‘hicri’ (275.40), ımırt ‘akşam karanlığı’ (10.35), ini ‘erkek kardeş’ (65.25), jal ‘yele’ (221.5), keñ ‘geniş’ (9.1), qas ‘kaş’ (79.5), mıy ‘beyin’ (119.45), nan ‘ekmek’ (245.30), or ‘çukur, hendek’ (169.30), ruw ‘uruk, soy’ (133.30), suw ‘su’ (5.20), şıl ‘çil, bir cins kuş’ (259.30), täj ‘tâç’ (69.30), ul ‘oğul’ (27.30), üy ‘ev, çadır’ (41.25).

Soyut isimler (*Abstraqt Atawlar*) “Abstract Noun”: abzal ‘eftal, iyi’ (182.40), baqıt ‘baht’ (21.40), dañq ‘şöhret’ (33.35), dawa ‘deva’ (51.40), esen ‘sağ salim’ (215.1), iyil ‘eğri’ (210.40), jelik ‘heyecan, sarhoşlluk’ (104.25), kinä ‘günah’ (22.20), köñil ‘gönül’ (21.25), nebir ‘güç, kuvvet’ (237.10), öner ‘hüner’ (122.35), payım ‘fehim, mânâ’ (55.25), şın ‘gerçek’ (5.35), wäde ‘vâde, söz’ (67.10), xabar ‘haber’ (6.35), zamat ‘zaman’ (14.15).

3.1.2.2. Türemiş İsimler:

İsim kökünden türeyenler: adamdıq ‘insanlık’ (58.25), balalıq ‘çocukluk’ (261.25), dıyqañşılıq ‘çiftçilik’ (231.10), duwalı ‘dediği olan, kerametli’ (213.10), elşilik ‘elçilik’ (255.5), ıntalı ‘arzulu’ (236.10), ilimdar ‘ilim adamı’ (38.15), joldas ‘yoldaş’ (274.20), kölşik ‘gölcük’ (110.35), ruwlıq ‘kabileye ait’ (52.15), teñder ‘heybe’ (12.10), Xalmıqşa ‘Kalmukça’ (8.15), zamanalık ‘zaman’ (46.45).

Fiil kökünden türeyenler: aspaq ‘gök’ (30.25), atım ‘bir nefeslik’ (43.30), bolaşaq ‘gelecek’ (133.35), böget ‘engel’ (44.30), kömbeş ‘sac ekmeği’ (233.30), küyew ‘koca’ (61.15) <ET küdäğü <ET küdä- ‘çağırmaq’, ölekse ‘leş’ (11.35), qapqım ‘saldırı’ (205.40), qonaq ‘misafir’ (46,45), şala ‘bozuk’ (8.30), tikenek ‘diken’ (140.15), uran ‘nara’ (2310) <*ur- ~ ür- ‘söver gibi bağırmaq’.

3.1.2.3. Birleşik İsimler:

En az iki kelimedenden meydana gelerek yeni bir varlığı veya kavramı karşılamak üzere bir araya gelen, bazen ses değişmesine de uğrayan kelimelerdir.

Buraya ilginç bulduğumuz bazı örnekleri aldık.

a) Türkçe kelimelerden olanlar;

aqjarma ‘mert’ (215.35) [aq+yarma], atbeyi ‘seyislik’ (130.5) [at+begi], atqosşı ‘seyis’ (24.40) <*at ‘at’+qos ‘kulübe’ (39.20) +çı, aydawıl ‘çoban’ (251.30) <*hayla- ‘hayvan sürmek’+awıl ‘köy’, baskeser ‘cellat’ (225.40) <*baş+keser, basqalqa ‘gölgelik’ (36.1) <*baş+qalqa ‘pelerin’ (10.5), birawızdılıq ‘bir ağızdan’ (83.20) <*bir+ağız+lı+lıq, birjola ‘hepten’ (9.30) <*bir+jola ~ jolı ‘defa’ (11.1), bosbelbewlik ‘tembellik’ (165.30) <*boş+belbew ‘bel bağı’, bürsüngini ‘öbürsü gün’ (111.1) <*ol bir küni, doñaybat ‘ihtişam’ (169.10) <*donga ‘kalın’+heybet, epen ‘uygun şekilde’ (182.30) <*ep ‘usül’ + birlen ‘ile’, erkesılqım ‘nazlı’ (114.15) <*erke ‘nazikçe’³⁸⁴ (74.35) + sılqım ‘salınma’ (265.10), jartılay ‘hilâl’ (29.15) <*jartı ‘yarı’ (57.30) +lı+ay, jeltoqsan ‘aralık ayı’ (275.40) <DLT yél+toqsan <ET yäl+toqız+on, jertöle ‘klübe’ (7.25) <*yer töle ‘karanlık yer’ (130.35) [Kıp. T töletke ‘karanlık’], kelissöz ‘anlaşma’ (277.25) <*keliş ‘anlaşma’ (100.5) + söz, kökjiyek ‘ufuk’ (30.20) <*kök ‘gök’ + ciyek ‘bir şeyin kenarı, nehrin kenarı’ (28.10), künbatis ‘batı’ (93.1) <*kün+batış, qanışer ‘düşman’ (27.15) <*qan+içer, qarakök ‘gri’ (76.35) <*qara+kök ‘mavi’, qarasaqal ‘devlet büyükleri’ (106.10) <*qara+saqal.

³⁸⁴ L. T. Ryumina - Sırkaşeva, N. A. Kuçığaşeva (2000), *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, Çevirenler: Şükrü Halûk Akalın, Caştegin Turgunbayev, Türk Dil Kurumu yayımları, Ankara, 2000, s. 37; *erke*: 1. Şımarık, nazlı, nazenin, 2. Sevgili, sevimli.

b) Her ikisi veya üçü alınma kelime olanlar; äkki ‘tecrübeli’ (126.15) <Ar.-Far. öaò+gü ‘hakki söyleyen’, ğıybatxana ‘ibadethane’ (223.40) <Ar.-Far. ‘ibâdet+öâne, jandärmende ‘can havliyle’ (10.40) <Far. cãn ‘can’+dermãnde ‘bîçâre’, qadirmendi ‘saygı değer’ (58.35) <Ar.+Far.-Ar. öadr+mend+y.

c) Biri alınma kelime diğeri de Türkçe kelime olanlar; äbjılan ‘su yılanı’ (124.30) <Far.-T äb+yılan, jamağayın ‘uzaktan akraba’ (58.25) <Ar.-T cemã‘at+ağa-ıni, janalğış ‘can alan, Azrail’ (106.40) <Far.-T cãn+al-gıç, jılnamaşı ‘salnameci’ (175.40) <T-Far. yıl+nãme, qolöner ‘el işlemesi’ (60.10) <T-Far. qol ‘el’ + hüner.

3.1.3. İSİM ÇEKİM EKLERİ:

Kelimeler arasında bağ kurarak görev bakımından cümlenin ögelerini birbirleriyle ilişkilendiren, anlamı çokluk, sahiplenme, soru ve durum açısından tamamlayan, geçici olarak isimleri cümle içinde işleten eklerdir.

3.1.3.1 Çokluk Eki :

Eski Türkçeden beri kullanılmaya başlanan -LAr çokluk eki³⁸⁵ Türkiye Türkçesinde değişmeden devam etmiştir. Kazak Türkçesinde ünlü-ünsüz uyumuna göre ses değişikliğine uğrar; bütün l ünsüzü ile başlayan ekler V, r, w, y’den sonra l; l, m, n, ñ, z’den sonra d; ötümsüz ünsüzlerden sonra t ünsüzüyle başlar.

+lAr: aylar (244.25), batırlar (228.35), oralar (7.1), qarawılşlar (5.15), qaruwlar (167.25); birewler (243.35), biyeler (251.5), özgeler (183.40), zergerler (216.35).

+dAr: adamdar (84.5), awıldar (83.15), sarbazdar (59.20), soñdar (55.10), tutqındar (7.15); kiyimder (115.10), közder (64.5), ti/der (79.40), ölkender (147.30).

+tAr: jawaptar (56.1), quştar (91.10), Oyrattar (67.45), tastar (89.45), Xasıqtar (279.35); jigitter (254.35), jipter (20.30), Rayımbekter (23.1), ister (252.40), işter (63.5).

3.1.3.2 İyelik Eki:

İyelik ekleri, ismin karşıladığı varlığın kime veya neye ait olduğunu kişiler halinde gösteren eklerdir. İyelik ekleri önce, ad durum ekleri sonra gelir. Her kişi için ayrı bir ek vardır. Kişilerin sembolü için sırasıyla; men, sen ol, biz, siz (sizder ~ sender), olar zamirleri kullanılır. Bu zamirlerden o ve onlar, insan ve dışındaki varlıkları karşılama özelliği ile diğerlerinden ayrılır. O zamiri bütün isimleri kişi olarak gösterir.

Gramer kitaplarında üçüncü kişi iyelik +(s)I(n) ve çokluk şekli +lAr+ı(n) eklerinin sondaki n ünsüzü için *oblique case* ‘çarpık durum’ ifadesi kabul edilmez. Durum eklerinde ortaya

³⁸⁵ A. Von Gabain, *ETG*, s. 62, § 68.

çıkan zamir n'si tamlama ekinde, ek n ünsüzü ile başladığı için tekrar edilmez.³⁸⁶ Zamir n'sinden sonra yönelme eki +gA olarak değil +A olarak gelir; moynına (150.15) <*moy(ı)n+(s)ın+a 'boynuna'. Üçüncü teklik ve çokluk kişi ekinin sonundaki n ünsüzünün nazal n "ñ" şeklinde olması bir örneksemdir.³⁸⁷ Bazen +(s)I(ñ) şeklinde de ekin yaygın olan ñ ünsüzü, n ünsüzü şeklinde görülebilir, aşağıya yeterli olacak kadar örnek verildi. Her ek için ayrı paragraf yerine, metide aynı kelimelerin hemen bütün örnek çekimleri olduğu için seçilen bazı kelimeler üzerinde bütün iyelik eklerini gösterildi. Sıfır belirtme durumunda +(s)In iyelik ekinin sondaki ünsüzünde örnekseme olmamıştır. Dil, burada ince n'yi tercih etmiştir. Üçüncü teklik kişi iyelik ekinde yığılma olabilir; añ+ı+sın+Ø 'düşüncesini' (14.25), xaqsı 'hakkı' (196.35). Şu üç zamirde ise iyelik eki yığılması vardır; mun+ı+sı (4.15), on+ı+sı (100.5), son+ı+sı (32.35).

Tabloda örnek çekimler verildikten sonra *seçilen bazı kelimeler* tekrar aşağıda çekimlerine göre sıralandı, köşeli parantez [] içerisinde bulunamayan şekillere başka kelimeler tanık olarak verildi. Metnimizde bulunmayıp sözlüklerden ve gramerlerden seçilerek tamamlanan Kazakça kelimeler ise (Kzk.) şeklinde belirtildi.

Kişiler Teklik Çokluk Örnekler

1. kişi +(I)m; +(I)mIz äkem, balam, jolım, küşim; äkemiz, balamız, jolumız, küşimiz.

2. kişi +(I)ñ/(n); +(I)ñIz äkeñ, balañ, joluñ, küşin; äkeñiz, balañız, joluñız, küşinüz.

3. kişi +(s)I(/n); äkesi, äkesin, balası, balasın, jolu, küşi, moynı, üyi.

+LArI(ñ)

+lArı(ñ/n) äkeleri(ñ), balaları(n), üyleriñ.

+dArı(ñ) joldarı, moyıñdarıñ, közderiñ.

+tArI(ñ) attarıñ, jigitteriñ, küşteri.

+LArIñIz

+lArIñIz äkeleriñiz, balalarıñız, üyleriñiz.

+dArIñIz degenderiñiz, joldarıñız, uldarıñız.

+tArIñIz jigitteriñiz, ösiyetteriñiz, tuwıstarıñız.

äke 'baba'; äkem (26.15), äkeñ (26.15), äkesi (26.5), äkesin (26.10), äkemiz (22.5), äkeñiz (Kzk.), äkeleri (Kzk.), äkeleriñ (Kzk.), äkeleriñiz (Kzk.), [dene 'vücut', deneniñ (144.10), özgeleri (125.30), tüye 'deve' tüyeleriñ (12.40)].

³⁸⁶ O. N. Tuna, *TDB, Morfoloji*, s. 21.

³⁸⁷ Güner Ürsevin (2002), *Uşak İli Ağızları (Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 814, Türk Dil Kurumu 70. Yılı, Ankara, s. 69.

bala ‘çocuk’; *balam* (9.20), *balañ* (Kzk.), *balası* (41.1), *balasın* (272.35), *aqbalamız* (134.25), *balañız* (9.30), *balaları* (84.20), *balaların* (142.40), *balalarıñız* (210.35).

jol ‘yol, yöntem’; *jolım* (123.1), *joliñ* (170.10), *jolı* (258.15), *jolımız* (83.35), *joliñız* (Kzk.), *joldarı* (Kzk.), *joldarıñ* (10.15), *joldarıñız* (Kzk.), [*baturlarıñız* (16.10), *baturları* (242.4)].

küş ‘güç, kuvvet’; *küşim* (110.30), *küşin* (93.40), *küşi* (47.10), *küşimiz* (98.20), *küşiñız* (Kzk.) [*işiñız* (218.10)], *küşteri* (73.40).

moyn ‘boyun’; *moynım* (145.35), *moynıñ* (153.20), *moynı* (150.15) <*moynına*, *moynımız* (238.1), *moynıñız* (Kzk.), *moyıñdarıñ* (Kzk.) [*xandarıñ* (2273.25), *uldarıñız* ‘oğullarınız’ (25.35)].

üy ‘ev’; *üyim* (9.35), *üyiñ* (74.20), *üyi* (158.1), *üyimiz* (111.35), *üyiñız* (Kzk.), *üyderi* (Kzk.), *üyderiñ* (Kzk.), *üyderiñız* (Kzk.), [*öziñız* (16.20), *özderiñ* (54.15), *degenderiñız* ‘söyleyenleriniz’ (266.40)].

3.1.3.3. Durum Ekleri:

Durum ekleri cümlenin kuruluşunu yönlendirir. Genellikle ismi fiile bağlar.

Tamlama ekinden sonra isim geldiği için yapılan son çalışmalardaki gibi tamlama eki ayrı başlık altında örneklendirildi.³⁸⁸

Kazak Türkçesinde 6 çeşit durum ekinden söz edebiliriz:

1. Yalın durumu,
2. Yükleme durumu,
3. Yönelme durumu,
4. Bulunma durumu,
5. Çıkma durumu,
6. Vasıta durumu.

Benzetme ve eşitlik ekleri işâret zamirlerinde, eşitlik eki ise dönüşlülük zamirlerinde kullanılmaktadır: *bunday* (10.1), *munday* (95.1), *sonday* (69.20), *solday* (25.40), *osınday* (100.35); *osınşa* (64.35), *sonşa*, (145.40) *munşa* (133.35); *öziñşe*, (99.10), *özimizşe* (196.20), *özderinşe* (20.15).

Kazak Türkçesinde yükleme durum eki +NI olduğu için Türkiye Türkçesindeki gibi şekil olarak benzemediğinden iyelik eki ile karıştırılmaz.³⁸⁹

³⁸⁸ G. Gülsevin, *UİA*, s. 95, 169.

³⁸⁹ Fuat Bozkurt (1997), *Türkiye Türkçesi*, Cem yayınları, İstanbul, s. 111-113.

Yön gösterme +GARİ eki işlek değildir. Ad durum eki olmaktan çıkmıştır, isimden isim yapı eki sayılabilir.³⁹⁰ joğarı (21.20) <ET yoqqaru ‘yukarı’, ilgeri ‘ileri’ (26.1) kelimelerinde kalıplaşmıştır.

Durum ekleri Eski Türkçeden beri bir birlerinin yerlerine kullanılabilir. Aşağıya bu konuda tespit eden örnekler de alındı. Ad durum eklerinin karşısına çevre şartlarına göre örnekler verdik. *batur*, *dala*, *jer*, *jurt*, *köz*, *Rayımbek* kelimeleri de sırayla yalın, yükleme, yönelme, bulunma, çıkma ve vasıta durumlarına göre çekimlendi. Sonra özel durumu olan çekimler üzerinde duruldu.

batur ~ batır ‘yiğit, şövalye’ (6.35) ~ (2.5), *baturdı* (3.5), *baturğa* (16.20), *batırda* (191.5), *batırdan* (279.10), *baturmen* (15.30).

dala ‘bozkır, açık arazi’ (35.40), *dalanı* (67.45), *dalağa* (9.40), *dalada* (71.25), *daladan* (148.45), *dalamen* (16.35).

jer ‘yer’ (7.40), *jerdi* (74.30), *jerge* (4.20), *jerde* (3.1), *jerden* (7.5), *jermen* (130.40), *jerdey* (170.5).

jurt ‘ev, çadır’ (31.1), *jurttı* (39.15), *jurtqa* (64.40), *jurtta* (Kzk.), *jurttan* (92.25), *jurtpen* (73.1).

köz ‘göz’ (150.1), *közdi* (134.10), *közge* (161.30), *közde* (Kzk), *közden* (26.25), *közben* (45.30).

Rayımbek (6.10), *Rayımbekti* (21.30), *Rayımbekke* (24.35), *Rayımbekte* (Kzk.), *Rayımbekten* (15.15).

Yalın Durumu +Ø:

Yalın durumundaki kelime cümle içerisinde anlam yönünden başka bir kelimeye herhangi bir ekle bağlanmaz. Kim (insan için) ve ne (diğer varlıklar için) sorularının cevabını verir. Yapım eki, iyelik eki ve çokluk eki gibi (közdik ‘gözlük’, közim ‘gözüm’, közder ‘gözler’) durum ekinden önce gelen ekleri almış kelimeler de yalın ad durumundadır.

adam ‘insan’ (56.20), at ‘at, binek hayvanı’ (58.35), *batur* ‘yiğit’ (94.5), *dala* ‘ova’ (130.40), *jer* ‘yer’ (132.15), *jurt* ‘halk’ (133.40), *kisi* ‘kişi’ (151.30), *köz* ‘göz’ (154.40), *qus* ‘kuş’ (201.30), *Rayımbek* (202.25), *töbe* ‘tepe’ (221.10).

Yükleme Durumu +N(n~d~t)I.³⁹¹

Geçişli fiilli bir cümlede, fiilin etkisinin üzerine yüklendiği ismin durumunu gösteren ektir. Kimi ve neyi sorularının cevabını verir. Türkiye Türkçesindeki +(y)I/U şekli Eski Türkçedeki +İg şeklinden gelir. Kazak Türkçesindeki V#+nI ~ ötümlü K#+dI ~ ötümsüz K#+tI şekilleri Eski Türkçedeki nI şeklinden gelir.

³⁹⁰ A. F. Karamanlıoğlu, *KTG*, s. 27.

³⁹¹ Hülya Arslan (1998), “Kazak Türkçesinde İsim Çekimi Belirtme Hali”, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, TÖMER, Sayı: 20, s. 48-56.

+nI: *dalanı* ‘ovayı’ (67.45), *kisini* ‘kişiyi’ (12.40).

+dI: *baturdı* ‘yiğidi’ (93.45), *bizdi* ‘bizi’ (136.20).

+tI: *kitaptı* ‘kitabı’ (38.20), *Rayımbekti* ‘Rayimbek’i’ (61.20).³⁹²

Üçüncü kişi iyelik ekinden sonra ek gelmeden yükleme durumu fonksiyonu görülmektedir. Seçtiğimiz örnekleri aşağıya yazdık.

+(s)In+Ø: *añ+ı+sın+Ø aña-* ‘düşüncesini anlamak’ (14.24), *anıq> anığ+ın+Ø ayıt-* ‘doğrusunu söylemek’ (147.5), *apşı+sın+Ø quwır-* ‘imkânı azalmak’ (11.25), *art+ın+ Ø tür-e* ‘peşi sıra’ (104.25), *biraz+ın+Ø ... tasta-* ‘birazını atmak’ (78.10), *el+ın+Ø şaw-* ‘memleketi(ni) ele geçirmek’ (27.25), *iz-toz+ın+Ø taba alma-* ‘izini, tozunu bulamamak’ (121.15), *jaw+ın+Ø jassap jat-* ‘düşmanını ezmek’ (165.25), *joğ+ın+Ø kör-* ‘kaybolduklarını görmek’ (93.25), *qadir+ın+Ø ... bil-* ‘kadrini bilmek’ (232.40), *qırı+sır+ın+Ø bil-* ‘gizlisini, saklısını bilmek’ (67.5).

Eski Türkçedeki +GI yükleme ekinin kalıplaşmış iki arkaik örneğine rastlandı; ömür *boyğı* ökinişim ‘ömür boyu pişmanlığım’ (5.5), şal *sonğı* künderi ‘ihtiyar son günlerde’ (8.1).

Yönelme Durumu +(G⁴)A:

Cümledeki fiilin etkisinin yönünü nesneye çevirme görevinde eki almış kelimenin durumunu gösteren ektir. Kime, neye sorularına cevap verir.

+g/ğA: *baturğa* “yiğide” (16.20), *jerge* “yere” (17.35).

+k/qA: *jurtqa* ‘halka’ (38.5), *Rayımbekke* “Rayimbek’e” (42.15).

+A : 1. teklik kişi ve 3. kişi iyelik eklerinden sonra; *atıma* ‘atıma’ (10.35), *kewdesine* ‘gövdesine’ (163.10), *qoldarına* ‘ellerine’ (113.40).

Birinci çokluk kişi iyelik eki hariç diğer bütün iyelik eklerinden sonra yönelme durumu eki +A şeklindedir, kalın ve ince sıradan bütün iyelik eklerinin üzerine gelen yönelme durumuna birer örnek sırasıyla aşağıya yazıldı.

İyelik + yönelme: *atıma* (10.35), *esime* (63.30), *astıña* (9.25), *üyine* (9.40), *ortasına* (3.25), *kewdesine* (163.10); *ortamızğa* (52.35), *közimizge* (15.1), *baturlarıñızğa* (16.10), *ämiriñizge* (180.45); *jawlarına* (2.10), *denelerine* (100.30), *qoldarına* (113.40), *özderine* (199.40), *qıstaqtarına* (229.1), *betterine* (20.10).

Zamir + yönelme:³⁹³ *anağan* ‘ona’ (101.25), *buğan* ‘buna’ (30.20), *mağan* ‘bana’ (9.35), *sağan* ‘sana’ (26.40), *soğan köz jiber-* ‘oraya göz gezdirmek’ (276.5).

³⁹² F. Abdurrahmanov (1982), A. Rustemow, *Kadimgi Türkî Tili*, Okıtuvşı, Taşkent, s.40; -DI *qağımdı, edgüti*.

³⁹³ Ahmet Cevat Emre (1943), *Türkçede İsim Temelleri, Mukayeseli Türk Gramerine Hazırlık İrdelemleri*, Türk Dil Kurumu, D.19, Bürhaneddin Basımevi, İstanbul, s.181, 188, 194. Yönelme durumu eki zamirlerde +ğan şeklindedir; *sağan* ‘sana’ <OT (KB) *sangar* <sen+ğa+ru [dilde r: n nöbetleşmesi birer ~ birin gibi olabilir]; Ahmet Buran (1996), *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, Türk Dil Kurumu yayımları: 660, Ankara, s. 301, “Şahıs zamirlerinin çekiminde çeşitli fonetik olaylar görülür: *bene, sene*,

Yönelme ekinin *başqa* (21.40), *özge* (4.5) gibi kalıplaşan örnekleri de vardır. Bulunma durumunda da *keyde* ‘bazen’ (7.40), *bayağıda* ‘önceden’ (27.40) gibi kalıplaşan örnekleri vardır. Soda (8.5) <şunda işaret zamirinde ise zamir n’si düşer.

Bulunma Durumu +DA³⁹⁴

Cümlede fiilin gerçekleştiği zamanı, somut ve soyut yeri bildiren kelimenin durumudur. Nerede, ne zaman sorularına cevap verir.

+dA: *batırda* ‘yiğitte’ (191.5), *jerde* ‘yerde’ (11.35).

+tA: *urısta* ‘savaşta’ (196.40), *Rayımbekte* ‘Rayımbek’te’ ( ).

üstide ‘üstünde’ (12.15) kelimesinde ekleşme sırasında bulunma ekinden önce beklenen iyelik ekinin n ünsüzü tezahür etmemiştir.

Çıkma Durumu +NAn

Fiilin gösterdiği etkinin kimden, nereden ve neden başladığını veya kendisinden uzaklaştığını gösteren eki almış olan kelimenin durumudur. Kazak Türkçesinde ötümlülerden sonta ek d ünsüzüyle, ötümsüzlerden sonra t ünsüzüyle ve m, n, ñ ile ünlülerden sonra n ünsüzüyle başlar.

+dAn: *batırdan* ‘yiğitten’ (279.10), *jerden* ‘yerden’ (7.5).

+tAn: *attan* ‘attan’ (19.30), *Rayımbekten* ‘Rayımbekten’ (21.25).

+nAn: *adamnan* ‘adamdan’ (67.20), *töbesinen* ‘tepesinden’ (187.30).³⁹⁵

+(s)I(n) iyelik ekinden sonra ve m, n ünsüzleriyle biten kelimelerde benzeşme yoluyla çıkma durum eki; (V, m/n/ñ)+An ve +(s)ı(n)+nAn> +sı+nan, şeklindedir, aşağıya örnekleri yazıldı.

İyelik+nan:

astnan ‘altından’ (6.30), *uwısımnan* ‘avucumdan’ (55.5), *ornınan* ‘yerinden’ (5.10), *ortasınan* ‘ortasından’ (9.25), *soñınan* ‘arkasından’ (3.30), *tutqınnan* (9.25); *kökeyimnen* ‘aklımdan’ (5.5), *köñilinen* ‘gönlümden’ (2.5), *öziñnen* ‘kendisinden’ (29.30), *töbesinen* ‘tepesinden’ (12.1).

ñ# ~ n# +nan:

mañnan ‘civarından’ (34.30), *munan* ‘buradan’ (30.40) <*munnan <*bundan, *künnen* ‘günden’ (5.10).

baa, baan, bahan, baha, bağa, Azr. mana, sağa, oğa, oya ... vb., s. 147-152: *baa* / *bahan* (<bana), *saa* / *saan* / *sahan* (<sana) n / ñ sesinin düşmesi ve diftonglaşması sonucu oluşmuştur, *sağa* (<sana) ñ ~ ğ dönüşmesi sonucu meydana gelmiştir, *oya* (<ona) n ~ y dönüşmesi sonucu ortaya çıkmıştır.”

³⁹⁴ Son+da da ‘buna rağmen’ <şon ~ şol ‘bu, şu’ şu+n, +n zamir n’sidir (4.15), soñ+da ‘arkada’ (94.25).

³⁹⁵ *töbe* ‘tepe’, *töbe+si+nen* (12.1)

Çıkma durumu *bastan* kelimesinde kalıplaşarak zarf omuştur; söz *bastan* buzılğan soñ ‘söz baştan bozulduktan sonra’ (56.5). budan ‘bundan’ (2.5) kelimesinde ise zamir n’si düşmüştür.

Vasita Durumu +M(m~b~p)en:

Vasita durumu men <menen <bilen <Kıp. T birlen haploloji ‘orta hece düşmesi’ yoluyla kısalmıştır. Vasita durumu sadece ince sırada görüldüğünden ünlü uyumuna uymayabilir; *baturmen* ‘batırla’ (15.30), *jurtpen* ‘halkla’ (73.1), *qızben* ‘kızla’ (4.40).

Bu ek, ünlü ve (z ünsüzü hariç) ötümlü ünsüzlerle biten kelimelerde *m* ünsüzüyle, *z* ünsüzüyle biten kelimelerden sonra *b* ünsüzüyle, ötümsüz ünsüzlerle biten kelimelerden sonra *p* ünsüzüyle başlar.

+men : *qolmen* ‘eliyle’ (89.5), *özimen* ‘kendisiyle’ (6.40).

+menen: *awzımenen* ‘ağızla’ (134.40), *biymenen* ‘beyle’ (39.5).

+ben : *sözben* ‘sözle’ (40.15), *uyğarımdarıñızben* (255.30).

+benen: *sizbenen* ‘sizinle’ (32.15), *ezbenen* ‘boş lafla’ (266.30) <*ezbe+birlen.³⁹⁶

+pen : *dawıspen* ‘sesle’ (45.20), *ispen* ‘işle’ (44.20).

+penen: *alıppen* ‘yiğitlikle’ (246.5), *küşpen* ‘güçle’ (136.25).

1. kelime+vasita 2. kelime: *birimen* biri ‘birbirleriyle’ (204.10) örneğinde Türkiye Türkçesine göre vasita eki ilk kelimedeki kullanılmasıyla dikkat çekmektedir.

sonımen şeklinde kalıplaşarak cümle başı edatı da yapar; *sonımen* özderi eki ret... ‘böylece kendileri iki defa’ (203.20).

Zarf (-üwmen ‘-erek’) ve mukayese yapan (-ğanımen ‘-se de’) şekilleri var; Rıyzalıq bildirüwmen jawap qayır- (19.1) ‘tastik ederek cevap vermek’, tınıştıq bolğanımen oyğa tınış joq (245.5) ‘sessizlik çökse de düşünceye sükûnet yok’.

3.1.3.3.1. Bir Birlerinin Yerine Kullanılan Durum Ekleri:

Bu bir birlerinin yerine kullanımlar daha çok metin aktarımı sırasında ortaya çıkmaktadır.

Bulunma durumu yerine çıkma durumu ve yükleme durumu yerine çıkma durumu: *üşten* bir+in+(n)en ayırıl- ‘üçte birini kaybetmek’ (179.40).

Bulunma durumu yerine yönelme durumu: *birge* ‘birlikte’ (4.40), *bodawına* kel- ‘içinde kalmak’ (42.30).

Bulunma durumu yerine yükleme durumu: *kündüz* bir qalıptı bükil ayañğa bas- ‘gündüzleri aynı kalıpta bütün yerleri dolaşmak’ (79.30).

Çıkma durumu yerine bulunma durumu: *bayağıda* ‘çoktan’ (27.40).

³⁹⁶ Kzk. ezbe ‘geveze’, ezbenen <*ezbe+benen <*ezbe+birlen.

Çıkma durumu yerine vasıta durumu: *aldımen şıq-* ‘önünden çıkmak’ (17.15).

Çıkma durumu yerine yükleme durumu: *jan jaqtı äri şırma-* ‘her taraftan sararak karşı harekete geçmek’ (228.30).

Vasıta durumu yerine çıkma durumu: *qaptan* ala qoy- ‘çuvalla almak’ (71.10),

Yönelme durumu yerine yükleme durumu: *burın soñdı* ‘baştan sona’ (14.25), *kökti* örmele- ‘göğe çıkmak’ (33.20).

Yükleme durumu yerine çıkma durumu: *şeriginiñ üşte birinen* ayrılğanın+Ø bilgende ‘askerlerinin üçte birini kaybettiğini anlayınca’ (179.40).

3.1.3.4. Tamlama ~ İlgi Durumu +Nİñ:

Ad durum eklerinden sonra (ev+i gör-, ev+e gel-, ev+de ol-, ev+den çık-) fiil gelmektedir. Tamlama ekinden sonra (ev+in kapısı) isim geldiğinden ilgi durumunu ayrı başlık altında verdik. *meniñ balam* ‘benim çocuğum’ (8.35) örneğinde olduğu gibi zamirlerde de durum aynıdır.

Ek ünsüz uyumuna göre (V, m, n, ñ’dan sonra) n, (l, r, w, y, z’dan sonra) d, (ötümsüzlerden sonra) t ünsüzleriyle başlayabilir. Eski Türkçedeki ñ sesini korumuştur. İlgi durumu, isimin başka bir isimle ilgisini kurar. İsmi anlamının başka bir anlama bağlanmasını, tamamlamasını sağlar. İkinci unsur üçüncü teklik kişi iyelik +(s)I ekini alır.³⁹⁷

ustanıñ şäkirti (9.10), *suñginiñ qırlı uşı* (3.5), *jamandıq ärkimniñ qolınan keledi* (26.45), *kökçinniñ közi* (17.20), *atıñnuñ bir jerine nayza tiyipti* (101.5); *şaldıñ közi* (9.10), *teñderdiñ arası* (12.10), *jawdıñ dünyesi* (63.5), *biydiñ üyi* (68.35), *sarbazdıñ bul sözi* (16.5); *Rayımbektiñ bası* (14.15), *Qalmaqtıñ jaman qızı* (14.40), *şöptiñ tamırı* (113.28), *awıldastıñ tayı* (169.25), *Küniştiñ dawısı* (20.20), *qarttıñ äñgimesi* (8.10).

Zamirlerde tamlama eki başlığı altında konu tekrar ele alındığından burada sadece örneklere yer verildi.

meniñ balam ‘benim çocuğum’ (8.35), *seniñ awılıñ* ‘senin köyün’ (55.30), *onuñ közi* ‘onun gözü’ (57.30), *bizdiñ jigitter* ‘bizim yiğitler’ (64.30), *sizdiñ atağıñız* ‘sizin unvanınız’ (134.1), *olardıñ arası* ‘onların arası’ (193.35), *senderdiñ isteriñ* ‘sizin işleriniz’ (27.10), *sizderdiñ uyğandarıñız* ‘sizin anlaşmanız’ (212.30).

Metnimizde olmasa da “ilgi hâl ekinin sonundaki ñ ünsüzünün Kazak Türkçesinde bazı kullanımlarda düştüğü görülmektedir”.³⁹⁸ *qıstı küni* <*qıstıñ küni* ‘kış günü’>(274.30).

³⁹⁷ Abdulkadir İnan (1988), “Türk Dilinde İzafet” İzafet Türketskom Yazık (adlı eserin tanıtma yazısı), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1958, (2. baskı), Ankara, s. 279-313.

³⁹⁸ K. Koç, O. Doğan, *KTG*, s. 204; *qıstıñ küni*> *qıstı küni*, *jazdıñ küni*> *jazdı küni*, *küzdiñ küni*> *küzdi küni*.

3.1.3.5. Aitlik Eki +G⁴¹:

Bir yapım eki karakteri taşıyan,³⁹⁹ ikinci bir iyelik eki gibi görünen⁴⁰⁰ aitlik eki bazen çekim eklerinden sonra gelerek bir nesneye bağlı ve ait olduğu başka bir nesneye göre ve zaman ve mekan içerisindeki yerine işaret etmek suretiyle belirtir.⁴⁰¹ Kalın ve ince sıradan ünlülere göre +ğı, +qı; +gi, +ki şeklinde olur. Yuvarlak ünlülü şekli yoktur.

Yalın durumunda +GI:

alğışqı (46.35), endiği (3.5), işki älem (25.10), keyingi (3.1), küni boyğı (4.20), ömir boyğı (5.5), sırtqı (194.30), soñğı kün (8.1), tüşki as (57.15).

Yükleme durumunda +(N)I+ki:⁴⁰²

Zamirlerde görülür:

kimdiki (54.5), meniği (7.25), sizdiki (139.10), onıki (54.5), osınıki (35.10), özimdiki (41.10).

Kavim adlarında tamlama fonksiyonundaki yükleme durumu ekinde görülür:

Jonğardiki (55.35), Qalmaqtiki (55.5), Qazaqtiki (55.5).

Bulunma durumu ile +DA+GI şeklinde olur:

alaköldegi (200.30), arasındağı (5.1), art jaqtağı (17.30), arttağı (6.40), astındağı (3.10), burıştağı oşaqta (111.1), ertektegi (178.20), jastağı (8.30), maydandağı (3.10), moynındağı (148.20), on bestegi (155.1), ömrindegi (4.35), qoldağı (3.25), sonındağı (15.40), şäwgimdegi suw ‘çaydanlıktaki su’ (133.5), töngirektegi (43.5), üstindegi (3.10).

Tamlama ~ ilgi durumu eki ile +NIñ+ğı şeklinde olur:

Metnimizde ‘ön’ anlamına gelen *al* kelimesinde görülmektedir.

Qolğa tüşken aldıñğı adamdardı qutqarıp alamız. (4.45) ‘düşmanın eline düşen öndeki adamları kurtaralım.’, aldıñğı qaşqandardı soñınan zıttı. (104.25) ‘önce kaçanların ardından koşular.’, bularıñ aldıñğısı (51.20) ‘bunların önde olanı’.

3.1.3.6. Soru Eki +MA ? <+mI:

Kazak Türkçesinde ayrı yazılırken bugünkü diğer iki Kıpçak lehçesinde (Tatar Türkçesinde ve Kırgız Türkçesinde) bitişik yazılır.⁴⁰³ Ünsüz uymuna göre (V, l, r, w, y’den sonra) m, (m, n, ñ, z’den sonra) b, (k, q, p, t, s, ş’den sonra) p ünsüzüyle başlar. I> A ünlü değişimiyle ekin dar ünlüsü düz-geniş ünlü olur. Kalınlık-incelik uyumuna uyar. Eski Türkçede

³⁹⁹ N. Özkan, *GTG*, s. 131.

⁴⁰⁰ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 161.163, § 210.

⁴⁰¹ M. Öner, *BKT*, s. 115.

⁴⁰² K. Koç, O. Doğan, *KTG*, s. 202; +nIñ ilgi ekiyle aitlik ekinin kaynaşmasından +niki, +diki ve +tiki eklerinin oluştuğunu ve bir nesnenin başka bir nesneye ilgili olduğunu ifade etmek için kullanıldığı görüşüne yer verilir. Ama metnimizde +nıñğı şekli görüldüğünden yükleme durumu ve ilgi durumu diye iki madde hâlinde inceledik.

⁴⁰³ M. Öner, *BKT*, s.226.

+gU şeklinde olan soru eki sonra +mU olarak kullanılmaya başlandı.⁴⁰⁴ Soru eki fiillere ve edatlara da gelebilmektedir. Cümlede hangi kelime veya kelime grubu soru ile ifade edilmek veya sorulmak istenirse arkasından soru eki getirilebilir.

ma: Rayimbek qolı osı *ma* eken? ‘Rayimbek’in askeri bu mu acaba?’ (121.35), Keldi *me* bul bäleler? ‘Geldi mi bu çocuklar’ (77.45).

ba: Maldı aydalağa qurıp tastaymız *ba* endi? ‘Malı bozkırlara mı bırakacağız şimdi?’ (55.45), Onıñ közin şığarğan men *be* ekem?! ‘Onun gözünü çıkarın ben miymişim?!’ (57.30), Malaydan xabar *bar* ma eken? ‘Malay’dan haber var mı acaba?’ (156.30).

pa: Men osınday ul tawıp *pa* em? ‘Ben böyle mi oğul bulmuştum acaba?’ (153.5), Ayıptap, jazalaw kerek *pe* äde ? ‘Suçlayıp cezalandırmak mı lâzım?’ (14.15), Atastırğan nemese ayttırıp jürgen eşkimi joq *pa* eken, bilmediñ *be*? ‘İşi halleden hiç olmazsa söyleyen kimsesi yok mu acaba, öğrenmedin mi?’ (266.1).

3.2. SIFATLAR:

Sıfatlar da isimdir.⁴⁰⁵ Varlıkları sadece bir özelliğiyle karşılayan, onların niteliklerini, sayılarını bildiren, yerlerini işaret eden, haklarında belirsiz bilgiler veren ve soru hâlinde belirten,⁴⁰⁶ çoğu isim soylu kelimelerdir. Fiil soylu sıfatlar ise sıfat-fiillerdir. Bunların bir kısmı kalıcı isim olarak kullanılabilir: Bakan, yazar, tükenmez gibi.

Sıfatlar çekim eklerini almazlar. Durum, iyelik ve çokluk ekini almayan sıfatlar bu özelliğiyle isimlerden ayrılırlar. İsimlerin önüne gelerek sıfat tamlaması denilen kelime grubunu kurarlar.

3.2.1. Yapıları Bakımından Sıfatlar:

Yapılarına göre basit sıfatlar “*jaqsı jar* (75.15)” ve türemiş sıfatlar “*aqıldı jar* (109.40)”, birleşik sıfatlar “*qoyu qara murt* (124.25)”, pekiştirmeli sıfatlar “*qap-qara qoyuw qas* (100.15)” diye dörde ayrılır.

3.2.1.1. Basit Sıfatlar:

Yalın durumda olan, yapım eki almamış, başka bir kelimeyle birleşmemiş kök veya kök niteliği taşıyan ön adlara basit sıfatlar denir.

⁴⁰⁴ T. Tekin, *OTG*, s. 127, § 127; T. Tekin, *OY*, s. 38 ve A. F. Karamanlıoğlu, *KTG*, s. 139; “Kıpçakçada soru ekinin şekli, **-me**; **-mü** ve **-mı/ -mi** gibiçeşitli ve kullanılışı karışıktır. **-me** şekli yalnız CC’de görülmekte olup, Eski Türkçedeki **mu**’dan **u > a** ses değişmesi ile gelişmiş olmalıdır.”

⁴⁰⁵ G. Gülsevin, *UİA*, s. 170.

⁴⁰⁶ N. Özkan, *GTG*, s. 131.

bes adam ‘beş adam’ (177.40), *jaqsı kisi* ‘iyi kişi’ (143.30), *kök jibek* ‘yeşil ipek’ (216.15), *osı üy* ‘bu ev’ (244.30).

3.2.1.2. Türemiş Sıfatlar:

İsim veya fiil köklerine getirilerek isimden isim ve fiilden isim yapan türetilen ön adlara türemiş fiiller denir. Daha çok işlek yapım ekleriyle sıfatlar türetilir. Çekimsiz fiillerden sıfat-fiillerle de türemiş fiiller yapılır. Yukarıda bu ekler işlendiğinden sadece seçilen örneklerle yetindik.

İsimlerden Türetilen Sıfatlar:

aqıldı jar ‘akıllı yar’ (109.40), *aqşıl jüz* ‘beyazımsı yüz’ (96.1), *bügingi söz* ‘bugünkü söz’ (161.45), *jıldıq as* ‘yıllık aş’ (209.20), *myday dala* ‘beyin kadar ova’ (197.5), *suwsız jer* ‘susuz yer’ (153.20), *uyalas böri* ‘sürü hâlinde kurt’ (115.20).

Fiillerden Türetilen Sıfatlar:

aşıq aspan ‘açık gökyüzü’ (195.40), *ämir bergiş bastıqtar* ‘emir veren liderler’ (99.35), *joñğar jaqtan keler küş* ‘Moğol tarafından gelen güç’ (63.10), *köz körmes qarañğılıq* ‘göz gözü görmez karanlık’ (223.35), *qızıqpaytın jigit* ‘ilgilenmeyen yiğit’ (265.25), *ölgen jigit* ‘ölen yiğit’ (87.15).

3.2.1.3. Birleşik Sıfatlar:

Renk anlamı taşıyan sıfatların, ikinci kelimesine +LI veya +LİK/q ekinin ilave edildiği sıfatların, bazı deyimlere +LİK/q ekinin getirildiği sıfatların, ilk unsuru isim olan kelimenin üçüncü teklik kişi iyelik eki alan birleşik sıfatların teşekkül ettirilmesi gibi değişik yollarla birden fazla kelimenin bir araya gelmesiyle oluşan sıfatlardır.

qara ala qoy ‘alaca koyun’ (268.5), *üyir-üyir jılqı* ‘sürü sürü at’ (269.15), *uzın boylı kisi* ‘uzun boylu kişi’ (38.5), *qoy közdi adam* ‘koyun gözlü adam’ (251.10), *eki jüz adamdıq şoğır* ‘iki yüz kişilik kalabalık’ (117.20), *jan türşigerlik jağday* ‘tüyler ürperten durum’ (121.40), *qolı sinğan jigit* ‘kolu kırılan yiğit’ (70.20).

3.2.1.4. Pekiştirmeli Sıfatlar:

Niteleme sıfatı olan kelimelerin ilk ünlüsüne kadar kısmı *p* [nadiren *m* ve *s*] ünsüzüyle kapatılması ve teşekkül eden hecenin sıfatın başına aynen getirilmesiyle oluşturulan sıfatlardır.

döp-döñgelek ay ‘yus yuvarlak ay’ (76.35), *ıp-ıstıq alaqañ* ‘sıcacık avuç’ (264.5), *tup-tuzuw aq qayıñdar* ‘dümdüz ak kayınlar’ (278.20), *jım-jurt tün* ‘sessiz gece’ (31.25), *qos-qomşa köz* ‘çardak, küçük çadır’ (28.35).

3.2.2. İşlevleri Bakımından Sıfatlar:

3.2.2.1. Niteleme Sıfatları:

Varlıkların iç özelliklerini, kolayca değişmeyen, varlığa bitişik, varlığın kendisinde olan, özellik bildiren sıfatlardır. Renk, boy, biçim, yapı, ağırlık, durum, hacim, büyüklük gibi çeşitli iç özellikler bildirmeleri, dilbilgisi yönünden bir fark oluşturmaz.

3.2.2.1.1. Yapı Bakımından Niteleme Sıfatları

3.2.2.1.1.1. İsim kökenli: *kişi jüz* ‘Küçük Yüz, bir Kazak boyu’ (69.35), *ulı söz* ‘büyük söz’ (32.5).

3.2.2.1.1.2. Fiil kökenli: *jetken xabar* ‘gelen haber’ (7.15), *kömilgen teñge* ‘gömülmüş para’ (3.20).

3.2.2.1.2. Derecelendirme Bakımından Niteleme Sıfatları

3.2.2.1.2.1. Eşitlik: adam sıyaqtı ‘adam gibi’ (55.15), jıyırma şaqtı ‘yirmi kadar’ (34.1), mıñ şamalı ‘bin kadar’ (201.30), Qalmaqtar Qazaq sekildi ‘Kalmuklular Kazak gibi’ (232.35), bala ğurlı ‘çocuk gibi’ (154.20), üş ayılıq baladay ‘üç aylık bebek gibi’ (217.40).

3.2.2.1.2.2. Karşılaştırma: azıraq çerik ‘daha az asker’ (18.1), azdaw ‘daha az’,⁴⁰⁷ jaña qaruw oğan *qarağanda* köp jeñil ‘yeni silah ona göre çok hafif’ (176.35), özgelermen *salıstırğanda* öziniñ eñsesi biyiktew ‘diğerleriyle karşılaştırdığında kendi boyu daha uzun’ (28.30).

3.2.2.1.2.3. Aşırılık: tım uzaq ‘çok uzak’ (19.20), eki jüzden asa jigit ‘iki yüzden fazla yiğit’ (65.10), tipti jigit ‘pek çok yiğit’ (159.10).

3.2.2.1.2.4. En üstünlük: eñ äweli ‘en önce’ (10.1), eñ sonıñdağı ‘en sondaki’ (15.40).

3.2.2.1.3. Sıfatlarda Benzetme:

Sıfatlara bazı ekler getirerek, sıfatın nitelediği ismin anlamında benzetme, benzerlik,⁴⁰⁸ küçültme, azaltma oluşturmak gayesiyle eklerle oluşturulan yapılarıdır.

dımqıl awa ‘fırtınalı hava’ (130.25), *kişkene qırlı murnı* ‘küçükçe burnu’ (109.15), *kögildir* kök ‘açık mavi gök’ (116.40), *kökşil közi* ‘mavimsi göz’ (168.30), *öziñşe* qoyan ‘kendince tavşan gibi’ (99.15).

⁴⁰⁷ Metnimizde zarf olarak kullanılmıştır; *azdaw* körin- ‘daha az görünmek’ (96.25)

⁴⁰⁸ Sadettin Özçelik (2004), “Türkiye Türkçesinde Benzetme-Benzerlik Kavramları ve Bu Kavramları Sağlayan Ekler Üzerine”, *İlmî Araştırmalar Dil ve Edebiyat İncelemeleri*, Sayı: 17, Güz, İstanbul, s. 143-154.

3.2.2.2. Belirtme Sıfatları:

Varlıkların kendilerini veya dış özelliklerini, sayısını bildiren, yerini işaret eden, hakkında belirsiz bilgiler veren veya varlığı soru halinde belirten sıfatlardır.⁴⁰⁹

3.2.2.2.1. İşâret Sıfatları:

Bütün varlıkları ve kavramları yer, yön ve zaman bakımından uzaklık ve yakınlığına göre belirten sıfatlardır.

3.2.2.2.1.1. İşâret Zamirleriyle:

Yakın için bul, sol, mına; uzak için; osı, ana zamirleri kullanılır.

bul awıl ‘bu köy’ (17.40), sol olja ‘bu ganimet’ (50.1), mına jigit ‘işte bu yiğit’ (8.25); osı toyda ‘şu düğünde’ (30.35), ana kisilerge ‘oradaki kişilere’ (51.5).

3.2.2.2.1.2. +k/qI ekiyle yapılanlar:⁴¹⁰

+k/qI ekiyle zaman:

qısqı soğım ‘kış azığı’ (51.30), tüski as ‘öğle yemeği’ (57.5).

+k/qI ekiyle yer-yön-sıra:

sırtqı tüye jün ‘üzerindeki deve tütüyü’ (62.20), işki esep ‘içteki hesaplar’ (69.20), alğaşqı üş kün ‘önceki üş gün’ (230.20).

3.2.2.2.2. Sayı Sıfatları:

Nesnelerin sayılarını belirten kelimelerdir. Sayı sıfatları, isimleri sayı yoluyla ifade etmelerinin yanında parçalarını, bölümlerini de net bir şekilde ifade eder.

Eskiden Kazak Türkleri, teknik ölçüm aletlerinin olmadığı zamanlarda *uzunluk, ağırlık, kalınlık, derinlik, uzaklık* ve *hacim* gibi ölçüleri bazı vücut azalarıyla karşılaştırarak yaparlardı. Ölçümle ilgili kelimeler ve değerleri şunlardır:

kisi boyı ‘kişi boyu’; 1 metre 70/75 cm.

beluwar ‘ayaktan kemere kadar’; 1 metre 35 cm.

kere kulaş ‘gerilmiş kolların iki el arasındaki mesafesi’; 1 metre 70/75 cm.

bir kulaş ‘bir kulaç’; 1 metre 50 cm.

attam ‘atlayarak atılan adım’; 70/72 cm.

adım ‘bir adımlık mesafe’; 60/62 cm.

qarıs ‘gerilmiş baş parmakla serçe parmak arasındaki mesafe’; 33/34 cm.

bir süyem ‘bir karış’; 21/22 cm.

sınıq süyem ‘parmakların orta boğumundan bileğe kadar olan mesafe’; 17/18 cm.

tört eli ‘dört parmağın genişliği’; 8 cm.

üş eli ‘üç parmağın genişliği’; 6 cm.

⁴⁰⁹ N. Özkan, *GTG*, s. 132.

⁴¹⁰ S. Dawletow, S. Quday Bergenow, *AQT*, s. 94.

eki eli ‘iki parmağın genişliği’; 4 cm.

bir eli ‘bir parmağın genişliği’; 2 cm.

barmaq eli ‘parmak genişliği’; 2,5 cm.

şınaşaq eli ‘serçe parmak eni’; 1/1,5 cm.

tutam ‘yumulmuş avuç içi aralığı’; hacim ölçüsü.⁴¹¹

3.2.2.2.1. Asıl Sayı Sıfatları:

bir sät (5.25), eki jaq (4.1), eki-üş jıl (2.5), tört qıbıla (4.25), bes-altı qadam (30.13), jetti-segiz adam (278.1), toğız toqpaq ‘yer adı olmuş’ (36.5), on ay (52.25), jıyırma qamşı (15.25), otız şaqırım (269.10), qırıq elüw kisi (53.10), alpız-jetpis sarbaz (Kzk.), toqsan toğız adam (220.20), jüz şaqıtı sarbaz (15.20), eki jüz jılqı (57.30), mıñ sarbaz (5.1), bir milliyon som (246.15), bir müliyard som (Kzk.).

3.2.2.2.2. Sıra Sayı Sıfatları :

+InşI eki yapılmaktadır:

birinşi patşa (254.15), ekinşi kitap (1.1), üşünşi märte (59.15), törtinşi ret (103.25), besinşi märte (103.30), jetinşi adam (203.40), onınşı kün (258.1).

3.2.2.2.3. Üleştirme Sayı Sıfatları:

Metinde ve sözlüklerde +er ekinin *bir* sayısının dışında kullanılmadığı görülmüştür. Buradaki +er eki de fonksiyonunu kaybetmiştir:

birer juma ‘bir hafta’ (34.40), *birer tüne-* ‘bir gece geceleme’ (35.1) <*birer tün tüne-, *birer ay* ‘bir ay’ (62.5), *birer kün* ‘bir gün’ (66.30).

Eki+rer veya eki+şer şekilleri yoktur. Ekew <ET äkegü şekli vardır. +Aw şekli ise üleştirme değil isimden isim yapan topluluk ekidir. Ancak topluluk bildiren +Aw eki, +(ş)Ar şeklinde de Türkçeye aktarılabılır:

bir-ekew emes, bir-neşe qasqır ‘bir iki tane değil, birkaç kurt ~ birer ikişer değil bir çok kurt’ (122.10), besew et- ‘beş çeşit yapmak ~ beşer tane yapmak’ (11.35).

(Sayı)-sayı+DAn: +(ş)Ar +(ş)Ar;

Kazak Türkçesinde asıl yapı; birincide sayının adı yalın durumda, ikincide yine aynı sayının çıkma durumunda olan ikileme şeklidir:

Bir-birden jetekte- ‘birer birer yedeklemek’ (7.15), *eki-ekiden üş bölek* ‘ikişer ikişer üç bölük’ (203.25), (ø-) *ekiden tört adam* ‘ikişer ikişer dört adam’ (200.10), *tört-besten, altı-jetiden birige* ‘dörder beşer, altışar yedişer birlikte’ (114.45), *jeti-sekizden eki üş top* ‘yedişer sekizer üç grup’ (72.10).

⁴¹¹ Ş. Bekturow (2003), *QTQG* Foliant, Astana, s. 131.

Küçük sayı+lep-büyük sayı+lep: +(ş)Ar +(ş)Ar;

Bir örneğine rastlandı. Araya ikileme çizgisi “-” konulmaktadır.

Kekilikten *birlep-ekilep* sadaqpen atıp al- ‘birer ikişer ok atıp keklik vurmak’ (268.35).

3.2.2.2.4. Kesirli Sayı Sıfatları:⁴¹²

Büyük sayı+DA n küçük sayı+I ;

Üleştirilmede ikinci kelimeye çıkma durumu eki getirilirken kesirli sayıda birinci kelimeye çıkma durumu eki getiriliyor ve ikinci kelimeye üçüncü teklik kişi iyelik eki getiriliyor ve imlâsında ikileme işareti “-” araya konulmuyor. Bir de yarım ‘yarım’ kelimesine rastlandı.

üşten birinen ayırıl- ‘üçte birini kaybetmek’ (170.40).

jarım mñ ‘yarım bin ~ beş yüz bin’ (211.25).

3.2.2.2.5. Topluluk Sayı Sıfatları:

Sadece *egiz* ‘ikiz’ kelimesini tespit ettik.

Örneklerimizde hayvanlar için kullanıldığı görüldü; *egiz qozı* ‘ikiz kuzu’ (113.15), *egiz laq* ‘ikiz oğlak’ (142.25).

3.2.2.3. Belirsizlik Sıfatları:⁴¹³

Kişileri, varlıları, kavramları, isimleri sayı, miktar gibi özelliklerini belirsiz olarak bildiren ve bazı eklerle kalıplaşan kelimelerdir.

äldeqanday bir qudiretiñ küşi ‘herhangi bir kudretin gücü’ (188.25), *är* adam ‘her adam’ (207.30), *az* adam (7.10), *başqa* jaq ‘başka yön’ (54.20), *büz* bir boylawıq biyeler ‘bir boydan olan beyler’ (239.10), *bir* kün ‘bir gün’ (88.30), *biraz* jerge deyin ‘biraz ileriye kadar’ (4.20), *eş* nesre ‘hiç bir şey’ (113.35), *eşbir* payda (89.30), jası qıyıqtar *şamasındağı* kızıl bet ‘yaşı kırk gibi görünen kızıl yüz’ (46.10), jüz *şaqıtı* sarbaz ‘yüz kadar asker’ (15.20), *köp* şerik ‘çok asker’ (121.20), *özge* şoralar ‘diğer curalar, diğer ileri gelenler’ (80.1), *qanşa* xan, *qanşa* noyan ‘ne kadar han, ne kadar Kalmuk batırı’ (242.30), *qanşam* bölmeler ‘sayısız odalar’ (252.15), *qanşama*⁴¹⁴ sarbazdar ‘nice asker’ (3.5), *talay-talay* urıs ‘bir çok savaş’ (79.1).

⁴¹² S. Dawletow, S. Quday Bergenow, *AQT*, s. 118.

⁴¹³ S. Dawletow, S. Quday Bergenow, *AQT*, s. 116.

⁴¹⁴ A.Von Gabain, *ETG*, s. 105-95, § 352-291; ymä : *buyırığı yime* ‘kumandanları da’, *ançulayu+ma* ‘tam öyle’.

3.2.2.3.1. Eklerle Yapılanlar:

+şA: Kazak Türkçesinde son⁴¹⁵ ‘şu’ kelimesinin üzerine eşitlik eki (+şA) gelmiştir. *Ka ‘ne’ kökünden gelen ve eski Türkçeden beri görülen *qaŋça* kelimesi, Kazak Türkçesinde *qaŋşa* şeklindedir.⁴¹⁶

sonşa ‘bu kadar, bir çok’ ve *qaŋşa* ‘kaç, ne kadar’ işâret ve soru zamirlerinde kalıplaşmış olarak sıfat olurlar.

sonşa elşi ‘bu kadar elçi’ (270.5), sonşa qazaq ‘bu kadar Kazak’ (4.1), sonşa köñilsiz ‘bu kadar gönülsüz’ (207.5); qaŋşa kün ‘kaç gün’ (13.10), qaŋşa jıl ‘kaç yıl’ (35.1), qaŋşa şarik ‘ne kadar asker’ (24.1).

sayı+LArDA: Sayının üzerine ek getirilerek yapılır.

mıqtasa on tört-on besterde ğana. ‘taş çatlasa ancak on dört, on beş yaşlarında.’ (132.35).

3.2.2.4. Soru Sıfatları:

Nesneleri soru yoluyla belirten kelimelerdir. Metnimizde tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

Qa ‘ne’: *qanday* oq ‘nasıl ok’ (214.15), *qanday* qareket (67.35), *qanday* xal ‘nasıl hâl’ (5.1), *qaŋşa* jan ‘ne kadar insan’ (70.25), *qaŋşa* kün ‘ne kadar gün’ (13.10), *qaŋşa* şarik ‘ne kadar asker’ (24.10), *qay* arada ‘nerede, ne yerde’ (12.25), *qay* jaq ‘hangi taraf’ (20.20), *qayda*, ne xalde ‘nasıl, ne halde’ (7.1), *qaysıbir* kökpaqumar ‘her hangi bir teke yakalama oyuncusu’ (75.35).

Ne ‘ne’: *Ne* aşuw, *ne* quwanış, *ne* reniş ‘ne acı, ne sevinç, ne üzüntü’ (25.10), *ne* bala ekeniñdi ‘ne çocuk olduğunu’ (19.45), *ne* dana ‘ne bilgili’ (20.1), *nemene* jigitter, qızdar ‘nasıl delikanlılar, kızlar’ (14.1).

Görüldüğü gibi ne şeklinin kullanımı daha azdır. Qa şekli karakteristiktir.

⁴¹⁵ Bu+n, şu+n> son, o+n; şu işâret zamirinin üzerine teklik bildiren zamir n’si gelmiş, ş> s olmuştur.

⁴¹⁶ ET *kayu*, *kamı* kelimelerinin *ka kökü üzerine +ça eşitlik eki an zamiriyle birleşerek ka+anča> qaŋşa şeklini almış olabilir. Neticede an ‘o’ kelimesi *şu(n)* gibi kök olduğuna göre +ça eşitlik ekidir. ET’de bunça, munça şeklinde işâret zamiri olduğuna göre bunça> munşa, şunça> sonşa, anča> anşa şekilleri ortaya çıkabilir.

3.3. ZARFLAR:

Fiileri, sıfatları ve başka zarfları; yer, zaman, durum, azlık, çokluk, ölçü, nitelik ve soru kavramları bakımından tamamlayan kelime veya kelime grubudur. Zarftan etkilenen fiil, cümlenin veya kelime grubunun yüklemi olabilir. Zarflar daha çok fiili etkilerler. Tek başlarına kullanıldıklarında isimdirler. Fakat her zarf isim olarak kullanılmaya elverişli değildir. Özellikle nesne isimleri ile özel isimler, zarf olamazlar. Zarflar tek kelime olabilecekleri gibi kelime grubu da olabilirler. Görevli kelimeler arasında yalnızca zarflar, kendi adlarıyla öge olurlar. Cümlede zarf tümleci adını alırlar.

3.3.1. Yapıları Bakımından Zarflar:

3.3.1.1. Basit Zarflar:

Kök veya gövde halinde olan ve bir kelimededen oluşan zarflardır. Kimi basit zarflar Türkçenin eski dönemlerinde kök ve eklere ayrılabilir, bugün kalıplaşmışlardır ve kök olarak kullanılmaktadırlar.

äreñ şıda- ‘zar zor dayanmak’ (47.30), *bağatın dü̇l tap-* ‘yönünü tam bulmak’ (131.10), *sül bögel-* ‘biraz beklemek’ (135.40), *tipti inilda-* ‘hatta inleyerek’ (243.5).

3.3.1.2. Türemiş Zarflar:

Yapım ekleri, ad durum ekleri ve zarf-fiil ekleriyle türetilerek yapılan zarflardır. Örnekler yukarıdaki sıraya göre aşağıda gruplandırılmıştır. Ekler daha önce işlendiği için burada varyantları üzerinde tekrar durularak tekrara düşmekten kaçındık.

3.3.1.2.1. Yapım Ekleriyle Yapılan Türemiş Zarflar:

birşama bilip al- ‘iyice öğrenmek’ (118.10), *bundayın* ... kezik- ‘böylesine rastlamak’ (214.15), *jayawlap* ... jür-‘yaya ... yürümek’ (24.40), *osılay* pışken et ‘böyle pişen et’ (35.35), *qanşalıq* şalıqt- ‘ne kadar dalga oluştur-’ (118.30), *qazaqşa* ... tartuw et- ‘Kazak usulüne göre ... hediye etmek’ (281.15).

3.3.1.2.2. Ad Durum Ekleriyle Yapılan Türemiş Zarflar:

Yönelme Durumu Eki İle:

alğa şıq- ‘öne çıkmak’ (24.25), *alğa* tös- ‘öne düşmek’ (143.1), *bekerge* şıgar- ‘boşa çıkarmak’ (238.20), *birge* çık- ‘birlikte çıkmak’ (146.10), *bosqa* öl- ‘boşuna ölmek’ (147.30), *küşke* aynalıp ketipti ‘güce dönüşmüştü’ (179.10), *uzaqqa* sozıldı ‘bir hayli uzadı’ (3.1).

+*q/kArI*: Bu ek bugün Kazak Türkçesinde kalıplaşmış olduğu için üzerine yönelme eki gelmiştir; *işkerige ayda-* ‘içeriye sürmek’ (127.35).

Bulunma Durumu Eki İle:

alda tur- ‘önde durmak’ (98.45), *artta* qal- ‘geride kalmak’ (7.30), *basınan* usta- ‘başından tutmak’ (124.10), bul *kezde* tañ atıp ‘bu arada şafak sökmüş’ (49.15).

Çıkma Durumu Eki İle:

ejelden kele jatqan öner ‘önceden beri gelen gelenek’ (122.35), *köpten* beri qanıq ekenin bildire äzildesöyledi ‘çoktan beri alışık olduğunu söyleyerek takıldı’ (90.20), *qaydan* bilsin ‘nereden bilsin?’ (8.30), *šetinen* şıq- ‘kenarından çıkmak’ (164.40), ökppe *tustan* şığa keldi ‘kızgın bir hâlde çıka geldi’ (15.35).

Eşitlik Durumu Eki İle:

adamşa soğısayıq ‘adam gibi savaşalım’ (185.15), *äzirşe* kirpik ilmegen Rayımbek qana ‘şimdilik kirpiğini kıpırdatmayan sadece Rayımbek’ti’ (4.30), *barınşa* kelikti ‘oldukça yordu’ (154.5), *qanşa* sabır saqtayın dese de ‘ne kadar sabrını muhafaza etse de’ (244.20), *munşa* şabılıp qalar ma edi ‘bu kadar koşturup durur muydu?’ (133.45), bāsekeler *özünşe* bir aluwan bolıp ötti ‘rekabetler kendi kendine çeşitlenerek geçti’ (36.15).

Vasıta Durumu Eki İle:

+**MAN**: *ispen* sendir- ‘işle inandırmak’ (176.20), *izben* jür- ‘izyle yürümek’ (19.5), *sabırmen* qara- ‘sabırla bakmak’ (188.10).

+**IN**: *aqırın* kütpek kerek ‘usûlca beklemek gerek’ (52.25), sâlden *keyin* basın köter- ‘biraz sonra başını kaldırmak’ (61.35).

3.3.1.2.3. Zarf-fiil Ekleriyle Yapılan Türemiş Zarflar:

aytpay uq- ‘söylemeden anlamak’ (21.10), *barmayınşa* ... *buyır-* ‘varmayınca buyurmak’ (22.40), *berge alma-* ‘verememek’ (82.25), *jürgeli tur-* ‘gitmek üzere olmak’ (122.25), *otırar-otırmastan qopanda-* ‘oturur oturmaz tedirgin bir halde tekrar kalk’ (151.35), *qorşap al-* ‘çevirmek’ (3.10), *şaqırğanda* şıq- ‘çağırdığında çıkmak’ (103.25).

3.3.1.3. Birleşik Zarflar:

Genellikle iki kelimenin bir araya gelerek zarf fonksiyonunda kullanılmasıyla teşekkül eden zarflara birleşik zarflar denir. Böyle durumlarda birleşik zarfı meydana getiren kelimeler bir tek anlam ifade eder.

biraz tur- ‘biraz durmak’ (124.10), *bugin basta-* ‘bugün başlamak’ (185.35), *eşqaşan keşirme-* ‘hiçbir zaman affetmemek’ (5.5), *qanday bol-* ‘nasıl olmak’ (141.25).

3.3.1.4. Kelime Grubu Şeklinde Olan Zarflar:

Değişik kelimelerin bir araya gelmesiyle teşekkül eden arflardır.

älde qaşan öşken ‘ne zaman sönmüş’ (110.10), qala **äldeqaşan** jer betinen joyılıp ketken ‘şehir çoktan yerle bir olmuştu’ (217.5), **älde qayda** alısta qalğan bir körinis ‘ta uzakta kalın bir silüet’ (29.1), **älde qanday** abır-dabırdan oyanıp ketti ‘birden bire apar topar uyanıverdi’ (13.15), **ärqaşan** äzir tursın ‘her zaman hazır dursun’ (212.10), üylerdiñ murjalarından tütün **ärqalay** şığadı ‘evlerin bacalarından sürekli duman çıkıyor’ (116.40), **bir küni** arıq qazıp jürgen tutqın qazaqtardıñ ‘bir gün ark kazan esir Kazaklar’ (233.30), **biyıldan** nege bastamaysıñ? ‘bu yıldan niye başla mıyorsun?’ (112.30), **bügin** qosıldıq deyik ‘bugün katıldık diyelim’ (32.40), **erteli-keş** kel- ‘geceli gündüzlü gelmek’ (33.30), **eşqanday** artıq-awıs äñgime bolmağanday ‘hiçbir şekilde ağız dalaşı olmamışçasına’ (23.10), **sälden keyin** uyqığa şom- ‘biraz sonra uykuya dalmak’(13.10), **taq-tuq** ayt- ‘zar zor söylemek’ (6.35).

3.3.1.5. İkilemeli Zarflar

arı-beri asıp sal- ‘ileri geri dolaşmak’ (84.25), **aldı-artına** qarama- ‘önüne arkasına bakmamak’ (126.5), şerikti **äp-sätte** jayratıp saladı ‘askeri o anda devirdiler’ (234.1), biz **är-berden soñ** alsaq ‘biz her istiladan sonra alsak’ (234.35), **az-azdap** tasımaldaytın eki awıldıñ arası emes. ‘Azar azar taşınacak iki köyün arası değil ki.’ (83.30), **az-azdan bölek-bölek** jıyna- ‘azar azar, bölük bölük toplamak’ (244.1), sadaqtarın oqtap **az-kem** kidirdi. ‘Yaylarına oku yerleştirerek biraz beklediler.’ (101.35), **bir-birden** jetekte- ‘birer birer yedeğine almak’ (7.15), **ekiden-üşten** şüyirkeles- ‘ikişer üçer tolanmak’ (20.10), Xan Qangeldi batırdıñ atın Töle biy arqılı sırttay **emis-emis** estigeni bolmasa, jete bilmeydi eken ‘Han Kangeldi Batır’ın adını Töle Bey vasıtasıyla başkalarından ara sıra işitmişliği olmasa yakinen bilemezmiş’ (250.15), alıs-jaqınnan at sabılıp **erteli-keş** kelip jattı ‘ uzaktan yakından at koşturup geceli gündüzlü geliyorlar’ (33.30), **tez-tez** söyle- ‘çabuk çabuk konuşmak’ (134.1).

3.3.2. İşlevleri Bakımından Zarflar:

3.3.2.1. Nitelik Zarfları:

adamşa soğısayıq ‘adam gibi savaşalım’ (185.15), **alañsız** aqırın kele jatqanıñdı körse ‘böyle yavaş geldiğini görürlerse’ (137.30), qızben **birge** attanğan Oljabay ‘kızla birlikte ata binen Oljabay’ (4.40), **derew** jigitterdi jıynadım ‘derhal yiğitleri topladım’ (74.1), bu adam **jaqsı** üyrenip şıqtı ‘bu adam iyi öğreniverdi’ (177.40), **jäne** qızdardın mağan kömegi de tiyedi ‘yine kızların bana yardımı da olur’ (9.35), **qayta** şıq- ‘tekrar çıkmak’ (10.25), **munday** birik- ‘böyle toplanmak’ (78.40), bäsəkeler **özınşe** bir aluwan bolıp ötti ‘rekabetler kendi kendine çeşitlenerek geçti’ (36.15), batırların sayısuwı **sonday** boladı ‘Bahadırların dövüşü böyle olur’

(144.30), qurbandıqtıñ köptigi **sonşalıq** ayaq astında sulap jatqan adam mäyitinen ‘cesetlerin çokluğundan dolayı ayak altına serilen insan ölüleri’ (4.5).

3.3.2.2. Zaman Zarfları:

Tek Kelime Şeklinde Olan Zaman Zarfları:

ülgı bizdi tutqınnan qaşırğan qart osı ‘az önce bizi esaretten kurtaran ihtiyar bu’ (16.25), ay säwlesi **üli** jariğın tüsire qoyğan joq ‘ayın ışığı henüz etrafı aydınlatmamıştı’ (6.10), men **üwelde** qarsı bolıp edim ‘ben önce karşı çıkmıştım (32.10), kökireginde namıs otı bar jigitter **üzir** de sonı qutqarıp qaluwdıñ jağalasında jür ‘göğüslerinde namıs ateşi olan yiğitler hâlen geri almak için uğraşıyorlar’ (123.5), **üzirşe** kirpik ilmegen Rayımbek qana ‘şimdilik kirpiğini kıpırdatmayan sadece Rayımbek’ti’ (4.30), **bayağı** Noyanbekti tanıdı ‘az önce Noyanbek’i tanıdı (20.40), **derew** jigitterdi jıynadım ‘derhâl yiğitleri toladım’ (74.1), **endi** onımen tam-tumdap sırlasa bastadı ‘şidi onunla yavaş yavaş dertleşmeye başladı’ (8.35), Ötegen atqa **erte** minip, qolına on besinen nayza ustağan ‘Ötegen sabahleyin ata binip eline on on beş tane mızrak aldı’ (34.10), sälden **keyin** uyqığa şomdı ‘biraz sonra uykuya daldılar’ (13.10), **osında** otırğan biyler ‘o esnada oturan beyler’ (59.5), jorıqtan oralğan **soñ** sazayın berem ‘hücumdan döndükten sonra cezasını vereyim’ (7.20), **tegi** jañada öziñ aytqan qalalarğa barıp, qayıp kele jatqandar bolsa kerek ‘biraz önce senin söylediğin şehirlere gidip geri dönenler olsa gerek’ (62.30), **uzaq** jür- ‘uzun süre dolaşmak’ (80.35).

Kelime Grubu Şeklinde Olan Zaman Zarfları:

qala **äldeqaşan** jer betinen joyılıp ketken ‘şehir çoktan yer yüzünden silinip gitmişti’ (217.5), **älde tez** jet- ‘daha çabuk gelmek’ (157.35), biz **ür-berden soñ** alsaq ‘biz her istiladan sonra alsak’ (234.35), **bayağıday** bolar ma ‘eskisi gibi olur mu’ (33.40), biz **bügin** qosıldık deyik ‘biz bu gün katıldık diyelim’ (32.40), alıs-jaqınnan at sabılıp **erteli-keş** kelip jattı ‘uzaktan yakından at koşturup geceli gündüzlü geliyorlar’ (33.30), Xan Qangeldi batırđıñ atın Töle biy arqılı sırttay **emis-emis** estigeni bolmasa, jete bilmeydi eken ‘Han Kangeldi Batır’ın adını Töle Bey vasıtasıyla başkalarından ara sıra işitmişliği olmasa yakinen bilemezmiş’ (250.15), **ötken jılı** da elik lağının birewin asırağan eken ‘geçen yıl da ceylan yavrusunu beslemiş’ (141.35), **sälden keyin** uyqığa şomdı ‘biraz sonra uykuya daldı’(13.10).

Şart Çekimli Yan Cümleler De Zaman Zarfı Olabilir:

Olay bolsa tutqınğa tüsken eki jigitti Badam özimen birge ala ketpeydi ‘Öyle olsa esir düşen iki yiğidi Badam kendisiyle birlikte alıp gitmezdi’ (6.40), xalmıq eline ketkisi **kelse** ketip, ketkisi kelmese qalıp, musılman bolıp, xasıqtan qatın alıp, birjola sinip ketetin körinedi ‘Kalmuk yurduna gitmek isterse gidebilir, gitmek istemezse, Müslüman olup, onlardan biriyle evlenip, tamamen sinebilir gibi görünüyor’ (140.15).

3.3.2.3. Yer-Yön Zarfları:

Tek Kelime Şeklinde Olan Yer-Yön Zarfları:

alğa şıq- ‘öne çıkmak’ (24.25), **alıstan** körip ‘uzaktan görmek’ (71.35), ne **arı** ötip ketpey, ne **beri** şıqpay turıp qaldı, ‘ne ileri geçip gitmeden ne de geri çıkmadan durup kaldı’ (37.30), **artqa** ustañdar ‘arkadan bağlayınız’ (45.20), **ilgeri** jılıdı ‘öne doğru yavaşça ilerledi’ (19.35), **joğarı** qarattı ‘yukarı baktırdı’ (124.10), **qayda** qalamız? ‘nerede kalacağız’ (32.40), **qaydan** keldiñder? ‘nereden geldiniz’ (272.20), **munda** neğip jürsin? ‘burada ne yapıyorsun?’ (48.25), **tömen** qaradı ‘aşağı baktı’ (16.5), **tuwra** bardı ‘dos doğru gitti’ (161.5).

Kelime Grubu Şeklinde Olan Yer-Yön Zarfları:

aldı-artına qarama- ‘önüne arkasına bakmamak’ (126.5), **arı-beri** asıp sal- ‘ileri geri dolaşmak’ (84.25), **Eñ aldımın** Töle biydiñ jäne özimen birge barğan Qangeldi batırdıñ amandığın aytıp, jurt köñilin ornıqtırğan. ‘Öncelikle Töle Bey’in ve kendisiyle birlikte giden Kangeldi Batır’ın sağ salim olduğunu söyleyip halkın gönlüne su serpti.’ (158.20), **eş qaşan** keşirmespin ‘hiçbir zaman affedemem’ (5.5), jertölede **jeke** jetqan Oljabay ‘kulübede tek başına yatan Oljabay’ (7.35), qazaqtar qalmaqtarğa **qarsı** qaytarma jorıqqa attanıptı ‘Kazaklar, Kalmuklara karşı hücumla geçti’ (12.5).

3.3.2.4. Azlık-Çokluk Zarfları:

Qanşa, neşe, qanşalıq ‘ne kadar’ diye yükleme sorulan soruların cevaplarıdır. Miktar ve derece bildirirler.

Tek Kelime Şeklinde Olan Azlık-Çokluk Zarfları:

barınşa kelikti ‘oldukça yordu’ (154.5), **biraz** jer bas- ‘biraz gitmek’ (80.20), **munşa** şabilıp qalar ma edi ‘bu kadar koşturup durur muydu?’ (133.45), **säl** bögeledi ‘biraz durakladı’ (8.1).

İkileme Şeklinde Olan Azlık-Çokluk Zarfları:

sadaqtarın oqtap **az-kem** kidirdi. ‘Yaylarına oku yerleştirerek biraz beklediler.’ (101.35), **az-azdap** tasımaldaytın eki awıldıñ arası emes. ‘Azar azar taşınacak iki köyün arası değil ki.’ (83.30), **bir-birden** jetekte- ‘birer birer yedeğine almak’ (7.15).

3.3.2.5. Soru Zarfları:

Yüklem, fiil ve fiilimsilerin yapılış veya oluş biçimlerini, durumlarını, yer ve yönlerini, miktarlarını soran zarflardır.

kim bilmeydi ‘kim bilmez’ (11.35), **ne** dep sandalıp tur mınaw?! ‘niye böyle bom boş duruyorsun’ (13.40), **neden** qam jesin ‘neden gam yesin ~ niye üzülün?’ (90.20), **nege** şeginbeydi? ‘niye geri çekilmiyor?’ (97.25), **nemege** qarap bedireyip tür eken? ‘niye yüzünü asıp duruyormuş’ (196.30), **Nemene** deydi?! ‘ne dedin?!’ (13.40), **nemenege** mäs bop jatırımın

osı ‘niye sevinçliyim acaba!’(5.10), **qanday** qareket etip jatqanın suradı ‘nasıl hareket ettiğini sordu’(67.35), **qanşa** sabır saqtayın dese de ‘ne kadar sabrını muhafaza etse de’ (244.20), **qanşada** bolğanı? ‘ne kadar oldu ki?’ (279.20), **qanşağa** barar eken ‘ne kadar varmış?’ (112.20), **qanşalıq** ekenin bayqawğa da boladı ‘ne kadar olduğuna bakmak lâzım’ (24.25), **qaşan** attanamız ‘ne zaman ata binip gideceğiz?’ (10.5), **qay arada?** ‘nerede?’ (12.25), **qay jağımnan** estiler eken ‘hangi taraftan geliyor acaba?’ (20.20), **qayda** jürgenin bilmey adasqandar köp ‘nerede yürüdüğünü bilmeyip kaybolanlar çok’ (9.1), **qaydan** biledi bul sumıray! ‘neren bilir bu uğursuz!’ (5.45).

3.4. ZAMİRLER:⁴¹⁷

Varlıkları kişiler hâlinde karşılayan, isimlerin yerlerini tutan kelimelere zamir denir. Kelime, kelime grubu şeklinde ve ekleşmiş hâlde olurlar. Zamirler, doğrudan doğruya hiçbir nesneyi karşılamazlar, isimlerin yerini tutarak, onları temsil etmek sûretiyle geçici olarak kullanılabilen kelimelerdir. Zamirler isimleri temsil ettikleri gibi onların özelliklerine de işâret ederler. Bir varlık olmadan onun yerine geçebilecek bir kelime düşünülemez. Zamirler kullanılmadan önce bir kişi veya varlığın ismi daha önce zikredilmiş olmalıdır.

Zarf ve sıfatlar çekime girmedikleri hâlde, zamirler isim ve isim-fiiller gibi çekilebilirler, ancak bazı istisnalar hâriç yapım eki almazlar. Zamirleri bir ek takip etmeden bazı edatlarla da birleşemezler. Zamirler isim gibi çekime girerler, bazı durumlarda yapı eki alabilirler. Zamirler, sıfatların yerine kullanıldıklarında çekim eklerini almazlar. Başka kelimelerden zamir türetilmez. Kazak Türkçesinde belirsizlik zamiri báz+birew+ler ‘bazıları’ (84.5) hariç alınma kelimelerden zamir olmaz. Dil akrabalığı incelenirken esas alınan ölçütlerden biri de zamirlerdir. Zamirlerin sayıları sınırlıdır ama bütün isimlerin yerine geçici olarak kullanılabilirler.

Bitişik olmayanlar: Kişi zamirleri, işâret zamirleri, dönüşlülük zamiri, belirsizlik zamirleri, soru zamirleri, tespit (*anıqtama*) zamirleridir.

Bitişik olanlar: İyelikli belirsizlik zamirleri, ilgi zamirleri ~ +ki’li belirsizlik zamirleri.

3.4.1. Yapıları Bakımından Zamirler:

Yapıları bakımından zamirler basit, türemiş ve birleşik olarak üçe ayrılırlar.

3.4.1. 1. Basit Zamirler:

Kelime kökü durumunda olan ve sadece bir kelimedenden oluşan zamirlerdir.

men ‘ben’ (6.5), **sen** ‘sen’ (8.15), **ol** ‘o’ (4.30); **bul** ‘bu’ (2.5), **sol** ‘şu’ (9.20), **osı** ‘o’ (20.1); **özi** ‘kendi’ (3.10); **kim** ‘kim’ (4.5); **biri** ‘biri’ (4.35), **keybirewleri** ‘bazıları’ (28.35).

⁴¹⁷ Kemal Eraslan (1999), “Zamirler”, *Türk Grameri Sorunları II*, Türk Dil Kurumuyayınları: 718, Ankara, s. 335-347.

Basit belirsizlik zamirlerinin çoğunun iyelikli şekilleri de kullanılmaktadır:

- a. Türkçe olanlar: kim,
kisi <ET kişi,
nâirse <Kıp. T ne + er-se,
beri <*ber-i.⁴¹⁸
- b. Alınma olanlar: adam <Ar. ādam,
ärkim <Far.-T her + kim,
pälen <Ar. fulān.⁴¹⁹

Basit Belirsizlik Zamirlerinin Kullanılışlarına Örnekler:

adam: Soñman qırıq elüw adam qaruwlanıp ... (62.40) ‘Arkasından kırk elli kadar adam silahlanarak ...’.

kim: Äweli onıñ kim ekenin anıqtap alayıq. (97.30), ‘Önce onun kim olduğunu iyice bilelim’.

ärkim: Onısına ärkim är türlü bağa berdi. (209.20) ‘Onun yaptığını herkes başka türlü değerlendirdi’.

kisi: Qızdar, mına kisi senderge äkedey qamqor bolıptı. (22.1) ‘Kızlar, işte bu kişi sizlere baba gibi koruyucu olmuş.’

nâirse: Eş nâirse közine körinbegendey ... (21.40) ‘Hiç bir şey görünmüyor gibi ...’.

3.4.1.2. Türemiş Zamirler:

Bazı isim, sıfat ve zarf olan kelimelere iyelik ve aitlik eki getirilerek oluşturulan zamirlerdir.

- a) *İyelikli Belirsizlik Zamirleri,*
b) *+ki’li Belirsizlik Zamirleri.*

İyelikli Belirsizlik Zamirleri:

Kullanılış sıklığına göre üçüncü teklik ve çokluk kişi iyelik eki, birinci çokluk kişi iyelik eki ve birinci teklik kişi iyelik eki diye üç grup olarak sınıflandırdık.

Daha çok üçüncü teklik ve çokluk kişi iyelik ekini alarak belirsizlik zamirleri yapılır.

+(s)I(n) +(ad durumu) / +LARı +(ad durumu):

älqaysı ‘her biri’, *ärqaysısı* ‘her biri’, *bäri* ‘hepsi’, *böz birewleri* ‘bazıları’, *berisi* ‘berideki’, *bir-birine*, *birneşewin* ‘bir kaç’, *eşqaysısı* ‘hiç biri’, *keybirewi* ‘birisi’, *keybirewleri* ‘bazıları’, *keybiri* ‘bazıları’, *qay-qaysısı* ‘hiç biri’.

⁴¹⁸ Türkiye Türkçesinde öteberi <öt-e + ber-i şekli var. Metnimizde sadece iyelikli şeklini (*ber-i+si*) tespit ettik.

⁴¹⁹ Metnimizde yalın şekli yoktur, sadece *päleni* ‘filânı’ (47.40) şekli geçmektedir. Bir de belirsizlik sıfatı şekli *belen jerge* ‘filân yere’ (19.35), şekli geçmektedir.

Bazı belirsizlik zamirlerinde üçüncü teklik kişi iyelik eki yığılması da görülmektedir:
älqay+sı+sın, eşqay+sı+sın+da, qay-qay+sı+sı

Älqaysısın bir-bir ürlöp öşire saldı. (225.10) ‘Her birini teker teker üfürerek söndürdü.’, *Balpıq, Qaraş, Qorambay, Tölek, Berden besewiniñ ärqaysısı bir-bir müğğa müñbası bolıp belgilenedi.* (174.5) ‘Balpık, Karaş, Korambay, Tölek, Berden beşinin her biri binlere binbaşı olarak tayin edilir.’, *Bäri qaşıp ketken.* (12.20) ‘Hepsi kaçıp gitmiş.’, *Büz birewleri öz ayaqtarimen kelgen.* (158.35) ‘bazıları kendi ayaklarıyla gelmişti.’, *Eñ berisi Badam ölgen jerge deyin quwıp tastaymız deydi eken.* (18.40) ‘En berideki Badam’ın öldüğü yere kadar kovup atalım demiş.’, ... “*Qazaq-joñğar bir-birine tiyispew*”... (229.10) ... ‘Kazak, Moğol Bir birlerine değmeden’ ..., ... *doptıñ birneşewin art-artınan jiberdi.* (195.1) ‘... güllenin bir kaçını art arda yolladı.’, ... *jariq tüskende qarasaq eşqaysısında en, tañba joq.* (55.5) ‘... hava aydınlanınca baktık ki hiç birinde damga, işaret yoktu., ... *keybirewi tipti bösiñkirep jiberip te kele jatqanda...* (25.5) ‘... birisi çok gururlanırçasına gelirken, ...’, *keybirewleriniñ üsti qamıspen jabılğan.* (28.35) ‘... bazılarının üstü kamışla örtülmüş’, *keybiri jalañ ayaq jalañ bas, keybirewi julığı şığıp...* (84.20) ‘bazıları yalın ayak, kafaları açık, bazıları perişan olmuş, ...’, *Qay-qaysısı da ustazınan kem bilmeydi.* (91.20) ‘Hiç biri ustasından geri kalmaz.’

Birinci çokluk kişi iyelik ekini alarak belirsizlik zamirleri yapılabilir.

+mIz +(ad durumu):

+(s)I üçüncü tekil kişi iyelik eki ile kalıplaşmış belirsizlik zamirlerinin üzerine birinci çokluk kişi iyelik eki (+mIz) gelmektedir.

adamımız ‘adamımız’ (220.25), *ärqaysımız* ‘her birimiz’ (196.20), *bärimiz* ‘hepimiz’ (19.5), *bärimizdi* ‘hepimizi’ (37.10), *bärimizdiñ* ‘hepimizin’ (70.25), *bir-birimizben* ‘bir birimizle’ (19.10), *bir-birimizdi* ‘bir birimizi’ (150.45), *bir-birimizge* ‘bir birimize’ (253.25), *birewmiz* ‘birimiz’ (200.40) <birew+i+miz, *qay-qaysımız* ‘bazılarımız’ (140.10), *qaysımız* ‘bazımız’ (171.20).

Birinci teklik kişi iyelik eki ile yapılan belirsizlik zamirinin bir örneğini tespit ettik.

+im: ... *öziñizdey bir adamım bolsa,* ... ‘... senin gibi bir adamım olsa, ...’ (444.20).

+ki’li Belirsizlik Zamirleri:

Ekli belirsizlik zamirlerinin ikinci şekli, isimlere “+ki/ +qı” eki getirilerek yapılandır. Metnimizde tespit ettiğimiz örnekleri şunlardır:

+ki: kim+di+ki ve men+i+ki, on+i+ki zamirlerinde görüldüğü gibi belirtme durumu eki üzerine +ki eki gelmektedir. Türkiye Türkçesinde ilgi durumu eki getirildikten sonra +ki eki ile yapılır. Kazak Türkçesindeki **+(d)I+ki** şekli, **+(n)In+ki** şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılır.

eşkim**diki** ‘hiç kimseninki’ (165.25), eşkim**dikine** ‘hiç kimseninkine’ (294.25), kim**diki** ‘kiminki’ (55.35), men**iki** ‘benimki’ (5.35), on**iki** ‘onunki’ (54.5), osin**iki** ‘onunki’ (354.10).

Şu örneklerde ise +dı+ki> +di+ki şeklinde gerilek benzeşme görülmektedir: Äbilqayırdiki (181.30), Dağırdiki (177.35), Ğaldandiki (315.30), uyuqtağandiki ‘uyuyanlarınki’ (315.30).

+qı: Türkiye Türkçesinde bulunma eki üzerine gelen +ki eki, Kazak Türkçesinde ünsüz uyumuna uyarak doğrudan doğruya +qı şeklinde kelimenin üzerine gelmektedir.

alğaşqı ‘öndeki’ (14.20), artqı ‘arkadaki’ (11.30), bastapqı ‘baştaki’ (70.25).

3.4.1.3. Birleşik Zamirler:

Birden çok kelimenin bir araya gelmesiyle veya birleşmesiyle kurulmuş olan zamirlerdir. Yukarıda iyelikli örnekleri çok geçtiği için seçilen birkaç örnekle yetindik.

ärqaysı ‘her biri’ (174.5), büz birewleri ‘bazıları’ (158.35), eşqaysı ‘hiçbiri’ (73.10), qay-qaysı ‘hiç biri’ (91.20).

3.4.2. İşlevleri Bakımından Zamirler:

3.4.2.1. Kişi Zamirleri:

Kişi sırası (Jik)	Teklik (Jekelik)	Çokluk (Köptik)	Nezâket (Sıpaylıq)
1. kişi	me+n	bi+z	
2. kişi	se+n	si+z	se+n+der, si+z+der
3. kişi	o+(l/n)	o+lar	

Zamirlerin Ad Durum Ekleriyle Kullanılışları						
Kişi/Durum:	Yalın	Yükleme	Yönelme	Bulunma	Çıkma	Vasıta
1. teklik	men (6.5)	meni (6.1)	mağan (9.35)	mende (225.35)	menen (27.5)	menimen (8.30)
2. teklik	sen (8.15)	seni (9.25)	sağan (74.1)	sende (103.15)	senen (27.1)	senimen (44.5)
3. teklik	ol (4.30)	onu (9.30)	oğan (10.15)	onda (134.35)	onan (30.40)	onimen (8.35)

1. çokluk	biz (4.20)	bizdi (16.25)	bizge (8.10)	bizde (37.40)	bizden (163.25)	bizben (19.10)
2. çokluk	siz (9.30)	sizdi (66.25)	sizge (32.5)	sizde (18.25)	sizden (142.5)	sizbenen (32.15)
3. çokluk	olar (5.1)	olardı (9.35)	olarğa (14.10)	olarda (82.40)	olardan (14.45)	olarmen (98.20)
Nezâket 2. teklik	sender (10.40)	senderdi (12.35)	senderge (22.1)	senderde (162.15)	senderden (75.15)	sendermen (67.15)
Nezâket 2. çokluk	sizder (18.10)	sizderdi (66.25)	sizderge (53.20)	sizderde (37.35)	sizderden (KTLS)	sizdermen (53.20)

Tablo: 15

İkinci kişi çokluğu için “siz” zamiri hem çokluk hem de nezâket olarak kullanılır. İkinci kişi zamirinin hem “sender” hem de “sizder” şekli nezâket bildirir.

Birinci teklik kişi “men” vasıta eki “men” ile karıştırılmamalı; *men mundamın* ‘ben burdayım’ (6.5), *sarbazdar men şerikter* ‘gönüllü askerlerle çeriler’ (3.5).

Birinci şahsın teklik şekli *m* sesini tercih ederken birinci şahsın çokluk şekli *b* sesini tercih etmiştir.

mağan, sağan, oğan teklik kişilerinde de ayrı bir yönelme şekli tercih edilmiştir. Menge, senge, onğa şekli beklenirken teklik bildiren *n* morfeminden sonra ünsüz uyumu gereği ğ sesi tercih edildiğinden hem ilerlek benzetme hem de örneksemeyle maňa, sanğa, onğa olmuş olmalı. Kırgız Türkçesinde *mağa* <maña <manga şekli görülmektedir. Sonra ET (Uyg.) *maña* şekli OT (KB) sanğar şeklini şeklini örneksemeyle ñ>ğ değişimi sonrası r: n nöbetleşmesi ile (berer ~ birin gibi) *anağan* ‘ona’ (101.25), *buğan* ‘buna’ (30.20), *mağan* ‘bana’ (9.35), *sağan* ‘sana’ (26.40), *soğan* köz jiber- ‘oraya göz gezdirmek’ (276.5) şekilleri ortaya çıkmıştır. *Anağan* şeklinde bu açıkça görülmektedir. Sengar> sangaru> sangar> sañar> sağan şeklinde bir gelişme ile bu +ğan özel yönelme durum eki ortaya çıkmıştır. Dil keyfiyetinden dolayı her zaman beklenen şekli ortaya çıkarmayabilir.

Birinci çokluk kişi iyelik eki hariç iyelik eklerinden sonra yöneleme eki +A şeklinde gelir; orta+sın+a (3.25).

Ekleşme sırasında üçüncü teklik kişi *ol* zamirinde *l/n* değişimi olmaktadır: ol (4.30), onu (9.30), onda (134.35), onan(30.40), onunmen (8.35).

mende <bende ‘köle’ kelimesiyle bulunma eki almış birinci teklik kişi eki bir birlerine benzediklerinden karıştırılmamalıdır. *Dos-jaran da, qul men küñ de mende boladı.* (225.35) ‘Dost ahbab da, kul ile cariye de bende “köle” olur’.

onda zamiri metnimizde ‘üstelik, öyleyse, o zaman’ (4.15, 16.15, 17.30) anlamlarında kullanılmıştır.

Vasita durumu *ben / men* şeklinde olduğu gibi genişletilmiş *benen/menen* şeklinde de olabilir; *sizbenen* (32.15).

3.4.2.2. İşaret Zamirleri:

Varlıkların isimlerine işaret yoluyla vekâlet eden kelimelerdir. İşaret zamirleri nesnelere yerini bildirir. Ayrıca, bunlarda söz söyleyene nisbetle bir uzaklık anlamı da vardır. Birinci teklik kişinin I. tipinde hem #b’li hem de #m’li işaret zamirleri görülmektedir. *Ana* zamirinin çokluk şekilleri metinde görülmedi. Ayrıca vasita durumunun da çokluk şekilleri metinde görülmedi. Vasita, benzerlik ve eşitlik durumları işaret zamirlerinde görüldüğü için tabloda kişi sütunu esas alındı.

Teklik	Yalın	Yüklem	Yönelim	Bulunma	Çıkma	Vasita	Benzerli	Eşitlik
1. teklik kişi I	bul ‘bu’ (2.5)	bunu (107.1)	buğan (30.20)	yok	budan (2.5)	yok	bunday (10.1)	yok
	yok	munı (6.20)	yok	munda (2.5)	yok	munimen (264.40)	munday (95.1)	munşa (133.35)
1. teklik kişi II	mına ‘bu’ (8.25)	mınanı (70.35)	mınağan (KTLS)	mınada (KTLS)	mınadan (KTLS)	yok	yok	yok
2. teklik kişi	yok	sonı (8.5)	soğan (13.20)	sonda (4.15)	sodan (8.20)	sonimen (2.10)	sonday (69.20),	sonşa (145.40)
	sol ‘şu, o’ (9.20)	yok	yok	yok	yok	yok	solday (25.40)	yok
3. teklik kişi I	osı ‘o’ (9.45)	osını (102.1)	osiğan (193.5)	osında (14.10)	osıdan (48.30)	osimen (56.40)	osınday (100.35)	osınşa (64.35)
3. teklik kişi II	ana ‘o’ (6.1)	ananı (50.40)	anağan (119.30)	anada (133.10)	anadan (206.20)	yok	yok	yok

Tablo: 16

Çokluk	Yalın	Yükleme	Yönelme	Bulunma	Çıkma
1. çokluk kişi I	bular ‘bunlar’ (6.1)	bulardı (7.5)	bularğa (5.25)	bularda (140.1)	bulardan (235.20)
1. çokluk kişi II	mınalar ‘bunlar’ (46.35)	mınalardı (56.10)	mınalarğa (KTLS)	mınalarda (KTLS)	mınalardan (KTLS)
2. çokluk kişi	solar ‘şunlar’ (72.5)	solardı (46.40)	solarğa (48.45)	solarda (KTLS)	solardan (65.5)
3. çokluk kişi	osılar ‘onlar’ (KTLS)	osılardı (59.5)	osılarğa (KTLS)	osılarda (KTLS)	osılardan (60.35)

Tablo: 17

Not: Çokluk kişilerde zamirlerin vasita şekline metinde rastlanmadı.

3.4.2.3. Dönüştülük Zamiri:

Kazak Türkçesinde dönüştülük zamiri “öz”dür. Aşağıda “öz” zamirinin iyelik eki almış ve iyelik ekinin üzerine ad durum eki almış şekilleri gösterildi.

<u>Kişi</u>	<u>Teklik</u>		<u>Çokluk</u>	
1. kişi	özim	(5.5)	özimiz	(54.35)
2. kişi	öziñ	(10.4)	öziñiz	(16.20)
3. kişi	özi(n)	(3.10, 8.15)	özderi(n/ñ)	(4.20, 45.10, 54.15)

Yönelme eki birinci teklik ve üçüncü teklik kişide +e şeklinde görülmektedir, üçüncü çokluk kişide ise hem +e hem de +ge şeklinde “özderinge (42.5)” görülmektedir. Çıkma durum eki, üçüncü kişide kullanılırken üçüncü kişi iyelik ekinin sonunda bulunan zamir n’sini düşürmektedir; *özinnen* > *özinen*, *özderinnen* > *özderinen*. Üçüncü çokluk kişi iyelik eki alan *özderi* zamirinin iki değişik şekli daha vardır; *özderin* (45.10), *özderiñ* (54.15). Üçüncü teklik kişide ise sıfır yükleme durumu görülmektedir; *Älginde talıqsıp ketkende özin lıp köterip alğanın körmegenmen qolınıñ qarına salıp, qalpaq qurlı salmaq sezbey turğnın körgen.* (27.35) ‘Biraz önce bayılır gibi olduğunda kendisini kaybetmesiyle ellerini yana salıp kalpak gibi ağırlığını sezmeden durduğu görüldü.’

İyelik eki almış dönüştülük zamirinin üzerine yükleme durum eki geldikten sonra +ki aidiyet ekini de alır; *özimdiki* (41.10).

Dönüştülük zamiri “öz”ün iyelik ve ad durum eki almış şekilleri						
Kişi/Durum	Yükleme	Yönelme	Bulunma	Çıkma	Eşitlik	Vasıta
1. teklik kişi	özimdi (16.20)	özime (101.5)	özimde (22.35)	özimden (225.20)	özimşe	özimben
2. teklik kişi	öziñdi (6.25)	öziñge (224.15)	öziñde	öziñden (29.30)	öziñşe	öziñben
3. teklik kişi	özin+Ø (27.35)	özine (26.25)	özinde (28.1)	özinen (65.15)	özinşe (99.10)	özimen (6.40)
1. çokluk kişi	özimizdi	özimizge (52.35)	özimizde	özimizden	özimizşe (196.20)	özimizben (19.10)
2. çokluk kişi	öziñizdi	öziñizge	öziñizde	öziñizden	öziñizşe	öziñizben
3. çokluk kişi	özderini	özderine (12.10)	özderide	özderinden (80.1)	özderinşe (20.15)	özderimen (65.25)

Tablo: 18

Zamirlerde Tamlama Eki +(N)İñ:

Ad durum ekleri ismi file bağlarken tamlama eki bir ismi diğer bir isme bağladığından dolayı zamirlerde de tamlama eki, ad durum eklerinden ayrı olarak işlendi.

Kişi Zamirlerinde:

meniñ (5.5)	seniñ (19.45)	oniñ (5.25)	bizdiñ (12.35)	sizdiñ (9.30)	olardıñ (7.1)	senderdiñ (27.10)	sizderdiñ (37.1)
----------------	------------------	----------------	-------------------	------------------	------------------	----------------------	---------------------

İşâret Zamirlerinde:

buniñ / muniñ (83.5) / (23.30)	mınanıñ (41.1)	osınıñ (222.1)	sonıñ (43.40)	ananıñ (156.35)
-----------------------------------	-------------------	-------------------	------------------	--------------------

Dönüşlülük Zamirinde:

özimniñ (8.20)	öziniñ (9.30)	özimizdiñ (25.25)	özderiniñ (30.35)
----------------	---------------	-------------------	-------------------

Tablo: 19

Tamlayanı zamir, tamlananı bir isim olan isim tamlamaları:⁴²⁰

meniñ balam (8.35) ‘benim çocuğum’, *seniñ awılıñ* (55.30) ‘senin köyün’, *oniñ közi* (57.30) ‘onun gözü’, *bizdiñ jigitter* (64.30) ‘bizim yiğitler’, *sizdiñ atağıñız* (134.1) ‘sizin unvanınız’, *olardıñ arası* (193.35) ‘onların arası’, *senderdiñ isteriñ* (27.10) ‘sizin işleriniz’, *sizderdiñ uyğandarıñız* (212.30) ‘sizin anlaşmanız’.

buniñ boyı (83.5) ‘bunun boyu’, *mınıñ özi* (23.30) ‘bunun kendisi’, *mınanıñ matlasın ezüwin* (41.1) ‘bunun ekinini ezin’, *osınıñ qaysısı* (222.1) ‘bunların hangisini’, *sonıñ özi* (43.40) ‘şunun kendisi’, *ananıñ zarlı üni* (156.35) ‘onun ağlamaklı sesi’.

Türkiye Türkçesinde zamirlerle yapılan tamlamalarda, bazen tamlanan eke iyelik eki getirilebilirken (biz+im okul) metnimize göre Kazak Türkçesinde böyle bir durumun olmadığı anlaşılmaktadır.

İyelik eki almış dönüşlülük zamiri, tamlama ekiyle kullanılırken +*ki* aitlik ekini alıdığımda ekteki ñ <ng sesi düşer; *öz+i+ni+ki* <*öz+i+niñ+ki* <*öz+i+ning+ki*.

Karşılıklı konuşmalarda Kazak Türkçesinin ağız özelliğine delâlet eden şu şekiller görülmektedir; *sistiñ noyan* (14.5) ‘sizin bahadırımız’, ...*sistiñ jigitter bistiñ qızdardı...* (14.1) ‘...sizin yiğitler bizim kızları...’.

⁴²⁰ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 221.

3.4.2.4. Belirsizlik Zamirleri:⁴²¹

Belli bir kişiyi veya nesneyi karşılamadan belirsiz bir kişiyi, nesneyi veya kavramı temsil eden zamirlere denir. Yalın ve ekli şekilleri vardır. İsimlerdeki gibi belirsizlik zamirleri üzerlerine ad durum eklerini, bazı iyelik eklerini ve çokluk ekini alır. Birleşik ve ikilemeli şekilleri de görülür. Bir fikir vermek için aşağıda metnimizde geçen ve bir çok şekli görülen *bir* kelimesinin türetilmesiyle yapılan belirsizlik zamirinin örneklerini alfabetik sırayla vereceğiz:

bir: bir-bir+i+miz+di ‘bir birimizi’ (150.45), bir-bir+i+miz+diñ ‘bir birimizin’ (266.5), bir-bir+i+miz+ge ‘bir birimize’ (253.25), bir-bir+in+e ‘bir birine’ (229.10), bir-bir+iñ+ge ‘bir birine’ (300.35).

biri: bir+i ‘biri’ (4.35), bir+i+niñ ‘birinin’ (13.35), bir+in-bir+i ‘bir birini’ (5.15), bir+in-bir+i+nen ‘bir birinden’ (4.1).

key+bir+i ‘bazısı’ (84.20).

birew <ET **bir+ägü:** birew ‘biri’(25.30), birew+den ‘birinden’ (401.10), birew+di ‘biri’ (41.35), birew+diñ ‘birinin’ (36.35), birew+ge ‘birine’ (22.35), birew+ler ‘birileri’ (39.35), birew+ler+den ‘birilerinden’ (127.30), birew+ler+diñ ‘birilerinin’ (142.25), birew+ler+i ‘birileri’ (33.35), birew+men ‘biriyle’ (216.15), birew+mirew ‘biri miri’ (255.35), birew+miz ‘birimiz’ (200.40), birew-aq ‘birisi’ (237.10), birew-mirew+diñ ‘birinin mirinin’ (149.39).

key+birew+ler ‘bazıları’ (396.45), key+birew+ler+de ‘bazılarında’ (384.10), key+birew+ler+di ‘bazıları’ (85.1), key+birew+ler+diñ ‘bazılarının’ (37.35), key+birew+ler+i ‘bazıları’ (417.25), key+birew+ler+i+niñ ‘bazılarının’ (28.35), key+birew+ler+in ‘bazılarını’ (429.5).

böz+birew+ler ‘bazıları’ (84.5), böz+birew+ler+den ‘bazılarından’ (85.1), böz+birew+ler+diñ ‘bazılarının’(188.1),.

birewi <ET **bir+ägü+si:** birew+i ‘birisi’ (7.40), birew+i+men ‘birisiyle’ (373.35), birew+i+miz ‘birimiz’ (396.35), birew+i+nen ‘birinden’ (84.24), birew+i+niñ ‘birinin’ (15.1), birew+in ‘birini’ (19.20), birew+iñ ‘birinin’ (221.45), birew+in+de ‘birinde’ (361.15), birew+iñ+di ‘birini’ (347.30), birew+in+e ‘birine’ (72.25).

key+birew+i ‘bazısı’ (25.5), key+birew+i+niñ ‘bazısının’ (88.10).

3.4.2.4.1. Yapıları Bakımından Belirsizlik Zamirleri:

Belirsizlik zamirlerinin örneklerini öncelikle yalın ve ekli olmak üzere iki temel başlık altında vereceğiz:

⁴²¹ Sadettin Özçelik (2001), “Türkiye Türkçesinde Belirsizlik ve Soru Zamirlerinin Yapılışları ve Kullanılışları”, *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, Türk Dil Kurumu, Ankara, Sayı: 594, s. 659-667.

3.4.2.4.1.1. Yalın Belirsizlik Zamirleri:

Yalın belirsizlik zamirlerinin çoğunun iyelikli şekilleri de kullanılmaktadır:

- a. Türkçe olanlar: kim,
kisi <ET kişi,
närse <Kıp. T ne + er-se,
beri <*ber-i.⁴²²
- b. Alınma olanlar: adam <Ar. ādam,
ärkim <Far.-T her + kim,
pälen <Ar. fulān.⁴²³

Yalın Belirsizlik Zamirlerinin Kullanılışlarına Örnekler:

adam: Soñman qırıq elüw adam qaruwlanıp ... (62.40) ‘Arkasından kırk elli kadar adam silahlanarak ...’.

kim: Äweli onıñ kim ekenin anıqtap alayıq. (97.30), ‘Önce onun kim olduğunu iyice bilelim’.

ärkim: Onısına ärkim är türlü bağa berdi. (209.20) ‘Onun yaptığını herkes başka türlü değerlendirdi’.

kisi: Qızdar, mına kisi senderge äkedey qamqor bolıptı. (22.1) ‘Kızlar, işte bu kişi sizlere baba gibi koruyucu olmuş.’

närse: Eş närse közine körinbegendey ... (21.40) ‘Hiç bir şey görünmüyor gibi ...’

3.4.2.4.1.2. Ekli Belirsizlik Zamirleri:

İyelikli belirsizlik zamirleri ve +ki’li belirsizlik zamirleri diye iki başlık altında inceledik.

3.4.2.4.1.3. İyelikli Belirsizlik Zamirleri:

Kullanılış sıklığına göre üçüncü teklik ve çokluk kişi iyelik eki, birinci çokluk kişi iyelik eki ve birinci teklik kişi iyelik eki diye üç grup olarak sınıflandırdık.

Daha çok üçüncü teklik ve çokluk kişi iyelik ekini alarak belirsizlik zamirleri yapılır.

+(s)I(n) +(ad durumu) / +LArI +(ad durumu):

älqaysı ‘her biri’, *ärqaysısı* ‘her biri’, *bäri* ‘hepsi’, *bäz birewleri* ‘bazıları’, *berisi* ‘berideki’, *bir-birine*, *birneşewin* ‘bir kaç’, *eşqaysısı* ‘hiç biri’, *keybirewi* ‘birisi’, *keybirewleri* ‘bazıları’, *keybiri* ‘bazıları’, *qay-qaysısı* ‘hiç biri’.

⁴²² Türkiye Türkçesinde öteberi <öt-e + ber-i şekli var. Metnimizde sadece iyelikli şeklini (*ber-i+si*) tespit ettik.

⁴²³ Metnimizde yalın şekli yoktur, sadece *päleni* ‘filânı’ (47.40) şekli geçmektedir. Bir de belirsizlik sıfatı şekli *belen jerge* ‘filân yere’ (19.35), şekli geçmektedir.

Bazı belirsizlik zamirlerinde üçüncü teklik kişi iyelik eki yığılması da görülmektedir:
älqay+sı+sın, eşqay+sı+sın+da, qay-qay+sı+sı

Älqaysısın bir-bir ürlöp öşire saldı. (225.10) ‘Her birini teker teker üfürerek söndürdü.’, *Balpıq, Qaraş, Qorambay, Tölek, Berden besewiniñ ärqaysısı bir-bir müñğa müñbası bolıp belgilenedi.* (174.5) ‘Balpık, Karaş, Korambay, Tölek, Berden beşinin her biri binlere binbaşı olarak tayin edilir.’, *Bäri qaşıp ketken.* (12.20) ‘Hepsi kaçıp gitmiş.’, *Büz birewleri öz ayaqtarimen kelgen.* (158.35) ‘bazıları kendi ayaklarıyla gelmişti.’, *Eñ berisi Badam ölgen jerge deyin quwıp tastaymız deydi eken.* (18.40) ‘En berideki Badam’ın öldüğü yere kadar kovup atalım demiş.’, ... “*Qazaq-joñğar bir-birine tiyispew*”... (229.10) ... ‘Kazak, Moğol Bir birlerine değmeden’ ..., ... *doptıñ birneşewin art-artınan jiberdi.* (195.1) ‘... güllenin bir kaçını art arda yolladı.’, ... *jariq tüskende qarasaq eşqaysısında en, tañba joq.* (55.5) ‘... hava aydınlanınca baktık ki hiç birinde damga, işaret yoktu., ... *keybirewi tipti bösiñkirep jiberip te kele jatqanda...* (25.5) ‘... birisi çok gururlanırçasına gelirken, ...’, *keybirewleriniñ üsti qamıspen jabılğan.* (28.35) ‘... bazılarının üstü kamışla örtülmüş’, *keybiri jalañ ayaq jalañ bas, keybirewi julığı şığıp...* (84.20) ‘bazıları yalın ayak, kafaları açık, bazıları perişan olmuş, ...’, *Qay-qaysısı da ustazınan kem bilmeydi.* (91.20) ‘Hiç biri ustasından geri kalmaz.’

Birinci çokluk kişi iyelik ekini alarak belirsizlik zamirleri yapılabilir.

+mIz +(ad durumu):

+(s)I üçüncü tekil kişi iyelik eki ile kalıplaşmış belirsizlik zamirlerinin üzerine birinci çokluk kişi iyelik eki (+mIz) gelmektedir.

adamımız ‘adamımız’ (220.25), *ärqaysımız* ‘her birimiz’ (196.20), *bärimiz* ‘hepimiz’ (19.5), *bärimizdi* ‘hepimizi’ (37.10), *bärimizdiñ* ‘hepimizin’ (70.25), *bir-birimizben* ‘bir birimizle’ (19.10), *bir-birimizdi* ‘bir birimizi’ (150.45), *bir-birimizge* ‘bir birimize’ (253.25), *birewmiz* ‘birimiz’ (200.40) <*birew+i+miz*, *qay-qaysımız* ‘bazılarımız’ (140.10), *qaysımız* ‘bazımız’ (171.20).

Birinci teklik kişi iyelik eki ile yapılan belirsizlik zamirinin bir örneğini tespit ettik.

+im:

... *öziñizdey bir adamım bolsa, ...* (444.20) ‘... senin gibi bir adamım olsa, ...’.

3.4.2.4.1.4. +ki’li Belirsizlik Zamirleri:

Ekli belirsizlik zamirlerinin ikinci şekli, isimlere “+ki/ +qı” eki getirilerek yapılanıdır. Metnimizde tespit ettiğimiz örnekleri şunlardır:

+ki: kim+di+ki ve men+i+ki, on+i+ki zamirlerinde görüldüğü gibi belirtme durumu eki üzerine +ki eki gelmektedir. Türkiye Türkçesinde ilgi durumu eki getirildikten sonra +ki eki ile yapılır. Kazak Türkçesindeki **+(d)I+ki** şekli, **+(n)In+ki** şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılır.

eşkim**diki** ‘hiç kimseninki’ (165.25), eşkim**dikine** ‘hiç kimseninkine’ (294.25), kim**diki** ‘kiminki’ (55.35), men**iki** ‘benimki’ (5.35), on**iki** ‘onunki’ (54.5), osın**iki** ‘onunki’ (354.10).

Şu örneklerde ise **+dı+ki> +di+ki** şeklinde gerilek benzeşme görülmektedir: Äbilqayırdiki (181.30), Dağırdiki (177.35), Ğaldandiki (315.30), uyuqtağandiki ‘uyuyanlarınki’ (315.30).

+qı: Türkiye Türkçesinde bulunma eki üzerine gelen +ki eki, Kazak Türkçesinde ünsüz uyumuna uyarak doğrudan doğruya +qı şeklinde kelimenin üzerine gelmektedir.

alğaşqı ‘öndeki’ (14.20), artqı ‘arkadaki’ (11.30), bastapqı ‘baştaki’ (70.25).

3.4.2.4.2. İşevleri Bakımından Belirsizlik Zamirleri:

3.4.2.4.2.1. İkrar Bildiren Zamirler:⁴²⁴

Başında yıldız (*) işareti olan kelimeler metnimizde olmayan zamirleri gösterir. Onların anlamlarını parantez içerisinde gösterdik.

a) *Birew, birdeñe, birnäse, *birneme* (bir şey), *birneşe, birew-mirew, keybir, keybirew, qaybir, qaysıbir*.

Birew bar ma (41.5) ‘birisi var mı?’, şarıyğat wağızıdı **birdeñe** aytatın şığar (38.30) ‘şariat vazını söyleyen biri çıkar’, kökeyin tesken başka **bir narse** bar sıyaqtı (8.25) ‘gönül yanıklığının başka bir sebebi var gibi’, **birneşewin** art-artınan jiberdi (195.1) ‘birkaç tanesini arka arkaya gönderdi’, **birew-mirewdiñ** közine tüspey jetsem (149.30) ‘birilerinin gözüne ilişmeden yetişsem’, keybir adamdar (58.15) ‘bazı adamlar’.

b) *Ärkim, *ärne* (her ne), *ärqaysı, *ärneşe* (her ne kadar).

Biraq *ärkim* ärtürlü aytadı eken (76.20) ‘ama herkes bir türlü söylüyormuş’, *ärqaysısına* bir qarap (26.5) ‘her birine bir bakıp’.

c) *Äldekim, äldene*.

Sol sol-aq eken *äldelim* alqın-julqın osılay qaray umtıldı (58.10) ‘vaziyet böyleyken bazıları nefes nefese o tarafa doğru hücumla geçti’, onıñ *äldene* aytpaq bop oqталıp qalğanıñ añağan Qoyaydar biy (58.10) ‘onun bir şeyler söylemek için yerinden kalktığını anlayan Koyaydar Bey’.

d) *Biraz adam, böz birewler, hämme(si), kisi, köpşilik, narse* <ne+er-se, pälen.

⁴²⁴ J. Tüymebayew (1991), *Qazaq Tili Qısqaşa Grammatikalıq Anıqtığış*, Almatı, s. 35.

Biraz adam şığın boptı (120.40) ‘birkaç kişi kayıptı’, *bäzbirewleri* öz ayaqtarımen kelgen (158.35) ‘bazıları kendi ayaklarıyla geldi’, *hämme* bas köterer (69.40) ‘herkes baş kaldırır’, Ömen biy degen *kisini* biletin şığarsıñ (77.25) ‘Ömen Bey denen kişiyi tanıyorsun sanırım’, *köpşiligi* orta jene ortadan tömen jastağı jigitter (167.25) ‘çoğunluğu orta ve orta yaşın altındaki yiğitler’, eki *närsege* qol jetti (277.35) ‘iki şeye ulaşıldı’, men *päleni* alıp kelgen joq (47.40) ‘ben filanı alıp gelmedim’.

3.4.2.4.2.2. İnkâr Bildiren Zamirler:

Olumsuz zamirlerdir. Temsil ettikleri isimleri inkâr ederek bildirirler. *Eş* ‘hiç’ *eşkim*, *eş närse*, *eşbir*; *tük* ‘hiç’ kelimeleriyle yapılır. Cümlelerin sonuna *joq* ‘yok’ ve *emes* ‘yok, değil’ denilen sözler de olumsuzluk fonksiyonunda getirilir.

Al nege er ölip, eris buzılıp jatqanımen *eş kimniñ* şaruwası joq... (165.20) ‘Peki neden erlerin ölmesiyle kahramanlığın bozulmasıyla hiç kimse meşgul değil...’, (139.45) Biraq *eşbir* deregin bire almadı. ‘Ama hiçbir haber öğrenemedi.’, Meniñ *tük* jazıgım joq. (49.40) ‘Benim hiç suçum yok.’, Däl qazir Künişten başka *eş kim*, *eş närse* közine körinbegendey,... (21.40) ‘Şimdi Küniş’in kendisinden başka hiç kimse, hiç bir şey gözüne görünmüyor gibi ...’. *Eşteñeniñ* bayıbına bara almağan jigitter biriniñ betine qarap tañdanıstı (13.40) ‘hiçbir şey gevelemeyen yiğitler bir birlerinin yüzlerine bakarak taaccüp ettiler’, qart da *eşkimge* jaqındap jansa almay şette jalğız otırıp qaptı (21.40) ‘ihtiyar ise hiç kimseye yaklaşamayarak kenarda yalnız oturup kaldı’, qudaydan başka *eşbir* qudiretke bağınbay (111.25) ‘Tanrıdan başka hiçbir kudrete boyun eğmeden’, *eş nesreden* tariqtırğan *emes* (113.35) ‘hiç kimsenin rahatsız ettiği yok’, jariq tükende qarasaq *eşqaysısında* en, tañba *joq* (55.5) ‘aydınlandığında baktık ki hiç birisinde damga, işâret yoktu’, qart kelesi küni säske mezgilinde *tük* bolmağanday-aq (10.20) ‘ihtiyar ertesi gün kuşluk vaktinde bir şey olmamış gibi’.

3.4.2.4.2.3. Tesbit Bildiren Zamir:

Bäri ‘hepsi’.

Bäri qaşıp ketken. (12.20) ‘Hepsi kaçıp gitmiş.’.

uldarıñız *bäri-bäri* aman (25.40) ‘oğullarınız hep beraber sağ salım’, *bäri* bir awızdan (23.10) ‘hepsi bir ağızdan’, *bärimen* tügel anandasıp şıqtı (77.20) ‘hepsiyle eksiksiz selamlaşıp çıktı’, *bärimiz* şubırıp bir izben jürmeyimiz (19.5) ‘hepimiz sıraya geçerek bir izden yürümeylelim’, *bärimizdi* tañqaldırğan (37.10) ‘hepimizi hayrete düşürdü’, *bärimizdiñ* bastapqı kelisüwimiz boyınşa (70.20) ‘hepimizin baştaki anlaşması gereği’, *bärimizge* ortağ osu jenisti osı arada toylaymız (105.20) ‘hepimize ortak olan bu zaferi o arada kutlayacağız’, *bäriñ* jayğastırıp ta qoydıñ ba? (20.5) ‘hepsini yerleştirip koydun mu?’, *bäriñen* de mol boladı (25.40)

‘hepsinden de çok oluyor’, *bäriniñ* tanuwlı jipterin şeşip jiberdi ‘bazılarının bağı iplerini çözüverdi’ (57.15), jüzderi sınbasın dep *bütünin* bölip, jartısın jarıp äkepti (128.30) ‘ayıp olmasın diye – evlerinde – ne varsa bölerek yarı yarıya paylaştılar’, *tügel* attanamız ba (212.45) ‘hepimiz atlara binelim mi?’.

3.4.2.4.2.4. Bir Sayısı İle Yapılan Belirsizlik Zamirleri:

Biri, birdeñe, bir närse, birewi, birew-mirewdiñ, keybir, keybirewleri, qaybir, qaysıbir.

ekewdiñ *biri* (14.40) ‘ikisinden biri’, şarıyğat wağızdı *birdeñe* aytatın şığar (38.30) ‘şeriat vaazını söyleyen biri çıkar’, kökeyin tekseñ başka *bir närse* bar sıyaqtı (8.25) ‘aklından geçen bir şey var gibi’, onıñ *birneşewi* qoqayıp-qoqayıp at üstünde tur (41.30) ‘onlardan bir kaçı karşı tarafa göz dağı verircesine at üstünde durdu’, Onıñ *birewi* nayzasınıñ uşın jerge qadap ‘Onlardan biri mızrağının ucunu yere saplayıp’ (7.40), *birew-mirewdiñ* közine tös- (149.30) ‘birilerinin gözüne ilişmek’, *keybir* etjendi tisilerdiñ jürisi tipten awır (167.20) ‘bazı semiz kişilerin yürüyüşü gerçekten ağır’, *keybirewleri* arbadağı qızdarğa janamalay berip (20.10) ‘her biri arabadaki kızlara doğru beraber yürüyüp, *qaybir* jetiskeninen jürdeysiz (9.15) ‘bazı yetişkinlere git dersiniz’, *qaysıbir* kökparqumarlar (75.35) ‘her hangi bir bozkurt oyuncusu’.

3.4.2.5. Soru Zamirleri:⁴²⁵

Belirsiz olan isimleri ve onların sayılarını veya durumlarını doğrulamak için varlıkları soru şeklinde karşılayan zamirlerdir. Cümlede veya fiilimsi grubunda, özne, nesne ve yer tamlayıcısını sorar.

a) Yalın soru zamirleri: *Kim, ne, qa.*

Ne; cansızlar, canlılar ve durumları hakkında bilgi edinmek için kullanılır.

b) Ekli soru zamirleri: *Kimdi, kimge, *kimde* (metinde *äldekimde* (84.1) ‘bazı kimselerde’ şeklinde belirsizlik zamirinde bulunma hâli görülmektedir.), *kimden* (bu şekil de metinde geçmemektedir), *kimniñ, qaşa, *qaşanqı* (ne zamanki), *qayda, qaydan, qaydağı, qaysı, neme, nemene, nemenege, nemeni, neşe* (metinde *birneşewin kökdawılğa da ildirdi* (269.1) ‘birkaç aw kuşunu da kemerine astı’ şeklinde sıfat olarak geçmektedir).

Aşağıdaki cümleler yukarıdaki soru zamirlerine göre sıralandı:

⁴²⁵ Mustafa Öner (1998), “Türkçede Soru ve Belirsizlik”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Türk Dil Kurumu yayınları: Sayı: 557, Ankara, s.401-411.

3.4.2.5.1. Yalın Soru Zamirleri:

Jay *kim*, jaqın *kim* ekenin ayıra almas mezigil tayağanda (4.5) ‘yerin neresi, yakının kim olduğunun anlaşılmadığı zaman geldiğinde’, ol *ne* -dep qıdar jarısa suradı (10.15) ‘o ne? -diyerek kızlar yarışarak sordu’, Aqtanbay kamşısın *qay* jaqqa siltew saldı (240.35) ‘Aktanbay kamçısını ne tarafa savurarak salladı?’.

3.4.2.5.2. Ekli Soru Zamirleri:

Kimdi aytıp tur ey? (37.25) ‘kimi kastediyor hey?’, *kimge*, *nege* senemiz? (246.1) ‘kime neye inanalım?’, *kimniñ* ölip, *kimniñ* qaların burxan biledi (94.40) ‘kim ölüp, kimin kalacağını Tanrı bilir’, awılda *qanşa* tütün, *qanşa* jan bar? (70.25) ‘köyde ne kadar ev, ne kadar insan var?’, *qayda* jürgenin bilmey (9.1) ‘nerede yürüdüğünü bilmez’, bul awılda ekenin *qaydan* bilesiñ? (18.5) ‘bu köyde olduğunu nereden biliyorsun?’, *qaydağı* uyqı? (31.45) ‘hangi uyku?’, bu *qaysıñ*, ey? (40.30) ‘sen kimsin, hey?’, köne bermeytin bir moyın *neme* eken (186.1) ‘razı olmayacak bir boyun var mı acaba?’, *nemene* deydi? (13.40) ‘ne diyor?’, Ömen biy *nemenege* uwanadı eken? (135.25) ‘Ömen Bey niye yanar acaba?’, mına jetesiz *nemeni* qaydan ertip kelip edim! (51.10) ‘bu ahmak şeyin ardından nasıl gelmişim’.

Sayı isminin üzerine iyelik eki getirilerek yapılan zamirler:

Birewi nayzasınıñ uşun jerge qadap (7.40) ‘biri mızrağının ucunu yere saplayarak’, *ekewi* adlıma kelip tura qalğanda (15.30) ‘her ikisi önüme kelip duruverdiğinde’, *üşewi* kelgende (66.25) ‘her üçü geldiğinde’.

3.5. FİİLLER:

Fiil; cümlenin en asıl ve her zaman birinci dereceden ögesi olan kelime türüdür, cümlede yüklem (*bayandawıŝ*) olarak adlandırılır. Varlıkların, nesnelerin ve kavramların yapılış, oluş, kılınıŝ ve hareketlerini karşılayan, bir işi, bir durumu anlatan; olumlu ve olumsuz şekillere girebilen, söz içinde şahıs ve nesneyi etkileyen, çatı, kip ve şahıs eklerini alan eylem bildirici kelimelere *fiil* denir.

Filler, anlamlıdır ve çatı eklerini, zaman eklerini ve kişi eklerini alarak cümlede kullanılırlar.

Türkiye Türkçesiyle kıyaslanırsa, fonetik açıdan en çok değişen ve en çok allamorfu olan ekler, fiil çekim ekleridir. Ekler bakımından Kazak Türkçesi, Türk lehçeleri içerisinde en çok ses değişikliğine uğrayan lehçedir.⁴²⁶

3.5.1. Yapı Bakımından Fiiller:

Filler de yapı bakımından isimler gibi, basit, türemiş ve birleşik olmak üzere üçe ayrılırlar.

3.5.1.1. Basit Fiiller:

Kök hâlindeki fiillerdir. Genellikle tek heceli olurlar. Kök ve eklere ayrılmazlar. Basit isimler ve zamirler gibi temel kelimeleri oluŝtururlar:

al- ‘almak, yardımcı fiil’ (5.15, 16.25), ber- ‘vermek’ (36.35), de- ‘söylemek’ (5.25), ış- ‘karartmak’ (27.45), iş- ‘içmek’ (10.31), jet- ‘yetmek, ulaşmak’ (15.35), ker- ‘germek’ (13.25), min- ‘binmek’ (5.25), oz- ‘öne geçmek’ (43.25), öt- ‘geçmek’ (10.15), qaş- ‘kaçmak’ (12.10), sen- ‘inanmak’ (8.35), soq- ‘vurmak, çarpmak’ (35.35), şal- ‘vurmak’ (28.10), şıq- ‘çıkmaq’ (5.5), tıñ- ‘bitmek, hal edilmek’ (23.40), uq- ‘anlamak’ (13.30), ür- ‘havlamak’ (89.30), zıt- ‘gitmek kaçmak’ (80.15).

Eklerle kaynaşmış kimi filler zamanla basit fiil durumuna gelmiştir:

ayt- ‘söylemek’ (167.35) <ET ay-it-, alda- ‘aldatmak’ (27.10) <DLT al+da- jıla- ‘ağlamak’ (21.5) <ET yığla- ~ ığla- <*yıği+la-, söyle- ‘konuşmak’ (18.25) <ET söz+lä-.

3.5.1.2. Türemiş Fiiller:

Kazak Türkçesinde sonu ‘y’ ünsüzüyle biten fiiller dikkat çekicidir. Hepsii türemiş fiil değildir. Kiminde ses değişimi sadece kelimenin kökünde görülür, kiminde ise ses değişimi kelimenin üzerine gelen ekte görülür. Bu fiiller, ses deęiŝimine göre altı gruba ayrılır.

⁴²⁶ Fuat Bozkurt (1992), *Türklerin Dili*, Cem yayınları, İstanbul.

+Ad-> +Ay-:⁴²⁷

azay- ‘azalmak’ (214.5) <*az ‘az, çok olmayan’ +ad-, *badıray-* ‘dik dik bakmak’ (280.30) <*badır+ad- [Kzk. badıraq köz, badır ‘iri, patlak’], *bükirey-* ‘kamburlaşmak’ <*bükir+ed- [Kzk. bükir ‘kambur’ (15.35) <Kıp. T bükri], *küşey-* ‘güçlenmek’ (276.30) <*küç+ed-, *masay-* ‘içki içmek’ <*mas+ay-<Ar. mest [örnekseme var], *mıjıray-* ‘bastırmak’ (15.35) <*mucur+ay- <Ermenice mucur ‘kömür kırıntısı’, *munay-* ‘sıkılmak’ (163.40) <ET muñad- ‘bunalmak’ <ET muñ ‘bun’⁴²⁸, *qaray-* ‘kararmak’ (81.15) <*qara+y- <ET qara ‘siyah’, *qartay-* ‘ihtiyarlamak’ (143.35) <Kıp. T qartay- <ET qart ‘ihtiyar’, *qasqay-* ‘doğruca ilerlemek, nişan almak’ (86.30) <*qas ‘hasım, düşman’+qa,⁴²⁹ *qısay-* ‘sığınmak’ (4.25) <ET qısğa ‘kısa’, *taturay-* ‘çoraklaşmak’ (99.25) [Kzk. tatur ‘çorak, tuzlu’], *tımıray-* ‘sessiz olmak’ (52.30) <*tımır <Kıp. T tim ‘sakin’, *üdirey-* ‘korkmak’ (106.30) [Kzk. üdir ‘korcu’ <ET öd ~ öt ‘safra, öd’.

d/> y/:

d# : joy- ‘yıkmaq, yok etmek’ (98.25), kiy- ‘giymek’ (88.5) <käd-,⁴³⁰ küy-ew ‘koca’ (61.15) <Kıp. T küy-egü <ET küd-ägü <*küd- ‘beklemek, davet etmek’, *qay-(ı)t-* ‘geri dönmek’ (31.30),⁴³¹ quy- ‘dökülmek’ (64.20).

-y- <-d-: qo-y- (6.40) <ET qo-d- ‘koymak’, to-y- (34.15) <ET to-d- ‘doymak’.

g/ğ> w>y:

g#/ğ#> y#:

jıy- ‘toplamak’ <ET yığ-, *tiy-* ‘deymek’ (9.35) <YT (ŞT) tig- [<Kıp. dey-⁴³²] <ET täg- ‘ulaşmak’.

k> g/ğ> w>y:

F-(Ik)->> F-(I)y-: *burtıy-* ‘küsmek’ (132.40), *dirdiy-* ‘dudağını büzmek’ (140.20), *dürdiy-* ‘dudağını büzmek’ (140.20), *erbiy-* ‘sallanmak’ (80.40), *esev-* (141.35) <YT (ŞT) ös- ‘büyüme’,⁴³³ *ırjıy-* ‘sırıtmak’ (143.30), *jılmıy-* ‘erimek’ (110.30), *jımıy-* ‘gülümsemek’ (20.1), *kirtiy-* ‘kısılmak’ (158.15), *qalşıy-* ‘kırırdamadan durmak’ (196.30), *qultıy-* ‘azacık görünmek’ (31.30), oñğay- ‘sağ tarafa yaslanmak’ (38.5), *ürpiy-* ‘ürpermek’ (25.5).

⁴²⁷ J. R. Hamilton, *İKPÖ*, s. 251.

⁴²⁸ A. Von Gabain, *ETG*, s. 49, § 86.

⁴²⁹ J. R. Hamilton *İKPÖ*, s. 255.

⁴³⁰ A. Von Gabain, *ETG*, s. 53, § 118.

⁴³¹ Ahmet Caferoğlu (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Kitabevi, İstanbul, s. 107; *kadın-* ‘mec. pişman olmak, nedamet duymak’, *kadıt-* ‘çevirmek, döndürmek’. Kazak Türkçesinde *qay-* ‘geri dönmek’ fiilinden epeyce kelime türetilmiştir: [*qay-ıq* ‘eğik’ (218-15), *qay-şı* ‘makas’ (91.15), *qay-şı* kel- ‘ters gelmek’ (264.40), *qay-şı+lan-* ‘makas gibi hareket etmek’ (218-35) <*qayşıla-* ‘makasla kesmek’, *qay-şıl+ıq* ‘karşı hareket’ (228-30), *qay-şılup* usta- ‘çarpazlamasına tutmak’ (180-20).

⁴³² A. F. Karamanlıoğlu, *KTG*, s. 17; *değiş-> deyiş-*.

⁴³³ Z. K. Ölmez, *ŞT*, s. 435.

b> w> y:

süy- ‘sevmek’ (88.15) <Harezmi T. sew <ET seb-,⁴³⁴ üy- ‘yerleştirmek’ <<*eb- [eb ‘ev’ ismi ile kökteş].

y#:

tay-sa-l- ‘mec. çekinmek’ (98.35) <ET tay- ‘kaymak’.

F V# -(y)- V ek:
yardımcı ses

Zarf-fiil düşünce kaynaştırma sesi olan ‘y’ asli sesmiş gibi kalıyor. Fiilin üzerine ünlü -A> -yA zarf-fiili ve -Ip> -yIp zarf-fiili gelirken türeyen, sonra da -yA> -y, -yIp> -y- şeklinde düşerken zarf-fiilin bu kalıntısı ile genişleyen fiil gövdesi üzerine yapım ekleri de gelebilmektedir, jımı-y-ıspen qara- ‘tebessümle bakmak’ (74.20) <jımı-y-ıs ‘gülümseme’. *Taqay kep* ‘yaklaşarak’ (115.10) <*taqayıp kelip örneğindeki gibi kelimenin sonundaki -y ve -p zarf-fiilleri kısalmıştır. Türk dilinde eskiden beri olduğu gibi fiil çekimlerinde de görüleceği üzere bu zarf-fiil kalıbı zaman fonksiyonu da üstlenecektir.⁴³⁵

... *tımuraya jüginip*... ‘... sessizce eğilip ...’ [*tımır ~ tumar* ‘muska’> *tımır+a-y-* ‘sırrını gizleyerek, içimdekini bul dermişçesine hareket etmek’] (52.30), *Berden tastüyin tımurayıp oturıp kaldı.* (136.35) ‘Berden taş gibi donup kaldı.’

... *qar qosa jılmıyıp*, ...*jan bitip*... *jürüp ketkendey boldı.* (229.35) ‘birbirine katılıp eriyerek... hayat başladı.’;

Rayımbek, Satay, Qojban üşewi birine-biri qarap jımıyıp külip qoyadı. (82.10) ‘Rayımbek, Satay, Kojban birbirlerine bakarak hafifçe gülümsediler.’, ... *jımıya basın şayqaydı.* (20.1) ‘... gülerken başını salladı.’

... *tımuraya jüginip*... (52.30) ‘... sessizce eğilip ...’ [*tımır ~ tumar* ‘muska’> *tımır+a-y-* ‘sırrını gizleyerek, içimdekini bul dermişçesine hareket etmek’], *Berden tastüyin tımurayıp oturıp kaldı.* (136.35) ‘Berden taş gibi donup kaldı.’

... *qar qosa jılmıyıp*, ...*jan bitip*... *jürüp ketkendey boldı.* (229.35) ‘birbirine katılıp eriyerek... hayat başladı.’;

Rayımbek, Satay, Qojban üşewi birine-biri qarap jımıyıp külip qoyadı. (82.10) ‘Rayımbek, Satay, Kojban birbirlerine bakarak hafifçe gülümsediler.’, ... *jımıya basın şayqaydı.* (20.1) ‘... gülerken başını salladı.’

⁴³⁴ O. N. Tuna (1987), *Orta Türkçe Ders Notları*, İnönü Üniversitesi, Malatya, s. 5

⁴³⁵ Muharrem Ergin (1963), *Dede Korkut Kitabı, İndeks-Graamer*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Türk Dil Kurumu Yay.: 219, Ankara, s. 460; -Ip tur- şimdiki zaman olarak verilmiş olmasına rağmen öğrenilen geçmiş zamandır.

Zarf-fiil, fiilin köküyle kanaşınca üzerine sıfat-fiil eki gelmiş: ... *eseŷ-gen kezde* (141.35) ‘büyüdüğü zaman’ [eseŷ- <*ös-ey-], *jilmıy-ğan appaq dala*. (268.1) ‘Düm düz olmuş bem beyaz bozkır.’.

Zarf-fiilin yardımcı sesi fille kaynaştıktan sonra üzerine *-ıs* yapım eki geliyor, *-ispen* <-iş bilen kalıbıyla tekrar zarf-fiil oluyor: ... *onuñ betine bir türli mağınalı jımyı-ispen qarap*. (74.20) ‘... onun yüzüne manalı bir şekilde tebessümle bakarak.’.

3.5.1.2.1. İsimlerden Türemiş Fiiller:

Yapım eklerinde isimden fiil yapan ekler işlendiğinden aşağıda seçilen örneklerle yetindik.

at+tan- (4.40) ‘düşmana karşı yardım çağırmaq’, *bet+te-* (30.35) ‘bir yere doğru yürümek’, *eleñ+de-* (20.20) ‘meraklanmaq’, *ıŷ+qın-* (11.18) ‘hıçkırmak’, *ilgeri+le-* (29.40) ‘ilerlemek’, *kek+ten-* (12.5) ‘sinilenmek’, *qıy(ı)n+a-* (6.20) ‘eziyet çekmek’, *moyın+da-* (33.5) ‘kabul etmek’, *nağır+la-* (10.30) ‘sıkıştırmak- ezmek’, *oq+tal-* (11.10) ‘ok atmaq için hazırlanmaq’, *özge+r-* (22.25) ‘değişmek’, *sızdıq+tat-* (9.10) ‘idareli kullandırmak’, *tas+ta-* (32.15) ‘bırakmaq’.

3.5.1.2.2. Fiillerden Türemiş Fiiller:

Aşağıda öznelerine göre fiiller incelendiğinden burada çatı eklerinin örneklerini vererek tekrara düşmek istemedik. Aşağıda olumsuzluk eki olan *-MA-* şeklini, *fiillerde olumsuz şekiller* başlığı altında incelediğimizden burada tekrarlamadık. Geriye kalan fiil çatısına tesir etmeyen fiilden fiil yapan ekler de daha önce işlendiğinden burada yeteri kadar örnekle yetindik.

-A-: antalağın jaw ‘toplanan düşman’ (237.25) <*ant+al-a- ‘anlaşmaq akın etmek’ <*ant+tas- ‘anlaşmaq’ <ant ‘ant, yemin’, tüt-e-t-ip ‘tüttürerek’ (111.75).

-(ğ)AIA-: qadağala- ‘dik dik bakmaq’ (244.10); quwala- ‘takip etmek’ (207.1).

-I-: janşı- ‘saldırmak’ <ET sanç- ‘vurmaq, saplamak’ (202.1), teri- ‘dermek, toplamak’ (111.1).

-İmsırA-: külimsire- ‘gülümsemek’ (18.30).

-İñk/qIr-: bürisiñkir- ‘titremek’ (61.20); alqınıñqır- ‘nefes nefese kalmak’ (6.25).

-qıl-: at-qıl- ‘fişkirmek’ (194.10), suq-qıl- ‘mükerrer olmak’ (272.5), sıl-qıl- ‘halsiz kalmak’ (5.20) [Kzk. sıl- ‘silerek kesmek’].

-p-: serp- ‘serpmek’ (30.30), ŷarp- ‘ateş almak, yakmaq’ (108.30), tarp- ‘tekmelemek, çifte atmaq’ (3.10).

-set-: körset- ‘göstermek’ (25.1).

-sI-: *ıñırsı-* ‘inlemek’ (204.20) [Kzk. *ıñır-* ‘anırır gibi acı acı bağırarak’] <Kıp. T *ıñır-* ‘inlemek’, *şañq-şuñq ursı-* ‘söylenmek’ (12.40), *ursı-* ‘münakaşa etmek’ (12.40), *tal-ıq-sı-* ‘bayılmak’ (6.20), *tınsı-* ‘sakinleşmek’ (229.25).

-s-Ir-: *qapsır-* ‘kavramak’ (91.40), *tapsır-* ‘tenbih etmek, görev vermek’ (143.40), *tıqsır-* ‘sıkıştırmak’ (80.5).

-tas-: *säwle as-tas-* ‘aydınlık vurmak’ (26.15).

-y-: *az+a-y* ‘azalmak’ (214.5), *küş+e-y-* ‘zorlamak’ (40.35), *qara-y-* ‘karartı olarak görmek’ (81.15), *qo-y-* ‘koymak’ (6.40), *to-y-* ‘doymak’ (34.15).

3.5.1.3. Birleşik Fiiller

Dilimizin yeni kelime yapma yollarından biri de birleştirme yoludur. Bu yol isimlerde olduğu gibi fiiller için de geçerlidir. Böylelikle birleşik fiiller yeni anlam, işlevler kazanmış ve deyimleşmişlerdir.⁴³⁶ İsim durumundaki bir veya birden fazla kelimeyle bir yardımcı fiilin (isim + yrd. fiil) veya fiille ikinci derecede bir fiilin (fiil + tasvirî fiil) kalıplaşmasıyla meydana gelen fiillere birleşik fiil denir.

Kazak Türkçesindeki birleşik fiillerin tarihi kalıplaşma yolları ve unsurları müstakil olarak çalışılmıştır.⁴³⁷

3.5.1.3.1. İsim + Fiil Yapısında Olanlar:

Dil yabancı kökenli fiil almadığından yeni kavramları karşılamak için çok sık kullandığı (et-, eyle-, kıl-, ol- gibi) fiilleri önce Türkçe isimlerden, ikilemelerden sonra getirililerek yardımcı fiil adı verilen fonksiyonda kullanmış, sonra da alınma kelimelerin arkasına getirerek bunu genişletmiştir. Bu durum Kazak Türkçesinde çok gelişmiştir. Aşağıdaki yardımcı fiillerin örnekleri alfabetik sıra yerine, çok kullanılan az kullanılan doğru olacak bir şekilde sıralanarak verildi:

3.5.1.3.1.1. İsim + bol-:

İlk iki örnekten sonraki örnekler fazla yer kaplamasın diye sadece yardımcı fiilleriyle verildi. İsim, isim soylu kelime ve ikileme üzerine de *bol-* fiili gelmektedir. *Bop qal-*, *bop ket-* kalıbında tasvirî fiili de üzerine aldığı görülmektedir. *Bol-up>bop* ve olumsuz *bolma-* şekilleri de verildi. Geçişsiz fiiller ouşturur.

... *oylı qoñır közinen de ayqın añğaruwğa boladı.* (114.10) ‘... kırıksık kahverengi gözünden de açıkça anlaşılıyordu.’, ... *qalanıñ azat bolğanına qattı quwandı.* (260.25) ‘Şehrin

⁴³⁶ Zeynep Korkmaz, *TTG*, s. 791, § 606.

⁴³⁷ Kenan Koç (2001), *Qazaq Tilindegi Kürdeli Etistikterdiñ Qalıptaswı*, Ğılım, Almatı, 267 s.

bağımsız olduğuna çok sevindi.’, *almaq bolğanı* (258.30) ‘olacak olması’, *añ-tañ bol-* (202.10) ‘şaşkın olmak’, *arqawı bol-* (36.10) ‘konusu olmak’, *aşköni bol-* (210.15) ‘tatmin olmak’, *bazarşı bop ket-* (213.15) ‘misafir olup gitmek’, *jelpigendey bol-* (21.35) ‘salındırmak’, *jerjadi bop qal-* (222.35) ‘gönلünü kaptırmak’, *jıǵınıştı bol-* (133.25) ‘yalvarmak’, *jigi-japar bol-* (218.15) ‘seferber olmak’, *jönelgendey bol-* (125.25) ‘yönlendirmek’, *kende bol-* (64.40) ‘eksik olmak’, *ketle bolma-* (159.35) ‘kısa olmamak’, *qandıq bop qal-* (23.40) ‘kanlı olup kalmak’, *turmaq bol-* (26.30) ‘kalkmak’.

3.5.1.3.1.2. İsim + et-:⁴³⁸

İlk iki örnekten sonraki örnekler fazla yer kaplamasın diye sadece yardımcı fiilleriyle verildi. Jür- gibi tasviri fiilleri de alabilir. İsim, isim soylu kelimeler ve ikilemeler üzerine de et-yardımcı fiili gelir. Daha çok tabiat taklidi seslerde görülür. Hem geçişli, hem de geçişsiz fiiller yapabilir. İki ünlü arasında et- fiilinin sert *t* ünsüzü yumuşamıyor.

...*büz birewlerden tartıp alǵanday etip* ... (85.1) ‘bazılarından ise zorla alır gibi anca *ikna ederek*’, *jawgerşilik jolı sonı talap etedi.* (15.20) ‘Harp zamanı uzlaşmayı talep eder.’, ... *başlıq etip jürgen Esenbek* ... (35.15) ‘sağlayan Esenbek’, *bayan et-* (81.1) ‘anlatmak’, *bılsıq et-* (6.20) ‘halsiz kalmak’, *burq et-* (27.40) ‘aniden hareket etmek’, *dir et-* (109.5) ‘titremek’, *düink et-* (202.1) ‘dum sesi çıkarmak’, *jalt-jult et-* (25.5) ‘parıldamak’, *jelew et-* (63.30) ‘bahane etmek’, *jilt-jilt et-* (76.40) ‘parlamak’, *qaqşañ et-* (47.35) ‘sallamak’.

3.5.1.3.1.3. İsim + Ğıl-/Ğıp- <qıl-ıp>

Kıl- yardımcı fiili *qıl-*, *ğıl-*, *qıp-* ve *ğıp-* şekillerinde görülmektedir. Fonetik bir kuralı yoktur. Bu file göre dört değişik ağız özelliğinden söz edilebilir. Geçişli ve geçişsiz fiiller yapar. Türkiye Türkçesine göre kullanımı daha çok yaygınlaşmıştır.

... *mına şal bizdi qarıq qılam dep* (17.5) ‘işte bu yaçlı adam yol göstereyim diyerek bizi ...’, ... *sawda qılmaysızdar ma?* (82.40) ‘sat mıyormusunuz?’, *ne ğıldıñ?* ‘ne yaptın?’ (99.5) [Karşılıklı konuşmada geçen *ğıl-* yardımcı fiili ağız özelliği olduğunu gösterir.], *Zaluwñ qart joñğardıñ awıl-kürelerin aralap jürip körgeñ-bilgenderiniñ birin qaldırmay taq-tuq bayan ğıp ottı.* (72.10) ‘İhtiyar Zalun Moğol’un köylerini, obalarını dolaşarak gördüğünü, bildiklerinin hiçbirini saklamadan açık seçik bir şekilde anlattı.’, ... *tolıq bayan qıp aytıp berdi.* (70.5) ‘... hepsini beyan edip söyleyiverdi.’.

⁴³⁸ Gülsev Sev (2001), *Etmek Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı*, Türk Dil Kurumu yayınları: 794, Ankara.

3.5.1.3.1.4. İsim+Anlamca Kaynaşan Fiiller:

Aslında dilde yardımcı fiiller sınırlandırılmaz. Bazıları et-, kıl- fiilleri yaygınlaşırken bazıları da aşağıdaki fiiller gibi anlamca kaynaşırlar. Bunlara *yarı deyimleşmiş isim+fiil grubundaki birleşik fiiller* de denir.⁴³⁹ Hepsi de *isim+fiil* yapısındadır. Dil yeni kavramları karşılamak için yardımcı fiilleri de artırmaktadır. Bu da dilin canlılığını korumasını sağlamaktadır. Anlamca kaynaşan fiiller çok olduğu için geçtikleri cümle yerine bizzat kendileri örnek verildi:

aman öt- (175.1) ‘aman dilemek’, *ämir ber-* (205.1) ‘emir vermek’, *ardağ tut-*(14.35) ‘saygı görmek’, *asar sal-* (236.40) ‘imece yapmak’, *at taq-* (68.35) ‘ad koymak’, *äwre-sarsanğa tüs-* (238.35) ‘âware işlerle uğraşmak’, *aza tut-* (120.40) ‘yas tutmak’, *bağa ayt-* (172.35) ‘değer vermek’, *balapan şıq-* (68.35) ‘yuvadan yavru çıkmak’, *bas qosıl-* (135.20) ‘katılmak’, *bas sal-* (74.10) ‘saldırmak’, *bäseñ şığar-* (245.40) ‘alçak ses çıkarmak’, *basımdaw tart-* (114.20) ‘baştan beri muhafaza etmek’, *burıstaw bas-* (98.40) ‘ters gitmek’, *but art-* (139.10) ‘ata binmek’, *döp keltir-* (194.10) ‘denk getirmek’, *ğapuw ötin-* (59.25) ‘af dilemek’, *hap de-* (257.30) ‘hop demek’, *iytjıgıs tüs-*(276.30) ‘yenişememek’, *iz basta-* (49.5) ‘iz sürmek’, *jala jabat-* (48.5) ‘iftira etmek’, *janımğa jan qoy-* (135.20) ‘canıma can katmak’, *jariq kör-* (2.5) ‘neşrolunmak’, *jaydan jay ayt-* (28.30) ‘memnuniyetinden bahsetmek’, *jebe jiber-* (88.5) ‘ok atmak’, *jeli tart-* (235.45) ‘birlik olmak’, *jılqı baq-* (127.25) ‘at sürüsüne bakmak’, *jılqı jetekte-* (34.1) ‘atı yedeğe almak’, *jol bas-* (180.40) ‘ilerlemek’, *jön şıq-* (178.1) ‘doğru çıkmak’, *jönelgisi kel-* (192.1) ‘gitmek istemek’, *kebe qal-* (148.5) ‘şişivermek’, *kembege salın-*(51.40) ‘eziyet etmek’, *kemeştew kel-* (160.15) ‘çaprazlamasına gelmek’, *kerewi kepte-*(86.15) ‘unutmamak’, *kewgim tart-* (61.1) ‘kalabalığı dağıtmak’, *kilt bur-* (20.25) ‘aniden dönmek’, *läm de-* (50.20) ‘lam demek’, *lap qoy-* (202.40) ‘hücuma geçmek’, *qarañ qalma-* (5.5) ‘kıymeti olmamak’, *qılañ ur-* (72.15) ‘kıpırdamamak’, *soqqı je-* (6.35) ‘darbe yemek’, *suraq qoy-* (53.40) ‘soru sormak’, *şähiyt ket-* ‘şehit düşmek’ (208.1), *til qatpa-* (46.15) ‘sert konuşmamak’.

3.5.1.3.1.5. İsim + Yönelme Eki + Fiil Kalıbı:

Deyimleşmiş bir yapı görülmektedir. Ses uyumuna göre yönelme ekinin allafonları görülür.

böliske sal- (262.10) ‘bölüşmek’, *eriske tüs-* (170.5) ‘göç etmek’, *közge tüspe-* (18.35) ‘göze çarpmamak’, *rasqa şıq-* (49.5) ‘gerçek çıkmak’, *şaqqa tur-* (6.10) ‘karşı çıkmak’, *tutqınğa tüs-* (6.40) ‘esir düşmek’.

⁴³⁹ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 244; “än sal-, jar sal-, azan sal-, däm sal- birleşik fiillerinin isimlerden kurulan öğeleri gerçek anlamlarını kaybetmemişlerdir. Yardımcı fiil olarak kullanılan sözcükler anlamlarını kaybetmişlerdir”.

3.5.1.3.1.6. İsteklenme Fiili (-G^II+sI kel-) :⁴⁴⁰

Fiil - ĞI + sI (iyelik eki) + kel- kalıbındaki birleşik fiillerdir. Kalıp dört şekilde (-qısı, -ğısı, -kisi, -gisi <GUsl) görülebilir. Yönelme ekinde olduğu gibi ekin başındaki ünsüz, ünlü ve ötümlü ünsüzlerden sonra kalınlık-incelik ünlü uyumuna göre -gi, -ği; ötümsüz ünsüzlerden sonra ise yine kalınlık-incelik ünlü uyumuna göre -ki, -kı şeklinde görülür. Metnimizde bu kalıp çok yaygın olarak kullanılmıştır. İlk iki örnek cümle içerisinde verilirken diğerleri kalıp şeklinde verildi. Hem kalın sıradan hem de ince sıradan örnekler seçildi:

Kim ne aytsa da jeñistik bermewge bel baylap kelgen Ömen biy äli de aytıstı toqtatqısı kelmedi. (56.30) ‘Kim ne söylerse söylesin yenilmeye hiç niyeti olmayan Ömen Bey hâlâ bu tartışmayı bitirmek istemiyordu.’, *Berdikeydiñ külkisi keldi.* (70.40) ‘Berdikeyn’in gülesi geldi.’.

alğısı kel- (261.40) ‘almayı istemek’, *awjayın bayqağısı kel-* (175.25) ‘vaziyetlerini öğrenmek istemek’, *aymalawmen basqısı kel-* (208.5) ‘sıvazlamakla gidermeyi istemek’, *burğısı kel-* (75.30) ‘çevirmeyi istemek’, *janında bolğısı kelme-* (75.20) ‘yanında olmayı istememek’, *kem qalğısı kelme-*(103.40) ‘geri kalmayı istememek’, *oralğısı kelme-* (52.10) ‘engel olmamak, engel olmayı istememek’, *til qatqısı kel-* (8.1) ‘kahkaha atmak, gülesi gelmek’.

bilgizgisi kel- (277.10) ‘bildirmeyi istemek’, *jönelgisi kel-* (192.1) ‘gitmeyi istemek’, *jürgisi kelme-* (155.25) ‘yürümeyi istememek’, *ketkisi kel-* (208.40) ‘gitmeyi istemek’, *köndirgisi kel-* (238.45) ‘razı olmak’, *körsetkisi kel-* (53.40) ‘göstermeyi istemek’, *qurban etkisi kelme-* (109.10) ‘kurban etmeyi istememek’.

3.5.1.3.2. Fiil + Fiil Yapısında Olanlar

F- zarf-fiil (-A/-y/-Ip) + yardımcı-fiil kalıbında iki fiil yan yana gelerek birleşik fiil olurlar. Yardımcı fiil temel fiilin anlamını taşır. Yardımcı unsurların anlamı eklendikleri sözcükle doğrudan ilişkilidir.⁴⁴¹ Fiile zarf-fiil eki (kösemşe etistik) ve yardımcı fiil (kömekşe etistik) getirilmek suretiyle yapılır.⁴⁴² *Rayımbek Batır* romanında geçen fiil+fiil yapısındaki birleşik fiilleri listeledik. Sonra ikilemeli fiiller, kaynaşan fiiller ve tasviri fiiller başlıkları altında tespit ettiğimiz birleşik fiilleri inceledik.

⁴⁴⁰ Mazhar Kükey (1972), *Uygulamalı Örneklerle Türkçe Fiiller*, Ongun Kardeşler Matbaası, Ankara, s. 26

⁴⁴¹ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 234; *Ol üyine ketip kaldı.* “O evine gitti.”, *Ol / üyine qaray /ketip qaldı.* “O evine doğru gitti”. Metinde; *Ättegen-ay, erterek ketip qaluw kerek edi!* (226.1) “Eyvah, sabah erkenden gitmeliydi!”... *esikke qaray ketip bara jatıp.* (70.5) “kapiya doğru giderken.”.

⁴⁴² S. İymanaliyew, C. Usanaliyew (1990), *Qırqız Tilinin Sprawoçnigi V-XI Klastın Okuuçuları Üçün*, Mektep, Frunze, s. 59-65.

3.5.1.3.2.1. Tek Zarf-Fiil Ekini Alan Birleşik Fiiller:

F-A F-, F-y F-, F-(I)p F-.

közin süze kel- (50.40) ‘gözlerini dikmek’, *ötine söyle-* (42.10) ‘ricâ etmek’, *qaray qal-* (25.25) ‘baka kalmak’, *sözin ayta sal-* (123.15) ‘konuşmak’, *tawıp ber-* (9.30) ‘buluvermek’ <Kıp. T tap-**ıp** ber-.

3.5.1.3.2.2. İki Zarf-Fiil Ekini Arka Arkaya Alan Birleşik Fiiller:

F-Ip F-Ip, F-A F-A, F-y F-y, F-Ip F-A, F-A F-Ip, F-A F-y, F-y F-A, F-y F-Ip.

alıp şığıp ket- (9.40) ‘alarak çıkıp gitmek’, *asıra ösire söyle-* (139.40) ‘bartarak anlatmak’, *ketip bara jat-* (7.5) ‘varmak, ulaşmak’, *qona tünep jür-* (18.10) ‘konaklayarak gitmek’, *züw ete tüspey*, ... (174.25) ‘vınlamadan’, *jaylanıp oturıp al-* (26.35) ‘yerleşerek oturmak’, *añğız ğıp ayta jür-* (4.35) ‘bahsedilebilmek’, *oylay-oylay* (5.30) ‘düşüne düşün’, *qaray şaba jönel-* (270.5) ‘bakarak koşmak’, *qaday tepinip qal-* (218.15) ‘mahmuzlamak’.

3.5.1.3.2.3. Birincisi Değişken İkincisi Sabit Olan Birleşik Fiiller:

Anlam bakımından birleşik fiili oluşturan her iki fiil de kendi anlamlarını sürdürdükleri gibi anlam kaynaşması yoluyla özel bir anlam da kazanmışlardır. Her iki fiil de bir birini tasvir etmektedir. Zamanla sabit olan fiil tasvir gücünü kuvvetlendirebilir.

-**(I)p baq-**:

tanıtıp baq- (192.35) ‘göstermek’, tosqawıl qoyıp baq- (237.25) ‘mani olmak’.

-**A/y jönel-**:

şaba jönel- (240.40) ‘uzaklaşmak’; jıyrılay jönel- (24.35) ‘çoğalmak’.

-**A/-y/-(I)p ket-**:

qıysaya ket- (6.20) ‘büzülmek’, öttirmey ket- (10.15) ‘geçip gitmemek’, ortasına qoyıp ket- (3.25) ‘ortasına dalmak’.

-**A/-y/-(I)p qoy-**:

jorıqqa attana qoy- (7.15) ‘hücuma geçmek’; ketpey qoy- (14.15) ‘olmamak’; köz qıyığıntastap qoy- (20.20) ‘göz ucuyla etrafı kolaçan etmek’.

- **y/-(I)p öt-**:

közine şalınbay öt- (85.10) ‘gözüne görünmeden geçmek’; tüyrep öt- (3.15) ‘delip geçmek’, basıp öt- (19.10) ‘basıp geçmek’.

-**A/-(I)p şıq-**:

töñkerile şıq- (207.30) ‘karşılama’; şıyki bop şıq- (7.15) ‘aslı astarı olmama’.

-**p/-y tasta-**:

qağıp tasta- (3.15) ‘fırlatıp at-’; bilgizbey tasta- (225.20) ‘belli etmeden bırakmak’.

-A/(I)p tös-:

ümiti küşeye tös- (23.25) ‘ümidi kırılmak’; domalap tös- (19.40) ‘yuvarlanıp düşmek’.

3.5.1.3.2.4. İkilemeli Fiiller:⁴⁴³

Sonu *y* ile biten fiiller gibi ikilemeli fiiller de Kazak Türkçesi için karakteristiktir. Kazak yazı dilinde ikileme işareti olan tire (-) ile yazılan -Ip zarf-fiille oluşan çift yazılan fiiller vardır. Bazen -Ip- ...-Ip, bezen -Ip ...-A, bazen de -Ip F- yapısı görülmektedir. İkinci fiilin üzerine yapım eki de gelebilir.

Ağarıp-quwarıp jat- (111.05) ‘bembeyaz bir şekilde kuruyup kalmak’, *aptıǵıp-entigip,* (14.20) ... ‘tık nefes bırakarak...’, *arıp-aş-* (268.10) ‘aç kalmak’, *duwıldap-dürliğe qal-* (92.40) ‘vızıldamak’, *köterilip-basil-* (109.01) ‘kalkıp inmek’, *qalǵıp-mülgigen* (47.20) ‘süzüle büzüle’, *qarǵıp-qarǵıp* (20.30) ‘sıçraya sıçraya’, *qırıp-joya ber-* (27.15) ‘imha etmek’, *qulpırıp-aq ket-* (268.15) ‘güzelleşmek’, *maqtap-madaqtap* (130.01) ‘överek’, *minep-şenep otır-* (106.20) eğlenmek, *oybaylap-baybaylap* (90.35) ‘bağırıp çağırarak’, *oylanıp-tolǵanuw* (15.10) ‘düşünüp taşınma’, *öksip-öksip* (155.25) ‘hıçkıra hıçkıra’, *ösip-örkendep* (217.25) ‘gelişerek’, *ötinip-sura-* (49.10) ‘ricâ etmek’, *pısıp-qat-* (139.25) ‘pişip sağlamlaşmak’, *samǵatıp-samǵatıp al-* (137.35) ‘dört nala koşturmak,’ <*samǵa-* ‘uçmak’, *sermep-sermep* (162.35) ‘sallaya sallaya’, *sibelesip-silkilesip otır-* (152.30) ‘tartışmak’, *siltep-siltep* (176.30) ‘ite ite’, *sozıp-sozıp qal-* (165.10) ‘uzatmak’, *suwrıp-suwrıp al-* (45.25) ‘çekip çekip almak’, *süñgip-süñgip şıq-* (105.35) ‘dalıp dalıp çıkmak’, *süyip-süyip al-* (264.75) ‘seve durmak’, *şarıqtap-şalqıp* (243.05) ‘dağıtarak’, *şınıǵıp-şınırlan-* (127.25) ‘sağlam olarak dayanmak’, *şulıp-şulıp al-* (122.15) ‘koparmak’, *talqılap-täptište-* (59.35) ‘tartışıp konuşmak’, *tartıp-tartıp* (233.30) ‘çeke çeke’, *teñkiyip-teñkiyip* (272.10) ‘sarmaş dolaş’, *teñselip-tebirenip* (164.20) ‘kıpırdanarak’, *tiresip-siresip* (100.30) ‘dayanarak’, *tönip-tönip bar-* (108.35) ‘bir şeyin üzerine giderek dik dik bakmak’, *tüstep-tügende-* (130.15) ‘derleyip toparlamak’.

3.5.1.3.2.5. Kaynaşan Fiiller:

Kazak Türkçesinde bazı fiiller hece kaynaşması sonucunda birleşirler. Bu hızlı konuşmanın ve dilin ekonomikliği tercih etmenin neticesidir. Sesbilgisi bölümünde geçen *Hece Kaynaşması* (*Buwındardıñ Kirigüwi*) “*Syllable Contraction*” maddesine de bakınız.⁴⁴⁴

süyemeldep aptı (41.30) ‘yardım edip alıp götürdüler’ <*alıp turur, ükel-* (149.40) ‘alıp gelmek’ <*alıp kel-, üket-* (199.10) ‘götürmek’ <*alıp ket-, apara alma-* (182.10)

⁴⁴³ J. Tuymabayew (1991), *Qazaq Tili Qısqaşa Grammatıqalıq Anıqtalıǵı*, Almatı, s. 41.

⁴⁴⁴ J. Tuymabayew (1991), *QTQA*, s. 41.

‘götürememek’ <alıp bara alma-, opat **boptı** (81.10) ‘vefat etti’ <bolup turur, jıynap **qalıptı** (64.1) ‘toplanıp kalmıştı’ <qal-ıp turur, uypalanıp **qaptı** (6.30) ‘buruşup kalmıştı’ <qal-ıp turur, ketedi (6.40) ‘gider’ <ket-e turur.

3.5.1.3.2.6. Tasvirî Fiiller:

Fiil + Zarf-fiil eki + Yardımcı fiil şeklinde olan fiillerdir. Bu tür birleşik fiillerin asıl bölümü de yardımcı bölümü de fiildir. Asıl fiil, yardımcı fiile zarf fiille bağlanır.⁴⁴⁵ Tasvirî fiillere *eylem tarzları* da denilir. +(A)y- eki vasıf adlarına dayanan tasvirî fiiller yapar.⁴⁴⁶ Tasvirî fiilleri bazen bir isim altında toplamak güç olabilir. Bir tasvirî fiil (*qal*-⁴⁴⁷ fiili gibi) birkaç değişik fonksiyon da icra eder.⁴⁴⁸

3.5.1.3.2.6.1. Yeterlik Fiili:

Türkiye Türkçesindeki *F-(y)A bil-* yapısı Kazak Türkçesinde *F-A/(I)p/y al-* şeklindedir. Az da olsa *-A bil-* şekli vardır. Muktedirlik ünlü *-A* zarf-fiili, *-(I)p* zarf-fiili ve *-y* zarf-fiiliyle beraber kullanılan *al-* eylemiyle yapılır. Olumlu ifadede muktedir olabilmekten çok bir işin veya oluşun öznenin lehine gerçekleştiğini anlatır, süreklilik ve tezlik gibi diğer tasvirî fonksiyonları gerçekleştirir. Metinde olumsuz şekli *-e bil-* tarzında kullanılmıştır. *Al-* tasvirî fiilinin olumlu şekli bir işin öznenin kendisi için gerçekleştirdiğini, bir iş ve oluşun öznenin lehine suçlandığını gösterir.⁴⁴⁹ Olumsuzu da *alma-* şeklindedir:

-A/(I)p bil(me)-:

Äbjulanı men adamı bar ekenin ayıra bilgenine süysindim. (27.15) ‘Su yılanının da iyisi olduğunu fark edebildiğine sevindim’, *Xan Qangeldi batırduñ atın Töle biy arqılı sırttay emis-emis estigeni bolmasa, jete bilmeydi eken.* (250.15) ‘Han Kangeldi Batır’ın adını Töle Bey vasıtasıyla başkalarından ara sıra işitmişliği olmasa yakinen bilemezmiş.’. *Qalıñ qol qalay tartıp köterip bilmey ıǵı-jıǵı bolıp* (203.5) ‘Kalabalık ordu hangi tarafa gideceğini bilmez halde darmadağın olup ...’.

-A al-(ma)-:

Äkete alma- (32.20) ‘uzaklaştıramamak’, *anğara alma-* (25.5) ‘sezememek’, *ayıra alma-* (194.30) ‘ayıramamak’, *darıta alma-* (103.30) ‘isabet ettirememek’, *sala alma-* (209.5) ‘atamamak’, *taba alma-* (163.10) ‘bulamamak’.

⁴⁴⁵ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 153.

⁴⁴⁶ M. Öner, *BKT*, s. 60.

⁴⁴⁷ Bu *qal-* tasvirî fiil Divânü Lügat-it-Türk’ten beri bilinmektedir, bk. Besim Atalay (1998), *Divânü Lügat-it-Türk Tercümesi I*, (4. baskı), TDK yayınları, Ankara, s. 22: *turgalı òaldı* ‘dura yazdı’, *barğalı òaldı* ‘vara yazdı’, “Bir iş yapılmaya yaklaşır da yapılmazsa o zaman kullanılır”.

⁴⁴⁸ Zeyneş İsmail, “Kazakçada Yardımcı Fiillerin Kullanılış Biçimi”, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, TÖMER, Sayı: 6, s. 18-25.

⁴⁴⁹ V. Coşkun, *ÖTG*, s. 179.

-(I)p al-(ma-):

Awırtıp alma-(26.30) ‘incitmek’, *jetip al-* (259.5) ‘yetişebilmek’, *süyip al-* (264.5) ‘seve durmak’, *şaqırıp al-* (16.25) ‘çağırıp vermek’.

-y al-(ma-):

Boljay alma- (196.35) ‘çıkaramamak’, *jolay alma-* (223.10) ‘yaklaşmamak’, *uyıqtay alma-* (221.10) ‘uyuyamamak’.

3.5.1.3.2.6.2. Tezlik Fiilleri:

Kazak Türkçesi tezlik fiili bakımından zengindir.

-A/y/(I)p+ ber-:⁴⁵⁰

Mümkün olduğu kadar örnekler cümle içerisinde verilmeye çalışıldı. Uzun cümleler ise yer tasarrufundan ötürü verilmedi.

-A ber:

Bir kempir aňgırap qoya bedri. (115.45) ‘İhtiyar bir kadın hıçkırarak ağlayıverdi.’, *jüre ber-* (10.1) ‘yürüyüvermek’, *qoya ber-* (41.40) ‘geçivermek’, *ökiniş pen uwayımğa tartı berdi.* (4.40) ‘... yazık diyerek içini çekiverdi’.

-a gör-:⁴⁵¹

Yalvarma ve yakarmadan sonra eylemin yapılması için elinden geleni yapmayı isteyen ve tezlik ifade eden bir tasvirî fiildir. Karşılıklı konuşmalarda rastlandığı için bir ağız özelliği olmalı. Zaten fiilin *k* yerine *g* ünsüzü ile başlaması da bunu desteklemektedir. Metinde sadece iki örneğe rastlandı.

Aynalayın ülken biy, bosata gör meni, üyde şiyettey bala-şağam men qatınım jalğız qaldı. (50.1) “Kurban olduğum yüce Bey, serbest bırakıver beni, evde küçücük çoluk çocuğum ile karım yalnız kaldı.”. *...ayağındı juwar küñiñ bolayın! Kökemdi qutqara gör tutqınnan.* (134.40) “... ayağını yıkayan cariye olayım babamı kurtarıver esaretten.”.

-A sal-:⁴⁵²

Esjandar jasıl tuwdı *Qangeldige ustata salıp* ‘Esjanlar yeşil tuğu Kangeldi’ye tutuverip’ (3.30), *Sataydı köre salıp* ‘Satay’ı görüverip’ (66.25).

⁴⁵⁰ Nurettin Demir (2000), “Birleşik Fiiller Ve Vurgu (-İver- Şeklinin Görevlerini Tespitte Vurgunun Rolü)”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1997*, Ankara, s. 225-235.

⁴⁵¹ Ses bilgisi bölümündeki *Ön Damak Ünsüzleri (Orta Til Artı Dawıssızı)* başlığının “*k*” ünsüzü maddesinde konuya değinilmişti. Dede Korkut’ta çalışmak, bakmak fiilleriyle karşılaşılır; bk. Muharrem Ergin (1963), *Dedekorkut Kitabı II, İndeks-Gramer*, Türk Dil Kurumu yayınları, Sayı: 219, Ankara, s. 124: *öldire görgil* ‘öldürmeye bak, öldürmeye çalış’. Ancak Dede Korkut Kitabı’nda çabacılık fonksiyonunda iken metnimizde tezlik fonksiyonundadır.

⁴⁵² Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 239.

-y ber:

Tastay ber- (4.5) ‘terk edivermek’, *tereñdey ber-* (8.35) ‘derinleşivermek’, *uzay ber-* (10.5) ‘uzaklaşivermek’.

-(I)p ber:

Bastan keşkenderin taq-tuq aytıp berdi. (6.35) ‘Başından geçenleri söyleyiverdi’, *dürkirey bosıp ber-* (4.20) ‘saldırıvermek’, *quyrığınan şap ber-* (20.35) ‘kuyruğundan yakalay-vermek’.

-p jiber-:

Ayaqtarın kösilip jiberip (5.20) ‘ayaklarını uzatıverip’, ...*ayaqtarın kösilip jiberip, qannen-qapersiz şalqadan tüse jatıptı.* (5.20) ‘ayaklarını uzatıverip endişelenmeden düşüp yattı.’, *Kewdesine muzday suw bürkip jibergende, titirkenip barıp Oljabay esin jiydi.* (6.25) ‘Gövdesine buz gibi su birden püskürtülürince, yarası acıyarak giden Oljabay aklını başına topladı.’, *suw bürkip jibergende* (6.25) ‘birden su püskürtülünce’, *tutqınnan bosatıp jiber-* (9.25) ‘esirlikten kurtarıvermek’.

-p qal-:

Aşağıda geçtiği gibi bazen süreklilik de bildirir.

Tañ saz berip qalğan eken. (11.15) ‘Tan sessizce atıvermişti.’, *Sarı-Manja tümenine jaqındap qalsa kerek.* (12.25) ‘Sarı-Manja tümenine yaklaşivermiş olmalı.’ ...*tüs körgenden bolıp qala berdi.* (152.5) ‘... düş görmüş gibi kalıverdi.’

3.5.1.3.2.6.3. Süreklilik Fülleri:

Oluş ve kılışa süreklilik katan fiillerdir.⁴⁵³ Süreklilikte dil daha çok ünlü zarf-fiilli kalıbını tercih eden tasvirî fiilden yanadır. Geniş -A ünlüsü fonetik olarak da Türkiye Türkçesinde (*gide durmak, baka kalmak*) olduğu gibi sürekliliği ifadeye yatkındır. Ancak *ber-* fiilindeki gibi -(I)p ve -y’li şekiller de görülebilir. Türkiye Türkçesinde kullanılan -A gör- tasvirî fiili Kazak Türkçesinde kullanılmamaktadır. Bu fiilin yerine -(I)p *baq-* tasvirî fiili kullanılır. Ancak metinde pek kullanılmamıştır.

-A bar-:

Süreklilik olarak az kullanılır. -(I)p *bar-* şekli tezlik bildirir.

Artuna bir qaramay tizgin uşımen kete bardı. (80.15) ‘ardına dönüp bakmadan dizgin ucunda gitmeye devam etti.’

-A qal-:

Yukarıda geçtiği gibi bazen tezlik de bildirir.

⁴⁵³ Zeynep Korkmaz (1992), *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, s. 140.

...qos alağanimen betin basıp, eñkeye qaldı. (41.15) ‘...iki avucunu yüzüne kapayarak eğilip kaldı., ...satqın ... qolğa tüse qalsa (59.30) ‘... hâin ... ele geçip qalsa...’.

-A kel-:

Bügin awıl-ayma-ğın tutas köşire kelip,... (228.25) ‘Bugün köyü, oymağı tamamıyla göç ededurup ...’, ...*jotası bükireygen bir qart adam ökpe tustan şığa keldi*. (15.35) ‘... sırtı kamburlaşmış yaşlı bir adam kızgın bir halde çıka geldi.’.

-y kel-:

Ömen biy munda sonı körip-bilmey kelgen joq. (43.15) ‘Ömen Bey de bunu anlamıyor, bilmiyor değildi.’.

-(I)p kel-:

Töñrekti birte-birte qarañğılıq bürkep kele jattu. (4.10) ‘Etrafi yavaş yavaş karanlık sarmaya başlıyordu.’.

3.5.1.3.2.6.4. Yaklaşma Fiili:

Türkiye Türkçesindeki *-A yaz-* gibi **-A jazda-** kalıbında olan tasvirî fiildir. Esas fiildeki oluş ve kılışın istenmediği hâlde gerçekleşmesine çok yaklaşıldığını bildiren bir fonksiyondadır.⁴⁵⁴ Eylemin nerdeyse benzer bir şekilde gerçekleşmek üzere olduğunu bildirir.

...*baldırğan Daluñmiyni ekenine şübälana jazdap barıp*, (27.40) ... ‘... küçük Dalunmin’in o olup olmadığından şüpheye düşerek az kalsın gidip ...’, ...*basın qoya berse ala jöneleyin dep turğan tulparı atırılıp kete jazdadı*. (72.20) ‘... yuları bırakırsa gidecekmiş gibi duran atı fırlayacak gibi oldu.’.

3.5.1.3.2.6.5. Çabacılık Fiili:

-(I)p/-A/-y kep <*kel-*ip*:

Bir eylemi gerçekleştirme gayreti içinde olunduğunu bildiren tasvirî fiildir.

Äke! – dep umtulı kep quşaqtay aldı. (26.10) ‘Baba! – diyerek ileriye doğru atılıp kucakladı.’, *awıl sırtına alıp kep köşpen birge aydap...* (12.45) ‘... köyün dışına alarak gidip kervanı birlikte sürerek...’, “*Rayimbek! Rayimbek!*” *dep kep...* (23.35) “Rayimbek! Rayimbek!” diyerek seslenip ...

...*umtıla kep bas sal-* (107.1) ‘kucaklamaya başlamak’.

Rayimbekke taqay kep bir-aq toqtadı. (115.10) ‘Rayimbek’in önüne kadar yanaşıp öylece durdu.’.

⁴⁵⁴ Z. Korkmaz, *GTS*, s. 168.

3.5.1.3.2.6.6. Başlama Fiili:

Eylemin başlama aşamasında olduğunu bildiren ismiyle müsemma bir tasvirî fiildir. Bir de *-Ar(day)/-mAs bol-* şekli vardır.

-A basta-:

– *Qaraşanıñ qara suwıǵı tüse bastaptı-aw*, (28.25) ... ‘Ekim ayının kara soǵuǵu düşmeye başladı üstelik, ...’, *...küş qayrattarı sarqıla bastaǵan da qazaq jigitteri...* (23.40) ‘... gücü kuvveti tükenmeye başlayan Kazak yiǵitleri...’, *Sarbazdar orındarınan tura bastaǵan eken dep oyladı ol äwelde*. (13.15) ‘Askerler yerlerinden kalkmaya başlamışlardır diyerek düşündüdü daha önce.’

-p basta-:

Töle atqarılar isti anıqtap bastadı. (244.1) ‘Töle kendisine verilen işi gerçekleştirmeye başladı.’

-y basta-:

So zamat ekewi alaşapqın bolıp izdey bastaydı. (42.35) ‘O zaman ikisi telaşlanıp iz sürmeye başlıyor.’

-Ar(day)/-mAs bol-:⁴⁵⁵

Zäw-de jaw şeginip bosıp berer bolsa, onda eki qanatqa bölingen mergendermen qosa eki ökpeden quwsırıp, qısıp jiberüwge äbden boladı. (22.20) ‘Ondan sonra düşman çekilip kaçarsa, o zaman iki kanada ayrılan avcılara birlikte iki taraftan saldırıp, sıkıştırmaya iyi bir fırsat olur.’

Öñmenimen kök süñginiñ qırlı uşı qadalǵan qanşama sarbazdar men şerikterdiñ at üstinen ökire qulaǵan ökinişti ünderinen qara jer qars ayırılarday boldı. (3.5) ‘Diğerleriyle birlikte gök süngünün keskin ucu saplanmış nice askerler ile çerilerin at üzerinde haykırarak devrilirken çıkan acı feryatlarından kara yer ikiye ayrılır gibi oldu.’

3.5.1.3.2.6.7. Bitmişlik ~ Bitirme Fiili:⁴⁵⁶

Bitmiş, hemen yapılmış, sona gelmiş fiilleri bildirir. Olumsuz ifadede daha çok *äli* ‘hâlâ, henüz’ edatıyla beraber kullanılır. *bol-*, *jet-*, *qal-*, *qoy-*, *öt-* fiilleriyle yapılır.

Zarf-fil+yardımcı fiil kalıbında olan fiillerdir. Tasviri filler “descriptiv verb” denir.⁴⁵⁷

-(I)p yardımcı-fiil yapısı eylemin bitiş ve bitişten önceki aşamasını gösterir.⁴⁵⁸

⁴⁵⁵ M. Kükey, *UÖTF*, s. 20.

⁴⁵⁶ V. Coşkun, *ÖTG*, s. 184., Mazhar Kükey, *UÖTF*, s. 21-23.

⁴⁵⁷ Zeynep Korkmaz, *TTG*, s. 811.

⁴⁵⁸ N. Oralbayewa (2001), “Çağdaş Kazak Dilinde Eylem Sürekliliğinin Karakteri”, *İlmî Araştırmalar*, Sayı: 11, s. 179-180.

-(I)p/-y jet-:

Esjandardı tım uzatpay-aq quwıp jetermiz. (23.1) ‘Esjanları çok geçmeden takip ederek yetişiriz’, ...*dinbası-keşil de keşikpey jetti.* (96.5) ‘...dini lider de gecikmeden yetişip geldi.’

-p qap- <*qal-ıp:

Bäli, tün ortasına tayap qaptı ğoy. (31.30) ‘Evet, gece yarısı olmuş bile.’, *Rayımbektiñ az jatsa da uyqısı qanıp qaptı.* (108.20) ‘Rayımbek az uyusa bile uykusunu almıştı.’

3.5.1.3.2.6.8. Bitmemişlik Fiili:

Bol- fiiliyle yapılır. İş henüz tamamlanmamıştır ama birazdan tamamlanacaktır.

-(I)p bol-:

Kimniñ kim ekenin bilip bolmaytın (8.20) ‘Kimin kim olduğunu bilmeden’, ...*özderi tamaqtanıp boldı-aw degen älette Rayımbek ornınan turdı.* (22.40) ‘... kendileri de yemek yeyinceye kadar bozkırdan gelen Rayımbek yerinden kalktı.’

3.5.1.3.2.7. Karmaşık Fiiller:⁴⁵⁹

Sıfat-fiil+yardımcı fiil kalıbında olan fiillerdir.

3.5.1.3.2.7.1. Benzerlik Fiili:

Yakın gelecek zamanın hikayesinin c tipidir.

-ArdAy bol-:

Ayrırlarday boldı. (3.5) ‘Ayrırlır gibi oldu’.

“*Aqır sarbazdar qatarına kelgen ekesiñ, qur masıl bop, sürme, tım qurısa jastıǵıñdı ala keterdey bol*” *degende oy bar edi Rayımbekte.* (176.20) “Demek sonunda askerlere katılmışsın, boşuna yük olma, hiç olmazsa, yatağını taşıyacak kadar ol” düşüncesi de vardı Rayımbek’te.’

-MAstAy bol-

almastay boldı. (4.10) ‘yürüyemez oldu.’

3.5.1.3.2.7.2. Öncelik Fiili:**-GAn bol-:**

Ä, Esjan şıraq, sen bolsañ, beymezgil jay jürmegen bolarsıñ. (89.40) ‘Hey, Esjan gözümün nuru, sen olsun, zamansız boşuna gelmezsin.’

⁴⁵⁹ Zeynep Korkmaz, *TTG*, s. 801.

3.5.1.3.2.7. 3. Alışkanlık Fiili:

-Ar bol:

Zäw-de jaw şeginip bosıp berer bolsa, ... (222.20) “Şayet düşman çekilip kaçarsa, ...”.

-mAs bol:

Jazadan burın qılmis-kinäsin tarazılap almas bolar ma?! (45.40) “Cezadan önce kabahatini, kusurunu ölçmeden olur mu?!”.

3.5.1.3.2.7.4. Niyet Fiili:

-A/ytIn bol: *Jaw qosını kezikse de, kezikpese de biz bir-birimizben uzamay uşirasatın bolamız.* (19.10), ‘Düşman ordusu rast gelse de gelme de biz birbirimizden uzaklaşmadan birbirimizi görecektir şekilde yürümüş oluruz.’.

3.5.2. Fiil Çatısı:

3.5.2.1. Öznelerine Göre Fiiller:

Ettirgen, işteş ve dönüşlü fiiller özne alırlar. Edilgen fiilin öznesi yoktur. Türkiye Türkçesinde *öznesizlik*, *sözde özne* ve *iğreti özne* şeklinde üçe ayrılmaktadır.⁴⁶⁰ Çatı ekleri üst üste gelebilir.

3.5.2.1.1. Etken Şekiller:

Özne fiilin bildirdiği işi yapar veya başka bir özneye yaptırır. Al-, ber-, jür-, qara-, tur- gibi fiiller etken çatılıdır. *-At-*, *-Dar-*, *-Dir-*, *-Glr-*, *-Glz-*, *-(I)t-*, *-Iz-* <*-Glz-*, *-sA-(t)-* ettirgenlik ekleri getirilerek fiiller etken hâle getirilirler. Bu ekler ünsüz uyumuna uyarlar:

Tutqındap barğandar balanı anasınan ajuratıp äketedi. (127.20) ‘Esir alanlar çocuğu annesinden ayratarak alıp götürüyor.’, *ölikter üstinen başka jaqqa awdarıp äketiw kerek* (24.5) ‘ölülerin üstünden başka tarafa aktararak alıp gitmek gerek’, *Sizder zuñğarlarmen soğıstı jalğasturasızdar goy.* (37.15) ‘Sizler Zungarlarla savaşı devam ettirmelisiniz muhakkak.’, *...saray işin jañgırıturıp jiberdi.* (163.35) ‘...sarayın içini çınlattı.’ [-gır- eki ettirgenlik fonksiyonunu kaybetmeye başlamıştır, daha çok bilgi için yukarıda geçen fiilden fiil yapma eklerindeki ilgili maddeye bakınız.], *Özderin bolmasañdar da birew arqılı jetkiziñder.* (127.1) ‘Siz kendiniz olmasanız bile başkalarına söyleyerek iletin’, *Tuyıqqa tirelip turğanda Aqtanbaydıñ özi jol tawıp berip, jaltartıp jibergenine quwanıp ketken top onıñ sözün ayaqtatpay.* (240.30) ‘İş çıkmaz hâle geldiğinde Aktanbay’ın kendisi yol gösterip koşturarak gönderdiğinde sevinerek giden grup onun sözünü çiğnemez.’, *Mine, äkemdi köriñdersi! Meniñ äkem! Däl özi! – dedi közinen jas ağtza külip turıp.* (26.15) ‘İşte, babamı görünüz! Benim babam! Ta kendisi, –

⁴⁶⁰ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 195.

dedi gözünden yaş akıtıp gülümseyerek.’, *Jansız bolsañ, janiñdı köziñe körseteyin qazir...* (5.40) ‘Casussan, şimdi gören gözüne [dünyanın kaç bucak olduğunu] göstereyim...’.

3.5.2.1.2. Dönüslü Şekiller:

Özne hem işi yapan hem de işten etkilenendir. *-Ik/q-*, *-(I)n-*, *-G⁴In-*, *-(I)l-*, *-(I)s-*, *-(I)t-* dönüslülük ekleri getirilerek dönüslü fiil hâline gelirler. Örnekler eklerin sırasına göre verildi:

Eger osı bozqıraw bürkekgen aq şaştı basım aldamasa senderdiñ isteriñ oñaluwğa tiyis. (27.10) ‘Eğer şu kırağıya bürünen ak saçlı başım yanılmıyorsa sizin işlerinizin düzelmesi gerek.’, *Qazir ot jağıp julnamız,* (274.30)... ‘Şimdi ateş yekıp ısınalım, ...’, *jürginşi* (274.10) ‘yaya’ [Artık çatı eki olma özelliğini kaybetmiştir, Gagavuz Türkçesinde ise işlektir.]⁴⁶¹, *...qaruw asınğan biraz adam sarayda qalıp, alda isteletin keybir keleri ister jöninde tün ortasına deyin mäsliyxattastı.* (252.40) ‘...silah kuşanan biraz adam sarayda kalıp önde yapılan bazı mühim işler hakkında gece yarısına kadar istişare ettiler.’, *Qonaq kütisip, esik jaqta otırğan awıl üy jigitteriniñ birewi dalağa şıqtı.* (40.30) ‘Konuklar beklenirken kapının yanında oturan köyün kendi yiğitlerinden birisi araziye çıktı.’, *...işki örneği köz tartarlıq bir kitaptı bapta, bayaw äwendetip oqıp oturatının körgender köp.* (38.20) ‘kitabın içindeki süslemelere göz atarak bir kitabı inceleyip mırıldanarak okuduğunu görenler çok.’.

3.5.2.1.3. Edilgen Şekiller:

Edilgen fiillerin öznesi ya bilinmez ya da söylenmez. Özne gibi görünen işi yapan değil işten etkilenendir.⁴⁶² *-(I)l-* ve *-(I)n-* ekiyle yapılır. Nadiren *-(I)s-* şeklinde fiilden fiil yapım ekini üzerine alarak görülebilir.

Joñğarlar keler degen jolğa kündik jerge deyin şolğınşılar da jiberildi. (65.40) ‘Moğolların gelebileceği yola bir günlük mesafedeki yere kadar öncüler de gönderildi.’, *... arğı jağında jürip kele jatqan adamnıñ dıbısı bilindi.* (226.1) ‘... ön tarafında yürüyen adamın sesi anlaşıldı.’, *Qasarısқан uzaq-uzaq ayts-äñgimeden soñ...* (277.25) ‘Hırsla yapılan uzun konuşma ve sohbet müteakip’.

3.5.2.1.4. İşteş Şekiller:

İşin yan yana, karşılıklı olarak yapıldığını yahut oluş hâlini bildirir. *-(I)s-*, bazen *+la-* *ş>* *-las-*, *-tas-* şeklinde kalıplaşarak, bazen de *-Ik/q-* ekiyle işteşlik yapılabilir.

... qaşa qağıstı. (198.40) ‘... kaçarak dövüştüler.’, *...onu molda biydiñ özi bilmese kim bile bersin” de desip, kübir-kübir äñgimemen jan-jaqqa tarap bara jattı.* (39.10) ‘onu molla

⁴⁶¹ N. Özkan, *GTG*, s. 116.

⁴⁶² N. Özkan, *GTG*, s. 143.

beyin kendisi bilmesey kim bilebilir” ki diye konuşup fısıldaşarak dedi koduyla her tarafa yayılıyordu.’, ... aralasıp jüre berem. (18.10) ‘...aralarına karışı vereyim.’, ... wağalasıp söz baylastı. (172.10) ‘... kararlaştırarak sözleştiler.’, ... qalıptasa baştağan şağı suwretteledi. (2.5) ‘... yetiştirmeğe başladığı çağı resmediliyor.’; Onday adamdı keziktirmedim, atay. (9.1) ‘Özellikle ona benzer birisiyle karşılaşmadım, babacığım.’.

3.5.2.1.5. Oldurma Şekli:

Olma, tekrarlanma bildiren fiillere denir. Öznesi olan fiildir. Oldurma ekleri kelimenin köküyle kaynaşarak fiil gövdesi oluşturmaya başlamıştır. Kazak Türkçesinde *-(I)r-*, *-(A)r-* ekleriyle oldurma fiilini ettirgenlik ekinden ayırdık. Son zamanlarda yapılan gramer çalışmalarında da *oldurma* ifadesi kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁶³ Ancak oldurgan-ettirgen şeklinde iki terimi bir kullanma şekli de tercih edilebilmektedir.⁴⁶⁴

Şamal xan urıstıñ soñğı küni kök şatırın köşire qaşqanda közine eriksiz jas aldı. (222.35) ‘Şamal Han savaşın son günü, gök çadırını göçürüp kaçarken istemeden gözlerine yaş dolmuştu.’, *Aynalağa qarawılşı şığardı*. (13.10) ‘Kolağan etmek için gözcü çıkardı. ~ Etrafa nöbetçi çıkardı.’.

3.5.2.2. Nesnelere Göre Fiiller:

Fiilin bildirdiği hareket iki türdür. Fiil-nesne bağlantısı bakımından geçişli ve geçişsiz fiiller olmak üzere ikiye ayrılırlar. Dışa yönelikse, öznenin dışında bir nesneyi etkiliyorsa geçişli, içe yönelikse, öznenin dışında bir varlığı etkilemiyorsa geçişsiz fiil olur. Cümlemin yüklemine ne, neyi, kimi soruları sorulursa verilen cevap nesneyi gösterir.

3.5.2.2. 1. Geçişli Fiil:

Yapma ifade eden fiillerdir. Cümlemin öğeleri bakımından nesne alan fiillerdir. Fiilin gösterdiği iş ve hareket öznenin dışında bir varlığı etkiler. Hareket dışa yöneliktir. Nesne yükleme durum eki +N(n, d, t)I ~ +Ø (belirtili nesne) ve çıkma durum eki +DAn şeklini alabilir.⁴⁶⁵ *Jawdı jeñdik* (21.15) ‘düşmanı yendik’, ... *ayqasqa Rayımbekti jibermedi*. (3.5) ‘toplu hücumla Rayımbek’i göndermedi’, *Basın+Ø köterdi*. (6.25) ‘Başını kaldırdı’, *Qawsarday taza tübiniñ tası köringen tunıq suwdan şölderin qandıra simirip, raqattana juwındı*. (199.15) ‘Kevser gibi temiz, dibinin taşı görünen berrak sudan kana kana içip bir güzel yıkandılar.’.

⁴⁶³ Ahmet Günşen (2000), *Kırşehir ve Yöresi Ağızları*, (İnceleme-Metinler-Sözlük), Türk Dil Kurumu, Ankara, s. 127.

⁴⁶⁴ G. Gülşevin, *UİA*, s. 141.

⁴⁶⁵ S. Dawletow, S. Quday Bergenow, *AQT*, s. 153.

3.5.2.2.2. Geçişsiz Fiil:

Fiilin gösterdiği iş veya hareket içe yöneliktir.⁴⁶⁶ Özne tarafından gerçekleştirilen fiil yine özneyi etkiler. Cümlenin öğeleri bakımından nesne almayan fiillerdir. Geçişsiz fiiller olma ve oluşma bildirir. Dönüştü ve edilgen fiiller geçişsizdir.

Uris uzaqqa sozıldı. (3.1) ‘Savaş bir hayli uzadı’, “*Qap!*” *dep opın-* ... (88.15) ‘Ah diye sinirlenmek...’, *Esjan endi aňğardı.* (86.40) ‘Esjan şimdi anladı.’

3.5.3. Fiillerde Olumsuz Şekiller:

Fiillerin anlamında *-mA-*, *-bA-*, *-pA-* ekleriyle; *joq*, *emes* kelimeleriyle ve *ne ... nemese* kalıbıyla olumsuzluk yapılır.

V, r, w, y, ’den sonra **+mA**; m, n, ñ, z’den sonra **+bA**; ötümsüzlerden sonra **+pA**’lı şekil gelir. Daha çok örnek ve bilgi için *Fiilden Fiil Yapma Ekleri* bölümünde **-MA-** meddesine bakınız. Ayrıca ileride işlenecek olan *yok*, *emes* ile *ek-fiil* başlığına bakınız.

Nemese anşeyin tiyip-qaşpaymen aldarqanbay, ... (66.10) ‘Neyse gereksiz vur kaçla aldanmadan’, *Az-kem ayaldamay, bir jerge at şaldırmay jürip otırip,* (11.30) ‘Az maz oyalanmadan, bir yerde atı dinlendirip otlatmadan, ...’, ... *ayaq astınan ayıspas azapqa tüsti de qaldı. Ekewiniñ kezdesüwi de kütpegen, oylamağan jerde bola berüwşi edi,* ... (263.25) ‘... ayak altından fark etmediği azaba düştü de kaldı. İkisi karşılaşmayı da beklememişti, düşünülmeyen yerde oluverdi, ...’.

Bazen cümlenin sonuna *joq* ‘yok’ ve *emes* getirilerek olumsuzluk yapılabilir:⁴⁶⁷ ... *körıp turğan joqsız ba.* (29.25) ‘... görmüyor musunuz?’, ... *xan tağı qulağan emes* (205.45) ‘... han tahtı devrilmedi’.

Bazen de *ne ... nemese* edatıyla olumsuzluk yapılır.

Siz ne *öziñiz aytıñız, nemese meniñ özimdi jiberiñiz baturğa.* (16.20) ‘Siz ne kendiniz söyleyin ne de beni yollayın bahadıra.’

3.5.4. Fiil Çekimi:

“Fiilleri diğer kelime türlerinden ayıran özellik, çekim ile anlam kazanmalarındır.”⁴⁶⁸ Fiili çekimli hâle getiren unsurlar şekil ve zaman ekleriyle şahıs ekleridir.⁴⁶⁹ Türkiye Türkçesine göre sesbilgisi açısından en çok değişen ve en çok allamorfu ‘değişken şekilliliği’ bulunan ekler, fiil çekim ekleridir.

⁴⁶⁶ N. Özkan, *GTG*, s.143.

⁴⁶⁷ KTLS, s. 1059; “Bilinen geçmiş zamanlardan –ğan ekiyle yapılan şeklin olumsuzluğu ‘emes’ ve ‘joq’ kelimeleriyle de yapılabilir: ağlan emespin (almadım), ağlan joqsın (almadın), bergen joqpız (vermedik)”. Metnimizde –*uwda emes*, –*maqşı emes*, –*uw+um teyis emes* şekilleri geçmemektedir.

⁴⁶⁸ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 156.

⁴⁶⁹ N. Özkan, *GTG*, s.143.

3.5.4.1. Fiil Çekiminde Kullanılan Kişi Ekleri:

Çekime giren fiili yapan, olan veya yapması veya olması tasarlanan kişiyi (varlığı, kavramı) gösteren eklerdir.⁴⁷⁰ Kazak Türkçesinde kişi ekleri teklik, çokluk olmak üzere altı ve iki nezâket şekliyle beraber toplam sekiz tanedir.

Bu şahıs ekleri *zamir kökenli* (I. tip), *iyelik kökenli* (II. tip), *emir ekleri* (III. tip) olmak üzere üç türdür.

Kişiler	I. Tip Zamir Kökenli II., III. Tip Gör. ve Duy. Geç. Şim., Gel. ve Gen. Z.; İstek.	II. Tip İyelik Kökenli Bilinen Geçmiş Z.; Şart, İstek II. Tip, Gereklilik * Ek-fiilin Görülen Geç. Z.	III. Tip Her Kişive Ayrı Emir ⁴⁷¹
1. Teklik	-MIn: -mIn/-bIn/-pIn	-m, +Im <i>İstk., Gerek.</i>	-(A)yIn<Kıp. -AyIm<ET -AyIn
2. Teklik	-sIn	-ñ, +In <i>İstk., Gerek.</i>	-Ø, sözlü edebiyatta -gıl/-gın
3. Teklik	-Ø, -DI* ş.z., öğ. geçmiş z.	-Ø, +(s)I <i>İstk., Gerek.</i>	-sIn <Kıp. -sIn <ET -zU(n~I)
1. Çokluk	-MIz: -mIz/-bIz/-pIz	-k *, +ImIz <i>İstk., Gerek.</i>	-(A)yIK<Kıp.-(g)All(m/k)*-<Allm
2. Çokluk	-sInAr	-(I)ñdAr, +lArIn <i>İ.G.</i>	-(I)ñdAr
3. Çokluk	-Ø, -DI* ş.z., öğ. geçmiş z.	Ø, +(lAr)I <i>İstk., Gerek.</i>	-sIn<Kıp.-sInlAr <ET -zU(n)lAr
Nezâket	-sIz	-(I)ñIz	-(I)ñIz<Kıp.-n(Iz)/lAr<ET-ñ(lAr)
Nezâket	-sIzdAr	-(I)ñIzdAr	-(I)ñIzdAr

Tablo: 20 *DI<tur <turur ş.z., öğ. z. *k/-q <duk <matı ök *(A)Ilk/q şekli de var.

*Gereklilik: -(U)w [+Im/+ImIz, +In/+lArIn, +I] *kerek* şeklindedir.

İyelik kökenli kişi eklerinin nezâketinde -(I)ñIz ile -(I)ñdAr şeklinin yeri değişmiştir.

3.5.4.2. Fiil Kipleri:

Fiillerin zaman ve hareket şekillerini bildiren eklerdir.

3.5.4.2.1. Basit Kipler:

Fiillerin kök ve gövdelerinden sonra gelerek fiillere ‘belirli zaman ve şekil’ sınırlaması özelliği kazandıran gramer kategorisine “kip” denilir.⁴⁷²

Fiillerin olumsuzluk ve soru şekillerinin allamorfları aynıdır, soru şeklinin ünlüsü değişerek A olmuştur:

⁴⁷⁰ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 156.

⁴⁷¹ Ahmet Caferoğlu (1971), “Türkçemizdeki -ğıl ve -gil Emir Eki”, *TDAY Belleten*, s. 1-10; Osman Nedim Tuna (1987-1988), *Orta Türkçe*, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları, Malatya, s. 2.4; Janos Eckmann (1996), *Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Yayıma Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), Türk Dil Kurumu, Ankara; Recep Toparlı (1986), *Kıpçak Türkçesi*, Erzurum; A. Bican Ercilasun (1995), “Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine”, *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı (22.23 Ekim 1993)*, Ankara, s. 61-72 ve Raymond J. Hebert and Nicholas Poppe (1963), *Kırghız Manual*, Indiana University Publications, s. 24.

⁴⁷² S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 159.

MA:

- 1- *V, l, r, w, y'* den sonra *mA*,
- 2- *m, n, ñ, z'* den sonra *bA*,
- 3- *k, p, t, s, ş'* den sonra *pA*.

Yukarıdaki ünsüz uyumu, fiil çekimlerinde işlek olarak geçeceğinden aşağıdaki bölümlerde tekrar edilmeyecektir.

Olumsuzlu için ayrıca *joq* 'yok' ve *emes* <er-me-z 'değil' kelimeleri de kullanılır.

Eklerin zaman ve şekillerine göre fiilleri iki kısımda inceleyebiliriz. Zamana bağlı olan fiiller, bir hareketin veya işin ortaya çıkışını bildirir; şekle bağlı olan fiiller tasarlanan şekilleri ifade eder. Bu Bakımdan fiil kipleri ikiye ayrılır:

- 1- Bildirme kipleri, 2-Tasarlama kipleri.

3.5.4.2.1.1. Bildirme Kipleri:

Görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman olmak üzere beşe ayrılır.

Kazakça yazılan gramerlerde fiil çekimlerinin *olumsuz, soru* ve *olumsuz soru* şekillerine örnek verilmediğinden biz de metnimizde bulunmayan ancak göstermek zorunluluğu olan fiil çekimi örneklerini kurala uygun olarak yazdık.

3.5.4.2.1.1.1. Görülen Geçmiş Zaman:

Birinci tip “-DI+” yakın geçmiş zamanda yapılanı anlatır, ikinci tip “-GAn+” daha eskiden olanı anlatır, üçüncü tip “-A/ytIn” ise tekrar tekrar yapılan işi, alışkanlıkları anlatır.⁴⁷³

a. F-[MA]-DI + (m, ñ, Ø, k/q, ñdAr, Ø; ñlz, ñdAr) MA?

Konuşan kişinin gördüğü, işlediği ve kesinlikle bilinen bir fiili yakın geçmiş zamanda ortaya çıktığını ve olup bittiğini ifade eder. Bu sığa, bir işin geçmişte bir defada olduğunu veya kesin olarak ortaya çıktığını ve tamamlandığını ifade eder. Onun için Kazak Türkçesinde *anıq ötken şaq ~ ayğaqıtı şaq~ naqtılı ötken şaq* “Kesin Geçmiş Zaman” da denir.⁴⁷⁴

İyelik kökenli kişi ekleriyle çekimlenir. Birinci çokluk kişi ise -dIk şeklindedir. Ünlü uyumuna uyar. Ünsüz uyumunda allamorfları -dI+ ve -tI+ şeklinde çoğalır. Ötümlü diş sesi *d*, ötümsüzlük uyumuna uyararak *t* olur. Eylem kök ve gövdelerinden türetilmiş -(I)d- ekiyle türetilmiş eylem adı üzerine iyelik eklerini almıştır.⁴⁷⁵ Ancak Abidelerdeki çokluk şahıslarda -

⁴⁷³ A. Isqaqow, *QQT*, s. 24-26.

⁴⁷⁴ J. Tuymabayew, *QGA*, s. 62.

⁴⁷⁵ T. Tekin, *OTG*, s. 183, bardım <*bar-ıd+ım, ...+Iñ, ...+I vb.

D+(I)m+(I)z, -D+(I)ñ(I)z şekilleri⁴⁷⁶ yerine yaşayan Türk lehçelerinde ve Kazak Türkçesinde -DIk/q geçmiş zamanı ifade eden sıfat-fiili birinci çokluk şahısta -D(I)m(I)z yerine -DIk/q⁴⁷⁷ gelir.⁴⁷⁸

1. teklik	-DI_m	1. çokluk	-DI_{k/q}
2. teklik	-DI_ñ ,	2. çokluk	-DI_{ñdAr} ,
3. teklik	-DI+Ø	3. çokluk	-DI+Ø

Nezaket; DIñIz, -DIñIzdAr

Görülen zamanın çekimlerini farklı fiillerle toplu olarak gösterelim:

<u>Olumlu</u>	<u>Olumsuz</u>	<u>Soru</u>	<u>Olumsuz Soru</u>
baqtım (22.35)	körmedim (163.40)	istedim <i>be?</i> (88.35)	aytpadım <i>ba?</i> (221.40)
berdiñ (132.1)	öşirmediñ (10.15)	qoydıñ <i>ba?</i> (20.5)	bilmediñ <i>be?</i> (226.1)
jetti (4.5)	tappadı (5.25)	dedi <i>me?</i> (7.25)	senbedi <i>me?</i> (128.10)
oyladıq (54.20)	körmedik (65.40)	körindik <i>pe?</i> (97.25)	kelmedik <i>pe?</i> (63.20)
keldiñder (20.5)	almadıñdar	keldiñder <i>me?</i> (86.35)	bilmediñ <i>be?</i> (266.1)
qoyadı (12.35)	almadı (41.40)	bardı <i>ma?</i>	süymedi <i>me?</i>
<i>Nezaket:</i> ⁴⁷⁹			
keldiñiz (226.25)	körmediñiz	körmediñiz <i>be?</i>	körmediñiz <i>be?</i> (270.30)
aldıñızdar (KTLS)	-	-	-

b. F-[MA]- GA(n)+ (mın/[ağız]m, slñ, Ø, bIz, sıñdAr, Ø; *sız, sızdar*) joq /emes MA?
Netiyjeli ötken şaq “Sonuçlanmış Geçmiş Zaman” denir.⁴⁸⁰

-DI+ ekinin sıfat-fiili yoktur. Ancak **-GAN+** sıfat-fiili kullanılmaktadır. Eski Türkçede kural olarak ismin köklerine gelen **-kan**, zaman bildiren cümle belirleyicisini sona erdirir. Bu ek, sadece **är-** yardımcı fiiline tevsik edilmiştir.⁴⁸¹ Çağatay Türkçesi devrinde kullanılmaya başlanmıştır.

Kıpçak Türkçesinde **-mIş** sıfat-fiili zayıflayarak yerini **-gan** sıfat-fiiline bırakmıştır. Artık **-mIş**, sıfat-fiil eki olarak yaşamaya devam etmiştir. XVI. asırdaki Rus işgali olmasaydı belki **-gan**’lı şekiller görülebilirdi.⁴⁸² Çünkü Kıpçak Türkçesinde **-GAN** sıfat-fiil eki çok canlı

⁴⁷⁶ A.Von Gabain, *ETG*, s. 80, § 217.

⁴⁷⁷ Ş. Tekin, *İK*, s. 55.

⁴⁷⁸ O. Nedim Tuna, *TD*, s. 25; Orta hece aksansızlığından **-d** ekinin ünlüsü düşüyor. Willie Bang Kaup, Radloff’un görüşlerine katılan Osman Nedim Tuna *kel-it+im+iz* örneğini veriyor. Gürer Gülsevin de *UIA* s.97’de görülen geçmiş zamanı **-d+** şeklinde göstererek bu görüşü devam ettirmektedir.

⁴⁷⁹ Ahmet Bican Ercilasun (Komisyon Başkanı) (1992), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Kültür Bakanlığı, Ankara, s. 1054.

⁴⁸⁰ J. Tuymabayew, *QGA*, s. 64.

⁴⁸¹ A.Von Gabain, *ETG*, s. 87, § 237; s. 121, § 437.

⁴⁸² M. Öner, *BKT*, s. 148.

idi.⁴⁸³ Tatar Türkçesinde duyulan geçmiş zaman olarak kullanılır.⁴⁸⁴ Ancak Kazak Türkçesinde görülen geçmiş zamanın birinci tipi -DI şeklinin yanında ikinci tipi -GAn da kullanılmaktadır. Bazen Türkiye Türkçesine tercüme edilirken -mİştI olarak aktarma ihtiyacından dolayı bu biraz daha eskiden meydana gelen olaylar için kullanılan bir zaman ekidir; *Waqıt tün ortasına tayağan.* (4.25) ‘Vakit öğlene yaklaşmıştı’. Bol- yardımcı fiiliyle yapılan birleşik çekimlerinde de duyulan geçmiş zaman -mİş eki veya -mİştI kalıbıyla karşılanır; *orın alğan bolatın* (2.5) ‘yer almıştır’, *özi jaw jağına qorğan bolğan* (103.15) ‘kendisi ise düşmanın geleceği tarafı tutmuş.’.

Görülen geçmiş zamanın ikinci tipinin olumsuzluğunda -mA'nın yanında⁴⁸⁵ *joq* ve *emes* ‘değil’ kullanılır;⁴⁸⁶ *Xan ölse de xan tağı qulağan emes qoy.* (205.45) ‘Han ölmüş olsa da han tahtı devrilmedi.’.

Özbek Türkçesinde olduğu gibi bu tür cümlelerde olumsuz bir iş veya oluşun kuvvetli bir şekilde tasdiki söz konusudur. *Joq*’lu şekildeki olumsuz anlam, diğer olumsuz şekillere göre biraz daha baskındır.⁴⁸⁷ G⁴ sesi ünlü ve ünsüz uyumuna göre dört allamorf ortaya çıkartır; ötümlülerden sonra -ğAn, ince sıradan ünlülerle -gen, ötümsüzlerden sonra -k/qAn olur. Bir de ağız özelliği olan *F-GA+II. Tip Kişi* kısaltılmış bir şekil de vardır; *tastağam* (144.10) ‘attım’ örneğinde olduğu gibi karşılıklı konuşma sırasında birinci şahısların ifadesinde geçer.

Birinci şahısta zaman ekinin ve şahıs ekinin sonundaki n ünsüzü düşerek ek -GAN+men> -GAN+bIn> -GAmIn> -GAm şeklinde gelişerek büzüşebilmektedir; *ilgerilegem* (29.40) ‘ilerledim’, *Jala jabatın urınarğa qara tappay otrğam joq.* (48.5) ‘İftira atacak birilerini bulamaz oldum.’.

1. teklik	-GANmIn	1. çokluk	-GANbIz
2. teklik	-GAnsİñ	2. çokluk	-GAnsİñdAr
3. teklik	-GANØ	3. çokluk	-GANØ
<i>Nezaket;</i>	-GansIz, -GansIzdAr		

Görülen zamanın çekimlerini farklı fiillerle toplu olarak gösterelim:

<u>Olumlu</u>	<u>Olumsuz</u>	<u>Soru</u>	<u>Olumsuz Soru</u>
<i>alğanmın</i> (29.35)	<i>otrğam joq</i> (48.5)	<i>aşqanmın pa?</i>	<i>ketkem joq pa?</i> (29.30)
<i>körgensiñ</i> (KTLS)	<i>qanbağansiñ</i>	<i>bermegensiñ be?</i>	<i>bolmağansiñ ba?</i>
<i>tüsken</i> (4.40)	<i>aşılmağan</i> (17.15)	<i>jazbağan ba?</i>	<i>turğan joq pa?</i> (28.1)
	<i>qoyğan joq</i> (6.10)		
	<i>alğan emes</i> (47.20)		

⁴⁸³ A.F. Karamanlıoğlu, *KTG*, s. 142-143.

⁴⁸⁴ M. Öner, *BKT*, s. 151.

⁴⁸⁵ *KTLS*’nde *körmegensiñ*, s. 1058.

⁴⁸⁶ *KTLS*, s.1054’de dip not 2’ye bakınız, “Bütün fiil çekimlerinde 2. şahsın nezâket şekli aynıdır.”

⁴⁸⁷ V. Coşkun, *ÖTG*, s. 135.

aşqanbız (KTLS) körmegenbiz körmegenbiz be? turğamız joq pa? (19.1)
körgensiñder (KTLS) äytpegensin̄der tappağansın̄dar ma? sınbağansın̄dar ma?
aşqan (KTLS) uşırasqan joq (156.35) kelisken be? otırğan joq pa? (56.20)
 Nezaket.⁴⁸⁸

alğansız (KTLS)

alğansızdar (KTLS)

Daha çok sıfat-fiil olarak kullanılan -GAN+ geçmiş zaman ekinin standart bir şekli metnimizde görülmedi. Kazakça yazılan gramerlere göre tablo tamamlandı.

c. F- [MA]-A/ytlIn+ (m, ñ, Ø, k/q, ñdAr, Ø; ñlz, ñdAr,) M²A?

Kazak Türkçesi genç bir lehçedir. Bunun bir delili de bu üçüncü tip geçmiş zaman ekidir. *Awıspalı ötken şaq* “değişken geçmiş zaman”⁴⁸⁹ ve *dağdılı ötken şaq* “Adet Edinilmiş Geçmiş Zaman” adı da verilir. Kıpçak lehçelerinden sadece Kazakçaya has bir kullanımdır. Birleşik fiildir, görülen ve öğrenilen geçmiş zaman yerine kullanılabilen değişken bir zamandır. Daha çok geniş bir zaman boyutunu kapsayan alışkanlıkları bildirir, Türkiye Türkçesine geniş zamanın rivâyeti gibi de aktarılabilir; *Ol Oljabay bolatın.* (25.35) ‘O Oljabay’dı.’, ...*jaybaraqat künderde ğana biletin.* (25.15) ‘... huzurlu günlerde ancak anlarmış.’, *Onıñ bastı sebebi-tım jalqaw bolatın.* (141.15) ‘Bunun başlıca sebebi, çok tembel oluşuydu.’ ...*söz aytuwğa baturları barmaytın.* (265.30) ‘...söz söylemeye batırlar gelmezmiş.’, ...*oqırman qawım köñilinen jılı orın alğan bolatın.* (2.5) ‘Okurların gönlünde iyi bir yer edinmiştir.’, Metinde daha çok sıfat-fiil olarak kullanılmıştır.

Bu değişken zaman birleşik çekiminde gelecek zamanın hikâyesi bile olabilir.

-A tur-ğan ~ -A dur-ğan> -A-tu(r)- ğan> -A-tu- ğın> -atıgın> -AtIn⁴⁹⁰ şeklide bir gelişim tarihî göstermiştir. Henüz Kazak Türkçesine de tam yerleşmemiştir. Metinde üçüncü tekil şahıs örnekleri hakimdir:

1. teklik	-A/ytlInmın	1. çokluk	-A/ytlInbız
2. teklik	-A/ytlInslñ,	2. çokluk	-A/ytlInslñdAr,
3. teklik	-A/ytlInØ	3. çokluk	-AtIn+Ø

Nezaket; -A/ytlInslz, -A/ytlInslzdAr

⁴⁸⁸ J.Tuymabayew, *QGA*, s. 64-65, Ahmedow Isqaqow, *QQT*, s. 324 ve *KTLS*, s. 1054.

⁴⁸⁹ M. Öner, *BKT*, s. 152.

⁴⁹⁰ M. Tomanow (1988), *Qazaq Tiliniñ Tariyhiy Grammatıqası*, Almatı, s. 231.

Görülen geçmiş zamanın çekimlerini farklı fiillerle toplu olarak gösterelim:

<u>Olumlu</u>	<u>Olumsuz</u>	<u>Soru</u>	<u>Olumsuz Soru</u>
baratınmın (QGA)	almaytınmın	ketetinmin <i>be?</i>	jazbaytınmın <i>ba?</i>
keletinsiñ	buzbaytinsiñ	oynaytinsiñ <i>ba?</i>	kütpeytinsiñ <i>be?</i>
bolatın (40.20)	jürmeytin (101.35)	isteytin <i>be?</i>	körinbeytin <i>be?</i>
söytetinbiz (124.15)	jetpeytinbiz	uğatınbiz <i>ba?</i>	şabamaytınbiz <i>ba?</i>
oylaytınsiñdar (QGA)	baspaytınsiñdar	üyreteytınsiñder <i>be?</i>	şıqpaytınsiñdar <i>ba?</i>
baratın (QGA)	jawlaspaytın	beretin <i>be?</i>	kezikpeytin <i>be?</i>

Nezaket:

onaytınsız (QGA)

söyleytinsizder (QGA)

3.5.4.2.1.1.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman:

F-[MA]-(I)p + (pIn, slñ, tI, pIz, slñdAr, Ø ~ tI; -sIz, -sIzdar) M²A?

Kazakça gramerlerde *subyektivti şaq* ‘konuşanı orda olmaya zaman’ ‘Rusça: Proşedşeye Subyektivnoye Vremya’ diye *nakli mâzî* ifadesiyle örtüşen bir isimlendirme yapılmaktadır.⁴⁹¹ Bizce duyulara göre adlandırma yapmak metod birliği açısından uygundur. Görülen geçmiş ve duyulan geçmiş zaman şeklinde bir birlikteliğe gidilmelidir. Konuşan tarafından görülüp izlenmeyen, sonradan duyma yoluyla öğrenilen veya fark edilen hareketin veya işin geçmiş zamanda olup bittiğini ifade eder.

F-(I)p + yardımcı-fiil çekimi esas olmuştur.⁴⁹² Daha çok Batı Türkçesi başında *yazup(van, sin, dür)* şeklindedir. Azeri Türkçesi alanında yayılmıştır.⁴⁹³ Eski Anadolu Türkçesinde de -(y)UpdUr(Ur) duyulan geçmiş zaman (-mIştIr) şeklindedir.⁴⁹⁴ Ayrıca öğrenilen geçmiş zaman ve duyulan geçmiş zaman ifadesine ‘önceden olmuş bitmiş bir fiil, söyleyen tarafından yeni görülmüş, yeni fark edilmiş’ açıklaması yapılarak farkına varılan geçmiş zaman da denilmektedir.⁴⁹⁵ Kıpçak Türkçesinde (Codex Cumanicus) -(I)p tur- şeklindedir.⁴⁹⁶ Kırgız Türkçesinde -(I)ptIr şeklindedir.

Kazak Türkçesinde -p turur > -ptur > -ptur > -p+tu (III. teklik kişi) şeklindedir. I. Teklik kişi ise -p turur men > -pturmen > -pØmen > -ppen > -p+pın, II. Teklik kişi de -p turur

⁴⁹¹ J. Tuymabayev, *QGA*, s. 66.

⁴⁹² Muharrem Ergin, *TDB*, s. 301.

⁴⁹³ Ahmet Buran, Ercan Alkaya (1999), *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Türkiye ve Türk Dünyası İktidârî ve Sosyal Araştırmalar Vakfı, Elazığ Şubesi yayınları: 4, Türk Dizisi: 1, Elazığ, s. 65; 1. şahıs -Ib ekini almaz, *oxuyubsan, oxuyub*.

⁴⁹⁴ *Tarama Sözlüğü VII Ekler* (1996), Türk Dil Kurumu yayınları: 212/VII, (2. baskı), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s. 277.

⁴⁹⁵ Güler Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Türk Dil Kurumu yayınları: 673, Ankara 1997, s.80.

⁴⁹⁶ A. F. Karamanlioğlu, *KTG*, s. 127, 147.

sen > *-pØsen* > *-psın* > *-p+sıñ* şeklindedir. Üçüncü teklik şahıs eki *turur* fiilinin *+tı* şeklinde kısılmasıyla oluşması dikkat çekicidir. Metinde üçüncü tekil şahıs kullanımı hakimdir.

1. teklik	-(I)ppIn	1. çokluk	-(I)ppIz
2. teklik	-(I)psIñ	2. çokluk	-(I)psıñdAr
3. teklik	-(I)ptI	3. çokluk	-(I)ptI, olar -(I)p

Nezaket; -(I)psIz, -(I)psIzdAr*

Öğrenilen zamanın çekimlerini farklı fiillerle toplu olarak gösterelim:

<u>Olumlu</u>	<u>Olumsuz</u>	<u>Soru</u>	<u>Olumsuz Soru</u>
<i>alıppın</i> (KTLS)	<i>kelmeppin</i>	<i>jetkizippin be?</i>	<i>jetkizbeppin be?</i>
<i>jiberipsiñ</i> (134.15)	<i>başpapsıñ</i>	<i>körsiñ be?</i>	<i>qaramapsıñ ba?</i>
<i>attanıptı</i> (12.5)	<i>jazbaptı</i>	<i>iligipti me?</i>	<i>keşikpepti me?</i>
<i>qalıppız</i> (161.15)	<i>almappız</i>	<i>kelippiz be?</i>	<i>qaytpappız be?</i>
<i>oylapsıñdar</i>	<i>jürmepsiñder</i>	<i>bayqapsıñdar ba?</i>	<i>jemepsiñder be?</i>
<i>olar ketip</i> (49.10)	<i>bermepti</i>	<i>şawıptı ma?</i>	<i>boppaptı ma?</i>

Nezaket:

alıpsız (KTLS), *alıpsızdar* (KTLS)

3.5.4.2.1.1.3. Şimdiki Zaman:

a. F-[MA] -y/A+ (mIn, sIñ, sız, sızdar, tI, mIz, sIñdAr, Ø ~ tI) M²A?

Jalrı osı şaq ‘genel şimdiki zaman’⁴⁹⁷ ve *awıspalı keler şaq* ‘değişken gelecek zaman’⁴⁹⁸ adları verilmektedir. Konuşulan anda olagelen iş ve hareketleri, hâlen devam etmekte olan fiili ve gelecekte de olması şüphe götürmeyen fiilleri ifade ettiğinden yukarıdaki gibi isimlendirilmiştir; *Abır-dabır birte-birte tayap keledi*. (5.35) ‘Apar topar yaklaşarak geliyordu.’. Geniş zamanı ve gelecek zamanı da ifade edebilir; *Qoñtaşsa erte me, keş pe äytewir xabarsız qalmaydı*. (65.5) ‘Kısacası prens er ya da geç muhakkak habersiz kalmaz.’, *Qızdarıñız, uldarıñız bäre-bäre aman esen kele jatur. Dağır, senen de süyinşi! Seniñ süyinşiñ bärinen de mol boladı*. (25.40) ‘Kızlarınız, oğullarınız hep beraber sağ elim geliyorlar. Dağır, san da müjde! Senin müjden hepsinden de çok olacak.’.

-A istek eki değil, zarf fiildir. Üçüncü teklik şahıs dikkate alınırsa *-A tur-* şeklinden geldiği görülür. Sonra zaman eki görevini almıştır. Eski Anadolu Türkçesinde de *-A yorur* şekli bunu kanıtlar.

⁴⁹⁷ A. Isqaqow (1991), *Qazırqı Qazaq Tili, Morfologiya, Anatili*, Almatı, s. 330.

M. Öner, *BKT*, s.174.

⁴⁹⁸ J. Tuymabayew, *QGA*, s. 60.

Ekteki *y* yardımcı sestir. Ya *F-(y)Ip turur* ya da *F-(y)a turur*⁴⁹⁹ şeklinden gelmiş olmalıdır. Zarf-fiil eki düşünce yardımcı ses asli unsur olarak kalmıştır.

Birinci kişi çekimindeki ağız özelliği:

-A/*ymIn* yerine -*yIm*: *Munu men jeñistiñ bası da soñı da emes, qağ ortası deyim.*

(180.40) ‘Bu ne zaferlerin sonu ne de ilki, tam ortası diyorum.’

-*y/A+mız* yerine -ØIs: - *Olay bolsa ne turıs.* (17.25) ‘- Öyleyse ne diye bekliyoruz.’

Üçün kişi eki +DI eki *turur* fiilden gelir; *kel-e+di* ‘geliyor’ (5.35) <ET kele turur.

1. teklik	-A/ <i>ymIn</i> [ağız - <i>yIm</i>]	1. çokluk	-A/ <i>ymIz</i> [ağız -ØIs]
2. teklik	-A/ <i>ysIñ</i>	2. çokluk	-A/ <i>ysIñdAr</i>
3. teklik	-A/ <i>ydl</i>	3. çokluk	-A/ <i>ydl</i>
<i>Nezakat</i> ;	-A/ <i>ysIz,</i>		
	-A/ <i>ysIzdAr*</i>		

Şimdiki zamanın çekimlerini farklı fiillerle toplu olarak gösterelim:

<u>Olumlu</u>	<u>Olumsuz</u>	<u>Soru</u>	<u>Olumsuz Soru</u>
oynamın (170.30)	bilmeymin (9.30)	baramın <i>ba?</i>	bermeymin <i>be?</i> (84.5)
tuwdırasıñ (52.25)	qaytpaysız (32.25)	alasıñ <i>ba?</i> (138.15)	bermeysiñ <i>be?</i> (167.35)
<i>barasız</i> (22.20)	<i>oynamaysız</i> (148.5)	<i>köresiz be?</i> (17.15)	<i>salmaysız ba?</i> (148.25)
<i>attanasızdar</i> (32.40)	<i>qılmaysızdar</i>	<i>isteysizder me?</i>	<i>qılmaysızdar ma?</i> (82.40)
suwretteledi (2.5)	senbeydi (9.35)	oyladı <i>ma?</i> (24.20)	jürmeydi <i>me?</i>
ketemiz (20.5)	kütpeymiz (200.25)	qılamız <i>ba?</i> (55.40)	jürmeyimiz <i>be?</i>
bosatasıñdar (49.25)	aytpaysıñdar (240.20)	deysiñder <i>me?</i> (54.15)	şıqpaysızdar <i>ma?</i>
olar qoyadı (12.35)	bayqatpaydı (54.1)	toqtadı <i>ma?</i>	almaydı <i>ma?</i>

b. F-[MA] -y/A/(I)p+jatır/jür/otur/tur+ (mIn, slñ, Ø, mIz, slñdAr, Ø) M²A?

Zarf-fiil ekiyle dört tane yardımcı fiil olarak kullanılan tasvirî fiilin üzerine şahıs eki getirilerek zaman fonksiyonu kazandırılıp cümlede yüklem görevi verilen yapıdır. Meselâ bu tasvirî fiil zaman görevi üstlenen yapıda değilse üzerine tekrar zarf-fiil eki alabilir; ...*jılap turıp küldi, külip turıp jıladı.* (21.5) ‘... bazen ağlayıp güldüler, bazen de gülüp ağladılar.’

Naq osı şaq ‘kesin şimdiki zaman’ adı verilir.⁵⁰⁰ Şimdiki zamanın bu ikinci tipi *jatır*, *jür*, *otur* ve *tur* yardımcı fiilleriyle yapılır. Sadece -(I)p zarf-fiili değil, -A ve -y zarf-fiili ekleriyle de yapılırlar.⁵⁰¹ Eylemin konuşurken hâlen yapılmakta olduğunu bildirirler. *Men*

⁴⁹⁹ M. Öner, *BKT*, s. 177.

⁵⁰⁰ J. Tuymabayew, *QGA*, s. 44-45.

⁵⁰¹ Mustafa Özkan, *BKT*, s. 164-165.

kelemin ‘ben geliyorum’; *men kelip jatırmin* ‘ben gelmekteyim’ misâlalleriyle iki şekili bir birinden ayırabiliriz.⁵⁰²

Konuşana göre eylemin dün, bugün ve yarın da yapıldığını ifade eder. Buna göre dört durum tespit ettik:

- En geniş anlamı *jatır* ile yapılanıdır.
- Kısa aralıklarla bir eylemin devam ettiğini *tur* anlatır.
- Şu anı da *otr* ile yapılan gösterir.
- Ara verilse de işe devam edileceğini *jür* ile yapılan gösterir.⁵⁰³

Şimdiki zaman	Devam eden *ş. z.	Kısa aralıklı ş. z.	Kesintili devam eden ş. z.
-A/(I)p/y otr	-A/(I)p/y jatır	-A/(I)p/y tur	-A/(I)p/y jür

Tablo: 21 *ş.z.: Şimdiki zaman

Tabloya göre Kazak Türkçesinde fiil; *ayakta durur hâlde, yürür hâlde, oturur hâlde* ve *yatar hâlde* yapıldığı düşüncesinin hâkim olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰⁴

-p yürür, -p turur, -p oturır haploloji “hece yutulması” yoluyla -p jür, -p tur, -p otr olmuştur.

Bazen ikinci teklik kişi yaygın olan +sİñ yerine asli olan +sIn şeklinde görülebilir. Nadiren geniş zaman fonksiyonunda olumsuz şekil *emes* ‘değil, -mAz’ olabilir. Karşılıklı konuşmada geçtiği için bu, bir ağız özelliği olabilir.

- teklik -[A/(I)p/y] [jatır/jür/otr/tur]+mIn 1. çokluk -[A/(I)p/y] [jatır/jür/otr/tur]+mIz
- teklik -[A/(I)p/y] [jatır/jür/otr/tur]+sİñ 2. çokluk -[A/(I)p/y] [yrd. f.]+sİñdAr
- teklik -[A/(I)p/y] [jatır/jür/otr/tur]+Ø 3. çokluk -[A/(I)p/y] [jatır/jür/otr/tur]+Ø

Şimdiki zamanın çekimlerini farklı fiillerle toplu olarak gösterelim:

Olumlu	Olumsuz	Soru	Olumsuz Soru ⁵⁰⁵
kele <i>jatırmin</i> (243.20)	tanımay turmin (42.15)	bilip turmin ba?	tanımay turmin ba?
oyıstap <i>jürsin</i> (94.10)	istemey jürsiñ	surap otırsiñ ba? (232.25)	ketpey jürsiñ be?
qaqpay <i>otr</i> (47.25)	qıbir etpey otr	tiyip jatır ma? (237.35)	almay jatır ma? (100.20)
kütüp <i>turmız</i> (99.5)	almay otırmız (238.1)	kütüp otırmız ba? (235.15)	jazbay otırmız ba?
bara <i>jatırsıñdar</i> (240.25)	oqımay jürsiñder	söylep otırsıñdar ba?	kelmey tursıñdar ma?
jazıp <i>otr</i> (KTLS)	könbey jatır	ala jür be?	ustatpay tur ba?

⁵⁰² A. Isqaqow, *QQT*, s. 231.

⁵⁰³ *KTLS*, s. 1055.

⁵⁰⁴ Ferhat Tamir (1996), 3. *Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı*, Ankara, s. 1105-1108.

⁵⁰⁵ Üçüncü kişide olumsuz soru şeklinin *emes* ile de yapıldığı görüldü: ... körsetip jatır *emes pe?* (15.1).

c. F **-(U)wdA+** emes + (mIn, sİñ, Ø, mIz, sİñdAr, Ø) M²A?

Biraz sonra başlayıp gerçekleşecek olan bir anlatım söz konusudur. Eylemin yapılmaya başlandığını gösteren bir fiil isminin “-i-” fiili ile çekimlenerek yüklemleşmiş hâlidir. Türkiye Türkçesindeki *fiil+ -mAK+DA+i- fiili* (yazmaktayım) şeklinin karşılığıdır.⁵⁰⁶ Eylem az sonra yapılmak üzere kararlaştırılmıştır. Hatta *gel+mek üzere+yiz* şekli de vardır.⁵⁰⁷

Ekin genişlemiş şekli Eski Türkçedeki -MADIn zarf-fiil şekline benzemektedir.⁵⁰⁸

1. teklik	-(U)wdAmIn	1. çokluk	-(U)wdAmIz
2. teklik	-(U)wdAsİñ,	2. çokluk	-(U)wdAsİñdAr
3. teklik	-(U)wdAØ	3. çokluk	-(U)wdAØ

Şimdiki zamanın çekimlerini farklı fiillerle toplu olarak gösterelim:

<u>Olumlu</u>	<u>Olumsuz</u>	<u>Soru</u>	<u>Olumsuz Soru</u>
jazuwdamın (KTLS)	istewde emespin	berüwdemin me?	istewde emespin be?
jazuwdasıñ (KTLS)	istewde emessiñ	berüwsiñ be?	istewde emessiñ be?
şaşuwda (49.15)	kütüwde emes	kütüwde me?	kütüwde emes me?
jazuwdamız (KTLS)	jazuwda emesmiz	jazuwdamız ma?	jazuwda emesmiz be?
jazuwdasıñdar (KTLS)	jazuwda emessiñder	jazuwdamın ba?	jazuwda emesmin be?
kütülüwde (70.1)	kütülüwde emes	kütülüwde me?	kütülüwde emes me?

Metinde üçüncü şahsa ait örnekler bulunmakla birlikte yaygın kullanılmamıştır.

...tisi sarğayğan Qoyaydar biy jazbay tanuwda. (46.25) ‘... dişleri sararıp çürüyen Koyaydar Bey suçu kabul etmeyerek inkâr etmekte.’, ...qurğaq awa şıñulturlanıp, salqın ızğar şaşuwda.. (49.15) ‘... kuru bir rüzgar sertçe esiyor, soğuk ayaz her yanı kaplamakta.’; quriltay dep kütülüwde. ‘...kurultay denilerek beklenmekte.’ (70.1), qatın-bala kep qalar sätti künin kütülüwde. (157.35) ‘kadınların, çocukların geleceği saati beklemekte.’.

3.5.4.2.1.1.4. Gelecek Zaman:

Gelecek zaman eylemin konuşulan andan hemen sonra başladığını ve eylemin gerçekleşip gerçekleşmediğini bildiren fiil kalıplarını kapsar. Gelecek zaman şimdiki zamandan sonraki bütün zamanı içine alır. Kazak Türkçesinde bir oluş ve kılışın gelecekte kesin olarak gerçekleşmesi şart değildir.

Gelecek zamanı ifade etmek için dil bir arayış içine girmiştir. Meselâ Türkiye Türkçesi tarihi gelişimi içinde sıfat-fiil kökenli bir çok ek kullanmış, sonuçta -(y)AcAK ekinde

⁵⁰⁶ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 162-163.

⁵⁰⁷ G. Gülsevin, *UİA*, s. 104.

⁵⁰⁸ A.Von Gabain, *ETG*, s. 87, § 235; “Tün sayu öd yamatın, muntağ saòıñç òılar”, ‘Her gece zamanı kaçırmadan, bu şekilde düşünürse’.

karar kılmıştır.⁵⁰⁹ Kazak Türkçesinde de Oğuzcanın etkisiyle *-ecek* eki sıfat-fiil veya isim-fiil olarak kullanılmaktadır, metinde *kel-* fiilinin üzerinde görüldü; *...lamağa deyin ösip biyiktep baratın keleşek diniy ğulamalar osılar.* (138.30) ‘Lama velilerine kadar yetişip yükselmekte olan geleceğin din ulemaları bunlar.’.

Tatar Türkçesine Oğuz tesiriyle geçen⁵¹⁰ *-(y)AçAK* gibi bütün gelecek zamanı ifade eden tek bir ek olmadığı için Kazak Türkçesinde gelecek zaman şekilleri bakımından bir zenginlik görülmektedir. Gelecek zaman dört şekilde teşkil edilir:

1. *-A/y* (şimdiki zaman).
2. *-(A)r* (geniş zaman).
3. *-mAk/qşı* (niyet ifadeli gelecek zaman).
4. *-GAlI yrd.f. + kişi eki* (yakın gelecek zaman).

a. F-A/y+I. Tip Kişi

Awıspalı keler şaq ‘değişken gelecek zaman’ veya *jalpı osı şaq* ‘genel şimdiki zaman’ denilen bu şekil yukarıda şimdiki zamanın a maddesindeki şekilde çekimleri farklı fiillerle toplu olarak gösterilmişti. Orada şimdiki zaman ve geniş zaman fonksiyonlarını da içerdiği belirtilmişti.

Gelecek zamanın bu birinci şekli; iş, oluş ve hareketin gelecekte kesin olarak gerçekleşeceğini bildirir:

Keşikken sayın ayıp qunı arta beredi. (58.10) ‘Geciktikçe ceza diyeti artacak.’, *Endi birer aydan keyin yağny aqpanıñ alğaşqı künderinde qalmaqtıñ jıl bası – şağan toyı boladı.* (66.5) ‘Şimdi birkaç ay sonra yani ocak ayının ilk günlerinde Kalmukların yılbaşı, yeni yıl şöleni (nevruz bayramı) olacak.’, *Olay bolsa ne sol şağandı toylamay nemese köktem tuwmay atqa qonbaymız.* (66.10) ‘Böyle olursa o şöleni kutlamadan ya da ilkbahar gelmeden ata binmeyeceğiz.’.

Gelecek zamanın çekimleri *şimdiki zamanın a maddesinde* gösterildiğinden yerden tasarruf için burada tekrar edilmedi.

b. F -(A)r ~ MAs + (mIn, slñ, Ø, mlz, slñdAr, Ø; slz, slzdAr) MA?

Boljaldı keler şaq ‘belirsiz gelecek zaman’ adı verilmektedir.⁵¹¹ Bu zamanda eylemin ileride gerçekleşip gerçekleşmeyeceği şüphelidir. Geçmişte başlayıp hâlen devam ederek geleceğe bağlanan bir durumu ifade eder. Aslında geniş zaman olan bu şekil gelecek zaman fonksiyonu kazanmıştır. Türkiye Türkçesinde dar ünlülü *-(I)r* şekli de vardır. Kazak

⁵⁰⁹ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 163.

⁵¹⁰ M. Öner, *BKT*, s. 169.

⁵¹¹ J. Tuymabayew, *QGA*, s. 50., A. Isqaqow, *QQT*, s. 332.

Türkçesinde yalnızca -(A)r şeklindedir. Olumsuzluğu ise [olumsuzluk eki + zaman eki] -MA+s şeklinde üç (-mA+s, -bA+s, -pA+s) allomorfludur.

1. teklik	-(A)rmIn	1. çokluk	-(A)rmIz
2. teklik	-(A)rsİñ	2. çokluk	-(A)rsİñdAr
3. teklik	-(A)rØ	3. çokluk	-(A)rØ
<i>Nezâket</i>	-(A)rsIz,		
	-(A)rsIzdAr		

Gelecek zamanın çekimlerini farklı fiillerle toplu olarak gösterelim:

<u>Olumlu</u>	<u>Olumsuz</u>	<u>Soru</u>	<u>Olumsuz Soru</u>
qaldır armın (27.1)	keşirmespin (5.5)	oqırmın <i>ba?</i>	keşirmespin <i>be?</i>
ders siñ (14.5)	kütpe siñ (QGA)	söylers siñ <i>be?</i>	könbess siñ <i>be?</i>
keler (17.30)	ayamas (30.5)	bar <i>ma?</i> (121.30)	aytpas <i>pa?</i> (163.20)
jeter miz (23.1)	almaspız (66.20)	alarmız <i>ba?</i>	almaspız <i>ba?</i>
şığars ıñdar (87.40)	aytpass ıñdar (QGA)	soğıars ıñdar <i>ma?</i>	almass ıñdar <i>ba?</i>
alar (KTLS)	kütpe s (QGA)	oqır <i>ma?</i>	kelmes <i>pe?</i>

Nezâket: söylersizder (KTLS), *oqırsız* (QGA)

c. F - **MAk/q(şI)+** (mIn, sİñ, Ø, mIz, sİñdAr, Ø; sIz, sIzdAr) [emes+kişi] MA?

Maqsattu keler şaq denir. *Boljalı keler şaq* ‘belirsiz gelecek zaman’⁵¹² ismi verilmektedir. Yukarıda da *b maddesindeki* gelecek zaman için Kazakça bir gramerde bu terim kullanılmıştır.⁵¹³ İstek bahsi kısmında da gösterilmiştir.⁵¹⁴ Özbek Türkçesinde gelecek zamanın +çI ekiyle genişletilmiş şekli vardır.⁵¹⁵ Bu gelecek zaman tipi arzu, istek, niyet ifade ettiği için *maqsattu keler şaq* ‘niyet ifadeli gelecek zaman’ adı daha uygundur.⁵¹⁶ Henüz gerçekleşmeyen bir zaman diliminde olduğu için, anlam bakımından, içinde niyet, maksat ifade eder. Gelecek anlamı taşıyan -*MAk/q* isim-fiil eki üzerine Eski Türkçedeki -çI gelecek zaman eki gelmiştir.⁵¹⁷ Türkiye Türkçesine -*MAk istiyor+kişi* veya -*AcAk+kişi* şeklinde aktarılabilir.⁵¹⁸ Metnimizde ekte bazen tasarrufa gidilerek +çI> +şI eki -*MAk/q* üzerine getirilerek kullanılmamıştır. Bir gramerde de gelecek zamanın örnek çekimleri sadece -*MAk/q+kişi* şekliyle verilmiştir.⁵¹⁹

Metinde birleşik çekimin şekli **-(U)wşI edi** kalıbı görülmektedir.

⁵¹² A. Isqaqow, *QQT*, s. 332.

⁵¹³ J. Tuymabayew, *QGA*, s. 50.

⁵¹⁴ M. Öner, *BKT*, s. 171.

⁵¹⁵ V. Coşkun, *ÖTG*, s. 143.

⁵¹⁶ *KTLS*, s.1056.

⁵¹⁷ A.Von Gabain, *ETG*, s. 8, § 222.

⁵¹⁸ *KTLS*, s. 1056

⁵¹⁹ J. Tuymabayew, *QGA*, s. 56.

Soru ve olumsuzluk eklerindeki gibi burada da *V, l, r, w, y'* den sonra -mAk/q; *m, n, ñ, z'* den sonra -bAk/q; *ötümsüz K'* lardan sonra -pAk/q allamorfları görülür.

1. teklik	-MAk/q(şI)mIn	1. çokluk	-MAk/q(şI)mIz
2. teklik	-MAk/q(şI)sIñ,	2. çokluk	-MAk/q(şI)sIñdAr
3. teklik	-MAk/q(şI)Ø	3. çokluk	-MAk/q(şI)Ø

Nezâket -MAk/q(şI)sIz, -MAk/q(şI)sIzdAr

Belirsiz gelecek zamanın çekimlerini farklı fiillerle toplu olarak gösterelim:

<u>Olumlu</u>	<u>Olumsuz</u>	<u>Soru</u>	<u>Olumsuz Soru</u>
demekpin (74.25)	oqımaq emespin	aytpaqpın ba?	oqımaq emespin be?
demeksiñ (117.25)	jazbaq emessiñ	kütpeksiñ be?	jazbaq emessiñ be?
aytpaqşı (216.30)	şığarmaq emes (245.1)	aytpaqşı ma?	şığarmaq emes pe?
bermekpiz (208.25)	kütpek emespiz	bermekpiz be?	kütpek emespiz be?
demeksiñder (221.25)	demek emessiñder	demeksiñder me?	demek emessiñder me?
kezbekşi (KTLS)	kezbekşi emes	kezbekşi me?	kezbekşi emes pe?

Nezâket: jazbaqsız (QGA), aytpaqsızdar (QGA)

Al-maq(şı) emes+pin ‘almak niyetinde değilim, almak istemiyorum, almayacağım’.

d. F -[MA]-GAll+ yrd. **f.** [jatur, jür, otur, tur]+ (mIn, sIñ, Ø, mIz, sIñdAr, Ø; sIz, sIzdAr) M²A?

Jaqın keler şaq “yakın gelecek zaman” denir.⁵²⁰ Gelecek zamanda yapılacak eylemi haber vermek için kullanılan bir şekildir. Harekâtın gidişatını belirtir.⁵²¹ Allamorfları -ğalı, geli, qalı, keli +yrd. F. +I. tip kişi şeklindedir. Gerçekleşmeye hazır hareketleri bildiren bir zarf-fiil şekli ile yardımcı yardımcı filer kullanılarak yapılan bir şekildir.⁵²² Türkçedeki zaman kaymaları bu tipi şimdiki zaman olarak da ifadeye müsaade eder.⁵²³ *Onuñ üstine bul jaqtuñ eli de, eri de aytqanın eki etpeytin duwalı awız ağalar barğalı otursızdar* ğoy. ‘Üstelik buranın halkı da, kahramanı da söylediğini iki etmeyen söz sahibi ağalar gitmek için hazır bekliyorsunuz ya’ (213.10).

1. teklik	-GAll+yrd.f mIn	1. çokluk	-GAll+yrd.f mIz
2. teklik	-GAll+yrd.f sIñ,	2. çokluk	-GAll+yrd.f sIñdAr
3. teklik	-GAll+yrd.f Ø	3. çokluk	-GAll+yrd.f Ø

Nezâket -GAll+yrd.f sIz,
-GAll+yrd.f sIzdAr

Yakın gelecek zamanın çekimlerini farklı fiillerle toplu olarak gösterelim:

⁵²⁰ KTLS, 1056.

⁵²¹ A. Isqaqow, *QQT*, s. 332-309.

⁵²² Ferhat Tamir (1996), 3. *Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı*, Ankara, s. 1105-1108

⁵²³ Ertuğrul Yaman (1999), *Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

<u>Olumlu</u>	<u>Olumsuz</u>	<u>Soru</u>	<u>Olumsuz Soru</u>
aytqalı turmın (134.20)	körmegeli turmın	aytqalı turmın ba?	körmegeli turmın ba?
barğalı jatırsıñ (KTLS)	istemegele jürsiñ	barğalı jatırsıñ ba?	könbegeli jürsiñ be?
kelgeli otır (KTLS)	aytpağalı otır	kelgeli otır ma?	aytpağalı otır ma?
barğalı jatırmız (KTLS)	almağalı otırmız	barğalı jatırmız ba?	almağalı otırmız be?
kelgeli otırsıñdar (KTLS)	könbegeli jürsiñder	kelgeli otırsıñdar ma?	bermegeli jürsiñder me?
barğalı jatır (KTLS)	sebilmegele tur	barğalı jatır ma?	kelmegeli tur ma?

Nezâket: kelgeli jatırsız, barğalı otırsızdar (213.10).

3.5.4.2.1.1. 5. Geniş Zaman:

a. F-A/y+ Kişi Eki

Yukarıda *Şimdiki Zaman (Osı Şaq)* “Present”nın birinci tipinde geçmişti. Türkçede zaman kaymalarının mümkün olduğu bilinmektedir. *Jalpı osı şaq* ‘genel şimdiki zaman’ denilmesi de bu sebeptendir. Bu tip geniş zaman olarak kullanılmaktadır. Yukarıda geçtiğinden çekimler tekrar edilmedi.

b. F-(A)r+ Kişi Eki

Bu tip de birinci tip gibi yukarıda geçti. Kazak gramerciler gelecek zaman bahsinde ekin geniş zaman fonksiyonunu vurgularlar ama ayrı bir zaman eki olarak işlemezler.⁵²⁴ Bu yapı geniş zamandır. Yukarıda geçtiğinden çekimler tekrar edilmedi. Eski Türkçede şimdiki zaman ve gelecek zaman fonksiyonu da üstlenir. Kıpçak Türkçesinde Codex Cumanicus’ta ünlü ünsüz değişimleriyle *-ur*’lu şekiller de görülür.⁵²⁵

c. F-[MA] -GAN+bolar + (mIn, slñ, Ø, mIz, slñdAr, Ø) M²A?

İhatalı zaman denilebilir. Birleşik bir çekim yapısındadır. Eski Türkçedeki *-ğAll bol* şekli gibidir.⁵²⁶ Yukarıda ikinci tip gelecek zamana da benzer bir şekilden bahsedildi.

Türkçeye geniş zaman şeklinde de aktarılabilir:

Bular da miniske jaramsızdarın toy siltawımen közin qurtayıq degen bolar. (35.30)
‘Bunlar binmeye yaramayan, düğün bahanesiyle gözlerini doyuralım denen şey olur.’,
“*Jetektegen iyt añğa jaramaydı.*” *degendi qazaq beker aytpağan bolar. (175.20)* ‘“Yedeğe alınan it ava yaramaz” sözünü Kazaklar boşuna söylemezler’.

⁵²⁴ KTLS, s. 1055.

⁵²⁵ A. F. Karamanlıoğlu, KTG, s. 125.

⁵²⁶ A. Von Gabain, ETG, s. 88, § 240; *bilgeli bolmadı* ‘bilemiyordu’.

Metinde çok az kullanılmıştır. Birinci çokluk kişi örneği birleşik çekimlerden alındı ve referansa - yerine * işareti konuldu. Buna rağmen rastlanamayanları ise kurala göre çekimlendi.

1. teklik	-GAn+bolarmIn	1. çokluk	-GAn+bolarmIz
2. teklik	-GAn+bolarsİñ,	2. çokluk	-GAn+bolarsİñdAr
3. teklik	-GAn+bolarØ	3. çokluk	-GAn+bolarØ

Geniş zamanın çekimlerini farklı fiillerle toplu olarak gösterelim:

<u>Olumlu</u>	<u>Olumsuz</u>	<u>Soru</u>	<u>Olumsuz Soru</u>
aytqan <i>bolarmın</i>	aytpağan bolarımın	aytqan bolarımın <i>ba?</i>	aytpağan bolarımın <i>ba?</i>
degen <i>bolarsİñ</i>	jürmegen bolarsİñ (89.40)	degen bolarsİñ <i>ba?</i>	jürmegen bolarsİñ <i>ba?</i>
ketken <i>bolar</i>	aytpağan bolar (175.20)	ketken bolar <i>ma?</i>	könbegen bolarsİñ <i>ba?</i>
kelgen <i>bolardıq</i> (167.35)	könbegen bolardıq	kelgen bolardıq <i>pa?</i>	aytpağan bolar <i>ma?</i>
işken <i>bolarsİñdar</i>	işpegen bolarsİñdar	işken bolarsİñdar <i>ma?</i>	işmegen bolarsİñdar <i>ma?</i>
barğan <i>bolar</i>	bilmegen bolar	barğan bolar <i>ma?</i>	bilmegen bolar <i>ma?</i>

3.5.4.2.1.2. Tasarlama Kipleri:⁵²⁷

Zamana bağlı olmadan yapılması düşünülen, tasarlanan bir iş, oluş ve kılışı karşılayan fiil şekilleridir. Bu bakımdan yalnız şekil ifade ederler. Yapılması tasarlanan iş, tasarlandığı andan sonraki bir zamana, yani gelecek zamana yönelik ise de fiilin tasarlanış şekli önemlidir.⁵²⁸ Söz söyleyenin eylem hakkındaki niyet ve duygusunu ifade eden kipler bu çerçeveye içerisine girer.⁵²⁹ Kişi konuşurken veya yazarken sadece basit bir eylemi haber vermez, ona gönlünden geçen duyguları, düşünceleri de katar. Konuşan kişi; gerçeklik, şüphe, zorunluluk, ihtimal, acelecilik, ricâ, arzulama ve hükmetme gibi bir çok duyguyu da ifadesine yansıtır. Söz, söyleyenin dileğini belirtir. Bu duyguyu belirtme derece derecedir. Emir, şart, gereklilik, istek diye dörde ayrılır.

3.5.4.2.1.2.1. Emir:

III. Tip Kişi Ekleri (Her kişi için ayrı şekil var.)

Yapılması çok istenen bir fiili, yapacak kişiye kabul ettirmek için, onu razı etmek için kullanılan sert bir dilek şeklidir. Emrin olumsuzluğu ise bir izin verilmeyişini ifade eder.⁵³⁰ Emirde kısmen rica, gereklilik, nasihat, teşvik etme, teklif etme gibi anlamlar da vardır. Bu yüzden *emir* / *istek* başlığı altında incelenmektedir.⁵³¹ Emir çekiminde Eski Türkçeden beri her şahıs için ayrı

⁵²⁷ A. İsqaqow, *QQT*, s. 311'de Ray Kategoriyası, Modaldik (Araylıq Reñk) denilmektedir. Not; *aray*: Sabah aydınlığının belirlediği an, seher, tan.

⁵²⁸ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 164.

⁵²⁹ Volkan, Coşkun, *ÖTG*, s. 146.

⁵³⁰ A.Von Gabain, *ETG*, s. 79; bk. dip not.

⁵³¹ G. Gülsevin, *UİA*, s. 115.

bir ek olduğundan – şekille kişi ayırt edilmeden – üçüncü tip kişi eki olarak kabul edile gelmiştir.

Sadece bazı Türkiye Türkçesi gramerlerinde isteğin birinci teklik ve çokluk şahsının (gel-em, gel-ek) yerine emrin birinci şahsı (gel-eyim, gel-elim) konmuştur. Kazak gramerciler de emrin birinci şahsını diğer bütün lehçelerde olduğu gibi çekimlemişlerdir.⁵³²

Emir şeklinin sonuna -şI eki gelirse “tezlik, pekiştirme, zorunluluk” gibi farklı durumları bildirir; *Bul saqaldı şeriktiñ ne ayı bar eken, bileynşi* (95.10) ‘Bu sakallı askerin ne düşüncesi var acaba, bilelim’, ...*äytewir neğılsa da qazaq körşi alsa ala qoysınşı*. ‘... kısaca ne yapsa da Kazak komşu alırsa alsın.’ (71.20), *Aldımen sonı ayqındap alayıqşı*. (112.5) ‘Öncelikle bunları tespit edelim.’

1. teklik	-(A)yIn	1. çokluk	-(A)yIk/q, -(A)Ik/q ⁵³³
2. teklik	-Ø,	2. çokluk	-(I)ñdAr
3. teklik	-sIn	3. çokluk	-sIn
<i>Nezâket</i>	-(I)ñIz, -(I)ñIzdAr		

Emrin çekimlerini farklı fiillerle toplu olarak gösterelim. Soru ve olumsuz soru şekilleri tespit edilemeyenler boş bırakılmıştır.

Emrin çekimlerini farklı fiillerle toplu olarak gösterelim:

<u>Olumlu</u>	<u>Olumsuz</u>	<u>Soru</u>	<u>Olumsuz Soru</u>
<i>şidayın</i> (5.25)	<i>tejemeyin</i> (181.5)	<i>ayayın ba?</i> (63.5)	<i>jazbayın ba?</i>
<i>tasta</i> (3.15)	<i>kütpe</i> (186.15)	-	-
<i>bolsın</i> (15.15)	<i>demesin</i> (14.35)	<i>qoysın ba ?</i> (199.5)	<i>suramasın ba?</i>
<i>turayıq</i> (31.35)	<i>şeñberlemeyik</i> (221.35)	<i>keleyik pe?</i>	<i>aytpayıq pa</i>
<i>qoyalıq</i> (6.40)			
<i>aytıñdar</i> (63.40)	<i>aytpayıñdar</i>	<i>aytıñdar ma?</i>	<i>aytpayıñdar ma?</i>
<i>qatıssın</i> (47.25)	<i>bolmasın</i> (156.30)	<i>kelsin be?</i>	<i>qatıspasın ba?</i>
<i>Nezâket: jiberiñiz</i> (16.20), <i>kütiñizder</i> (18.10)			

3.5.4.2.1.2.2. Şart Kipi:

F -[MA] -sA+ (m, ñ, Ø, k/q, ñdAr, Ø; ñIz, ñdAr) MA?

Hareketin şart şeklinde zamana bağlı olmadan tasarlandığını gösterir. Bağımsız bir hüküm bildirmediğinden temel cümlenin yan yargısını ifade eder.⁵³⁴ Bir başka deyişle şart kipi, esas cümledeki oluş ve kılışın gerçekleşmesini şarta veya dileğe bağlayan yardımcı cümle

⁵³² A. Isqaqow, *QQT*, s. 317 ve J. Tuymabayew, *QGA*, s. 70.

⁵³³ A. Isqaqow, *QQT*, s. 317.

⁵³⁴ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 168.

yüklemnin kipidir.⁵³⁵ Yan cümledeki fiiller gerçekleşmedikçe, temel cümledeki fiiller gerçekleşmeyecektir. Yan cümle tek başına kullanılırsa bir isteği bildirir. Bazen temenni ifadesi taşır.⁵³⁶ Hatta birleşik çekimlerinde pişmanlık ifadesi de ortaya çıkar. Pek çok zamanın birleşik çekimini teşkile yarar. Zorlama anlatmaz. Gerçekleşmeyecek dilekleri, istekleri, soyut varsayımları, durumları ve eylemleri de ifade eder.

Ekin gelişimi şöyledir: ET-sA(r)> Kıp. T. -sAr> Kzk. -sA.⁵³⁷

Sadece üçüncü kişilerde -SA şart ekinde sonra *kerek* kelimesine rastlanmaktadır.⁵³⁸ *bolsa kerek* (62.30), *tastasa kerek* (48.35); *tüsse kerek* (129.35).

Şart çekiminin sonuna *ğoy* kelimesi eklenebilir. Bu da ricâ, arzu ve pişmanlık ifade eder;

– *Urıstı qontayşa bastağa, biz ayaqtamaymız ba?*

– *Ayaqtalsa ğoy, şirkin! – dep kürsindi Küniş.*

– *Biz joñğarlardı bir jola jeñsek qana ayaqtaldı, äytpese jalğasa beredi.* (32.35).

– Savaşı Moğol komutanı başlattı, biz bitirmeyelim mi?

– Bitse **keşke**, ah! – deyip içini çekti Küniş.

– Biz Moğolları bir efa yensek biter, yoksa çoğalırırler.

Metinde geçmeyen bir şekli daha vardır. Şart çekiminin sonuna +şI eki geldiğinden pişmanlık, üzüntü ifade eder:

a. Pişmanlık birinci ve üçüncü kişide görülür;

Birinci kişi: *alsamşı* ‘alsaydım ye’. İkinci kişi: *kelseşi* ‘gelseydi ya’,

b. Rica ve emir anlamını ikinci şahısta görülür;⁵³⁹

sen barsanşı ‘gitsen ya’, *sender barsandarşı* ‘gitsenize’.

1. teklik	-sA+m	1. çokluk	-sA+k/q
2. teklik	-sA+ñ	2. çokluk	-sA+ñdAr
3. teklik	-sA+Ø	3. çokluk	-sA+Ø
<i>Nezaket;</i>	-sA+ñIz,		
	-sA+ñIzdAr		

⁵³⁵ V. Coşkun, *ÖTG*, s. 148.

⁵³⁶ A. Günşen, *KYA*, s. 144.

⁵³⁷ A. Von GAbain, *ETG*, s. 191, § 260-261; T. Tekin, *OTG*, s. 193, § 449.

⁵³⁸ T. Qordabayew (1991), *QTBM*, Rawan, Almatı, s. 37.

⁵³⁹ A. Isqaqow, *QQT*, s. 322 ve *KTLS*, s. 1057.

Şartın çekimlerini farklı fiillerle toplu olarak gösterelim:

<u>Olumlu</u>	<u>Olumsuz</u>	<u>Soru</u>	<u>Olumsuz Soru</u>
oralsam (7.25)	ölmesem (22.40)	şıqsam <i>ba?</i> (80.25)	ketpesem <i>be?</i>
bolsañ (5.40)	almasañ (221.25)	kelseñ <i>be?</i>	oqımasañ <i>ba?</i>
dese (4.40)	könbese (57.35)	körse <i>me?</i>	suramasa <i>ma?</i>
jeñsek (32.35)	kelmesek (76.10)	şığarsaq <i>pa?</i> (85.5)	kelmesek <i>pe?</i>
şapsañdar (68.35)	almasañdar (273.20)	deseñder <i>me?</i>	almasañdar <i>ma?</i>
kelse (QGA)	ketpese	aytsa <i>ma?</i>	jazbasa <i>ma?</i>
<i>aytsañız (185.20)</i>			
<i>jasasañızdar (83.1)</i>			

3.5.4.2.1.2.3. Gereklilik Kipi:

F **-(U)w+** (*Im, Iñ, I, ImIz, lArIñ, I*) **kerek** +emes +pe?

Tasarlanan hareket, oluş ve kılışın gerekliliğini, o eyleme ihtiyaç olduğunu, lüzumlu olduğunu gösterir. Türkiye Türkçesinde *okuması gerek, okısa gerek, gerek bile* şekilleri de sonradan ortaya çıkan -mA+II şeklinin yanında görülmektedir.⁵⁴⁰ Gagauz Türkçesinde de istek çekiminin önüne *lâzım* kelimesi gelir.⁵⁴¹ Eski Türkçede de *kergek* sözüyle yapılmaktadır.⁵⁴²

Özbekçe eski şekli devam ettirmektedir.⁵⁴³ Kazak Türkçesinde Batı Türkçesindeki hafif mastar -mA ekine -II sıfat eki getirilerek -mAll sıfat-fiiline benzer -Uw mastar ekine *kerek* kelimesi getirilerek kip ifade edilmektedir. Türkçeye aktarma yapılırken -mAll şekli veya -mA+kişi eki *lazım* kalıbı kullanılır. Bir de metnimizde -pek *kerek*⁵⁴⁴ kalıbına rastlandı; *etpek kerek* (168.1), *kütpek kerek* (52.25), *qaytpek kerek* (202.20), *söytppek kerek* (166.25).

F-(U)w+kişi eki *kerek*: – *Joq, ekewiniñ de anıqtap aytuwım kerek sağan.* (32.25) ‘Yok, her ikisini de izah ederek anlatmamız lazım sana.’, ... *sen de seniwiñ kerek.* (146.25) ‘... sen de inanmalısın’, *Sonduqtan sözdi alğan emes, aldırğan bastawı kerek.* (47.20) ‘Onun için sözü alanın değil, aldırmanın başlaması lazım.’

1. teklik	-(U)wIm kerek	1. çokluk	-(U)wImIz kerek
2. teklik	-(U)wIñ kerek	2. çokluk	-(U)wlArIñ kerek
3. teklik	-(U)wI kerek	3. çokluk	-(U)wI kerek

⁵⁴⁰ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 168.

⁵⁴¹ N. Özkan, *GTG*, s. 158; *läzım gitsin*.

⁵⁴² Ş. Tekin, *UMM II Dizin*, s. 407; *barışım kerek ‘varmalyım’ XV, 46-24*.

⁵⁴³ V. Coşkun, *ÖTG*, s.152-153; *bilişim kerek emäs mi?*

⁵⁴⁴ T. Qordabayew (1991), *QTBM*, Rawan, Almatı, s. 37; *kerek* kelimesi –mAK ekiyle görülmektedir; *saqtamaq kerek*.

Gerekliliğin çekimlerini farklı fiillerle toplu olarak gösterelim. Olumsuz *emes* ile yapılır. Ancak örneğine rastlanmadığından birinci şahsın dışındaki çekimleri yapılmadı.

Gerekliliğin çekimlerini farklı fiillerle toplu olarak gösterelim:

<u>Olumlu</u>	<u>Olumsuz</u>	<u>Soru</u>	<u>Olumsuz Soru</u>
aytuwım <i>kerek</i> (32.25)	kelüwim <i>kerek emes</i>	qaluwım <i>kerek pe?</i> (63.1)	oquwım <i>kerek emes pe?</i>
senüwiñ <i>kerek</i> (146.25)	qaluwiñ <i>kerek emes</i>	senüwiñ <i>kerek pe?</i>	aytuwiñ <i>kerek emes pe?</i>
bastawı <i>kerek</i> (47.20)	aytuwı <i>kerek emes</i>	bastawı <i>kerek pe?</i>	senüwi <i>kerek emes pe?</i>
turuwımız <i>kerek</i> (65.10)	senüwimiz <i>kerek emes</i>	turuwımız <i>kerek pe?</i>	bastawımız <i>kerek emes pe?</i>
jazuwlarıñ <i>kerek</i> (KTLS)	turuwlarıñ <i>kerek emes</i>	jazuwlarıñ <i>kerek pe?</i>	turuwlarıñ <i>kerek emes pe?</i>
oquwı <i>kerek</i> (KTLS)	bastawı <i>kerek emes</i>	oquwı <i>kerek pe?</i>	qaluwı <i>kerek emes pe?</i>

Metnimizde sadece üçüncü teklik kişiye örnek olacak F-[MA](U)wGA *tiyis* [~ *emes*] şeklini de tespit ettik. Olumsuz şeklinde bazen *emes*, bazen *-MA* şekli kullanılır. Öyle anlaşılıyor ki bu şekil henüz kalıplaşmamıştır. Üçüncü teklik kişinin de dışında kullanımı görülmemektedir. Diğer kişilere örnek olmadığından çekimlerini toplu olarak gösteremedik.

Al Satay aytadı odan jıyırma ese köp boluwğa tiyis dep. (115.30) ‘Ama Satay onların sayısını ondan yirmi kat fazla olması gerektiğini söylemiş.’, *Olay etüwge tiyis emes*, (140.1) ... ‘Yok, öyle yapmamalı, ...’, *Munşa keşikpewge tiyis edi.* (160.35) ‘Bu kadar gecikmemeliydi.’

3.5.4.2.1.2.4. İstek Kipi:

Tasarlanan eylemi istek ve dilek şeklinde ifade eder. Arzu, niyet ve temenni bildirir. Yapılması mümkün olan ya da yapılması düşünülen bir işi anlatmak için kullanılır. Gelecek zamana çok yakın fonksiyondadır. İki tipi vardır:

a. F-[MA] -GAy+ + (mIn, slñ, Ø, mIz, slñdAr, Ø; *sız, sızdar*) M²A?

Metinde: İsim +bol[ma]-ğay+ kişi (mIn, slñ, Ø, mIz, slñdAr, Ø; *sız, sızdar*) M²A?

Eski Türkçede -ğAy gelecek zaman olarak Irk Bitig ve Tun-huang yazmalarında geçer.⁵⁴⁵ Kıpçak Türkçesinde *keşke* edatıyla *bolğay* ‘ola ki’ kalıbı kalıbı görülmektedir. Codex Cumanicus’ta birinci tip kişi örnekleri de görülür.⁵⁴⁶ Gülistan Tercümesi’nde “... Arada bir (gelecek) zaman belirtmez de düpedüz arzu, dilek ve umut belirten bir biçim (optatif) olur.”⁵⁴⁷ Kazak Türkçesinde -GAy şeklindedir.⁵⁴⁸ Metinde bu tip bir çekime istek fonksiyonuna rastlamadık. Yalnızca *bolğay* kalıbıyla istek mahiyetinde emir, gereklilik anlamı taşıdığı

⁵⁴⁵ T. Tekin, *OTG*, s. 190, § 443.

⁵⁴⁶ A. F. Karamanlıoğlu, *KTG*, s. 134.

⁵⁴⁷ A. Battal Taymas (1988), “Seyf-i Sarâyî’nin Gülistan Tercümesi’ni Gözden Geçiriş”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (1955), Türk Dil Kurumu yayınları, (2. baskı), Ankara, s. 73-98.

⁵⁴⁸ *KTLS*, s. 1057.

görüldü. Kazakça yazılan gramerlerde de bu istek tipine yer verilmemiştir. Ama diğer Türk lehçelerinde böyle bir çekim vardır. Bazı lehçelerde ise bu tip istek şekli işlek olmayabilir.⁵⁴⁹

Tek Rayımbektey äri saq, äri sabırlı bolğaysızdar! (44.40) ‘Yalnız Rayımbek gibi hem uyanık, hem de sabırlı olunuz!’. Burada *olunuz, olmalısınız* ya da *olmanızı isterim* anlamlarını kapsayan bir istek ifadesi vardır. Şekil olarak gelecek, anlam olarak istek kalıbı içerisine girmektedir.

Olumsuz şeklinde *inşallah* gibi temenni bildirir: *Bul bir sumdıqtıñ nışanı bolmağay!* (153.25) ‘Bu bir kötülüğün işareti olmaz inşallah!’.

Metnimizde birinci kişiler için örnek olmadığından *isim* kelimesini kullandık.

1. teklik	isim + bolğay+mIn	1. çokluk	isim + bolğay+ mIz
2. teklik	isim + bolğay+sIñ,	2. çokluk	isim + bolğay+sıñdAr
3. teklik	iyelik+ bolğay+ Ø	3. çokluk	isim + bolğay+ Ø

Nezâket isim +**bolğay+ sIz**, isim +**bolğay+sIzdAr**

<u>Olumlu</u>	<u>Olumsuz</u>	<u>Soru</u>	<u>Olumsuz Soru</u>
jaqsı bolğay mın	dos bolmağaymın	jar bolğaymın <i>ba?</i>	dos bolmağaymın <i>ba?</i>
saq bolğaysıñ	saq bolmağaysıñ	saq bolğaysıñ <i>ba?</i>	saq bolmağaysıñ <i>ba?</i>
kün bolğay (187.40)	nışanı bolmağay (153.25)	kün bolğay <i>ma?</i>	nışanı bolmağay <i>ma?</i>
jas bolğay mız	jaqsı bolmağaymız	dos bolğaymız <i>ba?</i>	jaqsı bolmağaymız <i>ba?</i>
saq bolğaysıñdar (60.35)	saq bolmağaysıñdar	saq bolğaysıñdar <i>ma?</i>	saq bolmağaysıñdar <i>ma?</i>
kün bolğay	nışanı bolmağay	kün bolğay <i>ma?</i>	nışanı bolmağay <i>ma?</i>

sabırlı bolğaysızdar (44.40)

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü’nde verilen istek çekiminin birinci tipi:

barğaymın ‘gideyim’	işkeymin ‘içeyim’
barğaysıñ	işkeysıñ
barğay	işkey
barğaymız	işkeymız
barğaysıñdar	işkeysıñdar
barğay	işkey

b. F -GI +(m, ñ, sI, mIz, lArIñ, lArI) keledi ~ kelmeydi me?.

1. teklik	-GI m keledi	1. çokluk	-GI mIz keledi
2. teklik	-GI ñ keledi	2. çokluk	-GI lArIñ keledi
3. teklik	-GI sI keledi	3. çokluk	-GI lArI keledi

Nezâket: **-GI ñIz, -GI lArIñIz.**

⁵⁴⁹ V. Coşkun, *ÖTG*, s. 150.

Soru ve olumsuz soru örneklerine rastlanmadığından çekimleri yapılmadı. Olumsuz şekil sadece üçüncü teklik kişide görüldü. Birinci teklik kişi çekimleri çekimlendi.

<u>Olumlu</u>	<u>Olumsuz</u>	<u>Soru</u>	<u>Olumsuz Soru</u>
barğım keledi (QQT)	barğım kelmeydi	barğım keledi <i>me?</i>	barğım kelmeydi <i>me?</i>
aytqñ keledi (QGA)	aytqñ kelmeydi	aytqñ keledi <i>me?</i>	aytqñ kelmeydi <i>me?</i>
burğısı keledi (75.30)	bosañsığı kelmeydi (246.20)	burğısı keledi <i>me?</i>	burğısı kelmeydi <i>me?</i>
estigimiz keledi (171.15)	estigimiz kemleydi	estigimiz keledi <i>me?</i>	estigimiz kelmeydi <i>me?</i>
ketkileriñ keledi (QGA)	ketkileriñ kemleydi	ketkileriñ keledi <i>me?</i>	ketkileriñ kelmeydi <i>me?</i>
aytqları keledi (QGA)	aytqları kelmeydi	aytqları keledi <i>me?</i>	aytqları kelmeydi <i>me?</i>
ketkiñiz keledi (QGA)			
aytqlarıñız keledi (QGA)			

Aqbala üyge qaray jürgisi kelmeydi. ‘Akbalâ eve doğru yürümek istemedi’ (155.25).

3.5.4.2.2. Birleşik Kipler:

Kazakça gramerlerde şartın birleşik çekimi verilmemiştir. Ancak Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü belli bir format üzerine hazırlandığından orada kısaca bahsedilmiştir.⁵⁵⁰ Şartın birleşigi bol- yardımcı fiili üzerine şart eki getirilerek yapılır.

3.5.4.2.2.1. Ek-Fiilin Çekimi ve Var, Yok, Değil (Bar, Joq, Emes) Kelimeleri:

İsimlerde bildirmenin yapılabilmesi için veya sisimlerin yüklem olarak çekimlenmesi için, ekleşmiş fiil olan Eski Türkçedeki er-> i- fiili kullanılmaktadır.

Eski Türkçede kullanılan er-, tur- ve bol- yardımcı fiilleridir.⁵⁵¹ Eski Türkçedeki er- ‘olmak’ fiili eskiden beri ana yardımcı fiil olarak hem isimlerin bildirilmesinde hem fiillerin bildirilmesinde hem de birleşik çekimlerde kullanılmıştır.⁵⁵² Er- yardımcı fiiliyle hikâye, rivâyet; bol- yardımcı fiiliyle şart birleşik çekimleri yapılmaktadır.

Er- ve bol- fiilinin isimleri yüklemleştirmesinde kullanılan dört çekim şekli⁵⁵³, ekleri ve kuruluşları şöyledir.

⁵⁵⁰ *KTLS*, s. 1060; alğan bolsam ‘almış olsam’ [Birleşik çekimlerde görülen geçmiş zamanın ikinci tipi -gan, -dı ekiyle değil -miş ekiyle duyulan geçmiş zamna olarak tercüme edilir.], alğan bolsañ, keler bolsaq, bermes bolsa.

⁵⁵¹ Fahri Kadri Timurtaş (1997), *Eski Türkiye Türkçesi XV. yüzyıl*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, 2157, İstanbul, s. 110 ve A.Von Gabain, *ETG*, s. 87-89, § 238-247.

⁵⁵² *Kağan bolmış äriñç* ‘kağan olmuş şüphesiz’ (IE5), *bilgä qağan ärmış* ‘bilgili kağan imiş’ (IE3), *qadğuda turup* ‘kaygıda olup’ (SUV. 622, 5); *biçılır bolur* ‘kesilir’ (SUV. 620,18), *alp är biziñgä tägmış erti* (1e40) ‘yigitler bize saldırmıştı’, *tüşmiş tururlar* ‘düşmüştürler’ (UII 4,8).

⁵⁵³ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 283; “Ek fiilin ele alacağımız bu çekimlerinin yanı sıra Kazak Türkçesinde *şığar* ve *bolar* sözcükleriyle yapılan bir de ‘ihtimal’ çekimi vardır. Bu çekim, *isim + şığar/ bolar + I. Tip kişi ekleri* formülüyle yapılır: *jağsı şığar/bolar* ‘her halde iyidir’; *muğalim şığarsız/bolarsız* ‘herhalde öğretmensinizdir’; *adam şığarmız/bolarımız* ‘herhalde adammızdır’ ”. Metinde; *Musılmandarda*

<u>Geniş Zaman</u>	<u>Görülen Geç. Z.</u>	<u>Duyulan Geç. Z.</u>	<u>Şart Kipi.</u>
+MIn	e-di+m	e-ken+bin	bol-sa+m
+sİñ	“ +ñ	“ +siñ	“ +ñ
+Ø	“ +Ø	“ +Ø	“ +Ø
+ Mz	“ +k	“ +biz	“ +q
+sİñdAr, +sIz	“ +ñiz(der), +ñder	“ +siñder,	“ +ñız(dar), +ñdar
+Ø ~ (+LAr)	“ +Ø	“ +Ø	“ +Ø

Örnekler:

<u>Geniş Zaman</u>	<u>Görülen Geç. Z.</u>	<u>Duyulan Geç. Z.</u>	<u>Şart Kipi.</u>
jaspın (145.15)	men edim (7.35)	bala ekenbin (KTLS)	men bolsam (48.25)
balasıñ (42.15)	zarjaq ediñ (50.5)	bala ekensiz (KTLS)	qaşqarlıq bolsañ (82.15)
bala (135.10)	şağı edi (4.35)	adamımız eken (6.20)	atası bolsa (18.15)
jandarmız (112.40)	üşew edik (62.40)	bala ekenbiz (KTLS)	biz bolsaq (96.25)
sıyaqtısıñdar (63.20)	bala ediñder (KTLS)	bala ekensiñder (KTLS)	biy bolsañızdar
tağamdar (281.5)	olar bala edi (KTLS)	olar bala eken (KTLS)	olar bala bolsa

Bar, joq, emes ‘değil’ kelimeleri.⁵⁵⁴

Olumlu ve olumsuz ifadede bar ve joq kelimelerinin teklik ve çokluk kişi çekimleri yapılır.

“Men bul tizimde (listede) barımın. Biz bul tizimde barmız.

Men bul tizimde joqpın. Biz bul tizimde joqpız.”⁵⁵⁵

Bar, joq, emes süzcükleri de bir fiil gibi cümlede eylem olarak kullanılırlar. *Emes* kuvvetlendirme edatı olarak da kullanılır. Bağımsız sıralı cümlelerde birinci cümlenin olumsuz yüklemi yerine kullanılır. İleride edatlar konusunda örneği verildi.

Joq emes ‘yok değil’ şeklinde iki olumsuzun yan yana gelmesiyle olumlu isim cümlesi tipi de görülür. Ancak *eken* (duyulan geçmiş zaman) şekline metinde rastlanmadı.

Var (bar) ve yok (joq) kelimelerinden önce gelen isimlerde iyelik ekleri de görülür.

Qoyaydar biydiñ öz baqtalası da joq emes edi. (43.25) ‘Koyaydar Bey’in kendi rakibi de yok değildi.’, *Arman köp, pärmen joq emes pe?* (164.25) ‘Arzu çok, ferman yok değil mi?’,

(35) “ölip, o dünyeye barğanda qayta tiriledi” degen söz bar. Sire solay bolğan şığarmın. (204.35) ‘Müslümanlarda “ölüp öbür dünyaya varınca tekrar dirilir” inancı var. Demek böyle oldum herhâlde.’, Biz är-berden soñ alsaq bir kezde qazaqtıñ qalmaqqa (40) ketken öz malın qaytarıp alğan bolar edik. (234.40) ‘Biz her istiladan sonra alsak bir defa Kazak’ın Kalmuk’a (40) giden öz malını geri almış olurduk herhâlde.’

⁵⁵⁴ M. Hengirmen, *TDB*, s. 210, 247.

⁵⁵⁵ Mäwlen Balaqayew (1992), *Qazırqı Qazaq Tili*, Ana Tili, s. 137.

Onsuz körgen kün, keşken ömirdiñ qızıǵı da joq emes pe? (256.30) ‘Onu görmeden geçen günün, ömrün kıymeti de yok değil mi?’.

jigitterim bar ‘yiğitlerim var’ (70.20), *ulıñ bar* ‘oğlun var’ (27.1), *küresi bar* ‘tapınak’ (99.20); *qartımız bar* ‘ihtiyarımız var’ (87.30), *uldarıñ bar* ‘oğlunuz var’ (27.25), *jaǵdayları bar* ‘hâlleri var’ (87.35).

Emes:

Ek-fiilin şimdiki zamanında (emes+pin), *ek-fiilin görülen geçmiş zamanında* (emes edi+m) ve *ek-fiilin duyulan geçmiş zamanında* (emes eken+bin); *gereklilik* (Uw+Im kerek emes) *kipinde*, *nadiren şimdiki zamanın* (jatır emes pe? 15.1) *ikinci tipinde* ve *şimdiki zamanın* (UwdA emes+pin), *gelecek zamanın* (-maq emes+pin) *üçüncü tipinde*, *nadiren geçmiş zamanın* (alğan emes 47.20) *sonuçlanmış geçmiş zaman tipinde*, *bol- yardımcı fiiliyle yapılan birleşik çekiminin* (külip bolar emes 112.20) *geniş zaman tipinde* emes olumsuzluk yapar.

Yukarıdaki çekimlerin hepsinde de birinci tip zamir kökenli kişi ekleri kullanılır.

Joq:

İsim cümlelerinin olumsuz şeklinde, hâliyle ek-fiilin geniş zamanında *joq* (<joq turur) kullanılır, *ya ...joq* kalıbı ‘ne ..., ne de ... var.’ diye aktarılır; *Basında kalpaǵı da joq.* (6.25) ‘Başında kalpaǵı da yok.’, *Küzetşiden asa qawip joq.* (9.40) ‘Nöbetçiden pek tehlike yok.’, *Şetke şosañ etip şaşaw şıqqan sarbaz ya şerik joq.* (23.20) ‘Kenara koşarak kendi bildiğine bırakılan ne piyade, ne de çeri var.’.

Sonuçlanmış geçmiş zaman *-GA(n)+I. kişi eki* şeklinde *-MA* ve *emes* olumsuzluğunun yanında baskın bir şekilde *joq* olumsuzluk şekli kullanılır; *ketkem joq pa?* (29.30), *otırǵam joq* (48.5), *otırǵan joq pa?* (56.20), *qoyǵan joq* (6.10), *turǵamız joq pa?* (19.1), *turǵan joq pa?* (28.1), *uşırasqan joq* (156.35).

Bar:

İsim cümlelerinin olumlu şeklinde, hâliyle ek-fiilin geniş zamanında *bar* (<bar turur) kullanılır; *Mine, mınaday ulıñ bar.* (27.1) ‘İşte, böyle bir oğlun var.’, *Azıraq maqtanǵanday da sıñayı bar.* (27.35) ‘Azıcık övünür gibi bir tavrı var.’, *Al adam bar jerde aǵattıq bar.* (59.1) ‘İnsanın olduğu yerde hata vardır.’.

3.5.4.2.2.1.2. Ek-Fiilin Geniş Zamanı:

Birinci ve ikinci şahıslarda zamir kökenli şahıs eki kullanılır. Ancak ünlüsü dardır. Özbek Türkçesinde geniş ünlüldür.⁵⁵⁶ Üçüncü şahıs ise üçüncü şahıs iyelik ve emir ekini örnekseyerek +sİñ ve +sİñdAr şeklinde olur. Üçüncü şahıslar eksizdir. Olumsuzu *emes* <ermez şeklidir:

⁵⁵⁶ V. Coşkun, *ÖTG*, s. 80.

İsim [emes]+**MI**n/sIñ/Ø/MIz/sIñdAr/Ø+ pe?

1. Teklik	+ MI n	1. Çokluk	+ MI z
2. Teklik	+ sI ñ	2. Çokluk	+ sI ñdAr, + sI z(dAr)
3. Teklik	+Ø	3. Çokluk	+Ø ~ (+LAr)

<u>Kişiler</u>	<u>Olumlu</u>	<u>Olumsuz</u>
men	jas+ <i>pın</i> (145.10) äzir+ <i>min</i> (38.5) xabarsız+ <i>bın</i> (255.30)	qarsı <i>emes+pın</i> (120.30)
sen	qazaq+ <i>siñ</i> (204.20) sen+ <i>siñ</i> (457.5) bala+ <i>siñ</i> (142.10)	molda <i>emes+siñ</i> (300.40)
ol	batır+Ø (335.5) äzir+Ø (185.30) dayın+Ø (68.15)	qazaq <i>emes+Ø</i> (37.10)
biz	qazaq+ <i>pız</i> (111.35) el+ <i>miz</i> (74.1) dayın+ <i>bız</i> (185.1)	urı <i>emes+pız</i> (54.15)
sizder	sıyaqtı+ <i>siñdar</i> (63.20) kim+ <i>siz</i> (22.20) batır+ <i>sız</i> (148.5)	elşi <i>emes+siñder</i> (267.35)
	bizdiki+ <i>siñder</i> (75.20) kim+ <i>sizder</i> (399.30) batır+ <i>sızdar</i>	qazaq <i>emes+siz</i> (22.20)
olar	qazaq+ <i>tar</i> (390.25) äzir+ <i>ler</i> (164.10) adam+ <i>dar</i> (51.20)	alısta <i>emes+Ø</i> (97.25)

<u>Kişiler</u>	<u>Olumlu Soru</u>	<u>Olumsuz soru</u>
men	ölimin be? (204.30)	qazaq <i>emespin</i> be?
sen	qazaqsıñ ba? (204.20)	qazaq <i>emessiñ</i> be?
ol	malı köp pe? (211.35)	sol <i>emes</i> pe? (46.40)
biz	qalmaqpız ba? (327.5)	el <i>emespiz</i> be? (306.30)
sizder	qazaqsıñdar ma?	qazaq <i>emessiñder</i> me?
olar	mundar ma? (452.10)	jandar <i>emes</i> pe? (191.1)
nezâket	<i>sizdiñ balañız</i> ba? (9.30)	<i>sizdiñ balañız</i> <i>emes</i> pe? (9.30)

Birinci teklik kişi +mIn, +bIn, +pIn:

+**mIn**:

ayelmin (109.35) ‘kadınım’.

+*bın* olması gerekirken ağız özelliği olan +*min*’lı şekiller:

dayınmın (67.10) ‘hazırım’, *şaharınanmın* (82.5) ‘şehrindenim’.

+**bIn**:

Metinde bu şekle rastlanmadı. Olması gereken şekil ise yukarıdaki gibi tespit edildi.

Ancak çokluk şekli var; *diyqanbız* (82.15) ‘çiftçiyiz’.

+**pIn**:

*Men äli jaspin*⁵⁵⁷ (145.15) <ET *jas turur/ erür men* ‘ben hâlen gencim’.

İkinci teklik kişi +sIñ ~ nezâket için +sIz(dAr):⁵⁵⁸

⁵⁵⁷ Men äli *jaspın* <men *hâlen yaş turur* men.

+sİñ:

Bu qaysıñ, ey? (40.30) ‘sen kimsin hey’, *Qalmaqtıñ jansız+ı+sıñ ğoy, ä?* (5.35) ‘Kalmukların casususun, öyle değil mi?’, *Qazaqsıñ* (204.20) ‘Kazaksın’; *kimsıñ* (41.10) ‘kimsin’, *Jigitsıñ sen, Malay!* (137.20) ‘Yiğitsin sen, Malay!’.

+sİz:

İkinci şahısta nezâket için kullanılmaktadır. İnce sıradan örneğine ve +sİzdAr şekline rastlanmadı. Şekil olarak yokluk ekine benzediğinden dikkat edilmelidir.

Siz nağız batırsız. (148.5) ‘Siz gerçek batırsınız.’.

+Ø:

Üçüncü teklik kişi +Ø <turur:

Bul – Rayımbek Batır jaylı romanıñ ekinşi kitabı. (2.5) ‘Bu eser, Rayımbek Batır hakkında yazılmış romanın ikinci baskısıdır.’, *Jengenimiz ras.* (207.35) ‘Yendiğimiz doğru.’, *Ol mınaw bas köterip, bata surap turğan Malay esimdi bala.* (135.10) ‘O şu kelleyi getirip dua isteyen Malay adlı çocuk.’.

Birinci Çokluk kişi +mİz, +bİz, +pİz:

+mİz:

Äzirşe aldı-juttıdan da adamız. ‘Şimdilik tehlikeden de uzağız.’ (74.30), *...är jerdegi şuqanaq-şuñqırda kölışik bop qalğan elmiz.* ‘..her yerdeki çukurlara gölcük olan halkız.’ (168.1).

+bİz:

İnce sıradan şekline rastlanamadı.

Bärimiz diyqanbız. (82.15) ‘hepimiz çiftçiyiz’, *...biz xabarsızbız.* (62.35) ‘... biz hebersiziz.’.

+pİz:

... biz de qazaqpız. (11.35) ‘... biz de Kazağız.’, *... aytqanın bura tartqan jurt emespiz.* (213.25) ‘... söylediğini başka yöne çeken halk değiliz.’, *Biz orıs patşalığı sekildi bay el emespiz ğoy.* (244.15) ‘Biz Rus Padişahlığı gibi zengin bir memleket değiliz.’, *Biz jawşı emespiz, elşimiz.* (273.5) ‘Biz düşman değiliz, elçiyiz.’, *Urı emespiz.* (55.15) ‘Hırsız değiliz.’, *... biz köppiz ...* (73.40) ‘... biz çoğuz ...’.

+sİñdAr, +sİz(dAr):

İkinci çokluk kişi +sİñdAr, [+sizder]:

Kalın sıradan şekline rastlanamadı.

Tübi bizdikisiñder ğoy, (75.20) ... ‘Sonuçta bizimkisiniz ~ bizim değil misiniz, ...’, *Kimsiñder?* (240.15) ‘Kimsiniz?’, ... *qazaqtıñ elşisi emessiñder*, (267.35) ... ‘Kazağın elçisi değil misiniz?’. – Ağalar, kimsizder?! (399.30) ‘Ağalar kimsizdir?’.

+Ø ~ (+LAr):

Üçüncü çokluk kişi +Ø ~ +LAr:

+Ø < *turur* şeklidir.

Teginde qazaq, qalmaqtıñ uzaqqa sozilğan bul jawlğa kinäli xalıq emes, onıñ biylewşileri ğoy. (22.20) ‘Sonuçta Kazak ve Kalmuktan uzağa çekilmiş, bu husumeti hak eden günahkâr bir halk değil, onların idarecileridir elbette.’, “*Dağır*” onıñ esimi emes, eliniñ *atı* ğoy. (22.25) ‘“*Dağır*” onun ismi değil, memleketinin adıdır.’.

+LAr:

+LAr < *LAr turur* şeklidir.

... *qırğız aǵayındar*. (35.1) ‘... Kırgız olan akrabalar(dır).’, *Birewi osıdan on kün burın attanıp ketken Zaluñ qart ta, özge ekewi bugün tus äletinde ketken şolǵınşı jigitter*. (71.35) ‘Biri bundan on gün önce giden ihtiyar Zalun, diğer ikisi bugün öğle üzeri giden gözcü yigitlerdir.’, *Olar keşilden din dârisin alıp jürgen balalar*. (138.30) ‘Onlar keşişten din dersi alan çocuklardır.’.

3.5.4.2.2.1.2. Ek-Fiilin Görülen Geçmiş Zamanı:

İsim [emes] pe +**edi**+ II. Tip Kişi (m, ñ, Ø, k, ñder, Ø)?

1. Teklik	<i>e-di+m</i>	1. Çokluk	<i>e-di+k</i>
2. Teklik	+ñ	2. Çokluk	+ñiz(<i>der</i>), +ñder
3. Teklik	+Ø	3. Çokluk	+Ø
<u>Olumlu</u>	<u>Olumsuz</u>	<u>Soru</u>	<u>Olumsuz Soru</u>
iygi <i>edim</i> (150.35)	kem <i>emes</i> edim	jaqsı ma edim?	dos emes pe edim?
batır <i>ediñ</i>	kem <i>emes</i> ediñ	kinäli me ediñ? (423.15)	jaw emes pe ediñ?
jayımız bar edi (161.40)	kem <i>emes</i> edi (188.15)	osı ma edi? (41.35)	sol emes pe edi? (46.40)
oyımda joq edi (72.35)			
üşew <i>edik</i> (62.40)	kem <i>emes</i> edik	biz be edik? (75.5)	biz emes pe edik?
jigit <i>ediñder</i>	kem <i>emes</i> ediñder	aş ma ediñder?	jar emes pe ediñder
olar bala <i>edi</i>	tüskender az <i>emes</i> (18.30)	olar köp pe edi?	kem emes pe edi?

3.5.4.2.2.1.3. Ek-Fiilin Öğrenilen ~ Duyulan Geçmiş Zamanı:

İsim [emes] +**eken**+ II. Tip Kişi (bin, siñ, Ø, biz, siñder, Ø) be?

1. Teklik	<i>e-ken+bin</i>	1. Çokluk	<i>e-ken+biz</i>
2. Teklik	+siñ	2. Çokluk	+siñder
3. Teklik	+Ø	3. Çokluk	+Ø

<u>Olumlu</u>	<u>Olumsuz</u>	<u>Soru</u>	<u>Olumsuz Soru</u>
jas eken bin	mâz <i>emes</i> ekenbin	qalmaq ekenbin <i>be?</i>	mâz <i>emes</i> ekenbin <i>be?</i>
qart ekensiñ	(27.1) jomart <i>emes</i> ekensiñ	qazaq ekensiñ <i>be?</i>	ul <i>emes</i> ekensiñ <i>be?</i>
ras eken	(7.5) rıyza <i>emes</i> eken (77.45)	ul eken <i>be?</i>	rıyza <i>emes</i> eken <i>be?</i>
<u>Olumlu</u>	<u>Olumsuz</u>	<u>Soru</u>	<u>Olumsuz Soru</u>
kim joq eken (208.15)			
söz bar eken (148.5)			
qart eken biz	qazaq <i>emes</i> ekenbiz	şerik ekenbiz <i>be?</i>	biy <i>emes</i> ekenbiz <i>be?</i>
bay ekensiñ der	kişi <i>emes</i> ekensiñder	adam ekensiñder <i>be?</i>	iyе <i>emes</i> ekensiñder <i>be?</i>
olar dos eken	ülken <i>emes</i> eken	ustaz eken <i>be?</i>	ülken <i>emes</i> eken <i>be?</i>

3.5.4.2.2.1.4. Ek-Fiilin Şartı:

İsim **bol-[ma]-sa+** II. Tip Kişi (m, ñ, Ø, q, ñız(dar), ñdar, +Ø) MA?

1. Teklik <i>bol-sa+m</i>	1. Çokluk <i>bol-sa +q</i>
2. Teklik +ñ	2. Çokluk +ñız(dar), +ñdar
3. Teklik +Ø	3. Çokluk +Ø

Soru ve olumsuz soru şekillerine metinde rastlanılmadı.

<u>Olumlu</u>	<u>Olumsuz</u>	<u>Soru</u>	<u>Olumsuz Soru</u>
tiri bolsam (82.35)	aqımaq bolmasam (150.35)	tiri bolsam <i>ba?</i>	aqımaq bolmasam <i>ba?</i>
kim bolsañ (86.25)	kül bolmasañ (136.15)	dos bolsañ <i>ba?</i>	kül bolmasañ <i>ba?</i>
atası bolsa (18.15)	atı bolmasa (33.20)	tası bolsa <i>ma?</i>	atı bolmasa <i>ma?</i>
biz bolsaq (96.25)	qul bolmasaq (171.35)	dos bolsaq <i>pa?</i>	qul bolmasaq <i>pa?</i>
biy bolsañ ızdar	özderin bolmasañdar (127.1)	qul bolsañdar <i>ma?</i>	özderin bolmasañdar <i>ma?</i>
olar bala bolsa	birewler bolmasa (60.1)	bala bolsa <i>ma?</i>	birewler bolmasa <i>ma?</i>

3.5.4.2.2.2. Birleşik Çekimli Fiiller:

Er- fiilinden gelen *edi*,⁵⁵⁹ *eken* ve buna ilâveten *bol-* yardımcı fiilleriyle *hikâye*, *rivâyet* ve *şart* çekimleri yapılır. Metin üçüncü şahsın ağzından anlatıldığı için bütün fiil çekimlerinin örneklerine rastlanmadı. Yazarın üslûbu gereği birleşik çekimlerin çok az kullanıldığı görüldü. Bu yüzden aşağıdaki birleşik çekimlerin örneklerine az rastlandığı için çekimler yukarıdaki gibi tablo halinde gösterilmedi. Örnekler içinde geçtiği cümleleriyle beraber verdi.

⁵⁵⁹ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 288; "... *edim*, *ediñ*, *edik* yapılarında, birleşik çekimler sırasında *di* hecesinin düştüğü görülür: *barğan edim* > *barğan em* 'gitmişim', *körgeñ edik* > *körgeñ ek* 'görmüşük', *ağlan edi* > *ağlan ed* 'almıştı' "

3.5.4.2.2.1. Kiplerin Hikâyesi:

Önce teklik, çokluk ve nezâket şeklerini gösterdikten sonra tespit ettiğimiz cümleleri vereceğiz.

3.5.4.2.2.1.1. Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi:

-(MA)-DI e-di (MA?) “-DIydI”.

Teklik : bar-**dı** e-**di**+*m*, bar-**dı** e-**di**+*ñ*, bar-**dı** e-**di**+Ø;

Çokluk : bar-**dı** e-**di**+*k*, bar-**dı** e-**di**+*ñder*, bar-**dı** e-**di**+Ø;

Nezaket: bar-**dı** e-**di**+*ñiz*, bar-**dı** e-**di**+*ñizder*.

Olumsuz: bar-**ma**-dı e-**di**.

Soru: bar-**dı** e-**di** **me**?

Olumsuz soru: bar-**ma**-dı e-**di** **me**?

Aşağıda görüleceği üzere -(U)*wda* şeklinde olduğu gibi bir örneğe rastlandı.

El, etek-jeñi jıynadı edi. (173.35) ‘Halk, elini eteğini topladı.’.

3.5.4.2.2.1.2. Öğrenilen ~ Duyulan Geçmiş Zamanın Hikâyesi:

a. -GAN: (-MA) -GAN (~joq) (MA?) e-di “-mİştI”.

Teklik : bar-**ğan** e-**di**+*m*, bar-**ğan** e-**di**+*ñ*, bar-**ğan** e-**di**+Ø;

Çokluk : bar-**ğan** e-**di**+*k*, bar-**ğan** e-**di**+*ñder*, bar-**ğan** e-**di**+Ø;

Nezaket: bar-**ğan** e-**di**+*ñiz*, bar-**ğan** e-**di**+*ñizderk*;

Olumsuz: bar-**ma**-ğan e-**di**, bar-**ğan** **joq** e-**di**;

Soru: bar-**ğan** **ba** e-**di**?;

Olumsuz soru: bar-**ma**-ğan **ba** e-**di**?, bar-**ğan** **joq** **pa** e-**di**.

... tüyile samğağanın köz aldığa elestetkendey **edi**. (178.25) ‘... düğümleñip uçuşunu göz önüne getirmiş gibiydi.’, ... eşkimniñ qaperine kirmegen edi. (399.25) ‘hiç kimsenin aklına gelmemişti.’, ... bizge jârdemge kelgen edi. (449.40) ‘... bize yardıma gelmişti.’.

Olumsuz çekimin -GAN **joq** edi kalıbıyla yapıldığını tespit ettik:

Ol Semekeden munday jawap kütken **joq** edi. ‘O Semeke’den böyle bir cevap beklememişti.’ (181.45), *abilay atanıp ketetinin ol kezde bilgen joq edi.* (205.30) ‘Abılay olarak anılacağı o zaman bilmemişti’, *Öytkeni, mundağı Rayımbek qolı ay qarap jürgen joq edi.* (223.15) ‘Çünkü, buradaki Rayımbek’in ordusu aya bakıp yürümemişti.’.

b. -Ip: *-(MA)-(I)p pa e-di* “-mİştI”.

Teklik : *bar-ı̇p e-di+m*, *bar-ı̇p e-di+ñ*, *bar-ı̇p e-di+Ø*;

Çokluk : *bar-ı̇p e-di+k*, *bar-ı̇p e-di+ñder*, *bar-ı̇p e-di+Ø*;

Nezaket: *bar-ı̇p e-di+ñiz*, *bar-ı̇p e-di+ñizder*.

Olumsuz: *bar-ma-p e-di*.

Soru: *bar-ı̇p pa e-di*.

Olumsuz soru: *bar-ma-p pa e-di?*

...*biraz waqıt bolı̇p edi*. (53.1) ‘... epey bir vakit olmuştı.’⁵⁶⁰ *Rayımbek, Oljabay, şal törtewi aldağı qoyanjondöñeske şıǵı̇p edi*. ‘Rayımbek, Oljabay, ihtiyar dördü birlikte öndeki engebeli tepeye çıkmıştı’ (17.35), *Men äwelde qarısı bolı̇p edim*. ‘Ben önce karşı çıkmıştım.’

3.5.4.2.2.1.3. Değişken (Gelecek ~ Geniş) Zamanın Hikâyesi:

-(y)AtIn: *-(y)AtIn (emes) (MA) e-di* “-AcAktI/ -IrdI/ ”.

Teklik : *bar-atın e-di+m*, *bar-atın e-di+ñ*, *bar-atın e-di+Ø*;

Çokluk : *bar-atın e-di+k*, *bar-atın e-di+ñder*, *bar-atın e-di+Ø*;

Nezaket: *bar-atın e-di+ñiz*, *bar-atın e-di+ñizder*.

Olumsuz: *bar-atın emes e-di*.

Soru: *bar-atın ba e-di*.

Olumsuz soru: *bar-atın emes pe e-di?*

Cümlelerin gelişine göre gelecek ve geniş zamanın hikâyesi şeklinde aktarılabilir:

Eğır jekpe-jek erteñge qalğanda qatıp ketetin edi. (185.40) ‘Eğır teke tek yarına kalsaydı soğuyup gidecekti.’, *Eğır bilse kedergi bolatın edi bul bügingi qıymıl*. (247.40) ‘Eğır bu güñkü hareketi öğırensiz üzüñtülü olurdu.’, “*el köşti, jaw jetti*” *ešteñeni añğaruwğa bolmaytın edi*. (72.1) ‘“halk göçtü, düşman yetti” misali hiçbir şeyi fark etmek mümkün değildi.’

3.5.4.2.2.1.4. Şimdiki Zamanın Hikâyesi:

a. -zarf-fiil+yrd. f.: *-(MA)-(I)p/-A/-y jatır/jür/otur/tur (ma?) e-di* “-yordu”.

Teklik : *bar-ı̇p jatır e-di+m*, *bar-ı̇p jür e-di+ñ*, *bar-ı̇p otur e-di+Ø*;

Çokluk : *bar-ı̇p jatır e-di+k*, *bar-ı̇p jür e-di+ñder*, *bar-ı̇p otur e-di+Ø*,

Nezaket: *bar-ı̇p tur e-di+ñiz*, *bar-ı̇p tur e-di+ñizder*.

Olumsuz: *bar-ma-p otur e-di*, *bar-ı̇p otur joq e-di*.

Soru: *bar-ı̇p otur ma e-di*.

Olumsuz soru: *bar-ma-p otur ma e-di*, *bar-ı̇p otur joq pa e-di*.

⁵⁶⁰ Basit zamanı ipti <ı̇p tır <ı̇p tur <ı̇p turur.

...*bu nesi eken negizip otr edi.* (53.30) ‘bu da neyin nesi diye düşündürüyordu.’,
Qartın kökireginde ümit otu tutanıp kele jatır edi. ‘İhtiyarın gönlünde ümit ateşi tutuşuyordu.’
 (9.5), *Sawıtımnıñ jeñi jırtılıp jür edi.* (227.10) ‘Zırhımın yeni yırtılıyordu.’.

b. -(U)wdA+edi : -(U)wdA (*emes*) (MA?) *e-di* ‘-mAktAydi’.

Teklik : bar-**uwda e-di+m**, bar-**uwda e-di+ñ**, bar-**uwda e-di+Ø**;

Çokluk : bar-**uwda e-di+k**, bar-**uwda e-di+ñder**, bar-**uwda e-di+Ø**;

Nezaket: bar-**uwda e-di+ñiz**, bar-**uwda e-di+ñizder**.

Olumsuz: bar-**uwda emes e-di**.

Soru: bar-**uwda ma e-di**.

Olumsuz soru: bar-**uwda emes e-di**.

Yukarıdaki *-di* şeklinde olduğu gibi metinde sadece bir örneğine rastlandı.⁵⁶¹

...*sonı közimen körgisi kep enteley ağıluwda edi.* (33.40) ‘onu gözleriyle görmek için nefes nefese takip etmekte idiler.’.

3.5.4.2.2.1.5. Yakın Gelecek Zamanın Hikâyesi:

a. -GALI:⁵⁶² *-GAlI jatır/jür/otr/tur joq (MA?) edi+II. tip kişi eki* ‘-AcaktI’.

Teklik : bar-**ğalı jatır e-di+m**, bar-**ğalı jür e-di+ñ**, bar-**ğalı otr e-di+Ø**;

Çokluk : bar-**ğalı tur e-di+k**, bar-**ğalı jatır e-di+ñder**, bar-**ğalı jür e-di+Ø**;

Nezaket: bar-**ğalı otr e-di+ñiz**, bar-**ğalı tur e-di+ñizder**.

Olumsuz: bar-**ğalı jat-qan joq e-di**.⁵⁶³

Soru: bar-**ğalı jat-qan ba e-di**.

Olumsuz soru: bar-**ğalı jat-qan joq e-di**.

Metnimizde örneğine rastlanmadı. Birleşik cümlede geçen bir örnek tespit ettik. Ancak gelecek zamanın birleşik çekimine değil, *zarf-fiilli kalıbına* örnektir.

Bul oy osi awıl adamdarın da mazalağalı biraz waqıt bolıp edi. (53.1) ‘Bu düşünce köyün sakinlerini de rahatsız edeli epey bir vakit olmuştu.’.

b. -Ar, -MAs:

-Ar (-ma) edi+II. tip kişi eki ‘-AcAktI’:

⁵⁶¹ A. İsqaqow, *QQT* de *kel-* fiiliyle yapılan birleşik çekimde de bu *-uwda* şekli yoktur.

⁵⁶² -GAlI+yard. f.+ kişi eki; barğalı jätırın ‘yakında geleceğim’, *KTLS*, s. 1056. Dicle Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Öğr. Gör. Abdülmukaddes Kutlu’dan soruşturma yoluyla öğrendiğimize göre Kırgız Türkçesinde bu zamanın birleşik çekimi var; *barğalı catat ele* ‘gidecekti’, *ele* ‘idi’.

⁵⁶³ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 293; ‘*tur, jür, otr, jatır* unsurlarından sonra -GAın sıfat-fiil ekinin ardında *joq* edatı getirilir.’

Teklik : bar-**ar** e-**di**+*m*, bar-**ar** e-**di**+*ñ*, bar-**ar** e-**di**+*Ø*;

Çokluk : bar-**ar** e-**di**+*k*, bar-**ar** e-**di**+*ñder*, bar-**ar** e-**di**+*Ø*;

Nezaket: bar-**ar** e-**di**+*ñiz*, bar-**ar** e-**di**+*ñizder*.

Olumsuz: bar-**mas** e-**di**.

Soru: bar-**ar** **ma** e-**di**.

Olumsuz soru: bar-**mas** **pa** e-**di**.

... *toy jasawdiñ qajettigin aytar edim*. (30.25) ‘... düğün hazırlıklarının eksikliğini söyleyecektim.’, *Borolday jekpe-jekke köñse, jığar ma ediñ?* (98.30) ‘Borolday teke tek mücâdeleye ikna olsa, karşısına çıkar mıydın?’.

-*MAs (pa) edi+II. tip kişi eki* ‘-mAzdl’:

armanım bolmas edi. (8.40) ‘başka bir arzum olamazdı.’, *sawsağına oymaq kiyip ülbirep oturıp keste örnektew jaraspas pa edi...* (177.15), ‘parmaklarına yüksük takıp nazikçe oturarak nakış işlemek yaraşmaz mıydı?...’.

c. -ArdAy bol-, -MAstAy bol-:

-*ArdAy (ma?) bol- +II. tip kişi eki* ‘-Ir/-AcAK gibi ol-’,

-*MAstay bol- (ma?) +II. tip kişi eki* ‘-mAz ol-’.

Birleşik çekimde geniş zaman olarak da kullanılır. Dede Korkut Hikâyeleri’ndeki *-ur ol-* gibi *-(A)r+day bol-* ve *-mastay bol-* kalıbı az da olsa aşağıdaki gibi kullanılmıştır:

Teklik : bar-**arday** bol-**dı**+*m*, bar-**arday** bol-**dı**+*ñ*, bar-**arday** bol-**dı**+*Ø*;

Çokluk : bar-**arday** bol-**dı**+*k*, bar-**arday** bol-**dı** +*ñder*, bar-**arday** bol-**dı**+*Ø*;

Nezaket: bar-**arday** bol-**dı**+*ñiz*, bar-**arday** bol-**dı**+*ñizder*.

Olumsuz: bar-**mastay** bol-**dı**.

Soru: bar-**arday** **ma** bol-**dı**.

Olumsuz soru: bar-**mastay** **ma** bol-**dı**.

Öñmenimen kök süñginiñ qırlı uşı qadalğan qanşama sarbazdar men şerikterdiñ at üstinen ökire qulağan ökinişti ünderinen qara jer qars ayırılarday boldı. (3.5) ‘Diğerleriyle birlikte gök süngünün keskin ucu saplanmış nice askerler ile çerilerin at üzerinde haykırarak devrilirken çıkan acı feryatlarından kara yer ikiye ayrılır gibi oldu.’, *Tek jawımız da, dosımız da ğıbrat alarday qatañıraq bolsın*. (15.15) ‘Yalnız düşmanımızın da, dostumuzun da ibret alabileceği şekilde acımasız olsun.’, *Qujınağan jawınger qoldıñ mıylasqan surapıl şayqasındağı qurbandıqtıñ köptigi sonşalıq ayaq astında sulap jatqan adam mäyitinen at sürinip, ayaq alıp jüre almastay boldı*. (4.10) ‘Toplanan cengaverlerin elinde sersemleyen, böylesi görülmemiş

güruhün cesetlerinin çokluğundan dolayı ayak altına serilen insan cesetlerinden sürünüp yürüyemez oldu.’

ç. -MAk/q: *-MAk/q (emes)(pA?) e-di+II. tip kişi ekleri* ‘-AcaktI/-yordu’.

Teklik : bar-**maq e-di+m**, bar-**maq e-di+ñ**, bar-**maq e-di+Ø**;

Çokluk : bar-**maq e-di+k**, bar-**maq e-di+ñder**, bar-**maq e-di+Ø**;

Nezaket: bar-**maq e-di+ñiz**, bar-**maq e-di+ñizder**.

Olumsuz: bar-**maq emes e-di**.

Soru: bar-**maq pa e-di**.

Olumsuz soru: bar-**maq emes pe e-di**.

... *bir neşe dürkin joqşı top şığarmaq edi*, (85.5) ‘... birkaç tane öncü grubu çıkarmayı düşünüyorlardı,’ *Oğan deyip tağı da biraz dayındıq jürgizbek edi*. (185.45) ‘O zamana kadar yine de biraz hazırlık yaptırılacak idi.’, *quwıp kete jatqan qazaq qolının sonına tüspek edi*. (197.20) ‘kovalayarak gelen Kazak ordusunun arkasına düşecekti.’.

Olumsuzluğu *-maq emes* şekliyle yapılır. Metinde bu şekle rastlanmadı.

d. -(U)wşI: *-(U)wşI e-di* ‘-mAktAydl/-AcAktI’.

-mAk/qşI (*-MAk/qşI (emes) (pA?) e-di+II. tip kişi ekleri* ‘-AcaktI/-yordu’) şeklinin yerine birleşik çekimde **-(U)wşI** şekli görülmektedir. Halbuki basit çekimde - (U)wşI şekli yerine - mAk/qşI şekli vardır.

Teklik : bar-**uwşI e-di+m**, bar-**uwşI e-di+ñ**, bar-**uwşI e-di+Ø**;

Çokluk : bar-**uwşI e-di+k**, bar-**uwşI e-di+ñder**, bar-**uwşI e-di+Ø**;

Nezaket: bar-**uwşI e-di+ñiz**, bar-**uwşI e-di+ñizder**.

Olumsuz: bar-**uwşI emes e-di**.

Soru: bar-**uwşI ma e-di**.

Olumsuz soru: bar-**uwşI emes pe e-di**.

Rayimbek qıyanat pen jamandıq tek jaw jaqta ğana boladı dep uğuwşI edi. (78.25) ‘Rayimbek , ihanet ile kötülük sadece düşman tarafında olur diye düşünmekte idi.’, *Kim kömektesüwşI edi?* (150.25) ‘Kim yardım edecekti?’, *Jan qısılğanda jaw ortasınan da alıp şığuwşI ediñ ğoy!* (266.15) ‘Dara düştüğünde düşmanın arasından alıp çıkaracaktın elbette!’.

3.5.4.2.2.1.6. Geniş Zamanın Hikâyesi:

(-MA) -ğan bolar (ma?) e-di+II. tip kişi ekleri ‘-mİş ol-ur-du/ -A bil-ir-di’.

Basit çekimde geniş zaman şekli şöyle idi: ... *beker aytpağan bolar.* (175.20) ‘... boşuna söylemezler’.

Teklik: bar-ğan bolar e-di+m, bar-ğan bolar e-di+ñ, bar-ğan bolar e-di+Ø;

Çokluk: bar-ğan bolar e-di+k, bar-ğan bolar e-di+ñder, bar-ğan bolar e-di+Ø;

Nezakət: bar-ğan bolar e-di+ñiz, bar-ğan bolar e-di+ñizder.

Olumsuz: bar-ma-ğan bolar e-di.

Soru: bar-ğan bolar ma e-di.

Olumsuz soru: bar-ma-ğan bolar e-di.

Birleşik çekimde -GAn eki duyulan geçmiş zaman -mİş şeklinde de karşılır: *Biz är-berden soñ alsaq bir kezde qazaqtıñ qalmaqqa ketken öz malın qaytarıp alğan bolar edik.* (234.40) ‘Biz her istiladan sonra alsak bir defa Kazak’ın Kalmuk’a giden öz malını geri almış olurduk.’.

bol- fiili yeterlilik de bildirir: *Sonda biz qanday jağdaydı kemelge kelgen bolar edik?* (167.35) ‘O zaman biz hangi durumda murada erebiliriz?’.

Kazak Türkçesinde geniş zamanın hikaye çekimi için *edi+ekfiil* dışında *bolatın* ve *tuğın* yapılarıyla da oluşturulabildiği görülmektedir.⁵⁶⁴

Ayrıca metinde *-mastay bolıptı* şeklinde geniş zamanın olumsuz hikâyesine bir örnek tespit ettik:

Esjan bastağan miñğa tarta sarbazdarğa qalmaqtıñ qanşa şäriği qarşı kelgenin kim bilsin äytewir jerde ayqasıp jatqan adam mäyitinen at ayağın alıp jüre almastay bolıptı. (24.1) ‘Esjan’ın komuta ettiği bin kadar piyadeye ne kadar Kalmuk çerisinin karşı çıktığını kim bilsin ancak, yerde çarpışıp yatan insan cesetlerden at ayağını kaldırıp yürüyemez olmuştu.’.

3.5.4.2.2.1.7. İsteğin Hikâyesi:

(-MA)-GAy (ma?) e-di+II. tip kişi ekleri ‘(y)Aydi’.

Teklik: bar-ğay e-di+m, bar-ğay e-di+ñ, bar-ğay e-di+Ø;

Çokluk: bar-ğay e-di+k, bar-ğay e-di+ñder, bar-ğay e-di+Ø;

Nezakət: bar-ğay e-di+ñiz, bar-ğay e-di+ñizder.

Olumsuz: bar-ma-ğay e-di.

Soru: bar-ğay ma e-di.

Olumsuz soru: bar-ma-ğay ma e-di.

⁵⁶⁴ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 288; “*alağan bolatınmım / ağlan turmın* ‘almış idim’, *körgeñ bolatın / körgeñ tuğın* ‘görmüş idi’, *üyretken bolatınsıñ / üyretken tuğınsıñ* ‘öğretmiş idin’”.

Metnimizde isteğin hikâyesine rastlanmadı.

alğay edim ‘alaydım’, *bergey ediñ* ‘vereydin’, *barğay edi* ‘varaydı’; *barğay edik* ‘varaydık’, *söylegey ediñizder* ‘konuşaydınız’, *aytqay ediñiz* ‘söyleleydiniz’; *barmağay edi* ‘gitmeyeydi’; *barmağay ma edi?* ‘gitmeye miydi?’.⁵⁶⁵

3.5.4.2.2.1.8. Gerekliliğin Hikâkesi:

-(U)w *kerek/qajet/tiyis emes (pe?) e-di+II. tip kişi ekleri* ‘-ALıyDI’.

Teklik: bar-uw **kerek e-di+m**, bar-uw **kerek e-di+ñ**, bar-uw **kerek e-di+Ø**;

Çokluk: bar-uw **kerek e-di+k**, bar-uw **kerek e-di+ñder**, bar-uw **kerek e-di+Ø**;

Nezâket: bar-uw **kerek e-di+ñiz**, bar-uw **kerek e-di+ñizder**.

Olumsuz: bar-uw **kerek emes e-di**.

Soru: bar-uw **kerek pe e-di**.

Olumsuz soru: bar-uw **kerek emes pe e-di**.

Senderdi de söytip tıp-tıypıl etip ketüw kerek edi, ‘Sizi de öyle yapıp tıpış tıpış yürütmeliydi,’ (16.1), *Aytqanıñ orındı, balam, däl solay etüw kerek edi*. ‘Söylediğin yerinde, evlâdım, aynen öyle yapmalıydı.’ (16.1), *Aytısa da osı Rayımbekten tezirek qutulıw kerek edi*. ‘Öyleyse şu Rayımbek’ten çabucak kurtulmalıydı.’ (225.35). ...*qaluwım kerek pe edi* (63.1) ‘... kalmalı mıydım’.

Qajet (kelüwi qajet edi ‘gelmeliydi’) ve *tiyis (qarawı tiyis edi* ‘bakmalıydı’) şekillerine rastlanmadı.

3.5.4.2.2.1.9. Şartın Hikâyesi:

(-MA) -sA (ma?) e-di+II. tip kişi ekleri ‘saydı’.

Metnimizde örneğine rastlanmadı. Hem şart ekine hem de hikâyesine kişi ekini getirildiğini gördük.⁵⁶⁶ Ancak Kazak Türkçesi üzerine çıkan son gramer çalışmasında sadece *edi* şeklinin üzerine ikinci tip kişi ekleri gelmektedir.⁵⁶⁷ Hem basit zaman şart eki üzerine kişi eki hem de birleşik zamanın hikâyesi üzerine kişi eki gelmektedir. Kişi ekinin tekrar edilişi dikkat çekicidir.

⁵⁶⁵ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 294.

⁵⁶⁶ A. Isqaqow, *QQT*, s. 322.

⁵⁶⁷ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 295; *alsa edim* ‘alsaydım’, *jatqıssa ediñ* ‘yatırsaydın’, *otırsa edi* ‘otursaydı’; *berse ediñiz* ‘verseydiniz’, *qayıtsa ediñizder* ‘geri döseydiniz’, *bilse ediñder* ‘bilseydiniz’; *barmasa edim* ‘gitmeseydim’, *barsa ma ediñ?* ‘gitse miydin?’. Dicle Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Öğr. Gör. Abdulkaddes Kutlu’dan soruşturma yoluyla Kırgız Türkçesinde sadece hikâyesine kişi eki getirildiğini öğrendik; *bar-sa ele+m* ‘gideceksem’.

Teklik :	bar- sa + <i>m</i> e- di + <i>m</i> , bar- sa + <i>n̄</i> e- di + <i>n̄</i> , bar- sa + $\emptyset$ e- di + $\emptyset$;
Çokluk :	bar- sa + <i>q</i> e- di + <i>k</i> , bar- sa + <i>n̄dar</i> e- di + <i>n̄der</i> , bar- sa + $\emptyset$ e- di + $\emptyset$;
Nezaket:	bar- sa + <i>n̄iz</i> e- di + <i>n̄iz</i> , bar- sa + <i>n̄izdar</i> e- di + <i>n̄izder</i> .
Olumsuz:	bar- ma-sa e- di .
Soru:	bar- sa ma e- di .
Olumsuz soru:	bar- ma-sa ma e- di .

3.5.4.2.2.2. Kiplerin Rivâyeti:

Kazak Türkçesinde eken <erken Türkiye Türkçesinde imiş ek-fiilinin karşılığıdır.

Türkiye Türkçesinde de olduğu gibi görülen geçmiş zamanın rivâyet (-*DI eken*) şekli yoktur. Ancak üçüncü tekil şahısla yapılan *acaba* kelimesiyle karşılanabilecek şüpheli anlatım zenginliği katan bir örneğe rastlandı; *Ne bop qaldı eken?* (63.25) ‘Ne oldu acaba?’. -*GAn eken* birleşik çekimi, -*mİştI* <-*mİş er-di* karşılığında şekil metathesesi yapılarak Türkiye Türkçesine aktarılır Kazak Türkçesinde duyulan geçmiş zamanın rivâyet şekli (-*Ip eken*) yoktur.⁵⁶⁸ Metnimizde görülen geçmiş zamanın rivâyeti -*A/ytIn eken* şekline ve isteğin rivâyeti -*GAy eken* şekline, şimdiki zamanın rivâyeti -*(U)wdA eken* şekline gelecek zamanın rivâyeti -*(U)wşI eken* ve -*GAll eken* birleşik şekilleri yoktur. Metinde en çok geçen birleşik fiil çekimi -*Ip (jatur, jür, otur, tur) eken* şeklindedir.

3.5.4.2.2.2.1. Görülen Geçmiş Zaman Rivâyeti:

a. -**GAn eken**: (~-*MA*) -*GAn* (~-*joq*) (*MA?*) e-*ken* ‘-*mİştI*’.

Basit çekimde -*DI* şeklini karşılarken birleşik çekimde -*mİş* şekliyle Türkiye Türkçesine aktarılır. Rivâyet şekli *eken* ise burada -*mİş rivâyeti* yerine -*DI hikâyesi* olarak Türkiye Türkçesine aktarılır. Buna **şekil metathesesi** (şekil yer değiştirmesi) diyebiliriz.

Teklik:	bar- ğan e- ken + <i>bin</i> , bar- ğan e- ken + <i>siñ</i> , bar- ğan e- ken + $\emptyset$;
Çokluk:	bar- ğan e- ken + <i>biz</i> , bar- ğan e- ken + <i>siñder</i> , bar- ğan e- ken + $\emptyset$;
Nezaket:	bar- ğan e- ken + <i>siz</i> , bar- ğan e- ken + <i>sizder</i> .
Olumsuz:	bar- ğan joq pa e- ken , bar- ma-ğan ba e- ken .
Soru:	bar- ğan ba e- ken .
Olumsuz soru:	bar- ğan joq e- ken , bar- ma-ğan e- ken .

⁵⁶⁸ Kenan Koç, Oğuz Doğan; *KTG*, s. 298; “Görülen geçmiş zamanın rivâyeti, öğrenilen geçmiş zamanın rivâyetiyle verilecek anlamı yeteri kadar karşılamakta olduğundan dolayı, -*p* ekiyle kurulan öğrenilen geçmiş zamanın rivâyet çekimi de söz konusu olmamaktadır. Buna göre, Kazak Türkçesinde *körıp ekenbiz*, *alıp ekensiñ* gibi yapılarla karşılaşmak mümkün değildir.”

Taň saz berip qalğan eken. (11.15) ‘Tan sessizce atıvermişti.’, *Töle biydiň üyiniň töbesine qarlıgaş uya salıp, jumırtqalağan eken.* (68.35) ‘Töle Bey’in evinin tepesine kırlangıç yuva yapıp yumurtlamıştı.’, *Atadan ul bop tuwğan ekensiň.* (129.40) ‘Atana yakışır bir evlatmışım.’

b. –A/ytlIn eken: (-MA) -A/ytlIn (ba?) eken+I. tip kişi ekleri ‘-AcAkmiş’

Metnimizde örneğine rastlanılmadı.

Teklik : bar-**atın** e-ken+bin, bar-**atın** e-ken+siň, bar-**atın** e-ken+Ø;

Çokluk : bar-**atın** e-ken+biz, bar-**atın** e-ken+siñder, bar-**atın** e-ken+Ø;

Nezakat: bar-**atın** e-ken+siz, bar-**atın** e-ken+sizder.

Olumsuz: bar-**ma-ytın** e-ken.

Soru: bar-aytın **ba** e-ken.

Olumsuz soru: bar-**ma-ytın** **ba** e-ken.

Geniş zamanın rivâyeti şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılır ancak ifadenin önüne bir zamanlar ibaresi de getirilebilir:

alattın ekenmin ‘(bir zamanlar) almışım’, *berettin ekensiň* ‘vermişsin’, *barattın eken* ‘gidermiş’; *barattın ekenbiz* ‘gidermişiz’, *söylettin ekensizder* ‘konuşmuşsunuz’; *barmaytın eken* ‘gitmezmiş’; *barattın ba eken?* ‘gider miymiş?’.⁵⁶⁹

3.5.4.2.2.2.2. Şimdiki Zaman Rivâyeti:

-A/Ip/y jattır/jür/otur/tur[-GAn]⁵⁷⁰ joq (MA?) e-ken ‘-yormuş’.

En çok kullanılan birleşik çekimdir. Ancak -y eken veya olumsuz -MAy eken şekline metinde rastlanmadı. –Ir hecesi düştükten sonra –Gan sıfat fiil eki getirilerek joq kelimesiyle olumsuzluk yapılır.

Teklik : bar-**ıp jattır** e-ken+bin, bar-**ıp jür** e-ken+siň, bar-**ıp otur** e-ken+Ø;

Çokluk : bar-**ıp jattır** e-ken+biz, bar-**ıp jür** e-ken+siñder, bar-**ıp otur** e-ken+Ø,

Nezakat: bar-**ıp tur** e-ken+siz, bar-**ıp tur** e-ken+sizder.

Olumsuz: bar-**ıp jattıqan joq** e-ken.

Soru: bar-**ıp otur** **ba** e-ken.

Olumsuz soru: bar-**ıp otırğan joq** e-ken.

Küzetşi esin endi jıyıp, tañuwlı jipti üzip şığıp keterdey-aq bulqınıp jattır eken. (10.20) ‘Nöbetçi şimdi aklını başına toplayıp, direğe bağlı ipi gerivererek ölecekmiş gibi saldırmak istiyormuş.’, *Qarasa däl sol boz ayğır özge julqılardan bölektew, öz üyirimen şette jayılp jür*

⁵⁶⁹ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 297-298.

⁵⁷⁰ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 299; *alıp jattıqan ekenmin* ‘alıyormuşum’ şeklindeki –Gan’lı yapı yerine metinde *alıp jattır ekenmin* ‘alıyormuşum’ şekli var.

eken. (128.35) ‘İyi ki o aygır diğer yarıklardan ayrı olarak kendi grubu ile birlikte otlanyormuş.’, *Qaşan attanamız dep eleñdep otır eken.* (10.5) ‘Ne zaman ata binip gideceğiz diyerek merak ediyorlarmış.’, ... *ülken qonaqası da kütüp tur eken.* (278.35) ‘... büyük konuk sofrasını bekliyormuş.’.

alba-julba kiyinip jürgenderi janğa bataadı eken. (52.40) ‘Yırtık pırtık, eski püskü giyindikleri canlarına batıyormuş.’, *Meniñ balamniñ uygışıldığın sen de bileği ekensiñ ğoy Esjan.* (90.25) ‘Benim oğlumun nasıl uykucu olduğunu demek sen de biliyormuşsun ha Esjan.’.

Metinde zarf-fiil (A/y/p) ve yardımcı fiil (jat-, jür-, otır-, tur-) de düştükten sonra -GAn sıfat-fiil temel fiilin üzerine doğrudan doğruya getirilerek olumsuz çekim yapılmıştır:

Jay alıstan kel[e jür]gen joq eken. (42.45) ‘Uzak yerden gelen yokmuş.’.

3.5.4.2.2.2.3. Gelecek Zamannın Rivâyeti:

-MAk/q emes (MA?) e-ken ‘-AcAkmİş’.

Teklik : jaz-**baq** e-ken+bin, jaz-**baq** e-ken+siñ, jaz-**baq** e-ken+Ø;

Çokluk : jaz-**baq** e-ken+biz, jaz-**baq** e-ken+siñder, jaz-**baq** e-ken+Ø;

Nezakat: jaz-**baq** e-ken+siz, jaz-**baq** e-ken+sizder.

Olumsuz: jaz-**baq emes** e-ken.

Soru: jaz-**baq pa** e-ken.

Olumsuz soru: jaz-**baq emes pe** e-ken.

Metinde iki örneğe rastlandı.

Ne aytpaq eken dep, Aqberdiniñ betine qaradı. (149.10) ‘Ne söyleyecekmış diye Akberdi’nin yüzüne baktı.’.

Bazen *eken* ‘acaba’ anlamında da kullanılır: *Qablandar olarğa qarap, ne istemek eken dep közderin aşıp-jumıp oylanıp otır.* (275.20) ‘Domuzlar onlara bakıp, ne isteyeceklermiş deyip gözlerini açıp yumarak düşünüyor.’.

3.5.4.2.2.2.4. Gelecek/Şimdiki Zamannın Rivâyeti:

-A/y+dI eken+I. tip kişi ekleri eken ‘alacakmış’ ~ *(-A/ytIn) emes (-MA?) +I. tip kişi ekleri eken* ‘mayacak mıymış’.⁵⁷¹

-A/y+dI eken şekli -A/y turur er-ken şeklinden gelir.

⁵⁷¹ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 300; *baratın emes ekenmin* ‘gitmeyecekmişim’, *baratın emes ekensiñ* ‘gitmeyecekmişsin’.

- Teklik: bar-adı e-ken+min, bar-adı e-ken+siñ, bar-adı e-ken+Ø.
 Çokluk: bar-adı e-ken+biz, bar-adı e-ken+siñder, bar-adı e-ken+Ø.
 Nezaket: bar-adı e-ken+siz, bar-adı e-ken +sizder.
 Olumsuz: bar-atın emes e-ken.
 Soru: bar-atın ba e-ken.

Olumsuz soru: bar-atın emes pe e-ken.

Olay bolğanda Nawrızbay da keşikpey kep qaladı eken ğoy. (98.10) ‘Öyle ise Navrızbay da gecikmeden gelecekmış elbet.’, *Äytekeler ... äñgime-keñes ötkizip turadı eken.* (67.40) ‘Aytekeler ... akıl danışıyorlarmış.’, *Biraq ärkim är türlü aytadı eken.* (76.20) ‘Ama herkes bir türlü söylüyormuş.’

3.5.4.2.2.2.5. Gelecek/Geniş Zaman Rivâyeti:

(-MAs)/-Ar (MA?) eken+I. tip kişi ekleri ‘-(y)AcAkmış/-İrmış’.

- Teklik : jaz-ar e-ken+bin, jaz-ar e-ken+siñ, jaz-ar e-ken+Ø;
 Çokluk : jaz-ar e-ken+biz, jaz-ar e-ken+siñder, jaz-ar e-ken+Ø;
 Nezaket: jaz-ar e-ken+siz, jaz-ar e-ken+sizder.
 Olumsuz: jaz-mas e-ken.
 Soru: jaz-ar ba e-ken.

Olumsuz soru: jaz-mas pa e-ken.

Qaşan keler eken? (157.35) ‘Ne zaman geleceklermış?’, *Buğan kim ne der eken?* (164.30) ‘Buna kim ne diyecekmiş’.

Sodan keyin qanday jaw tut keler eken! (170.25) ‘Ondan sonra hangi düşman gelirmiş!’.

3.5.4.2.2.2.6. Yakın Gelecek Zamanın Rivâyeti: -GAlI jatır/jür/otur/tur joq (MA?) eken+I. tip kişi eki ‘-Acaktı’ ~ -GAlI jat-/jür-/otur-/tur-GAn joq (MA?) eken+I. tip kişi eki ‘-MAyAcAk’.

- Teklik: bar-ğalı jatır e-ken+min, bar-ğalı jür e-ken+siñ, bar-ğalı otur e-ken+Ø;
 Çokluk: bar-ğalı tur e-ken+biz, bar-ğalı jatır e-ken+siñder, bar-ğalı jür e-ken+Ø;
 Nezaket: bar-ğalı otur e-ken+siz, bar-palı tur e-ken+sizder.
 Olumsuz: bar-ğalı jat-qan joq e-ken.
 Soru: bar-ğalı jat-qan ba e-ken.
 Olumsuz soru: bar-ğalı jat-qan joq pa e-ken.

Yakın gelecek zamanın hikâyesi yukarıda verildi. Metinde yakın gelecek zamanın rivâyetine rastlanmadı.

ketkeli jatr ekenmim ‘(yakında) gidecekmişim’, *jatqalı otir ekensiñder* ‘(yakında) yatacakmışsınız’, *istegeli jür eken* ‘(yakında) yapacakmış’, *aytqalı tur eken* ‘söylemek üzereymiş’; *barğalı jatqan joq ekenmin* ‘(yakında) gitmeyeceğim’, *barğalı jatqan ba ekensiñ* ‘(yakında) gidecek misin’.⁵⁷²

3.5.4.2.2.2.7. İsteğin Rivâyeti:

a. –GAy eken: (-MA)-GAy (ma?) eken+I. tip kişi ekleri

Teklik: bar-ğay e-ken+min, bar-ğay e-ken+siñ, bar-ğay e-ken+ø.

Çokluk: bar-ğay e-ken+biz, bar-ğay e-ken+siñder, bar-ğay e-ken+ø.

Nezaket: bar-ğay e-ken+siz, bar-ğay e-ken+sizder.

Olumsuz: bar-ma-ğay e-ken.

Soru: bar-ğay ma e-ken.

Olumsuz soru: bar-ma-ğay ma e-ken.

alğay ekenmin ‘alaymışım’, *bergey ekensiñ* ‘vereymişsin’, *barğay ekenbiz* ‘gideymişiz’, *söylegey ekensizder* ‘konuşaymışsınız’, *aytqay ekensiz* ‘söyleleyeymişsiniz’; *barmağay ekenmin* ‘gitmeyeymişim’, *barğay ma ekensiñ*.⁵⁷³

b. –GI eken: -GI+iyelik ekleri kel- edi/gen eken ‘-mAk istemiş’ ~ -GI+iyelik ekleri kel-me-gen eken ‘-mAmAyI istemiş’, -GI+iyelik ekleri kel-me-y me eken? ‘-mAmAyI mı istemiş.’

Metinde örneğine rastlanmadı.

Teklik: bar-ğı+m kel-edi e-ken, bar-ğı+ñ kel-edi e-ken, bar-ğı+sı kel-edi e-ken.

Çokluk: bar-ğı+mız kel-edi e-ken, bar-ğı+larıñ kel-edi e-ken, bar-ğı+sı kel-edi e-ken.

Nezaket: bar-ğı+ñız kel-edi e-ken, bar-ğı+larıñız kel-edi e-ken.

Olumsuz: bar-ğı+sı kel-me-gen e-ken.

Soru: bar-ğı+sı kel-me-y me e-ken.

Olumsuz soru: bar-ğı+sı kel-me-gen be e-ken.

alğım kelgen eken ‘almak istemişim’, *bergiñ kelip eken* ‘vermek istemişsin’, *bağrımız keledi eken* ‘gitmek istiyormuşuz’, *söylegileriñ kelip tur eken* ‘konuşmak istiyormuşsunuz’,

⁵⁷² Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 302.

⁵⁷³ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 303.

aytqınız keler eken ‘söylemek istermişsiniz’; *bağrım kelmegen eken* ‘gitmek istemiyormuşum’, *barğıñ kelmey me eken?* ‘gitmek istemiyor musun’.⁵⁷⁴

3.5.4.2.2.2.8. Şartın Rivâyeti:

(-mA)-sA+II. tip kişi ekleri (m/bA?) e-ken ‘-sAymış’.

Teklik: kel-se e-ken+bin, kel-se e-ken+siñ, kel-se e-ken+Ø;

Çokluk: kel-se e-ken+biz, kel-se e-ken+siñder, kel-se e-ken+Ø;

Nezaket: kel-se e-ken+siz, kel-se e-ken+sizder.

Olumsuz: kel-me-se e-ken.

Soru: kel-se me e-ken.

Olumsuz soru: kel-me-se me e-ken.

Küniş oyanğansa özim de mazalamayın, tınım tappaytın jawşı da, şaqıruwşı da kelmese eken, ekşim mazalamasa eken! (109.15) ‘Küniş uyanıncaya kadar ben de rahatsız etmeyeyim, hiç durdurmak bilmeyen haberciler de çağırmasaymış, kimse rahatsız etmezseymiş!’, *Qayta Töle tobındağılar munday qıyın tüyin şeşilüwdiñ ornına şiyelenisip ketpese eken dep tiledi.* (237.20) ‘Tekrar Töle’nin grubundakiler bu kadar müşkül meselenin çözülmesi yerine kör düğüm olup gitmeseymiş deyip dilekte bulundu.’.

3.5.4.2.2.2.9. Gerekliliğin Rivâyeti:

-w+iyelik ekleri kerek/qajet/tiyis (emes) (pe?) eken ‘-mAllymış’.

Teklik: ber-üw+im kerek e-ken, ber-üw+iñ kerek e-ken, ber-üw+(i) kerek e-ken;

Çokluk: ber-üw+imiz kerek e-ken, ber-üw+leriñ kerek e-ken, ber-üw+i kerek e-ken;

Nezaket: ber-üw+iñiz kerek e-ken, ber-üw+leriñiz kerek e-ken.

Olumsuz: ber-üw+i kerek emes e-ken.

Soru: ber-üw+i kerek pe e-ken.

Olumsuz soru: ber-üw+i kerek emes pe e-ken.

Metinde bu rivayet şeklinin bütün çekimleri görülmemektedir:

... etüwim kerek pe (148.1) ‘etmeli miyim’, *...duwlığa jasatıp berüw kerek eken* (177.1) ‘tolga yaptırıvermeliymiş’.

3.5.4.2.2.2.3. Kiplerin Şartı:

Er- fiili yerine *bol-* yardımcı fiili kullanılır.⁵⁷⁵ Şahıs ekleri *bol-* yardımcı fiilin üzerine gelir.⁵⁷⁶ Kazakça gramerlerde birleşik çekimler yapılırken şart birleşik çekimine yer

⁵⁷⁴ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 304.

⁵⁷⁵ A.Von Gabain, *ETG*, s. 88, § 241.

verilmemiştir.⁵⁷⁷ Metnimizde Kazak Türkçesinde şimdiki zamanın şart çekimine (-p/-A/-y *jatır/jür/otur/tur*+GAn *bol-sa*+II. *tip kişi ekleri* ~ -Uwda *bol-sa*+II. *tip kişi ekleri* “-yorsa”, niyet bildiren gelecek zamanın şart çekimine (-MAK/-MAKşI+II. *tip kişi ekleri* “-mAk niyetinde”) ve yakın gelecek zamanın şart çekimine (-GAll *jatır/jür/otur/tur bol-sa*+II. *tip kişi ekleri* “(yakında) F-AcAksA ~ -MAk üzereyse”) rastlanmadı.

Metinde kiplerin şart çekimine fazla rastlanmaz. Bulduğumuz örnekleri cümle içinde gösterdik.

3.5.4.2.2.3.1. Görülen Geçmiş Zamanın Şartı:

a. -GAn *bol-sa*+II. *tip kişi ekleri* “-mİşsa ~ -dİysA”.

Metinde birleşik bir cümlede örneğine rastladık. İşlek bir şekilde kullanılmadığını gördük.

Teklik: bar-ğan *bol-sa*+m, bar-ğan *bol-sa*+ñ, bar-ğan *bol-sa*+ø.

Çokluk: bar-ğan *bol-sa*+q, bar-ğan *bol-sa*+ñdar, bar-ğan *bol-sa*+ø.

Nezaket: bar-ğan *bol-sa*+ñız, bar-ğan *bol-sa*+ñızdar.

Olumsuz: bar-ğan *joq* *bol-sa*.

Soru: bar-ğan *bol-sa* *ma*?

Olumsuz soru: bar-ğan *joq* *bol-sa* *ba*?

Joñğardiñ talay sınnan ötip, “Bator” atağın da alğan noyanmen jekpe-jekke şığam dep qanşa jürek jutqan bolsa da ayta qoymas dep oylap edi Rayımbek. (98.35) ‘Moğolun nice sınavlardan geçerek, “Batur” lakabını alan Noyan ile teke tek dövüşürüm diye ne kadar yürekli olsa da hemen söylemez diye düşünmüştü Rayımbek.’

b. -A/ytIn *bol-sa*+ II. *tip kişi ekleri* “-mİş olsa gerek”.

“Kazak Türkçesinde -A/ytIn ekiyle kurulan görülen geçmiş zamanın şartının kullanımı ise pek yaygın değildir.”⁵⁷⁸ Metinde bir örneğe rastladık.

Teklik: ket-etin *bol-sa*+m, ket-etin *bol-sa*+ñ, ket-etin *bol-sa*+ø.

Çokluk: ket-etin *bol-sa*+q, ket-etin *bol-sa*+ñdar, ket-etin *bol-sa*+ø.

Nezaket: ket-etin *bol-sa*+ñız, ket-etin *bol-sa*+ñızdar.

Olumsuz: ket-me-ytin *bol-sa*.

Soru: ket-etin *be* *bol-sa*.

⁵⁷⁶ Eski Anadolu Türkçesinde de şahıs ekleri ol- fiilinin üzerine gelmektedir, ancak “-AcAk ol- ve -mA(k) hâlinde olmak şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılmaktadır; “Eğer ben uyur olsam sen beni beni gelip uykudan uyarırmazsın” bk. *Tarama Sözlüğü VII Ekler* (1996), Türk Dil Kurumu yayınları, (2. baskı), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s. 37.

⁵⁷⁷ A. Isqaqow, *QQT*, s. 331 ve *KTLS*, s. 1059.

⁵⁷⁸ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 307.

Olumsuz soru: ket-**me-ytin** **be** bol-**sa**.

Meniñ bayqawımşa nayzaniñ uşına aldımen jasqanşaqtar ilinip ketetin bolsa kerek, – dedi Balpıq. (220.10) ‘Benim anladığım kadarıyla mızrağın ucuna öncelikle cesareti olmayanlar, çekinenler takılmış olsa gerek, – dedi Balpık’.

3.5.4.2.2.3.2. Geniş Zamanın Şartı:

-*Ar/-mAs bol-sA+II. tip kişi ekleri (MA?)* “-I/ArsA ~ -AcAk olsa”.

Teklik: ber-**er** bol-**sa**+m, ber-**er** bol-**sa**+ñ, ber-**er** bol-**sa**;

Çokluk: ber-**er** bol-**sa**+q, ber-**er** bol-**sa**+ñdar, ber-**er** bol-**sa**;

Nezaket: ber-**er** bol-**sa**+ñız, ber-**er** bol-**sa**+ñızdar.

Olumsuz: ber-**mes** bol-**sa**.

Soru: ber-**er** bol-**sa** **ma**.

Olumsuz soru: ber-**mes** bol-**sa** **ma**.

Geniş zaman ve gelecek zamanın şartı şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılabilir; *bere bolsam* ‘verirsem, verecek olsam’ gibi. *bol-* yardımcı fiiliyle geniş zamanın şartına bir cümlede rastladık.

Zäw-de jaw şeginip bosıp berer bolsa, ... (222.20) ‘Ondan sonra düşman çekilip kaçarsa, ...’.

3.5.4.2.2.3.3. Gelecek Zamanın Şartı:

-*AtIn (emes) bol-sa+II. tip kişi ekleri (MA?)* “-AcAksA ~ -yor olsa”.

-*A/-y* ekleriyle gelecek zamanın şartında, bu eklerin yerini *-AtIn* sıfat fiilinin yer aldığı görülmektedir.⁵⁷⁹

Teklik: ket-**etin** bol-**sa**+m, ket-**etin** bol-**sa**+ñ, ket-**etin** bol-**sa**;

Çokluk: ket-**etin** bol-**sa**+q, ket-**etin** bol-**sa**+ñdar, ket-**etin** bol-**sa**;

Nezaket: ket-**etin** bol-**sa**+ñız, ket-**etin** bol-**sa**+ñızdar.

Olumsuz: ket-**etin** **emes** bol-**sa**.

Soru: ket-**etin** bol-**sa** **ma**.

Olumsuz soru: ket-**etin** **emes** bol-**sa** **ma**.

Gelecek zaman ve şimdiki zamanın şartı şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılabilir; *Meniñ bayqawımşa nayzaniñ uşına aldımen jasqanşaqtar ilinip ketetin bolsa kerek (220.10) ‘Benim anladığım kadarıyla mızrağın ucuna öncelikle cesareti olmayanlar, çekinenler takılıyor olsa gerek’.*

⁵⁷⁹ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 308.

3.5.4.2.2.3.4. Gerekliliğin Şartı:

–(U)w+iyelik ekleri *kerek/qajet/tyis (emes) bolsa (ma?)* “-mAllysA”.

Teklik: süy-üw+im **kerek bol-sa**, süy-üw+iñ **qajet bol-sa**, süy-üw+i **tyis bol-sa**.

Çokluk: süy-üw+imiz **kerek bol-sa**, süy-üw+leriñ **qajet bol-sa**, süy-üw+i **tyis bol-sa**.

Nezaket: süy-üw+iñiz **kerek bol-sa**, süy-üw+leriñiz **qajet bol-sa**.

Olumsuz: süy-üw+i **kerek emes bol-sa**.

Soru: süy-üw+i **kerek bol-sa ma**.

Olumsuz soru: süy-üw+i **kerek emes bol-sa ma**.

Raqa, eger men adam bolıp, jar süyüwim kerek bolsa tek Aqbalanı ğana süyem.

(266.5) ‘Raka (Rayimbek Ağa), eğer ben adam olup yâr sevmeliysem ancak sadece Akbala’yı severim.’.

3.6. EDATLAR:

İsim ve fiil gibi tek başlarına anlamı olmayan, ancak kelimelerin yanında anlam kazanan, cümle içerisinde görev üstlenen sözcüklere edat denir. İsim ve fiilin anlamı cümleye nisbetle eksiktir. Edatın anlamı da isim ve fiile nisbeten eksiktir.⁵⁸⁰ Edatlar, bir varlık veya hareketi karşılamazlar. Birlikte kullanıldıkları kelimelerin, kelime gruplarının ve cümlelerin arasında ilgi kurarlar. Edatların anlamları değil, görevleri ağır basan kelimelerdir.⁵⁸¹

Edatlara yardımcı, hizmetçi (*qızmatşı*) kelimeler de denir. Kelime yapımına elverişli değillerdir. Dilin eksiz unsurlarıdır.⁵⁸²

Edatlar benzetme, sebep, vasıta, sınırlama, yönelme, ilgi, üstünlük, atıf, soru, gösterme ve seslenme gibi anlamlarla cümle içerisinde görev alırlar.

Edatlar üçe ayrılırlar:

1. Bağlama edatları (*jalğawlı qıslaw*),
2. Çekim edatları (*qosımşalıq sılaw*),
3. Doğrulama edatları “soru-cevap ve gösterme” (*anıqtaw sılaw*).

3.6.1. Bağlama Edatları:

Söz içinde iki kelimeyi, aynı değerinde iki cümle unsurunu, iki yargıyı birbirine bağlayarak aralarında çeşitli yönlerden ilgiler kuran ve söz içindeki iki kavram veya düşünceyi birleştiren görevli kelimelerdir.⁵⁸³ Eski Türkçede bağlama edatı olmadığı için çoğu alınma kelimelerdir. Bağlama görevleri ortak olmak üzere anlamına göre *sıralama*, *denkleştirme*, *kuvvetlendirme* ve *durum* “cümle başı” edatları olmak üzere dörde ayrılırlar.

3.6.1.1. Sıralama Edatları:⁵⁸⁴

Arka arkaya sayılan veya sıralanan varlıkları virgül gibi kullanılarak birbirine bağlar. Denk derecedeki kelimeler ve söz grupları arasında ilgi kurar, *inğaylastıq jalğavlıqtar* da denir.⁵⁸⁵ Sıralama edatları şunlardır:⁵⁸⁶ *Ekeş, jäne, men (ben, pen; menen, benen, penen)*.

Ekeş: *İle* edatı anlamındadır. Ve, virgül de kullanılabilir. Doğrulama edatı olarak da görülür; ilgili bölümde örneği verildi.

⁵⁸⁰ Kaya Bilgegil (1997), *Türkçe Dilbilgisi*, (3. baskı), İstanbul, s. 220.

⁵⁸¹ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 199.

⁵⁸² M. Ergin, *TDB*, s. 348, § 598.

⁵⁸³ Z. Korkmaz, *GTS*, s.18.

⁵⁸⁴ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 199.

⁵⁸⁵ A. Isqaqow, *QQT*, s. 364.

⁵⁸⁶ A. Isqaqow, *QQT*, s. 365.

Ayuw ekeş ayuw apanınan, jılan ininen şığadı. (111.15) ‘Ayı **ile** yılanlar inlerinden çıkıyorlar.’

Jäne: Farsçadaki “ü” edatının karşılığı olan “ve” edatının Kazak Türkçesindeki şeklidir. Türkiye Türkçesindeki *ve, ile* edatları ve *virgül* gibi görev üstlenir.

Qızdar qolğa tüsken jerde eki attıñ öligi jāne eki-üş şeriktiñ öligi qalğan. (11.35) ‘Kızların esir düştüğü yerde iki atın ölüsü **ve** iki üç arkadaşın cesedi kalmıştı.’, – *Eki kız jāne muna jigıt – bāri qaşıp ketken*, ... (12.20) ‘– İki kız **ile** bu yiğit – beraber kaçıp gitmiş, ...’, – *Ol arada qalmaq awılı bar jāne Badam baturdıñ awılda qaldırğan çerikteri de boluw kerek.* (17.20) ‘O tarafta Kalmuk köyü var, Badam Batır’ın köyde kalmasını sağladığı çerileri olmalı herhalde.’

Men(en): Men, menen; ben, benen; pen, penen allamorfları vardır. Eski Türkçe *birlä* ‘ile, birlikte’ kelimesinden değişerek gelmiştir. *Biri-* ‘birleşmek’, *biril-* ‘bağlanmak, iliştilmek’ + zarf-fiil eki *-ä* şeklinde izah edilmiştir.⁵⁸⁷ Vasıta +n ekiyle genişlemiş, gerilek benzeşmeyle de şekil değişmiştir; *birle*> *birlen*> *bilen*>*menen* sonra da sondaki vasıta eki tekrar düşerek *menen*> *men* olmuştur. Anadolu ağızlarında *+lAn*, *+nAn*, *+dAn*,⁵⁸⁸ *bilen*,⁵⁸⁹ *+inen* şekilleri vardır.⁵⁹⁰ İle, beraber, birlikte ve virgülle karşılanarak Türkiye Türkçesine aktarılabilir.

Oljabay men qarttıñ äñgimesine alañ bolatın emes. (8.10) ‘Oljabay **ile** ihtiyarın sohbetleri de ilgisini çekmedi.’, ...*ağa-qarındastay bol ketken qız ben jigittiñ bul tuñğış ret jurտ közine tüspey oñaşalana barıp jolığısuwı.* (31.1) ‘... abi kardeş gibi olan kız **ile** delikanlı, sevdaları bir kez bile obadakilerin gözüne ilişmeden kalabalıktan sıyrılarak buluşurlardı.’, “Badam” *atanğan ejelgi Köközen alqabı saz balşıq pen qanbalşıqqa aynaldı.* (4.1) “Badam” denilen ilk lakabı Köközen çağırıldı, ovadaki sazlı balçık, kanlı balçığa dönüştü.’

Tuw ustawşı tobi menen şeriklerin sondarınan şubırtıp qaşa jöneldi. (24.30) ‘Sancaktar bölüğüyle **beraber** çerilerin ardından takip ederek kaçmaya başladı.’, – *Sizbenen birge bolsın, batur!* (32.15) ‘– Sizinle **birlikte** olsun, bahadır!’, – *Ağalar aldındağı äbestigi üşin tentek penen telige ayıp kelsin*, – *dedi Qoyaydar biy.* (169.35) ‘– Ağabeylerin önündeki terbiyesizliği için edepsiz **ile** deliye ceza verilsin, – dedi Koyaydar Bey.’

3.6.1.2. Denkleştirme ~ Ayırma Edatları:

Cümle içerisinde yapılan tekrarlar arasında kullanılır. Kelime, kelime grubu veya cümleleri birbirine bağlayan edatlardır. Tek kelimeyle yapılan ve tekrarlarla yapılan

⁵⁸⁷ J. R. Hamilton, *İKPÖ*, s. 171.

⁵⁸⁸ S. Özçelik, *UMA*, s. 115.

⁵⁸⁹ Münir Erten (1994), *Diyarbakır Ağzı*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, s. 117.

⁵⁹⁰ G. Gülsevin, *UİA*, s. 117.

denkleştirme edatları olarak iki gruba ayrılabilirler. Kazak Türkçesinde şu denkleştirme edatları vardır: *Birde ... birde, bolsın ... bolsın, DA ... DA, iyä ... iyä, ja ... ja, meyli ... meyli, ne ... ne, ne ... nemesse; älda, yakiy.*

3.6.1.2.1. Tekrarlı Denkleştirme Edatları:

Birde ... birde: Bir birine paralel yan cümle ile temel cümleyi bir birine bağlar. Temel cümlenin yüklemi yan cümlenin de yüklemidir. Belli bir zaman aralığı bakımından karşılaştırma yapılmaktadır. *Bazen ... bazen de, bir ...bir* tekrarlı edatlarıyla Türkiye Türkçesine aktarılır.

Birde köşip qonis awdarsa, birde bosıp qonis awdardı. (9.1) ‘**Bazen** göçüp konma alt üst olsa, **bazen de** yorulup dinlenme alt üst olur.’, *Birde qattı ayanğa basıp, birde jeliske saldı.* (16.35) ‘**Bazen** hızlı ve sessizce, **bazen de** atı tırıs sürerek gittiler.’, *...as-suwdı da birde onan, birde munan işip-jep,* ... (30.40) ‘... yemeği **bir** oradan **bir** buradan içip yiyerek ...’.

Birese ... birese: *Birde ... birde* edatı gibidir. *Sırayla ... sırayla, bir ... bir* kalıbıyla Türkçeye aktarılır.

Jigitter de birese quşaqtasa körisip, birese birin-biri ıyıqtarınan qağıp qalıp, ... (28.5) ‘Yiğitler **sırayla** kucaklaşarak görüşüp, **sırayla** birbirlerini omuzlarından kucaklayıp, ...’, *Qalıñ qol qalay tartıp köterip bilmey ıǵı-jıǵı bolıp, birese olay, birese bılay töñkerildi.* (203.5) ‘Kalabalık ordu hangi tarafa gideceğini bilmez halde darmadağın olup **bir** o yana **bir** bu yana kaçıştılar.’.

Bolsın ... bolsın: Cümle içindeki tekrarları ‘olsun ... olsun’ şeklinde vererek metne secili bir anlatım kazandırır.

Jas bolsın, jasamıs bolsın tipti käre şal bolsın... (265.20) ‘Genç olsun, yaşlı olsun, bilhassa piri fani olsun...’.

DA ... DA: Cümledeki iki unsurun da denk olduğunu ifade eder.

– *Quwanış ta, jeñis te bayandı bolsın, Rayjan!* (25.20) ‘– Sevinç **de**, galibiyet **de** daim olsun, Rayjan!’, *Boyu da, köldeneñi de jarısa ösipti.* (27.30) ‘Boyu **da**, eni **de** yarışircasına büyümüş.’.

İyä ... iyä: *Evet* anlamında iken tekrarlı olusa *mı ... mı* kalıbıyla karşılanır.

...äytwir iyä arapşa, iyä türıkşe ekeni tüsiniksiz tildermen tozıǵı jetip... (38.20) ‘zar zor Arapça mı, Türkçe mi olduğu anlaşılmayan eski dillerle yazılmış, ...’.

Ja ... ja: *Ne ... ne de* anlamında kelime tekrarıyla yapılan denkleştirme edatıdır. Metinde bir örneğine rastlandı.

Qoladan quyılğan şağın quday müsini ja şın, ja ötirik demetsen bılışıyp, melşiyip mizbaqpağan boyda tura berdi. (138.20) ‘Tunçtan yapılmış küçük Tanrı heykeli **ne** gerçek, **ne de** yalan demeden öylece kıpırdamadan utanmadan, çekinmeden duruverdi.’

Meyli ... meyli: İster ... ister şeklinde Türkçeye aktarılır. Metinde bir yerde geçer.

– *Ata jawıñ bolsın – meyli, atalas jaquñıñ bolsın – meyli, qarsılasıñnıñ öz işine iritki tüskeni jeñistiñ bastawı.* (50.35) ‘– **İster** kan düşmanın olsun, **ister** babadan yakının olsun, rakibinin öz içine ikilik düşmesi galibiyetin başlangıcı.’

Ne ... ne: *Ne ... ne de* şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılır. Türkçede sonuna da getirilerek anlam kuvvetlendirilir.

Sondıqtan da onıñ işki äleminen ne aşuw, ne quwanış, ne reniştıñ sır-sıypatın tarta almaytın. (25.10) ‘Bu yüzden de onun iç aleminde **ne** acısının, **ne** sevincinin, **ne de** üzüntüsünün belirtilerini anlayamadı.’ – *Sıñandı, şıqqandı salatın adamdı “otaşı”, “sındıqşı” deysizder, al aytalıq qara sadaqtıñ oğı kirip, ne arı ötip ketpey, ne beri şıqpay turıp qaldı, sonı alıp tastaytın adam dı ne deysinder?* (37.30) ‘– Kırığı, çıkığı yerine koyan adama “otacı”, “sınıkçı” dersiniz, şöyle söyleyelim kara sırtına ok girdi, **ne** ileri geçip gitmeden **ne de** geri çıkmadan durup kaldı, şunu alıp çıkartan adama ne dersiniz?’

Ne ... nemese: Bu edat da *ya ... yahut da, ne ... de, bir... bir* şeklinde Türkçeye aktarılır. *Ne + (pekiştirme) me + (cevheri fülin şartı) er-se> nemese* ‘yine de’ edatıyla *ne* edatının tekrarıyla oluşmuştur.

Uris maydanın tastay berip qazaq tuwına umtulğan qalmaq şeriklerin qazaqtar, qalmaq tuwına umtulğan qazaq sarbazdarın qalmaqtar tuwğa jetkizbey ne bastarın qağıp, nemese arqalarına süñgi qadap, eñ joq degende kerı quwıp tastaydı. (4.5) ‘Savaş meydanını terk edivererek Kazak bayrağına doğru hamle yapan Kalmukların askerlerini Kazaklar, Kalmuk bayrağına doğru hamle yapan Kazakların gönüllü askerlerini de Kalmuklar, bayraklarına yetişmeden **ya** başlarına vurarak **yahut da** arkalarından süngü saplayarak eninde sonunda geri kovup attılar.’, *Siz ne öziñiz aytıñız, nemese meniñ özimdi jiberiñiz baturğa.* (16.20) ‘Siz **ne** kendiniz söyleyin **ne de** beni yollayın bahadıra.’, *Küyewi jolawşılap ketken tört-bes kün işinde Eñlik ekewi ne onda, nemese munda kelip, birge tüneytin bolğan.* (61.15) ‘Kocasının sefere gittiği bu dört beş gün içinde Enlik ile birlikte ikisi **bir** oraya **bir** buraya gidip gelerek beraber geceliyorlardı.’

Ya: Şekil olarak tek olsa da anlam olarak *ne nede, (ya) ya da* şeklinde ikilemeli bir denkleştirme edatıdır.

Şetke şosañ etip şaşaw şıqqan sarbaz ya şerik joq. (23.20) ‘Kenara koşarak kendi bildiğine bırakılan **ne** piyade, **ne de** çeri var’, *Urımsız deyik desek, ädeyi barıp eşkimniñ qorasınan ya örisinen jılqı alğamız joq.* (54.20) ‘Hırsız desek, mahsus giderek kimsenin

ağılından **ya da** merasından at sürüsü almadık.’, *Olar aň awlağan sayatşılar türinde jeti-segizden eki ya üş top bolıp birin-biri qarawıldap, bayqastap ilgerilemek.* (72.10) ‘– Bunlar avlanan avcılar gibi yedişer sekizer iki **ya da** üç grup olup birbirlerini gözetleyerek, durumu anlayarak ilerleme niyetindedeler.’.

3.6.1.2. 2. Tek Kelimeli Denkleştirme Edatları:

Älde: Veya yerine kullanılan *yoksa* anlamında bir denkleştirme edattır.

– *Al özderiň ne aytasñdar? Urımsız deysiñder me, älde aqpis deysiñder me?* (54.15) ‘– Peki sizler ne diyorsunuz? Hırsız mı diyeceksiniz, **yoksa** suçsuz mu?’, *Onıñ tañba ekenin älde nayzağay otı şaşırıp küydirip ketkenin ayıra almadiq.* (55.10) ‘Onun damga olduğunu **ya da** yıldırım ateşinin sıçrayıp yakmış olabileceğini fark edemedik.’, – *Seniñ urı tutqanıñ Berdikey me, älde Qoyaydar ma?* (57.5) ‘– Senin hırsız dediğin Berdikey mi **yoksa** Koyaydar mı?’.

Yaqiy: *Ya da* anlamında bir edattır. Metinde bir defa geçer. İki ayrı *ya* ve *ki* edatlarının birleşmesiyle oluşmuşdur. Sonunda da tekrar *ya* pekiştirme edatı gelmiş sonra ünlüsünü düşürerek *ya + ki + ya > yakiy* olmuştur.

Biraq solardıñ bir de birewiniñ burxanğa tabınıp, buddaga ötkenin yakiy qalmaq bop ketkenin estigen emespin. (141.1) ‘Ama onların bir tanesinin bile Burhan’a tapınıp Buda dinine geçtiğini **ya da** Kalmuk olduğunu hiç duymadım.’.

3.6.1.3. Kuvvetlendirme ~ Pekiştirme Edatları:

Bağlama görevinden çok kuvvetlendirme fonksiyonuyla öne çıkar. Sözün anlamına güç katar, aşırılık gösterir. Bunlar; *äri, da (de, ta, te), tağı*, edatlarıdır.

Äri: Fazlalık, öte, daha çok anlamı verir. Hem, de, sonra, başka, yine de edatlarıyla karşılanabilir.

On jıldan beri balasınan ayrılıp, ah urıp jürgen qarttıñ äñgimeni äri qaray sızdıqtatıp soza berüwge şıdamı jeter emes. (9.15) ‘On yıldan beri çocuğundan ayrılıp, ah edip duran ihtiyarın hikâyesini **de** yavaş yavaş dinlemeye tahammülü kalmadı.’, *Äri düre soğıp, äri qarızdar etip, ...* (145.35) ‘**Hem** böyle kamçı cezası verip **hem de** borçlu edip’, *Odan äri biybi toñaziğan et, qazı, qarta, bawırsaq, qurt, maydı birinen soñ birin tasıp, dastarqan üstün toltırıp tastadı.* (248.15) ‘Ondan **sonra** Bibi dondurulmuş et, at sucuğu, sucuk, hamur ekmeği, peynir ve yağı bir biri ardınca sofranın üstüne doldurup taşırdı.’.

Äm: *Hem* ‘de, da’ edatından gelir. Özbek Türkçesinde *-yäm* şekli de vardır.⁵⁹¹ Metinde *äm* edatına rastlanmadı. Ancak örnek verilmemekle beraber adı dip notta geçen gramerde gösterilmiştir.⁵⁹²

DA: Allamorfları *da, de, ta, te* şeklindedir. Kelime ve kelime gruplarını bağlama vazifesi görüğü gibi kuvvetlendirme ifadesi vardır. Dahî, bile anlamındadır.

Tula boyında şarşağanıñ da belgisi joq. (4.35) ‘Tüm vücudunda yorulduğunun **da** belirtisi yoktu.’, *Endigi qırğımıñ küwesi bolmay-aq qoyayın degendey kün de qızara jalqındanıp, üyesine enip baradı.* (4.10) ‘Bundan sonraki insan kırımına şahit olmayayım dercesine güneş **de** kızarak yanıp evine giriverdi.’, *Astiña at ta tawıp bereyin.* (9.25) ‘Altına at **da** bulup vereyim.’

Däl: Aynen, tam, bizzat, ta gibi edatlarla karşılanarak söyleneni doğrular.

– *Aytqanıñ orındı, balam, däl solay etiw gerek edi.* (16.1) ‘– Söylediğin yerinde, evlâdım, **aynen** öyle yapmalıydı.’, *Al siz özge barlıq sarbazıñızben awıldıñ däl üstin basıp ötiñiz.* (19.10) ‘–İşte siz kendi askerlerinizle köyün **tam** üstünden basarak geçin.’, – *Sol. Sonıñ däl özi...* (25.35) ‘– Şu. Onun **ta** kendisi...’.

Emes: Olumsuz bağlama ve kuvvetlendirme edatıdır. Olumlu bağımsız sıralı cümlelerde birinci cümlenin olumsuz yüklemi yerine kullanılır. Türkiye Türkçesinde *değil* edatıyla karşılanır.

– *Bizdiñ joñğarlıqtarğa ketken keğimiz bir tündik emes, urıs-kerisimiz bir kündik emes...* (14.30) ‘Bizim Moğollara olan intikamızımız bir gecelik **değil**; dövüşümüz, kavgamız bir günlük **değil**...’, – *Körıp turmın. Älsiretew üşin emes, tezirek jenıw üşin, – degende Rayimbek-tiñ bir oylağanınıñ bar ekenin añğardı Esjan.* (24.15) ‘– Görüyorum. Bitap düşürmek için **değil**, çabucak yenmek için, – dediğinde Rayimbek’in bir fikrinin olduğunu anladı Esjan.’

Qaq: *Tam* kelimesiyle karşılanır. Aşağıdaki *däl* edatı gibi, kuvvetlendirme bildiren bir edattır.

Munu men jeñistiñ bası da soñı da emes, qaq ortası deyim. (180.40) ‘Bu ne zaferlerin sonu ne de ilki, **tam** ortası diyorum.’, *Beldi biyler men tildi şeşenderdiñ, bilekti batırlardıñ bel ortasında – tördiñ qaq töbesinde otırıp, ...* (59.40) ‘Güçlü beyler ile hatiplerin, bilekli batırların desteğiyle – baş köşenin **tam** ortasında oturup ...’, *...bizdiñ soñımızdan bir adım ilgeri attasa, qaq mandaydan oq qada!* (117.40) ‘... bizim arkamızdan bir adım bile atsa, **tam** alının ortasından sapla!’.

Naq: *Qaq, däl* edatları gibi kuvvetlendirme bildirir. Metinde az kullanılmıştır.

⁵⁹¹ V. Coşkun, *ÖTG*, s. 223.

⁵⁹² J. Tuymabayew, *QGA*, s. 79.

Bul kezde Xıyuwa xandıǵında da jayday naq osınday” dep bayandap, xat joldaǵanı bardı. (159.25) ‘Bu arada Hive hanlıǵında da durum tam böyle’ diye anlatıp, mektup yollamaya gitti’.

Taǵı: Eski Türkçedeki *taqı* kelimesinden gelir. Daha, dahi, ve, öte yandan, dahası anlamlarındadır. *Taq-* ‘iliştirmek’ + zarf-fiil eki -ı şeklinde izah edilmiştir.⁵⁹³ *Oljabaydı başı etip, taǵı birneşe jigit qosıp, şolǵınǵa jibereyik. (6.40) ‘Oljabay’ı lider yapıp, birkaç yiğit daha katıp öncülüğe gönderelim’, Eki tentek aldına kelgennen keyin Esjan taǵı eki üş jigitti jüzbasıardı şaqırlıp kelüwge jumsadı. (15.5) ‘İki bozguncu öne çıktıktan sonra Esjan dahi iki üç yiğidi yüzbaşları çağırıp getirmek için yolladı.’, Qap – dep taǵı ökindi. (15.30) ‘Eyvah, – dedi ve pişman oldu.’.*

3.6.1.4. Cümle Başı ~ Durum Edatları:

Aşağıda anlamlarına göre sıralanmışlardır. Bazılarının mutlaka cümle başında bulunmaları şart değildir, bir önceki cümleyi bir sonraki cümleye de bağlayabilirler. *Bağlama görevindeki cümle başı edatlarına* aşağıda örnek verdik. Cümle başı edatlarını anlamlarına göre gruplandırdık:

3.6.1.4.1. Anlamlarına Göre Cümle Başı Edatları:

Muhalefet, uyarı, sebep, şart ve açıklama edatları olmak üzere beş gruptur.

3.6.1.4.1.1. Muhalefet Edatları: *Alayda, äytkenmen, äytpese, äytse de, biraq, degenmen, söytse de, onda da, sonda da, söytse de, tım bolmasa* edatlarıdır.

Alayda ‘oysa, ama, fakat’

Alayda şın jüyriktiñ dele-besin qozdıratın uran-süren bolsa, şın jırawdıñ şabıtın şalqıtatın qolpaş-qoşemet emes pe? (60.10) ‘Oysa gerçek hatibi heveslendiren böyle durumlar olunca gerçek ozanın hevesini ateşleyen övgü değil mi?’.

Äytkenmen ‘yine de, söylene de, öyle olsa da’. Metinde bir kere rastlandı.

Äytkenmen onıñ donaybat ızǵarınan ıǵayın dep turǵan jan bar ma? (169.10) ‘Yine de onun ihtişamlı şiddetinden esen kalayım diyen kimse var mı?’.

Äytpese ‘yoksa, aksi taktirde’

Mal soyıp, etke toyǵız. Äytpese olar senderdi tüyeleriñmen qosa tütüp jep qoyadı. (12.35) ‘Sığır kesip ete doyor. Yoksa onlar seni develerinle birlikte yer.’.

Äytse de ‘öyle ise, ancak, buna rağmen’

⁵⁹³ J. R. Hamilton, *İKPO*, s. 213.

Äytse de öle-ölgenşe qarızdar äri izgi tilekte ötermin. (26.45) ‘Öyle ise ölünceye kadar borçlu olurum ve hürmetlerimi sunarım.’.

Biraq ‘Fakat, ama, ancak’. *Bir* + pekitirme *ök* > *biraq*.

Biraq qolın tartıp alğan joq. (31.10) ‘Fakat elini de kaldıramamıştı.’.

Degenmen ‘derken, ancak, fakat’

Degenmen qart köp bögelip turmadı. (36.45) ‘Derken ihtiyar çok beklemedi.’.

Sonda da ‘ancak’

Sonda da Küniş bir sät kökeyinen ketpey, köñili alaburta berdi. (5.25) Ancak bir saat Küniş’in aklı başına gelmedi, yüreği daraldı.

Onda da ‘üstelik, ancak’

Onda da Joñğar jaqtıñ tuw ustap şette turğan qolbasıları dabil qaqtırıp, tuwların äri-beri bulğap, şığısqa bet alğanda ğana, özge şerikterdiñ qaşuw endi esine tüskendey tuw soñınan erip, dürkirey bosıp berdi. (4.15) ‘Üstelik Moğol tarafındaki bayrağı ele geçirip kenarda duran komutanları askerlerine davul dövdürüp, bayraklar dalgalanıp tekrar harekete başlandığında yine, şimdi diğer askerlere katılma fikri akıllarına düştüğü gibi bayrağın arkasından yürürken aniden saldırıverdiler.’.

Söytse de ‘ancak, öyleyse, oysa, oysa ki’

Söytse de qolı-men, qıymıl – Qozğalsımen eptep uğındıra bastadı. (37.5) ‘Ancak eliyle, hareketleriyle maksadına uygun bir tarzda meramını anlatmaya başladı.’, Söytse de, aytıstı ayaqtamay dawdı doğarmaspın! (44.35) ‘Öyleyse, mücadeleyi büyütmeden davayı durdurmaliyiz!’.

Tım bolmasa ‘hiç olmazsa’

Tım bolmasa jaz mezgili emes, üy bolmasa dalağa tünep jüre beretin. (82.30) ‘Hiç olmazsa bahar mevsimi değil, ev olmasa da dışarıda geceleyebileceğim.’.

3.6.1.4.1.2. Uyarı Edatları: *Bolmasa, endeşe, joq älde, olay bolsa, solay bolsa,* edatlarıdır.

Bolmasa ‘olmasa, yoksa’

– Meyli, täwekel. **Bolmasa** birjola küderimdi üzermin. (9.30) ‘– Peki, Allah yardımcımız olsun. **Olmasa** hepten ümidimi keserim.’.

Endeşe ‘öyle ise’

Endeşe payındalındar! Attan! (23.10) ‘Öyle ise dikkatli olunuz! Hücum!’.

Joq älde ‘yoksa’

Munısı bilmestik pe, joq äilde buzaqılıq pa? (272.35) ‘Bu bilmezlik mi, yoksa bozgunculuk mu?’.

Olay bolsa ‘öyleyse’

– *Olay bolsa ne turıs.* (17.25) ‘– **Öyleyse** ne diye bekliyoruz.’.

Solay bolsa ‘öyle olsa’

... *solay bolsa bul küнге deyin qolğa tüsken qazaqtıñ öz erkimen qalmaq bolıp...* (145.15) ‘... **öyle olsa** bugüne kadar ele geçen Kazakın kendi iradesiyle Kalmuk olup’.

3.6.1.4.1.4. Sebep Edatları: *Bul üşin, nege, nelikten, öytkeni, sondıqtan, sol üşin, ol üşin* edatlarıdır.

Bul üşin ‘bunun için’

Bul üşin ne iste deseñ de, qolımnan kelgendi ayamawğa ant eteyin. (9.20) ‘**Bunun için** ne yap dersen elimden geleni esirgemeyeceğime yeminedeyim.’.

Nege ‘niye, niçin’

Ünin nege birjolata öşirmedin? (10.15) ‘Sesini **niye** bir defa kesmedin?’.

Nelikten⁵⁹⁴ ‘neden, niye, niçin’

Jawar bulttay tünerip turatın qalıñ qabağı nelikten ekenin, äytewir aşıq. (94.35) ‘Yağacak bulut gibi asık duran suratının neden böyle ama kısaca açık.’.

Öytkeni ‘daha, çünkü’

Öytkeni janjal küşeymey, daw örbimeydi ğoy. (41.5) ‘**Daha** kavga büyümeden dava ilerlemez elbet’, *Öytkeni alğan ayğaylamaydı, aldırğan attandaydı.* (47.15) ‘**Çünkü** alan ağlamaz, aldırın feryat eder.’.

Sonan soñ ‘sonra da, ondan sonra, sonuçta’

Eñsesi pästew bolğanmen işi keñ jertöleniñ bir burışına jıylıp alıp, balalar äweli asıqpen neşe türli oyun oynap, sonan soñ tätti uyqığa ketken tüniñ bir mezigilinde sırttan kenet at tuyağınñ dürsili estilip, äni-mini degenşe tayap kelgeni de bayqaldı. (40.25) ‘Tavanı alçak, içi geniş olan evin bir köşesine toplanan çocuklar önce aşık kemiğiyle değişik oyunlar oynayıp **sonra da** tatlı uykuya daldıkları gecenin bir vaktinde dışarıdan (30) birden bire bir at toynağının sert takırtıları işitilip, ne olduğunu anlayıncaya kadar yaklaşan da fark edildi.’

Sondıqtan ‘onun için, bundan dolayı, bu sebepten’

Sondıqtan sözdi alğan emes, aldırğan bastawı kerek” degen pätiwamen juwıp-şaydı. (47.20) ‘**Onun için** sözü alan değil, aldırmanın başlaması lazım” denilen fetvayla temize çıktı.’.

⁵⁹⁴ F. Sema Barutçu (1992), “Eski Türkçe *Kath* ve *Nelik* Kelimeleri Üzerine”, *Türkoloji Dergisi*, C. X, Sayı: 1 Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara, s. 71-76; neli ök> nelük> nelik> nilik, nelek, ök ‘kuvvetlendirme edati’.

Sol үшін (aq) ‘bunun için’

Sol үшін aq adamdardı ayğaqsız, дәlelsiz “urı” atandırıp jala japqanı үшін eki at-şapan ayıptı Ömen biydiñ özi Qoyaydar biy men Berdikeyge tartısın. (58.5) ‘Bunun için suçsuz insanları kanıtsız, delilsiz “hırsız” diye iftira attığı için iki at ile kaftan cezayı Ömen Bey’in kendisi Koyaydar Bey ile Berdikey’e sunsun.’.

Ol үшін ‘bunun için’

Ol үшін bir taypa, bir xandıq emes, iyisi qazaq bolup “ölsek – şahiyt, qalsaq – qazı” degen qasıyetti uranmen qol qandap, semser tistegen sertpen atqa qonuw. (68.1) ‘Bunun için bir tayfa, bir hanlık değil, soyu Kazak olup da “ölürsek – şehit, kalırsak – gazi” diyen kutlu istiklal parolası ile asker hazırlayıp hançer dişleyen antla ata binmek.’.

3.6.1.4.1.4. Şart Edatları: *Alda-jalda, eger* edatlarıdır.

Alda-jalda ... bol-/et-sA ‘sağda solda/kasten/şayet/öyle olursa ...-se’

Alda-jalda çerikter köp bolsa, onda art jaqtağı sarbazdarıñızdı kütüwge tuwra keler. (17.30) ‘Sağda solda çeriler çoksa, o zaman arka taraftaki piyadelerin rast gelmesini beklemeniz doğru olur.’, *Alda-jalda ört Qoyaydar biy üyinde burq etse, şañırağı biyik üydiñ tütini alısqa tarap, jaman atı tez jayıladı... (44.25) ‘Kasten* ateş Koyaydar Bey’in evinde yansa, bağrıması büyük olan evin dumanı uzağa doğru yayılıp, kötü haber tez duyulur...’.

Eger ... -sA ‘eğer ... -sA’

Eger osı jolda Küniş mert bop ketse, ömir boyğı ökinişim sol bolar! (5.5) ‘Eğer şu yolda Küniş ölüp gitse bu, beni ömür boyu pişman eder!’.

3.6.1.4.1.5. Açıklama Edatları: *Äsirese, bul/osı jolı, demek, qısqaşa, şaması, tek, yağny* edatlarıdır.

Äsirese ‘bilhassa, ancak’

Äsirese Dağırdı bötensinbey, jatsınbay qanat astına alğanın mine, közimen de kördi. (27.25) ‘Bilhassa Dağır’ı garipsemeyerek, yadırgamayarak kanatlarının altına almış işte, gözüyle de gördü.’.

Bul/osı jolı (da) ‘bu defa (da)’

Bul jolı da söytip, kelip, eñ soñında jonğar jaqqa jansız bop barıp, barlap qaytsam degen tilegin bildirdi. (67.15) ‘Bu defa da yine böyle yaparak, nihayetinde Moğol tarafına casus olarak gidip, etrafı kolaçan edip dönsem diyerek arzusunu bildirdi.’, *Osı jolı Taşkent, Samarqanğa ketken sawda kerwenin qarsı alıp, aldınan şığasıñdar dep jiberdi. (82.20) ‘Bu defa* Taşkent’e, Semerkant’a giden ticaret kervanına karşı giderek, önlerinden çıkacaksınız diye gönderdi.’.

Demek ‘demek’

Demek, sen jol körip qana kelgen joqsıñ, bizdiñ awıldı da közben kördiñ. (147.1)
‘**Demek** sen sadece yolu görüp gelmedin, bizim köyü gözlerinle de gördün.’

Qısqaşa ‘kısaca’

Qısqaşa aman-sälemnen keyin Qojban: ... (79.15) ‘**Kısaca** selam kelamdan sonra Kojban: ...’.

Qısqaşı ‘kısacası’

Qısqaşı joli bolmawğa aynaldı. (44.30) ‘**Kısacası** çaresiz geri döndü.’

Şaması ‘tahminen’

Şaması özinen tört-bes jas kişi ekeni baqaladı. (98.1) ‘**Tahminen** kendisinden dört beş yaş küçük olduğunu fark etti.’

Tek ‘yalnız’

Tek jawımız da, dosımız da ğıprat alarday qatañıraq bolsın. (15.15) ‘**Yalnız** düşmanımızın da, dostumuzun da ibret alabileceği şekilde acımasız olsun.’

Yağny ‘yani’

Jılqı tüni boyı qozğalısta bolğan. Yağny aydap jüre bergen. (124.10) ‘Atlar gece boyunca hareket etmiş. **Yani** durmadan atı sürmüşler.’

3.6.1.4.2. Bağlama Görevindeki Cümle Başı Edatları: *Äsirese, äytpese, biraq, bul jolı da, öytkeni.*

Äsirese ‘ancak’

“Rayımbektiñ bar sengeni men edim” dep, äsirese Oljabaydıñ kün asqan sayın janı küyzeldi. (7.35) “Rayımbek var olan inancıyla yapayım” dedi, **ancak** gün geçtikçe Oljabay’ın etrafındakiler azaldı.’

Äytpese ‘yoksa’

Jonğar attı jawdıñ qazaqtı qırına alğan qırsıǵı ğoy, äytpese janaǵı aq totıday ädemi qızdıñ taqımın erge, qolın temirge qajatıp, jaw-ğa şapqannan da, aldına kergi alıp, sawsaǵına oymaq kiyip ülbirep otırıp keste örnektew jaraspas pa edi?... (177.10) ‘Moğol adlı düşmanın Kazakı kılıcının ucuna aldığı felaketi herhalde, **yoksa** deminki beyaz tay gibi güzel kızın bacaklarını eğere, ellerini demire aşındırarak, düşmana karşı salmaktan daha çok, önüne gergef alıp, parmaklarına yüksük takıp nazikçe oturarak nakış işlemek yaraşmaz mıydı?..’

Biraq ‘buna rağmen’

Özgelermen salıstırğanda öziniñ eñsesi biyiktew, biraq alıstan qaraqoñırlanıp tım jupını köringen öz jappası aldımın közge tüsti. (28.30) ‘Diğerleriyle karşılaştırdığında kendi

boyu daha uzun, **buna rağmen** uzaktan kararak çok basit görünen kendi çadırının önünde göze çarptı.’

Bul jolı da ‘bu defa da’

Qoyaydar biydiñ büginge deyin üdildikten tayğanın estigemiz joq, bul jolı da bir köreyik, – dep eskendir tujırım ayttı. (57.10) ‘Koyaydar Bey’in bugüne kadar adil davranmadığını hiç işitmedik, **bu defa da** bir bakalım – diye Eskendir ihtiyatlı bir şekilde söyledi.’

Öytkeni ‘çünkü’

Onñ öytüwiniñ de janı bar, öytkeni tentektin tağdırın tınış künde biy şeşkenmen, urıs kezde qol bastağan batır şeşetin eske alğan. (210.25) ‘Bu şekilde davranmasının sebebi de vardı; **çünkü** haylazın kaderini rahat günde bey hallederken, savaş zamanında orduya komuta eden kahramanın çözebileceğini hesaba katmıştı.’

3.6.2. Son Çekim Edatları:

Çekim edatları isim çekim ekleri gibi kullanılırlar. İsimlerden, isim-fiillerden ve zamirlerden sonra gelerek zarf yaparlar. Sıfat olarak da görülürler.⁵⁹⁵

Edat: *Kün bolsa batuwğa tayaw. (196.15)* ‘Güneş de batmak **üzere**.’

Zarf: *Rayımbek olarğa tayaw kelip, (14.10)* ‘onlara **yaklaşarak** gelip ...’.

Sıfat: *Sol kürege tayaw jerde ... (99.20)* ‘O tapınağa **yakın** yerde ...’.

Nesne ile cümle arasındaki ilişkeleri düzenlerler. Onun için Kazakça gramerlerde *mengerip turatın kömekşi söder ~ mengeriletin septikter* ‘düzenleme edatları’ denilmektedir.⁵⁹⁶ Zaman, mekân, maksat, sebep gibi anlamları bildirerek cümlenin anlamına yardımcı olurlar. Kendinden önceki isimler yalın da olabilir, ek de almış olabilir. Görev ve yapılarına göre dörde ayrılırlar. Kazak Türkçesi gramerlerinde *septewlik şılawlar* denir.⁵⁹⁷

1. Yalın, mastar ve iyelik (ataw),
2. Yön, istikamet (barıs),
3. Çıkış, ayrılma (şığıs),
4. Birliktelik (kömektes).

3.6.2.1. Yalın İsimlerle, Mastar Eki ve Üçüncü Teklik Kişi İyelik Eki Almış Kelimelerle Kullanılan Son Çekim Edatları:

Arqılı, boyda, boyı, boyınşa, ğurlı, jayında, jaylı, jöninde, qaralı, sayın, sekildi, sıyaqtı, şamalı, şaqtı, turalı, uşın.

⁵⁹⁵ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 213.

⁵⁹⁶ A. Isqaqow, *QQT*, s. 371.

⁵⁹⁷ Ş. Bekturow (2003), *QTQG*, s. 173.

Yalın İsimlerle Kullanılan Son Çekim Edatları:

Boyda ‘arada’

Sol boyda kerî qayıtıp ketsem be eken dep edi. (44.30) ‘Bu **arada** geri dönüp gitsem mi acaba diye düşünüyordu.’

Boyi ‘boyınca, süresince’

Tört kün boyı qabağın bir aşpadı, lām-miyim til qatpadı. (60.1) ‘Dört gün **boyunca** suratı hep asık, bir tek kelime etmedi.’

Boynşa ‘gereğince, -Ar ...Ar’

Sol uyğarım boynşa xan jarlıq şığardı. (256.5) ‘Bu karar **gereğince** han ferman çıkardı.’, *Sarbazdar jüzdikter boynşa bölünip, ...* (4.25) Gönüllü askerler yüzer yüzer bölünerek ...’.

Ğurlı(m) ‘gibi, şekilde, olarak’

Keşildiñ bes jüz jılcısınıñ işinen bala ğurlı bir saygülikti tañdap mine almağanımdı qaraşı! (154.20) ‘Keşişin yüz atının arasından şu çocuk **gibi** hızlı bir atı seçip binemediğime baksana!’. *Al Tıyaq biy tobındağılar neğurlım şiyelenise tüsse, sol ğurlım “qosılayıq” degen talap-ıntadan ayırıla tüşedi dep ümittendi.* (237.25) ‘O Tuyak Bey’in grubundakiler ne **kadar** inatla münakaşa etse, bu **şekilde** “iltihak edelim” diye talepten, arzudan ayrı düşüyor deyip ümitlendi.’

Jaylı ‘hakkında, hususunda’

Bul – Rayımbek Batır jaylı romanıñ ekinşi kitabı. (2.5) ‘Bu eser, Rayımbek Batır **hakkında** yazılmış romanın ikinci baskısıdır.’

Qaralı ‘kadar’

Mıñ qaralı jılcını aqırın aydap, aman-esen el şetine jetkizdi. (130.10) ‘Bin **kadar** tahmin olunan at sürüsünün hepsini sürüp sağ selim memleketin hududuna yetiştirdi.’

Sekildi ‘benzeri’

Köp böğelmey at-kölik, qaruw-jaraq sekildi oljanı olarğa taratıp berdi. (21.15) ‘Çok toplanmayan atları, develeri, mühimmatları, silahları ve **benzeri** ganimeti onlara dağıttı.’

Sındı ‘gibi’

Rayımbek sındı el üşin tuwğan batır uldarıñ bar eken. (27.5) ‘Rayımbek **gibi** halk için doğan bahadır oğulların varmış.’

Sıyaqtı ‘gibi’

Esenbek sıyaqtı uyqısı sergek eki-üş jigitti ertip alıp, attanıp ketermin. (5.30) ‘Esenbek **gibi** uykusu hafif iki üç yiğidi beraberine alarak atlanıp giderim.’

Şamalı ‘kadar’

Bes jüzden eki jaqqa bölingen miñ şamalı attın tuyağı şıqırlap tasqa tiygeni bolmasa,... (201.30) ‘Beşer yüz olarak ikiye ayrılan bin **kadar** atın toynağı takır tukur taşta değıp çıkardığı ses olmasa, ...’.

Şaqtı ‘kadar’

Rayimbek jüz şaqtı sarbazdı ertip alıp, attanıp ketti. (15.20) ‘Rayimbek yüz **kadar** askerini yanına alarak yürüyüp, atlara binip gittiler.’.

Turalı ‘hakkında’

Täwke xan turalı aytqanına jawap berdi. (273.1) ‘Tevke Han **hakkında** söylediğine cevap verdi.’.

Mastar Eki Almış Kelimelerden Sonra Kullanılan Son Çekim Edatları:

Jayında ‘hususunda, hakkında’

Sonu jayğastıru jayında aytar ämiriñiz bar ma? (255.30) ‘Şunu paylaşırma **hususunda** söyleyecek emriniz var mı?’.

Üşin ‘için’⁵⁹⁸

– *Körıp turmın. Älsiretüw üşin emes, tezirek jenüw üşin, – degende Rayimbek-tiñ bir oylağanınıñ bar ekenin añğardı Esjan.* (24.15) ‘– Görüyorum. Bitap düşürmek **için** değil, çabucak yenmek **için**, – dediğinde Rayimbek’in bir fikrinin olduğunu anladı Esjan.’.

Üçüncü Teklik Kişi İyelik Eki Almış Kelimelerden Sonra Kullanılan Son Çekim Edatları:

Arqılı ‘vasıtasıyla, ile, +IA’

Sonısı arqılı özderiniñ istıq-suwıqqa birdey könip şınıqqan şımırılığın da bildiredi. (105.35) ‘Bununla kendilerinin soğuğa da sıcağa da alışkın olduklarını belli ediyorlardı.’, *Tuyaq biydiñ jatağan täsilin qıpyıa qızmettegi adamdarı arqılı bilip qalğan Töle biy...* (240.5) ‘Tuyak Bey’in kısa usulü gizli hizmetteki adamları **vasıtasıyla** öğrenip kalan Töle Bey ...’.

Jöninde ‘hakkında’

...ana ekewi jöninde öziniñ qanday uyğarımğa kelgenin ayttı. (15.5) ‘...o **ikişi hakkında** kendisinin nasıl anlaşma yaptığını söyledi.’.

3.6.2.2. Yönelme Durumu Eki Almış Son Çekim Edatları:

Deyin, juwıq, qarağanda, qarata, qaray, qarsı, tayaw, tiyisti.

Deyin ‘kadar’

⁵⁹⁸ T. Qordabayew (1991), *QTBM*, Rawan, Almatı, s. 36. Üşin edatı –mAk/q isim-fiilinden sonra görülür; *şığarmaq üşin, oqımaq üşin*. Ayrıca gazete dilinde geçmiş zaman isim-fiiliyle de kullanıldığı görülmektedir; *Sol kezde Amir Qaraşı jurtunda jatqan üşin, Ostrow Amirge jolıǵuǵa Qaraşıǵa jönep ketti*.

– *Jay ğana baylap-mataw emes, tentegiñnen teliñe deyin jeydelerin türip qoyıp, arqalarına düre soğılmağanına şükir de, Ömeke, – dedi Qangeldi. (56.35) ‘– Sadece bağlamak değil, başından ayağına kadar elbiselerini çıkarıp sırtlarına kamçı vurulmadığına şükret, Ömeke, – dedi Kangeldi.’.*

Juwiq ‘yakın’

Olardan jıyırmağa juwiq adamdı bastap kelgen... (35.1) ‘Onlar yirmiye yakın adamı beraberinde getiren ...’.

Qarağanda ‘göre’

Osılay pişken et qazandağığa qarağanda äri tez, äri dämdi bop şıqtı. (35.35) ‘Böylece pişen et, kazandakine göre daha çabuk pişer ve daha lezzetli olur.’.

Qarata ‘doğru’

... qırlı murnınıñ uşın kökke qarata pısıldap jatır. (13.25) ‘... köşeli burnunun ucunu göğe doğru dikerek fısıldamakta.’.

Qaray ‘+A doğru’

– *Xan iyem, osılay qaray qalıñ sarbaz qaptap kelejatır. (183.5) ‘– Han efendim, buraya doğru kalabalık asker geliyor.’.*

Qarsı ‘karşı’⁵⁹⁹

Qazaqtar qalmaqtarğa qarsı qaytarma jorıqqa attanıptı. (12.5) ‘Kazaklar Kalmuklara karşı hücumu başladı.’.

Tayaw ‘üzere; yaklaşarak (zarf); yakın (sıfat)’

Kün bolsa batuwğa tayaw. (196.15) ‘Güneş de batmak üzere.’, Rayimbek olarğa tayaw kelip, ‘onlara yaklaşarak gelip ...’ (14.10), Sol kürege tayaw jerde ... (99.20) ‘O tapınağa yakın yerde ...’.

Tiyisti ‘için’

Endigi ängime älgı aşuwğa tiyisti jawırındı tabuwda qaldı. (123.15) ‘Şimdiki iş fal açmak için sadece kürek kemiği bulmaktı.’.

3.6.2.3. Ayrılma Durumu Eki Almış Son Çekim Edatları:

Äri, basqa, beri, bergi, burın, göri, keyin, özge, soñ, tömen.

Äri ‘sonra’

Sodan äri är tüs, är tür, är sıyıqta tigilgen jappa, ıytarqa, şatırşa, qos-qomşa köz aldında jıyırlay jöneldi. (28.35) ‘Ondan sonra hem her renk, hem her tür kılıkta dikilmiş

⁵⁹⁹ Necmeddin Hacıeminoğlu (1992), *Türk Dilinde Edatlar*, Milli Eğitim Bakanlığı Öğretmen Kitapları Dizisi, İstanbul, s. 52; *òarşu / qarşı* <òarş-u <òar-ış-u “-a doğru, -a qarşı”.

çadır, gölgelik ve küçük çadırlar hem keçeden, bezden yapılmış çardaklar göz önünde çoğalıverdi.’.

Basqa ‘başka’

Ebi kelse şal-şawqan, qatın-qalaştardan başka erkek kindiktisi tügel jorıqqa attanıp ketken awıldan eki jigitti qutqarıp alıp qaytsın. (6.45) ‘Zamanında gelse tembel, kadınlardan başka erkek kardeşini ve hücumla katılan köyün iki yiğidini kurtarıp dönsün.’.

Beri ‘beri’

– *Meniñ de balam qolğa tüsip ketken, odan beri mine attay on jil boldı.* (8.35) ‘– Benim de evlâdım esir düştü, o zamandan beri on yıl geçti.’, ... *bağanadan beri Oljabaydıñ sözün bölmey* ... (11.10) ‘... baştan beri Oljabay’ın sözünü bölmeden, ...’.

Bergi ‘beri’

Däl osınday şülendi şadıman şaqtı jil bası etip tañdap alğan älimsaqtan bergi ata-baba qanday aqıldı, danışpan edi. (11.15) ‘Tam böyle bereketli vakti eskiden beri yıl başı olarak seçen ata, dedeniz ne kadar akıllı, danışmandı.’.

Burın ‘önce’

– *Men Sarı-Manjanıñ bir mergeniñ öltirip, “qoyşağırın” qıyrattım, ağa! – dedi Aqbala bärinen burın öz istegenin maqtanıp.* (208.15) ‘– Ben Sarı Manja’nın bir askeri-ni öldürüp, “topu” parçaladım, ağa! – dedi Akbala herkesten önce kendi yaptığıyla övünerek.’.

Göri ‘nazaran’

Küniş Rayımbektiñ tizesine basın qoyıp, älgiden de göri bawırına tıgıla tüsti. (31.40) ‘Küniş Rayımbek’in dizlerine başını koyup biraz önceye nazaran bağırına daha çok sokuldu.’.

Keyin ‘sonra’

– *Böbek bolğanşa jorıqta özimen birge jüresiñ, sodan keyin jurt qatarlı şeşelderdiñ qasında.* (33.1) ‘– Bebek oluncaya kadar savaşta benimle beraber yürüsün, ondan sonra diğer annelerle birlikte olursun.’.

Özge ‘başka’

Äytpese tentektiñ şoqparjıynaytını sıyaqtı awılınan özge bir salawattı, salıyqalı adamdar tabılmağanday önkey dıraw qamşılı, som bilekti, kewdemsoq jigitterdi jıynap keler me? (44.20) ‘Yoksa delinin çomak toplaması gibi köyden başka bir salabetli, ağır başlı adamlar bulamayıp her zaman sağlam kırbacıyla, kalın bilekliğiyle övünen yiğitleri toplayıp gelir mi?’.

Soñ ‘sonra’

Osi urıstan soñ “Badam ölgen”, odan keyin birjola “Badam” atanğan ejelgi Köközen alqabı saz balşıq pen qanbalşıqqa aynaldı. ‘Bu vuruşmadan sonra “Badam ölmüş”, ondan sonra bir ara “Badam” denilen ilk lakabı Köközen çağırıldı, ovadaki sazlı balçık, kanlı balçığa dönüştü.’ (4.1).

Tısqarğı <*tısqaruqı ‘başka’ <Kıp. T tısqaru ‘dışarı’ <ET taşqaru ‘dış’

...tek qazaq eli ğana emes, odan tısqarğı juttarğa da attarı äygili Töle, Qazıbek sındı qazaqtıñ maytalman biyelerimen söz jarıstırıp,... (168.40) ‘... sadece Kazak eline değil, bundan başka illere de namı belli Töle, Kazıbek gibi Kazakların yüce beyleri ile laf yarışına girip,....

Tömen ‘doğru’

Törden tömen qaray qaldıñ töseniştän başka eşteñe joq. (278.35) ‘Baş köşeden aşağıya doğru halıların döşenmesinden başka hiçbir şey yok.’

3.6.2.4. Vasıta Durumu Eki Almış Son Çekim Edatları:

Birge, qatar, qosa.

Birge ‘birlikte’

Senimdi jolbaşşı retinde eki qızben birge attanğan Oljabaydan da qayır bolmaptı. (4.40) ‘Güvenilir liderin yanında giden iki kızla birlikte düşmana karşı yardım çağırın Oljabay’dan da hayır yoktu.’

Qatar ‘birlikte’

Şawıp kele jatıp at qaptalına jata jabısıp, nayzanı qarсылasınıñ kindik tübinen közdep kele jatqanda özinikimen qatar şeriktiñ de qarıw eriniñ üstine şıǵıp ketken qara sanınan qadalıp, attan uşıp tüse jazdadı. (100.40) ‘Koşturarak gelirken, atın yan tarafına yatarak, mızrağı karşısındakinin göbeğini hedefleyip gelirken kendisi ile birlikte arkadaşının da gücünün sınırlarının üstüne çıkan bacağından darbe alıp, attan uçup düşecek gibi oldu.’

Qosa ‘birlikte’.

Äytpese olar senderdi tüyeleriñmen qosa tütüp jep qoyadı. (12.35) ‘Yoksa onlar seni develerinle birlikte yer.’

3.6.3. Doğrulama “Soru-Cevap ve Gösterme” Edatları:

Bu edatlar cümlelerin anlamına yardımcı olarak ifadeye değişik anlamlarda zenginlik katmaktadır. Soru, cevap, gösterme, yapabilirlik, olumsuzluk, karşılaştırma, pekiştirme, kesinlik anlamları katma gibi görevleri vardır. Bu edatlar tek başına kullanılırlar. Hepsisi vurguludur. Vurguları baştır. Ek gibi kullanılan MA? da bir soru edatı, şı da pekiştirme

edatıdır. *Şı* edatı emir şekillerinin sonunda bitişik olarak görüldüğünden dolayı soru edatına göre daha ileri bir ekleşme safhasındadır. Hatta ekleşmiştir.

Kazakça gramerlerde *demewlikter* denen bu edatlar yedi grubu ayrılırlar.⁶⁰⁰

1. Soru edatları *surawlıq demewlikter*,
2. Pekiştirme edatları *küşeytkiş demewlikter*,
3. Kesinlik bildiren edatlar *naqtılıq demewlikter*,
4. Şüphe bildiren edatlar *şektik demewlikter*,
5. Olumsuzluk bildiren *bolımsızdıq demewlikter*,
6. Beğenme ~ beğenmeme edatı *qomsınuwdemewligi*,
7. Cevap edatları *könıl-küy demewlikter*.

3.6.3.1. Soru Edatları:

MA? (ma, me; ba, be; pa, pe), şe.

MA? ‘mi?’

Bazen şüphe bildiren *eken* ‘acaba, /ki’ edatıyla birlikte kullanılır.

– *Demek, bökterlep jürüwge bola ma eken?* (18.40) ‘– Acaba, yedeğe alıp yürümeye imkân olabilir **mi** ki?’, *Jerimizden bir adım şegindi me?* (164.15) ‘Yerimizden bir adım çekildi **mi**?’, – *İzdep, surap kelmegen iyesiz maldı aydalağa qurıp tastaymız ba endi?* (55.45) ‘– Arayanı soranı olmayan sahipsiz malı bozkırlara **mi** bırakacağız şimdi?’, *Sol boyda kerı qaytıp ketsem be eken dep edi.* (44.30) ‘Bu arada geri dönüp gitsem **mi** acaba diye düşünüyordu.’, – *Küniş munım durıs pa burıs pa älde zattarın alıp qaluwım kerek pe edi degen surawlı közben Rayımbektiñ betine qaradı.* (63.1) ‘– Küniş bu yaptığım doğru **mu**, yanlış **mi**, yoksa getirdikleri eşyaları almam mı gerekiyordu diyen sorulu gözlerle Rayımbek’in yüzüne baktı.’.

Şe? ‘mi?’

Metinde geçmemektedir. Soru anlamı güçlüdür.

Eger isiñdi retteymın dep tursa şe? ‘Eğer işini hallederim deyiverse [ne güzel olur değil] mi?’⁶⁰¹

3.6.3.2. Pekiştirme ve Benzetme Edatları:

Bu edatlar (doğal olarak *da* edatı ve *sıyaqtı* edatı istisna) işâretli ve işâretsiz olarak birleşik yazılırlar.

-Aq, -aw, -ay, (ayrı yazılır) DA; (işâretsiz bitiştirilirler), DAy, jaqtı, sıyaqtı, şA, şı, tew.

⁶⁰⁰ A. Isqaqow, *QQT*, s. 374; J. Tuymabayew, *QGA*, s. 80 ve S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 217.

⁶⁰¹ A. Isqaqow, *QQT*, s. 375.

-Aq <ök⁶⁰² ‘elbet, +çA’

Bulşıq etteri de şımır-aq. (34.15) ‘Pazıları da kavice.’, – *Üyrenemin äli-aq.* (176.10) ‘– Öğreneceğim elbet’, *Taw jılğalarınan şıǵıp, jazıqqa qaray iyreleñdey aqqan özen, bulaqtar köp-aq.* (268.5) ‘Dağın yarıklarından çıkıp ovaya doğru kıvrılarak akan dereler, pınarlar çokça.’.

-Aw ‘ya’

– *Qulamasa da qulay jazdap qaldı-aw.* (101.10) ‘– Düşmese de düşe yazdı ya.’.

-Ay ‘be’

Öli me, tiri me?! “Ättegene-ay! – dep ökindi. (5.1) ‘Ölü mü, diri mi?! “Eyvah be” diyerek hayıflandı.’.

DA (da, de; ta, te) ‘rağmen, /dA’

Sonda da eşkimniñ urıs maydanun tastap ketkisi joq. (4.15) ‘Buna **rağmen** hiç kimsenin savaş meydanını bırakıp gideceği yoktu.’, *Endigi qırǵınıñ küwesi bolmay-aq qoyayın degendey kün de qızara jalqındanıp, üyesine enip baradı.* (4.15) ‘Bundan sonraki insan kırımına şahit olmayayım dercesine güneş **de** kızarak yanıp evine giriverdi.’, *Astıña at ta tawıp bereyin.* (9.25) ‘Altına at **da** bulup vereyim.’, – *Quwanış ta, jeñis te bayandı bolsın, Rayjan!* (25.20) ‘– Sevinç **de**, galibiyet **de** daim olsun, Rayjan!’.

+DAy (day, dey, tay, tey) ‘gibi, kadar’ <ET tæg

Ayday (109.15) ‘ay **gibi**’, *ingendey* (114.25) ‘dişi deve **gibi**’, *jartastay* (97.20) ‘kaya **gibi**’, *jeterliktey* (81.20) ‘yetecek **kadar**’.

+Jaqtı ‘gibi’

Atjaqtı (34.20) ‘at **gibi**’.

Sıyaqtı ‘gibi’

qapalı sıyaqtı (193.15) ‘üzüntülü **gibi**’, *Şıñǵıs babası sıyaqtı ...* (216.35) ‘Cengiz atası **gibi** ...’.

+şA ‘gibi, göre’

Qabaşa (188.40) ‘domuz **gibi**’, *xalinşe* (71.1) ‘durumuna **göre**’.

+şı ‘pekiştirme’

Emir şeklinin sonuna -şI eki gelirse “tezlik, pekiştirme, zorunluluk” gibi farklı durumları bildirir diye tasarlama kiplerinin emir bahsinde konuya değinilmişti. Ancak bu edat artık ekleşmiştir.

– *Malay ağa, jürşi, ekewmiz izdep tabayıqtı!* (155.15) ‘– Malay ağabey yürüsene ikimiz arayıp bulalım **mı!**’.

⁶⁰² F. Sema Barutçu (1992), “Eski Türkçe Kaltı ve Nelük Kelimeleri Üzerine”, *Türkoloji Dergisi*, C. 10, Sayı: 1, s. 71-75, Ankara.

+tew ‘+(I)msI, +çA’ <teg

Dönestew (34.20) ‘tepemsi’, *siyrektew* (275.25) ‘seyrekçe’.

3.6.3.3. Kesinlik Bildirme Edatı:

Qoy (ğoy) ‘elbette, muhakkak’, *bağanağı* ‘ta, bizzat’.

Qoy ‘elbette, muhakkak’

Biz de toyğa tay-qulın soyıp jatqamız joq qoy. (35.25) ‘Bizim de düğüne tay, kulan kestiğimiz yok **elbette.**’, – *Sizder zuñğarlarmen soğıstı jalğastırasızdar ğoy. Solay ma?* (37.15) ‘– Sizler Zungarlarla savaşı devam ettirmelisiniz **muhakkak.** Öyle değil mi?’.

Bağanağı⁶⁰³ ‘tâ’

Bağanağı moşxanuñ özi. (14.5) ‘Tâ kâhyanın kendisi.’.

3.6.3.4. Şüphe (Doğrulama) Bildiren edatlar:

Aq, äld, eken, Qana (ğana).

-aq ‘Yaklaşıklık bildirir.’

Jertölede jeke jetqan Oljabaydın közine tüsetin äzirşe eki-aq adam. (7.40) ‘Kulübede tek başına yatan Oljabay’ın gözüne ilişen şimdi iki üç adam ilişti.’.

Älde ‘yoksa’

– *Küniş munım durıs pa burıs pa älde zattarın alıp qaluwım kerek pe edi degen surawlı közben Rayimbektiñ betine qaradı.* (63.1) ‘– Küniş bu yaptığım doğru mu, yanlış mı, yoksa getirdikleri eşyaları almam mı gerekiyordu diyen sorulu gözlerle Rayimbek’in yüzüne baktı.’.

Eken ‘acaba’ [Eski Türkçede *erki* ‘belki’]

Rivayet şeklinin yanında ‘acaba’ anlamında edat görevi de yapar.

Ne istesem eken? (80.45) ‘Ne yapsam acaba?’.

Qana (tek qana) ~ ğana ‘yalnız, sadece’

Rayimbektiñ kökeyinde qazır Küniş, tek qana Küniş. (15.25) ‘Şimdi Rayimbek’in aklında Küniş, **yalnız sadece** Küniş vardı.’, *Azğantay tınıştıq sättegi kökeyin tesken jalğız jegi qurt osı ğana.* (4.40) ‘Biraz sessizlik olduğu zaman isteksiz, yalnız bir kurttu o, **sadece.**’.

3.6.3.5. Olumsuzluk Bildiren Edatlar:

Tügil, turmaq.

Tügil ‘değil’

⁶⁰³ *bağana*: ‘Savaş meydanında teke tek çarpışmanın başladığı yeri işaret eden direk, uzun sırk.’, +qı aidiyet ekini alarak kalıplaşarak *bağanaqı* > *bağanağı* şeklinde edat olmuştur. İsbet anlamını veren *tâ* işaret edatıyla Türkçeye aktarılabilir.

– *Bäli büyte berse apalarıñ jeti tügil toğızğa da tolturar, ...* (113.5) ‘– Böyle devam ederse ninelerin yedi **değil** dokuzu da doldurur, ...’.

...üyelerindegi dämdi jeti turmaq beske jetkize almadı. (112.25) ‘... evlerindeki tadımlıkların sayısını yediye **değil** beşe bile ulaştıramadılar.’.

Turmaq ‘bile, bir yana, şöyle dursun’

Baytal tügil bas qayğı kezde jawırın turmaq jannıñ qayda qalğanın bilmedik qoy, Ömeke. (123.30) ‘Başımıza gelen bu zor günlerde kısarak **değil**, fal küreğimizin nerede kaldığını **bile** bilmiyoruz, Ömeke.’.

İsim ekeş aynı isim+DI DA ... F-MA- ‘bile’

Yukarıda geçtiği üzere sıralama edatı da olur.

Mal ekeş maldı da jaw qolında qaldırmaq, janımızdı da, qanımızdı da ayamay alıp qayttıq qoy. (135.1) ‘Hayvanları **bile** düşman elinde bırakmadan, canımızı da kanımızı da esirgemenen geri getirdik ya.’, *Ton ekeş tondı da keñespen pişse kelte bolmaytının biletin biyeler keñ tolğanıp, keleli is tındıratın keñes üstinde.* (159.35) ‘Kürkü **bile** danışarak biçerse kısa olmayacağını bilen beyler derin düşünerek, sonraki işi halledecekleri toplantıdaydılar.’, *Sadaq ekeş sadaqtı da kewdeni kerip, qulaştı sozıp, oq jeter aralıqtan atpasañ qoyın-qoltıq aralasıp ketken ayqasta qajeti bolmay qaladı.* (174.40) ‘Yayı **bile** gövdeyi gererek, kolları uzatıp, okun ulaşabileceği mesafeden fırlatmazsan, karmakarışık bir durumdaki savaşta bir işe yaramaz.’.

3.6.3.6. Cevap Edatları:

Bäli, iya, meyli, eş.

Bäli ‘evet’ <Far. belý

– *Bäli, tün ortasına tayap qaptı ğoy.* (31.30) ‘– Evet, gece yarısı olmuş bile.’.

İya ‘evet’

– *İya, aptalap at üstinde jürüp şarşağan şığarsız.* (72.20) ‘– Evet, haftalardır at üstünde dolaşıp yorulmuşsunuzdur.’.

Meyli ‘iyi, peki’

Bir espten meyli – dedi ol özine-özi iştey. (213.35) ‘Bir açıdan iyi, – dedi o içinden.’.

Eş ‘hiç’

– *Eş şübäsiz sendirem.* (137.10) ‘– Hiç şüphesiz inandıracağım.’.

3.6.3.7. Ünlemler:

Kişinin iç dünyasını aksettiren, duygularını seslendiren, hissettiklerini kısa bir biçimde seslendiren ve çağırmaya yarayan, tabiattaki sesleri taklit eden sözlere ünlem denir. Başka bir ifadeyle *çeşitli duygu ve arzularımızı, kontrol edilemeyen heyecanlarımızı bazen örneği tabiatta bulunan ve anlatım kabilyeti bir cümleğine denk olabilen her türlü ses, çığlık ve sözlere ünlem denir.*⁶⁰⁴ Ünlemler kelime türleri bakımından edat sayılır. Ünlemlerin sonuna ünlem işareti konulur. Kelime grupları da ünlem olarak kullanılabilirler. Ünlemler vurguludur. Bazen isimler de ünlem olarak kullanılabilir. Kelime grupları, çekimli fiiller de ünlem olarak kullanılabilirler.⁶⁰⁵

Anlamlarına-kullanılışlarına göre de dörde ayrılırlar:

1. Duygu ünlemleri *köngil-küy*,
2. İşâret ünlemleri *işarat*,
3. Seslenme ünlemleri *şaqıruw ~ negizgi*,
4. Örf-âdet ünlemleri *turmıs-salt ~ tuwindi*.

3.6.3.7. 1. Duygu Ünlemleri:

Anır-ay, (qap) ättegen-aw, ätteñ, mässağan, oypır-ay.

Anıray ‘kahretsin’

– *Anır-ay, minaw özi este bolatın närse eken. (37.35)* ‘– **Kahretsin**, bu düşünülecek şeymiş.’.

(Qap) ättegen-aw ‘vah, eyvah’

– *Qap, ättegen-aw! – dep barmağın tistedi. (10.10)* ‘– **Vah, eyvah!** – diyerek parmağını ısırıldı.’.

Ätteñ ‘ah’

Ätteñ qolğa tüsken ulın aman alıp ... (279.30) ‘**Ah** ele geçen oğlunu sağ selim alıp’

Mässağan ‘al sana, hayda, hoppala!’

Mässağan! Minanıñ aytp otırğandı Aqberdiniñ özi bolmasa iygi edi! (140.30) ‘**Al sana!** Bunun söylediği Akberdi olmasa bari!’.

Oypır-ay ‘Allah Allah!’

Oypır-ay, jaña ğana birge kelip edik. (63.25) ‘**Allah Allah**, biraz önce beraber gelmiştik.’.

Täyiri ‘hay, yahu’

Men seni şınımen biy eken desem, tasır ma ediñ, täyiri! (57.5) ‘Ben seni gerçekten bey sanmıştım, aksi miydin, hay!’

⁶⁰⁴ Nazif Şahinoğlu (1997), *Farsça Grameri*, Sarf Nahiv, Kitabevi, İstanbul, s. 317.

⁶⁰⁵ S. Özçelik, M. Erten, *TTDB*, s. 218.

3.6.3.7.2. İşâret ~ Gösterme ünlemleri:

İşâret ünlemleri sıfat ve zamirlerden farklı olarak, isimleri, şahısları veya eşyayı değil, hareketleri göstermek suretiyle işâret eden edatlardır. *Äne, mine*,⁶⁰⁶ *mä*.

Äne ‘işte’

Tur ğoy äne sarı saytanday bolıp sorayıp. (264.30) ‘Dur biraz **işte** oradaki büyük şeytana soralım.’ [İşâret zamiridir, ünlem olan örneğine rastlanmadı.]

Mä ‘işte’

Mä, minanı siz-aq ala qoyıñız... (70.30) ‘İşte, bunu siz alıverin...’

Mine ‘işte’

...mine endi özimniñ xalmığımnıñ qolında tutqında otırmın. (8.20) ‘... **işte** şimdi kendi halkım olan Kalmuğun elinde esirim.’

3.6.3.7.3. Seslenme Ünlemleri:

Ä, äy, ay-şay, äy-şäy, aw, e, ähä, ehe, wa.

Ä ‘ha’

– *Ä - ä - ä, äkemdi alğan quday qayda jür desem, sen ekensiñ ğoy!* (169.20) ‘– **Haa**, babamı alan tanrı nerede desem, demek senmişsin ha!’.

Äy ‘hey’

– *Äy, jigitter, men mundamın.* (6.5) ‘– **Hey**, yiğitler, ben buradayım.’.

Äy-şäy ‘vah, tüh’

– *Wa. Ömen biy, jolıñ sergeldeñ, qolın qandı eken ğoy! Äy-şäy joq bas jarıp, köz şığara kelgeniñ qay qılığın?! (45.10) ‘– Hey, Ömen Bey, yolun yol değilmiş, elin kanlı imiş meğer! **Vah, tüh** yok baş yarık, göz çıkmış halde bu ne kılık?!’.*

Aw ‘ey’

– *Aw jarandar-aw, minaw özimizdiñ Ömen biydiñ ayğırı – dep jigitter şuw ete tüsken.* (127.15) ‘– **Ey** cemaat, bu bizim Ömen Bey’in aygır – deyip yiğitler bağırırvermişler.’.

E ‘e’

– *E mañday tersiz kelgen maldı ayasın ba?! (209.25) ‘– E, alnın teriyle kazanmadığı malı mı esirgesin?!’.*

Ähä ‘hı’

⁶⁰⁶ V. Coşkun, *ÖTG*, s. 231.

– *Ähä, qaçqa şaharidin, – dep basın iyzep jawap berdi ol Satay surawına.* (82.5) ‘– **Hı**, Kaçka şehrinden, – diye başını sallayarak cevap verdi o Satay’ın sorusuna.’

Ehe ‘ha ha’

– *Ehe, – dep sarbaz kekete küldi.* (16.5) ‘– **Ha ha**, – deyip gönüllü asker alay ederek güldü.’

Wa ‘hey’

– *Wa, Ömen biy, jolñ sergeldeñ, qolın qandı eken ğoy!* (45.10) ‘– **Hey**, Ömen Bey, yolun yol değilmiş, elin kanlı imiş meğer!’

3.6.3.7.4. Günlük Konuşma ~ Örf-Âdet Ünlemleri:

Assalawmağalay-köm, ättegene-ay, bärekelde, raxmet, yapır-ay, xoş-xoş.

assalawmağalay-köm (ağız özelliği) ‘Selâmünaleyküm’ [assaluwmaley-küm].⁶⁰⁷

Ol Balpıq nusqağan ülkenderge qaray salıp “assalawmağalay-köm!” – dep jaña körgendey tura umtıldı. (51.5) ‘Balpık’ın gösterdiği büyüklere bakarak “**Selâmünaleyküm!**” deyip yeni görmüş gibi onlara doğru atıldı.’

Ättegene-ay ‘eyvah be’

“Ättegene-ay! – dep ökindi Rayimbek iştey, san miñ sarbaz işindegi eki qızdı jaw jaqqä daralap turıp attandırğanım qalıñ quraq arasındağı eki tal güldi üzip alıp, awlaqqä laqtırıp tastağanmen birdey bolıptı-aw! (5.1) “**Eyvah be**” diyerek hayıflandı Rayimbek sessizce, binlerce gönüllü askerinin içinde iki kız her tarafa tek başına koşarak düşmana karşı yardım çağırımları, taze kamışların arasındaki iki dal gülü koparıp bir kuytu yere fırlatmak gibi oldu, ah!’

Bärekelde ‘Barekallah’

– *Bärekelde, kəriya! – dep qarta rızalıq bidirüwmen jawap qayırdı Rayimbek aqılşı ağanıñ surawlı köz qarasına.* (19.1) ‘– **Barekallah**, ihtiyar! – deyip yaşlı adamı tasdik ederek cevap verdi Rayimbek bilge ağabeyin rica edercesine bakan gözlerine.’

Raxmet ‘teşekkür’

– *Raxmet, sizge, qariya!* (72.20) ‘– **Teşekkürler** size ihtiyar!’

Yapır-ay ‘Ya pirim, (yalvarma ifadesi)’

Yapır-ay, qattı uyıqtap ketken ekem-aw. (13.15) ‘**Ya pirim**, derin uykuya dalmış ağabeyim hey...’

⁶⁰⁷ J. Tuymabayew, *QGA*, s. 82.

Xoş-xoş ‘elveda’

Tomağası sıyrılıp, kökke köterilgen kezde jemsawında tırnaqtay artıq et qalsa bitti, añğa da qaramay, qolğa da qayıp oralmay, sol ketkennen mol ketip, biyiktep uşıp, “xoş-xoş” dep qol bulğanğamday qanatın qağıp-qağıp qalıp, kete baradı. (85.35) ‘Gözüne konan şey alınıp göğe yükseldiği an midesinde tırnak kadar fazla et kalırsa bitti, ona da aldırmadan, geri dönmeden, o gidişiyle iyice uzaklaşıp yükselerek “elveda elveda” diye el sallar gibi kanatlarını çırparak gide durur.’

3.6.3.7.5. Hayvanlara Seslenirken Kullanılan Ünlemler:

Metnimizde geçmemekle beraber Kazak Türkçesinde hayvanları çağırmak için kullanılan ünlemler şunlardır:⁶⁰⁸

moh moh ‘atı çağırma ünlemi’, *küşim küşim* ‘kuçu kuçu’, *piş piş* ‘pisi pisi’.

---

⁶⁰⁸ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *KTG*, s. 319.

SONUÇ

Rayimbek Batır romanında 158.583 sözcük kullanılmıştır. Bu 462 sayfalık romandan incelemeye esas aldığımız 281 sayfalık bölümde ise 96.487 sözcük kullanılmıştır. Joldasbay Turlıbayew, Kazak Türkçesine hakim olan bir yazardır. Romanda geçen Moğolca kelimelerin anlamlarını dip notlarda vererek bu kelimelerin Türkçe olmadıklarına dikkat çekmiştir. Mümkün olduğu kadar Rusça kelime kullanmamaya gayret göstermiştir. Arapça ve Farsçadan geçen kelimeler ise Türkçeleşmiştir. Sözlüğümüzde tespit ettiğimiz 9300 kelimedenden Arapçadan alınan kelimelerin sayısı 500, Farsçadan alınan kelimelerin sayısı ise 300'ü bulmaktadır. 35 tane Moğolca, 13 tane Rusçadan, 4 tane de Çince'den alınan kelime vardır.

Kazak Türkçesi Türk dilinin en çok ses değişikliğine uğramış lehçelerinden biridir. Ünsüz uyumu Türkiye Türkçesine göre daha çok gelişmiştir. Bunun için eklerin allafonları daha çoktur. Şekil olarak 93 tane yapım eki vardır. Bildirme kiplerinde 14, tasarlama kiplerinde 5, ek-fiilde 4, birleşik kiplerde 38, toplam 61 tane zaman bildiren yapı vardır.

Joldasbay Turlıbayew'in *Rayimbek Batır* romanını esas alarak dil incelemesini yaptığımız Kazak Türkçesinin şu dikkat çekici özellikleri bulunmaktadır.

1. Ortak Türk Alfabesi'nin *a, ä, e, é, ı, i, o, ö, u, ü* (10) ünlüleri esas alındığımızda permütasyon (bir küme elemanlarının belli bir sıraya göre değişik dizilişi) kuralına [$n \cdot (n-1)$] göre $10 \times (10-1) = 10 \times 9 = 90$ tane ünlü değişmesi olur. Bu ünlü değişmelerinden 49 tane ünlü değişmesini metnimizde tespit ettik. Geriye kalan 41 tane ünlü değişmesi metnimizde görülmemektedir.

2. Kazak Türkçesinde kelime içerisindeki ünsüz çiftlerinin sayısını 210 olarak tespit ettik. En az görülmeyen ünsüz çifti ötümsüz karşılığı olmayan sonantlarda (l, m, n, ñ, r, w, y) vardır; y ünsüzü, ñ ünsüz hariç (yñ) bütün ünsüzlerle ünsüz çifti oluşturmaktadır. $20 \times 20 = 400$ olduğuna göre, bizim bulduğumuz 210 ünsüz çifti ile metinde olmadığını tespit ettiğimiz 190 ünsüz çiftinin toplamı ($210 + 190 = 400$) incelemeyi eksiksiz yaptığımızı gösterir.

3. Kalınlık-incelik uyumu Türkiye Türkçesine göre daha ileri seviyededir. Kalınlık uyumu daha çok dikkat çekicidir; kemeldendir- 'pekiştirmek' (114.5), jılnamaşı 'salnameci' (175.40).

4. Düzlük-yuvarlaklık uyumu kalınlık-incelik uyumu kadar ilerlememiştir: -Uw mas-tar ekiyle yapılan isim fiillerde düzlük uyumu görülmeyebilir;⁶⁰⁹ ağıtuw ‘fırlatmak, göndermek’ (202.35). Birleşik kelimelerde düzlük uyumu görülmeyebilir; abıroy ‘şeref’ (47.1) <Far. āb-ru.

5. J ünsüzü Kazak Türkçesinin en karakteristik sesidir; *bütün kelime başı y ünsüzleri y> c> j* olmuştur: jābir ‘eziyet’ (146.5) <Ar. cebr, jaraq ‘silah’ <(MU) yaraq ‘hazırlık’, #ØI/U> y> j: Jıraq (154.10) <YT (ŞT) yıraq <ET ıraq, *kelime içinde /c/ > /j/ değişmesi*: şıñjır <Far. zencır (227.10), *kelime sonunda istinaî örnek*: laj ‘çare’ (7.10) <Ar. ‘ilāc.

6. Ñ ötümlüsü, yumuşak, akıcı, arka damak geniz ünsüzüdür. Kazak Türkçesinde korunan bu nazal ünsüz, hâlen Anadolu ağızlarında yaşamaktadır: köñil ‘gönül’ (2.5), oñ ‘sağ’ (31.40).

5. Yükleme durumu +N(n~d~t)I; *kisini, dalanı, baturdı, közdi, Rayımbekti*.

6. İstisnalar hariç Eski Türkçedeki #k ve #t ünsüzleri korunur; keng ‘geniş’> kenge-ş> keñes ‘danışma’ (160.5), tamga> tañba ‘iz’ (155.30), *istisna*; té-> de-‘söylemek’ (4.4).

7. Sızıcılışma Kazak Türkçesi için karakteristik bir özelliktir; ET tag> taw ‘dağ’ (18.35), Ar. öaber> xabar ‘haber’ (6.35), Mo. aqa> axa ‘ağa’ (138.15).

8. Eski Türkçedeki d/ler y/ olmuştur; adaq> ayaq (171.25), *istisna*; judırırq ‘yumruk’ (87.35).

9. Önce ş ünsüzleri, s olmuştur; şart> sert ‘ant’ (67.10) sonra ç> ş olmuştur, çehārşenbe> sersembi ‘Çarşamba’ (185.35).

10. Arapça ve Farsçadan giren kelimelerde f ünsüzü, p olmuştur; āfıtab> aptap ‘güneş’ (167.20).

11. Kişi zamirlerinde yönelme: Mağan (9.35), sağan (74.1), oğan (10.15), bizge (8.10), sizge (32.5), olarğa (14.10), senderge (22.1), sizderge (53.20).

12. Ünsüz uyumu Kazak Türkçesinde gelişmiştir.

a. Türkiye Türkçesinde ‘l’ ünsüzüyle başlayan ekler kelimenin son sesine göre değişir:

1) Ünlü ve r, w, y’den sonra: +l

2) Ötümsüz q, k, p, t, s, ş’den sonra: +t

3) Ötümlü l, r, m, n, ñ, z’den sonra: +d

⁶⁰⁹ Ancak Zeyneş İsmail sözlüğünde düzlük uyumuna uygun olarak yazmaktadır; Zeyneş İsmail (2005), *Türkçe Kazakça Sözlük*, Lazer Ofset, Ankara, bk. A maddesi s. 1: abartmak *dardııtıw, köpirtiw*.

b. Türkiye Türkçesinde ‘m’ ünsüzüyle başlayan ekler kelimenin son sesine göre değişir:

1) Ünlü ve *l, r, w, y*’den sonra: +*m*

2) Ötümsüz *q, k, p, t, s, ş*’den sonra: +*p*

3) Ötümlü *m, n, ñ, z*’den sonra: +*b*

13. Türkiye Türkçesine göre farklı olan ve dikkati çeken yapım ekleri ise şunlardır:

+ew (ekew ‘ikişer’), +law (boylaw ‘aynı boydan olan’); +ay- (azay- ‘azalmak’), +sıra- (qansıra- ‘kan kaybetmek’); +gir (jürgir- ‘koşturmak’), +giz- (bilgiz- ‘belli etmek’); -egen (bereggen ‘veren’), -uw (awruw ‘ağrı’).

14. Şimdiki zamanda ve gelecek zamanda *jatır, jür, otur, tur* yardımcı fiiller kullanılır.

Şimdiki Zaman İkinci Tipi: F -[A/(I)p/y] [*jatır/jür/otur/tur*]+ Kişi Ekleri,

Gelecek Zaman Dördüncü Tipi: -GAll+yardımcı-fiil [*jatır, jür, otur, tur*]+ Kişi Ekleri.

15. Rivayet şekli *eken* <erken ile yapılır; *barğan eken, baratın eken, barar eken*.

16. Çok kullanılan ve Türkiye Türkçesine göre farklı olan edatlar ise şunlardır: alde ‘yoksa’, äri ~ keyin ‘sonra’, äri ‘sonra’, arqılı ‘vasıtasıyla’, äytse ‘öyleyse’, biraq ‘fakat’, birge ‘birlikte’, bul jolı ‘bu defa’, däl ‘aynen, tam, ta’, ğurlı ‘gibi’, iya ‘evet’, jāne ‘ve’, jaqtı ‘gibi’, men(en) ‘ile’, meyli ‘peki’.nege ‘niçin’, qarağanda ‘göre’, qaray ‘e doğru’, qoy ‘elbette’, şaqtı ‘kadar’, turalı ‘hakkında’, tügil ‘değil’.

Bugün, Kıpçak Türkçesini temsil eden lehçelerden biri olan Kazak Türkçesi üzerine yaptığımız bu inceleme, bizi şu neticeye ulaştırmıştır. Kazak Türkçesi ile diğer Türk lehçeleri arasında büyük farklılıklar bulunmamaktadır. Kazak Türkçesi ile diğer Türk lehçeleri arasındaki farklılıklar, daha çok fonetik ayrılıklardan kaynaklanmaktadır. Kazak Türkçesi Oğuz grubuna göre bugünkü doğu Türkçesine daha yakındır.

KAYNAKÇA

a) Kitaplar:

- Abdurrahmanov F., Rustemov A. (1982), *Kadimgî Türkî Tili*, Okıtuvsı, Taşkent.
- Ağca Mehmet (2002), *Kazak Türklerinin Destanları ve Destancılık Geleneği*, Kömen yayınları, Konya.
- Ağmanova F. E. (1998), *Tildi Bilseñiz Eldi Bilesiz, 3. Kitap, Kazakşa Söyleđiñiz Keleme?*, Balavsı, Almatı.
- Altay Halife (1981), *Anayurttan Anadoluya*, Kültür Bakanlığı yayınları: 354, Ankara.
- Aralbayev J. (1988), *Kazak Fonetikası Boyınşa Etyüdter*, Almatı.
- Arat Reşit Rahmeti. (1987), *Vekayi Babur'un Hatırat'ı, Cilt: II*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu yayınları, (2. baskı), Ankara.
- Atalay Besim (1998), *Divânü Lügat-it-Türk Tercümesi I*, (4. baskı), TDK yayınları, Ankara
- Ayğabilov Aytbay (1995), *Kazak Tilinin Morfonologiyası*, Sanat, Almatı
- Balakayev M., Sayrambayev T. (1997), *Kazırkı Kazak Tili Söz Tirkesi Menjay*, Sanat, Almatı.
- Balakayew Mävlen (1992), *Kazırkı Kazak Tili, Ana Tili*, Almatı.
- Balkayev M., Kordabayev T., Hasenova A., Iskakov A. (1967), *Kazak Tilinin Grammatikası I, Morfologiya*, Almatı.
- Bekturov Ş. (1994), *Kazak Tili*, Gilim, Almatı.
- Bekturov Ş. (2003), *Kazak Tilinin Koldanbalı Grammatikası*, Foliant, Astana.
- Berdibay R. (1997), *Baykaldan Balkana*, Bilgi yayınları, Ahmet Yesevi Üniversitesine Yardım Vakfı, Ankara, 330 s.
- Bilgegil Kaya (1997), *Türkçe Dilbilgisi*, (3. baskı), İstanbul.
- Biray Himmet (1999), *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*, Türk Dil Kurumu yayınları: 711, Ankara.
- Bozkurt Fuat (1992), *Türklerin Dili*, Cem yayınları, İstanbul.
- Bozkurt Fuat (1997), *Türkiye Türkçesi*, Cem yayınları, İstanbul.
- Buran Ahmet, Alkaya Ercan (1999), *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Türkiye ve Türk Dünyası İktisadî ve Sosyal Araştırmalar Vakfı, Elazığ Şubesi yayınları: 4, Türk Dizisi:1, Elazığ.

- Coşkun Volkan (2000), *Özbek Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu yayınları: 752, Ankara.
- Cusupov T. K. (1991), *Kırgızdar (Sancıra, Tarıx, Muras, Salt) “Kırgızistan”*, Bişkek.
- Çağatay Saadet (1972), *Türk Lehçeleri Örnekleri II (Yaşayan Ağız ve Lehçeler)*, Ankara.
- Çelebi M. R. (1975), *Kazak Türkleri ve Salihli Yöresi Kazak Yerleşmesi*, İstanbul.
- Davletov S., Bergenov S. K. (1980), *Azırkı Kırgız Tili, Morfolojiya*, Mektep, Frunze.
- Demircen Ömer (1996), *Türkçenin Sessizimi*, Der yayınları, İstanbul.
- Dıykanov K. (1992), *Kırgız Tili*, (fonetika, leksika), Bişkek.
- Eckmann Janos (1996), *Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Yayın Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Engin M. (1976), *Kazak Türkleri*, İstanbul, 1976, s. 35-39.
- Erbekov K. (1994), *XX Ğasır Basındağı Edebiyat*, İlim, Almatı.
- Ercilasun Ahmet Bican (1983), *Kars İli Ağızları*, Gazi Üniversitesi yayınları, No: 20, Ankara.
- Ercilasun Ahmet Bican (1996), *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara.
- Ercilasun Ahmet Bican (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ yayınları, İstanbul.
- Ergin Muharrem (1963), *Dede Korkut Kitabı, İndeks-Gramer*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Türk Dil Kurumu yayınları: 219, Ankara .
- Ergin Muharrem (1983), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul.
- Erten Münir (1994), *Diyarbakır Ağızı*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Gabain A. Von (1998), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çeviren: Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu yayınları: 332, Ankara.
- Genç Reşat (2002), *Ana Çizgileriyle Türk Dünyası Tarihi*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi yayınları: 15, Bişkek.
- Gülseren Cemil (2000), *Malatya İli Ağızları (İnceleme – Metinler – Sözlük ve Dizinler)*, Türk Dil Kurumu yayınları: 737, Ankara.
- Gülsevin Gürer (2002), *Uşak İli Ağızları (Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük)*, Türk Dil Kurumu yayınları: 814, Türk Dil Kurumu 70. Yılı, Ankara.

- Günşen Ahmet (2000), *Kırşehir ve Yöresi Ağzları*, (İnceleme-Metinler-Sözlük), Türk Dil Kurumu yayınları: 745, Ankara.
- Hacıeminoğlu Necmeddin (1991), *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Ankara.
- Hacıeminoğlu Necmeddin (1992), *Türk Dilinde Edatlar*, Milli Eğitim Bakanlığı, Öğretmen Kitapları Dizisi, İstanbul.
- Halil Açıkgöz (1991), *Türk Dünyası Edebiyatı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Hamilton James Russel (1998), *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, (Türkçe Çeviri: Vedat Köken), Türk Dil Kurumu yayınları: 682, Ankara.
- Hayit B. H. (1975), *Türkistan Rusya İle Çin Arasında, (XVII-XX. Asırlarda Ruslar ve Çinlilerin İstilaları Devrinde Türkistan Millî Devletleri ve Millî Mücadeleleri Tarihi*, (Eserin esas adı: *Turkestan Zwischen Russland Und China*, Basımevi: Philo Pres, Amsterdam/ Hollanda-1971), Almandan Çeviren: Abdülkadir Sadak, Otağ yayınları, İstanbul.
- Hazar Mehmet (1994), *Herman Wambery, Buhara Yahud Maverainnehr Tarihi, Özbek Türkçesi (Transkripsiyon-Dil Özellikleri-Sözlük)*, Yüksek Lisans Tezi, Malatya.
- Hebert R. J. and Poppe N. (1963), *Kırghız Manual*, İndiana Üniversitesi Publications.
- Hengürmen Mehmet (1998), *Türkçenin Grameri*, Engin yayınları, Ankara.
- Iskakov A. (1991), *Kazırkı Kazak Tili, Morfolojiya*, Anatalı, Almatı.
- Iskakov B. (1976), *Kazak-Tatar Edebiy Baylanması*, Almatı.
- İnan Abdulkadir (1991), *Makaleler ve İncelemeler II. Cilt*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu, Türk Tarih Kurumu yayınları, VII. Dizi-Sayı 51, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- İsmail Zeyneş (2002), *Kazak Türkleri*, Yeni Türkiye yayınları Türk Dünyası Serisi: 1, Semih Ofset, Ankara, 462 s.
- İymanalıyev S., Usanalıyev C. (1990), *Kırkız Tilinin Spravoçnigi V-XI Klastın Okuuçuları Üçün*, Mektep, Frunze.
- Kanıy M. (1993), *Kazaktıñ Köne Tariyhi*, Almatı.
- Karamanlıoğlu Ali Fehmi (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Kazak Kültürü (2000)*, Uluslar Arası Eğitim ve Kültür Vakfı, Ankara.

- Kazak Til Bilimi Meseleleri I* (1959), Almatı, 173 s.
- Kazak Tilimen Edebiyeti* (1978), Almatı, 135 s.
- Kazımoğlu (Tağızade) S. (1994), *Türk Topulukları Edebiyatı I*, Ecdâd Yayım Pazarlama, Ankara.
- Kencebayev B. (1993), *Kazak Edebiyetiniñ Tariyhı – XX. Gasır Basındağı Edebiyet*, Almatı, s. 30 ve s. 202.
- Kenesbayev S. K., Kareşeva N. B. (1966), *Kazahskiy Yazık, Yazıki Naradov SSSR.-Tyurkskie Yazıki*, Moskova.
- Kenesbayev S., İskakov A., Ahanov K. (1955), *Kazak Tili Grammatikası I*, Almatı.
- Kerimullin E. (1979), *Kazak Tilindegi Basmalar*, Kitap Dünyasına Seyahat, Kazak.
- Kloussainova Cholpan, Dor Remy (1997), *Manuel De Kazaq Langue et Civillisation Lanques / Mondes P'asiatheque*.
- Koç Kenan (20001), *Kazak Tilindegi Kürdeli Etistikterdin Kalıptasüvi (Kazak Türkçesindeki Birleşik Fiillerin Kalıplaşması)*, Ğılım, Almatı.
- Koç Kenan, Doğan Oğuz (2004), *Kazak Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Koçar Ç. (1991), *Türkistan İle İlgili Makaleler*, Kültür Bakanlığı, Türk Dünyası Edebiyatları / 14, Ankara.
- Kolcu Ali İhsan (2004), *Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı*, Salkım Söğüt, Ankara.
- Kordabayew T. (1991), *Kazak Til Biliminiñ Mäseleleri*, Rawan, Almatı.
- Korkmaz Zeynep (1994), *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Kozıbayev M. K., Kozıbayeva İ. M. (1993), *Kazakistan Tariyhı*, Almatı.
- Krippes, K. A. (1966), *Kazakh Grammar with Affix List*, Kensington, Maryland: Dunwoody Pres, Pp. 84.
- Kükey Mazhar (1972), *Uygulamalı Örneklerle Türkçe Fiiller*, Ongun Kardeşler Matbaası, Ankara.
- Makaş Tetimov (1993), *Kazak Alemi*, Almatı.
- Milli Eğitim Bakanlığı ve Türk Dünyası (1992)*, Millî Eğitim Bakanlığı Yurt Dışı Eğitim Genel Müdürlüğü, Prodüksiyon: Zeki Alan, Ankara.
- Musayev K. M. (1973), *Orfografi Tyurkskih Litaraturnih Yazıkov SSR*, Moskova.
- Nurmahanova E. N. (1971), *Türki Tilderiniñ Salıstırmalı Grammatikası*, Almatı.
- Nurmahanova E. N. (1982), *Kazirgi Kazak Tili*, Almatı.

- Ölmez Zühal Kargı (1996), *Şecere-i Terākime*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 3, Simurg, Ankara.
- Öner Mustafa (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Türk Dil Kurumu yayınları: 703, Ankara.
- Özçelik Sadettin (1997), *Urfa Merkez Ağzı (İnceleme, Metinler, Sözlük)*, Türk Dil Kurumu yayınları: 666, Ankara.
- Özçelik Sadettin, Boz Erdoğan (2001), *Diyarbakır İli Çüngüş Çermik Yöresi Ağzı (Dil İncelemesi, Metinler, Sözlük)*, Türk Dil Kurumu yayınları: 789, Ankara.
- Özçelik Sadettin, Erten Münir (2000), *Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*, Diyarbakır.
- Özkan Nevzat (1996), *Gagavuz Türkçesi Grameri, Giriş-Ses Bilgisi-Cümle-Sözlük-Metin Örnekleri*, Türk Dil Kurumu yayınları: 657, Ankara.
- Özkan Nevzat (1997), *Türk Dünyası, Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat*, Geçit yayınları, Kayseri.
- Öztürk Rıdavan (1997), *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, TDK yayınları: 680, Ankara.
- Poppe Nail (1994), *Altay Dillerinin Karşılaştırılmalı Grameri, 1. Kısım, Karşılaştırılmalı Ses Bilgisi*, (Çeviren: Zeki Kaymaz), Töz Dizgi Tasarım Grafik LTD. ŞTİ, Şubat, Kayseri.
- Pritsak O. (1988), *Tarihi Türk Şiveleri*, Ankara, s. 111-122.
- Ryumina – Sırkaşeva L. T., Kuçigaşeva N. A. (2000), *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, Çevirenler: Şükrü Halûk Akalın, Caştegin Turgunbayev, TDK yayınları, Ankara.
- Safran Mustafa (1993), *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları: 137, Ankara.
- Saparhan M. (1999), *Kazak Tiliniñ Dıbıs Jüyesi 'Okuv Kuralı'*, "Sözdik-Slovar", Almatı.
- Sarihanov M. "Redaktör" (1999), *Türkmen Tiliniñ Grammatikası*, Türk Dil Kurumu Basımı, "Ruh", Aşgabat.
- Savran Hülya (1994), *Kazak Türkçesi Korkıt Ata Kitabı, (Transkripsiyonlu Metin-Türkiye Türkçesine Çeviri- Dil Özellikleri-Sözlük)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı, Malatya.

- Sev Gülsev (2001), *Etmek Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı*, Türk Dil Kurumu yayınları: 794, Ankara.
- Süyinşeliyev H. (1981), *Kazak Edebiyeti XVIII-XIX g. g.*, Almatı.
- Şahinoğlu Nazif (1997), *Farsça Grameri, Sarf Nahiv*, Kitabevi, İstanbul.
- Şahin Tahir Erdoğan (1996), *Türk Dünyası Coğrafyası*, Yayınlanmamış Ders Notları, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Malatya.
- Tamir Ferhat (1989), *Barköl'den Kazak Türkçesi Metinleri, Gramer-Metin-Sözlük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları: 94, Ankara.
- Tamir Ferhat (1993), *Mağcan Cumabayef Öleñderi (Mağcan Cumabaylı'nın Şiirleri)*, Lâtin Harflerine ve Türkiye Türkçesine Aktaran Ferhat Tamir, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları: 138, Ankara.
- Tamir Ferhat (1998), *Türk Dünyası Edebiyatları*, Millî Eğitim Bakanlığı yayınları, İstanbul.
- Tekin Talât (1987), *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Tekin Talât (1988), *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu yayınları: 540, Ankara.
- Tekin Talât (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara.
- Tekin Talât (1997), *Türkoloji Eleştirileri*, Simurg, Ankara.
- Tekin Talât (1998), *Orhon Yazıtları*, Simurg, İstanbul.
- Tekin Şinasi (1960), *Kuanşi İm Pusar (Uygurca Metinler I)*, Erzurum.
- Tekin Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II., Maytrisimit*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları No: 54, Sevinç Matbaası, Ankara.
- Tekin Şinasi (2001), *İştikakçının Köşesi, Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, Simurg, İstanbul.
- Tekin Talât (1975), *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*, Hacettepe Üniversitesi yayınları/ B15, Ankara.
- Tekin Talât, Ölmez Mehmet (1990), *Türk Dilleri, Giriş*, Simurg, İstanbul.
- Timurtaş Fahri Kadri (1994), *Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları: 2157, İstanbul.
- Timurtaş Fahri Kadri (1997), *Makaleler (Dil ve Edebiyat İncelemeleri)*, Hazırlayan: Mustafa Özkan, Türk Dil Kurumu yayınları: 693, Ankara.
- Tomanov M. (1988), *Kazak Tilinin Tarihiy Grammatikası*, Almatı.
- Toparlı Recep (1986), *Kıpçak Türkçesi*, Erzurum.

- Tuna Osman Nedim (1987), *Orta Türkçe*, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları, Malatya.
- Tuna Osman Nedim (1985), *Türk Halkları I. (Modern)*, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları:1, Malatya.
- Tuna Osman Nedim (1986), *Türk Dil Bilgisi (Fonetik-Morfoloji)*, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı eğitimi Bölümü Ders Notları: 3, Malatya.
- Turlıbayev Joldasbay (1992), *Rayımbek Batır Romanı*, Ekinşi Kitap, Jazuvşı, Almatı.
- Tuymabayev J. (1991), *Kazak Tili Kısaşa Grammatikalık Anıktağış*, Almatı.
- Türk Dialektleri Çeviriyazı Sistemi (1945)*, Türk Dil Kurumu, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul.
- Tüymebayev J. (1991), *Kazak Tili, (Grammatikalık Anıktağış)*, Almatı.
- Yılmaz Emine (2002), *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji*, Ankara.
- Zeynalov Ferhat (1993), *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, (Türkiye Türkçesi: Yusuf Gedikli), Cem Yayınevi, İstanbul.

b) Dergiler:

- Açıkgöz Halil (1997), “Türklerin Kullandığı Alfabelerden Göktürk Alfabesi”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 15, Ankara, s. 234-244.
- Altınşaş Çakıroğlu (2003), “Kazak Türkçesinde Şimdiki Zaman”, *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 4, Bursa, s. 127-138.
- Arslan Hülya (1998), “Kazak Türkçesinde İsim Çekimi Belirtme Hali” *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, TÖMER, Sayı: 20, Ankara, s. 48-56.
- Ayangil Ruhi (1997), “Türk Dünyasının Müziği”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 15, s. 603-612.
- Benzing J. (1988), “Altay Filolojisi ve Türkoloji Etütlerine Kılavuz II”, Çeviren: Sabit S. Paylı, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1958*, Ankara, s. 215-278.
- Boz Erdoğan (2005), “Bir Birleşik Zarf-Fiil Yapısı Üzerine”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Türk Dil Kurumu yayınları, Sayı: 642, Ankara, s. 524-529.

- Buran Ahmet (1999), “Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni”, *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Türk Dil Kurumu yayınları: 678, Ankara, s. 207-214.
- Caferoğlu Ahmet (1965), “Kazak Türkleri”, *Türk Kültürü*, TKAE, Sayı: 29, Yıl: III, Mart, Ankara.
- Caferoğlu Ahmet (1971), “Türkçemizdeki –ğıl ve –gil Emir Eki”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara.
- Demir Nureddin (2000), “Birleşik Fiiller Ve Vurgu (-İver- Şeklinin Görevlerini Tespitte Vurgunun Rolü)”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1997*, Ankara, s. 225-235.
- Didar* (Kazakistan Dergisi), Timirzayeva St., 480013, Almatı, Kazakistan.
- Dilaçar Agop (1988), “Lehçelerin Yayılma Tarzı ve Türk Dil ve Lehçelerin Tasnifi Meselesi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1954*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu yayınları: 152, Ankara, s. 39-58.
- Eraslan Kemal (1996), “Türkçede Kısılma Hadisesi”, *Uluslar Arası Türk Dili Kongresi 1992*, Ankara, s. 39-41.
- Gülsevin Gürer (1996), “Kazak Türkçesi İle Nasreddin Hoca (Kojanasır) Fıkraları”, *AKÜ, Anadolu Dil, Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi I*, Afyon, s.59-67.
- Gülsevin Gürer (2000), ‘Bir Ünsüz Düşmesi Tipi Daha: Ünsüz Yitimi’, *Türk Dünyası Araştırmaları, Prof. Dr. Osman Nedim Tuna Hatıra Sayısı*, Sayı: 139, Ağustos, s. 133-136.
- Güner-Dilek, Figen “Altay Türkçesinde İkilemeler”, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, bilig*, Sayı: 28, s. 83-100.
- Güngör Ö. (1996), “Kazak Edebiyatı”, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, TÖMER, Sayı: 5, Ankara, s. 39-60.
- Iskakov I. (1951), “Podrujatelnıõ v kazaõskom yazıke”, *Tyurkologičeskiy Sbornik I.*, AN SSSR otd. Lit. İ yazıka, Moskova-Leningrad.
- İnan Abdulkadir (1988), “Türk Dilinde İzafet” İzafet Türketskom Yazık (adlı eserin tanıtma yazısı), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1958*, II. Baskı, Ankara, s. 279-313.
- İsmail Zeyneş (1996), “Kazakçada Yardımcı Fiillerin Kullanılış Biçimi”, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, TÖMER, Sayı: 6, Ankara, s. 18-25.

- İşler Emrullah (2001), “Kazak Türkçesinde Anlam Kaymasına Uğrayan Arapça Kelimeler”, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, bilig*, Sayı: 18, Ankara, s. 87-100.
- Kalemlî Mustafa Mustafa (1997), “Türk Dünyasının Genel Değerlendirmesi”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 15, Ankara, s. 17-27.
- Kalkan M. (2001), Prof. Dr. Sadık Tural, “Kazak Türklüğünü Aydınlatanlara Nisanbayev’in Bakışı”, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yayınları, Ankara 1999, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi yayınları: 1, Bışkek.
- Karaörs Metin (1999), “Türkiye Türkçesi İle Kazak Türkçesinin Kelime Grupları, Cümle ve Cümle Çeşitleri (Sentaks) Bakımından Karşılaştırılması”, *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Türk Dil Kurumu yayınları: 678, Ankara, s. 613-623.
- Karaörs Metin (2005), “Yunus Emrenin Türkçesi ve Türk Lehçeleri”, *Karaman Dil-Kültür ve Sanat Dergisi*, Karaman, s. 61-65.
- Kırımlı Meryem (1997), “Kazakistan (Kozakların Değil) Kazakların Vatanıdır”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 16, Ankara, s. 1222-1231.
- Kokıbasova Gülnar (2003), “Kazak Kelimesi Hakkında”, *Türk Dünyası Tarih*, Sayı: 198, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, s.16-20.
- Kun T. H. (1950), “Orta Kıpçakça q-, k-> o Meselesi”, *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I*, (F. Köprülü’nün Doğumunun 60. Yıldönümünü Kutlamak İçin), Türk Dil Kurumu, Ankara, s. 45-61.
- Kutalmış Mehmet (2002), “Çağdaş Kazakça’da -key ve -key edi Formlarına Dair”, *İlmî Araştırmalar*, Sayı: 14, Ekim, s. 113-120.
- Kutalmış Mehmet (2004), “Ermeni Kıpçakçasında Olumsuzluk Şekilleri”, *İlmî Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 17, Mayıs, s. 133-141.
- Kutalmış Mehmet (2004), “Tarihte ve Günümüzde Kazakistan’ın Alfabe Meselesi”, *Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 31, Ekim, s. 1-21.
- Musayev K. M. (1981), “Kuzey Kıpçak Türkçesi (Tanıtma)”, Hasan Eren, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1978-1979*, Ankara, s. 249-255.
- Nisanbayev A. (2001), “Kazak Halkının Milli Bağımsızlığı”, (Aktaran: A. A. Çınar), *Türksoy*, Sayı: 3, Nisan, Ankara.

- Oralbayaeva N. (1994), “Kazak Tilinin Dıbsı Ündestigi”, *Dil Dergisi*, TÖMER, Sayı: 15, Ocak, Ankara.
- Oralbayaeva N. (2001), “Çağdaş Kazak Dilinde Eylem Sürekliliğinin Karakteri”, Tercüme: Mehmet Mahur Tulum, *İlmî Araştırmalar*, Sayı: 11, s. 175-181.
- Osman Yıldız (1999), “Bars> Pars Kelimesi Üzerine”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 3, İzmir, s. 143-160.
- Osman Yıldız (2000), “Türkçe’de Kelime Sonu Ünsüz Grupları”, *Dil Dergisi*, Ankara Üniversitesi yayınları, Sayı: 97, Ankara, s. 66-78.
- Öner Mustafa (1997), “Ortak Türk Alfabeti Hakkında Notlar”, *Yeni Türkiye-Türk Dünyası Özel Sayısı*, Yıl: 3, Sayı: 15, s. 207-211.
- Öner Mustafa (1998), “Türkçede Soru ve Belirsizlik”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Türk Dil Kurumu yayınları, Sayı: 557, Ankara, s. 401-411.
- Öner Mustafa (2005), “Türkçede Yazı Dili ve Yazılış Bağlantıları Üzerine Notlar”, *Karaman Dil-Kültür ve Sanat Dergisi*, s. 174-185.
- Özçelik Sadettin (2001), “Türkiye Türkçesinde Belirsizlik ve Soru Zamirlerinin Yapılışları ve Kullanılışları”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Türk Dil Kurumu, Ankara, Sayı: 594, s. 659-667.
- Özçelik Sadettin (2002), “Örneksime İle İlgili Terim, Tanım ve Tasnif Sorunu”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Prof. Dr. Osman Nedim Tuna Hatıra Sayısı, Ağustos, Sayı: 139, s. 211-220.
- Özçelik Sadettin (2002), “Tasvir Fiillerinde Kullanılan Ekler Üzerine”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, TDK, Sayı: 610, Ankara, s. 820-824.
- Özçelik Sadettin(2002), “Aykırılaştırma Terimi, Tanımı ve Örneklerinin Tasnifi Üzerine”, *İlmi Araştırmalar*, Sayı: 14, İstanbul, s. 131-144.
- Özer Osman (1999), “Anadolu Ağızlarının Altaistik Açısından Değerlendirilmesi”, *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*, Türk Dil Kurumu yayınları: 697, Ankara, s. 107-123.
- Özkan Fatma (2003), “Somatik Deyimler”, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, bilig, Sayı: 24, s. 135-155.
- Samoyloviç A. (1998), “Kazak Kelimesi Hakkında”, (Çeviren: Saadet Çağatay), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1957*, Ankara, s. 95-104. (Pod redaksiyey S.

- I. RUDENKO “Antropologiçeskiye oçerki, Kazaki”, Akademiya Nauk, Leningrad 1927, Kazaklar adlı eserin ilk makalesidir.).
- Sarıbayev Ş. (1995), “Kazak Dilindeki Güncel Termonolojik Sorunlar Hakkında”, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, TÖMER, Sayı: 4, Ankara, s. 14-16.
- Sumagulova G. N. (1995), “Abay ve Kazak Deyimleri”, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, TÖMER, Sayı: 2, Ankara, s. 73-77.
- Şahın Hatice (1988), “Var Yok Kelimeleri Üzerine”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 568, Ankara.
- Taymas, A. Battal (1988), “Seyf-i Sarâyî'nin Gülistan Tercümesi'ni Gözden Geçiriş”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten (1955)*, Türk Dil Kurumu yayınları, (2. baskı), Ankara, s. 73-98.
- Tekin Talât (1988), “Sovyet Rusyada Savaştan Sonra Türkoloji Çalışmaları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1959*, Ankara, s. 379-406.
- Tekin Talât (1986), “Tanıtma”, İ. Kengesbayev, Kazak Tiliniñ Frazеologiyalık Sözdigi (Kazak Dilinin Deyimler Sözlüğü), Kazak SSR Gılım Akademiyası Til Bilimi İnstitutı, Almatı 1977, 711 s., *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1982-1983*, Türk Dil Kurumu yayınları: 527, Ankara, s. 281-288.
- Toker Mustafa (2004), “Halid Said'e Göre Osmanlı, Özbek, Kazak Lehçelerinde Şekil/ Zaman Ekleri ve Bu Eklerin Şu Andaki Durumu”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 15-Bahar, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya.
- Tuna Osman Nedim (1986), “Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabî Bir Ünsüz Dizisi”, *Türk Dil Kurumu Araştırmaları Yıllığı Belleten 1982-1983*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, s. 163-228.
- Türk Vahit (1995), “Kazak Türkçesi Dilbilgisi Terimleri”, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, TÖMER, Sayı: 1, Haziran, Ankara, s. 54-63.
- Türk Vahit (1996), “Türkçede Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimleri ve Ekleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara, s. 291-340.
- Uğurlu Mustafa (2000), “Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Meseleleri ve Abay Yolu Romanı”, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, bilig*, Sayı:15, 2000, Ankara, s. 59-80.
- Yiğit A. (2001), “Kazakistanın Değişen Etnik Yapısı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1, Elazığ, s. 99-113.

c) Sözlükler:

- Aksu Nurettin, Işık Ayfer (1977), *Türkiye Türkçözü-Kırgız Türkçözü Sözdüğü*, Millî Eğitim Bakanlığı yayınları, İstanbul.
- Altaylı Seyfettin (1994), *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, Cilt II.*, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, İstanbul.
- Aysan A., Tuncay S. (1993), *Türkçede Kadın-Erkek Adları Sözlüğü*, 3. Baskı, Doruk yayınları, Ankara.
- Baskakov A., Sıddıkova R., Sarıbayev Ş. (1966), *Kazak Tilinin Kısaça Etimologiyalık Sözdüğü*, Kazak SSR Bilim Akademiyası, Dil Bilim İnstitutu, Almatı, 240 s.
- Bonnefoy Y. “Yöneten” (2000), Levent Yılmaz (Türkçe baskıyı yayına hazırlayan), *Antik Dünya ve Geleneksel Topumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, Dost Kitabevi yayınları, Cilt: I, Ankara.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Kazak maddesi, Cilt: 13, Baskı: Milliyet Gazetecilik A.Ş.
- Clauson Sır Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, At The Clarendon Pres, Oxford.
- Divanü Lügati-İt-Türk Dizini* (1972), Türk Dil Kurumu yayınları: 268, Ankara.
- Doğan Mehmet (1996), *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yayıncılık, (11. baskı), İstanbul.
- Ercilasun Ahmet Bican “Komisyon Başkanı” (1991), “Kajıbek E. Z.: Kazak Türkçesinin Kısa Grameri”, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Ankara, s. 1047-1060.
- Ercilasun Ahmet Bican “Komisyon Başkanı” (1992), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, II (Dizin)*, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- Ganiyev F., Ahmetyanov R., Açıkgöz H. (1997), *Tatarca-Türkçe Sözlük*, İnsan Yayınevi, Kazan-Moskova.
- Gürsoy-Naskali Emine (1997), *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu yayınları: 667, Ankara.
- Gürsoy-Naskali Emine, Duranlı Muvaffak (2000), *Altayca-Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu yayınları: 725, Ankara.

- İsmail Zeyneş (2004), *Türkçe Kazakça Sözlük*, Lazer Ofset, Ankara, 201 s.
- Januzakov T. J., Esbayeva K. S. (2003), *Kazak Türklerinde Kişi Adları*, Türk Dil Kurumu yayınları: 826, Ankara, 102 s.
- Kazak SSR Ğılım Akademiyası Til Bilimi İnstitutı (1966), *Kazak Tiliniñ Diyalektologiyalık Sözdigi*, Ğılım Baspası, Almatı.
- Kenesbayev İ. (1959), *Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi I, II*, Kazak SSR Ğılım Akademiyası Til Men Edebiyet İnstitutı, Almatı.
- Kenesbayev İ. (1977), *Kazak Tiliniñ Frazelogiyalık Sözdigi*, Kazak SSR Ğılım Akademiyası, Til Bilim İnstitutı, Almatı, 712 s.
- Koç Kenan, Bayniyazov Aybek, Başkapan Vehbi (2003), *Kazakşa-Türükşe Sözdik*, Turan Yayınevi, Türkistan.
- Korkmaz Zeynep (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Lessing Ferdinand D. (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük 1 A-N, 2 O- C(Z)*, Çeviren: Günay Karaağaç, Türk Dil Kurumu yayınları: 829/2, Ankara.
- Nemeth G. (1990), (Çeviren: K. Aytaç), *Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü*, Kültür Bakanlığı yayınları: 1229, Türk Dünyası Dizisi:12, Ankara.
- Örnekleriyle Türkçe Sözlük 2 (1995)*, F-K, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, Ankara.
- Pamir Dietrich Ayşe (2001), *Slovar Lingvistiçeskih Terminov*, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul, 159 s.
- Seydakmatov K. (1988), *Kırgız Tilinin Kıskışa Etimogiyalıg Sözdigi*, İlim Basması, Frunze.
- Toparlı Recep, Çögenli M. Sadi, Yanık Nevzat H. (2000), *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî*, Türk Dil Kurumu yayınları: 763, Ankara.
- Türkçe Sözlük, Cilt: II (1988)*, Türk Dil Kurumu, Ankara.

d) Ansiklopediler:

- Arat Reşit Rahmeti (1997), *İslâm Ansiklopedisi*, Kazakistan maddesi, Cilt: 6, İstanbul.
- Eren Hasan (1974), “Kıpçak Lehçeleri” *Türk Ansiklopedisi*, XXII, s. 41-44.
- Güzel Hasan Celal, Çiçek Kemal, Koca Salim (Editörler) (2002), *Türkler Cilt 3*, Yeni Türkiye yayınları, Ankara.
- Kazak Tili Entsiklopediya*, Kazakistan Damuv İnstitüti, Almatı, 612 s.
- Kazakistan* (1997), A. Motovun Group Book, Flint River Pres Ltd. 1995, (Kazakşağa avdarğan: Akselev Seydimbek), “El” Byuvrosı, Almatı, Gornaya.
- Kozibaev Manas K. (2002), *Türkler Ansiklopedisi*, Kırgızistan Mad., Cilt: 19., Yeni Türkiye yayınları, Ankara, s. 322-338
- Meryem Bulgarova, Eminat Kurmanseyitova, Nasıphan Suyunova (2002), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 21, Nogay Edebiyatı*, Genel Redaktör: Nevzat Köseoğlu, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, kazak maddesi, Cilt: 11, Baskı: Sabah Gazetecilik A.Ş.
- Türk Dili Ve Edebiyatı Ansiklopedisi Devirler/ İsimler/ Eserler/ Terimler* (1982), “Kazaklar maddesi”, Dergâh yayınları, Cilt: 5, İstanbul.

e) Bildiriler:

- Eraslan Kemal (1999), “Zamirler”, *Türk Grameri Sorunları II*, Türk Dil Kurumu yayınları: 718, Ankara, s. 335-347.
- Ercilasun Ahmet Bican (1995), “Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine”, *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı (22-23 Ekim 1993)*, Ankara, s. 61-72.
- Gabain A. Von (1962), “Kazaklık”, *Nemeth Armağanı*, Ankara, 1962, s. 167- 170.
- Kaydarov A. K. (1986), “Kazak Dilinde Tek Heceli Kök ve Gövdelerin Yapısı (Ruşça), Almatı, Yunus Memmedli, Asemantik Kelimelerin Çağdaş Türk Dillerindeki Karşılıkları Üzerine”, 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı*, 1996, s. 725- 743.

SÖZLÜK

A

- a** (09.10) - *A! Kim ol?* ‘ - A! Kim o ?’, cevap verme için kullanılan nida.
- ä** (05.35) Soruyu teyit için cümlelerin sonunda kullanılan bir nida, tasdik-letme ifadesi, kızma duygusunu güçlendirir.
- aba** (217.25) <Far. *ābād*, imar.
- abay** (135.20) *Aba* ‘yaşça büyük, tecrübeli’, *aba+y* ‘büyüğe hitap, baba!, ağa-bey! gibi’, bk. *atay*, dikkat, *a. bol-* ‘dikkatli olmak’, Mo. sevgi ve saygı ifadesi.
- abayla-** (97.40) Dikkatli olmak, *a. p ilgerile-* ‘dikkatlice ilerlemek, dikkat ederek ilerlemek’.
- abdırap tur-** (104.20) *Abdırap tura ber-*, şaşırıp durakalmak.
- Abılay** (194.35) <Ar. ‘*Abdullah*, ö.a.
- Abılaylap** (205.25) Abılay diyerek.
- Abıray** (228.05) Özel ad.
- abır-dabır** (05.30) Haşır huşur, *abır-sabır* ‘alelâcele’.
- abırjı-** (194.20) Heyecanlanma, *a.-p qal-* ‘şaşırtmak’.
- abırjuwsız** (54.75) Sakince.
- abıroy** (47.01) <Far. *āb-ı ru*, şeref.
- abıroy-ataq** (44.10) Şan şeref.
- abır-sabır** (88.15) Ayaküstü, alalacele
- abız** (106.05) <Ar. *óāfià*, hoca.
- abız-aqsaqal** (58.35) Hocalar, aksakallar.
- abroy** (47.1) <Far. *āb-ı rü*, âbrû, 1. Yüz suyu, yüz aklığı, 2. Şeref, nâmus, haysiyet.
- abzal** (182.40) <Ar. *efââl*, iyi.
- âbden** (04.15) Hepten, iyice.
- âbden-aq** (11.01) Tamamen.
- âbes** (81.20) <Ar. ‘*abes*, boş.
- Äbib** (27.40) <Ar. özel ad, *Habyb*.
- âbiger** (10.30) Telaş, acele.
- âbigerle-** (179.40) Telaşlandırmak.
- Äbilmembet** (184.10) <Ar. ö. a., *Ebu-l-Muóammed*.
- Äbilqayır** (165.15) <Ar. ö.a., *Ebu-l-Öayr*.
- Äbin** (09.10) Özel ad.
- âbjılan** (46.30) <Far.-T. *âb-yılan*, su yılanı.
- âbrenti** (138.10) Geçmişlerin ruhları.
- ada körin-** (276.05) Uzak görünmek.
- adalbaqan** (245.15) Ahşap elbise askılığı.
- adam** (45.25) <Ar. *âdem*, adam, insan.
- adamdıq** (58.25) İnsanlık.
- adamşa** (183.15) Adam gibi.
- adaqta-** (42.35) <ET *adaq+la-* dolaşmak, bk. *ayaq* <ET *adaq*.
- adas-** (99.15) Şaşırmak, *a. tır-* ‘şaşırtmak’.
- aday** (169.20) Rakip, aday.
- adbanşı** (69.25) <Ar.-Far.-T. *add* ‘sayma’, *bân* ‘Far. ek’, *adban*, ‘vergi’, +*şı*<+*çı*, ‘T. ek’, *a. şı*, vergi memuru, bk. *salıq jıynawşılar*, ‘vergi memuru’.
- adım** (117.40) Adım, **ad-*, *yad-* ‘yaymak’, bk. *adak*, *ayır*, *ayrıl-* <ET *adrıl-*, *ajıra-*.
- adır** (199.30) Dağdan küçük, tepeden büyük yükseltiler.
- adır-dänder** (148.40) Tepeler, tümsekler.
- adırna** (262.01) 1. Yayın ok konularak çekilen kayışı, 2. Milli çalgı.
- aduw-** (164.10) <ET *adıq-*, sürat etmek, hızlı yürümek.
- aduwın-aybar** (43.25) İhtişamlı, heybetli, bk. *aybat* <Ar. *heybet*.
- aduwında-** (23.35) <Ar. ‘*aduvv*, ‘düşman’, düşmana saldırmak, bk. *duşpan*, *jav*.

- äd** (183.25) <Ar. *óadd*, sınır, *ädiñnen as-* ‘haddini aşmak’.
- ädäwir** (05.25) Dikkatlice.
- ädemi** (109.35) <Ar. *ädemy*, güzel, görkem.
- ädep** (215.35) <Ar. *edeb*, terbiye.
- ädet** (38.30) <Ar. ‘*ädet*, gelenek.
- ädet-ädıs** (236.40) <Ar. ‘*ädet*, âdet, usûl, bk. *ädıs*.
- ädet-gurıp** (158.10) Âdet, örf.
- ädette-** (248.01) İtiyat etmek.
- ädeyi** (277.10) 1. Mahsusus, kasten, 2. Bir hayli.
- ädildik** (53.35) <Ar.-T ‘*ädil+lik*, adalet.
- ädildik-törelık** (78.20) <Ar.-T ‘*ädil+lik*, adalet.
- ädilet** (123.35) <Ar. ‘*ädälet*, adalet.
- ädıs** (35.35) <*ediş, usûl, taktik.
- ağa** (20.20) <YT (ŞT) *aqa*, ‘büyük erkek kardeş’ < Mo. *aqa* <*āqa > Tkm. *āğa*, Özb. *äke*, ağabey, bk. *äke*, *ini*.
- ağalıq** (261.25) Ağabeylik.
- Ağanas** (272.30) Özel ad.
- ağara** (182.05) <**aq+ar-a* ‘sabahleyin tan attığı dar vakit’, *osı ağara* burada.
- ağarañda-** (243.01) <*ağarañ ‘beyazımsı’, ağarmak.
- ağarıp-quwar-** (111.05) *A. jat-*, bembeyaz bir şekilde kuruyup kalmak.
- ağaş** (08.05) <ET *ıgaç*, Çağ. *yığaç*; ağaç.
- ağat** (14.25) Yanlış, ters, boş, hata.
- ağatay** (264.35) Ağabeyciğim.
- ağayın** (51.40) <**ağa+ini*, akrabalar, *a. zorlıq-qa bas-* ‘akrabalara eziyet etmek’, Uyg., Tat., Başk., Özb. *ağa-ini*.
- ağayındas** (53.30) *Ağayın* ‘akraba, kardeş kimseler’, akraba.
- ağayın-tuwğan** (51.35) Akraba.
- ağayın-tuwıs** (135.10) Akrabalar.
- ağıl-** (33.40) Takip etmek.
- ağın** (05.20) Akıntı.
- ağıt- I.** (144.15) Çözmek, sökmek.
- ağıt- II.** (202.35) Fırlatmak, Kzk. çözmek, göndermek.
- ağıtı söyle-** (158.20) Hızlı hızlı konuşmak.
- ağıtılıp ket-** (20.40) *A. kendey bol-*, azalır gibi olmak.
- ağız-** (26.15) <**aq-qız-*, akıtmak, *ağıza kü-lip tur-* ‘(yaş) akıtıp gülme’.
- ağızşa** (242.05) Sözlü olarak.
- Ağlabıy** (201.40) Tanrım, bk. *Burxan*
- ağırmaq** (192.01) Yürük at.
- ağrısın** (137.35) <**aqır+sın* <Ar.-T *āōyr +ı+sın* ‘en son’, sonrasını, bk. *aqır*.
- ah urıp jür-** (09.15) Ah edip durmak.
- ahiyla** (82.35) <Ar. ‘*ā’ile*, ev halkı.
- ähä** (82.05) Hı, evet.
- ajal** (201.45) <Ar. *ecel*, ölüm zamanı, hayatın sonu.
- ajar** (161.40) <Ar. ‘*acar*, yüz ifadesi, TT *acar* ‘atılğan, güçlü, yeni’, Kır. *acar* ‘güzel yüz rengi’, bk. *tüs-jar* ‘görümüş, hâl’.
- ajar-älpet** (164.71) <Ar.- ‘*acar+öalvet*, hâl, durum.
- ajar-awqım** (175.30) Yüz, görünüş.
- ajarı** (25.05) *Bet-a.*, suratın rengi.
- ajdaxa** (69.10) <Far. *ejderha*, ejderha, bk. aydahar.
- ajıra-** (108.15) Ayrılmak, bk. *ayrıl-*
- ajırat-** (194.71) Ayırtmak.
- äjel** (43.40) <Ar. *ezel*, ezeli.

- äjeptewir** (53.30) <Ar. *'acā'ib àavr*, ol-
dukça, bk. *gajap, ğajap, qajap*.
- äjet** (67.01) <Ar. *óācet*, iş.
- äjim** (114.15) Buruşuk.
- äke** (27.05) <Mo. *aqā*, Tkm. *āġa*,
Özb. *äke*; baba.
- äke-ana** (133.10) Ana baba.
- äkel-** (149.40) <**alıp kel-*, alıp gel-
mek.
- äkep ber-** (07.40) Sunmak, getirmek.
- äke-şeşe** (95.45) Baba, anne.
- äket-** (199.10) <**alıp ket-*, götür-
mek.
- äkete al-** (32.20) Uzaklaştırmak.
- äkim** (237.10) <Ar. *óakîm*, hekim.
- äkireñde-** (256.20) Korkutmak, *äkireñ*
'büyüklenme'.
- äkki** (126.15) <Ar.-Far. *óad+gû*
'hakkı söyleyen', tecrübeli.
- al I.** (95.30) <AT *āl, ön taraf.
- al II.** (02.10) Al, kırmızı.
- al- I.** (273.20) Almak.
- al- II.** (87.25) Tasviri fiil, imkân
ifade eder, *suwırıp al-* 'çekerek almayı iste-
mek'.
- al- III.** (02.05) Yardımcı fiil, *orın al-*,
yer almak.
- ala-** (18.05) Yeterlilik fiili, muk-
tedir olmak, - *e bilmek*.
- Ala** (153.20) <Ar. *Allah*, Tanrı,
bk. *Alla, baxşı*.
- ala ket-** (06.40) Alıp gitmek.
- alaböten** (211.01) Değişik.
- alaburt-** (107.20) Canı sıkılmak.
- alaburta ber-** (05.25) Daralmak.
- alaca** (184.25) Küçük, karışık renk.
- alajönel-** (164.20) Birşeye devam et-
mek, (*Ona doğru yönelmek).
- Alaköl** (210.15) Yer adı, (Ala Göl).
- alaköleñkelen-** (217.35) *Köleñke* 'gölge', *a*.
ip tur-, loş bir şekilde olmak,.
- alaköñil** (122.40) Üzüntülü.
- alaközdi** (267.10) Ala gözlü.
- alaman** (256.05) Silahlı grup, asker.
- alañ** (29.40) Merak, *a. da-* 'me-
raklanmak'.
- alan** (244.75) Sakince.
- alañdat-** (228.05) İkaz etmek.
- alañqay** (278.15) Alan, meydan.
- alapat** (16.40) <Ar. *óalvet* 'tenha
yer', mntıka.
- alaqan** (27.45) Avuç içi, bk. *uwıs*.
- alaqap** (187.20) Ova, bk. *jalpaq, dala*.
- alarman** (256.25) Alacaklı.
- alartpa-** (238.10) Ağartmamak.
- alas ur-** (129.25) Çifte vurmak.
- alasa** (89.40) Kısa, alçak.
- alasal-** (17.15) Alacağını istemek.
- alasıpıran** (160.35) Sıkışık, karışık.
- alasta-** (59.30) Uzaklaştırmak.
- alasıur-** (50.20) Saldırmak, var gü-
cüyle gayret etmek.
- alaşa** (28.35) Renkli kilim.
- alaşabır** (110.30) Alaca bulaca.
- alaşapqın I.** (158.35) Hemen, çabucak.
- alaşapqın II** (267.45) Ulak, haberci.
- alaşapqında-** (211.30) Hemen yola çıkmak.
- alaşaqta-** (265.05) Uzaklaştırmak.
- Alataw** (33.30) Yer adı.
- alawla-** (96.01) <Far.-T *alev+le-*,
alevlenmek.
- alayda** (60.10) Oysa, halbuki, ancak.
- alba-julba** (52.40) Eski püskü, Mo.
olbog-alba, olbog 'içi kıl dolu döşek', *alab*
'askeri hizmet', *ulbo* 'türlü renkteki
giyimler, sonra yırtık pırtık giyimler
anlamını almış'.
- Alban** (160.30) Kavim adı.

- albatı** (46.35) <Ar. *ḍalvetý*, üstü başı yırtık, beктаşı, hizmetçi, bk *baqtaşı, malay*.
- albatuwjönelt-** (179.45) Hızla göndermek.
- albırt** (157.20) Ateşli, heyecanlı.
- albırtta-** (150.25) Heyecanlanmak.
- alda-** (27.10) Yanılmak.
- alda** (104.35) Önde, ileride.
- aldağan** (176.40) Aldatılmış.
- alda-jalda** (17.30) Şâyet, eğer.
- aldan-** (19.01) Aldatılmak.
- aldarqan-** (66.10) Aldanmak.
- aldarqat-** (70.15) <Ar.-T. *óâl* ‘durum’ +ler+qat-, *haldar*> *qaldar* ‘hâller’ bk. *qal, jağday, qat-* ‘gizlemek, saklamak’, teselli etmek.
- aldas-** (46.25) Aldatmak.
- aldaspan** (03.25) Pala, kılıç.
- aldegen** (67.30) İkna edilmiş.
- aldım-aw** (263.10) Oldum ah.
- aldır-** (85.20) Getirmek, *qosa a.* ‘birlikte getirmek’.
- Aldiyar** (257.15) <**alda+yar* Kzk. *alda jar bolsın*, <Ar. *allah+yār*, özel ad., eskiden hanlara ve sultanlara yapılan hitap.
- aldiyarla-** (250.05) Devletli han deme.
- algıs** (107.30) Teşekkür, övgü.
- algıs-tilek** (104.15) Tebrikler.
- alğaş** (41.30) Başta, birinci.
- alğaşqı** (20.20) İlk önce.
- alğırılıq** (85.30) Avcılık, bk. *awger, añqumar, añşı, mergen, sayatşı*.
- alğısta-** (210.10) Alkışlamak.
- alğış** (224.30) İyi niyet, Tar. Söz. *alkış* ‘medih, dua’.
- alğız- I.** (144.71) Avlatmak.
- alğız- II.** (56.10) Kaptırmak.
- alımdı** (20.40) <OT *alımlıg*, muvaffakiyet.
- alımdılıq** (85.30) Verimlilik.
- alımdı-şalımdı** (250.01) Alımlı, çalımlı.
- alım-julım** (72.40) Paramparça.
- alım-salıq** (69.25) Vergi, bk. *dan*.
- alım- I.** (54.71) *Esebinde a.*, ‘zanne-dilmek’.
- alım- II.** (95.10) *Bası a.*, başının gitmesi.
- alındıq** (103.40) <*alınlıq, eyerin önü.
- alıp** (31.15) Yiğit, yiğitlik.
- alıptıq** (220.01) Kahramanlık.
- alıs** (17.15) Uzak, ücra yer.
- alıs-** (224.30) Çarpışmak, *şabuwl-ğ a.* ‘hücuma geçmek’.
- alısar äl** (99.35) <T- Ar. *alısar óäl*, mücadele hâli.
- alısa** (155.05) *Ayaq a.*, ayak sesleri.
- alısta-** (198.40) Uzaklaşmak, *a. ğan +da sadaq tart-* ‘uzaklaşana ok atmak’.
- alıstan kel-** (132.10) Uzaktan gelmek.
- alıstan-aq** (268.05) Uzaktan bile.
- alıstap ket-** (143.20) Uzaklaşvermek.
- alışqan** (48.20) Şaşırtmak, (-*qan* sıfat-fiil eki Türkçedeki -*mak* mastar eki gibi fiilden isim yapabilmektedir).
- Alla** (252.15) <Ar. *Allah*, bk. *Ala*.
- alma-kezek** (55.20) Sırayla.
- almalı-salmalı** (62.05) Alılı pullu.
- almaq bolğanı** (258.30) Alacak olması.
- Almataw** (217.15) Elma dağı, halk etimolojisine göre *Almata* bu iki kelimenin birleşmesinden elmektedir, bk. *Älimtä*.
- Almatı** (212.10) Almatı, Almata.
- alpamsaday** (218.40) Çok iri, büyük.
- alpıs** (133.10) <*altıpıs <ET *altmış*, alt-mış.
- alpıs-jetpıs** (182.20) Altmış, yetmiş.
- alqalı** (65.25) <Ar.-T *óalòa* ‘dâire’ +*lı*; büyük, toplu.
- alqap** (222.35) Ova, bk. *dala*.

- alqım** (60.05) Boğaz, gırtlak.
- alqımñqırap otır-** (06.25) Nefes nefese kalmak.
- alqımp entik-** (14.75) Nefe nefese kalmak.
- alqın-julqın** (13.30) Nefes nefese.
- alqızıl** (109.01) Al kızıl.
- alşañ** (04.35) Gurur.
- alşañdatıp qoy-** (246.01) Gururla yürümek.
- alşaq** (178.15) Alçak.
- alşi** (100.05) Elçi.
- alt jiber-** (47.25) Fırsat vermek.
- altaw** (79.10) *Bes-altaw*, beşer altışar.
- altaw** (203.25) Atı kişi, altışar.
- altı** (13.30) *Bes-altı.*, beş altı.
- altın I.** (64.45) Altın, bk. *tillä, zer.*
- altın II.** (98.01) Değerli (kişi).
- altındat-** (255.05) Altınla kaplatmak.
- aluwan** (92.20) <Ar. *elvān* ‘renkler, çeşitler’, çeşit, *är a.* ‘herkes’. bk. *alwan*.
- aluwşı** (88.25) Alıcı.
- alwan** (281.05) <Ar. *elvān*, çeşit çeşit, türlü, bk. *aluwan*.
- äl** (68.25) <Ar. *öäl*, güç.
- äl-därmen** (238.45) <Ar.-Far. *öäl, der-mān*, çözüm.
- älde** (07.25) Yine, ya da, yoksa.
- äldekim** (126.15) Birisi.
- äldekimde** (84.71) Bazı kimseler.
- älden-** (06.30) <Ar.-T *öäl+len-*, güçlenme, kuvvetlenme.
- äldene** (134.30) Bir şey, ne.
- äldeqalay** (279.20) Nasıl, aniden.
- äldeqanday** (122.01) Birden bire, nasılsa.
- äldeqaşan** (217.05) Çoktan, eskiden.
- äldeqayda** (85.35) 1. Daha nisbeten, ona nazaran, ona göre. 2. Her hangi bir yer.
- älem** (118.40) *Jer ä.* yeryüzü.
- älem-tap –** (04.30) Düşünceye dalmak.
- älet** (22.40) <Ar. *öälet*, keyfiyet
- äletinde** (173.01) Vaktinde.
- älge** (193.35) Hâlâ, *älgi* deminki.
- älgi** (19.10) <Ar. *öäl* ‘şimdi’, deminki.
- älginde** (26.05) <**äl+gi+n+de* (*älgi* ‘öndeki’, +*n* vasıta eki, +*de* bulunma eki.), evvela.
- äli** (06.10) <Ar. *öälä*, henüz.
- älimsaqtan bergi** (111.15) Eskiden beri.
- Älimtä** (216.35) Yer adı, Kalmukların Almata’yı telaffuzu., bk. *Almataw, Almatu*
- älinşe** (83.40) Hâlince.
- äljuwzadawı** (239.35) Yüksek ses.
- älpeşte-** (81.05) <T.-Far.-T *el-pençe* +*le-*, şımartmak, el üstünde tutmak.
- älpet** (34.20) <**al+bet, bet-ä.* görünüş, *äl* <*al* ‘ön’, *bet* ‘yüz’.
- älpette** (170.20) <Ar.-T *öalvet+te* ‘yalnız kalma’, halde.
- älqaysı** (225.10) Her biri.
- äl-sät** (17.01) <Ar. *öäl sä’at*, bir saat.
- älsin-äli** (132.30) Devamlı.
- älsin-älsin** (225.15) Ara sıra.
- älsiretipal-** (99.45) <Ar.-T. *öäl+siret-ip* *al-*, tüketmek, hâlsiz bırakmak.
- älsiz** (05.40) <Ar.-T *öäl+siz*, hâlsiz, zayıf, güçsüz kuvvetsiz.
- älüwettile-** (239.35) <Ar.-T *öalvet+li+le-*, zulüm yapma, *älwet* ‘güç, kuvvet’.
- amal** (09.40) <Ar. *‘amel*, çare.
- amal-ayla** (07.01) Yol yordam.
- amalsızdıq** (70.15) <Ar.-T *ämäl* ‘işler’ +*siz* +*lik*, çaresizlik.
- amanatta-** (67.40) <Ar.-T *emānet+le-* <Ar. *emn* ‘güven’, emānet etmek.
- amanat-täwekel** (83.20) Emānet, tevekkül.
- amandas-** (263.15) Hâl hatır sormak.
- amandıq** (158.20) Sağ selim.

amandıq-esendik	(26.35) Hâl hatır.	añqıp tur-	(132.35) Kokmak, bk. <i>iyiske-</i> .
amandıq-sawlıq	(88.15) Sağlık, esenlik.	ant	(09.20) Yemin.
aman-esen	(25.15) Sağ selim.	antalağan	(237.25) Toplanan.
aman-esendik	(161.05) Hâl hatır.	antalap ağıl-	(115.15) Akın akın gelmek.
aman kel-	(208.01) Sağ salim dönmek.	än	(36.30) Şarkı, melodi, saz.
aman öt-	(275.01) Aman dilemek.	äne	(08.10) İşte, bk. <i>mine</i> .
aman-sälem	(51.20) İyi niyet, selam.	äne-minemen	(277.15) Orada burada.
aman-saq	(26.40) Sağ selim.	änewküni	(278.10) Geçende, geçen gün.
aman-saw	(67.10) Sağ selim.	äni-mini	(20.40) Mırın kırın.
ämän	(92.10) <Far. <i>hemän</i> , ardında, hemen.	än-jır	(76.40) Şarkı, türkü.
äman	(118.01) <Ar. <i>amän</i> , <i>emän</i> , ‘esenlik’, vaziyet, bk. <i>aman</i> , <i>amandıq</i> .	än-küy	(35.40) Nağme.
ämäs	(81.40) Değil.	änşeyin	(65.01) Boş.
ämbe	(106.10) <Ar. ‘ <i>ämme</i> , herkes.	änşi	(34.30) Türkücü.
ämir ber-	(205.01) <Ar. <i>emyr</i> , emir vermek.	äntek	(16.35) Hafifçe.
ämir-jarlıq	(159.01) Emir, buyruk.	añ	(141.30) 1. Av hayvanı, 2. Fikir, şuur, bk. <i>añğar-</i> , 3. Cahil, nadan.
ämirli	(139.15) Emr-i vaki.	añda-	(26.10) <Kıp. T <i>añla-</i> , idrak etme, anlama.
ämirşi	(251.30) Âmir, buyruk veren.	añda-	(220.20) Gözetlemek.
ana II.	(138.35) <i>Ata</i> a., anne baba.	añdı-	(07.05) Takip etmek.
ana I.	(06.01) O, şahıs zamiri.	añdıq	(244.20) Belirsizlik.
anağan	(101.25) Ona.	añdısqı qal-	(182.45) Kollamak.
analıq	(114.20) Annelik.	añdı-	(260.40) Takip ettirmek.
anar	(109.05) Nar.	añdıy bas-	(271.25) Toplu yürümek.
anaw-mınaw	(34.20) Sıradan.	añğırıp qoy-	(115.45) <i>A. qoya ber-</i> , hıçkı-rarak ağlayıvermek.
anda	(263.35) Öyle, orada, o yerde.	añgime-düken qur-	(26.40) Sohbet etmek.
andağı	(06.05) Oradaki.	añgime-suxbat	(216.05) Sohbet, muhabbet.
anda-sanda	(07.40) Ara sıra.	añgirtayaq	(256.20) Ceza vermek.
ändekim	(84.71) Bazı kimseler.	añğal	(148.05) Saf, gerçek.
andızda-	(194.75) Çoğalmak.	añğal-sañğal	(08.05) Derme çatma.
anğart-	(91.01) Belli etmek.	añğar-	(89.30) Anlamak.
anın	(92.25) Onun.	añğar	(268.30) Oyuk yer.
anıqta-	(22.25) Belirlemek.	añğara al-	(25.05) Sezmek.
anıqtağanımday	(200.40) Bekledikleri gibi.	añğaraday	(245.20) İki dağ arası kadar.
anıqtap ber-	(122.25) Bildirmek.	añğarıl-	(45.45) Anlaşılmak.
anıqtatqan	(196.40) Netleştirmek.	añğaruwğa bol-	(114.10) Anlaşılmak.
anır-ay	(37.35) Kahretsin.	añğız ğıp ayta-	(04.35) <i>A. jür-</i> , bahsedebilmek.
Anna İyoannowna	(159.20) Özel ad.		
añqı-	(230.05) Etrafa koku yaymak.		

- añıq** (119.25) <ET *anuq*, açıkça,
Tar. Söz. *anıq* ‘mevcut, hazır’.
- añıqta-** (255.40) Tespit etmek.
- añır-** (26.10) Bağırarak ağlamak,
Tar. Söz. *añıra-* ‘homurtu çıkarmak’.
- añıra qara-** (153.15) Ağzı açık bakmak.
- añırap otr-** (134.40) Ağlayıp durmak.
- añırap qal-** (205.10) Dağılmak, ne yap-
cağımı bilememek, şaşıp kalmak.
- Añıraqay** (205.35) Özel ad.
- añırat-** (262.01) Yüksek ses çıkart-
mak, vınlıtmak.
- añırata quw-** (205.25) Aman vermeden ko-
valamak.
- añısın aña-** (14.25) Anlamaya çalışmak,
añ ‘fikir, şuur’, *añ-tañ* ‘şaşkınlık’.
- añız** (144.25) Masal, halk muhay-
yilesinden doğan hikâye, menkıbe, *a.*
añıme ‘efsane, Kzk. *epsane*’, (Lat.
legendus, Ar. *ustüre*, *esâtir*, Rus.
predeniya, *skaz*), bk. *öleng*, *ertek*, *jr.*
- añızaqtan-** (132.10) Esintili olmak.
- añıme** (129.40) <OT *añ*, ‘yanak’,
añäk, ‘çene’; *añi-* ‘çene yapmak’, *añgi* ‘eşek
gibi bağırın’, *añir* ‘boş laf’, *añgirle-*
‘boşuna konuşmak’, *añtayaq* ‘eziyet etmek’
bk. *añirtayaq*, *añgüdik* ‘söylediğinin
farkında olmayan’; *a.*, sohbet, hikâye, *a.*
les- ‘sohbet etmek’, *ä.şi* ‘hikâyecisi’, bk. *añız*
‘hikâye’, *añgız* *ğıp ayta jür-*
‘bahsedebilmek’, *añgime*.
- añqartqanday** (107.20) Bildirir gibi.
- añqawsı-** (144.75) Anlamazlıktan gelmek.
- añqay** (54.75) Saf, bön, aldanan.
- añqayğan** (84.20) Bir şeyin ağzını, ka-
pağını sonuna kadar açmak.
- añqaytıp tasta-** (190.35) Açık bırakmak.
- añqıldap kör-** (150.25) Rast gele görmek.
- añqıldıq I.** (65.30) *Aşıq- a.*, açık, saç
- añqıldıq II.** (73.05) Saf, temiz, iyi.
- añqıta şık-** (167.20) Bir şeyin hararetini,
kokusunu çıkarmak.
- añqumar** (124.30) Avcı, bk. *alğırılıq*,
aw-ger, *añqumar*, *añşı*, *mergen*, *sayatşı*.
- añ-qus** (86.05) Avcı kuş.
- añsa-** (33.40) Özlemek.
- añsay basta-** (157.25) Özlemeye başlamak.
- añşı** (79.15) Avcı, bk. *alğırılıq*,
awger, *añqumar*, *añşı*, *mergen*, *sayatşı*.
- añşı-joqşı** (87.40) Avcı, gözcü.
- añşılıq** (73.15) Avcılık, bk. *alğırılıq*
- añşı-şolğınşı** (79.15) Avcı, gözcü.
- añşı-şora** (79.25) Avcı, öncü.
- añ-tañ bol –** (202.10) Şaşkın olmak.
- añtarıl-** (184.71) Yönelmek.
- ap degendeg** (53.30) Ağız açar açmaz.
- ap jağma** (273.35) Diğer yakaya.
- apa** (153.10) Anne.
- apan** (111.05) Ayı ini.
- apa-qarındasım** (229.25) Bacım, kardeşim.
- apaq-sapaq** (273.35) Karanlığın çökmeye
başladığı vakit.
- apara al-** (182.10) Götürebilmek, Tar.
Söz. *apar-* ‘alıp götürmek’ <**alıp bar-*.
- apay tös** (168.30) Uzun boylu.
- ap-ayqın** (24.25) Ayan beyan.
- apı** (74.30) Mesafe.
- apırıp-japırıp** (20.40) Alelacele, çabucak.
- appaq** (32.01) <*aq paq, bembeyaz.
- apşısın quwır-** (11.25) İmkânı azalmak.
- apta** (244.25) <Far. *heft* ‘yedi’, hafta.
- aptalap** (158.15) Haftalarca.
- aptap** (167.20) <Far. *āfitab*, güneş.
- aptı** (125.35) *Jabısa jatıp a.*, ya-
pışmış gibi.
- aptığıp-entik-** (14.20) Tık nefes bırakmak.
- aptıq-** (115.15) Bağırarak.
- äp-ädemi** (130.30) Güzellik, güp güzel

- äperbaqan** (259.01) <Kıp. T *alıp ber* ‘alıp götürmek’, alıp götüren öncü.
- äp-sätte** (234.71) O anda.
- äpten** (122.10) Hepten, iyice.
- aq-** (69.15) Akmak.
- aq I.** (131.01) Katık, süt ürünü.
- aq II.** (161.35) <AT *āq, ak, beyaz, *saqalınıñ ağı* ‘sakalının ağı’.
- aq-adal** (55.40) <Ar. *óao-ādil*, helâl.
- Aqbala** (133.05) Özel ad.
- Aqberdi** (264.25) <Ar.-T. *óao+berdi*, özel ad, ‘hakverdi’.
- aqboz** (180.15) Beyaz, kır renk.
- aqböken** (141.30) Alacalı karaca.
- aqıl** (118.15) <Ar. ‘*aòil*, *a.ı boyınşa* ‘aklına göre’.
- aqıldas-** (43.01) İstişâre etmek.
- aqıldasa otır-** (275.20) Akıl danışmak.
- aqıldı** (16.20) Akıllı, akli başında.
- aqılğöy** (209.30) Akıllı, bilgin.
- aqılşı** (19.01) Bilge, akıllı.
- aqımaq** (134.20) <Ar. *aómaò*, ahmak.
- aqın** (136.01) Ozan, şair.
- aqır** (213.05) <Ar. *āòir*, netice, bk. *ağrısın*.
- aqır-** (233.30) Haykırmak.
- aqırır** (28.01) <Ar. *aòýr*, sonunda
- aqırın** (271.25) <Kıp T *aqırın* <ET *aquru*, yavaşça.
- aqırıp qal-** (50.10) Bağırarak.
- aqır-taqır** (13.25) Son, nihayET
- aqıyqat** (229.30) <Ar. *óaoýòat*, hakikat.
- aqız** (225.25) *Aqzıma* ‘ağzıma’.
- aqjarma** (215.35) Mert.
- Aqjazıq** (270.35) Yer adı, (Akyazı).
- aqpan** (269.15) Ocak ayı.
- aqpis** (54.15) Suçsuz, bk. *aq* ‘1. Ak, 2. Süt ürünü.’. Mec. iyi niyetli.
- aqqaw** (109.40) Kuğu, bk. *aqquw*.
- aqqubaş** (107.15) Ak kuğu.
- aqqulaq** (130.25) Lale.
- aqquw** (109.05) Ak kuğu, bk. *aqqaw*.
- aqsaq** (07.40) Aksak.
- aqsaqal** (210.25) Ak sakal, ihtiyar.
- aqsaqal-abız** (74.05) <Ar. *óafiz*, aksakal, hâfiz.
- aqsaqal-qarasaqal** (44.15) Ak sakal, kara sakal.
- aqsaq-toqsaq** (105.25) Aksak, topal.
- aqsaawsaq** (250.25) Beyaz parmak.
- aqşıyta kül-** (25.15) *Tisin a.*, Beyaz diş-
lerini göstererek gülmek.
- aqşüyek** (183.25) Soylu.
- aqşa** (246.15) Para.
- aqşam** (173.01) Akşam.
- aqşa-teñge** (64.40) Para pul.
- aqşıl** (96.01) Beyaz.
- aqşıyıp ket-** (188.30) Sırtmak.
- aqşuwla-** (28.15) Beyazlamak.
- aqta- I.** (197.35) <Ar.-T *óao+la-*, haklı çıkarmak.
- aqta- II.** (230.30) Temizlemek.
- aqtaban-şubırındı** (36.01) Sürgün, talan.
- aqtal-** (215.10) Savunmak.
- aqtalğandıq** (59.01) Aklanmak.
- Aqtanbay** (240.20) Özel ad.
- aqtar-** (60.05) Aktarmak.
- aqtara-töñkere** (252.25) Alt üst ederek.
- aqtarıp şıǵar-** (50.25) Dışarı çıkarmak, kusmak.
- aqtaw** (162.25) Aklama.
- aqtıh** (88.05) Alacalı.
- aqtırıp otır-** (114.20) Vermek, aktarmak.
- ar** (59.10) <Ar. ‘*ār*, ar, namus.
- ar** (11.35) <Far. *her*, her, bk. *ār*.
- ara I.** (37.25) <AT *hara, ara.
- ara II.** (92.40) Arı.
- ara-tura** (144.75) Ara sıra, (*ar-*, ‘arasından geçmek’, *-a* zarf fiil).
- Arabşa** (38.25) Arapça.

- Aral Ağa** (229.25) Özel ad.
- aral-** (113.05) Dönüp dolaşmak.
- arala-** (252.25) Gezmek.
- aralas-** (13.25) Karışmak.
- aralası** (17.35) Karışık, karışmış.
- aralasa ket-** (266.25) Karışmak.
- aralası-quralası** (23.10) Darma dağanık, *aralası-* ‘karışmak’, *qural-* ‘birleşmek’.
- aralası-quralası** (73.01) Sıkı ilişki.
- aralası-** (85.15) Mesafe bıraktırmak
- aralayı jür-** (05.20) Aralayarak yürüme.
- Aralbay** (03.10) Ö.a., bk. *Aral Ağa*.
- aralığında** (29.10) Zarfında.
- aralıq** (272.40) *El a.*, milletler arası.
- aram** (271.20) <Ar. *óarām*, kötü.
- aramdap qap jür-** (97.30) Tuzağa düşmek.
- aran** (29.25) 1. Ahır, 2. Kerpiçten yapılmış bahçe duvarı, 3. Av için kazılan çukur.
- araq** (09.40) <Mog. *araqı*, *arih* <Ar. *arāy*, rakı.
- araqas** (209.35) Sırt.
- aras** (131.20) <Far. *rast*, doğru.
- Arasanbay** (02.01) Özel ad.
- arasına** (194.35) Arada.
- ar-aş** (87.40) Yorgun, aç.
- arasa** (205.15) Aracı.
- aralayı jür-** (15.30) Çıkararak gezmek.
- Arat** (92.35) Yer adı, bir yöre.
- Arattar** (179.20) Kavim adı, Aratlılar.
- ara-tutra** (197.40) Ara sıra, bk. *ara-tura*.
- arazdas-** (242.20) Çekememek.
- arba** (18.30) Motorsuz tekerlekli, hayvanların çekebileceği araba, kağrı, *arba* <*ar-a bar-u veya ar-a bar-ıg., Kıpçak Türkçesinde *araba*, *kağrı*.
- arba al-** (108.35) <*arba- ‘aldatmak’,
- arbas-** (166.01) Laf yapmak, büyülemek, *arbası* ‘aldatıcı’.
- arbasatın** (116.15) Bölüşülemeyen.
- arbasıp kel-** (227.25) Tesiri altına almak.
- ardağ tut-** (14.35) <Ar.-T *‘ār+da ök*, *arda* ‘saygı’, *ardager* ‘saygılı’, *ardağ* <*arda ök ‘değer, saygı’, saygı görme.
- arğı** (11.40) Öte, diğer.
- arğı-bergi** (209.30) Her şey, öteberi.
- arğımaq at** (209.35) Yürük at.
- arı** (37.30) Geri, arka.
- arı-beri** (84.25) Uzak, yakın.
- arıl-** (98.25) Arınmak.
- arın** (161.20) Yer, bk. *jay*, *orın*.
- arıp-aş –** (268.10) Aç kalmak.
- arıq** (256.15) Ark.
- aristan** (165.05) Arslan.
- arjürek** (23.30) Yürekli.
- arlan böri** (162.35) Erkek kurt.
- arlan** (47.10) Erkek kurt.
- arlı** (122.20) Arlı, namuslu.
- arman** (107.15) Arzu.
- armandağan** (33.40) Pişmana olmak.
- arman-tilek** (69.35) Dilek, ricâ.
- arna** (24.35) <ET *ar-*, *yar-*, *arın*, (üzerine kalıplaşmış zar-fiil eki *-a* gelerek orta hecenin düşmesiyle *arna*,) mecra, bk. *sây*.
- arnal-** (35.15) Ayırmak.
- ar-namı** (30.20) Ar, namus.
- arnap qoy-** (81.05) Seçmek.
- arnawlı** (69.25) Kzk. *arna-* ‘ayırmak’ <*arna-(a)gu+lıg, özel, hususi.
- arnawlı** (61.30) Çini, özel (kap).
- ar-ojdanın** (14.35) Ar, vicdan.
- arpa** (82.25) Arpa.
- arpalı** (71.20) Arpalış <*arpal- <*ar-ıp al-ış <ET *arı-* ‘yorulmak’, *ayqas a.*, mücadele.
- arpalı-** (226.35) Tepişip durmak.
- arpalıjür-** (27.40) Mücadele etmek.

- arpalız jağday** (58.35) Unutulmaz zaman.
- arpıldap-barpıl** (189.20) *A. dap*, gürleyerek.
- arqa I.** (19.20) <**art+qa*, arka, terki.
- arqa II.** (81.20) Kalmukça ‘rakı’.
- arqala-** (206.01) Arkasına gelmek.
- arqalan-** (85.01) Destek alma.
- arqalı** (239.05) Arkas desteği olan
- arqan** (257.05) <Kıp. T *örken*, urgan.
- arqan-jip** (20.30) Urgan, ip.
- arqar** (269.25) Yaban koyunu.
- arqar-qulja** (86.10) Türlü geyikler.
- arqawı bol-** (36.10) Konusu olmak.
- arqılı** (105.35) Dolayı, vasıtasıyla.
- arsalanda-** (208.10) Telaşlanmak.
- arsı-kürsi** (263.15) Çekingenlik.
- arsılda-** (188.35) Sinirlendirmek, *a. p ursıldap qoqıylanıp...*, ‘sinirlenip, alay edip, gösteriş yaparak’.
- ars-kürs silk-** (187.25) Çekişmek.
- arşa** (39.20) *Ağaç a.*, ağaç, ardıç.
- arşın** (236.10) Arşın, el.
- art- II.** (139.10) Binmek.
- art** (17.30) Arka, art.
- art- I.** (12.40) Yükleme.
- arta** (19.30) Geri, geriye.
- artaw** (114.30) Yuva.
- artı** (80.30) *Aldı a.*, önu, arkası.
- artı** (14.30) Kadar, fazla.
- artıgıraq** (235.10) Daha fazla.
- artil-** (81.20) Artık olmak.
- artin türe** (104.25) Peşi sıra.
- artin** (74.75) *Aldın a.*, enine boyuna.
- artınan** (195.01) *Art a.*, art arda.
- artınıp-tartın-** (88.01) Yük yüklemek.
- artınşa** (269.30) Takiben.
- artıq** (49.05) 1. Fazla, 2. Daha iyi.
- artıq-awıs** (263.10) Ağız dalaşı.
- artıq-kemi** (57.01) Fazla ya da eksigi.
- artqı** (11.30) Gerideki.
- arttağı** (06.40) Arttaki.
- arttır-** (261.45) Arttırmak.
- aruwaday añıra-** (153.15) Deve gibi anırmak.
- aruwaq I.** (03.20) Ruh, bk. *aruwaq*.
- aruwaqtı ayt-** (95.30) Tanrı’ya şükretmek.
- arxıy I.** (09.40) Kır. *arqı*, öte, ileri.
- arxıy II.** (81.40) Kalm., ‘rakı’, bk. *arqa*.
- arzan** (133.25) <Far. *erzān*, ucuz.
- är** (11.40) <Far. *her*, her, bk. *ar*.
- är-ber** (234.35) İstilâ, *ä. soñ* ‘istilâ-dan sonra’.
- ärbir** (64.20) Herbir.
- äreket** (275.20) <Ar. *óareket*, hareket
- äreñ köñ-** (14.40) Zorla razı olmak.
- äreñ** (13.05) Kuvvet, zor, Kır. *aranğ*.
- äreñ-äreñ** (244.25) Zar zor.
- äri I.** (11.01) <DLT narı ‘bir yana, bir taraf’ <ET *narı*, 1. İyice, 2. Biraz öte, öte taraf.
- äri II.** (05.10) Ve, hem, üstelik.
- ärile-** (129.25) <Kıp. T er- ‘kavuşmak,’ götürülmek, bk. *äri I*.
- ärirek bar-** (142.20) Biraz öteye varmak
- äriyne** (06.40) Kesinlikle.
- ärkim** (167.35) <Far.-T *her+kim*, herkes.
- ärqalay** (116.40) Sürekli, devamlı.
- ärqaşan** (160.10) Her zaman.
- ärqaysı** (202.20) Herbiri.
- ärtürli** (217.10) Her türlü.
- äruwaq II.** (193.35) <Ar. *ervāó* ‘ruh’un cemi “canlar”, Kon. *ä.*, ruh.
- as** (167.15) <AT *āş, yemek.
- as- I.** (125.15) <AT **āş-*, aşmak.
- as- II.** (160.30) Aşmak, fazla olmak.
- as- III.** (231.15) *Qulaq a.* lafa bakmak.
- as- IV.** (184.10) *İske a.*, ‘yerine getirmek’.

asa	(09.40) Pek, fazla.	assam	(149.10) Aşmak, geçmek.
asar sal-	(236.40) İmece yapmak.	ast	(50.01) Alt.
asatayaq	(255.05) <Ar.-T. <i>'aúā+taayaq,</i> değnek.	astam	(65.45) Fazla, aşkın.
asaw	(127.35) Ehil at.	astana	(246.40) Başkent, merkez.
asawlıq	(170.05) Vahşilik.	astapıralla	(56.10) <Ar. <i>estağfirullāh,</i> özür dileme, estağfirullah, bk. <i>keşirim.</i>
asığs	(19.40) Anlaşılır.	astar	(25.10) <Far. <i>āster,</i> saklı, gizli.
asıl-	(30.25) Asılmak.	astarlı	(209.30) Nasihatli.
asıla ket-	(208.10) Sarılıvermek.	astas-	(28.15) <i>Sāwle a.,</i> aydınlık vurmak.
asıldı	(109.40) <Ar.-T <i>aúyl+li,</i> mut- luluk.	astaw-şuqırla-	(17.30) Aş pişirmek için kazan çukuru açmak, ocak kurmak.
asım	(244.75) Pişim, pişme.	astın-üstün	(249.15) Alt üst.
asın jer	(259.20) Yüksek yer.	astıq	(256.15) Aşlık buğday.
asıñan	(07.10) Asılmak, takılmak.	astırtın	(246.45) Gizli.
asıp sal-	(84.25) Koşturmak.	asuw	(156.25) Geçit, <i>Alasa A.</i> y.a.
asıq- I.	(90.40) Çalışmak.	äsem	(130.30) Harika, görkemli.
asıq- II.	(112.30) Acele etmek.	äser	(244.10) <Ar. <i>eşer,</i> tesir.
asıq sal-	(84.25) Dolaşmak.	äserlen-	(272.45) Müteessir olmak.
asıq	(98.01) <Ar. <i>'āşıō,</i> aşık.	äsker	(191.20) <Ar. <i>'asker,</i> asker, bk. <i>ekser,</i> <i>çerik,</i> <i>jasawıl,</i> <i>joñğarlıqtar,</i> <i>läşker.</i>
asıq-	(275.20) Acele temek.	aş	(08.15) Aç, açlık.
asır- I.	(215.35) Abartmak.	aş- I.	(189.20) Açmak.
asır- II.	(238.40) <i>İske a.,</i> sağlamak.	aş- II.	(172.25) Açmak, <i>jaq a.,</i> 'ko- nuşmak'.
asır sal-	(230.15) Koşmak.	aş- III.	(130.05) <AT <i>*āç-</i> , yenmek.
asıra apar-	(279.05) Çekmek.	aşa tñnda-	(139.40) (Ağzı) açık dinlemek.
asıra ösire	(139.40) <i>A. söyle-</i> , abartarak anlatmak.	aşı-	(95.25) Acımak, rahm.
asırt-	(236.25) Başlatmak.	aşıl- I.	(137.20) <i>Qabağı a.,</i> 'keyfi ye- rine gelmek'.
äsirese	(21.25) <Ar.-T. <i>óāàir+er-se,</i> ayrıca.	aşıl- II.	(226.05) Açılmak.
aspalı	(257.35) Dar ağacı.	aşıla kül-	(132.40) Aşırı gülmek.
aspan	(04.30) <Far. <i>āsuman,</i> gökyüzü.	Aşılı	(42.40) Yer adı.
aspaq	(30.25) Gök.	aşılıp-jarıl-	(251.20) Öfkelenip patlamak
asqandıqta-	(238.05) Kibirlenmek.	aşılıp-jarıla ber-	(79.05) Açılıp saçılıvermek.
asqaq	(38.35) Fazla, dağ gibi.	aşılıq	(192.05) Tizlik.
asqaqta-	(38.05) Gururlanmak.	aşına ayt-	(232.20) Usanarak anlatmak.
asqar	(254.30) Yüksek.		
asqındır-	(59.05) Büyütmek.		
assalawmağalayküm	(51.05) Selâmünaleyküm.		

aşıp-jum-	(275.20) Açıp yummak.	ataq	(34.30) Nam, ün, unvan.
aşıq	(04.30) Açık.	ataq-dañk	(103.10) Ün, şöhrət.
aşıt-	(52.05) Ekşitmek.	ataqtı	(272.35) Meşhur, ünlü.
aşköñil bol-	(210.15) Tatmin olmamak.	atarlıqta-	(38.15) Hitap etmek.
aşközdene	(66.05) Aç gözlülük.	Atarman	(341.20) Nişancı.
aşqaraqtıq	(276.40) Aç gözlülük.	atastır-	(266.01) İşi halletmek.
aştıq	(84.25) Açlık.	ataşı at-	(09.10) Adını söylemek.
aşuw-ıza	(102.30) Sinir, hayâl kırıklığı.	atawlı	(255.45) <i>Mal a.</i> , değerli.
aşuwan-	(218.35) Sinirlenmek.	atay	(09.01) Babacığım.
aşuwmen kel-	(45.40) Sinirlenerek gelme.	atbegi	(130.05) Seyislik.
äşekey	(71.10) Süs eşyası.	atıl-	(195.15) Atılma, patlatılma.
äşkere	(261.10) <Ar. <i>āşikār</i> , açıkça.	atım	(43.30) Atım, bir nefeslik.
at I.	(09.05) <AT * <i>āt</i> , ad, isim.	Atımtay	(39.01) Özel ad.
at- I.	(71.25) Vurmak,	atıp tur-	(05.10) Fırlatmak.
at- II.	(98.20) <i>Tañ a.</i> , şafak sökme	atıq	(190.35) Şan.
at II.	(203.20) At.	atır-	(89.25) Attırmak.
at- III.	(163.25) <i>Jalın a.</i> , ateşli olma	atırıla şap-	(103.30) Fırlamak.
at- IV.	(179.25) Ateşlemek, atmak.	atırıl-	(192.35) Sıçratmak.
ata- I.	(212.45) Bahsetmek, çağırmaq.	atıs	(233.05) Işığın saçılması.
ata- II.	(23.25) Adını bağırmaq.	atıs-	(103.25) (Ok) atışmak.
ata- III.	(213.35) Söylemek.	atıs-şabıs	(40.01) Dövüş.
ata- IV.	(241.25) Adını anmaq.	atışuwlı	(107.35) Ünlü.
ata- V.	(39.05) Unvan vermek, Tar. Söz. <i>ada-</i> ‘ad vermek’.	atjaqtı	(34.20) At gibi.
ata	(18.15) Baba, <i>qayın a.sı</i> , kayın babası.	atoyla-	(117.45) Ata koşturmak.
atajawı	(54.20) Can düşmanı.	atqa otır-	(11.15) Ata binmek.
atal- I.	(156.25) Anmaq.	atqar-	(167.15) İfa etmek.
atal- II.	(156.10) Adı geçmek.	atqıl-	(194.10) Fıskırmak.
atal- III.	(212.10) Adlandırılmak.	atqış mergen	(179.30) Usta nişancı.
atalas jaqm	(50.35) Babadan yakın.	atqız-	(77.05) <i>Tañ a. atın kün bop tur eken</i> , ‘sabahlanacak gün olmuş’.
atalı söz	(254.30) Örnek söz.	atqız-	(127.01) Vurdurmak.
atalmış	(36.30) Şöhrət bulmuş.	atqoşsı	(24.40) Seyis.
atam-anam	(229.25) Babam, anam.	atqoşsı	(169.05) Seyis.
atameken	(160.10) Ata yurdu.	atsalı-	(244.10) Müdhale etmek.
atan-	(43.15) Bahsedilmek.	atşa	(91.40) At gibi.
atandır-	(93.15) <i>Jedketip a.</i> , yedeğe at vermek.	atşaptırım	(244.75) At koşturma.
atap-atap şaqır-	(212.15) Teker teker çağırma.	atta- I.	(117.40) (Adım) atmak.
		atta- II.	(226.15) Atılmak.
		atta- III.	(262.30) Adı geçmek.

- atta- IV.** (10.35) Yanına at almak.
- atta- V.** (131.35) Atlamak.
- attamaq** (215.30) Atla gitmek.
- attan- I.** (173.25) (Savaşa) gitmek, hücum etmek.
- attan- II.** (116.01) Hazırlanmak.
- attandır- I.** (92.20) At tahsis etmek.
- attandır- II.** (237.01) Göndermek.
- attap-puttap** (169.25) Bir adımlık.
- attat-** (198.45) Adım attırmak.
- attı** (249.30) Atlı, atı olan.
- attılı** (73.25) Atlı.
- attılı-jayawlı** (156.01) Atlı, yaya.
- ät-** (81.40) Etmek, yapmak.
- ät** (87.35) Et.
- ätek qıp tasta-** (59.15) Tamamen yok etme
- ätevi** (130.30) <*öt-egü geçiş.
- ätsüw** (23.35) Yaşlı at.
- ättegen-aw** (10.10) <*ayt+degen, eyvah!
- ättegene-ay** (05.01) Eyvah!
- ätteñ** (266.30) Keşke, bk. ättegen.
- aw III.** (29.20) Dahi, de.
- aw-** (06.05) Kaymak, aşmak, *tün ortasınan a. şaq*, ‘tam gece yarısının olduğu vakit’.
- aw- I.** (95.40) Düşmek.
- aw I.** (175.25) Av, bk. añ, awla-.
- aw- II.** (225.15) *Tün ortası a.*, ‘gece yarısı olması’, gelmek, meyletmek, olmak.
- aw II.** (278.30) Ağ, tuzak.
- aw IV.** (42.10) Be, cümle sonunda kullanılan ünlem (teklifsiz konuşmada).
- awanda** (170.25) Bir ara, bk. awıqqa.
- awdar- I.** (157.30) <Kıp. T *aqdur-* ‘aktarmak’, 1. Gitmek, devir dayım olmak, alt üst olmak, 2. Tercüme etmekç
- awdar- II.** (36.40) Dikkat etmek.
- awdarıspaq** (257.40) Düşürmek.
- awdığa tös-** (54.20) Eline düşmek.
- awger** (278.10) <T.-Far. *av+ger*, avcı, bk. *alğurlıq, añqumar, añşı, mergen, sayatşı*.
- Awğan Şahı** (69.05) Özel ad, Afgan Şahı.
- awğanşa** (198.01) *Besin a.*, öğleden sonraya kadar, *besin* ‘öğle namazı’.
- awıl** (212.40) <Kıp. T *ağıl*, köy.
- awılaq** (184.25) Uzak.
- awıl-awıl** (81.25) Köy köy.
- awıl-aymaq I.** (111.25) Köy kasaba.
- awıl-aymaq II.** (229.25) Köy, oymak.
- awılbası-moşxa** (12.15) İleri gelenler, *awıl-bası* ‘köyün ileri geleni’, *moşxa* ‘kâhya’.
- awıldas** (169.05) Hemşeri.
- awıldıq** (96.05) Köye ait.
- awıqqa** (189.25) *Bir a.*, bir ara.
- awır** (10.20) Ağır.
- awır-la-** (19.20) Ağırlaşmak.
- awırlıq** (161.35) Ağırlık.
- awırtıp al-** (26.30) İncitmek.
- awırtpalıq** (35.10) Yük.
- awıs- I.** (160.40) Varmak, ulaşmak.
- awıs- II.** (86.15) Yönelmek.
- awıs- III.** (153.15) Karışmak.
- awıs- IV.** (70.05) Gelmek.
- awıs- V.** (239.10) Dönüşmek.
- awısıp kel-** (130.20) Dönüşüvermek.
- awıstırıp ket-** (21.20) Değiştirivermek.
- awız jum-** (25.30) Ağız yummak.
- awız** (52.05) Ağız.
- awızdıq** (192.01) <*ağızlıq, gem.
- awız-murın** (221.45) Ağız, burun.
- awızşa** (243.25) Şifahen.
- awjar** (35.40) Ağıt.
- awjay** (41.35) Vurulacak yer.
- awla-** (137.40) <ET *ab(la-)*, *añ a.*, av avlamak.
- awla** (243.05) Avlu.
- awlaq** (10.01) Uzak.
- awlaqta-** (46.05) Uzak durmak.

- awlaqtap jelip** (147.10) *A. ket-*, uzaklaşmak.
- awlat-** (260.40) Avlatmak.
- awmaqtı** (117.15) Geniş.
- awna-** (244.20) Yatmak, eğilmek.
- awnan tur-** (199.15) Yuvarlanıp kalkma.
- awnap tüs-** (244.20) Kıpırdar hâlde olma.
- awnat-** (226.30) Çevirmek.
- awqıma** (206.40) Kzk. *awqım* ‘genişlik’,
Kzk. *aw-* ‘bir tarafın kayması’ <Kıp. T *ağ-*, *a. alıp urıs*, yayılmış savaş.
- awruw** (51.35) Yara, (ağrı).
- awsıra-** (183.20) Savaş isteme.
- awuş** (122.30) Fal, bk. *jawırın aş-*
‘kürek kemiğine bakarak fal açmak’.
- äw basta** (33.30) En başta.
- äwdem** (04.25) <Ar.-Far. *hava+dem*,
mola.
- äwe** (33.20) <Ar. *hevā*, hava.
- äwel** (36.30) <Ar. *evvel*, önce.
- äwelgi** (13.25) Önceki, bk. *äwel*.
- äwen şğar-** (243.10) Solumak.
- äwendet-** (38.20) Mırıldanmak.
- äwes** (165.35) <Ar. *heves*, arzu.
- äwestenge emes** (38.25) <Ar. *heves*, heveslenmez.
- äwliye** (125.15) <Ar. *evliyā*, evliya.
- äwmiyn** (116.35) <Ar. *āmīn*, amin.
- äwpirimmen otur-** (106.35) Ürmek; *äwpirim*
‘zorla, nihayet’, (evet pirim).
- äwre bol-** (126.15) <Ar.-T *ävāre bol-*,
avare olmak.
- äwrege tüs-** (83.20) Angarya olmak.
- äwreledi** (91.35) <Ar. *ävāre*, ‘boş ge-
zen’, yormak.
- äwrelen-** (241.15) Avare olmak.
- äwre-sarsañğa** (238.35) *Ä. tūs-*, avere işlerle
uğraşmak.
- äwsele** (66.10) <Ar. *óavúala* ‘anla-
yış’, durum, vaziyet.
- axa** (138.15) <Mo. *aqa*, ‘ağa’, bk. *äke*.
- axwal** (86.20) <Ar. *aóvāl*, *xal-a.*, hâl,
ahvâl.
- ay I.** (181.20) Düşünce, *ayın bil-*
‘düşüncesini öğrenmek’, güçlü bir heyecanı
bildirmek için eskiden beri Türkçede çokça
kullanılan bir ünlem, *ayqay* ‘insanın iç
duygusunu belirten ses’.
- ay II.** (199.01) Ay, otuz gün.
- ay III.** (189.25) *Yapır- ay*, ya pirim!,
eyvah.
- ay IV.** (41.01) Cümlelerin sonunda
‘tamam mı?’ anlamında pekiştirme yapar.
- aya-** (14.35) Acıyıp bırakmak, acı-
mak, esirgemek, üzülme.
- ayala- I.** (14.35) Kalkındırmayı istemek.
- ayala- II.** (21.35) Sevmek.
- ayalatpa-** (126.35) Durmamak.
- ayalda-** (274.71) Oyalanmak.
- ayañ** (98.05) Yavaş, azar azar.
- ayan-** (18.25) Çekinmek.
- ayan** (273.25) <Ar. *‘ayān*, aşikâr.
- ayañda-** (80.40) Yavaşlamak.
- ayañğa bas-** (137.40) Yavaşlamak.
- ayanıştı** (206.10) Üzüntü, acı.
- ayaq I.** (171.25) <ET *adaq*, ayak., bk.
adaqta-, *ayaqta-*.
- ayaq II.** (172.30) <ET *ayaq*, kâse, kadeh.
- ayaqta- I.** (13.25) Neticelendirmek.
- ayaqta- II.** (18.25) Bitirmek.
- ayaqta- III.** (44.35) Büyütmek.
- ayaqtal-** (32.35) Yürümek.
- ayaqtan şal-** (44.15) Çelme takmak.
- ayaqtat-** (64.35) Fırsat vermek.
- ayaqtay ber-** (67.20) Sözü bitirmek.
- ayar** (09.25) Ayartma, aldatma.
- ayası** (107.15) Göz çukuru.
- ayaspas** (188.40) *Jan a.*, ‘acımasız’.

- ayawlı** (146.10) Zavallı.
- ayawsızdıq** (15.30) Merhametsizlik.
- ayawşı** (144.10) Esirgeyici.
- ayawşılıq** (54.10) İhtiyat.
- ayaz** (84.35) Ayaz, kuru soğuk.
- aybap-jaybap jür-** (119.25) Öldürmek, *jaypa-* ‘imha etmek’.
- aybarlan-** (165.15) Heybetleşmek.
- aybarlı** (133.20) Heybetli.
- aybat** (128.40) <Ar. *heybet*, korku ve saygı duygusu oluşturan görünüş, azamet.
- aybat-ses** (174.30) Heybetli ses.
- aybat-susu** (188.10) Heybetli, *sus* ‘heybetli, soğuk görünüşlü’.
- aybattana kel-** (189.20) <Ar. *heybet* ‘korku ile saygı duygularını birden uyandıran hâl’, heybetle gelmek.
- aybın** (114.25) Heybet, bk. *aybat*.
- ayda-** (125.05) Hayvan sürmek.
- aydahar** (188.20) <Far. *ejderhā* ‘büyük yılan’, ejderha, bk. *ajdaxa*.
- aydal-** (149.01) Sürülmek.
- aydala** (271.20) Sahra.
- aydap kel-** (152.01) Atı alıp getirmek.
- aydap qayt-** (208.35) Atı yanında getirmek, *ayda-* ‘sürmek, hlk. *hayla-*’.
- aydar** (154.35) 1. Takke, 2. Başın tepesinde bırakılansaç, 3. Horuzun ibiği.
- aydarıspaq** (188.40) *Jay a.*, at üzerinde bir birlerini devirme oyunu.
- ayda-sanda bir** (216.20) Ayda yılda bir.
- aydat-** (219.10) Sürdürmek.
- aydawıl** (251.30) <**ayda-* ‘hayla-‘ ve *awıl* ‘çoban’, (*awıl*’ın, köyün hayvan gütmeye ‘haylama’ işini yapan kimse).
- aydawınsız bar-** (93.30) Sürülmeden gitmek.
- ayday** (109.15) Ay gibi.
- aydında qalıqta-** (109.40) Ay ışığında süzülme, *qalq et-* ‘kımıldamak’, *qalk* taklidi söz.
- aydını keñip ket-** (43.35) Kuvveti giderek artmak.
- ayğa ket-** (97.35) Düşünceye dalmak.
- ayğanlap umtıl-** (187.25) Çılgık atarak saldırmak.
- ayğaq** (58.05) Kanıt.
- ayğasıp jür-** (195.15) Çarpışmak.
- ayğay I.** (97.45) Sesler.
- ayğay II.** (103.35) Nara, bk. *uran*.
- ayğay-attan** (204.71) Savaş, mücadele.
- ayğay-attanğa** (104.20) Haykırmak, *attan sal-* ‘düşmana karşı yardım çağırma’.
- ayğayla-** (102.25) Bağırma.
- ayğay-süreñ** (03.10) Arzu ve istek.
- ayğay-uran** (195.15) Haykırış, nara.
- ayğır** (71.05) <ET *adğır*, *at a*, ‘at, damızlık at’.
- ayğızda-** (96.01) Bağırma.
- ayıgıp bol-** (211.30) Dinlenmek.
- ayılıq** (217.40) Aylık.
- ayıp** (258.40) <Ar. ‘*ayb*, suç.
- ayıp-jaza** (58.35) <Ar. *ayb-cezā*, ceza.
- ayıpker** (56.25) <Ar.-Far. ‘*ayıb+ker*, suçlu.
- ayıp-qıyıp** (59.01) Ceza.
- ayıpta-** (14.15) <Ar. ‘*ayb* ‘utanılacak şey, kusur’, suçlamak.
- ayıptal-** (147.15) Suçlanmak.
- ayıp** (218.25) Dirgen, çengel veya çatal şeklindeki bir harman âleti, modern Kazakçada elektirik prizi.
- ayıp-** (114.10) Ayırt etmek.
- ayıra al-** (04.15) <ET *adıp-*, ayırabilmek.
- ayırbastap al-** (232.40) Mübadele yapmak.
- ayıril- I.** (186.05) Kaybetmek.
- ayıril- II.** (122.05) Ayrılmamak.
- ayırip al-** (57.20) Kurtarmak.
- ayıriqşa** (241.15) Üstün, güzide.

- ayırıs- I.** (199.01) Yırtmak.
- ayırıs- II.** (279.35) Ayırmak.
- ayırma** (168.20) Fark, özellik.
- ayırmaşılıq** (114.10) Farklılık.
- ayıs-** (263.25) Fark etmek.
- ayıt-** (89.15) <YT (ŞT) *eyt-* <ET *ayt-* söylemek, bk *ayt-*.
- ayız** (206.35) Arzu.
- ayızım qan-** (47.05) Memnun olmak.
- ayla I.** (136.30) Çâre, çözüm.
- ayla III.** (244.40) *Aqıl a.*, çare, çözüm.
- ayla II.** (20.40) <Ar. *hýle* ‘oyun, aldatma’, hile.
- aylaker** (71.10) <Ar.-Far. *hýle+kâr*, kurnazlık.
- aylan-** (210.20) Dönüp dolaşmak, Tar. Söz. *aylandır-* dolaştırmak.
- aylap** (71.01) Aylarca.
- aylastra basta-** (195.15) Düşünmeye başlamak.
- ayla-tâsil** (36.10) Yol yordam.
- aylı tün** (76.35) Mehtablı gece.
- aymala- I.** (32.15) Işıldamak.
- aymala- II.** (208.10) Sıvazlamak.
- aymala-** (208.05) Sıvazlama.
- aymaq** (194.15) <Mo. *aymaq*, oba.
- aymaqtıq** (52.15) Bölgesel, vilâyet.
- ayna** (29.15) Ayna, Kaz. ‘uydu’.
- aynal- I.** (215.40) <Kıp. T *aylan-*, kurban olmak, dolanmak, Türkçede *başa çevirme*, bk. *nâzir*, ‘aş verme geleneği’.
- aynal- II.** (223.35) <Kıp. T *aylan-*, dalmak, meşgul olmak, oynamak, eğlenceye dalmak.
- aynal- III.** (230.30) Dönüşmek.
- aynala** (19.30) Etraf, çevre, civar, *aynal-* ‘dönmek’.
- aynaldır- I.** (236.15) Dönüştürmek.
- aynaldır- II.** (227.05) Döndürmek.
- aynalis-** (39.30) Meşgul olmak.
- aynalsoqtap jür-** (280.05) <T-Ar. *aynalis+* + *şûd* Salınarak yürümek, *aynal-* ‘dolanmak’, *soq* <*şoq <Ar. *şûd*, *soqta-* ‘şuhluk etmek’.
- ayna-qatesiz** (130.01) Tam hatasız, *ayna* ‘sözü tastikleme için kullanılır, tıpkı gibi’
- aynı-** (29.10) Sözünde durmamak, vazgeçmek.
- aynı-** (151.25) Caymak.
- aynımalı kel-** (85.35) Değişken olmak.
- aynımay qal-** (193.35) Farksız olmak.
- aynıtpay jetkiz-** (267.15) Değiştirmeden yetiştirmek.
- aypap-jaypap kel-** (12.10) Yok ederek gelmek.
- ayqara aş-** (161.01) Sonuna kadar aç-mak.
- ayqas** (189.30) <*ayqaş <*ay+qa- ‘nara atmak’, mücadele.
- ayqasa jür-** (198.10) Çarpışa durmak.
- ayqasıp öt-** (275.15) Kucaklaşıp geçmek.
- ayqaylap lap qoy-** (23.25) Hücuma geçmek.
- ayqın** (114.10) Açıkça.
- ayqındana tüs-** (114.75) Gözle görülür hâle gelmek.
- ayqındap al-** (30.35) Tespit etmek.
- ay-qıyyalsız jür-** (206.05) Hayal kurmamak.
- ayran** (47.01) Ayran.
- ayrıl-** (57.30) <ET *adırıl-*, kaybetmek.
- ayrıla qoy-** (151.35) Ayrılıvermek.
- ayrıqsa** (26.05) Bizzat.
- ay-şay** (07.10) Of puf.
- ay-şayğa qara-** (12.05) <ET *anga-şanga*, etrafa bakmak..
- ayşılıq jol** (83.35) Bir aylık yol.
- ayşıqtı** (165.30) Parlak, (ay çıktı).
- ayt- I.** (167.35) Konuşmak, söylemek, bahsetmek, kasetmek, bk. *ayıt-*.
- ayt- II.** (172.05) *Dat a.*, arz etmek.
- aytar aqıl** (197.01) Söyleyecek söz.

ayıl-	(68.40) <i>Qosa a.</i> , birlikte söy- lenmek.	azap	(31.15) <Ar. ‘ <i>azâb</i> , eziyet
aytıs	(35.40) Atışma, şiir.	azapta-	(10.40) İşkence etmek.
aytıs-	(133.20) Atışmak.	azaptı	(21.05) <Ar.-T. ‘ <i>azâb+lı</i> , eziyetli.
aytıs-âñgime	(277.30) Konuşma, sobet	azat bol-	(260.25) <Far. <i>âzâd</i> , bağımsız olmak.
aytısker	(238.40) <T.-Far. <i>aytış+ker</i> , ko-nuşmacı .	azattıq	(36.05) Bağımsızlık.
aytıs-tartıs	(244.25) Atışma, tartışma.	azay-	(214.75) Azalmak.
aytpaq-aq qoy-	(168.01) Hiç söylememek.	azayıp ket-	(199.25) Azalamak.
aytqız-	(172.10) Söylettirmek.	azdağan	(33.15) Hafif, azıcık, biraz.
aytqıza ber-	(139.40) Anlattırır vermek.	azdan	(179.30) Biraz, birazdan.
aytqızbay-aq	(259.15) Söylemeye gerek yok.	-azdan	(243.45) <i>Az a.</i> , azar azar.
ayttır-	(265.20) Konuşturmak.	azdap bol-	(280.01) Az olmak.
aytuwşı	(160.20) Bildiren.	-azdap	(83.30) <* <i>az+la-p</i> , <i>az a.</i> , azar azar.
ayuw	(52.35) <ET <i>adıg</i> , ayı.	azdaw körin-	(96.25) Az gibi görünmek.
äy	(06.05) 1. Seslenmek, 2. Hayret ifadesi.	azdı-köpti	(30.30) Az, çok.
äyel	(108.30) <Ar. ‘ <i>iyâl</i> , kadın, eş.	azdıq	(197.35) Az olan.
äyel-biy	(46.10) Hanımağa.	azğan	(153.20) <i>A. zaman</i> , azmış zaman.
äygili	(168.40) Belli, malum.	azğantay	(04.40) Biraz, azıcık.
Äyteke	(160.35) <i>Äyt+eke</i> , özel ad.	azğındağan	(153.20) <i>A. perzent</i> , azmış çocuğu.
äytwir	(156.20) Sözüün kıtası, nihayet, zorla, dersinki anlamlarında edat.	azın-awlak	(231.05) Az çok.
äytkenmen	(169.10) Yine de.	azıq	(156.30) <ET <i>azuq</i> , yiyecek.
äytpegende	(222.05) Yoksa.	azıqqoşsı	(214.35) Ahçı.
äytpese	(123.30) <* <i>äyt-pe-se</i> <* <i>ayıt- ma-sa</i> , mutlaka, yoksa, öyle ise.	azıq-tulıq	(203.20) Yiyecek, <i>tulıq</i> ‘düven’.
äytse	(26.45) Öyle ise, <i>äytpegende</i> ‘öyle olmamış olsa’, bk. <i>äytpese</i> .	azıraq	(12.35) Azıcık.
az	(88.05) Az, zıttı <i>köp</i> ‘çok’, müteradifi için bk. <i>kem</i> ‘az’.	azırqa-	(78.05) Az bulmak.
az-	(186.30) <i>Alğa a.</i> , öne çıkmak.	Aziya	(246.10) Asya.
az	(197.40) Az, fazla değil.	azraq	(148.10) Başka.
aza tut-	(120.40) <Ar. <i>ezâ</i> , yas tutmak.	azraraq	(148.15) Biraz, daha az.
azamat	(86.35) Genç, delikanlı, Kzk. ‘vatandaş’.	azuw tis	(162.01) Azı dış.
azamattarı	(69.40) <Ar. ‘ <i>azým</i> , ‘bir işteki engelleri yenme kararı’, <i>er a.</i> , erleri, yiğitleri.	azuwlı	(239.05) Güçlü.
azan	(51.25) <Ar. <i>ezân</i> , ezan.	äzdek	(250.25) <Ar.-T. ‘ <i>azýz+dek</i> , candan sevilen.
		äzer tur-	(03.10) Ezmek.
		äzil	(94.35) <Ar. <i>hezýl</i> , şaka.
		äzildes-	(30.40) <i>Ängimelesip- a.</i> , konuşup sohbet etmek.

- üzildes-** (273.30) Şakalaşmak.
- üzil-külki** (76.40) Şaka, eğlence.
- üzil-qaljñ** (51.25) Şakalaşma, *qaljñ* ‘şaka’, *qalş* ‘titremeyi ifade eden taklidi söz’ <*qalç, *qalj* ‘mırıltı’ <*qalc; gülünç vaziyet’, *qaljañ* ‘aptal; zevzek’, *qalajaq* ‘şaka, latife’, *qaljaqta-* ‘şaka etmek’, *qaljında-* ‘şakalaşmak’, <**qal+ç+iñ* <ET *qal* ‘deli, delilik, çılgın, kudurmuş’.
- üzilqoy** (262.05) <Ar.-Far. *hezyl* + *öy* ‘eğlence, tabiat’, şakacı.
- üzir** (35.15) <Ar. *özür*, şimdi, hazır, bk. *qazır*.
- üzirde** (150.01) Şu anda.
- Üzireyil** (106.40) <Ar. ‘*Azra*’yl, Azrail, can alıcı melek.
- üzirge** (156.30) Şu anki, şimdilik.
- üzirgi** (50.45) Şimdiki.
- üzirlen-** (191.25) Hazırlanmak.
- üzirlet-** (281.01) Hazırlatmak.
- üzirlik** (29.35) Hazırlık.
- üzirşe** (07.35) Şimdi.
- üziz** (210.15) <Ar. ‘*azız*’ muhterem, sayın’, aziz.
- B**
- ba** (16.05) Soru edatı, mı?
- baba** (111.15) <Far. *bābā*, *ata b.*, ‘ata, dede’.
- babın kör-** (86.01) <Ar. *bāb* ‘kitabın bölümü’, gözden geçirmek.
- Badam** (04.71) Özel ad.
- badıraq köz** (50.05) Patlak göz.
- badıray-** (280.30) Dik dik bakmak, gözlerini fal taşı gibi açmak, *badıraq köz*, ‘patlak göz’, bk. *bağjañ*.
- bağa ayt-** (172.35) Değer vermek.
- bağa** (172.35) <Far. *bahā*, değer.
- bağala-** (245.30) Değer vermek.
- bağana I.** (37.10) <Mo. *bagana*, sırık, direk, sütun.
- bağana II.** (03.25) Demin, az önce, biraz önce, *b.dan beri* ‘baştan beri’.
- bağanağı** (279.10) Önceden.
- bağanday** (110.10) Çoktan.
- bağban** (216.40) Bahçıvan.
- bağdar** (163.25) Yol, yön, bk. *bağıt*.
- bağdarla-** (123.10) *Bağıtın b.*, ‘yerini öğrenmek’.
- bağılmay jat-** (88.35) Beslenmemek.
- bağınıştılıq** (69.30) Baş eğmek.
- bağısta-** (139.10) *Jay b.*, sakince, *bağısta-* ‘ithaf etmek, kurban sunamak’, *bağıs* ‘sığın, alageyik; kabile adlarında görülür, *Aq Bağıs* ‘Beyaz Sığın’ gibi’.
- bağıt** (17.20) Yön, istikamet.
- bağıtta-** (07.01) İstikamet göstermek.
- bağjañ** (182.20) Dik dik bakış, bk. *badıray-*.
- bağlan** (158.45) Saygıdeğer kimse, *batır b.* ‘bahadırlar, ileri gelenler’.
- bağuw** (238.25) Bakmak, beslemek
- bahadur** (181.25) <Far. *bahādūr* <T. *bagatur* <Mo. *bagatur*, ‘cesur’ <baqa ‘hayvan adı’+tor ‘general’, bk. *batır*.
- bahar** (130.20) <Far. *bahār* ‘22 Mart ile 21 Haziran arası’, ilkbahar.
- Bäke** (232.01) <**beg+eke*, hitap.
- bal** (162.30) Bal, (asal).
- bala-** (109.05) Titremek, *aqquwdiñ balapanına b.p* ‘kuğunun yavrusuna titremesi’.
- bala** (138.30) Çocuk, bk. *perzent*
- balağatta-** (11.05) <Ar.-T. *belāgat+la-*, *bülüg*, cem‘i *balağat* (erkeklik yaşına erme), küfürlü söz söylemek.
- balala-** (280.35) Çoğalmak.

- balalaytımday-aq** (173.05) <*bala + *la-ytuğın* + *täg* + *ök* ‘tekit eki’, + *day* <ET *täg* ‘gibi’, + *dayaq* ‘kadar’, yavrulayacağı kadar.
- balalıq** (261.25) Çocukluk.
- balañdıq** (261.25) Tecrübesiz, toyluk
- balañ-jigit** (80.15) Gençlik.
- balapan şıq-** (68.35) Yuvadadan yavru çıkmak.
- balaq I.** (246.30) Paça, *şalbardñ balağın*, ‘şalvarınpaçası’.
- balaq II.** (259.30) Bacak, dizden aşağı tarafı, bk. *balğın*.
- balaqay** (149.25) Çucukcağız.
- balası-** (263.20) Küçümsemek.
- balaşa köter-** (26.10) Hafifçe kaldırmak
- balawsa** (27.35) Filiz.
- bal-bulda-** (32.15) Alevlenmek.
- baldaq** (255.05) Perde halkası.
- baldır** (149.05) Yosun.
- baldır-balğın** (230.25) Yosun, tâze bitki.
- baldırğan** (227.30) Filiz.
- balğa** (89.25) Çekiç.
- Balğaş** (173.30) Yer adı, bk. *Balğaş*.
- balğın** (27.35) Bacak, bk. *balaq*.
- balıqşa** (52.01) Balık gibi.
- balpañda-** (50.40) Yavaşça yürümek.
- Balıq** (214.20) Özel ad, *balpık*, *balpaq*, ‘kısık boylu, şişman’, ‘pepeleyen, rahatsız edecek şekilde konuşan’.
- Balğaş** (158.40) Yer adı, <ET *bağ-* ‘çevirmek’, *bāl-* ‘çevirilmek’, *balıq* ‘şehir’, *balğaş*, *balğaş*.
- balqı-** (110.10) Kaynamak.
- balqıp otır-** (07.40) Ağlamaklı olmak.
- balqıt- I.** (266.35) Eritmek.
- balqıt- II.** (241.35) Çatlatmak.
- balşıq** (04.71) <Mo. *bal*, *balçıq*, Çuv. *palqa*, Kır. *balç/bılç*, balçık.
- bal-şırım** (52.05) Bal, tatlı.
- balta köter-** (116.25) Savaşmak, (balta kaldırmak, kılıç çekmek gibi).
- baltala-** (195.15) Baltalamak.
- baltalas-** (189.01) Baltalaşmak.
- baltır** (170.01) Baldır.
- Balxasıynor** (279.45) Yer adı.
- bäle** (88.20) <Ar. *belā*, yaman.
- bäle-e-e** (75.40) Hoppala, ‘şaşma ile birlikte kınama anlatır’.
- bäleket** (147.30) <Ar. *felāket*, felaket
- bäli** (31.30) <Far. *bēli* ‘edat’, evet.
- bälikim** (265.35) Belki, olabilir.
- bälsingen bol-** (70.35) Kibirleşmek.
- bappen** (116.05) Şekilde, tarzda.
- bapta-** (79.20) <Ar. *bāb*, hazırlamak
- baptap-taptap** (114.10) Yol yordam.
- baq- I.** (154.15) Bakmak, *bar janım salıp-aq b.*, ‘can havliyle bakmak’.
- baq- II.** (277.10) Meşgul olmak.
- baq- III.** (82.40) *Jan b.*, geçimini sağlamak.
- baq- IV.** (125.10) Beslemek.
- baq** (73.15) <Far. *baōt* ‘talih’, *baqıt* ‘baht’, *bağına* ‘bahtına’.
- baq qusı** (44.75) Devlet kuşu.
- baqala-** (98.05) Fark etmek, müşahade etmek.
- baqan** (245.15) Vestiyer, askılık.
- Baqbaq** (131.20) Özel ad, *baq* ‘tabiat taklidi ses’, bk. *şaqpaq*.
- Baqbergenow** (02.01) Özel ad.
- baqşa** (186.05) <Far. *bāğçe*, bahçe.
- baqıl söz** (162.10) Kzk. *baqıl* ‘cimri’, manalı söz.
- baqılap tur-** (96.25) Takip etmek.
- baqılawğa al-** (243.35) Takibe almak.
- baqırawıq** (245.05) Bağırğan.

- baqırayta aş-** (221.40) Gözü irice açmak, Kırgızca *bakırakay*, ‘patlak gözlü’, *bakır*, ‘yabani eşeğin aygırı’, (sıpa gözlü gibi).
- baqırıp-şaqırıp** (84.10) Bağıra çağıra.
- baqıt** (21.40) <Ar. *baôt* ‘tâlih’.
- baqıt-bağdar** (200.15) Yön.
- baqıtta-** (147.45) *At basın b.*, yola çıkma
- baqıy** (138.35) <Ar. *bāôy*, devamlı.
- baqqız-** (143.40) Hayvan güttürme.
- baqsı-balgerlik** (130.10) <ET *baxşı* <Çin. *pāo* ‘hoca, üstad’, *bal* <Ar. *fa’l*, ‘fal, geleceği görme’, +*ger* ‘Far. ek’; din adamı, nasihatçı.
- baqtala** (43.25) Rakip.
- baqtaşı** (141.30) Bektaşı, hizmetçi, uşak, bk. *albatı, malay*.
- baqtır-** (127.20) Baktırmak, *mal b.*, ‘hayvan güttürmek’.
- bar-** (143.25) Varmak, gitmek, *jüre b.*, yürümeye devam etmek.
- bar I.** (05.40) Var.
- bar II.** (234.10) Varlık, zenginlik, güç.
- bara jat-** (109.30) Olmak.
- Baraq** (178.35) Özel ad, ‘tüylü’.
- bär-bäri** (13.20) Birlikte, her şey.
- bardağıday** (216.10) Var olduğu gibi, o zamanki gibi.
- barday** (155.05) Varmış gibi.
- bärekelde** (19.01) <Ar. *bārekallah*, ‘Allah müberek etsin’.
- bärgi** (64.10) Değerli, büyük.
- barğalı otur-** (213.10) Gitmek için beklemek, gitmek üzere olmak.
- barğısı kel-** (141.15) İstemek.
- barğız-** (53.45) Göndermek.
- barı** (112.25) Hepsi.
- barıldağan** (75.35) Gür.
- barımta al-** (56.25) <Mo. *barımt* ‘esas, sebep, delil’, malına el koymak, Kzk. *barımtala-*, *barımtalas-* şekilleri de var.
- barın** (125.30) İyi, tam, net.
- barınşa** (20.30) Olabildiğince, hepsi.
- barıştı bol-** (155.35) Borçlu olmak.
- bäri** (09.35) Hepsi, tamamı.
- bäribir** (04.10) Yine de, fark etmez.
- bärimen** (77.20) Hepsi, bk. *barınşa*.
- barlap qayt-** (67.15) Etrafi kolaçan edip dönmek.
- barlar** (167.20) Olanlar.
- barlaw** (72.25) Gözetleme, bk. *qarawıl-da-*.
- barlay** (175.40) Kadar.
- barlıq** (64.25) Hepsi, varlık.
- barma** (125.30) Var mı?
- barmaq** (202.40) Parmak, bk. *sawsaq, manja, Sarımanja*, Kırgızca *manca* <pençe <Far. *pence*.
- barmay-aq qoy-** (213.20) Gitmemek, -*aq* <*ök* ‘pekiştirme’, *qoy-* ‘ kuvvet veânilik ifadesi katan yardımcı fiil’.
- barmayınşa** (22.40) Varmayınca.
- barqıt** (218.40) Kadife.
- barşılıq** (211.15) *Jar da b.*, yok değil, Kır. *moyunum car berbeyt*, arzum yok.
- baruw-barmaw** (213.40) Gidip gitmeme.
- baruw-kelüw** (159.10) Gidiş geliş.
- baruwşı** (76.01) Gitmek isteyen.
- bas sal-** (74.10) Saldırmak.
- bas şığar-** (170.40) İsyân etmek.
- bas I.** (68.35) Baş, kafa.
- bas II.** (09.45) İleri gelen.
- bas III.** (163.15) *Qol bası*, komutan.
- bas- I.** (229.10) Adım atmak.
- bas- II.** (92.35) *Tütün b.*, ateş yakmak.
- bas- III.** (139.20) Basmak.

- bas- IV.** (230.45) Değmek, *tiske b. ar dän*, ‘yenilebilecek tahıl’.
- bas- V.** (243.20) *Mör b. , mühür basmak.*
- bas- VII.** (04.35) Altına almak.
- basa ber-** (30.25) Ezmek.
- basa-kökte –** (56.25) Baskı uygulamak.
- basbarmaq** (112.10) Baş parmak.
- basda-** (161.30) *Söz b.*, ‘söze başlamak’.
- basıl- I.** (179.40) Durulmak.
- basıl- II.** (30.25) Ezilmek, basılmak
- basıl-** (09.05) *Sepkendey b.*, serpilmiş gibi olmak.
- basımdaw tart-** (114.20) Baştan beri muhafaza etmek.
- basımğa-bas qosıl-** (135.20) *Janımğa-jan, b. dı*, ‘Canıma can, başıma baş katıldı.’
- basımıraq** (244.20) Daha baskın.
- basın-** (81.25) Gizlemek.
- basında-aq** (84.15) Henüz başında.
- basıq jür-** (30.25) Yavaş yürümek.
- baskeser** (225.40) Cellat.
- baspa-** (278.15) Basmamak.
- baspana** (29.25) Özb. *baş+pänä*, <Far. *penāh* ‘sığınmak’; barınma yeri, bk. *uyıqtas*.
- basqa** (06.45) Başka.
- basqağa bağın-** (223.25) *B. ma-*, hiç kimseyi dinlememek.
- basqalqa** (36.01) Gölgelik.
- basqar-** (178.35) Komuta etmek.
- basqaşa** (09.10) Değişik.
- basqınşılıq** (276.40) Baskıncılık.
- basqısı kel-** (208.05) Sıvazlamak.
- basra-** (09.45) Başlamak.
- başşı** (02.10) Başta olan, önder.
- başşılıq** (35.15) Önderlik.
- basta- I.** (08.35) Başlamak.
- basta- II.** (141.20) <Kıp. T. *başla-*, hadi.
- basta I.** (235.10) Baştan beri.
- bastal-** (111.10) Başlamak.
- bastan** (06.35) Başından.
- bastapqı** (70.25) Baştaki.
- bastat-** (36.30) Yürütmek.
- bastawşı bol-** (16.45) Birinci olmak.
- bastıq** (141.40) Başkan, şef, önder.
- bastısı** (280.15) *Eñ b.*, en önce.
- bäs** (205.35) <Far. *pes*, az, alçak.
- bäse** (29.35) <Far. *bes*, tamam.
- bäseke** (36.15) Rekabet.
- bäseñ şıǵar-** (245.40) <**päs+eñ* <Far. *pest* ‘alçak, aşağı’, alçak ses çıkarmak., bk. *päs*.
- bäseñdep qal-** (103.30) Yavaşlamak.
- bäseñsi- II.** (179.40) Yavaşlamak.
- bäseñsi- I.** (04.20) Azalmak.
- bäseñsit-** (80.20) Yavaşlatmak.
- baştıq ber-** (219.05) Üst baş vermek.
- bat- I.** (05.10) *Tastat b.*, örtmek.
- bat- II.** (08.25) Batmak, sızlatmak.
- bat- III.** (87.30) Rahatsız etmek.
- bat- IV.** (147.45) Dalmak.
- bata I.** (09.20) <Ar. *fā tióa*, yürek.
- bata II.** (14.40) <Ar. *fā tióa*, dilek.
- bata-** (249.30) Çekmek, *bata alma-* ‘çekinmek’.
- batarbatpen sal-** (262.01) Gülle koymak.
- batalasıp-bātuwa** (244.30) *B.-b. las-*, kararlaştırma.
- batar kün** (96.01) Batan gün.
- bata-tilek** (107.05) Dua.
- batı** (178.25) Batı.
- batıl** (121.35) Cesur, kahraman, *bat-* ‘cesaret etmek’.
- batıla bar-** (116.20) Cesaret etmek..
- batıldan-** (33.10) Cesaretlenmek.
- batıldıq** (94.40) Cesaret, batırlık.
- batılı bar-** (97.20) Cesareti olmak.

- batılsızdıq** (263.25) Korkaklık.
- batıp otur-** (46.35) *Qabırğasına b.*, rahatsız olmak.
- batır** (190.25) <Mo. *bagatur* <*baqa* +*tor*, *buqa* ‘hayvan adı’, Kor. *tor+i* ‘cesur erkek’ Türkmençe *bātur*, bahadır, Tar. Söz. *batır* ‘cesur’, bk. *alıp*, *bahadur*, *batıldıq*, *batur*, *bator*, *noyan*.
- batır-** (224.10) *Qarañğı tüнге qaramı b.*, karanlık geceye günahı bırakmak
- batıray qaş-** (194.15) İrkilerek kaçmak.
- batırıp ket-** (279.45) *Tize b.*, ezip gitmek
- batır-** (81.10) *Qarasın b.*, gözden kaybolmak.
- batıs** (195.20) *Kün b. tan*, batıdan.
- bator** (98.35) Bahadır, bk. *batır*, *batur*, *batıl*. *Ulan Bator* ‘Moğolistan’ın başkenti, *ulan* ‘kırmızı’.
- batpan** (88.05) <*batman*, büyük.
- batpaq** (119.45) Çamur, balçık.
- batqısı kel-** (109.10) Kavuşmayı istemek
- batur** (06.35) Bahadır, bk. *batır*.
- bätes** (70.35) <İt. *batista*, patiska
- Bätiş Bibi** (52.05) Özel ad.
- baw** (217.25) <Far. *bāğ*, bağ.
- baw-baqşa** (186.05) <Far. *bāğçe*, bağ, bahçe.
- bawır I.** (150.30) <ET *bağır*, kardeş, bk. *ini*, *qarındas*.
- bawır II.** (157.05) *İşi b.ı*, içi, bağı.
- bawırla-** (134.40) Yüz üstü yatma, *jer b. p jat-* ‘kalkamaz olmak’.
- bawırlay jilji-** (195.25) *Jer b.*, alçaktan ilerlemek.
- bawırsaq** (248.20) Hamur ekmeği, Kzk. *qamır* <Ar. *ḍamýr*, ‘hamur’.
- bawır-tuwğan** (229.25) Hısım akraba.
- bawızda-** (15.01) <Kıp. T *bağazla-*, asmak.
- bawızdaw** (14.40) Boğazlama.
- bawlı-** (259.25) Terbiye etmek.
- baw-orman** (60.30) Bağ, orman.
- bawp** (143.20) Böğürme sesi.
- bäwpilde-** (200.05) Böğürmek.
- bawray** (110.25) Bayır.
- bawray** (260.40) *Taw b.*, dağ bayır.
- baxşı** (216.25) <Sans. *baqşı*, ‘muta-tabbip, şaman’ <Çin. *pâk*, bk. *burxan-* *baxşı*, ‘Buddha,kurtarıcı’, *burhan* < *purgan < Kuça *pūd*, DLT *furxan* ‘Tanrı’, bk. *Alla*.
- bay I.** (127.20) Zengin.
- bay II.** (211.15) Koca, eş.
- bayağı** (127.30) Bir zamanlar, çok önceki
- bayağı** (149.30) *Bas b.*, derli toplu.
- bayağıda** (27.40) Çoktan.
- bayağıdan beri** (238.30) Deminden beri, Tar. Söz. *bayak* ‘demin’.
- bayağıday** (157.30) Eskisi gibi.
- bayağışa** (137.40) *Däl b.*, kendi halinde.
- bayan et-** (81.01) Anlatmak.
- bayanda-** (158.25) Açıklamak.
- bayandı** (25.20) <Ar. *beyân*, dâim, istikrarlı, *b. bol-* ‘dâim olmak’.
- bayaw bas-** (05.20) Yavaşça yürümek.
- bayawlap qal-** (31.05) Yavaşlayıp durmak.
- baybala-** (239.40) Vay vay demek, bağışlamak, *baybalam*, ‘münakaşa’.
- baybalamda-** (166.35) Uğultu çıkarma.
- bayğa küñ bol-** (127.35) Zengine cariyeye olmak.
- bayğus** (18.25) Biçare, bk. *bayqus*.
- bayıbına bar-** (13.35) Gevelemek.
- bayıptı** (58.40) Oturaklı.
- bayıptılıq** (266.20) Ağır başlılık.
- bayırğı mal** (230.35) <YT (ŞT) *bayrı*, ‘eski’ <Mo. *bayiri*, (Kır. *bayırı*, ‘önce, ev, bayırqı, ‘önceki’; (MU) *bayaqı*, ‘önceki’); büyük baş hayvan.

- bayla-** (93.10) <ET *ba-*, *bag* ‘bağ’;
bağlamak.
- bayla-matap** (234.10) *B. apar-*, bağlayıp
götürmek.
- baylanis** (69.35) Bağlantı.
- baylap-matap** (47.05) *B.-m. tasta-*, bağlayıp
çözmek.
- baylas-** (247.05) *Söz b.*, sözleşmek.
- baylastırıp qoy-** (10.01) Bağlayıp bırakmak.
- baylawlı** (145.10) Bağlı.
- baylaw-mataw** (10.05) Düğüm.
- baylıq** (138.35) Zenginlik.
- bayqa-** (69.10) Takip etme, anlama.
- bayqal-** (40.30) Farkedilmek.
- bayqampaz** (173.05) <T.-Far. *b.+baz*, ih-
tiyatlı.
- Bayqasta-** (80.30) İyicekontrol etmek.
- bayqay al-** (119.30) Fark edebilmek.
- bayqus** (209.20) <Kıp. T bayquş
<**bay+ğu+suz*, zavallı, bk. *bayğus*.
- bayraq** (166.15) <*batraq, Bayrak.
- baysal** (114.75) İyi huylu, ağır başlı.
- Bayseyit** (219.35) Özel ad.
- bayşubar** (138.01) İyi cins at.
- baytal** (44.10) Yeni.
- baytaq** (162.05) Geniş.
- bäybışe** (153.20) Hanım anne.
- Bäydibek** (125.10) Özel ad, *dibek*
‘taştan veya ağaçtan yapılan havan’.
- bäygeli** (156.15) Ödüllü.
- bäyşeşek** (115.01) Lâle.
- bazar** (256.05) Pazar yeri.
- bazarlı** (64.25) Pazarı olan.
- bazarlıq** (280.10) Hediye, bk. *belek*.
- bazarşı bop ket-** (213.15) Misafir gibi gitmek
- bäzbirewler** (168.35) Bazıları.
- be** (26.05) Soru edatı, bk. *me*,
pe ve a’lı müteradifleri.
- bedeldi** (237.10) <Ar. *bedel* ‘başka-
sının yerine hacca gitme’, haysiyetli.
- bedeli** (69.35) *Bet b.*, şa’şalı.
- beder** (130.20) *Bet b.*, üst, yüz.
- bedew** (35.20) Hızlı koşan.
- bedire-** (279.10) Rengi kaçmak.
- bedireyip-melşi-** (255.05) Donakalmak, *b. yip*
otr- ‘yüzünün rengi atıp bir noktaya baka
kalmak’.
- begen-** (125.35) *Qoya b.*, nara atmak.
- bek** (135.15) <ET *bäg*, bey, bk.
biy.
- bekawıl** (251.30) Avıl ‘köy’ bekçisi.
- bekem** (81.30) Sıkıca.
- beker** (48.20) <Far. *býkār*, boşuna.
- beker-bosqa** (158.01) Boşu boşuna.
- beket** (64.20) Han.
- bekin-** (224.15) Çekinmek, dikkat et-
mek.
- Bekiş** (91.20) Özel ad.
- bekitil-** (62.05) Tutturulmak.
- beksin-** (60.25) 1. (Bey gibi) görün-
mek, 2. Kendini bey gibi güçlü kuvvetli
göstermek, kendini bey saymak.
- Bektas** (186.40) Özel ad.
- bekten-** (197.30) *Özine b.*, oç almak.
- bekterşe** (159.01) Beyler gibi.
- bel** (21.20) Coğ. bel.
- belastı** (152.35) Tepenin yamacı.
- bel-beles** (29.15) Tepeler, Tar. Söz.
beleñ ‘dağlık yer’, bk. *döñges*.
- belbew** (163.20) <Kıp. T *bel bag*, bel
bağı.
- belbey** (167.25) Kuşak.
- beldes-** (189.01) Kucaklaşma.
- beldesip jür-** (189.05) Kucak kucağa mü-
cadele etmek.
- beldew** (110.30) Dağ beli gibi.

beldi	(44.71) Kuvvetli.	bergi	(17.10) <ET <i>bärü</i> , beri.
beldik	(245.15) Kemer.	bergış	(99.35) Veren.
beldili bol-	(205.40) Belli olmak.	beri	(05.10) Beri, bk. <i>bergi</i> .
belek	(31.10) Hediye, Tar. Söz. <i>belek</i> ‘hediyeye’, bk. <i>bazarlık</i>	berik	(69.15) Sağlam.
belen	(19.35) <Ar. <i>fulān</i> , falan, bk. <i>pālen</i> .	Beriktas	(173.30) Yer adı, Beriktaş.
belge bas-	(239.40) <ET <i>belgü</i> ‘işâret’ <Br. <i>bhālkü</i> ‘nişan, fal’, azmetmek.	beril-	(04.30) Verilmek.
belgi ber-	(97.40) Taktim etmek.	berisi	(18.40) Berideki.
belgilen-	(174.10) Tayin edilmek.	berisken	(205.35) Veren.
belgilep ber-	(235.05) Tespit etmek.	berkin-	(163.30) Kuvvetlendi.
belgili	(100.01) Malum, tanınmış.	bermek	(47.15) Vermek.
belgi-nişan	(173.05) İz.	bes-altı	(13.30) <AT * <i>bēş</i> , beş altı.
beli	(100.15) Bel, vücudun kısmı.	besew	(111.35) Beş çeşit.
belortadan as-	(279.01) Mec. Kemale erme.	besewi	(41.30) <i>Tört b.</i> , dört beş tanesi.
belşesinen	(220.05) Bel ortasına kadar, ince beline kadar.	besik	(81.10) <ET (Uyg.) <i>béşik</i> , beşik.
beluwar	(233.05) <* <i>bel+buwar</i> , bel ortası.	besin	(278.30) Öğleden sonra.
bem	(87.30) <i>Dem b.</i> , moral verme.	besinşi	(103.30) Beşinci.
ben	(31.01) <ET birlän, ile, <i>qız</i> <i>ben jigit</i> ‘kız ile delikanlı’, bk. <i>men, pen</i> .	beste	(18.30) Beş kadar.
benen	(32.15) <i>Siz b.</i> , sizinle, bk. <i>menen</i> .	besten	(114.45) <i>Törtten b.</i> , dörder beşer.
ber- I.	(54.45) <ET <i>bir-</i> , (MU) <i>vir-</i> , vermek.	besten	(278.30) Beş tane.
ber- II.	(56.30) <i>Jeñistik b.</i> , yenilmek.	besterde	(132.35) Beş yaşlarında.
ber- III.	(04.20) <i>Bosıp b.</i> ‘saldırmak’.	besti at	(35.20) Beş yaşında at.
ber- IV.	(263.25) <i>Bola b.</i> , oluvermek.	bet	(12.25) Cephe, yön.
berden	(43.15) <i>Äri b. soñ</i> , şöyle böyle derken.	bet-älpet	(34.20) Görünüş, bk. <i>älpet</i> .
Berden	(100.10) Özel ad.	betiñ äreñ qayır-	(127.1) Zar zor toparlanmak.
Berdiğa	(124.20) Özel ad.	bet oramal	(189.15) Mendil.
Berdikeñ	(55.15) <i>Berdikey</i> ö.a., belirt- me eki alınca <i>Berdikeñdi</i> şeklinde yazılır.	betal-	(106.25) Yönelmek.
beregen	(238.30) Veren.	bet-betimen	(223.25) Kendi başına.
bereke	(222.35) <Ar. <i>bereket</i> , bereket.	bete ber-	(135.35) Dua etme, bk. <i>bata</i> .
bereke-baylıq	(230.35) Bolluk, bereket.	betege	(110.30) Ayrık otu.
		betinşe	(228.05) <i>Öz b.</i> , kendi başına.
		Betiş	(46.10) Özel ad.
		betkey	(201.05) Yamaç.
		betpe-bet kel-	(99.30) Karşılaşmak.
		bette-	(86.30) İlerlemek.
		betterinşe	(62.35) <i>Öz b.</i> , kendi başla- rına.
		bettesip jat-	(204.10) Çarpışmak.
		bey jay	(106.01) Üzüntülü.

- beyädep** (58.15) <Far.-Ar. *bý+edeb*, edepsizlik.
- beybastaqtıq** (58.15) Başı boşluk.
- bey-bereket** (126.45) *B. ke uşıra-*, bozguna uğramaya başlamak.
- beybit** (58.15) <Ar. *bý'at*, sulh.
- beyğamdıq** (10.01) <Far. *býğam*, 'ğamsız', umursamazlık, *beyqamdıq* şekli de var.
- beyimde-** (216.05) <Ar.-T *fehým+le*, kabullenmek.
- beymälim** (85.10) <Far. -Ar. *býma'lüm*, malum olmayan.
- beymezgl** (89.40) <Far.-Ar. *býmenzil*, zamansız, yersiz.
- beyne** (23.15) <Ar. *beyne*, 'orta, ara', gibi, görünüş.
- beyqam** (118.15) <Far.- Ar. *býğam*, kaygısız.
- beysawat** (107.20) <Far. -Ar. *býsebät*, ilgisi olmayan.
- beytarap** (59.40) <Far. -Ar. *býüaraf*, tarafsız.
- beyxabar** (258.05) <Far. -Ar. *býöaber*, habersiz.
- bez-** (146.10) Bezmek.
- bez** (230.30) <ET *böz*, bez, bez parçası, bk. *kezdme*.
- bez birdegi** (132.40) Bazen.
- bezben** (205.35) Ses, bağırı.
- beze-** (123.10) *Til b.*, talı dille konuşmak.
- bezer-** (46.15) Toparlanmak.
- bezildep qoya ber-** (91.25) Bağırmaya başlamak.
- bılay** (10.10) <Kıp. T *bulay*, bu şe-kilde.
- bılmayğı** (105.40) *Budan b.*, bundan sonraki.
- bılqıt-** (52.05) Fokurdatmak.
- bılqsıq et-** (06.20) Halsiz kalmak.
- bılsıyıp tur-** (138.20) Kıpırdamadan durmak.
- bıqsı-** (46.40) Tütmek.
- bıraq** (94.71) <ET *bir ök*, ama.
- bırt-bırt** (230.25) Kıpır kıpır.
- bıtradıq-qor bol-** (164.25) Dağılıp horlanma.
- bıtrap jür-** (160.01) Darmadağan olmak.
- bıtray bölün-** (196.10) Gruplara ayrılmak.
- bıtrıla-** (203.05) Dolu yağarken pıtır pıtır ses çıkması.
- bıyday** (48.35) Buğday.
- bıyıl** (42.40) Bu yıl.
- bıysara** (50.10) <Far. *býçäre*, çaresiz.
- bikken qol** (98.05) Birleşen ordu.
- bil-** (166.35) Bilmek.
- bildir-** (100.10) Bildirmek.
- bilegen** (164.15) Bilenmiş, keskin.
- bilegine salıp al-** (26.10) Bileğinden tutmak.
- bilejür-** (156.30) Öğrenmek.
- bilek sıba-** (35.30) Bilekleri sıvazlama.
- bilgeli bol-** (146.05) Anlamak.
- bilgen** (72.10) Bilinen.
- bilgendik** (51.15) Bildik, bilinen.
- bilgir** (135.15) Bilgin.
- bilgisi kel-** (280.15) Bilmesi gerekmemek.
- bilgiz-** (49.35) Belli etmek.
- biliksiz** (78.25) Bilgisiz.
- bilikti** (40.01) Bilgili.
- bilin-** (188.05) Tanınmak.
- bilinbe-** (24.10) Görünmemek.
- biliner tınıştıq** (181.10) Duyulabilececek ses-sizlik.
- biliner-bilinbes** (109.20) Biraz.
- bilinip tur-** (61.35) Belli olmak.
- bilivşi** (111.20) Bilen, biliyor olma.
- bilme-** (08.15) Bilmemek.
- bilme-** (99.05) Bilememek.
- bilmek** (200.15) Öğrenmek.
- bilmeistik** (272.35) Bilmezlik.

bilte	(61.30) <Fr. <i>filtre</i> ‘süzgeç’.	birge	(04.40) Birlikte, bk. <i>menen</i> .
bilüw	(17.20) Bilme.	birgip bol-	(182.40) Birleşmek.
bilüwge bol-	(262.40) Anlamak.	birñğay	(279.10) Sıkışık.
bir I.	(05.15) <AT * <i>byr</i> , bir, tek.	biri	(13.40) Biri.
bir II.	(78.35) Yalnız.	birige qal-	(279.45) Birleşivermek.
biraq	(07.15) <ET <i>bir</i> + <i>ök</i> , fakat.	birige-	(168.25) Birleşmek.
birawızdılıq	(83.20) Hep bir ağızdan.	birik-	(279.40) Toplanmak.
biraz	(11.05) Az miktarda, biraz.	birikken	(249.20) Birleşen.
birazğa deyin	(255.10) Biraz, bir müddet.	birikpe-	(69.15) Birleşmemek.
birazı	(67.25) Birazı.	birikpek qol	(165.05) Birleşen ordu.
birazın	(78.10) Birazını.	biriktir-	(280.01) Birleştirmek.
birbetkeylik	(145.30) Sözünde durma.	biriktiril-	(191.40) Birleştirilmek.
bir-birdep	(217.35) Birer birer.	birimen-biri	(31.20) Birbirleriyle.
bir-birimen	(33.25) Birbirine.	birimiz	(19.10) Birimiz.
birbirimiz	(204.30) Birbirimiz.	birimizden-biri	(204.35) <i>B.-b.miz</i> , bir birimizden.
bir-birimizdi	(150.45) Bir birimizi.	birimizge-biri	(205.05) <i>B.-b.miz</i> , birbirimize.
bir-birine	(204.15) Bir birine.	birin	(273.15) <i>Ekiniñ b.</i> , iki şeyden biri.
bir-birinen	(123.20) Birbirlerinden.	birin-birine	(29.05) Birbirlerini.
bir-birlep	(274.71) Birer birer.	birin-birinen	(04.71) Birbirlerinden.
birde	(09.01) Bazen, ara sıra.	birinde	(116.40) Birinde.
birdegi	(132.40) <i>Bez b.</i> , bazen.	birine biri	(99.01) Bir birine.
birden	(07.10) <i>Birge b.</i> , hep böyle.	birine-biri	(24.40) Birbirlerini.
birdeñe	(08.01) Bir tane.	birinen	(179.40) <i>Üşten b.</i> , üçten birini.
birdene	(280.35) Hemen.	biriniñ biri	(13.40) Birbirlerinin.
birdeñege	(279.10) Birden bire.	birinmen biri	(204.10) Bir birleriyle.
birdew	(142.35) Birden, birlikte.	birinşi	(02.05) Birinci.
birdey	(05.05) Boşuna, benzer.	birjultıra-	(225.05) Bir yanmak.
birdi-ekili	(12.10) Birkaç.	birjola	(09.30) Hepten, iyice, Tar. Söz. <i>bir yol</i> ‘bir kere’.
bire al-	(139.45) Öğrenebilmek.	birläñ	(242.05) İle, bk. <i>men, ben, pen, menen, benen, penen</i> , (MU) <i>birle</i> , Tar. Söz. <i>birle</i> .
biregey	(212.20) Seçme, en iyi.	birlep-ekilep	(268.35) Birer ikişer.
biren-saran	(116.40) Birkaç kişi.	birlik	(165.01) Birlik.
birer juma	(34.40) Bir hafta.	birneşe	(05.10) Birkaç, biraz.
birrese	(28.05) Sırayla.	birneşewi	(41.30) Bir kaç.
birow	(125.20) <Tar. Söz. <i>birow</i> ‘bir kimse’, birisi.	birsıdırğı	(158.30) Aynı hız.
birow-aq	(237.10) Tek bir şey.	birsıpırasın	(174.20) Bir kaçını.
birowleri	(05.15) Birileri.	birşama	(118.10) Tahminen
birow-mirow	(265.35) Biri miri.		
birowey	(89.30) Biri.		

- birte-birte** (26.05) Yavaş yavaş.
- bis** (15.01) Biz, bk. *biz*.
- bit- I.** (89.20) <ET *büt*, bitmek.
- bit- II.** (89.45) Bitmek, yeşermek.
- bite ber-** (89.10) Bitmek.
- biter bol-** (274.35) Bitecek olmak.
- bitew** (245.10) Örtülü.
- bitey qoy-** (192.25) Kesmek, vermemek
- bitik** (279.05) Kısık.
- bitim kütüp otr-** (58.35) <ET *biti-* ‘yazmak’ (Çin. *bi* ‘fırça’), *biti-* ‘anlaşma yapmak, yazdırmak’; *b.* –*uw*, anlayış bekleme, Tar. Söz. *ak biti* ‘iyi amel defteri’, *biti*, *bitik* ‘mektup’, bk. jazıq II.
- bitim-tulğası** (34.15) Anlaşma esasları.
- bitir-** (275.10) Bitirmek.
- bitir-** (130.40) *Jan b.*, can bulmak.
- bitirgen** (91.40) Bitiren.
- bitispes** (259.40) Bitmeyen.
- bitüwge tayaw** (189.30) Bitmiş sayılmak.
- biy** (34.40) <Kıp. T *big* <ET *bäg*, bey, yönetici.
- biyazı** (75.10) *Jaratılısıman b.*, yara-dılışına uygun olarak.
- biy-batırlar** (40.01) Beyler, bahadırlar.
- biybi** (248.10) Bibi, hala, Tar. Söz. *bibi* ‘hanım efendi’.
- biye** (50.01) Kısarak.
- Biyeke** (30.35) Özel ad.
- biyigirek** (194.71) Yüksekçe.
- biyik** (278.35) <ET *beä ük*, büyük.
- biyikte-** (138.30) Yükselmek.
- biyiktew** (28.30) Daha uzun.
- biylep-töste-** (116.20) Hakim olmak.
- biylewşi** (22.20) İdareci.
- biylik** (216.20) Hüküm.
- biyt** (78.35) <AT *büt*, bit.
- biz** (04.20) Biz, bk. *bis*.
- Bodan** (239.05) Şive adı.
- bodawına kel-** (42.30) İçinde kalmak.
- boğal-** (120.10) Halka yapmak.
- Boğdixan** (228.40) Özel ad.
- bojbanday qara** (169.15) *B. jigir*, kara yağız yiğit.
- bol-** (05.05) <ET *bol-*, olmak.
- bolar-bolmas** (181.01) Hemen.
- boları bolğan soñ** (73.10) Olan olduktan sonra.
- bolarlıq** (171.30) Olacak.
- bolaşaq** (133.35) Gelecek.
- Bolat** (69.35) Polat, ‘çelik’, ö.a.
- boldır-** (87.35) Yorulmak.
- bolğısı kel-** (238.30) Olmayı istemek.
- bolıs-** (59.35) Ol-’manın müşavereti.
- boljadı jer** (20.10) Tahmin edilen yer.
- boljam** (217.25) Tahmin.
- boljampaz** (202.20) Tahminci.
- boljap-payımdap** (75.30) *B. otr-*, tahmin etmek.
- boljawqıyın** (123.40) Zor tahmin.
- boljay al-** (196.35) Çıkarabilmek.
- bolmağan** (280.15) Olmayan.
- bolmaq degen** (175.10) Olur diye.
- bolşı** (151.40) Dursana!
- bop** (05.05) <*bol-up, olup.
- boqtıq** (153.40) Ayıp söz, lüzumsuz.
- Boralday** (94.15) Kır. *boro* ‘iri’, ö.a.
- boran** (29.30) <Mo. *boragan* ‘yağmur’, tipi, bora.
- borat-** (120.35) Fırlatmak.
- borbay** (58.20) *Qara b.*, çıplak ayaklı.
- borıq** (250.25) Kamış.
- borıştı** (155.35) <Soğd. *börç*, borçlu.
- borkemik** (21.05) Çabuk kırılan, Tar. Söz. *bor* ‘1. otsuz toprak, 2. boz renk’, Uyg. ‘tebeşir’.
- borlat-** (148.40) Badana yaptırmak, *şım b.*, çim biçirtmek.
- Borolday** (96.40) Özel ad.

borpıldaq	(191.20) Yumuşak yer.	boynışa	(13.10) Boyunca.
bors-	(170.20) Kokmak, çürümek.	boyküeyzdik	(124.30) Tembelleştirme.
borsıq	(128.25) Porsuk.	boyla-	(129.30) Boyunu ölçmek.
borşala-	(35.35) Dilimlemek.	boylata al-	(100.30) Sallayabilmek, uza- tabilmek, saplayabilmek.
bos	(15.20) Boş.	boylawıq	(239.10) Aynı boya ait.
bosağa	(161.10) Kapının yanındaki duvar.	boyra	(278.40) Hasır.
bosama-	(95.15) <i>Qol b.</i> , fırsatı olmamak.	boşañ	(278.20) Uzun boylu.
bosan-	(150.20) Boşalmak.	boytumar	(245.30) Boyun muskası.
bosañ-bolbırlaw	(141.15) Boş, gevşek.	boz I.	(191.15) Kır bitkisi.
bosatıl-	(57.15) Çözülme.	boz II.	(28.15) <AT * <i>bōz</i> , boz renk.
bosaw	(150.20) Halsizlik.	bozala tūs	(28.10) Kurşunî renk.
bosbelbewlik	(165.30) Tembellik.	bozamiq	(28.15) Bozumsu.
bosbelbey	(250.30) Tembel.	bozar-	(26.25) Kararmak.
bosıp jür-	(122.30) İltica etmek.	bozariñqı	(106.30) Bozarmış.
bosıp ket-	(12.25) Geçip gitmek.	bozbala	(114.40) Delikanlı.
bosqa	(147.30) Boşuna.	bozda-	(156.35) Bağırarak, bozlamak.
-bosqan	(59.15) <i>Qaşıp b.</i> , kaçan.	boz-ökpe bala	(29.40) Genç çocuk.
bosqın	(126.05) Muhacir, kaçak.	bozqıraw	(29.15) Beyaz kırağı.
bostandıq	(228.45) Serbestlik.	boztorğay	(256.25) Çalığışu.
bostat-	(134.35) Serbest bırakmak.	böbek	(33.01) Bebek.
boşalañ	(174.30) Kzk. <i>boşal-</i> ‘doğumdan önce sancısından dolayı hayvanın kendi başına bir yerlere gitmesi’, korkak.	böge-	(182.30) Engellemek, Tar. Söz. <i>büğe-</i> ‘önünü kesmek’, <i>büget</i> ‘su bendi’.
botaköz	(107.10) <DLT <i>botuq</i> ‘bota, deve yavrusu’, kara göz, sıpa göz.	bögel-	(135.40) Yavaşlamak.
botam	(114.25) Yavrum, <i>bota</i> , ‘deve yavrusu’.	bögelisten keyin	(255.01) Bekledikten sonra.
boy	(18.40) Dere kenarı.	Bögembay	(185.35) Özel ad.
boyaldır-	(181.10) <ET <i>bodı-</i> , boyatmak.	Bögen Ağa	(190.35) Ö.a., <i>bögen</i> , ‘iki ka- burgayı bir birine bağlayan ağaç’, <i>bö-</i> , ‘güçlü olmak’, <i>bögen</i> , <i>bögü</i> ‘güçlü olan’.
boyanda-	(203.25) Anlatma.	Bögenbay	(163.35) Özel ad.
boyaw	(265.15) <ET <i>boduğ</i> , Tar. Söz. <i>boyaq</i> , boya.	böget tura qal-	(44.30) <i>B.ğanday bol-</i> , engel olmak.
boyber-	(51.40) İkna olmak.	böken	(142.15) Karaca.
boyda	(10.25) Yerde.	Bökeñ	(258.25) Özel ad.
boydaq	(142.10) Bekâr.	Bökenbay	(205.20) Özel ad.
boyday	(47.15) Zaman, sıra.	böksebastı et-	(97.30) Alta almak.
boyğı	(199.15) Boyunca.	böktergi	(279.15) Dişi kugu.
boyın	(163.30) <ET <i>boyın</i> , ‘boyun’; beden.	böktert-	(86.01) Yedekletmek.

- böl-** (121.25) Bölmək.
- bölek-bölek** (244.71) Ayrı ayrı.
- bölekşe** (262.20) Tek başına.
- bölektew** (128.35) Ayırma.
- bölen-** (21.35) <Kıp. T *bele-*, gark olmak.
- Bölení** (189.35) Yer adı.
- bölik** (196.10) Parça, kısım.
- bölinbe-** (196.25) Bölünmemek.
- bölindik-b.** (164.25) Bölündük, parçalandık.
- bölis-** (231.35) Bölüşme.
- böliske sal-** (262.30) Bölüşmek.
- bölme** (160.15) Bölme.
- böltirik** (47.05) Kurt yavrusu.
- börde** (122.45) Yabancı.
- börene** (278.35) Sırık.
- böri** (13.05) Kurt, bk. *qasqır*.
- börik** (87.05) Kalpak, börk.
- böringen** (122.20) Kzk. *börigüw* ‘acele etmek’ < **börik-*, *börin-* < **börü-*, şaşırın.
- börliktir-** (164.10) Kurt gibi kovalamak.
- börte** (130.25) Mavi, beyaz karışımı.
- bösiñkir-** (25.05) Gururlanmak.
- böstek** (160.25) Deriden döşek.
- bösteki** (279.10) Halı.
- böten-bastaq** (79.30) Yabancı.
- bötensin-** (27.25) Garipsemek.
- böybermey ket-** (56.25) İnanmamak.
- bözingendey** (211.15) Böğürerek yavrusunu arayan deve gibi.
- bu** (02.05) Bu, *budan* ‘bundan’, *buğan* ‘buna’, *bunu* ‘bunu’.
- budaqta-** (260.10) < **buğu+täg+le-*, buharlaşmak, Krg. *buudaq* ‘buhar sütünü’, *buu* ‘buğu’.
- Budda’ga öt-** (141.01) Buda dinine geçmek.
- budır** (252.05) Düz olmayan yer.
- budırsız-bultsız** (76.35) Pürüzsüz, bulutsuz.
- budqa tabın-** (140.25) Puta tapınmak.
- budxana** (278.35) <Ar. *putōāne*, puthane.
- buğın-erteñ** (185.40) Bugün, yarın.
- buğalıqtap al-** (13.01) Kementle yakalay-vermek, *buğalıq* ‘kement’, *buğaq* ‘boğazın altındaki et’,
- buğaw** (163.15) <Kıp. T *buqağı*, bağ, kelepçe, zincir.
- buğday** (82.25) Kon. buğday, bk. *biyday*.
- buğı** (270.10) Maral.
- buğıp jat-** (68.15) Gizlenerek yatmak.
- bujır** (120.40) Yüzdeki çiçek lekesi.
- bul ara** (21.15) Bura, bk. *osı ara*, ‘sıra’.
- bul** (05.05) Bu.
- bul ara** (18.01) *B.dan* buradan, Tar. Söz. *bu ara* ‘bura’.
- bula baytal** (13.05) Şımarık genç kısrak
- bulan** (164.10) Yaban geyiği.
- bulañdat-** (256.30) Orta hızla sürmek.
- bulap-talawşı** (59.15) Talan eden.
- bulaq** (21.20) Pınar.
- bular** (06.01) Bunlar.
- bulaw** (210.20) Bağlı olmak.
- bulay** (176.25) *Olay b.*, oraya buraya.
- bulbulbağı** (165.20) Bülbül bağı.
- bulğañdat-** (246.05) Sallandırmak.
- bulğañ etkiz-** (139.15) O tarafa bu tarafa sallandırmak.
- bulğın** (64.25) Samur.
- bult** (132.10) Bulut.
- buljımay** (95.05) Değişmemek.
- bul jımas** (59.05) Aynı.
- buljıtpay orında-** (93.35) Eksiksiz yapmak.
- bulqımp jat-** (10.20) Saldırmak.
- bulqımıs** (107.20) Çırpınış.
- bulqınta buğalıq** (13.01) *B. b. ta-*, kement fırlatarak yakalamak, *bulqın-* ‘fırlamak’.
- bulqınt-** (52.01) Çırpındırmak.

bulşiq et	(34.15) Pazı.	Burxan	(03.15) <ET <i>burqan</i> , <Çin. <i>fo</i> , * <i>biuet</i> , ‘Buddha’, + <i>xan</i> , ‘imparator’; Kuça dilinde <i>pūd</i> , ‘Buddha’, <i>ñakte</i> , ‘Tanrı’, <i>r < d</i> ; Tanrı, bk. <i>ağlabıy</i> , <i>baxşı</i> .
bult	(33.20) Bulut, bk. <i>bulıt</i> .	burxan küwä	(12.20) Tanrı şahit.
bultaq	(196.10) İstikrarsız, kaçamak.	burxana	(223.10) Tapınak.
bultar-	(198.25) Aniden dönmek.	but	(245.15) <AT * <i>būd</i> , <i>but</i> , bacak.
bultara qaş-	(99.05) Sıvışarak kaçmak.	buta	(111.10) Çalı.
bultarıp-jaltarıp	(07.10) Birdenbire.	butalı	(201.05) Çalılı.
bunday	(10.01) Bu kadar.	butaq	(245.15) Ağacın budağı.
buqa	(250.30) Boğa.	butaq-bür	(39.20) Burçak.
buqara	(276.25) <Ar. <i>fuðarā</i> , halk.	but art-	(139.10) <AT * <i>būd</i> , ‘but, bacak’; <i>art-</i> , ‘yükseltmek’, mec. ata binmek.
buqatartıs	(257.40) Boğa yıkma.	butınday	(162.25) Ayağı gibi.
buqpala-	(79.20) Gizlenmek.	buw	(252.10) Buğu, buhar.
buqpantayla-	(220.30) Saklamak.	buwaz	(126.30) <Kıp. T <i>boğaz</i> , gebe, yüklü.
bur-	(20.25) Dönmek, çevirmek.	buwdaq-buwdaq	(252.10) Parça parça.
bura ber-	(73.20) Çevirmek.	buwı	(218.35) Bu, budur.
buralañ	(99.15) Şaşıрма.	buwıl-	(12.10) Bağlanmak.
buralıp öl-	(08.15) Kıvranıp ölmek.	buwın-	(167.25) Kendi kendini boğazlamak.
buralqı	(163.01) Yabancı, yersiz.	buwın-buwın	(220.40) <Kıp. T <i>boğun</i> , boğum boğum.
burğılap şıq-	(111.01) Delmek.	buwırşınday	(114.15) Erkek deve gibi.
burğısı kel-	(75.30) Çevirmeyi istemek.	buwlığa şıq-	(13.25) Tık nefes çıkmak.
burğız-	(223.10) Çevirmek.	buwlıq-	(183.25) Sinirlenmek.
burıl-	(133.05) Dönmek.	buwlıqqanday	(14.20) Hırıldarcasına.
burım gıl-	(109.40) <i>Qos b.</i> , ikiye ayırmak.	buwra	(27.35) Buğra.
burın	(02.05) Önce, evvelde.	buwrıl	(163.10) Beyaz-kara karışımı.
burında-soñdı	(56.25) Şimdiye kadar.	buwsan-	(130.25) Hafifçe terlemek.
burındıraq	(235.20) Biraz önce.	buwsanıp qal-	(84.15) Yumuşayıp durmak.
burındı-soñdı	(83.35) İlk ve son.	Buxara	(116.15) Yer adı.
burınğı	(205.25) Evvelki, önceki.	Buxaralıqtar	(186.05) Buharalılar.
burınğıdan	(53.05) Öncelikle.	Buxarlıq	(280.25) Buharalı.
burınıraq	(25.35) Daha ileri.	buyım	(64.30) Eşya.
burıs	(153.35) Sapa, ters, yanlış.	buyır-	(227.40) Buyurmak.
burıstaw bas-	(98.40) Ters gitmek.		
burış	(277.01) Bucak.		
burış-burıšta	(245.15) Her köşede.		
burnağı küni	(218.20) Geçen gün.		
burq etip şıq-	(27.40) Aniden çıkmak.		
burqıl-da-	(193.25) Kaynamak.		
burqıra-	(110.05) Dağılmak.		
burşaq	(202.40) Burçak.		
burtıy-	(132.40) Küsmek, üzülme.		

- buyırıq** (120.15) Buyruk.
- buyırtpa-** (232.10) Emir ettirmemek.
- buyıruw** (142.10) Emir, buyruk.
- buyra** (235.05) Kıvrım, bk. *qarabuyra*.
- buz-** (94.35) Bozmak.
- buzaqlıq** (56.05) Zorbalık.
- buzaw** (39.35) Buzağı.
- buzbaytm** (89.30) Bozmayan.
- buzğısı kel-** (108.20) Bozmayı istemek.
- buzıl-** (81.10) Bozulmak.
- büge jekte-** (194.20) Çekingen davranmak.
- bügejekte-** (166.30) Eğilerek yürümek.
- bügejšek-bürseñ** (84.35) Boynu bükük.
- bügil-** (06.10) Bükülmek.
- bügin** (04.30) Bugün.
- bügeñde-** (32.40) Kamburlaşmak.
- bük- I.** (71.15) *İşke b.*, bilemek.
- bük- II.** (95.10) *İşine b.*, saklamak.
- bük-** (95.25) Bükmek, eğmek.
- bük tüs-** (138.05) Eğilmek.
- bükende-** (94.10) Av aramak.
- bükil** (111.25) *<*bütkil*, hepsi, tamamı.
- bükirey-** (15.35) Kamburlaşmak.
- bükpe** (145.25) Sürgü.
- bükte-** (243.15) Katlamak.
- bülde** (73.10) Şal.
- büldir-** (78.30) Yıkmaq.
- büldirge** (59.15) Kamçı ilmiği, Altayca *bildirge* ‘şaman tefinin sopasına bağlanan kese’.
- büldirşin** (27.30) Bildircim.
- bülingen** (59.15) Bölünen.
- bülk et-** (89.25) Kıpırdamak.
- bülkektep kel-** (153.01) Salınarak gelmek.
- bülkildet-** (18.10) Kzk. *bülkil* ‘atın orta hızla gitmesi’, coşturmak.
- bül bol-** (136.15) Pul olmak, *kül bol-masañ bül bol* ‘kül olmazsan pul ol’.
- bür** (28.35) Dal, budak.
- bürekk** (31.40) *<ET böğrā*, böbrek, bk. *büyrek*.
- bürük-** (26.20) Ağza su alıp serpmek
- büris-** (208.25) Buruşmak.
- bürisiñkirep tur-** (61.20) Titremek.
- bürk-** (06.25) Püskürtmek.
- bürkek-** (27.10) Bürünmek.
- bürken-** (268.15) Örtünmek.
- bürkep kele jat-** (04.10) Sarmaya başlamak.
- bürkey** (28.15) Bürümek.
- bürkit** (11.15) Kartal.
- bürkitşi-qusbegilik** (85.20) Kuş avlama işi.
- bürli** (276.05) Taze yaprak.
- bürsek qağa jür-** (29.15) Büzülerek dura kal-ka yürümek.
- bürseñde-** (111.10) Büzülerek yürümek.
- bürsügini** (111.01) *<*ol bir künü*, ‘öbür-sügünü’, öbür gün.
- bürşik** (111.10) Köşe, köşeçik.
- bütün** (83.15) *<ET bütün*, [Trkm. *bütyn*], bütün.
- bütinde-** (39.25) Tamamlamak.
- bütken** (245.30) Hep, bütün, tamamıyla.
- büyi** (12.01) *<Kıp. T böy(i)*, akrep.
- büyir** (248.05) *<Kıp. T böğür*, böğür.
- büyit-** (105.35) Böyle yapmak, böyle demek.
- büyrek** (182.10) Böbrek, *b. ten sıyraq şığar-*, öküzün altında buzağı aramak, Tkm. bövrek. bk. *bürekk*.
- büyte ber-** (112.10) *<*bulay ete ber-*, böyle devam etmek.
- büytkenşe** (15.40) Dönmeden önce, *büg-üt-ken+çe* *<ET bük-* ‘döndermek’

Ç

Çaxar	(127.25)	Kalmuk boyu, Çahar.
Çeren	(164.75)	Özel ad.
çerik	(18.01)	Kon. asker, bk. bk. <i>esker, jasawıl, joñğarlıqtar, läşker.</i>
Çona Doba	(02.10)	Özel ad.
Çuwna	(164.75)	Ö.a., Çuna.
Çuw-Wan-Xay	(229.01)	Ö.a. Cuv-Van-Hay.

D

da	(05.05)	Da (dahi) edatı.
daba	(210.35)	<Ar. <i>devā</i> , deva.
dabar	(210.15)	Hakir, hlk. <i>daballa-</i> , ‘azarlamak’.
dabil	(04.15)	<Ar. <i>tabl</i> , davul.
dabıra-duwman	(30.05)	Davullu zurnalı.
dabır-la-	(225.01)	Gürültü çıkarmak.
dabırlasıp ket-	(37.25)	Bağırışmak.
dağdar-	(202.20)	Sıkışmak
dağdı	(30.40)	Âdet, gelenek.
dağdılan-	(252.20)	Kaybetmek.
dağdılamıp ket-	(108.20)	Alışık olmak.
Dağır	(09.10)	Özel ad, kavim adı.
dağısı ğoy	(111.35)	<ET <i>taqt</i> , ‘ve, dahi, öte yandan, dahası’, <i>taq-</i> , ‘tak-mak, iliştiirmek’, +ı, ‘zarf fiil eki’; dahi, keza; sadece.
Dağur	(27.25)	Kon. <i>Dağır</i> , özel ad.
dal bol-	(173.10)	Çok düşünmek.
dala	(67.45)	<Mo. <i>tala</i> ‘düz arazi’, günümüz Moğol yazı dilinde deniz anlamındadır. Civar; bozkır; arazi.
dalan	(46.10)	Kalın dokunmuş beyaz çuha, çadır bezi; Kzk. <i>dalañ</i> ‘düz ova’.
dalaqta-	(154.40)	Boşuna koşturmak.
dalba-dulba	(06.15)	Pılı pırtı.
dalbasa	(181.30)	Boş laf.
dalbay	(97.35)	Şapka.

dal-dul	(122.05)	Param parça.
Daluwñ	(26.10)	<i>D.miyn</i> ’in kısaltılmışı
Daluwñmiyn	(22.30)	Dalunmin, özel ad.
däl	(04.35)	İşte, tam, aynen.
dälde-	(101.10)	<Ar.-T <i>delyl+le-</i> , isabet ettirmeye çalışmak, bk. <i>dälel</i> ‘delil’.
dälel	(30.10)	<Ar. <i>delyl</i> , delil, kanıt.
dälelde-	(32.10)	İspatlamak.
dälme-däl	(114.35)	Dos doğru.
damı-	(217.20)	Düzeyde olmak.
damılsız	(160.10)	Durmadan.
däm	(114.30)	<Ar. <i>üa ‘äm</i> , yiyeceklerin tadı, bk. <i>dem</i> III.
dämdi	(112.25)	Tadı güzel.
däme	(07.30)	<*Far. <i>däme</i> ‘iyi dilek sözü’, ümit, <i>esek d.</i> , ‘olmayacak şeye ümitlenme’. Kazak Dilinin Etimolojik Sözlüğü’nde Ar. <i>dämiğ</i> ‘talep etmek’ten geldiği belirtilmektedir.
dämegöy küyinde	(181.15)	Yüreğinde.
dämelen-	(96.25)	Ümitlenmek.
dämettirip otur-	(84.30)	Heveslendirmek.
dan	(159.10)	Vergi.
dana	(20.01)	<Far. <i>dānā</i> , akıllı.
danışpan	(111.15)	Danışman.
dannan bosat-	(280.01)	<Far. <i>dān</i> , ‘akıl’ akıldan çıkarmak.
dañğrlatıp-düñ	(101.40)	<i>D.-d.girletip</i> , dangur dungur ses çıkararak.
dañğrla-	(195.40)	Gürültü çıkarmak.
dañğrlat-	(247.15)	Gürültü çıkartmak.
dañq	(33.35)	Şöhret, ün.
dän	(173.15)	<Far. <i>dāne</i> , tohum, tane.
däneker	(241.30)	Ara bulucu.
dänekerlik	(259.40)	Çözüm.
däneñe	(204.35)	Hiçbir şey.
däp	(111.30)	Tam, bizzat, bk. <i>däl</i> .

dar	(12.20) Dar ağacı.	dawker	(55.20) <Ar.-Far. <i>da'vā+ker</i> ,
dara	(11.25) <i>Jalğız b.</i> , yalnız başına.		davacı.
daralan-	(28.40) Seçilmek.	dawla-	(266.15) Dava etmek.
darası	(257.05) İp cambazı.	dawlasuw	(41.05) Münakaşa.
darıma-	(187.10) İsbet etmemek.	dawlığa	(191.40) Zırh.
darımaq	(220.35) İsbet etmek.	dawlıker	(55.20) Davalı.
darıt-	(100.30) İyileştirmek.	dawrıq-	(219.25) Yüksek sesle konuşmak.
darıta alma-	(103.30) İsbet ettirmemek.	dawrıqpasız	(156.40) Gürültüsüz.
darıya	(244.40) <Far. <i>deryā</i> , derya.	dawşar	(44.35) Münakaşa, dava.
darıya	(48.15) <Far. <i>deryā</i> , deniz.	dāw	(134.10) <Far. <i>dýv</i> , dev, bk.
darqan	(68.05) Geniş.		<i>dew</i> .
darı-	(51.40) Deva bulmak.	dāw-dāw	(105.25) <Far. <i>dýv</i> , dev dev
dāri	(176.10) <ET <i>tariğ</i> 'darı', barut.	dāwpirim	(168.05) Güçlü.
dāris	(138.35) <Ar. <i>ders</i> , ders.	day	(03.05) <ET <i>tāg</i> , <i>ayırılday</i> , 'ayrılır gibi'.
dārmen	(164.25) <Far. <i>dermān</i> , güç.	dayında-	(240.10) <Ar.-T <i>úa'yyın+le-</i> , hazırlamak.
dastarqan	(281.05) <Far. <i>destārō'ān</i> , sofra.	dayındat-	(278.30) Hazırlatmak.
dāstür	(94.35) <Far. <i>destür</i> , destur.	dayındıq	(32.35) Hazırlık.
dat	(159.40) Söz için izin alma.	de	(03.10) De 'dahi'.
datta-	(162.25) Kötülemek, sövmek.	de-	(04.40) <ET <i>tē-</i> <AT <i>tē-</i> , demek, istemek, <i>delik</i> (236.25) 'diyelim'.
dāt	(14.15) <Far. <i>dād</i> 'adalet', tahammül, sabır.	degdi-	(27.05) Kurumak, <i>d.y ber-</i> <i>gende</i> kurumasını bekleyinceye kadar.
daw I.	(60.35) <Ar. <i>da'vā</i> , <i>dava</i> , mü-nakaşa, kavga.	degenderden-aq	(115.40) Denilenlerden de.
daw II.	(52.25) Dert.	degensip	(269.20) Dercesine.
dawa	(51.40) <Ar. <i>devā</i> , deva.	degizbe-	(05.25) Deydirtmemek.
dawala-	(202.25) Deva bulmak.	del	(174.35) Tam, yeri, vakti.
daw-damay	(40.05) Kavga gürültü.	deldallıq	(82.40) <Ar. <i>dellāl</i> , aracı.
dawday	(149.15) Durum.	deldiy-	(104.40) Dim dik tutmak, <i>ta-</i> <i>nawları b.</i> , mec. vakur bir şekilde durmak.
dawıl	(23.15) Toz duman ederek çok sert esen rüzgar.	deldiygen	(250.35) Dimdik.
Dawır	(22.25) Kon. <i>Dağır</i> , özel ad.	delebe	(03.10) <Çağ. <i>tilbe</i> , Tat. <i>dilbe</i> , <* <i>dele+be</i> , istek, <i>d.sin qozdır-</i> 'istekle heveslenmek'.
dawırıqpa-	(150.10) Konuşmamak.	dem I.	(276.10) <Far. <i>dem</i> , nefes.
dawıs	(05.40) <ET <i>tavış</i> 'gürültü', ses, bk. <i>dıbis</i> .	dem II.	(112.01) Tür.
dawısta-	(205.05) Ses çıkarmak.	dem III.	(133.15) <Ar. <i>úa'ām</i> , tat, lez- zet. bk. <i>dām</i> .
dawısta-	(207.40) Seslenmek.		

demala ber-	(72.20) Dinlenivermek.	dil	(170.30) <Far. <i>dil</i> , yürek, gönül.
deme-	(251.40) Yardım etmek, desteklemek.	dilgir	(277.10) <Far. <i>dilgir</i> , arzu eden.
demek	(18.40) Acaba, öyleyse.	dilmârlıq	(239.01) <Far.-T <i>dilmar+lık</i> , hatiplik.
demey qıdırıp	(111.25) <i>D. jür-</i> , demeden gezmek.	dilte-	(13.01) Sallatmak.
demik-	(18.15) Soluklanmak.	din	(38.25) <Ar. <i>dýn</i> , din.
den	(173.10) Fazlası, çoğu.	dinbası-keşil	(96.05) Dini lider, keşiş.
dene	(79.05) Vücut, cüsse.	diniy	(216.20) <Ar. <i>dýny</i> , dinî.
densawlıq	(132.35) Vücut sağlığı.	diñke	(194.40) Çare, güç, gayret.
deñ	(84.75) <Kıp. T <i>teng</i> , denk, eşit.	dir et-	(109.05) Titremek.
derek	(149.45) Haber, delil.	dirdekte-	(77.35) Titremek.
derew	(275.35) Derhal, hemen.	dir-dir	(142.30) Tir tir.
derimdi	(143.35) Diyeceğimi.	dirildet-	(246.05) Titretmek.
derin	(101.05) Desek, diyelim.	ditte-	(17.30) Kzk. <i>dit</i> ‘düşünce’, düşünmek.
derlik	(23.15) Kabarık.	diyirmen	(48.40) Değirmen.
dert	(161.40) <Far. <i>derd</i> , dert.	diyn	(81.35) <Ar. <i>dýn</i> , din.
derüw	(88.01) Derhal.	diyüw-peri	(134.10) Dev peri.
des	(24.10) <Far. <i>dest</i> ‘el’, kuvvet.	doda	(206.40) Kalabalık.
des-	(39.10) Konuşmak.	doğar- I.	(44.35) Durdurmak.
desüw	(146.20) Söyleşmek.	doğar- II.	(12.35) Boşaltmak.
dew I.	(123.35) Söyleme, konuşma.	doğarıl-	(254.20) Arabaya koşulan atın boşaltılması.
dew II.	(28.01) Dev, <i>bk. dâw</i> .	doldan-	(155.10) Sinirlenmek.
dey	(12.05) <i>Büyi tiygen+dey</i> , deve yavrusu gibi, <i>bk. day</i> <ET <i>teg</i> , gibi.	dolılıq	(189.40) Kızgınlık.
dey tur-	(30.25) Demek.	domalap tüs-	(19.40) Yuvarlanıp düşmek.
deyin	(139.35) Çok, bile.	domalaq	(125.10) <* <i>comalaq</i> <Kıp. T <i>yumgalaq</i> , yuvarlak.
deyingi	(267.35) Kadar, (MU) <i>degin</i> , ‘deyin, kadar’	dombıra	(75.35) Saz, musiki aleti.
dıbis	(201.30) <ET <i>tavış</i> , ses, Der. Sözl. <i>davış</i> ‘ses, hafif ses,’ Uyg. <i>tavış</i> , <i>bk. dawıs</i> .	doñaybat	(169.10) Anadolu ağızlarında <i>donga</i> , ‘kalın’, + Ar. <i>heybet</i> , ihtişam
dım	(272.10) Hiç bir şey.	dop	(179.25) Top.
dımıñ	(272.01) Ses, gık.	dorba	(280.35) <Kıp. T <i>torba</i> , torba.
dımqıl	(130.25) Nemli.	Dorjı	(103.10) <i>Lama D.</i> , özel ad.
dıq	(123.01) Üzüntü.	dos-jaran	(225.35) <Far. <i>düst-yarân</i> , dost, yaran.
dıraw	(218.40) <Rus. <i>zdoroviy</i> , sağlam.	dostıq	(258.35) <Far.-T <i>düst+luq</i> , dostluk.
dıyqan	(170.20) <Far. <i>dih</i> ‘köy’, <i>dihkan</i> , çiftçi.	dönen	(230.30) Üç yaşındaki beygir.
dıyqanşılıq	(231.10) Çiftçilik.		

- döñbekşi-** (221.10) Yatarken dönmek.
- döñes** (17.35) Tepe, bk. *bel-beles*.
- döñestew** (34.20) Tepemsi.
- döñgelek töbe** (19.35) Yuvarlak tepe, *döñgele-* ‘yuvarlamak’, *döñgelek* ‘yuvarlak bilezik gibi demir’, *döñes döñes* ‘yüksek yer’, *döñ* ‘tepe’.
- döñgelente qala-** (29.05) Yuvarlayıp yığmak.
- döñgestew jer** (129.15) Tepe.
- döñ-qırqalar** (16.35) Tepeler.
- döp keltir-** (194.10) Denk getirmek.
- döp-döñgelek** (76.35) Yus yuvarlak.
- duğalı** (60.35) <Ar.-T *du’ā’+lı*, te’sirli.
- duğay selam** (70.05) Çok çok selam.
- dulğa** (106.25) <Mo. *daulga*, tolga, Anadolu ağızlarında *dulh*.
- dur qozğal-** (171.30) Hep birden davranmak.
- duris** (90.40) <Far. *durust*, iyi.
- duris-buris** (165.25) Doğru dürüst.
- duşpan** (246.35) <Far. *düşmān*, düşman, bak. *jav*.
- duw külip jiber-** (131.15) Hep birden gülüşü vermek.
- duwala-** (153.15) <Ar. *du’ā*, dua etmek.
- duwalı** (213.10) Dediği olan, kerametli.
- duwıldap-dürlice** (92.40) *D.-d. qal-*, vızıldamak.
- duwmandat-** (34.35) Eğlendirmek.
- duwşar bol-** (266.20) <Far. *dū çā r*, dışar olmak.
- dübara** (116.20) <Far. *dübara*, iki.
- dübir** (04.20) Gürültü.
- dübir-duwman** (230.05) Oyun eğlence.
- dübir-dürbeleñ** (81.01) Kavga gürültü.
- dübir-dürmekke** (257.40) Şamatalı.
- dübirlet-** (234.75) Gürültü çıkarmak.
- dübirletpey-düñ** (247.05) *D.-d. kiletpey*, patırtı gürültü çıkarmadan.
- dübit** (205.35) Gürültü.
- düdämal** (95.25) Şüpheli.
- düken** (26.40) <Ar. *dükkān*, *āñime d.*, sohbet.
- dümdi** (269.15) Sağlam.
- düniye** (05.05) <Ar. *dünyā*, dünya.
- dünk et-** (102.01) Dum sesi çıkarmak.
- dünyelik** (138.35) Zenginlik.
- düpilde-** (230.10) Çarpmak, heyecanlanma.
- dür** (23.40) Birden.
- dürbeleñ-dübir** (160.35) Sıkışık vaziyet.
- dürde-arazdıq** (239.30) Darginlik.
- dürdiy-** (140.20) Dudağını büzmek.
- düre ber-** (15.25) Kamçı cezası vermek, *düre* ‘kamçı cezası’, *dürmek* ‘hücum eden topluluk’, *dür et-* ‘hücum etmek’, *dür* ‘kuşların uçarken çıkardığı ses’.
- dürgil-** (104.75) Aniden hareket etmek.
- dürgirep jür-** (206.45) Kaçmak.
- dürilde-** (38.35) Titremek.
- dürkin** (280.10) <Mo. *türgen* ‘hızlı, tez’, tekrarlanan şey, Yak. *türgen*, Tuva *türgen*.
- dürkiret-** (201.40) Birden hareket etmek.
- dürlik-** (118.25) Şaşırma.
- dürlikken äbiger** (10.30) *D. bastal-*, karışıklığa şaşırma.
- dürliktir-** (156.40) Şaşırtma.
- dürse qoya ber-** (169.15) Sözle sataşma.
- dürsilde-** (188.01) Gürültü, ses çıkarmak.
- dürsili** (40.30) Sert takırtı.
- düw ete tüs-** (31.05) Birden düşmek.

E		
e	(06.01)	E, başına getirildiği cümledeki kavrama göre çeşitli tonlar alarak bir takım duygular anlatır; 'E, <i>salpañ-qulaq quwdıñ bilmeytini bar ma?</i> ' (E, sallanan kulaklı çakalın bilmediği var mı?).
eb	(05.25)	Em, çare.
ebden	(209.40)	<*hepten, iyice.
ebdeysiz	(75.35)	Düzensiz.
ebelek	(29.30)	Çöl bitkisi.
ebi kel-	(06.45)	Yeri gelmek.
ebigerlik	(116.35)	İstila.
ebil-sebil	(202.05)	<Ar. <i>sebyl</i> , bir şeyler.
edäwir	(10.10)	Boylu boyunca.
eden	(160.20)	Yer, evin tabanı.
edewli	(228.25)	Duyulan.
edi	(04.35)	İdi.
edi	(98.30)	<ET <i>er-</i> , <i>i-</i> , idi.
Edige	(160.30)	Özel ad.
edildik	(78.30)	Ar.-T. ' <i>adyl+lik</i> , adâlet.
edilet	(56.20)	<Ar. ' <i>adâlet</i> , adâlet.
egdelik	(114.20)	Olgun.
egdenew	(260.35)	Orta yaşlı.
eger	(05.05)	<Far. <i>eger</i> , eğer, bk. <i>eğer</i> .
eges	(169.20)	Münakaşa.
egesip tur-	(279.35)	Münakaşa etmek.
egetin jer	(235.01)	Ekecek yer.
egil-	(236.35)	Üzülerek ağlamak.
egilgiş	(21.05)	Hışkırıp ağlamak.
egin	(82.15)	Ekin.
eginşi	(99.20)	Ekinci.
eginşilik	(173.20)	Ekincilik.
egiz	(142.25)	<Kıp. T <i>ikiz</i> ~ <i>ekiz</i> , ikiz.
egjey-tegjeyli	(30.01)	Teferruatlı.
egüw	(280.25)	Ekme.
eğer	(101.25)	<Far. <i>eger</i> , eğer, bk. <i>eger</i> .
eğin	(112.30)	Ekin.
ehe	(16.05)	Ha ha, sevinç ve hayret bildiren ünlem.
ejelden	(32.45)	<Ar.-T <i>ezelden</i> , ezelden, bk. <i>äjel</i> .
Ejen	(228.05)	Özel ad.
Ejenxan	(276.30)	Özel ad.
ejigey	(281.05)	Kurutulmuş peynir.
ejiktes-	(266.30)	<Ar.-T <i>hece+le-</i> , hece-leyerek konuşmak.
ek-	(236.01)	Ekmek, dikmek.
eke	(141.35)	Baba.
ekem	(05.05)	Rivayet (<i>eken</i> , 'imiş') şeklinin birinci teklik şahısı, - <i>ğan</i> geçmiş zaman ekinin fonksiyonu zayıflayınca ek yığılması şeklinde cümlenin sonuna gelmiştir; <i>şığarğan e</i> . 'çıkarmışım'.
eken I.	(04.15)	Olmak, <i>kim ekenin</i> 'kim olduğunu'.
eken II.	(06.20)	Acaba, <i>keterme eken</i> 'gider mi acaba'.
eken III.	(10.20)	<ET <i>er-</i> , imiş, bk. <i>edi</i> .
ekeş	(111.05)	<ET <i>éki</i> , + <i>nç</i> 'asıl sayılardan sıra sayıları türeten isimden isim eki', <i>ékkinti</i> şekli de var; ile.
ekew	(122.10)	<* <i>ekegü</i> , her ikisi.
ekew-üşew	(174.35)	İkişer üçer.
eki-aq	(07.40)	<Kıp. T <i>ekki</i> , ancak iki kişi, iki nesne.
ekilen-	(168.30)	Artmak, çiftleşmek.
ekili	(279.40)	İkişer.
ekimñ	(196.40)	İki bin.
ekinşi täwlik	(10.35)	<ET <i>éki+nç</i> 'ikinci'; iki gün kadar.
ekiuştı	(150.25)	Çift taraflı.

eki-üş	(02.05) <ET <i>éki</i> <AT <i>ēki</i> ,; iki üş.	elim-keriske	(109.35) <i>Erim-eriske e.</i> , erle- rim yürüyüşe, halkım mücadeleye.
ekköz-	(186.10) Ektirmek.	elin şaw-	(27.25) Ülkeyi ele geçirmek.
ekpindep kel-	(97.05) İlerlemek.	elir-	(48.10) Kudurmak.
ekpindi	(205.35) Hücûm.	elirin ket-	(171.25) Şımarak.
ekpini	(125.40) Hızlı, süratli.	elirme	(240.15) Çok övünen kimse.
ekspediytsiya	(159.20) Rus., bölge, eyalet.	elirtken	(50.35) Kışkırtan.
ekşe-	(245.30) Seçmek.	elitkiş	(110.05) <i>Ğajap e.</i> , malum ol- mayan.
ektir-	(82.15) Ektirmek.	eljiretkiş	(114.25) Yumuşak.
el I.	(22.30) Memleket.	eljirey ayay-	(157.05) Duygulanarak acımak.
el II.	(44.71) <ET <i>él</i> <AT <i>*ēl</i> , halk.	elmen	(279.35) Memleketle.
el III.	(11.15) Herkes.	elpektep jür-	(18.25) <Mo.-T <i>elpek+le-p</i> <i>yür</i> -kararlı olmak, cesaretli olmak.
el qamqorşısı	(02.10) Vatan hâmisi.	elpet	(191.25) <Ar. <i>ḍalvet</i> , görüntü sergilemek.
elbastağan	(60.35) Halkı yöneten.	elpilde-	(18.15) Çocuk gibi hareket etmek.
elde	(146.35) Orada, uzak yerde.	elpildes-	(240.35) Çocuklaşmak.
eldekimdi	(244.75) Bazen.	elşi	(100.05) <*Mo. <i>el</i> ‘dost, anlaş- ma’, elçi.
eldene	(132.20) Bir şeyler.	elşilik	(255.05) Elçilik.
eldes-	(212.05) Barışma, anlaşma.	elti-	(05.20) Baş dönmek.
eldestirüw	(212.01) Barıştırmak.	eltiri I.	(46.05) Kuzu derisi.
Eldey	(34.30) Özel ad.	eltiri II.	(61.05) Deri, <i>buyra e.</i>
eldik	(272.40) Millî.	eltit-	(114.25) Başını döndürmek.
ele-	(135.35) Elemek.	elüw-alpıs	(271.25) <ET <i>elig-altmış</i> , elli, altmış.
elegiz-	(244.15) Korkutmak.	elxanı	(194.15) Halkın hanı.
elek	(55.25) Elek.	em I.	(22.30) Acaba.
elende-	(158.15) Meraklanmak.	em II.	(34.15) Ki, pekiştirme edatı.
eleñdep otır-	(10.05) Merak etmek.	em III.	(51.35) İlaç
elep jat-	(103.35) Hiçe saymak.	em-	(231.30) Emmek.
eles	(29.01) Silüet, hâyâl.	emde-	(89.05) İlaçlamak.
eleste-	(14.15) Hâyâl etmek.	emdi	(190.05) <ET <i>amti</i> , imdi.
elestet-	(134.15) Göz önüne getirmek.	emen	(245.15) Yapraklı ağaç.
elewre-	(50.35) Kanmak, aldanmak.	emes	(02.10) <*er-me-z, değil.
elewsiz	(72.05) Dikkat çekmeyen, belir-siz, önemsiz, değersiz, silik, <i>e. türde</i> ‘dikkat çekmeyecek şekilde’.	emin-erkin	(17.30) Sağ selim.
elewsiz qara-	(34.20) Üstün körü bakmak.	eminetindey	(263.30) <Ar. <i>emānet</i> , serbestçe.
elgi	(53.40) <*heleki, deminki.	emis-emis	(204.15) <Far. <i>hemýşe</i> , yavaş.
elik	(86.10) Karaca.		
eliktir-	(03.10) Heveslendirmek.		

emiz-	(143.15) Emzirmek.	en-taŋba	(55.05) İşaret, damğa.
emşek	(231.30) <YT (ŞT) <i>imçek</i> <*em-ig+çek?; ‘meme’, mec. <i>jer emşegin</i> <i>em-</i> , ‘hayvancılıkla geçinmek’.	entelep kel-	(185.10) Hızla gelmek.
emşi	(91.25) Hekim.	entik-	(218.01) Nefes nefese kalmak.
emşilik	(177.40) Hekimlik.	epik-jirer	(175.15) Kahraman.
eñ bastısı	(123.20) En önemlisi.	eppen	(182.30) Uygun bir şekilde, <i>ep</i> , ‘taktik, usul’.
en- I.	(61.15) Dönmek.	epte-	(273.35) Dikkat etmek.
en- II.	(11.01) Girmek.	epteyli	(156.35) Düzgün bir şekilde.
en- III.	(20.10) Yerleşmek.	eptilik	(214.71) Uсталık.
eñ	(191.01) En, başına geldiği sıfatın en üstün derecede olduğunu gösterir.	er I.	(128.25) <Kıp. T <i>eger</i> , <i>eyer</i> .
eñbek	(230.35) <ET <i>emgek</i> , iş, hizmet.	er II.	(153.20) Adam.
endeşe	(05.25) <*antaça, öyleyse.	er III.	(239.25) Er.
endi	(04.15) <Kıp. T <i>imdi</i> <ET <i>amti</i> , şimdi.	er- I.	(184.75) Gelmek, ulaşmak.
endigäri	(264.25) <T-Far.-T <i>endi+diger</i> +i, bundan sonra, bk. <i>endi</i> , <i>endigi</i> .	er- II.	(11.20) Yardımcı fiil.
endigi	(04.10) Bundan sonraki.	er- III.	(117.35) Olmak.
ene I.	(110.40) Anne.	er- IV.	(267.15) <i>Elşige er-</i> , elçinin te- sirinde kalmak.
ene II.	(28.10) <ET <i>anta</i> , eni, şimdi, bk. äne.	er jürek	(02.05) Yürekli.
eñgezerdey	(08.01) <*engezerdey <*eni +kez-er+täg, Kır. <i>engeçer</i> ‘kamburu çıkış’; yaşlı, bk. <i>şal</i> .	erbiyip tur-	(80.40) Sallanıp durmak.
engizdir-	(89.01) İndirtmek.	Erdene	(277.01) Özel ad.
eñirep jür-	(69.35) Titremek.	eregisip qal-	(62.40) Münakaşa etmek.
eñiske	(110.35) Aşağıya.	erek	(208.05) Başka, ayrı, özgün.
enjarlıq	(175.30) Neşesizlik.	erekşe I.	(21.25) Arzusuna göre.
eñkele tüs-	(12.30) Eğilmek.	erekşe II.	(105.15) Ayrıca, fevkâlade, özel.
eñkeñde-	(10.30) Başını öne eğmek.	erekşelik	(174.40) Başkaca, özellikle.
eñkey-	(06.10) Eğilmek.	ereñ	(100.40) Eşsiz, bilhassa.
eñkilde-	(179.05) İçini çekmek.	erensizdik bol-	(249.05) Erkekliğin olmaması.
eñkiştart-	(07.45) Öne eğilmek.	erginde	(274.20) Başta.
Eñlik	(06.30) Özel ad.	erik-	(232.30) İşsizlikten sıkılmak.
eñse	(04.40) Ense.	erikkendik	(276.35) Canının sıkılması.
eñşella	(156.05) <Ar. <i>in-şā’allah</i> , inşaallah	eriksiz	(24.30) Çaresiz.
en-tamğa	(43.01) İşaret, damğa.	erikti	(69.25) Bilinçli
		erilep ket-	(129.20) Birlikte gitmek.
		erim-eriske	(109.35) Bk. <i>elim-eriske</i> .
		erin	(188.20) Dudak.
		eriske tüs-	(170.05) Göç etmek.
		erit-	(262.05) Eritmek.
		eriyne	(55.40) Şüphesiz, elbette.

erjürek	(105.10) Yürekli.	ertpe-	(278.10) Götürmemek.
erke	(74.35) Nâzikçe.	erttewli	(106.05) Geceli gündüzlü.
erkek kindikti	(06.45) Erkek kardeş, <i>kindik</i> , 'göbek bağı'.	erüw	(158.30) Yürüme.
erkelep jür-	(31.05) Gecikerek gelmek.	es	(04.20) <AT *ēs 'hafıza', akıl.
erkelet-	(62.20) Şımartmak, şaka etmek.	es-	(31.20) Esmek.
erkeklik	(263.15) Nazlılık, şımarıklık.	Esağa	(19.05) Özel ad.
erkesılıqm	(114.15) Nazlı.	ese	(74.71) <Ar. <i>óiuúe</i> , hisse.
erke-totay	(263.20) Nazlı, haşarı.	esegen	(127.30) İşiten, dinleyen.
erki özine	(151.20) Kendi başına.	esek dāme	(07.30) Ümit, Toharca <i>eşäk</i> 'hakkında', Kzk. <i>dāmelenuw</i> 'iddialaşma'.
erkimen	(101.01) İradesiyle.	esek-qaşır	(83.30) <ET <i>āşgāk</i> (Br.) 'eşek', katır (Özb. <i>xaçır</i>).
erkiñ bil-	(157.20) Kendisinin bilmesi.	eselep-eselep	(191.35) İlave ederek.
erkin	(278.35) Rahatlıkla, serbest.	esen	(215.01) Esen, sağ salım.
erkindik	(128.35) Serbestlik.	Esenbek	(05.30) Özel ad.
erkin-erkelew	(132.40) Şımarık.	esendes-	(248.10) Hâl hatır sormak.
erköñildilik	(215.30) Kahramanlık.	esen-saw	(86.40) Sağ sâlim.
erli-zayıptı	(75.05) Karı koca.	esen-sawlıq	(35.40) <i>E-s. surasuw</i> , hatır sorma.
ermek	(142.05) Eğlence, vakit geçirme.	esep	(223.05) <Ar. <i>óesāb</i> , hesap.
ernin jimqır-	(25.05) Dudağımı içine doğru kıvırmak.	esep-ayla	(277.10) Hesap çözüm.
er-qaharman	(36.05) <Far. <i>óahramān</i> , yi- ğit, kahraman.	esepte-	(172.01) <Ar.-T <i>óesāb+la-</i> , saymak.
errjet-	(127.25) Büyümek.	esesine	(67.05) <Ar. <i>óiuúe</i> , yerine.
ersili-qarsılı I.	(155.20) Karşı karşıya.	esey-	(141.35) Büyümek, <i>ósey-</i> olmalı.
ersili-qarsılı II.	(244.75) Çaprazlamasına.	esik	(07.20) <YT (ŞT) <i>işik</i> <ET <i>éşik</i> <AT *ēşik, 'eşik'; kapı, eşik.
ersin-	(91.01) Erlik yapmak.	esil	(273.05) <Ar. <i>aúl</i> , asıl.
erşi	(89.10) <*ērşi <Kıp. T <i>egerçi</i> ; eyerci.	esim	(68.40) <Ar. <i>ism</i> , isim, ad.
erte I.	(84.15) Erken.	esin jiy-	(06.25) Kendine gelmek.
erte II.	(34.10) Sabahleyin.	esir-	(94.30) <YT (ŞT) <i>isir-</i> <ET <i>esür-</i> ; sarhoş olmak.
ertegi-xiqaya	(139.40) Masal, hikâye.	esiriktengen	(60.25) Övünen.
ertek	(178.20) Masal, bk. <i>añız</i> .	Esjan	(03.10) Ö.a., 'akıllı can'.
erteli-keş	(33.30) Geceli gündüzlü.	eske al-	(17.10) Hatırlamak.
erteñ I.	(167.01) Sonraki.	Eskendir	(173.30) Özel ad.
-erteñ II.	(76.10) <i>Bügin e.</i> , bugün yarın.	esker-	(87.30) Hatırlamak.
erteñgisin	(218.10) Dün, Kzk. <i>erteñgi</i> , yarın.	esker	(243.25) <Ar. 'asker, asker, bk. <i>çerik, jasawıl, joñğarlıqtar, läşker</i> .
erterek	(61.01) Biraz daha erken.		
ertip al-	(05.30) Götürmek, <i>ert-</i> 'bera- berinde getirmek'.		

- eskert-** (152.05) Hatırlatmak.
- eski** (273.05) Eski.
- espte-** (11.10) <Ar.-T *óesāb+la-*, hesaplamak, düşünmek, bk. *esepte-*
- este bol-** (37.35) Düşünmek.
- este-** (117.40) Yapmak, iş eylemek.
- Estenow** (02.01) Özel ad.
- est-** (76.20) <ET *eşid-*, işitmek.
- estile basta-** (226.01) İşitilmeye başlamak.
- estir qulaq** (113.15) Duyan kulak.
- estirt-** (138.40) *Ünde e.*, ses çıkartmak.
- eş** (05.05) <Far. *hýç*, hiç.
- eşbir I.** (59.25) Hiç.
- eşbir II.** (88.30) Hiçbir.
- eşki** (86.10) <YT (ŞT) *eçki* <ET *eçkü* <*keçkü, #k:#ø; keçi.
- eşkim** (273.20) Hiç kimse.
- eşqanday** (263.10) Hiçbir suretle.
- eşqaşan** (158.05) <Far.-T *hýç qaşan*, hiçbir zaman.
- eşqayda** (23.01) Hiçbir yer.
- eşqaysısı** (73.10) Hiç biri.
- eşteñ** (90.10) Hiçbir şey.
- eşteñesi** (266.05) Kimsesi.
- et** (12.35) Et, bk. *köşt*, *qozı* +*köşt*.
- et-** (15.20) Yardımcı fiil, *talep etedi* ‘talep eder’.
- et asımday waqıt** (244.05) Et pişecek kadar vakit, bk. *şay qaynatım waqıt*, *sawımınday waqıt*.
- et-bawır** (134.40) Bağır.
- etek** (19.30) Etek, dağın eteği, bk. *bel beles*, *döñes*.
- etek-jeñi jryna-** (173.35) Elini eteğini toplamak.
- etene** (136.20) Yakın akraba, yakın.
- eter** (222.25) *Azdıq b.*, yetersiz.
- etik** (39.25) Ayakkabı.
- etikşi** (89.10) Çizme.
- etil-** (256.15) Edilmek.
- etjendil-** (46.10) Acele etmek.
- etkenşe** (213.05) *Tügel e.*, etmedikçe.
- etpek** (168.01) Etmek.
- etpetininen qula-** (152.40) <**et+bet+i+menen*, yüz üstü yere kapanmak.
- etpetinen jıǵıl-** (122.01) Yüz üstü yığılmak.
- etüw** (16.01) Yapmak.
- ewelde** (29.30) <Ar.-T *evvel+de*, önce.
- ewenmen** (166.05) Aynı yol, aynı tarz.
- ey** (14.71) Hey.
- eyin** (149.15) Kadar.
- eytewir** (61.10) <ET *ayıta bér-* ‘söyleyivermek’, kısaca.
- ez-** (41.01) Ezme, telef etme.
- ezbenen** (266.30) <**ezbe+benen*, boş laf-la, *ezbe* ‘çok konuşan’.
- ezdik et-** (155.35) Sadakatsizlik etmek.
- ezilüwli** (134.40) Ezik.
- ezirşe** (179.30) <Ar. -T *óázır+ça*, şimdilik.

G

- gajap** (108.35) <Ar. ‘*acā’ib*, acayip, bk. *qajap*, *äjeptewir*.
- gör-** (134.40) Tasviri fiil, *ver-* gibi, *qutqara g.* ‘kutarıver, kurtarmaya bak’.
- göre** (44.35) Durum.
- göri** (11.10) <*kör-ü, nazaran, göre.
- göylik** (171.10) *Aqıl g.*, akıllılık.
- gurıp** (158.10) <Ar. ‘*urf*, örf.
- guw-guw** (104.40) Gürültü.
- güj-güj** (104.75) Gürültü.
- güjildek** (41.01) Gacıır gücür.
- gül** (21.35) <Far. *gul*, gül.
- gür-gür** (40.45) Gürültü.
- gürildek dawıs** (13.30) Gür ses.
- gürs** (36.25) Güm, yüksek ses.

gürsilde- (192.15) Gürüldemek.
güw et- (26.01) Uğultu çıkarmak.
güwildep bar- (105.15) Haykırmak.

Ğ

ğajap (130.25) <Ar. ‘*acā’ib*, acayip,
 bk. *gajap*, *qajap*, *äjeptewir*.
Ğaldan (280.10) Özel ad.
Ğaldan-Tseren (72.01) Özel ad.
ğan kep (90.15) <*ğana *kelip*, yeni-
 den geleterek.
ğana I. (20.45) Yalnız, sadece bk.
qana.
ğana II. (141.05) Civarında, yaşlarında;
 Kzk. *qana* ‘yedi yaşındaki kartal’.
ğana III. (04.75) <*ken+e+ök (*iken*
 geçmiş zaman üzerine +e ve +ök pekiştirmesi
 gelmiştir), zaman.
Ğansuw (217.20) Yer adı, Gansu.
ğapuw ötin- (59.25) <Ar. ‘*afv*, af dilemek.
ğarıq qıp jür- (17.05) Kaybolup gitmek.
ğasır (95.05) <Ar. ‘*aur*, asır.
ğaşap (69.20) <Ar. ‘*acā’ib*, şaşılacak
 şey.
ğasıq (107.15) <Ar. ‘*āşio*, aşık.
ğasıqtıq (266.10) Aşıklık.
ğayıp (130.30) <Ar. ‘*āayb*, kayıp.
ğazawat (68.15) <Ar. ‘*āazāvat*, cenk.
ğıp (04.35) <*qıl-ıp, etmek.
ğıprat (15.15) <Ar. ‘*ibret*, ibret.
ğıybadatxana (223.40) <Ar.-Far. ‘*ibādet*
 +*ōāne*, ibadethane, tapınak.
ğoy (17.10) <Kıp. T *qoy-* ‘izin ver-
 mek’, ‘elbet, elbette, hadi, üstelik’ gibi bidirme
 ve tastik anlamındadır.
ğoyşı (240.25) <*qoyçı, yapıver.
ğulama (138.30) <Ar. ‘*ulemā*, bilgin.
ğumır (130.30) <Ar. ‘*umr*, ömür.

ğurh (187.25) <Kıp. T *qur* ‘yaşıt,
 emsal’, gibi.

H

Halmıq, Xalmıq (08.15) Kon., Kalmuk, k.a.
hap de- (257.30) Hop demek.
hä (47.45) He, evet.
häm (242.05) <Far. *hem*, ve.
hämmesi (69.40) Hepsi, bk. *bäri*, Kzk.
barşası.
hiyjra (275.40) <Ar. *hicrý*, hicri,
 bk. *xıydjra*.

I

ıdıra- (223.25) Dağılmak.
ıdırat- (116.20) Dağıtmak.
ıdıstaq (61.30) <ET *ıdış+adaq*, ıdış
 ‘kap’, ayaq ‘bardak, kadeh’, metindeki
 şeklin yanında Kzk. *ıdısayaq* da var, kap
 kacak.
ığ- (169.10) <*ıq-, rüzgara kapıl-
 mak.
ığı-jıǵı (203.05) Karma karışık.
ığında (135.15) Şeklinde.
ığın-şıǵınsız (127.20) Masrafsız, zararsız.
ığıs- (195.20) Çekilmek.
ığısqan- (227.25) Çekilmek.
ığıstır- (276.30) Harekete geçirmek.
ığısuw (195.30) Geri çekilme.
ıldılay aq- (132.10) Aşağıya doğru akmak.
ıldıy (234.75) Yokuş aşağı.
ıldıyla- (110.25) Aşmak.
ıldıylap bar- (152.15) Aşağı ilerlemek.
ılǵadı jer (119.40) Nemli yer.
ılǵaldan- (130.25) Karışık yağmak.
ımırt (10.35) Akşam karanlığı.
ımırşaq (209.35) Semer.
ınta (231.01) Arzu, istek.
ıntalı (236.10) Arzulu.

İle	(94.75) Nehir adı.	irip-ıdırap	(244.40) Saçılarak.
ilenip qap-	(122.10) Berbat olmak.	irit	(07.05) Deve sütünden yapılan ekşi içimlik, <i>qumıran irit</i> 'kımız', Kır. <i>iritüü</i> 'mayalama'.
ilese şap-	(117.45) Arkasından koşmak.	iritki	(50.35) 1. İkilik, anlaşmazlık, 2. Kzk. ekşiten şey, mideyi bozan şey.
ilestir-	(148.20) Peşine taktırmak.	irk-es-tirk-es	(40.35) Arka arkaya.
İle-şala	(05.40) Özel ad.	irkil-	(97.05) İrkilmek.
ilgek	(247.20) İlik.	irkilis	(241.10) Çekinme.
ilgerile-	(129.30) <ET <i>ilgerü</i> , ilerlemek.	irkis-irkilispen	(235.10) <i>İ.-i. jür-</i> , dura kalka yürümek.
ilik- I.	(10.35) Yetişmek.	is	(59.05) <Kır. T <i>şiş</i> , iş.
ilik- II.	(05.01) Rastlamak, <i>jaw torına i.</i> , 'düşmanın tuzağına düşmek'.	is-	(121.01) <ET <i>şiş-</i> , şişmek.
iliktestir-	(44.20) Sabırsızlanmak.	is-äreketiñ	(123.01) İş, hareket.
ilimdar	(38.15) <Ar.-Far. <i>'ilim+där</i> , ilim adamı, ilme sahip.	isim	(05.05) <Ar. <i>ism</i> , isim, ad.
ilindir-	(200.01) İliştirmek.	isin-	(114.25) Şişmek.
ilip äket-	(17.10) Tutup göndermek.	İslam	(38.30) <Ar. <i>İslām</i> , İslam.
iltiypat	(213.15) <Ar. <i>iltifāt</i> , iltifat.	ismerlik	(89.15) Kır. <i>işmerdik</i> , 'ustalık'; hüner, iş, icraat.
ilüwli	(132.15) Asılı.	ispettes	(21.35) Kokulu.
in	(66.05) İn, mağara.	is-qıymıl	(243.30) İş, hareket.
indetip kel-	(43.01) Takip etmek.	iste-	(123.35) Yapma.
ingendey	(114.25) Dişi deve gibi.	istel-	(252.40) İşlenmek.
ini	(65.25) <ET <i>ini</i> , 'küçük erkek karseş'; erkek kardeş, bk. <i>bawır, qarındaş</i> .	istemek	(274.40) Yapmak.
iñir	(275.20) Akşam vakti.	istes bol-	(251.15) Birlikte çalışmak.
injüw-marjan	(263.35) İnci, mercan.	iş-	(144.35) <ET <i>iç-</i> , içmek.
intizar	(265.05) <Ar. <i>intizār</i> , bekleme.	iş	(150.30) İç, iç taraf.
irdegi	(116.30) Yöre, civar.	işegi	(75.35) <i>İşek</i> (bağırsak)'tan yapılan saz teli.
irge	(42.05) Eşik.	işek-qarındı	(46.20) Bağırsak, karın.
irgeles-	(275.15) Komşu olmak.	işekşe	(149.25) Yiyene kadar.
irgenek	(131.25) Yakınlık.	işi	(07.30) <i>Üy i</i> , eve yakın.
iri	(124.35) İri, kocaman.	işik	(281.15) Kürk, içi hayvan derisinden, dışı ise kumaştan yapılan bir tür dış giyim.
irik-	(143.20) Çekmek, çevirmek.	işil-	(133.45) İçilmek.
irikpe-	(253.40) Ayırmamak.	-işilik	(58.20) <i>Üy i</i> , ev işleri için.
irikte-	(241.20) Ayırmak.	işimen	(60.20) İçinden.
iriktel-	(92.30) Seçilmek.		
irildik	(259.30) İrilik.		
irilik	(133.01) İrilik.		
irimşik	(281.05) Bir süt ürünü, peynir.		

işin	(163.35) İçini, <i>iş+in+ø; +(s)I(n)</i> üçüncü şahıs iyelik eki üzerine sıfır belirtme durum ekini almış şekil.	iykemdi-iyirimdi	(124.35) Hızlı, çevik.
işinara	(162.35) Kendi aralarında.	iykemdilik	(36.15) Kabiliyet.
işip jüre ber-	(10.01) Yiyip durmak.	iyle-	(39.25) Tabaklamak.
işken	(10.30) İçilen.	iylewi	(23.15) Yuva.
işkerige	(127.35) İçeriye.	iylige qoy-	(238.10) Olumlu yaklaşmak.
işkerile-	(29.10) İçeriye girmek.	iymek	(109.15) Yay gibi eğik.
işkilik	(122.15) Keçe.	iymen-	(121.30) Çekinmek.
işkiz-	(111.40) İçirmek.	iymen-şektik	(263.15) Ürkeklik, tevazu.
iştegi	(118.05) İçerdeki.	iyne	(192.40) <ET <i>yignä</i> , iğne.
iştey	(05.01) Sessizce.	İyoannowna	(159.20) Özel ad.
işti	(172.15) İçi geniş.	iyreleñde-	(268.05) Sürünüp kıvrılarak yürümek.
it-qus	(203.30) İt, kuş.	iyt	(83.40) <AT <i>ýt</i> , it, köpek, Uyg. <i>ışt</i> .
iy-	(210.35) <ET <i>äg-</i> , eğmek.	iytelgi	(06.10) Atmaca, ufak kuşları ve tavşanları yakalamak için kullanılan kuş.
iyä	(14.71) Evet.	iyterip-iyterip	(219.15) İttirip kaktırıp.
iy e I.	(182.05) <YT (ŞT) <i>ige</i> <ET <i>édi</i> ; efendi, sahip.	iytindir-	(166.01) Hareket ettirmek.
iy e II.	(37.01) Ha, hatırlama ünlemi.	İytişpes	(184.25) Y.a. İytişpes gölü.
iyedar	(55.35) <T.-Far. <i>iyē+dār</i> , sahip.	iytjiğis tūs-	(276.30) Yenişememek.
iyek	(07.05) <ET <i>āngēk</i> <*ig ‘yu- varlak nesne’, çene, i. <i>astinan</i> ‘burnunun dibinde’.	iyt-qus	(165.35) İt, kuş.
iyelik	(280.20) Sahiplik.	İywan	(159.20) Özel ad.
iyemden-	(262.35) Arazi sahibi olmak.	iyyüw	(267.05) İğ.
iyger-	(173.20) Becermek, yapmak.	iyze- I.	(82.05) Sallamak.
iygılık	(40.10) İyilik.	iyze- II.	(229.15) Kafasını eğmek.
iyi	(68.01) İyi, bk. <i>jaqsı</i> .	iyzegiş	(251.25) <i>Bas i.</i> , saygı gösteren.
iyik	(231.10) Omuz.	iyzes-	(171.30) Beraber eğmek.
iyil-	(171.25) Eğilmek.	iz taw işi	(42.40) İz bulma işi.
iyil	(210.40) Eğri.	iz	(56.25) İz.
iyilgiş	(251.25) Eğilen.	izde-	(193.25) İzlemek.
iyilmek	(266.40) Eğilme.	izgilik	(246.15) Merhamet.
iyiril-	(206.35) Bir yere toplanmak.	izişi	(55.15) İzci.
iyirilip tur-	(19.25) Toparlanmak.	izşi basta-	(49.05) İz sürmek.
iyirip tasta-	(42.35) Toplayıvermek.	iz-tozın	(121.15) İzini, tozunu.
iyis	(132.35) Koku, Trkm. <i>ıs</i> .		
iyiske-	(248.35) Kokmak, bk. <i>añqı-</i> .		
iykemde-	(164.25) Ayarlamak.		

J

- ja** (138.20) <Far. *yā*, ‘ya, ya da’, ne..., ne de.
- jabağı I.** (192.30) <Kıp. T. *yapağı* ‘kırkılmış yün’, yün yumağı.
- jabağı II** (269.15) Mec. körpe yavru, bk. *tay*.
- jabayı** (269.30) Yabani.
- jabdıqta-** (64.20) Hazırlamak.
- jabıl- I.** (28.35) Yapılmak.
- jabıl- II.** (107.05) Beraber yapmak.
- jabıl- III.** (11.15) Y.f. *qars j.*, tak tak ses çıkarmak.
- jabıl- IV.** (119.10) Yakalamak.
- jabıl- V.** (165.40) Sarmak.
- jabıq-** (133.35) Üzüntülü olmak.
- jabır-** (197.10) Hareket etmek.
- jabırğatıp kel-** (207.25) Üzmek.
- jabırqa-** (199.35) Üzülmek.
- jabırqat-** (04.40) Kederlenmek.
- jabıs-** (61.35) Yapışmak.
- jabıstır-** (257.25) Yapıştırmak.
- jabuwlı** (149.35) Örtülü.
- jäbirilen-** (146.05) <Ar *cebr*, eziyet görmek.
- jad** (190.25) <Far. *yād*, hatıra, *jadıma tüygendeymin*, ‘öğrenmiş gibiyim’.
- jadaw-jabırqaw** (50.25) Üzgün, kederli.
- jadıra-** (131.05) Memnun olmak, gönüllü olmak.
- jadırañqı** (71.40) Neşeli, gönüllü.
- jadırap-jayna-** (115.01) Sevinmek.
- jadıray tüs-** (137.20) Parlamak.
- jağı** (105.30) Taraf.
- jağa** (222.35) <Kıp. T *yaqa*, yaka.
- jağala-** (275.40) <Kıp. T *yaqa*, ‘dağın kenarındaki bayır’, sahilde yürümek, yaklaşmak.
- jağalasar jaw** (10.01) Yavaş yürüyen düşman.
- jağalay** (278.15) Çepe çevre.
- jağap al-** (94.15) Perişan etmek.
- jağday** (38.25) Vaziyet, hâl, keyfiyet
- jağıl-** (110.10) Yakılmak.
- jağsı** (79.01) <ET *yağsı* < *yağçı, iyi, güzel, bk. *jağsı*.
- jağuw** (29.05) Yakma.
- jäketay** (51.01) Yeğen.
- jal** (221.05) Yele.
- jala jabat-** (48.05) <Kıp. T *yala* ‘iftira’, iftira atmak.
- jalan** (76.15) İftira, yalan.
- jalañ** (29.15) <ET *yalıng*, yalın, çıplak.
- jalañaş-jalrı** (63.05) Çırlı çıplak, bk. *tuttay jalañaş*.
- jalañaş-jalrılıq** (84.25) Çıplaklık.
- jalañaştamp qal-** (24.25) Çıkarmak.
- jalañda-** (234.75) Bir şeye hazırlanmak.
- jalas-** (276.35) Yalaşmak.
- jalaw** (163.30) Küçük bayrak, sancak.
- jalawşı** (275.15) Sancaktar.
- jalayır** (160.30) <ET *yalañ* < **yal+añ* +*ır*₂, yalnız.
- jalba** (50.05) Yırtık.
- jalbarın-** (216.15) <ET *yalbar*, yalvarmak.
- jaldamalı** (88.35) Emeğini satan.
- jaldan-** (22.35) Hizmetkâr olmak, işe girmek, para karşılığında hizmet yapmak.
- jaldap** (225.40) Satıcı ile alıcıyı anlaştıran kimse.
- jaldas-** (66.01) *Jan j.*, kavgaya tutuşmak.
- jaldıqpa-** (268.30) Suya girmemek.
- jalğa- I.** (22.15) < **yaqla-(ş)-*, *qayta j.*, devam etmek.
- jalğa- II.** (11.05) Bitirmek.
- jalğan I.** (56.01) Yalan.
- jalğan II.** (13.01) Hayat, dünya.

- jalğastır-** (37.15) Devam ettirmek.
- jalğastırma-** (37.20) Destek getirmemek.
- jalğastırw** (249.01) Yaklaşdırma.
- jalğız** (67.30) <Kıp. *yalñuz* T <ET *jalanguz*, yalnız.
- jalğızdıq** (186.15) Yalnızlık
- jalğızsıra-** (180.15) Yalnızlık hissetmek.
- jalğıp qal-** (71.25) Gezmek.
- jalın** (110.10) <ET *yalın*, ateş.
- jalın-** (217.40) Yalvarmak.
- jalında-** (261.35) Alenlenmek.
- jalındı** (10.30) Cesaretli.
- jalınğanday bol-** (88.30) Yalvarır gibi olmak.
- jalıq-** (77.15) Usanmak.
- jaljaldaspa-** (239.30) Cedelleşmemek.
- jal-jaya** (13.10) Et parçaları, *jaya* ‘bu-dun üst kısmındaki et’.
- jalma-** (115.40) Canına kıymak, yok etmek, imha etmek.
- jalma-jan** (22.01) Canhıraş.
- jalmaş** (202.01) Saldırı, imha.
- jalp ötkiz-** (102.35) Götürmek, *jalp* ‘ani hareket’
- jalpañşıl** (251.25) Hürmetli, saygılı.
- jalpaq dala** (16.35) Bayır.
- Jalpaqtas** (34.25) Yer adı.
- jalpaqtaw** (186.40) Yaranma.
- jalpı jamağay** (33.25) Hısım akraba.
- jalpı** (234.71) Umumiyetle, genel.
- jalpılama-jappay** (03.05) Toplu.
- jalqaw** (141.15) Tembel.
- jalqı** (165.01) Tek, eşsiz.
- jalqından-** (04.10) Yanmak.
- jalqız** (81.05) Tek, biricik.
- jal-quyrıq** (127.10) Yele, kuyruk.
- jalt** (100.40) Aniden, birden.
- jaltar-** (86.25) Çekinmek.
- jaltart-** (240.30) Aniden döndürmek.
- jaltıl-da-** (107.15) Parlamak.
- jaltıra-** (268.25) Parlamak, ışıldamak.
- jalt-jult et-** (25.05) Parıldatmak.
- jamağat** (237.15) <Ar. *cemā‘at*, cemaat.
- jamağayın** (58.25) Uzaktan akraba.
- jamandıq** (22.15) Kötülük.
- jaman-jasqap jat-** (39.25) Tamir etmek.
- jamañşılıq** (140.10) Kötülük.
- jamap-jasqa-** (39.30) Yamayıp onarma.
- jamas-** (202.05) Sarılmak, tutmak.
- jamaw** (50.05) Yama.
- jambas** (111.20) <ET *yan* ‘kalça’ +*baş*, kalça kemiği.
- jambasta-** (98.15) Yan yatmak, *jatlay j.*, can havliyle hareket etmek.
- jamıl-** (61.20) Üstüne örtü atmak.
- jamıras- I.** (121.40) Yanına gelmek.
- jamıras- II.** (252.20) Kzk. *jamıra-* ‘1. meleşmek, 2. her kafadan ses bir ses çıkarmak’; bir birlerini dinlemeden konuşmak.
- jamıray** (202.45) <Ar.-T *cemý‘+re-y*, hep birden.
- jan bitir-** (130.40) Can bulmak.
- jan- I.** (60.30) Yanmak, bk. *küydır-*.
- jan- II.** (235.30) Mec. yanmak, zayı olmak, *eñbegimiz j. sa*, emeğimiz yansa.
- jan** (13.01) <Far. *cān*, can, hayat.
- janalğış** (106.40) <Far.-T *cān+alğış*, can alan.
- janamalay ber-** (20.10) Beraber yürütmek.
- janap öt-** (116.35) Geçmek.
- janar** (25.05) Göz, göz bebeği, bk. *qaraşıq*.
- janar-** (130.20) Değişmek, mec. renkten renge girmek.
- janas-** (132.20) Yaklaşmak.
- janasa ber-** (17.05) Yanaşmak.
- janaspay-jaqında-** (50.25) Yaklaşmak.
- janasqısı kel-** (146.15) Yaklaşmayı istemek.

- janaşırılıq** (256.01) Yakınlık.
- janat** (281.15) Kahverengi ve sarı renkli av hayvanı, onun kıymetli derisi.
- janay ber-** (119.15) Bilendirmek.
- janaza** (96.10) <Ar. *cenā ze*, cenaze.
- jandar** (106.20) <Far.-T *cān+lar*, insanlar.
- jandarım-aw** (113.45) Canlarım hey!
- jandärmende** (10.40) <Far. *cān* ‘can’+ *dermānde* ‘biçäre’, can havliyle.
- janday** (145.40) *Janı aşır j.*, başkasına acır gibi.
- jandı** (21.35) Tenli.
- janğa bat-** (52.40) Zoruna gitmek.
- janğırığı bol-** (91.05) <**yañ+ğır+ırığ*, yan-kısı olmak, Türkmence *yañ*.
- janı** (07.35) Kişi, etraftakiler.
- janım joq** (09.25) Değilim.
- janıma-** (186.25) Parçalanmamak.
- janım-aw** (29.25) Canım be!
- janımğa-jan qoy-** (135.20) Canıma can koymak.
- janında** (29.40) Yanında.
- janıp al-** (163.30) Bilemek.
- Janış** (35.05) Ö.a. ‘dokunan’.
- janjal** (41.05) Kavga.
- janjaldas-** (60.15) Kavga etmek.
- janjalı-aq** (274.35) Kavgasıdır.
- janjalsız** (229.30) Kavgasız.
- jan-janawar** (130.35) <Far. *cān+āver*, canavar.
- jan-januwar** (134.15) Canavar.
- jan-jaq** (221.35) Etraf.
- jan-jaqtı** (228.30) Her taraftan.
- janküytte-** (124.30) Canı sıkılmak.
- janpıyda** (03.20) <Far. *cānfıyda*, heyecanlı.
- janpıydalıqpen** (65.20) Fedekârca.
- janqıyarlıq** (184.35) <Far. *cāñıraş*, canhıraş.
- janqumar** (259.40) Düşkünlük.
- jansebil** (223.25) <Far. *cān-sebil*, perişan.
- jansız** (46.20) Cansız.
- janşı-** (202.01) Saldırmak.
- janşıl-** (229.15) Caymak.
- jantalas** (109.35) <Far.-Ar. *cān+telāş*, Kır. *cantalaşı*, sıkışık.
- jantaya** (50.05) Yanlamasına.
- januşıra zıt-** (152.35) Can havliyle koşmak.
- januwar** (129.01) <Far. *cān āver*, hayvan.
- jännät** (268.15) <Ar. *cennet*, cennet.
- jännet** (147.20) <Ar. *cennet*, cennet.
- jäne I.** (09.35) <ET *yan-* ‘dön-mek’, ‘-e’ zarf-fiili kalıplaşmış, yine.
- jaña II.** (16.20) <ET *yana*, tekrar, yine.
- jaña III.** (53.05) Önce, az önce.
- jañağı** (177.05) Deminki, az önceki.
- jañala-** (208.40) Yenilemek.
- jañalasıq** (157.30) Aynı yerde bulunma.
- jañaq** (107.15) Yanak.
- jañar-** (111.05) Yenilenmek.
- jañarıp-jasarğan** (130.40) Süsleyip püsleme.
- jañbır** (184.15) <ET *yagmur*, yağmur, bk. *jawın*.
- jañgırıqtır-** (163.35) Yankılatmak.
- jañğırt-** (03.20) İnletmek.
- jañıl-** (179.05) Yanılmak.
- jañılıs** (57.10) Yanlış.
- jañılmas-tüysik** (157.10) Günlük işler, *tüysik*, ‘duygu’.
- Jañ-Luwñ** (227.25) <Çin. *yang* ‘tarz sû-ret, usûl’, özel ad.
- jap-** (128.25) Örtmek, kapatmak.
- jap** (161.20) Hendek, büyük ark.
- japa I.** (80.35) *Jalğız-j.*, tek başına.
- japa II.** (140.35) *Zäbir-j.*, çile.
- japa I.** (29.10) Tezek.
- japa** (140.35) <Ar. *cefa*, çile.
- japalama** (99.45) Zorla.
- japalaqşa** (102.35) Yumruk kadar.
- japan** (148.45) Boş, ıssız, sahipsiz yer.

japa-tarma-	(24.20) Tarumar etmək.	jaralan-	(177.40) Yaralanmamak.
japır-	(192.35) Bir tarafına eğmek, darma dağanık etmək, yok etmək.	jaralı	(211.15) Yaralı.
japıra basta-	(194.40) Devirmeye başlamak.	jarama-	(97.01) Doğru olmamak.
japıraq	(107.10) <ET <i>yapırqaq</i> , yaprak.	jaramsız	(105.25) Yaramayan.
japırlat-	(223.30) Toplamak, yığmaq.	jarandar-aw	(127.15) Ey cemaat!
japırqa-	(34.35) Perişan olmak.	jarap qal-	(67.01) Yaramak.
jap-jas	(132.35) Yam yaş.	jaraq	(21.15) <i>Qaruw j.</i> , silah; (MU) <i>yarak</i> ‘hazırlık’.
jappa	(28.35) Çadır.	jaraqattan-	(90.05) <Ar.-T <i>cerāōat+lan-</i> , yaralanmak.
jappay şabuwl	(30.30) Toplu hücum.	jaraqşı-emsilik	(177.35) Ustalık, hekimlik.
japsırl-	(103.15) Yapıştırılmak.	jaraqşılıq	(130.01) Silahçılık.
jaq- I.	(50.01) Yakmak.	jarastıqtı	(130.40) Yakışacak şekilde.
jaq- II.	(69.25) Hoşa gitmek.	jaratılıs	(111.05) Tabiat, karakter.
jaq	(20.10) <ET <i>yanggāq</i> , taraf.	jaraw	(139.15) Uygun, kıvamında.
jaqa	(65.30) Tecrübeli.	jarbayğan	(50.05) İri adam.
jaqın mañdağı	(90.15) Yakındaki.	jarbiy-	(154.40) Yana doğru büyümek.
jaqın	(07.25) Yakın.	jarğaq	(05.10) Tay, keçi derisi.
jaqında-	(21.40) <i>J. p janasa almay</i> <i>...otırıp qap-</i> , yaklaşamayarak ... oturup kalmak.	jarğı-jarlıq	(58.40) <Karahanlı T <i>yarğı-</i> <i>yarlıq</i> ‘izin’, emir, buyruk.
Jaqındadıq-aw	(17.35) Yer adı.	jarı-	(168.20) Yaramamak.
jaqsı	(32.10) İyi, Özb. <i>yaxşi</i> , Horo- san Türkçesi Daragaz ağzı <i>yaxçu</i> , bk. <i>jağsı</i> .	jarıl-	(70.20) Yarılmak, patlamak.
jaqsılıq	(16.01) İyilik.	jarılqa-	(111.25) <Kıp. T <i>yarlığa-</i> <YT (ŞT) <i>yarlı</i> , ‘yoksul’ <ET <i>yar</i> , ‘tükürük’, <i>yarlıg</i> , ‘acımacak durumda, yürekler acısı’; iyilikte bulunmak, <i>yarlıgqa-</i> ‘merhamet etmek’.
jaqta-	(116.25) Yardım etmek, beslemek.	jarım-jartısı	(90.05) Yarısı.
jaqtır-	(166.40) Hoşona gitmemek.	jarıq kör-	(02.05) Neşrolunmak.
jar I.	(61.10) <i>Jan j.in</i> , can yoldaşı.	jarıq	(161.25) <ET <i>yarı-q</i> , aydınlık, ışık.
jar II.	(75.15) <Far. <i>yār</i> , yar, sevgili.	jarıs-	(46.30) <i>Tis j.</i> , ağız dalaşına girmek.
jar- III.	(131.01) <i>Awzı j.ip qal-</i> ‘(ye- nilecek bir şeye) ağzı değmek’.	jarıs	(36.15) Yarış, oyun.
jar III.	(10.01) Yar, uçurum.	jarısa sura-	(10.15) Yarışarak sormak.
jar IV.	(211.15) <i>J. da barşılıq</i> , yok değil, Kır. <i>moyunum car berbeyt</i> , ‘arzum yok’	jarıstır-	(168.40) Yarıştırmak.
jar- I.	(54.75) Yarmak.	jarıya	(57.30) Beyan.
jar- II.	(19.20) <i>Tis j.</i> , söyleşmek.	jarıyala-	(59.25) İlan etme.
jara-	(85.30) Yapmak, yararlı kılmak.	jarıyalan-	(167.15) Duyurulmak.
jara	(92.01) Yara.		
jara-julğa	(114.40) Derecikler.		
jaral-	(262.20) Yaratılmak.		

jarla-	(257.15) Feryat etmək.	jasımağan	(214.75) <i>Jiğeri j. jigit</i> , gözü pek yiğit.
jarlawıt	(219.15) Yar gibi yer.	jasıp ber-	(47.10) Cesareti kırılmak.
jarlıq	(171.10) <ET <i>yarlıq</i> , buyuruk.	jasıqtıq	(175.25) Zayıflık.
jarma-	(53.20) Gıcırdatmak.	jasır-	(24.35) <ET <i>yaşur-</i> , ‘gizlemek, saklamak’, kapatmak.
jarmas-	(20.30) Yapışmak.	jasıt-	(28.25) Yumuşatmak.
jarqıla-	(263.30) Parlamak.	jasqan-	(169.20) Korkmak.
jarqın jüz	(21.25) <i>Aşıq j.</i> , güler yüz.	jasqanşaq	(220.10) Çekingen.
jarqın-jarqın	(05.40) Parlak.	jastan- I.	(128.25) Yaslanmak.
jarqıra-	(200.01) Parlamak.	jasta- II.	(38.25) Dinlenme.
jarq-jurq	(191.35) Parlak.	jasta-	(05.15) Yaslamak.
jarşı	(70.01) Tellâl.	jastar	(42.05) Gençler.
jartastay	(97.20) Kaya gibi.	jastay	(279.20) Ufak iken, genç iken.
jartı	(57.30) Yarı.	jastı	(29.40) Yaşıt.
jartikeş	(185.40) 1.Yarım yamalak, 2. Bir tarafı eksik, yarım, yarım kalmış.	jastıq	(05.15) Yastık.
jartılay	(29.15) Hilâl, (yarım ay).	jat	(127.35) <AT <i>*yāt</i> ; (MU) <i>yatlu</i> ‘kötü’ yabancı.
järdem	(99.45) Yardım.	jat- I.	(07.35) <i>Jeke j.</i> , yalnız yatmak.
järdemdes-	(91.40) Yardımlaşmak.	jat- II.	(88.40) Şimdiki zaman y.f.
jas I.	(08.30) <AT. <i>*jās</i> , yaş, ömür.	jat- III.	(204.30) Durmak.
jas II.	(21.05) Yaş, damla.	jata al-	(05.10) Tasviri fiilin muktedir olmama şekli, yapamamak.
jas III.	(29.45) Genç.	jataq	(217.05) Yatak, Kzk. ‘hayvanı olmadığı için yaylaya çıkamayan köylü’.
jasa- I.	(32.10) <Mo. <i>casa-</i> , yapmak.	jatar aldıda	(220.45) Yatmadan önce.
jasa- II.	(45.20) Y.f., yapmak, <i>qıymıl j.</i> , kımıldamak.	jatjurt	(258.15) Yabancı memleket.
jasa- III.	(95.30) <i>Miñ j.</i> , bin yaşa.	jatjurttıq	(256.15) Yabancı halk.
jasal-	(174.25) Yapılmak.	jatpaq	(199.40) Yatmak.
jasamıs	(114.71) Yaşı ilerlemiş.	jatpay-aq	(120.15) <i>Oylanıp j.</i> , düşünmeden.
jasan- I.	(38.30) Silahlanmak.	jattağan	(254.30) Yapılan.
jasan- II.	(62.45) Hazırlanmak.	jattandı söz	(220.25) Ezberlenmiş söz.
jasaq	(34.25) Ordu.	jattıguw	(174.10) Hazırlık.
jasart-	(230.25) Gençleştirmek.	jattıq-	(176.45) Çalışmak.
jasat-	(177.01) Yaptırmak.	jaw- I.	(21.25) <i>Qabağına qar j.</i> , kaşlarını çatmak.
jasawıl	(243.30) Asker, yüzbaşı, bk. <i>ekser, çerik, jasawıl, joñğarlıqtar, läşker.</i>	jaw- II.	(96.20) <ET <i>yag-</i> , yağmak, mec. <i>jawgan oq</i> ‘yağan ok’.
jasawılbası	(251.10) Komutan	jaw	(11.35) <ET <i>yagı</i> , düşman.
jasawra-	(161.10) Gözün yaşarması.		
jasay al-	(90.40) Tedavi etmek.		
jası bolsa kel-	(09.20) Yaşı kemale erme.		
jasıl	(03.25) < <i>*yaş+sıl</i> , yeşil.		

jawab	(12.20) <Ar. <i>cevāb</i> , cevap.	jawrın	(162.40) <YT (ŞT) <i>yagrın</i> , DLT <i>yārın</i> , eteğinden güneş görünebilecek kadar ince koyun kemiğinden olan kürek kemiği, fala bakmak için kullanılır.
jawabkersilik	(261.45) <Ar.-Far.-T. <i>cevāb</i> + <i>kār</i> + <i>çilik</i> , sorumluluk.	jawsıra-	(47.25) Bağırmaq.
jawabşısı	(55.20) Cevap veren.	jawşısı	(116.10) Elçi, haberci, ulak.
jawaptas-	(130.10) Konuşma, anlaşma.	jawşılıq	(173.30) Elçilik.
jawar bult	(45.35) Kara bulut.	jäwteñde-	(26.05) <i>Közi j.</i> , gözünü fal taşı gibi açmak.
Jawatar Batır	(171.01) Ö.a. Javatar Batır.	jay-	(38.10) <ET <i>yad-</i> ‘uzamak’, aç-mak, yaymak.
jawdarı kül-	(31.35) Neşeli gülmek.	jay I.	(04.40) Durum, vaziyet.
jawdır-	(130.20) Işıl ışıl bakmak.	jay II.	(05.20) Yavaş.
jäwdirep-jas-	(87.10) Yorgun bitkin olmak.	jay III.	(42.45) <Far. <i>cāy</i> , yer.
jawgerşilik jolı	(15.20) Harp zamanı.	jay IV.	(156.45) Hâl, vaziyet.
jawhar	(76.35) <Far. <i>gevher</i> , cevher.	jaya	(21.01) Büyük baş hayvanın kıçımın üzerindeki et, <i>quşaq j. umtul</i> , kıçına vurmak.
jawığatınday	(146.01) Düşman olacak kadar.	jayawla-	(24.40) <ET <i>yadaq</i> ; (MU) <i>yayak</i> , ‘yaya’; yaya gitmek.
jawığıp kel-	(198.30) Arayarak gelmek.	jaybağsta-	(41.01) Bağışlamak.
jawıl-	(236.05) Kovmak, sürmek.	jaybaraqat-jayıl	(52.10) <Far.-Ar. <i>cay+ferāğat</i> , Far. <i>cay</i> ‘yer’, Ar. <i>fariğ</i> ‘boş vakit’, <i>j.-j.ma</i> , huzurlu.
jawılıq	(221.15) Savaş.	jaybaraqattaniñ	(88.01) <i>J. qırıp-jayılñqırıp</i> <i>kel</i> , rahatlayarak kendine güveni gelmek.
jawın jassap jat-	(165.25) Düşmanını ezmek.	jaybasarlıqpen	(246.35) <i>J. jür-</i> , ilerlemek.
jawın	(40.10) Yağmur.	jaydan jay ayt-	(28.30) Memnuniyetinden bah-setmek.
jawinger	(04.75) <Far. <i>ceñ-āver</i> , cen- gaver, savaşçı.	jaydaq	(116.35) Geniş.
jawın-şaşın	(236.35) Yağmur sel.	jaydardı	(21.25) Çatık olmayan.
jawırdağı	(78.01) Yakın zamandaki.	jaydarılana kül-	(190.35) Neşeyle gülmek.
jawrın	(123.20) Bk. <i>jawrın</i> .	jaydarılıq	(243.01) Neşe.
jawrındı	(27.35) Vücutlu, <i>jawır</i> ‘sırt yarası’, <i>jawrın</i> ‘kürek kemiği’.	jaydaydağı	(25.10) Çağındaki.
jawrınışı	(125.30) Falcı, bk. <i>jawrın</i> .	-jayğa	(56.45) <i>Men j.</i> , iyice.
jawısıp ayrıl-	(122.05) Yapışıp ayrılmamak.	jayğas-	(158.35) Yerleşmek, bk. <i>jayqas-</i> .
jawızdaq	(136.05) Düşmanlık.	jayğas-qalı	(279.10) Sergi, halı.
jawızdıq	(41.20) Düşmanlık, canilik.	jayğastı	(202.35) Düzenli.
jawjalam	(111.30) Perişanlık, Kır. <i>calam</i> , ‘yalnız yalamaya yetecek kadar, azıcık.’	jayğastır-	(151.10) Tanzim ettirmek.
jäwkemde-	(195.10) Yerleştirmek.		
jawlap	(246.05) Düşmanlık etmek, hücum etmek.		
jawlas-	(276.40) Düşman olmak.		
jawlıq	(214.30) Düşmanlık.		
jawqazın	(230.01) İlkbaharda çıkan bitki.		
jawra-	(31.35) Üşümek.		
jawran	(71.25) Donan.		

- jayğasturuw** (255.30) Düzenleme.
- jayıl-** (44.25) <ET *yad-ıl-*, ‘yayılmak’; mec., duyulmak.
- jayılım** (271.35) Yayılma yeri.
- jayılma** (221.30) Yayılmış, serilmiş.
- jayına** (60.40) *Jay j.*, yerli yerine.
- jayıp sal-** (67.15) Sözü dolaştırmak.
- jay-jayımız** (168.25) Yerimiz.
- jayla-** (164.40) Yerleştirmek.
- jaylan-** (188.01) Nizama girmek.
- jaylanıp otırıp al-** (26.35) Yerleşerek oturmak.
- jaylasuw** (258.40) Sivil halk.
- jaylaw** (217.05) Uyg. *yaylaq*, yayla.
- jaylay ber-** (222.40) Yerleşmek, kalmak.
- jaylı** (94.75) Hususunda, bk. *jel*.
- jaylı kelgen jer** (13.10) Rahat gelen yer.
- jayma** (257.20) Yayılmış.
- jayma-şuwaq** (71.40) Keyifli.
- jaymaşuwaqtan-** (84.15) j. *a basta-* ‘düzelmeye başlamak’, *jaymaşuwaq* ‘düzgün’, *şuwaqta-* ‘güneşin ısıyla yumuşamak’.
- jayna-** (130.40) Parlamak.
- jaybap jür-** (119.25) *Aypap-j.* Öldürmek, *jaypa-* ‘imha etmek’.
- jayqa-** (196.35) Sallamak.
- jayqal-** (236.35) Sallanmak.
- jayqas-** (175.10) Kurmak, yerleştirmek, bk. *jayğas-*.
- jayra- I.** (21.10) Yere yıkılmak.
- jayra- II.** (136.05) Dağılmak.
- jayrañda-** (263.10) Birbirine gönüllülük belirtisi vermek, neşeli konuşmak.
- jayrat-** (234.71) Yıkmaq, devirmek.
- jayt** (106.05) 1. Şey, bk. *närse*, 2. Kzk. ‘hâl, durum, vaziyet’.
- jaytañda-** (61.05) Neşelenmek.
- jaytañdat** (25.30) Neşe.
- jaz** (82.30) <ET *jā z*, ilkbahar.
- jaz- I.** (175.40) Yazı yazmak.
- jaz- II.** (53.40) <ET *yaä-ıl-*, açılmak, düzleşmek; yaymak.
- jaza** (25.15) <Ar. *cezā*, ceza.
- jaza-jarğı** (59.01) Ceza, yargı.
- jazala-** (14.40) Cezalandırmak.
- jazalağandağısı** (219.20) Cezalanması.
- jazatın qalam** (175.40) Yazacak kalem.
- jazbay tanı-** (157.10) İnkâr etmeden tanımak.
- jazbay-jañılma-** (40.15) Yanılıp şaşırmmamak.
- jazda-** (41.15) Y.f., ‘yazmak’.
- jazda** (109.45) Yazın
- jazdap** (109.05) *Tiygize j.*, uzatır uzatmaz.
- jazıl-** (53.40) Düzelmek.
- jazıp al-** (87.10) İyileştirmek.
- jazıq I.** (49.40) <ET *yazuq* <*yaz-* ‘günah işlemek’, suç, Tar. Sözl. ‘talih, alın yazısı’.
- jazıq II.** (23.10) <ET *yazuq* <*yaz-*, ‘yazı yazmak’ düz, yazı.
- jazı-qısı** (270.15) Yazı, kışı.
- jazıqsız** (49.35) Suçsuz.
- jazuwlı** (242.35) Yazılı.
- Jazuwşı** (02.01) Yazıcı.
- je- I.** (111.25) <ET *yé-*, ‘yemek’, *işip-j.*, içip yemek.
- je- II.** (06.35) Yardımcı fiil, *soqqı je-* ‘darbe yemek’.
- jebe jiber-** (88.05) Ok atmak.
- jebe** (174.25) Cebe, yayın oku.
- jebe-** (135.35) Korumama.
- jeber** (265.30) Sövmek.
- jedeğabil** (92.25) Yarı buçuk.
- jedekte-** (88.01) Yedeklemek.
- jedel** (06.35) Kır. *cede-*, *cedep* ‘gayet, pek, son derece’, *ce* ‘yeter, elverir!’; çabucak, hemen, Kzk. *J. jârdem* ‘acil yardım’.
- jedeldet-** (149.35) Çabuklaştırmak.
- jedelirek jür-** (117.10) Hızlı yürümek.

jegen jer	(93.30) Otlanacak yer.	jelke	(91.20) Ense, boyun, Özb.
jegi	(04.40) <Far.T. <i>yek+i</i> , yalnız.	<i>yelkä</i> , bk. eñse.	
jegjat-jurat	(33.25) Hısım akraba.	jelkildep qayt-	(200.30) Zaferle dönmek.
jek-I.	(233.15) <i>Jumisqa j.</i> , işe koşmak.	jelpigendey bol-	(21.35) Salındırmak.
jek-II.	(234.20) Azarlamak.	jelpildep tur-	(166.35) Yerinde duramamak.
jeke	(03.01) Mümtaz.	jelpin-	(189.15) Silkinmek.
jekele-	(211.15) Bölme, tek bırakmak.	jelpinis	(159.30) Silkiniş.
jekpe-jek	(03.01) <Far. <i>yekbe yek</i> , teke tek.	jelsiz	(191.40) Yelsiz, rüzgarsız.
jekse jeñil bol-	(234.25) <*Far. <i>yek+sān</i> ‘bir-den’, toparlamak.	jeltoqsan	(275.40) Aralık ayı, bk. <i>jel, toqsan</i> .
jekte-	(194.20) Nefret etmek.	jem	(87.35) Yem.
jel-	(11.25) Atı orta hızla sürme	jemis	(280.30) Yemiş.
jel	(94.75) <i>Jaylı j.</i> , haber.	jemsaw	(85.35) Kuşun midesi.
jelbe-	(28.10) Düğmelememek.	jem-şöp	(87.35) Yem, ot.
jelbire-	(06.25) Sallanmak.	jendet	(219.20) <Ar. <i>cellād</i> , cellat.
jelbiret-	(184.30) Sallandırmak.	jene	(167.25) Ve.
jelbirli	(265.10) Sallantılı.	jenel-	(99.30) Koşmak.
jeldet-	(178.01) Estirmek.	jeñ-	(68.15) Yenmek.
jeldey	(74.30) Yel gibi.	jeñ	(227.10) Yen, yırtmaç.
jeldirete ıldıylap	(152.15) <i>J. bar-</i> , hızla aşağıya doğru ilerlemek.	jeñe	(193.15) Yenge.
jeldirt-	(86.30) Hızlı gitmek.	jeñeşe	(64.30) Yengeciğim.
jele şoqıt-	(15.40) Hızlı vurmak, <i>jel-</i> ‘yelmek, hızlı koşmak’.	jeñgi	(224.30) Muvaffakiyet.
jelek	(268.15) <i>Jasıl j.</i> , yeşil örtü.	jeñgilde-	(83.25) Hafiflemek.
-jeleñ	(78.25) <i>Jigit j.</i> , delikanlı.	jeñgis	(94.15) Zafer, yenme.
jeleñ	(132.15) Pardösü.	jeñil	(33.05) Hafifçe.
jele-şoqıt-	(78.45) Ağır ağır gelmek.	jeñilde-	(200.01) Hafiflemek.
jelew et-	(63.30) Bahane etmek.	jeñildet-	(24.71) Galip çıkmak.
jeli tart-	(235.45) Birlik olmak.	jeñilis	(163.40) Hafifleme.
jelibaw	(230.35) Tay yakalama oyunu.	jeñil-jelpi	(259.35) Kolay kolay, pek ehem-miyet vermeden.
jelik-	(04.20) Kendini zapt edememek, koşmak.	jeñis	(04.30) Zafer.
jelik	(104.25) Sarhoşluk, heyecan.	jepir-	(198.30) Meden çıkarmak.
jelikpe	(88.05) Telaşlı.	jep-jeñil	(36.25) Çok hafif.
jeliktir-	(03.10) Heveslendirmek, bk. <i>eliktir-</i> .	jerdemşiğe emes	(155.01) Yardım için değil.
jelis	(16.40) Rahvan yürüyüş.	jerdey	(170.05) Yer kadar.
		jerdiñ jigi	(220.40) Yerin dibi.
		jeri- I.	(210.01) Uzaklaşmak.
		jeri- II.	(145.20) Caymak.
		jerilikti	(69.25) <* <i>jergilikti</i> , yerli.

jerisinbegen	(151.15) Yerini beyenmeyen.	jeytini	(139.35) Yediği.
jerjadı bop qal-	(222.35) Gönlünü kaptırmak.	jez	(214.15) 1. Kurşun, mermi; 2. Kzk. 'bakır'.
jerle- I.	(172.01) <i>Tığıp j.</i> , yerleştir- mek; <i>j.</i> , 'gömmek'.	jıbıldağ	(20.05) Telaş.
jerle- II.	(156.10) Mec. yermek.	jıbırla-	(23.15) Kıpırdamak.
jerle- III.	(208.35) Vefat etmek.	jığa tanı-	(06.15) Çıkmak, tanımak.
jertöle	(07.25) Kulübe, bk. töle.	jıgıl- I.	(43.20) <Kıp. T <i>cıgıl-</i> , yıkıl- mak, düşmek.
jesir	(256.25) <Ar. <i>esyr</i> , dul.	jıgıl- II.	(19.40) Toplanmak.
jet-	(17.30) Gitmek, ulaşmak.	jıgıla jazdap bar-	(41.15) Düşse kalka gitmek.
jete jıgıl-	(19.40) Yetişip toplanmak	jıgıla-sürine	(116.01) Yıkıla, sürüne.
jetekke alğız-	(19.20) Yedeğe aldirmek.	jıgınıştı bol-	(133.25) Yalvarmak.
jetekte-	(242.10) Yedeklemek.	jıgı-japar bol-	(218.15) Seferber olmak.
jetektelip şap-	(125.20) Aynı hızda koşmak.	jıl	(33.25) Yıl.
jeterliktey	(81.20) Yetecek kadar.	jıla-	(21.05) <ET <i>ıgla-</i> , <i>yıgla-</i> , ağ- lamak.
jetew	(111.35) Yedi çeşit.	jıla-jılğaları	(178.30) Dağ yarıkları.
jetgiz-	(111.15) Ulaştırmak.	jılan	(48.10) <ET <i>yıl-</i> , 'kaymak', -an 'fiilden isim eki'; yılan.
jeti nemese bes	(111.40) Yedi veya beş.	jıldam	(154.71) Tez, çabuk.
-jeti	(33.25) <Kıp. T <i>yiti</i> , <i>altı j.</i> , altı yedi.	jıldap jıyın aş-	(182.10) Her yıl toplanmak.
-jetiden	(53.05) <i>Altı j.</i> , altı yedi kadar.	jıldıq	(92.35) Yıllık.
jetik	(86.20) İyi, vâkıf olma.	jılğa	(20.01) Çay yatağı.
jetil-	(163.30) Gelişmek, yetişmek.	jılğan	(87.35) Düşen.
jetilik	(209.20) Yedilik.	jılı-	(226.40) Ilımak, ısınmak.
jetilmegen	(261.25) İnkişaf edemeyen, uyum sağlayamayan.	jılılıq	(184.20) Sıcaklık, dostluk.
jetim-jesirge	(256.01) Yetime, dula.	jılım	(123.10) Nehrin ılık yeri.
jetinşi	(203.40) Yedinci.	jılıımıq	(257.10) Ilıgımsı.
jetis-	(63.20) Gelmek.	jılın-	(274.30) Isınmak.
jeti-segiz	(278.01) Yedi, sekiz.	jılıs-	(220.30) Yavaş yürümek.
Jetisuw	(173.30) Yer adı, Yedi Su.	jılısta-	(128.35) Yavaş taşınmak.
jetkilikti	(231.35) Tatminkâr.	jılıjı- I.	(19.35) İlerlemek.
jetkiz-	(172.05) Ulaştırmak.	jılıjı- II.	(21.15) Yavaş yürümek.
jetpek	(273.30) Yetişmek.	jılıjı- III.	(227.25) Kıvıldamak.
jetpis	(112.15) <ET <i>yétmiş</i> , Yak. <i>sette uon</i> , Kır. <i>cetimiş</i> , Uyg. <i>yätmiş</i> ; yetmiş.	jılıjt-	(96.35) Engellemek.
jewşen	(158.01) Davet.	jılımy-	(110.30) Erimek.
jey basta-	(203.20) Yemeye başlamak.	jılnamaşı	(175.40) Salnameci.
jeyde	(56.35) Elbise.	jılpos	(251.40) Açık göz, çakal.

jılcı baq-	(127.25) At sürüsünü gütmek, 'mal baq-' gibi.	jıq-	(12.01) Yıkmaq.
jılcı jetekte-	(34.71) Atı yedeğe almak.	jıqpa-	(184.10) Yıkmamak.
jılcı	(151.01) <ET <i>yılcı</i> , 'bü-yük baş hayvan', <i>yıl</i> , 'sene', + <i>qı</i> 'isim-den isim eki'; at sürüsü.	jır I.	(35.40) Ağıt, hikâye, bk. <i>añız</i> .
jılcısıp quw-	(63.45) Sürerek götürmek.	jır II.	(156.25) Zevk.
jılcışı	(129.15) <* <i>yıl+qı+çıl</i> , yılık güden.	jır bol-	(60.05) Dillere destan olmak.
jılt	(257.10) Tek tük.	jır-	(159.15) Yırtmaq.
jıltılda-	(279.10) Işıldamak.	jıra-jılğa	(39.15) Çay dere.
jıltırat-	(49.25) <ET <i>yaltırı-</i> , parlatmaq.	jıraç	(154.10) Uzak.
jılt-jılt et-	(76.40) Parlamak.	jıraw	(107.45) Şâir, <i>biy</i> gibi unvan.
jıluwsız	(28.25) Soğuk.	jırıl-	(223.40) Yırılmak.
jılıyp kep	(29.10) Yavaşça gelerek.	jırırmda-	(154.10) Parçalamak.
jım	(138.30) Av hayvanının izi.	jırırq	(181.01) Yırılmış.
jımaya qara-	(113.35) Tebessümle bakmaq.	jırışı	(34.30) Ağıtçı, manasçı gibi daha önceki destanları söyleyen.
jımın bilgiz-	(225.20) Tebessüm etmek.	jırıt-	(52.40) Yırtmaq.
jımında-	(13.20) Gülüşmek.	jırıtıl-	(227.10) Yırılmak.
jımıñ-jımıñ	(76.40) Işıl ışıl.	Jırıtq-şoqpıt	(64.40) Delik.
jımıp ket-	(12.10) Yumuluvermek.	jırıtq-tesik	(52.40) Yırtık pırtık.
jımır-	(128.40) Katlamak, kıvrımaq.	jırıtıs-	(241.25) Yırıtışmaq.
jımıy-	(20.01) Gülümsemek.	jırıtqış	(58.30) Adaletsiz.
jımıyспен qara-	(74.20) Tebessümle bakmaq.	jıt-	(15.15) Çatmaq.
jım-jırt	(31.25) Sessiz.	jıttır-	(240.10) İttirmek.
jım-jırttıq	(38.10) Çok sessiz.	jıy-	(06.30) Yığmaq, <i>esin j.</i> , kendine gelmek.
jın	(88.10) <Ar. <i>cin</i> , cin.	jıyğıştar	(232.15) Toplayıcılar.
jıñğıl	(105.01) Çiçek.	jıyhankez	(216.35) <Far. <i>cihān</i> , seyyah.
jınıs	(274.10) <Ar. <i>cins</i> , cins, tür.	-jıyhaz	(255.40) <Ar. <i>cihāz</i> , <i>düniye j.</i> , mal, cihaz.
jınıs-toğay	(268.10) Kök, bitki.	jıyıl-	(40.25) Toplanmaq.
jıpılda-	(150.35) Çabuk hareket etmek.	jıyın	(33.30) Toplantı.
jıpıldıqtat-	(26.05) Kırıştırmak.	jıyırıl-	(251.45) Buruşmaq, kıvrılmak.
jıpılıqtat-	(226.30) Gözü çabuk çabuk açıp kapatmaq.	jıyırma jeti	(185.35) Yirmi yedi.
jıpıqta-	(17.20) Kırıştırmak.	jıyırma	(18.45) <ET <i>yégirmi</i> , yirmi.
jıpıqtat-	(125.01) Kırıştırtmaq.	jıyıstır-	(62.05) Toparlamak.
jıpırıla-	(13.20) Küme küme olmak	jıyna-	(68.25) Kzk. <i>jıy(i)n+a-</i> , toplamak.
jıp-jılı	(278.40) Sıp sıcak.	jıynağış	(256.20) Toplanma, toplantı.
jıp-jıynaç	(98.01) Derli toplu.	jıynal-	(234.75) Toplanmaq.
		jıynalğanşa	(15.05) Toplanıncaya kadar.

jıynaqlaw	(61.05) Toplu.	joğal-	(21.40) Kaybolmak.
jıynaqta-	(147.05) Yığmak, toplamak.	joğarı	(124.10) <ET <i>yoqqaru</i> , yukarı.
jıynaqtal-	(88.01) Toplanmak.	joğat-	(50.01) Kaybetmek.
jıynawşı	(113.30) Toplayıcı, toplayan.	joğıl-	(77.20) Karşılaşmak.
jibek	(21.35) İpek, bk. <i>torqa</i> .	joğın kör-	(93.25) Kaybolduklarını görmek.
jiber- I.	(44.15) <* <i>ıd-u bér-</i> , ‘göndermek’; y.f., kesinlik bildirir.	joğır	(73.20) Küme.
jiber- II.	(154.20) Yok etmek.	jol	(05.05) <AT * <i>yō l</i> , yol
jiberil-	(242.25) Gönderilmek.	jol bas-	(180.40) Yol almak.
jibi-	(73.25) Yumuşamak.	jol jür-	(158.15) Yol olmak.
jibir	(266.25) Rahatlık.	jola	(101.01) Hepten bk. <i>birjola</i> ,
jibit-	(15.40) Sıvazlamak.	<i>joli.</i>	
Jidelibaysın	(168.15) Yer adı.	jola-	(219.35) Yaklaşmak.
jigerlen-	(23.30) Cesaretlenmek.	jolama-	(52.35) Bulaşmamak.
jigerlilik	(157.15) Cesaretlilik.	jolaq-jolaq	(145.25) <i>Jol+aq</i> , ‘şerit’.
jigit	(04.20) Yiğit.	jolat-	(192.35) Yaklaştırmak.
jik	(44.15) Hudut, sınır.	jolawşı	(26.01) Yolcu, <i>jola-</i> ‘yakına gelmek’.
jik şığar-	(44.15) Bahane bulmak.	jolawşılat-	(138.10) Yolculuk yaptırmak.
jilik	(112.10) <ET <i>yilik</i> , ilik.	jolawşı-qayırşı	(93.15) Yolcu, dilenci.
jilikte-	(35.35) Parçalamak.	jolay alma-	(223.10) Yaklaşmamak.
jñil	(266.30) Özb. <i>yengil</i> ; hafif.	Jolbarıs Han	(68.25) Özel ad, <i>barıs</i> <ET <i>bars</i> , ‘kaplan, şahıs adı’.
jñişke	(13.25) <ET <i>inçgä ~ yinçgä</i> , ince, bk. <i>juqala-</i> .	jolbaşşı	(04.40) Lider.
jñişkelew	(132.35) İncecik.	jolda-	(99.45) Yollamak.
jñişkelik	(192.05) İncelik.	joldas	(274.20) Yoldaş.
jip	(50.40) <ET <i>yıp</i> , ip.	Joldasbay	(02.01) Özel ad.
jipsi-	(114.40) Terlemek.	joldıqtır-	(252.30) Yolluk hazırlatmak.
jiregin janı-	(186.25) Ciğerini parçalamak.	jolğınşı	(66.20) Öncü.
jiti köz jiber-	(17.15) Dikkatlice bakma.	joli	(11.01) <ET <i>yol+ı</i> , defa, bk. jola ‘hepten’.
jitiqıymılda-	(132.15) Cesurca hareket etmek.	jolğıs-	(31.01) Buluşmak.
jiy-	(06.25) Yığmak.	Jolımbet	(160.30) Özel ad.
jiyek	(28.10) Nehrin kenarı.	jolımdı	(213.15) Küçük çadır.
jiyi-jiyi	(40.01) Çabuçak.	jolıq-	(276.20) Rast gelmek.
jiyile-	(73.05) Çabuk olmak.	jolıqtıruw	(22.40) Görüştürme.
jiyna-	(69.30) Toplamak.	jolitur-	(263.40) Görüştürmek.
jiyren	(15.35) Kırmızı-sarı renk.	jol-joralğı	(59.01) Yol yordam.
jiyreniş	(209.01) İğreniş.	jolqı	(155.40) Defa, kez, daha.
joba	(243.30) Plân, taslak.	jolserik	(242.25) Yol arkadaşı.

- joluşla-** (62.05) Sefere çıkmak.
- jomart** (256.30) <Far. *cevān-merd*, ‘parayı esirgemenen veren’, cömert.
- jomarttıq** (132.01) Cömertlik.
- jon** (148.40) Yüksek dağlı bölge.
- jonun körset-** (165.30) Gününü göstermek.
- Joñ go** (217.15) Y.a., *ortalıq memleket*, ‘ortak memleket’.
- Joñğar** (04.15) K.a. Moğol.
- joñğarlıqtar** (27.10) Askerler, bk. *ekser, çerik, jasawıl, lāşker*.
- joq I.** (12.01) Türkçedeki *ne...ne* yapısını karşılar, *...at adam joq* ‘ne at ne adam vardı’.
- joq II.** (04.75) *Eñ j.*, en son.
- joq III.** (06.10) Cümlelerin sonunda kullanıldığı zaman yüklem anlamını olumsuzlaştırır, Türkiye Türkçesindeki –ma olumsuzluk ekinin karşılığı olarak kullanılır
- joq IV.** (06.25) Bulunmayan mevcut olmayan nesne, kimse vb., *bar* karşıtı; ‘*Basında qalpağı da joq.*’ (Başında kalpağı da yoktu.)
- joqsı** (72.05) 1. Kaybolan şeyi arayan kimse, 2. Koruyucu.
- joqsılıq** (111.15) Açlık, kıtlık.
- joqta-** (208.01) Ağıt söylemek.
- joqtıq** (182.35) Yokluk.
- jora** (135.40) <YT (ŞT) *çora* <ET *çor* ‘kağandan küçük beyden büyük unvan’, <Çin. *cho*, bk. *şora*.
- jora-jol** (213.30) Yol yordam.
- joralğı** (93.15) Gelenek, usul.
- joramalda-** (93.20) Yormak, yorumlamak.
- joğala-** (251.10) <**yoru-*+*ğa+la-*, rahvan yürümek.
- jorı-** (47.30) <AT **yō rı-*, yürümek.
- jorıq** (40.10) Sefer.
- jorıqqa attan-** (06.35) *J. ket-*, hücumla geçmek.
- jort-** (23.05) Yürümek.
- jorta** (199.25) Mahsus, kasten.
- jortar jol** (174.10) Gececek yol.
- jortıp ket-** (05.25) Yavaş yürümek.
- jortuwıl** (05.10) Yürüyüş. *jortuw* ‘hücum’.
- josa ğıp** (07.30) *Qan j.* ‘kana boyayıp’, *ğıp* ‘kılıp’.
- josıp** (270.05) Hemen hareket etmek.
- josıq-joralğı** (59.35) Örf adet.
- jota** (15.35) Sırt.
- joy- I.** (98.25) <ET *yod-* ‘sona erişmek’, yıkmak.
- joy- II.** (118.35) Yok etmek.
- joyıl-** (93.40) Yok edilmek.
- joyqın küş** (68.25) Kuvvetli güç.
- joyuw** (150.35) Yok etme.
- jöbeldete söyle-** (134.71) Acele ederek söylemek.
- jöke** (278.20) Ufak yapraklı ağaç.
- jön** (46.30) Vaziyet, hâl, durum.
- jön körme-** (82.25) Gereksiz bulmak.
- jön şıq-** (178.01) Doğru çıkmak.
- jöndep ayt-** (14.71) Doğru söylemek.
- jönekey** (219.10) Boyunca.
- jönel- I.** (95.30) T.f. *şaba j.*, koşturmak.
- jönel- II.** (137.30) Gitmek.
- jönelgendey bol-** (125.25) Yönlendirmek.
- jönelgisi kel-** (192.01) Gitmek istemek.
- jönelt-** (247.05) Yönelmek.
- jönin ayt-** (06.15) *Atı j.*, künyesini söylemek.
- jöñk-** (194.45) Hareket etmek.
- jöñkil-** (11.20) Kaçıp gitmek.
- jönsizdik** (78.01) Düşüncesizlik.
- jöpeldete xabarla-** (183.05) Aceleyle haber vermek.
- jötkirin-** (167.40) <**yöt-kür-ün-*, Kzk. *jötel* <ET *yötül* ‘öksürük’ <**yöt-*, öksürmek.

jubat-	(277.25) Teselli etmek.	jumsaqtıq	(15.15) Yumuşaklık.
jubatarlıq	(205.10) Yeterli.	jumsara til qat-	(182.25) Yumuşatacak şekil- de konuşmak.
jubı jaz-	(184.40) <Far. <i>cufti</i> ; <i>cup</i> , 'çift'; dağınık olmak.	jumsarıp ket-	(94.30) Yumuşamak.
jubın jazba-	(185.05) Topluluğu bozmamak.	jupar	(230.05) Güzel kokulu bitki.
judırıq	(87.35) Yumruk, bk. <i>jumır</i> .	jupındı	(245.10) Güzel, sade.
judırıqta-	(239.35) Yumruk indirmek.	jup-jumır	(52.01) Yus yuvarlak.
judırıqtay- j.	(280.35) Yumru yumru.	jup-jumsaq	(31.10) Yup yumuşak.
juğıl	(260.35) <Ar. <i>şuğül</i> , bk. <i>şuğıl</i> , acele.	juq-	(87.01) Bulaşmak.
jul-	(143.05) Koparmak.	juqa	(123.20) Yuka, ince.
julduz	(13.20) Yıldız.	juqalap topıraq	(35.35) İnceltilmiş toprak.
julın	(129.01) İlik.	juqana	(95.05) Kalıntı.
julıp-tart-	(58.20) Zorla almak.	juqarıp ket-	(94.30) İncelmek.
julis	(23.15) <i>Alıs j.</i> , çekişme.	juqpa-	(71.05) Yapışmamak.
julistıq	(204.30) Çekişme, münakaşa.	jurday	(133.10) Bomboş.
julma	(15.35) Yırtık.	jurt	(277.10) <AT * <i>yürt</i> 'ülke', halk.
julq-	(129.20) Çekerek sarmak.	jurttıq	(127.35) Millî birlik.
jum-	(112.10) Yummak.	jusbası	(94.25) Yüzbaşı.
juma	(144.30) <Ar. <i>cum</i> 'a, hafta.	jut-	(128.25) Yutmak, sindirmek.
jumbaq	(53.25) Sır, giz.	jut	(231.40) Yokluk, kıtlık, açlık.
jumbaqta-	(48.30) Gizlemek.	juta sal-	(219.20) Yutmaya başlamak.
jumıl-	(178.40) Yumulmak.	jutpaw	(238.15) Yutmama.
jumıldır-	(231.20) Heveslendirmek.	jutqınşaq	(165.10) <* <i>yut-ıq-ın-çaq</i> , yutak.
jumıp al-	(33.10) Yummak.	-juttı	(74.30) <i>Aldı j.</i> , tehlike; <i>jut</i> 'yokluk görme, mal mülkten mahrum kalma.'
jumır	(132.35) <ET <i>yumbur</i> , yuvarlak.	-juttısız	(157.05) <i>Aldı j.</i> , sakin hâl.
jumırla-	(27.30) Loğ gibi yapmak.	juw-	(53.35) <AT * <i>yü-</i> , yıkamak.
jumırtqa	(153.05) <ET <i>yum-bur</i> , 'yumru', Kzk. <i>jumır</i> , (<i>qumırsqa</i> <Kır. <i>qur</i> <i>mursqa</i> , 'karınca' sözcüğü gibi <i>yum murtqa</i> şekli de olabilir); yumurta.	juwan	(40.40) Tok, güçlü.
jumırtqala-	(68.35) Yumurtalamak.	juwandıq	(120.40) Kalın.
jumis	(233.15) İş, hizmet, emek.	juwan-juwan	(276.05) Kalın kalın.
jumsa- I.	(15.05) Yollamak, birisine bir yumuş (vazife) vermek, birisini iş yaptırmak için kullanmak, göndermek.	juwar	(134.40) Yıkayan.
jumsa- II.	(166.30) Harcamak.	juwin-	(110.45) Yıkanmak.
jumsal-	(189.05) Kullanılmak.	juwıq	(162.01) Yakın, uzak değil.
		juwıqpanda	(215.15) Kısa sürede, <i>juw-</i> , 'yaklaşmak'.
		juwıqta-	(64.25) Yakın olmak.
		juwırda	(70.25) Daha dün, yakında.
		Juwjañ	(217.25) Kavim adı.
		Juwñgo	(22.25) Kavim adı, Çin.

juwsa-	(269.10) İstirahat etmek.	jüerliktey	(278.30) Ederek.
juwsan	(130.25) Ekşi tadı olan, kokulu, kısa boylu olan bir bitki.	jürginşiler	(274.10) Yol yürüyen, yaya.
Juwsandala	(158.40) Y. a., Juwsan Ovası.	jürgisi kel-	(155.25) Yürüyesi gelmemek.
juwsaw	(151.25) İstirahat etme.	jürgiz-	(68.20) Göndermek.
juymıs iste-	(236.10) İş yapmak.	jürige şıq-	(115.10) Koşarak çıkmak.
jüdeñkirep ket-	(62.20) Yıpranmak.	jüris-turıs	(133.01) Yürüyüş, duruş.
jüdep-jada-	(209.40) Yıpranıp zayıflamak.	jüri-aq	(74.35) Yürüyüşüdür.
jüdedew	(15.35) Yıpranmış, eski.	jürüw	(211.30) Yürüyüş.
jüdedewlik	(84.35) Kötü durumda olma.	jüye	(110.30) Dal budak.
jügen	(58.20) <Kıp. T <i>yüken</i> , yular, bk. <i>şılбір</i> .	jüygin-	(161.25) <ET <i>yükün-</i> , 'boyun eğmek, secde etmek' <AT *üğ- 'yığmak', namazda oturur gibi oturmak, bk. <i>jügin-</i> .
jügen sal-	(128.35) Yakalamak.	jüyitkit-	(23.10) Süratle koşturmak.
jügen tiy-	(13.01) Yürüyene değmek.	jüyrik	(278.10) <* <i>yügrük</i> , hızlı koşan at.
jügende-	(129.05) Gem vurmak.	jüz şaqtı	(15.20) Yüz kadar.
jüger-	(150.35) Koşma.	jüz	(65.01) <AT * <i>yüz</i> , çehre, bk. <i>bet</i> .
jügermektiñ bası	(151.45) Mec. ciğersiz başı.	jüzbası	(07.25) Yüzbaşı.
jügin-	(81.30) <ET <i>yükün-</i> , boyun eğ-mek.	jüzdegen	(242.25) Yüzlerce.
jügirt- I.	(12.40) <Kıp. T <i>yügiirt-</i> 'koşturmak', yürütmek.	jüzdep	(202.05) Yüzer, yüz tane.
jügirt- II.	(108.35) <i>Oy j.</i> , düşündürmek.	jüzdes-	(35.40) Görüşmek.
jük	(12.01) Yük.	jüzdey	(99.40) Yüz kadar.
jün	(28.10) <ET <i>yüing</i> 'pamuk', yün.	jüzdikter	(04.25) Yüzer yüzer bölük.
jündes	(47.25) Yünü uzun.	jüzdiq	(176.01) Yüzlük.
jün-jabağı	(71.10) Yün.	jüzege as-	(236.15) Neticelenmek.
jün-jurqa	(83.40) Yün ve benzeri eşyalar.	-jüzinde	(114.15) <i>Bet j.</i> , yüzünde.
jür- I.	(34.10) Şimdiki zaman y.f.'i.	jüz-jüzden	(270.05) Yüzlerce.
jür- II.	(215.40) <i>Birge j.</i> , yola koymak.		
jür-III.	(37.35) Y.f. 'bulunmak'.		
jür-IV.	(05.25) Yürümek.		
jürday bol-	(182.35) <i>Bedelden j.</i> , saygınlığını kaybetmek, bk. <i>bedeldi</i> .		
jürdek	(154.71) Hızlı yürüyen.		
jürdep qal-	(134.25) Hâle düşmek.		
jürek	(02.05) Yürek.		
jüreksinip qal-	(102.30) Korkmak.		
jürerde	(259.10) Yürürken.		

K

kädege jara-	(67.01) İşe yaramak.
kädeli	(52.10) <Ar.-T <i>òa 'ide+li</i> , gelenek.
kädik	(125.10) Şüphesiz, tehlike.
kädimgidey	(92.10) <Ar.-T <i>òadým+teg</i> , eskisi gibi.
kämil	(60.05) <Ar. <i>kämil</i> , tam.
kämşat	(64.25) Porsuk.
känigi	(42.40) Tecrübeli.

kär	(95.35) <Ar. <i>òahr</i> , hiddet.	keleri	(252.40) Mühim.
käri	(95.15) <Kıp. T <i>qarı</i> , yaşlı.	Keles	(178.25) Özel ad.
kärilik	(07.45) İhtiyarlık, bk. <i>şal</i>	kelesi kel-	(08.25) Sırası gelmek.
käri-qurtañ	(35.25) İhtiyar, sakat.	keleşek	(38.15) Gelecek, âti.
käriya	(19.01) İhtiyar, bk. <i>qart</i> , <i>şal</i>	kelgisi kel-	(208.40) Gelmek istemek.
käsip	(85.25) <Ar. <i>kesb</i> , meslek.	kelik-	(154.75) Çabalamak.
kebe qal-	(148.05) Şişivemek.	kelimsek	(178.15) Muhacir, yabancı.
kebeje	(138.05) Ağaçtan sandık.	-kelin	(158.10) <i>Qız k.</i> , kız, gelin.
kebenek	(135.10) Çobanların giydiği aba, keçeden kaftan, kepenek.	-kelinşek	(35.45) <i>Qız k.</i> , yeni gelin.
kebersi-	(168.05) Kurumak.	kelip tüse basta-	(192.15) Gelip düşmeye başlamak.
kebersigen erin	(26.25) Kurumuş dudak, <i>kebir</i> ‘tuz oranı yüksek olduğundan don- mayan yer’.	kelis	(100.05) Anlaşma.
kebin I.	(88.05) Kurt postu.	kelis-	(277.05) Anlaşmak.
kebin II.	(135.10) Kefen.	kelisil-	(201.20) Anlaşma yapmak.
kedergi	(120.05) <Ar. <i>kedir</i> , engel.	kelisim	(277.40) Anlaşma maddeleri.
kedey	(29.05) <Far. <i>gedā</i> , yoksul.	kelisim-şart	(272.35) Şart.
kedimgi	(116.40) <Ar. <i>kadým</i> , eski.	Kelissöz	(277.25) Anlaşma konuşması.
Kegen	(138.30) Özel ad.	kelken	(93.35) Gelen.
kegjige tüs-	(140.25) Sinirlenmek.	kelme-	(75.30) Y.f. istememek.
kek-	(14.25) <ET <i>kik-şür-</i> , ‘kışkırt- mak’, sinirlenmek.	kelmek	(160.25) Gelen.
kek	(64.75) Öç.	kelte bolma-	(159.35) Kısa olmamak.
kek kerne-	(15.25) Kin gütmek.	keltek dem al-	(116.25) Tekrar toparlanmak.
keke	(54.25) İğneli.	keltektes-	(70.20) Dövüşmek.
kekete kül-	(16.05) Alay ederek gülmek	keltir-	(97.10) <DLT <i>keltür-</i> , getirmek.
keketip-muqat-	(106.15) Küçümsemek.	-kelüw	(71.01) <i>Barıp k.</i> , gidip gelme.
kekir-	(167.20) <Kıp. T <i>kegir-</i> , geçirmek	kelüw-baruw	(152.25) Geliş gidiş.
kekşildik	(145.30) Kin tutma.	kelüwşi	(216.20) Temsilciyle anlaşılan.
kekten-	(12.05) Sinirlenmek, bk. <i>kek-</i> .	kem	(11.30) <Far. <i>kem</i> , az k., az maz.
kel-	(90.05) <i>Alıp k.</i> , getirmek.	kem-	(181.25) <i>Bastan k.</i> , baştan geçmek.
kele I.	(52.10) Efkârı umumiye.	kembege saln-	(51.40) Eziyet etmek.
kele II.	(251.40) Deve sürüsü.	kemdik	(27.05) Eksik, aşağı kalma.
kelege kele qal-	(88.01) Düzen almak, <i>kele</i> , ‘halkın genel düşüncesi, incelemesi’.	kemel	(166.40) <Ar. <i>kemāl</i> , olgun.
Kelen	(94.20) Qaskelen, ö.a.	kemeldendir-	(114.75) <i>K. e tüs-</i> , pekiştirmek.
Keleñ	(138.30) Özel ad.	kemeldi aql	(02.10) <Ar. <i>kāmīl</i> , kâmil akıl.
		kemer beldik	(162.20) Bel kemeri.
		kemeştew kel-	(160.15) Çaprazlamasına gelmek.
		keminde	(37.35) En azından.
		kemit-	(236.01) Azaltmak.

kemitip-kemirip otur-	(106.20) Dalga geçmek.	kepin	(150.35) <Ar. <i>kefen</i> , kefen.
-kempir	(32.40) Şal k. , ‘dede, koca-karı’.	kepte-	(10.15) Sıkıştırmak.
kempir-şal	(92.15) İhtiyar kadın, yaşlıerkek.	ker-	(206.30) Germek.
kemseñde-	(22.05) <i>İyegi k.</i> , çenesini bu- ruşturarak ağlamak.	ker jol	(199.30) <Far. <i>ker</i> ‘eşek’, pa- tika yolu.
kemsit-	(272.35) Hor görmek.	kerbez	(108.25) Süs, şekil.
kemşin	(234.20) Muhtaç olan.	kere tınısta-	(06.25) Gerilerek nefes almak.
kende bol-	(64.40) Eksik olmak.	kerege	(221.30) Çadırın ağaçtan por- tatif duvarı.
kenel-	(75.25) Boğulmak.	kerek	(12.25) <ET <i>kergek</i> , lâzım, -sa <i>kerek</i> , -uw <i>kerek</i> , <i>k. teyis</i> ‘-malı’.
kenet	(54.35) <ET * <i>ke</i> , vasıta hâli + <i>n</i> , <i>ken</i> ‘sonra’, <i>ke+ç</i> ‘geç’, Kır. <i>kence</i> ‘son evlat’, <i>kenen</i> ‘yetecek kadar, tamamıyla kâfi gelecek kadar’; aniden, nadiren, seyrek.	keremet	(125.10) <Ar. <i>kerâmet</i> , keramet.
keneze	(168.05) Suyu çekilmiş toprak.	kerewi ketpe-	(86.15) Unutmamak.
kenin aqtır-	(114.20) Nasihat vermek.	kergi	(177.15) Gergef.
kenistik	(195.35) Boşluk, serbest- lik; dünyanın etrafı, yer yüzü.	ker Gilesken	(250.35) Ferahlayan.
keniştı	(68.05) Bolluk.	keri	(04.75) Geri.
kenje	(162.10) <ET <i>kängçi</i> , en kü- çük çocuk.	keribur-	(151.20) Geri çevirmek.
Kenküw	(138.30) Özel ad.	keril-	(77.05) Gerilmek.
kent	(247.15) <Soğd. <i>kanth</i> , şehir.	kerildesip otur-	(70.30) Kavga etmek.
keñ	(09.01) Geniş.	kerile tüs-	(108.25) Yatmak.
keñes-	(97.30) Konuşmak.	kerilip-sozılıp	(102.10) <i>K.-s. qal-</i> , gerilip durmak.
keñes	(160.05) <ET <i>kenge-ş</i> , ‘da-nışma’; <i>keñ</i> , ‘geniş’, meclis.	kerindaş	(81.35) <* <i>qarın+da eş</i> , konu- ma dilinde ‘kardeş’, Kzk. <i>qarındaş</i> .
keñes-mäsliyxat	(38.25) Meclis ve danışma, bk. <i>äñgime-düken</i> , <i>äñgime-suxbat</i> .	keris	(14.30) Urıs k. , dövüş kavga.
keñeşi	(281.15) Danışman, akıl veren.	keris-	(59.10) Tartışmak.
keñi-	(80.35) Ferahlamak.	keris	(70.15) Anlaşmazlık.
keñip ket-	(43.35) Büyüme.	keriser	(116.20) Münakaşa.
keñirdek	(168.25) Boğaz.	kerisinşe	(16.01) Bilâkis.
keñirek aş-	(31.25) Genişçe açmak.	keriyya	(209.05) İhtiyar, Özb. <i>keriyä</i> .
keñit-	(221.40) Genişletmek.	kerme	(187.20) Atları bağlamak için iki çadır arasına gerilen urgan, ip.
kep	(11.01) Gelip, <i>bop</i> ‘olup’ gibi; metinde geçmeyen diğer anlamı ‘söz’.	kerne-	(60.05) Sıkıştırmak.
kepil	(69.15) <Ar. <i>kefîl</i> , kefil.	kerney	(260.10) <Far. <i>keriney</i> , ‘made- ni boru’, ney, müzik âleti.
kepildik	(277.40) Kefillik.	kerset-	(100.15) Göstermek, bk. <i>kör- set-</i> , <i>qara-</i> .
		kertöbel	(186.40) Yılıkmın rengi.
		kerüwen	(53.01) <Far. <i>kärbän</i> , kervan.

kerüwenşi	(88.05) Kervancı.	keşir-	(147.40) <Kıp. T <i>keşür-</i> ‘ka- bul etmek’, affetmek.
kerwen	(231.05) Kervan.	keşirgen mezigil	(61.01) Karanlık vakit.
kes- I.	(166.45) Kesmek.	keşirim	(208.35) Af, bağışlama.
kes- II.	(42.40) <i>İz k.</i> , iz sürmek.	keşke	(276.15) Akşam üstü.
kesek	(207.25) Kurumuş balçık.	keşki	(61.20) Akşam.
kesel	(35.10) Hastalık.	keşte	(220.30) Güneş batıktan sonra.
kese-qoldenen	(72.15) <i>K.-q. çiq-</i> , karşıla- rına çıkmak.	keştetip qayt-	(71.30) Akşamüzeri gelmek.
kesertke	(238.15) <Kıp. T <i>keseltki</i> ‘bü- yük kertenkele’, çekirge, bk. <i>şegirtke</i> .	keştew	(201.20) Akşamleyin.
kesidey	(173.25) <ET <i>kişi</i> , ‘insan’; <i>bir</i> <i>k.</i> , bir vücut gibi.	keştik	(173.25) Akşam vakti.
kesik	(194.10) Kesilmiş.	ket- I.	(15.15) Gitmek.
kesil	(142.05) Kesin olarak.	ket- III.	(108.10) Birleşik fiil, <i>uyanıp k.</i> ‘uyanmak’.
kesilgen biylik	(58.10) Kesilen karar.	ket- II.	(208.01) Yardımcı fiil, <i>şähiyt k.</i> şehit düşmek.
kesim	(57.01) Hüküm.	keteken	(84.20) Kopmuş, yırtılmış.
kesimdi	(53.01) Açıkça.	keterde	(227.30) Geçtiği sıralarda.
kesip-piş-	(94.10) Kesip biçmek.	keterdey	(140.35) Gidecek kadar.
kesken	(70.40) Kesilen.	keter-ketpes	(130.30) Gider gitmez.
keskiles-	(192.25) İki tarafın savaşması.	keter-ketpeste-aq	(230.01) Gider gitmez.
keskin-kelbeti	(279.20) Gösterişli.	ketetindey-aq	(279.15) Ulaşacak kadar.
kespe-	(176.35) Kesmedi.	-ketik	(114.30) <i>Kem k.</i> , eksik.
keste	(177.15) (Kumaşta) işleme.	ketil-	(163.40) Körelmek.
kestelen-	(160.20) İşlenmek.	ketir-	(149.20) Gidermek.
kestir-	(144.71) Kestirmek.	ketkeli	(129.30) Gideli.
keş-	(46.20) <i>Küy k.</i> , keşmekeş hâlde olmak.	ketki	(200.30) Gitmeyi isteme.
keş qal-	(44.30) Geç kalmak.	kew-	(168.05) Çatlamak.
keşe	(13.20) <ET <i>keçe</i> <AT * <i>kēçe</i> , gece.	kewde	(21.05) <Kıp. T <i>kövde</i> , gövde, Tkm. <i>gövve</i> , bk. <i>tulğa</i> .
keşeli bergi	(53.20) Eskiden beri.	kewde kere tınısta-	(06.20) Göğüs gererek nefes almak, iç çekmek.
keşewildetpe-	(70.45) Geciktirmemek.	kewdele-	(248.01) Başını eğerek hür- met etmek.
keşik-	(58.10) Gecikmek.	kewdeli	(100.15) Göğüslü, güçlü.
keşiktir-	(234.40) Geciktirmek.	kewgim tart-	(61.01) Karanlığın çökmeye başlaması, Kzk. <i>kewim</i> ‘alaca karanlık’.
keşil	(96.10) Keşiş.	kewlep ket-	(116.40) Esip gitmek.
keşim	(210.30) Af, bağışlama.	kewsensiz	(236.40) Nasipsiz.
keşip jür-	(89.10) Aldırmamak, keyifli olmak, bk. <i>keşir-</i> .	key	(233.15) Bazı.

key-	(165.35) Üzölmek.	kezik-	(80.25) Karşılaşmak.
keybir	(19.45) O, öteki, bazı.	kezikkendey-aq	(18.15) Rastlamış gibi.
keybirewi	(25.05) Birisi.	kezinde	(25.1) Zamanında, vakyiyle.
keybiri	(84.20) Bazıları.	kezirge ber-	(270.05) Rastlamak.
keyde	(07.40) Zaman zaman.	kibirtiktep qal-	(86.40) Yavaşlar gibi olmak.
keyigen	(274.35) Üzülen.	kidir-	(98.05) <*ke, ki ‘sonra’, ET <i>ke+din</i> , ‘geride, batıda’; <i>ki+d-ir-</i> , gecikmek.
keyiñ kezde	(78.25) Sonraki zamanlar.	kidir	(201.01) Duraklama.
keyin	(61.35) <ET <i>ke+din</i> ‘geride, batıda’, * <i>ke+din</i> , <i>ke+s(i)+re</i> ‘sonra’.	kidiriste-	(160.35) Tecil etmek.
keyin-aq	(23.10) Epey sonra.	kidirmey aq	(192.35) Geciktirmeden.
keyinde-	(260.05) İleri gitmemek.	kidirt-	(183.05) Geciktirmek.
keyindey ber-	(19.20) Geri kalmak.	kijin-	(210.35) Bağırarak, kızmak.
keyip	(50.25) <Ar. <i>keyif</i> , hâl.	kildegen	(140.25) Titrek, tiz.
keyip-kespir	(54.71) Kılık kıyafet.	kilegeylen-	(219.15) Kaymak tutmak.
keyistik	(182.15) Üzüntüye ortak olmak.	kilem	(278.40) <Far. <i>gilym</i> , halı.
keypiyat	(54.75) <Ar. <i>keyfiyyāt</i> , hâller.	kilk-	(252.01) Suyun yüzünde top- lanmak, kaymağı yavaşça almak.
kez	(25.10) <i>Ār k.</i> , her zaman.	kilt bur-	(20.25) Aniden dönmek.
kez-kelgen jer	(280.35) Rastladığı yer.	kim	(04.15) <ET <i>kem</i> , <i>kim</i> , kim.
kezde	(151.40) Zamanda.	kināla-	(267.01) <Far.-T <i>günāh+lagu</i> , suçlamak.
kezde-aq	(140.40) Zaman da.	kināli	(22.20) Günahkâr.
kezdeme	(88.20) Kumaş, <i>bk. bez.</i>	kindik	(100.40) Göbek bağı, bağ, kemer.
kezdeme-pul	(64.40) Kumaş, kumaş par- çası, <i>pul</i> ‘para, akçe’.	kip	(70.30) Elli metre.
kezden	(212.20) <i>Erte k.</i> , geç olmadan.	kip-kışkentay	(125.35) Ufacık, küçücük.
kezder	(249.01) Zamanlar.	kir	(53.35) <*kȳr, kir.
kezdes-	(34.10) Buluşmak.	kir-	(161.10) <*kȳr- <*kir-gür- [ET <i>kirtgür-</i> ‘inanmak’], girmek.
kezdestir-	(280.30) Buluşturmak.	kirbiñ	(04.40) İnce.
kezdey	(160.25) Metre kadar.	kirbiñ-keyis	(175.30) Görünüş.
kezdeysoq	(31.35) Tesadüfen.	kirerge	(72.40) Girmek için.
kezdik	(91.15) Küçük bıçak.	kirgisi kel-	(215.01) Giresi gelmek.
keze-	(261.05) Nişan almak.	kirgiz-	(133.15) Girdirmek.
kezegi	(213.30) <i>Söz k.</i> , söz sırası.	kirik-	(268.25) <ET <i>kir-ig+se-</i> , ‘(de- nize) girmek istemek’; <i>özenge kirik-</i> ‘ nehire girmek’, birirmek.
kezek	(15.40) <DLT <i>kezik</i> ‘nöbet, sıra’, kere, defa.	kiris	(112.01) Giriş, gelir, kazanç.
kezekpe-kezek	(234.25) Sıra sıra.	kiris-	(115.01) Girişmek.
kezekti	(08.05) Diğer sefer, kez.		
kezeñde	(167.40) Zamanda.		
kezep tur-	(198.35) Doğrultmak.		
kezi	(44.15) Beri.		

kirme söz	(239.05) Alınma kelime.	kiymeley ber-	(41.40) Lafı kesmek.
kirmey-aq	(117.25) Girmeden.	Kiyriylow	(159.20) Rus. özel ad.
kirpi	(279.05) Kirpi.	köbelek	(152.45) <Kıp. T <i>kelebek</i> , DLT <i>kebeli</i> , kelebek, halk ağzında <i>kepenek</i> , Uyg. <i>kepinäk</i> , Azr. <i>käpänäk</i> .
kirpidey	(251.45) Kirpi gibi.	köbey-	(280.35) < <i>köp+ed-</i> , çoğalmak.
kirpik	(225.40) Kirpik.	köbeyttir-	(231.10) Çoğalttırmak.
kirşiksiz	(199.15) Kirsiz, lekesiz.	köbi	(05.15) Çoğu.
kirtiy-	(158.15) Kısılmak.	köbikten-	(16.40) Terlemek.
kisi	(78.01) <ET <i>kişi</i> <Toharca <i>keşi</i> , kişi.	köbine	(166.25) Çoğunlukla.
kisilik	(278.45) Kişilik, insanlık.	köbirek	(280.20) Fazla, çokça.
kisine-	(54.40) Kişnemek.	kögal	(173.20) Yeşil, bk. <i>köqala</i> .
kisinep-şurqıra-	(84.10) Kişnemek, <i>şurqıra-</i> ‘atla- rın karşılıklı kişnemesi’.	kögal-	(196.40) Alacalı olmak, karan- lıgın yaklaşması.
kisi sal-	(265.30) Dünür göndermek.	kögeldi	(199.30) Çalılık, <i>kögal</i> , yeşillik.
kişerek-kişerek	(161.20) Kücücük.	kögen	(131.30) Koyun bağlama organı.
-kişi I.	(111.25) <ET <i>kiçig</i> , (MU) <i>kiçi</i> , ‘küçük’; <i>ülken k.</i> , büyük küçük.	kögendewli	(47.25) Sıra sıra bağlı.
kişi II.	(98.05) Kişi, adam, insan, bk. <i>kisi</i> .	köger-	(268.25) 1. Göğermek, çoğal- mak, 2. Erimek, bozulmak.
kişi-girim	(76.35) <Kıp. T <i>kişi</i> ‘küçük’, <i>kirim</i> ‘sığıntı’, küçükçe.	kögildir	(116.40) Mavimsi.
kişilew	(166.25) Küçükçe.	köje	(111.25) Tahıl çorbası.
kişilik	(263.15) (Yaşça) küçüklük.	kök	(04.30) Gök, bk. <i>aspan</i> .
kişimen	(21.30) Küçük.	Kökçin	(10.30) Özel ad.
kişirek qoy	(45.35) Kuzu.	Kökdawıl	(278.25) Özel ad.
kişirte söyle-	(166.35) Kısaca konuşmak.	Köke	(64.45) <ET * <i>kö-</i> , ‘yukarıda olmak’, <i>kök</i> , ‘mavi, gök kubbe’, <i>kök+eke</i> , ‘önde gelen, hatırı sayılır kişi’, Kır. <i>kök başı</i> , ‘sudan faydalanma işlerini tanzim eden şahıs’; özel ad, babaya hitap, amca (113.10).
kişisin-	(190.35) Adam yerine koymak.	kökek	(157.25) Nisan ayı, leylek.
kişkene	(109.15) <Kıp. T <i>kiçikkine</i> , küçücük.	kökemarl	(230.05) Kekik.
kişkentay	(278.35) Ufacık, küçücük.	köketen	(62.30) Nisan ayı.
kit toqta-	(108.20) Aniden durmak.	kökey	(05.05) Akıl.
kitap	(139.01) <Ar. <i>kitāb</i> , kitap.	kökirek	(34.25) Mavimsi.
kiy-	(88.05) <ET <i>ked-</i> , giymek.	kökjal	(164.10) Kuvvetli, yaşlı kurt.
kiyikşe	(206.45) Geyik gibi.	kökjasıl	(230.01) Yeşilimsi.
kiyim-keşek	(64.30) Giyim kuşam.	kökjiyek	(30.20) Ufuk.
kiyimşeñ qıysa-	(271.01) Elbisesiyle yatmak.	kökmaysa	(05.10) Keçeden yapılmış eyer örtüsü.
kiyimşen	(201.30) Giyimli, elbiseyle.		
kiyiz	(17.40) Keçe.		
kiykil-jiñ	(46.45) Münakaşalar.		

- kökmaysal** (05.15) Yemyeşil, *maysa* ‘yeşilliği bol olan yer’.
- köközek şağı** (133.15) Yeşerme zamanı.
- Köközen** (04.71) Özel ad.
- kökpar** (36.15) <**kök+böri*, Tekeyi yakalayan kurt oyunu, Kırgız oyunudur.
- kökparqumar** (75.35) ‘Teke yakalama oyunundaki bozkurdu temsil eden oyuncu.’
- kökpeñbek** (243.01) <T-Far. *kök+penbe*, açık gök rengi.
- kökse-** (02.10) Düşünmek.
- köksur** (259.30) Kurşunî.
- köksüngi** (192.05) Gök süngü.
- kökşil** (168.30) Yeşilimsi.
- kökşubar** (259.20) *K. Qarşığa*, mavi, beyaz benekli, gagası eğik av kuşu.
- Köktem** (273.20) Bahar.
- köktep otır-** (173.20) Yeşermek.
- köktew** (230.15) Yeşillik.
- kökti örmele-** (33.20) Göğe çıkmak.
- köktik** (80.01) Kat kat fazla.
- köl** (136.15) <AT *kō l, göl.
- kölbe-** (36.40) Ağzını uzatmak.
- kölbeñde-** (244.30) Salınarak yürümek.
- köldeneñ tiste-** (227.01) Yanlamasına dişlemek.
- köldeneñ tart-** (09.35) Kuvvetlice çekmek
- köldeneñ** (224.15) Aksilik, engel.
- kölemdi** (97.10) Büyük görünüşlü.
- köleñke** (110.35) Gölge.
- köleñkeli** (76.40) *Ala k.*, alaca karanlık.
- kölenke-şatır** (189.15) Gölgecik, çadır.
- kölik** (21.15) <ET *kölik* <*Mo. kö-lüg*, (*köl-* ‘hayvanın koşumunu takmak’, *-k* ‘edilgen kılan ya da sonuç bildiren ek’); *at k.*, at, yük hayvanı.
- köl-kösir** (167.10) Bol, haddi hesabı yok.
- kölşik** (110.35) Gölçük.
- köm-** (110.05) Örtmek, gömmek.
- kömbeş** (233.30) Sac ekmeği.
- kömek** (227.35) Yardım, bk. *järdem*.
- kömekşi-jaraqşı** (91.15) Yardımcı.
- kömekteser** (83.01) Yardımcı.
- kömektesüwşi** (150.25) Yardımcı.
- kömeski** (265.05) Gizli, açık değil.
- kömey** (60.15) Gırtlak.
- kömil- I.** (80.20) İçinde kalmak.
- kömil- II.** (05.40) Mec. İçerlenmek, Kırg. *kömölön-* ‘tersine davranmak’.
- kömip ket-** (103.35) Bastırmak.
- kömirdey** (124.25) Kömür gibi.
- kömker-** (110.30) Süslenmek.
- kömkeril-** (217.01) Çevirilmek, bir şeyin kenarının kıvrılması.
- kön-** (09.35) Rızılı olmak.
- kön** (95.15) Gön, tabaklanmış deri.
- könbegeni-sen-** (134.35) *K. begeni*, ikna olmaması
- könbeske** (123.35) Başka.
- könbis** (210.20) Tahammülkâr.
- köndir-** (265.35) Uzlaşmak.
- köndirgisi kel-** (238.45) Rızılı olmak.
- köndirip tur-** (13.05) Zapt etmek.
- köne qoy-** (16.15) İnanmak.
- köner-** (38.20) <Far. -T *kohne+r-*, köh-nemek, eskimek.
- köngen** (78.20) Alışan.
- köngisi kel-** (129.01) Rızılı olmak.
- köñil** (21.25) <ET *köngül*, köñül.
- köñildilik** (244.15) Gönüllü hoş, rahatlık, dinç.
- köñil-küyin** (11.30) Gönül kasveti.
- köñilmen** (229.25) *Rıyza k.*, rızılı olarak.
- köp** (09.01) <**Mo. köpē* <*köwē* <*köge-* ‘kabarmak’, çok.
- köpiri** (216.35) <ET *köpriğ*, Kırg. *köpürü*, Özb. *köprik*; köprü.
- köpşilik** (200.35) Çoğunluk.
- köptik** (182.30) Çokluk.
- köpti-köldey et-** (113.35) Esirgememek.

- köqala şımşıq** (114.35) Bir tür serçe, *köqala* ‘mavimsi, boz bir renk’, bk. *kögal* ‘yeşil’.
- Köqoynaq** (24.40) Ö.a., at adı.
- kör** (163.40) <Far. *gūr*, mezar.
- kör-** (204.75) Görmek.
- körgende-aq** (87.40) Görünce.
- körgin kelse** (141.05) Görmek istersen.
- körük bas-** (89.25) Körük üfletmek.
- körükti** (227.25) Yakışıklı, güzel.
- körüm** (142.15) Güzel, şahane,
- körin-** (156.15) Görünmek.
- körinisi** (191.40) Manzara.
- körinse-aq** (141.15) Göründü mü.
- körripkel-kör-** (130.10) *K. egendik*, nasihatçı, *Kzk. körripkeldik* ‘kâhinlik, ileri görüşlülük’.
- köris-** (137.25) Görüşmek.
- körk** (199.35) Güzellik.
- körme** (216.25) Sergi.
- körmek** (280.35) Görülen.
- körpe** (245.10) Yorgan.
- körşen** (12.35) <*körşen+*e*, bak.
- körset-** (202.15) <*körügse-t, göstermek, bk. *kerset-*, *qara-*.
- körsetil-** (237.05) Gösterilmek.
- körşilik** (253.25) Komşuluk.
- Körşi-qolañ** (96.01) Konu komşu.
- köse** (08.05) 1.Ulu, 2. Kazak folklorunda mizah mizah ustadı olan tip, 3. Köse, *Kzk. köse jigiti* ‘köse genç’.
- kösem** (212.35) Önder, lider.
- kösemsi-** (210.10) Saygı göstermek, *kösemsin-*, lider geçinmek.
- kösil-** (23.01) Ayaklarını uzatmak.
- kösil-** (199.40) Ayağını uzatmak.
- kösilte jür-** (256.35) Ayağını uzatarak dinlene dinlene yürümek.
- köş I.** (17.01) <AT *kōç, göç.
- köş- II.** (262.30) Göçmek.
- köşe-köşe** (256.05) <Far. *gūşe*, ‘iki sokağın kesiştiği yer’, köşe bucak.
- köşelep sarna-** (244.35) Dönerek ezberlemek.
- köşemen jür-** (248.30) Basıp yürümek.
- köşer** (166.05) *İske k.*, mec. gönle hoş.
- köşip-qonis** (09.01) Göçüp konma.
- köşi-qoñda** (62.05) Göçerken, konaklarken.
- köşir-** (84.30) *Qopara k.*, koparmak.
- köşirilgen** (245.30) Çıkarılan nüsha, kopya.
- köşirin äkep** (33.35) *K. qontur-*, getirip misafir etmek.
- köşt** (211.40) <Far. *gūşt*, et., bk. *et*, *qozıköşt*.
- köşüwge** (157.30) Göç etme.
- köşüw-qonuw** (159.10) Göçüp konma.
- köter-** (226.10) <ET *kötür-* <*Mo. *ketüre-* ‘çok olmak’, kaldırmak.
- köterilip-basılıp** (109.01) Kalkış, iniş.
- köterinkirey** (163.15) *Basın k. oylana söylep*,
- kötermele-** (166.30) Kolamak, kaldırmak.
- köylek** (61.20) <Kıp. T *köñlek* <DLT *köñlek*, gömlek.
- köz jumba-** (197.35) Mec. gözünü yummak, kormamak.
- köz** (129.45) *Til k.*, kem göz.
- köz qada-** (08.05) Göz atmak.
- közde-** (95.35) Nişan almak.
- közdel-** (160.05) Gözlenmek.
- közdeskeli** (65.30) Göz göze geleli.
- közi jet-** (72.05) Gözü tutmak, gözü kesmek, kanaat getirmek.
- közqaras** (279.20) Görüş, fikir.
- kübir-kübir** (39.10) Fısıldaşma.
- kübir-küñrenis** (60.05) Söylenme.
- kübir-küñkil** (168.10) Homurdanma.
- kübirles-** (13.10) Fısıldaşmak.
- kübir-sıbir** (164.20) Fısıltı.
- küder** (09.30) Ümit.
- küdik-kümän** (279.25) Şüphe.

- küdikten-** (280.25) Şüphelenmek.
- küjilde-** (103.40) Bağırarak.
- küjireyt-** (246.05) Koymak, kocaman olarak oturtmak.
- kül-** (16.05) Gülmek.
- kül** (136.15) Kül.
- küldirmamayı** (222.30) Topçu.
- küle qara-** (123.30) Gülümseyip bakmak.
- külimdep tur-** (21.40) Gülümsemek.
- külimsire-** (18.30) Gülümsemek.
- külip tur-** (21.05) Gülmek.
- külip-oynap** (115.01) Gülerak, oynayarak.
- küliš-** (75.40) Güleşmek.
- külki** (29.05) Güleş, gülme.
- külki-şattıq** (30.15) Mutluluk.
- küllü** (142.10) <Ar. *küllý*, hepsi, bk. *hämmesi*.
- külşelep jay-** (29.05) Sere serpe yaymak.
- kümän** (139.30) <Far. *gümän*, şüphe.
- kümbirle-** (36.30) Gümbürdemek.
- kümilji-** (117.30) Gülümsemek.
- kümis** (64.35) <ET *kümüş*, gümüş.
- kün** (10.01) Gün.
- künä-qılmıs** (58.35) Suç.
- künbatsı** (93.01) <ET *künbatsıq*, YT (ŞT) *kün batışı tarfıga*; batı, *k. jaqtağı* ‘batı tarafındaki’, batı.
- künde** (166.15) Her gün.
- kündegi** (191.15) Her günkü.
- kündestik** (44.10) < **kün+le-ş+lik* <Kıp. T *künle*- ‘kıskanmak’, çekememezlik.
- kündey** (137.10) Zamanda.
- kündik** (14.30) Günlük.
- kündiz** (84.15) Gündüz.
- Künimay Biybi** (248.10) Ö.a., Künimay Hala.
- Küniş** (05.05) Özel ad.
- künkörıs** (58.20) Kullanma.
- künnen-künge** (28.30) Günden güne.
- künşıǵıs** (200.45) < *kün çıkışı, YT (ŞT) *kün batışı*, ‘batı’; doğu.
- künşuwaqta-** (84.20) Güneşlenmek.
- küñ** (127.35) Cariye, köle.
- küñgey** (110.30) Doğru.
- küñgirt** (272.05) Belli değil, dumanlı.
- küñgirttew** (201.25) Belirsizleştirme.
- küñiren-** (153.25) Üzüntüye düşmek.
- küñirengen kün** (27.30) <Mo. <Ç. *hiuan* ‘tütsü işi’, (*hün*) <*kuñ*, *kün+gir±* ‘açık değil’, *küñir* ‘mat, kara’, *küñ+ir-e-n-* ‘üzüntüye düşmek’, *küñgirtlen-* ‘1. Küllenmek, 2. unutulmak) karanlık günler.
- küñirenip tur-** (211.20) Yankılanıp durmak.
- küñk** (250.40) Belirsiz bir ses.
- küñk et-** (180.35) Mırıldanmak.
- küñkildep qal-** (103.35) Söylenmek.
- küptelgen** (245.15) Kaplanmış.
- küpti** (163.10) Belirsiz, tereddütlü.
- küre** (94.20) Tapınak.
- kürek** (218.25) Kürek.
- küreler** (72.10) *Awıl k.*, köyler, obalar.
- küreñ** (81.01) <Mo. *küreng*, kahverengi, *orda k.*, merkez karargah, Kır. *küröndü*, ‘set, duvar’.
- kürenden-** (100.35) Kahverengileşmek.
- küreñit-** (180.30) Kahverengiye dönmek.
- küreñtöbel** (52.01) Doru at.
- küres** (32.30) Güreş.
- küres-** (105.30) Güreşmek.
- kürgize ber-** (251.35) Gördürmek, yaptırmak.
- kürke-qos** (39.20) Kulübe.
- kürkildet-** (89.25) Öksürtmek.
- kürkir-** (137.10) < *kür ‘gök gürültüsü’ +*kär-*, Kıp. T *kürkül-* ‘gürültü etmek’ ürmek.
- kürmel-** (263.30) Kzk. *kürme-* ‘bağlamak’, sürçmek.

kürmette-	(89.15) <Ar. <i>óurmet</i> , hürmet göstermek.	küykentay	(102.40) Doğan kuşu.
kürsin-	(32.35) İçini çekmek.	küyki	(46.45) Ateşli.
kürsinüw	(09.05) Senvinç.	küykin	(13.35) <Klm. <i>küykin</i> , kız.
kürtik	(85.20) Kar kütüğü.	küyli	(35.15) Semiz.
küş	(23.20) Güç, yardım.	küyme	(205.15) Üzeri kapalı araba.
küş	(47.10) <AT * <i>küş</i> , güç.	küyqa	(133.15) Yiyecek parçası.
küşeniñkire-	(40.35) Zorlamak.	küyre-	(68.10) Yıkılmak, yenilmek.
küşey- I.	(276.30) Güçlenmek.	küyret-	(121.25) Yıkılmak.
küşey- II.	(41.05) Büyümek.	küşyi	(34.30) <* <i>küy</i> ‘nağme’ <ET <i>kü</i> ‘ses’, çalgıcı.
küşeye tüs-	(23.25) Kuvvetlenivermek.	küyt-	(153.25) Peşine düşmek.
küşik	(103.35) <Kıp. T <i>küşük</i> , kuçu, enik.	küyzel-	(07.35) <* <i>küyze-</i> ‘sıkışık durumda olmak’, ıstırap çekmek.
küş-jiger jumsa-	(244.10) Var gücüyle girişmek.	küyzelis	(242.15) Kriz, ağır vaziyet.
küş-qayrat	(36.10) Güç kuvvet.	küz ayı	(35.15) Güz mevsimi.
küt-	(05.35) Beklemek.	küzde	(231.35) Güzün.
küter	(163.25) Beklenen, umulan.	küzel-	(57.20) Eziyet çekmek.
kütıl-	(70.01) Beklenmek.	küzet qoyğız-	(07.20) Nöbetçi koydurmak
kütis-	(40.30) Beklenmek.	küzet-	(90.15) Gözetlemek.
kütpey-aq	(110.45) Beklemeden.	küzetşi	(07.40) Nöbetçi.
kütüwli	(244.75) Meşgaleli.	küzettir-	(240.05) Nöbetçi koymak.
küwä	(138.20) <Far. <i>güväh</i> , şahit.	küzgi	(236.10) Sonbahar vakti.
küwçüwk	(144.10) Kon. enik, bk. <i>küşik</i> .	küz-qıya	(89.45) Kaya, tepe.
küwgen	(173.35) Yanan.		
küy I.	(05.35) Durum, vaziyet		
küy II.	(172.15) <ET <i>kög</i> , nağme, bk. <i>küşyi</i> .		
küy-	(211.15) Yanmak.		
küybeñ	(49.20) Nağme.		
küybiñ	(275.20) Gibi, benzer hâlde.		
küyde	(106.25) Hâlde.		
küydirip ket-	(55.10) Yakmak.		
küye	(56.10) Ateş.		
küyew	(61.15) <ET <i>küdegü</i> ‘yeni evli, güyev’, <i>küid-</i> ‘gölemek’, <i>küidän</i> ‘dügün, davetli, konuk’; koca.		
küyin-	(51.10) Sinirlenmek.		
küyiniş	(15.25) Kızgınlık.		
küyinşe	(211.25) Olduğu gibi, hâline göre.		

Q

qaba	(186.40) Kaba, sık, uzun.
qabaday	(127.10) Büyükçe.
qaban	(144.25) Erkek domuz.
Qabanbay	(160.30) Özel ad.
qabañsa	(188.45) Domuz gibi.
qabaq jit-	(15.15) Kaşlarını çatmak, <i>qabaq</i> ‘göz kapağı’.
qabaq	(17.15) Alın, kaş.
qabara qızar-	(155.10) Birden kızarmak.
qabasaqal	(280.35) Kaba sakal.
qabat	(84.75) Kat, tabaka.
Qabay	(30.35) Özel ad.
qabiğa	(200.45) Taraf, cephe, yön.
qabil	(140.30) <Ar. <i>òabül</i> , kabul.

qabilda-	(93.20) Kabul etmek.	qağüle	(34.20) 1.Nazik, ince, zayıf, 2. Kzk. Çevik, atletik.
qabımen	(167.25) Kabıyla.	qağülezdik	(114.20) Naziklik.
qabıq	(165.40) Kabuk.	qağıl-	(101.40) Çalınmak, dövülmek
qabırğa	(245.10) Kaburga.	qağım	(20.35) <i>Qas q.</i> , hemen.
qabırşaq	(84.15) 1. Kabuk, bir şeyin üstünde oluşan tabaka, 2. Kzk. Balık pulu.	qağıs-	(192.10) Kışkırtmak.
qabırşıqtan-	(110.35) Buzlanmak.	qağıs	(204.71) Sapa, yoldan uzak.
qabıs-	(204.15) Kavuşmak, yapışmak.	qağıstır-	(146.35) Kışkırtmak.
qabir	(209.05) <Ar. <i>òabr</i> , kabir, <i>qabirine</i> , kabrine.	qağısuw	(80.01) <i>Qaşa q.</i> , vur kaç.
qablan	(275.20) Domuz.	qağıtpa	(75.10) İğneleyici söz.
Qaçqalıq	(82.10) Kavim adı.	qağıyda	(158.30) <Ar. <i>òā'ide</i> , kaide.
qada-	(07.40) Saplamak.	qahar	(183.25) <Ar. <i>òahr</i> , kahır.
qadağala-	(244.10) Dik dik bakmak.	qaharlan-	(165.15) Sinirlenmek.
qadal-	(87.25) Saplanmak.	qaharlı	(03.20) <Ar. <i>òahhār</i> , kahırlı.
qadala qara-	(14.35) Kıpırdamadan bakmak.	qaharmandıq	(107.30) <Far. +T. <i>qahramān+dıq</i> , kahramanlık, bk. <i>batıldıq</i> .
qadam	(13.30) <Ar. <i>òadem</i> , adım.	qaj-	(183.20) Usanmak.
qadamında	(181.25) Kademesinde.	qajap	(184.20) <Ar. <i>'aca 'ȳb</i> , acayip, bk. <i>àjebtewir</i> , <i>gajab</i> , <i>ğajab</i> .
qadaq	(182.40) Ağırlık ölçüsü, 1.200 gr.	qajat-	(177.15) Aşındırmak.
qadariy-xalinşe	(71.01) <Ar. <i>òaderý</i> , 'kaderle ilgili'; durumuna göre.	qajettilik	(70.15) <Ar. <i>òācet</i> , ihtiyaç.
qaday tepinip qal-	(218.15) Mahmuzlamak.	qajıp bit-	(223.25) Yorgun düşmek.
qadır	(170.01) <Ar. <i>òadr</i> , hürmet.	qajırlı	(166.30) Gayretli.
qadırlı	(26.40) <Ar.-T <i>òadr+lı</i> , değerli.	qal- I.	(19.30) Kalmak.
qadim	(217.15) <Ar. <i>òadým</i> , eski.	qal- II.	(32.15) Y.f., <i>quwanıp q.</i> , sevinmek.
qadirin	(232.40) Kadrini, kıymetini.	qala ber-	(05.25) Kalıvermek.
qadirli	(89.10) <Ar. <i>òadr</i> , kıymetli.	qala- I.	(29.05) Yığmak.
qadirmendi	(58.35) <Ar.-Far. <i>òadr+mendi</i> , saygı değer.	qala- II.	(82.20) İstemek, arzu etmek.
qağa jügir-	(29.15) Düşe kalka yürüme.	qala	(69.15) Şehir.
qağajuw-qañquw	(162.01) Kötü davranış.	qalam	(235.40) <Ar. <i>òalem</i> , kalem.
qağar pende	(157.20) Vuracak kul.	qalan-	(29.10) Yığılmak.
qağasta qal-	(92.25) Savunmada kalmak.	qalaqtay	(12.15) Kaşık gibi, mec. pür dikkat.
qağaz	(109.01) <Far. <i>kāğaz</i> , kâğıt.	qaların	(94.40) Kalacağıını.
qağı	(210.01) Yeri.	qalarlıqtay	(34.15) Kadar.
qağıda	(59.05) <Ar. <i>òā'ide</i> , kaide.	qalasın-barasın	(152.30) Kalacaksın, gideceksin.
qağıl-	(101.40) Vurulmak.	qalaw	(266.05) Arzu, <i>qala-</i> , seçmek.
		qalay	(09.25) <ET <i>qalayı</i> , nasıl?

- qalayda** (38.30) Öyle, o hâlde.
- qalayşa** (16.15) Nasıl, ne şekilde?
- qalbalaqta-** (218.05) Şaşırmaq.
- qaldır- I.** (27.01) Bırakmaq.
- qaldır- II.** (99.35) *Qapı q.*, saldırmak.
- qaldırma-** (192.30) Bırakmamak.
- qalğıp otur-** (181.45) Süzülmeq.
- qalğıp-mülgigen** (47.20) Süzüle büzüle.
- qalğıp-mülgüv** (49.15) Uyuma.
- qalğısı kel-** (253.15) Yapmayı istemeq.
- qalğısı kel-** (103.40) Kalmak istememeq.
- qalı** (170.15) <Far. *ôā lı*, halı.
- qalıñ I.** (05.01) Sık, kalabalık.
- qalıñ II.** (123.25) Kalın, incenin kar-
şıtı; Kzk. III. *qalıñ* ‘başlık parası’.
- qalıñda-** (28.30) Artmaq.
- qalıñdıq** (245.10) Delikanlının nişanlısı.
- qalıp** (84.35) Vaziyet.
- qalıpqa tüs-** (19.15) Hâle, şekle gelmeq.
- qalıptasa basta-** (02.05) Kendini yetiştirmeğe
başlamak.
- qalıptastır-** (258.40) Alıştırmak.
- qalıptı** (79.30) Kalıpta.
- qalıptağan** (109.40) <**qalıq+la-*, <ET
qalıq ‘gök’, Uyg. ‘üst kattaki yer’, süzülen.
- qalıs** (55.20) Tarafsız, çekimser.
- qalıja** (114.40) <Far. *ôalca* ‘bir dilim
et’, yeni doğum yapan hanım için özel
olarak kesilen hayvanın eti.
- qalıjıñ** (75.10) Şaka, Kzk. *qalıjaq*.
- qalıjıra-** (226.40) Zor durumda kalmak.
- qalıjırağan** (120.30) Yorgun.
- qalma-** (05.05) Yardımcı fiil, *qarañ
q.*, ‘kıymeti olmamak’.
- Qalmaq** (04.75) K.a. Kalmuk, Dış
Moğolistanın kuzey doğu kısmında yaşayan
Moğol boylarından oluşur. Volga ırmağına
17. yüzyılda Orta Asyadan gelirler. 18.
yüzyılda çoğu Orta Asyaya geri döndü, bk.
Xalmıq.
- qalp** (206.01) <Ar. *ôalb*, yalan.
- qalpaq** (188.15) Kalpak.
- qalpaqpen ur-** (80.25) Bir şeyi kolayca elde
etmek.
- qalıpı** (15.15) <Ar. *ôalıfı*, din ada-
mı, hoca, baqşı; *qalpe* <Ar. *ôalfı*, hoca.
- qalqa** (10.05) Pelerin.
- qalqalap tur-** (261.05) Bir şeyin arkasına
saklanmaq, *qalqa*, ‘siper’.
- qalqan** (262.15) Kalkan.
- qalqıyt-** (146.05) Tırmalamak.
- qalşıy-** (196.30) Kıpırdamadan durmaq.
- qalt et-** (29.20) Gözünü kıpırdatmaq.
- qalta** (238.25) 1. Cep, kese, 2. Kzk.
Servet, zenginlik.
- qaltıra-** (226.10) Üşümek, *qaltırawıq*,
‘çabuk üşüyen’, *qaltılta-*, ‘titremek’, <*qalt*.
- qaltıray basta-** (261.10) Kaldırmaya başlamak.
- qaltqı-kepil** (92.01) Destek.
- qalt-qult** (58.20) Kımıldama.
- qalxan** (12.40) Örtü.
- qam** (90.20) <Ar. *ğamm*, gam.
- qama-** (18.05) 1. Tutuklamak, 2.
Muhasara etmek, *qamal* ‘kale, hapishana’,
qam ‘hareket’.
- qamal** (69.15) Kale, hapishane.
- qamattır-** (07.20) Hapsettirmek.
- qamdanıp jat-** (18.30) Hazırlanmaq.
- qamıq-** (153.20) Meraklanmamak.
- qamıs** (11.05) Kamış.
- qamıs-qoğa** (218.30) Kamış, saz.
- qamıt** (68.10) <Rus. *ôomut* <Fr.
capote, kaput, askerî palto.
- qampayt-** (71.30) Karnını şişirmek.
- qamqa jamıl-** (159.01) Kaftan giyinmeq.
- qamqap** (165.10) Süslü.
- qam-qareket** (69.40) Çaba.

- qam-qayğısız** (108.15) Gamsız, kedersiz.
- qam-qaytı** (122.40) Gami, kaygısı.
- qamqor** (22.01) <Ar-Far. *ğamō'ār*, borçlu.
- qamqorlıq** (256.01) Koruyuculuk.
- qamqorşı** (02.10) Hâmi, destekçi.
- qamsız** (279.25) Hazırlıksız, aniden.
- qamsızdıq** (173.35) <Ar. *áamm*, umursamazlık.
- qamşı** (12.30) Kamçı.
- qamşıla-** (104.35) Kamçılamaq.
- qamt-** (158.40) İçine almak.
- qamzol** (246.30) Rus., hırka, ince koftan, Yen. Uyg. kânzâl,
- qan-** (22.01) İnanmak, bk. *sen-, köne qoy-*.
- qan** (06.10) <AT *qān, kan.
- qana** (04.30) Sadece, bk. *ğana*, ayrıca Kzk. *qana* '1. Tohum, 2. Kabuk'.
- qana-** (63.25) Kanamak.
- qanağa** (29.05) Haniya.
- qanağat** (54.75) <Ar. *òanā'at*, kanaat.
- qanat astına al-** (27.25) Himaye etmek.
- qanat-** (241.01) Kanatmak.
- Qanay** (129.40) Özel ad.
- qanbalşıq** (04.71) Kalı balçık.
- qañbaqtay** (112.40) Nesne gibi.
- qanbatpaq** (193.35) Kan balçık.
- qanda-** (68.01) Hazırlamaq.
- qandas** (133.40) Kandaş, aynı soy.
- qandawır** (91.15) Şırınga.
- qanday** (05.01) <**qa+teg*, ne, nasıl?
- qandayda** (31.10) Nasıl da.
- qandayı** (32.25) Ne, nasıl?
- qandıq bop qal-** (23.40) Kanlı olup kalmak.
- qandıra xabarla-** (117.05) Açıkça beyan etmek.
- qane** (47.35) Hani.
- qanersiz** (109.10) Habersiz.
- Qangeldi** (03.10) Özel ad, 'han geldi; Eskiden Kazak Türkleri, çocuğun doğumunda kim misafir olarak gelmişse, doğuma rastlamışsa onun ismini verirlerdi'.
- qanğa qumar** (163.15) Kan arzulayan.
- qanğanda** (149.05) Kanınca, doyunca.
- qanğıp kel-** (133.30) Eli boş dönmek.
- qañğırtıp jiber-** (59.20) Gaysiz bırakmak.
- qanı basına şapşı-** (31.15) Kanı başına sıçramak.
- qanığıp al-** (27.20) Anlamak.
- qañıltır** (247.15) Teneke, ince metal.
- Qanımján** (30.05) Ö.a., (Hanımcan).
- qanıq-** (30.01) Alışmak, ikna olmak.
- qanıq** (92.15) *Anıq q.*, tam olarak.
- qanışer** (27.15) Düşman.
- qanjar** (272.15) <Far. *ðançer*, hançer.
- qanjarlı** (245.15) Hançerli.
- qanjığa** (154.25) Eyerin terkisi.
- qanjığalı** (160.30) Terkili.
- qanjilik ayqas** (117.15) Birbirine girmiş kanlı mücadele.
- qanjosa** (218.30) Kanlı bir şekilde, *josa* 'çizgi çizgi, boy boy, dilim dilim'.
- qannen-qanersiz** (109.10) Hiçbir şeyden habersiz.
- qannen-qapersiz** (05.20) Endişesiz.
- qan-qaqsa-** (228.20) Kan kusturmak.
- qañıldap** (268.15) Garip sesler çıkarmak.
- qanqumarlıq** (183.20) Arzulama.
- qanquylı** (156.25) Kötü huylu.
- qansıra-** (226.30) Kan kaybetmek.
- qansıratıp bar-** (118.20) <ET (Orh. Yzt. KD 13. satır) *qagansırat-*, bozmak.
- qansonar** (85.45) <*Mo. *xon+sonar*, İlk karda ava çıkma, Kır. *sonor quw-* 'yabani hayvanları avlamak'.
- qanşa** (08.25) <ET *qanşa* 'nerede, nereye kadar?', ne kadar?
- qanşalıq** (24.75) Ne kadar.

- qanşama** (71.5) <**qa+an+şa+ma*, +*ma* ‘pekiştirme’, 1. Ne kadar, 2. Sayısız, nice.
- qanşar** (169.25) <Far. *ḍançer*, hançer.
- qanşası** (167.05) Birazı.
- qantalağan** (164.71) *Q. döngelek*, kan çanağı
- qantalap qizar-** (188.05) Kan basması.
- qañtar** (40.20) Skr. *Gandhāra*, ‘yılan hükümdarlarından birinin adı’; Ar. *öinüār*, ‘kütleleri ölçen âlet’; ocak ayı.
- qap- I.** (06.30) <*kalıp, kalmak, yarıdımci fiil, ‘*uypalanıp qaptı*’, (buruşup kalmıştı.), bk. *otırıp qap-*.
- qap- II.** (18.15) Üzüntü atmak.
- qap I.** (15.30) <Ar. *ḍavf*, eyvah.
- qap II.** (232.15) <Mo. *qapturğa*, çuval.
- qapalan-** (279.10) Üzülmek.
- qapalısyıyaqtı** (193.15) Üzüntülü gibi.
- qapelimde** (20.15) <Ar. *ḍavf* ‘esef’+ *elem* ‘dikkat’ <Ar. *el-ān*, T. +*de*; ansızın.
- qaperinde** (226.15) Aklında, düşüncesinde.
- qapersiz** (04.25) *Qannen q.*, deliksiz.
- qapı jiber-** (10.10) <Ar. *ḍavf*, üzülmek.
- qapqın** (205.40) Saldırı.
- qapsağay** (250.30) İri, cüsseli.
- qapsır-** (91.40) Kavramak.
- qapta-** (197.15) Çoğalmak.
- qaptal** (200.40) Yan yüzey, yamaç.
- qaptal-janı** (62.05) Etrafi.
- qaptan ala qoy-** (71.01) Çuvalla almak.
- qaptap kel-** (173.10) Her tarafı sarmak.
- qaq- I.** (20.05) 1. Vurmak, 2. bağır- mak; *tañday q.*, taaccüp etmek.
- qaq- II.** (247.15) İtmek.
- qaqağan ayaz** (82.30) Şiddetli ayaz.
- qaqıl-** (17.40) Vurulmak.
- qaqıra-** (210.01) Sökmek, yırtmak.
- qaqırat-** (198.35) Söktürmek.
- qaq- I.** (47.25) Kıpırdatmak.
- qaq- II.** (281.10) Vurmak.
- qaqpa** (53.30) *İlip q.*, iğneleyici.
- qaqpaq** (27.35) <*qapqaq, tencere.
- qaqsal** (46.40) Sert, kalın.
- qaqsañ et-** (47.35) Sallamak.
- qaqtığıs-** (179.15) Dokunmak, çarpışmak.
- qaqtır-** (04.15) Dövdürmek.
- qaqtı-soqtı** (79.05) Vurdu kırdı.
- qar** (21.25) Kar, mec. *qabağına q. jaw-*, kaşlarını çatmak.
- qar** (229.35) Kar.
- qara- I.** (67.20) <Mo. *qara-*, bakmak.
- qara- II.** (30.15) İteat etmek.
- qara- III.** (94.01) Oyalanmak.
- qara I.** (17.35) Kara, siyah.
- qara II.** (269.30) Karaltı, gölge, *adam-nñ qarası* ‘adamın karaltısı’.
- qara III.** (125.30) At, büyük baş hayvan.
- qara IV.** (142.35) Kara, toprak, otlak.
- Qarabek** (239.15) Özel ad.
- qarabet** (240.05) Kara yüzü.
- qarabujır** (79.05) Esmer; *bujır* ‘çiçek hastalığından yüzünde iz kalmış kimse’.
- qarabuyra** (132.05) Gür; *buyra*, ‘kıvırcık’.
- qarager at** (73.25) Kara doru at.
- qarağa juq-** (270.35) Sirayet etmek.
- qarağanda** (191.40) Bakıldığında.
- qarağay** (276.05) Çam ağacı.
- qarağay-şırşa** (110.05) Köknar, çam.
- qarağıda** (123.40) Karanlıkta.
- qarağım** (131.20) Sevgi ifadesi, gözüm.
- qarajayaw** (230.40) Kendine göre az çok bir şeyleri olan, tam takır olmayan.
- qarakerey** (160.30) Karakaşlı.
- qaraket** (105.35) *Qıymıl q.*, hareket.
- qarakök aspan** (76.35) Gri gök yüzü.
- qaralı** (130.10) Karalı, matemli.
- qarama-qarsı** (24.40) Aksi istikamette.

- qaramaqpaldan-** (268.05) Dikkati celbetmek.
- qarañ qal-** (05.05) <*qara+(añ), sahipsiz kalmak.
- qarañğılan-** (61.15) Kararmak.
- qarañğılaw** (106.25) Karanlık.
- qarañğılıq** (04.10) <ET *qarañgu*, karanlık.
- qarañ-qurañ** (116.40) Dolaşan.
- qaraptan-qara** (220.40) Kap kara.
- qaraqasqa** (188.10) Siyah akıtma.
- qaraqat** (32.15) <*qara+xat ‘kara yemiş’, böğürtlen.
- qaraqattay** (142.30) Böğürtlen gibi.
- qaraqoñırlan-** (28.35) Kararmak.
- Qaraqorım** (97.25) Çöl adı.
- qaraqorımday** (125.15) Kara moloz gibi.
- qaraqtarım** (42.05) Gözümün nurları.
- qaraqurım kiyiz** (149.35) Siyah keçe.
- qaraqus** (102.35) Avcı kuş.
- qaraqusşa** (188.10) Avcı kuş gibi.
- qaraquyırıq** (86.10) Ceylan.
- qaras** (132.25) Kır. *qaraş*, bakış.
- qarasaqal** (106.10) Devlet büyükleri.
- Qarasay** (103.01) Özel ad.
- Qarasaylap** (102.45) Karasay diyerek.
- Qarasıyır** (189.35) Yer adı.
- Qaraş** (100.15) Özel ad.
- qaraşa** (28.25) Kasım ayı.
- qaraşa-qawıs** (35.25) Kara buğday kepeği.
- qaraşı** (159.05) Nöbetçi.
- qaraşıq** (186.15) Göz bebeği, bk. *janar*.
- qarat- I.** (102.15) Söylemek.
- qarat- II.** (158.01) *Awızğa q.*, muhtaç olmak.
- qarat- III.** (225.25) Mec. baktırmak, *awzıma q.armin*, ‘ağzıma baktırırım’.
- qarat- IV.** (228.40) Yönelmek.
- Qarataw** (164.75) Yer adı, Karadağ.
- qaratılğan bol-** (93.05) Yönelik olmak.
- qaratıp al-** (33.01) Bakmak.
- Qaratorğay** (173.05) Yer adı.
- qaraw** (20.20) Bakma.
- qarawıl-da-** (72.10) Gözetlemek, bk. *barlaw*.
- qarawılşı** (06.05) <YT (ŞT) *qaravul*, ‘keşif kolu; koruyucu’ <Mo. *qaragul* <*qara-* ‘bakmak’ ve *gol* ‘in, kovuk, ateş yakıla-bilecek sığınma yeri, karakol’; nöbetçi.
- qarawıt-** (100.45) Karanlığın basması.
- qaray al-** (16.10) Bakmak.
- qaray şaba jönel-** (270.05) Bakarak koşmak.
- qaray-** (81.15) Karartı olarak görünmek, *qas qaray-*, ‘havanın kararması’.
- qaray** (183.05) Doğru, -A doğru, bk. osılay ‘buraya doru’.
- qarayğı** (260.05) Baktığı.
- qarbalas** (92.15) Kargaşa.
- qarday** (108.25) Kar gibi.
- qarğa-** (60.20) Lânetlemek.
- qarğan min-** (139.15) <**qarq-* ‘atlamak’, atlayarak binmek.
- qarğa-quzğın** (11.35) Karga, kuzgın.
- qarğıp-qarğıp** (20.30) Sıçraya sıçraya.
- qarğıs-lağnet** (130.20) Beddua, lânet.
- qarğısta-** (210.10) Beddua etmek.
- qarı tal-** (23.40) Hâlsiz kalmak.
- qarı** (248.35) *İşi q.*, işin aslı.
- qarığanday bol-** (84.35) Vurmuş gibi olmak.
- qarımaytın** (243.01) Yakmayacak.
- qarım-qatınas** (52.30) Gidiş, geliş.
- Qarımсаq** (38.10) Ö.a. ‘kuvvetli’.
- qarımtaş** (16.05) <*qarınmdaş, kız kardeş.
- qarın I.** (58.20) *Qızıl q.*, yeni yetim.
- qarın II.** (81.25) Karın, mide.
- qarına sal-** (27.35) Yana salmak.
- qarındas** (31.01) *Ağa q.*, abi kareş.
- qarındas** (150.25) YT (ŞT) *qarıntaş* <ET *qarın+daş* <**qarın+da eş*, kardeş; Başkurt Türkçesi *kärzäs*; bk. *ini, bawır, qarımtaş*.

qarıq qıl-	(17.05) Yol göstermek.	qas-	(104.75) Kaçmak, bk. <i>qaş</i> .
qarıs	(06.25) Karış.	qasap	(107.35) <Ar. <i>òauúáb</i> , kasap.
qarısıp qal-	(206.25) Kenetlenmek.	qasapşı	(35.30) Kasap.
qariya	(17.15) Ak sakal, tecrübeli.	qasapxana	(256.05) <Ar.-Far. <i>òassāb</i> + <i>òāne</i> , kasap dükkânı.
qarızdar	(26.45) <Ar. Far. <i>òarē+dār</i> 'ödünç verme', borçlu.	qasaqana	(141.05) Bilhassa, kasten.
qariya	(22.20) İhtiyar, Özb. <i>qariyā</i> , bk. <i>şal</i> .	qasarıs-	(277.25) Hırslanmak.
qarlığa barıdap	(218.10) <i>Q. şıq-</i> , sesin kısılıp boğazı yırtarcasına çıkması, <i>qarlıq-</i> , 'sesin kısılması'.	qasarısa qarısı	(245.40) <i>Q. q. bol-</i> , inatla karşı çıkmaq.
Qarlığuş Biy	(68.35) Özel ad, Kırlangıç.	qasat	(229.35) Yüksek kıyı, yar.
qarman-	(202.05) Tutmak için aranmak.	Qas Dawıstı	(184.10) Q. Qazıbek, özel ad.
qarmas-	(51.35) Tutmak.	qası	(91.20) Karşı.
qarq-	(20.35) Atlamak.	-qası	(250.20) <i>Bası q.</i> , başı, etrafı.
Qarqara	(227.20) Yer adı.	Qasım Xan	(158.30) Özel ad.
qarqı	(127.01) Güç kuvvet.	qasın ker-	(75.01) Kaşlarını çatmak.
qarqıl-da-	(179.01) Gaklamak.	qasiret-qayğı	(33.25) Hasret, kaygı.
qarq-qarq et-	(156.05) Neşeli sesler çıkarmak..	qasiyet	(123.10) <Ar. <i>òaysıyyet</i> , hasiyet, iyi sıfat, liyakat.
qarsaq	(259.30) Bozkır tilkisi.	Qaskeleñ	(18.35) Özel ad.
qarsı	(02.10) Karşı.	qasqa	(24.15) Beyaz.
qarsı aluwşı	(208.01) Karşılamaya gelen.	qas-qabaq	(21.25) Kaş, alın.
qarsılas- I.	(10.35) Karşılamak.	qas-qağım	(14.15) Has çarpışma.
qarsılas- II.	(07.10) Karşı hücumu geçiş	qasqağıp tur-	(197.25) Çekinmemek.
qarsılası	(192.05) <i>Qarsıla-</i> , 'muhalif ol- mak', <i>qarsılas</i> , 'rakip çıkma'; rakibi.	qas qara-	(196.40) Karanlığın çökmesi.
qarsılıq	(247.35) Karşılık, muhalefet.	Qasqarı	(104.10) Özel ad.
qarşa	(199.15) Kar gibi.	qasqay-	(86.30) Korkmamak.
qarşığa	(278.05) Gagası eğik avcı kuş.	qasqır	(06.15) Kurt, bk. <i>böri</i> .
qart ana	(153.10) Yaşlı ana.	qasqırşa	(239.35) Kurt gibi, atılan.
qarta	(133.20) Kalın bağırsak, sucuk, bk. <i>sujuq</i> , <i>qazı-qarta</i> .	qastarı	(86.01) Yanlar, <i>qası</i> 'etraf'.
qartay-	(143.35) İhtiyarlamak.	qasterle-	(224.40) Hürmet etmek.
qarttalıqsıp ket-	(26.10) Bayılıvermek.	qasterlen-	(123.25) Değeri bilinmek.
qaruwlan-	(234.75) Silahlanmak.	qastıq	(220.25) Düşmanlık.
qaruwsızdandır-	(247.10) Silahsızlandırmak.	qaş-	(24.75) Kaçmak, bk. <i>qaş</i> .
qas I.	(79.05) Kaş, Trkm. <i>gâş</i> .	qaşan	(05.05) <ET kaçang, <* <i>qa</i> soru zamiri, ne zaman, <i>eş q.</i> , 'hiçbir zaman'.
qas II.	(27.15) <Ar. <i>òāúú</i> 'özgü', has.	qaşanğı	(30.25) Ne zamana kadar.
qas III.	(184.10) Kaz, kuş cinsi.	qaşannan	(183.40) Ne zamandan, eskiden.

qaşar	(203.30) <Mo. <i>qaçir</i> , katır, bk. <i>qaşır</i> , <i>qatır</i> .	qatın	(140.15) <Far. <i>ḡātūn</i> <ET <i>qatun</i> , <(Clauson E.D.'de) Soğd. <i>xwat</i> 'yn; hatun, kadın.
qaşar-aq edi	(224.75) Kaçardı.	qatına-	(216.20) Gidip gelmek.
qaşığırmaq	(120.05) Daha uzak.	qatınas	(253.25) İlgi, bağ, alaka.
qaşıq	(124.20) Uzakça, uzak.	qatın-bala	(157.35) Kadın çocuk.
qaşıqtağılar	(116.10) Uzaktakiler.	qatın-balalar	(12.10) Kadınlar, çocuklar.
qaşıqtat-	(211.40) Uzaklaştırmamak.	qatındıq	(266.40) Hatunluk.
qaşır	(217.20) <Mo. <i>qaçir</i> , katır, bk. <i>qaşar</i> , <i>qatır</i> .	qatın-qalaş	(52.40) Kadın kısmı.
qaşırmaq bol-	(145.10) Bırakmak istemek.	qatıqsız	(232.05) Katıksız, <i>qatıq</i> , 'yoğurt'.
qaşpa	(179.05) <i>Tiyip q.</i> , vur kaç.	qatır	(46.10) <Mo. <i>kaçir</i> <T. <i>katır</i> , Kır. <i>qaçır</i> ; mec. <i>aştan q.</i> , cimri.
qaşpaq bol-	(142.30) Kaçmak istemek.	qatır-	(131.01) <i>Uwız q.</i> , ağız yapmak.
qaşpaqta-	(146.25) Uğraşmak.	qatıs-	(19.20) <i>Til q.</i> , iştirak etme.
qaşqar şaharı	(82.05) Kaşkar şehri.	qatıstır-	(30.10) Karıştırmak.
qaşqın	(10.10) Kaçak.	qatpar	(135.30) Kat, köşe, kenar.
-qaşuw	(66.10) <i>Tiyip q.</i> , vurkaç.	qatqısı kel-	(08.01) <i>Til q.</i> , şakalaşmak.
qat- I.	(49.35) Konuşmak.	qattı	(10.35) <ET <i>qattıg</i> , katı, sert.
qat- II.	(06.25) Kurumak.	qattıgez	(142.35) Merhametsiz.
qat- III.	(14.40) Sertleşmek, <i>til q.</i> <i>qanşa</i> , 'sert konuşunca'.	qattılıq	(234.20) <ET <i>qattılıg</i> , sertlik, merhametsizlik.
qat- IV.	(46.15) Y. f., etmek.	qattıraq jür-	(87.30) Biraz hızlı yürümek.
qata	(56.30) <Ar. <i>ḡatā</i> , hata.	qaw	(249.20) Otlı yer, çayır.
qataldıq	(209.01) Merhametsizlik.	qawdıra-	(165.40) Kurumak.
qatañda-	(275.10) Merhametsizleşmek.	qawdırlaq toñ	(50.05) Deriden elbise.
qatañdıq	(15.20) Samimi.	qawesetti	(12.10) <Ar. <i>ḡasvet</i> , kargaşa.
qatañıraq	(15.15) Ciddi.	qawğa	(111.40) Su kovası.
qatar jür-	(15.20) Bir tutmak, denk kıl- mak, fark gözetmemek.	qawım	(02.05) <Ar. <i>ḡawım</i> , 'kavim'; <i>okırman q.</i> , okuyucular.
qatarlan-	(279.10) <Ar.-T <i>ḡatār+lan-</i> , sıralanmak.	qawıp	(191.20) <Ar. <i>ḡawf</i> , tehlike bk. <i>qawıp</i> .
qatarlıq	(170.15) Topluluk.	qawıp-qater	(147.05) Tehlike.
qataya tüs-	(266.40) Hataya düşmek.	qawır	(102.40) Tüy.
qate	(59.05) <Ar. <i>ḡatā</i> , hata.	qawırt	(137.25) Acele, çabuk, yıldırım.
qaterli	(10.35) <Ar. <i>ḡatūr</i> 'hile', tehlikeli.	qawış-	(204.10) Kavuşmak.
qatıgez	(50.20) Sert.	qawışa ket-	(97.45) Buluşmak.
qatıgezdik	(36.05) Haşinlik.	qawıştır-	(09.20) Kavuşturmak.
qatıñ al-	(95.10) Evlenmek.	qawıp	(21.05) <Ar. <i>ḡawf</i> , tehlike.
		qawıp-qater	(258.35) Tehlike.

qawipten-	(222.40) Şüphelenmek.	qayırımıdlıq	(07.40) Ta'zim.
qawiptirek	(258.10) Çok tehlikeli.	qayırımsızlıq	(36.05) Merhametsizlik.
qawla-	(141.30) Çoğalmak, artmak.	qayırlı	(208.30) Hayırlı.
qawmala-	(120.01) Etrafını sarma.	qayıрмаq	(147.10) Çevirmek.
qawmet	(38.10) <Ar. <i>muðavemet</i> , kuv- vet, hız.	qayırşaq	(199.25) Çakıl.
qawqar	(29.20) Muhkem.	qayıs-	(21.35) Eğilmek.
qawsar	(199.15) <Ar. <i>kevser</i> , kevser.	qayıs	(162.45) Kayış.
qawsat-	(211.05) Yıkmaq, harap etmek.	qayıstay	(165.10) Kayış gibi.
qawsır-	(279.01) Ellerini kavuşturmak.	qayıstır-	(15.25) Kollamak.
qawuş-	(33.25) Kavuşma.	qayıt-	(106.01) Dönmek.
qay arada	(12.20) <ET <i>qayu</i> 'kim, ne, hangi, her kim, her ne, birkaç', nerede?	qaymaq	(84.15) Kaymaq.
qayayın	(15.30) Dikkatli olun, <i>qay</i> 'dikkat, endişe', <i>qayğı</i> 'üzüntü, hasret'.	qayna-	(102.35) Mec. atmak.
qaybana	(138.25) Yabancı.	qaynat-	(131.01) Kaynatmaq.
qaybir	(09.15) <ET <i>qayubir</i> , bazı	qaynata ber-	(91.15) Kaynatıvermek.
qayda	(09.01) Nerede?	qaynatım	(18.25) Kaynatım, <i>şay q.</i> <i>waqt</i> 'bir çay kaynatım vakit'.
qaydağı	(31.45) Hangi.	qaypa-	(200.30) Bilemek.
qaydam	(94.40) Tekrar söyleyeyim.	qay-qaşandağı	(244.20) Uzaklaşan.
qaydan	(08.30) <ET <i>qayu</i> 'kim, ne, hangi, her kim, her ne', nereden, Özb. <i>qayerden</i> , Kzk. <i>qajerden</i> ; 'nereden'.	qayqayıp tur-	(102.15) Gerilmek.
qayğı	(52.25) <ET <i>òadğu</i> , kaygı.	qayqı	(218.15) Geriye doğru eğik.
qayğığan qasqır	(175.25) Aç kurt.	qayra- I.	(03.25) Gıcırdatmaq.
qayğılas-	(187.30) Dövüşmek.	qayra- II.	(155.30) Bilemek.
qayğır-	(155.25) Merak etmek.	qayral-	(169.30) Bilenmek.
qayıl	(267.05) <Ar. <i>òā'il</i> , boyun eğen, mutabık, kabul eden.	qayran qaldır-	(169.10) Hayrete düşürmek.
qayım	(245.01) Şarkı yarışına iştirak.	qayran	(89.40) <Ar. <i>òayrān</i> , hayran.
qayım ata	(18.15) Kayın baba.	qayrañ qal-	(134.75) Hayran kalmak.
qayıñ	(39.25) Kayın ağacı.	qayrat	(20.40) <Ar. <i>ğayret</i> , arzu.
qayıq	(83.40) Kayık.	qayrat-jiger	(161.40) Gayret, cesaret.
qayır- I.	(70.05) Almak.	qayrawlı	(166.30) Bilenmiş.
qayır- II.	(19.01) <i>Jawap q.</i> , cevap vermek.	qayrıl-	(173.15) Geri dönmek.
qayır	(04.45) <Ar. <i>òayr</i> , hayır, iyilik.	qaysa	(100.05) Neyse.
qayırattı	(36.20) Gayretli.	qaysar	(157.05) Tahammülkâr.
qayırıl-	(168.20) Dönmek.	qaysarlan-	(198.01) Mücadele etmek.
		qaysarlıq	(99.10) İnat.
		qaysı	(73.10) <ET (Uyg.) <i>qayu</i> , 'kim, ne, hangi, her kim, her ne, birkaç', <YT (ŞT) <i>qayusı</i> , 'hangi, hangisi'; hangisi.
		qaysıbir	(75.35) Herhangi birisi.
		qaysıñ	(40.30) Kimsin?

- qaysısı** (34.45) *Qay q.*, bazıları.
- qayşı** (264.40) <*qayçı*, makas.
- qayşıla-** (180.20) Makasla kesmek.
- qayşılan-** (218.35) Makas gibi hareket etmek.
- qayşılıq** (228.30) Aksilik, anlaşmazlık.
- qayt-** (31.30) <DLT *qadit-* <**qad-*, ‘bükme’; dönmek.
- qayta-** (44.25) Yenilemek.
- qaytadan** (151.30) Tekrar, yeniden.
- qaytala-** (119.20) Tekrarlama.
- qaytar-** (280.40) Geri yollamak.
- qaytara al-** (26.40) Ödeyebilmek.
- qaytardağı** (259.05) Ondan sonraki.
- qaytarıp jiber-** (06.30) Geri göndermek.
- qaytarma jorıq** (12.05) Karşı hücum.
- qaytarmaq** (85.20) Geri göndermek.
- qaytedi** (15.10) Nasıl olur?
- qaytesin** (82.45) Ne yapacaksın?
- qaytis** (161.10) Dönme.
- qaytlay aytqız-** (95.01) Tekrar söylemek.
- qaytqanday-aq** (139.05) Gelmiş gibi.
- qayur-** (143.35) Çevirmek.
- Qaz Dawıstı** (165.01) Özel ad, *Q. D. Qazı-bek*, Kaz Sesli Kazıbey.
- qaz-** (39.20) Kazmak.
- qaz** (124.30) <**Mo.qāru*, kaz.
- qaza tap-** (133.10) Ölmek.
- qazan** (35.35) Kazan.
- qazanday- q.** (219.15) Kazan kadar.
- qazan-qazan** (132.15) Kazan kazan.
- Qazaq** (04.75) Boy adı, Kazak.
- Qazaqşa** (37.05) Kazakça.
- qazbala-** (107.25) <*qazba ‘kazılarak alınan toprak’, soruşturmak.
- qazbalay berüw** (82.25) Sorgulamak.
- qazdawıstı** (160.25) Kaz sesli.
- qazdır-** (07.20) Kazdırmak.
- qazğal-** (176.40) Kıpırdamak.
- qazğan** (232.40) Kazan, eşen.
- Qazıbek** (67.40) Ö.a., kaz sesli olduğundan *qaz tawıstı bek* denilmiştir, sonra da kısaca *Qazıbek* denilmiştir.
- qazıl-** (233.35) Kazılmak.
- qazılı** (167.25) <Ar. *ōāi*, kadılı.
- qazınasına** (255.40) <Ar. *ōazıne*, hazine.
- qazıq** (210.20) Kazık, sivri direk.
- qazı-qarta** (13.10) Sucuk, *qazı* ‘sucuk için kullanılan kaburga kısmının yağlı eti’, *qarta* ‘bağırsak’.
- qazıqşa** (211.10) Küçük kazık.
- Qazıqurt tawı** (178.25) Yer adı.
- qazır** (05.01) <Ar. *ōāyır*, şimdi, bk. *āzir*.
- qazırşe** (15.15) Çabucak.
- qaz-üyregi** (268.15) Kaz, ördek.
- qıbila** (04.25) <Ar. *ōible*, kible.
- qıbır et-** (04.30) Kıpırdamak.
- qıdır-** (10.01) Gezmek.
- qıdırımpaz** (71.30) <T.-Far. *qıdırım+paz*, gezgin.
- qıgıp al-** (225.01) Kapıp almak.
- qıjalat-qajettilik** (84.40) Ağır şartlar.
- qıjıl** (43.40) Kır. *kıdır*, kin.
- qıl arqan** (27.45) Kıl organ.
- qıl-** (17.05) Yardımcı fiil, yapmak, bk. *nanğıstıq*, (*qıl-*:*ğış-*, *ş:l* denkliliği).
- qılañ ur-** (72.15) Kıpırdamamak; *qılañ* ‘beyaza kaçan’, *ur-* ‘vurmak’.
- qılday** (205.40) Kıl kadar.
- qılğıt-** (219.20) Yutturmak.
- qılıq boy körset-** (58.25) Kötülük yapmak.
- qılıq** (19.45) Tavır, görünüş.
- qılış** (02.10) Kılıç, *sermeler almas qılış* ‘savaş oyunları’, *semel-* ‘fırlatmak’, *almas* ‘elmas’, bk. *muqalmas al-daspan*.
- qılış-nayza** (175.01) Kılıç, süngü.

qılıştas-	(24.71) Kılıç çalmak.	qınjıla-	(78.25) Üzülme.
qılıştılar	(88.10) <ET <i>qılıçlıg</i> , kılıçlılar.	qıñq et-	(41.20) Gık etmek.
qılıjyıp otır-	(08.10) Eğilerek oturmak.	qınsılat-	(103.35) Hırlatmak.
qılmıs	(44.15) Suç.	qıp	(14.15) <* <i>qıl-ıp</i> , yaparak.
qılmısgerden	(47.15) <T.-Far., <i>qılmıs+kerden</i> , suç.	qır körset-	(47.30) Hır çıkarmak.
qılmıs-kinä	(45.40) Kabahat, suç.	qır- I.	(98.25) Kırmak.
qılq etkiz-	(238.15) Sallamak.	qır- II.	(162.30) Yok etmek.
qılqıtatın	(280.01) Gerilmiş.	qır	(230.10) Ova, kır.
qılqıyıp qoy-	(195.10) Kısmak.	qırağı	(193.30) Dikkatli, açık göz.
qılq-qılq etkiz-	(219.20) Dalgalandırmak.	qıran	(124.25) Avcı dağ kartalı.
qılquyırq	(180.20) Kıl kuyruk, (kuyruğu sivri ördek).	qırandıq	(259.25) Dağ kartalı.
qıltdat-	(262.40) Bir göründürüp bir göründürmemek.	qıraw	(28.15) Kırağı.
qılty-	(31.30) Azıcık görünmek.	qırbaq	(110.30) Kesek.
qıltyısımen-aq	(167.20) Görünür görünmez.	qırğavıl	(278.20) <YT (ŞT) <i>qırğavıl</i> <* <i>qırqa+kuş</i> , ‘sülün’; tavuk cinsinden kuş.
qımbat	(245.30) <Ar. <i>öıymet</i> , kıymet.	qırğın-urıs	(15.30) Katliam saldırısı.
qımıl	(34.20) Tavır.	qırğy	(259.20) Küçük kuşları yakalayarak yiyen, eğik gagalı yırtıcı kuş.
qımıldama-	(41.45) Harekete geçmemek.	Qırğız	(35.01) Boy adı, Kırgız.
qımıran	(07.05) Kıımız, deve sütünden ekşiltirek yapılan içimlik, Kır. <i>qımır²an</i> , <i>qımır²an</i> ‘su karıştırılan süt veya yoğurt’, (r:z denkliği), bk. <i>omıraw</i> .	qırğızıp tasta-	(272.40) Kırıp geçirmek.
qımız	(81.25) Kısrak sütünün mayalanmasıyla yapılan, ekşi, alkollü içki.	Qırğızşa	(36.15) Kırgızca.
qımızmurındıq	(230.35) Kırmızı burunluğu takma oyunu.	qırıl-	(182.20) Topluca öldürülmek.
qım-quwıt	(196.05) Sessizlik.	qırımen	(219.35) Keski tarafı.
qımsınba-	(208.45) Utanmamak.	qırın	(132.25) Eğik, yanlış.
qımta-	(31.25) İyice örtmek.	qırına al-	(107.35) İstemek.
qımtırıl-	(263.30) Çalınmak.	qırında-	(20.15) Göze çarpmamak.
qın	(154.30) Kın.	qırıp-joya ber-	(27.15) İmha etmek.
qınal-	(45.01) Çevrilmek.	qırıp-elüw	(62.40) Kırk elli.
qınama	(265.10) Beli ince elbise.	qırıs	(166.05) Kırişik, buruşuk.
qınap	(45.15) <Ar. <i>önab</i> , kın.	qırı-sırın bil-	(67.05) Sırrını bilmek.
qımıq et-	(91.01) Gık etmek.	qırıstıq	(171.35) Aksi olan.
qıñıq et-	(91.35) Kıyıdamamak.	qırılı	(03.05) Keskin.
qıñır	(166.05) Düzgün değıl.	qırma	(251.10) Kısa boylu kır otu.
		qırması	(256.30) Açık kızıl renk.
		qırq-	(120.10) Kırmak, kesmek.
		Qırqa	(19.10) Tepecik, <i>qır</i> ‘tepe’.
		qırqa-jon	(29.15) Dağlar, <i>qırqa</i> ‘küçük dağ’, <i>jon</i> ‘tepe, vücudun sırt kısmı’.

qırqa-jondardı	(110.25) Tepecikler, yükseltiler.	qıstaw	(29.05) Kışlak.
qırqıl-	(28.10) Yırılmak.	qıstay	(133.20) Kış boyunca.
qır-qısıp	(278.25) Bir birine düşerek.	qıstırt-	(261.30) Sıkıştırılmak, koşturtmak.
qırqısuw	(193.05) Kavga etme.	qış	(61.30) Seramik, çini.
qırsıq-	(07.05) Aksileşmek.	qışrlat-	(155.30) <YT (ŞT) <i>qıç+qır-</i> , 'bağırmaq'; ses çıkartmak, bilemek.
qırsıq	(177.10) Aksilik, uğursuzluk.	Qıtay	(276.25) <YT (ŞT) <i>ötäy</i> , 'Kuzey Çin'; Çin.
qırtıs	(43.35) Kabuk.	qıtıǵına tiy-	(190.40) Namusuna dokunmak.
qıruw-joyuw	(211.10) Kırma, yok etme.	qıtımır	(84.15) Haşın.
qıs	(35.25) Kış.	qıtıqta-	(33.10) Gıcıklamak.
qıs- I.	(103.30) <i>Taqım q.</i> , mahmuzlamak.	qıy- I.	(20.30) Kesmek.
qıs- II.	(206.35) Kısıtma, acele ettirmek.	qıy- II.	(126.10) Koparmak, öldürmek.
qısa usta-	(162.20) Kavramak.	qıy	(116.40) Keçi, koyun tezeği.
qısañ	(59.10) Tehlikeli.	qıyal	(186.20) <Ar. <i>öyäl</i> , hayal.
qısas	(116.30) <Ar. <i>öüäü</i> , kısas.	qıyalda-	(80.30) Hayâle dalmak.
qısaştıq	(57.25) <Ar.-T <i>öüäü+ lıq</i> , kısas.	qıyalşıl	(113.01) Hayalperest.
qısay-	(04.25) Sığınmak.	qıyamet	(245.01) <Ar. <i>öyāmet</i> , kıyamet.
qısı-jazı	(256.20) Kışı, yazı.	qıyanat	(59.10) <Ar. <i>öyānet</i> , hiyanet.
qısıl-	(13.25) Kısılmak.	qıyan-keski	(193.01) Kıran kırana.
qısılıp-qımtırıl-	(207.35) Üzülüp büzülmek.	qıyañqılıq-aq	(78.15) Ters.
qısılsañ	(131.05) Zor, sıkışık, tehlikeli.	qıyaq	(38.35) Zırh.
qısım	(240.05) Baskı, esiyet.	qıyaqtay	(166.15) Keman gibi.
qısınqı	(188.15) Kısık.	qıydalas-	(166.15) Dövüşmek.
qısıp-qısıp qoy-	(31.25) Sıkıp sıkıp bırakmak.	qıydalasıp jat-	(280.05) Münakaşa etmek.
qısıq köz	(75.20) Kısıq gözlü.	Qıydan	(280.05) Yer adı, Hitay.
qısır	(248.20) Kısır.	qıyğaş	(16.10) Yan yan.
qısırlıp-qımtırıl-	(46.01) Sıkışmak.	qıyğaşlaw	(98.40) Hızla, var gücüyle.
qıspaq	(197.25) Kısmak, sıkıntı, zor.	qıyğaşlaw	(99.20) Çaprazlamasına.
qıspaq	(198.05) Etrafı sarılmış olma.	qıyǵılıq	(152.25) İnat, haylazlık.
qısqa	(100.15) <Kıp. T <i>qısğa</i> , kısa.	qıyıl-	(278.35) Kesilmek.
qısqaşı	(44.75) Kısacası.	qıyında-	(265.05) Zorlaştırmak.
qısqaşa	(18.20) Kısaca.	qıyındıq	(231.35) Zorluk.
qısqı	(51.30) Kışa ait.	qıyın-qıspaq	(206.30) <AT <i>qin</i> 'ceza', mü- cadele.
qısqış	(91.30) Kısaç.	qıyıp	(267.01) Zulüm, <i>qıyıbı bol-</i> 'zulmü olmak'.
qısta	(109.45) Kışın.	qıyıq	(20.20) Uç, kenar, kıyı.
qısta-	(130.35) Kışı geçirmek.	qıyıqşa	(188.15) Çekikçe.
qıstaq	(116.40) Kışlak, köy.		
qıstat-	(29.25) Kışlatmak.		

qıyıs ket-	(242.15) Kafiyeye yapmak.	qıyyan	(206.10) Gereksiz, Kır.
qıyısta-	(80.35) Ayrılmak.	<i>qıyan</i> ,	'şiddetli yağmur akıntısının
qıyıstat-	(54.40) Sapmak.	köpükleri alıp götürmesi'.	
qıyma-	(29.25) Sığınılmamak.	qız	(20.25) <AT *qýz, kız.
qıymastıq	(105.40) Hürmet, saygı.	qıza tüs-	(67.35) Mec. iyice koyulaşmak.
qıymıl	(20.05) <AT <i>qıymıl</i> , hareket.	qızar-	(16.05) Kızarmak.
qıymıl-äreket	(107.30) Mücadele.	qızara-albır-	(157.05) Kızarmak.
qıymıl-da-	(120.35) Kıpırdamak.	qızarañda-	(232.30) Utanarak kızarmak.
qıymıl-das	(115.30) Hareket.	qızaw	(104.25) Heyecan
qıymıl-daw	(121.01) Hareket etme.	qızbalanıp tur-	(269.30) Heyecanlanmak.
qıymıl-jareket	(114.75) Hareket.	qızbalık	(42.01) Heyecan.
qıymıl-qozğalis	(28.10) Hareket, <i>qozğa-</i> 'kı- mıldamak, hareket etmek'.	qızbozbala	(111.10) Kızlar, delikanlılar.
qıyna-	(126.25) Zorlamak.	qızdıra ber-	(36.01) Kızıştırmak.
qıynal-	(50.25) <ET (Uyg.) <i>qın, qı-</i> <i>yn</i> , 'işkence', Özb. <i>qıyn</i> , 'zor'; zorlanmak.	qızemşek	(188.25) Körpe kız.
qıynalis	(228.01) Zorlama, eziyet.	qızğaldaq	(148.40) Bir çeşit gül.
qıynama-	(06.20) Eziyet etmemek.	qızğan-	(27.01) Kıskanmak.
qıynat-qısım	(160.35) Hâin, düşman.	qızğanış	(277.25) Kıskanç
qıynı barğan soñ	(147.10) Zor tarafı gittikten sonra.	qızıldap	(218.20) Harmanda mahsulü temizlemek.
qıyqan	(144.75) Dağ çukuru.	qızıl-jasıl	(62.30) Kırmızı yeşil.
qıyqañdat-	(270.01) Yerinde oynatmak.	qızılkeñirdektes-	(245.05) Boğaz boğaza muna- kaşa etmek.
qıyquwla-	(79.35) Çılgılık atmak.	qızılköz	(162.35) Zararlı kimse.
qıyra-	(206.40) Yıkılmak.	qızıl-küreñ	(34.20) Kızıl, kahverengi.
qıyrat-	(60.25) Yıkılmak.	qızıl-küreñden-	(06.05) Kızıllaşmak.
qıysa-	(98.15) Kısıp kalmak.	qızılmay	(158.25) Fazla yemek neti- cesinde ayakları ağrıyan at.
qıysapsız	(217.10) <Ar. <i>óisāb</i> , hesapsız, sınırsız.	qızılşegir	(259.30) Kızıl ve ince.
qıysaytıñqıra-	(251.10) <i>Q.-p al-</i> , çevirmek.	qızılşekege	(239.10) Bebek, tüyü çıkmamış kuş yavrusu.
qıysın	(55.25) <i>Utımdı q.</i> , kolay yol.	qızın-	(234.40) Kızılmak, sinirlenmek.
qıysınsız	(267.01) Uygunsuz.	qızınıp ket-	(48.25) Sinirlenmek.
qıysıq	(88.10) <ET (Uyg.) <i>qıy-</i> , 'yanlamasına doğramak'; eğri.	qızıp bara jat-	(31.40) Giderek artmak.
qıyıtığa qal-	(73.35) İnada binmek.	qızıq-	(73.10) İstemek.
qıyuwlasqan jeri	(62.05) Eklem yeri.	qızıq	(256.30) Çekici, eğlence, sevinç.
qıyuwlastır-	(89.01) Kesmek.	qızıqta-	(196.35) Seyretmek.
qıyyal	(206.10) <Ar. <i>ōayāl</i> , hayâl.	qızıqtır-	(128.30) Özendirmek.
		qızmetker-nöker	(202.10) Hizmetçi.

- qızmetker** (167.10) <Ar. *óidmet*, ‘hizmet’, Far. +*kār*; hizmetkār.
- qızmetşi** (247.01) Hizmetçi.
- qızqırqın** (52.40) Kız kısmı.
- qızuw** (98.25) *Et q.*, sinirlenme.
- qızuwlı** (43.40) Sıcak.
- qızuwlıq** (98.25) Heyecan.
- qobaljuw** (94.40) Rengi kaçmış.
- qobıra-** (155.10) Saçılmak, dağıtılmak.
- qodıq** (163.25) sıpa, And. ağz. *kürük*, Trkm. *kürre*, Özb. *xotik*, Uyg. *hötäk*.
- qoğa** (171.25) Kamış, saz.
- qoğaladı tekşe** (132.05) Yeşil yer.
- qoja I.** (256.25) <Far. *ō`ā ce*, hoca.
- qoja II.** (141.35) Sahip.
- Qojban** (07.20) Özel ad.
- qojıray basta-** (76.10) <**qoçur+a-y baş+ la-*, tadı tuzu kaçmak, *qojır* ‘engebeli’ <Kıp. T *qoçur* ‘çorak’.
- qojırqan bet** (201.05) Engabeli yamaç.
- qol qoy-** (242.10) İmza atmak.
- qol I.** (19.15) Ordu.
- qol II.** (37.20) Kol, vücut azası.
- qol III.** (133.20) El.
- qola** (180.30) Bronz.
- qolañ** (109.40) Uzun.
- qolastına al-** (212.30) Yönetimine almak.
- qolastıña al-** (245.40) El altına almak.
- qolastında** (179.20) Yönetiminde.
- qolat-qolatıq** (142.15) Gür.
- qolaw bol-** (161.40) Kol gezmek.
- qolay** (210.10) Kolay, uygun
- qolayaq** (199.40) El ayak.
- qolaylı** (175.10) Kolay.
- qolbası** (99.40) Komutan.
- qolbastağan** (60.35) Komuta eden.
- qolda- I.** (200.35) Kollamak.
- qolda- II.** (212.30) Yollamak.
- qoldan-** (221.30) Kullanmak.
- qoldanba-** (148.10) Kullanmamak.
- qoldanı-** (58.45) Kullanılmak.
- qoldaw tap-** (53.01) Destek bulmak.
- qoldene** (188.15) Gövge.
- qolğabıs** (231.20) Yardım, destek.
- qolmen-aq** (116.30) Askerle, -*aq*, ‘ek’.
- qolöner** (217.20) <T-Far. *qol+hüner*, el işlemesi.
- qolpaş-qoşemet** (60.10) <Far. *hoş āmed*, övgü.
- qolqa sal-** (09.20) İstedigini söylemel
- qolqalamaq** (214.30) Ricâ, dileme.
- qolqalatıp** (60.05) *q. -qolpaştatıp bar-*, ricâ ve istekte bulunmak.
- qolsar** (05.15) Avuç, bk. *alaqan*.
- Qoltıqta-** (06.30) Destek vermek.
- qoltırawın qusa-** (46.20) Kollarını birbirine kavuşturmak.
- qomaqtı I.** (25.20) Kalabalık, *qom* ‘hör-güç’, *qomaq* ‘iri’.
- qomaqtı II.** (97.20) Kalabalık.
- qomaqtıraq** (122.01) Daha genişçe.
- qomda-** (87.20) Deveyi yüke hazırlama.
- qomdan-** (03.25) Uçmaya hazırlanmak, *q. a qopaqtap qoy-* ‘zorla bekleyip durmak’.
- qon- I.** (81.25) <ET *qo-n-*, yerleşmek.
- qon- II.** (68.01) Binmek.
- qonalqa** (04.25) Konak yeri.
- qonaq** (46.05) Konuk, misafir.
- qonaqası** (278.30) Misafir yemeği.
- qonar** (173.20) Konan.
- qona-tünep jür-** (18.10) Konup geceleyerek gitmek.
- qondıq bol-** (34.10) Hüküm sürmek.
- qondır- I.** (33.35) Misafir etmek.
- qondır- II.** (187.30) Vurmak, indirmek.
- qondır- III.** (68.01) Yerleştirmek.
- qonğalı** (131.30) Konalı.
- qonğan** (276.30) Konan, yerleşen.

- qonır dıbis** (89.30) Hafif ses.
- qoñır** (280.30) <*Mo. *qoñgor*, 1. kumral, kahverengi, 2. Mec. İsteksiz.
- qoñırat** (160.30) Uysal.
- qoñırawlat-** (110.40) Sesini yükseltmek.
- qoñırawşa** (132.40) Zil gibi.
- qonırqay** (28.15) Kahverengi.
- qonırsalqın** (215.01) Hafif rüzgar.
- qoñır-töbel** (43.25) Kahverengi, akıtma.
- qonıs tep-** (39.20) Yerleşmek.
- qonısta-** (73.01) Konmak.
- qonış** (29.25) Kalınacak yer.
- qonjıy-** (206.01) Hücum etmek.
- qoñsı** (53.15) <ET *qoñsı*, komşu.
- qoñsı qon-** (39.20) Yan yana konmak.
- qoñsılas otr-** (73.01) Komşu olmak.
- qonsınbay jür-** (255.15) Dinlenmeden yürümek.
- qoñsı-qolañ** (158.10) Konu komşu.
- qoñtayşa** (273.05) Moğol prensi.
- qopandap** (151.35) Bir yerde oturmamak.
- qopaqta-** (03.25) Yerinde duramamak, bk. *qomdan-*.
- qopara köşir-** (84.30) Koparmak.
- qoptıq** (22.01) Koltuk, kol.
- Qoqa** (50.30) Özel ad.
- Qoqañ** (50.15) Yer adı.
- qoqañda-** (172.01) Laubalilik etmek.
- qoqañdat-** (218.40) Kaldırmak.
- qoqay-** (194.10) Sipsivri gözükmek.
- qoqayıp-qoqayıp** (41.30) Gözdağı verircesine.
- qoqıylan-** (188.35) Yapmacık davranmak.
- qora** (276.05) Avlu, ahır, ağıl.
- qoralamp tur-** (28.25) Hayvanların ahıra girmesini sağlamak.
- Qorambay** (101.20) *Qoram* ‘büyüklük’, ö.a.
- qoramsaq** (95.35) Sadak.
- qora-qora** (157.30) Ahır ahır.
- qoraytın** (261.10) Koruyacak olan.
- qorazdan-** (148.05) <Kıp. T *đorūs* <Far.-T *đorūzlan-*, horozlanmak, Kır. *qoráz*, Özb. *xoráz*.
- qorbanda-** (103.40) Gürlemek, homurdamak.
- Qorday** (34.71) Özel ad.
- qorğa-** (70.30) Korumak.
- qorğal-** (119.40) Korunmak.
- qorğan bol-** (103.15) Sığınmak.
- qorğanıs** (118.20) Müdafaa etme.
- qorğas** (273.35) Koruma, müdafaa.
- qorğawşı** (124.20) Müdafaacı.
- qorğay jür-** (119.35) Koruyarak yürümek.
- qorım** (35.05) *Qara-q.*, çakıl renkli.
- Qorın** (218.01) Özel ad.
- qorıqpa-** (78.35) Korkmamak.
- qoritıp al-** (175.05) Eritmek.
- qorjın** (63.01) <Ar. *đurc*, ‘büyük heybe’, heybe, hurç.
- qorla-** (232.20) <Far. *đör*, ‘değersiz’, hor görmek, horlamak.
- qorlan-** (102.30) İçerlenmek.
- qorlat-** (183.40) Ayak altına almak.
- qorlıq-zorlıq** (74.15) Horluk, zorluk.
- qorma-** (119.40) Kurumamak, bk. *qorğay*.
- qorq-** (78.40) Korkmak.
- qorqaq** (197.40) Korkak.
- qorqar** (182.25) Korkulan.
- qorqaw qasqır** (227.15) Ceset yiyen kurt cinsi.
- qorqıt-** (264.35) Korkutmak, *qorqıt*, ‘kötü ruhları korkutan’, *Qorqıt Ata*.
- qorquwşı** (90.25) Korkak.
- qorsılda-** (188.45) Homurdanmak.
- qorşa-** (158.10) Çembere almak.
- qorşap tura qal-** (07.10) Etrafi kuşatmaya başlamak.
- qorşay otır-** (36.01) Çembere alıp oturmak.
- qoruq-** (31.35) Korkmak.
- qos- I.** (06.40) Katmak, koşmak.
- qos- II.** (30.30) *Bas q.*, baş kaldırmak.

- qos I.** (04.30) Çift, iki.
- qos II.** (06.40) <Far. *kōšk* <T. *kōşik*, **kō-ş+i-k*, *kōşi-*, ‘gölge yapmak’, çardak.
- qosa** (141.15) Bile, beraber.
- qosaq** (80.30) Yan, yedek.
- qosar** (19.20) Yedek at, *qosarlat-* ‘çifte atla gitmeyi sağlamak’, *qosarla-*, *qos-* ‘katmak’, *qos* ‘çift’.
- qosarlap** (211.30) İki atla gitmek.
- qosıl-** (32.40) Katılmak, karışmak.
- qosıla kül-** (29.10) Katılarak gülmek.
- qosilatınday** (81.35) Birleşecek gibi.
- qosımşa** (69.25) Ek olarak.
- qosın** (18.01) Ordu.
- qosınbası** (223.25) Komutan.
- Qosoba** (178.25) Yer adı.
- qospa-** (07.25) Katmamak.
- qospaq bol-** (40.20) *Basın q.*, hürmet göstermek.
- qosqa jek-** (234.30) Çifte koşmak.
- qosqan** (234.45) *Bas q.*, anlaşılan.
- qosqaras** (54.71) Görünüş.
- qos-qomşa** (28.35) <*qom ‘hörgüş’ +ça ‘benzetme eki’, çardak.
- qos-qostan** (36.01) Çadırdan çadıra.
- qosşı-qolañşı** (158.05) Konu komşu, bk. *körşi-qolañ, kürke-qos* ‘kulübe’
- qosta-** (182.01) Desteklemek.
- qostap-qolda-** (83.40) Destekleyip kollamak.
- qostar** (35.45) Keçe ev.
- qostaw-qoldaw** (170.40) Destekleme, koruma.
- qostay jönel-** (136.01) Katılmak.
- qostıñ esigi** (78.45) Ordıgâhın eşiği.
- qosuwşı** (54.30) *Söz q. bol-*, söz katmaya kalkmak.
- qoş aytıs-** (137.25) Vedalaşmak.
- qoşamet-qolpaş** (86.01) Hürmet, samimiyet, Kzk. *qolpaşta-* ‘dalkavukluk etmek’.
- qoşamet-qoştaw** (76.40) <Far. *doş amaden;* katılmak.
- Qoşqa** (09.45) Özel ad.
- qoşqar** (245.10) Koç.
- qoştas-** (105.40) Vedalaşmak.
- qotan** (165.35) 1. Avlu, 2. Ahır.
- qotır** (121.01) Yara, acı.
- qoy I.** (14.40) <ET *qony*, koyun.
- qoy II.** (15.01) Elbet.
- qoy- I.** (06.40) <ET *qo-d-*, ‘koy-’; 1.Yardımcı fiil, ifadeyeye kuvvet ve ânîlik katar, olumsuzluk ekini kendinden önceki ana fiil alır, *urısqa qatıstırmayaq qoyalıq*, ‘çatışmaya atmayalım’; 2. Yardımcı fiil, bazı adlarla kalıplaşmıştır, *talap qoy-* (258.20) ‘önermek’; *suraq qoy-* (53.40) ‘soru sormak’; *qol qoy-* (277.35) ‘imza atmak’; *şay qoy-* (61.40) ‘çay koymak’; *lap qoy-* (102.40) ‘birden hücumla geçmek’.
- qoy- II.** (15.10) Durmak, tasviri fiil, ibareye süreklilik katar, *eskertip q.*, ‘hatırla-tıp durmak’; *qoy-* (94.75) *ala q.*, almak; *jazıla qoy mama-* (215.15) ‘iyileşmemek’.
- qoy- III.** (29.05) Bırakmak, koymak; *köpşik qoyıp jiber-*, (148.05) ‘minder koyuvermek’.
- qoy- IV.** (23.35) Mec. dalmak..
- qoyadı-aw** (90.25) Qalıp q. ‘kala kalır’.
- qoyan** (196.10) <AT *qodan, Çuv. *horan*, Hak. *hozan*, Tuv. *qodan*; tavşan.
- qoyanjondana** (222.35) *Q. töñkeril-*, bitkilerle kaplanmak.
- qoyan-qoltıq** (192.20) *Q.-q. aralas-*, birbirlerine karışmak
- qoyan-qoltıqtas-** (221.30) İçine girme.
- qoyanşa** (223.25) Tavşan gibi.
- Qoyaydar** (209.35) Özel ad.
- qoyğız-** (167.05) Kovdurmak.

- qoyıl-** (233.05) Bırakılmak.
- qoyın** (225.15) Koyun, kucak, kol-ların arası, *qoyındağı* ‘koynundaki’.
- qoyınğa tıq-** (224.75) Koynuna tıkmak.
- qoyın-qoltıq** (175.01) Karmakarışık.
- qoyıylanı-** (188.35) Gösteriş yapmak.
- qoylaydı jer** (105.05) Durulacak yer.
- qoylıq** (101.10) <Far.-T. *öuy+lıq*, huy.
- qoynaw-qoltıqtar** (29.25) Kuytu yerler.
- qoynıñ aş-** (45.40) Kollarını açmak.
- qoy-qozi** (127.25) Koyun, kuzu.
- qoysınşı** (71.20) Yaramaz, muzip.
- qoyşa** (179.25) Koyun gibi.
- Qoyşağır** (179.25) Kzk. *qoy* ‘koyun’ + *şağır* ‘hiddetli’, ö.a., top (silah) adı, ‘koyun gibi dağıtan’ anlamında.
- qoyşağır** (227.05) Tüfek.
- qoyşı** (88.05) Çoban.
- qoyuw I.** (23.10) Kalabalık.
- qoyuw II.** (109.15) <Kıp. T *qoyuğ* ‘katı’, kalın, sık.
- qoyuwlan-** (04.15) Karanlığın bastırması, koyulaşmak.
- qoz-** (101.20) Artmak, gelmek.
- qoza qal-** (41.05) Giderek azalmak.
- qozda-** (244.75) Çoğalmak.
- qozdat-** (140.45) Tutundurtmak, çoğaltmak.
- qozdır-** (03.10) Heveslendirmek, belli bir vakanın tekrar büyümesini sağlamak.
- qozğa- I.** (08.15) *Söz q.*, laf atmak.
- qozğa- II.** (25.01) Sallamak.
- qozğa pisken** (233.30) Çevirerek pişen.
- qozğal-** (275.30) Hareket etmek.
- qozğalaqta-** (216.15) Durmadan hareket etmek.
- qozğaw sal-** (50.15) Hareket etmek.
- qozğılıs** (206.35) Kıpıdayış.
- qozi-** (23.30) Belli bir vakının tekrar başlaması, çoğalmak, *namısı qıp kele jat-* ‘gururlanarak gelmek’.
- qozi** (131.01) Kuzu.
- qozıköşt** (211.40) <T-Far.-T *kuzu+güş*, kuzu eti, bk. *et, köşt*.
- qozılaq** (230.05) Kuzular, oğlaklar.
- qozılarday** (201.35) Kuzular gibi.
- qozi-qarta** (167.05) Et (ürünleri).
- qozıqöş** (149.05) Yakın mesafe.
- qubılmalı** (109.05) Renkten renge giren.
- quda** (265.15) Dünür, bk. *tüsil-*.
- Quday** (22.15) <Far. *Hüdā*, Tanrı.
- qudiret-quwat** (165.01) <Ar. *ödret, öuvvet*, kudret, kuvvet.
- quddı** (188.20) <Far.-Ar. *öd + y* ‘kendisi gibi’, Özb. *xuddi*, tıpkı.
- qujma- I.** (04.75) Toplanmak.
- qujma- II.** (23.15) Kımıldamak.
- qul** (22.05) Kul (hizmetçi).
- qul-** (204.71) *Attan qul-*, attan inmek.
- qul** (224.10) <Ar. *öl*, kul.
- qula-** (51.05) Yere kapanmak.
- qula** (125.10) Yılkı rengi.
- qulağı şal-** (23.25) Kulağına çalınma.
- qulamay ket-** (101.10) Düşüvermemek.
- qulan** (65.40) Yabani at, eşek.
- qulap tüs-** (20.35) Yuvarlanmak.
- qulaq** (05.40) <ET *qulğaq*, kulak.
- qulaş** (162.20) Kulaç.
- qulaşıp ker-** (221.35) Kulacını germek.
- qulaştay tur-** (41.10) Etrafa hakim olmak.
- qulat-** (101.10) Devirmek.
- qulay jazda-** (101.10) Düşe yazmak.
- qulaz-** (243.05) Boş kalmak.
- quldıq** (29.40) Teşekkür.
- quldırañda-** (110.40) Güzelleşmek.
- quldırla-** (272.10) Yuvarlamak.
- quldıyyla-** (20.01) Yuvarlanmak.

qulın	(126.30) Kısrağın yavrusu.	qura-	(28.15) Yapmak, dokumak.
qulıq	(275.35) <Ar. <i>ōulò</i> , taktik.	qura-	(53.05) Seçmek.
qulıqsız	(129.01) İsteksiz.	qura sal-	(62.10) Kurmak.
qulja	(268.35) Dağ koçu.	qural sayman	(91.15) Gerekli malzeme.
qulpırıp şığa kel-	(62.30) Güzelleşmek.	qural-	(165.01) Olmak, teşekkül etmek, toplanmak.
qulpırıp-aq ket-	(268.15) Güzelleşmek.	qural	(193.35) Silah, malzeme.
qulqı	(154.40) Kulaktaki kir.	quram	(272.35) Temsil heyeti.
qulşılıq	(216.15) Kulluk, hizmetçilik.	quraq-şalğı	(148.40) Yüksek çalı.
qulşın- I.	(79.20) İstekli olmak.	qura-	(160.01) Toplamak.
qulşın- II.	(06.40) Çabalamak.	qurawla-	(269.20) Yılıkyı çağırmaq.
qulşınıs	(53.05) 1. Dilek, 2. Kzk. hamle.	quray	(279.45) Atı çağırma ifadesi.
qum	(207.25) Kum.	quraytın	(170.25) Oluşturacak.
quman	(132.15) İbrik.	qurban	(09.35) <Ar. <i>ōurbān</i> , kurban.
qumar	(13.05) <ET <i>xumaru</i> , ‘teselli, son öğüt, vasiyet, miras’, Soğutça <i>xwm</i> ’r, ‘iyi söz, teselli’, güzel.	qurban et-	(109.10) Kurban etmek.
qumarlıq	(38.20) Heves.	qurbandıq	(04.10) Ceset, bk. <i>ōlik</i> .
qumart-	(34.10) Heveslenmek.	qurbı	(85.25) <Ar. <i>ōurb</i> , sevgili, yaşıt.
qumırsqa	(165.40) Karınca.	qurbılar	(75.25) <Ar. <i>ōurb</i> ‘soyca yakın’; arkadaşlar.
qumşa	(50.30) Kum gibi.	qurdas	(99.01) Arkadaş.
qun	(10.25) <Far. <i>ōūn</i> , kan hakkı.	qurdassın-	(216.01) <i>Q.-ip söyle-</i> , arkadaşmış gibi konuşmak.
qun töle-	(70.25) Diyet ödemek.	qurdastıq	(63.30) Arkadaşlık.
qunan ögiz	(36.25) Tosun.	qurdım	(124.01) <i>Qaytpas q.</i> ‘geri getirilmez durum’, Kzk. 1. Suyu emen kumlu yer, 2. Uçurum, <i>q. ket-</i> ‘yok olmak’.
qunarlı	(235.05) Verimli, bol.	qurdımğa ket-	(21.05) Yardıma gitmek.
qundi	(64.25) Değerli.	qurğaq	(77.01) Kuru.
qundız	(64.25) Kunduz.	qurğay qor-	(119.40) Kurumak.
quniker	(255.15) <Far. <i>ōūn-ō’ār</i> , ‘kana susamış’, intikamcı.	qurğirdiñ	(91.01) Kahrolası.
qunın	(51.40) İş, diyet, problem.	qurı	(195.25) <ET <i>quruğ</i> <AT * <i>qūruğ</i> ; kuru, boş, sade, Tkm. <i>gūrı</i> , Yak. <i>kuurbut</i> , bk. <i>qurğaq</i> .
qup	(36.35) Baş üstüne, <i>quwana qup al-</i> ‘başa tâc etmek’.	qurı-	(206.01) Tükenmek, yok olmak.
qupıya	(133.40) <Rus. <i>kopiya</i> <İt. <i>copia</i> , gizli, bildirmeden.	qurığan	(10.30) Kurumuş.
qupta-	(265.40) Doğru bulmak.	qurıl-	(175.10) Kurulmak.
quptawşı bo(l)-	(60.10) Doğruluğuna ikna olma.	quriltay	(159.40) Kurultay.
ququqtı	(130.20) Büyüleyici.	qurım kiyiz	(28.35) Kararmış keçe.
qur	(278.30) Keklik.		
qur-	(26.40) Yardımcı fiil, başlamak, yapmak, kurmak, oluşturmak.		

- qurıq** (13.01) Sırık, yıldı yakalamak için kullanılan sopa.
- qurısa** (81.01) *Tim q.*, hiç olmazsa.
- qurışın qandır-** (164.25) Pasını silmek.
- qurıştay** (163.30) Polat gibi, çelik gibi.
- qurıt-** (188.35) Yok etmek.
- qurılı** (27.35) Gibi, bk. *sındı, sıyaqtı*.
- qurmaq** (198.25) Kurmak, yapmak.
- qurmet-qoşemet** (252.10) <Ar. *óurmet*, Far. *ôoş âmed*; hürmet, hoş geldin.
- qurmetşıldık** (251.25) Hürmet.
- qurmettes-** (172.15) Bir birlerine hürmet göstermek.
- qursa-** (270.40) Kaplamak.
- qursaq** (13.05) <ET *quruğsaq* ‘karın altı’, kursak, karın.
- qursaw** (222.01) Benzeme, bk. *uqsaw*.
- qurşırlan-** (33.10) Arzulamak.
- qurt-** (195.05) Yok etmek.
- qurt I.** (04.40) Börü, bk. *qasqır*.
- qurt II.** (62.15) <Kıp. T *qurut* ‘kurulmuş yoğurt’, sert peynir.
- qurtıl-** (127.05) Kurtulmak.
- qurtqan** (27.20) Perişan, hasta.
- qurt-qumırsqa** (165.40) Kurt, karınca.
- qurt-qurt** (151.20) Hıdır hıdır.
- qurttay** (117.15) *Qara- q.*, kara kurt.
- quruwla-** (135.15) Hazırlamak.
- quruwlı** (271.25) Kurulu, hazır.
- qus I.** (85.30) Kuş.
- qus II.** (33.35) Mec. güzellik, aşk, *q.iñ quttı bolsın*, evliğin kutlu olsun.
- qus-** (199.01) Kusmak.
- qusalıq** (261.35) <Ar.+T. *âussa+lıq*, ‘keder’, *q. pen*, üzüntüyle.
- qusap** (08.40) Gibi, bk. *uqsa-* ‘benzemek’, -p zarfiili kalıplaşmış.
- qusatıp** (240.05) Benzetmek, bk. *uqsa-*.
- qusbegilik** (85.40) Kuşçuluk.
- qusettenip qal-** (110.10) Üşümek.
- qusırt-** (51.15) Bağlamak.
- qustay** (79.45) Kuş gibi.
- qustır-** (105.15) Kusturmak.
- quş-** (104.20) *Jer q.*, yere düşmek.
- quşaq** (108.15) Kucak.
- quşaqta-** (25.20) <AT **qūç-gaq+la-*, kucaklamak.
- quşaqtas-** (86.25) Kucaklaşmak.
- quşaqtat-** (223.40) Kacaklatmak.
- quşaqtay al-** (26.10) Kucaklamak.
- quşırlana qıs-** (25.20) Hevesle basmak.
- quştar** (91.10) Hasret, heves.
- quştır- I.** (42.25) Tutmak, kucaklamak.
- quştır- II.** (105.15) *Jer q.*, öldürmek.
- qut-bereke** (111.10) Bereket.
- qutıl-** (48.01) Kurtulmak.
- qutın al-** (174.30) Ödünü koparmak.
- qutırñıqı** (50.20) Kudurmuş.
- qutqar-** (150.30) Kurtarmak.
- qutqara gör-** (134.40) Kurtarıvermek.
- quttı bol-** (32.15) Kutlu olmak.
- quttıqta-** (21.15) Kutlamak.
- quttıqtas-** (236.15) Tebrikleşmek.
- qutulmaq** (222.45) Kurtulma.
- quw** (174.25) <ET *qovuq, qurğaq q.*, yanıcı madde; *quw*, ‘kuğu’ için bk. *aqquw*.
- quw-** (56.25) Takip etmek, kovmak.
- quwa ber-** (104.30) Kovalamak.
- quwala-** (207.01) Takip etmek.
- quwan-** (11.05) Sevinmek.
- quwanış-şattıq** (21.40) Sevinç, mutluluk.
- quwantpa-** (84.40) Sevindirmemek.
- quwanuwlı** (211.05) Sevinçli.
- quwar** (166.15) Kuru.
- quwarlıqtay** (198.45) Kovalayan.
- quwat** (81.10) <Ar. *óuvvet*, kuvvet.
- quw dñniye** (70.40) Değersiz dünya.

quwğın-sürgin	(122.30) Sürgün.	quzğın	(203.30) Kuzgun.
quwğınşı	(10.35) Takipçi.	quz-jartas	(250.40) Yüksek kayalık.
quwıl-	(227.15) Kovulmak.		
quwınşı	(118.15) Takipçi, izleyen.		L
quwıp tasta-	(04.75) Kovup atmak.	-lağnet	(130.20) <i>L.-qarğıs, beddua,</i>
quwır-	(126.15) Takip etmek, sıkıştırmak.		<i>lânet.</i>
quwırğan-	(11.25) <i>Apşısın q.</i> , imkânı	lağinet-qarğıs	(58.30) <Ar. <i>lâ'net</i> , lânet.
	azalmak.	lağıp bar-	(101.01) Afallayarak gitmek.
quwırıl-	(281.05) <ET <i>qağur-</i> , kavu-	laj	(07.10) <Ar. <i>'ilâc</i> , çare.
	rulmak.	Lama-Dorjı	(103.10) Özel ad.
quwıs	(276.05) Takip etme.	läm de-	(50.20) Lam demek.
quwıs-quwısta	(245.35) Oylum oylum.	läm-miym	(21.25) Lam cim.
quwılıq-sumdıq	(79.05) Kurnazlık.	lämpik	(163.20) Atlas kumaş.
quwna-	(199.15) İstirahat etmek.	lañ	(130.15) Bela.
quwnağı usta-	(158.20) Dinç tutmak.	lap qoy-	(23.25) Hücumla geçmek.
quwnaqlıqqa	(124.30) Hareketlilik, açık göz-	lapılap tur-	(134.25) Parlamak.
	lülük.	lapıl-da-	(98.20) Ateşin alevlenmesi.
quwra-	(137.20) Kovalamak.	laq	(142.25) <ET <i>oglaq</i> , oğlak.
quwranğan	(95.30) Sevinme, sevinç.	laqap	(103.05) <Ar. <i>laòab</i> , rivayet.
quwray	(268.15) Boğum boğum ot.	laqşa	(257.25) Oğlak gibi.
quwsırıp	(222.20) İki şeyi kavuşturmak.	laqtır-	(19.30) <*ilektir-, <i>laqtırıp</i>
quwşıy-	(81.15) İki büküm olmak.		<i>tasta-</i> , fırlatıp atmak.
quwtıñday	(63.20) <i>Q. jimiñda-</i> , şakayla	laşıq	(39.20) <Kıp. T <i>alaçuq</i> , ufak
	gülmek.		ev, kulübe.
quwuw	(36.10) Kovalama.	laşker	(243.20) <Far. <i>leşker</i> , asker,
quy- I.	(12.10) Koymak.		bk. <i>ekser, çerik, jasawıl, joñğarlıqtar.</i>
quy- II.	(167.10) Dökmek.	law	(46.40) Alev.
quy	(81.10) <Ar. <i>òūy</i> , huy.	lawazım	(167.20) <Ar. <i>levâzim</i> , rütbe, sıfat.
quyar	(118.30) <i>Kep q.</i> , dökülen.	lawlat-	(36.01) Alevlendirmek.
quyğış	(280.20) Sürücü, kullanıcı.	lay	(229.35) <DLT <i>liyü</i> , çamur.
quyın tanıt-	(128.35) Kaçırmaq, huysuzlan-	layıq	(34.15) <Ar. <i>lâyıò</i> , layık.
	dırmak.	layıqtan-	(235.40) Uygun hâle gelmek.
quyıs-	(16.35) Sıkıp gıcırdatmak, bk.	laylana qoy-	(110.40) Akarak geçmek.
	<i>qayra-</i> .	läylip otur-	(81.15) Boş boş dolanmak.
quyqa	(76.20) Kafa derisi.	läzım	(121.15) <Ar. <i>läzim</i> .
quyqalı	(173.10) Kuvvetli, zengin.	läzzät	(75.30) Lezzet, bk. <i>däm, lezzet.</i>
quyqay-	(50.10) Korkutmak.	lebıne nan pis-	(42.25) Ekmek yemek.
quyırq	(88.05) Kuyruk.	lebız	(26.01) <Ar. <i>lafz</i> 'söz', ses.
quz	(17.05) Kayalık.	lek	(178.20) Tümen.

- lekilde-** (234.71) Acele koşmak.
- lekildet-** (219.10) Acele koşturtmak.
- lekitip ket-** (17.30) Kaybolup gitmek.
- lek-lek bol-** (104.35) Yüzer yüzer olmak.
- lep** (33.05) Nefes, esinti.
- lepir-** (25.01) Çılgılık atmak.
- lezde** (14.35) <*tez+de, aceleyle.
- lezzet al-** (31.25) Lezzet almak, bk. *läzzät*.
- lıp köter-** (26.30) Hemen kaldırmak.
- lıp-** (167.10) Hazır, tetikte olmak.
- lıpasız** (70.10) <Ar. *libās*, elbisesiz.
- lıpı jür-** (132.15) Koşturuyor olmak.
- lıpılda-** (191.30) Yağ lambasının bir yük-
selerek, bir alçalarak yanması.
- lıq** (167.10) Ağzına kadar dolu.
- lıqa** (257.05) Tıka basa.
- lıqsıp tur-** (60.15) Laf doldurmak.
- loqıtıp bar-** (97.05) Yavaş gitmek.
- lüpilde-** (263.20) Kalbin çarpıntı yapması.
- M**
- ma** (05.40) So.ed., bk. *ba, pa?*
- mä** (70.30) ‘Al’ diye sunmak.
- madaq** (105.01) <Ar. *medó*, övgü.
- mağan** (09.35) Bana.
- mağdıırı ket-** (179.15) <Ar. *mağdūr*, güç-
den düşmek.
- mağına** (46.05) <Ar. *ma ‘nā*, anlam.
- Mähämät** (82.01) <Ar. *Muóammed*, ö.a.
- mäjbür** (10.35) <Ar. *mecebūr*, mecbur.
- mäjbürle-** (213.30) Mecbur etmek.
- mäjbüryat** (74.10) <Ar. *mecebūriyyet*,
zorunluluk.
- mäjilis-keñes** (159.10) Toplantı.
- mäjilis-mäslixat** (106.10) <Ar. *meclis, maúlaóat*;
meclis, toplantı.
- mal soy-** (12.35) Sığır kesmek.
- malay** (129.40) Hizmetçi, uşak, ö.a.
- malaylıq** (127.25) Hizmetçilik.
- maldas** (278.40) Bağdaş.
- Maldıbay** (127.15) Özel ad.
- maışın-** (119.45) <Mo. *mäljerä-* <Orta
Mo. *bilcara-* ‘sıvamak’, çamura girmek.
- maışı-şaruwa** (159.05) Hayvan bakıcısı, işçi.
- malta** (41.01) Ekin.
- mälim bol-** (34.25) <Ar. *ma ‘lüm*, bilinmek.
- mälın** (71.10) Vahşi kedi.
- mama biye** (35.20) Yavrulamış kısırak.
- mamıq** (245.10) <Kıp. T *panpuq*, pa-
muk, kuş tüyü.
- mamıqtay** (05.10) Pamuk gibi.
- mamır** (167.20) Mayıs ayı.
- mamırajay** (184.20) Mayıs ayına has.
- mämıle** (170.20) <Ar. *mu ‘āmele*, fikir.
- manağı** (22.15) İşte bu.
- manawra-** (272.01) 1. *Qımızğa m.* “kımıza
doymak”, 2. Horlamaya başlamak.
- manayında** (119.35) Civarında.
- mandımdı bol-** (236.10) Heba olmak.
- män** (279.30) <Ar. *ma ‘nā*, önem.
- mañ** (34.25) 1. Taraf, bölge, civar,
2. Kzk. Yavaş, aheste, ağır.
- mañ-** (163.01) Ağır davranmak, ya-
avaş yürümek; Kır. *mañğ*, ‘uyuşuk’.
- mañara-** (230.05) Melemek.
- mañay** (17.20) Civar, havali, etraf.
- mañda** (18.35) Civarda.
- mañday aldınan** (153.35) Tam önünden.
- mañday** (209.25) 1. Alın, 2. Kapının
üst tarafı, 3. Öncü bölük, 4. Seçkin, güzide.
- mañgaz** (244.20) Mağrur.
- mañında** (25.20) Yanında, *mañ*
‘yakın’, *manay* ‘civar’.
- mañqay-** (135.05) Melemek, Kır. *mañğ*,
köpek havlaması.
- mändi** (52.01) Esas, önemli, anlamlı.
- mänerley köter-** (38.35) <Ar. *ma ‘nā, dawısın*
m., ‘sesini manalandırarak yükseltmek’.

- männilik** (235.30) <ET *bengü*, ebedilik.
- männigire** (101.01) Başı dönerek afallamak.
- Manja** (12.25) <Far. *pence*, özel ad, pençe, *Sarı M.*, bk. *barmaq*, *sawsaq*.
- mansap** (138.40) <Ar. *manûib*, memuriyet.
- mansap-aw** (241.20) Makamdır.
- Manşın** (276.10) Boy adı.
- mäni** (181.01) <Ar. *ma'nā*, anlam.
- män-jaydı** (138.40) Asıl-esas, teferruat.
- Mänjüw** (253.10) K.a. Mançu.
- mapırıla qal-** (241.01) Donup kalmak.
- mäpele-** (129.01) Özenle bakmak.
- maqpal** (279.01) Pamuk kumaş.
- maqsat** (29.30) <Ar. *maòüad*, maksat.
- maqsat-murat** (238.05) Maksat, murat.
- maqsat-müdde** (213.20) Maksat, menfaat.
- maqsimdı** (52.05) Boza.
- maqta** (31.10) <Özb. *paxta* <Ar. *faòóa* 'bir çiçek', pamuk.
- maqta-** (231.40) <Ar. *medó*, övmek.
- maqtan-** (27.35) Övünmek.
- maqtanğoyleytinindey** (156.15) Övündükleri kadar.
- maqtanış** (04.30) <Ar. *medó*, övünüş.
- maqtap-madaqtap** (130.01) Överek.
- maqtap-madaqtas-** (86.01) Karşılıklı övmek.
- maqtas-** (219.40) Karşılıklı medhetmek.
- maqtaw-madaq** (172.15) Övgü.
- maqulda-** (277.05) Uygun görmek.
- marapatta-** (68.30) <Ar. *ma'rifet*, düşünmek.
- mardımdı** (82.25) Bahse değer, *mardım* 'güç kuvvet'.
- mardımsız** (84.71) Önemsiz.
- marğaw** (167.20) Mağrur, Kzk. isteksiz.
- marğawlıq** (244.20) Büyüklük.
- marqa** (272.01) Birkaç aylık kuzu.
- marqasqa** (114.40) Körpe kuzu.
- marqum** (180.40) <Ar. *meróüm*, merhum.
- märe-säre** (20.15) Yan yana.
- märmär** (160.20) <Ar. *mermer* <Yun. *marmaron*, mermer 'billurlaşmış kireç taşı'.
- märt qıl-** (107.30) Öldürmek.
- märtäbä** (242.05) <Ar. *mertebe*, meritebe.
- märte** (08.01) <Ar. *mertebe*, defa, Kır. *mertem*, *merte*.
- mas bol-** (81.20) Sarhoş olam.
- mas** (81.20) <Ar. *mest*, sarhoş.
- masañda-** (219.20) Sarhoş gibi olmak.
- masañdaw şıq** (81.15) Sarhoş olarak çıkmak.
- masaq** (91.30) Sap.
- masatı** (130.20) Kadifemsi kumaş.
- masay-** (07.40) İçmek.
- masayrap qal-** (92.40) Neşe içinde olmak.
- masıl** (176.15) <Ar. *mes'ül*, yük olma.
- masqara** (79.10) <Ar. *masöara*, maskara.
- mast** (93.30) <Ar. *mest*, sarhoş.
- mäsele** (212.25) <Ar. *mes'ele*, mesele.
- mäselen** (37.05) <Ar. *meäelen*, mesela.
- mäsliyxat-keñes** (43.05) Danışma, istişare.
- mäsliyxattas-** (40.25) <Ar. *maülaóat*, danışma.
- mäsşagan** (140.30) 'Al sana, hayda, hoppla!', nida.
- maşayıq** (48.01) <Ar. *meşāyiö*, şeyhler.
- mäşhur** (159.05) <Ar. *meşhür*, meşhur.
- maşıqtan-** (174.15) <Ar.-T *meşò + len-*, tecrübe edinme, Kzk. *maşiq aluw* 'alışmak', *maşiq etiw* 'alışkanlık etmek'.
- mataq** (64.45) Bez; Kır. *mata*, evde dokunan pamuklu kumaş.
- matastır-** (274.10) Kır. *mata-*, 'bükmek', bağlanmasını sağlamak.
- mätel** (258.20) <Ar. *meäel*, nakil söz, atıf, ata sözü, Kzk. *maqal*, *naqıl*.
- mawıtı** (246.30) Yumuşak, yünlü kumaş.
- mawjır-** (114.35) Yumuşamak.
- mawqın baspa-** (151.30) Özlem gidermemek.
- mawsım** (68.10) <Ar. *mevsim*, mevsim.

- maxabbat** (266.15) <Ar. *mu'abbet*, sevgi.
- may I.** (287.35) Yağ.
- may II.** (167.20) <Rus. *may* 'mayıs ayı', bk. *mamır*.
- mayda** (28.10) Küçük, parça.
- maydan** (03.25) Meydan.
- mayıp bol-** (53.40) Kör olmak.
- mayırıldı-** (47.10) Ezilmek.
- mayıs-** (261.30) Ezilmek, eğrilmek.
- mayla-** (209.10) Yağlamak.
- maylı** (53.05) Yağlı, bk. *sübesi*.
- maymılşa** (257.35) <Ar.-T *meymün+ça*, küçük maymun.
- maypazda-** (52.40) Hitap etmek.
- Mayqı Biy** (237.05) Özel ad.
- mayşa** (262.05) Yağ gibi.
- maytabandap jat-** (178.15) Rahatça yatmak.
- maytalman** (168.40) Sağlam, sözünde duran.
- mäyek** (131.01) <Far. *māye*, maya.
- mäyit** (11.40) <Ar. *meyyit*, cenaze, bk. *ölik, öli, şihyit*.
- mäymönke** (69.25) Maymun.
- maza** (209.40) Sessiz, hareketsiz.
- mazala-** (53.01) Rahatsız olmak.
- mazaq** (95.25) <Ar. *mizāó*, şaka.
- mazaqtap tur-** (95.20) Dalga geçmek.
- mazasından-** (208.20) Rahatsız olmak..
- mazdat-** (278.40) Alevlendirmek.
- máz bol-** (77.35) Sevinmek.
- máz-meyram** (75.25) <Far. *meze* 'mec. eğlence', Özb. *mázä* 'neşe', Kzk. *meyram* 'bayram'; keyif..
- me** (05.01) Soru edatı, bk. *be, pe*
- medirese** (256.05) <Ar. *medrese*, okul.
- mediyen dala** (71.25) Issız bozkır.
- megze-** (132.25) Kastetmek.
- mejeli** (100.20) Belirtilen, *mece*, 'varılmak istene hedef'.
- Meke** (158.10) Yer adı, Mekke.
- meken** (92.25) *Ata m.*, öz yurt.
- mekende-** (178.15) Mekân tutmak.
- meken-jayım** (18.10) Mekânım, yerim.
- mekiren-** (114.25) Yavaşça melemek.
- melşiy-** (255.15) Hareketsizce bakmak.
- melşiyip qat-** (46.20) *M. q.-ıp qal-*, hareketsiz kalmak.
- memleket** (217.15) <Ar. *memleket*, ülke.
- men I.** (03.05) İle, bk. *ben, pen*.
- men II.** (06.01) <ET (Orhon Tunyukuk) *ben, ben*.
- menen** (101.15) <Kıp. *T bilen* <ET *birlän*, ile, birlikte, bk. *benen, penen ve birge*.
- meñirewdey** (26.10) *M bol-*, anlamamış gibi olmak.
- mensin-** (209.45) Beğenmek.
- meñsiz** (243.01) Lekesiz.
- mereke** (76.35) <Ar. *mübäreke* 'karşılıklı birbirini tebrik etme'; 'bayram'.
- merekele-** (122.35) Bayram etmek.
- merey** (104.15) Baht, talih, iti-bar, ün.
- Mergembay** (160.30) <Mo.-T *mergen+bay*, *mergen* 'nişancı', özel ad.
- mergen** (176.05) <Mo. *mergen*, 'nişancı'; tüfekle avlanan avcı, *alğırılıq, awger, añqumar, añşı*.
- mergendik** (36.20) Nişancılık.
- Merki** (273.20) Yer adı, Merki nehri.
- mert** (05.05) <Far. *mürd*, ölme.
- merte** (32.30) <Ar. *mertebe* 'defa', *tağı bir m.*, tekrar, Kır. *mertem*.
- mertik-** (105.25) Yaralanmak, sakatlanmak.
- mertiktir-** (126.15) Yaralanmasına sebep olmak.
- merzim** (108.01) <Far. *merzým, merz* 'sınır, hudut'; müddet, bk. *mezgil, mezet*.
- mes** (233.10) <Ar. *mest*, tulum.
- meselde-** (157.20) Kinaye ile söylemek.

- meşit** (256.05) <Ar. *mescid*, mescit.
meyir (30.05) <Far. *mihir*, sevgi.
meyirim (280.30) <Far. *mihribān*, acıma.
meyir-şapağat (114.25) <Far.-Ar. *mihir*, *şe-fā'at*, sevgi, şefkat.
meyit (193.30) <Ar. *mevt*, 'ölüm', ceset.
meyiz (167.10) <Far. *meyiz*, kuru üzüm, Kzk. *jüzim* <ET *üzüm*.
meyli (185.25) Peki, evet, tamam.
meyli..., meyli (50.35) <Far. *meyli* <Ar. *meyl*, ister..., ister.
meyman (278.01) <Far. *mihmān*, misafir.
meymandar (135.05) Mihmandar.
meymildete köter- (248.15) Yavaşca kaldırmak.
mezette (206.45) Müddet, ara, vakit.
mezgil (04.15) <Ar. *menzil*, vakit.
mıgım (279.01) <Ar. *muòym*, sağlam.
mıjında- (264.40) Gevezelik etmek.
mıjıray- (15.35) <Erm.-T *mucur*+ *ad-*, bastırmak, yamuklaştırmak.
mıljında- (134.20) İnatla konuşmak.
mılqaw (180.25) Dilsiz.
mıltıq (176.10) Tüfek.
mına (08.25) Bu, işaret zamiri.
mınaw (13.40) Böyle, iş bu, bu.
mınday (156.20) <ET *munitäg*, böyle, bunun gibi.
mıñ (05.01) <ET *ming*, *san m.*, binlerce, bk. *miñ*.
mıñan as- (128.25) Bini aşmak.
mıñbası (99.40) Binbaşı.
mıñdağan (23.15) Binlerce.
mıñdap (195.35) Binlerce.
mıñday (116.10) Bin kadar.
mıñdıq (07.15) Binlik, bin kişilik.
mıñdıq qosın (7.15) Tümen, bin asker.
mıñğırt- (225.30) Kalabalığı doldurtmak.
mıñnan asa (92.30) Binden fazla.
mıqta- (18.45) <Far. *mýð* 'çivi', sağlamaştırmak.
mıqtap tús- (99.30) Sıkı bir şekilde gelmek.
mıqtı (63.35) Gözü pek olan.
mırs et- (207.10) Yersiz gülmek.
mırza (123.10) <Far. *mýrza*, bey.
mıs (175.05) <Far. *mis*, bakır.
mısal (277.01) <Ar. *miāāl*, örnek, bk. *oyuw*, *örnek*, *ülgi*.
mısal (122.20) <Ar. *mişāl*, misal.
mısalda- (210.01) Örnek vermek.
mısalmen-aq (209.30) Örneklerle.
mısı basıl- (221.15) Ortadan kalkmak.
mısın (52.20) Sinir.
mısıq (201.30) <DLT *muş*, kedi, bk. *pısıqay*.
mısıqşa (47.25) <*muşuqça <DLT *muş*, kedi gibi.
mısıqtabanda- (19.30) Yavaşca yürümek.
mısqılday (101.10) Şaka gibi.
mısqılşıl (165.45) Şakacı.
mıstay (233.10) Bakır gibi.
mıtıp jiber- (250.35) Sıkmak.
mıy (119.45) <Kıp. T *miyin* ~ *miyni* <ET *miyi*, 1. Kır. *mē*, Özb. *miyā*, Uyg. *miñä*, beyin. 2. Kzk. Batakılık.
mıybatpaq (122.10) Batakılık.
mıyday (23.10) Beyin gibi.
mıyıq (243.15) <Far.-T *mūy* 'kıl', +*ıq* 'küçültme eki'; bıyık.
mıylas- (04.75) Sersemlemek.
mıymırttap mañ- (163.01) Ağır ağır yürümek.
mıypazdap jetkiz- (210.01) Mec. dokundurarak ulaştırmak.
mıyyat (241.10) Taraftar.
mızğı- (250.40) Uyuklamak.
mızğıp al- (05.30) Uyanmak.

- milliyon** (246.15) <Rus. <Fr. *milliard*, milyon, bk. *müliyon*.
- min-** (20.35) <ET *bin-*, binmek.
- miñ** (210.35) <ET *bing*, bin, bk. *miñ*.
- minäjet** (216.30) <Ar. *münaca* 'āt, Allah'a yalvarma.
- mindette-** (160.15) <Ar. *minnet*, vazife vermek, ödev vermek.
- mindettilik** (259.10) <Ar.-T *minnet+lilik*, yükümlülük.
- mine** (08.20) İşte, bk. *äne*.
- mine-** (165.30) Hatasını düzeltmek, kaba-hatli tarafını söylemek.
- mineki** (95.15) İşte, burada.
- minemen** (245.25) *Äne, m.*, işte mişteyle.
- minep-şenep** (106.20) *M. otr-*, eğlenmek.
- miner** (131.10) Binen.
- minez** (43.25) Karakter.
- minezde-** (251.20) Bilgi vermek.
- minez-qulqı** (25.10) <Ar. *öulö*, huy.
- miñgiz-** (187.35) Bindirmek.
- miñgizetin** (250.25) Bindirilen.
- mini** (81.35) Konş., beni.
- minilgen at** (35.15) Binilmiş at.
- minin ayt-** (106.20) Kusurunu söylemek.
- minis** (126.30) Biniş.
- miñiz-** (84.75) Bindirmek.
- minizge** (262.10) Bindirerek.
- minüw** (99.25) Binme.
- mise tut-** (171.05) Memnun olmak.
- miylliyon** (238.25) <Rus. <Fr. *milliard*, milyon, bk. *müliyon*, *milliyon*, *müliyon*.
- miz baq-** (97.10) Dik dik bakmak.
- mol bol-** (25.40) <**bol bol-*, çok olmak.
- mola** (163.10) Mezar, gömülen yer.
- molayt-** (269.01) <**bol+ad-t-*, bol hâle getirmek.
- molda** (38.15) <Ar. *molla*, hoca..
- moldıq** (268.15) Bolluk
- mol-mol** (167.05) Bol bol.
- Moñol** (22.25) Moğol, kavim adı.
- mosı** (132.20) Uzunluğu bir metreye yakın üç çubuğun çatılarak çay demlemek için kurulan ocak.
- moşxa** (12.15) *Awılbası-m.*, ileri gelenler, *awılbası* 'köyün ileri geleni', Rus. *moşxa*, 'erk sahibi, müennes bir sözcük'; kâhya.
- moy-** (246.20) Bıkmak.
- moyıl** (175.45) Salkım erik ağacı.
- moyın** (16.35) Boyun.
- moyında-** (33.05) Kabul etmek.
- moyındat-** (78.05) Suç ispatlamak.
- moyınsun-** (216.20) Tapınmak.
- moyınturıq** (209.35) Boyunduruk.
- möldi-** (184.15) Işıldamak.
- möldir** (33.20) Işıldayan.
- möldire-** (142.30) <Mo. *mölderä-* 'çok dolu olmak', tertemiz olmak.
- mölt-mölt** (134.25) <Mo. *mölt*, dolu dolu.
- Möñke** (08.20) Özel ad.
- möñkiyt-** (280.05) Çırpınmak.
- möpele-** (142.05) Temiz olmak.
- möp-möldir** (110.40) Berrak, tertemiz.
- mör** (277.05) <Far. *muhr*, mühür; Mo. *mör* 'iz'.
- möte** (177.40) *Öte-m.*, özellikle
- munan** (30.40) Buradan.
- munarlan-** (125.01) Sislenmek, bulanık görünmek.
- munart-** (252.05) Sislenmek, kararmak.
- munda** (02.05) Burada.
- munday** (14.25) <ET *muntag* <*buni teg; böyle.
- mundaydıñ** (46.25) Bunun gibi.
- muni** (254.15) Bunu.
- munım** (63.01) Yaptığım.

- munîñ** (23.30) Bunun.
- munısı** (102.35) Bu da.
- munşa** (133.35) <ET *munça*, [bu(n)] işaret zamiri, +ça eşitlik eki]; bu kadar.
- muñ** (91.25) Üzüntü, ah-vah.
- muñatıp jür dep** (134.25) *M. qal-*, üzgün hâle düşmek.
- muñay-** (113.20) <ET *muñ*, ‘sıkıntı’, ET (Orhun) *buñ*; üzölmek, *m. a qabaq şıt-*, ‘üzölerek aniden yüzün değışmesi’.
- muñaya qara-** (96.01) Üzgünce bakmak.
- muñayıs** (146.30) Kırgın, bitkin.
- muñ-muqtaj** (266.20) Sıkıntı ihtiyaç.
- muqal-** (47.15) Cesareti kırılmak.
- muqalmas** (02.10) *Muqal-* ‘keskin tarafın körleşmesi’, *aldaspan* ‘pala, kılıç’, *m. aldaspan* ‘kırılmaz pala’, bk. *semeler almas qılış*.
- muqat-** (46.35) Cesaretini kırmak.
- muqiyat** (45.30) <Ar. *muòayyet*, dik-katlice.
- muqtajdıq** (74.10) <Ar.-T *muòtāc+lık*, zorunluluk.
- murager** (180.40) <Far. *murager*, mirasçı.
- murat** (36.35) <Ar. *murād*, murat.
- murın** (140.20) Burun, bk. *murt*.
- murındıq** (236.25) Burunluk.
- murja** (116.40) Ocağın borusu.
- mursa** (20.15) <Ar. *furúat* ‘uygun zaman’, fırsat.
- murşa** (245.25) Serbest, boş zaman.
- murt** (188.20) <*bur ‘iki delik, *mur* +*ın* ‘burun’, *bur+ıt*; bıyık, bk. *mıyıt*.
- musılman** (140.15) <Far. <Ar.-Far. *muslým* +*ān*, müslüman.
- muz oy-** (105.25) Buzu oyup getirmek.
- muzday** (06.25) Buz gibi.
- müddeli** (171.01) <Ar.-T *müdde* ‘emel’ +*li* <Ar. *müdde* ‘ā, *iddi* ‘ā; faydalı.
- müdir-** (144.40) Tıkanmak.
- müdirme-** (167.40) Yanılmamak.
- müläyim** (49.25) <Ar. *müläyim*, yu-muşak.
- mülde** (21.30) <*mül ‘dolu’, tamamıyla.
- müldem** (178.20) Bütünüyle.
- mülgi- I.** (278.15) Gözü karartmak.
- mülgi- II.** (184.20) Rahatsız etmek.
- mülik** (255.25) <Ar. *mülk*, mülk.
- mülik-mükämäl** (58.20) Kap kakac.
- müliyard** (254.20) <Fr. *milliard*, milyar.
- müliyon** (254.20) <Fr. *million*, milyon.
- mümkindiginşe** (83.15) Ar. *mümkün*, mümkün olduğu kadar.
- mürdem ket-** (06.01) Ölmek.
- müsin** (46.20) 1. Heykel, 2. Vücut.
- müsirke-** (50.15) Acımak.
- müsülman** (81.35) <Ar.-Far. *muslim* +*ān*, İslâm dininden olan, Konş. *müsülman*, Kzk. *musılman*.
- müşe** (226.40) Uzuv, Kır. *müşö*.
- müşel** (124.35) Ömrün (hayvan takvimine göre) on iki yıl arayla oluşan devresi.
- müşele-** (244.35) <*müşe ‘hayvanın on iki uzvu’, kesilen hayvanın etini eklemlerinden ayırmadan parçalamak.
- müşkil** (86.20) <Ar. *müşkil*, zor, güç.
- müyiz** (84.15) <Çağ. *müñüz* <*Mo. *mügēresün*, boynuz.
- müyizdes-** (193.10) Boynuzlaşmak.
- müyläyimsiy** (56.40) <Ar. *müläyim*, sakin.
- N
- nadan** (78.30) <Far. *nādān*, bilgisiz.
- nağışı ata** (18.15) Dayı.
- nağışıla-** (183.15) Akrabayı ziyaret etmek.
- nağız** (33.20) Esas, gerçek, tam.

- Näke** (105.05) <*Nawrızbay+*äke*, özel ad.
- nalıma** (153.20) <*nalı*- ‘dertlenmek, kederlenmek’, lânet.
- namazdiger-namazşam** (264.10) <Far. *namâz-ı şâm* ‘akşam namazı’, ikindi ve akşam namazı.
- namıs** (272.40) <Ar. *nāmūs*, namus.
- namısqoy** (87.05) Onurlu, şerefli.
- namıstan-** (202.40) Namuslanmak.
- nan** (245.30) <Far. *nan*, ekmek.
- nanğıştık** (17.10) Kır. *nan qıl-*, ‘yufkaya döndürmek, mec. yok etmek’; <EBT *qış-*, ‘kılmak’; [ET (Orhun) BD-24, KD-32 *yok kış-*; TG-4, BG-4 *yok kıl-*]; ne yapılacağı belli olmayan hâl, durum.
- Nanlıw** (116.15) Y.a., Küçük Buhara.
- nän** (259.25) Büyük, kocaman.
- näp-nâzik** (142.30) Çok nâzik.
- näpsige er-** (14.30) <Ar. *nefs* ‘ruh, can’, nefsine söz geçirmek.
- naq** (159.25) Tam doğru, tıpkı, aynı.
- nar** (43.20) Erkek deve, bk. *tüye*.
- nar täwekkel** (09.15) Allah’a sığınmak.
- narazı** (78.01) <Far.-Ar. *nā+rāđý*, razı olmayan.
- när I.** (163.30) Mec. asalet; vücuda güç, kuvvet veren besin.
- när II.** (231.40) Gıda, besin.
- näreste** (109.20) <Far. *nev+resýde*, ‘yeni yetişmiş, genç’; küçük bebek.
- närli** (173.10) İyi şeyler ihtiva eden, gıdalı, güçlü.
- närse** (255.10) <ET *närsä*, şey, eşya, nesne.
- närsiz** (60.30) Ürünsüz.
- nasıbay** (43.30) Enfıye.
- näsili** (09.05) <Ar. *nesl*, nesli.
- naşar** (145.20) <Far. *nāçar*, çaresiz.
- nätiyje** (179.10) <Ar. *netýce*, sonuç.
- nawbayxana** (256.05) <Far.-T.-Far. *Nan +bay +öâne*, Kır. *nānbay*, ‘fırıncı’, fırın.
- nawrız tuw-** (108.01) <Far. *nev+rüz*, ‘Martın yirmi ikisine rast gelen yılın ve baharın ilk günü’; nevrzun gelmesi.
- Nawrızbay** (101.35) Özel ad.
- Nayman** (160.30) Moğol kavmi, Moğolcada *sekiz* anlamı da var.
- nayza** (187.10) <Far. *nayza*, süngü.
- nayzağay otı** (55.10) Yıldırım ateşi.
- nayzalas-** (24.71) Mızrak atmak.
- näyiz** (13.35) Arkadaş; bey, bk. *dos*, *tamır*, *tamır-tanis* ‘dost arkadaş’, *mirza*.
- näyz** (204.30) Budala.
- naz** (53.35) *Ökpe n.*, kırgınlık.
- nazalı** (153.10) <Ar. *nizā* ‘üzüntülü’.
- nazar awdara** (36.40) *N. qoy-*, dikkat etmek.
- nâziktew bol-** (91.20) Nazik olmak.
- nâziktik** (133.01) <Far. *nâzük*, naziklik.
- nâzir** (209.20) <Ar., *nezr*, adak yemeği.
- ne** (07.01) <Toharca *ne*, *ne*, soru zarfı, mü-teradifi için bk. *qa’lı örnekler, *qanday*, *qaydan*, *qaysısı*, *qaydağı*, *qalay*, *qaşan* vb.; Özb. *qa yerge?* ‘nereye’, bk. *neşe*, *netken*, *nege*, *ne ğıl-*, *mene*, *neme ne*, *ne ğurlum*, *neni* ve *nemiz*.
- nebäri** (27.30) <Far. *nebýre*, torun, Kzk. T.’de *nemere* şekli de var.
- nebir** (237.10) Güç, kuvvet.
- neden** (90.20) Neden?
- nege** (10.15) Niye, ne için, neden?.
- negiz** (162.25) <Ar. *nehc*, ‘doğru yol’; temel, esas, prensip.
- negizgi** (181.20) Aslı esası olan.
- negizip otır-** (53.30) Düşünmek.
- neğaybıl** (173.15) <Far.-Ar. *nā+öäbil*, belli değil, belirsiz.

- neğil-** (77.10) Ne kılmak.
- neğip** (48.25) <ET *ne qılıp*, bk. *neğil-*.
- neğurlım** (237.25) Ne kadar.
- neler** (112.05) Neler.
- nelikten** (94.35) <*nelükten <neli+ök+ten, neden böyle.
- nem** (176.20) Ne işim, neyim.
- neme** (12.15) Ne, şey, bir nesne, eşya; *neme eken* ‘bir şey şeklinde ... gibi’.
- nemene** (13.40) <ET *ne+me+neñ*, ne, ne oluyor, ne oldu?
- nemese** (259.35) Hiç olmazsa, yin de.
- nemis** (147.25) Kon., neyimiz.
- nemiz** (210.01) Neyimiz.
- nendey** (276.15) Nasıl.
- neni küt-** (183.01) Neyi beklemek.
- neşe** (122.10) <ET *ne+çe*, ‘ne kadar, nasıl’; bir kaç.
- netiyje** (211.05) <Ar. *netýce*, netice.
- netken** (108.35) <*ne äyt-ken, ne kadar.
- nıp-nıgız** (191.35) Sımsıkı.
- nıq** (162.25) Sağlam.
- ñıqta-** (180.45) Sağlamlaştırmak.
- nısana** (239.25) <Far. *nýşan*, nişan.
- nıspı** (270.01) Kimseye ait.
- nışan** (107.40) <Far. *nişān*, işâret
- niyet** (210.35) <Ar. *niyyet*, niyet
- noqta** (131.30) <Mo. *nohola*, yular, bk. şılbr.
- noxa** (102.15) Kum. <Mo. *nohay*, ‘köpek’, it.
- noyan** (136.20) <Mo. *noyan*, Kır. *noyon*, *oyon*; bahadır, komutan, Kalmuk batırı, şövalye, Kzk. ‘iri cüsseli’.
- nöker** (189.10) <Mo. *nökür*, ‘arkadaş’; beylerin muhafızı, uşak, hizmetçi.
- nöpir** (194.25) <Ar. *nefer*, tek adam.
- nöserlet-** (168.05) Sağanak yağış olması.
- nur** (109.01) <Ar. *nūr*, nur, ışık.
- nurlana tús-** (107.20) Parlamak.
- nuw** (196.10) Çok sık orman.
- O**
- o** (80.10) <ET *ol*, o zamiri.
- odan** (143.40) Ondan.
- odır-** (142.20) Ürkmek, korkmak.
- odırañdar şawıp** (269.35) *O. ş. kel-*, ürkmüş-çesine koşup gelmek.
- oğaş** (123.01) 1. Yakışksız, kaba, bayağı, 2. Münferit, tek başına.
- oğaştanba-** (208.05) <**oğaş+lan-ma-*, Kzk. *oğaş* ‘yakışksız’, uygun düşmez diye belli etmemek.
- oğıp qal-** (122.20) Öğrenmek.
- olaq** (08.05) Beceriksiz, hantal.
- olar** (102.01) Onlar.
- olay bolsa** (06.35) O halde kesinlikle, mademki,; (MU) *bolay*, ‘ola ki’.
- olda** (119.35) O da.
- olğanmen** (203.40) Olsa da, gelse de.
- olja** (74.71) <Mo. *olca*, ganimet.
- Oljabay** (06.15) Özel ad.
- oljağa tús-** (21.15) Ele geçmek.
- oljala-** (199.10) Ganimet almak.
- oljalı** (276.15) Ganimetli.
- olqı soğıp tur-** (148.01) Heyecanla çarpmak.
- Oman** (146.45) Özel ad.
- omıraw** (21.01) <*om ‘yuvarlak nesne’, *om+ır₂/ız*, (ikilik bildiren çokluk eki +z fonksiyonunu yitirmiş), +*aw* (‘her’ anlamını veren ek); 1. Göğüs, 2. Meme, 3. Mec. kibirli, *r₂* için bk. *qımur*.
- omırtqa** (187.35) Omurga.
- on** (08.40) <AT *ō n, on.
- onan** (30.40) Oradan.
- onbası** (07.25) Onbaşı.
- onda-** (229.05) Düzeltmek.

ondağan	(23.10) Onlarca.	opat	(88.10) <Ar. <i>vefā t</i> , ölüm.
ondağı	(51.30) Böylece.	opın-	(47.15) İçlenmek.
ondağular	(23.01) O taraftakiler.	opıq je-	(154.30) Darbe yemek.
onday	(09.01) Ona benzer.	opır-topır	(156.01) Karma karışık, acele.
ondi bol-	(31.01) İyi olmak.	op-oñay	(195.10) Çok hafif.
ondi-soldı	(119.25) Sağlı, sollu.	oq	(91.01) 1. Ok, 2. Mermi.
onı	(09.30) <i>Onı</i> 'onu', <i>ol</i> 'o'.	oqalan-	(279.01) İşlenmek.
onki bol-	(54.75) Onun olmak.	oqderi	(174.25) <ET <i>oq tarıg</i> , ok darısı,
onımdı	(133.30) Bunu.	barut.	
onımen	(08.35) Onunla.	oqı-	(54.75) <ET <i>oqı-</i> , okumak
onın	(122.20) Onun.	oqıran-	(129.25) Yavaşça kişnemek.
onınşı	(258.01) Onuncu.	oqırman	(02.05) Okur.
onısı	(100.35) Bu.	oqıs köter-	(181.45) Aniden kaldırmak.
onsız da	(03.10) Zaten.	oqıstan	(120.15) Aniden, ansızın.
onşa	(277.10) O kadar.	oqıt-	(138.35) Okutmak.
onşaqtı	(122.30) Onca.	oqıtqanna	(142.05) Okuttuktan sonra.
oñ-	(57.35) Onmak, iyileşmek.	oqıy ber-	(245.35) Okuyuvermek.
oñal-	(217.30) Düzelmek.	oqıyğa	(91.05) <Ar. <i>vaòı 'a</i> , olay.
oñaluw	(27.10) Düzenleme.	oqjılansa	(192.01) Okuyulanı gibi.
oñaña bol-	(17.25) Kalabalık olmak.	oqqağar	(226.20) Ok, yay.
oñañaada	(147.10) Düşünceli şekilde.	oqta-	(174.30) Oku atışa hazırlamak.
oñalışana bar-	(31.01) Kalabalıktan sıyrılmak	oqtal-	(102.10) Ok yerleştirmek.
oñalışaw jer	(106.15) Uzak yer.	oqta-tekte	(89.15) Bazen.
oñay	(140.35) Hafif, kolay, kolayca.	oqtay qoy-	(117.40) Yayını hazır tutmak.
oñaylıq	(99.10) Kolaylık.	oqtın-oqtın	(124.40) Bazı bazı, ara sıra.
oñaylıqpen	(151.35) Kolaylıkla.	or	(169.30) 1.Çukur, hendek, 2. İri.
oñdı	(151.10) İyi, doğru, hoş.	or-	(236.40) <Kıp. T <i>vur-</i> , ekini
oñğa bet al-	(107.35) İşin iyiye gitmesi.	biçmek.	
oñ jaq	(31.40) Sağ taraf.	ora-	(61.30) Sarmak.
oñqay-	(38.05) Sağ tarafa yaslanmak.	ora	(263.10) <* <i>ol+ara</i> , ora.
oñ-solın	(133.30) Sağın, solun.	orağıt-	(67.15) Dolaylı yolu seçmek,
oñtay	(10.01) Birşeyin kolaylığı.	<i>ora-</i> , 'sarmak, dolaştırmak'.	
oñtüstik	(178.40) Güney, bk. <i>tüstük</i> .	oral- I.	(63.01) Toplanmak.
op	(206.25) Kof, boş.	oral- II.	(07.20) Dönmek, bk. <i>qayt-</i> .
opa	(266.25) <Ar. <i>vefā'</i> , vefa.	oralar	(07.01) Orada.
opalañ-topalañ	(111.30) <i>Opala-</i> , 'sürünmek',	oralğan-oralma-	(68.25) Dönüp dönmek.
<i>topala-</i> , 'topallamak'; perişan.		oralğı bol-	(99.35) Engel olmak.
opasız	(155.15) Vefasız.	oralmaq	(251.05) Geri dönen.
opasızdıq	(59.25) <Ar. <i>vefā</i> , ihanet.	oraluw	(146.10) Sarılma, dönme.

oramal	(21.35)	<Far. <i>rū-māl</i> ‘yüz süren’, eşarp.	ornıq-	(233.25)	Bir yere yerleştirmek.
oramğa kel-	(263.25)	o. <i>e berme-</i> , dömemek.	ornıqqan	(257.20)	Yerleşen.
oran-	(73.10)	Örtünmek.	ornıqtı	(70.01)	Yaradır, yerinde.
oraq til	(40.15)	Keskin dil.	ornıqtır-	(158.25)	<i>Köñilin o.</i> , gönlüne su serpmek.
oraw	(243.15)	Etraf.	orta	(100.30)	<ET <i>ortu</i> , (* <i>or</i> , ‘ana meydan’); 1. Orta, bir şeyin ortası, 2. Ortam.
oray qımta-	(31.25)	Sarak örtmek.	ortağı	(201.45)	Ortadaki.
oraylı	(146.20)	Kolay, uygun.	ortalıq	(217.15)	Ortalık, merkez.
Orazgeldi	(163.15)	Özel ad, <* <i>oroza keldi</i> , ‘rûze, oruç geldi’, (<i>oruç, oruz, rûze</i> alınmadır, Y. Far. <i>rō ze</i> <O. Far. <i>rō çe</i>).	ortağ	(65.30)	Ortak.
orda biyi	(44.71)	Yurt beyi.	ortaqtas-	(266.25)	Ortaklaşmak.
orda	(52.35)	<ET <i>ordu</i> ~ <i>ortu</i> , oba, karargâh.	os-	(154.35)	Kamçıyla vurmak.
ordabasıda	(178.15)	Karagâh komutanı.	osal	(186.20)	Zayıf, kötü.
ordalı	(48.10)	Akrabası çok olan.	osaldıq	(279.40)	Zayıflık.
orğa şıq-	(49.30)	Çukura girmek.	osı ara	(18.10)	O sıra, sıra, vakit.
orılmay jatqan	(88.35)	Biçilmeyen.	osı	(04.71)	Bu, şu.
orımday	(178.20)	Sel gibi.	osında	(59.05)	<* <i>osı+anda</i> , o zaman.
orın	(13.30)	Yer, bk. <i>jay</i> .	osıdan	(200.45)	Bundan.
Orınbor	(159.20)	Y. a., Orenburg.	osığan	(193.05)	Buna.
orında-	(99.40)	Yerine getirmek.	osı ğana	(04.40)	Sadece.
orındal-	(184.75)	Yerine geti-rilmek.	osılar	(138.30)	Bunlar.
orındamağ	(81.30)	Yerine getirmek.	osılay	(99.35)	Böyle, böylece.
orındat-	(267.40)	Yerine getirtmek.	osımen	(235.30)	Bununla.
orındı	(16.01)	Yerinde, uygun.	osıñ	(112.15)	<* <i>osı+ança</i> , Kır. <i>oşonço</i> , ‘bununla beraber’; rağmen.
orıq-meyiz	(167.05)	<Kıp. T <i>erik</i> , erik, kuru üzüm.	osıman	(250.35)	Şu.
Orıs	(279.40)	K.a., Rus.	osıman	(75.20)	<* <i>osı+anagu</i> , o.
orman	(276.05)	Orman.	osındağı	(150.30)	Buradaki.
orna-	(204.10)	Kurmak, yerleştirmek.	osınday	(78.30)	Bu kadar.
ornalastır-	(35.15)	Yerleştirilmek.	osıñ	(222.01)	Bunların.
ornalıstır-	(186.01)	Yerleştirmek.	osıniki	(35.10)	Onunki.
ornat- I.	(30.30)	Kuvvetlendirmek	osınşa	(149.20)	O kadar.
ornat-II.	(52.35)	Kurmak, yapmak.	ospadar	(157.15)	Kabadayı, düşüncesiz.
ornat- III.	(228.30)	Yerleştirmek.	ospağta	(152.15)	Hazırda, (dolaylı anla-tım, <i>ospakta-</i> , dolaylı anlatmak).
ornımen	(217.10)	<i>Tüp o.</i> , köküyle.	osqır-	(269.15)	Yabancılık çekmek.
orındal-	(260.05)	Bulunmak.	Oş jer	(17.01)	Yer adı.
orınday	(199.30)	Yeri gibi.	oşaq	(58.20)	<ET <i>oçuq</i> , ocak.

- oşarsız** (66.01) <Mo. *uçira-* ‘aniden karşılaşmak’, Mo. *uçir* ‘el verişli durum’; Kır. *oçurat*, ‘nöbet’; Kzk. *uşıras-*, Tat. *oçraş-*, ‘karşılaşmak’; Kzk. *oşarlan-*, ‘toplanmak’, Kzk. *oşar* ‘bir grup insan’; *xaber o.*, habersiz.
- oşır** (141.20) <Ar. *‘uşr*, öşür.
- ot şaş-** (25.05) Ateş saçmak.
- ot** (09.05) Ateş.
- otan** (208.40) <Ar. *vaiian*, vatan
- otaşı** (37.35) <ET *otaçı*, otacı, hekim; *ot* ‘bitki, ilaç’, *ota-* ‘ilaç yapmak’.
- otaşılıq** (67.20) Hekimlik.
- otaw** (32.25) Otağ.
- otın** (105.05) <ET *otung*, dun.
- otın-suwı** (33.30) Otu, suyu.
- otınşı-suwşı** (158.05) Oduncu, sucu.
- otur- I.** (06.25) Kır. *oltur-*, *otur-* <Kıp. *T oltur-* <ET *oltur-* ~ *olur-*; oturmak.
- otur- II.** (10.05) Yardımcı fiil.
- otur- III.** (11.15) Binmek.
- oturar-otırmas** (151.35) Oturur oturmaz.
- otrğan jurt** (164.20) Oturan halk.
- otrğısı kelme-** (183.40) İstememek.
- otrğız-** (22.01) Oturtmak.
- otırıp qap-** (21.45) Oturup kal-mak.
- otırıs** (280.40) Oturuş.
- otız** (07.05) <DLT *ottuz*, otuz.
- otızday** (17.40) *Jıyırma o*, yirmi, otuz kadar.
- otız miñ** (181.30) Otuz bin.
- otqa jaq-** (29.05) Ateş yakmak.
- otta-** (151.20) 1. Otlamak, 2. Kzk. *otta-* ‘gevezelik yapmak’.
- ottat-** (148.35) Boş konuşurmak.
- ottay** (98.30) Ateş gibi.
- ow** (26.15) Oo, ünlem.
- oy I.** (15.30) Fikir, düşünce.
- oy II.** (30.20) Akıl.
- oy-** (105.25) Oyup getirmek.
- oyan- I.** (177.10) Uyanmak.
- oyan- II.** (149.30) *Mızgıp o.*, kestirmek.
- oyat-** (110.25) Uyandırmak.
- oyatarlıq dıbis** (201.30) Uyandıracak ses.
- oyaw** (248.25) Uyanık, uyumamış.
- oyazda-** (87.20) Çukurlaştırmak.
- oyazdañqıra-** (114.75) *O.-p qal-*, zayıflayıp kalmak.
- oybay** (91.35) Haykırış.
- oybay-aw** (215.30) Ah, ah, ünlem.
- oybaylap-b.** (90.35) *O.-baybaylap*, bağı- rıp çağırmaq.
- oybındı** (188.05) Heybetli.
- oyda otır-** (280.10) Düşünmek.
- oydım-oypañ** (229.40) Çukur, vadi.
- oyğan suwat** (268.10) Su içmek için açılan yer.
- oyıl-** (105.05) Erimek, oyulmak.
- oyın** (115.01) Oyun, eğlence.
- oyıñdı** (235.25) Oyuntu.
- oyın-külki** (115.05) Eğlence.
- oyın-sawıq** (36.01) Oyun, eğlence.
- oyın-toy** (36.10) Düşün oyunları.
- oyıq** (55.10) Oyuk.
- oyıs-** (97.20) Dönmek.
- oyısqısı kep tur-** (246.05) Meyledecek gibi olmak.
- oyıstay jür-** (94.10) Dolanarak gitmek.
- oyıstay otır-** (270.35) Oyalanarak oturmak.
- oyla- I.** (02.10) Düşünmek.
- oyla- II.** (11.25) Değerlendirmek.
- oylanba-** (208.45) Düşünmemek.
- oylanıp-tolğan-** (15.10) Düşünüp taşınmak.
- oylastır-** (85.05) Düşünmek.
- oylay-oylay** (05.30) Düşüne düşüne.
- oylı** (47.20) Dalgın, düşünceli.
- oymaq** (177.15) Yüksük.
- oyna-** (40.25) Oynamak.
- oynañ** (17.25) Eğlence.
- oynaq** (230.25) Oyun yeri.

oynaqta-	(209.05) Oynamak.	öjet	(133.35) <Ar. <i>óācet</i> , cesur,
oynat-	(256.20) Oynatmak.	gayretli.	
oypañ	(17.15) Vadi.	öjettik	(176.01) Gayretlilik.
oypandaw	(19.25) Kuytu.	ökil	(172.05) <Ar. <i>vekýl</i> , vekil.
oypañ-oydim	(142.15) Çukur.	ökin-	(05.01) Hayıflanmak, pişman
oypañ-oypañ	(148.40) Çukur çukur.	olmak.	
Oypır-ay	(63.25) Allah Allah.	ökiniş	(04.40) Pişmanlık, keder.
oyıp-toypı	(173.25) Karma karışık.	ökir-	(03.05) Haykırmak, Özb.
oyqasta-	(20.30) Yerinde duramamak.	<i>häqır-</i> .	
oyqı-joyqı	(280.35) Eğri büğrü.	ökpe tustan	(16.35) Kızgın bir halde.
oyran I.	(57.40) <Far. <i>výrān</i> , rezil.	ökpele-	(262.25) Küsmek, kızmak.
oyran II.	(81.01) <Far. <i>výrān</i> 1. Karı-	ökpeli	(43.05) Sinirli, öfkeli.
şıklık, <i>o.ğa uşıra-</i> , ‘yok olmak’, 2.		ökpeqoldıq	(123.01) Onur.
Tahrifat, yıkım.		öksı-	(150.20) İçini çekip ağlamak.
Oyrat	(16.40) Kavim adı, Mo.	öksip-öksip	(155.25) Hıçkıra hıçkıra.
<i>oyrad</i> ‘yakın’ anlamı da var. Batı		ökşe	(12.30) Ökçe.
Moğolistandaki Moğol boyu.		ökşelep quw-	(98.40) Peşinden takip etmek.
		ökşeley izine tús-	(195.40) Takip etmek.
oysıra-	(126.40) Yenilmeye başlamak.	öktem-öktem	(05.40) Etkili, hükmedici.
oysıray soqqı	(06.35) Yenilgi darbesi.	öl-	(203.40) Ölmek.
oyuw-örnekti	(245.10) Nakışlı, desenli, bk.	öldim-taldım	(230.45) Zar zor, eziyetle.
<i>misal.</i>		ölekse	(11.35) Leş.
oyxay	(176.05) Ünlem, ‘oho’.	ölemin ğoy	(147.30) Ölürüm belki.
oz- I.	(279.20) <Kıp. T <i>uz-</i> , öne	öleñ	(35.40) Şarkı, bk. <i>añız, jır.</i>
geçmek.		öleñ-jır	(36.10) Destan, <i>öleñ</i> ‘şarkı’.
oz- II.	(40.15) Yoldan çıkmak.	öleñşi	(105.30) Şarkı söyleyen.
oz- III.	(16.25) Eziyet etmek, Kzk.	ölenşi-änşilik	(130.10) Şarkıcılık.
<i>ozbur</i> ‘zalim, zorba, müstebit’.		öle-ölgenşe	(26.45) Ölünceye kadar.
oza umtil-	(14.45) Öne çıkmak.	öler aldında	(09.20) Ölmeden önce.
ozanday jıla-	(153.15) Şair gibi ağlamak.	öli	(05.01) <ET <i>ölüg</i> , ölü, bk.
ozdır-	(184.30) Öne geçirmek.	<i>ölik.</i>	
ozñqırıp ket-	(23.25) Önde gitmek.	öliarası	(130.20) Eski ay ile yeni ay
ozıq	(25.30) Daha fazla.	arasındaki vakit.	
		ölik	(07.30) <ET <i>ölüg</i> , 1. ölü,
		ceset, bk. <i>öli, mert</i> , 2. Leş, bk. <i>ölekse</i> , 3.	
		Mec. Beceriksiz, ölü.	
öbis-	(228.01) Öpüşmek.	ölim	(95.10) Ölüm.
ögem bol-	(131.35) Eşit olmak.	ölispey berispe-	(23.30) Ölene kadar yenilmemek.
ögiz	(37.10) <ET <i>öküz</i> , öküz.	ölke	(268.15) 1. Ülke, 2. Bölge, eyâlet.

ölsire-	(96.40) Azalmak.	öñmeni	(03.05) Diğerleri, kalabalık, <i>öñ-meñde-</i> ‘kalabalığı yararak ilerlemek’.
ölş-	(213.40) Ölçmek.	öñseñ	(71.05) <ET <i>öñ</i> , ‘renk, görünüş’; 1. renkli, 2. Kzk. Hepsî, tamamen, Kır. <i>önğçönğ</i> ‘baştanbaşa’, bk. <i>öñkey</i> , Kır. öngköy.
ölşeytin bol-	(98.25) Karar verir olmak.	öp-	(230.15) Öpmek, <i>jel öbip</i> , <i>yel okşayarak</i> .
öltir-	(152.35) Öldürmek.	öp-ötirik	(240.35) Yalancıkıtan.
öltirmekke	(204.25) Öldürmek için.	öppeytin	(250.20) <i>Jel ö.</i> , rüzgarın dokunmadığı.
öltürüwät-	(81.40) Konş., öldürme.	ör- I.	(86.10) Dolaşmak.
ölüw-qorlıq	(11.10) Ölüm, hakirlik.	ör- II.	(132.35) Örgü örmek.
Ömeke	(56.01) <Ar.-T. ‘ <i>Ömer +eke</i> , özel ad.	ör I.	(194.15) Yüksek, yukarı, yokuş.
Ömekeñ	(42.10) Özel ad.	ör II.	(261.05) Yolun iki tarafı.
Ömen	(57.15) Özel ad.	örbi-	(08.35) Artmak, devam etmek, büyümek.
ömildirik	(16.40) Omuzluk.	örbin	(35.40) Çok, fazla.
ömir	(05.05) <Ar. ‘ <i>umr</i> , ömür.	örbit-	(52.10) Büyütmek.
ön boyı	(259.25) Kanat uzunluğu.	öre	(239.15) 1. Bilgi, anlayış 2. Kzk. Yiyecekleri kurutmak için kullanılan kap, bk. <i>öreşe</i> , 3. Kzk. Atın kaçmasını önleyen kısa ip.
öñ	(26.05) Gerçek, ayık olma.	öre jügir-	(115.01) Koşmak.
öñ-älpet	(106.30) Yüz, görünüş.	örekpip tüs-	(264.20) Yüreği ağzına gelmek.
öñdi	(51.25) Görünümlü.	ören	(26.40) 1. Sülale, akraba, 2. Genç.
öñdirdey	(100.10) Gencecik, sevimli.	ören-jaran	(26.40) Yakın kimseler.
öñdire jür-	(268.30) İşi becermek.	öreşe	(106.35) Kap kacağın konulduğu yer, bk. <i>öre</i> .
öñdirşin	(107.35) Genç, <i>öñdir</i> ‘güzel’.	örimtal	(210.30) <* <i>örim</i> ‘1. Çocuk, 2. Örme, örgü.’, küçük çocuk, Kzk. <i>örimdey</i> ‘toy, körpe, çok genç’.
önege	(122.25) Örnek, akıl, terbiye.	örıp şıq-	(29.15) Kalkıp çıkmak.
ön-elpet	(209.15) Görünüş.	örıs	(231.25) 1. Otlak; Kzk. 2. Dünya görüşü, 3. Sülâle, 4. Dokunacak ipin uzunluğu.
öner	(122.35) <Far. <i>hüner</i> , hüner.	örkeniñ ös-	(42.15) İşin rast git-mesi.
önerli	(35.40) Hünerli.		
önerpaz	(172.15) <Far. <i>hünerbâz</i> , hünerli.		
öñeş	(239.10) Gırtlak, yemek borusu.		
öngeni	(232.10) Başkası, <i>önge</i> , yabancı.		
öngere qaş-	(214.10) Ata bindirerek kaçmak.		
öñgi-tüsin	(241.30) Önünü, arkasını.		
önip şıq-	(235.15) Çoğalarak çıkmak.		
öñir	(73.01) 1. Yöre, yer, çevre, civar bölge, 2. Kzk. Elbisenin ön tarafı, yaka nakışı.		
öñi-tüsin suwıt-	(46.15) Yüzünün rengi yerine gelmek.		
öñkey	(44.20) Her zaman, sürekli.		
önkeytpey usta-	(210.40) Eğdirmeden turmak.		
öñmeñdep kir-	(268.15) Kabaca davranmak.		
öñmendesken	(239.10) Tüyü dökülmüş.		

- örkeş-örkeş** (219.15) <Kıp. T *örküç*, koca koca.
- örkökirektenbew** (254.40) Şaşırmadan.
- örlep bar-** (21.20) Tırmanıp varma.
- örletip apar-** (152.20) Yukarıya gö-türmek.
- örlik** (13.20) Cesaret, Kzk. inatçılık.
- örmekşi** (161.35) Örgücü.
- örmele-** (33.20) Çıkmak, yükselmek.
- örnek** (38.20) Süsleme, motif, dantel.
- örnekte-** (177.15) Nakış işlemek.
- örsele-** (132.05) Yüksekçe çıkarmak.
- örşelen-** (129.25) Şaha kalmak.
- örşip kel-** (228.40) Mağlup olmak.
- ört** (108.30) 1. Ateş, 2. Mec. Dert.
- örte-** (96.15) Yakmak.
- örtener xal** (157.01) Yanacak hâl.
- örtlenip tur-** (157.10) Yanmakta olmak.
- örttey** (16.05) Ateş gibi.
- ös-** (27.30) <(ET) *ös-*, (Başkurt T. *üsä barıw, üsiw*), büyümek.
- ösip-örkendep** (217.25) Gelişerek.
- ösir-** (139.40) Büyütmek.
- ösiyet** (27.01) <Ar. *vaüyyet, ösiyet qaldır-* ‘vasiyet etmek’.
- östi-** (71.25) <**olay iste-*, böyle etmek, *östip* ‘bir şekilde’.
- öş** (44.20) <ET *öç*, öç.
- öş-** (110.10) Sönmek, kapanmak, Özb. *uç-*.
- öşik** (157.10) Kin, nefret, intikam.
- öşik-** (222.40) Düşman olmak.
- öşir- I.** (41.01) Kesmek, yok etmek, Özb. *uçır-*.
- öşir- I.** (241.05) Söndürmek.
- öştik-qastıq** (275.15) Kin, kasıt.
- öt- I.** (03.15) Geçmek.
- öt- II.** (205.25) Hanlık etmek, hükmü geçmek.
- öt- III.** (29.25) *Jel ö.*, esmek.
- öte şıq-** (11.40) İleri çıkmak.
- Ötegen** (34.71) Ö.a., ‘ilerleyen’.
- öterge bol-** (155.35) Ödemek.
- ötewge ötkiz-** (59.20) Devretme.
- ötey al-** (145.35) Ödeyebilmek.
- ötin-** (237.15) <ET *ötün-* <*Mo. *öçi-* ‘arz etmek’, ricâda bulunmak.
- ötinip-sura-** (49.10) Ricâ etmek.
- ötiniş** (123.10) <ET *ötüg*, ‘dua, dilek’; ricâ.
- ötirik at** (205.25) Lakap.
- ötirik** (72.35) Yalan, aldatma.
- ötirmey ket-** (10.15) Geçip gitmek.
- ötkeli** (75.25) Geçen, *ötkel* ‘geçit’.
- ötkende** (06.35) Geçmişte.
- ötkengi** (08.20) Geçenki.
- ötker-** (157.40) Görüp geçirmek.
- ötkinşi** (203.01) Kısa süreli yağmur.
- ötkir** (259.30) Keskin, cesur.
- ötkirin-ay** (34.20) Çıkasıca!
- ötkizil-** (256.15) Kutlanmak.
- ötkiz-** (30.35) Geçirmek.
- ötün-** (242.05) Konş., ricâ etmek.
- öyt-** (72.05) <**olay et-*, öyle yapmak.
- öytken** (48.05) Acaba?
- öytkenşe** (119.35) O zamana kadar.
- öytüwge** (128.01) <**ol äyt-*, böyle yapmak.
- öz** (02.10) Kendi.
- özara** (37.10) Kendi ara-larında.
- Özbek** (168.10) <**öz+ü bek*, boy adı, *Tımbek* (emr-i ruh) gibi.
- özderi** (04.20) Kendileri
- özderin-özderi** (276.10) Kendi kendine.
- özderinşe** (55.25) Kendilerince.
- özdi-özi** (279.25) Kendisinin.
- özegi tal-** (52.20) Karnı acıkmak.
- özek** (149.25) Dere, küçük nehir.

özekşe	(31.20) Derecik.	panala-	(92.25) Siper etmek.
özekti	(149.30) Özlü.	pañ	(251.20) Gurur, kibir.
özen-köl	(227.30) Nehir, göl.	pañ tur-	(118.30) İzlemek.
özge	(04.15) Diğer.	pañsınğan	(277.10) Gurulu olan.
özgeñ	(56.35) Biri.	paqır	(50.20) <Ar. <i>faòyr</i> , fakir.
özgenikine	(162.10) Başkalarınınkine.	-parasat	(98.25) <Ar. <i>ferāset</i> , <i>aqıl p. pen</i> <i>ölş-</i> , akıl danışmak.
özger-	(263.15) Değişmek.	parasat-payım	(78.20) Akıllılık.
özgeris	(76.05) Değişme.	parıqsızdıq	(78.20) <Ar.-T. <i>farò+sızdıq</i> ; umursamazlık.
özgert-	(277.35) Değiştirmek	parıs	(84.71) <ET <i>bars</i> , EBT <i>boris</i> , Far. <i>pārs</i> ; pars.
özgesi	(121.20) Başkası.	parız	(158.30) <Ar. <i>farà</i> , farz.
özgesin	(88.40) Diğerlerini.	parşa kiy-	(159.01) Sıradan giyinmek.
özgeşe	(100.35) Başkaca.	-pār	(141.15) <i>Säl p.</i> , biraz küçük.
özgeşilik	(130.25) Özgelik.	pärmen	(164.25) <Far. <i>fermān</i> , ferman.
özi	(03.10) Kendisi.	päs	(164.10) <Far. <i>pest</i> , yavaş.
özimdik	(186.10) Mahsus, ayrılmış.	päsey-	(04.40) Eğilmek.
özimşil	(52.25) Bencil.	pästew	(40.25) <Far. <i>pest</i> , alçak.
özimiz-aq	(127.05) Bizzat kendimiz.	patşa	(159.20) <Kıp. T <i>pādişāh</i> , <Far. <i>pādşāh</i> , padişah.
özindik	(238.10) Kendine göre.	patşalıq	(254.15) Padişahlık.
özinen-özi	(276.40) Kendi kendine.	pätüwä	(170.30) <Ar. <i>fetvā</i> , fetva.
öziniki	(100.40) Kendisi.	payda	(88.35) <Ar. <i>fā'ide</i> , fayda.
özinkin	(162.10) Kendinde.	paydalan-	(222.30) Faydalanmak.
öz-özinen	(134.75) Kendi kendisine.	payda-ziyan	(237.20) Fayda, ziyan.
öztobı	(184.30) Kendi grubu.	payğambar	(38.25) <Far. <i>pey-gām+ber</i> , peygamber, resül.
özüwin jıyma-	(112.15) Kendini alamamak.	payım	(55.25) <Ar. <i>fehým</i> , mana.
P			
pa	(08.10) Soru edatı, bk. <i>ma</i> , <i>ba?</i>	payımda-	(25.25) Düşünmek.
pah-pah	(20.05) Vah vah.	payındal-	(23.10) <Ar. <i>fehım</i> , 'anla- ma, anlayış', dikkatli olmak.
paluwan	(36.15) <Far. <i>pehlevān</i> , <i>pehluvān</i> ; pehlivan.	pay-pay	(74.40) Vah vah!
-päl	(263.15) <i>Säl p.</i> , az maz.	pe	(09.30) Soru edatı, bk. <i>be</i> , <i>me?</i>
pälden	(48.01) Beladan.	pen	(04.71) <ET <i>birlän</i> , ile, bk. <i>ben</i> , <i>men</i> .
päle	(47.40) <Ar. <i>belā</i> , bela.	pende I.	(59.40) <Far. <i>bende</i> , biri.
pälen	(47.40) <Ar. <i>fulān</i> , 'falan', bk. <i>belen</i> .	pende II.	(09.45) <Far. <i>bende</i> , esir.
pämde-	(20.01) <Far. <i>fām</i> 'renk', nefes almak.	pendeşilik	(84.71) İnsanlık.
pana	(69.05) <Far. <i>penāh</i> , sığınak.		

penen	(169.35) İle, bk. <i>menen, benen</i> .	pisir-	(273.40) Pişirmek.
perde	(252.05) <Far. <i>perde</i> , perde.	pisiril-	(52.05) Pişirilmek.
perdelik	(253.20) Perdelik.	pisken et	(35.35) Pişen et.
peri	(202.15) <Far. <i>perý</i> , peri.	piş-	(122.05) <Kıp. T <i>bıç-</i> , biçmek.
perişte	(72.35) <Far. <i>ferişte</i> , melek.	pişil-	(230.30) Biçilmek.
perzent	(153.20) <Far. <i>ferzend</i> , oğul.	pişin I.	(15.35) <Far. <i>pyşýn</i> 'önden', üste giyilen elbise, dış kıyafet
pes	(127.01) <Far. <i>pest</i> , aşağı.	pişin II.	(232.30) Tavır, görünüş.
peş	(278.40) Soba, Özb. <i>peçkä</i> , Rus. <i>pec</i> .	pişinde	(95.25) Şekilde.
Petr	(238.25) Özel ad, Petro.	pişininen	(06.10) <i>Bet p</i> , yüzünden.
peyil	(156.10) <Ar. <i>fi'l</i> 'fiil', niyet.	Pişpek	(35.01) Yer adı.
peyilmen	(93.20) Memnuniyetle.	proviyntsiya	(159.25) <Rus. <i>provintsiya</i> , 'taşra'; eyalet.
pır etip uş-	(278.25) Pır pır uçmak.	pul-kezdeme	(231.05) Kumaş.
pırıl-da-	(47.25) Mırıldamak.	pursat	(15.10) <Ar. <i>furúat</i> 'uygun zaman', fırsat.
pır-pır	(191.20) Pır pır.	puşıq	(75.15) <DLT <i>muş</i> , Trkm. <i>pişik</i> , günümüz Kzk.'nda <i>mısıq</i> , 1. Kedi, 2. Kzk. Basık burunlu.
pııldap jat-	(13.25) Fısıldamak.	puşpaq	(160.10) Küçük bölüm.
pısın-	(189.05) <* <i>puşun-</i> <DLT <i>buşur-</i> <ET <i>buş-</i> , havasız yerde sıcaktan bunalmak.		
pısımat-	(167.25) Bunaltmak.		
-pısıp	(27.40) <i>Qaşıp p.</i> , nefes nefese kaçarak.		
pısıp-qat-	(139.25) Pişip sağlamlaşmak.		
pısıp-qatqan	(246.25) Pişip olgunlaşmış olan.		
pısıq	(139.25) Pişkin, açık göz.		
pısıqay	(169.01) Kedi gibi, bk. <i>mısıq</i> .		
pıs-pıs et-	(138.25) Burnundan solumak.		
pısqır-	(191.20) Hapşırmaq.		
pışaq	(154.35) <ET <i>bıçaò</i> , bıçak.		
pışaqtas-	(86.25) Bıçaklaşma.		
pıyda	(18.25) <Ar. <i>fedā</i> , feda.		
pıyğıl	(123.01) Davranış.		
pikir	(02.01) <Ar. <i>fikir</i> , düşünce.		
pil	(188.15) <Far. <i>pyl</i> <Ar. <i>fil</i> , fil.		
pilik	(176.15) <Ar. <i>fetyl</i> , fitil.		
pin	(57.01) Ben, cümle sonun- daki şahıs eki, <i>emes pin</i> 'değilim'.		
pis-	(52.25) <Kıp. T <i>bış</i> -pişmek.		
		R	
		Raqa	(274.40) <* <i>Rayimbek+aqa</i> , özel adın kısaltılmış şekli.
		raqat	(109.10) <Ar. <i>rāoat</i> , rahat.
		raqattan-	(199.15) Rahatlamak.
		raqmet	(143.20) <Ar. <i>raómet</i> , teşekkür.
		ras	(07.05) <Ar. <i>rāst</i> , doğru.
		räsimin orında-	(273.25) Şartları kabul etmek.
		rasqa şıq-	(49.05) Gerçek çıkmak.
		rät	(33.10) <Rus. <i>r'ad</i> 'sıra', mec. usûlüyle, bk. <i>ret</i> .
		raxat	(188.35) <Ar. <i>rāoat</i> , Kzk. <i>raqat</i> , rahat.
		raxmet	(72.20) <Ar. <i>raómet</i> , Kzk. <i>raqmet</i> , teşekkür.
		ray I.	(197.35) Karar, rey, görüş.

- ray II.** (28.30) <Far. *rāy* ‘fikir’ durum, *kün ray* ‘vaziyet’, *künrayı* ‘hava durumu’.
- Rayimbek** (06.15) <Ar.-T. *raóym+bek*, özel ad, romanın baş kahramanı.
- Rayjan** (20.25) Ö.a. *Rayimbek*’in diyer adı, *Raqa* da denilmektedir.
- Redaqtör** (02.01) <Fr. *redacteur*, redaktör ‘bir yazıyı kaleme alan kimse’.
- Renat** (186.05) Özel ad.
- reñdi** (230.01) <Far.-T *reng+li*, yakışıklı, güzel, *reñ* ‘insanın yüz ifadesi’.
- reniş** (170.10) <Far. *renc*, üzülmüş.
- renji-** (79.10) <Far.T *renc+i-* <Far. *rencýde*, üzülmek.
- renjime** (132.01) Gücenme.
- renjit-** (263.10) İncitmek, üzmek.
- Resey** (228.20) Rus, kavim adı..
- ret** (18.05) <Rus. *r’ad*, kez, sıra, bk. *rät*.
- rıyzalıq** (177.05) Rızalık, memnuniyet.
- rıyzaşılıq** (256.01) <Ar.-T *riäā+çılıq*, tasvip etmek.
- rıyziq-näsip** (73.15) <Ar. *rizò*, *nasyb*; rızık, nasip.
- roman** (02.01) <Fr. *roman*, ‘sembolik veya gerçek olaylara dayanan uzun edebiyat türü’.
- Rosıyya** (212.25) Rusya, ülke adı.
- ruqsat** (65.30) <Ar. *ruúat*, izin.
- ruqsatınsız-aq** (101.25) İzinsiz (de).
- ruw** (133.30) <ET *urug*, soy, boy.
- ruwlıq** (52.15) <ET *urug*, ‘soy, nesil’; günümüz Kazak Türkçesinde *urıq* ‘tohum’; kabileye ait.
- sabalaq** (205.25) Çabuk at koşturan.
- sabalaqtan-** (259.30) Tüylerin karmakarışık olması.
- sabaq** (130.30) <Ar. *úabaò*, ders.
- sabasına tüs-** (14.20) Siniri yatışmak, *saba* ‘kımız konulan matara’.
- sabat-** (169.40) Dövdürmek.
- sabawla-** (50.15) Kurcalamak.
- sabaz** (220.10) <Far. *serbāz*, kahraman.
- sabazda-** (13.25) Birisinin kahramanlığına memnun olmak.
- sabil-** (280.10) Şaşırmak.
- sabilt-** (33.30) Koçturmak.
- sabırlılıqpen** (114.10) <Ar. *úabr*, sabırlılıkla.
- sabırlı-salmaqtılıq** (164.71) Sabırlı, ağır başlı.
- sabır-sabır** (41.40) Sabır, sabır.
- sabır-salmaq** (114.20) Ağır başlılık.
- Säbden** (62.05) Özel ad.
- sadaq** (10.35) <*Mo. *sagadaq* ‘okluk’, yay.
- sadaqsı** (222.25) Okçu.
- sağa** (199.10) Dağın eteği.
- sağala** (268.20) Rahatta olmak.
- sağalat-** (18.35) Gözetmek.
- sağan** (26.40) <*se+ğa+ru, r:n nöbetleşmesi (birer: birin +er, +in üleştirilmesi gibi, Kutadgu Bilik’te sangar), sana.
- sağanaq** (162.15) Evin yanı.
- sağım** (184.20) Işık, akis.
- sağımday** (256.35) Işık gibi, akis.
- sağın-** (61.10) Özlemek.
- sağınış** (151.30) Özleyiş.
- Säke** (74.15) <*Satay *Äke*, ö.a.
- säki** (132.05) Seki, divan.
- sal** (273.25) 1. Sal, Kzk. 2. Felç, 3. kendi bestelerini çalıp söyleyen sanatçı.
- sal- I.** (53.25) Y. f. etmek, *ortağa* s., aşikâr etmek.

S

sabala- (80.30) Vurmak.

- sal- II.** (09.20) Y. f., *qol-qa s.*, istediğini söylemek.
- sal- III.** (45.20) Y. f., hareketin aniliğini ifade eder, *urısqa salğanday*, ‘savaşa gidercesine’.
- sal- IV.** (141.15) Y. f., yapmak.
- sal- V.** (172.40) Y. f. *Kirbiñ s.*, üzme.
- sal- VI.** (146.05) Y. f., *qolqa s.*, ricâ etmek.
- sal- VII.** (37.25) Yerine koymak.
- sal- VIII.** (63.30) Getirmek.
- sal- IX.** (148.30) Koymak.
- sala I.** (24.20) 1. Dağınık, (dilim dilim, çayın ayrılan kolları), 2. Kzk. dal, saha, alan.
- sala II.** (250.35) Her bir parça.
- salawat** (120.40) <Ar. *úalavât*, salâvat.
- salawattılıqpen** (239.15) Salâvatlılıkla, heybetle.
- salawattı söz** (114.20) Nasihat.
- salbırap ket-** (06.10) Sallanıp gitmek.
- saldır-** (233.25) Gürültü çıkarmak.
- saldır-güldir** (174.25) Paldır küldür.
- salğılas-** (193.25) Çarpışmak.
- salğısı kel-** (273.10) Salmak istemek.
- salğız-** (172.15) Koydurmak.
- salım** (216.01) 1.Şans, talih. 2. Kzk. At üzerinde oğlak kapma oyunu, kökpar, 3. ‘-A doğru’ anlamında edat, *küzge s.* ‘güze doğru’.
- salın-** (51.40) *Kembege s.*, eziyet etmek.
- salıq jıynawşı** (69.25) Vergi memuru, bk. *adbansı*.
- salıq** (113.30) Vergi.
- salısımen-aq** (268.01) Geçerek.
- salıstır-** (43.40) *Boy s.*, boy göstermek.
- salıstıruw** (71.05) Karşılaştırma.
- salıyqalı** (114.71) Ciddi, ciddi, olgun.
- salmaq I.** (27.35) Ağırılık.
- salmaq II.** (44.15) İşlemek, davranmak, *qılmıs s.*, suç işlemek, *sal-* ‘koymak’.
- salmaq III.** (244.15) Yük.
- salmaqtawmen** (237.20) Ağır başlılıkla.
- salmaqıtı-salawattı** (24.10) Güç, salabet.
- salpañqulaq** (06.01) Sallanan kulak.
- salqında-** (61.20) Üşümek, *salqın* ‘serin’.
- salqındıq** (33.15) Rüzgârlı.
- sal-seri** (191.40) Gençler, Kzk. İyi dombıra çalan genç, şarkı söyleyen genç.
- salt** (81.20) Kır. *salıt*, gelenek.
- salt at** (11.20) Arabasız at.
- saltanat** (281.25) <Ar. *úalıanar*, saltanat.
- saltanat qur-** (86.45) Şölen yapmak.
- saltımen** (95.25) Gelenek gereği.
- säl** (08.01) Kır. *saal*, biraz, azıcık.
- sälden keyin** (13.10) Biraz sonra.
- sälem** (277.15) <Ar. *selâmet*, selamet.
- sälemdeme** (93.15) Hediye.
- sälemdes-** (92.05) Selamlaşmak.
- sälemet** (127.05) <Ar. *selâmet*, hâl hatır sorma.
- sälemnämä** (242.01) Hediye, bk. *sawğa*.
- sälemnama** (245.30) <Ar.+Far. *selâm+nâme*, barış mektubu.
- samal** (191.40) <Ar. *şimâl*, rüzgar.
- samaladay** (219.25) Aydın, rüzgar gibi.
- Samarqan** (158.40) Semerkant, şehir adı.
- samay I.** (115.15) Alın, Kzk. şakak.
- Samay II.** (116.35) Saç, saçın ön tarafı.
- samayı ağır-** (46.25) Şakağı ağarmak.
- samdağay** (83.05) Yatkın, atik, Kır. *şamdağay*, *şama-* ‘istemek’.
- samğa- I.** (38.35) Uçmak.
- samğa- II.** (192.01) Hızla gitmek.
- samğap jür-** (179.01) Uçmak.
- samğatıp-** (137.35) *S. samğatıp*, dört nala koşturarak.
- sampılada-** (215.35) Bağırarak.

- samsa-** (181.35) < **sam+sa-* <Kıp. T *samas-* ‘ısrar etmek’ <ET *sam* ‘şarlatanlık’, hemen göze çarpmak.
- samsa** (257.20) Etlı poğaçı.
- samurıq** (178.20) Efsanevi kuş.
- san qatıs-** (164.71) Sayısız katılmak.
- san-** (279.40) Saymak.
- san I.** (17.40) <AT *sān, (MU) *sayu*; sayı.
- san II.** (168.30) Bacak, kalça, but.
- sana-** (132.45) Düşünemek.
- sanap otır-** (111.20) Saymak.
- sanat** (252.10) <Ar. *úan* ‘at, ayar, hesap.
- sanay ber-** (112.20) Saymak.
- sandalıp tur-** (13.40) Boş durmak.
- sanın soq-** (147.35) Dizlerine vurmak.
- san-miñ** (05.01) Binlerce.
- san-salalı** (238.35) Sayısız.
- sansıray basta-** (214.71) Yorulmaya başlamak.
- sañlaq** (255.05) İyi koşan at.
- sañq** (167.35) Sert ve yüksek ses.
- sañqıldat-** (162.05) Yüksek ses çıkartmak.
- sāndi** (160.15) İhtişamlı.
- sān-saltanat** (88.25) Şan şöret.
- sap** (87.25) Sap, *sabı* ‘sapı’.
- sap jiber-** (96.25) <Ar. *úaff*, savaşa gönderme.
- sāp salıp qara-** (124.25) Dikkatle bakma.
- sapa-** (45.35) *Abdırap s.*, şaşırıp karıştırmak.
- sapa** (207.01) Kalite.
- sapar** (27.20) <Ar. *sefer* ‘yolculuk’, *jol s.*, seyahat.
- saparlas bol-** (267.15) <Ar.-T *sefer+daş*, seferber olmak.
- sapıran** (08.20) *Ala s.*, alaca bulaca.
- sap-salmaqtı** (191.35) Sarılmış gibi.
- sap-sap** (239.10) <Ar. *úaff*, saf saf.
- sapsay-aq** (120.20) *Asıp- s.*, şaş-madan.
- saptama kök** (162.45) Terbiyelenmiş deri.
- saq jat-** (13.30) Derin uykuya dalma- dan uyumak, *saq s.qan* ‘uyanık’.
- saqaday say** (240.01) Hazır.
- saqal** (156.05) Sakal.
- saqalaqtap qal-** (192.15) Şaşkın hâlde kalmak.
- saqalıq** (96.10) < *saqallıq, tecrübe.
- saqal-murt** (252.10) Sakal, bıyık.
- Saqatay** (121.30) Özel ad.
- saqaw** (82.10) Özürü, Kzk. ‘peltek’.
- saqpan at-** (174.15) Sapan atmak.
- saqtal-** (43.40) Saplanmak.
- saqtandır-** (97.35) Dikkat çekmek.
- saqtap jür-** (26.40) Koruyarak yürümek.
- saqtasañ et-** (48.15) Hücum etmek.
- saqtay tur-** (179.35) Korumak.
- saqtıq** (16.15) Açık göz.
- saqtıqpen-aq jür-** (07.05) Uyanık durmak.
- sar jel-** (16.40) Rahvan yürüyüş.
- sara** (237.10) Aydın, açık.
- sarabdall** (167.30) Kuşanmış.
- saramas** (162.15) Karakuşun bir türü.
- saran** (116.40) *Biren- s.*, birkaç.
- sarapta-** (237.20) Tahlil etmek.
- saray** (87.35) <Far. *serāy*, kervan- saray.
- sarbaz** (20.15) Piyade, gönüllü er.
- sardar** (24.35) Serdar.
- sarğay-** (46.25) Sararıp çürümek.
- Sarı Manja** (02.10) <T-Far. *sarığ* + *pençe*, pençe, ö.a., ET *sarığ* ‘1. sarı, 2. Özel ad’.
- sarı I.** (16.05) <ET *sarığ*, sarı.
- sarı II.** (133.20) *Uzın s.ğ.a*, uzun kışa.
- sarıağaş** (278.20) Büyük ağaç.
- sarıala** (248.15) Sarı-beyaz.
- sarıdala** (60.30) Büyük ova.
- Sarıjazıq** (103.15) Sarıyazı, yer adı.
- sarıla** (20.01) Çok.

sarıla-sarıla	(87.30) Uzun süre.	sätinde-aq	(20.20) Saatinde.
sarın	(38.30) Durum, Kzk. melodi.	sät I.	(09.25) <Ar. <i>sa'adet</i> , 'iyä, <i>sät!</i> ', hadi hayırlısı, bk. <i>sättilik</i> .
sarımınday	(132.10) Nağme gibi.	sät II.	(71.15) <Ar. <i>sä'at</i> , saat, bk. <i>set</i> .
Saritawqum	(99.20) Yer adı.	sät III.	(109.10) <Ar. <i>sä'at</i> , an.
sarıtıp otur-	(162.15) Bağlayıp oturmak.	sättik	(05.25) Saatlik.
sarjambas	(35.05) Sırt kemiği.	sättilik	(33.10) <Ar. <i>sa'adet</i> , mutluluk.
sarjeldir-	(117.10) Orta hızla gitmek.	saw- I.	(38.10) Sıvazlamak, sağmak.
sarna-	(50.15) Çabuk konuşmak.	saw- II.	(153.10) Saçmak, savurmak.
sarnay jönel-	(50.05) Hızla konuşmaya başlamak.	saw et-	(88.10) Aniden yap-mak.
sarqıla basta-	(23.40) Tükenmek, <i>sarq-</i> 'bitmek', Kır. <i>sarqıntı</i> 'kalıntı'.	sawa sipa-	(124.25) Okşamak.
sarqındı suw	(110.35) Eriyip akan su.	sawal	(67.35) <Ar. <i>su'äl</i> , soru.
sarqıra-	(229.35) Şarıldamak.	sawap	(74.10) <Ar. <i>äeväb</i> , sevap, <i>s. bol-</i> 'hayırlı olmak'.
sarsığan	(245.05) Bizar olan.	sawda	(277.40) <Far. <i>savda</i> , ticaret
sart ta surt	(117.40) Hemen.	sawdager	(52.45) Tüccar.
sartılda-	(169.10) Sart sart etmek.	sawda-sattıqtı	(53.01) Alış veriş.
säri I.	(181.20) <Kıp. T <i>singar(i)</i> 'uzak için benzetme', neyse.	sawdası bit-	(189.30) İşi bitmek.
-säri II.	(244.15) <i>Äri s.</i> , sallantı.	säwegey boljam	(217.25) Olası tahmin.
särsenbi	(185.40) <Kıp. T <i>çarşenbeh</i> <Far. <i>çehärşenbe</i> , çarşamba, Kır. <i>şarşembi</i> , bk. <i>sersembi</i> .	säwegeysi-	(202.20) <Ar. <i>säwir</i> , <i>sevāhir</i> 'kadın büyücü', Kzk. <i>säwegey</i> ~ <i>säwegöy</i> <Ar.-Far. <i>sevāhir</i> + <i>güyiden</i> , 'geleceği bilen falcı', falcı kesilmek.
sas-	(97.15) Acele etmek.	sawğa ala ket-	(154.75) Olabildiğince sağ salim götürmek, <i>sawğa</i> 'ganimet eşyası', Özb. <i>sávğa</i> 'hediye'.
sasıp qal-	(104.20) Şaşırmak.	sawğala-	(50.35) Çalışmak.
sasqan	(249.35) Şaşkınlık.	sawımınday	(117.05) <i>S. waqıt</i> , sağım kadar vakit, bk. <i>şay qaynatım waqıt</i> , <i>et asımday waqıt</i> .
sasqanı	(24.15) Şaşırtma.	saw	(172.10) <ET <i>sab</i> 'söz', destanlarda kıymız vergisi; haber.
sastır-	(174.30) Şaşırmak.	sawıq-	(161.45) İyileşmek.
säske	(10.20) Kuşluk.	sawıq-sayran	(111.10) <Ar. <i>zevö-seyrān</i> , oyun.
sat-	(64.25) Satmak.	sawır	(16.40) Sırt.
satar	(88.30) Satılacak şey.	sawırt-	(100.30) Savurmak.
Satay	(36.20) Özel ad.	sawısqan	(19.25) Saksığan.
satıl-	(256.20) Satılmak.	sawıt	(214.15) Zırh.
satır-	(215.20) Telaşa kapılmak.		
satır-kütir	(206.40) Patır kütür.		
satırlat-	(11.40) Çatırdatmak.		
satqındıq	(59.25) Hainlik.		
satuwşı	(88.20) <ET <i>satıg</i> , 'satış, satma'; satıcı.		

- sawıt buz ar** (214.15) Zırh delen.
- sawıt-sayman** (106.30) Zırh.
- Säwirbek** (02.01) Ö. a., ‘nisan ayının eski adı’.
- säwkele** (243.01) Kazak Türklerinin hanımları için kıymetli taşlarla süslenecek hazırlanmış şapka.
- säwle** (08.10) Gölge, bk. *köleñke*.
- sawlıq** (215.01) *Esen s.*, hâl hatır.
- sawmala-** (163.10) Sıvazlamak.
- Sawran** (67.40) Yer adı.
- Sawrıq** (159.10) Özel ad.
- sawsaq** (27.45) Parmak.
- sawsılda-** (97.20) Susuzluk çekmek.
- say I.** (124.15) Vadi, Mec. uygun.
- say II.** (42.45) Çay, nehir.
- say-** (36.10) Saplama.
- say a-** (168.01) Dokunmak.
- sayabır** (179.35) Yavaş, çok değil.
- sayabır la-** (150.20) Yavaşlamak.
- sayabır sı-** (36.30) Durgunlaşmak.
- sayaq** (149.20) <Kıp T. *sıñgar* ‘uzak’ oq. Tek, kalabalıktan uzak.
- sayat** (85.20) <Ar. *úayyād*, av, bk. *awlaw* ‘avlama’.
- sayatşı** (11.20) <Ar. *úayyād*, avcı, *alğır lıq, awger, añqumar, añşı, mergen*.
- saygülik** (277.20) Hızlı, iyi cins at.
- sayın** (157.10) Her.
- sayın** (07.05) Her, *tayağan sayın*, ‘her saldırı’, (yalnız bu tamlayan isimden sonra geldiğinden dikkat çekici bir yapı arz eder), *sağat sayın*, ‘her saat’ gibi.
- sayıp** (103.25) <Ar. *úāóib*, sahip olma.
- sayıp qıran** (255.05) Kahraman.
- sayıs** (100.30) Kır. *say-*, ‘sançmak, saplamak’, *sayıs*, ‘mızrakla mübareze’; savaş, dövüş, mücadele.
- sayıskerlik** (251.01) <T.-Far.-T. *sayıs* + *ker* + *lik*, savaşçılık.
- sayla- I.** (76.05) Bilemek, ha-zırlamak.
- sayla- II.** (96.30) Bulmak, seçmek.
- saylan-** (121.30) Seçmek.
- saylanbaq** (172.10) Seçilen
- saylawıt** (240.15) Muhafız, seçkin er.
- saylawlı** (159.30) Hazır.
- saylı** (07.05) Has, *say* ‘uygun’.
- sayman** (91.15) Malzeme.
- sayra-** (78.30) *Til s.*, dil dökmek, ilham’, Uyg. säyrä- <säy ‘poetik icat, iham’.
- Sayram** (227.20) Yer adı, Sayram.
- say-sala** (110.30) Çay.
- say-süjegin** (153.15) *S. sırqır-*, kemiklerini sızlatmak, çok üzölmek, acı duymak, kahrolmek.
- Saytan** (263.01) <Ar. *şeyüān*, şeytan.
- säy** (201.25) Nehir yatağı, bk. *arna*.
- säyxin** (218.10) <Ar. *sākin*, sakin.
- saz ber-** (11.15) *Tañ s.*, tan atmak.
- saza** (07.20) <Ar. *cezā*’, ceza.
- sazara köger-** (268.25) Biraz erimek.
- sebep** (93.45) <Ar. *sebeb*, sebep.
- sebepker bol-** (21.40) <Ar.- Far. *sebeb*+*ker*, sebep olmak.
- sebep-sıltawmen** (133.30) Bahaneyle.
- sebi tiy-** (231.10) Destek olmak.
- sebil- I.** (235.10) <Kıp. T *serpil*, ser-pilmek.
- sebil- II.** (173.15) Ekilmemek.
- sedir** (240.25) <Lat. *cedrus*, ‘dağ servisi’; s. *murttı*, sedir bıyıklı.

- segiz** (139.25) <ET *säkiz*, (ŞT) *sekkiz*, Yak. *ağıs*; sekiz.
- segizdegi** (144.30) *On s.*, on sekiz ya-
şındaki.
- sejde** (38.25) <Ar. *secde*, secde.
- sekekte-** (173.15) Zıplamak.
- sekem al-** (11.35) <Ar. *şekk*, şüphelenmek.
- sekildi** (02.10) Gibi.
- sekir-** (257.25) Fırlamak, atmak.
- sekirip tüs-** (21.01) Sıçrayarak inmek.
- sekiz** (107.35) Sekiz.
- seksen** (27.10) <ET *säkizon*, seksen.
- seldir** (279.05) Seyrek.
- selebe** (07.10) <Far. *çelypā* ‘haç,
kıvrımlı şey, güzellerin hançer gibi olan
kâhkülü’, hançer, Kzk. *qanjar*.
- selewli** (19.30) Dikenli.
- selk et-** (181.40) Titremek.
- selkew tasta-** (265.10) Titreyerek basmak.
- selqostaw** (31.30) Gönülsüz.
- selt et-** (31.15) Terddüt etmek.
- Semeke** (178.35) Özel ad.
- semir-** (209.35) Semirmek.
- semizdik** (209.35) Semizlik.
- semser** (07.10) <Far. *şesper*, altı köşe-
li (kanatlı) topuz.
- sen** (08.15) Sen.
- sen-** (08.35) <Kıp. T *işan-*, inan-
mak, bk. *qan-*, *köne qoy-*.
- sender** (272.20) Sizler.
- senderşe** (67.10) Sizler gibi.
- sendey** (23.35) Sizin gibi.
- sendir-** (224.25) İnandırmak.
- senen de** (25.40) Sana da.
- senim** (07.01) İnanç.
- senimsizdikpen** (145.05) Güvensizlikle.
- señ jarğanday** (198.35) Sel yarmış gibi, señ
‘sel’ <Kıp. T *seng* ‘buz topağı’
- señgir** (33.20) <Far. *senk* ‘taş’, dağ.
- señseñ ton** (79.30) Yün kürk.
- sep-** (35.35) <Kıp. T *sep-*, serp-
mek, bk. *sew-*.
- sep** (67.05) Yarar, yardım.
- sepkenđey** (09.05) Serpilmiş gibi.
- septik** (69.20) Kır. *sep*, ‘çeyiz,
ilâve’, *septe-*, ‘düzeltmek, yoluna
koymak’, *septeş*, ‘yardım etmek’; yardım.
- serek-serek** (202.30) Küçük küçük, *serek*,
‘mezarın dört tarafına konan taşlar’.
- sereygen-sereygen** (90.01) Tek tek duran.
- sereyip-sereyip** (249.35) Uzun uzun.
- sergek** (49.15) Uyanık.
- sergektik** (105.40) Atılan.
- sergeldeñ** (45.10) <Far. *sergerdan*,
‘başı dönen’, boşuna, gereksiz.
- sergip qal-** (199.15) Dinlenedurmak.
- sergıt-** (199.35) Dinlendirmek.
- serik** (17.10) <Ar. *şeryk*, ortak; ar-
kadaş.
- Seriktas** (34.25) Yer adı.
- serke** (39.01) 1. Lider, 2. Erkek
keçi.
- serme- I.** (41.10) Teşebbüs etmek.
- serme- II.** (226.15) Savurmak.
- sermep-sermep** (162.35) Sallaya sallaya.
- serpil- I.** (162.15) Açılmak, serpilmek.
- serpil- II.** (30.30) Kendine gelmek.
- sersembi** (185.35) <Kıp. T *çarşenbeh*
<Far. *çehârşenbe*, *çarşamba*, bk. *sârsenbi*.
- sert** (174.20) <Ar. *şarû*, ant, söz.
- sert et-** (22.05) Şart olmak.
- sertsen-** (210.05) İnatlaşmak.
- serwen** (77.05) <Far. *servân*; *seyil*
s., gezip dolaşma.
- Seseron** (39.01) Ö.a., Çiçeron.
- seske** (199.40) Öğle, gün ortası.
- sesken-** (227.25) Korkmak, çekinmek.

- seskenbe** (165.40) Korkmamak.
- seskenetindik** (117.25) <*ses ‘gödağı’, korkma.
- sestene basta-** (100.20) Nara atmaya başlamak.
- sestenip qoyıylan-** (188.35) Tehditler savurmak.
- set** (151.15) <Ar. *sā’at*, saat, bk. *sāt*
- seter** (81.05) Seçkin.
- setine-** (244.40) Sökülmek.
- setinep ket-** (199.01) Birer birer gitmek.
- sette** (104.20) Anda.
- sew-** (92.01) Serpiştirmek, *sewip*
<seb- <Kıp. T *sep-*, bk. *sep-*.
- seyil** (77.05) <Ar. *seyr*; gezme.
- seyil-** (123.01) İyileşmek, toparlanmak.
- seyilt- I.** (176.20) Gezdirmek.
- seyilt- II.** (18.20) *Küdigin s.*, şüphelenmek.
- Seyxuwndarıyya** (69.15) Seyhun deryası.
- sez-** (91.30) Sezmek.
- sezdirip bol-** (28.10) Sezdirebilmek.
- seze qoyğayday** (17.01) Sezmişçesine.
- sezer emes** (90.15) Sezecek (gibi) değil.
- sezim** (244.10) Duygu.
- sezin-** (45.10) Hissetmek.
- sezingendey** (161.35) Hissetmiş gibi.
- sıbağalı** (40.20) Hakkı olan.
- sıban-** (35.30) Sıvazlamak.
- Sıban-Dorji** (178.40) Özel ad.
- sıbanıp tur-** (200.35) Sıvazlayıp durmak.
- Sıban-Rabdan** (216.35) Özel ad.
- sıbap öt-** (99.40) Sövmek.
- sıbir-kübir** (150.15) Fısıltı.
- sıbırlay söyle-** (09.20) Fısıldayarak konuşmak.
- sıbis** (216.10) 1. Söylenti, haber,
2. Ses.
- sıdırıl-** (176.30) Soyulmak.
- sığala-** (08.10) Gizlice bakmak.
- sığımda-** (150.01) Avuçlayarak sıkmak.
- sıgıp sürt-** (225.10) Sıyırıp atmak.
- sığıraya qara-** (190.40) Gözü kısıp bakmak.
- sığırayğan köz** (204.20) Kısık göz.
- sığırayt-** (17.20) Sıkmak.
- sılbır** (155.05) Ağır, yavaş, gevşek.
- sılbırlıq** (154.30) Ağırlık, uyuşukluk.
- sıldırıp aq-** (21.25) Şırıldayarak akmak.
- sıılq tüs-** (108.35) Aniden düşmek.
- sıılqılda-** (05.20) Düşecek gibi olmak
- sıılqım jür-** (265.10) Salınarak yürümek.
- sıltaw** (276.40) Bahâne, sebep.
- sım** (176.01) <Far. *sým*, sim, tel.
- sımpış qurıq** (139.20) Sallanan kuyruk.
- sın-** (187.35) Kırılmak.
- sınala-** (65.20) Sınamak.
- sınamay-aq** (83.25) Denemeden.
- sınaptay sırğıp** (205.30) *S. s. tur-*, muallakta
olmak, (*sınapta-*, soru sormak, *sırğır-*,
kıpırdamak).
- sınas-** (36.10) (Karşılıklı) sınamak.
- sınay qarap bir** (34.75) *S. öt-*, şöyle bir süzmek.
- sındı** (27.05) <**sın+lı*, gibi, bk.
sıyaqtı, Kzk. *sın* ‘nitelik bildiren sıfat,
görünüş’.
- sındıqısı** (37.25) Sınıkçı.
- sındır-** (261.30) Kırılmak.
- sınğa sal-** (86.05) Karşılaştırmak.
- sınıp ket-** (87.25) Kırılmak.
- sınıq** (91.25) Kırık.
- sınıqısı** (130.05) Kırıkçı.
- sınış** (27.35) Yenilme.
- sınnan ötken** (92.30) Sınanmış.
- sıñay tanı-** (08.01) Tavır takınmak.
- sıñar** (257.05) Tek, çift olmayan.
- sıñarezüwlik** (237.10) *S.+ke sal-*, müşahitlik
yapmak.
- sıñday** (49.30) Gibi, Kzk. *sıñaylı*.
- sıñğır** (132.40) Şingirtti.
- sıñğırla-** (129.25) Şingirdamak.
- sıpatta-** (239.01) Sıfatlamak.

- sıpayı** (54.10) <*sıpa ‘ileri gelen, dav-ranışlarıyla örnek olan kimse’, nazikçe.
- sıpayılıq** (263.20) Terbiye, naziklik.
- sıpir-** (126.35) <Kıp. T *süpür-*, sü-pürmek, soymak.
- sıpira I.** (133.25) Devamlı, durmadan.
- sıpira II.** (158.35) 1.Hediye; Kzk. 2. İyilik, 3. Üstünde yufka açılan alçak yer sofrası.
- sıpirıl-** (85.35) Alınmak, süpürülmek.
- sıptay** (177.05) 1.Dümdüz, 2. Kzk. dıştan.
- sıptıgırlıq** (255.15) İnce.
- sıq-** (11.01) Çıkmak.
- sıqıt** (81.35) Hâl, görünüş.
- sır şert-** (09.10) Derdini anlatmak.
- sır** (25.10) <Ar. *sırr*, *şın s.*, gizli
- sıralgı** (17.10) Sırdaş.
- sıralgızıp qoy-** (179.30) Belli etmek.
- sırbaz** (263.20) <Ar.- Far. *sırr+baş*, vefakâr, namuslu kimse.
- Sırbazdıq** (255.15) İnsanlığı olan, namuslu.
- sırbazıma-** (75.15) Namussuzluk etmek.
- sırdañ** (43.25) 1. Kısa, 2. Kzk. cimri.
- Sırdarıyya** (159.15) Sirderya, nehir adı.
- sırğa** (277.20) Küpe.
- sırğawıl** (180.15) Uzun sırlık.
- sırğıp tur-** (205.30) Titreyerek durmak, mec. ne olacağı belli olmamak.
- sırlas-** (146.35) Bir birine açılmak.
- sırlas bol-** (146.35) Sırdaş olmak.
- sırlı** (138.05) Mânâlı.
- sırmalı** (161.25) İşlemeli, sırmalı.
- sırmaq** (245.10) İşlenmiş keçe parçası.
- sırqırata añıra-** (153.15) Sızlatırcasına bağırarak.
- sır-sımbat** (71.10) Boya bezeği, *sır* ‘boya’, *sımbat* <*sınbat* ‘endamlılık, gös-teriş’, Kır. *sın* ‘vücut’, *bat* ‘hızlı; mec. itibar, şöhret’.
- sır-sıypat** (25.10) Belirti.
- sırt** (07.10) Dış, ayrıca Kazak-çada *sırtqaru* ‘dışarı’ sözcüğü de var.
- sırtqı** (161.40) Dıştaki.
- sırttay** (280.25) Dışarıdan.
- sıtıla qaş-** (20.15) Düğümü çözerek kaçmak.
- sıtıl-** (152.35) Bağdan kurtulmak.
- sıwırıp ala sal-** (73.45) Çıkarmak.
- sıy** (60.20) 1. Saygı, 2. Kzk. hediye.
- sıy-** (112.05) Sıgımak.
- sıya ber-** (58.25) Makul olmak.
- sıyapat** (36.30) <Ar. *ziyāfet*, bk. *sıy s.*
- sıyaqtı** (05.30) <Ar.-T *siyaò* ‘sözün gelişi, misal olarak’ +*lı*, *sıyaqtı* ‘gibi, benzeyen, bk. *sındı*, *qurlı*.
- sıyaqtı uyqı** (05.30) Yarı mahmur.
- sıydiyıp qal-** (268.10) Uzamak.
- sıyğa tart-** (278.01) Hürmet etmek.
- sıyğız-** (209.40) Sıgdırmak.
- sıyın-** (94.20) Sıgınmak.
- sıyıp ket-** (276.05) Sıgımak.
- sıyıq** (28.35) Kılık.
- sıyır** (97.20) Sıgır.
- sıyırquymışaқта-** (205.40) <DLT *sıdhur-* ‘sıyır-mak’; *quymışaq*, ‘kuyruk sokumu’; kıl gibi incelmek.
- sıyła-** (280.40) <AT *sıla-*, saygı göstermek.
- sıyłas-** (172.15) Karşılıklı saygı gös-termek.
- sıylıq** (259.20) Saygı ifade eden hediye.
- sıypa-** (39.05) <YT (ŞT; CC) *sıypa-*; *sıpa-* <At **sıpa-* ‘okşamak’, sıvazlamak.
- sıypalap ber-** (208.05) Okşaya durmak.
- sıypaqtap tur-** (08.05) Sıvazlamak.
- sıyqı** (279.15) Görünüş, hâl.

sıyqır	(108.30) <Ar. <i>siór</i> , sihir.	siñir-	(254.40) Emek vermek.
sıyqırlı-sırlı	(109.05) Sihirli.	sipa-	(124.25) <i>Sawa s.</i> , okşamak, bk. <i>sıypa-</i> .
sıy-qurmet	(85.20) Saygı, hürmet.	sirä	(93.40) <Far. <i>zýrā</i> , herhâlde.
sıyraç	(75.35) Hayvanın ayağı.	sire	(204.35) Öyleyse, belki, Kzk. <i>sirä</i> .
sıysa-	(125.01) Okşamak, bk. <i>sıypa-</i> .	sires-	(268.25) Donmak, donakalmak.
sıy-sıbağa	(277.05) Armağan.	siri	(189.25) 1. Sağlam; Kzk. 2. Katılmış, 3. Kurutulmuş deri, 3. Kösele.
sıy-sıyapat	(36.30) Adam akıllı.	sirisin-ay	(101.10) Sağlamlığına bak!
sız- I.	(175.45) <Kıp. T <i>çız-</i> <ET <i>çiz-</i> , çizmek.	sirkire-	(184.15) Yağmurun şiddetli yağması.
sız- II.	(126.30) <i>Jer s.</i> , doğum yapmak.	sisterdiñ	(16.10) Sizin.
sızdıqtatıp soz-	(09.15) <i>S. s.+a berüw</i> , bir şeyi uzun uzun anlatmak, <i>sızdıqtat-</i> <i>'azaltmak'</i> , <i>soz-</i> 'çekmek'.	sistiñ	(13.35) Sizin.
sızdır-	(139.01) Süpürmek, Kzk. <i>çizdir-mek</i> .	siypap öt-	(26.30) Okşayıvermek.
sibelesip-silkilesip	(152.30) <i>s. otır-</i> , tartışmak.	siyre-	(198.01) Seyrek olmak.
sibirle-	(108.10) <Rus.-T <i>sibir+le-</i> <Rus.. <i>sibirsk</i> , Tan yerinin ağarması, Kzk. <i>simirle-</i> , bk. <i>tañ at-</i> .	siyrektew	(24.1) <ET <i>sädräk</i> , seyrek.
silele-	(89.25) Yorulmak.	siyriktey	(264.75) Seyrekçe.
sileyip tur-	(117.40) Donmak, essiz durmak.	siz	(09.05) Siz.
silikpesin şıgar-	(223.30) Pestilini çıkarmak.	sizder	(213.15) Sizler, bk. <i>sisterdiñ</i> .
silk-	(132.40) İtip kakmak.	sizdiki	(139.10) Sizin.
silkil-	(217.10) Silkelemek.	Smayıl	(251.10) <Ar. <i>İsma'ýl</i> , 'Al- lah'ın işi, Peygamber adı'; İsmail.
silkiles-	(197.25) Münakaşa etme.	so	(14.15) <ET <i>šo</i> , şu, bk. <i>sol</i> .
silkilesip jür-	(20.20) İterek yürümek.	soda	(08.05) Şu, <i>sol</i> 'bu'.
silkileste-	(23.20) Mücadele etmek, <i>siki-les-</i> , <i>sikiles</i> 'çekişmek, çekişme', <i>silk-</i> <i>'itmek'</i> , <i>silte-</i> 'itmek'.	sodañ soñ	(162.15) Ondan sonra.
silkindir-	(271.01) Silkindermek.	sodan	(08.20) Şundan.
silte-	(118.35) İttirmek.	sodır	(57.40) Terbiyesiz.
silten-	(47.05) Sallamak.	sodırlıq	(44.30) Terbiyesizlik.
siltep-siltep	(176.30) İte ite.	sodır-sotanaq	(58.01) Çapulcu.
siltes-	(103.30) Karşılıklı sallamak.	soğa biyik	(148.40) Değecek kadar büyük.
siltey sal-	(147.25) Sallamak.	soğa-	(50.15) Kesmek.
simir-	(05.20) İçmek, bk. <i>iş-</i> .	soğan	(13.20) Ona.
sinip ket-	(140.15) Sinmek.	soğar	(57.35) Kış için kesilmek üzere ayrılan hayvan.
siñip ket-	(22.35) Benimsemek.	soğıl-	(145.25) Vurulmak.
		soğılıs-	(23.35) Çarpışmak.
		soğım	(51.30) Kuru et, azık.
		soğıs-	(18.35) Çarpışmak.

-soğıs	(89.20) <i>Urıs s.</i> , savaş.	soñ	(04.71) Sonra, bk. <i>sonşa</i> ,
soğısqış	(229.30) Savaşa hazır.		<i>keyin</i> .
sol üşin	(140.15) Bu yüzden.	soñda	(94.25) Arkada.
sol I.	(05.05) <Kıp. T <i>şol</i> < * <i>uş+ol</i> ,	soñdarı	(196.15) Peşleri, ardı.
	bu, şu, bk. <i>so</i> .	-soñdı I.	(14.25) <i>Burın-s.</i> , baştan sona
sol II.	(200.20) Sol, <i>oñ-sol</i> , sağ sol.	-soñdı II.	(280.30) <i>Burın-s.</i> , eninde
sol-	(158.15) Çökmek.		sonunda.
solar	(20.25) şunlar.	soñdıqtan	(171.10) Bu yüzden.
solay	(16.01) Öyle, şöyle, taraf.	soñđı	(96.20) <ET <i>song+qı</i> , (Özb.
soldan keyin	(94.15) Ondan sonra.		<i>songđı</i>), ‘son, sonuncu’; arkadaki.
solday-aq	(25.40) Öylece.	soñđısın quwala-	(153.40) Peşinden kovalamak.
solđa burıl-	(126.01) Sola dönmek.	soñı	(94.40) Sonu.
solđı basıl-	(04.20) Nefesi kesilmek.	soñına	(99.30) Peşinden.
solıqta-	(115.10) Soluklanmak.	sopaqşa	(280.35) Uzunca.
solqıldıaq	(138.30) Gevşek, lastik gibi.	sopayıp bar-	(09.35) Yalnız gitmek.
soltüstik-şığıs	(196.10) Kuzeydoğu.	soq- I.	(51.40) Sokmak.
som	(238.25) 1. Som, 2. Kzk.	soq- II.	(80.05) Kapmak.
	Atlarda görölen bir tür hastalık, 3. Kzk.	soq- III.	(93.15) Döverek yapmak.
	bütö, sağlam.	soq- IV.	(118.35) Vurmak.
sona	(220.35) At sineği.	soq- V.	(243.30) Uğramak.
sonan soñ	(40.25) < <i>sonan</i> ‘o zamandan	soq- VI.	(146.20) <i>Kem s.</i> , geri kalmak.
	beri, bu güne kadar, ondan sonra’, sonra da,	soqa bas	(147.45) Yalnız, tek başına.
sonaw	(17.15) Ta orada.	soqır	(78.30) Kör.
sonda da	(04.15) Buna rağmen.	soqırbuqa	(55.30) Kör boğa.
sondağı	(15.30) < <i>sonda</i> ‘o an’, o zaman.	soqpaq I.	(93.05) Patıka, Trkm. <i>sokmak</i> .
sondan soñ	(177.01) Ondan sonra.	soqpaq II.	(228.30) Mec. yol yöntem.
sondaqtan	(73.10) Burada.	soqqı	(06.35) Darbe, saldırı.
sonday	(04.35) < * <i>şunlayu</i> , böyle.	soqqıla-	(104.30) Darbe indirme.
sondıqtan	(15.20) < <i>son</i> ‘şol’, + <i>lıq</i> , + <i>tan</i> ;	soqqılaw	(227.30) Üst üste vurma.
	onun için.	soqtıra japor-	(11.40) Hamle yapmak, <i>soqtıq-</i> ,
sonı	(08.05) Bunu.		‘çarpmak’.
sonıdan sonı	(153.35) Ardından.	sor-	(68.15) Yalamak, emmek, içmek.
sonımen	(02.10) Aynı zamanda.	sora basta-	(233.25) Akmaya baş-lamak.
sonısı	(32.25) O.	sorapta-	(234.10) şırıldatarak içmek.
sonısına	(209.05) Buna.	soray-	(99.01) Uzunca durmak.
sonşa	(04.71) Sonra, bk. <i>soñ</i> , <i>keyin</i> .	sorlı	(93.30) < * <i>çor</i> , Kır. <i>şor</i>
sonşalıq	(04.10) Dolayı, bu yüzden.		‘tuzlak yer, çöl, mec. felaket’; zavallı.
sonşama	(256.30) O kadar, öyle.	sorpa	(81.35) Kır. <i>şorpo</i> , Trkm.
			<i>çō rba</i> , çorba.

soruwğa kelis-	(116.25) Sömürmek için an- laşmak.	söt-	(165.45) Tenkit etmek, <i>söte- yik</i> , ‘ne yapalım’.
sostıyıp tur-	(26.05) <*şoşır-, Özb. <i>çöçi-</i> ‘ürkmek’, korkarak durmak.	sötpek	(119.40) Düşünce, tenkit.
soşıp ket-	(156.01) Ürperivermek.	söyle-	(18.25) <ET <i>sözlä-</i> , konuş- mak, anlatmak.
sotanaq	(56.20) Çapulcu.	söyles-	(274.15) Söyleşmek.
soy	(70.01) Soy, sülâle.	söyley ber-	(210.10) Konuşu vermek.
soyğız-	(276.45) Hayvan kestirmek.	söyte tura	(70.15) <* <i>solay ete tura</i> , bunlar olurken.
soyıl	(56.20) Topuz, çomak.	söz qozğa-	(08.15) Laf atmak.
soyılğan mal	(35.30) Kesilen hayvan.	suğanaq	(89.01) Aç gözlü.
soyılımdı	(50.15) Kesilecek olan.	suğın-	(97.01) Sokulmak.
soyıl-şoqpar	(187.30) Gürz, <i>soyıl</i> , ‘biri- sini vurmaya mahsus’.	suğıp tur-	(163.25) Sokuvermek.
soyıp jat-	(35.25) Kesmek.	sulap jat-	(04.10) Serilmek.
soyıs	(167.05) Kesime ayırma.	sulatti	(202.10) Uzatıp yatırmak.
soyıs-mal	(35.10) Kesim hayvanı.	sulıq turıp qal-	(26.05) Donakalmak, bitkin düşmek.
soyısqa arnal-	(35.15) Kesime ayırmak.	sulıwlıq	(108.35) Güzellik, bk. <i>suluw</i> .
soyıssı	(158.05) Kasap.	sultan	(36.05) <Ar. <i>sulūān</i> , sultan.
soyuw	(26.35) Kesme, boğazlama.	suluw	(32.05) Güzeli, bk. <i>sulıwlıq</i> .
soz-	(09.15) Çekmek, uzatmak, <i>sızdıqdatıp s. a ber-</i> , ‘uzatarak anlatmak’.	Suluwke	(114.01) Ö.a., ‘güzeli olan’.
sozar jaqın	(197.10) <i>Qol s.</i> , el uzatacak yakın..	Suluwtör	(33.30) Yer adı.
sozıl-	(103.20) Uzamak.	sumdıq	(126.40) Uğursuzluk.
sozıla tüs-	(26.30) Uzayıp gitmek.	sumıray	(05.45) Uğursuz.
sozıp-sozıp qal-	(165.10) Uzatmak.	sun-	(146.30) Uzatmak.
söge şıq-	(103.15) Yarmak.	suñgi	(144.25) Süngü.
Sögeti	(269.01) Yer adı, Sögeti.	suñğaq	(132.35) Boylu, uzunca.
sögüw	(222.15) Sökme.	suñğıla	(38.10) Dikkatli.
sök-	(198.35) Parçalamak.	suñqar	(38.35) Kartal.
sökekteke	(191.30) <i>S. oynaqı bastırıp</i> , ‘oynatarak’.	suñqıl-da-	(200.05) Bağırarak ağlamak.
söken-	(147.30) Sürtünmek.	suq- I.	(91.30) Sokmak.
sökettigi	(191.01) Ayıp, yanlış, hata.	suq- II.	(07.15) <i>Qol s.</i> , el atma.
söl	(113.25) Ağacın öz suyu.	suq sawsaq	(33.01) Uzun parmak.
sölbirey-	(273.25) Çelimsiz almak.	suqqıl-	(272.05) Mükerreren sokmak.
sölkebay	(110.01) Bozuk paradan süs.	suqtan-	(220.01) Şaşırmak.
sölpilde-	(279.05) Sarkmak.	sur I.	(19.30) Kurşunî, boz, Tatar Türkçesinde <i>sorı</i> , Rusça <i>seriy</i> .
söredey	(100.20) Çanak gibi.	sur II.	(172.30) Şiirde, ruh.
		sura- I.	(25.35) <Kıp. T <i>sor-</i> , istemek.

sura- II.	(22.25) Araştırmak.	suwlı	(11.35) Sulu.
sura- III.	(131.15) Sormak.	suwmañ	(251.40) Açık göz.
suramay-aq	(179.40) İstemeden.	suwqanı süyme-	(220.25) Sevmemek.
surana qara-	(88.35) Ricâ ederek bakmak.	suwrettel-	(02.05) <Ar.-T <i>üüret+le-l-</i> 'biçim', resmedilmek.
suranıp	(187.40) Sormak, dilemek.	suwrıp-suwrıp al-	(45.25) Çekip çekip almak.
surapıl	(44.10) 1. Karışık, 2. Savaş.	Suwrıq Batır	(170.20) Özel ad.
suraq qoy-	(53.40) Karşı soru sormak.	suwsar	(281.15) Sansar.
suras- I.	(215.01) Soruşturmak.	suwsıma	(153.20) Dönek.
suras- II.	(35.40) Karşılıklı konuşma.	suwsın	(113.25) İçecek.
surat-	(227.35) <i>Kömek s.</i> , yardım istemek.	suwsındıq	(52.05) İçimlik.
surawşı	(254.40) İstek bildiren.	suwsının qandı-	(236.20) Susuzluğunu kandırmak
suray-suray	(212.01) Sora sora.	suwsız	(153.20) Susuz.
surlan-	(25.05) Bozarmak.	suxbattasa otır-	(53.20) <Ar. <i>üüöbet</i> , sohbet oturmak.
surlandırıp sus-	(100.15) Heybetli göstermek.	suyıq-şalañ	(191.15) Seyrek, olgunlaşmamış.
surlanıp-sustanıp	(188.01) Heybetli heybetli.	suyıqtaw	(38.10) Islak, Kzk. <i>suyıq</i> 'civik'.
surt	(117.40) <i>Sart ta s.</i> , hemen.	sübesi maylı	(53.05) Besili, <i>sübe</i> 'sırt'.
sus	(164.75) Heybet, görünüş.	sülder	(233.30) Çok zayıflamış.
sustan-	(101.15) Sertleşmek.	süle-sapa	(88.15) Solgun, kederli.
sustı	(97.20) Heybetli.	süle-sapalıq	(175.30) Kaygı.
suw	(05.20) <ET <i>sub</i> , su.	sülikşe	(178.15) Sülük gibi.
suwarıl-	(235.35) Sulanma.	sümir-	(254.40) Başını öne eğmek.
suwat	(97.20) Su içme yeri.	süñg-	(187.35) Dalmak.
suwılda-	(220.35) Çabuk konuşmak.	süñgi	(04.75) Süngü.
suwılı şıq-	(221.10) Kanat çırpma.	süñgip-süñgip	(105.35) <i>S. şıq-</i> , dalıp dalıp çıkmak
suwıq	(28.25) <ET <i>soğıq</i> , Soğuk.	süñgit-	(225.01) Daldırmak.
suwıqtorgay	(49.20) Tarla kuşu.	sür-	(267.30) Sürmek.
Suwıqtöbe	(103.15) Soğuktepe, yer adı.	-sürgin	(33.25) <i>Quwğın s.</i> , takibat, sürgün.
suwır	(224.15) Dağ faresi.	süri betege	(129.01) Kuru ayrık otu.
suwırıl-	(25.30) Gönüllü olmak.	sürin-	(04.10) Ayağın takılması.
suwırıp al-	(87.25) Çekerek çıkarmak.	sürindir-	(47.01) Süründürmek.
suwırşa	(116.40) Dağ faresi gibi.	sürrip ket-	(177.01) Yürüyüp gitmek.
suwırtpağma	(63.01) Ufak parça.	sürlem	(93.05) İz, Kzk. <i>sürlew</i> 'patika, takip edilecek yol'.
suwırtpaq	(115.15) İpi sökülmüş kumaş.	sürme	(176.15) Sürme.
suwıt jür-	(15.40) Çabucak yürümek		
suwıt-	(22.40) Soğutmak.		
suwıta qoy-	(87.01) Buruşturmak.		
suwla-	(26.25) İslatmak.		

- sürt-** (225.10) Sürtmek.
- süsine tebiren-** (21.35) Sevinip heyecanlanmak.
- süt** (81.20) <AT *sūt*, süt.
- süy-** (28.05) <ET *seb-*, sevmek.
- süye ber- I.** (33.10) Sevivermek.
- süye ber- II.** (62.01) Öpmeye başlamak.
- süye-** (261.35) Mec. dayamak, *arqa s. er anası*, ‘arkasını dayadığı anası’.
- süyek** (70.35) <ET *süngük*, Uyg. sönek, 1. kemik, 2.Çadırın iskeletini oluşturan çubuklar, 3. Soy, nesep; *aq süyek* ‘soylu’, 4. Naaş, ceset.
- süyek-sayaq** (112.15) Kemik parçaları.
- süyeldi** (27.45) Siğilli.
- süyemelde-** (26.20) Destekleme, *süyemel* ‘direk, destek, dayanak’.
- süyemeldew** (06.10) Destek verme.
- süyen-** (136.30) Dayanmak.
- süyenip otır-** (87.20) Dayanarak oturmak.
- süyew** (23.35) Dayanak.
- süyewli** (255.05) Destekli.
- süyikti** (224.10) Sevimli.
- süyin-** (160.35) Sevinmek.
- süyiniş** (177.05) Sevinme.
- süyinşi** (25.40) Müjde.
- süyip-süyip al-** (264.75) Seve durmak.
- süyirlene uzar-** (38.10) Sevinçle uzanmak.
- süyisin-** (192.40) Sevinçli olmak.
- süyisken jastar** (29.45) Sevişen gençler.
- süyispenşilik** (28.05) Sevinç, mutluluk.
- süykenis** (246.05) Çırpınış.
- süykimdi** (31.10) Hoş, alımlı, sevimli.
- süyre-** (14.71) Götürmek.
- süyrele-** (06.05) Sürüklemek.
- süyrep alıp** (14.71) Sürükleyip götürmek
- süyretil-** (95.40) Sürüklenmek.
- süysin-** (15.20) Sevinmek.
- süysinis bildir-** (107.25) Sevinç bildirmek..
- süyüw** (266.05) Muhabbet.
- süz-** (239.15) *Oylatının s.*, düşüncesini süzmek.
- süze bük tüs-** (153.01) Kapanarak düşmek.
- Syuwan** (276.30) Özel ad.
- Ş**
- şaba jönel-** (24.75) Koşarak gitmek.
- şaban at** (139.05) Koşan at.
- şabanda-** (219.40) Acele etmeden yavaş hareket etmek.
- şabaq** (219.20) <DLT *çapak*, balık.
- şabarman** (243.20) Tellâl.
- şabdar** (140.25) Kuyruk ve yelesi sa-rı, vücudu kırmızı, iyi cins atın rengi.
- şabil-** (133.35) Koşturmak.
- şabilğan** (08.05) Keskin bir şeyle vurmak suretiyle yapılan, Kır. *çap-kesmek*’.
- şabın** (93.01) Bol ot, çayır.
- şabır** (118.20) *Şal-ş.*, ufak tefek.
- şabıs** (32.30) At yarışı.
- şabıs-** (164.15) Atın hızlı sürmek.
- şabıtta tur-** (124.25) Hevesli olmak.
- şabşı-** (102.35) Sıçramak.
- şabuwl** (29.10) Hücum, at koşturma.
- şabuwlış** (194.40) Hücum eden.
- şäbinor I.** (143.35) Kum. köle.
- şäbinor II.** (256.20) Kum. din adamı.
- şadıman** (111.15) <Far. *şād-mān*, bereketli.
- şağa** (29.15) *Bala ş.*, çoluk çocuk.
- şağaladay** (184.30) Martı gibi.
- şağan** (66.05) Moğol ve Çinlilerde yeni yıl, *çagan ayı*, *şağan toyı* Kalmukluların yılbaşı kutlamaları.
- şağılıs-** (272.10) Işığın parlaması.
- şağılıştır-** (191.35) Kamaşturmak.
- şağım ayt-** (15.40) Şikayet etme.
- şağın-** (21.05) Üzülme.

- şağın** (27.25) Küçük, *şaq-* ‘par-çalamak’, *şağ+ın* ‘az’.
- şağındap** (247.01) Azar azar kullanmak.
- şağır-** (11.40) <YT *çaqır-* <AT **çākır-*; şağırmak.
- şağıрмаqtan-** (184.15) *Ş. ip şıq-*, as parlak çıkmak
- şahar** (159.05) <Far. *şehr*, şehir, bk. *qala*.
- şahiht** (24.35) <Ar. *şehyd*, şehit, bk. *şihiyt*.
- şäkirt** (28.05) <Far. *şäkird*, öğrenci.
- şäkirt-ul** (27.05) Öğrenci, oğul.
- şal- I.** (23.25) Çalmak.
- şal- II.** (09.35) Çelmek.
- şal** (08.01) <*çal <Far. *kāl*, kart ihtiyar, yaşlı, Özb. *çal*.
- şala** (08.30) <Kır. *çala* ‘tam değil’, (*çal-* fiili üzerine kalıplaşmış *-a* zarfiili gelmiş), bozuk.
- şalağay** (168.05) Tembel.
- şalbar** (175.35) <Özb. *çalvār* <Far. *şelvār*; şalvar.
- şaldır-** (21.20) Dinlendirmek.
- şalğa-** (222.10) Devam ettirmek.
- şalğı** (124.25) Kıl, çalı.
- şalğıday** (192.35) Kamış gibi.
- şalğın** (142.20) Çalışı bol, yüksek yer.
- şalın- I.** (85.10) *Közine ş.*, gözükmek.
- şalın- II.** (20.35) *Ayağına ş.*, ayağına dolaşmak.
- şalıqta-** (109.20) Bebeğin tebessüm etmesi.
- şalkala-** (87.20) Dayamak.
- şalma** (13.01) Tasma.
- şalmager** (120.10) <T.-Far. *çalma+ger*, kementçi.
- şalıpq-tasıq** (04.30) Sarhoşluk, taşkınlık
- şalqadan** (05.20) Arka üstü, *şalqa* ‘kürek kemiği’.
- şalqalay ber-** (95.35) Geriye doğ-ru eğilmek.
- şalqaq** (140.25) Arkaya doğru eğilmiş.
- şalqar** (114.25) Büyük, geniş.
- şalqasınan tüs-** (233.35) Ensesinden yakalamak.
- şalqay-** (166.20) 1. Geriye yaslanmak, 2. Mec. Kendini büyük görmek.
- şalqayınqırıp tur-** (34.71) Sırtını doğrultmak.
- şalqayt-** (140.25) Eğmek.
- şalqip otır-** (28.05) Sevinmek, Kzk. *şalqi-* ‘1. Alevlenmek, 2. Dolup taşmak’, 3. Övünmek’.
- şalqip-tas-** (04.30) Taşkınlık yapmak.
- şalt** (20.40) Çevik.
- şal-** (123.30) Kesme.
- şälekey** (12.05) *Şaq ş.*, kap kakak.
- şam** (90.15) <Ar. *şem*‘, mum.
- şamala-** (86.25) Tahmin etmek.
- şamalap al-** (179.35) Tamamlamak.
- şamalap bil-** (16.10) Tahminen bilmek.
- şamalı** (201.30) Plânlanmış.
- Şamalxan** (93.35) *Şamal* ‘güçlü’, ö.a.
- şamamen** (83.15) Tahminen.
- şama** (73.01) Kzk. *şama* ‘1. Bir şeyin büyüklüğü hakkında tahmin, 2. İnsan vücudundaki güç kuvvet’ <Rus. *sxema*, ‘şema’ <Lat. *schema*; görünüş, *şaması*, yaşı.
- şama-şarqın** (24.30) Güç kuvvet.
- şamdall** (245.15) <Ar.-Far. *şem* ‘+*dān*, şamdan
- şamdan-** (131.15) Sinirlenmek.
- şamdandıra ber-** (68.20) Kızdırıvermek.
- şand-** (10.05) İple bağlamak.
- şanşıl-** (68.10) 1. Ezilme, 2. Saplanma.
- şañ** (23.05) Toz, toz toprak.
- şañıraq** (133.15) 1. Çatı, kubbe, 2. Ev.
- şañıtp tur-** (191.15) Toz kaplaya durması.

- şañqay** (189.01) Temiz, bulutsuz.
- şañq-şuñq urısı-** (12.40) Söylenmek.
- şañ-tozañ** (199.15) Toz toprak.
- şap ber-** (20.35) Yakalamak.
- şap- I.** (23.25) Atmak.
- şap- II.** (10.35) <ET *şap-*, koşmak;
qos attap ş., yedeklerine at alıp koşmak.
- şapan** (15.35) Özb. *şapan*, ceket.
- şapaq** (28.10) <Ar. *şafað*, şafak.
- şappaq bop tur-** (54.40) Hücum edivermek.
- şäp** (148.40) Çöp, bitki.
- şäpet-** (12.15) Kır. *şep* ‘set, tek başına duran istihkâm siperi; sığınak’, istihkâm siperi gibi dikilme.
- şapqıla-** (92.40) 1. Vurmak, 2. Koşuşturmak.
- şapqınşılıq** (234.25) Soygunculuk.
- şapşañ** (20.30) Çabucak, süratli, tez.
- şapşañdıq** (176.25) Sür’atlilik, hızlılık.
- şapşapdıq** (45.15) Çabukluk.
- şapşı-** (31.15) 1. Sıçramak, 2. Fışkırmak.
- şaptır-** (11.40) Koşturmak.
- şaq** (04.35) <DLT *şaq*, çağ, zaman
- şaq- I.** (118.01) <Kıp. T *şaq-* ‘vurmak’, sokmak, iğne batırmak.
- şaq- II.** (18.30) Şikâyet etmek, bk. *şaqım aytuw.*
- şaq- III.** (176.15) *Şappaq ş.*, çakmak çakmak.
- şaqala-** (20.15) Yaslanmak.
- şaqıldap tur-** (257.10) Takır tukur etmek.
- şaqır- I.** (277.01) Çağırarak.
- şaqır- I.** (87.30) İstemek.
- şaqırağan** (102.30) Çağırma.
- şaqırım** (23.10) Kilometre, sesin uzaktan duyulabilecek kadar olan mesafesi, bk. *bir şay qaynatım vaqt.*
- şaqırıp al-** (16.25) Çağırarak.
- şaqırıp kel-** (15.05) Çağırarak gelmek.
- şaqırlat-** (199.30) Şakırlatmak.
- şaqırlay zawla-** (174.25) Şakıyarak vın-lamak.
- şaqır-şuqır** (187.10) Şakır şukur.
- şaqırt-** (277.15) Çağırarak.
- şaqıruwşı kel-** (108.10) Çağırarak.
- şaqpaq** (176.15) Çakmak (âlet).
- şaqqa tur-** (06.10) Karşı çıkmak.
- şaqşa** (73.30) Kutu, hayvanın boy-nuzundan yapılan enfiye kutusu.
- şaqta-** (177.01) Tahmin etmek.
- şaqtı** (79.20) Kadar, yakın.
- şaqtıday** (86.25) Kadar.
- şar ayna** (29.15) <Far. *şehâr* ‘dört’, *kün-niñ ş.*, zamanın dünya aynası.
- şara** (161.45) <Far. *şäre*, çare, çözüm.
- şarapat tiygiz-** (123.10) <Ar. *şerâ fet*, yardım etmek.
- şarasızdıq** (227.30) Çaresizlik.
- şarawa** (131.01) İş.
- Şarayna** (76.35) <Far. *şâr+âyine*, zırh.
- Şarın** (227.20) Yer adı.
- şarıqta-** (186.20) <Far.-T *şarð+la-* çarklamak.
- şarıqtap-şalqıp** (243.05) Dağıtarak.
- şarıyğat** (38.30) <Ar. *şerý’at*, şeriat.
- şarla-** (245.05) <Far.-T. *şehâr+la*, her tarafı dolaşmak, incelemek, tetkik etmek.
- şarp-** (108.30) Ateş almak, yakmak.
- şarpıs-** (46.30) Müsademe etmek.
- şarşa-** (72.20) Özb. *şärçä-*, yorulmak.
- şarşap silele-** (89.25) Yorulmak, bk. *silele-*.
- şarşı** (167.10) <Far. *şâr* ‘dört’+ *sü* ‘taraf’, kare şekli.
- şart** (100.05) <Ar. *şarü*, anlaşma.
- şartarap** (237.05) <Far.-Ar. *şâr+uarâf*, dört taraf.

- şartpa-şurt** (188.30) Hemen, gözü açıp ka-
payıncaya kadar.
- şaruwa I.** (63.35) Durum.
- şaruwa II.** (09.45) 1. İş, 2. Kzk. Çiftçi.
- şaruwa III.** (228.30) Mesele.
- şaruwakerlik** (230.30) İşle meşgul olma.
- şaruwaşılığımın** (230.35) İşleriyle meşgul olarak.
- şärbät** (167.10) <Ar. *şerbet*, şerbet.
- şärik** (24.71) Çeri, asker.
- şaş-** (25.05) Şaşmak.
- şaş** (27.10) Uyg., Kır. *çaç*, saç.
- şaşa** (71.05) Atın uzunca tüyleri.
- şaşa mırs et-** (168.30) Alay ederek gülmek.
- şaşaq** (191.40) Saçak.
- şaşaw şıq-** (23.20) Kendi bildiğine bı-
rakılmak.
- şaşıl-** (76.40) Saçılmak.
- şaşılattın** (60.05) Yayılacak olan.
- şaşın** (236.35) <Mo. *cäsün* ‘kar’,
jawın-ş., yağmur sel.
- şaşır-** (29.15) Saçmak.
- şaşıranqılaw** (24.71) Dağınık.
- şaşırañqıra-** (126.01) Dağılmak.
- şaşırap bar-** (04.25) Sıçrayarak gitme
- şaşıray otır-** (149.35) Dağınık yerleşmek.
- şaşqanday bol-** (108.25) Saçıyor gibi olmak.
- şat** (236.10) <Far. *şād*, mutlu.
- şataq** (69.10) Sorun, hır gü-
r, karışık, çetrefil, Kzk. *şat-* ‘fitne sokmak’,
- şatas-** (183.25) Sataşmak.
- şatır** (17.40) Çadır.
- şatırşa** (28.35) Küçük çadır.
- şatqalañ** (78.30) Ormanlık.
- şatqalı** (268.30) Ormandaki dere.
- şatqas** (80.15) *Uris ş.*, savaş.
- şattıq** (76.40) <Far. *şād*; neşeli.
- şaw-** (20.35) Geçmek.
- şawjay I.** (07.15) Bitap düşülen yer,
şaw, ‘tembel’.
- şaw jay II.** (101.25) Yular, bk. *şılıbır*,
tizgin.
- şawqan** (06.45) *Şal ş.*, miskin erkek.
- şawşı** (93.15) Elçi.
- şäwgim** (132.15) Çaydanlık, bk. *şäyneq*.
- şäwrim** (209.20) Yudum.
- şax** (69.05) <Far. *şāh*, şah.
- şay** (18.25) Çınceden, çay.
- şay-** (35.30) *Juwıp ş.*, yıkamak.
- şayday** (13.15) Çay gibi.
- şayıp** (217.10) *Juwıp ş.*, yıkamak.
- şaylıq-** (179.25) Korkmak.
- şayna-** (57.25) Çiğnemek.
- şayqa-** (47.45) Sallamak.
- şayqa** (23.45) <Ar. *eşöiyā*’, eşkiya.
- şayqal-** (206.40) Çalkalanmak.
- şayqalas-** (165.01) Dalgalanmak.
- şayqas-** (94.75) Çarpışmak.
- şayqas** (193.25) Mücadele, çatışma.
- şay qaynatım** (18.25) *Ş. q. wakit* ‘bir çay
kaynatım vakit’, bk. *sawımınday waqıt*, *et
asımınday waqıt*.
- şaysa-** (133.30) *Juwıp ş.*, aklamak.
- Şaytan** (112.45) <Ar. *Şeytān*, Şeytan.
- şayxana** (256.05) Çayhane, kahvehane.
- şäy** (45.10) *Āy ş.*, vah tüh.
- şäyahlıq qıl-** (41.35) Çıyanlık yapmak, hâ-
inlik yapmak.
- şäyneq** (132.15) Uyg. *çäynäk*, çaydanlık,
bk. *şäwgim*.
- şe** (144.25) Tasdik edatı.
- şeber** (36.15) Mahir, usta.
- şeberle-** (174.15) Ustaca yapmak.
- şeberlik** (176.45) Ustalık.
- şebin buz-** (103.15) Kuşatmayı bozmak.
- şebınor** (224.75) Kalmukça, din adamı.
- şebınorlıq** (138.35) Keşilik.
- şegedey** (259.30) Çivi gibi.

şegetüğü	(62.05) Çivi.	şerik-şora	(69.25) Özel asker.
şegi	(278.15) <i>Şeti ş.</i> , ucu bucağı.	şert- I.	(27.25) <i>Sır etip ş.</i> , izah etmek.
şegin-	(24.30) Çekilmek.	şert- II.	(60.15) <i>Jır ş.</i> , şarkı söylemek.
şeginis	(228.15) Hep birden çekilme.	şert- III.	(09.10) Parmakla vurma.
şegir	(73.25) Çakır, doru.	şertis-	(108.15) <i>Sır ş.</i> , sır paylaşmak.
şegiren	(218.15) İnce deriden çizme.	şeş- I.	(212.20) Çözmek, hâletmek.
şegirtke	(197.15) <Kıp. T <i>çekürge</i> , çekürge, bk. <i>kesertke</i> .	şeş- II.	(106.25) Çıkarmak.
şejireşi	(216.35) <Ar.-T. <i>şecere+ci</i> , tarihi iyi bilen, şecereci.	şeşe	(33.01) Anne.
şek- I.	(11.10) Çekmek.	şeşen	(39.01) <Mo. <i>çeçen ~ seçen</i> ‘akıllı, aydın, tedbirli’, hatip.
şek- II.	(128.40) <i>Aybat ş.</i> , tepki göstermek	şeşensigen	(169.01) Taslayan, geçinen.
şek- III.	(140.35) Çekmek, katlanmak.	şeşetin	(210.25) Çözülecek.
şek- IV.	(108.01) <i>Sapar ş.</i> , yolculuğa hazırlanmak.	şeşil-	(58.05) Çözülme.
şekarası	(276.25) <i>Şek</i> , ‘sınır’; ülke sınırı, Özb. <i>çegere</i> .	şeşim	(275.10) Çözüm.
şeke	(275.25) Hâle, göz altındaki halka.	şeşüwşi	(160.01) Çözücü, danışman.
şekin-	(98.15) Çekilmek.	şet I.	(24.20) <YT (ŞT) <i>çet</i> , dışarı.
şekis-	(228.10) Çekişmek.	şet II.	(147.10) Bir şeyin etrafı, çit.
şekpen	(167.25) Cepken.	şetkerek küzette tur-	(05.30) Etrafı gözetme.
şektel-	(15.10) Haddini bilmek.	şetkerirek tur-	(24.75) Çekilerek durmak.
şektik	(263.20) Tevâzu.	şette-	(52.25) Dışta kalmak.
şektir-	(229.05) <i>Zardap ş.</i> , eziyet çektirmek.	şettetip apar-	(148.30) Kenara çıkarmak.
şelpile-	(77.10) Sallanmak.	şettey	(81.10) <*çet+teg, kenar.
şeñber	(33.15) Hâle, çember.	şey	(168.35) <i>Şey, äy joq, şey joq</i> , ‘fol yok, yumurta yok’.
şeñberleme-	(221.35) Çembere almamak.	şıbın	(38.10) <YT (ŞT) <i>çipin</i> <AT *çipın, sinek.
şeñbirek at-	(111.25) Doymak, şişmek.	şıbında-	(191.20) Sineklenmek.
şendestir-	(241.30) Aynı ayar yaptırmak.	şıbınday	(147.30) Sinek gibi.
şenine kel-	(176.45) Karşısına çıkmak.	şıbın-küyin	(126.05) Sinek gibi.
şeñgel I.	(12.30) Dikenli çalı.	şıbıq	(176.25) Çubuk.
şeñgel II.	(122.05) Pençe.	şıbıqşa	(257.25) Çubuk gibi.
şeñgelses-	(23.20) Pençeleşmek.	şıbıqtay	(251.25) Filiz gibi.
şep	(198.25) Set, engel.	şıbırday	(206.15) Otlar gibi.
şer	(227.25) <Ar. <i>şerr</i> , şer, dert.	şıda-	(75.05) Dayanmak.
şerik	(95.05) <ET <i>çerig</i> , çeri, asker.	şıdam	(87.30) Dayanma.
		şıdamdılıq	(91.10) Dayanıklılık.
		şıdamsızdan-	(148.15) Sabırsızlanmak.
		şıdamtı bol-	(91.01) Dayanıklı olma.

şıdap jata al-	(05.10) Dayanabilmek.	şımşım söz	(21.30) Çimdikleyen söz.
şıdat-	(03.20) Dayandırmak.	şım-şımdap tar-	(91.30) <*çım+da-, Uyg. çım+di- ‘çimdiklemek’, Kzk. çım ‘kısaç’, Kır. çım ‘çimdik’, çekmek.
şığa bere	(15.25) Çıkarken.	şımşıp söyle-	(106.15) Alay etmek.
şığandap şıq-	(36.30) Meşhur olma, ilerleme.	şımşıq	(114.35) Serçenin bir türü.
şığar-	(194.40) <Kıp. T <i>çıqar-</i> ; çı-karmak.	şımşuwır	(91.15) Kısaç.
şığarıl-	(161.20) Çıkarılmak.	şın	(05.35) <ET <i>çım</i> ; Mo. <i>çiñ</i> <Çin. <i>chēn</i> ; gerçek, doğru, hakikat.
şığarma	(70.25) <i>Esten ş.</i> , akıldan çıkarma.	şındap	(197.30) Ciddi olarak.
şığıl-	(17.40) Çıkılmak.	şınday	(181.01) Gerçekmiş gibi.
şığın bol-	(87.10) Şehit (ziyan) olmak.	şındıq	(92.10) Gerçek, doğruluk.
şığınsin-	(83.40) Esirgemek.	şınğır-	(193.35) Çığırmak, bağırmak.
şığın-ziyan	(42.30) Zarar ziyan.	şını-ayaq	(132.20) Fincan, çini kadeh.
şığıs	(23.01) Çıkış, doğuş.	şınığıp-şınırlan-	(127.25) Sağlam olarak dayanmak.
şığıs-oñtüstik	(184.25) Güneybatı.	şınım	(110.20) Aslında.
şığuwşı	(266.15) Çıkarıcı.	şınımen-aq	(78.05) Gerçekten, hakikaten.
şıjanday	(35.05) Yanmış gibi.	şınıq-	(105.35) Alışık olmak.
şıji-	(209.10) Isınmak.	şınıjr	(227.10) <Far. <i>zencýr</i> , zincir.
şıl	(259.30) Çil, bir kuş cinsi.	şıntuwayıtına kel-	(09.40) İşin doğrusu.
şılan-	(210.40) Sulanmak.	şınığırğay	(214.75) Çığlık atan.
şılbur	(129.05) <Mo. <i>cilbagur</i> , Mançu <i>çilburi</i> , Dede Korkut D264 <i>çilbir</i> , Altay-Teleüt <i>çilbir</i> , ‘yular’, yulara eklenen yedek ip, bk. <i>şaw jay</i> II.	şınığısxan	(95.01) Ö.a., Cengiz Han.
şılbur-tizgin	(80.40) Yular, dizgin.	şınılda-	(193.40) Şınııldamak.
şım I.	(21.30) Has.	şınıltıp ayaz	(243.01) Buz kesen ayaz.
şım II.	(234.20) Çim.	şınıltırlanğan	(77.01) Hafif.
şımbayına bat-	(162.20) Çok dokun-mak, ağırına gitmek.	şıp-şılğa	(77.30) Sesler.
şımbolattay	(259.30) Has polat gibi.	şıp-şıp	(233.10) Şıp şıp.
şımıldıq	(74.20) <Ar.-T, <i>şimāl+dıq</i> , perde.	şıp-şırğa	(70.05) Eveleyip geveleme.
şımır	(118.25) Tık naz.	şıq- I.	(04.25) <DLT <i>çıq-</i> <ET <i>taşıq-</i> ; çıkmak.
şımır-aq	(34.15) Kavi, sağlam.	şıq- II.	(27.10) <i>Aralap ş.</i> , gezmek.
şımır-lat-	(109.10) Hoplatmak.	şıqlıqta-	(49.20) Ötmek, şakırdamak.
şımırılıq	(234.20) Dayanıklılık.	şıqırla-	(201.30) Şıkırdamak.
şımşıldıq	(77.15) Perde.	şıqırlat-	(14.20) Gıcırdatmak.
		şıqpaq	(80.25) Gelecek.
		şıqsıttan	(38.05) Şınırdamak.
		şırağım	(114.25) <Far. <i>çerāg</i> , ışığım.

- şıramıta alma-** (25.30) Tanıyamamak.
- şıraç** (89.40) <Far. *çerāg*, nur, ışık.
- şıray** (268.20) 1. Güzel, 2. Pekiş-tirme.
- şıraylı** (107.15) Uyg. *şıraylık*, güzel.
- şırğanaç** (278.20) Dikenli ağaç.
- şırıl-da-** (155.01) Şırıldamak.
- şırın** (75.30) <Far. *şırın*, şirin.
- şırmal-** (46.40) Birbirine dolanmak.
- şırma-** (228.30) Dolaşık olarak bağ-lama.
- şırıpı** (221.05) Çırpı, kibrit çöpü.
- şırqa-** (76.25) Bağırmaq.
- şırşa** (49.15) Yeşil kalan ağaç, Kırg. *şırşa* 'yeşil bir otun adı'.
- şirt et-** (147.40) Hemen kırılmak.
- şıt-** (87.15) *Qabaq ş.*, (yüzünü) buruşturmak, üzölmek, kırılmak.
- şıtına-** (233.10) Çatlamak.
- şıtırman** (78.30) Gür.
- şıy şığar-** (69.10) Zarar vermek.
- şıyırla-** (157.25) Karmakarışık yürömek.
- şıyırlana qoy-** (209.05) Dağıılmak.
- şıyırşık at-** (198.35) Rahatı kaçmak.
- şıyırşıkta-** (243.15) Katlayarak paket yap-mak, *şıyırşık*, 'paket'.
- şıymay-şataç** (08.20) Karma karışık.
- şıyqıl-da-** (143.05) Cık diye ötmek.
- şıy-quwray** (80.40) Çalı çırpı.
- şıyraç** (124.30) <Far. *çār-yek*, çeyrek.
- şıyırğa-şıyırğa** (159.35) Sinirlene sinirlene.
- şıyırıç-** (159.35) Sinirlice yürömek.
- şıder-** (155.05) Atın öndeki iki ayağı ile arkadaki bir ayağını bağlamak için özel olarak yapılmış kayış veya ip.
- şıhiyt** (208.01) <Ar. *şehyd*, şehit, bk. *şahiyt*.
- şıl** (268.35) <Kıp. T *çil* 'at türlerinden konur rengi', çil, bk. *şıl*.
- şilde** (60.25) Kızangı, temmuz ayı.
- şılık** (269.01) Ormandaki çalılar.
- şimirikpe-** (226.40) Utanmamak.
- şıñ** (140.25) İnce, tiz.
- şıñkilek dawıs** (13.30) Cılız ses.
- şıñqır** (251.10) Çember.
- şıren-** (120.10) Ayaklarını uzatarak şı-marıkça uzanmak.
- şırene tart-** (97.05) Çekmek.
- şırep tur-** (156.20) Övünmek.
- şıri-** (153.05) Çürömek.
- şırkey** (118.01) Kır. *şırkey*, sivrisinek.
- şırkin** (32.35) Ah! Teessüf bildirir.
- şırkin-ay** (08.40) Ah ah!
- şıyböri** (228.15) Çöp bacaklı kurt.
- şıyelenis** (253.10) Kargaşa.
- şıyettey** (50.01) Küçücük.
- şıyki** (07.15) <Kıp. T *çiyik*, *çig* <ET *yig*, 'pişmemiş', ş. *bopşıç*- 'aslı astarı yok olmamak', Trkm. *çığ*.
- şıymayla-** (243.20) <**şıy-may+la-*, Kazak Dilinin Etimolojik Sözlüğü'nde: *sız- ~ sıj- ~ şıy- ~ çıy-*; +*MAk ~ +may ~ +ma*, Kzk. *şıymay* '1. Karalama kâğıdı, müsvette 2. Okunması zor, çirkin yazı', rastgele çizmek.
- şıyraç** (34.20) Hareketli.
- şıyratpa** (174.25) <Kır. *çıyrat-*, kıvrık.
- şıyrek** (254.20) <Far. *çār-ı yek*, şeyrek.
- şoğı** (132.15) *Tezek ş.*, tezek közü.
- şoğır şubalıp şıç-** (19.35) Toparlayıp yere doğru eğilerek çıkmak.
- şoğır** (186.01) Askeri kuvvet.
- şol-** (280.15) Yoklamak.
- şolaç I.** (75.35) Çolaç, eli sakat olan.
- şolaç II.** (48.40) Ş. *qana* 'kısaca'.
- şolğınğa jiber-** (06.40) Öncölüğe gönderme.
- şolğınşı I.** (71.35) Gözcü.
- şolğınşı II.** (205.30) Haberci.

şolıp şıq-	(86.40) Kolaçan edivermek.	şoyınday	(279.01) Kurşun gibi.
Şolpan	(13.20) Çolpan (yıldız).	şöger-	(90.15) Çökertmek.
şoltañda-	(189.40) Bir şeyin kısa olduğu için yakışmaması.	şök-	(12.10) Çökmek.
şoluwmen	(268.01) <i>Jer ş.</i> , gözetleyici.	şöl	(210.01) Çöl.
şom-	(05.15) Düşmek, dal-mak.	şölirke-	(236.35) Susamak.
şombal	(79.05) Kocaman, dev gibi.	şömiş	(40.05) <Kıp. T <i>çömçe</i> , kevgir.
şoñ	(162.40) Büyük, yüksek.	şöp I.	(113.15) <Far. <i>çüb</i> , çöp, ot.
şop-şalaq	(130.30) Kısa, geçici olan.	şöp II.	(110.05) Diken.
şoq	(93.01) Ateş, kor, köz.	şubal-	(19.35) Uzun olmak, yerlere değmek, <i>şubalıp şıq-</i> 'yere doğru eğilerek çıkmak'.
şoqı	(268.35) Yüksek tepe.	şubal-	(269.35) Uzun olmak.
şoquındır-	(140.30) <*çökün- 'mec. dinden çıkarmak' [Kıp. T <i>çöküt-</i>], taptırmak.	şubar	(46.20) 1. Alaca, 2. Çopur.
şoqıraq	(16.40) Hızlı yürüyüş.	şubatıla sozil-	(23.05) Sürtülmek.
şoqıraq-şoqıraq	(155.05) Şıkır şıkır.	şubatıla jöñki-	(194.45) Peş peşe gelmek.
şoqı-şoqalaq	(89.45) İrili ufaklı.	şubatıl-	(81.15) Uzayıp çıkmak.
şoqıt-	(15.40) Vurmak.	şubay jür-	(199.30) Peş peşe ilerlemek.
şoqpar jiy-	(44.20) Çomak top-lamak.	şubır-	(19.05) Sıraya geçmek.
şoqpar	(120.40) Çomak, sopa.	şubırındı	(122.30) Dizilerek yürümek.
şoqpıtın	(39.30) <i>Jırtaq ş.</i> , yırtık pırtık.	şujiq	(52.01) <Kıp. T <i>úuçuq</i> 'bumbar dolması' ~ <i>suçux</i> 'bağırsak', sucuk, bk. <i>qazı-qarta</i> .
şoqşa	(124.25) Topluca.	şuğa	(130.20) Çeşitli renklerle boyanan yünden dokunmuş yumuşak kumaş.
şoq-şoq	(04.25) Grup grup.	şuği-	(171.20) Kaşımak.
şoqtay	(34.20) Ateş gibi.	şuğıl	(159.35) <Ar. <i>şuáül</i> , acele.
şoqtıqtı	(254.35) Arkası olan.	şuğıldan-	(231.35) Meşgul olmak.
şora	(100.20) <YT (ŞT) <i>çora</i> <ET <i>çor</i> <Çin. <i>cho</i> , mevki, makam adı. bk. <i>jora</i>	şulğı-	(191.20) Kır. <i>çulğu-</i> , yürütmek arzusuyla atın başını eymesini, sallaması.
şort	(189.35) Şart diye durma.	şulıp-şulıp al-	(122.15) Koparmak.
şoş-	(225.40) Korkmak.	şulq-	(232.10) Başını eğerek kaldırmak.
şoşala	(29.30) Bez parçaları.	şunqır	(152.01) Çukur.
şoşañ et-	(23.20) Kır. <i>çoçu-</i> 'ürkemek', şımarıkça koşmak.	şuq-	(221.05) Eliyle bir şeye dokun-mak, karıştırmak.
şoşaq	(191.40) Sivrice tepe.	şuqa sarı	(141.05) Orta yaşlı.
şoşaqta-	(161.25) Sivrileştirme.	şuqanaq	(168.01) Sazlıktaki çukurlar.
şoşayt-	(29.05) Toplamak.	şuqanaq-şuñqır	(167.40) Çukurlar.
şoşın-	(142.30) Korkmak.		
şoşıt-	(150.10) Korkutmak		
şoyın	(34.15) Dökme demir.		

- şuqır** (24.35) Çukur.
- şura-düre** (170.10) Eza, ceza.
- şuray** (268.20) Bir şeyin en iyi tarafı, verimli tarafı.
- şurqırap qaş-** (125.05) Bütün hızıyla kaçmak.
- şurqırat-** (54.75) Gürültü yapmak.
- şuş-** (19.40) Şaşmak, *sus-* şekli beklenirdi.
- şuw I.** (127.15) <Kıp. T *çoğt*, gürültü.
- Şuw II.** (164.10) Yer adı, Çü nehri.
- şuwan** (188.15) Cüsseli.
- şuwaq** (31.10) <Ar. *şevò* ‘arzu’, güneşin sıcaklığı.
- şuwıq** (194.15) Yakın (miktar).
- şuwla-** (104.10) Haykırmak.
- şuwlı** (106.35) *Atı ş.*, meşhur.
- şuwlığan** (122.30) Gürültülü.
- şübälana jazda-** (27.40) Şüpheyeye düşme.
- şübäsiz** (137.10) <Ar. *şübhe*, şüphesiz.
- şüberek** (259.40) Kumaş.
- şübilde-** (168.5) Şırıldamak.
- şükir** (215.15) <Ar. *şükür*, şükür.
- şükirşilik et-** (210.05) Şükretmek.
- şülen** (105.20) Şölen, yemek dağıtma.
- şümekte-** (189.05) Yağmurun bardaktan boşanırcasına yağması.
- şüñirek** (27.01) Çökük.
- şüpilde-** (168.05) Nehrin veya her hangi bir kabın dolması.
- şüw et-** (102.20) Nara atmak.
- şüyir-** (91.05) Isırmak.
- şüyirkeles-** (20.10) Toplanıp konuşmak.
- T**
- ta** (09.25) Dahi, da edatı.
- taba al-** (22.35) Zevk almak.
- taba bol-** (133.20) Kazanmak.
- tabaldırıq** (131.35) Eşik.
- taban tireser küş** (118.30) Dikkate alınacak güç.
- tabaq** (71.15) <AT *tābaq, *ayaq t.*, kap kacak, bk. *ıdıs ayaq*.
- tabaqtas bol-** (43.40) Mec., dost olmak.
- tabat** (114.15) <Ar. *üaby’at*, tabiat.
- tabıl-** (234.20) Bulunmak.
- tabılıp qal-** (37.40) Bulunabilmek.
- tabın kör-** (25.01) Parıltısını görmek.
- tabın-** (141.01) Tapınmak.
- tabın-tabın** (270.05) Sürü sürü.
- tabıs** (277.20) Kazanç, gelir, fayda.
- tabıs-** (164.15) Barışmak.
- tabısta- I.** (07.20) Teslim etmek.
- tabısta- II.** (242.01) Barışmak.
- tabız** (64.25) Değer, eder.
- tabiyğat** (130.25) <Ar. *üaby’at*, tabiat.
- tağam** (281.01) <Ar. *üa’am*, yemek.
- tağamdıq** (81.20) <Ar.-T *üa’am+lıq*, yemek.
- tağasız** (268.10) Nalsız.
- tağatsızdana küt-** (161.15) <Ar. *üāōāt*, sabırsızlanmak.
- tağatsızdıq** (266.20) Takatsızlık.
- tağayında-** (241.10) <Ar. *üa’yın+le-*, tayin etmek.
- tağayındal-** (241.40) Tayin edilmek.
- tağdır** (266.10) <Ar. *taōdyr*, kader.
- tağdır-tawqımet** (160.05) Kader, *tawqımet*, ‘ağırlık, zorluk’ <T-Ar. *tağ+ōıymet*.
- tağı I.** (06.40) <ET *taqı* ‘ve, dahi, öte yandan, dası’, (*taq-*, ‘takmak, iliştiirmek’ +zarf-fiil eki *-ı*; (MU) *daxı*); dahi, bir daha, yine, bundan başka, ve.
- tağı II.** (259.25) <Ar. *üāğy’* ‘isyân eden’, vahşi, yabani, [yazı örneksemesi].

- tağıl-** (265.15) Takılmak.
- tağılanıpbar-** (13.05) Yalnız gitmek.
- tağına otur-** (171.10) Tahtına oturmak.
- tağzım** (22.10) <Ar. *ùà'ài*m, ululama.
- tajal** (202.05) <Ar. *deccāl* 'yalancı Mesih', canavar, And. ağz. *tecel*.
- tāj** (69.30) <Ar. *tā c*, taç.
- tāk** (57.35) Deh.
- tāk-tāk** (239.10) Tek tek.
- tal I.** (280.35) Saç teli.
- tal II.** (05.01) Dal.
- tal- I.** (11.30) *Köz t.*, gözden uzaklaşmak.
- tal- II.** (189.30) Dalmak.
- tala** (94.75) Bir çok kere, bk. *talay*.
- talán-taraj** (58.20) Gasp.
- talap** (15.20) <Ar. *ùaleb*, talep.
- talap-ınta** (237.25) Talep, arzu.
- talaptanuşu** (241.15) Teşebüsçü.
- talap-tilekti** (231.05) İsteği.
- Talas** (12.25) Yer adı.
- talas-** (279.30) Dalaşmak.
- talaspaq** (44.10) Sahip çıkmak.
- talasuşu** (206.01) Varisçi.
- talay** (34.10) Art arda, defalarca.
- talay-talay** (79.01) Nice, (ET *taluy*, 'deniz, okyanus'), bk. *tala*.
- taldır-** (130.15) Bayılmak, hâlsiz bırakmak, yorgun düşürmek.
- taldırmaş** (27.35) Nazenin, nazik.
- Talğar** (267.45) Y.a., Talğar dağı.
- talıqsı-** (06.20) Bayılmak.
- talma tüsi** (12.01) Öğle vakti.
- talma-** (206.10) Dalmamak.
- talmastan** (38.35) Yorulmadan.
- talmawra-** (13.15) Bitap düşmek.
- talpaq** (140.20) Kısa, bacaksız.
- talqan** (11.05) Kavrulmuş buğday.
- talqandap tasta-** (96.25) Toz duman etmek.
- talqı** (70.01) Değerlendirme.
- talqılap-täptište-** (59.35) Tartışıp konuşmak.
- talşıbıqşa** (206.35) Dal gibi.
- taltañda-** (229.10) Bacağını açıp şımarrıkça yürümek.
- täley** (81.30) <Ar. *ùāli* 'kader.
- täleyli** (138.35) <Ar.-T *ùāli* '+li, talihli.
- tälimsiptur-** (60.15) <Ar. *ùā* 'lým 'öğren-me', bilgili gibi durmak.
- tälkek** (183.35) Şaka, alay, istihza.
- tam** (55.30) <AT **tām*, dam.
- tam-** (109.01) Damlamak.
- taman** (94.10) <**taban* <**tap-ağan*, Kıp. T *ta*pa 'e doğru', taraf, yakın, doğru.
- tamaq I.** (246.30) <ET *tamğaq* 'damak', boğaz.
- tamaq II.** (08.01) Yemek.
- tamaqtandır-** (99.25) Yemek yedirmek.
- tamaşa** (37.40) Taaccübü mucip.
- tamaşala-** (172.15) <Far. *temāšā*, seyretmek.
- tamaşa-qızıq** (75.40) Eğlence.
- tambağandıq** (191.15) Yağmamazlık.
- tamıp tur-** (65.40) Damlamak.
- tamır I.** (91.40) Damar.
- tamır II.** (13.40) Dost, bk. *nägiz*, *dos*.
- tamırşı** (107.20) <Ar.-T *ùā* 'mir+çi, usta.
- tamız** (229.01) Yazın en sıcak günleri.
- tamsandırıp qoy-** (139.40) Meraklarını dindirmek.
- tamsanıp je-** (281.10) Yemeğin tadına bakmak.
- tamsan-** (268.20) Taaccüp etmek.
- tamşı** (191.15) Damla.
- tamşıla-** (101.05) Damlamak.
- tamtıq** (122.05) Kalıntı.
- tam-tum** (251.05) Ara sıra.

tämam bol-	(46.15) <Ar. <i>tām</i> , ‘tam, eksiksiz’; tamam olmak.	tañ at-	(13.15) Tan atmak, bk. <i>sibirle-</i> , Kzk. <i>aray</i> ‘tan vakti’.
tan-	(187.35) <i>Esten t.</i> , sersemlemek.	tañ II.	(275.01) Şaşırma.
tana	(110.01) Parlak düğme.	tañba	(155.30) <ET <i>tamga</i> , ‘damga’; iz.
tana-torpaq	(230.30) Toz toprak.	tañdağanda	(241.35) Seçilirken.
tanaw	(188.20) Burun deliği.	tañdan-	(281.05) Hayret etmek.
tanbay kel-	(266.01) Çözümlememek.	tañdanıs-	(13.40) Taaccüp etmek.
tandanıp tur-	(125.01) Şaşkın hâlde olmak.	tañdap al-	(33.30) Seçmek.
tandırar	(186.25) Bağlattırmak.	tañday qaqtır-	(189.10) Hayretler içinde kalmak.
tañğa sozil-	(36.10) Göğe yükselmek.	tañdı	(89.25) Bağlı, sarılı.
tanı- I.	(42.10) Tanımak.	tañerteñ	(278.01) Sabah erken.
tanı- II.	(87.45) Anlamak.	tañğalı-	(36.25) Hayret etmek.
tanıl-	(131.15) Bağlanmak.	tañırqa-	(40.35) Şaşırmaq.
tanımal bol-	(341.20) Tanınan olmak, ünlü olmak, T.’de <i>sağmal</i> ‘sağılan’ kelimesinin - <i>mal</i> eki buradaki eke benzemektedir.	tañırqağansı-	(10.25) Taaccüp etmek.
tanıp qal-	(119.01) Tanıyivermek.	tañqaldır-	(37.10) Hayrete düşmek.
tanırqa-	(177.25) Hayret etmek.	tañqı	(188.20) Kısa, ufak.
tanıs	(32.45) Aşına, tanış.	tañsäriden tur-	(221.15) Şafakla uyanmak.
tanıstırıp öt-	(67.25) Tanıştırılmak.	tañuwlı	(57.15) Bağlı.
tanıt-	(08.01) Tanıtmak, sergilenen davranışı, tavrı göstermek.	tap bol-	(11.01) Denk gelmek.
tanıy al-	(107.20) Tanımak.	tap- I.	(225.20) Bulmak, edinmek.
tän I.	(54.71) Benzer, denk.	tap- II.	(221.05) <i>Jal t.</i> , destek olmak
tän II.	(108.30) <Far. <i>dene</i> ‘gövde, vücut’, ten, bk. <i>dene</i> , <i>goldene</i> .	tap I.	(31.10) Hafif sıcaklık.
tänti et-	(36.20) Kabul etmek.	tap II.	(27.40) <Far. <i>tāb</i> , ışık.
Täñir	(235.15) <ET <i>Täñri</i> , Tanrı, bk. <i>täñiri</i> .	tap III.	(150.25) Sanki.
täñirek	(37.35) Çevre, etraf.	tap-	(127.30) Tepelemek.
täñiri	(116.15) <ET <i>täñri</i> , ‘Tanrı, gök’, <i>täñrim</i> , ‘efendim’; prens.	tapal	(234.25) Kısa.
tansan-	(220.01) İmrenmek.	tapalda-	(187.20) Yere deyme, sürtünme.
tañ I.	(02.05) Tan, şafak; (MU) <i>tañla</i> , ‘güneş doğmadan önceki alaca karanlık’.	tapjıl-	(152.20) Kıpırdamak.
tañ- I.	(10.05) Direğe bağlamak.	tapqalı	(131.10) Bulmak için.
tañ- II.	(45.01) Pansuman yapmak.	tapqır	(171.10) Kıvrak zekâli.
		tapsır-	(143.40) <ET <i>tap-ış-ur-</i> , ‘emanet etmek, vermek’; tenbih etmek, Kzk. <i>tapsırma</i> ‘ödev’.
		tapşılık	(175.05) Yetersizlik.
		tapta-	(191.20) Ezmek.
		taptal-	(203.05) Çiğnenmek.
		taptalma	(244.35) Ayak altı.

täptište-	(237.20) <i>T.p-tarazılawmen</i> ‘takip edip incelemeye’.	taquwa	(216.20) <Ar. <i>taðvā</i> , dindar.
täptištey jetkiz-	(67.10) Etraflıca anlatmak.	taquwalıq	(111.30) Dindarlık.
täptištey sura-	(145.10) <Ar. <i>teftıyş</i> , teftiş eder gibi sormak.	tar	(130.35) Dar, geniş olmayan.
taq- I.	(68.35) Y.f., takmak.	tara-	(108.10) Ayrılmak, dağılmak.
taq- II.	(110.01) Takmak, eklemek, asmak.	taram	(275.15) Bir şeyin taranmış gibi parçalara ayrıldığı ayrı ayrı parçaları.
taq	(252.20) Taht.	taramağan	(255.15) Dağılmayan, yerinde.
taq san ğıp	(111.20) Tek sayı şeklinde.	taram-taram	(230.05) Parça parça.
taqa	(149.35) Ökçe.	tarap kete al-	(23.05) Dağılıp çekilmek.
taqal-	(150.10) Yavaşlamak.	tarat- I.	(12.10) Kargaşa ya-ratmak.
taqala tüs-	(89.25) Sokulmak.	tarat- II.	(42.30) Dağıtmak.
taqap	(159.25) Kadar.	taratıl-	(209.25) Dağıtılmak.
taqappar	(164.75) <Ar. <i>tekebbür</i> , sert, heybetli görünüş.	taraw	(211.01) Bölüm.
täqappar bol-	(265.30) <Ar. <i>tekebbür</i> , büyük-lük taslamak.	tarazı	(270.25) <Far. <i>terāzū</i> , terazi.
taqaw otır-	(135.25) Yanında oturmak.	tarazıla-	(209.30) Tartmak.
taqawlı	(245.15) Yaşlı, dayalı.	tarğıl	(245.10) Benekli.
taqay ber-	(26.01) Yaklaşivermek.	tarı	(113.01) <ET <i>tarıá</i> , ‘to-hum, tohum ekilmiş yer’; darı.
taqım	(103.30) Baldır, bk. t. <i>qıs-</i> .	tarıday	(224.75) Darı gibi.
taqımdap kel-	(97.15) Peşinden ovalamak.	tarıl-	(139.10) Daralmak.
taqır	(154.35) Açık.	tarıl-t-	(239.15) Daraltmak.
taqır-taza	(60.30) Kup kuru.	tarılta qoy-	(43.35) Ölçmek.
taqıya	(19.35) <Ar. <i>tāðıye</i> , takke.	tarıq-	(236.10) Darlığa düşmek.
taqilettes	(19.35) Benzer, gibi.	tarıqtır-	(113.35) Yokluk çek-tirmek.
taqpaqta-	(163.25) Şarkı, şiir söylemek.	tarıyx	(181.01) <Ar. <i>tārýð</i> , tarih.
taqqa min-	(159.01) Tahta oturmak.	tarlan	(244.35) Kahverengi.
taqsır	(218.10) <Ar. <i>taðıyr</i> , hürmet edilen kimselere, bilhassa hocalara kullanılan ifade, bk. <i>keşir-</i> ‘affetmek, bağışlamak’.	tarlaw	(110.40) Dar.
taqta	(251.01) <Far. <i>taðte</i> , mektep tahtası.	tarlıq-tawqımet	(230.40) Darlık, kıtlık.
taqtay	(23.10) Tahta.	tarnañ jılqı	(57.05) Huysuz at.
taqtaylı	(247.15) Döşemeli.	tarp-	(03.10) Tekmelemek.
taq-tuq	(06.35) Zar zor.	tarpa bas sal-	(20.15) Yakalanmak.
		tarpañ biye	(13.05) Saldırgan kısrak.
		tarpañ	(162.01) Huysuz, saldırgan at.
		tars	(33.10) Sertçe.
		tart- I.	(58.05) Sunmak.
		tart- II.	(63.20) Yönelmek.
		tart- III.	(41.35) Yoklamak.
		tart- IV.	(123.35) Görmek, düşünmek.

tart- V.	(244.35) <i>Taypalmay t.</i> , tırs yürümek.	tasırlıq	(155.35) Talkınlık.
tart- VI.	(278.01) Çekmek.	tasır-tusır	(05.30) Haşır huşır.
tarta	(23.45) Kadar.	taskömir	(278.40) Taş kömürü.
tarta ber-	(04.40) Çekivermek.	tasmüsindey	(279.01) Heykel gibi.
tartar	(171.35) <i>Bura t.</i> , muhalif.	taspen bas jar-	(241.25) Taşla baş yarmak.
tartarlıq	(38.20) <i>Köz t.</i> , göz atma.	tasqın I.	(60.15) Sel, taşkın.
tartarlıqtay	(160.20) <i>Köz t.</i> , göz alıcı.	tasqın II.	(44.30) Kalabalık.
tartatın bol-	(93.05) Gececek şekilde olmak.	tasqında-	(170.25) Taşarak dö-külmek.
tartıl-	(236.35) Çekilmek.	tasqorım	(69.15) Kaya.
tartıp qal-	(20.35) Eğilmek.	tasta- I.	(12.25) Vurup atmak.
tartıp-tartıp	(233.30) Çeke çeke.	tasta- II.	(174.15) Bırakmak, koymak.
tartıs	(32.30) Tartışma, çekişme.	tastap ket-	(04.15) Bırakıp gitmek.
tartıs-	(192.10) Çekişmek.	tastay bat-	(05.10) Örtmek.
tartıqla-	(239.05) Koşturmak.	tastüyin I.	(136.35) Kararlı.
tartqız- I.	(206.35) Çektirme.	tas-tüyin II.	(15.15) Tevekkül, bk. <i>tüyin</i> .
tartqız- II.	(172.15) <i>Küy t.</i> , melodi tutturmak.	täsil	(189.20) Usul, taktik.
tartuw-taralğı	(259.35) Ağır hediye.	täsilim	(233.40) <i>Jan t. et-</i> , ölmek.
tärtip	(95.05) <Ar. <i>tertyb</i> , tertip.	täsilqoy	(34.35) Taktik, usül, metod.
tärtip-ädet	(42.30) Tertip, usul.	Taşken	(253.20) Bk. <i>Taşkent</i> .
tärizdi	(161.15) Benzer.	Taşkent	(274.35) <YT (ŞT) <i>Taşkend</i> , Taşkent.
tas I.	(239.01) <i>Mo. til[awū n]</i> , taş.	tat-	(11.05) Tatmak.
-tas II.	(35.01) <i>Taw t.</i> , dağ taş.	tatımdı	(165.30) Seçme, işe yarayan.
tas III.	(31.20) <i>Qoy t.</i> , oyuk taş.	tatır	(189.05) Çorak.
tas-	(215.35) Taşmak.	tatıray-	(99.25) Çoraklaşmak.
tasa qalma-	(109.20) Gözden kaçmamak.	tatırlıq	(16.40) Serbestlik.
tasa I.	(118.15) Gizlenecek yer.	tatırma-	(209.25) Tattırmamak.
tasa II.	(220.30) Tasa.	tatıytın et-	(121.25) Denk etmek.
tasala-	(249.25) Saklamak.	tatqan	(232.35) Tadan.
tasalañqır-	(18.40) Gizlenmek.	tatuw körşilik	(253.25) İyi komşuluk.
tasattıq	(235.15) <Ar. <i>taúadduò</i> , be- lirli bir dileğin kabul edilmesi amacıyla kesilen toplu kurban.	tätti	(281.05) <ET <i>tatıghı</i> , tatlı.
tasburşaq	(203.15) Taş, dolu.	taw	(18.35) <ET <i>tag</i> , dağ.
taşığan köñil	(47.10) Taştan gönül.	tawęski	(268.35) Dağ keçisi.
tasımaldaytın	(83.30) Taşınacak.	tawıp ber-	(09.30) Buluvermek.
tasır kisi	(57.05) Aksi adam.	Tawıpkel	(245.45) Özel ad.
tasırlat-	(137.35) ‘Tasır tasır’ diye ses çıkartmak.	tawıptı	(276.20) <* <i>tap-ıp turur</i> , bulmuş.
		tawıs	(35.25) Tavus kuşu.
		tawıs-	(52.20) Kırmak, yok etmek.
		tawlı	(69.10) Dağlı, dağlık.

tawqımbet	(40.05) Eziyet.	tay-jabağı	(126.30) Tay, yapağı.
tawrın	(39.15) <i>Tap t. bol-</i> , çıt çıkar- madan durmak.	tayla-	(249.30) <i>Oñ t.</i> , düzeltmek.
tawsıl-	(18.25) Tükenmek, kalma- mak, erimek.	Taylan	(161.01) Özel ad.
taw-tas	(92.25) Dağ taş.	taylaq	(209.05) Bir yaşında deve.
tawteke	(86.10) Dağ tekesi.	taylı biye	(50.01) Taylı kısarak.
täwewel	(09.15) <Ar. <i>tevekkül</i> , tevekkül.	taypa	(68.01) <Ar. <i>üä' i fe</i> , tayfa.
täweldesi bol-	(159.05) Bağımlı olmak.	taypalmay tart-	(244.35) Tırıs yürüme.
täweldi	(237.25) Bağımlı, hür değil.	tayqaytay bas-	(195.20) Sıvışmak.
täweldilik	(247.10) Bağımlılık.	tayqazan	(105.25) Ayaklı kazanlar.
täwelsiz	(229.15) Bağımsız.	tayqıp öt-	(103.35) Boş hamle yapmak.
täwelsizdik	(253.25) Bağımsızlık.	tay-qulın	(35.25) Tay, kulan, <i>qulan</i> 'ya-bani eşek'.
täwep	(216.20) <Ar. <i>üavāf</i> , tavaf.	taysal-	(98.35) Mec. Çekinmek; geri- lemek, yoldan çıkmak, <i>tay-</i> 'kaymak', <i>-sa-</i> istek bildiren fiilden fiil yapma eki, <i>-l-</i> fiil- den fiil yapan dönüşlülük eki.
täwip	(222.05) <Ar. <i>üabyb</i> , falcı, hastalıklara bakan kimse.	taysalma-	(198.30) Çekinmemek.
täwir	(280.05) İyi, daha iyisi.	taysaqta-	(154.71) Kabul etmemek.
Täwke	(59.01) Özel ad.	tayşa	(263.25) Küçük tay.
täwlik	(92.10) <Far.-T <i>tāb+luq</i> , bir tam gün, bk. <i>tewlik</i> , <i>töwlik</i> .	taytalas-	(205.05) Karşı gelmek.
tay	(11.40) Tay.	tay-talasıp otır-	(169.01) Saltanat kavgası yapmak.
taya-	(11.35) Yaklaşmak.	tay-tuwlaq	(129.25) Taylar.
tayap bar-	(203.35) Yaklaşmak.	täybe	(88.10) <Ar. <i>tevbe</i> , tövbe, bk. <i>tewba</i> , <i>toba</i> .
tayaq I.	(17.35) Kaygan.	täyir	(48.30) Şaşırılacak durum.
tayaq II.	(44.75) Baston.	täyt	(41.05) De hadi.
tayaqtalğan	(44.40) Dayak yiyen, dövülen.	taz	(107.35) Kel, And. Ağz. <i>daz</i> .
tayaqtay	(250.35) Değnek gibi.	taza	(146.20) <Far. <i>tāze</i> , taze.
tayaw kel-	(14.10) Yaklaşarak gelmek.	tazart-	(178.30) Takip etmek.
tayawıraq	(17.25) İyice yaklaşma.	tazı	(98.15) <Far. <i>tāzı</i> , tazı.
tayazdap ur-	(35.35) Hafifçe vurmak.	te	(21.40) Bağlaç, de (dahi).
taydır-	(32.20) Kaydırmak.	tebe basta-	(228.25) <i>Qonis tep-</i> , müteradifi, <i>meken tep-</i> , 'yerleşmek'; <i>qonis t.</i> , yerleşmeye başlamak.
taydıra al-	(156.20) Yenmek.	teben	(131.30) Yorgan iğnesi, Kzk. <i>tep-</i> , 'teğellemek'.
tayğandıq	(72.35) Çıkmış olan.	tebin	(54.35) Kar altından çıkan otlak.
tayğaq	(59.10) Ağır vaziyet.		
tayğaqtap jat-	(273.35) Kaymak.		
tayınatın emes	(183.35) Çekinmez.		
tayınbaytın bol-	(94.15) Çekinmemek.		
tayınşaday	(215.35) Tay gibi.		
tayıp tur-	(151.05) Kaybolmak.		

tebin-	(149.35) Mahmuzlamak.	tekten tekke	(11.10) Baştan başa.
tebindep yayıl-	(269.15) Tepinerek yayılmak.	teli	(40.10) Deli.
tebindet-	(152.20) At sürmek.	telim bol-	(153.25) Başa düşmek
tebiren-	(21.35) Heyecanlanmak.	teliñe	(56.35) <i>Tentegiñnen t.</i> , başın- dan ayağına.
tebirent-	(109.10) Heyecanlandırmak.	temir	(64.40) <ET <i>tämür</i> , demir.
tebis-	(21.30) Tepişmek.	temir-tersek	(175.05) Demir memir, bk. <i>teri tersek.</i>
tegewrindi	(20.35) Hızlı, güçlü.	tendi	(73.30) Yüklü.
tegewrinsiz	(165.05) Güçsüz, yavaş.	tentegiñnen teliñe	(56.35) Baştan ayağa.
tegi I.	(97.25) Çok.	tentek I.	(15.05) Bozguncu.
tegi II.	(106.15) <i>Ata t.</i> , ecdâd.	tentek II.	(40.10) Ahmak, suçlu.
tegi III.	(62.30) Biraz önce.	tentek III.	(170.10) Edepsiz.
tegi IV.	(48.25) Herhâlde, galiba.	tentireme	(153.25) Sürgün.
tegimen	(209.40) Soyü ile.	teñ	(43.20) <Kıp. T <i>teng</i> ‘eşit’, denk.
-tegiñ	(82.01) <i>Ata t.</i> , soy.	teñbil	(188.01) Çil, alacalı noktalar.
tegin	(125.10) Parasız, karşılıksız.	teñder	(12.10) Heybe.
teginde	(30.20) Aslında, sonuçta, esa- sında, herhâlde.	teñdessiz	(31.25) Sınırsız, eşsiz.
tegis	(60.40) Birlikte, hepsi.	teñdik ber-	(56.20) Adaletli dav-ranmak.
teje-	(11.30) Yavaşlamak, <i>tizgin</i> <i>t.</i> , dizgini yavaşlatmak, dizgini tıptılamak, mec. metin olmak.	teñdik berme-	(93.40) Baş eğme-mek.
tejel-	(201.15) Durdurulmak.	teñestir-	(165.30) Eşitlemek.
tejelis	(263.20) <Ar. <i>tecâlüs</i> ‘bir mec- liste bulunma’, <i>tecâlüs</i> .	teñge	(64.40) <Rus. <i>den’gi</i> , para.
tejew kör-	(41.10) Duraklamak.	teñgiz	(23.15) Deniz.
tek I.	(02.05) Sadece.	teñiz	(170.25) <DLT <i>tingiz</i> , deniz.
tek II.	(42.05) Cet, Kır. <i>Ata teginen</i> ‘babadan oğula.’	teñkeyip jat-	(11.40) Yan yana yatmak.
teke-	(126.15) <i>Tizgin t.</i> , durmak.	teñkiyip-t.	(272.10) Sarmaş dolaş.
tekemet	(132.10) Keçeden halı.	teñle-	(174.35) Yüklemek.
teketires	(36.15) Teke sıkıştırma.	teñsel-	(279.10) Sallanmak.
teketires-	(93.40) Mücadele etmek.	teñselip ket-	(41.15) Salınarak gitmek.
tekiz-	(94.75) Uçurmak, Kzk. <i>tekir-</i> ‘dört nala gitmek’, Kır. <i>tegiñeñ</i> .	teñselip-tebirenip	(164.20) Kıpırdanarak.
tekpe-tepsen	(269.45) Düzlük, otlak.	teñşep usta-	(257.30) Dengede tutmak.
tekser-	(96.05) Tersine çevirme.	teñ-teñ	(89.01) Yığın.
tekşe	(132.05) Kare, düzce yer.	teñ-tustar	(21.30) Akran.
tekte	(89.15) Bazen, bk. <i>oqta t.</i>	tep- I.	(39.20) Y. f. <i>qonis t.</i> , yerleşmek.
		tep- II.	(109.01) Vurmak, yansımak.
		teperiş körset-	(239.40) Öne doğru çıkmak.
		tepin-	(17.05) Tepinmek.

tepkile-	(15.40) Tepiklemek.	tez	(10.30) Çabuk, acele.
tepsin-	(41.05) Kızmak.	tezdikpen	(247.01) Aceleyle.
tep-tegis	(176.30) Eşit şekil.	tezek	(132.15) Tezek.
ter	(16.40) Ter.	tezge sal-	(78.25) Yola getirmek.
tereñ	(26.30) <ET <i>tāring</i> , derin.	tezirek	(87.30) Tez, daha çabuk.
tereñde-	(114.75) Derinleşmek.	tığa sal-	(152.01) Gömmek.
tereñde jat-	(43.35) Başka sebep olması.	tığıl-	(102.30) Tıkılmak, gelmek.
tereñdet-	(236.01) Derinleştirmek.	tığıla tūs-	(31.25) Sokulmak.
tereñdik	(234.71) Derinlik.	tığında-	(200.20) Tıkamak.
tereze	(225.45) <Far. <i>derʿçe</i> , pencere.	tığıs	(69.35) Sıkı.
terge şom-	(115.10) Tere gömülme.	tığız	(97.20) Düzgün.
teri	(95.15) Deri.	tıjırın-	(49.30) Yüzünü buruşturmak.
teri-	(111.01) Dermek, toplamak.	tılsım tart-	(31.25) Ürperti vermek.
teris	(32.10) <Far. <i>ters</i> ‘çevreye göre farklı’, yanlış, aksilik.	tım	(11.30) İyice, çok, pek çok.
teriskey	(275.40) Kuzey tarafı, kuzey yönü.	tımıq	(40.10) Sakin, dingin.
teristik	(124.10) Taraf, Kzk. kuzey taraf.	tımıray-	(52.30) Sessiz olmak.
teri-tersek	(83.40) Deri ve benzeri şeyler, <i>ter-sek</i> ‘ham deri’.	tımırsıq	(07.30) Ürkütücü.
terle-	(260.10) Terlemek.	tımqursa	(112.25) Hiç olmazsa.
tersek	(88.20) Ham deri.	tım-tıraqay	(179.01) Ses seda çıkarmadan.
tersiz kel-	(209.25) Çalışmadan kazanmak.	tım-tırıs	(71.20) Sessiz sedasız.
tes- I.	(08.35) <i>Tes-</i> ‘deşmek’, <i>kökeyin t.en</i> , gönlünden geçiren; <i>kökeyin t.en jalğız jegi qurt</i> (04.40) isteksiz yalnız kurt.	tın- I.	(232.15) Yetinmek.
tes- II.	(128.25) Deşmek.	tın- II.	(174.35) Saklanmak.
tesik	(84.25) Deşik.	tın- III.	(261.10) Sakinleşmek.
tesil	(190.30) Taktik.	tınarı	(193.05) Olacağı.
tesile qara-	(26.25) Dikkatlice bakmak.	tınay-	(71.45) Dinlenmek.
tesireye qara-	(53.15) Dik dik bakmak.	tınbay jür-	(244.75) Dinlenmeden yürümek.
tew-	(06.10) Vurmak.	tınbaytın jağday	(193.10) Durmayacak durum.
tewba	(156.05) <Ar. <i>tevbe</i> , tövbe, bk. <i>täybe</i> , <i>toba</i> .	tındır-	(133.35) <i>İs t.</i> , iş becermek.
tewiri	(197.25) <Ar. <i>ùavr</i> , ‘tarz’; olumlu tarafı.	tındıra alma-	(249.01) Son vememek.
tewlik	(128.25) <Far.-T <i>tāb+lıq</i> , gün, bk. <i>tāwlik</i> , <i>tōwlik</i> .	tındırımıdılıq	(45.35) Beceriklilik.
tey-	(51.30) <i>Qonsı t.</i> , kom-şu olmak.	tındırmaq	(139.25) <i>Ne t.</i> , ne yapacak?
		tınğan	(243.01) Çöken, dinen.
		tınğıp bol-	(273.30) Dinlenmek.
		tınım al-	(92.10) Dinlenmek.
		tınımsız	(13.05) Sessiz.
		tınıq-	(72.20) Dinlenmek.
		tınıqtır-	(99.25) Dinlendirmek.
		tınıs	(242.40) Hefes.
		tınısta-	(06.25) Nefes almak.

tınış	(106.01) Sessiz.	tırp et-	(149.15) Kıpırdamak.
tınıştal-	(253.10) Sessiz hâle gelmek.	tırqırat-	(124.20) <i>T. ip quwala-</i> , hızla sürmek.
tınıştıq	(04.40) < * <i>tin-iş+tıq</i> , sessizlik.	tırtıq	(26.30) Yara.
tınşı-	(89.20) <ET <i>tinç</i> , ‘huzur, rahat, dinlenmiş’; huzura kavuşmak.	tıs	(280.30) <ET <i>taş</i> , dış.
tınşı-	(225.25) Sakinleştirmek.	tısır	(63.10) Gürültü.
tıñ-	(45.35) <AT * <i>tıñ-</i> ‘nefes almak’, yapmak, halletmek.	tısqa	(79.15) Dışarı.
tıñ	(19.20) Dinç.	tısqağrı	(168.40) <ET <i>taş+garu</i> , ‘dışarı’; <i>tısqağrı</i> (ğ), başka.
tıñaytıp jiber-	(23.40) Kendine getirmek.	tışqan	(47.01) <ET <i>sıçqan</i> , sıçan, fare.
tıñda-	(66.30) Dinlemek.	tıtıq	(87.10) Çizik.
tıñdar qulaq	(164.25) Dinleyen kulak.	tıy-	(109.10) <ET <i>td-</i> ; engel olmak, <i>tıym sal-</i> ‘müsaade etmemek’.
tıñday alma-	(113.15) Dinleyememek.	tıyanaq tap-	(221.30) < * <i>tayanaq</i> <Kıp. <i>T tayan-</i> ‘dayanmak’, <i>tap-</i> ‘bulmak’; neticelenmek.
tıpırdan	(47.30) Hareket, <i>tıpır</i> ‘patırtı’.	tıyanaqta-	(214.35) Çözülme.
tıpırla-	(129.20) Çırpınmak.	tıyıl-	(52.45) <i>Sap t.</i> , uğramamak.
tıpırşıp tur-	(101.30) Aldırış et-memek.	tıyım	(265.01) Yasaklamak.
tıpırşıy basta-	(160.40) Çırpınmaya başlamak.	tıyın	(49.20) Sincap, hlk. <i>değın</i> .
tıpırşuw	(192.01) Çırpınma.	tıyıp tasta-	(134.20) Susturmak.
tıp-tığız	(109.01) Sım sıkı.	tıyıp tasta-	(134.20) Susturmak.
tıp-tımıq	(49.20) Sükûnet, sap sakin.	tıyıtqta-	(246.20) Güçlenmek.
tıp-tınış	(182.40) Sessiz sedasız.	Tibet	(116.15) Yer adı, Tibet.
tıp-tıypıl	(16.01) Tıpış tıpış.	tıger	(117.05) <i>Tigerge tuyaq qaldır-</i> , bütün hayvanları götürmek.
tıq-	(279.05) Tıkmak.	tıgil-	(17.35) Dikilmek.
tıqılda-	(247.15) Tıkırdamak.	tıgip jat-	(90.35) Kapatmak, dikmek.
tıqır	(92.35) Hareketlilik.	tıgis	(43.30) Dikiş, mec. <i>tigisi jatıq qatparı qalıñ esep</i> ‘sık eleyip ince dokumak’.
tıqırlan-	(211.35) Tıkırdamak.	tıgiz-	(179.20) Dokunmak.
tıqırla-	(19.30) Tıkırdamak.	tıgize al-	(05.15) Deydiremek.
tıqsır-	(80.05) Sıkıştırmak.	tik köter-	(11.15) Ayağa kaldırmak.
tırbana ber-	(232.15) Tırpana vermek.	tik-	(32.25) Dikmek, kurmak.
tırıs-	(119.35) Çekinmek.	tike	(16.10) Doğru.
tırıs-dırıs	(245.40) Kıpırtı, ses.	tikeley	(99.35) Doğrudan.
tırısqaq	(99.10) Pes etmeyen.	tiken	(279.05) Diken.
tırış-	(240.10) Gayret etmek.		
tırma	(231.35) Tırmık.		
tırmıs-	(14.40) Tepinmek.		
tırnaday	(143.10) Turna gibi.		
tırnaq	(144.10) Tırnak.		
tırnaqtay	(85.35) Tırnak kadar.		

tikenek murttu	(140.15) Diken bıyıklı.	tirestir-	(254.35) Sıkıştırmak.
tikirey-	(240.25) Dik durmak.	tires-tire-	(43.40) Omuz dayamak.
tikkiz-	(29.30) Dikkat etmek.	tirew	(238.10) Destek.
tiksin-	(41.10) Ters ters bakmak.	tirey ber-	(15.40) Destek olmak, <i>qolğa tumsıq t.e.</i> , ‘yönlendirmek için’.
tikten-	(161.30) Dik durmak.	tiri	(05.01) <YT (ŞT) <i>tirik</i> <ET <i>tirig</i> , (Özb. <i>tirik</i>); diri, canlı, ölmemiş.
tiktene otır-	(48.15) Dik oturmak.	tiri ilik-	(10.35) Esir düşmek.
tiktep qara-	(31.05) Doğrudan bakmak.	tiril-	(133.35) Dirilmek.
til qat-	(07.10) Konuşmak.	tirilde-	(102.30) Titremek.
tilalğıstıq	(141.20) İtaatkârlık.	tiriptey	(119.05) Diri olarak.
tildes-	(31.20) <i>İştey t.</i> , fi-sıldışamak.	tirisindegidey-aq	(135.05) Canlı gibi.
tile-	(11.40) İçinden geçirmek.	tirkes-tirkes	(51.20) Peş peşe.
tilegendey	(188.25) Dilemiş gibi.	tirlik	(40.05) Hayat, sağlık.
tilek	(89.15) Dilek.	tirlik	(165.30) Dirlik.
tilemey-aq	(246.30) İstemese de.	tirsek	(38.05) <DLT <i>tirsgek</i> , dirsek.
tilew	(261.15) Dileme.	tis	(19.20) Diş, mec. <i>tis jar-</i> ‘ko-nuşmaya iştirak etmek’.
tilim	(123.01) Küçük toprak parçası, Kzk. ‘dilim’, Karaçay-Malkar <i>tilimdi cer</i> ‘dar toprak parçası’.	tisağaş	(231.05) Pulluk.
tilipaş-	(90.35) Kesip açmak.	tisir-	(120.15) <i>Qolğa t.</i> , ele geçirmek.
tillâ	(64.25) <Far. <i>tillâ</i> , ‘işlenmemiş altın’; altın, bk. <i>zer</i> .	tiste-	(106.20) Isırmak, dişlemek.
tiñ	(215.20) Dal, ip.	tistene ısılda-	(189.40) Dişlerini gıcırdatmak.
tip-tik	(191.35) Dimdik.	tister	(03.25) Dişler.
tipten	(100.15) Bilhassa, pek çok.	tistes-	(193.05) Diş diş olmak.
tipti I.	(66.20) Tamamen, özellikle.	titire-	(188.25) Sallanmak, sarsılmak.
tipti II.	(14.75) Gibi olma, tıpkı, çok.	titirken-	(06.25) Yarası acımak.
tip-tik	(278.20) Dim dik.	tiy-	(10.35) <YT (ŞT) <i>tiá-</i> <ET <i>teg-</i> ‘değmek, yetişmek’; isabet etmek, dokunmak, yerine getirmek.
tire- I.	(97.05) Kısılmak.	tiye	(78.10) Pay, hisse.
tire- II.	(81.15) Dayamak.	tiyek	(158.20) Bir şeyin geri kalanı.
-tire	(143.05) <i>Arqa t.</i> , sırt.	tiygeli jür-	(269.35) Yakın yürüme.
tirek	(56.10) Destek.	tiygendey	(125.15) Kaçar gibi.
tirel- I.	(30.05) Direnmek.	tiygiz-	(183.30) Deydirmek, dokundurmak, <i>til t.</i> , dil uzatmak.
tirel- II.	(51.15) Kendine gelmek.	tiyin	(257.40) Demir para.
tirel- III.	(38.05) Değmek, dayanmak.	tiyis	(14.35) Kalıplaşmış yardımcı fiil, zorunda olmak, bk. <i>uğuwğa tiyis</i> .
tirep tura qal-	(20.05) Yaslanmak.		
tires- I.	(93.01) Sıkışmak, <i>ıyıq t.</i> , omuz omuza vermek.		
tires- II.	(50.25) Karışmak.		
tiresip-siresip	(100.30) Dayanarak.		

tiyis-	(118.20) Çarpışmak.	tolasta-	(38.05) <i>Söz t.</i> , söze ara vermek.
tiyisti	(123.15) İçin, gerek.	tolastama-	(203.01) Ara vermemek.
tiyistir-	(252.05) Dayamak.	tolastama-	(211.20) Azalmamak.
tiyiz-	(129.05) <i>Qol t.</i> , tutmak.	tolğanıs	(60.01) Düşünce, bk. <i>oy</i> .
tiymegen boyda	(12.20) Deymemiş şekilde.	tolğaq	(50.25) Doğum sancısı.
tiyse qoy-	(42.05) Karışmak.	tolğat-	(44.71) Doğurmak.
tize bük-	(10.35) Diz çökme.k	tolğaw	(242.20) Doğaçlama destan söyleme.
tizelestirip otr-	(65.25) Diz dize oturmak.	tolğawlı-tolğaqtı	(106.10) Heyecanlı.
tizere jetken	(175.35) Dize kadar uzanan.	tolı	(13.20) Dolu.
tizgendey	(125.20) Dizilmiş gibi.	tolğıraq	(233.01) Açıkça.
tizgin teje-	(04.20) Dizgin tutmak.	tolımdı	(61.05) Göz dolduran.
tizgin-şılbur	(03.25) Dizgin, <i>şılbur</i> <Mo. <i>cilbagur</i> , ‘atın yularına takılan ip’.	tolıq uğındır-	(152.10) İyice anlatmak.
tizil	(143.10) Dizilmek.	tolıq	(06.30) İyice.
toba	(106.35) <Ar. <i>tevbe</i> , <i>t.sın awzına sal-</i> , yüreğini ağzına getirmek, ‘bir şeye hayret edilince kullanılan ifade’. bk. <i>täybe</i> , <i>tewba</i> .	tolıqşa	(251.10) Tam olarak.
tobı	(24.30) Kalabalık, bölük.	tolıqtıratüs-	(163.10) Pekiştirmek.
tobılğı	(233.10) Kızılıcak ağacı.	tolıqtırıp al-	(06.35) Toplamak.
tobıq	(61.20) Topuk.	tolıs- I.	(02.05) Yayılmak.
-toğa	(79.05) <i>Bir t.</i> , düzgün, karakterli, t. ‘toka, demir ok’.	tolıs- II.	(114.15) Ayak basmak.
toğan	(273.40) Arkın içindeki engel.	tolq-	(192.40) Suyun dalgalanması.
toğanaqta	(159.01) Balya, yük.	tolqın	(107.20) Dalga.
toğay	(105.01) Orman.	tolqıs-	(200.01) Dolgunlaşmak.
toğaylı say	(278.10) Sazlı çay.	tolquwlı	(215.15) Dalgalı.
toğayt-	(123.35) <i>Köñil t.</i> , içinden geçirmek.	toltır-	(149.05) Doldurmak.
toğay-torañ	(223.05) Dağ, taş.	toltırıp al-	(10.20) Doldurmak.
toğıs toqpaqpen	(34.10) Bir hastalık adı.	toltruw	(43.05) Dolduruş.
toğıt-	(217.10) Koyunu kırkmadan önce temizlemek için suya sokup çıkartmak.	tomağa	(85.35) Göz bağı.
toğız	(111.20) <ET <i>toquz</i> , dokuz.	tomağa-tuyıq	(19.15) Kaskatı.
toğız-ondar	(138.05) dokuz on civarı.	tomağa-tuyıqta-	(251.25) <i>T.-tuyıqtaw kisi</i> , hiç kimseyle irtibatı olmayan kişi.
toğız toqpaq	(175.15) Kazak geleneğinde dokuz tokmak şeklinde verilen ceza.	tomağa-tuyıqtıq	(53.30) Hiç kimseyle muhatap olmamak.
tol-	(35.45) Dolmak, doldurmak.	Tomoq	(35.01) Yer adı.
		tompaq	(109.01) Yuvarlak.
		tompayğan	(165.10) Yumru.
		ton	(79.35) Kürk.
		tona-	(62.40) Soymak, yağma etmek.
		tonal-	(65.01) Soyulmak.

tonaluw	(87.20) Talan.	toqıldatıp	(49.20) Gagalamak.
tonawşı	(94.15) Kervan soyan.	toqılğan	(278.40) Dokunan.
tompaq	(265.10) Dolgun kaslar.	toqım	(05.10) Örtü.
ton-şalbar	(84.75) Kürk, şalvar.	Toqız Toqpaq	(36.05) <ET <i>toqız</i> ; y.a., Dokuz Tokmak.
toñ I.	(74.30) Don, donmuş.	toqmeyil	(71.35) <T- Ar. <i>toq+meyl</i> , kanaatkâr.
toñ II.	(50.05) Elbise.	toqmeyilsi-	(70.40) Gözü tok görünmek.
toñ-	(85.40) Donmak.	toqpaq	(36.05) <Kıp. T <i>toqmaq</i> , tokmak.
toñazığan	(167.05) Donmuş.	toqşan	(219.20) <Kıp. T <i>toqşan</i> <ET <i>toqız on</i> , [DLT <i>toqşon</i>], doksan.
toñazıt-	(61.30) Dondurmak.	toqşan tolğat-	(44.71) Dokuz doğurmak.
toñğısız jil	(173.05) Don olmayan yıl.	toqşılıq	(111.15) Bereket.
toñmoyındıq	(145.30) Dik başlılık.	toqta-	(13.35) Durmak.
top	(07.05) Grup, topluluk.	toqtas-	(160.05) Toplanmak.
topan	(192.40) 1. Grup, Kzk. 2. Samanın öğütülmüşü, 3. <Ar. <i>tufān</i> , su.	toqtatuw	(277.40) Durdurma.
topıldap qula-	(220.20) Şap diye devrilmek.	toqtaw	(143.10) Durma.
topıraq	(89.20) <ET (Uyg.) toprak.	toqtıqta	(133.15) Toklukta.
topırlapjür-	(225.35) Dönmek.	toqtışağım	(84.75) Körpe kuzu.
topırlat-	(247.01) <i>T.ıp jiber-</i> toparlayıp göndermek.	toquwşı	(88.30) <ET <i>toqtı-</i> 'dokuma mekiğini atmak'; dokuyucu.
topsır-	(195.05) Tembihlemek.	tor	(05.01) Tuzak, ağ.
topşı	(06.10) Omuz.	torañğı	(276.05) Odunluk ağaç.
topşıla-	(43.10) Düğme takın-mak.	Torayğır Tawı	(269.40) Yer adı.
topta-	(72.30) Toplamak.	torğawşa	(155.01) Tarla kuşu.
toptan	(20.15) Hep beraber.	torğay	(114.35) Serçe.
toptan-	(51.15) Toplanmak.	torğın	(230.01) İnce ipekli kumaş.
toptaskan	(158.40) Toplanan.	torı	(100.15) Doru.
toptastır-	(160.10) Toplatmak.	torıguw	(163.20) Ümitsizlenmek.
top-topqa bölün-	(72.30) Gruplara bölünmek.	torınday	(161.35) Ağı gibi.
toq I.	(37.40) Tok, kaba ses.	Toritöbel	(191.30) Ö.a., at ismi.
toq II.	(40.05) Tok, aç olmayan.	torpaq	(73.15) Toprak, bk. <i>topıraq</i> .
toqal	(225.30) Kuma.	torqa	(84.75) İpek, bk. <i>jibek</i> .
toqaldıq	(214.30) Zevce, ikinci eş.	torsıq	(207.30) Su kabı, matara.
toqaylas-	(96.35) Toplanmak.	torta	(181.05) Tereyağını eritince üze-rine çıkan köpük.
toq eter söz	(123.15) Bir işin özünü anlatan söz, <i>t. e. s.in ayta sal-</i> 'işin aslını söylemek'.	-tortañ	(70.15) <i>Ökpe t.</i> , kavga.
toqı-	(65.10) Yük taşımaya hazırlamak.		
toqıldıq qus	(49.20) Ağaçkakan.		

tos- I.	(85.10) Beklemek.	töbeşik	(184.30) Tepecik.
tos- II.	(129.01) <i>Aldına t.</i> , uzatmak.	töden-	(134.10) Döşemek.
tos- III.	(156.10) Dinlemek.	töge söyle-	(30.05) <i>Mehir t.</i> , sevgi göstererek konuşmak.
tosa jel-	(153.35) <i>Künge t.</i> , güneşe doğru tutmak, güneşe vermek.	tögil-	(38.10) Düşmek, dökülmek.
tosañısı-	(165.25) Kzk. <i>tosañ</i> I. ‘kulağı iyi duymayan, sağır’, <i>tosañ</i> II. ‘yabancı’ <ET <i>tosun</i> ‘kaba kimse’, alışamamak.	tögip qoy-	(97.01) Dökmek.
tosıl-	(207.15) Beklenilmek.	tögisip	(210.05) Dökülmesine yardım etmek.
tosın	(77.25) Beklenmedik.	tögis-qasap	(92.15) <i>Qan t.</i> , kan dökme.
toskawıl boluw	(96.40) Engel olma.	tögissiz	(136.30) Dökmeden.
tostağan	(10.20) Kâse.	tök-	(115.01) Dökmek.
totı	(177.10) <Far. <i>tūtıy</i> , papağan.	Töke	(172.30) Özel ad.
totıyayınday	(252.05) Mavimsi madde gibi.	töl	(130.40) Hayvanın yavrusu.
toy-	(34.15) <ET <i>tod-</i> , doymak.	tölde-	(111.10) Yavrulamak.
toy	(32.05) Düğün.	Töle Biy	(161.05) Özel ad, Töle Bey.
toyat	(124.30) Kuş yemi.	töle-	(57.30) Ödemek.
toydır-	(268.20) Doydurmak.	töle	(130.35) <i>Jer t.</i> , karanlık yer. bk. jertöle ‘kulübe’.
toy-duwman jasa-	(30.10) Düğün dernek kurmak.	Tölek	(36.20) Özel ad, ‘has’.
toyğız- I.	(276.45) Doydurmak.	tölengit	(193.10) Uşak.
toyğız- II.	(133.15) Doyurmak.	töler adban	(256.15) Ödenen vergi.
toyımsızdıq	(276.40) Doyumsuzluk.	tölet-	(271.20) Ödetmek.
toy-jıyın	(34.45) Düğün.	tömen qara-	(16.05) Aşağıya bakmak.
toyla-	(111.20) Eğlenmek.	tömende-	(174.10) Aşağı olmak.
toylama-	(66.10) Kutlamamak.	tömenşikten-	(254.30) Alçalmak.
toylaw	(256.40) Eğlenme.	tömpeşte-	(222.05) Dövüştük.
toz-	(131.30) Eskimek.	Tömüwrtüwnor	(275.40) Y.a., İstikköl.
tozaq	(11.01) <Far. <i>dūzāō</i> , cehennem.	tön- I.	(198.05) Oluşmak, dönüşmek.
tozdırıp jiber-	(106.40) Dağıtmak.	tön- II.	(136.10) Tünemek.
tozğan	(160.01) Darma dağınlık olan.	tön- III.	(21.05) <i>Qawpi t.</i> , tehlikeli olmak.
tozığı jet-	(28.35) Eskimek.	töndire söylew	(163.15) Dolaştırıp söy-leme.
toz-toz	(27.25) Paramparça.	töndiretin bol-	(260.20) Mec. uzaktan görmek.
toz-tozın	(116.30) Paramparça.	töne qal-	(79.40) Peyda olmak.
töbe	(03.10) <Kıp. T <i>tüpe</i> <ET <i>töpö</i> , tepe.	töner	(253.35) <i>Basına t.</i> , başına gelecek.
töbedey	(209.10) Tepe gibi.	tönip-tönip bar-	(108.35) Bir şeyin üzerine giderek dik dik bakmak.
töbel	(192.01) Alındaki beyazlık.		
töbeles	(193.05) Kavga, dövüş.		
töbeles-	(204.30) Mücadele etmek.		

töñirek	(35.01) Civar, etraf.	tözimdilik	(41.25) Metanet.
töñker-	(96.05) Çevirmek.	tözimdilik	(238.40) Dayanırlılık.
töñkerile ber-	(107.15) Döndürölmek.	tözimsizdik et-	(170.05) Sabredememek.
töperiş kör-	(163.01) Darbe görmek.	tsäräg	(95.10) Açık göz, Kzk. <i>ayla-</i> <i>ger</i> , Tat. ve Başkurt <i>häyläkär</i> <Ar.-Far. <i>óyle+kär</i> .
töpeştep al-	(136.20) Geriletmek.	tseregter	(140.25) Konş. çeriler, as- kerler.
tör I.	(85.25) Tor, ağ.	tuğır I.	(44.75) Koşulan at.
tör II.	(44.40) Baş köşe.	tuğır II.	(177.15) Avcı kuşların ko- naklama yeri, yuvası.
töre	(206.01) Töre, idarecilik eden.	tujır-	(266.35) Özetlemek.
töreşi	(52.01) Bilir kişi.	tujıra kel-	(181.40) Açığa vurmak.
törle-	(63.15) Baş köşeye geçmek.	tujırım	(57.10) İhtiyatlı.
tört	(04.25) <AT *tō rt, dört.	tujırında-	(67.15) Hülasa etmek.
tört-bes	(121.40) Dört beş.	tula boyı	(04.30) Tüm vücut.
törtew	(77.35) <i>Üş t.i</i> , üç dört tanesi.	tulan tut-	(93.35) Hayıflanmak.
törtinşi	(103.25) <ET <i>törtünç</i> , dördüncü.	tułğa	(97.10) Tüm vücut.
törtpaq	(279.01) Kare.	tulqıtas	(231.35) Düven.
törtten	(18.30) <i>Üšten t.</i> , üçer dörder.	tulpar	(38.35) Saf kan at.
törtten-besten	(51.15) Dörder beşer.	tumandan-	(196.05) Sislenmek.
tös	(35.05) <AT *tōş, dōş, göğüs.	tumanday	(195.20) Duman dibi.
tös tüyistir-	(34.71) Kucaklaşmak.	tumaq	(50.05) Kalpak.
töse-	(160.25) Döşemek.	tumsa	(50.25) İlk doğum yapan.
tösekek	(245.15) <ET <i>töşek</i> , döşek, yatak.	tumsıq	(15.40) Tümsek, mec. <i>qolqa t.</i> <i>tirey ber-</i> , ‘yönlendirmek’.
tösel-	(05.10) Yapmak, döşemek.	tun-	(157.05) Sudaki karışımın dibe çökmesi.
tösen-	(04.25) Döşemek.	tundır-	(160.25) Çökeltmek.
töseniş	(278.35) Döşeme.	tunğınğa tüs-	(127.20) Esir düşmek.
tösilge sal-	(100.35) Tarz bulmak.	tuñğış ret	(31.01) Bir kez, ilk defa.
töskey	(268.05) Tepe yamacı.	tuñğıyıq	(114.10) Çukur.
tösqalta	(245.30) İç cep.	tunıq	(199.15) Berrak.
töteley	(98.40) Kestirmeden, <i>töten</i> ‘aniden’, <i>töte</i> ‘direkt’, <i>töte-</i> ‘dik durmak, baş eğmemek; Kır. <i>tötö col</i> ‘doğru yol’.	tunjıra-	(253.35) Üzgün bakmak.
tötep ber-	(103.25) Hakkını yedirmemek, yenilmemek.	tuñjırañqı	(53.30) Asık.
töwlik	(115.05) <Far.-T <i>tāb+lıq</i> , gün, bk. <i>tāwlik</i> , <i>tewlik</i> .	tunşığa sıqlı-	(05.20) Boğulacak gibi ol- mak, <i>tunşıq-</i> ‘boğulmak’, <i>sıqlı-</i> ‘halsiz kalmak’.
tözgisiz	(233.05) Dayanılamayacak kadar.	tunşıq-	(272.01) Boğulmak.
tözim	(18.25) Sabır, Azr. <i>döz</i> , dayanmak.		

tup tamır	(67.15) Mec. ince damar.	turman	(04.25) <i>Er t.</i> , eyer takımı.
tup-tuwra	(219.20) Tas tamam.	turmaq	(280.25) “O(nlar) şöyle dur- sun, onu bir yana bırak” anlamında zarf.
tupa-tuw	(90.01) Dosdoğru.	turmaq bol-	(26.30) Kalkmak.
tup-tunıq	(132.10) Apaçık.	turmıs-küyin	(232.01) Hâl, vaziyet.
tup-tuzuw	(278.20) Düm düz.	turpatınan	(06.10) Vücut yapısı, görünüşü.
tuq	(86.05) Tüy.	turqı	(186.40) Görünüşi.
tuqım	(235.15) Tohum, nesil.	turuwşı	(98.25) Durmakta.
tuqırt-	(156.10) Başaşağı etmek.	tus	(33.15) <ET <i>tuş</i> , hıza, yön, taraf.
tuqqanla-	(81.35) Konş., ‘esir etmek’, Kzk. <i>tutqın</i> ‘esir’.	tusunda-aq	(246.10) Zamanında ise.
tur- I.	(17.25) Beklemek.	tusundağı	(168.01) Karşısındaki.
tur- II.	(38.10) Yaşamak.	tusta	(67.01) Durumda.
tur- III.	(32.20) Y.f. <i>bilip t.</i> , anlamak.	tustan	(15.35) Karşıdan.
tur- IV.	(04.25) Durmak, yapmak.	tustas-turğılas	(43.20) Devrinde, çağında.
tur- V.	(05.01) Tasviri fiil, <i>daralap</i> <i>tıp attandır-</i> ‘tek başına koşarak düşmana karşı yardım çağırmaq’.	tus-tus jaqtan	(104.30) Her taraftan
tur- VI.	(50.45) Kalkmak.	tus-tusına	(99.25) Her tarafa.
tura ber-	(192.15) Gitmek.	tus-tustan	(187.20) Dört bir yandan.
tura qal-	(15.30) Durmak.	tut- I.	(113.40) <i>Ülgi t.</i> , örnek almak.
turalap otır-	(30.10) Yorgun düşmek.	tut- II.	(14.35) Tutmak, yakalamak, mec. <i>ardağ t.</i> , ‘saygı görme’.
turalaw	(83.15) Yorgunluk.	tut- III.	(65.25) Y.f. <i>ini t.</i> , kardeş saymak, bk. <i>tulan tut-</i> .
turaq	(130.15) Yaşanılan yer.	tut- IV.	(120.40) Tutmak.
turaqtı	(18.10) Devamlı.	tutan-	(09.05) Tutuşmak.
turğa I.	(213.40) Çıkar, menfaat.	tutas	(11.20) Tamamıyla, bir, be- raber, bütün; Kırg. <i>tutaş</i> ‘baştan başa’, Uyg. <i>tutaş</i> ‘yekpare’, DLT <i>tutaşı</i> ‘daima, muttasıl’.
-turğa II.	(250.25) <i>Tur t.</i> , tüm vücut.	tutas-	(196.25) Birleşmek.
turğanda	(146.35) Varken.	tutastıq	(179.10) Birlik.
turğanornı	(156.40) Yaşadığı yer.	tutat-	(61.30) Yakmak, tutuşturmak.
turğı	(175.40) Duruş.	tutğın	(10.40) Esaret.
turğıdan	(213.40) Doğru bir şekilde.	tutıl-	(48.01) Yakalanmak.
turğılas	(40.20) Akran.	tutpa-	(162.10) Tutmamak.
turğındar	(68.25) Sakinler, ahali.	tutqa	(171.40) Kapı kolu, dayanak.
turğız-	(22.01) Doğrultmak.	tutqawıl	(158.35) Köy bekçisi.
turğızıl-	(257.05) Doğrultulmak.	tutqın	(09.25) Esirlik.
turımtay	(160.05) Doğan, avcı kuş.	tutqında-	(137.05) Tutsak etmek.
turımtay	(167.15) Küçük kurultay.	tutqındal-	(219.05) Esir olmak.
turıw	(81.10) Kalma.		
Turıbayew	(02.01) Özel ad.		

tutqındap al-	(115.20) Esir almak.	tuyaq	(23.05) Toynak.
tutqındat-	(273.15) Esir etmek.	tuyaqtı	(38.35) Toynaklı, 'koşan'.
tutqındıq	(82.35) Esaret.	tuyğınday	(177.05) Avcı kuş gibi.
Tutqıyıl	(276.25) Anı, beklenilmeden.	tuyıq	(165.25) Çıkmaz
tuttay jalañaş	(64.45) Çırıl çıplak, bk. <i>ja-lañaş jalpı</i> .	tuyıqqa tirel-	(240.30) İşe çıkmaz hâle gelmek.
tuw biye	(70.05) Dişi at.	tuyıqtan şıq-	(44.71) Çıkmazdan çıkmak.
tuw- I.	(36.05) <ET <i>tuá-</i> , doğmak.	tuyıqtaw	(79.05) İçine kapanık.
tuw- II.	(33.40) Başlamak.	-tuz	(52.45) <AT <i>*tüz</i> ; <i>şay t.</i> , çay tuz.
tuw- III.	(84.15) Gelmek.	tübegeyli	(43.15) Kökten.
tuw- IV.	(22.05) <i>Kün t.</i> , güne kavuşmak, günün gelmesi.	tübi	(32.35) Hepsi.
tuw	(03.25) <ET <i>tuá-</i> , tuğ.	tübit	(23.05) Yumuşak tüy.
tuwa	(130.35) Doğa, tabiat.	tügel	(06.45) <Kıp. T <i>tükel</i> 'ta-mamiyle', tam, hepsi.
tuwar aldındağı	(85.20) Gelmek üzere olduğu.	tügeli	(126.20) Hepsi.
tuwdir-	(23.45) Y.f., <i>ürey t.</i> , korkutmak.	tügendedi	(120.40) Eksik olup olmadığını kontrol etmek, şayet eksikse telafi etmek.
tuwğız-	(244.20) Doğurmak.	tügi ürpi-	(25.05) Tüyleri ürpermek.
tuwıl-	(40.05) Çıkmak, olmak.	tügil	(09.01) <Kıp. T <i>tegül</i> , değil.
tuwılma-	(155.30) Doğmamak.	tügili	(128.01) Bir yana.
tuwıp qal-	(83.25) Husule gelmek.	tügin	(78.10) Hiç birini.
tuwırılğan	(71.05) Doğurgan.	tügindey	(209.10) Tüyü gibi.
tuwırılıq	(178.20) Keçe örtü.	tüh	(19.45) Tüh.
tuwıs I.	(33.25) Kardeş, bk. qarındaş.	tük bil-	(240.20) Hiç bir şey bilmek.
tuwıs II.	(48.10) Akriba.	tük bol-	(10.20) Bir şey olmak.
tuwısqan	(150.30) Akriba kimseler.	tük	(111.05) Tüy.
tuwla-	(91.40) Debelenmek, çırpınmak.	tüken-	(189.10) Erimek, yok olmak.
tuwla-	(168.35) Yapıştırmak.	tükir-	(155.15) Tükürmek.
tuwla-	(263.20) Sinirlenmek.	tükpirindegi	(148.01) < <i>*tüpkirindegi</i> , derinliklerindeki, Kırg. <i>tüpkür</i> 'en alt, dip'.
tuwlağan tolqın	(107.20) Kızgınlık dalgası.	tüksiy-	(191.25) Sert bakmak.
tuwra	(16.45) <ET (Uyg.) <i>toguru</i> < <i>tog-ur-</i> , 'düz/doğru olamak', (Tunyukuk; <i>kögmen yışığ toga</i> , 'Kögmen dağları boyunca'); doğru.	tüksiygen	(79.05) Sert bakışlı.
tuwra- I.	(88.10) <DLT <i>togra-</i> , doğramak.	tüksiz	(55.10) Tüysüz.
tuwra- II.	(104.25) Kılıçtan geçirmek.	tükte-	(231.25) Kabuk ayıklama.
tuwralı	(273.01) Hakkında.	tülegen	(130.40) Tüylenen, canlanan.
tuyal-	(177.35) Utanmak.	tülek	(135.35) Kartal yavrusu.
		tülki	(256.40) <Kıp. T <i>tülkü</i> , tilki.
		tümen	(99.10) Tümen, tugayla kol ordu arasında yer alan birlik.
		tümenbası	(228.10) Tümen ko-mutanı.

tün	(31.25) Gece.	türli	(40.25) <ET <i>türlüg</i> ‘türlü’; <i>neşe t.</i> , değişik.
tün ortası	(04.20) Gece yarısı.	türme	(166.01) <Ar. <i>türbe</i> , ‘türbe’, etraf.
tündeletip	(199.25) Geceleyin yürütmek.	türmele-	(61.05) İşlemek.
tündik	(14.30) Gecelik.	türşigerlik	(121.40) Sızlatma.
tüne-	(278.15) Gecelemek.	türt-	(246.10) Dürtmek.
tünek	(11.01) Tünek.	türtki bol-	(78.25) Neden olmak.
tünemeli	(79.30) <i>Bir t.</i> , gecelik.	tür-tuğa	(161.30) Davranış.
tünep jet-	(35.01) Gecelemek.	tür-tüsi	(281.05) Görünüşü.
tüner-	(45.35) Mec., kaşlarını çatmak.	türüwmen bol-	(139.40) <i>Qulaq t</i> , kulak ka- bartmak.
tünere tüsip ket-	(190.15) Asık suratlı olmak.	tüs I.	(26.05) <AT <i>tüş</i> , düş, rüya.
tüneriñki	(161.05) 1. Kararmış, 2. Kaş- larını çatmış.	tüs II.	(28.35) Renk.
tüneytin bol-	(61.15) Gecelemek.	tüs III.	(15.40) Yüz, sakal, görünüş
tüngi	(35.40) Geceleyin, geceki.	tüs- I.	(31.15) Girmek.
-tünsiz	(201.40) <i>Ün t.</i> , sessiz sedasız.	tüs- II.	(21.20) İnmek.
tüp	(84.30) <ET <i>tüp</i> ‘dip’; kök.	tüs- III.	(43.25) <i>Közge t.</i> , dikkat çekmek.
tüpkilikti	(30.30) Sürekli.	tüs- IV.	(10.40) Düşmek, ele geçme.
tüp-tamır	(185.05) Kök, damar.	tüs- V.	(186.20) Gelmek.
tüptep kel-	(69.25) Düşünmek.	tüs- VI.	(264.71) <i>Ayta t.</i> , söylemek.
tür	(281.05) Tür, çeşit.	tüs- VII.	(70.01) <i>Talqığa t.</i> , değer- lendirmeye alamak.
tür-	(13.25) <i>Qulaq t</i> , kulak ke- silme.	tüs-ajar	(161.10) Görünüş, hâl.
tür-	(89.30) <i>Qulaq t.</i> , kulak salmak.	tüse ber-	(80.30) Mümkün olmak.
tür	(28.35) Tür, çeşit.	tüse jat-	(05.20) Düşüp yatmak.
tür-	(104.25) <i>Artın t.</i> , takip düşmek.	tüserliktey	(198.01) <i>Közge t.</i> , gözle gö- rünür bir şekilde.
tür	(248.05) Hâl, durum, görünüş.	tüsik	(153.10) Düşük.
tür-ärpeti	(25.10) Görünüş.	tüsil-	(265.15) <i>Quda t. megen</i> , gö- rücüsü gelmeyen.
türde	(90.30) Şekilde.	tüsin-	(182.10) Düşünmek.
türe quw-	(04.20) Sırtı atmak, <i>tür-</i> ‘dür-mek’, <i>quw-</i> ‘kovmak’.	tüsip tur-	(08.10) Düşüp durmak.
türengen tur-	(19.35) Yerinden kalmak.	tüsir- I.	(244.71) Düşürme.
Türgen	(227.35) Y.a., Türgen nehri.	tüsir- II.	(31.35) <i>Eske t.</i> , akla getirmek.
türi	(58.45) Bazı.	tüsirt-	(12.35) İndirtmek.
türük erin	(188.20) Kıvrık dudak; Kzk. <i>türük jür-</i> , ‘dikkatli yürümek’.	tüske tayaw kel-	(34.40) Olayın üstüne gelmek.
Türükşe	(38.20) Türkçe.	tüski as	(57.15) Öğle yemeği.
türil-	(28.10) Dönmek.		
Türkistan	(38.10) Yer adı.		

- tüspew** (18.35) Çarpmamak.
- tüsten-** (71.30) Öğle yemeğini yemek.
- tüsten keyin** (84.15) Öğleden sonra.
- tüstep-tügende-** (130.15) Derleyip toparlamak.
- tüstes** (191.45) Aynı renkte olan.
- tüsti** (86.20) Gibi, *tüs* ‘görünüş’.
- tüstik** (158.40) Güney.
- tüstik jol** (71.40) Yarımgünlük yol.
- tüstük** (83.01) Konuşma dilinde
tüstük, Kzk. *tüstik*, güney, bk. *oñtüstik*.
- tüt- I.** (179.01) Eğirmek.
- tüt- II.** (12.35) *Qosa t.ip jep qoy-*
‘birlikte yemek’.
- tütet-** (111.35) Tüttürmek.
- tüti** (47.30) Pamuk.
- tütik-** (190.15) Sararmak.
- tütün bas-** (92.35) Ateş yakmak.
- tütün** (116.45) Duman.
- tüy- I.** (147.20) Karara varmak.
- tüy- II.** (190.25) <ET *tüg-dügümle-*
mek, tut-mak, *jad tüy-*, ‘öğrenmek’.
- tüy- III.** (87.40) Atılmak.
- tüy- IV.** (62.05) Anlamak, mahir
olmak.
- tüydegimen** (73.30) Hâlleriyle, tümüyle.
- tüydektel-** (221.30) Üst üste olmak, ka-
rışmak.
- tüydektele** (86.20) Grup hâlinde, üst
üste.
- tüye** (28.10) <ET *tebi*, deve, bk.
nar.
- tüyeli** (90.01) Develi.
- tüyelik** (83.15) Develik.
- tüyemoym** (19.35) Deve boynu.
- tüyetolğa** (245.25) Devenin doğum sancısı.
- tüyetözimi** (245.01) Deve sabrı.
- tüygışte-** (221.40) Üst üste vurmak.
- tüyil-** (154.15) Dügümlenmek.
- tüyin** (17.10) *Tas t. qabaq*, çatık kaş,
Kzk. *tüyin* ‘I. 1. Dügüm, 2. Sonuç; II. 1.
Olgunlaşmamış meyve yumrusu’, 2. Deride
oluşan kızarıklık’, bk. *tas-tüyin*.
- tüyinde-** (280.35) Dügümlemek.
- tüyip jür-** (206.05) Sarmak, paketlemek.
- tüyir** (173.10) Ufak parça.
- tüyis-** (275.15) Karışmak.
- tüyme** (162.10) Dügme.
- tüymedey-t.** (55.05) Dügme kadar.
- tüymelen-** (279.05) Dügülenmek.
- tüynige kel-** (146.10) Bir görüşe varmak.
- tüyre-** (20.25) Yaralamak, delmek,
sokmak, saplamak.
- tüyrey öt-** (214.15) Saplanmak.
- tüysigin oyat-** (31.10) Duyguları uyandırmak.
- tüz-** (124.10) *Bet t.*, yön değiştirmek.
- tüz qısı** (85.35) Atmaca.
- tüzet-** (159.30) Kurmak, yapmak.
- tüzik** (56.05) Düzgün.
- tüzüw** (116.45) Doğru, düzgün.
- tüzüwlew şıq-** (81.15) Düzgün çıkmak.

U

- Ugryumow** (279.40) Rus., özel ad.
- uğa al-** (13.30) Anlayabilmek.
- uğım** (250.25) Duygu, anlam.
- uğındıra basta-** (37.05) Anlatmaya baş-
lamak.
- uğınğaşa** (92.15) Anlayana kadar.
- uğıs-** (31.25) *İştey u.*, sessizce
dinlemek.
- uğıspastıq bop qal-** (42.05) Anlaşmamak.
- uğuwğa tiyis** (14.35) Anlar, (*uq-* ‘anlamak’,
tiy- ‘değmek, dokunmak, düşünmek’, -
uw+şahıs eki teyis ‘gereklilik; -mAll’),

- Türkçede *r:z* (*s*) değişimi-mine örnek ilginç bir şekil).
- uh** (225.10) Oh, rahatlama bildirir.
- ujum bol-** (166.30) Birlik olmak.
- ul** (27.30) <ET (Orhun) *oglan*, ‘hasa askerlerin büyüğü’, Yak. *ogo*, ‘çocuk’, *og, ‘nesil’; oğul
- ulağattı söz** (184.75) Büyük söz.
- ulan** (38.35) <ET *oglan*, oğlan.
- ulan-baytaq** (217.20) Geniş, büyük.
- ulanğayır** (69.15) Yiğitler.
- ular** (200.05) Yabani kuş sesleri.
- ulas-** (129.25) Ulaşmak.
- ulasıp ket-** (81.25) Yetişmek.
- ulu** (32.5) <ET *uluğ*, ulu, bk. *uluğ*.
- ulıhıq** (68.40) Yücelik.
- ulıp tabıs-** (164.15) Ulayarak buluşmak.
- ulus** (162.30) <Mo. ulus <ET (Uyg.) uluş, (*ul*, ‘toprak, zemin’, +uş genişletme eki, ‘bir araya gelmiş topraklar, bölge’); ulus, bk. *üles*.
- ulıstıq** (52.15) Ulusal.
- Ulıtaw** (164.75) Y.a., Ulutav, ‘Uludağ’.
- ulpa** (108.25) Yumuşak.
- ul-qız** (27.25) Oğul, kız.
- uluğ** (242.01) Ulu, *Uluğ Cüz*, Ulu Yüz, bk. *uli*.
- umıt-** (21.40) <ET *unit-*, unutmak.
- umıt bol-** (05.10) Unutulmak.
- umıtar xal** (44.15) Unutacak hâl.
- umıtılmastay** (94.75) Unutulmaz gibi.
- umıtpa-** (20.05) Unutmamak.
- umsındır-** (271.45) Hamlede bulundurmak.
- umtılip kep** (41.10) Hamle yaparak gelmek
- un** (113.05) Un.
- una- I.** (216.05) İkna olmak.
- una- II.** (98.01) Mec. ısınmak, sevmek.
- unat-** (261.20) <ET *una-*, ‘onaylamak, razı olmak’; beğenmek, hoşlanmak.
- unğı** (176.10) Kazılmış yer, delik.
- unjırğasın tüsirme-** (199.05) Cesareti kırılmamak.
- uñqır-şuñqır** (94.15) Düzlük, çukur.
- untaq** (76.40) Tane, habbe.
- untaq dări** (92.01) İlâç.
- uq-** (21.10) Dinlemek, anlamak.
- uqırday** (249.10) Vâli.
- uqsa-** (250.35) Benzemek.
- uqsat-** (134.15) <ET *oqşa-*, ‘benzetmek’; benzetmek.
- uqtır-** (30.05) Anlatmak.
- uqurday** (240.25) Sırık kadar, bk. *ükürday*.
- ur- I.** (16.20) <ET *ur-*, vurmak.
- ur- II.** (27.30) Y. f., *ah ur-*, ah çekmek.
- uran** (03.10) Nara, *ura*, *hura* ‘yaşa diye bağırarak’, *qura-* ‘yılkıyı toplamak için çağırmak, Kır. *qol qura-* ‘asker topla-mak’, *ura-* ‘çağırmak’, *uranşıl* ‘birlikçi’.
- uranda-** (23.30) Nara atmak.
- uran-süren** (60.10) Durumlar, *süren* ‘görünüş’.
- uranşı** (169.05) Münadi, tellal.
- uran-üdi dawıstar** (03.20) Nara sesleri.
- urda-jiqtığı** (145.30) Hırsızlık suç-laması.
- urğası** (109.30) <Kır. *urğacı*, <ET *urug* ‘soy’, +*qa-* ‘vermek, getirmek, eklemek anlamında ek, -ç+çı; Kzk. *urıq* ‘tohum’; kadın, dişi.
- urğız-** (209.01) Vurdurmak.
- urı** (47.01) <ET *ogrı*, hırsız.
- urımtal** (179.05) Kolay, stratejik.
- urımar** (48.05) Rahatsız edilen.
- urıngan** (59.05) Düşen.

urınşaq	(239.10) Kavgacı.	ustas-	(23.20) Birbirlerini yakalamak.
urıp jür-	(09.15) <i>Ahu.</i> , ah edip durma.	ustat-	281.20) Yakalatmak.
urıs	(06.40) Çatışma, savaş.	ustatqanday-aq	(238.05) Tuttururcasına.
urıs-	(228.05) <ET <i>ur-uş-</i> , vuruş- mak, savaşmak.	ustawşı	(24.30) <i>Tuw u.</i> , sancaktar.
urla-	(48.35) Çalmak, uğrulamak.	ustaxana	(256.05) İmalathane.
urlana qara-	(19.30) Gizlenerek bakmak.	ustay al-	(75.35) Tutmak.
urlanğan mal	(43.35) Çalınan mal.	ustaz	(27.05) <Ar. <i>üstāz</i> , üstat.
urlaytın mal	(89.30) Çalınacak mal.	ustaz-äke	(27.05) Üstat, baba.
urlıq	(49.05) Hırsızlık.	Usun go	(217.15) Y.a., Üysin.
urnağ	(205.25) Soy.	uş	(03.05) <AT <i>*uç</i> , uç.
urpağ	(163.10) Evlâd, sülâle, nesil.	uşa jönel-	(29.30) Uçurmak.
urs-	(15.10) Korkmak, Kzk. küfret- mek, sinirlenmek, kızmak.	uşar	(163.05) Göçer.
ursar	(264.25) Küfür.	uşatın bürkit	(162.20) Uçacak kartal.
ursı-	(12.40) Münakaşa etmek.	uşıǵıp ket-	(276.25) Büyüme.
ursıp-zekiy ber-	(41.35) Kızarak azarlamak.	uşımen	(281.01) Ucuyla.
urşıq iyir-	(46.05) İğ eğirmek.	uşına	(265.10) Üstelik.
urşıqşa	(119.10) İğ ağacı gibi.	uşınan	(71.30) Ucunda.
urşıqşa iyiril-	(206.35) Mec. şaha kalkmak.	uşıp-qonıp	(11.35) Uçup konarak.
urtı sol-	(158.15) Yanağı çökmek.	uşı-qıyrsız	(72.05) Uçsuz bucaksız.
urtta-	(232.05) Yudumlamak.	uşıqtap jiber-	(44.15) Tedavi etmek.
urtta-	(234.10) Yudumlamak.	uşır-	(20.40) Uçurma, yok etme.
ur-urła-	(79.35) ‘Vur vur’ demek.	uşır-	(45.20) Mec. <i>ürey u.</i> , can almak.
usağ ulıs	(238.20) Uşak ulus.	uşır	(256.25) <Ar. <i>uşr</i> , öşür.
usağ-tüyek	(207.25) Dedi kodu.	uşıra-	(205.40) <YT (ŞT) <i>uçramak</i> , <Mo. <i>uçıra-</i> karşılaşmak.
usın-	(70.40) Sunulmak.	uşpu	(242.05) İş bu.
usınıl-	(52.05) Sunulmak.	uşqalağ	(265.05) Hafif karakterli.
usta- I.	(103.15) < <i>*uç+ta-</i> , tutmak.	uşqan	(278.25) Uçan.
usta- II.	(250.20) <i>Söz u.</i> , söz dinlemek.	uşqat	(278.20) Ufak yapraklı ağaç.
usta- III.	(45.20) Bağlamak, tutmak.	uşqın	(246.25) Uçkun, kıvılcım.
usta- IV.	(31.05) <i>Qolnuñ uşınan u.</i> , elinin tersiyle vurmak.	uşqırılıq	(79.45) Hızlılık.
usta	(22.40) <Far. <i>üstā</i> ~ <i>üstād</i> , usta.	uşqış	(215.30) Uçabilen.
ustal-	(139.05) Yakalanmak.	uştı-küyli	(202.10) Bir anda.
ustamağ bop	(119.30) Yakalamak için.	ut-	(197.35) Yutmak, kazanmak.
ustan-	(206.25) Kopmamak.	util-	(190.20) Kaybetmek.
ustara	(91.15) <Far. <i>usture</i> , ustura.	utilğan	(57.10) Yenilgi.
		utımdı	(11.10) Kazançlı.
		utırdı kelme-	(85.20) Yapılmamak.

utqır	(44.71) Mahir.	uyğandar	(210.30) Karar.
uttıra berüw	(190.20) Vakit geçirme.	uyğar-	(278.10) <ET <i>ud-</i> ‘uymak, izlemek’, tahsis etmek.
uttıruw	(71.05) Kaybatmek.	uyğarım	(14.25) Görüşme, anlaşma.
uw da şuw	(230.05) Patır kütür.	uyğaris-	(53.05) Kararlaştırmak.
uwağdalı jer	(31.05) Kararlaştırılan yer.	Uyğır	(82.15) Uygur, k.a.
uwan-	(135.25) Ağlamasını durdurmak.	uyı-	(36.40) Uyuşmak.
uwaq	(59.40) <Ar. <i>vaòt</i> , vakit, bk. <i>uwaqıt, wağı, waqıt</i> .	uyıp otır-	(78.40) Sakin durmak.
uwaqıt	(179.40) <Ar. <i>vaòt</i> , vakit, bk. <i>uwaq, wağı, waqıt</i> .	uyıqta-	(242.40) <ET <i>udıq+la-</i> , uyumak.
uwayım	(04.40) Üzüntü.	uyıqtağandiki	(200.01) Uykuya daldığından.
uwayımda-	(158.15) Üzölmek, düşünmek.	uyıqtap ket-	(13.15) Uykuya dalmak.
uwayım-qayğı	(109.25) Kaygı.	uyıqtas	(20.10) Sığınak, <i>uyıqta-</i> ‘yuva yapmak’, <i>uyıq</i> ‘yuva’, <i>üy</i> ‘ev’, bk. <i>baspana</i> .
uwıs	(5.5) <DLT <i>ađut</i> ~ <i>avut</i> , Özb. <i>hávuc</i> , <i>avuç</i> , bk. <i>alaqan</i> .	uyıs-	(185.05) Sıkılaşmak.
uwısta-	(05.20) Ovmak, yıkamak.	uylıq-	(05.15) Topluca yürümek.
uwız	(131.01) <Kıp. T <i>ağuz</i> , <i>ağız</i> , hayvanın ilk sütü.	uylıq	(201.35) Uyku, bk. <i>uyqı</i> .
uwızday	(98.01) <i>Uwız</i> , ‘körpe’; şık.	uylıqpa	(23.05) Çalı çırpı.
uwlar-şuw	(204.75) Güröltü patırtı.	uyपाल-	(06.25) Buruşmak.
uwmaş	(113.05) Buruşuk.	uyqı	(04.25) Uyku, bk. <i>uylıq</i> .
uwşıqtır-	(44.20) Meseleyi büyötmek, hastalandırmak.	uyqısızdıq	(246.20) Uykusuzluk.
uya	(85.30) <Kıp. T <i>uya</i> ‘yuva’ <ET <i>uya</i> ‘yuva, çukur, mağara’, Uyg. <i>uga</i> , <i>yuva</i> .	uyqışıl	(89.25) Uykucu.
uya sal-	(68.35) Yuva yapmak.	uytqı-	(96.15) Hortumlaşmak.
uyal-	(33.10) Utanmak.	uytqı	(165.35) <Kıp. T <i>uyut-</i> ‘sütü mayalamak’, <i>maya</i> .
uyala-	(04.40) Yer etmek.	uytqısı	(35.40) Düzenleyicisi.
uyalas	(115.20) Aynı anneden, sürü.	uytqısı bol-	(83.20) Birleştirmek.
uyalat-	(244.15) Utandırmak.	uytqı-ulan	(162.30) Soy sop.
uyalı	(188.05) Yuva, göz oyuğı.	uza-	(98.10) Uzaklaşmak.
uyalşaqtıq	(263.15) Utangaçlık.	uzağan	(15.25) Uzaklaşan.
uyañ	(05.20) Yumuşak.	uzan ketpe-	(31.20) Uzağı gitmemek.
uyandıq	(263.20) Kibarlık, yumuşaklık.	uzañıra-	(199.25) Gittikçe uzaklaşmak.
uyat	(41.35) Ayıp, lânet edilen.	uzañqırap ket-	(96.20) Uzanır gibi olmak.
uyat-namus	(74.30) Haya ve namus.	uzap ket-	(11.30) Uzaklaşmak.
uyğııldıq	(90.25) Uykuya düşkün.	uzaq	(19.20) Uzun.
		uzaq-uzaq	(216.05) Uzun uzun.
		uzaqtı kün	(106.10) Gün boyu.
		uzar-	(103.25) Uzamak.

uzara tös-	(141.30) Uzayıp gitmek.	ülgi	(113.40) Örnek, kalıp, görgü, ders.
uzarta tös-	(185.20) Kazanmaya çalışmak.	ülken	(17.35) Büyük, <i>ül-gen</i> ‘1. yüce, yüksek, ulu, 2. Bir iyilik Tanrısının adı.’
uzart-	(277.35) Uzatılmak.	ülpilde-	(191.40) Yumuşak ve zarif olmak.
uzatıp tasta-	(04.20) Uzatıvermek.	ümit	(09.05) <Far. <i>ümyd</i> , ümit.
uzatpay-aq	(23.01) Geçmeden.	ümitker	(181.20) <Far. <i>umýdker</i> , umut eden.
uzay ber-	(18.15) Uzaklaşveren.	ümittendi	(197.30) Umutlanmak.
uzın qulaq	(33.25) Dedikodu.	ün	(05.40) 1. Ses, 2. Ezgi.
uzın	(188.15) <ET <i>uzun</i> , ‘uzun’; mec. boy.	ünde-	(46.35) Ses çıkarmak.
uzında	(57.25) Aslında.	ünde estirt-	(138.40) Ses çıkartmak.
Uzınğaş-Qarğalı	(103.01) Yer adı.	ünem	(124.30) İdareli kullanma.
uzınşa	(163.10) Uzunca.	üñg-	(225.20) Bir şeyi çukurlaştır- tirmek.
Ü			
üdet-	(253.05) <Kıp. T <i>öded-</i> , ar- tırmak, hızını artırmak, hızlandırmak.	Üñgirtas	(173.30) <ET <i>üñgür</i> ‘içi oyuk, mağara’, yer adı.
üdey tös-	(203.01) İyice bastırmak.	üñil-	(226.15) Dikkatle bakmak.
üdirey-	(106.30) Korkmak, Kır. <i>üdüröy-</i> ‘karmakarışık etmek’.	üñile qara-	(06.10) Dikkatle bakmak.
ügin-	(212.40) Öğütülmek.	üñile-üñile	(41.30) Dikkatlice.
üh	(242.40) Üh, rahatlama sesi.	ünimdi	(153.05) Tasarruflu.
üki	(191.40) <Kıp. <i>ügü</i> ‘baykuş’, puhu [baykuş] tüyü.	üñireyip bos tur-	(76.01) Bomboş olmak.
ükim	(58.10) <Ar. <i>öüdüim</i> , hüküm.	ünsiz er-	(11.20) Sessizlik çökmek.
ükin	(57.45) <Ar. <i>öüdüim</i> , hüküm.	ünsizdik	(272.25) Sessizlik.
ükürday	(242.25) Uzun boylu, bk. <i>uqurday</i> .	üp et-	(76.40) Esmek.
ülbire-	(177.15) Yumuşak hâlde almak.	üpteytin üy	(89.30) Çalınacak mülk.
ülbirek	(250.25) Yumuşak.	ür-	(89.30) Havlamak.
ülde	(73.10) İpek, pahalı ince kumaş, mec. müreffeh olmak.	ürdiste	(30.30) <i>Alğaşqı ü.</i> , başlan- gıçta, <i>ürdis</i> ‘hep’.
üles	(44.10) <Mo. <i>ulus</i> <T <i>uluş</i> ; halk, millet, ulus, bk. <i>ulus</i> .	ürey tuwdır-	(23.45) Korkmak, <i>ürey</i> ‘can’.
ülesimen	(214.30) <i>Mal ü.</i> , ganimet olarak.	üreylen-	(12.10) Ürmek, korkmak.
ülesiz qaldıruw	(59.20) Mahrum edilme.	Ürge	(279.40) Karargâh, Kır. <i>ürgülö-</i> , ‘uyuklamak, pinekleme’.
ülestir-	(255.40) Üleştirmek.	ürrik-	(63.40) Ürmek.
Ülge	(268.30) Yer adı, Ürge.	ürke kel-	(269.15) Ürkerek gelmek.
ülger-	(126.20) Bitirmek, yetiştirmek.	ürkekte-	(194.20) Korkmak.

ürker	(152.25) <ET <i>ülkär</i> , ülker, yıldız topu.	üyelep qal-	(50.45) Kalkmamak.
ürkerdey- ü.	(181.35) Çok az sayıda.	üyil-	(24.71) Yığılmak, <i>üygiz-</i> ‘yığıldırmak’.
ürle-	(173.35) Üflemek, şişirmek.	üyip-tök-	(145.40) Yığıp dökmek.
ürpiy-	(25.05) Ürpermek.	üyir	(211.25) <ET <i>ögür</i> ‘at sürüsü’ 1. Çevre, arkadaşlar, grup 2. At sürüsü, yıldı, 3. Kzk. Bir şeye meraklı olan.
ürpiyisip-üreylen-	(44.40) Korkmak.	üyir-	(192.05) <ET <i>äwir-</i> <ET <i>ebir-</i> , etrafında dödürmek.
üsi-	(82.30) Üşümek.	üyiril-	(219.20) Dödürülmek.
üstem bol-	(104.15) Açık olmak.	üyirilip tur-	(98.01) Belli olmak.
üsterinde	(79.30) Üzerlerinde.	üyirle-	(86.10) Grup grup olmak.
üsti	(28.35) Üstü, tepesi.	üyir-üyir	(140.01) Sürü sürü.
üstide	(12.15) Üstünde.	üyles-	(75.35) Benzemek.
üstidegi	(03.10) Üzerindeki.	üymele-	(11.35) Üşüşmek.
üstimen	(274.75) Üstünden.	üymeşe	(29.10) Yığın.
üstün basıp öt-	(19.10) Üstünden basarak geçmek.	üyrek	(173.10) <AT <i>*i rdek</i> , Tkm. <i>i rdek</i> , ördek.
üstinen	(15.40) Hakkında.	üyrenisken	(200.30) Bir birine alışmak.
üstingi	(140.20) Üstteki.	üyrenşikti	(270.20) Alışık, bildiği.
üstirtin	(241.15) Dikkatsizce, bk. <i>astirtin</i> .	üyret-	(89.05) <ET <i>ögret-</i> , öğretmek.
üsti-üstine	(276.25) Üst üste.	Üysin urpağı	(125.35) Üysin nesli, soy adı.
üş	(05.30) Üç.	üz-	(11.10) Kesmemek.
üşew	(62.40) <ET <i>üçegü</i> , üçer.	üzbegendey	(143.15) Kesmemiş gibi.
üşin	(03.20) <ET <i>üçün</i> , için.	üzdik-sozdıq	(126.01) Dağınık.
üşinşi	(103.25) <ET <i>üçünç</i> , üçüncü.	üzdür-	(106.05) <i>At ü.</i> , atı hazır buldurmak.
üşinşi-törtinşi	(129.20) Üçüncü, dör-düncü.	üzdürer	(244.10) Kesen, keser.
üşkir	(250.35) Sivri.	üze basta-	(181.20) Kesmeye başlamak.
üşten	(04.25) Üçer.	üzeñgi	(95.40) < <i>*iz+e-n-gü+lük</i> , iz ‘ayak tabanı’, üzengi.
üwäj	(58.10) Cevap, karşılık.	üzeñgiles jür-	(44.75) Yan yana yürümek.
üwäjşi	(251.05) Müşavir.	üzep bar-	(04.25) Dinlenerek varmak.
üwede ber-	(199.40) <Ar. <i>va ‘de</i> , söz verme, bk. <i>wäde</i> , <i>wağda</i> .	üzerdey	(96.15) Koparacak kadar.
üwilde-	(200.05) Ötmek.	üzil-	(39.25) Parçalanmak.
Üwsüwn	(217.20) Y. a. bk. <i>Üysin</i> .	üzilip ket-	(06.20) Ölüp gitmek.
üy- I.	(278.40) Yerleştirmek.	üzilme-	(194.71) Parçalanmamak.
üy- II.	(24.35) Yıgmak.	üzip al-	(05.01) Koparmak.
üy	(41.25) <ET <i>eb</i> , ev, çadır.		
üydek-tüydek	(194.25) Toz duman.		
üydi-üy	(252.30) Her ev, ev ev.		
üye	(04.10) Oturulan yer, yuva.		

üzir	(251.05) <Ar. <i>vezýr</i> , vezir.	xan	(05.15) <Kıp. T <i>ðan</i> <ET <i>qan</i> , han.
W			
wa	(49.35) Ya, cümle başı nidası.	xana	(158.30) <Far. <i>ðāne</i> , hâne, ev, <i>meyman x.</i> , meyhane.
wāde	(67.10) <Ar. <i>va‘de</i> , söz, bk. <i>üwede, wağda</i> .	xandarşa	(159.01) Hanlar gibi.
wādeles-	(278.30) Sözleşmek.	xanday	(279.35) Han gibi.
wağda	(136.15) <Ar. <i>va‘de</i> , anlaşma, bk. <i>üwede, wāde</i> .	xandıq	(68.01) Hanlık.
wağı	(115.30) <Ar. <i>vaòt</i> , vakti, bk. <i>uwaq, uwaqıt, waqıt</i> .	xanjaylaw	(272.01) Han yaylası.
wağız	(38.30) <Ar. <i>va‘z</i> .	Xantaw	(185.30) Y.a. Han dağı.
waqıt	(13.20) <Ar. <i>vaòt</i> , vakit, bk. <i>uwaq, uwaqıt, wağı</i> .	xaq	(05.25) <Ar. <i>òao</i> , hal.
waqıtşa	(228.35) Belli bir süre.	xaqısı	(196.35) Hakkı.
waqqa deyin	(224.30) <Ar. <i>vaòt, osı w.</i> , şimdiye kadar.	xas	(193.15) <Ar. <i>ðāúú</i> , has.
wayım	(265.10) <Ar. <i>vehm</i> , üzüntü.	Xasıq	(96.05) Kavim adı.
wuh de-	(244.30) ‘Uh’ demek.	xat tanıy-	(38.15) Okuma yazma bilmek.
X			
xabar	(06.35) <Ar. <i>ðaber</i> , haber.	xatın	(82.01) <Ar. <i>ðātun</i> , Kalm. x., Kzk. <i>qatın</i> .
xabardar bol-	(12.05) Haberdar olmak.	xayılğa keltir-	(68.10) Kır. <i>qayıl</i> , ‘mutabık olan’ <Ar. <i>òayıl</i> ; ikna etmek.
xabarla-	(160.10) Haber vermek.	Xazuw	(229.01) Yer adı, Hanzuv.
xabarlan-	(247.35) Haber verilmek.	Xışıy	(217.20) Y.a., Hışı ovası.
xabarlaw	(126.10) Haber verme.	Xıwa	(159.15) Yer adı, Hive.
xabarşı	(96.01) Haberci.	xıydjra	(173.05) <Ar. <i>hicrý</i> , hicri., bk. <i>hiyjra</i> .
xadarıy xal	(89.10) <Ar. <i>òader-i óāl</i> , kader.	Xıywa	(64.25) Y.a., Hive.
xakim	(69.10) <Ar. <i>óakým</i> , hakim.	xikmetti	(139.35) <Ar. <i>óikmet</i> , hikmetli.
xal	(05.01) <Ar. <i>óāl</i> , vaziyet	xıqaya	(139.35) <Ar. <i>óikāye</i> , öykü.
xalayıq	(161.15) <Ar. <i>ðalā‘iò</i> , halk.	Xodjent	(159.15) Yer adı, Hokant.
xalıq	(14.35) < Ar. <i>ðalò</i> , halk.	Xoñtayşa	(22.30) Hontayşa, ö.a.
Xalmığ	(274.35) Kon. Kalmuk.	xo-oş	(170.35) İyi, hoş.
Xalmıq	(140.15) Kalmuk, k. a.	xoş	(20.05) <Far. <i>ðoş</i> , hoş, güzel.
Xalmıqşa	(08.15) Kalmukça.	xoş-xoş	(85.35) Hoşçakalın, elveda.
Xalmıx	(219.01) Kon. Kalmık.	Xun	(217.25) Kavim adı, Hun.
xalq	(02.10) <Ar. <i>ðalò</i> , halk, ‘insanlardan bir bölük’.	xuqıq	(183.30) <Ar. <i>óuòūò</i> , hukuk.
		xuzırında	(160.01) <Ar. <i>óuāūr</i> , huzurunda.
Y			
		ya	(23.20) Ne ... ne, ile, veya, ya da.

yä	(134.75) ‘Hi’ gibi ünlem.	zaman	(33.35) Zaman.
Yadxa	(253.10) Özel ad.	zamanalıq	(46.45) Zaman, çağdaş.
yağny	(29.10) <Ar. <i>ya’ny</i> , yani.	zamat	(14.15) Zaman, ân, vakit.
yaki	(55.10) <Far. <i>yāki</i> , yada, Kır. <i>caki</i> , bk. <i>yakiy</i> , <i>yaqıy</i> .	zamatta-aq	(93.30) Zamana kadar.
yakiy	(141.01) Yada, yani, veyahut, veya, bk. <i>yaki</i> , <i>yaqıy</i> .	zañ	(158.30) Kanun, yasa, Kzk. <i>zañ-zaqon</i> <Çin+Rus.
yañıyo	(280.30) Çin. ağaç bakımı.	zäntalaq	(41.15) Geri zekâlı, bedbaht.
yapır-ay	(236.45) <Ar.-F-T <i>yā+pyr+ay</i> , ya pirim, eyvah, ey Allah’ım.	zapı bol-	(92.15) Tedirgin olmak.
yapır-ayla-	(160.40) ‘Yâ pirim’ demek.	zapıran	(50.25) <Ar. <i>âa’ferân</i> , ‘yi- yeceklere tat, koku ve sarı renk veren bir kültür bitkisinin tozu’, safra
yaqın	(242.01) Kon. yakın, Kzk. <i>jaqın</i> .	zar	(183.15) <Far. <i>zār</i> , üzüntü.
yaqıy	(202.01) Ya da, yahut, bk. <i>yaki</i> , <i>yakiy</i> .	zardap	(106.30) <Far.-Ar. <i>zār-ı äarb</i> ; tesir, acı.
yar	(252.15) Dost, yar, yardımcı.	zarıqtır-	(277.10) Özletmek.
yer	(242.01) Kon. memleket, Kzk. <i>jer</i> .	zarjaq	(50.05) Mızımız, şikayetçi.
yetkiz-	(242.10) Kon. ulaştırmak, Kzk. <i>jetkiz-</i> .	zarlağan	(143.10) <Far. <i>zār</i> , ağlayan.
yıraq	(242.01) Kon. uzak, Kzk. <i>jıraq</i> .	zarlawıq	(50.10) Ağlayan.
yürek	(242.01) Kon. yürek, Kzk. <i>jürek</i> .	zarlı	(211.20) Üzücü, hasretli.
yüz	(242.05) Kon. yüz, <i>Uluğ y.</i> , Kzk. <i>Ulı Jüz</i> , Büyük Yüz, boy adı.	zäre	(174.30) Ruh.
Z			
zäbir	(58.20) <Ar. <i>zebıyr</i> ‘sıkıntı’, eziyet.	zäredey	(139.30) <Ar. <i>zerre</i> , ufacık.
zäbirle-	(14.10) İşkence çekmek.	zäreldey	(127.35) Hiç, zerre kadar.
zäbir-japa	(140.35) Çile.	zäre-qutı	(195.25) Zerre kadar ümit.
zähär	(188.40) <Far. <i>zehr</i> , zehir.	zäresi qalma-	(92.15) Korkmak.
Zakeñ	(89.10) Özel ad.	zärlen-	(11.05) Sinirlenmek.
Zal	(89.15) Özel ad.	zärüw	(88.25) <Ar. <i>äarürıy</i> , acil.
Zaluñ	(89.15) Özel ad.	zat	(58.20) 1. Soy, 2. Kzk. Madde, eşya, şey.
Zaluñmıyn	(26.01) Özel ad.	zäw-de	(222.15) Ondan sonra.
Zaluwñ	(72.10) Özel ad.	zäwde	(246.10) 1. Sonra, 2. Ancak, oysa, şayet, 3. Hiçbir, hiçbir zaman.
Zaluwñmıyn	(66.30) Özel ad.	zawla-	(110.40) Çabucak yapmak.
		zawlat-	(187.10) Çabuk yürütmek.
		zayıp	(108.10) <Ar. <i>za’yf</i> , mec. hanım.
		zayıptıq	(61.20) <Ar. <i>za’yf</i> , zayıflık.
		zaysañ	(277.15) Komutan, zengin.
		Zaysan-Dorji	(275.35) Mo. Özel ad.
		zebirləwşi	(59.15) Eziyet eden.

- zeki-** (05.35) Kızmak, bağırarak, azarlamak.
- zeket** (256.25) <Ar. *zekāt*, zekāt.
- zekigen bol-** (41.15) Sinirlenmek.
- zeñbirek** (186.10) <Far. *zen-bürek* ‘küçük top’, top, ağır silah.
- zer** (279.01) <Far. *zer*, altın, bk. *altın*, *tillä*.
- zerde** (28.40) Akıl, zihin.
- zerdeley tında-** (161.30) Dikkatle dinlemek.
- zerevey** (220.25) <Ar.-T *zerre+täg*, ‘küçük parçacık’; zerre kadar.
- zerek** (38.15) <Far. *zyrek*, zeki.
- zenger** (89.15) <Far. *zenger*, kuyumcu.
- zengerlik** (217.20) Kuyumculuk.
- zeyin qoya tında-** (74.10) <Ar. *zihn*; *zeyin* ‘anlayış’, z. ‘huzur içinde dinlemek.’
- zeyin-zerde** (75.30) <Ar.-Far. *zihn* ‘anlayış’, *zerde* ‘akıl’; mantık.
- ziğirdan** (102.35) Tepe, mec. *ziğir* ‘kızgınlık’, botanik *ziğir* ‘keten’.
- zımrap-şırqa-** (84.25) Koşturup bağırarak.
- zım-ziya joğal-** (65.45) İz bırakmamak.
- zım-ziya joq bol-** (88.20) Bir anda kaybolmak.
- zınıldat-** (102.15) Vınlatmak.
- zıp-zıp ber-** (29.20) Hız vermek.
- zıqısın şıq-** (154.75) Yormak.
- zırqılta-** (204.20) Sallanmak.
- zıt-** (80.15) Gidiş, kaçış.
- ziyan** (88.35) <Far. *ziyān*, zarar.
- ziyandı** (235.25) <Far. *ziyān*, zararlı.
- zil mi, şın mı** (117.30) Yanlış mı, doğru mu?
- zildene qat-** (49.35) Sinirlenerek konuşmak.
- zildi söz** (56.30) Ağır söz.
- zilmawır** (238.05) Çok ağır.
- zilqara** (204.20) Ağır, *zil* ‘bugün yaşamayan fiğillerden iri, kılı bir hayvan, mamut’.
- zilsiz-dıqsız** (21.30) Sinirsiz, üzüntüsüz.
- zilzala** (03.01) <Ar. *zelzele*, zelzele.
- ziñgittey** (27.30) Kır. *ziñkiy-* ‘yük-selmek, göğe doğru çıkmak, dik durmak, *ziñğ* ‘gergin’; Kaz. *ziñgit* ‘yiğit’, kocaman.
- zirk et-** (102.05) Kızmak.
- zirkilde-** (05.35) Mec., öfkelenmek.
- zirkildet-** (89.20) Tıklatmak.
- ziyan** (59.25) <Ar. *ziyān*, zarar.
- zobalañ** (66.05) Darbe; Kır. *zobun*, ‘zulüm, hor görme’.
- zor quwanış** (04.35) Büyük zafer.
- zorğa şıda-** (74.30) Zar zor dayanmak.
- zorla-** (157.15) Zorlamak.
- zorlağanday et-** (76.10) Zorluk çıkarmak.
- zorluğinsız** (74.25) Zorlama olmadan.
- zorluq** (55.40) Zorbalık.
- zorluq-zombılıq** (69.25) Zorluk, zorbalık.
- zulımdı** (36.05) <Ar.-T *ëulum+lii*, zulüm.
- zulmat** (89.20) <Ar. *ëulumāt*, karanlık.
- zul-zala** (89.20) <Ar. *zulzile*, deprem.
- Zuñğar Xan** (233.20) Özel ad, Zungar Han.
- zuw et-** (221.10) Akıp gitmek.
- Zuwñğar** (162.01) Çin., özel ad.
- zuwñjañ** (229.01) Çin., müfreze, grup.
- züw ete tüs-** (174.25) Vınlamak.

TURLIBAYEW

JOLDASBAY

RAYIMBEK

BATIR

ROMAN

EKİNSİ KİTAP

ALMATI

“JAZUWŞI”

1992

[2] Redaqtarı Arasanbay ESTENOW.
Pikir jazğan – Säwirbek BAQBERGENOW.

TURLIBAYEW J.
RAYIMBEK BATIR: ROMAN. – ALMATI: JAZUWŞI. (5)
II. KİTAP. – 1992 – 464 BET.

Bul – Rayimbek Batır jaylı romanıñ ekinşi kitabı. (“Tamız Tañı” degen atpen budan eki-üş jil burın jarıq körgen birinşi kitabı oqırman qawım köñilinen jılı orın alğan bolatın.) Munda atı añızğa aynalğan qas batırdıñ jan-jaqtı tolısıp, qalıptasa bastağan şağı suwretteledi. Ol tek er jürek (10) qol basşı ğana emes, sonimen qatar el qamın, jer qamın oylağan, öz xalqınıñ erteñin köksegen el qamqorşısı, kemeldi aqıl iyesi. Al Sarı Manja, Çona Doba sekildi jawlarına qarsı sermeler almas qılış, muqalmas aldspan.

“Jazuwşı” baspası, 1992

I. TARAW

ŞABUWIL

[3] Jekpe batırlardıñ jekpe-jek sayısınan keyingi qoyın-qoltıqtasıp ketken zilzala urıs uzaqqa sozıldı. Almas aldaspandardıñ jüzine tap kelgen qanşama bastar domalap jerde (5) jattı. Öñmenimen kök süñginiñ qırlı uşı qadalğan qanşama sarbazdar men şerikterdiñ at üstinen ökire qulağan ökinişti ünderinen qara jer qars ayırılarday boldı.

Badam baturdı öltirip, jekpe-jekte jeñiske jetkennen keyin endigi jalpılama-jappay ayqasqa Rayimbekti jibermedi. (10) Ortalarına qorşap alğan Qangeldi, Aralbay, Esjan bastağan töbe üstindegi toptı qan maydandağı urıstıñ uranı men ayğay-süreñi eliktirip, jeliktirip, delebesin qozdırdı. Rayimbek onsız da baylağanday bolıp, özi de, astındağı atı da tıprışıp, jer tarpıp äzer turğanda. (15)

– Qağıp tasta!

– Tüyrep öt!

– Ayama!

– A, quday!

– O, Burxan! (20)

– İyä, aruwaq!

– Kek üşin!

– El üşin!

– Jer üşin! – degen qaharlı da jigerli, janpıyda uran-üñdi dawıstar Rayimbekti şıdatpay, dalanı jañğırtqan ızalı (25) ayğayğa basıp, Köqoynaqtı atırılta qan maydan ortasına qoyıp ketti. Tisterin qayrap, sol qoldağı tizgin-şılbir men oñ qoldarındağı nayza, süñgi, aldaspandarın qısıp ustap, at jalına qaray eñkeye qomdana qopaqtap qoyıp, bağanadan beri äzer şıdağan Aralbay, Esjandar jasıl tuwdı Qangeldige ustata (30) salıp, jer qayıstırğan qalıñ da qaharlı dodağa Rayimbektiñ soñınan süñgidi.

[4] Osı urıstan soñ “Badam ölgen”, odan keyin birjola “Badam” atañğan ejelgi Köközen alqabı saz balşıq pen qanbalşıqqa aynaldı. Eki jaqtıñ mıyday aralasıp ketkeni sonşa qazağı qaysı, qalmağı qaysı, birin-birinen ajırata almastay xalge (5) jetti. Urıs maydanın tastay berip qazaq tuwına umılğan qalmaq şerikterin qazaqtar, qalmaq tuwına umılğan qazaq sarbazdarın qalmaqtar tuwğa jetkizbey ne bastarın qağıp, nemese arqalarına süñgi qadap, eñ joq degende kerı quwıp tastaydı.

Qujmağan jawınger qoldıñ mıylasqan surapıl şayqasındağı (10) qurbandıqtıñ köptigi sonşalıq ayaq astında sulap jatqan adam mäyitinen at sürinip, ayaq alıp jüre almastay boldı.

Endigi qırğımñ küwäsi bolmay-aq qoyayın degendey kün de qızara jalqıñdanıp, üyesine enip baradı. Bäribir urıs toqtamadı. Töñirekti birte-birte qarañğılıq bürkep kele jattı. (15) Sonda da eşkimniñ urıs maydaniñ tastap ketkisi joq. Qarañğılıq äbden qoyuwlanıp, jay kim, jaqın kim ekenin ayıra almas mezgil tayağanda ğana urıs toqtadı. Onda da Joñğar jaqtıñ tuw ustap şette turğan qolbasıları dabıl qaqtırıp, tuwların äri-beri bulğap, şığısqa bet alğanda ğana, özge şerikterdiñ qaşuw endi (20) esine tükendey tuw soñınan erip, dürkirey bosıp berdi. “Qalmaqtar jeñilip qaştı, biz jeñdik dep jelikken qazaq jigitteri jay quyırğın türe quwıp, biraz jerge deyin uzatıp tastadı. Özderi sol kelgen arada tizgin tejedi. Küni boyğı ayğay-süreñge tolı ulı dübir bäsensip, at solığı basıldı. Waqt tün ortasına (25) tayağan.

Sarbazdar jüzdikter boyınşa bölünip, şaşırıp barıp, şoq-şoq, top-top bolıp toqımdarın tösene, er-turmandarın jastana qonalqağa qıysayğan. Jüzdikter işinen ekiden, üşten bölünip şığıp, äwdem jerge üzep barıp, tört qıbilağa qarap qarawıldar tur. Özge jigitter qannen qapersiz uyqı quşağına (30) şomdı. Äzirşe kirpik ilmegen Rayımbek qana. Ol aşıq aspan astında qos janarın kökke qadap qıbir etpey jatqanımın, oy-sanası älem-tapırıq. Bügin “batır” atağı berilgen jigittiñ uyqısın qaşırğan alğaşqı ayta qalarlıqtay iri jeñistiñ quwanışı da şalqıp-tasığan maqtanış ta emes. Tula boyında (35) şarşağanıñ da belgisi joq.

Adam ömirindegi añız ğıp ayta jürerlik zor quwanıştıñ biri-ata jawıñdı jeñip, ayaqqa basuw eken, bir jolğa bolsa da sonday jeñiske jetken Rayımbektiñ däl bugün ayağın alsañ basıp, jelpinip jürer şağı edi. Joq, öytpedi. Qayta, eñsesi (40) päseyip, qabağına uyalğan kirbiñ tereñdey túsken. Qanşa eñse kötereyin dese de, Küniş jayı jabırqatıp, ökiniş pen uwayımğa tarta berdi.

Azğantay tınıştıq sättegi kökeyin tesken jalğız jegi qurt osı ğana. Senimdi jolbaşşı retinde eki qızben birge attanğan (45) Oljabaydan da qayır bolmaptı. Qolğa túsken aldınğı adamdardı qutqarıp alamız dep, [5] özderi qosa jaw torına iligipti. Qazir olar qanday xalde? Öli me, tiri me?! “Ättegene-ay! – dep ökindi Rayımbek iştey, san mıñ sarbaz işindegi eki qızdı jaw jaqqa daralap turıp attandırğanım qalıñ quraq arasındaqı eki tal güldi üzip alıp, awlaqqa (5) laqtırıp tastağanmen birdey bolıptı-aw! Olarsız da dünüye qarañ qalmas edi ğoy! Uwısımnan beker şığarğan ekem! Meniñ bul isimdi özge tügil özim de eşqaşan keşirmespin de, kökeyimnen de şığarmaspin. Eger osı jolda Küniş mert bop ketse, ömir boyğı ökinişim sol bolar!” (10)

Künişti oylay-oylay uyqı bir jola umıt boldı. Mamıqtay kökmaysa üstine töselgen kiyiz toqım jambasına tastay battı da, äri qaray şıdap jata almay özine-özi: “Men nemenege mäs bop jatırımın osı?!” dep ornınan atıp turdı.

Birneşe künnen beri jortuwıl men jorıqta jürip jarğaq (15) qulaqtarın jastıqqa tiygize almağan sarbazdar jaw keler degen ıq jaqtarına senimdi qarawılşıl turğannan keyin alañsız uyqı quşağına şomğan. Olardıñ köbi top-top bolıp uylıǵıp, birin-biri janamalay, jaqınday jambastasa, bäs birewleri tap bir kökmaysalı xan jaylawdağıday qolsarın jelkesine jastap, (20) ayaqtarın kösilip jiberip, qannen-qapersiz şalqadan tüse jatıptı. Rayımbek jigitterdi aralay jürip bayaw basıp, bulaq jağasına keldi. Jiyekte jürelep otırıp, äweli beti qolın juwdı, soñınan qos uwıstap suw simirdi. Ağını jay, şağın bulaq suwınıñ uyattı suluwdıñ uyañ külkisindey tunşığa sılqıladağanına eltip, (25) ädäwir otırdı. Sonda da Küniş bir sät kökeyinen ketpey, köñili alaburta berdi. Jortıp keteyin dese, onıñ ebin tappadı. Bul atqa minse, özge serikeri “Joliñ bolsın” aytıp, jayımın qala bere me. Jür degizbey-aq soñınan erip keteri xaq. “Endeşe, bularğa buyırğan bir sättik tınıştıqtı buzbay-aq şıdaymın. (30) Az-kem mızǵıp alğannan keyin Esenbek sıyaqtı uyqısı sergek eki-üş jigitti ertip alıp, attanıp ketermin...” Rayımbek oylay-oylay qıyal teñizine boylap bara jatqanda ayaq astınan sıqqan tasır-tusır abır-dabır eleñ etkizdi.

Qosımnan şetkerek küzette turğan jigitterdiñ älde kimge (35) zirkildegem, zekip, balağattağan öktek ünderi estildi. Abır-dabır birte-birte tayap keledi. Rayımbek ornınan qıbir etip qozğalmağan küyde, olardıñ jaqındawın kütti.

- Ayt şınıñdı kimsiñ?!
- Qalmaqtıñ jansızısıñ ğoy, ä? (40)
- Jansızı bolsañ, janiñdı köziñe körseteyin qazir...

Osınday jarqın-jarqın şıqqan dawıs pen öktek-öktek ayılğan sözderge kömile: – Rayimbekke... aparıñdar! Rayimbek bar ma? – dep küyzele nıranğan älsiz ün qulaqqa talmawrap estildi. İle-şala: (45)

– Rayimbek deydi, ey, Rayimbekti qaydan biledi bul sumıray! [6]

– E, salpañqulaq quwdıñ bilmeytini bar ma. Awzın jaba qoyşı öziniñ!...

Bular meni izdep tapqanşa ana sorlını mürdem ketire me dep qawiptengen Rayimbek: (5) – Äy, jigitter, men mundamın. Beri alıp keliñder andağını, – dep dawıstadı.

Äni-mini degenşe “jansızdı” jayaw süyrelep, atın jetektep qarawılış jigitter Rayimbekke tayadı.

Tün ortasınan awğan şaq. Qızıl-küreñdenip tuwıp kele jatqan (10) ay säwlesi äli jarıgın tüsire qoyğan joq. Rayimbek eñkeyip tutqınğa üñile qaradı. Tizesi bügilgen ol jigitterdiñ qoltıqtap, süyemeldewimen şaqqa tur. Bet-awzın qan japqan. İytelgi tewip, topşısı sınğan qarğaday sol jaq ıyığı salbırıp ketipti.

Rayimbek ala köleñkede onıñ bet-pişininen, tur-turpatınan (15) kim ekenin jığa tanımadı. Kiyiminiñ de qasqır tartqanday dalba-dulbası şıqqan.

– Ey, kimsiñ, öziñ?! Atı-jöniñdi aytşı!

– Ray...ım...bek! Me...men ğoy...men, Oljabay...

– Oljabay?! (20)

Rayimbek eki sözge kelgen joq.

– Jigitter, qıynamañdar munı öz adamımız eken. Jaylap otırğızıñdar. – Oljabay jerge otıra bere, talıqsıp, bılqılıq etip, qıysaya ketti.

– Suw äkeliñder, suw! – dedi Rayimbek üzilip keterme eken (25) dep şoşma.

Kewdesine muzday suw bürkip jibergende, titirkenip barıp Oljabay esin jiydi. Basın köterdi. Kewde kere tınıstap, alqınıñqırıp otır. Basında qalpağı da joq. Töbesindegi jelibirep turatın kere qarıs aydarına da qan qatıp, uypalanıp (30) qaptı. Jigitter basına, bet-awzına qatqan qandı juwıp ketirip, suw işkizdi. Keşikpey tolıq esin jıyıp, özine-özi kelgende, Rayimbek qarawılış jigitterdi orın-orındarına qaytarıp jiberip, Oljabaydı qoltıqtap qosqa bettedi.

Ol tamaqtanıp, äldenip alğan soñ ğana, Küniş pen Eñliktiñ (35) xal-jağdayın, öziniñ bastan keşkenderin taq-tuq aytıp berdi.

Badam batur ötkende qazaqtardan oysıray soqqı jep, Lama-Dorjı aldında kinäli bolıp qaytqannan keyin, sol kinäsın juwıp-şayuw üşin qosmın jedel tolıqtırıp alıp, qaytadan jorıqqa attanıp ketipti degen xabar alğan Rayimbek. Olay bolsa (40) tutqınğa tüsken eki jigitti Badam özimen birge ala ketpeydi, äriyne. Arttağı awıl başısına tabıstap ketedi.

Qosta qalmay, qoldarına qaruw alıp, qulşımıp atqa otırğan eki qızdı sarbazdar-men birge urısqa qatıstırmay-aq qoyalıq. Oljabaydı başşı etip, tağı birneşe jigit qosıp, şolğınğa (45) jibereyik. Ebi kelse şal-şawqan, qatın-qalaştardan basqa erkek kindiktisi tügel jorıqqa attanıp ketken awıldan eki jigitti [7] qutqarıp alıp qaytsın, joq degende olardıñ qayda, ne xalde ekeninen xabar alıp oralar degen ümitpen qalmaq awılına qaray bağıttap jibergen. Şolğınşılarda tutqın jigitterdi küşpen emes, amal-aylamen bosatıp alarmız degen senim bar edi. Söytip, (5) olar qalmaq awılına tayağan sayın saqtıqpen-aq jürüp

edi. Qırsıqqanda qımıran iritini ras eken. Kütpegen jerden, iyek astınan bir top şeriktiñ kezige ketkeni. Olar da bulardı añdıp kele jatqandar emesti, Badam batur qosımına barıp qosılıwğa ketip bara jatqan öñkey qaruw-jaraqtı, qarası otız şaqtı saylı (10) şerikter ay-şay joq aynala qorşap tura qaldı. Tım qurısa birge birden emes, qarсылasuwğa laj tappadı. Oljabay qalmaqşa til qatıp, bultarıp-jaltarıp körip edi, könbedi. “Qarsılassañdar qırıp salamız” dep qır körsetti. İşten asınğan semser, selebeleri bolmasa, qamşıdan özge sırt qaruwları da joq az (15) adamdı şawjaydan alıp, bir-birden jetektedi de ketti. Sol boyda alıp barıp miñdıq qosımına tapsırğan.

Rayimbekke jetken xabar şiyki bop sıqtı.

Badam äli jorıqqa attana qoymaptı. Biraq attanar aldında turğan onıñ tutqındar tağdırına qol suğuwğa murşası bolmadı. (20) Jorıqtan oralğan soñ sazayın berem dep, jigitterdi bir qorağa, eki qızdı bir üyge qamattırdı. Esik aldına küzet qoyğızıp, awılдаğı moşxağa tabıstadı.

Qalğan jigitterdi arıq qazdırıp jatqan, işterinde Noyanbek pen Qojban bar qazaq tutqındarına aparıp qosuwğa buyırdı. (25) Oljabaydı älde qalmaqşa sayrap turğandıqtan bir keregi tiyer dedi me, özge tutqındarğa qospay, bir özin qızdar qamalğan üyge jaqın jertölege jeke qamadı.

Küniş pen Eñlikke közi tüsken Badamnan bastap, jüzbası, onbasığa deyin “osı ayqastan aman oralsam meniki bolarsıñ” dep (30) attandı.

Söytip, Lama-Dorjı tümenine barıp qosılıp, bas kötergen qazaqtardı qan-josa ğıp basıp tastaymın degen esek dämemen Badam batur jelpine tartıp ketkennen keyin artta qalğan awıl üy işi bir sät äbigerden arılıp, ölik şıǵarǵanday tımırsıq (35) tınıştıqqa bölendi. Tek tutqındardıñ ğana köñilderi alaburtqan älem-tabırıq xalde.

“Rayimbektiñ bar sengeni men edim” dep, äsirese Oljabaydıñ kün asqan sayın janı küyzeldi.

Jertölede jeke jatqan Oljabaydıñ közine tüsetin äzirşe (40) eki-aq adam. Onıñ birewi – nayzasınıñ uşın jerge qadap, özi qızdar qamalğan qaraşa üydiñ irgesine arqasın süyep anda-sanda közin aşqanda Oljabay otırǵan jer tölege qarap qoyıp, qalǵıp-mülgip otıratın aqsaq küzetşi. Onıñ keyde äldkimderdiñ qayırımıdıqpen äkep beretin araǵına masayıp, balqıp otıratın (45) kezderi de boladı. Ekinşisi-jotası kãrilikten eñkiş tartqan [8] eñgezerdey köse şal. Qarttıñ mindeti – tutqındarğa täwligin bir marte tamaq äkep berüw.

Osı köse şal soñǵı künderi tamaq äkelgen sayın Oljabay birdeñe dep til qatqısı keletin sıñay tanıtıp, sãl bögeledi de (5) sıypaqtap turıp şıǵıp ketedi. Keyde tutqınǵa oylana köz qadaydı da, keyde äldenege ökingendey lãm-miymisiz basın şayqaydı. Sonı aňǵarǵan Oljabay kezekti bir kelgeninde köse şalǵa özi til qattı.

Jertöleniñ olaq şabilǵan aǵaş esigi aňǵal-saňǵal. Soda (10) işke kãdimgidey säwle tüsip turadı. Sıǵalasa sırttaǵı jürgen turǵandı da anıq körüwge boladı. Äne, tört-bes qadam jerden qızdar üyiniñ irgesine arqasın süyep, küzetşi qılıyıp otır, Oljabay men qarttıñ aňgimesine alañ bolatın emes.

– Kökçin¹, bizge osı qara köjedan basqa bererleriñ joq pa? (15) Aş buralıp öletin boldım ğoy, – dep Oljabay söz qozǵadı.

¹ Kökçin – qalmaqşa şal, qart degen söz.

– O, balam, sen til bilmey me dep jürsem, xalmıqşa sayrap tursıñ ğoy öziñ, – dep qart Oljabaydıñ qalmaqşa söylegenine quwanıp ketti. Al sen özin kimsiñ?

– Men halmıqpın, – dep jawap berdi. Oljabay. – Atım (20) – Mönke. Ötkengi bir urısta qazaq qolına tüsip ketip, sodan qaşıp sıqqanın sol edi, mine endi özimniñ xalmığımniñ qolında tutqında otırmın.

– Kimniñ kim ekenin bilip bolmaytın şıymay-şataq bir ala sapıran duniye bop ketti ğoy özi, – dedi şal oylana söylep. Biraq (25) onıñ qabırğasına batatın mına jigittiñ tutqında otırğanı emes, kökeyin tesken basqa bir narse bar sıyaqtı. Kelesi kelgende sonı ayıttı da.

– Balam, qazaq tutqınında qanşa boldıñ?

– Tabanı kürektey bir jıl. (30)

– Al ana eki qız kim?

– Menimen birge qaşıp sıqqan qalmaq qızdarı.

– Qalmaqşa bilmeydi ğoy, tilderi şala.

– Üş-tört jastağı kezderinde qazaq qolına tüsip ketipti. Qaydan bilsin. (35)

Qartpen oljabay arasındaqı añgime kün sayın örbip tereñdey berdi. Şal Oljabaydıñ qalmaq ekenine sendi. Endi onımen tam-tumdap sırlasa bastadı. Oylağanı bayağı öz kökeyin teskeni.

– Meniñ de balam qolğa tüsip ketken, odan beri mine attay (40) on jıl boldı. Şirkin-ay sen qusap ol da tiri oralsa, armanım bolmas edi. – Kim degen bala? – dep suradı Oljabay qızığa tüsip.

– Atı – Daluwñımyñ edi. Eger qazaq qolında bolsa, endigi qazaq bol ketken şıǵar. [9]

– Onday adamdı keziktirmedim, atay. Xasıqtıñ xalqı köp, jeri keñ. Birde köşip qonıs awdarsa, birde bosıp qonıs awdardı. Özge tügil öz bala-şaǵalarınıñ da qayda jürgeñin bilmey adasqandar köp. (5)

Qarttıñ kökireginde ümit otı tutanıp kele jatır edi. Qaytadan suw sepkendey basıldı. Kürsinüwi köbeydi.

– Men tutqında bolğan qazaqtar işinde näsili bölek bir jigıt bar, – dedi Oljabay. – Biraq atı siz aytqanday emes, basqaşa. (10)

– A! Kim ol? Basqaşa bolsa da ataşı atın! – qart enteley tüsti. Oljabay Äbin ustaniñ şäkirti Dağır jöninde tam-tumdap sır şertüw arqalı özinde de bir ümit oyanıp kele jatqanın, köse şaldıñ da közi külimdegenin bayqadı.

– Şınımen tutqın bolsa, olda sen sıyaqtı amalsız jürgeñ (15) şıǵar? – dedi qart Oljabaydıñ betine payımday qarap.

– E, qaybir jetiskeninen jür deysiz, – dep Oljabay qolın siltedi. On jıldan beri balasınan ayrılıp, ah urıp jürgeñ qarttıñ añgimeni äri qaray sızdıqtatıp soza berüwge şıdamı jeter emes. Ne de bolsa nar täwekel dep aşıǵman ketkisi keldi. (20) Söytip Oljabayğa qolqa saldı.

– Balam, – dedi şal Oljabayğa eñkeye tüsip sıbırlay söylep, – jasım bolsa keldi. Öler aldındağı ötiñişim bolsın, aq batamdı bereyin. Meni sol dağır esimdi tutqınmen qawıştır. Bul üşin ne iste deseñ de, qolımnan kelgendi ayamawğa ant (25) eteyin. Endigi jerde jalğızımnan ayar janım joq!

Oljabay işinen “İyä, sät!” dedi de:

– Mässeǵan! – dep mırı etti. – Özim qol-ayağım baylawlı tutqında otırsam, Dağırmen qalay qawıştıram?

– Men seni tutqınnan bosatıp jibereyin. Astıña at ta (30) tawıp bereyin.

– Dağır sizdiñ balañız ba, emes pe, onı siz de, men de anıq bilmeymin ğoy.

– Meyli, täwekel. Bolmasa birjola küderimdi üzermin.

Oljabay öziniñ qutulatınına közi jetkennen keyin endi eki (35) qızdı köldeneñ tarttı. “Olardı tastap jalğız sopayıp barsam, qazaqtar mağan senbeydi. Jäne qızdardıñ mağan kömegi de tiyedi” dep sendirdi şaldı. Balam üşin bāri qurbandıq degen jerge kelgen qart olardı da birge bosatıp jiberüwge köndi.

Ekewiniñ wādesi äbden piskennen keyin qart Oljabaydıñ (40) qol-ayağın buğawdan bosattı. Küzetşiden asa qawıp joq. Onıñ amalı – bir ayaq arxıy eken. Qart keyde onı üyine jiberdi de, özi ornında küzette qaladı. Keyde bir ayaq araq äkep berip, qılıyıp tastaydı da, Oljabaydı eptep dalağa alıp şığıp ketedi. Şintuwaytına kelgende, qamalğandarğa tikeley qatısı (45) bar osı eki adamnan basqa bir pendeniñ qazaq tutqındarında şaruwası bolğan joq. Badam attanıp ketken künnen basrap-aq bul üşewi awıl bası – Qoşqa moşxanıñ da nazarınan şığıp ketti. [10] Jağalasar jaw alısta degen beyqamdıqpen ata ası arxıylerin qıdırıp işip jüre berdi. Olardıñ bunday beyğamdıǵı da Oljabaydıñ maqsatqa jetüwine oñtaylı boldı. Eñ äweli üşewine üş at dayındadı. Olardı minip qaşatın küni awıldan awlaq, jar astına aparıp baylastırıp qoydı. Küniş pen Eñliktiñ de (5) keşeden beri qol-ayağı baylaw-matawdan bosağan. Qaşan attanamız dep eleñdep otır eken. Oljabay kelip mas bolıp jatqan küzetşiniñ qol-ayağın şandıp tañıp jatqanda, qart eki qızdı qalqasına ala, awıldan uzay berdi.

Köse şal üş qaşqındı edäwir jerge uzatıp saldı. Osı (10) dūrbeleñ basılğannan keyin sondarınan izdep barmaqqa kelisip, at basın kerı burdı.

Bılay uzay bere, Oljabay:

– Qap, ättegen-aw! – dep barmağın tistedi.

– Bir närseni qapı jiberippin-aw! (15)

– Ol ne? – dep qızdar jarısa suradı.

– Küzetşiniñ awzına şüberek keptep ketpegenimdi qaraşı. Ol üni şıqpay jata tursa bolatın edi.

– Ünin nege birjolata öşirmediñ? – dedi qızdar.

– Oğan köse şal köndi me? “Adam ötirmey ket, joldarıñ (20) awır boladı” dedi. – Artağı jağday Oljabaydıñ oylağanınday boldı. Qart kelesi küni sāske mezgilinde tük bolmağanday-aq qara tostağanğa qara köjeni toltırıp alıp, asıqpay basıp, Oljabay jatqan jertölege keldi. Küzetşi esin endi jıyıp, tañuwlı jipti üzip şığıp keterdey-aq bulqınıp jatır eken. Onı körmegen (25) bolıp, jertölege endi de, tañırqağansıp qayta şıqtı. Küzetşiniñ janına kelip:

– Tutqındar qayda? – dedi.

– Körmey turmısıñ? Qaşıp ketti, – dedi ol jatqan boyda.

– O, noxa² Arxıyda äkeñniñ qunı qalğanday siltewiñ jaman (30) edi. Endi şın qurığan jeriñ osı, – dedi qart nıǵırlap.

– Kökçin, tez qol-ayağımdı bosat, moşxağa arxıy işkenimdi aytpa! – dep jalındı küzetşi. Ol buğawdan bosana salıp, eñkeñdep moşxanıñ üyine qaray ketti. Sodan äri qaray dūrlikken äbiger bastaldı da, awıl üy ayağınan tik turdı. (35)

² Noxa – qalmağa it degen söz.

Qos attap şapqan quwğınşılar qaşqındardı ekinşi täwlikte quwıp jetken. Qolğa endi tiri iligüw qaterli dep esepregen üşewi quwğınşı şeriktermen qattı qarsılastı. Qaşa, şegine urısıp jürüp, ımırt üyirilgenşe berilmegen. Biraq attarına sadaq oğı tiyip, jayaw qalğan eki qız tize bögüwge mäjbür bolğan. Özi de (40) eki, üş jerden jaralanğan Oljabay “tutqınğa men tüseyin, sender meniñ atıma mingesip qaşınđar” dep edi, “sen qolğa tüsseñ “satqın” dep azaptap öltiredi. Odan da öziñ qutul da, til jetkiz dep könbedi. Söytip, eki qız qolğa tüsti de, Oljabay jandärmende [11] qamıs arasına enip, äri qarañğı tünekke süñgip, qutılıp ketken. Sodan jürüp kep jetken jeri osı.

Bir azaptan qaşıp, tozaqqa tap bolıp, bitken jerim osı sığar dep, bul jolı äbden-aq küder üzıp edi, äli de köretin küni, (5) tatatın talqanınıñ tawsılmağanına quwandı.

– Qamıs arasına enip alıp, biraz tñ tñdadım, – dedi Oljabay sözün jalğap. – Şerikterdiñ Küniş pen Eñlikti balağattağan sözderin, ışqına, zärlene qamşı siltegenderin qulağım şaldı. (10)

Azap şeksem birge şegeyin, ölsem birge öleyin dep qanşa oqtalsam da, odan göri tezirek xabar jetkizgendı utımdı dep esptedim. Ekewiniñ mağan aytqan ämiri de, ötinişi de osı edi.

– Tekten tekke ölüw – qorlıq. Al endi qarap otıruw – keşirimsiz! – dep bağanadan beri Oljabaydıñ sözün bölmey, üzbey (15) tñdağan Rayimbek sanın bir soğıp, ornınan atıp turdı. Bürkit qabağı qars jabılıp, äldenege tas-tüyin bekıp alğandağı ädetin bayqadı Oljabay.

Tañ saz berip qalğan eken. Dabil qaqtırıp, sarbazdardı ornındarınan tik köterdi. Elden burın ekewi atqa otırıp, şığıstı (20) közdey bet alğanda özge sarbazdar da tutas jöñ-kilip soñınan ünsiz erdi. Bular ilbip, bayaw jürgen joq. Beyne bir qansonarğa şıqqan sayatşılar sıyaqtı lekite jelip otırdı. Qolbastawşılardıñn qara üzıp qalmaq üşin salt attı qalıñ sarbaz da saygülikteriniñ sawırına qamşını sıypay soğıp, bir (25) qalıptı sar jeliske saldı.

Küniş pen Eñlik jağdayın oylap, qattı mazasızdanğan Rayimbek Köqoynaqtıñ jer apşısın quwırğan alapat ayañına basqanda janındağı serigi birde jelip, birde şoqtıp, äyterwir onı jalğızdara şığandatıp jibermeuwege, özi qalıp qoymawğa bar (30) janın saldı. Bular özge jigitterden köz talıp jeter jerge alıstap ketti. Artqı sarbazdardan qara üzıp, tım uzap ketkeninen Oljabay qawiptense de, onıñ qazirgi köñil-küyin tanıp kele jatqandıqtan tizgin teje dep basalqalıq ayta almadı.

Az-kem ayaldamay, bir jerge at şaldırmaq jürüp otırıp, kün (35) eñkeye Oljabay-dı jawdan jasırğan qamısqa tayadı. Qara suwlı qalıñ qamıstıñ ar jağında bir uşıp, bir qonıp jürgen jarğa, quzğındı körgende Oljabay sekem aldı. Qarğa-quzğınıñ öleksege üymeleytin ädetin kim bilmeydi. Qızdar qolğa tüsken jerde eki attıñ öligi jāne eki-üş şeriktiñ öligi qalğan. Qarğa, quzğındı (40) jemtikke şağırğan sol bolsa iygi edi dep tiledi iştey.

Aynalası tay şaptırım qara suw qamısın aynalıp jürmey, at kewdesimen soqtıra japırıp, tuyağimen satırlata tap-tap öte şıqqanda, arğı jağındağı alañqaydıñ är jerinde bir teñkeyip jatqan attardıñ öligin, adamdardıñ mäyitin kördi. (45)

Ekewi birdey jelip barıp, adam öliginiñ ärqaysısına at [12] üstinen üñilip, bir-bir qarap şıqtı. Bir täwiri işterinde tek äyel adam joq.

Kün jürüp, tün jürüp, ekinşi täwliktiñ talma tüsi şağında Oljabay qaşıp şıqqan qalmaq awılınıñ töbesinen tüsti...

Awıl tügel üylerin jığıp, jügin tüyege, ögizge artıp, büyi (5) tiygendey äbiger üstinde eken.

Küniş küyiginen örtenerdey bop, kektenip kelgen Rayimbek ay-şayğa qaramay awıldıñ şaq-şälekeyin şığardı. Badam batur ölimi men şerikteriniñ jeñile qaşuwınan xabardar bolıp, “qazaqtar qalmaqtarğa qarsı qaytarma jorıqqa attanıptı. Jolındağını (10) aypap-jaypap keledi eken” degen qawesetti özderine özderi taratıp, üreylenip, köşe qaşuwğa qamdanıp jatqan qalmaq awılınıñ şal-kempir, qatın-balaları şökken tüyelerdiñ qalqasına, buwılğan teñderdiñ arasına buğınıp, jımıp ketti. Qarsı kelgen birdi-ekili şoralardıñ bastarına qorğasın quyğan (15) qamşı, almas aldaspandar oynadı.

Awılbası-moşxasın tapqızıp aldı. Özi qalaqtay ğana şäpetiw neme eken, qulağınan kötergen qoyanşa at üstide jelkesinen şeñgeldey köterip:

– Qoldarıña tüsken eki qız qayda?! – dep aqırdı (20) Rayimbek .

– Eki qız jāne mına jigit – bāri qaşıp ketken, burxan küwā! – dep Oljabaydı körsetip jawap berdi moşxa eki ayağı jerge tiymegen boyda darğa asılğanday salbırıp turıp.

– Badam batur qosımınan xabarıñ bar ma? Olar qazır qay (25) arada?

Xasıqtıñ Rayimbek degen batırı Köközen boyındağı urısta Badamıñ basın qağıp tastaptı da, şerikteri şığıstı betke alıp, bosıp ketipti dep estidim. Qazır, sirā, Talas boyındağı Sarı-Manja tümenine jaqındap qalsa kerek. (30)

Rayimbek moşxanıñ jelkesin şeñgelden bosatıp, ayağın jerge tiygizdi. Özi oğan qaray sāl eñkele tüsip, qamşısın artqa sermey turıp:

– Ana qoyuw şañdı kördiñ be? – dedi. Moşxa ökşesin kötere, Rayimbek qamşı sermegem jaqqa qarap: (35)

– Kördim, batur, – dedi.

– Körsen, ol qalmaq şerikterin quwıp, bizdiñ soñımızda kele jatqan qazaqtıñ qalıñ qolı. Osi arada azıraq ayaldaymız. Köşti doğarıp, jükti tüsirt. Mal soyıp, etke toyğız. Äytpese olar senderdi tüyelerimnen qosa tütip jep qoyadı. Al endi (40) bossıñ, – dep qoya berdi.

Moşxa iske jedel kirisin ketti. Ayğaylap, şañq-şuñq ursıp, jük artına jasırınıp qalğandardıñ bārin bōkselerinen bir-bir tewip orındarınan turğızdı da, bir jerge jıynap aldı. Ämir berip, artqan jükti tegis jerge türistti. Bir kisini jayaw jügirtip, (45) awıl sırtına alıp kep, köşpen birge aydap äketpekke iyirip [13] turğan jılcığa jiberdi. Arqan tastap, mal ustawğa kelgende jalğanda qalmaqtan öter jan joq. Jigitterdi bılay qoyğanda, şaldarınıñ özi şalma tastap, qurıp diltep, bir-bir semiz jılcını bulqınta buğalıqtap aldı. Tuwasıman jügen-qurıq tiymey, (5) tağılanıp bara jatqan tarpañ biye, bula baytaldar ustağan adamdardı süyrey qaşıp, adam amal-aylasımen ären köndirip turğanda, Esjan bastağan qalıñ qol da jetti. Täwlik boyı tınımsız jol jürüp, “er azığı men bōri azığı jolda” dep kele jatqan aş qursaq, atan jigitter jaratılstan janı qumar (10) jılcı eti men qazı-qarta, jal-jayağa keñirdekten toyıp, bir kenelip qaldı. Aynalağa qarawılışı şığardı. Özge sarbazdar öz jüzdikteri boyınşa bölünip, ärkim özine jaylı kelgen jerge kiyimşeñ qıysaydı. Ekiden-üşten bas tüyistirip, özara kübirlesip äñgimelesip jatıp, sālden keyin uyqığa şomdı. Qanşa künnen (15) beri kirpik ilmey, tek jortuwılmen jüre bergem Rayimbektiñ de talmawrap barıp, közi ilinip ketkeni sol edi. Älde qanday abır-dabırdan oyanıp ketti. Sarbazdar orındarınan tura bastağan eken dep oyladı ol äwelde. “Yapır-ay, qattı uyıqtap ketken ekem-aw...” Joq, tañ atqanğa uqsamaydı. Aspan şayday (20) aşıq, kök jüzi tolı jıpırılğan juldız. Rayimbektiñ keşegi örligine tänti bolğanday bār-bāri jımıñdap, süysine, tañırqay qarap qaptı.

Abır-dabır küşeyip ketti. Şolpan tuwmaptı, soğan qarağanda tañğa äli biraz waqıt bar sıyaqtı. Qasındağı Esjan qannen (25) qapersiz. Urıstı aqır-taqr ayaqtap, jeñistiñ eñ soñğı jalawın jelbiretken sabazday-aq ayaq-qolın kerip tastap, qırlı murnınıñ uşın kökke qarata pııldap jatır.

Äwelgi abır-dabırğa äyelderdiñ qısıla, buwlığa şıqqan jiñişke dawıstarı aralastı. Rayimbek basın köterip qulaq türüp (30) edi, gürildek dawıstıların da, şıñkildek dawıstıların da sözderin uğa almadı.

Sol sol-aq eken ädekim alqın-julqın osılay qaray umtıldı. Rayimbekke bes-altı qadam qalğanda joldağı jigitter de saq jatqan körinedi, orındarman atıp-atıp turıp, umtılgannıñ (35) aldına köldeneñ tura qaldı.

– Sen kimsiñ, ey?

– Entelep qayda barasıñ, toqta!

– Oy, näyiz³, sol jaman boldı ğoy! Sol sistiñ şoralar bistiñ küykinderdi⁴ süyrelep alıp ketti ğoy!... (40)

– Nemene deydi?!

– Ne dep sandalıp tur mınaw?! – Eşteñeniñ bayıbına bara almağan jigitter biriniñ betine biri qarap tañdanıstı. [14]

– Ey, sen bılay jöndep aytşı, bılay, nemene, jigitter, qızdar..Al sodan keyin?

– İyä, iyä... Sodan keyin sistiñ jigitter bistiñ qızdardı bir-birden süyrep alıp ketti, tap bir qoydı süyregen qasqır (5) dersiñ... o, ağlabıy! Endi ne isteymiz, endi! Sol sistiñ noyanğa aytpasa bolmaydı endi,– dedi ol alqınıp entigip.Özi tipti jılarman bolıp tur.

Rayimbek onı tanıdı. Bağanağı moşxanıñ özi. Onıñ sözinen öz jigitteriniñ bir nârsesini büldirgenin añğardı. (10)

– Äy, jigitter, – dedi Rayimbek olarğa tayaw kelip, – sender mına moşxamen birge barıp, qızdardı qutqarıñdar. Olardı zäbirlegenderdi osında alıp keliñder.

Jigitter eki sözge kelmey, moşxanı aldığa salıp alıp, jürüp ketti. (15)

“Jigitterdiñ munısı beybastaqtıq, äriyne, – degen oy keldi olardıñ soñınan qarap turğan Rayimbektiñ basına. – Ne istew kerek? Ayıptap, jazalaw kerek pe älde”... So zamat kökeyinen qasqağım ketpey qoyğan Küniş köz aldına elestedi. Biraq ol jöninde äri qaray oylawğa дәti şıdamadı da, judırığın tas qıp (20) tüyip, tisin şıqırlattı.

Aşuwğa buwlıqqanday tistenip turıp: “Jazalaw kerek” dedi özine-özi. Judırığın jazbağan boyda artına burıldı. Tayap kelgen Esjandı körüp, säl sabasına tüsti. Alğaşqı abır-dabırdan ol da oyanıp ketken. Moşxanıñ aptıǵıp-entigip, küzettegilerge (25) şağım aytqanın da estigen. Burın sondı muday oqıǵağa tap bolıp körmegen Rayimbek ne der eken, qanday uyğarımğa keler eken dep ańısın ańdağan. Endi olardı osında alıp kelgenşe ne istemektı ekewi kelisip aluw kerek. Äytpese Rayimbek kekti. Aşuw üstinde asıǵıs, aǵat uyğarım jasawı mümkün ondaydıñ (30) artı ökinişke soqtıradı.

³ Tamır, dos degen maǵınada.

⁴ Küykin – qız degen söz.

– Jawğa da, jaqınğa da barınşa ädil boluw kerek, – dedi Esjan birden söz bastap. – Bizdiñ joñğarlıqtarğa ketken kegimiz bir tündik emes, urıs-kerisimiz bir kündik emes...

“Eger näpsige ergen jigitterdiñ beybastaqtıǵına ayıp salsam, (35) ol duşpanımdı ayaǵandıqtan emes, öz jurtımdı ayalaǵandıqtan. Qazaq degen pariqsız xalıq eken demesin. Muni ar-ojdanın ardaq tutatın adamdardıñ bari de uǵuwğa tiyis”.

Rayimbek lezde osınday tüyinge keldi. Tisin qayrap, qos judırǵın tas tüyip alıp, jigitter ketken jaqqa qadala qarap (40) turǵan ol til qatqanşa eki tentekti alıp jigitter de tayadı.

Bawızdaw üşin bata surawğa alıp kele jatqan ajaldı qoyday tırmısıp, Rayimbekke jaqındaǵan sayın ekewdiñ birewi jetekke äreñ könip kele jatır da, ekinşisi: “E, jaw qalmaqtıñ jaman qızdı üşin jazalaytın kim eken?!” degendey, moynın tolǵap (45) qoyıp, oza umtıladı. Moşxa entigin, olardan burın jetti. [15]

– O, batur, sol endi bis xalmıqtarda da künä köp qoy. Kezinde xasıqtardı ayamadı ğoy. Sonı endi burxan bizdiñ közimizge körsetip jatır emes pe. Mına eki jigıt alıp ketken qızdardıñ birewiniñ äkesi qorlıqqa şıdamay özin-özi bawızdap (5) öltirdi! – dep Rayimbek pen Esjannıñ aldına kelip, tizerlep otıra ketti.

Eki tentek aldına kelgennen keyin Esjan taǵı eki üş jigitti jüzbasılardı şaqırlıp keluwge jumsadı. Olar jnalǵanşa Rayimbekke tayaw barıp, ana ekewi jöninde öziniñ qanday uyǵarımğa (10) kelgenin ayttı.

– Bul jolı “budan bılay munday beybastaqtıq istemeñder” dep ursıp, eskertip qoyuwmen şektelsek qoytedi? – dedi Rayimbektiñ betine qarap.

– Oylanıp-tolǵanuwğa pursat joq, Esaǵa, – dedi Rayimbek. (15) Sol tas-tüyin, qabaq jıtqan qalpı. – Tezirek attanıp keteyik. Qazırşe öz uyǵarımñız boyınşa isteñiz. Tek jawımız da, dosımız da ğıbrat alarday qatañıraq bolsın.

Esjan şınında Rayimbekten jumsaqtıq kütıp edi, joq, ädildikke kelgende ol oylaǵanday emes eken, onıñ “qatañıraq” (20) degenine iştey süysinip qaldı. Ras, “qamıstı bos ustasañ, qolıñdı jırtadı”. Sondıqtan özine de, özgege de ädildik pen qatañdıq qatar jürüw kerek. Jawgerşilik jolı sonı talap etedi... Rayimbek jüz şaqtı sarbazdı ertip alıp, attanıp ketti.

Esjan jüzbasılarmen az-kem keñeskennen keyin eki tentekke (25) onnan jıyırma qamşı düre buyırdı. Jazanı sarbazdar aldında orındattı da, keşikpey qalıñ sarbazdı bastap jer qayıstıra dübirletip jürip berdi.

Rayimbektiñ kökeyinde qazır Küniş, tek qana Küniş. Uzaǵan sayın kewdesin küyiniş pen kek kernep baradı. bılay şıǵa bere: (30) “Qap – dep taǵı ökindi, – Badam Baturmen ayqasqa attanar sätte Eñlik ekewi aldına kelip tura qalǵanda qızdardı qırǵın urısqa aralastırmaq qayayın dep bölip jiberip edim... sondaǵı ayaǵanıñ ayawsızdıq bolıp şıqtı ma?! Köz aldında bolsa, olardı qawıp-qaterden araşalay jürer me edim älde?” Rayimbek oy (35) teñizine şomıp kele jatqanda soñındaǵı sarbazdan bir xabar jetti.

Basındaǵı qara qalpaǵı mijırayǵan, julma şapandı, astında jiyren qasqa biyesi bar, pişini jüdew, jotası bükireygen bir qart adam ökpe tustan şıǵa keldi. Jiyren qasqa biyesin eki ökpege (40) kezek tepkilep, jele şoqtıp, suwıt jürip kele jatqan şaǵın qolǵa tumsıq tirey bere eñ soñındaǵı sarbazğa til qattı:

– Äy, balam, – dedi ol tüsin jibitip.

– Şal, nemene, qazaq jigitteriniñ üstinen endi sen şağım aytuwğa keldiñ be? Büytkenşe bayağı “Aqtaban-şubırındı” (45) kezinde joñğar şerikteri qazaq awılın qalay şapsa, senderdi de [16] söytip tıptıptıl etip ketüw kerek edi, – dep sarbaz şaldıñ betine tıjırına qaradı.

– Aytqanıñ orındı, balam, däl solay etüw kerek edi. Endi kerisinşe jaqsılıq istegen ekesinder, onda biz de qoldan kelgenşe (5) qarım tasın qayırmaymız ba?

– Ehe, – dep sarbaz kekete küldi. – Qalmaqtan jaqsılıq kütkenşe – qasqırdan jaqsılıq kütüw jön şığar...

Sarbazdıñ bul sözine şaldıñ jiyren sarı jüzi örttey qızarıp, tömen qaradı. Säl den keyin qaytadan basın köterip, (10) sarbazdıñ betine tike qaray almay, keñ dalağa qıyğaş köz jiberip:

– Balam, sözdıñ qısqası bizdiñ Badam baturdıñ qolına tüsken sisterdiñ eki qızdıñ qazır qayda ekenin şamalap bilemin. Sonı ana baturlarıñızğa jetkiz, – dedi ötime. – Jaman biyemdi borbaylap kelgende aytpağım sol. (15)

– Ä-ä-ä, solay de. Sen onı keşeden beri aytpay, bugün qalayşa ıqlasın tüsip qaldı? Älde bir jerge ertip alıp barıp, qalıñ şeriktiñ üstinen tüsirgeli jürgen quwmısın? – Sarbaz da saqtıq istep, onıñ aytqanına onaylıqpen köne qoyatın emes. (20)

– Jo-joq. Men keşeden beri awıl da bolğan joq. Jaña bildim. Olay quwlıq oylasam, burxan ursın! Şın aytam. Bizdiñ aramızda da jaqsılıqtı билетinder bar. Bäre birdey noxa emes. Siz ne öziñiz aytıñız, nemese meniñ özimdi jiberiñiz baturğa. Ol aqıldı noyan, er jağın özi biledi, – dep qoyar emes qart. (25)

– Jaraydı. Siz osı aradan ozbañız, men özim...– dep sarbaz aldığa qaray jelip ketti. Kidirmey kerı oralıp, şaldı qol bulğap şaqırıp aldı. Oljabay şaldı Rayimbekke tanıstırdı.

– Älgi bizdi tutqınnan qaşırğan qart osı, – dedi. – Bizdiñ (30) Dağırdıñ äkesi eken. Rayimbek jañağı sarbazdıñ surağanın qartqa qaytalağan joq. Tek:

– Bastañız! – dedi ämirli keyippen. Säl igeriley berip: – Osı arada tört-bes jigıt qalıp, soñımızdağı sarbazdardı bastap (35) kelsin, – dedi qasında quyısқан tistese kele jatқан Oljabayğa äntek moyın burıp.

Bular birese bel-belesterden asıp, döñ-qırqalardı basıp, birde say-salamen, jalpaq dalamen jortıp kün töbeden awğanğa deyin jürdi. Birde qattı ayanğa basıp, birde jeliske saldı. (40) Rayimbektiñ erkine qoysa, Köqoynaqtıñ şabısqa tatırlıq alapat ayañimen-aq özgelerdi soñınan sar jelis nemese şoqıraqpen ertip otırar edi, oğan oyрат şaldıñ qarındı kelgen qasqa biyesi ilese altın emes. Äwelgi biraz jelisten keyin quyısқан jatқан sawır men ömildirik astı aq köbiktenip, köz aynalasın tep basıp, (45) biyeniñ ekpini bayawlay berdi. Bastawşı bolğan soñ, endi soñın şamasına qarata jürüwge tuwra keldi.

[17] Bağana bet alıs bağıtın özgertip, joldan burılğan jerde qart: “tım qaşıq emes, äl-sätte jetip baramız” dep edi, bulardıñ da “oş jer” degeni qazaqtıñ köş jeri sıyaqtı ma, nemene degen oy keldi Rayimbektiñ basına. Sonı seze qoyğanday Balpıq (5) atın tepinip qalıp, oğan janasa bere:

– Batır, mına şal bizdi qarıq qılam dep qalmaqtıñ qalıñ qolınıñ üstinen tüsirip, ğarıq qıp jürmey me? – degen sekemin bildiredi.

– Qızğa bastap baram dep, quzğa bastap barmasa boldı (10) ğoy, – dep Esenbek onı ilip äketken.

– Bala şaqtarınan sıralğı bolıp birge ösken eki serigi Rayimbektiñ nanğıştıǵın eske alıp, saqtandıruw üşin öz küdik-kümändarın bildirip jatır.

Rayimbek olarğa qayıra til qatqan joq. Keşeli bergi tas-tüyin (15) qabağı aşıлмаǵan. Tağı bir oypañnan ötip alasalaw adırğa aldımın şıqtı da, alıs jaqındaǵa jiti köz jiberdi. Qart pen Oljabay, Balpıq, Esenbekter qatarına kelip tura qalǵanda:

– Qarıya, qarsı aldımızdaǵı sonaw köz uşında qalıñ qara bar, köresiz be? – dedi şalǵa moyım burmay. (20)

– Men kökçinniñ közine anıq körinip turǵan joq, biraq bastap kete jatqan baǵıtım sol mañay, – dedi şal közin sıǵırayta jıpiqtap. – Ol arada qalmaq awılı bar jāne Badam baturdıñ awılda qaldırǵan çerikteri de boluw kerek. Meniñ bilüwimşe, sizdiñ izdegen qızdar tap sol jerde. (25)

– Olay bolsa ne turıs, – dep Rayimbek ilgeri jürmekke umtıla berip edi, qart toqtattı.

– Batur, biz qaramızdı körsetpey, keyin şeginüwimiz kerek. Oypañǵa barıp alıp, közge tüspey jaqındayıq. Tayawıraq barǵanda bas baǵıp tağı qaraymız. Eger awıl oñaşa bolsa, keşe (30) bizdiñ awılǵa kelgendegidey emin-erkin jetip baruwıñızǵa boladı. Alda-jalda çerikter köp bolsa, onda art jaqtaǵı sarbazdarıñızdı kütüwge tuwra keler.

Rayimbekter qarttıñ aytqanın istedi. Astaw-şuqırlaw oypañǵa tüsip alıp, älinde dittegen baǵıtqa qaray lekitip ketti. (35) Jaqındadıq-aw degen jerge kelgende, sarbazdarı sol arada qaldırıp Rayimbek, Oljabay, şal törtewi aldaǵı qoyanjon döñeske şıǵıp edi, tayaq tastam jerdegi awıl iyek astınan körindi.

Ülken aq şatırdı ortasına ala tigilgen aq, qarası aralas (40) kiyiz üyler sanı jıyırma-otızday.

– Aq şatır – Badam baturdiki, dedi qart. – Äli şıǵılmaptı. Soǵan qaraǵanda, bul awıl Badamniñ bası qaqılǵanın äli bilmeytin sıyaqtı. **[18]**

– Awılda kimder boluwı mümkin? – dep suradı Rayimbek .

– Azıraq çerik, şoralar men awıl-üy adamdarı boladı. Özge çerikter noyandar men birge qosında. Al qosın bul aradan alıs pa, jaqın ba, ol arasın bilmedim, – dep jaybaǵıstap jawap (5) berdi şal.

– Bizdiñ qızdar bul awıl ekenin qaydan bilesiñ?

– Sizdiñ qızdar ekinşi ret tutqınǵa tuskennen keyin osı awılǵa äkep qamaǵan.

– Siz barıp, sonıñ anıq-qañıǵın bilip kele alasız (10) ba? – dep Rayimbek qarttıñ betine payımday qaradı.

– Bilip keleyin, – dedi qart eki sözge kelmey. – meniñ turaqtı meken-jayım joq. Qalmaq awılıniñ qay-qaysısına bolsa daqona-tünep, aralasıp jüre berem. Sizder osı arada kütiñizder.

Qart jiyren biyesin bülkildetip, tağı da jelip ketti. (15)

– Mına şal bizge qaydan tap bola ketti özi? Ekewiñ tap bir naǵaşı atalarıña kezikkendey-aq elpildep, degenine demigip qapsındar, – dedi Esenbek qart uzay bere Rayimbek pe Oljabayǵa kezek qarap.

– Naǵaşı atası bolsa da, qayın atası bolsa da, osı (20) Oljabaydıñ tapqanı, – dedi Rayimbek külimdey turıp, Oljabayǵa iyek köterip.

Oljabay serikleriniň küdigin seyiltüw üşin qartpen eki arada bolğan jağdaydı qısqaşa aytıp berdi.

– Bizdiň Dağır qarttñ qapıda adasqan jalğız ulı eken. (25) Bayğus şal, sol jalğızı üşin janın pıyda etüwden ayanbay, elpektep jür, – dep ayaqtadı Oljabay ängimesin.

Şay qaynatım waqıttan keyin qart qaytıp oraldı...

Ol til qatqanşa tözimi tawsılğan Esenbek:

– Al, söyle, qarıya, qulağımız sizde, – dedi dawısı köteriñki (30) şağıp.

– Balalarım süyiñsi! – dedi qart külimsirep. – Qızdar osında eken. Biraq Şamal xannıñ küresine qaray alıp ketüwge qamdanıp jatıptı. Tutqınğa tuskender az emes. Eptep bilüwimşe, on-on beste bar. Solardıñ bärin üšten-törtten arbağa otırğızıp (35) alıp ketpek. Qazaqtardıñ qayta şabuwlığa köterilgeninen qalmaqtar qattı üreylenip qalğan körinedi. Közge tüspew üşin tutqındardı taw sağalatıp jürgizbek. Awıl töñireginde çerikter de az emesi bayqaladı. Jaqın mañda Qaskeleñ qosımı jatır deydi. Olar jay jatpağan sıyaqtı. Qazaqtarmen soğısamız, eñ (40) berisi Badam ölgen jerge deyin quwıp tastaymız deydi eken.

– Demek, bökterlep jürüwge bola ma eken? – dep suradı Esjan.

– Boladı, – dedi qart. – Tek say-salamen boy tasalañqırıp jürseñder közge tüspeysiñder.

Tutqındardı alıp jüretinder (45) mıqtasa jıyırma bolar. [19]

“Qalay, qart sözine senemiz be? Äli de aldanıp turğamız joq pa?” degen surawlı keyippen Esjan Rayimbektiñ betine qaradı.

– Bärekelde, kəriya! – dep qarta rızalıq bildirüwmen jawap qayırdı Rayimbek aqılış ağanıñ surawlı köz qarasına. Sodan (5) keyin ağan burılıp, endi ne isteytinin ayttı.

– Bärimiz şubırıp bir izben jürmeymiz, Esağa, – dedi ol. – Men jıyırma jigitti ertip, tutqındarğa baramın. Eger ülgersek aynalıp ötip aldınan qarısı şığamız, ülgermesek qırqa jaqtağı büyirden... Al siz özge barlıq sarbazıñızben awıldıñ (10) däl üstin basıp ötiñiz. Jaw qosımı kezikse de, kezikpese de biz bir-birimizben uzamay uşirasatın bolamız.

– Mına qarttı äzirşe özimizben birge ala jüreylik, – dep qostı Esjan Rayimbektiñ älgı aytqanın tügeldey qostap.

– Qart bizben birge boladı. (15)

Rayimbektiñ uyğarımına şal qarısı bolğan joq. Qol ekige bölünip ketti. Bilay jürge bere Esjan Rayimbektiñ qasındağı Oljabaydı şaqırıp alıp:

– Şaldı sen öziñ baqıla, – dep tabıstadı.

Rayimbek tağı da qabağı qatuwlı tomağa-tuyıq qalıpqa tüsti. (20) Janındağılarmen tis jarıp, til qatısқан joq. Tek jol bastağan qarttñ jiyren biyesiniñ ayaq alısı awırlap, keyindey bergem soñ onıñ arqabasın er turmannan bosatıp, jetekke alğızdı da, qosardağı tñ attıñ birewin mingizdi.

Bular tım uzaq jol jürgen joq. Şay qaynatım waqıttan (25) keyin, tutqındardıñ aldına ötkem şığarmız degen, şamağa kelgende, at tizginin tejedi.

Oypandaw jerge toqtap, iyirilip turdı da, sawısqanday saq Esenbekke tağı bir jigitti qosıp, kütken adamdar keler degen jaqqa qarawılğa şığardı. (30)

Esenbek etegi aq selewli, bawrayında qoyan sur betege tönkerilgen töbesi tıqlaw qır arqağa iyek arta berip attan tüsti.

– Sen osı arada qal. Men özim, – dep şılıbırın laqtırıp tastadı serigine. Özi bas bağıp, töniregine urlana qarap, mısıqtabandap töbe basına şıqtı. Aynalası alaqandağıday körinetin (35) taqıya taqilettes döñgelek töbeniñ üstinde türegen turıp qaramay etpettep jatıp alıp töniregine, äsirese jaw keler degen jaqqa jiti köz jiberdi. Ayğaylağan dawıs jeter aldağı tüyemoyın aş kezeñnen arbalı, salt attı soğır şubalıp şığıp, ilgeri jılıdı. Sıbırlaw jüristerine qarağanda bugün bälän jerge (40) jete jıgılıwımız kerek deytindey tım asıǵıs emes sıyaqtı. Esenbek köre salıp orınnan atıp turmay, sol jatqan boyda beri qaray domalap tüsti. Qalmaq şeriginiñ qarawılına ilinip qap, sadaq oğımın uşıp ketken eken dep şuşıp edi serigi äwelde, orınnan atıp turıp, atına qarmaşqanda: (45)

– Tüh, Eske-ay, seniñ keybir qılıǵıñ-ay, ne bala ekeniñdi, [20] ne dana ekeniñdi adam pämdep bolmaydı, – dep jimıya basın şayqaydı.

– Kele jatır! – dedi Esenbek sarıla kütken qurmetti qonağın körgendey quwanıp. – Osi jılğamen quldiylap barıp, sonaw (5) tumsıqqa sol ıyǵımızdı tirep tura qalsaq, “Xoş keldiñder!” dep quşaqtasa ketemiz.

– Pah-pah, jıbıldağım-ay, jetkenşe bärin jayğastırıp ta qoydıñ ba? – dep Balpıq ta onıñ qıymılına tañday qaqtı.

– Buğawdan ayaq-qolı bosağandarğa qaruw ustatuwdı umıtpañdar (10), jigitter! – dep eskertti Rayimbek ayqasar arağa tayanğanda.

Däl Esenbek aytqan boljadı jerde ayqas bastalıp ketti. Bu jaqta qazaqtardıñ qaruwlı qolı bar dep üş uyıqtasa tüsine enbey, jay baraqtat jayılp, ekiden-üşten şüyirkelesip, keybirewleri arbadağı qızdarğa janamalay berip, olar betterine qaramasa (15) da äzilmen tamırın basıp bayqap, özderinşe qırındap märe-säre bolıp kele jatır edi. Är şerikti bir sarbaz töbeden tükendey tarpa bas salladı. Qapelimde qaruw siltewge de şamaları kelmey, mursa tapqandarı toptan sıtıla qaştı. Öytkennerdiñ özi uzamay arqalarınan sadaq oǵı qadalıp, at arqasına şaqalap (20) barıp, awıl tüsip jattı. Rayimbek ayqastıñ alǵaşqı sätinde-aq Küniştiñ “ağa” degen dawısı qay jağımnan estiler eken dep eleñdewmen bolğan. Tutqındarğa moyın burıp qarawğa murşası kelmese de, şeriktermen silkilesip jürip-aq köz qıyǵın tastap qoyadı.(25)

– Ağa! Rayjan ağa!...

– Rayimbek ağa!...

“Bäse! Sol, solar!” Qarsı kelgen bir oyrattı nayzamen tüyrep ötti de, at basın qızdar dawısı şıqqan jaqqa kilt burdı. Esenbek pen Oljabay jäne älgi qart üşewi arbalılar arasınan (30) körindi. Olar barınşa şapşañ qıymıldap, semser, selebelerimen tutqındardıñ qol-ayağı tañuwlı arqan-jipterdi qıyıp jür. Ayaq-qolı öz erkine tiygen jigitter qulap jatqandardıñ qaruwına jarmasıp, iyeginen arqası bosap, oyqastap şıqqan attarına qarǵıp-qarǵıp minip, lezde ayqasqa aralasıp ketti. At jetpey (35) qalğan birewi janamalay şawıp öte bergin bir şerik atınıñ bulañdağan quyrıǵınan şap berdi. Sol ekpinimen ekinşi jaǵına qaray tartıp qalğanda at tegewrindi küşpen öz ayaǵına özi şalınıp qulap tüsti. İyesi astında qaldı. Onı qas qağım sätte jäwkemdep tastağan jigitt atqa qarǵıp mindi de, ayqasqa kiristi. (40) Onıñ aylalı da alımdı şalt qıymılına Rayimbektiñ eriksiz közi tüsip ketip edi, bayağı Noyanbekti tanıdı. Ol buğawdan bosağan

aşuwlı arıstanday apırıp-japırıp, äni-mini degense şeriktiñ eki-üşewin attan uşırıp jiberdi. “Şirkiniñ boym kernegen kek qayratı ağıtılıp ketkendeý boldı-aw özi” dep (45) Rayimbek işteý süysindi.

Az ğana şerikti köp jigittiñ qorşap qalğanın körüp Rayimbektiñ [21] köñili ornına tüsti de, qızdarğa jetip keldi. Attan sekirip tüsip, quşaq jaya umtıldı. Erkindik alğan eki qızben Rayimbek, Esjan, Oljabaylardıñ quşaqtarı kezek-kezek ayqasıp, alańsız köristi. Eñlikpen Küniştiñ omırawın köz jastarı juwdı. Eki (5) qız Rayimbektiñ kewdesine qatar bas qoyıp, jılap turıp küldi, külip turıp jıladı. Olardıñ egigiş borkemik emes ekenin özge bilmesee, bul üşewi bileği. Sondıqtan da qurdımğa ketuw qawpi tögen azaytı saparda kenet azattıqqa şıǵa kelgenine quwanıp ta şaǵınıp ta şıqqan köz jası ekenin körüp turǵandar aytpay (10) uqtı.

Rayimbek pen oljabaydı qızdardıñ qasında qaldırıp, lezde ayqasqa aralasıp ketken Esenbek:

– Jaw jayradı. Birewi de tiri qutılǵan joq, – dep tanawı jelibirep qaytıp keldi. (15)

Rayimbek az bolsa da jawdı jeñdik dep jelpinip aldına kelgen jigitterin jeñispen quttıqtadı. Köp bögelmeý at-kölik, qaruw-jaraq sekildi oljanı olarğa taratıp berdi.

Atqa minip jürüwge jaramsız jaralılar men qızdardı ol jaǵa tüsken arbaǵa otırǵızıp, kidirmey bul aradan jılıp, (20) orın awıstırıp ketti.

Joǵarı örlep barıp, oñ jaqqa qaray bel asıp tüsti de, bir bulaq jaǵasına kelip toqtadı.

– Osı araǵa azıraq ayaldaymız. At şaldırıp, tamaqtanıp alındar, – dep Rayimbek attan tüsti.

(25) Sıldırıp aqqan bulaq jaǵasında üş-tört jigitiñ eki qızdı ortaǵa alıp, äñgimelesip, äzildesip otır. Äsirese Rayimbektiñ erekşe köñildi, aşıq-jarqın jüzine, jaydardı qas-qabaǵına qaray Oljabay birneşe künnen beri bir pendemen lām-miyim dep söylespey, qabaǵına qar jawıp, tas-tüyin bolıp kelgen Rayimbekten (30) mülde basqa Rayimbekti körüp otırǵanday. Onıñ ülkenmen de, kişimen de äzili jarasqan.

Esenbek, Balpıq; Oljabay sekildi bala jastan tay-qulınday tebisip, sıralǵı bolıp ösken qatar teñ-tustarın zilsiz-dıqsız şımşıma sözdermen tüyrese, Eñlik, Küniş sekildi äri şım (35) bolattay qayıspas qayrat jigerli, äri gül ispettes nāzik jandı suluwlardı jibek oramalmen jelpigendeý bolıp, ayalay äzildeydi. Qızdar da Rayimbektiñ Badam baturdı jekpe-jekte jeñgen erligin osı jerde anıq estip, süsine tebirenip, alǵıs sezimine bölendi. (40)

Dāl qazır Künişten basqa eş kim, eş nārese közine körinbegendeý, erlik te, baqıt ta, quwanış-şattıq ta tek Küniş bolıp köz aldında külimdep turǵanday, bir sāt bār-bārin umıtqan küyge enipti Rayimbek. Joǵalǵan Künişti tawıp, ömirge qayta alıp kelüwge sebepker bolǵan qart ta eşkimge jaqındap janasa almay (45) şette jalǵız otırıp qaptı. Sol közine tuskende ornınan atıp [22] turdı Rayimbek. Jalma-jan jetip barıp şaldı qoptıqtan köterip turǵızdı da, ortalarına alıp keldi.

– Qızdar, mına kisi senderge äkedey qamqor bolıptı. Men bārin de Oljabaydan estip qanıp edim, bugün özimniñ de közim jetti, – dedi Rayimbek qarttı qasına otırǵızıp. (5)

– Biz Eñlik, Oljabay üşewimiz bul ataǵa qarızdarımız, – dedi Küniş, – budan bılay bizben birge bolsa, äkemizdeý ardaqtarmız.

– Ulımmenen köriser kün tuwsa, endigi ömirimdi senderge qul bolıp ötkizüwge sert eteyin, – dedi qart iyegi kemseñdep. (10) Küniş pen Eñlik ornınan turıp, kewdelerine qoldarın qoyıp, qartqa taǵım etüwmen alǵıs bildirdi. Qarıya özine şaqırıp alıp, eki qızdıñ mañdayınan süydi.

– Ulıñızben keşikpey kezikterimiz, az şıdañız, – dedi, Rayımbek. (15)

– Endi balamen körisetinime közim jetti. Senderge alğıstan basqa aytarım joq. Quday jandarıña jamandıq bermesin!... – Şal az oylanıp otırdı da, sözün qayta jalğadı.

– Jigitteriñizdiñ manağı moşxa awılında istegen tentektigin (20) jay qaldırmay, jazalağandarıñız jurttı qattı rıza etipti. Teginde qazaq, qalmaqtıñ uzaqqa sozılğan bul jawlığa kinäli xalıq emes, onıñ biylewşileri ğoy.

– Osı siz kimsiz, qarıya? – dedi Esenbek julıp alğanday ayaq astıman. – Qazaq deyin desem, qazaq emessiz, qalmaq deyin desem qalmaqqa uqsamay barasız. (25)

– Jaña özderiñniñ aytıp otırğandarına qarağanda, meniñ balamniñ atı Dağır bolıp özgeripti. Onımen Küniş pen Eñlik, Oljabay üşewi osında tutqında otırğanda da surap, anıqtağamın. “Dağır” onıñ esimi emes, eliniñ atı ğoy. Biz monğolğa da, (30) juwñgoğa⁵ da jatpaytın dawır degen az ğana xalıq bolamız. Xoñtaysa jasağan bir jolı qandı jorıqta bizdiñ eldi şawıp, adamdarın tutqındap äketken. On ekige jaña kelgen jalğız balamnan sol jolı ayırıldım. Atı Daluwñmiyn. Şerikter öltirip ketti me dep em, bar eken äytewir. Tirliginen men de küder (35) üzbey sol tutqınğa tüsken künnen bastap izdey berdim. Tiri bolsa oyrationıñ işinde ğoy dep oyration arasına kelip, özimde oyration bolıp siñip kettim. Birewge malay bolıp, malın baqtım. Birewge jaldanıp, qosın tarttım. Bir jerden taba almasam, jılıp ekinşi jerge kettim. Söytip jürüp, mine on jıl degende deregin taptım. (40)

Jigitter at belin suwıtıp, özderi tamaqtanıp boldı-aw degen älette Rayımbek ornınan turdı. Esenbek bastağan bes-altı jigitti jāne Küniş pen Eñlikti bölip, qarttı Äbin ustağa alıp barıp ulımen jolıqtıruwdı tabıstadı. Bu jaqtan xabar barmayınşa [23] ondağılar eşqayda jılımasın dep buyırdı. Özi qalğan adamdarın ertip, Esjandarğa tarttı.

Rayımbekter taw eteginen tüsip, kösilgen keñ jazıqpen kün şığısqı bet aldı. Esjandardı tım uzatpay-aq quwıp jetermiz (5) dep dittegen şamada aldarınan köterilgen şandı kördi. Jortqan tuyaqtıñ şubatıla sozılğan şañı emes, bir ornınan köterilip, tez tarap kete almay irkilip turğan uylıqqa tübit şañ. Tegin şañ emes, bir kädik bar-aw dep payımdağan Rayımbek:

– Jigitter, ana aldağı şandı bayqadındar ma? – dedi. (10)

– İyä, körüp kelemiz, – dedi bāri bir awızdan.

– Endeşe dayındalıñdar! Attan! – dep özi Köqoynaqtı jüyitkitip jele jöneldi. Taqtayday jazıq dalada bas ayağı tört-bes şaqırım jürgennen keyin-aq qoyuw nöpir, mıyday aralasqan ayqastıñ üstinen şıqtı. Ondağan, jüzdegen adamniñ aralas-quralas (15) qıymılı emes, mındağan qoldıñ alıs-julis şayqası beyne dawıldı küngi teñgizdiñ tolqındı derlik. Jüyitkitip kele jatqan Rayımbekterge äwelde köşken qorım bolıp elestep, jaqındağan sayın beyne biri kirip, biri şığıp qujınap, jıbırlap jürgen qumırsqanıñ alıp iylewi sekildi körindi. (20)

Surapıl urısqa qatısқан ār eki jaqtıñ qalıñ qolı özin-özi umıttı. Şetke şoşañ etip şaşaw şıqqan sarbaz ya şerik joq. Tap birimen biri ustasıp, siresip qalğan sıyaqtı. Osınaw şeñgeldesken janpıyda silkiletegi ār eki jaqtıñ nazarın awdaruw üşin jāne öz jağına jaña küş kelip qosılğanın körüp, (25) jeñis ümiti küşeye tüssin degen oymen, sonday-aq köp pe, az ba, tipti jalğız bolsa da uran kötere şabatın

⁵ Juwngo – qıtay degeni.

ädetpen Rayimbektiñ atın atap ayqaylap lap qoydı. Özgelerden oziñqırıp ketken Rayimbek soñındağılardıñ öz adın atap, ayğaylap kele jatqanın qulğı şalıp qaldı. Äwelde meni saqtandırıp, tizgin (30) tejewge ayğaylap kele me dep soñına qarap edi, joq, olay emes, şın urandap keledi eken. Muniñ özi onsız da kekpen jigerlenip, ölispey berispes xalge jetken arjürek jawıngerleriniñ köz aldındağı ayqasın körip, jäne özi sol surapıl urıstıñ sırtında qalğanına ökine namısı qozıp kele jatqan Rayimbek (35) öz atın uran qatarında estigende odan arman aduwındap, özi de “Rayimbek! Rayimbek!” dep kep, sendey soğılısqan qoyuw topqa qodı da ketti.

Az bolsa da tiñ küştiñ atı-tiñ küş. “Arıq tüyege ätşüw de süyew” degendey, säskeden tüske deyin silkilesken är eki (40) jaqtıñ da qarı talıp, küş qayrattarı sarqıla bastağan da qazaq jigitteriniñ ayaq astınan atay salıp, urandap şığa kelgeni sarbazdardı dür silkindirip, tıñaytıp jiberdi. Kerisinşe, Badam batur öliminen beri Rayimbek atına qandıq bop qalğan joñğardıqtardı qattı sastırdı. Rayimbek esimnin kökke kötere urandap (45) şayqanı tipti ürey tuwdırdı. Sol sätten bastap qazaq jigitteri des alıp, şerikter oysıray berdi. Esjan bastağan miñğa tarta [24] sarbazdarğa qalmaqtıñ qanşa şarigi qarsı kelgenin kim bilsin äytewir jerde ayqasıp jatqan adam mäyيتينen at ayağın alıp jüre almastay bolıptı.

Rayimbektiñ nayzalasıp, qılıştasıp jürip bayqawınşa şerikterdiñ qatarı siyrektew, şaşırañqılaw körindi.

Urıstı jeñildetüw üşin jawıngerlerdi üyilip qalğan ölikter (5) üstinen basqa jaqqa awdarıp äketüw kerek, sol tusta äri qay jaqtıñ qolınıñ qanşalıq ekenin bayqawğa da boladı dep oyladı Rayimbek. Söytti de, tuw ustap şetkerirek turğan Esjan tobına (10) qaray şaba jöneldi.

– Esağa, qaşayıq, bastañız! – dedi kele salıp.

“Qaşuw” degen jeñilgenniñ belgisi. Öz jağınıñ des alğanın körip turğan Esjan mına sözge eleñ etip, jalt qaradı. Joq, Rayimbektiñ jüzinen jeñilip qaşatın adamnıñ nişanı bilinbeydi. Qayta quwanış pen jeñiske degen senimniñ salmaqtı-salawattı belgisi añğarıladı. Olay bolsa qol bastağan batırdıñ (15) “qaşayıq” degeni qay sasqanı?!

– Jay jağı älsiredi, – dedi Eajan onıñ betine tañırqay qarap.

– Körip turmın. Älsiretüw üşin emes, tezirek jenüw üşin, – degende Rayimbektiñ bir oylağanınıñ bar ekenin añğardı Esjan. (20)

– Jigitter, eriñder soñıman! – dep ayğaylap, tuwdı bulğap, jetke qaray şaba jeneldi. Bu qalay dep oyladı ma, joq pa, äytewir dawıstı esti sala jigitter de japa-tarmağay solay tönkerildi.

Sarbazdar men şerikterdiñ jigi ajırap ketti. Qazaqtar (25) jeñilip qaşqan eken dep biraz jerge deyin quwıp kelgen şerikter öz soğırınıñ azayıp, art joğınıñ jalañaştanıp qalğanın körip, kelgen jerde bögelip qaldı. Tım bolmasa atoylap alğa şıqqan qolbasılardı da, qıl quyırıtı sarı tuwı da körinbeydi. Olardıñ bar jağdayı qazaqtarğa da ap-ayqın körindi. Bul jaqqa (30) tura qaşqandağı payımdawınday bolıp şıqqan soñ, Rayimbek endi özi bastap, jonğarlarğa tap berdi. Şerikteriniñ şama-şarqın körip alğan qosın noyanı eriksiz şegindi. Tuw ustawşı tobi menen şerikterin sondarınan şubırtıp qaşa jöneldi. Qazaqtardı qorqıttıq dep jeligip biraz jerge deyin quwıp kelgender (35) at basın kerı burğanda tarpa bas salıp, Rayimbekke ergen qalıñ sarbaz äp-sätte joyıp jiberdi. Sardar osı arada at basın tejedi. Şahiyt ketkenderin bir şuqırğa töbe ğıp üyip, üstin tas-tapıraqpen jasırdı.

Rayimbek pen Esjan sarbazdarın bastap, bir keñ arnalı (40) özen jağasına kelip attan tüsti. Osi arada jigitter birimen-biri quşaqtasa körısip, bügingi jeñisterin quttıqtastı.

Rayimbektiñ Köqoynağın, Esjannıñ Kertöbelin atqosşı jigitter jetektep alıp ketkennen keyin ekewi jayawlap birine-biri qarama-qarsı jürdi. Esjan Rayimbektiñ jüzinen quwanıştıñ [25] tabın kördi. Bağana urıs kezinde de, odan jeñispen qayıp, janiñdağı serikteri quwa-nışpen leprip, keybirewleri qanşa şerikti nayzamen qalay tüyrep, qılışpen qalay şawıp tastağanın aytıp qoldarın sermep, ıyıqtarın, denelerin qozğap körsetip (5) keybirewi tipti bösiñkirep jiberip te kele jatqanda, Esjan Rayimbektiñ bet-ajarman, qas-qabağman eşteñe añğara almağan. Ondayda, äsirese, urıs kezinde Rayimbektiñ qıymıl-äreketiniñ ğana emes, közinen ot şaşıp, qos janarı jalt-jult etip, erninjımqırıp, betiniñ tügi ürpiyip, qızara surlanıp (10) tür-ärpetiniñ de mülde özgerip ketenine Esjan äbden qanıq-tın. Sondıqtan da onıñ işki äleminen ne aşuw, ne quwanış, ne reniştıñ sır-sıypatın tarta almaytın. Är kez, är jaydaydağı minez-qulqına bala jastan qanıq aqılışı ağa onıñ şın sırın, anıq astarın tek tınıştıq sätterde, jaybaraqat künderde ğana biletin. (15) Mine, Rayimbek sol ädetine basıp, qasqa tisin aqşıyta külip, ottı janarın bal-buldata jaynañ qağıp keldi de, quşağın jaza berdi.

– Esağa, süyinşi! – dedi ol qızdar jayın surap ülgertpey-aq – qızıñızdıñ ekewi de aman-esen qosqa qayttı. (20)

– Quwanış ta, jeñis te bayandı bolsın, Rayjan! – Esjan Rayimbekti qayta quşaq-tap, kewdesine quşırlana qıstı, arqasına ayqasqan qolimen jawırınan qağıp-qağıp qoydı.

* * *

Attı adamdardıñ qomaqtı şoğırın anadaydan körgen qos mañındağılar jipke tartılğañday birine-biri jaqındap kelip (25) jolawşılar tobına qaray qaldı. Özara til qatıp, jürginşilerdi payımdadı.

– Özimizdiñ adamdar şığar.

– Qarawılda jürgender bar ğoy, jaw bolsa jaqındata ma, – desti. (30)

Äbin usta şekesine kün salıp qarağanmen eşkimdi şıramıta almadı.

– Analardıñ işinde Rayimbek bolsa, Kökoynağın jaytañdatın özgelerden ozıq kele jatar edi, ol joq-aw, sirä? – dep boljalın ayttı. Äbin aytıp awız jumğanşa birew suwı-rılıp (35) alğa şıqtı. Ol Oljabay bolatın. Serikterinen burınraq barıp, süyinşi suramaq.

– Mınaw älgi özimizdiñ Oljabay ğoy.

– Sol. Sonıñ däl özi... – dep kütip turğandar kübirlesti.

– Süyinşi! Süyinşi! Äbin ata, süyinşi! Qızdarıñız, uldarıñız (40) bäri-bäri aman esen kele jatr. Dağır, senen de süyinşi! Seniñ süyinşiñ bärinen de mol boladı.

“Äbin atamı atap süyinşilegeni jön, al Dağırğa süyinşi degeni qay sasqamı mınanıñ? Tap bir Äbin atadan keyingi solday-aq, [26] – dep oyladı özgeler. “Süyinşi” degen quwanıştı lebiz estilgende turğandar güw ete tüsip, ilgeri qara lap qoydı. Jolawşılar da taqay berip attarınan tüsip qarsı umtıldı. Bäri aralasıp, quşaqtar ayqastı. Tek Zaluñmıyn qart qana ärqaysısına (5) bir qarap, közi jätweñdep, sulıq turıp qaldı. Älginde Oljabaydıñ özin ayırıqşa atap, “süyinşi” degeninen dämelenip qalğan Dağır qarttı aldımın kördi. Äweli öñim be, tüsim be degendey ol da közin jıpıldıqtatıp, sostıyıp turıp, sodan soñ birte birte jaqınday berdi. Äkesiniñ de öñi iyä tüsi ekenin ayıra (10) almay, añırıp, meñirewdey bolıp qalğanın añdadı da:

– Äke! – dep umtılıp kep quşaqtay aldı.

– Da-da daluwn!.. – dewge tili äreñ kelip, qarttalıqsıp ketti. Dağır äkesin balaşa köterip, bileğine salıp aldı.

– Jarandar, bawırlar, mınaw meniñ äkem! Äkem! Äkem keldi. (15) Mine, äkemdi köriñderşi! Meniñ äkem! Däl özi! – dedi közinen jas ağıza külip turıp.

– Ow, äkeñ bolsa öltiremisiñ?! Qaraşı, esinen tanıp qaldı, bayğus şal. Jatqız bılay, suw bürkip, tiriltip alayıq... – Özgeler äli körisip bala almay, abır-dabırmen aynalısqı ketkende, (20) Esenbek qarttı jerge jatqızdırdı. Özi jügirip barıp suw äkep, betine bürikkende qart közin aştı.

– Äke, mıqtı bolıñız! – dedi Dağır süyemeldep kewdesin köterip.

– Sen...sen şın. Da... luñ... miynbisiñ?! Meniñ ulımbısıñ?! (25) – Qart öz tilinde söylep, Dağırdıñ moynınan quşaqtadı. Älsiz qolımen özine tarttı. Bozarıp, kebersigen ernin mañdayına basıp uzaq turdı. Qayta bosatqanda Dağır äkesiniñ közden aqqan jası omırawın suwlağanın kördi. Kăriya ulınıñ betine tesile qarap otırıp sol jaq şekesinen iyegine jäne mañdayınan (30) qabağına qaray sozıla tüsken tereñ tırtıqtı kördi. Onı awırtıp almayın degendey alaқанımen jaylap, jumsaq qana sıypap ötti.

Qart turmaq bolıp ornınan umtıla bergende ulı lıp köterip äketti. Qoltıqtan jetektep, Äbin ustağa qaray alıp (35) jürdi. Dağırdıñ äkesi kelgenin bilgen usta da moynın beri burdı. Birin-biri ömiri körmegen, estimegen eki qarttıñ quşaqtarı ayqasıp, tösteritiyisip, uzaq turdı. Amandıq-esendikten keyin käriyalardıñ qasında tört-bes adam qaldı da özgeleri mal soyu as-suw dayındaw qamına kirisip ketti. Äbin usta men şal jaylanıp (40) otırıp alıp, äñgime-düken qurdı.

– Qadirli usta, – dedi qart basın köterip, Äbiniñ betine asa zor iltiyapatpen peyildene qarap turıp, – balandı qoltığıña alıp, aman saqtap jurgeniñ üşin sağan seniñ ören-jaranıña mıñ-mıñ alğıs! Bul tawday jaqsılıqtarıñniñ ötewin qaytara (45) almaspın. Äytse de öle-ölgenşe qarızdar äri izgi tilekte ötermin. “Jamandıq ärkimniñ qolınan keledi. Al adam balasınan [27] jaqsılığıñdı ayama” dep balamniñ balasına ösiyet qaldırarmın.

– Baqıttı qart ekensiñ. Mine, mınaday ulıñ bar. Men Dağırdı senen qızğanamın, – dedi usta şüñirek qızıl közi (5) külimdep.

– İyä, men baqıtımnan qapıda ayırılıp qap, qayta taptım. Al, sen menen de baqıttısıñ. Eñlik seni “äke” deydi eken. Dağır ustazım deydi eken. Şäkirttiñ-uldan ustazdıñ-äkeden kemdigi bar ma?! Rayimbek sındı el üşin tuwğan batır uldarıñ bar (10) eken. Meniñ mına seksenge kelgen käri basımnıñ körmegeni az, qadirli usta. Jalğanniñ jartısın jayaw aralap şıqtım desem boladı. Eger osı bozqıraw bürkegen aq şaştı basım aldamasa senderdiñ isteriñ oñaluwğa tiyis. Onı men osı jolı Rayimbek pen Esjannıñ joñğarlıqtarğa qalay qarağanınan bayqadım. Semserdi (15) qalay sermen, süñgini qalay suqqanına emes, keşegi qandı keri bar qas jawın qasqırday körmey, onıñ da äbjılanı men adamı bar ekenin ayıra bilgenine süysindim. Sizderiñ qol bastağan batırlarıñız qalmaq bolsa bitti jaw dep qırıp-joya bermeydi eken. Xalqı kim, qanışeri kim? Sonı bölip alıp qıymılдағанın (20) kördim. Seni men men sekildi därmensiz şaldardı qurtqanına emes, qutqarğanınıñ küwäsi boldım. – Qart eki-üş künnen bergi jol-sapar üstinde jigittermen de, qızdarmen de uzaq uzaq äñgimelesip, sirlasa jürip jağdayğa äbden qanığıp alğan. Öziniñ de balasınan qalay ayırılıp qalğanın sır etip (25) şertken. Dağır men Eñlik Äbin ustadan tuwmasa da tuwğan ul-qızınday bolıp ketkenin bilgen. Äsirese Dağırdı bötensinbey, jatsınbay

qanat astına alğanın mine, közimen de kördi. Joñğar tümenderi basa-köktep enip, elin şawıp, dağur dep atalattın bir şağın xalıqtı toz-toz ğıp jibergen jaqta anadan qız, äkeden (30) ul ayırılıp, ah ura küñirengen künderde bul qart ta andan jetim qalğan Daluñmıyn esimdi jalğızınan qapıda köz jazıptı. Ol kezde Dağır nebäri on eki jastağı büldirşi bala eken. Mine, qazir köz aldında ziñgittay jigit tur. Qol-ayağı balğaday. Boyı da, köldeneñi de jarısa ösipti. Jumırlaw kelgen keñ ıyıqtı, (35) qaqqaq jawırındı buwra san balğın jigitke sınışı äke süysine qarap qoyadı. Azıraq maqtanğanday da sınayı bar. Älginde talıqsıp ketkende özin lip köterip alğanın körmegenmen qolınıñ qarına salıp, qalpaq qurlı salmaq sezbey turğanın körgen. Sonda mınaw bayağı taldırmaş qana köktemgı kök balawsa (40) baldırğan Daluñmıyni ekenine şübälana jazdap barıp, “Äke, mıqtı bolıñız” degende ğana jüzine quwanış tabı burq etip şıǵıp, kökiregine maqtanıştı senim ornağan.

Bayağıda Äbin usta men Dağır ekewi qaşıp-pısıp, taw-tastı basıp, ormandı aralap kele jatqanda ayuwmen arpalısıp jürüp (45) tüsken balasınıñ betindegi tereñ tırtıǵın qıl arqan ısqan qatparlı alağan, süyeldi sawaqtarimen jumsaq sıypap otırıp [28] “Köp töbelestiñ be? Aqırı jeñdiñ ğoy, ä, jawıñdı?” dewiniñ özinde külkisiz quwanış pen madaqsız maqtanıştıñ jatqanı bilinip turğan joq pa.

Mundayda kim maqtanıp, kim jattanbasın. Tuwğan perzentindey (5) köretin şäkirt balanı äkesine oñaşa qaldırıp, Küniş pen Eñlikti eki qoltıǵına alıp, kezek-kezek mañdaylarınan süyüp, Äbin usta da qazir özimen-özi şalqıp ıtır. Jigitter de birese quşaqtasa körisip, birese birin-biri ıyıqtarınan qağıp qalıp, til jetkize almas quwanıştı men süyispenşilik sezimderin sonday (10) mayda, jumsaq qıymıl-qozğalışarmen sezdirip bolar emes.

* * *

Jeñiniñ uşı qırqılıp, öñi qaşqan tüye jün şekpenin jelbegey jamılıp Qangeldi dalağa şıqtı. Tañ aǵarıp, tolıq atpağan, tek tün perdesi türilip, şıǵıs jiyek bozala tüske ene bastağan. Kün şapağı taw şındarınıñ basın äli şalıp ülgermegen. (15) Jer betin bürkeygen boz qıraw men qulan iyek bozamiq säwle astasıp, aynala aqşuwlandanıp körinedi. Ol aldımın alıs jaqınğa bir märte jiti köz tastap az turdı da, aldağı şağın töbeşikti betke alıp jürüp ketti.

Qoñırqay jappanıñ eski kiyizden qurağan toqımday esigin (20) kötere tastap Esjan da esik aldına şıqtı. Ol da aynalasına payımdap qarap aldı. Sodan keyin eki qolın artına ustap, bayaw basıp, betkeyge tartıp bara jatqan Qangeldini kördi. Üy mañınan edäwir uzap ketipti. Kidirmey solay jürdi. Qangeldi töbe üstine şıǵıp toqtağanda tayaw kep sälem berdi. (25)

– Qaraşanıñ qara suwıǵı tüse bastaptı-aw, – dedi Qangeldi Esjanıñ sälemin alğan soñ, moynınan küñşığısqa burıp. – Tünde ay töbege köterilgende qoralanıp turıp edi, qaraşı, endi kün de jiluwsız, ızğarlana köterilip keledi. Köziñdi aşıp, tike qarasañ da janarıñdı jasıtatın emes. (30)

– Tüñgi qıraw da künnen-künge qalıñdap baradı, – dep qostadı Esjan Qangeldi sözün. Sonımen qosa kün rayın Qangeldiniñ jaydan jay aytıp turmağanın da añǵardı.

Qangeldi endi kesek tulğasın bayaw qozğap, awıl jaqqa qaradı. Özgelermen salıstırğanda öziniñ eñsesi biyiktew, biraq alıstan (35) qaraqoñırlanıp tum jupını köringen öz jappası aldımın közge tüsti. Sodan äri är tıs, är tür, är sıyıqta tigilgen jappa, ıytarqa, şatırşa, qos-qomşa köz aldında jıpırlay jöneldi. Bäri de tozıǵı jetken qurım kiyiz, alaşa, kenep, keybirewleriniñ üsti qamıspen, qarağaydıñ bürimen jabılğan. Olardıñ ärqaysısına (40) oy toqtatıp, payımmen, zerdemen qarağan Qangeldiniñ de,

Esjanıñ da közine döp solay ärqaysısı jeke-jeke daralanıp ap-ayqın körindi. Birine-biri irgelese, janamalay tigilgen osınaw qalıñ baspananıñ bir şetimen ekinşi şetine biyikten köz jügirtip [29] ötken Esjanıñ köz aldına älde qayda alısta qalğan bir körinis eles berdi de, mırıs etip külip jiberdi.

Qalıñ jappadan köz almay turıp, oyğa şomıp ketken Qangeldi Esjanıñ betine jalt qaradı. (5)

– Qanağa, sonaw bir bala şaqtağı baqıttı jıldarda kedey awıldıñ qıstawları mañıman otqa jağuw üşin sıyırdıñ jappasın külşelep jerge jayıp, ol sâl degdi bergende birin-birine süyep, döñgelente qalap şoşayıp qoyuwşısı edi, sol köz aldına elestep, külkimdi keltirgeni, – dedi Esjan äli de mıyığınan jimıyıp.

(10) – Şınımda da ana qara jappalar qara japadan qalanğan sol üymeşelerden aynımaydı eken:

– Qangeldi Esjanğa qosıla küldi. Muniñ bäri qalmaqtarğa qaytarma şabuwl jasap, batıstan şığısqı yağnıy ejelgi ata qonısqa qaray işkerilep ketken soñğı bir-eki ay aralığında jılıp kep jambastay ketken el edi.

(15) – Künniñ şar aynası jartılay köterilip, qırqa-jon, bel-beleske altın säwlesı şaşırağan şaqta älgi qaraşa qos, jaman jappalardan adamdar da bir-birden örip şığa bastadı. Ülkenderdiñ soñınan bala-şağa ilesip, äli erip kete qoymağan bozqıraw üstinde jalañ ayaqtarımın äri-bäri bürsek qağa jügirdi. Olar (20) dalada köp jürmey, qostarına qaytadan zıp-zıp berip enip ketti.

Sonıñ bärine qalt etpey qarap turğan Qangeldi boyın da, oyın da tez jıynap alıp, Esjanğa burıldı.

– Esjan, özin de bayqap turğan şığarsıñ, bizdiñ ana baspanalarımız qısqa qawqar bolmaydı-aw! (25)

– Qanağa, baspana turmaq otırğan jerimizdiñ özi qıstıñ qonışı emes ekenin körip turğan joqsız ba.

– Janım-aw, bul elge ıqtasın da, jılı baspana da bolarlıq tawdıñ qoynaw-qoltıqtarın qıymay, däl osı aranı qıstatamız dep kim ayttı sağan?! Tati-rayğan dala, jel öti. Qar bir (30) jawıp, boran bir soqqannan qalmas, ana ebelek qusap uşa jöneleyin dep turğan şoşalalar. Men bul arağa äwelde Rayimbektiñ yağnıy senderdiñ qostarındı äkep tikkizgendegi maqsatım basqa edi ğoy. Esiñde me, ol maqsat o basta mona seniñ öziñnen tuwğan. (35)

– Qanağa, esimde turmaq sonı orındaw üşin äzirlik qamına da kirisip ketkem joq pa.

Esjan sözine Qangeldiniñ jüzi jadırap sala berdi.

– Ä, bāse, – dādi ol közi külimdep, – sen olarğa bekerge aqılışı ağa bolıp jürgen joqsıñ ğoy. Şınımdı aytsam men (40) sonaw aqtaban-şubırındı kezindegi surapıl künderde de boz-ökpe balalardıñ janında öziñ bolğandıqtan artıma alañdamay, ilgerilegem.

– Senimiñizge quldıq, Qanağa!

– “Eki jastı qosqanıñ sawabı bar” degen. Qıs tüsip (45) ketpey, süyisken jastardıñ basın biriktireyik.

Qangeldi “süyisken jastar” degende tek Rayimbek pen Künişti [30] ğana emes, jağdayğa qanıqtıǵına qarap Berden men Eñlikti de eske aldı. Onimen egjey-tegjeyli Suluwke xabardar etken.

– Jastar ülkenderdiñ qas-qabaǵına qarap irkilip jür. Atalar alaқан jatıp, aq batasın bergen küni-aq qosılıp aluwǵa (5) dayın deydi Qanımjın, – dep Esjan Qangeldige qaradı.

– Atalar aq batasın ayamas. Niyetterine jetsin! – dedi Qangeldi bir türli meyr töge söylep.

– Dabira-duwman toy ötkizüwge Rayimbek qarsı, -dedi Esjan endigi ängimeniñ soğan tirelgenin uqtırıp. (10)

– Däleli ne eken?

– Bizdiñ qosıluwımız-öz basımızdıñ isı. Al oğan özgelderdi qatıstırıp, toy-duwman jasap mäs bolarlıqtay ne tındırıpız? Awır apattan äli eñse kötere almay, turalap otırğan elimiz mınaw, qoñtaysa tümenderiniñ tabanında taptalıp jatqan (15) jurtmız anaw. Bizdiñ qaraqan basımızdıñ baqıtına kenelgen külki-şattıǵımız özgelderdiñ qasiret-qayǵısın seyiltüwge septigi tiye me? Mine, Rayimbektiñ дәleli osı.

Esjanniñ sözi Qangeldini tereñ oyǵa batırdı. Ulıñ aytqanına qattı rızya boldı. “Bul şında da qaraqan basınıñ (20) qamı emes, xalıqtıñ qorǵan-qormalı, ar-namısı bolarlıq adamniñ oyı men isi” dep iştey süysindi. Säldeñ keyin:

– Buǵan sen ne aytasıñ, “aqlıǵı aǵası!” – dedi Esjanǵa moyın burmay, alıs kökjiyekke qadap.

– Men bul teginde qalıñ eldiñ qalqanı men qamqorı bolar (25) jigittiñ oylaytıñı dey turıp, toy jasawdıñ qajettigin aytar edim.

– Qajet, – dedi Qangeldi Esjan oyın tüsinip. – “Asıp jürseñ aspaqqa asılasıñ, basıq jürseñ tabanǵa basılasıñ” degen. Biz qaşanǵı elimizdiñ eñsesi basa beremiz. Bir mezigil (30) sergilüw de, serpilüw de kerek. Qazir бүkil elimiz qayta bas köterdi. Barlıq jerde qalmaqtarǵa qarsı jappay şabuwlıǵa köşti. Alǵaşqı ürdiste azdı-köpti jeñiske de jettik. Endi jastardıñ bas qosuw siltawımen sol jeñisimizdi toylaymız. Tүpkilikti jeñiske senim ornatıp, maqsat-muratımızdı ayqındaymız. (35)

– Bıylǵı qıstı qayda, qalay ötki-züwdi de osı toyda ayqındap alayıq, – dep qostadı Esjan Qangeldini.

Özderiniñ osı töbe basında kelisken ängimesin Biyeke, Qabay juraw, Äbin ustalarǵa aytıp, kelisim-bataların aluwǵa uyǵarıp ekewi üyge bettedi. (40)

* * *

Rayimbek pen Küniş bugün el jata özdi-öz qostarınan şıǵıp kelip, awıl sırtında kezdesti. Künde derlik aralasıp, emin-erkin ängimelesip-äzildesip, keyde tipti bayaǵı bala küngi daǵdı boyınşa asuwdı da birde onan, birde munan işip-jep, bir [31] üydin adamında, aǵa-qarındastay bol ketken qız ben jigittiñ bul tuñǵış ret jur közine tüşpey oñaşalana barıp jolıǵısuwı.

Tüniñ qarañǵısı oñdı boldı, äytpegende дәl osı sätte keşe (5) ğana “aǵa”, “Rayjan aǵa” dep, körgen jerde arsalañdap erkelep jürgen qız Rayimbektiñ jüzine tiktep qaray almas ta edi. Mine, uwaǵdalı jerge säл keşigip kelgen Küniş Rayimbekke jaqınday bergende ayaǵına tas baylanǵanday bayawlap qaldı. Rayimbek qarsı jürip kep, qolınıñ uşman ustaǵanda eki beti düw ete tüsti. (10) So zamat ädettegiden belek, qandayda bir jürek şımirlatın uyattı söz qozǵaytıñday jigiti jüzine tiktep qaray almay Küniş közin tömen töñkerdi. Biraq qolın tartıp alǵan joq. Qayta Rayimbektiñ qolınan öz boyına mamırdıñ şuwaǵında bir süykimdi qızuw tapar, tüysiǵın oyattı. Küniştiñ maqtaday jup-jumsaq (15) qolınan ustap turǵan Rayimbektiñ de qanı basına şapşıp, Badam baturday alıppen ayqasqa tüserde de selt etpegen jüregi dүrsildep qoya berdi. Küyiniş qana emes, süyiniştiñ de öz azabı bolatın tuñǵış ret sezingen balañ jigiti bulay uzaq turuwǵa şıda-may, qızdı ıyǵıman qawsıra quşaqtap, ilgeri jürdi. Taw (20) jaqtan ızǵırıp jel esip tur. Salqın samaldı aysız tünde tim uzan ketpey, jel ötinen burıstaw bir özekşedegi qoy tasqa kep tize бүkti de, az kem lām-miymsiz otırdı. Ärqaysısı öz oyımen özi arpalısuwda, tap bir aytılar sözdiniñ bäri

aytılıp bitkendeny tis jarısa almadı. Sonda da birimen-biri iştey tildesip, biriniñ (25) aytarı biri iştey uğısıp, osınaw tılsım tarqan qarañğılıǵı qoyuw jım-jırt tünnen teñdessiz läzzät alıp otırǵanday. Edäwir uwaqıttan keyin Küniş salqındıǵın seziniş Rayimbekke qaray tıǵıla tüsti. Jigit bolsa şapanınıñ şalǵayın keñirek aşıp, qızdı oray qım-tap, bawırına basa qısıp-qısıp qoyadı. (30)

Qızılküreñdenip tuwıp kele jatqan ay qulaǵı qıltıydı.

– Bâli, tün ortasına tayap qaptı ğoy, – dedi Rayimbek bir türlü ökinişti ünmen.

– Üyge qaytamız ba? – dedi. Küniş selqostaw ünmen.

– Qaytqanda ne bitiremiz? Jawramasañ âli de otıra (35) turayıq.

– Siz bar jerde jawraǵan da, qoruqqan da, aşıqqan da emespin.

Küniş sözi ötkendegi ekewiniñ kezdeysoq tawda kezdeskenderin eske tüsirdi de, Rayimbek jayımen ğana jaydarı külip qoydı. (40) Sodan âri äñgime bastalıp ketti.

Ay biyiktep, aynala süttey aǵardı. Küniş Rayimbektiñ tizesine basın qoyıp, älgiden de ğori bawırına tıǵıla tüsti. Kün aptabı ötkendey Rayimbek oñ jaq büreginiñ qızıp bara jatqanın bayqadı. (45)

– Uyqıñ keldi me? – dep suradı Rayimbek.

– Qaydaǵı uyqı. [32]

– Küniş, – dedi Rayimbek qızdıñ ay säwlesi tüsip turǵan appaq betine eñkeyip.

– Qulaǵım sizde.

– Ülkender bizge toy jasawdı uyǵarıptı. (5)

– “Toy” degen ulı söz ğoy. Sizge jarasar, al meniñ boyıma tım ülkendey bol jürmey me?

– Kerisinşe, toy qızǵa, suluwǵa layıq bolar.

– “Biz” degeniñiz ekewimiz ğana ma? Eñlikterdiñ toyı bölek bola ma? – dep Küniş basın köterdi. (10)

– Sen, men, Eñlik, Berden törtewimizge bir jasamaq toydı.

– Oları jaqsı bolar eken.

– Men äwelde qarsı bolıp edim. Ülken kisiler toy jasawıñ qajettigin дәleldep, ıylandırdı.

– Atalar uyǵarsa, teris bolmas. Äsirese, Eñlik pen Berdendi (15) bölip tastamaǵandarına quwanıp qaldım.

– Quwanımşıñ quttı bolsın endeşe!

– Sizbenen birge bolsın, batır!

– Küniş Rayimbekke külimdey qaraǵanda onıñ ay nurı aymalaǵan appaq jüzi, tanaday qaraqat közi bal-buldap, jigit janarınıñ jawın alǵanday odan (20) köz taydırıp äkete almadı.

– Küniş, – dedi Rayimbek odan köz almaǵan boyda, – men osı toyda eki ülken maqsatqa jetedi ekem.

– Onıñ birinşisin bilip turmın, ekinşisin ayta beriñgiz, – dedi Küniş mıyǵınan külip. (25)

– Joq, ekewiniñ de anıqtap aytuwım kerek saǵan.

– Meyliñiz. Oqtalsañız qaytpaysız ğoy, äytewir.

– Birinşisi – mına sen ekewimiz qosılıp, jekke otaw tigemiz.

– Aq otaw ma, älde... – dep küldi qız. – Mañdayımızǵa qandayı buyırса, sonısı. (30)

– Meyli, maǵan baspana bolsa boldı...

– Ekinşi – toy siltawımen jıynalğan jurttıñ köñilin köterüwmen qosa jigitterdi tağı bir merte urıs önerine jattıqtıruw. Mısalı, toy bolğan soñ sayıs, şabıs, küres, tartıs bolmay tura ma? (35)

– Onıñ tübi – urısqa dayın-dıq deysiz ğoy?

– Urıstı qontayşa bastağan, biz ayaqtamaymız ba?

– Ayaqtalsa ğoy, şirkin! – dep kürsindi Künüş. – Biz joñğarlardı bir jola jeñsek qana ayaqtaladı, äytpese jalğasa beredi. (40)

– Rayjan ağa, – dedi Künüş endi ğana Rayimbektiñ betine oylana qarap, – Biz bugün qosıldıq deyik, erteñ sizder jawğa qarsı jorıqqa attanasızdar. Sonda biz Eñlik ekewimiz qayda qalamız? Būgeñdegen därmensiz şal-kempirlerdiñ qasına otradı ekemiz ğoy, ä?! (45)

Rayimbek Künüştiñ ejelden özine tanıs keybir balaşa erke nazdı qılıǵına süysinip, tağı bir ret bawırına tarta qısıp [33] qısıp qoydı. Söytti de, özine qaratıp aldı, tüymedey ğana qırlı murnınıñ uşın suq sawsaǵımen jeñil basıp qoyıp:

– Böbek bolğanşa jorıqta özimen birge jüresiñ, sodan keyin jurttı qatarlı şeşelerdiñ qasında. Qazaqtıñ qay jigiti (5) äyelin jawğa özimen birge ala şawıp jür?

Künüş jeñil kürsindi. Sodan soñ bärin de moyındağan, bärin de qabıladağan sıñayda:

– Batırdıñ aytqanı boladı da, – dep Rayimbektiñ kewdesine basın qoydı. Qızdıñ ıstıq lebi kewdesinen ötip, jigittiñ (10) jüregin qıtıqtadı. Tula boyı qorǵasınday balqıp, tunǵış rät şaşınan iyiskedi, basın alaқанimen süyemeldep köterip edi, qız uyalǵanınan közin tars jumıp alıptı, onıñ özi jigittiñ batılđanıp, qımsınbay süyine sätilik tuwdırǵanday Rayimbek Künüştiñ mañdayınan bastap közinen, betinen qurşırlana süye (15) berdi...

Iyıq tusqa köterilgen tolıq ay ğaşıqtardıñ süyiskenine süysingendey şeñberinen asa bal-buldap turǵanda, ekewi üyge bettedi.

* * *

Qaraşanıñ kün şıqqanğa deyingi azdağan ızǵarlı salqındıǵı (20) bolmasa, aspan şayday aşıq, äwede toqımday bult joq. Möldir de señgir kökti örmelep, kün köterilip kele jatqanda toy bastalıp ketti.

Toy Rayimbek pen Künüştiñ Berden men Eñliktiñ otaw tigüw toyı degen atı bolmasa naǵız köptiñ körisüw, qalıñ jurttıñ (25) bir-birimen qawuşuw toyı boldı. Quwǵın -sürgin, qaşıp-pısuw, qasiret-qayǵı, urıs-janjıl jaǵdayında bolmasa, soñǵı altı-jeti jılda ayaǵın-tuwıs, jegjat-jurat, jalpı jamaǵayınıñ quwanış üstinde bas qosuwınıñ aldı osı boldı. Bul toyǵa at şaptırıp arnayı şaqırılǵandar da, birinen birine jetip, uzın qulaqtan (30) esti-gender de alıs-jaqınnan at sabılıp erteli-keş kelip jattı.

Alataw bawrayındaǵı otın-suwı mol, Suluwtör alqabın Biyeke, Qabay jıraw, Qangeldiler äw basta osınday bir ülken jıyın, keleli bas qosuwǵa arnayı tañdap alıp, aldımın awıldarın (35) köşirin äkep qondırǵan.

Toyǵa şaqırılǵandarıñ báz birewleri alǵaşqı erlik dañqı elge jayılıp ketken jas batır Rayimbekti körip, “qusıñ quttı bolsın” aytuwǵa ıntıqsa, endi birewleri “Aqtaban-şubırındı” kezinde

“Mına zaman qay zaman bağı zaman, (40)

Bayaǵıday bolar ma, tağı zaman”, – dep ah ura armandağan, endi qaşan tuwadı dep ańsağan zamanı osı toydan bastalatınday, sonı közimen körgisi kep enteley aǵıluwda edi.

[34] Qorday jaqtan jıyırma şaqtı jigit ertip, eki-üş şıqı jetektep Ötegen batır keldi. Ol äweli ülken kisilerge jağalay sälem berip şıqtı. Sodan keyin Rayimbekpen tös tüyistirip körisip, qusıñ quttı bolsın ayttı. Säl şalqayıñqırıp turıp: (5) “Badam baturdı jeñgen senbisiñ?” degendey basınan ayağına deyin sinay qarap bir ötti. Sodan soñ tulğasına süysingendey sustı qara sur öñin jibitip.

– Budan bılay birge soğısamız-ey, jawmen, – dep toqpaqtay judırığimen Rayimbektiñ ıyığınan tüyip qaldı. (10)

Ötegen atqa erte minip, qolına on besinen nayza ustağan. Biyler bastağan alqalı jıyındarğa da talay qatısқан. Sol jıyındardıñ birine Qangeldi, Qabay jırawlarmen kezdesip, körisken Rayimbektiñ atına “Toğıs toqpaqpen” qosa sol jıldarda-aq qondıq bolğanmen, endi özin körmekke qumartıp jür edi. Mine, (15) kördi. Kördi de közi toyğanday boldı.

“Rayimbektiñ bitim-tulğası “batır” degen atqa layıq eken, – dep bir oyladı Ötegen. – Ayta qalarlıqtay alıp bolmağanmen, közge tolımdı. Qol-ayağı balğaday jumır. Bulşıq etteri de şımır-aq. Jaña ıyığınan ädeyi tüyip qalıp em, qolım şoyınğa (20) tiygendey boldı. Köziniñ ötkirin-ay! Şoqtay jaynaydı ğoy. Betine tike qarawğa anaw-mınaw adamnıñ дәti şıdamas...”

Ötegen Rayimbektiñ keñ, jazıq mañdayınan bastap, üsti säl döñestew qırlı murnına, atjaqtı kelgen qızıl-küreñ, kelisti bet-älpetine, qarşığaday qağılez, şıyraq qımılına elewsiz qarap, (25) kökirek közimen körip otırdı.

Seriktastan Nawrızbay batır keldi. Onıñ esimi burın bul mañğa asa mälim bolmağanmen, Rayimbekter sekildi ol da “Aqtaban-şubırındı” tusında Jalpaqtas, Seriktas jılğalarına şığıp ketip, keyin jasaq qurğan. Söytip, Joñğar tümenderine (30) jelke tustan ünemi soqqı berip otırğan. Soñğı kezde Qaskeleñ tümeniniñ miñbasılarınan jekpe-jekke şığıp, jeñiske jetüwmen “Batır” atağı şığa bastağan jigit.

Öñkey äñşi, küysi, jırşılarmın ertip jaqın mañnan Eldey äñşi kelgen. Ol qay kezde de osı. Qangeldi, Biyeke awılınan (35) irgesin ajıratpay jüretin. Bul künde de jaqın mañda otırğandıqtan keşeli beri osında. Äsem äñ, tätti küylerimen japırqağan jurttıñ köñilin köterip, duwmandatıp jatır.

Qazir qonıstarınıñ qayda ekeni belgisiz, Badam batur şerikterimen bolğan soñğı şayqasta täsilqoy, eptiligimen közge (40) túsken jigit Satay da on şaqtı serigimen túske tayaw kelip, attan tüsti.

Bul bas qosuwğa kelmey qalmaytın adamnıñ biri Aralbay batır edi, ol budan birer juma burın on-on bes adam qosşı ertip, aldağı qıymılğa aqıl-keñes alıp qaytuw üşin töle biyge (45) ketken. Toy-jıyınğa kelüwşilerdiñ qay-qaysısı da mıqtasa jolğa [35] birer tünep jetetin jaqın töñirektiñ adamdarı. Eñ alıs degeni – arağa eki qonıp ülgergen Pişpek, Tomoqtağı qırğız aғayındar. Olardan jıyırmağa juwıq adamdı bastap kelgen joñğar tümenderi basıp kirkende taw-tasqa şığıp ketip, qanşa (5) jıl boyı berilmey, aqırında miñbası Kebin baturdı jekpe-jekte nayzamen tüyrep öltirip, erlik atı şıqqan Janış batır.

Mine, alqap tösi kün säskege köterile şıjanday adam, qara-qorım at-kölikke toldı.

Bul künderde ärkimniñ basında bar uzaq jılğı sarjambas (10) keselden jaña turğanday endi-endi ğana eñse kötere bastağan Qangeldi awılınıñ da xal-axwalın biletin jurttı toy osmiki eken dep bar awırtpalıqtı soğan salmay, är awıl, är qonıstan top-top, şoq-şoq bolıp kelgender birden-ekiden jılqı jetektep, öz soyn maldarın da ala kelipti. (15)

Küz ayı bolğandıqtan jorıqqa minilgen attardan özge mal äzir küyli edi.

Osinaw soyısqa arnalğan maldar da meymandardı qarsı alıp, ornalastırwğa bassılıq etip jürgen Esenbek, Balpıq, Oljabaylardıñ közine sonday dümdi, jalpı, biraq bări de mñğay (20) bir mama biye, sarı taban at bolıp körindi.

– Önkey kări qaqsaldardı qaydan jıynap alıp kelgen mına jurtt?! – dep küldi äzil-äjuwasız jüre almaytın Esenbek bir-ekewiniñ tisin aşıp qarap.

– E, nemene, bestı at, bedew biye bolsa alıp qap, jorıqqa (25) mineyin dep pe ediñ? – dep äzildedı Oljabay.

– Qazaq qıstan şıǵa almaydı-aw degenderin “qaraşa-qawıs, kări-qurtañdı tawıs” dep osı qaraşa, jeltoqsannıñ işinde-aq soǵımıǵa jayǵap almawşısı ma edi? Biz de toyǵa tay-qulın soyıp jatqamız joq qoy. Bular da miniske jaramsızdarın toy (30) sıltawımen közin qurtayıq degen bolar. Onısı orındı, äriyne, – dep Balpıq baptap, juwıp-şaydı.

Keşeli beri toyǵa soyılğan maldıñ üstine jaña kelgenderin qosıp, awıl mañındaǵı bulaq jaǵasına alıp barıp, bilek sıbanğan qasapşısı jigitter jawkemdep jattı. (35) Tamaq asuwǵa qazan jetpegen soñ, baptap pisirüwdiñ ejelden belgili basqa bir qolaylı ädisin de qoldandı. Äweli etti jiliktep, borşalap, qarınǵa saldı, tayazdap ura qazıp, qarındı soǵan tastadı da, betine juqalap topıraq septi. Onıñ üstinen qaraǵay ötinip lawlattı. Osılay pıskın et qazandaǵıǵa qaraǵanda äri (40) tez, äri dämdi bop şıqtı.

Bügingi kün jüzdesüw, esen-sawlıq surasuw, qala berdi as-suw işüwmen ötti. Keşke qaray jar-jar, awjar, aytıs, öleñ, jır, örbip, tüngi dala tösin än-küyige böledi. Sawıq-sayrannıñ uytqısı-Eldey bastaǵan önerli jastar. (45)

Jappalar men qostardıñ, şatırlardıñ etegin türip qoyıp, işinde qız-kelinşekter tolıp, sırtında bozbalalar otırıp [36] alıp, qos-qostan aytısqa bastı. Basqalqaǵa sıymaǵandar är-är jerge lawlatıp ot jaǵıp, ottı aynala qorşay otırıp alıp-aq oyın-sawıq, öleñ-jırdı qızdıra berdi.

“Aqtaban-şubırında” el basına tüsken qasiret-qayǵı, (5) qırǵın-sürgin, Qoñtay-şanıñ qatı gezdigi, onıñ tümenderiniñ zulımdıǵı, el basına kün tuwǵandaǵı xan-sultan-dardıñ qayırısızdıǵı men opasızdıǵı, jawızdıqqa qarsı xalıqtıñ qayta bas köterip, azattıq jorıǵına attanǵanı, qol bastaǵan batırlardıñ erlik-qaharmandıq qıymıdarı, er-azamat-tarmen birge “toǵız toqpaq” (10) tobında jürip, Küniş pen Eñliktiñ erlikpen, ayla-täsılmen istegen isteri aqındar men öleñşiler jırınıñ arqawı boldı.

Öleñ-jır, jastardıñ sawıq-sayranı tañǵa sozıldı da, kelesi kün küş-qayrat, ayla-täsıl sinasatın oyın-toymen jalǵastı. Sadaq, nayza sayuw, awdarıspa, teñge ilüw, qız quuw, (15) qırǵızşa kökpar sekildi at üstı oyındarimen paluwan küres, arqan tartuw, salmaq köterüw, qol küres, teketires, jayaw jaris sekildi jerdegi bāsekeler özinşe bir aluwan bolıp ötti. Sayısqa tüsken jigitterdiñ qay-qaysısı bolmasın atalǵan önerdiñ är türine ärkimniñ özinşe şeber iykemdiligi barın tanıttı. (20)

Rayimbek, Janış sindı jigitter sadaq tartuwǵa erekşe mergendigimen, nayza sayısqa degen epti de qayıratı qıymıdarimen tañday qaqtırsa, Balpıq küreste eşkimdi şaq keltirmedi. Satay, Tölek awdarıspaqa, Oljabay men Esenbek şawıp kele jatıp at üstinen jerge kömilgen teñge ilüw şeberligine tänti etti. (25) Al salmaq köterüwde Daǵırǵa teñ keler eşkim bolǵan joq. Ol tört ayaǵın buwıp, şıǵıp tastaǵan qunan ögizdi jerden jep-jeñil köterip alıp, moynına saldı da, on qadam jürip barıp, gürs etkizip tastay salmay, eptep qana tüsire qoyǵanda, qarap turǵan jurttı tañǵalısqı güw ete tüsti. (30)

Arqan tartıs, qol küres, teketirestiñ de köp işinen öz maytalmandarı şıqtı. Äwel-den äsem än men kümbirlegen küydiñ, öleñ men jırdıñ Eldey bastağan maytalmandarı men atalmış sayıs öneriniñ şığandap şıqqan şeberlerine tüye bastatqan sıy- sıyapat tartıp, rıyza etti. Kün eñkeye oyın-sawıq sayabır-sığan (35) kezde Qangeldi at üstine köterilip turıp:

– Jarandar, oyğa oralmağan, eske túspegen, biraq ärkim bile bermeytin, birew bolmasa birewdiñ qolınan keletin bizdiñ izgi muratımızğa paydalı qanday da bir erekşe öneri bar adam bolsa, şıqsın ortağa, quwana qup alamız! – dep bar dawsımen ayqaylap (40) jar saldı.

Säl jım-jırttıqtan soñ töbe basınan tömen qaray kölbey otırğan kəriyalar işinen äldelim etek-jeñin qağıp ornınan turdı. Oğan otıra-otıra ayağı uyığan şaldardıñ biri şığar dep äwelde eşkim nazar awdara qoymağan. Onı osındağı az ğana adam (45) bol-masa, mına turğan jurttıñ köbi tanımaydı da. Degenmen qart köp bögelip turmadı, birden: [37]

– Uwa, qazaq aǵayındar! – dep dawıs kötere söz bastadı. Onıñ “qazaq” dep til qatuwınan böten jurttıñ adamı ekenin añǵarıp qalıp, bári eleñ ete tüsti. Qartıñ tili erkin kelmese de qazaqşa söyledi. – Sizderdiñ aralarınızda... İyá, qalay dep (5) ataydı eken... Älgi... Mäselen, – Ol bir närseniñ qazaqşa atın taba almay köp bögeldi. Söytse de qolı-men, qıymıl – Qozǵalısimen eptep uǵındıra bastadı. Ol aytıp ülgergenşe keybirewlerdiñ şıdamı ketip:

– Mınaw qaydan şıqqan şal, ey?! (10)

– Qırǵız deyin deseñ qırǵız emes, qalmaq deyin deseñ qalmaq emes, qazaq deyin deseñ qazaq emes. Bu kim özi?! – desip özara kübirlesip ketti. Jurt sözün estip turğan Qangeldi taǵı da at üstinde köterilip turıp:

– Aǵayındar, bu kisi baǵana ögiz köte-rip, bärimizdi tañqaldırǵan (15) Daǵır esimdi alıp jigittiñ äkesi eken. Özi qazaq ta, qırǵız da, qalmaq ta emes, dawır degen basqa bir jurttan körinedi. Endi sözün bölmey tındayıq! – dedi. Qart aytpaǵın äri qaray jalǵastırdı

– Sizder zuñǵarlarmen soǵıstı jalǵastırasızdar ğoy. Solay (20) ma?

– E, jalǵastırmaǵanda orta jolda toqtap qalmaq pa edik... – Eñ soñına deyin.

– Soǵıs bolǵan soñ bas jarılmay, qol sınbay turmaydı. Sonı bılay, netip... jöndeytin yağny ornına keltiretin sizderdiñ (25) aralarınızda adam bar ma? – dep bir toqtadı qart.

– Kimdi aytıp tur ey? Emşini me, otaşını ma?

– Sınıqtı ornına keltiretin bolǵan soñ otaşını aytadı da, – desip jurt taǵı da dabırlasıp ketti.

– Sınǵandı, şıqqandı salatın adamdı “otaşı”, “sındıqşı” (30) deysizder, al aylıq qara sadaqtıñ oǵı kirip, ne arı ötip ketpey, ne beri şıqpay turıp qaldı, sonı alıp tastaytın adamdı ne deysinder?

– E, onday adamdı “jaraqşı” deymis, – dep qart surawına Qangeldi jawap berdi. (35)

– Sol jaraqşı sizderde bar ma? Al zuñǵarlar otaşı, jaraqşı degenderdi är tünde keminde birden, ekiden alıp juredi, – dedi qart.

– Anır-ay, mınaw özi este bolatın närse eken, – dep Biyeke täñiregindegilerge qaradı (40)

– Otaşılar bizde de tabılıp qaladı, al jaraqşı bola qoyar ma eken? – dep Qabay jıraw küdik keltirdi.

– Bar bolsa tipti jaqsı, eger joq bolsa, ol meniñ qolımnan keledi, – dep qart toq eterin bir-aq ayttı.

– Bəli, onda tipti tamaşa emes pe! (45)

Ol ərkimniñ qolınan kele bermeytin is. Olay bolsa siz onı [38] öziñiz ğana bilip qoymay, özgelerge de üyretiniñiz. Qolñızğa şäkirt bereyik, – dedi Qangeldi quwana qulşınıp.

– Üyretüwge men äzirmin, – dep qart ornına qayta otırdı. (5)

Jıyın toy ayaqталıp, söz tolastağan sätte töbeniñ törinde otırğan qoyaydar biy ornınan turdı. Onsız da uzun boylı, iyir tirsek, oñqayğan qara kisi bata bermekke iñğaylanıp eñsesin köterip, boyun tiktep alğanda etektegi jurtqa tım asqaqtap töbesi kökke tirelgenдей bolıp körindi. Şıqsıttan bastalğan (10) qawmet iyekke tögilip, odan tömen qaray süyirlene uzarıp barıp kewdege tüsken suyıqtaw buwrıl saqalın bir sawıp ötti. Sodan soñ qos qolın köterip, alağanın jayğanda şıbın ızını estilerdey jim-jırttıq ornadı. Osı Qoyaydar äkesi Qarımsaq biymen birge bala kezinde biraz jıl Türkistanda turıptı. Suñğıla äke (15) keleşeginen ümit kütken zerek balasın moldağa beripti degen söz bar. Biraq bala molda aldında qanşa boldı? Qanşalıq ilim aldı? Ol arasin eşkim bile bermeydi. Qaytkenmende Qoyaydar biydiñ qazir “molda kisi”, “molda biy” dep atarlıq-tay xat tanıytını ras. Jurt aldında maqtanın bilgizip, ilimdar körinüwge me, äldä (20) şınımın qumarlığı bar ma, äytewir iyä arapşa, iyä türükşe ekeni tüniksiz tildermen tozıǵı jetip, äbden könerip ketken, işki örneği köz tartarlıq bir kitaptı baptap, bayaw äwendetip oqıp otıratının körgender köp.

El taǵdırı men tawqımetin arqalağan Qangeldi, Biyeke, Aralbay (25) sekildi qazirgi jurt aǵaları erterekte – jastaw kezderinde türli keñes-mäsliyxattarmen biy awılına barıp-kelip jürüp, Qoyaydar biyden üyrenip, qara tanıp alğan jaǵdayları da bar.

Qoyaydar biy arabşa oqıǵanı bolmasa, din isimen äwestengen emes. Kerek deseñiz payǵambar jasına kelgenşe säjdege mañdayın (30) tiygizgenin kördim degen pende joq.

Alağan jayıp, bet sıypap bata jasaw qazaqqa islam dinimen birge engen ädet ekenin biletin jurt biy alağanın jayğanda qalayda bir diniy sarındı, şarıyǵat waǵızdı birdeñe aytatın şıǵar dep kütken. Biy basqaşa jasandı. Ädemi qoñır dawsın (35) mänerley köterip:

– Wa, balam Rayımbek!	Qıyaǵı asıl almastan
Qanattıda suñqar bol,	Duşpanıñ tursın dirildep,
Tuyaqtıda tulpar bol,	Dosıñ tursın düirildep,
Samǵaytın uzaq talmastan,	Aybatı asqaq ulan bol,
Aq ıyıq, alıp qıran bol.	

[39] Sesoroday⁶ şeşen bol.
Eskendirdey bekem bol,
Atımtayday jomart bol,
Aq serkedey kösem bol! – (5)

dep bet sıypadı. – Bükil qawım biymenen qosıla bet sıypap, dür silkingendeу kübirlesip ala jöneldi.

Biy атаған esimderdiñ işinen Atımday degenderdi tam-tum estigenmen, Sesoron degeniñ kim ekeni bilmeytinderin, burın-soñdı estimegenderin aytadı. Birinen-biri surap, aqırında “ol (10) böten bir jurttıñ Eskendirdey mıqtısı şıǵar, onı molda biydiñ özi bilmese kim bile bersin” de desip, kübir-kübir

⁶ Tsiytseron degeni.

ãngimemen jan-jaqqa tarap bara jattı. Jaqın turğan Rayımbek oñ qolımen kewdesin basıp, biyge, köpke qarap tağzım etti. (15)

II. TARAW

QIS KÜNDERİNDE

Toy ötken soñ üş-künnen keyin Qangeldi awılı jaman jappaların jıǵıp, jükterin japa-tarmaǵay at-kölikke arttı. Ay otırıp toy-jıyın ötkizip, tap-tawrın bolǵan qara jurttı qaldırdı da, taw işiniñ jel ötinen ıqtasın say-sala, jıra-(20) jılǵalarına barıp, awıl-awıl bolıp qoñsı qonıp, qonıs tepti. Jerden üy qazıp, aǵaş-arşa, qaraǵaydıñ butaq-bürinen kürke-qos, laşıq qalap, äytewir qalay bolǵanda da bäri tegis jılı baspanaǵa jayǵastı.

Bul qıstı eñbek etüwge jaraytın bir de bir adam bos (25) ötkizbewge bekingen-dey. Birewler añ awlap, birewler teri iyledi. Endi birewler şayqasta sınǵan, üzilgen er-turmandarın bütindep, jaman-jasqap jattı.

Etikşiler etik tigip, erşiler qayıñnan er şaptı.

Äbin usta özi qartaysa da, Daǵır bastaǵan şäkirtterin jıynap, (30) usta dükenin qurıp, qıs boyı süñgi, semser, taǵı basqa da soǵıs qaruwların soǵıp köbeyte berdi.

Zaluñ qart birneşe adamdı toptap alıp, jaraqşılıqtı üyretüwge kiristi. Äyelder kiyim tigip, jırtıq şoqpıtın jamap-jasqawmen aynalıstı. (35)

Rayımbek biyler awzınan “köp baylanǵan buzawdan buqa şıqpaydı” degen sözdi estigeni bar edi. Sonı eskerip, qasına Berden, Balpıq, Esenbek, Oljabaylardı ertip, “jigitter, qarap jatıp [40] qarımız bosap, qayratımız muqalıp qalmasın” dep jiyi-jiyi atqa mindi. Jigitterdiñ qoldarına qaruw ustatıp, atıs-şabıs önerine jattıqtırdı.

Qazılı käriyalar, bilikti biy-batırlar oqta-tekte bas qosıp, (5) el jaǵdayı, jer tağ-dırı jöninde añgime-suxbat qurdı.

Ötken kün ökinişi, bügingi tirlik teperişi, aldaǵı taǵdır tawqımbeti. Mine “toqtı toymas, şömiş keppes” qısqa künde aytılıp bitpegen añgimege keyde joq jerden tuwılǵan daw-damay qosılıp, sarjambas qılǵan uzaq tünge de awısıp ketip otırdı. (10) Borandı dawıl, nöserli jawın aldındaǵı tınım tapqan tımıq sättegidey, köktem tuwıp, joñǵar joriǵı bastalǵanǵa deyingi bul eldin öz erkine tiygen bir qıstıq qısqa künin de ärkimniñ öz iygi-ligine buyrtıpay, mazasın ketirgen telisi men tentegi de boldı. (15)

Aǵayın arındaǵı sonday ädepten attap, ädetten ozǵandardı tezge tartuw üşin awıl aǵalarınıñ jazbay-jañılmay jüginetinderi sol báz-bayaǵı tildiñ mayımen tas eritip, erdiñ qunın eki awız sözben bitirer ot awızdı, oraq tildi şeşender men biyler... (20)

Qañtar ayınıñ orta tusı bolatın. Qoyaydar biy Biyeke, Qangeldi, Qabay jıraw, Berdikey qatarlı özi turǵılas awıl aǵalarınıñ, Rayımbek, Esjan, Esenbek, Berden sekildi aldan ümit küttirgen zerdeli zerek, erjürek er-azamattarınıñ bir jolı basın qospaq bolıp üyine şaqırǵan. Aldımen sıbaǵalı (25) as berip, soñman Töle biyge ketken Aralbay batır kelgen soñ, Taşkentke sawda kerweniñ jürgizüwdi mäslıyxattasıp otırǵan. Eñsesi pástew bolǵanmen işi keñ jertöleniñ bir burışına jıyılıp alıp, balalar äweli asıqpen neşe türli oyn oynap, sonan soñ tätti uyqıǵa ketken tüniñ bir mezigilinde sırttan (30) kenet at tuyaǵınıñ dürsili estilip, äni-mini degenşe tayap kelgeni de bayqaldı. Qonaq kütisip, esik jaqta otırǵan awıl üy jigitteriniñ birewi dalaǵa şıqtı. Ol:

– Bu qaysıñ, ey? – dep ülgergeñse,

– Qoyaydar biydiñ üyi osı ma?! – degen zildi suraw da (35) estildi:

– Osı, – dedi jigit, lezde saw ete tüsip, esik aldına köp irkes-tirkes tura qalğan bir top attılı, sustı adamdardı qarañğıda tanımay, tañırqay qarap.

– Osı bolsa, biy üyde me? – dedi birewi küşeniñkiregen zildi (40) ünmen.

– İyä, ol kiside qanday şaruwalarıñ bar edi?

– Ey, şaruwamızdı sağan aytawğa kelgemiz joq. Biy üyde bolsa tüsemiz, bolmasa, ayıpkerdiñ awılına barıp, oyranın şığaramız. Bildiñ be?! – dep juwan dawıstı birew astındağı atın (45) tebinip qap, eñkeye tüsip gür-gür etti.

– Sabır et, azamat. Şawıp äketetin şerik emes, qazaq [41] balası körinesinñ ğoy, joñğarlardan da jan qalğan, – dep jaybağıstadı jigit.

– Qap, mınanıñ maltasın ezüwin-ay! Bılay turıñdarşı, öziniñ ünin öşireyin? – Älgi güjildek kiymelep, alğa şıqtı. (5) Jigitterdi ertip kelgen Ömen biyge keregi de sol edi, “täyt” dewdiñ ornına “iyä, sät!” dedi işinen. Öytkeni janjal küşeymey, daw örbimeydi ğoy. Al biy bolsa dawlasuwğa kelgen. Birewge kewdesin bastıra qoyayın deytin birew bar ma. Onıñ tepsinip, qamşı üyirengenine namısı qoza qalğan jerdegi jigit basınan söz (10) asırıp qarap turmadı.

– Aw, ormannan şığıp, awılğa tüsken ayuwday güj-güj etip qalğan kimsinñ öziñ?! – dep oğan tiksine jawap berip edi älgi güjildek biydey tejew körmegen soñ, özimdiki jön eken dedi de, umtılıp kep qulaştay turıp jigitke qamşı sermedi. Qamşınıñ (15) uşında qorğasın bar ma, joq qolı awır bäle me, äytewir jigit teñselip ketip, jıǵıla jazdap barıp, qos alaқанimen betin basıp, eñkeye qaldı. Bir bälenniñ bolğanın biy de, serikteri de bildi. Bir-ekewi attarınan tüsip, tus-tustan süyemeldey berdi.

– Zäntalaq, bayqasañ etti! – dep biy qamşı siltegeni zekigen (20) boldı.

– Basıñdı köter, bawırım qamşı qattı tiyip ketti me?! – dep edi birewi, älgiden bäri qıñq ete qoymağan jigit tistenip turıp “bu netken jawızdıq?!” dep betinen alaқанın alğanda, şarasınan şığıp ketken bir közi salbırıp qolına tiydi. (25) So zamat asқан tözimdikpen quşırılana julıp alıp betaldı laqtırıp jiberdi de, “Rayimbek! Rayimbek” dep ayğay saldı.

Sırtqa şıqqan adamnıñ keşikkenine üydegiler endi-endi eleñdey bastağanda jigit üni jer üydegilerge talıp estildi. Üydegi jigitter birinen soñ biri dalağa atıp-atıp şıqtı. Uylıǵıp (30) qalğan bir şoǵır adamdı kördi. Onıñ birneşewi qoqayıp-qoqayıp at üstinde tur da, tört-besewi jerde bastarı tüyisip, iyirilip qaptı. Tayap barıp, üñile-üñile qarağanda üyden şıqqan jigitter aldımın öz adamın tanıdı. Özgeler onı qoltıqtap, süyemeldep aptı. Älgi alğaş til qatқан kisi tek tura almay (35) öz jigitterin ursıp-zekiy berdi.

– Zäntalaq, şayalığıñdı qılıp, uyatqa qaldırdıñ-aw! Biydiñ awjayın körmey turıp, qamşı silteytin jeriñ osı ma edi?! – dep aldındağı eñgezerdey birewdi işip-jep, qamşımen bastap bir tattı. (40)

Üyden şıqqan jigitter män-jayğa birden qanığa almadı. Biraq bir kädik bop qalğanın bayqap:

– Aw, mına bizdiñ jigitke kim tiydi, a? – dep Berden dürse qoya berip, kimge bolsa da kiylige ketüwge kiymeley berip edi:

– Berden, sabır-sabır. Äweli män-jaydı uǵıp alayıq, (45) – dep Rayimbek toqtattı. Rayimbektiñ män-jayğa köz jetkizbey qıymıldamaytın sabırlı ädetine qanıq jigit te endi baybalam

[42] saluw paydasız, äytewir kegidim jibere qoymaytını anıq dep ündemey şıdadı da, bir qolımen şıqqan közin basıp, üyge elden burın enip ketti.

Qan qızbalıkpen janjal tuwıp kete me dep qawiptengen älgı (5) kisi “tekpen” ösken awıldıñ jastarı ğoy, atımdı, jasımdı sıylap, janımdağılarğa tiyse qoymas degen oymen:

– Qaraqtarım, men mına irgede otırğan özderinge tuwıs awıldan Ömen biy degen bolamın. Qoyaydar biyge jolıǵamız dep kelip edik, jigitter arasında uǵıspastıq bop qaldı. Biz öz (10) tentegimizdi jazalap alamız. Äzirşe eger osında bolsa, Qoyaydar biyge jolıq-tırñdar! – dedi ötime söylep.

– E, Ömekeñ biydi qarañǵıda äzer tanıdım-aw! kiriñizder, bäre de osında, – dep kelip Rayimbek biyge sälem berip, qoltıqtan alıp, üyge bastadı. (15)

– Qarağım, men de qarañǵıda tanımay turmın, sen öziñ qay balasıñ? – dedi biy äli de üyge bettey qoymay.

– Men Rayimbek degen balañız bolam.

– Ä... Rayimbekpin de. Körgendigindi körsettiñ-aw, aynalayın! Örkeniñ össin! – dep Ömen biy eñkeyip, Rayimbekke üñile (20) qaradı. Dalada qalsa, qızba jigitter arasında eges tuwıp, taǵı da janjal şǵıp kete me dep qawiptengen biy serikteriniñ birewin de qaldırmay üyge alıp jürdi.

Rayimbektiñ atın estip, özin tanıǵanda älgı lebine nan pisip, örekip turğan güjildek jigıt jım boldı. Özi bürise tüsti. (25)

Joñǵarlarmen urısta Rayimbek sarbazdarınıñ işinde ol da bolǵan. Ayrıqşa erlik körsetip, közge tüspegenmen, şerikterdiñ birazin jer quştırğan paluwan deneli, jawkemdi jigittiñ biri edi. Esjan men Rayimbektiñ alǵaşqı uyǵarımı boyınşa jaw jaqtan tüsken mal (köbine jılqı) men şerikter taqımınan (30) bosağan at-kölik, qaruw-jaraq sıyaqtı oljanı jüzdikter boyınşa bölip, odan jeke sarbazdarǵa taratatın tärtip-ädet şıǵarǵan. Jüzbası ärkimniñ körsetken erligine, tartqan şıǵın-zıyanına qarata öz qarawındağılarǵa beredi. Sonday qan menterdiñ bodawına kelgen az ğana jılqınıñ birazınan Ömen biy awılı bir (35) tünde ayırılıp qalǵan. Sol tüni küzetke şıqqan eki jigıt tün ortasına tayaw jılqını bir özekke iyirip tastap “qudayǵa amanat” dep, özderi ekinşi bir awılǵa “bozbalaşılıq” qurıp ketedi. Tañǵa juwıq qayıp kelse, jılqı ornında joq. So zamat ekewi alaşaqpın bolıp izdey bastaydı. Jaqın tönirekti adaqtap, taba (40) almağan soñ, awılǵa xabarlaydı. Bıyıl qıs jumsaq, qar juqa, jer alaşabır bop jatqandıqtan iz kesüw de qıyınǵa soǵadı. Degenmen känigi izşiler är awıl-da-aq bar emes pe, Ömen biy awılıniñ izşileri ekinşi kün degende jılqınıñ ketken jaǵın anıqtaydı. Iz taw işine qaray tartqan da, “Aşılı” dep atalatın (45) keñ arnanı örlep ketken. Bul sayda Berdikey awılı otradı. “Jaw alıstan kelgen joq eken” dep tüydi izşiler, – endi eşqayda [43] qayda joǵalmaydı da. Joq indetip keldik desek, Berdikeydiñ bes bereni jeñistik bermeydi. Belgili en-tamǵamız da joq, bäre jawdan tüsken jat mal. Qayıp barıp biymen aqıldasuw kerek...”

Ömen biy jılqı Berdikey awılı jaqqa bet alǵanın estigende, (5)“im-m...” dep oy-lanıp qaldı. Berdikeydiñ däl qazir awılında joǵın, özinen basqa jaqın tönirektegi biy, batırlardı Qoyaydar biydiñ qonaqqa şaqırıp alıp, mäslıyxat-keñes qurıp jatqanın estigen. Sol bas qosuwdan özin şet qaldırǵanına ökpeli de bop, mensinbedige sanaǵan. Endi älgı ök-peniñ, ornıñ eselep toltıruwdıñ (10) orayı osı şıǵar dep topşılای, at basın osılay burǵan beti edi bul.

Aldırğan özi, alğan birew bolğan soñ quwğınşılar at basın tike ayıpkerdiñ awılına qaray burmay, Ömen biyge erip Qoyaydar biydi közdep kelüwlerinde qanday maqsat barın payımday almadı. (15) Äytpese Berdikey de biy atanbağanmen bir awılğa ämiri jüre-tin aqıl-parasatattan da, erlikten de quralağan emes adam. Ömen biy munda sonı körüp-bilmey kelgen joq. Äri-berden soñ Berdikey, Biyeke, Qangeldilerdiñ özderi de tübegeyli istiñ tüyiniñ şeşerde Qoyaydarıñ biyliğine jüginetin. Sonı biletin Ömen biy de: (20) “Meniñ teñim Qoyaydar, sondıqtan jıǵılsam nardan jıǵılayın” degen de oy boluwğa tiyis.

Özi biy, özi “molda kisi” atanıp (bul tusta azdı-köpti arabşa qara tanıytın birdi-ekili adam bolsa, molda atanatın) ädilgimen de, aqıl-aylasımen de tustas-turǵılas awıl aymaq biylerinen atı (25) ozıp, abroyı artıp bara jatqan Qoyaydar biydiñ öz baqtalası da joq emes edi. Sondaydıñ biri osı Ömen biy bolatın.

Qoyaydar biy birde aduwın-aybar minezben, endi birde qoñır-töbel qoyjorğa qılıǵımen erekşelense, Ömen biy oyğa jıldam, boyğa sırdañ, işki esepke jüyriktigimen közge tüsetin. (30)

Beybit kezde Qoyaydar biydiñ aśsa alaqanında jumsa judırınında bolatın awıl jigitteriniñ mına tentektigi Ömen biydiñ bir kezderge bir atım nasıbay qurlı qunı joq närseden qalğan qolını qoparıp şǵaruw üşin tigisi jatıq qat-parı qalıñ esep quruwına oñtaylı boldı. Äsirese bayaǵı Töle biy kelgen tusta (35) aybatı biyiktep, aydını keñip ketken Qoyaydar biydiñ öresin tarıta qoyatın tus osı dep, urlanğan mal baǵıtınıñ osılay bet alğanın bilgende mıyǵınan külgen. Oǵan bul oy ayaq astınan sap ete qalmağan eken, tamırı tereñde jatıptı.

Araǵa tüsken jıldar az bolğanımen qasireti mol, qırtısı (40) qalındaǵına qaramastan sonaw bir qızuwlı kúnderdiñ qıjılı bir büyirinde saqtalıp qaptı. Töle biy kelgende Qoyaydar biy onımen äjelden sälemdes bolğanın maldanıp, tizelese otırıp, tabaqtas bolıp, ol bas ustasa buǵan jambas tiyip qalǵanı bardı. Iyıq tires-tirem, boy salıstıram dep ökşe köterisken adamǵa sonıñ (45) özi-aq jetip qalar edi, biraq Ömen biydiñ özegine ört uşqının tüsirgen jalǵız ol ğana emes, Qoyaydar biydiñ osı tusta Töle [44] biymen qatar elim dep egilgen, onıñ tuyıqtan şǵar, azaptan arılar jolın izdep toqsan tolǵatqan, iste şeber, sözde utqır bop köringen beldi biydiñ birine aynalıp ketkeni.

Şınında da sol tusta ol orda biyiniñ oñ iltiyatına bölendi. (5) Keşe ğana üzeñgiles jürgen, biylik tuǵırına birde ol, birde bul köterilip, sermey söyler asa tayaqtı (ol da ärkimniñ qolına tiye bermeytin) bir de ol, bir de bul ustap, qısqısı baq qusı bastırına kezek qonıp jürgende kenet Qoyaydar biy özge biylerge (äsirese buǵan) biyikten qaraytın boldı. Mine, basasın kim bilsin, senimen (10) terezem teñ, bir albanıñ balasımız dep abıroy-ataq pen sıy-sıbaǵanıñ qay-qaysısınan da ülesim kem emes dep esep quratın osı Ömen biydiñ kúndestigin qozdırǵanı äli esinde. Bul kúndestik baytal tügil bas qayǵı bop ketken keşegi surapıl kúnderde Ömen biy özgeniñ ataǵına talaspaq tügil öz atınıñ kim (15) ekenin de umıtar xalge jetip edi, endi kelip jer astınan jik şǵarar qılıq körsetkeni äzirşe eşkimge ayan emes. Tek işinen ğana “asqaqtap bara jatqan biydi ayaqtan şalıp, sürindirüwdiñ kezi osı” dep quwanǵan. Sol üşin de qılmıs salmaǵı üy arasındaǵı aqsaqal-qarasaqaldılardıñ bir uşıqtap jiberü-wimen-aq bite salatın (20) şaruwanı ädeyi uwşıqtırıp, uzında oş, qısqada kegin tap osı ispen iliktestire qozdatpaq pıyǵılı bar. Äytpese tentektin şoqqar jıynaytını sıyaqtı awılınan özge bir salawattı, salıyqalı adamdar tabılmaǵanday öñkey dıraw qamşılı, som bilekti, kewdemsoq jigitterdi jıynap keler me. İşki esebinde: biylikti özi aytadı,

(25) bilekti bular jumsaydı. Qoyaydar biydi söytip muqatsa ğana kek qaytadı. Alda-jalda ört Qoyaydar biy üyinde burq etse, şańırağı biyik üydiñ tütini alısqa tarap, jaman atı tez jayıladı...

Mine, osınday eseppen kelgen Ömen biydiñ aldınan bul künde alıs-jańıǵa erlik atı estilip qalǵan Rayimbektiñ şıǵa kelgeni (30) tasqın jolına tawday böget tura qalǵanday boldı. Onıñ üstine ilestirip alǵan jigitteriniñ sodırlıǵı payımdaǵanınan asıp ketip, lepirip turǵan köñili suw sepkendey basıldı. Sol boyda kerı qaytıp ketsem be eken dep edi, keş qaldı. Qısqası jolı bolmawǵa aynaldı. “Meyli, – degen jıldam oy oraldı üyge kirip (35) bara jatqan Ömen biydiñ basına. – Beybit kezde biylikke erlik jürmeydi, urıs kezde erlikke biylik jürmeydi. Daw-şardıñ örbüwine qaray göre jatırmmın. Şıqqan köz ornına tüspeydi, ketken mal qaytpaydı. Söytse de, aytıstı ayaqtamay dawdı doǵarmasın!” (40)

Qonaqtardan burın betinen qan aǵızıp, bir közin basıp, tayaqtalǵan jigit kirip kelgende üydegiler ürpiyisip-üreylenisip qaldı. Ol mән-jaydı eki awız sözben uqtırdı da:

– Tek Rayimbektey äri saq, äri sabırlı bolǵaysızdar! – dep tör jaq burısta qannen qapersiz uyıqtap jatqan balalardıñ (45) qasına qıysaya ketti. Onıñ qasına Esjan jäne osı üydegi äyel zatınan jalǵız Qoyaydar biydiñ toqalı jetip bardı. [45]

– Ne boldı, bawırım?! – dedi Esjan oǵan eñkeyip.

– Esaǵa, ne bolsa da boları boldı. Endigisin erteñ tañ atqanda köresiz. Äzirşe biybi jeñgem tañıp bersin! – dedi janı qıynalǵanınan tistene söylep. Biydiñ biybisi şüberек izdep tawıp, (5) jigittiñ közin eptep tañıp berdi.

Kidirmey qonaqtar üyge kirip keldi. Aldarında Ömen biy. Onı körip Qoyaydar biy men Biyekeden özgesi orındarınan turdı. Ömen biy qulısız sälem berip, törge ozdı. Sälemin eşkim alǵan joq. Qoyaydar biy men Biyekenıñ ortasına barıp jüginip otıra (10) ketti. Serikteri esik aldında iyirilip turıp qaldı. Töñireginde Rayimbek, Berden, Oljabay, Balpıq, Esenbek. Qonaqtar özderin qorşawda qalǵanday sezindi.

– Uwa, Ömen biy, jolıñ sergeldeñ, qolıñ qandı eken ğoy! Äy-şäy joq bas jarıp, köz şıǵara kelgeniñ qay qılıǵın?! (15) – dep Qoyaydar biy aybarlı ala közimen Ömen biydi bir atıp, esik aldındaǵılardı sustana qaradı. Rayimbek biydiñ bul qarasin ämir dep uqtı. Köz ilespes şapşandıqpen qılışın qınabınan suwırıp aldı. Onıñ qıymılın baǵıp turǵan özge jigitter de qılış, semserlerin suwırdı. Rayimbek aybarlı ottı közin jara (20) etkizip, ürey uşırar ämirli dawıспен:

– Qazır qoldarıñdı artqa ustañdar da, bir-birden alǵa şıǵıñdar. Kim de kim irkilip, iyä artıq qıymıl jasasa ıyǵınan bası ketedi! – dedi.

Keşe joñǵar şerikterine qarsı urısqa salǵandaǵıday (25) aybındı ämir eki bolǵan joq. Altı-jeti adamnıñ biri qalmay qoldarın artqa ustap bir-birden ilgeri attadı. Berden alǵa şıqqandarınñ qınabınan qaruwların suwrıp-suwrıp aldı.

– Balpıq, sen bäriniñ qolıñ artqa ustaǵan boyda baylap şıq! – dep taǵı ämir berdi Rayimbek özi qılışın joǵarı (30) ustap, qalt etpey turǵan qalpında. Balpıq aldımın sem-serin awzına köldeneñ tistep aldı, sodan soñ sabırmen qıymıldap, aytqandı muqıyat orın-dap şıqtı. Rayimbek endi ne isteyik degen surawlı közben Qoyaydar biyge qaradı.

– Dalaǵa alıp şıǵıñdar da ärqaysısın bir-bir aǵaşqa (35) tañıp tastañdar, – dedi Qoyaydar biy.

İstiñ qarsılıqsız tñğanına rıyza boldı ma, älde Rayimbek bastağan jigitteriniñ abdırıp-sapaytın bayıptı äri qalt jibermeytin tındırımıdılığına süysindi me, äytewir Qoyay-dar biy jawar bulttay tünergen äwelgi sustı öñin jibitip, kişirek qoy (40) közin külimdetti.

– Aldırğan albirt – anasınıñ qoynıñ aşadı, biy. Bular aldırıp, aşuwmen kelip otırğandar. Jazadan burın qılmıs-kinäsin tarazılap almas bolar ma?! – dedi Ömen biy qoldarı artına baylawlı jigitterin dalağa alıp şığıp ketip bara (45) jatqanda. Onıñ üninen äri işki qıjıl äri şarasız ötinüw añğarıldı. [46]

– İyä, qılmıs-kinäsin tarazılap alğanşa tar üyde qısırlıp-qımtırılmay, keñ dalada jata turğanı jaqsı, – dep Biyeke kekete mırs etti.

– Şaqırtıp keltire almaytın qadirli biy öz ayağımen kelgen (5) eken, sıbağasın ber, biybi, – dedi Qoyaydar biy ot basınan awlaqtaw, oñ jaq bosağadağı eltiri böstektiñ üstinde urşiq iyirip otırğan äyelge qarap.

Biydiñ oyın qas-qabağınan tanıp dağdılangan biybi “sıbağasın ber” dep qay mağınada aytqanın özi bileği, al qonaq är saqqa (10) jügirte jorıdı: biri “aştan qatır” degeni şıgar, ekinşi “tas atqanğa as attıñ keri me eken?”. Ne bolsa da biybi biy ämirinen keyin köp bögelmedi. Etjendilew kelgen, jası qırıqtar şamasındağı qızıl bet, aqqubaşa äyel-biydiñ toqalı Bätış ornınan awır köterilip, kerbez ırğalıp barıp, dalan üyge şığıp (15) ketti. Sonımen söz de tāmam bolğanday üy işinde jım-jırttıq ornadı.

Ömen biy de alğaşqı bir-eki awız sözden keyin lām-miyim til qatpadı. Lezde öñi-tüsin suwıtıp, bezerip, tas-tüyin keyipke enip aldı. Eşqayda moyın da burmaydı, köz de salmaydı. Betiniñ (20) azdağan şubarı bar qara sur kisi aldındağı bir noqattan köz almay, kirpik te qaqpay, beyne qoltrawın qusap qatqan da qalğan. Biraq sırtı tas müsindey bolıp jansız qıymılsız melşiyip qatıp qalğanımen işi qazir älem-tapırıq, işek-qarındı, ökpe bawırı tügel astı-üstine şığıp, aralasıp ketkendey küy keşüwde. (25) Onı mundağı jastar jağı bolmasa, ata saqalı awzına bitkenderdiñ qay-qaysısı da sezip, tüyip otırğanday. Äsirese, öziniñ payğambar jasına kelgen ömrinde mundaydiñ talayın körip, birde arbasuwmen, birde aldasuwmen samayı ağarıp, tisi sarğayğan Qoyaydar biy jazbay tanuwda. Alğaş bir-bir awız sözben (30) şarpısıp ötkennen keyin qaytıp eki jaqtan da eşkim tis jarısқан joq. Tek aydahar men äbjılan betpe bet kelgendeydey tanıstarın işine alıp arbasıp qalğan. Qoyaydar biy jağı: “özi izdep kelgen eken şaruwasın özi aytsın” dep kütken sıñayda, Ömen biy bolsa: “Tım qurısa jönde suramadı-aw. Aydalada ketip (35) bara jatıp at basın burğan albatı birewge de: “jol bolsın” dewşi edi, mınalar meni sol ğurılı körmedi”, dep iştey qıjıl.

Ömen biydiñ ündemewi üy iyeleriniñ qabırğasına batıp otırğan joq, al üy iyeleriniñ ündemewi Ömen biydiñ tınısın tarılta tūsüwde. Ol özimen özi iştey arpalıs üstinde... “Muqatıp kelem (40) dep muqalıp qaytar ma ekem?!” dep bir oyladı.

Daw-şar örbüwge bet aldı. Dımqıl ağaştay bıqsıp janbay, birden law ete tüsti. Kütkenim de sol emes pe edi. Qatparı qalıñ qaqsal biydi onsız daw torına tūsire almaysıñ. Daw torına tūskeni qol-ayağıniñ şırmalğanı. (45)

Ot bası, awıl arasınıñ küyki kiykil-jıñninen asıp, eldik, zamanalıq tüyinderdi şeşüwge awıstı dep jürgen biydi öz üyiniñ [47] tabaldırığına sürindirsem jeñiske jetkenim, abıroyın ayranday tökkenim. Alada-jalda sürindire almasam, sonda da bāribir eñ joq degende “urılar awılıniñ biyi” atanadı. Sonıñ özi kəri bürkittiñ tuşqanğa tūskenimen birdey masqara boluw emes pe?! (5)

Al ana jatqanda siltengen qamşı Qoyaydardıñ öz basına tiygendey ayızım qanıp edi, biraq... aldım ustap kelgen qalqandarımdı közimdi baqıraytıp qoyıp baylap-matap tastağanı qorlıq boldı. Amal ne, mına büriniñ börtirigi (Rayimbekti aytıp otır) osında osında dep kim oylağan. Badamdı bilek küşimen (10) jeñip “batır” atağın alğan şıǵar desem, jürek küşi men ayla-täsilge de kenen eken-aw!... Äkki biy arlardarmen qosa börtirikterdi de bürkiniñ astına jıynap alğanın kördiñ be?!”

Ömen biy osı araǵa kelgende baltası tasqa tiygendey mayırıldı, tasıǵan köñili jasıp berdi. Taǵı da “muqatıp kele (15) dep, muqalıp qaytpasam jarar edi” dep iştey opınıp otır. Tözimi de tawsıldı. Onı biraq qılmıskerden jawap alǵalı kelgen men, jawap bermek bular. Surawsız jawap bola ma? Osı boyday ündemey jüre bersem de nege keldiñ, nege kettiñ deytin pende joq. Öytkeni alğan ayǵaylamaydı, aldırǵan attandaydı. (20) Sondıqtan sözdi alğan emes, aldırǵan bastawı kerek” degen pätuwamen juwıp-şaydı. Bäribir bastay almadı.

Tañ atawǵa köp bolsa bir uyqılıq waqıt qalǵan. Biraq äli qalǵıp-mülgigen adam bolǵan joq. Bäre de oyılı, bäre de sergek. Uyqsı qaşqan qart tügil jorıqtan qaytıp kele jatıp at (25) üstinde-aq jündes mısıqşa pırıldap uyıqtay beretin jas jigit Balpıq ta bugün qıbir etkendi alt jibermes qıranday kirpik qaqpay otır. “Bas jarıp, köz şıǵararday jandarına batqan ne eken, bileyik, tañ atsın, biyler til qatıssın. Eger onday oqıyǵa bolmay, jaqın jerden jawsırıp kelgen birewler bolsa kögendewli (30) qozılarday jatır ğoy, jündey tütiler äli!” dep jigitterdiñ tıpırdandardı qayrap, tisterin qayrap, äreñ şıdap otırǵanın Ömen biy de bilip otır. “Qoy, meniñ qıytıǵıp, qır körsetkenimdi bular qırlı sındı dep jorıp”... (35)

Ömen biydi osı oy silkip oyatqanday basın qaqaşañ etkizip, qısıñqı közin barınşa keñ aşıp, Qoyaydar biyge ata qaradı.

– Uwa, Qoyaydar biy, üyge bes jasar bala kelse de, jön suraytın saltımız qane? – dedi julip alǵanday şañq etip.

Qoyaydar biy jawap berüwden burın kekete mırs etti. Sodan (40) soñ asıqpay jaylap til qatıp:

– Bala kelse jön surarsıñ, al päle kelse qayter ediñ?! – dedi zildi ünmen.

– Men päleni alıp kelgem joq, qurtayın dep quwıp kelip edim, amal ne, päle üstinde pälege keziktim! – Ömen biy ökingen (45) sıñaymen basın şayqadı.

– Hä! – dep Qoyaydar biy basqaşa ökiniş bildirdi, – seni [48] de biy deydi-aw! “Päleni quwǵan tutıladı, qaşqan qutıladı” degendi bilmeydi ekesiñ ğoy?! Bäleden maşayıq ta qaşqan.

Pälden qaşuw osı eken dep, qoradaǵı maldan, qoyındaǵı jardan ayırılıp, qarap otırar ma edin?

(5) – Kim eken öytken?! Päle degeniñ jala bop jürmesin.

– Jala jabatın urnarǵa qara tappay otırǵam joq. Oñ jaǵımda qırǵız, sol jaǵımda ata jawım joñǵar jatır, – dep Ömen biy eki qolın eki jaqqa sermedi.

– Jigitteriñ jawsırıp bara jatsa, solarǵa nege attandımaydıñ?! Bizdi, sirä, tisike jumsaq (10) kördiñ-aw, ä?

– Aǵat söyleysiñ Ömen biy. Sen tuwısım bolsañ, qırǵız bawırım emes pe. Al jañǵar qazir inine kirip alıp tınış jatqan ordalı şılan. Köktem tuwıp, topıraq qızǵanda özi de şıǵadı. Şıǵadı da şaǵuwǵa umtıladı. Jaqınnan jaw taptım dep elirgenşe (15) qaruwiñ men qayratıñdı soǵan saqtasañ etti! – Qoyaydar biy küyzele söylep toqtaǵanda baǵanadan bäre biyler sözine aralaspay, tek payımmen tındap otırǵan Berdikey ornınan säl qozǵalıp, tiktene otırıp söylep ketti:

– Keşegi qalmaqtarmen bolğan qırğın urista dariya bolıp (20) aqqan qan elesi köz aldidan, qılış pen nayza tabı alaqqannan äli ketip ülgermey jatıp janjal şığarğanıñ adasqanıñ ba, aljasqanıñ ba, biy?!

– Adasqan eñ aldımın mına sen, Berdikey. “Berdikeyden bes beren, jawsız bolar deysiñ be” degen söz beker şıqqan joq. (25) Anıgım aytsam bastı ayıpkerim sen bolasıñ! – dep Ömen biy qızınıp ketti.

– Men bolsam mağan barmay, munda neğip jürsiñ? – “Adasqanıñ” degenim ayday keledi-aw, tegi, –dep Berdikey jaydarı qalıpqa tüsti. (30)

– Äkesi ölgendi de estirdedi ğoy, jumbaqtamay aşıp aytşı täyir. Alğan kim, aldırğan kim? – dep Biyeke Ömen biydiñ betine qaradı.

– Alğan mına Berdikey, aldırğan – men. Osıdan üş kün burın awılımızdıñ bar jılıqsın bir tünde aydaptı da ketipti. (35) İzşilerimiz jañılmay iz kesip otırıp, tap mına Aşılı saydağı Berdikey awılıñıñ üstinen tüsirgen. Maldı awılından asıra say-salağa quwıp tastasa kerek, urlap barğan jigitter izşilerdiñ aldına köldeneñ turıp, äri qaray jibermepti. Berdikeydiñ oñaylıqpen jeñistik bermeytinin bildim de, biydaydıñ barar jeri (40) diyirmen emes pe dep, kelgenim – Qoyaydar biy, öziñ boldıñ, – dep Ömen biy säl sabasına tüsti. Bolğan oqıyğanı baptap, bayandap şıqtı.

– Berdikey üş-tört künnen beri bizben birge, – dedi Qangeldi şolaq qana, onıñ bul oqıyğağa aralaspğanın bilgizip. [49]

– Jılıqmı birge aydasıp äkelgen joq şıgar, biraq jön siltemedi dep ayta almaymın.

– Olay bolsa, nıšanağa alıp, qurıq tastap kelgen ayıpkeri men ekemin, äweli istiñ anıq-qanıgına jetip alayıq. Bizdiñ (5) awıldıñ jigitteriniñ alğanı rasqa sıqsa, şıgındı artıgımın qaytaram, – dedi Berdikey niğarlay, sendire söylep. Sodan soñ ölkenderdiñ uyğarımın Ömen biy ertip kelgenderdiñ işinen izşi bastağan eki kisini, Qoyaydar biy jağman Esjan, Berden, Oljabay üşewi, barlığı – altı adamdı urlıqtı anıqtap kelüw (10) üşin Berdikey awılına jiberdi.

– Jılıqmı aydap aparğandarı anıqtalsa, soğan murındıq bolğan adamdı tawıp, osında ala keliñder. Senen ötinip-surarım sol, Esjan aynalayın! – dedi Berdikey olar ketip bara jatqanda Esjandı toqtatıp alıp. (15)

Bul kezde tañ atıp, taw şıñdarı men qaray uştarın kün şala bastağan. Aspan aşıq, qurğaq awa şınıltırlanıp, salqın ızğar şaşuwda. Üy irgesindegi qarağay, şırşaldıñ butaq-bürleri salbırıp, uzaq tañğa uyqsı qanbağanday qalğıp-mülgüwde. Tek şoşandağan saq-sergek sawısqandar ğana butaqtan butaqqa (20) qonıp, şıqılıqtap, tıp-tımıq bop tılsım tartıp turğan tunıq tabiyğattıñ tınıştıgın buzıp, oyatıp ketkendey boldı. Sodan äri qaray aq tıyındar ağaştan ağaşqa sekirip, toqıldıq qus qarağaydı toqıldatıp, suwıqtorğaylar şıp-şıp şıyıldap, bir qarımın qamı üşin, ömir üşin külli küybeñ tirlik bastaldı (25) da ketti.

Üy irgesindegi är ağaştıñ tübine birden-ekiden tañıp tastalğan Ömen biy jigitteri de abır-dabırdan oyanıp kewdelerine tüsip salbırıp ketken bastarıp köterip aldı. Közderin jiltıratıp aşıp, “bizdi qaşan bosatasıñdar” degen müläyim xalde üyden (30) şıqqandarğa jäwteñdep qarap qalıptı. Olarğa bir-bir köz tastağanmen “senderge so kerek, jatıñdar solay közderiñ bozarıp” degendey sıñday tanıtıp, tıjırınıp, jurtt teris aynaladı. Özge tügil Ömen biydiñ özi de olardı ädeyi bastap äkep, orğa şıqqanday kinäli sıñaymen betterine tuwra qaray almay, közin tömen töñkeredi. (35) “Jılı üyden şıqqanıñ bolmasa köppen

jalğız alısq, sender üşin tañ atqanşa keñirdek jurtısq şıqtım” degendi bilgizip, özimen-özi basın şayqap, tamağın qattıraq kenep qoyadı. Estirte dawsın köterip, Qoyaydar biyge zildene qatadı.

– Wa, biy, jazıqsız jandardı osı jazalağanıñ da jeter, (40) bosattır endi! – dedi ötiñiş ornına ämir ete söylep.

– Älgilerdi nege tañ atpay attandırdıq? Şın qılmıskerdiñ kim ekenin tawıp, tanıp alayıq äweli, – dedi Qoyaydar biy jaybaraqat qana.

– Wa, aynalayın biy, meni bosat! Meniñ tük jazıgım joq. (45) Ömen biy “jür” dedi – jürdim. “Barayıq” – dedi – keldim. “Alıp qaytamız” dedi, onıñ awılı alısta qaldı endi. Meniñ bar [50] joğatqanıñ – jalğız taylı biyem edi, odan ümit joq. Astımdağı jalğız atımdı ayıpqa berip ketpey, minip qaytsam, sol olja mağan. Aynalayın ülken biy, bosata gör meni, üyde şiyettey bala-şağam men qatınım jalğız qaldı. Tım qurısa jağatın (5) otın da...

– Täyt! Zarlap qalğan neğilğan zarjaq ediñ öziñ?!

Jalba tumaqtı, är jerine şüberekten jamaw túsken qawdırlaq toñdı, şoqşa qara saqaldı, badıraq köz, jarbayğan qara kisi özi tañuwlı ağaşqa jantaya jatıp alıp, jağdayın aytıp, sarnay (10) jönelip edi, Ömen biy zekip, tıyıp tastadı. Bıyşara tağı qanşa qaqsaytın edi, biy “täyt!” dep bir aqırıp qalmağanda.

Qarap turğan Rayimbek, Balpıqtıñ külkisi keldi, biriniñ betine biri qarap jımıyıp qoydı.

– Ana zarlawıq adamniñ töbe quyqasın şımrlatıp jiberdi-aw, (15) – dedi Qangeldi müsirkep.

– Onıñ sarnağanı Qoqaña qalay qozğaw saldı eken, al meniñ sanamdı sabawlap ötkendey boldı, – dep Biyeke Qoyaydar biyge qaradı.

– Ömen biy ne sözimdi söyleydi, ne soylımdı soğadı dep (20) ertip kelgen paqırđıñ biri şığar bul da, – dep Berdikey aralıq söz ayttı.

Keşeli beri lām dep bir mārte jaq aşpağan adam tek Qabay jıraw ğana. Ol osınaw qabağına qar jawğan qatıgez, aş bōridey alasurğan qutırınqı zamanğa ma, älde zaman perzenti adamğa ma (25) äytewir eşteñege de köñili tolmağan jadaw-jabırqaw keyipke túsken. Küñirenedi, küzeledi, biraq tolğağı qattı tumsaday işke tolğan zapırandı aqtarıp şığara almay qıynaladı. Qazir de ol eşkimge janaspay-jaqındamay, öz betinşe oğastap, oñaşa jūr. Tiresken de tildesken de tek biyeler men batırlar. (30)

– Senderdi de “batır” deydi-aw. Qumşa egilip barasıñdar ğoy tipti. Mına qılıqtarıña qarağañda jawdan jan alatın türleriñ körinbeydi, – dep Qoyaydar biy lekitip jeñilip ğana külip aldı.

– Batır da et pen süyekten jaralğan pende emes pe, Qoqa? (35) – Elirtkenge elewrep kep qalğan bayğus, endi opınıp, bas amandığın sawğalap jatqan joq pa, – dep Qangeldi men Biyeke jarısa jawap qayırdı.

– Ata jawıñ bolsın – meyli, atalas jaqınıñ bolsın – meyli, qarsılasıñniñ öz işine iritki túskeni jeñistiñ bastawı. (40) Onıñ üstine sender de uyğarıp qaldıñdar, ananı bosatayıq.

Qoyaydar biydiñ aytqanıma bāri maqul boldı. Balpıq barıp, onıñ tanuwlı jibin şe-şip jiberdi. Balpıqtıñ balpañdap basıp, qabağın tüye, közin süze kelisinen moynımdı bu-rap julıp alar ma eken dep şoşıp, ol közin juma qoydı. (45)

– Äy, tursañşı endi ornıñnan. Nemene, üyelep qalğannan sawmısıñ?! – dep jelkesinen köterip turğızdı. Ol äzirgi sättegi [51] özi oylağan qawip-qaterden ada bolğan soñ özinen kişi ekenin köre tura:

– Jäketa-ay, osı jaqsılığını öle-ölegense umıtpaspın-aw! – dep, Balpıqtı qu-şaqtay alıp, jılap jiberdi. (5)

– Äy, mağan emes, ana kisilerge ayt aytarındı, – dep Baipq bapta söylep, onı jaylap kewdesinen iyterdi. Ol Balpq nusqağan ölkenderge qaray salıp “assalawmağalay-köm!” – dep jaña körgendey tura umtıldı. Ölkenderge jaqındap barıp, ayaqtarın quşa quladı. Onıñ qılığına qarap, ıza men namıstan (10) jarılarday bop turğan Ömen biy:

– Mına jetesiz nemeni qaydan ertip kelip edim! – dep küyini, teris aynalıp ketti.

* * *

Tus mezgiline tayağanda eki jigitti ertip Esjandar keldi. Attarınıñ tanawlarınan bu burqırıp, entigip qaqtı. Tegi mundağılardıñ (15) söz tüyini özderine tirelip turğanın bilgendikten sarğaytıp köp küttirmey, tez jeteyik degende uqsaydı. Jigitter attarın mama ağaşqa, oğan sıymağandarın ırge de tiyip turğan qarağay butaqtarına bayladı. “Kinäli” degen ekewiniñ qolın qusırtıp biylerge taqay bergende, tağı da törtten-besten toptanğan (20) eki şoğır birinen soñ biri tirkes-tirkes jetti. Bulardıñ aldınğısı äri bir eldiñ beldi biyi äri “batır” atağı bar Eskendir biy bastağan tört-bes adam şoğırı. Olar attan tüsip, aman-sälemderi sayabırlay bergende, at tumsıgın tiregen ekinşi top Iriskeldi şeşen bastağan är jastağı adamdar. Jupını kiyimdi, (25) jüdew öñdi, biraq közderiniñ otı bar, quwnaqı jandar ekeni bayqaladı. Özderi bir köñildi äzil-qaljıñğa basıp, onı munda taqay bergende toqtatqanday ezüwlerinde, köz jiyekterinde külki tabı bayqaladı.

Bügin tañ azanda dalağa şıqqan Qoyaydar biy bularğa arnayı (30) kisi jiberip şaqırğan. Ondağı maqsatı, bir jağınan qalmaqtardı kün batıstan ıgıstıra kelip, osı arağa qonıs teyip qoñsı otırğan ağayın-tuwıstarğa qısqı soğım sibağasın berüw bolsa, sonimen qosa ayaq astınan burq etken osınaw daw-damaydıñ biyiligin qoldarına ustatuw, Qoyaydar biydiñ mal dawı turmaq jan (35) dawı bolsa da biylik aytuwğa, aytqan biyiligin jurttı jügindirüwge şaması kelmeydi emes. Qıyın jeri – bul jolğı daw-damaydıñ qarawı-lına tikeley özi ilinip tur. Jäne bul daw jattan qarmaspay jaqınnan jarmasatın ağayın-tuwğan tuwğan. Jurt aytatınday, “awruw – astan, daw – qarındaстан” bolğanda oğan em (40) qonıp, dawa daruwdıñ erekşe qıyınğa soğatınında. Er qunın şeşer eki awız sözge jügingen bul qazaqtıñ keyde terezem teñge, tuwısım kembege salınıp, ağayın zorlıqqa basıp, boybermey [52] ketetin ädeti tağı bar. Qoyaydar biydiñ özi turıp, özgeden töreşiler şaqıruwınıñ mändi bir sebebi osı.

Jigitter şujıqtay jup-jumır bir küreñtöbel jabağını balıqşa bulqıtıp äkep, ölkenderden bata surağan. Meymandar (5) baylanbağan jabağınıñ bilqıtı pisirilgen jumsaq etin, awızğa tüsse erip jüre bererdey bal-şırın qazı-qarta, jal-jayasın süysine jedi.

Et soñınan qurt ornına suwsındıqqa usınılğan ayaq tolı maqsımğa murttarın batıra simirip, maqsımdı aşıtqan Bätış (10) biybiniñ maqtawın da jetkizip jattı.

Bul kün as-suw işilip, äñgime-düken qurılıp, jaybaraqat-jayılma jağdaymen, qonaq kütüwdiñ kädeli saltimen ötti.

Kelesi künniñ keleli sözün Qoyaydar biy bastadı ol Ömen biy orbitip kelgen dawğa äli de oralğısı kelmeytin iñğay tanıtıp, (15) mäslıyxat betin basqa arnağa burdı. Mal aldırıp, masqara boluwdan da, bas jarılıp, köz şıguwdan da asıp tüsetin, awıldıq emes, aymaqtıq, ruwlıq emes, ulıstıq ister barın eskertip, jurt nazarın soğan awdardı. Sol arqılı ata jawı qurıp bitip, awıl dawı ğana qalğanday sodır-

sotanaqtarın jıynap, şoqpar kötere (20) jetken Ömen biydiñ mısın basıp, tözimin tawısa tüksisi kelgendey.

Ayla-täsilge nayza boylamaytın bäskeleyiniñ şeşender men kösemderdi jıynap alıp, äli de oyqastap otırğanına Ömen biydiñ özi ğana emes, baylaw-matawdan bosağan özgeleriniñ de özeği (25) talıp, baytal tügil bas qayğı şaqqa jetti.

Amal ne, öz basınıñ dawın aytsañ öziñil atanıp, jurt renişin tuwdırasıñ. Odan da Qoyaydar biy “pis qazanım bes ay” dese, “otırayın on ay” dep aqırın kütpek kerek degen tas-tüyin uyğarmıǵa kelgen Ömen biy sözge de aralaspay, şettep te ketpey, (30) basın qoynına tıǵıp, tımıraya jüginip, mizbaqqas qalıpqa tüsti.

– Aǵayındar, ayuw qazir apanına kirip jatıp qaldı. Köktem tuwmay bas kötermeydi endi. Biz de osınaw jaman laşıqtarımızdan şıqpay jatıp alamız ba, joq, bas köterip, alıs-jaqınnan xabar alıp, qarım-qatınas jasaymız ba? – dep Qoyaydar (35) biy jurttı mäslıyxatqa tarttı.

– Ayuwımız Joñǵar bolsa pälege jolamay-aq qoyalıq, qaşan oyanǵanşa jata tursın. Al ordamenen ortamızǵa baylanıs ornatqanımız maqul. Ordadaǵı biyler men xan sultandardıñ ne istep, ne qoyıp jatqanınan xabardar boluw, äsirese, özimizge (40) qajet, – dedi Irskeldi öziñiñ maypazdap, jumsaq söyleytin ädettegi qoñır dawısına salıp.

– Kiyim jırtıq, turmıs jüdeu. Äsirese qatın-qalaş, qızqırqındardıñ baqayların quwray jırtıp, jırtıq-tesik, alba-julba kiyi-nip jürgenderi jañǵa batadı eken. Pul-kezdemesin, (45) şay-tuzın alıp andasanda bolsa da awılǵa kelip, el aralap ketip turatın sawdagerlerdiñ de bul künde ayaǵı sap tıylǵan. [53] Teginde sawda-sattıqtı şaharlarǵa keşikpey kerüwen jürgizüw lazım, – dep Eskendir kesimdi oyın ayttı. Bul oy osı awıl adamdarın da mazalaǵalı biraz waqıt bolıp edi. Qonaqtar tarapınan qoldaw tapqanda Biyeke, Qangeldi, Berdikeyler burınǵıdan (5) arman qulşınıs bildirdi. Töle biyge ketken Aralbay batır kelgen soñ kerüwen dayındamaq.

Är awıldan altı-jetiden jigit jıynap, arqası bütin, sübesi maylı mal qurap, qañtıardıñ eki-üş jañasınan qaldırmay Taşkent şaharına sawda kerwenin jürgizdi uyǵarıstı. Sawdaǵa (10) salatın jükpen mal, onı alıp baratın qırıq elüw kisige başşı etip taǵı da sol Aralbay batır men Esjandı taǵayındadı. Aralbay men Esjaniñ kerwenge başşı boluwı tek sawda-sattıqtıñ ğana şaruwası emes, sonimen qosa ondaǵı el basqaruw isine tikeley qatısıp otırǵan Töle biyge taǵı da jolıǵıp, aldaǵı (15) qıymılǵa aqıl-keñes aluw ekeni aytpasa da ayqın edi. Aytılar sözdiñ orayı osı bolar dep şamalaǵan Ömen biy:

– Sawdaǵa salar mal tappay, qoñsı awıldıñ qorasına qol suǵıp jürmegeysiñder, äytewir, – dep Qoyaydar biydiñ betine tesireye qaradı. (20)

Baǵanadan beri lām-miyem dep tis jarmay, tunjırap otırǵan onıñ orta joldan qoyıp qalǵanı keşeli bergi oqıyǵaǵa qanıq emes adamdardı eleñ etkizdi.

– Qadirli aǵayındar! Sizdermen suxbattasa otırıp tüyinin şeşer taǵı bir oqıyǵanıñ orayı endi keldi. Äzirşe sizderge (25) jumbaq bul oqıyǵanı ortaǵa salmay, äri qaray soza bersek, täñir oǵan tap qılmay-aq qoysın, Ömen sindi bir biyimizdiñ işin jarıp alar edik, – dep Qoyaydar biy sustı pişinde köpke qaradı. Tapqırlıq tanıtıp, jurt aldına şıqpasa da qatardan qalmaq, öz oy öz payımen sözge, iske aralasıp otıratın Ömen biydiñ (30) bul jolǵı tuñjırañqı qabaǵı, suw urttap alǵanday awız aşpas tomaǵa-tuyıqtıǵı

azdı-köpti sıralğı adamdardı bu nesi eken negizip otır edi. Mine, endi ağayındas eki biydiñ ap degendegi ilip qaqpa sözinen aralarında äjeptewir bir kiykiljiñ barın da añğardı qonaqtar. (35)

– Köylektiñ kiri juwsa ketedi, köñildiñ kiri aytasa ketedi. Ömen biy, ökpe- naziñ bolsa aşıp ayt, ağayın adamdarımız, ädildikke jüginermiz, – dedi Irıskeldi şeşen oğan iltiyapatpen moyın bura qarap.

– Oydı aldırğan ökpe naz bolsa öterde, keter-aw al boydı (40) aldırğan jara bolsa qalay jazılar eken? – Ol şeşen sözine qabağın aşpağan jabırqañqı xalde qarsı suraq qoydı.

Bul surawdıñ jawabın sözben emes, ispen körsetkisi kelgen Qoyaydar biy üyden elgi közi mayıp bolğan jigitti alğızıp, öziniñ qasına otırğızdı. Onı urğan jigitti eki qoldı artına baylawlı (45) boyda Ömen biydiñ janına alıp barğızdı. Esjandar “urı” dep alıp kelgen eki jigitti Eskendir men Irıskeldi şeşeniñ qarsı [54] aldına jügindirdi. Söytti de, özi surawdı sol “urı” dep alıp kelgen eki jigitten bastadı. Olar munda urı esebinde alınıp kelgenimen qosqarastarınan tutılğan urığa tñ keyip-kespir bayqatpaydı. Qayta payımdap qarağan adamğa: ne “qara qıldı qaq (5) jarar ädil biyler bar ğoy, jazıksız jazalay qoymas” degen, nemese “kimdiki bolsa onıki bolsın, şırqıratıp bir üyir jılqı aydap kergenimiz urlıq emes, erlik” dep öz istegenderine özderi qanağattanğan sıñay tanıtıp, añqay pişinde abırjuwsız otır. Sonday balaşa keypiyattı közderinen oqığan Qoyaydar biy köñilderine (10) köleñke tüsirip almayın degen ayawşılıqpen:

– Jigitter, senderdi munda nege alıp kelgenin bilesiñder me? – dep sıpayı suraw qoydı.

– Bilemiz, äriyne...

– “Urısıñdar, kinälarıña biyler aldında jawap beresiñder” (15) dep alıp keldi, – dep ekewi jarısa jawap berdi.

– Al özderiñ ne aytasıñdar? Urımsız deysiñder me, älde aqpıs deysiñder me?

– Bul surawdı Eskendir biy suradı.

– Urı emespiz deyik desek, bir üyir jılqını awılğa aydap kelgenimiz ras. Urımsız deyik desek, ädeyi barıp eşkimniñ qorasınan (20) ya örisinen jılqı alğamız joq. – Biz atajawımızdıñ awdığa tüsken malın aydap äketip, erlik istedik dep oyladıq.

“İyä, sät!” dedi Qoyaydar biy istey “urlıq” degenniñ beti basqa jaqqa burılıp bara jatqanına quwanıp. (25)

– Yapır-ay, ä! Atajawıñniñ malı aldarıña özi kelip tüskeni ğajap eken! – dep Ömen biy zildi kekesin tastadı.

– Bul jigitterdiñ körgen-bilgenderin tügel bayandap şıǵuwına pırsat bereyik! – dep Irıskeldi şeşen oñ qolın köterdi. (30)

– Al äri qaray ne bolğanın ayta beriñder. Tek bir awız jalğan söz qosuwşı bolmañdar, – dep Berdikey öz jigitterine ämir ete iyek köterdi.

– Berdikey ağa awılıñ bes-altı jigiti tüngi jılqı küzetinde jür edik, – dep birewi sözün qayta jalğadı. – Ay tuwmağan, (35) aynala kördey qarañğı. Jigitter bar jılqını teriskey jaq betkeydegi tebinge salıp qoyıp, özimiz jılınayq dep at üstinde awdarıspaқ oynap jürgemiz. Kenet kün batıs jaǵımızdan dübir estildi. Birte-birte küşeyip, jaqınday berdi. Äwelde jarıqqa jıqqan Joñǵar şerikteri eken dep qaldıq. Awılğa (40) qaray attanday şappaq bop bir turdıq ta, aldımın anıq-qanıǵın bileyik dep irkildik. Derew öz jılqımızdı jıynap, qaptap jatqan qalıñ nöpirdiñ jol ötinen qıyıstatıp, bir tumsıqtı aynalıp kettik. Söytsek

jaw degenimiz qasqırday qasqan jılqı eken, şurqırıp, kisinep, qasımızdan öte şıqtı. Qarap turayıq (45) pa, soñındağı top arlanğa biz de tap berdik...

– İyâ, uzın sözdiñ qısqası jılqı quwğan qasqır besew eken, [55] biz ekewin urıp aldıq ta, qalğanı qutılıp ketti, – dep sözdi ekinşi jigit qağıp äketti. – sodan keyin qalğan küzetşilerdi öz jılqımızğa jiberdik te, mına ekewimiz älgı qasqırdan ürikken jılqılardı izdep tawıp aldıq. Jawdıñ malın quday özi aydap (5) kelgen şığar dedik te aldığa salıp, aydap otırıp, awıldan asırıp tastadıq.

Qalmaqtıki degenimiz qazaqtıki bop jürmesin, en-tañbasın köreyik dep, erteñinde jariq tüskende qarasaq eşqaysısında en, tañba joq, tek birewiniñ ğana sawırında tüymeday-tüymeday (10) tüksiz şubar oyıq bar eken. Onıñ tañba ekenin älde nayzağay otı şaşırıp küydirip ketkenin ayıra almadıq.

– Sol küni yaki odan keyingi künderi soñdardıñnan quwğınşı kelgen joq pa? – Bul surawdı Biyeke qoydı.

– “Quwğınşımız, joq izdep jürmiz” dep kelgen eşkim bolğan joq. (15) Tek kelesi küni eki kisi awıl arasında qıdırıstap jürgen adam sıyaqtı bolıp kelip, birewi mına kisi, – dep älgı izişini körsetti, – bir-eki üyge tüsip şay işipti. Awıl aqsaqalı – Berdikeñdi suraptı.

– Berdikeñ odan üş-tört kün burın osı jaqqa attanıp (20) ketken.

Eki jigit özderine qoyılğan surawğa birde jarısa, keyde birin-biri tosıp, alma-kezek jawap berip, sol jügingen qalpı otıra berdi.

Dawker de, dawlıker de, qalıstar da jawapşılar sözine (25) özderinşe payım jürgizip, oy eleginen ötkizip, dattawğa da, aqtawğa da utımdı qıysın izdep az-kem oylanıp qaldı.

Bolğan jaydıñ betin anıqtap, aşa túsüw üşin Iriskeldi şeşen:

– Ömen biy, mına jigitter qalmaqtıki dep aydap alıp ketken (30) jılqı seniñ awılıñdiki ekenine köziñ jete me? – dedi oğan oylana qarap.

– Köz jetkizbey turıp, köringen tamdı süzetin men soqırbuqa emespin, – dep Ömen biy zildene jawap berdi.

– Al olay bolsa, jigitter, qasqır quwıp kelgen jılqınıñ (35) qalmaqtıki ekenine senderdiñ senimderiñ kâmil me? – Iriskeldi şeşen surawdı äri qarap jalğadı.

– Biz jaña joñğardıki şığar dep şamalağanımızdı aytqamız. Şınımen kimdiki ekenine äli de közimiz anıq jetpeydi. Öytkeni “meniki edi” dep izdep iyedar bolıp kelgen adamdı qazirge (40) deyin körgemiz joq.

– Eger birew “mınaw meniki” dep bara qalsa, “ala ğoy” dep qaytarıp berer me ediñder?

– Tek qalmaq bolmay, qazaq, qırğızdıñ birewi bolsa, äriyne, aq-adal malına zorlıq qılamız ba? (45) – İzdep, surap kelmegen iyesisz maldı aydalağa qurıp tastaymız ba endi? [56]

– Öytsek qızığın qasqır körer edi. – Iriskeldi sözine eki jigit ıyıqtarın qıyqañdatıp, qozğalaqtap otırıp jawap berdi.

– Qadirli Ömeke, mına eki jigittiñ bağanadan bergi aytqan sözderinde, bergen jawaptarında jalğan bar ma? – dep sözge (5) Biyeke aralastı.

– Söz bastan buzılğan soñ, ayağına deyin tüzik bolmaydı, – dedi Ömen biy qızına söylep. – Jılqını qasqır quwğan joq, qasqır bop quwğan bulardıñ özderi. Jäne bul jigitterdiñ buzaqılığı öz oy, öz boylarınan ayaq astınan da tuwılğan emes, (10) mıqtap oylastırılğan, artında tawday tiregi bar buzaqılıq.

– Astapıralla! Mına kisi ne dep ketti özi?! – “Japtım jala, jaqtım küye” degen osı ma?! Eki jigit şoşına jağaların ustadı.

– Ömen biy, maldı alğızuwin alğızğan ekensiñ, mınalardı (15) urı tutqanıñdı da orındı deyik. Al endi osılardıñ aydap äketkenin bilip turıp, nege soñınan quwğınşı jibermeysiñ? Alda-jalda urılarıñ jeñistik bermey bara jatsa, sonda ğana Qoyaydar biy sekildi eki jağıña birdey aralıq biy aldına nege jüginbeysiñ? – dep Eskendir tağı da bayıptı suraw qoydı. (20)

– İzşilerim barıp, jılqını Berdikey awılına indetip kelgeni ras. Biraq olardıñ teñ-dik bermeytinine közim jetken soñ, ädilet izdep Qoyaydar biy aldına kelip otırğan joq pa.

– Ädilet izdegen adam bas jarıp, köz şığara kele me eken? Kişilik qayda, kisilik qayda? Sotanaq jıynap, soyl kötere keletin (25) ayıpkeriñ Qoyaydar biy me edi? Quwğan iziñ meniñ awılıma kelip indegen eken, aldımen mağan nege joqşı jibermediñ? “Teñdik bermeydi” deytindey basa-köktep, barımta alıp, böybermey ketken kezim bolıp pa edi burında-soñdı? – Özın sabırlı ustap, salmaqpen söyleytin Berdikey de Ömen biy qılığına qaray (30) biraz zildi sözder aytıp tastadı.

Kim ne aytsa da jeñistik bermewge bel baylap kelgen Ömen biy äli de aytıstı toqtatqısı kelmedi.

– Ädilet kütken aqsaqaldı biydiñ özi aldına kelgen bir tentektiñ qata siltegen qamşısına bola bar serigimdi baylap-matap (35) tastağanda özgeñnen ne ümit, ne qayır.

– Jay ğana baylap-mataw emes, tentegiñnen teliñe deyin jeydelerin türüp qoyıp, arqalarına düre soğılmağanına şükir de, Ömeke, – dedi Qangeldi.

– Batır da, biy de, sardarda, sarbaz da sender jaqta ğoy, (40) ne isteyim deseñder de erikeriñde, – dep bul jolı Ömen biy müyläyimsiy qaldı.

– Bäre de belgili boldı ğoy. Osimen sözdi doğarıp, iske köşsek qaytedi? – dep Qoyaydar biy Iriskeldi şeşen men Eskendir biyge qaradı. (45)

– Men-jayğa qanıqtıq, – dedi şeşen. – Qoyaydar biy, biylikti [57] öziñge beremiz. Kesimin sen ayt. Sodan keyin artıq-kemi bolsa, alıp-qosa jatarmız.

– Men oğan rıza emes pin, – dedi Ömen biy.

– Biz solay uyğardıq, – dedi Eskendir biy. (5)

– Dawdıñ ekinşi basın ustağan adam qalay ädil biylik aytpaq, – dedi Ömen biy.

– Seniñ urı tutqanıñ Berdikey me, älda Qoyaydar ma? Tarnañ jılqı boylawıq, tasır kisi söyleyik. Men seni şınımın biy eken desem, tasır ma ediñ, täyiri! – dep tıjrımdı Iriskeldi (10) şeşen.

– Jawda jañılıs bassa, qolbasımıñ utılğanı, dawda jañılıs bassa, töreşiniñ utılğanı. Qoyaydar biydiñ büginge deyin ädildikten tayğanın estigemiz joq, bul jolı da bir köreyik, – dep eskendir tıjrım ayttı. (15)

Bätiş biybi qonaqtardı tüski asqa şaqırdı.

– Ömen biydiñ özge adamdarı da baylawdan bosatılısın, – dep bastadı sözün Qoyaydar biy. Ämir eki ayılğan joq. Balpıq pen Oljabay barıp, bäriniñ tañuwlı jipterin şeşip jiberdi.

– Ömen biydiñ awılı jılqı urlatqan joq qapıda ayırılıp (20) qaldı, Berdikey awılınıñ jigitteri jılqı urlağan joq, qasqırdan ayırıp aldı. Ol qazır din aman küyinde. Bir tayı şıgın bolsa, ekew etip qayıradı, – dep kidirdi Qoyaydar biy. Sodan soñ äldene janına batqanday as-kem küzelip, tolğana otırdı

da, äri qaray müdirmey, irkilmey söylep ketti. – Ömen biy istiñ anıq-qanıǵına (25) köz jetkizbey bir adım artıq attaytın adam emes. Maldı aldırǵan jaqtan izdemey tike munda kelüwinde, kele salıp janjal şıǵaruwında uzında – öş, qısqada – kek qalǵanday bir qıstastıq bar. Ol qıstastıqtıñ qırsıǵı özgege ğana emes, özine de qattı tiyetinine boylay almaǵandıqtan, qazır barmaq şaynaǵan (30) ökinişti jaǵdayda. Ol ökiniştiñ ükimin Ömen özi de iştey aytıp otır. Men sonı jariya aytayın. Erdiñ qunı – eki jüz jılqı bolǵanda, közdiñ qunı – jartısı. Mina bir közinen ayrılǵan azamatımızǵa Ömen biy elüw jılqı kün töleydi.

– Onıñ közin şıǵarǵan men be ekem?! – dep Ömen biy (35) ornınan atıp tura jazdadı.

– Sen kim, seniñ soyl soǵarıñ kim, bäribir emes pe!

– Ol oñbaǵan ırıqqa könbese qayteyin! Tarpañ jılqı da bir, tentek ul da bir.

– ırıqqa könbese, qurıqqa köndir. Tarpañdı “täk” demese, (40) orǵa tüsiredi. Tentekti “tek” demese, körge tüsiredi. Bir awıldıñ biyi atanıp, sen köndire almasañ, biz köndireyik. Öz biyiniñ aytqanın ayaqqa basıp, özge biydiñ aldına kep oyran salǵan sodıra jıyırma qamşı düre! Men uyǵarǵan biylik osı, – dep toqtadı Qoyaydar biy. (45)

– Al bul ükinge aytarıñ bar ma, Ömen biy? – dep Irıskeldi şeşen onıñ betine qaradı. [58]

– Tım awır, – dedi Ömen biy.

– Awır emes, jeñil, – dedi şeşen.

– Meniñ Qoyaydar biy ükimine qosa aytarım: sodır jigitke jıyırma az, otız qamşı. Biydiñ sodır-sotanaqtardı jıynap alıp (5) ertip jürgeni tentektiñ soqpar jıynaǵanımen birdey. Sol üşin aq adamdardı ayǵaqsız, дәlelsiz “urı” atandırıp jala japqanı üşin eki at-şapan ayıptı Ömen biydiñ özi Qoyaydar biy men Berdikeyge tartısın.

– Kesilgen biylik – şeşilgen tüyin. (10)

– Söz jüyesin taptı, mal iyesin tapsın. Bүginnen bastap üş kün pursat. Keşikken sayın ayıp qunı arta beredi.

Biylер üwäji men ükimi ayılıp boldı-aw degen sätte Rayımbek lıp etip ornınan köterildi. Onıñ äldene aytpaq bop oqtalıp qalǵanın añdaǵan Qoyaydar biy: (15)

– İyä, balam, aytarıñ bar ma? İrkilme, – dep oǵan ıqlastana qaradı.

– Biy ata, – dep Rayımbek bayıppen söz bastadı. – Keybir adamdar beybit kün-derde ğana emes, jan alıp, jan berisken qıyan-keski jawgerşilik jaǵdayda da beybas-taqtıqpen beyäden (20) minez şıǵaradı eken. Qolında jügen, qarında qurıqtan basqa qaruwı joq, şaruwa baqqan şal-şawqan, ot bası, oşaq qası qalt-qult etip otırǵan qatın-qalaş, qızıl qarın, qara borbay bala-şaǵaǵa, äytewir zatı qalmaq eken dep zäbir körsetiw, üy-işilik күnköris мүlik-mүkämälin julıp-tartıp talan-tarajǵa saluw, beti (25) qızıl qız-keliñsek körse közderi tunıp, bel astına süyrey qaşuw sekildi adamdıqqa jat aram qılıq boy körsetip qalıp otratını bar.

Jaqın emes jat, jamaǵayın emes, jaw adamı bolǵan soñ älim jetken, jenip alǵan jaǵdayda ne isteseñ de sıya bere me? (30) Olay etkende biz özimiz qılıqtarına qarata “jawız”, “zulım”, “jirtqış” dep daǵımet-qarǵıs jawdırǵan joñǵardıñ şapqınşı şerikterinen ayırmamız ne bolmaq? Eger bizdiñ de onday laǵımet-qarǵıs estigimiz kelmese, älgindey tentekter men telilerge, sodırlar men sotanaqtarǵa sol orın, sol zamatında (35) qanday ayıp-jaza qoldanuwımız kerek? Er etikpen suw köşip, at awızdıqpen suw işip jürgen arpalız jaǵdayda biy izdep, bitim күtip oturuwǵa pursat bar ma? Sonı eskerip, qadirmendi biylер

men batırlar, abız-aqsaqaldar, qanday künä-qılmısqa nendey ayıp-jaza tartqızuwdı aytıp berse! Sonı urıs kezinde qol bastağan (40) sardarlar men aqılşı ağalar, miñ bası, jüz basılar jañılmas, jaza baspas jarǵı-jarlıq esebinde qoldansa!...

Rayimbektiñ bögelissiz söylegen bayıptı sözün bölmey, qalt jibermey betine qarap otırıp tındağan jurt birden jawap aytpay, oylanıp qaldı. (45)

Qılmıs-künäniñ keybir türine erteden beri qoldanııp kele [59] jatqan ayıp-qıyıp, jaza-jarǵı, jol-joralǵı bar. Sonıñ birazı Tawke xan tusında qazaqtıñ töbe biyleri birigip şıǵarǵan “Jeti Jarǵıda” ayılǵan. Al adam bar jerde ağattıq bar. Biraq “ağattıq bar” dew aqtalǵandıq emes. Adamdıñ mindet – ağattıqtı (5) asqındırmay adam boyman alıp tastaw. Ağattıqqa urınǵandı äline qaray jazalaw. Osında otırǵan biyler men şeşender, abız-aqsaqaldar: “Ayıp anıq bolsa, jaza janılıs ketpeydi. Is şındıqqa şapsa, ämir ädilin tabadı. Osıladı bul jımas qaǵıyda tutqandar qate baspaydı” degen tüyinge keldi. Sonmen (10) qosa jawgerşilik tar qısañ, tayǵaq asuwda keñesimiz dep kerisip waqıt ozdırmay üşin:

Äyel adamnıñ arına qıyanat jasawşılardıǵa birinşi jolı – qırıq qamşı düre, jäne jawdan tüsetin oljadan qur qalduruw. Ekinşi jolı – elüw qamşı düre, sonmen qosa öz duniye-mülkinen (15) ayıruw; üşinşi märtede birjola ätek qıp tastaw.

Ekinşi qazaqtıñ “bülingennen büldirge alma” degen ösiyetin buljıtpay orındaw. Bul ösiyetti ayaqqa basıp, jawdıñ qaşıp-bosqan qaruwsız qatın-bala, kempir-şalın urıp-soǵıp zäbirlewşi, mülük-mükämälin bulap-talawşı bolsa, birinşi jolı jıyırma (20) qamşı düre men alǵanın qaytartıw; ekinşi jolı – otız qamşı düre, oǵan qosa oljadan ülesiz qaldıruw; üşinşi jolı – qırıq qamşı düre, onıñ üstine äri oljadan qur qaldırıp, äri öz malın öteuge ötkizüw; malı bolmasa sarbazdar sapınan şıǵarıp tastaw (Bul sol sarbazdı qatardan qaldırıp, qañǵırtıp jiberüwmen (25) birdey. Kewdesinde namısı bar jigiti ol qorlıqqa şıdaǵannan göri ölgendi artıq sanaydı).

Üşinşi, opasızdıq istep, jaw jaǵına şıǵıp ketüwşiler bolsa, onı “satqın” dep jarı-yalaw, alda-jalda ğapu ötinip, qayta oralar bolsa, satqındıqtan keltirgen ziyanına qarata eşpir (30) jazasız kinäsin keşirüwden bastap, bir qulaǵın kesüwmen tınuw; eger “satqın” atanǵan adam öz erkimen üyirin tappay qapıda qolǵa tüse qalsa, eki qulaǵın birdey kesip elden alastaw. (Bul tusta bir nemese eki qulaǵı birdey kesilgen adam körse jurt aytpay-aq satqın ekenin biletin bolǵan). Tuwılıp qaluwı ıqtıymal osı üş (35) türlü qılmısqa tartqızar jaza türlerin kelesi küni tañerteñnen keşke deyin talqılap-täptiştew, ırǵasıp otırıp osı bir tüyinge kelgen.

Bul äñgimeni ortaǵa qoyǵan Rayimbek te, basqalar da biyler toqtasqan josiq-joralǵıǵa rıyza bolıstı. (40)

Beldi biyler men tildi şeşenderdiñ, bilekti batırlardıñ bel ortasında – tördiñ qaq töbesinde otırıp, tört küngi dawdamaydıñ küwäsi bolǵanı bolmasa Qabay jıraw osı uwaqqa deyin sözge aralaspadı. Beyne bul äñgimege öziniñ eş qatısı joqtay, enjar ğana qulaq asıp, özimen özi jürgen beytarap pendedey sıñay [60] tanıttı. Tört kün boyı qabaǵın bir aşpadı, läm-miyem til qatpadı.

Báz birewler bolmasa, jırawdıñ sırnı biletin osındaǵı köp adam bunday kezdegi tomaǵa-tuyıqtıǵınan tereñ tolǵanısta, (5) iştey kübir-küñireniste ekenin uǵatın. Jırawdıñ tolǵaqtı oyları işinde ketpey, köpke sır bolıp aşılıp, jır bolıp şaşılattına da jurttıñ senimi kämil. Ol kewdesin kernep, alqımına tıǵılǵan sol sır men jırdı özi-aq aqtara ma, joq, köpke qolqalatıp-qolpaştatıp barıp ayta ma, äytwewir,

neğilsa (10) da ayılğan sözdi tñ-dawşı, bitken isti quptawşı bop qana attanbaytını ämbege ayan. Alayda şın jüyriktiñ delebesin qozdıratın uran-süren bolsa, şın jırawdñ şabıtın şalqıtatın qolpaş-qoşemet emes pe. Soğan qanıp Qoyaydar, Biyeke, Qangeldiler: “Äzirgiler men keyingiler ösiyet etip ayta jürer (15) jır şert!” – dep jırawğa qolqa saldı.

Boydı balap, tälimsip turar Qabay qart pa?! – Alistan alısar jaw tappağanday, jaqınnan janjaldasıp jatqan jağdaylarıñ bar eken, – dedi de, kömeyge kep lıqsıp turğan jır tasqının ağıtıp jiberdi. (20)

Eki kisi birigip,
 Bas suqpağan üy jaman.
 İşimen qarğap, sırtımen
 Külip qılğan sıy jaman.
 El birligin oylamay, (25)
 Esiriktengen biy jaman.
 Qıyratam dep beksinip,
 Qıramın dep tepsinip,
 Qır asa almas er jaman.
 Qaynağan şilde, qattı ayaz,(30)
 Qaqırağan sarıdala
 Suwsız, nârsiz jer jaman.
 Bawırı baw-ormansız
 Taqır-taza taw jaman.
 Bıqsıp janğan tezektey (35)
 Bitpeytuğın daw jaman.
 Qamsız jatqan jaranğa,
 Qapıda şapqan jaw jaman...

Elbastağan biy, qolbastağan er azamattar, osılardan saq bolğaysıñdar! – dep or-nınan turdı. Tört küngi dawdñ duğalı (40) pätuwası osimen tamam boldı. Bâri tegis bet sıypap, jay-jayına tarap ketti.

III. T A R A W KERÜWEN

[61] Kün batıp, keşirgen apaq-sapaq mezgil. Tatır dalağa qarağanda taw añğarınıñ erterek kewgim tartatın ädeti. Awıl arası jaqın, qır astında bolsa da, ülken-kіşi serikteri-men birge (5) tört-bes künde oralğan Rayimbek joldastarınan bölünip, öz üyine taqay ber-gende, esik aldında turğan Künışti kördi. Künış te onıñ jıynaqlaw, tip-tik otırğanımen közge tolımdı, basındağı qara buyra eltirimen türmelegen töbesi şoşaqtaw kök mawıtı börkinen, Kökoynaqtıñ jalt-jult etip jaytañdağan (10) ekpindi jürisinen-aq köz uşman tanığan. Künıştiñ bul esik aldına şığıp alıp, jol qarap turısı – Rayimbek jolawşılap ketkennen bergi kündeği ädeti. Jalğız özi qarañğı jertölede jalığa ma, älde jaña qosılğan jan jarın sağına

ma, äytewir Rayimbek keledi-aw degen tustan köz almay qarap, sarıla kütip, (15) uzaq turadı da, aynala äbden qarañğılanıp, köz baylanğanda jer üyine bir-aq enedi.

Küyewi jolawşıláp ketken tört-bes kün işinde Eñlik ekewi ne onda, nemese munda kelip, birge tüneytin bolğan. Mine, endi kütken adamı keldi. Endeşe onıñ da Berdeni üyine bardı. Olay (20) bolsa Eñlik bugün munda kelmeydi degen söz. Tobıǵına túsken uzın şayı köylek sırtınan şuğa qamzolin jelbegey jamılıp, keşki mezgilde boyı salqındağanınan bürisiñkirep turğan Küniş Rayimbekti körgende alğa qaray qalay tez attap ketkenin özi de aňǵarmay qaldı. Aldına qarsı jürip kep toqtağanda zayıptıq (25) salttı saqtap, oñ sapardan aman oralğanın quttıqtadı. Sodan soñ qurmet belgisin körsete qol uşı-men qoltıqtan süyemeldep, attan túsirdi. Şılıbırdan ustap, mama ağaşqa aparıp baylamaq-qa jetektey bergende:

– Küniş, özim-aq baylaymın, – dep Rayimbek şılıbırdı (30) onıñ qolınan aldı.

– Men endeşe üyge kirip şam jağayın, – dep Küniş jeñil basıp, üyge enip ketti. Arnawulı qış ıdistaǵı eşkiniñ mayına orap toñazıtqan bilteli şamdı saqpaqpen tutatqanda jertöle işi kädimgidey jariq boldı. Atın jaylap, üyge engen Rayimbek (35) as qamına ki-rispekke iñǵaylanğan Künişti quşaqtay alıp betinen süydi. Kewdesine qısıp, jawlıǵın ke-yin ısırıp, şaşınan iyiskedi. Mañdayın tösine qoyıp jabısa quşaqtap alğan Küniş jüreginiñ dürsildey soqqanı Rayimbekke bilinip turdı. Salden keyin basın köterip, betine külimdey qarap: (40)

– Batır, jiberşi endi, şay qoyayın, – degenine qaramay bayaǵı tawda kezdesken-degidey lıp köterip aldı. Özi joqta payda [62] bolğan oñ bosağandaǵı qızıl sırlı ağaş tösekke otırdı da, betinen, közinen, erinen quşırılana, intıǵa suye berdi.

Ağaş tösekti Suluwke otırğan, bul öñirge köptep belgili, ağaş şeberi, “Erşi” de-gen ataǵı bar, ağaştan (5) tüyin tüyetin Säbden esimdi kisige ötinip jasatqan eken. Ol aynalası birer aydıñ işinde bitiripti. Rayimbekter joluşıláp jürgende atqa artıp alıp kelip, bas-ayaǵın jıyıştırıp, özi qurıp beripti. Tösektiñ qıyulasqan jeri, qaptal-janı qayıñnan jasaǵa, şegetiǵınmen bekitilgen, almalı-salmalı eken. Köşi-qoñda jıynap (10) aluw, qura saluw äri oñay, äri tez.

– Şeber-aq eken! – dedi Rayimbek Künişti qatarına otırǵızǵannan keyin, – tösekti qolımen sıypay qarap, – Quttı tösek bolsın!

– Aytsın, batır! Apamniñ tındırğan isi. “Astındaǵı taqtayın (15) körip: “Jambas-tarıña batadı-aw. Bir amalın tawıp kiyiz basıp berermin” – dedi.

– Qanımjan jeñgey keldi me? – dep suradı Rayimbek.

– Keldi. Alam ekewi ejige qarttan şaşuw şaştı bir quraq körpesin äkep berip ketti. (20)

– Astımızda kiyiz bolsa, törimizde quraq körpe jatsa, jetedi ğoy. Odan artıq ne kerek, – dep Rayimbek Künişke qarap erkelete közin qısıp qoydı.

– Jetedi, batır, jetedi. Odan artıqtı men de tawıp ber demeymin. Tek kiyimiñ jüdeñkirep ketipti. Sırtı tüye jün (25) şapanıñnan özgesiniñ äbden tozıǵı jetken.

Küniş ornınan turıp as qamına kiristi.

– Meni qoyşı, öziñdi aytsañşı, öziñdi, – dedi Rayimbek Küniştiñ bas-ayaǵına barlay qarap. – Keşikpey Taşkent, Türkistanğa, ärisi Samarqanğa sawda kerwenin jürgiz-bek boldıq. Äri (30) ketse nawrız, köketen qalmaq qızıl-jasıl kiyinip, kökteingi dalamen birge qulpırıp şıǵa keletin bolasıñ.

– Kerüwen demekşi, endi esime tüsti, osı mañdağı eldiñ jigitteri qalmaqtardıñ sawda kerwenin tonaptı. Tegi jañada öziñ aytqan qalalarğa barıp, qayıp kele jatqandar bolsa kerek. (35)

– A?! Yapıray, ä?! – dep Rayimbek tañdanıp qaldı. – Biyler, aqsaqaldar bilmeydi, biz xabarsızbiz. Jigitter eşkimge aytpay, öz betterinşe qıymıday beredi, ä!

– Osında Qoşban, tağı bir-eki jigit seni izdep kelip ketti. Sonı aytpaq edik deydi. (40)

– Kerüwen tonawdıñ aldında ma, soñında ma?

– Aldında da, soñında da. Keyingisine eki-aq kün boldı. Kerüwen tonağandarın aytadı. “Tosınnan kezdesip qaldıq. Eregisip qaldıq. Biz üşew edik. Olardıñ qarası otız şaqtı adam. Kegimiz ketti. Soñınan qırıq-elüw adam qaruwlanıp barıp, keşki (45) apaq-sapaqta ayqasa kettik. Ädeyi jasanıp barğan öñkey qaruwlı, jäwkemdi jigitter soyl, şoqparmen lezde aypap-jaypap tastadıq” [63] deydi. Qorlınıñ eki basın toltırıp biraz buyımdar alıp kepti. Ülken kisiler oralsın, Rayimbek kelsin dep bir suwırtpağına tiymey qaytarıp jiberdim. – Küniş munım durıs pa burıs pa älde zattarın alıp qaluwım kerek pe edi degen (5) surawlı közben Rayimbektiñ betine qaradı.

– Kerüwen tonap üyrenip qalğan qoşban bar eken ğoy işterinde, dep küldi Ra-yimbek. – Tonawın tonasın-aq, jalañaş-jalpı jurımnan jawdıñ dünüyesin ayayın ba. Biraq soñınan tuwılar janjaldı oyladı ma eken? Oğan qarsı turar dayındıqtarı (10) bar ma eken?

– Bizdiñ osı awıldıñ, Berdikey atam awılıñıñ jäne körşi Aralbay batır awılıñıñ biraz jigitteri jıynalıp, joñğar jaqtan keler küşke qarsı dayındalıp jatsa kerek...

Küniş ayıp awız jıyğança sırttan kübir, tısır estildi. (15) Äni-mini degense esikti ayqara aşıp Esenbek pen Oljabay “Keş jariq” dep biriniñ soñınan biri kirip keldi.

– Keliñder, törletiñder, – dedi Rayimbek pen Küniş qatar ornınan turıp.

– Quyrıǵıña jep iyisketpeytin boldıq, batır, – dedi Esenbek (20) quwtıñday jımıñdap.

– Senderdikiniñ de jep iyiskep jetiskenin bilip turmın, – dedi Rayimbek külip. – Bärimiz birge kelmedik pe? Olay bolğanda, sender tipti attan da túspey, osılay tarqan sıyaqtısıñdar.

– Joq, men üyge kirip, tostağanmen suw simirip turğanda bir (25) bala: “Qangeldi atam şaqırıp jatır” dep jetip keldi. Oypır-ay, jaña ğana birge kelip edik, ne bop qaldı eken dep barsam, mına Esenbek te sonda eken, Rayimbekti şaqırıp keliñder dep ekewimizdi osılay jumsadı.

– “Awzı aqqa jaña tiygende murnı qanağanday”, mına Künişke (30) de obal boldı-aw, – dep Esenbek Rayimbekpen qurdastıǵın jelew etip, onı da äzilmen ilip ötti.

– Şın janaşır bolsañ, Rayimbekke qaray jügirmey, öziñ-aq orınday salsañ etti, – dep Küniş te äzilge äzilmen jawap qayırdı. (35)

– Bäle, meniñ şamam keletin şaruwa bolsa, özim-aq orınday salar edim ğoy. Seniñ küyewiñ sekildi mıqtılardıñ ğana qolınan keletin is bolğan soñ, ülkender de bilip jügirtedi.

– Jaraydı, – dedi Rayimbek arağa túsip. – Esenbekke erik berseñ tañğa sözi tawsılmaydı. Odan da ne jağday, sonı (40) aytıñdar.

– Osı öñirdiñ jigitteri joñğardıñ sawda kerüwenin tonaptı deydi. Äñgime sol jöninde bolsa kerek, – dedi Oljabay äzilsiz, oymsız şın ayıp.

– Qasqırdan ürikken qalmaqtıñ malı dep, qazaq awılıñıñ (45) jılqısın quwıp äketkendey birdene bop jürmesin, – dep äzil dedi Rayimbek sırt kiyimin kiyip jatıp.

[64] Bular kelgende Qangeldi üyine biraz adam jıynalıp qalıptı. İşinde Qoşban men Noyanbek te bar. Kerüwen tonawğa qatısqa osı ekewi eken. “Kerüwen tonaw” degen atı “urlıq jasaw” degenmen birdey bolsa da, oğan qatısqa jıgitter uyat is qıldıq-aw dep (5) qımsınıp otırğan joq, qayta, bir mıqtı erlik jasağanday jüzderinde, közderinde maqta-nış nışanı bar.

– “Duşpannan tük tartsañ da payda” degen. Jıgitter jaqınnan emes, jattan, xalıqtıñ kegi ketkenderden olja tüsiripti. Endi odan ayırılıp qalmaw kerek. Sonımen birge joñğarlar (10) duniyesin qoldı ğıp jiberip, qarap otıra qoymas. Ne tike erge nemese malğa şabuwl jasawı ıqtıymal. Sol şabuwlğa qarşı dayındalaw kerek, – dedi Qangeldi birden kesip-pişip.

– Bul joñğardıñ ordasınan yağny qoñtayşa jibergen kerwen be eken, älde bärği noyan, zaysandarı nemese Şamal xan sekildi (15) tömengi xandarınıñ kerüweni me? Sonı bilsek jaqsı bolar edi, – dedi Rayımbek otırğandarğa ötiniş bildire.

– Kerüwen Joñğardıñ däl ordasınıñ özinen eken. Jıgitter eki adamın qolğa tüsi-rip alıp kelipti. Sodan men özim jawap aldım, – dedi Satay. – Olardıñ aytuwına qarağan-da, Şarınıñ (20) İle özenine kep quyatın tusında otırğan qoñtayşa ordasınıñ özi kerwendı mıqtap jabdıqtap attandırğan. Jıyırma tüyege artqa jükti jıyırma bes şora alıp jüripti de, tağı on şaqtı jigıt eki jüzden asa at aydaptı. Qoñtayşanıñ ämirimen kerwendı qorğay üşin jol boyı ärbir beketke, kerüwen sarayğa on-on besten (25) şerik qoyıptı. Tüyege artqa jüktiñ köbi bulğın, suwsar, kämşat, tıyın, qundız sekildi asa qundı, bazarlı añ terileri deydi. Samarqan, Buxara, Xıywa şaharınıñ bazarlarına alıp barıp satıp, iri bay, sawdagerlerge köterme berip ötkizgendegi barlıq tabız eki mın tilläğa juwıqtaptı. Ol degenniñ eki mın qoydıñ (30) qunı emes pe bizdiñ jıgitterdiñ tüsirip alğanı sol eki mın tilläniñ buyımı.

– Buyım dep otırğandarıñız kezdeme-pul, şay-tuz ba, älde?...

– Bäre, jeñeşe. Kezdeme-pul da, şay-tuz da, kiyim-keşek te (35) kilem de, altın-kümis te, jaqut-merüwert te, qısqaşı, adam janına qajettiniñ bäre tügel körinedi, – dep Satay Suluwkeniñ sözün ayaqtatpay jawap berdi. Tegi osınşa duniye-mülikti jaw qolınan tüsirip aluwğa qatısqa Sataydıñ özi de maqtanıştı sıyaqtı, säl jelpiniñkirep, külimdeñkirep söyleydi. (40)

– Jırtıq-şoqpıtı köbeyip ketken jurtqa sol kezdeme-pulı bolmasa, tas-temirden ne payda, täyir, – dep edi Suluwke.

– “Tas-temir” deysiñ, ä, qızım, – dep Biye-ke mırs küldi, – tas-temir degeniñniñ tübi – aqşa-teñge emes pe? Teñge bolsa, duniyeden kende bola ma kisi. (45)

– Onıñız ras qoy, köke. Biraq altınıñız – aqşağa, aqşa – matağa aynalğanşa bala-şağa tuttay jalañaştanıp bara [65] jatır. Sol qabırğama batıp jürgen soñ, änşeyin, – dep Suluwke jay bağıstap, jarqın jüzben külip qoydı.

– Kerüwenşilerden aman qutılıp ketkeni boldı ma? Qoñtayşa kerüweniñ tonal-ğanınan xabar alıp ülgerdi me, joq pa (5) degenim ğoy, – dedi Qangeldi Satayğa qarap.

– Birewi de qutılğan joq. Tiri qalğan ekewi qolğa tüsti. Qazir tutqında otır. Men jawaptı solardan aldım, – dep jawap berdi ol.

– Qoñtayşa erte me, keş pe äytewir xabarsız qalmaydı. (10) Sondıqtan ejelgi ädetimizben qapı qalıp, san soğıp jürmew üşin, say turuwımız kerek şığar, – dedi Rayımbek.

– Qazir eki jüzden asa jigiti at-köliklerin toqıp, tek “attan” degendi kütüp äzir tur, – dep Satay qorğanuw jağman da qapı emes ekenin bilgizdi. (15)

Rayimbek Sataydı burın qaruw asınıp, jorıqta, jawgerşilik jağdayda jürgeñin ğana körgeñ. Özinen bes-altı jas ülkendey bolsa kerek. Badam baturdıñ qosınımın ayqasar kezde satay Qangeldiniñ, Aralbay batırdıñ qasında bolatın. Joñğarlar basıp kirip, “Aqtaban-şubırındı” etken tusta jas jigiti xalıqqa (20) qorğan bolıp, jawğa qarsı janıydalıqpen urısqanın, odan keyin qalmaqtarğa qayta şabuwlı jasap, şığısqı qaray ıǵıstırǵandaǵı erligin jurt köpke deyin awzınan tastamay aytıp jürdi. Özi batıl oyılı, utqır tildi de körinedi. Biyler men bilgirler mäslıyxat qurıp biylik aytqan jerde aralarına sımlap (25) engendey birge otırıp, öz oy, öz payımın jasqanbay aytıp, biylikke aralasıp ketetindikten eşkim şetke qaqpay, tizelestirip özderimen birge otırǵıza bastaǵan. Songı kezde sataydı, äsirese, Qangeldi özine köbirek üyir ğıp jür edi onı ini tutıp, aqıl-keñeske tartıp, alqalı toptıñ aldına da şıǵarıp jürdi. Er (30) köñildi, aşıq-añıldı, işinde kiri joq sıyaqtı köringen osı bir jaqa jigiti Rayimbekke közdeskeli beri bir-birimen sıralǵı adamday jaqındasıp ketti. Mine, endi sol täwekel etip, tas jutqanday ülkenderden ruqsatsız bir is tındırǵan jigitti “öz qolımın istegeniñdi öz moynımın köter” demey, jawımız orta, dep (35) Rayimbektiñ birge attanǵanı sol.

Rayimbek pen Sataydıñ bes jüzden asa jigitti jıynap alıp, Joñğar şabuwlınıñ jolın tosıp jürgeñine de bir juma. Osı waqt işinde kün şığıstan kün batısqa qaray adam tügil añ da jortıp ötpedi dewge boladı. (40)

Joñğarlar keler degen jolǵa kündik jerge deyin şolǵınşılardı da jiberildi. Olardı da qulannan basqa qıbır etken jan körmedik dep keldi.

Ünemi jawsırıp, qılışınan qan tamıp turǵan qoñtayşa tümenderiniñ qar astında qalǵanday jim-jurt bop ketüwi qazaq (45) jigitterine qazırşe jumbaq. Otızdan astam adamı at-köligimen, dünüye-mülkimen zım-zıya [66] joǵalıp, qurdımǵa tartıwı qoñtayşaǵa buyım ğırlı körinbey me, nemene?! Älde äli de xabar-oşarsız jatır ma? Äytewir neǵılsa da tegin emes. Ne mazasız qoñtayşa basqa körşilerden jan-jaldasıp, murnına suw ketip, nemese osı siltawmen qazaqqa taǵı (5) bir zobalañ saluwǵa dayındalıp jatır.

– Endi birer aydan keyin yağnıy aqpannıñ alǵaşqı künderinde qalmaqtıñ jıl bası – şaǵan toylı boladı. Ar jaǵı köktem. Qar ketip, jer qaraya bastaǵanda joñğarlardıñ da innen şıqqan jılanday aynalasına aşközdene qarap, şabuwlıǵa attanatın (10) ädeti bar ğoy. Olay bolsa ne sol şaǵandı toylamay nemese köktem tuwmay atqa qonbaymız. Qazaqtardıñ äwselesin sonda körüp alaylıq dep jatıp aluwı da iqtıymal.

– Nemese äñşeyin tiyip-qaşpaymen aldarqanbay, aldırǵanımdı alıp qaytatın-day küşpen attanaylıq dep mıqtap dayındalıp (15) jatqan şıǵar, – dedi Rayimbek pen Satay ekewi Esjannıñ üyine kelip, sa üstinde otırǵanda.

– “Men bir isti bastadım, quday onı qostasa” depti ğoy bayaǵıda birew, sol aytqanday Satay, Qoşban bir isti bastaǵan eken, ne bolsa da körüp aldıq endi, – dedi Esjan jaydarı (20) pişinde.

– Bizdiñ jolǵınşılardı beriden şet jaǵalap qaytqan körinedi. Onımen biz eşteñeniñ anıq-qanıǵına jete almaspız...

Rayimbek qaytalay jolǵınşı attandırsa, jıptı ärilep barıp, aralap qaytatın jansız jiberek te artıq bolmas edi (25) degendi aytpaqqa oqtala bergende taǵı da bir jigiti kirip:

– Esjan ağa, sizdi Qangeldi batır kelsin dep jatur, üyine biraz adam jıynaldı, – dedi ol Rayimbek pen Sataydı köre salıp: – Sizderdi de şaqırtıp, kisi jiberdi, – dedi.

Üşewi kelgende Qangeldiniñ – jer üyi adamğa lıqa tolı (30) eken. Qoyaydar biy, Iriskeldi şeşen, Bölek batır, Qabay, Aralbay (Aralbay Taşkennen oralğan soñ, birer kün üyinde tünep, bugün osında kelgen), Zaluwñmiyn qart. (Bul kisi eşkimge şaqırtıpay munda özi kelipti). Jıynalğandar erteñnen beri alıs saparda oralğan Aralbay batırdıñ añgimesin tıñdağanğa uqsaydı. (35) Olardı Qangeldi batır eñ äweli sol uşın qonaqqa şaqırsa, sonimen qosa osınaw kerwenin tüsirip, qoñtayşadan qawıp kütirip otırğan jağdaydı mäslıyxattasuwdı da közdegen. Orda qaladağı jäne jol boyğı jağdayğa Aralbay arqılı qanıqqannan keyin jurta Qoyaydar biy üyindegi toqtam oynısa özderi de (40) sawda kerüwenin jürgizbek ay, kündi belgilep, soğan äzirlikti de aqıldaspaq niyet tağı bar.

Esjandardıñ aman-säleminen keyin bulardıñ bärin säl keyinge ıǵıstırıp qoyıp, birden Zaluwñmiyn qarttıñ şaruwasına köşti. (45)

Qart qolğa tüsken oljanı qorğap qaluw uşın, tek ol ğana emes, el-jutti qoñtayşa şabuwlınan aman saqtay uşın Rayimbek [67] bastağan jigitter jıynalıp estipti. Jıynalıp qana qoymay, sap qurıp, şetke şıǵıp, Joñğardıñ jolın tosıp jürgenin bilip, bir äjetke jarap qalarımın dep kelipti.

İyä, osı tusta qart qanday kädege jarawı ıqtıymal? Oyrattardıñ (5) qırı-sırım biledi, sol jağınan oyğa oy qospaşa, qıs közi qırawda qolına qaruw alıp, sarbazdarmen birge sapqa turmaq pa? Qanday sep tiygize alatın qart özi ayttı.

– Aynalayın balaların, qolıma nayza ustap, sendermen birge jüre almaytınım özim de ökinemin. Onıñ esesine jalğızım (10) Daluwñmiynniñ senderşe Dağardıñ, aralañda aman-saw jürgenin uşın käri basımdı qanday qurbandıqqa bolsa da baylawğa dayınmın dep Rayimbekke wäde berip edim. Sol sertimdi orındawdıñ bir orayı osı tús dep ädeyi keldim, – dedi aytpağın egjey-tegjeyle, täptiştıy jetkizip. (15)

Maqsatın, oyın tujırımnap, taq-tuq sözben jetkize almay, tup tamırına deyin uğındıram dep alıstan orağıtıp, aynala qawmalap äkep jayıp salatın ädeti eken şaldıñ. Bul jolı da söytip, kelip, eñ soñında joñğar jaqqa jansız bop barıp, barlap qaytsam degen tilegin bildirdi. (20)

– Sizdiñ mundağı şaruwañız da oñay emes edi ğoy, – dep qaldı Rayimbek qart aytarın ayaqtay bergen kezde onıñ är jolı tört-bes adamnan jıynap alıp, jaraqşılıqtı, otaşılıqtı üyretip jatqanın eskerip. Şaldıñ onday önerin bilmeytinder tağı da birine-biri qarasıp, tañdanğan, süysingen sıñayda otırdı. (25) Al onıñ mına jansız bolıp barsam degen tilegine qawım oylanıp qaldı. Bu şaldıñ kim ekenin osı otırğandardıñ birazı bilgenmen, köbi äli bilmeydi de. Sondıqtan da tanıstıǵı joqtardıñ kömeyinde “bu kim özi?” degen surawdıñ tıǵılıp turğanın andağan Rayimbek qısqaşa ğana tanıstırıp ötti. (30) Soñınan qarttıñ aytqanın orınday alatınna osınaw el aǵalarınıñ közin jetkizdi.

Zaluñ şal qıs közi qıraw, jalğızdıq qıyın bolar qasıña adam ertip al degenge könbey, bir özi attandı.

Rayimbek pen Satay qosındarına tarttı. (35) Ketkenderge sät sapar tilep qalğandardıñ añgimesi qıza tüsti. Olar eñ äweli Orda saporına barıp kelgen Aralbayğa sawaldı qaytalay jawdırdı.

Xanı ketip, jalqımen qalğan ordadağı Töle biydiñ qanday qareket etip jatqanın, elge, el aǵalarına ne tapsırıp, ne (40) amanattağanın bir suradı.

– Qazaqtıñ maytalman üş biyi: Töle, Qazıbek, Äytekeler birde sayramda, birde Sawpanda, köbine Türkistanda jiyi-jiyi bas qosıp, äñgime-keñes ötkizip turadı eken. Äñgimeleriniñ arqawı – bükil qazaqtıñ basın biriktirip, aldağı jazdan keşiktirmey (45) joñğarğa qarsı azattıq urısqa attanuw. Oyrattar tabanındağı qala menen dalanı qaytarıp aluw. [68] Qalıñ xalıqtı ayırılıp qalğan atamekenine qayta qondıruw. Ol üşin bir taypa, bir xandıq emes, iyisi qazaq bolup “ölsek – şahiyt, qalsaq – qazı” degen qasiyetti uranmen qol qandap, semser tistegen sertpen atqa qonuw. Äytpese qontayşa erikkeninen emes, (5) jelikkeninen eliniñ barın, eriniñ janın pıyda etip otırıp bawırına basıp qalğan kenişti kent pen darqan dalanı öz erkimen tastap şığa bermez.

“Aqtaban-şubırındıdan” qalt-qult etip äreñ qalğan qazaq xalqınıñ tağdırı äli de ne eriniñ janın büriniñ awzına salıp, (10) eldigin saqtap qaluw, nemese birjola küyrep, jat turttıq tabanında şańşılıw, quldıq qamıtın kiyü degen ölim men ömirdiñ öliarasında turğanın basa aytıptı Töle biy. Eger üş jüzdiñ ulı ordasınıñ ülken xanı Bolattı xayılğa keltire alsa, üş biydiñ jeñiske jetkeni eken. Onda aldağı jaz mawsımınıñ ortasına (15) deyin bir jeñnen qol, bir jağadan bas şığarğan külli qazaqtıñ ğazawat soğısın bastamaq mine, sol urısqa dayın turuwdı tabıstaptı. Oğan deyin qoñtayşa da tiyip-qaşıp mazalarını ala qoymaydı. Tabanın sorğan ayuwday qıs boyı buğıp jatıp, köktemde biraq bas kötermek deydi. Xan ornında ordanı (20) ämirine alğan Töle biy öz eli ğana emes, özge jurttıñ da ne istep, ne qoyıp jatqanın bilip otıradı. Soğan qarağanda jiñişke jolmen jansız jurgizip, tıñ tıñdatıp alatın boluw kerek, – dep bir qayırdı sözin Aralbay. – Biy sonımen birge özdiriñ ne öş aluw degen osı eken dep şabına türtip, şamdandıra bermey (25) äl saqtap, küş jıynandar depti... Joñğar tümenderi joyqın küşpen basıp kirende, Töle biy qalıp, özi qaşıp ketken Jolbarıs xannıñ qayıp oralğan-oralmağanıñ, bul jalğanda bar, ya joğın da jurttıñ bilgisi keldi. Osı orayda Töle biy tuwralı Taşkent turğındarınıñ awzınan estigen bir añız Aralbaydıñ (30) esine tüsti de, onı da aytıp berip, jurttı tañdandırdı.

Qoñtayşanıñ qaharına şıdamay xan qaşıp ketkende, “qalsam xalqımmen birge qalayın, ölsem birge öleyin” dep Töle biydiñ qara ordadan ketpey, qara şañırağı astında otırıp alğan erligi men eldik parasatın marapattağan jurttı “Töle biy” atına qosa (35) “Qarlığaş biy” degen at tağıptı. Oğan mınaday bir añızdıñ şıǵuwı sebep bolıptı: Joñğar tümenderi basıp kirende, Töle biydiñ üyiniñ töbesine qarlığaş uya salıp, jumırtqalağan eken. Sodan balapan şıǵıp, uşıp ketkende ornımnan biraq turam, oğan deyin şapsañdar basım mine, äytpese qozğalmaymın dep (40) otırıp aptı. Jaw da bolsa ulılıqqa jügingen ğoy, onı estigen qoñtayşa: “ol bir qasiyetti adam eken, tiymeñder”, – dep noyandarına ämir beripti. Mine, sodan bılay Töle biy esimine “Qarlığaş biy” qosa aytladı eken degende otrğandar “ğajap” dep tañday qağıp, süysine jelpinisi qaldı. (45)

– Jolbarıs xan ordağa äli kelmepti, – dedi Aralbay sözin [69] jalğap. – Bul künde Awğan elinde deydi. Töle biydiñ qazır xanmen qarım-qatınası bar körinedi. Eger aldağı – xiyjranıñ 1139 jılǵı (1729) jaz toqsanda qol bastap, joñğarğa qarsı jorıqqa attanar sät tuwsa, Jolbarıs xan da şette qala qoymas degen (5) boljalın ayttı Töle biy.

Bul qazaq degen elden qaşıp kelgenderdiñ aldımın jasırınar pana tilep, sodan soñ jağağa jarmasatın ädeti boluwşı edi dep, Jolbarıstan qawiptengen Awğan şaxı onı äweli nökerlerimen qosa bir tawdıñ quwısına kirgizip jiberipti. Jılğa juwıq (10) bayqap körıp, şıy şığarar şatağı bolmağannan keyin sol tawlı ölkege xakim etip qoyıptı.

Töle biydiñ boljalına qarağanda xanğa qamqorlıq jasawda Awğan şaxında basqa da oy bolsa kerek. Ol Kün şığısındağı alıp ajdaxa – Qıtaymen keyde awız jalassa da, keyde qaqtıǵısıp (15) qala beretin, endi birde eli birikpese de erligi berik ulanğayır ölkesi, qamaldı qalası bar qazaq jurtn basa-köktep enip, tawdan aqqan tasqorımday Seyxuwndarıyyağa kelip bir-aq tumsıq tiregen joñǵar tümenderiniñ künderdiñ küninde Xıywa, Buxararı basıp ötip Qabilğa qawıp töndirmesine kepil. Alla onıñ (20) betin äri qılsın, sonday qıyametti kün tuwa qalsa jüzdegen nökerimen jürgen Jolbarıs xannıñ men üşin bolmasa da, özi üşin kölge tamğan tamşıday septigi tiyüwi ğaşap emes-aw, degen işki esep.

Ulı jüz ordası – Taşkent qalası “Aqtaban-şubırındı” (25) kezinen beri joñǵardıñ qol astında ekeni belgili. Olardıñ arnawlı şerik-şoradan quralğan adbanşıları⁷, olarğa qo-sımşa jerilikti xalıqtıñ jat jurttıq ämirşilerge jaqqan mäymönke jalpañşılırı keyde erikti, keyde eriksiz zorlıq-zombılıqpen xalıqtan alım salıq jıynaydı. Tüptep kelgende xanı joq (30) xalıqtıñ joñǵarğa baǵımıştılıǵınıñ bar belgisi osı ğana. Odan özge biylik, basqaruw isi xannıñ taǵına otırıp, täjin kiymese de, Töle biydiñ qolında. Onıñ alıs-jaqındağı özine qajetti adamdardı jıynap alıp äñgime keñes ötkizüwge de, alıs-jaqınğa sapar şegip, barıp kelüwge de erki bar. Sol eriktilik jaǵdaydı (35) paydalanıp Töle biy elim dep eñirep jürgen özge biylermen, äsirese Qazıbek, Äyteke sındı beldi biylermen tıǵıs baylanıs ornatıp, solar arqılı ülken orda xanı Bolatqa bet-bedeli xannan kem emes Kişi jüzdi biylep otırğan Äbilqayır sultandarğa da ıqpal jürgize bastağan. Eger üş biydiñ arman-tilegi, (40) qam-qareketi iske asar bolsa, onda keler köktemde külli qazaqtıñ xannan bastap qarağa deyingi hämme bas köterer, tizgin ustar er-azamattarı bir töbede bas qosıp, älde quriltay, älde turımtay jıyn ötkizedi. Eldiñ alǵı künderdegi taǵdırın şeşüwdiñ kilti [70] quriltay dep kütilüwde. Quriltaydıñ äweli ornın belgilep alıp, sodan soñ el işine ay burın jarşı şığıp, sawın aytadı.

Attanar aldında Töle biydiñ el taǵdırı talqıǵa tüser sonday ulı jıynğa orniqtı oyı, tegewrindi soyı bar biyler menen (5) batırlar kelsin degen amanatın, erge üş qaytara aytqan duǵay sälemin Aralbay batır şıp-şırǵasın şıǵarmay tolıq bayan qıp aytıp berdi.

Äñgime beti tonalğan dünüyge awısqa kezde birewler:

– Joñǵardan kek qayıruw üşin kerwen tonawdıñ qajeti joq (10) edi, – dese, endi birewler:

– Kerüwendi kek üşin tonadı deymisiñ, joq üşin tonadı da, – dep aqtaldı.

– Bizdiñ kerüwenimiz qalağa barıp, qajetti buyımdardı alıp qaytqanşa lipasız otıramız ba, – degen sekildi bir jaǵınan (15) “tonaw” degen attı namısqa tiyer söz sanasa, ekinşi jaǵınan qajettilikten tuwılğan amalsızdıqqa sıyǵızıp, özderin özderi aldarqatıp juwıp-şaydı. Söyte tura sol oljanı awıl-üylerge böliserge kelgende birewge az, birewge köp degen sekildi kädimgidey keris te, ökpe-tortañ da tuwıldı.

(20) – Keltektesip kerüwen tonaw qamşımen qoyan urıp aluw emes, Ayqas kezinde bası jarılıp, qolı sınğan jigitterim bar. Tım qurısa solardıñ qanı men teriniñ bodawına tatırlıq buyım meniñ awılıma bölınbedi, – dep qıyǵılıqtı aldımın Ömen biy saldı. (25)

– Soyıldı kim, qanşa siltediniñ esebin alıp otırar jer bul emes. Bärimizdiñ bastapqı kelisüwimiz boynşa, qay awılda qanşa tütün, qanşa jan bar? Soğan qarata üles tiyip otırğanın esten şıǵarma, – dep Biyeke boy bermedi.

⁷ Salıq jıynawşılar.

Juwırda ğana qun tölep, ayıp tartıp qıyası ketken biy (30) oñaylıqpen köngisi joq

– Osı quw dünüyeni qorğa dep azamattarımızdıñ janın arıstannıñ awzına taqap qoyıp, qaydağı bir kezde me üşin kerildesip otırğanımız kelispes. Mä, mınanı siz-aq ala qoyıñız, – dep Berdikey öz awılına bölünip, janında jatqan bir kip (50 kez) (35) bätesti Ömen biydiñ aldına tastay saldı.

– Berseñ şın köñiliñmen jöndep ber Berdikey, äytpese, iytkes süyek laqtırğanday tastay salğan dünüyendi almaymın, – dep bälisingen boldı ol.

– Joq, şın köñilim-aq, alıñsız-alıñsız, – dep Berdikey qolın (40) siltegende, Ömen de qulıqsız usınğan kezdemeni lıp etkizip kerı tartıp alıp öz ülesine böringen zattardıñ işine qosı qoydı. Onıñ til uşında toqmeyilsigenimen quw dünüyeni qulqını tartıp turğanın körip, Berdikeydiñ külkisi keldi. “Bir jağınan Qoyaydar biy kesken at-şapan ayıptıñ küyigi de bar ğoy” dep (45) oyladı.

Olja ülesinen soñ keşewildetpey qalağa sawda kerüwenin [71] jürgizüwdiñ qamına kiristi. Jol-sapardıñ özine aylap waqıt ketetiniñ, nawrızağa deyin barıp-kelüwdiñ qajet ekenin oylastırıp, iske jedel kiristi. Alıp baratın zat xan qazınasınan qaptan ala qoyatın dünüye emes, qadarıy-xalıñşe är üyden quralatın (5) bolğandıqtan oğan da qanşama waqıt utturıwğa tuwra keletinin de eskerdi. Bul eldiñ ortağa salar barın joñğardikimen salıstıruwğa kelmeydi. Olardıñ tüyege teñ-teñ ğıp artqanı öñşeñ asıl añ terileri aydağandarı sawırına suw juqpas tuwırılğan tüw biye, şaşasına şañ tiymes saygülik at-ayğır bolsa, ularda (10) ol biren-saran ğana. Köbine soğımğa soyılğan mal terileri, jün-jabağı. Qıran bürkitpen, qandı qaqqanmen ustağan qasqır, tülki. Aylaker de alımdı añşı jigitter soğıp alğan ayuw, barıs, ilbis, mälin terisi. Säbden usta jasağan er-turman, äşekey örneği men sır-sımbatın kelistire köz tartarlıq etip şubar qayın (15) bezinen şapqan ayaq-tabaq, şara şömiş, ojaw-qasıqtıñ özi bir kölikke jük boladı.

Joñğar jaqtan äli xabar-oşar joq. Tas tübindegi ilbisşe, tırnağın işke bügip, şeñgeldi salar sätti kütıp jatıp aldı ma, joq tirliktiñ basqa tawqımetin tartıp sonimen aynalısqı ketti (20) me, äytewir neğılsa da qazaq körşi alsa ala qoysınşı dep ayağandıqtan tım-tırıs bola qalmağanı ayan.

Rayimbek pen Satay da jigitteri jıynap alıp, şerikterdiñ şabuwlın kütıp qarap otırğan joq. Künde bir mezigil özderin de attarın da urıs önerine jattıqtıradı. Ayqas-arpalısta san (25) sinnan ötken qolbasılar men alımdı-şalımdı jigitterdiñ ayla-täsilin üyretedi. Sonimen qosı top-topqa bölünip, är top bir-künnen mediyen dalada añğa şıǵadı. Qawmalap qasqır soğıp, quwalap qulan atadı. Söytip, jigitter suwıqtan jawran, bostıqtan jalıǵıp qalmaq östip key uwaqıttı sawıq-sayranmen (30) de etkize berdi.

Bir küni keşki apaq-sapaqta köz uşınan qarayıp eki-üş baran attı körindi. Tüstenip sibağa jep, keştetip qayıp kele jatqan awıl arasınıñ qıdırımpaz kisileri sıyaqtı jay ğana bülkil ayañğa basqan. Qazı men qartağa qarın qampaytqannıñ (35) toqmeyil marğaw jürisin alıstan körip, kütıp turğan báz bir şıdamsız jandardıñ tözimin tawısqanday. Rayimbek pen satay qarısı jürdi. Jaqındap ta keldi-aw, äytewir. Üşewi de öz adamdarı. Birewi osıdan on kün burın attanıp ketken Zaluñ qart ta, özge ekewi bugün tus äletinde ketken şolǵınşı jigitter. (40)

Jayma-şuwaq jüris, jadırañqı jüzderine qarağanda aldı-jutti eşteñe joq sıyaqtı. Bararjerine barıp, körer narseni körip, bilip, suwıt qaytqan qarttıñ tüstik jol qal-ğanda astındağı atı boldırıptı. Jigitter kezdeskende ekewine alma-kezek mingesip, köligin jetekke (45) alıptı. Biraq tınayğan soñ öz atına qayta minip ilbip kele jatqandarı sol-aq. Ular dalada, at üstinde kezdesti. Qarttıñ [72] sırt pişininen sahqalı sabırdan basqa “el köşti, jaw jetti” eşteñeni añğaruwğa bol-maytın edi. Şındığı da solay bol şıqtı.

Ğaldan-Tseren qoñtayşa kerüweniniñ tonalğanınan äli beyxabar. Biraq keler boljalınan keşikkenge küdiktene bastağan. (5) Qazaqtar bolsa keşikken sayın “jolawşınıñ keşikkeninen süyin” dep kütüp otrı berer edi, bular öytpekşi emes. Aldımın elewsiz türde joqşı jibermek. Solar arqlı bar bolsa, kerüwenniñ keşikken sebebin, joq bolsa uşı-qıyrsız uzaq joldıñ qay tusında qurığanın bilip alıp, sodan soñ qıymıl jasamaq. (10)

– Joqşılar endigi jolğa şığıp ta ketti, – dedi Zaluñ qart. – Olar añ awlağan sayatşılar türinde jeti-segizden eki ya üş top bolıp birin-biri qarawıldap, bayqastap ilgerilemek. Zaluñ qart joñğardıñ awıl-kürelerin aralap jürip körgeñ-bilgenderiniñ birin qaldırmaq taq-tuq bayan ğıp ötti. (15) Kırpigin jiyi qağıp, añ qaytadan kezigedi dep qılañ urıp otratın qayıruwlı qıranday bağanadan beri qarttıñ bir sözün qalt jibermey sergek tıñdap qalğan Rayimbek:

– Bizdiñ jigitter de “añ awlap” olardıñ aldınan kese-qoldenen şığadı, – dep qolındağı eki büktep ustağan qamşımen (20) Köqoynaqtıñ sanınan jeñil ğana salıp qalğanda, şıyrığa tıprısqıp, basın qoya berse ala jöneleyin dep turğan tulparı atırılıp kete jazdadı. – Raxmet, sizge, qarıya! Endi awılğa barıp demala beriñiz.

– İya, aptalap at üstinde jürip şarşağan şığarsız. Tınığıñız. (25) Endigisin mına bizge qaldırıñız, – dep Satay da Rayimbekti ilese qostap, ilgeri jürip ketüwge astındağı atın tepinip qaldı. Barlawdan birge kelgen eki jigittiñ birewine qarttı üyine jetkizip saluwdı tabıstadı. Suwıt jürip, Satay ekewi qosındarına keldi. Onsız da bir mezigil añğa şığıp, sayat qurıp jürgeñ (30) jigitterdiñ birazin bes-onnan toptadı. Olardı Zaluñ qart aytqan joñğar joqşılarınışa top-topqa bölip, mindetterin ayqındap, eki-üş künnen keyin “añğa” attandırıwğa dayındap qoydı.

– Rayimbek, – dedi Satay qosqa kele jatqanda bir söz bastamaqqa moyın burıp. – Osı bir is meniñ qabırğama qattı batıp (35) jür. Qalmaqtıñ kerüwenin tonayım degen üş uyıqtasam oyımda joq edi. Mine, endi jürttiñ ras pa, ötirik pe dep qolı äreñ jetken bir sättik tınıştığın buzıp, äwrege salıp qoyğanım mınaw. Altın körip, perişte joldan tayğandıq emes, äriyne, amalsızdıqtıñ isi. (40)

Käri äke-şeşemniñ äsirese, birin-biri quwalap ösip, boy jetip kele jatqan qarındasımniñ kiyimderi jamawğa da kelmey alım-julım bop jürgeñin körgeñde, kirerge jerdiñ jigi bolmay ketedi. Endi qayttım dep amalım tawsılğanda ulardı mağan qudaydıñ özi aydap äkep bergende boldı ğoy, nesin aytasıñ... (45) Rayimbek Sataymen asa sıralğı emes. Tek onıñ erligin [73] sırtınan ğana estigeni bolmasa, istes, aralas ta bolmağan jigiti. Jas jaması da özinen üş-tört jas ülken.

Bıylğı küzde osı öñirdegi özge jurtpen birge tömengi jaqtan jılıp kep qonıstap, qoñsılas otırğandıqtan aralas-quralastıq (5) jiyilegen de, sonıñ arqasında ekewi jaqındasıp ketken. Mine, endi Rayimbek onıñ sırtınan estigen erligi ğana emes, minez-qulqımen de sıralğı bola bastadı. Aşıq-jarqın, añqıldaq, keyde bir şeşilip ketse, özim degen adamğa iştegi sırdıñ bärin aqtarıp salatın bükpesizdigi de bar jigiti ekenine közi (10) jetti.

– Boları bolğan soñ ökinetin ne bar. Osında jürgeñ jigitterdiñ qaysısınıñ üy-işi üldä men büldege oranıp otır deysiñ. Sondaqtan olardıñ eşqaysısı da bul bäläni kim taptı demeydi. Aytsa da, – dedi Rayimbek bir närseni bilmekke qızıqqanday, (15) – kerüwenge qalay tap bolıp jürsiñ, Säke?

– Bayağı añşılıq qoy oğan tap qılğan, – dep Satay endi küle, sampılday jawap berdi. – Kempir-şaldıñ bağına bir rızıq-näsip buyırıp qala ma dep eki-üş jigitti ertip añğa şıqqayın ba. “Torpaq

izdegen toyğa kezgedi” demekşi, awıldan (20) alıstap ta ketken ekemiz, eki-üş aqböken atıp alğamız. Imırt üyirildi. Endi qaytayıq dep at basın bura bergenimiz sol edi, alıstan qarawıtıp bir qomaqtı joğır közge şalındı ne eken dep qalt turıp qarap qaldıq. Qomaqtı şoğır baysaldı qonısqa ketip bara jatqan baydñ kölikti köşindey bayaw jılıydı. (25) Jaqınday bergende qomaqtı toptan üş-tört attı adam üzilip şığıp, bizge şawıp keldi. Qarasaq qalmaq jigitteri. Kele-aq äy-şäy joq: “Neğip jürsiñder munda?” dep dürse qoya berdi, tap bir äkesiniñ törine şığıp ketkendey. Biz böktergidegi añımızdı kör-settik. Şoralardıñ öñi jibidi. İşindegi qarager attılı şegir (30) sarı qonışınan müyzdi şaqşa suwırıp, nasıbay usındı. Men qabıl alğanıñ ırımın jasap qayıp berdim. Onıñ eki közi biz-diñ böktergide. Meniñ eki közim tayap qalğan qomaqtı joğırda. Bayqaymın – köş emes, jük artqan kerwen. Sol tüydegimen janap öte berdi. Attılı adam, tendi tüye bolıp uzın sanı otız (35) şaqtı bar.

– Analarıñdı bizge ber, – dedi şegir sarı aqbökenderdi iyegimen körsetip. – Su-rawı ötiñişi emes, ökem şıqqanğa qıytığa qaldım.

– Ol bizge de kerek, äytpese atıp almas edik, – dedim. (40)

– Erikteriñmen bermeseñder, tartıp alamız, – dedi kerüwen jaqqa qarap. – Ol: “biz köppiz” degeni. Zorlıq qılsa, küşteri jetetini ras. Biz – üşew. Olar – otız.

– Sender ne beresiñder. Sawsağınıñ arasınan barmağın şığardı. Qanıñ basıma (45) şapşıdı. Aldaspa-nımdı sıwırıp ala salıp, barmağı emes, öziniñ basın qağıp tastağım keldi de, sabama tüstim. [74]

– Qalmaqtarğa qaybir esemiz ketpey jürgeñ elmiz. Sonıñ biri da! Tastañdar jigitter oljalardıñ! – dedim de, öz böktergim degi aqbökendi şegir sarınıñ aldına laqtırıp tastap jürüp kettim. Awılğa bardım da, derew jigitterdi jıynadım. Sağan kisi (5) jiberip edim, Qoyaydar biy awılına ketken depti. Aldı-artın oylanıp-tolğanıp waqt ozdırıp, tildiñ mayımen toyğızıp, tıyp tastay ma dep biylerge, aqsaqal-abızdarğa aytpadım. Är awıldan kelip, bası quralğan jigitter kerwen tartqandardıñ birewine ekewden bolğanda şerüw qu-rıp jürüp kettim. Şoralar (10) da armanda ketpesin dep aqbökenniñ tätti etin jep bola bergen kezde tarpa bas saldıq.

– Sawap bolğan eken – dedi zeyin qoya tñdap kele jatqan Rayimbek.

– Bir jağınan muqtajdıqtıñ mäjburyatı bolsa, ekinşi (15) jağınan qorlıq-zorlıqtıñ qısaşı ğoy, batır, – dep bitirdi sözün Satay.

– Bäre de orındı. Erdi – namıs, qoyandı – qamıs öltiretini sol, Säke, – dep Rayimbek Satay isine qostaw bildirdi.

– Rayimbek, – dedi Satay qosqa jaqınday bergende, onıñ (20) betine bir türli mağınalı jumıyıspen qarap. – Qazaqta jaña otaw tikkenderdi “şımıldıǵı jelpildep tur” deydi. Sol aytqanday, seniñ şımıldıǵıñ jelpildep turğan şaq qazır.

– İyä, onımen ne aytpaqsiñ?

– Ne aytadı deysiñ, jılı tösegiñdi suwıtpay üyiñe qayta (25) qoysañ demekpin de.

Rayimbek küldi.

– Eger añ awlawğa şıqsam, qayta berer edim...

– Meyli, adam awlawğa şıqsañ da, qayta ber. Mağan sen. Jigitter de eşkimniñ zorlıǵınsız, öz ıqtıyarlardımen jür. (30) Iqılastı, saq ekenin kördiñ ğoy. Äzirşe aldı-juttıdan da adamız. – Satay Rayimbekti äreñ köndirdi. Özi de Künişke jete almay, uyat-namıstan zorğa şıdap jür edi, bılay şığa bere

Köqoynaqtıñ jelsike bergisiz ekindi ayañına salıp, jeldey estirip jürip ketti. Onıñ jer apısın quwıra, toñ jerdı (35) dürsildete basqan jürisin sezgendey Küniş esik aldına şığa kelip edi, mama ağaşqa at baylap jatıp bayqağan Rayimbek:

– Janım-aw, men joqta sen osı aradan ketpey turıp alatın bolğansıñ ba? – dep erke äzilme burıla berdi.

– Jerdı dübirlete basıp kele jatqan Köqoynaqtıñ jürisi-aq (40) şığar dep em. Bäse! – Küniş te qılıqtı nazben, süykimdi sıqlım jürispen kep Rayimbektiñ quşağına enip ketti. Bügin erteñnen beri Eñlik te osında edi.

– Pay-pay-pay! – dep Küniştiñ soñınan ile üyden şıqqan ol Rayimbek ekewiniñ quşaqtasa qalğanına qarap külip tur. (45)

– Külme dosqa, keler basqa. Seniñ de Berdeniñ kelgende [75] körer me edim! – Küyewiniñ quşağınan bosağan Küniş qızara külimdep üyge bettedi.

– İyä, meniñ Berdenimdi tastap öziñ keldiñ be, joq ol da at basın awıl jaqqa burdı ma? – dep Eñlik üyge engende qasın (5) kerip, jumıyıp qoydı.

– Keledi, – dedi Rayimbek. – Tek bügin emes, erteñ. Bir künge şıda.

– Şirkin-ay, ä, şıdamaytın biz be edik?! Oñ men tüstiñ ortasında jürgen jağday ğoy, – dep Eñlik erli-zayıptı ekewin (10) teñ – qurbısınıp, aşıq äzilge bastı.

– Mınaw qaytedi-ay. Bar sırıñdı aşıp salatın boldıñ ğoy. – Küniş öziñiñ jaratılısınan biyazı, sıpayı minezimen qurbısınınıñ bükpesiz qağıtpa qaljıñına küle otırıp, sâl qısılğanday sıñay tanıttı. (15)

– Sıpayı – sırın, puşıq – murnın jasırmaydı. Senderden sır jasırıp sırbazsımay-aq, qoydım, – dep Eñlik te taqımdap qoyar emes.

– Söz şındıqtan buzılmaydı, Küniş. Eñliktiñ äzili äri şın, äri orındı, – dedi Rayimbek. – Senderdey jaqsı jardiñ (20) janında bolğısı kelmeytin jigıt bar ma. Biraq amal qanşa, obaldarıñ osınaw qısıq köz körşige bolsın!

– E, aman jürseñder boldı da. Tübi bizdikisiñder ğoy, äytewir, – dep Eñlik Rayimbekke qarap, “solay emes pe?” degendey iyegin qağıp, külip qoydı. (25)

Qurbılar dastarqan üstinde de äzil-qaljıñdarı jarasıp, uzaq äñgime-düken qurdı. Birde ömirlerindegi keybir qızıqtı sätterdi eske alıp, mäs-meyram külkige keneledi. Tağı birde awır jıldar oqıyğasın aytıp, endi quday basqa bermesin dep tileydi.

Alğı künder asuwı men ötkeliniñ ötkengiden kem bolmaytının (30) oy közimen, zeyin-zerdesimen boljap-payımdap otırса da, köñilge köleñke tüsirgisi kelmegendikten Rayimbek äñgime betin maxabbatı men meyirimi mol, läzzätqa tolı däl qazirgi sırın şaqqa köbirek burğısı keledi. Birde Küniş pen Eñlik qosılıp än salıp, öleñ ayıttı. Rayimbek te ekewine qosıla aytpaqqa “äw” dey (35) berip edi, barılдаған ebedeysiz dawısı kelinşekterdiñ dombıranıñ qos işegindey qatar tüzep, bir-birine üylesim tawıp şıǵıp jatqan ädemi, süykimdi ünderine janasa almadı da, qoya qoydı. Serkeniñ tim qurısa bir sıyraǵınan ustay almasa da, jaman şolaǵın borbaylap dürmekke ilesip şaba beretin qaysıbir kökparqumarlar (40) sıyaqtı kelse-kelmese de änge ayǵay qosa bermey, Rayimbektiñ kilt toqtap qalğanına kelinşekter mäs bola külisti. Bul kezde qıstıñ qısqa küni batıp, üyge şıraқ jaǵılған.

– Keş jariq! – dep Berden kirip keldi de, – bäl-e-e... tamaşa-qızıq munda eken ğoy, – dep esik aldında turıp qaldı (45) kelinşekter öleñin toqtattı. Rayimbek ornınan turıp, Berdendi törge şığardı.

[76] – Suluwıñnıñ munda ekenin iyiskep bildiñ be, däl üstinen tüstiñ ğoy, – dep äzildedı Rayimbek.

– Üyge barsam Eñligim joq, jertölemniñ işi üñireyip bos tur. E, Künişten başka qayda baruwşı ediñ dep osılay tarttım, (5) – dedi Berden jaydarılana jawap berip.

– Sen erteñ kelmek ediñ ğoy. Ondağı jağdayda özgeris bar ma?

– Bälendey özgeris joq. Jigitter öziñ körgendegidey qılıştarın qayrap, qaruwların saylap, jaw qayda, men munda degen (10) sayılı, sergek jağdayda. Satay sağan aytqandı mağan da aytıp, zorlağanday etip qaytarıp jiberdi, – dep küldi Berden.

– Meyli, qamqorlıq jasasa raqmet ayta ber. Bügin-erteñ kelmesek, mına kelin-şekterdiñ de qojıray bastaytın sıñayı bar eken, – dep Rayimbek söziniñ soñın äzilge aynaldırdı. (15)

– Özderiñ perişte bolıp, jalanı bizge jawıp qutılsañdarşı, äytewir, – dep Eñlik ilip äketti.

– Jañağı, soñğı salğandarın “Elim-ay” äni emes pe? Ekewiñ qosılsañ ädemi aytadı ekesinder. Buzıp almayın dep ädeyi üyge kirmey, esik aldında turıp tıñdadım. Tağı da aytıñdarşı! (20) – dep Berden ötiniş bildirdi.

– Sonaw “Aqtaban-şubırındı” jıldarı tuwğan osı “Elim-ay” änin qazir aytpaytın qazaq joq. Biraq ärkim är türlü aytadı eken. Al mına bizdiñ suluwlarıñ awzınan tuñğış estüwim edi, tula boyımdı, töbe quyqamdı şımrlatıp jiberdi mülde, (25) dep Rayimbek şın süysingenin, özine tereñ äser etkenin bildirdi.

– Maqtawlarıñ asıp ketti, tağı bir aytıp bermesek bolmas, – dep Küniş Eñlikti özine tartıp änge beyimdedi. Eñlik irkilmey qosılıp ekewi “Elim-aydı” qaytalap şırqadı. (30)

Bala jastan dos, qurbı, quwanıştı da, qasiret-qayğın da birge körip, birge tartqan, bul künde azğantay ğana bolsa da armandarına jetken erli-zayıptı törtewi tağdır buyırğan bir jolğı tınış keşti ädemi äñ, mağınalı öleñmen, jarasımdı äzil, jaqsı qaljıñmen törtew bolsa da toptı adamday duwman (35) ğıp, kişi-girim merekedey etip tün ortasına deyin otırdı.

Berden men Eñlik üyelerine qaytpaq bop, bäre dalağa şıqtı. Döp-döñgelek tolıq ay däl töbege kelip budırsız-bultsız aşıq aspan tösinde jerge töñkerilgen şaraynaday bal-buldaydı. Aylı tündeği qarakök aspan betin qaptağan qalıñ juldız jawhar (40) untağı şaşılğanday töñiregine nur şaşa jilt-jilt etedi. Alaköleñkeli jer üyden şıqqan erli-zayıptı dostardıñ bağanadan bergi äñ-jır, äzil-külkige kenelgen şattıq jağına qoşamet-qoştaw bildirendey jımıñ-jımıñ külimdeydi. Daladı üp etken jel joq. (45)

Burıştağı oşaaqqa qazan asıp, ottı mol jağıp, kün uyasına eñkeygennen bastap, tün ortası awğanğa deyin tapjılmay otırıp, [77] dalağa şıqqanda bolar-bolmas qana şınıltırlanğan qurğaq awa bulardıñ buwsanğan denesin lezde salqındatıp, boyların sergitip jiberdi. Jım-jirt dala, salqın awa, aşıq aspannan äserlengen Rayimbek: (5)

– Şirkin-ay, awıl mañınan uzap ketip, qos-qostan qol ustasıp, seyil serwenmen tañ atqızatın tün bop tur eken-aw bügin, – dedi boy jaza kerilip.

– Biz atımızdı jetekke alıp, özimiz qol ustasıp üyge jazuw jetkenşe tañğa da tayap qaladı. Ol seyil-serwennen kem be. (10) Al sender neğilsañdar erikeriñ, – dedi de, Berden bir qolimen attıñ şıldırınan ustap, ekinşi qolın Eñliktiñ ıyıǵınan asıra quşaqtap üyine bettedi.

– Şımıldıqtarıñ şelpilep tur ğoy, barıñdar, – dep äzildep Rayimbek pen Küniş qala berdi. (15)

* * *

Qanşa jas otaw tigip şımşıldıǵı qanşa jelibirep tursa da Rayimbek üyde jatıp aluwdı ersi kördi, äri eki-üş kün işinde-aq jata berüwden jalıqtı.

Zaluñ qarttıñ aytuwı boyınşa, kerwendi izdep şıǵatın qoñtayşa joqşılarınıñ da kerip qalap waqtı boldı. Sonı (20) eskergen Rayimbek Berdendi ertip jol tosıp jürgen qarawılışı jigitterge keldi. Bärimen tügel amandasıp şıqtı. Satayğa joǵılıp, sälem berip, xal-jaǵday suradı.

– Jaǵday jaman emes, – dedi Satay. – “Qurmetti qonaqtar qaşan keledi. Olardıñ “sıbağasın” qaşan beremiz?” degennen (25) basqa suraytındarı da, mazalaytındarı da joq... – Satay söylep kele jattı da, säl irkilip turıp:

– Rayimbek deyim, sen osı Ömen biy degen kisini biletin şıǵarsıñ? – degen tosın suraw qoydı.

– İyä, bilemin. Bilgende qanday, – dep jawap berdi surawına. (30) – Nemene, jay ma?

– Joq, jay emes. Jigitterdiñ şıp-şılǵası şıqpay-aq jür edi, sen ketken soñ birazdan keyin eki kisi “Ömen biy awılınanbız” dep keldi. “Ömen biy qaytsın dep jatr” dep on şaqtı jigittiñ atın atadı. Men nege dep surağan da joq. Olardı (35) şaqırıp alıp kelgen jigitterge qosıp qaytarıp jiberdim. Keşke jaqın ärgilerdiñ üş-törtewi qalıp, özgesi qaytıp keldi. Sebebin surasan Ömen biy oljadan tiygen üleske rıza emes eken. Sondıqtan nemeneñe mäs bolıp qıs közi qırawda dirdektep dalada jüresiñder, odan da üyleriñe kelip şaruwalarıñdı isteñder. (40) Düniyege qarıq bolǵandar jürsin at üstinde, taǵı da olja tüsirer, depti. Qaytıp kelgen jigitterdiñ aytuwına qaraǵanda, Ömen biy üyine barǵan soñ awılına bölengen buyımnıñ köbin özi alıp qalıp, qalǵanın taratıp beripti. Soǵan birew rıza bolsa da, [78] birew narazı. Narazılar özgege emes, Ömen biydiñ özine deydi. Qaytıp kelgen jigitter de öz biyleriniñ ädiletsizdigine ökpeli bolıp kelipti.

– Yapır-ay, ä?! Sol kisiniñ jawırdaǵı bir jönsizdigin özge (5) biyler betine basıp otırıp moyındatıp, at-şapan ayıp salıp edi. Böliske rıza bolmağanı sonıñ qısa ma, joq şınimen-aq şömişten qaqtı ma eken? – dedi Rayimbek oylana söylep.

– Meniñ estüwimşe olay bolmawğa tiyis. Qayta özi sol bölisiñ işinde otırıp-aq özinikin azırqanǵan eken, Qangeldi batır men (10) Berdikey aǵamız: “ Sen rıza bolşı” dep özderine tiyesiniñ birazın Ömen biydiñ aldına tastaptı. Sonda da istep otırǵan qılıǵı älgi bolǵan soñ, meniñ de zıǵırdanım Qaynağanı sonşa, ol awıldan munda jürgeniniñ bar-joǵı on-on bes adam eken. Mindet qılǵanı sol bolsa tügel qaytarıp jiberip, bölengen düniyeniñ tügin qaldırmay (15) sıpırıp alayın dep edim. Otırsın sodan soñ tuttay jalañaş bolıp. Aqıldasayın dep seni küttim.

Qurttay qoldaw körsete, Satay sart ta surt atqa qamşı basayın dep tur. Rayimbek ondayǵa baratın emes. Biraq qattı oylanıp qaldı. Ömen biydiñ qılıǵı qıyañqılıq-aq. Joqqa da (20) köngen bası, bardı azırqansa bir awıl awzına qarap otırǵan biydiñ parıqsızdıǵı bolmas pa!

Es bilip, söz uğa bastağalı beri “biy” atanğan adamdarda qaşıqtan Töle biydi, jaqınnan Qoyaydar biydi körip, parasat-payımına, ädildik-töreligine tänti bop jürgen Rayimbek qıyanat (25) pen jamandıq tek jaw jaqta ğana boladı dep uğuwşı edi. Keyiñ kezderde sol uğı-mınıñ özgerüwine türtki bolğan sebepter tuwa bastağanına qınjıladı. Jigit-jeleñniñ tentek-tigi bir basqa, al sol tentekti tezge salatın biydiñ özi biliksiz, parasatsız bolsa, ne ümit, ne qayır... Ömen biydiñ dilmär, şeşendigin de körgen. (30) “Biraq biy nesimen qadirli? Nesi-men kösem?” – degende, qızıl tildiñ sayrağan qur sözimen emes, ädildikke şeşilgen istiñ özimen qadirli, şıtırman şatqalañnan alıp şıǵar jolğa bastawimen kösem eken. Danışpan Tö-le biy aytqan: “Biylikti berseñ büldirer, biliksiz soqır nadanğa” degen osı boldı ğoy. Osınday köp oydan (35) soñ:

– “Biytke ökpelep tonıñdı otqa tastama” deydi ğoy. Bir Ömen biy-ge ökpelep özge jazıqsız jurttı jazalawğa bolmas, Säke, – dep Rayimbek basalqalıqa ayttı.

– Men Ömen biydiñ ökpesinen qorıqpayım. Bir joñğardan (40) basqa jawım joq dep, süttey uyıp otırğan jigitterdiñ arasına iritki tüsire me dep sodan qorqıp em. – Özge turmaq öz awılına da biyligi jüre qoymaydı eken. Şaqırtıp alğan onniñ bäri qalıp qoymay, köbiniñ qaytıp kelüwiniñ özi sonıñ дәleli emes pe, – dep Rayimbek oğan asa män bergisi de kelmedi. (45)

Bularğa qarata jele-şoqıtıp salt attı birew kele jatır. Rayimbek pen Satay onı qostıñ aşıq esiginen kördi. Jaqındağanda [79] tanıdı, Qojban eken. Rayimbek onı jaqsı bileydi. Özinen tört-bes jas ülken. Köpti körgen, talay-talay urısqa da qatısқан, qolğa da tüsip, şekpegen azabı da joq. Soñğı jolı Küniş, Eñliktermen birge Rayimbek tutqınnan bosatıp alğan bir (5) top adamniñ işinde osı Qoşban da bar bolatın. Ayaq-qolı şombal kelgen, bitimi kesek, iri deneli, tüksiygen bürkit qabaq, qoyuw qastı, qarabuır jigit. Qaqtı-soqtı, quwlıq-sumdıǵı joq, bir-toğa minezdi, köp jağdayda aşılp-jarıla bermeytin sāl tuyıqtaw, biraq iske beken adam... Ol jaqınday bergende Rayimbek: (10)

– Ana kele jatқан Qojban degen jigit, özi Ömen biy awılınan, tanıysıñ ba, Säke? – dedi odan köz almay.

– Ömen biy şaqırtıp äketkeniñ bes-altawın bastap qayta oralğan osı, – dedi Satay. “Biy sözine senip taǵı da masqara bola jazdadım. Endi jolay qoymasın” dep renjip keldi. (15)

Ekpinin bәseñdetpegen boyda tayap kep attan tüsti. Rayimbek pen Satay tısqa şıqtı. Qısqaşa aman-sәlemnen keyin Qojban:

– Jibergen añşı-şolǵınşılarımız bir top adamdı alıstan köripti. Älgi Zaluwñ qart aytқан oyrat “añşıları” osışǵar dep derew at basın burıp bir tap özekke tüsip ketipti de, (20) buqpalap keyin şeğinipti. Är tustan aqırın bas baǵıp qarap,solar ekenine köz jetkizgen soñ irkilmey şawıp etipti.sonı aytuwğa keldim, – dedi baptap, asıqpay söylep.

Rayimbek jigitterdi derew atqa mingizdi. “Men baram” dep qulşınğandardan jıyırma şaqtısın bölip, Qojbandı bassı (25) etip añşı-şoralar ötedi degen tusqa köldeneñde-te, ökpe tustan jiberdi.

– Birewi de qutılıp ketpesi. Bir-ekewin tutqınğa alıñdar! – dep tabıstadı.

Añşı-şoralar elden şıqqalı qanşa kün bolsa da, jol-jönekey (30) böten-bastaq eşkimdi kezdestirmedi. Kündiz bir qalıptı бүkil ayañğa basıp, keşke qaray belgili bir tünemeli mekenge jetkenşe beldi attardıñ jol apşısın quwırğan sar jelisine salıp otradı. Öytpese üsterinde señseñ ton, ayaqtarında kiyiz etik, qanşa jılı kiyingenimen jawrar edi. Bügin de sol әдетpen (35) saygүlikteriniñ tanawınan bu

burqıratıp, tondarınıñ jağasına, murtı barları murttarınıñ şalgısına boz qıraw turğızıp, lekitip kele jatqanda qazaq jigitteri qıyquwlap “ur-urlop” ayaq astınan ayqasa ketti. Şağanğa (toyğa) bara jatpağandıqtan soralar da sawısqannan saq äri qaruwları da sayla edi. Alğaşqı (40) ayqasta qapıda qattı soqqı jegerderi:

– O, burxan!

– O, ağlabiy! – dewge tilderi äreñ kelip, attarınan awıp tüsip jattı. “Qawip töne qalsa, seniñ mindetiñ tek qaşuw ğana bolsın” dep küni burın belgilep qoyğan ba, bir şora ap degende-aq (45) keyin qaray qaşa jöneldi. Atınıñ uşqırlığı sonşa qustay uşıp, qazaq jigitteriniñ bir-ekewi quwıp jetpek tügil sadaq [80] tartuwğa da ülgere almay, ayırılıp qaldı. Özge soralar qazaq jigitteriniñ özderinen äldeqayda köptigin körip, taban tiresip urısuwğa därmeni kelmeytinine közi jetken soñ, qaşa qağısuw ädisine köşti. Qanşa degenmen köptiñ atı köp emes pe az şoranı (5) qasqır soqqanday qawmalap, tuqsırıp, bärin derlik soylğa jıǵıp, töbelerinen aldaspan üyirgende, eñ soñğı birewi atınan özi qarǵıp tüsti de, basın qolımen qorǵalap: “Men musılman, men musılman” dep otıra ketti. Rayımbek pen Sataydıñ attanar aldındaǵı aytqanı esine tüsip Qojban: (10)

– Oğan tiymeñder! – dep qattı ayǵaylap jiberdi. Eñ soñğı joqınıñ janın o dünüyege attandırıp jibermekke jetip barǵan jigitter bastıqtarınıñ ämirin estip, kilt tura qaldı.

On şaqtı oyrañtıñ birewin tutqınğa alıp quwanıp, birewin qaşırıp jibergenine qap dep ökinip, jigitter qosqa qaytıp kele (15) jattı. Al qaşıp şıqqan şora sol zıtqannan zıtıp, artına bir qaramay tizgin uşımen kete bardı. Ol özi jas bolǵanımen (jası jıyırmanıñ tört-besewi şamasında) balañ-jigit kezinen tümenniñ qatarında bolıp, urıs-şatqasqa da qatısқан, quwǵın-sürgindi de bastan keşken, jaralı bolıp jazılǵan da, qısqası quwuwdıñ (20) da, qaşuwıñ da jayın jaqsı biletin äkki jigit edi. Quwǵınnan mülde qara üzip ketüw üşin tüni boyı toqtamay şaba bermek edi, birazdan keyin atı aq köbikke kömilip, ırsıldap, ayaq alısı awırday bergin soñ sál bäsensitip, şabıstan şoqıraqqa awıstı. Onımen de biraz jer basqan soñ mülde turıp qalmasın dep, (25) ayañğa bastı. Özderi sekildi soñınan şıppaq taǵı bir top barın biledi. “Solarğa kezigip, alda qawip barın aytıp saqtandırsan ba eken älde olar körmese men körmegen bolıp öte şıqsam ba eken, – dep bir oyladı. – Kezikkende olar janınan qorqıp kerı qaytsa jaqsı. Äytpese qazaqtardı qalpaqpen urıp (30) alatınday körip, kökirekterin qaǵıp kele jatqandar özimdi qosaqqa ala jönelse, ajaldan ünemi qaşıp qutılıwdıñ säti tüwse bermes”, dep te qıyaldadı. Taǵı biraz jürgen soñ mañday aldınan tañ da qılañ berdi. Endi tündeǵidey bas-közge sabalap şaba bermey, aldı-arttı, aynala-töñirekti bayqastap, alıs-jaqınğa (35) köz jiberip, abaylap jürüwge awıstı.

Qaşqan şora jalǵız-japa uzaq jürüp, öz eliniñ arasına kelgende arqa-bası keñigen-dey boldı. Kewdege sıymay dürsildep soqqan jüregi ornına tüsti. Jüre-jüre xalıq salǵan qara joldan da, kerwen jürgen küreli soqpaqtan da qıyıtıp, burıs ketti. (40) Endi ol öz iqtıyarına emes, attıñ ayañına erik berdi. At ayañdasa ayañdadı, ilbise ilbidi. Qıyalğa şomıp, şılıbır-tizgin bos qalǵan şaqtı at bir basıp, eki basıp, jol şetine şıǵıp ta ketedi. Barlıq biylik öz erkine tiygenin bilgen soñ qardan boyı ozıp, erbiyip turǵan şıy-quwraydıñ basın şalıp, ottap turıp qalatında (45) da şıǵardı. İyesi ädet boyınşa tebinip qalıp, at basın burıp jolğa tüsedı. Ol birde “ne istesem eken?” – degen oyğa da [81] keldi. – Dübır-dürbeleñi, dawdamayı köp ülken orda küreñine qaytıp barıp bolǵan jaǵdaydı bayan etsem be eken? Özgeler oyranğa uşırıp, bir özım qaşıp, qutılıp kettim desem süyinşi bermeydi, äriyne. Tım qurısa, soñdarınıñ ketkenderge kezigip, (5) qaterli joldan qaşırıp, burıp äketseñ etti degen bälege qalam. Olarğa meniñ soqa

basımınñ sorayıp aman kelgenim kerek emes, al mağan jan tätti. Jasımda baydñ köp jılqısı işinen arnap qoyğan seter atınday äke-şeşemniñ altı qız arasındağı älpeshtegen jalqız ulımın. Köz aldarında bolmasam da “opat (10) boptı” degen xabar barmay, tiri jürgen şıǵar dep ümittengeni dätke quwat”.

Oylay-oylay şoranıñ quyı buzıldı. Bir jola qañǵıp ketip, qarasın batırmasa da ayǵay-attan basılǵanşa şettoy turıwdı jon kördi. El işi – altın besik, siñip ketüw qıyın emes. Bir üyge (15) tüsip arqa işedi, odan masañdaw şıǵadı da läyliy otırıp, qas qaraya ekinşi üyge at tumsıǵın tireydi. Onda da jası jetken kəri kempirdey kewdesi quwşıyıp, ortaǵa jaqqan ottıñ tütini bir ğana şañıraqtan şubatılmay jırtıqtı tesiginiñ bärinen burqırıp şıǵıp jatqan jüdey üyge emes, eñsesi biyiktew, tütini tüzüwlew (20) şıǵatın, esik aldında süt taǵamdıq qajetterden artılıp, arqa⁸ qaynatuwǵa jeterliktey keminde bes-altı buzawlı sıyı bar üydi alıstan közdep, at basın buradı. Ol üyde mas bolıp qonıp qaladı. Qalmaq saltında arqaǵa mas boluw äbestikke jatpaydı. Özi arqa berip sıylap, özi masıñ dep eşkim üyinen quwmaydı da. (25) Awıl-awıldı aralap, üy-üyge kirip arqa işüw qazaqtıñ qımız qıdırıp işüwimen, “Qonaq tañdap qonadı, urı basınıp urlaydı” dep qarnım toyadı-aw degen üy bolsa qudaydı qonaq bolıp tünep qaluwimen birdey. Söytip jürüp jaña jıl bası şaǵanına bir ilinip alsa, ar jaǵı köktemge ulasıp ketedi. Odan keyin zaman (30) qalay özgeredi, onı da öz täleyinen körip, kütüp aladı.

Ol osı oyın orındamaqqa beldi bekem bayladı. Qoñtayşanıñ ämiri jayına qaldı. Onıñ ämirin eki etpeyim degen şoranıñ segizi opat boldı. Birewi qaşıp ketti. Endi birewi qolǵa tüsti. Ol pende bop, Rayimbektiñ aldında jüginip otır. At jaqtı, (35) qoşqar tumsıqtı, badıraq köz arıq qara jigittiñ qalmaqqa üş qaynasa sorpası qosılattınday sıqıptı bayqaladı. Onımen äli eşkim lām-miyim dep tis jarısqan joq edi, Rayimbektiñ aldına kelgende sayrap qoya berdi.

– Män müsülman, män diyn qerındaş. Xasıq tuqqanla mini (40) öltürüw etmäñlä! Män kalmaq ämäs.

Rayimbek pen Satay onıñ bir sözine túsiniş, bir sözine túsine almay, biriniñ betine biri qaradı. Qoşban baǵana urıs üstinde osınıñ eşbir qarsılıqsız qarǵıp túsip, östip “Män müsülman-män müsülman”, dep otıra qalǵanın ayttı Rayimbekterge. [82]

– Sonda sen kimsiñ öziñ? Ata-tegiñdi, atı-jönindi aytsı, – dedi Rayimbek oǵan.

– Män qaçqalıq, bizni qalmaqla “xatın” deydi, – dedi ol.

– İsmim – Mähämät. (5)

– “Qatın” dese jetistiredi eken, – dep küldi Rayimbek. Satay men Qojban qosıla küldi.

– Qaçqalıq degeniñ qaşqar şaharınanmın degeniñ be? – Ähä, qaçqa şaharidin, – dep basın iyzep jawap berdi ol Satay surawına. (10)

– Öziniñ “r”-ǵa tili kelmeytin saqaw eken, “qaşqar” degendi “Qaşqa” deydi, – dep Rayimbek, Satay, Qojban üşewi birine-biri qarap jımıyıp külip qoyadı.

– Qaşqarlıq uyǵırlardıñ “r”-ǵa tili kelgenimen keybir söz soñındağı “r”-dı tastap ketip aytatının qaydan bilsin. (15)

– Al sen qaşqarlıq bolsañ qalmaq şoralarınıñ işinde qalay jürsiñ?

⁸ Arqa, arxıy – qalmaqşa araq degen söz.

– Meni on jasımda anammen birge tutqın qıp, İle boyına alıp kelgen. Qazir İle özenine jaqın Şilikti degen jerde on şaqtı tütün uyğır barmız. Bärimiz dıyqanbız. Bizge egin ektiredi. (20) Qoñtayşa qalasa tümenderine qosıp, şerik qıp ta attandıradı. Ülken şaharlarğa öz adamdarına qosıp sawda jumısına da jiberedi. Osı jolı Taşkent, Samarqanğa ketken sawda kerwenin qarsı alıp, aldınan şığısındar dep jiberdi.

– Nemene egesiñder – dep suradı Rayimbek odan. (25)

– Buğday, arpa, hām başqa.

– Tutqın Rayimbekterdiñ özge suraqtarına mardımdı jawap bere almadı. Barın şın aytıp otırğanına közderi jetkennen keyin äri qaray qazbalay berüwdi jön körmedi de.

– Biz seni qazir tutqınnan bosatıp jibersek, qayda barar (30) ediñ?

Bulardıñ endi öltirmeytinine közi jetken tutqın oylanıp qaldı. “Şınımenen bos-atıp jiberse qayda baram? Tım bolmasa jaz mezgili emes, üy bolmasa dalağa tünep jüre beretin. Qıstıñ mına qalıñ qar, qaqağan ayazında ne üsip, nemese aştan (35) ölermin.”

Mähämät endi tutqındıqtan qutılıp ketüwdi emes, qayıp kün köriwdi oylay bastadı. “Tiri bolsam jazğa qaray ahiylamin (qatın-balamdı), anamdı tawıp alarımın. Al qıstay ne isteymin? Qazaqtar mağan nan berip bosqa asıray ma. Şahar jaqqa ketsem (40) deldallıq qılıp bolsa da jan bağar edim”...

Mähämät oyı osı soñğığa kep tireldi. Odan özge eşqayda ketüwdiñ jolın taba almaydı. Sol oymen:

– Sizder şaharlarğa mal aparıp, sawda qılmaysızdar ma? – dep bulardıñ özderine qarsı suraw qoydı (45)

– Onı qaytesin? – dedi Satay. [83]

– Tüstik şaharlarğa zat aparıp sawda jasasañızdar men birge jürüp, kömekteser edim.

Rayimbek oylanıp qaldı.

– Bu bayğustıñ üyine qayıp kete almaytın bolğan soñ (5) tapqan amalı ğoy, – dep küldi. – Qalada ösip, bazar jağalağan adamdar sawdağa samdağay, epti keledi eken. Qaşqar qalasınan bosa bunıñ da boyında sonday birdeñe bar şığar, kim biledi, – dedi Qojban joñğardıñ sawda kerwenine erip, qalalardı aralağanda körgen-(10) bilgenin esine túsirip, öz aytuwına qarağanda, bul da bir-eki mārte barıp sawda jasağanğa uqsaydı. Rayimbekter aqıldasıp: öz awılıımız da kerwen jürgizbekke qamdanıp jatır ğoy, ülkender könse soğan qosıp jibereyik, – degen tüyinge toqtadı.

* * *

Qayaydar biy, Qangeldi batır awıldarı birigip qalağa sawda (15) kerüwenin jürgizbekke şamamen on şaqtı tüyelik jük dayındadı. Turalawdan äli nıq basıp tik tura almağan kedey awıldar qayta-qayta sawdamen saparğa şığa berüwge şama kele bermes, osı jolı mümkindiginşe qomaqtı etip alıp barıp, bala-şağanıñ arqa-basın bir bütin alsaq dep edi, sonıñ özine de süttey (20) uyığan birawızdılıq jetpey, irkes-tirkes, biri ilgeri, biri keyin tartuwmen biraz äwrege tüsti. Eñ aldımın el uytqısı boladı degen Ömen biydiñ özi ötken jolğı üleste esesi ketpese de ketti dep kerı tarttı. “Kerwen degen qudayğa amanat-täwekeldiñ isi. Üyden ketkeniñ ükimi bölek, qayıp qolına tiye me, tiymey me, (25) bazarğa barıp baq sinamay-aq bastı bürkep tınış jatayıq, tipti bolmasa, barımızdı bir-aq kötermey şağındap, jeñgildep, birneşe dürkin jibereyik. Jaman aytpay jaqsı joq, alda-jalda ayırılıp qalar jağday tuwıp qalsa, ökinişi jeñil

boladı” dedi. Onı “ürey men küdik-kümänğa boy aldırıp qarap otırsa qala (30) bazarı özi köşip kele me. Az-azdap tasımaldaytın eki awıldın arası emes. Bir barıp qaytuwğa aylap waqıt ketedi. Jerdin bir jetindegi jürşit te aylap emes, jıldap jürip, at-tüye emes, esek-qaşırmen-aq jerdin ekinşi şetine jibek sawdasın jürgizip kelgen. İrgemizde turğan qalağa qatınawdan qaşpayıq degen özge (35) jurtt ağalarınıñ küş-jigeri jeñdi”. Bul burındı-soñdı tuñğış ret jürgizeyik dep otırğan kerwen emes ğoy, ayşılıq jolğa salt atpen barıp ta sawda jasağan eşkim bolğan emes. Älde jolumızda joñğar kezidegi dep qorqamız ba? Alıp baratın birdi-ekili adam emes, qorğap-qoldawğa toptı jigitt ketip baradı. (40) Dalada qalıp iyt jep ketetin teri-tersekti şıǵınsımbay, täwekel deyik. “Täwekel tübi – jel qayıq, ötesin de ketesin” dep jurtt qostap-qoldadı. Sodan soñ oğan arkim öz älinşe ülesterin qostı. Teri-tersek, jün-jurqa bir jerge jıynağanda töbe bop üyildi. El [84] işi bolğan soñ pendeşilik qıp, turmısqa kerekti erteñgi köp zärüw qajettilikten köz aldıdağı mardımsız mülikti duniye sanap, bas tartqandar da boldı. Äldekimde ayuw ya barıs terisi bar eken, ol onı sawdağa salğannan göri tör aldına tösep qoyğanı paydalı (5) emes pe dese, bāzbirewler “toğız qabat torqadan toqtışaǵımınñ terisi artıq”. Jer tübine jiberip, terige şüberek ayırbastatıp alğanşa bala-şağama ton-şalbar tigip bermeymin be” degendi sıltaw etti. Ne kerek, atqa miñizip, arnayı şıǵarılğan adamlar alaşapqın bop jürip äzer qurağan duniye bes tüyege teñ, on atqa (10) jük boldı. Jük artqan tüyeler baqırıp-şaqırıp, är üyirden birden, ekiden bölip aydağan jılqılar kisinep-şurqırıp, jürip bergende kerwen emes, köşkendey aynalanı aspanğa köterdi. Kerwen bası Qojban bolıp, işinde Mähämät bar, otızdan asa jigitt jılı kiyinip, qaruw-jarağın işten asınıp, qañtardıñ üş (15) jañasında jürip ketti.

* * *

Qıs öziniñ qıtımır minezin özgerтип, jaymaşuwaqtana bastağan. Köktem bıyl erte tuwatın türi bar. Aqpannıñ ayağı, nawrızdıñ basında-aq tüske deyin müyiz, tüsten keyin kiyiz bolıp, tünde qatqan qaymaq qabırşaq kündiz erip, jer beti kädimgidey buwsanıp (20) qaladı. Ayazdı qıs künderindegidey emes bastı, bürkep üyde jatqan kem-pir-şal esik aldına şıǵıp, irgege arqasın süyep, bir mezzil künşuwaqtap otıratın boldı. Oyin balaları dalağa qumartıp, keybiri jalañ ayaq jalañ bas, keybirewi julıǵı şıǵıp, awzı añqayǵan, ökşesi mijrayıp qonışınan keteken jurtıq (25) tesik ayaq kiyimnen jügirip şıǵıp, arı-beri asıp salıp, biraz zımırıp-şırqap alıp, köp jürüwge şıdamay üyge qayta enedi. Qarttar jaǵı: “aştıq pen jalañaştıq qatar qısıp edi, endi sonıñ birewinen qutıldıq qoy, az da bolsa qarın toǵaydı. Soğan da şükir. Endi kerwen kelse jalañaş-jalpılıqtan da qutılargız”, (30) dep Taşkendi tüp ornimen qopara köşirip keletindey bar ümitti soğan artıp, bar jaqsılıqtı sodan kütüp, bala-şağaların da sol kerwen alıp keler duniyege dāmettirip otırğan daǵdayları bar. Äytse de qalağa ketken kerwennen äli xabar-oşar joq. Keletin mezzili tayağan sayın äni-mini kep qalar degen ümit te zor, (35) bir bāleге uşırıp qalmasa eken degen küdik te zor.

Şal-kempir, bala-şağalardıñ kiyimnen jüdewligin, bügejek-bürseñ qalpın körgende solay bolğanına özderi kinālidey, äsirese, eldin atqa miner arlı azamattarınıñ arqasın ayaz qarıǵanday boladı.

(40) Jalǵız sıyrınıñ buwaz ekenin bilgende ata-ana bayǵus sonıñ erteñ buzawlap, awzı aqqa tiyetinine qızıl qarın, qara borbay jas balaların quwantpay ma. Köp adam qattı qıjalat-qajettilikti ötewdin jalǵız jolı kerüwen tartqızuw ekenine sendi. Soğan köz [85] jetkizip, barın erkimen ortağa salğanda keybirewlerdi ıspalap , eppen iyip, bāz birewlerden tartıp alğanday etip äreñ köndirip jolğa şıǵarğan sawda kerüweni aman-esen kelse bir bütindelip qalatınına jurttı iymanday sendirüwmen arqalanıp jürgen

el (5) ağalarınıñ qazirgi jağdayı da sol sıyırı buwaz ata-ana sekildi edi. Olar kerüwen aldınan adam şığarsaq pa eken degeni de oylastırdı.

Zaluñ qarttıñ aytuwına qarağanda, joñğarlar joğalan kerüwenin izdewge bir emes, bir neşe dürkin joqşı top şığarmaq edi, (10) sonıñ birewi ğana jol tosqañ jigitterge kezdesti. Özgeleri qayda? Qoñtayşa sol bir dürkin joqşı şığaruwmen toqtadı ma, älde qarawılşı jigitterdiñ közine şalınbay ötip ketti me? Ol da äzirşe beymälim. Joñğar joqşılarınıñ jolın tosıp, äri olardıñ tümenderiniñ äbden zapı qılğan tosin şabuwlıman (15) saq-tanıp, el küzetinde jürgen jigitterden keyde kün aralatıp, keyde üş-tört künde bir xabar-oşar kelip turuwşısı edi, bir jumadan beri olar da tım-tırıs jatıp aldı.

Berdikeydiñ üyinde otırğan Qoyaydar biy, Qabay jıraw, Biyeke, Qangeldi, Esjandardıñ qazirgi añgimesi osı jöninde boldı. (20) Berdikey bul kisilerdi keşe qonaqqa şaqırğan. Biyekeni bürkitimen qosa aldırıp, bärin äri meyman qıp kütip, äri köktem tuwar aldındağı kürtik qar ketpey turğanda sayatqa alıp şığıp, sıy-quurmetpen qaytarmaqqa uyğarğan.

Köpten beri utırdı kelmey umit bolsa bastağan bürkitşi-qusbegilik (25) käsipti Biyeke men Berdikey bıyl jıl basınan qayta qolğa alıp edi. Ekewi tuz tağısın törmän ustağan. “Balapandı köp baqtım, tuz qusınday bolmaydı, oynap külüw kisige qurbısınday bolmaydı” degeni bular özinen ilgeri qusbegilerden estigeni bar-dı. Berdikey özi jasınan sayatşılıq qurıp jürüp, bir-aq (30) jolı ğana tüz qusın ustap köripti. Odan özge-qanşa bürkit bawlısa da uyadan alıp, balapanınan bawlıptı. Tuz qusın jabayı bürkitti ustaw, äsirese, qolğa üyretip, bawluw qıyınıñ qıyını ekenin biraq soğan jarasa alğırılığı men alımdılığı balapanınan bağıp, bawlığan qıranğa qarağanda äldeqayda artıq (35) bolatın da jaqsı biletin. Tüz qusınıñ tağı bir minezi – aynımalı keledi. Tomağası sıyrılıp, kökke köterilgen kezde jemsawında tırnaqtay artıq et qalsa bitti, añğa da qaramay, qolğa da qaytıp oralmay, sol ketkennen mol ketip, biyiktep uşıp, “xoş-xoş” dep qol bulğanğamday qanatın qağıp-qağıp qalıp, kete (40) baradı. Istıǵına küyüp, suwıǵına toñğan qumar köñil qusbegige odan ökinişti narse joq.

Mine, sol törmän ustağan tuz tağısı körgen añın qutqarmaytın qırğın bop şıqtı.

Qusbegilik saltında añğa jalğız şıqpaydı. Sayatşılıqtı (45) saltanatpen quradı. Jaqın mañda özindey bürkiti bar adam bolsa, qansonar aldında birin-biri şaqırıp, birine-biri barıp, [86] bir-biriniñ qırandarınıñ babın körip, maqtap-madaqtasıp jatadı. Qastarına jäne biraz adamdar ertip, añ qaqtırıp, alğan añdı böktertip, birine-biri baylap sıy-qurmet, qoşamet-qolpaşkörsetedi. Sol saltpen Biyeke, Berdikey üyine kelgende, özge (5) qonaqtar da kelip ülgergen eken. Bäre birge qonadı. Berdikey men Biyekeniñ qos qıranın qatar qoyıp, basınan balaǵına, tumsıǵınan tırnaǵınan tırnaǵına deyin tula boyınan tuq qaldırmaq sınğa salıp, tañ saz bere añğa alıp şıqqan.

Bul künde añ-qustıñ köptiginen jer qayıladı dese bolğanday. (10) Oyda – jazıq dalada qaraquyıq, aqbökender qoyşa örse, tawda arqar-qulja, tawteke, taw eşki, elik degender üyirlep, top-top bolıp jüredi. Sayatşılar oyğa tüspey, tawğa tarqan.

Bügingi añşılıq qızıq ta, oljalı da boldı. Är adamnıñ böktergisi tolıq, qanjıǵası qomaqtı qayttı.

(15) Sol añşılıqtıñ birazğa deyin kerewi ketpegen añgimesin edäwir jerge aparıp tastadı. Sodan soñ kerüwen jayına awısqandağı söz tüyini Esjan bastağan on-on bes jigitti erteñnen keşiktirmey qarsı attandırmaqqa toqtadı.

* * *

Ülkender duris uyğarıptı. Eger birer kün keşikgende kerüwenniñ (20) xal-axwalı müşkil tartqanday eken. Jol jağdayın, jer sıрын jetik biletin Esjan on-on bes jigitti ertip, jattı kündik jerge kelgende köz uşınan tüydektele qarawıtıp ülken top bolıp, birinğay baran tüstiler körindi. Tapşılmay bir orında tur ma, ilbip jürüp kele me, bilip bolmastay. Esjan (25) bizdiñ kerüwen-aq şıǵar dep şamaladı da, “Kim bolsañ da endi jalt berer jer joq” dep täwekel etip, jürüp ketti. Bulardı köre salıp olardıñ joǵırınan da birneşe adam (şamamen on şaqtıday bar) bölünip şıqtı. Jaltarmay, jasqanbay, tap bir “dos bolsañ quşaqtasuwǵa, qas bolsañ pışaqtasuwǵa dayınbız” degendey (30) qasqayıp qarsı bettedi. Olardıñ qıymılı bayaw bolǵanmen Esjandar tobı ekpindete jeldirtip, jetip bardı. Eki jaq bir-birine taqay bergende tanıp:

– Esjan!

– Qojban! (35)

– Wa, özimizdiñ jigitter eken! – desip ayǵaylap, quwanısıp, alıstan-aq şurqırasa ketti. Jaqındaǵanda attarınan qarǵıp-qarǵıp tüsip, quşaqtarın ayqastıra köristi.

– Azamattar, jaraysıñdar! Aman keldiñder me äytewir?! – dep Esjan ayqasqan quşaqtar ajıraǵannan keyin Qojbannan (40) bastap jigitterdi közben bir şolıp şıqtı.

– Amanbız. Bärimiz de tegis esen-sawmız... – dep Qojban söz ayaǵında säw kibirtiktep qaldı.

Esjan endi añǵardı, onıñ basınıñ tanuwı bar sıyaqtı. Börik [87] astınan qan juqqan şüberektiñ şeti şıǵıp tur. Sol sıyaqtı ar jerin tañgan, beti, qolı jaralı bolǵan basqa jigitterde de bar eken.

Esjan urıs kezindegi qatal qolbaşsıday lezde tüsin suwıta (5) qoydı. “Janım-aw, jaralısıñdar ğoy!” dep müsirkemey Qojbannan bastap bärine jaǵalata bir-bir köz tastap şıqtı da:

– Jigitter, “bas jarılsa börik işinde; qol sinsa jeñ işinde” dep tursıñdar ğoy? Bayqadım, bärin şetinen namısqoysındar. Jaraydı, awılǵa barayıq, sodan soñ kerek deseñ jaranıñ (10) orında titiq ta qaldırmay jazıp alamız, – dep kötermeley, jelpindire söylep toqtadı.

– Jaralı ekemiz dep jäwdirep-jasıp qalǵan biz joq. Es-aǵa. Tek, bir jigitimiz ... netip... şıǵın bop ketti. Sol ğana. Sodan soñ ana jaqta, tüyeniñ üstinde eki jigitimizdiñ jarası (15) awırlay, – dedi Qojban öz jarası janına batqanday qabaq şıtıp. Esjanan bastap özgeler tügel ölgen jigitte saluwat aytıp, bet sıypadı. Endi jalma-jan kerüwen jaqqa qarap edi, tap bir boldırǵan köliktey ilbip basıp, äreñ jılıp kele jatır eken. Derew atarına minip jedeldetip, solay qaray jürdi. (20)

On şaqtı kölikke artqan jükteri bar. Buyımdar tonaluwdan aman. Tek eki adam eki tüyede. Onıñ üstine, qomdap jük artqan da jük ortasın oyazdap, adam jatuwǵa, süyenip otıruwǵa inğaylap qoyǵan. Jaralı jigittiñ birewi birese şalkalap arqasın jükke süyep, birese eñkeyip, mañdayın tirep, otırısın älisin-äli ögertip (25) mazası ketüwde. Onıñ jarası jelkesinde eken. Al ekinşi jigiti bir jambastap qozǵalmay jatır. Onıñ oñ jambasına sadaq jebesini qadalıntı. Jebeni qayta suwırıp alam dep tartıp qalǵanda sabı tübinen sıñıp ketip, bası jambastıñ qalıñ etinde qalıp qoyǵan. (30)

– Jaraqşı qartımız bar. Ol üyretken adamdarımız bar. Säl şıdasañdar bäre de oñimen ornına keledi, – dep Esjan jaralı jigitterge dem bem berip şıdamǵa şaqırdı. Qattıraq jürüp, tezirek barayıq dese, bir jaǵınan jaralılarıñ janına batadı eken, sonı ekserdi. Onıñ üstine sarıla-sarıla jürgen (35) uzaq jolǵa tüye bolmasa, keybir bosañ attar şıdamay boldırıp, äzer kele jatqan jağdayları bar. Qarnı toq, äti küyli bolsa at ta şıdar edi. Oндаy jem-şöpti kim dayındap tursın bularǵa. Şol boyǵı kerüwen toqtayıp saray, beketterdiñ de qıs ayaǵına qaray jem, şöbi tawsılǵan. “Jılǵan üstine judırıq” demekşi (40) özderi arıp-aşıp

äzer kele jatqanda aldarınan qalmaq şoraları şığıp, ayqasa ketsin. Olardıñ qarasın körgende-aq Qojban bayağı zaluwñmin qart aytqan “añşı-joqşı” şoralar şıǵarsıñdar dep tüygen. Aytqanıday bolıp şıqtı. “Bizdiñ jigitter bulardı qalay ötkizip jiberdi eken?! Jerdin üstimen (45) jürmey, astımen keldi me bul bäleler ?!” dep tañdanǵan. Jaqınday bere solardıñ däl özderi ekenin tanıǵan soñ el şetine [88] tayadıq qoy, dep sāl jaybaraqattanıñqırıp-jayıñqırıp kele jatqan jigitter Qojbanıñ ämirimen derüw jıynaqtalıp, lezde kelege kele qaldı. Bulardıñ artınıp-tartınıp, tüye jedektep, ırǵalıp-jırǵalıp kele jatqanın körgende joñǵarlıqtar “ögizdi (5) qoyşı-ölgen qoyşı” dep, batpan quyırıq aqtılı qoyǵa tap bergem qasqırdıñ kebin kiygen. Kerüwenniñ tartqanı-pul, kerüwenşiniñ ustaǵanı qamşı dep oylaǵan jelikpe şoralar äweli sadaqtan bir-bir jebe jiberip, artınan ayqasa ketkende “ölgen qoyşı” degeni özderin öltirip, bawday túsiripti. Azǵa köp jan (10) taptırsın ba, birge üş-törtel kelgen qazaq jigitteri qıysıq qılıstılardı semser, aldaspanmen tuwraǵanda keybirewiniñ “Aǵlabiy!” dewge de şaması kelmey attan qulaptı. Jın aydaǵanday saw etip jetip kelgen oyrtattar qas qaǵımda opat bolıp ketkenine “täwbe!” dep, özderinen bir adam ölip, eki adam jaraqat alǵanǵa (15) “Qap!” dep opınıp, süle-sapa bop kele jatqanı sol eken.

Amandıq-sawlıq, abır-sabır añgımemen biraz jürgennen keyin älgi kerüwenmen birge ketken Mähämät esimdi jigitiñ kerüwenşiler arasında joǵı esine tüsti. Esjannıñ. Onıñ jaǵdayın Qojban aytıp berdi. (20)

– Ol bir bäle eken. Sawdaǵa munday samdaǵay bolar ma. Aluwşını da, satuwşını da, köbine sol tabadı. Ayaq astınan zım-ziya joq bolıp ketedi de, birazdan keyin äldekimdi ilestirip jetip keledi. Onısı ne teri tersek ya at aluwşı, nemese kezde, kilem satuwşı bolıp şıǵadı. Biz kilemdi qayteyik, ülken kisiler (25) de “onday sän-saltanat buyımdarın almandar, qazır zärüw närse kiyim-keşek, odan soñ kündelikti turmısqa qajetti dünüyeler ğana bolsın” degen...

– Sonımen ol äli de aluwşı men satuwşı tawıp kelem dep qalıp qoydı ma? – dedi Esjan Qojbannıñ sözün bölip. (30)

– Qaytardan bir kün burın taǵı da joq bolıp ketip edi, äbden jürerde jetip keldi. “Satarımızdı sattıq, alarımızdı aldıq, endi jüreyik” desem, “Meniñ senderge endi eşbir paydam da, zıyanım da, keregim de joq qoy, osında qalayın! Bir kilem toquwşıǵa jaldandım!” deydi jalınǵanday bolıp. Jigittermen (35) aqıldastım da tastap kettim, – dedi Qojban “Durıs istedim be, joq pa?” degendey Esjannıñ betine surana qarap.

– Meyli, – dey saldı Esjan nemquraydı keyipte. – Şınında da odan ne payda, ne zıyan? Joñǵarlarşa joldamalı qul ustaytın biz emes. Baǵılmay jatqan mal, orılmay jatqan (40) eginimiz bar ma? Bul künde tek jawımız ğana bar. Sodan qutılmaq özgesin köre jatarmız.

Kerüwen jaralılarıñ jaǵdayına qarata ilbip-mülqip basıp, jurttı qalıñ uyıǵa ketken şaqta awılǵa jetti. Kerüwen toqtap, jük túsirilsin dep ülkenderdiñ küni burın belgilegen ornı (45) Qangeldi awılı edi. Aman barıp, esen qaytsa az jük kelmeytinin şamalaǵan [89] Qangeldi jurttı taratıp bergense suǵanaq qoldan aman saqtawdı da oylastırǵan. Ol üşin jumır aǵaştan qıyuwlastırıp bir bölmeli şaǵın qoyma-üy jasatıp qoyǵan. Teñ-teñ jükti soǵan engizdirdi. Awılǵa tıñ jigitterden küzet qoydı. (5)

Jaralı jigitterdi qas-qaǵım ayaldatpay, tüyeden túsirmegen boyda Esjan özi bastap jaraqşıǵa alıp jürdi. Zaluwñmin qart bul küнге deyin tört-bes şäkirtine qaqqanmen ustap alǵan tiri añdardıñ jarasın

emdep, sınığın saluwdı qolmen ustap, közben körsetip üyretse, endi adam jarasın emdep körsetüwge tuwra keldi. (10)

Zaluñmin balası ekewi bir jer tölede jatadı. Qazır qart köñili alañsız, ulı janında, qarını toq, qayğısı joq degendey xadarıy xal küy keşip jürgen jağdayı bar. Boyındağı ärkimge bite bermes qasiyetiniñ arqasında elgede qadirli. Özi qatarlı turğılastarı “Zakeñ”, deydi. Keyde tipti “Otaşı”, “erşi”, “etikşi”, (15) “zerger”, “Äbin usta” degen sekildi “Zaluñ jaraqşı” dep qolındağı ismerligin, boyındağı erekşelik qasiyetin qosa ayıtısa, jası kişiler “Zal ata” dep kümetteydi. Qartıñ oqta tekte ğana oym mazalaytın bir tilek, bir armanı bar. Tilegi: Jalğız uldıñ jası bolsa otızğa tayap qaldı. Endi qolına bir qus qondırса! (20) Armanı: Urıs-soğıs qurıp bitse, el arası tınşıp, tuwğan jerden topıraқ buyırса!

Qart qus uyqılı adam. Tünniñ qay mezgilinde de sergek jatadı. Dağır bolsa oğan мүлde kerisinşe.

Sonaw bir zulmat tün, zul-zala künderdegidey zirkildetip (25) balğa soğıp, kürkildetip körik basıp, şarşap silelemese de bülk etip qozğalıp qoymay, tañdı bir jambasimen atıratın, uyqışıl ulına taqala tüsip, körpesin qımtap, basınan iyiskep jatıp közi jaña ilingen qart äldeqalay qulaqqa şalınğan bir kömeski dıbıstan oyanıp ketti. Sol zamat tınısın işine alıp, dalağa qulaq (30) türdi. Tün tılsımın buzbaytın jumsaq jüris, mayda ğana qonır dıbıs barın añğardı. Ol birte-birte jaqınday tüsti. Böten birey kelse qarşı ürip şığar esiginde iyti de joq.

“Kim bolsa da, ne bolsa da jaqındasın. Urlaytın malım, üpтейtin üyim bar ma?!” – dedi de qozğalmay jata berdi. Jaralıları (35) bastap kelgen Esjan esik aldına kep tumsıq tiregende biraq dıbıs berdi.

– Zaluñ ata, üyde misiz?

– İyä, üydemин. Bu kim eken? – dep qart jalma-jan ornınan turıp, şapanın jelbegey jamılıp sırtqa bettedi. (40)

– Men, Esjanmın. Sizge bir jaralı adamdardı äkep turmın.

– Ä, Esjan şıraқ, sen bolsañ, beymezgil jay jürmegен боларсıñ, деп Zaluñ dalağa şıqqanda qaranğı түнде biri alasa, biri biyik, qomaqtı qarañ-qurañdı körip qayran qaldı. Tap bir (45) күз-qıyağa bitedin keybir şoқи-şoқалақ serek tastar sol boydan köşip kep esik aldına tura qalğандay. Säl köz üyretip, eñkeyip, [90] üñilip qarağанда ğana sereygen-sereygen attı, tüyeli adamdı ekenin ajıратtı. Olardıñ işinen aldımın Esjandı izdedi. O da atınan түsip, qartqa qarata jürip keledi eken.

– Aw, Esjan şıraқ, sapardan qaytқан kerüwen tupa-tuw (5) meniñ esigimniñ aldına kelip biraq toqtağan ba? – деп äzildamandı.

– Solay dese de болadı, Zal ata. Kerüwen түgel болмағанмен жарım-jartısı keldi. Eki jigitimiz jaraqattanıp. Olardı alıp keldik sizge, – dedi Esjan. (10)

– A... Olay bolsa ne turıs, түsiriñдер. Qarañğıда eşтеñе istey алмаспız. Biraq meniñ көмекşilerимди jына kelgenşe таñ атар. Oğan deyin түsirip, jayğастırıp, өзим qара turam, – деп qarttıñ janı qalмай qalbalaқtap qaldı.

Jaralılarığa järdemdesüw үшін Esjan ilestirip kelgen eki-üş (15) jigит derew tüyeni şöгерip, üstіндегі jaralıları түсирди. Süyemeldep, көтермеlep äken üyge engizdi. Şal şam jaқtı. Jaқıмаñдаğı

kömekşi-jaraqşılardı şaqırıp äkelüwge bir-eki jigit jiberdi. Dağır eşteñeni sezer emes. Şalqasınan tüsip alıp uyqını soğıp jatr. Beyne bir tünimen qoy küzetip, jaña ğana kep (20) jatqanday selt etpes uyqı.

– Pah! Mına batırdıñ jatisın-ay! Burın da bolsa uyqısı qalıñ edi, äkesi janında bolğan soñ endi neden qam jesin,– dep Esjan onıñ sırtına köpten beri qanıq ekenin bildire äzilde söyledi. (25)

– Meniñ balamnıñ uygışıldıǵın sen de biledi ekensiñ ğoy Esjan. Birew quwıp, birew qaşıp jürgen jawgerilik zamanda jurtta qalıp qoyadı-aw dep şeşesi ekewimiz munıñ, äsirese, uyqısınñ qattılıǵınan qorquwşı edik, – dep Zaluñ qart şının ayttı.(30)

Kömekşileri kelgenşe Zaluñmin jigitterdiñ jarasın bir-bir qarap sıqtı da:

– Jazılıp ketedi. Atqa minip, jawğa şabatın bolasıñdar äli, – dedi senimdi türde.

– Aqsaq bop qalmaymın ba, ata? – dedi jambası jaralı (35) jigit.

– Moynım bükireyip qalmaq ma, Zal ata? – dedi jelkesi jaralı jigit.

– Onı tilip aşıp,qayta jawıp tigip jatqandaǵı şıdamdarıñ biledi, – dedi qart. –Eger oybaylap-baybaylasañdar jaraqşılardıñ (40) da jüregi bar, ayap, tez bitirüwge asiǵıp, qoldarı dirildep , durıs jasay almawı mümkün.

– Şıdap köremin ğoy, – dedi jelkesi jaralı jigit.

– Ras bolsa bizdiñ Rayimbek batır bayaǵı “toǵız toqpaqtı” bastap, qalmaqtarmen soǵısıp jürgen kezde jaw jebesini kelip (45) qara sanına qadalğan eken, sonı suwırıp ala salıp, qaytadan atıptı. Söytip, qalmaqtıñ öz jebesimen öziniñ bir batırın [91] öltiripti dep estip em. Men de söyteyin dep oqtı tartıp qalsam, qurǵırdıñ sınıp-aq ketkeni! – dep ekinşi jigit etinen et kesip, süyeginen süyek şıǵarıp alsa da qınıq etpeytinin, Rayimbek sekildi şıdamtı bolatının anǵarttı.Ersinip ernin (5) şüyirdi.

Esjan Rayimbekpen ünemi birge jürüp, onday oqıyǵa bolğanın körgen de, estip-bilgen de emes. Biraq kezinde “Toǵız toqpaqtıñ” qazaq arasına da, qalmaq arasına da añgız bop ketkenin jaqsı biledi. Mına jigittiñ aytqanı sonıñ bir jañırığı bolsa kerek. (10)

Erlikke quştar jas jigit estigenin aytıp, onı özine ülgı etip otırsa, nesi ayıp. Sondıqtan erlik is jönindegi onıñ armanın özgertip keregi ne dep eseplegen Esjan “şım” dep qostamadı da, “olay bolğan joq” dep teriske de şıǵarmay, jay ğana:

–Şıdamdılıq ta erliktiñ bir türi, – dep qoydı. (15) Kömekşi-jaraqşılar kelgenşe ustara, qandawır, qayşı, kezdik, şımşuwır sekildi qural saymandardı Zaluñ qart suwǵa salıp, burqıldatıp qaynata berdi.

Şärikerter de jıynaldı. Dala süttey aǵarıp, üyge jariq tükende jaraqşılar iske kiristi. (20)

– Bulardı endi şäkirt dewge bolmaydı. Qay-qaysısı da ustazınan kem bilmeydi. Söytse de jelke tus jambasqa qaraǵanda näziktew bolǵandıqtan, munı bir şäkirtti qasıma alıp özim emdeyim, al jambasta Bekiş, sen emdeysiñ, – dep Zaluñ qart jumıs bölisti. (25)

Jelkesi jaralı jigit onsız da mñıldap-mñıranıp, qol tiyüwi muñ eken oybaylap, bezildep qoya berdi. Al jambasta jebe sınıǵı bar jigit qınıq eter emes. Jañaǵı Bekiş esimdi emşi aldımın jebeniñ aynalasındaǵı qalıñ etti ustaramen tildi. Oqtıñ töniregindegi uyıǵan qandı. Söytip, uşı süyekke (30) deyin barǵan bolat jebeni qısqışpen şım-şımdap tartıp, suwırıp aldı. Alıp tastayım dep kerı tartqanda jebe masaǵınan sınıǵandarı bar eken, Bekiş qarap körüp, onı qaytadan izdey bastadı. Tutas oq suwırǵannan da sol qıyın boldı. Sawsaq suqsa tez sezip, şıǵarıp alar edi, şımşuwırmın tawıp şıǵuw uzaq (35) äwreledi.

Tek jigittiñ qıbr etip qozğalıp, qıñq etip dibis şığarmağan şıdamdıлығыñ arqasında ğana asıqpay izdep jürip sınıqtardı da tawıp alıp şıqtı.

Al jelkesi jaralı jigitti emdew bir jır boldı. Uyqısı qanşa qattı bolğanmenen Dağır da onıñ oybayınan oyanıp ketti. (40) Jaraqşılarğa boy bermey, jawır da atşa tuwlap qozğalaqtay bergen soñ Dağırdı kömekke şaqırdı. Ol barıp, jaralını sırtınan qapsıra quşaqtap bülk etüwge şamasın keltirmey qısıp otırıp aldı. Oğan jumısın burın bitirgen Bekiş te jârdemdesti. Ne kerek, bâri jarılıp jürip julınğa, jelke tamırğa nışaq (45) tiygizip almay, Zaluñ qart özi eptep etin kesip, moyın omırtqanıñ awır soqqıdan singan, mayısқан eki qanatın barınşa eptilikpen [92] ornına keltirdi. Jara awzına qart özi şöpten jasağan untaq dârinı sewip, moyın qoz-ğalmaytınday etip aynalasına ağaştan qaltqı-kepil qoyıp tas qıp tañıp tastadı.

Jaralıları qart alıp qaldı. Özge jigitterdi ertip, Esjan (5) awılğa tarttı. “Zaluñmiyn qarttı bizdiñ qayta oralar bağıımızğa quday özi aydap âkelgen eken” dep oyladı Esjan jolda kele jatıp.

* * *

Esjan tünde tek kerüwendi jetkizip, Qangeldige sälemdesip qana kidirmey jürip ketken. Qayıp kelse äñgimeniñ ülkeni (10) osında eken. Jartı täwlik işinde aytarlıqtay oqıyğa bolıptı. Kün şığıs jaq irgedegi Nawrızbaydan jawşı kelip, bir sät tınım alıp, tınış jatқан awıldı kâdingidey dürliktirip ketipti. Jurt jawşı kelgenin ämânda jaw kelgeniñ aldı dep uğatın. Ol şındıq ta. Äsirese sonday suwıq xabardan soñ (15) ile-şala joñğar tümenderiniñ şabuwlı bastalatın. Soñı qırğın-sürginmen, qan tögis-qasap qarbalaspen bitetin. Soğan äbden zapı bolğandıqtan bul jolğı jawşı xabarınıñ anıq-qanığın jete uğınğanşa köbine üyde otırğan kempir-şal, bala-şağanıñ bir bäle tağı bastalğan eken dep zâresi qalmadı.

(20) Biraq “jawşı” degen atı suwıq bolğanmen jetkizgen xabarınıñ awır-jeñil salmağıniñ izğar-ıqpalıniñ är aluwandığın bâri birdey uğa bermeydi.

Bul jolğı jawşı Nawrızbaydıñ saqtandırıwğa attandırğan adamdı. Nawrızbaydıñ kim ekeninen mundağı jurt ağasınıñ (25) qay-qaysısınıñ da jetik bolmağanmen jedgeğabil xabarı bar. Esjan da, Rayimbek te anın köp erligin, iri isterin alıstan estigen. Ol sonaw “Aqtaban-şubırındı” jıldarında elmen birge şubıra qaspay Rayimbekter sekildi qağasta qalıp qoyğan. Tawtastı panalap, qalğan jurttan jasaq qurğan. Öziniñ ata-mekeni (30) – Seriktas, Beriktastı bekinis etip. Jawdıñ jelke tusınan soqqı berip otırdı. Sol Nawrızbaydıñ qısqa qaray taratıp jiberip, bul künde saqtıq üşin ustap otırğan saydıñ tasınday iriktelgen, san ayqasta sinnan ötken miñnan asa qolı bar. Bular da joñğardıñ qazirgi jağdayına qarap, bıylğı qıstı tınış (35) ötkizetin şığarmız dep ümitinin edi. Ol ümitteri aqtalmadı. Oyrattar tarapınan tağı tıqr estildi. Olardıñ özderiniñ dâl jaña jıldıq şağanınıñ tusında qoñtayşadan qoşqağa deyin, lamadan moşxağa deyin, aratan albatuwğa deyin şerikten şabinorğa deyin erkindik tiyip, qıs boyı tütin bassayın dayındağan (40) arqağa bir kenelip, awıldı aralap, at bawırına tüse şapqılap, üy-üydi qıdırıp jürip işip, emin-erkin masayrap qalatın kezde uyası buzılğan araday duwıldap-dürlige qalğanınıñ sebebin Nawrızbay [93] uğa almadı. Äytewir Ğaldan-Seren şabına şoq tükendey ayaq astınan tuwlaptı.

Künbatis jaqtağı qazaqtarmen ıyıq tiresip, irgeles otırğan Şamalxanğa “tüstikke qaray miñ şerik jorıqqa attandır. Olar (5) ejelgi ulı jibek jolınıñ sürlemimen, qazirgi kerüwen jüretin soqpaqpen şerüw tartatın bolsın” – dep ämir beripti. Tümen emes, miñdıq attandır degenine, onı Şamalxanğa tabıstağanına qarağanda, bul joñğardıñ bükil qazaqqa qaratuğın ülken jorığı bolmas. Sonday-aq ädettegi

eldiň şetinen tiyip, malın (10) aydap, adamın baylap kel deytin jeňil-jelpi jelikpesi de emes ekenin şamalağan Nawrızbay olardıň jolına özi köldeneň turatının aytuwmen birge, saqtıq uşın Rayımbektiň de saylanıp, saq jüriwine jibergen jawşısı eken.

Rayımbek pen Nawrızbaydıň jası qatar. Zamanı da, zaman (15) artqan amalı da bir. Sonı eskerip Rayımbek Äbin usta soqqan aldaspannıň birewin Nawrızbayğa sälemdege jiberdi.

Salt attı jolawşy-qayırşy keypinde kelgen jawşınıň atı jalğız, jolı uzaq ekenin eskerip, onıň joralğısı uşın bir attı jedektetip atandırdı. Bul sälemdemeler Nawrızbayğa (20) jetkende äri sıy-sıyapat, äri “Atımız astımızda, aldaspanımız qolımızda” degen sendirüwdiň belgisi...dep joramaldadı. Onı rıyza peyilmen qabıldadı.

Birazdan beri at üstinde jürgen jartı mıňğa tarta saylı sarbazın bastap, Rayımbek sol küni-aq şığısqa qaray azıraq (25) lekitip barıp ayaldağan.

Bäleniň bası bayağı qaşıp qutılğan jalğız şoradan bolğan. Qaqpannan ajırağan qasqırday äwelde aldı-artına qaramay zıtıp uzay kele soñında quwğınşy joğın körip, öziniň mıqtılığınan qaşıp şıqqanday kewdesin maqtanış keredi. (30)

Onıň o basta, qaşıp qutılğan sätte özine özi bergen wädesi boyınşa alğaş attanğan arağa äzirşe bara qoyatın oyı joq edi, iyesiniň mastığınan tizgin-şılıbırı bos qalıp, erik tiygen at jem-şöp jegen jerge özi keledi. Söytip sorlı şerik eşkimniň jetektewinsiz, aydawınsız barıp qolğa tüsedı. Ol sol zamatta-aq (35) qoñtaysağa xabarlanğan. Bulay boladı dep kütpegen Ğaldan-Serenniň kerüwennen bir, joqşılardan eki ayrılıp, tulan tutqan sebebi sol eken.

Qoñtaysanıň ämirin buljıtpay orındaw uşın Şamalxan men Qaskeleň bas qasıp, az ğana mäslıyxat qurdı. Qasıp kelgen (40) şeriktiň aytuwına qarağanda, kerüwen qordaydıň ökpe tusındağı, taw etegindegi küre jolda tonalğan. Joqşy şoralardıň joyılğan jeri de sonıň ar jaq-ber jağı. “Al sawda saparında siyrek kezdesetin munday oqıyğa iyesine tendik bermey, teketireser tegewrindi küşine sengenderdiň ğana qolınan keletin is. Ol sirä, (45) ötkende Badam baturdı jeňip, bizdiň şığısqa, osılay qaray ıgısuwımızğa sebep bolğan Rayımbek esimdi baturı bar [94] qareketi. Olay bolsa xasıqtar isterin istep alıp qara jatpawğa tiyis. Bıraq qaray jatpaymız dep tawmen dalağa onı say-salasına taratıp jibergen şerikterin tügel jıynap ta al almaydı. Sondıqtan aldımın mıň şerikti jiberip bir körelık (5) degen tüyinge toqtağanday bolıp edi. Qaskeleň batur tala şayqasıp, umıtmastay bolğan özine jaqın jawı Nawrızbaydıň şerikter jürer jolğa tayaw ekenin eske saldı.

– Olar taw işinde jäne bul jorıq jaylı jel tekizbese äzirşe adanman xabar ala qoğan joq. Al bizdiň şerikter ile (10) jaqqa taman oyıstap jürsin, – dedi Şamal xan kesip-pişip.

Mıñdıqtı şayqasqa tüsip ısılğan, tipti sol Nawrızbaydıň özi aldımnan şıqsa ajalına köriner edi dep tisin qayrap jürgen, “batur noyan” degen atağı bar Borolday bastap alıp baratın boldı. Ol bul dalamen aş böridey bükendep talay (15) jortqan, qırı-sırına jetik uñqır-şuñqırına qanıq adam.

Borolday batur noyan bılay şığa: Äweli kerüwen tonawşy Rayımbek awılın qapıda bas salıp, bir jağap alayın. Söytip, şerikterime olja bölip, jeñgispen jelpindirip jibersem, qaytar jolda tasqa salsañ da yayınbaytın boladı. Soldan keyin (20) Nawrızbaymen ayqasam. Bılay şıqqan soñ öz tizginim özimde Xan men kelen (Şamalxan men Qaskelendi aytadı) burxanğa sıyınıp, küresinde otıra tursın. Ämirin

orındap, aytqanın asırıp oralsam mağan da abıroy, äri köp olja, olardıñ da qoñtayşa aldına mārtebeleri biyiktep qaladı. Ekewüne keregi de (25) sol...

Borolday tätti qıyalmen biraz jerge deyin qosın aldına lekitip jürip barıp, kilt toqtadı. Sol arada jüsbasılar belgiledi. Qay jüzdik alda, qay jüzdik soñda jüretinin ayttı jäne qayda, nege, ne maqsatpen ketip bara jatqandarın uğındırdı. (30)

– Birazdan beri qolğa qaruw ustamay, alaqandarın juqarıp, jumsarıp ketken şığar? Jigit adamdarğa ol jaraspaydı, – dedi Borolday. Mıñdıq aldına şğıp turıp, – Jortpasañ jawıñ esiredi, jatıp alsañ jambasıñ tesiledi. Jawğa qaray jorıq bolmay, oljağa qarıq bolmaysıñ. Mıñbası bugün köñildi. Jawar (35) bulttay tünerip turatın qalıñ qabağı nelikten ekenin, äytewir aşıq. Şın söziniñ arasında jigitterein kötermelep, dem bere söylegen äzil de bar sıyaqtı. Sonı maldandı ma, şerikter ömirinde burın-sondı bolıp körmegen dätürdi buzıp bir şerikten til şıqtı. (40)

– Jorıqtıñ soñı – qan tögüw emes pe, batur? – dedi jüzdik aldında tuğran saqaldı şerik öninde sāl qobaljuw, sözinde täwekelge bel baylağan batıldıq bar. – Urıs bolğan soñ kimniñ ölip, kimniñ qaların burxan bileği. Mümkün – men, mümkün – ol, mümkintağı birew. Basqanı qaydam, ötkende bir jaraqat aldım (45) da maldan jan tätti ekenin bildim. – Saqaldı şerik söziniñ soñında tipti aşığanday batıldanıp [95] Borolday burın-sondı şerik atawlıdan munday söz estip körmepti. Mıñbası qayran qaldı. Şeriktiñ jañağı sözün şınımın-aq öz qulağımen estigenine senbegendey, qaytalap aytqızuwğa şoşığanday sıñayı bar. Arğı babaları Şiñğısxan tusınan (5) bastalıp, biraq onıñ qanınıñ juqanası da qalmağan qazirgi urpaqtarında san ğasır öste de buzılmay, buljımay kele jatqan jalğız ğana qatal tärtip bar edi. Ol – şeriktiñ nayza ustap, jawğa şapqannan basqa lām dep til qatpawı. Otqa salsa – ottan, suwğa salsa – suwdan bas tartpawı. Bas tartqanıñ (10) bası alındı. Oğan tek qana ölim! “Bul saqaldı şeriktiñ ne ayı bar eken, bileyinşi” dep, oyladı Borolday noyan.

– Sonimen sen aytpaqısıñ tsäräg? – dedi noyan aşuwin küşpen işine bugıp, oğan bilgizbey.

– Jasım otızdan astı. Qatın alğanıma bir-aq apta. Erterek (15) üy boluwğa urıstan qol bosamadı. Äke-şeşem käre. Meniñ alaқанım nayza ustamasam da kön teri. Mineki, – dep ol eki qolın birdey jayıp körsetti.

– Ras eken, – dedi mıñbası onıñ alaқанına qarap jatpay-aq, janı aşığanday müsirkep. – Kön teri ğana emes müyizdey (20) dese de bolğanday. Sağan tim obal. Qayta ğoy üyiñe.

Saqaldı şerik “mıñbası şın ayta ma, joq mazaqtap tur ma?” dep añırıp qaldı. – Şın aytam, bar, bara ğoy, kidirmey tez ket, – dep jöpeldetti noyan. (25)

Joq, mazaq ta, äzil de emes, şın sıyaqtı. Şerik quwanıp ketti. Attan domalap tüsti. Ata saltımen bir tizesin bügip tağzım etti. Basın qayta köterip mıñbasınıñ betine düdämal pişinde tağı qaradı. “Joq, şın aytıp tur, şın! Mağan janı aşıdı. Ayadı. Käre äke-şeşemdi... jas kelinşegindi ayadı. Raqmet noyan (30) sağan! Mıñ jasa!” Ol atına qarğıp minip “O, burxan!” “O, burxan-baxşı!” dep quday, aruwaqtı aytıp, urandap şaba jöneldi. Quwrangannan jüregi jarıla jazdadı. Artına qaramay zıttı. Qarasa qol bulğap, qayta şaqırıp alatınday körindi.

– Sadağındı al qoliña! – dedi noyan aldında turğan jüzbasığa (35) käre töge. Ol qoramsaqtan bir jebeni suwırıp alıp, jalma-jan sadaqqa saldı.

– Däl qos jawırın ortasınan közde!

Jüzbası kidirgen joq, sadaqtı tolğap tartıp qaldı. Dalaqtap şawıp bara jatqan saqaldı şerik şalqalay berdi. (40)

– Tağı bir at!

Ekinşi märte atqanda attan awıp, bawırına tüsti. Biraq ayağı üzengiden şıqpay, süyretilip kete bardı.

– Alğa! – dep miñbası özi aldığa tüsip tartıp ketti.

Saqaldı şerik üzeñgiden ayağı şıqtay atı süyregen boyda (45) üyiniñ aldına alıp kelgende äke-şeşesi körip talıp tüsti. Jaña ğana Qosılıp, ıstıq-suwıǵı basılmağan boyda qawipti jolğa ketip [96] bara jatqan küyewiniñ soñınan batar künniñ qızılmen ädemi aqşıl jüzi alawlap, muñaya qarap, äytewir aman oralsa eken dep, turğan jas kelinşegi oybaylap-baybaylap, ayğızdap betin jirttı. Körşi-qolañdar lezde jınalıp, awıl bası-moşxağa xabarşı (5) ketti. Moşxa da, awıldıq dinbası-keşil de keşikpey jetti. Olar ölgen şerikti awdara qarap tönkere tekserip arqasındaǵı sadaq jebesin kördi.

– Bügin säskede ğana attanğan. Xasıqtarmen qaqtıǵısa qoyğan joq. Onıñ üstine oq aldan tiymey arqadan tiygen. Soğan (10) qarağanda bul qaşqın, – dedi moşxa köpti körgen sakalığın bilgizip.

– Olay bolsa mundaydın janazasın şıǵaruwğa burxan qospaydı, – dedi keşil.

Xabar Şamalxan men Qaskeleñge jetti. Olar janaza da (15) şıǵarmay, iytke de tastamay, birden örtep jiberüwdi buyırıptı.

Borolday qosını eki kün jol jürdi. Äli de ekpini basılmay, boranday uytqıp, jeldey esip, ekpindete tarta berdi. Endi birazdan keyin közdegen jerge de jetemiz dep jelpinip kele jatqanda jelke jaqtan julın üzerdey qattı soqqı tiydi. Alğa (20) uzañqırıp ketken miñbası bilip, at moynın keri burğanşa soñıların birazı attan uşıp tüse berdi. Art jatqan jawğan jebe şerikterdiñ jelkesine, jawırınına qadaldı.

Borolday at basın keri burdı. Jelkeden soqqanıñ kim ekenin bile almadı. “Eger Nawrızbay qolı bolsa, onda ökpe (25) tustan keler edi. Biz bolsaq onıñ jolınan mülde burıs ketip baramız” dep oyladı noyan şerikterin urısqa sap jiberip, özi sırttan baqılap turıp. Biraq qarsı jaqtıñ qarası azdaw körindi. Ajalına kelgen nemelerdi talqandap tastap, ilgeriley berermiz dep dämelendi. (30)

Bul ayqaştı bastağan Nawrızbay qolı edi. Onıñ da osı jolı saylağan sarbazı miñnan kem emes bolatın. Şerikterdiñ osı aramen jürer degen jolıñ tosıp, keler mezgili ötip bara jatqan soñ jigitterin ekige bölgen. Jartısın ornında qaldırıp, özgesin jüzbası qasqarı degen jas jigitte bastatıp osılay (35) jibergen.

Kün batar şaqta toqaylasqan eki jaq biraz silkilesti. Qazaq qolınıñ azdıǵın körgennen keyin Borolday eki jüzbasısın şaqırıp alı mına qazaqtardı ilgeri jılıtpay aynaldıra turıwdı buyırdı, özge şerikterdi ilestirip, özi alğa jürip ketti. (40) Oğan toskawıl boluwğa şaması jetpeytinin bayqağan Qasqarı Nawrızbayğa kisi şaptırdı. Qalmaq qolınıñ miñnan asa ekenin, onı Borolday noyan bastap bara jatqanın aytıwdı tabıstadı.

Borolday bölip tastap ketken şerikter sarbazdarmen biraz silkileskennen keyin kişiniñ ölsirep bara jatqanın körip, (45) miñbası ketken tarapqa qaray şeginüwge mäjbür boldı. Olardı qasqarı da tıqsıra quwmadı. Soñınan keler ülken küşti kütpey [97] Boroldaydın keñ kömeyine kirip barğanımız jaramaz dep oylağan qara üzip qalıp ta qoymay, suǵınıp kirip te barmay, ökşelep jüre berdi.

Ay tuwıp, aynala süttey ağardı. Aldına tuz tögip qoyǵanday (5) eñkendep, ekpindep kele jatqan Borolday bir kezde mañdayı tasqa tiygendey toqtay qaldı. Onıñ kilt toqtağanı sonşa soñındaǵılar

jol äkep jartasqa tiregen eken dep oyladı. Özderi de ekpinimen kep mıñbasınıñ aldına ötip kete jazdadı. Loqıtıp barıp at tizginin şirene tartıp irkildi. Şınında da (10) aldarındağı qalıñ da qoyuw kölemdi qarayğan beyne miz baqqas qara jartastı köz aldığa keltirgendey. Nemese äldeqalay bir alıp tuğla, jasaqtı jaw kele jatqanıñ körüp “mıqtı bolsañ ötip kör” dep qasqaya kewdesin tosıp tura qalğan sıyaqtı “Jartas” qozğalıp, ekige jarıldı. “Bara ğoy” dep arasınan ötkizip (15) jibermek pe, joq ortasına jete bergem kezde eki ökpeden qısıp qalmaq pa?! Borolday sastı. Az bolsada jelke jaqtan taqımdap kele jatqan jaw tağı. “Bäribir qıspaqta qaldı degen osı. Bul joriğimnan qazaqtar tügel xabarlanıp alğannan saw emes”.

Borolday alğa da jılımay, artqa da burılmay, oñ qaptalğa (20) oyıstı.

Ay jarığında jartastay sustı bolıp köringen Rayımbekiniñ qatarı tıǵız, kölemi qomoqtı edi. Suwatqa qulağan sıyırlarday sawsıldap eñkeñdey kep, bulardı körgende tura qalğan joñǵar qosını ekenin uqtı. Jarıp ötüwge olardıñ batılı barmadı. (25) “Özderi tipti köp qoy. Qaraqorımday. Biz közine odan da köp körindik pe, nemene? Küşine senbeydi eken, artqa nege şeginbeydi? Soñında Nawrızbaydıñ barın bile me eken? Olar tegi alısta emes boluw kerek... Ä, bäs, äne, Nawrızbay qolınıñ qarası körindi...”

(30) – Biz aldımın Nawrızbay qolına qosılayıq. Sodan soñ joñǵar şerikterin ekige bölip alıp qıspaqqa salamız ba, joq soñınan quwıp, böksebastı etemiz be? Keñesip köremiz, – dedi Rayımbek qasındağı serikterine aqıl sala söylep.

– Äweli onıñ kim ekeniñ anıqtap alayıq. Özimiz dep aramdap (35) qap jürmeyik, – dep saqtandırdı Berden.

– Joñǵarlar özinen özi qaşa ma? Älde bizge dalbay tastap bara ma? – dep bir jağınan soñǵı kelgenderdiñ qazaqtar ekenine sense de, bir jağınan Berdeñiniñ saqtandıruwımen düdämal ayğa da ketti.

(40) Keyingiler bulardı körüp ekpinin bäsensitti turıp ta qalğan joq. Äldekim degen sıñaymen abaylap ilgeriledi. Rayımbek qolı urandap belgi berdi.

– Rayımbek! Rayımbek !..

Olardan : (45)

– Nawrızbay! Nawrızbay! – degen ayğay estildi. Endi eki jağı da irkilmey kelip bir-birimen qawışa ketti. [98]

Qasqarı Rayımbekti tanıp, attan sekirip tüsip, sälem berdi. Özin tanıstırdı.

Bitim-tulğası jıp-jıynağı, altın asıqtay üyirilip turğan uwızday jas jigiti. Rayımbekke birden unadı. Şaması özinen (5) tört-bes jas kişi ekeni baqaladı.

Bular kidirken joq. Bikken qoldı bastap Boroldaydıñ izine tüsip jürip ketti. Olardı quwğanday da emes. Sender qayda barsandar, biz de sonda baramız degendey, sabırlı jüris.

– Al, inim, jönindi ayta ber, – dedi Rayımbek az ayañnan (10) keyin qatarındağı Qasqarığa qarap. Ol jol boyǵı oqıyǵanı taq-tuq bayandap şıqtı.

– Olay bolğanda Nawrızbay da keşikpey kep qaladı eken ğoy. Olardı adastırıp ketpew üşin osı mañnan köp uzamayıq, – dep Rayımbek tizgin teşedi. – Borolday alısqa uzay qoymaydı. (15) Alda – tosqawıl, artta – quwğın barın kördi, endi alğa jılımaydı. Tike atqa da şekinbeydi. Jartilay jambastap, ile alqabına qaray qıysayadı.

– Ol qaban bolsa, men tazı bolıp tirseğın qıysam dep edim... Boroldayda qandı kegim bar.

(20) Rayımbek Qasqarınıñ sözine ezüw tarttı. Sodan soñ:

– Tañ atsin, biz olarmen kündiz ayqasamız. Nawrızbay da kelip qosıladı. Küşimiz köbeyedi, – dedi ağılıq basalqalıqpen.

“Az ğana jıl burın özi de osı Qasqarı qusap lapıldap, tek (25) qana “qıramın”, “joyamın”, “kek alamın” dep turuwşy edi. Ol kezde basalqalıqtı Esjan aytatın. Endi et qızuw, qan qızuwlıqtan arılğan. Neni bolsa da sabırmen, salmaqpen, aqıl-parasatpen ölşeytin bolğan” dep oyladı qasınan eki edi qalmaq, ünemi birge jüretin Berden, Rayimbektiñ Qasqarı qızuwlıǵına ezüw tartqanın (30) bayqap.

– Borolday jekpe-jekke könse, jıǵar ma ediñ? – dedi jigittiñ ottay lapıldap turǵanına qarap, qayter eken dep Berden.

– Şıǵam, – dedi Qasqarı oylanbastan. – Buqpantaylap jürüp te urısarmız. Al endi aşıq alańǵa şıǵıp, qasqayıp turıp (35) ta bir qumar qandıırǵan jaqsı emes pe?!

Jońǵardıñ talay sınnan ötip, “Bator” ataǵın da alǵan noyanmen jekpe-jekke şıǵam dep qanşa jürek jutqan bolsa da ayta qoymas dep oylap edi Rayimbek. Mına jigit tipti taysalar emes. “ Şınımen jüreginiñ tügi bar ma, joq älde kewde (40) qaqqan bopsa ma eken? Borolday şeriginiñ jartısına jetpeytin jigitpen ökşelep quuwıma qaraǵanda tegin de emes şıǵar”...

Töteley tatpay burıstaw basıp, aydı sol yıqqa ala qıyǵaştaw lekitip bara jatqan Nawrızbay qolınıñ da dübiri estilip, qarası körindi. Qasqarı şawıp aldınan şıqtı. Baǵıtın beri (45) burıp, jaña lekke jaqınday bergende sarbazdarınan qurıq boyı alda turǵan Rayimbek te, tayap kelgen Nawrızbay da attarınan [99] tüsip, birine biri jayaw kep köristi. Quşaqtarı ayqasıp, tösteri tüyisti. Sodan soñ Nawrızbay sorayǵan uzın boyı men tik ıyıqtı keñ kewdesin kerip, sāl şalqalay turıp:

– Äy, qurdas, men quwıp kele jatqan qoyandı atıp aldıñ ba, (5) ne ğıldıñ? Joq elde jimına engizip jiberip, adasıp qaldıñ ba? – dedi Rayimbekti ıyıqtan qaǵıp qalıp.

– Qoyanniñ bultara qaşatın quwlıǵın bilmewşi me ediñ? Qazir ğana bult etip bılay ketti. Orta joldan oljaǵa iye bola ketpeyik dep o basta quwıp şıqqan iyesin kütüp turmız, – dep (10) jawap qayırdı Rayimbek.

Borolday burıs tartqanda mülde şeginip, keri qaytıp keteyin degen oyı joq edi. Namıstı oñaylıqpen qoldan berip daǵdılanbaǵan jońǵar noyandarı men tümenderiniñ tırısqaq qaysarlıǵı äli de boylarında bolatın. Sondıqtan Borolday qazaq (15) sarbazdarınıñ qorşawında qalar sätte özinşe qoyan bultaqqa salıp, iz tastap, buralańǵa tartıp ketpeksi. Onıñ bul quwlıǵın Rayimbek jattay tanıp biledi äri bul aranıñ jer jaǵdayı da özderine on sawsaqtay mälim bolǵandıqtan adastırıp, jer soqtırıp keter me eken dep qawiptenbedi. (20)

– Eger qazaqtardan şınımen qawiptense İleni betke alıp, qıyǵaştay şıǵısqa tartadı, – dedi Nawrızbay, – onda Sarıtawqum qoynawında eginşi – jataqtar küresi bar. Sol kürege tayaw jerde Sarı-Manja tümeni turadı. Borolday şın qorıqsa sol Sarı-Manjaǵa barıp panalaydı. Namıstansa ıq jaqında turıp (25) qarısı aladı.

Rayimbek pen Nawrızbay qolı Borolday qosınımınan kelesi küni säskede, tatrayǵan ken, mıyday jazıq dalada kezdesti. Tus-tusına qarawıl qoyıp, asıqpay atqa minüwlerine qaraǵanda jaqın araǵa ayaldap, atarın tınıqtırıp, adamdarın tamaqtandırıp (30) attansa kerek. Rayimbek pen Nawrızbay qolın alıstan közi şalǵan qarawıl şerik atın borbaylap şaba jeneldi. Qarawılısınıñ xabarınan qazaqtardıñ soñına mıqtap tüskenin bildi Borolday. Endi betpe-bet kelgennen basqa sol joǵı da özine belgili boldı. (35)

“Bizdiñ qaramızdı şamalağan olar qaytsek te ayağına oralğı bolayıq dep kele jatqan joq, alısar äline senip keledi... urıqsa tikeley özi aralaspay, alısta otırıp ämir bergiş bastıqtar keyde osılay qarsı jaqtı qawqarsız körıp qapı qaldıratını bar” , – dep, “barıp kel, joyıp kel, alıp kelmen” qarap otıratın (40) öz qolbasıların da iştey bir sıbap ötti miñbası. Ol kep oylanıp turmadı. Üş şerigin şıǵarıp alıp, jaqın mandağı Sarı-Manjağa şaptırdı. “Burxannıñ ämirimen öziñnen mıqtasa eki köş jerde, jaw qıspağında tırmin, bir bes jüzdey şerik jiberseñ, Şamalxannıñ ämirin orındap qaytar edim” degen sälem (45) joldadı. “Järdem kelgenşe japalama urısqa şıqsam küşimdi älsiretip alıp... – ar jağın oylawğa Boroldaydıñ batılı barmadı. [100] – Bul kele jatqan Badam baturdı jeñgen Rayımbek jäne özimizge belgili Nawrızbay. Ekewi de osal jaw emes...”

Borolday noyan eger qazaq sardarı könse urıstı дәstürlı jekpe-jekten bastap, waqıt uta turuwdu közdedi. Qoldarına sarı (5) jalawşa ustatıp, alşı jiberdi.

Qoldarına jasıl jalawşa ustatıp qazaqtar da elşi atandırdı.

Urıs jöninde qanday şart qaysa da kelis, – dep tabıstadı Rayımbek öz elşisi Berdenge. (10)

– Urıstı jekpe-jekten bastayıq, eger keliseñder birden adam şıǵarıñdar dedi. Men kelistim, – dedi Berden qaytıp kelgende, – jekpe-jek kezegi üške deyin bolsın dep uyǵardıq.

Jekpe-jekke “men şıǵam” dep Rayımbek dep Nawrızbay qolınan bes-altı adam erik bildirdi. Öndirdey öñkey jas jigitter. (15) Olardıñ arasınan baqayı qısqa, belı juwan, jalı toqpaqtay torı attı jigittiñ özi de jawırındı, keñ kewdeli körindi. Qalıñdaw ernindegi jalpaq qara murttı, qap-qara qoyuw qası özin tipten surlandırıp sustı kersetedi eken. Alǵaşqı jekpe-jek kezegi Qaraş esimdi osı jigitte tiydi. Qaraş bar qaruwın asınıp, (20) alǵa şıqtı. Belgili jerge barıp toqtadı.

Qarsı jaqtan “men şıǵam” dep kezekke talasıp kelise almay jatır ma, joq “sen şıq” dep kerisip tur ma, äytewir biraz kidirdi. Sälden keyin söredey qarager attı bir şora suwırılıp alǵa şıqtı. Ol tipti mejeli jerge jetpe-aq nayzasın üyirip, sestene (25) bastadı.

– Äweli sadaq pa, nayza ma? – dep dawıstadı ol qarsılasına.

– Qalağanıñ bolsın, – dedi Qaraş juwan dawısın güj etkizip. (30)

Şerik qolındağı nayzasın üyirgen boyda tura umtıldı. Ekewi orta jolda şaqır-şuqır bir ayqasıp ötti. Sodan äri qaray sayıs bastalıp ketti. Biriniñ nayzasın biri qaǵıp, denelerine darıtpağan boyda ayqasıp ötedi. Endi birde tiresip-siresip turıp qaladı. Kök sawırttan nayzanı boylata engize almay, tistesip, bar (35) küške salǵanda beteri bawırday qara-kürendene isinip, közderi şarasınan şıǵıp kete jazdaydı. Teke-tireste birin-biri ala almağan soñ ayqasıp ketip at ekinimen biraz jerge barıp qayta umtıladı. Osınday kezekti bir şabuıldı Qaraş özgeşe tösilge salıp edi, onısı sätti bolmay şıqtı. Şawıp kele jatıp at (40) qaptalına jata jabısıp, nayzanı qarsılasınıñ kindik tübinen közdep kele jatqanda özinikimen qatar şeriktiñ de qaruw eriniñ üstine şıǵıp ketken qara sanınan qadalıp, attan uşıp tüse jazdadı. Qayırılıp jalt qarağanda jawı da at arqasına qaray şalqalay tüsip, erge äreñ tüzeliş otırğanın kördi. Şeriktiñ (45) bası aynalıp, közi qarawıtıp ketti de biraz jerge deyin at [101] erkimen mäñgire laǵıp barıp, esi kirgende beti öz qasınına burdı. Söytip, ol jekpe-jek maydanın bir jola tastap ketti.

Qaraştıñ da maydanǵa qayta barar xalı joq edi. Qarsılasınıñ qayırılma ketkenin körıp ol da öz qosınına tarttı. (5) Jurt jeñdi derin de, jeñildi derin de bilmey turğanda onıñ atınıñ bawırınan tamşılağan qıp-qızıl terdi kördi.

– Atıñnıñ bir jerine nayza tiyipti, – dedi alda turğan Rayimbek, awıstırp min.

– Joq, atqa emes, özime tiydi, qara sanıma qadaldı, – dedi (10) qaraş, – iytiñ janınıñ sirisin-äy! Nayza uşın kindik tüpten däldep-aq qadap edim, qulamay ketti.

– Qulamasa da qulay jazdap qaldı-aw. Kelesi jolı söz joq qulatasıñ, – dep Esenbek mısquılday äziledi.

Esenbektiñ äzilqoylığın bile bermeytin Qaraş: (15)

– Asıqpasın, onıñ ajalı tübi menen boladı, – dep sustana tisip qayradı.

Qaraştıñ qasına kisi qosıp, kidirtpey awılğa jiberdi. Borolday qosınnan ekinşi şerik şıqtı.

Rayimbekter jatqan da bir jigit qarsı bardı. Bulardıñ (20) sayısı kökpe sozılğan joq. Ekinşi ayqasta-aq qazaq jigiti attan uşıp ketti. Şerikke jelik bitti. Ayqas alañınan ketpey turıp aldı. Ol tağı bir märte sayısqa dayınmın degeni. Qazaq jigitteriniñ namısı qozdı. Endi “men şığam” dewişiler köbeyip ketti. Äsirese Qasqarı men Qorambay esimdi jigit qolbaşlılarınıñ (25) ruqsatsız-aq şawıp ala jönelmekke umtıla bergende Rayimbek pen Nawrızbay şaw jaylarınan ustap qaldı.

– Eğer Borolday jekpe-jekke şıqsa men baram. Kegim bar, – dep edi Qasqarı. – Munı soğan saqtayıq qazır, Qorambaydı jebereyik anağan, – dedi Rayimbek. (30) Qorambay äy-şayğa qaramay tıprışıp turğan atın atırılta şawıp ketti. Şerik qarsı jürdi. Jaqınday berip:

– Sadaq pa, nayza ma? – dedi ädeti boyınşa.

– Sadaq! – dedi Qorambay taqay bere at basın irkip.

Ekewi endi kerı qaray şaptı. Araları üş jüz qadamday (35) boladı-aw degen şamada kerı burıldı. Tura qalıp qoramsaqtarına qol saldı. Sadaqtarın oqtap az-kem kidirdi. Ol dabıldı kütkeni. Rayimbek te, Nawrızbay da bul saparğa dabıl alıp şıqqan joq edi. Joñğar qosını mıñ emes, jüz şerik bolıp şıqsa da dabılsız jürmeytin. Olar üşin dabıldıñ atqarar (40) jumsı köp, qalıñ qol bolıp, şabuılğa şıqqanda da, jeñilip qalıp qaşamız degende de dañğırlatıp-düñgirtip dabıl qağıladı. Endi mine, jekpe-jekke şıqqandar sayıtsı bastaw üşin de dabıl qağılmaq. “İyä, qazır dabıl da qağıladı. Ajaldı birewi qas-qağım sätte o dünyege attanar, – dep oyladı Borolday bir (45) türli mazasızdanıp. Sayısqa özi tükendey jüregi de azdap dürsildegendey boldı. Munsı nesi? Sarı-Manjadan äli kömek [102] joq...” Ol osını oylap ülgergenşe jawşılıarı da jetip keledi.

– Ayt! – dedi Borolday olarağa moyın burmay, öz jatqarınan dünk etip bir metre dabıl üni estilgende jekpe-jekke (5) şıqqan jüsbasisına qarap turıp.

– Tümen bası kömek bermedi...

– Nege?! – dep zirk etti noyan.

– Añ awlap jürgen noyanınıñ kez kelgenine jüzden şerik jibere beretin men ustaxanadan adam soğıp şığarıp jatqam (10) joq” deydi.

Borolday jüzbasisı oqtalğan sadaqtı kewde tusqa köterip, ekinşi märte qağılar dabıldı kütip qarsılasın közdey bergende “Atana lağınettiñ kerilip-sozılıp qalğanı nesi sonşa! Seniñ ırğalın-jırğalğanındı kütip tura berem be!” dedi de Qorambay (15) qayqayıp turıp tartıp qaldı. Järdem jibermegen Sarı-Manjağa qarattı ma, joq qazaq qarsılasınıñ öz adamınan burın zıñıldata sadaq oğın jiberip qalğanına qarattı ma, äytwir jawşısı sözün ayaqtay bere “O, noxa” dep qaldı. Jüzbası attan ögizdey ökire domaladı.

(20) Qazaqtar:

– Jasa, Qorambay, jasa! – dep şüw ete tüsti.

Qorambay tük bolmağanday jayımen basıp qayıp keldi.

Kelesi kezektı kütıp turğan Qasqarı birden alğa şıqtı. Özderine belgili jerde bardı da: (25)

– Men Qasqarı noyanmın, jekpe-jekke Borolday noyandı şaqıramın. Qorıqpasañ şıq beri! – dep ayğayladı. Ol “noyanmın” degendi Borolday özimen teñ adam ekenimdi bilsin dep ädeyi, aytqanı.

Boroldaydıñ namısı qozdı. Onıñ üstine Sarı-Manjaniñ (30) qılığma qorlanıp, aşuw-ızadan jarılarday bop turğan. Aşuw-ızadan ba, älde ana qazaqtıñ äy-şäy joq kele salıp özin sayısqa şaqırağanına jüresinip qaldı ma, äytewir Boroldaydıñ jüregi awzına tıgılıp, tizesi tirilmedi. “Sanı-mıñ surapıl soğısqa qatısıp, san jeñip, san jeñilip jüregende de munday belgi (35) bolmap edi, “munısı nesi”, – dep oyladı ol”. Sarı-Manjaniñ aytqanı esine tüşip, tağı zığırdanı qaynadı. Älgi bir japalaqşa jarbayğan qazaqtıñ alıp qaraqustay jüzbasımdı jalp ötkizgenin qaraşı!” dep kegi sonda ketkendey Qorambayğa tisin qayradı. Qanı basına şapşıdı. “Qazaq meni bosqa şaqırıp (40) turğan joq, sayısqa! Bas tartuw-ölim baruw...”

– Men ana öz ajalına şaqırıp turğan küykentaydıñ qawırsımın burqırata kökke uşırğan kezde sender lap qoyıñdar! – dep şerikterine ämir berdi de, alğa ozdı. Bul kezde Boroldaydı ekinşi märte sayısqa şaqırıp Qasqarı da qasqayıp (45) qarap turğan. Borolday birden “nayza! nayza!” dep umtıldı. Qasqarı: “Qarasaylap” şaptı.

[103] Qarasaydı uranğa köterip jawğa şabuwdı Rayimbektiñ tuñğış estüwi. Biraq ol Qarasaydıñ kim ekenin biletin. Äsirese onıñ “Aqtaban-şubırındı” jıldarı atı jer jarıp, qattı şıqqan. Qazaq arasına da, qalmaq arasına da “Uzınğaş-Qarğalınıñ (5) tawı da qarasay, tası da qarasay” degen añız tarağan. Ol jawğa şapqanda öz atın özi uran ğıp şabadı eken. “Qarasay esimi estilgende qalmaqtıñ besiktegi balası jılağanın qoyadı” dep laqap tarağan. Qarasay Qaskeleñniñ talay batırın da jekpe-jekte mert qılğan. (10)

Qarasay batırdıñ “Aqtaban-şubırındı da” bosqan bir ruw eldi Lama Dorji qırğınınan qutqarıp qalğan erligi onıñ ataq-dañqın asıra tüsi. Bar-joğı miñğa jetpeytin sarbazımen Üñgirtas jazığında Lama Dorji tümeniniñ qorşawında qalıp qoyıp, on kün boyı berilmey urısқан. Aqırı qalıñ şeriktiñ (15) qabırğasın söge, şebin buzıp şıǵıp, Suwıq-töbe tawın iyemdenip qaladı. Xalqın Suwıqtöbe, Sarıjazıq alqabına engizip jiberip özi jaw jağma qorğan bolğan.

– Qarasay betine büriniñ bas terisi japsırılğan jasıl tuw ustaydı dep estip edim. Sende ol joq? – dedi Rayimbek (20) te Qasqarı men Boroldaydıñ sayısınan köz almay.

Oğan Nawrızbay:

– Bizde bar, – dep jawrap berdi. – Biz onday tuwdı ulı jorıqtarda ğana köterip şıǵamız.

Qasqarı men Boroldaydıñ şayqası tim uzaqqa sozıldı äri (25) surapıl boldı. Atıstı da, şabıstı da, nayzalastı da.

– Yapır-ay, bir märte şaqırğanda şıǵa qoymağan soñ keyin qayta berüw edi, ana alıpqa tötep berse jarar edi-aw – dedi Rayimbek. Sayıs uzarğan sayıp mazasızdanıp.

Qasqarı meh Borolday üşinşi, törtinşi ret şawıp kep nayza (30) siltesip, birine-biri darıta almay ayqasıp ketti. Mine, endi besinşi märte qayta umtılistı. Ekewiniñ de attarınıñ arını alğaşqıday emes, bäsenedep qalğan, taqım qısqanda atırıla şapaydı. Alistan-aq ırs-ırs etip entikkenderi estiledi. Borolday är jolı sayısqa umtılğan sayın, quşırlana ayqaylap (35) keledi de, jolı bolmay, tayqıp ötip

ketken sätte äldene dep küñkildep qaladı. Onı elep jatqan Qasqarı joq. Ol da öz uranımen onıñ ayğayın kömip ketip jür. Mine, bul jolı qarsılasınıñ sözi anıq estildi.

– Sen küşikti qınsılatıp, nazanıñ uşına ilip äketpesem! (40) dep küjildep süñgisin üyirip keledi. Onıñ öziñşe uran emes, til tiygizgenine ızalanğan Qasqarı da kem qalğısı kelmedi.

– Sen qorbañbadağan ayuw, qazir qalay şingırğanındı bilmey qalasıñ! – dep qoyadı. Qasqarınıñ eriniñ aldıñğı qasına alğaqıda-aq qarsılasınıñ nayzası qadalıp uşıp ketken. Al (45) Borolday äzirşe din aman. Biraq qolınıñ qarı talğanın bayqadı. [104] “Yapır-ay, Borolday noyan atimmen...” tağı da güj-güj, ta da uran.

– Qarasay! Qarasay!...

“Qarasaylap” şapqan Qasqarığa qazaq jigitteri tegis uranda (5) qosıla ketti.

Qazaqtardıñ dürgilip, uranday jönelgeninen lap qoydı ma dep Borolday jalt qaradı. “Qulannıñ qasuwına mıltıqtı basuw” däl kelgen qas-qağım sätte Qasqarı nayzanı tap kindik tüpten qadap, töñkerip tastadı. Qayta burılıp, janınan ötip bergem (10) Boroldaydıñ taqımınan bosağan qara qasqa attı da jetektey ketti.

Qazaq jigitteri:

– Jasa, Qasqarı! Jasa!

– Qasqarı-qasqır! Qasqarı-qasqır! – dep şuwlap, soñınan (15) “Ur-urap” lap qoydı. Rayimbek pen Nawrızbay Qasqarını at üstinen quşaqtap, arqasınan qaqtı.

– Jeñis bayandı bolsın! – Jaw aldında mereyiñ üstem bolsın! – dep algıs-tilek ayttı. (20)

Mıñbasıları jer quşıp, endi ne isterin bilmey sasıp qalğan şerikter qazaq sarbazdarı urandap, ayğay-attanğa basıp, dürkirey şapqanda jarım jartısı artqa qaray tura qaşıp, qalğan jartısı arı da ketpey, beri de jürmey, abdırıp orındarında tura berdi. Östip es tappay qalğan bir sätte lepirip (25) kelgen sarbazdar olardı bawday tüsirip lüzde tuwrap, tüyrep jiberdi. Sonda ğana olar bas sawğalap, aldıñğı qaşqandardıñ soñınan zıttı.

Qazaq jigitteri et qızawımen, jeñis jeligime quwa soğısıp artın türe urıs saldı. Qanat jaya, qawmalap ortağa alıp, (30) tus-tus jaqtan soqqıladı. Dem berer, ämir aytar başıları bolmağan soñ üreyli şerikter mülde basalaman jağdayğa uşıradı.

– Üyine jetkenşe quwa beremiz be?

– Osı “jaqsılığımızdı” da umıta qoymas, – dep qazaq (35) jigitteri toqtap, birine-biri äzil aytıp, kerı burıldı. Qaytar jodarında iyemiz qalğan bos atardı bir-birden jetekke ala ketti.

Qolbasılar alda, soñındağı sarbazdar jüzdikter boyınşa bölünip, lek-lek bolıp, atarın sawırdan sıypay qamşılap, (40) tanawları deldiyip, lapirip kele jattı.

Qasqarını ortağı alıp, maqtap-madaqtap, kötermeley söyledi. Oyrat şerikterin, Boroldayın özin jerlep, mazaqtap äzil aytıp, aynalanı guw-guwmen kökke köterdi. Böz birewleri özin-özi maqtap, “urısta qarsı kelgen eki şerikti eki qalımday qawurmen (45) birdey qağıp tastadım” dep bösiñkirep te jiberdi. Jeñip kele jatqandarı ras bolğan soñ ondaylarğa “munıñ ötirik” demeydi. [105] Däl qazir şın da, ötirik te, maqtanış, madaq ta azdap qosıp jiberüw de, bari de nanımdı sekildi.

Bular az jürüp, bir jıñğıldı, torañğılı toğoyğa keldi. Toğay ortası qağ jarıp, şağın suwlı özen ötedi eken suw betiniñ (5) muzı oyıla bastağan. Sonıñ jağasına tayağanda Rayimbek :

– Bügingi jeñisimiz toylawğa turarlıq bolmadı ma, Näke? – dedi Nawrızbayğa moyın burıp.

– Men de bir ayaldaytın qoylaydı jer keziger me eken dep kele jatır edim, mınaw arağa tüseyik. Otın da suwı da mol (10) eken, – dedi Nawrızbay sarbazdardı toqtatıp döñestew jerge şığıp turıp.

– Wa, erjürek batır jigitter! – dedi Rayimbek dawısın kötere. – Biz bugin ülken jeñiske jettik. Bul bärimizdiñ ortaқ ertigimiz. Sonıñ işinde erekşe közge tüşken qalmaqtıñ bas (15) batırlarınıñ birewi äri mınbası noyanın jer quştırıp, qan quştırğan qasqarı batırdıñ erligi erekşe ekenin közderiñ kördi ğoy?! – degende bäri:

– Kördik! Qasqarı qas batır! – Qasqarı mıñ jasadın! – dep bir awızdan güwildep barıp (20) basıldı.

– Olay bolsa biz bärimizge ortaқ osı jeñisti osı arada toylaymız. Qane, attan tūsinder, aq tüyeniñ qarnın jarıp, bir şülen qılıñdar osı arada, – dep Rayimbek aldımın özi attan tüstı. (25)

Urısta mertikken, aqsaq-toqsaq minüwge de, alıp jürüwge de jaramsız attarıñ birneşewin alıp urıp soyıp, lezde tawday et qıldı. Tastan oşaq qalap, qospen birge alıp jürgen dāw-dāw tayqazandardı astı. Birewler muz oyıp, suw tasıp, birewler töbe-töbe etip otın jıynadı. (30)

Qos-qostan öleñ ayttı. Öleñşi jigitterdiñ özi ekige bölünip bir jagı qızdar, bir jagı jigitter bolıp aytıs bastadı. Birimen biri küresip, küş sınastı. Keybir jigitter:

– Eger men jekpe-jekke şıqsam nayzanı bılay qadar edim, qılıştı bılay şabar edim, – dep. (35)

– Ayqasta at bawırına bılay tūsip, ayaqtı olay jiberip büyütip... – degen sekildi qıymılmen, qaraketpen körsetip qoyadı birine biri. Keybir jigitter jalañaştanıp alıp, muzı oyılğan jerden suwıq suwğa süñgip-süñgip şıǵardı. Sonısı arqılı özderiniñ ıstıq-suwıqqa birdey könip şınıqqan şımırılığın da (40) bildiredi. Sarbazdarınıñ osınday köñildi, sergektikleri qol bastağan Rayimbekke dem berip, budan bılmayǵı jeñisterge degen senimin-arttırı tüskendey. Qabaǵı aşıq, jaydarı.

Qazaq jigitteri osı arağa bir tawlik ayaldadı. Kelesi küni tūske tayaw uzaq qoştasıp, birin-biri qıymastıqpen ekige bölindi.

* * *

[106] Rayimbekter Nawrızbaydan böligenen keyin jolğa bir tünep, kelesi küni säskede el şetine keldi. Sarbazdarın taratıp, Berden ekewi awılğa qayıttı. Awıl äbigerden aman, tınış,bey jay jaǵdayda körinedi. (5)

Sälem berip şıqpaqqa Rayimbek aldımın äke üyine burıldı. Qangeldi üyiniñ mañında bes-altı at baylawlı tur. Bul tutsa bir de ol, bir de bul degen sekildi biy,batır,abız aqsaqal qatarlı el ağalarınñ esiginiñ aldındaǵı mama ağaşı men kermesinen ertewli at üzdirmeytini Rayimbekke belgili jayt. Tün qatıp, (10) tūsı qaşıp, jorıqqa şıqpağanmen jurttı qamın jegen aqsaqal, qarasaqaldıñ qay-qaysısınıñ da jarǵaq qulaqtarı jastıqqa tiyip jatpaytın. Ne sıbağa siltawımen nemese mäjilis nemese mäjilis-mäsliyxat sebebimen jıynalıp alıp, uzaqtı kündi tolǵawlı-tolǵaqtı äñgime-keñespen ötkizip otratındarı ämbege ayan. Äke (15) üyinde de sonday jıynınıñ biri bolıp jatqan şıǵar dedi de, attan tüstı. Köqoynağın özge attardan oñaşalaw jerge aparıp bayladı. Eki adamın bası qosılğan jerde birewin şımşıp söylep, tiliniñ bizin qadap, birewin keketip-muqatıp, ne ruwınıñ, nemese ata teginiñ, älde öz basınıñ, joq degende esiginiñ aldındaǵı (20) iytiniñ bolsa da bir minin aytıp minep-şenep, kemitip-kemirip otratın keybir

mazan jandar sıyaqtı aldına kelgenin tistep, artına kelgenin tewip turatı attar da boladı. Sondaydan saqtaw üşin atın ädeyi awlaqtatqan. Baylamay, tizgin şılıbırın erdiñ qasına ilip, bos qoya salsa da, Köqoynaq iyessin tastap (25) betaldı jürip ketpeytinine de senedi. Sadağın erdiñ qasına ilip, nayzasın dalan üydiñ qarañğılaw bir burışına süyep qoydı.

Basındağı duwılığasın qolına alıp, özge sawıt-saymanın şeşpegen köyde sälem berip kirip bardı. Törden esikke deyin üytolı adam eken. Birneşe künnen bergi jortuwıl men jorıqtıñı (30) uyqısqıdıqtıñ zardabı ma älde sawıt-sayman sekildi sustı kiyiminen be, äytewir Rayimbek qanşa tüsin jibitip, aşıq-jarqın sälem berse de otırğan jurt onıñ bozarıñqı öñ-älpetinen bir türli üdireyisip, jürisinen sekem alğanday bol añırısıp qaldı. Onıñ üstine keşe ğana jekpe-jetken jaralı bop qaytqan (35) Qaraş ta atı şuwılı Borolday mındıǵına tap kelgenin aytıp, onsız da äwpirimmen otırğan jurttıñ quday tobasın awzına salıp qoysa kerek. Bärinen burın anası Suluwke ğana!

– Rayjan, aman keldinder me, künimi – dep ereşe jaqtağı ornınan uşıp turdı. (40)

– Amanbız, – dedi Rayimbek sâl külimdep.

– Biz ülken jeñispen oraldıq. Qazaqqa janalğış äzireyildey bolıp estilgen Borolday noyannıñ özi o duniyege atandırıp, şerikterin şildey tozdırıp jiberdik.

[107] Rayimbek bunı maqtan üşin emes, jurt üreyin seyiltip, küdik-kümänin taratıp jiberüw üşin aytıp edi. Oylağanday otırğandardıñ öñi-tüsi birden jadrap sala berdi. Dur silkingendey orındarınan tik köterilip, umtıla kep bas saldı. Quşaqtap (5) süyip, jabıla ortağa alıp, kötermelep äkep törge otırğızdı.

– Jeñis bayandı bolsın!

– Duşpanıñ ämända tabanıñda janşılısın! – desip batatilekter jawdırdı. Rayimbek alğaş kirip kelgende-aq şeşesi Suluwkeniñ janında Küniştiñ de otırğanın körgen. Rayimbektiñ (10) işki sırın qasqabağınan tanıytın ol eşbir abırjımay da, üreylenbey de, jurt sıyaqtı tañ qalmaq ülken bota közin keñ aşıp, mıyğınan ğana külimdegen de qoyğan. Sonısın Rayimbek bir jolı bayqağan da, tüyeniñ tanığanı japıraq bolmasın dep qaytadan nazar awdarmağan. Endi jaylanıp otırğannan keyin (15) qaramawğa erik qoymay Küniş jaqqa tönkerile bergin ğaşıq köz intıq jar janarınıñ jañağıdan arman jaltıldap, aqquba jüzine şıraylı qızıl oynap şıǵa kelgenin kördi. Küniş te jurttan qımsıp, tike qaray almay, tek oy közin jiberip qana otırğan sıyaqtı. Ayası keñ, alası az qara köziniñ janarı qazirgi (20) sätte erekşe nurlana tuskendey. Qoyuw da uzın kirpikterin jiyi qağıp, beysawat adamdarğa bilgizbegenmen jetik tamırşiday sırdığı jan ğana tap basıp tany alatın äldenege alaburtqan işki duniyesiniñ tereñ qoynawında belgisiz bir bulqımıs, tuwlağan tolqın barın añqartqanday. Jigit nazarı süygen jarda bolsa, (25) jurt nazarı tügeldey Rayimbekte. Atanıp ketkennen qaytıp oralğanğa deyingi körgen-bilgenin, ne istep, ne qoyğandarmın qazbalap qaytalap suraydı. Qazaq jigitteriniñ erligine zor süysin bildirip “bärekelde!” dep qoyadı. Nawrızbaydı köbi bir-eki marte körgennin aytıp, endi onıñ erlik isimen juwga qarsı jürgizip (30) jatqan qıymıl-äreketine qanıǵıp, sırttay algıs ayttı. Boroldaydı körmegenmen köbi bileği eken. Qalmaqtıñ sonday atı şuwılı alıp noyanın märt qılğan on sekiz jastağı Qasqarınıñ qaharmandıǵına süysine tañday qaqtı.

– Sol noyannıñ özi jası qırıqqa tayap qalğan nağız (35) qandı qasap ekenin estip edim. “Quday qırına alsa qırıqqa kelgende taz boladı” degen bar. Ajalı on sekiz jastağı öndirşinnen jetse qırınıñ ketkeni-aq, – dedi Qoyaydar biy oylana söylep. – Bunı bügingi bir noyannıñ ğana emes, keşegi atışuwılı

Badam baturdıñ küyregeninen bastap bizdin isimizdiñ oñğa bet (40) alğanınıñ nışanı dep payımdağan jön.

– Bizdiñ Qasqarı batırımız qarşığaday ğana jigıt eken. Sonı anaw alıp noyan at üstinen ilip äketem, deĝen zor dämemen keldi-aw tegi, – dep Rayımbek Qoyaydar biy sözün qostağan siñay tanıttı.

(45) Munda ülkenderden Qoyaydar biy, Qabay jıraw Ömen biy, Biyeke, Qangeldi, Berdikey, Irıskeldi bolsa, jası kişilerden [108] Aralbay, Satay, Esjandar otr. Bul kisiler keşeli beri osında bas qosqan. Nawrız tuwdı. Töle biy kelsin degen merzim de tayadı. Endi Taşkentke qaray sapar şegüwdiñ qamına kirispek. Otırğanlardıñ ängimesiniñ arqawı osı jönide eken, sonı qayta (5) jalğadı.

Keşke deyin sozilğan uzaq mäslıyxattan keyin jol jüretinder jöninde bir tüyinge toqtadı. Ordağa attandıratin Qangeldi men Aralbay bastağan jıyrımadan asa adamnıñ esimi ataldı. Olardı birer jumadan keyin keler Nawrız merkesin ötkizip (10) attandırmaq bolıp taradı.

IV. TARAW

NAWRIZ

Rayımbek oyanıp ketti. Közin aşıp qarasa üy işine süt säwleli tañ nurı sibirlep enip, kädimgidey jariq tartıp qalğan eken. Küniş ekewi keşe uzaq ängimelesip, keş jatıp edi. Erli zayıptı bolıp qosılğalı beri Rayımbektiñ soñınan şaqıruwşısı (15) kelmey, emin-erkin otırıp äñgime aytıp, sır şertisip, waqıttı tün ortasınan awdarıp barıp tösekke qıysayğan. Küniştiñ ana quşuğınan ajırağalı alañsız, qam-qayğısız uyuqtağanı da osı şıǵar. Äli de selt etpeytin sekemsiz uyqı quşağında jatır. Tün uyqısın tört bölip, bir de jıqlı küze-tinde, bir de jol üsti- (20) jortuwılda jürip daǵdılanıp ketken Rayımbektiñ az jatsa da uyqısı qanıp qaptı. Körpeni kewdesinen tömen ısırıp turıp ketpekke umtıla berdi de, Künişti körrip kit toqtadı. Uyqısın buzğısı kelmedi. Ol tipti jastıqqa bası, jaña tiygendey qıbir etpeytin tereñ de qattı uyqıǵa şomğan. Rayımbek jaqqa qaray (25) az ğana qıysayıp, bir jambastaptı da jawırınımın şalqaya, kerile tüsip, kerbez jatıptı. Älgi äzirde turmaq bolıp Rayımbek körpeni tömen ısırğanda Küniştiñ de kewdesi kindik tusqa deyin aşılıp qaptı. Ulpa qarday appaq dene... Üy işine tañ jariğımın qosı aq säwle şaşqanday boldı. (30)

Burın-soñdı äyel zatınıñ aşıp tănine kün ya tün jariğında közi tüsip körmegen jigıt özinen özi uyalıp, ört jalını şarpiğanday eki beti düw ete tüsti. Söytse de sıyqırlı bir küş janarın jalt burıp äketüwge jiberer emes. Eki közin kewde tutsan ala almay qaldı. Jabayınşı dep soza bergen qolı (35) körpege jetpey sılıq tüsti. Endi jigittiñ tek tamsanıp tañdanuwdan basqa oy jügirtüwge şaması kelmedi. Netken sulıwlıq! Tän sulıwlığında da adamdı arbap alatın munday gajap sıyqır barın bilmepti. Rayımbek Küniş kewdesine qulay ketkisi kep eñkeye tönip-tönip barıp özin-özi äreñ toqtattı. Oyanıp ketse omırawın [109] aşıp qoyıp otırğanıma uyaladı-aw dep betine qaradı. Ol uyuqtap jatıp ta uyalıp jatqanday. Aq jüzine tepken alqızıl nur qağaz betine tamğan qandı köz aldına keltirdi. Tınıs aǵlan tutsağı kewdesiniñ köterilip-basılıp, tıp-tıǵız, tompaq qos (5) anarınıñ dir ete qaluwı jigıt jüregin suwırıp äketerdey. Onı aqquwdıñ balapanına balap, ayalap sıypağısı keldi de, alağanın tiygize jazdap-tiygize jazdap, qayta tartıp aldı. Rayımbek özin de, Künişti de umıtp, tús körrip jatqanday, tüsünde mın qubılmalı, san boyawlı ğajap bir sıyqırlı-sırlı dünyege enip (10) ketkendey boldı. Bir jağınan jürek şımırлатıp, jan tebirenter raqatın qıymaydı, bir jağınan odan da asqan raqatqa, läzzätqa batqısı kelip töne beredi de, qannen qanersiz şırın

uyqıdağı, baqıttı sätin öz paydasına qurban etkisi kelmey näpsisin tıyadı. “Küniş oyanğanşa özim de mazalamayın, tınım (15) tappaytın jawşı da, şaqıruwşı da kelmese eken, eşkim mazalamasa eken!” dep tiledi Rayimbek iştey.

Rayimbek janarın bayaw jılıtıp Küniştiñ kişkene qırlı murına, odan äri qoyı,uzın kirpigine, jaña tuwğan ayday jinişke iymek qasına, qazıq aq mañdayına, juqa aşıq qabağına qaradı.(20) Köziniñ aldına, mıyığına näresteniñ şalıqtağanınday süykimdi külki üyirilgeni de ap-ayqın bayqaldı. Sonimen qosa eki qasınıñ ortasındağı bolar-bolmas jıyırılıw men biliner-bilinbes kirbiñ de Rayimbektiñ ıntıqtıqpen qarağan qumar közinen tasa qalmadı. Küniş bolsa wızday jas, täni saw,janı jaydarı. “Bu (25) ne kirbiñ? “Talay jolı tap bolğan uwayım-qayğımıñ tabı ma? Älde tündegi tawsılmas ängimeniñ soñı arman men ümitke tirelip toqtap edi. “Osı bir aldı-juttı ayğay ayğay-attannan, “jaw jetti, el köşti” dürbeleñnen, quwğın-sürginnen qutılıp, bala aldında, jar janıñda otırar kün qaşan tuwar eken ?” dep kürsinip edi. (30) Sodan qalğan kirbiñ be? – dep oyladı.

– Armanıñ orındı, biraq tım erte emes pe? – degen Rayimbek.

– Meniñ zatım urğaşı, – dep jawap bergen Küniş. – Erligim asıp, küşim tasıp bara jatqandıqtan atqa minip, alaman bop (35) jawğa şapqan joq. Erim-eriske, elim-keriske tüsip jatqan jantalas jaydaydağı amalsızdıq edi ğoy. Endi bäri ornına kelgendikten emes, men äyelmin ğoy, batır sondıqtan ärbir äyel – “äyel” degen ädemi atına layıq basa deymen. Beybit kün tuwsa, jar quşıp, bala süyse, odan artıq baqıttı añsamaymın... (40)

Rayimbek Küniştiñ bul armanına qarsı daw aytpağan. Oylanıp otırıp qalğan. Mine, endi sol asıldı, alıstı armandağan aqıldı jar aydında qalıqtağan aqqawday talıqsıp, janında jatır.

Qos burım ğıp örip, qoya bergende tirsekke tüsetin qolan qara (45) şaşın jawğa şawıp, at üstinde жүrgende basına orap, jelkesine tüyip, jazda qalpaq, qısta tumaqpen bastıra kiyip alatın. [110] Sol bilekтей qos burımniñ uşına suwırtaqpen biriktirip az ğana tana, tüymeden sölkebay tağıp, qamzoliniñ işine salıp jurgen. Jatar da sol şaşbawdı şeşip alıp qoyğanğa uqsaydı, qalıñ qara şaşınıñ jartısı jawırın astında qalıptı da, jartısı (5) jastıq üstinde jayılıp, tolqındana burqırıp jatır. Rayimbek eñkeyip, sol qara şaşqa murıñ, erin uşın tiygizip edi, älde gül men şöptiñ be, älde qarağay-şırşanıñ ba, äytewir ğajap elitkiş xoş iyis tanawın qıtıqtadı. Sodan äri basın köterip ala almay, betin köme, quşırlana iyiskedi. Tünde, jatar aldında (10) jağılğan ot älde qaşan öşken. Bağanday beri beluwarına deyin aşıq otırğan Rayimbek denesiniñ säl salqındağının sezdi. Sonda ğana barıp Küniş jawrap qaldı-aw degen oy kendi. Basın köterip qarasa, şınında da onıñ jaña gana işinen istıq jalın tewip, balqığanday bolıp jatqan appaq denesi qusettanıp qalğan (15) eken. Jalma-jan tömen ısırılğan körpeni aqırın köterip, jaba bereyin degende Küniş közin aşıp aldı. Öziniñ qalay jatqanın, tömen tusıp ketken körpeni kötere bergenin kördi de, lıp etip beri awnap tüsti. Rayimbekti quşaqıtay alıp, betin jastıqqa basa qoydı. (20)

– Tañ atıp ketken-aw deyim? – dedi basın kötermegen boyda tunşığa söylep.

– Tañ atıptı, – dedi Rayimbek özi de qazır oyanğanday.

– Erte oyanıp, sırtqa şığıp ketüwşi ediñiz goy, batır?

– Bugin jawşı kelgen joq,-dep küldi Rayimbek, – Şımım, (25) seni oyatıp almayın dedim.

– Raqmet, batır!

Rayimbek pen Küniş dalağa şıqtı. Kün kädimgidey köterilip qalqanğa uqsaydı. Özi taw tasasınan beri asa qoymağanmen, nur säwlesi qırqa-jondardı ıldıylap bawrayğa tüsip keledi eken. (30) Orman kömkerge belde w tusı, jıra, şatqal, say-sala bawırday uyıp, munartıp körindi. Küngey bet qazirgidey köktemniñ bası emes, qısta da qırbaq qar turmay, betegesi tönkerilip qara jattı. Teriskey äli jılmıyğan appaq. Etek tus, özderi turğan özen alqabı äzirşe alaşabır. Kün tuskennen bastap jüyesi bosap, (35) batqanğa deyin edäwir erip, eñiske qaray birde qar astımen, birde aşıq jıra-jılğamen tunşğa sıldrap suw aǵadı da, köleñke üyirilgen zamatta sap tıyladı. Qazir de mine, keşegi qarı erip, aqqannan qalğan sarqındı suw – kölşik beti qabırşıqtanıp jatır. Üy mañınan aǵıp ötedin şaǵın bulaq jiyegin juqa muz (40) kömkerge. Äzirge laylana qoymağan taw suwı möp-möldir küyinde ıldıyğa qaray asıǵa awnap, aptıǵa zawlap, zıtıp baradı. Awa jayılp ketip, enesi esine tuskende qoñrawlata bir kisinep alıp tura şabatın qulınday quldırañdaydı.

Rayimbek bulaqqa keldi de arnanıñ tarlaw tusın mine turıp (45) beluwarına deyin juwındı. Odan soñ erip tawsılarnı kütpey-aq [111] qar bökse sin burǵılap şıqqan aq qulaq bayshektiñ birneşewin terip äkep Künişke usındı.

– Keşe kelip, “bürsügini nawrız” degen apam. Ol – erteñ, – dedi Küniş burıştaǵı oşaқта turğan qazan astına ot jaǵıp (5) jatıp. – Biz ne isteymiz?

Nawrız ayı qazaqşa jıl bası. Bul kezde qıs ötip, qar ketedi. Eski jañaradı, jaña jaynaydı. Jaratılıs atawlıǵa jan bitedi. Ayuw ekeş ayuw apanınan, jılan ininen şıǵadı. Aǵarıp-quwarıp jatqan jer beti jasıl maqpal, tükti kilem (10) jamıladı. Aǵaş-buta bürsük atıp, aynalası qızıl-jasıl gülge oranadı. Mal töldep, aq köbeyip, qut-bereke bastaladı. Bürseñdegen kempir-şaldıñ qabaǵı aşılp, eñsesi köteriledi. Qızboz bala jastardıñ sawıq-sayranı köbeyip, sän-saltanatı tüzeledi. (15)

Däl osınday şülendi şadıman şaqtı jıl bası etip tañdap alǵan älimsaqtan bergi ata-baba qanday aqıldı, danışpan edi. Jıl basında toqsılıq bolsa, ayaǵına deyin joqsılıq bolmaydı dep, qasiyetti jeti sanǵa jetkizip, nawrızdıñ taǵamın jasap, onı toyǵanşa işip-jew ırıs tilegen ırım eken. Mol (20) iygilik, zor baqıt bası – Nawrız ayınıñ alǵaşqı üş künin toylap, merkemem ötkizetinin biliwşi edi Rayimbek

Är üy, är tütün öziniñ qıstan saқтаǵan soǵım sürisi, jambas, jilikten bastap tuzǵa deyin sanap otırıp qazanǵa jeti, toǵız, ya on birge deyin taq san ğıp taǵam salıp pisirüwşi edi. Onı (25) Nawrız köje dep bükil awıl-aymaq bolıp, ülken-kişi, bala-şaǵa demey qıdırıp jürip, “eski jılda esirkeseñ, jaña jılda jarılqa!” dep, birin-biri qutuqtap, öleñ aytıp, biy biylep jürip qarındarı şeñbirek atqanşa işip-jeytinderdi de körgeñ. Nawrız ayı qudaydan basqa eşbir qudiretke baǵınbay, özgermey, jıldıñ (30) döp sol mezigilinde qaytalap kelip otırǵanmen, onı merkeleytin adamdardıñ tirliǵi opalañ-topalañ bop ketken jaw işi-jawjalam tusta Rayimbektiñ onı eske aluwǵa da murşası bolmaqtı.

Onday kündi Küniş te qaybir taquwalıqpen esine saқтаp jür deysiñ, apası kelip aytıp ketken soñ biz de öz aldımızsa tütün (35) tütetip, ot jaǵıp otırmız ğoy, ne istesek eken dep aqıl salǵan daǵısı ğoy. – Ne istegeni qalay? Biz de pendemiz, biz de qazaqpız. Küyimiz bolmasa da üyimiz bar. Qazandı toltırıp turıp suw quyıp, jetew bolmasa da besew etip dem salıp, nawrız köje (40) jasaymız. Qıdırıp kelgeñderdiñ qarını toyǵanşa işkizip, qawǵası tolǵanşa quyıp beremiz, – dedi Rayimbek dastarkan üstinde Künişke külimdey qarap otırıp.

– Söytekikşi! – dedi Küniş rıyza könilmen. Ol tegi jet nemese bes türli tağam tawıp, nawrız köje jasay alatınnan (45) göri Rayimbekpen birge otaw iyese bolıp ot jağıp, qazan köterip [112] kisi sıylay alatın bolğanına máz, sağan köbirek quwanıştı sıyaqtı.

– Al endese, iske kiris, – dedi Rayimbek jöneldetip. – jetige jetkize olar dämiñ bar ma? (5) – Sonda älgı jeti türliñ işine neler kiredi eken? Aldımen sonı ayqındap alayıqşı.

– Bar bolsa jeti emes, on birge jetkizseñ de jarğığa sıyadı deytin ülken kisiler, – dedi Rayimbek, – ayqındawdan burın öz qolında bardı ayt. (10)

– Batır atam men kökemniñ (Qangeldi men Esjandı aytadı) sibağası dep saқтаğan bir jambas, jilik bar, – dep Küniş basmarması men suq sawsağın jumdı.

– Ol ekewiniñ atı bölek bolğanmen zatı bir. Ol – et, – dep Rayimbek Küniştiñ suq sawsağın öz qolımen qayta aştı. – büyte (15) berseñ sen jeti tügil jetpisti bir maldıñ süyek-sayaağimen-aq toltırarsıñ. Küniş oğan äweli máz bola külip aldı, sodan keyin:

– Olay bolsa-aw, “batır-aw, “Batır” degen atıñ bolğanmen osıñ Besewge de jetpeydi, – dedi külkiden özüwin jıymay. (20)

– Degenmenen ataşı, qanşağa barar eken, köreyik.

– Qurt bar.

– Eki, – dedi Rayimbek, – sen atay ber, men sanay bereyin. – Küniş bugün tipti köñildi. Är sözdi äzilge aynaldırıp, külip bolar emes. Äytse de biri aytıp, biri sanap, ekewei birdey jabılsa (25) da üylerindegi dämdi jeti turmaq beske jetkize almadı. Sondağı barı et, qurt, tuz, suw eken.

– Bul “Nawrız köje” emes, “nawrız et bolıp şıqtı qoy, – dep küniş tağı küldi.

– Şınında da köje boluw үшін tımqursa bıday, tarı (30) sekildi dänniñ biri boluw kerek, – dedi Rayimbek, – asıqpa balem, keler jılğı köktemnen bastap özim de egin salıp, özgelерdi de jumıldırmasam.

– Bıyıldan nege bastamaysıñ?

– Bıyıl keş, – dedi Rayimbek. – ol үшін aldımın jer (35) jırtatın qural-sayman boluw kerek. Ol bizde joq. Onday quraldı Äbin usta jasay alamın degen birde.

– Nege endi erterek jasatpadıñ? – dep Küniş egin saluwğa şınımen ıqlastığın bidirdi.

– Öziñ estimey äreñ otır ekensin göy, jöbeldetip äkettiñ, (40) – dep küldi Rayimbek. – Urıstan keşe ğana keldik. Bugün märe-säre bop munda otırğanmen alaşapqınday jawşı kelse erteñ atanıp kete beretin at jalındağı jandarmız. Qonısımız bugün munda bolsa, jel aydağan qanbaqtay erteñ qaydan şığarımızdı quday bilsin. (45)

– Öziñ göy egin salam degen.

– Ümitsiz – saytan, joñğarlardı jeñsek armanğa jetermiz.

[113] Söytip, nawrız köjege salatın bıdaydı da, tarını da özimiz egip alamız.

– Qıyalşıl ekenindi bilemin batır, – dedi Küniş Rayimbektiñ aytqanıñ awılı alısta ekenin endi uğıp. – Aytsa da (5) apam unnan uwmaş jasap qoyam jāne sarı maydan saқтаğan azıraq tarım bar edi, sonıñ jartısın berem, alıp ket degen. Al Qanımjın apam un äkep berem dedi.

– Bäle büyte berse apalarıñ jeti tügil toğızğa da toltırar, – dedi Rayimbek alıstap ketken ormannan qayta aralıp. (10)

– Apam asa meyirimdi adam. Men onı birge bir narse bergeni nemese berem degeni uşın aytıp otırğam joq. Kişkentay kezimnen bilemin. Biri emes, bäriniñ anası sıyaqtı, ülkenge de kişiğe de qamqor, janaşır. Esjan kökem sendermen birge qalıp qoyıp, biz el qatarı şubıra köşkende batır atam ekewi qanatınıñ (15) astına aldı. Öz jegerderi et bolsa, et berdi, şöp bolsa, şöp berdi...

Rayimbek “Küniştiñ qasında uzaq otıra almay, äñgimesin tıñday almay jür ekemin ğoy, estir qulaqta murşa bolsa aytarı köp-aw öziniñ, – dep oyladı. – Äzirşe ekşim mazalap qatqan joq (20) qoy. Ayta bersin, sözün bölmeyin”...

Küniş te Rayimbektiñ ıqlas qoya tındap otırğanın bayqap ängimesin toqtatpadı. Bir türli sır qılıp, jır qılıp aytqısı keletin sıyaqtı. Oqıyğa iñğayına qaray birde aşılip külip, birde munaya qabaq şıadı.

(25) – Özderi ne işip-jese, biz de sonı işip jedik. “İşip jedik” degenge et pen qımız, qurt pen şay eken dep qalma, batır. Et ornına şöptiñ tamırı, suwsın ornına qayıñniñ sölün iştik. Ağaştan suw şığarıp aluw oñay ma?! Birde bəri jabılıp jatıp äzer şığarıp alğambir ayaq qayıñ sölün tögip qoyıp, öz apamnan (30) tayaq jegenim bar. Sonda Suluw apam “Bala ädeyi tökti deymisiñ, renjitpe!” dep ara tüsip, qoltığına alğanı äli esimde. Apamdı salıq jıynawşı şoralar urıp, basın jarğanda tek Suluw apam ğana ayalap, emdep jazıp aldı. Suluw apam nağız batır atamalayıq adam. Batır atamnıñ özin de, üyge köp keletin qonağın (35) da eşnerseden tariqtırğan emes. Azdı-köptey, köpti-köldey etip aldığa qoyatın...

– Uqtım, Küniş – dedi Rayimbek Küniştiñ betine jimaya, meyir töge qarap. – Bayqawımşa sen de sonday ana bolğın keletin sıyaqtı. (40)

– Jaqsını ülgı tutsam nesı ayıp. Apamday ana bolsam arman bar ma!...

Bulardıñ üstine wädeleskendey Suluwke men Qanımjın biriniñ soñınan biri kirip keldi. Qoldarına ustağan buyımdarı bar. Rayimbek pen Küniş orındarına uşıp-uşıp turdı. (45) – Jandarım-aw, jurt nawrız köje beremiz dep abır-sabır [114] dayındalıp jatsa, sender otırıñdar ğoy jaybaraqat! – dep Suluwke men Qanımjın söylep jürüp törge ötti.

Suluwke budan jas kezinde de jasamıs adamday sabırlı, salıyqalı jan edi. Suluwke dese degendey suluwlığı äli de öz (5) boyında saqtawlı. Qayta burın-ğıdan da baysal tartqan parasattı minezi, bayıptı söz ben basalqalı qıymıl-xareketi suluw-lıgın tolıqtıra, kemeldendire tüsken. Tek budan ğori jastaw kezindegi etjendiligininen aşıñ tartıp oyazdañqırıp qalğan. Mañdayındağı, köz aynalasındağı äjimi de terendep, ayqındana (10) tüsken. Onday egdelikti bapta-tapta asıqpay aytatın sözinen de, sabırlılıqpen tereñge tartıp tuñğıyıp, oyılı qoñır közinen de ayqın añğaruwğa boladı.

Jas arasındağı alşaqtığı, öñi-tüsindegi azdağan ayırmaşılığı bolmasa qanımjandı Suluwkeden ayırıw qıyın. Otızdıñ (15) altı-jetewine jaña kelgen keliñsektiñ qazır nağız tolısqan, buwırşınday bulañdağan kezi edi. Bet-jüzinde äli qıldıñ köleñkesindey de äjim joq. Qap-qara, ülken bota közi qızıl şıraylı, aqqubaşa öñine odan sayın nur quyıp turğanday. Orındı jerinde ädemi kelisim tabatın erkesilqım, jaydarı minezi de (20) süykimdi.

Soñğı kezde qağılezdiginen sabır-salmağı basımdaw tartıp, erterek egdelikke beyimdegendey sıñay bayqaladı.

Batır al-qızdarınıñ aldında qazır ekewi de analıq aybınmen, salıyqalı sabırmen salawattı söz aytıp, aqıl kenin aqtırıp (25) otur. Meyli, onıñ atağı tawday, aybını şalqar köldey bolsın, bäribir ülkeniñ kişiğe, ananıñ perzentke degen meyir-şapağatın körsetip, botasına iysingen ingendey mekirene

“aynalayın”, “künim”, “qulınım”, “botam”, “şırağım” degen sekildi şuşağı mol, eltitip, eljiretkiş jibektey jumsaq tiyetin mayda (30) tildermen erkeletip te qoyadı.

Özderinen asıp-tögilip jatpasa da, kem-ketigi köp jaña köterilen jas artawdan eştenelerin ayamaptı. Merekeli künderde dām tatıp şığamız deytin dāmegöyler bolsa jüzderi sınbasın dep bütinini bölip, jartısın jarıp äkepti. Künış tağam türin (35) dälme-däl jetew etip qazanğa saldı.

Nawrızdın biri küni tañ mawjırap attı. Jıl kelgeniñ belgisi osı dedi qarttar. Bıyıl qıs jumsaq bolğandıqtan qara torğay sekildi jıl qustarı nawrız tuway jatıp-aq uşıp kele bastap edi, mine endi köqala şımşıq ta körinip qaptı. Kün (40) sāskege köterile qar men qabırşaq muz erip, jer beti jipsidi. Marqasqa ul tawıp, quyrığı batpan qunan qoydıñ etinen qalja jep otırğan baqıttı anaday boyı buwsanıp, jara-jılğardan sıldırap suw aqtı. Adamdar qıs boyı kün közin körmegendey bugün tegis dalağa şıqqan. Kempir-şal, qız-bozbala ärqaysısı (45) öz turğılastarın tawıp, tört-besten, altı-jetiden birige, qol ustasa qıdırıp, üydi-üyge kirip nawrız köje işip, dalağa şıǵıp, [115] şuşağın mol tökken künmen birge jadırap-jaynap, külip-oynap jür. Oyin balaları qabırşaqın jarıp, jumutqadan şıǵa örmeley jönelgen balapanday üy-üyden öre jügirip, asır salıp, bāyşeşek terip, oynıǵa alańsız kirisip ketken. (5)

Jıl bası nawrızdın alǵaşqı küni osılay zor merkemem, qut-berekemem, oynı-külkimem ötti. Biraq “quday bir küngi quwanıştı da köp kördi-aw!” dep qarttar aytqanday, ekinşi täwliktiñ tañı aytpay jatıp dūrbeleñ bastaldı. Awılǵa ayǵay-attanmen jawşı keldi. Ol bar dawısımen “Rayimbek! Rayimbek!” dep (10) ayǵaylap, urandap keledi. Rayimbek te, Künış te, attandı estigen jaqın mañaydaǵı barlıq körşi-qolañdar kiyimderin jüre kiyinip, ton, şapandarın jelbegey jamılıp dalağa jürige şıqtı. Jawşı esik aldında turğan Rayimbekke taqay kep bir-aq toqtadı. Atı aq köbik qara terge şomğan. Irs-ırs etip solıqtap tur. (15) Töñirekteginiñ bāri antalap osılay aǵıldı. Lezde jıynala qaldı. Jawşınıñ bōrki astundan aqqan qan samaydan jıljıp, qulaq aldına qızıl suwırtpaq jolaq qaldırıp, tamaqqa barıptı. Bir täwiri onı elep turğan ol joq. Attandap şawıp, ayǵaylap kelgen boyda alqınıp, aptıǵıp, Rayimbekke qarap barın ayta bastadı. (20)

Jawşı Sataydan eken. El şetine tutqıyıldan jaw tiyipti. Äweli uyalas bōridey bir tobı kelip jılqıǵa şawıptı. Küzettegi bes-altın jigittiñ soqqıǵa jıǵıp, bir-ekewin tutqındap alıptı. Bul özi ğana qaşıp qutılıp Satayǵa jetken eken. Satay bar jigitin jıynap, jawǵa attanuwǵa qamdanıp qalıp, (25) munıñ özin osılay şaptırıptı.

– Jaw tek jılqını ğana aydap äketti me, joq awılǵa da şabatın türı bar ma? – dep suradı Rayimbek asa abırjımay turıp.

– Jılqıǵa tiygenderiniñ qarası jıyırmaday ğana. Al Satay (30) aytadı odan jıyırma ese köp boluwǵa tiyis dep.

– Ol aytsa bilip aytadı, – dedi Rayimbek töñiregin-dilerge qarap. – Qur boljammen aytpaydı.

– Qıs ötti. Qalmaqtar şaǵanın toladı. Endi olardıñ kewdesine janı barlarınıñ qıymıldası qıymıldaytın waǵı, – (35) dedi Qabay jıraw jurı aldına şıǵıp:

– Al endi ne isteysiñder, Rayimbek, Esjan?!...

– Bizdiñ awıldın malı taw jaqta edi, olardan xabar-oşarjoq, ne jalde eken? – dep Biyeke onı da eske saldı.

– Maldı da, jandı da jawǵa bermeymiz. Qane, Esenbek, (40) Oljabay atqa miniñder, jigitter tez jıynalsın! – dedi Rayimbek. Özi kirip üyden sawıt-saymanın alıp şıqtı.

– Qısqa künde qırıq şawıp, osı oyrat degenderden-aq kördik-aw köresini! – dep şal-kempirler keyidi.

– O, quday, jetewden qalğan jalğızım edi, munı da jalmamaqpısıñ, (45) jalmawız quday! – dep bir kempir añırıp qoya berdi. Bir jas kelinşek aq boz attı jigittiñ tizesinen quşaqtap, [116] biraz jerge deyin ilesip barıp, jıgıla-sürine äreñ qaldı. “Mundayın burın körmep edim, mına jurta ne bolğan bugün” dedi Rayimbek özine-özi aytqanday.

– Jawğa attanuw-toyğa attanuw emes, balam. Jaqını jaqının (5) şübereke tüyip, ajalmen ayqasuwğa ketip bara jatqanda janaşırı jılamay qaytsin. Tek jaqşı tilek, jalğız ümitti ğana tirek etedi, äytpese, ana añırıp, ata küyzelip, jar jılamay qala almadı, – dedi Qabay Jıraw jigitteriñ bir jerge jıynaluwın kütip turğan Rayimbekke ğana estire bappen aqırın (10) söylep.

Kün tüske tayağanda eki jüzdey jigiti äreñ jıynaldı. Bul tek jaqın mañayda otırğan üylerden ğana kelgender. Joldağı awıldan qosılatındardı şamalap esepetgende jartı mıñday sarbaz quralatının eskerip, Rayimbek qaşıqtağılarğa jawşı (15) jibermedi.

Ana jolı Zaluwnımin qart aytıp kelgen senimdi xabarğa qarağanda bul künde Qıtaydıñ täñiri, xanı Jan-Luwn qoñtayşa Ğaldan-Serenmen köz alartısıp qalğan sınayı bar. Talasatındarı Tibet, arbasatındarı Nanluw (Kişi Buxara). Bul alıp (20) ölkelerdi özindik qıp biylep-töstewge aydahar men äbjılan keyde kelisip köyde kerisip qalatin körinedi. Keliser men keriserdiñ jiyeginde turğan munday dübara jağdayda küşin ıdıratıp, bōrikpen urıp aluwğa kelmeytin qazaq jurta qaray ülken şabuwlığa batıla bara bermewge tiyis. Buadan bir-eki ay burın Aralbay (25) aytıp kelgen Tōle biydiñ payımı da solay. Eger atalmış eki ölkeni eki jaqtap soruwğa kelisse qazaqtarğa qawıp, kerisse, balta kötergenşe keltek dem aladı da, qazaqtar öz tirligin istey beredi. Al mına dūrbeleñdi tuwdırğan qoñtayşa emes, Borolday noyannan ayırılğan Şamalxan men Qaskeleñ miñbasınıñ, mindiq qosınıñ (30) toz-tozın şıǵarıp jibergen irdegi qazaqtarğa istep otırğan qısaşı.

– Munı äzirşe osı şağın qolmen-aq qarsı alıp köreyik, – dedi Rayimbek janında turğan Qabay jıraw men Biyekege qarap. (35)

– Jortqanda jolıñ bolsın balam! – dep tilek ayttı ekewi jarısa. Jıynalğan jigitterge aq saqaldı kəriyalar, aq samaylı analar “äwmiyn” dep alaқandardın jayıp, aq batarın berdi.

Rayimbek bile jüreyik dep Satay awılın janap ötti. Sırttay qarağanda awılda äbigerlik bilinbeydi. Etegi jaydaq, (40) kewde tusı tarlaw kelgen şağın özekşeniñ eki büyirin suwırşa qazıp alıp, kewlep ketken qıstağdağı jer üylerdiñ murjalarınan tütün ärqalay şıǵadı. Birinde suyıq, kögildir, endi birinde qoyuw qara-kök. Kädimgi aǵaş otın nemese qıy men köñniñ tütini. Esik aldında jürgen biren saran bolmasa, qarañ-qurañ adam köp (45) körinbeydi. Söytse de tütünderiniñ tüzüw şıǵıp jatqandarına qarağanda şapqınşılıqtan aman. Degenmen anıq-qanıǵın bilip [117] kelüw üşin Rayimbek Berdenge qosıp tağı bir jigitti jeldirtip jiberdi, özderi ayaldamay ilgeri jüre berdi. Salden keyin ekewi şoqtıp soñdarınan jetti.

– Awıl äman, – dedi Rayimbek Berden. – Bir aq saqaldı kisiden jōn (5) suradım. Tek tigerge tuyaq qaldırmay aydap ketipti. Küzette jürgenderdiñ üşewin öltirip, ekewin baylap äketipti. Üş yüzge tarta jigitti jıynap alıp, Sataydıñ attañanına biyeniñ eki sawımınday waqt ötipti, – dep Berden anıq jağdaydı qandıra xabarladı. (10)

– Olay bolğanda bizdiñ jedelirek jürüwimiz kerek, – dedi de, Rayimbek Köqoynaqtıñ qattı ayañına salıp, bastap ketti.

Köqoynaqtıñ alapat ayanı özge atardı sarjeldirip otıratın ädeti. Rayimbekke egenderdiñ aldı jelip, soñı şoqıraqqa saldı.(15)

Namazdiger tayağan şamada Rayimbekter qıp-qızıl qırğın üstinen tüsti. Aynalası äwdem jer keletin awmaqta maydanda qara-qurttay qalıñ adam qanjilik ayqasta jür. Onıñ qazağı qanşa, qalmağı qanşa, bilip bolmaydı.

– Qazaq sarbazdarı men oyrtattar oryanı osı, – dedi Rayimbek, (20) jigitterine estirte, – jaqındap baramız da at basın qoya beremiz.

– Özimizdiñ eki jüz adamdıq şoğırımızğa qarağanda ana urıs maydanındağılar üş-tört ese köptey körinedi. Qazaq jigitteri sonıñ mıқтағанда biri bolar desek, odan üş ese köbi (25) şerikter, – dep Rayimbektiñ jelke jağında turğan bir jigit olardıñ köptiginen seskenetindigin añğarttı.

– Demek, bärin qosqanda qazaq jigitteri joñğar şerikteriniñ jartısındağana demeksiñ ğoy? Olay bolsa maydanğa kirmey-aq, bas sawğalap, keyin qaytamız ba? – dedi Rayimbek oğan burılmağan (30) boyda.

Ol sardar sözinen zil de, kekesin de, şın da añğara almay az-kem ünsiz turıp sodan soñ:

– Köpke topıraq şaşıp bola ma, – dep kümiljidi.

Rayimbektiñ ottan da, suwdan da taysalıp körmegen, eki jüz (35) tügil, eki adam soñınan erse de urandap kirip baratın sırım biletin Esenbek pen Berden, Oljabaylar älgi jigitke ala közderimen ata qaradı. Biraq sardardan ämir kütüp ündemedi.

– Sen osı jerden üyine qayt! – dedi Rayimbek oğan äli de moyın burıp kim ekenin bilgisi de kelmey. – Berden, sen (40) sadağıñdı oqta. Eger mınaw keyin qaytpay, bizdiñ soñımızdan bir adım ilgeri attasa, qaq mañdaydan oq qada!

Atı atalğanda Berden sart ta surt sadağın oqtay qoydı. Jigit ne estidim degendey sileyip turdı da qaldı.

Rayimbek urandap, aldspanın töbesine üyire qalıñ nöpirge (45) qaray atoyladı da ketti. Özge sarbazdar soñınan qalmaq, ilese şaptı.

[118] Qalıñ adam qazaqşa uran salıp, qanmaydanğa kirip kelgende sarı tuw kötertip birneşe nökerimen birge şette turğan qosın bası. Qorday batır şirkey şağatın ğurlı da selt etken joq. Qorday da Borolday sekildi Joñğardıñ Şamal xanğa bağınatın (5) mınbası noyanı bolatın. Qazaqtarğa qarısı soğıs jarıyalaw jöninde qoñtayşadan: buyırq bolmağandıqtan Şamal xan Borolday noyan men ištegi küyigi äli taramay jürgen kerüwenniñ kegi üşin qazaqtardıñ malın şawıp, adamdarın tutqundap äkelüwdi, eger qajet bolsa soğısıp ta kek qayıruwdı osı jolı Qorday (10) batırğa tapsırğan.

Qorday eñ aldımın qulan awlaytın az adamdar şığarıp, qazaqtardıñ qay awılınıñ qayda otırğanın, malınıñ qay öriske şığatının birşama bilip aldı. Sodan soñ är öris, är üyirdiñ küzetşi jigitteriniñ sanına qarata är adamğa ekiden, üşten (15) keletindegı şerik jiberip malına tiyisti. Odan keyingi biraz şerigi tasada jol tosıp turıp, quwıp äkelgen jılqını äri qaray aydap ketedi. Alda-jalda quwınşı köp bolsa, odan arı qalıñ qolmen Qorday özi kütüp tur.

Şamal xannıñ aqlı boyınşa bul künde burıñıday beyqam (20) jatpay saqtanıp qalğan qazaqtarğa Qorday öziñşe amal qoldandı. Onısı östip az adammen elewsiz tiyisip, ayğay-attanğay jibermey qorğanısqa şıqqan şağın tobin üzip-sozıp, älsiretip, qansıratıp barıp qutılıp ketew. Attan şıqqan jerde qazaqtardıñ jigitteri ğana emes, şal-şabır, bala şağasına deyin biri (25) qalmay, dürlige köteriletin sırına Qorday noyan qanıq edi. Ondayda mıñbasınıñ öziñiñ de jüregi dürsildey jöneletin.

Mine, qazir de ol şerikteriniñ köptigine sengenmen “Attan!”, “Attan!” “Rayimbek!”, “Rayimbek” degen urandı estigende töbe quyqasınıñ şımır ete tüskenin sezdi. Biraq qazaqtardıñ (30) eki jüz adam kädimgidey mol qol, taban tireser küş eseptelgenimen, Qordayğa ol şalqar kölje kep quyar şağın bulaqtay. Köldi qanşalıq şalqıtıp jibermek degen sıñayda aynalasındağı albatı, nökerlerine bilgizbey pañ tur.

Rayimbekter urandap qalıñ nöpirge qoyıp ketti. (35)

– Rayimbek! Rayimbek!...

– Jan berme! Jan berme!...

– Silte! Soq!...

– Qır, joy! Ayama!...

Bulardıñ uranın estip qalğan oyрат jüzbasınıñ birewi (40) maydandı tastay salıp Qordayğa qaray şaptı. Jetip barğanda:

– Ne aytpaqsiñ ? – dedi noyan qara qasqa attıñ üstinde şirenip.

– Bator noyan, jaña qosılğandardı bastan kelgen Rayimbek eken! – Älginde qazaqtardıñ jer-älemdi basına kötere ayğaylap (45) şapqandarın körgen noyan onıñ işinde Rayimbek atın añğarmağan. [119] Burın biletin sol esimdi jüzbasıdan estigende eleñ ete qaldı.

– Sen Rayimbekti tanıp qaldıñ ba? – dedi noyan bir närse aytpaqqa eñkeyip. (5)

– Jaña qol aldında kele jatqanda özin de, atın da kördim. Endi kezdesse tanıymın, – dep jawap berdi jüzbası.

– Endeşe sen jarttı şerikti japsañ da, soñı meniñ aldım tiripty alıp kel.

– Bator noyan, ol masqara qırğın. Eki qolında birdey qaruw. (10) Tizgin ustamaydı. Astındağı kök atınıñ özi urşıqşa iyiriledi, – dep jüzbasınıñ közi şarasıman şığa jazdadı.

– Aytqanımdı qaytalamaymın! Jartı mıñ şerik jabıl, qalğaniñ tügel qırıl! Tek Rayimbekti tiri ustap alıp kelmeseñ,öz basıñ ketedi ! (15)

Jüzbası qaytıp awız aşpastan, at basın burıp alıp şawıp ketti. Qan maydanğa keldi de, är şerike bir janay berip: “ Kök attı qazaqqa jabılıñdar! Tiri qolğa tüsiriñder!” – dep awız jappay ayta berdi. Biraq kök attı qazaqqa jolap ketkenderdiñ tiri qutulmağannın körüp, özi de mañayına bara almadı. Sonda (20) da älgi sözdi qaytalawdı qoymaydı. Oljabay onıñ sözün bir-eki mārte qulağı şalıp qalğanda ne aytıp jürgenin äwelde añğara almağan. Sälden keyin “ kök attı qazaq” degeni Rayimbek ekenin uqtı da, endi soğan jaqında maqqa ärekettendi. Bayqasa sarbazdar ayanbay ayqasıp jur. Attan qulap jerde jatqandar da barğan (25) sayın köbeyip baradı.

Öz şerikteri men qazaqtardı kiyiminen ajratıp, alıstan, biyikten bayqap turğan Qorday noyan älgi jüzbası aytqan kök attı qazaqtıñ ondı-soldı birdey aybap-jaybap jürgenin añıq kördi. Biraq öz şerikteri qanşa köp bolsa da oğan jabılıp, qawmalap (30) qolğa tüsireyik dep jürgenderdi bayqay almadı.

Biraz şeriktiñ qanjıǵasında arqan da bar edi, al anaǵan tım qurısa şalma tastap arqan laqtırǵan birewin de köre almadı.

“Älde sarbazdarın tügel joyıp bolıp, onı jalǵız qalǵanda ustamaq bop jür me eken? – degen de oy keldi noyannıñ basına. (35) – Öytkenşe olda şerikteri qırıp biter!”

Oljabay Rayimbekke äzer degende jaqındap, älgini aytıp eskertti. Jene oǵan deyin öz jigitteriniñ birazına “Rayimbekti qorǵay, tönireginde jürip soǵısıñdar” dep aytıp ülgergen. Endi özi de sardardıñ manayında boluwǵa tırıstı. Qolbasılarınıñ (40) erligin körgen jigitterdiñ birazı onı qorǵaw emes, oǵan qorǵalaw, söytip jan saqtaw dep túsindi. Jäne söytppekke iñǵaylanıp jürgender de bar. Urıs uzaqqa sozıldı. Kün batıp ketti. Qarı erip bitip, biraq äli qurǵay qormaǵan ilǵadı jer tam soguw üşin ädeyi lay (45) aydaǵanday mıy batpaq. Onıñ üstine tögilgen qanmen qosılıp attar tizesinen malşındı.

[120] Noyannıñ ämirin orındaw üşin jüzbası qanşa janın salsa da, Rayimbekti şerikter qawmalawdıñ ornına qazaqtar qorşap alǵanın kördi. Rayimbek özin öz sarbazdarınıñ tönirektewin Oljabaydın ayтуwınan dep bildi, biraq olar tım jaqındap ketip, (5) qulaştı erkin siltewge kedergi bola bastaǵan soñ: “Aldımdı bosatıñdar, qaşıǵıraq jürip soǵısıñdar! Berilmeñder! Biz jeñemiz” dep ayǵayladı. Bir waqta Sataydıñ qorşawda qalǵanın közi şaldı da, Rayimbek Köqoynaqtı atırılta solay umtıldı. Topqa jete bergende äldeqaydan köldeneñdey şapqan şeriktiñ (10) laqtırǵan arqanı Rayimbektiñ moynına orala ketti. Onıñ soñınan umtılǵan Berden jetip köp semser sermegenşe Rayimbek özi qılışpen qırıp jiberdi. Boǵalıp laqtırǵan şerik arqandı şirene tartam dep ekpinimen köp, loqıtıp tura qalǵanda Berdenmen qatarlasa şapqan Esenbek şalmager şeriktiñ aldına (15) oqıstan köldeneñ kelip qaldı. Aldaspanın töbesine üyirip kele jatqan Esenbek üsti-bası kök sawıttan körinbeytin şeriktiñ qay jerine qaruw jumsaymın dep oylanıp jatpay-aq däl keñirdekten orın jiberdi. Ol Rayimbekti qolǵa tisiruw jöninde noyannan buyırıq alǵan juzbasınıñ özi edi. (20)

Rayimbek Sataydı qorşawdan qutqarıp aldı. Onıñ sol qolın qozǵamay, tek oñ qolimen ğana qaruw jumsap jürgenin körip, Balpıq qasına jetip bardı.

– Jaralanǵannan sawmısıñ, Satay? – dedi ol jaqınday bergen bir şerikti asıp sapsay-aq nayzamen ilip tastap. (25)

– Sirä, solay bolsa kerek sol qolımdı köterge almay qaldım, – dedi Satay töniregine jiti qarap.

– Keşkirip ketti. Şıǵın da köp, şeginsek qaytedi? – dedi Balpıq. – Rayimbekti tuqındap alıp kel degen ämire orındalǵanşa Qordaydıñ sol orınnan tapılmaytın türi bar. (30)

– Rayimbekke ayt, – dedi Satay, – şeginuwge qarsı emespin.

– Şeginsek şegineyik, – dedi Rayimbek te onı estigen de. – Tek urısa jürip şegineyik...

Şerikter sarbazdar soñınan biraz jerge deyin ilesip keldi. Özderi de äbden qaljıraǵan sekildi. Qazaqtar qaşqan eken dep (35) qulşına quwmay, qulıqsızdaw qıymılǵanı bayqaladı. Sarbazdar at basın burmay-aq soñına qayırılıp turıp sadaqtan oq borattı. Ersinip, oza şapqan birdi-ekildi şerikti mañdaydan atıp toqtatıp, özderi uzay berdi.

Rayimbek pen Satay bes-altı şaqırınday uzap kep, bir (40) oypan daw jerge toqtadı. Sarbazdarınıñ bas-ayaǵın jıynap alıp, tügendedi. Biraz adam şıǵın boptı. Solarǵa salawat aytıp, aza tutti. Sataydıñ sol jaq yǵınan älde soyıl, älde bujır bastı temir şoqpar (sarbazdar men şerikterdiñ qolı men belinde tek qılış, nayza, süñgi ğana emes, juwandıǵı bilektey qayıñ (45) soyıl da, bujır bası judırıqtay

temir şoqpar da bolatın) qattı tiyip qolındağı qaruwı tüsip ketken. Sol soqqı tiygen ıyığı [121] isip, äri talıp qalğan eken. İsigi äli qayta qoymaptı, biraq qolına jan qirip, qıymıldawğa keldi .

Rayimbek:

– Jaw aydap ketken jılqıdan qotur tay qaldırmay, qaytarıp (5) äkelüwimiz kerek! – dedi ämirli ünmen.

– Qorday şerikteri de az qırılğan joq. Qalğanınıñ özi qazaq sarbazdarınan äli eki-üş köp. Sondıqtan tağı eki-üş jüzdey jigit jıynap äkelüwge Berden, Qorambay ekewin awılğa qaytardı. Jaralanğan Satay batır birge ketti. (10)

Olar atanıp ketken soñ Rayimbek, Satay jäne jüzbasılar bolıp tağı aqıldastı.

– Biz büytip, sonımızdan keler kömekti kütip jata bersek, qalmaq quwıp ketken mal özi qaytıp kemleydi, – dedi Rayimbek, jäne Qorday qosımınurısta jeñip alıp, sodan soñ jıqını (15) qayıramız desek maldıñ iz-tozın da taba almawımız ıqtıymal.

– Ol üşin ne istewimiz kerek? – dedi Balpıq.

– Rayimbektiñ atqanı durıs, – dedi Esenbek. – Biz qanşa waqıt ozdırmaq mal şonşa alistay beredi. Sondıqtan aramızdan bölip, jılqınıñ soñınan adam jiberüw läzim. (20)

Bular aqıldasıp-keñese kele jıyırma adamdı bölip, jılqı soñınan attandırmaq bildi. Jılqı şawıp aluwşılar öz betimen ketpegenin, onı qorğap, quwınşınıñ aldın tosıp, köp şerikpen qordaydıñ jürgenin de ekserdi. Biraz tınığıp alıp, jıyırma adam jılqı soñınan attanğanda özgesi qayta barıp, Qorday (25) qosımınan ayqaspaq jön dep esepledi.

Küzetşilerdi küyretip, är awıldan quralğan mıñğa jılqını aydap ketkender on bes-jıyırma adam. Ol oñay küş emes. Sol üşin oğan attanattın sarbaz sanı az bolğanımen jıyırması jüzge tatyıtın etip bölüdi. Özge jigitterdi özi bastap (30) Qorday qosımına qaray tartpaq.

Saqatay saylanğan jıyırma jigitti ertip, qarañğı tünge qaramay Balpıq jürmekke qozğala bergende jerde dürsildete bastırıp, ekpindep kele jatqan tört-bes adamnıñ şağın şoğırı körindi. Aldımızda jaw bar ma, jaqın bar ma dep iymenetin (35) emes. Tap bir däl osı jerde öz adamdarı barın bayağıdan biletindey batıl bastırıp keledi.

Jaqınday bere:

– Rayimbek qolı osı ma? – degen zor dawıs estildi.

– O! Mınaw Berdikey aғamız ğoy, -dedi Oljabay qalıñ qol (40) kelgendey quwanıp. Rayimbek at basın burıp kep sälem berdi. Bäri jamırasa körisip aldı.

Tört-bes adamdı ertip, awıldan erteñgi mezigilde şıqqan berdikey jol boyı Rayimbek qolın izden, sonımen qosa bir oqıyğağa tap bolıp, aynalıp qaptı. Onısı jan türşigerlik (45) jağday eken.

Berdikeyler Rayimbekterdi izdep, suwıt jürip kele jatqanda [122] aldarınan äldeqanday bir-eki qarayğandı köredi. Bergisi kişirek te, arğısı qomaq-tıraq. Jaqın kelgende qarasa birewi adam birewi at. Ekewi de öli. Araları on-on bes qadamday. Adam äldeneni bawırına basa etpetinen jıñılğan. Berdikeydiñ janındağı jigitter (5) attarınan tüse qalıp, adamdı awdarayın dese astıdağıdan jawısıp ayırılmaydı. Söytse bawırındağı qasqır eken. Ekewi birimen-biri ustasıp, tistesip qaptı. Adamnıñ bet-pişinen qazaq ya qalmaq ekenin ayıruw qıyın. Jara, qan, tamtıq joq. Kiyiminiñ de dal-dulı şıqqan. Adamnıñ qos şeñgeli qasqırdıñ (10) tamağında. Män-jayğa anıqtap qarağanda attı da, adamdı da qasqır talap öltirgeni belgili boldı. Jäne

bir-ekew emes, bir-neşe qasqır. Jatqan jerleri mıybatpaqqa aynalıp, töñirek äbden şıyrılanıp ilenip qaoti. Soğan qağanda biraz arpalıs bolğanday. Adam da oñaylıqpen jan bere qoymağanğa uqsaydı. Kiyimi (15) jurtqıstıñ tis-tırmağımen jirtılıp, tamtıǵı şıǵıptı da, jalañaş denesine awız salıp, etinen şulıp-şulıp alǵanı körinip tur. Tek birewin ğana astına ala jıǵılǵan da, özge bōriler at pen adam etine toyǵanşa jegen. Adamdı attıñ qasına qōterip äkep jatqızıp, er-toqım, işkilikpen jawıp tastap ketti. (20) Sol jerden uzağannan keyin jañaǵı äzirde awılǵa ketip bara jatqan üş jigitte kezdesip, solar osılay qaray baǵıttap jiberipti. Onıñ kim ekenin osındaǵılardan oǵıp qalğannan keyin:

– “Jarılǵandı-jaw aladı, bōringendi-bōri jeydi” degeniñ mısalı sol, jigitter. Adam ölse de aq ölimmen, arlı (25) ölimmen ölgen abzal, – dedi Berdikey bas şayqay otırıp. – Babalarımızdan qalǵan ösiyet, önege solay. – Jağday surasıp bolğannan keyin jaw jaqqa jedel jürgeli turǵan Rayımbektiñ az-kem kidirüwine tuwra keldi. Öytkeni Berdikey jawırın aşıp, jaw aydağan jılqınıñ bet alǵan baǵıtın bilip, anıqtap berüwge (30) kelipti. Onıñ onday qasiyetin awılǵa Qabay jıraw, Ömen biy sekidi ejelden aralas-quralastarı bar öz turǵılastarı biletin, biraq soñǵı onşaqtı jıl bedelinde quwǵın-sürgin, şuwlıǵan şubırındımen bosıp jürüp, jılqı tügil tigerge yutaq qalmağan juttı jıldarı jurt jawırın awuş degendi mülde esten şıǵarǵan. (35) Awılınıñ jılqısın şawıp jigitterin tutqındap ketkende ejelden kele jatqan osı bir ğajap öner Ömen biydiñ esine tüsip, Berdikey üyine bet alǵan.

Jigitterin jawǵa atandırıp jiberip, awıl-aymağımen nawırızdıñ üşinşi künin merekelep jürgen üstinen tüsti. “Bes (40) beren” atanǵan bōriniñ arlanınday bes ulınıñ erligine sene me, joq qol bastap jürgen Rayımbektiñ erligine sene me, älde osı künderde öziniñ bası aman, malı tügel bolıp, qam-qaytısu joqtıǵınan ba, äytewir Ömen biy közine Berdikey jılqısın jaw şapqanday alakāñil emes sıyaqtı körindi. Ömen biy etken jolı (45) Berdikeydiñ özi bastağan bükil awılın urı tutup barıp, bōrde biy aldına tüsip, namısına tiygenin eske alıp, artıq-kem söz ben [123] is-äreketiñ dıǵı bolmasa da ökpe qoldıǵı bar şıǵar, tilimdi ala qoyarma degen küdikpen kelip edi. Berdikeyden äzirşe onday oǵaş pıyǵıl körmegen soñ küdik-kümäni seyilip, jolım boladı eken dep iştey quwǵanǵan. (5)

– Er-azamattıñ jan alıp, jan berip jürüp quraǵan birdi-ekili qılquyrıǵın qalmaqtıñ qapıda aydap äketüwi – sawısqannan ayırıp alǵan irimşitiñ tülkiniñ awzına kep tükse-nindegı san soqtırar is boldı. Kökireginde namıs otı bar jigitter äzir de sonı qutqarıp qaluwdıñ jaǵalasında jür. Jaw aydap ketken (10) jılqınıñ jılımǵa tartpay turǵanda jawırın aşıp, baǵıtın baǵdarlap aluw-qazaq, qalmaq, qırǵız xalıqtarında ğana bar qasiyet. Sol qasiyettiñ sende barın bilip keldim. Şarapatın tiygiz, Berdikey mırza! – dep Ömen biy til bezep otırıp ötiniş bildirip edi. (15)

Ömen biydiñ däl osı arada ötken istiñ tigisin dilmärlıqpen jatqızbay-aq, toq eter sözin ayta salsada, Berdikeydiñ bastartarı bar ma. Ömen biy üşin bolmasa da, qalt-qult etip otırǵan qalıñ qawım üşin qolınan ne kelse de ayanıp qaları joq.

Endigi äñgime älgı aşuwǵa tiyisti jawırındı tabuwda qaldı. (20) Jawırınşılardıñ aytuwına qaraǵanda, jawırınǵa qoyar şart ta bar eken. Onıñ en bastısı: qoy jawırını boluw kerek. Qoy jawırınınıñ da bılayǵı jurtqa bāri birdey köringenmen aşatın iyesine bir-birinen ayırması bar körinedi. Eteginin qalıñ ya juqa, qalqanınıñ sawsqa iliner jalpaq ya jiñişkesi degen (25) sekildi. Al jawırınşınıñ tañdap alatın: eteginin kün köriner juqası men qalqanınıñ qalıñı. Onday jawırın qay jawırınşınıñ bolmasın üyinde öz

tirligine, el ömirine qajetti qaruwı retinde qasterlenip saqtalsa kerek. Amal ne, qazir ol qaruw Berdikeyde joq. (30)

– Baytal tügil bas qayğı kezde jawırın turmaq jannıñ qayda qalğanın bilmedik qoy, Ömeke. Endi keminde bir, äytpese, qajetti jawırın tabılğanşa birneşe qoydı qurbandıqqa şaluwğa tuwra keledi, – dedi Berdikey qayter eken degen sıñaymen biy betine mıyığınan küle qarap. (35)

Şınında da jumıs istew üşin onıñ quralı boluw kerek. Onı qajet etip otırğan Ömenniñ özi. Olay bolsa şıǵının sen tart, paydasın men köreyin dew ädilet emes. Könbeske amal joq. Biy: “Mal aman oralsa, ötewin özgelerden qaytararımın” degen işki eseppen köñil toǵayttı da “bolsın” dep bas iyzedi. (40)

– Jaraydı, Ömeke, – dedi berdikey de biydiñ nege bolsa da könüwge moyın usınğanın körip. – Aldımen jas jawırın emes, quw jawırın izdep körelik. Eñ abzalı sol...

Ne kerek, berdikeydiñ qajetti jawırındı tawıp alıp, jetkeni osı edi. Biraq qazir tün. Qaraǵıda boljaw qıyın. Tañ (45) jariǵın kütüwge tuwra keledi. Öytseñ jılqı uzay beredi. [124] Ol – qaytpas qurdımğa bir taban jaqınday tüsedı degen söz. “Endi ne istew kerek?” Bul surawğa:

– Bir orında turıp alǵanşa, jılqı baǵıtına qaray jiljıy bergem paydalı, – dep aqıl berdi Berdikey. Balpıq bastaǵan (5) top atqa qamşı bastı. Berdikey birge ketti. Satay Qorday jaqqa bettedi.

Tañ atıp, kün säwlesi jerge tolıq taraǵan zamat Berdikey aq şüberekke oraǵan qoy jawırının qoynınan alıp, qaray bastadı. Mañdayın äweli künşıǵısqa qarattı, sodan soñ şıǵıs (10) -teristikke burıldı. Bayaw jiljıtıp, qaytadan künşıǵısqa bet tüzedi. Jawırınıñ basınan ustap, etek jaǵın joǵarı qarattı. Juqa jerine kün şalıp qarap, qıbır etip qozǵalmay biraz turdı. Sälden keyin jawırınnan köz almaǵan boyda:

– Jılqı tüni boyı qozǵalısta bolǵan. Yaǵnıy aydap jüre (15) bergem. Qazir toqtadı. Sirä tünde aydap, kündiz közge tüspew üşin bir sayǵa aydap salıp qoyıp, özderi de, malı da tınıqtıratın boluw kerek, – dedi Berdikey. – Bayaǵıda qalmaqtıñ jılqısın aydap ketip jürgende biz de söytetinbiz.

– Sizdiñ boljawınızsa jılqı qazir mañday aldımızda (20) ğoy, Berdiğa? – dep suradı Balpıq.

– Meniñ boljamım emes, jawırınıñ jaza baspay aytuwı solay. Mal – däl mañday aldımızda jāne tım qaşıqta da emes. Olar Qorday sekildi mıqtı qalqan qorǵawşılardıñ senip bayaw aydaǵan boluw kerek. Köközek shaqtaǵı malın tırqıratıp (25) quwalay berüwge de jaramaǵan şıǵar. Bir jelip ketsek jetip baratın jerde, – dedi Berdikey kömirdey qap-qara, şoqşa saqalın sawa sıypap, şalǵısı uzın, qoyuw qara murtın şıyratıp. Sāp salıp qaraǵan adamğa özi de ata jawmen ayqasa ketüwge qulşınıp, qıran şabıtta turǵan sıyaqtı. Berdikeydiñ jası er ortası (30) elüwge kelgen. Äytse de ol qazı jep qarın salıp ünemi üyde otırǵan janküytewdiñ pendesi emes, tizgin tartıp mingeri at üstinde jürgendikten qaǵılez de şıyraq. Özi añqumar, bilgir qusbegi. Ol da kisini boyküyzdikke jibermeytin, toyat ańsaǵan qıranday quwnaqılıqqa daǵdılandıratın qasiyet bolsa kerek. (35)

Berdikeydiñ süyekti, şımır kergen dene bitimi iri, kesek. Solay bola tura qayıruwı jetken öziñiñ kerege qanat qara bürkitindey qıymıl-qozǵalı da iykemdi-iyirimdi adam bes qaruwı ünemi belinde jüretin ol qazir urandap jawğa şapsa aldımın keteyin dep tur. Jigitterdiñ köbinen bir emes, eki müşel ülken (40) aǵa jasındaǵı adamnıñ sen toqta, men atayın deǵen qulşınısın körgende jigitter irkilgen joq. Jawırınşı körsetken baǵıtqa qaray jelip jürüp ketti.

İzdegen malınıň qarası köringenşe oqtın-oqtın jawırın aşıp qaray beretin jawırınşınıň ädeti. Öyteni jılqı aydağan (45) jaw ünemi bir bağıtpen jüre bermewi de mümkin. Kün Jer jiyeginen qurıq boyı köterile jawırınğa tağı bir qaradı da [125] Berdikey qayran qaldı. Tap bir köz aldı munarlanğanday jıpqıtatıp jiberdi. Saw-sağımen közin bir sıysap tastap qayta qaradı. Tağı da tandanıp turıp:

– Jigitter, bir qızıq oqıyğa boldı! – dedi. – Jayılımdağı (5) jılqınıň beti beri burıldı.

– Aydawdan toqtağan soň beri qarap jayılgan şıgar, – dedi Balpıq.

– Joq, jay ğana jayıluw emes, şurqırap qaşuw nemese, tırqıratıp quwuw, – dedi Berdikey jawırınnan köz almay turıp, (10) tegin emes, bir kädik bar. – Ne de bolsa jüristi jedeldeteyik...

– Băydibek babamızdın jaw aydağan jılqısın Domalaq anamız baqqan qula ayğırdın kisinegen dawısı qaytarıptı, degen aңыз bar edi ğoy. Sonday bir keremet şıgar, – dep küldi Balpıq Berdikeyge qatarlasa berip. (15)

– Onday äwliye qazir bar bolsa jarar edi. Mine, jılqı bizge, biz jılqığa jaqındap qaldıq. Endi bir bel assaq aralasıp ta ketemiz, – dedi Berdikey jawırınğa jäne bir qarap.

Sol sol-oq eken, qaraqorımday qujınağan qalıñ jılqı qasqır tiygendey şurqırap şawıp, qarısı aldarınan şıqtı. Eñ (20) aldında bir jalğız qara, özgesi sonıñ soñınan jipke tizgendey jetektelip, üzilmey, şaşıramay şabadı. Eñ aldağı oza şapqannıñ üstinde adam otrğan sıyaqtı. Biraq közge urıp körinetindey iri emes, japalaqtay jarbayğan birew...

– Jarılıñdar! – dedi Berdikey janındağılarğa tez de (25) qatañ ämir berip. – Äytpese jılqı tasqınıñ astında qalamız. Balpıq seniñ atın jüyrik. Sondıqtan bosqan maldın aldına tús. Sonda ana alda kele jatqandı jetektey jönelgendey bolasıñ. Biz ekige jarılıp, soñında quwğınşı bolsa, sonimen ayqasamız.

Ağıp kele jatqan qalıñ qorımın aldında turıp aqıldasuwğa (30) mursa bar ma? Balpıqtan bastap jigitter aytqanı kelgen jawırınşınıñ degenin istedi. Özgeleri eki qanatqa qaray şawıp şıǵıp ketti. Tasqındı jalğız tosıp qalğan Balpıq at basın burıp alıp, özi artına qaray qalğanı sol edi, tizgin uşı ızqıta şawıp kele jatqan dara qaranıñ üstinde adam barın anıq kördi. (35) Özi kip-kişkentay ğana, ol at jalınan ustap, şoqtıqqa jabısa jatıp aptı. Arqan boyı qalğanda älgi jarbıyğannıñ “Băydibek!”, “Băydibek!” dep qoya begendi.

“Băydibek” – Ulı jüz üysin urpağının uranı. Jeti atasına deyin şejire qayıruwdı bes jastan bastap ata körgen balanıñ (40) bări bileđi. Olay bolsa mınaw qazaq eken dep oyladı sol arada Balpıq ... Ol äweli söytip bir-eki mărte urandap alıp, sodan soñ:

– Ağa, mağan qaraylama, alğa, alğa túsip, şaba ber! – dedi ol ötingendey.

Balpıq onıñ atınıñ ekpini äli bāseñsimegenin körip, şınında (45) da jetekke aluw qajetsiz dep esepledi. Odan göri onı sol bet alğan bağıtınan özgertpey, özi arttağılarğa baruwdı oyladı. [126]

– Sen alğa tarta ber, jılqınıñ soñında quwınşı bar, solay kettim, – dedi. Derew solğa burılıp alıp, biraz şettep bardı da, alğaş körgendegidey emes, üzdik-sozdıq bolıp, şaşırañqırap kele jatqan jılqınıñ artına qaray kerı şaptı. (5) Bosqınıñ quyırığı üzile bergende sart ta surt urıs üstindegi adamdardı kördi. Balpıq jete bergende ayqas arasınan birew suwırılı şıǵıp, artqa qaray zıta joneldi. Atına sengen şerik boluw kerek, aldı-artına qaramay ızğıtıp, şıbın-küyin ketip baradı. Onı bayqadı ma, joq pa, äytwir soñına túsip quwğan (10) eşkim bolmadı.

“Qordayğa xabarlawğa zıtıp bara jatqan şığarsıñ. Jetkizbey jelkendi qıyayın” dedi de, Balpıq ayqasqa aralaspay sonı quwıp ketti. Jel jetpes jüyrik bolsa da qutqaramadı. Äni-mini degenşe taqımdan jetip qaldı. Äbden uzap kettim-aw degende (15) soñına bir-aq qarağan qaşqın äldelimniñ apşısın quwırıp, tayap qalğanın körip esip şıqtı. Ol da talay bälenni bastan keşken äkki eken. “Quwğan qazaqpen qaqtıǵısıp äwre bolǵanşa, qutılıp ketip, noyanğa xabar bergenim paydalı, – dep oyladı. Tizgin tekemey zıtıp bara jatıp, qutılıwdıñ amalı – quwınşınıñ atın mertiktirüw... (20) Ol sadaǵın oqtay bastaǵanda Balpıq atıp ta ülgerdi. “Duşpannan tük tartsañ da payda” degen söz esine tüsip, şeriktiñ jüyrik qarager atın erturmanimen jetektey ketti.

Tügeli sol ma, älde jartısı keyin qalǵan ba, jılqı soñman şapqan şerikter bar-joǵı on şaqtı ğana adam eken, jıyırmadan (25) asa qazaq jigitteri birewin de tiri qaldırmaq jer quştırıptı. Qaşqan jılqınıñ soñı toqtaptı. Biraq solıǵı basılmaǵan. “Ey, adamdar osınşa quwalap qıynaǵandarıñ jeter, endi azıraq tınıştıq beriñder” degendey aydap äketüwge tayap kelgen jigitterge ızbarlı közben alaya qarap, ayaqtarın äreñ attaydı. Köbi (30) qarını jer sızǵan buwaz biye, azdaǵan tay-jabaǵı. Arasında minis attarı da jur.

– Mina quwǵınğa tüsken buwaz biyelerdiñ arasındaǵı käre-qurttañdarı qulın tastaydı-aw, – dedi Berdikey ökiniş bildirip. – Endi ayalatpay ilgeri jıljıta berüw kerek. (35)

– İyä, ne bolsa da awılǵa jaqın barsın, tım qurısa öli tüsken qulındardıñ terisin sıırıp aluw da payda, – dep Balpıq jaybaǵıstap qoydı.

Awılǵa attandırǵan Berdender jüzden asa jigit jıynap alıp, Rayimbek qolına barıp qosılıptı. Onı urıs maydanınan (40) jaralanıp qaytqan eki jigit aytıp keldi. Sarbazdar men şerikterdiñ urısı sumdıq surapıl boldı deydi qazaq jigitteriniñ äwelde azdıǵı bilinip kädimgidey oysırıp bara jatqanda biz jaqtan tıñ küş qosılıp, demep jiberipti. Qazaqtardıñ köbeyip bara jatqanınan üreylengen şerikterdiñ biri olay, biri bulay (45) qaşıp, bey-bereketke uşıraptı. Qosın basınñ ruqsatınsız [127] qaşıp şıqqan qorqaqtarın Qorday özi atqızıp tastap betin äreñ qayırıptı. Qazir qazaq jigitteriniñ qarqını pes emes körinedi.

“Özderiñ bolmasañdar da birew arqılı jetkiziñder. Balpıq jılqını qutqarıp alsa, munda kömekke kelem dep äwre bolmasın, (5) özimiz-aq tötep beremiz” dep sälem aytıptı. Rayimbek sälemge sälemet bolsın ayttı da, ilgeri jıljıta berdi.

Endigi äñgime jılqı betiniñ qalay beri burılǵanı jöninde örbidi.

Quwǵınşılar qurtılıp, qaşqan jılqı toқтаǵan kezde, älgi (10) bastap şapqan kisi de at basın beri qayırǵan. Ol tayap kep sälem bergende: – Bäle, mınanı “kisi” dep jürsek bala ğoy!

– Astındaǵısı at eken desek, jal-quyrıǵı qabaday ayǵır ğoy. (15)

– Aw jarandar-aw, mınaw özimizdiñ Ömen biydiñ ayǵırı – dep jigitter şuw ete tüsken.

On jılqını bastap şapqan “Aqtaban-şubırındı” jılı äkesi ayqasta ölip şeşesimen birge qalmaqtıñ qolına tüsip ketken Maldıbay esimdi bala edi. Ol kezde bala jeti-segizderde (20) bolatın. Tutqındap barǵandar balanı anasınan ajıratıp äketedi. Olja maldı böliske salǵanday esi kirip, kädige jarap qalǵan qaǵılez balanı bir bay keşil qalap aladı. Qalaǵanda bala qılıp asıraw üşin emes, malay ğıp, mal baqtıruw üşin. Tunǵınğa tüsken qazaq, äriyne iǵın-şıǵınsız tegin malay boladı. (25)

Maldıbaydı äweli öziniñ burınınan bar şäbinorlarınıñ⁹ birewine qosıp qoy-qozı soñına saladı. Erjetege kele jılıqsın bağadı. Ol malaylıqta jazı-qısı mal soñında jürüp, tesik ökpe bolıp, şınığıp-şımırılıp ösedi.

Keşil onı öz ruwına qosılıp, bir jola “çaxar¹⁰” bop (30) ketti dep esepseydi. Biraq bes jasınan bastap äkesinen şejire tıñdap esegen bala öziniñ teginiñ kim ekenin umıtqan emes. On eki-on üške kelgende bayağı özinen ayırıp äketken şeşesin izdey bastaydı. Biraq eş bir deregin tapaydı da, küder üzip qoyadı. Eptep surastırıp jürüp, birewlerden tutqığa tüsken sulıw qız, (35) jas kelinşekterdi işkerige aydap, Qıtay xanına tartuwğa jiberetinin biledi. Şeşesi solardıñ işinde ketti me, joq, bir bayğa küñ bolıp jür me, onıñ da anıq-qanıǵına köz jetkize almaydı.

Bul künde jat jurttıq jan ekeninen zäreldey kümän tuwǵızbaytın, asaw üyretip, at qulaǵında oynaytın senimdi malayın (40) keşil jılıq şawıp kelüwşilerge qosıp jibergen. Quldıqtan qalay qutılıp, tuwǵan elimdi qalay tapsam eken degende oylap, armanday bastaǵan zerek te namısqoy bala jigitte bul bir jaǵınan säti tüskende bolıp edi. Äweli jılıq şapqandarmen [128] birge barıp, ebin tapsa qazaqtar awılında qalıp qoyuwdı da oylaǵan. Öytüwge bul tügili jılıq küzetindegi qazaq jigitteriniñ özi qaşıp qutılmaı qaldı. Köp şora öltirgenin öltirip, qalǵan ekewin tuqındap, baylap alıp edi, ayqasta awır jaralanǵan (5) birewi jolda jan täsilim etti.

Birewiniñ qol-ayaǵı baylawlı küninde şoralar onı özderinen eki eli ajıratpaydı. Keşe eki şora atqa otırǵızıp, biri jetektep biri aydap, Şamal xan küresine alıp ketti.

Jürer aldındaǵı tünde Maldıbay tutqın jigitte jasırın (10) barıp “Aǵa, bosatıp jibereyin, qaşñız” dep edi, aldap tur dep senbedi me, joq qaşıp qutılmaı qalsa öltirip jibere me, bir kün bolsa da tirlilik jaqsı ğoy dep oyladı ma, äytewir könbedi.

– Atı-jönin suradıñ ba, kim eken? – dedi Berdikey.

– Suradım. Äwelde aytqısı kelmey, soñınan Aqberdi dedi. (15)

– Aqberdi deymisiñ?! Aw ol bayağı Ömen biyge erip kelip, älgi bir jigittiñ közin şıǵaratın sodır sol emes pe? – degen Berdikey surawına özge jigitter:

– Sonıñ däl özi, – dep jawap berdi. Maldıbay sözün äri qaray jalǵadı. (20)

– Sol tüni biyeler qulın tastamasın dep quwalamay, aqırın aydap kep, tañ ata keñ, oypandaw jerge toqtaǵan. “Sen şetke şıǵıp qaray tur. Biz tamaqtanıp, biraz mızǵıp alayıq, sodan soñ kezektı saǵan beremiz. Küni boyı uyıqtasañ da erkiñ” dep Maldıbaydı küzetke jiberdi. Şoralar äweli torsıqtaǵı arqadan (25) bir-bir jutıp, sodan soñ borsıq¹¹ pen baştıqqa¹² toyıp aldı da, toqımdarın tösep, epin jastanıp, uyqıǵa japtı. Maldıbaydıñ kütkeni de sol edi, kökeyin tesip jürgen armanın iske asıruwǵa kiristi.

Eki-üş täwlik boyı aldıǵa salıp, aydap jürgende miñan (30) asa jılıqınıñ işindegi köp ayǵırdan bir ayǵır közine tüsken. Toqpaq jaldı, quşaq tolar quyırǵı jer sızǵan töbedey boz ayǵır malmen közin aşqan känigi jılıqısınıñ köz jawın alıp, qızıqtıra bergen öz üyirin şoralar alǵaş qurıqtap quwanda da boz ayǵır mñǵay bermey, baytal biyelerdi quwıp ala qaşqısı (35) kelgen quyın tanıtqan. Qazır jas jılıqısınıñ oyına sol

⁹ Dinbasıǵa qızmet etetin adamdar.

¹⁰ Çaxar – qalmaq ruwlarınıñ biri.

¹¹ Borsıq – qalmaqşa nan.

¹² Baştıq – qatırǵan uwız.

oralı. Oğan qalay jügen saluwdın amalın oylastırdı. Qarasa däl sol boz ayğır özge jılqılardan bölektew, öz üyirimen şette jayılp jür eken. Tegi erkindik tiyse jem jegen jerine qaray jılıstap ketetin de sıñayı bar. Aydawmen kele jatqan aş (40) jılqı jerden bas almay, qadalıp qaptı. Boz ayğırdıñ jardayı da sol ğoy dep payımdağan Maldıbay attan tüşip, bir uwıs betege julıp aldı da jaqın bardı. Özi qur ayğır emes, ministegi mal ekenin de bayqadı. Äwelde eki qulağın jumırıp, aybat şegip, [129] köngisi kelmey, aldına tosqan betegege de qulıqsız qaraydı. Moynın soza bir tistep julın alıp, äri burılıp ketedi. Maldıbay onıñ könbesine qoymadı. Iqılıqtap, “taq janıwar, taq” dep jılı söylep, mäpelegendey qılıq körsetti. Qayta-qayta süri (5) betege, eski şöp julıp berip, basınan sıypap, qulaq tübin qasıp, aqırı jalına qol tiygizdi. Şılıbr uşimen moynınan bayladı, ıspalap kelip, öz atınıñ er-toqımın ayğırğa awıstırıp saldı. Jügendep mindi. Bögelmey, aqırın, urlana bastırıp şekte şıqtı. “Boz ayğır endi bir kisinep berse!” dep tiledi. Ärilep (10) jüre berdi. Eger üyirin kisinep şaqırıp, soñınan ertpeşe, onda tım qırısa şılıqınıñ jarım-jartısın aydap keteyin degen oyğa da keldi Maldıbay. Sätin salğanda uzay bergende artına moyın burıp turıp boz ayğır kisinep qoya berdi. Qojasınıñ kümbirlegen dawısın estigende jılqılar jerden basın köterip (15) aldı.

“Tağı kisine, janıwarım, tağı, tağı!” – dedi jılqışı jalıñğanday. Ayğır onıñ sözün tüsingendey tağı kisinedi. Maldıbay ayğır üstinen tüşip, bar jılqı tügel körinetin bir döñgestew jerge şıqtı da, basın solay qarayıp qoydı. Jılqılar jılıp, (20) aldı beri qarayıp bet burıptı. İyâ, sät! – dedi iştey. Boz ayğır üşinşi-törtinşi mäрте kisinegende biriniñ soñınan biri şubap, bar şılıqı osılay bettedi. Aldı jarqınday bergende ayğır bulqınıp, tıyrılap, şılıbrdı julqıp qalğanda, bala ayırılaraq qala jazdadı. Üstine qarğıp minip, erilep ketti. Ol (25) ärilegen sayın ayğır örselene kisinep, artına qarayıp ala qaşarday alas urdı. Boz ayğırdıñ dawısı şıqqan sayın şılıqlar tezirek basıp aldınıñ biyeler “kele jatırımız” degendey oqıranıp, kisinep tay-tuwlaq üni sıñğırlap, birine-biri ulastı. Şoralar oyanıp ketetin boldı-aw dep asıqtı Maldıbay. Ne (30) bolsa da ilgerilep, uzay bermekke qattı şoqıraqqa salğanda jılqılardıñ aldı jeliske bastı.

“Qazaqtar maldan küder üzgen be? – dep oyladı ol. – Jılqısın aydap ketkeli üşinşi täwlik boldı, äli bir quwğınşınıñ qarası körinbeydi”. (35)

Şoralar atarına minip, jılqınıñ soñına tüsse kerek, art jaqtan ayğay üni estildi. Maldıbay endi boz ayğırdıñ bar şabısına saldı. Osı tusta ğana Berdikeyler qarısı kelgen.

– Oy, bärekelde, nağız jigiti sen ekensin ğoy, Maldıbay!

– Anaña alğıs, seni tapqan! (40)

– Ana sütin aqtapsın.

– Atadan ul bop tuwğan ekensin, mın jasa! – dep äñgime ayağında jigitter qawmalap, ortağa alıp, kötermelep äketti.

– Meniñ qalmaqtar qoyğan atın-malay, – dedi ol külip.

– Meyli, Malay-aq bolsın. Al seni malay turmaq Qanay dese (45) de boladı. Tek quday til-közden saqtasın! Sol künnen bastap Maldıbay-Malay atanıp ketti. [130]

Jawırın aşıp, jılqı bağıtın ayna-qatesiz bilgen Berdikeydiñ qasiyetin de maqtap-madaqtap biraz jerge aparıp tastadı.

– Äbin usta köp şäkirtke öziniñ zergerligin üyretti.

Zaluñ qart jaraqşılıqtı üyretip jatır. Al sizdiñ mına (5) jawırın aşuw öneriñizdi basqalarğa üyretiwge, bilgiziwge bolmay ma? – dep suradı Balpıq Berdikeyden.

– Basqalarğa üyretem dep körgem joq. Al öz balalarım üyrene almay qoydı. Soğan qarağanda munıñ özi zergerlik, atbegi, qusbegilik jaraqşı, sınıqşı sıyaqtı qolmen ustap, közbenköretin (10) öner emes, baqısı-balgerlik, köripkel-köregendik, öleñşi-änşilik sekildi adam boyına ana qursağınan bitetin, quday-ekem özi sıyłağan qasiyet qoy deyim, – dep Berdikey oylana jawap berdi.

Mıñ qaralı jılqını aqırın aydap, aman-esen el şetine jetkizdi. Jaw aydağan maldarı men jawaptasuwğa ketken uldarınıñ (15) aman oraluwın tilep, solar keledi-aw degen jaqqa qarap, köz taldırıp, jol tosip jürgen är awıl adamdarı öz awıl, öz üyeleriniñ jılqısın tüstep-tügendep, bölip alıp ketti. Kelesi küni kəri-qurttañ, arıq-turaq biyeler topırlata, qulın tastadı. Onıñ iyeleri “bul da bolsa qontayşa basqa salğan bir lañ ğoy”, (20) dep oğan tağı bir ret qarğıs-lağnet jawdırdı.

Nawrız ben köketiñ öliarası. Köktemniñ qıstı ıǵıstırıp tastap öziniñ ququqtı küşine tolıq engen şaǵı. Äwelde jasıl şuğa jamlıǵan jer tösininiñ bet-bederi, tür-tüsi kün sanap özgerip jañarıp, masatı kilemge awısıp keledi. Bahar küni (25) iyisinde de bir aluwan özgeşilik bar. Keyde eri jawğan köbik qar, keyde jañbirmen ılǵaldanıp kün köterile buwsanğan dımqıl awa jas juwsan men köktiñ xaş iyisi murınğa kelip, tanawdı qıtıqtaydı. Aǵaş butaqtarı bürşik atıp, börtü tüsti aqqulaq baysheşekter tolıq bay körsetken. Bir ğajabı tabıyǵattıñ osı bir (30) äp-ädemi äsem güliniñ ğumırı şop-şalaq, qar keter-ketpes qıltyıp qalay tez töbe körsete, jer betinen äni-mini degenşe sabağı da qalmaq ğayıp bop ketkenin añǵarmay da qalasın. Alıs-julıs, dürbeleñ-dübirmen ötken bıylǵı qıstıñ ötüwi de däl osı baysheşktiñ qısqa qumırındaı boldı. Degenmen kün (35) közi talma tüs kezinde ğana äzer körinetin tereñ say, jıra jılqalardı qıstağan jurt köktem tuwa tar laşıq, qarañǵı jer tölelerinen şıǵıp boy tiktep eñse köterip, qoqaldı alqapqa qonıs awdara jılıp qonıp, arqa-bası keñigendey jaylı-jadırañqı küyge tüsti. Munıñ özi jan-janawardıñ jabağı jünin (40) tastap, jermen birge tülegenindey adamdarı da jañarıp-jasarğan reñge engizdi. Oynaqtağan töl, asır sağlan bala, qızıl-jasıl kiyingen qız kelinşek, ısqırıp jılqı aydap, ıspalap mal qayırğan bozbala jigiti-jeleñder jaynağan dala tösiñe jarastıqtı jan bitirdi.

V. T A R A W

S A T Q I N

[131] Jaña tuwğan qoy, sıyırdıñ sütünen uwız qatırıp, qozı mäyegin qosıp, irimşik qaynatıp, ülken-kişiniñ aqqa da awzı jarıp qaldı.

Osılay şarawanıñ birewi ekew bolıp, aq köbeyip, jer iyip (5) turğan berekeli künniñ birinde Ömen biyden Qoyaydar biydi qonaqqa şaqırğan kisi keldi. Jadırağan jaz tügil qıstıñ qısılsañ kezinde de birin-biri jiyi şaqırıp, keyde şaqırtpay-aq barıp kelip bas qosıp, el qamı, jer taǵdı jöninde añgime-suxbat ötkizip turatın Biyeke batır, Qabay jıraw, Berdikey bilgir sol (10) ana jolı jawırın aşıp, jaw aydağan jılqı baǵıtın däl tapqalı jurt birden “bilgir” atap ketken Esjan, Rayimbek, tağı basqa da är awıldıñ atqa miner, bas kötererleri Qoyaydar biydiñ üyinde edi.

Ömen biydiñ şaqıruwşısı sälem berip kirip, şaruwasın aytqanda, (15) jurt kenet duw külip jiberdi. Qonaqqa şaqırğanğa da küle me eken dep şamdanıp qala jazdağan jigiti añ-tañ bop turıp qaldı. Onıñ qas-qabağınan “jılağandı surama, külgendi sura bul külkiniñ mänisi qalay?!” degen ökpeli suraw tanıldı. Biyeke külki sebebin uǵındırıp ötti. (20)

– Qarağım, şaqıruwşısı da ayıp joq, ol ras. Al külkide bayıp joq dep qalma, onıñ mänisi bar.

Bayağıda Şaqpaq pen Baqbaq degen jastarı qatar aғayındas adamdar ötken eken. Sonıñ Şaqpağı Baqbaqtı ünemi üyine şaqırıp, sıylap qurmet körsetedi. Al Baqbağı Şaqpaq-qa qartayıp, (25) öle-ölgense esik törin körsetpepti. Sonda Şaqpaq Baqbaq qurdasına:

“Men Şaqpaq, sen Baqbaq bolğalı,
Esikke irgenek, qazanğa qaqpaq bolğalı,
Üyiñnen dām tatıp bir körmeppin-aw, (30)
Saqalım quwday appaq bolğalı” – degen eken.

Sol aytqandı ar türlü añgime üstinde eske tüsirip, mına otırğan Qoyaydar biy Ömen biyge arnap:

“Men Qoyaydar, sen Ömen bolğalı,
Qulınğa noqta, qozığa kögen bolğalı
Örden köşip, tömen qonğalı,
Jasımız qatar ögem bolğalı,
Tabaldırğınan attağan pende emes ekem,
Temir tayaq tozıp, teben bolğalı” –

[132] degendi aytıp awız jıyğanşa sen kirip sälem berdiñ. Külki tuwdırğan ol emes, Qoyaydarıñ älgı aytqanın Ömen so zamat estip qalğanday şaqırta qoyğanı. Oğan ren-jime, qarağım...

– Ömekeñ biydiñ onday “jomarttığın” bizdiñ awılдаğı qarıyalar (5) da aytıp jüredi, – dep külki sebebin uğınğan şaqıruwşınıñ özi de küldi.

Ömen biy awılı jerden ädeyi biyiktep, qoldan säki ğıp jasağanday bir ädemi, qoğaladı tekşege kep qonğan eken. Az örsele ar jağınan qalıñ qarabuyra arşağa tireletin. Awıl üydiñ (10) otqa jaqqanı da arşa men tobılğı. Alatawdıñ say-salalarınan ıldılay aqqan irgedegi suw saranı alıstan jetken küy sarınınday qulaqqa jağımdı estiledi. Aşır kün sāl añıztaqtanıp, tüsketayaw qızuwın mol töge bastadı. Kökte bir tüyir bult joq Aspan tup-tunıq, möldir kök. Qonaqtar astına tekemet, körpeni qalıñ (15) ğıp tösep, dastarqandı qalağa jayıptı.

Esik aldındağı jer oşaqlarda qazan-qazan as, mosığa ilüwli şawgim, tezek şoğımıñ üstinde quman, şaynek, kisilerge tabaq tartıp, şay quyğan jigit-jeleñ, qız-kelenşekter jeñil de jitiqıymıldap, lıpı jur. Bayağı bala-jigit Malay da qızmet etip, (20) qonaq kütiskender qatarında. Qıymıl-qozğalı iykemdi, qağilez. Birde mosı astına ot jağıp, birde dastarqan basına şını-ayaq juwıp äkep berip jüegen özi qatarlı bir ädemi aqqubaşa qızğa Malay jiyi janasıp, eñkeye berip, qulağına äldene sıbırlağanday boladı. Dastarqan basındağı kisilerge qarap, jek köterip, (25) janındağı qızğa birdeñe uğındırıp turğan sıyaqtı.

Ülken kisilerdiñ añimesine qulaq asıp otırğan Rayimbek, olarğa da oqta-tekte köz qırın salıp qoyadı. Rayimbektiñ nazarın awdarğan, äsirese, ekewiniñ älkimder sekildi sawsaqtarımen emes, köz qarastarımen, iyekterinen osı jaqtı megezep, (30) älsin-äli qaray berüwi.

Bosağan quaman şawgimdi alıp ketip, qaynağanın alıp kep jürgen qız ara-tura elewsiz ğana Rayimbekke köz qurığın tastap ötedi. Rayimbek oğan äwelde as nazar sala qoyman edi, kelgen sayın bir süzip ötetin qız köz qarası köñilin awdara berdi. (35) Jap-jas qız. Mıqtasa on tört-on besterde ğana. Mañdayı keñ, kişirek közi qaraqattay möp-möldir. Suñğaq boylı, jumır daşımır dene bitiminen mıqtı densawlıq pen möldir jastıqtıñ iyisi añqıp turğanday. Bar bolmısımen qanat qaqqandağı aq tuyğındı köz aldığa keltiredi. Jarıstıra örgen jiñişkelew qos (40) burımı tirsegin soqqanda uşındağı sölkebayı älgı aq

tuyğınının moyındağı kumis qoñırawşa sıñğır ete qaladı. Özi erkin-erkelew öksen bala sıyaqtı. Malay janasa berip äldenege aşıla külip, birde aldına tüsken burımın arqasına qaray silkip tastap, burtıya qaladı. Báz birdegi minez-qılığı boyınan balalıq (45) tabı ketpegenin, özin äli boy jetkenge sanamaytının bayqatadı. [133] Jüris-turısı erkin, jāne sıpayı nāzıktıktan göri batıldıq, irilik basım. Rayimbektiñ nazarin awdarğan onıñ suluwlığı da er balaşa erkin erkeligi de emes, özine qayta-qayta qaray bergeni.(5)

Şay quyıp otrğan egde äyeldiñ şawgimdegi suwı tawsılıp qaldı da:

– Aqbala, qaynağan quman bolsa alıp kel, – dep qızğa qarap aqırın dawıstadı.

Aqbala şuw tolı şewgimdi jetkizip berip, burıla bere Rayimbekke (10) tağı bir mārte ottı janarın jalt etkizip qarap ketti.

Aqbala anada joñğarlar jılqı şapqanda tutqındap alıp ketken Aqberdiniñ qarındası. Äkesi Badam batur şerikterimenayqasta qaza tapqan. Qazir alpıstan asqan şeşesi ekewi ğana. Malay jaqın tuwıstarı bop şıqtı. Äke-anadan jurday bolğan (15) balanı Aqbalanıñ şeşesi üyine kirgizip aldı. Qazir Malay men Aqbala egiz qozıday tuwıs bolıp, bir şañıraqtıñ astında turıp jatır.

Aştıqta jegen küyqanıñ toqtıqta awızdan dāmi ketpeytinin jaqsı biletin Ömen biy köktemniñ köközek şağında bir toğızıp, (20) eliniñ iygi jaqsıları ayta jüretindey sıy-sıyapat körsetkisi kelgen sıyaqtı. Qıstay qolda ustağan semiz eki qoydı soyıp, “uzın sarığa” saqtağan jambas, jilik, qazı, qarta sekildi süri qosıp, eki qazan et asıp, sarı ala sorpa jasattı.

Azuwlımen ayqasıp, aybarlımen aytısıp, abıroy tabam bolıp (25) armanı orın-dalmay, Qoyaydar biyge bir ayıptı bolıp, jılqısın şawıp äketken qalmaqtıñ qırsıǵınan jügin-bes jerde jüginip birde ayıpker sanağan Berdikeyge jıǵımıştı bolıp, aldına barıp, tek ol eke-wi ğana emes, olardı tönirektegen bir sıpıra ülken-kişi aldında köleñkeli jaǵınan körinip, “arzan (30) biy” atanıp qalar ma ekem, onımdı nemen, qanday sebep-siltawmen juwıp-şaysam eken dep jürgende ğayıp qusınday qanat qaǵıp, Malaydıñ oralǵanı oyın iske ası-ruwğa oñtaylı boldı. Eger oñ-solın jete ayırıp ülgermegen bala-jigit aldına şurqırata jılqı salıp, jasqayıp kelmey qanǵıp kelse, jaw tüsirgenmey (35) birdey is tındırıp, jaynap kelmey, jabıǵıp. Kelse Ömen biy ölgeni tirilip, öşkeni janǵanday munşa şabilıp qalar ma edi, kim bilsin. Äytewir eki tuwıp, bir qalğan jaqını bolmasa da jeti atasınan beri tuwıstıǵın tuw etip, bolaşaǵınan ümit küttirgen öjet balanı birden bawırına tarttı. Mina qonaq (40) şaqıruw sol ajaldıñ awzınan, arıstannıñ kömeyinen qaytqan tuwıstıñ qayta tuwǵan toyı ispettes boldı. Onı jay ğana tuwısım, qandasım eken dey salsam elewsiz bop qalar dep, jurtda aldında jarıya etip, oǵan özinen basqa iye joǵın da bilgizip qoyuw Ömen biydiñ ärkim oylay bermeytin işki qatparındaǵı qupıya sırtı. (45) Bir ret şay işilip bolǵannan keyin kelesi taǵam kelgenşe boy jazıp qaytuw üşin qonaqtar jan-jaqqa tarap ketti. Däl osı sätti [134] kütüp jürgendey, Aqbala qız malaydı qolınan ustap alıp, jetektep Rayimbektiñ aldına alıp keldi.

– Batır aǵa, – dedi kele salıp, jöbeldete tez-tez söylep. – Men sizdiñ ataǵıñızdı sırtıñızdan estip edim, körıp (5) qayran qaldım – Qız mırs etip öz-özinen külip jiberip, Rayimbektiñ basınan ayaǵına deyin bir qarap ötti.

– İyā, nege qayrañ qaldıñ? Qane, sonı ayta qoy, – dedi Rayimbek qız qılıǵına qaray erkelete surap, malay ekewine kezek qarap jimıyıp tur. (10)

Aqbala irkilgen joq. Basın bir şulǵıp tastap:

– Men Rayimbek degendi diyüw-periden de, ertegideyi jalğız közdi äwliyeden de dâw, mınaday qos müyizdi, birewin tödenip, birewin jamlıp jatatın eki qulağı bar, boyı tüyeden de uzın, atqa mingende ayaqtarı jerge tiyip jüretin alıp dep qozaldıma (15) elestetip edim... – Aqbalalı de öz közine özi senbegendey, şın Rayimbek bul emes degendey oğan tañırqay qarap qoyadı.

– Bâli, sen meni adamnan göri jan-janıwardıñ birine uqsatıp jiberipsiñ qoy, dep Rayimbek te küldi.

Qız tağı birdeñe aytuwğa oqtala berip edi: (20)

– Sen Aqbalalı emes, aqımaq balasıñ. Jetedi endi osı mljıñdağanıñ da! – dep Malay tıyıp tastadı.

– Odan da basqa aytarıñ bolsa sonı ayt.

– Özim de basqa söz aytqalı turmın ğoy, – dedi qız burtıya qaldı. (25)

– Ayt, ayta qoy, – dep Rayimbek basınan sıypadı.

– Meniñ aғamdı qalmaqtar tutqındap äketipti. Sonı qutqarıp beriñiz, – dedi Aqbalalı äy-şay joq.

Endi janağı ottay lapılap turğap Aqbalamız köz aldına mölt-mölt jas kelip, muñatıp jürdep qalğan. (30)

– Qutqaramız, – dedi Rayimbek te irkilmey. – Özi de mıqtı jigittiñ biri edi ğoy, jaw qolında pende bop jata bermes... Biraq, – dedi Rayimbek äldene esine tuskendey oylana qalıp. – Mına batır “bosatıp jibereyin, qaş” könbepiti, nege öytti eken? (35)

– Könbegeni-senbegeni şıǵar, – dedi qız julıp alğanday.

– Ol da ıqtıylmal, – dedi Malay. – Onda men qazaq emes, qalmaq edim ğoy.

– Jaraydı, aǵañnan qam jeme. Mına malay bawırıñ ekewmiz äli-aq bostatıp alamız tutqınnan.

(40)

– Aǵatay! Bas iyесinen erte ayrılıp, awzımenen tistegendey asırıp, baqqan anamız añırıp otır bul күnde! Bas kötermey, jer bawırlap jatqalı ayǵa jaqın. Bawır derti awır eken, meniñ de et-bawırım ezilüwli. Anam üşin, aǵam üşin ayaǵındı juwar küñiñ bolayın! Kökemdi qutqara gör tutqınnan! (45) Aqbalalı botaday bozdap jılap, Rayimbektiñ ayaǵına jıǵıldı. Rayimbek qızdı qoltıǵınan süyep turǵızdı.

[135] – Qaraǵım, qarındasım-aw, aytım ğoy qutqaramız dep. Mal ekeş maldı da jaw qolında qaldırmay, janımızdı da, qanımızdı da ayamay alıp qayttıq qoy. Oǵan qaraǵanda aǵañ Aqberdi aǵayın-tuwıs, bir özi bes şerike tatıytın alıp azamat (5) emes pe! – dep mañdayınan süydi.

Meymandar dastarqanǵa qayta otırdı. Dâw aǵaş tabaq tolı et, et üstinde tirisindegidey-aq mañqayıp qoydıñ bası keldi. Bas salǵan tabaqtı Ömen biy ädeyi Malayǵa kötertken. Özi söz bastap, özdelerge bata jasatpaq. (10)

– Wa, aǵayın-tuwıs, jarandar, biy men bekter, batır-baǵlandar! – dedi dawısın kötere, jüginip otırıp, – özderiñ bilesiñder, meniñ ölgenim tirilip, öşkenim janǵan jaǵdayım bar. Ol mınaw bas köterip, bata surap turǵan Malay esimdi bala. Kebin kiygen kelmeydi, kebenek kiygen keledi eken Äkesin oyrat (15) öltirip, bes jasında şeşesimen birge tutqındap ketip edi. Asıl kezdik qap tübinde jata ma! Jeti jıldı jer oynalap, aman-esen üyirge qosıldı. Qur oralǵan joq. Quruwlap jılqı aydap oraladı. Öz malımız desek te aydaǵan jawdıñ aldında, ısqırǵan boran ıǵında ketip edi. Bildiǵımız – bek bolıp, batırımız – bas bolıp, (20) tuyaqtıdan tuq qaldırmay qaytarıp äkeldi aldımızǵa. Eñ ülken olja-adamniñ bası. Janımǵa-jan,

basımğa-bas qosıldı. Jetimderim jetiler, at tuyağın tay basar. Taydñ tulpar bolmağı atbegiden, qustñ suñqar bolmağı qusbegiden. Uldñulanboluwı-ulısınan. Malayıma abay bolatın mina men...(25)

– Kelgendi aytıp quwanğan jaqsı-aq, al ketkendi aytpay Ömen biy nemenege uwanadı eken? – dep sıbırladı Berdikey taqaw otırğan Biykaniñ qulağına.

– Ol özi bayağı ömen biyge ere kelip köz şıǵarıp, köp dawğa ile bolğan jigit eken ğoy? – dep Biyeke berdikeyden qayta (30) suradı.

– Sonıñ däl özi, – dep jawap berdi Berdikey.

– Ömen biydiñ qatparı qalıñ adam ğoy. Jana, jaqsı tuwıs taptım dep jar salıp otrǵaanda köñilge kirbiñ tüsirgen eski dawdñ köleñkesin köldeneñdetpeyin degen şıǵar. (35)

– Jaña tapsa eskini elemew, jaqsı tapsa jamandı jebemew jön be eken? – dep Berdikey ündemey qaldı.

– Qadirmendi tuwıstap, bete ber osınaw jas tülegine! – dep Ömen biy özi bastap qol jaydı.

Törde otırǵandardıñ işinde jası ülkenderi Qoyaydar biy, (40) Qabay jıraw, Biyeke batır. Batanı “sen jasa, sen jasa” dep birine-bir jol berip sâl böğeldi. Bul üşewiniñ jastarı da qaraylas edi. Sözdı batadan burı Qoyaydar biy bastadı:

– Jol bastaw – biyden, qol bas-taw – batırdan, jora bastaw – jırawdan, bata bastaw – aqınnan bolsın, – dedi köpke (45) qarap. **[136]**

– Söz jüyesin taptı, bata iyessin tapsın...

– Bolsın, bolsın! – dep bári qostay jöneldi. Kezek tiyse irkiletin aqın bar ma! Batanı Qabay jıraw öleñ uyqasımın jeldirte jöneldi. (5)

– E, balam!

Jat pıyǵıldı jawızdaq,

Jasınıñnan jayrasın.

Jılan ketip, jeriñdi

Qulan kelip jaylasın. (10)

Bult tönse basıña

Dawıl soǵıp aydasın.

Eñiregen erliktiñ,

Eliñ körsin paydasın! Äwmiyn!

* * *

Ömen biy üyindegi jıyınnan keyin köp keşikpey Rayimbek (15) Aqberdini qutqaruw qamına kiristi. “Aqquwdıñ balapanınday bolıp, aldına köz jasıp köl ğıp turǵanda waǵda berip, bılay şıǵa umıtıp ketüw jön be eken? – dedi Rayimbek özine-özi. – Onıñ üstine Aqberdi qanşa degenmen qandasımız emes pe. Jaw qolında pende bop otırğanın körıp turıp kül bolmasañ bül bol dep (20) jatıp aluw jaramas”... Bul oyın özine ejelden etene jaqın dostarı.

– Ötken jolı Qorday noyanda keğim ketti. Qolınıñ köptigin körsetip, bizdi biraz töpeştep aldı. Bar tındırǵanımız: keyin qaytqan jılqıǵa jibermey, aldına köldeneñ turdıq – dep Berden (25) endi özi de qarap jata almaytının bayqattı.

– Ketken keğimiz ben qolğa tüsken begimizdi qol bastap barıp küşpenen qayıramız ba, joq jol bastap barıp ipsen qayıramız ba? – dedi Esjan ädettegidey mäslıyxat sala söylep, töñiregindegilerge oyı közimen qarap. (30)

– Şınında da kekti tek qaruw qayıradı degenge süylene bermey, aylamen de alatın jolı bar ma, sonı oylastırıp körsek qaytedi? – dedi Rayımbek Esjan sözinen keyin özine oy tüsip.

– Odan qan tögissiz qatıretın jolın bilseñder aytıñdar, (35) köreyik, – dep Berden tastüyin tımırayıp otırıp qaldı.

– Biz de mına Malay esimdi bala jigıt bar, – dedi Rayımbek oğan jek kötere qarap. – Jaw aydap qaşqan jılqını keyin qayırgın osı ekenin bilesinder. Bul attanar aldında Aqberdige de jolıgıp, tuqınnan bosatıp jibeeyin dese könbepti. Qolğa (40) ekinşi ret tüsip qalam dep qorıqtı ma, joq basqaday bir oyı, boldı ma, kim bilsin. Soğan Malaydı qayda jibersek qaytedi? [137]

– Bizdi satıp, qazaqqa ötip kettiñ dep, ustap alsa örtep öltirer, – dedi Esenbek saqtıq bilgizip.

– Meni satıp ötip ketti dep oylamadı olar, – dedi Malay sendire söylep. – Ondağı jılqı şapqan şoralardıñ ekewi Aqberdini (5) alıp arı ketti. Özgesinen birewi de tiri qalğan joq.

– Mine, qıysını jaqındap keledi, – dedi Esjan Malay sözinen keyin qulşına tüsip. – Malay “qazaqtar meni tutqundap ketken sodan qaşıp şıqtım” dep baradı. Oğan sendire alasıñ ğoy? (10)

– Eş şübäsiz sendirem, – dep Malay Esjan surawına taq-tuq jawap berdi.

– Mine, odan äli ne qaldı? Aqberdini bostatıp alıp zıtuw qaldı, – dep Esenbek te jöpeldetip jiberdi.

Qalmaqtardıñ äli de kündey kürkirep turğan şağında qazaqtardıñ (15) äli de bası birigip, kemeline kele almay jürgen kezinde qamaldı buzar amal bolsa qoldanıp körgenniñ artıqtıǵı joq. Malayğa seneyik te, attandırayıq, – degen tüyinge keldi bäri.

– Men malın baqqan keşildiñ bes jüzden asa jılqısı bar. Eger orayı kelse sonı aldım salıp qaydap qaytsan qaytedi? (20) – dedi Malay tağı bir oydıñ uşın şıǵarıp.

Berdenniñ qabaǵı aşıldı.

– Jigitsiñ sen, Malay! – dedi jadıray tüsip. – Sen bes jüz jılqı aydap qaşsañ soñıñnan bes jüz şerik qosıla quwradı. Mine, sol kezde men öz sarbazdarımnen aldınan şıǵamın. (25) Şeriktermen quşaqtasıp körisetin jerimiz sol boladı.

– Bolsın! – dedi Rayımbek.

Sol künniñ erteñine Malayğa bir jüyrik şubar attı mingizip, Esjan bastağan on şaqtı adam jolğa şıqtı. Küni boyı qawırt jürüp, äbden qarañǵı tüskende qoş aytıstı da, keyin qayttı. (30) Böliner sätte Erjan:

– Biz uzay bergende sen tasır-tasır şawıp ala jönel, – dedi Malayğa. – Qarawılda jürgender kezdesip qalıp, alañsız aqırın kele jatqanıñdı körse qazaqtıñ jansızı dep ustap alıp äwreleydi. Al şawıp bara jatqanda kezdesse “soñımızda (35) quwǵınşı, men qaşıp kelem” degeniñe senedi. Odan aǵrısın öziñ bilesiñ, – dep egjey-tegjeyley ayttı.

Malay Esjanniñ aytqanın istedi. Şaşımnen quwǵın körgendeıy-aq biraz jerge deyin tasırlatıp sawıp bardı. Saygılık şubardıñ basın erkin qoya berip, bir de samǵatıp-samǵatıp aladı (40) da, birde jeliske saladı. Äbden işkerilep barǵanda ğana ayañǵa bastı. Ol osılay eki kün jol basqanda bir de bir adam

kezdesip, “sen kimsiñ?” degen joq. Birewler mal aydap, endi birewler añ awlap, qulan quwıp degendey ärkim báz-bayağışa öz şaruwasınıñ qamında jür. (45) Malay bala sol jürgennen jürüp otırıp öziñiñ qojası [138] keşildiñ küresine bir-aq keldi. Esiginiñ aldına barıp, attı mamağa bayladı. Kürege jaqınday bergende yizgindi basatıp bayşubardı biraz jiberip-jiberip alğan. Qazır attıñ bası-közi, toqım astı şılıqğan ter, al özi quwğınnan qazır ğana qutılıp (5) şıqqanday entigip üyge kirip bardı. Keşil üyde eken. Jüginip qağ törde otr. Onıñ oñ uq tusında kilemnen jabılğan ülken, sırlı kebeje. Kebeje üstinde eki jağına eki şırağ qoyğan quday müsini. Sol quday müsiniñ betin berip, mañdayların jerge qoyıp, jeti-segiz, toğızondar şamasındağı bes-altı bala bük (10) tüsip jatıp aptı. Malay olarğa qaramay, kirgen boyda: “Äbrenti” dep tizesin bügip, onıñ üstine eki qolın ayqastıra qoyıp keşilge sälem berdi. Keşil äwelde añırıp qarap qalıp, sodan soñ!

– O, noxa, keldiñ be?! – dedi, bir jaqqa jolawşılattıp jiberip kütüp otırğanday. (15)

– Keldim, axa keşil. Qaşıp qutıldım, – dedi Malay entigip.

– Qaşıp qutıldım deysiñ be? Ras pa? Burxan aldında ant bere alasıñ ba, qaşıp qutıl-ğaniña? – Bere alam. (20) – Burxan küwrä keşil axa¹³! Aytsın ana turğan burxan, – dep Malay törge köz jiberip, jek köterdi.

Qoladan quyılğan şağın quday müsini ja şın, ja ötirik demetsen bılıyıp, melşiyip mizbaqpağan boyda tura berdi. Birdeñe aytarma eken degendey oğan keşildiñ özi de bükil denesimen (25) burılıp qaray qaldı. Müsin Burxan qaybana qazaq tügil öziñiñ süygen qulına da lām dep til qatqan joq.

Mañdayları jerge jabısıp qalğanday bağanadan beri bas kötermey bük tüsip jatqan balalardıñ birewi küldi me, älde jıladı ma, pıs-pıs etip, arqası bükildep, qıymılday bastap edi, (30) keşil qolındağı solqıldaq tobilğı şıbıqpen tartıp jiberdi. Bala jim boldı.

Olar keşilden din dārisin alıp jürgen balalar. Keşilden bastap kenküw, keleñ, kegen, lamağa deyin ösip biyiktep baratın keleşek diniy ğulamalar osılar. Bulardıñ işinde de bağı jañğan, (35) mañdayınıñ tört eli ırısı bar täyleyli, zerdelileri bolmasa, mına alğaş tilin aşıp, dāris oqıtqan keşildiñ şebınorlığınan asa almay ömir buqıy otın jağıp, malın bağıwmen dūniyeden ötetinder köp.

Ata-anaları bu dūnyelik te, o dūnyelik te baqıt pen baylıq, (40) mansap pen ıyman kütüp keşilge bergem bayğus balaları Malay kirip kelip qojasına ketken-kelgen mān-jaydı bayan etip, odan onı sendirip, jılqığa atanıp ketkenge deyingi bir şay-qaynatım waqıt aralığında qıñq etken ünde estirtpey, qıbir etken qıymıl da körsetpey jartqan küyinde qala berdi. [139]

Malay dalağa şıqqanda kewdesin kere keñ tınıs aldı. Atına barıp mama ağaştan şeşe bergende qızıl şapanınıñ etegin jer sızdıra, bir qolına kitap, ekinşi qolına şıbıq ustap soñınan ilese şıqqan keşil: (5)

– Sen osı atpen keldiñ be? – dedi oğan köz sap turıp.

– İyā, Osımen keldim, – dedi Malay beri burılıp.

– Nağışı jurtına barıp qatqanday-aq jaqsı at minip kelipsiñ ğoy, – dedi keşil bayşubarğa qızığa qarap.

– Şaban atqa minsem ustalıp qalмайım ba, axa. Osınıñ (10) jel jetpes jüriktigi ğoy meni qutqarğan. Bul endi sizdiki boladı, – dep Malay jay bağıstap, sendire jawap berdi.

¹³ Axa – qalmaqşa ağa.

Şubar attı keşildiñ äli de közi qıymay qızıǵıp tur. Qaşqanda minip qaşqanmen endi oǵan munıñ but artuwnı qızǵanıp, işi tarıla qılǵanıñ Malay da bayqadı. (15)

– Jılqaǵa bar da qoya ber, – dedi ämirli dawıspen. Malay “maqul!” – dedi de atqa qarǵan mindi.

Joldan şarşamay äri toq jaraw kelgen januwar awızdıǵın şaynap, tıprışıp, üstindegi kisini qañbaqtay körip, oyqastay basıp, quyırǵın bulǵañ etkizip, jürüp ketti. Onıñ jerdi oyıp (20) jibere jazdan, dürsildete basqan jürsine, bulǵañdaǵan ädemi sımpış qurıǵına, taqtayday jalpaq sawırına işi küye, qızǵana qarap, tamsanıp keşil qala berdi. Malaydıñ qolǵa tüsip ketkenine şübesiz sense de, onay qutılıp kelgenine az-kem küdiktene şübäsiz sense de, onay qutılıp kelgenine az-kem küditene, oylana turıp, “meyli, – dedi keşil iştey, – qalay (25) kelse de qarşaday bala ne tındırmaq? Özi de pısıq, eti tiri bala edi ğoy. Segiz jasınan on üške kelgenşe esigimde jumıs istedi, pısıp-qattı. On üşten bastap jılqı soñında, qoy jılqışım-nan kem?!”

Malaydıñ qalay qolǵa tüsip, tutılıp, qalay şıǵıp qutılıp (30) kelgenin qasındaǵı özi sekildi malaylardıñ qızıǵa suraǵanı bolmasa, zäredey kümän oylaǵan joq. Qayta jaw qolına tutqın bop tüsip ketken jap-jas balanıñ qaşıp qutılǵanına qayran qalǵanday jılqışılqosqa jıynalıp, dostarqan basına otıra qalǵanda Malaydı ortaǵa alıp, oqta-tekte, onı-munı surap (35) köpke deyin äñgimemen mazalawın toqtatpadı. Bastarı qosılǵan sätterde aynaldıratındarı Malay. Eñ ayaǵı qazaqtardıñ ne işip, ne jeytinine deyin qazbalap suraydı. Äsirese, olardıñ işindegi oñ-solın äli tanıp ülgermegen birdi ekili balañ jas jigitter Malaydıñ tutqınǵa tüsip şıqqanın xiykmätti xıyqaya sıyaqtı (40) awızdarın aşa tıñdap, qaytalap aytqıza beredi. Qatar-qurbıları tañdanıp, suraǵan sayın Malay da körgeñ-bilgenin asıra ösire söylep, odan arman tamsandırıp qoyadı. Malay ertege-xıyqayasın ayta jürüp, özi kelgen künnen bastap, Aqberdiniñ qayda ekenine qulaq türüwmen boldı. Elewsiz jürüp, eleñ etkizbeytin (45) ädisin tawıp, izdey berdi. Biraq eşbir deregin bire almadı. Älde [140] qaşıp ketip eline jete almay jür me? Nemese, budan ne payda dep öltirip tastadı ma? Olay etüwge tiyis emes, öytkenşe basqaday bir paydasın köretin iske jumsawı mümkün. Onday şaruwa bularda köp. Üyir-üyir jılqılı baylar bar.

Solardıñ (5) malın baqtıradı. Mine qazir egin egetin mezgil, jer jırtadı, arıq qazdırıp suw şıǵardı. Sonıñ bärine Aqberididey atan jigitter taptırmaytın tegin küş...

Malay ol qayda boluwı mümkün degen jerdiñ bärin oy elegenden ötkizip şıqtı. (10)

Birde jılqışılqar ädettegidey Malaydıñ jaw tutqınnan qaşıp kelgeni jöninde taǵı da ängime qozǵadı. “Bul jolı onday jamañsılıq basqa tüspesin, tüse qalsa kim qarap jatadı. Qay-qaysımız da qaşıp şıǵar edik”, – dep namıstanǵandar boldı. (15)

– Malaydıñ aytuwına qaraǵanda, xasıqtar qolǵa tüskenderdi qatañ ustamaytın körinedi ğoy, – dedi jası qırıqtarǵa kep qalǵan tikenek murttu juqa sarı. – Sol üşin de olardıñ qolına tüsken xalmıq eline ketkisi kelse ketip, ketkisi kelmese qalıp, musılman bolıp, xasıqtan qatın alıp, birjola siñip ketetin (20) körinedi.

– Olay etüw adamına baylanıstı şıǵar. Dinge kirip, ketpeyim dese, bizdiñ aramızda da jüre berüwi mümkün, – dedi jalpaq bet, talpaq murın, astıñǵı erni salbırıp, üstingi erni dürdiygen eñgezerdey qara jigit. (25)

– Mınanıñ aytqanı ras, – dedi dawısı şin kildegen şegir közdi qızıl bet şabdar şora. Şalqaq kewdesin odan sayın şalqayta, kegjige tüsip, – Mäselen, mına Malay qolǵa tüsip ketetin jolǵı jılqı

şabuwdä bizdiň tseregter tutqındap kelgen bir xasıq, “ men elime kepteyim, qalmaq dinine kirip, budqa tabınam” (30) dep jalinğan eken, bizdiň Şamal xannıñ küresine alıp barıptı. Qaskeleñ qabil körip, burxañğa şoqındırıptı. Ant lıptı.

Şabdar şoranıñ sözin estigende Malay: “Mässağan! Mınanıñ aytıp otırğandı Aqberdiniñ özi bolmasa iygi edi!” – dedi (35) işinen.

Onıñ sözine senerin de, senbesin de bilmedi. Eline opasızdaq etip, qartayğan anasın, Aqbaladay jalğız qarındasın jılatıp tastap, kete berüw degen on-oñay närise me eken? Bärine qoldı bir-aq silteper teris aynalıp keterdey sonşalıqtı el-jurtınan qanday qorlıq, qanday zäbir-japa şekti eken?! Al bulardıñ (40) dinine kirip, burxanına tabına qoyarday qanday jaqsılığı ötip ketti eken? – dep bir oyladı Malay. – Ana jolı bosatayın, qaş degende könbey qoyıp edi, älde sol kezde-aq quyı buzılğan adam boldı ma?” – degen oy basına tağı oralıp, añ-tañ qaldı. (45)

Bul añgimeniñ anıq-qanıǵına jetüw üşin äri qaray qozdata tuskisi keldi. Malay sonıñ töñireginde söz qozğadı. [141]

– Budan burın da bizdiñ oyrat qolına tükken qazaqtar az bolmağan ğoy. Biraq solardıñ bir de birewiniñ burxañğa tabınıp, buddaga ötkenin yakiy qalmaq bop ketkenin estigen emespin. Eger älgi qazaqtıñ solay etkeni ras bolsa, aqıldı qazaq eken, özin (5) körer me edi! – dedi qasaqana.

– Sen budan budın körmeseñ jüzge kelgen joqsıñ ğoy, bar-jağı on bes-on altıda ğanasıñ, – dedi şuqa sarı.

– Körgiñ kelse mağan er, erteñ-aq alıp barıp körsetem, – dedi dāw qara. (10)

– Alısta ma, jaqında ma? Malda kim qaladı? – dep Malay maldı da tastap ketkisi joğın añğarttı. “Şınımen satqın bolsa, meni tanıp qalıp, ustap berer” degen oyğa da keldi.

– Senen basqa da malğa qarayındar bar ğoy. Sen joqta da bağılğan bul jılqı, – dep dew qara Malaydı qalay da alıp (15) barğısı keletin bilgizdi. Ol özi dene bitimi kesek, irkildegen semiz, sonimen qasa bosañ-bolbırılaw, ayaq alıp jürisi de awır, iykemsiz adam edi. Onıñ bastı sebebi-tım jalqaw bolatın. Sol üşin de aynalasında özinen sāl-pāl jası kişi körinse-aq ananı öyte sal, mınanı büyte sal dep jumsay beredi. Onıñ üstine (20) jılqışılardıñ bastığı jumsağanğa Malaydan jeñil jāne odan kişi eşkim joq. Sonday tilalğıştığı üşin ol Malaydı inisindey jaqsı köretin. Sonısına sengen Malay maqsatınıñ özi sol jöninde bolğan soñ aqberdini közben körüwge qumarttı.

– Olay bolsa, basta Oşır axa, körip qaytayıq buddağa ötip, (25) qalmaqqa awızqan qazaq qanday boladı eken, – dedi. “Qalmaqqa awızqan qazaq sendey boladı da, – dedi Oşır işinen mırs ettip, – osı bala öz teginiñ qazaq ekenin äli bilmeydi eken aw. Sol ğoy qazaq qolınan qaşıp kep otırğanı...”

Jılqı qazir oyda, keşil awılınan bir köş jerde bolatın. (30) Är üyirde birden-ekiden baqtaşı bar. Dāw qara maldı albatılardıñ¹⁴ tabıstadı da Malaydı ertip kürege tarttı.

Dalanıñ şöbi qawlap ösip! Qamis-qoğası boy köterip, uzara tükken. Qazir mal tegis töldep bolğan, al añnıñ endi-endi tuwa bastağan kezi. Bul dalada aqböken, qaraquyırıq, elik sekildi añdar (35) köp. Solardıñ işinde keşil elikti sumdıq jaqsı köredi eken. Jıl sayın köktemde bir-eke lağın ustatıp alıp, özi asırıp bağatın. Ötken jılı da elik lağınıñ birewin asırağan eken. Jaz ortasınan awıp, äbden eseygen

¹⁴ Malay,baqtaşılar.

kezinde qasqır jep ketipti. Sonday bir laqtı tawıp ala barıp, qojasına tartuw etüwdi oyladı (40) albatılar bastığı.

– Malay, – dedi ol jolda kele jatıp, – qazir añnıñ töldep jatqan kezi, Näyizge¹⁵ elik balasınıñ birewin ustap aparıp bersek, quwanadı, bizge rıza boladı.

[142] – Maqul, – dedi Malay, – keşildiñ onı bağatın, oynaytın balası joq bolğa-nımen öziniñ jaqsı köretinin bilemin. Men esigende şäbiynor bolıp jürgende talay eliktiñ lağın asırağan. (5)

– Balası joq bolğandıqtan da ol eliktiñ lağın ermek etedi. Bir mezigil bala oqıtqanna qalğan waqıtta soğan qaraydı. Süt beredi, şöp beredi, möpelep, jaqsı asıraydı.

– Onısı jaqsı ğoy, biraq Oşır axa, sizden bir bileyin degenim: Oısı bizdiñ kesil jası qırıqqa kelgenşe nege qatın (10) almaydı?

– Sen bala, odan basqa keşildi körgen joqsıñ, äli balasıñ. Al bizdiñ zuwñğardıñ keşilden bastap lamağa deyingi külli dinbasıları qatın almaydı, bala süymeydi. Düniyeden sol boydaq küyinde ötedi. Burxannıñ buyıruwı solay deydi. Eger qatı alsa (15) quday jolınan tayadı, buzıladı dep esepteydi.

– Ekewi ängimelese jürüp, jolğan şığıp, eliktiñ lağın izdey bastadı. Şöbi, şalğın qalıñ qolat-qolatıq, oypañ-oydım jerlerge şawıp barıp buğıp qalğan elik barma dep qaraydı. Köz körim jerde bir üyir böken laqtarimen jayılp jür eken, (20) bulardı körüp, eleñdesip, birte-birte soğırlanıp, adırdan arı asıp ketti. Solarğa qarap alañ bop kele jatqanda aldarındağı baldırğandı qalıñ şalğın arasınan atırıla şığıp, odırğandap bir elik qaşa jöneldi. Änerek barıp, artına qayırılıp, qıyması qalıp bara jatqanday tikireyip tura qaladı. (25)

– Äne, tap sol elik şıqqan jerde lağı bar, – dep Oşır solay qaray jelip ketti. Malay qatarlasa birge keledi. Aytqanıday bir emes, egiz laq eken. Böten birewlerdiñ kelgenin bilip şöp tübine buğıp, bük tüsip jata qaladı. Jigitter attarınan tüsip jaqın baradı. Laq bayğustar äli tolıq ayaqtana da qoymağan (30) körinedi. Qasına adamdar kelgende qaşpaq bolıp ornınan turadı da, bir eki attap barıp, şöpke oralıp jıgılıp qaladı. Ekewin de ustap aldı, Qataqattay qap-qara közderi möldirep, şoşına dir-dir etedi. Bir waqta jarısa şıyıldap qoya berdi. Ünderi näp-näzik, jip-jinişke, beyne jalınıp jılağanday boladı. (35) Anaday jerde eleñdey qarap enesi tur. Öz anası esine tüsip, Malay ayap ketti. “Meni de anamnan ayırğan osınday qattıgez qoldar ğoy!” dep oyladı. Laqtıñ birewi dāw qarada, birewi özinde, qoltığına qısıp alğan. Bılay jüre bere:

– Axa, birewin alıp barsaq ta jetpey me? Ekewin birdew (40) qaytedi, – dedi Malay serigine qabaq kirbiñimen qarap.

– Al ekinşinin qaytpeksiñ? – dedi ol da Malaydıñ betine tañırqay qarap.

– Ekinşisin qoya bereyik. Qaraşı, äne, enesi de balaların qıymay soñımızdan ilesip keledi, – dep anda-sanda “bawp” , “bawp” [143] etip, tastap ketşi dep jalınğanday, jılağanday bop bir toqtap, bir jürüp kele jatqan enesin iyegimen körsetti.

– Ekew alıp barsaq ekewimizdi de jaqsı körmey me, keşil. Sözdı qoy bala, alıp jüre ber, – dep alğa tüsip jelip ketti. (5) Malay soñında, ilgeri qaray ayaq basqısı joq. Şıyıldañ laqtı arqa-tire basınan sıypalap, aymalaydı. Zarlane bāwpildep, artınan qalmaq kele jatqan enesine de mayın burıp qaray beredi.

---

¹⁵ Näyiz – mırza.

Öz anası da oynan şıqqay qoydı. Tuwa salıp enesinen ayırıp äketip bara jatqan qatal tağdır, şıyqıldap julağan laq bawpildap (10) zarlağan elik, perzentinen ayırılıp, ah urğan ana, äke ayalawın körmegen ana meyirimim sağınğan bala ... bär-bäri Malaydıñ köz aldınan tırnaday tizilip öte berdi.

Bir waqta qarasa dāw qara uzap ketipti, öz atı toqtawğa jaqın bolıp, ayandap qalıptı. Artına burılıp edi, elik äli de küder (15) üzbegebenbey ilesip kele jatır eken. Tek daqındamaydı, anadaydan qol sozıp, jalınğanday boladı.

Malay at üstinen eñkeyip, laqtı jerge tüsirdi de, jelip jürip ketti. Säl uzay berip soñına tağı qaradı, enesi lağın emizip, arqasınan yiskelep, aymalağanday bolıp turıp qaptı. (20) Äbden alıstap ketkende eliktiñ bir märte “bawp” degenin estidi. “Onısı mağan raqmet aytqanı” dep jorıdı Malay.

Keşildiñ awılına jaqındağında serigi Malaydı kütip at basın irikti.

– Laq qayda? – dedi ol taqay bere, Malaydıñ qolında joq (25) ekenin köröp.

– Enesi zarlap qalmaq qoyğan soñ tastap kettim, – dep Malay şının ayttı.

Dāw qara “Oy, noxa” degennen basqa aşuw şaqırmaq jüre bardı. Keşildiñ esiginiñ aldına kelgende Malaydı sırtta qaldırdı (30) da, üyge elik lağın alıp Oşır özi kirip ketti biraz ayaldap qayta şıqqanda qabağı aşılıp, ırjıya külip şıqtı. Bılay uzay bere:

– Men ayttım ğoy, elik lağın sıylağanda keşilden ne surasañ da berer edi ol jaqsı kisi. Kitabım aşıp, bay bolasıñ (35) dep mağan bata berdi, – dedi Oşır altın bergendey quwanıp. – Söz arasında älgi bizdiñ dinge kirgen qazaqtıñ qayda ekenin suradım. “Onı qaytesin?” degende äweli ne derimdi bilmey sasıp qaldım da, sodan soñ “bizdegi eki şäbinor äbden qartaydı. Atqa minip jılqı qayuruwğa jaramaydı, sonı mağan jiberiñiz, (40) şaldardı üyine qaytarayın” dedim ol qanşa qalmaq boldım dep ant-suw işkenmen senbeydi eken. “Moşxanıñ baqılawında. Eger men mal baqqızam, jigitterime tapsıram” degenime könse, oda alıp sağan berem” dedi.

– Sonımen ol qazaq bizge keletin boldı ma? – dep Malay (45) tañdana suradı.

– Ayttım qoy, awıl bası berse keledi. Nesi bar, özi iri, [144] älüwetti jigiti dep estigem. Mal baqtıramız, ağaş kestirip, otın dayındatamız. Jaylaw-ğa şıqqanda tipti kerek boladı. Qaba, ayuw alğızamız, – dep dāw qara Malaymen qatarlasıp alıp, äñgimeni soğıp, kütip turğan bar şaruwanı soğan tındırtatın bop (5) kele jatır. Ara-tura özi maqtanıp qoyadı.

– Sen bilesin be, budan ğörü jastaw kezimdi ayuwmen alısıp, eki ıyığımdı jırtqızıp alğam, – dedi ıyıqtarın qıyqan etkizip qozğan qoyıp.

– Şapanıñızdıñ ıyığı bütün ğoy, – dedi Malay añqawsıp. (10)

– Oy, küwçüwk, – dedi Oşır. – Men sol ayuw jırtqan şapandı äli küнге deyin kiyip jümekpin be, sonda-aq tastağam. Keşil mağan jaña şapay alıp bergen. Mınaw – sol. Ayuw soğıp bergen adamnan ayawşı ma edi.

– Ayuw tırnağı kiyimiñizdi ğana jırttı ma, deneñizge tiygen (15) joq pa?

Ol tağı da:

– Oy, noxa! (Oşırdıñ birde noxa, birde küwçüwk (küşik) dep söyleytin awız ädeti), – dep qoyıp, at üstinde-aq kiyimin şeşe bastadı. – Mine, kör, – dep jeydesiniñ bawın ağıtıp, jalañaş (20) ıyığın körsetti. Şınında da eki ıyığında bir dāw ayuw tırnağının ırsıyğan ornı bar eken.

– Oy-oy! Nağız batur ekersiz, – dep Malay tañırqay qarap maqtap qoydı.

– Äne, ayuw soǵuw oñay emes jigitim. Qaba odan da qıyın. (25)

– Batırlarmen jekpe-jek şıǵıp sayısuw şe?

– Oy, noxa, ol degen qaban, ayuw ekewimen birdey bir mezgilde şayqasuwmen bara-bar emes pe. Özine qaray qorbanday umıtılǵan eki dew ayuwdıń birewin däl tumsıqtan qılışpen şawıp, ekinşisiniń kewdesiń suńgimen tüyrep óltirgeni añızǵa aynalıp ketken (30) bizdiń Borolday noyan qazaqtıń on segizdegi Qasqarı degen jas batırınan jeńilip qalǵanın estidiń ğoy. Äne, batırlardıń sayısuwı sonday boladı...

Kün säskege köterile ketken ekewi, äbden qarañǵı tüsip, juldız tolǵanda qostarına qaytıp keldi. Sodan bir juma ötkende (35) Aqberdi de kelip qosıldı. Aqberdi Malaydı kelgen boyda-aq tanıdı. Bir-eki kündey sırt berip, sır alǵızǵısı kelmey jürdi de “aqırı bir kisiniń malın baǵıp, bir qazannan as işedi ekemiz, sondıqtan söylesin, bet aşıp alayın” dey oyladı da, Malaymen jaqındasa bastadı. (40)

– Sen sol jolı şınımen qolǵa tüsip kettiń be, joq?... – dep ar jaǵın ayta almay müdirdi Aqberdi. – Qolǵa tüsken adam şınımen tüspey ötirik tüsüwşi me edi? – dedi Malay da sır bermey. – Ädeyi qolǵa tüssem qaytadan qaşıp kelem be? (45)

Onıń soñǵı sözinen: Sen qusap sińip jüre bermeyim be, degen oy añǵardı Aqberdi. [145]

– Özge şoralardıń bäri ölip, jalǵız seniń qutılıp ketkeniñe qayranmın.

Aqberdiniń mına sözinen onıń şınımin-aq qalmaq jaǵına ötkenin bayqadı Malay. Mine, kerek deseñ, özi keşe kele salıp, (5) segiz jasımnan on besime deyin jeti jil boyı qalmaq qolında bolıp qazaqtıń kim ekenin bilmey ösken özine de küdiktene, senimsizdikpen qaray bastadı. Bul neǵılǵan adam?!

– Men özge şerikter sekildi arqa işip uyıqtap qalǵam joq, ayqasqa aralaspadım da, keyin qaray bosqan jıqınıń aldına (10) şıǵam dep ustalıp qaldım, – dedi Malay oylana jawap berip.

– Meniń qolım baylawlı jatqanda nege bosatıp qaşıрмаq boldıń, – dep Aqberdi soǵan deyin täptiştıy suradı.

– Qolǵa tüsken adam erkimen tüspeydi ğoy. Janım aşıǵanınan aytqan şıǵarmın, – dey saldı Malay. Aqberdi qaytıp (15) ündemedi.

– Men äli jaspın ğoy Aqberdi aǵa dedi Malay sälden keyin, – solay bolsa bul küñge deyin qolǵa tüsken qazaqtıń öz erkimen qalmaq bolıp, dinin de awıstırıp degendi estigen de, körgen de emespin. Al qazaq qolına tüsken qalmaqtıń qalay (20) bolatının bilmeyim. Älde tuwıstarıńızdan köñil qalar zäbir kördiñiz be? Men kördim, turmıs küyleri de naşar. Kiyimderi jırtıq, azıqtarı az. Sizdiń ornıñızda bolsam men de bir kün turmas edim. Ölseñ jolda öleyin dep qaşıp ketkenim de sol.

– Adam erikkeninen elden jeriy me. Mine, arqamdı qarası. (25) Soǵılǵan düreniń ornı äli bar, – dep Aqberdi jeydesin şeşip, arqasın körsetti. Qamşınıń ba, jolaq-jolaq izin körip Malaydıń qarındası Aqbala aytqan añgime esine tustı. Aqbala aşıq-jarqın, işinde bükpesi joq qız ğoy. Birde aǵası jöninde añgime qozǵan bawırımıdı saǵındım dep közine jas (30) alǵan. Sonımen qosa onıń minez qılıǵın da aytıp otırıp, birbetkeyligin, toñmoyındıǵın, keksildidigin de eske alǵan. Onı Malay bosatıp jiberdeyin degende könbewin sol keksildiginen, birbetkeyliginen körgen. Aǵasınıń aduwındı – urda-jıqtıǵınan biylerdiń kesiminen düre jep, jıyırma bes jılqı köz qunın (35) tartqanına deyin qaldırmay aytıp bergen Aqbala. İyä, arqasındaǵı jarası jazılǵanmen qızıl-küreñdenip ornı qalıptı.

– Bul az deseñ moyımda on bes jıqlı bereşegim bar, – dep jalğadı sözin Aqberdi. – Men onı ömir baqıy ötey alam ba?!

– Äri düre soğıp, äri qarızdar etip, bir basınızdı nege (40) sonşa awır jazağa uşıratı? – dep şın janı aşır janday müsirkey suradı Malay.

– Ehe, jazağa uşıratam dese qıyın ba! Batırı Rayimbek, biyi Qoyaydar degender bolıp üyip-tökti basıma. Asıqpasın, men äli kegidim qayıramın olardan! (45) Malay az kün bolsa da Aqberdi aytqan Rayimbekti de, Qoyaydar biydi de közimen körip, azdı-köpti sırlarına qañğıp [146] keldi. Öz şamalawınşa, däl bul jawığatınday jaman adamdar emes sıyaqtı edi. Aqberdini tutqınnan bosatıp aluwğa jedel qıymıl jasap, murındıq bolıp jürgenniñ bastısı sol Rayimbek emes pe. Aqbala da tek Rayimbekke ğana senip, ağasın qutqaruw jöninde (5) Rayimbekke ğana qolqa salmadı ma?... Biledi, az kün işinde es bilgeli aralarında bolıp körmegen bir el adamdarınıñ qırı-sırına qanığa qoyuw da qıyın-aw...” degen tağı bir oy qulağın qalqıyttı. Eñ sonunda: “Neğilğanmen de bir basınñ jäbirlengeni üşin osınşa kektenip, ata jurtınan, aq sütin bergin. (10) anasınan, ayawlı qarındasınan bezip ketüw jön emes” degen tüynige keldi Malay. “Bawırındıñ bar sırı belgili boldı, – dedi özine-özi. – Endi budan barınşa saq bola jürip elge tezirek oraluwdıñ qamına kirisüwim kerek”...

Birde jılqınıñ tüngi küzetine Aqberdi men Malay birge (15) şıqtı. Malaydıñ Aqberdiden awlaq jürsem degen oyı orındaladı da, kerisinşe Aqberdiniñ Malay balamen öziñiñ kökeytesti bir qupiyasın aşsam degen niyetin iske asıruwğa jağday tuwdı. Ekewi jılqınıñ eki şetinde jür. Malay Aqberdiniñ bar sırina qanıp alğandıqtan oğan jansqısı kemleydi, al Aqberdi bolsa Malaydı (20) taza oyrat balası dep sengendikten oğan sırn şeşip, aqıldasqısı keledi. Sol sırn aytuwdıñ äri oñaşa, äri oraylı säti osı tün dep esepse de, “qol uşın berip jârdem desüwge jaray ma, joq pa?” – dep küdiktenedi. “Eger ıqlası bolıp, til alsa, pısıq bala ğoy, bildey bir jigitiñnen kem soqqas edi”, – dep tağı (25) oylaydı. Degenmen aqıldasqan bolıp, tamırın basıp köreyin, dep oğan jaqın keldi.

– Malay, sen neğıp menen qaşqaqtap jürsiñ! Qazaq dep senbeysiñ ğoy, ä? Keşil, qoşqadan bastap, meni özine surap alğan Oşır şäbinorğa deyin bar oyrat sengende, sen de senüwiñ kerek (30) qoy, – dedi bir türli muñayıs pişinde.

– Meni sizge senbeydi dep kim ayttı? Basqanı bılay qoyğanda, az waqt işinde-aq moyın sunıp, bizdiñ dinimizge kirüwdiñ özi sendirmey me.

– Bärekelde, mine, solay kelseñşi. Sırlas bolayın degen (35) adamıñdı öz şındığıña sendire almasañ, ol da bir azap qoy.

– Sırlasuwğa, Serik boluwğa tatıytın öziñiz qatarlı mıqtı şoralar tuğanda balasınbay, menimen sırlas bolam degeniñizge quwanam qayta, – dep Malay oğan üzeñgi qağıstırıp, jaqın keldi.

– Meniñ elde qalğan jalğız şeşem, jalğız qarındasım (40) bar. Solardı qalay jetkizip alsam eken dep qattı oylap jürmin. Soğan qol uşındı bere alarm a ediñ?

– Qolımnan kelse ayanbayın. Biraq olay etüwge öziñiz oylağan qanday jol, qanday jağday bar? – dep suradı Malay.

– Sen qolğa tüskende kimniñ awılında boldıñ, mäselin, (45) Ömen biy degendi estidiñ be?

– İyä, estidim. Sirä, sol Oman biy awılında boldım-aw deyim.

[147] – Endeşe meniň şeşe, qarındasım däl sol “Oman” emes, Ömen biy awılında. Demek, sen jol körip qana kelgen joqsıñ, bizdiñ awıldı da közben kördiñ. Sondıqtan şeşe, qarındasımdı alıp kelüwge sen ğana kömektese alasıñ dep senemin, – dep Aqberdi (5) enteley tüsti.

– Anığın aytqanda men, ne istewim kerek? Onda barsam, meni ekinşi mārte ustap alıp, qazaqtar öltiredi ğoy, – dep Malay qawıp-qaterdiñ özine jaqın ekenin bilgizdi dep özi qattı oyğa şomdı. Oyun oñaşalıp barıp, jıynaqtap, tüyindep aluw üşin (10) jılqınıñ şetin qayırmaqqa Aqberdiden awlaqtap jelip ketti.

“Ne istesem eken? – dedi oloñaşada özimen özi söylesip. – Meniñ kelgen maqsatımnıñ özi Aqberdini tutqınnan bosatıp alıp qatuw emes pe? Endi bul öz ayağımen barmaq bolıp otırsa nege bas tartam? Bir qıynı –barğan soñ munı ustap (15) berüwge tuwra keledi ğoy. Oндаy jağdayda şeşesi men qarındasına munıñ tutqında jürgeninen de awır soğadı. Köz adlarında “satqın” degen atpen ayıptalğannan ğori, jat qolında bolsa da tirliin tilep, tätti ümitpen jüre bergeni oñay olarğa. Menbayqağan Aqbalala men şeşesi bolsa, munıñ oyrat eline baramız, (20) jännet sonda degenine köne qoymaydı. Soğan köz jetkizsem, tilin alğanımda durıs. Barğan soñ anası men qarındasın qıymay qalıp qoyuwı da mümkin ğoy. Alda-jalda ketkisi kele sol tusta körermin...” Malay köp oydiñ üşin osılay tüydi de:

– Aqberdi ağa, – dedi jağın barıp, – Siz şeşe, qarındasımdı (25) alıp qaytam deysiz, biraq mundağılar sizge senip jibere qoya ma? – dep suradı.

– Jiberdi, aytıp sendirdim, – dedi Aqberdi. – Senbegen jağdayda “bir qazaq keldi – qayttı, onımen nemis oysırıp qaladı” dep qolın siltey salğan da şığar. Äytewir keşil de, (30) moşxa da maqul boldı.

– Al meni qalay alıp ketesiz? Eki jaq birdey jaw körse, sökengen tüyeler ortasındağı şıbınday bosqa ölemin ğoy.

– Sen bäleket balasıñ. Ülkender oylamağandı oylaysıñ, – dep mırs etip külip jiberdi Aqberdi.

– Seni serik qıp alsam dep (35) sengenim de sol üşin.

– Demek, siz öz jağdayıñızdı oylağasız da, birge ala baratın serigiñiz jöninde oylamağasız.

– Ras, solay bolıptı, – dei Aqberdi sanın soğıp.

– Özimniñ baruwıma ruqsat berdi, birewdi qosa ala baram desem, äy, köne (40) qoymaydı-aw...

– Aytıp köriñiz. Bolmasa alıp kete beriñiz meni. Täwekel siz üşin otqa tüstim. Oylağandı orındap qaytsaq keşirer.

Sodan eki-üş kün ötkennen keyin Aqberdi men Malay jolğa şıqpaqqa qam jasadı. Jılqı küzetinde jürüp, jurttırt (45) uyqığa batqan şama da at basın baqıttamaq.

– Sopayıp soqa basıñızben barsañız, quşaq jayıp qarısı [148] ala qoyar ma eken, axa? – dedi Malay jürer aldında köñil tükpirindegi olqı soğıp turğan bir nārseni oylap.

– Endi ne istewim kerek? Bir üyir jılqı ala barıp tatuw etüwim kerek pe? – dep Aqberdi Malaydıñ betine tañırqay qaradı. (5)

– Siz biletin şığarsız, qazaqtarda “batır añğal” degen söz bar eken ğoy. Siz nağız batırsız. Erlık isten basqanı oylamaysız, – dep Malay onıñ astına köpşik qoyıp jiberdi. Erligin körgen eşkim joq, biraq maqtanşaqtığı bar ol “batırsıñ” degenge qorazdanıp, kebe qaldı. (10)

– Men aytım ğoy, sen “bäleket balasıñ” dep. Qane oylağanıñdı aytşı, köreyin.

– Siz qanşa batır bolğanıñızben jalğızsız. Sondıqtan biz bul iste küş emes, azraq ayla qoldanbasaq bolmaydı. Jasırınıp barıp, jasırınıp tağı qayta almaymız. (15)

– Şımınen neğil deysiñ, toq eterin aytşı! – dep şıdamsızdandı Aqberdi.

– Toq eteri – azırıraq mal alıp, aşıq barsaq, köbirek alıp, körinbey qaytarğa jağday tuwar edi.

– Sözdin qısqası, jılqı ala barsaq demekpisiñ ? (20)

– İyä. Moynımdağı qarızımnan qutıluw üşin osılay istedim deseñiz kim bolsa da senedi. Bara salıp “Al kettik!” degennen göri şeşe, qarındasıñızğa asıqpay uğındırıp, ıylandırıp barıp alıp qaytuwıñızğa da qolaydı.

– Jılqını aydap keldim deyin, al seni qalay ilestire (25) keldim desem eken? – dep Aqberdiniñ soğan-aq bası qatıp, oylanıp qaldı.

– Qojasman zäbir körip jürgen jetim bala eken, tilge köndirip ala kettim dey salmaysız ba.

– Aytım ğoy, sen şımında da bäleket balasıñ, – dedi (30) Aqberdi tağı da.

Aytuwğa oñay bolğanmen aluwğa kelgende ekewi jılqını aydap kete almay, biraz aynalıp qaldı. Jüz qaralı jılqını böle, şettetip aparıp, jolğa saluw jeñil bolğan joq.

Ispalap jıynap, bas-ayağın qımtap, şoğırıp aldı da, jerdi (35) dürsildetip, dalanı jañğırta şurqıratpay eppen aydap, aqırın ilgeriley berdi. Tañ atıp, kün köterile juristi bayawlattı. Közine tuskenderge küdik aldırmaq üşin bir jaqqa suwıt ketip bara jatqanday emes, ottata jayıp jürgendey jaybaraqat jaydayğa awıstı. Dalanıñ kendiginen keyde adam tügil uşqan qustuñ da (40) kezikpeytin kezi boladı. Bular qazır sonday sätti sapar üstinde.

Şäp kiyizdey qalıñ jäne at bawırın soğa biyik te, bitik ösken. Oypañ-oypañ jerge, qolat-qoltıqtarğa kelgende quraq-şalğınnan şılqınıñ sawırı körinbey qaladı. Qırqa jon, adır-dänderge jaynağan qızğaldaq şım borlattan körpe japqanday közdin (45) jawın aladı. Ekewine japan daladan bir jan kezdespey el şetine ilindi. Arttan kelgen quwğınşı da joq kün nuri jer [149] betine tegis jayılgan şaqta jılqını bir tar özekşedegi bulaq jağasına toqtattı.

Tüni boyı şalğın basın jüre şaldırıp, suwıt jürispen aydalıp kelgen januarlar suwdı körgende enteley kelip, tegis bas (5) qoydı. Awız toltıra soraptay simirip, äbden qanğanda bulaq jağasındağı baldır kök quraqqa qadaldı. Aqberdi awılına qozıqöş jer qalğan. Bul Mañayadıñ oy-şuqırı oğan on sawsağında belgili. Atınan tüsip, muzday bulaq suwına juwınıp jatqan Malayğa tayaw barıp: (10)

– Malay, men üyime jaqın keldim, – dedi. – Bir bel assam jetip baram. – Bul aranı Malay da şamalağan. Az kün bolsa da awıl jıgitterimen birge biraz jortqan jerleri. Ne aytpaq eken dep, Aqberdiniñ betine qaradı.

– Biz küni boyı osı özekte jatamız. Bul mañayğa uşqan (15) qus, jügirgen añ bolmasa basqa eşkim kelmeydi. Keş batıp, qas qarayğan şaqta men üyime baramın. Jawdaydı bilemin. Tutqınğa tüsip ketken men, qaşıp ketken sen jöninde nendey añgime bar eken, sonı bilip, el awjayın bayqayım. Sodan soñ kelem. Oğan deyin osı arada tırp etpey jılqınıñ da şıp-şılğasın şığarmay, (20) birewin sayaq ketirmey jatasıñ.

– Maqul, – dedi Malay. – Suw mınaw, jerdin oti anaw. Osınşa tunıp turğan jerden mal qayda ketedi deysiz.

Malay solay dey turıp, Aqberdiniñ üyge özim jalqız baram degenine quwandı. (25)

– Balaqay, men uyqımdı qandırıp alayın, sen malğa saq bol, – dedi de, Aqberdi şapanınıñ jağasın basına bürkep, kökmaysağa qıysaya ketti.

Köktemniñ özek taldırar uzaq küni aş işekşe sozılıp barıp, kök qırqadan äri asqanda Aqberdi biraq oyandı. Ol (30) aralıqta Malay da eki-üş ret mızğıp oyanğan. Jılıq tar özekti örley jayılganı bolmasa eki qaptalğa bettegen joq. Bas-bayağı jıynağı jatır.

Qas qaraya Aqberdi üyine tarttı. Birew-mirewdiñ közine tüspey jetsem ekem dep, aldı-artına saqtana qaraydı. Astındağı juwan (35) bel, qısqa baqay jalpaq torısın bükeñdete bastırıp, jortuwlığa şıqqan böridey bülkil jelispen keledi.

Şasıray otırğan awıl üy arasınan öziniñ qaraqurım kiyizben jabuwlı jaman jappasın közben izdep tawıp aldı. Üyine taqa bere jiyi qamşılıp, tez tebinip, jedeldete bastırıp (40) bosağağa at tumsıgın tirey toqtadı. Şeşesiniñ tösekke qıysayğanı bolmasa, äli közi ilingen joq edi. Küni-tüni oylaytını jaw qolında jatqan jalqız ulı. Onı bosatıp äkeluw üşin el jaqsılarınıñ uyğarımimen Malaydıñ ketkenin de, qarsılasqan qalmaqpen soğısuw üşin Rayimbektiñ jasaq jıynap attanğanın (45) da biledi. Äytse de äli derek joq. Oylay-oylay ana bayğustıñ [150] uyqısı qaşqan. Jalğız qızı ekewi kündiz küybeñ tirlikpen aynalıp jüredi de, ot basına otırğanda eske tüsirip, äñgime qozğaydı. Köz jastarın bir- bir sıgımdap alıp tösekke qıysaydı. Uyqısız, sergek jatqan anasınıñ älgi äzirde jüregi awzına (5) tıgıla, dürsildey soğıp qoya bergen. Ne qattı quwanarda, ya qattı reniştı jaydayğa tap bolarda söytetin edi. Quwanışqa bolğay dep tilep jatqanda at tuyağınıñ dürsili öz üyine kep tireldi.

– Bu kim ey?! – dedi tösekten basın kötere berip.

Aqberdi jappanıñ bastırmasın baylağan irgedegi qazıqqa (10) şılıbırın şala salıp ünsiz küyde esikke tayadı. Esiktiñ kiyizi qayıruwdı. Tek irgenek qana bos taqalıptı.

– Apa, uyqıdağı jurttı şoşıtarsıñ, dawısıñdı köterip dawırıpqa! – dedi Aqberdi kirip kelip, sıbırlap söylep. Şeşesiniñ onsız da quwanğanınan üni şıqpay qaldı. Tösekten uşıp (15) turıp, balasın bas sap jiladı.

– Apa, boldı endi, – dep Aqberdi qaşağınan äreñ ajıratdı. Sıbır-kübirden Aqbala da oyanıp ketti. Körisip turğan şeşesi men ağasın körip, Aqberdini ol da quşaqtay alıp, moynına asılıp: “Kökem, keldiñ be?! Sağındım ğoy, ağatayım!” – dep (20) öksip jılap, omırawın köz jasımen suw qıldı.

Körisuw sayabırılğan sätte suraw bastaldı.

– Qalmaq qolınan qaşan, qalay bosanıp şıqtıñ?

– Tutqınnan bosawıña järdemdesken boldı ma?

– Qanşa künde jettiñ? (25)

– Soñına quwğın tüsken joq pa? – degen sekildi surawlardı şeşesi men qarındaşı ekewi kezekpe-kezek jawdıradı.

– Kim kömektesüwşi edi, özim ğoy, – dep, o jağına asa nazar awdarmay, ekiuştı jawap berip otır edi, Aqbalanıñ añqıldap öz körgen bilgenin aqtara salıp, albırtaw aytıp qalğan bir (30) sözinen “Im-m” dep iş jıya qoydı.

– Seni qutqaruwğa kömektes dep, osındağı ülken kisiler qalmaqtan qaşıp kelgen Malay degen balanı jiberген. Ol seni tapqan joq pa, köke?! Sen de onı körgen joqpısıñ? Özi bizge tuwısқан eken, mağan bawır, apama bala boldı, – dep Aqbala bärin (35) biraq jolda aqtarıp tastadı.

Im-m-m! Ä... bilip em bāse, sonıñ bāleket bala ekenin. Soğan senip aqımaq bolmasam iygi edim. Ä, jıplıdağan jügermek! Seniñ közindi tezirek joyuw kerek boldı. Äytpese meniñ közim jayıluwğa tayaw kepin!”. (40) Aqberdi awır oyğa şomıp, ündemey qaldı. Onıñ oyun tağı da Aqbala buzdı.

– Köke, nege ündemey qaldıñ? Älgi Malay degen bala tawıp, kömektesti me, sağan?

– Im-m-m, iyä, – dedi Aqberdi esine kelip. – Ol meni, men onı, (45) bir-birimizdi tawıp aldıq. Osında birge keldik. Aldımızğa bir [151] üyir jılqı sala kelip edik, ol sol jılqıda qaldı, – dedi Aqberdi sözün üzip-üzip, oylana jawap berip. Biraq iştey mazası qalmadı. Qattı alañ boldı. Qoy, waqıt ozdırmay, osı tünde-aq quw balanıñ közin joyaym. Sodan keyin onıñ jüyrik atın (5) jetektey kelip, şeşem men qarındasımdı alıp, osı tünniñ işinde-aq tayıp turaym. Jılqını da kerı ayday ketem. Äytpese bāri bülinedi”...

– Apa men äweli senderdi tawıp alayın dep aldımın özim kelip edim, endi jıqığa barayın. Olardı ketpeyin bir jerge (10) jayğastırıp qoyıp, Malaydı alıp qaytıp kelem, – dedi de, ornınan tez turdı.

Aqberdi üyine barğanda bar sırdıñ aşılatının Malay sol zamatta-aq bildi. “Qayta jılqını awılğa deyin aydap barmay, qaldırıp ketkeni oñdı boldı, äypegende, üyine birge kiretin edik (15) te, kim ekenimdi sol jerde-aq bilip, janjal sol arada-aq tuwatın edi. Qanşa degenmen älüwetti jigıt emes pe, älim jetpey qalsa”.

Malay bir set osınday oyğa şomdı. Aqberdi uzap ketti-aw degen şamada jılqını tastap, ekinşi jolen Rayimbek awılı na qaray tarttı. Biraz jürıp barıp, tağı oylandı: “Jerisinbegen (20) jılqını iyesiz, dalağa tasatap kektenim qalay boladı? Qayıruwsız mal erki özine tiygende üyengen jerine qaray tartıp ketse... Qoy, Rayimbek awılına biraz jaqındatıp tastayın” dep at basın keriburdı. Kelip qarasa äzirşe jılqı eş qayda jılji qoyatın sınayı körinbeydi. Eş alańsız qurt-qurt ottap, jerge qadalıp (25) qaptı. Besin awa juwsawğa jatıp keşki köleñke tuskeli beri jayılmğa turğan mal qazır qaşuw emes, qarınıñ qamında ekenin körıp jāne aynıdı.

“Aqberdi kelse tañ ata keledi, – dedi Malay özine-özi. – Oturğan jerinen suw şıqsa da, bara salıp qayta qoymas. Eñirep jürıp (30) äreñ jetken şeşe, qarındası da sağınış mawqın baspay jibermes-aw. Äweli Rayimbekke män-jaydı uğındırıp, qaytarda qasıma birdi-ekili kisi qosıp ala kep, aydap keteyin. Men qaytkende de Aqberdiden burın kelem”... Osı oymen Malay qaytadan awılğa bet aldı. (35)

Malaydan qawiptengen Aqberdi äni-mini degenşe atına qayta mingen-di.

– Janım-aw, sonşa asıqqanıñ ne?! Ol balada oñaylıqpen jılqıdan ayrıla qoyatınday emes, pısıq sıyaqtı edi ğoy, – dep Aqberdiniñ otırar-otırmastan qopandap qayta turğanına şeşesi (40) tañdandı:

– Seniñ orniña atıñdı minip, men-aq barayınşı, köke, Sen apamniñ qasında bolşı! – dep qarındası jalındı.

Aqbalanıñ erkek balaşa kiyinip alıp, soñğı kezde jılqı küzetine özimen birge talay jolı şıqqanı esine tüsti. Biraq qazır (45) öytip eritkende erkelep, ermek etetin kez be? Özi barsa jürgermektiñ [152] basın bir şuñqırğa tığa salıp, atın alıp kep, osı tünniñ işinde-aq şeşe, qarındasın alıp, oydap kelgen jılqını kerı qaytarıp äketüw üşin baradı. Atına minip turğan Aqberdiniñ basına: “Qaytıp kele salıp, “al kettik” degennen göri qazır (5) aytıp eskertip keteyin” degen oy keldi de, sonı tez-tez ayta sap, jürıp ketti. Şeşsi men qarındası tūs körgenden bolıp qala berdi.

Jolda Malay men Aqberdi ekewi birin-biri körmeytin aralıqta ayqasıp ötti. (10)

Malay jelip oturıp, Rayimbek awılana tez keldi. Biraq Rayimbek üde joq bop şıqtı. Qol jıynap, tağı da awılğa şabuwl jasağan qalmaqtarğa qarsı attanıp ketipti. Sodan beri üş kün öitse de äli xabar-oşar joq eken.

Malay Künişke män-jaydı tılıq uğındırdı. Erte baratın (15) oñay ospaqta jigit-jeleñniñ de joq ekenin bilip jılqığa jalğız ketti.

Kelse mal ornında joq. “Ättegene-ay, ketip qalğan eken-aw!” dep jelip, kelesi qırqağa şıqtı. Odan arğı sayğa tüsip, jeldirete ıylap, say awzına taman bardı da, at basın kün şığısqa (20) burdı.

Bul kezde Aqberdi üyine qayıp barğan. Bağana kele salıp, bir jerde tapılmay jatqan jılqınıñ ornın awıstırıp äketken. Sol alğaş äkep salğan özekşeni örletip aparıp, betin şığısqa burıp, burın özi talay jolı jılqı tebindetken (25) qolatqa jetkizgen de, kidirmey kerı qayıtqan. Jılqı işinen eki biyeni şalmamen ustap, jetektep aldı... Keldi de şeşesi men qarındasına qıyğılıqtı saldı. Aqberdi alıp ketemin dep, şeşe men qız öziñ qal, kepte dep, äwrege tüsti. Waqt toqtamay ötip baradı. Kelüw-baruw, baruw kelüwmen ortasınan awıp, ürker (30) töbeden eñkeygen. Endi qarasa “qalasñ – barasñ”, “barmaymın – qalmaymın-men” sibelesip-silkilesip oturıp tañ atatın türi bar. Aqberdi asığa bastadı. “Jılqığa qaramay zıtqan jügermek bala ayağı jetetin jerge aytıp boldı. Endi ne qolğa tüsip, qurdımğa ketüw nemese soqa basım qaşıp qutılw” dep (35) jantalastı. “Senderdi tiri tastap ketpeyim, bawızdap ketem”, – dep qorqıttı. Anası “öltire körme!” dep jalınuwdıñ ornına, “Öltir! Äytpese teris batamdı berem” dep. Aqberdiniñ özine bas saldı. Aqbalanıñ sitilip şığıp, eki-üş şaqırım keletin belastındağı. Rayimbektiñ üyine qaray januşıra zıtqanın eşqaysısı (40) bayqamay qaldı.

Aqberdi ayağına oralıp, eñirep etegine jarmasaqan anasın kewdesinen iyterip tas-tadı da tañ qılañ bere atına minip şawıp ketti. Kempir bayğus teñselip barıp etpetinen quladı. Aqbala ayağına oralğan köyleginiñ etegin tizesine kötere (45) köbelektey uşıp, Küniş pen Eñlik qol ustasa jügirip keledi. Qabay jıraw men Biyeke örısten at kelgenşe şıdamağan boluw [153] kerek bir atqa mingese şawıptı. Ömen biy qarını jer sızğan mama biyeniñ qulının soñınan ilestire awır ayañmen bülkektep keledi. Bäre biriniñ soñınan biri şubap jetkende mañdayimen jer süze bük tüsip jatqan aq şaştı äyeldi kördi. Jurt kelgende (5) basın köterip, küñirene alaqañın teris jaydı. Qulağı qızarıp, endi-endi qıltyğan küñge-balası ketken bağıtqa qarap turıp zarlap qoya berdi. Kelgender ananı aynala üyirilip tura qalğandı:

– O, quday, uwa aruwaq, estiyemisñ ünimdi?! Köremisñ şirigen jumırtqanıñ opasızdığın! Men osınday ul tawıp pa em? (10) Büytkenşe túsik qıp nege tastamadım! Aq sütimdi kökke sawam, aq şaşımdı jerge jayam! Jolın qılma dep tileymın jalğızdıñ! – degen nazalı, ızalı teris batasın estidi.

– Sabır et, apa, dep Küniş pen Eñlik barıp, eki qoltığınan süyep turğızdı. Qart ana töñiregindegi jıynalağandarğa (15) añıra qarap alıp:

– Ne istep ketti ana quw jalğız?! Jarandar-aw, jurım-aw, burın-soñdı körippeñder mundaydı, estippeñder qulaqpen?! Esi awıstı ma, qalmaqtar duwalap qoydı ma, ne boldı?! – dep jurttıñ say-süjegin sıqrırata aruwanday añırap, ozanday jıladı. (20)

– Qamıqpa, bäybişe. Azğan zamannıñ azğındağan perzenti şığar, aqırın sura aladan, – dep Ömen biy basuw ayttı.

– Suwsız jerde qanı joq, suwsıma erde namıs joq, Namıssızğa nalıma, ol da bir jürgen köleñke. Kün batqanda qoynında, kün şıqqanda moynıñda jüredi, – dep Biyeke sabırğa (25) şaqırdı.

– Er ölip, öris buzılğan, külli qazaqtıñ küli kökke uşıp, telim bolğan tentireme künderde de qaraqan basınıñ qamın küytep, jaw etegine jarmasıp ketken jan körmep edim. Bul bir sumdıqtıñ nışanı bolmağay! – dep küñirendi Qabay jıraw. (30) Soñınan ile:

– Sumdıq assa – sumğa ketkey,
Suw tasısa qumğa ketkey ! –

dep bet sıypadı.

Malay biraz jerge deyin şoqtııp barıp, osınşa uzay qoyğan (35) joq şıǵar degen küdikpen at basın keri burdı. Qarını toyğan maldıñ sonıdan sonı quwalap kete beretin ädeti boluwşy edi, bir jaqqa burıs tarttı ma eken dep, bul jolı bökterley jürdi. Kün qazır kökke örmelep, kökjıyekten sınıq süyem köterilip qalğan. Jelkesin künge tosa jelip, eki-üş adırdan ötkende mañday (40) aldınan dürkirey şawıp, top jılqı şıǵa keldi. Däl özi izdep jürgen jılqı. Isqırıp, qamşı üyirip, keri qayırǵanda soñǵısın quwalap, Aqberdi de jetti. Kele jılqını tastay salıp, ayǵaylap, bar bilgen boqtıǵın aytıp, Malayǵa tura umtıldı. [154] Ayqasqanmen äli jetpeytinin bilgen Malay, oǵan betpe-bet kelüwden taysaqtadı. Qaşqaqtap, jetkizbey, jildam, jürdek atpen jılqını keri aydadı. Aqberdi “Qurtanı, joyanı” dep Malaydı arı quwalap, beri quwalap, jüyrık şubarǵa jete almaytın (5) bolğan soñ endi tım qurısa aydap kelgenin tügel alıp qaytuw qamına kiristi. Malay basım sawǵalap, tarta bermey, olja maldan sawǵa ala ketüwge barınşa kelikti. Aqberdi jılqını alǵa quwalasa, ol keri quwalap äbden zıqısın şıǵardı.

Atınıñ şaldırmaytınına senip, Aqbediden jasqanuwdı qoydı. (10) Tek jaqın kelmeydi, jıraqtan oyqastap, jılqını jırımdap, quwıp ala jöneldi.

Aqberdi öz esigin qattı qaptı. Öz ğana emes, bükil eliniñ esigin qattı japtı. Endigi bar ümiti barǵan jeri. Oǵan tım qurısa “jaw aydaǵan” jılqınıñ jartısın aldığa salıp, qalqan (15) etip alıp barmasañ, qaq mañdaydan oq qadaldı dey ber. Osını oylaǵan Aqberdi aldındaǵı jılqıdan qotr tay da qaldırmayın dep bar janım salıp-aq baqtı, öytüwge ana bir tuyǵınşa tüyilgen bäleket bala boy beretin emes.

“Köp! – dep ökindi Aqberdi, – keşildiñ bes jüz jılqısınıñ (20) işinen bala ğurlı bir saygülikti tañdap mine almaǵanımdı qaraşı!”...

Jılqı ekige bölünip ketti. Bir böligin Malay quwıp aparıp, biraz jerge jetkizip tastap qayta keldi. Şama kelse Aqberdini qarayıp, qaraqan basın ğana jiberetin oyı bar. (25) Aqberdi endi basqa amal qoldanǵısı keldi. Qanjıǵadayı arqandı şeşip qolǵa aldı. Arqan jeter jerge kelse Malayǵa şalma tastamaq.

Aqberdi oylaǵanın orındadı. Olay şawıp, bilay şawıp, oyqastap jılqı quwıp jürgende orayın tawıp, siltep qaldı. (30) Arqan Malaydıñ moynına orala ketti. Aqberdi atınıñ silbirlıǵınan taǵı bir opıq jedi. Malay bir qolımen arqannan mıqtap ustap, Aqberdiniñ özine qaray şaptı. Ol da qılǵındıra tartıp baradı. Malay qındaǵı pısaqtı alıp, Aqberdige jaqındaǵanda arqandı qırqıp jiberdi. Sol ekpinmen janay bere arqasınan (35) pısaq siltep edi, ol jalt bere eñkeyip qalǵanda şapanınıñ ıyǵın tilip, bulşıq etin osıp ötti. Aqberdi de qarap qalǵan joq,qapısız sermegen qamşı uşı Malaydıñ basına tiydi. Jaña arqan moynına oralǵanda qalpaǵı uşıp ketken. Töbesinde ğana bir şoq aydarı bar yaqır basınan qan burq etti. (40)

Endi qayıp ekewiniñ de jılqı üşin jaǵalasuwǵa qulqı bolmay qaldı. Ärqaysını öz adlarına tüskenin aydaydı da kete bardı.

Malay alǵaş kelip ayaldaǵan özekten ötip, awılǵa tike tartqan bete köz uşınan äldekimniñ dalaqtap şawıp kele jatqanını kördi. Jaqınday bergende at üstindeginiñ japalaqşa jarbıyǵan (45) qarşaday

bala ekenin bayqap, “kömekke jibergen sabazınıñ [155] sıyqın qara! On bestegi menen arman!” dep Malay mırs etti. Odan da göri jaqındağanda, älğiniñ torğawşa şırıldap, ayğaylağanı estildi. Jerdemşiğe emes, jawşığa şawıp kele jatqanday. “Qız bula ma, er bala ma özi?!” – dep oylağanşa Aqbalanıñ däl özin (5) tanıdı. “Ağasınıñ soñınan ketpekke qaşıp kele me, älde?...” Aqbala da Malaydı tanıp, tike tarttı. Astındağı atınıñ ayaq alısı tim sılbr. Birewdiñ beldewdegi şaban torısın mine qaşqanğa uqsaydı. Ayağında şideri barday şoqıraq-şoqıraq ötedi. (10)

Malay jılqını jedelirek aydap qarsı jürdi.

Aqbala jete bere jılap jiberdi. Eki beti qabara qızarıp, şaşı qobırıp ketken. Awıldan şığa şılap, äbden doldanıp älğanı bayqaladı.

– Malay ağa! (onıñ jası qatar bolsa da, älğaşqı künnen (15) bastap malaydı ağa dep ketken) Aqberdi qaşıp ketti! Ol opasız, satqın bolıp şıqtı! – dedientigip. – Malay ağa, jürşi, ekewmiz izdep tabayıqşı! Betine tükirip, til alsa ertip keleyikşi, til almasa...

– Til almasa qaytemiz? – dedi Malay Aqbalanı ayağan (20) sıñaymen.

– Äweli twıp alayıqşı! Jürşi! Ol tuwğan anasın, qarındasın öltirip ketti ğoy, ağatay-aw! Elge qaraytın bet qalması. Anam teris batasın berip, qarğan qaldı! – Aqbala esrili-qarsılı ayqasqan at üstinde turıp Malaydıñ kewdesine mañdayın süyep, (25) öksip-öksip jılap jiberdi.

– Ol üşin qayğırmay-aq qoy, Aqbala, – dedi Malay qızdıñ basınan sıypap. – Ol senderdi öltirgen joq, özi öldi. Ağañdı endi umıt. Endiği ağa men bolam sağan, – dep Malay ilgeri jürdi.

Aqbala üyge qaray jürgisi kelmeydi. Tap bir ağasınıñ satqındığına (30) özi kinäli dey.

– Ätteñ, erkek bala bolıp tuwılmağanım-ay! – dep qışırlata tisin qayraydı. – Äkesin öltirgen qalmaq qalayşa istiq körinip qaldı eken?! – dep ah uradı.

– Arqasında tayaq tüsken tañba bar eken. Onıñ üstine (35) birewge ömiri ötey almastay borıştı bolğanın aytıp edi. Solardıñ qıyası şığar, – dedi Malay. – öz kegin äke keginen artıq sanağan ğoy.

– Tayaq jese, tasırılıqtan jepti. Barıştı bolsa, ezdik etpey, erlik etip öterge bolatın edi ğoy, – dedi Aqbala. – Ötken (40) jolqı Boraldaymen bolğan urısta oljağa tüsken şeriktiñ on atın Aqberdi üşin kün iyesine beripti Rayimbek ağa.

– Tağı qalğanı bolsa, mine, mına jılqıdan töleyemiz. – dedi Malay.

Aqbala betimen jer basqanday. Malay süyregendey bolıp [156] awılğa äreñ jetti. Kelse awıl üsti opır-topır attılı-jayawlı adamğa tolı eken. Şeşem ölip qalğan eken dep qız soşıp ketti.

Olay emes, bağana özi keterde jıynalğan adamdar tügel, onıñ üstine Rayimbek te osında eken.

(5) Aqberdi aradan ketken eken dep, öz anasınan başka ah urıp otırğan eşkim joq. Qayta sodan qutulğanına quwanıştıday bäre märe-säre. Qabaqtarı aşıq, ünderi jarqın-jarqın şıqadı. Külkileri qarq-qarq. Qarttar: “Enşella!”... “Quday täwba!” dep saqaldarın sawmalasa, biler: “Bärekelde” dep mıranganmen (10) ädenege rıza peyilde. Jas jigitter bir bölek toptanıp alıp jawmen qalay ayqasqanın aytıp, birin-biri tospay, biriniñ sözün biri ilip äketip, esip söylep, elirip jür. Jerlep, tuqırta aytatındarı – qalmaq, maqtap-madaqtap söyleytinderi – özderi. Sonıñ işinde Rayimbek esimi de jiyi ataladı. Sırttan kep qarap (15) turğan Aqbala men Malayğa tap bir alıs-jılıs urıstan emes, alaman bäygeli toydan kelgendey bolıp körindi. Sol “qızıqtıñ” işinde özderiniñ bolmağanına ökingendey. Bir de qızğanış sözimi oyansa, birde qızığıp, qızınıp ta ketedi.

Olardıñ maqtanğoyleytinindey de bar eken. Ötkende taban tiresip, (20) taydıra almay qoyğan Qorday noyandı bul jolı Şuwğa qaray quwıp, ayağı qurdımğa jiberip qaytıptı. Jartı minday şerigin joiyptı. Bir amal tapqanı ma, joq saqanı ma, äytewir san mıñ şerigi bar Sarı-Manjağa qaray qaşpay, nemese “Men mundamin, qorıqqa dep şirep turğan Qaskeleñge qaray ketpey (25) Şuwdı közdey zıtqanda Rayimbek soñınan quwıp jetip, qazir: “Alasa asuw”, keyin “Qarday asuwı” atalıp ketken jerde nayzamen tüyrep öltiripti. Ol jöninde Rayimbek özi lām demeydi, özgeler awız jappaydı. Bir küngi toydıñ, qırıq kün kerewi ketpey jüretin qazaqqa qanquylı Qordaydı joiuwdıñ jırı qalayşa ayğa (30) azıq bolmasın.

Mine Rayimbekke ilese kelgen şağın top sarbazdar men jüzbasılardıñ äzirge jir etip te, sır etip te aytatındarı osı äñgime. Rayimbek äwelde Malaydan xabar bar ma eken, bilejüreyik dep at basın osılay burıp edi. Qazir Aqberdi üyiniñ (35) aldında ülkenderdiñ ortasında otır. Äweli añırıp bozdağan ananıñ zarlı ünin estidi, sodan soñ Aqberdiniñ jağdayın bildi. Malay men Aqbalağa jigitter jiberdi. Biraq olar bir-birimen uşırasqan joq. Elewsiz kelip epteyli attan tūsken Malay men Aqbala urıs ortasında jürüp, közben körmese de köp erliktiñ (40) küwäsi boldı. Olardıñ kelgenin bayqap, körüp otırğan Rayimbek “A, o!” dep jurttı dürliktiretin dawırıqpasız-aq sol turğanormında Malayğa söz kezegin berdi. Sonda ğana özgeler oğan eleñ etip qaray qalğanımen sözün bölmey tındadı.

Malay üyden şıqqannan bastap qazir qayıp kelgende deyingi (45) körgen-bilgeniñ birin qaldırmay taq-tuq aytıp şıqtı. Janındağı Aqbala ana jolqıday erkelep külip, jadray jaynañ [157] qaqpaydı. Qayta jurttı boyın körsetüwden uyalğanday iymene, munaya Malaydıñ qalqasına tıgıla tüsip, bürisip tur.

Söylegende Malayğa qarağan Rayimbektiñ qızğa da oqta-tekte közi tüsip ketedi. Sonda namıs otına örtener jaldegi (5) qaysar qızdıñ bet-jüzi qızara-albırğanın bayqaydı da, kinäsiz jastı işi-bawırı eljirey ayaydı. Aqbala da Rayimbekke andasanda köz qıyığın tastap ötkende, onıñ özine de, özgege de senimi kāmil sabırlı sıñayınan, aldı-juttısız, jay adamdar ortasında otırğan osı sättegi meyerim tunğan köz qarasınan opasızğa (10) degen öşikten göri jaqınğa janaşırılığın jazbay tanıydı. Sonday işki süyispenşilik, janı taza jaqsı ağağa awğan jañılmas-yüysik, sekemsiz senim onı Rayimbekke sāt sayın jaqındaştırı tüsti. Sol senim opasız tuwıs uyatına örtenip turğan qızdı ottan ırşın şoqtay jarq etkizip alğa şığardı. (15)

– Rayimbek ağa! – dedi ol özin-özi zorlığan jigerlilik, barınşa batıldıqpen, – men äkesiniñ aruwağın, anasınıñ aq şaşın attap ötip, betimizge qara küye jağıp ketken opasız bawırdıñ ospadar qılmısın qanımnı juwam. Büginnen bastap Malaymen birge at üstinde, sizdiñ sarbazdardıñ sapında (20) bolamın!

Aşuw üsti, albirt küy jağdayında “jassıñ”, “qız balasıñ” dep Aqbalanıñ meseldesin qaytaruwdı jön körmey Rayimbek:

– Erkiñ bilsin, şırağım. Betiñnen qağar pende joq, – dep basın iyzep jawap berdi.

VI. TARAW

ORDADA

(25) Azın-awlaq mal qurağan el jaylawdı añsay bastağan. Kökektiñ ayağına deyin bir orında tapjılmay otırıp, jurttı äbden şıyırılağanı da ras. Biraq “jaylaw bizdiñ ne teñimiz! Öriske (30) sıymay bara jatqan bayağıday üyir-üyir jılqı, qora-qora qoyımız bar ma? Tek jurttı jañalasıq ta jeter”. – dep el

aqsaqaldarınıñ uzap köşüwge qulqı bolmap edi, özgeler de sonı maqul kördi. Söytti de, irge awdarıp, bir köş jerge barıp qondi.

Ordağa-Töle biyge ketken Qangeldi men Aralbaydıñ keletin merziminen ötip baradı, biraq äli xabar-oşarı joq, “Nege keşikti? (35) Ne tındırıp jür? Qaşan keler eken?” degennen ärige asa almay, ülkenderdiñ sabırğa köndirüwimen, qatın-bala kep qalar sätti künin kütüwde. Jolawşılardıñ jürisin, älde tez jeter merzimin jaqındatuwdıñ qoldan keler bar şarası xalıqtıñ дәstürli “toqım qaquw” şayı boluwşı edi, onı jaña qonısqa köşip (40) kelgen künniñ erteñine-aq Qangeldiniñ de, Aralbaydıñ da öz üy, öz awıldarında ötkerdi. [158]

Toqım beker-bosqa qağılmaptı. Kelesi küni säskede qasında on-on bes adamdı bar Aralbay batır saw etip jetip keldi.

Elşiniñ de, jawşınıñ da, tipti jewşendi emes, jolawşınıñ da tüser üyi berisi awıldı, ärisi eldi awızğa qaratqan biydiñ, (5) ya batırdıñ, abız ya aqsaqaldıñ üyi. Sol saltpen Aralbay da at basın äweli öz awılına burmay, birden Qoyaydar biy üyine tarttı.

Kisi tüsetin üy eşqaşan jalğız otırıp, tütin tütetken emes. Aynalasına qosşı-qolañşı, soyıssı, otınşı-suwşı (10) degen sekildi jigit-jeleñi, qız-kelini mol aғayın-tuwıstarın ala otıradı. Bul atadan kele jatqan ädet-gurıp.

Aralbay batır alıs sapardan oralğanda Qoyaydar biydiñ özi bastap, aynala qorşağan qonıs-qolañimen Mekeden kelgende şurqırıp, qarsı aldı. Jigitterdi attandımaq bolıp, dayındap (15) otırğan Rayimbek te jolğa qarap, birde elendep, birde uwayımdap jürgen Esjan da, Ömen biyde awıl arasınıñ alşaqtıǵına qaramay, tez arada jıynala qaldı.

At üstinde aptalap jol juruw oñay ma. Aralbaydıñ eki urtı solıp, közi kirtiyip, kädimgidey jüdep qaptı. Bir täwiri ken, jazıq (20) mañdaylı, qosı suyıqtaw köteriñki qabağında kirbiñ joq. Boyın sergek, quwnaqı ustaydı. Sapar jayın aynala jurttıñ bәri etsisin degendey aşıq, qoñır dawsın kötere tüsip, dastarqan basında-aq äñgime tiyegin ağıta söyledi. Eñ aldımın Töle biydiñ jäne özimen birge barğan Qangeldi batırdıñ amandıǵın aytıp, (25) jurttı köñilin ornıqtırğan. Endi öziniñ Ordağa – Taşkent şaharına barıp qaytqan sapar jayın bayandadı.

Nawrızdıñ basında awıldan atanıp ketken Qangeldi men Aralbay ay ortasınan awa Taşkentke jetipti. Jol boyı at-köliklerin, soyıs-maldarın qıynap, qızılmay qılmay, är jerge (30) ayaldap, erüw qılıp, bir sıdırǵı, bülkil jürispen barğan. “Xan bolsın – xan aytqanı zañ bolsın”, “Abız bolsın – abız sıylaw parız bolsın”, “Biy bolsın – biy tüsetin üy bolsın” degen Qasım xannıñ “Qasqa jolınan” kele jatqan qağıyda boyınşa alıs sapardan keler qonaqtarğa arnap äzirletken meymanxana – (35) kerüwen sarayğa jayǵasıp, erteñinde barıp Töle biyge sälem berdi.

Töle biyge kelip jatqan kisiler köp eken. Bir sıpırasın aǵa biy arnayı alaşapqın jiberip, xannıñ özi joq bolğanmen sarayındaǵı biy men bekterge qızmet etip qalqan jasawıl, beqawıl, tutqawıldarın atandırap alǵızğan, bәz birewleri öz ayaqtarımın (40) kelgen.

Künşığısı – İle boyı, Balqaş jaǵalawı, Kişi Alataw bekteri, Juwsandaladan bastap Şuw, Talas jaǵalap, künbatısı – Samarqan, tüstigi-Jidelibaysındı tügel qamtıp, Taşkentke toptaskan jurttı aǵaları – iygi jaqsılar: Biyler men biliktiler, (45) batır-baǵlandar, şeşender men kösemder, abız-aqsaqaldar erteñnen keşke deyin Töle biy aldınan ketpeydi eken.

[159] Töle biy xan emes, biraq xannan kem emes jağdayda eken bul künde. Xandarşa qamqa jamılıp, taqqa minbedi, attın asa qolına alıp, ämir-jalıq bermedi demese, bekterşe parşa kiyip, toğanaqta otırıp-aq Taşkentiñ jäne älgi atalğan awqımdı (5) aymaqtıñ tizgin-şılıbırın öz qolına alıptı. Xanı qaşıp ketkende qaraşılardı Täwke tusınan beri qala-dalağa birdey atı mäşhur Töle biydiñ awzına qarap qaıptı. Sırttay joñğardıñ täweldesi bolıp, şahar jäne onıñ töñiregindegi eginşi, baw-baqşaşı, malşı-şaruwalardan Taşkent ükürdayına¹⁶ azdı-köpti (10) dan¹⁷ tölegeni bolmasa, baruw-kelüw, köşuw-qonuw, мәјilis-keñes ötkizüw, tipti jigıt jıynap jasaq quruwğa deyingi işki biylikke joñğar ämirşiligin aralastırmağan. Taşkent jäne onıñ töñiregindegi qazaqtardan qurağan bir lek (on mıñ) läşkerge Sawrıq batırda sardar etip qoyıp, öz uwısında ustap otırğanı sonıñ bir belgisi (15) bolsa kerek. “Aqtaban-şubırındı” jıldarı joñğar qırğınınan qaşqan qazaqtardıñ Sırdarıyadan ötip Xodjentke, Samarqanğa, Xıywa, Buxarağa barıp, Özbek aғayındarın panalağanı ämbege ayan. Olardıñ da jep otırğan nanın awızınan jırıp berip jan sawğalatqanın äzirşe umıtqan joq. Ol tuwralı qazaqtar (20) men olardı qarşı alğan özbekter ğana emes, sol elge kelip-ketip jürgen şet jurttıq jıyhankezder de jetik biledi eken. Osı oqıyğadan naqtı da şın derek alğan sol tutsağı Resey patşasınıñ qızmetteri, Orınbor ekspediysiyasınıñ bastığı İwan Kiyriyflow patşa Anna İyoannownağa: “qazaqtardıñ qalaları (25) men prowiysiyaların qoñtayşa tartıp alıp, qazaqtar bärinen ayrılıp qalıp, ülken ordasimen Buxaranıñ özine taqap kelip, özbekterdi küyzeltti... Bul kezde Xıywa xandığında da jayday naq osınday” dep bayandap, xat joldağanı bar-dı. Däl sol basıp barğan qazaqtar qazirgi künde eñse köterip, elin añsan, ah urıp, (30) tuwğan jerge jetsek dep jelpinise bastağan şağı eken. Bastap jürer serke bolsa soñınan erüwge bäri de say körinedi. Sarbaz qurıp, sap tüzeter saylawlı batırları da dayın. Töle biyge kelgender onı da aytıp, kerek dese attarın atap, sawsaqtarımın sanap ta beripti. Xalıqtıñ osınday bir arman-tileginiñ arqawı (35) şıyrıqqan, budan äri soza berse, şıyrığa-şıyrığa üzilip ketüwge deyin baratının bayqağan biy şuğıl şaqırıptı. Ton ekeş tondi da keñespen pişse kelte bolmaytının biletin biyler keñ tolğanıp, keleli is tındratın keñes üstinde.

Töle, Qazıbek, Äyteke biyler budan burın birneşe jolı (40) ülken orda astanası Türkistanda bas qosıp, aldağı waqıtta külli qazaqtıñ qurılıstay jıynalıstın ötkizüwdi mäslıyxattasqan. Ol üşin üş biy birigip, dat aytıp, birneşe mäрте ülken orda xanı Täwke [160] ulı Bolattıñ xuzırında bolğan. Qurılıstay jıynalıstında xandı taqtan turğızıp, xalıqtı atqa otırğızuw, tozğan eldi toptap, bıtırap jürgen jurttı biriktirip qol quraw, bükil sarbazdı bir sardardıñ awzına qaratıp, joñğarğa qarşı şeşüwşi şayqasqa (5) şığıuw közdelgen. Üş biy öz el, öz jerlerinde äweli turımtay jıynın ötkizip, sodan keyin qurılıstay jıynğa kelüwge totqasqan. Töle biy Qangeldi sekildi öz töñiregine jıynalğan abız-aqsaqaldarmen, biy, batırlarmen künde derlik aqıl-keñes qurıp qazaqtıñ bügingi, eteñgi ğana emes, aldağı tağdır-tawqımeti jöninde de (10) damılsız äñgime-suxbat jürgizip otradı eken. Töle biy Qangeldini sol üşin janınan uzatpay, Ordağa alıp qalğan. Aralbay bolsa ejelgi atameken jetisuwdıñ äzirşe bir puşpağına iye bolıp otırğan osı eldiñ biyleri men batırlarına xabarlap, toptastırıp, tutas köteriler sätti күнге әrqaşan әzir turuw (15) qızmetin moynına mindettep kelgen.

* * *

¹⁶ Ükürday – qalmaqşa mansap atı, qala bastığı.

¹⁷ Dan – alım-salıq.

Taşkendegi xan ordası. Xan tağı turğan sändi sarayına irgeles büyirden şığarğan, jüz elüw-eki jüz adam erkin sıyatın keñ bölme. Töbesi biyik, keregesi kemeştew kelgen altı qanat aq boz üy ispettes döñgelek, büyirli, xannıñ “Kişi saray” dep (20) atalattın dat aytuwşılardı qabıldawğa arnalğan orını. Tabanı men qabırğası tas aq marmar, joğarğı jağı töbesine deyin köz tartarlıqtay asa ädemi kestelengen oyuw-örnekti “Kişi saray” işi suwsar börik, aq qalpaq, qara taqıya kiygen är jastağı adamlarğa lıqa tolğan. Eden tutas kilemnen kömkerilgen. Edennen jartı (25) kezdey biyik köterilgen säki. Säkinin üsti de köz tundurğan masatı kilem. Tördin däl töbesine jol barıs terisi bos tastağan böstek, eki jağında jartı şeñbermen döñgelente tösegen ayuw terileri. Böstek üstinde Töle biy, oñ jağında qazdawıstı Qazıbek biy, sol jağın bos. Ol Sawrannan kelmek Äyteke biydiñ orını, Qazıbek (30) pen Äytekenin bos turğan ornınan tömen qaray qanğığalı Börembay, qarakerey Qabanbay, üysin Bölek, nayman Edige, alban Qoyaydar, qonırat Mergembay, jalayır Jolımbet orın alğan.

Otırğan adamnıñ uzun sanı jüz elüwden asadı.

Kün säskege köterildi. Kişi saray işi adamğa tolğanımen (35) jıyın äli bastalıp kete qoymay, kidiristep tur. Keşeden beri jurt Äyteke biydi kütiwli. Munşa keşikpewge tiyis edi. Kim biledi öz qolına tiye bermeytin qıynat-qısımı, dürbeleñ-dübiri köp alasapıran zamanda Äytekenin keşigüwin “jolawşınin keşikkeninen süyin” dey qoyuw da qıyın. Onın “wäde qudaydın üyi” dep (40) esepseytin, sözge berik sırnı biletinder ekinşi küнге awısqanda “yapır-aylap” tıprıy baştağan. Töle men Qazıbek bolsa tipti alañ. Äytekessiz orınıñ da, oydın da oysıray baştağanın añğarğanday. [161]

Jıynalğandardıñ abır-dabırı basılıp, endi bastasaq ta bolar dey bergende esikti ayqara aşıp eki kisi kirip keldi. Olar Kişi jüzdiñ bas batırı, Äbilqayırdın tuw ustawşılardı Bökenbay men Taylan eken. Äyteke joq. Ekewi jürgennen türüp (5) otırap kidirmey tuwra bardı da, Töle biyden bastap tördegi toğız adamnen tegis töş tiyistirip, sälemdesip şıqtı.

Ekewinin öñi-tüsteri salqın, qabaqtarı tünereñki. Töle men Qazıbek aman-esendik ayaqtalısmen ile Äytekeni suradı. Qos batır-qos elşi Äyteke jayın birden ayta qoymay, Töle men (10) Qazıbekti oñaşağa şaqırdı. Tördin oñ bosağasındağı esikten ekinşi bölmege şıqqanda Bökenbay Äytekenin qaytı bolğanın ayttı. Törtewi köp kidirmey qayta kirgende eki biydiñ közi jasawrap tüs-ajarları buzılıp kirdi. Tördegi orındarına kelip, biraq otırmay tik turdı, Töle säl tolqıp-teñselgen xalde köpke (15) qarap:

– Wa, xalayıq, biz keşeden beri tağatsızdana kütken taw tärizdi aybındı adamımızdan, asa ayawlımızdan ayırılıp qalıppız! – dep dawısı dirildip, iyegi kemsendep turıp Äytekenin qazasın xabarladı. Otırğan adamnıñ bari orındarınan dür (20) köterilip bet sıypadı. Bir dem tik turıp, aza tuttı. Jurt qayta otırğanda Töle biy janındağı bos arınğa Bökenbaydı şaqırdı.

Dalada kün şıjıp, qısıp turğanımen saray işi salqın eken. Biyikten şığarılğan kişerek-kişerek döñgelek terezelerden işke kün tüspeydi, säwle mol quyıladı da, bölme daladağıday jap (25) jariğ bılıp turadı.

Tüs mezgili tayağan şaqta turımtay jıyın aşıldı. Alğaşqı söz qaşanğı salt boyınşa Töle biyde. Basına arnayı tigilgen töbesi şoşaqtaw sırmalı aq taqıya, üstine juqa aq jibek şapan kiygen biy qolındağı asa tayağın aldına köldeneñ ustap, jüginip, (30) tiktenip otırdı da!

– Wa, jarandar! – dep söz bastadı. Oğan bar ıntı-şıntısımnen qarap, är sözine män bere, zerdeley tındap otırğan Qoyaydar biy köpten beri körmegendikten be, bet-ajarınan da tür-tuğasınan da közge tüser

özgeristerdi kördi. Eñ bastısı (35) sonaw “Aqtaban-şubırındınıñ” aldındağı Jetisüw eline barğandağıdan edäwir aşañ tartqan. Köz aynalasınıñ äjimi alıstan qarağan adamğa örmekşiniñ torınday bolıp körinedi. Betiniñ qızılı azayıp, saqalınıñ ağı köbeygen. Zamana jügininiñ arqağa batqan awırlıqın sezingendey qasqabağınıñ kirbiñi, köz aldınıñ (40) köleñkesi qoyuwlay tüsken. Äytse de ottı janarı men aybındı ajarı naq ta, jarqın üni iştegi qayrat-jigerdiñ tasqınınıñ tanıtqanday... Qoyaydar biy Töleniñ sırtqı tur-tulğasına qoz jibere otırıp, söziniñ tıñdadı. – Qulında saqaw, qunanda qolaw bolğan jayımız bar edi. Sol dertten äli küнге айға almay (45) kelemiz. Saqawdan sawıǵar, qolawdan qutılar şara bar ma? Bügingi söz sol jöninde, aǵayın! [162]

– Jalğanğa Zuwnıǵar degen zor şıqqalı ğasırğa juwıq zaman bolıptı. Sodan beri qarın şaşı alınbay, eşkimnen qağajuw-qañquw körmey keledi. Bayağı sol azuw tisi qarıs qalpında tağı-tarpañ küyinde. Qulaǵına tiygizbey tuwlaydı. Artınan kelseñ (5) tewip, aldınan kelseñ tistiydi. Ulan baytaq jerimizdi bawırına basıp alıp jata bermek mäñgige. Töleden keyin Qazıbek biy tuǵırdağı qıranday zor dawısın sañqıldata, biraz söylep toqtadı ol maldas qurıp otırğanmen közge boyı köbinen biyik,deneli körinedi. Üniniñ tolqındı, ekspindi ırğanına qarata denesin (10) de ırǵap qalıp, qozǵap qoyıp söyleydi eken.

– “Tüyme tüye bolmaydı, tüye dünüye bolmaydı, özinkin mise tutpay, özgenikine qol suqqan tübinde öz dünüyesine iye bolmaydı” dewşi edi, qayda sol babalar aytqan baqıl söz?! Ol bolmasa aqıl söz ayt, xalayıq! Maquldan kenje bolsaq ta, (15) aqıldan kende emes elmiz, tıñdayıq, köreyik, sodañ soñ bir tüynige keleyik! – dedi de Töle biy “endigi söz senderde” degen awjay tanıtıp tas-tüyin otırıp qaldı.

– Saǵanaǵına it sarıtıp otıratın saramas qatınday boldıq, aǵayın! Serpiler kün de, bekiner kün de jetti endi, – dep (20) Qabanbay batır jurtıñ şımbayına batıra söyledi. Zor da, juwan dawısı özendey kürkirep, kergende qulaş keletin eki ıyǵın qomdap, söylegende uşatın bürkittey eñkeye tüsip, bir qolın sanına tirep, ekinşi qolimen qılış, semser qınımın ilüwli jalpaq kemer beldigin qısa ustap,”ap” dese şap beretindey (25) sergek te sustı beynede otır.

– Bul künde qazaqtı kösilgen ayaǵım jıynamadı dep dattawğa da, tabanımen nıq turdı dep aqtawğa da negiz joq. Oşaqtıñ üş butınday üş ulıs emis. Birewiniñ ayağı jerge tolıq tiymese, as tolı qazan aqtarılıp tüsedı. Sondıqtan osında bas qosqan (30) är ulıs azamatı, endigi sözimizdi üş jüzdiñ uytqı-ulandarına arnayıq, – dedi Töle tağı.

– Qazaq jerine bay bolam dep basıp kirgen oyrattı bal jeyim dep batıp ölgen şıbınday qıruw kerek. Äytpese jerimizden ğana emes, eldigimizden de ayırılamız! – Köp ortasında (35) otırğan Ötegen batır ornınan uşıp turıp, toqpaqtay qolın sermep-sermep qalıp, az söyledi de, ornına otırdı.

Ötegendı mundaǵılardıñ tanıytındarı köp, işinara tanımaytındarı da bar edi. Atın sırttan estip jürgen olar özin körgende qızılköz arlan büriniñ naǵız özi eken-aw dep süysine, (40) tañdanısıp qaldı. Jawrını qaqaqtay, keñ mañdaylı, aldı qızarğan ülken qoy közi döñestew kelgen soñ murındı, jası otızdardan endi-endi asıp qalğan jigıt aǵasınıñ sözi de qıymılı da asa aduwındı körindi. Şımır deneli uzun boyın tip-tik ustaydı. Etegi tizeden joǵarı şolaq şapanınıñ belin är aluwan (45) qaruw asınğan tört eli qayıs beldikpen şarta buwınıp alıptı. Saptama kök etiginiñ qonışı tizege tayaw. [163]

– Qırǵıy tiygen torǵayday tozıp jürgen qazaqpız. Dos, bawırdı qas etip, buralqını bas etüwdi qoymadıq. Qoñtayşadan qanşa töperiş körsek te tüye tözimmen mıymırttap mañıp, jüristi jalǵap kele

jatqan jağday bar, – dep Töle biy söz (5) arasında äldenelerdi, älekimderdiñ esine salğanday tolğap bir toqtadı.

– Bayıptı meken, baysaldı qonıs joq. Uşarımızdı jel, qonarımızdı say bilüwmen şaştıñ ağına jettik. Osılay da osılay jürip qamşınıñ sabınday qısqa ğumırda ajaldıñ (10) awzına jetkizsek keler urpaq aruwağına tağzım eter atasınıñ molasın da taba almay qalar degen kökeyde küpti köñil jür. Edige biy özine bitken salqın jüz, sabırlı keyippen kew-desine tüsken uzınşa buwrıl saqalın jüz, sabırlı keyippen kewdesine tüsken uzınşa buwrıl saqalın salalı sawsaqtarimen sawmalap, Töle biy tolğawın tolıqtıra tükendey boldı. (15)

Törde otırğan töbe biylerdiñ töndire söylewinen qanğa qumar qoñtayşanı qarğağanda, qol bastar ul bolsa qoldağanday sıñay tanığan Orazgeldi şeşen biyler oyın ayqınday tusuw üşin közin qısa, basın köterinkirey oylana söylep, ortağa bir söz tastadı:

– Ulan moyınına buğaw tüsip, ulı boyğa oq tiygeli ul tuwmadı (20) ma qazaq! Alısarğa därmensizbiz dep tarıǵuw bar ma? Aldağı künnen dämesizbiz dep torıǵuw bar ma? Aynalayın ağa biyler men bas batırlar! Osı jaǵın aşıp aypas pa ekensizder?! Ornınan turıp, aq qalpağın qolına alıp, keñ mol tigilgen uzın etekti kök lämpik şapanınıñ şalğayın keyin ısırıp, işindegi belbewine (25) bos qolın suǵıp turıp, qolmen qoyğanday täptiştıy, taqpaqtay söylep, sonıñ surawğa aynaldırdı. Jaz küniñin jasınınday jalın atqan jastar keldi qatarğa. Bata ber, baǵdar silte. Sol ğana bizden küteri.

– Ul tuwğan qazaq! Ul qazir ulan boldı. Qodıq qulan boldı. (30) Jetimderim jetildi, jigitterim berkindi. Biyikke tikken jalawday jelkildep tur bäri de. Bayqadım men boyıñdağı närin de. Qaharı qattı qañtardağı qara buwraday, qayratı berik, ot pen suwğa qanıp şıqqan qurıştay. Janıp al da jawğa sal, mayırılса maǵan sert!...(35)

Qolın sermep tastap osılay söylegen Qabay jırawdıñ özi de sol qañtardağı qara buwraday zirkildep, saray işin jañgırıqtırıp jiberdi.

– İyä, – dedi Bögenbay batır. – Qabay jıraw qalt aytıp otırğan joq. Jawmen alıssa jaǵasın jırtar jalındı jigitter (40) burın da bolğan, qazir de bar. Biz “jetimderim jetildi” desek “Asıqqasın qontayşa, onıñ da azuw tisi ketiler” dep olar jür. Men Äbilqayır sultanmen birge köp şayqasqa qatıstım. Äzirşe jeñilis köp, jeñis az. Sonda da muqalğan jas, munayğan jan körmedim. Endeşe biz joñǵar tuwın nege jıqpaymız, körge nege (45) tıqpaymız birjola?! [164]

Bögenbay batırdıñ qantalağan döñgelek qızıl közinen ot şaşırağanday jalt-jult etedi. Äytse de bapta-tapta söylegen sözimen ajar-älpetinen asa sabırlı-salmaqtılıq añǵarılardı. Alqalı topqa köp tüsken, alaman ayqasqa can qatısқан qart (5) sardardıñ tas müsindey taqappar tulǵasında suwıq sus ta bir.

– İyä, Bögenbay batır, “sen jeñilis köp, jeñis az” dediñ, onıñ ras. Sol az jenistiñ özi är jerden bir töbe körsetip äreñ kep jür qolğa. Ulıtawda Bögenbay bir öziñ Çerenmenen şekiskeli qaşan?! Qaratawda Qabanbay Çuwnamenen şayqasaqalı ne zaman?! (10) Alatawda Nawrızbay Qaskeleñmen qaǵısıp, Rayimbek Şamal xanmen şabısıp jür qazir de. Şuq men Talas boyında Ötegeniñ dawısı özendey kürkireydi. Bulantı men Bölentide Bökenbay bar Äbilqayır arqalanğan arını birde päs, birde aduwıp. Bäri de öñkey kökjal böriler. Biraq börliktirip quwdı ma jawdı? Oyrat (15) tuwı quladı ma? Jerimizden bir adım şegindi me? Joq! Nege?

Qasqır ulıp tabısadı, ujımen şabısadı. Böken bıtırıpqaşadı, böri qawmalap jürıp qanın suwday şaşadı. Bir kezde qalmaq qasqır bolğan, qazaq böken bolğan. Qorqaqtı quwa berse batırğa aynaladı. Qazaqtıñ ayğa bilegen azuwı bar, tek awız (20) birligi joq. Tügel sözdiñ tübi bir bolsa meniñ aytarım osı soñğı söz... Töle biy ne aytsa da tebirenbey, tolğanbay aytqan emes. Ol söylegende uyıp tındap, mülqip qalğanday qıbir etpey otırğan jurıt ayaqtağanda teñselip-tebirenip, kübir-sıbirmen ilip ala jöneldi. (25)

– Töle sözi tıñdar qulaqtıñ qurışın qandırıp, oylar oydıñ tübine barğanday-aw özi, aғayın. Bölindik-bülindik, bıtıradıq-qor boldıq, biriksek zor bolamız. Bul – aqıyqat, – dep Qoyaydar biy endigi añgime arnasın birlikke iykemdedi.

– Däme köp, därmen joq. Arman köp, pärmen joq emes pe? (30) Osı jağın da bir oyladıñdar ma? – dep Tuyaq biy taq-tuq etken bir-eki awız söz ayttı. Buğan kim ne der eken degendey iyürek tumsıq köse iyeğin köterdi de, tördegi Töle biy men Qazıbektiñ awızına qaray qaldı.

– Eger pärmendi barmen ölşesek, qazaqtı “aqtaban-şubırındı” (35) jasap, qalpaqpen qağıp alatın tusta qoñtayşa şeriginiñ barı jeti tümen bolatın. Sonıñ aldındağı Täwke xan tusında ğana qazaq on lek¹⁸ qol quray aluwşı edi. Bir awızğa qarap, bir judırıq bolıp jumılmay, är xannıñ awjayımen ketken eldiñ es tappay qaşıp-pısqanı bolmasa, bəri qırılıp qalğan joq. (40) Qazır de osında kelgeni bolıp, kele almay elde qalğanı bolıp, batırlar men qolbasılardıñ qurağan jasağın qossa, jeti san sarbaz şetinen şıǵadı. Bul az därmen, älsiz pärmen be qadirli Tuyaq biy? – dep töle biy sö-zin tek Tuyaq biyge arnasa da, özgeler de bilsin degen oy men jaylap uğındıra aytıp şıqtı. [165]

– Jılğadan aqqan bulaqtan köl quraladı, – dep bastadı sözün qaz dawıstı Qazıbek. – Jalqı jürgen jigitten qol quraladı. Qol şayqalasa-arnanı buzadı. Qol şayqalasa ordanı buzadı. Arman asqarı pärmen emes, birlik. Qudiret-quwat sonda. (5) San mıñ sarbaz tizginin bir qolğa ustata alsaq – küştimiz. Äytpeşe tepsingen jalğız ulan da bir, tegewrinsiz qıran da bir.

– Arıstan aybatımen, jolbarıs qayratımen emes pe. Xan – aybat, qolbası – qayrat desek, älgi aytqan birikpek qolındı bastap jürer bar ma birew? – dep Mergenbay biy maldas (10) qurıp otırğan jerinen qozğalaptap iytine tüsti. Qamqap şapanınıñ keñ etegimen jawrap otırğanday eki tizesin qımtay beredi. Qırıp alar eti joq, qayıstay qara kisi eken. Äldenege boyı jetpey turğanday jutqınşağı tompayğan uzın keñirdegin odan äri sozıp-sozıp qaldı. (15)

– Bar, – dedi oğan Bökenbay batır bögelmey jawap berip, tek jolbarıs joq demeseñ, ülken orda xanı Bolat tağında otr. Kişi jüz xanı Äbilqayır at üstinde. Aybarlansaq aybatımız da bar, qaharlansaq qayratımız da bar. Tek ağa biyler aytqan birlik qana jetispeydi. (20)

– İyä, – dedi Bökenbay sözine qanağattanbağan Mergenbay biy kekete mırs etip. – Xan tağında, bulbul bağında. Bəri de jay-jayında. Al nege er ölip, eris buzılıp jatqanımen eş kimniñ şaruwası joq...

Ol soñğı sözdi özine-özi aytqanday kümiljitip ketti. (25) – Xan tağında otırğanımen ne payda, xalqın qoyday baqpaşa, qolbasıdan ne payda, jawın jassap jatpaşa! – Oy tosañsığanday bolıp, söz bäsensigen bir sätte Qabay jıraw eşkimdiki durıs-burıs demegen aralıq söz ayttı.

---

¹⁸ Bir lek – on mıñ.

Xan atı awızga ilingende xalıqqa qayır jol körsetip, tüyıqtan (30) şığarar el başsısı degen ülken orda xanı Bolattıñ bosbelbewligin minep biraz jerge jetkizdi. Tawke tusında bir xannıñ awzına qarağan xalıqtıñ birliğı berik, tirligi tatımdı bolğanın eske alıstı. Joñgarğa jonın körsetin ıyıq teñestirip tura alatın osınaw ayşıqtı künderdiñ bul kezde armanğa (35) aynalğanın da añsay añgime etti.

Ujımğa uytqı tirlikke tirek bolar “taqsırım” degen jannıñ özi qaraqan basın sawğalap qaşıp jürse özgelerden ne ümit, ne qayır dep keyiydi keyde.

– Qoyşısı joq qotanğa iyt-qus äwes. Qontayşa äbjılanıñ (40) qazaq degen xalıqtı qurt-qumırsqa köröp, semserin seskenbey sermeytini de sol ğoy, – dep Tuyaq biy äli de äldenege köñili tolmaytın awjay añğarttı.

– Qalıñ qumırsqa jabılsa, bir äbjılanıñ qawdırap qabıǵı ğana qaladı. Joñtayşa şın äbjılan biz naǵız qumırsqa (45) bolsaq söteyik, – Aralbay batır mısılşıl jimıyspen Tuyaq [166] biydiñ betine qarap, töbesi şaşaqtı türmesi biyik ädemi aq qalpaǵın oñ şekesine qaray iytindirip qoydı.

– Söz ustağan iygi jaqsılar arbasuwmen alısqa bara almaspız. İykemge keler izgi oylarıñızdı aşıq aytsañızdar eken, (5) – dep Qangeldi batır köp sözben sozbay, ne bolsa da kesip pişip iske köşer minezge bastı.

– Xalayıq, bir söylegen şeşender qıñır aytıp, qırıs ketip otırğan sıyaqtı körinedi. Ondaydı şam almayıq. Bar adam bir äwenmen ketsek ömirdiñ köleñke jaǵın kim köredi? Aytsın. (10) Aytılmağan söz qalmasın bul jıyında. Tek qana eñ aqırında är sözben är jaqqa süyremey, köp sözden bir iş şığarsaq sol iygi, – dedi Töle biy.

– Men sözdiñ adamı emespin, – dedi Nawrızbay batır ornınan uşıp turıp, deneli şımır kelgen uzın boyın tip-tik (15) ustap, ädemi qıyaqtay qara murtın salalı sawsaqtarimen olay bir, bılay bir sıypap qoydı. Bir qolı qılıştıñ kümis sabında, – Rayimbek ekewimiz Qaskelen, Şamal xanmen künde qıydalasımız. Ne olar arı jılımadı, ne biz beri qozǵalmaymız. Börili bayraq qolımda, bölkiqtirip-aq quwar edim, jelke jaǵım jalañaş, (20) şalqaya qalsam tirek joq.

Bir biz emes, bayqap otırsam qazirgi bar qazaqtıñ tirligi eken. Bul ömir şirkin osılay teke-tirespen ötsin demeseñizder, xanna qayır kütpeyim, el tizginin ustağan Qazıbek, Töle eki biy ekiniñ birin ayt osı arada: ne qaruwında tasta, tabanğa tüsip, qul bol (25) de, nemese qaharğa min, tabanğa basıp ul bol de!

Nawrızbay sözine biraz adam, köbine “batır” ataǵı bar jası kişilew qızba jigitter jaǵı:

– İyä, söytpek kerek!

– Biz de atadan ul bop tuwǵanbız! (30)

– Qaşanǵı bügejektep kün köremiz!? – dep dürkirey kötermelep äketti.

– Qayrawlı qılış, qajırlı qayrat bar bizde de. Qayda jumsawdı da bilemiz. Tek qalay jumsawdı ayt osı jolı! Urandap jeke şabamız ba, ujım bop birge şabamız ba? – dep (35) Jolımbet batır Nawrızbaydı qostadı.

– “Batır-batır” degende baybalamdap barasñ-dar-aw, balalar, – dep Tuyaq biy jelpildep turǵan jas jigitterdiñ jeligin basa, kişirte söyledi. Maǵan salsa “Ayaz biy älinde bil, qumırsqa jolındı bil” dep edim. Mısıq jonın qanşa küjireykenmen (40) jolbarıs bola almaydı. Äweli kemeliñe kelip alıp, sodan soñ ker kewdendi der edim.

– Kemelge kelip bolğanşa kergige tüsip bitersiñ, qanşa jatsañ bürkenip, kemeldi sonşa kütersiñ, – dep Qabay jıraw jaqtırmağan sıñay añğarttı. (45)

– Nar kesetin aldaspan otqa küyip, suwğa qansa ğana nağız [167] asıl bolmay ma? – dep Qabanbay batır gür etip qısqa ğana til qattı.

Bügingi añgime osimen ayaqtaldı. Endigisin erteñ jalğastıratın bolıp taradı. (5)

* * *

Ärkim özi ala kelgen soys malın qosqanda bir üyir jılqı bolğan. Sonıñ qanşası jelinip, qanşası qalsa da qonaq qabıladağan Töle biy as-suwdı ayamay, barın, nârin aldığa qoyğızdı. Arnayı tikkizgen kiyiz üylerge mol-mol dastarqan jayılgan. Dastarqan üsti toñazığan qozı-qarta, jal-jayadan bastap, orıq- (10) meyizge deyin lıq tolı. Qımız ben şärbät şırını da köl-kösir.

Dayaşıl ar men beqawıdar bastarına bir-bir şarşı aq şüberek tartıp alıp, ayaqtarınıñ uşimen jürüp qızmet etedi. Qolğa suw quyuw, tabaq tartuw, şını-ayaq alıp, berüw sekildi är qızmetker özine belgilengen är alwan jumıstı lıpıp jelip (15) jürüp jañılmay atqaradı.

Turmitay jıynıñ kelesi küni säske köterile jurrt Kışı sarayğa ekinşi ret ayandap baradı. “Jıynalatin waqıt erteñgi astan keyin” dep jarıyalanğan. Sondıqtan waqıt säske túske tayasa da asığa qoyatın eş kim körinbeydi. (20)

Keybir etjendi kisilerdiñ jürisi tipten awır. Et pen qımğa toyğan kekirek-marğay qıymılmen qozğaladı.

Kün qulağı qıltıyısımen-aq ısıp, aptabın añqıtta şıqtı. Biyler men batırlardıñ, abız-aqsaqallardıñ (munda kelgenderdiñ bäriniñ osınday lawazım atağı barlar) mamır oyındağı (25) kiygen kiyimderi istıq öter asa juqa da emes, pısınatar tım qalıñ da emes. Biren-saran egde tartqan, qarın salğan qazılı biy, aqsaqaldı abızdar keñ qoltıq, uzın etek şekpen, şapan kiyip, işten buwınğan – belbey – beldikterinde qabımen pışaq, qınımen kezdik bolmasa ülken qaruwlar joq. Köpşiliği orta jäne ortadan (30) tömen jastağı jigitter men jigit ağaları. Olar qajet bolsa ayqasqa tap qazır tüsip ketüwge de dayın sarabdal sarbazdardan bir de kem emes. Kiyimderdi iqsam, jıynağı, iykemdi. Bes qaruw tügel boylarında.

Bul jıynalastı Qazıbek biy bastadı. (35)

– Qadirmendi Tuyaq biy, – dedi ol qaz dawısı sañq etip, – keşegi jıyında “kemelge kelüw” degendi köp ayttıq. Ras, kemelge kelüw ärkimniñ-aq armanı. Sonda biz qanday jağdaydı kemelge kelgen bolar edik? Sonı taratıp aytıp bermeysiñ be mına jurrtqa. (40)

Tuyaq biy jawapqa dayın turğan ba, kidirmey, müdirmey, sâl jötkirinip alıp söylep ketti.

– Suw aqqan arnamen sel ağadı. Biz keşegi alapat awır kezeñde arnamızdan awıp ketip, är jerdegi şuqanaq-şuñqırda [168] kölşik bop qalğan elmiz. Bul bärimizge belgili jayt. Endi ne etpek kerek? Suraw ayağı soğan sayadı. Arğısın aytpaq-aq qoyayın, özimiz közben körgen Tawke xan tusındağı arnağa qayta quyılса kerek. Ol üşin köp şuqanaq kölşikti älgi arnağa burıp (5) äkeletin dawpirim dıyqan bolsa, arnasına şüpilep suw toldı, kemeline keldi degen sol. Olay bolmaydı eken jer ala, bult şala, bir jerge nöserletip jañbir quyğanda, ekinşi bir jerdiñ kenezesi kewip, kebersip jatqanıñ kerі keledi de turadı. Onday şalağay şabuwlğa men bara almayın, – degen jawappen sözin (10) kilt toqtattı Tuyaq biy.

Jurttıñ kübir-küñkili tağı da öris alıp ketti.

– Tuyaq biy özbek ağayındardıñ arasınan kelgen-aw tegi, aytqanınıñ bəri diyqannıñ sözi, – dedi satay janındağı otırğan Taylan batırğa sıbırlap, mırs külip. (15)

– Jidelibaysın jerinde özbek, qazaq aralas otradı dewşi edi, bolsa bolar, – dep küldi Taylan batır. – Torğaydıñ tūsine tarı kirgende diyqannıñ awzına arna, arıq pen suw-şuqanaq tūsse nesı ayıp...

– Keşeli beri söylegen adamnıñ bäriniñ oyı: “ala qoydı (20) böle qırıqqan jünge jarımaydı” degenge sayıp edi, sen de sonı tap basıp ayttıñ Tuyaq biy. Ayırması: ala qoydıñ jüni ne bir õñkey aq bolğanda ne, tek qana qara bolğanda qayırlam dep qıñır ketkeniñ.

Qazıbek biy Tuyaq biydiñ oyın da, sözün de jurttıq jiliktep (25) bergendey boldı.

– Olay bolğanda biz nege keşeli beri “birigejik, biriktirejik” dep qızıl keñirdek bolıp oturmız?! Tuyaq biy bizge älgı aytqan “däwpirim diyqanın” tawıp alıp kelgenşe jay-jayımızğa ketip, jata turayıq endese! – dep Qabanbay batır jaqtırmağan sıñaymen (30) ızğar şaşsa mırs etti.

– Bizdiñ qadırlı Tuyaq biydi kekete söylewiñiz kelispeydi, ağası. Teris deydi ekensiz õñ söziñizdi aytıñız, äytpese... – dep köp ortasınan bir apay tös, buwra sandı sarı jigıt ornınan uşıp turıp, ekilene til qattı. Söylegende şüñirek kökşil közinen (35) ot şaşırağanday körindi. Oğan bəzbirewler aqırın sıbırlap özine-özi aytqanday! “Yapır-ay, mına şegir sarınıñ şabına şoq tükendey boldı-aw!” dese, endi birewler! “Äy joq, şey joq, erin bawırına alıp tuwlawın-ay, mına şirkinniñ!” dep tandandı.

Ol tegi özi aytqanday, “öziniñ Tuyaq biy” jalpaq qazaq eline, (40) tek qazaq eli ğana emes, odan tısqarğı juttarğa da attarı äygili Töle, Qazıbek sindı qazaqtıñ maytalman biylerimen söz jarıstırıp, [169] tay-talasıp otırğanda, men de jıgılsam naradan jıgılayın dep, özge emes, Qabanbay batırdıñ tike özine tap bergen sıyaqtı. Keybir alısqa uzap körmegen, awıl arasınıñ şeşensigen pısıqay biyleri boluwşı edi. Olardıñ ağaş qalqasında turıp ayuw (5) atatın mergender sıyaqtı aylası boluwşı edi, älde mınaw sonday jatağan täsilge salıp Tuyaq biy özi ädeyi ertip alğan atqasşı, nökerleriniñ biri. Jay ğana biri emes, “ağayınıñ atı ozğansa, awıldastıñ tayı ozsın, sürinip bara jatsam süyep qal” dep ösiyetin ötkizgen uranısı. Äytewir keşeden beri Tuyaq biy jaqqa (10) şığa qoyğan eşkim bolmap edi, mına sarı jigittiñ tūsinen şoşığanday ayaq astınan sartıldap şığa kelgeni jurttı qayranqaldırdı. Qaz dawıstı Qazıbektiñ üni tör jaqtan sañq etip şıqqanda da büytip eşkim eleñ etpegen şığar. Äytkenmen onıñ donaybat ızğarınan iğayın dep turğan jan bar ma. (15)

– Ow, jigitim, jer astınan jik şıqtı, eki qulağı tik şıqtı degendey sen kimsin öziñ, qazaqtıñ Qabanbayına qarısı zirkildeytin?! – dep sarı jigitten eki-üş qadam jerde otırğan bojbanday qara jigıt te ornınan qarğıp turıp, oğan dürse qoya berdi. (20)

– Men tanısañ adayıñ tanımasañ qudayıñmın, – dedi ol da ıqpay irkilmey.

– Ä-ä-ä, äkemdi alğan quday qayda jür desem, sen ekensin ğoy! – dep bojban qara qınaptağı qılışqa şap berdi. Egeske erik bergen apaytös sarı da jasqanatın emes, ol da qındağı (25) qanşarğa jarmastı. Ekewi de attap-puttap keletin jerde tuğanmen aradağı adamdar jibermedi.

Töle biy:

– Sap – sap! – dep sabırmen alaqañ soqtı. Esirgen eki дәw entigin ären bastı. (30)

– Jawğa qayralğan qaruwdı dawğa saluw qıyanat! – dedi Töle tağı da.

– Aşuwdı aqılmen jeñ, jawdı aylamen jeñ, – dedi qaz dawıstı Qazıbek. – Aqlısqızdıq orğa jığadı. (35)

– Ağalar aldındağı äbestigi üşin tentek penen telige ayıp kelsin, – dedi Qoyaydar biy.

– Tentekke-bes, telige-tört qamşı düre soğılsın! – dedi edige biy. Ol kesikke eşkim qarsı bolğan joq. Töñiregindegi jigitter ekewin eki jerde ortağa alıp, jetektep dalağa şıǵarıp (40) ketti.

– İyesin sıylaǵannıñ iytime süyek tastaydı. Meniñ közimdi baqıraytıp qoyıp, serigimdi sabatqandarıña máz bolıp otıra almaymın. – Tuyaq biy ketpekke iñǵaylanıp ornınan turdı. [170]

– Tentekti tek demese qadır qalmaydı, iytti ket demese baltır qanaydı. Oǵan bola ökpelewdiñ jöni joq, biy, – dep Töle basuw ayttı.

– “Tek” degenge könbeytin tenrek boladı, tentektigin el (5) köteredi. “Täk” degenge könbeytin asaw boladı, asawlıǵın jer köteredi, teñizdey tereñ, jerdey köterimdi degen el ağaları tözimsizdik etse ne şara! – dedi ol ökpemen qosa özgelerge min artıp, esikke qaray ketip bara jatıp.

– Böliske tüsken jer, eriske tüsken el taǵdırın bılay (10) qoyıp, tentektiñ terisin, teliniñ kerisin qızıqtap otır demekpisiñ, Tuyaq biy?! Munday erkelikti jurt kötere qoymas! – Qaz dawıstı Qazıbek biy reniş bildirdi.

– Asawǵa-şura, tentekke-düre! Köñseñ ornıñ-mine, könbeseñ jolıñ – äne! – Baǵanadan beri jurt sözün lām demey (15) tıñdap otırǵan Qalı batır jasınıñ qatarlıǵına süyenip qattı aytıp saldı. Qayıtıp artına qayırmay Tuyaq biy şıǵıp ketti. Qalǵandarı ängimeni äri qaray jalǵastırdı.

– Sonımen biz qaşan kemelimizge kelgenşe yaǵnıy ala qoydıñ jüni bir öñkey aq, ne qara bolǵanşa kütüp jata turatın boldıq (20) pa, joq älde dāw xandı dāwpirim dıyqan etip alıp, soñınan ermekke bekindik pe? Ne bolsa da bir māmilege keletin waqıt jetti, – dep Suwrıq batır toq eter jawap kütken älpette tördegi biylerdiñ betine qaradı.

– Aqpaǵan suw borsıp ketetinin bilesizder. Sondıqtan biz (25) şuqanaq-şuñqırǵa toqtap qalǵan suw bolmay, tawdan tasqındap aǵıp kep, teñiz quraytın taza bula bolayıq. Sodan keyin qanday jaw tut keler eken! – Satay batır bul aytqanıma jurt ne der eken degen awanda töñiregine köz quyrıǵın tastadı.

– “Kölşikti arnağa bursa darıya quraladı” degendi bilgen biy (30) sol arnadan aldımın arıq jırıp äketti. Dilmen aytpay, tilmen ayılǵan sözde pätüwä bolmaydı. Jaraydı, bara tursın solay. Qalǵan ağayındardıñ endigi sözinde şaşaw joq, qoy dep oylaymın.

Töle biydiñ bul sözine tügel qostaw bilgizip, otırǵandar tegis: (35)

– Joq! Endi awa jayılar adam joq aramızda.

– Qıysıq keter eşkim bolmaydı endi.

– Qıñırǵa burar jan ketti ğoy, – dep güwildep, kötermelep äketti.

– Xo-oş, olay eken, niyetiñdi uqtıq, aǵatın. Keşeli bergi (40) äñgimeniñ tüyini külli qazaq bir jeñnen qol, bir jaǵadan başşıǵarayıq, ata jawǵa qarsı bir mezzilde attanayıq. Xandı taqtan turǵızıp atqa otırǵızayıq. San mıñ sarbaz tizginin bir sardarǵa bereyik! – Qazıbek biydiñ bul sözine de jurt bir awızdan qostaw-qoldaw bilgizdi. [171]

– Xalıq öz taǵdırına degen munday müddeli uyǵarımǵa qapısız eredi, al xan, sultandar köne qoyar ma eken? – degen küdigin ayttı jawatar batır .

– Xan, sultandı köndiremiz, – dedi Bögenbay batır senimdi (5) türde. – Eger Bolat xan könbese, Äbilqayır xan bayaǵıdan at üstinde, el biyligi bolmasa, qol biyligin soǵan beremiz de, basta deymiz.

Äbilqayır sultanğa bir taban jaqın jüretin Bögenbay batır onıñ bir jüzdi ğana biylegen kişi xandıqtı mise tutpaytın (10) biletin. Soñdıqtan da ülken orda xanıñ tağına otırmasa da, ülken qoldı bastap, ulı jorıqqa alıp şıǵıwdı qulşına qup alatınına közi jetedi. Onıñ üstine özderiniñ tapqır oy, şeşen tili men asa aqıl göyligi arqasında jastayınan xanıñ qasında, ordanıñ basında bolıp, jarǵı şıǵaruwdan jarlıq şaşuwğa deyin (15) xanıñ är isine aralasıp, ıqpalın jürgizip kelgen Töle men Qazıbek sındı eki biydiñ bedeline de kâmil senedi.

– El biylegen xanğa, qol bastağan batırğa aytar ösiyetteriñizdi estigimiz keledi, – dedi Jolımbet batır tördegi eki biyge ötiñiş etip. (20)

Töle men Qazıbek “qaysımız jawap beremiz” degen surawlı keyippen biriniñ betine biri qaradı. Sodañ soñ “sen basta” degendi bilgizip Töle Qazıbekke iyek köterip, bas şuǵıdı.

Qazıbek irkilgen joq:

– Xalıq teñiz xan qayıq boladı, eger teñiz şayqalsa, qayıq (25) ğarıq boladı. Xan sonı bilmeşe xan basına ayıp boladı, – dedi.

Sodan keyin Töle biy:

– Naǵız batır bolsañ maqtağanğa elirin ketpe, aldıña kelgendi ayaqpen teppe.

El aldında jeldi küñgi qoǵaday iyilip tur. (30)

Jaw aldında jawar bulttay tüyilip tur, – dedi.

Eki biydiñ sözine jurttur qozǵalıp, birine-biri qarap, quptaǵanday bas iyzesti. “Söz-aq emes pe!” degen sıñay tanıttı.

Qol bolarlıq eliñ bar, (35)

Qol bastarlıq eriñ bar,

Atadan qalğan joliñ bar,

Tek otırıp qul bolsaq,

Atadan tuwdı dep kim aytar.

Bura tartar qırısıqtı qurdımğa jiberip, el bolıwdıñ qamın (40) isteyik aǵayın. El tutqası erlerim, öñkey kökjäl bōrilerim, almas qılış, altı qırlı nayza qolğa alıp, duşpanğa qarsı [172] sermegin, qoqañdağan qalmaqtı körine tıǵıp jerlegin! – dep Töle biy ornınan turdı. Onıñ soñǵı sözün birew ösiyet, birew uranğa uyǵarıp, birew-bata tilek dep estep bāri de tölege ilese tik köterilip bet sıypadı. (5)

Eki-üş künnen qalmaq Töle, Qazıbek bastağan osındaǵı biraz adam Türkis-tanğa attanbaq boldı ülken Orda xanı Bolat Tāwke ulına barıp dat aytpaq. Qazaq jüzderiniñ ökilderi bas qosqan Taşkendegi turımtay jıynalasınıñ uyǵarımın jetkizbek. Onı iske asıruwdı mäsliyxattaspaqqa kelisti. Osi kelisim iske (10) asqan küni külli elge sawın aytqızıp, jar salmaq. Jarşılar barǵanda batırlar ärqaysısı barınşa mol qol bastap jaña saylanbaq bas sardardıñ qol astına kelüwge waǵalasıp söz baylastı.

Keşki qonaqasında bāri bir jerge bas qosıp, erkin äñgime,(15) ädemi äzil-qaljıñmen otırıp as işti. Önerpaz qız, bozbalalardı şaqırıp äkep, än salǵızıp, küy tartqızdı. Öleñ, biylerin tamaşaladı.

Birin-biri bek qurmettesken, birine biri maqtaw-madaq arnağan sıpayı sıylastıq, jaqsı jarastıqpen otırdı. (20)

– Qadirli Qoyaydar biy, sizdiñ elden Rayimbek esimdi batır jigit şıqqanın estip edik. Ol jöninde bugün Naawırzıbay da aytıp ketti. Bul junğa onı nege erte kelmeñizder? – dep suradı Taylan batır añgime üstinde eske túsirip.

– Jurttıñ bári jıynıǵa ketse, qoyşı toyǵa aynalǵanda, (25) qasqır qoyǵa aynalıp júrer dep kelmedi. El ıǵındaǵı qorǵanday bolıp, qarawılda qaldı. Onıñ üstine jıynıǵa barǵan adam jaq aşpay qaytsa jaraspay, onda sóyletin äkem bar ğoy. Äkemmen söz jarıstırıp otıram ba degen de sıltawı boldı, – dep jawap berdi Qoyaydar biy Taylan batır surawına. (30)

– Qadirli Töke! Sen Rayimbekti bala kezinde körıp ediñ, dedi Qoyaydar biy qımızdan bir simirip, ayaqtı jerge qoyıp. –

“Tulpar bolar jılqıñıñ,
Tulǵası turar qolında.
Batır bolar balanıñ,
Belgisi turar surında” – (35)

dep baǵa aytıp, bata berip ediñ. Sol baǵañ da, batañ da tekke ketken joq. Rayimbek bul künde bir aymaq elge qalqan, jaw ketken joq. Rayimbek bul künde bir aymaq elge qalqan, jaw jaqta qorǵan.

– İyä, iyä, – dep Töle biy bas iyzedi. – Özin de körgem, baǵa (40) da bergem, bata da bergem. El qorǵaytın ul tuwsa bata ayaytın men be ekem!

Tuyaq biydiñ bölünip köñilge azdap kirbiñ salǵanımen, [173] özgeleri endi şaşaw şıqpaytın berik birlik bilgizip aqşam äletinde qıymastıqpen qoştastı.

VII. TARAW

J O R I Q

(5) Xıydjraniñ 1142 Barıs jılı (1730) bolatın. Bayqampaz, suñǵıla qarttardıñ o bastaǵı aytqanı keldi, barıs jılıñıñ qısı qar üstine barıs balalaytınday-aq jumsaq, äri may toñǵısız jılı ötti. Bahar ayınıñ basında qar ketip, barlıq belgi-nışandarımen köktem tuwǵanın körsetti. Qaratorǵaydan (10) bastap qaz, üyrekke deyin jıl qusı şırıldap, şurqırap qaptap keldi.

Aydalaǵa altı dal şıbıq şańşıp ketseñ, keler jazǵa deyin en toǵay bolıp ösetin, jerge jalǵız tüyir den tüsse teñgizdey egin tolqıytın jetisüwdiñ qalıñ quyqalı, mol suwlı, närli topıraǵına (15) dän sebilmegeli de köp jil ötipti. Bir jerde qonıs tewip otıruw joq, mıqtap ornıǵa almay, uyasın jil sayın özgertip salatın sawısqaşa sekektep kün körıp jürgen awıl-aymaq köktemde astıq ekken jerine küzde qaytıp, qayrılıp soǵa ala ma joq, neǵaybıl. (20)

Alataw bökterin, Qorday qoynawın, onıñ qoyuw ormandı mol suwlı, köǵaldı öñirin bıyıl ekinşi jil qıstap şıǵıp, ekinşi ret köktep otırǵan qazaq awıldarı mal ğana emes, özderi jaqsı iygerip alǵan eginşilikpen de aynalısayın dese uşarın jel, qonarın say bilip, basqa qonısqa awıp ketemiz be, joq älde (25) “tüstik ömiriñ bolsa, keştik mal jıyna” degen ğoy, täwekel etip küş biriktirip egin egemiz be? – dep köñilderi oypı-toypı bop turǵanda: “Urısqa dayındalsın. Mamırdıñ bası, äri ketse ortasına deyin barlıq qazaq qolı joñǵarǵa qarsı bir kesidey jorıqqa attanadı” degen ämir alıp Taşkenttegi Töle biyden (30) jawşı keldi.

Jetisuw bağıtına qaray biraz adamdı jawşılıqqa attandırğan eken, sonıñ üşewi osı awılğa kelipti. Özgeleri Talas pen Şuwdağı qalı batır, Qosı batır, Balğaş mañı, juwsan daladan Üñgirtas, Beriktas, Seriktasqa deyingi Nawrızbay, Satay, Eskendir, (35) Edigelerge alaşapqındap, orda ämirin jetkizüwge ketipti.

“Awzı küwgen ürlep işedi” bolıp, qamsızdıqtan talay jolı san soqqan el bul künde kim qay jerde jürse de qapı qalatınday emes, etek-jeñi jıynadı edi. (40)

Ötkende Taşkenttegi Turımtay jıynalasınan tarap ketkennen [174] keyin oğan qatısқан är adam öz el, öz ulısına barıp, aldağı künderdiñ qay şamasında bolsa da qapısız bolmaytınday qareketke kirirken.

* _ * _ *

Rayımbek bas-ayağı on şaqtı kün işinde bes mıñnan asa jigit (5) jıynap aldı. Olardı mıñğa, mıñdı jüzge bölip, mıñbası, jüzbasılar tağayındadı. Joñğarğa qarsı san jorıqta sınnan ötken, köp şayqasta közge tüsken sayıpqıran sayısker, qayıspas qayrattı, ayla-tesili mol Balpıq, Qaraş, Qorambay, Tölek, Berden besewiniñ ärqaysısı bir-bir mıñğa mıñbası bolıp (10) belgilenedi.

Taw eteginen tömendep, Qorday dalasına şığıp, joñğar tümenderi jortar jol osı bolar degen samağa kelip ayaldadı. Är mıñdıq jeke-jeke bölünip barıp, urıs jattıǵuın jürgizdi. Mıñdıq jüzdikke bölünip, är jüzdik at oynatuw, qılıştasuw, nayza (15) sayıs, buğalıq tastaw, semser sermew, soyl soǵuw, sadaq tartuw, saqpan atuw qatarlı qaruw türleriniñ ärqaysısınan jeke-jeke maşıqtanuw qıymılın jasap jattı.

Äbin qarttıñ şäkirtteri, qazirgi künde ustazınan kem tüspeytin şeberlep soqqan bilteli mıltıqtı da köp qaruwdın biri (20) qatarında osı jolı Rayımbek qolı özderimen birge alıp jürdi. Joñğardıñ renat jasağan, bul töñirektiñ qazaqtarı “Qoyşaǵır” atap ketken dew do bı bar zeñbiregindey bolmağanmen qarsı kele jatqan qalıñ jawğa bir-bir atqanda birsıpırasın attan uşırıp tüsiretin sertti qaruw boldı. Onıñ atı “Küldirmamay”, “bata tiyer (25) batpan”, al birte-birte “batatar batpan” bolıp özgergen tas oǵı bar. Qurğaq quwdan jasalğan şiyratpa bilteni oqderige jalğan, onı şaqpaqpen tutatıp atqanda jalǵız tal sadaq jebesindey züw ete tüspey, birneşe tas oq saldır-güldir dawıs şıǵarıp, şaqırlay zawlap, bıtırlap tiyip, tiygen jerin alaқanday ğıp oyıp, batır (30) ketetin qaruwdıñ aybat-sesiniñ özi anaw-mınaw boşalañ jandardıñ zäre qutın alıp, sastırıp tastağanday eken.

Bul qaruwdı alǵaşqı kezde alıp jürüw de, oqtap ot aldırıw da qıyın bolıp edi. Onda tüyemen tasıp, atatın kezde şögerip, eki-üş adam tüsirip, oqtap, ot aldırğanşa jay da jetetin jerine (35) jetip, ketetin jerine ketip tınatın. Al mınaw jaña qaruw oğan qarağanda köp jeñildepti. Munı tüye emes, atqa teñlep alıp jürüwge de boladı. Kölikten tüsirip, qurıp dayındaw da biradamniñ qolınan keledi. Eger ekew-üşew bolsa artıqtıǵı joq körinedi, qayta tez atuwğa, del atuwğa mümkindik tuwğanday. (40)

Bırın-sondı qazaq ömirinde bolmağan osı jaña qaruwdıñ erekşeligine qaray qurılattın ornın, atılattın orayın oylastırıw kerek boldı. Sadaq ekeş sadaqtı da kewdeni kerip, qulaştı [175] sozıp, oq jeter aralıqtan atpasañ qoyın-qoltıq aralasıp ketken ayqasta qajeti bolmay qaladı.

Osinaw Küldirmamaydı da utımdı paydalanuw üşin qılış-nayzadan bölip qoldanuw oyn Rayımbek aqılışlar aldına saldı. (5) Temir-tersek mıs, qorğasın sekildi zattardıñ tapşılıǵına say (keyingi kezde munı da ustalar özderi qoldan qorıtıp alıp jür) qazirge deyin jasalıp bitken qaruw sanı jetew eken.

Esjan, Rayimbek , Oljabay üşewi keñese kelip osı jeti mıltıqtı alıp jüretin, dayındaytın, atatın arnayı jüzdik quruw kerek dep (10) esepedi. Olar sarbaz sanı mıñ bolsın, jorıq jolında birge jürüp tek urıs, soğıs ke-zinde özine qolaylı orın tawıp,jayqasıp orayın keltirip oq şıǵarsa paydalı bolmaq degen tüyinge toqtadı. Söytip “Küldirmamay” jüzdiri qurılın oǵan Esenbek jüzbası boldı. (15)

Jawmen ayanbay ayqasuw üşin eñ bastısı erlik kerek ekenin ekiniñ biri bileedi. Al epik-jirer, qulşınıs, jeñemin degen berik senim bärinen de alda. Erlikten de joǵarı turuw qajettigine Rayimbek “toǵız toqpaq” tusınan beri köz jetkizip keledi. Sonı eske ustaytın ol ärqaşan attanar aldında sarbazdarınıñ qasqabaǵına (20) qarap, köñil-küyine köz jiberip otıruwdı ädetke aynaldırǵan.

Ana jolı Borolday joriǵına attanıp bara jatıp qulqı joq, qulşınısı päs jigitti joldan qaytarıp jibergende: “Jetektegen iyt ańǵa jaramaydı.” degendi qazaq beker aytpaǵan bolar (25) dep oylaǵan. Aytqanıday jawǵa jaramaǵan jasıqtıq awǵa da jaramaptı. Qayǵıǵan qasqırǵa jem bolıptı. Mine, söytip ol jigersiz jigitti urısqa saluw-ötpeş pısaqtı aǵaşqa saluwmen birdey ekenin bildi. Sondıqtan jigitter jaǵın öz közimen körüp awjayın bayqaǵısı keldi de jüzdikterdi aralap ketti. Olardıñ (30) birewleri attılı, birewleri jayaw. Bäreni de qızuw qıymıl üstinde. Tipti qasına kelgen kisini de bayqaytın emes. Sarbazdardıñ qıymıl qareketinen ğana emes, qas-qabaǵınan ajar-awqımınan da kirbiñ-keyis köleñkesin bayqamadı. Enjarlıq, süle-sapalıq joq. Bäriniñ de qabaǵı aşıq, awazınan äzil ezüwinen külki körüp (35) köñili toǵaydı.

Rayimbek aralap jürüp Aqbalaǵa kezikti. Basına börik, butına şalbar, qonışı tizere jetken kök etik kiyip, aldına kep şańşıǵan kezdiktey tip-tik tura qalǵanda tanımay da qaldı. Qap-qara, bota közin balbuldata qarap: (40)

– Rayimbek aǵa, – dep til qatqanda ğana:

– Ow, sen Aqbalamısıñ?! – dep bas-ayaǵına barlay köz jügirtti.

Mına turǵısında onı tipti qız bala dep oylamaysıñ. Osı tustaǵı jılnamaşıl jazatın qara boyawlı qanat qalammen bir (45) ğana sızıp ötkendey jiñişke moyıl qara qasın börikpen bastıra [176] bürkep, qılıştıñ uşın tobiǵına tiygize tip-tik turısı beyne sımǵa tartqanday.

– Sen kimniñ jüzdigindesiñ? – dep suradı Rayimbek onıñ báz bayaǵışa ojettigine süysine qarap. (5)

– Malay ekewimiz Esenbek aǵamniñ jüzdigine bölindik.

– Oyxay, birden jaña qaruw atatın jüzdikke barǵanbızın?! Ol saǵan awır emes pe?

– Awır bolatın mıltıqtı men köterin jüredi deysiz be, at köterdi. Aǵalar artadı, tüsiredi. Malay ekewimiz mergenderge (10) kömektesemiz. Esenbek aǵam “Ekewiñ meniñ qasımda bolıñdar” dedi.

– Sen mıltıq atıwdı üyrendiñ be? – dep suradı Rayimbek qızıǵa tüsip.

– Üyrenemin äli-aq. Äzirşe unǵısına oq salıwdı, derige (15) pilikti jalǵap, şaqpaq şaǵıwdı bilemin, – Aqbala Rayimbek ne surasa da taq-tuq jawap beredi.

– Qılıştasıwdı, nayza siltep, sadaq tartıwdı bilip al, dedi Rayimbek onıñ betine külimsirey qarap. “Aqır sarbazdar qatarına kelgen ekesiñ, qur masıl bop, sürme, tım qurısa (20) jastıǵıñdı ala keterdey bol” degende oy bar edi Rayimbekte. Sonı Aqbalanıñ:

– Osı uwaqqa deyin sadaq tartıp, qılış şaba bilmesem jasaǵıñızdıñ janına kelip nem bar, aǵa! – degen jawabı seyiltip jiberdi. Sözbek ğana emes, ispen sendireyin degendey Malaydıñ (25) qasına jügirip

barıp, eki şıbıqtı alıp keldi. Ekewin eki jaǵına şansıy salıp, qılıştı köz ilespes şapşañdıqpan sermep-sermep qalǵanda, qırılǵan şıbıqtar olay-bulay uşıp ketpey, qıysayıp barıp tübine tüsti.

Rayimbek şıbıqtardıñ qılış jüzi tiygen jerin ädeyilen (30) qaradı. Ekewiniñ de azdap qabıǵı sıdırılǵanı bolmasa tep-tegis ädemi kesilipti. Rıyza bolǵanınan Aqbalanıñ arqasınan qaqtı. Sodañ soñ qızdıñ qılışın öz qolına aldı da:

– Taǵı eki şıbıq alıp kel – dep jumsadı. Aqbala qusap eki jerge şansıp qoyıp, jaw ğana siltep-siltep (35) jibergende qılış tiygen şıbıqtar qulamay tipti dir ete qoymaǵan boyda ornında tip-tik tura berdi. Aqbala olardıqılış kespegen eken dep oyladı. Sol oymen añırıp turǵan Aqbalaǵa Rayimbek :

– Şıbıqtardı uşınan köterşi! – dedi. (40)

Qız jerge şansıǵan şıbıqtardı tübimen suwırıp almaq bolıp, qol uşın tiygizge bergende kesilgen ornınan qazǵalmaǵan şıbıq qulap tüsti. Sonda ğana Aqbala äri aldaǵanın äri maqtap mañdayman süyenmen Rayimbektey şaba almaǵanın bilip, külip jiberdi. Olarǵa qarap turǵan özge sarbazdar da qız qılıǵına (45) külip, äri Rayimbektiñ qılış şabuw şeberligine tañdandı.

– Endi biraz jattıqsañ şenine kelgen şeriktiñ moynın [177] da osılay qırqıp tüsetin bolasıñ, – dedi Rayimbek. Sondan soñ Aqbalanıñ basınan ayaǵına deyin taǵı bir köz jügirtip şıǵıp, – bası, boyına şaqtap sawıt, duwlıǵa jasatıp berüw kerek eken, – dedi özine-özi aytqanday. Rayimbek ilgeri sürip ketti. Bul jolı (5) közi sarbazdardıñ qıymılında bolǵanmen, köñili basqa jaqqa ketti. Jañaǵı tuǵırdaǵı tuyǵınday şansıla qadalǵan qız kökeyinen keter emes. Birde onıñ sabazşa kiyinip, sıptay bop jürgen qalpı köz aldına kelip, bir türlü süyiniş, rızalıq sezimge bölenedi. “Arpa işinde bir biyday” bolıp jüre bersin, tal (10) boyında tarıday jigeri bar jigiti bolsa, büldirşindey qız balanıñ da qolına qaruw ustap, qatarında jürgenin körgende namısı oyanar... Biraq amal ne! – degen de oy keldi, birese osınaw “Joñǵar” attı jawdıñ qazaqtı qırına alǵan qırsıǵı ğoy, äytpese janaǵı aq totıday ädemi qızdıñ taqımın erge, qolın (15) temirge qajatıp, jaw-ǵa şapqannan da, aldına kergi alıp, sawsaǵına oymaq kiyip ülbirep otırıp keste örnektew jaraspa pa edi...”

Rayimbek sarbazdardı erteñnen beri jayaw aralap jür. Kün töbege köterildi. Tüs mezigilinde qızuwı kädimgidey arta tüsti de, (20) jigitterdiñ birazı qostarına kirip, bir sıpırası aǵaş-butanıñ köleñkesine jayǵasıptı.

“Rayimbek kele jatıp” degendi äde kim jetkize qoydı ma,aldındaǵı alasa qostan boyı sorayǵan birew eñkeyip şıqtı da, esik aldında ayaldap, ensesin köterip boyın tiktep aldı. Eki (25) jaǵına moyın burıp, kezek-kezek qaradı. Zaluñmiyn qart eken. Rayimbek sälem berdi.

– Bäle, Zal ata, munda negip jürsiz?! – dedi onı Äbin ustamen birge awılда qaldı dep oylaǵan Rayimbek tanırqap. – E, nege jürmeyim? – dedi qart ile jawap berip, közi (30) külimden tur öziniñ. – Men qart sarbazbın, bir kisidey soǵısa alamın. Onıñ soñınan ile-şala Daǵır da qostan itıp şıqtı.

– Ä-ä-ä ata-bala bolıp biraq köterilgen ekisizder ğoy, – dep turıp Rayimbek oylanıp qaldı.

– Özim üşin de, sen üşin de men-aq soǵısayın, awılда qal (35) desem qart könbedi. Endi senen ajıramaymın dep ilesip aldı, – dedi Daǵır jas bala qusap, äkesimen birge jügenine tuyaǵanday tömen qarap.

– Daǵırdiki jön, – dedi Rayimbek, – bir özi bildey eki jigitke tatıytının bilemin. Sizdiñ awılдаǵı jaraqşı-emşiligiñiz (40) daladaǵı qay urıstan kem?

– Meniñ emşiligim öte-möte sol urıs kezinde kerek emes pe? Soğıs bolğan soñ adam jaralanbay tura ma?

– Siz üyretken şerikter qayda? – dep suradı Rayimbek.

– Bes adam jaqsı üyrenip şıqtı. Onıñ üşewiosında. (45) – Olay bolsa, Zal ata, jüriniñ menimen birge aqıldasayıq. Dağır, sen de jür, – dedi de, Rayimbek özi alğa tüsip qosqa qaray [178] bettedi. Esjan men Berden ekewi osında eken. Jappanıñ etegin türip qoyıp, jeldetip otır. Rayimbek keldi de:

– Zal qart ta, Dağır da awılğa qaytqanı jönşığar, – dedi. Sarbaz – san mıñ, jawırınşı – jalğız. Emşimen usta da (5) jalğızğa jaqın.

– Esjan da, Berden de Rayimbek uyğaramın maqul kördi.

Äke, bala awılğa qaytıp bara jatqanda Rayimbek Dağırda toqtatıp alıp:

– Sarbazdar işinde bir qız jür, kördiñ be? – dedi. (10)

– Kördim – dedi Dağır.

– Körseñ, sol qızdın boyına şaqtap, sawıt toqıp beriñder Äbin qartqa da osı sälemimdi jetkizgeysiñ!

– Maqul. Orındaymın, batır, – dedi Dağır ketip bara jatıp. (15)

* * *

Äbilqayır Ordabasıda jıynalğan otız mıñnan asa sarbazdı üşke bölip joñğarğa qarsı jorıqtı üş bağıtta jürgizdi.

Alataw men Qaratawdıñ alşaq añğarın mekendep otırğan eldi de, jerdi de jeti-segiz jil boyı sülükşe sorıp, maytabandap jatıp alğan jatırtıq kelimsekterge özderiniñ kütkeninen (20) müldem basqaşa, asa zor dürbeleñ saldı. Bükil qazaqtıñ oñ sol jäne orta bolıp üşke bölengen üş legi arqasın kün batusqa, mañdayıñ kün şığısqa berip qarap orımday qaptap, alğa jılığarı beyne ertektegi apay tösti tuwırtıq qanattı alıp samurıq qustıñ balapanın jıldı jep ketetin aydaharğa qarsı (25) töne, tüyile samğaganın köz aldığa elestetkendey edi.

Köpten beri Töleniñ tikeley öz biyliğindeki jäne o basta biy özi qurğan on mıñ adamdıq jasaqqa sardar etip belgilengen sawırq batır Badam, Keles jotasın basıp, Qazıqurt tawınıñ batisına qaray astı da, jorıqtı Ögem, Qosoba tawınıñ eteginen (30) bastadı. Orta jüz jasağıniñ qolbası Qabanbay batır Alataw men Qaratawdıñ ortasındağı keñ alpaqta qanat jayajılıdı. Taylan, Bökenbay batırlar Qaratawdıñ say-sala, jıla-jılğaların quwalay tazartıp, batisınan şığısına qaray bet aldı. (35)

Bolat xan men Semeke, Baraq jäne xan ulı Äbilmämbet sultandardı qasına alıp, Bögenbay men Bölek batırlarğa tuw kötertip qaq ortadağı Qabanbay legimen birge bas sardar Äbilqayır özi jürdi. Ol üş lekti tügeldey köz ayasında ustap, tikeley özi basqardı. (40)

Joñğar taraptan oñtüstik qanattağı sawırq batır jorığına bir tümen şerikti bastap Ğaldan-Sereniñ balası Sıban-Dorjı şıqtı.

Qazaqtardı däl munday birigip, judırıqtay jumılıp bir [179] mezgilde jorıqqa attanadı dep kütpegen joñğarlar ap degende abdrap, etek-jeñin jıynay almay qaldı. Bul jolğı attanıstı da kökte samğap jürgen iytelgini jüney tütpeske ne dep qapqıldap, qawmalap barğanimen ol şındaq tap bergende tım-

tıraqay (5) qaşatın qarğalar sıyyaqtı ädettegi tiyip qaşpa qıymıl dep oylağan oyrattar esepden jañılğanın eñkildep keyin jıljıganda biraq bildi.

Qazaqtardıñ jorıq jolın da, şabuwl sätin de, qay jer, qay aradan soqqı berer urımtal ornın da küni burın mıqtap (10) oylastırıp alğanın bayqadı. Şalqar dalada şaşırıp soğıspay, tutasıp, tüyilip, endi ıdırımas küşke aynalıp ketipti. Ordabasıda bastalğan jorıq bas-ayağı jetpeytin merzimde Balqaş manına kelip, bir-aq tumsıq tiregeni sol tutastıqtıñ nätıyjesi edi. Joñğar tümenderi bar kümşin jumsap, taban tirese (15) urısıp mağdırtı ketip bara jatqanda qaşa qaqtıǵısıp, şegine berdi. Birese tawğa tartıp, say-salanı panalap, odan quwılsa tatrayğan aşıq dalada ayqastı. Sol şegin-gennen mol şeginip, tek juwsandaladan öte bere, Balqaştıñ oñtüstigindegi Alaqöldi qor-şağan adırlarğa kelip jetkende ğana azdap es jıydı. Öytüwge (20) eki türli jağday ülken septigin tigizdi: Birinşiden, osı aradağı Añıraqay xannıñ qolastındağı bes mıñday şerikke mal baǵıp, egin salıp jürgen arattardan tağı eki mıñday adam jıynap äkep, olardıñ qolın-dağı ketpen, tayaq ornına qılış, nayza ustatıp, urısqa saldı. Ekinşiden, bul uwaqqa deyin äri ayap, saqtap äri (25) onsız da jaw betin qaytaramız dep qoldanbay kelgen jāne mıqtap qoldanuwdıñ orayında taba almağan qoldarındağı bar joğı bes-altı zeñbirekti paydalandı.

“Dāw dop oğı bar eken”, “atsa qoyşa qıradı eken” dep “Qoyşaǵır” atandırap, bayağıda jüregi şaylıǵıp qalğan qazaqtarğa (30) bul jolı da sonı qoldanıp edi, ä degende abdırıp, es tappay sastı. Biraq azdan keyin-aq qazaqtar onıñ da ebin keltirip, eki üşewin atqış mergenderimen qosa joyıp jiberdi. Endigi qalğan üş törtewin eptep, saqtap paydalanbasa, bir jola ayırılıp qalıp, sıralǵızıp qoyarmız, äzirşe osı barın anda-sanda gürs (35) etkizip taw-tastı jañǵırtıp qoyıp saqtay turayıq degen quwlıqqa köşti.

Osınday sayabır sätte oyrattar birin-biri joqtap, bas-ayaǵın jıynap, bar-joǵın bayqap, şamalap alǵısı keldi.

Äwelde baytaq dalada bıtırıp jürgen qazaqtardıñ bası bir (40) jerge qosıla qoyğan joq şıǵar, alǵaşqı jeñisi-aldıñǵı aduwın arını bolar, basılar, bāseñsir, qoñtayşanı äbigerlep, kömek suramay-aq, betin öz küşimizben qaytaramız dep murnın şüyirgen bas noyan Çona-Doba az uwaqıt aralıǵındağı ayqasta qana şeriginiñ üşten birinen ayırılğanın bilgende közi otızday (45) boldı. Endi ğana qoñtayşağa qos attap albatuw jöneltti. Jağdaydı [180] jasırmay, qayta qazaqtardıñ qawlap, köbeyip, örsip, örselenip kele jatqanın ösire jetkizüwdi tabıstadı.

Çona-Doba küş jıynap alsın dep qazaqtar da qarap jatpas edi, bulardıñ da sāl tınıs aluwğa tiyisti sebepteri tuwdı. Onıñ (5) eñ bastısı jawdıñ osınaw qırǵın qaruwı Qoyşaǵırdan sonşa üreylene bermey, amalın tawıp, aynalıp ötip, joyıp jiberüwge de bolatının bildi. Bir qıymı – az ba, köp pe? Eger köp bolsa, onı qalay joyıp tawıarsıñ? Degendi oylastıruwğa tuwra keldi. Ekinşiden: bizge tñ küş kep qosıla ma, joq pa? On mıñ (10) sarbazdı bastap şıǵam dep kökirek qaǵıp ketken Ötegen qayda? Dayın tur dep Qangeldi men Aralbay aytqan Rayımbek qayda? Osı nārselerge kelgende Bas sardar men basqa sultandar, Bas batır arasında kädimgidey daw tuwdı.

Erteñgi astan keyin bas sardar Äbilqayırdan bastap on-on (15) bes adam xannıñ aq jibek şatırınıñ aldına keldi. Şatır mañına ornatqan biyik sırgawıl basında arqar beyneli aq tuw jelibireydi. Şatır tōñireginde qaruwlı jasawıdar jür.

Jüz qadamday jerdegi qada aǵaşta xan mingen aqboz at jalǵızsıraǵanday işin tarta kümbirley kisineydi. Jaqın mañda (20) odan özge qılquyrıq körinedi. Esiktiñ eki jaq bosaǵasında nayzaların

ayqastıra qayşılıp ustap eki adam qarawıl tur. Tek dala demeseñ xan saltanatı men aybatı ordadağından kem emesi bayqaladı.

– Xan iyem mınalardıñ bärine kirip dat aytıp şıǵuwğa (25) ruqsat etken, – dedi Äbilqayır esik aldında, qos nayzanı qayşılıp ustap qalt turğan qarawıldarğa tayap kelip. Olar beyne mılqaw adamday lām demesten nayzaların lıp etkizip köterip, uşın kökke qarata qoydı. Endi xan üstine kirüege esik aşıq degen söz. (30)

Bolat keñ saraydan aq şatırdıñ qaç törine ornatıp qoyğan qola müsindey küreñitip, japadan jalǵız otr. Qıbır etip qozǵalıp qoymaydı. Kisiler sälem berip kirgende de basın köterip, qabağın aşıp jansız emes, tiri kisi ekeninen belgi bergen joq. Tek Äbilqayır bastap, tayap kelgende ğana iyegin köterip (35) “otırıñdar” degen ıyşara bilgizdi. Kelgen adamnıñ bəri tegis otırıp bolğannan keyin ğana:

– Äbilqayır, bas sardar, söyle – dep küñk etti.

– Ordabasıdan Alakölge deyin sizdiñ xuzırnız ben qudaybergen ataq dañqıñızdañ arqasında jeñispen keldik. Muni men (40) jeñistiñ bası da soñı da emes, qaç ortası deyim. Sizdiñ ataqdañqıñızdı budan da äri asırıp qudiretinizdi budan da äri küşeyte tüsüw üşin, ulı atamız, marqum Täwke xannıñ ämiri jetken jerge onıñ taq iyesi – murager ulanınıñ da qolın jetkizüw üşin tağı da sol ötkengi jeñis jolınday jolbassaq (45) odan da ğori aybındı jorıq jasasaq dep sizdiñ ämiriñizge jüginе kelip otırmız, – dedi Äbilqayır. Onıñ baptap, ñıqtap äri kötermeley [181] aytsa da, şınday etip, sendire söylegenine xan bolar-bolmas rızalıq bildirdi. “Tağınan turıp, atqa otırıp, qol bastap jırıq jasağan xandar tariyxta az bolğan emes. Bul jorıqtı şın mäninde Äbilqayır bastap jürgenmen Şıñǵıs (5) babamız sekildi jorıq şatırınıñ törinde men özim otırsam, jorıq tuwınıñ janında men özim jürsem bul jeñis meniñ jeñisim bolmay kimdiki boladı?! Ayqas Äbilqayırdıki, abıroy Bolat xandiki tarta bersin alğa, tejemeyin. Muni bir ayaqtap tastap, sodan Taşkenge kiyliksek... Ol buğan qarağanda bir-aq (10) kündik şaruwa. Onda mına qızıl köz bälениñ aytqanı kelsin meniñ ataq-dañqım äkem Tewkeden de artıq bolatını ağatsız aqıyqat!” dep oyladı Bolat işinen.

Sol üşitke boyaldırğan ol sāl qabağın aşıp, basın köterdi. Şıbın ızını biliner tınıştıqta mülqip otırğan adamdardıñ (15) betine bir-bir köz jügirtip şıqtı. Sodan keyin Semekeniñ atın atadı.

Täwke ölgende Äbilqayırmen birge onıñ ornına talasqannıñ biri osı Semeke ekenin Bolat umıta qoyğan joq. “Äli de sol dämegöy küyinde, – dep oyladı Bolat ol jöninde de – äytpese (20) özi qazır Orta jüzdiñ biraz ruwların biylep, Äbilqayır sekildi. Kişi xan bolıp otırıp, bul jorıqta nesi bar? Sarbaz bastap jürgen sardar bolsa bir säri. Al bul ne aytar eken, ayn bileyin...”

Semekeniñ ülken taqtan ümtker ekeni ras bolsa da, däl qazır odan küder üze bastağan. Onıñ negizgi sebebi: urıs alǵaşqı (25) qadamında-aq jeñiske jetip, Äbilqayırdıñ abıroyı artıp ketti, bul-bir ekinşiden, osı jeñistiñ ayağına deyin jetetinine Semeke senbeydi. Öytkeni, bul urısta Çona-Dobağa qoñtayşa äli öziniñ qol uşın bergen joq. Ol ne zembirek sekildi qaruwı bar, äri talay urıstı bastan kemken, äbden ıslıǵan bahadur, bas (30) noyan Çana-Dobanıñ öz küşine senip tınış jatır, nemese sıttan äldeqalay qawip tönip, soğan alañ. Eger Çona-Dobağa şınimen kömek kerek ekenin bilse ayamaydı, so zamatta jetkizedi. Onday jağdayda jasağınıñ bar-joğı otız mınğa jetpeytin Äbilqayırdıki qur dalbasa. Buğan kelip qasılar tñ quş (35) te joq. Ötegeni öz betimen ketti. Rayimbek pen Nawrızbaylar öz qotırın özderi qasıp, awıldarınan yzayalmay jatır. Ol jaqta samsağan şerigimen Sarı-Manja, jetisuwdıñ üstten birin bilen Şamal

xan men tümen bası Qaskeleñ tursa, ürkerdeydırıp, (40) şerüw tartqızıp bulay qaray ölse jiberer me?!” Semeke bağanadan bergi oyın tujıra kelip:

– Osı toyğanımızben toqtawımız kerek, – degen bir-aq awız sözben qayırdı.

Onıñ söziniñ tasın estilgeni sonşa, Bolat xan selk ete (45) tükendey mülğip otırğan basın oqız köterip, qalğıp otırğan közin aşıp aldı. Ol Semekeden munday jawap kütken joq edi. [182] Äbilqayır ekewi birimen biri kelisip, birin-biri qostap keldi dep oylağan. “Jöñkigen uzaq jorıqta tize tüyistirip birge jürüp edi, endi neğip quyı buzıldı eken mınıñ?!” – dep oylağan Bolat xan ne aytarın bilmey otırıp qaldı.

(5) – Wa, xan iyem! – degen Bögenbay batırdıñ dawısı sañq etip qattı şıqtı. Söytiti de, xannıñ ruqsatın almay-aq söylep ketti. – Biz munda sizdiñ xuzırınızğa kelgende “urıstı äri qaray jürgizge beremiz be, joq, osı ağara toqtatamız ba?” degendi emes, qalay urısamız? Degendi aqıldasuwğa kelip edik. Semeke (10) neğip büyrekten sıyraş qışarıp otırğanın tüşinbeyim!

– Bul isti ayağına deyin apara almaytımız bar, onda nesine jıldap jıyın aşıp, aylap arpalasıp kelemiz?! Bस्ताған ekemiz ırñ-jırñdı qoyıp, ayağına detin jetkizetik! – dedi Bölek batır xannan ötingendey, biraq asa qatan da ämirli keyipte. (15)

– Batırlar, – dedi Baraq sultan keyistik bildire, – sender “batır” degen ataqpın soğısasınıdar ma, joq jasaqpın soğısasınıdar ma?!

– Bizdiñ jasağımız qırılıp qaldı dep kim ayttı senderge?! – Qabanbay batır gür ete tüşip, qantalağan qızıl közinen (20) ot şaşa bağjañ etkizdi.

– Joñğardıñ jasağı bugün miñ bolsa, erteñ alıp-jetpis miñğa jetedi. Al sağan qosılar küş joq, qırıldı degen sol emey nemene?! – dep semeke de qattı ketti.

– Zunğardıñ zeñbiregin qayda qoyasın?! Sende onday qaruw bar (25) ma?! – dep Baraq sultan säl jumsara til qattı.

– Xalıq tügel qırılıp qalğan joq. Qazirge deyingi jeñisimizden xabar alğan qazaq bolsa, özi-aq kep qatarımızğa turadı, – dedi Sawrıq batır aşuw şamsız sabırmen.

– Qorqarımız “Qoyşağır” bosa onı da joyuwdıñ jolı bar (30) ekenin körmedik pe. Al qolımızdıñ az-köptiği jöninde qam jemeñizder. Ötegen de, Rayimbek pen Satay, Nawrızbay da öz jayında. Bizge kelip qosılmas da, Çona-Dobağa kep qosılar qoldı bögeydi. Ol da kömek. – Äbilqayır däl qazir egesten eşteñe şıqpaytının şamalap, ennen, ıspalap keltirüwdi oyladı. (35)

Bolat xan qay jağına şığarın bilmey bası qattı.

Soğısuwğa asa qılıqtı emes. Qulşınıstıñ joqtığı – qulıqsızdıqtıñ belgisi emes pe. Özi bir türli enjar, süle-sapa keyipke tüşip alıptı. Soğıstı toqtatıp, keyin qaytsa, jeñilgenmen birdey. El-jurt aldında bedelden juday boluw degen söz. (40) Öytip jırıqtıñ basında jürgenşe jaña Bölek batır aytqanday, tıp-tınış üyde otırğanıñ özi abzal edi ğoy...

– Soğıstı taqtaqpayıq! – dedi Bögenbay batır qatañ ünmen xanğa köz qadaq qarap. – Quralağan otırğamız joq. Olarda barquş, bizde de bar. Tek basımız birgip, sözimiz qorısa, boldı. (45) Qazir eki jaq birdey äliptiñ artın bağıp, añdısqı qalğandaymız [183] olar qoñtayşadan keler kömekti kütüwde, al biz jawdıñ küş jıynap aluwınan özge neni kütüp qarap jatırımız?!

Bögenbaydıñ sözün ayaqtatpay şatırğa jasawılıñ birewi kirip keldi. Esikten attay bere bük tüşip jata ketti de, mañdayın (5) jerge tiygize salıp qayta turdı.

– Xan iyem, osılay qaray qalıñ sarbaz qaqtap kelejatır. Aldınan şığıp “qayda barasıñdar” dedim. Xan men Bas sardarğa baramız. Dat aytamız, – deydi. Men kidirtip qoydım! – dep jasawıl jöpeldete xabarladı. Otırğandar birine-bir köz tastap, (10) eleñdesip qaldı.

Bolat xan:

– Olarğa ne kerek eken, barıp bilip kel, – dep jasawılın qayta jumsadı. Jasawıl köp kidirmey kerı oraldı.

– Munda kelip, tırp etpey jatqanımızğa aptadan asıp (15) baradı. Nege jatırımız? Kimdi kütıp jatırımız? – deydi nağaşılıp keldemiz joq. Soğıssaq, adamşa soğısayıq, bolmasa qaytarsın üyge şal-kempir qaldı qan jutıp, qatın-bala qaldı zar eñirep şaruwamız tağı bar. Erikkennen jürgemiz joq” deydi...

– Orındı talap, – dedi Äbilqayır jasawıl sözün ayaqtay (20) bere.

– Qarap jatuwdan da qajıydı adam – dedi Qabanbay batır Äbilqayırğa ümittene qarap.

– Munıñ atı– awsıra ma, joq, qanqumarlıq pa?! – dedi. Baraq sultan Qabanbayğa ajıraya, zärlene köz qadap. (25)

– Öytıp şataspa, sultan! Olay deseñ nege üyiñde jatpay qanqumarlarmen birge qan keşip jürsin? – Qabanbay aşuwğa bulıqtı.

– Aqsüyek sultanğa qarap qahar şaşuwğa xaqıñ joğın umıttıñ ğoy, Qabanbay! “Batır”, “batır” degenge ädiñnen asıp (30) barasıñ! – dep Semeke Baraqtıñ qanın qızdıra söyledi.

– Bul – xan süyegin qorlaw! – Baraq ornınan uşıp turıp qınaptağı qılışqa qol jüğirtti.

Xan tuqımına qol tüygizüwge de, til tiygizüwge de xuqiq joğın Qabanbay batır bilmeydi emes. Alayda urıs maydanında (35) birge jür ekesiñ, ol “semser astında sert jürmeydi men birdey. Jäne jalğız özi ğana emes, elim dep janın şüberekke tüyip kep otırğan osınaw özge de batırlardıñ tälkekke tüsip otırğan tağdırı üşin neden bolsa da tayınatın emes. Bular xan, sultandar qusap taq pen baq üşin emes, xalqı üşin özderin (40) qurbandıqqa baylap otırğandar, olay bolsa tap osı arada qaşannan bergi qatıp qalğan qağıydağa moyın sunıp otırğısı kelmegen Qabanbay da qılıştıñ sabına şap berdi. Özgeler araqta tüsti.

Xan süyegin qorlatqıñ kelmese xan aytqandı aldımın öziñ (45) orında Baraq sultan! – dep Äbilqayır awır zil tastadı. [184]

Endigi söz tüyinin xannan kütıp, bări soğan añtarıldı. Bolattıñ batırlar jağına jıppağa şarası qalmadı. Dalada samsağan qalıñ sarbazdıñ talabı älgi. Demek batırlar degenimiz – sarbazdan eken. Olardı orta jolğa deyin bastap äkep (5) aydalğa tastap ketseñ, ekinşi qaytıp soñıñnan erer me?! “Xalıq teñiz, xan qayıq boladı. Eger teñiz şayqalsa, qayıq ğarıq boladı” dep taşkendegi turıntay jıyımında Qas dawıstı Qazıbek aytıptı degen ulağattı söz esine tüsti. Sodan soñ:

– Bas sardardıñ aytqanı orıldansın! Sarbazdar talabı (10) iske assın! Xan ämiri sol! – dedi Bolat az oylanğannan keyin. Xan ämirine rızı bolğan jurıt oğan quldıq aytıp, dalağa bettegende Semekemen Baraq jäne Bolattıñ ulı Äbilmembet sultan xan qasınan jıqpay qaldı.

Jıynalıp kelgen sarbazdarğa mäslıyxat şeşimin aytıp, kerı (15) qayırdı.

Erteñinde kün äldenege şamdanğanday şağıрмаqtanıp şıqtı. Keşe keşkilik sirkiregen mayda jañbır jawıp ötip edi, ol jerdiñ şaınım da baspaptı. Bugin kün qulağı qızarıp, bulatsız, budırsız möldip kökke

qaray jayıman örmelep baradı. Biraq (20) jerge tarağan nurında mamırdañ mamıraray jılılığınan gori munarta mülğigen, sağımı qoyuw bir qajap sustı salqıdıq bar.

Kün nayza boyı köterilgende Äbilqayır dabıl qaqtırı üş jüzdiñ bar jasağın bir jerge jıynap aldı.

(25) Balqaştıñ säl şığıs-oñtüstigindegi İytişpes dep atalatın şağın köldiñ tüstik betkeyi. Birinen-biri awılaqta jatqan, şökken tüye ispettes alasa adırlardıñ arası qumırşqaşa jıbırlağan attı adamğa tolğan.

Äbilqayır jaña xan şatırındağı mäslıyxatta birge bolğan (30) serikterin tügel ertip, şağaladay aq tuwdı jelbiretip şağın töbeşikke şıqtı. Sarbazdar äldene aytıp, güwildep, teñizdey tolqıdı.

Äbilqayır astındağı söredey aqboz arğımaqtıñ moynın burıp, öz tobınıñ qatarınan säl alğa ozdırdı. (35)

– Wa, erjürek sarbazdar! – dedi dawısın barınşa biyik köterip, – Senderdiñ janqıyarlıq erlikteriñniñ arqasında biz bul arağa deyin ulı jorıq, ülken jeñispen keldik. Jorıqtı aqırına deyin jürgizip, jeñisti bayandı etüw parızımız!

– Parımız! (40)

– Bayandı etemiz!

– Orta jolda toqtap qalmaymız! – desip, bas sardar sözün sarbazdar äri qaray ilip äketti.

– Bugin jorıqqa attanamız. Bul jolı jubımızdı jazbay, tutasqan boyda urısqa kiremiz. Söytip, jawdıñ üreyin uşıra (45) dabıl qağıp, urandap şabamız. Jekpe-jekti qalasa oğan da [185] dayımbız. Zeñbirek qoldansa, onıñ da külin kökke uşıramız qalayda jenemiz jawdı! Jenbey tınbaymız!

– Jeñnemiz!

– Joyamız! (5)

– Jeñbey toqtaymamız! – dep jürüp tolqıp, güwlep, aynala mañaydı küñiretip, dübirletip jiberdi. Sol dübir, sol ekpinmen Äbilqayır bastap alğa qadam tastadı. Qaraqorımday san mıñ sarbaz jubın jazbay, kiyizdey uyısıp, qulşına tuw soñınan ergende бүkil bir keñ ölkeniñ qalıñ ormanı түp-tamırınan (10) tutasa qozğalıp, jılıp jürüp bergende boldı.

Bul mañğa deyin ekpindep, entelep kelgen qazaqtardıñ tım-tırıs bola qalğanına bir jağınan tãdanıp ekinşi jağınan qontayşadan jãrdem kelgenşe solay jata tursa eken dep tilep otırğan Çona-Doba sarbazdardıñ qozğalğanınan xabar alıp, (15) derew jawşı jiberdi. Qoldarına sarı jalawşa ustağan üş oyrat Äbilqayırdıñ aldınan şığıp, jaqınday bergende attarınan tüsti. Eldik saltın saqtap, bir tizelerin бүgip tağzım etti. Äbilqayır tobi tayap kep toқтағанда attarına qayta minip, birewi sarı jalawşanı joғarı kötere ustap turıp: (20)

– Biz bas noyan Çona-Doba batırdıñ eñsisimiz, – dedi. Oyrattar soğısuwға dayım. Tek bas noyan urıstı dãstürli jekpe-jekten bastamaq. Sonıñ jawabın aytsañız osı aradan qaytasız. Çona-Dobanıñ kömek күtip otırғanın билетin Äbilqayır “Uwaqıttı uzarta түskisi kelgen eken, – dedi işinen (25) – Meyli, biz de kömek күтүwlimiz!”.

– Jekpe-jekke kelisiñiz, men şıғam! – dedi Bögenbay Batır Äbilqayırdıñ oñ jaq qulaq түbinen estirte sıbırlap.

– Men de şıғam jekpe-jekke, – dedi Bölek batır bas sardardıñ ekinşi jaғında turıp. (30)

– Jekpe jekke kelistik, – dedi Äbilqayır. – Qosınıñ tuwın ustağan Bögenbay men Bölek eki bas batırımızdın ekewi de äzir.

– Jekpe-jekti bugin emes, erteñ kün şığa Xantawınıñ eteginde bastawdı da aytıñdar degen Çona-Doba. (35)

– Erteñ qay kün edi? – dep suradı Äbilqayır oñ jağındağı Bögenbayğa burılıp.

– Bugin mamırdın jıyırma jetisi, särsenbi, – dep jawap berdi Bögenbay batır irkilmey.

– Olay bolsa biz erteñge qaldırma, bugin bastaymız, – dedi (40) Äbilqayır ilşilerge. Söyti de, “särsenbi setti kün bolğay dedi işinen. Elşiler at basın burıp alıp şawıp ketti.

Çona-Doba közdegen maqsatınıñ jartılay orındalğanına jartikeş quwandı. Eğer jekpe-jek erteñge qalğanda qatıp ketetin edi. Şamalawınşa, bugin-erteñ arttan kömek kep qaluw (45) kerek. Oğan deyin tağı da biraz dayındıq jürgizbek edi. Şeriginiñ basım köpşiliginiñ jawar bulttay tutasıp kele jatqan [186] qazaq jasaqtarına qarata betin burıp qoydı. “Endi zeñbirekterdi qalay ornalıstırsa utımdı bolmaz? Özi jaw şağırı jaqqa qarata tez bura qoyağa köne bermeytin bir moyın neme eken. Sol üşin de bar-joğı jeti zeñbirektiñ qazaqtar joyıp (5) jiberdi. Endi oñay-lıqpen qolğa tiye bermeytin bul qırğın qaruwdan bir jola ayırılıp qaluw – mındağan şerikten ayırılıwmen birdey.

Onı jasağan Renat usta äli de qoñtayşanıñ qolında. Osı küni Ğaldan-seren ileniñ Talqı asuwına tayaw jerden arıq qazdırıp, suw şığartıp, qolğa tüsken tutqın buxarlıqtarğa baw-baqşa (10) ekkizgen. Qoñtayşa özi ğana emes, ürgede ünemi özimen birge alıp jürgen Renattın da egin salıp, baw-baqşa üsirüwine özimdik jer bölip bergen. Qoñtayşanıñ oğan äkesi jasamağan jaqsılıqtı jasaw tek zeñbirek üşin emey nemene deysiñ?! Biraq sol surapıl qaruwdın sanın bes-onnan asıra almay otırğanı (15) jasaytın ustaniñ jalğızdığan emes, temir-tersektiñ tapşılığan eken. Sondıqtan da qoñtayşadan qol kömegin kütseñ küt, qaruw kömegin kütpe. Qolda bardı köz qaraşığında qorğap paydalan...”

Bar şerigin bastap, urıs maydanına jekpe-jek alañına kele (20) jatqan Çona-Dobanıñ oy-qıyalı da biraz jerge şarıqtap ketti.

“Jekpe-jekke Bögenbay batır tüspek. Ol osal jaw emes. Budan burın da talay şayqasıp körgem. Biraq qumardan şığa almağam. Onıñ da jeke sayısqa tüsem degende közdegenimen bolarmın. Demek işinde äli qıjıl bar eken. Täwekel, jeke (25) ayqastağı jeñistiñ özi jelke jağındağılardın jigerin janımay ma. Jiger jalın atqanda jawger kewededen jan şıqqanşa şay qasadı. Esten tandırar urıs zañı solay... Burxan qoldap, Bögenbaydı tüsirip ketsem şerikterim şeginbeydi...”

Bas sardar men bas noyan bastağan eki jaqtın qalıñ qolı (30) birine-biri qarama-qarsı kelip, antalap tura qaldı. Eki jaqtan qoldarına aq jäne sarı jalawşa ustağan eki adam alğa azdı, jelip qaq ortağa kelip az-kem şüyirkelesti de, kerı ketti. Qazaq jağınıñ jawşısı bas sardardıñ aldına kep tura qalıp:

– Çona-Doba aldımın bir-birden miñbası noyandardı sayısqa (35) jığarayıq, depti. Men kelistik, – dedi. – Qane, kim dayın?! – dep moynın sozıp töñiregine qaradı. – Men dayın! – Men şığam! – degen tört-bes ün qattı estildi.

– Sawrıq batır jasağınıñ miñbası Bektas batır şıqsın! (40) – dep dawıstadı bas sardar.

Turqı esik pen tördey, boyı asa biyik emes, belli, baqayı jawan, qaba jaldı kertöbel at mingen Bektas toptan üzilip alğa şıqtı. Atı alasa bolğanmen Bektastın boyı uzın edi. Qoyuw qara murttı, qalın qastı, beti-murnı jalpaqtaw kelgen, jası qırıqtardağı (45) jigir ağasınıñ aybını sustı körinedi. Ol “aqtaban-

[187] şubırındı” tusında da janqıyar erlik körsetken, odan keyingi talay ayqasta közge tüsip, miñbası bolğan adam.

Bektas eki aralıқтаğı mejeli jerge barıp toқтағанда qarsı jaqtan da birew qara alatin jaytañdatıp jetip keldi. Ekewi (5) bir-bir awız sözben til qatısıp ülgerdi me, joq pa, äytewir atarınıñ tumsıǵı tiyer tiymes tayaw keldi de kerı qayttı. Äwdem jerge barıp, qayırılıp tura qalıp, qoramsaqtarına qol saldı. Sol-aq eken qazaq qalmaq eki jaq birdey dabıl qaǵıp, dañǵırlatıp-düngirletip ala jöneldi. Jılanday ısıqırıp, qarama-qarsı (10) qos jebe ketti. Ekewiniñ de alıstan atqan oqtarı däl tiyip, biraq sawıttan ötip, denege darımay jerge tüsti. Osılay üş ret atıstı birin-biri tüsire almadı. Endi toqımdaǵı nayzaǵa şap berdi. Zawlatıp kelip şaqır-şuqır qaqtıǵısa ketti. Biraz tiresip turıp, ekinşi mārte ayqasqanda qalmaq noyanı attan uşıp (15) tüsti. Eki jaq şuw qalıp tez basıldı.

Bektas batır jendim dep keyin qaytpay ornında tura berdi. Ol taǵı da sayısqa tüsem degeniñ belgisi. Qazaq jigitteri:

– Jasa Bektas!

– Jasa Bektas! (20)

– Boy berme, Bektas!

– Batır Bektas! – dep tus-tustan uran köterdi. Säl den keyin joñǵar jaqtan şabdar at mingen birew şıqtı. Jal-quwrıǵı tögilgen tapaldaw şabdar ayǵırdıñ üstindegi noyanda-tım iri körindi. Ol da kewdesi alaqaqtay, kerme ıyıqtı, tür-tüsi de atı (25) sıyaqtı sarı-şabdar eken. Qarsılasına jaqınday bere ayǵaylap umtıldı. Bektas ta uran salıp, jalma-jan sadaq tarttı. Noyan sadaq oǵı tiygende şıbın şaqqaq gurlı elegen joq. Ekpindep kelip, nayza siltedi. Taǵı da sol şaqır-şuqır qaqtıǵıs, taǵı da sol ars-kürs silkeles. Bul jolı eke-winiñ sayıs uzaqqa (30) sozıldı. Belderindegi bes qaruw dan jumsalmağan tek soyl-şoq-par edi, eñ aqırında onımen de qayǵılastı. Däl osı şoqpar siltewde Bektas batır qapı qaldı. Özi ejelgi sayıskerler ädisimen şoqparın noyanıñ töbesinen qondırıp-aq edi, ol moyın tüpten otırǵızanda qıysayıp attıñ bawırına tüsip ketti. Däl (35) töbeden tayaq jegen noyan da közi qarawıtıp esten tandı. Ol qaytıp qayırılmağan boyda şerikteriniñ arasına süñgip joq boldı. Qazaqtar jaǵıman eki şawıp kelip, Bektastı atqa tüzep miñgizdi de, süyemeldep jetektey jöneldi. Bektas esine äreñ keldi. Moyın omırtqası sınǵan, jarası tım awır bolǵandıqtan (40) janına bir adam qosıp berip elge qaytardı. Onıñ awılı Şuwdıñ orta tusında, qalıñ toǵayǵa tayaw bir qoǵaldı alqapta otır edi üyine taqay bere attan quladı.

Ekinşi küngi jekpe-jektiñ keşegiden de arman alapat bolatınına jurttıñ birden közi jetti. Özderi izdenip, özderi suranıp (45) şıqqan ataqtı ek dāw – Bögenbay batır men Çona-Doba [188] sayıs alañına şıqtı. Olar surlanıp-sustanıp ortaǵa kelgende, bāz birewlerdiñ ay-qasqa tüspey turıp-aq jürekteri dürsil dedi.

Tüyedey teñbil şubar at üstinde kişi-girim jannaday jaylana qonıp otırǵan Bögenbay batır künde özderimen birge jürüp (5) köz qanıq bop ketken qazaq jigitterine köp biline qoymağanmen jaqınnan körüp turǵan joñǵar şerikterine asa oybındı, sundıq sustı körinip, tizeleri diril dedi. Eti qantalap qızarǵan uyalı ülken közderinen beyne ot şaşırǵanday. Jalpaq jawırındı, eki ıyıǵı kere qulaş, boyşañ da alıp adam tüye şubardı aqırın (10) bastırıp, qarsı aldındaǵı jaw jaqqa sabırmen qarap, sayıs ornına kelip toқтағанда taǵı bir attı adam emes, töbe köşip kep toқтағanday boldı.

Qarsı jaqtan astında töbedey qaraqasqa atı bar, alıp qaraqusşa qomdanıp Çona-Doba batır şıqtı. Onıñ da aybat-susı (15) Bögenbaydan kem emes edi. Uzını men qoldeneñi birdey şıwan qara kişi. Qıyıqşa kelgen qısıñqı qızıl közi tompaq bet, tüyilgen tabaq ortasında qısılıp alıstan köringen tüngi ottay jilt-jilt etedi.

Pildiñ tabanınday qalıñ da qalpaq bet, ortasındağı etekti (20) tañqı tanaw, tanaw men erin ortasında tikenek qara murt, türük erniniñ arasınan ırsıyıp turatın arası aşıq iri qasqa tis, dem alğanda kewdesi kerilip, ıyığı köterilip-basilip lebi tar tanawimen qosa tis arasınan qısıla şıqqanda quddı ısıqırıp aydabar kele jatqanday körinedi. Qas alıptıñ qay-qaysısı (25) bolsa da “quday pendem dese qolına túsirmesin!” dep tilegendey.

Ekewi tayap kep at tumsıgın tüyistiregendey äldeqanday bir qudiretiñ küşimen eki taw etegindegi qızemşek qos töbe jılıp kep, qatar tura qalğanday boldı.

Qazır ana eki alıp ayqasqanda jor titireytin-aq şıǵar! (30) Qanday at şıdar eken?! Qane, köreyik! Ekewi qaruw jumsap birin-biri mert qıluwdan burın küş sinasıp bir köreyik degendey eñkeye berip şartpa-şurt qolmen ustasa ketti.

– Bögenbay batır, bugün ajalıñnıñ jetken küni! – dep. Çona-Doba erni türilip, aqşıyıp ketken tiz arasınan ısılday til (35) qattı.

Keybirewdiñ sesteniñ qoyılanıp, qarсылasınıñ mısın basuw üşin be, nemese sodan özi küş alıp, raxat taba ma, äytewir ayqasıp, arpasılıp jürgende osılay “qurtamın”, “joyamın!” “qanıñdı suwday şamamın!” dep arsilıdap ırsıldap qoqıylanıp, (40) keyde tipti til tiygizip te jürektin ädeti bar. Çona-Doba da söytip edi, oǵan pısqıratın Bögenbay körinbeydi. Jan ayaspas jawımen jayqasqanday emes, jay aydarıspaq oynap jürgende aşuw da, zähär da jaq tekküş jumsap, amal tawıp, qarсылasına qan qustıruwdı ğana oylap jürgendey. (45) Çona-Doba qabanşa qorsıldap umılğanda Bögenbay bürkitşe äri küş äri eppen qımıldaydı. [189]

Kün şañqay tüske köterildi. Säske bolmay ayqastı bastağan Bögenbay men Çona-Doba birin-biri ala almadı. Beldesüwden bastalğan alıptardıñ ayqası baltalasuwmen ayaqtaldı. Ortada sadaq nayza, qılış aldaspın, soyl şoqpar sekildi boydağı bar (5) qaruw tügel jumsalıp, bäri derlik isten şıqtı. Olar beldesip jürgende attarınıñ ayağı tolar saqqa deyin jerge batıp, ter bawırlarınan şümektep aqtı.

Kün talma tüske jetkende tatır dalanı quwırıp jibere jazdadı. Jay qarap turğan adamdardıñ özi istıqqa pısınap (10) terlep, sawıt-saymandarın äreñ köterip turğanda jantalasıp arpalısqa tuskenderdiñ balqıp ketpey qalay şıdap jürgenderi jurtqa bas şayqap, tanday qatırdı.

Keşe qay jengeniñ meniki degendey şatırdan şıqpay, jatıp alğan Bolat jan bugün aq boz atın minip, bar nökeri jasawıl, (15) aydawıldarımın urıs maydanına kelgen. Äbilqayır tobınan jüz qadamda alısta turğan onıñ töbesinde tört jaǵınan ustağan köleñke-şatır. Sonıñ özinde tim etjentilikten awır dem aladı. Üstindegi juqa aq jibek şapandı awırlağanday pısınap, terlep, betoramalımen tınımsız jelpinedi. Şayqasqa tüsken batırlardıñ (20) özderi de küş qayrat, ayla täsilderiniñ teñ kelgenin bayqadı. Öytemin, büytemin dep arpıldap-barıldap aybattana kelgen Çona-Doba alğasqa arınan qaytqan. Endi ayǵay tügil ün qatuwǵa därmeni qalmağanday. Suwdan şıqqan jayınşa awzın ğana aşadı. (25)

“Yapır-ay!” – dep oyladı Bögenbay batır, netken siri jan edi! Osımın ekinşi märte sayısqa tüşem. Bul jolı da aldıratın emes. “Küş atasın tanımaydı” degen osı-ay...”

– Bögenbay batır – dep güj etti bir awıqqa Çona-Doba şoqpar siltesip. – Sayıstı osı aradan toqtatayıq. Tağı (30) bir kezdesermiz.

“Ne istesem eken? – dedi Bögenbay batır özine özi munıñ da sawdası bitüwge tayaw qalıptı. Biraz şıdasam ba eken äldede... Joq, qar talğanda siltegen soqqı qan qustıra almaydı. Aqır ayqasqa tüsken ekem, tıñ küşpen, öltire soğuw kerek. Bulantı, (35) Böleni, Qarasıyır Manıñdağı qalmaq qırılğan sayısta da Çona ekewimiz bir-birimizdi ala almay osılay ajırasqamız. El kezegi üške deyin ğoy, tağı bir orayı keler...”

Bögenbay osılay oylap ülgergenşe ekewiniñ de şoqparlarınıñ bası moyın tüpten şort sınıp, eki jaqqa uşıp ketti. (40)

– Al ur endi şoqpardıñ şoltañdağan sabımen! – dep Çona-Doba tistene ısıldap, duwlığalı basın tostı. Ol kewdesin ıza kernegen dolılıqpen söytti. Äytpese şoqpardıñ özi emes, eki qarıs sabımen basın qağıp tastay almaytının bileği. Däl osı sätte eki jaqtan eki adam kelip şılbrılarınan aldı da (45) jetektey jöneldi.

[190] Jekpe-jektiñ üşinşi küñge sozılattın sñayı bar. Eki jaqqa da jañadan bir adam kelip qosılmadı.

Tün ortasında Bölek Batırdıñ Rayimbek dep Nawrızbayğa jibergen şawşısı qaytıp oraldı. (5)

– Nawrızbay batır Qaskelenđi jekpe-jekte nayzamen tüyrep öltiripti. Emdi Şamal xanmen şayqasıp jür eken. Birine-biri tosqawıl bolıp, bulay qaray birin-biri jartı qadam bastıratın emes, – dep bayandadı jawşı bölek batırdıñ aldına jüginip otırıp. – Rayimbek pen Sarı-Manja da silkiles üstinde. Sarı- (10) Manjada eki zeñbirek bat eken, onı Rayimbek jağı joyıp jiberipti. Bes miñday sarbazınıñ üş miñin Esjanğa qaldırıp, eki miñ jigitpen Rayimbek özi osında kelmek.

Şığıs taraptan oralğan jawşınıñ xabarı bölek batırdıñ kädimgidey köñilin toğayttı. Kidirmey kelip Äbilqayırğa bayandadı. (15) Äbilqayırdıñ tünere tüsip ketken qabağı säl aşıldı. Tütikken qara sur jüzine qan jügirdi.

– Çona-Dobanıñ jekpe-jekti köbeytken sebebi bizge belgili bolattın, – dedi. Äbilqayır, qasında keñes qurıp otırğan batırlarğa tegis köz jügirte qarap şıǵıp. (Sultandar qazır Äbilqayırğa (20) köp jolamaydı. Bolat xannıñ jannıñ qasınan ketpeydi). – Menü, biz qazırşe eşteñeden utılıp jatqamız joq. Jekpe jekte teñ tüstik. Sarbazdarımız sergek. Erteñ sayısqa tağı bir ret keliseyik te, soñınan şabuwlıǵa köşeyik! – dedi.

Uwaqıttı jekpe-jekpen uttıra berüwimiz jaramas, urıstı (25) urıs sıyaqtı jürgizeyik, – dedi Qabanbay batır.

– Jekpe-jek urıstıñ ustası eken, batı aǵa, – dedi Bölek Qabanbayğa jılı jüzben qarap. – Özim osı uwaqqa deyin biraz urıstıñ ortasına tüsip, jeke sayısqa da şıǵıp jürsem de, keşeli bergi sayıstan biraz närseni jadıma tüygendeymen. Äsirese, (30) batır aǵa bögenbaymen san sayıstı bastan keşken Çona-Doba batırdıñ ayqastağı, ayla-täsilderi soqırğa tayaq ustatqanday boldı.

– Ä-ä-ä, sen menen sayıs täsilin körıp alıp, erteñ Añıraqay xanmen jekpe jekke şıqpaqsıñ ğoy ä?! Jeñseñ jartı (35) ataq meniki boladı, – dep bögenbay batır Bölekti kişisinip er kelete, lekite küldi.

– Bolsın, Bögen aǵa, bolsın! Sol atıqtı tügel-aq bereyin sizge, – dep Bölek te jaydarılana külimdedi.

– Ekewiñniñ birdey awızdarındı añqaytıp tastap Añıraqaymen (40) ayqasqa özim tüsem be eken osıl, – dep Qabanbay batır şoqparday qalıñ qabağın köterip, közin külimdete qısıp, Bögenbay men Böleкке sığıraya qaradı.

– Bunıñ qıtıǵına tiyseñ inileriniñ qolındaǵı nayzanı qaǵıp áketip, jawǵa jalǵız şabuwdan tayınbaydı, – dep Sawrıq (45) batır da qurdassıp, ázilmen qayıttı. – Saqalınıñ buwrıl tartqanına qaramay Bögenbay da sayısqa [191] tüsti ğoy, – dep Qabanbay endi ázil nayzasınıñ uşın Bögenbayǵa qarattı.

– Çona-Doba men Bögenbaydın köpten beri “oyındarı” jarasqan jandar emes pe. Qalay “ázildesse de” sökettiǵi joq dep (5) baǵanadan beri tomaǵa-tuyıq otırǵan Taylan batırda ázilge aralastı.

– Jaraydı, “Jas kelse – iske, kári kelse – asqa” degen atamız qazaqtıñ saltı bar ğoy. İşimizdegi eñ kişimiz Bölektiñ talabın qaytarmay-aq qoyalıq. Erten joñǵar jaqtan kim jekpe-jekke (10) şıqsa da birden birinşi bolıp, Bölek tüsin sayısqa, – dep Äbilqayır ornınan turdı.

– Joq sardar, kim şıqsa da emes, men atın atap turıp, Añıraqaydıñ özin şaqıram, – dedi Bölek te sayısqa mıqtap bekingenin bilgizip. (15)

Jekpe-jek ayqastıñ üşinşi täwligi. Jumanıñ erteñgi mezgilinde dala tösi munartıp, mıñ jılqı şawıp ötkendey jer beti şañıtıp turdı. Kün qızuwı kündeğiden de küşeye tüsken. Birazdan beri tamşı jañbır tambaǵandıqtan qawlap öse almaǵan äri alasa, äri suyıq-şalañ boz juwsandı mıñ san at tuyaǵı (20) şıyırday taptap, borpıldaq qurǵaq topıraqqa aralastırıp jibergen. Şıbındap şulǵın, jer tarpıp turǵan qalıñ äsker astındaǵı attardıñ öz tuyaǵınan köterilgen şañ öz tanawların qawıp qıtıqtap, pır-pır pısqıra berdi. Bügin biri qalmay atqa mingen sarbazdar men şerikterden jer qayısqanday. Äbilqayır (25) qolı sıyaqtı Çona-Doba tümeni de jeke batırlar sayısın qızıqtay bermey, jappay ayqasqa äzirleñip kelgen elpet tanıtıp, tünere, tüksiye tüsken. Qalqandarın kewde tusqa keltirip, nayza uşın kökke qadap aqır urıstan qutilmaydı ekenbiz, nartäwekel degen tastüyin qalpı bar. Söytse de äri eki jaǵınıñ (30) küni burın keliskenindey bügingi qareket te jekpe-jekke dabil qaǵuwdan bastaldı. Sayıs alañına aldımın Bölek batır keldi. Lıpıldaǵan jeñil, jürdek urşıqsa iyirilgen torıtöbel arǵımaǵın sökekteke oynaqı bastırıp kep, birden.

– Anıraqay! Anıraqay! Jüregiñ dawalasa sıq beri sayısqa! (35) Tez şıq! – dep eselep-eselep eki üş mäрте ayǵaylap jiberdi. Qolındaǵı aldaspanın joǵarı kötere kökke bilep, küñge şaǵılıstıra jarq-jurq etkizdi. Arǵımaq üstindegi otırısı tin-tik jıp jıynaqı, sonımen qosa tek muzday kök temirge oranǵanday sap-salmaqtı, nıp-nıǵız. (40)

Eki qulaǵınıñ uşı alqımınan biriktirilip, etegi ıyıqqa tüsken temir dawlıǵanıñ şoşaq töbesindegi üş tal üki samal jelsiz aq ülpildeydi. Nayza basına da qılquyırıqtan şaşaq taǵılǵan. Bölek batırdıñ alıstan qaraǵandaǵı qazirgi körinisi sayısqa tüsetin sayıpqırannan ğori, aytısqa tüsetin sal-serini (45) köz aldıǵa elestetkendey. Tügi tobılǵı tüstes jıltırǵan torı [192] töbel arǵımaq ta awızdıqpen alısıp, tıprışuwda. Toyat tilegen qıranday samǵay jönelgisi kelip, basın süze beredi.

Köp küttirmey, Añıraqay da öz tobıman alǵa ozdı. Ol da dalanı jañǵırta ayǵaylap, oqılansa ısqıra atıldı. Jası (5) otızdıñ mol işinde bolǵanmen, saqal-murttan jurday, şegir közdi köse sarı jigiti eken. Dawısınıñ jiñişkeligi men aşılıǵı qulaq teskendey.

Añıraqay sonşalıqtı ızalı ma, joq äldä qarşılısına körsetken aybatı ma, äytewir birden köksüngisin üyire köterip (10) ekpindey şaptı. Bölekte urandap qarsı umtıldı. Kök süñgiler şaqır-şuqır qağısıp ötkende kökte oynañan qos qırannıñ küñge şağılısqan qanatınday jarq-jurq ete qaldı.

Bölek pen Añıraqay sadaq tartısqan joq. Uzaq sayıstıñ soñınan süñgiler sımp, isten şıqtı. Endi aldaspandarın jarqılatıp (15) qolğa alğan sätte ayaq astınan gürsildep zeñbirek atıldı da, dāw dop oqtar qazaqtardıñ qalıñ ortasına keliptürse bastadı. Sarbazdar äwelde ol tajaldıñ qalmaqtardıki ekenin bilse de, qay jağınan atılıp kep tüskenin añğara almay saqalaqtap qalıp edi. Öytip tıra berse äskerlerin qırıp alatının (20) şamalağan Äbilqayır özi bastap urandap qılıştı töbesine üyire alğa umtıldı. Sol zamatta aq birine biri lap qoydı da lezde qoyan-qoltıq aralasıp ketti. Bölek pen Añıraqay eki jaqtan ağıp kelgen qalıñ nöpirdiñ ortasında qaldı. Biraq qılıştasuwdı toqtatqan joq. Keyde sendey soğılısqan küşti tolqın ıǵıstırıp (25) ekewin birinen birin awlaqtatıp äketedi. Oндаy jağdayda ekewi de kez-kelgen jawımen keskilese beredi. Qazaq-Qalmaq mıyday aralasıp ketkennen keyin zeñbirek ünin öşirdi. Onı birey emes, öz adamımızdı qırıp alarmız dep, özderi öşirgenge uqsaydı. Äytpese qazaqtar tarapınan eşkim barıp kömeyin bitey (30) qoyatınday sät tuwğan joq.

Sarbazdarın zeñbirektiñ astında qaldırmayın dep, özi bastap maydanğa tüsken bas sardar Äbilqayır endi jabağıday uyısқан qalıñ qorım arasınan sıtılıp şığa almay qaldı. Biraq nağız ısılğan sarabdal sardar ekenin düşpanına da, (35) dosına da osı jolı tanıtıp baqtı. Qarama-qarsı kelsin meyli aynalasınan antalap jabıla kelsin, bāribir tōñiregin şöptey japırıp, şalgıday tuwradı da, köp kildirmey aq boz arğımağın atırılıp şetke şıqtı. Sonda ğana on bes-jıyırma sarbaz şeriktiñ birewin de jolatpay qorşap ala qoydı. Äbilqayır tez (40) sabasına tüsip aynalasına qaradı. Köz aldı beyne teñizdey tolqıydı. Osınaw arasınan iyne öppestey kirigip alğan surapıl señnin topanınan öziniñ qalay suwırılıp şıqqanına özi qayran qaldı. “Jonıwar, aqboz arğımaq, seniñ kişiñ men qanatıñ meni qutqarğan!” dep süyisine jalınan sıypadı. Eki közi teñiz tolqınında (45) jāne tōñireginde. Oñ jağında bir-eki jüz qadamday jerde nökerleriniñ ortasında turğan Bolat xandı kördi. Semeke de, [193] Baraq ta sonıñ qasında sekildi. Oğan köp köz toqtqaqan joq, qarsı aldındağı sarbazdar men şerikterdiñ qıyan-keski ayqasında. Jañağınday emes, ayaq astında domalap jatqan adamdar men attardıñ da öligi köbeye bastağan sekildi. (5)

Äbilqayır osınaw tisteken, şeñgeldesken urıs tağdırımıñ nemen tınarına közi ketpey qattı oylanıp tur. Özderin-özderi umıtqay mına qanjilik qırqısuwğa qarağanda birin-biri bir jola qurtıp bitpey toqtamaytın sıyaqtı. “Ölgende körgen bir töbeles” dep osığan äreñ jetkendey, endi arası qılışpen şapsañ ajıramastay (10) bolıp müyizdesip qalğan. Tuw köterip jürgen ekewdiñ birewi-Bölek Añıraqaymen ayqasқан boyda qaq ortada qalğan. Ol ne ölip, ne öltirmey tıbaytın jağdayda. Al Bögenbay batır qayda jür eken?

Tuw Bolat xannıñ qasındağı bir tölengittiñ qolında tur. (15) Soğan qarağanda jaw qumar, xas batır qarap tura almay, maydanğa qoyıp ketken bolıp kerek. Äldä Çona-Dobanı jekpe-jekte jeñe almağanına qapalı sıyaqtı edi, soğan ketti me eken? Bögenbay da, Bölek te qaymandannıñ ortasında jürgen. Äsirese bul üşewiniñ qırğını bölekşe edi. Özderin (20) äbden tanıp alğan şerikter körgen jerde olarğa qarsı qaruw jumsawdı emes özderi nayza uşına ilinip ketpewdi oylap awlaqtay qaşadı. Bögenbay Çona-Dobamen tağı bir ayqasıp qaluwğa qanşa umtılsa da aldın tasқан qalıñ şerik olay qaray bir qadam bastırmay qoydı. (25)

Bölek pen Añıraqay kezdeysoq betpe-bet kep qaldı. Birin-biri izdep jürin, äreñ tapqanday (Bölektiñ izdegeni de ras) körgen jerde tura umtılistı. Şayqas tağı bastalıp ketti. “Qay jeñgeniñ meniki” degendey olardıñ arasına endi eşkim tüspedi. San mıñ adam salğılasqan maydanda äyeli topıraq burqıldap, (30) şañı kökke uşıp edi, endi jañbır jawğanday şañ basılıp qalğan. Nege olay bolğanın bayqap, nazar awdarıp jatqan eşkim joq. Tek alıs-jaqın mañnıñ bärin janarına tügel sıyğızıp, qırağı qarap turğan Äbilqayırdıñ közine maydan ortasında ayqasıp jatqan adam mäyiti qıp-qızıl teñizdiñ üstinde jatqanday (35) bolıp körindi. Söytse älge şañı uşqan topıraq qanğa aralasıptı da qanbatpaq, qızıl teñizden aynımay qalıptı.

Şıñğıra jıgılğan at ökire qulağan adam, qaruw-quraldardıñ birine-biri tiygende şıwqqan şaq ta – şuq dawıs “Ur!” “Soq”, “alıp tasta!” “taptap öt”, “iyä äruwaq!”, “ iyä quday!”, “ o burxan!” (40) degen sekildi adam ünderinen qulağı tunıp turğan Äbilqayır-ğa äldeqanday bir ızındağan, şıñıladağan dawıstar talıp, estilgendey boldı. “Qulağımniñ tunıp turğanı şığar” dep ülgergenşe, küñşığıs jaqtağı alasa, mayda qırqalar arasınan attı adamdar andızday şawıp şığa keldi. Aldında köringenini jüz (45) qaralıday edi, onıñ soñınan tağı sonday şoğır töbe körsetti. [194] Sodan äri qaray quyrığı üzilmey şawıp şığa berdi. Äldene dep ayğaylap, urandap kele jatqanı bayqaldı.

Biyigirek töbeşikte moyın sozıp qarap turğan Äbilqayır ya qazaqtar, ya oyrattar ekenin ajırata almap edi, jaqındağanda (5) “Rayimbek !”, “Rayimbek !” degen esimdi anıq estidi.”

“İyä, sät! – dedi Äbilqayır quwanıp, – jetken eken-aw sabazıñ!” Maydanda silkilesip jürgender andızdap şawıp kele jatqandardı jaqındağanşa kören de joq, dawıstarın estiren de joq. Äbden tayağanda Bölekpen arpalısqa tüsken Añıraqaydıñ (10) qazaq uranın qulağı şalıp qap eriksiz jalt qaradı. Däl osı qas – qağım sätte qulannıñ qasuwinı mlıqtıñ basuwın döp keltirip, Bölek batır Añırakaydıñ tamağınan aldaspanmen orıp jiberdi. Bas duwlığasimen birge jerge uşıp tüsti de, dene at üstinde qoqayıp turıp qaldı. Onıñ kesik moynınan atqılağan (15) qan örge şapşığında töñiregindegi şerikter de sarbazdar da şoşına ürkip, batıray qaştı.

Rayimbek bastap kelgen eki mıñğa şuwıq sarbaz urısqa aralasıqanda bir jağınan qazaqtarğa tiñ küş kelip qosılıp, ekinşi jağınan “bator” degen atağı bar bir aymaq elxanınıñ (20) bası ketip, şerikter qattı abırjıp qaldı Büge jektep, bir jaqqa qaray ığısa bastadı. Onı körgende de Äbilqayır quwanıp işinen “İyä sät!” dep turdı. Biraq şerikteriniñ qasqır körgen qoyday ürkektep, şeginüwge bet, alğanın bayqağan Çona-Doba ataylap, olardıñ aldına şıqtı. Ayğaylap, qılış üyirip betin (25) qayırdı. Ol da uzaqqa barğan joq sarbazdarmen endi ayqasa bastağanda balqaş jaq daladan Rayimbektiñ jasağında eki ese keletin mol salt attılardıñ aldı üydek-tüydek bolıp, soñı quyrıqtı juldızday şubap şığa keldi. Qumırsqaşa qujmağan qalın nöpirdi köre salıp, lap qoydı. (30) Qazir Bögenbay men Bölek maydandan şıgıp Äbilqayırdıñ qasına qayta kelip, tuwin jelibiretip, biyik köterip turğan. Ayğaylap şapqan jaña lektiñ kim ekenin ä degende tağı da ayıra almadı. Äbden taqaw kelgende sırtqı türlerinen qazaqtar ekeniñ bilip odan äri quwandı. Al qara üzip, älge ozğannıñ uranı (35) “Abılay” ekenin estigende qayran qaldı.

– “Abılatı nesi?! – dedi Äbilqayır Bögenbay men Böleкке kezek qarap.

– Abılay xannıñ esimnin uran ğıp alğan urpaqtarınıñ biri şığar, – dedi Bögenbay batır sabırmen. Sonıñ arasıñşa “Abılay” (40) urandı şabuwlışılar da şerikterdiñ şetinen tiyip, qoğaday japıra bastadı.

Zeñbirektiñ astına alayın dese qazaqtardı birinğay oñaşa şığara almay diñkesi qurığan zeñbirekşiler äginde şawıp kep qosılğan Rayimbekterdiñ soñğı şoğırına bir-eki retten dop (45) oqtı jiberip ülgerip edi, bul jolı da söytip, şubatıla jöñkigen [195] attanşılardıñ ortasın közdey dāw doptıñ birneşewin art-artınan jiberdi. Biraq uzamay üni öşti.

Alğaş osılay qaray şabuwlı jasar aldına Rayimbek öz sarbazdarına: eger “qoyşağırdı” qoldansa sender basqa urısqa (5) aynalmay, tek qana sonı joyuwmen aynalasıñdar, dep Berden bastağan on bes jigittiñ atın atap turıp topsırğan. Gürsildekti öşirgen solar ekenin äzirşe eşkim bilgen joq.

Berden toby Sarı-Manja zeñbiregin joyğannan keyin onı qurtuwdıñ täsilisin tapqanına quwandı. (10)

Bir bağıtqa qarata qurıp moynın qılqıyıp qoyğan qozğalı sılbır äri awır qaruwdıñ awzın lezde ekinşi jaqqa bura qoyuw op-oñay emes eken. Sonı bilip alğan Rayimbek jigitteri zeñbirekşilerdiñ art jağınan şaşıray şawıp kelip, onı aynaldıra burıp, atıp ülgergenşe aldımın mergenderin jäwkemdeydi, sodan (15) keyin qaruwdıñ özin baltalap, kerekke alğısız etip tastaydı. Jañağı zeñbirek alğaş atılğanda-aq biraz adamın şığın ğıp ketkenin körgen Abılay onı tez joyudı aylastıra bastağan. Soñın arasıñşa “Rayimbek!” “Rayimbek!” degen ayğay-uran estildi de, ile-şala zeñbirektiñ üni öşti. Abılay ayğasıp jürip (20) “Bul Rayimbek kim eken?” dep bir ret oylawmen ğana şektelgen.

Qaşayın dep turğan qoyanğa “ayt!” degen sebep bolğanday şerikter üreylenip, şetke qaray ıǵısıp, tabanı tayqaytay bastağan kezde kün batıstan tağı bir dawıl köterildi. Qalıñ tumanday qoyuw şañ jelsiz, ıstıq künde biyikke köterilip kete (25) almay, uylıǵıp, jer bawırlay jılıydı. Äni-mini degenşe tayap ta qaldı. Ol ötegen men qalı batırdıñ on minday jasağımıñ at tuyagınan köterilgen şañ eken. Sıbağadan qurı qalğanday enteley kelip, ekindey kiylikkende Çona-Dobanıñ, zäre-qutı qalmaqta. (30)

Sonımen ülken mılıqtıñ üni öşti. Añıraquaydıñ bası alındı. Qazaq tarğa on bes minday jaña küş kelip qosıldı. Urıs alañı oyrattardıñ ıǵısuwımen bir jerden ekinşi jerge awısıp ketip, edi sol jerdiñ özine de adam men at öliginen ayaq alıp jürüw qıyınğa aynaldı. Şerikter şıǵımınıñ köbeyip ketkenin (35) bayqap turğan Çona-Doba abırıp, alañday bastadı. Söytip, turıp ol şeginüwdiñ dabılın endi qatıram degenşe şerikterde kün şıǵıstı közdey bosıp, jürip berdi. Mıñ-mıñdap bölünip, bet aldındağı bos kenistikke qaray qaşa jöneldi. Olardıñ aldı artına qaramay qaşqanın körgen (40) qazaq jigitteri jeñildi dep jelpinip, ökşeley izine tüsti. Tus tustan uran, ayğay köterildi, oğan qaşqan men quwğannıñ danğırлаған dabılı qosıldı. Söytip, aşıq aspanda kün kürkirep, nayzağay jarqılдағандаy, älem-tapırığı şıqtı. Jerden köterilgen şañ burqıray kökke örlep, aspan menjer tutasıp (45) ketkeney boldı. [196]

Däl qazir kimniñ qalay qaray qaşqanı, kim kimdi quwıp ketkeni de belgisiz. Tek qana töbede tuw ustap turğan Äbilqayır toby qalıñ şeriktiñ kün şıǵıstı betke alıp birine-biri ün qatıp, ayğaylap, şurqırap är tarapqa qaray añırap qaşqanıñ (5) sarbazdar olardıñ soñına tüsip ört, quwğanday sabalap bara jatqandarın bir körgen. Ondan keyin dawıl köterilgendey dūniye qım-quwıt bop ketti de, ne bolğanın bilmey qaldı. Bir ğana qalmaqtardıñ añırap qaşqanına quwanğanınan köz aldı tumandanıp, bası aynalıp tura berdi. (10)

Qaşqan jawda es qala ma. İleniñ nuw toğay qalıñ qamısın panalasısam degen bir bölük şerikti bastap Çona-Doba özi soltüstik-şıǵısqa qaray qaştı. Olardıñ soñına Abılay men Qabanbay batır tüsti. Qoyan bultaqqa salıp, jıra jılğalarğa jasırınıp qalsaq degen dalbasa oymen jüzden, mindap bitıray (15)

bölingen şerikterdiñ aldınan saytanday sap etip Sarı-Manja şığa keldi. Ol bulardı quwıp kele jatqan Rayimbek qolı ekenin bildi. Sodan keyin qaşqandardıñ mıñbası – noyanına:

– Alğa qara tarta berinder. Kün bolsa batuwğa tayaw. Qazaqtar bir jerge ayaldap, soñdarına erteñ tüsedı, – dedi de özi (20) şerikterin bastap tüstik jaqtağı bir sayğa burılıp ketti.

Qalmaqtar alğaş añırap qaşa bastağanda öz köz aldındağılardı biraz quwıp barıp, Rayimbek soñına qaraylağan. Ondağı onı mıñ mıñdap bölüne bosqan jawdıñ soñınan ärqaysımız özimizşe jekelep tüspey bir qolbaşınıñ tuwınıñ astına toptasıp, (25) tutasa jılıp, jappay japıra quwatın şığarmız. Osı ulı jeñisti toqtatpay, tipti qarqınım da bäsensitpey alğa tarta beremiz. Söytip ereñ bas qosqan бүkil qazaq qolın ıdıratpay, bölünbey, Joñğardı bir jola quwıp, endi qayıp qazaq jerin baspaytın etermiz degen izgi ümit edi. Qarasa Äbilqayır (30) nökerlerimen tapjılmay báz-bayağı ornında qalşıyıp qalaptı.

Tümenderdiñ qaşqanın quwğan qazaqtar qızıp ketip quwmağanı sol qandı maydandan köp uzamay, qalayda bir ämir kütkeney qaraylap jür.

“Bas sardar nemege qarap bedireyip tür eken? – dep oyladı (35) Rayimbek jigitterin bastap, qaşqan şerikterdiñ soñınan quwıp bara jatıp. – Urıstı qızıqtap tur deyin deseñ onıñ qan sasıp ornıǵına jatqan joq pa köz aldına. Jeñisti qızıqtawğa xaqısı bar edi, onıñ töbesi körindi de özi ilgeri jılıp ketti...” Rayimbek eş mänisin boljay almay, bas jayqadı. (40)

Sarbazdarınıñ bas-ayağın jıynap, qasqaraya kögaldı, oypandaw bir jerge ayaldadı. Ekimiñğa juwıq jigıtpen kelip edi, qarası kädimgidey azayıp qalğan sıyaqtı körindi. Jüzbasılarına tapsırıp, sanın anıqtatqanda bes jüzdey adam kem bop sıqtı. “Azğantay ğana aralasqan urısta osınşa köp şıǵın bolğan ba, (45) joq älde adasıp, basqa jaqta bölünip jür me?” dep oyladı ol. [197]

– Erteñ tañ biline atqa mineyik, – dedi Rayimbek jüzbasılarına. Aytar aqla bolsa uǵıp, berer kömegi bolsa alıp keliñder dep eki kisini bas asrdarğa jiberdi.

Keşegi qaşqan jaw asa uzamaptı. Kün qurıq boyı köterile (5) qarası körindi. Oñ ıyıq jağı Qorday jotasınıñ kölbew etegi, sol jağı uşı-qıyırısız mıyday dala. Ortadağı oqta-tekte bir kezdesetin alasa adırlardıñ arasına tüsip alıp zita qaşqan joñğar şerikteri soñında ökşelep quwğan jawı bar ekenin bilse de tim asıǵa qoymay, jayımen jılıp kele jatqan. Aldında ne kütıp (10) turğanın bilmeydi, al soñında Rayimbekter jawımen qosa Sarı-Manja sekildi järdem qolın sozar jaqını da barın bileği. İlgerilep ketüwge umtılıp, asıǵa qoymaytını da soñdıqtay.

Rayimbekter kele-aq kiylikti. Quyırığın türe soñın ıǵıstırıp, tez jabırıp, orta tusqa tayadı. Sonı kütıp turğanday-aq, (15) jelke jaqtan şegirtkedey qaptağan qalıñ qol körindi. Soñınan oyrattar emes, qazaqtar keler dep kütıp edi. Öytkeni keşe osı bağıtqa bet alğan şerikter şoǵırınıñ soñınan quwıp ketken sarbazdardan eki ese köp ekenin körgen. Olay bolsa bul bizge jetken järdem bolar dep quwanğan Rayimbektiñ quwanışı uzaqqa (20) barmadı.

Sarı-Manja quwlıǵın asırdı. Köşe qaşqan şerikterdi ilgeri jiberip özi joldan burılıp qalıp qoyğanda quwıp kete jatqan qazaq qolının sonına tüspek edi. Sol maqsatına jetti. Rayimbektiñ mıñ jarımğa jetpeytin sarbazı aldınğı jaǵına eki (25) mıñday, soñında üş mıñday şeriktiñ qıspağında qaldı. Endi qasqağıp turıp, qarısı silkilesüwden basqa amal joq. Jüzbasıların üş-törtewin aldağı jawğa qaratıp özgelerin özi artqa burıp alıp, jelkedegi jawmen ayqasuwğa kiristi. Bir täwiri kezdesken jerteri tar qıspaq emes keñ arna. Oñ ne solğa burılıp (30) alıp qaşıp qutılıp ketüwge de bolatın edi. Söyteriyik dep Berden

aqıl salğanda Rayimbek könbedi. Birinşiden quwıp kele jatıp qaşuw degendi qorlıq kördi. Ekinşiden Äbilqayırğa ketken jawşılar jârdemmen oralar dep ümittendi. Olay bolmağanıñ özine bektenip kelgen Sarı-Manja şındap soñımızğa tüsse (35) keş kirmey toqtamaydı. Ondaı jağdayda qaşıp qarsılaştıñ ne, qaşpay soğıstıñ ne, bäribir. Qayta azdıpın añğartpay taban tirep urısқан utadı. Tek qarsılasıñnıñ aldında dârmensizdigiñdi bilgizip qoyma. Rayimbek raydan qaytuwdan ornına qaysarlığın osındaı özindik qağıydalarmen aqtap urısqa köz jumbay (40) erlikpen qattı kiristi. Ara-tura:

– Jigitter, azbız dep üreylenbender. Biz jeñemiz. Özimiz jağalasıp üyrengen Sarı-Manjanıñ qorqaq şerikterin körine tığa quwamız, – dep ayğaylap, dem berip qoyadı. Al Rayimbektiñ közsiz erligin, surapıl qayratı men qaytpas qaysarlığın biletin (45) sarbazdarınıñ jeñemiz degen senimderi de kâmil.

[198] Sonday jigermen, kekpen qapısız qarsı urısқан qazaqtar besin awğansa berilmedi. Amal ne köptiñ atı-köp eken. Törtke birden kelgen sarbazdar qanşa qaysarlanğanmen bolmadı. Olardıñ qatarınıñ közre tüserliktey tım siyrep bara jatqanın (5) bayqadı Rayimbek. Endi qaşpasa tügel ayırılıp qalatın qawıp tönöpti. Jigitter alğaşqıday ortada uylıgıp qalmaq şeriktermen äbden aralasıp ketken. Qupaqtan qalay şıgam deyitin emes, ayğaylap, tike alğa tartsa da boladı.

Rayimbek şettep, oñaşalana bergende: (10)

– Berden jaralanıp qaldı! – dep bir jigiti ayqasa jürüp, jaqındap kep xabar berdi. Ol köldeneñ kezdesken bir şerikti nayzamen tüyrep ötip, Rayimbekke taqay bere:

– Batır, sol qolıñızdan qan tamşılap jür! – dedi Rayimbek onı eleñ qılğan joq. (15)

– Berdenniñ jarası awır ma, jeñil me? – dep jigitter qayta suradı.

– Awır emes, – dedi ol Rayimbekten ketpey.

Rayimbek jol-jönekey qağısa, nayzalasasa jürüp, şetke şıqtı da: (20)

– Sarbazdar, soñımnan eriñder! – dep ayğayladı. Onıñ solay dewi muñ eken, jigitter Rayimbekke qaray at basın burıp, şaba jöneldi. Sarı-Manja köptigin tağı körsetti. Qanmaydannaı uzay bere ädeyi tosıp jürgen qalmaq şerigi qarsı aldarıman qaptap şığa keldi. Onı körgende irkilip, jasqanıp sır bergisi (25) kelmedi. Atoylap, jigitterine ayğaylap aldaspandı aybattana töbesine üyirdi. Söytti de:

– Batır sarbazdar, jüreksinbender! Şerikten şep qurmaq tügil tastañ qorğan soqsa da buzıp ötemiz! – dedi de özi alğa ozıp, urandap, ayğaylap şaba yöneldi. Bultaruwğa bolmaytının (30) jigitter de uqtı. Dağdılı uranğa basıp, “Rayimbek!”, “Rayimbek!” dep odan bir adım qalmaq, ilese şaptı.

Qazaqtardıñ taysalmaq, ekinşi bir bos keñistikke qaray bura tartıpay, urandap umtıla tap bergenine qarap, jenilip qaşıp kele jatqanday emes, jeñip, jepirip, tağı da jaw izdep jawıgıp kele (35) jatqanday körindi şerikterge.

Rayimbek bastağan sarbazdar sol şıyrısq atqan şımır, tastüyin qalpın buzbağan boyda mañday aldındağı iyne ötpestey bop, şep qurıp, nayza kezep turğan şerikterdi señ jarğanday qaqıratıp, köbesin qaq ayıra sögip, ar jağına bir-aq ötip şıqtı. (40) Sol boyday ilgeriley berdi. Soñına qayırılıp soğıspay, quwıp jetkenderimen nayzalasıp, alistağanda sadaq tartıp, qaşa qağıstı.

– Tawğa tart! – dep Berdendi alğa jiberip, özi sarbazdarınıñ soñıñ qorğadı. Birdi-ekili andızday şawıp, alğa ozğandarın (45) attan uşırıp, ilgeri attatpadı. Jappay umtılap, jabıla qawarlıqtay şerikterdiñ de qazır qulşınısı küşti emes edi. [199] Öytkeni, qanjilik silkiles pen jaq ayırısқан jağalastan bir kün tınıñ körmegeli aydan astı. Sol uwaqt işnde jeñisten jeñilis köp, ter tegüwden qan törüw köp,

ümitten ürey basım. Qolbastağan batırları jekpe-jekte qan qusıp, şetinen setinen ketip jadır. (5) Osi jağdaydıñ bəri joñğar şerikteriniñ unjırğasın tüsirmey jigerin jasıtpay qoysın ba ?!. Jeñgen sayın jelpinip, quwğan sayın qulşınıp turatın zamanı ötkenin qazır özderi de bayqan bastağanday. Ol kezde qazaqtardıñ bir de jasaqtarmen jağalasıp qalğanmen, tağı birde awılın şawıp malın duniyesin tonap, (10) oljalap äketüwşi edi, endi olja joq. Aluwdıñ ornına aldırıp, ayırılıp qalıp jatqan jağday.

Rayimbekter taw sağasına iline bere quwğınşılardı da at tizginin tegedi. Qarap ta turmay, kilt burılıp alıp, keyin qalğan noyanına qaray joqıtta jöneldi. Rayimbekter arnasınan (15) sağın bulaq ağıp jatqan jılğağa kelip toqtadı. Attan tüsip, bulaqqa jabıla bas qoydı. Qawsarday taza tübiniñ tası köringen tunıq suwdan şölderin qandıra simirip, raqattana juwındı. Küni oyğı qarşa jawğan jañ-tozañdarın qağıp-silkip kirşiksiz kökmaysağa bir-bir awnan turğanda kädimgidey quwnap sergip qaldı. (20)

Jüzbasılarmen Rayimbek az-kem şüyirkeleskennen keyin osı arağa iz tastap, orın awıstırıp ketüwdi maqul kördi. Qaytadan atqa mindi.

Birazdan beri soqqı jep äbden kektenip alğan Sarı-Manjanıñ soñdarına tüser qawpi bar edi. Rayimbek sarbazınıñ (25) sanı tum azayıp ketkenin de olar köröp aldı. Endi tündeletip bolsa da birneşe bel asıp, uzañırıp ketiw gerek. Söytip, adamdarın dem aldırıp, attarın tınıqtırmasa betaldı jorta berüwmen jeñiske jeter türi joq.

Birde özenmen örtep, arna jağasındağı qayırşaq tastardı (30) at tuyağımen şaqırlata bastırıp, endi bir de şalğındı, kögeldi teriskeyge salıp, jalğız ayaq ker jolmen mubay jürüp kep, keñ qoltıqqa ilindi de, eki adır ortasındağı üsti tegis, döñgelek tekşege köterildi. Tekşeniñ däl ortasında altı qanat aq boz üydiñ ornınday ğana-döñgelek sağın köl bar eken. Köl (35) beyne öziniñ jüzin köröp turuw üşin aydıñ jer üstine tastay salğan aynası sıyaqtı. Jawdı jeñip turıp jeñilip, qaşırıp turıp qaşıp kelgenine jabırqap qalğan sarbazardıñ, oy jüyesin osınaw ayna köl men kök tekşeniñ körki, uşqan qustan özge jan balası basıp kele almaytın qawipsizdigi lezde sergitip (40) jiberdi.

Ay jarıǵında jadray jayılıp, qolayaqtarın erkin kösilip, kerilip-sozılıp aldı. Sodan keyin ärkim özi qalağan jerden orın tewip, eñ berisi seskege deyin tırp etpey jatpaqqa özderine özderi wäde berip, uyqıǵa qıysaydı. (45)

Tünniñ qaymezgili bolğanı belgisiz, Rayimbek şoşıp oyanğanday [200] kenet közin aşıp aldı. Qanşa täwlikten beri köz ilindirmey talmawrap kep qattı uyuqtağandiki me, uyqısı qanıp tañ asqan attay sergip, boyı mülde jeñildep qaptı. Janındağı ayna köldey jarqırağan appaq ay şeñberinen şıǵa tolqısıp, janbas (5) tusqa tüsipti. Rayimbek tañǵa äli bir uyqı barıp şamalap, közip jumıp edi uyqısı kelmedi. Sodan eñ ol qaşanǵı ädeti boyınşa qıyalǵa erik berdi. Jaqın mañaydan bawpildegen elik dawısı üwildegen üki üni estildi. Alıstan suñqıldıǵan ular üni de qaydağı bir saǵımış sezimin oyatıp, aq tilekpen awılda qalğan süygen (10) jar – Küniş beynesin köz aldına keltirdi.

Kelesi küni de osı orınnan qoǵalğan joq. Erteñgisin ekiden tört adamdı birinen keyin birin şolǵınşıǵa jiberdi. Olardıñ ekewi aldınǵı ketken qos attı. Jigitterdi izdep tappaq ta qalğan ekewi özderin quwıp kep keyin qaytqan Sarı-Manja qosınıñ (15) qazirgi ornı men baqıt-bağdarın anıqtap kelmek. Olar ketkennen keyin jaw keler degen jaqqa qarawıl qoydı da özgeleri alañsız tınıǵıp jata berdi. Ekinşi täwliktiñ talma tüsi saǵında Sarı-Manja qosının bilmekke attanğan eki jigit qayta oraldı. Jaw Rayimbekter enip ketken saydıñ awzına kelip jayǵasıptı. (20) Oñ ne solınan bultarıp keter joli joq.

Tawdan arı asıp tüsem dese barsın, äytpese azıǵı tawsılǵanda aldımızǵa özi kelmey, aştan qırılar deymisiñ depti de tar qısañnıñ awzın tıǵındaǵanday bolıp, tapjılmay jatıp alıptı.

– Olar solay jata tursın, al biz şe? – dedi Rayimbek (25) janındaǵı jigitterge qarap.

– Biz kimdi kütip jatamız? – Biz eşkimdi kütpeymiz. Sarı-Manjada kegimiz ketti. Sonı qaytaruwımız kerek, – dep Berden urısqa qulshınıs bildirdi. Keybir jigitter osı toǵanımızben elge qaytsaq dep edi, oǵan köpşiligi könbedi. (30)

– Biz Alaköldegi urısqa xan, sultandardıñ bet-jüzin körtiwge kelgemiz joq. Qalmaqtı jeñip, jelkildep qaytamız dep kelgemiz. Ol bolmaǵan eken, tımqurısa üyrenisken jaw Sarı-Manjamen taǵı bir sayqaspay ketkim joq, – dep Qaraş tüsin qaypadı. (35)

Jigitterdiñ basım köpşiligi urısqa bilek sıbanıp turǵan soñ Rayimbek qoldadı da, şabuwl ädisin oylastırdı.

– Biz olardıñ kün şıǵıs taq betkeyindemiz, – dedi Rayimbek. – Qazir ortamızda tört-bes qırqa bar. Jaw bizdiñ osılay qaray örlep, bel asıp ketken jolımızdı bilmeydi. Kün batis (40) tusı olar üşin qawipsiz. Arǵı jaǵınan da, bergi qaptal tusınan da qawiptenbeydi. Olardıñ kütetini şolǵınşılarımız anıqtaǵanınday örden kep quyılar arna awzı ǵana. Sondıqtan ekige bölünemiz de birewimiz ötkende özimiz örtep kelgen jolmen jürip otırıp arǵı qaptalǵa ötip şıǵıp, kün batis jaǵınan, ekinşimiz (45) osıdan tik tömen tüsemiz de, künşıǵıs qabıǵasınan tiyisemiz. Jäne kündiz emes, tünde, uyqıda jatqanda tosınnan jetip [201] barıp, es tapqanşa birazın jäwkemdep tastayımızda, kidirmen kerı qaytamız. Uranday, ün şıǵaruw bolmasın.

Rayimbektiñ qolmen qoyǵanday etip aytqanı bäriniñ kökeyine qondı da, bir awız qarsılıqsız maquldastı. Tek Berden men (5) Qaraş ekewi özderiniñ oyların ayttı.

– Bizdiñ jigitter şetinen saqpanışı, – dedi berden. – Ana jolı kele jatıp bayqaǵanımda saydıñ eki qaptalı tastaqtı, butalı qojırqan betkey bolatın. Attarımızdı keyin qaldırıp, sol betkeyde jaya kelip, ärqaysımız bir-birden tas butalardı (10) panalap turıp, töbelerinen saqpannıñ tasın jawdırsaq.

– Meniñ saqpan oyıma kelgen joq, al Berden aytqan ädispen barıp, Sarı-Manjanı sadaqpen-aq jayǵastırayıq dep edim, – dep qaraş öz oyın ayttı.

– Saqpannıñ tası jetetin jerge sadaq oǵı jete bermeydi. (15) Eger jaqın barsaq, közge tüsip qalamız, – dep Berden könbedi.

– Saqpan degen tabılǵan aqıl, – dep qastadı Esenbek. – Bayaǵıda jılqı baǵıp jürgende bir qırqada turıp, ekinşi qırqadaǵı elikti top etkizetinbiz.

Rayimbek onıñ sözine külip jibere jastap, äreñ tejeldi. (20)

Ekige bölgen sarbazdarınıñ bir jartısını Rayimbek özi, ekinşi jartısını Berden bastap, tañ ata jürıp ketti.

– Belgili jerge barǵanda jabuwıldı bir mezgilde bastaymız. Ol üşin ot jaǵıp belgi beremiz, – dedi Rayimbek jürer aldında Bergende. Kelesi küni kelisilgen jerge biri ert, biri keştew (25) barıp jettide, qarañǵı túsüwin kütti. Tün ortasında tayaǵan şaqta Berdender Rayimbek jaqtan lapılǵan ot jalının kördi.

Ay jaña tuwǵan, biraq qırqadan asıp, jerge jariǵın äli tüsire qoyǵan joq, ala köleñke, säy işi odan da küñgirtew Aynala jım-jürt, külli älemniñ tereñ uyqıǵa şomǵan şaǵı. Bes (30) jüzden eki jaqqa

bölingen mñ şamalı attın tuyağı şıqırlap tasqa tiygeni bolmasa, uyqıdağı jandınıñ äñ sergegi qus ekeş qustı da şoşıtıp oyatarlıq dıbıs şıǵarmay, mısıq tabandap otırıp qosınıñ däl qasına keldi. Tün mawjırağan jıp-jılı edi. Sonda da şerikterdin köbi şaqtıq istep kiyimşen jatıptı. Är (35) jerde top-top bolıp, är tastıñ, är ağaştıñ tübine uylıǵa qıysayǵan. Endi bir jerde kögendewli qozılarday qatar tüzegen birewleri şalqadan jayılıp tüsip, tağı birewleri jer quşa etpettegen osılay qannen qapersiz uyqı quşaǵına şomǵan.

Jaw izdep kelgen jigitterge keregi de sol edi, sätti tüsip (40) turǵan soñ ün-tünsiz kelip nayzamen tüyrep süñimen suqqılay berdi. Äni-mini degenşe iñqıl-qıñqıl da şıǵa bastadı. “O, burxan!”, “O, ağlabıy!” degen sekildi üreyli ün, jansebil sözde köbeydi. Ol birte-birte oybayǵa, oybay ayǵayǵa ulastı.

Qora tolı qoyǵa dürkirete qasqır tiyip, şetterilerin jarıp (45) tastap jatqanda, ortaǵılar äli ornınan da qozǵalmaytını sıyaqtı, andawsız kelgen ajal apatı şerikterdiñ şetinen soǵıp, [202] japıra janşıp biraz jerge kelgende ğana tirileri teris oyanıp, orındarınan atıp-atıp tura bastadı. Ört yaqıytasqınǵa uqsamaytın, biraq japıra jalmawı odan kem soqpaytın osınaw ünsiz, tilsiz qırǵınnan şoşına jan uşıra qaşuwǵa jantalastı. (5) Es tapqandarı ebil-sebil qarmanıp, qaruwlarına jamastı. Jüzdep, tipti mıñdap bölünip, bükil bir anǵardı alıp, şaşırıp jatqan şerikter öz ömirlerinde kezdesip körmegeñ mına ünsiz tajaldan äreñ es jıydı. Bul uwaqıt işinde oysıray qırıldı de. Qoldarına qaruw alıp attarına minip ülgergenşe qulaştı erkin (10) siltegen jigitter tağı bir sıpirasın sulattı. Söytip tañ qılañ bere tayıp turdı da, uştı-küyli közden ğayıp boldı. Ärqaysısı özderi kelgen jaqqa qaray at basın burıp, bel asıp ketti.

Sarı-Manjaniñ özinen bastap, ondağan qızmetke-nökerleri men äli de üş miñǵa juwıq şerigi bäre tıs körgendey añ-tañ boldı (15) da qaldı.

– Qazaqtar “diyüw”, “peri”, “jin”, “şaytan” degen dewşi edi, älgiler sol şıǵar, – dedi birewler.

– Äy, qaydam bul özimizdiñ burxanniñ bizge körsetken qaharlı aşuwı şıǵar, – dedi ekinşisi.

(20) Osılay boljampazdar köbeyip, ärqaysı är saqqa jügirtip, säwegesip bardı da, aqırı bul – Rayimbektiñ isi degenge saydı. Biraq qay jaqtan jetip kelgenin bile almay tağı daǵdardı.

Jerde bir adam jayaw qalǵan joq, bäre atqa qondı. Sonda da bir jaǵına burılıp kete qoymay endi qaytpek kerek degendi (25) mäslıyxattasqanda Sarı-Manjaniñ töniregindegi aqılşı-kenesşi tuw ustawşı nökerleri oyi ekige bölindi.

Birewleri – osı tayǵanıımızben keyin qaytsaq dedi. Ekinşileri – şerigimiz Rayimbek qolınan äli de eki ese köp qoy sondıqtan olar aşıq urısuwǵa jüregi dawalap özderi kelmese, qur (30) bosqa kütıp jata bermey özimiz izdep barıp jayǵasaq, dedi.

Olar östip aqıldasıp, bir tüyinge kele almay turǵanda, eki qanattağı Rayimbek jigitteri özderiniñ o basta kelisip alǵanıınday attarın arǵı ökke tastap, eki joq betkeyge jayaw örmelep keldi, serek-serek tastarmen şoq-şoq butalardıñ qalqasına (35) jayǵastı. Özen boyında uylıǵıp, ne istewdiñ qalqasına almay turǵan qaraqorımday şerik alıs ta bolsa iyek astınan körindi. Endi tek Rayimbek bastap saqpanniñ bir tasın jiberse, qalǵan mñ qol tügel aǵıtuwǵa dayın.

Sarı-Manja şerigin uyqıda jatqanda qırıp alıp, keyin (40) şeginüwden namıstandı da, ilgeri jürüwdi uyǵardı. Söytip aldı saydı örlep qozǵala bergende ayaq astınan bitırlap jawǵan qalıñ burşaqtıñ astında qaldı. Burşaq bolǵanda qanday?! Barmaqtaıy, mıqtasa kekiliktiñ jumırtqasınday burşaq jawşı edi, al mınanıñ ülkendigi tuwra judırıqtay jāne tiygen adamdı (45) attan uşırıp tüsirip jatır. Şerikter tağı sastı.

Jamray kökke qaradı. Aspan şayday aşıq. Keyde kün şığıp turıp [203] ta ötkinşi jawıp ötetini bar äriyne. Burşaq tolastamadı, üsti-üstine üdey tüsti. Şerikter endi boyqadı, jawıp turğan muz burşaq emes, tas burşaq. Attan qulap bara şatıp:

– O, burxan! (5)

– O, aǵlabiy! – degen üreyli, ökinişti ünder tas burşaqtıñ bıtırлаған ünimen qatar estile bastadı. Qalıñ qol qalay tartıp köterip bilmey ıǵı-jıǵı bolıp, birese olay, birese bilay tönkerildi. Tas burşaq tiyip jıǵılǵandar ayaq astında taptaldı.

– Bul şınında burxannıñ isi. Demek burxan bizdiñ bul jerde (10) jatuwımızǵa qarsı eken, – dep oylaǵan Sarı-Manja özi bastap, at basın keyin burdı. Sonda ğana eki jaq betkeyden jawıp jatqan tas burşaq adamdardıñ isi ekeni anıq boldı. Onıñ basında Rayımbektiñ turğanın da boljaldadı. Budan qaşıp qutılıwıdan başqa amal joq dep esepseven Sarı-Manja soñımnan (15) eriñder degen dabıl qaqtırdı. Olar bir baǵıtqa bet alıp, aldı uzap ketkenşe arttaǵılar tasburşaqtan köz aşpay, döp tiygenderi domalap qala berdi.

Qazaq jigitteri qayta kelip, attarına mindi. Endi aldı-artına qaramay, qattı jürüp ketken qalmaq şerikteriniñ soñına tüsip (20) quwuwdı jön körmedi. Onıñ üstine azıq-tulıqteri da tawsılıp jawdan tüsken attardı soyıp jey bastaǵan. Sonımen özderi eki ret basıp ötken taw jolina qayta tüsti. Sol boydan jürüp otırıp, kelesi küni tús awa älgi köldi tekşege qayta keldi. Osında bir-eki kün ayaldap, şaǵıñılardı tospaq.

(25) Ekinşi küni namazşam mezgilinde eki-ekiden üş bölek ketken şolǵınşılardı altaw emes, jetew bolıp oraldı. Şetinşisi Rayımbektiñ jasaǵında bolmaǵan böten adam.

Şolǵınşılardı tamaqtanıp, jayǵasıp alǵannan keyin körgen-bilgenderin boyandawǵa kiristi. (30)

Keyingi törtewi aldınǵılardı izdep, ana küngi qalmaq añırıp qaşqan qanmaydan- ğa deyin barıptı. Ol jerde ölikke talasıp, qaptap jürgen qarǵa, quzǵın men it-qustı köripti. Olar azıǵı az, qarını aş bolsa adamdı körgende tastay qaşar edi. Köptiginen közderine qan tolıp, jıl jese tawsılmaytın taw-töbe jemtikti. (35) qızǵanıp, birin-biri talap, özaǵa qızıl qırǵın bop jatıptı. Toyap barǵan adamdardıñ özderine tap-tap berip mañayına jolatpaptı. Aldınǵı ketken ekewi qaytar jolda qalmaqtardan qaşıp, jasırınıp, Rayımbekterdiñ qalay ketkenin bile almay adasıp jürgen jerde uşırasıptı. (40)

Al jetinşi adam japan dalada jalǵız özi qañǵıp kele jatqanda kezdesken. Ol da Alaköldegi qazaq-qalmaq qırǵınına qatısқан qazaq sarbazı eken. Öziniñ aytuwına qara-ǵanda, osı urısta ölipti de qayta tirilipti. Qalay ölip, tirilgenin aytuw özine üreyli olǵanmen estip otrǵandarǵa qızıq körindi. Ol jawmen (45) jaǵalasıp jürgende basınan awır soqqı tiyip, attan qulaptı da, [204] qalıñ öliktiñ arasında qalıptı. Qanşa jatqanın bilmeydi. Esi kirgen kezde älginde özi attan qular aldındaǵıday arısı-kürsi urıs-qaǵıs, ayǵay-attan, ajıratıp bolmas ızı-şuw, qım-qıwıt dawıstardan qulaǵı tunıptı. Ol ölgen şıǵarmın dep közin (5) aşpay jata beripti. Degenmen qıymıldap köreyinşi dese jökken tüyeniñ astında qalǵanday, qozǵala almaptı. Bir uwaqta älgi uwar-şuw, ulı dübir tutasa jöñkip, alıstap bara jatqanday bolıptı. Däl sol sätte äldkimniñ “Bolat xanǵa oq tiydi” degen söziniñ qulaǵı şalıp qaladı. Sodan keyin “E-e-e, xan ölip, qaraşa (10) qırılǵan eken ğoy qazaq qaşıp, qalmaq quwǵan eken ğoy” dep oylaptı. Mañayına tılsım tınıstıq ornaǵan kezde eptep közin aşıptı. Qarasa aynalası ayqasıp, bettesip jatqan adam öliginen körinbeydi. Tirliginde kerisip, ölgende köriskendey keybir qazaq pen qalmaq birinmen biri qawışıp, jalpaq bet, talpaq tanawları (15) bir-birine qabısıp jabısıp qaptı. Solardıñ bärin körip jatsa da öziniñ öli-

türisin bile almay qayta közin jumadı. Azdan soñ jaqın mañnan küyzele, ıırısqan dibis qulağına şalınadı. Közin tağı aşıp, tıñ tıñdaydı. Älgi ünmen qosa emis-emis söz estiledi. Tirligine eptep sene bastağan soñ aqırın qıymıldap (20) zilqara tastay awırlap, zırqıldap awırıp turğan basıp äreñ köterip, aynalasına qarasa, tört-bes qadam jerde birew jatır. Sıǵırayğan közi jilt-jilt etedi. Älginde ıırısqan sol eken. Bet-awzın qan jawıp ketipti.

“Ey, – deydi bul, – sen kimsiñ? Qazaqsıñ ba, qalmaqsıñ ba?” (25) Ol ündemeydi. Eptep ornınan turıp janına baradı. Qalmaq şerigi ekenin tanıydı. Onı öltirmekke jalma-jan töñireginen qaruw qaraydı. Şerik:

– Ne izdep jürsiñ? – dep suraydı.

– Seni öltiretin qaruw izdep jürmin, – deydi sarbaz. (30)

– Äy, näyz, – deydi şerik, – tiri kezimizde töbelstik, alıstıq, julıstıq. Bir-birimizdi öltirdik. Sol da jetpey me? Endi tımqurısa ölgende tınış jatayıqşı, tiyispeyikşi! – Sarbaz oylanıp qaladı. “Şınında da birbirimizdi öltirgenimiz pas. Men qazir ölümün be, tirimin be, özüm de anıq bilmeymin. Musılmandarda (35) “ölip, o dünyeye barǵanda qayta tiriledi” degen söz bar. Sire solay bolǵan şıǵarmın. Al mınaw öziñiñ ölgenin moyındap jatır. Olay bolsa ölgen adamda nem bar? Munda birimizden-birimiz qızǵanatın däneñe de joq. Biz talasqanıñ bäri ana dünyede qaldı. (40)

– Äy, näyz – deydi şerik tağı da, – kel odan da bir-birimizdi qolıtqan süyep, qol ustasıp, birge bolayıq.

“Qolıtqan süyep turǵızsam turǵızayın, biraq birge bola almayım. Öytkeni sen-kebir, men-musılman, – deydi sarbaz. Söytip, onı süyemeldep turǵızadı da: (45)

– Al sen öz küniñdi öziñ kör, men öz künimdi özüm köreyin, – dep burılıp alıp, betaldı jüre beredi. Biraz jerge barıp, [205] artına burılса, älgi şerik sol ornınan qozǵalmay buǵan qarap tür eken.

– Äy, näyz, – deydi ol qoştasqanıñ belgisin qolımen körsetip, – eger burxanıñ buyırǵı bolıp, qoñtayşa ämir berip, (5) taytalasta tağı da kezdesip qalsaq, esinde bolsın birimizge-birimiz tiyispeyik!

– Bolsın – deydi bul da dawıstap.

Şolǵınşıl men birge kelgen adamnıñ äñgimesi mundaǵılarǵa ertegi sıyaqtı bolıp estildi. (10)

– Adam balasınıñ tirlikte körmeytini joq eken-aw! desip, bas şayqap, tandanısp tındadı.

Rayimbektiñ kütkeni Alakölden anırap qalmaq qaşqan keyingi urıs taǵdırı edi. Şolǵınşılardıñ da, joldan qosılǵan mına jigittiñ ol jönindegi xabarı köñil jubatarlıq bolmadı. (15) Alǵaş ketken eki şolǵınşı barǵanda jawırınnan sadaq oǵı qadalǵan Bolat xandı küymege salıp, Türkistanǵa jönelkenin köripti. Qasına Semeke xan men Baraq sultan jäne Äbilmembet otırıptı.

“Ajal araşaǵa könse janında birge ketip bara jatqandıñ (20) da şaması keler. Sen qal. Mına jeñispen bastalǵan urıstı äri qaray jalǵastıra bereyik” dep bögenbay bastağan batırlap bas sardarǵa qolqa salǵan eken, til almaptı. Nege ekenin äytewir, Türkistanǵa quymedegilerden burın jetüwge asıǵıp, jürüp ketipti. Äbilqayırǵa Bökenbay men Taylan batır ergen soñ olar bastap (25) jürgen kişi jüz qolı qosa at basın burıptı. Qabanbay jene urısqa tosınna “Abılayıp” kirgen belgisiz batır Rayimbek qusap aldına tüsken jawdı añırata quwıp kete barıptı. Söytse “Abılaylap” şapqanın şın atı Äbilmansur, ötirip atı sabalaq eken. Buringi ötken Abılay xannıñ urnaǵı bolǵan soñ (30) atasınıñ atın atap uran ğıp şawıptı.

Sodan äri qaray öziniñ de abılay atanıp ketetinin ol kezde bilgen joq edi. Alğaşqı şoğınşılardıñ körgen-bilgeni osı boldı.

Kim jeñip, kim jeñiledi degen suraw sınapıy sırgıp turğan qaterli şaqta qazaqtarğa tus-tustan tasqındap tın küş kelip (35) qosıldı. Jan alıp, jan berisken ulı dübit, ular şuw şayqasta ustarınıñ jüzinde dirildep turğan jeñis dep jeñilis bezbeniniñ tili qazaqtar jaqqa awıp ketti. Añıraqay sekildi aybındı xannıñ bası alındı. Qalmaqtar añırap qaşa bastadı. Osı jeñis – şın jeñistiñ bası bolatın şıǵar osı ekindi bāseñsitpey (40) osı qapqınnan qaytpay alǵa jılıǵanımız jılıǵan-aq şıǵar dep quwanıp edi Rayimbek .

Söytse onıñ da bası tawday, ayaǵı qılday bolıp sıyrıquymşaqtap ketipti. Öytüwge sebep te, kinäli de beldili boldı. Bar sıltaw xannıñ keterge uşıraǵanı eken. Tipti ajal jetip öldi (45) deyin. Son da ol üşin bükil el taǵdırın elekke salıp şayqaw ädilet ne?! Xan ölse de xan taǵı qulaǵan emes qoy. Qayta bosaǵan [206] taqqa talasuwsılap köbeyip, qay jeñgeni qonjıyıp, qona qaladı eken. Al xalıq qurısa bāri qurımay ma?! Sonı el biylegen töreler nege bilmeydi?! “Törege ergen er-toqımın jayaw arqalaydı” dep xalıq qalıp aytpaǵan-aw! (5)

Rayimbek qayda jürse de ay-qıyyalsız, armansız jürgen emes. Äsirese soñǵı bes-altı kün işinde ol elmen birge qattı jbiǵuw üstinde. Xanǵa ergen qazaq qolınıñ jeñip turıp jeñe almay qalǵanına qapalanadı. Er-azamattıñ elim dep, tuwǵan jerim dep şıbın janın şüberekke tüyip jürip tökken terimen aqqan (10) qanınıñ aqталмай, tekke ketkenine küyinedi. Jarǵaq qulaqtarı jastıqqa tüymen, qaladan dalaǵa, daladan qalaǵa sabılıp, sardar saylap, sarbaz qurap, olarǵa sāt sapar tilep, senimge sert baylap otırǵan bıy batırlardıñ ümitiniñ aqталмағанınıñ özi ayanıstıday körinedi. Söytse de onday awır oy, qıyyan qıyyalǵa boy (15) aldırıp, unjırǵasın tüsirgen joq. Qayta qayratı kekke qayralǵanday jasın atıp, suwǵa tiygen qıl şılbırday şıyrıǵa tüsedı.

Rayimbek şolǵınşılardıñ xabarınan keyin köp bögelgen joq. Bas ayaǵı mıñǵa jetpeytin jigitteriñ ertip alıp elge qayttı. (20)

Ol anada elden attanarda Ordabasıdan bastalǵan ulı jorıqtıñ Alakölge kelip tüyisip, joñǵar tümenderimen tirese toqtaǵanınan xabar alǵan. Biraq ol urısqa aralasuwǵa birden jortıp kele almadı. Öytkeni, köpten beri jarǵa jurtısıp kele jatqan bayaǵı Sarı-Manja tümenimen urıs üstinde bolatın. (25) Onday xabar, xabar ğana emes “tümenin alıp, tez jetsin” degen Çona-Doba jawşı Sarı-Manjaǵa da kelgen.

Alayda birimen-biri ustanıp, tistesip, qarısıp qalǵan eki joyqın küş birinen-biri op oñay ajrap kete almaǵan. Aqırı ekewi de birine-biri bilgizbey bir tünde äskerin ekige bölip (30) Alaköldi betke alıp bölek-bölek jolmen jortıp ketken. Sonday bükil qazaqtıñ Joñǵarǵa qarısı ulı jorıǵınıñ juwan ortasında bolsam degen armanına da jetti Rayimbek. Qulaş kerip, erkin siltep qalıñ toptı qaq jarıp ayawsız ayqastıda. Talay-talay qıyın-qıspaқта sır bermegen astındaǵı. Köqoynaǵı da osı (35) joli ayızın taǵı bir qandırdı. Toqtaytın jerde özi toqtaydı, burılattın jerde özi burıladı. İyesine tizgin tartqızuw degen joq, tek üstindegi adamnıñ dene qozǵılısı, taqım qısuw mǵayımen urısqsa iyirilip talşıbıqsa iyile beredi. Sondıqtan da Rayimbek köp jaǵdayda qaruwdı eki qolına birdey ustap jumsaydı. (40) Jan alıp jan berisken urıstıñ bāri birdey-aq qoy. Degenmen dawıl küngi qalıñ qara armanday şayqalıp, birese olay, birese bulay töñkerile teñselip, satır-kütir sınıp, qıyrıp jatqan alañı keñ, awqıma alıp urıstı Rayimbektıñ tuñǵış ret bastan keşkeni. Doda ortasındaǵı kökpardı suwırıp alıp ketkendey (45) qumardan bir şıǵıp edi.

Bir mezette tönireginde qalmaq qalmaq ürikken kiyikşe dürgirep jürip bergende бүkil joñğar bir [207] özinen şoşıp qaşqanday kökiregin quwanış kernep, soñınan qara üzbey quwalay jönelgeni sol. Endi mine, jeñisti orta jolda qaldırıp, sol üşin süle sapa bolıp qawılığa kele jatqanı...

Rayimbektiñ qas qabağındağı kirbiñin bayqağanı berden: (5)

– Sen nege sonşa köñilsizsiñ? – degen jolda kele jatıp atın tebinip, qatarlasa berip.

– Mâz bolatın ne bar? – dep qarsı surağan Rayimbek.

– Ow, ağayın, biz jeñdik pe jendik. Qalmaq qaştı ma? Qaştı. (10)

– Al sodan keyin, ne boldı?

– Ne boluwşı edi! Sodan keyin biz quwdıq.

– İyâ, qalay quwdıq?

– Qalay quwğanı nesi?! Qalay qaşsa solay quwdıq.

– Äli de quwıp kele jatırmız ğoy ä?! – dep Rayimbek mırs (15) etip kete küldi. Berden osı arada tosılıp, sâl bögelip qaldı.

– Endi... äli de quwa berer edik, körmeysiñ be, xannıñ ajalınıñ tap osı arağa kelgende jetkenin!

– “Jetkenin” emes, “jetkizgenin” de. Oğan nege oq qaş mañdayınan qadalmaq arqasınan tiyedi?! Mine bizdiñ qazaqtıñ (20) jeñse de jeñe almay, qaşsa quwa almay jürgen sebebi sol. Bayağı qısta istegen Ömen biydiñ qılığın köziñmen kördiñ be?

– Kördim, – dedi Berden älgindey emes, tüsingine birdeñe barğanday ekpini bäsēñip.

– Endeşe, bul da sonıñ bir türi. Jäne onday äri aşıq, eri (25) usaq-tüyek, iyeginiñ astındağı närse emes, taw qoparğanday kesek te qum keşkendey izi joq is. Meni jabırğatıp kele jatqan qazaqtıñ osınday özin-özi ayaqtan şalıp sürindiretin qılığı.

Berden äri qaray daw ayta almadı, tek tereñ kürsindi de qoydı. (30)

Bir qızığı bular awılğa qağınday bergende qalıñ adamnıñ aldarınan qarsı alıp şıqqanı. Birdi ekili bolsa jaqsı ğoy jigıt-jeleñ käre-jas, bala-şağa demey, tügel tönkerile şıqqanday. Jäne är adamnıñ qolında torsıq tastağan.

Rayimbekter äwelde qayran qaldı da tayağanda tüsindi. Bizdiñ (35) “jeñisimizdi” qutıqtap şıqqandar! – dep Rayimbek Berdeñge qarap tağı da mısqılmen mırs etti.

– Meyli, – dedi Berden qısılp-qımtırılmay-aq. – Jeñgenimiz ras. Bunday bılay da jeñemiz. Şeginse xan, sultandar şegindi. Olardan qara xalıqqa qaşan jaqsılıq kelip edi! Solay (40) ma jigitter?! Bizdiñ jeñgenimiz ras pa?! – dep ol dawıstap art jağına qaradı.

– Ras! Ras! – Biz jeñdik.

– Biz jeñemiz aqırı! – dep jigitter duw köterip äketi. (45)

Qarsı alğandarğa jaqındağanda Rayimbek bastağan jigitter tügel attan tüsti. Äweli bir-bir ayaqtan usınğan qımızdı simirip, [208] sodan keyin jappay körisüwge köşti. Birewler jawdı jeñip ama kelgen batırın quşaqtap körisse, birewler urısta şihiyet ketke bozdağın joqtap bozdap jılap köristi.

Küniş pen Eñlik te qarsıluwşılar arasında eken. Ola (5) elden erek sağıniştarın bilgizip ağaştanbay-aq tize bügip qurmet körsetkennen keyin birden at tizgininen ustap jayaw jetekke aldı.

Küniş sağınış mawqın attı aymalawmen basqısı kelgende Köqoynaqtıñ moynınan quşaqtap, jalın tarap, kekilin sıypalap (10) beredi. Beyne jawdı jeñip kele jatqan Rayımbek emes, Köqoynaqtay, aymalap, onıñ közinen süygende Küniştiñ de köz jası jiyegine tolıp mölt-mölt etedi. Bir waqta arsalandap jügiri Aqbala da jetti. Ol keldi de:

– Ağa – dep Rayımbektiñ moynına asıla ketti. (15)

– Men Sarı-Manjanıñ bir mergeniñ öltirip, “qoyşağırın” qıyrattım, ağa! – dedi Aqbala bärinen burın öz istegenin maqtanıp.

– Onda senen oljalı eş kim joq eken – dep Rayımbek qızdıñ mañdayınan süydi... Bäri awılğa bettedi. (20)

Janasa jürgen Aqbala Rayımbekke tağı birdeñe aytqısı bar sıyaqtı, biraz zeñbirekti qıyrattım degendey maqtana almay sıypaqtap bir joğarı, bir tömen qarap, bir de muñayıp qabağın sıtıp öz-özinen mazasındanıp qaldı. Oğan asa män bermegen Rayımbek: (25)

– Apañ aman ba? Malay qayda? – dep ekewin qatar suradı. Aqbala odan arman tünere tüsti de:

– Apam qaytı bolğan. Erteñ jetisin bermekpiz, – dep müñaya jawap berdi. Älgiñde ğana güldey jaynap kelgen qız lezde jüzdep bürise qaldı. (30)

Rayımbek qayırılı bolsın aytıp ülgergenşe Aqbala:

– Ağam qaytıp oralğan, dedi qızdıñ jüdep bozara qalğan jüzine qaytadan qan jügirdi.

“Ağam qaytıp oralğan” degen sözge Rayımbek eleñ ete tüsti de, senbegendey qaytalay suradı.

(35) – İyä, ağa, qaytıp oralğan. Tek apama topıraq sala almadı. Jerlegennen üş künnen keyin keldi. Qalmaqtıñ on şaqtı jılqısın aydap qaytıptı. Malay ekewi sonıñ birewin soyıp jatır. Erteñ töñirektegi ülken-kişini şaqırıp, apamıñ jetisin bermek, äri öziniñ ağattığına keşirim ötinbek. Siz de keliñiz, ağa (40) jaray ma?

– Jaraydı – dey saldı Rayımbek ol tuwralı oyğa ketip. “Jurt janalap qonıs awdarıp köşkendey ketkisi kelse tuwğan elin, aq sütün bergen anasının tastap kete saluw, kelgisi kelse tuwğan özine opasızdıq etip keteken otanım, elim, anam qayta qabılday (45) ma, joq pa dep azğantay bolsa da oylanbastan, qımsınbastan kele saluwdı qanday oñay körgen ä?!” Rayımbek ol tuwralı

[209] osınday bir jiyreniştı oyğa kelse de “Ağam qaytıp oraldı” dep quwanıp turğan qızğa “jaqsı boptı” degennen özge eşteñe ayta almadı. “Ne degenmen birge tuwğan quw bawır emes pe. Ol qanşa qataldıq istep, ah urğızıp ketse de, esten şığarıp jibergen (5) sıyaqtı. Oynaqtağan taylaq ot basqanday, anasınıñ qabirine topıraq ta sala almaptı. Netken ökinişti. Tım qurısa sınısına özi opınsa jarar edi. Erteñ keleyin keriyylar ne aytar eken”...

Erteñine Aqbalanıñ üyine biraz adam jıynaldı. Jaz küni. Äzirşe şıyırılana qoymağan jaña qonıs. Jurt dalağa, kilem (10) tügindey jumsaq kökmaysağa otırdı.

Aqberdiniñ jawdan tüsirip kelgen olja malım dep maqtanğanı ma, älde jurttın murtın bir maylap rıza qıl jibersem, meniñ ötkenimdi qazbalap ne şaruwası bar, toyğanına mäs bolıp kete berer dedi me, äytewir şildeniñ şıjğan ıstığında töbedey bir (15) tuw biyeni soyıptı da tastaptı. Söytip tawday et, köldey şıq jasaptı. Öziniñ ön-älpetinde ötken isine ökingendey de, uyalıp qısılganday da sıñay joq.

Qayta, “bärin de durıs istedim” degendey özine-özi rızalıqtıñ nışanı bayqaladı. Buğan deyın astındağı jalğız atınan basqa esiginde iyti de joq jigitiñ (20) jetilik nızir emes, jıldıq as beregendey etipti.

Onısına ärkim är türlı bağa berdi.

– Bayqus bala, anasının tirliginde sıylap almap edi, ölgende aruwağın töbesine köterdi-aw!

– Äkesi bu düniyeden ketkeli beri üyinen bir şawrim şay (25) tatırmap edi, qalmaqa barıp qarıq bop kelgen be, aq tüyeniñ qarnın aqtarıp tastadı ğoy!

– E mañday tersiz kelgen maldı ayasın ba?! – degendey sekildi sırtqa şıqpağan küñkil sözder örbip barıp basıldı.

Et kelinip, nızir taratılıp bolğannan keyin ölkender irkilip (30) soñında qalıp, Aqberdini ortağa şaqırdı. Aldımen anasına arnap as bergeni üşin alğıs ayttı. Sodan keyin elin, anasın satıp, jaw jaqqa ötip ketken ağattıñın ayıptap söyledi. Biraq arğı-bergini ädil tarazılap, teñ salmaqtañy biletin aqılğöy kăriyalar ar-namısına tiymey, mayda til, astarlı mısalmen-aq (35) tereñ batırıp zerdelige oy salar sözder ayttı. Äñgimeni ädettegişe Qoyaydar biy bastadı.

– Bir kök ögizdiñ araqasına mırşaq, jelkesine moyınturıq batpay, äbden semirip, semizdikten esiripti de künderdiñ küninde “Men endi ögiz qolıp, sıyırlarmen birge jürmeyim, arğımaq at (40) bolıp jılqığa qosılam” dep ketip qaptı. Sıyırdı jılqı sıyğıza ma, birewi tistep birewi tewip, maza bermepiti. Sodan kök ögizge oy tüsip, “qoy, ärkim öz tegimen birge jürse jarasadı eken” deydi de, ebden jüdep-jadap qayıp kepti. Sonda sıyırdıñ birewi oğan: Ey, sen kök ögiz boldıñ, özin äbden semiz (45) boldıñ, sıyırdı mensinbey, jılqı bolam dep ketip ediñ, endi [210] bizdiñ nemiz boldıñ?!” degen eken. Seniñ isiñ de sonday boldı qarağım – dep biy aytpağın mısaldap, mıypazdap jetkizdi.

– Xalqınan jerigen ulan tanımağan elde öledi qağınan jerigen qulan qağırağan şölde öledi. Erterek elge oralğanın (5) abzal boldı, qarağım, – dep Ömen biy oniñ aman kelgeni üşin şükirşilik etken awjay tanıttı.

– Qıdırıp jüre beretin eki awıldıñ arası emes. Semser üstinde sertsenip, qanjarmen qan tögisip turğan elimiz. Jawlas truwğa baratın jawşı, eldestirüwge keler elşi bolsa bir säri. (10) Ärkim qolayına jaqqan jaqqa qaray kete berüwge erikti me? Aqqan suwdıñ da surawı bar eken, satqın uldıñ surawı nege bolmaydı jaqsı ağalar. Älde ketip bara jatsa soñınan topıraq şaşıp qarğıstaw, qayıp kele jatsa quşağımızdı aşıp alğıstaw ädetimiz be?! – ölkender aldına kesemsip köp söylew bermeytin (15) Rayimbek oylana otırıp biraz söz aytıp tastadı. Keşegi Alaköl urısınan aşköñil bolıp qayıtqan jigitte azadap aşınaw dabar sıyaqtı. Ağam keldi dep arsalañdap jürgen qız köniline de qaramadı qayta opasız uldıñ küyiginen ölgen äziz ananı köbirek köz aldına keltirgendey. (20)

– Rayimbek qarağım, seniñ eldikke – bulaw, ezdikke buğaw bolsın degeniñ orındı biraq amal ne at aylanıp qazığın tapsa er aynalıp elin tapsa keşire beretin ejelden könbis elmiz. Atanıñ köñili bolmasa, botanıñ köñili bar. Ağanıñ kinäsin qanımmen juwam dep qarşadayınan atqa er salıp er azamattarmen (25) birge jawdıñ jağasın jırtıp kelgen Aqbaladay qarındasıñ üşin sen de keşip bir jolğa! – dep jawırınşı Berdikey Rayimbekke tikeley qolğa saldı. Onıñ öytüwiniñ de janı bar, öytkeni tentektiñ tağdırın tınış künde biy şeşkenmen, urıs kezde qol bastağan batır şeşetinin eske alğan. Eğer aqsaqaldar (30) aldında “Keşim” dese kek saqtamağanı. Biy bolmağanmen bedeli biyden kem emes ağanın aytqanın jerge tastaytın Rayimbek pe?

Sizderdiñ uyğandarıñızdı bura tartar men emes, jaqsı ağalar. Eli üşin dep ajalmen ayqasıp, soñımızda erip jürgen örimtal balalarıñız bar, solar solqıldıqtıtın önege almasın (35) degenim ğoy, – dep Rayimbek iyiletin niyet bildirdi sonı kütkendey Aqberdi ölkenderdiñ de, Rayimbektiñ de aldına kelip, mañdayın jerge qoyıp bas iydi. Köriniske olay bolğanmen “Asıqpa, Rayimbek, aspannan salbırıp tüsseñ de orayıñdı bir keltire miñ!” dep iştey kijinip türdi. Ağası üşin Aqbala dabasın jerge (40) qoymaq edi, Rayimbek öziniñ aldına kelgende qızdı eñkeytpey ustap qaldı.

– Aqbala sen bas üyige tiyis emessiñ! Dosınıñ aldında da, duşpanınıñ aldında da iyil me! – dedi.

– Qızdıñ uzın qayğı kirpigi köz jasına şılanıp, basın (45) Rayimbektiñ kewdesine qoydı.

VIII. TARAW

ALMATI ALQABINDA

[211] Bul künde awıl adamdarınıñ köñil küyi alaböten quwanıştı jağdayda. Olar joğarlardıñ Alakölde jeñilip añırıp qaşqanına (5), qazaq qolınıñ jeñip jeligip quwğanına quwanuwlı. Sonimen qosa Añıraqay jeñisinen keyin Rayimbek bastağan öz balalarıñın atısuwlı Sarı-Manja şerigin qalay qawsatqanın estip-bildi. Söytip, olardıñ awılğa jelkildegen jeñispen oralğanın öz közderimen kördi. Netiyjede jüz jılğa juwıq uwaqıt boyı tek (10) basıp aluw şawıp äketüw qıruw-joyuw, jeñüw degennen basqanı bilmey kelgen joyqın küştiñ de eger toqpağı mıqtı bolsa kiyiz qazıqşa jerge kiretinine jurttıñ közin jetkizdi. Senimin küşeyte tüsti.

Degenmen jeñis eşqaşan arzanğa tüsken emes. Osınaw köpti (15) quwantqan alğaşqı jeñis arasına jeñilis te, jappay quwanış işinde jekelegen qasirette bar, urısta balası ölip, bawırı küygen ata-ana da, bayı ölip bağı örtengen janı jaralı jar da barşılıq. Solay, birew külse, birew jılawda, birew quwansa, birew qayğıruwda. (20)

Botasınan ayırılğan bözingendey “jalğızım” dep añırağan ananıñ “bozdağım” dep bet jırtqan jardıñ zarlı üni bul awıl üstide köpke deyin tolasramay, küñirenip turdı.

Rayimbek qazaq jasağında ketken öñşeñ öndirdey bes miñ jigittiñ bir jarım mıñı qaytıp oralmadı. Sonıñ bir mıñınıñ (25) urısta şahiyet bolğanı anıq, al Alakölge deyin birge barğan Rayimbek sarbazdarınan bes jüzdey jigit dereksiz ketip edi. Olar aman oralıp üyirge qayda qosıla ma, älde sol küyinşe uştı-küyli joğala ma, belgisiz. Kebin kiyip qalğannan, kebenek kiyip ketkenderdiñ qaytıp keletenine ümit zor. Ayırılğan men (30) adasqanıñ ayırması sol ğana.

Osılay alğızğannıñ ah uruwı äli ayığıp bolmay, janı küygeniñ jarası jazılıp bitpey jatıp awılğa at qosarlap mingen üş adam tağı keldi. Büytip law minip, qos attap alaşapqındap jolawşı emes, ne elşi ne jawşı jürüwşi edi. Mina (35) üşewi elşi me jawşı ma belgisiz.

Kün küzge aynalğan sayın jerdiñ otı qaşıp tiqırlana bastağan. Mundayda malı köp pe, az ba bāribir, qazaq awıldarınıñ qonıs awıstırıp ketetin ädeti.

Qoyaydar, Qangeldi, Biyeke, Berdikey, Ömen biy awıldarı (40) da araların qozıköştey äri qaşıqtatpay juwırda ğana jurt janalap qonğan. Jolawşılar sol jaña qonısta otırğan Qoyaydar biy awılınıñ şetine kelip bir janırayğan jappağa at [212] tumsıgın tiredi de, suray-suray biydiñ däl öz esiginiñ aldına toqtadı.

Bul künde jurttıñ “elşi” dese qulağı eleñdep, “jawşı” dese janı şoşıytın bolğan. Öytkeni, elşiniñ eldestirüwge, jawşınıñ (5) jawlastıruwğa jüretinin, eldesüw egesti bassa, jawlasuw janjalğa bastaytının qazır eñbektegen baladan eñkeygen qartqa deyin biledi.

Kelgen üşew äri elşi, äri jawşı qızmetin atqarığan Orda biyiniñ alaşapqındarı eken. Olardıñ elşi bolatın sebebi, Töle (10) biydiñ bu jaqtan Taşkenge şaqırğan sälemin alıp kelgeni jawşı bolatını-joñğardıñ qazirgi jağdayınan xabar berip sodan saqtandırıwın äri ärqaşan äzir tursın degen amanatın jetkizgeni. Taşkenge Talas boyınan bastap küñşığısqa qaray Almatı (keyin Küngey jäne İle Alatawı dep atalğan) tawınıñ (15) etegine deyin sozılıp jatqan jalpaq daladağı eleden Qoyaydar, Qabay jıraw Biyeke, Berdikey, Ömen, Orazgeldi, Satay, Rayimbek, Nawrızbay; Ötegen, Esjandar kelsin dep Töle biy atap-atap şaqırıptı.

Elşiler jol boyı Orazgeldire, Ötegenge, Satayğa soğıp ayta (20) kelipti. Al Nawrızbayğa bara ala ma, bara almay ma onı osı jerde aqıldasıp şeşedi. Qangeldi, Aralbay bölek batırlap qazır Taşkente, Töle biymen birge.

Sonaw erte kezden-Täwke xan tusınan bastalıp, biraq äli pispey kele jatqan tüye tolpaqtı mäseleniñ biri äri eñ biregey (25) qazaqtardıñ Reseymen qarım-qatınas mäselesi edi. Ulı orda xanı boluwdan küder üzgennen keyin Äbilqayır öz ordasına barıptı da kişi jüz qazaqtarın bastap, Rosıyya qarawına ötüw qareketine şuğıl kirisipti. Sol üşin aldağı jıldarı Äbilqayırdıñ şaqıruwımen kelissöz jürgizüw üşin Kişi Ordağa patşa (30) elşisi kelmek. Sol oraydı paydalanıp, ulı jüzdi deresey qolastına alsın degen ötinişpen älgi elşiğe adam jibermek, qatın patşağa xat qoldamaq.

Töleniñ şaqırtqan sebebi, kenespey pişken ton kelte bolmaydı degendik eken. Sol üşin berisi Ulı jüz atınan ärisi (35) öz ruw taypası atınan söyleytin osınaw el bastağan kösem, qol bastağan batırtarmen mäslıxattasuw, aqıldasuw.

Nawrızbay Şamal xanmen şayqas üstinde bolğandıqtan Taşkenge bara almaytının eskerip, elşilerdi olay qaray jibermey osı aradan qaytardı. Olar ketkennen keyin Qoyaydar biy Töñirektegi (40) är awıldıñ atqa minerlerin ügine şaqırıp aldı. Elşilerdiñ jetkizüwi boyınşa Töle biy şaqırğan adamdardıñ atın atına.

Bizden başka awıldardan kim baradı, kim baramaydı, özderi aqıldasıp şeşer al biz taraptan qaysımız baramız? Älde atın (45) atağandar tügel attanamız ba? – degendi ortağa saldı Qoyaydar biy.

[213] – Mağan keşe ğana Ötegenen jawşı kelip ketti, – dedi Rayimbek. – “Biz azattıq urısın ayaqtaılmağan Anıraqaymen toqtatamız ba?” depti. Qalmaqtardıñ qaq ortasında Şamal xanmen jalğız şayqasıp Nawrızbaydıñ jürgenin bilesizder. Odan da (5) xabar aldım. Bizdiñ er jürek jigitterden qaşıp ketken. Sarı-Manja Şamal xanğa barıp qosılıptı. Atamekendi joñğar tabanman tügel azat etkenşe eldi tegis bostandıqqa jetkizgenşe urıstı toqtatpaymız degen sertimiz bar edi. Xan, sultandardan aqır qayır joq eken, olay bolsa Ötegeniñ “Küşimizdi (10) biriktirip birge attanayıq” degenin qup alğan jawap qaytardım. Äkem Töle biymen birge Taşkente otır ğoy, meniñ aytarımdı sol kişi aytar. Meniñ ğana emes, eldiñ sözün de söylep, sol üşin jürgen adam emes pe ol jaqta. Onıñ üstine bul jaqtıñ eli de, eri de aytqanın eki etpeytin duwalı awız ağalar barğalı otırsızdar (15) ğoy. Men sizderge berdim jolımdı.

– Söziñ orındı, balam, – dep qostadı Biyeke – jaw jağadan, böri etekten alıp turğanda bärimiz bazarşı bop ketsek jaraspas. Elşi de kerek, elge qorğan, awılğa abay adam da kerek Töle biydiñ iltiypat körsetip, atımdı atağanına raqmet! Men (20) de barmay-aq qoyayın.

– Söziñdi birew söylese awziñ qılıp barama demekşi, Töleden bastap bizdiñ aytarımızdı aytatın, maqsat-müddemizdi jetkizetin oyı tereñ, tili jüyrik, tili taza adam-darımız Ordada da otır, aramızda da bar. Jasaq köbeysin deytin jawğa attanıp (25) bara jatqamız joq. Jaw tabanında janşılmayıq, özgelermen terezesi teñ el bolayıq degenniñ aqılın almay, aytqanın bura tartqan jurt emespiz. Ol jaqqa barğanda da el müldesin, el mekeni-jer müddesin tuw ğıp ustaytınına senemiz. Sondıqtan bar awızdñ sözün bir awız-ğa berip, Qoyaydar biydi jibereyik, – (30) dedi Berdikey.

Özi söylewdiñ ornına, özgeni mäjbürlep: – Aqılşı ağa Esjan ne aytar eken? – dep qaldı bir uwaqta Ömen biy oqıstan. – Men söz kezegin alar jora-joldıñ adamı emespin. Jawğa (35) attanar qoldıñ aqılşı aғasımın. Sondıqtan jasaq qayda bolsa, men sondamın, – dep Esjan sözdi qısqa qayırdı. Ömen biy Esjandı eske alağanda meniñ de atandı atar ma eken degen dämesi bar edi, olay bolmadı. “Bir espten meyli – dedi ol özine-özi iştey, – tap qazır mağan Ordağa barğannan da awılda (40) qalğan paydalı”...

Özgeler Ordağa baruw-barmawdı el tağdırına baylanıstı turğıdan ölşep şeşse, Ömen biy öz müddesi tuğasınan oylap otırğan. Eger ol Ordağa barsa, ataq üşin, nansap üşin barmaq edi. Birew “barsın” demese de özi “baram” der edi. Öytpey, ünsiz (45) otırıp qalğan sebebin özinen basqa äzirşe jan balası bilmeydi.

[214] Jartısın bölip alıp, Alakölge tartqan Sarı-Manjaniñ qalğan şerigimen Satay batır, Esjandar aynalısqan. Uzaq silkilesten keyin eki jağı da talmawrap, sansıray bastaydı. Tek Sataydıñ bir özi on şerikke tatır erligi men Esjanniñ eptiligi (5) arqasında qolı azaysa da, jigeri jasımağan jigitter urıstı jasqanbay jürgize beredi. Aqırı qaharimen qaytarıp turar noyanı joq şerikter qaşa jöneldi. Olardı quwıp, eñ aldında ketip bara jatqan Satay şıñğırğay qız dawısın estiydi. Esjandarmen birge urısqa aralasıp jürgen Aqbalanı körgen Satay (10) sol ekenin bilip, qutqarıp aluw üşin quwıp jetedi. Qızdı öñgere qaşqan bes-altı şerikti tügel jäwkemdeydi. Aqbalanı aldına mingizip alıp qayta burıla bergende, sol jaq jawırınnan oq tiyip attan üşip tüsedı. Sol sätte Esjandar da jetip kelip, qutqarıp aladı. (15)

Sawıt sırtınan jay oqtıñ talayı tiygen şığar, biraq bundayın äzirge deyin keziktirmep edi. Bul qanday oq eken dep qarasa, kädimgi temir jebe emes, jezden jasağan nayzaniñ basınday üş qırlı sawıt buzardıñ özi. Sol jaq jawırınıñ ıyıqqa taman tusınan tiygen jez jebe etin tüyrey ötken. Süyekke (20) jetti me, joq pa, onı otaşı men jaraqşı bilmese, bular bilmedi.

Esjan özi qos attap derew awılğa alıp jürdi. Jigitterdi mınbasılar Tölek pen Balpıqqa qaldırdı. Endi şerikterdi quwıp, soğıspay-aq elge qaytındar, dep ketip edi, biraq bular qaytar (25) jolda Qorday mañında otırğan qalmaq awılın şawıp, mal, mülkin tartıp aladı. Onımen qosa mañdaylarına appaq tana tağıp qızğaldaqtay qulpırğan tört qız şaşbawları sölkebaymen qosa sınığırlay salbırıp tirsekke tüsken eki kelinşegin attqa öñgere ketti. (30)

Mal ülesimen qosa älgi eki kelinşektiñ birewin Ömen biy iyemdeyip edi, sonı biy özine toqaldıqqa iykemdep jürgen sıñayı bar. “Ordağa barıp, ataq almasam da awılda qalıp aq jawlıq alsam sol olja emes pe” dep oylağan Ömen biy eşkimniñ jüre ğoy dep qolqalamağanına ökingen joq. (35)

Egjeý-tegjeýli aqıldasıp, keñese kelgende söz tüyini Ordağa Qoyaydar biydiň baruwına tıyanaqtaldı.

Qasına atqosşı, azıqqosşılar qosıp berip, Ordağa alıp barar tartuw-taralgımen bir köş etip attandırdı.

Biraz adam ilese kelip biydi joldağı Satay batır awılına (40) deyin şıǵarıp saldı. Satay üyiniň mañında kermege, mamağa baylanğan qarañ-qurañ at-kölikter köp eken. Satay saparğa şıqqan Qoyaydar biydiň kele jatqanın bilip, üyindegi qonaqtarımın qoparıla dalağa şıqtı. Jelbegey jamılğan şapanınıñ jeñin jüre kiyip, özderine qarsı bettegende Rayimbek onıñ jaralı (45) ıyığımıñ iykemge kelgenin bayqadı. Ötken jolı köñilin suray kelgende jeñin birewdiñ järeminsiz kiye almaytın edi. [215]

Qoyaydar biydiň şılıbırın ustap, Satay özi attan qoltıqtap túsirdi. Uwaqıt besinnen awğan. Kün jılı äri bir ädemi qonırsalqın samal esip turdı. Soğan süysingen jurt üyge kirgisi kelmey, dalada turıp esen sawlıq, surastı. (5)

Satay Ordağa barmaqqa dayındalıp jatır eken. Jarasınıñ jaǵdayın suraǵanda:

– Zaluñ qart üyretken jaraqşılardıñ arqasında jazılıp qaldı, – dep ıyığın qozǵap qoyıp jawap berdi ol.

Satay Ordağa Rayimbek te ketip bara jatır eken dep (10) oylaptı. Onıñ barmaytın bilgende:

– Mınaw bolmaǵanda men de barmay-aq joñǵarlarmen soǵısa beretin edim, – dep sol ıyığın köz quyırığımen körsetti. Urıstan qaşıp bara jatqam joq degendi bilgizip, aqtala söyledi. Sonı bayqağan Rayimbek: (15)

– Ötken jolı kelip körgenimde, juwıqpamda jazıla qoymas pa eken dep edim, jeñiñizdi öziñiz kiygende qarap, quwanıp qaldım, Satay aǵa, dep kötermelep qoydı. – Qaruw ustap sayısqa tüşpeseñiz de, söz ustap topqa tüşüwge jaraǵanıñızǵa şükir!

– Qaruw senderge amanat! – dedi Satay bir türlü tolquwlı (20) sıñayda, Rayimbek-tiñ betine süysine meyr töge qarap. – Erligiñdi közben de körgem, estip te jatırımın Añıraqayda “Rayimbek!” dep şapqan aybınıñ üreyin alıptı jawdıñ. Sarı-Manjanı qalay satırǵanıñdı da bilemin.

– Kündiz turıp tündi, sadaq turıp saqpandı oylap tapqandarın (25) körmeysiñ be bulardıñ! – dep Berdikey bas şayqay küldi.

– Berdi aǵa, Taşkenge siz de ketip barasız ba? – dep suradı Satay Berdikeyden.

– Joq, men barmaymın, – dedi Berdikey qısqa ğana jawap berip. (30)

– Onıñız oñdı bolǵan eken. Oybay-aw sizdiñ jawırın aşatınıñızdın paydasın kördik qoy. Jawgerşilik te qos attamaq tügil bes attap şapsa da jaw men jılqınıñ bet alǵan baǵıtın äri qolmen qoyǵanday anıq äri uşqış kilemdey tez jetkizip bere ala ma!? Stay erköñildiligimen qosa añqıladaǵan (35) aqjarma jigiti. Keyde bir köñili tasıp, aşılp ketse toqtamay sampıldap, söylep ala jöneletini de bar. Biraq onı da ädepten asırmay, orın tawıp isteydi.

Däl bugün qalıp bara jatqan jaruwası da joq. Eki jigiti tayınşaday bir qara qoydı alıp urıp, soyıp jawkemdep jatır. (40) Şaqırıp keltire almaytın aǵayındardı säti tuskende qondırıp, erteñ birge jürmek.

– Äy, aynalayın, Ray-jan! – dedi Satay bir äzil aytqısı kelip Rayimbektiñ betine külimdey qarap. – Osı urısqa urǵaşı ala şıqqandı qoyıñdarşı! Meniñ mertigip qaluwım da senderdiñ (45) älgi bir qızdarıñnıñ qırısǵınan boldı. [216]

– “Qızdñ qırsıǵı qırıq qaşarǵa jük” dep tekke aytqan ba? – Berden Rayimbekpen qurdassınıp, Sataydı ädeyi qostap söyledi.

– Satay aǵa, qızdan salımımız bolmaǵan ğoy, äytpese (5) “urısta Aqbalanıñ paydasın bir kisidey-aq kördik” dep jür bizdñ jigitter.

– Rayimbekke bir unasa bitti, raydan qaytpaydı endi, – dep Satay söz iñǵayın qaytadan maqulǵa beyimdedi.

Uzaq-uzaq añgime-suxbatpen otırıp, uwaqıt ta tün ortasınan (10) awdı. Qara qoydñ etide jeñilip boldı.

Rayimbek jol jüretinderge sät sapar tilep qoştastı da, özi tün qarañǵılıǵına qaramay jigitterin ertip alıp attanıp ketti.

* * *

Rayimbek şabuwlǵa şıqpaq degen sıbıs estigende Şamal xan şoşyın dedi. Qaskeleñ bardaǵıday emes, uyqısı da qaşıp (15) elegizgen bir mazasızdıq payda bolǵan. Birewmen söyleskende de, qarap otırǵanda da tipti burxan aldında jüginip, qulşılıq etip otırǵanda da qozǵalaqtap, bet awzı jıbrılap otıratın daǵdı küşeye tüsti. “Qazaqtar apatınan qara gör!” dep burxanǵa jalbarınıp qaytuw üşin derew Almatıdaǵı ülken kürege qaray (20) tarttı. Özi soñǵı kezde äsirese, Qaskeleñniñ Nawrızbaymen sayısta bası ketkeli beri taquwa bolıp alǵan. Burın biylik jaǵınan baǵındırǵanmen diniy taraptan alǵanda täwep etip, moyınsunatın keleñine erip Almatıdaǵı kürege ayda-sanda bir kelüwşi edi. Ol ölgeli tipti jiyi qatınaytın bolıp jür. Mine, (25) bugün de öziñiñ kök jibek şatırınan şıǵıp, bir top albatuw, şäbinorların ertip, kün, şıǵıs taraptaǵı arası attı kisige bir şay qaynatım uwaqıtqa jetpeytin şaǵın küre Almatıǵa keldi. Munda qoldan jasap alǵan qudayı (burxan) müsini bar. Soǵan qulşılıq qıp: “O, Burxan-baxşı! Xalmıxtı jek körme, (30) xasıqqa des berme!” dep minäjet aytpaqsı.

Qaskeleñ dinbası nege budxananı Şamal xan ekewi köp jil boyı birge mekendep kele jatqan qazirgi turaǵınan jasatpay, Almatıǵa salǵızdı eken?

Tiri kezinde qontayşa Sıban-Rabdan “Älimtä¹⁹ bizdñ joñǵar (35) memleketiniñ kele-şekte şıǵıs pen batıstı jalǵastıratın köpiri boladı” degeni bar edi. Qaskeleñniñ oyında sol qaldı ma eken älde?

Şıñǵıs babası sıyaqtı ornasında şejireşi jılnamaşılar ustamaǵanmen aynala-sına jıyhankez, jansız, usta, zergerler (40) dıyxan, añşı, baǵbandar toptap jüretin qontayşa Almatınıñ qazirgi ornına qızıǵuwmen qosa onıñ ötkeninen de xabardar eken.

[217] Şıǵıstan batisqa qaray sabılıp jibek sawdasın jasaǵandar tüspey ötpeytin töñiregi mol suwlı, qoyuw ormanmen kömkerilgen, pisip tögilgen kezde alması aqqan suwdı bögeytin ertedegei Almatı abatınıñ ornında qazir şaǵın ğana qıstaq bar. Qala (5) äldeqaşan jer betinen joyılıp ketken.

Qıstaq soñǵı qırıq-elüw jil bedelinde jaylaw, köktewege köşe almay, jataq bolıp, egin salǵandar qıstap jaylap qalatın jertölelerden payda bolǵan.

Al abattñ apatqa uşırıp, jer betinen ğayıp bot ketkenin (10) ärkim ärtürli añız ğıp aytadı. Birew: jer silkilgende janılıp, qala sonıñ apanına tüsip ketipti dese, ekinşi birew: joq olay emes, tawdan aqqan tasqın ew tüp ornimen juwıp- şayıp İle özenine aparıp bir-aq toǵıtuıptı deydi. “Bir jılı alma aǵaşqa

¹⁹ Qalmaqtar Almatını osılay dep ataǵan.

da tasqa da, oyğa da, qırğa da qıysapsız köp şığıp, odan taw (15) turğan – sol almatawdıñ astı şirip, qulağanda qalanı basıp qalğan” dep közben körgendey, qolmen qoyğanday aytatındar joq emes.

“Qadım zamanda körşi Juwñ go (Ortaqlıq memleket), yaғnıy Qıtay eli Uwsuwn go (Üysin memleketi) dep tanığan, şığısta (20) Ğansuw ölkesiniñ Xışıy dalaninan bastap, batısta Balqaş köli, Şuw, Talas özenine deyingi ulan-baytaq jerine qaşırdıñ qattı tuyağimen jol salıp jibek sawdasın jürgizgen sol Üwsüwn memleketiniñ Şıғuwdan keyingi astanası Almatı bolğan. Qala xalqı baw-baqşı jāne qolānermen aynalısqan. Usta, zergerlik damığan. (25) Söytip, almadan taw turğızıp, altınnan baw ızğam kez sol edi. Almatı solay ösip-örkendep, naғız abat bolıp turğanda älde Xun älde Jujañ degen jawları basıp alıp, xalıqtı şawıp tozdırıp qalanı örtep qoz qılıp, joyıp jibergen” dep säwegey boljam aytatındar öz aldına bir töbe. (30)

Neğılsa da, äytewir “ornında bar oñalar” degendey, joğalğan qalanıñ ornın el qayta memekendep, keyingi jıldarı qıstaq ornay bastağan. Qazır sol qıstaq salğan qazaqtardı quwıp şığıp, Qaskeleñ, Şamal xan iyemdendi. Şamal xan mine, kün säwlesi túspeytin, jel ötpeytin töbege tayaw bir-eki jerde ğana öziniñ (35) közindey sıғırayğan tesik terezesi bar, är burışqa bir-birdep qoğan körşiraqtardıñ älsiz jariğimen alaköleñkelenip turğan budxana işinde, Burxanniñ aldında jüginip otır. Qaskeleñ jariq duniyede joq. Tümenin bastap Añıraqayğa kömekke ketip bara jatqan jolda – Balqaşqa jaqınday bergende Nawrızbaydıñ (40) qolınan qaza taptı. “Nawrızbay onı bılay jayğap qoysa endi Rayimbek mağan awız salmaq! O, Burxan! Osı uwaqqa deyin oyrattardı dürildetip, jasıqtardı dirildetip kelgen seniñ qudiretiñ qayda qazır?! – dep iştey kübirlep, ülkendigi üş ayılıq baladay, altınnan quyılğan quday müsiniñ äri jatınıp, äri (45) şağmıp, şın minäjat etüwde. [218]

Kün säskege köterilgende Qorın attı noyan Şamal xanniñ şatırına kelgen. Qasına ergen köp nökeri bar. Attarınıñ terlep, entigüwine qarağanda ädettegidey xandı añğa, seyilge alıp şıғuw üşin emes, basqaday bir tiğiz şaruwamen suwıt jürgeni (5) bayqaladı.

Xanniñ ordada qalğan qızmetkerleri noyanniñ aldınan jügire şığıp, tizelerin bügip, jandarı qalмай, qalbalaqtap qarsı aldı.

– Xan qayda?! – dedi noyan kele salıp, attan túspegen boyda. (10) Dawısı qarlığa barıldap şıғadı eken. Tüsi suwıq, tüksiygen qalıñ qabağı tüneriñki. Äldenege abırjıp turğanday.

– Xan taqsır, Älimtäğa ketken.

– İyä, Älimtäğa ertañgisin ketken. Noyan, siz körmey qalğan ekensiz ğoy. Tüsiñiz, säyxin şay işiñiz, oğan deyin kep qalar, – (15) dep albatuwlar jıǵı-japar boldı. Qorın uzın qara jibek şapanınıñ etegimen tizesin oray qımtap, qayqı tumsıq qızıl şegiren etiginiñ ökşesin at büyirine qaday tebinip qaldı da, lām demesten jürüp ketti.

Şamal xan men Qorın jol ortasında kezdesti. Noyan Şamalğa (20) birden suwıq xabar jetkizdi.

Almatıdağı küreniñ kün şıғız kewde tusında ülken toğan qazıp jürgen jüzden asa tutqın qazaq burnağı küni tünde qarawılışı şerikterdi öltirip, özderi uştu-küyli joq bop ketipti. Söytse jataq jaq tağı jazıqta astıq bastırıp, qırman qızıldap (25) jürgen jataq qazaqtarğa barıp qosılıptı. Olarmen birigip, “büytip azap tartıp, aştan ölgenşe, qaruw alıp, qarsılasıp öleyik” depti de, ketpen, kürek, ayır, tırmaların qoldarına köterip, küzettegi şeriktermen qırğın urıs jürgizipti. Sodan jedel xabar alğan Qorın öz qarawındağı miñdıqtıñ (30) jartısını bastap barıp, bas kötergenderdi qanjosa ğıp basıp tastaptı. Jüzge

juwıq adamdı tutqındaptı. Birazı qamıs-qoğa, ağaş-butanı aralap, kölge, suwğa tüsip ustatap ketipti. Sodan Şamal xandı izdep kele jatqan beti.

– Qazaqtar tirile bastadı, – dedi Şamal xan aşuwı betine (35) tewip şıǵıp, juzi örttey qızarıp. – Tutqınnan endi payda joq. Birewin de tiri qoymañdar. Olar qazaqtardıñ osılay qaray jılıp kele jatqanın estigen. Jataqtardıñ bas köterip, esirüwi sonıñ buwı!

Şamal xan qattı aşuwanǵanda eki ıyǵı qayşılanıp, keñ (40) tanawı jelpildep, bet-awzı jıbrılap, alpamsaday dāw denesi tügel qozǵalıp, qıymıldap ketetin. Qazir de söytip, qolındaǵı sabın qara barqıtpen kömkergeñ dıraw qamşısın qoqañdatıp, kökke qarata sermep-sermep qoydı.

– Ölikten dala qan sasıp, onı jep qutırǵan iyt köbeyip (45) ketti, – dedi Qorın tutqındardıñ jazası ölim ekenin Şamal xan awzınan estigenmen qalay qan şıǵarmay öltirüwdi oylap. [219]

– Öртеп жіберіңдер! – dedi Şamal āli de aşuwın basa almay.

– Öртеytin olar xalmıx emes qoy. Onıñ üstine jüzge juwıq adamdı örtew üşin tawday otın kerek şıǵar, – dep Qorın basın (5) şayqadı.

– Endeşe Ąlimtäǵa alıp barıp, et berip, baştıq berip baq! – dep közin baǵjañ etkizip Qorınǵa bir qaradı da jüre berdi.

Qorın da sol boydan kelip, tutqındalǵan qazaqtardı İlege (10) qaray jayaw aydattı. Jayaw bir tutqında bir attı şerik alıp jürdi. Qolı baylanǵan arqandı taqımǵa basıp jüyrelep, āri qamşımın sabalap, mal aydaǵanday lekildete aydap otırıp, namazdiger şamasında İle jaǵasına alıp keldi. İlesip jüre almaǵan birneşewin jol jönekey nayzamen tüyrep tastap ketti. (15) Ąr tutqınınıñ moynına qazanday-qazanday bir-bir tas bayladı. Özenniñ biyik bir jarlawıt jiyegine taqap, qatar-qatar turǵızıp qoydı da, nayza uşımın arqalarınan iyterip-iyterip qulatıp jiberdi. Kilegeylene qoyuwanıp, örkeş-örkeş tolqın tōñkerilip tüsip asıqpay aǵıp jatqan tereñ de arnalı dariya bir emes, toǵız (20) emes, tup-tuwra toqsan toǵız adamdı beyne şabaq jutqan jayıday qaǵıp aldı da, qılıq-qılıq etkizip, juta saldı.

Bul Şamal xannıñ jazıqtılardı qan şıǵarmay jazalaǵandaǵısı edi. Jendet şerikter torsıqtaǵı arxıyden bir-bir qılıqtıp alıp, ımırt üyirile keyin qayttı. Jolda masañdap, (25) dawrıǵa söylep kele jatqanda qarşı aldarınan samaladay bolıp, qalıñ attı adam şıǵa keldi. Olar Qaraş bastaǵan qazaq jigitteri edi. Qarşı bas kötergenger işinen qaşıp qutılǵan bes-altı jataq Şamal xanǵa qarşı jorıqqa attanǵa Rayimbek jasaǵına kezikken. Olardan jaǵdayǵa qanıqqannan keyin Rayimbek derew (30) bes jüz sarbazdı bölip, osılay qaray jedel attandırıp jibergen. Ökiniştisi sol, tutqındardı qutqarıp qaluwǵa ülgere almadı. Onıñ esesine jüz şerikten birewin de tiri qutqarmay tügel uypap tastadı. Jüz attı er-turmanımın oljalap, kidirmey qayta tarttı. (35)

* * *

Jaqında ģana jataqtar qırǵınınan qaşıp kep qosılǵan Bayseyit esimdi kisiniñ keşegi Almatı mañındaǵı urısta körsetken alıptıǵın aytqanda jurt jaǵaların ustay söyleydi. Ol jaqın jolaǵandı jalpaq bas temir kürektiñ qırımın jayratadı deydi. Aldına tap kelgen şerikti şeten ayırmen tüyreytin (40) körinedi. Tek atı şabandaw eken. Sondıqtan quwǵandı da, qaşqandı da bilmeydi, jayımın jürip, japıra beredi...

Jigitter öz adamdarın ģana maqtasıp jatqan joq, Qorın [220] noyanıñ da jan şaq kelmes alıptıǵına da tañday qaǵıp, suqtana tansanadı.

– Bizdiñ Bolat xan Añıraqay ölgen jerdegi ayqasqa aralaspay, alıstan baqılap turıp edi, bulardıñ keleñi de, noyanı da (5) birdey jekpe-jekke, urısqa da belşesinen bata aralasadı eken ğoy, – deydi Berden.

– “Qırıq jıl qırğın bolsa da ajaldı öledi” degen sol. Bolat xan urısqa aralaspasa da, ajal tura kelip edi, alıp ketti, – deydi Esenbek. (10)

– Meniñ bayqawımşa nayzaniñ uşına aldımın jasqanşaqtar ilinip ketetin bolsa kerek, – dedi Balpıq.

– Onıñ ras, – dep qostadı Aqberdi, – qalmaqtıñ älgi Şamal xanı men Qorın noyan degeniniñ birewine on jigit jabılsa da quday üşin tımqurısa kirpik qağıp qoymaydı eken sabazdarıñ! (15)

– Sen qan maydanda soğısıp jürdiñ be, joq Şamal xan men Qorınniñ qasında qas-qabağına qarap turdiñ ba?! – deydi Esenbek oğan, qarsı suraw qoyıp.

Aqberdi aǵat ketkenin bayqaydı da:

– Joq, men bir şerikti quwıp otırıp, jaqın barıp qalıp (20) em, sonda közine közim tüsip ketti, – dep jalt beredi.

Aqberdi şerikti quwdı ma, şerik Aqberdini quwdı ma, onı körgen eşkim joq. Al onıñ Rayimbekti añdawdı qas-qağım da qaperinen şığarmağanı qudayǵa ayan. Rayimbek-ke qarsı toptana şapqan köp şeriktiñ de attarınan topıldap qulağanın, oğan nayzalarınıñ (25) uşın da tiygize almağanın Aqberdi öz közimen talay kördi. Kördi de báz-bayaǵı “oq qaǵarı bar” degen jattandı sözün iştey qaytalay berdi. Aqberdini Rayimbektiñ suwqanı süymegenimen, öz adamımız dep sengennen basqa qastıq qıladı aw degen zeredey de kü-digi bolğan emes. (30)

Al ol Rayimbekke isteytin qastıǵınıñ qapısın, tāsasın, orayın oylawmen, sonı añduwmen kün ötkizip kele jatqalı qaşan! Onday sätin keltirgen kezi de bolğan, biraq qara niyetin iske asıra almağan. Rayimbek qostan uzap oñaşa ketken bir keşte janındaǵı jigitterden jılısıp şıǵıp, buqpantaylap, aǵaş, tas (35) panalap barıp bir emes, birneşe jolı atqanı bar. Ondayda sadaq oǵı oğan darımaq tügil mañayına da jolamay, aydalaǵa qañǵıp ketedi. Rayimbek jebeniñ suwıldağan ünün qulaǵı şalıp qalıp “ızındağan sona ma, şıbın ba, qayda jür özi?” degendey añırıp, jayımın jan-jaǵına qaraydı. Sonda atqan Aqberdi (40) kirerge jerdiñ jigini taba almay, buwın-buwını dirildep, qaraptan-qarap qara terge şo-madı. Bügejektep, aǵaştı, tastı panalap, tura qaşadı. Qaşıp bara jatıp ta “oq qaǵarı bar” dep kübirleydi. Biraq atar kezde öziñiñ jügeri dürsildep, qolı qaltraytının eşqaşan moyındağan emes. (45)

Rayimbek urıstan qol bosağan sätterde, äsirese, uyqıǵa jatar aldıda biraz oñaşa jürip ketip, tereñ oyǵa şomıp barıp, [221] qayta oralatını bar. Oylaytını erteñgi qıymıl, köbine urıs jaylı. Al bugün onıñ kökeyinde tek Esjan ğana. Ol keşegi şayqasta jaralanıp qalǵan, “Tawday süyenerim edi, – dedi Rayimbek betkeyge qaray jayaw bet alıp bara jatıp özine-özi – (5) jortqanda jol, jaǵalasta jal tabar naǵız aqılşı aǵa edi! Qatardan ketkeli bir kün bolmay jatıp-aq bir jaǵım oysırıp qalǵanday boldı...

Ay tawıp, aynala süttey aǵarǵan kezde bir qoytasqa quyrıǵın qoyıp otırdı. Tobılǵıdan şırıp sindirip, tisin şuqıdı. Säl (10) otırǵannan keyin töbe tusınan äldeneniñ zuw ete tuskenin qulaǵı şaldı. Jayımın basın köterip joǵarı qaradı. “Qus qanatınıñ suwılı şıǵar” dedi de qoydı. Sol orında uzaq otırıp, tün ortasına tayaw jatar orınǵa oraldı. Bul kezde Aqberdi öz-özinen döñbekşip, uyıqtay almay jatqan.

(15) Kelesi küni tañsäriden turğan Rayımbek mıñbasıların jıynap alıp bügingi urıstıñ jayıp aqıldasuwğa kiristi.

– Jekpe-jek qazaq, qalmaq jawılıqtı bastağalı beri qalmaq kele jatqan urıstıñ dağdılı bir türi. Sayısta jawıñdı jer quştırsañ öziñniñ asıp, duşpanıñniñ mısı basılatını (20) da ras.

Eger teñ tüsse teketirespen tañ atıp, keş batatını tağı şındıq.

– Bizdiñ tüp maqsatımız jeke batırlardıñ küş sinasuwı emes, jalpı jurttıñ jeñiske jetewi, – dedi Rayımbek äñgimeni (25) bastap.

– Men Rayımbektiñ oyın uqtım, – dedi Balpıq kesek bitken iri denesin qıbr etkizbey otırıp.

– Men de uqtım, – dep Berden Balpıq sözün ilip äketti.

– “Jeñe almasañ kündi bosqa ötkizbe” demeksiñder. Maqul. (30) Bul äñgime tıyanaq taptı. Endigi äñgime bügingi urıstı qalay jürgizemiz?! – degenge saydı.

– Aqır jekpe-jek ayqastı qoldanbaydı ekemiz, onda urıstıñ “jayılma kerege” täsilin qoldanayıq, – dedi Berden.

– Bul – tüydektelip toptanıp qoyan-qoltıqtasuwdı qoyıp, (35) keregeşe jayıp barıp, jan-jañman qorşap alayıq degeniñ ğoy? – Esenbek qulaşıp kere jazıp jiberip, qaytadan qawsıra quşaқтаğan belgi körsetti.

– Soğan jaqın, biraq tap solay şeñberlemeyik. Keşe de Rayımbektiñ uyğarımınmen jawdıñ artın aşıq qaldırıp, kewde (40) tus jāne eki ökpeden tüygiştegemiz. Onıñ paydasın kördik, – dep Tölek Berdeniñ keñite tüsti.

– Men de sonı aytpadım ba?! – dep Balpıq qıp-qızıl közin baqırayta aşıp aldı.

– Ekewiñniñ oyın da bir jerden şığıp tur, – dedi Rayımbek, (45) – ayırması, birewiñ qorşawdıñ awzı-murnın tas qıp bitep, [222] qursawdı küyinde qurtsaq deysiñ, ekinşiñ janı qısılganda qaşıp şığar esik qaldırsaq deysiñ.

– İyā, sen osınıñ qaysısı durıs dep oylaysıñ, Rayımbek? – dep Balpıq onıñ betine qaradı. (5)

– Men muniñ ekewi de durıs deyim. Biraq qay-qaysısın da betalısına qaray qoldanuw gerek.

Mäselen, keşe biz jekpe-jekten keyin qorşawğa alıp urıstıq. Es-ağa aytqanday täwip tömpeştedik. Qarañğı tüsip ketip,eriksiz toqtattıq. Äytpegende Şamal xan şeğinuwge dayın edi. (10) Eger şeğine qalğan jağdayda ne ister edik? Bāz bayağı ädetpen azıraq qawıp barıp toqtaytın edik.

– Endi qaşsa, toqtamay quwa beremiz, – dep Rayımbek qolın siltew qoydı. Sodan äri qaray sözün şalğap, är qıymıldı qolmen qoyğanday ayttı. – Ay-şay joq quwa berseñ qorşawda qaluwıñ (15) mümkin. Sondıqtan qaşqanıñ qabırğasın söğüwge arnalğan mindıqtar men mılıtqılardı saylap qoyuw gerek.

– Oндаy jağdayda biz qarsıla-sımızdıñ qaşıp ketkenine māz bop otırmaydı ekemiz. Keşe mergenderdi bastap jürgende soğan meniñ közim jetti, – dedi qaraş. – Zāwde jaw şeğiniп (20) bosıp berer bolsa, onda eki qanatqa bölengen mergendermen qosa eki ökpeden quwsırıp, qısıp jiberüwge äbden boladı.

– Bir ğana mılıtqılar mıñğa, түmнге төтеп bere almaydı, – dedi Oljabay. – Ätteñ, mılıtq köbirek bolğанда ğoy, nemese mılıtq-pen qosa bir zeñbirek bolsaşı! (25)

– Mıltıq azdıq eteri sözsüz. Onımen qosa är eki qanatqa mıñnan, joq degende jartı mıñnan sadaqşı mergender qosa qoyuw kerek, dep Rayımbek semser sabınan ustap ornınan turdı. Bul – äñgime pisti, endi urısqa kiriseyik degenniñ belgisi edi.

Almatı mıñındağı ayqas eki jumağa sozıldı. Bul arada (30) Şamal xan, Sarı-Manja ekewi birigip ketti. Onıñ esesine qarsı jaqtıñ Qoyşağırı qıyrıp bitti. Birewin Esenbektiñ Küldirmamayşılıarı Almatı küresine kelgende qolğa tüsirip aldı. Biraq äli atıp paydalana qoyğan joq.

Şamal xan men Qaskeleñ ekewi köp jıl turıp qızığın (35) körgen berekeli Jetisüw, onıñ Almatı tawınıñ orta bawrayındağı özen jağası kök şalğındı, betkey jağı qoyanjondana töñkerilgen betegeli, boz juwsandı, ädemi alqap edi. Sol mañğa äbden bawır basıp, jerjadi bop qalğan Şamal xan urıstıñ soñğı küni kök şatırın köşire qaşqanda közine eriksiz jas (40) aldı. Endi qayıp munday quyqalı da körikte öñgir buyırmaytınına közi jetkendey. Ölmesem osı öñirdi jaylay berem, ölsem süyegimdi örtegende külim de osı jerde qalsın degendey örşelene, öşiğe urıs salıp edi. Biraq jan tätti eken. Kün sayın küşeyip kele jatqan qazaqtar ekpininen qattı qawiptendi de, (45) ajaldan qaşıp qutulmaq-qa bel bayladı. Äli qanşa ot ottap, [223] suw işetinin kim bilsin, öytse de bul jolı bir ajaldan qutuluwın qutılar edi, özi toysa da közi toymağan quw dünüyeni quwam dep tutılıp qaldı. Ol tün jamılıp küreden attan-ğanda killi qaşqan qalmaq bet alğan künşığısqa qaray qaşpay, teristikti (5) közdep İle tarapqa zıtqan. Ondağı oyı – qazaqtar quwsa tek qunşığısqa ketti dep esepseydi. Al men İlege bir jetip alsam, onıñ toğay-torañğısın panalay jürüp, uzap ketem. Söytip Qoñtay-şanıñ ülken qosınına barıp bir-aq qosılam dep esep qurğan. Esebi durıs ta bolıp şığar edi, eñ aldımın kökeyin tesken älgı (10) quw dünüyeniñ qudireti mıñ san qolı bar jawınan da mıq-tı bolıp, eriksiz qaytarıp alıp keldi. İlege bet alıp, jartı jolğa deyin barıp qalğan onıñ Almatı küresindegi burxanada qalıp bara jatqan burxanıñ altın müsini oyına sap ete tüsip, at basın kerı burğızdı. Biraq burxan müsini tügil küreniñ özine de jolay (15) almadı. Öytkeni, mundağı Rayımbek qolı ay qarap jürgen joq edi.

Şamal xan budxanağa attap kire almaytının bilip, ekinşi märte şegingende Nawrızbayğa tap bolıptı. İzdegenge surağanday bayağıdan tisin qayrap jürgen Nawrızbay tañ atıp ketip, (20) boyın jasıra almay, azdağan nökerimen zıtıp bara jatqan Şamalğa kezdesip qalıp, kewdesine kök süngi qadaptı. Söytip xannıñ ajalı kürede de emes, İlede de emes, eki ortadağı janap dalada jetti.

Şamal xandı ülken tirek tutup kelgen Sarı-Manja onıñ (25) äweli aldı-artına qaramay qoyanşa zıtqanın, qutılmaq dep, qurığanın estigende özi de ne isterin bilmey sastı.

Onsız da urıstan äbden qajıp bitken jansebil şerikter qosınbası opat bolğan soñ berekesi ketti. Basqağa bağınbay, bet-betimen ıdırıp joğaldı. (30)

Aldağı isti mıqtap aqıldasıp, pisirip alğannan keyin şabuwlığa köşken Rayımbek qolı Sarı-Manja bas bolıp qalğan şerikterdiñ silikpesin şığardı. Endigi qarsılıqtıñ paydasız ekenine közi jetken tümen bası iñir qarañğılıq tüspey-aq Almatı küresinen asa qaştı. Ra-yımbek sarbazdardı japırlata (35) quwdı.

Äwelgi söz baylasqandarı boyınşa qaşqan jawdıñ soñına tüsip quwa berer edi, keş kirip, töñirekti köz körmes qarañğılıq bürkep aldı. Sardar dabil qaqtırıp, urıstı toqtattırdı. Däl osı tusta qoyşı toyğa aynalğanda, qasqır qoyğa aynalğan bir (40) oqıyğa jarısa jürüp jattı.

Jawdı quwğan sarbazdar arasınan elewsiz jırılıp şıǵıp, Aqberdi küredegi özi biletin ğıybadatxanaǵa qaray tarttı.

Ol qalmaq qolında bolıp, dinine kirgen kezde kürege alıp kelip, burxan müsiniń quşaqtatıp turıp, ant alǵan sol kúndi (45) Aqberdi eşqaşan, eş waqta jadınan şıǵarǵan emes. Öytkeni, sol [224] sätte onı qalmaqtıń dinin qabıldap, qudayın quşaqtap turmıshın degen qulshılıqtan ğóri quday müsini jasalǵa at basınday altındı quşaqtap turǵanına jarılıp kete jazdaǵan.

Ätteñ, qudaydan da, adamnan da bezip, altın müsindi quşaқтаǵan (5) boyda aydalaǵa alıp qaşa-aq edi, ötüwge osınaw keşil, keñküw, şebınor sekildi budxana tolǵan din adamdardı jiberip qoyıp, qarap otrar ma?!

Sol kökeyinen eki eli ketpey, terıday tesip jürgen altın müsiniń äzirgi xalı qalay eken? Orayı kelse qoyınǵa tıǵıp (10) alıp, qarañǵı tüнге qaramdı batırsam degen öymen budxanaǵa kirip barıp edi, özi tanıytın küre keşili aldınan alqın-julqın şıǵa keldi. Qoynında tompayǵan birdeñe barın bayqaǵan Aqberdi altın müsini ekenin bildi de:

– O, burxanniń süyikti qulı! Men sizge kömekke keldim, (15) – dep aldına köldeneñ tura qaldı. Keşil äy-şäy joq, qınaptaǵı qılıshın suwırdı. Aqberdi de qarap qalǵan joq. İzdep kelgeni sol bolǵan soñ endi jan ayamawǵa bekindi. Altın üşin ekewi sart ta surt ayqasa ketti.

– Keşil, burxandı tasta da tayıp tur! Öziñge tiymeyim, (20) – dedi Aqberdi qılıstasıp jürip.

– Sen osı burxandı quşaqtap turıp, ant berip, bizdiń buddaǵa ötkesiñ. Sondıqtan buǵan talassañ seni ant uradı! – dedi keşil bir qolımen qoynındaǵı burxandı sırtınan basıp ustap, bir qolımen qılıstasıp. (25)

– Men seni qutqaram, burxandı adam ayaǵı baspas jerge jasıram. Wädem boyınşa Rayimbektiń basın kesken küni birge alıp barıp, ekewin de öz qolına tapsıram, – dedi Aqberdi keşildi sendirtiw üşin şabuıldıan qorǵanısqı köşip.

– Qazaqqa senbeyim, – dedi keşil Aqberdini quwalay qılış (30) sermep. – Rayimbekpen ünemi birge jürsiñ. Bas alǵış bolsañ qayda qaldıñ osı waqqa deyin?!

– Jaraydı, senbeseñ burxan qay jeñginimizdiki, – dep Aqberdi endi şabuılǵa alıstı. Keşil tınış kezde awıldı jerdiń dinbasısı bolǵanmen urıs kezinde jüzbası batırdıñ biri bolatın. (35) Mına budxanaǵa etegi jer sızǵan qızıl şekpen kiyip, kiyiz kitabın ustay kelmey, qaruw asınıp, sawıt kiyip kelgeni de sol urıs üstinde jürgenniñ belgisi. Özgeleri jan sawǵalap qaşqanda, bunıñ jannan bezip altın üşin jürgeni allaǵa ayan. Sonı oylaǵan Aqberdi “Altın üşin meniñ de canım piyda!” – dep (40) ayanbay ayqastı.

Keşildiñ qolında qılış, qoynında altın. Soǵan sıyınıp, äri qasterlep ustaǵan öz qudayım özime jaq bolar degen senimen silkilesti küşeytti. Birde qarsılasın tıqsıra quwalap, birde özi tıǵıla qaşıp, jantalasıp jürgende qoynındaǵı quday müsini (45) jerge tüsip ketti. Sonı alam dep abaysız eñkeye bergende öz bası qosa domalap tüsti. Aqberdi altın müsindi jerden jalmajan [225] qıǵıp aldı. Ğaşıǵınşa aymalap bir süydi de, qoyınǵa süñgitip jiberdi. Endi ne isterin bilmey, budxana işinde jalǵız özi jantalastı. Esikke üş barıp, üş qayttı. Dalada dabırlap adamdar jür. Körse bitti, altınnan ayrıldım dey ber! Jaña (5) ğana jawı jalǵız keşil edi, en-di köbeyip ketti. Äni-mini degenşe-aq qawmalap qorşap aldı. Tısta da jaw, işte de jaw. Bäre “Altın!” “Altın!” dep antalap tur. Endi qayda barıp qutıladı? Qayda jasıradı?!

Aqber-diye budxananıñ işinde är jerden bir jiltırağan şıraç ta jaw körindi. “Altın munda!”, “Altın (10) quşaqtağan adam mına jerde!” dep daladağı jurttı qol bulğap şaqırıp turğanday bol-ğan soñ älqaysısın bir-bir ürlep ösire saldı. Üy işi tastay qarañğı boldı. Aqberdiniñ şığıp bara jatqan janı jaña ornına tüsti. “Uh!” dep jerge otıra ketti. Mañdayınıñ terin sıgıp sürt-ti. Äbden şarşap qaljırağanın (15) bildi. Biraq tün ortası awsa da uyqısı kelmedi. Qoyın-dağı altın müsindi sırtınan qısıp-qısıp qoyadı. Meni tastap bir jaqqa uşıp ketpedi me de-gendey, älsin-älsin qolımen sıypalay beredi.

Ol arı oylap, beri oylap, müsindi jasruwdıñ amalın taptı da quwandı. Sol burxan turğan keñ bölmeniñ oñ jağındağı (20) burıştı nayzanıñ uşimen üñgip qazdı. Müsindi so-ğan tepkilep turıp kömdi. Üstin alağanımen sıypalap, jımın bilgizbey tastadı. Aqberdiniñ köñili endi ğana jay taptı. “Mıñ jıl jatsa da özimnen basqa jan balası bilmeydi, – dedi özi-ne-özi. – Ne qalmaq, ne qazaq bir jaylı bolıp birjola tıñanda özim kelip (25) aşıp alamin. Taşkenniñ ne Türkistanniñ bazarına aparıp satam! Älde xanğa tartuw qılsam ba eken?! Aqberdiniñ kim ekenin sonda biledi jurttı. Batırdıñ da, biyiñdi de awzıma qaratarımın äli!”

Aqberdi altındı kömip, köñili tuşğannan keyin jalğız otırıp qıyalğa şomdı. “Ayt-sa da at basınday altınğa ne keledi (30) eken özi?! Keminde miñ jılqı bolatın şığar-aw?! Sonda oğan eñ aldımın bir qatın alam, odan soñ toqal! Eki qatınğa mıqtas jüz jılqı ketedi. Qalğanın mıñğırtıp ösire berem, ösire berem. Keyin kártayınqırağan şaqtı tağı bir toqal! Oğan deyin jılqım ösip, eki miñ, üş miñğa jeter! Äne, baylıq degen!... (35) Onday kezde malmen birge adamdar da aynalamda topırlap jüredi. Birew malımdı bağadı, birew otındı jağadı. Dos-jaran da, qul men küñ de mende boladı.

Aytısa da osı Rayimbekten tezirek qutıluw kerek edi. İyâ-iyâ, altın bolsa duşpanıñnan qutıluwdıñ da jolı oñay. Bazardağı (40) baskeserlerdiñ bir-ekewin jaldap alıp kelsem – bitti! Oypır-ay, so bäleler altınğa qızığıp, özimdi...”

Aqberdi... “Ah!”...“Ah!”... dep elirip, ornınan şoşına atıp turdı. Joq, semserin sermep kele jatqan eşkim körinbeydi. Tüsımnen şoşıdım ba dese kirpik ilgen joq sıyaqtı edi... Üy işi (45) qarañğı bolğanmen sığırayğan tar terezeden quylğan säwle molaya tüsken, soğan qarağanda tañ atqan körinedi.

[226] Sırttan abır-dabır da estile bastadı. “Ölgen keşilmen birge otıra berem be, endi şığayın. Ättegen-ay, erterek ketip qaluw kerek edi!” dep esikke bettey bergende arğı jağında jürip kele jatqan adamnıñ dıbısı bilindi. “Rayimbekten erte turatın (5) eşkim joq, dāw de bolsa sol! Ol kelse birden müsindi joqtaydı. Onı ölgen keşilden emes, tiri menen köredi. Odan burın men onı... Sāti tüsken jeri osı. Ajal aydap kele jatqan şığar!”

Aqberdi ayqara aşılatın esiktiñ artına tura qaldı. Äldekim (10) erkin attap işke endi. Aqberdi kılıştı töbesine köterüwin köterse de qolı qaltırıp, buwın-buwını dirildep, mağdırı qurıp bara jattı. Esikten jaylap attağan Rayimbek qarañğığa közin üyrete almay az kidirdi. Onısı “Al, endi, mıqtı bolsañ şawıp kör” dep qır körsetkendey, Aqberdiniñ mısın odan arman basa (15) tüsti. Rayimbek ilgeri attadı. Qılış sermer jerden alıstap ketti. Sulap jatqan keşildi körüp, soğan üñildi. Qaperinde eşteñe joq. Atılıp barıp jon arqadan salıp jiberüwge de bolar edi, daladan dabırlap söylep, tağı bir-eki adamnıñ kirip kele jatqanın bayqadı. “Bitti!” dep Aqberdi sılıq etip otıra ketti, – (20) Oqqağarı bar!” Ol älde ölip, älde uyıqtap jatqanday basın qoynına tuğıp, qılıp qaldı.

Sırttan kiringender Esenbek, Oljabay, Aqbala üşewi edi. Aqbala añıldap, söylep kele jatıp Rayimbekti kördi de, kilt toqtadı. (25)

– Oy, batır ağa, munda jur ğoy! Qaşan keldiñiz?

– Kirip turğanım osı. Munda küreniñ keşili ölip jatır. Bir mıqtı basın qağıp tüsiripti, – dedi Rayimbek. Ol kelgenderge qaray burıla bergende esik tübinde qılıjıyıp jatqan Aqberdini kördi. (30)

– Mınanı qarañdar, tağı birew ölip jatır! – dep solay attadı. Aqberdige endi qozğalmay bolmaytın boldı. “Tanydı. Awnatıp köredi. Tiri. Qansırıp jatır deytin awır ja-ram da joq...” Ol sırt uyqıdan oyanğanday, basın köterip, közin jıplıqtattı. Sodan keyin: (35)

– O, batır! – dep qalbalaqtap ornınan atıp turdı.

– Ağa, tirimisiñ? – dep Aqbala quşaqtay aldı.

– Nemene, ölgen keşildi küzetip jatırmısıñ?! – dep Rayimbek Aqberdiniñ bas-ayağına qaradı.

– Osı kăpirmen tañ atqanşa arpalıstım-aw! Oñaylıqpen (40) jan bergen joq. Özim de äbden qaljırapın, – dedi Aqberdi şimirikpey. Rayimbek senip, işi jıldı.

– Qaljırasañ da basın qağıpsıñ, jaraysıñ! – dep şın rıyza boldı. – Öziñniñ tört müşeñ saw ma, äytewir?

– Din adamniñ, – dep Aqberdi maqtanış bildirdi. (45)

Rayimbek keşildiñ qılışın, qınınan semserin alğızdı. [227] Kümis saptı, qos jüzdi asıl semserdi Aqberdige, almas qılıştı Aqbalağa Rayimbek öz qolımen ustattı.

Aqberdi semserdi awzına köldeñek tistep, tize bügip qabıldadı. (5)

– Şerikke siltegen qılışımniñ jüzi qoşağırğa tiyip, mayırılıp qalıp edi, jaqsı boldı! – dep Aqbala quwanıp, jüzi almas qılıştı aynaldıra qaradı.

– Keşildiñ kiygen sawıtı da jaman emes şıǵar, sıyrıp alıp, qajet etkeniñ alıñdar, – dep Rayimbek Oljabay men (10) Esenbekke iyek köterdi.

– Sawıtımniñ jeñi jırtılıp jür edi, mınanıki jaña eken. Suwğa aparıp juwıp men kiyip alayın, – dep Oljabay şınjır sawıtı keşildiñ üstinen sıyrıp alıp köterip körsetti.

Esenbek daladan tört jigiti ertip kelip, keşildiñ öligin (15) awlaqqa aparıp tastawdı buyırdı.

– Tereñ qazıp, tepkilep kömip tastañdar, – dedi Esenbek jigitterge. – Qalmaq öligin jep, qorqaw qasqır, qutırğan iyt, qarğa-quzğın köbeyip ketti.

* * *

Almatı mañman quwılğan Sarı-Manja İleni boylap, şığısqa (20) bet aldı. Qoñtayşağa jaqın barıp jârdem alǵısı keldi me, äytewir “Şamal xan men Qaskelendi şaq keltirmegen qazaqtarğa kim tötep beredi!” dedi de on jaqtı köş jerge uzap ketti.

Bul tusta Qoñtayşanıñ özi de Qarqara men Şarındı tastap, Sayram köli men İle özeni ortasındaǵı Talqı asuwına (25) qonıs awdarğan. Sol esine tüsken Sarı-Manjanı “Ğaldan qoñtayşanıñ jer betinde Qarqaradan asqan suluw, odan asqan keñ de, körikti jaylaw joǵın bile tura şığısqa qaray jıluwı teginde qazaqtardıñ qayta şabuwılınan seskenip Jañ-Luwñ dosına qaray ıǵısqandıq pa, joq älde äriden arbasıp kele jatqan Boǵdı (30) xannıñ irgesine barıp alıp soqqılawdı qolaylı körgendik pe?” dep dal boldı.

Şamal xanniñ Almatı mañınan keterde: “Älimtä qayran jerim-ay, almaları jürektey, Üş şabdar özen-kölim-ay, baldırğanı bilektey”, dep qıymay qoştasqanıday şarasızdıq bolmasa (35) jarar edi degen de oy bilep alğan. Sonday awır da azaptı qıyal quşağında kele jatqanda qoñtayşağa kömek suratıp jibergen Şamal xanniñ eki jawşısı eki ese köbeyip, törtew bolıp aldarınan şıqtı. Olar Türgen özeniniñ İlege quyar aralığında kezikti. (40)

Jawşılardıñ xabarı Sarı-Manjanı quwanta almadı.

Ğaldan-Seren qoñtayşa “Bu jaqtan äzirşe kömek te qütpesin, jāne Şamal xan Älimtädan beri bir adım şeginbesin” dep buyırıptı. [228]

Jawşılardıñ aytuwına qarağanda, qoñtayşanıñ özi de qazir äri jelpingen jeñis, äri qıspaqqa tüsken qıynalı üstinde körinedi. Qıspaqtıñ eñ ülkeni öziniñ ejelden beri birde tebisip, birde öbisip kele jatqan şığıstağı körşisinen. Ekinşisi – İleniñ (5) arğı betindegi Qabanbay batır, Abıray sultan bastap jürgen qazaqtıñ orta jüziniñ qalıñ qolınan eken. Äsirese Abılaydıñ joñğarlarmen burınğıday öz betinşe urısıp, qaqtıǵısa bermey Ejen xanğa qol soza bastağanı Ğaldandı qattı alañdatsa kerek. Söytse de, ol qazaqtardan göri qıtay qawiptirek dep megizgi küşin (10) de, zeñbireginiñ awzın da şığısqa qarattıptı.

Qoñtayşa jawşığa jawşı qosıp berip, kün batus jaqtağı xandarı men tümenbasi-larğa tepsine ämir bergende bilay depti: “Qazaqtarğa äzirşe öz betterimen tiyispesin. Eger olar tiyse qalsa, betin qaytarıp, teke-tirespen jay şekise tursın. Ülken aydaharmen (15) arpalısıp jatqanda, şiyböriler ayaqqa oralǵı bolmasın!

Qazaq jaqtaǵılarınıñ kün sanap şabuıldan şabuılğa, şekisüwden şeginiske uşırıp bara jatqanı qoñtayşanıñ qabırǵasın asa qayıstıra qoymaydı eken. Ülken jawğa bir ret oysırıp (20) soqqı berüwdiñ säti tüskenine, qara şarwasın qan-qaqsatın biraz adamın tutqınğa alǵanına mäs körinedi. Onıñ jayın Rayimbekterge Ordadan jibergen elşiler de aytıp keldi.

Qazaq, Joñğar, Resey qarım-qatınastarınıñ qazirgi betalısınan xabardar etip, baǵdar siltey otıruw üşin Töle biy Aralbay (25) bastağan on şaqtı adamdı Jetisuwğa qaray attandırtıptı.

Aralbay jol boyı köp jerge ayaldap, keşe öz üyine tüsken. Bügin awıl-ayma-ğın tutas köşire kelip, Almatığa qonıs tebe bastağan Rayimbek üyinde äñgimelesip otr.

Aralbay xabardıñ eñ edewlisi retinde ülken Ordanıñ Reseymen (30) qarım-qatınas ornatuı jöninde asa tereñ de jan-jaqtı äri şırmaq qayşılıqta äñgime-keñes jürip jatqanın aytı. Bul bir kün, tipti, ay men jil işinde bite qoyatın şarwa emes, pisüwi qıyan tolǵağı qattı uzaq äñgime eken. Aralbay özi de sol soqpaqsız suxbattıñ bel ortasında jürgen adam. Bu jaqtan keşikpey (35) qaytıp barsa, tağı da bel şeşip, belşesinen aralasadı.

Elşiniñ ekinşi aytarı: eger özderi tiyispese, batırlar joñğarğa qarsı urıstı waqıtşa toqtata tursın degen Töle biy amanatı. Sebebi, qazir Ğaldan qoñtayşa qıtaymen urıs üstinde. Olay bolsa ol basım küşin de, urıs bağıtın da ülken maydanğa (40) qaratadı. Qazir küz, endi qıs tüspey urıstı toqtatpaydı. Onıñ üstine-qoñtayşa boǵdıxan Jañ-Luñğa qarata şabuıldı bastağan sonaw mamırdıñ basınan beri biraz jeñiske jetip jelpinip, örşip kele jatır. Onıñ naqtı şındıǵın bıyılǵı yağnıy 1732 jılı jazdağı urısta joñğardıñ qolına tüsken, odan qaşıp (45) şığıp Reseyge ötip, Reseyden bostandıq alğan soñ Türkistandağı [229]

qazaq ordasına kelgen qıtay äskeriniñ zuwñjañı²⁰ Çuw-Wan-Xaydan anıq bilgen. Ol: “Ğaldan-Seren osı jılı tamız ayında otız miñ äskermen xazuw qıstaqtarına qarata şabuwl jasap, asa awır soqqı berdi. Jolındağını qırıp-joyıp, qattı zardap (5) şektirdi. Köp adamdı jäne zeñbirek pen qaruw-jaraqtı qolğa tüsirip äketti” dep bayandağan. “Olay bolsa qoñtayşa sol şığıstağı körşisimen aynalısa tursın. Al biz qolımızğa tiygen az küngi tınış jağdaydı paydalanıp, Reseymen qarım-qatınasımızdı ondap, ornatıp alsaq, onda qoñtayşa burınğıday (10) emin-erkin taltañdamay, qazaqtarğa qarata ayın bayqap basatın boladı” deпти Төле би.

Osı tusta ülken Orda: “Qazaq-joñğar bir-birine tiyispew” jöninde kelisim jürgizüw üşin qoñtayşağa elşi jibermek. Eger bul niyet iske assa, onda Reseymen oydağıday qarım-qatınas (15) ornatuwğa qolaylı jağday tuwılar edi,” degen Orda biylewşileriniñ oy-maqsatın da aytıp ötti Aralbay.

– Maqul, – dep bas iyzedi Rayimbek. – Ordadağı ülkender – Sizder solay uyğarsañızdar, tüp maqsat – xalqımız qalmaqtıñ tabanında janşılmay, täwelsiz tirlik etüw bolsa, onda maquldan (20) basqa ne aytamız.

Rayimbektiñ sözini osında otırğan ülken-kişiniñ bäri de qostadı.

Äñgime üstinde Rayimbek Aralbayğa öziniñ bir işki oyın sır retinde aytqısı keldi. (25)

– Aral ağa, – dedi ol. – Men qolıma alğaş qaruw ustağanda atam-anam, bawır-tuwğanım, apa-qarındasım, awıl-aymağım birjola qurıp ketpew üşin soğısam. Endi elim soğıssız ömir sürüw üşin soğısıp jürmin. Budan bılay da söytpekin.

– Bärekelde! – dedi Aralbay rızya köñilmen. – Bul elge tınıştıq (30) bermeytin soğısqsı jawıñdı joyıp bitseñ, soğıs ta sonımen birge bitedi degeniñ goy!? Janjalsız jerde el tınış. Baqıt ta, baylıq ta beybit kezde, tınış tusta tuwılatını aqıyqat.

Aralbay bas-ayağı bir jumaday ğana el işinde bolıp, Ordağa (35) qaytadan attanıp ketti.

* * *

Öz kezigimen köktem de keldi. Qalıñ jawğan qasat qarmen qosı jılmıyıp, jum-jurt jatqan qıs boyğı öli tınıştıqqa jan bitip, qıymıldap, jürip ketkendey boldı. Almatı tawınıñ jıra-jılğalarınan sarqırıp aqqan lay suw eñiske quldıylap, (40) kölbey jazıqtarğa jayılıp ketti. Oydım-oypañdarda kölşikter [230] payda bolıp, tereñ arnalar suwğa toldı. Oyda qar keter-ketpeste-aq qıltıyıp, töbe körsetken baysheşekter qaptap, qırda jawqazın gül jara bastadı. Jer beti birte-birte kökjasıl torğın jamılıp, ağaştar bürsik attı. Aynala alwan reñdi gülge oranğanday (5) qulpıra tüsti. Qulın kisinep, qozı-laq manarap, qorada da, dalada da abır-dabır, uw da şuw dübir-duwman köbeydi.

Jañbirmen buwsanğan jer iyisi kök iyisine, jupar añqığan juwsan men kökemaral iyisine qosılıp, adamdardıñ da, jan-januwarlardıñ da, jan bitkenniñ taram-taram tamırına qan jügirip, (10) jan duniyesiniñ küre tamırı bülkildep, alıp jüregi düpildap soqqanday qozğalısqı endi.

Oy-qırğa, say-salağa, jıra-jılğalarğa, taw işine şasıray qonıstap, tınıq,tınış qıs ötkizgen jurt Nawrız tuwa “jıl ketti”, “jıl keldi” dep, öli jünin tastağanday qıstawlardan öre (15) şığıp, köktewge qonı. Birine-biri qara tarta jaqındap, irgelese otırdı.

²⁰ Zuwñjañ – Qıtayşa top, otrıyat bastıǵı.

Jadırağan şuwaqtı dalağa jertölelerden jamıray jügirgen balalardıñ mañdayların kün süyip, jel öbip, jaña, jas töl – qozı-laqpen qosa asır saldı. Söytip, olar da jaz oyınına – máz-(20) oyınına alańsız aralastı da ketti. “Eski jılda eriskeseñ, jaña jılda jarılıqa” dep jıl basın merekelep, Nawrızdıñ alğasıqı üş künin quwanış qıp ötkizdi de, tirlik qamına kiristi. Şarwa quyttegen jurt birewi ekewge köbeyip, molaya tüsken maldıñ, äsirese endi-endi otığa bastağan jas tölderdiñ jaña boy kötergen (25) baldır-balğın kökti birt-birt üzip jegenine, quldırañdap jügirgenine, sekirip oynaq salıp, süykimdi qılıq körsetkenine deyin qızıqtap, quwanışqa keneldi.

Eski jıl ketip, jaña jıl kelgende eldiñ tek qonıstı ğana emes, odan basqa da köp märseni jañalap, jasarta tüsetin (30) şaruwakerlik jaqsı ädeti. Eñ äweli şıbın şıqpay turıp qozılaq, tana-torpaqtardı aqtaydı da, qumırşaday köp bolsın degen tilekpen bezin qumırşanıñ iyewine tastaydı. Sonımen qosa tay, qunan küzelip, dönen, bestige şıqqandar pişiledi de, atqa aynaladı. (35)

Nawrızdıñ keyingi kişi-girim toy kökte de bolatın osınday bereke-baylıqtıñ ba-sı, töl toyı, “kögen toyı”, “jelibaw”, “qımızmurındıq” toyları. Jaw qolınan jan berip, jan alıp qaytarğan atameken, tuwğan jerdi erkin iyemdene bastağan eñbek adamdarı bayırğı mal şaruwaşılığın qosa bıyl bir jaña, (40) tıñ şaruwaşılıqpen de aynalıp körgisi bar. Ol jağdayğa baylanıstı oqta-tekke bolmasa tüpkilikti käsip etip dağdılanbağan eginşilik isi.

Bul malın ne jaw aydap, ne juttan qırılıp, qarajayaw qalğan qazaq awılında tuwıp ösken tarlıq-tawqumetin özi de bala (45) jastan körüp kele jatqan öldim-taldım degende tiske basar dän izdep, onı toq kezde “kedey”, “jataq” atandırıp, mensinbey [231] qaraytın aғayın-tuwğandardan tawıp, tirliğin jalğastırğan. Sonday-aq aş kezde je-gen quyqanıñ dāmin toq kezde de umıtpağan Rayimbek, Esjan sekildi adamdarıñ murın-dıñ boluwımen bıyl qalayda qolğa almaq inta, qulşınıs küşti. Köpten beri kökeyde (5) kele jatqan talap-tilekti iske asıruwğa jıl basınan beri qolğa alğan azın-awlaq dayındıq ta bar.

Ötken qısta bayağıdağiday Taşkenge tağı bir märte kerwen jürgizip, asa zärtiw pul-kezdeme, dūniye mülükpen qosa Rayimbek kerwenşilerge ayrıqşa tapsırıp, tört-bes tisağas alğızğan. (10) Onı Äbin ustanıñ dūkeninde köbeyttirip, uzın sanın otızdan sırttı da dıyqanşılıqtı käsip etem degenderge, äsirese Almatıdağı “jataq”, “dıyqan” atanğandarğa taratıp berdi.

Rayimbektiñ bul iyigi maqsatın iske asıruwğa “jataq” awılınıñ bassısı Bayseyit-tiñ ıqpalı boldı. Önegesiniñ sebi tiydi. Öz (15) awılınıñ tilge köngenderin Bayseyit “jata-ğimen” biriktirip, Nawrızdıñ ayağı, kökektiñ basında jer jurtıp, egin saluwğa kiristirip te jiberdi.

Biyeye, Berdikey, Qabay jıraw qatarlı lebizine jurt qulaq asatın qazılı kəriyalardı Rayimbek eñ aldımın öz tiline (20) köndirip, sonday keyin solar arqılı basqalardı jumıldırdı. Şapqınşı jawdıñ qırısğın belgili bir turaqtı mekeni joq, öziniki bolsa da “özimdiki” dey almay, uşarın jel, qonarın say bilip kele jatqan eldiñ jerge ter tögip, onıñ jemisin jewine küdik-kümāndarın seyiltüwge de osı qarttar köp qolğabıs tiygizdi. (25) Joñğarlar jılıp ketken jerine qaytıp ayaq baspaytınına, endi özderin qonıs tepken mekenge ne istese de boladı degen zor senim tuwıldı. Tüktep kelgende: “Qazır mal bar, mal jayılatın öris te bar. Olay bolsa, egin egedi ekem dep samal taw, salqın jaylawğa köşpey, topıraq qawıp sayda otıra almaymın” degender (30) mal soñında ketti de, jer emşegin emeyik degender qalıp qoydı.

Rayimbek özi bastağan is bolğandıqtan özi onıñ eñ mañday aldında jürdi. Äri bel şeşe kiristi.

Jataqtardıñ qural-saymanına qarap, jer jirtuwğa kerekti (35) tisağaştan basqa da ağaş tırma, ögizge moyınturıq, qüzde astıq bastırattın tulıqtas sekildi qural-saymandar jasattı.

Egin saluwğa qolaylı jer jetkilikti edi. Sondıqtan da dıyqanşılıqpen şuğıldanam degenderge onı bölisüwde qıyındıq tuwğan joq. Ärkim özi qalağan alqaptı jırtıp, astıq egüwge erikti (40) boldı.

– Jataqtardıñ da jağdayı mäz emes eken, – dedi Rayimbek birde Bayseyittiñ üyinde otırıp. – Jurtqa: “Egin ekseñ nan boladı. Nan – nār, nan – toqşılıq, nan – bereke” dep maqtadıq. Ötkenimiz tekke ketken joq. Biraz adam “mal jut pen (45) jawdıñ jemi eken, aytqandarıñ ep eken” dep tilge könip, egin ege [232] bastadı. Bir täwiri sol adamdardıñ jañağı men körgen jataqtar jağdayın, turmıs-küyin közben körmegeni abzal boldı Bäke. Eger bügingisin körgende ertheñisine köz jetkize almay, “büytken eginşisine bolayın” dep aynıp ta ketüwi ıqtıymal edi. (5)

– Böri aralağan qotannıñ jağdayı qalay boluwşı edi, Rayjan?! Jaw tiygen jataqtıñ jağdayı da odan kem emes, – dedi şımır da jumır, kesek denesimen burıla Rayimbektiñ betine qarağan Bayseyit tostağandağı qatıqsız qara şaydı urttap qoyıp. (10)

– İyä, qalmaqtar dıyqandardıñ öz tapqanın özderine buyırtpay, awızdarınan jırıp äketip otırğan ğoy. O jağınan xabarım bar, – dep Rayimbek quptağan sıñaymen bas şulğıdı. – Endi egin ekse, öngeni özgeniñ awzına tüsip ketpeytinine sene me, äytewir? (15)

– Bul dıyqandar sense de egedi, senbese de egedi. Eñbegimizdiñ jemisi jat awzına tüsip ketedi eken dep qarap otırğanmen qarın toymaydı ğoy. Soğan közi jetken soñ äytewir jerge jabisıp, turbana beredi. Astıq piskende Şamal xannıñ adban jıyğıştarı da qaptarınıñ awzın aşıp, dayın turadı. Bir aluwmen tınsa (20) jaqsı ğoy, eselep, eki-üş dürkin aladı. Surap aladı, zorlap aladı urıp-soğıp qorlap aladı... – Bayseyit jataq dıyqandarınıñ basındağı awır jağdaydı aşına ayta bermek edi. Esenbek bölde:

– Men biletin qalmaqtar nan jemewşi edi, sol üşin egin (25) de ekpeytin. Al qazaqtardan dayın astıqtı jıynay beredi, onı ne isteydi eken? – dep ol tañdana suradı.

– Yapır-ay, Esenbek-ay, senbilmeytin bäle joq şıǵar dewşi em, şımınmen bilmey surap otırsıñ ba, älde jorta surap otırsıñ ba? – dep küldi Rayimbek. (30)

– Oy, batır-ay, jorta surap, men nemene, erigip otır deysiñ be? – dep Esenbek qızarañdap qaldı.

– Esenbek inim, qalmaqtı aytasıñ, öziñniñ qay qazağıñ nansız tura almawşı edi? – dep Bayseyit mısılşıl pisinmen tağı da közin qısa külimdetti. – Qazaqqa da, qalmaqqa da et bolsa (35) bolmadı ma?! Al endi ömir özi nanğa üyretken eken, dämin tatqandarğa odan asqan tağan joq.

– Qalmaqtar qazaq sekildi astıqtı az paydalanatını ras. Sonda da salıq jıynawğa toymaytın sebebi, ar jağındağı alıp körşisine ötkizedi. Ötewine odan qazaqqa qarsı jumsaytın qaruw (40) aladı. Älgi “qoyşağır”, “zeñbirek”, “zor multıq” dep jürgenimizdiñ köbi sol astıqqa ayırbastap alğan qaruwlar, – dep Rayimbek öz bilgenin uğındıra söyledi.

– Degenmen nannıñ qadirin qay xalıq bolsa da bile bastadı qazir. Ötken küzdegi toğan qazğan qazaqtar men jendet şerikter (45) arasındağı janjal nanğa talasuwdan tuwğan. [233]

– A, solay ma?! – dedi Rayimbek Bayseyit sözine tañdangın älpetpen. – Sonıñ jağdayın tolıǵıraq aytıñızşı!

Şamal xanniñ tutqın qazaqtarğa arıq qazdıra bastağanına eki-üş jil bolğan. Olar-dıñ işinde jataqtardıñ da adamdarı (5) bar edi. Arıq qazğandardıñ jumıstarı adam tözgisiz awır boldı. Tañnıñ atısımın künniñ batisına deyin tınımsız istepti. Ār üş adamğa bir qaruwlı şerikten qarawıl qoyıldı. Üsteri beluwarğa deyin jalañaş. Aştıqtan älsirep, jumısta bosandıq körsetkenderdiñ arqalarına şerikter qolındağı qayıs qamşı nemese (10) tobilğı şıbıq oynadı. Onsız da küнге küyip, mıstay qızara şıtınap ketken denegе qamşı tiygende şıp-şıp qan şığadı.

Jataqtar bala-şağalarınñ awzınan jırıp, bir japıraq nan nemese bir mes atala köşe äkelse, onı küzettegi şerikter tartıp alıp, jep, işip qoyadı. (15)

Joñğarlar tutqındardı eki ayaqtı eñbek köligi dep esepteydi. Qayta köliktiñ qarının toyğızıp alıp jumısqa jegedi ğoy, al tutqın qazaqtarğa key küni bir tüyir nār tatırmaq jumıs istetedi.

Arıq qazdırıp, suw şıǵarıp, egin ektirüw degendi Şamal xan (20) soñğı eki-üş jilda ğana qolğa alğan. Qoñtayşanıñ “Zuñğar xandarı men noyan, zaysandarı tüpkilikti qonıs tepken barlıq mекende egin saluw qolğa alınsın” degen ämiri sebep bolğan. Qoñ-tayşa Ğaldan-sereniñ onday ämir taratuwınıñ mäni bar.

Bul күнде joğarı İle boyındağı Talqı asuwı mañına (25) mıqtap ornıǵıp alıp, tut-qınğa tüsken buxarlıq baǵbanğa egin saldırıp, baw-baqşa otırǵızdırğan, söytip onıñ qızıǵın körgen.

Şamal xan da söytpek bolıp, tutqın qazaqtardıñ qan, sölin sora bastağanda, onı burxan qos körmedi me, äytewir säti tüspey qaldı. (30)

Bir küni arıq qazıp jürgen tutqın qazaqtardıñ birewine jataqtardan tamaq keledi. Täwlik boyı aş jürip sülderi qurıǵan bayǵus aldımın qozǵa pisken kömbeş nandı bas salıp jey bastağanda, küzetşi şerik jetip kelip, qamşımen tartıp-tartıp jiberdi de, “nandı tasta” dep aqıradı. Öldim-taldım degende (35) äreñ jetken tutqın nandı tastay qoysın ba. Tıñdamağan soñ onıñ qolındağı nandı tartıp almaq bolıp şerik şap beredi. Tutqın kewdesine basıp alıp, ayırılmaydı. Qayta şerikten jigiti basım kelip, kökireginen iyterip jibergende küzetşi şalqasınan tüsip, qazılğan toǵanğa qulap ketedi de, sol arada moynı (40) üzilip, jan täsilim etedi. Ekinşi bir küzetşi kelip älgi erjürek jigitke nayza sermeydi. Sol-sol-aq eken ıza men kektiñ şegine jetip, zıǵırdandarı qaynap turğan köp tutqın qarawıldarğa bir kisidey lap qoyadı. Bir şerikke üş-törtten keletin tutqındar ärqaysısı özderin baqılağan qarawıldardı ketpen, kürekpen (45) bir-bir urıp öltirip, qarawıların tartıp aladı. Otız şaqtı [234] şerikti äp-sätte jayratıp saladı. Ölgen on şaqtı qazaqpen qosıp, tereñdigine kisi boylamaytın ülken arıqtıñ tübine tastaydı da, topıraqpen kömip kete beredi.

Elüw şaqtı adam bölünip-jarǵılmağan boyda jayaw-jalpı lekildep (5) otırıp, arası altı-jeti şaqırımday ıldıy qazıqtağı jataqtarğa keledi. Olar jıynalıp, qarawılanıp ülgergenşe sondarınan dübirlete şawıp, janalǵıstay jalañdap şerikter de jetedi. Qarawsız qazaqtardı qan-josa qıladı.

Mine, jazıqsız jataqtardıñ qanın suwday şaşatınıñ da, (10) jüz şaqtı adamdı bayla-matap aparıp, İlege toǵıtatınıñ da bası osı nan dawı, – dep Bayseyit istiq күnde qara şaydı soraptap urttay otırıp, közben körüp, qolmen ustap, özi belortasında jürgen oqıyǵanı baptaп bayandap berdi.

– Olay bolsa nan üşin biz de barımızdı salıp köreyik, – (15) dedi Rayimbek Bayseyit äñgimesin zeyin qoya tıñdap bolğannan keyin. – Biraq qan toǵuw jolmen emes, ter toǵuw jolmen. Eñbegimiz eş ketpes.

– Jataqtardıñ jağdayın kördiñder ğoy, jigitter. Jüdep otırğan jüzge tarta üy. Jumisqa jaramdı adamdar är üyden (20) de tabıladı. Keybir üyde ekiden-üşten şığıp qaluwı da mümkün bizde tek kölik jağı kemşin. Jer quyqası qalıñ. At tuyağınan basqa eşteñe tiyip körmegen şımınñ şımırılıǵı men qattılıǵı müyizdey dese de jalğan emes. Sondıqtan bir tisağasha ünemi bir ğana kölik jekkenmen bastan ayaqqa deyin şıdamaydı. Eger (25) är qosqa ekiden bolsa onda kezekpe-kezek tınıqtırıp alıp jekse jeñil bolar edi, – dep Bayseyit ol jağın da eskertti.

– Kölik tabamız, – dep Rayimbek birden sendire jawap berdi. – Qazir bizde sıyr men qoydan jılcı köp, biye men tay-qulınna at köp. Şeriktñ şapqınşılıqta mingen tapal (30) torılarnı endi qosqa jegemiz.

– Şımında solay eken. Özderiñ qalmaqtñ basqa malına tiymey, tek astındaǵı atın ğana awdarıp ala bergен sıyaqtısıñdar, – dep Bayseyit mol pişilgen iri denesin tutas qozğap, lekite külip qoydı. (35)

– Biz qazaqtñ: “bülingennen büldirge alma” degen ösiyetin önege tuttıq, Bäke. Urısta qolğa tusken at-köligin aluw – ol jawgerşilik jolı, – dedi Esjan da añgime mñğayına qaray sözge aralasıp.

– Biz är-berden soñ alsaq bir kezde qazaqtñ qalmaqqa (40) ketken öz malın qaytarıp alğan bolar edik. Onıñ äli onnan birine de jetkizgemiz joq... – Esenbek qolın sermep, qızına söyledi.

Aynalıp kelip añgime tüyini del qazirgi merzimdi künnen keşiktirmey qos şıǵarıp, jer jırtuwğa saydı. Bayseyit üyinde (45) bas qosqan Rayimbek, Esjan, Berden, Oljabay, Esenbekter Bayseyitpen birge iste özderi bastap ketti. Bulardıñ bastağan isine [235] ömiri tisağastñ qulağın ustap körmegen jüzden asa şañıraq iyesi kelip qosıldı. Keybirewine jeke, keyde eki adamğa birden tisağash tiydi.

Är tütinniñ egin egetin jerin Rayimbek pen Bayseyit atpen (5) aralap jürip, belgilep berdi. Söytip, ertedeǵı saq, üysin babalarınñ tabanı tiygen jerge, egin egip, baw-baqşa ösirgen öñirge onıñ urpaqtarı mñ jıldan keyin qaytadan jañǵırtıp ter tökti. İyisi burqırağan närli de qunarlı qara buyra topıraǵına qıp-qızıl dän septi. (10)

Jaña bastalmaq käsip bolğandıqtan oğan qajetti düniyeniñ biri jetse, biri jetpey, biri tabılsa, biri tabılmay irkis-irkilispen jürip, azdap keşikse de nawızdıñ ayağında bastalğan jumıs köketiñ soñınan ala oydağıday ayaqtaldı. O basta közdelgen jerden azdap artıǵıraq jerge dän seabildi. (15)

– Endi sepken dänniñ önip şığıp ösip jettilüwi üşin kökten jañbır kütüp otıramız ba? – dedi Rayimbek jer jırtılıp, tuqım sebilip bolğannan keyin. – Jañbır jawsa jaqsı, alda-jalda jawmay qoysa eñbegimiz ketpey me?

– Jañbır jawmasa tasattıq berip köktegi täñirden surap (20) alamız, – dedi Esenbek. Onıñ keyde äzili şınday, şımı äzildey bop ketetin kezderi bar. Sondıqtan bul aytqannı ärkim är türli jordı. Biraq eginşilik degenniñ ne ekenin bulardan burındıraq körip, bilip qalğan Bayseyit tasattıq berip jañbır surap alğannan ğori, ter tögip, suw şıǵarıp alğandı äldeqayda jeñil äri (25) senimdi dep esepedi. Söytti de:

– Seniñ oyıñdı uǵıp turmın, Rayimbek, – dedi. – Quday bileği, qalmaq bastağan toğandı biz ayaqtasaq demeksiñ.

– Öytsek nesi bar. Kim bastasa da ziyandısın almayıq, paydalısın tastamayıq. Bizdiñ eginşiligimiz de, eginşilerimiz (30) de osimen şektelip qalmawğa tiyis qoy. Bıyl eñbegimiz jansa keler jılı qatarımızğa kelip qosılatındar köbeye tüsedi...

Jaña käsipti iygersek dep uytqı bop jürgen adamdarğa bastap ketüw de oñayğa soqqan joq. Birew mäñgilik mañızın tüsinip, (35) maqulğa kelse, endi birew kejr söylep, kerı tartıp kördi. Aqırı Şamal xan bastatqan toğandı äri qaray jalğastırıp äketüwge mıqtap kiristi.

Qazuwı juwırda ğana qolğa alınğan arıq Almatı alqabınıñ kewde tusında bolğandıqtan egin de sonıñ suwinan suwarılıwğa (40) layıqtanıp, kölbew etekke qaray salınğa.

Oısı ölkeni birjola iyemdenip qalam dep dämelenen Şamal xan men Qaskeleñ eginşilikti waqtşa emes, tüpkilikti käsip etüwge bel baylay kirirken sıyaqtı. Ol eñ äweli birden toğan qazdıra bastağanın bayqalsa, oğan qosa jumısqa salğan adam sanı (45) da köp. Sonımen birge jeli tartıp jürgize bastağan toğannıñ [236] arnası keñ, bes-altı qadamday, tübi tereñ, tabanında turğan attı kisiniñ töbesi äreñ körinedi.

Rayımbek sonı bir eli de kemitpey, qayta keñite, tereñdete jürgizdi. Toğandı qazuwğa bıylğı egin ekken adamnıñ biri qalmay (5) qatıstı. Birde barlıq er azamat birigip jawıla qazsa, endi birde ekige bölünip kün aralap, kezekpe-kezek qazdı.

Bul jolğı jumıs Şamal xan tusındağıday tutqın qazaqtardıñ zorlıqpen, küşpen eriksiz etken eñbegi emes, “öz iygiligi üşin”, “qara qazan, sarı balalarınıñ qamı üşin” degen erikti, (10) intalı, şın müddeli adamdardıñ eñbegi mandımdı boldı. Juymıs istegender tamaqtan tarıǵıp, aş buralıp jürgen joq. Qarawılşı şerik qamşı üyirip jelkesinde turğan joq. Osılay arşındı eñbekpen, şat köñilmen qazılğan oman arıq küzgi astıq orımına deyin künbatsıqqa qaray jedel jılıp ketti. (15)

Arıq qazılıp bitkende basına qoñırtöbel qoydı qurbandıqqa şalıp, jurttı asa ülken de iygi istiñ jüzege asqanın quttıqtasıp, quwanıştı toyğa aynaldırdı qurbandıq toy üstinde Rayımbek turıp:

– Xalayıq, jaña tuwğan töle de at qoyadı ğoy, bul toğan (20) talay töldiñ, talay şöldiñ suwsının qandıratın när arnası, bereke bası boladı äli. Sondıqtan, buğan da at qoyalıq! – degen oy tastadı.

Quwanış pen şattıqqa bölenip otırğandardıñ bäri:

– Durıs, durıs! (25)

– At qoyuw kerek! – dep qostadı.

Ärkim är türlü at atay bastadı: Birew “Almatı toğanı” degen attı maqul kördi. Ekinşi adam “Azat toğan” delik – dedi.

– Buğan murındıq bolıp, jurttı jumıldırıp jüzege asırtqan Rayımbek qoy, sondıqtan Rayımbek batırdıñ atımen (30) atayıq, – desti. Oğan Rayımbek özi qarsı bolıp, “Azat toğan” degendi qostadı. Aynalıp kelgende Rayımbektiñ aytqanına toqtap, “Azat toğan” atayıq dep edi, keyin kele birte-birte “Azat” degen at qalıp, “Rayımbek toğanı” bolıp atalıp ketti de, el awzında solay saqtalıp qaldı. (35)

Äzirşe bul arıqpen suw tartılğan joq, söytse de jawın-şaşın mol boldı da, egin şölikemey, barınşa bitik äri boyşañ bolıp jayqalıp, teñizdey tolqıp östi.

Bıylğı egilgen astıq bıyday men tarı edi. Bıyday arasına enip ketken tay, qulınnıñ arqası körinbey qaldı. Dıyqandar öz eginderin (40) orıp, bastırın ülgere almaytın bolğan soñ, ejelgi ädet-ädспен eki-üş jolı asar salıp, jaylawdan tüsken jigitterdi jawıp jiberdi. Egin orıp, qırman qızıldawğa qolğabıs tiygizgender kewsensiz de qalğan joq.

IX. T A R A W

ELŞİ

[237] Resey patşasına elşi attandıruwdıñ endi ğana sätı tüsti. Jıldan asa waqıt xan ordasındağı Kişi Sarayda ötip jatqan añgime-keñestiñ tüyini şeşiler jerge jetti. “Tügel sözdiñ tübi (5) bir, tüp atası Mayqı biy” bolğanda bul jolğı tügel sözdiñ tizgin-şılıbırın ustağan Töle biy edi. Biraq sol Töleniñ özi ustağan tizgin-şılıbırın bas asaw batırlar taqımğa basıp, şartarapqa tartıp, iyt-ırğılıjıñın şığardı. “Xan bolsın, xan aytqanı zañ bolsın” dep “Jeti jarğıda” körsetilgenindey, zañ (10) aytatın xannıñ joqtıǵıman da şığar, aqılğa baǵımbay, äkimge baǵınıp daǵdılangan nebir beldi biyler men bedeldi abız, bekem batırlar boylawıq minez körsetip, sıñarezüwlikke salındı. Sondıqtan da añgime-keñes keleli tüyinin tappay, tım uzaqqa sozıldı. Sondağı söz sarası birew-aq edi. Ol “Resey patşasına (15) qol sozıp, qarawına aluwın ötimeyik”. Munı aldığa köldeneñ tartqan Töle biy. Biraq jıyındağı jamaǵat ekige bölünip alıp, bir sözdi eki jaqqa tartqılap, dodağa saldı da jiberdi. Sözdiñ bir basın Töle ustağanda, ekinşi bası Tuyaq biyge tiydi. Töle jaqtaǵılar: Reseyge qosılayıq” dep qasarıstı. Eki jaq ta “qosılayıq” (20) pen “qosılmayıqtıñ” eldikke keler payda-zıyanın täptiştap-tarazılawmen, saraptap, salmaqtaawmen waqıt ötkizip jattı. Jıyınğa qatısқан el ağası – iygi jaqsılar iygilik üşin ötip jatqan waqıtqa ökingen joq. Qayta Töle tobındaǵılar munday qıyın tüyin şeşilüwdiñ ornına şiyelenisip ketpese eken dep tiledi. (25) Al Tuyaq biy tobındaǵılar neǵurlım şiyelenise tüsse, sol ğurlım “qosılayıq” degen talap-ıntadan ayırıla tüsedi dep ümittendi. Sol üşin de olar “qosılayıqqa” sözben de, ispen de barınşa tosқawıl qoyıp baqtı.

– Aynalamız antalağan jaw. Joñǵarğa täweldi bolıp, awzımızdaǵını (30) jırıp berip, salıq tölep otırǵanımız minaw. Külli qazaq qolın biriktirip, bir awızǵa qaratıp berip, “Al azat et endi eldi jerdi” dep Äbilqayırđı attandırıp jiberip edik, onıñ jeñisi bayandı bolmadı. Qazaqtıñ jartı ölkesi äli de Joñǵar tabanında jatır. Endi kimnen ümit, kimnen qayır kütemiz?! (35) Qazaqta köp, – biy köp dersiñder, biraq sol biyge biylik tügel tiyip jatır ma?! Qazaqta ne köp, batır köp dersiñder. Biraq sol batırđıñ qolına barlıq tizgin tiydi me?! Äne, jeke batırlar jeke erligin körsetip, jawdıñ jeke noyandarı men miñbası, batırların jeñip, jeke xandarınıñ jelibiregen tuwların jıǵıp (40) ta jatır. Az waqıt işinde ğana бүkil Jetisuwdı dürildetip turǵan Añıraqay xan, Şamal xan, Qaskeleñ, Qorday, Boralday sındı [238] qolbası batırları bizdiñ erjürek jigitterimizdiñ qolınan opat boldı. Biraq onımen Joñ-ǵar tuwı jıǵıldı ma?! Qoñtayşa tügil moynımızdağı jay tayşanıñ özin quwıp tastay almay, xanımızdı quttı ornına qayta qondıra almay otırmız. Reseyge (5) qosılayıq dep qol artqanda asqandıqtan emes, ıyǵımızdan qoñtayşa basqandıqtan, sol zilmawır qasiretti alıp tastarmız degen ümitpen qol artıp otırmız... – Sözdi a dep bastağanda-aq Töle biy “qosılayıqtıñ” maqsat-muratın soqırǵa tayaq ustatqanday-aq egjey-tegjeylep bir aytıp şıqqan. (10)

– Alıp elge arqa süyep otırсаq, әrkim kelip көz alartpaydı. Arqandağı tawday tirewiñnen iymenedi, – dep дәleldey qostadı “qosılayıqtı” jaqtağan Qoyaydar biy.

Özinşe pätuwası, özindik payımı bar Tuyaq biy onıñ eşqaysısına da “jön eken” dep iylige qoyǵan joq. Qayta: (15)

– Aydahardıñ awzı ülken, qursaǵı keñ. Qarnı aşқан күni miñ kesertkeni qılıq etkizip bir-aq juta saladı, – dep qarısı дәlel keltirdi.

– Jutpaw üşin jat bolǵанша jaqın boluw kerek. Jat jarınlqamaydı, өз öltirmeydi, – dedi Qangeldi batır. (20)

– “Qasqır da qas qılmaydı joldasına” degen sözdi xalıq bekerge şığarğan joq, – dedi Iriskeldi batır.

– Ąrkim aldımen özim bolsam dep öz müddesin aldıñğı orınğa qoyadı. Resey eliniñ aynalasında biz sekildi ondağan usaq ulıstar bar. Eger özine qosıp alğısı kelse solardıñ bärin (25) asırıp, bağıuw üşin emes, paydasın körüw üşin. Kezinde Petr patşa “Qazaqtardı qaratıp aluw üşin bir miylliyon som şıgın bolsa da ayamaw kerek” dese ol aqşasınıñ qaltağa sıymay bara jatqanıñınan emes, sondıq paydasın körüwdi közdegen-dikten şıǵar, – dep Tuyaq biydi qostaǵandar öz petuwaları uǵındıruwmen (30) boldı.

– Beregen qolım – alaǵan. Berüwmen dos bolğısı kelgen tek aluw üşin dos bol-maydı. Eñ aldımen bir-birine qıysayǵanda süyew, qısılǵanda demew boluwdı oylaydı, – dep bayağıdan beri-aq Reseyge qosılıw jaǵında jürgen Aralbay batır da öz oyın ortaǵa (35) saldı.

San-salalı söz de, alwan türlı oy da aynalıp kelgende eldi azuwlımıñ awzınan, atamekendi turnaqtınıñ şeñgelinen saqtap qaluw bolsa da, onıñ ayla-täsiline kelgende bir arnaǵa toǵısa almay äwre-sarsañǵa tüsti. Tüp maqsat turǵısınan alǵanda (40) aytıskerler eriksiz eki topqa bölünip ketti de, taban tiresip turıp aldı. İzgi oydı iske asırıw üşin salmaqtı sabır men tüyedey tözindilik te kerek eken. Töle biy bastaǵan top aqır tübi aqıyqat jeñse, biz jeñermiz degen senimmen otırsa, tuyaq biy tobındaǵılar keyde taǵatsız aşuwǵa da basıp, tabanǵa salıp, (45) köndirgisi keledi. Öyteyin dese äl-därmen taǵı joǵın eske aladı [239] da amalsız basıladı. Söytedi de, qaytadan dilmärlıqqa köşedi. Bolar jaǵın da, bol-mas jaǵın da дәleldeydi, sıpattaydı. Şeşen söz, şeber oydan muz erip, tas balqıytın mezgil boldı. Sonda da biriniñ aytqanına biri könbeydi. “Qosılamız”, “Qosılamız” (5) degen bir sözdi bir-bir ruwlı eldi awzına qaratqan azuwlılar men arqalılar taqımǵa salıp, şartarapqa tartılıp, jıldan asa silkilesti. Burın-soñdı qazaq qulaǵına estilmegen “Bodan” degen jalǵız awız kirme söz birde ol biydiñ, birde bul biydiñ awzınan, birde ana batırlardıñ, birde mına batırlardıñ taqımınan (10) tüspeydi. Endi birde bäre jabılıp, ortaǵa alıp, bas tüyistire dodaǵa saldı. Öñeş sozǵan qızılkeñirdekten, öñmendesken qızılşekege awısқан-da keybir qızıl köz qızba batırlar urnınshaq ruw basıladı, báz bir boylawıq biylerdi töbe biy “täk-täk”, “sap-sappen” äzer tejep otırdı. “Sabır tübi – sarı (15) altın” ekenin söz jü-zinde emes, is jüzinde biletinder salawattılıqpen saraptap, oylaytının süzip, söz asılın aǵıtıp aqırın kütse, Qarabek sekildiler iygilikke bastar istiñ örisin tarılıp, öresin buza bergen soñ Töle biy:

Atadan bala tuwsa iygi, (20)

Ata jolın quwsa iygi.

Betine keler uyatın,

Özi bilip tuwsa iygi.

Özi isti bilmese,

Bilgenniñ tilin almasa, (25)

Top işinen quwsa iygi! –

dep мәjilisten quwıp şıqtı.

Äsirese “xalqım” dep qan jutqan Töle sindı biyler men “Elim” dep eñiregen erler üşin köksegen arman, közdegen nısanǵa jetüw oñayǵa soqqan joq. (30)

“Eşkimge de bodan bolmaymız, Joňgarmen de jaljaldaspaymız. Quday bul küni-mizdi köp körme-sin. Müyüz surap, qulaqtan ayrılıp qalarmız” dewşi, Tuyaq biy toby osı jolı bayağı dürde-arazdıqtan asıp dürbeleş şıǵaruwǵa deyin bardı. Ötkendegi Turımtay jıynalıında awır dıqpen attanǵan Tuyaq biy (35) taǵı da sodan eges tutanıp, küşke basar kün tuwa qalsa, qoyanşa jımpı joǵalmay, qasqırşa jelke küjireytkenge jaqsı dep biraz jasaq jıynap kelgen.

“Qorıqqan burın juldırıqtaytını” sıyaqtı eki adam töbesine qamşı üyirisip qalsa, sonıñ äliwettilewi awız aşpay, äljuwazdawı (40) baybalam sala baqırıp, aruwaqtı atap, urandap şıǵa keletin ädet qazaqta bar ğoy. Sol saltqa salǵan Tuyaq biy: “Töle teperiş körsetip, küderi belge basıp bara jatsa, menen xabar boladı. Sender aldaspandı aybınım bolıp, ayǵay şıqqanda jetip kelinder” [240] dep jasaqtarın saqaday saylap, jar astına turǵızıp ketken. Tüp maqsatı – jaǵalasıp, jasaqpen jeñip aluw emes, – “Sözim sınıp bara jatsa, süyew bolar senimdi küşim de bar” degen bopsası edi. Tuyaq biydiñ jataǵan täsilin qupıya qızmettegi (5) adamdarı arqılı bilip qalǵan Töle biy atı alıs-jaqınǵa belgili bola bastaǵan Aqtanbay men Jolbarıs esimdi batırların jumsap, saylı alamanimen saray mañın küzetirip qoydı.

Odan xabarı joq Tuyaq biy Töle biy taraptan qısım tüse bastaǵanda, “Qarabek qusatıp meni de qarabet qıp toptan quwıp (10) şıǵa ma” dep küdiktendi. Sol kündikpen küni burın dayındap qoyday adamın jar astındaǵı jasıǵına jıttırıp jiberdi. Jigerlerin jalǵan namısqa janıp tırısıp turǵan jas jigitter “qozǵalsın” degen xabar kelgende tap bir ata jawda kegi ketkendey qaruwların saylap, sarayǵa qaray sap tüzedi. Saray (15) mañında jürgen saylawıttardıñ da kütkeni sol edi, birge üş-tört ese köbeyip, aldarınan qarsı şıǵa kelgende, Tuyaq biyge tiyiskenniñ tuqımın qurtamız!” dep ekpindep kele jatqan elirme jigitter at basın qalay burarın bilmey sastı.

– E, joldarıñ bolsın! Kimsiñder? Qayda jortıp bara (20) jatırsıñdar? – dep Aq-tanbay tüq bilmegendey bolıp öz tobınan ozıp jön suradı? Biyi jaw ortasında qalǵanday lekitip, jöpeldetip kep toqtaǵan top adamnıñ qapelimde awızdarına söz tüspey, birine-biri qaradı.

İyä, qayda bara jatqandarıñdı aytpaysıñdar ğoy, ä?! Al men (25) aytpasañdar da bilemin.

– Bileñ ayta ğoyşı, qane?! – dep top aldındaǵı sedir murttı juqa sarı Aqtanbayǵa tikireye qaradı.

– Aytsam sender xan sarayına ketip bara jatırsıñdar. Onda uqurday Lama-Dorjı bar dep oylaysıñdar... (30)

Tuyıqqa tirelip turǵanda Aqtanbaydıñ özi jol tawıp berip, jaltartıp jibergenine quwanıp ketken top onıñ sözün ayaqatpay:

– İyä-iyä. Bilip aytasıñ...

– Sen bärin biledi ekensiñ ey?!

– Bizdiñ xan taqsırdıñ taǵına otırǵan qaydaǵı bir tayşanı (35) quwıp şıǵayıq dep ek! – dep olar da öp-ötirik elpildesip qaldı.

– Olay bolsa Lama-Dorjınıñ küresi ana jaqta. Äne, soǵan barıñdar. Aldımen sonıñ küresin qorşap alıñdar. Sondarıñnan biz de jetemiz, – dep Aqtanbay qamşısın älde qay (40) jaqqa siltew saldı. Älgisi ötirik bolsa da, munısı şın şıǵar dep oylaǵan top olay qaray basqısı kelmedi. Endi qanday siltaw tawıp jalt berüw kerek dep az-kem oylandı da:

– Jaraydı, biz jasağımızğa tağı da jasaq qosıp alıp, köbeyip barayıq, – dep at basın artqa burıp alıp şaba jöneldi. (45) Olar ketken soñ Aqtanbay:

– Öziñ-özi muqatuwğa kelgende jüzi janbay turğan nemelerdiñ [241] jawğa degende mapırıla qalğanın kördiñ be?! Äy, qayran qazağım-ay! Ruw namısın ulıs namısınan joğarı qoyatın jaman ädetti qaşan qoyar ekensin?! – dep ökiñe basın şayqadı.

– Özderin jay jibermey tumsıqtarın qanatıp jiberüw kerek. (5) – Jolbarıs judırığın tüydi.

– Bizdi Töle biy tumsıq qanat dep jibergen joq, tutanıp kele jatqan ört bolsa öşir dep jiberdi. Ol – saraydağı keñestiñ kelisim tabuwına jağday tuwğızuw degen söz, – dep Aqtanbay sabırmen uğındırdı. (10)

Tuyaq biydiñ janı qısılganda uyattı qoyıp miyatqa şawıp kelgen, qanşa urandasa da ün qosqan pende bolmağan soñ “Jayawdıñ şaını şıqpas, jalğızdiñ atı şıqpas” dedi de köndi.

Endi patşağa jiberetin elşi tağayınday kerek. Munıñ özi de: “kim layıq”, “kimdi jiberemiz?” degen jerge kelgende köp irkiliske (15) tap boldı. Bir täwiri: “Men baram” dep talaptanuwşılar şıqpadı. “Bälen barsın” dep talasuwşılar şıqtı. Ärkim “elşige layıq” dep atağan adamdarınıñ boyındağı ayırıqşa qasiyetlerin aytıp, sıpattawmen äwrelendi. Eñ ondisı: “Elşi” degenniñ atqarar mindetin jeñil, üstirtin ğana uğatındar oğan (20) “bizden barsın” dep özine tartpadı. Eger ol da bir mansap-aw dep esepteytinder bolğanda “men baran” dep, eñ joq degende “bälen atadan barsın” dep ruwğa tüser paydadan üleske salar ma edi, kim bilsin. Olay bolmağandıqtan da endigi jerde elşilikke ruw ökilin emes, berisi ulıs, ärisi el ökilin iriktedi. Eñ aldımın “ol kim (25) boluw kerek?” dep atın atamay, “qanday boluw kerek?” dep qasiyetin atadı.

“Öz işimizde de tilimen tas jaratın adam qatarda qalıp, taspın bas jaratın tentek toptan quwılıp jatqan joq pa. Al jat jurıtqa baratın elşi jağa jurıtısuw üşin barmaydı. (30) Birinen-biri alşaq jatqan, köp jağdayda biriniñ öñgi-tüsin biri körmegen, biriniñ tilin biri tüsinbeytin, biriniñ dinine biri senbeytin eki eldiñ arasına däneker boluw, sendirüw, köndirüw, eldestirip, şendestirüw üşin baradı. Ol awıl arasınıñ daw-damayına biylik aytuw emes. Alıstı jaqın, jattı dos etetin ulı is. Qatqan (35) muzdı eritip, aqqan suwdı beri buruw üşin emendi iyip, tastı balqıtıuw üşin baradı. sondıqtan elşi bolar adam mayda tildi, tapqır oyılı, qıranday alğır, jılanday aqıldı, jibektey jumsaq, temirdey qattı, bürkittey batır, arıstanday aybattı boluwı şart. Osı şartqa say adam tañdağanda köp uyğarımdı Qangeldi, (40) Aralbay, Iriskeldi, Bölek, Rayımbek batırlarğa toqtadı.

Tağı da ırğasıp kelip, mundağı jawgerşilik jağdaydı da eskerdi. Atalğan adamnıñ jartısın qaldırdı. Aralbay men Iriskeldi Resey patşasına, Rayımbek pen Bölek joñğar qoñtayşasına baratın bolıp tağayındaldı. [242]

Reseydiñ äyel patşası Anna İyoannownağa tabıstaw üşin Ulı jüzdiñ biyleri men batırları atınan mınanday söz jazılğan xat dayındaldı. Aldiyar sälemnämä.

Yerimiz yıraқта bulğanmen yüregimiz yaqın uluğ ordanıñ (5) sultanları, biyleri hām batırları atından Qoyaydar biy, Töle biy, Qangeldi batır, Satay batır, Bölek batır, uluğ yüz qazaqların Reseyniñ qolastına aluwı uluğ märtäbäñizden ötünüp suraymız. Bundan başqa ötünüwlärimizni uşpu xatnı alıp barğan Aralbay batır, birlän Iriskeldi batırlar ağızşa (10) yetkizer.

Qolumızni qoyup, mörimizni basamız.

Tuyaq biy bastağan qarsı top aqırında Reseyge qosıluwğa kelistik dese de bul xatqa qoldarın qoyuwdan bas tarttı.

Erkimen ermese küşpen köndirüw jetektegen iyttiñ añğa jaramaytınmen (15) birdey dep esepedi de qoydı. Esesine osınaw qıdır tartıp, qıyıs ketken oqıyğa Tölege:

Alawız bolıp aǵayın,
 Qayıstırdı belimdi! – degen küyzelis pen, –
 Janıña batsa bilersiñ, (20)
 Qasiyetin sawlıqtıñ.
 Eliñ tozsa bilersiñ,
 Azabı men qasiretin,
 Arazdasqan jawlıqtıñ! –

degen tolǵaw tuwdırdı. (25)

Elşilerge ondağan jolserik, atqosşı qosıp, jüzdegen jısqı aydatıp, taǵı basqa da tartuwtaralǵımen saltanattı türde attandırıp jiberdi.

Patşaǵa da, qoñtayşaǵa da elşiler bir künde şıǵıp, bir baǵıtqa qaray betaldı. Öytkeni, Reseyge jiberiletin elşini ükürday (30) Lama-Dorjı bilmeydi. Bări de qoñtayşa ürgesine ketip bara jatır dep esepteydi. Eger Reseyge de elşi joldanǵanın bilse, barınşa kedergi jasağan bolar edi.

İleni boylap, Talqıdaǵı ürgege jetkenge deyingi jol boyında qanşa xan, qanşa noyan, zaysandar jatır mıñ-mıñdağan şerigimen. (35) Solar elşilikke kedergi jasap, qastandıq etpesin dep Lama-Dorjı şetine öziñiñ atı jazuwlı mör basqan sarı jalawşanı Bölek batırǵa kepildik belgisi etip tabıstadı.

Jıldan asqan mazasız künder de ötti. Köpten beri köksegen armanı bolıp kele jatqan Töle biy bugün sol armanı tügel (40) orındalmasa da, alǵaşqı qadam tastalǵanına rızza bolıp, “üh!” dep bir keñ tınıs alıp, tınış uyıqtağan kün edi. Erte turıp, [243] awlaǵa şıqtı. Dalada asa bet qarımaytın şınıltıp ayaz bar. Kün aşıq, meñsiz aspan kökpeñbek bolıp möldirey tönip tur. Tım alıstan aǵarañdap, aq säwkeleli taw şınıdarı köri-nedi. Tınǵan is pen şıqqan küñniñ jarqıray aşıǵan jaydarılıǵı (5) qosılıp, Töleniñ eñsesin kötere, köñilin jadırata tüsken. Qulazıǵan quw mediyyennen qulpırǵan öñirge tap kelgen-dey adamnıñ osındayda öz-özinen quwnap, oyı şarıqtap-şalqıp, boyı sergip qalatın ädeti emes pe. Töle de sóytip, awla işinde eki qolın artına ustap, olay-bulay bayaw basıp, tipti mıldap, murınan (10) aqırın äwen şıǵarıp jürgende, tıqıldap darbaza qaǵıldı.

Küzettegi qarawıldar barıp qaqqanı aştı. Ar jaǵınan eki salt attı körindi. Onıñ birewi derew attan qarǵıp tüsip, nayza ustap turǵan küzetşige tayadı da ekinşisi at ustap sırta qaldı. Küzetşimen kübirlesken adam, odan bosap beri jürdi de, Töleni (15) körıp sälem berdi. Şıyrısqıtap büktegen xat usındı.

Töle xattıñ orawın asıqpay jazıp, aldımın bas-ayaǵına köz jügirtip qarap şıqtı.

Xat Jolbarıs xannan eken. Biydiñ odan sayın qabaǵı aşılıp, mıyığı külimdedi. (20)

Xan xattıñ şın özinen ekenin tanıtıw üşin arabşa şiymaylap, birneşe söz jazıp, ayaǵına mörin basıptı:

“Eki mın lăşkermen kele jatırımın. Jibergen sälemdemeñdi aldım. Endi bar sarbazıñ saylanıp aldımnan şıqsın. Kezdeser jerdi xat alıp barğan adam aytadı” deпти. Özge sälemin şabarman (25) awızşa bayandadı.

– Äbilqayır xannan Taylan batır bastağan mın sarbaz kelip qosılmaq. Sonımen Jolbarıs xannıñ qarawında üş mın Esker boladı. Sizder taraptan keminde tört-bes mın sarbaz qosılsa Lama-Dorjı tümeniniñ tas-talqanın şıǵarıp, Taşkentti (30) tartıp alamız. Qalağa jaqındap barıp, iñirde basıp kiremiz, – dep xannıñ is-qıymıl jobasın jetkizdi.

– Tike osında keldiñder me, joq sarayğa soqtıñdar ma? – dep suradı Töle şabarmannan.

– Äweli Sarayğa soqtıq. Onda jasawıl ma, küzetşi me, (35) birewler jür eken, sodan Sizdiñ üydi suradıq.

– E-e, – dedi biy asa män bermey. – Jaraydı, iske sät! Bări de sätti boladı. Xan qam jemesin. Sarbazdardı Sawrıq batır bastap erteñ keşke xan aytqan jerde dayın turadı. Lama-Dorjı öz küresinde. Onı men baqılawğa alarımın. (40)

Şabarmandar kidirmey qayıtıp ketti.

Töle erteñgi şaydan keyin-aq iske kiristi. “Qangeldini jibermey Ordağa alıp qalğanım jaqsı boldı”, – dep oyladı. Aldımen sonı şaqırtıp alıp qasına Aqtanbaydı qosıp, Sawrıqqa attandırdı. (45)

– Sarbazdardıñ şoǵırım köbeytip, közge túsirmey, az-azdan [244] bölek-bölek jıynap, alıstan bas qosındar. Jıynalıp bolğannan keyin bes jüzdey jigiti ertip, öziñ osında kel. Lama-Dorjınıñ küresin qorşap özin qolğa túsirüw kerek, – dep Töle atqarılar isti anıqtap bastadı. (5)

* * *

Töle biy bugün jalǵız. Esik pen töri atşaptırım keñ bölmede bir özi, ersili-qarsılı tınbay jürgenine et asımday waqıt ötti. Ädenege alañ, äldkimdi kütüwli. Uzaqqa sozılğan ulı söz tıyanağın tawıp, tınış uyuqtağanına bir-aq keş bolıp edi, mazasız tirlik keşeli beri qayta qozdadı. Bul ayaq astınan kenet (10) tuwğan is emes, äriyne. Osılay boluw kerekteğine özi tikeley atsalısın, barınşa küş-jiger jumsağan, endi onıñ iske asuwın qadaǵalap, nätiyjesin kütüwde.

Kütüwdiñ de küderini üzdiret tıñ köp eken. Adamnıñ sezim tüysigine äser etetin är alwan türü bolatın biy jetik biledi. (15) Jaqsılıqtı kütüw – köñilge quwanış nursın sebedi. Jaydarılıqtı, köñildilikti tuwdıradı. Jamandıqtı kütüw – qas-qabaqqa kirbiñ uyalatadı. Oyğa da, boyğa da awır salmaq túsirip, eñseni basadı. Al ne – ol, ne – bul bolıp ketüwi de ıqtıymal ustaranıñ jüzindegi äri-säri oqıyǵanı kütüw – bärinen de köbirek ele-gizgen (20) alañdıqqa tuwǵızadı eken. Qalay awnap tüser eken degen ümit pen küdik qatar kelip, teke-tireskende “jaqsılıq jaqqa awnaǵay!” degen tilek basımıraq bolatın osı jolı qay-qashañıdan da köbirek sezingen biy qanşa sabır saqtayın dese de, mañǵaz marǵawlıqqa bara almadı.

(25) Dalağa esik jaqqa qulaq türüp, älsin-äli qaray beredi. Üy işi qulaqqa urğan tanaday. Şıbın uşsa ızını estiletin tınıq tınıştıq.

Aptalar ötip, aylar qalıp, jılǵa sozılğan Kişi Saraydağı uzaq-uzaq ańgime, aytıs-tartıs äreñ-äreñ ayaqtalıp, eñ soñında (30) tıyanaqtı kelisimge de qol jetti. İs bitip, iyne şańşılǵanına “wuh!” dep jurt tereñ tınıs alǵan. Soñnan osı üyge kelip däm tatıp, batalasıp-bätuwalasıp tarağan. Qazirgi sättegi kütüw üstinde bir mezgil ol da oyna oraldı. Äseri äli kökirekten köşip bolmağan sol kunder oqıyǵası kökeyde kölbeñdep, köz aldına (35) elesteydi. Sondağı söz sarını men üni de qulaqtan ketpeydi...

“Osı bizdiñ qazaq netken dilmär xalıq?! – dep oyladı bir sät. – Müşelep söylep, köşelep sarnap bir ketkende beyne taptalma joldağı tarlan bozday taypalmay tartadı-aw! qazir ğana sen söylegende süttey uyıp, qorǵasınday balqıp otırǵan (40) jurtt ilip ala ol söylegende irip-ıdırap, setinep şıǵa keletinin qaytersiñ!”

Ras, söz tasqınnan darıya şalqar jerge jetkende parasattı aqıl-ayla qoldanıp, arnasınan asırmay toqtatuw üşin kisige [245] tüyetözimi kerek eken ğoy. İyâ, solay boldı da. Sonıñ arqasında ğana közdegen nısanğa qol jetti. Dittegen jerge xat ketti. Qıyan-keski tartıs, qıyamet qayım aytıspen jetken bul kündi Töle eşqaşan esten şıǵarmaq emes. (5)

Osılay jan jaldap, til bezep, qızılkeñirdekteskenderdiñ daw-damaylı dawıstarınan, baqırawıq baybalamınan sarsıǵanqulaq üş künnen beri tım-tırıs bolıp, tınım tapqan. Mine endi, qulaqqa tınıstıq bolǵanımen oyǵa tınım joq, bir bölmede bir özi qanattı qıyalmen şar taraptı şarlap jür. (10)

Biy bölmesiniñ işi jupındı. Edende esik pen törge deyin töselgen türli-tüsti tekemet. Eki bosaǵada qoşqar müyiz oyuw-örnekti sırmaq. Tör aldında masatı kilem. Kilem üstinde qalıñdıǵı kere qarıs mamıq körpe. Körpe üstinde tarǵıl tüsti barıs terisi jatır. Qos terezeniñ qarama-qarsısındağı bitew qabırǵaǵa (15) taqawlı biyik süyek tösek. Onıñ ayaq jaǵında köp butaqtı, kumispen küptelgen adalbaqan tur. Baqanıñ bir butaǵında qundız bōrik, ekinşi butaǵında qanjarlı qınımen jalpaq kemer beldik ilüwli. Burış-burıšta jāne tör aldındağı biyiktigi bir kez, uş buttı emen tuǵırǵa şamdaldı şamdardı bal-buldaydı. (20) Solardıñ samaladay jarıǵınan edende iyne jatsa köringendey. Añǵaraday keñ bölme işinde osılardan böten közge tüser eşteñe joq. Tüstik jaq qabırǵadağı sopaqşa qos tereze-niñ qaqpıǵı tars jabılǵan.

Töle biy ay batqanşa awlada jürip, tōñirek qarañǵı tarqan (25) şaqta üyge kirgen. Qazir tün ortasınan awıp baradı. uyqını oylawǵa murş joq. “Äne kep qaladı, mine kep qaladımen” alañ.

Osılay “äne, minemen” jāne jul ötkeniñ biy taǵı eske tūsirdi. Osınaw juldan asa waqıtqa sozılıp barıp, tüyetolǵaqpen dūniyege kelgen, söytip aqırı patşaǵa joldanǵan bar-joǵı (30) birneşe awız sözdı Töle qum arasınan ekşep alǵan altın-nan da qımbat baǵalaydı-aq qaǵaz betine qara sıyamen jazılıp, üş dana etip köşirilgen sol “Aldıyar sälemnamanıñ” özinde qalǵan bir danasın tört bütken, boytumarday tösqaltasına salıp edi. Sonı şın ba, ötirik de degendey qaltasınan qayta-qayta şıǵarıp (35) qarap, älsin-äli oqıy beredi. Mine, taǵı bir quwanıştı alıp, alqın-julqın jetip keler äldkimderdi taǵatsızdana kütıp otırǵanıñ özinde tördegi şamdaldı şamnıñ aldına barıp, bugün üşinşi ret büktewin jazdı.

Burış-burıšta, quwıs-quwısta äldqalay buǵınıp, jasırınıp (40) qalǵan salpañqu-laq bolsa estip qalmasıñ, sırttan keler tırıs-dırıs bolsa, özim estimey qalmayın degendey üniñ bāseñ şıǵarıp til uşimen oqıdı... “İyâ, osındağı “qolastıña al” degen sözge Tuyaq biy qasarısa qarsı boldı-aw. onsız bola ma eken?! Äbilqayır bastaǵan Kişi jüz ordası patşa qarawına ötüwge (45) elşi Tawıpkel arqılı ant berdi. Semeke bastaǵan Orta jüzdiñ [246] bir bölige dayın tur. Sonda bar qazaqtan bölünip, dara qalatın biz kim edik?! Kimge, nege senemiz? Eşkimge de baǵınbay, eşkimge de taweldi bolmay özinşe ömir surüwdiñ jaqsı ekenin ärkim de bileği. Biraq öytip alşañdatıp qoyatın kim?! Aynalañda aş (5) böri-dey antalaǵan jaw anaw. Äweli joñǵardıñ şeñgelinen şıǵa almay jatıp kimge jelke küji-reytemiz?! Biz tügil jartı dūniyeni jawlap alıp dirildetip turǵan qoñtayşanıñ özi qıtaydan qısım körgende quyırǵım bulǵañdatıp orısqa qaray oyısqsı kep turatın körinedi. Qatın patşa quw. Özindey alıppen süykeniskisi (10) kelmeydi. Zäwde şaytan türtip süykeni-se, qalsa, arada äweli şıbın ölsin deydi. Eger joñǵardı qarawına

alıp alsa, onda amalsız öz qabırğasınıñ tiyip ketetinin biledi. Bizdiñ jönimiz bölek. Petr patşa öz tusında-aq: “Qazaq dalası Aziya elderine kiretin kilt pen qaqa” dep beker aytqan joq. Sondıqtan munday (15) eldi qaratıp aluw üşin bir milliyon somğa deyin aqşa şıǵaruwdı da ösiyet etip ketken. Ulı patşanıñ sol ösiyetin eske alıp, Anna patşa bizdiñ sozǵan qolımızdan tartıp ala qoysa, sol iygi. Ol üşin täñirim qatın patşaǵa izgilik bersin!”...

Äzişe qolǵa alǵan osinaw zor maqsatı orındawǵa bet burıp, (20) sonıñ quwanışimen quwnap, äni-mini kep qalar taǵı bir sätti qadamnıñ xabarın kütip, sergip turǵanı bolmasa Töle şın mäninde uyqsızdıqtan da, keşege deyingi aytıs-tartıstan da, iyt-ırqılıñnan da äbden tytıqtaǵan. Biraq alda iygi is kütip turǵandıqtan moyıp, bosañsıǵısı kelmeydi. Jası alpıstan (25) asqanmen boyı sergek, oyı tunıq. Közinen uşqın atıp, birewge tiktep qaraǵanda öñmeninen ötkize qanjarday qadaladı. Qıymılı şıyraq. Şımır da jumır denesi şeşen söylep, şeber is tındıratın biy ğana emes, jasınan jawgerşilikte köp jortıp ısılǵan, pısıp-qatqan sarabdal sardar ekenin de tanıqtanday. (30) Ayaǵında qonışı tizeden keletin kök şeğiren etik. Kök mawıtı şalbardıñ balaǵın etik qonışına salǵan. Tamaǵı bawlıqtı aq jeydeniñ sırtınan qara şuǵa qamzol kiygen. Özge kiyimderi men sawıt-saymandarı adalbaqanda ilüwli tur. Däl qazir tilemey-aq urısqa tap kelmese qas-qaǵım kelse qanmaydanǵa qoyıp ketüwge (35) bar.

“Yapır-ay, bular keşikti-aw! jaybasarlıqpen jürip, Lama-Dorjıdan ayrılıp qalmasaq jarar edi” dep iştey kübirledi de, tösekke kelip otırdı. Jastıqqa bas qoyuwǵa bolmaydı. Uyqı duşpan, mızǵıp ketesiñ. Kütip otırǵan qurmetti adamı bar, ulı (40) is bar. Olardı jayına qaldırıp, jan raqatına batuw külli muratqa qıyanat.

Töle biy astananı tastap ketip, on jil sırtta jürgen Jolbarıs xandı kütip otur. İyä, ol kele jatır. Jaqındap qaldı. Jay kele jatqan joq, quş jıynap alıp, jorıq jasad (45) keledi. Jol-barıспен astırtın baylanısta bolıp otırǵan Töle [247] onıñ jasırın joriǵınıñ jaqındawın kütip jatqan. Elşilik jumısın bul jorıqqa aralastır-mayın dep barınşa tezdikpen, jedeldete attandırdı. Elşige qosar qızmetşi, nökerlerdi de tım topırlatıp jiberme, sağındap (patşaǵa jüz, qonıtayşaǵa (5) elüw adam) joneltti. Jolba-rıs pen Töleniñ astırtın söz baylasıp, uyǵaruwı boyınşa jasaq degen jaraqtı dübirletpey-duñkiletpey, mısıqtabandata tayap äkep, mümkindiginşe qaqtıǵıspay, qan tögispey ğana qalaǵa tünde kirip kelip basıp qaluw. Kentti tügel qorşap, uqurdaydı qolǵa tiri tüsirse, özgelerin (10) qaruwsızdandırıp, qaladan tügel quwıp şıǵuwǵa boladı. Sol maqsatpen Sawrıq, Qangeldi batırlar bastaǵan saylı sarbazdardı aldınan qarsı attandırıp jibergen. Birikken qol Lama-Dorjınıñ tümenine tötep berüwge tiyis. Onı jeñip, uqurdaydı tutqındap alsaq, joñǵarǵa täweldilikten qutılamız... (15)

Äne, esik qaǵıldı! Qaqa esigi. Dıbıs talıp estildi. Sırtın qañıltırmen qaптаǵan qalıñ emen taqtaylı, biyik dew darbaza aqırım tıqıldadı. Kelisim solay. Bul kelgen Qan-geldi. Jurt qazir şırt uyqıda. Dañǵırlatıp darbaza qaqsañ, бүkil kent oyanıp ketedi. (20)

Qaqa qaǵılǵanın qos nayzanı qayşılap ustap, esik tübinde turǵan küzetşiler estise boldı. Jeñil kiyimmen otırǵan Töle adalbaqandaǵı qısqa jeñ, şolaq şapanın kiyip, beldigin jüre buwınıp kep uy esiginiñ ilgegin aǵıtıp jiberdi. Ayqara aşılǵan esikten: (25)

– Keş jarıq! – dep Qangeldi batır men Aqtanbay kirip keldi.

– Bes jüz jigipen xan sarayın qorşap aldık, – dedi Qangeldi kidirmey bayandap. – Onda özimizdiñ küzetşilerden basqa qıbrı etken jan joq. Aqtanbay ekewimiz sarayğa alıp (30) barayıq dep jüz jigipen osında jettik. Özgesi sonda qaldı.

– Tañğa deyın xan da kep qaladı. Jolbarıs qolı men bizdiñ sarbazdar qawıştı, – dep Aqtanbay Qangeldige qosıla bayandadı.

– Nege sonşa sılbır?! Qalağa äldeqaşan kiretin uwağı bolıp edi ğoy? – dep Töle biy mazasızdana suradı. (35)

– Qalmaqtar xabarlanıp qalıptı. Qalıñ şerik aldımızdan sıqtı. Qarsılıq küşti, – dedi Qangeldi. – Jolbarıstıñ joriğın jel jetkizdi me, quday bilsin.

– Yapır-ay! – dep tañdandı Töle biy, – Lama-Dorjı keşe elşiler attanıp ketkenge deyın bilgen joq. Eger bilse kedergi (40) bolatın edi bul bügingi qıymıl. Şerikteri qay şamada aldarıñnan sıqtı?

– Bağana, keşki apaq-sapaqta. Şamamen Taşkennen tay şaptırım jerde. Sawrıq pen bizdiñ sarbazdar tus-tustan ağılıp kep, Keles özeniniñ boyında, qalıñ toğay arasında toqaylasqamız. (45) Äni-mini degeñşe Jolbarıs qolı da qosıldı künniñ batuwin kütpey jöñkip jürıp bergenheimiz sol edi, samsağan qalıñ [248] şerik aldımızdan sıqtı. Bir täwiri olardıñ beti tez qayıttı. Qazır qalağa qaray baradı. Sarbazdar kewdelep ilgerilewde. Biz bölünip alıp, osılay şaptıq.

– Ädettegen-ay! – dedi Töle biy basın şayqap. Sodan soñ (5) Qangeldi men Aq-tanbayğa oylana qarap:

– Şöldegen türlariñ bar. Qarındarıñ da aş şıǵar. Tamaqtanıp alıñdar. Biybini oyatayın...

Töle büirdegi qos qanattı esikten ekinşi bölmege enip ketti. Qangeldi men Aq-tanbay törge ötti. Tamaq jep otırawğa waqıt (10) tıǵız. Künniñ ayazına qaramay, şölde-genderi ras.

– Bir-bir ayaq qımız simirse boldı, – dedi ekewi jarısa. Salden keyin etegi tobiğına tüsken kök jibek jeleñniñ sırtınan şolaq jeñ şuğa qamzol kiyip, basına aq şarşı tartqan Künimay biybi kirip, qonaqtarmen jaydarı, sıpayı esendesti. (15) Qolına ustay kelgen dastarqandı tör aldına jayıp bir ketti. Odan keyin sarıala şara tolı qımızdı meymil-dete köterip, esikten ene bergende Aqtanbay uşıp turıp:

– Biybi jeñeşe-aw, meni şaqırsa-ñız etti! – dep kep şaranı qolınan alıp, dastarqan basına qoydı. Odan äri biybi toñazıǵan (20) et, qazı, qarta, bawırmaq, qurt, maydı birinen soñ birin tasıp, dastarqan üstin toltırıp tastadı.

Qangeldi men Aqtanbay qısırdıñ qısqı süri qımızınan bir-bir ayaq simirdi de, orındarınan köterildi. Töle de kiyinip, buwınıp, işinen qaruw-jarağın asınıp, dayın tur edi, biybige (25) “Qudayğa amanat!” dedi de, üşewi dalağa sıqtı. Ay äldeqaşan batıp ketken. Tün tastay qarañǵı.

– Jayaw kелgendeysiñder-aw. Oyaw otırsam da, at tuyağımıñ dübiri estilmedi, – dedi Töle, köldeneñ tarqan öz atına minip, ayqara aşılgan darbazadan şıǵıp bara jatıp. (30)

– Taptalğan köşemen jürmey, borpıldaq qardı basıp keldik, – dedi Qangeldi.

– Aramızda Lama-Dorjınıñ jansız bolǵanı ğoy, – dedi Töle jolda Qangeldi men Aqtanbaydıñ ortasında kele jatıp. – Qalay bilmegemiz? Kimnen köremiz, kimgе күdikte-nemiz (35) endi?

– Äriyne, jansız bolmasa janniñ kele jatqanın iyiskep bile me, – dedi Qangeldi. – Biraq neğilsa da bizdiñ isimizge tım tıǵız aralasıp jüretin adam emes.

– Men de solay dep oylaymın. Eger işi-qarını aralasıp (40) ketken adam bolsa, orıs patşasına jibergen elşini de bilip qoyatın edi, – dep Töle biy oylana söylep keledi.

– Qazirgi alasapıranda kimge jip tağuwğa boladı? Bügingi isti bir jaylı etip alayıqşı, sodan soñ buni ayaqsız qaldırmassızdar, – dep Aqtanbay aralıq aqıl saldı. (45)

– Bir el men ekinşi el arasındağı qupıya sırdı jalğastıruwda [249] jalğız jansız mıñdağan jandınıñ tındıra almaytın şarwasın tındırıp ketetin kezder boladı. Sondıqtan munı qazirden bastap nazarda ustağan jön. Erteñ keş qaluwımız mümkün. – Töle biy quptaysıñdar ma degendey Qangeldi men Aqtanbayğa (5) moyın burıp kezek qaradı.

– Qoynımızda jılan jürgeni belgili boldı. Endi ol bügingşe şağa qoymas dew erensizdik bolar edi, – dep Qangeldi qostaw bildirdi.

Xan sarayına lezde-aq jetip keldi. (10)

Töle biy jüz sarbazdı ğana qaldırıp, özgesin Qangeldige qosıp, ukürdaydıñ küresine jöneltti.

– Qorşap alıp, bar bolsa Lama-Dorjını tiridey qolğa tüsiriñder! – dep buyırdı.

Jigitterdi ertip Qangeldi kürege keldi. Uqırdaydıñ ürgesimen (15) bastap, budxanağa deyin astın-üstün tügel aqtarıp şıqtı. Lama-Dorjınıñ özin turmaq izin de taba almadı. Bärin tastap tayıp turıptı. “Qaşan ketti, qalay ketti? Eşkim ayta almaydı. Şerikte-rimen birge Jolbarıs xanğa qarısı jorıqqa attanıp ketti me? Joq älde xan bastap kelgen qol men Orda sarbazdarınıñ (20) qosılğanın bilip, birikken küşke tötep bere almaytın bolğan soñ tayıp turdı ma?”

Qangeldi özi oylağan bul surawlarğa jawap taba almay, xan sarayına qayta keldi. Töle biy az adamdı alıp, xan sarayına qawdı da, Qangeldi özge jigitterdi bastap Jolbarıs pen Sawrıq (25) jürgizip kele jatqan urıs şebine ketti. Şegingen şerikterdiñ aldı kentke tumsıq tirepti. Qaladan şığa bere olardı bayqap qalğan Qangeldi oñ jaқтаğı qalıñ toğay arasına enip, boy tasaladı.

– Jigitter, dayın turıñdar. Taqay bergense lap qoyamız, – (30) dep Qangeldi nay-zasın oñ tayladı. Jılıy urıs sap şegingen qosındı Lama-Dorjı özi batap toğay arasına enip ketemiz ğoy dep kele jatır edi, odan qoldarı bolmadı.

Bas-ayağı bes jüzge jetpeytin salt attılar ağaş arasınan atoylap, atırıla şıqqanda şerikterdiñ odan arman zäre-qutı (35) ketti. Toğay işindegi ağaştıñ bəri sereyip-sereyip, közderine jaw bolıp körindi. Sasqandarınan ne isterin bilmey iyirilip tura qalğanda, tus-tus jaqtan qawmalap, qısıp kelgen qazaqtar tez jäwkemdep, uypalap jiberdi.

Lama-Dorjı bastap, batıldıq körsetip, qazaqtardıñ şebin (40) buzıp, qorşawdan sitilip şıqtı. Es tapqandarı bıtıray qaşıp, toğay, qamıs arasına siñip jum boldı. Qazaq jigitteri olardıñ izine tüse, taqımday quwğan joq. Qolbasşılarınıñ ämirimen bir jerge jıynalıp, toptanıp aldı.

Sawrıq pen Qangeldi birin-biri izdep tawıp, endi xanğa sälem (45) berip, “Aldiyar” aytpaqqa solay bettedi. [250]

Qangeldi xandı älgi äzirde urıs üstinde körgen. Töbedey baran attılı, özi de iri tulğalı adam qarañğıda asa qomaqtı köringen. Onıñ urıs kezindegi jäwkemdi, alımdı-şalımdı qıymılına qarap äwelde sarbazdar işindegi sarabdal bir mıqtısı (5) şığar dep edi. Jaqınday kelgende qarasa Jolbarıs xannıñ özi eken. Qangeldi qayran qalğan. Xan jasaqtarın urısqa salıp qoyıp, özi jasawıl, nökerlerimen bir şette baqılap turğan şığar dep oylap edi.

Sawrıq pen Qangeldi xanğa tayap kep, attan tüsip “Aldiyarlap” (10) sälem ber-di. Jeñiske bayandı bolsın ayıttı. Az ayaldap, bas-ayağı jıynalğanda Jolbarıs Sawrıq batır-ğa öz sarbazdarın jüzdik mıñdıqqa bölip, qalanı aynala qorşap, küzetke qoyuwdı buyırdı.

Mıñ jigitti ertip kelgen taylanğa alğıs ayıp, jasağın kerı qaytardı. Özi bastap jürgen sarbazdarı ertip, Qangeldimen (15) birge xan sarayına tarttı. Jolbarıs pen Qangeldi jolda, jasaqtıñ aldında kele jatıp jön surastı. Xan Qangeldi batırdıñ atın Töle biy arqılı sırttay emis-emis estigeni bolmasa, jete bilmeydi eken. Al Qangeldi bolsa, öz elin biylep otırğan öz xanın körıp otırğanı osı. (20)

Qangeldi bir eldiñ ataqtı batırı. Sonimen qosa söz ustar beldi adamdı retine xan ordasına talay kelip, el atınan atqarılar iygi istiñ bası-qasında bolıp jürse de, xan atawlını közben körıp otırğanı osı eken. Qangeldi xandı: altın taqtan tüspeytin, aq saraydan şıq-paytın, kün qağıp, jel öppeytin, üp (25) etse uşıp keteyin dep turğan ülbirek, borıq tamaq, bolbir dene, taqqa süyemeldep otırğızıp, atqa köterip mingizetin aqsawsaq, äzdek birdeñe dep esepteytin. Endi mına Jolbarıs xannıñ tur-turğasın, atqa otırısın, üstindegi sawıt, ba-sındağı duwlığasın körgende, öziniñ osınaw xandı balaşa payımdağan uğımına (30) iştey özi uyaldı. Qol bastap jürgen Äbilqayır sultannıñ jöni bir basqa, al ana jılı Bolat xan atqa otırıptı degende onıñ beynesi de säl älgindey bosbelbey, bota tirsek bolıp köz aldına kelgen. Mına Jolbarıs xannıñ tulğası mülde bölek eken. Buqa közdegen qara sur, qapsağay deneli kisi şınında (35) xannan göri älde beldesüwge tüsetin paluwan, älde sayısqa tüseytin batırğa uşsaydı. Sawsaqtarınıñ är salası tayaqtay uzın äri iri. Zäwde ker-gilesken duşpannıñ keñirdegi osınan älüwetti şeñgelge ilige qalsa, bir-aq märte mıtıp jibe-rüwden qalmaytınday. Jar qabaq, jalpaq bet, tik mañday. Tanawı deldiygen üşkir murın, (40) juwan moyın törtpaq kisi. Ol oqta-tekte birdeñeni küñk etip surap qoyatını bolmasa, asa aşılp-jarılmay tünere tüsip, tüksiyip alıp, keledi. Onıñ osı tur-tulğası beyne mäñgi mızğımay melşiyip turatın kişi-girim quz-jartastı közge elestetedi. (45)

Jolbarıstıñ urıs üstindegi qıymılına da süysingen Qangeldi [251] Taqta otırğan xan atqa otırıp soğısa almawğa tiyis dep oylağan Qangeldige onıñ sayıskerligi men köz ilespes şalt qıymılı asa jäwkemdi köringen. Endi mına at üstinde jayımen kele jatqandağı beynesi melşiyip qatıp qalğan tas müsindey. (5)

Jol boyı tam-tum äñgime ayıp, köbine ünsiz oy-qıyalmen jürıp otırıp Ordağa ta-yadı. Saray aldına keldi. Saray işindegi xan otırattın bölmede taqtan tömen qaray bi men keñeşsi, üwäjşiler (üzirler) jayğasatın arnawlı orındar bar. Jeñispen oralmaq xandı kü-tip, sonda otırğan Tölege: (10)

– Aldiyar xan iyem kep qaldı! – dep elpektep, Smayıl esimdi jasawılbası kirip bardı. Jası qırıqtar şamasındağı qırma saqaldı, uyası şıñqır, bir-birine qosılıp kete jazdap tım jaqın äri şekesine taman bitken oynağı qoy közdi, alasa boylı, tolıqşa kelgen, basın qıysaytıñqırıp alıp, jorğalap jüretin (15) osı bir adamdı Töleniñ asa suwqanı süymeydi. Onıñ xan Sarayınıñ jasawılı qızmetin atqarğanına da on-on bes jıldıñ bedeli bolğan şığar. Biraq özimen tikeley istes bolmağannan keyin oqta-tekte jorğalap jürıp özi közge tüsip qalğanda bolmasa, Töle onı köbine umıtp ta ketedı. (20)

Xan qalanı tastap ketip qalğanda, ol sarayda qalıp qoyğan. Eşkim suramasa da ayıp qoyuw qajet-aw degen oy men “Xan iyem özi meni ädeyi sarayğa qaldırıp ketti” dep, ärkimderdiñ qulağına salıp jüretin. Bılayğı jurttıq xannıñ özi emes, biraq özinen kem emes sıyaqtı körinetin nañ minezdew, aşılp-jarılmaytın (25) tomağa-tuyıqtaw kisi beldi biy, bedeldi batırlar qasında barınşa jalpañşıl, jas şıbıqtay

iyilgiş, bas iyzeğiş jan. Äsirese xan aldına kelgende “Aldiyar taqsır!” dep bük tüsip jata qalıp, mañdayın jerge bir tiygiz-se, köpke deyin kötermey qoyatın qurmetşildiği küşti. Onı Jolbarıs xan unatadı. Özi (30) ketpey turğan kezde jasawılbası etip tağayındağan. Sodan bılay öziniñ qarawındağı qırıq-elüw qızmetkerdiñ qaqqanda qanın, sıqqanda sölin şığaratın qaharı xannan da qattı ämirşisi bolıp alğan. Keyde jasawıldardan basqa da bekawıl, aydawıl, yüker qızmetkerlerdiñ şarwasına da aralasıp, xan atınan ämir (35) kürgize beretin.

El tağdırına qatıstı tolğaqtı ister tüyinin şeşüwde aytar aqlı, qosar keñesi bolmağan soñ, äytewir xanniñ senimdi qızmetkeri eken dep xan isin atqarıp otırğan Töle biyler men batırlar keñesine Smayıldı qatıstırğan joq. İyneniñ közinen (40) ötip, işi-bawırına enip ketetin iykemdi, jılpos jigiti “kele goy” demese de işten kirip, sırttan şıǵıp, tam-tum aralasıp jüretin kezderi bar.

“Kölbeñdep ünemi köz aldınan ketpeytin osı adam keşeden beri zım-zıya joq bop ketip edi, suwmañ etip qaydan şıǵa keldi özi?!” (45) dep ol sarayǵa kirip barǵanda Töle biy jılan körgen kirpidey jıyırılı qaldı. Oğan erip, Saraydan şıǵıp, xandı [252] qarısı aluwǵa ketip bara jatqanda da osı bir oy kökeyinde kilkip turıp aldı.

Xan qaqqadan kirip, attan tuskende:

– Aldiyar, xan iyem, aman keldiñ be?! – dep Töle quşaq jaya (5) qarısı jürdi. Ekewi keñ awlanıñ ortasında kezdesip, quşaqtaşa, tös tiyistirip köristi.

Bul kezde appaq tañ atqan. Aspanda budır joq, totıyayınday kökpeñbek, tek ayazdıñ ızǵarınan aynala juqa torǵın perde bürkengendey azdap munartıp tur. Adamdar-dıñ awzı-murnınan (10) buwdaq-buwdaq buw atadı. Saqal-murtı barlardıñ bet-awzı tügel bozqıraw.

Awlada körisip az ayaldağannan keyin xan bastap, oğan qurmet-qoşemet sanatında Töle biy men Qangeldi batır qoltıqtan alıp, sarayǵa bettedi. Saraydıñ kire beris esiginen bastap aradağı (15) qanşama bölmelerden öte öñkey kilem jolmen jürip otırıp törge şıqtı. Jolbarıs on jıl boyı bir pendeniñ taqımı tiymey saqtalğan öziniñ tördegi taǵına kelip otırǵanda özge jurt tik turğan boyda:

– Alla yar! (20)

– Alla jar!

– Aldiyar! – dep ärkim özi daǵdılanğan tilmen qurmet körsetti. – Qayta qonǵan baqıt qusıñ quttı bolsın!

– Taǵıñ biyik, tuǵırın mıqtı bolsın! – dep jamırası. (25) Azdan keyin Jolbarıs pen Töle ğana sarayda qalıp, özge adamdar qaytadan atqa mindi.

Xan ämiri boyınşa Qangeldi men Aqtanbay sarbazdardı ertip alıp, salt atpen küni boyı qalanı araladı. Küdiktengen jerdiñ bärin aqtara-töñkere qaradı. Äytse de bir de bir joñǵar şerigin (30) joldıqtıra almadı. Qalada qarası da qalmaq tayıp turıptı.

Xan men biy de üydi-üyelerine barıp, tınıǵıp, sarayǵa qaytıp oralǵan. Keşke qaray Qangeldi men Sawırıq ta sarayǵa kelip: “Kentte Lama-Dorjıdan bastap, oyrat atawılınıñ iyisi de joq”, – dep jabarladı. (35)

– Keşegi tüni qaladan qaşıp bara jatqan qalmaqtardıñ birazın dalada joyıp jiberdik. Mal-mülkin, dünüye-jıyhazın qolǵa tüsirip aldıq, – dep Sawırıq batır xan men biydi onımen de xabardar etti.

Xan men biydi töñirektegen, söz ustap, qaruw asınğan biraz adam (40) sarayda qalıp, alda isteletin keybir keleri ister jöninde tün ortasına deyin mäslıyxattastı. Eñ aldımın Töle biy söz bastadı. Ulı jüzdiñ biyleri men batırları atınan orıs patşası Anna İyoannownağa elşi jiberilgenin, sonımen bir mezgilde qoñtayşa Ğaldan-Serenge de elşi attanğanın aytıp, egjey-tegjeyley bayandap (45) berdi. [253]

– Orıs elimen qarım-qatınasta boluw ejelden bergi armanımız edi. Bul iske endi men özim de mıqtap kirisermin, – dep xan rızalıq bildirdi. Sonımen birge ol qoñtayşağa elşi jiberüwdiñ maqsatın, sebebin bilgisi keldi. (5)

– Joñğarlar Anıraqayda qattı jeñiliske uşırağanın keyin qayıp bas kötergen joq. Qayta bizdiñ batırlar bastağan qazaq qolı olarğa qarata şabuıldı üdetti. Şamal xandı öltirip, Sarı-Manjanı Almatıdan arı ıǵıstırıp tastaptı. Sonımen qosa joñğardıñ qazirgi jaǵ-dayınan azdı-köpti alğan xabarımızğa (10) qaraǵanda olardıñ tınıştala qaluwı qazaqtardan jüregi şaylıǵıp qalǵandıqtan emes, ar jaǵındaǵı körşisimen qıydalasıp turǵandıqtan eken. Urısta Joñğar qolına tüsip, odan qazaq jerine ötip kelgen bir Yadxa esimdi mänjüw tutqı-nınıñ aytuwına qaraǵanda, Qıtay men Joñğar arası qazır şıyrıqqan şiyelenis (15) üstinde uqsaydı. Biz osı oraydı paydalanıp qalǵımız keldi. Osılay etip, elşilik isin erterek bastaǵandıqtan eñ aldımın Lama-Dorjı biz taraptaǵı alañdıq alaköñildikten ada bolıp, xan iyem Sizdiñ erkin kirip kelüwiñizge qolaylı jaǵday tuwdı. Ekinşi bir paydası: Resey patşasına attandıratın elşini biz (20) qupıya jürgizgendikten, Joñğarğa joldar elşilik soǵan perdelik qızmet atqardı. Osınday sıltawmen elşilikke ketken Rayımbek pen Bölek batır orda atınan qoñtayşağa eki türlı talap qoymaq. Onıñ eñ bastısı: Taşken uqurdayı äri tü-men bası Lama-Dorjı qalanı qan tögissiz tastap şıǵıp ketsin, söytip, Ulı jüz (25) ordasınıñ burınǵışa joñğarğa täwelsizdigin moyındasın. Adban aluwdı toqtatsın. Ekinşi: qazaq – qalmaq budan bılay bir-birimizge tiyispey, tatuw körşilik qatınas ornatayıq. Eger osı talaptarımız orındalsa, onda joñğardıñ Taşkent, Türkistan, Samarqant, Xıywa, Buxara qa-tarlı oñtüstiktegi qalalarğa jürgizetin (30) sawda kerweniniñ Ulı jüzge qaraytın joldaǵı qawipsizdigine kepildik beriledi.

– Elşi jiberip qoyıp, soñınan urıstı jürgizip jatqanımızdı, Lama-Dorjını Taşken-nen quwǵanımızdı estise, qoñtayşa elşilerdiñ mañdayınan sıypay qoyap ma eken? – dedi xan qabaq (35) aşpay tunjırap otırıp.

– Joñğarğa elşi jöneltüw qazırşe älgi aytqan eki türlı paydasın tiyigzdi. Endi elşiler basına töner qawipti eskersek, ne artınan şabarman şaptırıp orta joldan qaytarıp alamız, nemese basqa jolın oylastıramız... – Töle biy oylana otırıp, (40) endigi is tüyinin xanğa tastadı.

– Eñ durısı elşini irikpeyik. Odan da Lama-Dorjınıñ Ürgege xabar alıp barar jaw-şısına tosqawıl qoyalıq, – dedi Qangeldi. – Osı oydı men de quptaymın, – dedi Töle. – Däl qazirden (45) bastap qos attap jawşı attandırsaq, Almatıǵa uqurday xabarşısınan burın jetedi. Sodan äri Rayımbek qolı özi de qadam [254] attatpaydı. Elşimiz kedergisiz ketedi. Erkin kelissöz jürgizip, qayıp ta ülgeredi.

– Bolsın, – dedi xan. – Sonımen bir mezgilde Qangeldi ya Sawrıq batır qol bas-tap, Lama-Dorjını izdewge attansın. (5) bügingi soñǵı söz osıǵan tireldi. Sawrıq batır kidirmey Lama-Dorjını izdewge attanıp ketti. Üş adam qos attap Almatıǵa qaray şaptı. Kelesi küni añgime qayta jalǵastı.

– Eki jurtaq eki bölek elşi attandıruw üşin eki jılǵa juwıq waqıt ketti. Jartı mıñǵa tarta jılqınıñ qunı jumsaldı, (10) – dep bayandadı Töle biy.

– Tım köp eken, – dep qaldı Jolbarıs xan oǵan asa män bermegen älpette.

– Maqsat iske assa ketken waqtqa da, şıqqan şıǵınǵa da ökinbes edik. Munday-da bir-eki tügil on jıldap waqt, mıñdap (15) altın aqşa jumsaladı... – Onı köp deseñ, mu-nı qaytesıñ degendey Töle basa ayttı. Petr birinşi patşanıñ qazaqtardı qaratıp aluw üşin qajet bolsa, milliyon somǵa deyin şıǵaruw kerek degenin de eske túsirdi.

– Biz orıs patşalıǵı sekildi bay el emespiz ğoy, – dedi (20) Jolbarıs taǵı da jay-baraqat qana.

– Sonımen qosa biz orıs eli sekildi alıp ta el emespiz, – dedi Töle biy. – Eger onıñ şiyregindey bolǵanda da Petr patşa müliyon emes, müliyarttı da ayamaǵanday eken. – Şıǵın añǵimesi osımen doǵarılısın degendey xan söz sarının basqa arnaǵa (25) burdı.

– Reseyge elşilikti bastap ketkender kimder? – dep suradı az-kem oylanǵan ünsizdikten keyin.

– Aq patşa tarapqa Aralbay batır men Iriskeldi batır, – dep jawap berdi Töle biy. – Xatta jazılǵannan tıs onda aytılar (30) añǵime äbden pisken. Onıñ üstine janınan söz tuwdıra almay, jattaǵandı ğana aytıp, qarap otıratındar emes, awzımen qus ustaytın sayıpqıran sañlaqtar. Alqalı topqa túsip, atalı söz aytıp jürgen maytalmandar. Qarsı jaǵı asqar tawmın dese, men alasa töbemin dep tömenşiktenbey, kim-kimnen de terezem teñ dep (35) ıyıq tirestirip tura alar şoqtıqtı jigitter.

Olar atı älemge äygili aq patşa aldında bara qalǵanda qıdırıp qımız işip jüretin awıl üy arasınıñ adamlarınşa emes, äzirşe basınan baǵı tayıp turǵanmen bir eldiñ bedeldi ökilinşe qarım-qatnas jasawdı da jete bilip attandı. Sonımen (40) qosa ötinispen barıp, örkökirektenbewdi de, surawşı ekemiz dep sümireyip turmawdı da boyına siñirgenter.

Jolbarıs xan elşilerdiñ kim ekenin suraǵanda olardıñ atı-jönin ğana bilsem degen oyda emes edi. Sonı sezgen suñǵıla biy elşilerdi egjey-tegjeyle tınıstırıp ötkende xan qanaǵattanǵanday (45) ajar añǵarttı. [255]

– Joñǵarǵa jibergen Rayımbek pen Bölek meniñ esime endi tüsti. Ekewiniñ de erligin estigem. Men qoñtayşaǵa Qangeldi batırdı jiberer edim, – dep Jolbarıs ökingendey bas şayqadı. Säl bögelisten keyin Qangeldi: (5)

– Aldiyar xan iyem, elşilikti bastap ketkenderdiñ qay-qaysısı da sayıpqıran, sañlaq jigitter ekenin biy ayttı ğoy, – dedi.

Baǵanadan beri tek erni jıbırıp söylep otırǵanı bolmasa, denesin bir mārte qozǵamay bedireyip-melşiyip otırǵan xan endi taqtıñ oñ jaǵındaǵı altındatqan baldaǵına süyewli asatayaǵın (10) alıp, aldına köldeneñ ustadı. Älde ornınan turmaqqa, älde bir nārse aytpaqqa iñǵaylandı ma dep tosıp edi, birazǵa deyin ündemegen soñ:

– Xan iyem, olay degende oyıñızǵa ne oralıp edi? – dep Töle biy säl şalqalap barıp tiktenip otırdı. (15)

– Olar – jaw batırlarınıñ basın qaǵıp, “Batır” ataǵı şıqqandar yağnı joñǵardıñ qunıkerleri. Bul – bir, – dedi Jolbarıs taǵı da tas müsindey melşiye qalıp. – Özderi äli boyınan qızuwı taramaǵan jastar. Sırbazdıq pen sıptıǵırlıq üylesse jarar. Bul – eki. Qoñtayşa qonsımbay jürüwi de ğajap emes. (20) Bul – üş.

– Onıñ bärin oylastıra kelip, köptiñ uyǵarǵanı boldı, – dep oǵan da Töle biy jawap berdi. – Qoñtayşanıñ aqlı bolsa jasına qaramay, isine qarar.

tirligine, el ömirine qajetti qaruwı retinde qasterlenip saqtalsa kerek. Amal ne, qazir ol qaruw Berdikeyde joq. (30)

– Baytal tügil bas qayğı kezde jawırın turmaq jannıñ qayda qalğanın bilmedik qoy, Ömeke. Endi keminde bir, äytpese, qajetti jawırın tabılğanşa birneşe qoydı qurbandıqqa şaluwğa tuwra keledi, – dedi Berdikey qayter eken degen sıñaymen biy betine mıyığınan küle qarap. (35)

Şınında da jumıs istew üşin onıñ quralı boluw kerek. Onı qajet etip otırğan Ömenniñ özi. Olay bolsa şıǵının sen tart, paydasın men köreyin dew ädilet emes. Könbeske amal joq. Biy: “Mal aman oralsa, ötewin özgelerden qaytararımın” degen işki eseppen köñil toǵayttı da “bolsın” dep bas iyzedi. (40)

– Jaraydı, Ömeke, – dedi berdikey de biydiñ nege bolsa da könüwge moyın usınğanın körip. – Aldımen jas jawırın emes, quw jawırın izdep körelik. Eñ abzalı sol...

Ne kerek, berdikeydiñ qajetti jawırındı tawıp alıp, jetkeni osı edi. Biraq qazir tün. Qaraǵıda boljaw qıyın. Tañ (45) jariǵın kütüwge tuwra keledi. Öytseñ jılqı uzay beredi. [124] Ol – qaytpas qurdımğa bir taban jaqınday tüsedı degen söz. “Endi ne istew kerek?” Bul surawğa:

– Bir orında turıp alǵanşa, jılqı baǵıtına qaray jiljıy bergem paydalı, – dep aqıl berdi Berdikey. Balpıq bastaǵan (5) top atqa qamşı bastı. Berdikey birge ketti. Satay Qorday jaqqa bettedi.

Tañ atıp, kün säwlesi jerge tolıq taraǵan zamat Berdikey aq şüberekke oraǵan qoy jawırının qoynınan alıp, qaray bastadı. Mañdayın äweli künşıǵısqa qarattı, sodan soñ şıǵıs (10) -teristikke burıldı. Bayaw jiljıtıp, qaytadan künşıǵısqa bet tüzedi. Jawırınıñ basınan ustap, etek jaǵın joǵarı qarattı. Juqa jerine kün şalıp qarap, qıbır etip qozǵalmay biraz turdı. Sälden keyin jawırınnan köz almaǵan boyda:

– Jılqı tüni boyı qozǵalısta bolǵan. Yaǵnıy aydap jüre (15) bergem. Qazir toqtadı. Sirä tünde aydap, kündiz közge tüspew üşin bir sayǵa aydap salıp qoyıp, özderi de, malı da tınıqtıratın boluw kerek, – dedi Berdikey. – Bayaǵıda qalmaqtıñ jılqısın aydap ketip jürgende biz de söytetinbiz.

– Sizdiñ boljawınızsa jılqı qazir mañday aldımızda (20) ğoy, Berdiğa? – dep suradı Balpıq.

– Meniñ boljamım emes, jawırınıñ jaza baspay aytuwı solay. Mal – däl mañday aldımızda jāne tım qaşıqta da emes. Olar Qorday sekildi mıqtı qalqan qorǵawşılardı senip bayaw aydaǵan boluw kerek. Köközek shaqtaǵı malın tırqıratıp (25) quwalay berüwge de jaramaǵan şıǵar. Bir jelip ketsek jetip baratın jerde, – dedi Berdikey kömirdey qap-qara, şoqşa saqalın sawa sıypap, şalǵısı uzın, qoyuw qara murtın şiyratıp. Sāp salıp qaraǵan adamğa özi de ata jawmen ayqasa ketüwge qulşınıp, qıran şabıtta turǵan sıyaqta. Berdikeydiñ jası er ortası (30) elüwge kelgen. Äytse de ol qazı jep qarın salıp ünemi üyde otırǵan janküytewdiñ pendesi emes, tizgin tartıp mingeri at üstinde jürgendikten qaǵılez de şıyraq. Özi añqumar, bilgir qusbegi. Ol da kisini boyküyzdikke jibermeytin, toyat añsaǵan qıranday quwnaqılıqqa daǵdılandıratın qasiyet bolsa kerek. (35)

Berdikeydiñ süyekti, şımır kergem dene bitimi iri, kesek. Solay bola tura qayıruwı jetken öziñiñ kerege qanat qara bürkitindey qıymıl-qozǵalı da iykemdi-iyirimdi adam bes qaruwı ünemi belinde jüretin ol qazir urandap jawğa şapsa aldımın keteyin dep tur. Jigitterdiñ köbinen bir emes, eki müşel ülken (40) aǵa jasındaǵı adamnıñ sen toqta, men atayın deǵen qulşınısın körgende jigitter irkilgen joq. Jawırınşı körsetken baǵıtqa qaray jelip jürüp ketti.

İzdegen malınıň qarası köringenşe oqtın-oqtın jawırın aşıp qaray beretin jawırınşınıň ädeti. Öyteni jılqı aydağan (45) jaw ünemi bir bağıtpen jüre bermewi de mümkin. Kün Jer jiyeginen qurıq boyı köterile jawırınğa tağı bir qaradı da [125] Berdikey qayran qaldı. Tap bir köz aldı munarlanğanday jıpqıtatıp jiberdi. Saw-sağımen közin bir sıysap tastap qayta qaradı. Tağı da tandanıp turıp:

– Jigitter, bir qızıq oqıyğa boldı! – dedi. – Jayılımdağı (5) jılqınıň beti beri burıldı.

– Aydawdan toqtağan soň beri qarap jayılgan şıgar, – dedi Balpıq.

– Joq, jay ğana jayıluw emes, şurqırap qaşuw nemese, tırqıratıp quuw, – dedi Berdikey jawırınnan köz almay turıp, (10) tegin emes, bir kädik bar. – Ne de bolsa jüristi jedeldeteyik...

– Băydibek babamızdın jaw aydağan jılqısın Domalaq anamız baqqan qula ayğırdın kisinegen dawısı qaytarıptı, degen ańız bar edi ğoy. Sonday bir keremet şıgar, – dep küldi Balpıq Berdikeyge qatarlasa berip. (15)

– Onday äwliye qazir bar bolsa jarar edi. Mine, jılqı bizge, biz jılqığa jaqındap qaldıq. Endi bir bel assaq aralasıp ta ketemiz, – dedi Berdikey jawırınğa jäne bir qarap.

Sol sol-oq eken, qaraqorımday qujınağan qalıñ jılqı qasqır tiygendey şurqırap şawıp, qarısı aldarınan şıqtı. Eñ (20) aldında bir jalğız qara, özgesi sonıñ soñınan jipke tizgendey jetektelip, üzilmey, şaşıramay şabadı. Eñ aldağı oza şapqannıñ üstinde adam otırğan sıyaqtı. Biraq közge urıp körinetindey iri emes, japalaqtay jarbayğan birew...

– Jarılıñdar! – dedi Berdikey janındağılarğa tez de (25) qatañ ämir berip. – Äytpese jılqı tasqınıñ astında qalamız. Balpıq seniñ atın jüyrik. Sondıqtan bosqan maldın aldına tús. Sonda ana alda kele jatqandı jetektey jönelgendey bolasıñ. Biz ekige jarılıp, soñında quwğınşı bolsa, sonimen ayqasamız.

Ağıp kele jatqan qalıñ qorımın aldında turıp aqıldasuwğa (30) mursa bar ma? Balpıqtan bastap jigitter aytqanı kelgen jawırınşınıñ degenin istedi. Özgeleri eki qanatqa qaray şawıp şıǵıp ketti. Tasqındı jalğız tosıp qalğan Balpıq at basın burıp alıp, özi artına qaray qalğanı sol edi, tizgin uşı ızqıta şawıp kele jatqan dara qaranıñ üstinde adam barın anıq kördi. (35) Özi kip-kişkentay ğana, ol at jalınan ustap, şoqtıqqa jabısa jatıp aptı. Arqan boyı qalğanda älgi jarbıyğannıñ “Băydibek!”, “Băydibek!” dep qoya begendi.

“Băydibek” – Ulı jüz üysin urpağının uranı. Jeti atasına deyin şejire qayıruwdı bes jastan bastap ata körgen balanıñ (40) bări bileđi. Olay bolsa mınaw qazaq eken dep oyladı sol arada Balpıq ... Ol äweli söytip bir-eki mărte urandap alıp, sodan soñ:

– Ağa, mağan qaraylama, alğa, alğa túsip, şaba ber! – dedi ol ötingendey.

Balpıq onıñ atınıñ ekpini äli bāseñsimegenin körip, şınında (45) da jetekke aluw qajetsiz dep esepledi. Odan göri onı sol bet alğan bağıtınan özgertpey, özi arttağılarğa baruwdı oyladı. [126]

– Sen alğa tarta ber, jılqınıñ soñında quwınşı bar, solay kettim, – dedi. Derew solğa burılıp alıp, biraz şettep bardı da, alğaş körgendegidey emes, üzdik-sozdıq bolıp, şaşırañqırap kele jatqan jılqınıñ artına qaray kerı şaptı. (5) Bosqınıñ quyırığı üzile bergende sart ta surt urıs üstindegi adamdardı kördi. Balpıq jete bergende ayqas arasınan birew suwırılı şıǵıp, artqa qaray zıta joneldi. Atına sengen şerik boluw kerek, aldı-artına qaramay ızğıtıp, şıbın-küyin ketip baradı. Onı bayqadı ma, joq pa, äytwewir soñına túsip quwğan (10) eşkim bolmadı.

“Qordayğa xabarlawğa zıtıp bara jatqan şığarsıñ. Jetkizbey jelkendi qıyayın” dedi de, Balpıq ayqasqa aralaspay sonı quwıp ketti. Jel jetpes jüyrik bolsa da qutqaramadı. Äni-mini degenşe taqımdan jetip qaldı. Äbden uzap kettim-aw degende (15) soñına bir-aq qarağan qaşqın äldelimniñ apşısın quwırıp, tayap qalğanın körip esip şıqtı. Ol da talay bälenni bastan keşken äkki eken. “Quwğan qazaqpen qaqtıǵısıp äwre bolǵanşa, qutılıp ketip, noyanğa xabar bergenim paydalı, – dep oyladı. Tizgin tekemey zıtıp bara jatıp, qutılıwdıñ amalı – quwınşınıñ atın mertiktirüw... (20) Ol sadaǵın oqtay bastaǵanda Balpıq atıp ta ülgerdi. “Duşpannan tük tartsañ da payda” degen söz esine tüsip, şeriktiñ jüyrik qarager atın erturmanimen jetektey ketti.

Tügeli sol ma, älde jartısı keyin qalǵan ba, jılqı soñman şapqan şerikter bar-joǵı on şaqtı ğana adam eken, jıyırmadan (25) asa qazaq jigitteri birewin de tiri qaldırmaq jer quştırıptı. Qaşqan jılqınıñ soñı toqtaptı. Biraq solıǵı basılmaǵan. “Ey, adamdar osınşa quwalap qıynaǵandarıñ jeter, endi azıraq tınıştıq beriñder” degendey aydap äketüwge tayap kelgen jigitterge ızbarlı közben alaya qarap, ayaqtarın äreñ attaydı. Köbi (30) qarını jer sızǵan buwaz biye, azdaǵan tay-jabaǵı. Arasında minis attarı da jur.

– Mina quwǵınğa tüsken buwaz biyelerdiñ arasındaǵı käre-qurttañdarı qulın tastaydı-aw, – dedi Berdikey ökiniş bildirip. – Endi ayalatpay ilgeri jıljıta berüw kerek. (35)

– İyä, ne bolsa da awılǵa jaqın barsın, tım qurısa öli tüsken qulındardıñ terisin sıyrıp aluw da payda, – dep Balpıq jaybaǵıstap qoydı.

Awılǵa attandırǵan Berdender jüzden asa jigit jıynap alıp, Rayımbek qolına barıp qosılıptı. Onı urıs maydanınan (40) jaralanıp qaytqan eki jigit aytıp keldi. Sarbazdar men şerikterdiñ urısı sumdıq surapıl boldı deydi qazaq jigitteriniñ äwelde azdıǵı bilinip kädimgidey oysırıp bara jatqanda biz jaqtan tıñ küş qosılıp, demep jiberipti. Qazaqtardıñ köbeyip bara jatqanınan üreylengen şerikterdiñ biri olay, biri bulay (45) qaşıp, bey-bereketke uşıraptı. Qosın basınñ ruqsatınsız [127] qaşıp şıqqan qorqaqtarın Qorday özi atqızıp tastap betin äreñ qayırıptı. Qazir qazaq jigitteriniñ qarqını pes emes körinedi.

“Özderiñ bolmasañdar da birew arqılı jetkiziñder. Balpıq jılqını qutqarıp alsa, munda kömekke kelem dep äwre bolmasın, (5) özimiz-aq tötep beremiz” dep sälem aytıptı. Rayımbek sälemge sälemet bolsın ayttı da, ilgeri jıljıta berdi.

Endigi äñgime jılqı betiniñ qalay beri burılǵanı jöninde örbidi.

Quwǵınşılar qurtılıp, qaşqan jılqı toқтаǵan kezde, älgi (10) bastap şapqan kisi de at basın beri qayırǵan. Ol tayap kep sälem bergende: – Bäle, mınanı “kisi” dep jürsek bala ğoy!

– Astındaǵısı at eken desek, jal-quyrıǵı qabaday ayǵır ğoy. (15)

– Aw jarandar-aw, mınaw özimizdiñ Ömen biydiñ ayǵırı – dep jigitter şuw ete tüsken.

On jılqını bastap şapqan “Aqtaban-şubırındı” jılı äkesi ayqasta ölip şeşesimen birge qalmaqtıñ qolına tüsip ketken Maldıbay esimdi bala edi. Ol kezde bala jeti-segizderde (20) bolatın. Tutqındap barǵandar balanı anasınan ajıratıp äketedi. Olja maldı böliske salǵanday esi kirip, kädige jarap qalǵan qaǵılez balanı bir bay keşil qalap aladı. Qalaǵanda bala qılıp asıraw üşin emes, malay ğıp, mal baqtıruw üşin. Tunǵınğa tüsken qazaq, äriyne iǵın-şıǵınsız tegin malay boladı. (25)

Maldıbaydı äweli öziniñ burınınan bar şäbinorlarınıñ²¹ birewine qosıp qoy-qozı soñına saladı. Erjetege kele jılıqsın bağadı. Ol malaylıqta jazı-qısı mal soñında jürüp, tesik ökpe bolıp, şınığıp-şımırılıp ösedı.

Keşil onı öz ruwına qosılıp, bir jola “çaxar²²” bop (30) ketti dep esepseydi. Biraq bes jasınan bastap äkesinen şejire tıñdap esegen bala öziniñ teginiñ kim ekenin umıtqan emes. On eki-on üške kelgende bayağı özinen ayırıp äketken şeşesin izdey bastaydı. Biraq eş bir deregin tapaydı da, küder üzip qoyadı. Eptep surastırıp jürüp, birewlerden tutqığa tüsken sulıw qız, (35) jas kelinşekterdi işkerige aydap, Qıtay xanına tartuwğa jiberetinin bileği. Şeşesi solardıñ işinde ketti me, joq, bir bayğa küñ bolıp jür me, onıñ da anıq-qanıǵına köz jetkize almaydı.

Bul künde jat jurttıq jan ekeninen zäreldey kümän tuwǵızbaytın, asaw üyretip, at qulaǵında oynaytın senimdi malayın (40) keşil jılıq şawıp kelüwşilerge qosıp jibergen. Quldıqtan qalay qutılıp, tuwǵan elimdi qalay tapsam eken degende oylap, armanday bastaǵan zerek te namısqoy bala jigitte bul bir jaǵınan säti tüskende bolıp edı. Äweli jılıq şapqandarmen [128] birge barıp, ebin tapsa qazaqtar awılında qalıp qoyuwdı da oylaǵan. Öytüwge bul tügili jılıq küzetindegi qazaq jigitteriniñ özi qaşıp qutılmaı qaldı. Köp şora öltirgenin öltirip, qalǵan ekewin tuqındap, baylap alıp edı, ayqasta awır jaralanǵan (5) birewi jolda jan täsilim etti.

Birewiniñ qol-ayaǵı baylawlı küninde şoralar onı özderinen eki eli ajıratpaydı. Keşe eki şora atqa otırǵızıp, biri jetektep biri aydap, Şamal xan küresine alıp ketti.

Jürer aldındaǵı tünde Maldıbay tutqın jigitte jasırın (10) barıp “Aǵa, bosatıp jibereyin, qaşñız” dep edı, aldap tur dep senbedi me, joq qaşıp qutılmaı qalsa öltirip jibere me, bir kün bolsa da tirlık jaqsı ğoy dep oyladı ma, äytewir könbedi.

– Atı-jönin suradıñ ba, kim eken? – dedi Berdikey.

– Suradım. Äwelde aytqısı kelmey, soñınan Aqberdi dedi. (15)

– Aqberdi deymisiñ?! Aw ol bayağı Ömen biyge erip kelip, älgi bir jigittiñ közin şıǵaratın sodır sol emes pe? – degen Berdikey surawına özge jigitter:

– Sonıñ däl özi, – dep jawap berdi. Maldıbay sözün äri qaray jalǵadı. (20)

– Sol tüni biyeler qulın tastamasın dep quwalamay, aqırın aydap kep, tañ ata keñ, oypandaw jerge toqtaǵan. “Sen şetke şıǵıp qaray tur. Biz tamaqtanıp, biraz mızǵıp alayıq, sodan soñ kezektı saǵan beremiz. Küni boyı uyıqtasañ da erkiñ” dep Maldıbaydı küzetke jiberdi. Şoralar äweli torsıqtaǵı arqadan (25) bir-bir jutıp, sodan soñ borsıq²³ pen baştıqqa²⁴ toyıp aldı da, toqımdarın tösep, epin jastanıp, uyqıǵa japtı. Maldıbaydıñ kütkeni de sol edı, kökeyin tesip jürgen armanın iske asıruwǵa kiristi.

Eki-üş täwlik boyı aldıǵa salıp, aydap jürgende miñan (30) asa jılıqınıñ işindegi köp ayǵırdan bir ayǵır közine tüsken. Toqpaq jaldı, quşaq tolar quyırǵı jer sızǵan töbedey boz ayǵır malmen közin aşqan känigi jılıqınıñ köz jawın alıp, qızıqtıra bergen öz üyirin şoralar alǵaş qurıqtap quwanda da boz ayǵır mñǵay bermey, baytal biyelerdi quwıp ala qaşqısı (35) kelgen quyın tanıtqan. Qazır jas jılıqınıñ oyına sol

²¹ Dinbasıǵa qızmet etetin adamdar.

²² Çaxar – qalmaq ruwlarınıñ biri.

²³ Borsıq – qalmaqşa nan.

²⁴ Baştıq – qatırǵan uwız.

oralı. Oğan qalay jügen saluwıdın amalın oylastırdı. Qarasa däl sol boz ayğır özge jılqılardan bölektew, öz üyirimen şette jayılp jür eken. Tegi erkindik tiyse jem jegen jerine qaray jılıstap ketetin de sıñayı bar. Aydawmen kele jatqan aş (40) jılqı jerden bas almay, qadalıp qaptı. Boz ayğırdıñ jardıy da sol ğoy dep payımdağan Maldıbay attan tüsip, bir uwıs betege julıp aldı da jaqın bardı. Özi qur ayğır emes, ministegi mal ekenin de bayqadı. Äwelde eki qulağın jumırıp, aybat şegip, [129] köngisi kelmey, aldına tosqan betegege de qulıqsız qaraydı. Moynın soza bir tistep julın alıp, äri burılıp ketedi. Maldıbay onıñ könbesine qoymadı. Iqılıqtap, “taq janıwar, taq” dep jılı söylep, mäpelegendey qılıq körsetti. Qayta-qayta süri (5) betege, eski şöp julıp berip, basınan sıypap, qulaq tübin qasıp, aqırı jalına qol tiygizdi. Şılıbr uşimen moynınan bayladı, ıspalap kelip, öz atınıñ er-toqımın ayğırğa awıstırıp saldı. Jügendep mindi. Bögelmey, aqırın, urlana bastırıp şekte şıqtı. “Boz ayğır endi bir kisinep berse!” dep tiledi. Ärilep (10) jüre berdi. Eger üyirin kisinep şaqırıp, soñınan ertpeşe, onda tım qırısa şılıqınıñ jarım-jartısın aydap keteyin degen oyğa da keldi Maldıbay. Sätin salğanda uzay bergende artına moyın burıp turıp boz ayğır kisinep qoya berdi. Qojasınıñ kümbirlegen dawısın estigende jılqılar jerden basın köterip (15) aldı.

“Tağı kisine, janıwarım, tağı, tağı!” – dedi jılqışı jalıñğanday. Ayğır onıñ sözün tüsingendey tağı kisinedi. Maldıbay ayğır üstinen tüsip, bar jılqı tügel körinetin bir döñgestew jerge şıqtı da, basın solay qarayıp qoydı. Jılqılar jılıp, (20) aldı beri qarayıp bet burıptı. İyâ, sät! – dedi iştey. Boz ayğır üşinşi-törtinşi märte kisinegende biriniñ soñınan biri şubap, bar şılıqı osılay bettedi. Aldı jarqınday bergende ayğır bulqınıp, tıyrılap, şılıbrdı julqıp qalğanda, bala ayırılaraq qala jazdadı. Üstine qarğıp minip, erilep ketti. Ol (25) ärilegen sayın ayğır örşelene kisinep, artına qarayıp ala qaşarday alas urdı. Boz ayğırdıñ dawısı şıqqan sayın şılıqlar tezirek basıp aldınıñ biyeler “kele jatırımız” degendey oqıranıp, kisinep tay-tuwlaq üni sıñğırlap, birine-biri ulastı. Şoralar oyanıp ketetin boldı-aw dep asıqtı Maldıbay. Ne (30) bolsa da ilgerilep, uzay bermekke qattı şoqıraqqa salğanda jılqılardıñ aldı jeliske bastı.

“Qazaqtar maldan küder üzgen be? – dep oyladı ol. – Jılqısın aydap ketkeli üşinşi täwlik boldı, äli bir quwğınınıñ qarası körinbeydi”. (35)

Şoralar atarına minip, jılqınıñ soñına түsse kerek, art jaqtan ayğay üni estildi. Maldıbay endi boz ayğırdıñ bar şabısına saldı. Osı tusta ğana Berdikeyler qarısı kelgen.

– Oy, bärekelde, nağız jigit sen ekensin ğoy, Maldıbay!

– Anaña alğıs, seni tapqan! (40)

– Ana sütin aqtapsın.

– Atadan ul bop tuwğan ekensin, mın jasa! – dep äñgime ayağında jigitter qawmalap, ortağa alıp, kötermelep äketti.

– Meniñ qalmaqtar qoyğan atın-malay, – dedi ol külip.

– Meyli, Malay-aq bolsın. Al seni malay turmaq Qanay dese (45) de boladı. Tek quday til-közden saqtasın! Sol künnen bastap Maldıbay-Malay atanıp ketti. [130]

Jawırın aşıp, jılqı bağıtın ayna-qatesiz bilgen Berdikeydiñ qasiyetin de maqtap-madaqtap biraz jerge aparıp tastadı.

– Äbin usta köp şäkirtke öziniñ zergerligin üyretti.

Zaluñ qart jaraqşılıqtı üyretip jatır. Al sizdiñ mına (5) jawırın aşuw öneriñizdi basqalarğa üyretiwge, bilgiziwge bolmay ma? – dep suradı Balpıq Berdikeyden.

– Basqalarğa üyretem dep körgem joq. Al öz balalarım üyrene almay qoydı. Soğan qarağanda munıñ özi zergerlik, atbegi, qusbegilik jaraqşı, sınıqşı sıyaqtı qolmen ustap, közbenköretin (10) öner emes, baqısı-balgerlik, köripkel-köregendik, öleñşi-änşilik sekildi adam boyına ana qursağınan bitetin, quday-ekem özi sıyłağan qasiyet qoy deyim, – dep Berdikey oylana jawap berdi.

Mıñ qaralı jılqını aqırın aydap, aman-esen el şetine jetkizdi. Jaw aydağan maldarı men jawaptasuwğa ketken uldarınıñ (15) aman oraluwın tilep, solar keledi-aw degen jaqqa qarap, köz taldırıp, jol tosıp jürgen är awıl adamdarı öz awıl, öz üyeleriniñ jılqısın tüstep-tügendep, bölip alıp ketti. Kelesi küni käri-qurttañ, arıq-turaq biyeler topırlata, qulın tastadı. Onıñ iyeleri “bul da bolsa qontayşa basqa salğan bir lañ ğoy”, (20) dep oğan tağı bir ret qarğıs-lağnet jawdırdı.

Nawrız ben köketiñ öliarası. Köktemniñ qıstı ıǵıstırıp tastap öziniñ ququqtı küşine tolıq engen şaǵı. Äwelde jasıl şuğa jamlıǵan jer tösininiñ bet-bederi, tür-tüsi kün sanap özgerip jañarıp, masatı kilemge awısıp keledi. Bahar küniñ (25) iyisinde de bir aluwan özgeşilik bar. Keyde eri jawğan köbik qar, keyde jañbirmen ılǵaldanıp kün köterile buwsanğan dımqıl awa jas juwsan men köktiñ xaş iyisi murınğa kelip, tanawdı qıtıqtaydı. Aǵaş butaqtarı bürşik atıp, börtü tüsti aqqulaq baysheşekter tolıq bay körsetken. Bir ğajabı tabıyǵattıñ osı bir (30) äp-ädemi äsem güliniñ ğumırı şop-şalaq, qar keter-ketpes qıltyıp qalay tez töbe körsete, jer betinen äni-mini degenşe sabaǵı da qalmaq ğayıp bop ketkenin añǵarmay da qalasın. Alıs-julıs, dürbeleñ-dübirmen ötken bıyılǵı qıstıñ ötüwi de däl osı baysheşktiñ qısqa qumırındaı boldı. Degenmen kün (35) közi talma tüs kezinde ğana äzer körinetin tereñ say, jıra jılqalardı qıstağan jurtt köktem tuwa tar laşıq, qarañǵı jer tölelerinen şıǵıp boy tiktep eñse köterip, qoqaldı alqapqa qonıs awdara jılıp qonıp, arqa-bası keñigendey jaylı-jadırañqı küyge tüsti. Munıñ özi jan-janawardıñ jabağı jünin (40) tastap, jermen birge tülegenindey adamdarı da jañarıp-jasarğan reñge engizdi. Oynaqtağan töl, asır saǵlan bala, qızıl-jasıl kiyingen qız kelinşek, ısqırıp jılqı aydap, ıspalap mal qayırğan bozbala jigitt-jeleñder jaynağan dala tösiñe jarastıqtı jan bitirdi.

V. T A R A W

S A T Q I N

[131] Jaña tuwğan qoy, sıyırdıñ sütinen uwız qatırıp, qozı mäyegin qosıp, irimşik qaynatıp, ülken-kişiniñ aqqa da awzı jarıp qaldı.

Osılay şarawanıñ birewi ekew bolıp, aq köbeyip, jer iyip (5) turğan berekeli künniñ birinde Ömen biyden Qoyaydar biydi qonaqqa şaqırğan kisi keldi. Jadırağan jaz tügil qıstıñ qısılsañ kezinde de birin-biri jiyi şaqırıp, keyde şaqırtpay-aq barıp kelip bas qosıp, el qamı, jer taǵdı jöninde añgime-suxbat ötkizip turatın Biyeke batır, Qabay jıraw, Berdikey bilgir sol (10) ana jolı jawırın aşıp, jaw aydağan jılqı baǵıtın däl tapqalı jurtt birden “bilgir” atap ketken Esjan, Rayimbek, tağı basqa da är awıldıñ atqa miner, bas kötererleri Qoyaydar biydiñ üyinde edi.

Ömen biydiñ şaqıruwşısı sälem berip kirip, şaruwasın aytqanda, (15) jurtt kenet duw külip jiberdi. Qonaqqa şaqırğanğa da küle me eken dep şamdanıp qala jazdağan jigitt añ-tañ bop turıp qaldı. Onıñ qas-qabağınan “jılağandı surama, külgendi sura bul külkiniñ mänisi qalay?!” degen ökpeli suraw tanıldı. Biyeke külki sebebin uǵındırıp ötti. (20)

– Qarağım, şaqıruwşı da ayıp joq, ol ras. Al külkide bayıp joq dep qalma, onıñ mänisi bar.

Bayağıda Şaqpaq pen Baqbaq degen jastarı qatar aғayındas adamdar ötken eken. Sonıñ Şaqpağı Baqbaqtı ünemi üyine şaqırıp, sıylap qurmet körsetedi. Al Baqbağı Şaqpaq-qa qartayıp, (25) öle-ölgense esik törin körsetpepti. Sonda Şaqpaq Baqbaq qurdasına:

“Men Şaqpaq, sen Baqbaq bolğalı,
Esikke irgenek, qazanğa qaqpaq bolğalı,
Üyiñnen dām tatıp bir körmeppin-aw, (30)
Saqalım quwday appaq bolğalı” – degen eken.

Sol aytqandı ar türlü añgime üstinde eske tüsirip, mına otırğan Qoyaydar biy Ömen biyge arnap:

“Men Qoyaydar, sen Ömen bolğalı,
Qulınğa noqta, qozığa kögen bolğalı
Örden köşip, tömen qonğalı,
Jasımız qatar ögem bolğalı,
Tabaldırğınan attağan pende emes ekem,
Temir tayaq tozıp, teben bolğalı” –

[132] degendi aytıp awız jıyğanşa sen kirip sälem berdiñ. Külki tuwdırğan ol emes, Qoyaydarıñ älgi aytqanın Ömen so zamat estip qalğanday şaqırta qoyğanı. Oğan ren-jime, qarağım...

– Ömekeñ biydiñ onday “jomarttığın” bizdiñ awılдаğı qarıyalar (5) da aytıp jüredi, – dep külki sebebin uğınğan şaqıruwşınıñ özi de küldi.

Ömen biy awılı jerden ädeyi biyiktep, qoldan säki ğıp jasağanday bir ädemi, qoғaladı tekşege kep qonğan eken. Az örsele ar jağınan qalıñ qarabuyra arşağa tireletin. Awıl üydiñ (10) otqa jaqqanı da arşa men tobılğı. Alatawdıñ say-salalarınan ıldılay aqqan irgedegi suw saranı alıstan jetken küy sarınınday qulaqqa jağımdı estiledi. Aşıq kün sāl añızatqanıp, tüsketayaw qızuwın mol töge bastadı. Kökte bir tüyir bult joq Aspan tup-tunıq, möldir kök. Qonaqtar astına tekemet, körpeni qalıñ (15) ğıp tösep, dastarqandı qalağa jayıptı.

Esik aldındağı jer oşaqlarda qazan-qazan as, mosığa ilüwli şawgim, tezek şoғınıñ üstinde quman, şaynek, kisilerge tabaq tartıp, şay quyğan jigit-jeleñ, qız-kelenşekter jeñil de jitiqıymıldap, lıpı jur. Bayağı bala-jigit Malay da qızmet etip, (20) qonaq kütiskender qatarında. Qıymıl-qozğalı iykemdi, qağilez. Birde mosı astına ot jağıp, birde dastarqan basına şını-ayaq juwıp äkep berip jüegen özi qatarlı bir ädemi aqqubaşa qızğa Malay jiyi janasıp, eñkeye berip, qulağına äldene sıbırlağanday boladı. Dastarqan basındağı kisilerge qarap, jek köterip, (25) janındağı qızğa birdeñe uğındırıp turğan sıyaqtı.

Ülken kisilerdiñ añimesine qulaq asıp otırğan Rayimbek, olarğa da oqta-tekte köz qırın salıp qoyadı. Rayimbektiñ nazarın awdarğan, äsirese, ekewiniñ älkimder sekildi sawsaqtarimen emes, köz qarastarimen, iyekterinen osı jaqtı megezep, (30) älsin-äli qaray berüwi.

Bosağan quaman şawgimdi alıp ketip, qaynağanın alıp kep jürgen qız ara-tura elewsiz ğana Rayimbekke köz qurığın tastap ötedi. Rayimbek oğan äwelde as nazar sala qoyman edi, kelgen sayın bir süzip ötetin qız köz qarası köñilin awdara berdi. (35) Jap-jas qız. Mıqtasa on tört-on besterde ğana. Mañdayı keñ, kişirek közi qaraqattay möp-möldir. Suñğaq boylı, jumır daşımır dene bitiminen mıqtı densawlıq pen möldir jastıqtıñ iyisi añqıp turğanday. Bar bolmısımın qanat qaqqandağı aq tuyğındı köz aldığa keltiredi. Jarıstıra örgen jiñişkelew qos (40) burımı tirsegin soqqanda uşındağı sölkebayı älgi aq

tuyğınının moyındağı kümıs qoñırawşa sıñğır ete qaladı. Özi erkin-erkelew öksen bala sıyaqtı. Malay janasa berip äldenege aşıla külip, birde aldına tüsken burımın arqasına qaray silkip tastap, burtıya qaladı. Báz birdegi minez-qılığı boyınan balalıq (45) tabı ketpegenin, özin äli boy jetkenge sanamaytının bayqatadı. [133] Jüris-turısı erkin, jāne sıpayı nāzıktıktan göri batıldıq, irilik basım. Rayimbektiñ nazarın awdarğan onıñ suluwlığı da er balaşa erkin erkeligi de emes, özine qayta-qayta qaray bergeni.(5)

Şay quyıp otrğan egde äyeldiñ şawgimdegi suwı tawsılıp qaldı da:

– Aqbala, qaynağan quman bolsa alıp kel, – dep qızğa qarap aqırın dawıstadı.

Aqbala şuw tolı şewgimdi jetkizip berip, burıla bere Rayimbekke (10) tağı bir mārte ottı janarın jalt etkizip qarap ketti.

Aqbala anada joñğarlar jılqı şapqanda tutqındap alıp ketken Aqberdiniñ qarındası. Äkesi Badam batur şerikterimenayqasta qaza tapqan. Qazir alpıstan asqan şeşesi ekewi ğana. Malay jaqın tuwıstarı bop şıqtı. Äke-anadan jurday bolğan (15) balanı Aqbalanıñ şeşesi üyine kirgizip aldı. Qazir Malay men Aqbala egiz qozıday tuwıs bolıp, bir şañıraqtıñ astında turıp jatır.

Aştıqta jegen küyqanıñ toqtıqta awızdan dämi ketpeytinin jaqsı biletin Ömen biy köktemniñ köközek şağında bir toğızıp, (20) eliniñ iygi jaqsıları ayta jüretindey sıy-sıyapat körsetkisi kelgen sıyaqtı. Qıstay qolda ustağan semiz eki qoydı soyıp, “uzın sarığa” saqtağan jambas, jilik, qazı, qarta sekildi süri qosıp, eki qazan et asıp, sarı ala sorpa jasattı.

Azuwlımen ayqasıp, aybarlımen aytısıp, abıroy tabam bolıp (25) armanı orın-dalmay, Qoyaydar biyge bir ayıptı bolıp, jılqısın şawıp äketken qalmaqtıñ qırsıǵınan jügin-bes jerde jüginip birde ayıpker sanağan Berdikeyge jıǵımıştı bolıp, aldına barıp, tek ol eke-wi ğana emes, olardı tönirektegen bir sıpıra ülken-kişi aldında köleñkeli jaǵınan körinip, “arzan (30) biy” atanıp qalar ma ekem, onımdı nemen, qanday sebep-siltawmen juwıp-şaysam eken dep jürgende ğayıp qusınday qanat qaǵıp, Malaydıñ oralǵanı oyın iske ası-ruwğa oñtaylı boldı. Eger oñ-solın jete ayırıp ülgermegen bala-jigit aldına şurqırata jılqı salıp, jasqayıp kelmey qanǵıp kelse, jaw tüsirgenmey (35) birdey is tındırıp, jaynap kelmey, jabıǵıp. Kelse Ömen biy ölgeni tirilip, öşkeni janǵanday munşa şabilıp qalar ma edi, kim bilsin. Äytewir eki tuwıp, bir qalğan jaqını bolmasa da jeti atasınan beri tuwıstıǵın tuw etip, bolaşaǵınan ümit küttirgen öjet balanı birden bawırına tarttı. Mına qonaq (40) şaqıruw sol ajaldıñ awzınan, arıstannıñ kömeyinen qaytqan tuwıstıñ qayta tuwǵan toyı ispettes boldı. Onı jay ğana tuwısım, qandasım eken dey salsam elewsiz bop qalar dep, jurıt aldında jarıya etip, oǵan özinen basqa iye joǵın da bilgizip qoyuw Ömen biydiñ ärkim oylay bermeytin işki qatparındaǵı qupıya sırı. (45) Bir ret şay işilip bolǵannan keyin kelesi taǵam kelgenşe boy jazıp qaytuw üşin qonaqtar jan-jaqqa tarap ketti. Däl osı sätti [134] kütıp jürgendey, Aqbala qız malaydı qolınan ustap alıp, jetektep Rayimbektiñ aldına alıp keldi.

– Batır aǵa, – dedi kele salıp, jöbeldete tez-tez söylep. – Men sizdiñ ataǵıñızdı sırtıñızdan estip edim, körıp (5) qayran qaldım – Qız mırs etip öz-özinen külip jiberip, Rayimbektiñ basınan ayaǵına deyin bir qarap ötti.

– İyä, nege qayrañ qaldıñ? Qane, sonı ayta qoy, – dedi Rayimbek qız qılıǵına qaray erkelete surap, malay ekewine kezek qarap jimıyıp tur. (10)

Aqbala irkilgen joq. Basın bir şulǵıp tastap:

– Men Rayimbek degendi diyüw-periden de, ertegideyi jalğız közdi äwliyeden de dâw, mınaday qos müyizdi, birewin tödenip, birewin jamılıp jatatın eki qulağı bar, boyı tüyeden de uzın, atqa mingende ayaqtarı jerge tiyip jüretin alıp dep qozaldıma (15) elestetip edim... – Aqbalalı de öz közine özi senbegendey, şın Rayimbek bul emes degendey oğan tañırqay qarap qoyadı.

– Bâli, sen meni adamnan göri jan-janıwardıñ birine uqsatıp jiberipsiñ qoy, dep Rayimbek te küldi.

Qız tağı birdeñe aytuwğa oqtala berip edi: (20)

– Sen Aqbalalı emes, aqımaq balasıñ. Jetedi endi osı mljıñdağanıñ da! – dep Malay tıyıp tastadı.

– Odan da basqa aytarıñ bolsa sonı ayt.

– Özim de basqa söz aytqalı turmın ğoy, – dedi qız burtıya qaldı. (25)

– Ayt, ayta qoy, – dep Rayimbek basınan sıypadı.

– Meniñ aғamdı qalmaqtar tutqındap äketipti. Sonı qutqarıp beriñiz, – dedi Aqbalalı äy-şay joq.

Endi janağı ottay lapılap turğap Aqbalamız köz aldına mölt-mölt jas kelip, muñatıp jürdep qalğan. (30)

– Qutqaramız, – dedi Rayimbek te irkilmey. – Özi de mıqtı jigittiñ biri edi ğoy, jaw qolında pende bop jata bermes... Biraq, – dedi Rayimbek äldene esine tuskendey oylana qalıp. – Mına batır “bosatıp jibereyin, qaş” könbepiti, nege öytti eken? (35)

– Könbegeni-senbegeni şıǵar, – dedi qız julıp alğanday.

– Ol da ıqtıylmal, – dedi Malay. – Onda men qazaq emes, qalmaq edim ğoy.

– Jaraydı, aǵañnan qam jeme. Mına malay bawırıñ ekewmiz äli-aq bostatıp alamız tutqınnan.

(40)

– Aǵatay! Bas iyесinen erte ayrılıp, awzımenen tistegendey asırıp, baqqan anamız añırıp otır bul күнде! Bas kötermey, jer bawırlap jatqalı ayǵa jaqın. Bawır derti awır eken, meniñ de et-bawırım ezilüwli. Anam üşin, aǵam üşin ayaǵındı juwar küñiñ bolayın! Kökemdi qutqara gör tutqınnan! (45) Aqbalalı botaday bozdap jılap, Rayimbektiñ ayaǵına jıǵıldı. Rayimbek qızdı qoltıǵınan süyep turǵızdı.

[135] – Qaraǵım, qarındasım-aw, aytım ğoy qutqaramız dep. Mal ekeş maldı da jaw qolında qaldırmay, janımızdı da, qanımızdı da ayamay alıp qayttıq qoy. Oǵan qaraǵanda aǵañ Aqberdi aǵayın-tuwıs, bir özi bes şerike tatıytın alıp azamat (5) emes pe! – dep mañdayınan süydi.

Meymandar dastarqanǵa qayta otırdı. Dâw aǵaş tabaq tolı et, et üstinde tirisindegidey-aq mañqayıp qoydıñ bası keldi. Bas salǵan tabaqtı Ömen biy ädeyi Malayǵa kötertken. Özi söz bastap, özdelerge bata jasatpaq. (10)

– Wa, aǵayın-tuwıs, jarandar, biy men bekter, batır-baǵlandar! – dedi dawısın kötere, jüginip otırıp, – özderiñ bilesiñder, meniñ ölgenim tirilip, öşkenim janǵan jaǵdayım bar. Ol mınaw bas köterip, bata surap turǵan Malay esimdi bala. Kebin kiygen kelmeydi, kebenek kiygen keledi eken Äkesin oyrat (15) öltirip, bes jasında şeşesimen birge tutqındap ketip edi. Asıl kezdik qap tübinde jata ma! Jeti jıldı jer oynalap, aman-esen üyirge qosıldı. Qur oralǵan joq. Quruwlap jılqı aydap oraladı. Öz malımız desek te aydaǵan jawdıñ aldında, ısqırǵan boran ıǵında ketip edi. Bildiǵımız – bek bolıp, batırımız – bas bolıp, (20) tuyaqtıdan tuq qaldırmay qaytarıp äkeldi aldımızǵa. Eñ ülken olja-adamniñ bası. Janımǵa-jan,

basımğa-bas qosıldı. Jetimderim jetiler, at tuyağın tay basar. Taydñ tulpar bolmağı atbegiden, qustñ suñqar bolmağı qusbegiden. Uldñulanboluwı-ulısınan. Malayıma abay bolatın mina men...(25)

– Kelgendi aytıp quwanğan jaqsı-aq, al ketkendi aytpay Ömen biy nemenege uwanadı eken? – dep sıbırladı Berdikey taqaw otırğan Biykaniñ qulağına.

– Ol özi bayağı ömen biyge ere kelip köz şıǵarıp, köp dawğa ile bolğan jigit eken ğoy? – dep Biyeke berdikeyden qayta (30) suradı.

– Sonıñ däl özi, – dep jawap berdi Berdikey.

– Ömen biydiñ qatparı qalıñ adam ğoy. Jana, jaqsı tuwıs taptım dep jar salıp otrğaanda köñilge kirbiñ tüsirgen eski dawdñ köleñkesin köldeneñdetpeyin degen şıǵar. (35)

– Jaña tapsa eskini elemew, jaqsı tapsa jamandı jebemew jön be eken? – dep Berdikey ündemey qaldı.

– Qadirmendi tuwıstap, bete ber osınaw jas tülegine! – dep Ömen biy özi bastap qol jaydı.

Törde otırǵandardıñ işinde jası ülkenderi Qoyaydar biy, (40) Qabay jıraw, Biyeke batır. Batanı “sen jasa, sen jasa” dep birine-bir jol berip sâl böğeldi. Bul üşewiniñ jastarı da qaraylas edi. Sözdı batadan burı Qoyaydar biy bastadı:

– Jol bastaw – biyden, qol bas-taw – batırdan, jora bastaw – jırawdan, bata bastaw – aqınnan bolsın, – dedi köpke (45) qarap. [136]

– Söz jüyesin taptı, bata iyessin tapsın...

– Bolsın, bolsın! – dep bari qostay jöneldi. Kezek tiyse irkiletin aqın bar ma! Batanı Qabay jıraw öleñ uyqasımın jeldirte jöneldi. (5)

– E, balam!

Jat pıyǵıldı jawızdaq,

Jasınıñnan jayrasın.

Jılan ketip, jeriñdi

Qulan kelip jaylasın. (10)

Bult tönse basıña

Dawıl soǵıp aydasın.

Eñiregen erliktiñ,

Eliñ körsin paydasın! Äwmiyn!

* * *

Ömen biy üyindegi jıyınnan keyin köp keşikpey Rayimbek (15) Aqberdini qutqaruw qamına kiristi. “Aqquwdıñ balapanınday bolıp, aldına köz jasıp köl ğıp turǵanda waǵda berip, bılay şıǵa umıtıp ketüw jön be eken? – dedi Rayimbek özine-özi. – Onıñ üstine Aqberdi qanşa degenmen qandasımız emes pe. Jaw qolında pende bop otırğanın körıp turıp kül bolmasañ bül bol dep (20) jatıp aluw jaramas”... Bul oyın özine ejelden etene jaqın dostarı.

– Ötken jolı Qorday noyanda keğim ketti. Qolınıñ köptigin körsetip, bizdi biraz töpeştep aldı. Bar tındırǵanımız: keyin qaytqan jılqıǵa jibermey, aldına köldeneñ turdıq – dep Berden (25) endi özi de qarap jata almaytının bayqattı.

– Ketken keğimiz ben qolğa tüsken begimizdi qol bastap barıp küşpenen qayıramız ba, joq jol bastap barıp ipsen qayıramız ba? – dedi Esjan ädettegidey mäslıyxat sala söylep, töñiregindegilerge oyı közimen qarap. (30)

– Şınında da kekti tek qaruw qayıradı degenge süylene bermey, aylamen de alatın jolı bar ma, sonı oylastırıp körsek qaytedi? – dedi Rayimbek Esjan sözinen keyin özine oy tüsip.

– Odan qan tögissiz qatıretın jolın bılseñder aytıñdar, (35) köreyik, – dep Berden tastüyin tımırayıp otırıp qaldı.

– Biz de mına Malay esimdi bala jigıt bar, – dedi Rayimbek oğan jek kötere qarap. – Jaw aydap qaşqan jılqını keyin qayırğan osı ekenin bilesinder. Bul attanar aldında Aqberdige de jolıgıp, tuqınnan bosatıp jibeeyin dese könbepti. Qolğa (40) ekinşi ret tüsip qalam dep qorıqtı ma, joq basqaday bir oyı, boldı ma, kim bilsin. Soğan Malaydı qayda jibersek qaytedi? [137]

– Bizdi satıp, qazaqqa ötip kettiñ dep, ustap alsa örtep öltirer, – dedi Esenbek saqtıq bilgizip.

– Meni satıp ötip ketti dep oylamadı olar, – dedi Malay sendire söylep. – Ondağı jılqı şapqan şoralardıñ ekewi Aqberdini (5) alıp arı ketti. Özgesinen birewi de tiri qalğan joq.

– Mine, qıysını jaqındap keledi, – dedi Esjan Malay sözinen keyin qulşına tüsip. – Malay “qazaqtar meni tutqundap ketken sodan qaşıp şıqtım” dep baradı. Oğan sendire alasıñ ğoy? (10)

– Eş şübäsiz sendirem, – dep Malay Esjan surawına taq-tuq jawap berdi.

– Mine, odan äli ne qaldı? Aqberdini bostatıp alıp zıtuw qaldı, – dep Esenbek te jöpeldetip jiberdi.

Qalmaqtardıñ äli de kündey kürkirep turğan şağında qazaqtardıñ (15) äli de bası birigip, kemeline kele almay jürgen kezinde qamaldı buzar amal bolsa qoldanıp körgenniñ artıqtıǵı joq. Malayğa seneyik te, attandırayıq, – degen tüyinge keldi bäri.

– Men malın baqqan keşildiñ bes jüzden asa jılqısı bar. Eger orayı kelse sonı aldım salıp qaydap qaytsan qaytedi? (20) – dedi Malay tağı bir oydıñ uşın şıǵarıp.

Berdenniñ qabaǵı aşıldı.

– Jigitsiñ sen, Malay! – dedi jadıray tüsip. – Sen bes jüz jılqı aydap qaşsañ soñıñnan bes jüz şerik qosıla quwradı. Mine, sol kezde men öz sarbazdarımnen aldınan şıǵamın. (25) Şeriktermen quşaqtasıp körisetin jerimiz sol boladı.

– Bolsın! – dedi Rayimbek.

Sol künniñ erteñine Malayğa bir jüyrik şubar attı mingizip, Esjan bastağan on şaqtı adam jolğa şıqtı. Küni boyı qawırt jürüp, äbden qarañǵı tüskende qoş aytıstı da, keyin qayttı. (30) Böliner sätte Erjan:

– Biz uzay bergende sen tasır-tasır şawıp ala jönel, – dedi Malayğa. – Qarawılda jürgender kezdesip qalıp, alañsız aqırın kele jatqanıñdı körse qazaqtıñ jansızı dep ustap alıp äwreleydi. Al şawıp bara jatqanda kezdesse “soñımızda (35) quwǵınşı, men qaşıp kelem” degeniñe senedi. Odan aǵrısın öziñ bilesiñ, – dep egjey-tegjeyley ayttı.

Malay Esjanniñ aytqanın istedi. Şaşınımnen quwǵın körgendeıy-aq biraz jerge deyin tasırlatıp sawıp bardı. Saygülik şubardıñ basın erkin qoya berip, bir de samǵatıp-samǵatıp aladı (40) da, birde jeliske saladı. Äbden işkerilep barǵanda ğana ayañǵa bastı. Ol osılay eki kün jol basqanda bir de bir adam

kezdesip, “sen kimsiñ?” degen joq. Birewler mal aydap, endi birewler añ awlap, qulan quwıp degendey ärkim báz-bayağışa öz şaruwasınıñ qamında jür. (45) Malay bala sol jürgennen jürüp otırıp öziñiñ qojası [138] keşildiñ küresine bir-aq keldi. Esiginiñ aldına barıp, attı mamağa bayladı. Kürege jaqınday bergende yizgindi basatıp bayşubardı biraz jiberip-jiberip alğan. Qazır attıñ bası-közi, toqım astı şılıqğan ter, al özi quwğınnan qazır ğana qutılıp (5) şıqqanday entigip üyge kirip bardı. Keşil üyde eken. Jüginip qaq törde otr. Onıñ oñ uq tusında kilemnen jabılğan ülken, sırlı kebeje. Kebeje üstinde eki jağına eki şıra qoyğan quday müsini. Sol quday müsiniñ betin berip, mañdayların jerge qoyıp, jeti-segiz, toğızondar şamasındağı bes-altı bala bük (10) tüsip jatıp aptı. Malay olarğa qaramay, kirgen boyda: “Äbrenti” dep tizesin bügip, onıñ üstine eki qolın ayqastıra qoyıp keşilge sälem berdi. Keşil äwelde añırıp qarap qalıp, sodan soñ!

– O, noxa, keldiñ be?! – dedi, bir jaqqa jolawşılattıp jiberip kütüp otırğanday. (15)

– Keldim, axa keşil. Qaşıp qutıldım, – dedi Malay entigip.

– Qaşıp qutıldım deysiñ be? Ras pa? Burxan aldında ant bere alasıñ ba, qaşıp qutıl-ğaniña? – Bere alam. (20) – Burxan küwrä keşil axa²⁵! Aytsın ana turğan burxan, – dep Malay törge köz jiberip, jek köterdi.

Qoladan quyılğan şağın quday müsini ja şın, ja ötirik demetsen bılışıyp, melşiyip mizbaqpağan boyda tura berdi. Birdeñe aytarma eken degendey oğan keşildiñ özi de bükil denesimen (25) burılıp qaray qaldı. Müsin Burxan qaybana qazaq tügil öziñiñ süygen qulına da lām dep til qatqan joq.

Mañdayları jerge jabısıp qalğanday bağanadan beri bas kötermey bük tüsip jatqan balalardıñ birewi küldi me, älde jıladı ma, pıs-pıs etip, arqası bükildep, qıymılday bastap edi, (30) keşil qolındağı solqıldaq tobilğı şıbıqpen tartıp jiberdi. Bala jim boldı.

Olar keşilden din dārisin alıp jürgen balalar. Keşilden bastap kenküw, keleñ, kegen, lamağa deyin ösip biyiktep baratın keleşek diniy ğulamalar osılar. Bulardıñ işinde de bağı janğan, (35) mañdayınıñ tört eli ırısı bar täyleyli, zerdelileri bolmasa, mına alğaş tilin aşıp, dāris oqıtqan keşildiñ şebınorlığınan asa almay ömir buqıy otın jağıp, malın bağuwmen dūniyeden ötetinder köp.

Ata-anaları bu dūnyelik te, o dūnyelik te baqıt pen baylıq, (40) mansap pen ıyman kütüp keşilge bergem bayğus balaları Malay kirip kelip qojasına ketken-kelgen mān-jaydı bayan etip, odan onı sendirip, jılqığa atanıp ketkenge deyingi bir şay-qaynatım waqıt aralığında qıñq etken ünde estirtpey, qıbir etken qıymıl da körsetpey jartqan küyinde qala berdi. [139]

Malay dalağa şıqqanda kewdesin kere keñ tınıs aldı. Atına barıp mama ağaştan şeşe bergende qızıl şapanınıñ etegin jer sızdıra, bir qolına kitap, ekinşi qolına şıbıq ustap soñınan ilese şıqqan keşil: (5)

– Sen osı atpen keldiñ be? – dedi oğan köz sap turıp.

– İyā, Osımen keldim, – dedi Malay beri burılıp.

– Nağışı jurtına barıp qatqanday-aq jaqsı at minip kelipsiñ ğoy, – dedi keşil bayşubarğa qızığa qarap.

– Şaban atqa minsem ustalıp qalмайım ba, axa. Osınıñ (10) jel jetpes jüriktigi ğoy meni qutqarğan. Bul endi sizdiki boladı, – dep Malay jay bağıstap, sendire jawap berdi.

²⁵ Axa – qalmaqşa ağa.

Şubar attı keşildiñ äli de közi qıymay qızıǵıp tur. Qaşqanda minip qaşqanmen endi oǵan munıñ but artuwnı qızǵanıp, işi tarıla qılǵanıñ Malay da bayqadı. (15)

– Jılqaǵa bar da qoya ber, – dedi ämirli dawıspen. Malay “maqu!” – dedi de atqa qarǵan mindi.

Joldan şarşamay äri toq jaraw kelgen januwar awızdıǵın şaynap, tıprışıp, üstindegi kisini qañbaqtay körip, oyqastay basıp, quyırǵın bulǵañ etkizip, jürüp ketti. Onıñ jerdi oyıp (20) jibere jazdan, dürsildete basqan jürsine, bulǵañdaǵan ädemi sımpış qurıǵına, taqtayday jalpaq sawırına işi küye, qızǵana qarap, tamsanıp keşil qala berdi. Malaydıñ qolǵa tüsip ketkenine şübesiz sense de, onay qutılıp kelgenine az-kem küdiktene şübäsiz sense de, onay qutılıp kelgenine az-kem küditene, oylana turıp, “meyli, – dedi keşil iştey, – qalay (25) kelse de qarşaday bala ne tındırmaq? Özi de pısıq, eti tiri bala edi ğoy. Segiz jasınan on üške kelgenşe esigimde jumıs istedi, pısıp-qattı. On üşten bastap jılqı soñında, qoy jılqışım-nan kem?!”

Malaydıñ qalay qolǵa tüsip, tutılıp, qalay şıǵıp qutılıp (30) kelgenin qasındaǵı özi sekildi malaylardıñ qızıǵa suraǵanı bolmasa, zäredey kümän oylaǵan joq. Qayta jaw qolına tutqın bop tüsip ketken jap-jas balanıñ qaşıp qutılǵanına qayran qalǵanday jılqışılqosqa jıynalıp, dostarqan basına otıra qalǵanda Malaydı ortaǵa alıp, oqta-tekte, onı-munı surap (35) köpke deyin äñgimemen mazalawın toqtatpadı. Bastarı qosılǵan sätterde aynaldıratındarı Malay. Eñ ayaǵı qazaqtardıñ ne işip, ne jeytinine deyin qazbalap suraydı. Äsirese, olardıñ işindegi oñ-solın äli tanıp ülgermegen birdi ekili balañ jas jigitter Malaydıñ tutqınǵa tüsip şıqqanın xiykmätti xıyqaya sıyaqtı (40) awızdarın aşa tıñdap, qaytalap aytqıza beredi. Qatar-qurbıları tañdanıp, suraǵan sayın Malay da körgeñ-bilgenin asıra ösire söylep, odan arman tamsandırıp qoyadı. Malay ertege-xıyqayasın ayta jürüp, özi kelgen künnen bastap, Aqberdiniñ qayda ekenine qulaq türüwmen boldı. Elewsiz jürüp, eleñ etkizbeytin (45) ädisin tawıp, izdey berdi. Biraq eşbir deregin bire almadı. Älde [140] qaşıp ketip eline jete almay jür me? Nemese, budan ne payda dep öltirip tastadı ma? Olay etüwge tiyis emes, öytkenşe basqaday bir paydasın köretin iske jumsawı mümkin. Onday şaruwa bularda köp. Üyir-üyir jılqılı baylar bar.

Solardıñ (5) malın baqtıradı. Mine qazir egin egetin mezgil, jer jırtadı, arıq qazdırıp suw şıǵardı. Sonıñ bärine Aqberididey atan jigitter taptırmaytın tegin küş...

Malay ol qayda boluwı mümkin degen jerdiñ bärin oy elegenden ötkizip şıqtı. (10)

Birde jılqışılq adettegidey Malaydıñ jaw tutqınnan qaşıp kelgeni jöninde taǵı da ängime qozǵadı. “Bul jolı onday jamañsılıq basqa tüspesin, tüse qalsa kim qarap jatadı. Qay-qaysımız da qaşıp şıǵar edik”, – dep namıstanǵandar boldı. (15)

– Malaydıñ aytuwına qaraǵanda, xasıqtar qolǵa tüskenderdi qatañ ustamaytın körinedi ğoy, – dedi jası qırıqtarǵa kep qalǵan tikenek murttı juqa sarı. – Sol üşin de olardıñ qolına tüsken xalmıq eline ketkisi kelse ketip, ketkisi kelmese qalıp, musılman bolıp, xasıqtan qatın alıp, birjola siñip ketetin (20) körinedi.

– Olay etüw adamına baylanıstı şıǵar. Dinge kirip, ketpeyim dese, bizdiñ aramızda da jüre berüwi mümkin, – dedi jalpaq bet, talpaq murın, astıñǵı erni salbırıp, üstingi erni dürdiygen eñgezerdey qara jigit. (25)

– Mınanıñ aytqanı ras, – dedi dawısı şin kildegen şegir közdi qızıl bet şabdar şora. Şalqaq kewdesin odan sayın şalqayta, kegjige tüsip, – Mäselen, mına Malay qolǵa tüsip ketetin jolǵı jılqı

şabuwdä bizdiň tseregter tutqındap kelgen bir xasıq, “ men elime kepteyim, qalmaq dinine kirip, budqa tabınam” (30) dep jalinğan eken, bizdiň Şamal xannıñ küresine alıp barıptı. Qaskeleñ qabıl körip, burxanğa şoqındırıptı. Ant lıptı.

Şabdar şoranıñ sözin estigende Malay: “Mässağan! Mınanıñ aytıp otırğandı Aqberdiniñ özi bolmasa iygi edi!” – dedi (35) işinen.

Onıñ sözine senerin de, senbesin de bilmedi. Eline opasızdaq etip, qartayğan anasın, Aqbaladay jalğız qarındasın jılatıp tastap, kete berüw degen on-oñay närse me eken? Bärine qoldı bir-aq siltep teris aynalıp keterdey sonşalıqtı el-jurtınan qanday qorlıq, qanday zäbir-japa şekti eken?! Al bulardıñ (40) dinine kirip, burxanına tabına qoyarday qanday jaqsılığı ötip ketti eken? – dep bir oyladı Malay. – Ana jolı bosatayın, qaş degende könbey qoyıp edi, äldä sol kezde-aq quyı buzılğan adam boldı ma?” – degen oy basına tağı oralıp, añ-tañ qaldı. (45)

Bul añgimeniñ anıq-qanıǵına jetüw üşin äri qaray qozdata tuskisi keldi. Malay sonıñ töñireginde söz qozğadı. [141]

– Budan burın da bizdiñ oyrat qolına tükken qazaqtar az bolmağan ğoy. Biraq solardıñ bir de birewiniñ burxanğa tabınıp, buddaga ötkenin yakiy qalmaq bop ketkenin estigen emespin. Eger älgi qazaqtıñ solay etkeni ras bolsa, aqıldı qazaq eken, özin (5) körer me edi! – dedi qasaqana.

– Sen budan budın körmeseñ jüzge kelgen joqsıñ ğoy, bar-jağı on bes-on altıda ğanasıñ, – dedi şuqa sarı.

– Körgiñ kelse mağan er, erteñ-aq alıp barıp körsetem, – dedi dāw qara. (10)

– Alısta ma, jaqında ma? Malda kim qaladı? – dep Malay maldı da tastap ketkisi joğın añğarttı. “Şınımen satqın bolsa, meni tanıp qalıp, ustap berer” degen oyğa da keldi.

– Senen basqa da malğa qarayındar bar ğoy. Sen joqta da bağılğan bul jılqı, – dep dew qara Malaydı qalay da alıp (15) barğısı keletin bilgizdi. Ol özi dene bitimi kesek, irkildegen semiz, sonimen qasa bosañ-bolbırılaw, ayaq alıp jürisi de awır, iykemsiz adam edi. Onıñ bastı sebebi-tım jalqaw bolatın. Sol üşin de aynalasında özinen sāl-pāl jası kişi körinse-aq ananı öyte sal, mınanı büyte sal dep jumsay beredi. Onıñ üstine (20) jılqışılardıñ bastığı jumsağanğa Malaydan jeñil jāne odan kişi eşkim joq. Sonday tilalğıştığı üşin ol Malaydı inisindey jaqsı köretin. Sonısına sengen Malay maqsatınıñ özi sol jöninde bolğan soñ aqberdini közben körüwge qumarttı.

– Olay bolsa, basta Oşır axa, körip qaytayıq buddağa ötip, (25) qalmaqqa awızqan qazaq qanday boladı eken, – dedi. “Qalmaqqa awızqan qazaq sendey boladı da, – dedi Oşır işinen mırs ettip, – osı bala öz teginiñ qazaq ekenin äli bilmeydi eken aw. Sol ğoy qazaq qolınan qaşıp kep otırğanı...”

Jılqı qazir oyda, keşil awılınan bir köş jerde bolatın. (30) Är üyirde birden-ekiden baqtaşı bar. Dāw qara maldı albatılarğa²⁶ tabıstadı da Malaydı ertip kürege tarttı.

Dalanıñ şöbi qawlap ösip! Qamis-qoğası boy köterip, uzara tükken. Qazir mal tegis töldep bolğan, al añnıñ endi-endi tuwa bastağan kezi. Bul dalada aqböken, qaraquyırıq, elik sekildi añdar (35) köp. Solardıñ işinde keşil elikti sumdıq jaqsı köredi eken. Jıl sayın köktemde bir-eke lağın ustatıp alıp, özi asırıp bağatın. Ötken jılı da elik lağınıñ birewin asırağan eken. Jaz ortasınan awıp, äbden eseygen

²⁶ Malay,baqtaşılar.

kezinde qasqır jep ketipti. Sonday bir laqtı tawıp ala barıp, qojasına tartuw etüwdi oyladı (40) albatılar bastığı.

– Malay, – dedi ol jolda kele jatıp, – qazir añnıñ töldep jatqan kezi, Näyizge²⁷ elik balasınıñ birewin ustap aparıp bersek, quwanadı, bizge rıza boladı.

[142] – Maqul, – dedi Malay, – keşildiñ onı bağatın, oynaytın balası joq bolğa-nımen öziniñ jaqsı köretinin bilemin. Men esigende şäbiynor bolıp jürgende talay eliktiñ lağın asırağan. (5)

– Balası joq bolğandıqtan da ol eliktiñ lağın ermek etedi. Bir mezigil bala oqıtqanna qalğan waqıtta soğan qaraydı. Süt beredi, şöp beredi, möpelep, jaqsı asıraydı.

– Onısı jaqsı ğoy, biraq Oşır axa, sizden bir bileyin degenim: Oısı bizdiñ kesil jası qırıqqa kelgenşe nege qatın (10) almaydı?

– Sen bala, odan basqa keşildi körgen joqsıñ, äli balasıñ. Al bizdiñ zuwñğardıñ keşilden bastap lamağa deyingi külli dinbasıları qatın almaydı, bala süymeydi. Düniyeden sol boydaq küyinde ötedi. Burxannıñ buyıruwı solay deydi. Eger qatı alsa (15) quday jolınan tayadı, buzıladı dep esepteydi.

– Ekewi ängimelese jürüp, jolğan şığıp, eliktiñ lağın izdey bastadı. Şöbi, şalğın qalıñ qolat-qolatıq, oypañ-oydım jerlerge şawıp barıp buğıp qalğan elik barma dep qaraydı. Köz körim jerde bir üyir böken laqtarimen jayılp jür eken, (20) bulardı körüp, eleñdesip, birte-birte soğırlanıp, adırdan arı asıp ketti. Solarğa qarap alañ bop kele jatqanda aldarındağı baldırğandı qalıñ şalğın arasınan atırıla şığıp, odırğandap bir elik qaşa jöneldi. Änerek barıp, artına qayırılıp, qıyması qalıp bara jatqanday tikireyip tura qaladı. (25)

– Äne, tap sol elik şıqqan jerde lağı bar, – dep Oşır solay qaray jelip ketti. Malay qatarlasa birge keledi. Aytqanıday bir emes, egiz laq eken. Böten birewlerdiñ kelgenin bilip şöp tübine buğıp, bük tüsip jata qaladı. Jigitter attarınan tüsip jaqmın baradı. Laq bayğustar äli tolıq ayaqtana da qoymağan (30) körinedi. Qasına adamdar kelgende qaşpaq bolıp ornınan turadı da, bir eki attap barıp, şöpke oralıp jıgılıp qaladı. Ekewin de ustap aldı, Qataqattay qap-qara közderi möldirep, şoşına dir-dir etedi. Bir waqta jarısa şıyıldap qoya berdi. Ünderi näp-näzik, jip-jinişke, beyne jalınıp jılağanday boladı. (35) Anaday jerde eleñdey qarap enesi tur. Öz anası esine tüsip, Malay ayap ketti. “Meni de anamnan ayırğan osınday qattıgez qoldar ğoy!” dep oyladı. Laqtıñ birewi dāw qarada, birewi özinde, qoltığına qısıp alğan. Bılay jüre bere:

– Axa, birewin alıp barsaq ta jetpey me? Ekewin birdew (40) qaytedi, – dedi Malay serigine qabaq kirbiñimen qarap.

– Al ekinşinin qaytpeksiñ? – dedi ol da Malaydıñ betine tañırqay qarap.

– Ekinşisin qoya bereyik. Qaraşı, äne, enesi de balaların qıymay soñımızdan ilesip keledi, – dep anda-sanda “bawp” , “bawp” [143] etip, tastap ketşi dep jalınğanday, jılağanday bop bir toqtap, bir jürüp kele jatqan enesin iyegimen körsetti.

– Ekew alıp barsaq ekewimizdi de jaqsı körmey me, keşil. Sözdi qoy bala, alıp jüre ber, – dep alğa tüsip jelip ketti. (5) Malay soñında, ilgeri qaray ayaq basqısı joq. Şıyıldığan laqtı arqa-tire basınan sıypalap, aymalaydı. Zarlane bāwpildep, artınan qalmaq kele jatqan enesine de mayın burıp qaray beredi.

---

²⁷ Näyiz – mırza.

Öz anası da oynan şıqpay qoydı. Tuwa salıp enesinen ayırıp äketip bara jatqan qatal tağdır, şıyqıldap julağan laq bawpildap (10) zarlağan elik, perzentinen ayırılıp, ah urğan ana, äke ayalawın körmegen ana meyirimim sağınğan bala ... bär-bäri Malaydıñ köz aldınan tırnaday tizilip öte berdi.

Bir waqta qarasa dāw qara uzap ketipti, öz atı toqtawğa jaqın bolıp, ayandap qalıptı. Artına burılıp edi, elik äli de küder (15) üzbegebenbey ilesip kele jatır eken. Tek daqındamaydı, anadaydan qol sozıp, jalınğanday boladı.

Malay at üstinen eñkeyip, laqtı jerge tüsirdi de, jelip jürip ketti. Säl uzay berip soñına tağı qaradı, enesi lağın emizip, arqasınan yiskelep, aymalağanday bolıp turıp qaptı. (20) Äbden alıstap ketkende eliktiñ bir märte “bawp” degenin estidi. “Onısı mağan raqmet aytqanı” dep jorıdı Malay.

Keşildiñ awılına jaqındağında serigi Malaydı kütip at basın irikti.

– Laq qayda? – dedi ol taqay bere, Malaydıñ qolında joq (25) ekenin köröp.

– Enesi zarlap qalmaq qoyğan soñ tastap kettim, – dep Malay şının ayttı.

Dāw qara “Oy, noxa” degennen basqa aşuw şaqırmaq jüre bardı. Keşildiñ esiginiñ aldına kelgende Malaydı sırtta qaldırdı (30) da, üyge elik lağın alıp Oşır özi kirip ketti biraz ayaldap qayta şıqqanda qabağı aşılıp, ırjıya külip şıqtı. Bılay uzay bere:

– Men ayttım ğoy, elik lağın sıylağanda keşilden ne surasañ da berer edi ol jaqsı kisi. Kitabım aşıp, bay bolasıñ (35) dep mağan bata berdi, – dedi Oşır altın bergendey quwanıp. – Söz arasında älgi bizdiñ dinge kirgen qazaqtıñ qayda ekenin suradım. “Onı qaytesin?” degende äweli ne derimdi bilmey sasıp qaldım da, sodan soñ “bizdegi eki şäbinor äbden qartaydı. Atqa minip jılqı qayuruwğa jaramaydı, sonı mağan jiberiñiz, (40) şaldardı üyine qaytarayın” dedim ol qanşa qalmaq boldım dep ant-suw işkenmen senbeydi eken. “Moşxanıñ baqılawında. Eger men mal baqqızam, jigitterime tapsıram” degenime könse, oda alıp sağan berem” dedi.

– Sonımen ol qazaq bizge keletin boldı ma? – dep Malay (45) tañdana suradı.

– Ayttım qoy, awıl bası berse keledi. Nesi bar, özi iri, [144] älüwetti jigiti dep estigem. Mal baqtıramız, ağaş kestirip, otın dayındatamız. Jaylaw-ğa şıqqanda tipti kerek boladı. Qaba, ayuw alğızamız, – dep dāw qara Malaymen qatarlasıp alıp, äñgimeni soğıp, kütip turğan bar şaruwanı soğan tındırtatın bop (5) kele jatır. Ara-tura özi maqtanıp qoyadı.

– Sen bilesin be, budan ğörü jastaw kezimdi ayuwmen alısıp, eki ıyığımıdı jırtqızıp alğam, – dedi ıyıqtarın qıyqan etkizip qozğan qoyıp.

– Şapanıñızdıñ ıyığı bütün ğoy, – dedi Malay añqawsıp. (10)

– Oy, küwçüwk, – dedi Oşır. – Men sol ayuw jırtqan şapandı äli küнге deyin kiyip jümekpin be, sonda-aq tastağam. Keşil mağan jaña şapay alıp bergen. Mınaw – sol. Ayuw soğıp bergen adamnan ayawşı ma edi.

– Ayuw tırnağı kiyimiñizdi ğana jırttı ma, deneñizge tiygen (15) joq pa?

Ol tağı da:

– Oy, noxa! (Oşırdıñ birde noxa, birde küwçüwk (küşik) dep söyleytin awız ädeti), – dep qoyıp, at üstinde-aq kiyimin şeşe bastadı. – Mine, kör, – dep jeydesiniñ bawın ağıtıp, jalañaş (20) ıyığın körsetti. Şınında da eki ıyığında bir dāw ayuw tırnağının ırsıyğan ornı bar eken.

– Oy-oy! Nağız batur ekersiz, – dep Malay tañırqay qarap maqtap qoydı.

– Äne, ayuw soǵuw oñay emes jigitim. Qaba odan da qıyın. (25)

– Batırlarmen jekpe-jek şıǵıp sayısuw şe?

– Oy, noxa, ol degen qaban, ayuw ekewimen birdey bir mezgilde şayqasuwmen bara-bar emes pe. Özine qaray qorbanday umıtılǵan eki dew ayuwdıń birewin däl tumsıqtan qılışpen şawıp, ekinşisiniń kewdesiń suńgimen tüyrep óltirgeni añızǵa aynalıp ketken (30) bizdiń Borolday noyan qazaqtıń on segizdegi Qasqarı degen jas batırınan jeńilip qalǵanın estidiń ğoy. Äne, batırlardıń sayısuwı sonday boladı...

Kün säskege köterile ketken ekewi, äbden qarañǵı tüsip, juldız tolǵanda qostarına qayıtıp keldi. Sodan bir juma ötkende (35) Aqberdi de kelip qosıldı. Aqberdi Malaydı kelgen boyda-aq tanıdı. Bir-eki kündey sırt berip, sır alǵızǵısı kelmey jürdi de “aqırı bir kisiniń malın baǵıp, bir qazannan as işedi ekemiz, sondıqtan söylesin, bet aşıp alayın” dey oyladı da, Malaymen jaqındasa bastadı. (40)

– Sen sol jolı şınımen qolǵa tüsip kettiń be, joq?... – dep ar jaǵın ayta almay müdirdi Aqberdi. – Qolǵa tüsken adam şınımen tüspey ötirik tüsüwşi me edi? – dedi Malay da sır bermey. – Ädeyi qolǵa tüssem qayıttan qaşıp kelem be? (45)

Onıń soñǵı sözinen: Sen qusap sińip jüre bermeyim be, degen oy añǵardı Aqberdi. [145]

– Özge şoralardıń bäri ölip, jalǵız seniń qutılıp ketkeniñe qayranmın.

Aqberdiniń mına sözinen onıń şınımin-aq qalmaq jaǵına ötkenin bayqadı Malay. Mine, kerek deseñ, özi keşe kele salıp, (5) segiz jasımnan on besime deyin jeti jil boyı qalmaq qolında bolıp qazaqtıń kim ekenin bilmey ösken özine de küdiktene, senimsizdikpen qaray bastadı. Bul neǵılǵan adam?!

– Men özge şerikter sekildi arqa işip uyıqtap qalǵam joq, ayqasqa aralaspadım da, keyin qaray bosqan jıqınıń aldına (10) şıǵam dep ustalıp qaldım, – dedi Malay oylana jawap berip.

– Meniń qolım baylawlı jatqanda nege bosatıp qaşıрмаq boldıń, – dep Aqberdi soǵan deyin täptiştıy suradı.

– Qolǵa tüsken adam erkimen tüspeydi ğoy. Janım aşıǵanınan aytqan şıǵarmın, – dey saldı Malay. Aqberdi qayıtıp (15) ündemedi.

– Men äli jaspın ğoy Aqberdi aǵa dedi Malay sälden keyin, – solay bolsa bul küñge deyin qolǵa tüsken qazaqtıń öz erkimen qalmaq bolıp, dinin de awıstırıp degendi estigen de, körgen de emespin. Al qazaq qolına tüsken qalmaqtıń qalay (20) bolatının bilmeyim. Älde tuwıstarıńızdan köñil qalar zäbir kördiñiz be? Men kördim, turmıs küyleri de naşar. Kiyimderi jırtıq, azıqtarı az. Sizdiń ornıñızda bolsam men de bir kün turmas edim. Ölseñ jolda öleyin dep qaşıp ketkenim de sol.

– Adam erikkeninen elden jeriy me. Mine, arqamdı qarası. (25) Soǵılǵan düreniń ornı äli bar, – dep Aqberdi jeydesin şeşip, arqasın körsetti. Qamşınıń ba, jolaq-jolaq izin körip Malaydıń qarındası Aqbala aytqan añgime esine tustı. Aqbala aşıq-jarqın, işinde bükpesi joq qız ğoy. Birde aǵası jöninde añgime qozǵan bawırımıdı saǵındım dep közine jas (30) alǵan. Sonımen qosa onıń minez qılıǵın da aytıp otırıp, birbetkeyligin, toñmoyındıǵın, keksildidigin de eske alǵan. Onı Malay bosatıp jiberdeyin degende könbewin sol keksildiginen, birbetkeyliginen körgen. Aǵasınıń aduwındı – urda-jıqtıǵınan biylerdiń kesiminen düre jep, jıyırma bes jılqı köz qunın (35) tartqanına deyin qaldırmaq aytıp bergen Aqbala. İyä, arqasındaǵı jarası jazılǵanmen qızıl-küreñdenip ornı qalıptı.

– Bul az deseñ moyımda on bes jılgı bereşegim bar, – dep jalğadı sözin Aqberdi. – Men onı ömir baqıy ötey alam ba?!

– Äri düre soğıp, äri qarızdar etip, bir basınızdı nege (40) sonşa awır jazağa uşıratı? – dep şın janı aşır janday müsirkey suradı Malay.

– Ehe, jazağa uşıratam dese qıyın ba! Batırı Rayimbek, biyi Qoyaydar degender bolıp üyip-tökti basıma. Asıqpasın, men äli kegidim qayıramın olardan! (45) Malay az kün bolsa da Aqberdi aytqan Rayimbekti de, Qoyaydar biydi de közimen körip, azdı-köpti sırlarına qañğıp [146] keldi. Öz şamalawınşa, däl bul jawığatınday jaman adamdar emes sıyaqtı edi. Aqberdini tutqınnan bosatıp aluwğa jedel qıymıl jasap, murındıq bolıp jürgenniñ bastısı sol Rayimbek emes pe. Aqbala da tek Rayimbekke ğana senip, ağasın qutqaruw jöninde (5) Rayimbekke ğana qolqa salmadı ma?... Biledi, az kün işinde es bilgeli aralarında bolıp körmegen bir el adamdarınıñ qırı-sırına qanığa qoyuw da qıyın-aw...” degen tağı bir oy qulağın qalqıyttı. Eñ sonunda: “Neğilğanmen de bir basınñ jäbirlengeni üşin osınşa kektenip, ata jurtınan, aq sütin bergin. (10) anasınan, ayawlı qarındasınan bezip ketüw jön emes” degen tüynige keldi Malay. “Bawırındıñ bar sırı belgili boldı, – dedi özine-özi. – Endi budan barınşa saq bola jürip elge tezirek oraluwdıñ qamına kirisüwim kerek”...

Birde jılqınıñ tüngi küzetine Aqberdi men Malay birge (15) şıqtı. Malaydıñ Aqberdiden awlaq jürsem degen oyı orındaladı da, kerisinşe Aqberdiniñ Malay balamen öziñiñ kökeytesti bir qupıyasın aşsam degen niyetin iske asıruwğa jağday tuwdı. Ekewi jılqınıñ eki şetinde jür. Malay Aqberdiniñ bar sırnı qanıp alğandıqtan oğan jansqısı kemleydi, al Aqberdi bolsa Malaydı (20) taza oyrat balası dep sengendikten oğan sırnı şeşip, aqıldasqısı keledi. Sol sırnı aytuwdıñ äri oñaşa, äri oraylı säti osı tün dep esepse de, “qol uşın berip jârdem desüwge jaray ma, joq pa?” – dep küdiktenedi. “Eger ıqlası bolıp, til alsa, pısıq bala ğoy, bildey bir jigitiñnen kem soqqas edi”, – dep tağı (25) oylaydı. Degenmen aqıldasqan bolıp, tamırın basıp köreyin, dep oğan jaqın keldi.

– Malay, sen neğıp menen qaşqaqtap jürsiñ! Qazaq dep senbeysiñ ğoy, ä? Keşil, qoşqadan bastap, meni özine surap alğan Oşır şäbinorğa deyin bar oyrat sengende, sen de senüwiñ kerek (30) qoy, – dedi bir türli muñayıs pişinde.

– Meni sizge senbeydi dep kim ayttı? Basqanı bılay qoyğanda, az waqt işinde-aq moyın sunıp, bizdiñ dinimizge kirüwdiñ özi sendirmey me.

– Bärekelde, mine, solay kelseñşi. Sırlas bolayın degen (35) adamıñdı öz şındıǵına sendire almasañ, ol da bir azap qoy.

– Sırlasuwğa, Serik boluwğa tatıytın öziñiz qatarlı mıqtı şoralar tuğanda balasınbay, menimen sırlas bolam degeniñizge quwanam qayta, – dep Malay oğan üzeñgi qağıstırıp, jaqın keldi.

– Meniñ elde qalğan jalğız şeşem, jalğız qarındasım (40) bar. Solardı qalay jetkizip alsam eken dep qattı oylap jürmin. Soğan qol uşındı bere alarm a ediñ?

– Qolımnan kelse ayanbayın. Biraq olay etüwge öziñiz oylağan qanday jol, qanday jağday bar? – dep suradı Malay.

– Sen qolğa tüskende kimniñ awıldında boldıñ, mäselin, (45) Ömen biy degendi estidiñ be?

– İyä, estidim. Sirä, sol Oman biy awılında boldım-aw deyim.

[147] – Endeşe meniň şeşe, qarındasım däl sol “Oman” emes, Ömen biy awılında. Demek, sen jol körip qana kelgen joqsıñ, bizdiñ awıldı da közben kördiñ. Sondıqtan şeşe, qarındasımdı alıp kelüwge sen ğana kömektese alasıñ dep senemin, – dep Aqberdi (5) enteley tüsti.

– Anıģın aytqanda men, ne istewim kerek? Onda barsam, meni ekinşi mārte ustap alıp, qazaqtar öltiredi ğoy, – dep Malay qawıp-qaterdiñ özine jaqın ekenin bilgizdi dep özi qattı oyğa şomdı. Oyun oñaşalıp barıp, jıynaqtap, tüyindep aluw üşin (10) jılqınıñ şetin qayırmaqqa Aqberdiden awlaqtap jelip ketti.

“Ne istesem eken? – dedi oloñaşada özimen özi söylesip. – Meniñ kelgen maqsatımnıñ özi Aqberdini tutqınnan bosatıp alıp qatuw emes pe? Endi bul öz ayağımen barmaq bolıp otırsa nege bas tartam? Bir qıynı –barģan soñ munı ustap (15) berüwge tuwra keledi ğoy. Oндаy jağdayda şeşesi men qarındasına munıñ tutqında jürgeninen de awır soğadı. Köz adlarında “satqın” degen atpen ayıptalģannan ğori, jat qolında bolsa da tirliin tilep, tätti ümitpen jüre bergeni oñay olarģa. Menbayqağan Aqbalala men şeşesi bolsa, munıñ oyrat eline baramız, (20) jännet sonda degenine köne qoymaydı. Soğan köz jetkizsem, tilin alģanım da durıs. Barģan soñ anası men qarındasın qıymay qalıp qoyuwı da mümkin ğoy. Alda-jalda ketkisi kele sol tusta körermin...” Malay köp oydiñ üşin osılay tüydi de:

– Aqberdi aģa, – dedi jaģın barıp, – Siz şeşe, qarındasımdı (25) alıp qaytam deysiz, biraq mundaģılar sizge senip jibere qoya ma? – dep suradı.

– Jiberdi, aytıp sendirdim, – dedi Aqberdi. – Senbegen jağdayda “bir qazaq keldi – qayttı, onımen nemis oysırıp qaladı” dep qolın siltey salģan da şıģar. Äytewir keşil de, (30) moşxa da maqul boldı.

– Al meni qalay alıp ketesiz? Eki jaq birdey jaw körse, sökengen tüyeler ortasındaģı şıbınday bosqa ölemin ğoy.

– Sen bäleket balasıñ. Ülkender oylamaģandı oylaysıñ, – dep mırs etip külip jiberdi Aqberdi.

– Seni serik qıp alsam dep (35) sengenim de sol üşin.

– Demek, siz öz jağdayıñızdı oylaģasız da, birge ala baratın serigiñiz jöninde oylamaģasız.

– Ras, solay bolıptı, – dei Aqberdi sanın soģıp.

– Özimniñ baruwıma ruqsat berdi, birewdi qosa ala baram desem, äy, köne (40) qoymaydı-aw...

– Aytıp köriñiz. Bolmasa alıp kete beriñiz meni. Täwekel siz üşin otqa tüstim. Oylaģandı orındap qaytsaq keşirer.

Sodan eki-üş kün ötkennen keyin Aqberdi men Malay jolģa şıqpaqqa qam jasadı. Jılqı küzetinde jürip, jurıt şırt (45) uyqıģa batqan şama da at basın baqıttamaq.

– Sopayıp soqa basıñızben barsañız, quşaq jayıp qarısı [148] ala qoyar ma eken, axa? – dedi Malay jürer aldında köñil tükpirindegi olqı soģıp turģan bir nārseni oylap.

– Endi ne istewim kerek? Bir üyir jılqı ala barıp tatuw etüwim kerek pe? – dep Aqberdi Malaydıñ betine tañırqay qaradı. (5)

– Siz biletin şıģarsız, qazaqtarda “batır añģal” degen söz bar eken ğoy. Siz naģız batırsız. Erlık isten basqanı oylamaysız, – dep Malay onıñ astına köpşik qoyıp jiberdi. Erligin körgen eşkim joq, biraq maqtanşaqtıģı bar ol “batırsıñ” degenge qorazdanıp, kebe qaldı. (10)

– Men aytım ğoy, sen “bäleket balasıñ” dep. Qane oylaģanıñdı aytşı, köreyin.

– Siz qanşa batır bolğanıñızben jalğızsız. Sondıqtan biz bul iste küş emes, azraq ayla qoldanbasaq bolmaydı. Jasırınıp barıp, jasırınıp tağı qayta almaymız. (15)

– Şımınen neğil deysiñ, toq eterin aytşı! – dep şıdamsızdandı Aqberdi.

– Toq eteri – azıraraq mal alıp, aşıq barsaq, köbirek alıp, körinbey qaytarğa jağday tuwar edi.

– Sözdin qısqası, jılqı ala barsaq demekpisiñ ? (20)

– İyä. Moynımdağı qarızımnan qutıluw üşin osılay istedim deseñiz kim bolsa da senedi. Bara salıp “Al kettik!” degennen göri şeşe, qarındasıñızğa asıqpay uğındırıp, ıylandırıp barıp alıp qaytuwıñızğa da qolaydı.

– Jılqını aydap keldim deyin, al seni qalay ilestire (25) keldim desem eken? – dep Aqberdiniñ soğan-aq bası qatıp, oylanıp qaldı.

– Qojasman zäbir körip jürgen jetim bala eken, tilge köndirip ala kettim dey salmaysız ba.

– Aytım ğoy, sen şımında da bäleket balasıñ, – dedi (30) Aqberdi tağı da.

Aytuwğa oñay bolğanmen aluwğa kelgende ekewi jılqını aydap kete almay, biraz aynalıp qaldı. Jüz qaralı jılqını böle, şettetip aparıp, jolğa saluw jeñil bolğan joq.

Ispalap jıynap, bas-ayağın qımtap, şoğırıp aldı da, jerdi (35) dürsildetip, dalanı jañğırtı şurqıratpay eppen aydap, aqırın ilgeriley berdi. Tañ atıp, kün köterile juristi bayawlattı. Közine tuskenderge küdik aldırmaq üşin bir jaqqa suwıt ketip bara jatqanday emes, ottata jayıp jürgendey jaybaraqat jaydayğa awıstı. Dalanıñ kendiginen keyde adam tügil uşqan qustıñ da (40) kezikpeytin kezi boladı. Bular qazır sonday sätti sapar üstinde.

Şäp kiyizdey qalıñ jäne at bawırın soğa biyik te, bitik ösken. Oypañ-oypañ jerge, qolat-qoltıqtarğa kelgende quraq-şalğınnan şılqınıñ sawırı körinbey qaladı. Qırqa jon, adır-dänderge jaynağan qızğaldaq şım borlattan körpe japqanday közdin (45) jawın aladı. Ekewine japan daladan bir jan kezdespey el şetine ilindi. Arttan kelgen quwğınşı da joq kün nuri jer [149] betine tegis jayılgan şaqta jılqını bir tar özekşedegi bulaq jağasına toqtattı.

Tüni boyı şalğın basın jüre şaldırıp, suwıt jürispen aydalıp kelgen januarlar suwdı körgende enteley kelip, tegis bas (5) qoydı. Awız toltıra soraptay simirip, äbden qanğanda bulaq jağasındağı baldır kök quraqqa qadaldı. Aqberdi awılına qozıqöş jer qalğan. Bul Mañayadıñ oy-şuqırı oğan on sawsağında belgili. Atınan tüsip, muzday bulaq suwına juwınıp jatqan Malayğa tayaw barıp: (10)

– Malay, men üyime jaqın keldim, – dedi. – Bir bel assam jetip baram. – Bul aranı Malay da şamalağan. Az kün bolsa da awıl jıgitterimen birge biraz jortqan jerleri. Ne aytpaq eken dep, Aqberdiniñ betine qaradı.

– Biz küni boyı osı özekte jatamız. Bul mañayğa uşqan (15) qus, jügirgen añ bolmasa basqa eşkim kelmeydi. Keş batıp, qas qarayğan şaqta men üyime baramın. Jawdaydı bilemin. Tutqınğa tüsip ketken men, qaşıp ketken sen jöninde nendey añgime bar eken, sonı bilip, el awjayın bayqayım. Sodan soñ kelem. Oğan deyin osı arada tırp etpey jılqınıñ da şıp-şılğasın şığarmay, (20) birewin sayaq ketirmey jatasıñ.

– Maqul, – dedi Malay. – Suw mınaw, jerdin oti anaw. Osınşa tunıp turğan jerden mal qayda ketedi deysiz.

Malay solay dey turıp, Aqberdiniñ üyge özim jalqız baram degenine quwandı. (25)

– Balaqay, men uyqımdı qandırıp alayın, sen malğa saq bol, – dedi de, Aqberdi şapanınıñ jağasın basına bürkep, kökmaysağa qıysaya ketti.

Köktemniñ özek taldırar uzaq küni aş işekşe sozılıp barıp, kök qırqadan äri asqanda Aqberdi biraq oyandı. Ol (30) aralıqta Malay da eki-üş ret mızğıp oyanğan. Jısqı tar özekti örley jayılğanı bolmasa eki qaptalğa bettegen joq. Bas-bayağı jıynağı jatır.

Qas qaraya Aqberdi üyine tarttı. Birew-mirewdiñ közine tüspey jetsem ekem dep, aldı-artına saqtana qaraydı. Astındağı juwan (35) bel, qısqa baqay jalpaq torısın bükeñdete bastırıp, jortuwlığa şıqqan böridey bülkil jelispen keledi.

Şasıray otırğan awıl üy arasınan öziniñ qaraqurım kiyizben jabuwlı jaman jappasın közben izdep tawıp aldı. Üyine taqa bere jiyi qamşılıp, tez tebinip, jedeldete bastırıp (40) bosağağa at tumsıgın tirey toqtadı. Şeşesiniñ tösekke qıysayğanı bolmasa, äli közi ilingen joq edi. Küni-tüni oylaytını jaw qolında jatqan jalqız ulı. Onı bosatıp äkeluw üşin el jaqsılarınıñ uyğarımınan Malaydıñ ketkenin de, qarsılasqan qalmaqpen soğısuw üşin Rayimbektiñ jasaq jıynap attanğanın (45) da bileledi. Äytse de äli derek joq. Oylay-oylay ana bayğustıñ [150] uyqısı qaşqan. Jalğız qızı ekewi kündiz küybeñ tirlikpen aynalıp jüredi de, ot basına otırğanda eske tüsirip, äñgime qozğaydı. Köz jastarın bir- bir sıgımdap alıp tösekke qıysaydı. Uyqısız, sergek jatqan anasınıñ älgi äzirde jüregi awzına (5) tıgıla, dürsildey soğıp qoya bergen. Ne qattı quwanarda, ya qattı reniştı jaydayğa tap bolarda söytetin edi. Quwanışqa bolğay dep tilep jatqanda at tuyağınıñ dürsili öz üyine kep tireldi.

– Bu kim ey?! – dedi tösekten basın kötere berip.

Aqberdi jappanıñ bastırmasın baylağan irgedegi qazıqqa (10) şılıbırın şala salıp ünsiz küyde esikke tayadı. Esiktiñ kiyizi qayıruwdı. Tek irgenek qana bos taqalıptı.

– Apa, uyqıdağı jurttı şoşıtarsıñ, dawısıñdı köterip dawırıpqa! – dedi Aqberdi kirip kelip, sıbırlap söylep. Şeşesiniñ onsız da quwanğanınan üni şıqpay qaldı. Tösekten uşıp (15) turıp, balasın bas sap jiladı.

– Apa, boldı endi, – dep Aqberdi qaşağınan äreñ ajıratdı. Sıbır-kübirden Aqbala da oyanıp ketti. Körisip turğan şeşesi men ağasın körip, Aqberdini ol da quşaqtay alıp, moynına asılıp: “Kökem, keldiñ be?! Sağındım ğoy, ağatayım!” – dep (20) öksip jılap, omırawın köz jasımen suw qıldı.

Körisuw sayabırılğan sätte suraw bastaldı.

– Qalmaq qolınan qaşan, qalay bosanıp şıqtıñ?

– Tutqınnan bosawıña järdemdesken boldı ma?

– Qanşa künde jettiñ? (25)

– Soñına quwğın tüsken joq pa? – degen sekildi surawlardı şeşesi men qarındaşı ekewi kezekpe-kezek jawdıradı.

– Kim kömektesüwşi edi, özim ğoy, – dep, o jağına asa nazar awdarmay, ekiuştı jawap berip otır edi, Aqbalanıñ añqıldap öz körgen bilgenin aqtara salıp, albırtaw aytıp qalğan bir (30) sözinen “Im-m” dep iş jıya qoydı.

– Seni qutqaruwğa kömektes dep, osındağı ülken kisiler qalmaqtan qaşıp kelgen Malay degen balanı jibergen. Ol seni tapqan joq pa, köke?! Sen de onı körgen joqpısıñ? Özi bizge tuwısқан eken, mağan bawır, apama bala boldı, – dep Aqbala bärin (35) biraq jolda aqtarıp tastadı.

Im-m-m! Ä... bilip em bāse, sonıñ bāleket bala ekenin. Soğan senip aqımaq bolmasam iygi edim. Ä, jıplıdağan jügermek! Seniñ közindi tezirek joyuw kerek boldı. Äytpese meniñ közim jayıluwğa tayaw kepin!”. (40) Aqberdi awır oyğa şomıp, ündemey qaldı. Onıñ oyun tağı da Aqbala buzdı.

– Köke, nege ündemey qaldıñ? Älgi Malay degen bala tawıp, kömektesti me, sağan?

– Im-m-m, iyä, – dedi Aqberdi esine kelip. – Ol meni, men onı, (45) bir-birimizdi tawıp aldıq. Osında birge keldik. Aldımızğa bir [151] üyir jılqı sala kelip edik, ol sol jılqıda qaldı, – dedi Aqberdi sözün üzip-üzip, oylana jawap berip. Biraq iştey mazası qalmadı. Qattı alañ boldı. Qoy, waqıt ozdırmay, osı tünde-aq quw balanıñ közin joyaym. Sodan keyin onıñ jüyrik atın (5) jetektey kelip, şeşem men qarındasımdı alıp, osı tünniñ işinde-aq tayıp turaym. Jılqını da kerı ayday ketem. Äytpese bāri bülinedi”...

– Apa men äweli senderdi tawıp alayın dep aldımın özim kelip edim, endi jıqığa barayın. Olardı ketpeyin bir jerge (10) jayğastırıp qoyıp, Malaydı alıp qaytıp kelem, – dedi de, ornınan tez turdı.

Aqberdi üyine barğanda bar sırdıñ aşılatının Malay sol zamatta-aq bildi. “Qayta jılqını awılğa deyin aydap barmay, qaldırıp ketkeni oñdı boldı, äypegende, üyine birge kiretin edik (15) te, kim ekenimdi sol jerde-aq bilip, janjal sol arada-aq tuwatın edi. Qanşa degenmen älüwetti jigıt emes pe, älim jetpey qalsa”.

Malay bir set osınday oyğa şomdı. Aqberdi uzap ketti-aw degen şamada jılqını tastap, ekinşi jolen Rayimbek awılı na qaray tarttı. Biraz jürıp barıp, tağı oylandı: “Jerisinbegen (20) jılqını iyesiz, dalağa tasatap kektenim qalay boladı? Qayıruwsız mal erki özine tiygende üyrengeñ jerine qaray tartıp ketse... Qoy, Rayimbek awılına biraz jaqındatıp tastayın” dep at basın keriburdı. Kelip qarasa äzirşe jılqı eş qayda jılji qoyatın sınayı körinbeydi. Eş alañsız qurt-qurt ottap, jerge qadalıp (25) qaptı. Besin awa juwsawğa jatıp keşki köleñke tuskeli beri jayılmğa turğan mal qazır qaşuw emes, qarınıñ qamında ekenin körıp jāne aynadı.

“Aqberdi kelse tañ ata keledi, – dedi Malay özine-özi. – Oturğan jerinen suw şıqsa da, bara salıp qayta qoymas. Eñirep jürıp (30) äreñ jetken şeşe, qarındası da sağıñış mawqın baspay jibermes-aw. Äweli Rayimbekke män-jaydı uğındırıp, qaytarda qasıma birdi-ekili kisi qosıp ala kep, aydap keteyin. Men qaytkende de Aqberdiden burın kelem”... Osı oymen Malay qaytadan awılğa bet aldı. (35)

Malaydan qawiptengen Aqberdi äni-mini degenşe atına qayta mingen-di.

– Janım-aw, sonşa asıqqanıñ ne?! Ol balada oñaylıqpen jılqıdan ayrıla qoyatınday emes, pısıq sıyaqtı edi ğoy, – dep Aqberdiniñ otırar-otırmastan qopandap qayta turğanına şeşesi (40) tañdandı:

– Seniñ orniña atıñdı minip, men-aq barayınşı, köke, Sen apamniñ qasında bolşı! – dep qarındası jalındı.

Aqbalanıñ erkek balaşa kiyinip alıp, soñğı kezde jılqı küzetine özimen birge talay jolı şıqqanı esine tüsti. Biraq qazır (45) öytip eritkende erkelep, ermek etetin kez be? Özi barsa jürgermektiñ [152] basın bir şunqırğa tığa salıp, atın alıp kep, osı tünniñ işinde-aq şeşe, qarındasın alıp, oydap kelgen jılqını kerı qaytarıp äketüw üşin baradı. Atına minip turğan Aqberdiniñ basına: “Qaytıp kele salıp, “al kettik” degennen göri qazır (5) aytıp eskertip keteyin” degen oy keldi de, sonı tez-tez ayta sap, jürıp ketti. Şeşsi men qarındası tūs körgenden bolıp qala berdi.

Jolda Malay men Aqberdi ekewi birin-biri körmeytin aralıqta ayqasıp ötti. (10)

Malay jelip oturıp, Rayimbek awılana tez keldi. Biraq Rayimbek üde joq bop şıqtı. Qol jıynap, tağı da awılğa şabuwl jasağan qalmaqtarğa qarsı attanıp ketipti. Sodan beri üş kün öitse de äli xabar-oşar joq eken.

Malay Künişke män-jaydı tılıq uğındırdı. Erte baratın (15) oñay ospaqtı jigiti-jeleñniñ de joq ekenin bilip jılqığa jalğız ketti.

Kelse mal ornında joq. “Ättegene-ay, ketip qalğan eken-aw!” dep jelip, kelesi qırqağa şıqtı. Odan arğı sayğa tüsip, jeldirete ıylap, say awzına taman bardı da, at basın kün şığısqı (20) burdı.

Bul kezde Aqberdi üyine qayıp barğan. Bağana kele salıp, bir jerde tapılmay jatqan jılqınıñ ornın awıstırıp äketken. Sol alğaş äkep salğan özekşeni örletip aparıp, betin şığısqı burıp, burın özi talay jolı jılqı tebindetken (25) qolatqa jetkizgen de, kidirmey kerı qayıtqan. Jılqı işinen eki biyeni şalmamen ustap, jetektep aldı... Keldi de şeşesi men qarındasına qıyğılıqtı saldı. Aqberdi alıp ketemin dep, şeşe men qız öziñ qal, kepte dep, äwrege tüsti. Waqt toqtamay ötip baradı. Kelüw-baruw, baruw kelüwmen ortasınan awıp, ürker (30) töbeden eñkeygen. Endi qarasa “qalasın – barasın”, “barmaymın – qalmaymın-men” sibelesip-silkilesip oturıp tañ atatın türi bar. Aqberdi asığa bastadı. “Jılqığa qaramay zıtqan jügermek bala ayağı jetetin jerge aytıp boldı. Endi ne qolğa tüsip, qurdımğa ketüw nemese soqa basım qaşıp qutılup” dep (35) jantalastı. “Senderdi tiri tastap ketpeyim, bawızdap ketem”, – dep qorqıttı. Anası “öltire körme!” dep jalınuwdıñ ornına, “Öltir! Äytpeşe teris batamdı berem” dep. Aqberdiniñ özine bas saldı. Aqbalanıñ sitilip şığıp, eki-üş şaqırım keletin belastındağı. Rayimbektiñ üyine qaray januşıra zıtqanın eşqaysısı (40) bayqamay qaldı.

Aqberdi ayağına oralıp, eñirep etegine jarmasaqan anasın kewdesinen iyterip tas-tadı da tañ qılañ bere atına minip şawıp ketti. Kempir bayğus teñselip barıp etpetinen quladı. Aqbala ayağına oralğan köyleginiñ etegin tizesine kötere (45) köbelektey uşıp, Küniş pen Eñlik qol ustasa jügirip keledi. Qabay jıraw men Biyeke öristen at kelgenşe şıdamağan boluw [153] kerek bir atqa mingese şawıptı. Ömen biy qarını jer sızğan mama biyeniñ qulının soñınan ilestire awır ayañmen bülkektep keledi. Bäre biriniñ soñınan biri şubap jetkende mañdaymen jer süze bük tüsip jatqan aq şaştı äyeldi kördi. Jurt kelgende (5) basın köterip, küñirene alaqañın teris jaydı. Qulağı qızarıp, endi-endi qıltyğan küñge-balası ketken bağıtqa qarap turıp zarlap qoya berdi. Kelgender ananı aynala üyirilip tura qalğandı:

– O, quday, uwa aruwaq, estiyimisiñ ünimdi?! Köremisiñ şirigen jumırtqanıñ opasızdığın! Men osınday ul tawıp pa em? (10) Büytkenşe túsik qıp nege tastamadım! Aq sütimdi kökke sawam, aq şaşımı jerge jayam! Jolın qılma dep tileymın jalğızdıñ! – degen nazalı, ızalı teris batasın estidi.

– Sabır et, apa, dep Küniş pen Eñlik barıp, eki qolıtıñınan süyep turğızdı. Qart ana töñiregindegi jıynalağandarğa (15) añıra qarap alıp:

– Ne istep ketti ana quw jalğız?! Jarandar-aw, jurım-aw, burın-soñdı körippeñder mundaydı, estippeñder qulaqpen?! Esi awıstı ma, qalmaqtar duwalap qoydı ma, ne boldı?! – dep jurttıñ say-süjegin sıqrırata aruwanday añırap, ozanday jıladı. (20)

– Qamıqpa, bäybişe. Azğan zamannıñ azğındağan perzenti şığar, aqırın sura aladan, – dep Ömen biy basuw ayttı.

– Suwsız jerde qanı joq, suwsıma erde namıs joq, Namıssızğa nalıma, ol da bir jürgen köleñke. Kün batqanda qoynında, kün şıqqanda moynıñda jüredi, – dep Biyeke sabırğa (25) şaqırdı.

– Er ölip, öris buzılğan, külli qazaqtıñ küli kökke uşıp, telim bolğan tentireme künderde de qaraqan basınıñ qamın küytep, jaw etegine jarmasıp ketken jan körmep edim. Bul bir sumdıqtıñ nışanı bolmağay! – dep küñirendi Qabay jıraw. (30) Soñınan ile:

– Sumdıq assa – sumğa ketkey,

Suw tasısa qumğa ketkey ! –

dep bet sıypadı.

Malay biraz jerge deyin şoqtııp barıp, osınşa uzay qoyğan (35) joq şıǵar degen küdikpen at basın keri burdı. Qarını toyğan maldıñ sonıdan sonı quwalap kete beretin ädeti boluwşy edi, bir jaqqa burıs tarttı ma eken dep, bul jolı bökterley jürdi. Kün qazır kökke örmelep, kökjıyekten sınıq süyem köterilip qalğan. Jelkesin künge tosa jelip, eki-üş adırdan ötkende mañday (40) aldınan dürkirey şawıp, top jılqı şıǵa keldi. Däl özi izdep jürgen jılqı. Isqırıp, qamşı üyirip, keri qayırǵanda soñǵısın quwalap, Aqberdi de jetti. Kele jılqını tastay salıp, ayǵaylap, bar bilgen boqtıǵın aytıp, Malayǵa tura umtıldı. [154] Ayqasqanmen äli jetpeytinin bilgen Malay, oǵan betpe-bet kelüwden taysaqtadı. Qaşqaqtap, jetkizbey, jildam, jürdek atpen jılqını keri aydadı. Aqberdi “Qurtanı, joyanı” dep Malaydı arı quwalap, beri quwalap, jüyrık şubarǵa jete almaytın (5) bolğan soñ endi tım qurısa aydap kelgenin tügel alıp qaytuw qamına kiristi. Malay basım sawǵalap, tarta bermey, olja maldan sawǵa ala ketüwge barınşa kelikti. Aqberdi jılqını alǵa quwalasa, ol keri quwalap äbden zıqısın şıǵardı.

Atınıñ şaldırmaytınına senip, Aqbediden jasqanuwdı qoydı. (10) Tek jaqın kelmeydi, jıraqtan oyqastap, jılqını jırımdap, quwıp ala jöneldi.

Aqberdi öz esigin qattı qaptı. Öz ğana emes, bükil eliniñ esigin qattı japtı. Endigi bar ümiti barǵan jeri. Oǵan tım qurısa “jaw aydaǵan” jılqınıñ jartısın aldığa salıp, qalqan (15) etip alıp barmasañ, qaq mañdaydan oq qadaldı dey ber. Osını oylaǵan Aqberdi aldındaǵı jılqıdan qotr tay da qaldırmayın dep bar janım salıp-aq baqtı, öytüwge ana bir tuyǵınşa tüyilgen bäleket bala boy beretin emes.

“Köp! – dep ökindi Aqberdi, – keşildiñ bes jüz jılqısınıñ (20) işinen bala ğurlı bir saygülikti tañdap mine almaǵanımdı qaraşı!”...

Jılqı ekige bölünip ketti. Bir böligin Malay quwıp aparıp, biraz jerge jetkizip tastap qayta keldi. Şama kelse Aqberdini qarayıp, qaraqan basın ğana jiberetin oyı bar. (25) Aqberdi endi basqa amal qoldanǵısı keldi. Qanjıǵadayı arqandı şeşip qolǵa aldı. Arqan jeter jerge kelse Malayǵa şalma tastamaq.

Aqberdi oylaǵanın orındadı. Olay şawıp, bilay şawıp, oyqastap jılqı quwıp jürgende orayın tawıp, siltep qaldı. (30) Arqan Malaydıñ moynına orala ketti. Aqberdi atınıñ silbirlıǵınan taǵı bir opıq jedi. Malay bir qolımen arqannan mıqtap ustap, Aqberdiniñ özine qaray şaptı. Ol da qılǵındıra tartıp baradı. Malay qındaǵı pısaqtı alıp, Aqberdige jaqındaǵanda arqandı qırqıp jiberdi. Sol ekpinmen janay bere arqasınan (35) pısaq siltep edi, ol jalt bere eñkeyip qalǵanda şapanınıñ ıyǵın tilip, bulşıq etin osıp ötti. Aqberdi de qarap qalğan joq.qapısız sermegen qamşı uşı Malaydıñ basına tiydi. Jaña arqan moynına oralǵanda qalpaǵı uşıp ketken. Töbesinde ğana bir şoq aydarı bar yaqır basınan qan burq etti. (40)

Endi qayıp ekewiniñ de jılqı üşin jaǵalasuwǵa qulqı bolmay qaldı. Ärqaysını öz adlarına tüskenin aydaydı da kete bardı.

Malay alǵaş kelip ayaldaǵan özekten ötip, awılǵa tike tartqan bete köz uşınan äldekimniñ dalaqtap şawıp kele jatqanını kördi. Jaqınday bergende at üstindeginiñ japalaqşa jarbıyǵan (45) qarşaday

bala ekenin bayqap, “kömekke jibergen sabazınıñ [155] sıyqın qara! On bestegi menen arman!” dep Malay mırs etti. Odan da göri jaqındağanda, älginin torğawşa şırıldap, ayğaylağanı estildi. Jerdemşiğe emes, jawşığa şawıp kele jatqanday. “Qız bula ma, er bala ma özi?!” – dep oylağanşa Aqbalanın däl özin (5) tanıdı. “Ağasınıñ soñınan ketpekke qaşıp kele me, älde?...” Aqbala da Malaydı tanıp, tike tarttı. Astındağı atınıñ ayaq alısı tim sılbr. Birewdiñ beldewdegi şaban torısın mine qaşqanğa uqsaydı. Ayağında şideri barday şoqıraq-şoqıraq ötedi. (10)

Malay jılqını jedelirek aydap qarsı jürdi.

Aqbala jete bere jılap jiberdi. Eki beti qabara qızarıp, şaşı qobırıp ketken. Awıldan şığa şılap, äbden doldanıp älğanı bayqaladı.

– Malay ağa! (onıñ jası qatar bolsa da, alğaşqı künnen (15) bastap malaydı ağa dep ketken) Aqberdi qaşıp ketti! Ol opasız, satqın bolıp şıqtı! – dedientigip. – Malay ağa, jürşi, ekewmiz izdep tabayıqşı! Betine tükirip, til alsa ertip keleyikşi, til almasa...

– Til almasa qaytemiz? – dedi Malay Aqbalanı ayağan (20) sıñaymen.

– Äweli twıp alayıqşı! Jürşi! Ol tuwğan anasın, qarındasın öltirip ketti ğoy, ağatay-aw! Elge qaraytın bet qalması. Anam teris batasın berip, qarğan qaldı! – Aqbala esrili-qarsılı ayqasqan at üstinde turıp Malaydıñ kewdesine mañdayın süyep, (25) öksip-öksip jılap jiberdi.

– Ol üşin qayğırmay-aq qoy, Aqbala, – dedi Malay qızdıñ basınan sıypap. – Ol senderdi öltirgen joq, özi öldi. Ağañdı endi umıt. Endiği ağa men bolam sağan, – dep Malay ilgeri jürdi.

Aqbala üyge qaray jürgisi kelmeydi. Tap bir ağasınıñ satqındığına (30) özi kinäli dey.

– Ätteñ, erkek bala bolıp tuwılmağanım-ay! – dep qışırlata tisin qayraydı. – Äkesin öltirgen qalmaq qalayşa istiq körinip qaldı eken?! – dep ah uradı.

– Arqasında tayaq túsken tañba bar eken. Onıñ üstine (35) birewge ömiri ötey almastay borıştı bolğanın aytıp edi. Solardıñ qıyası şığar, – dedi Malay. – öz kegin äke keginen artıq sanağan ğoy.

– Tayaq jese, tasırılıqtan jepti. Barıştı bolsa, ezdik etpey, erlik etip öterge bolatın edi ğoy, – dedi Aqbala. – Ötken (40) jolqı Boraldaymen bolğan urısta oljağa túsken şeriktiñ on atın Aqberdi üşin kün iyesine beripti Rayimbek ağa.

– Tağı qalğanı bolsa, mine, mına jılqıdan töleyemiz. – dedi Malay.

Aqbala betimen jer basqanday. Malay süyregendey bolıp [156] awılğa äreñ jetti. Kelse awıl üsti opır-topır attılı-jayawlı adamğa tolı eken. Şeşem ölip qalğan eken dep qız soşıp ketti.

Olay emes, bağana özi keterde jıynalğan adamdar tügel, onıñ üstine Rayimbek te osında eken.

(5) Aqberdi aradan ketken eken dep, öz anasınan başka ah urıp otırğan eşkim joq. Qayta sodan qutulğanına quwanıştıday bäre märe-säre. Qabaqtarı aşıq, ünderi jarqın-jarqın şıqadı. Külkileri qarq-qarq. Qarttar: “Enşella!”... “Quday täwba!” dep saqaldarın sawmalasa, biler: “Bärekelde” dep mıranganmen (10) ädenege rıza peyilde. Jas jigitter bir bölek toptanıp alıp jawmen qalay ayqasqanın aytıp, birin-biri tospay, biriniñ sözün biri ilip äketip, esip söylep, elirip jür. Jerlep, tuqırta aytatındarı – qalmaq, maqtap-madaqtap söyleytinderi – özderi. Sonıñ işinde Rayimbek esimi de jiyi ataladı. Sırttan kep qarap (15) turğan Aqbala men Malayğa tap bir alıs-jılıs urıstan emes, alaman bäygeli toydan kelgendey bolıp körindi. Sol “qızıqtıñ” işinde özderiniñ bolmağanına ökingendey. Bir de qızğanış sözimi oyansa, birde qızığıp, qızınıp ta ketedi.

Olardıñ maqtanğoyleytinindey de bar eken. Ötkende taban tiresip, (20) taydıra almay qoyğan Qorday noyandı bul jolı Şuwğa qaray quwıp, ayağı qurdımğa jiberip qaytıptı. Jartı minday şerigin joiyptı. Bir amal tapqanı ma, joq saqanı ma, äytewir san mıñ şerigi bar Sarı-Manjağa qaray qaşpay, nemese “Men mundamin, qorıqqa dep şirep turğan Qaskeleñge qaray ketpey (25) Şuwdı közdey zıtqanda Rayimbek soñınan quwıp jetip, qazir: “Alasa asuw”, keyin “Qarday asuwı” atalıp ketken jerde nayzamen tüyrep öltiripti. Ol jöninde Rayimbek özi lām demeydi, özgeler awız jappaydı. Bir küngi toydıñ, qırıq kün kerewi ketpey jüretin qazaqqa qanquylı Qordaydı joyuwdıñ jırı qalayşa ayğa (30) azıq bolmasın.

Mine Rayimbekke ilese kelgen şağın top sarbazdar men jüzbasılardıñ äzirge jir etip te, sır etip te aytatındarı osı äñgime. Rayimbek äwelde Malaydan xabar bar ma eken, bilejüreyik dep at basın osılay burıp edi. Qazir Aqberdi üyiniñ (35) aldında ülkenderdiñ ortasında otır. Äweli añırıp bozdağan ananıñ zarlı ünin estidi, sodan soñ Aqberdiniñ jağdayın bildi. Malay men Aqbalağa jigitter jiberdi. Biraq olar bir-birimen uşırasqan joq. Elewsiz kelip epteyli attan túsken Malay men Aqbala urıs ortasında jürüp, közben körmese de köp erliktiñ (40) küwäsi boldı. Olardıñ kelgenin bayqap, körüp otırğan Rayimbek “A, o!” dep jurttı dürliktiretin dawırıqpasız-aq sol turğanornında Malayğa söz kezegin berdi. Sonda ğana özgeler oğan eleñ etip qaray qalğanımen sözün bölmey tındadı.

Malay üyden şıqqannan bastap qazir qayıp kelgende deyingi (45) körgen-bilgeniñ birin qaldırmay taq-tuq aytıp şıqtı. Janındağı Aqbala ana jolqıday erkelep külip, jadray jaynañ [157] qaqpaydı. Qayta jurttı boyın körsetüwden uyalğanday iymene, munaya Malaydıñ qalqasına tıgıla tüsip, bürisip tur.

Söylegende Malayğa qarağan Rayimbektiñ qızğa da oqta-tekte közi tüsip ketedi. Sonda namıs otına örtener jaldegi (5) qaysar qızdıñ bet-jüzi qızara-albırğanın bayqaydı da, kinäsiz jastı işi-bawırı eljirey ayaydı. Aqbala da Rayimbekke andasanda köz qıyığın tastap ötkende, onıñ özine de, özgege de senimi kämil sabırlı sıñayınan, aldı-juttısız, jay adamdar ortasında otırğan osı sättegi meyim tunğan köz qarasınan opasızğa (10) degen öşikten göri jaqınğa janaşırılığın jazbay tanıydı. Sonday işki süyispenşilik, janı taza jaqsı ağağa awğan jañılmas-yüysik, sekemsiz senim onı Rayimbekke sät sayın jaqındaştırı tüsti. Sol senim opasız tuwıs uyatına örtenip turğan qızdı ottan ırşğan şoqtay jarq etkizip alğa şığardı. (15)

– Rayimbek ağa! – dedi ol özin-özi zorlığan jigerlilik, barınşa batıldıqpen, – men äkesiniñ aruwağın, anasınıñ aq şaşın attap ötip, betimizge qara küye jağıp ketken opasız bawırdıñ ospadar qılmısın qanımnı juwam. Büginnen bastap Malaymen birge at üstinde, sizdiñ sarbazdardıñ sapında (20) bolamın!

Aşuw üsti, albirt küy jağdayında “jassıñ”, “qız balasıñ” dep Aqbalanıñ meseldesin qaytaruwdı jön körmey Rayimbek:

– Erkiñ bilsin, şırağım. Betiñnen qağar pende joq, – dep basın iyzep jawap berdi.

VI. TARAW

ORDADA

(25) Azın-awlaq mal qurağan el jaylawdı añsay bastağan. Kökektiñ ayağına deyin bir orında tapjılmay otırıp, jurttı äbden şıyırılağanı da ras. Biraq “jaylaw bizdiñ ne teñimiz! Öriske (30) sıymay bara jatqan bayağıday üyir-üyir jılqı, qora-qora qoyımız bar ma? Tek jurttı jañalasıq ta jeter”. – dep el

aqsaqaldarınıñ uzap köşüwge qulqı bolmap edi, özgeler de sonı maqul kördi. Söytti de, irge awdarıp, bir köş jerge barıp qondi.

Ordağa-Töle biyge ketken Qangeldi men Aralbaydıñ keletin merziminen ötip baradı, biraq äli xabar-oşarı joq, “Nege keşikti? (35) Ne tındırıp jür? Qaşan keler eken?” degennen ärige asa almay, ülkenderdiñ sabırğa köndirüwimen, qatın-bala kep qalar sätti künin kütüwde. Jolawşılardıñ jürisin, älde tez jeter merzimin jaqındatuwdıñ qoldan keler bar şarası xalıqtıñ дәstürli “toqım qaquw” şayı boluwşı edi, onı jaña qonısqa köşip (40) kelgen künniñ erteñine-aq Qangeldiniñ de, Aralbaydıñ da öz üy, öz awıldarında ötkerdi. [158]

Toqım beker-bosqa qağılmaptı. Kelesi küni säskede qasında on-on bes adamdı bar Aralbay batır saw etip jetip keldi.

Elşiniñ de, jawşınıñ da, tipti jewşendi emes, jolawşınıñ da tüser üyi berisi awıldı, ärisi eldi awızğa qaratqan biydiñ, (5) ya batırdıñ, abız ya aqsaqaldıñ üyi. Sol saltpen Aralbay da at basın äweli öz awılına burmay, birden Qoyaydar biy üyine tarttı.

Kisi tüsetin üy eşqaşan jalğız otırıp, tütin tütetken emes. Aynalasına qosşı-qolañşı, soyıssı, otınşı-suwşı (10) degen sekildi jigit-jeleñi, qız-kelini mol ağayın-tuwıstarın ala otıradı. Bul atadan kele jatqan ädet-gurıp.

Aralbay batır alıs sapardan oralğanda Qoyaydar biydiñ özi bastap, aynala qorşağan qonıs-qolañimen Mekeden kelgende şurqırıp, qarsı aldı. Jigitterdi attandırmaq bolıp, dayındap (15) otırğan Rayimbek te jolğa qarap, birde elendep, birde uwayımdap jürgen Esjan da, Ömen biyde awıl arasınıñ alşaqtıǵına qaramay, tez arada jıynala qaldı.

At üstinde aptalap jol juruw oñay ma. Aralbaydıñ eki urtı solıp, közi kirtiyip, kädimgidey jüdep qaptı. Bir täwiri ken, jazıq (20) mañdaylı, qosı suyıqtaw köteriñki qabağında kirbiñ joq. Boyın sergek, quwnaqı ustaydı. Sapar jayın aynala jurttıñ bäre etsisin degendey aşıq, qoñır dawsın kötere tüsip, dastarqan basında-aq äñgime tiyegin ağıta söyledi. Eñ aldımın Töle biydiñ jäne özimen birge barğan Qangeldi batırdıñ amandıǵın aytıp, (25) jurtt köñilin ornıqtırğan. Endi öziniñ Ordağa – Taşkent şaharına barıp qaytqan sapar jayın bayandadı.

Nawrızdıñ basında awıldan atanıp ketken Qangeldi men Aralbay ay ortasınan awa Taşkentke jetipti. Jol boyı at-köliklerin, soyıs-maldarın qıynap, qızılmay qılmay, är jerge (30) ayaldap, erüw qılıp, bir sıdırǵı, bülkil jürispen barğan. “Xan bolsın – xan aytqanı zañ bolsın”, “Abız bolsın – abız sıylaw parız bolsın”, “Biy bolsın – biy tüsetin üy bolsın” degen Qasım xannıñ “Qasqa jolınan” kele jatqan qağıyda boyınşa alıs sapardan keler qonaqtarğa arnap äzirletken meymanxana – (35) kerüwen sarayğa jayǵasıp, erteñinde barıp Töle biyge sälem berdi.

Töle biyge kelip jatqan kisiler köp eken. Bir sıpırasın ağa biy arnayı alaşapqın jiberip, xannıñ özi joq bolğanmen sarayındaǵı biy men bekterge qızmet etip qalqan jasawıl, beqawıl, tutqawıldarın atandırıp alǵızğan, báz birewleri öz ayaqtarımın (40) kelgen.

Künşığısı – İle boyı, Balqaş jaǵalawı, Kişi Alataw bekteri, Juwsandaladan bastap Şuw, Talas jaǵalap, künbatısı – Samarqan, tüstigi-Jidelibaysındı tügel qamtıp, Taşkentke toptaskan jurtt ağaları – iygi jaqsılar: Biyler men biliktiler, (45) batır-baǵlandar, şeşender men kösemder, abız-aqsaqaldar erteñnen keşke deyin Töle biy aldınan ketpeydi eken.

[159] Töle biy xan emes, biraq xannan kem emes jağdayda eken bul künde. Xandarşa qamqa jamılıp, taqqa minbedi, attın asa qolına alıp, ämir-jalıq bermedi demese, bekterşe parşa kiyip, toğanaqta otırıp-aq Taşkentiñ jäne älgı atalğan awqımdı (5) aymaqtıñ tizgin-şılıbırın öz qolına alıptı. Xanı qaşıp ketkende qaraşları Täwke tusınan beri qala-dalağa birdey atı mäşhur Töle biydiñ awzına qarap qaıptı. Sırttay joñğardıñ täweldesi bolıp, şahar jäne onıñ töñiregindegi eginşi, baw-baqşaşı, malşı-şaruwalardan Taşkent ükürdayına²⁸ azdı-köpti (10) dan²⁹ tölegeni bolmasa, baruw-kelüw, köşüw-qonuw, мәјilis-keñes ötkizüw, tipti jigıt jıynap jasaq quruwğa deyingi işki biylikke joñğar ämirşiligin aralastırmağan. Taşkent jäne onıñ töñiregindegi qazaqtardan qurağan bir lek (on mıñ) läşkerge Sawrıq batırda sardar etip qoyıp, öz uwısında ustap otırğanı sonıñ bir belgisi (15) bolsa kerek. “Aqtaban-şubırındı” jıldarı joñğar qırğınınan qaşqan qazaqtardıñ Sırdarıyadan ötip Xodjentke, Samarqanğa, Xıywa, Buxarağa barıp, Özbek ağayındarın panalağanı ämbege ayan. Olardıñ da jep otırğan nanın awızınan jırıp berip jan sawğalatqanın äzirşe umıtqan joq. Ol tuwralı qazaqtar (20) men olardı qarşı alğan özbekter ğana emes, sol elge kelip-ketip jürgen şet jurttıq jıyhankezder de jetik biledi eken. Osı oqıyğadan naqtı da şın derek alğan sol tutsağı Resey patşasınıñ qızmetteri, Orınbor ekspediysiyasınıñ bastığı İwan Kiyriylow patşa Anna İyoannownağa: “qazaqtardıñ qalaları (25) men prowiynsiyaların qoñtayşa tartıp alıp, qazaqtar bärinen ayrılıp qalıp, ülken ordasimen Buxaranıñ özine taqap kelip, özbekterdi küyzeltti... Bul kezde Xıywuwa xandığında da jayday naq osınday” dep bayandap, xat joldağanı bar-dı. Däl sol basıp barğan qazaqtar qazirgi künde eñse köterip, elin añsan, ah urıp, (30) tuwğan jerge jetsek dep jelpinise bastağan şağı eken. Bastap jürer serke bolsa soñınan erüwge bäri de say körinedi. Sarbaz qurıp, sap tüzeter saylawlı batırları da dayın. Töle biyge kelgender onı da aytıp, kerek dese attarın atap, sawsaqtarımın sanap ta beripti. Xalıqtıñ osınday bir arman-tileginiñ arqawı (35) şıyrıqqan, budan äri soza berse, şıyrığa-şıyrığa üzilip ketüwge deyin baratının bayqağan biy şuğıl şaqırıptı. Ton ekeş tondi da keñespen pişse kelte bolmaytının biletin biyler keñ tolğanıp, keleli is tındıratın keñes üstinde.

Töle, Qazıbek, Äyteke biyler budan burın birneşe jolı (40) ülken orda astanası Türkistanda bas qosıp, aldağı waqıtta külli qazaqtıñ qurılıstay jıynalıstın ötkizüwdi mäslıyxattasqan. Ol üşin üş biy birigip, dat aytıp, birneşe mäрте ülken orda xanı Täwke [160] ulı Bolattıñ xuzırında bolğan. Qurılıstay jıynalıstında xandı taqtan turğızıp, xalıqtı atqa otırğızuw, tozğan eldi toptap, bıtırap jürgen jurttı biriktirip qol quraw, bükil sarbazdı bir sardardıñ awzına qaratıp, joñğarğa qarşı şeşüwşi şayqasqa (5) şığıuw közdelgen. Üş biy öz el, öz jerlerinde äweli turımtay jıynın ötkizip, sodan keyin qurılıstay jıynğa kelüwge totqasqan. Töle biy Qangeldi sekildi öz töñiregine jıynalğan abız-aqsaqaldarmen, biy, batırlarmen künde derlik aqıl-keñes qurıp qazaqtıñ bügingi, eteñgi ğana emes, aldağı tağdır-tawqımeti jöninde de (10) damılsız äñgime-suxbat jürgizip otradı eken. Töle biy Qangeldini sol üşin janınan uzatpay, Ordağa alıp qalğan. Aralbay bolsa ejelgi atameken jetisuwdıñ äzirşe bir puşpağına iye bolıp otırğan osı eldiñ biyleri men batırlarına xabarlap, toptastırıp, tutas köteriler sätti küнге әrqaşan әzir turuw (15) qızmetin moynına mindettep kelgen.

* * *

²⁸ Ükürday – qalmaqşa mansap atı, qala bastığı.

²⁹ Dan – alım-salıq.

Taşkendegi xan ordası. Xan tağı turğan sändi sarayına irgeles büyirden şığarğan, jüz elüw-eki jüz adam erkin sıyatın keñ bölme. Töbesi biyik, keregesi kemeştew kelgen altı qanat aq boz üy ispettes döñgelek, büyirli, xannıñ “Kişi saray” dep (20) atalatın dat aytuwşılardı qabıldawğa arnalğan orını. Tabanı men qabırğası tas aq marmar, joğarğı jağı töbesine deyin köz tartarlıqtay asa ädemi kestelengen oyuw-örnekti “Kişi saray” işi suwsar börik, aq qalpaq, qara taqıya kiygen är jastağı adamlarğa lıqa tolğan. Eden tutas kilemmen kömkerilgen. Edennen jartı (25) kezdey biyik köterilgen säki. Säkiniñ üsti de köz tundurğan masatı kilem. Tördiñ däl töbesine jol barıs terisi bos tastağan böstek, eki jağında jartı şeñbermen döñgelente tösegen ayuw terileri. Böstek üstinde Töle biy, oñ jağında qazdawıstı Qazıbek biy, sol jağın bos. Ol Sawrannan kelmek Äyteke biydiñ orını, Qazıbek (30) pen Äytekeniñ bos turğan ornınan tömen qaray qanğığalı Börembay, qarakerey Qabanbay, üysin Bölek, nayman Edige, alban Qoyaydar, qonırat Mergembay, jalayır Jolımbet orın alğan.

Otırğan adamnıñ uzun sanı jüz elüwden asadı.

Kün säskege köterildi. Kişi saray işi adamğa tolğanımen (35) jıyın äli bastalıp kete qoymay, kidiristep tur. Keşeden beri jurt Äyteke biydi kütiwli. Munşa keşikpewge tiyis edi. Kim biledi öz qolına tiye bermeytin qıynat-qısımı, dürbeleñ-dübiri köp alasapıran zamanda Äytekeniñ keşigüwin “jolawşınıñ keşikkeninen süyin” dey qoyuw da qıyın. Onıñ “wäde qudaydıñ üyi” dep (40) esepseytin, sözge berik sırnıñ biletinder ekinşi küнге awısqanda “yapır-aylap” tıpirşiy bastağan. Töle men Qazıbek bolsa tipti alañ. Äytekesez orınıñ da, oydıñ da oysıray bastağanın añğarğanday. [161]

Jıynalğandardıñ abır-dabırı basılıp, endi bastasaq ta bolar dey bergende esikti ayqara aşıp eki kisi kirip keldi. Olar Kişi jüzdiñ bas batırı, Äbilqayırdıñ tuw ustawşılardı Bökenbay men Taylan eken. Äyteke joq. Ekewi jürgennen türüp (5) otırip kidirmey tuwra bardı da, Töle biyden bastap tördegi toğız adammen tegis töse tiyistirip, sälemdesip şıqtı.

Ekewiniñ öñi-tüsteri salqın, qabaqtarı tünereñki. Töle men Qazıbek aman-esendik ayaqtalısmen ile Äytekeni suradı. Qos batır-qos elşi Äyteke jayın birden ayta qoymay, Töle men (10) Qazıbekti oñaşağa şaqırdı. Tördiñ oñ bosağasındağı esikten ekinşi bölmege şıqqanda Bökenbay Äytekeniñ qaytı bolğanın ayttı. Törtewi köp kidirmey qayta kirgende eki biydiñ közi jasawrap tús-ajarları buzılıp kirdi. Tördegi orındarına kelip, biraq otırmay tik turdı, Töle säl tolqıp-teñselgen xalde köpke (15) qarap:

– Wa, xalayıq, biz keşeden beri tağatsızdana kütken taw tärizdi aybındı adamımızdan, asa ayawlımızdan ayırılıp qalıppız! – dep dawısı dirildip, iyegi kemsendep turıp Äytekeniñ qazasın xabarladı. Otırğan adamnıñ bari orındarınan dür (20) köterilip bet sıypadı. Bir dem tik turıp, aza tuttı. Jurt qayta otırğanda Töle biy janındağı bos arınğa Bökenbaydı şaqırdı.

Dalada kün şıjıp, qısıp turğanımen saray işi salqın eken. Biyikten şığarılğan kişerek-kişerek döñgelek terezelerden işke kün túspeydi, säwle mol quyılardı da, bölme daladağıday jap (25) jariğ bılıp turadı.

Tüs mezgili tayağan şaqta turımtay jıyın aşıldı. Alğaşqı söz qaşanğı salt boyınşa Töle biyde. Basına arnayı tigilgen töbesi şoşaqtaw sırmalı aq taqıya, üstine juqa aq jibek şapan kiygen biy qolındağı asa tayağın aldına köldeneñ ustap, jüginip, (30) tiktenip otırdı da!

– Wa, jarandar! – dep söz bastadı. Oğan bar ıntı-şıntısımen qarap, är sözine män bere, zerdeley tındap otırğan Qoyaydar biy köpten beri körmegendikten be, bet-ajarınan da tür-tuğasınan da közge tüser

özgeristerdi kördi. Eñ bastısı (35) sonaw “Aqtaban-şubırındınıñ” aldındağı Jetisüw eline barğandağıdan edäwir aşañ tartqan. Köz aynalasınıñ äjimi alıstan qarağan adamğa örmekşiniñ torınday bolıp körinedi. Betiniñ qızılı azayıp, saqalınıñ ağı köbeygen. Zamana jüginin arqağa batqan awırlığın sezingendey qasqabağınıñ kirbiñi, köz aldınıñ (40) köleñkesi qoyuwlay tüsken. Äytse de ottı janarı men aybındı ajarı naq ta, jarqın üni iştegi qayrat-jigerdiñ tasqınınıñ tanıtqanday... Qoyaydar biy Töleniñ sırtqı tur-tulğasına qoz jibere otırıp, söziniñ tıñdadı. – Qulında saqaw, qunanda qolaw bolğan jayımız bar edi. Sol dertten äli küнге айға алмай (45) kelemiz. Saqawdan sawıǵar, qolawdan qutılar şara bar ma? Bügingi söz sol jöninde, aǵayın! [162]

– Jalğanğa Zuwnıǵar degen zor şıqqalı ğasırğa juwıq zaman bolıptı. Sodan beri qarın şaşı alınbay, eşkimnen qağajuw-qañquw körmey keledi. Bayağı sol azuw tisi qarıs qalpında tağı-tarpañ küyinde. Qulaǵına tiygizbey tuwlaydı. Artınan kelseñ (5) tewip, aldınan kelseñ tistiydi. Ulan baytaq jerimizdi bawırına basıp alıp jata bermek mañǵige. Töleden keyin Qazıbek biy tuǵırdağı qıranday zor dawısın sañqıldata, biraz söylep toqtadı ol maldas qurıp otırğanmen közge boyı köbinen biyik,deneli körinedi. Üniniñ tolqındı, ekspindi ırǵanına qarata denesin (10) de ırǵap qalıp, qozǵap qoyıp söyleydi eken.

– “Tüyme tüye bolmaydı, tüye dünüye bolmaydı, özinkin mise tutpay, özgenikine qol suqqan tübinde öz dünüyesine iye bolmaydı” dewşi edi, qayda sol babalar aytqan baqıl söz?! Ol bolmasa aqıl söz ayt, xalayıq! Maquldan kenje bolsaq ta, (15) aqıldan kende emes elmiz, tıñdayıq, köreyik, sodañ soñ bir tüynige keleyik! – dedi de Töle biy “endigi söz senderde” degen awjay tanıtıp tas-tüyin otırıp qaldı.

– Saǵanaǵına it sarıtıp otıratın saramas qatınday boldıq, aǵayın! Serpiler kün de, bekiner kün de jetti endi, – dep (20) Qabanbay batır jurtıñ şımbayına batıra söyledi. Zor da, juwan dawısı özendey kürkirep, kergende qulaş keletin eki ıyǵın qomdap, söylegende uşatın bürkittey eñkeye tüsip, bir qolın sanına tirep, ekinşi qolimen qılış, semser qınımın ilüwli jalpaq kemer beldigin qısa ustap,”ap” dese şap beretindey (25) sergek te sustı beynede otır.

– Bul künde qazaqtı kösilgen ayaǵım jıynamadı dep dattawğa da, tabanımen nıq turdı dep aqtawğa da negiz joq. Oşaqtıñ üş butınday üş ulıs emis. Birewiniñ ayaǵı jerge tolıq tiymese, as tolı qazan aqtarılıp tüsedı. Sondıqtan osında bas qosqan (30) är ulıs azamatı, endigi sözimizdi üş jüzdiñ uytqı-ulandarına arnayıq, – dedi Töle tağı.

– Qazaq jerine bay bolam dep basıp kirgen oyrattı bal jeyim dep batıp ölgen şıbinday qıruw kerek. Äytpese jerimizden ğana emes, eldigimizden de ayırılamız! – Köp ortasında (35) otırğan Ötegen batır ornınan uşıp turıp, toqpaqtay qolın sermep-sermep qalıp, az söyledi de, ornına otırdı.

Ötegendı mundaǵılardıñ tanıytındarı köp, işinara tanımaytındarı da bar edi. Atın sırttan estip jürgen olar özin körgende qızılköz arlan büriniñ naǵız özi eken-aw dep süysine, (40) tañdanısıp qaldı. Jawrını qaqaqtay, keñ mañdaylı, aldı qızarğan ülken qoy közi döñestew kelgen soñ murındı, jası otızdardan endi-endi asıp qalğan jigit aǵasınıñ sözi de qıymılı da asa aduwındı körindi. Şımır deneli uzun boyın tip-tik ustaydı. Etegi tizeden joǵarı şolaq şapanınıñ belin är aluwan (45) qaruw asınğan tört eli qayıs beldikpen şarta buwınıp alıptı. Saptama kök etiginiñ qonışı tizege tayaw. [163]

– Qırǵıy tiygen torǵayday tozıp jürgen qazaqpız. Dos, bawırdı qas etip, buralqını bas etüwdi qoymadıq. Qoñtayşadan qanşa töperiş körsek te tüye tözimmen mıymırttap mañıp, jüristi jalǵap kele

jatqan jağday bar, – dep Töle biy söz (5) arasında äldenelerdi, älekimderdiñ esine salğanday tolğap bir toqtadı.

– Bayıptı meken, baysaldı qonis joq. Uşarımızdı jel, qonarımızdı say bilüwmen şaştıñ ağına jettik. Osılay da osılay jürip qamşınıñ sabınday qısqa ğumırda ajaldıñ (10) awzına jetkizsek keler urpaq aruwağına tağzım eter atasınıñ molasın da taba almay qalar degen kökeyde küpti köñil jür. Edige biy özine bitken salqın jüz, sabırlı keyippen kew-desine tüsken uzınşa buwrıl saqalın jüz, sabırlı keyippen kewdesine tüsken uzınşa buwrıl saqalın salalı sawsaqtarimen sawmalap, Töle biy tolğawın tolıqtıra tükendey boldı. (15)

Törde otırğan töbe biylerdiñ töndire söylewinen qanğa qumar qoñtayşanı qarğağanda, qol bastar ul bolsa qoldağanday sıñay tanığan Orazgeldi şeşen biyler oyın ayqınday tusuw üşin közin qısa, basın köterinkirey oylana söylep, ortağa bir söz tastadı:

– Ulan moyınına buğaw tüsip, ulı boyğa oq tiygeli ul tuwmadı (20) ma qazaq! Alısarğa därmensizbiz dep tarıǵuw bar ma? Aldağı künnen dämesizbiz dep torıǵuw bar ma? Aynalayın ağa biyler men bas batırlar! Osı jaǵın aşıp aypas pa ekensizder?! Ornınan turıp, aq qalpağın qolına alıp, keñ mol tigilgen uzın etekti kök lämpik şapanınıñ şalğayın keyin ısırıp, işindegi belbewine (25) bos qolın suǵıp turıp, qolmen qoyğanday täptiştıy, taqpaqtay söylep, sonıñ surawğa aynaldırdı. Jaz küniñin jasınınday jalın atqan jastar keldi qatarğa. Bata ber, baǵdar silte. Sol ğana bizden küteri.

– Ul tuwğan qazaq! Ul qazir ulan boldı. Qodıq qulan boldı. (30) Jetimderim jetildi, jigitterim berkindi. Biyikke tikken jalawday jelkildep tur bäri de. Bayqadım men boyıñdağı närin de. Qaharı qattı qañtardağı qara buwraday, qayratı berik, ot pen suwğa qanıp şıqqan qurıştay. Janıp al da jawğa sal, mayırılса maǵan sert!...(35)

Qolın sermep tastap osılay söylegen Qabay jırawdıñ özi de sol qañtardağı qara buwraday zirkildep, saray işin jañgırıqtırıp jiberdi.

– İyä, – dedi Bögenbay batır. – Qabay jıraw qalt aytıp otırğan joq. Jawmen alıssa jaǵasın jırtar jalındı jigitter (40) burın da bolğan, qazir de bar. Biz “jetimderim jetildi” desek “Asıqqasın qontayşa, onıñ da azuw tisi ketiler” dep olar jür. Men Äbilqayır sultanmen birge köp şayqasqa qatıstım. Äzirşe jeñilis köp, jeñis az. Sonda da muqalğan jas, munayğan jan körmedim. Endeşe biz joñǵar tuwın nege jıqpaymız, körge nege (45) tıqpaymız birjola?! [164]

Bögenbay batırdıñ qantalağan döñgelek qızıl közinen ot şaşırağanday jalt-jult etedi. Äytse de bapta-tapta söylegen sözimen ajar-älpetinen asa sabırlı-salmaqtılıq añǵarılardı. Alqalı topqa köp tüsken, alaman ayqasqa can qatısқан qart (5) sardardıñ tas müsindey taqappar tulğasında suwıq sus ta bir.

– İyä, Bögenbay batır, “sen jeñilis köp, jeñis az” dediñ, onıñ ras. Sol az jenistiñ özi är jerden bir töbe körsetip äreñ kep jür qolğa. Ulıtawda Bögenbay bir öziñ Çerenmenen şekiskeli qaşan?! Qaratawda Qabanbay Çuwnamenen şayqasaqalı ne zaman?! (10) Alatawda Nawrızbay Qaskeleñmen qaǵısıp, Rayimbek Şamal xanmen şabısıp jür qazir de. Şuq men Talas boyında Ötegeniñ dawısı özendey kürkireydi. Bulantı men Bölentide Bökenbay bar Äbilqayırdı arqalanğan arını birde päs, birde aduwıp. Bäri de öñkey kökjal böriler. Biraq börliktirip quwdı ma jawdı? Oyrat (15) tuwı quladı ma? Jerimizden bir adım şegindi me? Joq! Nege?

Qasqır ulıp tabısadı, ujımen şabısadı. Böken bıtırıpqaşadı, böri qawmalap jürıp qanın suwday şaşadı. Bir kezde qalmaq qasqır bolğan, qazaq böken bolğan. Qorqaqtı quwa berse batırğa aynaladı. Qazaqtıñ ayğa bilegen azuwı bar, tek awız (20) birligi joq. Tügel sözdiñ tübi bir bolsa meniñ aytarım osı soñğı söz... Töle biy ne aytsa da tebirenbey, tolğanbay aytqan emes. Ol söylegende uyıp tındap, mülqip qalğanday qıbir etpey otırğan jurt ayaqtağanda teñselip-tebirenip, kübir-sıbirmen ilip ala jöneldi. (25)

– Töle sözi tıñdar qulaqtıñ qurışın qandırıp, oylar oydıñ tübine barğanday-aw özi, aғayın. Bölindik-bülindik, bıtıradıq-qor boldıq, biriksek zor bolamız. Bul – aqıyqat, – dep Qoyaydar biy endigi añgime arnasın birlikke iykemdedi.

– Däme köp, därmen joq. Arman köp, pärmän joq emes pe? (30) Osı jağın da bir oyladıñdar ma? – dep Tuyaq biy taq-tuq etken bir-eki awız söz ayttı. Buğan kim ne der eken degendey iyürek tumsıq köse iyeğin köterdi de, tördegi Töle biy men Qazıbektiñ awızına qaray qaldı.

– Eger pärmendi barmen öleşsek, qazaqtı “aqtaban-şubırındı” (35) jasap, qalpaqpen qağıp alatın tusta qoñtayşa şeriginiñ barı jeti tümen bolatın. Sonıñ aldındağı Täwke xan tusında ğana qazaq on lek³⁰ qol quray aluwşı edi. Bir awızğa qarap, bir judırıq bolıp jumılmay, är xannıñ awjayımen ketken eldiñ es tappay qaşıp-pısqanı bolmasa, bäre qırılıp qalğan joq. (40) Qazır de osında kelgeni bolıp, kele almay elde qalğanı bolıp, batırlar men qolbasılardıñ qurağan jasağın qossa, jeti san sarbaz şetinen şıǵadı. Bul az därmen, älsiz pärmän be qadirli Tuyaq biy? – dep töle biy sö-zin tek Tuyaq biyge arnasa da, özgeler de bilsin degen oy men jaylap uğındıra aytıp şıqtı. [165]

– Jılğadan aqqan bulaqtan köl quraladı, – dep bastadı sözün qaz dawıstı Qazıbek. – Jalqı jürgen jigitten qol quraladı. Qol şayqalasa-arnanı buzadı. Qol şayqalasa ordanı buzadı. Arman asqarı pärmän emes, birlik. Qudiret-quwat sonda. (5) San mıñ sarbaz tizginin bir qolğa ustata alsaq – küştimiz. Äytpese tepsingen jalğız ulan da bir, tegewrinsiz qıran da bir.

– Arıstan aybatımen, jolbarıs qayratımen emes pe. Xan – aybat, qolbası – qayrat desek, älgi aytqan birikpek qolındı bastap jürer bar ma birew? – dep Mergenbay biy maldas (10) qurıp otırğan jerinen qozğalaptap iytine tüsti. Qamqap şapanınıñ keñ etegimen jawrap otırğanday eki tizesin qımtay beredi. Qırıp alar eti joq, qayıstay qara kisi eken. Äldenege boyı jetpey turğanday jutqınşağı tompayğan uzın keñirdegin odan äri sozıp-sozıp qaldı. (15)

– Bar, – dedi oğan Bökenbay batır bögelmey jawap berip, tek jolbarıs joq demeseñ, ülken orda xanı Bolat tağında otr. Kişi jüz xanı Äbilqayır at üstinde. Aybarlansaq aybatımız da bar, qaharlansaq qayratımız da bar. Tek ağa biyler aytqan birlik qana jetispeydi. (20)

– İyä, – dedi Bökenbay sözine qanağattanbağan Mergenbay biy kekete mırs etip. – Xan tağında, bulbul bağında. Bäre de jay-jayında. Al nege er ölip, eris buzılıp jatqanımen eş kimniñ şaruwası joq...

Ol soñğı sözdi özine-özi aytqanday kümiljitip ketti. (25) – Xan tağında otırğanımen ne payda, xalqın qoyday baqpaşa, qolbasıdan ne payda, jawın jassap jatpaşa! – Oy tosañsığanday bolıp, söz bäsensigen bir sätte Qabay jıraw eşkimdiki durıs-burıs demegen aralıq söz ayttı.

---

³⁰ Bir lek – on mıñ.

Xan atı awızga ilingende xalıqqa qayır jol körsetip, tüyıqtan (30) şığarar el başsısı degen ülken orda xanı Bolattıñ bosbelbewligin minep biraz jerge jetkizdi. Tawke tusında bir xannıñ awzına qarağan xalıqtıñ birliğı berik, tirligi tatımdı bolğanın eske alıstı. Joñğarğa jonın körsetin ıyıq teñestirip tura alatın osınaw ayşıqtı künderdiñ bul kezde armanğa (35) aynalğanın da añsay añgime etti.

Ujımğa uytqı tirlikke tirek bolar “taqsırım” degen jannıñ özi qaraqan basın sawğalap qaşıp jürse özgelerden ne ümit, ne qayır dep keyiydi keyde.

– Qoyşısı joq qotanğa iyt-qus äwes. Qontayşa äbjılanıñ (40) qazaq degen xalıqtı qurt-qumırsqa köröp, semserin seskenbey sermeytini de sol ğoy, – dep Tuyaq biy äli de äldenege köñili tolmaytın awjay añğarttı.

– Qalıñ qumırsqa jabılsa, bir äbjılanıñ qawdırap qabıǵı ğana qaladı. Joñtayşa şın äbjılan biz naǵız qumırsqa (45) bolsaq söteyik, – Aralbay batır mısılşıl jimıyspen Tuyaq [166] biydiñ betine qarap, töbesi şaşaqtı türmesi biyik ädemi aq qalpaǵın oñ şekesine qaray iytindirip qoydı.

– Söz ustağan iygi jaqsılar arbasuwmen alısqa bara almaspız. İykemge keler izgi oylarıñızdı aşıq aytsañızdar eken, (5) – dep Qangeldi batır köp sözben sozbay, ne bolsa da kesip pişip iske köşer minezge bastı.

– Xalayıq, bir söylegen şeşender qıñır aytıp, qırıs ketip otırğan sıyaqtı körinedi. Ondaydı şam almayıq. Bar adam bir äwenmen ketsek ömirdiñ köleñke jaǵın kim köredi? Aytsın. (10) Aytılmağan söz qalmasın bul jıyında. Tek qana eñ aqırında är sözben är jaqqa süyremey, köp sözden bir iş şığarsaq sol iygi, – dedi Töle biy.

– Men sözdiñ adamı emespin, – dedi Nawrızbay batır ornınan uşıp turıp, deneli şımır kelgen uzın boyın tip-tik (15) ustap, ädemi qıyaqtay qara murtın salalı sawsaqtarimen olay bir, bılay bir sıypap qoydı. Bir qolı qılıştıñ kümis sabında, – Rayımbek ekewimiz Qaskelen, Şamal xanmen künde qıy dalasımız. Ne olar arı jılımadı, ne biz beri qozǵalmaymız. Börili bayraq qolımda, bölki tirip-aq quwar edim, jelke jaǵım jalañaş, (20) şalqaya qalsam tirek joq.

Bir biz emes, bayqap otırsam qazirgi bar qazaqtıñ tirligi eken. Bul ömir şirkin osılay teke-tirespen ötsin demeseñizder, xanna qayır kütpeyim, el tizginin ustağan Qazıbek, Töle eki biy ekiniñ birin ayt osı arada: ne qaruwında tasta, tabanğa tüsip, qul bol (25) de, nemese qaharğa min, tabanğa basıp ul bol de!

Nawrızbay sözine biraz adam, köbine “batır” ataǵı bar jası kişilew qızba jigitter jaǵı:

– İyä, söytpek kerek!

– Biz de atadan ul bop tuwǵanbız! (30)

– Qaşanǵı bügejektep kün köremiz!? – dep dürkirey kötermelep äketti.

– Qayrawlı qılış, qajırlı qayrat bar bizde de. Qayda jumsawdı da bilemiz. Tek qalay jumsawdı ayt osı jolı! Urandap jeke şabamız ba, ujım bop birge şabamız ba? – dep (35) Jolımbet batır Nawrızbaydı qostadı.

– “Batır-batır” degende baybalamdap barasıñ-dar-aw, balalar, – dep Tuyaq biy jelpildep turǵan jas jigitterdiñ jeligin basa, kişirte söyledi. Maǵan salsa “Ayaz biy älinde bil, qumırsqa jolındı bil” dep edim. Mısıq jonın qanşa küjireykenmen (40) jolbarıs bola almaydı. Äweli kemeliñe kelip alıp, sodan soñ ker kewdendi der edim.

– Kemelge kelip bolğanşa kergige tüsip bitersiñ, qanşa jatsañ bürkenip, kemeldi sonşa kütersiñ, – dep Qabay jıraw jaqtırmağan sıñay añğarttı. (45)

– Nar kesetin aldaspan otqa küyip, suwğa qansa ğana nağız [167] asıl bolmay ma? – dep Qabanbay batır gür etip qısqa ğana til qattı.

Bügingi añgime osimen ayaqtaldı. Endigisin erteñ jalğastıratın bolıp taradı. (5)

* * *

Ärkim özi ala kelgen soys malın qosqanda bir üyir jılqı bolğan. Sonıñ qanşası jelinip, qanşası qalsa da qonaq qabıladağan Töle biy as-suwdı ayamay, barın, nârin aldığa qoyğızdı. Arnayı tikkizgen kiyiz üylerge mol-mol dastarqan jayılgan. Dastarqan üsti toñazığan qozı-qarta, jal-jayadan bastap, orıq- (10) meyizge deyin lıq tolı. Qımız ben şärbät şırını da köl-kösir.

Dayaşıl ar men beqawıdar bastarına bir-bir şarşı aq şüberek tartıp alıp, ayaqtarınıñ uşimen jürüp qızmet etedi. Qolğa suw quyuw, tabaq tartuw, şını-ayaq alıp, berüw sekildi är qızmetker özine belgilengen är alwan jumıstı lıpıp jelip (15) jürüp jañılmay atqaradı.

Turmitay jıynıñ kelesi küni säske köterile jurrt Kışı sarayğa ekinşi ret ayandap baradı. “Jıynalatin waqıt erteñgi astan keyin” dep jarıyalanğan. Sondıqtan waqıt säske tüske tayasa da asığa qoyatın eş kim körinbeydi. (20)

Keybir etjendi kisilerdiñ jürisi tipten awır. Et pen qımğa toyğan kekirek-marğay qıymılmen qozğaladı.

Kün qulağı qıltıyısımen-aq ısıp, aptabın añqıtta şıqtı. Biyler men batırlardıñ, abız-aqsaqallardıñ (munda kelgenderdiñ bäriniñ osınday lawazım atağı barlar) mamır oyındağı (25) kiygen kiyimderi istıq öter asa juqa da emes, pısınatar tım qalıñ da emes. Biren-saran egde tartqan, qarın salğan qazılı biy, aqsaqaldı abızdar keñ qoltıq, uzın etek şekpen, şapan kiyip, işten buwınğan – belbey – beldikterinde qabımen pışaq, qınımen kezdik bolmasa ülken qaruwlar joq. Köpşiliği orta jäne ortadan (30) tömen jastağı jigitter men jigit ağaları. Olar qajet bolsa ayqasqa tap qazır tüsip ketüwge de dayın sarabdal sarbazdardan bir de kem emes. Kiyimderdi iqsam, jıynağı, iykemdi. Bes qaruw tügel boylarında.

Bul jıynalastı Qazıbek biy bastadı. (35)

– Qadirmendi Tuyaq biy, – dedi ol qaz dawısı sañq etip, – keşegi jıyında “kemelge kelüw” degendi köp ayttıq. Ras, kemelge kelüw ärkimniñ-aq armanı. Sonda biz qanday jağdaydı kemelge kelgen bolar edik? Sonı taratıp aytıp bermeysiñ be mına jurrtqa. (40)

Tuyaq biy jawapqa dayın turğan ba, kidirmey, müdirmey, sâl jötkirinip alıp söylep ketti.

– Suw aqqan arnamen sel ağadı. Biz keşegi alapat awır kezeñde arnamızdan awıp ketip, är jerdegi şuqanaq-şuñqırda [168] kölşik bop qalğan elmiz. Bul bärimizge belgili jayt. Endi ne etpek kerek? Suraw ayağı soğan sayadı. Arğısın aytpaq-aq qoyayın, özimiz közben körgen Tawke xan tusındağı arnağa qayta quyılса kerek. Ol üşin köp şuqanaq kölşikti älgi arnağa burıp (5) äkeletin dawpirim dıyqan bolsa, arnasına şüpildep suw toldı, kemeline keldi degen sol. Olay bolmaydı eken jer ala, bult şala, bir jerge nöserletip jañbir quyğanda, ekinşi bir jerdiñ kenezesi kewip, kebersip jatqanıñ kerі keledi de turadı. Oндаy şalağay şabuwlğa men bara almayın, – degen jawappen sözin (10) kilt toqtattı Tuyaq biy.

Jurttıñ kübir-küñkili tağı da öris alıp ketti.

– Tuyaq biy özbek ağayındardıñ arasınan kelgen-aw tegi, aytqanınıñ bəri diyqannıñ sözi, – dedi satay janındağı otırğan Taylan batırğa sıbırlap, mırs külip. (15)

– Jidelibaysın jerinde özbek, qazaq aralas otradı dewşi edi, bolsa bolar, – dep küldi Taylan batır. – Torğaydıñ tūsine tarı kirgende diyqannıñ awzına arna, arıq pen suw-şuqanaq tūsse nesı ayıp...

– Keşeli beri söylegen adamnıñ bäriniñ oyı: “ala qoydı (20) böle qırıqqan jünge jarımaydı” degenge sayıp edi, sen de sonı tap basıp ayttıñ Tuyaq biy. Ayırması: ala qoydıñ jüni ne bir öñkey aq bolğanda ne, tek qana qara bolğanda qayırılma dep qıñır ketkeniñ.

Qazıbek biy Tuyaq biydiñ oyın da, sözün de jurta jiliktep (25) bergendey boldı.

– Olay bolğanda biz nege keşeli beri “birigejik, biriktirejik” dep qızıl keñirdek bolıp oturmız?! Tuyaq biy bizge älgı aytqan “däwpirim diyqanın” tawıp alıp kelgenşe jay-jayımızğa ketip, jata turayıq endese! – dep Qabanbay batır jaqtırmağan sıñaymen (30) ızğar şaşsa mırs etti.

– Bizdiñ qadiri Tuyaq biydi kekete söylewiñiz kelispeydi, ağası. Teris deydi ekensiz öñ söziñizdi aytıñız, äytpese... – dep köp ortasınan bir apay tös, buwra sandı sarı jigiti ornınan uşıp turıp, ekilene til qattı. Söylegende şüñirek kökşil közinen (35) ot şaşırağanday körindi. Oğan bəzbirewler aqırın sıbırlap özine-özi aytqanday! “Yapır-ay, mına şegir sarınıñ şabına şoq tükendey boldı-aw!” dese, endi birewler! “Äy joq, şey joq, erin bawırına alıp tuwlawın-ay, mına şirkinniñ!” dep tandandı.

Ol tegi özi aytqanday, “öziniñ Tuyaq biy” jalpaq qazaq eline, (40) tek qazaq eli ğana emes, odan tısqarğı juttarğa da attarı äygili Töle, Qazıbek sindi qazaqtıñ maytalman biylerimen söz jarıstırıp, [169] tay-talasıp otırğanda, men de jıgılsam naradan jıgılayın dep, özge emes, Qabanbay batırdıñ tike özine tap bergen sıyaqtı. Keybir alısqa uzap körmegen, awıl arasınıñ şeşensigen pısıqay biyleri boluwşı edi. Olardıñ ağaş qalqasında turıp ayuw (5) atatin mergender sıyaqtı aylası boluwşı edi, älde minaw sonday jatağan täsilge salıp Tuyaq biy özi ädeyi ertip alğan atqasşı, nökerleriniñ biri. Jay ğana biri emes, “ağayınıñ atı ozğansa, awıldastıñ tayı ozsın, sürinip bara jatsam süyep qal” dep ösiyetin ötkizgen urańsısı. Äytewir keşeden beri Tuyaq biy jaqqa (10) şığa qoyğan eşkim bolmap edi, mına sarı jigittiñ tūsinen şoşığanday ayaq astınan sartıldap şığa kelgeni jurttı qayranqaldırdı. Qaz dawıstı Qazıbektiñ üni tör jaqtan sañq etip şıqqanda da büytip eşkim eleñ etpegen şığar. Äytkenmen onıñ donaybat ızğarınan iğayın dep turğan jan bar ma. (15)

– Ow, jigitim, jer astınan jik şıqtı, eki qulağı tik şıqtı degendey sen kimsin öziñ, qazaqtıñ Qabanbayına qarısı zirkildeytin?! – dep sarı jigitten eki-üş qadam jerde otırğan bojbanday qara jigiti te ornınan qarğıp turıp, oğan dürse qoya berdi. (20)

– Men tanısañ adayını tanımasañ qudayınıñmın, – dedi ol da ıqpay irkilmey.

– Ä-ä-ä, äkemdi alğan quday qayda jür desem, sen ekensin ğoy! – dep bojban qara qınaptağı qılışqa şap berdi. Egeske erik bergen apaytös sarı da jasqanatın emes, ol da qındağı (25) qanşarğa jarmastı. Ekewi de attap-puttap keletin jerde tuğanmen aradağı adamdar jibermedi.

Töle biy:

– Sap – sap! – dep sabırmen alağan soqtı. Esirgen eki дәw entigin ären bastı. (30)

– Jawğa qayralğan qaruwdı dawğa saluw qıyanat! – dedi Töle tağı da.

– Aşuwdı aqılmen jeñ, jawdı aylamen jeñ, – dedi qaz dawıstı Qazıbek. – Aqlısqızdıq orğa jığadı. (35)

– Ağalar aldındağı äbestigi üşin tentek penen telige ayıp kelsin, – dedi Qoyaydar biy.

– Tentekke-bes, telige-tört qamşı düre soğılsın! – dedi edige biy. Ol kesikke eşkim qarsı bolğan joq. Töñiregindegi jigitter ekewin eki jerde ortağa alıp, jetektep dalağa şıǵarıp (40) ketti.

– İyesin sıylaǵannıñ iytime süyek tastaydı. Meniñ közimdi baqıraytıp qoyıp, serigimdi sabatqandarıña máz bolıp otıra almaymın. – Tuyaq biy ketpekke iñǵaylanıp ornınan turdı. [170]

– Tentekti tek demese qadır qalmaydı, iytti ket demese baltır qanaydı. Oǵan bola ökpelewdiñ jöni joq, biy, – dep Töle basuw ayttı.

– “Tek” degenge könbeytin tenrek boladı, tentektigin el (5) köteredi. “Täk” degenge könbeytin asaw boladı, asawlıǵın jer köteredi, teñizdey tereñ, jerdey köterimdi degen el ağaları tözimsizdik etse ne şara! – dedi ol ökpemen qosa özgelerge min artıp, esikke qaray ketip bara jatıp.

– Böliske tüsken jer, eriske tüsken el taǵdırın bılay (10) qoyıp, tentektiñ terisin, teliniñ kerisin qızıqtap otır demekpisiñ, Tuyaq biy?! Munday erkelikti jurtt kötere qoymas! – Qaz dawıstı Qazıbek biy reniş bildirdi.

– Asawǵa-şura, tentekke-düre! Köñseñ ornıñ-mine, könbeseñ jolıñ – äne! – Baǵanadan beri jurtt sözün lām demey (15) tıñdap otırǵan Qalı batır jasınıñ qatarlıǵına süyenip qattı aytıp saldı. Qayıp artına qayırmay Tuyaq biy şıǵıp ketti. Qalǵandarı ängimeni äri qaray jalǵastırdı.

– Sonımen biz qaşan kemelimizge kelgenşe yaǵnıy ala qoydıñ jüni bir öñkey aq, ne qara bolǵanşa kütüp jata turatın boldıq (20) pa, joq älde dāw xandı dāwpirim dıyqan etip alıp, soñınan ermekke bekindik pe? Ne bolsa da bir māmilege keletin waqtı jetti, – dep Suwrıq batır toq eter jawap kütken älpette tördegi biylerdiñ betine qaradı.

– Aqpaǵan suw borsıp ketetinin bilesizder. Sondıqtan biz (25) şuqanaq-şuñqırǵa toqtap qalǵan suw bolmay, tawdan tasqındap aǵıp kep, teñiz quraytın taza bula bolayıq. Sodan keyin qanday jaw tut keler eken! – Satay batır bul aytqanıma jurtt ne der eken degen awanda töñiregine köz quyrıǵın tastadı.

– “Kölşikti arnağa bursa darıya quraladı” degendi bilgen biy (30) sol arnadan aldımın arıq jırıp äketti. Dilmen aytpay, tilmen ayılǵan sözde pätüwä bolmaydı. Jaraydı, bara tursın solay. Qalǵan ağayındardıñ endigi sözinde şaşaw joq, qoy dep oylaymın.

Töle biydiñ bul sözine tügel qostaw bilgizip, otırǵandar tegis: (35)

– Joq! Endi awa jayılar adam joq aramızda.

– Qıysıq keter eşkim bolmaydı endi.

– Qıñırǵa burar jan ketti ğoy, – dep güwildep, kötermelep äketti.

– Xo-oş, olay eken, niyetiñdi uqtıq, aǵatın. Keşeli bergi (40) äñgimeniñ tüyini külli qazaq bir jeñnen qol, bir jaǵadan başşıǵarayıq, ata jawǵa qarsı bir mezzilde attanayıq. Xandı taqtan turǵızıp atqa otırǵızayıq. San mıñ sarbaz tizginin bir sardarǵa bereyik! – Qazıbek biydiñ bul sözine de jurtt bir awızdan qostaw-qoldaw bilgizdi. [171]

– Xalıq öz taǵdırına degen munday müddeli uyǵarımǵa qapısız eredi, al xan, sultandar köne qoyar ma eken? – degen küdigin ayttı jawatar batır .

– Xan, sultandı köndiremiz, – dedi Bögenbay batır senimdi (5) türde. – Eger Bolat xan könbese, Äbilqayır xan bayaǵıdan at üstinde, el biyligi bolmasa, qol biyiligin soǵan beremiz de, basta deymiz.

Äbilqayır sultanğa bir taban jaqın jüretin Bögenbay batır onıñ bir jüzdi ğana biylegen kişi xandıqtı mise tutpaytının (10) biletin. Soñdıqtan da ülken orda xanıñ tağına otırmasa da, ülken qoldı bastap, ulı jorıqqa alıp şıǵıwdı qulşına qup alatınına közi jetedi. Onıñ üstine özderiniñ tapqır oy, şeşen tili men asa aql göyligi arqasında jastayınan xanıñ qasında, ordanıñ basında bolıp, jarǵı şıǵaruwdan jarlıq şaşuwğa deyin (15) xanıñ är isine aralasıp, ıqpalın jürgizip kelgen Töle men Qazıbek sindi eki biydiñ bedeline de kâmil senedi.

– El biylegen xanğa, qol bastağan batırğa aytar ösiyetteriñizdi estigimiz keledi, – dedi Jolımbet batır tördegi eki biyge ötiñiş etip. (20)

Töle men Qazıbek “qaysımız jawap beremiz” degen surawlı keyippen biriniñ betine biri qaradı. Sodañ soñ “sen basta” degendi bilgizip Töle Qazıbekke iyek köterip, bas şuǵıdı.

Qazıbek irkilgen joq:

– Xalıq teñiz xan qayıq boladı, eger teñiz şayqalsa, qayıq (25) ğarıq boladı. Xan sonı bilmeşe xan basına ayıp boladı, – dedi.

Sodan keyin Töle biy:

– Naǵız batır bolsañ maqtağanğa elirin ketpe, aldıña kelgendi ayaqpen teppe.

El aldında jeldi küñgi qoǵaday iyilip tur. (30)

Jaw aldında jawar bulttay tüyilip tur, – dedi.

Eki biydiñ sözine jurttur qozǵalıp, birine-biri qarap, quptaǵanday bas iyzesti. “Söz-aq emes pe!” degen sıñay tanıttı.

Qol bolarlıq eliñ bar, (35)

Qol bastarlıq eriñ bar,

Atadan qalğan joliñ bar,

Tek otırıp qul bolsaq,

Atadan tuwdı dep kim aytar.

Bura tartar qırısıqtı qurdımğa jiberip, el bolıwdıñ qamın (40) isteyik aǵayın. El tutqası erlerim, öñkey kökjäl bōrilerim, almas qılış, altı qırlı nayza qolğa alıp, duşpanğa qarsı [172] sermegin, qoqañdağan qalmaqtı körine tıǵıp jerlegin! – dep Töle biy ornınan turdı. Onıñ soñǵı sözün birew ösiyet, birew uranğa uyǵarıp, birew-bata tilek dep estep bāri de tölege ilese tik köterilip bet sıypadı. (5)

Eki-üş künnen qalmaq Töle, Qazıbek bastağan osındaǵı biraz adam Türkis-tanğa attanbaq boldı ülken Orda xanı Bolat Tāwke ulına barıp dat aytpaq. Qazaq jüzderiniñ ökilderi bas qosqan Taşkendegi turımtay jıynalasınıñ uyǵarımın jetkizbek. Onı iske asıruwdı mäsliyxattaspaqqa kelisti. Osi kelisim iske (10) asqan küni külli elge sawın aytqızıp, jar salmaq. Jarşılar barǵanda batırlar ärqaysısı barınşa mol qol bastap jaña saylanbaq bas sardardıñ qol astına kelüwge waǵalasıp söz baylastı.

Keşki qonaqasında bāri bir jerge bas qosıp, erkin äñgime,(15) ädemi äzil-qaljıñmen otırıp as işti. Önerpaz qız, bozbalalardı şaqırıp äkep, än salǵızıp, küy tartqızdı. Öleñ, biylerin tamaşaladı.

Birin-biri bek qurmettesken, birine biri maqtaw-madaq arnağan sıpayı sıylastıq, jaqsı jarastıqpen otırdı. (20)

– Qadirli Qoyaydar biy, sizdiñ elden Rayimbek esimdi batır jigit şıqqanın estip edik. Ol jöninde bugün Naawırzıbay da aytıp ketti. Bul junğa onı nege erte kelmeñizder? – dep suradı Taylan batır añgime üstinde eske túsirip.

– Jurttıñ bári jıynıǵa ketse, qoyşı toyǵa aynalǵanda, (25) qasqır qoyǵa aynalıp júrer dep kelmedi. El ıǵındaǵı qorǵanday bolıp, qarawılda qaldı. Onıñ üstine jıynıǵa barǵan adam jaq aşpay qaytsa jaraspay, onda sóyletin äkem bar ğoy. Äkemmen söz jarıstırıp otıram ba degen de sıltawı boldı, – dep jawap berdi Qoyaydar biy Taylan batır surawına. (30)

– Qadirli Töke! Sen Rayimbekti bala kezinde körıp ediñ, dedi Qoyaydar biy qımızdan bir simirip, ayaqtı jerge qoyıp. –

“Tulpar bolar jılqıñıñ,
Tulǵası turar qolında.
Batır bolar balanıñ,
Belgisi turar surında” – (35)

dep baǵa aytıp, bata berip ediñ. Sol baǵañ da, batañ da tekke ketken joq. Rayimbek bul künde bir aymaq elge qalqan, jaw ketken joq. Rayimbek bul künde bir aymaq elge qalqan, jaw jaqta qorǵan.

– İyä, iyä, – dep Töle biy bas iyzedi. – Özin de körgem, baǵa (40) da bergem, bata da bergem. El qorǵaytın ul tuwsa bata ayaytın men be ekem!

Tuyaq biydiñ bölünip köñilge azdap kirbiñ salǵanımen, [173] özgeleri endi şaşaw şıqpaytın berik birlik bilgizip aqşam äletinde qıymastıqpen qoştastı.

VII. TARAW

J O R I Q

(5) Xıydjraniñ 1142 Barıs jılı (1730) bolatın. Bayqampaz, suñǵıla qarttardıñ o bastaǵı aytqanı keldi, barıs jılıñıñ qısı qar üstine barıs balalaytınday-aq jumsaq, äri may toñǵısız jılı ötti. Bahar ayınıñ basında qar ketip, barlıq belgi-nışandarımen köktem tuwǵanın körsetti. Qaratorǵaydan (10) bastap qaz, üyrekke deyin jıl qusı şırıldap, şurqırap qaptap keldi.

Aydalaǵa altı dal şıbıq şanşıp ketseñ, keler jazǵa deyin en toǵay bolıp ösetin, jerge jalǵız tüyir den tüsse teñgizdey egin tolqıytın jetisüwdiñ qalıñ quyqalı, mol suwlı, närli topıraǵına (15) dän sebilmegeli de köp jil ötipti. Bir jerde qonıs tewip otıruw joq, mıqtap ornıǵa almay, uyasın jil sayın özgertip salatın sawısqañsa sekektep kün körıp jürgen awıl-aymaq köktemde astıq ekken jerine küzde qaytıp, qayrılıp soǵa ala ma joq, neǵaybıl. (20)

Alataw bökterin, Qorday qoynawın, onıñ qoyuw ormandı mol suwlı, köǵaldı öñirin bıyıl ekinşi jil qıstap şıǵıp, ekinşi ret köktep otırǵan qazaq awıldarı mal ğana emes, özderi jaqsı iygerip alǵan eginşilikpen de aynalısayın dese uşarın jel, qonarın say bilip, basqa qonısqa awıp ketemiz be, joq älde (25) “tüstik ömiriñ bolsa, keştik mal jıyna” degen ğoy, täwekel etip küş biriktirip egin egemiz be? – dep köñilderi oypı-toypı bop turǵanda: “Urısqa dayındalsın. Mamırdıñ bası, äri ketse ortasına deyin barlıq qazaq qolı joñǵarǵa qarsı bir kesidey jorıqqa attanadı” degen ämir alıp Taşkenttegi Töle biyden (30) jawşı keldi.

Jetisuw bağıtına qaray biraz adamdı jawşılıqqa attandırğan eken, sonıñ üşewi osı awılğa kelipti. Özgeleri Talas pen Şuwdağı qalı batır, Qosı batır, Balğaş mañı, juwsan daladan Üñgirtas, Beriktas, Seriktasqa deyingi Nawrızbay, Satay, Eskendir, (35) Edigelerge alaşapqındap, orda ämirin jetkizüwge ketipti.

“Awızı küwgen ürlep işedi” bolıp, qamsızdıqtan talay jolı san soqqan el bul künde kim qay jerde jürse de qapı qalatınday emes, etek-jeñi jıynadı edi. (40)

Ötkende Taşkenttegi Turımtay jıynalasınan tarap ketkennen [174] keyin oğan qatısқан är adam öz el, öz ulısına barıp, aldağı künderdiñ qay şamasında bolsa da qapısız bolmaytınday qareketke kirirken.

* _ * _ *

Rayımbek bas-ayağı on şaqtı kün işinde bes mıñnan asa jigit (5) jıynap aldı. Olardı mıñğa, mıñdı jüzge bölip, mıñbası, jüzbasılar tağayındadı. Joñğarğa qarsı san jorıqta sınnan ötken, köp şayqasta közge tüsken sayıpqıran sayısker, qayıspas qayrattı, ayla-tesili mol Balpıq, Qaraş, Qorambay, Tölek, Berden besewiniñ ärqaysısı bir-bir mıñğa mıñbası bolıp (10) belgilenedi.

Taw eteginen tömendep, Qorday dalasına şığıp, joñğar tümenderi jortar jol osı bolar degen samağa kelip ayaldadı. Är mıñdıq jeke-jeke bölünip barıp, urıs jattıǵuın jürgizdi. Mıñdıq jüzdikke bölünip, är jüzdik at oynatuw, qılıştasuw, nayza (15) sayıs, buğalıq tastaw, semser sermew, soyl soǵuw, sadaq tartuw, saqpan atuw qatarlı qaruw türleriniñ ärqaysısımın jeke-jeke maşıqtanuw qıymılın jasap jattı.

Äbin qarttıñ şäkirtteri, qazirgi künde ustazınan kem tüspeytin şeberlep soqqan bilteli mıltıqtı da köp qaruwdın biri (20) qatarında osı jolı Rayımbek qolı özderimen birge alıp jürdi. Joñğardıñ renat jasağan, bul töñirektiñ qazaqtarı “Qoyşaǵır” atap ketken dew do bı bar zeñbiregindey bolmağanmen qarsı kele jatqan qalıñ jawğa bir-bir atqanda birsıpırasın attan uşırıp tüsiretin sertti qaruw boldı. Onıñ atı “Köldirmamay”, “bata tiyer (25) batpan”, al birte-birte “batatar batpan” bolıp özgergen tas oǵı bar. Qurğaq quwdan jasalğan şiyratpa bilteni oqderige jalğan, onı şaqpaqpen tutatıp atqanda jalǵız tal sadaq jebesindey züw ete tüspey, birneşe tas oq saldır-güldir dawıs şıǵarıp, şaqırlay zawlap, bıtırlap tiyip, tiygen jerin alaқanday ğıp oyıp, batır (30) ketetin qaruwdıñ aybat-sesiniñ özi anaw-mınaw boşalañ jandardıñ zäre qutın alıp, sastırıp tastağanday eken.

Bul qaruwdı alǵaşqı kezde alıp jürüw de, oqtap ot aldırıw da qıyın bolıp edi. Onda tüyemen tasıp, atatın kezde şögerip, eki-üş adam tüsirip, oqtap, ot aldırğanşa jay da jetetin jerine (35) jetip, ketetin jerine ketip tınatın. Al mınaw jaña qaruw oğan qarağanda köp jeñildepti. Munı tüye emes, atqa teñlep alıp jürüwge de boladı. Kölikten tüsirip, qurıp dayındaw da biradamnıñ qolınan keledi. Eger ekew-üşew bolsa artıqtıǵı joq körinedi, qayta tez atuwğa, del atuwğa mümkindik tuwğanday. (40)

Bırın-sondı qazaq ömirinde bolmağan osı jaña qaruwdıñ erekşeligine qaray qurılattın ornın, atılattın orayın oylastırıw kerek boldı. Sadaq ekeş sadaqtı da kewdeni kerip, qulaştı [175] sozıp, oq jeter aralıqtan atpasañ qoyın-qoltıq aralasıp ketken ayqasta qajeti bolmay qaladı.

Osinaw Küldirmamaydı da utımdı paydalanuw üşin qılış-nayzadan bölip qoldanuw oyn Rayımbek aqılışlar aldına saldı. (5) Temir-tersek mıs, qorğasın sekildi zattardıñ tapşılıǵına say (keyingi kezde munı da ustalar özderi qoldan qorıtıp alıp jür) qazirge deyin jasalıp bitken qaruw sanı jetew eken.

Esjan, Rayimbek , Oljabay üşewi keñese kelip osı jeti mıltıqtı alıp jüretin, dayındaytın, atatın arnayı jüzdik quruw kerek dep (10) esepedi. Olar sarbaz sanı mıñ bolsın, jorıq jolında birge jürüp tek urıs, soğıs ke-zinde özine qolaylı orın tawıp,jayqasıp orayın keltirip oq şıǵarsa paydalı bolmaq degen tüyinge toqtadı. Söytip “Küldirmamay” jüzdiri qurılın oǵan Esenbek jüzbası boldı. (15)

Jawmen ayanbay ayqasuw üşin eñ bastısı erlik kerek ekenin ekiniñ biri bileedi. Al epik-jirer, qulşınıs, jeñemin degen berik senim bärinen de alda. Erlikten de joǵarı turuw qajettigine Rayimbek “toǵız toqpaq” tusınan beri köz jetkizip keledi. Sonı eske ustaytın ol ärqaşan attanar aldında sarbazdarınıñ qasqabaǵına (20) qarap, köñil-küyine köz jiberip otıruwdı ädetke aynaldırǵan.

Ana jolı Borolday joriǵına attanıp bara jatıp qulqı joq, qulşınısı päs jigitti joldan qaytarıp jibergende: “Jetektegen iyt ańǵa jaramaydı.” degendi qazaq beker aytpaǵan bolar (25) dep oylaǵan. Aytqanıday jawǵa jaramaǵan jasıqtıq awǵa da jaramaptı. Qayǵıǵan qasqırǵa jem bolıptı. Mine, söytip ol jigersiz jigitti urısqa saluw-ötpeş pısaqtı aǵaşqa saluwmen birdey ekenin bildi. Sondıqtan jigitter jaǵın öz közimen körüp awjayın bayqaǵısı keldi de jüzdikterdi aralap ketti. Olardıñ (30) birewleri attılı, birewleri jayaw. Bäreni de qızuw qıymıl üstinde. Tipti qasına kelgen kisini de bayqaytın emes. Sarbazdardıñ qıymıl qareketinen ğana emes, qas-qabaǵınan ajar-awqımınan da kirbiñ-keyis köleñkesin bayqamadı. Enjarlıq, süle-sapalıq joq. Bäriniñ de qabaǵı aşıq, awazınan äzil ezüwinen külki körüp (35) köñili toǵaydı.

Rayimbek aralap jürüp Aqbalaǵa kezikti. Basına börik, butına şalbar, qonışı tizere jetken kök etik kiyip, aldına kep şańşıǵan kezdiktey tip-tik tura qalǵanda tanımay da qaldı. Qap-qara, bota közin balbuldata qarap: (40)

– Rayimbek aǵa, – dep til qatqanda ğana:

– Ow, sen Aqbalamısıñ?! – dep bas-ayaǵına barlay köz jügirtti.

Mına turǵısında onı tipti qız bala dep oylamaysıñ. Osı tustaǵı jılnamaşılar jazatın qara boyawlı qanat qalammen bir (45) ğana sızıp ötkendey jiñişke moyıl qara qasın börikpen bastıra [176] bürkep, qılıştıñ uşın tobiǵına tiygize tip-tik turısı beyne sımǵa tartqanday.

– Sen kimniñ jüzdigindesiñ? – dep suradı Rayimbek onıñ báz bayaǵışa ojettigine süysine qarap. (5)

– Malay ekewimiz Esenbek aǵamniñ jüzdigine bölindik.

– Oyxay, birden jaña qaruw atatın jüzdikke barǵanbızıñ?! Ol saǵan awır emes pe?

– Awır bolatın mıltıqtı men köterin jüredi deysiz be, at köterdi. Aǵalar artadı, tüsiredi. Malay ekewimiz mergenderge (10) kömektesemiz. Esenbek aǵam “Ekewiñ meniñ qasımda bolıñdar” dedi.

– Sen mıltıq atıwdı üyrendiñ be? – dep suradı Rayimbek qızıǵa tüsip.

– Üyrenemin äli-aq. Äzirşe unǵısına oq salıwdı, derige (15) pilikti jalǵap, şaqpaq şaǵıwdı bilemin, – Aqbala Rayimbek ne surasa da taq-tuq jawap beredi.

– Qılıştasıwdı, nayza siltep, sadaq tartıwdı bilip al, dedi Rayimbek onıñ betine külimsirey qarap. “Aqır sarbazdar qatarına kelgen ekesiñ, qur masıl bop, sürme, tım qurısa (20) jastıǵıñdı ala keterdey bol” degende oy bar edi Rayimbekte. Sonı Aqbalanıñ:

– Osı uwaqqa deyin sadaq tartıp, qılış şaba bilmesem jasaǵıñızdıñ janına kelip nem bar, aǵa! – degen jawabı seyiltip jiberdi. Sözbek ğana emes, ispen sendireyin degendey Malaydıñ (25) qasına jügirip

barıp, eki şıbıqtı alıp keldi. Ekewin eki jaǵına şansıy salıp, qılıştı köz ilespes şapşañdıqpan sermep-sermep qalǵanda, qırılǵan şıbıqtar olay-bulay uşıp ketpey, qıysayıp barıp tübine tüsti.

Rayimbek şıbıqtardıñ qılış jüzi tiygen jerin ädeyilen (30) qaradı. Ekewiniñ de azdap qabıǵı sıdırılǵanı bolmasa tep-tegis ädemi kesilipti. Rıyza bolǵanınan Aqbalanıñ arqasınan qaqtı. Sodañ soñ qızdıñ qılışın öz qolına aldı da:

– Taǵı eki şıbıq alıp kel – dep jumsadı. Aqbala qusap eki jerge şansıy qoyıp, jaw ğana siltep-siltep (35) jibergende qılış tiygen şıbıqtar qulamay tipti dir ete qoymaǵan boyda ornında tip-tik tura berdi. Aqbala olardıqılış kespegen eken dep oyladı. Sol oymen añırıp turǵan Aqbalaǵa Rayimbek :

– Şıbıqtardı uşınan köterşi! – dedi. (40)

Qız jerge şansıǵan şıbıqtardı tübimen suwırıp almaq bolıp, qol uşın tiygizge bergende kesilgen ornınan qazǵalmaǵan şıbıq qulap tüsti. Sonda ğana Aqbala äri aldaǵanın äri maqtap mañdayman süyenmen Rayimbektey şaba almaǵanın bilip, külip jiberdi. Olarǵa qarap turǵan özge sarbazdar da qız qılıǵına (45) külip, äri Rayimbektiñ qılış şabuw şeberligine tañdandı.

– Endi biraz jattıqsañ şenine kelgen şeriktiñ moynın [177] da osılay qırqıp tüsetin bolasıñ, – dedi Rayimbek. Sondan soñ Aqbalanıñ basınan ayaǵına deyin taǵı bir köz jügirtip şıǵıp, – bası, boyına şaqtap sawıt, duwlıǵa jasatıp berüw kerek eken, – dedi özine-özi aytqanday. Rayimbek ilgeri sürip ketti. Bul jolı (5) közi sarbazdardıñ qıymılında bolǵanmen, köñili basqa jaqqa ketti. Jañaǵı tuǵırdaǵı tuyǵınday şansıla qadalǵan qız kökeyinen keter emes. Birde onıñ sabazşa kiyinip, sıptay bop jürgen qalpı köz aldına kelip, bir türlü süyiniş, rızalıq sezimge bölenedi. “Arpa işinde bir biyday” bolıp jüre bersin, tal (10) boyında tarıday jigeri bar jigiti bolsa, büldirşindey qız balanıñ da qolına qaruw ustap, qatarında jürgenin körgende namısı oyanar... Biraq amal ne! – degen de oy keldi, birese osınaw “Joñǵar” attı jawdıñ qazaqtı qırına alǵan qırsıǵı ğoy, äytpese janaǵı aq totıday ädemi qızdıñ taqımın erge, qolın (15) temirge qajatıp, jaw-ǵa şapqannan da, aldına kergi alıp, sawsaǵına oymaq kiyip ülbirep otırıp keste örnektew jaraspa pa edi...”

Rayimbek sarbazdardı erteñnen beri jayaw aralap jür. Kün töbege köterildi. Tüs mezigilinde qızuwı kädimgidey arta tüsti de, (20) jigitterdiñ birazı qostarına kirip, bir sıpırası aǵaş-butanıñ köleñkesine jayǵasıptı.

“Rayimbek kele jatıp” degendi älde kim jetkize qoydı ma,aldındaǵı alasa qostan boyı sorayǵan birew eñkeyip şıqtı da, esik aldında ayaldap, ensesin köterip boyın tiktep aldı. Eki (25) jaǵına moyın burıp, kezek-kezek qaradı. Zaluñmiyn qart eken. Rayimbek sälem berdi.

– Bäle, Zal ata, munda negip jürsiz?! – dedi onı Äbin ustamen birge awılда qaldı dep oylaǵan Rayimbek tanırqap. – E, nege jürmeyim? – dedi qart ile jawap berip, közi (30) külimden tur öziniñ. – Men qart sarbazbın, bir kisidey soǵısa alamın. Onıñ soñınan ile-şala Daǵır da qostan itıp şıqtı.

– Ä-ä-ä ata-bala bolıp biraq köterilgen ekisizder ğoy, – dep turıp Rayimbek oylanıp qaldı.

– Özim üşin de, sen üşin de men-aq soǵısayın, awılда qal (35) desem qart könbedi. Endi senen ajıramaymın dep ilesip aldı, – dedi Daǵır jas bala qusap, äkesimen birge jügenine tuyaǵanday tömen qarap.

– Daǵırdiki jön, – dedi Rayimbek , – bir özi bildey eki jigitke tatıytının bilemin. Sizdiñ awılдаǵı jaraqşı-emşiliginiñiz (40) daladaǵı qay urıstan kem?

– Meniñ emşiligim öte-möte sol urıs kezinde kerek emes pe? Soğıs bolğan soñ adam jaralanbay tura ma?

– Siz üyretken şerikter qayda? – dep suradı Rayimbek.

– Bes adam jaqsı üyrenip şıqtı. Onıñ üşewiosında. (45) – Olay bolsa, Zal ata, jüriniñ menimen birge aqıldasayıq. Dağır, sen de jür, – dedi de, Rayimbek özi alğa tüsip qosqa qaray [178] bettedi. Esjan men Berden ekewi osında eken. Jappanıñ etegin türip qoyıp, jeldetip otır. Rayimbek keldi de:

– Zal qart ta, Dağır da awılğa qaytqanı jönşığar, – dedi. Sarbaz – san mıñ, jawırınşı – jalğız. Emşimen usta da (5) jalğızğa jaqın.

– Esjan da, Berden de Rayimbek uyğarımın maqul kördi.

Äke, bala awılğa qaytıp bara jatqanda Rayimbek Dağırda toqtatıp alıp:

– Sarbazdar işinde bir qız jür, kördiñ be? – dedi. (10)

– Kördim – dedi Dağır.

– Körseñ, sol qızdın boyına şaqtap, sawıt toqıp beriñder Äbin qartqa da osı sälemimdi jetkizgeysiñ!

– Maqul. Orındaymın, batır, – dedi Dağır ketip bara jatıp. (15)

* * *

Äbilqayır Ordabasıda jıynalğan otız mıñnan asa sarbazdı üşke bölip joñğarğa qarsı jorıqtı üş bağıtta jürgizdi.

Alataw men Qaratawdıñ alşaq añğarın mekendep otırğan eldi de, jerdi de jeti-segiz jil boyı sülükşe sorıp, maytabandap jatıp alğan jatırtıq kelimsekterge özderiniñ kütkeninen (20) müldem basqaşa, asa zor dürbeleñ saldı. Bükil qazaqtıñ oñ sol jäne orta bolıp üşke bölengen üş legi arqasın kün batusqa, mañdayıñ kün şığısqa berip qarap orımday qaptap, alğa jıljığanı beyne ertektegi apay tösti tuwırtıq qanattı alıp samurıq qustıñ balapanın jıldı jep ketetin aydaharğa qarsı (25) töne, tüyile samğağanın köz aldığa elestetkendey edi.

Köpten beri Töleniñ tikeley öz biyliğindegi jäne o basta biy özi qurğan on mıñ adamdıq jasaqqa sardar etip belgilengen sawırq batır Badam, Keles jotasın basıp, Qazıqurt tawınıñ batisına qaray astı da, jorıqtı Ögem, Qosoba tawınıñ eteginen (30) bastadı. Orta jüz jasağınıñ qolbası Qabanbay batır Alataw men Qaratawdıñ ortasındağı keñ alpaqta qanat jayajılıdı. Taylan, Bökenbay batırlar Qaratawdıñ say-sala, jıla-jılğaların quwalay tazartıp, batisınan şığısına qaray bet aldı. (35)

Bolat xan men Semeke, Baraq jäne xan ulı Äbilmämbet sultandardı qasına alıp, Bögenbay men Bölek batırlarğa tuw kötertip qaq ortadağı Qabanbay legimen birge bas sardar Äbilqayır özi jürdi. Ol üş lekti tügeldey köz ayasında ustap, tikeley özi basqardı. (40)

Joñğar taraptan oñtüstik qanattağı sawırq batır jorığına bir tümen şerikti bastap Ğaldan-Sereniñ balası Sıban-Dorjı şıqtı.

Qazaqtardı däl munday birigip, judırıqtay jumılıp bir [179] mezgilde jorıqqa attanadı dep kütpegen joñğarlar ap degende abdrap, etek-jeñin jıynay almay qaldı. Bul jolğı attanıstı da kökte samğap jürgen iytelgini jüney tütpeske ne dep qapqıldap, qawmalap barğanimen ol şındaq tap bergende tım-

tıraqay (5) qaşatın qarğalar sıyyaqtı ädettegi tiyip qaşpa qıymıl dep oylağan oyrattar esepen jañılğanın eñkildep keyin jıljıganda biraq bildi.

Qazaqtardıñ jorıq jolın da, şabuwl sätin de, qay jer, qay aradan soqqı berer urımtal ornın da küni burın mıqtap (10) oylastırıp alğanın bayqadı. Şalqar dalada şaşırıp soğıspay, tutasıp, tüyilip, endi ıdırımas küşke aynalıp ketipti. Ordabasıda bastalğan jorıq bas-ayağı jetpeytin merzimde Balqaş manına kelip, bir-aq tumsıq tiregeni sol tutastıqtıñ nätiyjesi edi. Joñğar tümenderi bar kümşin jumsap, taban tirese (15) urısıp mağdırı ketip bara jatqanda qaşa qaqtıǵısıp, şegine berdi. Birese tawğa tartıp, say-salanı panalap, odan quwılsa tatrayğan aşıq dalada ayqastı. Sol şegin-gennen mol şeginip, tek juwsandaladan öte bere, Balqaştıñ oñtüstigindegi Alaqöldi qor-şağan adırlarğa kelip jetkende ğana azdap es jıydı. Öytüwge (20) eki türli jağday ülken septigin tigizdi: Birinşiden, osı aradağı Añıraqay xannıñ qolastındağı bes mıñday şerikke mal bağıp, egin salıp jürgen arattardan tağı eki mıñday adam jıynap äkep, olardıñ qolın-dağı ketpen, tayaq ornına qılış, nayza ustatıp, urısqa saldı. Ekinşiden, bul uwaqqa deyin äri ayap, saqtap äri (25) onsız da jaw betin qaytaramız dep qoldanbay kelgen jäne mıqtap qoldanuwdıñ orayında taba almağan qoldarındağı bar joğı bes-altı zeñbirekti paydalandı.

“Däw dop oğı bar eken”, “atsa qoyşa qıradı eken” dep “Qoyşağır” atandırıp, bayağıda jüregi şaylıǵıp qalğan qazaqtarğa (30) bul jolı da sonı qoldanıp edi, ä degende abdırıp, es tappay sastı. Biraq azdan keyin-aq qazaqtar onıñ da ebin keltirip, eki üşewin atqış mergenderimen qosa joyıp jiberdi. Endigi qalğan üş törtewin eptep, saqtap paydalanbasa, bir jola ayırılıp qalıp, sıralǵızıp qoyarmız, äzirşe osı barın anda-sanda gürs (35) etkizip taw-tastı jañǵırtıp qoyıp saqtay turayıq degen quwlıqqa köşti.

Osınday sayabır sätte oyrattar birin-biri joqtap, bas-ayağın jıynap, bar-joğın bayqap, şamalap alǵısı keldi.

Äwelde baytaq dalada bıtırıp jürgen qazaqtardıñ bası bir (40) jerge qosıla qoyğan joq şıǵar, alǵaşqı jeñisi-aldıñǵı aduwın arını bolar, basılar, bāseñsir, qoñtayşanı äbigerlep, kömek suramay-aq, betin öz küşimizben qaytaramız dep murnın şüyirgen bas noyan Çona-Doba az uwaqıt aralǵındağı ayqasta qana şeriginiñ üşten birinen ayırılğanın bilgende közi otızday (45) boldı. Endi ğana qoñtayşağa qos attap albatuw jöneltti. Jağdaydı [180] jasırmay, qayta qazaqtardıñ qawlap, köbeyip, örsip, örselenip kele jatqanın ösire jetkizüwdi tabıstadi.

Çona-Doba küş jıynap alsın dep qazaqtar da qarap jatpas edi, bulardıñ da sāl tınıs aluwğa tiyisti sebepteri tuwdı. Onıñ (5) eñ bastısı jawdıñ osınaw qırğın qaruwı Qoyşağırdan sonşa üreylene bermey, amalın tawıp, aynalıp ötip, joyıp jiberüwge de bolatının bildi. Bir qıymı – az ba, köp pe? Eger köp bolsa, onı qalay joyıp tawıarsıñ? Degendi oylastıruwğa tuwra keldi. Ekinşiden: bizge tñ küş kep qosıla ma, joq pa? On mıñ (10) sarbazdı bastap şıǵam dep kökirek qaǵıp ketken Ötegen qayda? Dayın tur dep Qangeldi men Aralbay aytqan Rayımbek qayda? Osı nārselerge kelgende Bas sardar men basqa sultandar, Bas batır arasında kädimgidey daw tuwdı.

Erteñgi astan keyin bas sardar Äbilqayırdan bastap on-on (15) bes adam xannıñ aq jibek şatırınıñ aldına keldi. Şatır mañına ornatqan biyik sırgawıl basında arqar beyneli aq tuw jelibireydi. Şatır tōñireginde qaruwlı jasawıdar jür.

Jüz qadamday jerdegi qada aǵaşta xan mingen aqboz at jalǵızsırağanday işin tarta kümbirley kisineydi. Jaqın mañda (20) odan özge qılquyrıq körinedi. Esiktiñ eki jaq bosağasında nayzaların

ayqastıra qayşılıp ustap eki adam qarawıl tur. Tek dala demeseñ xan saltanatı men aybatı ordadağından kem emesi bayqaladı.

– Xan iyem mınalardıñ bärine kirip dat aytıp şıǵuwğa (25) ruqsat etken, – dedi Äbilqayır esik aldında, qos nayzanı qayşılıp ustap qalt turğan qarawıldarğa tayap kelip. Olar beyne mılqaw adamday lām demesten nayzaların lıp etkizip köterip, uşın kökke qarata qoydı. Endi xan üstine kirüege esik aşıq degen söz. (30)

Bolat keñ saraydan aq şatırdıñ qaç törine ornatıp qoyğan qola müsindey küreñitip, japadan jalǵız otr. Qıbır etip qozǵalıp qoymaydı. Kisiler sälem berip kirgende de basın köterip, qabağın aşıp jansız emes, tiri kisi ekeninen belgi bergen joq. Tek Äbilqayır bastap, tayap kelgende ğana iyegin köterip (35) “otırñdar” degen ıyşara bilgizdi. Kelgen adamnıñ bari tegis otırıp bolğannan keyin ğana:

– Äbilqayır, bas sardar, söyle – dep küñk etti.

– Ordabasıdan Alakölge deyin sizdiñ xuzırñız ben qudaybergen ataq dañqıñızdañ arqasında jeñispen keldik. Muni men (40) jeñistiñ bası da soñı da emes, qaç ortası deyim. Sizdiñ ataqdañqıñızdı budan da äri asırıp qudiretinizdi budan da äri küşeyte tüsüw üşin, ulı atamız, marqum Täwke xannıñ ämiri jetken jerge onıñ taq iyesi – murager ulanınıñ da qolın jetkizüw üşin tağı da sol ötkengi jeñis jolınday jolbassaq (45) odan da ğori aybındı jorıq jasasaq dep sizdiñ ämiriñizge jüginе kelip otırımız, – dedi Äbilqayır. Onıñ baptap, ñıqtap äri kötermeley **[181]** aytsa da, şınday etip, sendire söylegenine xan bolar-bolmas rızalıq bildirdi. “Tağınan turıp, atqa otırıp, qol bastap jırıq jasağan xandar tariyxta az bolğan emes. Bul jorıqtı şın mäninde Äbilqayır bastap jürgenmen Şıñǵıs (5) babamız sekildi jorıq şatırınıñ törinde men özim otırsam, jorıq tuwınıñ janında men özim jürsem bul jeñis meniñ jeñisim bolmay kimdiki boladı?! Ayqas Äbilqayırdıki, abıroy Bolat xandiki tarta bersin alğa, tejemeyin. Muni bir ayaqtap tastap, sodan Taşkenge kiyliksek... Ol buğan qarağanda bir-aq (10) kündik şaruwa. Onda mına qızıl köz bälениñ aytqanı kelsin meniñ ataq-dañqım äkem Tewkeden de artıq bolatını ağatsız aqıyqat!” dep oyladı Bolat işinen.

Sol üşitke boyaldırğan ol sāl qabağın aşıp, basın köterdi. Şıbın ızını biliner tınıştıqta mülqip otırğan adamdardıñ (15) betine bir-bir köz jügirtip şıqtı. Sodan keyin Semekeniñ atın atadı.

Täwke ölgende Äbilqayırmen birge onıñ ornına talasqannıñ biri osı Semeke ekenin Bolat umıta qoyğan joq. “Äli de sol dämegöy küyinde, – dep oyladı Bolat ol jöninde de – äytpese (20) özi qazır Orta jüzdiñ biraz ruwların biylep, Äbilqayır sekildi. Kişi xan bolıp otırıp, bul jorıqta nesi bar? Sarbaz bastap jürgen sardar bolsa bir säri. Al bul ne aytar eken, ayn bileyin...”

Semekeniñ ülken taqtan ümtker ekeni ras bolsa da, däl qazır odan küder üze bastağan. Onıñ negizgi sebebi: urıs alǵaşqı (25) qadamında-aq jeñiske jetip, Äbilqayırdıñ abıroyı artıp ketti, bul-bir ekinşiden, osı jeñistiñ ayağına deyin jetetinine Semeke senbeydi. Öytkeni, bul urısta Çona-Dobağa qoñtayşa äli öziniñ qol uşın bergen joq. Ol ne zembirek sekildi qaruwı bar, äri talay urıstı bastan kemken, äbden ıslıǵan bahadur, bas (30) noyan Çana-Dobanıñ öz küşine senip tınış jatır, nemese sıttan äldeqalay qawip tönip, soğan alañ. Eger Çona-Dobağa şınimen kömek kerek ekenin bilse ayamaydı, so zamatta jetkizedi. Onday jağdayda jasağınıñ bar-joğı otız mınğa jetpeytin Äbilqayırdıki qur dalbasa. Buğan kelip qasılar tñ quş (35) te joq. Ötegeni öz betimen ketti. Rayimbek pen Nawrızbaylar öz qotırın özderi qasıp, awıldarınan yzayalmay jatır. Ol jaqta samsağan şerigimen Sarı-Manja, jetisuwdıñ üstten birin bilen Şamal

xan men tümen bası Qaskeleñ tursa, ürkerdeydırıp, (40) şerüw tartqızıp bulay qaray ölse jiberer me?!” Semeke bağanadan bergi oyın tujıra kelip:

– Osı toyğanımızben toqtawımız kerek, – degen bir-aq awız sözben qayırdı.

Onıñ söziniñ tasın estilgeni sonşa, Bolat xan selk ete (45) tuskendey mülğip otırğan basın oqız köterip, qalğıp otırğan közin aşıp aldı. Ol Semekeden munday jawap kütken joq edi. [182] Äbilqayır ekewi birimen biri kelisip, birin-biri qostap keldi dep oylağan. “Jöñkigen uzaq jorıqta tize tüyistirip birge jürüp edi, endi neğıp quyı buzıldı eken mınıñ?!” – dep oylağan Bolat xan ne aytarın bilmey otırıp qaldı.

(5) – Wa, xan iyem! – degen Bögenbay batırdıñ dawısı sañq etip qattı şıqtı. Söytti de, xannıñ ruqsatın almay-aq söylep ketti. – Biz munda sizdiñ xuzırınızğa kelgende “urıstı äri qaray jürgizge beremiz be, joq, osı ağara toqtatamız ba?” degendi emes, qalay urısamız? Degendi aqıldasuwğa kelip edik. Semeke (10) neğıp büyrekten sıyraş qışarıp otırğanın túsınbeyim!

– Bul isti ayağına deyin apara almaytımız bar, onda nesine jıldap jıyın aşıp, aylap arpalasıp kelemiz?! Bस्ताған ekemiz ırñ-jırñdı qoyıp, ayağına detin jetkizetik! – dedi Bölek batır xannan ötingendey, biraq asa qatan da ämirli keyipte. (15)

– Batırlar, – dedi Baraq sultan keyistik bildire, – sender “batır” degen ataqpın soğısasınıñdar ma, joq jasaqpın soğısasınıñdar ma?!

– Bizdiñ jasağıımız qırılıp qaldı dep kim ayttı senderge?! – Qabanbay batır gür ete túsip, qantalağan qızıl közinen (20) ot şaşa bağjañ etkizdi.

– Joñğardıñ jasağı bugün miñ bolsa, erteñ alıp-jetpis miñğa jetedi. Al sağan qosılar küş joq, qırıldı degen sol emey nemene?! – dep semeke de qattı ketti.

– Zunğardıñ zeñbiregin qayda qoyasın?! Sende onday qaruw bar (25) ma?! – dep Baraq sultan säl jumsara til qattı.

– Xalıq tügel qırılıp qalğan joq. Qazirge deyingi jeñisimizden xabar alğan qazaq bolsa, özi-aq kep qatarımızğa turadı, – dedi Sawrıq batır aşuw şamsız sabırmen.

– Qorqarımız “Qoyşağır” bosa onı da joyuwdıñ jolı bar (30) ekenin körmedik pe. Al qolımızdıñ az-köptiği jöninde qam jemeñizder. Ötegen de, Rayımbek pen Satay, Nawrızbay da öz jayında. Bizge kelip qosılmas da, Çona-Dobağa kep qosılar qoldı bögeydi. Ol da kömek. – Äbilqayır däl qazir egesten eşteñe şıqpaytının şamalap, ennen, ıspalap keltirüwdi oyladı. (35)

Bolat xan qay jağına şığarın bilmey bası qattı.

Soğısuwğa asa qılıqtı emes. Qulşınıstıñ joqtığı – qulıqsızdıqtıñ belgisi emes pe. Özi bir türli enjar, süle-sapa keyipke túsip alıptı. Soğıstı toqtatıp, keyin qaytsa, jeñilgenmen birdey. El-jurt aldında bedelden juday boluw degen söz. (40) Öytip jırıqtıñ basında jürgeñşe jaña Bölek batır aytqanday, tıp-tınış üyde otırğanıñ özi abzal edi ğoy...

– Soğıstı taqtaqpayıq! – dedi Bögenbay batır qatañ ünmen xanğa köz qadaq qarap. – Quralağan otırğamız joq. Olarda barquş, bizde de bar. Tek basımız birgip, sözimiz qorısa, boldı. (45) Qazir eki jaq birdey äliptiñ artın bağıp, añdısqı qalğandayımız [183] olar qoñtayşadan keler kömekti kütüwde, al biz jawdıñ küş jıynap aluwınan özge neni kütüp qarap jatırımız?!

Bögenbaydıñ sözün ayaqtatpay şatırğa jasawılıñ birewi kirip keldi. Esikten attay bere bük túsip jata ketti de, mañdayın (5) jerge tiygize salıp qayta turdı.

– Xan iyem, osılay qaray qalıñ sarbaz qaqtap kelejatır. Aldınan şığıp “qayda barasıñdar” dedim. Xan men Bas sardarğa baramız. Dat aytamız, – deydi. Men kidirtip qoydım! – dep jasawıl jöpeldete xabarladı. Otırğandar birine-bir köz tastap, (10) eleñdesip qaldı.

Bolat xan:

– Olarğa ne kerek eken, barıp bilip kel, – dep jasawılın qayta jumsadı. Jasawıl köp kidirmey kerı oraldı.

– Munda kelip, tırp etpey jatqanımızğa aptadan asıp (15) baradı. Nege jatırımız? Kimdi kütüp jatırımız? – deydi nağaşılıp keldemiz joq. Soğıssaq, adamşa soğısayıq, bolmasa qaytarsın üyge şal-kempir qaldı qan jutıp, qatın-bala qaldı zar eñirep şaruwamız tağı bar. Erikkennen jürgemiz joq” deydi...

– Orındı talap, – dedi Äbilqayır jasawıl sözün ayaqtay (20) bere.

– Qarap jatuwdan da qajıydı adam – dedi Qabanbay batır Äbilqayırğa ümittene qarap.

– Munıñ atı– awsıra ma, joq, qanqumarlıq pa?! – dedi. Baraq sultan Qabanbayğa ajıraya, zärlene köz qadap. (25)

– Öytip şataspa, sultan! Olay deseñ nege üyiñde jatpay qanqumarlarmen birge qan keşip jürsin? – Qabanbay aşuwğa bulıqtı.

– Aqsüyek sultanğa qarap qahar şaşuwğa xaqıñ joğın umıttıñ ğoy, Qabanbay! “Batır”, “batır” degenge ädiñnen asıp (30) barasıñ! – dep Semeke Baraqtıñ qanın qızdıra söyledi.

– Bul – xan süyegin qorlaw! – Baraq ornınan uşıp turıp qınaptağı qılışqa qol jüǵırttı.

Xan tuqımına qol tüygizüwge de, til tiygizüwge de xuqıq joğın Qabanbay batır bilmeydi emes. Alayda urıs maydanında (35) birge jür ekesiñ, ol “semser astında sert jürmeydi men birdey. Jäne jalğız özi ğana emes, elim dep janın şüberekke tüyip kep otırğan osınaw özge de batırlardıñ tälkekke tüsip otırğan tağdırı üşin neden bolsa da tayınatın emes. Bular xan, sultandar qusap taq pen baq üşin emes, xalqı üşin özderin (40) qurbandıqqa baylap otırğandar, olay bolsa tap osı arada qaşannan bergi qatıp qalğan qağıydağa moyın sunıp otırğısı kelmegen Qabanbay da qılıştıñ sabına şap berdi. Özgeler araqta tüsti.

Xan süyegin qorlatqıñ kelmese xan aytqandı aldımın öziñ (45) orında Baraq sultan! – dep Äbilqayır awır zil tastadı. [184]

Endigi söz tüyinin xannan kütüp, bəri soğan añtarıldı. Bolattıñ batırlar jağına jıppağa şarası qalmadı. Dalada samsağan qalıñ sarbazdıñ talabı älgı. Demek batırlar degenimiz – sarbazdan eken. Olardı orta jolğa deyin bastap äkep (5) aydalğa tastap ketseñ, ekinşi qaytıp soñıñnan erer me?! “Xalıq teñiz, xan qayıq boladı. Eger teñiz şayqalsa, qayıq ğarıq boladı” dep taşkendegi turıntay jıyımında Qas dawıstı Qazıbek aytıptı degen ulağattı söz esine tüsti. Sodan soñ:

– Bas sardardıñ aytqanı orıldansın! Sarbazdar talabı (10) iske assın! Xan ämiri sol! – dedi Bolat az oylanğannan keyin. Xan ämirine rızı bolğan jurıt oğan quldıq aytıp, dalağa bettegende Semekemen Baraq jäne Bolattıñ ulı Äbilmembet sultan xan qasınan jıqpay qaldı.

Jıynalıp kelgen sarbazdarğa mäslıyxat şeşimin aytıp, kerı (15) qayırdı.

Erteñinde kün äldenege şamdanğanday şağırmaqtanıp şıqtı. Keşe keşkilik sirkiregen mayda jañbır jawıp ötip edi, ol jerdiñ şaınım da baspaptı. Bugın kün qulağı qızarıp, bulatsız, budırsız möldip kökke

qaray jayıman örmelep baradı. Biraq (20) jerge tarağan nurında mamırdañ mamıraray jılılığınan góri munarta mülğigen, sağımı qoyuw bir qajap sustı salqıdıq bar.

Kün nayza boyı köterilgende Äbilqayır dabıl qaqtırı üş jüzdiñ bar jasağın bir jerge jıynap aldı.

(25) Balqaştıñ säl şığıs-oñtüstigindegi İytişpes dep atalatın şağın köldiñ tüstik betkeyi. Birinen-biri awılaqta jatqan, şökken tüye ispettes alasa adırlardıñ arası qumırşqaşa jıbırılağan attı adamğa tolğan.

Äbilqayır jaña xan şatırındağı mäslıyxatta birge bolğan (30) serikterin tügel ertip, şağaladay aq tuwdı jelbiretip şağın töbeşikke şıqtı. Sarbazdar äldene aytıp, güwildep, teñizdey tolqıdı.

Äbilqayır astındağı söredey aqboz arğımaqtıñ moynın burıp, öz tobınıñ qatarınan säl alğa ozdırdı. (35)

– Wa, erjürek sarbazdar! – dedi dawısın barınşa biyik köterip, – Senderdiñ janqıyarlıq erlikteriñniñ arqasında biz bul arağa deyin ulı jorıq, ülken jeñispen keldik. Jorıqtı aqırına deyin jürgizip, jeñisti bayandı etüw parızımız!

– Parımız! (40)

– Bayandı etemiz!

– Orta jolda toqtap qalmaymız! – desip, bas sardar sözün sarbazdar äri qaray ilip äketti.

– Bugin jorıqqa attanamız. Bul jolı jubımızdı jazbay, tutasqan boyda urısqa kiremiz. Söytip, jawdıñ üreyin uşıra (45) dabıl qağıp, urandap şabamız. Jekpe-jekti qalasa oğan da [185] dayımbız. Zeñbirek qoldansa, onıñ da külin kökke uşıramız qalayda jenemiz jawdı! Jenbey tinbaymız!

– Jeñnemiz!

– Joyamız! (5)

– Jeñbey toqtaymamız! – dep jürüp tolqıp, güwlep, aynala mañaydı küñiretip, dübirletip jiberdi. Sol dübir, sol ekpinmen Äbilqayır bastap alğa qadam tastadı. Qaraqorımday san mıñ sarbaz jubın jazbay, kiyizdey uyısıp, qulşına tuw soñınan ergende бүkil bir keñ ölkeniñ qalıñ ormanı түp-tamırınan (10) tutasa qozğalıp, jılıp jürüp bergende boldı.

Bul mañğa deyin ekpindep, entelep kelgen qazaqtardıñ tım-tırıs bola qalğanına bir jağınan tãdanıp ekinşi jağınan qontayşadan jãrdem kelgenşe solay jata tursa eken dep tilep otırğan Çona-Doba sarbazdardıñ qozğalğanınan xabar alıp, (15) derew jawşı jiberdi. Qoldarına sarı jalawşa ustağan üş oyrat Äbilqayırdıñ aldınan şığıp, jaqınday bergende attarınan tüsti. Eldik saltın saqtap, bir tizelerin бүgip tağzım etti. Äbilqayır tobi tayap kep toқтағанда attarına qayta minip, birewi sarı jalawşanı joғarı kötere ustap turıp: (20)

– Biz bas noyan Çona-Doba batırdıñ eñsisimiz, – dedi. Oyrattar soğısuwға dayım. Tek bas noyan urıstı dãstürli jekpe-jekten bastamaq. Sonıñ jawabın aytsañız osı aradan qaytasız. Çona-Dobanıñ kömek күtip otırғanın билетin Äbilqayır “Uwaqıttı uzarta түskisi kelgen eken, – dedi işinen (25) – Meyli, biz de kömek күtüwlimiz!”.

– Jekpe-jekke kelisiñiz, men şıғam! – dedi Bögenbay Batır Äbilqayırdıñ oñ jaq qulaq түbinen estirte sıbırlap.

– Men de şıғam jekpe-jekke, – dedi Bölek batır bas sardardıñ ekinşi jaғında turıp. (30)

– Jekpe jekke kelistik, – dedi Äbilqayır. – Qosınıñ tuwın ustağan Bögenbay men Bölek eki bas batırımızdın ekewi de äzir.

– Jekpe-jekti bugin emes, erteñ kün şığa Xantawınıñ eteginde bastawdı da aytıñdar degen Çona-Doba. (35)

– Erteñ qay kün edi? – dep suradı Äbilqayır oñ jağındağı Bögenbayğa burılıp.

– Bugin mamırdın jıyırma jetisi, särsenbi, – dep jawap berdi Bögenbay batır irkilmey.

– Olay bolsa biz erteñge qaldırma, bugin bastaymız, – dedi (40) Äbilqayır ilşilerge. Söyti de, “särsenbi setti kün bolğay dedi işinen. Elşiler at basın burıp alıp şawıp ketti.

Çona-Doba közdegen maqsatınıñ jartılay orındalğanına jartikeş quwandı. Eğer jekpe-jek erteñge qalğanda qatıp ketetin edi. Şamalawınşa, bugin-erteñ arttan kömek kep qaluw (45) kerek. Oğan deyin tağı da biraz dayındıq jürgizbek edi. Şeriginiñ basım köpşiliginiñ jawar bulttay tutasıp kele jatqan [186] qazaq jasaqtarına qarata betin burıp qoydı. “Endi zeñbirekterdi qalay ornalistirsa utımdı bolmaz? Özi jaw şağırı jaqqa qarata tez bura qoyağa köne bermeytin bir moyın neme eken. Sol üşin de bar-joğı jeti zeñbirektiñ qazaqtar joyıp (5) jiberdi. Endi oñay-ıqpen qolğa tiye bermeytin bul qırğın qaruwdan bir jola ayırılıp qaluw – mındağan şerikten ayırılıwmen birdey.

Onı jasağan Renat usta äli de qoñtayşanıñ qolında. Osı küni Ğaldan-seren ileniñ Talqı asuwına tayaw jerden arıq qazdırıp, suw şığartıp, qolğa tüsken tutqın buxarlıqtarğa baw-baqşa (10) ekkizgen. Qoñtayşa özi ğana emes, ürgede ünemi özimen birge alıp jürgen Renattıñ da egin salıp, baw-baqşa üsirüwine özimdik jer bölip bergen. Qoñtayşanıñ oğan äkesi jasamağan jaqsılıqtı jasaw tek zeñbirek üşin emey nemene deysiñ?! Biraq sol surapıl qaruwdın sanın bes-onnan asıra almay otırğanı (15) jasaytın ustaniñ jalğızdığınan emes, temir-tersektiñ tapşılığınan eken. Sondıqtan da qoñtayşadan qol kömegin kütseñ küt, qaruw kömegin kütpe. Qolda bardı köz qaraşığında qorğap paydalan...”

Bar şerigin bastap, urıs maydanına jekpe-jek alañına kele (20) jatqan Çona-Dobanıñ oy-qıyalı da biraz jerge şarıqtap ketti.

“Jekpe-jekke Bögenbay batır tüspek. Ol osal jaw emes. Budan burın da talay şayqasıp körgem. Biraq qumardan şığa almağam. Onıñ da jeke sayısqa tüsem degende közdegenimen bolarmın. Demek işinde äli qıjıl bar eken. Täwekel, jeke (25) ayqastağı jeñistiñ özi jelke jağındağılardın jigerin janımay ma. Jiger jalın atqanda jawger kewdeden jan şıqqanşa şay qasadı. Esten tandırar urıs zañı solay... Burxan qoldap, Bögenbaydı tüsirip ketsem şerikterim şeginbeydi...”

Bas sardar men bas noyan bastağan eki jaqtıñ qalıñ qolı (30) birine-biri qarama-qarsı kelip, antalap tura qaldı. Eki jaqtan qoldarına aq jäne sarı jalawşa ustağan eki adam alğa azdı, jelip qağ ortağa kelip az-kem şüyirkelesti de, kerı ketti. Qazaq jağınıñ jawşısı bas sardardıñ aldına kep tura qalıp:

– Çona-Doba aldımın bir-birden miñbası noyandardı sayısqa (35) jığarayıq, depti. Men kelistik, – dedi. – Qane, kim dayın?! – dep moynın sozıp töñireğine qaradı. – Men dayın! – Men şığam! – degen tört-bes ün qattı estildi.

– Sawrıq batır jasağınıñ miñbası Bektas batır şıqsın! (40) – dep dawıstadı bas sardar.

Turqı esik pen tördey, boyı asa biyik emes, belli, baqayı jawan, qaba jaldı kertöbel at mingen Bektas toptan üzilip alğa şıqtı. Atı alasa bolğanmen Bektastıñ boyı uzın edi. Qoyuw qara murttı, qalın qastı, beti-murnı jalpaqtaw kelgen, jası qırıqtardağı (45) jigir ağasınıñ aybını sustı körinedi. Ol “aqtaban-

[187] şubırındı” tusında da janqıyar erlik körsetken, odan keyingi talay ayqasta közge tüsip, miñbası bolğan adam.

Bektas eki aralıқтаğı mejeli jerge barıp toқтағанда qarsı jaqtan da birew qara alatin jaytañdatıp jetip keldi. Ekewi (5) bir-bir awız sözben til qatısıp ülgerdi me, joq pa, äytewir atarınıñ tumsıǵı tiyer tiymes tayaw keldi de kerı qayttı. Äwdem jerge barıp, qayırılıp tura qalıp, qoramsaqtarına qol saldı. Sol-aq eken qazaq qalmaq eki jaq birdey dabıl qaǵıp, dañǵırlatıp-düngirletip ala jöneldi. Jılanday ısıqırıp, qarama-qarsı (10) qos jebe ketti. Ekewiniñ de alıstan atqan oqtarı däl tiyip, biraq sawıttan ötip, denege darımay jerge tüsti. Osılay üş ret atıstı birin-biri tüsire almadı. Endi toqımdağı nayzaǵa şap berdi. Zawlatıp kelip şaqır-şuqır qaqtıǵısa ketti. Biraz tiresip turıp, ekinşi mārte ayqasqanda qalmaq noyanı attan uşıp (15) tüsti. Eki jaq şuw qalıp tez basıldı.

Bektas batır jendim dep keyin qaytpay ornında tura berdi. Ol taǵı da sayısqa tüsem degeniñ belgisi. Qazaq jigitteri:

– Jasa Bektas!

– Jasa Bektas! (20)

– Boy berme, Bektas!

– Batır Bektas! – dep tus-tustan uran köterdi. Säl den keyin joñǵar jaqtan şabdar at mingen birew şıqtı. Jal-quwrıǵı tögilgen tapaldaw şabdar ayǵırdıñ üstindegi noyanda-tım iri körindi. Ol da kewdesi alaqaqtay, kerme ıyıqtı, tür-tüsi de atı (25) sıyaqtı sarı-şabdar eken. Qarsılasına jaqınday bere ayǵaylap umtıldı. Bektas ta uran salıp, jalma-jan sadaq tarttı. Noyan sadaq oǵı tiygende şıbın şaqqaq gurlı elegen joq. Ekpindep kelip, nayza siltedi. Taǵı da sol şaqır-şuqır qaqtıǵıs, taǵı da sol ars-kürs silkeles. Bul jolı eke-winiñ sayıs uzaqqa (30) sozıldı. Belderindegi bes qaruw dan jumsalmağan tek soyl-şoq-par edi, eñ aqırında onımen de qayǵılastı. Däl osı şoqpar siltewde Bektas batır qapı qaldı. Özi ejelgi sayıskerler ädisimen şoqparın noyanıñ töbesinen qondırıp-aq edi, ol moyın tüpten otırǵızanda qıysayıp attıñ bawırına tüsip ketti. Däl (35) töbeden tayaq jegen noyan da közi qarawıtıp esten tandı. Ol qaytıp qayırılmağan boyda şerikteriniñ arasına süñgip joq boldı. Qazaqtar jaǵıman eki şawıp kelip, Bektastı atqa tüzep miñgizdi de, süyemeldep jetektey jöneldi. Bektas esine äreñ keldi. Moyın omırtqası sınǵan, jarası tım awır bolǵandıqtan (40) janına bir adam qosıp berip elge qaytardı. Onıñ awılı Şuwdıñ orta tusında, qalıñ toǵayǵa tayaw bir qoǵaldı alqapta otır edi üyine taqay bere attan quladı.

Ekinşi küngi jekpe-jektiñ keşegiden de arman alapat bolatınına jurttıñ birden közi jetti. Özderi izdenip, özderi suranıp (45) şıqqan ataqtı ek dāw – Bögenbay batır men Çona-Doba [188] sayıs alañına şıqtı. Olar surlanıp-sustanıp ortaǵa kelgende, bāz birewlerdiñ ay-qasqa tüspey turıp-aq jürekteri dürsil dedi.

Tüyedey teñbil şubar at üstinde kişi-girim jannaday jaylana qonıp otırǵan Bögenbay batır künde özderimen birge jürüp (5) köz qanıq bop ketken qazaq jigitterine köp biline qoymağanmen jaqınnan körüp turǵan joñǵar şerikterine asa oybındı, sundıq sustı körinip, tizeleri diril dedi. Eti qantalap qızarǵan uyalı ülken közderinen beyne ot şaşırǵanday. Jalpaq jawırındı, eki ıyıǵı kere qulaş, boyşañ da alıp adam tüye şubardı aqırın (10) bastırıp, qarsı aldındaǵı jaw jaqqa sabırmıen qarap, sayıs ornına kelip toқтағанда taǵı bir attı adam emes, töbe köşip kep toқтағanday boldı.

Qarsı jaqtan astında töbedey qaraqasqa atı bar, alıp qaraqusşa qomdanıp Çona-Doba batır şıqtı. Onıñ da aybat-susı (15) Bögenbaydan kem emes edi. Uzunı men qoldeneñi birdey şıwan qara kişi. Qıyıqşa kelgen qısıñqı qızıl közi tompaq bet, tüyilgen tabaq ortasında qısılıp alıstan köringen tüngi ottay jilt-jilt etedi.

Pildiñ tabanınday qalıñ da qalpaq bet, ortasındağı etekti (20) tañqı tanaw, tanaw men erin ortasında tikenek qara murt, türük erniniñ arasınan ırısıyp turatın arası aşıq iri qasqa tis, dem alğanda kewdesi kerilip, ıyığı köterilip-basilip lebi tar tanawimen qosa tis arasınan qısıla şıqqanda quddı ısırıp aydabar kele jatqanday körinedi. Qas alıptıñ qay-qaysısı (25) bolsa da “quday pendem dese qolına túsirmesin!” dep tilegendey.

Ekewi tayap kep at tumsıgın tüyistiregendey äldeqanday bir qudiretiñ küşimen eki taw etegindegi qızemşek qos töbe jılıp kep, qatar tura qalğanday boldı.

Qazır ana eki alıp ayqasqanda jor titireytin-aq şığar! (30) Qanday at şıdar eken?! Qane, köreyik! Ekewi qaruw jumsap birin-biri mert qıluwdan burın küş sinasıp bir köreyik degendey eñkeye berip şartpa-şurt qolmen ustasa ketti.

– Bögenbay batır, bugün ajalıñnıñ jetken küni! – dep. Çona-Doba erni türilip, aqşıyıp ketken tiz arasınan ısılday til (35) qattı.

Keybirewdiñ sesteniñ qoyılanıp, qarсылasınıñ mısın basuw üşin be, nemese sodan özi küş alıp, raxat taba ma, äytewir ayqasıp, arpasılıp jürgende osılay “qurtamın”, “joyamın!” “qanıñdı suwday şamamın!” dep arsilıdap ırsıldap qoqıylanıp, (40) keyde tipti til tiygizip te jürektin ädeti bar. Çona-Doba da söytip edi, oğan pısqıratın Bögenbay körinbeydi. Jan ayaspas jawımen jayqasqanday emes, jay aydarıspaq oynap jürgende aşuw da, zähär da jaq tekküş jumsap, amal tawıp, qarсылasına qan qustıruwdı ğana oylap jürgendey. (45) Çona-Doba qabanşa qorsıldap umılğanda Bögenbay bürkitşe äri küş äri eppen qımıldaydı. [189]

Kün şañqay tüske köterildi. Säske bolmay ayqastı bastağan Bögenbay men Çona-Doba birin-biri ala almadı. Beldesüwden bastalğan alıptardıñ ayqası baltalasuwmen ayaqtaldı. Ortada sadaq nayza, qılış aldaspın, soyl şoqpar sekildi boydağı bar (5) qaruw tügel jumsalıp, bäre derlik isten şıqtı. Olar beldesip jürgende attarınıñ ayağı tolar saqqa deyin jerge batıp, ter bawırlarınan şumektep aqtı.

Kün talma tüske jetkende tatır dalanı quwırıp jibere jazdadı. Jay qarap turğan adamdardıñ özi istıqqa pısınap (10) terlep, sawıt-saymandarın äreñ köterip turğanda jantalasıp arpalısqa tuskenderdiñ balqıp ketpey qalay şıdap jürgenderi jurtqa bas şayqap, tanday qatırdı.

Keşe qay jengeniñ meniki degendey şatırdan şıqpay, jatıp alğan Bolat jan bugün aq boz atın minip, bar nökeri jasawıl, (15) aydawıldarımın urıs maydanına kelgen. Äbilqayır tobınan jüz qadamda alısta turğan onıñ töbesinde tört jağınan ustağan köleñke-şatır. Sonıñ özinde tim etjentilikten awır dem aladı. Üstindegi juqa aq jibek şapandı awırlağanday pısınap, terlep, betoramalımen tınımsız jelpinedi. Şayqasqa túsken batırlardıñ (20) özderi de küş qayrat, ayla täsilderiniñ teñ kelgenin bayqadı. Öytemin, büytemin dep arpıldap-barıldap aybattana kelgen Çona-Doba alğasqa arınan qaytqan. Endi ayğay tügil ün qatuwğa därmeni qalmağanday. Suwdan şıqqan jayınşa awzın ğana aşadı. (25)

“Yapır-ay!” – dep oyladı Bögenbay batır, netken siri jan edi! Osımın ekinşi märte sayısqa tüşem. Bul jolı da aldıratın emes. “Küş atasın tanımaydı” degen osı-ay...”

– Bögenbay batır – dep güj etti bir awıqqa Çona-Doba şoqpar siltesip. – Sayıstı osı aradan toqtatayıq. Tağı (30) bir kezdesermiz.

“Ne istesem eken? – dedi Bögenbay batır özine özi munıñ da sawdası bitüwge tayaw qalıptı. Biraz şıdasam ba eken äldede... Joq, qar talğanda siltegen soqqı qan qustıra almaydı. Aqır ayqasqa tüsken ekem, tıñ küşpen, öltire soğuw kerek. Bulantı, (35) Böleni, Qarasıyır Manıñdağı qalmaq qırılğan sayısta da Çona ekewimiz bir-birimizdi ala almay osılay ajırasqamız. El kezegi üşke deyin ğoy, tağı bir orayı keler...”

Bögenbay osılay oylap ülgergenşe ekewiniñ de şoqparlarınıñ bası moyın tüpten şort sınıp, eki jaqqa uşıp ketti. (40)

– Al ur endi şoqpardıñ şoltañdağan sabımen! – dep Çona-Doba tistene ısıldap, duwlığalı basın tostı. Ol kewdesin ıza kernegen dolılıqpen söytti. Äytpese şoqpardıñ özi emes, eki qarıs sabımen basın qağıp tastay almaytının bileği. Däl osı sätte eki jaqtan eki adam kelip şılbrılardan aldı da (45) jetektey jöneldi.

[190] Jekpe-jektiñ üşinşi küñge sozılattın sñayı bar. Eki jaqqa da jañadan bir adam kelip qosılmadı.

Tün ortasında Bölek Batırdıñ Rayimbek dep Nawrızbayğa jibergen şawşısı qaytıp oraldı. (5)

– Nawrızbay batır Qaskelenđi jekpe-jekte nayzamen tüyrep öltiripti. Emdi Şamal xanmen şayqasıp jür eken. Birine-biri tosqawıl bolıp, bulay qaray birin-biri jartı qadam bastıratın emes, – dep bayandadı jawşı bölek batırdıñ aldına jüginip otırıp. – Rayimbek pen Sarı-Manja da silkiles üstinde. Sarı- (10) Manjada eki zeñbirek bat eken, onı Rayimbek jağı joyıp jiberipti. Bes miñday sarbazınıñ üş miñin Esjanğa qaldırıp, eki miñ jigipten Rayimbek özi osında kelmek.

Şığıs taraptan oralğan jawşınıñ xabarı bölek batırdıñ kädimgidey köñilin toğayttı. Kidirmey kelip Äbilqayırğa bayandadı. (15) Äbilqayırdıñ tünere tüsip ketken qabağı säl aşıldı. Tütikken qara sur jüzine qan jügirdi.

– Çona-Dobanıñ jekpe-jekti köbeytken sebebi bizge belgili bolattın, – dedi. Äbilqayır, qasında keñes qurıp otırğan batırlarğa tegis köz jügirte qarap şıǵıp. (Sultandar qazır Äbilqayırğa (20) köp jolamaydı. Bolat xannıñ jannıñ qasınan ketpeydi). – Menü, biz qazırşe eşteñeden utılıp jatqamız joq. Jekpe jekte teñ tüstik. Sarbazdarımız sergek. Erteñ sayısqa tağı bir ret keliseyik te, soñınan şabuwlıǵa köşeyik! – dedi.

Uwaqıttı jekpe-jekpen uttıra berüwimiz jaramas, urıstı (25) urıs sıyaqtı jürgizeyik, – dedi Qabanbay batır.

– Jekpe-jek urıstıñ ustası eken, batı aǵa, – dedi Bölek Qabanbayğa jılı jüzben qarap. – Özim osı uwaqqa deyin biraz urıstıñ ortasına tüsip, jeke sayısqa da şıǵıp jürsem de, keşeli bergi sayıstan biraz narseni jadıma tüygendeymen. Äsirese, (30) batır aǵa bögenbaymen san sayıstı bastan keşken Çona-Doba batırdıñ ayqastağı, ayla-täsilderi soqırğa tayaq ustatqanday boldı.

– Ä-ä-ä, sen menen sayıs täsilin körüp alıp, erteñ Añıraqay xanmen jekpe jekke şıqpaqsıñ ğoy ä?! Jeñseñ jartı (35) ataq meniki boladı, – dep bögenbay batır Bölekti kişisinip er kelete, lekite küldi.

– Bolsın, Bögen aǵa, bolsın! Sol atıqtı tügel-aq bereyin sizge, – dep Bölek te jaydarılana külimdedi.

– Ekewiñniñ birdey awızdarındı añqaytıp tastap Añıraqaymen (40) ayqasqa özim tüsem be eken osıl, – dep Qabanbay batır şoqparday qalıñ qabağın köterip, közin külimdete qısıp, Bögenbay men Böleкке sıǵıraya qaradı.

– Bunıñ qıtıǵına tiyseñ inileriniñ qolındaǵı nayzanı qaǵıp áketip, jawǵa jalǵız şabuwdan tayınbaydı, – dep Sawrıq (45) batır da qurdassınıp, ázilmen qayıttı. – Saqalınıñ buwrıl tartqanına qaramay Bögenbay da sayısqa [191] tüsti ğoy, – dep Qabanbay endi ázil nayzasınıñ uşın Bögenbayǵa qarattı.

– Çona-Doba men Bögenbaydın köpten beri “oyındarı” jarasqan jandar emes pe. Qalay “ázildesse de” sökettiǵi joq dep (5) baǵanadan beri tomaǵa-tuyıq otırǵan Taylan batırda ázilge aralastı.

– Jaraydı, “Jas kelse – iske, kári kelse – asqa” degen atamız qazaqtıñ saltı bar ğoy. İşimizdegi eñ kişimiz Bölektiñ talabın qaytarmay-aq qoyalıq. Erten joñǵar jaqtan kim jekpe-jekke (10) şıqsqa da birden birinşi bolıp, Bölek tüsin sayısqa, – dep Äbilqayır ornınan turdı.

– Joq sardar, kim şıqsqa da emes, men atın atap turıp, Añıraqaydıñ özin şaqıram, – dedi Bölek te sayısqa mıqtap bekingenin bilgizip. (15)

Jekpe-jek ayqastıñ üşinşi täwligi. Jumanıñ erteñgi mezgilinde dala tösi munartıp, mıñ jılqı şawıp ötkendey jer beti şañıtıp turdı. Kün qızuwı kündeğiden de küşeye tüsken. Birazdan beri tamşı jañbır tambaǵandıqtan qawlap öse almaǵan äri alasa, äri suyıq-şalañ boz juwsandı mıñ san at tuyaǵı (20) şıyırday taptap, borpıldaq qurǵaq topıraqqa aralastırıp jibergen. Şıbındap şulǵın, jer tarpıp turǵan qalıñ äsker astındaǵı attardıñ öz tuyaǵınan köterilgen şañ öz tanawların qawıp qıtıqtap, pır-pır pısqıra berdi. Bügin biri qalмай atqa mingen sarbazdar men şerikterden jer qayısqanday. Äbilqayır (25) qolı sıyaqtı Çona-Doba tümeni de jeke batırlar sayısın qızıqtay bermey, jappay ayqasqa äzirlenip kelgen elpet tanıtıp, tünere, tüksiye tüsken. Qalqandarın kewde tusqa keltirip, nayza uşın kökke qadap aqır urıstan qutilmaydı ekenbiz, nartäwekel degen tastüyin qalpı bar. Söytse de äri eki jaǵınıñ (30) küni burın keliskenindey bügingi qareket te jekpe-jekke dabil qaǵuwdan bastaldı. Sayıs alańına aldımın Bölek batır keldi. Lıpıldaǵan jeñil, jürdek urşıqsqa iyirilgen torıtöbel arǵımaǵın sökekteke oynaqı bastırıp kep, birden.

– Anıraqay! Anıraqay! Jüregiñ dawalasa sıq beri sayısqa! (35) Tez şıq! – dep eselep-eselep eki üş mäрте ayǵaylap jiberdi. Qolındaǵı aldaspanın joǵarı kötere kökke bilep, küнге şaǵılıstıra jarq-jurq etkizdi. Arǵımaq üstindegi otırısı tin-tik jıp jıynaqı, sonıмен qosa tek muzday kök temirge oranǵanday sap-salmaqtı, nıp-nıǵız. (40)

Eki qulaǵınıñ uşı alqımınan biriktirilip, etegi ıyıqqa tüsken temir dawlıǵanıñ şoşaq töbesindegi üş tal üki samal jelsiz aq ülpildeydi. Nayza basına da qılquyırıqtan şaşaq taǵılǵan. Bölek batırdıñ alıstan qaraǵandaǵı qazirgi körinisi sayısqa tüsetin sayıpqırannan ğori, aytısqa tüsetin sal-serini (45) köz aldıǵa elestetkendey. Tügi tobılǵı tüstes jıltırǵan torı [192] töbel arǵımaq ta awızdıqpen alısıp, tıprışuwda. Toyat tilegen qıranday samǵay jönelgisi kelip, basın süze beredi.

Köp küttirmey, Añıraqay da öz tobınan alǵa ozdı. Ol da dalanı jañǵırta ayǵaylap, oqjılansa ısqıra atıldı. Jası (5) otızdıñ mol işinde bolǵanmen, saqal-murttan jurday, şegir közdi köse sarı jigiti eken. Dawısınıñ jiñişkeligi men aşıǵı qulaq teskendey.

Añıraqay sonşalıqtı ızalı ma, joq äldä qarşılısına körsetken aybatı ma, äytewir birden köksüngisin üyire köterip (10) ekpindey şaptı. Bölekte urandap qarsı umtıldı. Kök süñgiler şaqır-şuqır qağısıp ötkende kökte oynañan qos qırannıñ küñge şağılısqan qanatınday jarq-jurq ete qaldı.

Bölek pen Añıraqay sadaq tartısqan joq. Uzaq sayıstıñ soñınan süñgiler sımp, isten şıqtı. Endi aldaspandarın jarqılatıp (15) qolğa alğan sätte ayaq astınan gürsildep zeñbirek atıldı da, dāw dop oqtar qazaqtardıñ qalıñ ortasına keliptürse bastadı. Sarbazdar äwelde ol tajaldıñ qalmaqtardıki ekenin bilse de, qay jağınan atılıp kep tüskenin añğara almay saqalaqtap qalıp edi. Öytip tıra berse äskerlerin qırıp alatının (20) şamalağan Äbilqayır özi bastap urandap qılıştı töbesine üyire alğa umtıldı. Sol zamatta aq birine biri lap qoydı da lezde qoyan-qoltıq aralasıp ketti. Bölek pen Añıraqay eki jaqtan ağıp kelgen qalıñ nöpirdiñ ortasında qaldı. Biraq qılıştasuwdı toqtatqan joq. Keyde sendey soğılısqan küşti tolqın ıǵıstırıp (25) ekewin birinen birin awlaqtatıp äketedi. Oндаy jağdayda ekewi de kez-kelgen jawımen keskilese beredi. Qazaq-Qalmaq mıyday aralasıp ketkennen keyin zeñbirek ünin öşirdi. Onı birey emes, öz adamımızdı qırıp alarmız dep, özderi öşirgenge uqsaydı. Äytpese qazaqtar tarapınan eşkim barıp kömeyin bitey (30) qoyatınday sät tuwğan joq.

Sarbazdarın zeñbirektiñ astında qaldırmayın dep, özi bastap maydanğa tüsken bas sardar Äbilqayır endi jabağıday uyısқан qalıñ qorım arasınan sıtılıp şığa almay qaldı. Biraq nağız ısılğan sarabdal sardar ekenin düşpanına da, (35) dosına da osı jolı tanıtıp baqtı. Qarama-qarsı kelsin meyli aynalasınan antalap jabıla kelsin, bāribir tōñiregin şöptey japırıp, şalgıday tuwradı da, köp kildirmey aq boz arğımağın atırılıp şetke şıqtı. Sonda ğana on bes-jıyırma sarbaz şeriktiñ birewin de jolatpay qorşap ala qoydı. Äbilqayır tez (40) sabasına tüsip aynalasına qaradı. Köz aldı beyne teñizdey tolqıydı. Osınaw arasınan iyne öppestey kirigip alğan surapıl señnin topanınan öziniñ qalay suwırılıp şıqqanına özi qayran qaldı. “Jonıwar, aqboz arğımaq, seniñ kişiñ men qanatıñ meni qutqarğan!” dep süyisine jalınan sıypadı. Eki közi teñiz tolqınında (45) jāne tōñireginde. Oñ jağında bir-eki jüz qadamday jerde nökerleriniñ ortasında turğan Bolat xandı kördi. Semeke de, [193] Baraq ta sonıñ qasında sekildi. Oğan köp köz toqtqaqan joq, qarsı aldındağı sarbazdar men şerikterdiñ qıyan-keski ayqasında. Jañağınday emes, ayaq astında domalap jatqan adamdar men attardıñ da öligi köbeye bastağan sekildi. (5)

Äbilqayır osınaw tisteken, şeñgeldesken urıs tağdırımıñ nemen tınarına közi ketpey qattı oylanıp tur. Özderin-özderi umıtqay mına qanjilik qırqısuwğa qarağanda birin-biri bir jola qurtıp bitpey toqtamaytın sıyaqtı. “Ölgende körgen bir töbeles” dep osığan äreñ jetkendey, endi arası qılışpen şapsañ ajıramastay (10) bolıp müyizdesip qalğan. Tuw köterip jürgen ekewdiñ birewi-Bölek Añıraqaymen ayqasқан boyda qaq ortada qalğan. Ol ne ölip, ne öltirmey tıbaytın jağdayda. Al Bögenbay batır qayda jür eken?

Tuw Bolat xannıñ qasındağı bir tölengittiñ qolında tur. (15) Soğan qarağanda jaw qumar, xas batır qarap tura almay, maydanğa qoyıp ketken bolıp kerek. Äldä Çona-Dobanı jekpe-jekte jeñe almağanına qapalı sıyaqtı edi, soğan ketti me eken? Bögenbay da, Bölek te qaymandannıñ ortasında jürgen. Äsirese bul üşewiniñ qırğını bölekşe edi. Özderin (20) äbden tanıp alğan şerikter körgen jerde olarğa qarsı qaruw jumsawdı emes özderi nayza uşına ilinip ketpewdi oylap awlaqtay qaşadı. Bögenbay Çona-Dobamen tağı bir ayqasıp qaluwğa qanşa umtılsa da aldın tasқан qalıñ şerik olay qaray bir qadam bastırmay qoydı. (25)

Bölek pen Añıraqay kezdeysoq betpe-bet kep qaldı. Birin-biri izdep jürin,äreñ tapqanday (Bölektiñ izdegeni de ras) körgen jerde tura umtılistı. Şayqas tağı bastalıp ketti. “Qay jeñgeniñ meniki” degendey olardıñ arasına endi eşkim tüspedi. San mıñ adam salğılasqan maydanda äyeli topıraq burqıldap, (30) şañı kökke uşıp edi, endi jañbır jawğanday şañ basılıp qalğan. Nege olay bolğanın bayqap, nazar awdarıp jatqan eşkim joq. Tek alıs-jaqın mañnıñ bärin janarına tügel sıyğızıp, qırağı qarap turğan Äbilqayırdıñ közine maydan ortasında ayqasıp jatqan adam mäyiti qıp-qızıl teñizdiñ üstinde jatqanday (35) bolıp körindi. Söytse älge şañı uşqan topıraq qanğa aralasıptı da qanbatpaq, qızıl teñizden aynımay qalıptı.

Şıñğıra jıgılğan at ökire qulağan adam, qaruw-quraldardıñ birine-biri tiygende şıwqqan şaq ta – şuq dawıs “Ur!” “Soq”, “alıp tasta!” “taptap öt”, “iyä äruwaq!”, “ iyä quday!”, “ o burxan!” (40) degen sekildi adam ünderinen qulağı tunıp turğan Äbilqayır-ğa äldeqanday bir ızındağan, şıñıladağan dawıstar talıp, estilgendey boldı. “Qulağımniñ tunıp turğanı şığar” dep ülgergenşe, küñşığıs jaqtağı alasa, mayda qırqalar arasınan attı adamdar andızday şawıp şığa keldi. Aldında köringenini jüz (45) qaralıday edi, onıñ soñınan tağı sonday şoğır töbe körsetti. [194] Sodan äri qaray quyrığı üzilmey şawıp şığa berdi. Äldene dep ayğaylap, urandap kele jatqanı bayqaldı.

Biyigirek töbeşikte moyın sozıp qarap turğan Äbilqayır ya qazaqtar, ya oyrattar ekenin ajırata almap edi, jaqındağanda (5) “Rayimbek !”, “Rayimbek !” degen esimdi anıq estidi.”

“İyä, sät! – dedi Äbilqayır quwanıp, – jetken eken-aw sabazıñ!” Maydanda silkilesip jürgender andızdap şawıp kele jatqandardı jaqındağanşa kören de joq, dawıstarın estiren de joq. Äbden tayağanda Bölekpen arpalısqa tüsken Añıraqaydıñ (10) qazaq uranın qulağı şalıp qap eriksiz jalt qaradı. Däl osı qas – qağım sätte qulannıñ qasuwinı mlıqtıñ basuwın döp keltirip, Bölek batır Añırakaydıñ tamağınan aldaspanmen orıp jiberdi. Bas duwlığasimen birge jerge uşıp tüsti de, dene at üstinde qoqayıp turıp qaldı. Onıñ kesik moynınan atqılağan (15) qan örge şapşığanda töñiregindegi şerikter de sarbazdar da şoşına ürkip, batıray qaştı.

Rayimbek bastap kelgen eki mıñğa şuwıq sarbaz urısqa aralasıqanda bir jağınan qazaqtarğa tiñ küş kelip qosılıp, ekinşi jağınan “bator” degen atağı bar bir aymaq elxanınıñ (20) bası ketip, şerikter qattı abırjıp qaldı Büge jektep, bir jaqqa qaray ığısa bastadı. Onı körgende de Äbilqayır quwanıp işinen “İyä sät!” dep turdı. Biraq şerikteriniñ qasqır körgen qoyday ürkektep, şeginüwge bet, alğanın bayqağan Çona-Doba ataylap, olardıñ aldına şıqtı. Ayğaylap, qılış üyirip betin (25) qayırdı. Ol da uzaqqa barğan joq sarbazdarmen endi ayqasa bastağanda balqaş jaq daladan Rayimbektiñ jasağında eki ese keletin mol salt attılardıñ aldı üydek-tüydek bolıp, soñı quyrıqtı juldızday şubap şığa keldi. Qumırsqaşa qujmağan qalın nöpirdi köre salıp, lap qoydı. (30) Qazir Bögenbay men Bölek maydandan şıgıp Äbilqayırdıñ qasına qayta kelip, tuwin jelibiretip, biyik köterip turğan. Ayğaylap şapqan jaña lektiñ kim ekenin ä degende tağı da ayıra almadı. Äbden taqaw kelgende sırtqı türlerinen qazaqtar ekeniñ bilip odan äri quwandı. Al qara üzip, älge ozğannıñ uranı (35) “Abılay” ekenin estigende qayran qaldı.

– “Abılatı nesi?! – dedi Äbilqayır Bögenbay men Böleкке kezek qarap.

– Abılay xannıñ esimnin uran ğıp alğan urpaqtarınıñ biri şığar, – dedi Bögenbay batır sabırmen. Sonıñ arasıñşa “Abılay” (40) urandı şabuwlışılar da şerikterdiñ şetinen tiyip, qoğaday japıra bastadı.

Zeñbirektiñ astına alayın dese qazaqtardı birinğay oñaşa şığara almay diñkesi qurığan zeñbirekşiler äginde şawıp kep qosılğan Rayimbekterdiñ soñğı şoğırına bir-eki retten dop (45) oqtı jiberip ülgerip edi, bul jolı da söytip, şubatıla jöñkigen [195] attanşılardıñ ortasın közdey dāw doptıñ birneşewin art-artınan jiberdi. Biraq uzamay üni öşti.

Alğaş osılay qaray şabuwlı jasar aldına Rayimbek öz sarbazdarına: eger “qoyşağırdı” qoldansa sender basqa urısqa (5) aynalmay, tek qana sonı joyuwmen aynalasıñdar, dep Berden bastağan on bes jigittiñ atın atap turıp topsırğan. Gürsildekti öşirgen solar ekenin äzirşe eşkim bilgen joq.

Berden toby Sarı-Manja zeñbiregin joyğannan keyin onı qurtuwdıñ täsilisin tapqanına quwandı. (10)

Bir bağıtqa qarata qurıp moynın qılqıyıp qoyğan qozğalı sılbır äri awır qaruwdıñ awzın lezde ekinşi jaqqa bura qoyuw op-oñay emes eken. Sonı bilip alğan Rayimbek jigitteri zeñbirekşilerdiñ art jağınan şaşıray şawıp kelip, onı aynaldıra burıp, atıp ülgergenşe aldımın mergenderin jäwkemdeydi, sodan (15) keyin qaruwdıñ özin baltalap, kerekke alğısız etip tastaydı. Jañağı zeñbirek alğaş atılğanda-aq biraz adamın şığın ğıp ketkenin körgen Abılay onı tez joyudı aylastıra bastağan. Soñın arasıñşa “Rayimbek!” “Rayimbek!” degen ayğay-uran estildi de, ile-şala zeñbirektiñ üni öşti. Abılay ayğasıp jürip (20) “Bul Rayimbek kim eken?” dep bir ret oylawmen ğana şektelgen.

Qaşayın dep turğan qoyanğa “ayt!” degen sebep bolğanday şerikter üreylenip, şetke qaray ıǵısıp, tabanı tayqaytay bastağan kezde kün batıstan tağı bir dawıl köterildi. Qalıñ tumanday qoyuw şañ jelsiz, ıstıq künde biyikke köterilip kete (25) almay, uylıǵıp, jer bawırlay jılıydı. Äni-mini degenşe tayap ta qaldı. Ol ötegen men qalı batırdıñ on minday jasağımıñ at tuyagınan köterilgen şañ eken. Sıbağadan qurı qalğanday enteley kelip, ekindey kiylikkende Çona-Dobanıñ, zäre-qutı qalmaqta. (30)

Sonımen ülken mılıqtıñ üni öşti. Añıraquaydıñ bası alındı. Qazaq tarğa on bes minday jaña küş kelip qosıldı. Urıs alañı oyraqtardıñ ıǵısuwımen bir jerden ekinşi jerge awısıp ketip, edi sol jerdiñ özine de adam men at öliginen ayaq alıp jürüw qıyınğa aynaldı. Şerikter şıǵımınıñ köbeyip ketkenin (35) bayqap turğan Çona-Doba abırıp, alañday bastadı. Söytip, turıp ol şeginüwdiñ dabılın endi qatıram degenşe şerikterde kün şıǵıstı közdey bosıp, jürip berdi. Mıñ-mıñdap bölünip, bet aldındağı bos kenistikke qaray qaşa jöneldi. Olardıñ aldı artına qaramay qaşqanın körgen (40) qazaq jigitteri jeñildi dep jelpinip, ökşeley izine tüsti. Tus tustan uran, ayğay köterildi, oğan qaşqan men quwğannıñ danğırлаған dabılı qosıldı. Söytip, aşıq aspanda kün kürkirep, nayzağay jarqılдағандаy, älem-tapırığı şıqtı. Jerden köterilgen şañ burqıray kökke örlep, aspan menjer tutasıp (45) ketkeney boldı. [196]

Däl qazır kimniñ qalay qaray qaşqanı, kim kimdi quwıp ketkeni de belgisiz. Tek qana töbede tuw ustap turğan Äbilqayır toby qalıñ şeriktiñ kün şıǵıstı betke alıp birine-biri ün qatıp, ayğaylap, şurqırap är tarapqa qaray añırap qaşqanıñ (5) sarbazdar olardıñ soñına tüsip ört, quwğanday sabalap bara jatqandarın bir körgen. Ondan keyin dawıl köterilgendey dūniye qım-quwıt bop ketti de, ne bolğanın bilmey qaldı. Bir ğana qalmaqtardıñ añırap qaşqanına quwanğanınan köz aldı tumandanıp, bası aynalıp tura berdi. (10)

Qaşqan jawda es qala ma. İleniñ nuw toğay qalıñ qamısın panalası degen bir bölük şerikti bastap Çona-Doba özi soltüstik-şıǵısqa qaray qaştı. Olardıñ soñına Abılay men Qabanbay batır tüsti. Qoyan bultaqqa salıp, jıra jılğalarğa jasırınıp qalsaq degen dalbasa oymen jüzden, mindap bitıray (15)

bölingen şerikterdiñ aldınan saytanday sap etip Sarı-Manja şığa keldi. Ol bulardı quwıp kele jatqan Rayimbek qolı ekenin bildi. Sodan keyin qaşqandardıñ mıñbası – noyanına:

– Alğa qara tarta berinder. Kün bolsa batuwğa tayaw. Qazaqtar bir jerge ayaldap, soñdarına erteñ tüsedı, – dedi de özi (20) şerikterin bastap tüstik jaqtağı bir sayğa burılıp ketti.

Qalmaqtar alğaş añırap qaşa bastağanda öz köz aldındağılardı biraz quwıp barıp, Rayimbek soñına qaraylağan. Ondağı onu mıñ mıñdap bölüne bosqan jawdıñ soñınan ärqaysımız özimizşe jekelep tüspey bir qolbaşınıñ tuwınıñ astına toptasıp, (25) tutasa jılıp, jappay japıra quwatın şığarmız. Osı ulı jeñisti toqtatpay, tipti qarqınım da bäsensitpey alğa tarta beremiz. Söytip ereñ bas qosqan бүkil qazaq qolın ıdıratpay, bölünbey, Joñğardı bir jola quwıp, endi qayıp qazaq jerin baspaytın etermez degen izgi ümit edi. Qarasa Äbilqayır (30) nökerlerimen tapjılmay báz-bayağı ornında qalşıyıp qalaptı.

Tümenderdiñ qaşqanın quwğan qazaqtar qızıp ketip quwmağanı sol qandı maydandan köp uzamay, qalayda bir ämir kütkeney qaraylap jür.

“Bas sardar nemege qarap bedireyip tür eken? – dep oyladı (35) Rayimbek jigitterin bastap, qaşqan şerikterdiñ soñınan quwıp bara jatıp. – Urıstı qızıqtap tur deyin deseñ onıñ qan sasıp ornıǵına jatqan joq pa köz aldına. Jeñisti qızıqtawğa xaqısı bar edi, onıñ töbesi körindi de özi ilgeri jılıp ketti...” Rayimbek eş mänisin boljay almay, bas jayqadı. (40)

Sarbazdarınıñ bas-ayağın jıynap, qasqaraya kögaldı, oypandaw bir jerge ayaldadı. Ekimiñğa juwıq jigıtpen kelip edi, qarası kädimgidey azayıp qalğan sıyaqtı körindi. Jüzbasılarına tapsırıp, sanın anıqtatqanda bes jüzdey adam kem bop sıqtı. “Azğantay ğana aralasqan urısta osınşa köp şıǵın bolğan ba, (45) joq älde adasıp, basqa jaqta bölünip jür me?” dep oyladı ol. [197]

– Erteñ tañ biline atqa mineyik, – dedi Rayimbek jüzbasılarına. Aytar aqla bolsa uǵıp, berer kömegi bolsa alıp keliñder dep eki kisini bas asrdarğa jiberdi.

Keşegi qaşqan jaw asa uzamaptı. Kün qurıq boyı köterile (5) qarası körindi. Oñ ıyıq jağı Qorday jotasınıñ kölbew etegi, sol jağı uşı-qıyırısız mıyday dala. Ortadağı oqta-tekte bir kezdesetin alasa adırlardıñ arasına tüsip alıp zita qaşqan joñğar şerikteri soñında ökşelep quwğan jawı bar ekenin bilse de tim asıǵa qoymay, jayımen jılıp kele jatqan. Aldında ne kütip (10) turğanın bilmeydi, al soñında Rayimbekter jawımen qosa Sarı-Manja sekildi järdem qolın sozar jaqını da barın biledi. İlgerilep ketüwge umtılıp, asıǵa qoymaytını da soñdıqtay.

Rayimbekter kele-aq kiylikti. Quyırığın türe soñın ıǵıstırıp, tez jabırıp, orta tusqa tayadı. Sonı kütip turğanday-aq, (15) jelke jaqtan şegirtkedey qaptağan qalıñ qol körindi. Soñınan oyrtattar emes, qazaqtar keler dep kütip edi. Öytkeni keşe osı bağıtqa bet alğan şerikter şoǵırınıñ soñınan quwıp ketken sarbazdardan eki ese köp ekenin körgen. Olay bolsa bul bizge jetken järdem bolar dep quwanğan Rayimbektiñ quwanışı uzaqqa (20) barmadı.

Sarı-Manja quwlıǵın asırdı. Köşe qaşqan şerikterdi ilgeri jiberip özi joldan burılıp qalıp qoyğanda quwıp kete jatqan qazaq qolının sonına tüspek edi. Sol maqsatına jetti. Rayimbektiñ mıñ jarımğa jetpeytin sarbazı aldınğı jaǵına eki (25) mıñday, soñında üş mıñday şeriktiñ qıspağında qaldı. Endi qasqağıp turıp, qarısı silkilesüwden basqa amal joq. Jüzbasılardıñ üş-törtewin aldağı jawğa qaratıp özgelerin özi artqa burıp alıp, jelkedegi jawmen ayqasuwğa kiristi. Bir täwiri kezdesken jerteri tar qıspaq emes keñ arna. Oñ ne solğa burılıp (30) alıp qaşıp qutılıp ketüwge de bolatın edi. Söyterik dep Berden

aqıl salğanda Rayimbek könbedi. Birinşiden quwıp kele jatıp qaşuw degendi qorlıq kördi. Ekinşiden Äbilqayırğa ketken jawşılar jәрdemmen oralar dep ümittendi. Olay bolmağanıñ özine bektenip kelgen Sarı-Manja şındap soñımızğa tüsse (35) keş kirmey toqtamaydı. Ondaı jağdayda qaşıp qarsılaştıñ ne, qaşpay soğıstıñ ne, bäribir. Qayta azdıpın añğartpay taban tirep urısқан utadı. Tek qarsılasıñnıñ aldında därmensizdigiñdi bilgizip qoyma. Rayimbek raydan qaytuwdan ornına qaysarlığın osındaı özindik qağıydalarmen aqtap urısqa köz jumbay (40) erlikpen qattı kiristi. Ara-tura:

– Jigitter, azbız dep üreylenebender. Biz jeñemiz. Özimiz jağalasıp üyrengen Sarı-Manjanıñ qorqaq şerikterin körine tığa quwamız, – dep ayğaylap, dem berip qoyadı. Al Rayimbektiñ közsiz erligin, surapıl qayratı men qaytpas qaysarlığın biletin (45) sarbazdarınıñ jeñemiz degen senimderi de kämil.

[198] Sonday jigermen, kekpen qapısız qarsı urısқан qazaqtar besin awğansa berilmedi. Amal ne köptiñ atı-köp eken. Törtke birden kelgen sarbazdar qanşa qaysarlanğanmen bolmadı. Olardıñ qatarınıñ közre tüserliktey tım siyrep bara jatqanın (5) bayqadı Rayimbek. Endi qaşpasa tügel ayırılıp qalatın qawıp tönöpti. Jigitter alğaşqıday ortada uylıgıp qalmaq şeriktermen äbden aralasıp ketken. Qupaqtan qalay şıgam deytin emes, ayğaylap, tike alğa tartsa da boladı.

Rayimbek şettep, oñaşalana bergende: (10)

– Berden jaralanıp qaldı! – dep bir jigit ayqasa jürüp, jaqındap kep xabar berdi. Ol köldeneñ kezdesken bir şerikti nayzamen tüyrep ötip, Rayimbekke taqay bere:

– Batır, sol qolıñızdan qan tamşılap jür! – dedi Rayimbek onı eleñ qılğan joq. (15)

– Berdenniñ jarası awır ma, jeñil me? – dep jigitter qayta suradı.

– Awır emes, – dedi ol Rayimbekten ketpey.

Rayimbek jol-jönekey qağısa, nayzalası jürüp, şetke şıqtı da: (20)

– Sarbazdar, soñımnan eriñder! – dep ayğayladı. Onıñ solay dewi muñ eken, jigitter Rayimbekke qaray at basın burıp, şaba jöneldi. Sarı-Manja köptigin tağı körsetti. Qanmaydannaı uzay bere ädeyi tosıp jürgen qalmaq şerigi qarsı aldarıman qaptap şığa keldi. Onı körgende irkilip, jasqanıp sır bergisi (25) kelmedi. Atoylap, jigitterine ayğaylap aldaspandı aybattana töbesine üyirdi. Söytti de:

– Batır sarbazdar, jüreksinbender! Şerikten şep qurmaq tügil tastan qorğan soqsa da buzıp ötemiz! – dedi de özi alğa ozıp, urandap, ayğaylap şaba yöneldi. Bultaruwğa bolmaytının (30) jigitter de uqtı. Dağdılı uranğa basıp, “Rayimbek!”, “Rayimbek!” dep odan bir adım qalmaq, ilese şaptı.

Qazaqtardıñ taysalmaq, ekinşi bir bos keñistikke qaray bura tartpay, urandap umtıla tap bergenine qarap, jenilip qaşıp kele jatqanday emes, jeñip, jepirip, tağı da jaw izdep jawıgıp kele (35) jatqanday körindi şerikterge.

Rayimbek bastağan sarbazdar sol şıyrısq atqan şımır, tastüyin qalpın buzbağan boyda mañday aldındağı iyne ötpestey bop, şep qurıp, nayza kezep turğan şerikterdi señ jarğanday qaqıratıp, köbesin qaq ayıra sögip, ar jağına bir-aq ötip şıqtı. (40) Sol boyday ilgeriley berdi. Soñına qayırılıp soğıspay, quwıp jetkenderimen nayzalasıp, alistağanda sadaq tartıp, qaşa qağıstı.

– Tawğa tart! – dep Berdendi alğa jiberip, özi sarbazdarınıñ sonıñ qorğadı. Birdi-ekili andızday şawıp, alğa ozğandarın (45) attan uşırıp, ilgeri attatpadı. Jappay umtılap, jabıla qawarlıqtay şerikterdiñ de qazır qulşınısı küşti emes edi. **[199]** Öytkeni, qanjilik silkiles pen jaq ayırısқан jağalastan bir kün tınım körmegeli aydan astı. Sol uwaqt işnde jeñisten jeñilis köp, ter tegüwden qan törüw köp,

ümitten ürey basım. Qolbastağan batırları jekpe-jekte qan qusıp, şetinen setinen ketip jadır. (5) Osı jağdaydıñ bári joñğar şerikteriniñ unjırğasın tüsirmey jigerin jasıtpay qoysın ba ?!. Jeñgen sayın jelpinip, quwğan sayın qulşınıp turatın zamanı ötkenin qazır özderi de bayqan bastağanday. Ol kezde qazaqtardıñ bir de jasaqtarmen jağalasıp qalğanmen, tağı birde awılın şawıp malın dünüyesin tonap, (10) oljalap äketüwşi edi, endi olja joq. Aluwdıñ ornına aldırıp, ayırılıp qalıp jatqan jağday.

Rayimbekter taw sağasına iline bere quwğınşılar da at tizginin tegedi. Qarap ta turmay, kilt burılıp alıp, keyin qalğan noyanına qaray joqıtta jöneldi. Rayimbekter arnasınan (15) sağın bulaq ağıp jatqan jılğağa kelip toqtadı. Attan tüsip, bulaqqa jabıla bas qoydı. Qawsarday taza tübiniñ tası köringen tunıq suwdan şölderin qandıra simirip, raqattana juwındı. Küni oyğı qarşa jawğan jañ-tozańdarın qağıp-silkip kirşiksiz kökmaysağa bir-bir awnan turğanda kädimgidey quwnap sergip qaldı. (20)

Jüzbasılarmen Rayimbek az-kem şüyirkeleskennen keyin osı arağa iz tastap, orın awıstırıp ketüwdi maqul kördi. Qaytadan atqa mindi.

Birazdan beri soqqı jep äbden kektenip alğan Sarı-Manjanıñ soñdarına tüser qawpi bar edi. Rayimbek sarbazınıñ (25) sanı tum azayıp ketkenin de olar köröp aldı. Endi tündeletip bolsa da birneşe bel asıp, uzañırıp ketiw gerek. Söytip, adamdarın dem aldırıp, attarın tınıqtırmasa betaldı jorta berüwmen jeñiske jeter türi joq.

Birde özenmen örtep, arna jağasındağı qayırşaq tasterdı (30) at tuyağimen şaqırlata bastırıp, endi bir de şalğındı, kögeldi teriskeyge salıp, jalğız ayaq ker jolmen mubay jürüp kep, keñ qoltıqqa ilindi de, eki adır ortasındağı üsti tegis, döñgelek tekşege köterildi. Tekşeniñ däl ortasında altı qanat aq boz üydiñ ornınday ğana-döñgelek sağın köl bar eken. Köl (35) beyne öziniñ jüzin köröp turuw üşin aydıñ jer üstine tastay salğan aynası sıyaqıtı. Jawdı jeñip turıp jeñilip, qaşırıp turıp qaşıp kelgenine jabırqap qalğan sarbazdardıñ, oy jüyesin osınaw ayna köl men kök tekşeniñ körki, uşqan qustan özge jan balası basıp kele almaytın qawipsizdigi lezde sergitip (40) jiberdi.

Ay jariğında jadray jayılıp, qolayaqtarın erkin kösilip, kerilip-sozılıp aldı. Sodan keyin ärkim özi qalağan jerden orın tewip, eñ berisi seskege deyin tırp etpey jatpaqqa özderine özderi wäde berip, uyqığa qıysaydı. (45)

Tünniñ qaymezgili bolğanı belgisiz, Rayimbek şoşıp oyanğanday [200] kenet közin aşıp aldı. Qanşa täwlikten beri köz ilindirmey talmawrap kep qattı uyuqtağandiki me, uyqısı qanıp tañ asqan attay sergip, boyı mülde jeñildep qaptı. Janındağı ayna köldey jarqırağan appaq ay şeñberinen şığa tolqısıp, janbas (5) tusqa tüsipti. Rayimbek tañğa äli bir uyqı barıp şamalap, közip jumıp edi uyqısı kelmedi. Sodan eñ ol qaşanğı ädeti boyınşa qıyalğa erik berdi. Jaqın mañaydan bawpildegen elik dawısı üwildegen üki üni estildi. Alıstan suñqıldığan ular üni de qaydağı bir sağımış sezimin oyatıp, aq tilekpen awılda qalğan süygen (10) jar – Küniş beynesin köz aldına keltirdi.

Kelesi küni de osı orınnan qoğalğan joq. Erteñgisin ekiden tört adamdı birinen keyin birin şolğınşığa jiberdi. Olardıñ ekewi aldınğı ketken qos attı. Jigitterdi izdep tappaq ta qalğan ekewi özderin quwıp kep keyin qaytqan Sarı-Manja qosınıñ (15) qazirgi ornı men baqıt-bağdarın anıqtap kelmek. Olar ketkennen keyin jaw keler degen jaqqa qarawıl qoydı da özgeleri alañsız tınığıp jata berdi. Ekinşi täwliktiñ talma tüsi sağında Sarı-Manja qosının bilmekke attanğan eki jigit qayta oraldı. Jaw Rayimbekter enip ketken saydıñ awzına kelip jayğasıptı. (20) Oñ ne solınan bultarıp keter joli joq.

Tawdan arı asıp tüsem dese barsın, äytpese azıǵı tawsılǵanda aldımızǵa özi kelmey, aştan qırılar deymisiñ depti de tar qısañnıñ awzın tıǵındaǵanday bolıp, tapjılmay jatıp alıptı.

– Olar solay jata tursın, al biz şe? – dedi Rayimbek (25) janındaǵı jigitterge qarap.

– Biz kimdi kütip jatamız? – Biz eşkimdi kütpeymiz. Sarı-Manjada kegimiz ketti. Sonı qaytaruwımız kerek, – dep Berden urısqa qulshınıs bildirdi. Keybir jigitter osı toǵanımızben elge qaytsaq dep edi, oǵan köpşiligi könbedi. (30)

– Biz Alaköldegi urısqa xan, sultandardıñ bet-jüzin körtiwge kelgemiz joq. Qalmaqtı jeñip, jelkildep qaytamız dep kelgemiz. Ol bolmaǵan eken, tımqurısa üyrenisken jaw Sarı-Manjamen taǵı bir sayqaspay ketkim joq, – dep Qaraş tüsin qaypadı. (35)

Jigitterdiñ basım köpşiligi urısqa bilek sıbanıp turǵan soñ Rayimbek qoldadı da, şabuıl ädisin oylastırdı.

– Biz olardıñ kün şıǵıs taq betkeyindemiz, – dedi Rayimbek. – Qazir ortamızda tört-bes qırqa bar. Jaw bizdiñ osılay qaray örlep, bel asıp ketken jolımızdı bilmeydi. Kün batis (40) tusı olar üşin qawipsiz. Arǵı jaǵınan da, bergi qaptal tusınan da qawiptenbeydi. Olardıñ kütetini şolǵınşılarımız anıqtaǵanınday örden kep quyılar arna awzı ğana. Sondıqtan ekige bölünemiz de birewimiz ötkende özimiz örtep kelgen jolmen jürüp otırıp arǵı qaptalǵa ötip şıǵıp, kün batis jaǵınan, ekinşimiz (45) osıdan tik tömen tüsemiz de, künşıǵıs qabıǵasınan tiyisemiz. Jäne kündiz emes, tünde, uyqıda jatqanda tosınnan jetip [201] barıp, es tapqanşa birazın jäwkemdep tastayımızda, kidirmen kerı qaytamız. Uranday, ün şıǵaruw bolmasın.

Rayimbektiñ qolmen qoyǵanday etip aytqanı bäriniñ kökeyine qondı da, bir awız qarsılıqsız maquldastı. Tek Berden men (5) Qaraş ekewi özderiniñ oyların ayttı.

– Bizdiñ jigitter şetinen saqpanışı, – dedi berden. – Ana jolı kele jatıp bayqaǵanımda saydıñ eki qaptalı tastaqtı, butalı qojırqan betkey bolatın. Attarımızdı keyin qaldırıp, sol betkeyde jaya kelip, ärqaysımız bir-birden tas butalardı (10) panalap turıp, töbelerinen saqpannıñ tasın jawdırsaq.

– Meniñ saqpan oyıma kelgen joq, al Berden aytqan ädispen barıp, Sarı-Manjanı sadaqpen-aq jayǵastırayıq dep edim, – dep qaraş öz oyın ayttı.

– Saqpannıñ tası jetetin jerge sadaq oǵı jete bermeydi. (15) Eger jaqın barsaq, közge tüsip qalamız, – dep Berden könbedi.

– Saqpan degen tabılǵan aqıl, – dep qastadı Esenbek. – Bayaǵıda jılqı baǵıp jürgende bir qırqada turıp, ekinşi qırqadaǵı elikti top etkizetinbiz.

Rayimbek onıñ sözine külip jibere jastap, äreñ tejeldi. (20)

Ekige bölgen sarbazdarınıñ bir jartısını Rayimbek özi, ekinşi jartısını Berden bastap, tañ ata jürüp ketti.

– Belgili jerge barǵanda jabuwıldı bir mezgilde bastaymız. Ol üşin ot jaǵıp belgi beremiz, – dedi Rayimbek jürer aldında Bergende. Kelesi küni kelisilgen jerge biri ert, biri keştew (25) barıp jettide, qarañǵı tüsüwin kütti. Tün ortasında tayaǵan şaqta Berdender Rayimbek jaqtan lapılǵan ot jalının kördi.

Ay jaña tuwǵan, biraq qırqadan asıp, jerge jariǵın äli tüsire qoyǵan joq, ala köleñke, säy işi odan da küñgirtew Aynala jım-jürt, külli älemniñ tereñ uyqıǵa şomǵan şaǵı. Bes (30) jüzden eki jaqqa

bölingen miñ şamalı attın tuyağı şıqırlap tasqa tiygeni bolmasa, uyqıdağı jandınıñ äñ sergegi qus ekeş qustı da şoşıtıp oyatarlıq dıbıs şığarmay, mısıq tabandap otırıp qosınıñ däl qasına keldi. Tün mawjırağan jıp-jılı edi. Sonda da şerikterdin köbi şaqtıq istep kiyimşen jatıptı. Är (35) jerde top-top bolıp, är tastañ, är ağaştıñ tübine uylıǵa qıysayǵan. Endi bir jerde kögendewli qozılarday qatar tüzegen birewleri şalqadan jayılıp tüsip, taǵı birewleri jer quşa etpettegen osılay qannen qapersiz uyqı quşaǵına şomǵan.

Jaw izdep kelgen jigitterge keregi de sol edi, sätti tüsip (40) turǵan soñ ün-tünsiz kelip nayzamen tüyrep süñimen suqqılay berdi. Äni-mini degenşe iñqıl-qıñqıl da şıǵa bastadı. “O, burxan!”, “O, ağlabıy!” degen sekildi üreyli ün, jansebil sözde köbeydi. Ol birte-birte oybayǵa, oybay ayǵayǵa ulastı.

Qora tolı qoyǵa dürkirete qasqır tiyip, şetterilerin jarıp (45) tastap jatqanda, ortaǵılar äli ornınan da qozǵalmaytını sıyaqtı, andawsız kelgen ajal apatı şerikterdiñ şetinen soǵıp, [202] japıra janşıp biraz jerge kelgende ğana tirileri teris oyanıp, orındarınan atıp-atıp tura bastadı. Ört yaqıytasqınǵa uqsamaytın, biraq japıra jalıma odan kem soqqıyıtın osınaw ünsiz, tilsiz qırǵınnan şoşına jan uşıra qaşuwǵa jantalastı. (5) Es tapqandarı ebil-sebil qarmanıp, qaruwlarına jamastı. Jüzdep, tipti miñdap bölünip, bükil bir anǵardı alıp, şaşırıp jatqan şerikter öz ömirlerinde kezdesip körmegegen mına ünsiz tajaldan äreñ es jıydı. Bul uwaqıt işinde oysıray qırıldı de. Qoldarına qaruw alıp attarına minip ülgergenşe qulaştı erkin (10) siltegen jigitter taǵı bir sıpirasın sulattı. Söytip tañ qılañ bere tayıp turdı da, uştı-küyli közden ğayıp boldı. Ärqaysı özderi kelgen jaqqa qaray at basın burıp, bel asıp ketti.

Sarı-Manjaniñ özinen bastap, ondağan qızmetke-nökerleri men äli de üş miñǵa juwıq şerigi bäre tıs körgendey añ-tañ boldı (15) da qaldı.

– Qazaqtar “diyüw”, “peri”, “jin”, “şaytan” degen dewşi edi, älgiler sol şıǵar, – dedi birewler.

– Äy, qaydam bul özimizdiñ burxanniñ bizge körsetken qaharlı aşuwı şıǵar, – dedi ekinşisi.

(20) Osılay boljampazdar köbeyip, ärqaysı är saqqa jügirtip, säwegesip bardı da, aqırı bul – Rayimbektiñ isi degenge saydı. Biraq qay jaqtan jetip kelgenin bile almay taǵı daǵdardı.

Jerde bir adam jayaw qalǵan joq, bäre atqa qondı. Sonda da bir jaǵına burılıp kete qoymay endi qaytpek kerek degendi (25) mäslıyxattasqanda Sarı-Manjaniñ töniregindegi aqılşı-kenesşi tuw ustawşı nökerleri oyi ekige bölindi.

Birewleri – osı tayǵanımbızben keyin qaytsaq dedi. Ekinşileri – şerigimiz Rayimbek qolınan äli de eki ese köp qoy sondıqtan olar aşıq urısuwǵa jüregi dawalap özderi kelmese, qur (30) bosqa kütip jata bermey özimiz izdep barıp jayǵasaq, dedi.

Olar östip aqıldasıp, bir tüyinge kele almay turǵanda, eki qanattağı Rayimbek jigitteri özderiniñ o basta kelisip alǵanımday attarın arǵı ökke tastap, eki joq betkeyge jayaw örmelep keldi, serek-serek tastarmen şoq-şoq butalardıñ qalqasına (35) jayǵastı. Özen boyında uylıǵıp, ne istewdiñ qalqasına almay turǵan qaraqorımday şerik alıs ta bolsa iyek astınan körindi. Endi tek Rayimbek bastap saqpanniñ bir tasın jiberse, qalǵan miñ qol tügel aǵıtuwǵa dayın.

Sarı-Manja şerigin uyqıda jatqanda qırıp alıp, keyin (40) şeginüwden namıstandı da, ilgeri jürüwdi uyǵardı. Söytip aldı saydı örlep qozǵala bergende ayaq astınan bitırlap jawǵan qalıñ burşaqtıñ astında qaldı. Burşaq bolǵanda qanday?! Barmaqtaıy, mıqtasa kekiliktiñ jumırtqasınday burşaq jawşı edi, al mınanıñ ülkendigi tuwra judırıqtay jāne tiygen adamdı (45) attan uşırıp tüsirip jatır. Şerikter taǵı sastı.

Jamray kökke qaradı. Aspan şayday aşıq. Keyde kün şığıp turıp [203] ta ötkinşi jawıp ötetini bar äriyne. Burşaq tolastamadı, üsti-üstine üdey tüsti. Şerikter endi boyqadı, jawıp turğan muz burşaq emes, tas burşaq. Attan qulap bara şatıp:

– O, burxan! (5)

– O, aǵlabiy! – degen üreyli, ökinişti ünder tas burşaqtıñ bıtırлаған ünimen qatar estile bastadı. Qalıñ qol qalay tartıp köterip bilmey ıǵı-jıǵı bolıp, birese olay, birese bilay tönkerildi. Tas burşaq tiyip jıǵılǵandar ayaq astında taptaldı.

– Bul şınında burxannıñ isi. Demek burxan bizdiñ bul jerde (10) jatuwımızǵa qarsı eken, – dep oylaǵan Sarı-Manja özi bastap, at basın keyin burdı. Sonda ğana eki jaq betkeyden jawıp jatqan tas burşaq adamdardıñ isi ekeni anıq boldı. Onıñ basında Rayımbektiñ turğanın da boljaldadı. Budan qaşıp qutılıwıdan başqa amal joq dep esepseven Sarı-Manja soñımnan (15) eriñder degen dabıl qaqtırdı. Olar bir baǵıtqa bet alıp, aldı uzap ketkenşe arttaǵılar tasburşaqtan köz aşpay, döp tiygenderi domalap qala berdi.

Qazaq jigitteri qayta kelip, attarına mindi. Endi aldı-artına qaramay, qattı jürüp ketken qalmaq şerikteriniñ soñına tüsip (20) quwuwdı jön körmedi. Onıñ üstine azıq-tulıqteri da tawsılıp jawdan tüsken attardı soyıp jey bastaǵan. Sonımen özderi eki ret basıp ötken taw jolina qayta tüsti. Sol boydan jürüp otırıp, kelesi küni tús awa älgi köldi tekşege qayta keldi. Osında bir-eki kün ayaldap, şaǵınşılardı tospaq.

(25) Ekinşi küni namazşam mezgilinde eki-ekiden üş bölek ketken şolǵınşılardı altaw emes, jetew bolıp oraldı. Şetinşisi Rayımbektiñ jasaǵında bolmaǵan böten adam.

Şolǵınşılardı tamaqtanıp, jayǵasıp aǵannan keyin körgen-bilgenderin boyandawǵa kiristi. (30)

Keyingi törtewi aldınǵılardı izdep, ana küngi qalmaq añırıp qaşqan qanmaydan- ğa deyin barıptı. Ol jerde ölikke talasıp, qaptap jürgen qarǵa, quzǵın men it-qustı köripti. Olar azıǵı az, qarını aş bolsa adamdı körgende tastay qaşar edi. Köptiginen közderine qan tolıp, jıl jese tawsılmaytın taw-töbe jemtikti. (35) qızǵanıp, birin-biri talap, özaǵa qızıl qırǵın bop jatıptı. Toyap barǵan adamdardıñ özderine tap-tap berip mañayına jolatpaptı. Aldınǵı ketken ekewi qaytar jolda qalmaqtardan qaşıp, jasırınıp, Rayımbekterdiñ qalay ketkenin bile almay adasıp jürgen jerde uşırasıptı. (40)

Al jetinşi adam japan dalada jalǵız özi qañǵıp kele jatqanda kezdesken. Ol da Alaköldegi qazaq-qalmaq qırǵınına qatısқан qazaq sarbazı eken. Öziniñ aytuwına qara-ǵanda, osı urısta ölipti de qayta tirilipti. Qalay ölip, tirilgenin aytuw özine üreyli olǵanmen estip otrǵandarǵa qızıq körindi. Ol jawmen (45) jaǵalasıp jürgende basınan awır soqqı tiyip, attan qulaptı da, [204] qalıñ öliktiñ arasında qalıptı. Qanşa jatqanın bilmeydi. Esi kirgen kezde älginde özi attan qular aldındaǵıday arısı-kürsi urıs-qaǵıs, ayǵay-attan, ajıratıp bolmas ızı-şuw, qım-qıwıt dawıstardan qulaǵı tunıptı. Ol ölgen şıǵarmın dep közin (5) aşpay jata beripti. Degenmen qıymıldap köreyinşi dese jökken tüyeniñ astında qalǵanday, qozǵala almaptı. Bir uwaqta älgi uwar-şuw, ulı dübir tutasa jönkip, alıstap bara jatqanday bolıptı. Däl sol sätte äldkimniñ “Bolat xanǵa oq tiydi” degen söziniñ qulaǵı şalıp qaladı. Sodan keyin “E-e-e, xan ölip, qaraşa (10) qırılǵan eken ğoy qazaq qaşıp, qalmaq quwǵan eken ğoy” dep oylaptı. Mañayına tılsım tınıstıq ornaǵan kezde eptep közin aşıptı. Qarasa aynalası ayqasıp, bettesip jatqan adam öliginen körinbeydi. Tirliginde kerisip, ölgende köriskendey keybir qazaq pen qalmaq birinmen biri qawışıp, jalpaq bet, talpaq tanawları (15) bir-birine qabısıp jabısıp qaptı. Solardıñ bärin körip jatsa da öziniñ öli-

türisin bile almay qayta közin jumadı. Azdan soñ jaqın mañnan küyzele, ıırısqan dibis qulağına şalınadı. Közin tağı aşıp, tıñ tıñdaydı. Älgi ünmen qosa emis-emis söz estiledi. Tirligine eptep sene bastağan soñ aqırın qıymıldap (20) zilqara tastay awırlap, zırqıldap awırıp turğan basıp äreñ köterip, aynalasına qarasa, tört-bes qadam jerde birew jatır. Sığırayğan közi jilt-jilt etedi. Älginde ıırısqan sol eken. Bet-awzın qan jawıp ketipti.

“Ey, – deydi bul, – sen kimsiñ? Qazaqsıñ ba, qalmaqsıñ ba?” (25) Ol ündemeydi. Eptep ornınan turıp janına baradı. Qalmaq şerigi ekenin tanıydı. Onı öltirmekke jalma-jan töñireginen qaruw qaraydı. Şerik:

– Ne izdep jürsiñ? – dep suraydı.

– Seni öltiretin qaruw izdep jürmin, – deydi sarbaz. (30)

– Äy, näyz, – deydi şerik, – tiri kezimizde töbelstik, alıstıq, julıstıq. Bir-birimizdi öltirdik. Sol da jetpey me? Endi tımqurısa ölgende tınış jatayıqşı, tiyispeyikşi! – Sarbaz oylanıp qaladı. “Şınında da birbirimizdi öltirgenimiz pas. Men qazir ölümün be, tirimin be, özüm de anıq bilmeymin. Musılmandarda (35) “ölip, o dünyeye barğanda qayta tiriledi” degen söz bar. Sire solay bolğan şığarmın. Al mınaw öziñiñ ölgenin moyındap jatır. Olay bolsa ölgen adamda nem bar? Munda birimizden-birimiz qızğanatın däneñe de joq. Biz talasqanıñ bäri ana dünyede qaldı. (40)

– Äy, näyz – deydi şerik tağı da, – kel odan da bir-birimizdi qolıtqan süyep, qol ustasıp, birge bolayıq.

“Qolıtqan süyep turğızsam turğızayın, biraq birge bola almayım. Öytkeni sen-kebir, men-musılman, – deydi sarbaz. Söytip, onı süyemeldep turğızadı da: (45)

– Al sen öz küniñdi öziñ kör, men öz künimdi özüm köreyin, – dep burılıp alıp, betaldı jüre beredi. Biraz jerge barıp, [205] artına burılса, älgi şerik sol ornınan qozğalmay buğan qarap tür eken.

– Äy, näyz, – deydi ol qoştasqanıñ belgisin qolımen körsetip, – eger burxanıñ buyırığı bolıp, qoñtayşa ämir berip, (5) taytalasta tağı da kezdesip qalsaq, esinde bolsın birimizge-birimiz tiyispeyik!

– Bolsın – deydi bul da dawıstap.

Şolğınşılar men birge kelgen adamnıñ äñgimesi mundağılarğa ertegi sıyaqtı bolıp estildi. (10)

– Adam balasınıñ tirlikte körmeytini joq eken-aw! desip, bas şayqap, tandanısp tındadı.

Rayimbektiñ kütkeni Alakölden anırap qalmaq qaşqannan keyingi urıs tağdırı edi. Şolğınşılardıñ da, joldan qosılğan mına jigittiñ ol jönindegi xabarı köñil jubatarlıq bolmadı. (15) Alğaş ketken eki şolğınşı barğanda jawırınnan sadaq oğı qadalğan Bolat xandı küymege salıp, Türkistanğa jöneltkenin köripti. Qasına Semeke xan men Baraq sultan jäne Äbilmembet otırıptı.

“Äjal araşağa könse janında birge ketip bara jatqandardıñ (20) da şaması keler. Sen qal. Mına jeñispen bastalğan urıstı äri qaray jalğastıra bereyik” dep bögenbay bastağan batırlap bas sardarğa qolqa salğan eken, til almaptı. Nege ekenin äytewir, Türkistanğa quymedegilerden burın jetüwge asıgıp, jürüp ketipti. Äbilqayırğa Bökenbay men Taylan batır ergen soñ olar bastap (25) jürgen kişi jüz qolı qosa at basın burıptı. Qabanbay jene urısqa tosınna “Abılayıp” kirgen belgisiz batır Rayimbek qusap aldına tüsken jawdı añırata quwıp kete barıptı. Söytse “Abılaylap” şapqannın şın atı Äbilmansur, ötirip atı sabalaq eken. Buringi ötken Abılay xannıñ urnağı bolğan soñ (30) atasınıñ atın atap uran ğıp şawıptı.

Sodan äri qaray öziniñ de abılay atanıp ketetinin ol kezde bilgen joq edi. Alğaşqı şoğınşılardıñ körgen-bilgeni osı boldı.

Kim jeñip, kim jeñiledi degen suraw sınap tay sırgıp turğan qaterli şaqta qazaqtarğa tus-tustan tasqındap tın küş kelip (35) qosıldı. Jan alıp, jan berisken ulı dübit, ular şuw şayqasta ustarınıñ jüzinde dirildep turğan jeñis dep jeñilis bezbeniniñ tili qazaqtar jaqqa awıp ketti. Añıraqay sekildi aybındı xannıñ bası alındı. Qalmaqtar añırap qaşa bastadı. Osı jeñis – şın jeñistiñ bası bolatın şıǵar osı ekindi bāseñsitpey (40) osı qapqınnan qaytpay alǵa jılıǵanımız jılıǵan-aq şıǵar dep quwanıp edi Rayimbek .

Söytse onıñ da bası tawday, ayaǵı qılday bolıp sıyrıquymşaqtap ketipti. Öytüwge sebep te, kinäli de beldili boldı. Bar sıltaw xannıñ keterge uşıraǵanı eken. Tipti ajal jetip öldi (45) deyin. Son da ol üşin бүkil el taǵdırın elekke salıp şayqaw ädilet ne?! Xan ölse de xan taǵı qulaǵan emes qoy. Qayta bosaǵan [206] taqqa talasuwsılap köbeyip, qay jeñgeni qonjıyıp, qona qaladı eken. Al xalıq qurısa bāri qurımay ma?! Sonı el biylegen töreler nege bilmeydi?! “Törege ergen er-toqımın jayaw arqalaydı” dep xalıq qalıp aytpaǵan-aw! (5)

Rayimbek qayda jürse de ay-qıyyalsız, armansız jürgen emes. Äsirese soñǵı bes-altı kün işinde ol elmen birge qattı jbiǵuw üstinde. Xanǵa ergen qazaq qolınıñ jeñip turıp jeñe almay qalǵanına qapalanadı. Er-azamattıñ elim dep, tuwǵan jerim dep şıbın janın şüberekke tüyip jürip tökken terimen aqqan (10) qanınıñ aqталмай, tekke ketkenine küyinedi. Jarǵaq qulaqtarı jastıqqa tüymen, qaladan dalaǵa, daladan qalaǵa sabılıp, sardar saylap, sarbaz qurap, olarǵa sāt sapar tilep, senimge sert baylap otırǵan bıy batırlardıñ ümitiniñ aqталмағанınıñ özi ayanıstıday körinedi. Söytse de onday awır oy, qıyyan qıyyalǵa boy (15) aldırıp, unjırǵasın tüsirgen joq. Qayta qayratı kekke qayralǵanday jasın atıp, suwǵa tiygen qıl şılbırday şıyrıǵa түседi.

Rayimbek şolǵınşılardıñ xabarınan keyin köp bögelgen joq. Bas ayaǵı mıñǵa jetpeytin jigitteriñ ertip alıp elge qayttı. (20)

Ol anada elden attanarda Ordabasıdan bastalǵan ulı jorıqtıñ Alakölge kelip tüyisip, joñǵar tümenderimen tirese toqtaǵanınan xabar alǵan. Biraq ol urısqa aralasuwǵa birden jortıp kele almadı. Öytkeni, köpten beri jarǵa jurtısıp kele jatqan bayaǵı Sarı-Manja tümenimen urıs üstinde bolatın. (25) Onday xabar, xabar ǵana emes “tümenin alıp, tez jetsin” degen Çona-Doba jawşı Sarı-Manjaǵa da kelgen.

Alayda birimen-biri ustanıp, tistesip, qarısıp qalǵan eki joyqın küş birinen-biri op oñay ajrap kete almaǵan. Aqırı ekewi de birine-biri bilgizbey bir tünde äskerin ekige bölip (30) Alaköldi betke alıp bölek-bölek jolmen jortıp ketken. Sonday бүkil qazaqtıñ Joñǵarǵa qarısı ulı jorıǵınıñ juwan ortasında bolsam degen armanına da jetti Rayimbek. Qulaş kerip, erkin siltep qalıñ toptı qaq jarıp ayawsız ayqastıda. Talay-talay qıyın-qıspaқта sır bermegen astındaǵı. Köqoynaǵı da osı (35) joli ayızın taǵı bir qandırdı. Toqtaytın jerde özi toqtaydı, burılattın jerde özi burıladı. İyesine tizgin tartqızuw degen joq, tek üstindegi adamnıñ dene qozǵılısı, taqım qısuw mñǵayımen urısqsa iyirilip talşıbıqsa iyile beredi. Sondıqtan da Rayimbek köp jaǵdayda qaruwdı eki qolına birdey ustap jumsaydı. (40) Jan alıp jan berisken urıstıñ bāri birdey-aq qoy. Degenmen dawıl küngi qalıñ qara armanday şayqalıp, birese olay, birese bulay töñkerile teñselip, satır-kütir sınıp, qıyrıp jatqan alañı keñ, awqıma alıp urıstı Rayimbektıñ tuñǵış ret bastan keşkeni. Doda ortasındaǵı kökpardı suwırıp alıp ketkendey (45) qumardan bir şıǵıp edi.

Bir mezette tönireginde qalmaq qalmaq ürikken kiyikşe dürgirep jürip bergende бүkil joñğar bir [207] özinen şoşıp qaşqanday kökiregin quwanış kernep, soñınan qara üzbey quwalay jönelgeni sol. Endi mine, jeñisti orta jolda qaldırıp, sol üşin süle sapa bolıp qawılığa kele jatqanı...

Rayimbektiñ qas qabağındağı kirbiñin bayqağanı berden: (5)

– Sen nege sonşa köñilsizsiñ? – degen jolda kele jatıp atın tebinip, qatarlasa berip.

– Mâz bolatın ne bar? – dep qarsı surağan Rayimbek.

– Ow, ağayın, biz jeñdik pe jendik. Qalmaq qaştı ma? Qaştı. (10)

– Al sodan keyin, ne boldı?

– Ne boluwşı edi! Sodan keyin biz quwdıq.

– İyâ, qalay quwdıq?

– Qalay quwğanı nesi?! Qalay qaşsa solay quwdıq.

– Äli de quwıp kele jatırmız ğoy ä?! – dep Rayimbek mırs (15) etip kete küldi. Berden osı arada tosılıp, sâl bögelip qaldı.

– Endi... äli de quwa berer edik, körmeysiñ be, xannıñ ajalınıñ tap osı arağa kelgende jetkenin!

– “Jetkenin” emes, “jetkizgenin” de. Oğan nege oq qaş mañdayınan qadalmaq arqasınan tiyedi?! Mine bizdiñ qazaqtıñ (20) jeñse de jeñe almay, qaşsa quwa almay jürgen sebebi sol. Bayağı qısta istegen Ömen biydiñ qılığın köziñmen kördiñ be?

– Kördim, – dedi Berden älgindey emes, tüsingine birdeñe barğanday ekpini bäsäñip.

– Endeşe, bul da sonıñ bir türi. Jäne onday äri aşıq, eri (25) usaq-tüyek, iyeginiñ astındağı närse emes, taw qoparğanday kesek te qum keşkendey izi joq is. Meni jabırğatıp kele jatqan qazaqtıñ osınday özin-özi ayaqtan şalıp sürindiretin qılığı.

Berden äri qaray daw ayta almadı, tek tereñ kürsindi de qoydı. (30)

Bir qızığı bular awılğa qağınday bergende qalıñ adamnıñ aldarınan qarsı alıp şıqqanı. Birdi ekili bolsa jaqsı ğoy jigıt-jeleñ käre-jas, bala-şağa demey, tügel tönkerile şıqqanday. Jäne är adamnıñ qolında torsıq tastağan.

Rayimbekter äwelde qayran qaldı da tayağanda tüsindi. Bizdiñ (35) “jeñisimizdi” qutıqtap şıqqandar! – dep Rayimbek Berdeñge qarap tağı da mısqılmen mırs etti.

– Meyli, – dedi Berden qısılp-qımtırılmay-aq. – Jeñgenimiz ras. Bunday bılay da jeñemiz. Şeginse xan, sultandar şegindi. Olardan qara xalıqqa qaşan jaqsılıq kelip edi! Solay (40) ma jigitter?! Bizdiñ jeñgenimiz ras pa?! – dep ol dawıstap art jağına qaradı.

– Ras! Ras! – Biz jeñdik.

– Biz jeñemiz aqırı! – dep jigitter duw köterip äketi. (45)

Qarsı alğandarğa jaqındağanda Rayimbek bastağan jigitter tügel attan tüsti. Äweli bir-bir ayaqtan usınğan qımızdı simirip, [208] sodan keyin jappay körisüwge köşti. Birewler jawdı jeñip ama kelgen batırın quşaptap körisse, birewler urısta şihiyet ketke bozdağın joqtap bozdap jılap köristi.

Küniş pen Eñlik te qarsıluwşılar arasında eken. Ola (5) elden erek sağıniştarın bilgizip ağaştanbay-aq tize bügip qurmet körsetkennen keyin birden at tizgininen ustap jayaw jetekke aldı.

Küniş sağınış mawqın attı aymalawmen basqısı kelgende Köqoynaqtıñ moynınan quşaqtap, jalın tarap, kekilin sıypalap (10) beredi. Beyne jawdı jeñip kele jatqan Rayımbek emes, Köqoynaqtay, aymalap, onıñ közinen süygende Küniştiñ de köz jası jiyegine tolıp mölt-mölt etedi. Bir waqta arsalandap jügiri Aqbala da jetti. Ol keldi de:

– Ağa – dep Rayımbektiñ moynına asıla ketti. (15)

– Men Sarı-Manjanıñ bir mergeniñ öltirip, “qoyşağırın” qıyrattım, ağa! – dedi Aqbala bärinen burın öz istegenin maqtanıp.

– Onda senen oljalı eş kim joq eken – dep Rayımbek qızdıñ mañdayınan süydi... Bäri awılğa bettedi. (20)

Janasa jürgen Aqbala Rayımbekke tağı birdeñe aytqısı bar sıyaqtı, biraz zeñbirekti qıyrattım degendey maqtana almay sıypaqtap bir joğarı, bir tömen qarap, bir de muñayıp qabağın sıtıp öz-özinen mazasındanıp qaldı. Oğan asa män bermegen Rayımbek: (25)

– Apañ aman ba? Malay qayda? – dep ekewin qatar suradı. Aqbala odan arman tünere tüsti de:

– Apam qaytı bolğan. Erteñ jetisin bermekpiz, – dep müñaya jawap berdi. Älgiñde ğana güldey jaynap kelgen qız lezde jüzdep bürise qaldı. (30)

Rayımbek qayırılı bolsın aytıp ülgergenşe Aqbala:

– Ağam qaytıp oralğan, dedi qızdıñ jüdep bozara qalğan jüzine qaytadan qan jügirdi.

“Ağam qaytıp oralğan” degen sözge Rayımbek eleñ ete tüsti de, senbegendey qaytalay suradı.

(35) – İyä, ağa, qaytıp oralğan. Tek apama topıraq sala almadı. Jerlegennen üş künnen keyin keldi. Qalmaqtıñ on şaqtı jılqısın aydap qaytıptı. Malay ekewi sonıñ birewin soyıp jatır. Erteñ töñirektegi ülken-kişini şaqırıp, apamniñ jetisin bermek, äri öziniñ ağattıǵına keşirim ötinbek. Siz de keliñiz, ağa (40) jaray ma?

– Jaraydı – dey saldı Rayımbek ol tuwralı oyğa ketip. “Jurt janalap qonıs awdarıp köşkendey ketkisi kelse tuwğan elin, aq sütün bergen anasının tastap kete saluw, kelgisi kelse tuwğan özine opasızdıq etip keteken otanım, elim, anam qayta qabılday (45) ma, joq pa dep azğantay bolsa da oylanbastan, qımsınbastan kele saluwdı qanday oñay körgen ä?!” Rayımbek ol tuwralı

[209] osınday bir jiyreniştı oyğa kelse de “Ağam qaytıp oraldı” dep quwanıp turğan qızğa “jaqsı boptı” degennen özge eşteñe ayta almadı. “Ne degenmen birge tuwğan quw bawır emes pe. Ol qanşa qataldıq istep, ah urğızıp ketse de, esten şıǵarıp jibergen (5) sıyaqtı. Oynaqtağan taylaq ot basqanday, anasınıñ qabirine topıraq ta sala almaptı. Netken ökinişti. Tım qurısa sınısına özi opınsa jarar edi. Erteñ keleyin keriyiyalar ne aytar eken”...

Erteñine Aqbalanıñ üyine biraz adam jıynaldı. Jaz küni. Äzirşe şıyırılana qoymağan jaña qonıs. Jurt dalağa, kilem (10) tügindey jumsaq kökmaysağa otırdı.

Aqberdiniñ jawdan tüsirip kelgen olja malım dep maqtanğanı ma, älde jurttın murtın bir maylap rıza qıl jibersem, meniñ ötkenimdi qazbalap ne şaruwası bar, toyğanına mäs bolıp kete berer dedi me, äytewir şıldeniñ şıjğan ıstıǵında töbedey bir (15) tuw biyeni soyıptı da tastaptı. Söytip tawday et, köldey şıq jasaptı. Öziniñ ön-älpetinde ötken isine ökingendey de, uyalıp qısılganday da sıñay joq.

Qayta, “bärin de durıs istedim” degendey özine-özi rızalıqtıñ nışanı bayqaladı. Buğan deyın astındağı jalğız atınan basqa esiginde iyti de joq jigitiñ (20) jetilik nızir emes, jıldıq as beregendey etipti.

Onısına ärkim är türlü bağa berdi.

– Bayqus bala, anasının tirliginde sıylap almap edi, ölgende aruwağın töbesine köterdi-aw!

– Äkesi bu düniyeden ketkeli beri üyinen bir şawrim şay (25) tatırmap edi, qalmaqa barıp qarıq bop kelgen be, aq tüyeniñ qarnın aqtarıp tastadı ğoy!

– E mañday tersiz kelgen maldı ayasın ba?! – degendey sekildi sırtqa şıqpağan küñkil sözder örbip barıp basıldı.

Et kelinip, nızir taratılıp bolğannan keyin ölkender irkilip (30) soñında qalıp, Aqberdini ortağa şaqırdı. Aldımen anasına arnap as bergeni üşin alğıs ayttı. Sodan keyin elin, anasın satıp, jaw jaqqa ötip ketken ağıttıñın ayıptap söyledi. Biraq arğı-bergini ädil tarazılap, teñ salmaqtañy biletin aqılğöy kəriyalar ar-namısına tiymey, mayda til, astarlı mısalmen-aq (35) tereñ batırıp zerdelige oy salar sözder ayttı. Äñgimeni ädettegişe Qoyaydar biy bastadı.

– Bir kök ögizdiñ araqasına mırşaq, jelkesine moyınturıq batpay, äbden semirip, semizdikten esiripti de künderdiñ küninde “Men endi ögiz qolıp, sıyırlarmen birge jürmeyim, arğımaq at (40) bolıp jılqığa qosılam” dep ketip qaptı. Sıyırdı jılqı sıyğıza ma, birewi tistep birewi tewip, maza bermepiti. Sodan kök ögizge oy tüsip, “qoy, ärkim öz tegimen birge jürse jarasadı eken” deydi de, ebden jüdep-jadap qayıp kepti. Sonda sıyırdıñ birewi oğan: Ey, sen kök ögiz boldıñ, özin äbden semiz (45) boldıñ, sıyırdı mensinbey, jılqı bolam dep ketip ediñ, endi [210] bizdiñ nemiz boldıñ?!” degen eken. Seniñ isiñ de sonday boldı qarağım – dep biy aytpağın mısaldap, mıypazdap jetkizdi.

– Xalqınan jerigen ulan tanımağan elde öledi qağınan jerigen qulan qağırağan şölde öledi. Erterek elge oralğanın (5) abzal boldı, qarağım, – dep Ömen biy onıñ aman kelgeni üşin şükirşilik etken awjay tanıttı.

– Qıdırıp jüre beretin eki awıldıñ arası emes. Semser üstinde sertsenip, qanjarmen qan tögisip turğan elimiz. Jawlas truwğa baratın jawşı, eldestirüwge keler elşi bolsa bir säri. (10) Ärkim qolayına jaqqan jaqqa qaray kete berüwge erikti me? Aqqan suwdıñ da surawı bar eken, satqın uldıñ surawı nege bolmaydı jaqsı ağalar. Älde ketip bara jatsa soñınan topıraq şaşıp qarğıstaw, qayıp kele jatsa quşağımızdı aşıp alğıstaw ädetimiz be?! – ölkender aldına kesemsip köp söylew bermeytin (15) Rayimbek oylana otırıp biraz söz aytıp tastadı. Keşegi Alaköl urısınan aşköñil bolıp qayıtqan jigitte azadap aşınaw dabar sıyaqtı. Ağam keldi dep arsalañdap jürgen qız köniline de qaramadı qayta opasız uldıñ küyiginen ölgen äziz ananı köbirek köz aldına keltirgendey. (20)

– Rayimbek qarağım, seniñ eldikke – bulaw, ezdikke buğaw bolsın degeniñ orındı biraq amal ne at aylanıp qazığın tapsa er aynalıp elin tapsa keşire beretin ejelden könbis elmiz. Atanıñ köñili bolmasa, botanıñ köñili bar. Ağanıñ kinäsin qanımmen juwam dep qarşadayınan atqa er salıp er azamattarmen (25) birge jawdıñ jağasın jırtıp kelgen Aqbaladay qarındasıñ üşin sen de keşip bir jolğa! – dep jawırınşı Berdikey Rayimbekke tikeley qolğa saldı. Onıñ öytüwiniñ de janı bar, öytkeni tentektiñ tağdırın tınış künde biy şeşkenmen, urıs kezde qol bastağan batır şeşetinin eske alğan. Eğer aqsaqaldar (30) aldında “Keşim” dese kek saqtamağanı. Biy bolmağanmen bedeli biyden kem emes ağanın aytqanın jerge tastaytın Rayimbek pe?

Sizderdiñ uyğandarıñızdı bura tartar men emes, jaqsı ağalar. Eli üşin dep ajalmen ayqasıp, soñımızda erip jürgen örimtal balalarıñız bar, solar solqıldıqtıtın önege almasın (35) degenim ğoy, – dep Rayimbek iyiletin niyet bildirdi sonı kütkendey Aqberdi ölkenderdiñ de, Rayimbektiñ de aldına kelip, mañdayın jerge qoyıp bas iydi. Köriniske olay bolğanmen “Asıqpa, Rayimbek, aspannan salbırıp tüsseñ de orayıñdı bir keltire miñ!” dep iştey kijinip türdi. Ağası üşin Aqbala dabasın jerge (40) qoymaq edi, Rayimbek öziniñ aldına kelgende qızdı eñkeytpey ustap qaldı.

– Aqbala sen bas üyige tiyis emessiñ! Dosınıñ aldında da, duşpanınıñ aldında da iyil me! – dedi.

– Qızdıñ uzın qayğı kirpigi köz jasına şılanıp, basın (45) Rayimbektiñ kewdesine qoydı.

IX. TARAW

ALMATI ALQABINDA

[211] Bul künde awıl adamdarınıñ köñil küyi alaböten quwanıştı jağdayda. Olar joğarlardıñ Alakölde jeñilip añırap qaşqanına (5), qazaq qolınıñ jeñip jeligip quwğanına quwanuwlı. Sonimen qosa Añıraqay jeñisinen keyin Rayimbek bastağan öz balalarıñın atısuwlı Sarı-Manja şerigin qalay qawsatqanın estip-bildi. Söytip, olardıñ awılğa jelkildegen jeñispen oralğanın öz közderimen kördi. Netiyjede jüz jılğa juwıq uwaqıt boyı tek (10) basıp aluw şawıp äketüw qıruw-joyuw, jeñüw degennen basqanı bilmey kelgen joyqın küştiñ de eger toqpağı mıqtı bolsa kiyiz qazıqşa jerge kiretinine jurttıñ közin jetkizdi. Senimin küşeyte tüsti.

Degenmen jeñis eşqaşan arzanğa tüsken emes. Osınaw köpti (15) quwantqan alğaşqı jeñis arasına jeñilis te, jappay quwanış işinde jekelegen qasirette bar, urısta balası ölip, bawırı küygen ata-ana da, bayı ölip bağı örtengen janı jaralı jar da barşılıq. Solay, birew külse, birew jılawda, birew quwansa, birew qayğıruwda. (20)

Botasınan ayırılğan bözingendey “jalğızım” dep añırağan ananın “bozdağım” dep bet jırtqan jardıñ zarlı üni bul awıl üstide köpke deyin tolasramay, küñirenip turdı.

Rayimbek qazaq jasağında ketken öñşeñ öndirdey bes miñ jigittiñ bir jarım mıñı qaytıp oralmadı. Sonıñ bir mıñınıñ (25) urısta şahiyet bolğanı anıq, al Alakölge deyin birge barğan Rayimbek sarbazdarınan bes jüzdey jigit dereksiz ketip edi. Olar aman oralıp üyirge qayda qosıla ma, älde sol küyinşe uştı-küyli joğala ma, belgisiz. Kebin kiyip qalğannan, kebenek kiyip ketkenderdiñ qaytıp keletenine ümit zor. Ayırılğan men (30) adasqanıñ ayırması sol ğana.

Osılay alğızğannıñ ah uruwı äli ayığıp bolmay, janı küygeniñ jarası jazılıp bitpey jatıp awılğa at qosarlap mingen üş adam tağı keldi. Büytip law minip, qos attap alaşapqındap jolawşı emes, ne elşi ne jawşı jürüwşi edi. Mina (35) üşewi elşi me jawşı ma belgisiz.

Kün küzge aynalğan sayın jerdiñ oti qaşıp tiqırlana bastağan. Mundayda malı köp pe, az ba bāribir, qazaq awıldarınıñ qonıs awıstırıp ketetin ädeti.

Qoyaydar, Qangeldi, Biyeke, Berdikey, Ömen biy awıldarı (40) da araların qozıköştey äri qaşıqtatpay juwırda ğana jurt janalap qonğan. Jolawşılar sol jaña qonısta otırğan Qoyaydar biy awılınıñ şetine kelip bir janırayğan jappağa at [212] tumsıgın tiredi de, suray-suray biydiñ däl öz esiginiñ aldına toqtadı.

Bul künde jurttıñ “elşi” dese qulağı eleñdep, “jawşı” dese janı şoşıytın bolğan. Öytkeni, elşiniñ eldestirüwge, jawşınıñ (5) jawlastıruwğa jüretinin, eldesüw egesti bassa, jawlasuw janjalğa bastaytının qazir eñbektegen baladan eñkeygen qartqa deyin biledi.

Kelgen üşew äri elşi, äri jawşı qızmetin atqarığan Orda biyiniñ alaşapqındarı eken. Olardıñ elşi bolatın sebebi, Töle (10) biydiñ bu jaqtan Taşkenge şaqırğan sälemin alıp kelgeni jawşı bolatını-joñğardıñ qazirgi jağdayınan xabar berip sodan saqtandırıwın äri ärqaşan äzir tursın degen amanatın jetkizgeni. Taşkenge Talas boyınan bastap küñşığısqa qaray Almatı (keyin Küñgey jäne İle Alatawı dep atalğan) tawınıñ (15) etegine deyin sozılıp jatqan jalpaq daladağı eleden Qoyaydar, Qabay jıraw Biyeke, Berdikey, Ömen, Orazgeldi, Satay, Rayimbek, Nawrızbay; Ötegen, Esjandar kelsin dep Töle biy atap-atap şaqırıptı.

Elşiler jol boyı Orazgeldire, Ötegenge, Satayğa soğıp ayta (20) kelipti. Al Nawrızbayğa bara ala ma, bara almay ma onı osı jerde aqıldasıp şeşedi. Qangeldi, Aralbay bölek batırlap qazir Taşkente, Töle biymen birge.

Sonaw erte kezden-Täwke xan tusınan bastalıp, biraq äli pispey kele jatqan tüye tolpaqtı mäseleniñ biri äri eñ biregey (25) qazaqtardıñ Reseymen qarım-qatınas mäselesi edi. Ulı orda xanı boluwdan küder üzgennen keyin Äbilqayır öz ordasına barıptı da kişi jüz qazaqtarın bastap, Rosıya qarawına ötüw qareketine şuğıl kirisipti. Sol üşin aldağı jıldarı Äbilqayırdıñ şaqıruwımen kelissöz jürgizüw üşin Kişi Ordağa patşa (30) elşisi kelmek. Sol oraydı paydalanıp, ulı jüzdi deresey qolastına alsın degen ötinişpen älgı elşiğe adam jibermek, qatın patşağa xat qoldamaq.

Töleniñ şaqırtqan sebebi, kenespey pişken ton kelte bolmaydı degendik eken. Sol üşin berisi Ulı jüz atınan ärisi (35) öz ruw taypası atınan söyleytin osınaw el bastağan kösem, qol bastağan batırtarmen mäslıxattasuw, aqıldasuw.

Nawrızbay Şamal xanmen şayqas üstinde bolğandıqtan Taşkenge bara almaytının eskerip, elşilerdi olay qaray jibermey osı aradan qaytardı. Olar ketkennen keyin Qoyaydar biy Töñirektegi (40) är awıldıñ atqa minerlerin ügine şaqırıp aldı. Elşilerdiñ jetkizüwi boyınşa Töle biy şaqırğan adamdardıñ atın atına.

Bizden başka awıldardan kim baradı, kim baramaydı, özderi aqıldasıp şeşer al biz taraptan qaysımız baramız? Älde atın (45) atağandar tügel attanamız ba? – degendi ortağa saldı Qoyaydar biy.

[213] – Mağan keşe ğana Ötegenen jawşı kelip ketti, – dedi Rayimbek. – “Biz azattıq urısın ayaqtaılmağan Anıraqaymen toqtatamız ba?” depti. Qalmaqtardıñ qaq ortasında Şamal xanmen jalğız şayqasıp Nawrızbaydıñ jürgenin bilesizder. Odan da (5) xabar aldım. Bizdiñ er jürek jigitterden qaşıp ketken. Sarı-Manja Şamal xanğa barıp qosılıptı. Atamekendi joñğar tabanman tügel azat etkenşe eldi tegis bostandıqqa jetkizgenşe urıstı toqtatpaymız degen sertimiz bar edi. Xan, sultandardan aqır qayır joq eken, olay bolsa Ötegeniñ “Küşimizdi (10) biriktirip birge attanayıq” degenin qup alğan jawap qaytardım. Äkem Töle biymen birge Taşkente otır ğoy, meniñ aytarımdı sol kişi aytar. Meniñ ğana emes, eldiñ sözün de söylep, sol üşin jürgen adam emes pe ol jaqta. Onıñ üstine bul jaqtıñ eli de, eri de aytqanın eki etpeytin duwalı awız ağalar barğalı otırsızdar (15) ğoy. Men sizderge berdim jolımdı.

– Söziñ orındı, balam, – dep qostadı Biyeke – jaw jağadan, böri etekten alıp turğanda bärimiz bazarşı bop ketsek jaraspas. Elşi de kerek, elge qorğan, awılğa abay adam da kerek Töle biydiñ iltiypat körsetip, atımdı atağanına raqmet! Men (20) de barmay-aq qoyayın.

– Söziñdi birew söylese awziñ qılıp barama demekşi, Töleden bastap bizdiñ aytarımızdı aytatın, maqsat-müddemizdi jetkizetin oyı tereñ, tili jüyrik, tili taza adam-darımız Ordada da otır, aramızda da bar. Jasaq köbeysin deytin jawğa attanıp (25) bara jatqamız joq. Jaw tabanında janşılmayıq, özgelermen terezesi teñ el bolayıq degenniñ aqılın almay, aytqanın bura tartqan jurt emespiz. Ol jaqqa barğanda da el müldesin, el mekeni-jer müddesin tuw ğıp ustaytınına senemiz. Sondıqtan bar awızdñ sözün bir awız-ğa berip, Qoyaydar biydi jibereyik, – (30) dedi Berdikey.

Özi söylewdiñ ornına, özgeni mäjbürlep: – Aqılşı ağa Esjan ne aytar eken? – dep qaldı bir uwaqta Ömen biy oqıstan. – Men söz kezegin alar jora-joldıñ adamı emespin. Jawğa (35) attanar qoldıñ aqılşı aғasımın. Sondıqtan jasaq qayda bolsa, men sondamın, – dep Esjan sözdi qısqa qayırdı. Ömen biy Esjandı eske alağanda meniñ de atandı atar ma eken degen dämesi bar edi, olay bolmadı. “Bir espten meyli – dedi ol özine-özi iştey, – tap qazır mağan Ordağa barğannan da awıl (40) qalğan paydalı”...

Özgeler Ordağa baruw-barmawdı el tağdırına baylanıstı turğıdan ölşep şeşse, Ömen biy öz müddesi tuğasınan oylap otırğan. Eger ol Ordağa barsa, ataq üşin, nansap üşin barmaq edi. Birew “barsın” demese de özi “baram” der edi. Öytpey, ünsiz (45) otırıp qalğan sebebin özinen basqa äzirşe jan balası bilmeydi.

[214] Jartısın bölip alıp, Alakölge tartqan Sarı-Manjaniñ qalğan şerigimen Satay batır, Esjandar aynalısqan. Uzaq silkilesten keyin eki jağı da talmawrap, sansıray bastaydı. Tek Sataydıñ bir özi on şerikke tatır erligi men Esjanniñ eptiligi (5) arqasında qolı azaysa da, jigeri jasımağan jigitter urıstı jasqanbay jürgize beredi. Aqırı qaharimen qaytarıp turar noyanı joq şerikter qaşa jöneldi. Olardı quwıp, eñ aldında ketip bara jatqan Satay şıñğırğay qız dawısın estiydi. Esjandarmen birge urısqa aralasıp jürgen Aqbalanı körgen Satay (10) sol ekenin bilip, qutqarıp aluw üşin quwıp jetedi. Qızdı öñgere qaşqan bes-altı şerikti tügel jäwkemdeydi. Aqbalanı aldına mingizip alıp qayta burıla bergende, sol jaq jawırınnan oq tiyip attan üşip tüsedı. Sol sätte Esjandar da jetip kelip, qutqarıp aladı. (15)

Sawıt sırtınan jay oqtıñ talayı tiygen şıǵar, biraq bundayın äzirge deyin keziktirmep edi. Bul qanday oq eken dep qarasa, kädimgi temir jebe emes, jezden jasağan nayzaniñ basınday üş qırılı sawıt buzardıñ özi. Sol jaq jawırınıñ ıyıqqa taman tusınan tiygen jez jebe etin tüyrey ötken. Süyekke (20) jetti me, joq pa, onı otaşı men jaraqşı bilmese, bular bilmedi.

Esjan özi qos attap derew awılğa alıp jürdi. Jigitterdi mınbasılar Tölek pen Balpıqqa qaldırdı. Endi şerikterdi quwıp, soǵıspay-aq elge qaytındar, dep ketip edi, biraq bular qaytar (25) jolda Qorday mañında otırğan qalmaq awılın şawıp, mal, mülkin tartıp aladı. Onımen qosa mañdaylarına appaq tana taǵıp qızğaldaqtay qulpırğan tört qız şaşbawları sölkebaymen qosa sınıǵırlay salbırıp tirsekke tüsken eki kelinşegin attqa öñgere ketti. (30)

Mal ülesimen qosa älgi eki kelinşektiñ birewin Ömen biy iyemdeyip edi, sonı biy özine toqaldıqqa iykemdep jürgen sıñayı bar. “Ordağa barıp, ataq almasam da awıl (35) qalıp aq jawlıq alsam sol olja emes pe” dep oylağan Ömen biy eşkimniñ jüre ğoy dep qolqalamağanına ökingen joq. (35)

Egjeý-tegjeýli aqıldasıp, keñese kelgende söz tüyini Ordağa Qoyaydar biydiň baruwına tıyanaqtaldı.

Qasına atqosşı, azıqqosşılar qosıp berip, Ordağa alıp barar tartuw-taralgımen bir köş etip attandırdı.

Biraz adam ilese kelip biydi joldağı Satay batır awılına (40) deyin şıǵarıp saldı. Satay üyiniň mañında kermege, mamağa baylanğan qarañ-qurañ at-kölikter köp eken. Satay saparğa şıqqan Qoyaydar biydiň kele jatqanın bilip, üyindegi qonaqtarımın qoparıla dalağa şıqtı. Jelbegey jamlıǵan şapanınıñ jeñin jüre kiyip, özderine qarsı bettegende Rayimbek onıñ jaralı (45) ıyığımıñ iykemge kelgenin bayqadı. Ötken jolı köñilin suray kelgende jeñin birewdiñ järeminsiz kiye almaytın edi. [215]

Qoyaydar biydiñ şılıbırın ustap, Satay özi attan qoltıqtap túsirdi. Uwaqıt besinnen awğan. Kün jılı äri bir ädemi qonırsalqın samal esip turdı. Soğan süysingen jurıt üyge kirgisi kelmey, dalada turıp esen sawlıq, surastı. (5)

Satay Ordağa barmaqqa dayındalıp jatır eken. Jarasınıñ jaǵdayın suraǵanda:

– Zaluñ qart üyretken jaraqşılardıñ arqasında jazılıp qaldı, – dep ıyığın qozǵap qoyıp jawap berdi ol.

Satay Ordağa Rayimbek te ketip bara jatır eken dep (10) oylaptı. Onıñ barmaytın bilgende:

– Mınaw bolmaǵanda men de barmay-aq joñǵarlarmın soǵısa beretin edim, – dep sol ıyığın köz quyırığımen körsetti. Urıstan qaşıp bara jatqam joq degendi bilgizip, aqtala söyledi. Sonı bayqaǵan Rayimbek: (15)

– Ötken jolı kelip körgenimde, juwıqpamda jazıla qoymas pa eken dep edim, jeñiñizdi öziñiz kiygende qarap, quwanıp qaldım, Satay aǵa, dep kötermelep qoydı. – Qaruw ustap sayısqa tüşpeseñiz de, söz ustap topqa tüşüwge jaraǵanıñızǵa şükir!

– Qaruw senderge amanat! – dedi Satay bir türlü tolquwlı (20) sıñayda, Rayimbek-tiñ betine süysine meyr töge qarap. – Erligiñdi közben de körgem, estip te jatırımın Añıraqayda “Rayimbek!” dep şapqan aybınıñ üreyin alıptı jawdıñ. Sarı-Manjanı qalay satırǵanıñdı da bilemin.

– Kündiz turıp tündi, sadaq turıp saqpandı oylap tapqandarın (25) körmeysiñ be bulardıñ! – dep Berdikey bas şayqay küldi.

– Berdi aǵa, Taşkenge siz de ketip barasız ba? – dep suradı Satay Berdikeyden.

– Joq, men barmaymın, – dedi Berdikey qısqa ğana jawap berip. (30)

– Onıñız oñdı bolǵan eken. Oybay-aw sizdiñ jawırın aşatınıñızdın paydasın kördik qoy. Jawgerşilik te qos attamaq tügil bes attap şapsa da jaw men jılqınıñ bet alǵan baǵıtın äri qolmen qoyǵanday anıq äri uşqış kilemdey tez jetkizip bere ala ma!? Stay erköñildiligimen qosa añqıladaǵan (35) aqjarma jigiti. Keyde bir köñili tasıp, aşılıp ketse toqtamay sampıldap, söylep ala jöneletini de bar. Biraq onı da ädepten asırmay, orın tawıp isteydi.

Däl bugün qalıp bara jatqan jaruwı da joq. Eki jigiti tayınşaday bir qara qoydı alıp urıp, soyıp jawkemdep jatır. (40) Şaqırıp keltire almaytın aǵayındardı säti tuskende qondırıp, erteñ birge jürmek.

– Äy, aynalayın, Ray-jan! – dedi Satay bir äzil aytqısı kelip Rayimbektiñ betine külimdey qarap. – Osı urısqa urǵaşı ala şıqqandı qoyıñdarşı! Meniñ mertigip qaluwım da senderdiñ (45) älgi bir qızdarıñnıñ qırısǵınan boldı. [216]

– “Qızdñ qırsıǵı qırıq qaşarǵa jük” dep tekke aytqan ba? – Berden Rayimbekpen qurdassınıp, Sataydı ädeyi qostap söyledi.

– Satay aǵa, qızdan salımımız bolmaǵan ğoy, äytpese (5) “urısta Aqbalanıñ paydasın bir kisidey-aq kördik” dep jür bizdñ jigitter.

– Rayimbekke bir unasa bitti, raydan qaytpaydı endi, – dep Satay söz iñǵayın qaytadan maqulǵa beyimdedi.

Uzaq-uzaq añgime-suxbatpen otırıp, uwaqıt ta tün ortasınan (10) awdı. Qara qoydñ etide jeñilip boldı.

Rayimbek jol jüretinderge sät sapar tilep qoştastı da, özi tün qarañǵılıǵına qaramay jigitterin ertip alıp attanıp ketti.

* * *

Rayimbek şabuwlǵa şıqpaq degen sıbıs estigende Şamal xan şoşyım dedi. Qaskeleñ bardaǵıday emes, uyqısı da qaşıp (15) elegizgen bir mazasızdıq payda bolǵan. Birewmen söyleskende de, qarap otırǵanda da tipti burxan aldında jüginip, qulşılıq etip otırǵanda da qozǵalaqtap, bet awzı jıbrılap otıratın daǵdı küşeye tüsti. “Qazaqtar apatınan qara gör!” dep burxanǵa jalbarınıp qaytuw üşin derew Almatıdaǵı ülken kürege qaray (20) tarttı. Özi soñǵı kezde äsirese, Qaskeleñniñ Nawrızbaymen sayısta bası ketkeli beri taquwa bolıp alǵan. Burın biylik jaǵınan baǵındırǵanmen diniy taraptan alǵanda täwep etip, moyınsunatın keleñine erip Almatıdaǵı kürege ayda-sanda bir kelüwşi edi. Ol ölgeli tipti jiyi qatınaytın bolıp jür. Mine, (25) bugün de öziñiñ kök jibek şatırınan şıǵıp, bir top albatuw, şäbinorların ertip, kün, şıǵıs taraptaǵı arası attı kisige bir şay qaynatım uwaqıtqa jetpeytin şaǵın küre Almatıǵa keldi. Munda qoldan jasap alǵan qudayı (burxan) müsini bar. Soǵan qulşılıq qıp: “O, Burxan-baxşı! Xalmıxtı jek körme, (30) xasıqqa des berme!” dep minäjet aytpaqsı.

Qaskeleñ dinbası nege budxananı Şamal xan ekewi köp jil boyı birge mekendep kele jatqan qazirgi turaǵınan jasatpay, Almatıǵa salǵızdı eken?

Tiri kezinde qontayşa Sıban-Rabdan “Älimtä³¹ bizdñ joñǵar (35) memleketiniñ kele-şekte şıǵıs pen batıstı jalǵastıratın köpiri boladı” degeni bar edi. Qaskeleñniñ oyında sol qaldı ma eken älde?

Şıñǵıs babası sıyaqtı ornasında şejireşi jılnamaşılar ustamaǵanmen aynala-sına jıyhankez, jansız, usta, zergerler (40) dıyxan, añşı, baǵbandar toptap jüretin qontayşa Almatınıñ qazirgi ornına qızıǵuwmen qosa onıñ ötkeninen de xabardar eken.

[217] Şıǵıstan batisqa qaray sabılıp jibek sawdasın jasaǵandar tüspey ötpeytin töñiregi mol suwlı, qoyuw ormanmen kömkerilgen, pisip tögilgen kezde alması aqqan suwdı bögeytin ertedegei Almatı abatınıñ ornında qazir şaǵın ğana qıstaq bar. Qala (5) äldeqaşan jer betinen joyılıp ketken.

Qıstaq soñǵı qırıq-elüw jil bedelinde jaylaw, köktewege köşe almay, jataq bolıp, egin salǵandar qıstap jaylap qalatın jertölelerden payda bolǵan.

Al abattñ apatqa uşırıp, jer betinen ğayıp bot ketkenin (10) ärkim ärtürli añız ğıp aytadı. Birew: jer silkilgende janılıp, qala sonıñ apanına tüsip ketipti dese, ekinşi birew: joq olay emes, tawdan aqqan tasqın ew tüp ornımen juwıp- şayıp İle özenine aparıp bir-aq toǵıtuıptı deydi. “Bir jılı alma aǵaşqa

³¹ Qalmaqtar Almatını osılay dep ataǵan.

da tasqa da, oyğa da, qırğa da qıysapsız köp şığıp, odan taw (15) turğan – sol almatawdıñ astı şirip, qulağanda qalanı basıp qalğan” dep közben körgendey, qolmen qoyğanday aytatındar joq emes.

“Qadım zamanda körşi Juwñ go (Ortaqlıq memleket), yaғnıy Qıtay eli Uwsuwn go (Üysin memleketi) dep tanığan, şığısta (20) Ğansuw ölkesiniñ Xışıy dalaninan bastap, batısta Balqaş köli, Şuw, Talas özenine deyingi ulan-baytaq jerine qaşırdıñ qattı tuyağimen jol salıp jibek sawdasın jürgizgen sol Üwsüwn memleketiniñ Şıғuwdan keyingi astanası Almatı bolğan. Qala xalqı baw-baqşı jāne qolānermen aynalısqan. Usta, zergerlik damığan. (25) Söytip, almadan taw turğızıp, altınnan baw ızğam kez sol edi. Almatı solay ösip-örkendep, naғız abat bolıp turğanda älde Xun älde Jujañ degen jawları basıp alıp, xalıqtı şawıp tozdırıp qalanı örtep qoz qılıp, joyıp jibergen” dep säwegey boljam aytatındar öz aldına bir töbe. (30)

Neğılsa da, äytewir “ornında bar oñalar” degendey, joğalğan qalanıñ ornın el qayta memekendep, keyingi jıldarı qıstaq ornay bastağan. Qazır sol qıstaq salğan qazaqtardı quwıp şığıp, Qaskeleñ, Şamal xan iyemdendi. Şamal xan mine, kün säwlesi túspeytin, jel ötpeytin töbege tayaw bir-eki jerde ğana öziniñ (35) közindey sıғırayğan tesik terezesi bar, är burısha bir-birdep qoğan körşiraqtardıñ älsiz jariğimen alaköleñkelenip turğan budxana işinde, Burxanniñ aldında jüginip otır. Qaskeleñ jariq duniyede joq. Tümenin bastap Añıraqayğa kömekke ketip bara jatqan jolda – Balqaşqa jaqınday bergende Nawrızbaydıñ (40) qolınan qaza taptı. “Nawrızbay onı bılay jayğap qoysa endi Rayimbek mağan awız salmaq! O, Burxan! Osı uwaqqa deyin oyrattardı dürildetip, jasıqtardı dirildetip kelgen seniñ qudiretiñ qayda qazır?! – dep iştey kübirlep, ülkendigi üş ayılıq baladay, altınnan quyılğan quday müsiniñ äri jatınıp, äri (45) şağmıp, şın minäjat etüwde. [218]

Kün säskege köterilgende Qorın attı noyan Şamal xanniñ şatırına kelgen. Qasına ergen köp nökeri bar. Attarınıñ terlep, entigüwine qarağanda ädettegidey xandı añğa, seyilge alıp şıғuw üşin emes, basqaday bir tiğiz şaruwamen suwıt jürgeni (5) bayqaladı.

Xanniñ ordada qalğan qızmetkerleri noyanniñ aldınan jügire şığıp, tizelerin bügip, jandarı qalмай, qalbalaqtap qarısı aldı.

– Xan qayda?! – dedi noyan kele salıp, attan túspegen boyda. (10) Dawısı qarlığa barıldap şıғadı eken. Tüsi suwıq, tüksiygen qalıñ qabağı tüneriñki. Äldenege abırjıp turğanday.

– Xan taqsır, Älimtäğa ketken.

– İyä, Älimtäğa ertañgisin ketken. Noyan, siz körmey qalğan ekensiz ğoy. Tüsiñiz, säyxin şay işiñiz, oğan deyin kep qalar, – (15) dep albatuwlar jıgi-japar boldı. Qorın uzın qara jibek şapanınıñ etegimen tizesin oray qımtap, qayqı tumsıq qızıl şegiren etiginiñ ökşesin at büyirine qaday tebinip qaldı da, lām demesten jürüp ketti.

Şamal xan men Qorın jol ortasında kezdesti. Noyan Şamalğa (20) birden suwıq xabar jetkizdi.

Almatıdağı küreniñ kün şıғız kewde tusında ülken toğan qazıp jürgen jüzden asa tutqın qazaq burnağı küni tünde qarawılışı şerikterdi öltirip, özderi uştu-küyli joq bop ketipti. Söytse jataq jaq tağı jazıqta astıq bastırıp, qırman qızıldap (25) jürgen jataq qazaqtarğa barıp qosılıptı. Olarmen birigip, “büytip azap tartıp, aştan ölgenşe, qaruw alıp, qarсылasıp öleyik” deпти de, ketpen, kürek, ayır, tırmaların qoldarına köterip, küzettegi şeriktermen qırğın urıs jürgizipti. Sodan jedel xabar alğan Qorın öz qarawındağı miñdıqtıñ (30) jartısını bastap barıp, bas kötergenderdi qanjosa ğıp basıp tastaptı. Jüzge

juwıq adamdı tutqındaptı. Birazı qamıs-qoğa, ağaş-butanı aralap, kölge, suwğa tüsip ustatpay ketipti. Sodan Şamal xandı izdep kele jatqan beti.

– Qazaqtar tirile bastadı, – dedi Şamal xan aşuwi betine (35) tewip şığıp, juzi örttey qızarıp. – Tutqınnan endi payda joq. Birewin de tiri qoymañdar. Olar qazaqtardıñ osılay qaray jiljıp kele jatqanın estigen. Jataqtardıñ bas köterip, esirüwi sonıñ buwı!

Şamal xan qattı aşuwanğanda eki ıyığı qayşılanıp, keñ (40) tanawı jelpildep, bet-awzı jıbrılap, alpamsaday dāw denesi tügel qozğalıp, qıymıldap ketetin. Qazir de söytip, qolındağı sabın qara barqıtpen kömkergeñ dıraw qamşısın qoqañdatıp, kökke qarata sermep-sermep qoydı.

– Ölikten dala qan sasıp, onı jep qutırğan iyt köbeyip (45) ketti, – dedi Qorın tutqındardıñ jazası ölim ekenin Şamal xan awzınan estigenmen qalay qan şığarmay öltirüwdi oylap. [219]

– Öртеп jiberiñder! – dedi Şamal äli de aşuwin basa almay.

– Öртеytin olar xalmıx emes qoy. Onıñ üstine jüzge juwıq adamdı örtew üşin tawday otın kerek şıǵar, – dep Qorın basın (5) şayqadı.

– Endeşe Älimtäğa alıp barıp, et berip, baştıq berip baq! – dep közin baǵjañ etkizip Qorınğa bir qaradı da jüre berdi.

Qorın da sol boydan kelip, tutqındalğan qazaqtardı İlege (10) qaray jayaw aydattı. Jayaw bir tutqında bir attı şerik alıp jürdi. Qolı baylanğan arqandı taqımğa basıp jüyrelep, äri qamşımın sabalap, mal aydağanday lekildete aydap otırıp, namazdiger şamasında İle jaǵasına alıp keldi. İlesip jüre almağan birneşewin jol jönekey nayzamen tüyrep tastap ketti. (15) Är tutqınınıñ moynına qazanday-qazanday bir-bir tas bayladı. Özenniñ biyik bir jarlawıt jiyegine taqap, qatar-qatar turǵızıp qoydı da, nayza uşımın arqalarınan iyterip-iyterip qulatıp jiberdi. Kilegeylene qoyuwanıp, örkeş-örkeş tolqın tönkerilip tüsip asıqpay aǵıp jatqan tereñ de arnalı dariya bir emes, toǵız (20) emes, tup-tuwra toqsan toǵız adamdı beyne şabaq jutqan jayıday qaǵıp aldı da, qılıq-qılıq etkizip, juta saldı.

Bul Şamal xannıñ jazıqtılardı qan şığarmay jazalağandaǵısı edi. Jendet şerikter torsıqtaǵı arxıyden bir-bir qılǵıtıp alıp, ımırt üyirile keyin qayttı. Jolda masañdap, (25) dawrıǵa söylep kele jatqanda qarşı aldarınan samaladay bolıp, qalıñ attı adam şıǵa keldi. Olar Qaraş bastağan qazaq jigitteri edi. Qarşı bas kötergenger işinen qaşıp qutılğan bes-altı jataq Şamal xanğa qarşı jorıqqa attanğa Rayimbek jasaǵına kezikken. Olardan jaǵdayǵa qanıqqannan keyin Rayimbek derew (30) bes jüz sarbazdı bölip, osılay qaray jedel attandırıp jibergen. Ökiniştisi sol, tutqındardı qutqarıp qaluwǵa ülgere almadı. Onıñ esesine jüz şerikten birewin de tiri qutqarmay tügel uypap tastadı. Jüz attı er-turmanımın oljalap, kidirmey qayta tarttı. (35)

* * *

Jaqında ğana jataqtar qırǵınınan qaşıp kep qosılğan Bayseyit esimdi kisiniñ keşegi Almatı mañındaǵı urısta körsetken alıptıǵın aytqanda jurt jaǵaların ustay söyleydi. Ol jaqın jolaǵandı jalpaq bas temir kürektiñ qırımın jayratadı deydi. Aldına tap kelgen şerikti şeten ayırmen tüyreytin (40) körinedi. Tek atı şabandaw eken. Sondıqtan quwǵandı da, qaşqandı da bilmeydi, jayımın jürip, japıra beredi...

Jigitter öz adamdarın ğana maqtasıp jatqan joq, Qorın [220] noyanıñ da jan saq kelmes alıptıǵına da tañday qaǵıp, suqtana tansanadı.

– Bizdiñ Bolat xan Añıraqay ölgen jerdegi ayqasqa aralaspay, alıstan baqılap turıp edi, bulardıñ keleñi de, noyanı da (5) birdey jekpe-jekke, urısqa da belşesinen bata aralasadı eken ğoy, – deydi Berden.

– “Qırıq jıl qırğın bolsa da ajaldı öledi” degen sol. Bolat xan urısqa aralaspasa da, ajal tura kelip edi, alıp ketti, – deydi Esenbek. (10)

– Meniñ bayqawımşa nayzaniñ uşına aldımın jasqanşaqtar ilinip ketetin bolsa kerek, – dedi Balpıq.

– Onıñ ras, – dep qostadı Aqberdi, – qalmaqtıñ älgi Şamal xanı men Qorın noyan degeniniñ birewine on jigit jabılsa da quday üşin tımqurısa kirpik qağıp qoymaydı eken sabazdarıñ! (15)

– Sen qan maydanda soğısıp jürdiñ be, joq Şamal xan men Qorınniñ qasında qas-qabağına qarap turdiñ ba?! – deydi Esenbek oğan, qarsı suraw qoyıp.

Aqberdi aǵat ketkenin bayqaydı da:

– Joq, men bir şerikti quwıp otırıp, jaqın barıp qalıp (20) em, sonda közine közim tüsip ketti, – dep jalt beredi.

Aqberdi şerikti quwdı ma, şerik Aqberdini quwdı ma, onı körgen eşkim joq. Al onıñ Rayimbekti añdawdı qas-qağım da qaperinen şığarmağanı qudayǵa ayan. Rayimbek-ke qarsı toptana şapqan köp şeriktiñ de attarınan topıldap qulağanın, oğan nayzalarınıñ (25) uşın da tiygize almağanın Aqberdi öz közimen talay kördi. Kördi de báz-bayaǵı “oq qağarı bar” degen jattandı sözini iştey qaytalay berdi. Aqberdini Rayimbektiñ suwqanı süymegenimen, öz adamımız dep sengennen basqa qastıq qıladı aw degen zeredey de kü-digi bolğan emes. (30)

Al ol Rayimbekke isteytin qastıǵınıñ qapısın, tasasın, orayın oylawmen, sonı añduwmen kün ötkizip kele jatqalı qaşan! Onday sätin keltirgen kezi de bolğan, biraq qara niyetin iske asıra almağan. Rayimbek qostan uzap oñaşa ketken bir keşte janındaǵı jigitterden jılısıp şıǵıp, buqpantaylap, aǵaş, tas (35) panalap barıp bir emes, birneşe jolı atqanı bar. Ondayda sadaq oǵı oğan darımaq tügil mañayına da jolamay, aydalaǵa qañǵıp ketedi. Rayimbek jebeniñ suwıldağan ünin qulaǵı şalıp qalıp “ızındağan sona ma, şıbın ba, qayda jür özi?” degendey añırıp, jayımen jan-jaǵına qaraydı. Sonda atqan Aqberdi (40) kirerge jerdiñ jigini taba almay, buwın-buwını dirildep, qaraptan-qarap qara terge şo-madı. Bügejektep, aǵaştı, tastı panalap, tura qaşadı. Qaşıp bara jatıp ta “oq qağarı bar” dep kübirleydi. Biraq atar kezde öziñiñ jügeri dürsildep, qolı qaltraytının eşqaşan moyındağan emes. (45)

Rayimbek urıstan qol bosağan sätterde, äsirese, uyqıǵa jatar aldıda biraz oñaşa jürip ketip, tereñ oyǵa şomıp barıp, [221] qayta oralatını bar. Oylaytını erteñgi qıymıl, köbine urıs jaylı. Al bugün onıñ kökeyinde tek Esjan ğana. Ol keşegi şayqasta jaralanıp qalǵan, “Tawday süyenerim edi, – dedi Rayimbek betkeyge qaray jayaw bet alıp bara jatıp özine-özi – (5) jortqanda jol, jaǵalasta jal tabar naǵız aqılşı aǵa edi! Qatardan ketkeli bir kün bolmay jatıp-aq bir jaǵım oysırıp qalǵanday boldı...

Ay tawıp, aynala süttey aǵarǵan kezde bir qoytasqa quyrıǵın qoyıp otırdı. Tobılǵıdan şırıp sindirip, tisin şuqıdı. Säl (10) otırǵannan keyin töbe tusınan äldeneniñ zuw ete tuskenin qulaǵı şaldı. Jayımen basın köterip joǵarı qaradı. “Qus qanatınıñ suwılı şıǵar” dedi de qoydı. Sol orında uzaq otırıp, tün ortasına tayaw jatar orınǵa oraldı. Bul kezde Aqberdi öz-özinen döñbekşip, uyıqtay almay jatqan.

(15) Kelesi küni tañsäriden turğan Rayımbek mıñbasıların jıynap alıp bügingi urıstıñ jayıp aqıldasuwğa kiristi.

– Jekpe-jek qazaq, qalmaq jawılıqtı bastağalı beri qalmaq kele jatqan urıstıñ dağdılı bir türi. Sayısta jawıñdı jer quştırsañ öziñniñ asıp, duşpanıñniñ mısı basılatını (20) da ras.

Eger teñ tüsse teketirespen tañ atıp, keş batatını tağı şındıq.

– Bizdiñ tüp maqsatımız jeke batırlardıñ küş sinasuwı emes, jalpı jurttıñ jeñiske jetewi, – dedi Rayımbek äñgimeni (25) bastap.

– Men Rayımbektiñ oyın uqtım, – dedi Balpıq kesek bitken iri denesin qıbr etkizbey otırıp.

– Men de uqtım, – dep Berden Balpıq sözün ilip äketti.

– “Jeñe almasañ kündi bosqa ötkizbe” demeksiñder. Maqul. (30) Bul äñgime tıyanaq taptı. Endigi äñgime bügingi urıstı qalay jürgizemiz?! – degenge saydı.

– Aqır jekpe-jek ayqastı qoldanbaydı ekemiz, onda urıstıñ “jayılma kerege” täsilin qoldanayıq, – dedi Berden.

– Bul – tüydektelip toptanıp qoyan-qoltıqtasuwdı qoyıp, (35) keregeşe jayıp barıp, jan-jañman qorşap alayıq degeniñ ğoy? – Esenbek qulaşıp kere jazıp jiberip, qaytadan qawsıra quşaқтаğan belgi körsetti.

– Soğan jaqın, biraq tap solay şeñberlemeyik. Keşe de Rayımbektiñ uyğarımınmen jawdıñ artın aşıq qaldırıp, kewde (40) tus jāne eki ökpeden tüygiştegemiz. Onıñ paydasın kördik, – dep Tölek Berdeniñ keñite tüsti.

– Men de sonı aytpadım ba?! – dep Balpıq qıp-qızıl közin baqırayta aşıp aldı.

– Ekewiñniñ oyın da bir jerden şığıp tur, – dedi Rayımbek, (45) – ayırması, birewiñ qorşawdıñ awzı-murnın tas qıp bitep, [222] qursawdı küyinde qurtsaq deysiñ, ekinşiñ janı qısılganda qaşıp şığar esik qaldırsaq deysiñ.

– İyā, sen osınıñ qaysısı durıs dep oylaysıñ, Rayımbek? – dep Balpıq onıñ betine qaradı. (5)

– Men muniñ ekewi de durıs deyim. Biraq qay-qaysısın da betalısına qaray qoldanuw gerek.

Mäselen, keşe biz jekpe-jekten keyin qorşawğa alıp urıstıq. Es-ağa aytqanday täwip tömpeştedik. Qarañğı tüsip ketip,eriksiz toqtattıq. Äytpegende Şamal xan şeğinuwge dayın edi. (10) Eger şeğine qalğan jağdayda ne ister edik? Bāz bayağı ädetpen azıraq qawıp barıp toqtaytın edik.

– Endi qaşsa, toqtamay quwa beremiz, – dep Rayımbek qolın siltew qoydı. Sodan äri qaray sözün şalğap, är qıymıldı qolmen qoyğanday ayttı. – Ay-şay joq quwa berseñ qorşawda qaluwıñ (15) mümkin. Sondıqtan qaşqanıñ qabırğasın söğüwge arnalğan mindıqtar men mılıtqılardı saylap qoyuw gerek.

– Oндаy jağdayda biz qarsıla-sımızdıñ qaşıp ketkenine māz bop otırmaydı ekemiz. Keşe mergenderdi bastap jürgende soğan meniñ közim jetti, – dedi qaraş. – Zāwde jaw şeğininip (20) bosıp berer bolsa, onda eki qanatqa bölengen mergendermen qosa eki ökpeden quwsırıp, qısıp jiberüwge äbden boladı.

– Bir ğana mılıtqılar mıñğa, tümenge tötep bere almaydı, – dedi Oljabay. – Ätteñ, mılıtq köbirek bolğanda ğoy, nemese mılıtq-pen qosa bir zeñbirek bolsaşı! (25)

– Mıltıq azdıq eteri sözsiz. Onımen qosa är eki qanatqa mıñnan, joq degende jartı mıñnan sadaqşı mergender qosa qoyuw kerek, dep Rayımbek semser sabınan ustap ornınan turdı. Bul – äñgime pisti, endi urısqa kiriseyik degenniñ belgisi edi.

Almatı mıñındağı ayqas eki jumağa sozıldı. Bul arada (30) Şamal xan, Sarı-Manja ekewi birigip ketti. Onıñ esesine qarsı jaqtıñ Qoyşağırı qıyrıp bitti. Birewin Esenbektiñ Küldirmamayşılıarı Almatı küresine kelgende qolğa tüsirip aldı. Biraq äli atıp paydalana qoyğan joq.

Şamal xan men Qaskeleñ ekewi köp jıl turıp qızığın (35) körgen berekeli Jetisüw, onıñ Almatı tawınıñ orta bawrayındağı özen jağası kök şalğındı, betkey jağı qoyanjondana töñkerilgen betegeli, boz juwsandı, ädemi alqap edi. Sol mañğa äbden bawır basıp, jerjadi bop qalğan Şamal xan urıstıñ soñğı küni kök şatırın köşire qaşqanda közine eriksiz jas (40) aldı. Endi qayıp munday quyqalı da körikte öñgir buyırmaytınına közi jetkendey. Ölmesem osı öñirdi jaylay berem, ölsem süyegimdi örtegende külim de osı jerde qalsın degendey örşelene, öşiğe urıs salıp edi. Biraq jan tätti eken. Kün sayın küşeyip kele jatqan qazaqtar ekpininen qattı qawiptendi de, (45) ajaldan qaşıp qutulmaq-qa bel bayladı. Äli qanşa ot ottap, [223] suw işetinin kim bilsin, öytse de bul jolı bir ajaldan qutuluwın qutılar edi, özi toysa da közi toymağan quw duniyeni quwam dep tutılıp qaldı. Ol tün jamılıp küreden attan-ğanda killi qaşqan qalmaq bet alğan künşığısqa qaray qaşpay, teristikti (5) közdep İle tarapqa zıtqan. Ondağı oyı – qazaqtar quwsa tek qunşığısqa ketti dep esepseydi. Al men İlege bir jetip alsam, onıñ toğay-torañğısın panalay jürüp, uzap ketem. Söytip Qoñtay-şanıñ ülken qosınına barıp bir-aq qosılam dep esep qurğan. Esebi durıs ta bolıp şığar edi, eñ aldımın kökeyin tesken älgı (10) quw duniyeniñ qudireti mıñ san qolı bar jawınan da mıq-tı bolıp, eriksiz qaytarıp alıp keldi. İlege bet alıp, jartı jolğa deyin barıp qalğan onıñ Almatı küresindegi burxanada qalıp bara jatqan burxanıñ altın müsini oyına sap ete tüsip, at basın keri burğızdı. Biraq burxan müsini tügil küreniñ özine de jolay (15) almadı. Öytkeni, mundağı Rayımbek qolı ay qarap jürgen joq edi.

Şamal xan budxanağa attap kire almaytının bilip, ekinşi märte şegingende Nawrızbayğa tap bolıptı. İzdegenge surağanday bayağıdan tisin qayrap jürgen Nawrızbay tañ atıp ketip, (20) boyın jasıra almay, azdağan nökerimen zıtıp bara jatqan Şamalğa kezdesip qalıp, kewdesine kök süngi qadaptı. Söytip xannıñ ajalı kürede de emes, İlede de emes, eki ortadağı janap dalada jetti.

Şamal xandı ülken tirek tutup kelgen Sarı-Manja onıñ (25) äweli aldı-artına qaramay qoyanşa zıtqanın, qutılmaq dep, qurığanın estigende özi de ne isterin bilmey sastı.

Onsız da urıstan äbden qajıp bitken jansebil şerikter qosınbası opat bolğan soñ berekesi ketti. Basqağa bağınbay, bet-betimen ıdırıp joğaldı. (30)

Aldağı isti mıqtap aqıldasıp, pisirip alğannan keyin şabuwlığa köşken Rayımbek qolı Sarı-Manja bas bolıp qalğan şerikterdiñ silikpesin şığardı. Endigi qarsılıqtıñ paydasız ekenine közi jetken tümen bası iñir qarañğılıq tüspey-aq Almatı küresinen asa qaştı. Ra-yımbek sarbazdardı jayırlata (35) quwdı.

Äwelgi söz baylasqandarı boyınşa qaşqan jawdıñ soñına tüsip quwa berer edi, keş kirip, töñirekti köz körmes qarañğılıq bürkep aldı. Sardar dabil qaqtırıp, urıstı toqtattırdı. Däl osı tusta qoyşı toyğa aynalğanda, qasqır qoyğa aynalğan bir (40) oqıyğa jarısa jürüp jattı.

Jawdı quwğan sarbazdar arasınan elewsiz jırılıp şıǵıp, Aqberdi küredegi özi biletin ğıybadatxanaǵa qaray tarttı.

Ol qalmaq qolında bolıp, dinine kirgen kezde kürege alıp kelip, burxan müsini quşaqtatıp turıp, ant alǵan sol kündi (45) Aqberdi eşqaşan, eş waqta jadınan şıǵarǵan emes. Öytkeni, sol [224] sätte onı qalmaqtıñ dinin qabıldap, qudayın quşaqtap turmıshın degen qulshılıqtan ğori quday müsini jasalǵa at basınday altındı quşaqtap turǵanına jarılıp kete jazdaǵan.

Ätteñ, qudaydan da, adamnan da bezip, altın müsindi quşaқтаǵan (5) boyda aydalaǵa alıp qaşa-aq edi, ötüwge osınaw keşil, keñküw, şebınor sekildi budxana tolǵan din adamdardı jiberip qoyıp, qarap otrar ma?!

Sol kökeyinen eki eli ketpey, terıday tesip jürgen altın müsiniñ äzirgi xalı qalay eken? Orayı kelse qoyınǵa tıǵıp (10) alıp, qarañǵı tüнге qaramdı batırsam degen öymen budxanaǵa kirip barıp edi, özi tanıytın küre keşili aldınan alqın-julqın şıǵa keldi. Qoynında tompayǵan birdeñe barın bayqaǵan Aqberdi altın müsini ekenin bildi de:

– O, burxanniñ süyikti qulı! Men sizge kömekke keldim, (15) – dep aldına köldeneñ tura qaldı. Keşil äy-şäy joq, qınaptaǵı qılıshın suwırdı. Aqberdi de qarap qalǵan joq. İzdep kelgeni sol bolǵan soñ endi jan ayamawǵa bekindi. Altın üşin ekewi sart ta surt ayqasa ketti.

– Keşil, burxandı tasta da tayıp tur! Öziñge tiymeyim, (20) – dedi Aqberdi qılıstasıp jürüp.

– Sen osı burxandı quşaqtap turıp, ant berip, bizdiñ buddaǵa ötkesiñ. Sondıqtan buǵan talassañ seni ant uradı! – dedi keşil bir qolımen qoynındaǵı burxandı sırtınan basıp ustap, bir qolımen qılıstasıp. (25)

– Men seni qutqaram, burxandı adam ayaǵı baspas jerge jasıram. Wädem boyınşa Rayimbektiñ basın kesken küni birge alıp barıp, ekewin de öz qolına tapsıram, – dedi Aqberdi keşildi sendirtiw üşin şabuıldan qorǵanısqı köşip.

– Qazaqqa senbeyim, – dedi keşil Aqberdini quwalay qılış (30) sermep. – Rayimbekpen ünemi birge jürsiñ. Bas alǵış bolsañ qayda qaldıñ osı waqqa deyin?!

– Jaraydı, senbeseñ burxan qay jeñginimizdiki, – dep Aqberdi endi şabuılǵa alıstı. Keşil tınış kezde awıldı jerdiñ dinbasısı bolǵanmen urıs kezinde jüzbası batırdıñ biri bolatın. (35) Mına budxanaǵa etegi jer sızǵan qızıl şekpen kiyip, kiyiz kitabın ustay kelmey, qaruw asınıp, sawıt kiyip kelgeni de sol urıs üstinde jürgenniñ belgisi. Özgeleri jan sawǵalap qaşqanda, bunıñ jannan bezip altın üşin jürgeni allaǵa ayan. Sonı oylaǵan Aqberdi “Altın üşin meniñ de canım piyda!” – dep (40) ayanbay ayqastı.

Keşildiñ qolında qılış, qoynında altın. Soǵan sıyınıp, äri qasterlep ustaǵan öz qudayım özime jaq bolar degen senimen silkilesti küşeytti. Birde qarsılasın tıqsıra quwalap, birde özi tıǵıla qaşıp, jantalasıp jürgende qoynındaǵı quday müsini (45) jerge tüsip ketti. Sonı alam dep abaysız eñkeye bergende öz bası qosa domalap tüsti. Aqberdi altın müsindi jerden jalmajan [225] qıǵıp aldı. Ğaşıǵınşa aymalap bir süydi de, qoyınǵa süñgitip jiberdi. Endi ne isterin bilmey, budxana işinde jalǵız özi jantalastı. Esikke üş barıp, üş qayttı. Dalada dabırlap adamdar jür. Körse bitti, altınnan ayrıldım dey ber! Jaña (5) ğana jawı jalǵız keşil edi, en-di köbeyip ketti. Äni-mini degenşe-aq qawmalap qorşap aldı. Tısta da jaw, işte de jaw. Bäre “Altın!” “Altın!” dep antalap tur. Endi qayda barıp qutıladı? Qayda jasıradı?!

Aqber-diye budxananıñ işinde är jerden bir jiltırağan şıraç ta jaw körindi. “Altın munda!”, “Altın (10) quşaqtağan adam mına jerde!” dep daladağı jurttı qol bulğap şaqırıp turğanday bol-ğan soñ älqaysısın bir-bir ürlep öşire saldı. Üy işi tastay qarañğı boldı. Aqberdiniñ şığıp bara jatqan janı jaña ornına tüsti. “Uh!” dep jerge otıra ketti. Mañdayınıñ terin sıgıp sürt-ti. Äbden şarşap qaljırağanın (15) bildi. Biraq tün ortası awsa da uyqısı kelmedi. Qoyın-dağı altın müsindi sırtınan qısıp-qısıp qoyadı. Meni tastap bir jaqqa uşıp ketpedi me de-gendey, älsin-älsin qolımen sıypalay beredi.

Ol arı oylap, beri oylap, müsindi jasruwdıñ amalın taptı da quwandı. Sol burxan turğan keñ bölmeniñ oñ jağındağı (20) burıştı nayzanıñ uşimen üñgip qazdı. Müsindi so-ğan tepkilep turıp kömdi. Üstin alağanımen sıypalap, jımın bilgizbey tastadı. Aqberdiniñ köñili endi ğana jay taptı. “Mıñ jıl jatsa da özimnen basqa jan balası bilmeydi, – dedi özi-ne-özi. – Ne qalmaq, ne qazaq bir jaylı bolıp birjola tıñanda özim kelip (25) aşıp alamin. Taşkenniñ ne Türkistanniñ bazarına aparıp satam! Älde xanğa tartuw qılsam ba eken?! Aqberdiniñ kim ekenin sonda bileydi jurttı. Batırdıñ da, biyiñdi de awzıma qaratarımın äli!”

Aqberdi altındı kömip, köñili tuşğannan keyin jalğız otırıp qıyalğa şomdı. “Ayt-sa da at basınday altınğa ne keledi (30) eken özi?! Keminde miñ jılqı bolatın şıǵar-aw?! Sonda oğan eñ aldımın bir qatın alam, odan soñ toqal! Eki qatınğa mıqtas jüz jılqı ketedi. Qalğanın mıñğırtıp ösire berem, ösire berem. Keyin kártayınqırağan şaqtı tağı bir toqal! Oğan deyin jılqım ösip, eki miñ, üş miñğa jeter! Äne, baylıq degen!... (35) Onday kezde malmen birge adamdar da aynalamda topırlap jüredi. Birew malımdı baǵadı, birew otındı jaǵadı. Dos-jaran da, qul men küñ de mende boladı.

Aytısa da osı Rayimbekten tezirek qutuluw kerek edi. İyâ-iyâ, altın bolsa duşpanıñnan qutuluwdıñ da jolı oñay. Bazardağı (40) baskeserlerdiñ bir-ekewin jaldap alıp kelsem – bitti! Oypır-ay, so bäleler altınğa qızıǵıp, özimdi...”

Aqberdi... “Ah!”...“Ah!”... dep elirip, ornınan şoşına atıp turdı. Joq, semserin sermep kele jatqan eşkim körinbeydi. Tüsımnen şoşıdım ba dese kirpik ilgen joq sıyaqtı edi... Üy işi (45) qarañğı bolğanmen sıǵırayğan tar terezeden quylğan säwle molaya tüsken, soğan qarağanda tañ atqan körinedi.

[226] Sırttan abır-dabır da estile bastadı. “Ölgen keşilmen birge otıra berem be, endi şıǵayın. Ättegen-ay, erterek ketip qaluw kerek edi!” dep esikke bettey bergende arǵı jağında jürip kele jatqan adamnıñ dıbısı bilindi. “Rayimbekten erte turatın (5) eşkim joq, dāw de bolsa sol! Ol kelse birden müsindi joqtaydı. Onı ölgen keşilden emes, tiri menen köredi. Odan burın men onı... Sāti tüsken jeri osı. Ajal aydap kele jatqan şıǵar!”

Aqberdi ayqara aşılatın esiktiñ artına tura qaldı. Äldekim (10) erkin attap işke endi. Aqberdi kılıştı töbesine köterüwin köterse de qolı qaltırıp, buwın-buwını dirildep, maǵdırı qurıp bara jattı. Esikten jaylap attağan Rayimbek qarañğığa közin üyrete almay az kidirdi. Onısı “Al, endi, mıqtı bolsañ şawıp kör” dep qır körsetkendey, Aqberdiniñ mısın odan arman basa (15) tüsti. Rayimbek ilgeri attadı. Qılış sermer jerden alıstap ketti. Sulap jatqan keşildi körüp, soğan üñildi. Qaperinde eşteñe joq. Atılıp barıp jon arqadan salıp jiberüwge de bolar edi, daladan dabırlap söylep, tağı bir-eki adamnıñ kirip kele jatqanın bayqadı. “Bitti!” dep Aqberdi sılıq etip otıra ketti, – (20) Oqqağarı bar!” Ol älde ölip, älde uyıqtap jatqanday basın qoynına tuǵıp, qılıp qaldı.

Sırttan kirgender Esenbek, Oljabay, Aqbala üşewi edi. Aqbala añıldap, söylep kele jatıp Rayimbekti kördi de, kilt toqtadı. (25)

– Oy, batır ağa, munda jur ğoy! Qaşan keldiñiz?

– Kirip turğanım osı. Munda küreniñ keşili ölip jatır. Bir mıqtı basın qağıp tüsiripti, – dedi Rayimbek. Ol kelgenderge qaray burıla bergende esik tübinde qılıjıyıp jatqan Aqberdini kördi. (30)

– Mınanı qarañdar, tağı birew ölip jatır! – dep solay attadı. Aqberdige endi qozğalmay bolmaytın boldı. “Tanydı. Awnatıp köredi. Tiri. Qansırap jatır deytin awır ja-ram da joq...” Ol sırt uyqıdan oyanğanday, basın köterip, közin jıplıqtattı. Sodan keyin: (35)

– O, batır! – dep qalbalaqtap ornınan atıp turdı.

– Ağa, tirimisiñ? – dep Aqbala quşaqtay aldı.

– Nemene, ölgen keşildi küzetip jatırmısıñ?! – dep Rayimbek Aqberdiniñ bas-ayağına qaradı.

– Osı kăpirmen tañ atqanşa arpalıstım-aw! Oñaylıqpen (40) jan bergen joq. Özim de äbden qaljırapın, – dedi Aqberdi şimirikpey. Rayimbek senip, işi jıldı.

– Qaljırasañ da basın qağıpsıñ, jaraysıñ! – dep şın rıza boldı. – Öziñniñ tört müşeñ saw ma, äytewir?

– Din adamniñ, – dep Aqberdi maqtanış bildirdi. (45)

Rayimbek keşildiñ qılışın, qınınan semserin alğızdı. [227] Kümis saptı, qos jüzdi asıl semserdi Aqberdige, almas qılıştı Aqbalağa Rayimbek öz qolımen ustattı.

Aqberdi semserdi awzına köldeñek tistep, tize bügip qabıldadı. (5)

– Şerikke siltegen qılışımniñ jüzi qoşağırğa tiyip, mayırılıp qalıp edi, jaqsı boldı! – dep Aqbala quwanıp, jüzi almas qılıştı aynaldıra qaradı.

– Keşildiñ kiygen sawıtı da jaman emes şıǵar, sıpırıp alıp, qajet etkeniñ alıñdar, – dep Rayimbek Oljabay men (10) Esenbekke iyek köterdi.

– Sawıtımniñ jeñi jırtılıp jür edi, mınanıki jaña eken. Suwğa aparıp juwıp men kiyip alayın, – dep Oljabay şınjır sawıtı keşildiñ üstinen sıpırıp alıp köterip körsetti.

Esenbek daladan tört jigiti ertip kelip, keşildiñ öligin (15) awlaqqa aparıp tastawdı buyırdı.

– Tereñ qazıp, tepkilep kömip tastañdar, – dedi Esenbek jigitterge. – Qalmaq öligin jep, qorqaw qasqır, qutırğan iyt, qarğa-quzğın köbeyip ketti.

* * *

Almatı mañman quwılğan Sarı-Manja İleni boylap, şığısqa (20) bet aldı. Qoñtayşağa jaqın barıp jârdem alǵısı keldi me, äytewir “Şamal xan men Qaskelendi şaq keltirmegen qazaqtarğa kim tötep beredi!” dedi de on jaqtı köş jerge uzap ketti.

Bul tusta Qoñtayşanıñ özi de Qarqara men Şarındı tastap, Sayram köli men İle özeni ortasındaǵı Talqı asuwına (25) qonıs awdarğan. Sol esine tüsken Sarı-Manjanı “Ğaldan qoñtayşanıñ jer betinde Qarqaradan asqan suluw, odan asqan keñ de, körikti jaylaw joǵın bile tura şığısqa qaray jıluwı teginde qazaqtardıñ qayta şabuwlınan seskenip Jañ-Luwñ dosına qaray ıǵısqandıq pa, joq älde äriden arbasıp kele jatqan Boǵdı (30) xannıñ irgesine barıp alıp soqqılawdı qolaylı körgendik pe?” dep dal boldı.

Şamal xanniñ Almatı mañınan keterde: “Älimtä qayran jerim-ay, almaları jürektey, Üş şabdar özen-kölim-ay, baldırğanı bilektey”, dep qıymay qoştasqanıday şarasızdıq bolmasa (35) jarar edi degen de oy bilep alğan. Sonday awır da azaptı qıyal quşağında kele jatqanda qoñtayşağa kömek suratıp jibergen Şamal xanniñ eki jawşısı eki ese köbeyip, törtew bolıp aldarınan şıqtı. Olar Türgen özeniniñ İlege quyar aralığında kezikti. (40)

Jawşılardıñ xabarı Sarı-Manjanı quwanta almadı.

Ğaldan-Seren qoñtayşa “Bu jaqtan äzirşe kömek te qütpesin, jāne Şamal xan Älimtädan beri bir adım şeginbesin” dep buyırıptı. [228]

Jawşılardıñ aytuwına qarağanda, qoñtayşanıñ özi de qazir äri jelpingen jeñis, äri qıspaqqa tüsken qıynalı üstinde körinedi. Qıspaqtıñ eñ ülkeni öziniñ ejelden beri birde tebisip, birde öbisip kele jatqan şığıstağı körşisinen. Ekinşisi – İleniñ (5) arğı betindegi Qabanbay batır, Abıray sultan bastap jürgen qazaqtıñ orta jüziniñ qalıñ qolınan eken. Äsirese Abılaydıñ joñğarlarmen burınğıday öz betinşe urısıp, qaqtıǵısa bermey Ejen xanğa qol soza bastağanı Ğaldandı qattı alañdatsa kerek. Söytse de, ol qazaqtardan göri qıtay qawiptirek dep megizgi küşin (10) de, zeñbireginiñ awzın da şığısqı qarattıptı.

Qoñtayşa jawşığa jawşı qosıp berip, kün batus jaqtağı xandarı men tümenbasi-larğa tepsine ämir bergende bilay depti: “Qazaqtarğa äzirşe öz betterimen tiyispesin. Eger olar tiyse qalsa, betin qaytarıp, teke-tirespen jay şekise tursın. Ülken aydaharmen (15) arpalısıp jatqanda, şiyböriler ayaqqa oralǵı bolmasın!

Qazaq jaqtaǵılarınıñ kün sanap şabuıldan şabuılğa, şekisüwden şeginiske uşırıp bara jatqanı qoñtayşanıñ qabırǵasın asa qayıstıra qoymaydı eken. Ülken jawğa bir ret oysırıp (20) soqqı berüwdiñ säti tüskenine, qara şarwasın qan-qaqsatın biraz adamın tutqınğa alǵanına mız körinedi. Onıñ jayın Rayimbekterge Ordadan jibergen elşiler de aytıp keldi.

Qazaq, Joñğar, Resey qarım-qatınastarınıñ qazirgi betalısınan xabardar etip, baǵdar siltey otıruw üşin Töle biy Aralbay (25) bastağan on şaqtı adamdı Jetisuwğa qaray attandırtıptı.

Aralbay jol boyı köp jerge ayaldap, keşe öz üyine tüsken. Bügin awıl-ayma-ğın tutas köşire kelip, Almatığa qonıs tebe bastağan Rayimbek üyinde äñgimelesip otr.

Aralbay xabardıñ eñ edewlisi retinde ülken Ordanıñ Reseymen (30) qarım-qatınas ornatuı jöninde asa tereñ de jan-jaqtı äri şırmaq qayşılıqta äñgime-keñes jürip jatqanın aytı. Bul bir kün, tipti, ay men jil işinde bite qoyatın şarwa emes, pisüwi qıyan tolǵağı qattı uzaq äñgime eken. Aralbay özi de sol soqpaqsız suxbattıñ bel ortasında jürgen adam. Bu jaqtan keşikpey (35) qaytıp barsa, tağı da bel şeşip, belşesinen aralasadı.

Elşiniñ ekinşi aytarı: eger özderi tiyispese, batırlar joñğarğa qarsı urıstı waqıtşa toqtata tursın degen Töle biy amanatı. Sebebi, qazir Ğaldan qoñtayşa qıtaymen urıs üstinde. Olay bolsa ol basım küşin de, urıs bağıtın da ülken maydanğa (40) qaratadı. Qazir küz, endi qıs tüspey urıstı toqtatpaydı. Onıñ üstine-qoñtayşa boǵdıxan Jañ-Luñğa qarata şabuıldı bastağan sonaw mamırdıñ basınan beri biraz jeñiske jetip jelpinip, örşip kele jatır. Onıñ naqtı şındıǵın bıyılǵı yağnıy 1732 jılı jazdağı urısta joñğardıñ qolına tüsken, odan qaşıp (45) şığıp Reseyge ötip, Reseyden bostandıq alğan soñ Türkistandağı [229]

qazaq ordasına kelgen qıtay äskeriniñ zuwñjañı³² Çuw-Wan-Xaydan anıq bilgen. Ol: “Ğaldan-Seren osı jılı tamız ayında otız miñ äskermen xazuw qıstaqtarına qarata şabuwl jasap, asa awır soqqı berdi. Jolındağını qırıp-joyıp, qattı zardap (5) şektirdi. Köp adamdı jäne zeñbirek pen qaruw-jaraqtı qolğa tüsirip äketti” dep bayandağan. “Olay bolsa qoñtayşa sol şığıstağı körşisimen aynalısa tursın. Al biz qolımızğa tiygen az küngi tınış jağdaydı paydalanıp, Reseymen qarım-qatınasımızdı ondap, ornatıp alsaq, onda qoñtayşa burıñday (10) emin-erkin taltañdamay, qazaqtarğa qarata ayın bayqap basatın boladı” deпти Төле би.

Osı tusta ülken Orda: “Qazaq-joñğar bir-birine tiyispew” jöninde kelisim jürgizüw üşin qoñtayşağa elşi jibermek. Eger bul niyet iske assa, onda Reseymen oydağıday qarım-qatınas (15) ornatuwğa qolaylı jağday tuwılar edi,” degen Orda biylewşileriniñ oy-maqsatın da aytıp ötti Aralbay.

– Maqul, – dep bas iyzedi Rayimbek. – Ordadağı ülkender – Sizder solay uyğarsañızdar, tüp maqsat – xalqımız qalmaqtıñ tabanında janşılmay, täwelsiz tirlik etüw bolsa, onda maquldan (20) basqa ne aytamız.

Rayimbektiñ sözini osında otırğan ülken-kişiniñ bäri de qostadı.

Äñgime üstinde Rayimbek Aralbayğa öziniñ bir işki oyın sır retinde aytqısı keldi. (25)

– Aral ağa, – dedi ol. – Men qolıma alğaş qaruw ustağanda atam-anam, bawır-tuwğanım, apa-qarındasım, awıl-aymağım birjola qurıp ketpew üşin soğısam. Endi elim soğıssız ömir sürüw üşin soğısıp jürmin. Budan bılay da söytpekin.

– Bärekelde! – dedi Aralbay rızıya köñilmen. – Bul elge tınıştıq (30) bermeytin soğısqsı jawıñdı joyıp bitseñ, soğıs ta sonımen birge bitedi degeniñ goy!? Janjalsız jerde el tınış. Baqıt ta, baylıq ta beybit kezde, tınış tusta tuwılatını aqıyqat.

Aralbay bas-ayağı bir jumaday ğana el işinde bolıp, Ordağa (35) qaytadan attanıp ketti.

* * *

Öz kezigimen köktem de keldi. Qalıñ jawğan qasat qarmen qosı jılmıyıp, jum-jurt jatqan qıs boyğı öli tınıştıqqa jan bitip, qıymıldap, jürip ketkendey boldı. Almatı tawınıñ jıra-jılğalarınan sarqırıp aqqan lay suw eñiske quldıylap, (40) kölbey jazıqtarğa jayılıp ketti. Oydım-oypañdarda kölşikter [230] payda bolıp, tereñ arnalar suwğa toldı. Oyda qar keter-ketpeste-aq qıltıyıp, töbe körsetken baysheşekter qaptap, qırda jawqazın gül jara bastadı. Jer beti birte-birte kökjasıl torğın jamılıp, ağaştar bürsik attı. Aynala alwan reñdi gülge oranğanday (5) qulpıra tüsti. Qulın kisinep, qozı-laq manarap, qorada da, dalada da abır-dabır, uw da şuw dübir-duwman köbeydi.

Jañbirmen buwsanğan jer iyisi kök iyisine, jupar añqığan juwsan men kökemaral iyisine qosılıp, adamdardıñ da, jan-januwarlardıñ da, jan bitkenniñ taram-taram tamırına qan jügirip, (10) jan duniyesiniñ küre tamırı bülkildep, alıp jüregi düpildap soqqanday qozğalısqı endi.

Oy-qırğa, say-salağa, jıra-jılğalarğa, taw işine şasıray qonıstap, tınıq,tınış qıs ötkizgen jurt Nawrız tuwa “jıl ketti”, “jıl keldi” dep, öli jünin tastağanday qıstawlardan öre (15) şığıp, köktewge qonı. Birine-biri qara tarta jaqındap, irgelese otırdı.

³² Zuwñjañ – Qıtayşa top, otrıyat bastıǵı.

Jadırağan şuwaqtı dalağa jertölelerden jamıray jügirgen balalardıñ mañdayların kün süyip, jel öbip, jaña, jas töl – qozı-laqpen qosa asır saldı. Söytip, olar da jaz oyınına – máz-(20) oyınına alańsız aralastı da ketti. “Eski jılda eriskeseñ, jaña jılda jarılıqa” dep jıl basın merekelep, Nawrızdıñ alğaşqı üş künin quwanış qıp ötkizdi de, tirlık qamına kiristi. Şarwa quyttegen jurt birewi ekewge köbeyip, molaya tüsken maldıñ, äsirese endi-endi otığa bastağan jas tölderdiñ jaña boy kötergen (25) baldır-balğın kökti birt-birt üzip jegenine, quldırañdap jügirgenine, sekirip oynaq salıp, süykimdi qılıq körsetkenine deyin qızıqtap, quwanışqa keneldi.

Eski jıl ketip, jaña jıl kelgende eldiñ tek qonıstı ğana emes, odan basqa da köp märseni jañalap, jasarta tüsetin (30) şaruwakerlik jaqsı ädeti. Eñ äweli şıbın şıqpay turıp qozılaq, tana-torpaqtardı aqtaydı da, qumırşaday köp bolsın degen tilekpen bezin qumırşanıñ iylewine tastaydı. Sonimen qosa tay, qunan küzelip, dönen, bestige şıqqandar pişiledi de, atqa aynaladı. (35)

Nawrıздan keyingi kişi-girim toy kökteimde bolatın osınday bereke-baylıqtıñ ba-sı, töl toyı, “kögen toyı”, “jelibaw”, “qımızmurındıq” toyları. Jaw qolınan jan berip, jan alıp qaytarğan atameken, tuwğan jerdi erkin iyemdene bastağan eñbek adamdarı bayırğı mal şaruwaşılığimen qosa bıyl bir jaña, (40) tıñ şaruwaşılıqpen de aynalısq körgisi bar. Ol jağdayğa baylanıstı oqta-tekte bolmasa tüpkilikti käsip etip dağdılanbağan eginşilik isi.

Bul malın ne jaw aydap, ne juttan qırılıp, qarajayaw qalğan qazaq awılında tuwıp ösken tarlıq-tawqumetin özi de bala (45) jastan körıp kele jatqan öldim-taldım degende tiske basar dän izdep, onı toq kezde “kedey”, “jataq” atandırıp, mensinbey [231] qaraytın aғayın-tuwğandardan tawıp, tirligin jalğastırğan. Sonday-aq aş kezde je-gen quyqanıñ dāmin toq kezde de umıtpağan Rayimbek, Esjan sekildi adamdarıñ murın-dıñ boluwımen bıyl qalayda qolğa almaq inta, qulşınıs küşti. Köpten beri kökeyde (5) kele jatqan talap-tilekti iske asıruwğa jıl basıman beri qolğa alğan azın-awlaq dayındıq ta bar.

Ötken qısta bayağıdağıday Taşkenge tağı bir märte kerwen jürgizip, asa zärtiw pul-kezdeme, dūniye mülıkpen qosa Rayimbek kerwenşilerge ayrıqşa tapsırıp, tört-bes tisağaş alğızğan. (10) Onı Äbin ustanıñ dūkeninde köbeyttirip, uzın sanın otızdan sırttı da dıyqanşılıqtı käsip etem degenderge, äsirese Almatıdağı “jataq”, “dıyqan” atanğandarğa taratıp berdi.

Rayimbektiñ bul iyigi maqsatın iske asıruwğa “jataq” awılınıñ bassısı Bayseyit-tiñ ıqpalı boldı. Önegesiniñ sebi tiydi. Öz (15) awılınıñ tilge köngenderin Bayseyit “jata-ğimen” biriktirip, Nawrızdıñ ayağı, kökektiñ basında jer jurtıp, egin saluwğa kiristirip te jiberdi.

Bıyeke, Berdikey, Qabay jıraw qatarlı lebizine jurt qulaq asatın qazılı käriyalardı Rayimbek eñ aldımın öz tiline (20) köndirip, sonday keyin solar arqılı basqalardı jumıldırdı. Şapqınşı jawdıñ qırsığman belgili bir turaqtı mekeni joq, öziniki bolsa da “özimdiki” dey almay, uşarın jel, qonarın say bilip kele jatqan eldiñ jerge ter tögip, onıñ jemisin jewine küdik-kümāndarın seyiltüwge de osı qarttar köp qolğabıs tiygizdi. (25) Joñğarlar jılıp ketken jerine qaytıp ayaq baspaytınına, endi özderin qonıs tepken mekenge ne istese de boladı degen zor senim tuwıldı. Tüktep kelgende: “Qazır mal bar, mal jayılatın öris te bar. Olay bolsa, egin egedi ekem dep samal taw, salqın jaylawğa köşpey, topıraq qawıp sayda otıra almaymın” degender (30) mal soñında ketti de, jer emşegin emeyik degender qalıp qoydı.

Rayimbek özi bastağan is bolğandıqtan özi onıñ eñ mañday aldında jürdi. Äri bel şeşe kiristi.

Jataqtardıñ qural-saymanına qarap, jer jirtuwğa kerekti (35) tisağaştan basqa da ağaş tırma, ögizge moyınturıq, qüzde astıq bastıratın tulıqtas sekildi qural-saymandar jasattı.

Egin saluwğa qolaylı jer jetkilikti edi. Sondıqtan da dıyqanşılıqpen şuğıldanam degenderge onı bölisüwde qıyındıq tuwğan joq. Ärkim özi qalağan alqaptı jırtıp, astıq egüwge erikti (40) boldı.

– Jataqtardıñ da jağdayı mäz emes eken, – dedi Rayimbek birde Bayseyittiñ üyinde otırıp. – Jurtqa: “Egin ekseñ nan boladı. Nan – nār, nan – toqşılıq, nan – bereke” dep maqtadıq. Ötkenimiz tekke ketken joq. Biraz adam “mal jut pen (45) jawdıñ jemi eken, aytqandarıñ ep eken” dep tilge könip, egin ege [232] bastadı. Bir täwiri sol adamdardıñ jañağı men körgen jataqtar jağdayın, turmıs-küyin közben körmegeni abzal boldı Bäke. Eger bügingisin körgende ertheñisine köz jetkize almay, “büytken eginşisine bolayın” dep aynıp ta ketüwi ıqtıymal edi. (5)

– Böri aralağan qotannıñ jağdayı qalay boluwşı edi, Rayjan?! Jaw tiygen jataqtıñ jağdayı da odan kem emes, – dedi şımır da jumır, kesek denesimen burıla Rayimbektiñ betine qarağan Bayseyit tostağandağı qatıqsız qara şaydı urttap qoyıp. (10)

– İyä, qalmaqtar dıyqandardıñ öz tapqanın özderine buyırtpay, awızdarınan jırıp äketip otırğan ğoy. O jağınan xabarım bar, – dep Rayimbek quptağan sıñaymen bas şulğıdı. – Endi egin ekse, öngeni özgeniñ awzına tüsip ketpeytinine sene me, äytewir? (15)

– Bul dıyqandar sense de egedi, senbese de egedi. Eñbegimizdiñ jemisi jat awzına tüsip ketedi eken dep qarap otırğanmen qarın toymaydı ğoy. Soğan közi jetken soñ äytewir jerge jabısıp, turbana beredi. Astıq piskende Şamal xannıñ adban jıyğıştarı da qaptarınıñ awzın aşıp, dayın turadı. Bir aluwmen tınsa (20) jaqsı ğoy, eselep, eki-üş dürkin aladı. Surap aladı, zorlap aladı urıp-soğıp qorlap aladı... – Bayseyit jataq dıyqandarınıñ basındağı awır jağdaydı aşına ayta bermek edi. Esenbek bölde:

– Men biletin qalmaqtar nan jemewşi edi, sol üşin egin (25) de ekpeytin. Al qazaqtardan dayın astıqtı jıynay beredi, onı ne isteydi eken? – dep ol tañdana suradı.

– Yapır-ay, Esenbek-ay, senbilmeytin bäle joq şıǵar dewşi em, şımınmen bilmey surap otırsıñ ba, älde jorta surap otırsıñ ba? – dep küldi Rayimbek. (30)

– Oy, batır-ay, jorta surap, men nemene, erigip otır deysiñ be? – dep Esenbek qızarañdap qaldı.

– Esenbek inim, qalmaqtı aytasıñ, öziñniñ qay qazağıñ nansız tura almawşı edi? – dep Bayseyit mısılşıl pisinmen tağı da közin qısa külimdetti. – Qazaqqa da, qalmaqqa da et bolsa (35) bolmadı ma?! Al endi ömir özi nanğa üyretken eken, dämin tatqandarğa odan asqan tağan joq.

– Qalmaqtar qazaq sekildi astıqtı az paydalanatını ras. Sonda da salıq jıynawğa toymaytın sebebi, ar jağındağı alıp körşisine ötkizedi. Ötewine odan qazaqqa qarsı jumsaytın qaruw (40) aladı. Älgi “qoyşağır”, “zeñbirek”, “zor multıq” dep jürgenimizdiñ köbi sol astıqqa ayırbastap alğan qaruwlar, – dep Rayimbek öz bilgenin uğındıra söyledi.

– Degenmen nannıñ qadirin qay xalıq bolsa da bile bastadı qazir. Ötken küzdegi toğan qazğan qazaqtar men jendet şerikter (45) arasındağı janjal nanğa talasuwdan tuwğan. [233]

– A, solay ma?! – dedi Rayimbek Bayseyit sözine tañdangın älpetpen. – Sonıñ jağdayın tolıǵıraq aytıñızşı!

Şamal xanniñ tutqın qazaqtarğa arıq qazdıra bastağanına eki-üş jil bolğan. Olar-dıñ işinde jataqtardıñ da adamdarı (5) bar edi. Arıq qazğandardıñ jumıstarı adam tözgisiz awır boldı. Tañnıñ atısımın künniñ batisına deyin tınımsız istepti. Ąr üş adamğa bir qaruwlı şerikten qarawıl qoyıldı. Üsteri beluwarğa deyin jalañaş. Aştıqtan älsirep, jumısta bosandıq körsetkenderdiñ arqalarına şerikter qolındağı qayıs qamşı nemese (10) tobilğı şıbıq oynadı. Onsız da künge küyip, mıstay qızara şıtınap ketken denegge qamşı tiygende şıp-şıp qan şığadı.

Jataqtar bala-şağalarınñ awzınan jırıp, bir japıraq nan nemese bir mes atala köşe äkelse, onı küzettegi şerikter tartıp alıp, jep, işip qoyadı. (15)

Joñğarlar tutqındardı eki ayaqtı eñbek köligi dep esepteydi. Qayta köliktiñ qarının toyğızıp alıp jumısqa jegedi ğoy, al tutqın qazaqtarğa key küni bir tüyir nār tatırmaq jumıs istetedi.

Arıq qazdırıp, suw şığarıp, egin ektirüw degendi Şamal xan (20) soñğı eki-üş jilda ğana qolğa alğan. Qoñtayşanıñ “Zuñğar xandarı men noyan, zaysandarı tüpkilikti qonıs tepken barlıq mекende egin saluw qolğa alınsın” degen ämiri sebep bolğan. Qoñ-tayşa Ğaldan-sereniñ onday ämir taratuwınıñ mäni bar.

Bul künde joğarı İle boyındağı Talqı asuwı mañına (25) mıqtap ornıǵıp alıp, tut-qınğa tüsken buxarlıq baǵbanğa egin saldırıp, baw-baqşa otırǵızdırğan, söytip onıñ qızıǵın körgen.

Şamal xan da söytpek bolıp, tutqın qazaqtardıñ qan, sölin sora bastağanda, onı burxan qos körmedi me, äytewir säti tüspey qaldı. (30)

Bir küni arıq qazıp jürgen tutqın qazaqtardıñ birewine jataqtardan tamaq keledi. Täwlik boyı aş jürüp sülderi qurıǵan bayǵus aldımın qozǵa pisken kömbeş nandı bas salıp jey bastağanda, küzetşi şerik jetip kelip, qamşımen tartıp-tartıp jiberdi de, “nandı tasta” dep aqıradı. Öldim-taldım degende (35) äreñ jetken tutqın nandı tastay qoysın ba. Tıñdamağan soñ onıñ qolındağı nandı tartıp almaq bolıp şerik şap beredi. Tutqın kewdesine basıp alıp, ayırılmaydı. Qayta şerikten jigiti basım kelip, kökireginen iyterip jibergende küzetşi şalqasınan tüsip, qazılğan toǵanğa qulap ketedi de, sol arada moynı (40) üzilip, jan täsilim etedi. Ekinşi bir küzetşi kelip älgi erjürek jigitke nayza sermeydi. Sol-sol-aq eken ıza men kektiñ şegine jetip, zıǵırdandarı qaynap turğan köp tutqın qarawıldarğa bir kisidey lap qoyadı. Bir şerikke üş-törtten keletin tutqındar ärqaysısı özderin baqılağan qarawıldardı ketpen, kürekpen (45) bir-bir urıp öltirip, qarawıların tartıp aladı. Otız şaqtı [234] şerikti äp-sätte jayratıp saladı. Ölgen on şaqtı qazaqpen qosıp, tereñdigine kisi boylamaytın ülken arıqtıñ tübine tastaydı da, topıraqpen kömip kete beredi.

Elüw şaqtı adam bölünip-jarǵılmağan boyda jayaw-jalpı lekildep (5) otırıp, arası altı-jeti şaqırımday ıldıy qazıqtağı jataqtarğa keledi. Olar jıynalıp, qarawılanıp ülgergenşe sondarınan dübirlete şawıp, janalǵıstay jalañdap şerikter de jetedi. Qarawsız qazaqtardı qan-josa qıladı.

Mine, jazıqsız jataqtardıñ qanın suwday şaşatınıñ da, (10) jüz şaqtı adamdı bayla-matap aparıp, İlege toǵıtatınıñ da bası osı nan dawı, – dep Bayseyit istiq künde qara şaydı soraptap urttay otırıp, közben körüp, qolmen ustap, özi belortasında jürgen oqıyǵanı baptap bayandap berdi.

– Olay bolsa nan üşin biz de barımızdı salıp köreyik, – (15) dedi Rayimbek Bayseyit äñgimesin zeyin qoya tıñdap bolǵannan keyin. – Biraq qan toǵuw jolmen emes, ter toǵuw jolmen. Eñbegimiz eş ketpes.

– Jataqtardıñ jağdayın kördiñder ğoy, jigitter. Jüdep otırğan jüzge tarta üy. Jumisqa jaramdı adamdar är üyden (20) de tabıladı. Keybir üyde ekiden-üşten şığıp qaluwı da mümkün bizde tek kölik jağı kemşin. Jer quyqası qalıñ. At tuyağınan basqa eşteñe tiyip körmegen şımınñ şımırılıǵı men qattılıǵı müyizdey dese de jalğan emes. Sondıqtan bir tisağasha ünemi bir ğana kölik jekkenmen bastan ayaqqa deyin şıdamaydı. Eger (25) är qosqa ekiden bolsa onda kezekpe-kezek tınıqtırıp alıp jekse jeñil bolar edi, – dep Bayseyit ol jağın da eskertti.

– Kölik tabamız, – dep Rayimbek birden sendire jawap berdi. – Qazir bizde sıyr men qoydan jılcı köp, biye men tay-qulınna at köp. Şeriktñ şapqınşılıqta mingen tapal (30) torılarnı endi qosqa jegemiz.

– Şımında solay eken. Özderiñ qalmaqtñ basqa malına tiymey, tek astındaǵı atın ğana awdarıp ala bergен sıyaqtısıñdar, – dep Bayseyit mol pişilgen iri denesin tutas qozğap, lekite külip qoydı. (35)

– Biz qazaqtñ: “bülingennen büldirge alma” degen ösiyetin önege tuttıq, Bäke. Urısta qolğa tusken at-köligin aluw – ol jawgerşilik jolı, – dedi Esjan da añgime mñğayına qaray sözge aralasıp.

– Biz är-berden soñ alsaq bir kezde qazaqtñ qalmaqqa (40) ketken öz malın qaytarıp alğan bolar edik. Onıñ äli onnan birine de jetkizgemiz joq... – Esenbek qolın sermep, qızına söyledi.

Aynalıp kelip añgime tüyini del qazirgi merzimdi künnen keşiktirmey qos şıǵarıp, jer jırtuwğa saydı. Bayseyit üyinde (45) bas qosqan Rayimbek, Esjan, Berden, Oljabay, Esenbekter Bayseyitpen birge iste özderi bastap ketti. Bulardıñ bastağan isine [235] ömiri tisağastñ qulağın ustap körmegen jüzden asa şañıraq iyesi kelip qosıldı. Keybirewine jeke, keyde eki adamğa birden tisağash tiydi.

Är tütinniñ egin egetin jerin Rayimbek pen Bayseyit atpen (5) aralap jürip, belgilep berdi. Söytip, ertedeǵı saq, üysin babalarınñ tabanı tiygen jerge, egin egip, baw-baqşa ösirgen öñirge onıñ urpaqtarı mñ jıldan keyin qaytadan jañǵırtıp ter tökti. İyisi burqırağan närli de qunarlı qara buyra topıraǵına qıp-qızıl dän septi. (10)

Jaña bastalmaq käsip bolğandıqtan oğan qajetti düniyeniñ biri jetse, biri jetpey, biri tabılsa, biri tabılmay irkis-irkilispen jürip, azdap keşikse de nawrızdıñ ayağında bastalğan jumıs köketiñ soñınan ala oydağıday ayaqtaldı. O basta közdelgen jerden azdap artıǵıraq jerge dän seabildi. (15)

– Endi sepken dänniñ öñip şığıp ösip jettilüwi üşin kökten jañbır kütüp otıramız ba? – dedi Rayimbek jer jırtılıp, tuqım sebilip bolğannan keyin. – Jañbır jawsa jaqsı, alda-jalda jawmay qoysa eñbegimiz ketpey me?

– Jañbır jawmasa tasattıq berip köktegi täñirden surap (20) alamız, – dedi Esenbek. Onıñ keyde äzili şınday, şım äzildey bop ketetin kezderi bar. Sondıqtan bul aytqannı ärkim är türli jorıdı. Biraq eginşilik degenniñ ne ekenin bulardan burındıraq körüp, bilip qalğan Bayseyit tasattıq berip jañbır surap alğannan ğori, ter tögip, suw şıǵarıp alğandı äldeqayda jeñil äri (25) senimdi dep esepedi. Söytti de:

– Seniñ oyıñdı uǵıp turmın, Rayimbek, – dedi. – Quday bileği, qalmaq bastağan toğandı biz ayaqtasaq demeksiñ.

– Öytsek nesi bar. Kim bastasa da ziyandısın almayıq, paydalısın tastamayıq. Bizdiñ eginşiligimiz de, eginşilerimiz (30) de osimen şektelip qalmawğa tiyis qoy. Bıyl eñbegimiz jansa keler jılı qatarımızğa kelip qosılatındar köbeye tüsedi...

Jaña kásipti iyersek dep uytqı bop jürgen adamdarğa bastap ketüw de oñayğa soqqan joq. Birew mäñgilik mañızın tüsinip, (35) maqulğa kelse, endi birew kejr söylep, kerı tartıp kördi. Aqırı Şamal xan bastatqan toğandı äri qaray jalğastırıp äketüwge mıqtap kiristi.

Qazuwı juwırda ğana qolğa alınğan arıq Almatı alqabınıñ kewde tusında bolğandıqtan egin de sonıñ suwinan suwarılıwğa (40) layıqtanıp, kölbew etekke qaray salınğa.

Oısı ölkeni birjola iyemdenip qalam dep dämelenen Şamal xan men Qaskeleñ eginşiliktı waqtısa emes, tüpkilikti käsip etüwge bel baylay kirirken sıyaqtı. Ol eñ äweli birden toğan qazdıra bastağanın bayqalsa, oğan qosa jumısqa salğan adam sanı (45) da köp. Sonımen birge jeli tartıp jürgize bastağan toğannıñ [236] arnası keñ, bes-altı qadamday, tübi tereñ, tabanında turğan attı kisiniñ töbesi äreñ körinedi.

Rayimbek sonı bir eli de kemitpey, qayta keñite, tereñdete jürgizdi. Toğandı qazuwğa bıylıǵı egin ekken adamnıñ biri qalmaq (5) qatıstı. Birde barlıq er azamat birigip jawıla qazsa, endi birde ekige bölünip kün aralap, kezekpe-kezek qazdı.

Bul jolǵı jumıs Şamal xan tusındaǵıday tutqın qazaqtardıñ zorlıqpen, küşpen eriksiz etken eñbegi emes, “öz iygiligi üşin”, “qara qazan, sarı balalarınıñ qamı üşin” degen erikti, (10) intalı, şın müddeli adamdardıñ eñbegi mandımdı boldı. Juymıs istegender tamaqtan tarıǵıp, aş buralıp jürgen joq. Qarawılşı şerik qamşı üyirip jelkesinde turğan joq. Osılay arşındı eñbekpen, şat köñilmen qazılğan oman arıq küzgi astıq orımına deyin künbatsıqqa qaray jedel jılıp ketti. (15)

Arıq qazılıp bitkende basına qoñırtöbel qoydı qurbandıqqa şalıp, jurttı asa ülken de iygi istiñ jüzege asqanın quttıqtasıp, quwanıştı toyğa aynaldırdı qurbandıq toy üstinde Rayimbek turıp:

– Xalayıq, jaña tuwğan töle de at qoyadı ğoy, bul toğan (20) talay töldiñ, talay şöldiñ suwsının qandıratın när arnası, bereke bası boladı äli. Sondıqtan, buğan da at qoyalıq! – degen oy tastadı.

Quwanış pen şattıqqa bölenip otırğandardıñ bäri:

– Durıs, durıs! (25)

– At qoyuw kerek! – dep qostadı.

Ärkim är türlü at atay bastadı: Birew “Almatı toğanı” degen attı maqul kördi. Ekinşi adam “Azat toğan” delik – dedi.

– Buğan murındıq bolıp, jurttı jumıldırıp jüzege asırtqan Rayimbek qoy, sondıqtan Rayimbek batırdıñ atımen (30) atayıq, – desti. Oğan Rayimbek özi qarsı bolıp, “Azat toğan” degendi qostadı. Aynalıp kelgende Rayimbektiñ aytqanına toqtap, “Azat toğan” atayıq dep edi, keyin kele birte-birte “Azat” degen at qalıp, “Rayimbek toğanı” bolıp atalıp ketti de, el awzında solay saqtalıp qaldı. (35)

Äzirşe bul arıqpen suw tartılğan joq, söytse de jawın-şaşın mol boldı da, egin şölikemey, barınşa bitik äri boyşañ bolıp jayqalıp, teñizdey tolqıp östi.

Bıylıǵı egilgen astıq bıyday men tarı edi. Bıyday arasına enip ketken tay, qulınnıñ arqası körinbey qaldı. Dıyqandar öz eginderin (40) orıp, bastırın ülgere almaytın bolğan soñ, ejelgi ädet-ädispen eki-üş jolı asar salıp, jaylawdan tüsken jigitterdi jawıp jiberdi. Egin orıp, qırman qızıldawğa qolğabıs tiygizgender kewsensiz de qalğan joq.

IX. T A R A W

ELŞİ

[237] Resey patşasına elşi attandıruwdıñ endi ğana sätı tüsti. Jıldan asa waqıt xan ordasındağı Kişi Sarayda ötip jatqan añgime-keñestiñ tüyini şeşiler jerge jetti. “Tügel sözdiñ tübi (5) bir, tüp atası Mayqı biy” bolğanda bul jolğı tügel sözdiñ tizgin-şılıbırın ustağan Töle biy edi. Biraq sol Töleniñ özi ustağan tizgin-şılıbırın bas asaw batırlar taqımğa basıp, şartarapqa tartıp, iyt-ırğılıjıñın şığardı. “Xan bolsın, xan aytqanı zañ bolsın” dep “Jeti jarğıda” körsetilgenindey, zañ (10) aytatın xannıñ joqtıǵıman da şığar, aqılğa baǵımbay, äkimge baǵınıp daǵdılangan nebir beldi biyler men bedeldi abız, bekem batırlar boylawıq minez körsetip, sıñarezüwlikke salındı. Sondıqtan da añgime-keñes keleli tüyinin tappay, tım uzaqqa sozıldı. Sondağı söz sarası birew-aq edi. Ol “Resey patşasına (15) qol sozıp, qarawına aluwin ötimeyik”. Munı aldığa köldeneñ tartqan Töle biy. Biraq jıyındağı jamaǵat ekige bölünip alıp, bir sözdi eki jaqqa tartqılap, dodağa saldı da jiberdi. Sözdiñ bir basın Töle ustağanda, ekinşi bası Tuyaq biyge tiydi. Töle jaqtaǵılar: Reseyge qosılayıq” dep qasarıstı. Eki jaq ta “qosılayıq” (20) pen “qosılmayıqtıñ” eldikke keler payda-zıyanın täptiştöp-tarazılawmen, saraptap, salmaqtaawmen waqıt ötkizip jattı. Jıyınğa qatısқан el ağası – iygi jaqsılar iygiliik üşin ötip jatqan waqıtqa ökingen joq. Qayta Töle tobındaǵılar munday qıyın tüyin şeşilüwdiñ ornına şiyelenisip ketpese eken dep tiledi. (25) Al Tuyaq biy tobındaǵılar neǵurlım şiyelenise tüsse, sol ğurlım “qosılayıq” degen talap-ıntadan ayırıla tüsedi dep ümittendi. Sol üşin de olar “qosılayıqqa” sözben de, ispen de barınşa tosқawıl qoyıp baqtı.

– Aynalamız antalağan jaw. Joñǵarğa täweldi bolıp, awızımızdaǵını (30) jırıp berip, salıq tölep otırǵanımız minaw. Külli qazaq qolın biriktirip, bir awızǵa qaratıp berip, “Al azat et endi eldi jerdi” dep Äbilqayırđı attandırıp jiberip edik, onıñ jeñisi bayandı bolmadı. Qazaqtıñ jartı ölkesi äli de Joñǵar tabanında jatır. Endi kimnen ümit, kimnen qayır kütemiz?! (35) Qazaqta köp, – biy köp dersiñder, biraq sol biyge biylik tügel tiyip jatır ma?! Qazaqta ne köp, batır köp dersiñder. Biraq sol batırđıñ qolına barlıq tizgin tiydi me?! Äne, jeke batırlar jeke erligin körsetip, jawdıñ jeke noyandarı men miñbası, batırların jeñip, jeke xandarınıñ jelibiregen tuwların jıǵıp (40) ta jatır. Az waqıt işinde ğana бүkil Jetisuwdı dürildetip turǵan Añıraqay xan, Şamal xan, Qaskeleñ, Qorday, Boralday sındı [238] qolbası batırları bizdiñ erjürek jigitterimizdiñ qolınan opat boldı. Biraq onımen Joñ-ǵar tuwı jıǵıldı ma?! Qoñtayşa tügil moynımızdağı jay tayşanıñ özin quwıp tastay almay, xanımızdı quttı ornına qayta qondıra almay otırmız. Reseyge (5) qosılayıq dep qol artqanda asqandıqtan emes, ıyǵımızdan qoñtayşa basqandıqtan, sol zilmawır qasiretti alıp tastarmız degen ümitpen qol artıp otırmız... – Sözdi a dep bastağanda-aq Töle biy “qosılayıqtıñ” maqsat-muratın soqırǵa tayaq ustatqanday-aq egjey-tegjeylep bir aytıp şıqqan. (10)

– Alıp elge arqa süyep otırсаq, ärkim kelip köz alartpaydı. Arqandağı tawday tirewiñnen iymenedi, – dep дәleldey qostadı “qosılayıqtı” jaqtağan Qoyaydar biy.

Özinşe pätuwası, özindik payımı bar Tuyaq biy onıñ eşqaysısına da “jön eken” dep iylige qoyǵan joq. Qayta: (15)

– Aydahardıñ awzı ülken, qursaǵı keñ. Qarnı aşқан күni miñ kesertkeni qılıq etkizip bir-aq juta saladı, – dep qarısı дәlel keltirdi.

– Jutpaw üşin jat bolǵanşa jaqın boluw kerek. Jat jarılıqamaydı, öz öltirmeydi, – dedi Qangeldi batır. (20)

– “Qasqır da qas qılmaydı joldasına” degen sözdi xalıq bekerge şıǵarǵan joq, – dedi Iriskeldi batır.

– Ąrkim aldımen özim bolsam dep öz müddesin aldıñǵı orınǵa qoyadı. Resey eliniñ aynalasında biz sekildi ondaǵan usaq ulıstar bar. Eger özine qosıp alǵısı kelse solardıñ bärin (25) asırıp, baǵuw üşin emes, paydasın körüw üşin. Kezinde Petr patşa “Qazaqtardı qaratıp aluw üşin bir miylliyon som şıǵın bolsa da ayamaw kerek” dese ol aqşasınıñ qaltaǵa sıymay bara jatqanıǵınan emes, sondıq paydasın körüwdi közdegen-dikten şıǵar, – dep Tuyaq biydi qostaǵandar öz petuwaları uǵındıruwmen (30) boldı.

– Beregen qolım – alaǵan. Berüwmen dos bolǵısı kelgen tek aluw üşin dos bol-maydı. Eñ aldımen bir-birine qıysayǵanda süyew, qısılǵanda demew boluwdı oylaydı, – dep bayaǵıdan beri-aq Reseyge qosılıw jaǵında jürgen Aralbay batır da öz oyın ortaǵa (35) saldı.

San-salalı söz de, alwan türlü oy da aynalıp kelgende eldi azuwlımıñ awzınan, atamekendi turnaqtınıñ şeñgelinen saqtap qaluw bolsa da, onıñ ayla-täsiline kelgende bir arnaǵa toǵısa almay äwre-sarsañǵa tüsti. Tüp maqsat turǵısınan alǵanda (40) aytıskerler eriksiz eki topqa bölünip ketti de, taban tiresip turıp aldı. İzgi oydı iske asırıw üşin salmaqtı sabır men tüyedey tözindilik te kerek eken. Töle biy bastaǵan top aqır tübi aqıyqat jeñse, biz jeñermiz degen senimmen otırsa, tuyaq biy tobındaǵılar keyde taǵatsız aşuwǵa da basıp, tabanǵa salıp, (45) köndirgisi keledi. Öyteyin dese äl-därmen taǵı joǵın eske aladı [239] da amalsız basıladı. Söytedi de, qaytadan dilmärlıqqa köşedi. Bolar jaǵın da, bol-mas jaǵın da дәleldeydi, sıpattaydı. Şeşen söz, şeber oydan muz erip, tas balqıytın mezil boldı. Sonda da biriniñ aytqanına biri könbeydi. “Qosılamız”, “Qosılamız” (5) degen bir sözdi bir-bir ruwlı eldi awzına qaratqan azuwlılar men arqalılar taqımǵa salıp, şartarapqa tartılıp, jıldan asa silkilesti. Burın-soñdı qazaq qulaǵına estilmegen “Bodan” degen jalǵız awız kirme söz birde ol biydiñ, birde bul biydiñ awzınan, birde ana batırlardıñ, birde mına batırlardıñ taqımınan (10) tüspedi. Endi birde bäre jabılıp, ortaǵa alıp, bas tüyistire dodaǵa saldı. Öñeş sozǵan qızılkeñirdekten, öñmendesken qızılşekege awısқан-da keybir qızıl köz qızba batırlar urnınshaq ruw basıladı, báz bir boylawıq biylerdi töbe biy “täk-täk”, “sap-sappen” äzer tejep otırdı. “Sabır tübi – sarı (15) altın” ekenin söz jü-zinde emes, is jüzinde билетinder salawattılıqpen saraptap, oylaytının süzip, söz asılın aǵıtıp aqırın kütse, Qarabek sekildiler iygilikke bastar istiñ örisin tarılıp, öresin buza bergen soñ Töle biy:

Atadan bala tuwsa iygi, (20)

Ata jolın quwsa iygi.

Betine keler uyatın,

Özi bilip tuwsa iygi.

Özi isti bilmese,

Bilgenniñ tilin almasa, (25)

Top işinen quwsa iygi! –

dep мәjilisten quwıp şıqtı.

Äsirese “xalqım” dep qan jutqan Töle sindi biyler men “Elim” dep eñiregen erler üşin köksegen arman, közdegen nısanaǵa jetüw oñayǵa soqqan joq. (30)

“Eşkimge de bodan bolmaymız, Joňgarmen de jaljaldaspaymız. Quday bul küni-mizdi köp körme-sin. Müyüz surap, qulaqtan ayrılıp qalarmız” dewşi, Tuyaq biy toby osı jolı bayağı dürde-arazdıqtan asıp dürbeleş şıǵaruwǵa deyin bardı. Ötkendegi Turımtay jıynalıında awır dıqpen attanǵan Tuyaq biy (35) taǵı da sodan eges tutanıp, küşke basar kün tuwa qalsa, qoyanşa jımpı joǵalmay, qasqırşa jelke küjireytkenge jaqsı dep biraz jasaq jıynap kelgen.

“Qorıqqan burın juldırıqtaytını” sıyaqtı eki adam töbesine qamşı üyirisip qalsa, sonıñ äliwettilewi awız aşpay, äljuwazdawı (40) baybalam sala baqırıp, aruwaqtı atap, urandap şıǵa keletin ädet qazaqta bar ğoy. Sol saltqa salǵan Tuyaq biy: “Töle teperiş körsetip, küderi belge basıp bara jatsa, menen xabar boladı. Sender aldaspandı aybınım bolıp, ayǵay şıqqanda jetip kelinder” [240] dep jasaqtarın saqaday saylap, jar astına turǵızıp ketken. Tüp maqsatı – jaǵalasıp, jasaqpen jeñip aluw emes, – “Sözim sınıp bara jatsa, süyew bolar senimdi küşim de bar” degen bopsası edi. Tuyaq biydiñ jataǵan täsilin qupıya qızmettegi (5) adamdarı arqılı bilip qalǵan Töle biy atı alıs-jaqınǵa belgili bola bastaǵan Aqtanbay men Jolbarıs esimdi batırların jumsap, saylı alamanimen saray mañın küzetirip qoydı.

Odan xabarı joq Tuyaq biy Töle biy taraptan qısım tüse bastaǵanda, “Qarabek qusatıp meni de qarabet qıp toptan quwıp (10) şıǵa ma” dep küdiktendi. Sol kündikpen küni burın dayındap qoyday adamın jar astındaǵı jasıǵına jıttırıp jiberdi. Jigerlerin jalǵan namısqa janıp tırısıp turǵan jas jigitter “qozǵalsın” degen xabar kelgende tap bir ata jawda kegi ketkendey qaruwların saylap, sarayǵa qaray sap tüzedi. Saray (15) mañında jürgen saylawıttardıñ da kütkeni sol edi, birge üş-tört ese köbeyip, aldarınan qarsı şıǵa kelgende, Tuyaq biyge tiyiskenniñ tuqımın qurtamız!” dep ekpindep kele jatqan elirme jigitter at basın qalay burarın bilmey sastı.

– E, joldarıñ bolsın! Kimsiñder? Qayda jortıp bara (20) jatırsıñdar? – dep Aq-tanbay tüq bilmegendey bolıp öz tobinan ozıp jön suradı? Biyi jaw ortasında qalǵanday lekitip, jöpeldetip kep toqtaǵan top adamnıñ qapelimde awızdarına söz tüspey, birine-biri qaradı.

İyä, qayda bara jatqandarıñdı aytpaysıñdar ğoy, ä?! Al men (25) aytpasañdar da bilemin.

– Bileñ ayta ğoyşı, qane?! – dep top aldındaǵı sedir murttı juqa sarı Aqtanbayǵa tikireye qaradı.

– Aytsam sender xan sarayına ketip bara jatırsıñdar. Onda uqurday Lama-Dorjı bar dep oylaysıñdar... (30)

Tuyıqqa tirelip turǵanda Aqtanbaydıñ özi jol tawıp berip, jaltartıp jibergenine quwanıp ketken top onıñ sözün ayaqatpay:

– İyä-iyä. Bilip aytasñ...

– Sen bärin biledi ekensiñ ey?!

– Bizdiñ xan taqsırdıñ taǵına otırǵan qaydaǵı bir tayşanı (35) quwıp şıǵayıq dep ek! – dep olar da öp-ötirik elpildesip qaldı.

– Olay bolsa Lama-Dorjınıñ küresi ana jaqta. Äne, soǵan barıñdar. Aldımen sonıñ küresin qorşap alıñdar. Sondarıñnan biz de jetemiz, – dep Aqtanbay qamşısın älde qay (40) jaqqa siltew saldı. Älgisi ötirik bolsa da, munısı şın şıǵar dep oylaǵan top olay qaray basqısı kelmedi. Endi qanday siltaw tawıp jalt berüw kerek dep az-kem oylandı da:

– Jaraydı, biz jasağımızğa tağı da jasaq qosıp alıp, köbeyip barayıq, – dep at basın artqa burıp alıp şaba jöneldi. (45) Olar ketken soñ Aqtanbay:

– Öziñ-özi muqatuwğa kelgende jüzi janbay turğan nemelerdiñ [241] jawğa degende mapırıla qalğanın kördiñ be?! Äy, qayran qazağım-ay! Ruw namısın ulıs namısınan joğarı qoyatın jaman ädetti qaşan qoyar ekensin?! – dep ökiñe basın şayqadı.

– Özderin jay jibermey tumsıqtarın qanatıp jiberüw kerek. (5) – Jolbarıs judırığın tüydi.

– Bizdi Töle biy tumsıq qanat dep jibergen joq, tutanıp kele jatqan ört bolsa öşir dep jiberdi. Ol – saraydağı keñestiñ kelisim tabuwına jağday tuwğızuw degen söz, – dep Aqtanbay sabırmen uğındırdı. (10)

Tuyaq biydiñ janı qısılganda uyattı qoyıp miyatqa şawıp kelgen, qanşa urandasa da ün qosqan pende bolmağan soñ “Jayawdıñ şaını şıqpas, jalğızdiñ atı şıqpas” dedi de köndi.

Endi patşağa jiberetin elşi tağayınday kerek. Munıñ özi de: “kim layıq”, “kimdi jiberemiz?” degen jerge kelgende köp irkiliske (15) tap boldı. Bir täwiri: “Men baram” dep talaptanuwşılar şıqpadı. “Bälen barsın” dep talasuwşılar şıqtı. Ärkim “elşige layıq” dep atağan adamdarınıñ boyındağı ayırıqşa qasiyetlerin aytıp, sıpattawmen äwrelendi. Eñ ondisı: “Elşi” degenniñ atqarar mindetin jeñil, üstirtin ğana uğatındar oğan (20) “bizden barsın” dep özine tartpadı. Eger ol da bir mansap-aw dep esepteytinder bolğanda “men baran” dep, eñ joq degende “bälen atadan barsın” dep ruwğa tüser paydadın üleske salar ma edi, kim bilsin. Olay bolmağandıqtan da endigi jerde elşilikke ruw ökilin emes, berisi ulıs, ärisi el ökilin iriktedi. Eñ aldımın “ol kim (25) boluw kerek?” dep atın atamay, “qanday boluw kerek?” dep qasiyetin atadı.

“Öz işimizde de tilimen tas jaratın adam qatarda qalıp, taspın bas jaratın tentek toptan quwılıp jatqan joq pa. Al jat jurıtqa baratın elşi jağa jurıtısuw üşin barmaydı. (30) Birinen-biri alşaq jatqan, köp jağdayda biriniñ öñgi-tüsin biri körmegen, biriniñ tilin biri tüsinbeytin, biriniñ dinine biri senbeytin eki eldiñ arasına däneker boluw, sendirüw, köndirüw, eldestirip, şendestirüw üşin baradı. Ol awıl arasınıñ daw-damayına biylik aytuw emes. Alıstı jaqın, jattı dos etetin ulı is. Qatqan (35) muzdı eritip, aqqan suwdı beri buruw üşin emendi iyip, tastı balqıtıuw üşin baradı. sondıqtan elşi bolar adam mayda tildi, tapqır oyılı, qıranday alğır, jılanday aqıldı, jibektey jumsaq, temirdey qattı, bürkittey batır, arıstanday aybattı boluwı şart. Osı şartqa say adam tañdağanda köp uyğarımdı Qangeldi, (40) Aralbay, Iriskeldi, Bölek, Rayımbek batırlarğa toqtadı.

Tağı da ırğasıp kelip, mundağı jawgerşilik jağdaydı da eskerdi. Atalğan adamnıñ jartısın qaldırdı. Aralbay men Iriskeldi Resey patşasına, Rayımbek pen Bölek joñğar qoñtayşasına baratın bolıp tağayındaldı. [242]

Reseydiñ äyel patşası Anna İyoannownağa tabıstaw üşin Ulı jüzdiñ biyleri men batırları atınan mınanday söz jazılğan xat dayındaldı. Aldiyar sälemnämä.

Yerimiz yıraқта bulğanmen yüregimiz yaqın uluğ ordanıñ (5) sultanları, biyleri hām batırları atından Qoyaydar biy, Töle biy, Qangeldi batır, Satay batır, Bölek batır, uluğ yüz qazaqların Reseyniñ qolastına aluwı uluğ märtäbäñizden ötünüp suraymız. Bundan başqa ötünüwlärimizni uşpu xatnı alıp barğan Aralbay batır, birlän Iriskeldi batırlar ağızşa (10) yetkizer.

Qolumızni qoyup, mörimizni basamız.

Tuyaq biy bastağan qarsı top aqırında Reseyge qosıluwğa kelistik dese de bul xatqa qoldarın qoyuwdan bas tarttı.

Erkimen ermese küşpen köndirüw jetektegen iyttiñ ańğa jaramaytınimen (15) birdey dep esepedi de qoydı. Esesine osınaw qıdır tartıp, qıyıs ketken oqıyğa Tölege:

Alawız bolıp aǵayın,
Qayıstırdı belimdi! – degen küyzelis pen, –
Janıña batsa bilersıñ, (20)
Qasiyetin sawlıqtıñ.
Eliñ tozsa bilersıñ,
Azabı men qasiretin,
Arazdasqan jawlıqtıñ! –

degen tolǵaw tuwdırdı. (25)

Elşilerge ondağan jolserik, atqosşı qosıp, jüzdegen jısqı aydatıp, taǵı basqa da tartuwtaralǵımen saltanattı türde attandırıp jiberdi.

Patşaǵa da, qoñtayşaǵa da elşiler bir künde şıǵıp, bir baǵıtqa qaray betaldı. Öytkeni, Reseyge jiberiletin elşini ükürday (30) Lama-Dorjı bilmeydi. Bári de qoñtayşa ürgesine ketip bara jatır dep esepteydi. Eger Reseyge de elşi joldanǵanın bilse, barınşa kedergi jasağan bolar edi.

İleni boylap, Talqıdaǵı ürgege jetkenge deyingi jol boyında qanşa xan, qanşa noyan, zaysandar jatır mıñ-mıñdağan şerigimen. (35) Solar elşilikke kedergi jasap, qastandıq etpesin dep Lama-Dorjı şetine öziñiñ atı jazuwlı mör basqan sarı jalawşanı Bölek batırǵa kepildik belgisi etip tabıstadı.

Jıldan asqan mazasız künder de ötti. Köpten beri köksegen armanı bolıp kele jatqan Töle biy bugün sol armanı tügel (40) orındalmasa da, alǵaşqı qadam tastalǵanına rızza bolıp, “üh!” dep bir keñ tınıs alıp, tınış uyuqtağan kün edi. Erte turıp, [243] awlaǵa şıqtı. Dalada asa bet qarımaytın şınıltıp ayaz bar. Kün aşıq, meñsiz aspan kökpeñbek bolıp möldirey tönip tur. Tım alıstan aǵarañdap, aq säwkeleli taw şınıdarı köri-nedi. Tınǵan is pen şıqqan küñniñ jarqıray aşıǵan jaydarılıǵı (5) qosılıp, Töleniñ eñsesin kötere, köñilin jadırata tüsken. Qulazıǵan quw mediyyennen qulpırǵan öñirge tap kelgen-dey adamniñ osındayda öz-özinen quwnap, oyı şarıqtap-şalqıp, boyı sergip qalatın ädeti emes pe. Töle de sóytıp, awla işinde eki qolın artına ustap, olay-bulay bayaw basıp, tipti mıldap, murmınan (10) aqırın äwen şıǵarıp jürgende, tıqıldap darbaza qaǵıldı.

Küzettegi qarawıdar barıp qaqqanı aştı. Ar jaǵınan eki salt attı körindi. Onıñ birewi derew attan qarǵıp tüsip, nayza ustap turǵan küzetşige tayadı da ekinşisi at ustap sırta qaldı. Küzetşimen kübirlesken adam, odan bosap beri jürdi de, Töleni (15) körıp sälem berdi. Şıyrısqıtap büktegen xat usındı.

Töle xattıñ orawın asıqpay jazıp, aldımın bas-ayaǵına köz jügirtip qarap şıqtı.

Xat Jolbarıs xannan eken. Biydiñ odan sayın qabaǵı aşılıp, mıyığı külimdedi. (20)

Xan xattıñ şın özinen ekenin tanıtıw üşin arabşa şiymaylap, birneşe söz jazıp, ayaǵına mörin basıptı:

“Eki mın lăşkermen kele jatırın. Jibergen sälemdemeñdi aldım. Endi bar sarbazıñ saylanıp aldımnan şıqsın. Kezdeser jerdi xat alıp barğan adam aytadı” deпти. Özge sälemin şabarman (25) awızşa bayandadı.

– Äbilqayır xannan Taylan batır bastağan mın sarbaz kelip qosılmaq. Sonımen Jolbarıs xannıñ qarawında üş mın Esker boladı. Sizder taraptan keminde tört-bes mın sarbaz qosılsa Lama-Dorjı tümeniniñ tas-talqanın şıǵarıp, Taşkentti (30) tartıp alamız. Qalağa jaqındap barıp, iñirde basıp kiremiz, – dep xannıñ is-qıymıl jobasın jetkizdi.

– Tike osında keldiñder me, joq sarayğa soqtıñdar ma? – dep suradı Töle şabarmannan.

– Äweli Sarayğa soqtıq. Onda jasawıl ma, küzetşi me, (35) birewler jür eken, sodan Sizdiñ üydi suradıq.

– E-e, – dedi biy asa män bermey. – Jaraydı, iske sät! Bări de sätti boladı. Xan qam jemesin. Sarbazdardı Sawrıq batır bastap erteñ keşke xan aytqan jerde dayın turadı. Lama-Dorjı öz küresinde. Onı men baqılawğa aların. (40)

Şabarmandar kidirmey qayıp ketti.

Töle erteñgi şaydan keyin-aq iske kiristi. “Qangeldini jibermey Ordağa alıp qalğanım jaqsı boldı”, – dep oyladı. Aldımen sonı şaqırtıp alıp qasına Aqtanbaydı qosıp, Sawrıqqa attandırdı. (45)

– Sarbazdardıñ şoǵırım köbeytip, közge túsirmey, az-azdan [244] bölek-bölek jıynap, alıstan bas qosındar. Jıynalıp bolğannan keyin bes jüzdey jigiti ertip, öziñ osında kel. Lama-Dorjınıñ küresin qorşap özin qolğa túsirüw kerek, – dep Töle atqarılar isti anıqtap bastadı. (5)

* * *

Töle biy bugün jalǵız. Esik pen töri atşaptırım keñ bölmede bir özi, ersili-qarsılı tınbay jürgenine et asımday waqıt ötti. Ädenege alañ, äldkimdi kütüwli. Uzaqqa sozilğan ulı söz tıyanağın tawıp, tınış uyuqtağanına bir-aq keş bolıp edi, mazasız tirlik keşeli beri qayta qozdadı. Bul ayaq astınan kenet (10) tuwğan is emes, äriyne. Osılay boluw kerekteğine özi tikeley atsalısın, barınşa küş-jiger jumsağan, endi onıñ iske asuwın qadağalap, nätiyjesin kütüwde.

Kütüwdiñ de küderini üzdiret tıñ köp eken. Adamnıñ sezim tüysigine äser etetin är alwan türü bolatın biy jetik biledi. (15) Jaqsılıqtı kütüw – köñilge quwanış nursın sebedi. Jaydarılıqtı, köñildilikti tuwdıradı. Jamandıqtı kütüw – qas-qabaqqa kirbiñ uyalatadı. Oyğa da, boyğa da awır salmaq túsirip, eñseni basadı. Al ne – ol, ne – bul bolıp ketüwi de ıqtıymal ustaranıñ jüzindegi äri-säri oqıyğanı kütüw – bärinen de köbirek ele-gizgen (20) alañdıqqa tuwǵızadı eken. Qalay awnap tüser eken degen ümit pen küdik qatar kelip, teke-tireskende “jaqsılıq jaqqa awnaǵay!” degen tilek basımıraq bolatın osı jolı qay-qashañıdan da köbirek sezingen biy qanşa sabır saqtayın dese de, mañǵaz marǵawlıqqa bara almadı.

(25) Dalağa esik jaqqa qulaq türüp, älsin-äli qaray beredi. Üy işi qulaqqa urğan tanaday. Şıbın uşsa ızını estiletin tınıq tınıştıq.

Aptalar ötip, aylar qalıp, jılǵa sozilğan Kişi Saraydağı uzaq-uzaq ańgime, ayıs-tartıs äreñ-äreñ ayaqталıp, eñ soñında (30) tıyanaqtı kelisimge de qol jetti. İis bitip, iyne şańşılğanına “wuh!” dep jurt tereñ tınıs alǵan. Soñnan osı üyge kelip däm tatıp, batalasıp-bätuwalasıp tarağan. Qazirgi sättegi kütüw üstinde bir mezgil ol da oyna oraldı. Äseri äli kökirekten köşip bolmağan sol künder oqıyǵası kökeyde kölbeñdep, köz aldına (35) elesteydi. Sondağı söz sarını men üni de qulaqtan ketpeydi...

“Osı bizdiñ qazaq netken dilmär xalıq?! – dep oyladı bir sät. – Müşelep söylep, köşelep sarnap bir ketkende beyne taptalma joldağı tarlan bozday taypalmay tartadı-aw! qazir ğana sen söylegende süttey uyıp, qorǵasınday balqıp otırǵan (40) jurtt ilip ala ol söylegende irip-ıdırap, setinep şıǵa keletinin qaytersiñ!”

Ras, söz tasqınnan darıya şalqar jerge jetkende parasattı aqıl-ayla qoldanıp, arnasınan asırmay toqtatuw üşin kisige [245] tüyetözimi kerek eken ğoy. İyâ, solay boldı da. Sonıñ arqasında ğana közdegen nısanğa qol jetti. Dittegen jerge xat ketti. Qıyan-keski tartıs, qıyamet qayım aytıspen jetken bul kündi Töle eşqaşan esten şıǵarmaq emes. (5)

Osılay jan jaldap, til bezep, qızılkeñirdekteskenderdiñ daw-damaylı dawıstarınan, baqırawıq baybalamınan sarsıǵanqulaq üş künnen beri tım-tırıs bolıp, tınım tapqan. Mine endi, qulaqqa tınıstıq bolǵanımen oyǵa tınım joq, bir bölmede bir özi qanattı qıyalmen şar taraptı şarlap jür. (10)

Biy bölmesiniñ işi jupındı. Edende esik pen törge deyin töselgen türli-tüsti tekemet. Eki bosaǵada qoşqar müyiz oyuw-örnekti sırmaq. Tör aldında masatı kilem. Kilem üstinde qalıñdıǵı kere qarıs mamıq körpe. Körpe üstinde tarǵıl tüsti barıs terisi jatır. Qos terezeniñ qarama-qarsısındağı bitew qabırǵaǵa (15) taqawlı biyik süyek tösek. Onıñ ayaq jaǵında köp butaqtı, kümispen küptelgen adalbaqan tur. Baqanıñ bir butaǵında qundız bōrik, ekinşi butaǵında qanjarlı qınımen jalpaq kemer beldik ilüwli. Burış-burıšta jäne tör aldındağı biyiktigi bir kez, uş buttı emen tuǵırǵa şamdaldı şamdardı bal-buldaydı. (20) Solardıñ samaladay jarıǵınan edende iyne jatsa köringendey. Añǵaraday keñ bölme işinde osılardan böten közge tüser eşteñe joq. Tüstik jaq qabırǵadağı sopaqşa qos tereze-niñ qaqpıǵı tars jabılǵan.

Töle biy ay batqanşa awlada jürip, tōñirek qarañǵı tarqan (25) şaqta üyge kirgen. Qazir tün ortasınan awıp baradı. uyqını oylawǵa murş joq. “Äne kep qaladı, mine kep qaladımen” alañ.

Osılay “äne, minemen” jäne jul ötkeniñ biy taǵı eske tūsirdi. Osınaw juldan asa waqıtqa sozılıp barıp, tüyetolǵaqpen dūniyege kelgen, söytip aqırı patşaǵa joldanǵan bar-joǵı (30) birneşe awız sözdı Töle qum arasınan ekşep alǵan altın-nan da qımbat baǵalaydı-aq qaǵaz betine qara sıyamen jazılıp, üş dana etip köşirilgen sol “Aldıyar sälemnamanıñ” özinde qalǵan bir danasın tört bütken, boytumarday tösqaltasına salıp edi. Sonı şın ba, ötirik de degendey qaltasınan qayta-qayta şıǵarıp (35) qarap, älsin-äli oqıy beredi. Mine, taǵı bir quwanıştı alıp, alqın-julqın jetip keler äldkimderdi taǵatsızdana kütıp otırǵanıñ özinde tördegi şamdaldı şamnıñ aldına barıp, bugün üşinşi ret büktewin jazdı.

Burış-burıšta, quwıs-quwısta äldqalay buǵınıp, jasırınıp (40) qalǵan salpañqu-laq bolsa estip qalmasıñ, sırttan keler tırıs-dırıs bolsa, özim estimey qalmayın degendey üniñ bäsēñ şıǵarıp til uşimen oqıdı... “İyâ, osındağı “qolastıña al” degen sözge Tuyaq biy qasarısa qarsı boldı-aw. onsız bola ma eken?! Äbilqayır bastaǵan Kişi jüz ordası patşa qarawına ötüwge (45) elşi Tawıpkel arqılı ant berdi. Semeke bastaǵan Orta jüzdiñ [246] bir bölige dayın tur. Sonda bar qazaqtan böliniş, dara qalatın biz kim edik?! Kimge, nege senemiz? Eşkimge de baǵınbay, eşkimge de taweldi bolmay özinşe ömir surıwdıñ jaqsı ekenin ärkim de bileği. Biraq öytip alşañdatıp qoyatın kim?! Aynalañda aş (5) böri-dey antalaǵan jaw anaw. Äweli joñǵardıñ şeñgelinen şıǵa almay jatıp kimge jelke küji-reytemiz?! Biz tügil jartı dūniyeni jawlap alıp dirildetip turǵan qoñtayşanıñ özi qıtaydan qısım körgende quyırǵım bulǵañdatıp orısqa qaray oyısqsı kep turatın köriñedi. Qatın patşa quw. Özindey alıppen süykeniskisi (10) kelmeydi. Zäwde şaytan türtip süykeni-se, qalsa, arada äweli şıbın ölsin deydi. Eger joñǵardı qarawına

alıp alsa, onda amalsız öz qabırğasınıñ tiyip ketetinin biledi. Bizdiñ jönimiz bölek. Petr patşa öz tusında-aq: “Qazaq dalası Aziya elderine kiretin kilt pen qaqa” dep beker aytqan joq. Sondıqtan munday (15) eldi qaratıp aluw üşin bir milliyon somğa deyin aqşa şıǵaruwdı da ösiyet etip ketken. Ulı patşanıñ sol ösiyetin eske alıp, Anna patşa bizdiñ sozǵan qolımızdan tartıp ala qoysa, sol iygi. Ol üşin täñirim qatın patşaǵa izgilik bersin!”...

Äzişe qolǵa alǵan osinaw zor maqsatı orındawǵa bet burıp, (20) sonıñ quwanışimen quwnap, äni-mini kep qalar taǵı bir sätti qadamnıñ xabarın kütip, sergip turǵanı bolmasa Töle şın mäninde uyqsızdıqtan da, keşege deyingi aytıs-tartıstan da, iyt-ırqılıñnan da äbden tytıqtaǵan. Biraq alda iygi is kütip turǵandıqtan moyıp, bosañsıǵısı kelmeydi. Jası alpıstan (25) asqanmen boyı sergek, oyı tunıq. Közinen uşqın atıp, birewge tiktep qaraǵanda öñmeninen ötkize qanjarday qadaladı. Qıymılı şıyraq. Şımır da jumır denesi şeşen söylep, şeber is tındıratın biy ğana emes, jasınan jawgerşilikte köp jortıp ısılǵan, pısıp-qatqan sarabdal sardar ekenin de tanıqtanday. (30) Ayaǵında qonışı tizeden keletin kök şeğiren etik. Kök mawıtı şalbardıñ balaǵın etik qonışına salǵan. Tamaǵı bawlıqtı aq jeydeniñ sırtınan qara şuǵa qamzol kiygen. Özge kiyimderi men sawıt-saymandarı adalbaqanda ilüwli tur. Däl qazir tilemey-aq urısqa tap kelmese qas-qaǵım kelse qanmaydanǵa qoyıp ketüwge (35) bar.

“Yapır-ay, bular keşikti-aw! jaybasarlıqpen jürip, Lama-Dorjıdan ayrılıp qalmasaq jarar edi” dep iştey kübirledi de, tösekke kelip otırdı. Jastıqqa bas qoyuwǵa bolmaydı. Uyqı duşpan, mızǵıp ketesiñ. Kütip otırǵan qurmetti adamı bar, ulı (40) is bar. Olardı jayına qaldırıp, jan raqatına batuw külli muratqa qıyanat.

Töle biy astananı tastap ketip, on jil sırtta jürgen Jolbarıs xandı kütip otur. İyä, ol kele jatır. Jaqındap qaldı. Jay kele jatqan joq, quş jıynap alıp, jorıq jasadı (45) keledi. Jol-barıспен astırtın baylanısta bolıp otırǵan Töle [247] onıñ jasırın joriǵınıñ jaqındawın kütip jatqan. Elşilik jumısın bul jorıqqa aralastır-mayın dep barınşa tezdikpen, jedeldete attandırdı. Elşige qosar qızmetşi, nökerlerdi de tım topırlatıp jiberme, sağındap (patşaǵa jüz, qonıtayşaǵa (5) elüw adam) joneltti. Jolba-rıs pen Töleniñ astırtın söz baylasıp, uyǵaruwı boyınşa jasaq degen jaraqtı dübirletpey-duñkiletpey, mısıqtandata tayap äkep, mümkindiginşe qaqtıǵıspay, qan tögispey ğana qalaǵa tünde kirip kelip basıp qaluw. Kentti tügel qorşap, uqurdaydı qolǵa tiri tüsirse, özgelerin (10) qaruwsızdandırıp, qaladan tügel quwıp şıǵuwǵa boladı. Sol maqsatpen Sawrıq, Qangeldi batırlar bastaǵan saylı sarbazdardı aldınan qarsı attandırıp jibergen. Birikken qol Lama-Dorjınıñ tümenine tötep berüwge tiyis. Onı jeñip, uqurdaydı tutqındap alsaq, joñǵarǵa täweldilikten qutılamız... (15)

Äne, esik qaǵıldı! Qaqa esigi. Dıbıs talıp estildi. Sırtın qañıltırmen qaптаǵan qalıñ emen taqtaylı, biyik dew darbaza aqırım tıqıldadı. Kelisim solay. Bul kelgen Qan-geldi. Jurt qazir şırt uyqıda. Dañǵırlatıp darbaza qaqsañ, бүkil kent oyanıp ketedi. (20)

Qaqa qaǵılǵanın qos nayzanı qayşılap ustap, esik tübinde turǵan küzetşiler estise boldı. Jeñil kiyimmen otırǵan Töle adalbaqandaǵı qısqa jeñ, şolaq şapanın kiyip, beldigin jüre buwınıp kep uy esiginiñ ilgegin aǵıtıp jiberdi. Ayqara aşıǵan esikten: (25)

– Keş jarıq! – dep Qangeldi batır men Aqtanbay kirip keldi.

– Bes jüz jigipen xan sarayın qorşap aldık, – dedi Qangeldi kidirmey bayandap. – Onda özimizdiñ küzetşilerden basqa qıbrı etken jan joq. Aqtanbay ekewimiz sarayğa alıp (30) barayıq dep jüz jigipen osında jettik. Özgesi sonda qaldı.

– Tañğa deyın xan da kep qaladı. Jolbarıs qolı men bizdiñ sarbazdar qawıştı, – dep Aqtanbay Qangeldige qosıla bayandadı.

– Nege sonşa sılbır?! Qalağa äldeqaşan kiretin uwağı bolıp edi ğoy? – dep Töle biy mazasızdana suradı. (35)

– Qalmaqtar xabarlanıp qalıptı. Qalıñ şerik aldımızdan sıqtı. Qarsılıq küşti, – dedi Qangeldi. – Jolbarıstıñ joriğın jel jetkizdi me, quday bilsin.

– Yapır-ay! – dep tañdandı Töle biy, – Lama-Dorjı keşe elşiler attanıp ketkenge deyın bilgen joq. Eger bilse kedergi (40) bolatın edi bul bügingi qıymıl. Şerikteri qay şamada aldarıñnan sıqtı?

– Bağana, keşki apaq-sapaqta. Şamamen Taşkennen tay şaptırım jerde. Sawrıq pen bizdiñ sarbazdar tus-tustan ağılıp kep, Keles özeniniñ boyında, qalıñ toğay arasında toqaylasqamız. (45) Äni-mini degeñşe Jolbarıs qolı da qosıldı künniñ batuwın kütpey jöñkip jürıp bergenheimiz sol edi, samsağan qalıñ [248] şerik aldımızdan sıqtı. Bir täwiri olardıñ beti tez qayıttı. Qazır qalağa qaray baradı. Sarbazdar kewdelep ilgerilewde. Biz bölünip alıp, osılay şaptıq.

– Ädettegen-ay! – dedi Töle biy basın şayqap. Sodan soñ (5) Qangeldi men Aq-tanbayğa oylana qarap:

– Şöldegen türlariñ bar. Qarındarıñ da aş şıǵar. Tamaqtanıp alıñdar. Biybini oyatayın...

Töle büirdegi qos qanattı esikten ekinşi bölmege enip ketti. Qangeldi men Aq-tanbay töрге ötti. Tamaq jep otırawğa waqıt (10) tıǵız. Künniñ ayazına qaramay, şölde-genderi ras.

– Bir-bir ayaq qımız simirse boldı, – dedi ekewi jarısa. Salden keyin etegi tobiğına tüsken kök jibek jeleñniñ sırtınan şolaq jeñ şuğa qamzol kiyip, basına aq şarşı tartqan Künimay biybi kirip, qonaqtarmen jaydarı, sıpayı esendesti. (15) Qolına ustay kelgen dastarqandı tör aldına jayıp bir ketti. Odan keyin sarıala şara tolı qımızdı meymil-dete köterip, esikten ene bergende Aqtanbay uşıp turıp:

– Biybi jeñeşe-aw, meni şaqırsa-ñız etti! – dep kep şaranı qolınan alıp, dastarqan basına qoydı. Odan äri biybi toñazıǵan (20) et, qazı, qarta, bawırmaq, qurt, maydı birinen soñ birin tasıp, dastarqan üstin toltırıp tastadı.

Qangeldi men Aqtanbay qısrıdıñ qısqı süri qımızınan bir-bir ayaq simirdi de, orındarınan köterildi. Töle de kiyinip, buwınıp, işinen qaruw-jarağın asınıp, dayın tur edi, biybige (25) “Qudayğa amanat!” dedi de, üşewi dalağa sıqtı. Ay äldeqaşan batıp ketken. Tün tastay qarañǵı.

– Jayaw kelgendeysiñder-aw. Oyaw otırsam da, at tuyağımıñ dübiri estilmedi, – dedi Töle, köldeneñ tarqan öz atına minip, ayqara aşılgan darbazadan şıǵıp bara jatıp. (30)

– Taptalğan köşemen jürmey, borpıldaq qardı basıp keldik, – dedi Qangeldi.

– Aramızda Lama-Dorjınıñ jansız bolǵanı ğoy, – dedi Töle jolda Qangeldi men Aqtanbaydıñ ortasında kele jatıp. – Qalay bilmegemiz? Kimnen köremiz, kimge küdikte-nemiz (35) endi?

– Äriyne, jansız bolmasa janniñ kele jatqanın iyiskep bile me, – dedi Qangeldi. – Biraq neğilsa da bizdiñ isimizge tım tıǵız aralasıp jüretin adam emes.

– Men de solay dep oylaymın. Eger işi-qarını aralasıp (40) ketken adam bolsa, orıs patşasına jibergen elşini de bilip qoyatın edi, – dep Töle biy oylana söylep keledi.

– Qazirgi alasapıranda kimge jip tağuwğa boladı? Bügingi isti bir jaylı etip alayıqşı, sodan soñ buni ayaqsız qaldırmassızdar, – dep Aqtanbay aralıq aqıl saldı. (45)

– Bir el men ekinşi el arasındağı qupıya sırdı jalğastıruwda [249] jalğız jansız mıñdağan jandınıñ tındıra almaytın şarwasın tındırıp ketetin kezder boladı. Sondıqtan munı qazirden bastap nazarda ustağan jön. Erteñ keş qaluwımız mümkün. – Töle biy quptaysıñdar ma degendey Qangeldi men Aqtanbayğa (5) moyın burıp kezek qaradı.

– Qoynımızda jılan jürgeni belgili boldı. Endi ol bügingşe şağa qoymas dew erensizdik bolar edi, – dep Qangeldi qostaw bildirdi.

Xan sarayına lezde-aq jetip keldi. (10)

Töle biy jüz sarbazdı ğana qaldırıp, özgesin Qangeldige qosıp, ukürdaydıñ küresine jöneltti.

– Qorşap alıp, bar bolsa Lama-Dorjını tiridey qolğa tüsiriñder! – dep buyırdı.

Jigitterdi ertip Qangeldi kürege keldi. Uqırdaydıñ ürgesimen (15) bastap, budxanağa deyin astın-üstün tügel aqtarıp şıqtı. Lama-Dorjınıñ özin turmaq izin de taba almadı. Bärin tastap tayıp turıptı. “Qaşan ketti, qalay ketti? Eşkim ayta almaydı. Şerikte-rimen birge Jolbarıs xanğa qarsı jorıqqa attanıp ketti me? Joq älde xan bastap kelgen qol men Orda sarbazdarınıñ (20) qosılğanın bilip, birikken küşke tötep bere almaytın bolğan soñ tayıp turdı ma?”

Qangeldi özi oylağan bul surawlarğa jawap taba almay, xan sarayına qayta keldi. Töle biy az adamdı alıp, xan sarayına qawdı da, Qangeldi özge jigitterdi bastap Jolbarıs pen Sawrıq (25) jürgizip kele jatqan urıs şebine ketti. Şegingen şerikterdiñ aldı kentke tumsıq tirepti. Qaladan şığa bere olardı bayqap qalğan Qangeldi oñ jaқтаğı qalıñ toğay arasına enip, boy tasaladı.

– Jigitter, dayın turıñdar. Taqay bergense lap qoyamız, – (30) dep Qangeldi nay-zasın oñ tayladı. Jılıy urıs sap şegingen qosındı Lama-Dorjı özi batap toğay arasına enip ketemiz ğoy dep kele jatır edi, odan qoldarı bolmadı.

Bas-ayağı bes jüzge jetpeytin salt attılar ağaş arasınan atoylap, atırıla şıqqanda şerikterdiñ odan arman zäre-qutı (35) ketti. Toğay işindegi ağaştıñ bəri sereyip-sereyip, közderine jaw bolıp körindi. Sasqandarınan ne isterin bilmey iyirilip tura qalğanda, tus-tus jaqtan qawmalap, qısıp kelgen qazaqtar tez jäwkemdep, uypalap jiberdi.

Lama-Dorjı bastap, batıldıq körsetip, qazaqtardıñ şebin (40) buzıp, qorşawdan sitilip şıqtı. Es tapqandarı bıtıray qaşıp, toğay, qamıs arasına siñip jum boldı. Qazaq jigitteri olardıñ izine tüse, taqımday quwğan joq. Qolbasşılarınıñ ämirimen bir jerge jıynalıp, toptanıp aldı.

Sawrıq pen Qangeldi birin-biri izdep tawıp, endi xanğa sälem (45) berip, “Aldiyar” aytpaqqa solay bettedi. [250]

Qangeldi xandı älgi äzirde urıs üstinde körgen. Töbedey baran attılı, özi de iri tulğalı adam qarañğıda asa qomaqtı köringen. Onıñ urıs kezindegi jäwkemdi, alımdı-şalımdı qıymılına qarap äwelde sarbazdar işindegi sarabdal bir mıqtısı (5) şığar dep edi. Jaqınday kelgende qarasa Jolbarıs xannıñ özi eken. Qangeldi qayran qalğan. Xan jasaqtarın urısqa salıp qoyıp, özi jasawıl, nökerlerimen bir şette baqılap turğan şığar dep oylap edi.

Sawrıq pen Qangeldi xanğa tayap kep, attan tüsip “Aldiyarlap” (10) sälem ber-di. Jeñiske bayandı bolsın ayıttı. Az ayaldap, bas-ayağı jıynalğanda Jolbarıs Sawrıq batır-ğa öz sarbazdarın jüzdik mıñdıqqa bölip, qalanı aynala qorşap, küzetke qoyuwdı buyırdı.

Mıñ jigitti ertip kelgen taylanğa alğıs aytıp, jasağın kerı qaytardı. Özi bastap jürgen sarbazdarı ertip, Qangeldimen (15) birge xan sarayına tarttı. Jolbarıs pen Qangeldi jolda, jasaqtıñ aldında kele jatıp jön surastı. Xan Qangeldi batırdıñ atın Töle biy arqılı sırttay emis-emis estigeni bolmasa, jete bilmeydi eken. Al Qangeldi bolsa, öz elin biylep otırğan öz xanın körıp otırğanı osı. (20)

Qangeldi bir eldiñ ataqtı batırı. Sonimen qosa söz ustar beldi adamdı retine xan ordasına talay kelip, el atınan atqarılar iygi istiñ bası-qasında bolıp jürse de, xan atawlını közben körıp otırğanı osı eken. Qangeldi xandı: altın taqtan tüspeytin, aq saraydan şıq-paytın, kün qağıp, jel öppeytin, üp (25) etse uşıp keteyin dep turğan ülbirek, borıq tamaq, bolbir dene, taqqa süyemeldep otırğızıp, atqa köterip mingizetin aqsawsaq, äzdek birdeñe dep esepteytin. Endi mına Jolbarıs xannıñ tur-turğasın, atqa otırısın, üstindegi sawıt, ba-sındağı duwlığasın körgende, öziniñ osınaw xandı balaşa payımdağan uğımına (30) iştey özi uyaldı. Qol bastap jürgen Äbilqayır sultannıñ jöni bir basqa, al ana jılı Bolat xan atqa otırıptı degende onıñ beynesi de säl älgindey bosbelbey, bota tirsek bolıp köz aldına kelgen. Mına Jolbarıs xannıñ tulğası mülde bölek eken. Buqa közdegen qara sur, qapsağay deneli kisi şınında (35) xannan göri älde beldesüwge tüsetin paluwan, älde sayısqa tüseytin batırğa uşsaydı. Sawsaqtarınıñ är salası tayaqtay uzın äri iri. Zäwde ker-gilesken duşpannıñ keñirdegi osınan älüwetti şeñgelge ilige qalsa, bir-aq märte mıtıp jibe-rüwden qalmaytınday. Jar qabaq, jalpaq bet, tik mañday. Tanawı deldiygen üşkir murın, (40) juwan moyın törtpaq kisi. Ol oqta-tekte birdeñeni küñk etip surap qoyatını bolmasa, asa aşılıp-jarılmay tünere tüsip, tüksiyip alıp, keledi. Onıñ osı tur-tulğası beyne mäñgi mızğımay melşiyip turatın kişi-girim quz-jartastı közge elestetedi. (45)

Jolbarıstıñ urıs üstindegi qıymılına da süysingen Qangeldi [251] Taqta otırğan xan atqa otırıp soğısa almawğa tiyis dep oylağan Qangeldige onıñ sayıskerligi men köz ilespes şalt qıymılı asa jäwkemdi köringen. Endi mına at üstinde jayımen kele jatqandağı beynesi melşiyip qatıp qalğan tas müsindey. (5)

Jol boyı tam-tum äñgime aytıp, köbine ünsiz oy-qıyalmen jürıp otırıp Ordağa ta-yadı. Saray aldına keldi. Saray işindegi xan otıratın bölmede taqtan tömen qaray bi men keñeşsi, üwäjşiler (üzirler) jayğasatın arnawlı orındar bar. Jeñispen oralmaq xandı kü-tip, sonda otırğan Tölege: (10)

– Aldiyar xan iyem kep qaldı! – dep elpektep, Smayıl esimdi jasawılbası kirip bardı. Jası qırıqtar şamasındağı qırma saqaldı, uyası şıñqır, bir-birine qosılıp kete jazdap tım jaqın äri şekesine taman bitken oynağı qoy közdi, alasa boylı, tolıqşa kelgen, basın qıysaytıñqırıp alıp, jorğalap jüretin (15) osı bir adamdı Töleniñ asa suwqanı süymeydi. Onıñ xan Sarayınıñ jasawılı qızmetin atqarğanına da on-on bes jıldıñ bedeli bolğan şığar. Biraq özimen tikeley istes bolmağannan keyin oqta-tekte jorğalap jürıp özi közge tüsip qalğanda bolmasa, Töle onı köbine umıtp ta ketedı. (20)

Xan qalanı tastap ketip qalğanda, ol sarayda qalıp qoyğan. Eşkim suramasa da aytıp qoyuw qajet-aw degen oy men “Xan iyem özi meni ädeyi sarayğa qaldırıp ketti” dep, ärkimderdiñ qulağına salıp jüretin. Bılayğı jurıtqa xannıñ özi emes, biraq özinen kem emes sıyaqtı körinetin nañ minezdew, aşılıp-jarılmaytın (25) tomağa-tuyıqtaw kisi beldi biy, bedeldi batırlar qasında barınşa jalpañşıl, jas şıbıqtay

iyilgiş, bas iyzeğiş jan. Āsirese xan aldına kelgende “Aldiyar taqsır!” dep bük tüsip jata qalıp, mañdayın jerge bir tiygiz-se, köpke deyin kötermey qoyatın qurmetşildiği küşti. Onı Jolbaris xan unatadı. Özi (30) ketpey turğan kezde jasawılbası etip tağayındağan. Sodan bılay öziniñ qarawındağı qırıq-elüw qızmetkerdiñ qaqqanda qanın, sıqqanda sölin şığaratın qaharı xannan da qattı ämirşisi bolıp alğan. Keyde jasawıldardan basqa da bekawıl, aydawıl, yüker qızmetkerlerdiñ şarwasına da aralasıp, xan atınan ämir (35) kürgize beretin.

El tağdırına qatıstı tolğaqtı ister tüyinin şeşüwde aytar aqlı, qosar keñesi bolmağan soñ, äytewir xanniñ senimdi qızmetkeri eken dep xan isin atqarıp otırğan Töle biyler men batırlar keñesine Smayıldı qatıstırğan joq. İyneniñ közinen (40) ötip, işi-bawırına enip ketetin iykemdi, jılpos jigiti “kele goy” demese de işten kirip, sırttan şıǵıp, tam-tum aralasıp jüretin kezderi bar.

“Kölbeñdep ünemi köz aldınınan ketpeytin osı adam keşeden beri zım-zıya joq bop ketip edi, suwmañ etip qaydan şıǵa keldi özi?!” (45) dep ol sarayǵa kirip barǵanda Töle biy jılan körgen kirpidey jıyırılı qaldı. Oğan erip, Saraydan şıǵıp, xandı [252] qarısı aluwǵa ketip bara jatqanda da osı bir oy kökeyinde kilkip turıp aldı.

Xan qaqqadan kirip, attan tuskende:

– Aldiyar, xan iyem, aman keldiñ be?! – dep Töle quşaq jaya (5) qarısı jürdi. Ekewi keñ awlanıñ ortasında kezdesip, quşaqtaşa, tös tiyistirip köristi.

Bul kezde appaq tañ atqan. Aspanda budır joq, totıyayınday kökpeñbek, tek ayazdıñ ızǵarınan aynala juqa torǵın perde bürkengendey azdap munartıp tur. Adamdar-dıñ awzı-murnınan (10) buwdaq-buwdaq buw atadı. Saqal-murtı barlardıñ bet-awzı tügel bozqıraw.

Awlada körisip az ayaldağannan keyin xan bastap, oğan qurmet-qoşemet sanatında Töle biy men Qangeldi batır qolıtqan alıp, sarayǵa bettedi. Saraydıñ kire beris esiginen bastap aradağı (15) qanşama bölmelerden öte öñkey kilem jolmen jürip otırıp törge şıqtı. Jolbaris on jıl boyı bir pendeniñ taqımı tiymey saqtalğan öziniñ tördegi taǵına kelip otırǵanda özge jurt tik turğan boyda:

– Alla yar! (20)

– Alla jar!

– Aldiyar! – dep ärkim özi daǵdılanğan tilmen qurmet körsetti. – Qayta qonǵan baqıt qusıñ quttı bolsın!

– Taǵıñ biyik, tuǵırıñ mıqtı bolsın! – dep jamırası. (25) Azdan keyin Jolbaris pen Töle ğana sarayda qalıp, özge adamdar qaytadan atqa mindi.

Xan ämiri boyınşa Qangeldi men Aqtanbay sarbazdardı ertip alıp, salt atpen küni boyı qalanı araladı. Küdiktengen jerdiñ bärin aqtara-töñkere qaradı. Äytse de bir de bir joñǵar şerigin (30) joldıqtıra almadı. Qalada qarası da qalmaq tayıp turıptı.

Xan men biy de üydi-üyelerine barıp, tınıǵıp, sarayǵa qaytıp oralǵan. Keşke qaray Qangeldi men Sawırıq ta sarayǵa kelip: “Kentte Lama-Dorjıdan bastap, oyrat atawılınıñ iyisi de joq”, – dep jabarladı. (35)

– Keşegi tüni qaladan qaşıp bara jatqan qalmaqtardıñ birazın dalada joyıp jiberdik. Mal-mülkin, duniye-jıyhazın qolǵa tüsirip aldıq, – dep Sawırıq batır xan men biydi onımen de xabardar etti.

Xan men biydi töñirektegen, söz ustap, qaruw asınğan biraz adam (40) sarayda qalıp, alda isteletin keybir keleri ister jöninde tün ortasına deyin mäslıyxattastı. Eñ aldımın Töle biy söz bastadı. Ulı jüzdiñ biyleri men batırları atınan orıs patşası Anna İyoannownağa elşi jiberilgenin, sonımen bir mezgilde qoñtayşa Ğaldan-Serenge de elşi attanğanın aytıp, egjey-tegjeyley bayandap (45) berdi. [253]

– Orıs elimen qarım-qatınasta boluw ejelden bergi armanımız edi. Bul iske endi men özim de mıqtap kirisermin, – dep xan rızalıq bildirdi. Sonımen birge ol qoñtayşağa elşi jiberüwdiñ maqsatın, sebebin bilgisi keldi. (5)

– Joñğarlar Anıraqayda qattı jeñiliske uşırağanın keyin qayıp bas kötergen joq. Qayta bizdiñ batırlar bastağan qazaq qolı olarğa qarata şabuıldı üdetti. Şamal xandı öltirip, Sarı-Manjanı Almatıdan arı ıǵıstırıp tastaptı. Sonımen qosa joñğardıñ qazirgi jaǵ-dayınan azdı-köpti alğan xabarımızğa (10) qaraǵanda olardıñ tınıştala qaluwı qazaqtardan jüregi şaylıǵıp qalǵandıqtan emes, ar jaǵındaǵı körşisimen qıydalasıp turǵandıqtan eken. Urısta Joñğar qolına tüsip, odan qazaq jerine ötip kelgen bir Yadxa esimdi mänjüw tutqı-nınıñ aytuwına qaraǵanda, Qıtay men Joñğar arası qazır şırıqqan şiyelenis (15) üstinde uqsaydı. Biz osı oraydı paydalanıp qalǵımız keldi. Osılay etip, elşilik isin erterek bastaǵandıqtan eñ aldımın Lama-Dorjı biz taraptaǵı alañdıq alaköñildikten ada bolıp, xan iyem Sizdiñ erkin kirip kelüwiñizge qolaylı jaǵday tuwdı. Ekinşi bir paydası: Resey patşasına attandıratın elşini biz (20) qupıya jürgizgendikten, Joñğarğa joldar elşilik soǵan perdelik qızmet atqardı. Osınday sıltawmen elşilikke ketken Rayımbek pen Bölek batır orda atınan qoñtayşağa eki türlı talap qoymaq. Onıñ eñ bastısı: Taşken uqurdayı äri tü-men bası Lama-Dorjı qalanı qan tögissiz tastap şıǵıp ketsin, söytip, Ulı jüz (25) ordasınıñ burınǵışa joñğarğa täwelsizdigin moyındasın. Adban aluwdı toqtatsın. Ekinşi: qazaq – qalmaq budan bılay bir-birimizge tiyispey, tatuw körşilik qatınas ornatayıq. Eger osı talaptarımız orındalsa, onda joñğardıñ Taşkent, Türkistan, Samarqant, Xıywa, Buxara qa-tarlı oñtüstiktegi qalalarğa jürgizetin (30) sawda kerweniniñ Ulı jüzge qaraytın joldaǵı qawipsizdigine kepildik beriledi.

– Elşi jiberip qoyıp, soñınan urıstı jürgizip jatqanımızdı, Lama-Dorjını Taşken-nen quwǵanımızdı estise, qoñtayşa elşilerdiñ mañdayınan sıypay qoyap ma eken? – dedi xan qabaq (35) aşpay tunjırap otırıp.

– Joñğarğa elşi jöneltüw qazırşe älgi aytqan eki türlı paydasın tiygizdi. Endi elşiler basına töner qawipti eskersek, ne artınan şabarman şaptırıp orta joldan qaytarıp alamız, nemese basqa jolın oylastıramız... – Töle biy oylana otırıp, (40) endigi is tüyinin xanğa tastadı.

– Eñ durısı elşini irikpeyik. Odan da Lama-Dorjınıñ Ürgege xabar alıp barar jaw-şısına tosqawıl qoyalıq, – dedi Qangeldi. – Osı oydı men de quptaymın, – dedi Töle. – Däl qazirden (45) bastap qos attap jawşı attandırsaq, Almatıǵa uqurday xabarşısınan burın jetedi. Sodan äri Rayımbek qolı özi de qadam [254] attatpaydı. Elşimiz kedergisiz ketedi. Erkin kelissöz jürgizip, qayıp ta ülgeredi.

– Bolsın, – dedi xan. – Sonımen bir mezgilde Qangeldi ya Sawrıq batır qol bas-tap, Lama-Dorjını izdewge attansın. (5) bügingi soñǵı söz osıǵan tireldi. Sawrıq batır kidirmey Lama-Dorjını izdewge attanıp ketti. Üş adam qos attap Almatıǵa qaray şaptı. Kelesi küni añgime qayta jalǵastı.

– Eki jurtaq eki bölek elşi attandıruw üşin eki jılǵa juwıq waqt ketti. Jartı mıñǵa tarta jılqınıñ qunı jumsaldı, (10) – dep bayandadı Töle biy.

– Tım köp eken, – dep qaldı Jolbarıs xan oǵan asa män bermegen älpette.

– Maqsat iske assa ketken waqtqa da, şıqqan şıǵınǵa da ökinbes edik. Munday-da bir-eki tügil on jıldap waqt, mıñdap (15) altın aqşa jumsaladı... – Onı köp deseñ, mu-nı qaytesıñ degendey Töle basa ayttı. Petr birinşi patşanıñ qazaqtardı qaratıp aluw üşin qajet bolsa, milliyon somǵa deyin şıǵaruw kerek degenin de eske túsirdi.

– Biz orıs patşalıǵı sekildi bay el emespiz ğoy, – dedi (20) Jolbarıs taǵı da jay-baraqat qana.

– Sonımen qosa biz orıs eli sekildi alıp ta el emespiz, – dedi Töle biy. – Eger onıñ şiyregindey bolǵanda da Petr patşa müliyon emes, müliyarttı da ayamaǵanday eken. – Şıǵın añǵimesi osımen doǵarılısın degendey xan söz sarının basqa arnaǵa (25) burdı.

– Reseyge elşilikti bastap ketkender kimder? – dep suradı az-kem oylanǵan ünsizdikten keyin.

– Aq patşa tarapqa Aralbay batır men Iriskeldi batır, – dep jawap berdi Töle biy. – Xatta jazılǵannan tıs onda aytılar (30) añǵime äbden pisken. Onıñ üstine janınan söz tuwdıra almay, jattaǵandı ğana aytıp, qarap otıratındar emes, awzımen qus ustaytın sayıpqıran sañlaqtar. Alqalı topqa túsip, atalı söz aytıp jürgen maytalmandar. Qarsı jaǵı asqar tawmın dese, men alasa töbemin dep tömenşiktenbey, kim-kimnen de terezem teñ dep (35) ıyıq tirestirip tura alar şoqtıqtı jigitter.

Olar atı älemge äygili aq patşa aldında bara qalǵanda qıdırıp qımız işip jüretin awıl üy arasınıñ adamlarınşa emes, äzirşe basınan baǵı tayıp turǵanmen bir eldiñ bedeldi ökilinşe qarım-qatnas jasawdı da jete bilip attandı. Sonımen (40) qosa ötinispen barıp, örkökirektenbewdi de, surawşı ekemiz dep sümireyip turmawdı da boyına siñirgenter.

Jolbarıs xan elşilerdiñ kim ekenin suraǵanda olardıñ atı-jönin ğana bilsem degen oyda emes edi. Sonı sezgen suñǵıla biy elşilerdi egjey-tegjeyli tınıstırıp ötkende xan qanaǵattanǵanday (45) ajar añǵarttı. [255]

– Joñǵarǵa jibergen Rayimbek pen Bölek meniñ esime endi tüsti. Ekewiniñ de erligin estigem. Men qoñtayşaǵa Qangeldi batırdı jiberer edim, – dep Jolbarıs ökingendey bas şayqadı. Säl bögelisten keyin Qangeldi: (5)

– Aldiyar xan iyem, elşilikti bastap ketkenderdiñ qay-qaysısı da sayıpqıran, sañlaq jigitter ekenin biy ayttı ğoy, – dedi.

Baǵanadan beri tek erni jıbırıp söylep otırǵanı bolmasa, denesin bir mārte qozǵamay bedireyip-melşiyip otırǵan xan endi taqtıñ oñ jaǵındaǵı altındatqan baldaǵına süjewli asatayaǵın (10) alıp, aldına köldeneñ ustadı. Älde ornınan turmaqqa, älde bir nārse aytpaqqa iñǵaylandı ma dep tosıp edi, birazǵa deyin ündemegen soñ:

– Xan iyem, olay degende oyıñızǵa ne oralıp edi? – dep Töle biy säl şalqalap barıp tiktenip otırdı. (15)

– Olar – jaw batırlarınıñ basın qaǵıp, “Batır” ataǵı şıqqandar yağnı joñǵardıñ qunıkerleri. Bul – bir, – dedi Jolbarıs taǵı da tas müsindey melşiye qalıp. – Özderi äli boyınan qızuwı taramaǵan jastar. Sırbazdıq pen sıptıǵırlıq üylesse jarar. Bul – eki. Qoñtayşa qonsımbay jürüwi de ğajap emes. (20) Bul – üş.

– Onıñ bärin oylastıra kelip, köptiñ uyǵarǵanı boldı, – dep oǵan da Töle biy jawap berdi. – Qoñtayşanıñ aqlı bolsa jasına qaramay, isine qarar.

– İsin tanıp ülgergenşe tüşine qaraydı ğoy. – Xanniñ soñğı (25) sözine eşkim qarsı daw aytqan joq.

Osimen äñgime ayaqtałğan şıǵar dep Jolbarıs ornınan turmaqqa qozǵala bergende:

– Xan iyem, – dep toqtattı Töle. – Baǵana kelgen zamatta Qangeldi men Sawrıq batırlar qalmaqtardan biraz dünüye-mülük (30) tüşkenin ayttı ğoy. Sonı jayǵastıruw jayında aytar ämiriñiz bar ma?

– Men qazir xan qazınasınıñ, xalıqtıñ, qala turǵındarınıñ xal-axwalınan xabarsızbın. Sondıqtan olar sizderdiñ uyǵarımdarıñızben şeşilsin, – dep Jolbarıs taǵınan turdı. Nökerlerin (35) ertip xan saraydan şıǵıp ketkennen keyin qalǵan kisiler jawdan tüşken olja jöninde biraz mäslıyxattastı. Suxbat soñında Töle biy burın-soñdı bolıp körmegen bir jaña uyǵarım ayttı:

– Birinşi, – dedi ol bas barmaǵın jumıp turıp, – jawmen (40) urısta adamı mähiyt bolǵan tütindi añıqtap, üy bas sayıp ekiden qoy, jāne kiyim-keşek, üy mülükteri tegin ülestirip berilsin. Ekinşi, özge dünüye-jiyhazdar bazarǵa şıǵarılıp, qala xalqına eñ arzan baǵada satılsın. Odan tüşken pul xan qazınasına ötsin; üşinşi, altın jawhar sekildi asıl tastar, qaruw-jaraqtar (45) jāne mal atawlı tügel xan qazınasına ötsin. [256]

Töleniñ bul uyǵarımın asa ädiletlik, jetim-jesirge janaşırılıq pen qamqorlıq dep, jurttı barınşa rızaşılıqpen qostadı.

* * *

Xan men sultandar, biy, batırlar keñesip qalada üş kün toy (5) ötkizüwdi uyǵardı. Sol uyǵarım boyınşa xan jarlıq şıǵardı. Alamandar men jasawıdar atqa minip, xan jarlıǵın xalıqqa şaştı. Köşe-köşeni aralap jürüp, bazar alańdarında, meşit pen medirese, dükender men ustaxana, nawbayxana, qasapxana, şayxanalar aldına toqtap, qañtardıñ bes jañasındaǵı jumadan (10) bastap üş kündi merkemem ötkizüw jöninde:

– Xan jarlıǵı! Xan jarlıǵı!

– Qabil alǵaysızdar, xan jarlıǵı! – dep jürüp dawıstap aytıp, jarlıq jarıyaladı.

Toy xanniñ jeñispen kelip taqqa qayta otırǵanıñ qurmetine (15) jāne qalmaqtıñ qawılıp, qalanıñ jatjurttıqtar tabanınan azat etilgeniniñ quwanışına ötkizilmek.

Azattıqtıñ xalıqqa bereri köp eken. Ol eñ aldımın joñǵarǵa töler awır adbannan bosattı. Kezinde jaw tutqımına tüşken, söytip, uqurdaydıñ eginin egip, astıǵın orıp, arıǵın (20) qazıp, bawbaqşasın ösirip, qısı-jazı quldıq jaǵdayda eñbek etip jürgen köp adam basına bostandıq aldı.

Jawdan tüşken mal, dünüye-mülük tiyisti adamdarǵa tegin taratıldı. Nemese arzan baǵamen satıldı. Eñ bastısı äkireñdep, töbege äñgirtayaq oynata keletin albatuw, şäbinor, salıq jıynaǵış (25) şerik, şoralardan qutıldı. Osınıñ bäri üş kün toylawǵa tatrılıq quwanış edi. “Ätteñ, endi xanniñ öziniñ alarman, şabarman, jasawıl, tutqawıdarınan qutılmaq, sonımen qosı qoja, moldalardıñ “uşır”, “zeket” degen salıǵınan ada bolsaq. Naǵız “jesir qatın mıñ qoy aydap, qoy üstine boztorǵay jumırtqalaytın (30) zaman” ornar edi-aw!” – dep añsaydı jurttı. Añsaǵanıñ bärin bere beretin jaratqan iyeginiñ de sonşama jomart emes ekenin özderi de biledi. Bilse de armannan arılmaydı. Onsız körgen kün, keşken ömirdiñ qızıǵı da joq emes pe. Qırmızı qızıl tülkiniñ qulaş keler quyırǵın bulañdatıp, qırdan asıp (35) bara jatqanın köredi de, armanniñ aq tazısın soñınan jiberedi. Ol örttey jayıp bara jatqan arqasın bir, saǵımday bulǵañdaǵan

quyrıǵın eki körıp qap, soǵan äne jetem, mine jetem dep kösilte jürgende tañ atıp, kün de batadı. Birew jetip, birew jetpeydi. Osılay, ömir şirkin añdawsız öte beredi. (40)

Öz quwanışınmen qosa birewdiñ quwanışın toylaw da tülki quwǵan tazıday kündi qızıqpen ötkizüwdiñ bir jolı eken.

Aytılǵan küni belgilengen jerge qala xalqı jıynala bastadı. [257] Barın kiyip, baqanın köterip degendey üy-üyden, köşe-köşeden jamıray şıǵıp, xan ordasınıñ aldındaǵı alańǵa aǵıldı.

Alańnıñ qaq törine biyik säki ornatılǵan. Onda xannıñ özi jāne qasındaǵı biy, batırlar birge turıp, şerüwdi qabıldaydı. (5) Alańnıñ ortasına daraşı önerpazdar oyın kör-setetin (arası jüz qadamday äri biyik eki dar aǵaşı) baǵana turǵızılǵan. Baǵanalardıñ bir basınan ekinşi basına jalǵız sıñar arqan tartılǵan.

Kün säskege köterilgende jurttı jıynalıp, alańǵa lıqa toldı. (10) Qañtar ayı bolǵanmen şaqıldap turǵan ayaz joq, qıstıñ şayday aşıq, may tońǵısız jılımiq küni edi. Köşelerde de, alańda da jilt etken qar körinbeydi. Jaz künindey qap-qara bolıp qurǵaq jatır.

Xan aldınan äweli törtten qatar tüzep, qılış, nayzaların (15) küнге şaǵılıstıra joǵarı ustap, jasıl tuwdı jelbiretip sardar Sawrıq bastaǵan salt attı sarbazdar “alla jarlap” bir ötti. Olardıñ soñınan xan aldına kelgende tura qalıp eñkeyip taǵzım etip jayaw adamdar şubırdı, bäriniñ awzında: “Alla jar!” “Alla yar”, “Aldiyar” degen sözder. (20)

Alańnıñ aynala jiyegine ornıqqan jayma dükender de öz jumısın qızuw jürgizip jatqanı bayqaldı. Bir jerde samsa, bir jerde kәwap iyisi burqırıp, tanawdı qıtıqtaydı.

Sarbazdar men xalıq şerüwden ötip bolǵan soñ, alańǵa qayta kelip daraşılar oyının tamaşaladı.

(25) Denesine jabıstıra ıqşam kiyim kiyingen, qıymıladaǵanda tal şıbıqşa iyilip, urşıqşa iyiriletin eki jigit jurttı tañ-tamaşa qızıqqa batırdı. Eki uşı bir-birinen alşaq baǵanalardıñ basına baylanǵan, jalǵız sıñar arqannıñ üstimen äri-beri jügirip, laqşa sekirgende jurttı jaǵaların ustap, işekterin tartadı. (30) Qoldarındaǵı uzın sırǵawıldı teñşep ustap, arqannıñ orta tusına kelip “hap!” dep özin tastap jibergende qarap turǵan xalayıq qulap ketken eken dep şuw ete tüsedı. Soñınan tap bir tösekte otırǵanday eki ayaǵın salbıratıp jiberip, arqan üstinde külip otırǵanın köredi de odan arman tañdanıp, işekterin (35) tartadı. Oyındı şın körıp jurttıñ şoşıǵanına daraşı da mız.

Jigitterdiñ öneri tek aspalı arqanda oynaw ğana emes eken. Baǵananiñ basına maymılşa örmelep şıǵuw, sereygen-sereygen biyik aǵaş ayaqpen jürüw, töbesimen tik turuw sekildi basqa da (40) oyındarına el tañdanıp, qol soǵıp, balalar ısqırıp, rızalıq bildirdi.

Üş küngi toydı qala sırtında da qızıqpen ötkizdi. At şabıs, qız quwuw, awda-rıspaқ, tıyn ilüw, kökpar, buqatartıs qatarlı sayıs öneri de öziñse bir alwan dübir-dürmekke tolı boldı. [258]

* * *

Bölek bastaǵan elşilik Rayimbek awılına Taşkennen şıqannan keyingi onınşı küni kelip jetti.

Taşkenge Jolbarıs xannıñ jeñispen oralıp, taǵına otırǵaninan, Lama-Dorjınıñ şahardı tastap qaşıp ketkeninen (5) mundaǵılar da, jolaşılardı da beyxabar edi.

Elşiler bul araǵa deyin eşbir iñ-jıñsız, qawıp-qatersiz jaǵdayda jetkenderin ayttı. Jāne jürer joldıñ jartısın ğana basqandıqtan at-kölikteriniñ de äzirşe tiñ, toq ekeninen xabar berdi. (10)

– Budan bılayǵı jol basıp ötkengige qaraǵanda qawiptirek, – dedi Biyeke elşilerdi saqtandıruw maqsatında. – Öytkeni, basıp ötken jolarında qalmaq qazır joqtıñ qası. Al bılay qaray qazaq joq, qalmaq köp.

– İyâ, âr köş jerde tümen-tümen şerigimen bir jan, bir (15) noyan, bir zaysañı bar. Solardan saqtana jürüw kerek, – dep Qabay jıraw da jol qawpin eske saldı.

– Elşilik jolı qaşan da jiñişke emes pe. Jatjurtqa baratın bolǵan soñ qayda da qawip-qatersiz bolmaytın elşiler eşkimnen kem bilmes, – dep Berdikey köñil ornıqtıra söyledi. (20)

– Orda keñesiniñ Rayimbek batırda Bas elşi etip taǵayındawı onıñ erligi men körgendigi ğana emes, budan bılayǵı jol qawipin de eskergeni şıǵar, – dedi Bölek batır Rayimbekke iyek kötere, külimdey qarap.

– “Şegirtkeden qorıqqan egin ekpes” degen mätel bar eken (25) bizdiñ jataq awılında. Sol aytqanday, Bökeñ joldan qorıqsa, sapaǵa şıqqas edi. – Rayimbek azdap äzil aralastıra jawap qayırdı.

Bir el atınan zor maqsatpen, ülken jawapkerşilikpen şıqqan Bölek batır bolmaǵanmen özge jolserikteri üreylenbesin degen (30) de oy keldi Rayimbektiñ basına. Sol öymen:

– Alda-jalda jol şın qawipti desek, biraz jigiti te jıynap alayıq, – degendi qostı. “Saqtıqta qorlıq joq” degen emes pe. Rayimbektiñ jigiti jıynap almaq bolǵanına Bölek batır iştey quwanıp qaldı. (35)

– Reseyge jibergen elşi qaraǵanda Joñǵarǵa baratın elşi qawip-qater äldeqayda küşti ekeni ras, – dep baǵanadan bergi ärkimniñ saqtandıra söylegen payımına bayıptı jawap qayırdı. – Öytkeni, Resey bizge jawlıq niyette emes, qayta dostıq qolın sozıp turǵan el. Ekinşiden, eldesüwge ketip bara (40) jatqan meniñ Anıraqay sındı xanın öltirgen “ayıbım” bar. Onıñ üstine bul el Resey sekildi köp jurtpen, köp patşalıqpen ünemi qarım-qatınas jasap, onıñ qalıp-qaǵıydasin, salt-dästürin qalıptastırǵan jurtpen emes. Elşini jawşıdan, jawşını jaylasuwdan [259] suwdan ayıra bilmeytin äperbaqandarı da joq dewge bolmaydı. Meniñ sengenim: qolıma uqurday Lama-Dorjınıñ möri basılǵan jalawşa belgi bar. Eñ bastısı Rayimbek batır da baradı degende şın quwandım. Senimim küşeye tüsti. Söytip, Üргеge bir (5) jetip alsaq, qaytardaǵı qawipten qutulamız.

– Oǵan qanday senimiñ bar, batır? – degen suraw qoydı Esjan Bölek batırdıñ soñǵı sözine.

– Älginde aytqanımday, Ürgedegiler dalada dürkirep jürgenderge qaraǵanda el aralıq qarım-qatınas tärtibin, elşiniñ (10) amandıǵın saqtawdıñ mindettiligin bileydi, – dep jawap berdi Bölek. – Osı jaqqa jürerde Qangeldi batır Almatıdan äri qaray qoñtayşa ürgesine deyingi joldı da jäne qalmaq tilin de jetik biletin adam osı arada bar dep edi. Sonı elşi quramına qosıp alsaq... (15)

– Oндаy adamniñ barı ras. Ol mına otırǵan Oljabay degen jas batırımız. Aytqızbay-aq bizben birge jürgeli otır, – dep Rayimbek Oljabayǵa qarap iyek kötere közin qısıp qoydı. – Sizder aytqanıñ ekewi de qoldan keledi, – dep Oljabay da qulşınıñ iñǵay bildirdi. (20)

Rayimbek eki jüz jigiti jıynap aldı. Qoñtayşaǵa tartuw etüw üşin Ordadan alıp şıqqan sıylıqtarǵa bul aradan taǵı bir sıylıq qostı. Ol – Alatawdıñ kökşubar qarşıǵası. Qalmaqtar da qazaq, qırǵız sekildi qusqımar jurtpen. Esirese qarşıǵa, qırǵıy degen-de işken asın jerge qoyatın qusbegileri bar. (25) Sonı biletin Berdikey qırandıǵı öz aldına, körkine köz toymaytın müsindi de дәw kökşubar qarşıǵanı Rayimbektiñ qolına qondırdı. Onı Berdikey ötken jazda törmän ustap bawlıǵan “Kökdawı!” dep at qoyǵan. Naǵız tüz taǵısı. Özi qarşıǵa işindegi nәni eken. Bası men quyırǵına deyingi ön boyı bir kez (30)

keledi. İrildigine qırandığı say. Şıl, kekilik, qırawıl, qoyan, qarsaq sekildi añ-qustıñ qırğını bolatın. Qızılşegir közi ottay jaynağan, şalqaq kewde, şombal ayaqtı, balaq jüni sabalaqtanıp, sawsağına túsken, tiygen jerine şegedey qadalatın köksur tuyaqtarı şımbolattay şımır, asa quwattı. Ötkir iymek (35) tumsıgın ustağan añ, qusınıñ kewdesine bir batırıp alğanda-aq jüregın suwırıp şıǵatın. Qız qalıñına qıymas osınaw ğajap suluw, keremet kiyeli qusın Berdikey qusbegi anaw-mınaw jeñil-jelpi tartuw-taralğı üşin de, sıy-sıyapat üşin de bere qoymas edi. Munday qustardı qusbegiler ne bir asa qıymas jan dosına nemese (40) bitispes dawdıñ dänekerligine tartatın qazaq pen qalmaq arasındağı dawğa jäneker bolar degen niyetpen osınaw qusbeginiñ janqumarı bolğan qırandı Berdikey janın şüberekke tüyip jat jurttı ketip bara jatqan azamattarımnan artıq pa degendikten ğana berdi. Küzden beri osı Kökdawılmen Rayimbek te birneşe (45) joli sayatqa şıǵıp, qırawıl alǵızıp, qumar qandırğanı bar edi. Köqoynaqtıñ üstinde otırıp kökşubar qarşıǵanı qolına [260] alğanda Rayimbektiñ özi de arqalanıp, mártebesi biyiktey túskendey boldı. Bölek ekewi jurttıñ aldına túsip, tañ nurı taw şındarınıñ basın şalğanda şerüw tartıp jürüp ketti.

Jigitterge Berdendi bassı etip, elşiler joǵırınan qara (5) üzbey sál keyindep jürüwdi tapsırdı Rayimbek: “Budan bılay qarayǵı jer jaǵdayın bilsem, körsem, joñǵarǵa qarsı jorıq jasar aldağı kúnderde qajet boladı-aw”, degendi ünemi oynan şıǵarmawşı edi. Osı saparda bir jaǵınan sonıñ ornındalatınına quwandı. Osınaw elşi saparı izdegenge suraǵanday bolıp, (10) işki quwanışpen quwnaqı ketip bara jatır.

Elşiler tústik jerge uzap ketkende Qoyaydar biy awılına taǵı üş alaşapqın keldi. Jüristeri tım suwıt. Qosarında bir-birden attarı bar. Bári de terlegen. Tanawlarınan burqırağan buw kerneyden şıqqan tütindey budaqtaydı. Äbden sabılıp, (15) aq sorpası şıqqan. Neǵılsa da tım asıǵıs jaǵdayda, qattı jürgenderi körinip tur. Suray-suray jurttıñ baǵıttawı boyınşa biy esiginiñ aldına keldi de, attan tüsti.

Olar Jolbarıs xanniñ kelip, Taşkendi qayta qaratıp alğanın, Lama-Dorjınıñ qaşıp ketkeniniñ xabarın jetkizüwge (20) jibergen Töle biydiñ alaşapqındarı edi.

Tayaq jep, Taşkennen quwılğan Lama-Dorjı sonıñ aldında ğana sarı jalawşaǵa mör basıp, elşilerdiñ joldağı joñǵarlar tarapınan bolatın qawipsizdigine kepildik bergen. Söytken elşilikke endi Lama-Dorjınıñ özi qawıp töndiretin bolğan soñ (25) olardan burın kelip, aldın ala xabar jetkizüwge jibergen xan jawşıları Qoyaydar biyge bolğan jaǵdaydı tolıq bayan etti.

Qoyaydar biy de, basqalar da xanniñ qayta oralğanına, qalanıñ azat bolğanına qattı quwandı. Sonimen birge alaşapqındarǵa Lama-Dorjı taraptan äzirşe küdikti eşteñege bolmağanın (30) ayttı.

– Oндаy jaǵdayda elşiniñ endi qoñtayşaǵa bitimge baruwınıñ qajeti joq şıǵar. Ol jöninde eşteñe demedi me xan men biy, – dep suradı Qoyaydar biy.

– Elşiler keyin qaytpasın. Kidirmey suwıt jürüp, tez jetsin (35) de, mümkindiginşe juǵıl türde qayta oralsın. Kezdesseñder sonı aytıñdar dep tabıstadı bizge, – dedi üşewdiñ işinde egdenew birewi jöpeldete tez söylep.

Lama-Dorjınıñ xabarşısın biz baqılaymız. Qus bolıp aspanmen uşıp, nemese İleniñ ar jaǵımın ketpese, bul taraptan (40) jibere qoymaspız, – dep sendirdi de ordadan kelgen alaşapqındardı bir kün ayaldatıp kerı qaytardı.

Lama-Dorjınıñ Üргеge jiberer xabarşısınıñ jolın tosuwdı Esjan moynına aldı. Taw bawrayı men İlege deyingi aralıqqa küni-tüni jol añdıtıp, añ awlatıp, küzet qoydı. Orda (45) amanatın jetkizüw üşin asa uzay qoymağan elşiler soñınan işinde Aqberdi bar tört-bes jigitti ertip Qaraş ketti. [261]

Aqberdiniñ Rayimbekke degen öştiği äli özgergen joq jāne qalay qapısın tabuwdı da oyınan eki eli şığarğan emes. Tek “orayı kelip, säti tüspey-aq qoydı-aw” dep iştey opınuwdan äriге bara almay жүрген. Awıldarı jaqın. Künde bolmağanmen aptasında, (5) ayında bir kezdespey turmaytın irgeles aғayın el. Örde añға, öriste malға şıqqanda da Rayimbek pen Aqberdi talay kezdesken. Soğan qaraғanda orayı nege kelmesin. Talay-talay säti de түsken. Aғaştı panalap, tastı qalғalap turıp, talay-talay sadaq ta kezegen. Biraq közdep turıp tartıp qaluwға жүрегі (10) dawamağan ondayda buwın-buwımı dirildep, qolı qaltıray bastaydı da, “oqqaғarı bar ғoy, tiygize almay qur bosqa özimdi-özim äşkere qıp alarımın” dep özin-özi jubatuwmen tınadı. Şındığı, Rayimbektiñ erligi men aybatınan, öziniñ жүreksizdiginen көрген emes. Osı jolı da elşini jawdan qoraytın jasaqpen birge (15) attanғanda, kökeyinde köbine kömeski jawın mert qıluwdıñ mısıq tilewi birge ketken. Al Rayimbek bolsa, joñғardan basqa jawım joq degennen özge qaperinde qılday күdik-kümän bolğan emes.

Aqberdi qazir Rayimbekten basqa tağı bir jawlaspaytın jaw tawıp aldı. Ol – Oljabay. (20)

Keyingi kezde Aqbala men Oljabaydıñ arası tım jaqındasıp ketti. Qız ben jigittiñ birin-biri unatuwı urıs maydanınan bastalğan.

Aqbala aғasınıñ satqındıғın qanımmen juwam dep qolına qaruw alıp, jigitterdiñ qatarına kep qosılğan күnnen bastap, (25) Oljabay oğan barınша qamqor boldı. Malay men Aqbala ekewi tuwıs bolıp, birge жүргendigi bolmasa, onıñ balalıғı äli basım edi. Ol qarındasım dep qanша qoltıғına alsa da, urısta ısılmağan, sayıs önerine jetilmegen balañdıғı bilinip turatın. Sondıqtan da Oljabay Aqbalaға aғalıq qamqorlıq jasaғısı (30) keldi.

Aqbala näzik aq sawsaqtarı mayısıp, oñ bosaғada keste tigip otratın büldirşindey qız bala edi ғoy. Onı qolı kötere almas qaruwdı beline qıstırtıp, atan түye jiligin alaқanınıñ qırımın urıp sındıratın almasa jigittermen birge qanmaydanға jetektep (35) äkelgen artıp bara jatқан erlik pen tasıp bara jatқан күş emes, jalındap atқан namıs otı edi. Onıñ üstine үyde arқа süyer anası qusalıqpen mezgilsiz salıp, jalғız jetim qalğan qız balaға qanmaydan degeniñiz көppen birge көрген ulı toydan kem көрінди me?!

(40) Onı qoltıғına alғısı kele, Oljabaydan basqa da Balpıq, Berden sekildi älwetti jigitter bar edi, biraq Rayimbektiñ de өзgeni emes, дәл özin atap turıp: – Oljabay, sen ana Aqbalanı көzden tasa qılmay, qamqorlıqqa ala жүр. Sayıstı үyret, – degeni түrtki bolğan. Aға (45) qatarlı jigittiñ jawapkershiligin артtırған. Söytip, Oljabay sol [262] күnnen bastap Aqbalaға aldaspınan bastap adırnasın añıratıp, sadaq tartuwға deyin belge qıtırar bes qaruwdı түgel үyretti. Mergender жүzdigine bölingende de Oljabay, Esenbektermen birge жүrip, bataarbatpen salıp, күldirmamay atuwdı da iygerip aldı. (5) Özi er көñildi, аşıқ-jarқın, äzilqoy qız күşinen гөри isimen, қılıғıмен jurтқа jaғıp aldı. Bir jas үлкenniñ бәрin “aға” деп işi-bawırına kirip ketkende mayша eritedi. Özine tikeley qamqor aға ғана emes, ustazınday bop жүрген Oljabaydıñ tuwған qarındasınday erkelep, keyde tentek minez de көrsetetini bar. (10)

Alaköl urısı tusında Aqbala Sarı-Manja шерikeriniñ qolına түсіp qap, alıp qaş-qanı bar emes pe. Sonda Satay batır men Oljabay өзгелерден үзілип şığıp, jawıp turған jebege qaramay quwıp jetken.

Ekewi ğana on şaqtı şerikpen ayqasıp, aqırı qutqarıp alıp qaldı. Qızdı Satay batır aldına minizge (15) qaşqanda, Oljabay quwğan şerikterdiñ aldın jalğız tosıp, Satay men Aqbalğa qalqan boldı.

Sataydıñ arqasınan oq tiyip, attan qulağanda jetip kelgen üş şerikpen Oljabay jalğız şayqastı. Şeriktiñ ekewin tüsirip, birewi keyin qayttı. Sodan keyin Sataydı süyemeldep atqa mingizip, (20) qızdı özi at üstinen köterip aldına aldı. Söytip endi jüre bergende Esjandar da kelip jetti. Sol jolı Aqbal Satay men Oljabaydıñ eren erligine süysingen. “Şirkin-ay, men de osılarday erkek bolıp jaralsamşı!” dep qızıqqan da ökingen. Sodan bılay Aqbalanıñ Oljabayğa degen iltiypatı bölekşe bola (25) bastadı. Erkin, aşıq minezdi qızdın key qılığın erkelikke jorısa da, key qılığı Oljabayğa basqaşa oy sala bastadı. Qız qılığına qarata Oljabay da birde erkelete äzilgese de, birde äzilge süyep şın oyın da jasıra almay, aytıp qap jürdi. Ondayda qız ökpelegen bolıp, burtıya qaladı da, lezde özgerip, (30) báz bayağı nazdı erkelikke köşedi.

Soñğı jolı Şamal xan jeñiletin urısta xanı ölip, qalğanı qaşıp ketkennen keyin, qazaq jigitteri olardıñ attağı awılın şawıp, mal-mülükpen qosa qız, kelinşekterin de tutqındap aladı. Tegin qız-kelinşekterdi malmen birge böliske salıp, boydaq (35) jigitter bir-birden iyemdenip jatqanda, Aqbal qasa-qana:

– Olja, qızdıñ birewin siz de iyemdenbeysiz be? – degen Oljabayğa. Ol şın aytsa da, äzilgese de Oljabay oğan:

– Men onday tutqınğa tüsken arzan oljağa qızıqpaymın. Minaw degen qımbat qızdıñ birewin alam, – dep bas barmağın (40) şoşaytqan.

– Öytip jip tağıp jürgen “qımbat” qızınıız bar ğoy? Kim ekenin bilüwge bolar ma eken, aǵası?! – dep moynın qılıntada, jımıñday külimdey turıp jurağan Aqbal.

– Äzirşe eşkimge jip te, şılbir da taqqam joq. Biraq (45) qımbat qızdar bizde az emes qoy, qudayğa şükir. Sāti tüsken küni [263] jip turmaq üki de tağılar äli, – dep Oljabay da Aqbalanıñ betine mıyğınan küle qaradı.

– Mäselen? – dep taqımdap qız da qoymadı.

– Saytan qız, aytqızbay tınatın emessiñ ğoy! Mäselen, (5) mına sen sıyaqtı almaday pisip turğan qızdar bar ğoy.

– “Sen sıyaqtı” dep mağan jaqındatıp kele jatırsız ğoy... – Aqbalanıñ erkeliği ustap ketir, säl burtıya qaldı da qayta özgerip, – äytewir men ğoy? – dep Oljabaydıñ, betine qaradı. (10)

– Sen bolasañ nesi bar? – dedi jigiti te irkilmey. Aqbal qos qolınıñ alağanimen betin qoyıp, üyine qaray jügire jönelgen. “ Qap, renjitip aldım-aw?” dep ökinip edi sonda Oljabay. Erteñine kezdeysoq uşırasıp qalğanda keşe orada eşqanday artıq-awıs äñgime bolmağanday, burınğısınşa-aq, jayrañdap (15) amandasqan Aqbal. Degenmen sodan bılay “ağa”, “qarındaş” desip jürgen ekewiniñ arasına bir kömeski, juqa jibek perde tartılğanday boldı. Qız minezi özgere bastadı. Burınğıday kirşiksiz jarqıldaq, taza kişilik erkelik azayıp, onıñ ornına säl-päl uyalşaqtıq, sart ta, surt, arısı-kürsi qılıq qalıp, iyemen-(20) şektik pen uyandıq uyalağan Oljabaydıñ boyında da onıburınğıday balasığan batıldıqqa bara almaytın tejelis, sırbaz sıpayılıq tuwğanğa uqsaydı. Ol tügil äweli Aqbalanı anadaydan körgende jüregi lüpildep tuwlay ketetindi şıǵarıptı. Äy-şäy joq “ağa” dep moynıña asıla ketetin erke-totay qızğa endi (25) birdeñe dewge tilide oramğa kele bermeytindey, ayta qalsañ asaw tayşa tuwlap ala jöneletin jüreksinuw,

batılsızdıq payda boldı. Qızdı kim bilsin, Oljabay jayımen jürgen jigit edi, ayaq astınan ayıspas azapqa tüsti de qaldı. Ekewiniñ kezdesüwi de kütpegen, oylamağan jerde bola berüwşi edi, endi sonıñ özi (30) armanğa aynalğanday. Zäwde uşırasa qalsa, aytatın söz taba almay qızarıp, bozarıp, qısılıp, qımtırıla qaladı. Tilderi kürmelip, awızlarınan söz äreñ şığadı. Qız bolsa “Almastay jarqılap jawğa tiygendegi erligiñ, batıldıñın qayda, aytsañı birdeñe!” dep eminetindey anda-sanda köz qıyığıñ tastap, jigittiñ (35) betine qaraydı. Jigit bolsa “Awzıma äreñ tüsken bir sözdi, anda da anaw-mınaw emes, tuwası eşkimge ayılmağan asıl, özi üşin sonı sözdi aytıp qalsam jerge tastap keter me eken. Öytse teñiz tübinen süzip şığarğan injüw-marjanday qayran lebizdin soqır tıyındıq qunı qalmaydı-aw!” şoşıydı. (40)

Oljabaydıñ köp oylanıp, qattı tolğanıp jürüp, aqırı aytqanı burın-soñdı eşkimge tisinen şıqpağan “men seni janımday jaqsı körgeñmin!” degen söz edi. Joq, Aqbala bul jolı tura qaşqan joq. Dawısı dirildep, azapqa tüsip otırıp äreñ aytqan bayğustı ayadı ma, äytewir ötkendegidey betin de baspay, (45) tek közin jerden almağan boyda: [264]

– Şın jaqsı köresiz be?! – dedi. Bul Oljabayğa “tağı daaytşı! Ayta tüşşi?” degendey bolıp estildi de quwanıp ketti. – Şın jaqsı körem! Janımnan da jaqsı körem! Aqbala! Eger senseñ seniñ jalıñda qurban bop ketüwge dayımın. (5)

Aqbala äri qaray aytqızbay, betpe-bet turğan Oljabaydıñernine alağanın tosa qoydı. Oljabay endi qızdıñ qolımen ustap, ernine tiygen ip-ıstıq alağanınan, siyriktey appaq sawsağımıñ uşınan süyip-süyip aldı.”

Bul ötken küz. Kün äldeqaşan batıp ketip, aynala ğana (10) maqpal körpe jamlığan şaq edi.. bir-birine irgeles otırğan Rayımbek pen Ömen biy awılımıñ ortasındağı qalıñ tobilğı, butalar işi bolatın.

Namazdıger-namazşam aralığındağı apaq-sapaqta kezdesken ekewi qanşa turğanı bergisiz, bir waqta ağasınıñ “Aqbala!” degen (15) dawısı ayaq astınan şıqqanda qız selk ete tüsken.

“Aw, ağa!” dep Oljabaydı tastay sap, tura jügirgen. Oljabay sol ornında tapjılmay turıp qalğan. Soñğı kezde Aqbala men Oljabaydıñ tım üyirsek bop ketkenin bayqap jürgen Aqberdi qarañğıda onı jıǵa tanımasa da, Oljabay ekenin boljaldadı. (20)

– İytiñ qızı, bu ne jüris, tün ortasında deyin?! Qarañğıda qasqır jarıp ketse qaytesiñ?! – dep zirkildedı Aqberdi qarındasına.

– Qaydağı qasqır!? – Aqbala äwelde qısılıp qalğanmen “qasqır” degende örekipip, örşelene tüsti. – Kerek bolsa qasqırdı (25) men jarıp tastarmın!... – Qarındasınıñ ottay jolın atqan öjettigin biletin Aqberdi äri qaray ne dep ursarın bilmey qaldı da sälden keyin:

– Sol qal... – (“qalmaqqa” dey jazdap), – iyttiñ balasına endigäri jaqın jolağanıñdı köreyin!...

– (30) Kimge?! – dedi. Aqbala älgindey emes, säl bäsensigen ünmen. – “Kimge” – dewin, men bilmeytindey. Tur ğoy äne sarı saytanday bolıp sorayıp. Budan bılay senimen janasqanın körsemqarın jaram iyttin küşiginiñ! Aytıp qoy! (35)

– Jaqın jolama deysiñ, qaytıp aytam?! – Aqbala ağasınıñ aytqanına qarap, seskenip “maqul, ağatay, endi qaytalamayın” dewdiñ ornına işki qıjılın mısquıldı tilimen şığarıp kele jatır. Ay jariq bolğanda ğoy qorqıtıp, zäresin aldım degen qarındasınıñ mıyığınan külip kele jatqanın körer edi. (40) Aqberdi öz aytqanı özine qayşı kelgenin añǵarıp ündemey qaldı. Biraq özın sırım biletin ağası bolsa, munımen toqtamaw kerek. Eñ berisi üyge jetkenşe, äytpese tösekke qıysayıp közi uyıqğa ketkenşe

mıñdap birdeñeni söyley berüwge tiyis. Degenindey Aqberdiniñ qarındasına aytar aqıl, äli köp eken. Ekewi uzap (45) ketkenşe Aqberdiniñ zirkildep urısqañın estip turğan Oljabay, “Qap!” dep sanın bir soqtı da, awılğa qaytqan. [265]

Mine, sodan beri Aqberdi Rayimbekke qosa Oljabaymen de jawıǵa bastadı. Sonıñ qırsıǵınan Aqbala men Oljabaydıñ kezdesüwi siyrep, qarım-qatınası qıyındap ketti. Aqberdi qarındasına Oljabaymen kezdesüwge qatañ tıym saldı. Jolǵısuw (5) qıyındap, araları alaşaқтаǵan sayın köñilderi jaqındap, bir-birine degen intizarları arta tüsti.

Aqbalanıñ jası qazir on segizde. Alǵaş atqa minip, jawǵa attanǵandaǵıdan köp özgergen. Ondaǵı uşqalaq joq, özin, özi batıptı, salıyqalı ustay bastaǵan. Qas-qabaǵına kömeski (10) wayım uyalaǵanı da bayqaldı. Boyı da ösip, denesi azdap tolǵan. Säl şalqaq-taw kewdesindegi qos tompaq aldımın közge uradı. Qınama bel qızıl qamzol, tobiqqa tüsken uzın, uş qatar jelbirli aq köylekpen ayaǵın selkew tastap, sısqım jürgende körgen adamnıñ köz jawın alǵanday. Uşona juqa ğana alqızıl (15) boyaw jaqqanday döñgelek aq jüzi pisüwi jetken alma dese bolǵanday. Qızdıñ tula boy, tur-tulǵası, minez, qılıǵı kündiz tügil tünde de Oljabaydıñ köz aldınan ketpeydi. Oyansa kökeyinde, uyıqtasa tüsünde birge jüredi.

On bes – on altıdan äri qaray üki taǵılıp, quda túsilmegen (20) qız “otırıp qalǵanǵa” jaqınday beredi. Jas bolsın, jasamıs bolsın tipti kärei şal bolsın äytewir ayttırıp, quda tüsüw kerek te nemese qız özin süygen jigitke qosıluw kerek. Öytüwge ata-anası könbeydi eken, qaşıp ketedi. Jigit söz aytqan üy ğana emes, bir awıldıñ ajarı bolıp otırǵan Aqbalanı osı waqqa deyin ne (25) birde bir adam ayttırıp kelgen joq, ne Oljabaydan özge bir de bir jigit söz aytqan joq. Ayttırmaǵan sebebi – köz körgen adamdar onı atqa şapqan, jawgerşilikte jigit-jeleñdermen birge jürgen dep “beti aşıldıǵa” jorıydı. Al onı körgende tönip túspeytin, qızıqpaytın jigit joq. Äytse de suluw qızdıñ birden (30) mısı bassa, sır almaǵandarǵa erke-totay, murnın kökke şüyirgen taqappar bolıp körinedi de, söz aytuwǵa baturları barmaytın. Birde Oljabay Aqbalamen oñaşa kezdesip, aqıldastı da, quda tüsüwge aǵasına kisi salmaq boldı.

– Aǵayıma aqır belgili boldı. Kisi jiberseñ jeber, – dedi (35) Aqbala da birden kelisip. – Bälkim kelgen kisi köndire de.

– Quda tüsip jürgen birew-mirew joq pa?

– Maǵan aytpay, sırtımnan ton pişip jürmese, äzirşe onday eşkim joq. Bolǵan künde de zorlıǵına köne qoymaspın! – dedi Aqbala Oljabayǵa, tek sendikpin degendi bilgizip. Sodan (40) keyin Oljabay köp keşiktirmey bul äñgimeni äweli Rayimbekke aytıp edi, ol birden quwana quptadı. Sonımen qosa munday araǵa jürer iske ülken kisiler epti bolatın ayttı.

– Ol üşin men äweli Esjan aǵañmen söyleseyin. Ol ne özi barar nemese käreiyalardıñ birewine qolqa salar. (45)

– Aǵası bayaǵı özimizge belgili Aqberdi. Tistey qatıp tur [266] deydi. “Oljabayǵa jaqındasañ ekewiñdi de ayamayım” deytin körinedi, – dep Oljabay Rayimbekke o jaǵın da eskerte tüsip edi, sonısan äli tanbay keledi eken ğoy? Atastırǵan nemese ayttırıp jürgen eşkimi joq pa eken, bilmediñ be?

– (5) Oндаy eşteñesi joq. Aqbaladan bärin de suradım, – dedi Oljabay. Sodan keyin özi de aytqan betinen qaytpaytın bilgizip, – Raqa, eger men adam bolıp, jar süyüwim kerek bolsa tek Aqbalanı ğana süyem. Qız qlawına aǵası könbese, qaşıp ketemiz degen sertimiz bar. Alda-jalda bir-birimizdiñ qosıluwımızdı (10) taǵdır jazbasa, dünüyeden jalǵız ötüwge ekewimiz de ant etkemiz.

Rayimbek Oljabaydı ayap ketti. “Birin-biri şın süygen eken, – dedi işinen, – ğaşıqtıq degen sol da. Onsız tirliktiñ mäni ne?! Süye bilmegender süyispenşiliktiñ ne ekenin uğa ma? (15) Ğaşıq bola almağandardıñ “baqıttımın” dewine xaqısı bar ma eken?! Şın ğaşıq bolıp qosılğandardıñ maxabbat xalını mäñgi dawlap turatınına öz közim de jetti ğoy.”

– Rayimbek-aw, aytsañşı birdeñe! Jan qısilğanda jaw ortasınan da alıp şıǵuwşı ediñ ğoy! – dep Oljabay onıñ (20) tereñge boylap ketken oyın selt etkizgendey üzip jiberdi.

Bul künde Oljabaydıñ boyman bayırǵı bayıptılıqtı tabuw qıyın edi. Öz jaratılısında joq tağatsızdıqqa duwşar bolǵan. Öz basınan ötkerip körmegen adam özgeniñ jayın qaydan uqsın. Al Rayimbek bolsa ğaşıq jigittiñ muñ-muqtajın da, arman-tilegin (25) de jan-jüyesimen sezini, oǵan barınşa ortaqtasuwğa dayın. Tek aralasa keteyin dese qıysın joq. Onıñ üstine osınaw Aqberdi degen jigitti o bastan suwqanı süwgen emes. Äli de sol. Qan maydanda da, qaybana waqıtta da onıñ boyman köñil jibir qılıq köre almadı. Tuwǵan anasına, Otanına opa qılmağan adamnan (30) kimge jaqsılıq keledi. “Ätteñ, Aqbala jaw qolında bolsa ğoy, Oljabaydı ertip alıp qazır-aq attanıp keter edim, – dep oyladı ol taǵı. – Ezbenen ejikteskennen, jawmenen jaǵalasaqan äldeqayda jiñil emes pe!?”

– Jaraydı ğaşıqtıq jolınıñ jiñişke de uzaq, maxabbat (35) taǵdırınıñ näzik te qatal ekenin bilemin. Tiliniñ mayımen qara tastı qorǵasınday balqıtatan qarttar bar ğoy, äweli solardı salıp köreyik. Sāti tüsip qalar. Bolmay bara jatsa, taǵı oylastıramız, – dep tujırǵan Rayimbek bul jolǵı äñgimeni.

Sodan keyin keşikpey ülkender baruwın barǵan. Bir emes, eki (40) mārte barǵan. Äweli Biyeke men Esjan bir bardı. Aqberdi iyilmedi. Odan soñ araǵa ay salıp, Qabay jıraw men Berdikey taǵı bardı. Aqberdi iyilmek tügil qataya tüsti.

– Töbeme tayaq oynatıp, tänime düre salǵan adamǵa endi kelip qarındasıñdı qatındıqqa ber degenderiñiz – meni qorlaw! (45) – dep bolmas jerin şort kesip, bir-aq ayttı Aqberdi. [267]

– Ayıbına qaray qıyıbı bolǵan. Ol üşin Oljabaydı kinälaw qıysınsız, – dedi Qabay jıraw. – Eger sol küngi oqıyǵa işinde boldı dep ökpeleseñ, onda bärimiz de kinälimiz seniñ aldında. – Bäribir könbedi. (5)

Aqberdi üşin äwliye de ädilette biy de Ömen edi, sol arqılı qayılǵa keltirer me ekemiz dep ümittengen Biyeke men Berdikey Ömen biyge barıp qolqa salıp edi, ol beri iyyüwdiñ ornına äri iyterip, basqa bir, – özine paydalı soqpaqqa burǵan türi bar. Bu jaǵı äzirşe kömeski. Awruwdı jasırǵanmen ölim äşkere etedi, (10) tübi estiy jatarmız degen de qoyǵan.

İstiñ endigi betalısı qaytadan Rayimbekke kelip tirelgendey edi, bul aralıqta Taşkennen Qoyaydar biy oraldı. Onimen ötken-ketken äñgime ayaqталғанша elşi Bölek batırdı qarsı aldı. Endi mine, ara aǵayın Rayimbek qana emes, alaközdi eki (15) jigiti te saparlas bolıp birge ketip baradı.

Elşiler joǵırı eki köş jerge uzap ketkende soñdarınan alaşapqındap awıldan şıqqan xabarşılar jetti. Olar Ordadan kelgen alaşapqındardıñ aytqan xabarın aynıtıp jetkizdi. Elşilerdi de, elşiǵe ergenderdi de Orda xabarı qattı (20) quwanttı.

– Endigi sözdiñ toq eteri ne bolmaq? Eldesüwden ketip alıp, elşi bolıp, Taşkendi bosatıp alıp, bostandıq surap bara beremiz be, joq kerı qaytamız ba? Joǵarıdaǵı ämirşiler ne aytıptı? – dep suradı Rayimbek batır kelgenderden. (25)

– Keyin qaytuw tuwralı söz bolğan joq. Bara bersin dedi. Elşiniñ Lama-Dorjını ketirip, Taşkendi qaytarıp aluwdan basqa da qızmetteri bar, dedi. Tek qana birinşiden, Lama-Dorjınıñ Üргеge jiberer xabarşılarnan saq boluwdı, ekinşiden, bar mümkindiginşe kelissözdi tez ayaqtaq, keşikpey kerı qaytuwdı köbirek (30) tabıstadı.

– Olay bolsa, biz endigi jerde Taşken men Lama-Dorjını qozğamaymız. Onıñ ornına joñğarlar бүkil qazaq jerinen şıǵıp ketsin. Sodan keyin bir-birimizge tiyispey, tınış ömir süreyik, degen talap qoyamız. Alda-jalda qoñtayşa bizdi бүkil (35) qazaqtıñ elşisi emessinder, tek bir ğana ulı jüz qazaqtarınıñ elşisisinder dep esepese, onda Taşkennen bastap, Jetisuwdıñ künşığısına deyingi atamekenimizdi bosat degen talap qoyuwğa tuwra keledi, – dep Bölek batır öziñiñ elşilik parızın özgelerge de, özderine de ayqındap bergisi keldi. (40)

– Eger osı talaptarımız orındalmasa onda joñğar tabanında bir süyem jerimiz qalğanşa urıstı toqtatpay jürgize beremiz”, – degendi aşıp aytamız, – dep qostı Rayimbek.

– Bul talaptı orındatuwdıñ qatañ eskertüwi. Sondıqtan bul eskertüwdi talapqa qosa qoyarmız, batır! – dep maquldadı Bölek. (45)

Alaşapqındar Talğar tawınıñ eteginen kerı qayıttı. Elşiler ilgeri tarttı. [268]

* * *

Rayimbek Almatıdan öte salısımın-aq jer şoluwmen boldı. Köş oñ ıyǵım tawğa taqay bökterlep jürgen. Sol jaǵı uşıqıyırısız kölbey jazıq. Jılmıǵan appaq dala. Sodan äri kerile kölbey barıp, jer jiyegi İlege tireletini belgili. Taw beldewiniñ (5) qalıñ aǵaş-ormanı alıstan-aq qaramaqpaldanıp, közge urıp. Etektegi qırqa, jondarı men töskey, betkeyleri qara ala qoydıñ tüsindey. Teriskeyi appaq qar da, küngeyi betegesi tönkerilip, qap-qara jatır. Taw jılğalarınan şıǵıp, jazıqqa qaray iyreleñdey aqqan özen, bulaqtar köp-aq. Keybirewleriniñ beti siresken (10) kök muz. Tağasız attar tayǵaqtap äreñ ötedi. Özender men bulaqtardıñ key tustarına mal tüsip, muzın oyǵan suwat. Jolawşılardıñ at-kölikteri küñgey, teriskeydegi şop pen sudıñ moldıǵınan arıp-aşatın emes. Qıs künderi bolğandıqtan japıraǵı tüsip sıydıyıp qalğanı bolmasa, jazıq dalada jınıs-toǵay (15) men qamis-qoǵanıñ moldıǵı bayqaladı. “Jaz aylarında aǵaş, quwray, jasıl jelek bürkenip, qaz-üyregi qañqıldap, jer beti qulırıp-aq ketetin şıǵar. Netken körikti ölke! Jurt aytıp jürgen jännät osıdan artıq bola qoymas. Joñğarlar dünüyege kelgeli beri tınım tappay ünemi öñmeñdep kirip, ölermendikke (20) baruwı osı jerdiñ şurayı men şırayı eken ğoy...” Rayimbek aynalasına payımdap qarağan sayın köz toydıra almay, tañdanuwmen, tamsanuwmen keledi.

Elşi kerweni Talğar tawınıñ etegin basıp, Esikti alqabınan da ötti. Ası qırqasın saǵalap otırıp, Suwıqtoǵayğa jetkende (25) biraz ayaldawğa tuwra keldi. Keñ arnalı özenniñ mol suwı tutasa muz bop siresse qatıp qalğan. Beti jılmıǵan qalıñ qar. Key tustarınıñ qarın jel aydap äketip, sazara kögergen kök muzı aşılp, jalıtrıp jatır. Özenge tutasa kirikken eki betkeyge qar joqtıñ qası. Teriskey bettiñ özi alaşabır da, küngeyi mülde (30) qap-qara betege, juwsanıñ túbine qozı, laq jasırınǵanday. Osınaw asa närli öñirge ayaldap, birer kün at-köliklerin tınıq-tırıp alsa, äri qaray Ülgege jetkenşe şarşamay, jaldıqpay öndire jürüwge boladı. Suwıqtorǵay işi ülken añǵar. Key arada tar şatqalı da bar. Munda añ da, qus ta köp sıyaqtı. Añǵar awzınan (35) bastap, köş kelip ayaldağan kewde tusqa deyin jürip ötken jolda arqar, qulja, tawteke, tawşski de, elik te, är tusta kezdesip otırdı. Kekilik, şil degeniñiz eki betkeyde örip jür. Jigitter jolda kele jatıp-aq betkeyde örmelep, jorǵalap bara jatqan şil, kekilikten birlep-ekilep sadaqpen

atıp aldı. Şoqı tastıñ (40) üstine şığıp aynalasına añıra qarap, mañqayıp turğan müyizi qarağayday bir tawtekeni Rayımbek pen Bölek özen boyında, at üstinde turıp sadaqpen közdep attı. Eki oq qatar tiygen tawteke domalap aldarına keldi. [269]

Osındağı bir küngi erüwde küni boyı añ awlap, arqar, qulja da, tawteke – taweşki de, elik te atıp, jol azıqtarın molaytıp aldı. Özen jağasındağı toğay işinen kekilik, qırğawıldıñ birneşewin kökdawılğa da ildirdi. Ötken joldağı şilikti, Sögeti (5) jazıqtarında üyir-üyir bolıp örip jürgen qaraquyırıq pen aqbökenderdi körip edi. Añqumar jigitter olardı da qur jibermegen.

Ertesinde tañ ağara attandı. Torayğır tawınıñ küngeyindegi keñ alqappen jürüp şığısqa bet tüzedi. Quyrıq jağı özderi ayaldap ötken Suwıqtoğay qırqasınan bastalıp, denesi jıyırma- (10) otız şaqırımğa sozıla, bası kün şığısqa qarap, sulap jatqan tawdı “Toğayğır” dese degendey. Qulaş tolar qurıqtı, toqpaq jaldı, sawırı jalpaq şoqtığı biyik, dara taw arqasın küнге төsep, juwsap jatqan alıp ayğırdan aynımaydı.

Osı tawdıñ küngey jaq jazıǵında üyir-üyir jılqı ár jerde (15) tebindep jayılıp jür. Olarğa qarağan da, baqqan da adam körinbeydi. Quwğın körmey, ayğay-attan estimey, erkin ösken mal ekeni bayqaladı. Aqpannıñ ayazı sorğanday emes, bári dümdi, sawırlı, semiz. Köp adamdı bar, ülken köş kerwenniñ şoğırnı köringende osqırıp, ürke kelip, awlaqtap ketti. İşindegi jabağı, (20) tayları “bü ne özi?!” degendey äri qızıqtay, äri ürkektey qaraydı. Qaba jaldı töbe ayğırları “ayaq jür, sender oynaytın närse emes ol” degensip, moynın salıp, şetke şaşaw ortağa quwıp tığıp, arı jılıtıp äketti.

– Tuwası qurıq tiymegen, qurawlap aydalmağan asawlar eken. (25)

– Şirkin-ay, tay, jabağılarınan eki-üşewin alıp soğıp, arqar etine qosa asıp jer me edi! – dep jigitter de oğan köziniñ suğın qadap, tamsanın qaldı.

– Sap-sap jigitter. Öytip arandarındı aşa bermender. Bul – dalada bosıp jürgen böken emes, iyesi bar dep Rayımbek (30) batır endi bolmasa buğalıq tastawğa arqan ala şabayın dep qızbalanıp turğandarğa basuw ayttı. Onıñ artınşa Bölek batır da:

– İyesi joq, jabayı jılqı ma özi? Bağıp jürgen adamnıñ qarası körinbeydi göy, – dep aytıp awız jumğanşa Torayğır (35) tawı jaqtan odırañdar şawıp on şaqtı oyрат şığa keldi. Äweli şubalğan kerwen şoğırın körip jılqığa tiygeli jürgen jaw eken dep qaldı. At basın irkip, awılğa qaray attan sap şaba jönelmek bop turıp, jawğa uqsamağan soñ beri qaray jürdi. Jaqın kelip sälemdesti de, birden jön suradı. Oljabay sapar jayın (40) uqtırıp, Lama-Dorjınıñ möri basılğan sarı jalawşanı körsetti.

Bular osı mandağı Ağanas degen xannıñ jäne odan basqa yuyan, zaysan, keleñ, keşil atağı bar azdağan baylardıki bolıp şıqtı. Xan da, noyan, zaysan da qısta osı Torayğır tawınıñ (45) ay salaların qıstap, jazda tüstik jaqtağı taw arasına tekşe-tepsenderge şığıadı eken. [270]

“Elşi” degennen de, elşi amandıǵına kepildik jalawşa degennen de, jalawşa degennen de nispi xabarı joq malay şoralar, ıyıqtarın qıyqañdatıp, bastarın şayqap tañdanğannan basqa lām dep jawap bere almay, äytewir jılqığa tiymeytinine közderi jetken soñ, (5) “jaraydı, bara beriñder” dedi de, kerı qaray şaba jöneldi. Jılqınıñ köptigi sonşa elşi kerweni ár qadam attağan sayın miñ-miñdap josıp jürgen qaraquyırıq dep jüz-jüzden tabın-tabın bolıp tebindep jatqan jılqığa kezirge beredi. Aynalası jüz şaqırımnan aspas kem bolmaydı. Onı men solı tawğa (10) tirelgen keñ jazıqtıñ beti jıbirlağan jılqıdan körinbeydi.

– Köp jılcımnıñ iyesi belgili boldı, – dedi Bölek. – Ağanas degen xan eken.

– Torayğır tawınıñ arğı jağında da osınday jazıq bar. Men sonda tuwğam. Umıtpasam sol tawdıñ attı buğıtı qoynawı (15) tolğan qalmaq awılı, – dep Oljabay da özi bilgeninşe aytıp, uğındırıp kele jatır. – Körip kelesizder ğoy, Torayğırdıñ küñgeyinde qar joq. Osılay jazı-qısı qara jatadı. Malğa asa jaylı jer. Jazıq tolı üyir-üyir jılcı bolsa, taw arası men betkeyi qora-qora qoy. (20)

– Şop qalıñ, suw mol, jer nārli bolğandıqtan mal küyli bolıp, ösip, köbeygen. Endi osınşa köp maldıñ örisi üşin özgelerdıñ jerine oñmeñdep kirüw joñğarlardıñ üyrenşikti isine aynalıp ketken emes pe, – dedi Rayimbek özine-özi aytqanday Bölekpen qatarlasa jürüp kele jatıp. (25)

– Osınşa qut-berekeli jerden ayırılıp qalğan qazaqqa ne aytarsıñ! – degen ökinişbildirdi Bölek.

– Meniñ birazdan bergi közben körip, qulaqpen estip jürgenimdi oy tarazısına salıp bayqasam barın da, nārın de qoldan jiberip qoyuwğa qazaqtıñ xalqınan göri sol xalıqtı biylep otırğan (30) xan, sultandarı kināli eken, – dedi Rayimbek älgiden göri aşıla, aşına söylep. – Onıñ mısalmın Alaköldegi ayqasta siz öziñiz de körmediñiz be? Bardı salıp qol jetken jeñistiñ ayağı ne boldı? Süyekke talasqan iyttay, xaldıqqa talasuwmen tındı.

– Taqqa talasıp, xannıñ basın xan aluw ejelden kele (35) jatqan qandı jol. Taqqa qolı jetpegenderdiñ baqqa talasuwı xannan qarağa juqqan. Osınıñ bāri xalıqqa qırsıgın tiygizetin indetke aynalıp ketti. Bul künde...

Jolawşılar aqjazıqtı basıp, qamşılar jaqqa sāl oyıstay otırıp Şet Merkige tayağanda kün de uyasına jaqındağan. Tereñ (40) arnanıñ ortasın jarıp ağıatın taw suwınıñ üstin kökpeñbek muz qursağan.

Elşiler bugün osı özen jağasına tünep attanuwdı uyğardı. Şatırların qurıp, tamaqtarın jedi. Kündegidey üş-tört jigitti qarawılğa qoyıp, sırt uyqığa şomğan şaqta qarawılışı jigitterdiñ (45) birewi tasır-tusır şawıp keldi. Onıñ ayğay-attansız-aq “Oybay, qaptap kele jatır” dep sıbrılağanday qıp, dawısı [271] qumığa aytqanınıñ özi bürkip oyatqanday jürttı dür silkındirdi. Şatır astına kiyimşeñ qıysayğan jigitter jalma-jan qaruların ustap, dalağa atıp-atıp şıqtı.

Şawıp kelgen qarawılışınıñ birewi: (5)

– Keşegi biz jürüp ötken jolmen qalıñ adam qaptap keledi. Alıs bolsa da ay jarıgında anıq kördim, – dedi entigip. Derew attarına minip, qaruwların sıylap aldı. Şatırlardı bos tastap, özderi ör jaқтаğı bir tumsıqtı aynalıp ketti. At basın qayta burıp qayter eken dep qos jaqqa qarap tura qaldı. (10)

– Adam degenderiñ keşegi köp jılcı bolıp jürmesin. Anıqtap bayqadıñdar ma? – dep Rayimbek qarawılışından qaytalay suradı.

– Qorıqqanğa qos köringenniñ kerı bop jürmes, – dedi Bölek. (15)

– Jılcı menen attı adamdı ajırata alatın şığarmın, – dep qarawılışı namıstanıp qaldı.

Onıñ körgeni şın eken.

Alğaş kezdesken Ağanas xannıñ şoraları qaytıp barğan da körgen-bilgenderin äweli moşxasına bayandağan. Ol xanğa (20) barıp aytatın şığar dep edi öytpeydi. Elşi bolsa bolar dep oylağan ol basqaşa bir aram pıyğılğa kelgen. “Aydalada kimdi kim bilip jatır. Qoñtayşağa barğanı barar, barmağanı qañğıp qalar. Jolda adamdarınızdı tonadı, şabuwlı jasadı dep, qoñtayşağa aytıp, ayıp töletip alar deysiñ be?! Budan oñay olja joq. (25) Burxan özi aydap alıp kelgen ğoy aldımızğa. Ağanas xan bilmey-aq

qoysın. Biraz jigitti jıynap aparıp, tonap äketeyin” degen aram oydu pisirip, awılındağı jigitterden elüw-alpısın jıynap alıp kelgen.

Olar añdıy basıp, aqırın jaqındağanda quruwlı turğan tört- (30) bes şatırdı, bir-eki jappanı kördi.

– Tastay qatıp, tereñ uyqıda jatır, – dedi moşxa toqtap tura qalıp töñiregin-degilerge. – Qarawıl da qoymaptı. Elşigi tiymeydi dep eş küdiksiz, qamsız jatqan ğoy. Meyli, jatqan jerinde jayratıp, at-köliklerin aydap ketemiz. (35)

– At-kölikleri körinbeydi ğoy, özderimen birge şatırğa kirgizip ketken be, noxalar! – dep küñk etti birewi.

– Şatırğa kirgizip ketetin mısıq deysiñ be, jayılımğa aparıp, tebindetip jürgen şıǵar. Jatqan mırzalaradı bir jaylı ğıp alsaq, at-köliktiñ bāri bizdiki emes pe! – dep moşxa endi tike (40) iske kiristi. – Aldimen şatırlardı aynala qorşap alayıq. Sodan soñ attan tüsemiz de, jayaw kirip barıp, jatqan jerinde jayǵaymız. Süñgini bir-bir suǵıp alsaq, sonımen bitedi şarwaları.

Moşxanıñ aytqanıday boldı. Bes-on qadamday jerge attı (45) qaldırıp, nayzalarınıñ uşın alğa taman umsındırıp, mısıqtabandap kele jatqanda: [272]

– Marqanıñ etine toyıp, qımızğa manawrap, xanjaylawda jatqanday selt etpeyin-ay özderiniñ! – dep sıbırladı moşxağa qasındağı birew.

– Dımıñdı şıǵarma! Bizge keregi bulardıñ ün-tünsiz tunşıǵıp (5) ölüwi emes pe!..

Aynala qorşap kelip, bāri birden lap qoydı. Äweli äy-şäy joq şatırdı sırtınan suqqıladı. Odan birazın tüyrep tastadıq dep oylağandarı işke kirip keldi. Dalada ay jariq bolğanmen şatır işi küñgirt, qarañǵılaw edi. Bosağada, burış-burışta (10) teñkiyip-teñkiyip jatqandardı körip, olarğa da nayzaların bir-bir suǵıp aldı. Ol teñkeyip jatqan teñder edi. Är şatırdıñ işinde olardan özge dim joq ekenin endi bayqap, quldırlap, söylep qayta şıqqanda qorşap alğan samaladay attı adamdardı kördi. Bāriñiñ qolında ay jariǵına şaǵılısıp jarq-jurq etken (15) qılış, aldaspan, qanjar,semser.

– Qaruwlarıñdı tastap qoldarıñdı töbeleriñe köter. Äytpese qırıp tastaymız! – degen Rayimbektiñ qatañ ämirli dawısı dalanı jañǵırtıp, qulaqtarın jarıp jibere jazdadı.

Ertip kelgen moşxadan bastap elüw şaqtı şora, şerikter (20) teñderdi tüyregen süñgi, nayzaların amalsız jerge tastadı. Qoldarın töbelerine qoydı. On şaqtı jigiti attan qarǵıp tüsip, bāriñiñ qolın artına qayırıp baylap şıqtı.

– Sender qaydan keldiñder? Basşılarıñ kim? – dep suradı Bölek batır. (25)

Säl ünsizdikten keyin:

– Bastap kelgen men, – dedi moşxa bir adım alğa şıǵıp. Ol bar şıǵın ayttı.

– Bizge kelip jolıǵıp qayta ketken albatuwlar, qoñtayşağa ketip bara jatqan elşi ekenimizdi ayttı ma saǵan? Xandarıñ bile (30) me? – dedi taǵı Bölek moşxağa tönip.

– Ayttı. Aǵanas xan da biledi, – dep moşxa soñǵı sözdi ötirik qosıp jiberdi.

– Şerikter, şoralar bilmese jön, tipti bir awıl basşısı – moşxa sen de bilmediñ delik. Al xandarıñ nege elşige (35) tiyispew degen el men el arasındağı kelisim-şarttı buzadı? Munısı bilmestik pe, joq älde buzaqlıq pa? – dep Bölek moşxanı da, onıñ xanıñ da ayıptap, kemsite söyledi.

– Sizdiñ ataqtı Tawke xan da kezinde qolğa tüsken balasın aman-esen alıp barğan qoñtayşanıñ elşisin quramındağı bes (40) jüz adammen qosa tügel qırğızıp tastağan! – dep Bölek batırdañ sözine namısı qoza qalğan moşxa ötken oqıyğanı eske túsirdi.

– Kördiñ be? El aralıq kelisimdi bilmeydi emes, biledi, – dedi Bölek batır qatarındağı Rayimbekke qarap.

– Bularda eldik namıs küşti, bizde jüzdik namıs küşti, – (45) dedi odan äserlenip turğan Rayimbek te. – Birew bükil qazaqqa til [273] tiygizip jatsa lām demey, ulısına til tiygizse sonıñ qolına öletin “namısqoylar” bar bizde.

– Ondaylar “bar” ğana emes, köp, – dedi Bölek. Sodan soñ moşxanıñ jañağı Tawke xan turalı aytqanına jawap berdi. (5)

– Sol kezde bizdiñ Töle biy arağa tüsip, elşiğe tiyispe degenine könbegen Tawke xan keyin qoñtayşa şabuwl jasap, eski el arası burınğıdan arman şiyelenise tükende ökingen. Biz jawşı emespiz, elşimiz. Elşiniñ esil-derti – eldestirüw. Sol üşin kelisimge ketip bara jatqan elşiğe qastandıq jasap, sender (10) de qazaq – qalmaqtı qırğınğa salğılarını kele me?

Bul jolı moşxa ündemedi.

– Biz senderdi osılay qoldarıñ baylanğan boyda Üргеge alıp baramız da qoñtayşağa tapsıramız, – dedi Rayimbek.

– Kinälimiz, – dedi moşxa. – Endi ne isteseñder de erik senderde. (15) Biraq bizdiñ de izdep-surarımız bar. Toptı adamın tutqındatıp jiberip Ağanas xan qarap jatpas.

– Olay bolsa ekiniñ birin tındañdar. – Birinşi, sender bizdi körgen joqsıñdar, biz senderdi körgemiz joq. Soğan burxan atımen ant etseñder, aman-esen awıldarıña qaytasıñdar. Ekinşi, (20) burxan atımen ant bere almasañdar ärqaysıñdı qılışpen bir-bir jabamız da, Merki özenindegi muzdıñ astına tastap kete baramız. Ölikteriñdi köktemde bir-aq tawıp aladı.

Tutqındar da qazir öz tağdırı qazaqtardıñ qolında ekenin bilip tur. Ne isteymin dese de ara tüser eşkim joq sonı bilgen (25) moşxağa ölimenten de ant berüw oñay ekeni ayan. Sondıqtan:

– Birinşi şartı qabıldaymız, – dedi moşxa sodan keyin-aq qalmaqşa ant berüwdiñ barlıq räsimin orındadı da, salı suwğa ketkendey sölbireyip awıldarına qayttı. Tañğa äli biraz waqt bar edi, elşiler de: (30)

– Uyqımız äbden qandı ğoy!

– Tınığıp ta boldıq! – dep tesilgen şatırların teñlep alıp mısqılmen äzildesip, bet alğan jağına at basın burdı.

Lama-Dorjınıñ ämirin alıp, Üргеge elşilerden burın jetpek bolıp jantalasıp kele jatqan xabarşı on bes oyrat pen (35) elşi kerweni wädeleskendey keşki apaq-sapaqta Qorğas suwı kep quyar İle özeniñ boyında kezdesti.

Elşiler dariya boyına kün eñkeye kelgen. Erte jariqta özennen ötip alayıq dep qatıp jatqan qalıñ muzdan tayğaqtap jatıp, eptep ap jağına şıqqan. Özen boyı iyt tumsıǵı ötpeytin (40) qalıñ toğan eken. Alañsız tınıǵuwğa budan artıq qolaylı jer bolmas dep, jükterin túsirip, kölikterin otqa qoydı. Birewler şatır tigetin toğay işinen aşıq alañ izdep, birewler ot jağıp, as pisiretin otın jıynap jürgende özeniñ özderi ötken tusınan sāl joğarı bir top attı şoǵır körindi. Tüydegimen kelip dariya [274] jağasına

az-kem ayaldadı. Muzdıñ mıqtı ya osaldıñın bayqağanday äweli bir-birlep tüsip, aldıñğıları uzay bergende soñğıları şubap solardıñ izine tüsti. Jükke süyenip otırıp aldımın körgeñ Rayımbek: (5)

– Dıbıstardıñ şığarmañdar! – Qarañdarşı, muz üstimen tağı bir top adam ötip kele jatır! – dedi serikterine sıbırlap.

Toğay işine enip ketse adasıp qalarmız. Kim ekenin bileyik dep Oljabayğa qosıp üş adamdı añduwğa jiberdi. (10)

Jürğınşiler de elşiler qusap, özennen öte salıp, attan tüsti. Adamnan at eki ese köp. Sirä qosarğa alğan kölikter bolsa kerek. Solardı matastırıp, otqa qoyıp, minge attarınıñ er-toqımdarın alıp jatqanda Oljabaylar qalıñ jınıs arasımın jaqındap barıp tıñ-tıñdadı. Bul mañda añ bolsa bolar, al (15) özderinen basqa jan balası joq dep eseptegen jolawşılar osı toğaydıñ iyesi özderindey-aq dabırlay söylesip, emin-erkin qıymıldap jür.

– Bular Lama-Dorjınıñ qoñtaysağa jibergeñ xabarşıları eken, – dedi Oljabay qasındağı eki jigitte sıbırlap. – Sözderinen (20) anıq bildim.

– Anıq bilseñ, tez qaytıp barıp, aytayıq ana eki batırğa, – dedi ekewi jarısa. Olar kidirmey qosqa qaytıp keldi. Oljabay erginde eki joldasına aytqan sözün Bölek pen Rayımbekke qaytaladı. (25)

– Ne dedi?! – Ne ayttı?! – dep Bölek pen Rayımbek intığa suradı.

– Xasıq elşileri biz barğansa jetip te ülgeretin şığar, – depti birewi atın ağaşqa baylap jatıp.

– Jetip ülgerse ülgersin, ketip ülgermese boldı, – depti (30) ekinşisi.

– Jılı üde tünep şığatın, özimizdiñ bir oyrat küresi de kezikpedi-aw!

– Qıstıñ küni dalada jatıp, qatıp qalar ma ekemiz...

– Ağaş köp eken ğoy. Qazır ot jağıp jılınamız, tamaq (35) jeymiz, arqa işemiz, – degen sekildi biraz añgımeler aytıptı.

– Osı bir xalmığ pen xasıqtıñ janjalı-aq biter bolmadı-aw! Ünemi jaw işi-jawjalamda jürgeñimiz! – dep keyigender de bolıptı işinde.

– Uqurdayımızben qosa tınış jatqan eldi Taşkent küresinen (40) quwıp şıqsa janjal qalay basıladı! – dep ekinşi birew oğan qarısı daw aytıptı.

– Bärekelde! Qasında birge otırğanday bärin estip, bilip kepsiñ, batırım! – Bölek Oljabayğa süysine qarap – Al endi ne istemek kerek, Raqa? (45)

– Bular joldağı bizdiñ qarawılısı jigitterdiñ közine tüspey [275] qalay ötip ketkenine tañım bar? – dedi Rayımbek Bölekke jawap berüwden burın soğan oy jiberip.

– Olardan aman ötüwin ötipti. Al eger bizdiñ izimizben jürse, älgi Ağanas xannıñ adamdarına kezikpegeñin aytsañşı! – dedi (5) Esenbek, – quday qaqqan eken bizdi!

– Kezdesken jawdıñ bärin keşirip, üylerine qaytara berüwge bolmas, – dedi Rayımbek äli de oylana otırıp.

– Keşegilerdey emes, mınalar keşirüwge bolmaytın jawlar. Bulardı qurtpasaq özimiz qurdımğa ketemiz! Bölek batır bir (10) qatañdaw şeşimniñ qajet ekenin bilgizdi.

– Sender ne aytar ediñder? Qalay uyğarsaq ta osı tünde bitirüw kerek. Erteñ jariqta jağalasıp jüre almaspız, – dep Rayımbek Oljabay men Esenbekke, Berdenge jäne elşiniñ basqa da keñesşilerine qaradı. (15)

Bir jerden şıqqan eki top jalawşı eki taram jolmen kelip, bir toğaydıñ añdarın-day irgelesip qatar jatır. Bulardıñ birine-biriniñ öştik-qastığı qaban men qablnday. Joldarı tüyisse alısa ketedi, tüyispese ayqasıp ötedi.

Qazır “qabandar” ot jağıp as pisirip, tumsıgımen jep (20) qazğanday küybiñ ärekette jür. “Qablndar” olarğa qarap, ne istemek eken dep közderin aşıp-jumıp oylanıp otır. Äli qızıl iñir. Asıgıwğa erte. Mıqtap oylanıp almasa, is şala boladı.

Aqıldasa otırıp, bulardıñ közin joyu kerek degen tüyinge keldi. Jawgerşilik jolı qatañ jol. Ekiniñ biri: Ne – ol, (25) ne – sen. “Xanıña ayta bar. Endigäri elşige tiyispeñder dep qaytarıp jiberetin bular änewküngidey beybit jatqan awıldıñ adamdarı emes...

Köp uzamay körşileriniñ otı öşti. Sodan birazdan keyin şekesi qızarıp ay tuwdı. Ay jarıgı ağaştıñ siyrekterew jerlerine (30) taram-taram säwle şaşqanımen qalıñ jeri qoyuw qarañgılıqta jattı.

– Bulardı jawkemdep tastawdan burın bir-ekewin qolğa tüsirip, jawap aluw kerek, – dedi Rayimbek jigitter endi iske kirispekke qozğala bergende. Sodan soñ tağı üş-tört jigittäñ (35) barıp, qarawılda turğan küzetşisin alıp keldi. Awzınıñ tañuwın şeşip, derew jawap aldı.

Lama-Dorjı qulıgın asırıptı. Xabarşılardıñ qazaq jerimen jürgizbey qırğız jaqpen jiberipti. Onda qırğızdardı biylep tuwısı Zaysan-Dorjı otır. Soğan sengey ğoy. (40)

– Biz Tömüwrtüwnordıñ (Istıqköldiñ) teriskey jiyegin jağalap keldik, – dep jawap berdi tutqın.

Xabarşılardıñ dımın şığarmay, adam tügil iyisi iytqustıñ da murnına barmaytın etip, jayğap tastadı. Xiyjranıñ 1145 (1733) jilgi jeltoqsan ayınıñ ayağında Taşkennen şıqqan (45) Ulı Orda elşisi xiyjranıñ 1146 (1734) jilgi qañtar ayınıñ ayağında qoñtayşa Ürgesine de tayadı. Jol boyı qanşama kedergiler [276] men tosqaıldarğa tap bolıp, ay jürüp jetti de, teriskey jağındağı Talqı asuwına asar keñ arnalı sayğa kelip, attarınan tüsti.

Say işinde talqı tawınan şıgıp, Ilege kelip sıldırıp suw (5) ağıp jatır. Özenniñ eki beti qaray men qayıñ, torañğı men tal, şeten men şırğanaqqa tolı nuw orman. Astına bir qora qoy sıyıp ketetin butaqtı, bürli, tüyeniñ belindey juwan-juwan qarağaylardıñ tübine jükterin tüsirdi. Añ-qus bolmasa, adam ayağı baspağan japandağı taw quwısı qawıp-qaterden ada körinedi. Soğan köz (10) jetkizgen soñ bul küni öz üyindegidey bel şeşip, dem alıp, özderin-özderi kelege keltirip algısı keldi. Erteñinge qasına eki kisi qosıp, Oljabaydı şolğınğa şığardı.

“Qoñtayşa Ürgesi däl qay jerde? Joñğardıñ bul jaqtağı jağdayı qalay? Manşıñ elimen jäne basqa töñirektegi körşilerimen (15) qarım-qatınastarı qanday? Elşini aldımın kim qabıldaydı? Elşi qabıldaytın nendey räsimleri bar?” Mümkindiginşe osılardan xabar alıp, bilip kelse, Oljabaydıñ ülken oljalı bolıp qaytqandı.

Erteñgisin kün şığa attanğan şolğınşıl keşke qaray (20) bir-aq oraldı. Olar biraz jerge barıptı. Äweli mal jayıp jürgen daladağı arattarğa jolığıptı. Olardan surap eldi mekenderdi tawıptı. Suray-suray qoñtayşanıñ Ürgesin qorşay qonıstanğan aynalasındağı noyan, zaysandarınıñ küresine de barıptı. (25)

Qazır Qıtaymen eki arası qattı şiyelenisip, urıs-janjal uşıgıp ketipti. Qoñtayşa Qıtay şekarasına aparıp, tümenderin üsti-üstine tögip tastaydı eken. Tutqıyıl basıp kirip, elin şawıp, duniye-mülkin tartıp alıp, talan-tarajğa saladı, adamdarın tutqındap äketedi. Buqarasın otırğan mekeninen äri qaray (30)

ıǵıstırıp, ornına oyrattardı alıp barıp qonıstandıradı. Birde olar küşeyip, qıstaqtarına ornıǵa qonǵan oyrattardı qayta quwıp şıǵadı osılay birde iytiǵıs tüsip, teke-tiresip qap köp jaǵdayda jońǵarlar jeńiske jetip turǵan şaǵı eken.

– Sıban-Raptan öz tusında Ejenxan Syuan – E-men awız (35) jalasıp turdı ğoy.

Sol kezde Tawke xan biylegen qazaqtarǵa qarata şabuwl jasaydı da, onıń sebebin dosı Ejenxanǵa “erikkendikten emes, ulı qajettiliktiń qıstap bara jatqandıǵınan” dep uǵındırǵanı bar. Al Ğaldan Seren qazaqtardı bılay qoya salıp, Qıtayǵa (40) şabuwl jasasa, oǵan qanday sıltaw taptı eken? – dedi Bölek özinen-özi suraǵanday, söz arnasın eşkimge burmay.

– Kimge şabuwl jasap, kimmen jawlasam dese basqınshılıqtıń sıltawı köp te sebebi birew-aq emes pe. Ol – aluwǵa aşqaraqtıq, dúniyege toyımsızdıq, – dedi Rayimbek. – “Qanaǵat (45) qarın toyǵızadı, qanaǵatsızdıq jalǵız atın soyǵızadı” degen [277] soǵan mısıl bula aladı. Qońtayşa da, sóytip dúniyenıń tört burısın tügel jalmayım dep, jarılıp öledi ğoy bir küni.

– Elşini aldımın Erdene degen zaysanı qabıldaydı eken. Odan keyin qajet bolsa qońtayşa aldına şaqıradı. Qajet (5) bolmasa zaysannıń kelisemin maquldap, jazılǵan şartqa mör basadı, – dep jalǵastırdı sózin Oljabay. – Tartuw-taralǵını da zaysanı qabıldap alıp, sıy-sıbaǵanı da sol beredi deydi.

– Sıbaǵamızı qalay beredi eken, köreyik... – “Sıbaǵa” degen sózdıń ekinşi bir jaǵımsız maǵnasın mısılmen aytqan (10) Rayimbek batırdıń sózine jurttı lekite bir külip aldı.

Zaysannıń şınımın jumısı köp bolıp, murnına suw ketip jatır ma, älde ädeyi şalqayıp, qazaq elşilerin zarıqtıra tüspek baqay esep-aylası ma nemese op-oñay qabılday qoyuwǵa onşa dilgir emesin bilgizgisi kelip, pańsınǵanı ma, äytewir qaşan (15) qabıldaytının aytpay, äne-minemen uzaq küttirip qoydı. Erdene zaysań bir jumadan keyin ğana kelissözge şaqırtıp kisi jiberdi. Oǵan Bölek pen Rayimbek bastap jeti adam bardı.

Ülken Ordanıń aǵa biyi Töleniń jāne basqa da bir top biyleri men batırları atınan Bölek batır qońtayşaǵa awızşa sälem (20) ayttı. Jāne alǵaş kelgen küni ataǵan jıyırma saygülik atpen qosa qońtayşaǵa arnap soqtırǵan sabı altın almas aldaspandı, xanımına alıp kelgen kumis sölkebaylı şaşbaw men altın sırǵanı tabıs etti.

Zaysan özine qos qara jorǵa at sıylaǵanı üşin rızalıq (25) bildirdi. Äsirese kök şubar qarşıǵanı körgende zaysań tönip tüsti. Sonıń qońtayşaǵa arnalǵanına işki qızǵanış otı da tutana qaldı. “Meyli, – dep jubattı soñınan özin-özi. – Burxan berse bārin bir-aq beretini bar ğoy”...

Kelissöz taǵı bir jumaǵa sozıldı. Qasarısқан uzaq-uzaq (30) aytıs-āñgimeden soñ eñ aqırında elşiler qoyǵan talaptıń birewine qońtayşa kelisti. “Ülken Orda men oyrat on jılǵa deyin bir-birimizge tiyispeymiz” degen jalqız awız söz eki tilde eki dana etip qıtaydıń kiyizdey qalıń sur qaǵazına jazıldı da, oǵan Ulı Orda atınan Bölek batır, Jońǵar atınan Erdene zaysań ekewi (35) qol qoyıp, mörlerin bastı.

Talqıǵa tüsken talaptıń birewi: Lama-Dorjımnıń Taşkennen şıǵıp ketüwi edi, onıń merzimın qońtayşa taǵı bir jılǵa uzartıwdı tabıstaptı. Zaysan onı özgerte almaytımın ayttı. Budan özge eki jaqqa da paydalı taǵı eki nārsege qol jetti. Onıń (40) birewi – jońǵar taraptan Ülken Ordanıń olarǵa tölēytin salıǵın toqtatıw ekinşisi – elşi taraptan Jońǵardıń ulı jüz jerindegi jāne odan da arǵı qalalarǵa jürgizetin sawda kerüweniniń Ülken Orda jerindegi qawipsizdigine kepidik berüw. Soñǵı eki kelisim bölek qaǵazǵa jazılıp mör basıldı. (45)

Kelisimge qol qoyılıp, qoñtayşanıñ aldına barıp qaytqannan [278] keyin Ürgede bir kün ayaldatıp, meyman qıp kütti. Eñ äweli tañerteñnen bastap sayatqa alıp şıqtı. Qoñtayşa men zaysan jüzden asa nöker ertipti de, Bölek pen Rayimbekke jeti-segiz adammen ğana baruwğa ruqsat etipti. Elşiler sıyğa tartqan qarşığanı (5) qolına qondırıp, qoñtayşanıñ özi bastap jürdi. Zaysandar men noyandar qolında Kökdawıldan basqa da eki-üş qarşığa bar. Onıñ birewin Bölek pen Rayimbekke berip edi, Bölek batır ömirimde qus ustap körgeñ joq dep, Rayimbekke usındı. (10)

Qoñtayşanıñ qarşığadan basqa da añğa alıp şığatın awger, jüyrik tazıları bar edi, olardı ertpedi. Bul jolı tek qarşığamen, odan qalsa sadaqpen ğana añ, qus awlawdı uyğardı. Talqı özenin quldıylay kelip, İlege quyar jerine tayağanda qunşığıs jaqtağı toğaylı sayğa asıp tüsti. Bul ara änewküni (15) elşiler kelip tünegen saydağı toğaydan da arman nuw orman eken.

Qıs turmaq jazdıñ özinde jan balası ayaq baspağan qara ormanıñ işi mülgip, tunıp tur. Biren-saran kezdesetin aşıq alañqayları bolmasa, şeti, şegi körinbeytin, bas-ayağı at şaptırım keler alıp orman ölkesi. Özenniñ eki jağın jağalay (20) bitken boyşañ da, tip-tik, tup-tuzuw aq qayıñdar beyne kölmen turğızğanday. Odan özge tal, şeten, uşqat, sariğaş, jöke, şırğanaq, irğay, qaraqattan ayaq alıp jürgisiz. Orman işi tek qana qırğawıldıñ mekeni sıyaqtı ağaştıñ tübi de qırğawıl, bası da qırğawıl. (25)

Ormanğa alğaş kirip kelgende-aq qoñtayşa qolındağı Kökdawıl pır etip uşqan eki qırğawıldıñ birewin ilip tüsti.

Bir ornınan uşqan qırandardıñ keyde jemge talasıp, qır-qısıp qalatın kezderi boladı. Sayatşılar qolındağı qarşığalar da söytpesin dep üş qarşığanı üş bölek bağıtqa alıp, (30) bölünip ketti. Ormanğa kün şığa kelgen sayatşılar besin awa wädelesken jerge barıp qayta bas qostı. Qarşığanıñ ärqaysısı on-on besten qırğawıl ilipti. Tek kökdawıldıñ özi ğana jıyırma qırğawıl, eki qur alıptı. Mol olja, ayta jürerliktey köp qızıqpen kürege oralğanda zaysañ dayındatqan ülken qonaqası (35) da kütip tur eken. Qonaqasığa qoñtayşa da keldi.

Şağın küreniñ işindegi budxanadan keyingi eñ ülken üy de, onıñ keñ bölmesi de osı eken. Keregeleri jumır börenelerden qıyılğan. Töbesi biyik, terezeleri kişkentay üydiñ işine jüz adam erkin sıyatınday. Törden tömen qaray qaldıñ töseniştän basqa (40) eşteñe joq. Üydiñ jer tabanına äweli qamıstan toqılğan boyra töselipti. Onıñ üstinde kiyiz, kilem, ayuw, barıs sekildi añ terileri. Qabırğalarınıñ är jerinen oyıq peş şığarıp, peş awzına taskömir üygen de, mazdatıp qoyğan. Sonıñ qızuwimen üy-işi jıp-jılı. Ortağa jayılğan dastarqandı jağalay jurt maldas (45) qura jayğasqan. Tördiñ töbesinde eki jağına eki kisilik orın qaldırıp qoñtayşa Ğaldan-Seren otırdı. [279]

Qoñtayşa jası belortadan endi-endi asıp bara jatqan törtpaq sarı kisi. Tulğası tasmüsindey mığım, şoyınday awır ekeni bayqaladı. Konaqqa öñiri zermen oqalanğan uzın, maqpal qara şapan kiyipti. Şapanınıñ sol jaq jağasın qawsıra, oñ (5) ıyığına asıra aparıp tüymelengen. Eki qolın sölpildegен uzınjeñiniñ işine tıǵıp, sawsaqtarın da körsetpey, quwsırınıp alğan. Seldir sarı murttı, kürektey jalpaq iyegine şaşıray şıqqan jiyren saqalı kirpiniñ tikenindey. Bitik qıyıq közişapıraştanıp, adamğa qarağanda qarañğı tündeği mısıqtıñ közindey (10) jiltıldaydı. Dağdı solay ma, joq älde añnan qaytqan soñ birdeñege qapalanıp qaldı ma, äytewir bağanağı añğa şıqqandağıday emes, tügi sırtına tewip, bedireyip otırdı. Talqı ayağımen teñsele jürip kelip, bösteki biyik tuğırğa jayğasqalı beri lām dep tis jarğan joq. Tek Bölek batırdan bastap birinğay qatarlana (15) otırğan elşilere köz toqtatıp, bir-bir qarap şıqtı.

“Elşini bastap kelgenniñ birewi mınaw eken, – dedi qoñtayşa iştey, Bölek batırğa köz qıyığın tastap, – tulğasına qarağanda Añırqaydıñ böktergisinde ketetindey-aq sıyqı bar. Jekpe-jekte qalayşa jeñilip qaldı, jorlı jan?! Ar jağındağı boyı Bölekten (20) qarıs ozıp otırğan jas şoranı Rayimbek batır dep edi. Qazirdiñ özinde uwızday jap-jas, al Badam batardı öltirgende qanşada bolğanı? Biraq otırısı men közqarası, keskin-kelbeti jastay emes, kekselenip qalğanday tum sabırlı salmaqıtı. Böten elge özimen jaw elge kelip, künimiz äldeqalay boladı degen (25) küdik-kümän joq. Mülde alañsız, qamsız otır özi.

Bağana, sayat üstindegi aytqan sözi kökiregime äli şanşuwday qadalıp tur. Qalay edi? İyä, ekewmiz jibergen eki qarşığa bir qırğawılğa talasıp jatqanda ekewmiz birdey şawıp kelippiz. Qırandardı ajıratıp alıp: “Ärqaysısı özdi-özi alatın qırğawıl (30) jetpegendey, ekewiniñ bir qırğawılğa talasuwn qara, aqımaqtardıñ” – dedi ol. Sonda men ol sözge asa män bermeydin. Keyin oylasam: “Öz jeriñ jetpegendey birewdiñ jerine talasatın sen de osı maqulıqtardan artıq emessiñ” degeni eken...

“Ätteñ qolğa tüsken ulın aman alıp barğan Sıban-Raptanniñ (35) bes jüz adamın bir-aq qırıp salğan Täwke xanday tarpa bas salıp, otırğan ornında joyıp jiberse sawap bolar edi. Däl osı tusta ekinşi bir elmen egesip turğanımdı qaraşı! Jaraydı, bara tursın äzirşe. Tübi bir esep ayırısarmın!

Bul xasıqtar şetinen batur ma, joq älde bizge ädewi birdi-(40) ekili atı äygililerin ğana jiberip otır ma? Jo-joq, jawdı osal sanawğa bolmaydı. Bulardıñ osaldığı basınıñ birikpewinde ğana. Äytpese erligi de, sanı da bizden kem emes. Onı eki-üş jılday bizdiñ Ürgemizde bolıp ketken orıs erşisi Ugryumow ta aytıp edi ğoy. “Qazaqtardıñ bası birigip, bir xanğa qarasa jüz (45) mıñnan artıq attı äsker quray aladı” degen ol. Bir jolı ğana birige qalıp, Balxasıynorda tize batırıp ketkeni soğan дәлел emes [280] pe?! Sondıqtan qoldan kelse bul qazaqtıñ basın biriktirmegen jön. Tiyispewge kelisim bergenim de, dannañ bosatqanımda sol üşin. Azdap bolsa da jaqsılıqtıñ şetin şıǵarıp, betin beri qaratıp qoysa, bir-aq qılqıtattın qıp-qızıl etpen taǵını qayırıp (5) alğanday aynalsoqtap jüredi.

Astındağı attı da tınımsız qamşılay berseñ möñkiytini bar emes pe... Äsirese osınaw Qıydan (Qıtay) körşimen qıydalasıp jatqanda qazaqtardıñ jawırınan sıypay turuw kerek. Erdene zaysañğa da aytarmın, täwir sıylap rıyza qıp jiber dep”... (10)

Ğaldan qoñtayşa bağanadan beri qanşa qıyalğa şomsa Rayimbek te sonşa oyda otırdı.

“Toptı adamdı ertip alıp, ay jürip sabılğanda ne bitirdim? Ne körip, ne bildim? Elge nendey “bazarlıq” alıp baram? – dep oyladı ol aldımın. Qoñtayşağa alğaş bir-eki dürkin közin (15) tiktep qarağannan keyin qaytıp moyın da burğan joq. Eñ bastısı jol kördim. Jer şoldım. El tanıdım...”

Tek bular ğana emes, bärin de körip, bärin de bilgisi kelgen Rayimbek öziñ mümkindigi bolmağan jağdayda Oljabaydı jumsap otırdı. (20)

Köbirek intıqqanı äli küнге deyin osı qoñtayşa Ürgesinen kete almay jürgen zeñbirek quǵış Renat ustanı köruw, bir awız söylesüw edi, ol qoñtayşanıñ özinen arman mıqtı küzette eken. Üyiniñ mañnan küni-tüni qarawıl ketpeydi. Onıñ qoñtayşa arnawı bölip bergen baw-baqşa iyeliginde emin-erkin jürgeniniñ (25) özinde sırttay baqılawı küşti. Sondıqtan Rayimbek turmaq kezikkender qazaq-aw, dep küdiktenbeytin, sekem almaytın Oljabaydıñ özi de jolday almay qoydı. Onıñ esesine Rayimbektiñ egin salıp, baw-baqşa egüwge qumartıp jüretiniñ biletin Oljabay so jağın köbirek eskerdi. Buxarlıq baǵbandardı tawıp (arnayı (30) alıp kelgen üş-tört adam eken) Rayimbekti kezdestirdi. Jay aǵaştardı, jemis aǵaştardı qalay otırǵızıp, qalay kütüwdi surap aldı. Odan tis buwrıl tarqan qaba saqaldı badırayğan

qoñır közinen de, kelbetti jüzinen de meyirim tögip turğan bir kisi “mınanı qıtay “yañıyo” deydi eken” dep burın-soñdı közben (35) körmek tügil qulaqpen estimegen, ülkendigi judırıqtay-judırıqtay, birewi jumır, birewi sopaqşa, oyqı-joyqı tüsi qoñır birdene körsetti. Onı kez-kelgen jerge kömip tastasañ küzge qaray balalap, birewi on-on bes bolıp köbeyip, tüyindep tüsedı. Eken. Älgi qabasaqaldı sonıñ on şaqtı talın dorbağa salıp, (40) Rayimbekke sıyladı da.

Ğaldan qoñtayşa bağanadan beri özi oylağanınday elşilerdiñ sawırınan sıypap qaytaruwdıñ belgisi retinde boy körsetip, elşiler “Qoñtayşamen dastarqandas boldıq” dep maqtanıp barsın degen niyetpen kelgen eken. Bir şay qaynatımday otırıda (45) jalğız awız til qatpay, tek dastarqanda jatqan köp türlı [281] tağamıñ birewin saysağımıñ uşimen alıp ermine tiygizdi de şıǵıp ketti.

Şınında da dastarqanğa qoyılğan tağam türinde esep joq. Onı Qıtay aspazdarına äzirletedi eken. Qazaq elşileri qalmaq (5) dastarqanınan özderine belgili et, qurt, may, irimşik, ejigey, qaymaqtan basqa da alwan tağam türlerin burın-soñdı közben de körmepti, qulaqpen de estimepti. Pisirile, quwırıla kelgende tür-tüsi de, dämi de özgerip ketken, jeseñ til üyiretin bir ğajap tätti tağamdar. Qazaq jigitteri namıs üşin tañdanıp, tañday (10) qaqpay, iştey süysinip, tamsanıp jep otr.

Şın şeberlerdiñ qolınan şıqqanda keşe özderi atıp äkep pisirip jegen qırğawıl eti munda mülde özgerip sala beripti. “Elge jetkenşe dämi awızdan ketpes-aw!” dep oyladı qazaq jigitteri işinen. (15)

Ürgede elşilerge mol dastarqan, tätti tağamnan tıs jürer kezde sıy-sıyapat joralğısın da körsetti. Eñ aldımın Ülken Ordanıñ Bas biyi dep Töle biyge arnalğan qazaqşa suwsar bōrik pen janat işik tartuw etti. Elşilerdiñ özderi men keñesşilerine bir-bir saygūlik at mingizdi. (20)

Bōlek batır men Rayimbek batır alğaş kelgen künniñ erteñinde zaysañğa barıp jolıqqanda, jolda joñǵarlıqtardan körgen qawıp-qaterlerin aytıp, şağım jasağan. Sonı eskergen zaysañ qoldarına joñǵar belgisi – sarı jalawşa ustatıp, özderi qawipsiz degen jerge deyin birge baruwğa üş adam qosıp berdi (25) de, saltanatpen şıǵarıp saldı.

...

YOLDAŞBAY

TURLIBAYEV

RAYIMBEK

BATIR

ROMAN

İKİNCİ KİTAP

ALMATI

“YAZAR”

1992

[2] Redaktörü Arasanbay ESTENOV

Fikir yazan – Sevirbek BAQBERGENOV.

TURLIBAYEV J.

RAYIMBEK BATIR: ROMAN. – ALMATI: YAZICI. (5)

II. BASKI. – 1992 – 464 SAYFA..

Bu eser, Rayimbek Batır hakkında yazılmış romanın ikinci baskısıdır. (“Temmuz Tanı” adıyla bundan iki üç yıl önce neşrolunan birinci baskısı okuyucuların gönlünde iyi bir yer edinmiştir.) Burada namı her yere yayılan has yiğidin kendini yetiştirmeğe başladığı çağı resmediliyor. O sadece yürekli (10) bir önder değil, aynı zamanda halkını, memleketini, yurdunu, kendi halkının geleceğini düşünen vatan hamisi, kâmil akıl sahibidir. Al Sarı Manja, Çona Doba gibi düşmanlarına karşı savrulan keskin bir kılıç, kırılmaz bir paladır.

“Yazar” Neşriyatı, 1992

I. BÖLÜM HÜCUM

[3] Mümtaz kahramanların teke tek mücadelesinden sonraki göğüs göğse yapılan zelzelevari savaş bir hayli uzadı. Kırılmaz çelik kılıçların karşısına çıkan nice başlar yuvarlanarak yere (5) düştü. Diğerleriyle birlikte gök süngünün keskin ucu saplanmış nice askerler ile çerilerin at üzerinde haykırarak devrilirken çıkan acı feryatlarından kara yer ikiye ayrılır gibi oldu.

Badam Batır'ı öldürüp teke tek mücadeleyi kazandıktan sonra sıradaki toplu hücumu Rayimbek'i göndermedi. (10) Kuşatarak ortalarına aldığı Kangeldi'nin, Aralbay'ın, Esjan'ın başını çektiği tepe üzerindeki grup, kanlı meydana savaşı heybetli narasını atarak arzu ve istekle heveslendiler. Zaten Rayimbek bağlanmış gibiydi, kendisi de, altındaki atı da yerinde duramayıp, yeri tekmeleyip ezdiğinde: (15)

– Vurup at!

– Dövüp geç!

– Acıma!

– Ya Allah!

– O, Burhan! (20)

– Ey, ruhlar!

– Öç için!

– Halk için!

– Vatan için! – diyen kahırlı, yürekli, heyecanlı nara seslerine Rayimbek dayanamayıp sahrayı inleterek kızgın bir şekilde (25) bağırıp Kökoynak'ı koşturarak kanlı meydan ortasına daldı. Dişlerini gıcırdatarak sol elindeki dizginle sağ elindeki mızrak, süngü ve palalarını kavrayıp atın yelesine doğru eğilerek baştan beri zorla bekleyip duran Aralbaylar, Esjanlar yeşil bayrağı Kangeldi'ye (30) verip yeri titreten sert ve kahırlı yüce Rayimbek'in arkasından ilerlediler. [4]

Bu vuruşmadan sonra “Badam ölmüş”, ondan sonra bir ara “Badam” adı çağrıldı. Köközen ovasındaki sazlı balçık, kanlı balçığa dönüştü. İki taraf beyin gibi ayrılıp gittikten sonra hangisinin Kazak, hangisinin Kalmuk olduğunu anlamak, onları birbirlerinden ayırabilmek imkânsız hâle (5) geldi. Savaş meydanını terk edivererek Kazak bayrağına doğru hamle yapan Kalmukların askerlerini Kazaklar, Kalmuk bayrağına doğru hamle yapan Kazakların askerlerini de Kalmuklar, bayraklarına yetişmeden ya başlarına vurarak yahut da arkalarından süngü saplayarak eninde sonunda bir şekilde geri kovup attılar.

Toplanan cengaverlerin elinde sersemleyen, şiddetli kanlı çatışmada (10) cesetlerinin çokluğundan dolayı ayak altına serilen insan cesetlerine toynakları takılan atlar, yürüyemez oldu.

Bundan sonraki insan kırımına şahit olmayayım dercesine güneş de kızarak yanıp yuvasına giriverdi. Yine de savaş durmadı. Etrafı yavaş yavaş karanlık sarmaya başladı. (15) Buna rağmen hiç

kimsenin savaş meydanını bırakıp gideceği yoktu. Karanlık iyice bastırınca yerin neresi, yakındakinin kim olduğunun anlaşılmayacağı vakit geldiği zaman çarpışma durdu. Üstelik Moğol tarafının bayrağı ele geçirip, kenarda duran komutanları askerlerine davul dövdürüp, bayrakları dalgalanarak hareket etmeye başlayınca ancak, diğer askerlerin kaçma (20) fikri akıllarına düştüğü gibi bayrağın arkasından yürürken aniden dağıldılar. “Kalmuklar mağlup olup kaçtı, biz yendik diyerek kendini zapt edemeyen Kazak yiğitleri düşmanın peşine düşüp bir süre kovaladılar. Kendileri bu zaman zarfında dizginleri tuttular. Gün boyu süren büyük gürültü azaldı, atların nefesi kesildi. Vakit öğlene (25) yaklaşmıştı. Askerler yüzer yüzer bölünerek kısım kısım, grup grup olup eğer örtülerini döşeyip, eğer takımlarına yaslanarak konak yerlerine sığındılar. Yüzlükler içinden ikişer, üçer ayrılarak, yukarı yerlere çıkıp dört tarafa bakarak nöbetçilik yaptılar. Diğer yiğitler deliksiz uykunun kucağına (30) daldılar. Şimdilik kirpiğini kıpırdatmayan sadece Rayimbek’ti. O açık gökyüzünün altında iki gözünü kaldırarak göğe dikip kıpırdatmadan uzandı, derin düşüncelere daldı. Bugün “batır” (bahadır) unvanı verilen yiğidin uykusunu kaçıran, ilk söylenecek şey, ne büyük galibiyetin sevinci ne de zafer sarhoşluğunun, taşkınlığının övünüşüdür. Bedeninde (35) yorulduğunun da belirtisi yoktu.

İnsanın ömründe mutlaka bahsedebileceği büyük kıvançlardan biri; baba düşmanını yenip ayağının altına almakmış, bir kere de olsa böyle zafere ulaşan Rayimbek’in işte bugün ayağını gururla yere vurup heybetle dolaşacağı çağı idi. Ancak, öyle yapmadı. Tekrar boynunu (40) eğdi, alnına önceden yer eden, ince, derinesine bir çizgi düşmüştü. Ne kadar başımı kaldırayım dese de, Küniş durumuna kederlenip yazık diyerek içini çekiverdi.

Biraz sessizlik olduğu zaman sadece isteksiz, yalnız bir kurttu o. Güvenilir liderin yanında giden iki kızla birlikte düşmana karşı yardım çağıran (45) Oljabay’dan da hayır yokmuş. Düşmanın eline düşen öndeki adamları kurtaralım diyerek [5] onlarla birlikte düşmanın tuzağına düştüler. Şimdi onlar ne haldeler? Ölü mü, diri mi?! Rayimbek içinden “eyvah be” diyerek hayıflandı. Binlerce gönüllü askerinin içindeki iki kızı her tarafa tek başına koşturarak düşmana karşı yardım çağırmanın taze kamışların arasındaki iki dal gülü koparıp bir kuytu yere (5) fırlatmak gibi oldu, ah! Onlarsız da dünyanın kıymeti yoktu üstelik! Elimden boşuna çıkarmışım! Benim bu işimi başkası değil kendim de hiçbir zaman affedemem ve aklımdan da çıkaramam. Eğer şu yolda Küniş ölüp gitse bu, beni ömür boyu pişmalığım olur.

(10) Küniş’i düşününce düşününce uyku tamamen unutuldu. Pamuk gibi yerin üstüne döşenen keçeden yapılmış eyer örtüsünü kalçasına taş gibi battı ve uzaklara bakarak dayanamayıp dinlenmeden kendi kendine: “Ben niye sevinçliyim acaba?!” diyerek yerinden fırladı.

Birkaç günden beri düşmana karşı yürüyüşle hücum ederek deri (15) başlıklarını yastığa koyamayan gönüllü askerler, düşmanın geleceği taraftaki korunaklarına güvenilir nöbetçiler nöbete durduktan sonra deliksiz uykunun kucağına düştü. Onların çoğu grup grup olup topluca yürüyerek bir birlerini takip edip, omuz omuza ilerleyip, bazıları yemyeşil han yaylasındaki gibi ellerini ensesine yaslayarak, (20) ayaklarını uzatıverip endişelenmeden düşüp yattı. Rayimbek, yiğitleri aralaya aralaya yavaşça yürüyerek pınarın kenarına geldi. Suyun kenarında yürürken evvela elini yüzünü yıkadı, sonra

avuçlarıyla kana kana su içti. Akıntısı yavaş, faza olmayan pınar suyunun güzel hoş sesinden utangaç güzel büyülenip başı döndü, (25) dikkatlice oturdu. Sonra da bir saat Küniş'in aklı başına gelmedi, yüreği daraldı. Yavaş yürüyeyim dese de onun çaresini bulamadı. Bu ata binse, diğer akranları “yolun açık olsun” diyerek kıpırdamadan kalıverir mi? Yürü dedirtmeden arkasından takip etmesi hak. “Öyleyse, bunlara emrettiği bir saatlik sükuneti bozmayarak dayanayım. (30) Yavaş yavaş uyandıktan sonra Esenbek gibi uykusu hafif iki üç yiğidi götürerek atlanıp giderim...” diye Rayimbek düşüne düşünce hayal denizine dalıp uzandığında ayak altından çıkan haşır huşur ayak sesinden ürktü.

Bölüğün biraz dışında duran gözcü askerlerin birbirlerine (35) öfkelenen, kızan, küfür eden etkili sesi işitildi. Apar topar yaklaşarak geliyordu. Rayimbek yerinden hiç kıpırdamadan onların yaklaşmasını bekledi.

– Doğru söyle, kimsin?!

– Kalmukların casususun, galiba? (40) Casussan, hemen gören gözüne [dünyanın kaç bucak olduğunu] göstereyim...

Öylece gülerek çıkan sesle sert sert söylenen sözlere içerenip:

– Rayimbek’e... götürün! Rayimbek var mı? – diyerek inleyen güçsüz ses kulağa çalındı. İle Şala: (45) [6]

– Rayimbek der, ey, Rayimbek’i nereden bilir bu uğursuz.

– E, sallanan kulaklı çakalın bilmediği var mı? Ağzını kapatsana onun!...

Bunlar beni izleyip buluncaya kadar o zavallı birden ölür mü diyerek şüphelenen Rayimbek:

– (5) Ey, yiğitler, ben buradayım. Oradakini geri getiriniz, diyerek seslendi.

Şöyle böyle deyinceye kadar “casusu” yaya sürükleyip atını yedeğine alarak nöbetçi yiğitler Rayimbek’e getirdiler.

Tam gece yarısı olduğunda kızılışarak doğmakta olan (10) ayın ışığı henüz etrafı aydınlatmamıştı. Rayimbek eğilip mahkûma dikkatle baktı. Dizleri bükülmüş olan o yiğitlere omuz omuza destek verip karşı çıktı. Yüzü gözü kan içindeydi. Atmacanın vurduğu, omuzu kırık karga gibi sol taraftaki kolu sallanıp gitmiş. Rayimbek tan vaktinde onu yüzünden, görünüşünden (15) kim olduğunu tam çıkaramadı. Giysisini de kurt parçalamışçasına pılı pırtısı çıkmıştı.

– Ey, sen kimsin?! Künyeni söyle!

– Ray... im... bek! Be... ben şey... ben, Oljabay...

– Oljabay?! (20) – Rayimbek iki sözü bir araya getiremedi.

– Yiğitler, buna eziyet etmeyin. Kendi adamımızmış. Uygun bir yere oturtun. – Oljabay yere otururdu, bayıldı, halsiz kaldı, büzüldü.

– Su yetiştirin, su! dedi, Rayimbek “ölüp gider mi acaba” (25) dedi şaşkınlıkla.

Gövdesine buz gibi su birden püskürtülürünce, yarası acıyıveren Oljabay kendine geldi. Başını kaldırdı. Göğsünü çekerek nefes aldı, nefes nefese kalarak oturdu. Başında kalpağı da yoktu. Tepesinde sallanıp duran tam bir karış saçında kan kuruyarak buruşup (30) kalmıştı. Yiğitler, başına, yüzüne, ağzına bulaşmış kanı yıkayıp getirdiler, su içirdiler. Gecikmeden iyice aklını başına toplayıp, kendine geldiğinde, Rayimbek nöbetçi yiğitleri yerlerine geri gönderdi, Oljabay'a destek vererek at sürüsüne doğru yürüdü. O yemeğini yiyip, kuvvetlendikten sonra da, Küniş ile Enlik'in (35) durumunu, kendisinin başından geçenleri zar zor söyleyiverdi.

Badam Batır geçmişte Kazaklardan yenilgi darbesini yemişti, Lama Dorji'nın önüne suçlu olarak döndükten sonra bu ayıbını temizlemek için orduyu çabucak topladı, yeniden hücumla geçtiklerinin haberini Rayimbek aldı. Öyle olsa kesinlikle (40) esir düşen iki yiğidi Badam kendisiyle birlikte alıp gitmez, ne de olsa. Arkadaki köyün ileri gelenine emanet edip gider. Çardakta kalmayarak gücünü toplayıp, çabalayıp ata binen iki kızı gönüllü askerlerle birlikte çatışmaya katmayalım. Oljabay'ı lider yapıp, birkaç yiğit daha katıp, öncülüğe (45) gönderelim. Yeri gelse miskin erkek ve kadınlardan başka erkek kardeşini tam atlanıp giden köyün iki yiğidi [7] kurtarıp dönsün, hiç olmazsa, onların nerede, ne halde olduklarının haberini alarak orada oldukları ümidiyle Kalmukların köyüne doğru yolladı. Öncülerin elinde esir olan yiğitleri güçle değil, yolu yordamıyla kurtarabiliriz diye bir inancı vardı. Öyle yapıp (5) Kalmuk köyüne yaklaştıkça dikkatle hareket etmişler. Aksileştiğinde ekşi kırmızın zamanı gelmişti. Beklenmeyen yerde, burnunun dibinde, bir grup askere rastladılar. Onlar da bunları oraya getirmiyorlardı, Badam Batır ordusuna varıp katılarak giden bütün silahlı, tamamı otuz kadar has (10) askeri of puf etmeden etrafı kuşatmaya başladı. Hep böyle boş boş oturulmaz, karşı hücumla geçmenin bir çaresini de bulamadı. Oljabay Kalmukça sert konuşup birdenbire dönünce gördü, kabul etmedi. "Karşı saldırıya geçerek vurup kırarız" deyip güçlük çıkarttı. Elbisenin içinde takılmış olan şesper ve hançerleri olmasa, kamçıdan başka bir silahları da yok, az (15) adamı bitap düştikleri yerden kaldırıp birer birer yedeğine aldı ve gitti. Bu kadar mesafeyi aşarak bin kişilik ordusuna ulaştırdı.

Rayimbek'e yetişen haberin aslı astarı da yoktu.

Badam henüz hücumla geçmemişti. Fakat hücumun önünde duran esirlerin kaderine el atma fırsatı olmadı. (20) Hücumdan döndükten sonra cezasını vereyim diyerek yiğitleri bir avluya, iki kızı bir eve hapsedirdi. Kapının önüne nöbetçi koydurup köydeki kâhyaya teslim etti. Kalan yiğitlere ark kazdırdı, içlerinde Noyanbek ile Kojban olan Kazak esirlerine götürüp işe katılmalarını emretti. (25) Oljabay Kalmukça bildiğinden bir yararı olur diye ve başka esirlere katmayıp sadece kızların kapatıldığı eve yakın kulübeye tek başına hapsedti.

Küniş ile Enlik'e gözü ilişen Badam'la başlayıp, yüzbaşıya, onbaşıya kadar "şu harpten sağ salim geri dönsen benim olursun" deyip (30) yola çıktı.

Öyle yaptıktan sonra, Lama Dorji tümenine varıp katılarak, baş kaldıran kazakları kana boyayarak basıp geçeyim diye ümitlenen Badam Batır sallanarak çekip gittikten sonra geriye kalan köyün, evin içi bir saat sonra telaştan arınınca, ölü çıkmış gibi ürkütücü (35) bir sessizlik çöktü. Yalnız esirlerin kedere gark olan gönülleri daralmış bir hâldedir.

“Rayimbek’in güvendiği ben idim” dedi, ancak gün geçtikçe Oljabay’ın etrafındakiler azaldı.

Kulübede tek başına yatan Oljabay’ın gözüne ilişen şimdi (40) iki üç adamdır. Onlardan biri süngüsünün ucunu yere saplayıp, kendisi kızların hapsedildiği barakanın temeline arkasını dayayıp, ara sıra gözünü açtığında Oljabay oturmuş kulübeye baka durup pinekleyerek şekerleme yapıp duran aksak nöbetçidir. Onun zaman zaman bazı kimselerin tazimle sunacağı rakıyı içip, ağlamaklı olan (45) hâlleri de olur. İkincisi sırtı ihtiyarlıktan öne doğru eğilmiş [8] ulu yaşlı adamdı. İhtiyarın vazifesi, tutuklulara günde bir defa yemek getirip vermektir.

O ihtiyar köse son günlerde yemek getirdikten sonra her defasında Oljabay’la konuşmak ister, birşeyler deyip kahkaha atarak şakalaştıktan sonra biraz duraklar ve (5) sırtını sıvazlayarak çıkıp gider. Bazen birşeyler düşünerek tutsaklara bakar, bazen de bir şeye pişman olmuş gibi ağzını açmadan başını salladı. Bunu anlayan Oljabay diğer sefer geldiğinde ihtiyar köseye kendisi acı konuştu.

Tek gözlü kulübenin hantal yapılmış ağaçtan kapısı derme çatma idi. Şu (10) iç tarafa ışık düşüyordu. Gizlice bakılsa dışarıda gidip gelenleri de açıkça görmek mümkün. İşte, nöbetçi dört beş adım mesafede kızların kaldığı evin duvarına sırtını dayayıp eğilerek oturuyordu, Oljabay ile ihtiyarın sohbetleri de ilgisini çekmez.

– İhtiyar, bize şu kara çorbadan başka verdiğin bir şey yok mu? Neredeyse (15) açlıktan kıvranıp öleceğim be, – diyerek Oljabay laf attı.

– A, çocuğum, sen dil bilmiyor musun zanediyordum, Kalmukça konuşsana, – diyerek ihtiyar Oljabay’ın Kalmukça konuştuğuna seviniverdi. – Hey sen kimsin?

– Ben Kalmuğum, diyerek cevap verdi Oljabay.

– Adım (20) Mönke. Geçenki bir savaşta Kazakların eline düşüp, onlardan kaçıp çıkmam şöyle oldu, işte şimdi kendi halkım olan Kalmuğun elinde esir kaldım.

– Kimin kim olduğunu bilmeden karma karışık bir alaca bulaca dünya olup gitti işte, – dedi ihtiyar kendi kendine söylenerek. Fakat, (25) onun içini sızlatan işte bu yiğidin hapiste oturması değil, sanki gönül yanıklığının başka bir sebebi var gibi. Sırası gelince onu söyledi:

– Yavrum, Kazaklara tutsaklığın ne kadar oldu?

– Kos koca bir yıl. (30)

– Peki bu iki kız kim?

– Benimle birlikte kaçıp gelen Kalmuk kızları.

– Kalmukça bilmiyorlardı, üstelik dilleri bozuk.

– Üç dört yaşlarındayken Kazakların eline düşmüştü. Nereden bilsin? (35)

İhtiyarla Oljabay arasındaki sohbet her geçen gün artarak derinleşiverdi. İhtiyar Oljabay’ın Kalmuk olduğuna inandı. Şimdi onunla yavaş yavaş dertleşmeye başladı. Düşündüğü çok önceden yüreğini sızlatandı.

– Benim de evlâdım esir düştü, o zamandan beri (40) işte tam on yıl geçti. Ah ah! Senin gibi O da diri olarak geri dönse, başka bir arzum olamazdı.

– Kimmiş senin çocuğun? – diye soran Oljabay meraklandı.

– Adı Dalunmin idi. Eğer Kazakların elindeyse, şimdiye kadar Kazak olup çıkmıştır. [9]

– Özellikle ona benzer birisiyle karşılaşmadım, babacığım. Hasık kavminin halkı çok, yeri geniştir. Bazen göçüp konma devri gelse, bazen de yorulup dinlenme devri gelir. Başkasını değil kendi çoluk çocuğunu da nerede yaşadığını bilmeyip kaybolanlar çoktur. (5)

İhtiyarın gönlünde ümit ateşi tutuşuyordu. Yeniden su serpilmiş gibi oldu. Sevinci arttı. – Ben esarettayken Kazakların içinde nesli başka bir yiğit var, – dedi Oljabay. – Fakat adı sizin söylediğiniz gibi değil, başkaydı. (10)

– A! Kim o? Değişik olsa da adını söyleyin! İhtiyar afallayarak düştü. Oljabay Ebin Usta'nın öğrencisi Dağır hakkında iyice açılarak derdini anlatma yoluyla kendinde de bir ümit uyandığını, ihtiyar kösenin de gözünün gülümsediğini anladı.

– Gerçekten esir olsa, O da senin gibi çaresiz olup (15) çıkar, – dedi ihtiyar Oljabay'ın yüzüne düşünerek bakıp.

– E, (çocuk) büyüdüğünde rastgele git derseniz, – deyip Oljabay, elini itti. On yıldan beri çocuğundan ayrıлып, ah edip duran ihtiyarın hikâyesini gittikçe uzatıp anlatmasına tahammülü kalmadı. Ne de olsa Allah'a sığınırız dedi, acıdığı için gidesi geldi. (20) Öyle yaptı, Oljabay'a isteğini söyledi.

– Evlâdım, – dedi ihtiyar Oljabay'a başını öne düşürüp fısıldayarak konuştu, – Yaşım kemale erdi. Ölmeden önceki ricam olsun, ak yüreğimi vereyim. Beni şu Dağır isimli esirle kavuştur. Bunun için ne yap dersen elimden geleni esirgemeyeceğime yemin (25) edeyim. Şimdi burada sizi tek başıma aldatacak değilim!

Oljabay içinden “hadi hayırlısı” dedi de: – Sarhoş olmuş! – diyerek alaycı bir tavırla gülümsedi. – Elim kolum bağlı hapiste otursam, Dağır'la nasıl kavuşturayım? – Ben seni esirlikten kurtarıvereyim. Altına at da (30) bulup vereyim. – Dağır sizin çocuğunuz mu, değil mi, onu siz de, ben de kesin bilemeyiz elbette. – Pekî, Allah yardımcımız olsun. Olmasa hepten ümidimi keserim. Oljabay kendisinin kurtuluşuna gözü kestikten sonra şimdi iki (35) kızı kuvvetlice çekti. “Onları atıp yalnız tek başına varsam, Kazaklar bana inanmazdı. Yine kızların bana yardımı da olur” deyip inancını çeldi. Evlâdım için hepsi kurbanlık denilen yere gelen ihtiyarı da birlikte serbest bırakıp göndermeye razı oldu. Her ikisinin vadesi birden dolduktan sonra ihtiyar Oljabay'ın (40) elini ayağını zincirden kurtardı. Nöbetçiden pek tehlike yok. Onun çaresi – bir adım ötede imiş. İhtiyar biraz sonra onu evine gönderir ve yerine nöbetçi kalır. Biraz sonra bir kadeh rakı getirip yan tarafına yatarak kenara koyar ve Oljabay'ı yavaşça bozkıra alarak çıkıp gider. İşin doğrusu, tutsaklara gerçekten ihtiyacı (45) olan şu iki adamdan başka bir kişinin Kazak esirleriyle işi yok. Badam ata binip gittiği günden başlayarak bu üçü köyün ileri geleni – Koşka Kâhya'nın da dikkatinden kaçtı. [10] Yavaş yürüyen düşman uzakta diye bir umursamazlıkla ata yemeklerini gezinerek yiyiverdiler. Onların bu kadar umursamazlığı da Oljabay'ın

amacına ulaşmasına kolaylık sağladı. En önce üçüne birden üç at hazırladı. Onları, ata binip kaçtıkları gün köyden uzak, yar altına götürerek bağlayıp bıraktı. Küniş ile Enlik'in de (5) gecedan beri bağlı olan elini ayağını düğümden çözdü. Ne zaman ata binip gideceğiz diyerek merak ediyorlarmış. Oljabay gelip, sarhoş olup yatan nöbetçinin elini ayağını ipe sararak direğe bağladığında, ihtiyar iki kızı pelerininin altına alarak köyden uzaklaşır. (10)

İhtiyar köse üç kaçağı boylu boyunca yere uzatarak yatırdı. Şu sıkışık durumda sükûnete kavuştuktan sonra onları peşinden izleyerek dönmeye niyetlenip atın başını geri çevirdi.

Bu şekilde uzaklaşan Oljabay:

– Vay, eyvah! – diyerek parmağını ısır. Bir şeye üzüldü, ah! (15) – O da ne? deyip kızlar yarışarak sordu.

– Nöbetçinin ağzına bez sıkıştırıp gitmediğime bakın. O sesini çıkarmadan yatırsa olacaktı.

– Sesini niye bir defa kesmedin ? – dedi kızlar.

– Ona ihtiyar köse razı oldu mu? “Adam öldürmeden git, (20) ‘yolun meşakkatli olur’ ” dedi. Arkadaki vaziyet Oljabay'ın düşündüğü gibi oldu. İhtiyar ertesi gün kuşluk vaktinde bir şey olmamış gibi kara kâseye kara çorba doldurup, acele ederek yürüyüp, Oljabay'ın yattığı barakaya geldi. Nöbetçi şimdi aklını başına toplayıp, direğe bağlı ipi gerivererek ölecekmiş gibi saldırmak istiyormuş. Onu görmemiş gibi (25) davranıp, barakaya girdi ve taaccüp ederek tekrar çıktı. Nöbetçinin yanına gelip: – Esirler nerede? – dedi.

– Görmüyor musun? Kaçıp gitti, – dedi yattığı yerden.

– O, it. Rakıda babanın öcü varmış gibi davranman kötü (30) idi. Şimdi gerçekten başın belaya girdi, dedi ihtiyar toprağı ufalayarak.

– Kökçin, çabuk elimi ayağımı çöz, kâhyaya rakı içtiğimi söyleme!, – diye yalvardı nöbetçi. O zincirden kurtulur kurtulmaz başını öne eğerek kâhyanın evine baka baka gitti. Bumdan sonra yaygara koptu, köy ayağa kalktı. (35)

Yedeklerine at alıp koşan takipçiler kaçakları iki gün kadar kovalayıp yetiştiler. Askere şimdi esir düşmek tehlikeli olacağını düşünen her biri, peşinden gelenleri sert bir şekilde karşıladılar. Firarî, geri çekilirken vuruşup, akşam karanlığı başlayınca kadar teslim olmadı. Fakat atlarına yayın oku değıp, yaya kalan iki kız diz çökmeye mecbur oldu. Kendisi de (40) iki üç yerden yaralanan Oljabay “esarete ben düşeyim, sizler benim atıma beraber binip kaçınız” der, “sen ellerine düşsen ‘hain’ ” diyerek işkence edip öldürürler. Ondan kendini kurtar ve konuş deyip razı olmadı. Öyle yaptılar, iki kız ellerine düştü ve Oljabay can havliyle [11] kamışlığın arasına girip karanlık tünekte sinip kurtulup gitti. Ondan sonra şu sözün yeri geldi. Bir azaptan kaçarken cehenneme denk geldi. Düştüğüm yer Cehennem çıktı deyip, bu defa tamamen ümidini kesmişti, görüp yaşayacağı günleri, (5) tadına baktığı kavrulmuş buğdayı bitirmediğine sevindi.

– Kamışların arasına giriverip biraz soluklandım, – dedi Oljabay sözüne devam ederek.

– Askerlerin Küniş ile Enlik'e küfüretmeleri, sert kamçı sallayışı kulağıma çalındı. (10)

Eziyet çekeceksem bir defa çekeyim, öleceksem bir defa öleyim deyip ne kadar ok hazırlasam da, ona nazaran çabucak haber yetiştirmenin daha doğru olacağını düşündüm. İkisinin bana söylediği emri de, ricâsı da bu idi.

– Baştan başa ölüm, hakirlik. Bakıp durmak ise, bağışlanmaz – diyerek baştan beri Oljabay’ın sözünü bölmeden, kesmeden (15) dinleyen Rayimbek kalçasına vurup yerinden fırladı. Kartal ifadeli kaşlarını çatarak bir şeylere hazırlandığını anladı Oljabay.

Tan sessizce atıvermişti. Davul çaldırarak askerleri yerlerinden kaldırdı. Herkesten önce ikisi birlikte ata binip, doğruya doğru (20) yola çıkınca diğer askerler de tamamıyla sessizdi. Bunlar bitkin yürümedi. Ava çıkan avcılar gibi kahkaha ata ata atıyla tırıs gitti. Komutanlardan uzaklaşmak için arabasız atı güçlü asker, hızlı giden asil atın kuyruk sokumuna kamçısını nazikçe vurup, (25) alıştığı gibi kendi hızına bıraktı. Küniş ile Enlik durumu düşünerek, çok rahatsız olan Rayimbek Kökoynak’ın yanında adım atınca yanındaki yol arkadaşı bir koşturup bir yavaşlatarak gemi bırakmamaya bütün (30) gücüyle uğraştı. Bunlar diğer yiğitlerden ayrılarak gözden kayboluncaya kadar uzaklaşıp gittiler. Gerideki askerler gözden kaybolup tamamen uzaklaştıktan sonra Oljabay iyice şüphelense de, onun şimdiki gönül kasvetini öğrenip anladığı için mola vermeden yavaş gidelim diyemedi.

Hiç anlamadan, bir yerde atı dinlendirip otlatmadan, gün (35) batımına doğru Oljabay’ın düşmandan gizlendiği sazlığa doğru yaklaştı. Kara sulu kamışlığın her tarafında bir uçup bir konup giden karga ve kuzgunları gördüğünde Oljabay şüphelendi. Karganın, kuzgunun leş üstüne üşüşme âdetini kim bilmez. Kızların esir düştüğü yerde iki atın ölüsü ve iki üç askerinin cesedi kalmıştı. Karga ve kuzgunları (40) parçalamaya çağırdıysa bu iyi işâret diyerek içinden geçirdi. Mesafesi uzun sık sazlığın etrafında dolaşmadan, at göğsüyle hamle yapıp, toynağıyla çatır çatır ezerek öbür tarafa geçerken arka taraftaki meydanın her yerinde yan yana yatan atların cesetlerini ve insanların cenazelerini gördü. (45)

İkisi beraberce hemen atlarını koşturup geldiğinde her cesedin kime ait olduğuna at [12] üstünde yukardan bakarak bir bir kontrol ettiler, ancak içlerinde tek bir kadın bile yoktu.

Gece gündüz yürüyüp, ikinci günün öğle vaktinde Oljabay Kaçan Kalmuk köyünün yukarisından indi...

Köyün bütün çadırlarını toplayıp, yükleri deveye, öküze yükleyip, akrep ısırması (5) gibi telaş içindeydi.

Küniş kızgınlığından yanar gibi olup, sinirlenerek gelen Rayimbek etrafa bakmadan köyü darmadağan etti. Badam Batır’ın ölümüyle arkadaşlarının yenilerek kaçışından haberdar olup, “Kazaklar Kalmuklara karşı hücumla başladı. Yoluna çıkanları (10) yok ederek geliyormuş” diye bir söylentiyle kendi içlerinde kargaşa yaratıp, korkutup, yola çıkıp kaçmaya hazırlanan Kalmuk köyünün yaşlıları, kadın ve çocukları, çöken develerin örtüsüne bağlanmış heybelerin arasına saklanarak yumuluverdiler. Karşı çıkan birkaç askerinin başına kurşunlu (15) kamçı ve kırılmaz palalarla vuruldu.

İleri gelenleri tepeletti. Kulağından yakalanan tavşan gibi at üstünde, ensesinden tutarak kaldırıp:

– Elinize düşen iki kız nerede?! diyerek haykırdı, (20) Rayimbek.

– İki kız ile bu yiğit – hepsi kaçıp gitmiş, Tanrı şahit! – diyerek Oljabay’ı gösterip cevap verdi kâhya iki ayağı yere deymemiş şekilde dar ağacına asılmış gibi sallanıp durarak.

– Kahraman Badam’ın askerinden haberin var mı? Onlar şimdi (25) nerede?

– Hasık kavminin Rayimbek adlı bahadırı Köközen boyundaki çarpışmada Badam’ın başını vurup atmış ve askerleri doğu tarafına yönelerek gitmiş diye işittim. Şimdi, herhalde Talas boyundaki Sarı Manja tümenine yaklaşmış olması lâzım. (30)

Rayimbek kâhyanın ensesini dikenli çalıdan kurtarıp, ayağını yere deydirdi. Kendisi O’na bakarak biraz eğilip, kamçısını arkaya doğru atıvererek:

– O kalın toz bulutunu gördün mü? dedi. Kâhya ökçesini kaldırarak Rayimbek’in kamçısını savurmadığı tarafa bakıp. (35)

– Gördüm, bahadır, – dedi.

– Baksana, o Kalmuk arkadaşlarını kovup, bizim arkamızdan gelen Kazakların büyük koludur. Bu arada azıcık oyalanırız. Göç atlarını boşaltıp, yükü indir. Sığır kesip ete doyor. Yoksa onlar seni develerinde birlikte yer. İşte şimdi, (40) serbestsin, – diyerek bırakıverdi.

Kâhya hararetle işe girişiverdi. Bağırıp, şangır şungur ses çıkartarak söverek yükün arkasına gizlenenlerin hepsini bir yere topladı. Emir verip, yüklenmiş yükü düz yere indirtti. Bir kişiyi yaya yürütüp (45) köyün dışına getirerek kervanı birlikte sürerek götürüp toplanıp [13] duran at sürüsüne gönderdi. Urganı atıp, hayvanları yakalamaya geldiğinde hayatta Kalmuktan öteye geçer tek kişi yoktur. Sadece yiğitleri değil ihtiyarların kendileri tasmaları atıp, sırik sallatıp, birer birer semiz atlardan kementle yakalayıverdiler. Kemendi boynuna ulaşmadan yuvarlanan hantal kısrakları, (5) genç kısrakları tutan adamları sürüyerek kaçıp, adam usulüyle zar zor zapt ederken Esjan komuta ettiği asker de yetişti. Gün boyunca durmadan yol alıp, “yiğit azığı ile börü azığı yolda” deyip gittikçe karımları acıkan deve üstündeki yiğitler baştan beri güzel (10) yıldı eti ile sucuğu, boyundan buda değin bütün et parçalarını boğazına kadar yiyerek doyup bir güzel şişti. Kolaçan etmek için gözcü çıkardı. Diğer piyadeler kendi yüzük kuvvetleri boyunca bölünüp, herkes kendisine rahat gelen yere büzülüp yattı. İkişer üçer baş başa verip, kendi aralarında fısıldaşarak sohbet edip biraz sonra uykuya daldılar. Kaç günden (15) beri gözünü yumulvermesinin sebebi buydu. Birden bire apar topar uyanıverdi. Askerler yerlerinden kalkmaya başlamışlardır diyerek düşündüydü daha önce. “Ya pirim, derin uykuya dalmışım hey...” Hayır, tan atışına benzemiyordu. Asuman çay gibi (20) açık, gökyüzü küme küme yıldız dolu. Rayimbek’in dünkü cesareti hoşlarına gidince, hep beraber gülüşüp, sevininerek hayretle baka kaldılar.

Çabucak kuvvetini topladı. Çolpan doğmamıştı, ona bakıldığında tan vaktine daha biraz vakit var gibiydi. Yanındaki Esjan iyice (25) gafildi. Çarpışmayı sonuna kadar götürüp, mücadelenin tam sonunda sancağı sallayan asker gibi ayağını, ellerini gerip bırakarak, köşeli burnunun ucunu göğe doğru dikerek nefes almakta.

Evvelki kargaşada kadınlar sıkışınca, tık nefes çıkan ince sesleri birbirine karıştı. Vaziyet böyleyken bazıları nefes nefese var gücüyle o tarafa doğru hücumla geçti. Rayimbek başını kaldırıp kulak kesilmişti, (30) gür seslerin de, cılız seslerin de konuşmalarını anlayamadı.

Şu sol cemahtaki bazı kimseler nefes nefese bütün kuvvetiyle ileri atıldı. Rayimbek’e beş altı adım kala yoldaki yiğitler de uyanık görünüyordular, yerlerinden ok atarak durup, ileri atılırken (35) önu kapatmak için durdu.

– Sen kimsin, ey?!

– İleri atılıp nereye gidiyorsun, dur!

– Hey, arkadaş, bu kötü oldu be! Şu sizin yarenleriniz bizim kızları sürükleyerek götürdüler yahu!...(40)

– Ne oluyor?!

– Ne diye böyle bomboş duruyorsun?! Hiç bir şey gevelemeyen yiğitler birbirlerinin yüzlerine bakarak taaccüp ettiler. [14]

– Hey, sen böyle adam akıllı anlat, şey, yiğitler, kızlar... Ondan sonra?

– Ya, ya... Bundan sonra sizin yiğitler bizim kızları birer birer sürükleyip götürdüler, sanki koyunu sürükleyip götüren kurt (5) dersin... O, eyvah! Şimdi ne yapalım, şimdi! Şu sizin büyüünüze söylemesek olmaz şimdi, – dedi o tık nefes kalarak. Kendisi ağlamaklı olmuş.

Rayimbek onu tanıdı. Ta kâhyanın kendisi. O'nun sözüyle kendi yiğitlerinin bir şeyleri berbat ettiklerini anladı. (10)

– Ey, yiğitler, – dedi Rayimbek onlara yaklaşarak gelip, – siz bu kâhyayla birlikte gidip, kızları kurtarın. Onlara işkence yapanları buraya getiriniz.

Yiğitler bir dediğini iki etmeden kâhyayı önlerine katarak yürüyüp gittiler. (15)

“Şüphesiz yiğitlerin bu yaptığı terbiyesizliktir – diye bir düşünce geldi, onların arkasından bakıp duran Rayimbek'in aklına. – Ne yapmak gerek? Suçlayıp cezalandırmak mı lâzım, yine"... O anda aklından gitmeyen Küniş'i göz önüne getirdi. Fakat bu konuyu bir daha düşünmeye ne isteği ne de tahammülü vardı, yumruğunu taş gibi yaparak (20) sıkıp, dişlerini gıcırdattı.

Can acısıyla hırıldarcasına dişlerini gıcırdatarak durup: “Cezalandırmak lâzım” dedi kendi kendine. Yumruğunu açmadan arkasına döndü. Yakınlaşarak gelen Esjan'ı görüp, biraz matarasına doğru eğildi. Deminki kargaşadan gürültüden O da uyanıvermişti. Kâhyayı tık nefes bıraktı, gözcüleri (25) de azarladığını hatırladı. Daha önce böyle olaylara sıcak bakmayan Rayimbek ne diyeceğini, nasıl bir karara varacağını anlamıştı. Şimdi onlar gelinceye kadar ne yapmak gerektiğini ikisi birlikte anlaşarak yapmaları lâzım. Yoksa Rayimbek sinirli. Çabuk parlar, yanlış karar vermesi mümkün. (30) Bunun sonu pişmanlıktır.

– Düşmana da dostu da, herkese adil olunmalı, – dedi Esjan birden konuşmaya başlayıp. Bizim Moğollara olan intikamımız bir gecelik değil; dövüşümüz, kavgamız bir günlük değil...

“Eğer nefsine yenilen yiğitlerin suçunu cezalandırıyorsam, (35) o düşmana acıdığımdan değil, öz vatanıma acıdığımdandır, Kazak denildiğinde iyilikle kötülüğü fark edemeyen halk demesinler. Bunu ar, vicdan sahibi adamların anlaması lazım.

Rayimbek çabucak bir sonuca vardı. Dişlerini gıcırdatıp iki yumruğunu taş gibi sıkarak yiğitlerin gittiği tarafa gözünü kıpırdatmadan bakıp (40) duruyordu. Sert konuştuğu iki yaramazı alıp getirerek yaklaştılar.

Kuban edilmek için hayır dua istemeye gelen koyun gibi tepinip, Rayimbek'e yaklaştıkça iki kişiden biri yedeğe zorla razı olmakta ve ikincisi “E, düşmanımız olan Kalmuk'un kötü kızı için cezalandıracak olan kimmiş?! dercesine, boynunu çeviriverip (45) öne çıktı. Kâhya nefes nefese onlardan önce yetişti. [15]

– Oo, batır, şu anda biz Kalmuklarda da günah çoktur elbet. Sırası geldiğinde Hasık Kavmine acımadı üstelik. Bundan dolayı şimdi Tanrı cezasını veriyor mu? Bu iki yiğidin alıp götürdükleri kızlardan birisinin babası horlanmaya dayanamayarak kendisini boğazından asıp (5) intihar etti! – dedi. Rayimbek ile Esjan’ın önüne gelerek diz çöküp oturakaldı.

İki bozguncu önüne gelince Esjan da iki üç yiğidi, yüzbaşları çağırıp getirmek için yolladı. Onlar toplanıncaya kadar Rayimbek’e yaklaşıp, o ikisi hakkında kendisinin nasıl bir karar (10) verdiğini söyledi.

– Bu defa “bundan böyle, bu şekilde başıboşluk yapmayın diyerek korkutup, hatırlatıp dururum, bununla sınırlı kalsak nasıl olur? – dedi Rayimbek’in yüzüne bakarak.

– Düşünüp taşınmaya fırsat yok, Ağabey, – dedi Rayimbek. (15) Bu tevekkül, kaşlarını çatmıştı bakşı (din adamı). Çabucak atlara binip gidelim. Şimdilik kendi kararlarınıza göre yapın. Yalnız düşmanımız, dostlarımız için ibret olurcasına daha sert olsun.

Esjan doğrusu Rayimbek’ten yumuşaklık umuyordu, yok, adalete gelindiğinde O düşündüğü gibi değilmiş, onun “daha sert” (20) olduğuna içinden sevindi. Doğru, kamışı çıplak elle tutsan yırtar”. Onun için kendisine de, başkasına da adaletlik ile samimiliği bir tutmalı. Harp zamanı bunu talep eder... Rayimbek yüz kadar askerini yanına alarak yürüyüp, atlara binip gittiler.

Esjan yüzbaşılara az çok anlaştıktan sonra iki bozguncuya (25) onar taneden yirmi kamçı cezası emretti. Cezayı askerlerin önünde infaz etti ve gecikmeden kalabalık olan askerlere komuta ederek etrafı kollayıp sert adımlarla yürüyüverdi.

Şimdi Rayimbek’in aklında Küniş, yalnız sadece Küniş vardı. Uzaklaştıkça bedenimi öfke ile intikam kını sarmaya başladı. Böyle çıkarken: (30) “Çok yazık, – dedi ve pişman oldu, Badam Batır ile sefere giderken Enlik ile birlikte önüne geip durdukları zaman kızları katliam saldırısına karıştırmayarak dikkatli olun deyip bölerek göndermişim... O zamanki acımam acımasızlık çıktı. Gözümün önünde olsaydılar, onları kavganın arasından çıkarmadan korur muydum el âlemin içinde?” Rayimbek fikir (35) deryasına dalarak gelirken artçı piyadeden bir haber ulaştı. Başındaki kara kalpağı eliyle bastırdı, yırtık kaftanı, altında kırmızı sarı renkli, anlı akıtmalı kısırağı olan, elbisesi eskimiş, sırtı kamburlaşmış yaşlı bir adam yan taraftan çıka geldi. Kısırağın yanlarına (40) sırayla mahmuzlayıp, hızlı gelirken atın başını tutup yakalayan askere seslendi.:

– Hey, evlâdım, – dedi yüzünü sıvazlayarak.

– İhtiyar, ne oldu, Kazak yiğitleri hakkında şimdi sen şikayet etmeye mi geldin? Geçenlerde “ganimet alma, yağmalama” (45) sırasında Moğol çerileri Kazak köyünü nasıl yağmaladıysa, size de [16] öyle yapıp kılıçtan geçirmeliydiniz, – diyen asker ihtiyarın suratına öfkeyle baktı.

– Söylediğin yerinde, evlâdım, aynen öyle yapmalıydı. Şimdi bilakis iyilik yapmışsınız, öyleyse biz de elimizden geldiğince (5) gönül borcumuzu ödemeyecek miyiz?

– Ha ha, – deyip gönüllü asker alay ederek güldü. Kalmuklardan iyilik ummaktansa kurttan iyilik beklemek doğru olur...

Gönüllü askerinin bu sözün üzerine ihtiyarın sarı yüzü ateş gibi kızardı, aşağıya baktı. As sonra yeniden başını kaldırıp, (10) askerinin yüzüne doğru bakamayıp, geniş bozkıra yan yan göz atarak:

– Çocuğum, sözün kıyası bizim Badam Batır'ın eline düşen sizin iki kızınızın şimdi nerede olduğunu tahminen biliyorum. Bunu batırlarınıza ulaştırınız, – dedi rica ederek.

– İşe yaramayan kısrağı sürekli kamçılıyarak gelip söylememin sebebi şu. (15)

– Eee, şöyle de. Sen onu dünden beri söylemeyip, bugün nasıl samimice itiraf ediyorsun? Belirsiz bir yere götürüp, kalabalık düşman askerlerinin üzerine salmayı mı düşünüyorsun?

– Açık gözlü olan piyade de onun anlattıklarına kolayca inanacak değildi. (20)

– Yo, yok. Ben dünden beri köyde yoktum. Yeni öğrendim. Öyle kurnazlık düşünsem, Rabbim çarpsın! Doğru söylüyorum. Bizim aramızda da iyiliği bilenler var. Hepsi birden it değil. Siz ya kendiniz söyleyin ya da beni yollayın bahadıra. O akıllı başında bir beyzade, gerisini kendisi bilir, – deyip peşini bırakmadı. (25)

– Pekâla. Siz buradan uzaklaşmayınız, ben kendim...– deyip piyade ileriye doğru atıyla gitti. Gecikmeden geri dönüp, ihtiyarı el sallayarak çağırverdi. Oljabay yaşlı adamı Rayimbek'e tanıştırdı.

– Demin bizi hapisten kaçırın ihtiyar budur, – dedi. Bizim (30) Dağır'ın babasıymış. Rayimbek deminki piyadenin sorduğunu tekrar sormalı. Yalnız: – Başlayın! – dedi emreden keyifli bir ses. Biraz ilerleyiverip: – Burada dört beş yiğit kalıp, arkamızdaki piyadeleri götürüp (35) gelsin, – dedi yanında dişlerini sıkıp gıcırdatarak gelen Oljabay'a doğru hafifçe boynunu çevirip.

Bunlar sıra sıra dağları, tepeleri aşip; tepeleri, tümsekleri geçip; bazen çaydan, dereden, uçsuz bucaksız ovidan geçip, güneş tepeden aşincaya kadar yürüdüler. Bazen hızlı ve sessizce, bazen de atı tırıs sürerek gittiler. (40) Rayimbek'e kalırsa Kökoynak'a yakışır bir şekilde hızlı tırısla giderdi.. Başkaları arkasından rahvan takip ederdi. O Oyratlı ihtiyar göbekli kısrağın peşinden gidemez. Evvela hafifçe tırıstan sonra omuzluğunun altı iyice köpüklenip gözünün çevresini ter basınca (45) kısrağı sırlıklam oluverdi. Önde giden o olduğu için, şimdi onun hızına uymak zorunda kaldı. [17]

İşaret çubuğun yön istikametini değiştirip, yoldan döndüğü yerde ihtiyar: “Çok uzak değil, bir saate kadar yetişip varırız” demişti, bunların da “ bir kilometrelik” dediği Kazakların göç yeri gibi mi acaba diye bir fikir geldi Rayimbek'in aklına. Bunu sezmişçesine (5) Balpık atının böğürlerini mahmuzlayarak ona yanaşiverip:

– Batır, işte bu yaşlı adam yol göstereyim diyerek bizi Kalmuğun kalabalık ordusunun tam üzerine götürüp kaybolup gitmez mi? – diye kuşkusunu dile getirdi.

– Kıza doğru gideyim diye kayalığa doğru götürmesin sakın (10) elbet, deyip Esenbek onu tutup göndermiş.

– Çocukluk çağlarından sırdaşı olup birlikte büyümüş iki arkadaş, Rayimbek'in ne yapacağı belli olmayan hâlini hatırlayıp korunmak için kendi tereddütlerini, şüphelerini bildiriyordu.

Rayimbek dönüp onları azarlamadı. Akşamdan beri çatık (15) kaşları açılmadı. Sonra bir vadiden geçip eğimli bir tepeciğe çıktı ve etrafı dikkatlice inceledi. İhtiyarla Oljabay, Balpık ve Esenbeklerin safına gelip durduğunda:

– Ak sakal, karşı tarafımızda, ta orada uzakta koyu bir gölge var, görmüyor musun? – dedi, yaşlı adam başını çevirmeden; (20)

– Ben piri faninin gözüne açıkça görünmüyor, fakat götürmekte olduğum yön bu civardı, – dedi ihtiyar gözünü sıkarak kırıştırdı. O tarafta Kalmuk köyü var, Badam Batır'ın köyde bıraktığı askerler olmalı herhalde. Benim bildiğime göre, sizin aradığınız kızlar tam şu yerde. (25)

– Öyleyse ne duruyorsunuz, – deyip Rayimbek ilerlemek için hamle yapmıştı ki ihtiyar durdurdu.

– Bahadır, biz gölgemizi onlara göstermeyelim, sonra geri çekilmek zorunda kalırız. Vadiye inerek göze çarpmadan yaklaşalım. İyice yaklaştığımızda başımızı uzatıp duruma bakarız. Eğer köy تنها olsa, akşam (30) sanki o anda kendi köyümüze gidiyorcasına rahat rahat gideriz. Sağda solda çeriler çoksa, o zaman arka taraftaki piyadelerin rast gelmesini beklemeniz doğru olur.

Rayimbekler ihtiyarın dediğini yaptı. Çukur bir vadiye inip demin düşündüğü tarafa doğru aceleyle koşturdu.. (35) Yaklaştık dediklerinde, piyadeleri burada bırakıp Rayimbek, Oljabay, ihtiyar dördü birlikte öndeki engebeli tepeye çıkmıştı, kaygan taşlık yerdeki köy altta göründü.

Büyük ak çadırın ortası alacalı bulacalı dikilmiş, karası karışmış (40) keçe evlerin sayısı yirmi otuz kadar.

– Ak çadır – Badam Batır'ın, – dedi ihtiyar. – Henüz çıkılmamıştı. Ona bakıldığında, bu köy Badam'ın başından vurulduğunu henüz bilmiyor gibiydi. **[18]**

– Köyde kimlerin oluşu mümkün? – diyerek sordu Rayimbek?

– Azıcık asker, eşraf ile obanın, oymağın adamları var. Diğer askerler komutanlarıyla birlikte orduda. İşte o ordu bu mesafeden uzak mı, yakın mı, bunu bilemiyorum, – deyip yerleşerek cevap (5) verdi ihtiyar.

– Bizim kızların bu köyde olduklarını nereden biliyorsun?

– Sizin kızlar ikinci kez esir düştükten sonra bu köye getirilerek hapsedmişti.

– Siz gidip ne var, ne yok öğrenebilir (10) misiniz? – deyip Rayimbek yaşlı adamın yüzüne tepkisini ölçerek baktı.

– Öğrenip geleyim, – dedi fazla konuşmadan. – Benim devamlı mekânım, yerim yok. Kalmuk köyünden herhangi birisine de rast gele konup geceleyerek aralarında dolaşır dururum. Sizler burada bekleyiniz.

İhtiyar perişan kıvraklığını hızla koşturarak uzaklaştı. (15)

– Bu ihtiyarın kendisi nereden bize rast gelip kaldı? İki de dayılarına rastlamış gibi yakınlık göstererek gayret eder oldunuz, – dedi Esenbek ihtiyar uzaklaşırken Rayimbek ile Oljabay'a sırayla bakıp.

– Dayısı olsa da, kayımbabası olsa da, şu (20) Oljabay'ın bulduğu, – dedi Rayimbek gülümseyerek durup Oljabay'a çenesini kaldırarak.

Oljabay yoldaşlarından şüphelendiği için ihtiyarla ikisi arasında olan vaziyeti kısaca söyleyiverdi.

– Yalnız yolunu şaşırın, bizim Dağır ihtiyarın gafil oğlu imiş. (25) Biçare yaşlı adam, bu oğlu için canını feda etmekten çekinmeden hizmet ediyor, – diyip bitirdi Oljabay sözünü.

Yaşlı adam bir çay kaynatım vakitten sonra geri döndü...

O bir şey demeden sabrı tükenen Esenbek:

– İşte, anlat, ihtiyar, kulağım sizde, – dedi yüksek (30) sesle.

– Evlâdım müjde! – dedi yaşlı adam gülümseyerek. Kızlar şuradaymış. Fakat Şamal Han'ın pehlivanlarına doğru gitmeye hazırlanıyorlarmış. Esir düşenler az değil. Tahminen bildiğime göre on, on beş kadar varlar. Şunların hepsini üçer dörder kağniya oturtup (35) götürmek üzere. Kazakların tekrar hücum kalktıklarından Kalmuklar çok korkmuş görünüyor. Göze çarpmamak için esirleri dağda koruyup yürütecek. Köyün çevresinde çerilerin az olup olmadığı görülüyor. Yakın civarda Kaskelen askerine istirahat verdi. Onlar dinlenmemiş gibiler. Kazaklarla çarpışalım, en (40) berideki Badam'ın öldüğü yere kadar kovup atarız diyormuş.

– Acaba, yedeğe alıp yürümeye imkân olabilir mi ki? – diyerek sordu Esjan.

– Olur,– dedi ihtiyar. Yalnız çaydan, dereden ilerleyerek kendinizi gizleyip yürürseniz göze çarpmazsınız. Esirleri alıp götürünüz, (45) işi hallederseniz yirmi kişi olurlar. [19]

“Nasıl, ihtiyarın sözüne inanalım mı? Aldan mıyoruz değil mi? diye yüzündeki soru ifadesiyle Esjan Rayimbek'in yüzüne baktı.

– Barekallah, ihtiyar! – deyip yaşlı adamı tasdik ederek cevap verdi Rayimbek bilge ağabeyin soru ifadeli bakışlarına. Bundan (5) sonra ona döndü ne yapacağını söyledi.

– Hepimiz sıraya geçerek bir izden yürümeyelim, Esağa, – dedi.

– Ben yirmi yiğiti yanıma alarak esirlere ulaşayım. Eğer yetişirsek etraftan dönüverip karşlarına çıkarız, yetişemezsek tepeciğin etrafından dolaşarak... Siz ise bütün diğer askerlerinizle köyün (10) tam üstünden basarak geçin. Düşman ordusu rast gelse de gelme de biz birbirimizden uzaklaşmadan birbirimizi buluruz.

– Bu ihtiyarı şimdilik kendimizle birlikte götürelim, – deyip katıldı Esjan Rayimbek'in deminki söylediklerinin hepsini tasdik ederek.

– İhtiyar bizimle birlikte olacak. (15)

Rayimbek'in kararına yaşlı adam karşı çıkmadı. Ordu ikiye ayrıldı. Böylece hareket ederek Esjan Rayimbek'in yanındaki Oljabay'ı çağırverip:

– Yaşlı adamı sen kendin takip et, – diyerek görevlendirdi.

Rayimbek'in kaşları daha da çatık hâle geldi. (20) Yanındakilerle ağız açıp bir kelime konuşmadı. Yol gösteren ihtiyarın kısırağının yürüyüşü ağırlaşmış, geri kalmaya başlayınca onun tergisini, başını; eğerden, koşumdan boşatıp yedeğe aldı ve yedekteki dinç ata birisini bindirdi.

Bunlar çok uzun yol yürümediler. Bir çay kaynatım vaktinden (25) sonra, esirlerin önüne geçtik galiba diye düşünerek atları durdurdular.

Kuytu bir yerde durup, toparlandı ve saksığan gibi dikkatli Esenbek'e de bir yiğidi katarak beklediği adamların geleceği tarafa gözcülüğe çıkardı. (30)

Esenbek eteği ak dikenli yamaçta, tavşanların cirit atarak kurşunî otların altını üstüne getirdiği tepede tıkırdayan dağın sırtına atını durdurarak indi.

– Sen burada kal. Ben tek başıma, – deyip yuları verdi arkadaşına arkadaşına. Kendi başını eğip çevresine gizlenerek bakıp yavaşça yürüyerek tepenin başına çıktı. Etrafı avuç içi kadar görünen (35) takkeye benzer yuvarlak tepenin üstünde yerinden kalkarak bakmadan yüzü koyun yatıverdi yere, bilhassa düşmanın geleceği tarafa dört gözle baktı. Haykırdığı sedanın ulaşacağı mesafede, önde deve

boynuna benzeyen dağ yarığı arasından arabalı, atlı grubun uzayarak ilerlediği gözüktü. Hışırdayarak yürüyüşlerine bakıldığında bugün filan yere (40) yetişerek toplanmalıyız der gibi acele etmiyorlar. Esenbek yerinden kalkmadan yatarak yamaçtan bu yana doğru yuvarlanıp aşağı indi. Kalmuk'un nöbetçileri yakalanıp okla öldürülmüştür diye korkmuş, önce yerinden fırlayıp atını tutunca: (45) – Tüh, Eske-ay, senin o tavrın ne, çocuk musun, [20] akıllı mısın, insanın anlaması mümkün değil, – deyip gülümseyerek başını salladı.

Esenbek çok beklediği kıymetli konuğunu görmüş gibi sevinerek, – Geliyor! – dedi. – Şu çay yatağından yuvarlanarak gidip ta orada (5) tümseğe, şu dağın yamacına yaslanarak, “Hoş geldiniz!” deyip karşılamaya gidiyoruz.

– Vah vah, telaşım, gelene kadar hepsini yerleştirep de koydun mu? – dedi, Balpık da onun hareketine taaccüp etti.

– Dügümlenen bağlardan elini kolunu kurtaranlara silah vermeyi unutmayınız, (10) yiğitler! – deyip hatırlattı Rayimbek mücadele vakti gelip çatığında.

Tam Esenbek'in kendisinin tahmin ettiği yerde çarpışma başlayıverdi. Bu tarafta Kazakların güçlü ordusu var deyip akıllarından geçirmeden rahat rahat yayılarak ikişer üçer toplanıp konuşarak bazıları arabadaki kızlara yaklaşıp, onlar yüzlerine bakmasa (15) da espiriler yapıp nabız yoklayarak kendilerince bakışarak işaretleşip geliyorlardı. Her çeriye bir piyade tepeden iner inmez yakaladı. Ansızın silahlarını savurmaya da güçleri yetmeyince fırsatını buldukları zaman hep beraber düğümlerini çözerek kaçtılar. O haldeyken uzaklaşmadan arkalarına ok saplanarak, atın arkasına sırt üstü yıkılıp (20) yere düşüyorlardı. Rayimbek çarpışmanın ilk saatinde Küniş'in “ağa” diyen sesi hangi tarafından geliyor acaba diyerek endişelendi. Esirlere doğru başını çevirip bakmaya fırsatı olmasa bile askerlerle çarpışarak göz ucuyla etrafı kolaçan etti. (25)

– Ağa! Rayjan ağa!... – Rayimbek ağa!...

“Ah işte! Şu, şunlar!”. Karşıdan gelen bir Oyratı süngüyle yaralayıp geçti ve atın başını ses çıkan tarafa doğru çevirdi. Esenbek ile Oljabay ve deminki ihtiyar üçü birlikte kağnıların arasından (30) göründü. Onların hepsi çabucak hareket ederek şesperleriyle, hançerleriyle esirlerin elini ayağını bağlayan organları, ipleri kesiyorlar. Eli, ayağı serbest kalan tutsak yiğitler düşüp yatanların silahına yapışıp, sahiplerinden kurtularak yerlerinde duramayıp çıkarak sıçraya sıçraya atlara binip çabucak çarpışmaya karışarak kayboldular. At yetmediğinden (35) yaya kalan birisi yanlarından atla geçen bir süvarinin atının sallanan kuyruğundan yakalayıverdi. Bu hızla diğer tarafına doğru çektiğinde atın ayakları birbirine dolaşıp yuvarlanarak düştü. Sahibi altında kaldı. Onu hemen oracıkta bertaraf eden yiğit ata atlayıp bindi ve çarpışmaya başladı. (40) Onun hilesine, muvaffakiyetine, çevikliğine Rayimbek'in istemeden gözü takılıp kalmıştı, deminki Noyanbek'i tanıdı. O zincirden boşalmış sinirli bir aslan gibi alelacele, çabucak hareket edip mırın kırın edinceye kadar düşman askerleri iki, üç tanesini attan düşürüverdi. “Maşallah bedenini dolduran nefretten cesareti serbest bırakılmış gibi” deyip (45) Rayimbek içinden sevindi.

Yalnız kalan çeriye bir çok yiğidin kuşattığını görünce Rayimbek'in

[21] yüreği rahatladı ve kızlara yetişip geldi. Atın sırtından sıçrayıp inip kucak açarak ilerledi. Serbest kalan iki kızla Rayimbek, Esjan, Oljabay sırayla kucaklaşarak kaygısızca görüştüler. Enlik ile Küniş'in omuzlarını göz yaşları ıslattı. İki (5) kız Rayimbek'in gövdesine sırayla başlarını yaslayarak bazen

ağlayıp güldüler, bazen de gülüp ağladılar. Onların hıçkırarak ağlamalarının çabuk geçmediğini başkaları bilmese de bu üçü bilirdi. Onun için de kurtarmaya giderken tehlikeli olan eziyetli seferden aniden çıkageldiğine hem sevinip, hem de üzülüp dökülen göz yaşlarını görenler konuşmadan (10) dinlediler.

Rayimbek ile Oljabay'ın kızların yanında kalmasını sağlayıp hemen çarpışmaya karışıp giden Esenbek:

– Düşman yere yıkıldı. Bir tanesi bile diri kurtulamadı, deyip burun kanatlarını dalgalandırarak geri geldi. (15)

Rayimbek az olsa bile düşmanı yendik deyip, coşarak önüne gelen yiğitlerin galibiyetini kutladı. Çok uzatmadan atları, mühimmatları, silahları ve benzeri ganimeti onlara dağıttıverdi.

Ata binip yürüyemeyen yaralıları ve kızları ele geçen arabaya oturtturup, geciktirmeden buradan yavaşça yürütüp, (20) yerlerini değiştirtiverdi.

Yukarıya tırmanarak varıp sağ cenahı gözetleyerek beli aşarak indi ve bir pınarın kenarına gelip durdu. Bu arada biraz oyalanınız. Atları dinlendirerek olatıp, yemek yiyiniz, – deyip Rayimbek attan indi. Bu arada biraz mola vereceğiz. Atları dinlendirerek olatıp kendiniz de yemek yiyiniz, - deyip Rayimbek attan indi. (25)

Şırıldayarak akan bulağın bu yakasında üç dört yiğit iki kızı aralarına alıp, sohbet ederek şakalaştılar. Ayrıca Rayimbek'in keyifli, güler yüzüne, neşeli haline bakarak Oljabay birkaç günden beri Allah'ın bir kuluyla lam cim edip konuşmayıp, kaşlarını çatarak kas katı olup gelen Rayimbek'ten (30) tamamıyla başka Rayimbek'i görmüş gibiydi. Onun büyüklere de küçüklere yaptığı espiriler yakışıyordu.

Esen, Balpık, Oljabay gibi çocukluğundan beri tay, kulun gibi tepişip, sırdaş olup büyüdüğü, akranlarını sinirsiz, üzüntüsüz şekilde çimdikleleyen sözleriyle iğneleyerek Enlik, Küniş gibi çalışkan, cesaretli ve has (35) çelik kılıç gibi eğilmez, gayretli, cesur ve gül kokulu, nazik güzelleri ipek eşarplarıyla salları gibi şakalaşır. Kızlar da Rayimbek'in Badam Batır'a bire bir yendiği dövüşte galip gelen yiğitliğini orada ayrıntılı olarak öğrenip sevinç duygusuna gark oldu. (40) Şimdi Küniş'in kendisinden başka hiç kimse, hiç bir şey gözüne görünmüyor gibi, yiğitlik de, baht da, sevinç ve mutluluk da yalnız Küniş olup gözünün önünde gülümsüyor gibi bir an her şeyi unutmuştu Rayimbek. Kaybolan Küniş'i bulup hayata tekrar dönüp gelmesine sebep olan ihtiyar ise hiç kimseye yaklaşamayarak (45) kenarda yalnız oturup kaldı. O gözüne ilişince yerinden fırlayıp [22] kalktı Rayimbek. Canhıraş halde gelip yaşlı adamı koltuğundan kaldırıp doğrulttu ve aralarına alıp getirdi.

– Kızlar, işte bu kişi sizlere baba gibi koruyucu olmuş. Ben bir defasında Oljabay'dan işitip inanmıştım, bugün kendim de aynı kanaate vardım, – dedi Rayimbek ihtiyarı karşısına oturarak. (5)

– Biz Enlik, Oljabay üçümüz birlikte bu babaya borçluyuz, – dedi Küniş, – bundan böyle bizimle birlikte olsa, babamız gibi hürmet ederiz.

– Oğlumla görüşeceğim gün gelse, geri kalan ömrümü sizlere kul olarak geçirmeye yemin edeyim, – dedi ihtiyar çenesini büzüp ağlayarak. (10)

Küniş ile Enlik yerlerinden kalkıp göğüslerine ellerini koyarak ihtiyara tazimle minnet bildirdiler. Yaşlı adam yanına çağırıldığı iki kızın anlından öptü.

– Oğlunuzla geciktirmeden görüştürelim, az dayanın, – dedi Rayimbek. (15)

– Şimdi yavrucağızımla görüşeceğime eminim. Size minnet duygularımdan başka söyleyeceğim bir şey yok. Hüda canlarınıza kötülük vermesin! – İhtiyar biraz düşünerek oturdu ve konuşmasına devam etti.

– Yiğitlerinizin işte bu kâhyanın köyünde yapılan yaramazlığa imkan vermeyerek cezalandırmanız halkı çok memnun (20) etmiş. Sonuçta Kazak ve Kalmuktan eskilere dayanan, bu husumetinin olmasında suçlu halk değil, onların idarecileridir elbette.

– Acaba siz kimsiniz, ihtiyar? – dedi Esenbek ayağını sürterek. – Kazaksın desem Kazak değilsin, Kalmuksun desem Kalmuk’a benzemiyorsunuz. (25)

– Yine sizin dediklerinize bakılırsa benim çocuğumun adı Dağır olarak değişmiş. Böylece Küniş ve Enlik, Oljabay üçü birlikte burada tutsak olarak bulunduğu zamanda araştırıp öğrenmiştim. “Dağır” onun ismi değil, memleketinin adıdır. Biz Moğol’a da Çinli’ye de benzemeyiz, yalnız Dağır denilen halktanız. (30) Hontayşa’nın ansızın yaptığı bir kanlı baskında bizim halka saldırıp insanlarımızı götürmüşler. On iki yaşına yeni girmiş evladıyla bu defa ayrı düştüm. Adı Dalunmin. Düşman askerleri öldürüp gitti mi acaba, çok şükür ölmemiş. Hayatından ben de ümidimi kesmeden, esarete düştüğü gündün başlayarak aradım. Hayatta olsa Oyratların içindedir elbette diyerek Oyratların arasına karıştım, kendim de Oyrat olup benimsedim. Birisine ırgat olup malına baktım. Bir diğerine parayla askerlik edip orduya katıldım. Bir yerde bulamazsam sıvışarak başka yere giderdim. Dolaşıp durup, on yıl sonra haberini aldım. (40)

Yiğitler atlarını dinlendirip kendileri de yemeklerini bitirmişti diye düşündüğü anda Rayimbek yerinden kalktı. Esenbek götürdüğü beş altı yiğidi ve Küniş ile Enlik’i tevzi edip, ihtiyarı Ebin Usta’ya götürüp, oğluyla görüşürmesi için emanet etti. Bu taraftan haber gelmedikçe [23] o taraftakiler hiçbir yere kıpırdamasın diye buyurdu. Kalan kendi adamlarını yanına alarak yürütüp Esjanlara doğru çekildi. Rayimbekler dağın eteğinden inip ayaklarını uzatarak uçsuz bucaksız ova üzerinden, doğu tarafa yöneldi. Esjanları çok geçmeden takip ederek yetişiriz (5) deyip düşünürken arazide önlerinde yükselen tozu gördü. Yürürken yere sürülerek toynaktan çıkan toz değil, bir yerden kaldırılıp çabucak dağılmadan çekilen çalı çırpının toplu tozu tüyüdür. Boşu boşuna toz değil, bir tehlike var muhakkak diyerek durumu fark eden Rayimbek: – Yiğitler, şu öndeki toza toprağa dikkat ettiniz mi?, – dedi. (10) – Evet, bakıp gelelim, – dediler hep bir ağızdan. – Öyle ise dikkatli olunuz! Hücum! – dedi kendisi Kökoynak’ı süratle koşturup oraya çabucak yöneldi. Tahta gibi düz arazide yaklaşık dört beş kilometre yürüdükten epey sonra çarpışmanın üstüne geldi. Onlarca, yüzlerce adamın darmadağın (15) hareketi değil, binlerce askeri olan ordunun dalgalanması gürültülü gündüz denizinin dalgasıdır. İleri doğru giden Rayimbeklere daha önce göçmüş taş yığını gibi görünüp, yaklaştıkça biri girip biri çıkarak kımıldayıp durmaksızın hareket eden karıncanın iri yuvası gibi göründüler. (20) Eşi görülmemiş savaşa katılan her iki tarafın kalabalık ordusu kendi kendilerini kaybetmiş gibiydi. Kenara kıvılcım gibi çıkan ne asker ne de düşman askeri var, kaynaşmış gibi. Öylece birbirlerine pençe atan canhıraş mücadeleyi veren her iki tarafın dikkatini çekmek için takviye olarak kendi taraflarına yeni güçlerin gelerek katıldığını görünce (25) galibiyet ümidi artırsın düşüncesiyle çok mu, az mı olduklarını düşünmeden, hatta yalnız olsa da savaş narası atıp usulüyle Rayimbek’in adını bağırarak hücumla geçti. Başkalarından daha önde giden Rayimbek’in kulağına arkadakilerin adını çağırıp, bağırarak gelmekte oldukları çalındı. Önce beni

uyarıyorlar diye dizginleri (30) çekerek atını durdurup arkasına baktı, yok, öyle değil, gerçekten nara atıp geliyormuş. Kendisi zaten intikamla cesaretlenip, ölümüne savaştan yürekli cengaverlerin, göz önündeki çırpışmalarını görüp, ve kendisi sadece savaşın dışında kaldığına pişmanlık duyarak sinirlenen Rayımbek (35) kendi adını nara atılırken işittiğinde arzuyla düşmana saldırıp kendisi de “Rayımbek! Rayımbek!” diyerek orada çarpışan kalabalık gürüha daldı.

Ne de olsa dinç gücün adı, dinç güçtür. “Zayıf deveye yaşlı at da dayanır” dedikleri gibi, kuşluk vaktinden öğleye kadar vuruşan her iki (40) tarafın da hâli kalmayıp, gücü kuvveti tükenmeye başladığında Kazak yiğitlerinin önlerinden Rayımbek’in haykırıp savaş naraları atarak gelişi askerleri birden titreterek kendine getirdi. Öte yandan, Badam Batır’ın ölümünden beri Rayımbek adına bilgi sahibi olan Moğolları çok şaşırttı. Rayımbek isminin arşa yükseltilecek nara atılması (45) eşkıyayı epey korkuttu. Bu andan itibaren Kazak yiğitleri kuvvet alınca Kalmuk askerleri zayıflamaya devam etti. Esjan’ın komuta ettiği bin kadar [24] piyadeye Kalmukların ne kadar askeri karşı çıktığını kim bilsin ancak, yerde birbiri üstüne ölen yığılmış insan cesetlerinden at ayağını kaldırıp yürüyemez olmuştu.

Rayımbek mızrak atıp kılıç çalıp yürürken izlenimine göre Kalmuk askerlerinin safi seyrekleşti, dağınık göründü.

Savaşı kolaylaştırmak için cengaverleri yığılıp kalmış ölümlerin (5) üstünden başka tarafa aktararak götürmek gerek, ondan sonra etraftaki askerin ne kadar olduğuna bakmak lâzım diye düşündü Rayımbek. Öyle yaptı ve sancak tutup duran Esjan’ın grubuna doğru koşup gitti.

– Esağa, kaçalım, çıkımız! – dedi vaziyeti değerlendirerek. (10)

“Kaçış” yenilginin işaretidir. Düşmanın kuvvetlendiğini gören Esjan bu söze dikkat edip birden baktı. Hayır, Rayımbek’in yüzünde yenilip kaçan adamın ifadesi yoktu. Tekrar sevinç ile galibiyet inancı, salabet işareti sezildi. Öyle olsa orduya komuta eden bahadırın (15) “kaçalım” sözü nasıl bir şaşırtma?!

Esjan onun yüzüne konuşarak bakıp – Her tarafı zayıfladı, – dedi.

– Görüyorum. Bitap düşürmek için değil, çabucak yenmek için, – dediğinde Rayımbek’in bir fikrinin olduğunu anladı Esjan. (20)

– Yiğitler, yürüyünüz arkamdan! – diyerek bağırıp, tuğu sallayarak, dışarıya doğru hamle yaptı. Bu nasıl deyip düşündü mü, düşünmedi mi, kısaca sesi duyunca yiğitler hepsi birlikte diğer tarafa geçtiler.

Kazaklar ile Kalmukların arası ayrıldı. Kazaklar (25) yenilip kaçıyorlarmış diyerek az ileriye kadar kovup gelen Kalmukları kendi grubu azaltıp, arka taraftakilerin seyrekleştiğini görünce geldiği yerde duraklayıp kaldı. Çok geçmeden haykırarak öne çıkan komutanları, ince kuyruklu atı ve sarı tuğu da görünmüyor. Onların bu durumu Kazaklarca da ayan beyan göründü. Bu tarafa (30) doğru kaçarken düşündüğü gibi çıktıktan sonra, Rayımbek şimdi kendisi çıkıp Moğollara aniden saldırdı. Kalmuk askerlerinin salabetini gören hücum katılmış ordunun komutanı çaresiz çekildi. Sancaktar bölüğüyle beraber çerilerin ardından takip ederek kaçmaya başladı. Kazakları korkuttuk diyerek koşup biraz ileriye kadar kovup gelenler (35) atın başını geri çevirdiklerinde, Rayımbek’i takip eden kalabalık ordusu o anda mahvettiler. Serdar o arada atın başını dizginledi. Şehit olanları bir çukura yığarak doldurup, üzerlerini taşla, toprakla kapattı.

Rayimbek ile Esjan piyadeleri götürürken bir geniş mecranlı (40) nehrin yakasına gelince attan indi. O zaman yiğitler birbirlerini kucaklayarak görüşüp, bugünkü galibiyeti kutladılar. Rayimbek'in Kökoynak'ını, Esjan'ın Kertöbel'ini seyis olan yiğitler yedeğe alarak gittikten sonra ikisi birlikte yaya olarak bir birlerine aksi istikamette yürüdüler. Esjan Rayimbek'in yüzünde sevinç [25] parıltısını gördü. İlk çarpışmadan galip olarak dönünce yanındaki arkadaşları sevinçle çılgık atarak, bazıları ne kadar Kalmuk askerlerini mızrağıyla nasıl sapladıklarını, kılıcı nasıl savurdıklarını anlatıp, el kol işaretleriyle gösterir, (5) kimileri öyle gururlanırçasına gelirken, Esjan Rayimbek'in suratının renginden, kaşından, gözünden hiç bir şey sezmemişti. Öyle, bilhassa, çarpışma sırasında Rayimbek'in sadece hareketleri değil, gözlerinden ateş saçarak iki göz bebeğini parıltıdı, dudağını içine doğru kıvrmasına, suratının iki taraftaki tüylerinin ürperip, kızarıp bozarak, (10) görünüşünün de tamamen değiştiğine Esjan pek alıştı. Bu yüzden de O'nun iç aleminde ne öfkесinin, ne sevincinin, ne de üzüntüsünün belirtilerini gizleyemez. Her zaman, her durumda karakterini çocukluğundan beri benimseyen akıllı ağabeyi O'nun gizlisini, saklısını yalnız sakin saatlerde, huzurlu günlerde ancak anlanmış. (15) İşte, Rayimbek bu adetine göre adım atıp, ön dişlerini göstererek gülüp, ateşli gözleriyle isteksizce yerinden kalkarak geldi ve kucağını açtı.

– Esağa, müjde! – dedi o kızların yerini daha sarmadan her iki kızı da sağ selim döndü. (20)

– Sevinç de, galibiyet de daim olsun, Rayjan! – Esjan Rayimbek' tekrar kucaklayıp göğsüne hevesle bastı, arkasına bağladığı eliyle kürek kemikleri arasındaki boşluğa birkaç kez vurdu.

* * *

Atlı adamların kalabalık grubunu uzaktan gören her iki yanında bulunanlar ipe asılırmış gibi birbirlerine yaklaşarak gelip (25) yolcuların hepsine baka kaldılar. Kendi aralarında konuşup yolda gidenleri düşündüler.

– Kendi adamlarımız çıkar.

– Nöbete duranlar var ya, düşman olsa yaklaştırır mı hiç – diye söylendi. (30)

Ebin Usta alına güneşin ışığı değdiğinden görünüşlerinden hiç kimseyi tanıyamadı.

– Onların içinde Rayimbek olsa, Kökoynak'ın neşesi diğerlerinden daha fazla oluyordu, o yoktur her halde? – deyip tahmin etti. Ebin'e seslenip ağzını yumuncaya kadar kalabalığın içinden biri gönüllü olarak (35) öne çıktı. O Oljabay'dı. Arkadaşlarından daha ileriye çıkıp müjde isteyecek.

– İşte bizim Oljabay galiba.

– O. O'nun ta kendisi... – deyip bekleyerek duranlar fısıldaştılar.

– Müjde! Müjde! Ebin baba, Müjde! Kızlarınız, oğullarınız (40) hep beraber sağ selim geliyorlar. Dağır, sana da müjde! Senin müjden hepsinden de çok olacak.

“Ebin Baba'ya seslenerek müjdelediği doğru, o Dağır'a müjde verdiğinde buna nasıl şaşırıldı? Tam Ebin babadan sonra öylece, [26] – diyerek düşündü başkaları. “Müjde” denilen sevinçli ses işitildiğinde bekleyenler uğultu çıkararak inip, ileriye doğru birden hücum ettiler. Yolcular da duraklayıp atlarından inerek karşı hamle yaptılar. Hepsi birbirine karışıp, göğüs göğse çarpıştılar. Sadece ihtiyar Zalunmin herkese (5) bir bakıp, gözünü fal taşı gibi açarak dona kaldı. Demin Oljabay'ın bizzat kendisi seslenip “müjde” demesiyle ümitlenen Dağır ihtiyarı önünde gördü. Evvela gerçek mi, rüya mı der gibi O

da gözünü kırıp korkarak durup, ondan sonra yavaş yavaş yaklaşıverdi. Babasının da gerçek mi yoksa düş mü olduğunu fark (10) edemedi ağzı açık şaşkın olduğunu idrak etti ve:

– Baba! – diyerek ileriye doğru atılıp kucakladı.

– Da, da, Dalun!... – demeye dili zorlanan ihtiyar bayılıverdi.

Dağır babasını hafifçe kaldırdı, bileğinden tuttu.

– Dostlar, kardeşler, işte benim babam! Babam! Babam geldi! (15) İşte, babamı görünüz! Benim babam! Ta kendisi, – dedi gözünden yaş akıtıp gülümseyerek.

– Oo, baban olsa öldürür müsün? Baksana, bayıldı, bahtsız ihtiyar. Yatır böyle, su serperek diriltelim... – Diğerleriyle henüz görüşmeden, apar topar etrafı sarınca, (20) Esenbek yaşlı adamı yere yatırdı. Kendisi yürüyerek gidip, su alıp geldi, yüzüne serptiğinde ihtiyar gözünü açtı.

– Baba, metin olunuz! – dedi Dağır destekleyerek gövdesini kaldırıp.

– Sen... sen gerçek. Da...lun... musun? Benim oğlum musun?! (25) İhtiyar ana diliyle konuşup, Dağır'ı boynundan kucakladı. Güçsüz eliyle kendine çekti. Kararıp kurumuş dudağını alınının üstüne basıp epey bekledi. Tekrar bıraktığında Dağır, babasının gözünden akan yaşın omuzlarını ıslattığını gördü. İhtiyar, oğlunun yüzüne dikkatlice bakarak oturup şakağından çenesine ve alından (30) yüzünün önüne doğru uzayıp giden derin yarayı gördü. Onu acıtmayayım dercesine avucunun içerisine alıp yumuşakça okşadı.

İhtiyar kalkmak için yerinden kımıldayınca oğlu hemen kaldırdı. Koltuğundan destekleyip Ebin Usta'ya bakarak (35) yürüdü. Dağır'ın babasının geldiğini bilen usta da başını ona doğru çevirdi. Birbirlerini ömürlerinde görmemiş, işitmemiş iki ihtiyarın kolları birbirine sarılıp, göğüsleri birbirine değdirip sonra şöyle bir uzak durup bakiştılar. Hâl hatır sorduktan sonra ihtiyarın etrafında dört beş adam kaldı, diğerleri hayvan kesip yemekleri hazırlamaya koyuldular. Ebin Usta ile ihtiyar yerleşerek (40) oturup sohbet başladılar.

– Sevgili usta, – dedi ihtiyar başını kaldırıp, Ebin'in yüzüne çok büyük iltifatla samimane bakarak, – balamı himaye altına alıp sağ selim koruyarak getirdiğin için sana, senin yakınlarına, binlerce teşekkürler! Bu dağ gibi iyiliklerinin hakkını asla (45) ödeyemeyiz. Öyle ise ölünceye kadar borçlu olurum ve hürmetlerimi sunarım. “Kötülük herkesin elinden gelir. İşte insan evladından [27] iyiliğini esirgeme” diye çocuğumun çocuğuna vasiyet olarak bırakırım.

– Bahtlı bir ihtiyarmışsın. İşte, böyle bir oğlun var. Ben Dağır'ı senden kiskanıyorum, – dedi usta içe doğru çökmüş olan kızıl gözünü gülümseyerek.

–Evet, ben bahtımdan dolayı ne yazık ki ayrı kalmışım, tekrar buldum. İşte sen benden daha bahtlısın. Enlik sana “baba” diyormuş. Dağır üstadım diyormuş. Talebenin oğuldan, üstadın babadan eksigi var mı?! Rayimbek gibi halk için doğan bahadır oğulların varmış. (10) Benim seksenine gelen yaşlı başımın gördüğü az değil, muhterem usta. Dünyanın yarısını yaya dolaşarak gezdim desem yalan olmaz. Eğer şu kırağıya bürünen ak saçlı başım yanılmıyorsa sizin işlerinizin düzelmesi gerek. O yüzden bu defa Rayimbek ile Esjan'ın askerlere nasıl baktığına dikkat ettim. Şeşperi (15) öyle savurduğuna, süngüyü öyle sapladığına değil, akşamki kanın tersine has düşmanı kurt gibi görmeyip su yılanının da, insanın da iyisi olduğunu fark edebildiğine sevindim. Sizin komuta eden bahadırlarınız Kalmuk olsa düşman deyip hemen imha etmezmiş. Halkı kim, düşmanı kim? Sonra tevzi ederek hareket ettiğini (20) gördüm.

Maksadı senin gibi, benim gibi ihtiyarları perişan etmek değil, bilakis kurtardığına şahit oldum. – İhtiyarla iki üç günden beri seyahat esnasında yiğitlerle, kızlar uzun uzun sohbet edip birbirlerine sırlarını anlatarak olaya iyice dalmışlardı. Evladıyla nasıl ayrı düşüklerini izah (25) etmişti. Dağır ile Enlik Ebin Usta'nın öz evlâdı olmasa da oğlu, kızıymış gibi olduğunu anladı. Bilhassa Dağır'ı garipseyerek, yadırgamayarak kanatlarının altına almış işte, gözüyle de gördü. Moğol tümenleri, istila ettiklerinde halkını ele geçirdiklerinde, Dağır diye bahsedilen küçük bir halkı param parça ettiğinde anadan kız, babadan (30) oğul ayrılıp, ah vah edilen o karanlık günlerde bu ihtiyar ondan ayrılıp yetim kalan Dalunmin adlı biricik oğlunu kaybetmişti. O zaman Dağır'ın torunu on iki yaşında bıldırcın gibi çocukmuş. İşte, şimdi göz önünde kocaman yiğit duruyor. Eli ayağı çekiç kadar. Boyu da, eni de yarışircasına büyümüş. Loğ gibi geniş omuzlu, (35) tencere kapağı gibi kürek kemikli, buğra bacaklı genç yiğide göz gezdirerek babası sevinçli bir şekilde bakıp duruyordu. Azıcık övünür gibi bir tavrı var. Biraz önce bayıldığında kendisini hemen kolayca kaldırdığını görmese de kollarına alarak kalpak kadar ağırlık hissetmediği görüldü. Sonra işte böyle demin, nazenin yeşil, yumuşacık ilkbahar sürgünü gibi bir filiz olan (40) küçük Dalunmin'in o olup olmadığından şüpheye düşerek az kalsın gidip “Baba metin olunuz” diyecekken tekrar yüzüne sevincin ışığı aniden vurup, göğsüne gurur duygusu yerleşti.

Geçenlerde Ebin Usta ile Dağır ikisi birlikte nefes nefese kaçarak, dağı taşı aşır ormandan geçerken, ayıyla güreşe tutuşup bitap (45) düşen çocuğun yüzünde açılan derin yara izini kıl urgan gibi kararmış nasırlı avucuyla, siğilli parmaklarıyla yumuşakça okşayıp, [28] “Çok dövüştün mü? Sonunda yendin değil mi, he, düşmanı?” dedi, devin kendisinin tebessümsüz sevinçle gurursuzca övündüğünü bilmeyen var mı?

Böyle kim övünüp şad olmasın. Kendi evladı (5) gibi gördüğü talebesi olan çocuğu babasına bakıp Küniş ile Enlik'i iki elinden tutup sırayla alınlarından öpünce Ebin Usta da şimdi kendi kendine seviniyor. Yiğitler sırayla kucaklaşarak görüşüp, sırayla birbirlerini omuzlarından kucaklayıp dille anlatılamayacak sevinçleri ile mutluluk duyguları, o şekilde (10) küçük nazik hareketlerle sezdirilemez.

Yeninin ucu yırtılıp rengi solmuş deve yününden yapılmış elbisesini düğmelemeden üstüne alan Kangeldi dışarıya çıktı. Tan ağarıp tam atmamıştı, ama gecenin perdesi dürülüp doğuda ufuk kenarı kurşuni renge dönmeye yeni başlamıştı. Gün şafağı dağ zirvelerinin başında henüz değip büyümemişti. (15) Yer yüzünü bürümüş boz kırağı ile kulanın çenesine bozumsu aydınlık vurup dönerek beyazlamaya başladı. O önce yakına bir ara dikkatlice bakarak biraz durdu sonra, ilerideki küçük tepeciği karşısına alarak yürüdü.

Kahverengi çadırın eski yününden meydana gelmiş keçeden yapılı eğer örtüsü gibi duran eşik perdesini (20) kaldıran Esjan da kapının önüne çıktı. O da etrafı inceleyerek bir müddet baktı. Ondan sonra iki elini arkasına bağlayıp yavaşça yürüyerek tepenin yamacına çıkan Kangeldi'yi gördü. Kazak çadırının yanından epeyce uzaklaşmış. Beklemeden öylece yürüdü. Kangeldi tepe üstüne çıkarak durduğunda yakındakilere sözle selam verdi. (25)

– Kasım ayının kara soğuğu artmaya başlamış, – dedi Kangeldi Esjan'ın selamını aldıktan sonra, başını doğuya çevirerek. – Akşamleyin ay tepeye çıktığında hayvanların ahıra girmesine yardım ediyordu, şimdi hava daha soğuk, gittikçe de ayaz oluyordu. Gözünü açtı, dik dik baksan da gözlerini yumuşatacak değil. (30)

– Geceki kırağı da günden güne arttı, – diyerek ekledi Esjan Kangeldi'nin sözüne. Neticede vaziyetten Kangeldi'nin memnuniyetinden bahsetmediğini de anladı.

Kangeldi geniş, güçlü vücudunu yavaşça hareket ettirip, köye doğru baktı. Diğerleriyle karşılaştığında kendi boyu daha uzun, buna rağmen uzaktan (35) kararak çok basit görünen kendi çadırına ilk önce geldi. Ondan sonra hem her renk, hem her tür kılıkta dikilmiş çadır, gölgelik ve küçük çadırlar hem keçeden, bezden yapılmış çardaklar göz önünde çoğaldı. Hepsi de eskimiş, dumandan kararmış keçe, kilim, kumaş, bazılarının ise üstü kamışla, ardıç dallarıyla yapılmıştı. Onların her biri (40) düşünüp inceleyerek bakan Kangeldi'nin de, Esjan'ın da gözüne böylece teker teker seçilip açıkça göründü. Birbirlerine çok yakın dikilen kalabalık evlerin bir kenarından diğer kenarına yüksekten bakarak [29] göz gezdiren Esjan'ın gözünün önüne çok uzaklardaki bir silüet hatıralar getirdi ve kıkırdayarak gülüverdi.

Kalabalık çadırlardan gözünü alamayarak düşüncelere dalıp giden Kangeldi Esjan'ın yüzüne aniden baktı. (5)

– Hamağa, şu çocuk yaştaki yıllarda, yoksul köyün kışlakları çevresinde, ateş yakmak için sığırın çadırını sere serpe yayıp onun biraz kurumasını bekleyinceye kadar birbirlerini sevip, yuvarlayıp yığarak bir yerde toplayıp bırakmalar göz önüne gelip, – dedi Esjan bıyık altından gülümseyerek. (10)

– Gerçekten de o, kara çadırlarda yığılmış siyah tezeklerin yığınlarından vazgeçmiyormuş: – Kangeldi Esjan'a katılarak güldü. Hep beraber Kalmukları geri püskürtmek için hücum edip batıdan doğuya kadar yani evvelki ata yerleşimine doğru gittiği, son bir iki ay zarfında da yavaşça gelerek yayılıp gitmiş halk idi. (15)

– Güneşin yuvarlağın yarısı yükselerek dağlara tepelere altın ışıklarını saçtığı vakit deminki karamsı çardak ve kötü çadırlardan adamlar birden bire kalkıp çıkmağa başladılar. Büyüklerin arkasından peşlerine çoluk çocuk henüz erimemiş beyaz kırağı üzerinde yalın ayaklarıyla oyana buyana dura kalka koştular. Onlar (20) arazide çok dolaşmadan atlara tekrar hız verip gözden kayboldular.

Şunların hepsine gözünü kıpırdatmadan baka kalan Kangeldi kendisini de, aklını fikrini de çabucak toparlayıp, Esjan'a dönüp baktı.

– Esjan, kendin de galiba farkettiler, bizim işte bu barınaklarımız pek muhkem değildir de! (25)

– Han Ağa, sadece evlerin değil durduğumuz yerin kışın kalınacak bir yer olmadığını görmüyor musun?

– Canım be, bu halka yetsin de, sıcak barınaklarla da dağın kuytu yerlerine sığınılmaz, hep bu ahırda kışlayacağımızı kim söyledi sana?! Çoraklaşmış ovada rüzgar eser. Kar bir (30) yağıp, tipi bir vurmaya kalmaz, üstelik çöl bitkisi misali uçurayım deyip durur bez parçalarını. Ben bundan önce Rayimbek'in yani sizin çadırları getirip dikmekteki maksadım başkaydı elbette. Aklında mı, o öneri başta senin kendi fikrinden doğmuştu. (35)

– Han Ağa, sadece hatırlamak değil, onu gerçekleştirmek için hazırlık işine girişmedim mi?

Esjan'ın sözünü Kangeldi başını sallayarak onayladı.

– E, tamam, – dedi gözleri gülümseyerek, – sen onlara boşu boşuna bilge ağalık etmiyorsun ya. Gerçeği söylemek gerekirse ben (40) orda ganimeti ele geçirme sırasındaki eşi benzeri görülmemiş günlerde genç çocukların yanında sen olduktan sonra ardıma bakmadan ilerledim. – Güveninize

teşekkürler, Han Ağa! – “İki yaşıt çiftin sevabı var” denilmiştir. Kış geçip gitmeden (45) bir birini seven iki başı birleştirelim.

Kangeldi “sevişen gençler” denildiğinde yalnız Rayimbek ile Küniş’i [30] değil, duruma alıştığını görünce Berden ile Enlik’i de hatırladı. Onunla teferruatlı şekilde Suluv’u haberdar etmiş.

– Küçükler büyüklerin kaşına gözüne bakıp çekiniyor. Babaları avuçlarını açıp hayır duasını verdiği gün evlenmeye (5) hazırdır der Qanımjın, – deyip Esjan Kangeldi’ye baktı.

Kangeldi bütün sevgisini göstererek konuşup – Babalar iyi dileklerini esirgemez. İstedikleri olsun! – dedi.

Esjan şimdiki konuşmasında ona direndiğini anlatıp – Davullu zurnalı düğün yapmağa Rayimbek karşı, – dedi . (10)

– Delili neymiş?

– Bizim bu iştirakimiz kendi isteğimizlemdir. İşte ona başkalarını katıştırıp, düğün dernek kurmayacak kadar ne yapmışız? Ağır afetten henüz başını kaldıramayan yorgun düşen halkımız işte bu, kalabalık tümenin ayakları altında kalan (15) yurdumuz işte o. Bizim itaatkâr başımızın bahtına gönül rahatlığı vermiş mutluluğumuz başkalarının hasret ve kaygılarının hafiflemesine yardımcı olur mu? İşte, Rayimbek’in delili bu.

Esjan’ın sözü Kangeldi’yi derin düşüncelere daldırdı. Oğlunun söylediklerine çok memnun oldu. “Bu hakikate göre başının (20) derdi değil, milletinin hamisi, ar namusu olan adamın akli ile işi” deyip içinden sevindi. Az sonra:

– Buna sen ne diyorsun, “müşavir!”, dedi Esjan’a baş eğmeden ufka dik dik baktı.

– Ben aslında büyük milletin kalkanı, muini olan (25) yiğidin düşündüğü gibi yapıp düğün hazırlıklarının eksikliğini söyleyecektim.

– İhtiyaç, – dedi Kangeldi Esjan’ın fikrini düşünerek. “Hızlı gitsen gök yüzüne asılırsın, yavaş gitsen ayak altında ezilirsin” demiş. Biz ne zamana kadar halkımızın başını ezeceğiz. Bir mevsim (30) istirahat etmek, kendine gelmek de gerek. Şimdi bütün halkımız nasıl baş kaldırdı. Her yerde Kalmuklara karşı toplu hücumu geçti. Başlangıçta az-çok muvaffak olduk. Şimdi gençlerle beraber, bu sebeple şu zaferimizi kutluyoruz. Sürekli galibiyetle inancımızı kuvvetlendirerek maksadımızı, muradımızı açıkça gösteriyoruz. (35)

– Bu yılki kışı nerede, nasıl geçirmeyi de şu düğünde tespit edelim, – deyip Kangeldi’nin fikrini destekledi Esjan.

Kendilerinin şu tepe başında görüşülen durumu Biyeke, Kabay Ozan ve Ebin Usta’lara söyleyerek anlaşma maddelerini ve sözleşmeyi kabul etmek için dikkatlice dinleyip her ikisi de eve doğru yöneldi. (40)

Rayimbek ile Küniş bugün yurttan kalıp, bizzat kendi istekleriyle çıkıp gelerek köyün arkasında bir birleriyle buluştular. Her gün önemli görüşmeler yapıp, rahatça konuşup, sohbet edip, şakalaşp bazen de evvelki, çocukluk dönemindeki adetlerine göre yemeği bir oradan bir buradan içip yiyerek bir [31] evin insanları gibi, abi kardeş gibi olan kız ile delikanlının ilk kez obadakilerin gözüne ilişmeden kalabalıktan sıyrılarak buluşmasıdır.

Gecenin karanlığı iyi oldu, yoksa tam o saate daha (5) dün “Ağa”, “Rayjan Ağa” deyip, gördüğü yerde sevinip nazlanan kız doğrudan Rayımbek’in yüzüne bakamaz oldu. İşte kararlaştırılan yere biraz gecikerek gelen Küniş, Rayımbek’e yaklaşıverdiğinde ayağına taş bağlanmış gibi yavaşlayarak durdu. Rayımbek karşıdan yürüyerek gelip avucuyla tuttuğunda iki yanağı birden parladı. (10) O an alışıla gelmişten farklı yüreği ayıplayacak sözlere neden olacaktı gibi yiğidin yüzüne doğrudan bakamayan Küniş gözünü aşağı çevirdi. Fakat elini de çekmedi. Tekrar Rayımbek’in elinden kendi boynuna mayıs ayı güneşinin sıcaklığı gibi bir hoş sıcaklık duygularını uyandırdı. Küniş’in pamuk gibi yum yumuşak (15) elinden tutan Rayımbek’in de kanı başına sıçrayıp Badam Batır gibi yiğit ile çarpışmaya girdiğinde de tereddüt etmeyen yüreği güm güm vuruverdi. Sadece sinirlenmenin değil, sevinmenin de kendine eziyet olacağını ilk başta sezmiş tedbirli yiğit bu şekilde daha uzun beklemeye dayanamayarak kızı omzuna elini atarak ileriye doğru yürüdü. Dağın (20) eteğinden dondurucu bir rüzgar esiyor. Soğuk esintili aysız gecede çok uzağa gitmeyip yel eserken kıvrılıp giden bir derecikteki oyuk bir taşta rast gelip dizlerini büktü ve biraz sessiz sedasız oturdu. Herkes kendi derdinde, sanki söyleneceklerin hepsi söylenip bitmiş gibi konuşmadı. Sonra da birbirleriyle fısıldaşıp birinin (25) anlattığını diğeri sessizce dinleyerek o ürperti veren karanlık, sessiz geceden sınırsız bir lezzet alıyormuş gibiydiler. Epey vakitten sonra Küniş gecenin soğuşunu hissedip Rayımbek’e doğru sokuldu. Genç ise kaftanının eteğini genişçe açıp kızı sararak iyice örtüp bağrına basarak sıkıp sıkıp bırakır. (30)

Kızılışarak doğmakta olan ayın kulağı azıcık göründü.

– Evet, gece yarısı olmuş bile, – dedi Rayımbek pişmanlık bildiren tuhaf bir sesle.

Küniş dev gönülsüz bir sesle – Eve dönelim mi? – dedi .

– Döndüğümüzde ne yapacağız? Bu ayazda üşümüyorsan biraz daha (35) oturalım.

– Sizin olduğunuz yerde ne üşürüm, ne korkarım, ne de acıkırım.

Küniş’in sözü geçenlerde her ikisinin tesadüfen dağda karşılaşmaları hatıra geldi ve Rayımbek yavaşça neşeli neşeli gülüştü. (40)

Ondan sonra sohbet başlayıverdi.

Ay büyüyüp dönerek süt gibi ağardı. Küniş Rayımbek’in dizlerine başını koyup biraz önceye nazaran bağrına daha çok sokuldu. Güneş sıcaklığı gibi Rayımbek sağ yanındaki böbreğinin giderek ısındığını fark etti. (45)

– Uykun geldi mi? – diyerek sordu Rayımbek.

– Hangi uyku. [32]

– Küniş, – dedi Rayımbek kızın ay ışığında parlayan bembeyaz yüzüne eğilerek.

– Kulağım sizde.

– Büyükler bize düğün yapmaya karar vermiş. (5)

– “Düğün” dediğin büyük bir sözdür. Size yaraşır, bana bedeni büyük gelmez mi?

– Bilakis düğün kıza, güzele layık olur.

– “Biz” dediğiniz her ikimiz için değil mi? Enliklerin düğünü ayrı mı olacak? – diyerek Küniş başını kaldırdı. (10)

– Sen, ben, Enlik ve Berden dördümüze bir yapacaklar düğünü.

– O şekilde düşündükleri güzel olmuş.

- Ben evvela büyüklerin düğün yapmasına karşı çıkmıştım.
- Gerekliliğini ispatlayıp ikna etti.
- Babalar karar verirse yanlış olmaz. Bilhassa, Enlik ile Berden'i (15) ayrı tutmadıklarına sevindim. – Mutluluğun kutlu olsun öyleyse!
- Sizinle birlikte olsun, bahadır! Küniş Rayimbek'e gülümseyerek baktığında onun ay nuru gibi ışıldayan yüzü, parlak bir düğme gibi böğürtlen gözü alevlenince yiğit gözlerini kamaştırırcasına ondan (20) gözünü alamadı.
- Küniş, – dedi Rayimbek ondan gözünü ayıramadığı hâlde, – ben şu düğünde iki büyük maksada ulaşacaktım. – Onun birini anladım, diğerini söyleyiniz, – dedi tebessüm ederek. (25)
- Yok, sana her ikisini de izah ederek anlatmalıyım.
- Buyurunuz. Kararınızı vermişseniz vazgeçmezsiniz muhakkak.
- Birincisi, ikimiz evlenerek tek bir otağ diyeceğiz. – Ak otağ mı, yine..., deyip güldü kız. – Alnımıza ne yazılmışsa o olur. (30)
- Peki, bana başımı sokacak bir yer olsa yeter...
- İkincisi, düğün bahanesiyle toplanan obanın gönlünü rahatlatmak ve katılan yiğitleri tekrar savaş hünerine yatkın hale getirmek için. Sözelimi; mızraklaşma, at yarışı, güreş, at üzerinde güreş olmadan düğün olur mu? (35)
- Onların hepsini savaşa hazırlamak için mi?
- Savaşı Moğol komutanı başlatsa, biz bitirmeyecek miyiz?
- Tamamlansa keşke, ah! – deyip içini çekti Küniş.
- Biz Moğolları bir defa yensek biter, yoksa çoğalırırler. (40)
- Rayjan Ağa, – diyen Küniş şimdi tekrar Rayimbek'in yüzüne düşünerek bakıp, – biz bugün evlendik diyelim, yarın sizler düşmana karşı yürüyüşe başlarsınız. Gene biz, Enlik'le ikimiz nerede kalacağız? Kamburlaşmış, dermansız dedelerin, kocakarıların karşısına ikimiz de oturmuş olacağız herhalde, ha ?! (45)
- Rayimbek Küniş'in ezelden beri kendisine aşına bazı çocukça nazlı davranışlarına sevinip onu bir kez daha bağına çekerek sıkı [33] sıkı kucakladı. Öyle yaptı ve yüzünü kendisine çevirdi, düğme gibi parlayan sivri burnunun ucunu uzun parmaklarıyla hafifçe karıştırarak:
  - Bebek oluncaya kadar savaşta benimle beraber gezersin, ondan sonra diğerleri gibi annelerle birlikte olursun. Kazağın hangi yiğidi (5) hanımını düşmana kendisiyle birlikte götürerek hücum eder?
  - Küniş hafifçe gülümsedi. Ondan sonra hepsini kabul etti, hepsini kabul ettiği esnada:
    - Bahadırın söylediği olur elbet, – deyip Rayimbek'in göğsüne başını koydu. Kızın sıcak nefesi göğsüne işleyerek yiğidin (10) yüreğini gıcıkladı. Bütün vücudu kurşun gibi erirken ilk kez usulüyle saçından kokladı, başını avucuyla okşayarak kaldırdı, kız utandığından gözünü sertçe yumuverdi, bizzat kendisi yiğidi cesaretlendirip çekinmeden hoşlanmasına mutluluk katarcasına Rayimbek Küniş'in alnından başlayarak gözünden, yüzünden arzulayarak sevip durdu... (15)
  - Omuz hizasında yükselen dolunay âşıkların mutluluğuna seviniyormuş gibi halesiyle parıldarken ikisi beraberce çadıra doğru yürüdüler.

Ekim ayının son günlerdeki hafif rüzgarlı (20) soğuğu olmasa, gök yüzü çay gibi açık, havada bez kadar bulut yok. Berrak ışıldayan göğe güneş yükselirken düğün başlayıverdi.

Düğün Rayimbek ile Küniş'in, Berden ile Enlik'in otağ dikme toyu (düğünü) adı olmazsa esas bu toplu görüşme, kalabalık obanın (25) birbirine kavuşma günü oldu. Takibat, sürgün, kaçış, hasret, kaygı, savaş, dövüş hâlinde olmasa, son altı yedi yılda akraba, kardeş, hısım akrabaların sevincine bu izdivaç sebep oldu. Bu düğüne at gönderilip özel olarak davet edilenler ve birbirlerine yetişip dedikoduyu (30) işitenler, uzaktan yakından at koşturup geceli gündüzlü geliyorlar. Aladağ bayırındaki otu, suyu bol, Sulutör Ovası'nda Biyeke, Kabay Ozan, Kangeldiler en başta bu kadar büyük bir toplantıya, düğüne özel hediyeler seçerek köylerine taşıyarak (35) getirip yerleştirmişti. Düğüne davet edilenlerin bir kısmı ilk önce şöhreti halka yayılmış genç bahadır Rayimbek'i görüp "evliliğin kutlu olsun" demeye çalışırken bazıları da "ganimeti ele geçirme" sırasında "Bu zaman hangi zaman, baki zaman, (40) eskisi gibi olur mu, gelecek zaman", deyip ah ederek pişman olmuşlardı, şimdi ne zaman başlayacak deyip özledikleri zamanın şu düğünden itibaren başlayacağı ümidiyle, onu gözleriyle görmek için nefes nefese takip etmekte idiler. [34]

Korday tarafından yirmi kadar yiğit yanında getirip iki üç atı yedeğine alan Ötegen Batır geldi. O önce büyüklere yaklaşarak selam verip çıktı. Ondan sonra Rayimbek'le kucaklaşarak görüşüp "bu mutlu günün kutlu olsun" diye söyledi. Biraz sırtını doğrultup: (5) "Badam Batır'ı yenen sen misin? derken başından ayağına kadar şöyle bir süzdü. Ondan sonra görünüşüne sevinircesine ekşi, kara kurşunî yüzünü yumuşattı.

– Bundan böyle birlikte çarpışırız hey, düşmanla, – deyip tokmak gibi yumruğuyla Rayimbek'in omzuna birden vurdu. (10)

Ötegen erken yaşta ata binip on beşinde eline mızrak aldı. Beyler organize ettiği toplantılara pek çok defa katılmıştı. Şu toplantılardan birinde Kangeldi, Kabay ozanlarla buluşmuştu. Görüşmelere katılan Rayimbek'in atına son yıllarda hüküm süren "dokuz tokmak hastalığı" bulaşmıştı, şimdi bizzat kendisi görmeye hevesleniyordu. İşte, (15) gördü. Gördü ve memnun kalmış gibiydi.

"Rayimbek'in alt yapısı 'batır' denilmeye layıkmiş, – deyip bir düşündü Ötegen. – Anlatıldığı kadar alp olmamasına rağmen göze hoş görünüyor. Eli ayağı çekiç gibi yusyumu. Pazıları da kavice. Demin omuza kasten vurduğumda, elim demire (20) değmiş gibi oldu. Gözleri keskin! Kor gibi parlıyor! Yüzüne bakmaya sıradan adam cesaret edemez.."

Ötegen Rayimbek'in geniş düz alnından başlayarak üstü tepemsi sivri burnuna, at gibi kızıl, kahverengi yakışıklı yüzüne, görünüşüne; atmaca gibi nazik, hareketli tavırlarına üstün körü bakıp (25) mavimsi gözleriyle bakıyordu..

Seriktas'tan Navrızbay Batır geldi. Onun ismi bu taraflarda pek bilinmemekle beraber Rayimbekler gibi O da "ganimeti ele geçirme" sırasında Jalpaktas'ın, Seriktas'ın ovalarına çıktıktan sonra ordu kurdu. Böylece Moğol tümenlerine (30) arka taraftan sürekli darbe vururdu. Son defasında Kaskelen tümeninin binbaşılılarıyla teke tek dövüşüp onu mağlup etmesiyle "Batır" namı yayılmaya başlayan yiğitti. Bütün türkücüler, çalgıcılar ve ağıtçılar yanında getirip yakın bölgeden türkücü Eldey geldi. O her zaman öyledir. Kangeldi, Biyeke köyden (35) uzaklaşmazdı. Bu günlerde de yakın yerde oturduklarından dolayı

geceli gündüzlü oradalar. Güzel şarkılarıyla, tatlı nağmeleriyle perişan halkın gönlünü ferahlatıp eğlendirmekteler.

Badam Batır'ın askerleriyle yapılan son savaştaki maharetiyle göze (40) giren yiğit Satay ve on kadar arkadaşıyla düğün yerine gelip attan indi.

Bu evlilik törenine katılmaması mümkün olmayan adamlardan biri de Aralbay Batır idi, O bundan bir hafta önce on, on beş adamı beraberinde yardımcı olarak götürüp ilerideki hareket hakkında malumat edinip dönmek için Töle Bey'e (45) gitmişti. Düğüne gelecek olanların bazıları gerekirse yolda [35] bir gecelik mesafeden gelen yakın civarın insanlarıdır. Çok uzaktan gelenler, arada iki gece geçirip yetişen Pişpek ve Tokmak'taki Kırgız akrabalar. Onlar yirmiye yakın adamı beraberinde getiren, (Moğol tümenlerini basıp girdiğinde dağa taşa çıkıp giden, kaç (5) yıldır teslim olmadan, nihayet binbaşı Kebin Batır'ı teke tek mücadelede mızrağını saplayarak öldürüp yığıtliği malum olan) Janış Bahadır'dır.

İşte, bölgenin geniş alanı öyleye yakın insan kalabalığıyla, çakıl renkli atlarla doldu taşı. Bu günlerde herkesin başında uzun süren at 'sırt kemiği' (10) hastalığı var ve henüz iyileşmiş gibi sadece başını doğrultabilen Kangeldi'nin köyünün de hâlini, durumunu bilen halk, düğün onunkiymiş diyerek bütün yükü ona yıkmayıp her köyden, her mezradan grup grup, küme küme olup gelenler birer ikişer atı yedeklerine alıp kendi kesim hayvanlarını da alarak yanında getirmişlerdi. (15)

Güz mevsimi olduğundan savaş için ayrılan binek atları hariç, diğer hayvanlar şimdi semizdi. Böylece kesime ayrılmış hayvanlarla misafirleri karşılayıp, yerleştirilmesine önderlik eden Esenbek, Balpık ve Oljabayların gözüne o kadar sağlam, geniş, üstelik hepsi de uygun (20) yeni yavrulamış kısarak, sağlam ayaklı at olarak görüldü.

– Baştan başa yaşlı vahşi atları nereden toplamış bu ahali?!, – diyerek güldü, şakasız duramayan Esenbek bir iki tanesinin dişlerini açıp bakarak:

– E, ne, beş yaşında at, hızlı koşan kısarak olsa kendine saklayıp, yürük ata (25) binmeyi mi düşündün?, – diyerek alay etti Oljabay.

– ‘Kazak kıştan çıkmaz’ diyenlere “kasım ayı kavuşsun, ihtiyarlar savuşsun” deyip bu kasım, aralık ayının içinde kışlık et olarak verilmez miydi? Bizim de düğüne tay, kulan kestiğimiz yok elbette. Bunlar binmeye yaramayan, düğün (30) bahanesiyle gözlerini doyuralım denen şey olur. Orası öyle, pekâlâ deyip Balpık hazırlık yaparak yuyup yıkadı.

Akşamdan beri düğün için kesilen hayvanların üstüne yeni gelenleri katarak, köyün yakınındaki pınarın kenarına götürüp bileklerini sıvazlamış olan kasap yiğitler yemekler hazırlıyordu. (35) Yemek pişirmeye kazan yetmedi sonra, pişirmeye önceden hazırlık yaparak bilinen diğer kolay bir usul uygulandı. Evvela et parçalanarak dilimlenip sonra karnın içerisine salındı, sığ kazılmış çukura bırakılıp üstüne ince toprak serpidi. Onun üzerinde doğru ateş alevlendirilir. Böylece pişen et, kazandakine göre daha (40) çabuk pişer ve daha lezzetli olur. Bugün vakit görüşmeyle, hal hatır sormayla, geri kalanı sofrada yiyip içmeyle geçti. Akşama doğru türkü, ağıt, atışma, şiir, şarkı çok; geceleyin ovanın döşünü nağmeye beledi. Eğlencenin düzenleyicisi Eldey'in lider olduğu yetenekli gençlerdir. (45)

Örtmeler ile keçe evlerin, çadırların eteğini dürüverip içini kızlar, genç gelinler doldurup dışarıda yeni yetmeler oturunca [36] çadırdan çadıra atışma başladı. Gölgeliklere sığmayanlar rast gele

yerde alevlendirerek ateş yakıp etrafında çembere oturarak oyunu, eğlenceyi, şiiri, şarkıyı kızıştırıverdiler.

“Ganimeti ele geçirme sırasında” halkın başına gelen sıkıntı, kaygı, (5) kırgın, sürgün, prensin haşinliği, onun tümenlerinin zulmü, halkın başına güneş doğduğunda hanların, sultanların merhametsizliği ile vefasızlığı, zulme karşı milletin nasıl baş kaldırıp özgürlük seferine komuta eden bahadırların yiğitlik, kahramanlık hareketleri yiğitlik, delikanlılıkla beraber “Dokuz Tokmak” (10) grubundayken, Küniş ile Enlik’in yiğitlikle, yolu yordamıyla yaptığı işleri ozanlar ile şairlerin ana konusu oldu.

Destan, ağıt, gençlerin eğlencesi, neşesi sabaha kadar sürdü ve ertesi gün güç kuvvet, yol yordam sınavacak düğün oyunlarıyla devam etti. Ok atma, mızrak saplama, attan düşürme, para kapma, kız kovalama, (15) Kırgızların tekeyi yakalayan kurt oyunu gibi at üstü oyunlarıyla pehlivan güreşi, urgan çekme, ağırlık kaldırma, bilek güreşi, teke sıkıştırma, yürüme yarışları gibi yerdeki sporlar heyecan içinde geçti. Yarışmaya giren yiğitlerin her biri adı geçen hünerlerin her çeşidinde kendine has ustalığı, kabiliyeti olduğunu gösterdi. (20)

Rayımbek, Janıs gibi yiğitler yay çekmede usta nişancılığı, mızrak saplamada da çevik ve cesur hareketleriyle göz doldursa Balpık güreşte kimseyi rakip olarak tanımadı. Satay, Tölek attan düşürmeyle, Oljabay ile Esenbek koşarak gelen atın üstünden yere gömülen parayı kapmayla ustalıklarını kabul ettirdiler. (25) Ağırlık kaldırmada Dağır’a hiç kimse denk gelemez. O dört ayağını bağlayarak yıkıverdiği tosunu yerden çok hafifmiş gibi kaldırıp boynuna attı ve on adım yürüyüp güm sesiyle yere atmayıp yavaşça indirince bakıp duran halk hayretler içerisinde gürültü kopardı. (30) İp çekme, bilek güreşi, teke sıkıştırma oyununda da çok zorlu adamlar çıktı. Önce güzel şarkılar ile gümbürdeyen nağmenin şiir ile şarkının tesiriyle Eldey’in liderliğini yaptığı adamları ile şöhret bulmuş dövüş hünerlerinin meşhur ustalarına deveye başlayan hediyeleri sunarak memnun etti. Güneş batarken oyun, eğlence durgunlaştığı (35) vakit Kangeldi atın üstüne çıkıp durarak:

– Dostlar, aklın ucundan geçmeyen, hatıra gelmeyen, buna rağmen herkese de emanet edilmeyen, biri olmasa birinin elinden gelen, bizim değer verdiğimiz muradımıza faydalı, o kadar da mühim bir hüneri olan adam varsa çıksın ortaya, memnuniyetle başımızın tacı ederiz! – deyip var gücüyle bağırarak (40) ilan etti.

Biraz sessizlikten sonra tepenin başından aşağı doğru ayağını uzatıp oturan ihtiyarların içinden biri elini eteğini silkip yerinden kalktı. Ona otura otura ayağı uyuşan ihtiyarlardan biridir galiba ilk önce onu kimse dikkate almadı. Şuradaki azıcık insan(45) dışında burada duran halkın çoğu onu tanımaz da. Derken ihtiyar çok beklemedi, birden:

[37] – Hey Kazak hemşerilerim! – deyip sesini yükselterek söze başladı. Onun “Kazak” diyerek sertçe konuşmaya başlaması yabancı memleketin adamı olduğunu anlaştırdıncası hepsi pür dikkat kesildi. İhtiyarın dili dönmese de Kazakça konuştu. – Sizin aranızda... Ha, nasıl (5) söylenirdi... Önce... Mesela, – O bir şeyin Kazakça adını bulamayınca çok zorlandı. Ancak eliyle, hareketleriyle maksadına uygun bir tarzda meramını anlatmaya başladı. O anlatacaklarını söyleyip tamamlayıncaya kadar bazılarının tahammülü kalmayıp:

– Bu ihtiyar nereden çıktı, hey?! (10)

– Kırgız desem Kırgız değil, Kalmuk desem Kalmuk değil, Kazak desem Kazak değil. Bu neyin nesi?! – diye konuşup kendi aralarında fısıldaştılar. Halkın konuşmalarını duyan Kangeldi biraz daha atın üzerinde dikilerek durup:

– Hemşerilerim, bu adam sırkla öküz kaldırıp hepimizi hayrete düşüren (15) Dağır isimli alp yiğidin babasıymış. Kendisi ne Kazak, ne de Kalmuk, Dağır denilen başka bir halka mensup. Şimdi sözümü bölmeden dinleyiniz! – dedi.

İhtiyar söylemeye devam etti.

– Sizler Zunğarlarla savaşı devam ettireceksiniz gibime geliyor. Öyle değil (20) mi?

– E, devam etmeyip orta yolda bırakacak değiliz ya...

– En sonuna deyin.

– Savaş başladıktan sonra baş yarılmadan, kol kırılmadan olmaz. Şunu böyle, ne denir... halledecek yani sizin aranızda iyilestirecek olan (25) biri var mı? – diyerek birden durakladı ihtiyar.

– Kimi kastediyor hey? – Hekimi mi, kırıkçıyı mı?

– Kırığı yerine getirecek olduğundan sınıkçıyı kastediyordu, – diyerek halk daha da bağırıştı.

– Kırığı, çıkığı yerine koyan adama “otacı”, “sınıkçı” (30) dersiniz, şöyle söyleyelim kara sırtına ok girdi, ne ileri geçip gitmeden ne de geri çıkmadan durup kaldı, onu alıp çıkartan adama ne dersiniz?

– E, öyle adama “cerrah” deriz, – deyip ihtiyarın sorusuna Kangeldi cevap verdi. (35)

– Bu cerrah sizde var mı? O Zunğarların otacı, cerrah dedikleri her tümende en azından birer ikişer bulundurur, – dedi ihtiyar.

– Vay be, bu akılda tutulması gereken önemli bir şeymiş – deyip Biyeke çevresindekilere baktı.

– (40) Otacılar bizde de bulunur, ancak cerrah olabilirler mi? – deyip Kabay Ozan şüphelendi.

– Varsa daha iyi, eğer yoksa o iş benim elimden gelir, – deyip ihtiyar özetle konuştu.

– Evet, öyle bilhassa taaccübü mucip değil mi! (45) O herkesin elinden gelen bir iş değildir.

Öyleyse siz onu [38] sadece kendiniz bilmeyin, başkalarına da öğretiniz. Elinize öğrenci verelim, – dedi sevinerek işe girişti.

– Öğretmeye hazırım, – deyip ihtiyar tekrar yerine oturdu. (5)

Düğün dernek kalkıp sohbe ara verildiğinde tepenin başında oturan Koyaydar Bey yerinden kalktı. Zaten uzun boylu, eğri dirsekli olan, zayıf, esmer adam dua etmeye hazırlanarak başını kaldırıp boynunu dikerek ön tarafta dağın eteğindeki halka yüksek kaya gibi gururlanan başı göğe değiyormuşçasına göründü. Çenesi hızlı hızlı zingırdamaya başladı, (10) oradan aşağıya bakıp sevinçle uzanarak göğsüne düşen ıslak kır sakalını bir sıvazladı. Ondan sonra iki elini kaldırıp avuçlarını açtığına sinek vızıltısı işitilecek kadar sessizlik yerleşti. Bu Koyaydar babası Karımsak Bey’le beraber çocukluk zamanında birkaç yıl Türkistan’da yaşamıştı. Dikkatli baba (15) geleceğinden ümitvar olduğu zeki çocuğunu mollaya vermişti diye söylenti var. Fakat çocuk molların önünde ne kadar kaldı? Ne kadar ilim aldı? O kadarını hiç kimse bilemezdi. Döndüğünde Koyaydar Bey’in şimdi “molla kişi”, “molla bey” olarak hitap edecek kadar okuma yazma bildiğini doğruluyor. El âlemin önünde caka satarak sözde ilim adamı görünmeye mi, yoksa (20) gerçekten hevesi var mı, zar zor Arapça mı, Türkçe mi olduğu

anlaşılmayan eski dillerle yazılmış, iyice köhneyip gitmiş kitabın içindeki süslemelere göz atarak bir kitabı inceleyip mırıldanarak okuduğunu görenler çok.

Halkın kaderiyle mesuliyet yüklenen Kangeldi, Biyeke, Aralbay (25) gibi şimdiki halkın ileri gelenleri daha önce gençken – çeşitli meclis ve danışma toplantıları ile beyin köyüne sık sık uğrayarak Koyaydar Bey’den – öğrendikleri yazı yazabilme yönleri de vardı.

Koyaydar Bey Arapça okuması dışında, din işleriyle ilgilenmezdi. Peygamber yaşına gelinceye kadar secdeye alınının (30) değdiğini gördüm diyen bir Allah’ın kulu yoktur. Avuçlarını açıp yüzünü dua ederek sıvazlayan Kazaklara İslâm diniyle birlikte girmiş âdet olduğunu bilen halkın beyi avuçlarını açtığında öyle dinî durumu, şeriat vaazını söyleyecek galiba diye bekledi. Bey başka şekilde hazırlandı. Güzel hoş sesini (35) manalandırarak yükseltip:

– Hey, balam Rayimbek!

Uçanlardan kartal ol,

Koşanlardan saf kan ol.

Yorulmadan uzaklara uç,

İyi avlan, yiğit avcı ol.

Zırhın asil elmastan olsun,

Düşmanın titreye dursun,

Dostun gürleye dursun,

Kaya gibi heybetli oğul ol,

Çiçero gibi hatip ol.

İskender gibi sağlam ol,

Atımtay gibi cömert ol,

Ak lider gibi önder ol! – (5)

[39]

deyip yüzünü sıvazladı. Bütün kavim beyle beraber dua edip yüzlerini sıvazlayıp mırıldanarak o tarafa yöneldi.

Bey unvanı verilen isimlerin içinden Atımday dediklerini yarım yamalak işittiysem de, Çiçero’nun kim olduğunu bilmediklerini, önceden de daha sonra da işitmediklerini söyledi. Birbirlerine sorup sonunda “o (10) yabancı bir memleketin İskender gibi güçlü biridir, onu molla beyin kendisi bilmese kim bilebilir” ki diye konuşup fısıldaşarak sohbet içinde her tarafa yayılıyordu. Rayimbek sağ elini göğsüne bastırıp beye bakarak çok hürmet etti. (15)

II. B Ö L Ü M

KIŞ GÜNLERİNDE

Düğünün akabinde üç gün sonra Kangeldi köyün işe yaramaz çadırlarını toplayıp, yükü zar zor ata, deveye yükledi. Ay batıncaya kadar düğün yapıp, çıt çıkarmadan duran avam kaldırıldı ve dağdan esen rüzgardan korunmak için çaylardan, (20) derelerden geçip oba oba olup, yan yana konup yerleştiler. Çadır yeri kazıp ağaç, ardiç arayarak budağından, burçağından bir kulübe, küçük ev yapıp zar zor nasıl olduysa tam bütün bir yılı barınakta geçirdiler.

Bu adam hizmet etmeye yarar, boş vakit (25) geçirmemeye dikkat eder gibi görünüyor. Bazıları avlanıp bazıları da deri tabakladı. Şimdi bir kısmı çarpışma sırasında kırılan, parçalanana eğer takımlarının eksikliklerini tamamlayıp tamir ediyordu.

Ayakkabıcılar ayakkabı dikti, eğerciler kayımdan eğer yaptı.

Ebin Usta kendisi yaşlansa da, Dağır'ın eğittiği öğrencileri toplayıp, (30) usta dükkanını açıp kış boyu süngü, şesper ve başka savaş âletlerini demir döverek yapıp çoğalta durdu.

Zalun, yaşlı birkaç adamı toplayıverip, silah yapımıcılığını öğretmeğe başladı. Kadınlar elbise dikip yırtık pırtıkları yamayıp onarmakla meşgul oldular. (35)

Rayimbek beylerin ağzından “iyice bağlanmış buzağıdan boğa çıkmadı” denen sözü işitmişliği vardı. Bunu hatırlayıp yanına Berden, Balpık, Esenbek ve Oljabayları alarak yürüyüp “yiğitler, boş durup [40] kuvvetimiz zayıflamasın, gayretimiz körleşmesin” diyerek çabucak ata bindi. Yiğitlerin eline silah verip dövüş hünerine alıştırdı.

Hikmetli ihtiyarlar, bilgili beyler, bahadırlar bazen toplanarak (5) halkın durumunu, memleketin kaderi hakkında görüşmeler yaptılar.

Geçmiş pişmanlığın, bugün hayat mücadelesinin, gelecekse kaderin eziyetidir. İşte “tokun doymadığı, kevgirin su çekmediği” kısa günde anlatılmayla bitmeyen sohbe bazen yok yerden çıkan kavga gürültü katılıp ilerleyen uzun geceye dönüşüyordu. (10) Fırtınalı rüzgar, sağanak yağışlı yağmurun önünde sükûnet bulan sakin zamanlardaki gibi, ilk bahar olup askeri sefer başlayıncaya kadar halkın kendi isteğine ulaşan bu kışın kısa gününde de herkese hayırlı gelmez, insanın keyfini kaçıran delisiyle ahmağı da vardı. (15)

Akrabalar arasında bu kadar edepten uzaklaşıp adetten dışarı çıkanları yola getirmek için köy ağalarının her zaman baş eğdiği şu eski dilin deyişiyle yağla taş eritip yiğidin hakkını iki sözle bitiren ateş ağızlı, keskin dilli hatipler ile beyler... (20)

Ocak ayının ortalarımı. Koyaydar Bey; Biyeke, Kangeldi, Kabay Ozan ve Berdikey gibi kendine denk köy ağalarının, Rayimbek, Esjan, Esenbek, Berden gibi büyük umut veren akıllı, zeki, cesur yürekli yiğit delikanlıları bir araya getirmek için hürmet gösterip evine davet etti. Önce herkesi (25) yemek verip arkasından Töle Bey'e giden Aralbay Batır geldikten sonra Taşkent'e ticaret kervanını göndermeyi istişare ediyorlardı. Tavanı alçak, içi geniş olan evin bir köşesine toplanan çocuklar önce aşık kemiğiyle değişik oyunlar oynayıp sonra da tatlı uykuya daldıkları gecenin bir vaktinde dışarıdan (30) birden bire bir at toynağının sert takırtıları işitilip, ne olduğunu anlayıncaya kadar yaklaştığı fark edildi. Konuklar beklenirken kapının yanında oturan köyün kendi yiğitlerinden birisi araziye çıktı. O :

– Sen kimsin, hey? – dedi var gücüyle,

– Koyaydar Bey’in evi burası mı?! – şeklinde sert soru (35) duyuldu.

– Burası, – dedi yiğit, çabucak sağ selim inip kapı önünde kalabalık bir şekilde arka arkaya durmuş bir grup atlı olan, heybetli adamları karanlıkta tanımadan şaşkın şaşkın baktı.

– Öyleyse, bey evde mi? – dedi birisi çıkardığı güçlü (40) sesiyle.

– Hey, o adamla ne işin vardı?

– Eh be, işimizi sana anlatmaya gelmedik, bey evdeyse inelim yoksa, suçlunun köyüne gidip ortalığı birbirine katarız. Anladın mı?! – deyip tok, güçlü sesiyle birisi altındaki atını (45) mahmuzlayıp eğilerek gürlledi.

– Sabret, delikanlı. Saldırmayı düşündüğü Kalmuk askerleri değil Kazak [41] çocuğu gibi görünüyorsun üstelik, Moğollardan da kurtulan olmuş, – deyip karşılık verdi.

– Vay, bunun ekinini ezin, tamam mı! Hele şöyle çekiliniz, kendisinin sesini keseyim? – Biraz önce gacı gucur ittirip öne çıktı. (5) Yiğitleri beraberinde getiren Ömen Bey’e gereken de buydu, “hey dur demenin yerine “hey, hayırlısı!” dedi içinden. Demek ki kavga büyümeden dava ilerlemez elbet. O, bey ise münakaşaya gelmişti. Birine göğsünü gelecek olan biri mi var? Onun kızıp kamçıyı etrafında çevirişine tahammülü giderek azalan yerdeki yiğit aklından söz (10) geçirip baka kalmadı.

– Hey, ormandan çıkarak köye giren ayı gibi gümbürdeyerek duran sen kimsin?! – deyip ona ters ters cevap vermişti, deminki beyden bir tepki görmeyince, benim yaptığım doğrudur dedi ve hamle yaparak bir kulaçlık mesafeden yiğide kamçı savurdu. Kamçısının (15) ucunda kurşun mu var, yoksa kolu mu bu kadar, kısaca yiğit ayakta salınarak az kalsın yere düşecek gibi olup iki avucunu yüzüne kapayarak eğildi. Bir belânın olduğunu bey de, arkadaşı da bildi. Birkaç kişi atlarından inip etraftan destek verdi.

– Geri zekalı, ne yaptın! – deyip bey kamçı savurana bağırdı.

– Başını kaldır, kardeşim, kamçı sert mi deydi?! demişti biri, baştan beri gıcını çıkarmayan yiğit dişlerini gıcırdatarak “bu yaptığınız nasıl bir düşmanlık?!” deyip yüzünden avucunu çektiğinde yerinden çıkmış olan gözünün biri sallanarak eline geldi. (25) O an büyük bir metanetle hırslanarak yolu verip rast gele fırlattı ve “Rayımbek! Rayımbek” deyip yüksek sesle bağırdı.

Dışarı çıkan adamın gecikmesine evdekiler yeni yeni meraklanmaya başladığında yiğidin sesi obadaki evlerde hafifçe işitildi. Evdeki yiğitler arka arkaya dışarı fırlayarak çıktı. Bir araya (30) toplanmış bir grup insan gördüler. Onlardan bir kaçı karşı tarafa göz dağı verircesine at üstündeydi, dört beş tanesi ise yerde başlarını eğerek bir yere toplandılar. Yaklaşarak varıp dikkatlice baktığında evden çıkan yiğitler önce kendi adamını tanıdı. Diğerleri onu koltuklarından destekleyip yardım ederek alıp götürdüler. Demin ilk başta konuşan adam yalnız sabredemeyip yerinde hiç durmadan (35) kendi yiğitlerini azarlayıp durdu.

– Ahmak, rezil ettin be! Beyin durumunu görmeden kırbaç sallayacağı yer burası mı idi?! – deyip önündeki büyük birini azarlayıp kamçıyla başından vurdu. (40)

Evden çıkan yiğitler durumun teferruatına birden vakıf olamadılar. Ancak bir tehlike olduğunu fark edip:

– Hey, bu bizim yiğide kim saldırdı, ha? – deyip Berden hücumla geçiverip kim olursa olsun sataşmaya hazır:

– Berden, sabır sabır. Evvela vaziyeti öğrenelim (45) – deyip Rayımbek durakladı. Rayımbek’in duruma göz atmadan harekete geçmeyen sabırlı âdetine alışık yiğidin de şimdi karşı iddiada [42] bulunması faydasız, kısacası intikamı almaya izin vermeyeceğini belli deyip ses çıkarmadan tahammül etti ve bir eliyle çıkan gözünü bastırıp eve herkesten önce girdi.

Han heyecanla kargaşa çıkar gider mi deyip korku içinde olan deminki (5) kişi “ceddiyle büyümüş köyün gençleri sadece, adıma, yaşıma hürmet edip yanındakilerine karışmasına izin vermez şeklinde bir düşünceyle:

– Gözümün nurları, ben size yakın oturan civar köylerden Ömen Bey’im. Koyaydar Bey’le görüşelim diye gelmiştik, yiğitler arasında anlaşmazlık oluverdi. Biz kendi (10) suçlumuzu kendimiz cezalandırırız. Şimdi eğer öyleyse Koyaydar Bey’le görüşürünüz! – dedi rica ederek.

– E, Ömeken Bey’i karanlıkta zor tanıdım be! Giriniz, hepsi de burada diyerek gelip Rayımbek, Bey’e selam verip koluna girerek eve götürdü. (15)

– Gözümün nuru, ben de karanlıkta tanıyamadım, sen kimin çocuğusun? – dedi bey eve henüz yönelmeden.

– Ben Rayımbek oğlunuzum.

– E... Rayımbek’sin ha. Bilgeliğini gösterdin, kurban olayım. İşin rast gitsin! – deyip Ömen Bey eğilerek Rayımbek’e dikkatlice (20) baktı. Dışarıda kalsa, heyecanlı yiğitler arasında münakaşa doğup daha kavga çıkar endişesiyle hayıflanan bey, arkadaşlarından birini bile bırakmadan eve götürdü.

Rayımbek’in adını işitip kendisini tanıyınca deminki ateşli dudağında ekmek pişecek gibi telaşlanıp duran sinirli yiğit sus pus oldu. Kendisi büzüldü. (25) Moğollarla savaşta Rayımbek askerlerin içindeydi. Bilhassa yiğitlik gösterip göze çarpmamıştı ama çerilerinden bazılarıyla yerde güreş tutan pehlivan cüsseli cesur yiğidin biriydi. Esjan ile Rayımbek’in başlangıçtaki karar gereğince düşman tarafından ele düşen mal (daha çok at) ile Kalmuk askerlerinden dolu dizgin (30) boşanan atlar, develer, mühimmat ve silah gibi ganimeti bölüklere göre taksim edip, ayrıca piyadelere de dağıtacak şekilde tertip, usül çıkardı. Yüzbaşı herkesin göstermiş olduğu yiğitliğe, aldığı masraf ve zararlarına göre kendi gözetimi altındakilerine veriyor. Böylece kan ve terin karşılığı olarak gelen az sayıdaki at sürüsünün bir kısmından Ömen Bey’in köyü bir (35) gecede ayrılıverdi. O gece nöbetçilik yapan iki yiğit gece yarısına yakın sürüyü bir dereye toplayıvererek “Allah’a emanet” deyip kendileri ikinci bir köye “delikanlılık” yapıp gider. Sabaha karşı dönüp geldiklerinde ne görsün, sürü yerinde yok. O zaman ikisi telaşlanıp iz sürmeye başlar. Yakın civarı dolaşıp (40) bulamayınca da köye haber verirler. Bu yıl kış yumuşak, kar hafif, yer alaca bulaca olduğundan dolayı iz sürmek de zorlaşır. Lakin tecrübeli izciler her köyde de var şüphesiz, Ömen Bey köyünün izcileri ikinci gün olduğunda sürünün gittiği tarafı tespit ettiler. İz bulma işini takip etti ve “Aşılı” diye adlandırılan (45) geniş nehir yatağını geçti. Bu çayda Berdikey köyü oturur. “Düşma uzak yerden gelmedi” diyerek izciler sonuca varırlar, şimdi hiçbir [43] yere gidemezler. Yitik izi takip ederek geldik desek Berdikey’in beş yiğidi yenilmez. Malûm işâret ve damgamız da yok, hepsi düşmandan ele geçirilen yabancı mal. Geri dönüp beyle istişâre etmeliyiz...”

Ömen Bey sürünün Berdikey’in köyüne yöneldiğini işittiğinde (5) “hımm” deyip düşünce durdu. Berdikey’in halihazırda köyünde bulunmadığını, kendisinden başka yakını civardaki beyleri, batırları, Koyaydar Bey’in misafirliğe davet edilerek istişâre ettiklerini hatırladı. Şu iştiraktan kendisininin

dışlandığına çok sinirlenip, küçümsendiğini düşündü. Şimdi deminki küskünlüğünün yerini doldurmanın (10) sebebi çıkar diyerek düğmelerini takınıp atın başını o taraftan bu tarafa çevirmişti.

Çaldıran kendisi, götüren birisi olduktan sonra, izcilerden biri atın başını kabahati işeyenlerin köyüne değil de Ömen Bey'i takip ederek Koyaydar Bey'e doğru gelişlerinde ne maksat olduğunu anlayamadı. (15) Mamafih Berdikey, bey olarak adlandırılmasa da bir köyü idare edecek akıldan, ferasetten de, yiğitlikten de yoksun olmayan bir adamdır. Ömen Bey de bunu anlamıyor, bilmiyor değildi. Şöyle böyle derken Berdikey, Biyeke ve Kangeldi'lerin kendileri de kökten işin düğümünü çözmede Koyaydar'ın hakemliğine baş eğerler. Bunu bilen Ömen Bey de: (20) “Benim dengim Koyaydar, onun için düşeceksem deveden düşeyim daha iyi” diye düşünmüştü.

Kendisi bey, kendisi “molla kişi” diye unvan alıp (o zamanda az çok Arapça bilen bir iki adam olsa, molla diye bilinirdi) adillığıyla, bilgeliğiyle komşu köyün, memleketin beylerinden adı (25) şanı büyüyüp itibarı artan Koyaydar Bey'in kendi rakibi de yok değildi. Bunlardan birisi de Ömen Bey'dir. Koyaydar Bey bazen ihtişamlı, heybetli karakteriyle; bazen kahve renkli, akıtmalı, rahvan yürüyüşlü atıyla bilinir. Ömen Bey ise çabuk düşünen, kısa boylu, içten pazarlığıyla dikkat çekermiş. (30) Barış zamanında Koyaydar Bey'in her zaman emrinde olan köy yiğitlerinin işte bu yaramazlığı Ömen Bey'in bir ara bir atım enfiye gibi kıymeti yok olan şeylerden elini çekerek çıkartmak için ince eleyip sık dokuyarak hesap yapmasına sebep oldu. Özellikle biraz önce Töle Bey'in geldiği sırada (35) heybeti büyüyüp kuvveti giderek artan Koyaydar Bey'in ayağını kaydırma zamanı geldi deyip çalınan malın istikametinin bu tarafa yöneldiğini bildiğinde bıyığının altından güldü. Ona bu fikir yabana atılacak gibi gelmemişti, bunun arkasında başka şeyler de var.

Arada geçen yıllar az olsa da hasreti çok, kabuğunun (40) kalınlığına bakmadan öyle bu öfkeli günlerin acısı içinde kalmıştı. Töle Bey geldiğinde Koyaydar Bey onunla önceden ahbap olduğu için diz dize oturarak yemek yerken onun payına baş, buna ise but eti düştü. Omuz dayayayım, boy ölçüşeyim diyerek ökçesini kaldıran adama sonra (45) kendisi yetiştirdi, fakat Ömen Bey'in içinde ateş kıvılcımını düşüren sadece o değil, Koyaydar Bey'in o sırada [44] Töle Bey'le birlikte halkım diye üzerine titreyen ‘onun çıkmazdan çıkacak’, azaptan kurtaracak yolunu arayıp çaba gösteren, işte becerikli, sözde mahir görünen kuvvetli bir beye dönüşüvermişti.

Hakikaten de o zaman o yurt beyinin büyük iltifatlarına nail oldu. (5) Daha dün yan yana yürüyen, iktidar tahtına bazen o, bazen bu oturup konuşa konuşa sağlam bastonu (o da herkesin eline geçmez) bazen o, bazen bu tutup, kısacası devlet kuşu başlarına sırayla konarken birden Koyaydar Bey diğer beylere (özellikle buna) yukarıdan bakar oldu. İşte, başkasını kim bilsin, seninle (10) eşitiz, aynı milletin evladınız diyerek şan şerefle hediye verilen her hangi birisinden payım az değil diye hesap yapan bu Ömen Bey'in rekabeti kışkırtması hâlâ aklında. Bu kıskançlık yeni değil, baş kaygısı olan eski karışık günlerde Ömen Bey kendisinin namına sahip çıkmak için değil, kendi adının ne (15) olduğunu da unutacak hâle gelmişti, şimdi gelip öküz altında buzağı ararcasına davrandığı henüz kimseye malum değil. Yalnız içinden sadece “gururlanan beye çelme takarak sürmenin zamanı bu” diyerek sevindi. Bunun için suç, evin içindeki ileri gelenlerin korkutmasıyla tamamlayacağı (20) işini mahsus büyütüp ilerisi için öğ, yakın için kin kusarak büyüttüğü bir maksadı var. Yoksa delinin çomak toplaması gibi köyden başka bir salabetli, ağır başlı adamlar bulamayıp her zaman sağlam kırbacıyla, kalın bilekliğiyle

övünen yiğitleri toplayıp gelir mi? Kendi düşüncesine göre, emri kendisi söyler, (25) bunlar iş yapar. Koyaydar Bey ancak bu şekilde üzüldüğünde içi rahatlandı. Kasten ateş Koyaydar Bey'in evinde parlarsa, ocağı büyük olan evin dumanı uzağa doğru yayılıp, kötü haber tez duyulur...

İşte, bu hesapla gelen Ömen Bey'in karşısına bu günde uzaktakine, yakındakine yiğitlik namı ulaşan Rayimbek'in çıkıp gelmesi (30) senin yoluna dağ gibi engel oldu. Onun dışında yanında getirdiği yiğitlerin terbiyesizliği düşündüğünden fazla olunca vesveselenen gönlü su serpercesine rahatlattı. Bu arada geri dönüp gitsem mi acaba diye düşündü, ancak geç kaldı. Kısacası şansı dönmüştü. "Peki, – diyerek düşünceli şekilde eve girmekte (35) olan Ömen Bey'in vay başına. – Barış zamanında beyliğe erlik yakışmaz, savaş zamanında ere beylik yakışmaz. Münakaşanın gidişine göre hareket edeceğim. Çıkan göz yerine gelmez, giden mal geri dönmez. Öyleyse, mücadeleyi bitirmeden davayı yürütmezdim!"

(40) Misafirlerden önce, yüzünden kan akarak bir gözü kapanmış hâlde dövülen yiğit içeri girdiğinde evdekiler ürperip korktular. O vaziyeti iki ağız sözle anlattı ve:

– Yalnız Rayimbek gibi hem uyanık, hem de sabırlı olunuz! – diyerek dört bir yanda düşünmeden uyuklayıp yatan çocukların (45) yanına uzanmaya gitti. Onun yanına Esjan ve bu evdeki kadınlardan sadece Koyaydar Bey'in ikinci hanımı gitti. [45] Esjan ona doğru eğilerek – Ne oldu, kardeşim?! – dedi.

Canının acısından dişlerini gıcırdatarak konuşup – Esağa, ne olacaksa oldu. Ertesi gün tan attığında görürsünüz. Şimdilik hanım yengem pansuman yapsın! – dedi. Beyin hanımı kumaş arayıp bularak (5) yiğidin gözünü yavaşça sarıverdi.

Gecikmeden misafirler eve geldi. Önlerinden Ömen Bey. Onu gören Koyaydar Bey ile Biyeke'den başka herkes yerinden kalktı. Ömen Bey hareketsiz selam vererek baş köşeye geçti. Selamını hiç kimse almadı. Koyaydar Bey ile Biyeke'nin arasına girerek eğilip oturdu. (10) Arkadaşları kapının önünde toplana durdular. Etraflarında Rayimbek, Berden, Oljabay, Balpık, Esenbek. Konuklar kendilerini kuşatma altında hissettiler.

– Hey, Ömen Bey, yolun yol değilmiş, elin kanlı imiş meğer! Vah, tüh demeden baş yarıp, göz çıkarman nedir, nasıl bir davranış?! (15) – diyerek Koyaydar Bey heybetli iri gözleriyle Ömen Bey'e bir göz atıp kapının önündekilere sert sert baktı. Rayimbek Bey'in bu bakışını emir diye anladı. Gözün takip edemediği çabuklukla kılıcını kınından çekiverdi. Onun hareketine bakıp duran diğer yiğitler de kılıç ve şesperlerini çektiler, Rayimbek heybetli, ateşli gözlerini aniden (20) parlatıp can alıcı hükümrana sesiyle:

– Şimdi ellerinizi arkadan bağlayınız ve birer birer öne çıkınız. Her kim ki irkilir, kımıldarsa omzundan başı gider! – dedi.

Daha dün Moğol askerlerine karşı savaşa gidercesine (25) heybetli emirleri karşısında bir dediği iki edilmedi. Altı yedi adamın hepsi ellerini arkadan bağlayarak birer birer ileri çıktılar. Berden ön çıkanların kınlarından silahlarını çekip çekip aldı.

– Balpık, sen hepsinin elini arkada duracak şekilde bağla! – diye daha emir verdi Rayimbek kendi kılıcını yukarı (30) kaldırıp kıpırdamadan. Balpık ilk önce şesperini ağzında yanlamasına dişledi, ondan sonra da sabırla hareket edip söyleneni dikkatlice yerine getirdi. Rayimbek şimdi ne yapalım diye soran gözlerle Koyaydar Bey'e baktı.

– Dışarıya çıkarın da her birini bir bir ağaca (35) bağlayıp bırakınız, – dedi Koyaydar Bey.

İşin çatışmaya dönüşmeden bastırıldığına razı oldu mu, yinede Rayimbek emri altındaki yiğitlerinin morali bozulup şaşırmadan, acele etmeden uzağa hemen götürmeyerek becerikliliğine sevindi mi, nihayet Koyaydar Bey kara bulut gibi kaşlarını çattığı evvelki heybetli halini yumuşatıp küçük kahverengi (40) gözleriyle gülümsedi.

– Malımı çaldıran önce annesinin kucağını karıştırır, bey. Bunlar malını çaldırıp bunun siniriyle geldiler. Cezadan önce kabahatini, kusurunu ölçmeden olur mu?! – dedi Ömen Bey kolları arkasına bağlı yiğitleri dışarıya alıp çıktığı (45) zaman. Onun sesinden, içindeki kininden çaresiz rica ettiği anlaşılıyordu. [46]

– Hey, kabahatini, kusurunu değerlendirinceye kadar dar evde sıkışmaktansa geniş ovada durmaları daha iyi, – deyip Biyeke alay ederek gülümsedi.

– Çağırıp da getirmeyeceğin, kadirli bey kendi ayağıyla gelirmiş, (5) hakkını ver, hanım, – dedi Koyaydar Bey oaktan uzak duran sağ yan duvardaki kuzu derisinden yapılmış döşeğin üstünde iğ eğiren kadına bakarak.

Beyin fikrini, gözlerinden anlayan hanım “hakkını ver” diyerek hangi manada söylediğini kendisi bilir, o misafir değişik şekillerde (10) yorum yaptı: Birincisi “yemekten ver” anlamı çıkar, ikincisi “taş atana aş verin mi acaba?” Ne olsa da hanım, beyin emrinden sonra çok gecikmedi. Acele ederek gelen, yaşı kırk gibi görünen kırmızı yüzlü, sarışın kadın; beyin ikinci hanımı Betiş yerinden yavaşça kalkıp kendini beğenmiş tavırlarıyla salınarak gidip kalın dokunmuş beyaz çuhadan çadıra girdi. (15) Neticede söz de tamam olunca evin için sessizlik bürüdü.

Ömen Bey de baştaki bir iki ağız sözden sonra lam cim etmedi. Çabucak yüzünün rengi yerine gelip toparlanarak sağlam bir görünüm aldı. Hiçbir tarafa da başını çevirmedi, göz de atmadı. Yüzünün (20) biraz alacası olan kara boz kişinin önündeki bir noktadan gözünü alamayarak, kirpik de kırpımayarak öylece kollarını birbirine kavuşturup kalmıştı. Fakat sırtı taştan heykel gibi cansız, hareketsiz kalıp dalgınlığıyla içi şimdi karma karışık; bağırsak, karın, ciğer, göğüs hepsi alt üst olup birbirine karışıp gitmiş gibi her şey keşmekeş bir haldeydi. (25) Onun bu halini gençler pek sezmeseydi de, ev bark sahibi yiğitlerin bazıları birşeyler sezip anlamış gibiydi. Özellikle, kendisinin peygamber yaşına gelmiş ömründe bunun gibi defalarca görüp bazen tesirle, bazen aldatmayla şakağı ağarıp dişleri sararıp çürüyen Koyaydar Bey yanlışsız bilir. Önce tek tek konuşmayla (30) müsademe edip geçtikten sonra dönüp iki taraftan da hiç kimse ağız dalaşına girmedi. Yalnız ejderha ile su yılanı yüz yüze gelmişçesine nefeslerini içine çekerek birbirlerine baskı yaptılar. Koyaydar Bey’in tarafı: “Kendi araştırmış olduğu işi kendisi açıklasın” diyerek beklediği zaman, Ömen Bey ise: “Çok isteksiz vaziyette davrandı.” İssiz yere giderek (35) atın başını çeviren üstü başı yırtık birine de: “Yolunuz açık olsun” denilirdi, bunlar beni onun kadar bile görmedi”, diyerek sessizce kin besledi.

Ömen Bey’in ses çıkarmamasına ev sahiplerinin üzüldüğü yok, o ev sahiplerinin ses çıkarmaması Ömen Bey’in nefesini daraltmakta. O kendi kendisine mücadele etmekte... “Cesaretlerini kırıp geleyim (40) derken cesaretimi kaybedip gelmiş olmayayım?!” diyerek düşündü. Dava büyümeye yüz tuttu. Yaş ağaç gibi tütüp yanmaz, birden alevleniverdi. Beklediğim de bu değil miydi. Kalın kafalı beyi yanlış münakaşa tuzağına düşüremezsiniz. Münakaşa tuzağına düşenin eli ayağı birbirine dolanır. (45)

Ocak başında, köy arasındaki küçük tartışmaları aşarak halkın, zamanın problemlerini çözmeye başladı diye düşünen beyi kendi evinin [47] eşğine kadar süründürsem galip olurum, dünyaya rezil ederim. Şayet sürdüremesem, o zaman en azından “hırsızlar köyün beyi” diye çağırılır. Sonra kendisi ihtiyar kartalın fareyi kısırdığı gibi maskara olmaz mı?! (5)

Yalnız o yatarken sallamış olduğu kamçı Koyaydar’ın başına deymiş gibi memnun olmuştu, ancak... Önüme tuttuğum kalkanlarımı şaşkın gözlerimin önünde bağlamaları büyük hakaret oldu. “Çare ne, kurdun yavrusu (Rayimbek’i anlatıyor) burada diye kim düşündü. Badam’ı bilek gücüyle (10) yenip “batır” unvanını aldı galiba desem, yürek gücüyle taktikleri de çokmuş, hey!... Tecrübeli bey erkek kurtla beraber kurt yavrularını da kurdun altına topladığını gördün mü?!”

Ömen Bey buraya geldiğinde baltası taşa değmiş gibi ezilip taşan gönlünün cesareti kırılıverdi. Biraz daha “korkutayım (15) deyip cesaretini kırıp dönmesem iyi olurdu” diyerek içleniyor. Tahammülü de kalmadı. Fakat suçludan cevap almaya geldim, cevap verecek. Sorusuz cevap olur mu? O zaman ses çıkarmadan oturursam ve niye geldin, niye gittin diyecek kimse yok. Çünkü alan ağlamaz, aldırın feryat eder. (20) Onun için sözü alan değil, aldırının başlaması lazım” denilen fetvayla temize çıktı. Yine de başlamadı.

Tan atmasına en fazla biraz kestirip uyuyacak kadar vakit kaldı. Ancak henüz süzüle büzüle gözlerini ovuşturarak uyuyan adam yok. Hepsi de dalgın, hepsi de uyanık. Uykusu kaçan sadece ihtiyar değil; seferden dönen at (25) üstünde yünü uzun kedi gibi mırıldayarak uyuklayıveren genç deli kanlı Balpık da bugün hareket eden her şeye fırsat vermeyen kartal gibi kirpiklerini kıpırdatmıyor. “Baş yarıp göz çıkarırcasına canlarına batan neymiş bilelim, tan atsın, beyler konuşsun. Fakat öyle olmaz, yakın yerden bağırarak gelen birileri olsa sıra sıra bağlı (30) kuzular gibi yatarlar üstelik, yün gibi pamuklar bak hele!” deyip yiğitlerin hareketlerini kışkırtıp dişlerini gıcırdatarak zor tahammül ettiğini Ömen Bey de biliyor.

“Üstü kapalı sözlerle göz korkutmam, bunlar farklı yorumlar...” (35)

Ömen Bey’i bu fikir uyandırmış gibi başını sallayıp kısık gözünü olabildiğince genişçe açarak Koyaydar Bey’e doğru baktı.

Kesin bir şekilde ses çıkarıp – Hey, Koyaydar Bey, eve beş yaşındaki çocuk geldiğinde, hâl hatır soracak örf âdetimiz hani? – dedi. Koyaydar Bey cevap vermeden önce alay ederek bıyık altından güldü. Ondan (40) sonra acele etmeden yerleşerek sertçe konuşup:

– Çocuk gelirse halini sorarsın, ya bela gelirse ne yaparsın?! – dedi kırıcı bir sesle.

– Ben belayı alıp getirmiş değilim, yok edeyim diye kovup gelmişim, ne çare, bela üstüne belaya rastladım! – Ömen Bey pişman (45) olmuş şekilde başını salladı.

– He! – deyip Koyaydar Bey başka şekilde pişmanlığını anlattı, – sana da mı [48] bey denir! “Belayı kovalayan yakalanır, kaçan kurtulur” denileni biliyorsun galiba?! Beladan meşayih de kaçmıştı.

Beladan kaçma buymuş deyip ahırdaki maldan, koynundaki yârdan ayrılarak bakıp duracak mıydın? (5)

– Kimmiş acaba?! Bela denilen iftira olmasın.

– İftira atacak halkı bulamıyor değilim. Sağ yanımda Kırgız, sol yanımda eski düşmanım Moğol var, – diyerek Ömen Bey iki elini iki yana açtı. Yiğitlerin savaşmak istiyorlarsa, bunları niye atlandırmadın?! Bizi, herhalde, kolay lokma (10) gördün, ha?

– Yanlış söylersin Ömen Bey. Sen akrabam olsan, Kırgız kardeşim değil mi? Şu Moğolun şimdi inine girerek sessizce yatan akrabası çok yılandır. İlk bahar olup toprak ısındığında kendisi de çıkar. Çıkınca da sokmaya başlar. Yakınımda düşmanımı buldum deyip kudurmak yerine (15) bütün gücünü ve gayretini ona saklasaydın! Koyaydar Bey iğneleyici şekilde konuşup durduğunda baştan beri beyler sözüne karışmayarak yalnız anlamaya çalışıp dinleyen Berdikey yerinden biraz doğrulup dik oturarak konuştu:

– Geçenlerdeki Kalmuklarla olan ölesiye çarpışmada derya olup (20) akan kanın hayali hâlâ gözümün önünde, avuçta tutulan kılıç ve mızrağın sıcaklığı henüz gitmemişken olay çıkarmandan dolayı mı, yoksa bunamadan mı Bey?!

– İşte en önce doğru yoldan sapmış ve gaflet içinde olan sensin, Berdikey. “Berdikey’den beş kahraman düşmansız olur” diye söz boşuna söylenmemiş. (25) Doğrusunu söylesem en başta suç sendedir! – deyip Ömen Bey sinirlendi.

– Ben olsam bana gelmez, burada ne yapıyorsun? “yolu şaşırıdın” dediğim apaçıktır deyip Berdikey neşelendi. (30)

– Babasının öldüğünü de duyurdu üstelik, gizlemeden açıkça söylesene. Alan kim, kaptıran kim? – deyip Biyeke Ömen Bey’in yüzüne baktı.

– Çalan işte Berdikey, kaptıran – ben. Bu yüzden üç gün önce köyümüzün bütün at sürüsünü bir gecede sürüp gitmiş. (35) İzcilerimiz yanılmayıp iz sürerek tam bu Aşılı çay yatağındaki Berdikey köyüne çıktılar. Malı köyden aşırarak dere kenarlarına kovup bırakmış olmalı. Çalan yiğitler izcilerin önüne çıkarak ileri gitmelerine müsaade etmemişlerdi. Berdikey’in kolay kolay galibiyete izin vermeyeceğini bildim ve buğdayın varacak yeri (40) değirmen değil mi deyip geldiğin kişi Koyaydar Bey, bizzat sensin, – deyip Ömen Bey biraz rahatladı. Olup bitenleri bölüm bölüm anlattı.

Kangeldi kısaca, onun bu olaya iştirak etmediğini belli edip – Berdikey üç dört günden beri bizimle birlikte, – dedi. [49]

– Atları birlikte sürüp getirmedi her halde, ama yol göstermediğini söyleyemem.

Berdikey sıkıştırarak ikna edici bir şekilde söyleyip, – Öyleyse, hedefe alıp urganı atarak gelen suçlu benmişim, önce işin ne olduğunu anlayalım. Bizim (5) köyün yiğitlerinin aldığı doğruysa, zararını fazlasıyla öderim, – dedi. Bundan sonra büyüklerin kararıyla Ömen Bey’le birlikte gelenlerin arasından iz süren iki kişiyi, Koyaydar Bey’in tarafından Esjan, Berden, Oljobay üçünü, tamamı altı kişiyi hırsızlığı açığa çıkarmak (10) için Berdikey’in köyüne gönderdi.

Berdikey, onlar giderken Esjan’ı durdurarak – At sürüsünü çaldıkları kesinleşirse, hırsızların başı olan adamı bulup buraya getirin. Senden ricam bu Esjan, kurban olduğum! – dedi. (15)

Tam bu arada şafak sökmüş, dağ başları ile çam ağaçlarının uçlarına güneş vurmaya başlamıştı. Gökyüzü açık, kuru serin hava uğulduyor rüzgar esiyor Evin yanındaki çam ağacı, yeşil kalan ağaçların budakları, tohumları sallanıyor, uzun gecede uykusuna kanmamış gibi uyukluyordu. Sadece

sürekli hareket halindeki uyanık saksağanlar daldan dala (20) konup öterek, sükunet içinde esrarlı bir şekilde duran berrak tabiatın sessizliğini bozarak uyandırır gibi oldu. Ondan sonra sincaplar ağaçtan ağaca atlayıp, ağaçkakan çamı gagalayarak, tarla kuşları cik cik sesler çıkararak, rızık derdi için, ömür için bütün nağmeler ile hayat (25) başlayıverdi.

Evin yakınındaki her ağacın dibine birer ikişer bağlanarak bırakılan Ömen Bey'in yiğitleri de gürültüden, patırtıdan uyanıp gövdelerine düşen kafalarını kaldırdı. Gözlerini parlatarak açıp, "bizi ne zaman serbest bırakacaksınız" der gibi mülayim bir halde evden (30) çıkanlara yutkunarak baktılar. Onlara ara sıra bakmakla birlikte "sizlere bu gerek, yatın öyle gözleriniz bozarak" der gibi sınar halde, yüzünü buruşturarak ahali etrafında dönüyordu. Diğerleri değil Ömen Bey'in kendisi bile onları mahsus getirip çukura sokmuş suçlu gibi hissedip yüzlerine doğrudan bakamayıp, gözlerini aşağı kaçırıyordu. (35) "Sıcak evden çıkmışlığım olmasa, bir çoğuyla yalnız mücadele edip sizler için tan atana kadar boğazımı yırtarak çıktım" der halini belli ederek, kendi kendine başını sallayıp, konuşmak için hazırlanır. Duyulacak kadar sesini yükseltip, Koyaydar Bey'e sinirlenerek konuşur.

Rica edeceği yerde emrederek – Ya, Bey, suçsuz insanları bu kadar cezalandırdığın yeter, (40) bırak artık! – dedi.

Koyaydar Bey rahat bir şekilde – Deminkileri neden tan atmadan yolladık? Gerçek suçlunun kim olduğunu bulup tanıyalım önce, – dedi.

– Ya, kurban olduğum Bey, beni bırak! Benim hiç suçum yok. (45) Ömen Bey "yürü" dedi yürüdüm. "Gidelim" – dedi – geldim. "Alıp döneceğiz" dedi, onun köyü uzakta kaldı şimdi. Benim tek [50] kaybettiğim – yalnız taylı kısırağım, ondan ümit yok. Altımdaki yalnız atımı ceza olarak vermeden, binip dönebilsem, bu bana ganimettir. Kurban olduğum yüce Bey, serbest bırakiver beni, evde küçücük çoluk çocuğum ile karım yalnız kaldı. Hiç olmasa yakacak (5) odun da ...

– Heyt! Ağlayıp sızlayıp durma öyle, ne biçim adamsın?!

Yırtık kalpaklı, her yerine kumaş yamalı çatlamış deriden elbiseli, toplu kara sakallı, patlak gözlü, iri adam, bağlı olduğu ağaca yanlamasına yatarak, durumunu anlatıp, hızla konuşmaya (10) başlamıştı ki Ömen Bey azarlayıp, susturuverdi. Zavallı adam yine ne kadar sızlayacaktı, bey "heytt" deyip bağırmasaydı.

Bütün bunları seyretmekte olan Rayımbek ile Balpık'ın gülesi geldi, birbirlerinin yüzüne bakarak gülümsediler.

– Ağlayan adamı çok korkuttu – ah, (15) – dedi Kangeldi acıyarak.

– Onun çabuk çabuk konuşması Kokan'a nasıl hareket getirdi acaba, benim aklımı kurcalar gibi oldu, – diyerek Biyeke Koyaydar Bey'e baktı.

Biyeke araya söz katarak – Ömen Bey ne benden bahsetti ne de kışın kesilecek hayvanımı kesti deyip (20) bu da beraberinde gelen fakirin biridir – dedi.

Akşamdan beri bir kere lam deyip ağzını açmayan biri varsa o da sadece şair Kabay'dı. O alınına kar yağmış sert, aç kurt gibi saldıran kudurmuş zamana mı, gelecek zaman evladı adama mı (25) kısaca hiçbir şeyle de gönlü dolmayan üzgün, kederli hale düşmüştü. Homurdanır, yakınır, ama doğum sancıları ağır, ilk doğumunu yapan kadın gibi içine dolan safrayı dışarı çıkaramayıp zorlanıyordu. Şimdi

de o hiç kimseye yaklaşmıyor, kendi halince bir kenara çekilmiş, ayrı dolaşıyordu. Ona karışan da konuşan da sadece beyler ile batırlar. (30)

– Sizlere de “batır” diyorlar – ah. Kum gibi serpilerek gidersiniz öyle. Bu yaptıklarına bakılırsa düşmandan can alacak gibi görünmüyorlar, – diye Koyaydar Bey sözle karışık hafifçe gülümsedi.

– Batır da etle kemikten yaratılmış insan değil mi, Koka? (35)

– Kışkırtana kanıp gelen zavallı, şimdi ezilip büzülüp, canını kurtarmaya çalışmıyor mu, – diyerek Kangelidi ile Biyeke yarışır gibi cevap verdi.

– İster kan düşmanın olsun, ister babadan yakının olsun, rakibinin öz içine ikilik düşmesi galibiyetin başlangıcı. (40) Ayrıca sizler de uygun görürseniz, onu bırakalım.

Koyaydar Bey’in söylediklerine herkes ikna oldu. Balpık gidip onun bağlı olduğu ipi çözüverdi. Balpık’ın yavaşça yürüyüp, suratını asarak, gözlerini dikerek gelişinden boynumu çevirip koparacak mı diye irkilip gözlerini yumuverdi. (45)

– Hey, kalksana şimdi yerinden. Ne oldu, kalkamıyorsun, sağ mısın?! – diyerek ensesinden tutup kaldırdı. O şimdiki, şu andaki [51] düşündüğü tehlikeden kurtulduktan sonra kendisinden yaşça küçük olduğunu göredurup:

– Yeğenim, bu iyiliğini ölene kadar unutmayacağım be! – deyip Balpık’ı kucaklayarak ağlayıverdi.

– (5) Hey, bana değil, oradaki kişilere söyle söyleyeceklerini, – dedi Balpık hazır cevapla onu iyice gövdesinden itti. Balpık’ın gösterdiği büyüklere bakarak “Selâmünaleyküm!” deyip yeni görmüş gibi onlara doğru atıldı. Büyüklerin yanına varıp ayaklarına kapandı. Onun yaptığına bakıp sinir ve mahcubiyetle (10) patlayacak gibi duran Ömen Bey:

– Bu ahmak şeyin ardından nasıl gelmişim! – diye sinirlenerek ters dönüp gitti.

* * *

Öğleye yakın iki yiğitle beraber Esjanlar geldi. Atlarının burnundan duman çıkıyordu, nefes nefese kalmışlardı. Esası buradakilerin (15) sözün özünün kendilerine gelip dayandığını bildiklerinden fazla bekletmeden, tez yetişelim demişe benziyorlardı. Yiğitler atlarını kazığa, kazığa sığmayanları etrafta eğilip duran çam ağaçlarının dallarına bağladılar. “Suçlu” dedikleri iki kişinin elini bağlayıp beylere yaklaştırdıklarında, yine dörder beşer toplanan (20) iki topluluktan birinin ardından biri peş peşe geldi. Bunların önde olanı her biri halkın güçlü beyi “batır” namı Eskendir Bey’in başını çektiği dört beş adamın bulunduğu topluluktu. Bunlar attan inip iyi niyet selamlarını usulca bildirdiklerinde, hemen arkalarında her yaştan insanların bulunduğu Iriskeldi Hatip’in başında olduğu ikinci topluluk vardı. Sıradan giyimli, (25) yorgun görümlü fakat gözlerinde ateşi olan yiğit insanlar olduğu fark ediliyor. Kendileri gönüllerince bir şakalaşmaya dalıp, onu buraya geldiğinde durdurmuş gibi dudaklarında, göz kenarlarında tebessüm isteği fark ediliyor.

Bugün sabah ezanında dışarı çıkan Koyaydar Bey, bunları özel ulak (30) göndererek çağırmişti. Böylece bir taraftan Kalmukları batıdan sürerek gelip ara yerdeki komşu olarak ikâmet eden akrabalara kış azığı vermek olsa, böylece birlikte ayak altından akıp giden bu davanın beyliğini ellerinde tutmaktı, diğer yandan Koyaydar Bey’in mal davasını sürdürmek can (35) davası olsa da beylik yapmaya, beyliğine yurdu boyun eğdirmeye gücü yetmeyecek biri değildi. Zor yanı – bu seferki hır görün

hedefinde doğrudan kendisi vardı. Yine bu düşmanlar yaddan değil yakından yapışacak akrabalarındandı. Halkın dediği gibi, “hastalık yemekten, düşman karındaştan” olduğu zaman ona ilaç (40) bulmayı, deva bulmayı bilhassa zora sokacaktı. Yiğidin kan parasını çözecek bir çift söze boyun eğen bu Kazağın bazen eşitlik yapıp, bazen de iltimas yapıp, akrabalarına eziyet edip, ikna olmayan [52] huyu da var. Koyaydar Bey’in kendisi dururken, yabancından bilirkişiler çağırmanın esas sebebi buydu.

Yiğitler sucuk gibi yus yuvarlak bir doru atın yavrusunu balık gibi çırpındırarak getirip büyüklerden dua istediler. Konuklar (5) bağlanmış olan at yavrusunun fokurdatarak pişirilmiş yumuşak etini, ağza düşünce eriyebilecekmiş gibi, bal kadar tatlı karın yağı, yele etini sevinerek yedi.

Etten sonra kurut yerine içimlik için sunulan kâse dolu bozaya bıyıklarını bandırarak yudumlayıp, bozayı ekşiten Betiş Bibi’nin (10) övgüsünü de hemen yetiştirdiler.

Bugün yemekler yenilip sohbet yerleri kurularak huzurlu bir ortamda konuk ağırlama geleneği ile geçti.

Ertesi günün önemli sözüne Koyaydar Bey başladı. O Ömen Bey’in büyüttüğü davaya da hâlâ engel olmayacağı izlenimi vererek, (15) konuyu başka yöne çevirdi. Mal kaptırıp makara olmaktan da, baş yarılıp göz çıkmasından da önemli, köyle, bölgeyle, kabileyle alakalı değil, ulusal meselelerin varlığını hatırlatarak, yurdun nazarını bu konuya çevirdi. Bu sayede ata düşmanı yok olup, biterek, sanki sadece köy davası kalmış gibi terbiyesizleri, ahlaksızları toplayıp, topuz sallayarak gelen (20) Ömen Bey’in sinirini yatıştırıp takatini kırmak ister gibiydi.

Etrafına ceviz kabuğunu doldurmayacak kadar iddiası olan hatipleri, liderleri toplayıp; hâlâ yerinde duramadığına Ömen Bey’in kendisi değil, tutsaklıktan kurtulmuş yabancıların da karnı ağrıdı, (25) rahat zamanı değil, kaygı keder zamanı geldi.

Ne çare ki, kendi derdini söylesen bencillik olur, yurt teessüfünü doğurursun. Ondan da Koyaydar Bey “piş kazanım beş ay” dese, “oturayım on ay” deyip usulca beklemek gerek diyerek tevekkelli neticeye varan Ömen Bey söze de karışmadan, çok da dışında kalmadan, (30) başını koynuna saklayarak, sessizce eğilip, umursamaz bir tavır takındı.

– Kardeşler, ayı şimdi inine girdi ve yattı. İlkbahar olmadan başını kaldırmaz artık. Biz de bu kötü barınaklarımızdan çıkmadan yatacak mıyız, yoksa, başımızı kaldırıp, uzaktan yakından haber alıp gidüş geliş yapacak mıyız? – diye Koyaydar Bey (35) halkına danıştı.

– Ayımız Moğol ise belaya hiç bulaşmayalım, uyanana kadar yata dursun. O oba ile aramızda bağlantı kurmamız daha uygundur. Obadaki beyler ile han sultanların ne yapıp ettiklerinden haberdar olalım, özellikle bu bizim için şart, – dedi (40) İrskeldi kendine has hitabeti ve her zamanki yumuşak sesiyle.

– Cep delik cepken delik, hayat sıkıntılı. Özellikle kadın kısmının, kız kısmının çoraplarını parmaklarının uçları yırtmış; yırtık pırtık, eski püskü giyindikleri canlarına tak etmiş. Kumaşlarını, (45) çayını, tuzunu alarak ender de olsa köye gelip halkın arasına karışan tüccarlar da bugünlerde uğramaz oldu. [53] Esasında alış veriş için şehirlere gecikmeden kervan yollamak lazım, – diyerek Eskendir açıkça düşüncesini aktardı. Bu düşünce köyün sakinlerini de rahatsız edeli epey bir vakit olmuştu. Konuklar tarafından da destek bulunca Biyeke, Kangeldi, Berdikeyler (5) öncelikle arzu ve dileklerini bildirdi. Töle Bey’e giden Aralbay Batır geldikten sonra kervan hazırlanacak.

Her köyden altı yedi yiğit toplayıp, sağlam ve besili hayvanları seçip, Kantar ayından iki üç gün önce beklemeden Taşkent şehrine ticaret kervanını yollamayı kararlaştırdılar. Ticareti (10) yapılacak yük ve hayvanla bunları götürecek kırk elli kişiye liderlik etmek için de Aralbay Batır ile Esjan'ı seçtiler. Aralbay ile Esjan'ın kervana baş olması sadece ticaretin gereği değil, bununla birlikte oradaki halkın yönetim işine doğrudan katılan Töle Bey'e de uğrayıp, gelecekteki (15) hareketle ilgili danışma, akıl alış verişi olduğunu söylemeseler bile belliydi. Söylenecek sözün en uygun anı bu diyerek acele eden Ömen Bey:

– Satmaya hayvan bulamayınca komşu köyün ağılına el uzatmayasınız, sakın ha, – diyerek Koyaydar Bey'in yüzüne dik dik baktı. (20)

Baştan beri kem küm ederek dişlerini gıcırdatan, sessizce oturan Ömen Bey'in aradan söze karışması, eskiden beri olayı hiç bilmeyen insanları şaşırttı.

– Kıymetli kardeşler! Sizlerle sohbe oturup düğümünü çözeceğimiz bir olayın zamanı şimdi geldi. Şimdilik sizlere (25) sırrın anlamını âşikâr etmeden, daha da uzatırsak, Tanrı bunu alevlendirmesin, Ömen gibi bir beyimizin karnını yarardık, – diyerek Koyaydar Bey heybetli bir halde kalabalığa baktı. Akıllılığını göstererek, halkın önüne çıkmaya da diğerlerinden aşağı kalmayıp, kendi fikir ve iradesiyle söze, işe karışan Ömen Bey'in (30) bu defaki asık suratı, su yudumlamış gibi ağzını açmayışı, hiç kimseyle muhatap olmayışı, az çok alışkın adamları “bu da neyin nesi” diye düşündürüyordu. İşte, şimdi konuklar akraba iki beyin ağız açar açmaz iğneleyici sözlerinden aralarında oldukça derin bir kırgınlık olduğunu da anladı. (35)

İrskeldi Hatip ona iltifatla boynunu çevirip bakarak – Gömleğin kiri yıkanırsa, gönlün kiri söylenirse gider. Ömen Bey, kırgınlığın varsa aç ve söyle, akraba adamlarız, adalete boyun eğeriz, – dedi.

– Düşünceyi saran kırgınlık ise geçer, gider, ama o bedende açılan (40) bir yaraysa nasıl düzelir acaba? – O hatip sözlerine suratı asık üzüntülü bir halde karşı soru yöneltti.

Bu sorunun cevabını söz ile değil, işi ile göstermek isteyen Koyaydar Bey evden deminki gözü kör olan yiğidi getirterek, karşısına oturttu. Onu döven yiğidi iki eli ardına bağlı halde (45) Ömen Bey'in yanına gönderdi. Esjanlar “hırsız” diye getirdiği iki yiğidi Eskendir ile İrskeldi Hatip'in karşısında [54] boyun eğdirdi. Böyle yaptı ve kendisi sorguya “hırsız” diye getirilen iki yiğitten başladı. Onlar buraya hırsız oldukları zannedilerek getirilmelerine rağmen görünüşlerinden yakalanan hırsıza benzer kılık kıyafetleri de fark edilmiyordu. Tekrar dikkatle bakan insana: Ne “kılı kırk (5) yaran adil bilirkişi vardır herhalde, suçsuz yere cezalandırmaz” diyen, ne de “kiminse onun olsun, gürültüyle bir at sürüsünü sürüp getirmemiz hırsızlık değil, erlik” diye kendi yaptıklarına kendileri kanaat getirmiş gibi, saf görünümde sakince oturuyorlar. Böyle çocuksu hallerini gözlerinden okuyan Koyaydar Bey (10) gönüllerine gölge düşürmeyeyim fikrinin verdiği ihtiyatla: – Yiğitler, sizleri buraya neden alıp getirdiklerini biliyor musunuz? – diye nazikçe soru yöneltti. – Biliyoruz, tabii...

– “Hırsızınız, suçlarınıza bilirkişilerin önünde cevap vereceksiniz” (15) deyip getirdi – diye ikisi yarışırca cevap verdi.

– Peki sizler ne diyorsunuz? Hırsız mı diyeceksiniz, yoksa suçsuz mu? – Bu soruyu Eskendir Bey sordu.

– Hırsız değiliz desek de bir at sürüsünü köye sürüp getirdiğimiz doğrudur. Hırsızız desek, mahsus giderek kimsenin ağlından (20) ya da merasından at sürüsü almadık.

– Biz can düşmanımızın eline düşen hayvanları götürerek, erlik yaptık diye düşündük.

Koyaydar Bey sessizce “hırsızlık” olayının başka yöne kaymakta olduğuna sevinerek “Eh, hayırlısı!” dedi. (25)

– Ya pirim! Can düşmanının hayvanlarının kendiliğinden önünüze gelivermesi acayip ha! – diye Ömen Bey hiddetli, iğneli sözlerini savurdu.

– Bu yiğitlerin gördüklerini ve bildiklerini tamamen anlatmalarına fırsat verelim! – diye Iriskeldi Hatip sağ elini kaldırdı. (30)

– Buraya bakarak ne olduğunu söyleyiniz. Yalnız bir kelime yalan söz katmaya kalkmayınız, – diye Berdikey kendi yiğitlerine emrederek işaret verdi.

– Berdikey Ağabey, köyün beş altı yiğidi geceki at sürüsü nöbetindeydik, – diye birisi sözünü tekrar ekledi.

– Ay doğmamıştı (35), etraf kör karanlıktı. Yiğitler bütün atları kuzey yamaçtaki otağa bırakıp kendimiz ısınalım diye at üzerinden düşürme oyunu oynuyorduk. Aniden batı tarafımızdan gürültü duyuldu. Yavaş yavaş güçlenerek yaklaşmaya başladı. Önce sefere çıkan Moğol askerleri dedik. Köye doğru (40) atlanarak hücum ediverdik, sonra da ne olup bittiğini bir öğrenelim diye durduk. Derhal kendi atlarımızı toplayıp sarmakta olan kalabalığın geçeceği yoldan saparak bir dönemeçten döndük. Böyle yapmamıza rağmen düşman dediğimiz kurtlardan kaçan at sürüsüymüş, gürültü çıkararak, kişneyerek, karşımıza çıkıverdi. Bakıp duralım (45) mı , arkadaki kurt sürüsüne biz de karşılık verdik...

– Yani, uzun lafın kısıası, at sürüsünü kovalayan beş tane kurtmuş, [55] biz ikisini vurduk, kalanı kurtulup gitti, – diyerek sözü ikinci yiğit devam ettirdi. – Ondan sonra kalan nöbetçileri kendi atlarımıza gönderdik ve bu ikimiz deminki kurtlardan ürken atları arayıp bulduk. Düşmanın malını Tanrı kendisi sürüp (5) getirmiştir dedik ve önümüze katarak köyden alıp uzaklaştırdık.

Kalmukların dediklerimiz Kazakların olmasın, damgasına, işaretine bakalım diye ertesi günü hava aydınlanınca baktık ki hiç birinde damga, işaret yoktu, sadece birinin sırtında düğme kadar (10) tüysüz alacalı oyuk vardı. Onun damga olduğunu ya da yıldırım ateşinin sıçrayıp yakmış olabileceğini fark edemedik.

– O gün ya da sonraki günler arkanızdan takipçiler gelmedi mi? – Bu soruyu Biyeke sordu.

– “Takipçiyiz, kayıp arıyoruz” diye gelen kimse olmadı (15). Sadece ertesi gün iki kişi köy arasında gezip dolaşmış gibi gelip, biri işte bu kişi, – diye deminki izciyi gösterdi, bir iki eve uğrayıp çay içmişler. Köyün ileri geleni – Berdikey’i sormuş.

– Berdikey ise o olaydan üç dört gün önce bu tarafa doğru ata binip gitmişti. (20)

İki yiğit kendilerine sorulan sorulara birbirleriyle yarışarcasına, bazen de birbirlerini engelleyip sırayla cevap vererek eğilmiş halde oturmaya devam ettiler.

Davacı da, davalı da, tarafsızlar da cevap verenlerin sözlerine (25) kendilerince mana verip, düşünce eleğinden geçirip, suçlamaya da aklamaya da kolay yolunu arayarak biraz düşünmeye başladılar.

Olan olayın esasını açıklığa kavuşturup, halletmek için Iriskeldi Hatip:

– Ömen Bey, işte bu yiğitlerin Kalmuklarıdır diye sürüp götürdüğü (30) atların senin köyündeki atlar olduğuna emin misin? – dedi ona doğru düşünceli bir şekilde bakarak.

– Ben emin olmadan, görünen dama başını vuracak kör boğa değilim, – diye Ömen Bey sinirle cevap verdi.

– Öyleyse, yiğitler, kurtların kovaladığı atların (35) Kalmukların olduğuna sizlerin inancınız tam mı? – İrskeldi Hatip sordu diğer tarafa bakarak ekledi.

– Biz biraz önce Moğol’unkidir diye tahmin ettiğimizi söyledik. Gerçekten de kimin olduğunu hâlâ anlamış değiliz. Çünkü “benimdi” diye arayıp sahip çıkan adamı bugüne (40) kadar görmedik.

– Eğer birisi “bu benimki” diye çıka gelse “aliver” diye geri verir miydiniz?

– Sadece Kalmuk değil, Kazağın, Kırgız’ın biri olsa, elbette helal malına zorbalık eder miyiz?

– (45) Arayanı soranı olmayan sahihsiz malı bozkırlara mı bırakacağız şimdi? [56]

– Öyle yapsaydık zevkini kurtlar çıkarırdı. – İrskeldi’nin sözüne iki yiğit omuzlarını sallayıp kıpırdanarak cevap verdi.

– Değerli Ömeke, işte bu iki yiğidin deminden beri söylediklerinde, verdikleri cevaplarında yalan var mı? – diye (5) Biyeke söze karıştı.

Ömen Bey sinirlenerek – Söz baştan bozulduktan sonra, sonunda kadar düzgün olmaz, – dedi.

– Atları kurtlar kovalamadı, kurt gibi kovalayan bunların ta kendisi. Yine bu yiğitlerin zorbalığı kendi fikirlerinden, kendilerinden gün yüzüne de çıkmadı, (10) iyice düşünülen, ardında dağ gibi desteği olan bir bozgunculuk.

– Estağfurullah! Bu adam ne diyor?!

– “Attım iftira, yaktım ateş” dedikleri bu herhalde?!

İki yiğit ürkerek ellerini yakalarına kavuşturdu.

– Ömen Bey, hayvanlarını kaptırmasına kaptırmışsın, bunları (15) hırsız olarak görmeni de uygun sayalım. Ama bunların sürüp götürdüğünü bildiğin halde neden ardına düşüp takipçi göndermedin? Şayet hırsızlar boyun eğmiyorsa, o zaman Koyaydar Bey gibi iki tarafa da eşit uzaklıktaki beyin önünde neden eğilmedin? – diye Eskendir yine ihtiyatlı halde sordu. (20)

– İzcilerimin varıp atları Berdikey köyüne kadar takip ettiği gerçek. Ama onların adaletli davranmayacağına inandıktan sonra, adalet arayıp Koyaydar Bey’in huzuruna geldim işte.

– Adalet arayan adam baş yarararak, göz çıkararak mı gelir? – İnsanlık nerede, büyüklük küçüklük nerede? Çapulcuları toplayıp topuz sallayarak geldiğin (25) suçlu insan Koyaydar Bey miydi? Takip ettiğin iz benim köyüme gelmiş, önce bana neden aracı göndermedin? şimdiye kadar “Adaletli davranmaz” diyecek kadar baskı uygulayıp, malına el koyup, size inanmadığım zaman oldu mu? – Kendin sabırlı olup ağırbaşlılıkla söyleyecekleri yerde Berdikey de Ömen Bey’in tutum ve davranışlarına yönelik (30) biraz ağır sözler sarf ediverdi.

Kim ne söylerse söylesin yenilmeye hiç niyeti olmayan Ömen Bey hâlâ bu tartışmayı bitirmek istemiyordu.

– Adalet beklediğim aksakallı beyin önüne gelen bir terbiyesizin hatayla salladığı kamçısı için bütün yoldaşlarımı bağlayan (35) birinden ne ümit edilir, ne de hayır beklenir.

– Sadece bağlamak değil, başından ayağına kadar elbiselerini çıkarıp sırtlarına kamçı vurulmadığına şükret, Ömeke, – dedi Kangeldi. – Batır da, bey de, serdar da, gönüllü asker de sizin tarafta ya, (40) ne yapacağım dersiniz erk sizde, – diye bu defa Ömen Bey sakın görünmeye çalıştı. – Hepsi belli oldu ya. Bununla sözü bitirip, işe geçsek nasıl olur? – diyerek Koyaydar Bey İrskeldi Hatip ile Eskendir Bey’e baktı. (45)

– İyice ikna olduk, – dedi Hatip. – Koyaydar Bey, beyliği [57] sana vereceğiz. Hükmü sen söyle. Ondan sonra fazla ya da eksiki olursa, alır veya ekleriz.

– Ben buna razı değilim, – dedi Ömen Bey.

– Biz böyle uygun gördük, – dedi Eskendir Bey. (5)

– Davanın ikinci sanığı olan adam nasıl adil beylik edebilir, – dedi Ömen Bey.

– Senin hırsız dediğin Berdikey mi yoksa Koyaydar mı? Huysuz at boyundan, aksi adam huyundan. Ben seni gerçekten bey sanmıştım, aksi miydin, hay! – diyerek söylendi (10) İrskeldi Hatip.

– Savaşta hata olursa komutanın yenilgisi, davada hata olursa bilirkişinin yenilgisidir. Koyaydar Bey’in bugüne kadar adil davranmadığını hiç iştmedik, bu defa da bir bakalım – diye Eskendir ihtiyatlı bir şekilde söyledi. (15)

Betiş Bibi konukları öğle yemeğine davet etti.

– Ömen Bey’in diğer adamlarının da ipleri çözülsün, diyerek başladı sözüne Koyaydar Bey. Emir ikinci kez tekrarlanmadı. Balpık ile Oljabay gidip hepsinin iplerini çözüverdi.

Koyaydar Bey, – Ömen Bey’in köyü atları çaldırmadı, yanlışlıkla ayrılı(20)verdi, Berdikey köyünün yiğitleri atları çalmadı, kurtlardan kurtardı. O şimdi sağ salim halde. Bir tayı telef olmuşsa, iki tane verecek – diye çözdü. Ondan sonra bir şey canını sıkıyormuş gibi, biraz eziyet çekiyormuş gibi kıvranarak oturdu ve diğer tarafa bakarak duraklamadan, çekinmeden söyledi.

– Ömen Bey işin gerçeğini (25) anlayıp yemin almadan bir adım atacak bir insan değil. Hayvanı çaldırmanın taraftan aramayıp doğru buraya gelmede, gelir gelmez de kavga çıkarmanın aslında – öç, kısaca – öcün kalmış gibi bir kafa tutma var. Bu kafa tutmanın uğursuzluğu sadece başkalarına değil, kendine de çok kötü bir şekilde dokunacağını düşünemediğinden, şimdi parmaklarını çiğneyerek (30) pişman durumda. Ömen Bey kendisi de bu pişmanlığın hükmünü içinden söyleyip duruyordu. Ben bunu beyan edeyim. Erin diyeti – iki yüz at ise, gözün diyeti – yarısıdır. İşte bir gözünü kaybeden delikanlımıza Ömen Bey elli at diyet ödeyecek.

– Onun gözünü çıkarın ben miymişim?! – diyerek Ömen Bey (35) yerinden fırlayacak gibi oldu.

– Sen kim, senin kışlık yiyecek hayvanın kim, hepsi aynı değil mi!

– O onmaz söyleneni dinlemezse ne yapayım! Huysuz at da aynı, yaramaz oğul da aynıdır.– Söze gelmezse, sopaya gelir. Huysuz atına “deh” demezsen (40) çukura düşürür. Yaramaza “dur” demezsen mezara düşürür. Bir köyün beyi olarak sen ikna edemezsen, biz ikna ederiz. Kendi beyinin söylediklerini ayakları altına alan ve başka beyin huzuruna gelip rezil eden terbiyesize yirmi kamçı vurun! Benim hükmüm bu – diye durdu Koyaydar Bey. (45)

– Bu hüküm için diyeceğin var mı, Ömen Bey? – dedi İrskeldi Hatip onun yüzüne bakarak. [58]

– Çok ağır, – dedi Ömen Bey.

– Ağır değil, hafif, – dedi Hatip.

– Benim Koyaydar Bey’in hükmüne ekleyeceğim: Terbiyesiz yiğide yirmi az, otuz kamçı. Beyin çapulcularını toplayıp (5) onlarla beraber olması yaramazın topuz toplamasıyla aynı. Bunun için suçsuz insanları kanıtsız, delilsiz “hırsız” diye iftira attığı için iki at ile kaftan cezayı Ömen Bey’in kendisi Koyaydar Bey ile Berdikey’e sunsun.

– Kesilen hüküm – çözülen düğüm. (10)

– Söz yerini buldu, mal sahibini bulsun. Bugünden itibaren üç gün mühlet. Geciktikçe ceza diyeti artacak.

Beylerin cevabı ile hükmü tam söylendi bitti derken Rayımbek aniden yerinden kalktı. Onun bir şeyler söylemek için yerinden kalktığını anlayan Koyaydar Bey: (15)

– Hey oğlum söyleyeceğin var mı? Çekinme, – diyerek ona samimi bir şekilde baktı.

– Bey baba, – diyerek Rayımbek ağır ağır söze başladı. – Bazı insanlar sadece sulh günlerinde değil, can alıp can veren kıyasıya savaş zamanında da başıboşlukla edepsizlik (20) yaparmış. Elinde yular, karnında sıriktan başka silahı olmayan, hayvan besleyen ihtiyara, ocak başında, ocak karşısında kıpırdamayıp oturan kadına, yeni yetme, çıplak ayaklı çocuğa kısaca soyu Kalmukmuş diye eziyet etmek, evin içinde kullanılan kap kaçağı zorla gasp etmek, yüzü (25) al yanaklı kız, gelin görünce gözleri kamaşarak, belinden tutup kaçmak gibi insanlığa aykırı kötülük yapanlar var.

Yakın değil yabancı, uzaktan akraba değil, düşmanı olduktan sonra, gücün yetip yendiğin zaman ne yapsan makul mudur? (30) Böyle yapınca biz kendimiz yaptıklarına bakarak “kötü”, “zalim”, “adaletsiz” diyerek lânet yağdıran Moğolun istilâcı askerlerinden farkımız ne olur? Eğer biz de onlar gibi lânetlenmek istemiyorsak, deminki gibi ahmaklar ile delilere, terbiyesiz ile çapulculara yerinde ve zamanında (35) nasıl ceza vermeliyiz? Er çizmesiyle suyu geçip, at gemiyle su içip gezdiği unutulmaz zamanda bey arayıp anlayış beklemeye fırsat var mı? Bunu hatırlatıp saygıdeğer beyler ile batırlar, hocalar, aksakallar hangi suça nasıl ceza gerektiğini söyleseler! Bunu savaş zamanında ordu kuran (40) serdarlar ile danışman ağalar, binbaşı, yüzbaşılar yanılmaz, cezalandırmaz emri, buyruğu şeklinde kullansa!..

Rayımbek’in gecikmeden söylediği oturaklı sözünü bölmeden, kıpırdamadan yüzüne bakarak dinleyen halk aniden cevap vermeyip düşündü. (45)

Suçun bazısına eskiden beri kullanılmakta [59] olan ceza, yargı, yol yordam vardır. Bunun birazı Tevke Han’ın önünde Kazakların büyük beylerinin birleşerek çıkardıkları “Yedi Yargı”da belirtilmişti. İnsanın olduğu yerde hata vardır. Fakat “hata var” demek aklanmak değildir. İnsanlık görevi – hatayı (5) büyütmeden insanın bedeninden almaktır. Hataya düşeni haline göre cezalandırmaktır. O zaman oturan beyler ile hatipler, aksakallı hocalar: “suç açık ise, ceza yanlış olmaz. İş gerçeğe vurursa, emir yerini bulur. Bunları kaide ile aynı tutanlar hata etmez” sonucuna vardı. Bununla (10) birlikte savaş zamanı zor ve tehlikeli, ağır dönemde meşveret ederiz diye tartışarak vakit geçirmemek için:

Kadının namusuna hıyanet edenlere birincisinde – kırk kamçı vurmak ve savaştan kazanılan ganimetten mahrum bırakmak. İkincisinde – elli kamçı vurmak, bununla birlikte kendi mal varlığından (15) mahrum bırakmak, üçüncüsündeyse tamamen yok etmek.

İkincisi, Kazakların “ayrılından kamçı ilmiği alma” dediği vasiyetini değiştirmeden yerine getirmektedir. Bu vasiyeti yerine getirmeyip düşmanın kaçan güçsüz kadın, çoluk çocuk, yaşlı kadın ve ihtiyaçlarını döven, eziyet eden, malını mülkünü talan eden olursa, ilkinde – yirmi (20) kamçı vurmak ve aldığı malı iade etmek; ikincisinde – otuz kamçı ve buna ek olarak ganimetten mahrum bırakmak; üçüncüsünde ise kırk kamçı, ek olarak hem ganimetlerden mahrum edilsin hem de kendi mal varlığını devretmek; malı yoksa gönüllü askerlikten çıkarmak. (Bu o gönüllü askeri topluluktan dışlamak, gayesiz bırakmakla (25) aynı. Bazen namuslu yiğit bu aşağılanmaya dayanmaktansa ölmeyi tercih eder).

Üçüncüsü, ihanet edip düşman safına geçenler olursa, onu “satkın (hain)” diye ilan etmek, şayet af dileyerek geri dönecek olursa, ihanetinden ötürü verdiği zarara göre hiç (30) ceza vermeden affedip bir kulağını kesmekle yetmek; eğer “hain” ilan edilen adam kendi iradesiyle kendi çevresine dönmeden aniden ele geçip kalsa, iki kulağını da keserek halktan uzaklaştırmak. (Bu şekilde bir ya da iki kulağı kesilen adam görürlerse yurda duyurulmadan hain olduğu bilinecekti). Doğabileceğine ihtimal verilen bu üç (35) şekil suça verilecek ceza türlerini sabah erkenden akşama kadar tartışarak, konuşarak işte bu çözüme gelmişlerdi.

Bu konuşmayı yapan Rayimbek de, başkaları da beylerin karar kıldığı örf adete razı oldular.

(40) Güçlü beyler ile dilbaz hatiplerin, bilekli batırların desteğiyle baş köşenin tam ortasında oturarak dört gün süren davaların şahidi olmasının dışında Kabay Ozan bu vakte kadar söze karışmadı. Sanki bu hikayeye kendisinin hiç ilgisi yokmuş gibi, sadece kulak verip kendi kendine olan tarafsız biri gibi [60] göründü. Dört gün boyunca suratu hep asık, bir tek kelime etmedi.

Bazıları olmasa, sırrını bilecek buradaki bir çok insan, böyle zamanda hiç kimseyle irtibatı olmayan ve derin düşünceye dalan ozanın, (5) içinden söylendiğini hissediyorlardı. Ozanın sancılı düşünceleri içinde gitmeyip, bir çoklarına sır olarak açılıp, dillere destan olup yayılacağına da yurdun inancı tamdır. O gönlünü sıkıştırıp, boğazına tıkanan o sırla destanı kendisi aktaracak mı, yoksa bir çoklarının rica ve isteğiyle mi söyleyecek, kısaca ne yapsa da adı (10) söylenen sözü sadece dinleyicisi, biten işi pekiştiricisi olarak çıkmayacağı herkesce malumdu. Oysa gerçek hatibi heveslendiren böyle durumlar olunca gerçek ozanın hevesini ateşleyen övgü değil mi? Buna inan Koyaydar, Biyeke, Kangeldiler: “Şimdikilerle sonrakilerin vasiyet edip söyleyecekleri bir (15) destan söyle!” – diye ozana rica ettiler.

– Kendini beğenen, bilgili gibi duran Kabay yaşlı mı?!

– Uzaktan dalaşacak düşman bulamamış gibi, yakınımla kavga etmek gibi hallerin de varmış, dedi ve gırtlığma laf dolduran türkü selini akıttıverdi.(20)

İki kişi birleşerek,
Başını sokmadığı ev kötü.
İçinden lanetleyerek, dışından
Gülerek gösterilen saygı kötü.
Halkın birliğini düşünmeden, (25)
Deliye dönen bey kötü.
Yıkarım diye er görünen,

Kırarım diye tepinen,
Dağdan aşamayan er kötü.
Kaynayan sıcak yaz, sert ayaz, (30)
Bomboş büyük ova
Susuz, ürünsüz yer kötü.
Bağrı zengin – ormansız,
Kupkuru dağ kötü.
Tüterek yanan tezek gibi (35)
Bitmeyen dava kötü.
Gamsız yatan yarene,
Ansızın saldıran düşman kötü...

Halkı yöneten bey, orduya komuta eden erler, yiğitler, bunlardan korunun! – deyip yerinden kalktı. Dört gün süren davanın tesirli (40) fetvası bununla tamam oldu. Hepsi birlikte dua ederek yerli yerine dağıldı.

III. BÖLÜM

KERVAN

[61] Güneşin batıp karanlığın çökmeye başladığı vakitler. Çorak yerlere göre dağ eteklerine biraz daha erken karanlığın çökmeye başlar. Köy arası yakın, tepenin altında olsa da, ihtiyar, genç yoldaşlarıyla birlikte (5) dört beş günde dönen Rayimbek yoldaşlarından ayrılarak kendi evine yaklaşırken, eşik önünde duran Küniş'i gördü. Küniş'de onun toplu, dimdik oturmasıyla göz dolduran, kafasındaki siyah yünlü deri ile işlenmiş tepesi sivri mavi kumaştan yapılmış börkü (şapkası) ile, Kökoynak'ın kıpır kıpır edip neşelenen (10) ahenkli yürüyüşünden göz ucuyla tanıdı. Küniş'in böyle eşik önüne çıkarak yol gözlemesi – Rayimbek sefere çıktığından beriki adeti. Yalnız başına karanlık evden mi sıkılır, daha yeni birleştiği can yoldaşını mı özler, kısaca Rayimbek'in geleceği yönden gözünü ayırmadan bakarak bekleyip (15) uzun süre duruyor sonra etraf iyice kararıp göz gözü görmez olunca evine dönüyordu.

Kocasının yola gittiği bu dört beş gün içinde Enlik ile birlikte ikisi bir oraya bir buraya gidip gelerek beraber geceliyorlardı. İşte şimdi beklediği insan geldi. Şimdilik o da Berden'in evine vardı. Öyleyse (20) Enlik buraya gelmeyecek demektir. Topuğuna kadar uzanan ipek gömleğin sırtından bezekli elbisesini omzuna atarak, akşam vakti üşüdüğünden titreyerek duran Küniş Rayimbek'i görünce ileri doğru nasıl hızla fırladığını kendisi bile anlamadan kala kaldı. Önüne doğru yürüyerek gidip durunca kadınlık (25) görevi olarak, iyi seferden sağ salim dönüşünü kutladı. Ondan sonra saygı ifadesi olarak el ucuyla koltuğundan tutarak attan indirdi. Atın ipinden tutarak kazığa bağlayacak olduğunda:

– Küniş, kendim bağlarım, – diyerek Rayimbek ipi (30) onun elinden aldı.

– Öyleyse ben eve girip mum yakayım – deyip Küniş hafifçe yürüyerek eve girdi. Çini kap kaçağtaki keçinin yağına sararak dondurulan fitilli mumu çakmakla yakınca evin içi tamamen aydınlık oldu. Atını bağladıktan sonra eve inen Rayimbek (35) yemek yapmaya hazırlanan Küniş'i kucaklayarak yanaklarından öptü. Bağına bastıktan sonra yazmasını çıkararak saçlarını kokladı. Başını göğsüne dayayarak yapışircasına kucaklamış olan Küniş'in yüreğinin küt küt atışı Rayimbek'e belli oluyordu. Biraz sonra başını kaldırarak yüzüne gülümseyerek bakıp; (40)

– Batır, bırak artık, çay koyayım – demesine aldırmadan ilk dağda karşılaştıkları gibi hemen kucağına aldı. Kendisi yokken peyda [62] olan kapının sağ tarafındaki kırmızı boyalı saptan yapılmış dōşeğe oturdu ve yüzünden, gözünden, dudaklarından şehvetle, arzıyla öpmeye başladı.

Saptan yapılmış dōşeği Suluvke, komşusu olan, bu yörede çoktan beri bilinen, ağaç ustası, “eğerci” lakaplı, ağaç (5) işlerinde mahir Sabdan adlı kişiye rica ederek yaptırmıştı. O bu işi yaklaşık bir ay içerisinde bitirmişti. Rayimbekler yola çıktıklarında ata yükleyerek getirip, her şeyi toparlayarak kendisi kurmuştu. Dōşeğin eklenme yerleri, etrafı kayın ağacından yapılmış çiviyle tutturulmuş, allı pullu imiş. Göçerken, konaklarken (10) toplamak, kurmak hem kolay hem de tezdi.

– Ustaymış! – dedi Rayimbek Küniş'i yanına oturtuktan sonra, – dōşeği elleriyle okşarken – Kutlu dōşek olsun!

– Dediğin gelsin batır! Annemin bitirdiği iş. “Altındaki (15) tahtayı görüp: “kalçanıza batacak ah. Bir çaresini bulup, keçe ile örteceğim” – demişti.

– Kanımjan yengen geldi mi? – diye sordu Rayımbek.

– Geldi. Annemle ikisi peynirden saçtı, bir tane elişi yorgan getirdiler ve gittiler.(20)

– Altımızda keçe olsa, baş köşemizde elişi yorgan olsa, yetmez mi. Bundan fazla daha ne gerek, – diye Rayımbek Küniş’e baktı, şımartarak gamze attı.

– Yeter, batır yeter. Bundan fazlasını bulup ver demem. Sadece elbisen yıpranmış. Üzerindeki deve yününden (25) kaftanından başkası iyice eskimiş.

Küniş yerinden kalkarak yemek hazırlığına koyuldu.

– Beni bırak, kendinden bahset, kendinden, – dedi Rayımbek Küniş’i baştan ayağa şöyle bir süzerek. – Gecikmeden Taşkent’e, Türkistan’a, ötesi Semerkant’a ticaret kervanını yollamaya karar verdik. En kısa zamanda (30) marta, nisana kalmadan kırmızı yeşil giyinip ilkbahardaki bozkırla birlikte güzelleşeceksin.

– Kervan dedim de aklıma geldi, şu yakındaki halkın yiğitleri Kalmukların ticaret kervanını soymuş. Biraz önce senin söylediğin şehirlere gidip geri dönenler olsa gerek. (35)

– Ya?! Ya pirim, ah? – diyerek Rayımbek hayretler içinde kaldı.

– Beyler, aksakallar bilmiyor, biz habersiziz . Yiğitler kimseye söylemeden, kendi başlarına hareket edecekler, ha!

– O zaman Kojban ve bir kaç yiğit seni aradı. Onu söyleyecekti belki de. (40)

– Kervan soyulmadan önce mi, sonra mı? – Önce de sonra da. En sonuncusu iki gün oldu. Kervanı soyduklarını söyledi. “Aniden rastlayıverdik. Münakaşa etmeye başladık. Biz üç kişiydik. Onlar en az otuz kişiydi. Öcümüz kaldı. Arkalarından kırk elli adam hazırlanarak gidip, akşam (45) karanlığında kavgaya tutuştuk. Özellikle hazırlanarak giden güçlü, silahlı yiğitler çomak ve topuzla çabucak işlerini bitiriverdik” [63] diyor. Heybesinin iki gözünü doldurarak biraz bir şeyler alıp getirdi. Büyükler toplansın, Rayımbek gelsin diye ufak bir parçasına dokunmadan geri çevirip gönderdim. – Küniş bu yaptığım doğru mu, yanlış mı, yoksa getirdikleri eşyaları almam mı gerekiyordu diyen (5) sorulu gözlerle Rayımbek’in yüzüne baktı.

– Kervan soymaya alışık Kojban varmış ya içlerinde, – diyerek güldü Rayımbek. – Soyanın soygunu hak. Çırılçıplak yurdundan düşmanın malını mı esirgeyeceğim. Ama sonrasında olabilecek olayları düşündü mü acaba? Onlara karşı duracak hazırlıkları (10) var mı acaba?

– Bizim o köyün, Berdikey atamın köyünün yine komşu Aralbay Batır’ın köyünün birkaç yiğidi toplanarak Moğol tarafından gelecek güce karşı hazırlanıyor olsa gerek...

Küniş tam sözlerini bitirdiği anda dışarıdan gürültüler işitildi. (15) Göz açıp yumuncaya kadar kapıyı açarak Esenbek ile Oljabay “İyi akşamlar” diye birbiri ardına giriverdiler.

– Gelin, baş köşeye geçin, – dedi Rayımbek ile Küniş sırayla yerlerinden kalkarak.

Esenbek şakayla gülerken – Kuyruğuna yer koklatmaz olduk, batır, – dedi.(20)

Rayımbek gülerken – Sizinkilerin de yer koklayarak geldiğini biliyorum, – dedi. Hepimiz birlikte gelmedik mi? Böyle olunca, sizler attan bile inmeden buraya yönelmiş gibisiniz.

– Hayır, ben eve girip tasla su içerken (25) bir çocuk: “Kangeldi babam çağırıyor” diye koşarak geldi. Allah Allah, biraz önce beraber gelmiştik, ne oldu acaba diye gidince, Esenbek de ordaymış, Rayımbek’i çağırıp gelin diye ikimizi böyle gönderdi.

– “Ağzı katığa daha yeni değince burnu kanadı misali”, işte Küniş’e (30) de yazık oldu ah, – diye Esenbek, Rayimbek ile olan arkadaşlığını bahane ederek, ona da takılmadan edemedi.

– Gerçek yakın dostsan, Rayimbek’e doğru koşmadan, kendin yerine getirseydin, – diye Küniş de şakaya şakayla cevap verdi. (35)

– Hı, benim gücümün yeteceği bir durum olsa, kendim yerine getirirdim ya. Sadece senin kocan gibi gözü pek insanların elinden gelebilecek iş olduktan sonra, büyükler de bilerek koştururlar.

Rayimbek araya girerek – Tamam, – dedi. – Esenbek’e yetki verirsen sabaha kadar sözü bitmez. Bunu bırak da durum nedir, onu (40) söyleyiniz.

Oljobay ciddi ve alay etmeden söyleyiverip – Şu yörenin yiğitleri Moğolun ticaret kervanını soymuş dediler. Hikâye bu konu hakkında olsa gerek, – dedi.

Rayimbek elbisesini giyinirken – Kurtlardan ürken Kalmukların malı diye, Kazak köyünün atlarını (45) sürerek götürmek gibi bir şey olmasın, – deyip şaka yaptı. [64]

Bunlar geldiğinde Kangeldi’nin evinde birkaç adam toplanmıştı. İçlerinde Kojban ile Noyanbek de var. Kervan soygununa katılan bu ikisiymiş. “Kervan soymak” demek “hırsızlıkla” aynı olsa da ona katılan yiğitler utanılacak bir iş yaptık diye utanarak (5) oturmadılar, aksine, büyük bir erlik yapmış gibi, yüzlerinde, gözlerinde övünme belirtisi vardı.

Kangeldi birden bire kesip biçerek – “Düşmandan kıl koparsan bile kâr” demişler. Yiğitler akrabadan değil, yabancıdan, halkın öcü olanlardan ganimet almışlar. Şimdi ondan ayrılmalı. Bununla birlikte Moğolların bir çok (10) malını kaptırıp da bakıp duramaz. Ya doğrudan halka ya da mala saldırma ihtimali var. Böyle bir saldırıya hazırlanmak gerek, – dedi.

Rayimbek oturanlara rica ederek – Bu Moğolların merkezinden yani prensin gönderdiği kervan mıymış, yoksa büyük komutanların ya da zenginlerin veyahut Şamal Han gibi (15) aşağıdaki hanlarının kervanı mıymış? Bunu bilsek iyi olurdu, – dedi.

Satay – Kervan tamamen Moğol merkezinin kendisindenmiş. Yiğitler iki adamını ele geçirip getirmişler. Onlardan ben bizzat cevap aldım, – dedi. – Onların söylediklerine bakılırsa, Şarın’ın (20) İle nehrine gelip döküldüğü yerine karşısında oturan prensin karargâhı, bizzat kervanı iyice hazırlayıp göndermiş. Yirmi deveye yüklenen yükü yirmi beş asker alıp yola koyulmuş ve yine on kadar yiğit iki yüzden fazla atı sürmüş. Prens emriyle kervanı korumak için yol boyunca her bir hana, kervansaraya on, on beş kadar (25) asker yerleştirilmiş. Deveye yüklenen yükün çoğunluğu samur, sansar, porsuk, sincap, kunduz gibi pek değerli, pazarı olan av derileriymiş. Semerkant, Buhara, Hibe şehirlerinin pazarlarına götürüp satarak büyük zenginlere, tüccarlara toptan verdiklerinde hepsinin değeri toplam iki bin altına yakınmış. Bu dediği iki bin koyunun (30) değeri değil mi? Bizim yiğitlerin ele geçirdikleri o iki bin altına alınan eşyalardır.

– Eşya dediklerimiz kumaş, çay, tuz mu, yani?..

– Hepsi var, yengeciğim. Kumaş mumaş, çay, tuz ve giyim kuşam da, (35) kilim de, altın ve gümüş de, yakut ve cevher de, kısaca, insana gerekli olan her şey tamam gibi görünüyor, diyerek Satay Suluvke’nin sözünü bitirmesine fırsat vermeden cevap verdi. Bu cevabıyla dünya mülkünü düşmandan almaya katılan Satay’ın kendisi de övünür gibi, biraz neşeli, gülümseyerek söyledi.

(40) Suluvke – Yırtığı, deliği çoğalan yurda o kumaş da olmasa, taştan, demirden ne fayda, hıh, – dedi.

– “Taş, demir” diyorsun, a kızım – diye Biyeke bıyığının altından güldü, – Taş, demir dediğin de para pulla değil mi? Para olsa, maldan eksik olur mu insan? (45)

– Dediğiniz de doğru ya, Köke. Ama altınınız – akçeye, akçe – beze dönene kadar çoluk çocuk çırılçıplak kalıyor. [65]

Bu bağrımı yaktıktan sonra, boş, – diyerek Suluvke usulca parlayan yüzüyle gülümseye durdu...

Kangeldi Satay’a bakarak – Kervancılardan sağ kurtuluveren oldu mu? Prens kervanının soyulduğu haberini almaya muvaffak oldu mu, yoksa olmadı mı (5) demek istediğim bu, – dedi.

– Hiç biri kurtulamadı. Sağ kalan ikisi ele geçti. Şimdi esir. Ben cevabı onlardan aldım, – diye cevap verdi.

– (10) Bu yüzden eski adetimizce gaflette kalıp dizimizi dövmemek için, hazır durmamız gerekiyor, – dedi Rayimbek.

– Şu an iki yüzden fazla atlarını hazırlayıp, sadece “atlan” emrini hazır halde bekliyor, – deyip Satay korunma açısından da hazırlıksız olmadıklarını bildirdi. (15)

Rayimbek Satay’ı önceden silah kuşanıp hücumu hazır, savaş halinde olduğunu görmüştü. Kendisinden beş altı yaş büyük olsa gerek. Badam Batır’ın ordusu ile savaşıacağı zaman Satay Kangeldi’nin, Aralbay Batır’ın yanında oldu. Moğollar basıp girerek, “yağma” ettiği sırada genç yiğit halka (20) kendini siper ederek düşmana karşı fedakârca savaştığını, ondan sonra Kalmuklara hücum edip doğuya doğru sürdüğü zamanki kahramanlığını halk uzun zaman ağızından düşürmeden anlatıyordu. Kendisi cesurca düşünen, sözü geçen birine de benziyor. Beyler ile bilginler fikir alış verişi yaparak, yönetimin söylediği yerde aralarına sınırcı (25) inmiş gibi birlikte oturarak, kendi fikriyle, kendi düşüncesiyle çekinmeden konuşup, yönetimin içinde olduğundan hiç kimseyi bir kenara atmadan, diz dize kendileriyle birlikte oturtmaya başlamışlardı. Son zamanlarda özellikle Kangeldi, Satay’ı kendine daha fazla yakın görmekteydi. Onu kardeş sayıp, ona akıl danışıp, büyük kalabalığın önüne de çıkarıyordu. Asker (30) sevinçli, açık saçık, içinde kiri yok gibi görünen bu tecrübeli yiğit Rayimbek’le göz göze geldiğinden beri bir biriyle sırdaş olacak kadar yakınlaşmışlardı. İşte şimdi o tevekkül edip taş yutmuş gibi büyüklerden izinsiz bir iş yapan yiğidi “kendi elinle yaptığını kendi boynunla kaldır” demeden, düşmanımız ortak diyerek (35) Rayimbek’in birlikte savaşmak için ata atlamasının sebebi buydu

Rayimbek ile Satay’ın beş yüzden fazla yiğidi toplayarak Moğol ordusunun yolunu gözlemesi bir hafta olmuştu. Bu zaman içerisinde doğudan batıya doğru insan değil av hayvanı bile gezerek geçmedi demek daha doğru olurdu. (40)

Moğolların gelebileceği yola bir günlük mesafedeki yere kadar öncüler de gönderildi. Onlar da yabani attan başka kıpırdayan canlı görmedik diye geldiler.

Devamlı savaş isteyip kılıcından kan damlayan Moğol prensinin tümenlerinin kar altında kalmış gibi sessiz kalması Kazak (45) yiğitlerine şimdilik sır.

Otuzdan fazla adamı atlarıyla, katırlarıyla, dünya mülküyle hiçbir iz bırakmadan [66] kaybolup yok olması prene eşya değerli görünmüyor mu, acaba?! Yoksa hâlâ habersizce yatıyor muydu? Uzun

lafın kisası ne yapsa da öylesine yapmaz. Ya da sabırsız prene başka komşularla kavgaya tutuşup, genzine su kaçıp, kısaca bu bahaneyle Kazaklara yine (5) bir darbe indirmeye hazırlanıyor.

– Şimdi birkaç ay sonra yani ocak ayının ilk günlerinde Kalmukların yılbaşı, yeni yıl şöleni (nevruz bayramı) olacak. Ondan sonrası ilkbahar. Kar eriyip toprak görünmeye başladığında, Moğolların da ininden çıkan yılan gibi etrafına açgözlülükle bakarak saldırma (10) huyu var ya. Böyle olursa o şöleni kutlamadan ya da ilkbahar gelmeden ata binmeyeceğiz. Kazakların durumunu o zaman görelim diye bekliyor olmaları da ihtimaldir.

– Neyse gereksiz vur kaçla yetinmeden, kaptırdıklarımızı alıp dönecek kadar bir güçle atlanalım diye iyice hazırlanıyor (15) olabilirler de, – dedi Rayımbek ile Satay ikisi Esjan’ın evine gelip, sofrada otururken.

– “Ben bir işi başlattım, Allah da yardım ederse” demiş ya eskiden biri, onun dediği gibi Satay, Kojban bir işi başlatmış, ne olsa da görebildik şimdi, – dedi Esjan rahat bir (20) hâlde.

– Bizim öncülerimiz beriden sınıra kadar gidip dönmüşe benziyorlar. Bununla biz neyin ne olduğunu kesin ve açık olarak anlayamayız....

Rayımbek yeniden öncüler yollasak, tamamen öte tarafa geçip, gizlice düşmanın arasına girip dönecek casus gönderirsek fena da olmazdı, (25) demek üzereyken bir yiğit içeri girip:

– Esjan ağabey, size Kangeldi Batır gelsin diyor, evinde birkaç adam toplandı, – dedi. O Rayımbek ile Satay’ı görüverip: – Sizleri de çağırması için, adam gönderdi, – dedi.

Üçü geldiğinde Kangeldi’nin evi tıka basa adam dolmuştu. (30) Koyaydar Bey, İrskeldi Hatip, Bölek Batır, Kabay, Aralbay (Aralbay Taşkent’ten döndükten sonra, birkaç gün evinde geceleyp bugün buraya gelmişti). Toplananlar sabahdan beri uzak seferden dönen Aralbay Batır’ın hikâyesini (35) dinlemişe benziyorlardı. Onları Kangeldi Batır ilk önce bunun için misafirlğe çağırsa da bununla birlikte deminki kervanı düşürüp, prensten gelecek tehlikeli durumu konuşmayı da amaçlamıştı. Merkezdeki ve yol boyundaki durumu Aralbay aracılığıyla öğrendikten sonra halka Koyaydar Bey’in evindeki alınan karar gereği kendileri de (40) ticaret kervanının yola çıkma ayını, gününü belirleyip, buna göre yapılacak hazırlığı da konuşmak niyetindeydi.

Esjanların selamlaşmalarından sonra bunların hepsini biraz sonraya bırakıp, birden Zalunmin ihtiyarın işine geçtiler. (45)

İhtiyar ele geçen ganimeti korumak için, sadece o değil, ahaliyi prensin saldırısından sağ salim kurtarmak için Rayımbek’in [67] başını çektiği yiğitlerin toplanmakta olduğunu işitmişti. Sadece toplanmayıp, saf oluşturup kenara çıkarak Moğolun yolunu beklediğini öğrenerek bir işe yarar mıyım diye gelmişti.

Evet, bu durumda ihtiyar nasıl işe yarayabilir acaba? Oyratların (5) sırrını bilir, bununla fikre fikir katmazsa, kırağıda gözünü açmaya mecâli olmayan eline silah alıp, askerlerle safta mı duracak?

Nasıl yararlı olabileceğini ihtiyar kendisi söyledi.

Söyleyeceklerini ayrıntılı, etraflıca anlatarak – Kurban olduğum çocuklarım, eline mızrak alıp sizlerle birlikte olamayacağım için kendim de üzülüyorum. Garibim Dalunmin’in yerine (10) sizler gibi Dağır’ın, aralarında sağ salim olduğu için ihtiyar başımı hangi kurbanlığa olsa bağlamaya hazırım diye Rayımbek’e söz vermiştim. Bu sözümü yerine getirmenin en uygun anı diye özellikle geldim, – dedi.

(15) İhtiyarın amacını, düşüncesini hülasa ederek, açık seçik sözlerle anlatamadan, en ince ayrıntılarına kadar izah edeceğim diyerek dolaylı yolu seçip, sözü dolandırarak konuşmak gibi bir huyu varmış. Bu defa da yine böyle yaparak, nihayetinde Moğol tarafına casus olarak gidip, etrafı kolaçan ederek dönsem diye arzusunu bildirdi. (20)

Rayimbek ihtiyar sözlerini bitirir bitirmez, onun her defasında dört beş adam toplayıverip, silah kullanmayı, hekimliği öğrettiğini hatırlatarak – Sizin buradaki işiniz de kolay değil ki, – dedi. İhtiyarın bu hünerini bilmeyenler ise birbirlerine bakarak hem hayret ederek, hem de sevinerek oturuyorlardı. (25) Bu ihtiyarın casus olarak gitme isteğini üzerine bütün ahali düşünmeye başladı. Bu ihtiyarın kim olduğunu oturanların birazı bilse de çoğu bilmiyordu ki. Bu yüzden tanımayanların aklında “bu kimin nesi?” sorusunun durduğunu anlayan Rayimbek, kısaca tanıştıverdi. (30) Sonunda ihtiyarın söylediklerini yerine getirebileceğine halkın ileri gelenlerini inandırdı.

İhtiyar Zalun bu kış kıyamette yalnız gitmen zor olur, yanına adam al deseler de ikna olmayarak tek başına yola çıktı.

Rayimbek ile Satay askerlerine doğru yol aldılar. (35)

Gidenlere hayırlı sefer dileyerek kalanların sohbeti iyice koyulaştı. Onlar ilk önce Merkez seferine gidip gelen Aralbay’ı soru yağmuruna tuttular.

Hanı gidip halkı ile kalan merkezdeki Töle Bey’in nasıl hareket ettiğini, halka, halkın ileri gelenlerine ne gibi görevler verdiğini, neyi (40) emanet ettiğini bir kez sordu.

– Kazağın sağlam üç beyi: Töle, Kazıbek, AYTEKELER bazen Sayram’da, bazen Savran’da, ama çoğunlukla Türkistan’da sık sık buluşup, birbirlerine akıl danışıyorlarmış. Sohbetlerinin esas konusu – bütün Kazakları birleştirerek, önümüzdeki yazdan geç olmamak üzere (45) Moğola karşı bağımsızlık savaşına girmek, Oyratların elindeki şehir ile civarını geri almak. [68] Kalabalık ahaliyi ayrı kaldığı ata yurduna yeniden yerleştirmek. Bunun için bir tayfa, bir hanlık değil, iyisi Kazak olup da “ölürsek – şehit, kalırsak – gazi” diyen kutlu istiklal parolası ile asker hazırlayıp hançer dişleyen antla ata binmek. Böyle yapmazsak prens sıkıldığından değil, (5) hevesinden halkının hepsini, erlerinin canını feda edip bağrına basan bolluğu kentle geniş araziye kendi isteğiyle bırakıp çıkmaz sanırım.

“Talandan” zar zor sağ kalan Kazak halkının kaderi henüz ne askerinin canını kurdun ağzına atıp, (10) milletini korumak, ne de bir kerede yok olmadan, yabancı elin ayakları altında ezilmeden, kulluk kıyafetini giymek denen ölüm ile ömrün ortasındaki zaman diliminde durmakta olduğunu söylemiş Töle Bey. Eğer Üç Yüz’ün Ulu Merkezi’nin yüce hanı Bolat’ı ikna edebilirse üç beyin zafere ulaşması demekmiş. O zaman önümüzdeki yaz mevsiminin ortasına (15) kadar bir taraftan ordu, bir taraftan da baş kaldıran bütün Kazakların cengini başlatacağı. İşte bu cenge hazır durmayı tembihlemiş. O zamana kadar prens de vurkaçla hevesini alamaz. Tabanını yalayan ayı gibi kış boyunca gizlenerek yatıp ilkbaharda mutlak baş kaldıracak diyor. Hanın yerine merkezi (20) emri altına alan Töle Bey’in kendisini değil başka yurtların da ne yapıp ettiğini biliyordu. Ona bakılırsa gizli yolla casus göndererek, haber almak gerekiyor – diyerek sözü başka yöne çevirdi Aralbay. – Bey bununla birlikte kendilerini de öç almak buymuş diye sinirlenerek, kızdırıvermeden (25) kendinize bakıp güç toplayın demiş... Moğol tümenleri kuvvetli güçleriyle gelince Töle Bey kalıp, kendisi kaçmış olan Jolbarıs Han’ın geri dönüp dönmediğini, bu dünyada ne olup bittiğini, o yokken halk bilmek istedi. O anda Töle Bey hakkında

Taşkent sakinlerinin ağzından yayılan bir söylenti Aralbay'ın (30) aklına geldi ve onu da anlatarak ahaliyi hayretlere düşürdü.

Prensın kahrına dayanamayıp han kaçıp gidince, “kalırsam halkımla birlikte kalayım, ölürsem birlikte öleyim” diyerek Töle Bey'in merkezden ayrılmadan, kargaşanın önünde direnen kahramanlığı ile milletin geleceğini düşünen halk “Töle Bey” ismine ek olarak (35) “Karlıgaş (Kırlangıç) Bey” adını takmışlar. Buna şöyle bir hikâye sebep olmuş: Moğol tümenleri girdiğinde, Töle Bey'in evinin tepesine kırlangıç yuva yapıp yumurtlamıştı. Bu yuvadan yavru çıkıp da uçup gidince yerimden kalkacağım ama o zamana kadar vurursanız kafam işte, yoksa kıpırdamam diye (40) oturmuş. Düşman da olsa yüceliğe baş eymiş belki, bunu işiten prens : “Bu bir gizemli adammış, dokunmayın” – diye bahadırlarına emir vermiş. İşte o günden bu güne Töle Bey ismiyle “Karlıgaş Bey” ismi birlikte söylenir dediğinde, oturanlar “acayip” diye hayret ederek, sevinerek kıpırdandılar. (45)

– Jolbarıs Han karargâha hâlâ gelmemiş mi, – dedi Aralbay sözüne [69] devam ederek.

– Bu günlerde Afgan halkının arasındaymış diyorlar. Töle Bey'in şimdi hanla bağlantısı var gibi. Eğer önümüzdeki Hicri 1139 yılı (1729) yaz ayında asker yollayıp, Moğola karşı savaşa gitme zamanı gelirse, Jolbarıs Han da bir kenarda durmaz diyerek (5) tahminini söyledi Töle Bey.

Bu Kazak denen halktan kaçıp gelenlerin önceden saklanacakları sığınak dileyip, ondan sonra yakaya yapışma huyudur diye, Jolbarıs'tan şüphelenen Afgan Şahı onu önce hizmetçileri ile birlikte bir dağın boşluğuna yerleştirmiş. Her yıl yakından (10) takip edip, her hangi bir zarar verecek sorunu olmadığını anladıktan sonra o dağlı ülkeye hakim yapıp bırakmıştı.

Töle Bey'in tahminine göre hana yardım etme konusunda Afgan şahının da başka düşünceleri olsa gerek. O doğusundaki alp ejderha – Çin ile bazen ağız dalaşına girse de, bazen sadece dokundurmakla (15) yetinir, şimdi birde halkı birleşmezse erliği sağlam yiğitlerin ülkesi, kaleli şehirleri olan Kazak yurdunu tamamen istila edip, dağdan inen kayalar gibi Seyhunderya'ya kadar gelip dayanan Moğol tümenlerinin günlerinin birinde Hive ve Buhara'yı geçerek Kabil'e tehlike oluşturmayacağına kim kefil olabilir. Allah böyle bir şeyi (20) bizden uzak etsin, böyle bir kıyamet gibi gün doğarsa yüzlerce hizmetçisi ile yaşayan Jolbarıs Han'ın benim için olmasa bile kendisi için göle damlayan damla gibi yardımının dokunması şaşılacak bir şey değil herhalde, denilenler içteki hesaplardır.

Ulu Yüz Merkezi'nde – Taşkent şehri “yağma, talan” (25) zamanından beri Moğol'un elinde olduğu herkesçe malum. Onların özel askerlerden oluşmuş vergi toplayıcıları, bunlara ek olarak yerli halkın diğer yurtların amirlerinin hoşuna giden maymun kılıklı yalakaları bazen bilinçli bazen de bilinçsiz zorlukla, zorbalıkla halktan vergi toplar. Düşünüldüğünde hansız (30) halkın Moğol'a olan bağımlılığını gösteren işareti sadece budur. Bundan başka beylik, yönetim işi hanın tahtına oturup tacını giymese de, Töle Bey'in elinde. Onun hısımları, akrabaları kendisine gerekli adamları toplayarak bir şeyleri danışmaya da, uzağa, yakına sefer düzenleyip gidip gelmeye de yetkisi var. Bu yetkili halinden (35) faydalanarak Töle Bey halkım diyerek titreyen diğer beylerle, özellikle Kazıbek, Ayteke gibi güçlü beyler ile sıkı bağlantılar kurup onların sayesinde büyük merkezin hanı Bolat'a şaşalı handan eksik olmayan adam Küçük Yüz'ü yöneten Ebilkeyir sultanlara da tesir etmeye başlamıştı. Eğer üç beyin dileği, ricası, (40) çabaları gerçekleşirse, o zaman gelecek ilkbaharda bütün Kazakların hanından başlayarak en fakirine kadar hepsi baş kaldırır. Dizgin tutabilecek erleri, yiğitleri bir tepede birleşerek

yine kurultay, yine meclis toplantıları yapacak. Halkın o günlerdeki kaderini belirlemenin kilidi [70] kurultay denilerek beklenmektedir. Öncelikle kurultayın yerini belirleyip ondan sonra halk arasına bir ay öncesinden tellal çıkarıp, duyuru yapacak.

Sefere çıkmak üzereyken Töle Bey'in halkın kaderi ile ilgili değerlendirmeye alınacak böyle yüce toplantıya yaraşır fikri, pençeli (güçlü) soyu olan beylerle (5) batırlar gelsin diye söylediği isteği, halka üç kere söylediği selamını Aralbay Batır eveleyip gevelemeden hepsini beyan edip söyleyiverdi.

Sohbette söz yağma edilen ganimete geldiğinde birileri:

– Moğoldan oç almak için kervan soymanın gereği yok (10) idi, – deyince, başkaları:

– Kervan oç için mi, fakirler için mi yağma edildi diyorsun, – diye kendini akladı.

– Bizim kervanımız şehre varıp gerekli eşyaları getirene kadar elbisesiz mi kalacağız – gibi bir taraftan (15) “yağma” denen sözü onuruna dokunacak söz olarak görse, diğer taraftan ihtiyaçtan doğan çaresizliğe bağlayıp kendi kendilerini teselli ederek işin içinden çıktılar. Bunlar olurken de bu ganimeti köylere, evlere paylaştırmaya gelince birine az, diğerine çok gibi basit anlaşmazlık da, kavga da oldu.

– (20) Dövüşerek kervan soymakla, kamçı ile tavşan avlamak aynı değil, çarpışmada başı yarılıp, kolu kırılan yiğitlerim var. Hiç olmazsa onların kanı ile terinin hakkına layık eşya benim köyüme verilmedi, – diyerek tartışmayı ilk önce Ömen Bey çıkardı. (25)

– Topuzu kim, kaç kere salladı hesabının yapılacağı yer burası değil. Hepimizin baştaki anlaşmamız gereği, hangi köyde kaç ev, kaç adam var? Buna göre pay verildiğini aklından çıkarma, – diyerek Biyeke ikna olmadı.

Daha dün diyet ödeyip suçlu duruma düşerek hissesi giden bey (30) kolaylıkla ikna olmayacak gibiydi.

– Bu değersiz ganimeti koru diye gençlerimizin canını aslanın ağzına dayayıp değersiz bir bez parçası için kavga etmemiz iyi değil. Al, bunu siz alıverin, – diye Berdikey kendi köyüne ayrılarak, yanında yatan elli metre (35) patiskayı Ömen Bey'in önüne atıverdi.

– Vereceksen gönlünden doğru dürüst ver Berdikey, yoksa ite kemik fırlatır gibi attığın ganimeti almam, – diye kibirlendi.

– Hayır, gönlümden, alınız, alınız, – diye Berdikey eliyle (40) işaret ettiğinde, Ömen de karşılıksız sunulan kumaşı hızla çekerek aldı ve kendine ayrılan eşyaların arasına koydu. O lafta gözü tok görünse de değersiz dünya malı için ağzının suyunun aktığını gören Berdikey'in gülesi geldi. “Bir bakıma Koyaydar Bey'in kestiği at-kaftan cezasının acısı var her halde” diye (45) düşündü.

Ganimetin paylaşılmasından sonra geciktirmeden şehre ticaret kervanını [71] yollamanın hazırlığına giriştiler. Yol, sefer hazırlığının aylarca vakit alacağını, mutlaka nevrusa kadar gidip gelmenin gerekliliğini düşünerek işe hemen başladılar. Götürülecek şeyler han hazinesinden çuvalla alınacak dünya malı değil, durumuna göre her evden toplanacağı (5) için, bununla da ne kadar vakit kaybedeceklerini göz önünde bulundurdular. Bu halkın ortaya koyacağı varlığını Moğolların varlığı ile karşılaştırmaya gelmez. Onların deveye üstüste halatla denk yapıp bağlanmış yükü güzel değerli av derileri, sürenlerin sırtına su deydirmeyen hızlı atları, görkemine toz konmaz kısrakları olsa, onlarda (10) sadece bunlardan birkaç tane vardı. Çoğunlukla kışlık yiyecek için kesilen evcil hayvan postları ve yünleridir. Avcı kartalla, kanlı kapanla yakalanan kurt ve tilkidir. Kurnazlıkla avlanan avcı yiğitleri

sopalarla vurarak yakaladığı ayı, pars, kaplan, vaşak kürkleridir. Sebden Usta'nın yaptığı eyer, koşum, süs eşyası numunesi ile boya bezeği mükemmel bir şekilde yapılmış alaca kayın (15) ağacının budaklı tarafından bardak, tabak, kap kaçak, kepece, kaşığın toplamı ancak bir bineğe yük olabilecek miktarda.

Moğol tarafından şimdilik haber maber yok. Taş dibindeki kaplan gibi, tırnağını ince bileyip pençeyi vurma zamanını mı bekliyor, yoksa hayat meşgalesinin başka çilesini çekip onunla mı uğraşiyor, (20) kısaca ne yapsa da Kazak komşu alırsa alsın diye acıdığından sessiz sedasız kalmadığı kesin.

Rayimbek ile Satay da yiğitleri toplayarak Kalmuk askerlerinin hücumunu bekleyip oturmadı. Günde bir kere kendilerini de atlarını da savaşa hazırladılar. Mücadelede nice sınavdan (25) geçen komutanlar ile güçlü kuvvetli yiğitlere hile, taktik öğretiyorlardı. Bununla birlikte gruplara ayrılarak her grup birer gün arayla ıssız bozkırda ava çıkıyorlardı. Kovalayarak kurt avlıyor, yabani at vuruyorlardı. Böylece yiğitler soğuktan donmadan, boş gezmekten bıkip usanmaz bir şekilde bazen zamanlarını eğlenceyle (30) geçiriverdiler.

Bir gün akşam karanlığında göz ucunda karaltı şeklinde, sıra halinde iki üç atlı görüldü. Öğlen misafirlere hazırlanan yemeği yiyip, akşamüzeri gelmekte olan köy arasında gezgin kişiler gibi ağır ağır, rahvan yürüyüşle geliyorlardı. Özel kalınbağırsaktan yapılan sucukla karnını şişirmiş birinin (35) kanaatkâr ağır yürüyüşünü uzaktan görüp bekleyen bazı sabırsız insanların sabrını bitirmiş gibiydi. Rayimbek ile Satay onlara doğru yürüdü. Nihayet yaklaşip geldiler. Üçü de kendi adamları. Biri bundan on gün önce giden ihtiyar Zalun, diğer ikisi bugün öğle üzeri giden gözcü yiğitlerdir. (40)

Keyifli yürüyüşleri, neşeli yüzlerine bakılırsa herhangi ters bir durum yok gibiydi.

Gideceği yere gidip, göreceği şeyi görüp, bilip, çabucak dönen ihtiyarın yarım günlük yolu kaldığında altındaki atı yorulmuştu. Yiğitler karşılaştıklarında ikisi sırayla bir bineğe bindirerek diğer bineği yedeğe (45) almışlar. Fakat dinlendikten sonra kendi atına tekrar binerek, bitkin halde gelmelerinin sebebi buymuş. Bunlar birbirlerine arazide at üzerinde rastlamışlardı. İhtiyarın [72] dış görünüşünden sadece sabırdan başka, “halk göçtü – düşman yetti” misali hiçbir şeyi fark etmek mümkün değildi. Gerçekten de öyle oldu.

Ğaldan Tseren Prens kervanının soyulduğundan hâlâ habersiz. Fakat geleceği tahmin edilen vakitten gecikince huysuzlaşmaya başlamış. (5) Kazaklar ise geciktikçe “yolcunun gecikmesine sevin” diyerek bekler dururlar idi, bunlar öyle yapamayacak. Öncelikle dikkat çekmeyecek şekilde koruyucu gönderilecek. Bunlarla eğer var ise kervanın gecikme sebebini, yoksa uçsuz bucaksız uzun yolun neresinde yorulduğunu öğrenip, ondan sonra hareket edilecek. (10) İhtiyar Zalun: – Koruyucular şimdilik yola çıkıp gittiler bile, – dedi.

–Bunlar avlanan avcılar gibi yedişer sekizer iki ya da üç grup olup birbirlerini gözetleyerek, durumu anlayarak ilerleme niyetindeler.

İhtiyar Zalun Moğolun köylerini, obalarını dolaşarak gördüğünü, bildiklerinin hiçbirini saklamadan açık seçik bir şekilde anlattı. (15)

Kirpiğini kırpmadan, av nereden denk gelecek diye kıpırdamadan oturan, iyi avcı kartal gibi baştan beri ihtiyarın bir tek lafını kaçırılmadan dinlemekte olan Rayimbek:

– Bizim yiğitler de “av avlayıp” onların önünden karşlarına çıkacak, – diyerek elindeki ikiye katlanmış kamçısı ile (20) Kökoynak’ın baldırlarına yavaşça vurduğunda, yerinde duramayıp, yuları bırakırsa gidecekmiş gibi duran atı fırlayacak gibi oldu.

– Teşekkürler size ihtiyar! Şimdi köye gidip dinlenin.

– Evet, haftalardır at üstünde dolaşıp yorulmuşsunuzdur. Dinlenin. (25) Bundan sonrasını bize bırakın, – diyerek Satay da Rayimbek’i onaylayarak, ileriye gitmek üzere atını mahmuzladı. Gözetlemeden birlikte dönen iki yiğitten birine ihtiyarı evine götürmesini tembih etti. Aceleyle yol alıp, Satay ikisi beraber ordularına geldi. Zaten bir ara ava çıkarak avlanan (30) yiğitlerinin birazını beşer onar topladı. Onları ihtiyar Zalun’un bahsettiği Moğol arayıcıları gibi gruplara ayırarak, görevlerini açıklayarak, iki üç gündün sonra “ava” çıkmaya hazır şekilde bıraktı.

– Rayimbek, – dedi Satay, birlikte gelirken yeni bir söze başlamak gayesiyle dönerek. – Şu bir mesele beni rahatsız ediyor. (35) Kalmuk kervanını yağma edeyim üç gün düşünsem aklıma gelmezdi. İşte şimdi halkın, gerçek mi yalan mı diye eli anca uzanmış bir saatlik huzurunu bozarak, boşuna yormam, iş bu. Altını görünce melek yoldan çıkmış misali değil, elbet, çaresizliğin işidir. (40)

İhtiyar anne babanın özellikle, birbirlerini kovalayarak büyüyen, gelişen kız kardeşimin elbiselerinin yamanacak hâli bile kalmadığını, paramparça olduğunu görünce, girmek için yerin dibini bile bulamıyorum. Artık döneyim diye çarem kalmadığı bir anda bunları bana sanki Tanrı’nın kendisi getirmiş gibi oldu ya, nesini anlatayım... (45)

Rayimbek’in Satay ile fazla sır alış verişi yoktu. Sadece onun kahramanlığını [73] duymuşluğu olmasa, birlikte çalışmadığı, pek birlikte bulunmadığı bir yiğitti. Yaşı da kendisinden üç dört yaş büyüktür.

Bu yıl güzün o yörenin diğer yurtlarla birlikte aşağı taraftan gelip konan ve komşu oldukları için birbirleriyle sıkı ilişkiler içinde (5) olmaları sebebiyle ikisi birbirine yakınlaşmıştı. İşte, şimdiyse Rayimbek onun kahramanlığı hakkında duyduklarının dışında huyunu, suyunu da öğrenmeye başladı. Açık yürekli, saf, bazen çözülmüştü, benim diyen adama içindeki sırların hepsini aktaracak yalansız bir yiğit olduğuna gözü (10) kesti.

– Olan olduktan sonra üzülmenin ne gereği var. Burada olan yiğitlerin hangisinin ailesi ipek ve şalla örtünüyor sanıyorsun. Bu yüzden bunların hiç biri bu belayı kim buldu demez. Söylese de, – dedi Rayimbek bir şeyi bilmek ister gibi, (15) – kervana nasıl rastlıyorsun, Sake?

– Bir zamanlarki avcılık işte ona denk getiren, – diye Satay şimdi gülerek yüksek sesle cevap verdi. – İhtiyar kadınla kocasının bahtına bir rızık, nasip olur mu diye iki, üç yiğitle birlikte ava çıkmaz mıyım? “Buzağı arayan düğüne rastlar” misali, köyden de (20) fazla uzağa gitmemiştik, iki üç tane benekli karaca avlamıştık. Akşam karanlığı çöktü. Artık dönelim diye atın başını çevirdiğimiz sırada uzaktan karaltı şeklinde kalabalık bir küme gözümüze ilişti. Acaba ne diye kıpırdamadan dura kaldık. Kalabalık küme yavaş yavaş ikamet edeceği yere gitmekte olan zengin büyük kervanı gibi yavaşça ilerliyor. (25) Yaklaşınca kalabalık gruptan üç dört atlı adam ayrılarak, bize doğru geldi. Baktık ki Kalmuk yiğitleri. Gelir gelmez hiçbir şey yokken: İleri gelenlerinden birisi beynine ateş çıkmış gibi “Ne yapıyorsunuz burada?” deyince saldırdılar. Biz yanımızdaki avımızı gösterdik. Askerlerin ileri gelenleri biraz yumuşadı. İçlerinden kara doru atlı olanı (30) sarı deri koncundan kemik kutuyu çıkararak enfiye

sundu. Ben kabul etmenin icabı gereği geri verdim. Onun iki gözü bizim yanımızdaki avlarda. Benim iki gözüm yanımıza kadar gelen kalabalık grupta. Göç değil, yük yüklenmiş kervan olduğunu fark ettim. O halleriyle yanımızdan geçmeye başladılar. Atlı adam, yüklü deve hepsi yaklaşık otuz (35) kadar var.

Sarı deri koncu olan benekli karacaları başıyla işaret ederek. – Şunları bize ver, – dedi. – İsteği rica gibi değil de emrivaki olunca inada bindim.

– O bize de lazım, yoksa avlamazdık, – dedim. (40)

– Rızanızla vermezseniz, zorla alırsız, – dedi kervana doğru bakarak. – Bu “biz kalabalığımız” manasına geliyor. Zorbalık ederlerse güçlerinin yeteceği gerçek. Biz üç kişiyiz. Onlar otuz.

– Siz ne vereceksiniz?

Parmaklarının arasından orta parmağını gösterdi. Kanım başıma (45) sıçradı. Palamı çıkarıp, parmağını değil, kendisinin başını vurmak istedim ama sabrettim. [74]

– Kalmuklara ne zaman hakkımız geçmedi ki, bu da onlardan biri! Bırakın yiğitler ganimetlerinizi! – dedim ve yanındaki karacayı sarı konçlu adamının önüne fırlatıp atarak yürüyüp gittim. Köye vardım ve hemen yiğitleri topladım. Sana adam (5) göndermişim, Koyaydar Bey’in köyüne gitti demişler. Enine, boyuna düşünüp taşınarak vakit geçirip, azarlayarak izin vermeyebilirler diye beylere, aksakallara, hocalara söylemedim. Her köyden gelerek toplanan yiğitleri kervancıların her birine iki kişi olacak şekilde asker tanzim edip gittim. Askerlerin ileri gelenlerinin de (10) hevesi kursağında kalmasın diye karacanın etini yiyip bitirir bitirmez saldırdık.

Huşu içinde dinleyerek gelmekte olan Rayimbek – Hayırlı olmuş! – dedi.

– Bir taraftan zorunluluğun mecburiyeti ise, diğer (15) taraftan da hor görülmüşlüğü zorbalığın kısasıdır elbet, batır, – diye bitirdi sözlerini Satay.

– Hepsi de uygun. Eri namus, tavşanı kamış öldürür dedikleri bu, Sake, – diye Rayimbek Satay’ın yaptığına destek verdi.

– Rayimbek, – dedi Satay barınağa yaklaşmak üzereyken, onun (20) yüzüne manalı bir şekilde tebessümle bakarak.

– Kazaklarda yeni evlenenlere “perdesi kıpırdıyor” derler. Bu dedikleri gibi, senin perdenin kıpırdadığı çağ şimdi.

– Ha, bununla ne demek istiyorsun?

– Neyi söylüyor diyorsun, sıcak döşeğini soğutmadan evine geri (25) dönsen demek istiyorum da.

Rayimbek güldü.

– Eğer ava çıkmış olsaydım, dönerdim...

– Peki, adam avlamaya çıkmış olsan da, geri dön. Bana inan. Yiğitler de kimsenin zorlaması olmadan kendi istekleri ile buradalar. (30) İyi niyetli, dikkatli olduklarını gördün ya. Şimdilik tehlikeden de uzağız.

Satay Rayimbek’i zorla ikna etti. Kendisi de Küniş’e kavuşamayıp, hayasından zar zor dayanıyordu, böylece yola çıkıveren Kökoynak’ın güzel yürüyüşüyle hayvanı kendi hızına bırakıp, yel gibi koşturarak gitti. Onun mesafeyi kısaltarak, donmuş yeri (35) gürlenen yürüyüşünü sezmiş gibi Küniş

kapı önüne çıkıvermişti, kazığa atını bağlarken fark eden Rayimbek: – Ah, canım, ben yokken sen burada durmayı adet haline mi getirdin? – dedi, nazikçe bir şakayla dönüverdi.

– Yeri gürlere gelmekte olan Kökoynak'ın yürüyüşüdür (40) belki, dedi.. İşte! – Küniş'de nazla, endamlı yürüyüşü ile gelerek Rayimbek'in kucığına atlayıverdi. Bugün sabahtan beri Enlik de buradaydı.

– Vah, vah, vah! – diyerek Küniş'in hemen ardından evden çıkan o Rayimbek ikisinin kucaklaşmasına bakarak gülüyor. (45) – Gülme dosta, gelir başa. Seni de Berden'i de gelince [75] görürüm! – Kocasının kucığından kurtulan Küniş kızarmış yüzüyle gülümseyerek eve doğru yöneldi.

– Hey, benim Berden'imi bırakıp kendin mi geldin, yoksa o da atının başını köye doğru çevirdi mi? – diyerek Enlik eve inince kaşlarını (5) çatarak gülümseye durdu.

– Gelecek, – dedi Rayimbek. – Yalnız bugün değil yarın. Bir gün daha dayan.

– Ha, ya, dayanamayacak olan biz miyiz?! Gerçek ile rüyanın ortasında olan bir durum bu, – diyerek Enlik karıkoca ikisini (10) dengiymiş, ahbabıymış gibi açıkça şakaya aldı.

– Bu ne diyor, ya. Bütün sırrını açacak oldun üstelik.

Küniş kendi yaradılışına uygun olarak, nazik bir tavırla akranının yalansız iğneli şakasına gülerken biraz arada kalmış gibi tavır gösterdi. (15)

– Saf sırrını, kedi burnunu saklamaz. Sizlerden sır saklayıp haksızlık ettim, – diyerek Enlik de peşini bırakacak gibi değildi.

– Söz hakikaten bozulmaz, Küniş. Enlik'in şakası hem hakikat hem de yerinde, – dedi Rayimbek. – Sizin gibi güzel yarın (20) yanında olmak istemeyen yiğit var mı? Ama ne çare ki, veballeri o kısık gözlü öncüye olsun!

– E, sağ salım olsanız yeter. Sonuçta bizim değil misiniz, lafın kısası, – diye Enlik Rayimbek'e bakarak, “öyle değil mi” der gibi başını sallayarak gülümsedi. (25)

Arkadaşlar sofrada şakalaşarak uzun bir sohbete daldılar. Bazen ömürlerindeki bazı ilginç anları hatırlayarak keyifle kakkahaya boğuldular. Yine bazen zor yılların olaylarını anlatarak bir daha Tanrı göstermesin diye dilediler.

İlk günlerin eksikliği fazlasıyla geçip gideceğini düşünse de, (30) mantığıyla tahmin etse de, gönüllere şüphe düşürmek istemeyen Rayimbek, sohbetin, muhabbetin yönünü, şefkati bol, lezzet dolu tam şimdiki şirin duruma daha fazla çevirmek istiyor. Bazen Küniş ile Enlik birlikte saz çalıp, şarkı söyledi. Rayimbek ile ikisi de birlikte söylemek için “hey” diye (35) eşlik ettiler, gür düzensiz sesleri gelinciklerin çaldığı sazın çift teli gibi ahenk oluşturup, birbirlerine benzeyen güzel, sevimli seslerine yaklaşamadı ve bıraktılar. Tekenin hiç olmazsa bir ayağından tutamasa bile, yaman çolağını koşturmaya yarayıp çaba gösteren her hangi bir boz kurt (teke yakalama) oyuncusu (40) gibi gelse de gelme de saza eşlik etmeyerek, Rayimbek'in duraklamasına gelincikler keyifle güldüler. Bu arada kısım kısa güneşi batmış, evde lamba yakılmıştı.

– İyi akşamlar! – diyerek Berden giriverdi ve, – hoppala, eğlence buradaymış, – diye kapı önünde durakaldı. (45) Gelincikler şarkı söylemeyi kestiler. Rayimbek yerinden kalkarak, Berden'i baş köşeye aldı. [76]

– Güzelin burada olduğunu koklayarak mı anladın, tam üstüne geldin, – diyerek şakalaştı Rayimbek.

– Eve gitsem Enlik'im yok, evimin içi bomboştur. E, Küniş'ten başka nereye gider ki diye buraya geldim, – (5) dedi Berden neşeyle cevap vererek.

– Sen hani yarın gelecektin? Orada değişen bir şey var mı?

– Hiçbir değişiklik yok. Yiğitler gördüğün gibi kılıçlarını bileyerek güç toplayıp, düşman nerede, ben buradayım der gibi (10) hazır durumda. Satay sana söylediklerini bana da söyleyerek zorla geri çevirip gönderdi, – diye güldü Berden.

– Neyse, yardım ediyorsa teşekkür ediver. Bugün yarın gelmezsek, bu gelinlerin de tadı tuzu kaçacak gibi halleri varmış, – diye Rayimbek sözünün sonunu şakaya çevirdi. (15)

– Kendiniz melek gibi olup, iftirayı bize atarak kurtulacaksınız ha, – diyerek Enlik sözü kaptı.

– Deminki, son söyledikleriniz “milletim ah” değil mi? Her ikisi birleştiğinde güzel söylüyorsunuz. Bozmayayım diye mahsus eve girmeyip kapı önünde durarak dinledim. Yine söylesenize! (20) – diye Berden rica etti.

– İşte o “talan” yılları doğan o “milletim ah” şarkısını şimdi söylemeyen Kazak yoktur. Ama herkes bir türlü söylüyormuş. Bizim güzellerin ağzından ilk duyuşumdu, tüm vücudumu, kafa derimi yaktı tamamıyla (25) – diye Rayimbek gerçekten sevindiğini, kendisini derinden etkilediği belirtti.

– Övgülerin fazla oldu, bir kere daha söylemezsek olmaz, – diye Küniş Enlik'i kendine çekerek şarkıya iştirak etti. Enlik tereddütsüz katıldı, ikisi “milletim ah'ı” tekrar terennüme başladılar. (30)

Çocukluktan dost ve arkadaş, sevinci de, kaygıyı da kederi de birlikte görüp, birlikte çeken, bugünlerde azıcık da olsa istediklerine kavuşan karı koca dördü, kaderin emrettiği bir kerelik huzurlu geceyi güzel sazla, manalı şarkılarla, seviyeli şakalarla, gırgırla dördü de olsa, kalabalıkmiş gibi (35) eğlenerek küçük bir bayram havasında geçirerek gece yarısına kadar oturdular.

Berden ile Enlik evlerine dönecek olup dışarı çıktılar. Yus yuvarlak dolunay tam tepeye gelmiş, pürüzsüz, bulutsuz açık gökyüzünün göğsünde, yere doğru çevrilen zırh gibi parlıyor. Mehtaplı gecede gri gökyüzünü kaplayan yıldızlar cevher (40) taneleri saçılmış gibi etrafına ışık saçarak parlıyor. Alacakaranlık evden çıkan karı koca dostların deminden beri şarkı, türkü, şaka, eğlence dolu neşeli anına katılıyormuş gibi ısl ısl gülümsüyor. Dışarıda en ufak bir yel bile yok. (45)

Kenardaki ocağa kazan koyup, ateşi iyice yakarak güneş yuvasına inmeye başlamasından itibaren, gece yarısını geçene kadar hiç kıpırdamandan oturup [77] dışarı çıkınca sadece hafif kuru bir hava bunların terleyen bedenlerini hemen soğutup, vücutlarını serinletiverdi. Sem sessiz arazi, serin hava ve açık gökyüzünden etkilenen Rayimbek: (5)

– Ah, ah, köyden uzaklaşarak, kol kola el tutuşup, gezip dolaşarak sabahlanacak geceymiş, – dedi vücudunu rahatlatıp gerilerek.

Biz atlarımızı yedeğe alarak kendimiz el ele eve yaya gelene kadar neredeyse tan atıverecek. Bu gezmekten, dolaşmaktan farklı mı? (10) Siz ne yapmak isterseniz kendiniz bilirsiniz, – dedi ve Berden bir eliyle atının yularından tuttu diğer eliyle Enlik'in omzunu kavrayarak kucaklayıp evinin yolunu tuttu.

– Perdeleriniz sallanıyor, gidin hadi – diyerek şakayla Rayimbek ile Küniş kala kaldılar.(15)

* * *

Nice gencin kurduğu otağların perdeleri ne kadar sallansa da Rayimbek evde kalmayı yersiz buldu ve iki üç gün içerisinde yata durmaktan usandı.

İhtiyar Zalun dediğine göre, kervanı aramaya çıkacak prensin arayıcılarının da gelme vakti oldu. Bunu (20) hatırlayan Rayimbek Berden'i yanına alıp yol gözetleyen öncü yiğitlere geldi. Hepsisiyle eksiksiz selamlaşıp çıktı. Satay'la karşılaşmış selam vererek hâl hatır sordu.

– Durum fena değil, – dedi Satay. –“Hürmetli misafirler ne zaman gelecek. Onların “dersini” ne zaman vereceğiz?” demekten (25) başka soracakları da, rahatsız edecekleri yok...

Satay konuşarak gelirken biraz irkilip:

– Rayimbek bence sen o Ömen Bey denen kişiyi tanıyorsun sanırım? – diyerek beklenmedik bir soru sordu.

– Hı, tanıyorum. Tanıyorum da nasıl, – diye cevap verdi sorusuna. (30)

– Ne oldu, hayırdır?

– Yok, hayırlı değil. Yiğitler sesleri çıkmadan dolaşıyordu, sen gittikten biraz sonra iki kişi “Ömen Bey'in köyündeniz” diyerek geldi. “Ömen Bey geri dönsün diyor” diyerek on kadar yiğidin adını saydı. Ben neden diye sormadım bile. Onları (35) çağırdım ve gelen yiğitlerle birlikte geri gönderdim. Akşama doğru deminkilerin üç dört tanesi dışındakileri geri geldi. Sebebini sorarsan, Ömen Bey ganimetten düşen paya razı değilmiş. Onun için mi sevinip bu soğukta titreyerek dışarıda dolaşıyorsunuz, bunun yerine evinize gidip çorbalarınızı içsenize. (40) Dünya malına gark olanlar at sırtında dolaşsın, belki yine ganimet düşer, demiş. Geri dönen yiğitlerin söylediklerine bakılırsa Ömen Bey evine gittikten sonra köyüne ayrılan eşyanın çoğunu kendisi aldurup kalanını dağıtmış. Buna biri razı olsa da, [78] biri razı değil. Razı olmayan başkasına değil, Ömen Bey'in ta kendisine diyormuş. Geri gelen yiğitler de kendi beylerinin adaletsizliğine kızarak gelmişler.

– Lanet olası ha?! O adamın yakın zamandaki bir düşüncesizliğini başka (5) beyler yüzüne vurarak suçunu ispatlayıp at, kaftan cezası verdiler. Bölüşmeye razı olmaması bunun bir kisası mı, yoksa gerçekten kepçeyle mi almış? – dedi Rayimbek düşünerek.

– Benim duyduklarım göre böyle olmayabilir de. Aksine kendisi paylaşırmanın içindeymiş ve kendisine ayrılanı az bulmuş, Kangeldi Batır ile (10) Berdikey ağamız: “Yeter ki sen razı ol” diye kendilerine düşen payın birazını da Ömen Bey'in önüne atmışlar. Orada da yaptığı hareket deminki gibi olunca, benim de sinirlerim bozuldu deme, o köyden buraya gelenin tümü topu topu on, on beş adammış. Mihnet ettiği buysa hepsini geri gönderip ayrılan dünya malının hiç birini bırakmadan (15) kırayım dediydim. Sonra dut gibi çırılçıplak olup oturursun. Danışayım diye seni bekledim.

Birazcık destek verse ve onaylasa, Satay anında ata atlayıp kamçı vurayım diyor. Rayimbek böyle bir şey yapmacak. Ama derin derin düşünmeye başladı. Ömen Bey'in hareketi tersti. Yokluğa (20) alışan başı, olanı azımsasa bir köyün ağzına baktığı beyin umarsızlığı olmaz mı! Aklını toplayıp söz dinlemeye başladığından beri “Bey” adını alan adamlarda uzaktan Töle Bey'i, yakından Koyaydar Bey'i görüp akıllılığına, adaletine şahit olan Rayimbek, ihanet (25) ile kötülük sadece düşman tarafında olur diye düşünmekte idi. Sonraki zamanlar bu düşüncelerinin değişmesine neden olan sebeplerin ortaya

çıkmağa başlamasına üzüldü. Delikanlının edepsizi bir başka, bu edepsizi yola getirecek olan beyin kendisi cahil, akılsız olursa onda ne umut var ne de hayır... Ömen Bey'in hatipliğini de görmüştü. (30) “Ama bu nesiyle değerli? Nesi ile lider?” –deyince, kurnaz dilin dökülen boş sözleriyle değil, adaletle çözüldüğü işle değerli, gür ormanın arasından alıp çıkaracak yolu göstermesi ile lider olurmuş. Danışman Töle Bey'in: “Beyliği bilgisiz kör nadana verirsen yıkar” dediği gibi oldu işte... Bu kadar düşüncelerden (35) sonra:

– “Bite gücenip şalvarını ateşe atma” derler ya. Yalnız Ömen Bey'e öfkelenip başka suçsuz insanları cezalandırmak olmaz, Sake – diye Rayimbek sakinleştirmeye çalıştı.

– Ben Ömen Bey'in öfkesinden korkmuyorum. Moğoldan (40) başka düşmanımda yok deyip süt gibi duran yiğitlerin arasına bozuk maya çalar mı diye bundan korkuyorum hem. – Başkasına değil kendi köyüne bile beyliği geçmiyormuş. Çağırtıklarının hepsi durmadan, çoğunun geri gelmesini bunun en iyi delili değil mi, – diye Rayimbek ona pek önem vermek istemedi. (45)

Bunlara doğru ağır ağır tek atlı biri geliyor. Rayimbek ile Satay onu ordugâhın açık kapısından gördü. Yaklaşınca [79] tanıdılar, Kojban'mış. Rayimbek onu iyi tanıyordu. Kendisinden dört beş yaş büyüktü. Çok şey görmüş, nice savaflara katılmış, esir olmuş, çekmediği çile de kalmamış biriydi. Son defasında Küniş ve Enlikler ile birlikte Rayimbek'in esaretten kurtardığı bir (5) grup adamın içerisinde bu Kojban da vardı. Eli ayağı kocaman, güçlü kuvvetli, iri cüsseli, kartal gibi sert bakışlı, gür kaşlı, esmer bir yiğittir. Vurdusu kırdısı, kurnazlığı olmayan, düzgün karakterli, bir çok durumda açılıp saçılmayan içine kapanık ama çalışkan bir adamdı... O yaklaşınca Rayimbek: (10) Ondan gözünü ayırmadan – Şu gelen Kojban adlı yiğit, kendisi Ömen Bey'in köyünden, tanıyor musun, Sake? – dedi.

– Ömen Bey'in çağırarak götürdüklerinden beş altı tanesini yanına alıp gelen bu, – dedi Satay. “Bey'in sözüne inanarak az daha maskara olacaktım. Şimdi yaklaşmam” diye üzülererek geldi. (15)

Hızını kesmeden gelip attan indi. Rayimbek ile Satay dışarı çıktı. Kısaca selam kelimadan sonra Kojban:

– Gönderdiğimiz avcılarımız, gözcülerimiz bir grup atlı adamı uzaktan görmüşler. İhtiyar Zalun'un dediği Oyrat “avcıları” bunlar olabilir diye hemen atın başını çevirerek dar bir dere yatağına girmişler ve (20) gizlendikten sonra çekilmişler. Her taraftan gizlice gözetleyerek, onlar olduğuna kanaat getirdikten sonra durmadan at koşturarak gelmiş. Bunları söylemeye geldim, – dedi ustaca davranıp, acele etmeden söyleyerek.

Rayimbek derhal yiğitleri ata bindirdi. “Ben gideceğim” diye istekli olanlardan yirmi kadarını ayırarak, Kojban'ı başlarına komutan (25) edip avcılar, öncüler geçidi denilen tarafa yanlamasına, sağ cenahtan yolladı.

– Bir tanesi bile sağ kurtulmasın. Bir iki tanesini de esir alın! – diye tembihledi.

– Avcıların, öncülerin evlerinden ayrıralı birkaç gün geçmesine rağmen yolda (30) yabancı hiç kimseye rastlamadılar. Gündüzleri aynı şekilde bütün yerleri dolaşıp akşama doğru bir gecelik kalınacak yere gelene kadar güçlü atların yolu kısaltan orta hızıyla ilerliyorlardı. Böyle yapmazlarsa üzerlerine yün kürk, ayaklarında keçeden çizme, ne kadar sıcak giyinmiş olsalar da donabilirlerdi. Bugün de her zamanki gibi (35) hızlı atların burunlarından duman çıkarak, kürklerinin yakasına, bıyığı olanların bıyıklarına boz kirağı çalmış hâlde, grup şeklinde gelirken Kazak yiğitleri çığlıklarla “vur vur” diyerek

birbirlerine saldırdılar. Şölene gitmediklerinden askerler de saksığandan dikkatli, üstelik silahları da hazırda. İlk (40) çarpışmada aniden ağır darbe alanları: – Ah, Burhan! – Ah, Tanrım!– demeye anca dilleri varıp, atlarından devriliyorlardı. “Tehlike peyda olursa, senin görevin sadece kaçmak olsun” diye önceden belirlemişler gibi, bir asker hadi der demez (45) arkalarına bakarak kaçmaya başladılar. Atı sanki kuş gibi uçarcasına hızlıydı ki Kazak yiğitlerinin bir ikisi kovalayarak yakalamak bir yana yay [80] çekmeye bile fırsat bulamadan ayrılıp kaldılar. Diğer askerler Kazak yiğitlerinin kendilerinden kat kat fazla olduğunu görerek, direnmeye, savaşıma dermanlarının yetmeyeceğini anladıktan sonra, vur kaç taktiğine geçtiler. Ne söylesen de çoğun adı çok değil mi? Az askeri (5) kurt kapar gibi kovalayarak, sıkıştırıp, hepsine bahse değer sopa vurup tepelerinden pala savrulduğunda, en sondaki biri atından kendi atlayarak indi ve başını elleriyle koruyarak: “Ben Müslüman, ben Müslüman” diye oturuverdi. Rayimbek ile Satay’ın ata binerken söyledikleri aklına gelen Kojban:(10)

– Ona dokunmayın! – diye sertçe bağırıverdi. Sonuncu öncünün canını o dünyaya göndermek için giden yiğitler önderlerinin emrini işitince hemen durdular.

On kadar Oyrattan birini esir aldıklarına sevinen birini kaçırdıkları için de üzülen askerler ordugaha geri (15) dönüyorlardı. O kaçıp kurtulan asker gidiş o gidiş ardına dönüp bakmadan dört nala gitmeye devam etti. Genç olmasına rağmen (yaşı yirmi dört, yirmi beş civarlarındaydı) gençliğinden beri tümendeydi ve savaşlara da katılan, sürgünü de başından geçirmiş, yaralanmış, iyileşmiş, kısacası kurnazlığı da (20) kaçmanın yolunu da iyi bilen tecrübeli bir yiğitti. Kovalanmaktan tamamıyla kurtulmak için gece boyunca atını koşturmaya niyetliydi, biraz sonra atı da ter içinde, nefes nefese kaldı, adımları ağırlaşınca biraz yavaşlattı, kamçılarmaktan vazgeçti. Bu şekilde biraz gittikten sonra tamamen durmasın diye (25) rahvana aldı. Kendileri gibi arkalarından gelecek yine bir grubun olduğunu biliyor. “Onlara bulup ileride tehlike olduğunu söyleyeyim mi, yoksa onlar görmezse, ben de görmemiş gibi yapıp geçip gideyim mi?” diye düşündü.

– Karşılaştığımızda da onlar korkup geri dönseler iyi. Yoksa Kazakları kolayca elde edip (30) yeneceklermiş gibi düşünerek, göğüslerini gererek gelenler beni de yanlarına alırlarsa, ecelden her zaman kurtulmak mümkün değil – dedi ve hayâle daldı.

Yine biraz dolaştıktan sonra karşısından şafak da söküverdi. Şimdi gece olduğu gibi başa göze vurup çarpıvermeden, önu arkayı, etrafı iyice kontrol edip, uzağı yakını (35) gözleyerek dikkatli yürümeye başladı.

Kaçan asker tek başına uzun süre dolaştıktan sonra kendi halkına döndüğü zaman ferahlar gibi oldu. Gövdesinde patlayacak gibi çarpan kalbi yerine geldi. İnsanların yürüye yürüye oluşturduğu yoldan da, kervanın geçtiği patikadan da ayrılarak ters yöne saptı. (40) Şimdi kendi isteğine değil, atın gidişine bıraktı. At yavaşlayınca yavaşladı, hızlanınca hızlandı. Hayale dalıp yuları, dizgini boş kaldığı anda at bir adım atıyor, iki adım atıyor, bazen de yolun dışına da çıktığı da oluyor. Bütün beylik kendi iradesine verildiğini anladıktan sonra boyu karı aşmış sallanıp duran çalı çırpının uçlarını dişleyerek otlanmaya da başladı. (45) Sahibi âdet üzere tepinerek, atın başını çevirip yola düşüyor. O bazen “ ne yapsam acaba?” – diye de [81] düşündü. Kavgayı, gürültüyü, davayı daha büyük merkez karargaha dönerek olan her şeyi anlatsam mı acaba? Diğerleri yok oldu, bir tek ben kaçarak kurtulup geldim desem ödül vermeyecekler,

herhâlde. Hiç olmazsa niye arkalarından gidenleri yakalayıp, (5) tehlikeli yoldan çevirerek geri getirmedin derler, başım belaya girer. Onlara benim yalnız başımı sağ salim getirmemin gereği yok, benim için ise can tatlı. Gençliğimde zenginin atlarının arasından seçtiği seçkin atı gibi annemin babamın altı kızı arasından şımarttığı tek oğluyum. Gözlerinin önünde olmasam da “ölmüş” (10) denen haber ulaşmadan, belki de sağdır ümidi bile cana kuvvettir”.

Düşüne düşünce askerin huyu bozuldu. Tamamen yok olup, gözden kaybolmasa da gürültü patırdı dinene kadar bir kenarda kalmayı doğru buldu. Memleket işi altın beşik, sinmek kolay değil. Bir eve (15) inip rakı içiyor oradan sarhoş olarak çıkıyor ve boş boş dolanarak, hava kararınca ikinci eve atın burnunu dayıyor. Orada da yaşı geçmiş kadın gibi gövdesi iki büklüm, ortada yanan ateşin dumanı sadece bacadan uzayıp çıkmıyor, yıkık dökük her tarafından çıkan harabe eve değil, geniş görümlü, dumanı düzgün (20) çıkan, kapı önünde sütten, yemeklerden ihtiyaçtan fazla artırılarak, rakı ikram etmeye yetecek en azından beş altı buzağılı sığırı olan evi uzaktan gözüne kestirerek, atını oraya buruyor. O evde sarhoş olarak geceliyor. Kalmukların geleneğine göre içkiden sarhoş olmak abes sayılmazdı. Kendi içki verip hürmet ederek, sen sarhoşsun diye de kimse evinden kovmaz da. (25) Köy köy dolaşarak , evden eve girerek içki içmek, Kazakların dolaşarak kımız içmesi ile, “konuk seçerek konaklar, hırsız gizlice çalar” diye karnım doydu ah diyen ev olsa Tanrı misafiri olarak gecelemele aynı. Bu şekilde dolaşarak yine yılbaşı şöleni zamanına (nevruza) ulaşabilse diğer ilkbahara yetişir. Ondan sonra zaman (30) nasıl değişir, onu da kendi kaderi gösterir diye bekleye durur.

O bu düşüncelerini yerine getirmek için sıkıca hazırlandı. Prens emri yerinde kaldı. Onun bir emrini iki etmeyen askerlerin sekizi vefat etti. Biri kaçtı. Sadece biri ele geçirildi. O Allah’ın savunmasızlığı olarak, Rayimbek’in önünde boyun eğiyor. Geniş çeneli, (35) koçun burnu gibi burnu olan, iri gözlü, zayıf esmer yiğidin “Kalmuklarda üç kere kaynasa çorbası karışacak” gibi bir hali de fark edilmiyordu. Onunla şimdilik lam cim diye laf yarıştıran kimse de yoktu, Rayimbek’in önüne getirildiğinde birden ötmeye başladı.

– Ben Müslüman, ben din kardeşi. Hasık’la akraba olan Kazak kardeşler beni (40) öldürmeyin! Ben Kalmuk değil.

Rayimbek ile Satay onun bir lafını anlayıp, bir lafını anlamayarak birbirlerinin yüzüne baktılar. Kojban doğrudan savaş üzerinde bu adamın hiçbir karşılık vermeden attan atlayarak inip sevinerek “ben Müslüman, ben Müslüman” diye yere çömeldiğini Rayimbeklere anlattı. [82] Rayimbek ona;

– Öyleyse sen kimsin? Soyunu, künyeni söyle, – dedi.

– Ben Kaçka’danım, bize Kalmuklar “Hatın” derler, – dedi o. – İsmim Mehemet.(5)

– “Hatın” diyorlarsa iyi diyorlarmış, – diye güldü Rayimbek. Kojban ile Satay da onunla birlikte güldüler.

– Kaçkal dediğin Kaşkar şehrindenim demek mi oluyor?

– Hı, Kaçka şehrinden, – diye başını sallayarak cevap verdi o Satay’ın sorusuna. (10)

– Kendisinin “r” özürlyümüş, “Kaşkar’a”, “Kaşka” diyor – diye Rayimbek, Satay, Kojban birbirlerine bakarak hafifçe gülümsediler.

– Kaşkarlı Uygurların “r”yi söyleyebilmelerine rağmen bazı sözlerin sonundaki “r”yi yutarak söylediklerini nerden bilsinler. (15)

– Sen Kaşkardan isen Kalmuk askerlerinin arasında ne işin var?

– Ben on yaşındayken annemle birlikte bizi esir alıp, İle boyuna getirmişlerdi. Şu an İle ovasına yakın Şilikti denen yerde on kadar Uygur ailesi varız. Hepimiz çiftçiyiz. Bize ekin ektirirler. (20) Prens isterse tümenlerine katıp, asker olarak da alır. Büyük şehirlere kendi adamlarıyla birlikte ticaret için de gönderir. Bu defa Taşkent’e, Semerkant’a giden ticaret kervanına karşı giderek, önlerinden çıkacaksınız diye gönderdi.

Rayimbek ona – Neler ekiyorsunuz? – diye sordu.(25)

– Buğday, arpa ve diğerlerini.

– Esir, Rayimbeklerin başka sorularına bahse değer cevap veremedi. Söylediklerinin hepsinin gerçek olduğuna kanaat getirdikten sonra daha fazla sorgulamayı gereksiz buldu.

– Biz seni şimdi bırakırsak nereye (30) gider idin?

Bunların artık öldürmeyeceğine inanan esir düşünmeye başladı. “Gerçekten serbest bırakırsa nereye gideceğim? Hiç olmazsa bahar mevsimi değil, ev olmasa da dışarıda geceleyebileceğim. Kışın bu kalın karlı, şiddetli ayazında ya üşüyerek ya da açlıktan (35) ölürüm...”

Mehemet şimdi esareten kurtulmayı değil de tekrar nasıl yaşayabileceğini düşündü. “Sağ kalırsam yaza doğru ailemi, annemi bulurum. Ama kışın ne yapabilirim? Kazaklar bana ekmek verip boşuna bakar mı? Şehre doğru gitsem (40) aracılık yaparak da olsa geçimimi sağlardım”...

Mehemet’in aklı son düşündüğüne gelip dayandı. Bundan başka bir yere gitmenin yolunu bulamadı. Bu düşünceyle:

– Sizler şehirlere hayvan götürüp, satmıyor musunuz? – diye bunlara karşı soru yöneltti. (45)

– Bunu ne yapacaksın? – dedi Satay. [83]

– Güneydeki şehirlerde eşya götürüp ticaret yaparsanız ben sizlere yardımcı olurum.

Rayimbek düşünceye daldı.

– Bu zavallı evine dönemeyecek olduktan sonra (5) bulduğu çare olsa gerek – diye güldü.

– Şehirde yetişen, pazarla uğraşan insanlar ticarete yatkın, becerikli olurlarmış. Kaşkar şehrinde ise bunun şansına böyle bir şey çıkar belki, kim bilir, – dedi Kojban. Geçenlerde Moğolların ticaret kervanıyla birlikte giderek, şehirleri dolaştığında gördüklerini, (10) öğrendiklerini hatırlayıp söylediklerine bakılırsa bu da birkaç defa gidip ticaret yapmışa benziyor. Rayimbek fikir alışverişinde bulunarak: Kendi köyümüz de kervan göndermeye hazırlık yapıyor ya, büyükler ikna olursa onunla birlikte gönderelim, – diye bir sonucuna vardılar.

Koyaydar Bey ile Kangelidi Batır’ın köyleri birleşerek şehre ticaret (15) kervanı göndermek için tahminen on develik yük hazırladı. Yorgunluktan daha sağlam yürüyemeyen, dik duramayan fakir köyler sürekli ticaret için sefere çıkmaya gücümüz yetmez, bu defalık mümkün olduğu kadar çok götürüp, çoluk çocuğun üstünü başını tamamlasak dediler, buna sadece (20) hep bir ağızdan olmak yetmedi, arka arkaya, bir ileri bir geri çekilince iş biraz angarya oldu. Öncelikle halkı birleştirecek denilen Ömen Bey’in kendisi geçen defaki paylaşımında kendi payından bir şey eksilmese de eksildi diyerek geri çekildi. “Kervan denen Allah’a emanetin, tevekkülün işidir. Evden ayrılanın hükmü başka, tekrar eline geçer mi,

geçmez mi? (25) Pazara gidip şansımızı denemeden başımızı gizleyip huzur içinde yatalım, böyle olmazsa her şeyimizi birden götürmeden azar azar, hafif şekilde tekrar gönderelim. Kötüyü söylemeden iyi olmaz, şayet kaybedilecek bir durum olursa, üzüntüsü az olur” dedi. Böyle “korku ve şüpheyi kapılıp oturursak şehir (30) pazarı kendiliğinden göçüp gelecek değil ya. Azar azar taşınacak iki köyün arası değil ki. Bir defa gidip gelmek için aylarca vakit gider. Dünyanın diğer ucundaki hızlı kervan bile aylar değil, yıllarca dolaşarak, at deve ile değil, eşekle, katırla yerin diğer ucuna ipek ticaretini yaparak geldi. Yakınımda olan şehre gidip gelmekten kaçmayalım diyen başka (35) yurt ağalarının cesareti yendi”. Bu ilk ve son diyerek ilk kez gönderilecek kervan değil ki, bir aylık yola yalnız binek atla varıp ticaret yapan kimse olmadı. Yoksa yolda Moğollar karşımıza çıkabilir diye mi korkuyorsunuz? Götürecek olan bir iki adam değil, kollayıp korumaya bir sürü yiğit gidiyor. (40) Dışarıda kalıp itin yiyebileceği deri ve benzeri şeyleri esirgemedi, tevekkel diyelim. “Tevekkülün sonu yelkenli kayak, geçersin ve gidersin” diye halk da destekleyip kolladı. Ondan sonra ona herkes kendi halince bir şeylerini kattı. Deri eşyalar, yün ve benzeri eşyalar bir yere toplanınca kocaman bir tepe olup yığıldı. Memleket [84] işi olduktan sonra insanlık ederek, hayat için gerekli geleceğe ait bir çok acil ihtiyaçtan ötürü gözlerinin önündeki önemsiz mülkü dünya kadar zannedip itiraz edenler de oldu. Bazı kimselerde ayı ya da pars derisi varmış, onlar bu ticaret malını satmaktansa baş köşenin önüne döşemeğe yarar (5) değil mi derken, bazıları ise “dokuz kat ipekten körpe kuzu derisi yeğdir” diyorlardı. Dünyanın öbür ucuna gönderip deriye kumaş takas edip alana kadar çoluk çocuğuma kürk, şalvar dikivereyim” demeyi tercih etti. Ne gerekiyorsa ata yüklenip, özel seçilen adamların uğraşarak hazırladığı eşyalar beş deveye denk, on ata (10) yük oldu. Yük yüklenmiş develer bağıra çağıra, her gruptan birer ikişer ayrılarak sürülen atlar kişneyerek yürümeye başladığında kervan değil sanki halk göçüyormuş gibi etrafı ayağa kaldırdı. Kervan başı Kojban olmuş, aralarında Mehemet de vardı, otuzdan fazla yiğit sıkıca giyinmiş, silahını, mühimmatını almış şekilde Ocak ayından üç (15) gün önce yürüyüp gittiler.

***

Kış kendisinin haşin yüzünü değiştirmiş artık düzelmeye başlamıştı. İlkbaharın bu yıl erken gelecekmiş gibi bir hâli var. Ocak ayının sonları, nevrusun henüz başında öğleye kadar boynuz, öğleden sonra keçe olup, geceleyin sertleşen kaymak kabuk gündüz eriyor, toprağın yüzü tamamen yumuşayıp duruyor. (20) Ayazlı kış günlerindeki gibi değil, başını örterek evde yatan yaşlı kadınlar, erkekler kapı önünde çıkıp evin duvarına sırtını dayayıp bir vakit güneşlenerek oturmaya başlamıştı. Oyun çocukları dışarıda heveslenerek bazıları yalın ayak, ağzı açık, bazıları perişan olmuş, yırtılmış, ökçesi yamuklaşmış yerinden kopmuş delik (25) deşik ayakkabıları ile koşarak çıkıyor, ileri geri dolaşıp, biraz oraya buraya koşturup bağırarak fazla yürümeye dayanamayıp evlerine dönüyorlar. Yaşlıları ise: “Açlık ile çıplaklık aynı anda zorluyordu, şimdi en azından birinden kurtulduk ya, az da olsa karın doyuyor. Buna da şükür. Şimdi kervan gelirse çıplaklıktan da kurtuluruz” (30) diyerek Taşkent’i kökünden koparıp geleceklermiş gibi bütün ümitlerini ona bağlayarak, bütün iyiliği ondan bekleyerek, çoluk çocuklarını da o kervanın getireceği mala heveslendiren hâlleri de var. Yine de şehre giden kervandan hâlâ haber yoktu. Geleceği zaman yaklaştıkça ha bugün ha yarın gelir ümidi de fazlaydı, (35) bir belaya uğramış olmasın şüphesi de kuvvetli.

Yaşlı erkek ve kadınlar, çoluk çocukların giyimden kötü durumda oluşunu, boynu bükük halini görünce, böyle olmasında kendileri suçluymuş gibi, özellikle, halkın eli silah tutan arlı yiğitleri ardından ayaz vurmuş gibi olurlar.(40)

Tek sığırının gebe olduğunu anlayınca zavallı anne baba onun yarın buzağıladığında ağzı aka degecek körpe, küçük çocukları sevindirmez mi? Niceleri bu ağır şartların düzelmesinin tek yolunun kervan yollamak olduğuna inandı. Buna inanarak [85] her şeylerini kendi istekleriyle ortaya koyunca bazılarını silerek, ikna ederek, bazılarından ise zorla alır gibi anca ikna ederek yola gönderdikleri kervan sağ salim gelse, bir çok ihtiyaçlarının tamamlanacağına yurdu iman gibi inançla destek alan halk (5) ağalarının şu anki durumu da o sığırın gebe ebeveyn gibiydi. Onlar kervanı karşılamaya adam göndersek mi diye de düşündüler.

İhtiyar Zalun'un söylediklerine bakılırsa Moğollar kaybolan kervanı aramaya sadece bir tane değil, birkaç tane öncü grubu çıkarmayı düşünüyorlardı, (10) bunlardan sadece biri yol gözetleyen yiğitlere rastlamıştı. Diğerleri neredeydi? Prens yolladığı bu tek grupla yetindi mi, yoksa gözcü yiğitlere görünmeden geçip gitti mi? Bu da şimdilik malum değil. Moğol öncülerinin yolunu bekleyip üstelik onların tümenlerinin iyice ümitsiz kılan ani saldırısından (15) korunup, halkı gözetleyen yiğitlerden bazen birer gün arayla, bazen de üç dört günde bir haber gelirdi ama bir haftadan beri onlardan da ses seda kesildi.

Berdikey'in evinde oturan Koyaydar Bey, ozan Kabay, Biyeke, Kangeldi, Esjanların şimdiki konuşmaları bu konu üzerindeydi. (20) Berdikey bunları dün misafirlige çağırmişti. Biyeke'yi kartalı ile birlikte getirmiş hepsini konuk olarak ağırlamış, ilkbaharın gelmek üzere olduğu vakitlerde kütük karlar daha erimemişken ava götürmüş, saygıyla hürmetle geri göndermeye hazırlanmıştı.

Çoktan beri yapılmayan ve ümit olmaya başlayan kuş avlama (25) mesleğini Biyeke ile Berdikey bu yıl başından itibaren tekrar yapmaya başlamışlardı. İkisi atmacıyı torla avlamışlardı. "Balabanı çok besledim, atmaca gibi olmuyor, oynayıp gülmek insana sevgilisi gibi olmuyor." demeyi bunlar kendilerinden önce kuş ustalarından duymuşlardı. Berdikey küçük yaşlardan itibaren kuşla avcılık yapıp, sadece (30) bir kere atmaca yakalamış. Bundan başka nice kartal terbiye etse de yuvasından alarak, yavru halindeyken büyütmüş. Atmacayı, vahşi kartalı yakalamak, özellikle terbiye edip yetiştirmek zorun da zoru olduğunu ama bunu yaparsa avcılığıyla, verimliliğiyle palazına bakıp, ekin bağı üzerindeki kartala bakıldığında çok çok üstün (35) olacağını da iyi biliyordu. Atmacaların bir başka özelliği, devamlı değişken olmalarıdır. Gözlerini kapatan kalpak alınıp göğe yükseldiği an midesinde tırnak kadar fazla et kalırsa bitti, ona da aldırmadan, geri dönmeden, o gidişiyle iyice uzaklaşıp yükselerek "elveda elveda" diye el sallar gibi kanatlarını çırparak gide (40) durur. Sıcakta yanıp, soğukta donan, bu işe gönül veren kuş besleyicisi için bundan acı bir şey yoktur.

İşte, bu torla avlanan atmaca gördüğü avı asla yakalamadan bırakmayan avcı olup çıkmıştı. Kuş terbiyeciliği töresinde ava yalnız çıkılmaz. Avcılığı (45) şölenle başlatırlar. Yakın civarda kendisi gibi kartalı olan adam varsa, ilk karda ava çıkmadan önce birbirlerini çağırarak, birbirlerine giderek, [86] birbirlerinin avcı kuşlarının durumlarını gözden geçirerek överler. Yanlarına yine birkaç adam alarak, av arayarak, avladıkları avları yedekleterek, birbirlerine bağlayarak saygı hürmet ve samimiyet gösterirler. Bu gelenek gereği Biyeke, Berdikey'in evine geldiğinde diğer (5) konuklar da ulaşmışlardı. Hepsi

beraber kaldılar. Berdikey ile Biyeke'nin avcı kuşlarını yan yana koyarak, başından ayaklarına, gagasından tırnağına kadar tamamıyla bir tek tüy bile bırakmadan karşılaştırarak, tan atarken ava alıp çıktılar.

Bugünlerde avcı kuşların çokluğundan her taraf dolup taşmıştı sanki. (10) Çukur, düz yerlerde ceylan, karaca koyun gibi dolaşırken, dağlarda türlü geyikler, dağ tekesi, dağ keçisi, karaca gruplar halinde dolaşüyor. Avcılar, ovalara inmeyip dağlara yönelmişti.

Bugünkü avcılık ilginçti ve ganimet de boldu. Her birinin heybeleri, terkileri av hayvanlarıyla dolu olarak döndüler. (15)

Bu avcılığın kolayca unutulmayacak hikâyesini bir hayli anlattılar. Ondan sonra söz kervanın durumuna geldiğinde Esjan'ın liderlik ettiği on, on beş yiğidi yarından tezi yok, kervanı karşılamak için yollamaya karar verildi.

Büyükler iyi ki söylemişlerdi. Eğer bir gün daha gecikecek olurlarsa kervanın (20) hâli, ahvâli zor olacaktı. Yol durumunu, yerin sırrını iyi bilen Esjan yaklaşık on, on beş kadar yiğidi yanına alarak yarım günlük yere geldiğinde gözlerine gruplar halinde bir karaltı büyük bir kalabalık gibi, bir kalıpta geliyor gibi göründü. Hiç kıpırdamadan mı duruyorlar yoksa çok yavaş mı ilerliyorlardı, belli olmuyor gibi. Esjan (25) belki bizim kervandır diye tahmin etti ve “Kim ise de şimdi kaçacak yer yok” diye tevekkül ederek yürüye durdu. Bunları görünce onların grubundan da birkaç adam (tahminen on kadar var) ayrılarak çıktı. Çekinmeden, ürkmeden, eskilerin “dost isen kucaklaşmaya, düşmansan bıçaklaşmaya hazırız” der gibi (30) korkmadan doğruca ilerlediler. Onların hareketi yavaş olmasına rağmen, Esjanların grubu biraz daha hızlı giderek yaklaştı. İki taraf birbirlerine iyice yaklaştığında tanıdılar:

– Esjan

– Kojban (35)

– Ha, bizim yiğitlerimiz!– diye bağırarak, sevinerek, uzaktan sesler yükseldi. Yaklaştıklarında atlarından sıçraya sıçraya atlayarak inip, kucaklarını açarak selamlaştılar.

– Yiğitler, iyisiniz! E sağ salim gelebildiniz mi ki?! – diye Esjan birbirlerine sarılanlar ayrıldıktan sonra Kojban'dan (40) başlayarak gözleriyle şöyle bir kolaçan ediverdi.

– İyiyiz. Hepimiz de sağ salimimiz... – diye Kojban lafın sonunda biraz yavaşlar gibi oldu.

Esjan şimdi anladı ki onun başında sargı var gibiydi. Kalpağının [87] altından kan bulaşmış kumaşın bir kenarı çıkıyor. Bunun gibi her yerini sarmış, yüzü, eli yaralı olan başka yiğitler de varmış.

Esjan savaş zamanındaki sert komutan gibi hemen yüzünü buruşturdu. (5) “Ah canlarım yaralısınız galiba” diye acımadan Kojban'dan başlayarak her birinin yanına gelerek tek tek göz atıp çıktı ve:

– Yiğitler “baş yarılırsa kalpak içinde, kol kırılırsa yen içinde” diyorsunuz sanırım? Fark ettim hepimiz de onurlusunuz. Neyse, köye varalım, ondan sonra eğer gerekirse yaranım (10) yerinde çizik bile bırakmadan iyileştiririz, – diye moral vererek, havalı bir şekilde konuşmasını bitirdi.

– Yaralıyız diye bu şekil yorgun bitkin değiliz. Esağa. Sadece bit yiğidimiz.... şey... şehit oldu. Sadece bu. Ondan sonra şu tarafta, devenin üstündeki iki yiğidimizin yarası (15) ağır, – dedi Kojban kendi yarası acı veriyormuş gibi suratını buruşturarak. Esjan'dan itibaren diğerleri ölen yiğit için hayır

duası ederek, yüz sıvadılar. Arkasından hemen kervana doğru baktıklarında aynı hızla giden yürük at gibi ilerleyerek güç bela gelmekteydi. Hemen atlarına atlayarak ona doğru dört nala koşturdular. (20)

On kadar ata yüklenmiş yükleri vardı. Eşyalar talandan kurtulmuştu. Sadece iki adam iki deveydi. Onun üzerine, yükü yükleyen yükün ortasını çukur haline getirip, insanın yatabileceği, sırtını dayayarak oturabileceği şekilde düzenlemişti. Yaralı yiğitlerden biri, bazen sırtını yüke dayıyor, bazen eğilip alını dayayarak devamlı oturuşunu değiştirmesinden (25) rahatsız olduğu anlaşılıyor. Onun yarası sırtındaymış. Diğer yiğitse bir tarafına yaslanmış halde kıpırdamadan yatıyordu. Onun sağ kalçasına ok saplanmıştı. Oku geri çekerek çıkarmak isterken sapı dibinden kırılıp, temreni kaba etinde kalmıştı. (30)

–İhtiyar hekimlerimiz var. Onların yetiştirdiği adamlarımız var. Biraz dayanırsanız hepsi hallolacak, – diye Esjan yaralı yiğitlere moral vererek dayanmalarını istedi. Biraz hızlı giderek tez varalım dese, bir taraftan yaralıları rahatsız edermiş, bunu hatırladı. Üstelik uzun süre gidilen (35) yola deve olmasa, bazı güçsüz atlar dayanamayıp yorularak güçlkle geliyor gibi görünüyordular. Karnı tok, semiz olsa at da dayanırdı. Öyle yemi, otu kim bunlara hazırlar. Yol boyunca kervanı durduracak kervansarayın, hanların da kışın sonu olduğunda yemi, otu kalmamıştı. “Düşenin üzerine yumruk” misali (40) kendileri yorgun, aç hâlde gelirken önlerinden Kalmuk askerleri çıkmış ve çarpışmışlardı. Onları görünce Kojban ihtiyar Zalun’un söylediği “avcı, gözcü” askerlerdir belki diyerek atılmıştı. Dediği çıktı. “Bizim yiğitler bunların geçmesine nasıl izin verdiler acaba?! Yerin üzerinden değil de (45) altından mı geldi bu belalar?!” diye hayretler içinde kalmıştı. Yaklaşırken onların tam kendileri olduğunu anladıktan sonra yurdumuza [88] yaklaştık galiba diye biraz rahatlayıp kendine güveni gelerek, gelmekte olan yiğitler Kojban’ın emriyle derhal toplanarak hemen düzen aldı. Bunların yük yükleyerek, deve yedekleyerek, neşe içinde gelmekte olduğunu görünce Moğollar “öküzlü (5) çoban, ölü çoban” diye, büyük kuyruklu alacalı koyuna iştahlanan kurt gibi giyinmişlerdi. Kervanın çektiği pul, kervancının vurduğu kamçı diye düşünen telaşlı askerler ilk önce sadaktan birer ok atıp, ardından mücadeleye giriştiklerinde “ölü çoban” dedikleri kendilerini öldürüp biçti. Aza çok can mı (10) buldun, bir kişiye dörder düşen Kazak yiğitleri eğri kılıçlıları, palaları ve gürzleriyle doğradıklarında bazılarının “Aman Tanrım” demeye bile mecali kalmadan attan devrildiler. Cin kovalamış gibi bir anda geliveren Oyratlar, çarpışmada ölmelerine “tövbe” diyerek, kendilerinden bir adam ölüp iki adam yaralandığında (15) “çok yazık” diye sinirlenerek, solgun, kederli şekilde gelmelerinin sebebi buymuş.

Sağlıkla, esenlikle, ayaküstü sohbetlerle biraz gittikten sonra Esjan’ın aklına deminki kervanla birlikte giden Mehemmet adlı yiğidin kervancıların arasında olmadığı geldi. Onun durumunu Kojban anlattı. (20)

– O yaman biriymiş. Ticarete ancak bu kadar yetenekli olunur. Alıcıyı da, satıcıyı da, bir çoğuna o buldu. Ayak altından bir anda kayboluyor ve biraz sonra kimdir birini yanında getiriyor. Getirdiği ya deri ya da at alcısı, veya kumaş, halı satıcısı çıkıyordu. Biz halıyı ne yapalım, büyüklerimiz de (25) “öyle şan şöhret eşyalarını almayın, şimdilik acil olan şey, giyim, ondan sonra günlük hayatta gerekli eşyalar olsun” demişti...

Esjan, Kojban’ın sözünü keserek – Bununla o hâlâ da alıcı ile satıcı bulup geleceğim diye orada mı kaldı? – dedi. (30)

Dönmeden bir gün önce yine kayboldu ve tam yola çıkmak üzereyken yetişip geldi. “Satacağımızı sattık, alacağımızı aldık, artık gidelim” desem, “Benim sizlere şimdi hiçbir faydam da ziyanım da, gereğim de yok üstelik, en iyisi burada kalayım! Bir halı dokuyucusunun yanında işe girdim!” dedi yalvarırcasına. Kojban “İyi mi yaptım , kötü mü?” der gibi Esjan’ın yüzüne rica edip bakarak – Yiğitlere (35) akıl danıştım ve orada bıraktım, – dedi.

Esjan keyifsiz bir şekilde – Neyse, – deyiverdi. – Hakikaten de ondan ne fayda, ne ziyan? Moğollar gibi emeğini satan kulu tutacak biz değiliz. Beslenmeyen mal, biçilmeyen (40) ekinimiz mi var? Bu günlerde tek bir düşmanımız var. Ondan kurtulursak diğerlerini de görürüz.

Kervan yaralıların durumuna göre ağır ağır ilerleyerek herkesin derin uykuya daldığı vakitte köye ulaştı. Kervanın durup, yükleri indirilsin diyerek büyüklerin bir gün öncesinden seçtiği yer (45) Kangeldi’nin köyüydü.

Sağ salım varıp aynı şekilde dönerse az yükü gelmeyeceğini tahmin eden [89] Kangeldi, halka dağıtana kadar açgözlü ellerden korumayı da düşünmüştü. Bunun için kalın ağaçlardan keserek tek odalı şekilde eşyaları koymak için ev yaptırmıştı. Yığınla yükü oraya indirtti. Köydeki sağlam yiğitlerden nöbetçi koydu. (5)

Yaralı yiğitleri (göz açıp yumuncaya kadar) vakit geçirmeden, deveden indirmeden Esjan kendisi eşlik ederek hekime götürdü. İhtiyar Zalunmin bugüne kadar dört, beş yoldaşına kapanla yakalanan avların yarasını ilaçlayıp kırıklarını elle tedavi ederek, gösterip öğretmişti ama şimdi insanın yarasını tedavi etmeyi göstererek öğretmesi icap etti. (10)

Zalunmin ile oğlu ikisi bir evde kalıyor. Şimdi yaşlı, gönlü huzurlu, bir şekilde oğlunun yanında, karnı tok, kederi yok misali keyfi yerinde bir hâli var. Kendi yaşındaki herkese bitmez kadir kıymetinin yanında halk tarafından da kıymetlidir. Kendi akranları ona “Zaken” diyorlar. Bazen de “otacı”, “eyerci”, “çizmeçi” (15) “kuyumcu”, “Ebin Usta” dedikleri gibi “Zalun Hekim” diye hünerini, başka maharetlerini katarak söylerken, ondan küçük olanlar “Zal ata” diye hürmet gösteriyorlardı. İhtiyarın sadece düşüncesini rahatsız eden bir dileği, bir arzusu var. Dileği: Yalnız oğlunun yaşı neredeyse otuza varmıştı. İmdi onun eline bir kuş kondursaydı (evlendirebilseydi)! (20) Arzusu şuydu: Savaş biter de, insanlar huzura kavuşursa doğduğu yere gidip ölmek istiyordu!

İhtiyar kuş uykulu bir adamdır. Gecenin herhangi bir anında bile uyanık sayılır. Oğlu Dağır ise tam tersine.

Böyle zalim bir gecede, deprem günlerindeki gibi tıklatarak (25) çekiç vurup, körük üfleterek, yorulmuş olmasa bile hiç kıpırdamadan, bağlı tarafı ile yatarak sabahı edecek uykucu oğluna sokulup yorganı üstüne örterek, başından koklayarak, gözleri daha yeni uykuya dalan ihtiyar aniden kulağına çalınan bir muğlak sesle uyanıverdi. O anda nefesini tutarak dışarıya kulak (30) kesildi. Gecenin tılsımını bozmayan sessiz bir yürüyüş, hafif bir sesin olduğunu anladı. O gittikçe yaklaşıyordu. Yabancı biri gelirse havlayarak karşısına çıkacak bir iti bile yoktur.

“Kim olursa olsun, ne olursa olsun yaklaşsın, çalınacak malım, mülküm mü var?!” – dedi ve kıpırdamadan yattı. Yaralıları (35) getiren Esjan, kapı önüne gelip dayanınca seslendi.

– Zalun Ata, evde misiniz?

– Hı, evdeyim. Kimsin? – diyerek ihtiyar apar topar yerinden kalkıp, ceketini omuzlarına atarak kapıya yöneldi. (40)

– Ben, Esjan’ım. Size yaralıları getiriyorum.

– Hey, Esjan gözümün nuru, sen olsan, zamansız boşuna gelmezsin, – diye, Zalun dışarı çıkınca karanlık gecede alacalı, büyük, kalabalık karaltıları görerek şaşırıldı. Sanki (45) kaya veya tepelerde olan bazı irili ufaklı taşların tamamen göçüp gelerek kapı önüne duruvermesi gibi. Biraz gözlerini alıştırarak, eğilip, [90] dikkatle bakınca tek tek duran atlı, develi adamları birbirinden ayırabildi. Bunların arasından öncelikle Esjan’ı aradı. O da atından inerek ihtiyara doğru geliyormuş.

– Hey, Esjan’ım, seferden dönen kervan dosdoğru (5) benim kapımın önüne mi gelip durdu? – diye şakayla selamlaştı.

– Öyle de denilebilir, Zal Ata. Kervanın tamamı olmasa da yarısı geldi. İki yiğidimiz yaralanmış. Onları getirdik size, – dedi Esjan. (10)

– A... Öyleyse iyi, inin. Karanlıkta hiçbir şey yapamayız. Ama benim yardımcılarımı, yoldaşlarımı toplayıp getirene kadar da tan atar. O zaman kadar bunları indirip yerleştirelim, ben bakarım, – diyerek ihtiyar canla başla çırpınmaya başladı.

Yaralılara yardım etmek için Esjan’ın beraberinde getirdiği iki üç (15) yiğit derhal deveyi çöktürerek üstündeki yaralıları indirdi. Sürükleyerek, kaldırarak getirip eve indirdiler. İhtiyar mum yaktı. Yakındaki yardımcılarını, yoldaşlarını çağırarak getirmeye birkaç yiğidi gönderdi. Dağır hiçbir şeyi sezecek gibi değildi. Sırtüstü uzanmış bir halde uyumaktaydı. Kendisi bir gece boyunca koyunları gözetlemiş, daha yeni (20) yatmış gibi kıpırdamadan uyuyordu.

– Peh! Şu batırın yatışına bak! Eskiden beri uykusu ağırdı, babası yanında olduktan sonra şimdi neden gam yesin, – diye Esjan onun bu haline çoktan beri alışık olduğunu söyleyerek takıldı.(25)

– Benim oğlumun nasıl uykucu olduğunu demek sen de biliyormuş ha Esjan. Birinin kovalayıp birinin kaçtığı savaş zamanlarında yurtta kalakalır diye annesi ikimiz bunun, özellikle uykusunun derin olmasından korkardık., – diye ihtiyar Zalun gerçeği söyledi. (30)

Yardımcıları gelene kadar Zalunmin yiğitlerin yaralarına bir bir şöyle bir baktı ve :

– İyileşeceksiniz. Ata binip savaşa koşacak hale geleceksiniz, – dedi ikna eder şekilde.

– Sakat kalmam değil mi Ata? – dedi kalçasından yaralı olan (35) yiğit.

– Boynum eğik kalmaz değil mi, Zal Ata? – dedi ensesinden yaralı olan.

– Bu yaraları kesip açarak, tekrar kapatarak dikerken dayanmayı biliyorlar, – dedi ihtiyar. Eğer bağırır, çağırırsanız (40) hekimlerin de yüreği var, acıyıp tez bitirmeye çalışırken elleri titreyerek iyi tedavi edememeleri mümkün.

– Dayanmaya çalışacağım, – dedi ensesinden yaralı olan yiğit.

– Hakikaten bizim Rayımbek eski “dokuz buzağıyı” yanına alıp Kalmuklara savaştığı zamanda düşman oku gelip (45) bacağına saplanmış, onu hemen çekerek çıkarmış ve tekrar düşmana atmıştı. Böylece, Kalmuğun okuyla onların bir batırını [91] öldürmüş diye işitmiştim. Eğer oku çıkarırsam ben de öyle yapacaktım, kahrolası kırıldı! – diye diğer yiğit etinden et kesip, kemiğinden kemik çıkarsa bile gık etmeyeceğini, Rayımbek gibi dayanıklı olacağını belli etti. Erlik yaparak dudaklarını (5) ısırırdı.

Esjan Rayimbek ile hep birlikte olmuş ve böyle bir olayın olduğunu ne görmüş ne de duymuştu. Ama zamanında “dokuz buzağının” Kazaklarda da, Kalmuklarda da hikâyeye dönüştüğünü iyi biliyor. Bu yiğidin söylediği onun bir yankısı olsa gerek. (10)

Erlığe hasret genç yiğit duyduğunu söyleyerek bunu kendisine örnek alıyorsa bunun neresi suç. Bu yüzden erlik hakkındaki onun arzusunu değiştirmenin gereği yok diye düşünen Esjan “gerçek” de demedi “öyle olmadı” diye yalanlamadı da ve alçak sesle:

– Dayanıklılık da yiğitliğin bir çeşidi, – diye ekledi. (15)

Yardımcı hekimler gelene kadar ustura, şırınga, makas, küçük bıçak, kıskaç gibi gerekli malzemeleri ihtiyar Zalun suya koyarak, fokurdatarak kaynatmaya devam etti.

Yardımcıları da toplanarak geldi. Etraf iyice ağararak eve ışık girince hekimler işe girişti. (20)

– Bunlara şimdi yardımcı demek olmaz. Hiç biri ustasından geri kalmaz. Yine de ense kalçaya göre biraz daha nazik olduğu için, bunu bir yardımcımı karşıma alıp kendim tedavi edeceğim, kalçayı ise Bekiş sen tedavi edeceksin, – diye ihtiyar Zalun iş bölümü yaptı. (25)

Ensesinden yaralı olan yiğit zaten inleyip sızlıyordu, el değer değmez ah vah etmeye, bağırmaya başladı. Kalçasında ok kırığı kalan yiğidin ise gık diyeceği yoktu. Deminki Bekiş adlı hekim önce okun etrafındaki kalın eti ustura ile yardı. Okun etrafında birikmiş olan kanı temizledi. Bu şekilde ucu kemiğe (30) kadar varan çelik oku kıskaçla tutarak çekip çıkardı. Çıkaracağım diye geri çektiğinde okun sapı kırılmış ve orada kalmıştı, Bekiş bakınıp onu tekrar aramaya başladı. Bütün oku çıkarmaktan bu daha da zor oldu. Parmağını içeri soksa tez sezer, hemen çıkarırdı, kıskaçla bulup çıkarmak (35) hayli yorar. Sırf yiğidin hiç kıpırdamadan, sesini çıkarmadan dayanması sonucunda acele etmeden arayarak kırık parçaları da bulup çıkardı.

Ensesinden yaralı yiğidi tedavi etmek başlı başına hikâye oldu. Uykusu ne kadar derin olsa da Dağır da onun haykırışlarından uyanıverdi. (40) Yardımcılara aldırmandan yaralı at gibi debelenip, yerinde durmayınca Dağır’ı yardıma çağırdı. O gidip yaralı yiğidi sırtından kavrayarak kıpırdamayacak şekilde sıkarak oturdu. İşini önce bitiren Bekiş de ona yardım etti. Neticede hepsi birlikte iliğe, ense damarına bıçak (45) değıdirmen, ihtiyar Zalun büyük bir ihtiyat ve ustalıklı etini yarararak, boyun omurgasının ağır darbeden dolayı kırılmış, içe eğilmiş kürek kemiğini olabildiğince titiz bir şekilde [92] yerine getirdi. Yaranın ağzına ise bitkilerden kendisinin yaptığı öğütülmüş ilacı serpiştirip, boynunun etrafına kıpırdamayacak şekilde ağaçtan destek koyarak alçıya alıp sıkıca sardı.

İhtiyar yaralıların evinde kalmasını istedi. Diğeri yiğitleri yanına alarak Esjan (5) köye döndü. Esjan yolda gelirken “Allah iyi ki Zalunmin gibi ihtiyarı bizim şansımıza tekrar döndürerek sürüp getirmiş” diye düşündü.

* * *

Esjan gece başka bir yere uğramadan kervanı ulaştırarak, Kangeldi ile selamlaşarak durmadan yoluna devam etmişti. Geri geldiğinde ise haberlerin büyüğü (10) oradaymış. Yarım gün içinde hatırı sayılır olaylar olmuş. Doğu tarafında yaşayan Navrızbay’dan elçi gelip bir saat dinlenerek, huzurlu olan köyü fena karıştırıp gitmiş. Oba sakinleri “elçi gelmesinin ardında düşman gelecek” diye bilirdi. Bu da doğru. Özellikle böyle soğuk haberden sonra (15) hemen Moğol tümenlerinin saldırısı başlardı. Bu da kırgın, sürgün, kan dökme ve kargaşa ile biterdi. Bundan oldukça tedirgin olduklarından, bu defa ki

elçinin haberinin ne olduğunu tam olarak anlayana kadar genelde evinde oturan ihtiyar kadın, erkek, çocuk çocuk bir bela yine başlamış diyerek çok korkmuştu. (20)

Ama “elçi” adı soğuk olsa da getirdiği haberin iyi ya da kötü, veya ne hakkında olduğunu herkes aynı şekilde duymuyor.

Bu sefer gelen elçi Navrızbay’ın korunmak, önlem almak için gönderdiği atlıydı. Navrızbay’ın kim olduğunu hakkında buradaki yurt ağalarının (25) her biri yeterli olmasa bile az çok haberleri vardı. Esjan da, Rayimbek de onun kahramanlığını, büyük işler yaptığını uzaktan da olsa duymuşlardı. O eski “yağma, talan” yıllarında halkla birlikte kaçmadan Rayimbekler gibi savunmada kalmıştı. Dağı taşı siper ederek, kalan halktan ordu kurmuştu. Kendi öz yurdu (30) Seriktas ve Beriktas’ta gizlenerek, düşmanın her tarafından saldırılar düzenliyordu. O Navrızbay’ın kış nedeniyle dağıttığı, bugünde korunmak için elinde tuttuğu dere yatağının taşı gibi seçilmiş, nice savaşlarda sınanmış binden fazla askeri vardı. Bunlar da Moğolun bugünkü durumuna bakarak, bu yılki kışı rahat (35) geçireceğiz diye ümitlenmişti. Bu ümitleri boşa çıktı. Oyratlar tarafından da hareketlilik duyuldu. Onlar kendilerine has yıllık kutlamalarının arifesinde Prens’ten Koşka’ya kadar, Lama’dan Kâhya’ya kadar, Arat’tan Albatu’ya kadar, askerden hizmetçisine kadar bağımsızlık verilip kış boyunca ateş yakmak için herkesten aldığı (40) desteğe dayanarak, köyü aralayıp, atın bağına doğru vurarak, ev ev gezerek yiyip içerek, güvenli ve bağımsız bir şekilde, neşe içinde olacak zamanda yuvası bozulan arı gibi vızıldamasının sebebini Navrızbay [93] duyamamıştı. Kısaca Ğaldan Seren ayağının altındaki otlar tutuşmuş gibi tepinip durmuştu.

Batı taraftaki Kazaklar ile ev kurarak birlikte yaşayan Şamalhan’a “güneye doğru bin adamı sefere gönder. Onlar (5) eski büyük İpek Yolu’nun iziyle, şimdi kervanın geçeceği patikayla asker geçecek şekilde olsun” – diye emir vermiş. Tümen değil de, alay yolla demesine, bu görevi Şamalhan’a vermesine bakılırsa, Moğolların bütün Kazaklara yönelik büyük bir saldırısı olamaz. Her zamanki gibi halkın bir tarafından saldırarak hayvanlarını (10) sürüp adamları bağlayıp gel diyecek hafif bir saldırısı olmadığını da düşünen Navrızbay onların yolunu kendisi keseceğini söylemekle beraber tedbir için Rayimbek’in de hazırlanıp, her şeye dikkat etmesi için gönderdiği elçisiymiş.

Rayimbek ile Navrızbay’ın yaşı aynı. Zamanı da, zamanın (15) yüklediği emeli de aynı. Bunu hatırlayan Rayimbek Ebin Usta’nın yaptığı palalarından birini Navrızbay’a hediye olarak gönderdi.

Yalnız süvari, dilenci kılığında gelen elçinin atı tek, yolunun ise uzun olduğunu düşünerek gelenek gereği bir at yedeğe verdi. Bu hediyeler Navrızbay’a (20) ulaşıncı, bir saygının, bir “atımız altımızda, güzümüz elimizde” misali bir güven belirtisi... diye yordu. Bunları memnuniyetle kabul etti.

Deminden beri at üstünde olan beş yüze yakın gönüllü askere önderlik ederek Rayimbek aynı gün doğuya doğru bir süre (25) hızla yol alarak mola verdi.

Belanın asıl başlangıcı o kaçıp kurtulan yalnız askerdirdi. Kapandan kurtulan kurt gibi ilk önce ardına arkasına bakmadan kaçıp uzaklaşınca arkasındaki takipçilerin kaybolduklarını görüp kendi kahramanlığı sayesinde kaçıp kurtulmuş gibi göğsünü kabartıyordu.(30)

Onun ilk başta, kaçıp kurtulduğu saatte kendi kendine verdiği sözün gereği ilk olarak yola çıktığı yere şimdilik gitmek gibi düşüncesi yoktu, sahibinin sarhoşluğunda dizgini, yuları serbest kalan başıboş at, otlanaçağı yere kendisi gelir. Bu hâlde zavallı asker kimsenin emrinde olmadan, sürülmeden

gidip yakayı ele vermiş. O, o ana kadar (35) Prens'e haber edilmişti. Böyle bir şey olacağını beklemeyen Ğaldan Seren birincisi kervandan, ikincisi de öncülerinden ayrılmıştı ve hayıflanmasının sebebi de buymuş.

Prens'in emrini eksiksiz yerine getirmek için Şamalhan ile Kaskelen bir araya gelerek konuyu konuştular. Kaçıp gelen (40) askerin söylediklerine göre, kervan Korday'ın tam karşısındaki dağ eteğindeki patika yolda soyulmuştu. Öncü askerlerin yok edildiği yer de onun hemen yanı. "Bu, ticari seferde sıkça rastlanmayan böyle bir olay, sadece sahibine baş eğmeden, mücadele edebilecek haşın gücüne inananların elinden gelecek iştir. O herhalde, (45) geçenlerde Badam Batır'ı yenip, bizim doğuya , bu şekilde gelmemize sebep olan Rayımbek adlı batırı olan düşmanların [94] hareketidir. Öyleyse düşmanlar yapacaklarını yap, artık bakıp durma. Ama oyalanamayız diyerek dağ ile ovaya, onun her bir deliğine dağıtıp gönderdiği askerlerini de hepten geri çekmez. Bu yüzden ilk önce bin askeri gönderip bir görelim bakalım"(5) diyerek bir çözüme varmışlardı ki Kaskelen Batır bir çok kere çarpıştığı, artık unutulmaz hâle gelen düşmanı Navrızbay'ın askerlerinin geçeceği yola yakın olduğu aklına geldi.

– Onlar dağ içinde yine bu olaygibi haber uçurmazsa şimdilik kimseden haber almadı. Bizim askerler ise İle'ye (10) doğru dolanarak ilerlesin, – dedi Şamal Han kesip biçerek.

Alay'ı bir çok savaşa katılarak tecrübe kazanmış, özellikle Navrızbay'ın kendisi önünden çıkarsa, ecelini görürdü diyerek dış bileyen "Batur Noyan" lakaplı Borolday gideceği yere götürecekti oldu. O bu arazide aç kurt gibi av arayarak (15) dolaşmış, her şeyini iyice bilen, düzlüğüne, çukuruna alışmış adamdır.

Borolday Batur Noyan şöyle düşünmüştü: Önce kervanı soyan Rayımbek'in köyüne aniden saldırıp perişan edeyim. Böylece yoldaşlarıma ganimet bölüştüreyim, zaferle ayrılırsam, dönüş yolunda taş vursan bile çekinmezler. Ondandı sonra (20) Navrızbay ile çarpışacağım. Buradan çıktıktan sonra kendi dizginim kendi elimde. Han ile Kelen (Şamalhan ile Kaskelen'i kastederek) Burhan'a (Tanrıya) sığınıp evlerinde oturdursunlar. Emrini yerine getirip söylediklerini fazlasıyla yaparsam benim için de şan, ötesi bolca ganimet, onların da Prens'in önünde makamları yükselir. İkisine lazım olan da (25) bu...

Borolday tatlı hayâlde bir süre ordunun önünde atını koşturarak gidip hemen durdu. O arada yüzbaşılı belirlendi. Hangi yüz kişilik grubun önde, hangisinin arkada olacağını söyledi ve nereye, neden ve hangi maksatla gitmekte olduklarını duyurdu.(30)

– Çoktan beri elinize silah tutmayıp, avuçlarınız incelmış, yumuşamıştır belki? Yiğit insanlara bu yaraşmaz, – dedi Borolday. Alayın önüne çıkarak, – Saldırmazsan düşmanın sarhoş olur, yatarsan kalçan deşilir. Düşmana doğru hücum olmadan, ganimete boğulamazsın. Binbaşı bugün istekli. Yağacak (35) bulut gibi asık duran suratın nedense açık. Ciddi sözlerinin arasında yiğitlerini yüreklendiren, moral veren şakaları da var gibi. Bundan güç mü aldı, yoldaşları ömründe hiç görmediği desturu bozarak, bir asker konuştu. (40)

– Seferin sonu – kan dökmek değil mi, Batır? – dedi bölüğün önünde duran sakallı asker, rengi kaçmış, sözlerinde tevekküle sığınmış bir cesaret vardı.

– Savaş olduktandı sonra kimin ölüp kimin kalacağını Burhan bilir. Belki ben, belki o, belki de diğeri. Başkasını da söyleyeyim, geçende bir yara aldım (45) ve canın maldandı tatlı olduğunu anladım.

– Sakallı asker sözlerinin sonunda özellikle sinirlenmiş gibi cesaretleniverdi. [95]

Borolday hiçbir zaman bir askerden böyle sözler duymamıştı. Binbaşı hayretler içinde kaldı. Askerin biraz önce söylediklerini gerçekten kendi kulağıyla duyduğuna inanmamış gibi, tekrar edip söyletmesinden korkar gibi hâli var. Dedeleri Cengiz Han'dan (5) itibaren, ama onun kanının kalıntısı bile kalmayan günümüzdeki evlâdına kadar asırlar geçse de bozulmadan, değişmeden gelen sadece sıkı tertip vardı. Bu, askerın mızrak sallayarak düşmana saldırmaktan başka hiç ses çıkarmayıydı. Ateşe atsa ateşten, suya atsa sudan çekinmeyişidir. Çekinenin (10) başı giderdi. Ona sadece ölüm! Borolday Noyan “bu sakallı askerın ne düşüncesi var acaba, bilelim” diye düşündü.

– Bununla sen ne demek istiyorsun uyanık? – dedi Noyan öfkesini güçlkle içinde saklayarak, ona hissettirmeden.

– Yaşım otuzu geçti. Evleneli bir haftadır. Erken (15) evlenmeye savaştan fırsat olmadı. Babam, annem yaşlıdır. Benim avucum mızrak tutmasam da gön deridir. İşte diye avuçlarını açarak gösterdi.

Binbaşı, onun avuçlarına bakmadan, acımış gibi üzülererek “gerçekmiş” dedi.

– Gön, deri değil, boynuz (20) gibi dese de oldu. Sana yazık. Geri dön evine. Sakallı asker “binbaşı gerçekten mi böyle diyor, yoksa dalga mı geçiyor?” diye şaşırıp kaldı.

– Gerçekten söylüyorum, var, var git, gecikmeden tez git, – diye sıkıştırdı Noyan.(25)

Hayır, şaka maka değil gerçek gibi. Asker seviniverdi. Attan fırlayarak indi. Örfü uygun olarak bir dizini büküp eğildi. Başını tekrar kaldırıp binbaşının yüzüne şüpheli bir şekilde tekrar baktı. “Hayır, gerçek söylüyor, gerçek! Bana acıdı. Esirgedi. Yaşlı babam ile annemi, beni, körpe eşimi esirgedi. Teşekkürler Noyan (30) sana! Bin yaşa! O atına atlayarak binip “Oh, Burhan!”, “Oh Burhan, Bakşı (Şaman)!” diyerek Tanrı'ya şükredip nara atarak atını koşturmaya başladı. Sevincinden neredeyse yüreği patlayacaktı. Ardına bakmadan uzaklaştı. Sanki bakarsa el sallayıp geri çağıracaktı gibi geldi.

– Yayını al eline! – dedi Noyan, önünde duran yüzbaşıya (35) bütün hiddetini dökerek. O sadağın bir oku çıkarıp hemen yaya yerleştirdi.

– Tam sırtının ortasına nişan al!

Yüzbaşı gecikmeden yayı çekerek bıraktı. Çaresizce atını koşturarak gitmekte olan sakallı asker geriye doğru eğildi.(40)

– Bir kez daha fırlat!

İkinci kez vurunca attan yuvarlanarak yüzüstü düştü. Ama ayağı üzenliğe takılmıştı, sürüklenerek gitti.

– İleri! – diyerek binbaşı kendisi öne düşüp ilerleyiverdi. Sakallı askerın üzenğiden ayağı çıkmamış, sürüklenerek (45) evinin önüne geldiğini babası ile annesi görünce bayılıverdi. Daha yeni evlenmiş, hasreti dinmeden tehlikeli bir yola çıkan [96] kocasının ardından batan günün kızılığıyla yakışıklı beyaz yüzü alevlenip, üzgün bir hâlde bakarak, sonunda sağ salim dönse diye bekleyen genç eşi, haykırap, bağırarak yüzünü parçaladı. Konu komşular hemen toplanıp, köyün liderine, kâhyaya haberci (5) gitti. Kâhya da, köyün dini lideri keşiş de gecikmeden geldi. Onlar ölen yiğidi çevirerek bakıp, tersine çevirerek sırtındaki sadak oklarını gördüler.

– Bugün sabahın erken vakitlerinde yola çıkmıştı. Düşmanlar ile savaştık kadar da olmadı. Üstelik ok önünden değil arkasından gelmiş. Buna (10) bakılırsa bu kaçmış, – dedi Kâhya tecrübesini konuşurarak.

– Öyleyse bunun gibilerin cenazesini kaldırmaya Burhan izin vermez, – dedi keşiş.

Haber Şamalhan ile Kaskelen'e hemen ulaştı. Onlar cenaze töreni bile (15) yapmadan, ite de atmadan, hemen yakılmasını emretmişti .

Borolday'ın ordusu iki gün yol aldı. Hâlâ hızı kesilmeden boran gibi, yel gibi eserek hızla ilerlemeye devam etti. Şimdi biraz sonra hedefimize varacağız diye hızla gelirken ense tarafından iliklerini koparacak kadar güçlü bir darbe çarptı. Öne doğru (20) uzanır gibi olan binbaşı öğrenip atının başını çevirene kadar arkadakilerin birazı atlarından yuvarlanarak düşüverdi. Arkadan yağın oklar askerlerin ensesine, sırtlarına isabet etti.

Borolday atın başını geri çevirdi. Arkasından vuranın kim olduğunu anlamadı. “Eğer Navrızbay'ın ordusu ise, o zaman tam (25) karşımızdan çıkardı. Noyan, askerlerini savaşa gönderip kendisi de takip ederken “biz ise onun yolundan tamamen ters yöne gidiyoruz” diye düşündü. Ama karşı taraf az gibi göründü. Eceline susamışları toz duman edip ilerleriz diye ümitlendi. (30)

Saldıran Navrızbay'ın ordusuydu. Onun da bu defa bulduğu gönüllü askeri binden az değildi. Askerlerin bu geçeceği geçit yolunu tutup, gelmeleri gecikince yiğitlerini ikiye ayırmıştı. Yarısını yerinde bırakarak, diğerlerini yüzbaşı olan Kaskarı adlı yiğitle bu tarafa (35) göndermişti.

Güneş batmak üzereyken toplanan iki taraf biraz çarpıştılar. Kazak ordusunun azlığını gördükten sonra, Borolday iki yüzbaşısını çağırarak, Kazakların ilerlemesini engelleyecek şekilde sarmasını emretti ve diğer askerleri yanına alarak kendisi ilerlemeye devam etti. (40) Buna engel olamayacağını anlayan Kaskarı'yı Navrızbay'a acele adam gönderdi. Kalmuk ordusunun binden fazla olduğunu, ordunun başında da Borolday Noyan'ın olduğunu söylemesini tembihledi.

Borolday'ın bırakıp gittiği askerler, gönüllü Kazaklarla biraz çarpıştıktan sonra güçlerinin tükenmekte olduğunu anlayarak (45) binbaşının gittiği yöne doğru çekilmeye mecbur oldu. Onları Kaskarı da arkalarından sıkıştırarak kovalamadı. Ardımızdan gelecek olan büyük gücü beklemeden [97] Borolday'ın koca ağzına girmemiz doğru olmaz diye düşünmüştü. Çok uzaklaşmadan, fazla da sokulmadan peşlerinden takip etti.

Ayın doğmasıyla birlikte her taraf süt gibi ağardı. Önüne tuz dökmüşler gibi (5) başını öne eğerek ilerlemekte olan Borolday, bir anda kayaya çarpmış gibi durakaldı. Onun birden böyle durmasını ardındakiler, yolun sonuna gelip kısıldık şeklinde düşündüler. Kendileri de hızla gelerek binbaşının öne geçip gidiverdiler. Atlarını yavaşlatarak dizginlerini çekerek irkildiler. Gerçekten de (10) önlerindeki geçit vermez, büyük görünüşlü, ayak basılmaz kayaları gözlerinin önüne getirmiş gibi. Sanki birden bire önlerine çıkıp yasaklı düşmanın gelmekte olduğunu görerek “yiğitsen geç de göreyim” deyip korkmayarak gövdesini set yapmış gibiydi. “Dağ” yerinden oynayıp ikiye yarıldı. “Git” diye arasından (15) geçirecek mi, yoksa tam ortasına varınca sıkıştırılacak mıydı?! Borolday acele etti. Az da olsa peşinden kovalayarak gelen düşmanı da vardı. “Hepsi aynı, sıkıştırılmak dedikleri bu. Bu durumumdan Kazakların hepsi haberdar değiller sanırım”.

Borolday ne öne gidip ne de geriye çekilemeyince, sağ tarafa (20) döndü.

Ay ışığında kaya gibi heybetli görünen Rayımbek'in safı düzgün ve bayağı kalabalıktı. Su içmeye atlayan sığırlar gibi susuzluk çekip, hızla gelip bunları görünce duranların, Moğol ordusu olduğunu anladı. Yararak geçmeye onların cesareti olmadı. (25) “Kendileri gibi çoktu üstelik. Karakorum

(çölü) gibiydiler. Biz gözlerine daha da fazla mı görüldük ne? Gücüne inanmıyormuş, niye geri çekilmiyor. Arkasından Nevruzbay'ın geldiğini biliyor mu? Onlar çok da uzakta olmasalar gerek... Hı, aha, işte Navrızbay'ın ordusu görüldü..." (30)

– Biz öncelikle Navrızbay'ın ordusuna katılalım. Ondan sonra Moğol askerlerini ikiye bölüp kısıpca mı alacağız, yoksa arkalarından kovalayarak altımıza mı alacağız? Konuşacağız, – diye Rayimbek karşısındaki arkadaşlarına akıl danışarak.

– Önce onun kim olduğunu iyice bilelim, anlayalım. Bizden diye (35) tuzağa düşmeyelim, – diye dikkat çekti Berden.

– Moğollar kendi kendilerinden kaçır mı? Yoksa bize doğru şapka sallayarak gelir mi? – diye bir taraftan son gelenlerin Kazaklar olduğuna inansa da, bir taraftan Berden'in dikkat çekmesiyle şüpheli bir düşünceye daldı.(40)

Sonrakiler bunları görünce biraz yavaşladı ama durmadı. Bunlar da kim der gibi dikkatlice ilerledi. Rayimbek'in ordusu nara atarak kendilerini tanıttı.

– Rayimbek! Rayimbek!..

Onlardan:(45)

– Navrızbay! Navrızbay! – sesleri işitildi. Şimdi artık iki tarafta çekinmeden gelerek birbirleriyle buluştular.

[98] Kaskarı Rayimbek'i tanıdı ve attan atlayarak inip selam verdi. Kendini tanıttı.

Her haliyle derli toplu, değeri aşık gibi belli olan şık bir yiğittir. Rayimbek birden ona ısındı. Tahminen kendisinden (5) dört beş yaş küçük olduğunu fark etti.

Bunlar gecikmedi. Birleşen orduları alarak Borolday'ın izine düşüp yola koyuldular. Onları kovalamıyorlardı sanki. Siz nereye giderseniz biz de oraya gideriz der gibi sabırlı bir takip.

– İşte kardeşim, durumunu anlat, – dedi Rayimbek az sonra (10) yanındaki Kaskarı'ya bakarak. O yol boyunca olayı detaylarıyla anlatıp çıktı.

– Öyle ise Navrızbay da gecikmeden gelecekmiş elbet. Onları yanıltmamak için bu civardan uzaklaşmayalım, – diyerek Rayimbek dizginleri çekti. – Borolday fazla uzağa gidemez. (15) Önünde engel, ardında kovalayanların olduğunu gördü, şimdi hiç ilerleyemez. Doğrudan geriye de çekilemez. Can havliyle İle ovasına kısıp kıldı.

– O domuz ise, ben tazı olup boğazını sıkacağım demiştim... Borolday'da kanlı öcüm var. (20)

Rayimbek Kaskarı'nın sözüne sevinerek hafifçe gülümsedi. Ondan sonra:

Lider sıfatıyla nasihat ederek – Şafak söksün, biz onlarla gündüz çarpışacağız. Navrızbay da gelip katılacak. Gücümüz çoğalacak, – dedi.

“Birkaç yıl önce kendisi de Kaskarı gibi heyecanlanıp, (25) sadece “kırırım”, “yıkarım”, “öç alırım” diye durmaktaydı. O zamanlar nasihatleri Esjan verirdi. Şimdi sinirden, heyecandan arınmıştı. Ne olursa olsun sabırla, ölçerek, akıl danışarak karar verir olmuştu” diye düşündü yanından iki karış uzaklaşmadan, hep birlikte olan Berden, Rayimbek'in Kaskarı'nın sıcak kanlılığına gülümsemesini (30) fark ederek.

Berden, yiğidin ateş gibi oluşuna bakarak ne diyecek diye – Borolday teke tek mücadeleye ikna olsa, karşısına çıkar mıydın? – dedi.

Kaskarı hiç düşünmeden – Çıkarım, – dedi. – Saklanmadan da savaşırız. Oysa açık alana çıkarak, çekinmeden (35) arzuyu yerine getirmek iyi olmaz mıydı?!

Rayimbek, Moğolun nice sınavlardan geçerek “Batır” lakabını alan Noyan ile teke tek dövüşürüm, ne kadar yürekli olsa da hemen söylemez diye düşünmüştü. Bu yiğit hiç çekinecek gibi değildi. “Gerçekten cesur mu, yoksa göğsünü (40) kabartarak gözdağı mı veriyor acaba? Borolday’ın askerlerinin yarısı kadar olmayan yiğitle peşlerinden takip ettiğine göre boş biri değil galiba”...

Kestirmeden gitmeden ters giderek, ayı sol taraflarına alarak hızla gitmekte olan Navrızbay’ın ordusunun da sesi işitilip, karaltısı görüldü. Kaskarı koşturarak önlerinden çıktı. Yönünü beri tarafa (45) çevirip yine gruba yaklaşınca gönüllü askerlerinden uzun boyuyla önde duran Rayimbek de, yaklaşan Navrızbay da atlarından [99] inip birbirine yaya olarak gelip selamlaştılar. Kucaklaşarak göğüslerini birbirlerine vurdular. Ondan sonra Navrızbay, uzun boyuyla dik çeneli geniş gövdesini gererek, biraz geriye yaslanıp:

– Hey, arkadaş, benim kovaladığım tavşanı mı avladın, (5) ne yaptın? Yoksa kaybedip yanıldın mı? – dedi Rayimbek’in omuzuna vurarak.

– Tavşanın sıvışarak kaçma kurnazlığını bilmiyor muydun? Biraz önce şıp diye kaybolup bu tarafa gitti. Yolun ortasında ganimete sahip olmayalım diye ilk önce kovalayan sahibini bekliyoruz, – diye (10) cevap verdi Rayimbek .

Borolday’ın başka yöne sapınca tamamen çekilip, geri döneyim diye bir düşüncesi yoktu. Kolay kolay onurunu kaybetmek istemeyen Moğol bahadırları ile tümenlerinin pes etmez inadı hâlâ mevcuttu kendilerinde. Bu sebeple Borolday, Kazak (15) askerlerinin kuşatmasında kalacağı saatte kendince tavşan gibi kurnazlığa vurup, iz bırakarak onları şaşırtmak niyetindeydi. Rayimbek, onun böyle yapacağını adı gibi biliyor, dahası ovanın coğrafi durumu da kendilerine on parmak gibi aşikar olduğundan yanılarak yeri dövdürmesinden de korkmadı. (20)

– Eğer Kazaklardan gerçekten korksaydı İle’ye doğru yol alıp, çaprazlamasına doğuya yönelir, – dedi Navrızbay, – orada Sarı Kum kuytusunda ikinci odalarının tapınağı var. O tapınağa yakın yerde Sarı Manja tümeni var. Borolday gerçekten korkuyorsa Sarı Manja’ya gidip sığınır. Eğer onuruna yediremezse sığındığı yerde durup (25) karşı koyar.

Rayimbek ile Navrızbay’ın ordusu Borolday’ın ordusu ile ertesi gün erkenden, çoraklaşmış geniş, dümdüz yerde karşılaştı. Her tarafa nöbetçi yerleştirip acele etmeden atlarına bindiklerine göre buraya kadar dikkatlice atlarını dinlendirerek, adamlarına yemek yedirerek (30) yola çıkmış gibiydiler. Rayimbek ile Navrızbay’ın ordusunu uzaktan gören nöbetçi asker atını koşturdu. Nöbetçinin haberinden, Kazakların peşinden sıkı bir şekilde gelmekte olduğunu anladı Borolday. Artık karşılaşmaktan başka çare kalmadığı da kendisine belli oldu. (35)

“Bizim karaltımızı tahmin edenlere ne yapsak da engel olalım diye geldikleri yok, mücadele edebilecek durumlarına inanarak geliyor... Savaşa doğrudan kendisi katılmayıp uzakta durarak emir veren liderlerin bazen böyle karşı tarafı kuvvetsiz sanarak aniden saldırma adeti var”, – deyip “varıp gel, vurup gel, alıp gel ile” bakıp duran (40) kendi komutanlarını da binbaşı içinden sövdü. O fazla düşünüp

durmadı. Üç adamını çıkardı ve yakın yerdeki Sarı Manja'ya koşturdu. “Burhan'ın emriyle kendisinden çok uzak bir yerde değil, düşmanın kuşatması altındayım, beş yüz kadar asker göndersen, Şamalhan'ın emrini yerine getirip dönerdim” diye selam (45) yolladı. “Yardım gelene kadar zorla savaşa girersem gücümü tüketirim... – sonrasını düşünecek kadar Borolday'ın cesareti olmadı. [100]

– Bu gelen Badam Batır'ı yenen Rayimbek ve bizce malum Navrızbay'dır. İkisi de hafife alınacak düşman değil...”

Borolday Noyan, eğer Kazak serdarı ikna olsa savaşı desturlu teke tekten başlatıp zaman kazanmayı düşündü. Ellerine sarı (5) sancak tutuşturup, elçi gönderdi.

Ellerine yeşil sancak tutuşturarak Kazaklar da bir elçi gönderdiler. Rayimbek kendi elçisi Berden'e – Savaşla ilgili nasıl şart koşarsa koşsun, anlaş, – diye tembih etti.(10)

Berden dönüp geldiğinde – Savaşı teke tekten başlatalım, eğer anlaşırırsanız birer adam çıkarın, ben anlaştım, – dedi. – Teke tek sırası üçe kadar olsun diye kararlaştırdık. Teke teke “ben çıkacağım” Rayimbek diyerek Navrızbay ordusundan beş altı adamını bildirdi. Hepsi boylu poslu genç yiğitler. (15) Bunların arasından toynakları kısa, beli kalın, yelesi tokmak gibi doru atlı yiğidin kendisi de cüsseli, geniş gövdeli göründü. Kalınca dudağındaki yassı bıyığı, kap kara koyu kaş, kendisini hepten heybetli gösteriyormuş. İlk teke tek sırası Karaş adlı bu yiğide denk geldi. Karaş bütün silahlarını kuşanıp (20) öne çıktı. Belirtilen yere varınca durdu.

Karşı taraftan “ben çıkacağım” diye sıra için çekişip, anlaşamıyorlar mı, yok “sen çık” diye tartışıyorlar mı, kısaca biraz gecikti. Biraz sonra çanak gibi Karager adlı bir has asker sıyrılıp öne çıktı. Bu asker belirtilen yere varmadan mızrağını çıkarıp nara atmaya (25) başladı.

O karşısındakine – Önce yay mı yoksa mızrak mı? – diye bağırdı.

Karaş gür sesini yükselterek – İsteddiğin olsun – dedi.

Düşman asker elindeki mızrağını sallayarak doğruca ileri atıldı. İkisi yolun ortasında şakır şukur bir kere çarpışarak geçtiler. Bundan sonra mızraklaşma başladı. Birinin mızrağını diğeri dövüp vücutlarına isabet ettirmeden mücadeleyle geçirdiler. Bazen de birbirlerine dayanıp dura kaldılar. Göğü savuran mızrağını boylu boyunca düşmanına saplayamayıp dişlerini gıcırdatarak bütün (35) gücünü kullandığında daha kötüsü bağı bozarırcasına şişip, gözleri yuvasından çıkacak gibi oldu. Teke tek mücadelede galip gelemeyince dövüşerek at hızıyla biraz öteye gidip tekrar saldırdı. Böyle sıralı bir savaşta Karaş kendine has tarz bulmuştu, bu tarzı işe yaramadı. Dört nala koşturup atın (40) yan tarafına yatarak, mızrağı karşısındakinin göbeğini hedefleyip gelirken kendisi ile birlikte rakibinin silahı, eyerin üstüne çıkan bacağından darbe alıp, attan uçup düşecek gibi oldu. Dönüp hemenbaktığında düşman da atın ardına doğru kayarak, zorla toparlanarak eyere oturduğunu gördü. Düşman askerinin (45) başı dönüp gözleri karardı ve biraz öteye kadar atın [101] isteğiyle afallayarak gidip kendine gelince yüzünü kendi ordusuna çevirdi. Böylece o teke tek meydanını tamamen terk etti.

Karaş'ın da meydana tekrar dönecek hali yoktu. Rakibinin geri dönmeden gittiğini görerek o da kendi ordusuna döndü. (5) Halk yendi mi desek yoksa yenildi mi desek diye ne diyeceğini bilmeden dururken, onun atının göğsünden damlayan kıp kızıl teri gördü.

– Atının bir yerine mızrak değmiş, – dedi önde duran Rayimbek, değiştirerek bin.

– Hayır, ata değil, bana değdi, bacağıma saplandı, – dedi (10) Karaş, – İtin canının sağlamlığına bak! Mızrağın ucunu tam göbekten hedef alarak saplamıştım, düşmedi.

– Düşmese de düşe yazdı ya. Gelecek sefer kesin devirirsin, – diye Esenbek gülererek takıldı.

Esenbek'in şakasını anlamayan Karaş: – Acele etmesin onun eceli benden olacak, – diye sertçe (15) dişlerini biletti.

Karaş'ın yanına adam verip gecikmeden köye gönderdi. Borolday'ın ordusundan ikinci bir asker çıktı. Rayimbeklerin tarafından da bir asker karşısına vardı. Bunların (20) mücadelesi fazla uzun sürmedi. İkinci çarpışmada Kazak yiğidi attan devrildi. Askere cesaret geldi. Çarpışma alanından ayrılmadan durdu. Bu bir kez daha çarpışmaya hazırım demesi Kazak yiğitlerinin gücüne gitti. Artık “ben çıkacağım” diyenlerin sayısı çoğaldı. Özellikle Kaskarı ile Korambay adlı iki yiğit komutanlarından izinsiz (25) ileri çıkacakları esnada Rayimbek ile Navrızbay yularlarından tutuverdi.

– Eğer Borolday teke tek çıkarsa ben gideceğim. Öcüm var, – dedi Kaskarı. – Bunu ona saklayalım, şimdi Korambay'ı gönderelim ona, – dedi Rayimbek. (30) Korambay hiçbir şeye aldırış etmeden atını hızla koşturarak gitti. Düşman askeri karşısına geldi. Yaklaşırken: – Yay mı, mızrak mı? – dedi gelenek gereği. Korambay yaklaşınca atın başını çekerek – Yay! – dedi.

İkisi geriye doğru at koşturdular. Aralarındaki mesafe üç yüz adım (35) olduğunda geri döndüler. Kalkarak sadaklarına el attılar. Yaylarına oku yerleştirerek biraz beklediler. Bu davul sesini beklemeleri idi. Rayimbek de, Navrızbay da bu sefere davul getirmemişlerdi. Moğol ordusu bin değil yüz kişi olsa bile davulsuz çıkmazdı. Onlar için davulun yapacağı çok (40) iş vardı. Kalabalık bir ordu olarak sefere çıktıklarında yenilip kaçacağız denilince gürültüyle davullar çalınır. İşte şimdi de teke tek çıkanların çarpışmaya başlaması için de davul çalınması gerekiyor. “Ha, şimdi davul da çalınacak. Eceli gelen göz açıp yumuncaya kadar o dünyayı boylar, – diye düşündü Borolday (45) sabırsızlanarak. Çarpışan kendisiymiş gibi yüreği de biraz çarpıyor gibi oldu. – Bu da neyin nesi?! Sarı Manja'dan hâlâ yardım [102] gelmedi...” O bunları düşünene kadar habercileri de yetişip geldi.

Borolday onlara bakmadan, kendi taraflarından bir defa davul sesi işitilince teke tek çıkan yüzbaşısına baka durup – Söyle! – dedi.

– Tümen başı yardım göndermedi.

– Neden?! – diye kızdı Noyan.

– Avlanan Noyan'ın her uygun gördüğü anda yüzer asker göndermek için benim imalathanede adam üretmedim” (10) dedi.

Borolday yüzbaşısının ok yerleştirip yayını gövdesine kadar kaldırarak ikinci kez çalınacak davulu bekleyerek rakibine nişan alırken “babana lânet olasının bu kadar gerilip durması da neyin nesi!” dedi ve Korambay (15) gerilerek oku fırlatıverdi. Yardım göndermeyen Sarı Manja’ya mı söyledi, yoksa Kazak rakibinin kendi adamından önce oku fırlatmasına mı söyledi, kısaca haberci sözünü tam bitirmek üzereyken “O, it” dedi. Yüzbaşı attan öküz gibi bağırarak devrildi. (20)

Kazaklar: – Yaşa, Korambay, yaşa! – diye nara attılar.

Korambay hiçbir şey olmamış gibi yavaşça yürüyerek geri döndü. Bir sonraki sırayı beklemekte olan Kaskarı birden ileri çıktı. Kendilerince belirlenmiş yere vardı ve: (25)

– Ben Kaskarı Noyan’ım, teke tek çarpışmaya Borolday Noyan’ı çağırıyorum. Korkmuyorsan ileri çık! – diye bağırdı. Kaskarı “noyanım (prensım)” sözünü Borolday ile denk adam olduğumu bilsin diye özellikle söylemişti.

Borolday’ın gücüne gitti. Üstelik Sarı Manja’nın (30) yaptığına içerlenmiş, sinirden ve öfkeden patlayacak duruma gelmişti. Hayal kırıklığından mı, sinirden mi, yoksa şu Kazağın hiç ses çıkarmadan gelerek kendisini çarpışmaya çağırmasından mı korktu, sözün kısası Borolday’ın yüreği ağzına gelip dizleri titredi. “Binlerce görülmemiş savaşa katıldım, kaç kere yendim, kaç kere yenildim ama hiç böyle (35) olmamıştı, “bu da neyin nesi”, – diye düşündü o”. Sarı Manja’nın söyledikleri aklına geldi, yine tepesi attı. Deminki yumruk kadar küçük Kazak’ın kartal gibi yüzbaşımı götürmesine bak ya!” diye o anda kahırlanmış gibi Korambay’a diş biletti. Kan beynine sıçradı. “Kazak beni boşuna (40) çarpışmaya çağırmadı! Çekilmek ölüm, gitmek...”

– Ben şu kendi eceline çağırın doğanın tüylerini göğe saçınca sizler de saldırın! – diye askerlerine emir verdi ve ilerledi. Bu arada Borolday’ı ikinci kez çarpışmaya çağırın Kaskarı da dikilerek (45) duruyordu. Borolday birden “mızrak! mızrak!” diye ileri atıldı. Kaskarı: “Karasay diyerek” atını mahmuzladı. [103]

Karasay’ın adını çağırarak savaşa gidişi Rayımbek’in ilk işitmesidir. Ama o Karasay’ın kim olduğunu biliyordu. Özellikle onun “talan, sürgün” yıllarında adı sık sık duyulmuş, ünü her yere yayılmıştı. Kazakların arasında da, Kalmukların arasında da “Uzınağaş Karğalı’nın (5) dağı da Karasay, taşı da Karasay” hikâyesi yayılmıştı. O düşmanla savaşınca kendi adını çağırarak saldırırmış. “Karasay adı işitilince Kalmuğun beşikteki yavrusu ağlamasını kesermiş” diye de rivayet varmış. Karasay Kaskelen’in bir çok batırını da teke tekte öldürmüş. (10)

Karasay Batır’ın “Talanda” kaçan bir boyu Lama Dorjı katliamından kurtaran kahramanlığı onun ününü daha da perçinledi. Tamamı bin kadar etmeyen gönüllü askeriyle Üngirtas ovasında Lama Dorjı tümeninin kuşatması altında kalmasına rağmen on gün boyunca çekinmeden savaşmış. Sonunda kalabalık askeri (15) yarararak kuşatmadan çıkıp, Suvıktöbe dağına sığıp kaldı. Halkını Suvıktöbe, Sarıjazık ovasına indirip, kendisi ise düşmanın geleceği tarafı tutmuş.

– Karasay yüzüne kurdun baş derisinden yapıştırılmış yeşil tuğ alır diye duymuştum. Sende o yok galiba? – dedi Rayımbek (20) de Kaskarı ile Borolday’ın mücadelesinden gözlerini ayırmadan.

Ona Navrızbay: – Bizde var, – diye cevap verdi. Biz öyle tuğu sadece büyük savaflara getirip çıkarız.

Kaskarı ile Borolday'ın mücadelesi bir hayli uzadı ve (25) eşi görülmemiş bir çarpışma oldu. Birbirlerine ok attılar, vuruştular, mızraklaştılar. – Ya pirim, ilk davette çıkmayınca geri dönmesi gerekiyordu, şu yiğide yenilmezse iyiydi! – dedi Rayimbek. Mücadele uzadıkça huzursuz oldu. Kaskarı ile Borolday üçüncü, dördüncü kez mızrak (30) sallayıp, birbirlerine isabet ettirmeden çarpışıp durdular. İşte, şimdi beşinci kez tekrar birbirine girdiler. İkinin de atlarının hızı önceki gibi değildi, yavaşlamışlardı, mahmuzlayınca fırlamıyorlardı. Uzaktan bile nefes nefese kaldıkları duyuluyor. Borolday her defasında çarpışmaya heveslenerek (35) geldiği zaman başaramayıp, boşa hamle yapınca da bu da ne diye söyleniyordu. Onu hiçe sayıyordu Kaskarı. O da kendi narasıyla onun bağırışlarını bastırıyor. İşte bu defa rakibinin sesi açık bir şekilde işitildi.

– Senin gibi eniği hırlatarak mızrağın ucuna iliştip götürsem! (40) – diye bağırarak süngüsünü havaya kaldırmış hâlde geliyor. Onun savaş çılgılığıyla değil de bu şekilde dil uzatarak gelmesine sinirlenen Kaskarı da ondan geri kalmak istemedi. – Sen, gürleyen ayı, şimdi nasıl çılgılık attığını anlamayacaksın bile! – deyiverdi. Kaskarı'nın eyerinin önüne ilkinde rakibinin mızrağı takılıp uçmuştu. (45) Borolday şimdilik sağ selim. Ama kollarının takatinin kalmadığı fark etti. [104]

“Ya, pirim, Borolday adımla...”Yine de gürültü yine naralar...

– Karasay! Karasay!..

“Karasay” diye gelen Kaskarı'ya Kazak yiğitleri hep bir ağızdan bağırarak (5) eşlik etti.

Kazakların aniden naralar atarak hareket etmesinden cesaret aldı mı diye Borolday geri dönüp baktı. “Yaban atının kaçmasına silahın patlaması” misali göz açıp yumuncaya kadar Kaskarı mızrağı tam göbeğinden saplayıp, döndürerek devirdi. Tekrar dönüp yanından (10) geçmekte olan Borolday'ın altından kaçan siyah benekli atı da yedeğine alıp gitti.

Kazak yiğitleri:

– Yaşa, Kaskarı! Yaşa!

– Kaskarı kurt! Kaskarı kurt! Diye haykırarak arkasından (15) “naralar” atıp durdular. Rayimbek ile Navrızbay Kaskarı'yı at üzerindeyken kucaklayıp sırtını sıvazladılar.

– Zaferin kutlu olsun!

– Düşman önünde bahtın açık olsun! – diye tebriklerini belirttiler. (20)

Binbaşlıları yere düşünce, şimdi ne yapacaklarını şaşırın askerler, gönüllü Kazak askerlerinin savaş çılgınlıkları atarak, haykırarak saldırmıca, yarısı geriye doğru kaçmaya başlayıp, diğer yarısı ise ne geri ne de ileri gidebildiler, şaşkınlıkla yerlerinde durakaldılar. Bu şekilde şaşkın bir halde oldukları anda hızla (25) gelen gönüllü Kazak askerleri onları kılıçtan geçirerek doğrayıverdi. Ancak o zaman onlar can havliyle önce kaçanların ardından koştular.

Kazak yiğitleri heyecanla, zafer sarhoşluğuyla kovalayarak peşlerine düştü. Yayılarak sardılar ve ortaya alarak (30) her taraftan darbe indirdiler. Güç verecek, emir verecek komutanları olmayınca korkulacak askerler tamamen darmadağın hale düştüler.

– Evlerine gidene kadar kovalayacak mıyız?

– Bu “iyiliğimizi de” unutmazlar sanırım, – diye Kazak (35) yiğitleri durup birbirleriyle şakalaşarak geri döndüler. Dönüş yolunda sahipsiz kalan boş atları birer birer yedeğe alıp gittiler.

Komutanlar önde, arkalarındaki gönüllü askerler yüzer kişilik bölüklere ayrılarak, gruplar halinde, atlarını hafifçe kamçılıyıp (40) vakur bir şekilde ilerliyorlardı. Kaskarı’yı ortalarına alarak övgüler yağdırdılar. Oyrat askerlerini, Borolday’ın kendisini alaya alıp şakalaşarak etrafı gürültüyle ayağa kaldırdılar. Bazıları ise kendi kendini övüp “savaşta karşısına çıkan iki düşman askerini iki elimdeki güçle (45) anında devirdim” diye böbürleniyordu da. Zafer kazandıkları gerçek olduktan sonra bunun gibilerine de “söylediğin yalan” demediler. **[105]** Tam şu anda gerçek, yalan, övgü, böbürlenme ve birazcık ekleme de, hepsi inanılabilir gibiydi. Bunlar biraz yürüdükten sonra, çiçekli, meşelik bir ormana geldiler. Ormanın tam ortasından akıntılı bir dere geçiyormuş ve suyun üzerindeki (5) buz erimeye başlamış. Derenin kenarına gelince Rayımbek.

– Bugünkü zaferimizi kutlamak için durmayacak mıyız, Nake? – dedi Navrızbay’a dönerek.

– Ben de durabileceğimiz bir yere rastlayacak mıyız diye geliyordum, şu araya inelim. Odunu da suyu da (10)bolmuş, – dedi Navrızbay, askerileri durdurup tepemsi bir yere çıkarak.

Rayımbek, sesini yükselterek – Hey, yürekli batır yiğitler! – dedi. – Biz bugün büyük bir zafere ulaştık. Bu hepimizin ortak kahramanlığıdır. Bunun içinde başlıca göze çarpan, Kalmuk’un en büyük (15) batırlarından biri olan binbaşı Noyan’ı öldürüp kan kusturan Kaskarı Batır’ın kahramanlığının fekâlade olduğunu gözleriniz gördü ya?! – diyince hepsi:

– Gördük! Kaskarı gerçek batır!

– Kaskarı bin yaşasın! – diyerek hep bir ağızdan haykırarak (20) sustular.

– Öyleyse biz, hepimize ortak olan zaferi bu arada kutlayacağız. Hadi, atlarınızdan inin, beyaz devenin karnını yarıp bir şölen yapın burada, diyen Rayımbek ilk önce attan indi.

(25) Savaşta yaralanmış, aksak topal, binmeye de, yedeğe almaya da yaramayan atların bir kaçını yere yıkarak kesip, hemen dağ gibi et yaptılar. Taşlardan ocak yapıp beraberinde getirdikleri kocaman kazanları yerleştirdiler. Kimisi buzda oyuk açarak su taşıdı, kimisi de yığın yığın odun topladı. (30)

Birlikte şarkılar söylediler. Şarkı söyleyen gençler bir tarafta kızlar, bir tarafta yiğitler olacak şekilde ikiye ayrıldıktan sonra atışma başladı. Birbirleriyle güreşerek, güçlerini sınadılar. Bazı yiğitler:

– Eğer ben teke tek çarpışmaya çıksam mızrağı böyle saplardım, kılıcı şöyle vururdum, – demişler. (35)

– Savaşta atın bağına şöyle inip ayağımı böyle edip, şöyle... – gibi hareketlerle gösterip duruyorlardı birbirlerine. Bazı yiğitler ise soyunarak buzlu açılmış yerden soğuk suya dalıp dalıp çıkıyorlardı. Böylece kendilerinin soğuğa da, sıcağa da alışkın olduklarını (40) belli ediyorlardı. Askerlerin böyle neşeli ve atılgan oluşu orduya komuta eden Rayımbek’e güç vererek, bundan sonraki zaferlere de inancını yükseltiyordu. Keyifli ve şendi. Kazak yiğitleri o sırada bir gün oyalandı. Ertesi günü öyleye doğru vedalaşarak, bir birlerine hürmet ederek ikiye bölündüler. [106]

* * *

Rayımbek ve askerleri Navrızbay'dan ayrıldıktan sonra yolda bir gece kalarak, ertesi gün öğleye doğru memleketin sınırına geldiler. Askerlerini dağıttıktan sonra Berden’le beraber her ikisi birlikte köylerine döndüler. Köy sessiz ve gürültüsüz bir halde görünüyordu. (5)

Selam vermek için Rayımbek önce babasının evine doğru gitti. Kangeldi’nin evinin yanında beş altı at bağlı duruyordu. Şu allak bullak bir zamanda bunun gibi bey, kahraman, hafız, aksakal gibi devlet büyüklerin kapısının önündeki ardıc ağacından yapılan ipleri gerilmiş çitte böyle atların hazır bulunması Rayımbek’in bildiği şeydir. Geceleri (10) gündüzlere katarak seferlere çıkmasa bile halk için kaygılanan ihtiyarların, büyüklerin her birisi evlerinde rahat rahat oturamazlardı. Ya nasipmiş diye, ya da meclis, toplantı sebebiyle toplanıp gün boyu heyecanlı sohbetler ve meşveretler yaptıkları herkesçe malum. Babasının (15) evinde de böyle toplantıların biri oluyor zannederek atından indi. Kökoynak’ın diğer atlardan uzak bir yere bağladı. İki insanla bir araya geldiği yerde birisini alay ederek, diğerini de küçümseyerek ya boynun ya da ecdadının veya onun hakkında hiçbir şey bulamazsa evinin önündeki (20) köpeğinin kusurunu, hatasını söyleyip eğlence konusu yapan, dalga geçen bazı sabırsız insanlar gibi önüne geleni ısırın, arka taraftan geleni de tepen atlar da olur. Öyle atlardan korumak için ayrı bağlamıştı. Bağlamadan dizginin yularını eyerin arkasına asıp serbest bıraksa bile Kökoynak’ın kendi sahibini bırakıp (25) gözlerin baktığı yöne yürüyüp gitmeyeceğine inanır. Yayını eğere asarak mızrağını evin karanlık bir köşesine dayayıp bıraktı.

Başındaki tolgasını eline alarak zırhını çıkartmadan selam vererek içeri geldi. Evin içerisi insanlarla doluymuş. Birkaç günlük sefer ve savaşın bir de (30) uykusuzluğun tesiri mi ya da zırhla girdiği için mi, nedense Rayımbek ne kadar gülümseyerek, neşeli bir şekilde selam verse de toplanan halk onun bozarmış yüzünde sanki korkarmış gibi bakıp, bu şekilde gelişinden de şüphelenerek heyecanlanıp kaldılar. Bir de dün teke tek çarpışıp yaralı olarak dönen (35) Karaş da meşhur Borolday’ın bin askeriyle karşılaştıklarını söyleyip, zaten ürkmüş halkın yüreğini ağzına getirip koysa gerek. Sadece hepsinden önce annesi Suluvke:

– Rayjan, sağ salim geldiniz mi, oğlum – diyerek kap kacağın başından fırlayıp kalktı. (40)

Rayımbek biraz gülümseyerek – İyiyiz,– dedi. – Biz büyük zaferle döndük. Kazaklarda can alan Azrail olarak bilinen Borolday Noyan’ın bizzat kendisini öbür dünyaya göndererek askerlerini çil yavrusu gibi dağıttıverdik. [107]

Rayimbek bunu övünmek için değil, halkın cesâretini yerine getirip, şüphesini gidermek için söylemişti. Düşündüğü gibi toplananların yüzünün rengi birden sevinerek yerine geliverdi. Hemen toparlanarak yerinden fırlayıp kalkarak gelip onu kucaklamaya başladılar. Hepsini onu kucaklayıp (5) öperek ortaya alıp evin baş köşesine oturtular.

– Zafer daimi olsun.

– Düşmanların ayak altında ezilsin!– diyerek dua ettiler. Rayimbek ilk girdiği anda annesi Suluvke'nin yanında Küniş'in de oturduğunu da görmüştü. Rayimbek'in (10) içinden geçenleri yüzünden anladığı için hiç heyecanlanmadan, korkmadan, diğerleri gibi şaşırtsmadan büyük kara gözlerini ona dikerek gülümsemişti. Bunu Rayimbek fark ettiğinde devesinin tanıdığı yaprak olmasın diye tekrar gözlerini çevirmedi. Yerine oturduktan sonra (15) elinde olmadan Küniş'e aşk gözüyle bakarak sevgilisinin gözlerinin parladığını, yüzünün biraz kızarmaya başladığını gördü. Küniş de halktan utanıp, doğrudan bakamayıp, yalnız düşünceli gözlerle bakıp oturmuştu öylece. Çukuru geniş, akı az kara gözünün bebeği şu (20) anda nur düşmüş gibi parlıyor sanki. Koyu ve uzun kirpiklerini sık sık kırarak ilgisi olmayan adamlara bildirmese de mahir usta gibi sadece sırdaş birinin anlayabileceği şu andaki alev saçan iç dünyasının derin kuytu yerlerinde belirsiz bir çırpını, kızgınlık dalgası her şeyini bildirir gibiydi. Bu yiğidin dikkati sevgilisindeyse, (25) halkın dikkati bütünüyle Rayimbek'te idi. Sefere çıktığından başlayarak döndüğü ana kadar gördüklerini ve neler yaptıklarını soruşturup tekrar tekrar soruyorlar. Kazak yiğitlerinin kahramanlıklarına sevinerek “aferin” deyip duruyorlardı. Birçoğu, Navrızbay'ı bir iki defa gördüklerini söyleyip, şimdi de onun kahramanlıkla düşmanına karşı yürüttüğü (30) mücadelesini öğrendikten sonra, ona teşekkür ettiler. Borolday'ı görmeseler bile çoğunluk biliyormuş. Kalmukların bu kadar meşhur, güçlü kahramanı öldüren on sekiz yaşındaki Kaskarı'nın kahramanlığına sevinerek hayret ettiler.

– O adamın yaşının kırka yaklaşmış tam bir (35) kanlı kasap olduğunu duymuştum. “Tanrı isterse kırk yaşında kel yapar” deyimi vardır.

Koyaydar Bey düşünerek konuşup – Eceli on sekiz yaşındaki gençten ise kuvvetinin gittiğini gösterir, – dedi. – Bu sadece bugünkü bir düşmanın değil, geçmişteki ünlü Badam Batır'ın yenilmesinden başlayarak bizim işimizin iyiye (40) gittiğinin işareti olarak algılamak doğru olur.

– Bizim Kaskarı kahramanımız şahin gibi yiğitti, onu o alp bahadır at üzerinden kancalayarak almak ümidiyle gelmişti galiba, – diyerek Rayimbek Koyaydar Bey'in sözüne destek vermiş gibi tavır sergiledi. (45)

Burada büyüklerden Koyaydar Bey, Kabay Jırav, Ömen Bey, Biyeke, Kangeldi, Berdikey, Iriskeldi varsa, küçüklerden **[108]** Aralbay, Satay, Esjanlar vardı. Bu adamlar dünden beri burada toplanmışlardı. Nevruz geldi. Töle Bey'in gelsin dediği müddet de yaklaştı. Şimdi de Taşkent'e doğru yolculuğa hazırlanacak. Toplanmalarının asıl nedeni bu sohbetin usulü olduğundan o konuya tekrar (5) devam ettiler. Akşama kadar devam eden toplantıdan sonra yola çıkacak olanlar hakkında bir sonuca vardılar. Merkeze gönderilecek Kangeldi ve Aralbay başkanlığındaki yirmiden fazla adamın adı söylendi. Onları bir hafta sonraki Nevruz bayramını kutladıktan (10) sonra göndermeye karar vererek ayrıldılar.

IV. BÖLÜM

NEVRUZ

Rayimbek uykusundan uyandı. Gözünü açıp baktığı zaman süt gibi parlak tan ışığıyla şafak atıp evin içi her zamanki gibi aydınlanmıştı. Küniş, her ikisi dün uzun konuşmadan sonra geç yatmışlardı. Evlendiklerinden beri ilk defa Rayimbek'i kimse (15) çağırmadan kendi başlarına sohbet ederek, sır paylaşarak gece yarısından sonra uyudular. Küniş'in ana kucağından ayrılalı gamsız, kedersiz uyuduğu da buydu galiba. Hala derin bir uyku kucağında yatıyordu. Gece uykularını bölerek, bazen (20) at nöbetine, bazen yollarda düşman seferlerine alışık olan Rayimbek az uyusa bile uykusunu almıştı. Yorganı üzerinden atarak kalkmak isterken, Küniş'e bakarak aniden durdu. Uykusunu bozmak istemedi. O yeniden uykuya dalmış gibi hiç hareket etmeden sanki derin bir uykudaydı. Rayimbek'e (25) doğru biraz döner bir şekilde yatıyordu. Demin kalkmak için yorganı aşağı çektiğinde Küniş'in de gövde kısmı açık kalmıştı. Kar gibi bem beyaz ten... Evin içerisine sabahın (30) aydınlığıyla birlikte bir ışık saçıyor gibiydi.

Bu zamana kadar kadınların açık tenine gece veya gündüz aydınlığında bakmamış olan yiğidin kendi kendine utanarak, ateş almış kor gibi iki yanağı renklendi. Öyle olsa bile sihirli bir güç onun bakışlarını değiştirmesine engel oluyordu, iki gözünü gövde tarafından alamıyordu. Örtmek için uzattığı kolları (35) yorgana yetişmeden aniden düşüverdi. Bundan sonra yiğidin sadece temaşa etmek ve hayret etmekten başka bir şey düşünmeye takati yoktu. Ne kadar güzellik! Ten güzelliğiyle de insanı bu kadar büyüleyebilen bir gücün olduğunu bilmiyordu. Rayimbek Küniş'in gövdesine doğru düşmek istercesine meyledip eğilerek (40) dik dik bakıp tam dokunacağı sırada kendisini zor zapt etti. Uyanırsa göğsüne [109] bakarak oturduğuna utanır diyerek yüzüne baktı. O uyurken bile utanıyormuş gibiydi. Ak yüzüne vuran al kızıl nur kağıt üzerine damlamış kanı göz önüne getirdi. Nefes aldığı anda gövdesinin kalkıp inişi sım sıkı, yus yuvarlak çift (5) nar gibi memesinin titreyişi yiğidin yüreğini çekip yerinden çıkarır gibi oldu. Onu kuğunun yavrusuna benzeterek sevip okşamak istedi ve elini uzatır uzatmaz geri çekti. Rayimbek kendini de, Küniş'i de unutmuş, rüya görüyor gibiydi, rüyasında binlerce renge giren, renga renk acayip bir sihirli dünyadaymış (10) gibi oldu. Bir taraftan yüreğini hoplatıp heyecanlandırır rahatını bozmak istemiyor, bir taraftan da bundan daha fazla rahat ve lezzete" kavuşmak istiyorsa da, hiçbir şeyden habersiz tatlı bir uykudaki, mutlu bir anını kendi menfaati için kurban etmeği istemeyerek nefesine engel olmuyordu. Rayimbek içinden "Küniş uyanıncaya kadar ben de rahatsız etmeyeyim, hiç durdurmak (15) bilmeyen haberciler de çağırmasaymış, kimse rahatsız etmeseymiş!" – diyerek diledi.

Rayimbek bakışını kaydırarak yavaşça Küniş'in küçücük ince burnuna, ondan sonra uzun kirpiğine, yeni doğmuş ay gibi incecik kaşına, geniş alınına baktı. (20) Gözünün önüne, bıyığının altından küçücük bir bebeğin tebessümüne benzeyen gülümseyişi geldi. Bununla birlikte iki kaşının ortasındaki azıcık buruşma ve biraz üzgün görünmesi Rayimbek'in arzuyla baktığı gözlerinden kaçmadı. Küniş ise genç, sağlıklı ve neşeli birisidir. "Bu (25) üzüntü de ne böyle? Her an karşılaştığımız kaygının tesiri mi? Gene de dün gece uzun sohbetin sonu hayal ve ümitle bitmişti. Böyle rast gele bağrıışmalarla, harekete geçmelerle "düşman hücum etti, halk göç etti" gibi sıkışık vaziyetten, sürgünlerden kurtulup çoluk çocuk

önünde, yârın yanında oturacak gün ne zaman doğacak acaba?" diyerek bir oh çekti. (30) Ondan kalma bir üzüntü mü yoksa? – diye düşündü.

– Hayalin yerinde, ama çok erken değil mi acaba? – demişti Rayimbek.

Küniş – Ben bir kadını, – diye cevap vermişti. – Çok güçlü olduğumdan ya da kahraman olduğumdan ata binip, akın hâlinde (35) düşmana saldırmadım. Erlerim yürüyüşe, halkımın mücadeleye girdiği sıkışık zamandaki çaresizlik idi ya. Şimdi her şey yoluna girmesinden değil; ben bir "kadını"; yiğidim. Dolaysıyla, her bir kadın – "kadını" gibi güzel ve bu adına layık olsun istiyorum. Barış olsa da, evlenip çocuk dünyaya getirse, ondan fazla mutluluğu istemiyorum... (40)

Rayimbek Küniş'in bu hayaline karşı hiçbir şey dememişti. Düşünceye dalmıştı. İşte, şimdi bu mutluluğu, geleceği hayal eden akıllı yâr, ay ışığında şelale önündeki sularda süzülen kuğu gibi, bayılırcasına yanında yatıyordu.

İkiye ayırarak örüp dirseğe kadar uzanan kara (45) saçını koyuvererek düşmana hücum ettiğinde, at üzerinden iken başına sararak ensesine bağlayıp yazın kalpak, kışın şapkayla bastırıp giyer. [110]

Şu bilek gibi çift örülmüş saç bağlarının ucuna kumaş şeritleriyle birleştirip azıcık parlak ve yuvarlak metallere, düğmelerden, bozuk paradan yapılmış süslerden takıp hırkasının içine salıp gezerdi. Yatarken o örgülerini çözmüşe benziyor, kalın koyu saçının yarısı vücudunun altında kalmış, diğer kısmı (5) yastık üzerinde dalgalanarak dağılıp kalmış. Rayimbek eğilerek şu siyah saça burnun ve dudaklarının ucunu dokundurmuştu, yoksa gül ile dikenin mi, veyahut köknarın, yeşil çam ağacının mı, malum değil ama çok hoş bir koku sanki burnunu gıdıklıyor. Kafasını kaldırmadan doyarcasına kokladı. Geceleyin yatarken (10) yakılan ateş çoktan sönmüştü. Çoktan beline kadar açık yatan Rayimbek vücudunun soğumuş olduğunu hissetti. Ancak bundan sonra Küniş'in üşümüş olabileceği aklına geldi. Başını kaldırıp baksa, gerçekten de onun yine içinden sıcak ateş çıkıp kaynarçasına yatan bembeyaz vücudu üşümüş (15) idi. Apar topar aşağıya düşmüş yorganını yavaşça kaldırarak üzerine örterken Küniş gözünü açtı. Kendisinin ne vaziyette yattığını ve Rayimbek'in aşağıya düşmüş yorganını kaldırdığını gördü ve yuvarlanarak bu yana dönüp düştü. Rayimbek'i kucaklayarak yüzünü yastığa koydu. (20) Başını kaldırmadan boğuk boğuk söyleyerek: – Sabah olmuş herhalde? – dedi. Rayimbek sanki kendisi de daha yeni kalkmış gibi – Sabah olmuş, – dedi.

– Erken kalkarak dışarı çıkardınız, ne oldu size, kahraman?

– Bugün haberci gelmedi, – diye güldü Rayimbek. (25)

– Aslında seni uyandırmayayım dedim.

– Teşekkür ederim, Batır!

Rayimbek ile Küniş dışarı çıktılar. Güneş epeyce yükselmişe benziyor. Güneşin kendisi dağın zirvesini aşmamış olmamasına rağmen parlak (30) ışıkları tepecikleri, yükselteleri aşarak bayırlara düşüp geliyormuş. Ormanın süslediği dağ beli gibi olan tarafı, derecik, yarık, çay kardeşçesine tutuşup sislenmiş gibi göründü. Doğu yüzü şimdiki gibi baharın başı değil, kışın da kesek kar tutmayarak, ayrık otu etrafı

sararak hükmü altına alır. Kuzey tarafı henüz erimemiş, bembeyaz. Yamacın karşı tarafı, yatakları duran dere, ova şimdilik alaca bulaca. Güneşin ışıkları düşmeye başlayınca dal budak boşanıp batıncaya (35) kadar bir hayli eriyerek aşağıya doğru bazen kar altından bazen açık derelerden, yarıklardan sızarak şırıldaya şırıldaya su akar ve gölge olduğu zaman aniden durur. Şimdi de dün eriyip aşağı doğru akarak oluşan gölcük buzlanmak üzere. Evin kenarından akarak geçen küçük ırmağın etrafını ince buz (40) kaplamış. Hala çamur bulaşmamış dağ suyu berrak bir şekilde aşağıya doğru hızla akmaktadır. Hava ısınca otlamaya giden, annesini hatırlayınca da sesini yükseltip kişneyerek ona doğru koşan tay gibi gün geçtikçe güzelleşiyor. Rayimbek kaynağa geldi ve su yatağının dar yerinde durarak (45) beline kadar yıkandı. Ondan sonra karın erimesini beklemeden [111] karı delerek çıkan lalenin birkaçını toplayarak Küniş'e sundu.

Küniş kenarda duran ocaktaki tencerenin altına ateş yakıp durarak – Dün ninem geldiğinde "öbür gün nevrüz" demişti. O gün ise yarın, – dedi. (5) – Biz ne yapacağız?

Nevruz (mart) ayı Kazakçada yıl başı demektir. Bu mevsimde kış biter, karlar erir. Eskiler yenilenir, yeniler ise artar. Tabiattaki bütün yaratıklar canlanıyor. Ayı ile yılanlar inlerinden çıkıyorlar. Bembeyaz bir şekilde kuruyup yatan yer yüzü yeşeriyor ve sanki renkli kilim hâline (10) bürünüyor. Ağaçlar, dallar tomurcuk atıp çevresi kırmızı, yeşil çiçek haline bürünüyor. Hayvanlar yavrulayınca süt artar, bereket başlar. Eğilen ihtiyarların yüzü gülüp kızların, delikanlıların oyunları çoğalarak saltanat düzenleniyor. (15)

Tam böyle bereketli vakti eskiden beri yıl başı olarak seçen ata, dedeniz eskiden beri ne kadar akıllı, bilgeydi.

Yıl başı bereketli ise yıl sonuna kadar açlık olmazmış diyerek hasiyeti yediye ulaştırıp nevrüz yemeğini yaparak onu doyana kadar yemek mutluluk getiren bir adetmiş. Bol (20) iyilik ve mutluluk başlangıcı olan Nevruz ayının ilk üç günün bayramla kutlayarak geçirileceğini biliyordu Rayimbek.

Her ev kendisinin kıştan kalan et dahil olmak üzere tuzuna kadar sayarak kazandaki çeşidi yedi, dokuz veya on bire tamamlayarak tek sayı şeklinde yemek pişiriliyordu. Buna (25) Nevruz yemeği deniyor ve bunu bütün köy, kasaba, büyük küçük, genç ihtiyar demeden gezerek "eski yılda esirgemişsen, yeni yılda iyilikte bulun!" diyerek bir birlerini kutlarlar, şarkı söyleyip, dans edip, karınları doyana kadar içip yediklerini de görmüştü. Nevruz ayı Tanrı'dan başka hiçbir kudrete boyun eğmeden, değişmeden, yılın (30) tam bu kısmında tekrarlanarak gelmesine rağmen bunu kutlayacak insanların halleri perişan olmasından dolayı Rayimbek'in buru düşünmeye imkânı bile olmamış. Böyle bir günü Küniş bile dikkatle aklında tutmuyordu. Sadece ninesi söylediği için biz de kendimize göre (35) tüttürerek ateş yakan aile olduğumuz için, biz ne yapalım diye sormuştu sadece.

– Ne yapalım ne demek? Biz de insanız, biz de Kazak'ız. Hâlimiz müsait olmasa bile evimiz var. Kazanı suyla doldurarak, yedi olmasa da beş çeşit olacak şekilde nevrüz yemeği (40) yaparız. Ziyaret ederek gelenlere doyana kadar yediririz, kabı doluncaya kadar koyup veririz, – dedi Rayimbek sofrta basında Küniş'e gülümsercesine baka durup.

– Öyle yapalım! – dedi Küniş memnun haliyle. O yedi veya beş çeşit olarak nevrüz yemeği yapabileceklerinden (45) ziyade Rayımbek’le birlikte ev sahipleri olarak ateş yakıp kazan kurarak [112] misafir ağırlayabileceklerine memnun, daha çok kıvanç duyuyor gibiydi.

– Haydi o zaman, işe başlayalım, – dedi Rayımbek. – Yediye ulaştırabilecek türün var mı? (5) – O yedi çeşit tat nelerden ibarettir? Öncelikle bunları tespit edelim.

– Varsa yedi değil on bire ulaştırırsan bile kazana sığar derdi büyükler, – dedi Rayımbek, – tespit etmeden önce elinde olanları söyle. (10)

– Kahraman dedem ile amcamın (Kangeldi ile Esjan’ı kast ediyor) nasibi diye sakladığım but ve ilik var, – diye Küniş başparmak ile ikinci parmağını yumdu.

– O ikisinin adı ayrı olmasına rağmen zatı bir. O et, – diyerek Rayımbek Küniş’in işaret parmağını kendi elleriyle tekrar açtı. – Böyle devam (15) edersen sen yedi değil yetmiş bile bir hayvanın kemik parçalarıyla doldurursun.

Küniş önce memnun bir şekilde güldükten sonra: – Böyle olsa batır, hey! “Batır” denen adın olmasına rağmen yemeğin çeşidi beşe bile yetmez, – dedi gülmekten kendini alamadan. (20) – Ne de olsa söyle, ne kadar varmış, bakalım. – Kurut (peynir) var.

– İki, – dedi Rayımbek, – Sen söylemeye devam et, ben sayayım. Küniş bugün çok neşeli. Her konuşmasını şakaya vurup gülmekten kendini alamıyor. Her ne kadar biri söyleyip biri saysa da, ikisi beraber atılsa (25) da evlerindeki tadımlıkların sayısını yediye değil beşe bile ulaştıramadılar. Evlerindeki hepsi et, kurutulmuş peynir, tuz ve sudan ibaretti. – Bu “Nevruz yemeği” değil, “Nevruz eti” oldu, – diye Küniş bir daha güldü.

– Gerçekten yemek yapılabilmesi için hiç olmazsa buğday, darı (30) gibi malzemelerden birisi lazım, – dedi Rayımbek, – acele etme seneye ilkbahardan itibaren kendim de ekin ekerek başkalarına da harekete geçireceğim. – Bu sene niye başlamadın?

– Bu sene artık çok geç, – dedi Rayımbek, – Bunun için öncelikle toprağı (35) sürebilecek aletlerin olması gerek. Onlar bizde yok. bir keresinde bu malzemeleri Ebin Usta yapabileceğini söylemişti.

– İşte neden erken yaptırtmadın? – diyerek Küniş ekin ekmeği çok istekli olduğunu ifade etti.

– Sen bunları çoktan duymak istiyormuşsun zaten, aceleye getirdin, (40) – diye güldü Rayımbek. – Savaştan daha dün geldik. Bugün burada huzur içinde oturmamıza rağmen haberci gelse, sabah atlanıp göç etmek üzere olan fertleriz. Şu anda burada yaşamamıza rağmen rüzgarla uçan nesne gibi yarın nerede olacağımızı Tanrı bilir (45) .– Sen kendin ekin ekeceğini söyledin

– Kahrolası şeytan, Moğolları yenersek amacımıza ulaşırız. [113] Böylelikle nevrüz yemeğine katacak buğdayı da darıyı da kendimiz ekeriz.

– Hayalci olduğunu biliyorum batır, – dedi Küniş Rayımbek’in dediklerinin gerçekten uzak olduğunu şimdi anlayarak. – Yine de (5) ninem undan hamur yapacağım ve sarı yağda muhafaza edilen

biraz darım olduğunu ve onların yarısını vereceğini söylemişti. Kanımjan ninem de un getirip vereceğini söylemişti. Rayimbek uzaklaşmış hayallerinden geri dönerek – Böyle devam ederse ninelerin yedi değil dokuzu da doldurur, – dedi. (10)

– Ninem çok merhametli birisi. Ben onu bize bir şeyler verdiği için dolayı anlatmıyorum. Küçüklüğümden biliyorum. Birinin değil hepimizin annesi gibi, büyüğü de küçüğü de destekçi, yardımcıdır. Esjan amcam sizinle birlikte burada kalıp, biz halkla birlikte göç ettiğimiz zaman kahraman dedem, her ikisi kanadının (15) altına aldı. Kendi yedikleri et olsa et, ot olsa ot verdiler...

Rayimbek – üstelik Küniş'in yanında uzun süre oturamamış, konuşmasını dinlememiştin, duyan kulakta fırsat olsa kendisinin söyleyeceği çok elbette, – diye düşündü.

– Şimdilik hiç kimsenin rahatsız ettiği yok (20) ya. Konuşadursun, sözünü bölmeyin.

Küniş de Rayimbek'in ihlasla dinlediğini anlayarak anlatmaya devam etti. Sanki düşünce ve duygularınışarkı şeklinde anlatmak ister gibi. Hikâyenin gidişatına göre bazen yüzleri gülümsüyor, bazen de üzülerek yüzleri aniden değişiyordu. (25)

– Kendileri ne yedilerse aynısını biz de yedik ama yedik içtik derken et ve kıymız veya kuru peynir ve çay diye düşünme, batır. Et yerine ot kökleri, içecek yerine kayın ağacının öz suyunu içtik. Ağaçtan su çıkarıp almak kolay mı?! Bir gün hepsi birlikte uğraşarak çıkardıkları bir tabak suyu dökünce kendi annemden (30) dayak yemişliğim de var. O zaman Suluv Teyze'm "Çocuğun kasten yaptığını mı sanıyorsun, rencide etme!" diye araya girerek beni bağrına bastığı hâlâ hatırımda. Annemi vergi toplayan adamlar döverek kafasını yardığı zaman yine Suluv Teyze'm yanına alarak tedavi etmişti. Suluv Teyze'm gerçekten kahraman dedeme lâıyk birisi. Hem kahraman dedemi hem eve gelen konuklarını (35) da hiçbir şeyden mahrum bırakmazdı. Azı çok gibi, çoğu göl gibi edip esirgemedi sofraya koyardı...

Rayimbek Küniş'in yüzüne tebessümle ve merhametle bakarak – Anladım, Küniş, – dedi. – Anladığım kadarıyla sen de onun gibi olmak istiyorsun. (40) – İyiyi örnek alırsam neresi ayıp. Teyzem gibi anne olsam bundan güzel bir şey var mı!..

Tam bu sırada bunların üzerine önceden anlaşmış gibi Suluvke ile Kanımjan sırayla eve girdi. Ellerinde eşyalar var. Rayimbek ile Küniş yerlerinden fırlayarak kalktı. (45)

– Canlarım hey, millet nevrüz yemeği yapacağız diye apar topar [114] hazırlanıyorlarken siz burada rahat oturuyorsunuz! – diyerek Suluvke ile Kanımjan baş köşeye geçtiler.

Suluke gençken bile olgun birisi gibi sabırlı, ciddi birisiydi. Suluvke adından da anlaşılacağı üzere güzelliğini hâlen kendi (5) vücudunda muhafaza etmiş. Tam tersine iyi huyu, mânâlı konuşmaları ile çekici hareketleri güzelliğini pekiştirmiştir. Tek farkı genç yaşındaki etine dolgunluğunu kaybederek zayıflayıp kalmış. Alnın ve gözlerinin etrafındaki buruşukları derinleşerek gözle görülür hale (10) gelmiş. Onun olgunluğu yoluna yordamına uygun olarak acele etmeden söyleyecek sözüyle ve sabırla derinlemesine tartan çukur, kırışık kahverengi gözüyle de açıkça anlaşılıyordu.

Yaştları arasındaki küçüklüğü ile yüzündeki azıcık farklılığı olmazsa Kanımjan'ı Suluvke'den ayırt etmek mümkün değildir. Otuz (15) altısına, otuz yedisine daha yeni ayak basmış gelinin şimdi tam nazlanma zamanı idi. Yüzünde hâlâ kılın gölgesi kadar bile buruşuk yok. Simsiyah büyük deve yavrusu gibi gözü kızıl bir güzelliğe sahip, ak kuğu gibi bembeyaz yüzüne nur üstüne nur katıyor sanki. Yerli yerinde güzelliği, uygun tabiatı, nazlı, zarif mizacı da (20) güzel. Son defasında kibarlığıyla sabrını, ağır başlılığını baştan beri muhafaza ederek beraber yürüyüp olgun birisi gibi davrandığı anlaşılıyor.

Kahraman oğullarının, kızlarının önünde şimdi ikisi de annelik sevgiyle, sabırla manalı konuşarak nasihat (25) veriyorlar. Pekâlâ, onun nâmı dağ kadar büyük, göl kadar heybetli ise de büyüğün küçüğe, annenin yavrusuna olan merhametini göstererek yavrusuna süt veren dişi deve gibi melercesine “sevgilim”, “güneşim”, “hayatım”, “yavrum” gibi nuru bol, ipek gibi yumuşakça söylenen küçük, sevimli (30) ifadelerle şımartıyor. Kendilerinden pek artmasa bile eksiklikleri çok olan yeni yuvadan hiçbir şeylerini esirgememiş. Bayram günlerinde ziyarete gelenlere ayıp olmasın diye evlerinde ne varsa bölerek yarı yarıya paylaştılar. Küniş yemek çeşidini (35) tam yediye tamamlayarak tencereye koydu...

Nevruzun birinci günü tan yumuşak attı. ‘Yeni yılın başladığının işareti bu’ dedi ihtiyarlar. Bu sene kış yumuşak olduğu için kara serçe gibi göçmen kuşlar nevruz ayını beklemeden dönmeye başlamıştı bile. İşte şimdi serçeler de görünmeye başladı. Güneş (40) yükseldikçe kar ve buzlar eriyerek yer yüzü yumuşadı. Körpe kuzu gibi oğul bulmuşçasına kuyruğu batman gibi olan iki yaşındaki koyunun etinden özel olarak ayrılan kısmını yiyen bahıtlı ana gibi boynu hafifçe terleyerek dereciklerden sular da aşağıya doğru hızla akmaya başladılar, insanlar kış boyu güneş yüzü görmemiş gibi bugün düz ovaya çıkmışlar. Yaşlı kadınlar, ihtiyar adamlar, kız çocuklar, erkek çocuklar herkes (45) kendi kuşağını bularak dörder beşer, altışar yedişer birlikte, el ele tutuşarak, evden eve girerek nevruz yemeğini yedikten sonra tekrar dışarı çıkarak [115] ışığını bolca saçan güneşle birlikte sevinçle oynaşıp gülüp eğleniyorlar.. Küçük çocuklar ise kabuğunu kırıp yumurtadan daha yeni çıkarak tırmanmaya başlayan civcivler gibi evden eve koşuşup eğlenerek, lâle toplayarak oyuna dalmışlar. (5)

Yıl başı Nevruz ayının ilk günü böylece büyük coşkuyla, bereketle ve oyunlarla geçti. Ama “Tanrı bir günlük mutluluğu bile çok buldu” diye ihtiyarların dediği gibi ikinci gün sabah olmadan kıyamet başladı. Köye bağırarak düşmanın geldiğini bildiren haberci geldi. O tüm sesiyle “Rayimbek, Rayimbek!” diye (10) bağırarak nara atıp geliyor. Hem Rayimbek ile Küniş, hem sesi duyan bütün komşular elbiselerini apar topar giyinip, kürklerini, ceketlerini düğmelemeden dışarıya koşarak çıktılar. Haberci kapının önünde duran Rayimbek’in önüne kadar yanaşıp öylece durdu. Atı ak köpük tere gömülmüş. Hır hır ederek derin derin soluklanıyor. (15) Civardakilerin hepsi buraya doğru akın akın geldi. Hemen toplanıverdiler. Habercinin borkünün altından akan kan alnından hareketle kulak altından kızıl kumaş parçasına kadar iz bırakarak boynuna ulaşmış. Üstelik bunu habercinin önemseydiği yok. Sefere diye bağırıp gelerek Rayimbek'e hepsini anlatmaya başladı. (20)

Haberci Satay'danmış. Memleket hududuna düşmanlar saldırmışlar, ilk önce aç kurtlar gibi bir kısmı gelerek at sürüsünü kaçırmışlar. Nöbettekilerin beş altısını döverek ikisini de esir almışlar. Sadece

kendisi kaçıp kurtularak Satay'a ulaşmış. Satay bütün yiğitlerini toplayarak düşmana karşı sefere hazırlanırken (25) bunu kendisi buraya böylece koşturmuş.

– Düşmanlar sadece atları mı kaçırmış, yoksa köye saldırma ihtimalleri var mı? – diye Rayimbek şaşırmadan sordu.

– At sürüsünü kaçırانların sayısı ancak yirmi civarında. Ama Satay (30) onların sayısını ondan yirmi kat fazla olması gerektiğini söylemiş. Rayimbek etrafındakilere bakarak:

– O söylerse, boşuna konuşmaz, bilerek konuşur, boş tahminde bulunmaz – dedi. – Kış geçti. Kalmuklar baharı kutladılar. Şimdi onların harekete geçme zamanı, (35) – dedi. Kabay Ozan yurt önüne çıkarak: – Evet, şimdi ne yapacaksınız, Rayimbek, Esjan?!... – Bizim köyün hayvanları dağ tarafında idi, onlardan haber yok, ne haldeymiş ? – diye Biyeke onu da hatırlatmış oldu. – Ne hayvanları ne de canlarımızı düşmanlara vermeyeceğiz. Haydi Esenbek, (40) Oljabay atlara bininiz, yiğitler hemen toplansınlar! – dedi Rayimbek. Kendisi evine girerek silah malzemelerini getirdi. – Kısa günlerde kırk defa saldırarak bu Oyratlardan çekeceğimizi çektik, – diye ihtiyarlar üzüldü. – O , Tanrım, yedi evlâdımdan kalan bu biricik yavrum, bunun da mı canına kıyacaksın, (45) başını yiyeceksin Allah'ım? — diye bir ihtiyar kadın hıçkırarak ağlayıverdi. Bir genç gelin ak boz atlı yiğidin dizlerini kucaklayarak [116] belli bir yere kadar peşinden gidip düşe kalka sürünerek zorla bıraktı. Rayimbek kendi kendisine konuşuyormuş gibi “Böyle davranışlarını önceden görmemiştim, ne oldu bugün millete” dedi.

– Savaşa hazırlanmak, bir düğüne hazırlanmak değil, oğlum. Ecele karşı (5) savaşmaya giderken yakınları ağlamasın da ne yapsınlar. Sadece iyi dilek, tek ümidini dayanak eder, yoksa, anne hıçkırıp, baba üzülp ve yar ağlamayıp duramaz, – dedi Kabay Ozan yiğitlerin bir yere toplanmasını bekleyip duran Rayimbek'e sadece duyulacak şekilde yavaşça (10) söyleyerek.

Öğle vaktine kadar iki yüz yiğit zar zor toplandı. Bunlar sadece yakın çevrede oturanlardır. Yoldan katılacakları saydığında yaklaşık beş yüz kadar olacaklarını düşünerek, Rayimbek uzakta oturanlara haberci (15) göndermedi.

Geçende ihtiyar Zalunmin'in getirdiği güvenli habere göre bu günlerde Çin Prensi Jan Luvn'un, Moğol Hanı Ğaldan Seren'le birbirlerine göz ağartıp kaldığı bir durum var. Paylaşamadıkları Tibet, bölüşemedikleri Nanluv (Küçük Buhara). Bu dev (20) ülkelere hakim olabilmek için onların bazen çatıştıkları görülüyormuş. Anlaşma ve münakaşa arasında duran bu şekildeki iki vaziyete de gücünü dağıtıp, başına vurup elinden almaya razı olmayan Kazakların yurduna savaş açabilecekleri pek mümkün görünmüyor. Bundan bir iki ay önce Aralbay'ın (25) çağırıp getirdiği Töle Bey'in tahmini de öyleydi. Eğer adı geçen iki ülkeyi sömürmek için paylaşırlarsa o zaman Kazaklara tehlike, savaşılırsa tekrar kalkınmalarına kadar Kazak kendi işini görür. Ama ortalığı karıştıran Moğol Hanı değil, Borolday handan ayrılan Şamalhan ve Kaskelen Binbaşı'nın tümenini (30) paramparça eden yöredeki Kazaklara kasten yapılmıştı.

Rayimbek yanındaki Kabay ve ozan Biyeke'ye bakarak;

– Bunları şimdilik az askerle karşılayalım, – dedi. (35)

ikisi yarışırçasına – İyi yolculuklar, oğlum! – dediler. Toplanan yiğitlere ak sakallı atalar, ak saçlı analar “amin” diyerek ellerini açıp dua ettiler.

Rayimbek birliğiyle tanımış olalım diye Satay köyünden geçtiler. Dışarıdan bakıldığında köyde istila belli olmuyor. Eteği geniş, (40) yatağında suyu dar şekilde akarken nehrin iki yanında yeri dağ faresi gibi kazarak yapılan evlerin bacalarından sürekli duman tütmekte. Birinde açık mavi, birinde ise koyu mavi. Normal odun ya da tezek tütünü. Kapının önünde yürüyen birkaç kişi olmasa pek öyle gezip dolaşan adam pek (45) görünmüyor. Üstelik ovada sobalardan dumanın düzenli çıktığına bakılırsa istiladan berkemal. Yine de emin [117] olmak için Rayimbek Berden’in yanına bir yiğidi katarak oraya gönderip kendileri de yola devam etti. Çok geçmeden ikisi arkalarından yetişti.

– Köyde vaziyet berkemal, – dedi.

– Bir ak sakallı yaşlı adamdan olanları (5) sordum. Fakat, bütün hayvanları sürüp gitmişler. Nöbetteki üç kişiyi öldürüp ikisini bağlayıp götürmüşler. Satay da üç yüze yakın yiğitle arkasından gittiğinde iki sağım kadar vakit geçmişti, – deyip Berden açık bir şekilde vaziyeti beyan etti. (10)

– Öyleyse, biz de biraz hızlı gitmeliyiz – dedi ve Rayimbek Kökoynak’ın yavaş yürüyüşünü hızlandırarak ilerleyip gitti.

Kökoynak’ın rahvan yürüyüşünü diğer atların her zaman örnek alarak orta hızla gitmesi bir adetti. Rayimbek gidenlerden önce davranıp peşinden dört nala koşturdu. (15)

Öğleye doğru Rayimbek ve yiğitleri kanın gövdeyi götürdüğü bir savaşa rast geldiler. Geniş olmayan bir meydanda iki tarafı bir birine girmiş kanlı bir mücadele sürüyordu. Kazak’ı ne kadar, Kalmuk’u ne kadar, anlaşılıyor.

– Kazak askerleriyle Oyratların karışıklığı işte, – dedi Rayimbek, (20) yiğitlere iştirirerek, – biraz yaklaşarak gideriz ve atın başını koyuveririz.

– Bizim iki bölük askerimizin yanında, savaş meydanındakiler üç dört kat fazla gözüküyor. Kazak yiğitlerinden biri şunun üstesinden gelir desek, onlardan üç kat fazlası (25) çeriler, – deyip Rayimbek’in arkasındaki askerlerin birisi korktuğunu belli etti.

– Yani bütün Kazak yiğitleri, Moğol askerinin yarsı kadar demek mi istiyorsun? O zaman, savaşa girmeden geri mi dönelim? – dedi Rayimbek ona bakmadan (30) sırada.

O komutanın alaylı sözlerinden doğru mu, yanlış mı anlayamadan biraz sessizce bekledikten sonra:

– Uzun süre toprak atmak olur mu, – deyip gülümsedi.

Rayimbek’in ateşten de, sudan da korkmadığını arkasından iki yüz (35) değil, iki adam gelse da nara atarak savaşaacağını çok iyi bilen Esenbek, Berden ve Oljabaylar o askere kaşlarını çatıp ateş püskürterek baktılar. Fakat, serdardan emir bekleyip sessiz kaldılar.

Rayimbek ona bu defa da dönüp bakmadan kim olduğunubilmek istemediğini belirterek – Sen buradan evine dön! – dedi. – Berden, sen (40) yayını hazır tut. Eğer bu geri dönmeden bizim arkamızdan bir adım bile atsa, tam alınının ortasından sapla! Adı çağrılan Berden hemen yayını hazır tuttu. Yiğit palasını savurarak ne yaptım demek istercesine yerinde kıpırdamadan dondu kaldı. Rayimbek nara çekerek düşmana (45) doğru at koşturup saldırıya başladı. Diğer yiğitler de durmayıp arkasından koşturdular. [118]

Toplu şekilde Kazakça nara atıp kanlı savaşa girdiklerinde, sarı bayrak kaldırarak birkaç askeriyle birlikte kenarda duran ordu başı Korday Batır sivri sinek sokmuş gibi yerinden kıpırdamadı. Korday da Borolday gibi Moğol, Şamal Han'ın itaat eden(5) binbaşı rütbesinde komutanı oluyordu. Kazaklara karşı savaş ilan etme konusunda prensten emir olmadıktan sonra, Şamal Han Borolday Komutan'la henüz acısı dağılmamış kervanın öcü için Kazakların malını, mülkünü ellerinden almaya, insanlarını esir almaya eğer gerekirse savaşarak öcünü almaya Korday (10) Batır'ı görevlendirmişlerdi.

Korday önce geyik avına çıkan az adamlar çıkarıp Kazakların nerede hangi köyünün nerede olduğunu, hayvanlarının otlama yerlerini bir parca öğrendi. Sonra her otlama yerlerine, her sürü nöbetçi başına iki üç kişi (15) gelecek şekilde asker göndererek hayvanlarını ellerinden almaya başladı. Geride az sayıdaki asker de yolda bekleyerek kovalayarak alıp getirdikleri at sürüsünü de gözetleyerek sürüp giderler. Eğer takipçiler çok ise, daha da fazla askerle beraber Korday kendisi bekliyor.

Şamal Han'ın gösterdiği taktiği ile bugün de eskisi gibi kaygısız (20) olmayıp tedbir almaya başlayan Kazaklara da Korday bir yol buldu. Böyle yapıp az adamlarla rast gele çarpışarak yardıma çağırılmadan bu taktiği de engel olmaya çalışan kişilerin halkasını dağıtıp bozarak kaçmaktı. Kazakların harekete geçin, sözünü duyunca ihtiyar, çoluk çocuğa kadar (25) herkes mücadeleye girişeceğine Korday Komutan inanmış idi. Böyle durumlarda binbaşının yüreği de hızla atmaya başlardı.

İşte, şimdi de kendi askerinin çokluğundan emin olsa da "Ata bin!", "Ata bin!" "Rayimbek!", "Rayimbek!" diye çağırışlarını işitince başının üstündeki derinin titrediğini sezdi. Fakat Kazaklara bu (30) iki yüz kişilik grubu alışık olduğu gibi çok asker, dikkate alınacak bir güç olarak sayılmasına rağmen, Korday'a bir göle dökülen kaynak suyu gibidir. Gölde ne kadar dalga oluşturabilecek der gibi çevresindeki durumu askerlerine hissettirmeden izlemekte. Rayimbek yiğitleriyle nara atarak kalabalık gruba dalıverdi. (35)

– Rayimbek! Rayimbek!...

– Can Verme! Can Verme!

– Salla! Vur!..

– Öldür, yok et! Acıma!..

Bunların narasını duyan bir Oyrat yüzbaşının birisi (40) savaş meydanını bırakarak Korday'a doğru at sürdü. Yetişip ulaştığında komutan kara atın üstünde oturarak – Ne diyeceksin? – dedi. – Bahadır komutan, şimdi katılanların başında Rayimbek varmış!

Oysa biraz önce Kazakların yeryüzünü başına geçirerek nara atıp (45) gelenleri gören komutan onların içinde Rayimbek'in inadını tanıyamamıştı. [119] Önceden tanıdık gelen bu ismi bir yüzbaşidan duyduğunda biraz titreyiverdi.

Komutan biraz eğilip bir şeyler söylemek isteyerek – Sen Rayimbek'i tanıyabildin mi? – dedi.

– (5) Biraz önce, yiğitlerinin önünde kendisini de, atını da gördüm. Bundan sonra bir daha karşılaşırsak tanırım, – diyerek cevap verdi yüzbaşı.

– O zaman askerin yarısıyla da olsa, onu bana diri olarak getir.

– Bahadır komutan, o çok yaman birisi, iki elinde de silah. (10) Dizgini tutmuyor. Altındaki gök atı bile iğ ağacı gibi eğilir, – derken yüzbaşının gözleri yerinden çıka yazdı.

– Söylediklerimi tekrarlamam! Beş yüz bin askeriyle saldır, kalanı geberip gitsin! Rayimbek'i diri olarak yakalayıp getirmezsen başın gidecek! (15)

Yüzbaşı ağzını açmadan, atın başını çevirerek sürüp gitti. Kanlı savaş meydanına geldi ve her askerin duyacağı şekilde: “Gök atlı Kazak'ı tutun! Diri yakalayın!” – diyerek durmadan tekrarlıyordu. Fakat, gök atlı Kazak'a yaklaşanların diri kalmadıklarını görünce kendisi de yanına yaklaşmadı. Yine (20) de deminki sözü tekrar etmeye müsaade etmiyor. Oljabay bu sözü bir kaç kere duyduğunda ne dediğini anlayamamıştı. Sonradan “gök atlı Kazak”ın Rayimbek olduğunu anlayıp ona yaklaşmaya çalıştı. Dikkat etti, askerler canını ortaya koyarak savaşıyorlar. Attan düşerek yerde yatanların da ulaştığı (25) sayı çoğalmaya başladı.

Kendi askerini ve Kazakları kıyafetlerinden ayıran, uzaktaki tepede duran Korday komutan, o gök atlı Kazak'ın sağdan soldan gelenleri öldürdüğünü açıkça gördü. Fakat, kendi askeri ne kadar çok olsa da, onu durdurup etrafını sararak (30) ele geçirelim diye çalışan kimseyi fark edemedi. Birçok askerin ipleri de vardı, fakat ipe yakalamaya çalışan birisini de göremedi.

“Yoksa askerler hepsi itlâf olduktan sonra, onu yalnız kaldığında yakalamak için mi çalışıyorlar? – gibi düşünce geldi aklına. (35)

– O zamana kadar O da hepsini öldürür!...”

Oljabay, Rayimbek'e zar zor yaklaşarak deminki durumu söyleyip onu uyardı. Ve bundan önce de bir çoğunu Rayimbek'i koruyarak onun yanında yürüyüp savaşınlar diye söyleyip uyarılmıştı. Şimdi kendisi de serdarının yanında olmaya çıktı. Bölük komutanlarının (40) kahramanlığını gören bazı yiğitler onu korumaya değil de, onun yanında korunmak şeklinde can kurtarmak olarak algıladılar. Ve bu düşünce ile yaklaşmaya çalışarak savaşınlar da var.

Savaş uzun sürdü. Gün de battı. Karı erimiş fakat kurumamış nemli yer, toprak ev/dam dikmek için güzel bir gevrek (45) çamur hâlinde. O yerin üzerine dökülen kanla karışan çamura atlar dizlerine kadar batmış durumda. [120]

Komutanın emrini yerine getirmek için yüzbaşı ne kadar çalışsa da, çerilerin Rayimbek'i kuşatmasının yerine Kazakların onu kuşatıverdiğini gördü. Rayimbek çevresini donatan kendi askerlerinin

çok yaklaştıklarını Oljabay'ın seslenişinden anladı, üstelik onlar iyice yaklaşıvererek (5) kılıcını oynatmaya engellemeye başlarken: "Önümü açın, eğilerek yürüyüp öyle savaşın! Pesetmeyin! Biz yeneceğiz!" diye bağırdı. Bir arada Satay'ın kuşatılmış hâli gözüne çalınca Rayimbek Kökoynak'ı o tarafa çevirdi. Gruba yaklaştığında birden bire önünden geçen bir asker (10) attığı iple Rayimbek'i boynundan yakalayiverdi. Onun arkasından yetişen Berden kılıcını fazla savurmadan Rayimbek'in kendisi kılıcıyla kesiverdi. Halka yapıp ipi atan asker gururla onu çekmek isterken, neredeyse boğulacak gibi öksürtüp dururken Berden'le arka arkaya koşan Esenbek kementçi askerin önünü (15) beklenilmeyen yerden kapatıverdi. Palasını başının üstünde sallayarak gelen Esenbek, üzeri zırhla kaplı askerin neresinden vuracağım diye düşünmeden, tam boğazından kesiverdi. Bu Rayimbek'i yakalamaya emir alan yüzbaşının ta kendisiydi. (20) Rayimbek Satay'ı kuşatmadan kurtarıverdi. Onun sol elini kıpırdatmadan sağ eliyle silah kullandığını gören Balpık, yanına yetişip geldi. O yaklaşarak gelen düşmanı şaşmadan mızrakla yere düşürüp – Yaralandın mı Satay? – dedi. (25)

Satay etrafına bakınarak – Öyle olsa gerek, sol elimi bir türlü kaldıramıyorum, – dedi.

Balpık – Geç oldu. Kayıp ta çok, geri çekilsek nasıl olur? – dedi. Rayimbek'i esir alma emri gerçekleşmeyince Korday'ın yerinden kıpırdamaya niyeti olmayan bir hâli var. (30)

Satay – Rayimbek'e söyle, – dedi.

– Çekilmeye karşı değilim.

Rayimbek onu duyduğunda – Geri çekilsek çekilelim, – dedi.

– Fakat savaşarak çekilelim...

Düşman arkadan belli bir yere kadar peşlerine takılıp geldi. Kendileri de çok yorgun gibiydiler. Kazaklar kaçtı diye (35) takip etmeden yavaş ilerledikleri anlaşılıyor. Gönüllü Kazak askerleri atın başını çevirmeden arkaya bakıp yaydan ok fırlattı. Kahramanlık göstererek öne çıkan bir iki takipçiyi alınlarından vurup durdurarak dinlenmeden kendileri uzaklaşiverdi.

Rayimbek ve Satay beş altı kilometre uzaklaştıktan sonra, bir (40) vadide durdular. Yiğitlerin hepsini bir araya toplayıp yoklama yaptı. Birkaç kişi kayıptı. Onlara salavat getirip yas tuttu. Satay'ın sol omzuna ya mızrak ya da demir çomak (gönüllüler ile askerlerin elinde ve belinde sadece kılıç, mızrak, yay değil, kalınlığı bilek kadar kayın ağacından (45) sopa, başı yumruk gibi demir çomak ta bulunuyordu) sertçe değmiş ve elindeki silahı yere düşmüştü. Şu çomağın değdiği omzu [121] şişerek kuvveti gidip cansızlaşmışmış. Şişkinliği henüz daha geçmemiş, ancak bir ara koluna can girip kımıldamaya başladı. Rayimbek emir verici tonla:

– Düşmanın elimizden alıp götürdüğü atlardan yaralı bir tayı bile bırakmadan, geri çevirip (5) getirmeliyiz! – dedi.

– Korday askeri de az ölmedi. Hayatta kalanlarının sayısı da Kazak yiğitlerinin iki üç katı. Onun için yine iki yüz, üç yüz yiğit toplayıp getirmesi için Berden'le Korambay'ı, her ikisini geri köye gönderdi. Yaralanan Satay Batır da beraber gitti. (10)

Onlar gittikten sonra Rayimbek, Satay ve yüzbaşılar bir olup biraz daha görüştü.

– Biz böyle yapıp gelecek olan yardımı bekleyecek olursak, Kalmukların götürdüğü hayvanlar geri gelmez, – dedi Rayimbek ve Korday askerini yenip, sonra at sürüsünü (15) geri alırsanız diyecek olursak, atları bir daha görememe ihtimalimiz var.

Balpık – Onun için ne yapmalıyız? – dedi. Esenbek – Rayimbek’in söyleyenleri doğru, – dedi. – Biz ne kadar beklesek o kadar atlarımız uzaklaşıp gider. Onun için aramızda bölünüp atların arkasından adam göndermeliyiz. (20)

Onlar meseleyi görüştüktan sonra yirmi kişi ayırıp atların arkasından gönderecek oldular. Atları koşturup götürenler kendi başlarına gitmediler, onları çok kişi koruyarak gittiklerinden takipçileri karşılamak için de Korday’ın askerle beklediğini göz önüne alarak gitmeyi düşündüler. Biraz dinlendikten sonra, yirmi kişi atların arkasından gittiklerinde, diğerleri tekrar gidip (25) Korday’ın ordusuyla savaşmayı öngördüler.

Nöbetçileri öldürüp, her köyden toplanan bine yakın atı götürenler on beş, yirmi kişidir. Bu az güç değildir. Onun arkasından giden yiğitleri az olmalarına rağmen, yirmisi yüze denk olacak şekilde böldü. Diğer yiğitleri kendisi önde olarak, (30) Korday askerine doğru götürecekti.

Sakatay’ın seçtiği yirmi kadar yiğidi beraber götürüp karanlık geceye bakmadan Balpık yola koyulurken biraz ileriden nal sesleri duyulacak dört beş kişilik kadar askeri bir kuvvet görüldü. Önümüzde düşman mı, dost mu çekinecek halleri (35) yok. Tam bu arada kendi adamlarının bulunduğunu önceden biliyormuş gibi emin bir şekilde bastırıp gelir.

Yakınlaşırken: – Rayimbek’in askeri bu mu acaba? – diye kuvvetli bir ses işitildi.

Oljabay neşeyle büyük bir asker (40) yardımı gelirmişçesine sevinerek – O! Bu Berdikey ağabeyimizdir be, – dedi. Rayimbek dönüp geldi ve selâm verdi. Herkes yanına gelerek selâmlaştı. Dört beş adamı beraberinde götürüp sabah köyden erken çıkan Berdikey yol boyu Rayimbek’in askerini ararken, yolda bir olaya rastlamışlar. Bu insanın vicdanını sızlatan (45) bir olaymış. Berdikeyler Rayimbek’i izleyerek çabuk yürüyüp gelirken [122] önlerinde birdenbire bir iki kararan bir şeyler görür. Birisi biraz küçükçe öbürü de büyükçe. Yakına gelip bakınca, birisi adam, birisi de at. İkisi de ölü. Aralarındaki mesafe on, on beş adım kadar. Adamın altında bir şey var, yüzüstü yatıyor. Berdikey’in yanındaki yiğitler (5) atlarından inerek adamı çevirmeye çalışsalar da altındaki yapışmış ayrılmıyor. Öyle yapıp ayırsalar da kucağındaki kurtmuş, ikisi bir birine sıkı yapışmışlar. Adamın yüzünden Kazak ya da Kalmuk olduğunu ayırt etmek mümkün değil. Yara, kan, kalıntı yok. Giysileri de param parça olmuş. Adamın boğazı kurdun (10) ağzında. Olanlara baktığımızda atı da, adamı da kurtların öldürdüğü belli oldu. Ve bir iki tane de değil, birkaç kurt. Yattıkları yer bataklığa dönüşerek etraf iyice karışıp berbat olmuş. Şu vaziyete bakılırsa biraz mücadele olmuş gibi. Adamın da kolay kolay can vermediği anlaşılıyor. Giysileri (15) canavarın dişleriyle, tırnaklarıyla yırtılmış, açık kalan vücudunu da dişleyerek etlerini kopardığı görünüyor. Sadece bir tanesini altına alıp öldürmüş, diğer kurtlar da atla adamın etini doyuncaya kadar yemiş. Adamı atın yanına koyarak üzerini eyer örtüsü ve keçeyle örtmüşler. (20) Oradan

ayrıldıktan sonra üç kişiye rastlayınca onları bu tarafa yönlendirmiş. Onun kim olduğunu bunlardan öğrendikten sonra:

– "Parçalananı düşman kapar, şaşıranı kurt yer" demenin misâli işte budur, yiğitler. İnsan ölse de temiz ölümle, (25) arlı ölümle ölmesi daha evlâ, – dedi Berdikey basını sallayarak.

– Atalarımızdan gelen nasihat, görgü böyledir.

– Hâl hatır sorulduktan sonra, savaşa gitmek üzere olan Rayımbek'in biraz beklemesi gerekirdi. Çünkü Berdikey kürek kemiğine bakıp fal açarak, düşmanın ne tarafa yöneldiğini bildirmeye (30) gelmiş. Onun böyle bir kabiliyetini köydeki Kabay Ozan, Ömen Bey gibi kendi yaşlıları bilirdi, son onca yıl içinde sürgünde patırtılı gürültülü yürüyüşle iltica ederek atların bile yiyeceği kalmadığı yokluk yıllarını, milletin falı avuç içi denildiğini iyice unutmuştur. (35) Köy atlarını götürüp yiğitleri esir alındığı zaman, önceden beri devam edegelen bu güzel hüneri Ömen Bey'in hatırına gelip Berdikey'i aramış.

Yiğitlerini savaşa gönderip köy halkı nevrusun üçüncü gününü kutlarken rast gelmiş. "Beş (40) veren" adındaki kurdun aslan gibi beş oğlunun yiğitliğine mi güvensin, yoksa liderlik yapan Rayımbek'in erliğine mi güvensin, velhasıl bugünlerde kendisinin başı selamette, malı kaybolup gamının, kaygısının yokluğundan mı, Ömen Bey'in gözüne Berdikey'in at sürüsüne düşman dokunmuş gibi pek üzüntülü değilmiş gibi göründü. Ömen Bey bir keresinde (45) Berdikey'in kendisinin idare ettiği köyünde hırsızlık yapanları tutup giderek, yabancı beyin huzuruna çıkıp nefesine zor geleni hatırlayarak yarım yamalak söz ile [123] işin üzüntüsü olmasa da münakaşa çıkar, beni dinler mi sorusuyla da temkinli davranıyordu. Berdikey'den böyle bir davranış görülmediği için içi rahatlamıştı. (5)

– Erlerin, yiğitlerin can alıp can verip zar zor topladıkları hayvanlarını alıp götürmesi "saksığandan korurken tilkinin ağzına düştü" gibi bir iş oldu bu. Göğüslerinde namus ateşi olan yiğitler halen geri almak için uğraşıyorlar. Düşmanın sürüp götürdüğü (10) atların yerini fal açıp öğrenmek – sadece Kazak, Kalmuk ve Kırgızlara has bir yetenek. Ve bu kabiliyetin sende olduğunu bilerek geldim. Yardım et, Berdikey Efendi! – diyerek Ömen Bey tatlı dille ricada bulundu. (15)

Ömen Bey işin aslını söylemese de, bu arada geçmiş meseleleri etkili konuşarak hatiplikle hâlledeemedi üstelik, Berdikey kabul eder mi? Ömen Bey için olmasa da, zar zor geçinen kalabalık millet için elinden ne gelse yapmaya hazır.

Şimdiki iş fal açmak için sadece kürek kemiği bulmaktı. (20) Falcıların söylediklerine göre, bu işin belli şartları varmış. En önemli olanı, koyunun kürek kemiğinden olması gerekir. Koyun kürek kemiklerinin hepsinin de aynı olmasına rağmen falcı için ayrıcalıkları varmış. Etek tarafının ince ya da kalın olması (25) gibi. Falcının seçtiği ise; eteğinin güneş görünebilecek kadar ince, yukarisının da kalın olması. Bu kürek kemiği her falcının evinde kendi ihtiyacı için ya da milletin ihtiyacı için olması gerekir. Fakat, şu anda o hâcet Berdikey'de yok. (30)

Berdikey vazgeçermişçesine bir sınamayla.beyin yüzüne gülümseyip bakarak:

– Başımıza gelen bu zor günlerde fal kemiği bir yana canımız nerede kaldığını bile bilmiyoruz, Ömeke. Şimdi en azından bir, ya da uygun bir kemik bulununcaya dek birkaç koyun kurban etmemiz gerekiyor, – dedi. Berdikey ne yapar acaba der gibi beyin yüzü gülümseyerek bakıp. (35)

Gerçekten çalışmak için âletin bulunması gerekiyordu. Onu isteyen de Ömen'in kendisidir. Zararını sen gör, faydasını da ben göreyim demekte haksızlık. Başka çare yok. Bey "Eğer atlar geri sağ selim dönerse borcu diğerlerinden toplarım" diye içinden geçirdi (45) ve "tamam" deyip başını salladı.

(40) Berdikey Bey'in hangi şartla olursa olsun olumlu bakacağını öğrenerek:

– Tamam, Ömeke.– dedi.

– Önce yeni fal kemiğini değil, eskisini bir arayalım. En uygun olanı da bu...

Sonunda, Berdikey'in ihtiyacı olan fal kemiğini bulmuş, aranan bu idi. Fakat şimdi gece. Karanlıkta kestirmek zor. Şafağı (45) beklemek gerekiyor. Bunu yapsan at sürüsü uzaklaşıverir. [124] O (atları) geri getirilmez duruma bir adım daha yaklaşıldı demektir. "Şimdi ne yapmalı?" Bu soruya:

– Bir yerde durmaktansa, atların gittiği tarafa doğru hareket etmek daha faydalı, – diye akıl verdi Berdikey. Balpık başkanlığındaki (5) grup atlarına binerek harekete geçti. Berdikey birlikte gitti. Satay Korday tarafına doğru ilerledi.

Şafak söküp güneşin ışıkları etrafı iyice aydınlattığı zaman Berdikey beyaz beze sardığı koyunun kürek kemiğini alıp bakmaya başladı. Yüzünü önce doğruya doğru çevirdi, ondan sonra kuzey doğruya doğru döndü. Sonra yavaş yavaş tekrar doğu (10) tarafına yönünü değiştirdi. Fal kemiğinin başından tutarak etek tarafını yukarı doğru kaldırdı. İnce olan kısmını güneşe karşı tutarak hiç kımıldamadan biraz bekledi. Biraz sonra kemiğinden gözünü ayıramadığı sırada:

– Atlar gece boyunca hareket etmiş. Yani durmadan atı (15) sürmüşler. Şu an durdular. Herhalde gece sürüp, gündüz kimsenin görmemesi için bir vadiye atları toplayıp, kendileri de, hayvanları da, dinlendirmiş olmalılar, – dedi Berdikey.

– Geçenlerde Kalmukların at sürüsünü kaçırdığımızda biz de öyle yapardık.

– Sizin tahmininize göre atlar şu an bizim karşımızda öyle değil (20) mi, Berdi Ağa? – diye Balpık sordu.

Berdikey kömür gibi sim siyah sakalını okşayarak, uzun bıyıklarını burup – Benim tahminim değil, fal kemiğinde öyle görünüyor. Atlar tam karşınızda hem de o kadar da uzakta değil. Onlar Korday gibi güçlü koruyucularına güvenerek yavaş yavaş hareket etmiş olmalı. İlkbaharın hamlığı üzerinde olan atlar da belki hızla (25) sürülmeye dayanamamıştır. Biraz hızla ilerlersek ulaşmamıza çok az kaldı – dedi. Dikkatle bakana sanki birisine kendisinin de baba düşmanıya yaka parça olmaya cesaret edip kartal gibi hevesli durduğu görüntüsünü verir. Berdikey'in yaşı ömrün yarısı (30) elliye gelmişti. Lâkin o et yiyip, göbek bağlayıp her zaman evde oturanlardan değil, ata binmeyi öğrendiği günden bu yana at üzerinde olduğundan çalışkan ve çeviktir. Kendisi avcı, bilgin avcı kuş eğitcisidir. O da insanın tembelleşmesinden koruyan ve yem isteyen şahin gibi hareketliliğe alıştıran kabiliyet olsa gerek. (35)

Berdikey'in vücut yapısı iri ve kuvvetlidir. Böyle olmasına rağmen kendisinin kara kartalı gibi hareketli hızlı ve çeviktir. Beş silahı her zaman hazır bulunan ve şu an düşmana saldıracaklarsa ilk önce hücum edeceğı benziyor. Yiğitlerin birçoğundan iki nesil yaş büyük (40) bir adamın mücadeleye hazır ve istekli oluşunu görünce yiğitler de tereddüt etmediler. Kürek kemikçisinin gösterdiği tarafa doğru ilerlemeye başladılar. Aradığı hayvanı buluncaya kadar zaman zaman durup kürek kemiğine bakmak, fal açan adamın adetidir. Çünkü at kaçıran (45) düşmanın her zaman aynı istikamette gitmeme ihtimali vardır. Güneş yerden mızrak boyu yükseldiğinde kürek kemiğine bir daha baktı ve [125] Berdikey hayran kaldı. Sanki gözlerinin önü bulanık gibi gözlerini çabuk çabuk açıp kapatıverdi. Parmaklarıyla gözlerini bir okşayıp tekrar baktı. Yine şaşkın bir şekilde durup:

– Yiğitler bir enteresan olay oldu! – dedi. Kaçırılan (5) atlar bize doğru yöneldi.

– Hayvanların sürülmesi durduktan sonra geri istikamette otlamaya başlamıştır belki – dedi Balpık.

– Yok, bu bir otlama değil, bütün hızıyla kaçmak ya da arkasından süratle kovalanmaktır, – dedi Berdikey kürek kemiğinden gözünü ayırmadan, (10) boşuna değil, bir sebep var. Ne de olsa hızımızı arttıralım...

Balpık Berdike'ye yaklaşarak – Beydibek babamızın düşmanları tarafından kaçırılan atlar Domalak anamızın beslediği aygırın kişnediği sesinden geri döndükleri hakkında efsane vardı ya. Öyle bir keramet olabilir – deyip güldü. (15)

Berdikey kürek kemiğine bir daha bakarak – Öyle bir evliya şimdi varsa ne güzel. İşte atlar bize, biz atlara yaklaşmaya başladık. Şimdi de bir tepe aşsak karşılaşırız, – dedi.

Tam o sırada, kara moloz gibi toplanan kalabalık at sürüsünün kurtlardan kaçır gibi koşup karşılarına çıktı. En önde yalnız siyah bir at, diğerleri onun arkasından ipe dizilmiş gibi aynı hızda ve düzenli bir şekilde koşuyorlar. En (20) öndeki atın üzerinde oturan biri var gibi. Ama iri yapılı birisine değil, küçük birisine benziyor.

– Ayrılın! – dedi Berdikey yanındakilere çabuk ve (25) sert emir vererek. Yoksa atların altında kalırız. Balpık senin atın hızlı koşuyor. Onun için bu atların önüne düş. Böylece bu önde geleni yönlendirmiş olacaksın. Biz ikiye ayrılırız, arkasında düşman varsa onlarla savaşıyoruz.

Onlara doğru büyük bir dalga şeklinde gelen o kadar çok atların önünde bir biriyle danışmaya (30) fırsat var mı? Başta Balpık olmak üzere herkes, dediği aynen vuku bulan falcının söylediklerini aynen yapmaya başladılar. Diğerleri iki kanata doğru hızla ayrıldılar. Büyük bir deniz dalgası gibi gelen atları yalnız beklemeye koyulan Balpık atını geri çevirip kendisi arkasına doğru baktığında, dizginin ucunu fırlatarak en önde koşan tek kara atın üzerinde insan olduğunu net bir şekilde gördü. (35) Kendisi küçük küçük olmasına rağmen atın yelesinden tutarak ata adeta yapışmış gibiydi. Çok yaklaştığı anda da "Beydibek!", "Beydibek!", diye nara atmıştı. "Beydibek" Ulu Cüz Üysün neslinin lakabı. Yedi atasına kadarki şecereyi beş yaşından itibaren dedelerini tanıyan çocukların (40) hepsi biliyor. Öyle ise bu Kazakmış diye düşündü o sıralarda Balpık... Evvela o bir iki defa bu şekilde seslenerek, sonra da: –

Ağabey, beni bekleme , öne, öne düşüp koşuver! – dedi rica eder gibi. Balpık onun atının hızı hâlâ yavaşlamadığını görünce gerçekten (45) de yedeğe almak gereksiz diye düşündü. Daha iyisi onun bu istikametini değiştirmeden kendisi arkadakilerine doğru gitmeyi düşündü. [126]

– Sen bu istikamette devam et, atların arka tarafında düşman var, ben oraya gidiyorum – dedi. Hemen sola dönerek biraz kenara doğru ilerledi sonra ilk gördüğü gibi değil, biraz dağınık bir şekilde koşan atların arkasına doğru hızla at koşturmaya başladı. (5) Sürünün sonuna doğru yaklaştığında savaş halindeki insanları gördü. Balpık iyice yaklaştığında savaş alanından birisi ayrılarak, geriye doğru hızla kaçmaya başladı. Atına güvenen asker olsa gerek, arkasına bile bakmadan hızlı bir şekilde sinek gibi gidiverdi. Onu kimse görmediği için arkasından takip eden (10) hiç kimse olmadı.

“Korday'a haber vermeye gidiyorsun herhalde. Sen ulaşmadan boynunu koparıyorum” – dedi ve Balpık savaşa katılmadan onu kovalamaya başladı. Çok hızlı koşmasına rağmen kurtulamadı. Çok geçmeden ona yaklaştım derken (15) epey uzadığını düşünerek arkasına bakan firari birisinin kendisini takibe alarak hızla yaklaştığını görünce korkmaya başladı. O da çok maceralar geçirmiş tecrübeli birisiymiş. “Kendisi takip eden Kazakla vuruşmaktansa, bundan kaçıp kurtularak komutanımıza haber vermem daha faydalıdır” – diye düşündü. Hiç durmadan ilerlerken kurtulmanın yolu, takip edenin atını öldürmektir... (20) O yayını hazırlarken Balpık onu vurmaya başlamıştı. “Düşmanın kılını çeksen bile faydadır” sözünü hatırlayarak askerin hızlı koşan atını eğeriyle birlikte ele geçirdi.

Hepsi bu mu, ya da yarışı arkasında mı kaldı, belirsiz, at sürüsünün arkasından (25) koşan asker topu topu on kadar adammış, sayısı yirmiden fazla olan Kazak yiğitleri hiçbirini bırakmadan, hepsini öldürmüşler, kaçan atlar durmuş. Fakat nefesi daha dinmemişti. Sanki “ey insanlar bu kadar kovalayıp zorladığınız yeter, şimdi biraz dinlenmeye izin verin” dercesine kendilerini sürüp getiren yiğitlere (30) gazaplı gözlerle bakarak, adımlarını zar zor atıyorlardı. Çoğu doğum yapacak olan gebe atlar, taylar ve körpe at yavrularıdır. Aralarında binek atları da vardı. Berdikey pişman bir şekilde – Bu kadar kovalanan gebe atlar arasında ihtiyarlamış olanları düşük yapar – dedi. (35)

– Şimdi de hiç durmadan hareket etmeleri gerekiyor.

– Evet, ne olursa da köye yaklaştığında olsun, hiç değilse ölü doğan kulunların derisini almak ta faydadır, – diyerek Balpık yer gösteriverdi.

Köye gönderdikleri Berden ve yanındakileri yüzden fazla yiğit toplayarak (40) Rayımbek'in askerlerine katılmışlar. Onu savaş alanında yararlanarak dönen iki yiğit söyledi. Gönüllülerle düşman askerlerin arasındaki savaş çok çetin geçti diyorlar. Kazak yiğitlerin evvela az oldukları anlaşılıp eskisi gibi düşünülünce ciddi bir şekilde kaybetmeye başladığında (45) bizim taraftan yeni bir takviye gelerek güçlendirmişler. Kazakların çoğalmaya başladığından korkmaya başlayan düşman askerlerinin bazıları kaçarak bozguna uğramaya başlamış. Ordu komutanının izni olmadan [127] kaçan korkakları Korday kendisi vurdurarak zar zor toparlanmış. Şu an Kazak yiğitlerinin güç ve kuvvetleri onlardan aşağı değilmiş.

“Siz kendiniz olmasanız bile başkaları aracılığıyla şunu iletin: Balpık atları kurtarmak için ta buraya kadar yardıma geleceğim diye avare olmasın, (5) kendimiz hallediveririz” diyerek selam göndermiş. Rayimbek aleyküm selam dedi ve ilerlemeye devam etti.

Şimdi de sohbet, atların nasıl geri geldikleri konusunda devam etti.

Düşmanlar mağlup olup, kaçan atlar durduğu zaman demin atların (10) önünde koşan adam da atını geri çevirip gelmişti. O yaklaşarak selam verdiğiinde:

– Vah, şunu bizim gibi “adam” zannediyorduk, bu bir çocukmuş be!

– Üstelik altındakine at desek, yelesi ve kuyruğu büyükçe bir aygır gibi.

– (15) Ey cemaat, bu bizim Ömen Bey’in aygır – deyip yiğitler bağırıvermişler.

– On kadar at sürüsünü idare edip koşturan “Talan, sürgün” yıllarında babasını savaşta kaybetmiş ve annesiyle birlikte Kalmukların eline esir düşen Maldıbay adlı çocuktur. O zamanlar çocuk yedi sekiz (20) yaşlarındaymış. Esir alanlar çocuğu annesinden ayırarak alıp götürüyor. Ganimeti paylaşır gibi bu çocuğu zengin bir keşiş isteyip alır. Bunu aldığı zaman da evlat edinmek için değil, köle olarak hayvan güttürmek için alır. Esir düşen Kazak tabii ki masrafsız ve zararsız bedava bir köle olur. (25)

Maldıbay’ı evvela kendisinin eskiden beri çalışan hizmetçilerinin yanında koyun, kuzu peşine salar. Büyüdüğünde de at sürüsünü güder. O köle iken kışın ve yazın hayvan güderek sağlam ve dayanıklı olarak büyür.

Bu zengin adam onu kendi boyundan sayarak tamamen “Kalmukların Çahar boyundan biri” olup (30) gitti diye düşünür. Ama beş yaşından itibaren babasından şecere dinleyerek büyüyen çocuk kendi ceddinin kim olduğunu unutmamıştır. On iki, on üç yaşında iken bir zamanlar ayrılmış olduğu annesini aramaya başlar. Fakat hiçbir haber alamaz, sonra da ümidini keser. Dikkatle soruştururken birilerinden esir düşen güzel kızları ve (35) genç kadınları içeride tutup Çin Hanı’na hediye olarak gönderdiğini bilir. Annesi onların arasında mı gitti, yoksa zengin birisine cariye olarak mı çalışıyor, onu da tam olarak bilmiyor.

Bugünlerde yabancı birisi olduğunu hiç belli etmezdi, binilmeye alışmamış atları alıştırmak ve at binmede çok maharetli ve güvenli kölesini o (40) zengin adam at kaçırmaya gidenlere katmıştı. Kölelikten ne şekilde kurtulup doğduğu yeri nasıl bulacağını düşünen ve hayal eden zeki ve onurlu çocuğa bu bir fırsat idi. Evvela at hırsızlarıyla [128] beraber giderek fırsat bulursa Kazakların köyünde kalmayı bile düşünmüştü. Böyle yapmak bir yana at sürüsü nöbetindeki Kazak yiğitleri bile kaçarak kurtulamadılar. Öldürebilecekleri kadar çok adam öldürüp, kalan ikisini esir alarak bağlayıp götürmüşlerdi ama savaşta ağır yaralanan (5) birisi yolda canını teslim etti.

Birisi eli kolu bağlı durumda, adamlar onu kendileriyle iki elini çözmeden göz hapsinde tutuyor. Dün iki adam onu ata bindirerek, biri önünden çekerek, biri arkadan kamçılıyarak Şamal Han’ın sarayına götürdüler.

Yolculuktan bir gün önce Maldıbay esir yiğide gizlice (10) giderek “Ağa isterseniz serbest bırakayım, kaçınız”, demişti, herhalde kandırıyor veya kaçarken kurtulamazsam öldürüyorlar mı, bir gün de olsa yaşamak iyidir elbet diye mi düşündü, ancak kabul etmedi.

– Adını sanını sordun mu, kimmiş acaba? – dedi Berdikey. Sordum, önce söylemek istemedi, sonra Akberdi olduğunu söyledi. (15)

– Akberdi mi diyorsun?! O Ömen Bey’le beraber gelerek bir yiğidin gözlerini çıkaran değil miydi? – diye soran Berdikey’in sorusuna yiğitler:

– Tam kendisi, – diye cevap verdiler. Maldıbay sözüne devam etti. (20)

– O gün gebe kısraklar karınlarındaki yavrularını bırakmasınlar diye kovalamadan yavaşça sürerek sabahleyin vadi gibi bir yerde durakladı. “Sen kenara çıkıp gözcülük yapadur. Biz atıştırıp biraz kestirelim, ondan sonra sırayı sana veririz. Bütün gün uyusan da serbest” diyerek Maldıbay’ı nöbete gönderdiler. Adamlar evvela tuluktaki rakıdan (25) sırayla yudumlayıp ondan sonra ekmek ile sertleştirilmiş ağızdan doyana kadar yediler ve eyerin altına örtüyü yere sererek eğeri de yastık yaparak uykuya daldılar. Maldıbay’ın istediği de buydu. Amacını gerçekleştirmek için hemen harekete geçti.

İki üç gün, bütün gün boyu yıkları sürerken bini (30) aşan atların içinden bir aygır gözüne çarpmıştı. Tarak gibi yelesi, yeri süpüren kucak dolusu kuyruğu olan tepe gibi boz aygır ile haşır neşir olan eski seyisin gözünü kamaştırıp, dikkatini celbeden boz aygırın kendi sürüsünü adamlar tutmaya çalıştığı zaman yakalatmadan kendi grubunu kaçırmak (35) bile istemişti. Şimdi genç yilkıcının (Maldıbay’ın) aklına o aygır geldi. Onu nasıl yakalamak gerektiğini düşünmeye başladı. İyi ki o aygır diğer yilkılardan ayrı olarak kendi grubu ile birlikte otlanıyormuş. Bağımsızlığa kavuşursa yem yediği yere dönecek hali de var. Kovalanarak gelen aç (40) atlar başlarını kaldırmadan otlandı. Boz aygırın da aynı durumda olduğunu düşünen Maldıbay, bir avuç ayrık otu toplayarak önünden yanına yaklaştı. Kendisi sadece aygır değil daha önce binek olarak kullanıldığını da anladı. Önce iki kulağını geri çevirerek tepki gösterip [129] razı olmayarak uzatılan otlara da isteksiz baktı. Daha sonra boynunu uzatarak otu azıcık yedi ve tekrar geri çekildi. Maldıbay onun peşini bırakmadı. İhlasla “gel hayvan, gel” diye yumuşakça çağırarak özel bir ilgi gösterdi. Tekrar tekrar (5) kuru ayrık otu toplayarak aygıra uzattı ve kafasından okşayarak, kulak dibini kaşıyarak nihayet yelesinden tutmayı başardı. İpin ucuyla boynundan bağladı ve kendi atını eğerini boz aygırın üzerine koyarak değiştirdi. Eğerleyip bindi. Vakit kaybetmeden kenara çekildi. “Boz aygır şimdi bir kişneyirse” diye düşündü. İleri (10) yavaşça hareket etti. Eğer kişneyerek kendi grubunu yanına çağırıp beraberinde götürmeyi başaramazsa en azından atların yarısını sürüp kaçırırım düşüncesi de Maldıbay’ın aklına geldi. Biraz uzaklaşınca geri bakarak boz aygır kişneye durdu.. Sahiplerinin gür sesini duyan atlar başlarını kaldırırverdi. (15)

Yilkıcı yalvarırcasına – Bir daha kişne, hayvanım bir daha, bir daha – dedi. Aygır onu anlamış gibi bir daha kişnedi. Maldıbay aygırdan inerek bütün sürüyü görebilecek bir tepeye çıktı ve boz aygırın başını bu tarafa çeviriverdi. Sürü kaymış, (20) önü bu tarafa harekete geçmiş. “Hey, bekle!” dedi içinden. Boz aygır üçüncü, dördüncü kez kişnediğinde birinin arkasından biri takip ederek gelip at sürüsünü o şekilde yönlendirdi. Sürünün önü yakınlaştığında aygır yerinde tepinip toynaklarını takırdatıp kemendi

birden çekmeye başlayınca çocuk az kalsın ondan ayrı kalacaktı. Üstüne sıçrayarak binip birlikte gitti. O (25) götürülen güzel aygır şaha kalkıp kişneyerek ardına baka baka kaçar gibi çifte vurdu. Boz aygırın çıkan sesini sürü çabucak tanıyıp önündeki kısıraklar “geliyoruz” dermiş gibi kişneyip tayların sesini dinleyerek birbirlerine ulaştılar. Adamlar neredeyse uyanacak oldu ve acele etti Maldıbay. Sonuçta (30) ilerleyip uzaklaşmaya, hızlı bir şekilde dört nala koşmaya başlayan sürünün önu hafif tırıs geçti.

“Kazaklar kaybolan maldan ümit kestiler mi? – diye düşündü, sürüyü sürüp gideli üç gün oldu, hâlen takipçilerin karaltısı görünmüyor.” (35) Adamlar atlarına binip sürünün arkasına düşmüş olmalı ki, arka taraftan hay huy sesleri işitildi. Maldıbay şimdi boz aygırı bütün gücüyle koşturdu. O zaman yine Berdikeyler karşı gelmişti.

– Vay, barekallah, cesur yiğit sen misin be, Maldıbay!

– Anana rahmet, seni doğurmuş! (40)

– Ana sütün helalmiş.

– Atana yakışır bir evlatmışsın, bin yaşa! – deyip sohbetin başında yiğitler çevirerek ortaya alıp omuzlarına kaldırmak alıp gitti. – Bana Kalmukların verdiği isim Malay, – dedi gülererek. – Tamam, Malay olsun. Artık sana Malay yerine Kanay da dense (45) olur, yalnız Hûda kem gözden saklasın! Bu günden başlayarak Maldıbay, Malay diye çağırıldı. [130]

Kürek kemiğinin üzerinde yorum yapıp at sürüsünün yönünü tam hatasız bir şekilde bilen Berdikey’in yeteneğini de överek biraz yakın yere götürüp bıraktı.

– Ebin Usta bir çok örgenciye kendisinin zergerliğini öğretti.

Zalun ihtiyar silahçılığı öğretiyor. İşte sizin bu (5) düşmanı yenme hünerinizi başkalarına alıştırmak, öğretmek gerekmez mi? – deyip sordu Balpık Berdikey’den.

– Başkalarına öğretmeyi denedim. Onu öz çocuklarım bile öğrenemedi. Bunun özü zergerlik, seyislik, kuş beyliği, silahçılık, kırıkçılık gibi elle tutup gözle görececek (10) hüner değil, din adamı, nasihatçi, ağıtçı gibi adama, zamanında ana karnında biten, Tanrı’mın, babamın bana bizzat kendisinin bahsettiği hasiyetidir diyorum, – diye Berdikey düşünerek cevap verdi.

Bin kadar tahmin olunan at sürüsünün hepsini sürüp sağ selim memleketin hududuna yetiştirdi. Düşmanın sürdüğü malları ile cevap vermeye giden oğullarının (15) selametini dileyerek onların geleceği tarafa bakıp gözlerini ufka saplayarak yol bekleyip giden her köyün adamları kendi köyünün ve kendi evlerinin at sürüsünü derleyip toplayıp bölüştürerek alıp gitti. Ertesi gün ihtiyar, zayıf kısırakları toplanarak at yavrularını ayırdı. Onun sahipleri “bu da olsa olsa Moğol Prensi’nin başa sardığı bir beladır elbette”, (20) deyip ona da bir defa daha beddua, lanet yağdırdı.

Nevruz ile baharın buluştuğu zaman. Baharın kışı uğurlayıp göndererek kendisinin büyüleyici gücüne tamamen geldiği çağı. Önce yeşil örtüye bürünen yer yüzünün üstü türlü renklerle gün geçtikçe değişerek renkten renge girip dokunmuş bir kilime dönüşüverdi. Bahar gününün (25) kokusunda da bir çeşit farklılık var. Bazen eriyip yağın köpük kar, bazen yağmurla karışık yağıp gün geçiren fırtınalı hava

ile bitkilerin hoş kokusu burnuna gelip genzini gıdıklıyor. Ağaç dalları tomurcuk atıp, rengarenk kardelenler tamamen boy gösterdi. Bir acayip tabiatın bir (30) güzelliği olan bu harika gülün ömrü kısa, kar eriyip gider gitmez hemen çabucak tepesini gösterir, yeryüzünün şöyle böyle deyinceye kadar sapı bile kalmayıp ömrün kaybolarak gittiğini bile fark edemezsin. Olaylı, patırtılı, gürültülü geçen bu yılki kışın geçişi de tam bu kardelenlerin kısa ömrü gibi oldu. Ancak gün (35) gözü yol beklediği zamanda şimdi görünen derin çay, dere yarıklarında kışlayan halk baharda doğar doğmaz çardak gibi karanlık yer yüzünden çıkarak boy gösterip, ensesini kaldırıp vahanın üstünde yayılarak konup yer değiştirerek, önu arkası genişleyerek neşeli hâlde geldiler. Bu da baharda bütün canlılar kabuğunu, yünü (40) atarak yer ile birlikte canlanan adamları da süsleyip püsleyerek renkten renge çevirdi. Oynayan, hayatın tadını çıkartan çocuklar, kırmızı yeşil giyinen genç kızlar, ılık çalıp at süren, koşturup mal çeviren delikanlılar, yiğitler kaynayan ovanın döşüne yakışacak şekilde can buldu.

[131]

V. BÖLÜM

HAIN

Yeni doğum yapan koyunun, sığırın sütünden ağız yapıp kuzu mayasından katarak, peynir kaynatınca büyüklerin bile katığa ağız değdi.

Böylece işin biri iki olup, katığın çoğalıp, toprağın yumuşayıp (5) kaldığı bereketli günlerin birinde Ömen Bey'lerden Koyaydar Bey'i misafirlige davet eden biri geldi. Sıcak yaz günleri değil kışın en haşın zamanlarında bile birbirlerini davet ederek, bazen de davet edilmeden gidip gelerek toplanan, halk için, yurdun geleceği hakkında sohbetler kuran Biyeke Batır, Kabay Ozan, Bilgin Berdikey (10) geçenlerde fal açarak düşmanın sürdüğü atların gittiği yönü tam bulmak için halkın hep bir ağızdan "Bilgin" diye çağırıldığı Esjan, Rayımbek ve yine başka her bir köyün ata binebilen, başlarını kaldıranların hepsi Koyaydar Bey'in evindeydi.

Ömen Bey'in elçisi selam vererek girdi ve neden geldiğini (15) söylediğinde, hepsi birden gülüşüverdiler. Misafirlige davet edince gülünür mü diye sinirlenen yiğit şaşkın halde kalakaldı. Onun suratından "ağlayanı sorma, gülüneni sor, bu gülüşün anlamı ne?" şeklinde öfkeli bir tarzda sorduğu anlaşılırdı. Biyeke gülüşmelerinin sebebini izah etti: (20)

– Dostum, elçiye zeval olmaz, bu doğru. Bu gülüşmeler öylesine değil, anlamı var.

Eskiden Şakpak ile Bakbak adlı aynı yaşlarda iki kardeş varmış. Bunlardan Şakpak, Bakpak'ı devamlı misafirlige davet edip hürmet gösterir. Bakpak ise Şakpak'ın (25) kapısını yaşılanıp ölene kadar bir kere açmamış. O zaman Şakpak, Bakpak kardeşine:

“Ben Şakpak, sen Bakpak olalı,

Eşiğe yaklaşıp kazana kapak olalı,

Evinden bir şey tadamadım ah, (30)

Sakalım apak olalı” – demiş.

Bu rivayeti her sohbetin üstüne hatırlayarak oturan Koyaydar Bey, Ömen Bey’e ithaf ederek:

“Ben Koyaydar, sen Ömen olalı,
Taya gem, kuzuya ağıl olalı,
Yüksekten inip aşağı konalı, (35)
Yaşımız aynı eşit olalı,
Eşiğinden atlayan biri değilim,
Demir kazık eskiyip çuvaldız olalı.”

[132] diye söyleyip ağızımızı kapatana kadar sen girip selam verdin. Güldüren o değil, Koyaydar’ın demin söylediğini Ömen Bey o anda işitmiş gibi çağırması. Buna gücenme, dostum...

– Ömeken Bey’in böyle “cömertliğini” bizim (5) ihtiyarlar da devamlı söylerler, – diye gülüşmenin sebebini anlayan elçi de güldü.

Ömen Bey’in köyü bir hayli yüksekçe, düşmandan uzak yaşanabilecek güzel, yeşillikle dolu düz bir yere gelip konmuşlardı. Biraz daha yükseğe yerleşseler, diğer taraftan gür çamlara dayanacaklardı. Köy evlerinin (10) ateş olarak yaktıkları da çam ağacıydı. Aladağ’ın dere, ırmaklarından aşağıya doğru akan suyun sesi uzaktan gelen nağme gibi kulağa hoş geliyordu. Açık hava biraz esintili oldu ve öğleye doğru hava iyice ısındı. Gökte bir tek bulut bile yoktu. Gökyüzü apaçık, masmavi. Konukların altına yeni işlenmiş keçeden kilimi, yorganı (15) kalınca döşeyip sofrayı dışarıya serdiler.

Kapı önündeki ocaklara kazan, tencere, ağaçtan yapılmış şişlere asılmış çaydanlık, tezek közünün üzerinde ibrik, çaydanlık, kişilere tabak sunup çay dolduran delikanlılar, genç kızlar seri hareket ederek koşturuyorlar. Deminki delikanlı Malay da hizmet ederek (20) misafir ağırlayanlar arasındaydı. Hareketleri ustaca ve nazik. Malay bir ocağın altına ateş yaktı, bir sofrada fincanları yıkayıp getiren kendisi gibi güzel esmer kıza yaklaşmış eğilerek kulağına bir şeyler fısıldar gibi olur. Sofra başındakilere bakarak çenesini kaldırıp (25) yanındaki kıza bir şeyler anlatıyor gibiydi.

Büyüklerin anlattıklarına kulak vererek oturan Rayimbek, bunlara da bazen göz ucuyla baka durur. Rayimbek’in dikkatini çeken, özellikle, ikisinin bazı kimseler gibi parmaklarıyla değil, gözleriyle, çeneleriyle bu tarafı işaret ederek (30) devamlı bakmalarıydı.

Boşalan çaydanlıkları götürüp kaynayanını getiren kız ara sıra dikkatsizce Rayimbek’e göz ucuyla bakıp geçer. Rayimbek ona önce fazla dikkat etmemişti, her gelişinde süzerek geçen kızın bakışları dikkatini çekiverdi. (35) Gencecik kız. Taş çatlasa ancak on dört, on beş yaşlarında. Alnı geniş, küçücük gözleri böğürtlen gibi ışıltılı. Uzun boylu, toplu, tıknaz beden yapısıyla, sapa sağlam yapısıyla körpe gençliğin kokusu kokuyor gibiydi. Varoluşuyla birlikte kanat çırpın beyaz atmaya andırıyor. Yarıştırırçasına incecik ördüğü çift (40) kâkülü dirseğine değince, ucundaki takıları deminki beyaz atmacanın boynundaki gümüş zil gibi çınlıyor. Kendisi şımarık büyümüş çocuk gibi. Malay bazen yanaşarak bir şeye fazlaca gülüp, bazen önüne düşen perçemini arkasına atarak sinirleniyor. Bazen hareketleri daha çocukluktan (45) kurtulamadığını, kendisi hâlâ büyümemiş olarak düşünmediğini gösteriyor. [133] Yürüyüşü, duruşu bağımsız ve naziklikten daha çok cesurluk, irilik baskındı.

Rayimbek'in dikkatini çeken ne onun güzelliği ,ne de küçük çocuk gibi şımarıklığıydı, sadece kendisine mütemadiyen bakmasıydı. (5) Çay doldururken kadının çaydanlıktaki suyu döküldü ve:

– Akbala, kaynayan çaydanlık varsa getir, – diye kıza bakarak seslendi.

Akbala su dolu çaydanlığı getirdi ve dönerek Rayimbek'e (10) bir kez daha manalı gözlerle bakıverdi.

Akbala geçmişte Moğolların at sürülerini çaldığında tutsak ederek götürdükleri, Akberdi'nin kız kardeşidir. Babası Badam Batır askerleriyle çarpışmada ölmüştü. Şimdi atmış yaşını geçmiş annesi, ikisi kalmıştı. Malay artık yakın akrabaları olup çıkmıştı. Babadan, anadan ayrılan (15) çocuğu Akbala'nın annesi evine almıştı. Şimdi ise Malay ile Akbala ikiz kuzu gibi akraba olup aynı çatı altında kalıyor.

Açken yenen paçanın toklukta ağızdan tadının gitmeyeceğini iyi bilen Ömen Bey, ilkbaharın yeşermeye başladığı zamanda bir kere doyurup, (20) halkının arasındaki iyilerin devamlı anacağı hürmeti göstermek istemiş gibiydi. Kış boyunca elle beslenen semiz iki koyunu kesip “uzun kışa” sakladığı but, bacak, iç yağ gibi kurutulmuş etleri de katarak, iki kazana et doldurup kemik suyundan çorba yaptırdı.

Azılı ile mücadele edip heybetli ile atışıp ün kazanacağım diyen (25) ama arzusu yerine gelmeyen, Koyaydar Bey'e karşı da mahcup olup atlarını götüren Kalmuğun katliamından, eğilmeyecek yerde eğilip kendini suçlu gören Berdike'ye bile yalvarıp, huzuruna çıkarak sadece bu ikisi değil, bunları çevreleyen bir çok büyüklerin önünde ezik büzük görünerek, “ucuz (30) bey” adını mı alırım, bunu ne şekilde hangi bahaneyle aklasam derken gaipten gelen kuş gibi kanadını çırparak Malay'ın dönmesi onun işini yapmasına sebep oldu. Eğer sağını solunu iyice ayırt edemeyen delikanlı önüne atları salıp gelmeye çekinseydi, boş dönseydi, düşman devirmeseydi (35) sürüyle gelmeseydi, Ömen Bey öleni dirilip, söneni yanmışçasına bu kadar koşturup durur muydu, kim bilsin. Kısacası iki doğup tek kalan yakını olmasa da yedi ceddinden beri akrabalığını göstererek geleceğinden ümit vadeden cesur çocuğu hepten bağırına bastı. Bu konuk (40) çağırma o ecelin ağzından, aslanın pençesinden dönen akrabasının yeniden doğmuş gibi kutlama yapması ispatı oldu. Ona hemen akrabam, kandaşım desem pek hoş olmaz belki diye, yurdun önünde ilan edip ona kendisinden başka sahip çıkacak kimsenin olmadığını da göstermek Ömen Bey'in, herkesin düşünemeyeceği içindeki gizli sırrıydı. (45) Bir kere çay içildikten sonra gelecek yemek gelene kadar biraz rahatlamak için konuklar etrafa dağılıverdi. Tam bu anı [134] bekliyormuş gibi Akbala kız, Malay'ın elinden tutarak, yedekleyip Rayimbek'in karşısına getirdi. Aceleyle tez tez konuşarak gelirken; – Batır Ağa, – dedi .

– Ben sizin ününüzü dışarıdan çok duymuştum, görünce (5) hayran kaldım. Kız kendi kendine kıs kıs gülererek Rayimbek'i baştan aşağıya şöyle bir süzdü.

– Hı neden hayran kaldın? Hadi, şunu söyle bakayım, – dedi Rayimbek, kızın davranışlarına göre şımartarak sorup, Malay ikisine sırayla bakıp gülümseyerek. (10) Akbala irkilmedi. Kafasını eğerek: – Ben Rayimbek deneni dev gibi, peri gibi hikayelerdeki tek gözlü evliyadan da dev, bunun gibi çift

boynuzlu, birini döşeyip diğerini üstüne örtüp yatacağı iki kulağı olan, boyu deveden de uzun, ata bindiğinde ayakları yere değen alp diye gözümün önüne (15) getirerek hayal etmiştim... Akbala hâlâ kendi gözlerine inanmamış gibi, gerçek Rayimbek bu değil dercesine ona şaşkın bir şekilde baka durur.

– İyi, sen beni adam değil de canavara benzetmişsin galiba, – diye Rayimbek de güldü.

Kız yine bir şey söylemeye hazırlanmıştı ki: (20)

– Sen Akbala değil ahmak bir çocuksun. Yeter artık bu kadar saçmaladığın! – diyerek Malay onu susturdu. – Bundan başka söyleyeceğin varsa söyle.

– Ben de başka bir şey söyleyeceğim zaten, – diye kız suratını astı.(25)

– Söyle, söyleyiver, – diyerek Rayimbek başını okşadı.

Akbala bir anda – Benim babamı Kalmuklar esir almış. Onu kurtarınız, – dedi.

Şimdi deminden beri ateş gibi parlayan Akbala'mız, gözlerini tane tane yaş dolmuş, üzgün bir hale düşmüştü.(30)

Rayimbek de hiç düşünmeden – Kurtaracağız, – dedi. Rayimbek, bir şey aklına gelmiş gibi düşünceye dalarak – Kendisi de sağlam bir yiğitti ya, düşman elinde kul olup kalmaz... Ama, – dedi.

– İşte batır “serbest bırakayım, kaç” demişler kabul etmemiş, neden öyle yaptı acaba? (35) – Kabul etmemesi – inanmamasındandır, – dedi kız ağzından lafı kapar gibi. – O da olabilir, – dedi Malay. – O zaman ben Kazak değil, Kalmuk idim. – Tamam, ağabeyinden gam yeme. Şu kardeşin Malay ikimiz en kısa zamanda kurtaracağız esaretten. (40) – Ağabey! Kocasından erken ayrılıp dişini tırnağına katarak büyüten anamız,ağlayıp duruyor bugünde! Başını kaldırmadan kalkamaz oldu bir aya yakın. Bağır derdi ağırılmış, benim de bağrım ezik. Anam için, ağabeyim için, ayağını yıkayan cariyen olayım! Kökem'i kurtarıver esaretten! (45)

Akbala deve yavrusu gibi ağlayarak, Rayimbek'in ayaklarına kapandı. Rayimbek kızın kolundan tutarak kaldırdı. [135]

– Gözümün nuru, karındaşım, söyledim ya, kurtaracağız diye. Hayvanları bile düşman elinde bırakmadan, canımızı da kanımızı da esirgemenen geri getirdik ya. Bunların yanında ağabeyin Akberdi hısım akraba, sadece kendisi beş askere bedel alp, yiğit (5) değil mi! – diyerek alnından öptü.

Konuklar sofraya tekrar oturdu. Ağaçtan yapılmış koca tabaklarda et, etin üzerinde canlı halindeki gibi koyunun kellesi geldi. Kellenin konulduğu tabağı Ömen Bey özellikle Malay'a taşıtmıştı. Kendisi söze başlayarak, başkalarından dua almak niyetindeydi. (10)

– Hey, akrabalar, yarenler, bey ile prensler, batırlar, pehlivanlar! – dedi sesini yükselterek, selamlayarak oturduktan sonra şöyle dedi:

– Biliyorsunuz ki, benim ölüm dirilip sönenimin yandığı bir durumum var. O şu kelleyi getirip dua isteyen Malay adlı çocuk. Kefen giyen gelmez, kepenek giyen gelirmiş. Babasını Oyratlar (15) öldürüp beş yaşında annesiyle esir alınmıştı. Asil kumaş çuvalın dibinde durur mu! Yedi yıl her yeri dolaşarak, sağ salim öz halkına katıldı. Boş dönmedi, at sürüsüyle birlikte döndü. Kendi hayvanlarımız

ise zorla alan düşmanın önünde, esen boran şeklinde gitmişti. Bilginimiz bey olup, batırımız baş olup, (20) toynaklıdan hiçbir şey bırakmadan geri getirdi önümüze. En büyük ganimet, insandır. Canımıza can, başımıza baş katıldı. Yetimlerim büyür, at izinden tay basar. Tayın iyi at olması seyisinden, kuşun avcı olması kuş eğiticisinden. Evladın evlat olması, büyüğünden. Malay'ıma göz kulak olacak işte, benim... (25)

– Geleni söyleyip sevinmek iyi de gideni söylemeyen Ömen Bey neye göyünür acaba? – diye Berdikey, yanında oturan Biyeke'nin kulağına fısıldadı.

– Bu yiğit, bir zamanlar, Ömen Bey'e gelerek göz çıkarıp bir çok davaya sebep olan yiğitmiş galiba? – diye Biyeke Berdikey'e tekrar (30) sordu.

Berdikey – Ta kendisi, – diye cevap verdi.

– Ömen Bey, arkası sağlam adam herhalde. Biraz önce, iyi akraba buldum diye ilan ederken, gönüllerde memnuniyetsizlik uyandıran eski davanın gölgesini düşürmeyeyim demiş olabilir. (35)

– Yeni bulunca eskiye dikkat etmemek, iyiyi bulunca kötüyü umursamamak olur mu? – diye Berdikey sustu. – Kıymetli akrabalar, şu genç kartal yavrusuna dua edin! – diye Ömen Bey, kendisi ilk önce ellerini kaldırdı. Baş köşede oturanların büyüğü Koyaydar Bey, (40) Ozan Kabay, Biyeke Batır. Duayı “sen et, sen et” diye birbirlerine müsaade ederek biraz geciktiler. Bu üçünün yaşları da hemen hemen aynıydı. Söze duadan önce Koyaydar Bey başladı: – Yol göstermek beyden, ordu yönetmek batırdan, geleneğin başlangıcı ozandan, duaya başlamak şairden olsun, – dedi kalabalığa (45) bakarak.

[136]

– Söz yerini buldu, dua yerini bulsun...

– Dediğin gelsin, dediğin olsun! – diye herkes katıldı. Sıra gelirse hiç ozan çekinir mi! Duaya Ozan Kabay türkü şeklinde uyakla döktürmeye başladı. (5)

– E oğlum!

Elin düşüncesi düşmanlık,

Sırrıyla birlikte dağılsın.

Yılan gidip, yurdunu,

Yabani at yurtlasın.(10)

Bulut tünese başına,

Davullar vurularak gümlerin.

Heybetli erliğin,

Halkın görsün faydasını! Amin!

Ömen Bey'in evindeki toplantıdan sonra fazla gecikmeden, Rayimbek, (15) Akberdi'yi kurtarma çabasına girdi. “Kuğunun yavrusu gibi gözlerinin yaşını göl ederken, söz verip sonra unutmak olur mu? – dedi Rayimbek kendi kendine.

– Üstelik Akberdi ne de olsa kandaşımız değil mi? Düşman elinde kul köle olduğunu bile bile, kül olmazsan pul ol diye (20) yatmayla olmaz?... Bu fikir kendine ezelden et tırnak gibi yakın dostlarından.

– Geçen seferden Korday Noyan’da öcüm kaldı. Askerlerinin çokluğunu göstererek bizi biraz gerilettiler. Tek tesellimiz: Sonra dönen at sürüsünü göndermeyip engel olduk, – diye Berden, (25) şimdi kendisinin de durmayacağını belirtti.

Esjan her zamanki gibi danışarak, etrafındakilere düşünceli gözlerle bakarak – Öcümüz ile ele geçen beyimizi, askerler gidip zorla mı geri alacağız, yoksa gidip anlaşmayla mı geri alacağız? – dedi.

(30) Rayımbek, Esjan’ın sözlerinden sonra, kendisi de düşünerek – Gerçekten de öcü sadece güç alır diye sevinmeden, başka çaresi var mı, onu düşünsük, ne dersiniz? – dedi.

– Böyle kan dökmeden geri alabileceğimiz bir yol biliyorsanız söyleyin (35) bakalım, – diyen Berden, kararlı bir şekilde içindekileri gizleyerek oturdu.

Rayımbek, çenesiyle işaret ederek – Biz de işte Malay adlı yiğit var, – dedi. – Düşmanın kaçırdığı at sürüsünü geri getirenin o olduğunu biliyorsunuz. Bu kaçacağı zaman Akberdi’ye rastlayıp esareten kurtarırım demiş, ama o kabul etmemiş. İkinci kez (40) yakalanır mıyım diye mi korktu, yoksa başka bir düşüncesi mi vardı kim bilir. Ona Malay’ı tekrar göndersek nasıl olur? [137]

Esenbek, dikkat çekerek;

– Bizi satıp Kazak tarafına geçtin diye yakalarlarsa öldürürler, – dedi.

Malay ikna edici bir halde konuşarak;

– Beni satıp diğer tarafa geçti diye düşünmez onlar, – dedi.

– Oradaki at sürüsünü götüren yiğitlerin ikisi Akberdi’yi (5) alarak öteye gitti. Diğerlerinden biri de sağ kalmadı.

Esjan, Malay’ın sözünden sonra araya girerek – İşte, mantıklı yaklaşarak gelir, – dedi.

– Malay “Kazaklar beni tutsak etmişlerdi, oradan kaçtım” diye gidecek. Buna onları inandırabilirsin değil mi? (10)

– Hiç şüphesiz inandıracağım, – diye Malay, Esjan’ın sorusuna kesin cevap verdi. – İşte, ondan sonra ne kaldı ki? Akberdi’yi kurtarıp kaçmak kaldı, – diye Esenbek de hemen işi bitiriverdi.

Kalmukların çok güçlü olduğu bu zamanda Kazakların (15) daha yeni birleşip kemale eremediği bu günlerde kaleyi yıkacak güç olsaydı saldırmaktan iyisi yok. Malay’a inanalım ve gönderelim, – şeklinde bir karara vardılar hepsi.

– Hayvanlarımı beslediğim keşişin beş yüzden fazla atı var. Eğer fırsatını bulursam onları önüme katıp geri dönsem nasıl olur? – dedi (20) Malay, yine başka bir fikrini açıklayarak.

Berden’in keyfi yerine geldi. aniden parlayarak;

– Yiğitsin sen, Malay! – dedi.

– Sen beş yüz at sürerek kaçarsan, arkandan beş yüz asker kovalar. İşte o zaman, ben kendi askerlerimle önünden çıkacağım. (25) Askerlerle kucaklaşıp görüşeceğimiz yer orası olacak.

– Öyle olsun! – dedi Rayımbek. O günün ertesi Malay’ı hızlı, alacalı bir ata bindirdiler. Esjan’ın başında bulunduğu on kadar adam yola çıktı. Gün boyu hızla yol alarak, karanlık iyice çökünce vedalaştılar ve geri döndüler. (30) Tam ayrılacakları sırada Esjan:

– Biz uzaklaşınca sen acele ve telaşla git, – dedi Malay’a.

– Gözetlemede olanlar rastlar da, böyle yavaş geldiğini görürlerse Kazak casusu diye yakalayıp eziyet ederler. Ama atı koşturup giderken rastlarsa “arkamda (35) kovalayanlar var, ben kaçıp geliyorum” dersin inanırlar. Ondan sonrasını kendin biliyorsun, – diye teferruatlıca anlattı. Malay Esjan’ın söylediklerini yaptı. Gerçekten kovalanıyormuş gibi biraz koşturarak gitti. Saygülik adlı alacalı atının dizginlerini serbestçe bırakıyor, bazen hızla dörtlüye koşturuyor, (40) bazen de rahvana alıyordu. İyice içlere doğru gelince yavaşladı. O bu şekilde iki gün boyu yol almasına rağmen kimse karşısına çıkıp “sen kimsin?” demedi. Birileri sürülerini güderek, birileri avlanarak, yabani at kovalayarak misali herkes kendi halinde kendi işini yapmakla uğraşıyordu. (45) Delikanlı Malay bu şekilde çalışanlarla birlikte çalışıp kendisine iş veren sahibi [138] keşişin evine yakın geldi. Kapısının önüne varıp atı kazığa bağladı. Tam eve yaklaşmışken dizgini gevşetmiş, atı biraz koşturmuştu. Şu anda atın başı gözü, koşumunun altı çok terliydi, kendisi ise takipten daha henüz kurtulmuş gibi (5) nefes nefese eve kalıverdi. Keşiş evdeydi. Çökmüş halde baş köşede oturuyordu. Onun sağ tarafında halıyla örtülmüş büyük, boyalı bir sandık. Sandığın üzerinde iki tarafına iki kandil konulmuş, tanrı heykeli. O tanrı heykeline dönerek, alınlarını yere dayayıp yedi sekiz, dokuz on yaşlarındaki beş altı çocuk eğilerek (10) rükü ediyorlardı. Malay onlara bakmadan, girdiği zaman: “Dedelerimin ervahı” diyerek dizlerini büküp onun üzerine iki elini uzatarak keşişe selam verdi. Keşiş önce şaşkınlıkla baka kalmış, daha sonra:

– O, it, geldin mi?! – dedi, bir yere göndermiş de geri dönmesini bekliyormuş gibi. (15)

– Geldim, Keşiş Ağa. Kaçıp kurtuldum, – dedi Malay nefes nefese.

– Kaçıp kurtuldum mu diyorsun? Doğru mu? Tanrı önünde yemin edebilir misin, kaçıp kurtulduğuna?

– Edebilirim. (20)

– Tanrı şahit, keşiş ağa! Söylesin aha duran Tanrı, – diye Malay baş köşeye gözlerini dikerek çenesini kaldırdı.

Tunçtan yapılmış küçük Tanrı heykeli ne gerçek, ne de yalan demeden öylece kıpırdamadan, utanmadan, çekinmeden duruverdi. Bir şey söyleyecek mi der gibi ona keşiş de bütün vücuduyla (25) dönerek baka kaldı. Put yabancı Kazak’a değil, kendisinin sevgili kuluna bile bir şey söylemedi.

Alınları yere yapışmış gibi deminden beri başlarını kaldırmadan secde halinde olan çocukların arsından biri güldü mü, ağladı mı bilinmez, kıs kıs ederek, sırtı kıpırdamaya başlamıştı, (30) keşiş elindeki kızılca ağacının yaş çubuğuyla vurdu. Çocuk sesini kesti.

Onlar keşişten din dersi alan çocuklardır. Keşişten başlayarak Kenkuv, Kelen, Kegen ve Lama Velileri'ne kadar yetişip yükselmekte olan geleceğin din ulemaları bunlar. Bunların içinde de bahtı açılan, (35) alnından dört karış rızık olan talihli, akıllıları olmasa, işte ilk şeyleri öğretilen ders veren keşişin himmetinden geçemeyip ömür boyu odun yakarak, hayvanlarını beslemekle hayatını geçirecekler çok.

Anne ve babaları bu dünya için de, öbür dünya için de bahtla zenginlik, (40) mevki ile iman bekleyerek, keşişe veren zavallı çocukları Malay girerek, sahibine gelenin gidenin durumu beyan edip, böylece onu inandırıp tekrar at sürüsüne gidene kadar olan bir çay kaynatım vakit arasında hiç ses çıkarmadan, küçük bir hareket bile olmadığı hâlde kalıverdi. [139]

Malay dışarı çıkınca göğsünü gere gere derin bir nefes aldı. Atının yanına gidip kazıktan çözmek üzereyken kızıl elbisesinin eteği yeri süpürerek, bir elinde kitap, diğer elinde çubukla hemen ardından çıkan keşiş:(5)

Ona, gözlerini dikerek – Sen bu atla mı geldin? – dedi.

Malay geri dönerek – Hı. Bununla geldim, – dedi.

Keşiş, ata hevesle bakarak – Dayı yurduna gidip gelmiş gibi iyi at binerek gelmişsin, – dedi.

– Tembel ata binsem yakalanmaz mıyım, ağa. Bunun (10) yel yetişmez hızı beni kurtaran. Bu artık sizin olacak, – diye Malay sakince, ikna edecek şekilde cevap verdi.

Hızlı attan keşiş hâlâ gözlerini alamıyor. Alacalı ata binip kaçarak şimdi onun bu ata binmesini kıskanıp içi daralan Malay da fark etti. (15)

–Yılıya git ve koyuver, – dedi emrivaki bir ses tonuyla. Malay “tamam!” – dedi ve ata atlayarak bindi.

Yolda yorulmadan üstelik tok gelen hayvan gemini çiğneyerek, kıpırdarak, üzerindeki adamı ot gibi görüp oynayarak yürüyor, kuyruğunu sallayarak ilerliyordu. Onun neredeyse yeri deşercesine (20) gürültüyle basarak yürüyüşüne, ahenkle salladığı kuyruğuna, tahta gibi yassı sırtına imrenerek, kıskançlıkla bakarak, ağzının suyu akarak keşiş orada kalakaldı. Malay'ın yakalanmış olduğuna şüphesiz inansa da kolayca kurtulmasından biraz şüphe ederek, düşündü ve “neyse – dedi keşiş içinden – nasıl (25) gelirse gelsin ufak çocuk ne yapacak ki? Kendisi de olgun, sağlam çocuktu ya. Sekiz yaşından on üç yaşına gelene kadar kapımda hizmet etti, pişti – sağlamaştı. On üçünden başlayarak yıllık peşinde, hangi yılıkıcıdan eksik?!” Malay'ın nasıl ele geçtiği, nasıl yakalandığı, nasıl kurtulup (30) geldiğini karşısındaki kendisi gibi merakla soran olmasa, zerre kadar şüphe etmiyordu. Aksine düşmanın eline düşen ve tutsak olan gencecik çocuğun kaçıp kurtulmasına hayran kalmış gibi yılıkıcılar toplanıp, sofraya başına oturduklarında Malay'ı ortaya alıp bazı bazı, onu bunu sorarak (35) bir

çok hikâyeyle rahat vermediler. Toplandıkları zaman tek uğraştıkları Malay'dır. En sonunda Kazakların ne içip ne yediklerini bile detaylarına kadar sordu. Özellikle onların içindeki sağını, solunu daha bilmeyen birkaç genç yiğit, Malay'ın yakalanıp daha sonra kurtulmasını hikmetli hikâye gibi (40) ağızları açık şekilde dinleyip, tekrar tekrar anlattırırverdi. Akranları hayretle sordukça Malay da gördüğünü, bildiğini abartarak anlatıp meraklarını dindiriyor. Malay geçmiş hikâyesini anlatarak, geldiği gündün başlayarak, Akberdi'nin nerede olduğunu öğrenmeye kulak kabarttı. Dikkatlice dolaşp, fark edilmeyecek (45) şekle bürünerek arayıp durdu. Ama hiçbir haber öğrenemedi. Yoksa [140] kaçıp yerin yurduna ulaşmıyor mu? Yoksa bundan yarar yok diye öldürdüler mi? Yok, böyle yapmamalı, böyle yapacaklarına başka yararlı olabileceği bir işe yollamış olabilirler. Öyle işler bunlarda çok. Sürü sürü atları olan zenginler var. Onların (5) hayvanlarını güttürürler. İşte şimdi ekin ekilecek zaman, tarla sürülür, arık kazılarak su çıkarılır. Bunun hepsine Akberdi gibi güçlü yiğitler bulunmaz bir güç...

Malay, onun olabileceği yerlerin hepsini zihninden geçiriverdi.(10) Bir gün at bakıcıları her zamanki gibi Malay'ın düşmanın elinden kaçıışı hakkında yine sohbete başladı. "Bu defa öyle bir kötülük başa gelmesin, gelirse kim bakıp durur. Hangimiz olsa kaçıp giderdik", – diye arlandılar. (15)

Yaşı kırklara dayanmış diken bıyıklı, orta yaşlı biri; – Malay'ın söylediklerine göre düşmanlar ele geçenlere pek sert davranmıyorlar galiba, – dedi.

– Bu yüzden onların eline geçen, Kalmuk yurduna gitmek isterse gidebilir, gitmek istemezse, Müslüman olup, onlardan biriyle evlenip, tamamen sinebilir gibi (20) görünüyor.

Yassı yüzlü, pala bıyıklı, alt dudağı sarkık, üst dudağı kalkık dev gibi kara yağız bir yiğit:

– Böyle yapmak adamına göredir. Dini kabul edip gitmem derse, bizim aramızda da yaşayabilir, – dedi. (25)

Tiz titrek sesli, çakır gözlü, kızarık yüzlü Şabdar asker:

– Bunun söyledikleri doğru, – dedi. Eğilmiş gövdesini daha da eğip biraz sinirlenerek:

– Mesela, Malay'ın yakalandığı at hırsızlığında bizim askerlerin yakalayıp getirdiği bir düşman, "ben yurduma geri dönmeyeceğim, Kalmuk dinine girip puta tapacağım" (30) diye yalvarmış, bizim Şamal Han'ın evine götürmüşler. Kaskelen kabul etmiş ve Burhan'a taptırmış. Yemin almış.

Şabdar Çora'nın sesini işitince Malay: "Al sana! Bunun söylediği Akberdi olmasa bari!" dedi (35) içinden. Onun sözüne inanıp inanmayacağını bilemedi. "Halkına vefasızlık edip yaşlı anasını, Akbala gibi tek kız kardeşini yalnız bırakıp gitmek kolay bir şey mi ki?! Her şeyi elinin tersiyle itip gidecek kadar nasıl bir horluk, nasıl bir çile çekmiş olabilir ki?! O bunların (40) dinine girip, Tanrı'sına tapınacak kadar ne iyiliği geçmiş acaba?" diye düşündü Malay. "O zaman seni bırakayım, kaç dediğimde kabul etmemişti, yoksa o zaman da mı huyu bozulmuştu?" denen düşünce aklını yine meşgul etti ve hayretler içinde kaldı.(45)

Bu hikayenin aslını öğrenmek için biraz daha konuyu eşelemek istedi. Malay bu konu hakkında söze başladı. [141]

– Bundan önce de bizim Oyrat eline düşen Kazaklar az değildi. Ama onların bir tanesinin bile Burhan’a tapınıp Buda dinine geçtiğini ya da Kalmuk olduğunu hiç duymadım. Eğer o Kazağın bu yaptığı gerçekse, akıllı Kazakmış, kendisi (5) görür müydü! – dedi bilmezlikten gelerek.

– Sen bundan önce görmediysen yüz yaşına gelmedin ya, varı yoğu on beş, on altı yaşındasın – dedi orta yaşlı olanı.

– Görmek istiyorsan bana gel, sabahleyin götürüp gösteririm, – dedi dev siyah adam. (10)

– Uzakta mı, yoksa yakın mı? Hayvanlara kim bakacak? – diye Malay, hayvanları bırakıp gitmek istemediğini belirtti. “Gerçekten hainse beni tanıyıp yakaladır” diye de düşündü.

– Senden başka da hayvanlara bakacak olan var ya. Sen yokken de beslendi bu atlar, – diye dev siyah adam, Malay’ı mutlaka götürmek (15) istediğini bildirdi. Kendisi güçlü, kuvvetli, yapılı, şişman, bununla birlikte, yürüyüşü bile ağır, hantalın biriydi. Bunun başlıca sebebi; çok tembel oluşuydu. Bu yüzden de etrafında kendinden biraz yaş küçük birini gördü mü, bunu şöyle yap, onu böyle yap, diye çalıştırır. Üstelik (20) at çobanlarının lideri bir işi yaptırmaya Malay’dan hafif ve de iyi adam yoktur. Bu itaatkarlığı için o Malay’ı kardeşi gibi seviyordu. Buna inanan Malay amacının bu olması sebebiyle Akberdi’yi gözleriyle görmeye karar verdi.

– Öyleyse, hadi Oşır Oğa, görüp dönelim, buda dinini kabul edip (25) Kalmuklaşan Kazak nasıl olurmuş, – dedi. Oşır içinden gülererek: – Kalmuklaşan Kazak senin gibi olur, – dedi.

– Bu çocuk kendi soyunun Kazak olduğunu hâlâ bilmiyor. Bunun için olsa gerek Kazakların elinden kaçıp gelmesi...”

Atlar şimdilik ovadaydı. Keşişin köyünden bir günlük uzaklıktaydı. (30) Her grupta bir ya da iki bakıcı vardı. Dev siyah adam hayvanları bakıcılara bıraktı ve Malay’ı yanına alarak eve yöneldi. Arazideki otlar iyice büyümüş! Kamışlar boy salıp uzayadurmuştu. Şu anda hayvanların hepsinin doğurmaya, av hayvanlarının ise daha yeni yeni yavru lamaya başladıkları dönem. Bu bozkırda alacalı karaca, ceylan ve karaca gibi av hayvanları (35) çoktur. Keşiş bunların arasından özellikle karacayı çok seviyordu. Her yıl ilkbaharda bir ve ya iki yavrusunun yakalayıp kendisi besliyormuş. Geçen yıl da karaca yavrusunu beslemiş. Yaz ortalarında, iyice büyüdüğünde kurt yemiş. Öyle bir karaca yavrusunu bulup sahibine hediye etmeyi düşündü (40) bakıcıların şefi.

– Malay, – dedi o, yolda gelirken. – Şu anda av hayvanlarının yavru ladığı zamandır. Beye karaca yavrusunun birisini yakalayıp götürsek, sevinir, bizden memnun kalır. [142]

– Tamam, – dedi Malay, – keşişin bakacağı, oynayacağı çocuğu olmasa da kendisinin sevdiğini biliyorum. Ben kapısında kul iken, karacanın yavrusunu beslemişti.(5)

– Çocuğu olmadığı için, karaca yavrusu ile oyalanıyor. Çocukları okuttuktan sonra kalan zamanında ona bakıyor. Süt verir, ot verir, özenle çok iyi besler.

– Bu yaptığı güzel, ama, Oşır Ağa, sizden öğreneyim diyorum: Bizim keşiş, yaş kırka gelmiş neden (10) evlenmedi?

– Sen, çocuk, ondan başka keşiş görmedin, daha çocuksun. Bizim din adamlığı keşişten başlayarak Lama'ya kadar bütün dini liderler evlenmez, çocuk sevmez. Dünyadan bu şekilde bekâr olarak göçerler. Burhan'ın emri böyle, diyor. Eğer evlenirse (15) Tanrı yolundan çıkar, bozulur diye düşünürler.

İkisi sohbet ederek, yollarından ayrılıp karaca yavrusunu aramaya koyuldular. Otu, çalılığı gür olan yerlere, çukurlara gidip gizlenmiş karaca var mı diye baktılar. Çıplak gözle görülebilecek bir yerde karaca topluluğu yavruları ile yayılıp geziyorlardı. (20) Bunları görünce tedirgin oldular ve birer birer toplanarak tepeden aşırıp gittiler. Onlara bakarak şaşkınlık içinde gele dururken, önlerindeki filizlenmiş gür çalıkların arasından hızla fırlayarak bir karaca kaçmaya başladı. Biraz öteye varıp arkasına dönerek bir parçası kalmış gibi dikilip bakakaldı. (25)

– İşte, tam o karacanın çıktığı yerde yavrusu var, – diye Oşır oraya doğru koşarak gitti. Malay yan yana birlikte geldi. Söylediği gibi bir değil ikiz oğlağı varmış. Yabancı birilerinin geldiğini anlayıp otların dibine çökerek, yatıverdi. Yiğitler atlarından inerek yaklaştı. Zavallı oğlakların henüz tamamen ayaklarının üstüne basamadığı (30) görünüyordu. Karşısına insan çıkınca kaçmak istiyor, yerinden kalkmaya çalışıyor, bir iki adım atıp otlara takılarak düşüyor. İkisini de yakaladı. Böğürtlen gibi kapkara gözleri parlayıp ürkerek tir tir titriyor. Bir ara yarışırca ses çıkarmaya başladılar. Sesleri nazik, incecik, sanki yalvararak ağlıyormuş gibiydiler. (35) Biraz ötede endişeyle bakarak annesi duruyordu. Kendi annesini hatırlayan Malay acıdı. “Beni de annemden ayıran böyle merhametsiz eller galiba!” diye düşündü. Oğlağın biri büyük atta, diğeri kendindeydi. Koltuğuna kıymıştı. Bu şekilde giderken:

– Ağa, bir tanesini götürsek yetmez mi? İkisini birden (40) ne yapar, – dedi Malay, yoldaşına neşesiz bir suratla bakarak.

– İkincisini ne yapacaksın? – dedi o da Malay'ın yüzüne şaşkınlıkla bakarak.

– İkincisini bırakalım. Baksana, işte, annesi de çocuklarına kıyamayıp peşimizden geliyor, – diye ara sıra “vah”, “vah” [143] ederek, bırakıp git diye yalvarırcasına, ağlıyor gibi olup bir durup bir ilerleyerek gelmekte olan annesini işaret etti.

– İkisini götürsek ikimizi de sevmez mi, keşiş. Boş lafi bırak çocuk, al ve yürü, – diye öne düştü. (5) Malay arkasında, ileriye doğru adım atmak istemiyordu. Sesler çıkaran oğlağın sırtını, başını okşayıp tırmalıyor. Üzgün bir halde, peşlerinden gelen annesine de dönerek sürekli bakıverdi. Öz annesi de aklından hiç çıkmadı. Doğar doğmaz annesinden ayırıp götüren kötü kader, ağlayan oğlak, (10) sesler çıkarak ağlayan karaca, yavrusundan ayrılıp ah eden ana, baba sevgisini görmeyen, anne şefkatini özleyen çocuk... Hepsi ama hepsi Malay'ın gözlerinin önünden turna gibi dizilerek geçiverdi.

Bir süre sonra bakınca siyah dev (adam) bir hayli uzaklaşmıştı, kendi atı neredeyse duracak gibi yavaşlamıştı. Arkasına dönüp bakınca karacanın hâlâ ümidini (15) kesmemiş gibi peşinden gelmekte olduğunu gördü. Sadece yaklaşmıyor, biraz öteden elini uzatarak yalvarır gibi hali vardı. Malay atın üzerinden eğilerek, oğlağı yere indirdi ve hızla yürüyüp gitti. Biraz uzaklaştıktan sonra arkasına tekrar

baktı, annesi oğlağını emzirip sırtından koklayarak, tırmalıyor gibi yapıyordu. (20) İyice uzaklaşırverdikten sonra dağ keçisinin bir kere böğürerek ses çıkardığını duydu. “Bu bana teşekkürü” diye yorumladı Malay.

Keşişin köyüne yaklaşınca yoldaşı Malay’ı bekleyerek, atın dizginlerini çekti.

O yaklaşan Malay’ın elinde yavrunun olmadığını görünce;

– Oğlak nerede? – dedi. (25)

– Annesi peşimi bırakmayınca bıraktım, – diye Malay gerçeği söyledi.

Siyah dev (adam) “Ah, it” demekten başka kötü bir şey söylemeden yürümeye devam etti. Oşır’ın kendisi Keşiş’in kapısının önüne gelince Malay’ı dışarıda bıraktı (30) ve eve karacanın yavrusunu alarak giriverdi. Biraz içeride kaldıktan sonra neşesi yerine gelmiş hâlde sırtarak çıktı. Böyle uzaklaşırken: – Ben söyledim ya, karaca yavrusunu hediye edince keşişten ne istersen verir, o iyi biridir. Kitabımı açıp zengin olacaksın (35) diye bana dua etti, – dedi. Oşır sanki altın vermiş gibi sevinerek. – Laf arasında deminki bizim dine giren Kazak’ın nerede olduğunu sordum. “Onu ne yapacaksın?” deyince, önce ne diyeceğimi bilmeden ve şaşırıp kaldım ve ondan sonra “bizdeki iki köle iyice yaşlandı. Ata binip yıllık gütmeye yaramaz, onu bana gönderiniz, (40) yaşlıları evine göndereyim” dedim. O ne kadar Kalmuk oldum diye yemin billâh etse de inanmıyormuş. “Kâhya’nın gözetiminde. Eğer ben hayvan güttürebilirim, yiğitlerime tembih ederim” dememe ikna olursa, ondan alıp sana vereceğim” dedi.

– Böylece o Kazak bize gelecek öyle mi? – diye Malay (45) şaşırarak sorar. – Söyledim ya, köyün şefi verirse gelir. Nesi var, kendisi iri, [144] heybetli yiğit diye duydum. Hayvanları besletiriz, ağaç kestirir odun hazırlarız. Yaylaya çıkınca böyle adama ihtiyaç duyulur. Domuz, ayı avlatırız, – diye siyah dev (adam) Malay ile yan yana yürüyerek, sohbeti koyulaştırıp beklemekte olan şefe durumu anlatmak için (5) geliyor. Ara sıra kendini övüyor.

– Sen biliyor musun, bundan çok önce gençliğimde ayı ile kapışıp iki omzumdan yara aldım, – dedi omuzlarını hareket ettirerek yokladı.

Malay anlamazlıktan gelerek: – Ceketinizin omzu sağlam herhalde, – dedi. (10)

– Hey, enik, – dedi Oşır.

– Ben o ayının yırttığı ceketimi bugüne kadar giyer miyim, ta o zaman attım. Keşiş bana yeni ceket alıp verdi. Bu o. Ayı yakalayan adamdan bir şey esirger mi?

– Ayının tırnağı sadece giyiminizi mi yırttı, vücudunuza (15) değmedi mi?

O yine: “Hey, it!” (Oşır’ın bazen it, bazen de enik demesi ağız alışkanlığıydı.) deyip, at üstünde elbisesini çıkarmaya başladı. “İşte, gör” diye gömleğinin düğmelerini çözerek çıplak (20) omzunu gösterdi. Gerçekten de her iki omzunda da ayı tırnağının yara izi vardı.

– Vay be! Gerçek batırmışsınız, – diye Malay hayretle bakıp övdü.

– İşte, ayı yakalamak kolay değil yiğidim. Domuz daha da zor. (25)

– Batırlarla teke tek çıkıp savaşmak nasıl?

– Hey, it, bu domuz, ayı ikisiyle bir anda çarpışmakla aynı değil mi? Kendine doğru homurdanarak saldıran iki dev ayının birini tam burnuna kılıçla vurup diğerinin gövdesine süngü saplayıp öldürüşü neredeyse masala dönen (30) bizim Borolday Noyan, Kazak’ın on sekiz yaşındaki Kaskarı adlı genç batıra yenildiğini duydun ya. İşte, batırların mücadelesi böyle olur...

Güneş daha yeni yüksele dururken yola çıkan ikisi, iyice karanlık çöküp yıldızlar dolunca sürülerine geri döndüler. Üzerinden bir hafta geçince (35) Akberdi de gelerek onlara katıldı. Akberdi Malay’ı gelir gelmez tanıdı. Bir iki gün sırt çevirip konuşmadı ve “sonunda aynı adamın hayvanlarını besleyip aynı kazandan aş yiyecekmişiz, bu yüzden söylüyorum, dertleşeyim” diye düşündü ve Malay’la yakın olmaya başladı. (40)

– Sen o zaman gerçekten mi yakalandın yoksa?.. – diye Akberdi sonunu getiremeden tıkanı.

– Yakalanan adam gerçekten yakalanmayıp da yalandan mı yakalanır? – dedi Malay da hiç sır vermeden.

– İsteyerek yakalanmış olsam tekrar kaçıp gelir miyim? (45)

Akberdi onun son sözlerinden “Senin gibi sinerek yaşar mıyım” gibi bir durum anladı. [145]

– Diğer askerlerin hepsi ölüp tek senin kurtulmuş olmana şaşırdım.

Malay, Akberdi’nin bu sözünden onun gerçekten Kalmuk tarafına geçtiğini anladı. İşte, gerek dersene, kendisi daha dün gelip (5) sekiz yaşından on beşime kadar yedi yıl boyunca Kalmuk elinde büyüyüp Kazak’ın kim olduğunu bilmeden büyüyen, bana da şüphe ederek, güvensizlikle bakmaya başladı. Bu ne biçim adam?!

– Ben diğer askerler gibi rakı içip uyuklamadım, çarpışmaya girmedim ve sonra geri dönüp koşarak gelen atların önünden (10) çıkacağım diye yakalandım, – dedi Malay, düşünerek cevap verdi.

– Benim elim bağılyken neden çözüp bırakmak istedin, – diye Akberdi onu teftiş eder gibi sordu.

– Yakalanan adam kendi isteğiyle yakalanmaz ki. Acıdığım için söylemişimdir, – deyiverdi Malay. Akberdi tekrar (15) seslenmedi.

– Ben daha gencim ya Akberdi Ağa, – dedi Malay biraz sonra, – öyle olsa bugüne kadar ele geçen Kazak’ın kendi iradesiyle Kalmuk olup dinini değiştirdiğini ne duymuş ne de görmüş değilim. Ama Kazakların eline düşen Kalmuk’un ne (20) olacağını bilemem. Yoksa akrabalarınızdan gönlünüzü kıracak kötülük mü gördünüz? Ben gördüm, yaşam durumları da iyi değil. Elbiseleri yırtık, azıkları az. Sizin yerinizde olsam ben de bir gün durmazdım. Ölsem bile yolda öleyim diye kaçmamın sebebi de bu. – İnsan sıkıldığı için halkından uzaklaşır mı. İşte, sırtıma baksana. (25) Vurulan sopaların izleri daha duruyor, – diyen Akberdi gömleğini çıkarıp sırtını gösterdi. Kamçının mı, sopanın mı belli olmayan belli belirsiz izlerini görünce Malay’ın kız kardeşi Akbala’nın söyledikleri aklına geldi. Akbala açık, içinde gizlisi saklısı olmayan kız. Bir zamanda ağabeyi hakkında konuşup akrabamı özledim diye gözlerine yaş (30) dolmuştu. Bununla birlikte onun karakteri hakkında da bir şeyler söylemiş, sözünde duran, dik başlı ve

kindar olduğunu da hatırlamıştı. Onu Malay serbest bırakayım dediğinde kabul etmemesinin sebebini kindarlığına ve dik başlılığına yormuştu. Ağabeyinin hırsızlık suçlamasıyla beylerden ceza yiyip yirmi beş at göz diyeti (35) ödemediğini bile anlatmıştı Akbala. Evet, sırtındaki yarası iyileşmiş olmasına rağmen, kırmızı izleri kalmış. – Buna az diyorsan boynumum borcu olan on beş at vereceğim var, – diye Akberdi sözlerine devam etti. – Ben bunu ömür boyunca ödeyebilir miyim?! – Hem böyle kamçı cezası verip hem de borçlu edip başınızı niye bu (40) kadar ağır cezaya çarptırdılar? – diye Malay gerçekten acıyarak, üzgün bir şekilde sordu. – Aha, ceza vermek isteyince kolay! Rayimbek ile Koyaydar her ikisi yığıp döktüler başıma. Acele etmesinler ben daha öcümü almadım onlardan! (45) Malay az bir süre için de olsa Akberdi'nin söylediği Rayimbek'i de, Bey Koyaydar'ı da kendi gözleriyle görüp, az çok sırlarını öğrenerek [146] geldi. Kendi tahminlerine göre, bu adamlar düşman olacak kadar kötü adamlar değillerdi. Akberdi'yi tutsaklıktan kurtarmak için acele davranıp öncülük edenlerin başında da Rayimbek yok muydu? Akbala da sadece Rayimbek'e inanarak, ağabeyini kurtarılması hakkında (5) Rayimbek'e rica etmedi mi?.. “Kim bilebilir, birkaç gün içerisinde her şeyi anlamak, aralarında daha önce olmayan bu yabancı adamların sırrını öğrenmekte, bilmekte zor...” gibi bir düşünce de kulağını tırmaladı. En sonunda: “Ne yaptıysa da sadece kendisinin haksızlığa uğraması sebebiyle bu kadar kin gütmek, ata yurdundan, sütünü veren (10) anasından, zavallı kız kardeşinden bezmek boşuna değildir” görüşüne vardı Malay. “Kardeşin bütün sırrı belli oldu, – dedi kendi kendine.

– Artık iyice dikkatli olup çabuk dönmenin çarelerini aramalıyım...”

Bir gün atların gece nöbetine Akberdi ile Malay birlikte (15) çıktı. Malay'ın Akberdi'den korunayım düşüncesi yerine gelmedi, tersine Akberdi'nin Malay ile kendisinin gizli arzusunu açma niyetini yerine getirme fırsatı doğdu. İki atların iki tarafındaydı. Malay Akberdi'nin tüm sırrını bildiğinden ona yaklaşmak istemedi, Akberdi ise Malay'ın (20) saf Oyrat evladı olduğuna inandığı için ona düşüncelerini açmak ve danışmak istiyor. O sırrını söyleyeyim, ötesi kabul ederse bu gece geri dönmenin tam zamanı diye hesap etse de “el verip yardım eder mi, etmez mi?” diye şüphelenir. “Eğer eğilimi varsa, kabul ederse, sağlam çocuk demektir, büyük bir yiğidinden geri kalmazdı”, – diye de (25) düşündü. Sanki danışmış gibi nabzını tutup yoklayayım diyerek ona doğru yaklaştı.

– Malay sen neden benden kaçırıyorsun? Kazak olduğuma inanmıyorsun herhalde? Keşiş, Koşka'dan başlayarak, beni kendine isteyen Oşır Şebınor'a kadar bütün Oyratların inandığına inanmalı (30) sanırım, – dedi biraz kırgın bir halde.

– Benim size inanmadığımı kim söyledi? Başkalarını bir tarafa bırakın, az vakit içerisinde boyun eğip bizim dinimize girmeniz bizatihi sizi inandırmaya yetmez mi?

– Aferin, işte, böyle ol. Sırdaş olayım dediğim (35) adamımı kendi gerçeğime inandıramazsam bu da bir çile.

– Aksine sırdaş olmaya, ortak olmaya yarar kendiniz gibi sağlam askerler varken, küçümsemeden benimle sırdaş olmak istemenize sevindirir, – diye Malay üzengisine vurarak ona yaklaştı. – Benim orada kalan yalnız anam, yalnız kız kardeşim (40) var. Onları nasıl getirsem diye derin derin düşünmekteyim. Buna yardım edebilir misin?

– Elimden geleni esirgemem. Ama bunu yapmaya sizin düşündüğünüz nasıl bir yol, nasıl bir durum var? – diye Malay sordu. – Sen yakalandığında kimin köyünde oldun, mesela, (45) Ömen Bey dendiğini hiç duydun mu? – Evet, duydum. Hadi Ömen Bey’in köyündenim diyelim. [147]

– Öyleyse benim annem ve kız kardeşim tam o “Oman” değil, Ömen Bey’in köyünde. Demek sen sadece yolu görüp gelmedin, bizim köyü gözlerinle de gördün. Bu yüzden annem ile kız kardeşimi getirmeye sadece sen yardım edebilirsin diye düşünüyorum, – diyerek (5) Akberdi heyecanlandı.

– Doğrusunu söylemek gerekirse ben ne yapmalıyım. Oraya gidersem, Kazaklar beni ikinci defa yakalarlarsa öldürürler, – diye Malay, tehlikenin kendisine yakın olduğunu ima etti ve derin düşüncelere daldı. İyice düşünmek ve bir karara varmak, (10) atları çevirmek için Akberdi’den biraz uzaklaştı. “Ne yapsam acaba? – dedi düşünceli bir şekilde kendi kendine konuşarak.

– Benim asıl amacım Akberdi’yi tutsaklıktan kurtarıp geri götürmek değil mi? Şimdi bu adam kendi ayaklarıyla gitmek istiyorsa niye kabul etmeyeyim? Zor tarafı gittikten sonra bunu yakalayıp (15) vermek doğru olur sanırım. Öyle bir durumda annesi ile kız kardeşi onun tutsak olması daha da ağır gelir. Gözlerinin önünde “hain” adıyla suçlanmaktansa, yabancı elinde olsa da sağlığını dileyip tatlı ümitle yaşamaları onlar için daha ehven. Benim bildiğim Akbala ile annesi olsa bunun “Oyrat eline gideceğiz, (20) cennet orada” demesine ikna olmazlar. Bunu biliyorum, dediğini yapmam daha doğrudur. Gittikten sonra anne ve kız kardeşine kıyamayıp kalması bile mümkün. İllaki gitmek isterse o zaman görürüz...” Malay düşündükten sonra bu karara vardı ve:

– Akberdi ağa, – dedi yaklaşarak, – Siz anne ve kız kardeşimi (25) alıp geri döneceğim diyorsunuz, ama buradakiler size inanıp gönderirler mi? – diye sordu.

– Gönderecek, söyledim ve inandırdım, – dedi Akberdi.

– İnanmadıkları durumda “bir Kazak geldi, geri döndü, onunla neyimiz eksilecek” diye elini sallayan da olur. Nihayet keşif de, (30) Kâhya da kabul etti. – Peki beni nasıl götüreceksiniz? İki taraf birden düşman görürse, sürtünen develerin ortasındaki sinek gibi boşuna ölürüm belki. – Sen felaket bir çocuksun. Büyüklerin düşünmediğini düşünüyorsun, – diye Akberdi kıs kıs gülüverdi. – Seni yanıma alayım diye (35) inanmamın sebebi de bu işte. – Demek, siz kendi durumunuzu düşünmüşsünüz ama birlikte gidecek yoldaşınız hakkında düşünmemişsiniz. Akberdi dizlerine vurarak – Doğru, öyle oldu, – dedi. – Benim gitmeme izin verdi, birini beraberimde götürüyüm deyince, maalesef kabul (40) etmediler ah... – Bir kere söyleyiniz. Olmazsa beraberinizde beni götürün. Tevekkel sizin için ateşe attım kendimi. Düşündüğümüzü yerine getirip dönersek belki affederler. Bundan iki üç gün geçtikten sonra Akberdi ile Malay yola çıkmak için hazırlandılar. Atları gözetleme nöbetindeyken herkes (45) uykuya daldığı zaman yola çıkacaklardı. – Yapayalnız tek başınıza giderseniz, kucak açıp kabul [148] ederler mi acaba, Ağabey? – dedi Malay yola çıkmak üzereyken, gönlünün derinliklerinde heyecanla çarpan bir şeyi düşünerek.

– Şimdi ne yapmalıyım? Bir at sürüsü götürüp hediye etmeliyim mi? – diye Akberdi Malay’ın yüzüne şakın şakın baktı. (5)

– Siz bilirsiniz, Kazaklarda “has batır” sözü varmış. Siz gerçek batırsınız. Kahramanlıktan başka bir şeyi düşünmezsiniz, – diyerek Malay onun önünü açtı. Kahramanlığını gören kimse yok, ama övgü dolu “batırsın” sözüyle kıpırdanıp şişiverdi. (10)

– Ben söyledim ya, sen “felaket çocuksun” diye. Hadi, düşündüğünü söylesene, bakayım.

– Siz ne kadar kahraman olsanız da tekinsiz. Bu yüzden biz bu işe güç değil, başka çareler bulmazsak olmaz. Gizlice gidip gizlice geri dönemeyiz. (15)

– Gerçekten ne yapmamı istiyorsun, asıl onu söyle! – diye Akberdi sabırsızlandı.

– Asıl yapmamız gereken; biraz mal alıp açıkça gidersek, fazlaca bir şeyler alarak görünmeden geri dönme şansımız doğar.

– Sözün kısası, at sürüsü mü götürelim diyorsun? (20)

– Evet. Boynumdaki borçtan kurtulmak için böyle yaptım dersiniz, kim olsa inanır. Varıp “Al gidiyoruz” demektense annenize ve kız kardeşinize acele etmeden duyurup ikna ederek getirmeniz de kolay olur. – At sürülerini getirdim diyelim, peki seni ne şekilde yanımda getirdim (25) desem acaba? – diye Akberdi’nin kafası karışınca düşünmeye başladı. – Sahibinden kötülük gören yetim çocukmuş, ikna ettim ve yanıma getirdim dersiniz olur biter. – Söyledim ya, sen gerçekten de felaket çocuksun, – dedi (30) Akberdi yine. Söylemek kolay olsa da almaya gelince ikisi at sürüsünü götüremeyip biraz oyalanıp durdu. Yüz kadar atı ayırarak, kenara çıkarıp yola koymak kolay olur. Silme toplayıp her tarafını sağlama alarak topladılar ve yeri (35) gümbürdeterek, etrafı yankılandırıp gürültü etmeden, dikkatlice sürerek, yavaş yavaş ilerlemeye devam ettiler. Tan atıp güneş yükselince yürüyüşlerini yavaşlattılar. Görenlerin şüphesini uyandırmamak için bir tarafa dinlenerek gidiyormuş gibi, otlatıyormuş gibi ağır bir şekilde ilerlediler. Arazinin genişliğinden bazen insan değil uçan kuşun bile (40) rastlamayacağı zamanlar oldu. Bunlar şu anda böyle bir sakin seferdeydiler. Otlar bitkilerden yapılmış kilim gibi atın bağına degecek kadar yükselerek büyümüşlerdi. Alçak, kuytu ve çukur yerlere gelince yüksek kuru çalılardan atların sırtı görünmüyor. Tepeleri, tümsekleri kaplamış olan yaban laleleri çimleri daha yeni biçilmiş gibi gözleri (45) kamaştırıyordu. İkisi تنها arazide hiçbir canlıya rastlamadan köye yaklaştı. Arakalarından kovalayan da yoktu. Güneş ışıkları toprağın [149] yüzüne dağıldığı anda atları bir dar yerdeki pınarın başında durdurdu.

Gece boyunca çalıları yiyerek, ağır bir şekilde sürülen hayvanlar suyu görünce hızla gelerek hep birlikte kafalarını uzattılar. (5) Ağızlarını doldurarak içip tamamen kanınca pınarın kenarındaki yosunlar kuru yere dayandı. Akberdi’nin köyüne yakın bir mesafe kalmıştı. Bu civarın en kuytu köşesi bile ona on parmağı gibi belliydi. Atından inip buz gibi pınarın suyunda yıkanmakta olan Malay’a yaklaşıyor: (10)

– Malay ben evime yaklaştım, bir geçit geçersen ulaşırım, – dedi. Bu geçidi Malay da tahmin etmişti. Az gün olsa da köyün yiğitleri ile birlikte biraz dolaştıkları yerlerdir. Ne söyleyecekmiş diye Akberdi’nin yüzüne baktı.

– Biz gün boyunca bu nehir yatağında yatacağız. Bu civara uçan (15) kuş, koşan av hayvanı olmasa başka hiç kimse gelmez. Gece olup karşı taraf kapkara olunca ben evime gideceğim. Durumu biliyorum. Tutsak olan benim ve kaçan senin hakkında ne gibi konuşmalar varmış, bunu öğrenip halkın vaziyetine bakayım. Ondan sonra geleceğim. O zamana kadar burada kıpırdamadan, atların da hiç sesini çıkartmadan, (20) birisinin de kaçmasına izin verme.

– Tamam, – dedi Malay. – Su burada, otlak orada. Bu kadar bereketli yerden hayvanlar nereye gidecek.

Malay böyle deyip Akberdi'nin evine tek başına gideceğim demesine sevindi. (25)

– Çocukcağız, ben uykumu alayım, sen hayvanlara sahip ol, – dedi ve Akberdi ceketinin yakasını başına örtterek yeşillığe kendini bıraktı.

İlkbaharın yorgun düşüren uzun günleri yemek yiyene kadar uzayıp tepeden öteye gidince Akberdi uyandı. O (30) arada Malay da iki üç defa kestirdi. Atların dar nehir yatağının yukarılarına doğru gitmesi olmasa iki dağ yamacına kimse uğramadı. Derli toplu bir şekilde yatıyordu. Karanlık çökünce Akberdi evine doğru yöneldi. Kimseye görünmeden ulaşsam diye, önüne, arkasına dikkatlice bakıyor. Önündeki derin (35) geçitten kısa boylu doru atını rahvan yürüterek ava çıkan kurt gibi ağır ağır ilerliyor.

Dağınık bir şekilde yerleşmiş olan köy evlerinden kendisinin siyah keçeyle örtülmüş eski evini gözleriyle arayarak buldu. Evine yaklaşıncı sıkça kamçılıyarak, tez tez mahmuzlayarak hızlandırıp (40) evin girişine atın burnunu dayayarak durdu. Annesinin döşeğe uzanmışlığı olmasa, hâlâ gözleri uykuya dalmamıştı. Gece gündüz tek düşündüğü düşman elinde olan tek oğlu. Onu esaretten kurtarmak için halkın ileri gelenlerinin tavsiyesiyle Malay'ın gittiğini de, karşılarına çıkacak Kalmuklar ile savaşmak için Rayimbek'in asker toplayıp gittiğini de (45) biliyor. Hâlâ haber yok. Düşüne düşünce zavallı annesinin de [150] uykusu kaçmıştı. Yalnız kızıyla ikisi gündüz önemsiz uğraşlarla oyalanıyorlar ve ateşin başına oturduklarında geçmişi hatırlıyorlar, sohbet uzuyor. Kız, gözyaşlarını damla damla akıtarak yatağa uzanıyor. Uykusuz, uyanık yatan annesinin şu anda da yüreği ağzına (5) gelip, küt küt diye atıp durmuştu. Ya çok fazla sevindiğinde ya da çok hüznlendiğinde böyle olurdu. Sevince olsun derken nal sesleri kendi evine yaklaştı.

Döşekten başını kaldırıvererek: – Hey, bu kim?! – dedi.

Akberdi çadırın sundurmasının bağlandığı sağlam kazığa (10) atın ipini dolayarak kapıya dayandı. Kapının keçesi kıvrıktı. Sadece bir şey dayanmıştı.

Akberdi girerken fısıltıyla seslenerek: – Anne, uykudaki ahaliyi korkutursun, sesini yükselterek konuşma! – dedi. Zaten annesinin sevinçten sesi çıkmadı. Yataktan fırlayarak (15) kalkıp evladını kucaklayıp ağladı.

– Anne, yeter artık, – diye Akberdi kucağından zar zor kurtuldu. Konuşmalardan Akbala da uyanıverdi. Hasret gideren annesiyle ağabeyini görüp Akberdi'yi o da boynuna asılarak kucakladı: “Kökem, geldin mi? Özledim ya, ağabeyim!” diye (20) hıçkırarak ağladı, döşünü gözyaşlarıyla ıslattı.

Sohbet koyulaştıkça sorular başladı.

– Kalmuk elinden ne zaman, nasıl kurtuldun?

– Esarettten kurtulmana yardım eden oldu mu? – Kaç günde ulaştın? (25)

– Arkandan kovalayan olmadı değil mi? – gibi soruları annesi ile kız kardeşi ikisi sırayla yağdırdılar.

– Kim yardım edecekti, kendim elbette, – diye, o tarafına fazla aldırmadan, çift taraflı cevap verdi. Akbala'nın rast gele kendi gördüğünü, bildiğini aktararak, heyecanlı (30) sesiyle “hım” diye içini çekti.

– Sen kurtarmaya yardım edecek diye buradaki büyükler Kalmuktan kaçıp gelen Malay adlı çocuğu göndermişti. O seni bulamadı mı, Köke?! Sen de onu görmedin mi? Kendisi bize akrabaymış, bana kardeş, anneme evlat oldu, – diye Akbala her şeyi (35) biranda söyleyiverdi. – Hımm! Hı... biliyordum, onun felaket bir çocuk olduğunu. Ona inanıp ahmak olmasam iyiydi. Hı, tez kanlı ciğersiz. Seni tez elden ortadan kaldırmalı. Yoksa beni ortadan kaldıracaklar gibi!” (40) Akberdi derin düşünceye dalarak, sessizleşti. Onun düşüncesini yine Akbala dağıttı. – Köke, niye konuşmuyorsun? Deminki Malay denen çocuk bulup yardım etti mi sana? – Hımm, evet, – dedi Akberdi kendine gelerek. – O beni, ben onu (45) bir birimizi bulduk. Buraya birlikte geldik. Önümüze bir [151] at sürüsü katarak geldik. O atların yanında kaldı, – dedi Akberdi ara ara konuşup, düşünerek cevap verdi. Ama içinde neşesi kalmadı. Çok taaccüp etti. Neyse, fazla gecikmeden bu gece kurnaz çocuğunu ortadan kaldırayım. Ondan sonra onun yürük atını (5) yedeğe alarak, annem ile kız kardeşimi alıp bu gece içerisinde ortadan kaybolayım. Atları da geri götüreceğim. Öyle yapmazsam her şey belli olacak”...

– Anne, ben önce sizleri bulayım diye önden geldim, şimdi atların yanına gideyim. Onları kaçırmayacakları bir yere (10) yerleştirip Malay'ı alıp geri geleceğim, – dedi ve yerinden hızla kalktı.

Akberdi evine gittiğinde her şeyin ortaya çıkacağını Malay hemen anladı. “Tekrar atları köye kadar götürmeden bırakması iyi oldu. Böyle yapmasaydı evine birlikte girerdik ve (15) kim olduğumu hemen orada öğrenince kavga o anda çıkardı. Ne de olsa heybetli yiğit değil mi, ya gücüm yetmezse...”

Malay bir saat bu şekilde düşündü. Akberdi uzaklaşır uzaklaşmaz atları bırakıp diğer yolla Rayimbek'in köyüne yöneldi. Biraz yürüdükten sonra yine düşündü: “Yerini beğenmeyen atları (20) sahipsiz, dışarıda başıboş bırakmam nasıl olur? Başıboş hayvan kendi başına hareket ederse bildiği yere giderse... Neyse, Rayimbek'in köyüne biraz yaklaşıtıp koyayım” diye atın başını geriye çevirdi. Dönüp gelince şimdilik atların hiçbir yere kımlıdayıp gittiği görünmüyor. Pervasızca hıdır hıdır otlayarak yere (25) kapanmışlardı. Öğleye kadar yatıp akşam karanlığı düşene kadar yayılarak duran hayvan şimdi kaçmaz, karın doyurma derdinde olduğunu görüp yine caydı.

Malay kendi kendine “Akberdi gelse tan attığı zaman gelir” dedi. “Oturduğu yerden su çıkısa da gidip hemen dönmez. Özleyerek (30) güç bela kavuşan annesi ve kız kardeşi de özlemlerini gidermeden göndermez elbet. Önce ben Rayimbek'e durumu izah edip geri dönerken yanına birkaç kişi alarak gelip

bunları götüreyim. Ben dönünce de Akberdi'den önce geleceğim"... bu düşünceyle tekrar köye doğru yöneldi. (35)

Malay'dan korkan Akberdi şöyle böyle deyinceye kadar atına tekrar binmişti.

– Canım, bu kadar acelen ne?! O çocuk da kolaylıkla atlardan ayrılıverecek biri değil, uyanık gibiydi, – deyip Akberdi'nin oturur oturmaz tedirgin bir halde tekrar kalkmasına annesi çok (40) şaşırdı:

– Senin yerine atına binip ben gideyim Köke. Sen annemin yanında dursana! – diye kız kardeşi yalvardı.

Akbala'nın erkek çocuğu gibi giyinip son zamanlarında at gütmeye bir çok kere çıktığı aklına geldi. Ama şimdi (45) böyle nazlanmak zamanı mı? Kendisi giderse ciğersiz [152] başını bir çukura gömüp atını getirerek bu gece annesini ve kız kardeşini alıp getirdikleri atları tekrar geri götürmek için varır. Atına binmiş halde duran Akberdi'nin kendisine: Hemen geri dönüp “al gidiyoruz” demektense şimdi (5) “hatırlatayım” fikri aklına geldi ve çabucak bu fikrini söyleyerek yola koyuldu. Annesi ile kız kardeşi düş görmüş gibi kalıverdi.

Yolda Malay ile Akberdi ikisi birbirini görmeyecek şekilde geçip gitti. (10)

Malay hızla yürüyerek, Rayımbek'in köyüne çabucak geldi. Ama Rayımbek evde yoktu. Asker toplayıp yine köye saldıran Kalmuklara karşı saldırı için gitmişti. Ondan bu yana üç gün geçmiş olsa da hâlâ haber yoktu.

Malay Küniş'e durumu iyice anlattı. Biraz erken gidecek (15) hazırda yiğitlerin, delikanlıların da olmadığı anlayıp atların yanına yalnız başına gitti.

Geldiğinde hayvanlar yerinde yoktu. “Eyvah, gitmişler, tüh!” diyerek hızla tepeye çıktı. Oradan diğer düzlüğe inerek hızla aşağıya doğru ilerleyip nehir yatağının ağzına vardı ve atın başını doğuya (20) çevirdi.

Bu arada Akberdi evine geri dönmüştü. Dosdoğru gelip bir yerden kıpırdamadan yatan atların yerini değiştirip götürmüştü. O ilk getirdikleri nehir yatağından yukarı tarafa götürerek doğuya doğru çevirip önceleri kendi kaç kere at sürülerini getirdiği (25) çukur yere getirdikten sonra vakit kaybetmeden geri dönmüştü. Atların arasından iki kısrağı kement atarak yakalayıp yedeğe aldı. Geldi ve annesi ile kız kardeşi tartıştı. Akberdi götüreceğim diyerek, annesi ile kız kardeşi sen kal, gitme deyip boşuna tartışıp durdular. Vakit durmadan geçiyor. Geliş gidiş, gidiş gelişle vakit gece yarısını geçmiş, ülker yıldızı (30) tepeden inmişti. Baktı ki “kalacaksın, gideceksin”, “gitmem, kalmam” diye tartışmakla tan atacak gibiydi. Akberdi acele etmeye başladı. “Atlara bakmadan kaypak ciğersiz çocuk ayağının ulaştığı yere kadar her şeyi anlattı. Şimdi yakalanmadan, uçurulmadan önce başımı alıp, kaçıp kurtulayım” diye (35) telaşa kapıldı. “Sizleri sağ bırakıp gitmeyeceğim, boğazlayacağım” diyerek korkuttu. Annesi “Öldürme!” diye yalvarmak yerine “Öldür! Yoksa beddua edeceğim” deyip, Akberdi'ye karşı çıktı. Akbala'nın gizlice çıkıp, iki üç kilometre uzaklıktaki tepinin yamacındaki Rayımbek'in evine doğru can havliyle koşarak gittiğini kimse (40) fark edemedi.

Akberdi'nin ayağına dolanıp, yalvarırca eteğine yapışan annesini gövdesinden iteledi ve tan atmak üzereyken atına atlayarak hızla gitti. Zavallı yaşlı kadın dengesini kaybederek, yüzüstü yere kapandı.

Akbala ayaklarına dolanan gömleğinin eteğini dizlerine kadar kaldırarak (45) kelebek gibi uçup Küniş ile Enlik el ele tutuşup koşarak gelir. Ozan Kabay ile Biyeke yukarıdan at gelene kadar dayanmamış olmalı [153] ki bir ata beraber binerek hızla gittiler. Ömen Bey karnı yere değen kısrağın yavrusunu peşine takarak yavaş yürüyüşle salınarak geliyor. Her biri birinin arkasından peş peşe geldiğinde alnıyla yere kapanmış halde yatan ak saçlı kadını gördü. Halk gelince (5) başını kaldırarak söylenip avucunu ters açtı. Daha yeni yeni yükselmeye başlayan güneşe, çocuğunun gittiği yöne bakarak ağlamaya başladı. Gelenler annenin etrafını sarıvermişti:

– O, Tanrı'm, ah kutsal ruh duyuyor musun sesimi?! Görüyor musun çürüyen yumurtanın vefasızlığını! Ben böyle mi oğul bulmuştum acaba? (10) Büyüteceğime neden düşük yapmadım! Ak sütümü göğe saçayım, ak saçımı yere yayayım! Bahtını açma diye diliyorum o hayırsızın! – diyerek üzüntülü, gücenerek yapılan bedduasını işittiler.

– Sabret, anne, – diye Küniş ile Enlik varıp iki koltuğundan destekleyerek ayağa kaldırdılar. Yaşlı ana etrafında toplananlara (15) ağzı açık bir şekilde bakarak:

– Ne yaptı o hayırsız?! Ah yarenler, ey halkım, daha evvel ve bundan sonra böyle bir şey gördünüz mü, duydunuz mu kulaklarınızla?! Aklı mı karıştı, Kalmuklar mı büyüledi, ne oldu?! – diye oba halkının kemiklerini sızlatırcasına deve gibi anırıp, ozan gibi ağladı. (20)

– Meraklanma, hanım anne. Dalalete düşmüş zamanın yolunu şaşırılmış evladı çıkar, neticesini Allah'tan dile, – diye Ömen Bey teselli verdi.

– Susuz yerde kamış olmaz, döneke adamda onur olmaz. Namussuza lanet etme, o da bir Allah'ın kulu. Gün batınca koynunda, gün çıkınca boynunda olur, – diye Biyeke sabırlı olmaya (25) davet etti.

– Er ölüp örf adet bozulduğunda, bütün Kazakların küllü göğe savrulup başa düşen sürgün günlerinde bile kendi başının derdine düşüp, düşman eteğine yapışan kimseyi görmemiştim. Bu – bir kötülüğün işareti olmaz inşallah! – diye söylendi Kabay Ozan. (30) Ardından ilave ederek:

“Kötülük azarsa, kötülüğe gide

Su taşarsa kuma gide!” diye dua etti.

Malay biraz öteye kadar hızla varıp, bu kadar uzaklaşmış olamazlar şüphesiyle atını geri çevirdi. Karnı doyan hayvanın ardına düşüp gitmek gibi bir huyu vardı, başka bir tarafa mı yöneldiler acaba diye, bu defa kestirmeden gitti. Güneş şimdi göğe emekleyerek ufka doğru yarım karış yükselmişti. Sırtını güneşe verip iki üç tepeden geçince tam (40) önünden gürültüyle koşarak at sürüsü çıkageldi. Tam kendisinin aradığı at sürüsü. Islık çalıp, kamçı sallayarak geri çevirdiğinde, peşinden kovlayarak Akberdi

de yetişti. Gelmekte olan at sürüsünü bırakıp bağırarak, bildiği tüm küfürleri sayarak, Malay’a doğru atıldı. [154]

Mücadele ederse gücünün yetmeyeceğini bilen Malay, onun karşısına çıkmaktan çekindi. Kaçarak, yakalanmadan, hızla, yürük at ile at sürüsünü geri çevirdi. Akberdi “Kurutacağım, mahvedeceğim” diye Malay’ın peşinden kovalayarak yürük ata yetişemeyeceğini anladıktan (5) sonra, hiç olmazsa getirdiği sürüyü eksiksiz geri götürme derdine düştü. Malay kendini koruyup, geri çekilmeden, ganimetten olabildiğince sağ salim götürmeye çabaladı. Akberdi atları ileriye sürünce, geri kovalayarak oldukça yordu.

Atının yorulmayacağına inanarak Akberdi’den çekinmeyi bıraktı. (10) Ama fazla da yaklaşmıyordu, uzaktan devamlı hareket halinde, atları bölerek hızla önüne katıp sürmeye başladı.

Akberdi kendi kapısını iyice kapattı. Sadece kendisinin değil, bütün halkın kapısını iyice kapattı. Şimdi tek ümidi gideceği yer. Ona hiç olmazsa “düşmanın sürdüğü” atların yarısını önüne katıp, kalkan (15) olarak götürmezsen, tam alından ok saplandı say. Bunu düşünen Akberdi önündeki atlardan uyuz tayı bile bırakmayayım diye can havliyle baktı, bunu doğan gibi hızlı hareket eden felaket çocuk izin verecek gibi değil.

“Tüh!” diye içlerlendi Akberdi.

– Keşişin yüz atının (20) arasından şu çocuk gibi hızlı bir atı seçip binemediğime baksana!..

Atlar ikiye ayrıldı. Bir kısmını Malay sürerek biraz öteye götürüp bıraktı ve tekrar geri geldi. Gücü yetse Akberdi’nin dünyasını karartıp, yalnız başına gönderme düşüncesi vardı. (25)

Akberdi artık başka çareler denemeye karar verdi. Eyerin terkisindeki ipi çözdü ve eline aldı. İpin ulaşabileceği yere gelse Malay’a kement atacaktı.

Akberdi düşündüğünü yaptı. Oraya, buraya atını koşturarak atları kovalarken fırsatını bulup kemendi fırlattı. (30) Kement Malay’ın boynuna dolandı. Akberdi bir darbeyi de atının ağırlığından yedi. Malay bir eliyle ipten sıkıca tutup, Akberdi’ye doğru ilerledi. O da bu durumu yutmuş gibi gidiyordu. Malay kınındaki bıçağı alıp Akberdi’ye yaklaşınca ipi kesiverdi. O hızla arkasından yanaşarak (35) bıçak salladı, aniden eğilince ceketinin omzunu delerek kaslarına kadar ulaştı. Akberdi de bakıp durmadı, aniden sallanan kamçının ucu Malay’ın kafasına çarptı. Biraz önce ip boynuna dolanınca kalpağı başından uçup gitmişti. Kafasında sadece sivri takkesi olan açık başından kan fışkırdı. (40) Artık tekrar ikisinin de atlar için mücadeleye hâli kalmadı. Önlerine düşen ne olursa sürerek gittiler. Malay önce gelerek durdukları nehir yatağından geçip, köye doğru yönelen yamaçta göz ucuyla birinin sallanarak at koşturup gelmekte olduğunu gördü. Yaklaşınca atın üzerindeki yalpalayarak (45) ufak bir çocuk olduğunu fark ederek “yardıma gönderdikleri gönüllü asker [155] haline bak! On beş yaşındaki bir delikanlı!” diye Malay tebessüm etti. Daha da yaklaşınca, deminkinin tarla kuşu gibi öterek, nara işitildi. Yardım için değil, düşmana koşturup geliyor gibi. “Kız mı, erkek mi acaba?!” – diye düşünene kadar Akbala’nın ta kendisi olduğunu (5) anladı. “Ağabeyinin peşinden kaçmak için mi geliyor acaba?..” Akbala da Malay’ı tanıyarak ona doğru geldi. Altındaki atının ayak sesleri oldukça ağır. Birisinin bağlı duran çoban dorusuna

binerek kaçmışa benziyordu. Ayağında kayış köstek varmış gibi şıkır şıkır ediyor. (10) Malay atları biraz süratli sürerek karşı ilerledi. Akbala yaklaşır yaklaşmaz ağlayıverdi. İki yüzü birden kızarıp, saçları darmadağın olmuştu. Köyden gizlice çıkıp iyice uzaklaştıkları fark edilir.

– Malay Ağabey! (Aynı yaşta olsalar bile ilk günden (15) itibaren Malay’a ağabey deyip dururdu.) Akberdi kaçıp gitti! O vefasız, hainmiş! – dedi hıçkırarak.

– Malay Ağabey yürüsene, ikimiz arayıp bulalım mı! Yüzüne tükürüp ikna olursa geri getirelim, kabul etmezse...

– Kabul etmezse ne yapacağız, – dedi Malay, Akbala’nın durumuna üzülmüş (20) bir hâlde.

– Önce bir bulalım da! Yürüsene! O doğuran annesini, kız kardeşini öldürerek gitti ya, Ağabey! El aleme bakacak yüzümüz kalmadı. Annem beddua edip, lanetledi! Akbala karşı karşıya durduğu atın üzerinde Malay’ın göğsüne alnını dayayarak, (25) hıçkırma hıçkırma ağlayıverdi.

Malay kızın başını okşayarak: – Onun için hiç üzülme, Akbala, – dedi.

– O sizi öldürmedi kendisi öldü. Ağabeyini artık unut. Artık bundan sonra Ağabey ben olacağım sana, – diyerek Malay ileri yürüdü.

Akbala eve doğru yürümek istemedi. Sanki tek ağabeyinin hainliğine (30) kendisi suçluymuş gibi.

– Keşke, erkek olsaydım ah! – diye sinirlenerek dişlerini biletti.

– Acaba babasını öldüren Kalmuk’a nasıl yakın oluyor?! – diye ah çekti.

– Sırtında dayak izleri varmış. Üstelik (35) birine ömrü boyunca ödeyemeyeceği borcu olduğunu söylemişti. Onların kıssası çıkar, – dedi Malay.

– Kendi öcünü baba öcünden yeğ tutuyor herhalde. – Dayak yediyse taşkınlığından yemiştir. Borçlu ise sadakatsizlik yapmadan, yiğitlik edip öderse olur ya, – dedi Akbala. – Geçen (40) defa ki Borolday ile olan savaşta ganimet olarak ele geçen askerlerin on atını Akberdi için diyet sahibine vermiş Rayimbek Ağabey. – Yine kalanı varsa, işte bu atlarla öderiz, – dedi Malay. Akbala yüzüyle yere basmış gibi. Malay sürüklüyormuşçasına [156] köye güç bela ulaştı. Geldiklerinde köyün içi karmakarışık atlı, yaya insanlarla doluymuş. Annem ölmüş galiba diye kız ürperiverdi.

Böyle değil, kendisi gitmek üzereyken ilk başta toplanan adamlar bir yana, üstelik Rayimbek de oradaymış. (5)

Akberdi aramızdan gitmiş diye öz annesinden başka ah eden hiç kimse yoktu. Aksine ondan kurtulduklarına sevinmiş gibi hepsi neşeli. Yüzleri güleç, sesleri neşeli çıkıyor. Gülüşleri kahkahalı. Yaşlılar “İnşallah!”, “Yarabbi tövbe!” diye sakalların sıvazlarken, beyler: “Aferin” diye söylenseler de (10) iyiden iyiye memnun haldeydiler. Gençler başka bir yere toplanarak düşmanla nasıl mücadele ettiklerini anlatıp, birbirlerini dinlemeden, birinin sözünü diğeri kaparak, hızlı hızlı konuşup, hevesle oturuyorlar. Yererek, aşağılayarak bahsettikleri Kalmuklar, övgüyle söz ettikleri ise kendileridir. Bunların

arasında Rayimbek adı da sık geçiyor. Dışarıdan gelip bakıp duran (15) Akbala ile Malay'a sanki bir savaştan değil de büyük ödüllü bir toydan gelmiş gibi göründü. Bu "ilginç olayın" içinde kendilerinin de olmadığına üzülmüş gibiydiler. Bazen kıskançlık hissi uyanırsa, bazen hevesleniyor, bazen de kızıyor.

Onların övündükleri kadar varmış. Geçenlerde çarpışıp (20) yenemedikleri Korday Prens'i bu defa Şu'ya doğru kovalayıp neticede öldürmüşler. Beş yüz kadar askerini de öldürmüşler. Bir çare bulmak için mi, yoksa acele ettiğinden mi, sözün kısası binlerce askeri olan Sarı Manja'ya doğru kaçmayıp, sanki "ben buradayım, korkma" diyen Kaskelen'e doğru da gitmeyip (25) Şu'ya doğru kaçmaya başlayınca Rayimbek ardından kovalayarak yetişip, şimdiki: "Alacalı Dağ Geçidi", daha sonra "Korday Bağ Geçidi" adıyla anılan yerde mızrakla öldürmüş. Bu olay hakkında Rayimbek hiç söz söylemiyor, başkaları da çenelerini kapatmıyor. Bir günlük toyun kırk gün tadı olan Kazak'a kötü huylu Korday'ı yenmenin zevki nasıl bir aylık (30) azık olmasın. İşte Rayimbek'le birlikte gelen kalabalık gönüllü askerler ile yüzbaşılardan şimdi şarkılar söyleyip, sohbet edecekleri konu işte bu olaydır. Rayimbek önce Malay'dan haber var mı acaba, onu öğrenelim diye atın başını o tarafa çevirmişti. Şimdi Akberdi'nin (35) evinin önünde, büyüklerin arasında oturmakta. Önce hıçkırıp ağlayan annenin hüznü sesini işitti, ondan sonra Akberdi'nin durumunu öğrendi. Malay ile Akbala'ya yiğitleri gönderdi. Ama onlar birbirleriyle rastlaşmadılar. Ansızın gelerek, düzgün bir şekilde attan inen Malay ile Akbala savaşın ortasında olup, gözleriyle görmeseler de bir çok kahramanlığına (40) şahidi oldu. Onların geldiğini fark eden Rayimbek "A, o!" diye yurdu heyecanlandırmayacak gürültüsüz bir ses tonuyla, durduğu yerden Malay'a söz verdi. Ancak o zaman diğerleri ona dikkatle bakmakla birlikte sözünü kesmeden dinledi.

Malay, evinden çıkışından başlayarak şimdi geri gelişine kadar olan (45) gördüğü bildiği her şeyi eksiksiz anlattı. Yanındaki Akbala eskisi gibi nazlanarak gülüp, neşeli hâlde [157] kahkaha atmıyor. Aksine halka kendini göstermekten utanmış gibi çekinerek, üzüntülü bir şekilde Malay'ın yanına sığınıp, iki büklüm hâlde duruyor.

Konuştuğunda Malay'a bakan Rayimbek'in kıza da ara sıra gözü iliştiriyor. O anda şeref ateşiyle yanacak hâlde olan (5) inatçı kızın yüzünün kızardığını fark eder ve suçsuz gence içi, bağı uygulanarak acır. Akbala da Rayimbek'e ara sıra gözlerini çevirirken, kendisine de başkalarına da inançlı, sağlam sabırlı haliyle, sakın bir halde diğer adamların arasında oturan bu andaki şefkat dolu bakışlarından vefasız (10) olan öcündense kendine yakın olanları inkâr etmeden tanır. Böyle manevi sevgi, yeni, taze, iyi ağabeye yüklenen günlük uğraşlar, şüphesiz inanç, onu Rayimbek'e her saat daha yakınlaştırdı. Bu inanç, vefasız akrabasının utancıyla yanmakta olan kızı ateşten fırlayan köz gibi parlatarak öne çıkarır. (15)

– Rayimbek ağabey! – dedi. Bu kendi kendini zorlayan yüreklilik. Var cesaretiyle, ben babasının ruhunu, anasının ak saçının atlayarak geçip, yüzümüze kara leke süren vefasız akrabasının işlediği suçunu kanıyla yıkayacağım. Bugünden itibaren Malay ile birlikte at üzerinde sizin askerlerin safında (20) olacağım!

Sinirli, ateşli durumda "gençsin", "kız çocuğusun" diye Akbala'nın önerisini geri çevirmeyi uygun bulmayan Rayimbek:

– Kendin bilirsin, gözümün nuru. Yüzüne vuracak bir Allah’ın kulu yok, – diye başını sallayarak cevap verdi.

VI. BÖLÜM KARARGÂHTA

(25) Biraz hayvan besleyen halk yaylayı özlemeye başlamıştı. Nisan ayının sonuna kadar aynı yerde ikâmet edip, yurdu iyice yol geçen hanına çevirdiği de doğru. Ama “Yayla bizim neyimize! Otlığa (30) sığmayaduran eskisi gibi sürü sürü inek, ağıl ağıl koyunumuz mu var? Bir tek yerde olsak da yeter” diye halkın ileri gelenlerinin uzak yere göçmeye niyeti olmamıştı, diğerleri de bunu uygun gördü. Böyle yaptılar ve birlikte giderek bir göç yerine varıp kondular.

Ordugâha, Töle Bey’e giden Kangeldi ile Aralbay’ın geleceği (35) yöne doğru gidiyor ama hâlâ haber maber yoktu. Neden gecikti? Ne yapıyorlar? Ne zaman geleceklermiş?” demekten öte gidemeyip büyükerin sabretmelerini isteyerek kadımların, çocukların geleceği saati beklemekte. Yolcuların yürüyüşünü, daha çabuk gelebileceği yönü veya yolu yakınlaştırmamanın elden gelecek tek çaresi halkın (40) âdeti üzere “eğer vurma” çayı olacaktı, onu yeni konaklama yerine göçüp geldiği günün ertesi sabahı, Kangeldi ve Aralbay kendi ev ve köylerinde gerçekleştirdi. [158]

Koşum boşu boşuna koşulmamış. Ertesi gün sabaha doğru yanında on, on beş adamıyla Aralbay Batır aniden geliverdi.

Elçinin de, habercinin de özellikle davet edildiği yoktu. Yolcuların da varacağı ev, ya köyün, veyahut halkı idare altında tutan beyin, (5) ya batırın, ya hafızın veya aksakalın evidir. Bu gelenekle Aralbay’da atının başını önce kendi köyüne çevirmeyip doğrudan Koyaydar Bey’in evine yöneldi.

İnsanların gireceği ev hiçbir zaman tek başına olarak duman tütürmez. Etrafında konu komşu, kasap, sütçü, oduncu, sucu (10) gibi delikanlılar, kızlar, gelinler gibi bütün hısım akrabalarıyla birlikte oturur. Bu babadan gelen örf âdettir.

Aralbay Batır uzun seferden döndüğünde Koyaydar Bey’in kendisi baş olup, etrafındaki konu komşularıyla Mekke’den gelmiş gibi tazimle karşıladı. Yiğitleri yollayacak gibi hazırlayan (15) Rayımbek de yola bakıp, bazen meraklanan, bazen de endişelenen Esjan da, Ömen Bey de köyün arasının uzaklığına bakmadan hemen toplanıverdi.

At üzerinde haftalarca yol almak kolay mı? Aralbay’ın iki yanağı çöküp, gözü kısılıp, daha önceki gibi iyice zayıflamıştı. Sadece sağlığı yerinde, düz (20) alınlı, kaşları seyrekleşen alnında çizgiler yoktu. Vücudunu sağlam, dinç tutuyordu. Seferin durumunu bütün yurdun hepsi işitsin der gibi açık, ahenkli sesini yükselterek sofrada başında sohbetin geri kalanını hızlı konuşarak anlattı. Öncelikle Töle Bey’in ve kendisiyle birlikte giden Kangeldi Batır’ın sağ salim olduğunu söyleyip (25) halkın gönlüne su serpti. Sonra kendisinin Merkeze, Taşkent şehrine gidip geldiği sefer hakkında bilgi verdi.

Nevruzun başında köyden yola çıkan Kangeldi ile Aralbay on beş günde Taşkent'e ulaşmış. Yol boyunca yürük atlarını, kesilecek hayvanlarını zorlamadan, yormadan, her yerde durarak (30) dinlendirip, aynı hızla, acele etmeden gitmiş. "Han olsun, hanın söylediği yasa olsun", "Hafız olsun, hafızı saymak farz olsun", "Bey olsun, beyin gireceği ev olsun" diyen Kasım Han'ın "açık yolundan" gelmekte olan kaide gereğince uzun seferden gelen konuklara adayıp hazırlanmış misafirhaneye, (35) kervansaraya yerleşip, ertesi gün gidip Töle Bey'e selam verdi. Töle Bey'e gelen kişiler çokmuş. Bir hediyesini ona bey adağını hemen gönderip, hanın kendisi olmasa da sarayındaki beylere hizmet eden askeri, köy beyini, köy bekçilerini ata bindirip göndermiş, bazıları kendi ayaklarıyla (40) gelmişti.

Doğudaki İle boyu, Balkaş civarı, Küçük Alatav beyleri, Jusandala'dan itibaren Çü, Talas, batıdaki Semerkant, güneydeki Cidelibaysın'ı tamamen içine alarak, Taşkent'e toplanan yurt büyükleri, hayır sahipleri; beyler ile bilginler, (45) bahadırlar, ileri gelenler, hatipler ile hocalar, hafızlar, aksakallar sabahtan akşama kadar Töle Bey'in huzurundan ayrılmıyormuş. [159]

Töle Bey bu günlerde han değil, ama handan eksik olmayan bir konumdaymış. Hanlar gibi kaftan giyip, tahta oturmadı, altın kâse eline alıp emir, buyruk vermediyse de, beyler gibi sıradan giyinerek, baş köşede oturup Taşkent'in ve demin anılan bir çok yörenin (5) dizginini, iplerini kendi eline almış. Han kaçıp gidince nöbetçileri Tevke'nin karşısından itibaren şehirde, ovada adı duyulmuş meşhur Töle Bey'in idaresi altındaymış. Dış işlerinde Moğollara bağımlı olup, şehir ve onun etrafındaki çiftçi, bahçıvan, hayvan besleyicilerden Taşkent reisine az çok (10) vergi vermesi dışında gidiş geliş, göçüp konmak, meclis, toplantı yapma gibi yiğit toplayıp ordu oluşturmaya kadar dahili yönetime Moğolların emirlerini karıştırmamıştı. Taşkent ve etrafındaki Kazaklardan oluşan bir tümen (on bin) askere Savrık Batır'ı komutan tayin edip, kendi avucunda tutması onun bir belirtisi (15) olsa gerek. "Talan, sürgün" yılları Moğol katliamından kaçan Kazakların Sirderya'dan geçip, Hokant'a, Semerkant'a, Hive'ye, Buhara'ya varıp, Özbek akrabalarına sığındıkları herkese malum. Onların da yemekte oldukları ekmeği ağzından koparıp vererek, canlarını koruduklarını hâlâ unulmadı. Bunun hakkında Kazaklar (20) ile onları yanına alan sadece Özbekler değil, o halka gelip giden dış yurttan seyyahlar da iyi biliyormuş. Bu olaydan kesin ve gerçek haber alan o civardaki Rusya Padişah'ının hizmetkârı, Orenburg bölgesinin idarecisi İvan Kirilov, Çariçe Anna İvannovna'ya: "Kazakların şehirleri (25) ile eyaletlerini prens zorla alınca Kazaklar her şeylerini kaybetti, büyük ordusuyla Buhara'ya kadar gelerek Özbekleri perişan etti... Bu arada Hive hanlığında da durum tam böyle" diye at çıkartıp, mektup yollamaya gitti. Tam o sırada perişan bir şekilde giden Kazaklar günümüzde baş kaldırıp, halkını özleyip, pişman olup (30) doğduğumuz yere kavuşabilsek diye hareketlenmeye başladığı zamanmış. Başında lider olursa arkasından gitmeye hepsi de hazır. Asker toplayıp saf tutan ünlü batırları da hazır. Töle Bey'e gelenler bunları söyleyip, gerek derse atlarını söyleyerek parmaklarıyla da sayıp vermiş. Halkın böyle bir arzusu, amacı (35) bundan sonra devam ederse, incele incele kopmaya kadar varacağını fark eden bey toplantıya çağırılmış. Kürkü bile danışarak biçerse kısa olmayacağını bilen beyler derin düşünerek, sonraki işi halledecekleri toplantıdaydılar. Töle, Kazıbek, Ayteke, beyler bundan sonra birkaç defa (40) büyük merkez başkenti Türkistan'da birleşerek, gelecek günlerde bütün Kazakların kurultayını düzenlemeyi plânlamış. Bunun için üç bey birleşerek, izin isteyip, birkaç defa büyük merkezin hanı Tevke [160] oğlu Bolat'ın huzuruna

varmıştı. Kurultayda hanı tahtından kaldırarak, halkı ata bindirme, dağılan halkı toplayıp, darmadağın olan oba halklarını birleştirerek ordu oluşturup, bütün askerleri bir komutanın komutasına verip, Moğol'a karşı kesin netice almak için savaşa (5) çıkma amaçlanmıştı. Üç bey kendi halkı içinde, kendi yurdunda küçük kurultay düzenleyip ondan sonra kurultaya gelmek için toplanmıştı. Töle Bey, Kangeldi gibi kendi etrafında toplanan hafızlar, aksakallar ile, bey, batırlarla her gün aralarında kayda değer toplantılar yaparak Kazak'ın sadece bugünkü ve yarınki değil, gelecek kaderi hakkında da (10) durmaksızın sohbetler ediyormuş. Töle Bey Kangeldi'yi bunun için yanından ayırmayıp, merkezde alıkoymuştu. Aralbay ise ezeli ata yurdu olan Jetisuv'un şimdilik küçük bir bölüme sahip olan o halkın beyleri ile batırlarına haber yollayıp toplatarak, birlikte baş kaldıracakları güne her zaman hazır durma (15) görevini üstlenmişti.

***

Taşkent'teki hanlık merkezi. Han tahtının olduğu ihtişamlı sarayına yakın civardan çıkardığı yüz elli, iki yüz adamın sığabileceği genişlikte bir odadır. Tavanı yüksek, yapı sırıkları çaprazlama gelen altı tane özel örtüyle otağ evi tamamen çevresi sarılı, hanın "Küçük Saray'ı" diye (20) adlandırılan arz bildirenleri kabul etmek için kullandığı yerd. Tabanıyla iskeleti beyaz mermer, üst tarafı tepesine kadar fazla göz alıcı şekilde güzelce süslenmiş, oyaltı, nakışlı "Küçük Saray'ın" içi samur kürklü, ak kalpaklı, siyah takke giymiş her yaştaki adamla hınca hınç dolmuştu. Yerler tamamen kilimlerle kaplanmıştı. Yerden yarım (25) metre kadar yükseklikte seki. Sekinin üzeri de gözleri kamaştırıcı süslü halılar. Baş köşenin tam tepesine kaplan derisi öylesine bırakılmış post, iki yanında yarım hilâl şeklinde çevrilmiş ayı derileri. Post üzerinde Töle Bey, sağ tarafında Kaz Sesli Kazıbek Bey, sol tarafı boş. Orası Savran'dan gelen Ayteke Bey'in yeridir. Kazıbek (30) ile Ayteke'nin boş duran yerinden aşağıya doğru terkili Bögembay, kara kaşlı Kabanbay, şişman Bölek, Naymanlı Edige, pehlivan Koyaydar, uysal Mergembay, yalnız Jolmbet yer almıştı.

Oturan adamların sayısı en az yüz elliden fazlaydı.

Güneş daha yeni yükselmeye başladı. Küçük sarayın içi adamlarla dolu olmasına rağmen (35) toplantı daha başlatılmadan tecil ediliyor. Dünden beri halk Ayteke Bey'i beklemektir. Bu kadar gecikmemeliydi. Kim bilir, kendi eline değmeyen hainleri, düşmanları, karmaşası bol sıkışık zamanda Ayteke'nin gecikmesine "yolcunun gecikeninden sevin" demek de zor. Onu "vade Allah'ın evi" diye (40) sayarlardı, sözüne güvenilirler ikinci güne vardığında "ya pirim" deyip çırpınmaya başlamış. Töle Bey ile Kazıbek ise tamamen meraktadır. Ayteke'siz yerin de, fikrin de ümitsizliğe düştüğünü anlamış gibi. [161]

Toplananların gürültüsü kesilip, şimdi artık başlasak demek üzereyken kapıyı sonuna kadar açarak iki kişi giriverdi. Bunlar Küçük Yüz'ün baş kahramanı Ebilkayır'ın alemdarları, Bökenbay ile Talay imiş. Ayteke yok. İki kişi yola çıkıp, (5) hiç durmadan dinlenmeden yürüyerek gecikmeden dosdoğru gitti ve Töle Bey'den başlayarak baş köşedeki dokuz adamının hepsiyle kucaklaşarak selamlaşırverdi.

İkisinin hali soğuk, suratları asık. Töle ile Kazıbek hâl hatır sormanın bitmesiyle birlikte Ayteke'yi sordu. İki batır, iki elçi Ayteke'nin durumunu hemen söylemeden, Töle ile (10) Kazıbek'i bir kenara çekti. Baş köşenin sağ tarafındaki kapıdan diğer odaya geçtiklerinde Bökenbay, Ayteke'nin vefat

ettiğini söyledi. Dördü birden fazla gecikmeden tekrar girdiklerinde iki beyin gözleri yaşararak moralleri bozuldu. Baş köşedeki yerlerine geldiler, ama oturmadan ayakta beklediler. Töle biraz hisli, duygulu bir hâlde kalabalığa (15) bakarak:

– Hey, ahali, biz dünden beri sabırsızlıkla beklediğimiz dağ gibi heybetli adamımızdan, ötesi kıyamadığımızdan ayrılp kalmışız! – diye sesi titreyerek, çenesi buruşarak Ayteke'nin vefatını duyurdu. Oturan adamların hepsi yerlerinden birden (20) kalkarak dua etti. Bir an dimdik durarak yas tuttular. Halk tekrar oturduğunda Töle Bey yanındaki boş yere Bökembay'ı davet etti.

Dışarıda güneş yakıcı, sıcak olmasına rağmen sarayın içi serinmiş. Yukarıdan açılan küçük küçük yuvarlak pencerelerden içeriye güneş girmiyor, ışık çok dökülüyor ve oda dışarıdaki gibi ap aydınlık (25) oluyor.

Öğleye doğru küçük kurultay açıldı. İlk söz töre gereği Töle Bey'de. Başına adanarak dikilen tepesi sivri sırmalı takke üstüne ince ipekten kaftan giyen bey, elindeki asayı önüne yavaşça bırakıp, eğilerek selam verip (30) baktı ve:

– Hey, yarenler! – diye söze başladı. Ona hepsi dikkatle bakarak, her sözüne mana vererek, dikkatle dinlemekte olan Koyaydar Bey, çoktan beri görmediğinden mi, yüzünün şeklinden ve davranışlarından gözle görünür değişiklikleri fark etti. İlk önce (35) o “talanın, sürgünün” öncesi Jetisuv eline gittiğinden bir hayli zayıflamıştı. Gözünün etrafı, çevresi uzaktan bakan adama örgücünün ağı gibi görünüyor. Yüzünün rengi kaçmış, sakalının ağı çoğalmıştı. Zamane yükünün sırta batan ağırlığını hissetmiş gibi alnının çizgileri, gözlerinin altındaki (40) halkaları derinleşmişti. Yine de ateş yakar yakmaz heybetli görünüşü açık ve yanık sesi içindeki gayretin, cesaretin taşmışlığını göstermekteydi... Koyaydar Bey Töle'nin dış görünüşüne göz atarak, sözlerini dinledi.

– Küçük tayda Tayda illet, büyük tayda sakatlığın kol gezdiği bir durumumuz var idi. Bu dertten bugüne iyileşmeden (45) geldik. Hastalıktan iyileştirecek, sakatlıktan kurtaracak çare var mı? Bugünkü sözler bunlar hakkında beyler! **[162]**

– Dünyaya Zungar denen bela geleli bir asra yakın bir zaman olmuş. Ondan beri ilk saç kesilmeden, hiç kimseden kötü bir davranış görmeden bu güne kadar gelir. Belli ki o azı dişi bir karış, ehlileşmemiş hâldedir. Kulağına dokundurmadan çite atıyor. Arkasından gelirsene (5) teper, önünden gelirsene dişler. Delikanlı geniş toprağımızı bağrına basıp ebediyen yatmak arzusunda. Töle'den sonra Kazıbek Bey tünekteki atmaca gibi, gür sesini yükselterek biraz konuştu ve sustu. O bağdaş kurup oturmuş olsa da boyu bir çoğundan uzundu, cüsseli görünüyor. Sesinin ahenkli, düzgün akışına göre vücudunu (10) da sallayarak, uydurarak konuşmuş.

– “Düğme deve olmaz, deve dünya olmaz, kendinde olanla yetinmeyip, başkalarının el uzatan nihayetinde kendi dünyasına sahip olamaz” derlerdi, nerde o babaların söylediği manalı söz?! O yoksa akıl nasihat ver, ahali! Makulden (gerçekten) genç olsak bile, (15) akıldan genç olmayan halkız, dinleyelim, görelim, ondan sonra bir karara varalım! – dedi ve Töle Bey, “şimdi söz sırası sizlerde” diye durumu bildirerek sözlerini bitirip rahatça oturdu.

– Evinin yanına it bağlayıp oturan karatavuk kadın gibi olduk, beyler! Meydana çıkma günü de, saklanma günü de geldi şimdi, – diye (20) Kabanbay Batır yurdun ağrına gidecek şekilde konuştu. Gür ve kalın sesi çağlayan gibi gürleyip, gerdiğinde iki kulaç gelecek olan iki omzunu kabartarak, konuştuğunda uçacak kartal gibi eğilip, bir elini bacaklarına dayayıp, diğer eliyle kılıç, hançer kını iliştilmiş yassı bel kemerini kavrayıp, “hadi” dese fırlayacakmış gibi (25) çevik bir hâlde oturuyordu.

– Bugün de Kazak’ı kırılan kâsesini toplamadı diye şikayet etmek de, ayaklarıyla dimdik durdu diye aklamak da yersiz. Ocağın üç ayağı gibi üç uluslu bir halkız. Birinin ayağı tam yere değmezse, aş dolu kazan devrilerek dökülür. Bu yüzden burada birleşen (30) her ulus erliği, şimdiki sözümüzü Üç Yüz’ün soylu soplu evlatlarına adayalım, – dedi Töle. – Kazak memleketinde zengin olacağım diye basan, benzeri olmayan bal yiyeceğim diye batarak ölen sinek gibi kılıçtan geçirmeli. Yoksa sadece toprağımızdan değil, milletimizden de ayrılırız! – Kalabalığın arasında (35) oturan Ötegen Batır yerinden fırlayarak, tokmak gibi ellerini sallaya sallaya biraz konuştu ve yerine oturdu. Ötegen’i buradakilerin arasında tanıyanlar çoktu. İçlerinde tanımayanlar da vardı. Adını başkalarından duyup kalanlar, kendi gözleriyle gördüğünde kızıl gözlü erkek kurdun tam kendisiymiş diye sevinerek (40) hayretler içinde kaldı. Kürek kemikleri kapak gibi olan, geniş alınlı, halkası kızarmış iri gözlü, çıkık iri burnlu, yaşı daha otuzu henüz geçmiş yiğit ağabeyinin sözleri de, hareketleri de oldukça heybetli göründü. Tıknaz vücutlu uzun boyunu dim dik tuttu. Eteği dizlerinden yukarıda olan elbisesinin beline her tür (45) silah yerleştirilmiş dört parmak enindeki kayış palaskasıyla sıkıca sarmıştı. Terbiyelenmiş iyi deriden yapılmış çizmesinin koncu diz kapağına kadar uzanıyor. [163]

– Atmacanın saldırısına uğrayınca çil yavrusu gibi dağılıp kalan tarla kuşu misali Kazaklarız. Dostu, akrabayı düşman edip, zayıfı önder yapmayı bırakamadık. Moğol prensinden ne kadar darbe alsak da, deve sabrıyla ağır ağır adım atıp, ilerleme durumu var, – diye Töle Bey laf (5) arasında belli belirsiz şeyleri kimilerinin aklına getirmek ister gibi lafı döndürerek durakladı.

– Tehlikeli mekân, daimi ikâmet olmaz. Göçerimizi yel, konarımızı ova bilse de saçın sakalın ağardığı vakte geldik. Bu şekilde dolaşarak kamçının sapı gibi kısa hayatta ecelin (10) ağzına getirirsek gelecek nesil ceddine tazim etmek için atalarının mezarını da bulamayabilir düşüncesinde olan endişeli nice gönüller var. Edige Bey kendinde olan soğuk kanlılıkla, sabırlı tavırla gövdesine kadar uzanan kıvrım kıvrım sakallarını uzun parmaklarıyla sıvazlayıp, Töle Bey’in söylediklerini pekiştirir gibi oldu. (15)

Baş köşede oturan büyük beylerin döndürüp dolaştırıp söylediklerinden kan arzulayan Moğol prensini lânetlediğinde, ordunun başına geçecek oğul olursa kollar gibi tavrıyla tanınan Hatip Orazgeldi beylerin düşüncesini biraz daha netleştirmek için gözlerini kısarak, başını biraz kaldırıp, düşünerek konuştu ve ortaya bir söz attı:

– Delikanlının boynuna kelepçe vurulup, ulu boya ok değeli oğul doğmadı (20) mı ey Kazak! Mücadele etmeye dermanımız yok diye öylesine oturmak var mı? Gelecek günlerden ümidimiz yok diye hayıflanmak var mı? Kurban olayım ağalar, beyler! Bu yönlerini açıp söylemeyecek misiniz?! Yerinden kalkıp, ak kalpağını eline alıp, geniş, bol dikilmiş uzun etekli mavi atlas kumaştan yapılmış elbisesinin

önünü açıp, içindeki bel bağına (25) boş elini sokuverip, elleriyle bırakmış gibi hemen bulup, şiir okur gibi konuşarak, söylediklerini soruya çevirdi. Yaz sığacağı gibi ateşli gençler huzura geldiler. Dua et, yol göster. Bizden bekledikleri sadece bu.

– Kahraman doğan Kazak! Oğul şimdi delikanlı oldu. Yeni doğmuş at yavruları tay oldu. (30) Yetimlerim yetiştii, yiğitlerim kuvvetlendi. Yüksekçe dikilmiş sancak gibi dalgalanıyor hepsi de. Fark ettim bedenindeki asaleti de. Kahrı sert dizginlenmiş kara buğra gibi, gayreti pek. Ateş ile suya kanmış çelik gibi. Bile ve düşmana sal, kırılırsa andolsun! (35) Ellerini sallayarak böyle konuşan Ozan Kabay’ın kendisi de şu dizginlenmiş kar buğra gibi haykırarak sarayın içini çınlattı. – Ya, dedi Bögenbay Batır. – Ozan Kabay’ın yanlış bir şey söylediği yok. Düşman ile çarpışırca yakasını yırtacak ateşli yiğitler (40) önce de vardı, şimdi de var. Biz “yetimlerim yetiştii” desek, onlar da “acele etmesin Prens, onun da azı dişleri körelir” diyor. Ben Ebilkeyir Sultan ile birlikte nice çarpışmaya katıldım. Şimdilik mağlubiyet çok, zafer az. Yine de kederli genç, sıkıntılı kimseyi görmedim. Öyleyse Moğol tuğunu neden yıkmıyoruz, neden mezara (45) tıkmıyoruz sonsuza dek. [164]

Bögenbay Batır’ın kan çanağı gibi kırmızı gözleri ateş sıcıyor gibi parlıyor. Yine de itinalı bir şekilde söyledikleriyle hâlimden sabırlı, ağırbaşlı olduğu anlaşılıyordu. Saygın cemaatin içinde çok kere bulunmuş, sayısız zor mücadelelere katılmış yaşlı (5) serdarın taş gibi sert görünüşünde de soğuk kanlılık vardı.

– Hey, Bögenbay Batır, sen “mağlubiyet çok, zafer az” dedin, o dediğin doğru. Bu az zafer her yerden bir tepe göstererek zar zor geçiyor ele. Ulıtav’da Bögenbay bir tek kendin Çeren ile ne zamandan beri çekişiyorsun?! Karatav’da Kabanbay Çuna ile çarpışalı kaç zaman oldu?! (10) Şimdi bile Alataş’da Navrızbay Kaskelen ile çarpışıp, Rayımbek Şamalhan ile çarpışmakta. Çü ile Talas boyunda Ötege’nin sesi çağlayan gibi gürlüyor. Bulantı ile Bölenti’de Bökenbay var. Ebilkeyir’a ulaşmış hızı bazen yavaş bazen süratli. Hepsi de daima gök yeleli kurtlar. Ama kurt gibi kovaladı mı düşmanı? Oyrat (15) tuğu düştü mü? Yerimizden bir adım çekildi mi? Yok! Niye?

Kurt uluyarak buluşur, tırnaklarıyla yapışır. Beyaz benekli karacalar dağılıp kaçar, kurt kovalaya kovalaya kanını saçar. Bir zamanlarda Kalmuklar kurt olmuştu, Kazaklar karaca olmuştu. Korkağı kovalarsan kahraman olur. Kazağın keskin bilenmiş azı dişleri var, ama ağız (20) birliği yok. Bütün sözlerin sonu aynı ise benim söyleyeceğim bu son söz... Töle Bey ne söylese de düşünmeden taşınmadan söylememiş. O konuştuğunda uyuşur gibi dinleyerek, uyuklamış gibi kıpırdamadan oturan halk sonunda kıpırdanıp, fısıltılarla konuştular. (25)

– Kendisi, Töle Bey’in sözlerini dinleyen kulağın pasını giderip, konuyu esaslı açıklamış gibi, kardeşler. Bölünüp parçalandık, dağılıp horlandık, birleşirsek kuvvetli oluruz. Bu hakikat, – diye Koyaydar Bey, bundan sonraki sohbet konusunu herkese duyurdu.

– Dert çok, derman yok. Arzu çok, ferman yok değil mi? (30) Bunu da bir kere düşündünüz mü? – diye Tuyak Bey tek tük birkaç söz söyledi. Buna kim ne diyecekmiş der gibi ördek gagası gibi köse çenesini kaldırdı ve baş köşedeki Töle Bey ile Kazıbek’in ağızına baktı.

– Eğer fermanı varlıkla ölçersek, Kazak’ı “talan” (35) edip, kalpakla avlayacağı durumda Moğol askerlerinin hepsi yedi tümen eder. Onun önündeki Tevke Han’ın karşısında Kazaklar ise on bin asker toplar. Tek ağız, tek yumruk olup yumulmadan, her hanın peşinden giden halkın huzur bulamayıp kaçması, korkması olmasa, hepsi yok olmadı. (40) Şimdi de buraya gelmek isteyip gelemeyen, elin yurdunda kalanlar var, batırlar ile komutanların oluşturduğu askerler eklenirse, yedi bölük asker oradan çıkar. Bu az derman, geçersiz ferman mı değerli Tuyak Bey? – diye Töle Bey sözlerini sadece Tuyak Bey’e adanış olsa da diğerleri de anlasın düşüncesiyle iyice duyurdu. [165]

– Dereciklerden akan pınar sularından göl olur, – diyerek Kaz Sesli Kazıbek sözlerine başladı.

– Yalnız gezen yiğitten ordu oluşur. Göl dalgalanırsa, yatağını bozar. Ordu karışsa ordugâh bozulur. Arzunun yücesi ferman değil, birliktir. Kudret, kuvvet ondadır. (5) Bin kadar askerin dizginini elimize alabilirsek, güçlüyüz. Yoksa sinirli tek delikanlı da bir, kuvvetsiz avcı kuş da bir.

– Aslan heybetiyle, kaplan gayretiyle değil mi? Han heybet, komutan gayret desek, demin sözü edilen birleşen orduna komuta edecek biri var mı? – diye Mergenbay Bey bağdaş (10) kurup oturduğu yerden kıpırdanarak öne eğildi. Süslü elbisesinin geniş eteğiyle üşümüş gibi dizlerini örttü. Çok zayıf, gön gibi kara biriydi. Bir şeye boyu yetişmiyormuş gibi gırtlığı yumru uzun boğazını daha da uzattı. (15)

– Var, – dedi ona Bögenbay Batır, çekinmeden cevap vererek.

– Sadece kaplan yok demezen, büyük merkezin hanı Bolat’ın tahtında oturuyor. Küçük Yüz Hanı Ebilkeyir at üzerinde. Heybetleşirsek heybetimiz de var, kahırlanırsak gayretimiz de var. Sadece bunun için beylerin dediği birlik eksik. (20)

– Ya, – dedi Bökenbay’ın sözlerine tatmin olmayan Mergenbay Bey alaylı bir şekilde dokundurarak.

– Han tahtında, bülbül bağında. Hepsi de yerli yerinde. Peki neden erlerin ölmesiyle kahramanlığın bozulmasıyla hiç kimse meşgul değil... O son sözü kendi kendisine söylemiş gibi mırıldandı. (25)

– Han tahtında oturarak halkına çobanlık etmezse ne fayda, komutandan ne fayda, düşmanını ezmezse!

Değişik düşüncelere dalmış gibi, sözün azaldığı bir anda Ozan Kabay hiç kimsenin söylediklerini doğru dürüst diye onaylamayarak aradan söz söyledi. Hanın adı ağza alındığında halka doğru yolu gösterip, çıkmazdan (30) çıkaracak memleketin lideri olan büyük merkez hanı Bolat’ın boş duran atına binip biraz öteye uğurladı. Tevke’nin zamanında tek idaresi altında olan halkın birliğinin sağlam, dirliğinin tatlı olduğunu hatırladılar. Moğollara gününü gösterip, omuz yarıştıracak bu parlak günlerin bu zamanda özleme (35) dönüştüğünü de yad ederek konuştu. Birliğe maya, dirliğe destek olacak “efendim” denilen insanın kendisi, yalnız kendi başını koruyarak kaçıp gitse başkalarından ne beklenir, ne hayır gelir diye hayıflanarak üzülür bazen. – Çobanı olmayan sürüye it kuş heveslenir. Su yılanı Moğol Prensi (40) Kazak denen halkı karınca gibi görüp, hançerini çekinmeden saplayışı bu herhalde, – diye

Tuyak Bey hâlâ nedense gönlünün ikna olmadığını sakince anlattı. – Karınca sürüsü sararsa, bir su yılanının sadece kabuğu kalır. Prens gerçek su yılanı, biz gerçek karınca (45) isek böyle yapalım, – dedi Aralbay Batır şakacı gülümsemeye Tuyak [166] Bey'in yüzüne bakarak, tepesi saçaklı, etrafı oldukça güzel ak kalpağını sağ tarafına doğru yatırıp koydu.

– Ağzı iyi laf yapanlar ile atılarak uzağa gidemeyiz. Akla yatkın değerli düşüncelerinizi açıkça söylemeniz bari, (5) – diye Kangeldi Batır sözü uzatmadan ne varsa kesip biçerek gönle hoş mizaca uygun konuştu.

– Ahali, konuşan bazı hatipler düzgün konuşmayı, muhalefet ediyormuş gibi görünüyor. Bunları dikkate almalıyım. Hepimiz aynı yolu tutarsak ömrün gölgeli tarafını kim görecek? Söylesin. (10) Söylenmedik söz kalmasın bu toplantıda. Sadece sonunda er sözle her tarafa sürüklemeyen, çok sözden bir tek iş çıkarırsak bu daha iyi, – dedi Töle Bey.

– Ben sözün adamı değilim, – dedi Navrızbay Batır yerinden fırlayıp cüsseli uzun boyunu dimdik (15) ederek, güzel yay gibi siyah bıyığını kocaman parmaklarıyla o tarafa bir, bu tarafa bir sıvazlayıp bıraktı. Bir eli kılıcının gümüş kabzasında;

– Rayımbek ikimiz Kaskelen, Şamal Han ile her gün dövüşürüz. Hem onlar geri çekilmiyor, hem de biz geri dönmüyoruz. Kurt resimli bayrak elimde, kurt gibi kovardım, arkamda güvenecek kimsem yok, (20) sendelersem tutunacak desteğim yok.

Bir tek biz değil, fark ettim ki bugünkü bütün Kazakların dirliymiş. Bu vefasız ömür böyle teke tek mücadeleyle geçsin demezeniz, handan hayır beklemiyorum. Halkı yöneten Kazıbek, Töle iki bey ikisinden birini söyle bu arada: Ya silahını bırak, ya ayak altına düşüp köle ol, (25) ya da hiddet göster, ayaklarının üstünde durup yiğit ol de! Navrızbay sözüne birkaç adam, çoğunlukla “batır” namı almış olan yaşlı küçük kız ve yiğitler tarafı: – Evet, öyle yapmak lazım!

– Bizde babadan yiğit olup doğmuşuz! (30)

– Ne zamana kadar böyle korkarak yaşayacağız?! – diye gürleyip desteklediler.

– Bilenmiş kılıç, sağlam kuvvet var bizde de. Nereye harcayacağımızı da biliyoruz. Sadece nasıl harcamamız gerektiğini söyle bu defa!

– Savaş çılgınlıklarıyla tek başımıza mı saldıracağız, yoksa birlik olup beraber mi hücum edeceğiz? – diye (35) Jolımbet Batır Navrızbay'ı destekledi.

– “Batır, batır” deyince uğultuyla gidersiz ah, çocuklar, – diye Tuyak Bey, yerinde duramayan delikanlıların heyecanını yatıştırarak kısa konuştu. Bana kalırsa “Ayaz Bey hâlini bil, karınca yolunu bil” derdim. Kedi sırtını ne kadar kamburlaştırırsa da (40) kaplan olamaz. Önce olgunlaşıp, sonra vakti gelince gururlan derdim.

– Olgunlaşana kadar tuzağa düşüp mahvolursun. Ne kadar gizlenerek yatarsan o kadar olgunlaşırsın, – diye Ozan Kaban hoşnutsuzluğunu belirtti. (45)

– Deveyi kesecek kılıç ateşte yanıp, suya kanarsa ancak gerçek [167] asil olmaz mı?– diye Kabanbay Batır gürleyerek kısaca konuştu.

Bugünkü tartışmalar bununla tamamlandı. Bundan sonraki meseleyi yarın devam etmek üzere dağıldılar. (5)

* * *

Herkesin yanında kesime getirdiği hayvanlar toplanınca bir at sürüsü olmuştu. Bunların çoğu yenip, birazı kalmış olsa da, konuk ağırlayan Töle Bey aşu suyu esirgemedi varını yoğunu önlerine serdirirdi. Özellikle yaptırdığı keçeden çadırlara büyük büyük sofralar serilmişti. Sofraların üzerinde sucuklara, boyun etlerine, eriğe, (10) kuru üzüm kadar her şey vardı. Kımız ile şerbet içimlikleri de derya deniz. Hizmetkarlar ile yardımcıları başlarına birer kare şeklinde beyaz kumaşları bağlayarak, parmaklarının üzerinde yürüyerek hizmet ediyorlardı. Ele su dökme, yemek sunma, kadehleri toplama, verme gibi görevler verilen hizmetkarlar, seri hareketlerle (15) kusursuz görevlerini ifa ediyor.

Küçük kurultayın ertesi günü sabah erkenden ahali ikinci defa Küçük Saray’a yavaşça yürüyerek gidiyor. “Toplanma zamanı yarınki yemekten sonra” diye duyurulmuştu. Bu yüzden vakit öğle vaktine gelmiş olsa da kimseler görünmüyordu. (20) Bazı semiz kişilerin yürüyüşü hayli ağırdı. Et ile kızıya doyanlar mağrur yavaş hareket ediyorlardı.

Güneşin yüzü görünür görünmez yavaş yavaş ısınarak, hararetini beraberinde getirdi. Beyler ile batırların, hafız ile aksakalların (buraya gelenlerin hepsi böyle unvanları olanlar) mayıs ayındaki (25) giydikleri elbiseleri sıcağı geçirecek kadar ince de değildi, ter içinde bırakacak kadar da kalın değildi. Tek tük yetişkin, göbek bağlamış bey, aksakallı hafızlar geniş kollu, uzun etekli cepken, elbise giymiş, elbiselerinin içinden bağladıkları kuşaklarında kabıyla bıçak, kınıyla hançer dışında büyük silahları yoktur. Çoğunluğu orta yaş ve orta yaşın (30) altındaki yiğitler ile yiğitlerin ileri gelenleri. Onlar gerekirse savaşa hemen girmeye hazır, kuşanmış askerlerden aşağı değiller. Elbiseleri düzgün, toplu ve şık. Bütün silahları üzerlerinde. Bu toplantıyı Kazıbek Bey açtı.(35)

– Kıymetli Tuyak Bey, – dedi o Kaz Sesli sert ve yüksek sesle, – dünkü toplantıda “amaca ulaşmak” meselesini çok konuştuk. Evet, murada ermek herkesin özlemi. O zaman biz hangi durumda murada erebilirdik? Bunu iyice anlatamaz mısın şu ahaliye?(40)

Tuyak Bey cevaplamaya hazır bekliyormuş gibi, gecikmeden, aksatmadan, biraz öksürdü ve konuşmaya başladı. – Suyun aktığı yolla sel akar. Biz dünkü feci ağır zamanda yolumuzu şaşırıp, her yerdeki çukurlara [168] gölcük olan halkız. Bu hepimizin bildiği bir durum. Şimdi ne yapmalı? Lafın ucu ona dokunur. Ötesini hiç söylemeyeyim, kendi gözlerimizle gördüğümüz Tevke Han’ın devrindeki hâle nasıl ulaşmak lazım. Bunun için bir çok gölcüğü eski yatağına çevirip (5) getirecek güçlü bir çiftçi olursa, yatağına şırıldayarak doldu, amacına ulaştı demektir. Böyle olmuyormuş, toprak verimli, bulutlar kabarıp bir yere bolca yağarken, diğer bir yerin toprağı çatlamış ve kurumuş olur. Böyle neticesiz savaşa ben gidemem, – diyen cevapla sözlerini (10) tamamladı Tuyak Bey. Halkın homurdanmaları gittikçe yoğunlaştı.

– Tuyak Bey Özbek ağabeylerinin arasından gelenlerden biri ya, söylediklerinin hepsi çiftçinin sözleri, – dedi Satay, yanında oturan Taylan Batır’a mırıldarak bıyık altından gülüp. (15)

– Cidelibaysın yerinde Özbek, Kazak birlikte oturur derlerdi, olabilir, – diye güldü Taylan Batır.

– Tarla kuşunun düşüne darı girdiğinde çiftçinin ağzından nehir suyu, arka su hendekleri girse bunun nesi kabahat...

– Dünden beri konuşan herkesin düşüncesi: “Semiz koyunu (20) parçalayarak kırkılan yün yaramaz” sözüne gelmişti, sen de onun tam üzerine bastın Tuyak Bey. Tek farkı: Semiz koyunun yünü ya tamamıyla beyaz olduğunda, ya da siyah olduğunda dönerim diye yoldan çıkmandır.

Kazıbek Bey, Tuyak Bey’in fikrini de, sözünü de halka ayrıntılı şekilde (25) izah eder gibi oldu.

– Öyleyse biz neden dünden beri “birleşelim, birleştirelim” diye boğazımızı yırtıyoruz?! Tuyak Bey bize demin söylediği “güçlü çiftçisini” bulup gelene kadar yerlerimize dağılıp, bekleyelim öyleyse! – diye Kabanbay Batır hoşnutsuzluğunu (30) belirterek alaylı bir şekilde gülümsedi.

– Bizim değerli Tuyak Bey’imizle alay eder gibi konuşmanız hoş değil, ağabey. Yanlış diyorsunuz doğru sözünüzü söyleyiniz, yoksa... – diye kalabalığın arasından uzun boylu, yassı bacaklı, sarı bir yiğit yerinden fırlayarak kızgın bir halde söze girdi. Konuştuğunda biraz çukur mavimsi gözlerinden (35) ateş sıçramış gibi göründü. Ona bazıları yavaşça fısıldayarak, kendi kendine söylediği gibi: “Ya pirim, bu çakır gözlü sarının sinirine köz düşmüş gibi oldu vay!” derken, bazıları ise “Fol yok, yumurta yok, eyerin üstüne yapıştırıyım, şu yaptığına bak!” diye hayret ettiler. O da kendisinin söylediği gibi, “ kendisinin Tuyak Bey’i” kalabalık Kazak eline, (40) sadece Kazak eline değil, bundan başka illere de namı belli Töle, Kazıbek gibi Kazakların yüce beyleri ile laf yarışına girip, [169] saltanat kavgasında, ben de düşersem devden düşeyim diye, başkasına değil, Kabanbay Batır’ın doğrudan kendisine saldırmış gibi. Bazı uzağa gitmeyen, köyün içinde aslan kesilen kedi gibi beyleri olurdu. Onların ağacın arkasında durup ayı (5) vuran avcılar gibi çareleri vardı, işte şimdi öyle ince taktiğe başvuran Tuyak Bey’in özellikle yanında getirdiği seyislerinden biri. Yol bir tek değil, “ağabeyinin atı büyüyeceğine, hemşerinin tayı büyüsün, sürünüyorsam elimden tut” diye vasiyet eden münadisi. Kısaca dünden beri Tuyak Bey’in tarafını (10) tutan kimse olmamıştı, şu sarı yiğidin görünüşünden irkilmış gibi ayak altından ani çıkışı halkı hayretlere düşürdü. Kaz sesli Kazıbek’in sesi ön taraftan gürce çıktığında bile kimse böyle dikkat etmemişti. Yine de onun ihtişamlı şiddetinden esen kalayım diyen kimse var mı?

– (15) Hey, yiğidim, olmadık yerden ihtilaf çıktı, iki kulağı dik çıktı, misali sen kimsin, Kazakların Kabanbay’ına karşı konuşan?! – diye sarı yiğitten iki üç adım uzakta oturan kara yağız yiğit de yerinden fırlayarak, ona sözle sataştı.(20)

– Beni tanırsan rakibinim, tanımazsan Tanrı’nım, – dedi o da geri kalmadan, çekinmeden.

– Haa, babamı alan Tanrı nerede desem, demek senmişsin ha! – diye siyah kınındaki kılıca atıldı. Münakaşaya müsaade eden uzun boylu sarı yiğit de korkacak gibi değildi, o da kınındaki (25) hançere sarıldı. İki de bir adımlık yerde dururken ortada duran adamlar göndermedi.

Töle Bey:

– Durun, durun, – diye sabırla ellerini çırpı. Kendinden geçen iki dev kendilerini zor zaptetti.

– (30) Düşmana bilenen silahı davaya yöneltmek ihanettir! – dedi Töle Bey yine.

– Öfkeyi akılla yen, düşmanı taktikle yen, – dedi Kaz Sesli Kazıbek.

– Akılsızlık çukura düşürür. (35)

– Ağabeylerin önündeki terbiyesizliği için edepsiz ile deliye ceza verilsin, – dedi Koyaydar Bey.

–Edepsize beş, deliye dört kamçı vurulsun! – dedi Edige Bey. Kesilen bu cezaya kimse karşı çıkmadı. Etrafındaki yiğitler ikisini iki yerde ortaya alarak, birlikte dışarıya (40) çıktılar. – Sahibine saygı duyan itine kemik atar. Benim gözlerimim önünde, askerimi dövdürmenize seyirci kalamam. – Tuyak Bey gitmeye hazırlanarak yerinden kalktı. [170]

– Edepsize dur demeysen onur kalmaz, ite git demeysen baldırın kanar. Onun için böyle öfkelenmeye hacet yok, bey, – diye Töle sertçe söyledi.

– “Dur” sözüne aldırmayan edepsiz olur, edepsizliğine halk (5) dayanır. “Deh” sözünü anlamayan vahşi at olur, vahşiliği yer kaldırır, denizden derin, yer kadar dayanıklı denilen halk ağaları sabredemiyorsa ne çare! – dedi öfkeyle birlikte öbürlerini suçlayarak, kapıya doğru giderken.

– Paylaşımaya düşen toprak, göçmek zorunda kalan halkın kaderini bir yana (10) atıp, edepsizin inadını, delinin kavgasını eğlence yapalım mı demek istiyorsun, Tuyak Bey?! Böyle şımarıklığı halk kaldıramaz! – diye Kaz sesli Kazıbek Bey üzüntüsünü bildirdi.

– Vahşiye eza, edepsize ceza! Tamam dersin yerin işte, yok dersin yolun aha!

Deminden beri halkın sözlerini çit çıkarmadan (15) dinlemekte olan Kalı Batır yaşının büyüklüğüne dayanarak sert konuştu. Ardına dönüp bakmadan Tuyak Bey çıkıp gitti. Kalanlar sohbeti koyulaştırarak devam ettiler.

– Bununla biz ne zaman amacımıza ulaşana kadar (yani semiz koyunun yünü hepten beyaz ya da hepten siyah olana kadar) bekleyecek olduk mu, (20) yoksa yine dev hanı güçlü çiftçi yapıp, peşinden gitmeyi mi uygun gördük? Ne olursa olsun ortak bir fikirde birleşme vakti geldi, – diye Savrık Batır oturaklı cevap bekler halde duran öndeki beylerin yüzüne baktı.

– Akmayan suyun kokacağını biliyorsunuz. Bu yüzden biz (25) çukurlara dolmuş su olmayıp, dağdan taşarak akan, denizi oluşturacak berrak pınarın suyu olalım. Ondan sonra hangi düşman gelirmiş! Satay Batır bu söylediklerime halk ne der diye bir ara etrafına göz ucuyla baktı.

– “Gölcüğü yatağına çevirirsen derya olur” sözünü iyi bilen Bey (30) o yataktan önce ark yararak götürdü. Yüreğinden söylemeyip, dille söylenen söze fetva olmaz. Daha iyi, gitsin böylece. Kalan ağabeylerin şimdiki sözünde hemfikir olmayan yok galiba diye düşünüyorum. Töle Bey’in bu sözlerine herkes katıldı, oturanlar hep bir ağızdan: (35) – Yok! Şimdi ikilik çıkaracak kimse yok aramızda. – Muhalefet edecek kimse olmaz artık. – Muhalefet edecek adam gitti ya, – diye arka çıktılar. – İyi, demek öyle, amacını dinledik, ağabey. Dünden beri olan (40) konuşmaların nihai kararı “tüm Kazakların bir yenden kol, bir yakadan baş kaldırarak isyan edelim, ezeli düşmanımıza karşı aynı anda saldıralım. Hanı tahtan indirip ata bindirelim. Binlerce askerin yönetimini bir serdara verelim!” – Kazıbek Bey’in bu sözüne de halk ağız birliğiyle katıldıklarını, desteklerini bildirdi. [171]

– Halk kendi geleceğine faydalı olan anlaşmaya mutlaka varır, o han, sultanlar ikna olurlar mı acaba? – diye tereddüdünü bildirdi Javatar Batır.

– Han, sultanı ikna ederiz, – dedi Bögenbay Batır inançlı (5) bir şekilde.

– Eğer Bolat Han ikna olmazsa, Ebilkayır Han eskiden beri at üzerinde, halk yönetimi olmazsa, ordunun yönetimini ona vereceğiz ve başla diyeceğiz.

Ebilkayır sultana çok yakın olan Bögenbay Batır onun sadece bir yüzü yöneten birisinin hanlığa memnun olmayacağını (10) biliyordu. Bundan dolayı büyük merkez hanlığının tahtına oturmasa da büyük orduyu alarak, büyük savaşa götürmeye cesaret edeceğini gözü kesiyordu. Üstelik kendilerinin keskin düşünce, hatip diliyle akıllılığı ile küçüklüğünden beri hanın yanında, merkezin başında olup, yasa çıkarmadan, ferman buyurmaya kadar (15) hanın her işine karışıp, ikbalini devam ettiren Töle ile Kazıbek gibi iki beyin kudretine de şüphesiz inanıyordu.

Jolımbet Batır öndeki iki beye rica ederek;

– Halkı yöneten hana, orduyu yöneten batıra söyleyeceğiniz vasiyetleri duymak istiyoruz, – dedi. (20)

Töle ile Kazıbek “hangimiz cevap vereceğiz” diye birbirlerinin yüzüne baktı. Ondan sonra “sen başla” diye belirtip Töle Kazıbek’e çenesini kaldırarak işaret edip başını kaşdı. Kazıbek irkilmedi:

– Halk deniz han da kayıktır. Eğer deniz dalgalarırsa kayık (25) gark olur. Han bunu bilmezse han başına ayıp olur, – dedi. Ondan sonra Töle Bey: – Gerçek batır isen övgüyle şımarma, önüne gelene tekmeyle vurma.

Halkın önünde rüzgarlı havada eğilen kamış gibi ol, (30)

Düşman önünde şimşekler çakan kara bulut gibi ol, – dedi.

İki beyin sözüne ahali hep birden hareketlenip, birbirlerine bakıp, onaylar gibi başların eğdiler. “Söz doğru değil mi!” der gibi tavır gösterdiler.

Ordu olacak elin var, (35)

Orduya baş erin var,

Atadan kalan yolun var,

Oturup kul olursak eğer,
Kim atadan doğdu der.

Muhalefet edecek aksi adamı aramızdan gönderip, millet olmanın çaresine (40) bakalım, ağabeyler, efendiler. Halkın birleştiricisi erlerim, gök yeleli kurtlarım, elmas kılıç, altıgen mızrağı eline alıp, düşmana karşı [172] atıl, azan Kalmukları mezarına tıkıverelim! – diye Töle Bey yerinden kalktı. Onun son sözünü biri vasiyet, biri savaş narası, birisi hayır dua diye sayarak hepsi Töle'yle birlikte dimdik durarak dua etti. (5)

İki üç güne kalmadan Töle, Kazıbek'in başını çektiği birkaç adam Türkistan'a yola çıkmaya karar verdi. Büyük merkez hanı Bolat Tevke oğluna varıp, durumlarını arz edecek. Kazak boylarının üyelerinin birleştiği Taşkent'teki küçük kurultay toplantısının sonucunu ulaştıracak. Bunu yapmak için anlaşmaya varıldı. Bu antlaşma yürürlüğe (10) girdiği gün, bütün Kazak halkına ilân edip, haber salacaklar. Haberciler gittiğinde batırların her biri olabildiğince fazla asker alarak ve seçilen baş komutanın ordusuna gelmeyi kararlaştırarak sözleştiler.

Akşamki konakladıkları muhitte hepsi bir yere toplandı, sohbet, (15) güzel şakalar ile oturarak yemek yediler. Hünerli kızları, delikanlıları çağırıp, şarkı söylettirip melodi tutturlar. Şarkılarını dinlediler, danslarını seyrettiler. Birbirlerine hürmet gösteren, birbirlerine övgüler yağdırıp, nezaketle, güzel bir şekilde oturdular. (20)

– Kıymetli Koyaydar Bey, sizin memleketten Rayimbek Batır adlı bir yiğidin çıktığını duymuştuk... Onun hakkında bugün Navrızbay da bir şeyler söyledi. Taylan Batır sohbet esnasında hatırlatarak bu toplantıya onu niye yanınızda getirmediniz diye sordu.

– Halkın tümü toplantıya gelirse, çoban toyla meşgulken, (25) kurt koyunla meşgul olmasın diye gelmedi. Halkın etrafındaki kale gibi, nöbette kaldı. Üstelik toplantıya varan adam konuşmadan dönerse yaraşmaz, orada konuşacak babam var ya. Babam ile çenemi mi yarıştıracam, bahanesi oldu, – diye cevap verdi Koyaydar Bey, Taylan Batır'ın sorusuna. (30)

– Değerli Töke, sen Rayimbek'i çocukken görmüştün, – dedi Koyaydar Bey, kımızdan bir yudum aldıktan sonra kaseyi yere koyarak;

“Yürük olacak atının,
Vücudu durur tayında.
Batır olacak balanın, (35)
İşareti durur ruhunda” –

diye değer verip, dua etmişti. O verdiği değer de, duan da boşa çıkmadı. Rayimbek bugün bir oba halka kalkan, ondan düşmana geçit yok. Rayimbek bugün bir oba halka kalkan, düşmana karşı kale. – Hı, hı, – diyerek Töle Bey başıyla onayladı.

– Kendisini de gördüm, değer (40) de verdim, dua da ettim. Halkını koruyacak oğul doğarsa duasını esirgeyecek ben miyim! Tuyak Bey'in muhalefetten gönli biraz kedere gark olsa da, [173]

diğerleri artık karşı çıkmayacak şekilde hepsi birlik içinde olduklarını bildirerek akşam vaktinde sevgiyle vedalaştılar.

VII. BÖLÜM

HÜCUM

Hicri 1142 senesi Bars Yılı (1730) oluyordu. Gözü açık, (5) uyanık ihtiyarların söyledikleri çıktı, Bars yılının kışı kar üzerinde parsın yavrulayacağı kadar yumuşak, ötesi yağın bile donmayacağı kadar serin bir yıl oldu. Baharın başlarında karlar eriyip, bütün izleriyle ilkbaharın geldiğini gözler önüne serdi. Tarla kuşundan başlayarak kaza, ördeğe kadar o yılın kuşları cıvıdayarak, öterek her tarafı (10) sardı.

Araziye altı tane filiz diksen, gelecek yaza kadar orman olacak kadar büyür, toprağa tek bir tohum düşse deniz gibi ekin dalgalanan Jetisuv'un geniş verimli, bol sulu, bereketli toprağına tohum serpilmeyeli yıllar olmuştu. Bir yerde ikamet edip sürekli (15) oturmayan, iyice yerleşemeyen yuvasını her yıl değiştirerek kuran saksağan gibi oradan oraya gidip gününü geçiren köy, oymak ilkbaharda ekin ektiği yere güzün geri dönüp, tekrar biçebilir mi belli değil.

Alatav eteklerini, Korday kuytularını, onun gür ormanlık, bol (20) sulu, yeşil otağını bu yıl ikinci defa kışla ederek, ikinci kez yeşeren Kazak köyleri, sadece havanlarla değil, kendileri de iyi becerebildikleri çiftçilik ile meşgul olayım dese, göçeni rüzgar, konanı nehir yatağı bilerek yer mi değiştirelim, yoksa yine (25) “bir öğlenlik ömrün olsa, bir gecelik hayvanını topla” dediler herhalde, tevekkel edip güçlerimizi birleştirerek ekin mi ekelim? – diye kafaları karmakarışık olup dururken: “Savaşa hazırlık yapılsın. Mayıs ayının başı ya da en geç ortalarına kadar bütün Kazak güçleri Moğol'a karşı tek vücutmuş gibi savaşa gidilecek” denen emri alıp Taşkent'teki Töle Bey'den ulak geldi. (30)

Jetisuv yönüne doğru birkaç adamı gözcülüğe yollamıştı. Bunların üçü bu köye gelmişti. Diğerleri Talas ile Şu'daki Kalı Batır, Kosi Batır, Balkaş civarı, Jusan ovasından Üngirtas, Beriktas, Seriktas'a kadar Navrızbay, Satay, Eskendir, Edige'lere acilen merkezin emrini ulaştırmaya (35) gitmişlerdi.

“Ağzı yanan üfleyerek içer” olup, umursamazlıktan nice defa dizini döven halk, bugünde kim nerede olsa da tek kalacak gibi değildi, elini eteğini topladı.

Geçenlerdeki Taşkent'teki küçük kurultayından dağıldıktan

[174] sonra ona katılan her adam kendi halkı, kendi ulusuna varıp, gelecek günlerin hangisinde olsa da hazırlıksız kalmayacak şekilde işe koyulmuşlardı.

* * *

Rayımbek topu topu on gün içerisinde beş binden fazla yiğit (5) topladı. Onları bine, bini de yüze bölerek, binbaşı, yüzbaşılar tayin etti. Moğollara karşı nice savaşlarda sınavdan geçen, birçok savaşta göze giren kahraman asker, yenilmez gayreti, taktik ustaları Balpık, Karaş, Korambay, Tölek, Berden beşinin her biri binlere binbaşı olarak (10) tayin edilir.

Dağ eteğinden aşağıya inerek, Korday ovasına çıkıp, Moğol tümenlerinin geçeceği yol burası olabilir diye düşünerek burada durdular. Her bin kişilik grup ayrı ayrı giderek, savaş hazırlıklarını devam ettirdi. Binlik, yüzlüğe bölünüp, her yüzlük at oynatma, kılıçlaşma, mızrak (15) saplama, kement atma, hançer saplama, çomak kullanma, ok atma, sapan atma gibi mücadele türlerinin her biriyle teke tek talim çalışmaları yaptılar.

İhtiyar Ebin'in askerleri, bugünde ustasından eksik olmayan çıraklarının yaptığı fitilli tüfekleri de bir çok silah gereçlerinden (20) biri olarak bu defa Rayimbek'in ordusu yanlarına taşıyordu. İlk kez Moğolların yaptığı, bu civardaki Kazakların "Koyşağır" adını verdikleri dev gülleleri olan toplar gibi olmasa da üzerlerine gelmekte olan kalabalık düşmana art arda patlatınca birkaçını attan devirebilecekleri bir silah idi. Bunun adı "küçük top", "çabuk vuran top", (25) gittkçe "hızlı atan top" olarak değişen taştan mermisi vardır. Yanıcı maddeden yapılmış kıvrık fitili baruta batırıp, bunu çakmakla tutuşturunca yayın tek oku gibi vınlamadan, birkaç ok paldır küldür ses çıkararak, şakıyarak vınlayıp, dağılarak değip, değdiği yeri avuç içi kadar, batıp (30) geçen silahın heybetli sesinin kendisi bazı korkak adamların zerre kadar olan ödünü koparıp, şaşkın halde bırakmış.

Bu silahı ilk zamanlarda yanında taşımak da, kurşun yerleştirip patlatmak da zordu. Onu deveyle taşıyıp, patlatılacağı zaman deveyi çöktürüp, iki üç adam indirerek, gülle yerleştirip ateşleyene kadar düşman da ulaşacağı yere (35) ulaşır, gideceği yere gidererek saklanırdı. Ama bu yeni silah ona göre çok hafifti. Bunu deve değil, bir çoğunu ata yükleyerek taşımak da mümkün. Katırdan indirip, kurup hazırlamak da bir adamın elinden gelir. Eğer iki üç tane olsa da fazla görünmüyor, aksine çabuk ve tam zamanında kullanmaya imkan veriyordu. (40)

Daha önce Kazakların hayatında hiç olmayan bu yeni silahın özelliğine göre kurulacağı yerini, kullanma uygunluğunu düşünmek gerekiyordu. Yayı bile gövdeyi gererek, kolları [175] uzatıp, okun ulaşabileceği mesafeden fırlatmazsan, yakın mesafede yapılan savaşta bir işe yaramaz.

Bunun gibi Küldirmamay'ı da yararlı bir şekilde kullanmak için, kılıçtan, mızraktan ayırarak yararlanma düşüncesini Rayimbek danışmanlarına açıkladı. (5) Demir, bakır, kurşun gibi metallerin eksikliğinden ötürü (son zamanlarda bunu da ustaların kendileri eritiyorlar) şimdiye kadar bitirilen silahların sayısı yedi taneymiş. Esjan, Rayimbek, Oljabay üçü anlaşarak bu yedi tüfeği taşıyacak, hazırlayacak, kullanacak özel bir yüz kişilik kuvvet oluşturmalı diye (10) tasarladılar. Onlar askerin sayısı bin olsun, savaş yolunda birlikte olup, sadece mücadele, savaş zamanında kendisine uygun yer bulup, kurarak kullanırsa daha yararlı olur diye karara vardı. Böylece "Küldirmamay" bölüğü kuruldu ve ona Esenbek yüzbaşı oldu. (15)

Düşmanla çekinmeden savaşmak için ilk önce kahramanlığın gerekli olduğunu, her iki kişi de biliyor. O kahraman, gayretli, onu yeneceğim diyen güçlü inancı hepsinden de fazladır. Kahramanlıktan daha da öte bir gücün gerekliliğine Rayimbek "toğuz tokpak" (dokuz tokmak cezası) döneminden beri inanmakta. Bunu hatırlıdan çıkarmayan o her zaman savaşa çıkmadan önce askerlerinin yüzüne, suratına (20) bakıp, gönül hoşluğuna dikkat etmeyi âdet hâline getirmişti.

Bir keresinde Borolday düşmanına giderken isteksiz, gayretsiz yiğidi yoldan geri gönderdiğinde: “Yedeğe alınan it ava yaramaz” sözünü Kazaklar boşuna söylemezler diye (25) düşünmüştü. Söylediği gibi savaşa yaramayan korkak ava da yaramamış. Aç kurda yem olmuş. İşte, böylece o yüreksiz yiğidi savaşa sokmanın kör bıçağı ağaca vurmakla aynı olduğunu anladı. Bu yüzden yiğitlerini durumunu kendi gözleriyle görüp, vaziyetlerini öğrenmek istedi ve bölükleri dolaşmaya başladı. Onların (30) bazıları süvari, bazıları piyadedir. Hepsi de son derece hareket hâlinde. Bilhassa karşısına çıkan adamı da fark edecek hâlde değil. Askerlerin sadece hâl hareketlerinden değil, yüzlerinden, görünüşlerinden de isteksizlik fark etmedi. Neşesizlik, kaygı da yok. Hepsinin de neşesi yerinde, ağızlarından şaka, dudaklarında tebessüm görünce (35) gönlü ferahladı.

Rayimbek bölüğün arasında dolaşırken Akbala’ya rastladı. Başında börk, ayağına şalvar, koncu dize kadar uzanan çizme giyip, önüne gelip konuştuğu zamandaki gibi dimdik dikilince hemen tanıyamadı. Kapkara, deve yavrusu gibi iri gözlerini parıldatarak bakıp: (40)

– Rayimbek Ağabey, – diye konuşunca ancak: – O, sen Akbala mısın?! – diye başından ayağına kadar şöyle bir süzdü. Bu duruşuna bakınca onun hiç kız olduğunu düşünemezsin. Bu devirdeki salnamecilerin yazacağı siyah mürekkepli kanat kalemle bir (45) kere çizip geçmiş yay gibi ince kara kaşını börkle bastırarak [176] çatıp kılıcının ucunu topuğuna değdirerek dimdik duruşu sanki sim çekilmiş gibidir.

– Sen kimin bölüğündesin? – diye sordu Rayimbek onun eskisi gibi cesaretine sevinerek bakıp.

– (5) Malay ikimiz Esenbek Ağabey’imizin bölüğüne seçildik.

– O ho, hepsi yeni silahı kullanan bölüğe mi gittin? O sana ağır değil mi?

– Ağır olacak tüfeği benim mi taşıdığımı sanıyorsunuz, at taşıyor. Ağabeyler yükler ve indirir. Malay ikimiz avcılara (10) yardım edeceğiz. Esenbek ağabeyim “İkiniz benim yanımda olun” dedi.

– Sen silah kullanmayı öğrendin mi? – diye Rayimbek merakla sordu.

– Öğreneceğim elbet. Şimdilik yuvasına kurşun yerleştirmeyi, baruta (15) fitili batırıp, çakmak çakmayı biliyorum. Akbala Rayimbek’in her sorduğuna açık ve net cevaplar verir.

Rayimbek onun yüzüne gülerek bakıp – Kılıç savurmayı, mızrak saplamayı, yayı çekmeyi de öğren, – dedi. “Demek sonunda askerlere katılmışsın, boşuna yük olma, hiç olmazsa, (20) yatağını taşıyacak kadar ol” düşüncesi de vardı Rayimbek’te. Bunu Akbala’nın:

– Bu vakte kadar yay kullanıp, kılıç savurmayı bilmesem, ordunuzun yanında ne işim olabilir Ağabey! – diye cevabı yapıştırdı. Sözle değil, yaptığımla inandırırım der gibi Malay’ın (25) yanına koşarak varıp iki çubuğu alıp geldi. İkisini iki yanına dikerek, kılıcı büyük bir hızla sallayınca, kesilen çubuklar oraya buraya uçup gitmeden, dibine devrilerek düştü.

Rayimbek çubukların kılıç değen yerlerine özellikle (30) baktı. İkisinin de biraz kabukları soyulmuş olsa da eşit şekilde güzel kesilmişti. Memnuniyetinden Akbala'nın sırtını sıvazladı. Ondan sonra kızın kılıcını kendi eline aldı ve: – Yine iki tane çubuk getir, – diye gönderdi.

Akbala sertçe iki yere saplayıp, yavaşça sallayınca (35) kılıcın değdiği çubuklar düşmeden, sanki hiç kıpırdamamış gibi yerinde dimdik duruverdi. Akbala bunları kılıç kesmedi diye düşündü. Bu düşünceyle dura kalan Akbala'ya Rayimbek: – Çubukları ucundan kaldırsana! – dedi. (40) Kız yere saplanmış çubukları kökünden çekip çıkaracak oldu, elinin ucu değer değmez, kesildiği yerden kıpırdamayan çubuk devriliyordu. O zaman Akbala hem kendini kandırdığını hem pohpohlayarak alnından sevse de Rayimbek gibi kılıç kullanamayacağını anlayıp, gülüverdi. Onlara bakmakta olan diğer askerler de kızın hareketine (45) güldü ve Rayimbek'in kılıç kullanmadaki ustalığına hayran kaldılar. – Şimdi biraz daha çalışırsan karşına çıkan askerın boynunu [177] da bu şekilde kesiveren usta olacaksın, – dedi Rayimbek. Ondan sonra Akbala'nın başından ayağına kadar göz gezdirdikten sonra, – başı, boynuna uygun zırh, tolga yaptırıvermeliymiş, – dedi kendi kendine konuşuyormuşçasına. Rayimbek ileriye doğru yürüyüp gitti. bu defa (5) gözleri askerlerin hareketlerinde olsa da gönlü başka yere kaydı. Biraz önce yuvasındaki avcı kuş gibi dikilerek saplanan kız gönlünden çıkmıyor. Üstelik onun asker gibi giyinip, dimdik dolaşması gözlerinin önüne gelince bir çeşit sevinç, memnuniyet hissine kapılıyor. “Arpa içinde bir buğday” olup yaşasın, ince (10) bedeninde darı kadar yüreği olan yiğit, bildircin kadar kızın eline silah alıp yanında olduğunu görünce şerefi uyanır belki. “Ama ne çare!” diye de düşündü, tümünden o “Moğol” adlı düşmanın Kazakları kılıcının ucuna alan felaketi herhalde, yoksa deminki beyaz muhabbet kuşu gibi güzel kızın bacaklarını eğere, ellerini (15) demire aşındırarak, düşmana karşı salmaktan daha çok, önüne gergef alıp, parmaklarına yüksük takıp nazıkçe oturarak nakış işlemek yaraşmaz mıydı?...”

Rayimbek sabahtan beri yaya olarak askerlerin arasında dolaşıyor. Güneş iyice yükseldi. Öğle vaktinin sıcaklığı hayli arttı ve (20) yiğitlerin birkaçı çadırlarına girip, diğerleri ağaç dallarının gölgesine yerleşti. “Rayimbek geliyor” sözünü birileri mi yetiştiriverdi, öndeki alaca çadırdan uzun boylu biri eğilerek çıktı ve kapı önünde ihtiyatla, boynunu kaldırarak baka kaldı. İki (25) tarafına boynunu çevirerek sırayla baktı. İhtiyar Zalunmin'miş. Rayimbek selam verdi.

– Evet, Zal Ata, burada ne yapıyorsun?! – dedi, onu Ebin Usta'yla birlikte köyde kaldığının düşünen Rayimbek şaşırarak:

– E, neden burada olmayayım? – dedi ihtiyar hemen cevap verirken gözleri (30) gülüyordu.

– Ben yaşlı askerim, bir adam kadar dövüşebilirim. Hemen arkasından aceleyle Dağır da çadırdan fırlayarak çıktı. – E, e, demek baba oğul olup birlikte gelmişsiniz ha, – deyip Rayimbek düşünceye daldı. – Kendim için de, senin için de ben savaşıyım, köyde kal (35) dedim yaşlı kabul etmedi. Artık senden ayrılmam diye peşime takılıverdi, – dedi Dağır küçük bir çocukçasına, sanki babasıyla birlikte olmaktan utanıp yere bakarak. – Dağır'ınki doğru, – dedi Rayimbek, tek başına fil gibi iki yiğide eşdeğer olduğunu biliyorum. Sizin köydeki ustalığınız, hekimliğiniz (40) ıssız yerdeki hangi savaştan aşığı kalır?– Benim hekimliğim özellikle bu savaş zamanında lazım değil mi? Savaş olduktan sonra insan

yaralanmadan kalır mı? – Sizin yetiştirdiğiniz askerler nerede? – diye sordu Rayimbek. – Beş adam iyice yetişti. Bunlardan üçü burada. (45) – Öyleyse, Zal Ata, gelin benimle, birbirimize akıl danışalım. Dağır, sen de gel, – dedi ve Rayimbek kendisi önden ordugâha doğru [178] yürüdü. Esjan ile Berden her ikisi oradaymış. Cepkenin eteklerini dürerek, serinliyor. Rayimbek geldi ve:

– Yaşlı Zal’ın da, Dağır’ında köye dönmesi daha doğru olacak, – dedi. Askerin sayısı bin, kâhin tek. Hekimle usta da (5) tek sayılır.

– Esjan da, Berden de Rayimbek’in önerisini makul buldu.

Baba ile çocuğu köye dönüp giderken Rayimbek Dağır’ı durduruverip:

– Askerlerin içinde bir kız var, gördün mü? – dedi. (10)

– Gördüm, – dedi Dağır.

– Gördüysen, o kızın boyuna uygun, zırh yapıverin. Ebin ihtiyara da bu selamımı ulaştır!

– Tamam. Yerine getireceğim, batır, – dedi Dağır giderken. (15)

Ebilkayır merkezde toplanan otuz binden fazla askeri üçe ayırarak Moğol’a karşı hücumu üç yönden başlattı.

Alatav ile Karatav’ın alçak yerlerini mekan tutup oturan halkı da, yeri de yedi sekiz yıl boyunca sülük gibi emip, rahatça yatan yabancı muhacirleri kendilerinin beklediklerinden (20) daha farklı, büyük telaş sardı. Bütün Kazakların sağ, sol ve orta şeklinde üçe ayrılan üç tümeni sırtını batıya, yüzünü doğuya verip, sel gibi kaplayıp, öne ilerleyenleri özellikle masaldaki büyük, dösü keçe kanatlı, alp zümrüt kuşun yavrusunu her yıl yiyen ejderhaya karşı (25) çıkararak, düğümlemlenip uçuşunu göz önüne getirmiş gibiydi.

Çoktan beri Töle’nin doğrudan kendi yönetimindeki ve ilk başta kendisinin kurduğu on bin kişilik orduya komutan olarak atanan Savrık Batır Badam, Keles tepesini geçerek, Kazıkurt dağının batısına doğru geçti ve hücumu Ögem, Kosoba dağının eteğinden (30) başlattı. Orta Yüz ordusunun komutanı Kabanbay Batır, Alatav ile Karatav arasındaki geniş ovada kanat açarak ilerledi. Taylan, Bökenbay Batırlar Karatav’ın nehir yataklarını, dağ yarıklarını takip ederek, batısından doğusuna doğru ilerledi. (35)

Bolat Han ile Semeke, Barak ve han oğlu Ebilmembet sultanları yanına alıp, Bögenbay ile Bölek Batırlara tuğ taşıtarak tam ortadaki Kabanbay tümeniyle birlikte başkomutan Ebilkayır da yer aldı. O üç kanattaki üç tümenin hepsini gözleriyle denetleyerek kendisi komuta etti.

(40) Moğol tarafına göre güney kanadında bulunan Savrık Batır’ın hücumuna karşılık bir tümen askeri alarak Ğaldan Seren’in oğlu Sıban Dorjı çıktı.

Kazakları böyle birleşerek, yumruk gibi sıkılıp, aynı [179] anda hücumu geçebileceğini beklemeyen Moğollar hop deyince ansızın afallayıp, derlenip toparlanamadan kaldı. Bu defa ki seferi de gökte uçan atmacayı yün gibi eğirme derdiyle gagalayıp, kovalasa da, o ciddi karşılık verince ses seda

çıkarmadan (5) kaçan kargalar gibi, her zamanki vur kaç taktiği diye düşünen Oyratlar hesapta yanıldıklarını ancak hücumla geçtiklerinde anlayarak iç çektiler.

Kazakların hücumla geçecekleri yönü de, saldırı zamanını da, hangi yer, hangi aradan darbe indirebileceği uygun yerini de bir gün öncesinden iyice (10) düşündüğünü fark etti. Geniş arazide dağılarak savaşmadan, birleşerek, düğümlenerek, artık dağıtılamaz bir güce dönüşüvermişti.

Merkezden başlayan hücumun kısa bir süre içinde Balkaş civarına kadar ilerleyerek karşılarına çıkması, bu birliğin neticesiydi. Moğol tümenleri bütün güçlerini harcayarak mücadele edip (15) savaşmaktan iyice güçten düşmek üzereyken, vuruşa vuruşa geri çekiliverdi. Bazıları dağa yönelip, kuytu yerlere saklandılar, oradan çıkarılınca dümdüz arazide çarpıştı. Bu şekilde geri çekilip, ancak çalılıklarla dolu yerlerden geçerek Balkaş'ın güneyindeki Alaköl'ü çevreleyen tepelere ulaştıklarında nihayet biraz dinlenme fırsatı buldular. Buna (20) iki şeyin büyük yardımı dokundu: birincisi, bu civardaki Anırakay Han'ın yönetiminde olan beş bin kadar asker için hayvan besleyen, ekin yetiştiren Aratlar'dan da iki bin kadar adam toplayıp getirerek, onların elindeki çapalarla, sopaların yerine kılıç, mızrak tutuşturup, savaşa soktu. İkincisi, bu zamana kadar bekletip sakladıkları, (25) zaten bunlar olmadan da düşmanı püskürtürüz diye hiç kullanmadıkları ve nasıl kullanacaklarının yolunu da bulamadıkları beş altı mancınığı bir şekilde kullandılar.

“Kocaman gülleleri varmış”, “ateşlenirse koyun gibi telef edermiş” diye “Koyşağır” adını verip, bir zamanlarda ödleri kopan Kazaklara (30) bu sefer yine onu kullanmıştı, ilk önce afallayıp, ne yapacaklarını şaşırıldı. Ama biraz sonra Kazaklar onun da yolunu bulup iki üç tanesini usta nişancılarıyla birlikte yok ediverdiler. Kalan üç dört tanesini bir şekilde koruyarak kullanmazlarsa, tamamen kaybedip, kendimiz belli ederiz, şimdilik kalanları ara sıra gümlenip (35) dağı, taşı yankılandırarak koruyalım diye kurnazlığa yöneldi.

Böyle durgun bir anda Oyratlar birbirlerini yoklayıp, derlenip toparlanarak eksiklerini gözden geçirip tamamlamak istediler.

Önce dümdüz arazide çil yavrusu gibi dağımık halde olan Kazakların (40) başı bir yere toplanmamıştır belki, ilk zaferin, ilk saldırının hızıdır, durulur, yavaşlar, Moğol prensini telaşlandırıp, yardım istemeden, düşmanı kendi gücümüz ile geri püskürtürüz diye burun kıvıran başkomutan Çona Doba kısa süren çarpışmada askerlerinin üçte birini kaybettiğini anlayınca gözleri ateş gibi (45) oldu. Ancak o an Prese iki atısını hızla gönderdi. Durumu [180] saklamadan, aksine Kazakların kovalayıp, çoğalıp, ilerleyerek gelmekte olduğunu özellikle ulaştırmasını tembihledi.

Çona Doba güç toplansın diye Kazakların da bakıp duracağı yoktu, bunların da biraz dinlenmek için gerekli sebepler doğdu. (5) Öncelikle düşmanın o güçlü silahı Koyşağır'dan fazla korkmadan, çaresini bulup, etrafından geçerek, yok edilebileceklerini de anladılar. Zor tarafı az mı, çok mu? Eğer çoksa onu nasıl yok edebiliriz diye düşünmek daha doğru olacaktı. İkincisi: Bize sağlam bir kuvvet gelip katılacak mı, yoksa katılmayacak mı? On bin (10) askerin başında çıkacağım diye böbürlenip duran Ötegen nerede? Hazır dur diye Kangeldi ile Aralbay'ın söylediği Rayimbek nerede? bu şeylere gelince Baş komutan ile başka sultanlar, baş bahadırların arasında tartışmalar doğdu. Sabah kahvaltısından sonra

baş komutan Ebilkayır'dan başlayarak on, on beş (15) adam hanın beyaz ipekten yapılmış çadırının önüne geldi. Çadırın yanına yerleştirilmiş uzun sırığın üzerinde geyik şeklinde ak tuğ dalgalanıyor. Çadırın etrafında güçlü nöbetçiler dolaşiyor. Yüz adımlık yerde ağaca bağlı duran hanın bindiği Akboz at yalnızlık çekiyormuş gibi içini çekerek kişniyor. Yakın civarda (20) ondan başka Kalkuyruk görünüyor. Kapının iki yanında mızraklarını çarpazlamasına tutarak iki adam nöbet bekliyor. Eğer arazi demezsen han saltanatıyla heybeti merkezdekinden farklı olmadığı anlaşılıyor.

– Han da bunların hepsine girip taleplerini bildirmeye izin vermişti, dedi Ebilkayır kapının önünde, çift mızrağı çarpazlamasına tutmuş, kıpırdamadan duran nöbetçilerin yanına gelerek. Onlar özellikle dilsiz adam gibi hiç ses çıkarmadan, mızraklarını şıp diye kaldırıp, uçlarını göğe doğru çevirdi. Artık hanın otağına girmek için kapı açık demektir. (30)

Bolat geniş saraydan ak çadırın tam baş köşesine yerleştirilen bronz heykel gibi bozarmış halde tek başına oturuyor. Hiç kıpırdamıyor. Kişiler içeri girip selam verdiğinde başını kaldırıp tebessüm ederek, ölü değil de diri olduğunu belli eden bir hareketi bile yoktur. Sadece Ebilkayır'ın önderliğinde yakınına gelince anca başını kaldırıp (35) “oturunuz” anlamında işaret etti. Gelenlerin hepsi tamamen oturduktan sonra:

– Ebilkayır, baş kumandan, konuş, – diye mırıldandı. – Merkezden Alaköl'e kadar sizin önderliğiniz ile Tanrı'nın verdiği şanınızın, şöretinizin sayesinde zaferle döndük. Bu (40) ne zaferlerin sonu ne de ilki, tam ortası diyorum. Sizin şan şöretinizi daha da yüceltip, kudretinizi daha da güçlendirmek için , ulu atamız merhum Tevke Han'ın emrinin ulaştığı yere onun asıl sahibi, mirasçı oğlunun da askerlerini ulaştırmak için yine geçen zaferdeki gibi yol alsak, (45) daha da ileri giderek heybetli sefer düzenlese diyerek sizin emrinizi almaya geliyoruz, – dedi Ebilkayır. Onun pekiştirerek, sağlamlaştırarak daha da yükselterek [181] söylese de gerçekmiş gibi inandırarak konuşmasına han hafif bir memnuniyet bildirdi. “Tahtından kalkıp, ata binip, orduya komuta edip sefere çıkan hanlar tarihte az değildir. Bu seferi gerçek anlamda Ebilkayır komuta etse de Şingis (Cengiz) (5) dedemiz gibi sefer çadırının ortasında ben kendim oturursam, sefer tuğunun yanında ben kendim olursam bu zafer benim değil de kimin olur?! Savaş Ebilkayır'ın, şeref Bolat Han'ın. Bıkmadan, usanmadan ilerlemeye devam etsin. Bunu bitirdikten sonra oradan Taşkent'e yürüsek... Bu işe diğerine göre on (10) günlük iş. Bolat, içinden “ondan sonra bu kızıl gözlü belanın dediği olsun, benim şan şöretimin babam Tevke'den de fazla olacağı su götürmez hakikat!” diye düşündü.

Bu ümide iyice kendini kaptıran o biraz neşelenerek başını kaldırdı. Sineğin vızıldamasının duyulabileceği sessizliğe gömülmüş olan adamların yüzüne (15) teker teker göz gezdiriverdi. Ondan sonra Semeke'nin adını çağırdı.

Tevke öldüğünde Ebilkayır ile birlikte kendisinin yerini almak isteyenlerden birinin de Semeke olduğunu Bolat daha unutmamıştı. “Hâlâ da bu yüreğinde, – diye düşündü Bolat, onun hakkında.

–Yoksa (20) kendisi şimdi Orta Yüz’ün birkaç boyunu yönetip, Ebilkayır gibi Kişi (küçük) Han olan birinin bu seferde ne işi var? Askerleri yöneten serdar olsa neyse. O ne diyecek acaba, düşüncesini öğreneyim...”

Semeke’nin büyük tahtan ümitvar olduğu gerçek olsa da, artık ümidini kesmeye başlamıştı. Bunun asıl sebebi şu: Savaşın ilk (25) kademesinde zafere ulaşmış, Ebilkayır’ın şöhreti biraz daha arttı. Bu, bir. İkincisi bu zaferin savaş sonuna kadar devam edeceğine Semeke inanmıyor. Çünkü, bu savaşta Çona Doba’ya prens henüz yardım elini uzatmamıştı. Ne onun mancınık gibi güçlü silahı vardı, ne de nice savaşı başından geçirmiş, pek sağlam bahadır, baş (30) komutan Çona Doba’nın kendi kuvvetine güvenen rahatı vardı, yine de dışarıdan nasıl bir tehlikenin beklediğini düşünmekle meşguldü. Eğer Çona Doba’ya gerçekten yardımın gerekli olduğunu bilse esirgemez, o anda yardım ulaştırır. Böyle durumda ordusunun hepsi otuz bine ulaşmayan Ebilkayır’ınki boş laf. Buna gelip katılacak sağlam kuvvet (35) de yoktu. Ötegen’i kendi yüzüyle gitti. Rayımbek ile Navrızbaylar kendi işlerini kendileri görerek, köylerinden uzaklaşmıyor. O tarafta bulunan sayısız askerleriyle Sarı Manja, Jetisuv’un üçte birini yönetip, Şamal Han ile tümen başı Kaskelen varken, çok az sayıda askeri bulunan genç batırlarmış diye surlarını yıkıp, (40) asker çektilerip bu tarafa doğru ölse gönderir mi?!” Semeke deminden beri düşündüğünü açığa vurarak:

– Bu kadar doydüğümüz yeter , – diye bir çift sözle kesip attı. Onun bu sözünün duyulmasının hemen ardından, Bolat Han sersemlemiş gibi (45) eğik duran başını aniden kaldırarak, süzülen gözlerini açıverdi. O Semeke’den böyle bir cevap beklememişti. [182] Ebilkayır ikisi birbirleriyle anlaşarak, birbirine arka çıkarak geldi diye düşünmüştü. “ Çıktıkları uzun seferde omuz omuza birlikteydiler, şimdi ne diye huyu bozuldu acaba bunun?!” – diye düşünen Bolat ne diyeceğini bilemeden dura kaldı. (5)

– Ey, hanım! – diyen Bögenbay Batır’ın sesi gür çıktı. Böyle dedikten sonra hanın iznini almadan konuşmaya başladı.

– Biz burada sizin huzurunuzda geldiğimizde “savaşı devam ettirecek miyiz, yoksa, burada bitirecek miyiz?” demek için değil, nasıl savaşacağız diye akıl almaya gelmiştik. Semeke (10) ne diye öküzdün altında buzağı aradığını anlamadım!

– Bu işi sonuna kadar götüremeyeceksek, o zaman niye her yıl toplanıp, aylarca tartışıyoruz?! Bir kere başlamışız, hırgürü bir yana bırakıp sonuna kadar götürelim! – dedi Bölek Batır, handan rica eder gibi, ama biraz sertçe, emrivaki bir şekilde. (15)

– Batırlar, – dedi Barak Sultan üzüntüsünü bildirerek, – sizler “batır” namıyla mı savaşacaksınız, yoksa orduyla mı savaşacaksınız?! – Bizim ordularımız talan oldu diye kim söyledi sizlere?! Kabanbay Batır gürlüydür kan çanağı gibi kızarmış gözünden (20) ateş saçarak dik dik baktı. – Moğolun ordusu bugün bin ise yarın altmış yetmiş bine ulaşır. Ama sana katılacak güç yok, talan oldu demek bu değil de nedir? – diye Semeke de sertçe tavrı aldı.

– Moğolun mancınığını nereye koyacaksın?! Sen de öyle silah var (25) mı?! – diye Barak Sultan biraz ortalığı yumuşatacak şekilde konuştu. Savrık Batır tükenmez bir sabırla – Halk tamamen

kırılıp kalmamıştı. Şimdiye kadar ki zaferimizden haber alan Kazak varsa kendisi gelip saflarımıza katılır, – dedi.

– Korktuğumuz “Koyşağır” ise onu da yok etmenin yolu var (30) olduğunu görmedik mi? Ve de askerlerimizin azlığını, çokluğunu merak etmeyiniz. Ötegen de, Rayımbek ile Satay, Navrızbay da kendi yerlerinde. Bize gelip katılmasa bile, Çona Doba’ya gelip katılacak orduyu engelleyecek. Bu da yardım. – Ebilkayır’ın şu andaki münakaşasından hiçbir şey çıkmayacağını tahmin ederek, uygun bir şekilde, halletmeyi düşündü.(35) Bolat Han hangi taraftan olacağını bilemedi, kafası karıştı. Savaşmaya pek istekli değil. Cesaretin yokluğu karaktersizliğin belirtisi değil mi? Kendisi sanki umursamaz, isteksiz hâle gelmişti. Savaşı durdurup, geri dönerse yenilmekle eşdeğer. El âlemin önünde saygınlığını kaybetmek demektir. (40) Bu şekilde savaşa komuta etmektense Bölek Batır’ın dediği gibi sessiz sedasız evde oturmak daha iyiydi elbet...

– Savaşı durdurmayalım! – dedi Bögenbay Batır, yüksek sesle hana gözlerini dikerek.

– Avucumuz boş olarak oturduğumuz yok. Onlarda olan güç bizde de var. Sadece birleşip, sözümüz bir olursa yeter. (45) Şimdi iki taraf elifin ardına saklanıp, birbirimizi kolluyor gibiyiz. [183]

Onlar prensten gelecek yardımı beklemekte, biz düşmanın güç toplamasından başka neyi bekliyoruz?!

Bögenbay’ın sözünü bitirmesine fırsat vermeden çadıra habercilerden birisi giriverdi. Kapıdan içeri girer girmez diz üstü çöktü ve alnını (5) yere dokundurarak tekrara ayağa kalktı.

– Han efendim, buraya doğru kalabalık asker geliyor. Önlerinden çıkıp “nereye gidiyorsunuz” dedim. “Han ile baş komutana gideceğiz. Arzımızı bildireceğiz”, – dediler. Ben biraz geciktirdim! – diye ulak aceleyle haber verdi. Oturanlar birbirlerine bakarak(10) şaşa kaldılar.

Bolat Han: – Onlara ne gerekiyormuş, var, öğren de gel, – diye habercisini geri yolladı. Haberci fazla gecikmeden geri döndü:

– Buraya gelip hareketsiz kalıp yattığımız bir haftadan fazla (15) oldu. Niye yatıyoruz? Kimi bekliyoruz? – dedi. Akriba ziyaretine gelmedik. Savaşacaksak adam gibi savaşalım, yoksa geri dönersin eve ki orada, kan yutarak yaşlı kadınlar, erkekler kaldı, ağlayarak kadın çocuk kaldı, işimiz de var. Sıkıntidan dolaştığımız yok” dedi...

Ebilkayır habercinin sözü biter bitirmez; – Yerini talan edin, – dedi. (20)

Kabanbay Batır, Ebilkayır’a ümitle bakarak; – Yatmaktan da usanır insan, – dedi.

Barak Sultan Kabanbay’a gözlerini açarak, sinirlenerek sertçe bakıp – Bunun adı, savaş istemek mi yoksa kan arzulamak mı?! – dedi. (25)

– Böyle sataşma, sultan! Öyleyse neden evinde yatmayıp kan arzulayanlarla birlikte kanın üzerinde dolaşıyorsun? Kabanbay iyice sinirlendi.

– Soylu hana bakarak sinirlenmeye hakkının olmadığını unuttun herhalde, Kabanbay! “Batır”, “batır” denince haddini aşyorsun! (30) – diyerek Semeke, Barak’ın kanına iyice dokundu. – Bu, han soyunu horlamaktır!, dedi. Barak yerinden fırlayarak kalkıp kınındaki kılıca el attı. Han’ın soyuna el uzatmaya da, dil uzatmaya da hayatta hukuk olmadığını Kabanbay bilmiyor değildi. Oysa savaş meydanında (35) birlikteydin, bu “hançer önünde söz geçmez demekle aynı. Yine yalnız kendisi değil, halkım, memleketim diye canı ipliğe bağlı kaderi için hiçbir şeyden çekinmez. Bunlar hanların, sultanların arzuladığı taht ile baht için değil, halkı için kendilerini (40) kurban etmeye hazır olanlar öyle olunca eski zamanlardan beri süregelen kurala boyun eğmek istemeyen Kabanbay da kılıcın kabzasına davrandı. Diğerleri araya girdi. – Han soyunu ayaklar altına almak istemiyorsan hanın söylediğini kendin (45) yerine getir Barak Sultan.! – diye Ebilkayır ağır şart koştu. [184]

Şimdiki sözü handan bekleyerek, hepsi ona yöneldi. Bolat’ın batırların tarafına geçmekten başka çaresi kalmadı. Bozkırda duran kalabalık askerinin talebi deminkiydi. Demek batırlar dediğimiz – askerdenmiş. Onları orta yola kadar getirip, (5) ortalıkta bırakırsan bir daha arkandan gelir mi?! “Halk deniz, han kayıktır. Eğer deniz dalgalarırsa kayık gark olur” diye Taşkent’teki küçük kurultayda kaz sesli Kazıbek söylediği büyük sözü hatırladı. Ondan sonra:

– Baş komutanın dediği yerine getirilsin! Askerlerin talebi (10) yerine getirilsin! Hanın emri bu! – dedi Bolat biraz düşündükten sonra. Hanın emrinden memnun olan halk ona teşekkür ederek, dışarıya doğru yol alınca Semeke ile Barak ve Bolat’ın oğlu Ebilmembet Sultan, hanın yanında kaldı.

– Toplanan askerlere kararı açıklayıp, onları geri (15) gönderdi.

Ertesi gün güneş bir şeye mutlu olmuş gibi pas parlak yükseldi. Dün akşama doğru çiseleyen ince yağmur yağmıştı, bu yağmur toprağın tozunu bile bastıramamıştı. Bugün güneş kızarıarak, bulutsuz, apaçık göğe doğru yavaşça yükseliyordu. Ama yere (20) dağılan ışığında Mayıs ayının kendine has sıcaklığından öte insanı rahatsız eden, ışığı koyu bir acayip puslu serinlik vardı.

Güneş mızrak boyu kadar yükselince Ebilkayır davullar çaldırarak, üç yüzün bütün askerlerini bir yere topladı. (25)

Balkaş’ın biraz güneybatısındaki İyтіşpes diye isimlendirilen, küçük gölün güney yüzüdür. Birbirinden uzak yatan, çöken deveye benzer küçük tepeliklerin arası karınca gibi kalabalık atlı adamlarla dolmuştu.

Ebilkayır biraz önce hanın çadırındaki toplantıda birlikte olan (30) askerlerinin hepsini yanına alarak, martı gibi bembeyaz tuğu dalgalandırarak, alçak bir tepeliğe çıktı. Askerler bir şeyler söyleyerek, gürleyerek, deniz gibi dalgalandı. Ebilkayır altındaki döşek gibi iyi cins akboz atının başını çevirip, kendi grubunun safından biraz öteye ilerledi. (35)

– Hey, cesur askerler! – dedi, sesini olabildiğince yükselterek,

– Sizlerin canhıraş kahramanlığınızın arkasında biz buraya kadar yüce sefer, büyük zaferle geldik. Seferi sonuna kadar devam edip, zaferi ilan etmek boynumuzun borcu!

– Farzımız! (40) – İlan edeceğiz. – Ara yolda durmayacağız! – diyerek baş komutanın sözlerine ekleyerek devam ettiler.

– Bugün savaşa çıkacağız. Bu defa dağınık halde değil de, toplu halde savaşa gireceğiz. Böylece, düşmanın ödünü kopartacak şekilde (45) davul çalıp, naralarla saldıracağız. Teke tek savaşmak isterlerse buna da [185] hazırız. Mancınık kullanırsa, onun da külünü göğe savuracağız. Her şekilde yeneceğiz düşmanı! Yenmeden durmayacağız! – Yeneceğiz! – Mahvedeceğiz! (5)

– Yenmeden durmayacağız! – diye dalgalanarak yürüyüp, hızlanarak, etrafı gürletip, çınlatıverdiler. Bu gürültü, bu hızla Ebil Kayır başta olduğu hâlde ilerlemeye başladılar. Sel gibi binlerce asker topluluğunu bozmadan, keçe gibi birbirlerine sımsıkı hâlde, hemen tuğun peşinden takip ederek büyük bir ülkenin gür ormanı kökleriyle, damarıyla (10) birlikte hareket ederek, ilerliyormuş gibi oldu.

Buraya kadar durmadan, hızla gelen Kazakların bir anda sessizleşmesine bir taraftan hayret ederken, diğer taraftan da prensten yardım gelene kadar bu şekilde kalsalar diye dileyerek oturan Çona Doba, askerlerin hareketlerinden haber alıp (15) derhal haberci gönderdi. Elleri sarı sancak almış üç Oyrat, Ebil Kayır’ın önünden çıkarak yaklaşınca atlarından indi. Geleneği göz önüne alarak, dizlerini bükerek selamladı. Ebil Kayır’ın grubu iyice yaklaşip durunca atlarına tekrar binip, biri sarı sancağı yukarı kaldırarak: (20)

– Biz baş komutan Çona Doba Batır’ın elçisiyiz, – dedi. – Oyratlar savaşımaya hazır. Ancak baş komutan savaşı teke tekten başlatacak. Bunun cevabını verirsiniz, buradan geri dönersiniz. Çona Doba’nın yardım beklemekte olduğunu bilen Ebil Kayır “Vakit kazanmaya çalışıyor, – dedi içinden. (25) – Olur, biz de yardım beklemekteyiz!”.

Bögenbay Batır Ebil Kayır’ın sağ tarafından kulağına fısıldayarak; – Teke tek için anlaşın, ben çıkacağım! – dedi. Bölek Batır Baş serdarın diğer tarafında durarak; – Ben de çıkacağım teke tek, – dedi.(30)

– Teke tek için anlaştık, – dedi Ebil Kayır. – Ordunun tuğunu tutan Bögenbay ile Bölek, iki baş kahramanımızın ikisi de hazır. – Teke teki bugün değil, yarın güneş doğarken, Hantav’ının eteğinde başlamayı da söyleyiniz, – demişti Çona Doba.(35)

Ebil Kayır sağ tarafındaki Bögenbay’a dönerek; – Yarın hangi gün? – diye sordu.

– Bugün Mayısın yirmi yedisi, Çarşamba – diye cevap verdi Bögenbay :Batır çekinmeden.

– Öyleyse biz yarına bırakmadan bugün başlayacağız, – dedi (40) Ebil Kayır elçilere. Böyle söyledi ve “Çarşamba uğurlu gün olmalı!” –dedi içinden. Elçiler atlarının başını çeviriverip koşturarak uzaklaştı. Çona Doba amacının yarımının yerine gelmiş olmasına sevindi. Eğer teke tek yarına kalsaydı pek güzel olurdu. Tahminen bugün ya da yarın arkadan yardım gelmesi (45) gerek. O zamana kadar yine de biraz hazırlık yaptırılacak idi. Askerlerinin büyük çoğunluğunun yağmur bulut gibi gelmekte olan [186] Kazak kuvvetlerine doğru yüzünü çevirdi. “Şimdi mancınıkları nasıl yerleştirirsek daha yararlı olur? Kendisi düşman kuvvetleri tarafına doğru hemen çevrilemeyecek ağır şeymiş. Bu yüzden de tamamı yedi

tane olan mancınığın üçünü Kazaklar yok (5) ediverdi. Şimdi kolaylıkla ele geçmeyecek bu felaket saçan silahı tamamen kaybetmek binlerce askeri kaybetmekle aynı.

Bunları yapan Renat Usta hâlâ prensin elinde. O gün Ğaldan Seren İle'nin Talkı geçidine kadar olan yerden ark kazdırıp, su getirerek esir düşen Buharalılara bağ bahçe (10) ektirmişti. Prens sadece kendisi değil, özellikle her zaman yanına aldığı Renat'ın da ekin ekerek, bağ bahçe yetiştirmesi için ona mahsus toprak ayırıp vermişti. Prens on babasının bile yapmadığı iyiliği yapması sadece mancınık için değil de niçin dersin?! Fakat bu eşsiz silahın sayısını beş on taneden arttıramaması (15) yapacak olan ustanın tek olmasından değil, demir ve buna benzer şeylerin bulunamamasındandı. Bu yüzden presten yardım, asker yardımı beklersen bekle ama mühimmat yardımı bekleme. Elinde olanı gözünün nuru gibi koruyarak yararlan...”

Olan tüm askerlerini yanına alarak savaş meydanına teke tek meydanına gelmekte (20) olan Çona Doba'nın tüm düşüncesi biraz sonra dağılıverdi.

“Teke tek dövüşe Bögenbay Batır gelecek. O kolay lokma değil. Bundan önce de kaç kere çarpıştım. Ama hırsımı alamadım. Onun da teke tek dövüşmeye çıkacağım demesinde istediği benim sanırım. Demek içinde hâlâ kini varmış. Tevekkel, teke tek (25) mücadele ki zaferin kendisi arkasındakilerin cesaretini mi? Ciğeri alev saçınca savaşçı bedeninden can çıkıncaya dek çarpışır. Hayret uyandıracak savaş kanunu böyle... Tanrı kollayıp, Bögenbay'ı indirirsem askerlerim çekinmez...”

Kazak baş komutan ile Moğol baş komutanının önderliğindeki iki tarafın kalabalık ordusu (30) karşı karşıya gelerek, yığıldılar. İki taraftan ellerine beyaz ve sarı sancak almış iki adam öne çıktı. Hızla ortaya gelerek, aralarında biraz konuştuktan sonra geri döndüler. Kazak tarafının elçisi baş komutanının önüne gelip durarak:

– Çona Doba öncelikle birer birer binbaşılı, prensleri mücadeleye (35) çıkaralım, demiş. Ben anlaştım, – dedi.

– Hani kim hazır?! – diye boynunu uzatarak etrafına baktı.

– Ben hazırım! – Ben çıkacağım! – diyen dört beş ses gürce işitildi. – Savrık Batır kolunun binbaşısı Bektas Batır çıksın! (40) – diye seslendi baş komutan. Görünüşü kapı gibi,boyu kısa, beli bayağı kalın, kaba yeveli koyu doru bir ata binmiş Bektas gruptan ayrılarak öne çıktı. Atı kısa olmasına rağmen Bektas'ın boyu uzundu. Koyu siyah bıyıklı, kalın kaşlı, yüzü yassı, yaşı (45) kırklara dayanmış yiğit ağasının heybeti ürkütücü görünüyor. O “talan, sürgün” [187] zamanında da canhıraş kahramanlık göstermiş, ondan sonraki nice savaşlarda göze girmiş, binbaşılığa terfi etmiş birisidir.

Bektas iki tarafın ortasına, seçilmiş yere gidip durunca karşı taraftan da biri kara doru atını yaylandırarak geldi. İki (5) birbirlerine bir kelime laf söylemeye fırsatları oldu mu, yoksa olmadı mı, kısası atlarının burnu değecek kadar yaklaştılar ve geri döndüler. Seçilmiş yere varıp, dönerek duruverip, sadaklarına el attılar. Böylece Kazak, Kalmuk tarafları aynı anda davullar çalıp, tangır tungur sesler çıkartarak yürüdüler. Yılan gibi ıslık çalarak, karşı karşıya (10) çift ok vınladı. İkisinin de uzaktan fırlattıkları okları isabet etti, ama zırhı delemeyip, vücutlarına isabet etmeden yere düştü. Bu şekilde üç

defa ok fırlattılar ama birbirlerini deviremediler. Şimdi yanlarındaki mızrağa davrandılar. Hızla gelerek takır tukur çarpıştılar. Birbirleriyle itişerek, ikinci defa çarpıştıklarında Kalmuk komutanı attan uçar gibi (15) düştü. İki tarafta gürültülü sesler çıkardı ve akabinde sustular.

Bektas Batır yendim diye hiç kıpırdamadan yerinde olduğu halde durdu. Bu yine çarpışmaya hazırım demektir. Kazak yiğitleri: – Yaşa, Bektas! – Yaşa Bektas!(20) – Geri çekilme, Bektas! – Kahraman Bektas! – diye dört bir yandan savaş çığlıkları yükseldi.

Biraz sonra Moğol tarafından sarı yelesi al ata binmiş biri çıktı. Kuyruğu yere değen kısa boylu aygırın üzerindeki komutan da çok iri göründü. O da gövdesi ova gibi, geniş omuzlu, şekli şemali de atı (25) gibi esmermiş. Rakibine yaklaşıncı, çığlık atarak saldırdı. Bektas da nara atarak, derhal yayını çekti. Noyan yayın oku isabet edince sinek ısırılmış gibi kale almadı. Hızla yaklaşarak mızrağını salladı. Demin ki gibi yine şakır şukur çarpışma, yine birbirleriyle çekişmeler. Bu defa ikisinin çarpışması (30) uzadı. Bellerindeki beş silahtan kullanılmayan sadece gürz kalmıştı, en sonunda onunla da dövüştüler. İşte bu gürzle çarpışmada Bektas Batır gafil avlandı. Kendisi eski savaş ustalarının kuralıyla gürzünü komutanın kafasına kondurmak istiyordu, tam boynuna salladığında eğilip atın bağrına yatıverdi. Tam (35) kafasından darbe alan komutan da gözleri kararak, sersemledi. Geri dönmeden askerlerinin arasına karışarak, gözden kayboldu. Kazaklar tarafından iki kişi atlarını koşturarak gelip, Bektas'ı ata düzelterek bindirdiler ve omuzlayarak geri döndüler. Bektas zar zor kendine geldi. Boynu kırılmıştı, yarası bir hayli ağır olduğu (40) için yanına bir adam verip köye yolladılar. Onun köyü Şu'un orta taraflarında, gür ormanın yanında yemyeşil bir ovadaydı, evine yaklaştığında atından devrilerek düştü. İkinci gün yapılacak teke tek mücadelenin ilkinden daha da feci geçeceği fikrinde herkes mutabıktı. Kendileri arayıp, kendileri isteyerek (45) mücadeleye çıkan iki ünlü dev; Bögenbay Batır ile Çona Doba [188] savaş alanına çıktı. Onlar heybetli heybetli ortaya geldiklerinde, bazılarının savaşa girmeden ödleri koptu.

Deve gibi benli al at üzerinde ufak tefek çadır gibi yayılarak oturan Bögenbay Batır her gün kendileriyle birlikte olan (5) göze aşına Kazak yiğitleri tarafından fazla tanınmasa da yakından gören Moğol askerlerine oldukça heybetli göründü ve dizleri titredi. Vücudunu kan basıp yuvası kızaran iri gözlerinden sanki ateş saçılıyor gibiydi. Yassı omuzları kulaç kadardı, uzun boylu alp kişi alacalıyı yavaşa (10) yürütüp, önündeki düşmana sabırla bakarak, dövüş alanına gelip durunca yine bir atlı adam değil de, dağ göçüp gelmiş gibi oldu.

Karşı taraftan altında deve gibi siyah akıtmalı atı olan avcı kuş gibi hazırlanıp Çona Doba Batır çıktı. Onun da heybeti (15) Bögenbay'dan aşağı değildi. Boyu ile gövdesi aynı olan cüsseli biriydi. Çekikçe olan kısık kızıl gözleri, yuvarlağımsı yüzü, asık suratının ortasında kısılmış halde, uzaktan görünen gece ateşi gibi parıl parıl parlıyor.

Filin tabanı gibi kalın ve yassı yüzün ortasındaki büyük (20) burun deliği, burun deliği ile dudaklarının arasında diken gibi siyah bıyık, kıvrık dudaklarının arasından sırtarak görünen araları açık iri parlak dişler, nefes aldığı gövdesi gerilerek, omuzları inip kalkarak, dudağı dar burun delikleriyle birlikte dişlerinin arasından kısılarak çıkınca tıpkı çığırarak ejderha geliyormuş gibi görünüyor. İki alpin hangisi (25) olsa da “Tanrı kulum dese, eline düşürmesin” diye dilemiş gibiydi.

İkisi birbirlerine iyice yaklaşıp atlarını burun buruna getirdiğinde sanki bir kudretin gücüyle iki dağ eteğindeki körpe kızın göğüsleri gibi çift tepe hareket ederek gelip, saf halinde durmuş gibi oldu. Şimdi o iki alp çarpışınca yer sallanacak herhâlde! (30) Nasıl bir at dayanacak acaba?! Hadi bakalım! İkisi silah kullanarak, birini diğeri öldürmeden önce, güçlerimizi sınavalım demiş gibi eğilerek şart şurt elleriyle tutuşuverdi.

– Bögenbay Batır, bugün ecelinin geldiği gün! – diye Çona Doba dudakları kıvrılarak, gıcırdatıp sırttığı dişlerinin arasından sertçe konuştu. (35)

Kimisinin tehditler savurup, hareketler yaparak rakibinin moralini bozmak için mi, yoksa ondan kendisi güç alıp, huzur mu bulur, lafın kisası, çarpışıp, mücadele ederken böyle “kökünü kurutacağım”, “yok edeceğim!”, “kanını su gibi akıtacağım” diyerek, sinirlendirip, alay edip, gösteriş yaparak (40) bazen de laf atma âdetleri de vardı. Çona Doba da böyle yapıyordu, ona karşılık verecek olan Bögenbay görünmüyor. Acımasız düşmanı ile çarpışmış gibi değil, öylesine at üzerinde birbirlerin devirme oyunu oynarken sinir de, zehir de mubah, sadece bütün gücünü kullanıp, çaresini bulup, âdeta rakibine kan kusturmayı düşünüyor gibiydi. (45) Çona Doba domuz gibi homurdanarak atılınca Bögenbay Batır kartal gibi hızla ve ustaca hareket eder. [189]

Güneş tepelere doğru parlayarak yükseldi. Güneş daha tam yükselmeden çarpışmaya başlayan Bögenbay ile Çona Doba birbirlerine üstünlük sağlayamadı. Kucak kucağa başlayan alpların mücadelesi baltalaşma ile sonuçlandı. Ortada ok, mızrak, kılıç, çomak, gürz gibi (5) silahların hepsi kullanılmış, hepsi işe yaramaz hâle geldi. Onlar kucak kucağa mücadele ederken atlarının topuklarına kadar toprağa batıp, ter bağırlarından yağmur yağmış gibi boşanırcasına aktı.

Güneş tam tepeye gelince kıraç bozkırı kavuradurdu. Seyretmekte olan adamların kendileri sıcakla pişip, (10) terleyip, silahlarını, malzemelerini güçlkle taşırlarken, can havliyle çarpışanların erimeden nasıl dayandıklarına herkes şaşırıp, hayretler içinde kaldı.

Dün hangisi galip gelirse benim der gibi çadırından çıkmadan yatan Bolat Han bugün kır rengi atına binip, tüm hizmetçileri, silahları (15) hizmet hayvanları ile savaş meydanına gelmişti. Ebilkeyir grubundan yüz adım kadar uzakta, tepesinde dört tarafından çakılı duran gölgelik çadır. Çadırın içinde şişman olması sebebiyle güçlkle nefes alıyordu. Üzerindeki ince beyaz ipekten kaftanı ağırlık ediyormuş gibi hararetleterek, terleyip, mendiliyle aralıksız serinlemeye çalışıyordu. Mücadeleye tutuşan kahramanların (20) kendileri de güç kuvvet taktiklerinin denk olduğunu fark etti. Böyle edeceğim, şöyle edeceğim diye gürleyerek heybetle gelen Çona Doba baştaki hırsını kaybetmişti. Artık nara atmak bir yana sesini çıkarmaya bile dermanı kalmamış gibiydi. Sudan çıkmış yayınbalığı gibi sadece ağzını açıyor.

(25) “Ya pirim!” – diye düşündü Bögenbay Batır.

– Ne biçim sağlam can idi! Bununla ikinci defa dövüşe ineceğim. Bu defa da yenilecek gibi değil. “Güç babasını tanımaz” demek bu!..”

– Bögenbay Batır, – diye gürledi bir ara Çona Doba gürzünü sallarken.

– Mücadeleyi şimdi durduralım. Yine (30) karşılaşırız.

– Ne yapsam acaba? – dedi Bögenbay kendi kendine. – Bunun da işi bitmiş sayılır. Biraz dayansam mı acaba... Yok, yorulunca indirilen darbe kan kusturamaz. Nihayetinde mücadeleye girmişim, sağlam güçle, öldürücü darbeyi indirmeli. Bulantı, (35) Bölenti, Karasıyır civarındaki Kalmukların yok edildiği mücadelede de Çona Doba ikimiz birbirimizi yenemeyip ayrılmıştık. El sırası üçe kadar değil mi, yine zamanı gelir...” Bögenbay bu şekilde düşünene kadar ikisinin de güzlerinin kafası sapının dibinden kırılarak iki tarafa uçtu. (45) – Şimdi vur güzünün sapıyla! – diye Çona Doba dişlerini gıcırdatarak, tolgalı kafasını uzattı. O gövdesini sarmış olan öfkeyle böyle yaptı. Yoksa güzün kendisi değil, iki karış sapıyla başına vurup bir şey yapamayacağını biliyor. Tam bu sırada iki taraftan iki adam gelip, atları iplerinden tutarak, (45) yedeğe alarak döndü. [190]

Teke tek mücadelenin üçüncü güne sarkacak gibi bir durum var. İki tarafa da kimse gelip katılmadı. Gece yarısı Bölek Batır’ın Rayımbek ile Navrızbay’a gönderdiği habercisi geri döndü. (5)

– Navrızbay Batır Kaskelen’i teke tekte mızrak saplayarak öldürmüş. Şimdi Şamalhan ile çarpışmış. Birbirleriyle inatlaşarak, başka bir tarafa birisi yarım adım bile atırmıyormuş, – diye haberci, Bölek Batır’ın önünde diz çökerek durumu anlattı.

– Rayımbek ile Sarı Manja da mücadelelerine devam ediyor. Sarı Manja’da (10) iki tane mancınık varmış, onu da Rayımbek yok etmiş. Beş bin kadar olan askerinin üç binini Esjan’a bırakıp, iki bin yiğitle Rayımbek buraya gelecek.

Doğudan dönen habercinin haberi Batır’ın gönlünü iyice ferahlattı. Geciktirmeden gelip Ebilkayır’a anlattı. (15) Ebilkayır’ın asik suratı biraz neşelenir gibi oldu. Sararmış siyah yüzüne biraz kan geldi.

– Çona Doba’nın teke teki büyütmesinin sebebi anlaşıldı, – dedi Ebilkayır, karşısında akıl danışıp oturan batırlara şöyle bir göz gezdirerek. (Sultanlar şimdi Ebilkayır’a (20) fazla yaklaşıyor. Bolat Han’ın yanından çıkmıyor.)

– Olsun, biz şimdilik daha hiçbir yönden yenilmedik. Teke tekte denk geldik. Askerlerimiz atik. Yarın çarpışmaya davet etseler yine bir kere çarpışalım ve ardından hücumla geçelim! – dedi. Kabanabay Batır, – Teke tekle vakit geçirmemiz yararsız, savaşı (25) savaş gibi yapalım, – dedi. Bölek Kabanbay’a tebessümle bakarak; –Teke tekte savaşın ustasıymış, batır ağa, – dedi.

–Kendim bu zamana kadar çok az savaşın ortasına girip, teke tek dövüşe çıkmış olsam da dünden beri mücadeleden bazı şeyleri öğrenmiş gibiyim. Özellikle, (30) batır ağa Bögenbay ile sayısız mücadeleyi başından geçiren Çona Doba Batır’ın savaştaki taktikleri körün eline değnek vermiş gibi oldu. – Eee, sen benden savaş hünerini öğrenip, yarın Anırakay Han’la teke tek çarpışmayı mı düşünüyorsun, galip gelirsen (35) şan benim olur, – diye Bögenbay Batır, Bölek’i kendinden küçük sayarak, şaka edip, kıs kıs güldü. – Olsun, Bögen Ağa, olsun! O şanı ebedi olarak size vereyim, – diye Bölek de neşeyle gülmüştü. – Her ikinizin birden ağzınızı açık bırakıp Anırakay ile (40) mücadeleye ben mi çıksam acaba!

– diye Kabanbay Batır topuz gibi geniş alını kaldırıp, gözlerinin içi güler şekilde kısıp, Bögenbay ile Bölek’e gözlerini sıkarak baktı. – Bunun gururuna dokunursan küçük kardeşlerinin elindeki mızrağı zorla alıp, düşmana tek başına saldırmaktan çekinmez, – diye Savrık (45) Batır da ahbapmış gibi şakayla dokundurdu. – Sakalının ağardığına bakmadan Bögenbay da mücadeleye [191] girişti ya, – diyen Kabanbay şimdi şakayla mızrağının ucunu Bögenbay’a yöneltti.

– Çona Doba ile Bögenbay’ın çoktan beri “oyunları” yakışan insanlar değil mi? Nasıl “şakalaşsa da” ayıbı yok diye (5) deminden beri çömelmiş halde oturan Taylan Batır da şakaya karıştı.

– Olur, “Genç gelirse işe, kart gelirse aş” diyen Kazak dedemizin töresi var ya. İçimizdeki en küçüğümüz Bölek’in ricasını geri çevirmeyelim. Yarın Moğol tarafından kim teke tek dövüşmeye (10) çıkarsa ilk önce Bölek girsin mücadeleye, – diyerek Ebilkayır yerinden kalktı.

– Hayır, serdar, kim çıkarsa olmaz, ben adını söyleyerek, Anıkarakay’ın kendisini çağıracağım, – dedi Bölek de mücadeleye iyice hazır olduğunu belli ederek.(15)

Teke tek mücadelenin üçüncü günü. Cuma günün erken saatlerinde her tarafı toz dumana boğup binlerce at koşarak geçmiş gibi yer yüzünü toz kaplayadurdu. Havanın sıcaklığı her günkünden biraz daha artmıştı. Çoktan beri bir damla yağmur yağmadığından iyice büyüemeyen, dahası olgunlaşmamış seyrek kır otları binlerce atın toynağı (20) dümdüz edip ezerek, yumuşak kuru toprağa karıştırmıştı. Sineklenip başını eğerek yeri eşeleyip duran kalabalık ordunun altındaki atların toynağından yükselen toz kendi burunlarına girip gıdıklayınca, pıs pıs hapşırıverdi. Bugün hepsi ata binmiş olan askerler ile çerilerden yer mayışmış gibiydi. Ebilkayır’ın (25) ordusu gibi Çona Doba tümeni de teke tek batırların mücadelesinden pek hoşnut olmayarak, düşünmeden savaşa hazırlanıp gelmiş gibi bir görüntü sergileyip kaşlarını çatarak sertçe soğuk soğuk bakmış. Kalkanlarının göğüslerine kadar kaldırıp, mızrağın ucunu göğe kaldırarak, maden savaşmaktan kurtulamayacağız, gerisine Allah kerim der gibi her şeyi kabullenmiş bir hâlleri vardı. Yine de her iki tarafın (30) bir gün önce geldikleri gibi bugünkü harekât teke tek için davulların çalınmasıyla başladı. Çarpışma alanına önce Bölek Batır geldi. Salınarak gelen hafif, yürük, savaş alanına yönelen Torıtöbel yağız atını oynatarak gelip birden:

– Anırakay! Anırakay! Yüreğin varsa çık beri savaşa! (35) Tez çık!– diye tekrar tekrar, iki üç defa haykırıverdi. Elindeki topazını yukarı kaldırarak havada dans ettirerek, güneşe tutarak ışıldattı. Atın üzerindeki duruşu dimdik, derli toplu, bununla birlikte sanki buz gibi gök demirle sarılmış gibi ağır, sımsıkı.(40) İki kulağının ucu boyun civarında birleştirilmiş, parçası omzuna kadar uzanan demir zırhının sivri tepesindeki üç tane tüy rüzgar değmeden kıpırdıyor. Mızrağın ucuna da atın kuyruğundan yapılmış saçak bağlanmıştı. Bölek Batır’ın uzaktan bakıldığındaki bu görünüşü, çarpışacak savaşçıdan çok atışacak olan zevk düşkün gençleri (45) göz önünde hayal ettirmiş gibi. Tüyelerinin hepsi aynı renkte kızılılık ağacı gibi parlayan Torı [192] Töbel yürük at da gemle boğuşarak depreşmekte. Yem dileyen avcı kuş gibi hızla gitmek isteyip, başını ritmik bir şekilde sallıyor.

Fazla bekletmeden, Anırakay da kendi grubundan ayrılarak ileri çıktı. O da etrafı yankılatarak haykırp, ok yılanı gibi vınlayarak atıldı. Yaşı (5) otuzlarda olsa da, köse, çakır gözlü, sarı yiğitmiş. Sesinin inceliği ile tizliği kulağı delercesineydi.

Anırakay bu kadar öfkeli mi yoksa yine rakibine gösterdiği heybeti mi, kısaca birden gök süngüsünü yukarı kaldırarak (10) hızla ileri fırladı. Bölek de naralar atarak karşı hücumla geçti. Gök süngüler şakır şukur çarpışınca gökte oynayan çift atmacanın güneşte göz kamaştıran kanatları gibi parıl parıl parlayadurdu.

Bölek ile Anırakay birbirlerine ok atmadılar. Uzun süren süngüleşmeler sonunda süngüler kırılıp, işe yaramaz hâle geldi. Artık palaları parlatarak (15) ellerine aldıklarında, ayak altından gürlüyerek mancınık sesi yükseldi ve kocaman gülleler Kazakların tam ortasına gelip düşmeye başladı. Askerler önce bu silahın Kalmukların olduğunu bilseler de, hangi taraftan patlatıldığını tam anlayamayıp, şaşkın hâlde kaldı. Bu şekilde giderse askerlerin yok olacağını (20) düşünen Ebilkeyir kendi önde olduğu halde naralar atarak kılıcı havaya kaldırarak ileri atıldı. O anda birbirlerine saldırdılar, hemen birbirlerine karıştılar. Bölek ile Anırakay iki taraftan akarcasına gelen kalabalığın ortasına kaldı. Ama kılıçla çarpışma durdurulmadı. Bazen taş gibi çarpışan güçlü darbeler inip, (25) ikisi birbirini avlamaya çalışıyor. Böyle vaziyette ikisi de kendilerine denk gelen düşmanla çarpışıyor. Kazaklarla Kalmuklar iyice birbirine karıştıktan sonra mancınının sesi kesildi. Bunu yaparken başkalarını değil de kendi adamlarımızı yok edebiliriz diye düşünerek atışları kesmiş gibiydiler. Yoksa Kazaklar tarafından birilerinin gidip yardımı kesecek (30) kadar fırsat da olmamıştı.

Askerlerini mancınının atış alanında bırakmamayım diye kendi önderliğinde meydana inen baş serdar Ebilkeyir yün yumağı gibi toplanmış kalabalığın arasından kurtulup çıkamadı. Ama gerçek tecrübeli, hazırlıklı serdar olduğunu düşmanına da (35) dostuna da bu defa gösterdi. Karşısına çıkarsa çıksın, etrafını sararak gelsin, sonuçta her tarafını ot gibi devirip, kamyş gibi doğradı ve fazla gecikmeden ak boz yağız atını sıçratarak kenara çıktı. O zaman anca on beş, yirmi askerin birini bile yaklaştırmadan kuşatıverdi. Ebilkeyir (40) aceleyle nehir yatağına sapıp etrafına baktı. Gözlerinin önündekiler deniz gibi dalgalanıyor. Onların arasından iğnenin bile geçemeyeceği yere girip görülmemiş kalabalık grubun arasından nasıl çıktığına kendisi de şaşırıldı. “Hayvan, ak boz yağız at, senin gücünle kanadın beni kurtardı!” diye sevinçle yelelerinden sıvazladı. Gözleri deniz dalgalarında (45) ve etrafında. Sağ tarafında yüz, iki yüz adım kadar ileride hizmetçilerinin arasında duran Bolat Han’ı gördü. Semeke de **[193]** Barak da, onun yanında gibi. Karşısındaki askerler ile çerilerin kıran kırana mücadelesinde ona gözü fazla takılmadı. Deminki gibi değil, ayak altında kıvranan adamlar ile atların ölüsü de çoğalmaya başlamış gibi. (5) Ebilkeyir bu dişe diş, yumruk yumruğa devam eden savaşın akıbetinin ne olacağını tahmin edemeyerek çok fazla düşünüyor. Kendilerini unutan bunların kana kan, dişe diş çarpışmasına bakıldığında birbirlerini yok etmeden durmayacak gibi. “Ölürken gördüğü bir büyük savaş” diye buna anca yetişmiş gibi, şimdi araları kılıçla vursan ayrılmayacak (10) gibi olup kenetlenmişti. Tuğ taşıyan iki kişiden biri Bölek, Anırakay ile mücadele ederken tam arada kalmıştı. O ölmeden ya da öldürmeden durmayacak hâlde. Bu Bögenbay Batır nerede acaba? Bayrak Bolat Han’ın yanındaki bir uşağın elindedir. (15) Buna bakılırsa düşman heveslisi, has batır beklemeden meydana bırakıp gitmiş olmalı. O da teke

tekte Çona Doba'yı yenemediği için üzgün gibiydi, ona mı gitti acaba? Bögenbay da, Kabanbay da, Bölek de kanlı meydanın ortasındaymış. Özellikle bu üçünün çarpışması çok farklıydı. Kendilerini (20) çok iyi tanıyan askerler gördükleri yerde onlara karşı silah kullanmayı değil, kendileri mızrağın ucunda kalmamayı düşünerek hızla kaçıyor. Bögenbay Çona Doba ile bir kez daha çarpışmak için çabalasa da önünü kesen kalabalık asker ona doğru bir adım bile attırmayıverdi. (25) Bölek ile Anırakay tesadüfen yüz yüze geliverdi. Birbirlerini arayıp güç bela bulmuş gibi (Bölek'in aradığı gerçektir) gördükleri yerde birbirlerine hamle yaptılar. Mücadele yine başladı. "Kim yenersen benim ki" der gibi, onların arasına şimdi hiç kimse girmedi. Binlerce insanın çarpıştığı meydana önce toprak sallanıp, (30) tozu göğe yükselmişti, şimdi yağmur yağmış gibi toz sinip kalmıştı. Niye böyle olduğunu düşünüp nazar salan kimse yok. Sadece uzak yakın civarın hepsini nazarına tamamen sığdırıp, şahin gibi bakan Ebilkayır'ın gözüne meydanın ortasında çarpışan insan cesetleri kıpkızıl denizin üzerinde yüzyormuşçasına (35) göründü. Hâlen tozu kalkan toprak kanla karışmış ve kanlı balçık, kızıl denizden ayırt edilemeyecek şekilde kalmış. Acı acı kişneyerek devrilen at, inleyerek yere düşen adam, silahların birbirlerine çarpmasıyla çıkan tak tuk sesler. "Vur!", "Sapla", "Gebert!", "Ez geç", "Ey ruh!", "Ey Tanrım", "Ah, Burhan" (40) gibi insan seslerinden kulakları çınlayan Ebilkayır'a aniden bir çığlık atan, bağırıp çağıran sesler azalırken duyulmuş gibi oldu. "Kulağımın çınlamasındandır belki" diyene kadar doğu taraftaki küçük tepeliklerin, tümseklerin arasından atlı adamlar anız gibi koşturarak çıka geldi. Önde görüneni yüz (45) kadardı, onun arkasından yine bu kadar insanın kafası göründü. [194] Ardi arkası kesilmeden koşturarak atlılar çıkmaya devam etti. Sabret diye haykırarak, savaş çığlıkları atarak gelmekte oldukları anlaşıldı.

Yüksekçe tepede boynunu uzatarak bakmakta olan Ebilkayır mı, Kazaklar mı, yoksa Oyratlar mı olduğunu ayırt edememişti, yaklaştığında (5) "Rayimbek!", "Rayimbek!" ismini açık bir şekilde duydu."

Ebilkayır sevinçle; – Heyt, tam zamanı! – dedi.

– Yetti işte yiğidim!

Meydanda çarpışanlar çoğalarak koşturup gelenleri yaklaşıp kadar görmediler, seslerin de duymadılar. İyice yaklaştıklarında Bölek ile çarpışmakta olan Anırakay'ın (10) kulaklarını Kazak naraları çınlatınca gayri ihtiyari baktı. Kaşla göz arasında atın göğsüne tüfeğin namlusunu denk getirerek Bölek Batır Anırakay'ın boğazına palayla vuruverdi. Başındaki tolgasıyla birlikte yere düştü ve bedeni atın üzerinde dimdik şekilde kaldı. Onun kesik boynundan fişkırın (15) kan yukarıya doğru sıçrayınca etrafındaki çeriler de, askerler de korkuyla irkilerek kaçtı.

Rayimbek'in önderliğinde gelen iki bine yakın asker savaşa karışınca bir taraftan Kazaklar dinç güç gelip katılıp, diğer taraftan da "batır" namı olan bir oba halkın hanının (20) başı gidince çerileri şaşkınlık ve telaş sardı. Çekingen hareketlerle bir tarafa doğru çekilmeye başladılar. Bunu görünce Ebilkayır sevinip, içinden "Heyt, tam zamanı" diyerek ayağa kalktı. Ancak askerlerinin kurdu gören koyun gibi ürkerek, çekilmeye başladığını fark eden Çona Doba özellikle onların önünü kesti. Haykırarak, kılıcını sallayıp yüzünü (25) çevirdi. O da fazla uzun sürmedi, askerler ile mücadeleye başladığında Balkaş tarafından Rayimbek'in ordusunun iki katı kadar çok atlıların önü toz duman olup, arkası kuyruklu

yıldız gibi peş peşe geldi. Karınca sürüsü gibi askerleri görerek, hızla atıldı. (30) Şu anda Bögenbay ile Bölek meydana çıkarak Ebilkayır'ın yanına gelip, tuğunu dalgalandırarak, yüksekçe kaldıradurmuştu. Haykıran atını koşturan deminki taburun kim olduğunu başta yine ayırt edemedi. İyice yaklaştıklarında dış görünüşlerinden Kazak olduklarını anlayarak çok sevindi. Hareket ederek, ileri çıkanın narasının (35) “Abılay” olduğunu duyunca hayretler içinde kaldı. Ebilkayır, Bögenbay ile Bölek'e sırayla bakarak; – “Abılay da neyin nesi?!” – dedi. Bögenbay Batır sabırla; – Abılay Han'ın nara yapan torunlarından biridir belki, – dedi. Bu arada “Abılay” (40) narasını atanlar da çerilerin bir tarafından saldırarak, kamış gibi devirmeye başladılar. Mancınığın menziline alayım dese Kazakları bir yerde topluca yakalayamayıp, çaresi tükenen mancınık kullananlar biraz önce gelip katılan Rayimbeklerin en arkadaki grubuna birkaç defa gülleyi (45) fırlatmaya muvaffak olmuştu, bu defa da bu şekilde peş peşe gelmekte olan [195] atlıların ortasını hedefleyerek güllenin bir kaçını art arda yolladı. Ama fazla sürmeden sesi kesildi.

Ordu böylece bu tarafa hücum ederken Rayimbek kendi askerlerine:

– Eğer “Koyşağır'ı” kullanırlarsa, sizler başka bir çarpışmaya (5) girmeden, sadece onu yok etmek için mücadele ediniz, – diye Berden'in önderliğindeki on beş yiğidin adını söyleyerek tembihlemişti. Mancınığı ortadan kaldıranların bunlar olduğunu şimdilik hiç kimsenin bildiği yok.

Berden'in grubu Sarı Manja'nın mancınıklarını ortadan kaldırdıktan sonra, bunu yok etmenin yolunu bulduklarına sevindi. (10)

Bir yöne doğru yerleştirilip boynunu kısarak hareket etmesi bayağı zor olan ağır silahın ağızını çabucak başka bir tarafa çevirmek hiç de kolay değilmiş. Bunu anlayan Rayimbek yiğitleri mancınıkların arkasından dağılarak gelip, onu çevirerek, patlatılmasına vakit vermeden öncelikle usta avcılarını yerleştirir, daha (15) sonra silahı baltalayarak, işe yaramaz hale getirir. Demin mancınığın ilk patlatılmasında birkaç adamının öldüğünü gören Abılay onu kısa sürede yok etmeyi düşünmeye başlamıştı. Bu arada “Rayimbek!”, “Rayimbek!” diye haykıran naralar işitildi ve çabucak mancınığın sesi kesildi. Abılay çarpışırken: (20) “Bu Rayimbek de kimmiş?” diye sadece bir kere düşünmekle yetinmişti.

Kaçayım diyen tavşana “hey!” denen söz sebep olmuş misali, çeriler korkup, kenara doğru çekilerek, sıvışacakları zaman batıdan yine bir gürültü koptu. Kalın duman gibi koyu toz rüzgarsız, sıcak günde yükselemeyip, (25) yerinde dönüp, alçaktan yeri yalayarak ilerliyor. Göz açıp yumuncaya kadar iyice yaklaştı. O Ötegen ile Kalı Batır'ın on bin kişilik ordusundaki atlarının toynaklarından çıkan tozmuş. Ganimetten mahrum kalmış gibi aceleyle gelip, hızla savaşa katılınca Çona Doba'nın zerre kadar ümidi kalmadı. (30)

Bununla birlikte büyük silahların sesi kesildi. Anırakay'ın başı alındı. Kazaklara on beş bin kadar yeni güç gelip katıldı. Savaş alanı Oyratların geri çekilmesiyle başka bir yere kayınca, işte burada insan ve at ölüsünden adım atmak imkansızlaştı. Asker kaybının gittikçe çoğaldığını (35) fark eden Çona Doba telaşlanıp korkmaya başladı. Böyle olunca o geri çekilme emrini vereceğim diyene kadar çeriler de doğruya doğru gün kaçıp gidiverdi.

Biner biner ayrılarak, karşılardaki boş düzlüğe doğru kaçıma başladı. Onların arkalarına bakmadan kaçtıklarını gören (40) Kazak yiğitleri yenildi diye sevinerek, izlerinin peşine düştü. Dört bir yandan savaş çığıllıkları yükseldi, buna kaçanla kovalayanın gürültüsü eklendi. Bu şekilde apaçık gökyüzünde gök gürleyip, yıldırım çakmış gibi, her taraf gürledi. Yerden kalkan toz dönerek yükseldi, gökle yer birleşmiş gibi (45) oldu. [196]

Bu karmaşık ortamda kimin nereye doğru kaçtığı, kimin kimi kovalayıp sürdüğü belli değil. Sadece tepede elinde sancakla duran Ebilkeyir'in bölüğü kalabalık çerilerin doğuya doğru yönelip, birbirlerine seslenerek, haykırarak, çığıllıklarla dört bir yana doğru telaşla kaçtığını, (5) piyadeler onların peşine düşüp, ateş kovalıyormuş gibi peşlerine düştüklerini görmüştü. Ondan sonra tehlikeli durum ortadan kalkmış gibi dünya sessizliğe boğuldu ve ne olduğunu anlayamadan kalakaldı. Sadece Kalmukların çığıllık çığıllığa kaçması nedeniyle sevincinden gözleri dumanlanmış başı dönüp duruverdi.

(10) Kaçan düşman da akıl kalır mı? İle'nin gür ormanlı, sık kamışlığına saklanacağı diyen bir bölüğün başında olduğu hâlde Çona Doba'nın kendisi kuzeydoğuya doğru kaçtı. Onların peşine Abılay ile Kabanbay Batır düştü. Tavşanın kaçış taktiğini uygulayarak dere yataklarına, oyuklara gizlenelim diye şaşkın düşüncelerle yüzer, biner gruplara (15) ayrılan çerilerin önünden şeytan gibi aniden Sarı Manja çıkageldi. O bunları kovalamakta olan Rayimbek'in kolu olduğunu anladı. Ondan sonra kaçanların binbaşısına, komutanına:

– İleriye doğru çekiliverin. Güneş de batmak üzere. Kazaklar bir yerde mola verip peşinize yarın düşecek, – dedi ve kendisi (20) askerleriyle birlikte güney taraftaki bir nehir yatağına doğru yöneldi.

Kalmuklar ilk çığıllıklarla kaçmaya başladıklarında kendi gözünün önündekilerini biraz kovalayarak giden Rayimbek sonra durmuştu. Düşündüğü biner biner bölünerek kaçan düşmanın ardından her birimiz kendi başımıza düşmeden, bir komutanın sancağı altında toplanıp, (25) birlikte hareket edip peşlerine düşmüş oluruz. Bu ulu zaferi durdurmadan, ilerlemesini yavaşlatmadan, ilerlemeye devam ederiz. Bu şekilde güç bela birleşen Kazak ordusunu parçalamadan, bölmeden Moğolu tamamen kovalayıp, bir daha Kazak topraklarına ayak basmayacak hâle getiririz şeklinde gönlündeki ümidiydi. Bakınca Ebilkeyir (30) hizmetçileriyle hiç kıpırdamadan eski yerinde kalmış.

Tümenlerin kaçanlarını kovalayan Kazaklar heveslenip, kovalamayanları bu kanlı meydandan fazla uzaklaşmadan, sanki bir emir bekliyormuş gibi temkinli duruyor. “Baş komutan niye yüzünü asmış halde bakıp duruyormuş diye düşündü (35) Rayimbek yiğitlerine önderlik ederek, kaçanları kovalayıp giderken. Savaşı kızıştırdıktan sonra dur desen onun kan kokan yeri duruyor ya göz önünde. Zaferi kızıştırmaya hakkı vardı, onun başı göründü ve kendisi ilerleyip gitti...” Rayimbek bunun ne anlama geldiğini çıkaramayıp başını salladı. (40) Piyadelerin tümünü toplayıp karanlık çökmek üzere iken çukur bir yerde durdu. İki bine yakın yiğit ve genç kızlar vardı, sayıları bayağı azalmış gibiydi. Yüzbaşılarna tembihleyip sayılarını netleştirdiklerinde beş yüz kadar adam eksik çıktı. “Kısa bir sürelik girilen savaşta bu kadar çok kayıp oldu mu, (45) yoksa yolunu şaşırıp, başka taraflarda mı dolaşıyor?” diye düşündü.

– [197] Yarın şafakla birlikte atlanalım, – dedi Rayımbek yüzbaşlarına. Söyleyecek sözü varsa dinleyip, vereceği yardım varsa alıp gelin diye iki kişiyi baş serdara gönderdi.

Dün kaçan düşman fazla uzaklaşmamış. Güneş biraz yükselince (5) karaltıları göründü. Sağ tarafta Korday tepesinin uzayıp giden eteği, sol tarafta uçsuz bucaksız arazi. Ortadaki mücadele edilebilecek tek tük küçük tepeliklerin arasına inerek hızla kaçan Moğol çerileri, hemen ardında peşlerinden kovalayan düşmanın olduğunu bilmelerine rağmen hiç acele etmeden, ağır ağır ilerlemekteydi. Önünde neyin beklediğini (10) bilmiyor, o arkasında Rayımbekler düşmanı ile birlikte Sarı Manja gibi yardım elini uzatacak yakını olduğunu da biliyor. İlerlemeye çalışırken, acele etmemesinin sebebi de buydu.

Rayımbekler gelir gelmez saldırdı. Toparlanarak, hızla hareket ederek, ortaya atıldı. Bunu bekliyormuş gibi, (15) arka taraftan çekirge sürüsü gibi çoğalan kalabalık ordu göründü. Arkasından Oyratlar değil de Kazaklar gelecek diye bekliyordu. Çünkü dün bu tarafa gelen askerlerin peşine düşen askerlerden iki kat daha çok olduğunu görmüştü. Öyleyse bu bize yardıma gelenler diye sevinen Rayımbek'in sevinci fazla uzun (20) sürmedi.

Sarı Manja kurnazlığını gösterdi. Göçer gibi kaçan askerleri ileriye gönderip kendisi yoldan başka tarafa saparak geride kalınca kovalayarak gelen Kazak ordusunun arkasına düşecekti. Bu amacına ulaşmıştı. Rayımbek'in bin beş yüze ancak ulaşan askeri ön tarafta iki bin kadar, (25) arkasında üç bin kadar askerin ortasında kaldı. Artık çekinmeden, karşı hamleye geçmekten başka çare yoktur. Yüzbaşlarının üç dört tanesini öndeki düşmana karşı, diğerlerini kendisi arkadaki düşmana karşı alarak arkadaki düşmanla çarpışmaya girişti. Tek olumlu tarafı ise karşılaştıkları yer dar, kıştırabilecekleri yer değil de düzlük, geniş yer olmasıydı. Sağa sola dönerek (30) kaçıp kurtulmak da mümkün olurdu. Böyle yapalım diye Berden akıl danışınca Rayımbek kabul etmedi. Birincisi, kovalayıp gelirken kaçmayı onuruna yediremedi. İkincisi, Ebilkeyir'a giden elçiler yardım kuvvetleriyle geri döner diye ümitlendi. Böyle olmazsa öç almak için gelen Sarı Manja inatla peşimize düşerse (35) akşam olmadan durmaz. Böyle bir durumda kaçarak karşı karşıya gelmekle, kaçmadan savaşmak farksızdır. Aksine az olduğunu belli etmeden direnerek mücadele eden kazanır. Sadece karşıdakinin önünde dermansızlığını belli etme. Rayımbek kararından geri dönmeden aksine inatçılığını böyle kendine has kurallarla haklı çıkararak, savaşa gözlerini yummadan (40) kahramanlıkla atıldı. Ara sıra:

– Yiğitler, azız diye çekinmeyin. Biz yeneceğiz. Mücadele ederek alıştığımız Sarı Manja'nın korkak askerlerini mezarlarına tıkacağız, – diye haykırarak güç veriyor. O Rayımbek'in gözü pek kahramanlığını, eşsiz gayreti ile bitmez inadını bilen (45) askerlerinin yeneceğiz diyen inançları da tamdır. [198]

Böyle bir yüreklilikle, kinle hırs ile rakibiyle savaşan Kazaklar öğleden sonraya kadar çekilmedi. Ne çare ki, çoğun adı çokmuş. Dörde karşı bir savaşan askerler ne kadar mücadele etse de olmadı. Onların safının gözle görünür bir şekilde iyice sarmakta olduğunu (5) fark etti Rayımbek. Artık kaçmazsa tamamen yok olabilecekleri tehlike doğmuş. Yiğitler baştaki gibi ortada toplanmadan, askerlerle iyice

karişmişti. Her yanı sarılmış bu durumdan nasıl çıkacağım demiyordu, haykırarak, doğruca öne çıksa da olur.

Rayimbek kenara çıkıp, kalabalıktan sıyrılırken: (10)

– Berden yaralanıp kaldı! – diye bir yiğit çarpışırken, yaklaşarak gelip haber verdi. O karşısına çıkan bir düşman askerini mızrakla öldürdü ve Rayimbek’e yaklaşarak:

– Batır, sol kolunuzdan kan damlıyor! – dedi. Rayimbek buna aldırmadı. (15)

– Berden’in yarası ağır mı, yoksa hafif mi? – diye yiğitten tekrar sordu.

– Ağır değil, dedi Rayimbek’ten uzaklaşmadan.

Rayimbek yol boyunca çarpışarak, mızraklaşarak, kenara çıktı ve: (20)

– Askerler arkamdan gelin! – diye haykırdı. Onun böyle demesi emirdi, yiğitler Rayimbek’e doğru atlarını çevirerek koşturup durdular. Sarı Manja çokluğunu bir kez daha gösterdi. Kanlı meydanda uzaklaşır uzaklaşmak özellikle bekleyen Kalmuk askerleri önlerinden çıkıverdi. Bunu görünce irkilip, geri çekilip sır vermek (25) istemedi. Özellikle, yiğitlerine haykırarak topuzunu heybetle yukarı kaldırıp salladı. Öyle yaptı ve:

– Kahraman askerler, korkmayın! Askerden set kurmak değil taştan duvar örseler de yarıp çıkacağız! – dedi ve kendisi ileriye atılarak, savaş çığlıkları atıp, haykırarak atını koşturdu. Geri dönüşünün olmayacağını (30) yiğitler de anladı. Her zamanki savaş çığlığını atarak, “Rayimbek!”, “Rayimbek!” diye ondan bir adım geri kalmadan, yanında yer aldılar. Kazakların çekinmeden, ikinci bir boş araziye doğru sapmadan, naralarla ilerlemelerine bakarak, yenilerek kaçıyormuş gibi değil de yenmiş ve yine düşman arayarak geliyormuş gibi (35) göründü düşman askerlerine. Rayimbek’in önderliğindeki rahatı kaçan askerler sağlam tevekkül edip dizilmiş saflarını hiç bozmadan, yumruk gibi önlerindeki iğne geçmez gibi set oluşturan, mızraklarını doğrultarak bekleyen askerleri sel yarmış gibi yarıp geçerek, zırhlarını parçalayıp diğer tarafa hemen geçti. (40) Bu hâlde ilerleyiverdiler. Arkalarına dönüp savaşmadan, peşlerinden kovalayarak yetişenlerle mızraklaşıp, uzaklaşana ok atarak, kaçarak mücadele ettiler. – Dağa çekil! – diye Berden’i önden gönderip, kendisi askerlerin arkasını kolladı. Birer ikişer anız gibi koşturup, ileriye gidenlerini (45) attan devirerek, ileriye adım attırmadı. Çekinmeden atılıp, yapırcasına kovalayan askerlerin de şimdi arzuları güçlü değildi. [199] Çünkü canla başla mücadele ederek, çenelerini yırtarcasına yaka paça mücadeleden bir gün bile rahat yüzü görmeyeli bir aydan fazla oldu. Bu vaktin aralığında zaferden mağlubiyet çok, ter dökmekten kan dökmek fazla, ümitten ümitsizlik. Orduya komuta eden batırları teke tekte kan kusup, birer birer gidiyor. (5) Bu durum Moğol askerlerinin cesaretlerini kırmamış, yüreğini sıplatmamış olabilir miydi?! Yendikçe moral kazanmanın, kovaladıkça cesaretlenmenin zamanının geçtiğini kendileri de anlamış gibiydi. O zaman Kazakların bazen silahla mücadele ederken bazen de köyünü basarak, malını, mülkünü talan edip, (10) ganimet ederek götürürlerdi, şimdi ganimet yok. Ganimet almanın yerine kaptırıp, kaybedilen bir durum gibi.

Rayimbekler dağ eteğine yaklaşmak üzereyken peşlerinden kovalayanlar da atlarının dizginlerini çektii. Bakıp durmadan hemen geri dönerek arkada kalan Moğol komutanına doğru başlarını sallayarak ilerlediler. Rayimbekler kaynağından (15) şarıldayarak pınar akan iki dağın birleştiğı yere gelip durdular. Attan inip, pınara yapışır gibi kafalarını bandılar. Kevser gibi temiz, dibinin taşı görünen berrak sudan kana kana içip bir güzel yıkandılar. Gün boyunca kar gibi yağın toz toprağı silkeleyerek, tertemiz yeşilliğe birer birer yuvarlanarak kalktıklarında eskisi gibi istirahat edip dinlenedurdular. (20)

Yüzbaşları ile Rayimbek kendi aralarında biraz konuştuktan sonra buraya iz bırakıp, yer değiştirmeyi uygun gördüler. Tekrar ata bindiler.

Bir hayli zamandan beri darbe yiyip, iyice öç alma derdine düşen Sarı Manja'nın peşlerine düşme ihtimali vardı. Rayimbek'in askerlerinin (25) sayısının da iyice azaldığını göre bildiler. Artık gecede olsa birkaç geçitten geçip, uzaklaşmalı. Bu şekilde adamlarını ve atlarını dinlendirmezse, yüzlerini çevirdikleri yöne gitmekle zafere ulaşılacak bir durum yok.

Bazen nehir yatağından yukarıya çıkarak, tepelerin yanındaki çakıl taşları (30) at toynaklarıyla şakırdatarak yürüyüp, bazen de çalıları siper ederek, patika yolda peş peşe ilerleyip geniş ovaya gelindi ve iki tepenin ortasındaki düzlüğe çıkıldı. Düzlüğün tam ortasında büyük bir otağ evin yeri gibi tepecikler, sırtlar çokmuş. Göl (35) özellikle kendisinin yüzünü görmek için ayın yeryüzüne bıraktığı aynası gibiydi. Düşmanı yenmişken yenilip, saldırırken kaçmak zorunda kalmalarına üzülen askerlerin düşüncelerini bu ayna gibi göl ile yeşil düzlüğün güzelliğı, uçan kuştan başka insanoğlunun ayak basamayacağı güvenirligi çabucak rahatlatı (40) verdi.

Ay ışığında dağılarak, el ayakların rahatça uzatarak, gerilip açıldılar. Ondan sonra herkes kendi istediğı yerden yer bulup, en öncesi öğleye kadar kıpırdamadan yatmak için sözleşerek, uykuya daldılar.

(45) Gecenin hangi vakti olduğu belirsiz bir anda, Rayimbek irkilerek uyanmış gibi [200] aniden gözlerini açiverdi. Kaç geceden beri uyumadan, yorgun bir halde gelerek ağır bir uykuya daldığından mı, uykusu kanıp, sabaha kadar dinlenen at gibi rahatlayıp, vücudu iyice hafifleyip kalmıştı. Yanındaki ayna göl gibi parlayan apak ayın çemberinden çıkarcasına dalgalanıp, kaybolmak (5) üzereymiş. Rayimbek tan vaktine daha çok olduğunu tahmin ederek gözlerini yumdu, uykusu gelmedi. Bundan sonra o alışkanlığı gereğı hayale daldı. Yakın civarda böğüren elik sesleri, öten baykuş sesleri duyuldu. Uzaktan da yabancı kuşların sesleri de içindeki özelemleri uyandırıp iyi dileklerle köyünde kalan sevdiği (10) yarin, Küniş'in hayalini gözlerinin önüne getirdi.

Ertesi gün de yerinden kıpırdamadı. Sabahleyin ikişer ikişer dört adamı arka arkaya gözetlemeye gönderdi. Bunların ikisi önden giden iki atlı yiğidi izleyerek bulacak ve kalan ikisi kendilerinin de peşlerine takılıp kovalayarak daha sonra geri dönen Sarı Manja ordusunun (15) şu an kaldığı yerini, yönünü öğrenip gelecekti. Bunlar gittikten sonra düşmanın gelebileceğı tarafa nöbetçi bıraktı ve diğerleri rahat bir şekilde dinlenerek yatıverdi. İkinci gecenin tam ortalarında Sarı Manja ordusunun nerede olduğunu öğrenmek için giden iki yiğit geri döndü. Düşman Rayimbeklerin inip çıktığı nehir yatağının ağzına gelip yerleşmiş. (20) Sağından ya da solundan geçmenin imkânı yoktur. Dağdan

öteye geçip ineneğim diyorsa varsın, yoksa kapana kısıldığında kendisi gelmeyip, açlıktan ölecekler der gibi, dar geçidin ağzını kapatmış gibi edip, hiç kıpırdamadan bekliyormuş.

– Onlar o şekilde bekleyedursun, ya biz? – dedi Rayımbek (25) yanındaki yiğitlere bakarak.

– Biz kimi bekliyoruz? – Biz kimseyi beklemiyoruz. Sarı Manja'da öcümüz kaldı. Onu almamız gerek, – diye Berden savaşa hazır olduğunu bildirdi. Bazı yiğitler ise bu kadarı yeter halkımıza dönsek dedi ama çoğunluk buna razı olmadı. (30) – Biz Alaköl'deki savaşa hanın, sultanların yüzünü görmeye gelmedik. Kalmukları yenip, zaferle döneceğiz diye geldik. Bu olmadı, hiç olmazsa bildiğimiz düşman Sarı Manja ile bir kez daha karşılaşmadan gitmek gibi bir niyetim yok, – diye Karaş dişlerini biletti. (35) Yiğitlerin büyük çoğunluğu savaş için bileklerini sıvazlayıp dururken Rayımbek de onlara katıldı ve saldırının nasıl yapılacağını düşündü. – Biz onların doğu yüzü tarafındayız, – dedi Rayımbek. – Şu anda aramızda dört beş küçük tepelik var. Düşman bizim bu tarafa çıkarak, geçitten geçtiğimiz yolu bilmiyor. Batı (40) tarafı onlar için güvenli. Geriden de, beriki yan tarafından da tehlike beklenmez. Onların beklediği habercilerimizin belirledikleri gibi yukarıdan inilebilecek ovanın ağzı sadece. Bu yüzden ikiye ayrılacağız ve birimiz geçenlerde geldiğimiz yolla gidip diğer yana gececeğiz, batı tarafından, diğerlerimiz (45) buradan dik aşağıya ineceğiz ve doğu tarafından saldıracağız. Ve gündüz değil de gece uyurlarken aniden [201] varıp, ne olduğunu anlamalarına fırsat vermeden halledeceğiz ve gecikmeden geri döneceğiz. Nara atmak, ses çıkarmak yok.

Rayımbek'in eliyle bırakmış gibi söyledikleri hepsinin aklına yattı ve hep bir ağızdan itirazsız kabul ettiler. Sadece Berden ile Karaş (5) kendi fikirlerini söyledi.

– Bizim yiğitler bir taraftan iyi sapancı, – dedi Berden.

– Geçende gelirken fark ettim ki, nehir yatağının iki yanı ufak taşlarla dolu, çalılı, engebeli yamaçtı. Atlarımızı arkada bırakıp o yamaçta dağılarak (10) gizlenerek tepelerinden sapanın taşlarını yağdırsak.

– Sapan benim aklıma gelmedi, Berden'in dediği taktikle varıp, Sarı Manja'yı okla avlayalım dediydim, – diye Karaş kendi fikrini açıkladı.

– Sapanın taşının ulaştığı yere yay oku ulaşamayabilir. (15) Eğer yaklaşabilirsek, görebilirler, – diye Berden kabul etmedi.

– Sapan bulunmuş bir akıl, – diye ekledi Esenbek. – Eskiden at sürüsüne bakarken bir tepede durup, ikinci tepedeki karacayı haklardık. Rayımbek onun bu sözlerine neredeyse gülecekti, zorla kendini tuttu. (20) İkiye ayırdığı askerlerinin yarısını Rayımbek kendisi, diğerini Berden alarak sabaha karşı yola çıktı. – Belirlenen yere varınca saldırıya birlikte geçeceğiz. Bunun için ateş yakıp haberleşeceğiz, – dedi Rayımbek yola çıkarken Berden'e. Ertesi gün anlaştıkları yere biri erken, diğeri biraz geç (25) ulaştı ve karanlığın çökmesini bekledi. Gece yarısına doğru Berdenler, Rayımbekler tarafından yakılan ateşin alevlerini gördü. Ay daha yeni çıkmıştı, ama tepeden yükselip yere ışığını daha saçmamıştı, gölgeliydi, nehir yatağının içi daha da karanlıktı. Etraf sessiz, bütün alemin uykuya daldığı zamandı. Beşer yüz olarak

(30) ikiye ayrılan bin kadar atın toynağı takır tukur taşta değıp çıkardığı ses olmasa, uykudaki canlıların en açıközü olan kuşu bile ürkütüp uyandıracak ses çıkarmadan, kedi gibi yürüyerek düşman ordusunun tam karşısına geldi. Gece sıcacıktı. Yine de askerlerin çoğu her ihtimale karşı giyinik halde yatmış. Her (35) yerde gruplar halinde, her taşın, her bir ağacın dibinde uykuya dalmıştı. Kimileri bir yerde bağlı duran kuzular gibi saf halinde sırtüstü yayılmış, kimileri ise yeri kucaklar gibi uzanmıştı. Bu şekilde hiçbir şeyden habersiz uykunun kucağına gömülmüşlerdi. Düşman arayarak gelen yiğitlere lazım olan da buydu, zamanı gelmişken (40) sessiz sedasız gelip mızrakla delip, süngüyle vurmaya başladılar. O bu diyene kadar inleme sesleri de çıkmaya başladı. “O, Burhan!”, “O, Tanrım!” gibi feryat dolu sesler de çoğalmaya başladı. Bu sesler giderek çığlıklara dönüştü. Avluda duran koyun sürüsüne kurt saldırmış, bir kenarda olanlarını (45) parçalarken, ortadakiler daha yerinden kırırdamayacak gibi aniden gelen ecel askerleri gafil avlarken [202] hep birden saldırarak biraz ilerlediklerinde ancak sağ olanların hepsi uyanıp yerlerinden fırlayarak kalkmaya başladı. Yangına ya da taşkına benzemiyordu ama şiddetle saldırısı bunlardan eksik olmayan bu sessiz, dilsiz felaketten korkarak can hayliyle kaçmaya çabaladı. (5) Kendine gelenler bir şeyleri ellerine alarak silahlarına sarıldı. Yüzer ve de biner kişilik gruba ayrılarak, bütün bir ovayı kaplayarak dağılmakta olan askerler hayatlarında ilk defa karşılaştıkları bu sessiz felaketten zar zor kendilerini topladı. Bu zaman içerisinde imha olup kırıldılar. Elleri silah alıp, atlarına binene kadar kulaçlarını özgürce (10) sallayan yiğitler yine bir çoğunu devirdi. Bu şekilde, tan yavaş yavaş atmaya başladı ve bir anda gözden kayboldular. Her biri geldikleri yöne doğru atlarını sürerek, tepeden aşip gitti.

Sarı Manja'nın kendisinden başlayarak, onlarca hizmetkarı ile hâlâ üç bine yakın askeri, hepsi düş görmüş gibi şaşkın hâlde (15) kalakaldılar.

– Kazaklar “dev”, “peri”, “cin”, “şeytan” olur derlerdi eskiler, herhâlde budur, – dedi birileri.

– Ah, Tanrı'm, bu kendimizin Burhan'ımızın bize gösterdiği bir kahrıdır belki de, – dedi bir diğeri. (20)

Böylece yorumcular çoğalıp, her biri bir tarafa çekerek, falcı kesildi ve sonunda bunun Rayimbek'in işi olduğuna inandılar. Ama ne taraftan geldiğini anlayamayıp yine şaşkın hâlde kaldılar. Kimse yaya kalmadı, herkes ata bindi. Bu şekilde de bir tarafa gidemeden şimdi ne yapmak gerek diye (25) birbirlerine akıl danıştıklarında Sarı Manja'nın etrafındaki danışmanları, sancakçı hizmetçilerinin düşünceleri ikiye ayrıldı.

Birileri bu kadarı yeter dönelelim dedi. Diğeri ise “askerlerimiz Rayimbek'in ordusundan hâlâ iki kat fazla, bu yüzden onlar açık alanda savaşmaya yürekleri isteyerek gelmezse, (30) boşuna beklemeden, kendimiz arayarak varıp halletsek”, dedi. Bunlar bu şekilde tartışarak, ortak bir çözüme varamayıp dururlarken, iki kanattaki Rayimbek'in yiğitleri başta anlaştıkları gibi atlarını arkadaki dereye bırakıp, iki taraf yamaca doğru sürünerek geldi, küçük küçük taşlarla ile çalıkların arkasına (35) yerleşti. Nehir kıyısında toplu halde, ne yapacakların bilemez bir şekilde duran kalabalık asker uzak da olsa, çok yakınmış gibi göründü. Artık sadece Rayimbek işaret ederek sapanın taşını gönderse, diğer bin askerin hepsi taşları fırlatmaya hazır. Sarı Manja askerlerinin uykudayken basılması sonrasında geri (40) çekilmeyi onuruna yediremedi ve saldırmayı uygun gördü. Böylece ön tarafı nehir yatağından yukarıya

doğru ilerlerken birden pıtır pıtır yağın dolunun altında kaldı. Dolu da ama nasıl?! Parmak kadar, en fazla keklik yumurtası kadar dolu yağardı, ama bunların büyüklüğü tıpkı yumruk kadardı ve değdiği adamı (45) attan deviriyor. Askerler yine şaşkın haldeydi. Hepsi birden havaya baktılar. Gökyüzü apaçık. Bazen güneş varken de [203] gelip geçici yağardı bazen. Dolu durmadı, üstelik iyice bastırdı. Askerler şimdi anladılar ki, yağın buzdandan dolu değil de, taştan dolu. Attan devrilmek üzereyken:

– Ah, Burhan! (5)

– Ah, Tanrım! – gibi acı, feryat dolu sesler dolu sesiyle birlikte duyulmaya başladı. Kalabalık ordu hangi tarafa gideceğini bilmez halde darmadağın olup bir o yana bir bu yana kaçıştılar. Taş dolunun değmesiyle devrilenler ayak altında ezildi.

– Bu gerçekten de tanrının işi. Demek ki tanrı bizim burada (10) olmamıza karşıymış, – diye düşünen Sarı Manja başı çekerek, atının başını geri çevirdi. İşte o zaman iki yamaçtan yağmakta olan taştan dolunun insanların işi olduğu anlaşıldı. Bunların başında Rayimbek'in olduğunu da tahmin etti. Bundan kaçıp kurtulmanın çaresi yok diye hesap eden Sarı Manja beni (15) takip edin emri olan davulu çaldırdı. Onlar bir yöne yol alarak, ön tarafı uzaklaşana kadar arkadakiler taştan doludan gözlerini açamadı, isabet edenleri devrilerek kalıverdi.

Kazak yiğitleri geri dönüp atlarına bindi. Artık önüne, arkasına bakmadan hızla gitmekte olan Kalmuk askerlerinin peşine düşüp (20) kovalamayı uygun görmedi. Üstelik yiyecekleri de azalmış, savaşta ölen atlarını kesip yemeye başlamışlardı. Böylece kendileri iki defa geçip gittikleri dağ yoluna tekrar düştüler. Bu şekilde bir yürüye durup ertesi gün öğleden sonra deminki gölü olan düzlüğe geri geldiler. Burada birkaç gün konaklayıp, habercileri bekleyecekler. (25)

İkinci gün akşam namazı vakitlerinde ikişer üç grup halinde ayrı ayrı giden haberciler altı kişi değil, yedi kişi olarak geri döndüler. Yedincisi Rayimbek'in ordusunda olmayan yabancı biridir. Haberciler yemek yiyip, yerleştikten sonra, gördüklerini bildiklerini anlatmaya girişti. (30) Sonraki dördü öndekileri arayıp, geçen günlerde Kalmukların can havliyle kaçtıkları kanlı meydana kadar varmış. Orada ölüleri paylaşamayan, bir sürü karga, kuzgun ile kurt görmüşler. Onlar azığı az, karnı aç olsa insanı görünce bırakıp kaçarlardı. Kalabalık oluşlarından gözlerine kan dolup, yıl boyu yense bile azalmayacak dağ gibi yığılmış yemi (35) kıskanıp, birbirlerine saldırarak, kendi aralarında sürekli bir mücadele hâlindeymiş. Yanlarına yaklaşan insanlara saldırarak yaklaştırmamışlar. Öndeki ikisi dönüş yolunda Kalmuklardan kaçıp saklanan, Rayimbeklerin ne tarafa gittiklerini bilemeyip yolu şaşırılmış bir halde dolaşırken rastlamışlar. (40) O yedinci adam ıssız arazide tek başına avare haldeyken denk gelmişti. O Alaköl'deki Kazak-Kalmuk savaşına katılmış Kazak askeriymiş. Söylediklerine göre, o savaşta ölmüş ve tekrar dirilmiş. Nasıl ölüp nasıl dirildiğini söylemek kendisine ne kadar korkunç gelse de dinleyenlere o kadar ilginç geldi. O düşmanla (45) mücadele ederken ağır bir darbe almış, attan devrilmiş ve [204] kalabalık ölünün arasında kalmış. Ne kadar yattığını bilmiyordu. Kendine geldiğinde kendisinin attan düştüğü anki gibi gürültülü, patırtılı savaş, mücadele, birbirinden ayırt edilemeyen haykırışlar, seslerden kulağı patlayacak gibi olmuş. O herhalde ölmüşüm diye gözünü (5) açmadan, yatmaya devam etmiş. Yerinden kıpırdamaya çalışmış ama oturan bir devenin altında kalmış gibi, kıpırdayamamış. Bir an

deminki gürültü, patırtı, büyük kargaşa birlikte atılıp uzaklaşıyor gibi olmuş. Tam o arada birisinin “Bolat Han’a ok isabet etti” sözü kulağına çalınıp kalır. Ondan sonra “Hı, han ölüp tamamen (10) yok olmuşlar galiba, Kazak kaçıp, Kalmuk kovalıyor demek ki” diye düşünmüş. Karşısına tılsımlı bir sessizlik peyda olduğu anda güç bela gözlerini açmış. Bakmış ki etrafı çarpışarak ölen insanların cesetlerinden geçilmiyor. Sağ iken didişip öldükten sonra görüşüyormuş gibi bazı Kazaklarla Kalmuklar birbirlerine sarılarak, yassı yüz, koca burunları (15) birbiriyle birleşerek, yapışıp kalmış. Bunları görüyor olsa da kendisini ölü mü yoksa sağ mı olduğunu bilemeyip tekrar gözünü yumar. Az sonra yakın bir yerden yanık, inleyen bir ses kulağına çalınır. Tekrar gözünü açıp, iyice dinler. Deminki sesle birlikte bazı sözler de işitiliyor. Sağ olduğuna ancak inanmaya başladıktan sonra kıpırdayıp (20) gittikçe ağırlaşan ve sızlayarak ağrıyan başını güçlükle kaldırarak, etrafına bakınca dört beş adım ötede biri yatıyor. Kısık gözü pırl pırl parlıyor. Demin inleyen buymuş. Yüzü gözü kan revan içinde kalmış.

“Hey, – dedi bu, – Sen kimsin? Kazak mısın? Kalmuk mu?” (25) Diğeri ses çıkarmaz. Zar zor yerinden kalkarak, yanına gider. Kalmuk askeri olduğunu anlar. Onu öldürmek için can havliyle etrafına bakınır. Asker:

– Ne arıyorsun? – diye sorar.

– Seni öldürecek silah arıyorum, (30) hey, budala, – der.

– Sağken çarpıştık, mücadele ettik, kapıştık. Birbirimizi öldürdük. Bu da yetmedi mi? Şimdi hiç olmazsa ölüyken rahat duralım, birbirimize karışmayalım! Kazak düşünerdu. “Gerçekten de birbirimizi öldürdüğümüz doğru. Ben şu an ölü müyüm, sağ mıyım, kendim de tam bilmiyorum. Müslümanlarda (35) “ölüp öbür dünyaya varınca tekrar dirilir” inancı var. Demek bu olabilir. Bu adam ise öldüğünü kabul ediyor. Öyleyse ölen adamda ne gazezim olabilir? Burada birbirimizden kiskanabileceğimiz hiçbir şey de yok üstelik. Uğruna mücadele ettiğimiz her şey öbür dünyada kaldı”. (40) Asker: – Hey, budala, gel, artık birbirimizi koltuklayıp destek olup, el ele tutuşup, birlikte olalım, – der. Asker: – Koltuğundan tutup kaldırayım ama birlikte olamam. Çünkü sen; kafir, ben; Müslüman, der. Böylece, onu koltuğundan tutarak, ayağa kaldırır ve: (45) – Artık, kendi başının çaresine bak, ben kendi başının çaresine bakayım, – diye dönüverip yürümeye başlar. Biraz öteye varıp [205] arkasına bakınca, deminki asker yerinden kıpırdamadan buna bakıyormuş.

Vedalaşmanın işareti olarak elini sallayarak; – Hey, budala, – der. – Eğer Burhan’ın emri olur da, prens emir vererek (5) savaşta yine karşılaşırsak, aklında olsun, birbirimize karışmayalım!

Bu da seslenerek; – Olsun, – der. Haberciler ile birlikte gelen adamın hikâyesi buradakilere masal gibi gelip duyuldu.

– (10) İnsanoğlunun yaşarken görmeyeceği şey yokmuş demek! – diyerek başlarını sallayıp, hayretle dinledi.

Rayimbek’in beklediği Alaköl’den dağılarak Kalmukların kaçmasından sonraki savaşın kaderi idi. Habercilerin de, yoldan katılan şu yiğidin de bununla ilgili haberinde gönlü teselli edecek bir şey

olmadı. (15) Önce giden iki haberci vardıklarında kürek kemiğine ok isabet eden Bolat Han'ı üstü kapalı arabaya koyarak, Türkistan'a yolladıklarını görmüş. Yanına Semeke Han ile Barak Sultan ve Ebilmembet oturmuş.

“Ecel aracıya ikna olursa birlikte gitmekte olanların (20) da bir şeyler yapması mümkün. Sen kal. İşte zaferle başlayan savaşı devam ettirelim” diye Bögenbay'ın önderlik ettiği batırlar baş serdara rica etmiş, kabul etmemiş. Nedeni, kısaca, Türkistan'a arabadakilerden önce varmak için acele ederek yürüyüp gitmiş. Ebilkayır'a Bögenbay ile Taylan Batır katıldıktan sonra onların lideri olduğu (25) Küçük Yüz kolu da katılmak için atın başını çevirmiş. Kabanbay ve savaşa aniden “Abılay deyip” giren meçhul bahadır Rayimbek gibi önüne düşen düşmanı aman vermeden kovalamaya devam etmiş. “Abılay diyerek” at koşturanın gerçek adı Ebilmansur, lakabı ise Sabalak (çabuk at koşturan) imiş. Önceden hanlık eden Abılay Hanın soyundan olduğu için (30) dedesinin adını anarak savaşa katılmış. Ondan bu yana kendisinin de Abılay olarak anılacağını o zaman bilmemişti. İlk giden habercilerin tüm bildikleri ve gördükleri bundan ibaretti. “Kim kazanıp, kim yenilecek” sorusunun muallakta olduğu tehlikeli zamanda Kazaklara her taraftan taşkın su gibi sağlam güç gelerek (35) katıldı. Can alıp, can veren ulu gürültü, patırtı mücadelede usturanın yüzünde titreyerek duran zafer diye yenilgi sesinin dili Kazakların tarafına kaydı. Anırakay gibi heybetli hanın başı alındı. Kalmuklar çılgın atarak kaçmaya başladı. Bu zafer; asıl zaferin başlangıcıydı belki, bu hücumu yavaşlatmadan, (40) bu saldırıdan geri dönmeden, ilerlememiz daha da öteye gider belki diye seviniyordu Rayimbek.

Yine de onun da başı dağ gibi, ayağı kıl gibi olup heyecanlanıvermiş. Buna sebep de, suçlu da belli oldu. Tek bahane hanın tehlikeyle karşılaşmasıymış. Ecel gelip öldü (45) diyelim. O zaman da onun için bütün bir halkın kaderini eleğe koyup sallamak adalet mi?! Han ölmüş olsa da han tahtı devrilmedi ya. Aksine boşalan [206] tahta varisçiler çoğalıp, kim yendiye üzerine çıkıp konuverirmiş. O halk yok olsa hepsi yok olmaz mı?! Bunu halkı yöneten beyler neden bilmez?! “Bey, kendisine verilen koşumu yayarak arkasına serer” diye halk doğru dememiş ah! (5)

Rayimbek nerede olursa olsun düşünmeden, hayal kurmadan, bir şeyleri arzulamadan yapamazdı. Özellikle son beş altı gün içerisinde o halkla birlikte çok üzüntü içerisinde. Hana katılan Kazak kolunu tam yenerken galip gelemeyişine üzüldü. Kahraman halkım diye, doğduğum yer diye sinek kadar canını mendile sarıp, döktüğü teri ile (10) kanının hakkını bulamayıp boşa gitmesine yanıyor. Yarılmış kulakları yastığa değmeden, şehirden bozkıra dökülüp, serdar seçip, ordu kurup, onlara iyi sefer dileyip, büyük bir inançla oturan beylerin, batırların ümidinin de boşa çıkması ne acı görünüyor. Yine de böyle ağır düşünceye, gereksiz hayale kendini (15) kaptırıp, cesaretini kaybetmedi. Aksine cesareti ölçle bilenmiş gibi yasını bir kenara bırakıp, suya değen ince otlar gibi ürperiyor.

Rayimbek ulakların haberinden sonra fazla düşünmedi. Topu topu bin kadar askeriyle birlikte gelerek yurduna döndü. (20)

O demin yola çıkarken Merkez yönetiminden başlayan ulu savaşın Alaköl'e kadar gelerek Moğol tümenleriyle karşı karşıya durduğunu haber almıştı. Ama o savaşa girmek için hemen yola çıkıp gidemedi. Çünkü çoktan beri yaka paça mücadele ede geldikleri bildik Sarı Manja tümeni ile savaş

üzerindeydi. (25) Böyle bir haber, haber değil, “tümenini alıp, tez gelsin” diye Çona Doba habercisi Sarı Manja’ya da gelmişti.

Alay’da birbirleriyle çarpışıp, dişe diş mücadele edip kenetlenen iki güçlü kuş birbirlerinden kolayca kopamamıştı. Sonunda ikisi de birbirlerinden gizlice bir gecede askerlerini ikiye ayırarak, (30) Alaköl’e doğru, ayrı ayrı yollarla koşup gitmişler. Böylece bütün Kazakların Moğol’a karşı ulu mücadelesinin kalabalığının ortasında olsam diye arzuladığı emeline de ulaştı Rayimbek. Kulaç gererek dilediği gibi kılıç sallayarak kalabalık grubu tam ortasından yarararak acımadan savaştı da. Nice mücadelelerde sırtı yere gelmemiş altındaki Kökoynak’ın da bu (35) sefer yine arzusunu yerine getirdi. Duracağı yerde kendisi duruyor, döneceği yerde kendisi dönüyor. Sahibine dizgin çektirmiyordu bile, sadece üzerindeki insanın kıpırdayışı, bacaklarını sıkıştırma hareketi ile şaha kalkarak, dal gibi eğiliveriyor. Bu yüzden Rayimbek çoğu kez iki eline de silah alarak çarpışıyor. (40) Can alıp, can veren savaşın hepsi aynı ya. Davul sesi gür orman gibi dalgalanıp, bir o yana bir bu yana sallanarak, gıcırıtıyla kırılıp, devam eden geniş alana dağılmış savaş Rayimbek’in başında ilk defa geçmişti. Kalabalığın arasındaki oğlağı kapmış gibi (45) hevesini iyice almıştı. Bir ara etrafında Kalmuk kalmayıp, ürken geyik gibi kaçınca bütün Moğol bir tek [207] kendisinden korkarak kaçmış gibi göğsünü sevinçle gererek, peşinden ayrılmadan kovalaması bundandı. Şimdi artık, zaferi yarı yolda bırakıp, bu yüzden üzgün bir halde köye dönüyordu... Rayimbek’in yüzündeki üzgün ifadeyi fark eden Berden: (5)

Atını mahmuzlayarak, yan yana yolda gelirken; – Sen neden bu kadar neşesizsin? – demişti

– Neşelenecek ne var? – diye soruya karşılık soru sormuştu.

– Hey ağabey, biz yendik mi, yendik. Kalmuk kaçtı mı? Kaçtı. (10)

– E, ondan sonra ne oldu? – Ne olacaktı! Ondan sonra biz kovaladık.

– Hı, nasıl kovaladık?

– Nasıl kovaladık da neyin nesi?! Nasıl kaçtıysa öyle kovaladık.

– Hâlâ da kovalıyoruz ya, değil mi?! – diye Rayimbek bıyık (15) altından acı acı güldü. Berden bu arada bekleyip az duraklayıverdi.

– Şimdi... daha da kovalardık, görmüyor musun ya, hanın vefat etmesi tam bu zamana denk geldi! – “Geldi” değil, “getirdi” de. Ona neden ok tam alından değil de sırtından isabet etmiş?! İşte, bizim Kazakların (20) yense bile yenemeyip, kaçsa da kovalayamamasının sebebi budur. Geçen kışın Ömen Bey’in yaptığını gördün mü? Berden eskisi gibi değil, boğazına bir şey tıkanmış gibi hızı yavaşlayınca; – Gördüm, – dedi.

– Şimdilik, bu da onun bir çeşidi. Yine onun gibi açık, öte (25) dedikodu, dilinin altında bakla değil, dağın yerinden koparıldığı sırada kurumuş balçık ve kum üzerinden geçmiş gibi izi olmayan belirsiz bir iş. Beni üzen Kazağın böyle kendi kendini çelmeleyip süründüren davranışı. Berden daha fazla bir şey söyleyemedi, sadece derin bir nefes aldı. (30) İlginç olanı bunlar köye yaklaştıklarında kalabalık insan topluluğunun karşılayarak çıkmasıydı. Birkaç kişi olsa neyse, yiğitler, genç kızlar, ihtiyar genç,

çoluk çocuk demeden herkes karşılamaya çıkmış gibiydi. Yine her birinin elinde su kapları saçılmış. Rayimbekler önce şaşırdılar ama yaklaştıklarında durumu anladılar. Bizim (35) “zaferimizi” kutlamak için gelenler! – diye Rayimbek Berden’e bakarak yine şakayla gülümsedi. Berden ezile büzüle; – Olsun, – dedi. – Yendiğimiz doğru. Bundan sonra da yeneceğiz. Çekildiyse han, sultanlara çekildi. Onların zavallı halka ne zaman iyiliği dokundu! Öyle mi (40) yiğitler?! Bizim yendiğimiz doğru mu?! – diye seslenerek arkasına baktı. – Doğru! Doğru! – Biz yendik! – Biz yeneceğiz sonunda! – diye yiğitler haykırdı. (45) Karşılamaya gelenlere yaklaştıklarında Rayimbek’in önderliğindeki yiğitlerin hepsi attan indi. Önce birer birer kaptı sunulan kımız içip [208] ondan sonra hemen hasret gidermeye başladılar. Birileri düşmanı yenip savaştan sağ salim dönen kahramanını kucaklarken, birileri savaşta şehit düşen yavrusunu arayarak ağlayıp, sızlayarak hasret giderdi.

Küniş ile Enlik de karşılamaya gelenlerin arasındaymış. Onlar (5) herkesten önce özlemlerini göstermeden, belli etmeden, diz üstü çömelerek saygıların sunduktan sonra birer birer atların dizginlerinden tutarak, yaya olarak yedeğe aldılar. Küniş özlemini atı sıvazlamakla gidermek ister gibi Kökoynak’ın boynundan kucaklayıp, yelesini tarayıp, kâkülünü okşaya (10) durdu. Sadece düşmanı yenip gelen Rayimbek değil, Kökoynak gibi, sıvazlayıp, onun gözlerinden sevince Küniş’in de göz yaşı ciğerine dolup parlıyor. Tam o sırada telaşla koşarak Akbala da geldi. O geldi ve:

– Ağa! – diye Rayimbek’in boynuna sarılıverdi. (15)

– Ben Sarı Manja’nın bir askerini öldürüp, “topu” parçaladım, ağa! – dedi Akbala herkesten önce kendi yaptığıyla övünerek.

– Öyleyse senden fazla ganimeti olan kimse yok demek ki, – diye Rayimbek kızın alnından sevdi... Hepsi köye yöneldiler. (20)

Yan yana gitmekte olan Akbala Rayimbek’e yine bir şey söylemek istiyor gibiydi, ama mancinığı yok ettim diye övündüğü gibi övünemeyip, tereddütle bir yukarı bir aşağı bakıp, ara sıra üzgün, suratını asarak kendi kendine neşesiz bir tavır aldı. Bu duruma fazla anlam veremeyen Rayimbek; (25) – Annen iyi mi? Malay nasıl? – diye ikisini de sırayla sordu. Akbala daha da üzün bir hâl aldı ve:

– Annem vefat etti. Yarın yedisini yapacağız, – diye üzgün bir şekilde cevap verdi. Eskiden gül gibi açılarak gelen kız şimdi iyice yıpranıp, buruşup kaldı. (30) Rayimbek başın sağ olsun diyene kadar Akbala: – Ağabeyim geri geldi, – dedi. Kızın solgun yıpranmış yüzüne yeniden kan geldi. “Ağabeyim geri döndü” denen söze Rayimbek şaşırdı sonra inanmamış gibi tekrar sordu. (35) – Evet, ağabeyim geri döndü. Sadece annemin mezarına toprak atamadı. Vefatından üç gün sonra geldi. Kalmuklardan on kadar atı da yanında getirmiş. Malay ikisi bunlardan birini kesiyor. Yarın civardaki büyükleri çağırıp, annemin yedisini yapacak, bir de yaptığı hata için af dileyecek. Siz de gelin ağabey, (40) olur mu? – Olur, – deyiverdi Rayimbek onun hakkında düşüncelere dalarak. “Yurt yenileyip yer değiştirip göçer gibi gitmek istediğinde doğduğu halkını, ak sütünü verdiği annesini bırakıp gitmek, gelmek isterse o kendisine vefasızlık ettiğim vatanım, halkım, annem tekrar kabul eder mi, (45) etmez mi diye birazcık da olsa düşünmeden, utanmadan geri gelmeyi nasıl kolay sanıyor, hayret?!” Rayimbek onun hakkında [209]

böyle bir kötü düşünceye kapılsa da “ağabeyim geri döndü” diye sevinen kıza “iyi olmuş” demekten başka hiçbir şey söyleyemedi. “Ne de olsa akraba değiller mi? O ne kadar hata yapsa, ah çektirse de, bunları unutmuş (5) gibiydi. Oynayan deve yavrusunun ateşe bastığı gibi, annesinin mezarına da toprak atamamış. Ne kadar üzücü. Hiç olmazsa buna kendisi yetişebilse iyi olurdu. Yarın geleyim ihtiyarlar ne diyecekmiş...”

Ertesi gün Akbala'nın evine birkaç adam toplandı. Bir bahar günü. Şimdilik dağılmadan sadece konuklayış. İnsanlar dışarıdaydı, halı (10) tüyü gibi yumuşak çimene oturdu.

Akberdi'nin savaştan elde ettiği ganimet malım diye övünmesi mi, yoksa yurdun karnını doyurup, memnun etsem, benim geçmişimi soruşturup ne yapacaklar, doyduyuyla mest olup giderler diye mi düşündü, kısaca zemherinin yeni yeni ısındığı vakitte kocaman bir (15) kısrağı kesip bırakmış. Böylece dağ gibi et, göl gibi doldurmuştu. Görünüşünde yaptığına üzölmüş gibi, utanmış gibi bir durum hissedilmiyordu. Aksine “hepsini iyi yaptım” der gibi kendi hâlden memnun bir tavır sergiliyor. Bu güne kadar altındaki tek atından başka kapısında iti olmayan yiğidin (20) yedisi için adak yemeği değil, senelik aş vermiş gibi yapmış.

Bu yaptığını herkes başka türlü değerlendirdi.

– Zavallı çocuk, annesinin sağlığında hürmet edemedi, öldüğünde ruhunu başının üstüne çıkardı ah!

– Babası öldüğünde beri evinden bir yudum çay (25) tattırmamıştı, Kalmuk'a varıp zengin olmuş galiba, ak devenin karnını ters çevirdi be!

– E, alnın teriyle kazanmadığı malı mı esirgesin?! – der gibi dışa vurulmayan çeşitli sözler çoğalıp söylendi.

Et yenilip, kurban dağıtıldıktan sonra büyükler seçilerek (30) arkada durup, Akberdi'yi ortaya aldılar. Öncelikle annesine adayarak yemek verdiği için tebrik ettiler. Ondan sonra halkını, annesini satıp, düşman tarafına geçerek işlediği hatayı söylediler. Ama her şeyi ölçüp biçerek, adil bir şekilde tartarak, değerlendirebilecek olan akıllı ihtiyarlar onuruna dokunmadan, nazik bir dille, nasihatli örneklerle (35) derinlere inerek akla yatkın sözler söylediler. Konuşmaya her zaman ki gibi Koyaydar Bey başladı: – Bir öküzün sırtına semer, ensesine boyunduruk geçmeyip, iyice semirip, semizliğinden azmış ve günlerin birinde “ben artık öküz olup, sığırlarla birlikte dolaşmayacağım, yürük at (40) olup, at sürüsüne katılacağım” diyerek çekip gitmiş. Sığırı atlar barındırır mı, biri dişlemiş, biri tekmelemiş, yani rahat vermemiş. Sonra öküz düşünmüş, taşınmış, “Bırak, herkesin kendi soyu ile yaşaması doğruymuş” demiş ve iyice zayıflayıp eski yerine geri dönmüş. O zaman sığırın biri ona: “Hey, sen öküz oldun, iyice semirdin, (45) sığırı beğenmeyip, at olacağım” diye gitmiştin, şimdi [210] bizim neyiz oldun?!” demiş. Senin işin de böyle oldu, kardeşim, – diye Bey söylemek istediğini misalle, dokundurarak ulaştırdı.

– Halkından uzaklaşan delikanlı tanımadığı halkın arasında ölür, yerinden uzaklaşan yabani at kupkuru çölde ölür. Geç olmadan halkına dönmen (5) iyi oldu, gözümün nuru, – diye Ömen Bey onun sağ salim döndüğü için şükrettiklerini bildirdi.

– Gezip dolaşacak iki köyün arası değil. Hançer üstünde inatlaşan, hançerle kan döken halkız. Düşmanlığa giden düşman, barıştırmaya gelen bir elçi olsa neyse. (10) Herkes hangi taraf kolayına gelirse o tarafa gitmeye mecbur mu? Akan suyun bile soranı varmış, hain evlâdın sorgusu niye olmasın iyi ağabeyler. Terk edip gidiyorsa ardından toprak serpip lanetlemek, geri gelirse kucığımızı açıp alkışlamak töremiz mi?!

– Büyüklerin önünde saygısından ötürü pek fazla konuşmayan (15) Rayımbek biraz düşündükten sonra bunları söyleyivermişti. Dünkü Alaköl savaşından tatmin olmamış bir şekilde dönen yiğide biraz acıyor gibiydi üstelik. Ağabeyim geldi diye sevinen kızın gönlüne de bakmadı, aksine vefasız oğulun acısından ölen aziz anneyi daha fazla göz önüne getirmiş gibiydi. (20) – Rayımbek, gözümün nuru, senin halka bağlı olmak, azınlığa esaret olsun demen yerinde. Ama ne çare ki at dönüp dolaşıp kazığını bulmuşsa, er dönüp dolaşıp halkını bulmuşsa, bağışlayan ecelden daha fazla tahammülkâr halkız. Dedenin gönlü yoksa yavrusunun gönlü var. Ağabeyinin suçunu kanıyla yıkayacağım diye küçücük hâliyle ata eyer vurup erler, gençler (25) ile birlikte düşmanın yakasını yırtıp gelen Akbala gibi kız kardeşin için sen de bu defalık affet! – diye falcı Berdikey doğrudan doğruya Rayımbek’e ricada bulundu. Bu şekilde davranmasının sebebi de vardı; çünkü haylazın kaderini rahat günde bey hallederken, savaş zamanında orduya komuta eden kahramanın çözebileceğini hesaba katmıştı. Eğer aksakalların (30) önünde “af” derse bu kin beslemediğine işaret. Bey olmasa da beyden hiç de geri kalmayan ağanın söylediklerini hiç sayacak adam mıydı Rayımbek? – Sizlerin kararınızı reddedecek olan ben değilim, değerli ağalar. Halkım için diye ecelle mücadele edip, arkamızda bizi takip eden küçük çocuklarımız var, onlar kaypaklıktan örnek almasın (35) demem bu yüzden, – diye Rayımbek eğilerek amacını açıkladı. Bunu bekliyormuş gibi Akberdi büyüklerin ve Rayımbek’in önüne gelip, alnını yere koyarak, başını eğdi. Görünürde bunları yaparken: “Bekle, Rayımbek, gökyüzünden inmiş olsan da gününü göstereceğim!” diye içinden öfkeleni. Ağabeyi için Akbala da başını yere (40) koyacaktı ki, Rayımbek kendisinin önüne gelince kızın eğilmesine izin vermeyerek kolundan tuttu.

– Akbala sen baş eğmemelisin! Dostunun önünde de, düşmanın önünde de eğilme! – dedi. Kızın uzun kıvrılmış kirpiği göz yaşına boğuldu, başını (45) Rayımbek’in göğsüne koydu.

[211]

VIII. BÖLÜM

ALMATI OVASINDA

Bu günlerde köy sakinlerinin bam telleri değişik sevinçli bir vaziyette. Onlar Moğolların Alaköl'de yenilgiye uğrayıp, can havliyle kaçmalarına, Kazak ordusunun yenerek düşmanın peşine düşmesinden dolayı sevinçlidirler. Bununla (5) birlikte Anırakay zaferinden sonra Rayimbek'in komutasındaki kendi evlatlarının savaşçı Sarı Manja askerlerini nasıl kıstırdıklarını duyup öğrendiler. Böylece onların köye büyük bir zaferle döndüklerini kendi gözleriyle gördüler. Neticede yüz yıla yakın zamandan beri sadece baskın, talan, saldırı, zaferden başka hiçbir şeyi (10) bilmeyen büyük gücün de eğer tokmağı sağlam olursa kazık gibi yere girebileceğine herkes inandı. İnançları daha da fazlalaştı.

Yine de zafer hiçbir zaman ucuza mal olmadı. İşte bu herkesi sevindiren ilk zafer arasında mağlubiyet de, büyük sevinç (15) içinde ayrıca hasret de vardı, savaşta çocuğu ölüp, bağı yanan baba da, anne de, kocası ölüp, bağı yanan, yüreği yaralı da yok değildi. Bu şekilde, biri gülerken, biri ağlıyordu, biri sevinirken biri üzülmekte.

Yavrusundan ayrılmış deve gibi “bir tanem” diye haykıran (20) ananın, “eşim” diye yüzünü parçalayan yarin acıklı sesi bu köyün üzerinde uzun bir süre azalmadan yankılanıp durdu.

Rayimbek'in ordusuyla birlikte giden daha gencecik beş bin yiğidin bin beş yüzü geri dönmedi. Bunların bininin savaşta şehit oldukları açtı ama Alaköl'e kadar birlikte giden (25) Rayimbek'in askerlerinden beş yüz kadarı belli değildi, kaybolmuştu. Onlar sağ salim dönüp, aralarına katılacak mıydı yoksa bu acıya acı katarak temelli kaybolacaklar mıydı bu da belirsiz. Kefen giyip kalandan, kepenek giyip gidenlerin geri dönebileceğine olan inanç daha fazlaydı. Ayrılanla yolunu kaybeden arasındaki tek fark budur. (30)

Bu şekilde kaybettiklerinin acısı daha dinmeden, canı yananın yarası daha iyileşmeden köye yanında yedek atı olan üç adam geldi. Böyle çift ata binip hemen yola düşen yolcu değildi, ne elçi ne de habercinin yürüyüşü idi. İşte bu üçünün elçi mi yoksa haberci mi olduğu belli değildir. (35) Mevsim güze dönüştükçe toprağın yeşilliği solmuş, kırılaşmaya başlamıştı. böyle durumlarda hayvanları az mı çok mu hiç fark ermezdi, Kazak köylerinin konaklama yerlerini değiştirmeleri âdettendir. Koyaydar, Kangedi, Biyeke, Berdikey, Ömen Bey'in obaları da aralarını fazla açmadan, yakın yerlere obalarını (40) yan yana yerleştirmişti. Yolcular yakın civarda oturan Koyaydar Bey'in obasının kenarına gelip viran olmuş bir eve atlarının [212] burnunu dayadı ve sora sora tam beyin kapısının önüne varıp durdu.

Bu günlerde halkın “elçi” denince kulağı meraklanıp “ulak” denince ödü kopacak oldu. Çünkü, elçinin barışa, habercinin (5) savaşa delalet olduğunu, barış münakaşayı durdurursa, savaşın da huzursuzluğa sebep olacağını artık emzikteki çocuktan itibaren iki büklüm olmuş ihtiyara kadar herkes biliyor.

Gelen üç kişi hem elçi hem de ulak görevini yerine getiren Merkez beyinin adamlarıymış. Onların elçi olma sebebi; Töle (10) Bey'in bu taraftan Taşkent'e olan davetini alıp getirmeleridir; ulak

olması, Moğolun şimdiki vaziyetinden haber vererek ondan korunmak için her zaman hazır dursun diye söylenen tembihi ulaştırmasıdır. Taşkent'e Talas boyundan başlayarak doğuya doğru (sonra Güney ve İle Alatav olarak adlandırılan) Almatı Dağı'nın (15) eteğine kadar uzanan düz arazideki halktan Koyaydar, Ozan Kabay, Biyeke, Berdikey, Ömen, Orazgeldi, Satay, Rayımbek, Navrızbay, Ötegen, Esjanlar gelsin diye Töle Bey teker teker çağırılmış.

Elçiler yol boyunca Orazgeldi'ye, Ötegen'e, Satay'a uğrayıp daveti (20) iletmişler. O Navrızbay'a ise gidilip gidilmeyeceği burada danışılıp çözülecek. Kangeldi, Aralbay, Bölek Batırlar şimdi Taşkent'te Töle Bey'le birlikte.

İşte geç olmadan Tevke Han tarafından başlayarak, ama daha pişmeden gelmekte olan devenin doğum sancısı misâli meselenin biri de en seçme (25) Kazakların Rusya ile olan ilişkileri meselesi idi. Ulu Merkez Han'ı olmaktan ümidini kestikten sonra Ebilkayır kendi obasına gitmiş ve Küçük Yüz Kazaklarını alarak hemen Rusya'nın yönetimine geçmeye girişmiş. Bunun için önümüzdeki yıllarda Ebilkayır'ın davetiyle anlaşmak sağlamak üzere Küçük Yüz obasına padişahın (30) elçisi gelecek. Bu durumdan faydalanarak, Ulu Yüz'ü de Rusya yönetimine alsın şeklinde rica ile deminki elçiye birini gönderecek ve Çariçe'ye mektup yollayacak.

Töle'nin çağırmasının sebebi; danışılmadan biçilen kürk kısa olmasıymış meğer. Bunu için hepsi Ulu Yüz adına hem (35) kendi boyu, hem kendi tayfası adına konuşacak halkı yöneten yöneticisiyle, orduyu komuta eden bahadırlarla istişâre edilecek, danışılacak.

Navrızbay Şamal Han ile savaşta olduğundan Taşkent'e gidemeyeceğini düşünerek, elçileri ona göndermeden geri yolladılar. Onlar gittikten sonra Koyaydar Bey etrafındaki köylerin ata binebilecek olanlarını evine çağırıldı. Elçilerin getirdiği haber gereği Töle Bey'in çağırıldığı adamların adlarını sayar. – Bizden başka köylerden kimler gidecek, kimler gitmeyecek, kendileri halleder, bizim taraftan ise hangimiz gideceğiz? Demin adı (45) geçenlerin tamamı gidecek miyiz? – meselesini ortaya attı Koyaydar Bey. [213]

– Bana daha dün Ötegen'den elçi gelip gitti, – dedi Rayımbek.

– “Biz Anırakay ile daha devam eden bağımsızlık savaşını durduracak mıyız?!” demiş. Kalmukların tam ortasında Şamal Han ile tek başına savaşan Navrızbay'ı biliyorsunuz. Ondan da (5) haber aldım. Bizim cesur yiğitlerimizden kaçıp giden Sarı Manja Şamal Han'a varıp katılmış. Ata yurdumuzu Moğollardan tamamen bağımsız etmedikçe, halkı tamamen bağımsızlığına kavuşturmadıkça savaşı durdurmayacağız diye anlaşmamız vardı. Neticede hanlardan, sultanlardan hayır yok, öyleyse Ötegen'in “gücümüzü (10) birleştirip, birlikte savaşalım” sözünü kabul ettiğimi bildiren cevabı gönderdim. Babam Töle Bey ile Taşkent'te oturuyor nasılsa, benim söyleyeceğimi o söyler. Sadece benim değil, halkın sözünü de söyleyip, bunu için orada olan adam değil mi? Üstelik buranın halkı da, kahramanı da söylediğini iki etmeyen söz sahibi ağalar gitmek için hazır bekliyorsunuz (15) ya. Ben size verdim yolumu.

– Sözün yerinde oğlum, – diye ekledi Biyeke.

– Düşman yakadan, kurt etekten tutmuşken hepimiz misafir gibi gidersek iyi olmaz. Elçi de lazım, halka koruyucu, köye dikkat edecek adam da lazım. Töle Bey’in iltifat ederek, adımı anmasına teşekkür ederim! Ben de (20) gitmeyi vereyim.

– Sözüünü birisi söylerse ağzını kısıp gider mi misali, Töle’den başlayarak bizim söyleyeceğimizi söyleyecek, maksadımızı, dileğimizi ulaştıracak geniş düşünceli, hatip, yüreği temiz adamlarımız merkezde oturuyor, aramızda da var. Kuvvet çoğalsın demek için düşmana atlanıp (25) gittiğimiz de yok. Düşmanın ayakları altında ezilmeyelim, diğerleriyle eşit halk olalım diyenin sözünü dinlemeyip, söylediğini başka yöne çeken halk değiliz. O tarafa gidince de halkın menfaatini, halkın mekânının, toprağın menfaatini amaç edineceğine inanıyoruz. Bu yüzden bütün ağızların sözünü tek bir ağza verip, Koyaydar Bey’i gönderelim, (30) – dedi Berdikey.

Kendisi söyleyeceği yerde, başkasını mecbur edip bir anda Ömen Bey aniden:

– Bilge ağa, Esjan ne diyor acaba? – dedi. – Ben söz sırasını alacak yolun yordamın adamı değilim. Düşmana (35) saldırarak ordunun danışman ağasıyım. O yüzden kuvvet neredeyse ben de oradayım, – diye Esjan sözünü kısaca özetledi. Ömen Bey Esjan’ı hatırlayınca benim de adımı söyler belki diye düşünmüştü ama öyle olmadı. O içinden “Bir açıdan iyi, – dedi. – “Şu anda Merkeze gitmektense burada (40) kalmam daha yararlı...”. Başkaları Merkeze gidip gitmemeyi halkın kaderine bağlı olarak doğru bir şekilde ölçüp biçerken, Ömen Bey kendi çıkarımı düşünüyordu. Eğer kendisi Merkeze giderse, nam için, makam için gidecekti. Birisi “gitsin” demese de kendisi “gideceğim” derdi. Ama böyle yapmayıp, sessiz (45) kalmasının sebebini kendisinden başka şimdilik hiç kimse bilmiyor.

[214] Ordusunun yarısını alarak Alaköl’e yönelen Sarı Manja’nın kalan askerleriyle Satay Batır, Esjanlar çarpışmıştı. Uzun mücadeleden sonra iki taraf da bitkin düşer, yorulmaya başlar. Sadece Satay’ın kendisi on askere bedel kahramanlığıyla Esjan’ın ustalığı (5) sonucunda askerinin sayısı azalsa da, gözü pek yiğitler savaşı çekinmeden devam ettirirler. Sonunda artık dayanacak güçleri kalmayan, komutanı olmayan düşman askerleri kaçmaya başlar. Onların peşine düşen, en önde gitmekte olan Satay çığlık atan bir kızın sesini duyar. Esjanlar ile birlikte savaşmakta olan Akbala’yı gören Satay (10) çığlık atanın o olduğunu anlayıp, kurtarmak için kovalayarak yetişir. Kızı atlarına bindirerek kaçan beş altı askerinin hepsini öldürür. Akbala’yı önüne bindirerek tekrar dönerken, sol kürek kemiğine ok isabet edince attan devrilerek düşer. Tam o sırada Esjanlar da yetişip kurtarıverir. (15)

Zırhın dışından böyle okun çoğu isabet eder, ama böylesine şimdiye kadar rastlamamıştı. Bu nasıl ok acaba diye bakınca, eski demir ok değil, bakırdan yapılmış mızrağın ucu gibi üç ağızlı zırh delenin ta kendisi. Sol kürek kemiğinin enseye yakın yerine isabet eden bakır ok, etine saplanmış. Kemiğe ulaştı mı (20) ulaşmadı mı, bunu hekimler anlamazsa, bunlar anlamadı.

Esjan kendisi çift atla derhal köye götürmek için yola koyuldu. Yiğitleri, binbaşılar Tölek ile Balpık’a bıraktı. Şimdi askerlerin peşine düşüp, savaşmadan yurdunuza dönün, diye gitmişti, ama bunlar geri dönerlerken (25) Korday civarında olan Kalmuk köyüne saldırıp, malını mülkünü zorla alırlar.

Bununla birlikte alınlarına apak bez bağlayıp, gül gibi endamlı yetişmiş dört kızı, saç bağları şıkırdatarak dirseklerine kadar inen iki gelini de atın önüne bindirerek götürdü. (30)

Ganimet olarak alınan hayvanlarla birlikte deminki iki gelinin birisini Ömen Bey sahiplenmişti, bu gelini kendine kuma alma gibi bir niyeti var. “Merkeze gidip nam almasam da, köyde kalıp ak yazmalı alsam bu daha iyi ganimet değil mi” diye düşünen Ömen Bey hadi gidelim diyen kimsenin olmamasına da üzülmüdü. (35)

İyice birbirlerine akıl danışarak, konuşurlarken söz düğümü Merkeze Koyaydar Bey’in gitmesine gelip çözüldü. Yanına seyisler, aşçılar verilerek karargaha götüreceği hediyelerle bir grup oluşturarak gönderdiler. Birkaç adam birlikte gelerek Bey’i yoldaki Satay Batır’ın köyüne (40) kadar getirdiler. Satay’ın evinin yanındaki germeye, kazığa bağlanmış halde siyah, doru, yürük atlar bir hayli çokmuş. Satay sefere çıkan Koyaydar Bey’in gelmekte olduğunu anlayarak, evindeki misafirleriyle birlikte dışarıya çıktı. Omzuna atmış olduğu cepkeninin yenini sıvazlayarak giymiş halde karşılarında görünce Rayimbek onun yaralı (45) omzunun iyileştiğini anladı. Geçenlerde sağlığını sormak için geldiğinde yenini birisinin yardımı olmadan giyemiyordu. [215]

Koyaydar Bey’in atının ipini tutup, Satay kendisi attan destekleyerek indirdi. Vakit öğleyi geçmişti. Hava serindi ve güzel, hafif bir rüzgar esiyor. Buna sevinen ahali eve girmek istemedi, dışarıda birbirlerinin hâl hatırını sordular. (5)

Satay Merkeze gitmek için hazırlık yapıyormuş. Yarasının durumunu sorduklarında:

– İhtiyar Zalun’un yetiştirdiği hekimlerin yardımıyla iyileşiverdi, – diye omzunu kıpırdatarak cevap verdi.

Satay Rayimbek’in de Merkeze gitmekte olduğunu (10) düşünmüştü. Onun gitmeyeceğini öğrenince:

– Bu olmasaydı ben de gitmez, Moğollarla savaşa devam ederdim, – diye sol omzunu gözleriyle işaret etti. Savaştan kaçtığım filan yok ifadesini bildirip kendini savunarak konuştu. Bunu anlayan Rayimbek: (15)

– Geçen defa geldiğimde, kısa sürede iyileşmez diye düşünmüştüm, yeninizi kendinizin giydiğinizi görünce sevindim, Satay ağa, – diye moral verdi.

– Silah alıp savaşa inmeseniz de, söz söyleyip kalabalık önüne çıkabilecek olduğunuzu da şükür!

– Silah sizlere emanet! – dedi Satay heyecanlı bir (20) şekilde, Rayimbek’in yüzüne sevgiyle, şefkatle bakarak.

– Kahramanlığını gözlerimle de gördüm, duymaktayım da. Anırakay’da “Rayimbek!” diye saldırışının heybeti düşmanın ödünü koparmış. Sarı Manja’nın nasıl telaşa kapıldığını da biliyorum.

– Gündüz varken geceyi, ok varken sapanı düşündüklerini (25) görmüyor musun bunların! – diye Berdikey başını sallayarak güldü. – Berdi Ağa, Taşkent’e siz de mi gidiyorsunuz? – diye sordu Satay Berdikey’den. – Hayır, ben gitmeyeceğim, – diye kısaca cevap verdi Berdikey. (30) – Bu iyi olmuş. Ah ah, sizin yol göstericiliğinizin yararını çok gördük ya. Savaşta iki kişi değil beş kişi bir araya gelip akıl yürütse de düşman ile atın geldiği tarafı hem elinizle koymuş gibi kesin hem uçan halı gibi çabuk ulaştırabilir mi!? Satay kahramanlığıyla birlikte açık sözlü (35) mert yiğittir. Bazen gönlü taşıp açıldı mı, hiç durmadan dinlenmeden konuşma adeti de vardı. Ama bunu da fazla abartmadan, yerinde ve zamanında yapardı. İşte bu gün geciken işi de yoktur. İki yiğit tay gibi siyah koyunu yere çalıp, keserek hazırlıyor. (40) Çağırarak getiremeyeceği ağabeyleri zamanı gelmişken konuk edip, sabah yola koyacaktı. – Hey, kurban olayım, Rayjan! – dedi Satay, şaka yapmak için Rayimbek’in yüzüne gülümseyerek bakıp. – Artık savaşa kadınları götürmeyi bırakın ya! Benim yaralanmam da sizlerin (45) o kızlarınızın hatasından oldu. [216]

– “Kızın hatası kırk katıra yük” diye boşuna mı söylemişler? – Berden Rayimbek ile arkadaşmış gibi, Satay’ı özellikle destekleyerek konuştu.

– Satay ağa, kızdan şansınız olmamış anlaşılın, yoksa (5) “savaşta Akbala’nın yararını erkek kadar gördük” diyor bizim yiğitler.

– Rayimbek’e ikna olursa, hiçbir şeyden çekinmez artık, – diye Satay sözün sonunda kabullendi.

Uzunuzun sohbetle, muhabbetle oturarak, vakit gece yarısını (10) geçti. Siyah koyunun eti de yenildi ve bitti.

Rayimbek yola çıkacak olanlara iyi yolculuklar dileyerek vedalaştı ve kendisi vaktin gece yarısı olduğuna aldırılmadan yiğitlerini yanına alarak yola koyuldu.

* * *

Rayimbek “akına çıkacak” diye dedikodu duyunca Şamal Han korkun dedi. Kaskelen’in olduğu zamanki gibi değil, uykusu da kaçmış, (15) huzurunu kaçırın bir rahatsızlık peyda olmuştu. Birisi ile konuştuğunda da, baktığında da hatta Burhan önünde tapınırken bile rahatsızlık duyuyor, ağzı gözü titriyor ve bu gittikçe çoğalıyor. “Kazakların afetinden mezar yeğdir!” diye Burhan’a yalvarıp geri dönmek için derhal Almatı’daki büyük merkezi tapınağa doğru (20) yöneldi. Kendisi son zamanlarda, özellikle, Kaskelen’in Navrızbay ile çarpışırken öleli beri dindar kesilmişti. Önceleri yönetim olarak yönetse de dini açıdan tavaf edip, tapınacağı tapınağa gelip, Almatı’daki merkezi tapınağa çok ender gelirdi. O öleli sık sık uğruyor. İşte, (25) bugün de kendisinin mavi ipekli çadırından çıkıp, birkaç heybetli komutanlarını yanına alarak doğu tarafındaki aralığı bir çay kaynama vaktinden de kısa olan Merkezi tapınağa, Almatı’ya geldi. Burada elle yapılan Tanrı (Burhan) heykeli var. Buna tapınarak : “O, Burhan, kurtarıcı! Kalmuğu lanetleme, (30) düşmana da kuvvet verme!” diye dua edecekti.

Dini lideri Kaskelen neden put haneyi Şamal Han ikisi yıllardır mekan ettikleri şimdiki yerine yaptırmayıp, Almatı'ya yaptırdı acaba?

Sağken Prens Siban Rabdan “Almatı bizim Moğol (35) memleketinin gelecekte doğu ile batıyı bağlayacak olan köprü olacak” demişti. Kaskelen'in aklında bu mu kalmıştı acaba?

Şiŋis dedesi gibi merkezinde şecereci salnameciler tutsa da etrafına seyyah, casus, usta, demir ustaları, (40) çiftçi, avcı, bahçıvanları toplayan prens Almatı'nın şimdiki yerini istemekle beraber onun geçmişinden de haberdar olmuş. [217]

Doğudan batıya doğru ilerleyip ipek ticareti ile uğraşanlar, düşmeden geçemeyeceği, etrafı bol sulu, koyu ormanla kuşatılmış, elması pişip düştüğü zaman akan suyu engelleyip taşırان eski Almatı'nın yerinde şimdi az sayıda köy var. Şehir (5) çoktan yer yüzünden silinip gitmişti.

Köy son kırk elli yıl içerisinde yaylaya, kışlağa göçemeyerek kalıcı olup ekin ekenler tarafından yapılan kışın ve yazın kalabilecekleri yerden kazılarak yapılmış evlerden peyda olmuştu.

O şehrin afete uğrayıp, yeryüzünden gaip olmasını (10) herkes her türlü yorumluyor. Birisi: Yer silkinince yarılıp, şehir onun içine düştü derken, diğer biri: Hayır, öyle değil, dağdan akan taşkın su, kökünden alıp İle nehrine götürüp yıkamış diyor. “Bundan çok önce bir yıl elma ağaca da, taşa da, çukura da, kıra da hesapsız bir şekilde yetişmiş ve bundan dağ oluşmuş; (15) o elma dağının altı çürüyüp, devrildiğinde şehri basmış” diye gözüyle görmüş gibi, eliyle koymuş gibi söyleyenler de yok değildi.

“Kadim zamanda komşu Jun Go (Ortak Memleket) yani Çin halkı Usun Go (Üysin Memleketi) diye bildiği doğuda (20) Gansu ülkesinin Hışı adlı yerinden başlayarak batıda Balkaş Gölü, Şu, Talas'a kadarki geniş toprağa katırın sert toynağı ile yol çıkarıp ipek ticareti yapanlar işte o Üvsüvn memleketinin Şığuv'dan sonraki başkenti Almatı olmuş. Şehir halkı bağ, bahçe ve el işlemesi ile uğraşmış. Ustalık, kuyumculuk ileri düzeydeymiş. (25) Böylece elmadan dağ oluşturup, altından bağ yapıldığı zaman o zamandı. Almatı bu şekilde gelişip ilerleyerek iyice refaha kavuştuğunda bazen Hun, bazen Jujan adlı düşmanlar basarak, halkı bir yere toplayarak, şehri yakarak yok etmiş”, diye olası tahminlerini söyleyenler de kendi başlarına bir hayli fazlaydı. (30)

Ne de olsa, kısaca “yerinde olan düzelir” dedikleri gibi, kaybolan şehrin yerini halk yeniden mekân edinerek son yıllarda köyler oluşmaya başlamıştı. Şimdi o köy kuran Kazakları kovalayarak, Kaskelen, Şamal Han sahiplendi. İşte Şamal Han, güneş daha ışığını almayan, rüzgar vurmeyan tepeye yakın sadece birkaç yerde kendi (35) gözleri gibi kısık delik penceresi olan, her kenara birer birer konulmuş çıraların sönük ışıklarıyla loş bir şekilde duran put hanenin içinde, Burhan'ın önünde yalvarıp duruyor. Kaskelen artık bu dünya da yok. Tümeninin başında Anırakay'a yardıma giderken yolda

– Balkaş'a yaklaştıklarında Navrızbay'ın (40) elinden ecelini buldu. “Navrızbay onu saf dışı bıraktıysa, şimdi Rayimbek bana saldıracak! O, burhan! O zamana kadar Oyratları gürlöten, düşmanları titreten senin kudretin nerede şimdi?! – diye içinden fısıldayıp, büyüklüğü üç aylık çocuk kadar, altından dökülmüş tanrı heykeline hem yalvararak, hem (45) yakınarak tüm kalbiyle dua etmekte.

[218] Güneşin biraz yükseldiği vakit Korın adlı düşman komutanı Şamal Han'ın çadırına gelmişti. Yanında birçok hizmetçisi vardı. Atlarının terleyip, nefes nefese kalmasına bakılırsa her zamanki gibi hanı ava, gezintiye çıkarmak için değil, başka gibi ince bir amaçla olduğu fark (5) ediliyordu.

Hanın merkezde kalan hizmetçileri komutanın önüne koşuverip dizlerini bükerek, hepsi karşısında eğildi.

Komutan gelir gelmez daha atından inmeden; – Han nerede?! – dedi. (10) Sesi kısılıp boğazı yırtarcasına çıkıyormuş. Benzi soğuk, asılmış suratı korkutucuydu. Sanki bir şeye kızmış gibi: – Bağışlayın, Han Almatı'ya gitti.

– Evet, Almatı'ya dün gitti. Noyan siz göremediniz herhalde. İniniz, sakın sakın çayınızdan içiniz, o zamana kadar belki gelir, – (15) diyerek uşaklar seferber oldu. Korın uzun siyah ipekli cepkeninin eteği ile dizlerini sararak, eğri burunlu kızıl çizmesinin ökçesiyle atı mahmuzlayıverdi ve hiçbir şey söylemeden yürüyüp gitti.

Şamal Han ile Korın yol ortasında karşılaştılar. Noyan Şamal'a (20) birden kötü haberi ulaştırdı.

Almatı'daki tapınağın doğu tarafında büyük ark kazmakta olan yüzden fazla esir Kazak geçen gün geceleyin nöbetçi askerleri öldürerek gözden kaybolmuşlar. Bu şekilde diğer daimi ikametçiler tarafı da tarlaya ürün ekip, harman yapan (25) daimi ikamet eden Kazaklara varıp katılmışlar. Onlarla birleşerek, “böyle çile çekip, açlıktan ölmektense, silahlanıp, çarpışarak ölelim” demişler ve çapa, kürek, dirgen, tırmıklarını ellerine alıp, nöbetteki askerler ile ölümüne çarpışmışlar. Bundan hemen haber alan Korın kendi yönetimindeki tümenin (30) yarısını alarak baş kaldıranları kanlı bir şekilde bastırıp atmış. Yüz kadar adamı esir almış. Birazı kamışları, ağaçları aralayarak, göle, suya inerek yakalanmadan kaçmış. Oradan Şamal Han'ı izleyip geliyormuş öteki taraf.

– Kazaklar dirilmeye başladı, – dedi Şamal Han siniri yüzüne (35) vurarak, yüzü kor gibi kızarak. – Esirden artık yarar gelmez. Birini bile sağ bırakmayın. Onlar Kazakların buraya doğru ilerlemekte olduklarını işitmiş galiba. Bunların baş kaldırıp, kudurmasının sebebi bu! Şamal Han iyice sinirlendiğinde iki omzu makas gibi hareket edip büyük (40) burnu kabararak, yüzü – gözü karıncalanıp, iri dev gövdesi hareket edip, kıpırdanırdı. Şimdi de bu şekilde elindeki sapı siyah kadifeyle kaplanmış kamçısını kaldırıp, göğe doğru birkaç kez salladı. – Ölülerin yüzünden her taraf kan kokuyor, ölüleri yiyip kuduran köpekler de çoğalı (45) verdi, – dedi Korın esirlerin cezasının ölüm olduğunu Şamal Han'ın ağzından işitir işitmez, nasıl kan dökmeden öldüreceğini düşünerek. [219]

– Yakıverin! – dedi siniri yatışmamış olan Şamal Han.

– Onlar Kalmuk değil ki yakalayalım. Üstelik yüze yakın adamı yakmak için dağ kadar odun gerekecek, – diye Korın başını (5) salladı.

– Şimdilik Almatı'ya götürüp, et verip, üst baş verip besle! – deyip gözünü dikerek Korın'a şöyle bir baktı ve yürüyüverdi.

Korın da aynı şekilde gelerek, esir Kazakları İle'ye (10) doğru yaya olarak sürdürdü. Yaya olan bir esirin yanında atlı bir asker alıp gitti. Elinin bağlandığı ipi bacak arasına alıp sürükleyerek hatta kamçılıyarak, hayvan sürüyormuş gibi hızla sürerek, ikinci vakitlerinde İle kıyısına getirdiler. Yanlarına yürümekte zorlanan birkaçını yolda mızrak saplayarak atıverdi. (15) Her bir esirin boynuna kazan kadar büyüklükte birer taş bağladı. Büyük bir uçurumun kenarına dayayıp, saf halinde dizdiler ve mızrak ucuyla arkalarından iterek uçurumdan aşağıya ittiler. Köpüklenerek koyulaşıp koca koca dalgalarla kudururcasına ağır ağır akmakta olan derin ve şiddetli derya bir değil, dokuz (20) değil, tastamam doksan dokuz adamı sanki balık yutar gibi içine çekti ve dalgalandırıp yutmaya başladı.

Bu iş Şamal Han'ın suçluları kansasız bir şekilde cezalandırması idi. Cellat askerler kaptaki içkiden birer yudum alarak, akşam havanın kararması yaklaşırken geri döndüler. Yolda sarhoş hâlde, (25) yüksek sesle bağrışarak gelirken önlerinden belirerek kalabalık atlı bir grup çıkageldi. Bunlar Karaş'ın komutasındaki Kazak yiğitleriydi. Baş kaldıranların arasından kaçıp kurtulan beş altı kaçak Şamal Han'a karşı akına çıkan Rayimbek'in ordusuna rastlamıştı. Onlardan durumu öğrendikten sonra Rayimbek derhal (30) beş yüz askerini ayırıp, bu tarafa doğru çabucak göndermişti. Üzücü tarafı ise esirleri kurtarmaya yetişememeleriydi. Bunun hesabına yüz askerden birini bile sağ bırakmadan öldürdü. Yüz atı eyeri, koşumu ile birlikte ganimet olarak alarak gecikmeden geri döndü. (35)

Yakın bir zamanda esirlerin katliamından kaçıp gelerek katılan Bayseyit adlı kişinin dünkü Almatı civarındaki savaşta gösterdiği kahramanlığını söyleyince ahali yakalarını tutarak konuşuyorlardı. O yaklaşanları yassı kafalı demir küreğin keskin tarafıyla devirir diyorlar. Önüne çıkan askeri çamdan yapılmış dirgenle öldürüyor (40) görünüyordu. Sadece atı ağırmiş. Bu yüzden kovalamayı da bilmiyormuş, yavaşça yürüyüp ilerleyiverdi... Yiğitler sadece kendi adamlarını övmüyorlardı, Korın [220] komutanın başa çıkılmaz kahramanlığına da şaşırıp imrenir.

– Bizim Bolat Han Anırakay'ın öldüğü yerdeki savaşa katılmadan uzaktan seyrediyormuş idi, bunların askeri de, komutanı da (5) aynı teke tek dövüşe, savaşa da beline kadar batarak girişiyormuş ya, – dedi Berden.

– “Kırk yıl katliam olsa da eceli olan ölür” demek işte budur. Bolat Han savaşa girmemiş olsa da, ecel gelip çatmıştı, alıp gitti, – dedi Esenbek. (10)

– Benim anladığım kadarıyla mızrağın ucuna öncelikle cesareti olmayan, çekinenler takılıyor olsa gerek, – dedi Balpık.

– Dediğin doğru, – diye ekledi Akberdi, – Kalmuğun eski Şamal Han'ı ile komutan Korın dediklerinin birine on yiğit yapışsa da Allah için hiç olmazsa kirpiğini bile kıpırdatmazmış askerlerin! (15) – Sen kanlı meydanda savaşın mı, yoksa Şamal Han ile Korın'ın karşısına dikilip kaşına gözüne mi bakıp durdun?! – dedi Esenbek ona, soruyla karşılık vererek. Akberdi yanlış yaptığını anladı ve:

– Hayır, ben bir askeri kovalarken yanına yakın varmışım (20) da, o zaman gözüm gözüne ilişti, – diye aniden döner. Akberdi mi askeri kovdu, yoksa asker mi Akberdi'yi kovdu, bunu gören kimse yok. Onun Rayimbek'i gözetlemeyi derhal aklından çıkarmadığı da Tanrıya ayan. Rayimbek'e karşı grup

hâlinde saldıran askerlerin de atlarından şap diye devrildiğini, ona mızraklarının (25) ucunu bile dokunduramadıklarına Akberdi kendi gözleriyle bir çok defa gördü. Gördü ve bazılarının “okun vuracağı var” şeklindeki ezberlenmiş sözü içinden tekrarlayıverdi. Akberdi’yi Rayimbek sevmese de kendi adamımız diye inanmaktan başka düşmanlık edebileceğine zerre kadar şüphesi olmamıştı. (30) O Rayimbek’e olan düşmanlığının çaresini, tasesini, yol yordamını düşünmekle, onu takip etmekle gün geçireli ne zamandır! Böyle bir anı yakaladığı da olmuştu ama kötü niyetini yerine getirememişti. Rayimbek ordudan biraz uzağa gittiği bir gecede yanındaki yiğitlerden gizlice ayrılarak, ağaçlara, taşlara (35) saklanarak bir değil birkaç defa ok atmışlığı var. Ama okun ona isabet etmesi bir tarafa, yanına bile ulaşmadan arazide kaybolup gider. Rayimbek okun vınlayan sesi kulağına gelince “vızıldayan at sineği mi, sinek mi, kendisi nerede?” der gibi şaşırıp, yavaşça yan tarafına bakar. O zaman oku atan Akberdi (40) girmek için delik bulamayınca bütün vücudu titreyerek kap kara kan ter içinde kalır. Sürünerek ağaca, taşa saklanıp doğruca kaçar. Kaçıp giderken de “okun vuracağı var” diye mırıldandı. Ama tam oku fırlatacağı sırada yüreğinin ve ellerinin titreyeceğini hiçbir zaman düşünmemişti. (45) Rayimbek savaştan artan bir zamanda, özellikle uyumadan önce biraz uzaklaşarak derin düşüncelere dalarak gidip [221] sonra tekrar geri döner. Düşündüğü yarın ki hareket, genellikle savaşla ilgili. Bugün ise aklında sadece Esjan var. O geçen ki çarpışmada yaralanmıştı, “Dağ gibi dayanağım, – dedi Rayimbek yamaca doğru yavaşça ilerlerken kendi kendine; (5) seferde yol, çarpışmada destek olacak gerçek akıllı ağa idi! Yanımızdan gideli daha bir gün olmadan bir tarafım eksik kalmış gibi oldu...

Ay doğup, etraf süt gibi ağardığında gidip bir taşın üzerine arkasını dayayıp oturdu. Çalılardan küçük bir parça koparıp dişlerini karıştırdı. Biraz (10) oturduktan sonra yukarı taraftan bir şeyin vınlama sesi kulağına çaldı. Yavaşça başını kaldırarak yukarıya baktı. “Kuşun kanat çırpmasıdır” diye düşündü. Aynı şekilde uzun bir süre oturup, gece yarısına doğru yatacağı yere döndü. Bu sırada Akberdi ise yattığı yerde kıvranıp, bir türlü uyuyamıyordu. (15) Ertesi gün şafakla birlikte uyanan Rayimbek binbaşılarını toplayıp bugünkü savaşla ilgili fikirlerini aldı.

– Teke tek Kazak, Kalmuk savaşı başlayalı beri süregelen savaşın gelenek olmuş bir türü. Mücadelede düşmanını yere yıkarsan kendisinin saygınlığını daha da arttırıp, düşmanın kibirini (20) gidereceği bir hakikat.

Eğer denk güçteyse inatla şafak söküp, batana kadar süreceği de bir gerçek.

– Bizim asıl amacımız bahadırların teke tek güçlerini sınamaları değil, tüm yurdun zafere ulaşması, – dedi Rayimbek söze (25) başlarken.

– Ben Rayimbek’in düşüncesini dinledim, – dedi Balpık cüsseli bedenini hiç kıpırdatmadan.

– Ben de dinledim, – diye Berden Balpık’ın sözünü kaptı.

– “Yenemiyorsan günü boşa geçirme” demek istiyorsunuz. Tamam. (30) Bu konu neticelendi. Şimdiki konu bugünkü savaşı nasıl yürüteceğiz?! – denen şeye gelip çattı.

– Neticede teke tek savaşmayacağız, o zaman savaşın “yayılmış germe” taktiğini uygulayalım, – dedi Berden. – Bu taktik; düğüm gibi toplanıp içlerine kadar girmeden (35) germe gibi yayılarak gidip, etraftan saralım demen mi oluyor? – Esenbek kulacını gererek tekrar kavuşturup kucaklayarak işaret etti. – Buna benzer, ama tam öyle çembere almayalım. Dün de Rayimbek’in emriyle düşmanın gerisini açık bırakıp, tam önlerinden (40) ve iki taraftan saldırmıştık. Bunun yararını gördük, – diyerek Tölek Berden’in fikrini biraz daha genişletti. – Ben de bunu söylüyorum ya?! – diye Balpık kıpkızıl gözünü iyice açtı. – İkinizin de fikri aynı yerden çıkıyor, – dedi Rayimbek; (45) farkı, biriniz tamamen kuşatıp, ağzını burnunu kapatıp [222] bu şekilde hepsini yok edelim diyorsunuz, diğeriniz ise sıkışınca kaçacak kapı bırakalım diyorsunuz.

– Hı, sen bunların hangisini uygun görüyorsun, Rayimbek? – diye Balpık onun yüzüne baktı.

– (5) Ben bunların ikisini de uygun buluyorum. Ama her birini duruma göre kullanmalı. Mesela, dün biz teke tekten sonra kuşatmaya alarak savaştık. Es (Esjan) Ağa’nın dediği gibi tekmeleştik dövüştük. Karanlık çökünce çaresiz durduk. Yoksa Şamal Han çekilmeye hazırды. (10) Eğer çekilseydi ne yapardık? Eski adetimiz üzere biraz peşlerine düşüp tekrar duracaktık.

– Şimdi kaçarsa, durmadan kovalayacağız, – diye Rayimbek ellerini salladı. Bundan sonra sözünü devam ettirerek her bir hareketi eliyle koymuş gibi söyledi. – Hiçbir şey yokken kovalamaya devam edersen kuşatmanın içinde (15) kalabilirsin. Bu yüzden kaçanların kaburgaların sökmek için özel bin kişilik asker ile silahlıları seçmeli.

– Böyle bir durumda biz, rakibimizin kaçmasına sevinerek oturamazmışız anlaşılan. Dün avcılara komuta ederken buna iyice inandım, – dedi Karaş.

– Ondan sonra düşman çekilip (20) kaçarsa, o zaman iki kanada ayrılan avcılara birlikte iki taraftan saldırıp, sıkıştırmaya iyi bir fırsat olur.

– Sadece silahlılar bin kişilik askere, tümene karşı koyamaz, – dedi Oljabay.

– Ah, silah biraz daha fazla olsaydı, ya da silahla birlikte bir de mancınık olsaydı! (25)

– Silahın yetersizliği kesin. Bununla birlikte her iki kanada biner, en azından beş yüzer usta okçuları da yerleştirmeli, – diye Rayimbek hançerinin sapından tutarak yerinden kalktı. Bu – konu pişti, şimdi savaşa girişelim demenin işaretiydi.

Almatı civarındaki savaş iki hafta sürdü. Bu arada (30) Şamal Han, Sarı Manja ikisi birleşiverdi. Buna karşılık karşı tarafın mancınığı yok oldu. Birisini Esenbek’in topçuları Almatı tapınağına geldiklerinde ele geçirdi. Ama henüz istifade edememişti. Şamal Han ile Kaskelen ikisinin yıllarca kalıp sefasını sürdükleri (35) bereketli Jetisuv, onun Almatı Dağı’nın orta bağrındaki nehir tarafı yemyeşil, yamaçlarının da her tarafı bitkilerle kaplanmış, her çeşit bitkinin yetiştiği çok güzel bir ova idi. Buralara aşırı derece gönlünü kaptırmış olan Şamal Han savaşın son günü, gök çadırını göçürüp kaçarken istemeden gözlerine yaş (40) dolmuştu. Artık yeniden böyle zengin ve güzel bir yeri bir daha

bulamayacağını anlamış gibiydi. Ölmezsem burada kalacağım, ölürsem kemiğimi yaktıklarında külüm de burada kalsın der gibi daha da hiddetle savaşmıştı. Ama can tatlıymış. Gün geçtikçe güçlenmekte olan Kazakların hızla ilerlemesinden korktu ve (45) ecelden kaçıp kurtulmaya bel bağladı. Daha ne kadar yiyip [223] su içeceğini kim bilebilir, yine de bu defa bir ecelden kurtulmasına kurtulurdu, kendi doysa da gözü doymayan fani dünyanın peşinden gideceğim diye yakalanıverdi. O gece tapınaktan yola çıkınca kaçan Kalmukların gittiği doğruya doğru kaçmayıp, ters yöne (5) doğru İle tarafa yönelmişti. Düşüncesi; Kazaklar peşime düşerse sadece doğruya gitti diye düşünürler. Bense İle'ye ulaşabilirsem, oranın dağına, taşında gizlenerek, uzaklaşıp giderim. Böylece Prens'in büyük ordusuna varıp katılıyım diye hesap etmişti. Aslında hesabı iyi de olacaktı, öncelikle boğazını delen o (10) fani dünyanın kudreti bin kadar sayısı olan düşmandan da güçlü çıkmış, istemeden geri getirdi. İle'ye doğru yönelip, yolun yarısına varmış olan onun aklına birden Almatı tapınağında kalan Burhan'ın altın heykeli geldi ve hemen atının başını çevirdi. Ama burhanın heykeline değil tapınağa bile yaklaşamadı. (15) Çünkü, buradaki Rayimbek'in ordusu aya bakarak gezmiyordu.

Şamal Han puthaneye adımını bile atamayacağını anlayarak ikinci defa geri çekildiğinde Navrızbay'a rast gelmiş. Arayana sormuş gibi eskiden beri dış bileyen Navrızbay şafak söküp, (20) kendini gizleyemeyip, azıcık hizmetkarları ile hızla kaçmakta olan Şamal'a rastlayıp, gövdesine gök süngüyü saplamış. Böylece, hanın eceli tapınakta değil, İle de değil, ikisinin ortasındaki ıssız arazide geldi.

Şamal Han'ı büyük bir dayanak olarak düşünüp gelen Sarı Manja onun (25) önce önüne arkasına bakmadan tavşan gibi kaçışını, kurtulacağım diye yok olduğunu duyunca kendisi de ne yapacağını bilmeden şaştı.

Zaten savaştan iyice yorgun, bitkin, perişan askerlerin komutanları öldükten sonra bereketi kaçı. Hiç kimseyi dinlemeden, herkes kendi başının kurtarmak için dağılıp kayboldu.(30)

Yapacakları işi iyice konuşup, pekiştirdikten sonra hücumu geçen Rayimbek kolu Sarı Manja'nın komutanı olduğu askerlerin pestilini çıkardı. Artık karşı koymanın yararı olmadığını anlayan tümen komutanı karanlık çökmeden Almatı'dan çıkarak kaçtı. Rayimbek'in ordusu hızla peşlerinden (35) kovaladı. Önceden sözleştikleri gibi kaçan düşmanın peşine düşüp kovalamaya devam edeceklerdi, gece olunca, etrafı göz gözü görmez bir karanlık sardı. Serdar davullar çaldırıp, savaşı durdurdu. Tam bu sırada çoban düğüne dalınca, kurt koyuna dalmış misali bir (40) vakıa husule geldi. Düşmanı kovalayan askerlerin arasından gizlice sıyrılarak çıkan Akberdi tapınaktaki kendisinin iyi bildiği ibadethaneye doğru yöneldi. O Kalmuk halkının içinde olup, dinini kabul ettiğinde tapınağa getirip, burhan heykelinin kucaklatacak, yemin ettirmişlerdi. O günü (45) Akberdi hiçbir zaman ama hiçbir zaman aklından çıkarmamıştı. Çünkü, o [224] zaman o Kalmuk'un dinini kabul edip putunu kucaklayarak ibadet etmek için at başı kadar altından yapılmış tanrı heykelini kucakladığında az kaldı patlayacaktı.

Ah, Allah'tan da, kuldandan da bezip altını gümüşü kucakladığı (5) zaman ıssız ovaya alıp kaçardı, öyle yapan Kalmuk keşişleri, dervişleri, rahipleri gibi tapınağı dolduran din adamlarını göndererek bakıp durur mu?! Aklından şu iki halk gitmez, darı gibi dökülüp akan altının, gümüşün şimdiki durumu

nasılmış? Yeri gelse koynuna tıkarak (10) alıp karanlık gecenin kaybolsam diye bir düşünceyle tapınağa girmişti, kendisinin tanıdığı olduğu büyük rahibin önünden tık nefes çıka geldi. Koynuna saklamış olduğu şeyi aniden ne olduğunu fark eden Akberdi altın gümüş olduğunu bildi ve:

– O, Allah’ın sevimli kulu! Ben size yardıma geldim, (15) deyip önlerini kesercesine dura kaldı. Rahip bir şey demeden kınındaki kılıcını çekti. Akberdi de bakıp durmadı. Aradığı bu olduğu için can vermeye bile hazırdu. Altın için ikisi patır kütür boğuşadurdu.

Akberdi kılıcını çekerek yürüyüp; – Keşiş, putu bırak da kenara çekil! Sana dokunmam, – (20) dedi.

Rahip bir eliyle koynundaki putu arkasından sıkıca tutarak bir eliyle de kılıç savurup; – Sen şu putu kucaklayıp yemin içerek bizim Tanrı’mızın dinine geçmiştin. Bundan dolayı onu almaya kalkarsan teslim edeceğim, içtiğin yemin seni çarpar! – dedi. (25)

– Ben seni kurtarayım, putu adam ayağının basmadığı yere saklayayım. Vadem yetinceye kadar Rayimbek’in başının kesildiği gün birilikte gelip her ikisini de sana sunayım, – dedi Akberdi rahibi imana getirmek için hücumdan savunmaya geçerek.

Rahip Akberdi’yi kovalayıp kılıcını savurarak; – Kazağa inanmam, – dedi. (30)

– Rayimbek’le her zaman birliktesin. İyi niyetliysen şimdiye kadar neredeydin?

– Pekiala, inanmıyorsan Tanrı hangimizi muvaffak edecek, – deyip Akberdi şimdi hücumla geçti.

Keşiş barış zamanında köyün dini lideri olurmuş, savaş sırasında yüzbaşısı, kahramanı olurmuş. (35) İşte puthaneye eteği yere kadar uzanan kıvrık kaftan giyip, keçe kaplı kitabını tutarak gelmeden silahlarını kuşanıp, zırh giyip gelişi de bu savaşın içinde olduğunun bir ifadesidir. Diğerleri canını kurtarmak için kaçarlarken bunun canından bezip altın put için yürüdüğüne Allah şahit. Bunu düşünen Akberdi “Altın put için benim de canım feda!” deyip (40) acımadan dövüştü.

Rahibin elinde kılıç, koynunda altın put. Ona taptığı, hem koruyarak tuttuğu benim Rabbim bana sahip olur inancıyla kendine geldi, kuvvet buldu. Bazen atağa geçip rakibini sıkıştırarak takip ederken bazen kendisi sıkışıp kaçarak mücadele ederken koynundaki gümüş Tanrı heykeli (45) yere düşürdü. Onu alayım derken dikkatsizce eğildiğinde kendisinin başı ona katılarak yere yuvarlandı Akberdi altın heykeli yerden çabucak [225] kapıp aldı. Aşıkçasına okşayıp biraz sevdikten sonra koynuna daldırıverdi. Şimdi ne yapacağını bilemeden tapınak içinde yalnız kendisi mücadele etti. Kapıya üç kez varıp üç kez geri döndü. Bozkırda bağırarak adamlar yürüyor. Görürlerse bitti, altından ayrıldım de sen artık! Şimdiye kadar (5) sadece düşmanı yalnız rahip idi, artık çoğaldılar. Böyle düşününceye kadar etrafını çeviriverdiler. Dışarıda da düşman, içerde de düşman var. Hepsi “Altın!” “Altın!” diye bağırıyor. Şimdi nasıl kaçıp kurtulacak? Nasıl gizlenecek? Akberdi’ye tapınağın içinde her yerden bir yanan ıvırlar da düşman gibi göründü. “Altın burada!”, “Altını (10) kucaklayan adam burada!” deyip dışarıdaki halkı el sallayarak çağırıyormuş gibi olduktan sonra her birini teker teker üfürerek söndürdü. Evin içi tamamen karanlık oldu. Akberdi’nin yerinden çıkacakmış gibi olan canı yine yerine geldi. “Oh” deyip yere oturdu. Anlındaki teri sıyırıp attı. İyice yorulup kaldığını (15) anladı. Gece yarısı olmasına rağmen uykusu gelmedi. Koynundaki altın heykeli arkasından sıkı sıkı tutar. Beni bırakıp bir tarafa kaybolup gitmedi dercesine ara sıra eliyle okşayıverir.

O ne edip edip heykeli saklamının çaresini buldu ve mutlu oldu. Şu Buda heykelinin durduğu geniş odanın sağ tarafındaki (20) köşeli mızrağın ucuyla çukur kazdı. Heykeli oraya tekmeyle iterek gömdü. Üstünü avucunun içiyle sıvazlayıp tebessümünü belli etmeden bıraktı. Akberdi'nin gönlü şimdi rahatladı.

– Bin yıl dursa da kendisinden başka hiçbir Allah'ın kulu bilemezdi, – dedi kendi kendisine.

– Ne Kalmuk, ne Kazak. Bir fırsatını bulup etraf sakinleştiğinde kendim gelip, (25) açıp alırım. Taşkent'in veya Türkistan'ın pazarına götürüp satayım! Yoksa hana mı sunsam acaba?! Akberdi'nin kim olduğunu o zaman bilir herkes. Batırı da, beyi de ağzıma baktırırım üstelik!

Akberdi altını gömüp gönlünü sakinleştirdikten sonra yalnız oturup hayale daldı. “İstese at başı kadar altına neler gelir (30) acaba?! En azından bin atlık bir sürü alacak kadar çıkar herhalde?! Sonra onunla en önce bir hanım alayım, ondan sonra da kuma! İki hanıma en fazla yüz at gider. Kalanı artırarak çoğaltıvereyim, çoğaltıvereyim. Yaşlandıkları zaman tekrar bir kuma daha! Ondan sonra sürüm çoğalır, iki bine, üç bine ulaşır! İşte zenginlik bu demekmiş!... (35) O zaman malla birlikte adamlarda etrafımda dönerler. Birisi malıma bakar, birisi ateşi yakar. Dost ahbap da, köle ile cariye de bende olur. Öyleyse şu Rayimbek'ten çabucak kurtulmalıydı. Evet evet, altın olsa düşmanından kurtulmanın da yolu kolay. Pazardaki (40) cellatlardan bir iki tanesini kiralık katil olarak alıp gelsem, bitti! Eyvah, şu belahlar altını ele geçirip beni...” Akberdi... “Ah!..”, “Ah!..” diye kudurup yerinden korkusunu atıp durdu. Yok, şesperini savurup gelen hiç kimse görünmüyor. Düşümde mi korkuyorum dese kirpiğini yummamış gibiydi... Evin içerisi (45) karanlık olduğundan gözlerini kısarak baktığında dar pencereden süzülen ışık türbeye düşmüştü, ona bakıldığında tan attığı görülüyor. [226]

Arkadan patırtı kütürtü sesleri işitilmeye başladı. “Ölen rahiple birlikte oturuyuyum mi, yoksa şimdi çıkayım. Eyvah, sabah erkenden gitmeliydi!” deyip kapıya doğru yöneldiğinde ön tarafında yürüyen adamın sesi anlaşıldı. “Rayimbek'ten erken kalkan (5) hiç kimse yok, münakaşa da olsa durum bu! O gelse heykeli hemen yoklar. Onu ölen rahipte değil, bende olduğunu anlar. Ondan önce ben onu... Tam yeri bu. Eceli gelmiş!”

Akberdi çaprazlamasına açılan kapının arkasında durakaldı. Bazı kimseler (10) rast gele atlayıp içeri girdi. Akberdi kılıcı tepesine kaldıracak olsa da kolunu üşüyerek, tir tir titreyip kuruyuverdi. Kapıdan geçen Rayimbek'in gözü karanlığa alışmadığından biraz bekledi. Meydan okurcasına onu “İşte şimdi, sağlamsan bir vur bakalım” der gibi. Akberdi ne yapacağını bilemediğinden iş başa (15) düştü. Rayimbek ileri atıldı. Kılıç savurup yere eğilerek gitti. Uzanıp yatan rahibi görünce ona seslendi. Aklında hiç bir şey yok. Hücum ederek gidip sırttan, arka taraftan ilerleyip gidilebilirdi, dışarıdan bağırarak konuşup bir iki adamı daha geldiğini fark etti. “Bitti!” diyerek Akberdi aniden düşüverdi. (20) “Oku, yayı var!” ölü gibi başını koynuna tikip, kıvrılıp kaldı.

Arkadan gelenler üçer kişi Esenbek, Oljabay ve Akbala idi. Akbala konuşarak, söylene-rek gelip Rayimbek'i gördü ve, birden durdu. (25)

– Hey, batır ağa, buradaymış! Ne zaman geldiniz.

– Daha yeni geldim işte. Burada Kalmuk'un keşişi ölü yatıyor. Kuvvetli biri başını kesip düşürmüş, – dedi Rayimbek. O gelenlere doğru döndüğünde kapının hemen önünde kıvrılıp yatan Akberdi'yi gördü. (30)

– Buraya bakınız, bir ölü daha var! – deyip öylece adım attı. Akberdi’ye şimdi hareket etmesem olmaz. Tanır. Çevirip bakar. Diri. Kan kaybedip yatıyordu. “Ağır yaram da yok...” O derin uykudan uyanırcasına başını kaldırıp gözlerini kıpırdattı. Ondan sonra: (35)

– O, batır! – deyip şaşırarak yerinden kalktı.

– Ağa, diri misin? – deyip Akbala onu kucakladı.

– Ne oldu, ölen keşişi mi gözetiyorsun?! – deyip Rayımbek Akberdi’nin başına, ayağına baktı.

– Hele şunu söylemeyin, tan atıncaya kadar tepişip durdum! Kolayca (40) can veren yok. Kendim de tamamen yorulmuşum, – dedi Akberdi çekinmeden. Rayımbek inanınca içi hafifledi.

– yorgun olsan da kafasını uçurmuşsun, aferin! – deyip gerçekten tatmin oldu.

– Dört uzvun da sağ mı, söyle?

– Çok şükür sağ salimim, – deyip Akberdi teşekkürlerini bildirdi. (45)

Rayımbek rahibin kınıyla kılıcını, şesperini aldırdı. [227] Gümüş saplı, çift yüzlü kıymetli Şesperi Akberdi’ye, elmas kılıcı Akbala’ya Rayımbek kendi eliyle tutturdu.

Akberdi Şesperi ağzında yanlamasına dişleyip dizini bükerek kabul etti. (5)

– Çeriye salladığım kılıcın yüzü tüfeğe deyinince eğilip kaldı, iyi oldu! – diyerek Akbala sevinip üstü elmas kılıcı elinde tutup döndürerek baktı.

– Rahibin giydiği zırhı da fena değil, çıkararak toplayıp, ihtiyacımız olanı alınız, – deyip Rayımbek Oljabay ile (10) Esenbek’e çenesini kaldırdı.

– Zırhımın yeni yırtıktı, bununki yeniymiş. Suya götürüp yuyup ben giyeyim, – diyerek Oljabay zincir zırhı rahibin üstünden çıkarıp kaldırarak gösterdi.

Esenbek bozkırdan dört yiğidi yürütüp getirerek Rahibin cesedini (15) avluya çıkartıp atmalarını emretti.

Esenbek yiğitlere; – Derin kazıp tekmeleyerek gömüp atınız, – dedi.

– Kalmuk ölüsünü yiyip, mezarı eşeleyerek cesedi yiyen kurt, kuduz it, karga, kuzgun çoğalıverdi.

* * *

Almatı civarından sürülen Sarı Manja İle’yi aşip doğuya doğru (20) yöneldi. Moğol prensine ulaşarak yardım almak mı istedi, kısacası “Şamal Han ile Kaskelen’i karşılaştırmayan Kazaklara kim haddini bildirecek!” dedi de sağ taraftaki göç yerine doğru uzaklaştı.

Bu sırada Moğol prensinin kendisi de Karakara ile Şarın’ı bırakıp, Sayram gölü ile İli nehrinin arasındaki Talkı geçidine (25) göçtü. Şu aklına gelen Sarı Manja’yı “Ğaldan Prens’in yer yüzünde Karkara’dan daha güzel, ondan daha geniş ve gösterişli yaylaların olmadığını bile bile doğuya doğru hareket etmenin temelinde Kazakların tekrar hücum edeceğinden korkarak Jan-Luvn dostuna doğru çekilme mi, yoksa eskiden beri boğuştuğu Boğdı (30) Han’ın yanına varıp darbe indirmeyi uygun görmesi mi?” diye kara kara düşündü.

Şamal Han’ın Almatı yakınlarından ayrılırken: “Almatı hayran kaldığım yer, elmaları yürek kadar, asil atlar, nehirler, göller ah, filizleri bilek gibi”, deyip dayanamayarak vedalaşırcasına çaresizlik olmasa (35) iyiydi dedi ve aklını başına topladı. Böyle ağır ve azaplı hayalin kucağındaiken prenten

yardım istemek için adam gönderen Şamal Han'ın ulaşı iki kat artarak dört kişi olup huzuruna çıktı. Onlar Türgen nehrinin İle'ye döküldüğü yerde rast geldi.

(40) Elçilerin haberi Sarı Manja'yı memnun etmedi.

Ğaldan-Seren prensi “Bu taraftan şimdilik yardım filan ummasın, ve Şamal Han Almatı'dan beri bir adım çekilmesin” diye emretmiş. [228]

Ulakların anlattıklarına bakılırsa, prensin kendisi de şimdi hem mağlubiyetin etkisinde, hem telaşa düşenin vaziyetinde görünüyor.

Telaşın en büyüğü kendisinin ezelden beri bazen tepişip bazen kucaklaşarak gelmiş, birlikte yaşadığı komşularında. İkincisi; İle'nin (5) öte tarafındaki Kabanbay Batır, Abılay Sultan'ın idare etmiş olduğu Kazağın Orta Jüz'ünün kalabalık ordusundanmış. Özellikle Abılay'ın Jonğarlarla eskiden beri sadece kendi başına savaşıp çarpışmayı Ejen Han'a el uzattığından dolayı Ğaldan'ı sert korkutmuş olmalı. Öyle yapsa da, o Kazaklara nazaran Çin daha tehlikeli diye esas gücünü (10) ve manevralarının ağızını doğuya yöneltmişti.

Moğol prensi ulağa ulak kativerip batı tarafındaki hanları ile tümen komutanlarına sinirlenerek emir verdiğinde şöyle demiş: “Kazaklara şimdilik kendi taraflarından hiç kimse karışmasın. Eğer onlar taciz ederlerse yüzlerini çevirerek inatla sabredip dursun. Büyük ejderhayla (15) mücadele ederken, çöp bacaklı kurtlar yürüyüşe engel olmasın!.

Kazak tarafındakilerin gün sayıp hücumdan hücumla, mücadeleden mücadeleye geçerek Prens'in kendisini daha iyi müdafaa etmesine imkân vermezmiş.

Büyük düşmana bir kez mağlup edip (20) darbe indirmenin zamanı geldiğinden tebasına kan kusturup biraz adamını esir almaktan memnun göründü. Onun vaziyetini Rayımbeklere Merkezden gönderilen elçiler de söyledi

Kazak, Moğol, Rus ilişkilerin şu andaki durumu ve istikametinden haberdar edip istikamet göstermesi için Töle Bey'in, Aralbay'ın (25) komuta ettiği on kadar adamı Jetisu'ya doğru süvari olarak göndertmiş. Aralbay yol boyu bir çok yerde mola verip geceleyin kendi çadırına ulaştı. Bugün köyü, oymağı tamamıyla göç ederek Almatı'ya yerleşmeğe başlayan Rayımbek'in çadırında müşavere ediliyor.

Aralbay haberin ilk duyulduğu sırada Büyük Merkez'in Rusya (30) ile karşılıklı ilişkilerin sağlamaştırılması konusunda teferruatlıca istişareler, meclisler devam ettiğini söyledi. Bu bir günde, bilhassa, bir ay içinde, bir yıl içinde bitecek mesele değil, halli zor, çözümü kolay değil şeklinde yapılan uzun bir müşavere imiş. Aralbay kendisi de bu yolsuz, yötemsiz sohbetin bizzat katılımcılarından biridir. Bu taraftan gecikmeden (35) dönüp geldiğinde daha üstünü başını çıkarmadan işe müdahale etti.

Elçinin ikinci olarak söylediği: Eğer kendileri karışmasa, batırlar Moğollara karşı savaşı geçici olarak durdursun denilen Töle Bey'in tenbihidir. Sebebi, şimdi Ğaldan Prens Hıtay'la çarpışma üstünde. Öyleyse o baskın gücü de, savaş istikametini de büyük meydana (40) yöneltti. Şimdi güz, daha kış gelmeden savaşı durdurmaz. Onun üstüne Prens Boğdıhan Jan-Lun'ğa doğru hücumu başlattığında ta orada mayıs ayının başından beri bazen galip gelip, bazen mağlup olup ilerliyor. Onun kesin hakikatini bu seneki yani 1732 yılı baharındaki savaşta Moğolların eline esir düşen, onlardan kaçıp (45) kurtularak Rusya'ya geçip Rusya'dan hürriyetini aldıktan sonra Türkistan'daki [229] Kazak merkezine gelen Hıtay (Çin) askerinin müfreze komutanı Çuv-Van-Hay'dan açık bir şekilde öğrendi. O: “Ğaldan-Seren o yılın

temmuz ayında otuz bin askeriyle Hanzuv kışlaklarına doğru akın düzenleyip ağır zarar verdi. Yoluna çıkanları kırıp yok ederek çok eziyet (5) çektirdi. Bir çok adamı yine mancınık ile silah ve mühimmatlarıyla ele geçirip götürdü” diye beyan etti. “Öyleyse Moğol prensi şu doğudaki komşusuyla oyalana dursun. Bizse elimize bu geçen ateşkes durumundan faydalanıp Rusya’yla ilişkilerimizi sağlamlaştırıp yerleştirecek o zaman Moğol prensi eskisi gibi (10) rahat rahat elini kolunu sallayarak yürüyemez, Kazaklara doğru ayağını dikkatli atacaktır” demişti Töle Bey.

O sırada Büyük Merkez: “Kazak-Moğol birbirlerine karışmayacak” şeklinde anlaşma yapmak için Moğol Prensi’ne elçi gönderecek. Eğer bu niyet gerçekleşirse o zaman Rusya’yla düşündüğü gibi ilişkileri (15) sağlamlaştırmaya iyi bir imkân doğar idi,” diyen Merkez yöneticilerinin düşüncesine, maksadına da söz arasında değindi Aralbay. – Pekiala, – deyip başını salladı Rayimbek. – Merkezdeki büyükler;

– Siz bu şekilde anlaşsınız, esas maksat, halkımız Kalmuk’un altında ezilmeden bağımsız olarak yaşamaksa o zaman tamam demekten (20) başka ne söyleyelim.

Rayimbek’in sözüne orda oturan büyük kişilerin hepsi de katıldı.

Sohbet sırasında Rayimbek Aralbay’a kendisinin aklına gelen bir düşüncesini, gizli görüşme sırasında söyleyesi geldi. (25)

– Aral Ağa, – dedi o.

– Ben elime can alıcı silah aldığımdaya; atam anam, hısım akrabam, bacım kardeşim, köyüm oymağım için, tamamıyla yok olmaması için savaştım. Şimdi halkımın savaşız ömür sürmesi için savaşıyorum. Bundan sonra da böyle yapacağım.

– Barekallah! – dedi Aralbay razı olarak.

– Bu halka huzur (30) vermeyecek savaşa hazır düşmanı yok edip bitirsen savaş da onunla birlikte biter dediğin gibi elbette!? Savaşız yerde millet huzur içindedir. Baht da, baylık da barış zamanında huzur zamanında olduğu bir hakikat.

Aralbay aşağı yukarı bir hafta kadar halkın içinde olup Merkeze (35) tekrar atlanıp gitti. Zamanı gelince bahar da geldi. Çok yağın yüksek kar bir birine katılıp eriyerek sessizce yatan kış boyu ölü sessizliğe can bitip hareket, hayat başladı. Almatı dağının başlarından, derelerinden şırıldayarak akan çamurlu su aşağıya doğru akarak uzayıp, (40) deprenerek ovalara yayılıp gitti. Çukurlarda, vadilerde gölcükler [230] peyda olup nehir yatakları suyla doldu. Ovada kar gider gitmez azıcık gözücüp ucunu gösteren kardelenler çoğalarak kırdan laleler, çiçekler açmaya başladı. Yeryüzü yavaş yavaş yemyeşil ipek örtünüp ağaçlar tomurcuk attı. Çevre değişik renkli güle sarınırcasına (5) renk değiştirmeye başladı. Taylar kışneyip kuzular, oğlaklar meleyip ağılda da, kırdan da apar topar, patır kütür oyun, eğlence çoğaldı.

Yağmurla nemlenen toprağın kokusu havanın kokusuna, güzel kokan bitkilerin kokusu nane ile kekik kokusuna katılıp adamların da, hayvanların da, nebatatın da her yana dağılan damarlarına can suyu yürüyüp (10) varlıklar aleminin can damarı yavaş yavaş kımıldatıp yüreği çarparcasına harekete geçmekte şimdi.

Ovaya, kıra, derelere, çaylara, dağ içlerine dağılıp konarak sakin ve sessizce kışı geçiren yurt Nevruz gelince “yıl gitti”, “yıl geldi” deyip ölü yünlerini atarcasına kışlaklardan yukarı (15) çıkıp yeşilliklere kondu. Bir birlerine doğru çekip yaklaşarak yan yana oturdular.

İşıldayan sıcak kırlara yer barınaklarından meleyip annelerini arayan kuzular gibi yığın hâlinde koşturan çocukların alınlarını güneş okşayıp, yel öperken körpe hayvan yavruları kuzularla, oğlaklarla beraber oynayırlar. Öylece onlar da bahar oyununa, keyif (20) oyununa kaygısız karışıp gitti. “Eski yılda esirgesen yeni yılda iyilik et” diye yıl başını kutlayıp Nevruzun ilk üç gününü sevinçle kutlayıp geçirdi ve geçim meşgalesine girişti. İşine gücüne bakan halk, birer ikişer çoğalıp artan malın özellikle yeni otlatmaya başlamış körpe hayvan yavrularının yeni boy atan (25) yosunların, yeni yeşeren bitkileri kıpır kıpır yiyerek semirip görünmesine, yuvarlanarak büyümesine, fırlayıp koşarak sevimli bir hâl almasından memnun olup sevince kavuştu.

Eski yıl gidip yeni yıl geldiğinde milletin yalnız mekanını değil, ondan başka daha çok şeyi yenileyip güzelleştirecek (30) işlerle meşgul olması güzel bir gelenektir. En evveli sinekler çıkmadan davranıp kuzuları, oğlakları tozdan topraktan temizler ve karınca gibi çok olsun anlamına gelen dilekle temizlik bezini karıncanın yuvasına atar. Bununla beraber tay, kulan kuyruğu ve yelesi kesilir, üç yaşındaki erkek beygire, beş yaşındaki ata kadar olanlar iğdiş edilip beygire dönüşür. (35)

Nevruzdan sonra ufak tefek eğlenceler baharda yapılırdı, böylece bolluk bereket başı, “döl eğlencesi”, “süt sağma eğlencesi”, “tay yakalama” ve “kıımız burunluğu takma” eğlenceleri olurdu. Düşmanın elinde can verip can alıp döndüğü baba yurdunu, doğduğu yeri serbestçe dolaşan çalışkan insanlarda büyük baş hayvanlarının işleriyle birlikte bu yıl tekrar (40) tarım işleriyle de meşgul olma isteği var. Buna bağlı olarak ara sıra meşguliyet olmasa devamlı ziraatla uğraşıp alışkanlık haline getirilmeyen ekincilik işidir. Bu malı hem düşman kovalayarak, hem kırığına uğrayıp yaya kalan Kazak köyünde doğup büyüyen, darlığı, kıtlığı ta çocuk yaşından (45) itibaren gören, öldüm, bayıldım dediği vakit yenebilecek tahıl arayıp onu tok olduğu zaman “fakir”, “hasta” deyip hor görmeden [231] bakacak ağabeyler, kardeşler bulup hayatını sürdürdü. Böylece açken yediği paça artıklarından oluşan yiyeceğin tadını tok zamanında da unutmayan Rayimbek, Esjan gibi adamların eskiden olduğu gibi bu yıl bir şekilde yardımlaşma isteği, gayretkeşlikleri güçlü. Çoktan beri içinde beslediği (5) istek ve dilekleri gerçekleştirmek için yıl başından beri ele aldığı az çok hazırlık da var. Geçen kış eskisi gibi Taşkent’e bir defa kervan yürütüp, kumaşlarla, dünya mülküyle birlikte Rayimbek kervancılara ayrıca vazife verip, dört beş pulluk aldırması. (10) Onu Ebin Usta’nın dükkânında çoğalttırıp otuzdan fazlasını çiftçilikle meşgul olacağını diyenlere, bilhassa Almatı’daki “yerleşik”, “çiftçi” diye adlandırılanlara dağıtıverdi.

Rayimbek’in bu iyi maksadını uygulamaya “yerleşik” olan köyün lideri Bayseyit’in tesiri oldu. Örnek oluşu destek oldu. Kendi (15) köyünden razı olanları Bayseyit “yerlileriyle” birleştirip Nevruzun sonunda, baharın başında toprağı sürüp ekin ekmeğe girişmelerini sağladı. Biyeke, Berdikey, Kabay Ozan gibi halkın kulak astığı sözlerine değer verdiği ihtiyarları Rayimbek en başta razı (20) edip ondan sonra onları takip edenleri heveslendirdi. İstilacı düşmanın eziyetinden dolayı “benimki” diyemeyen, yaşadığı yeri nehir yatakları olarak bilen halkın çalışıp ter dökerek onun meyvesini yemesine tereddütlerini, şüphelerini hafifletmeye de bu ihtiyarların çok yardımı oldu. (25)

Moğolların aheste aheste terk ettikleri yerlere tekrar dönüp istila etmeyeceklerine, şimdi kendilerinin yerleşmeyi beğenmeyip terk ettikleri yerde ne yapsalar da olur şeklinde kuvvetli bir güven oluştu. Sözün kisası: “Şimdi mal var, malın yayılacağı otlak da var. Öyleyse, ekin ekeyim deyip şimal rüzgarlarının estiği dağa, serin yaylaya göçmeden toprağı sürüp nehir kenarlarında oturamam” diyenler (30) malın arkasından gitti ve toprakla geçinelim diyenler kaldı. Rayimbek kendisinin başlattığı iş olduğundan kendisi en önde yürüdü. Ve soyunup işe girişti.

Yerlilerin âlet ve edevâtlarına bakıp toprağı sürmeye gerekli (35) pulluktan başka tırmık, öküze boyunduruk, güzün buğday öğütecek düven gibi âlet ve edevâtlar yaptırdı. Ekini sulamaya uygun yer çoktu. Böylece çiftçilikle meşgul olayım diyenlere onu bölmek için zorluk da doğmamıştı. Herkes kendisinin seçtiği düzlüğü sürüp istediği gibi buğday, arpa, darı ekmeye (40) başladı.

– Yerlilerin durumu iyi değilmiş, – dedi Rayimbek bazen Bayseyit’in evinde oturup halka: “Ekin eksen ekme olur. Ekme gıda, ekme doymak, ekme bereket” deyip övdük. “Geçmişimiz boşa gitmedi.” Biraz adam “mal kırgın ile (45) düşmanın yemi imiş, söylediklerin doğruymuş” deyip mutmain olup ekin ekme [232] başladı. Daha iyisi bu adamların, benim gördüğüm yerlilerin vaziyetini, hâl ve ahvalini gözüyle görmedikleri pek güzel oldu Beke. Eğer bugünkünü görünce yarınkine güveni olmasaydı, “öyle yapan ikinci olayım” diyerek vaz geçip de gitmesi ihtimal idi. (5)

– Kurdun dolaştığı avlunun durumu nasıl olacaktı, Rayjan?! Düşmanın müdahale ettiği yerlilerin vaziyeti de ondan aşağı kalmaz, – dedi tıknaz ve toparlak güçlü vücuduyla dönerek Rayimbek’in yüzüne bakan Bayseyit bardaktaki katıksız kara çayı yudumlayıverip: (10)

– Doğru, Kalmuklar çiftçilerin kendi bulduklarını kendilerine nasip etmeden, ağızlarından çekip götürürdü. O vaziyetten haberim var, – deyip Rayimbek doğru bulduğunu müşahedeyle baş sallayıp onayladı.

– Şimdi ekin ekse, yetiştirdiğini diğerinin rızıkına el koymayacağına inanır mı, kısacası?

– (15) Bu çiftçiler inansa da eker, inanmasa da eker. Emeğimizin mahsulü yabancının ağızına nasip olurmuş deyip oturmayla karın doymaz elbette. Bundan dolayı kendisine güvendikten sonra yeri işlemeye başlar. Hububat olgunlaştığında Şamal Han’ın vergi toplayıcıları da çuvalların ağızını açıp, hazır bekliyor. Bir defalık almayla yetinse (20) iyi elbette, maalesef iki üç defa alıyor. İsteyip alıyor, zorlayıp alıyor, vurup döverek horlayıp alıyor...

– Bayseyit yerli çiftçilerin başındaki ağır vaziyeti acı acı anlatacaktı. Esenbek sözünü kesti:

– Benim bildiğim Kalmuklar ekme yemezdi, bu yüzden ekin (25) de ekmezlerdi. Şu Kazaklardan hazır buğdayı, arpayı toplayıverir, onu niye öyle yapıyor acaba? – deyip o taaccüp ederek sordu.

– Yapma ya, ey Esenbek, senin bilmediğin bela yoktur diye düşünürdüm, gerçekten bilmeyip soruyorsun, yoksa mahsus mu soruyorsun? – deyip güldü Rayimbek. (30)

– Oy, hey batır, can sıkıntısından mı soruyorum zannediyorsun? – deyip Esenbek kızarıp kaldı. – Esenbek kardeşim, Kalmuk’u söylüyorsun, hangi Kazağın ekmezsiz yaşayamazdı? – deyip Bayseyit şakacı tavırlarıyla da gözünü kısarak gülmüseddi. – Kazak için, Kalmuk için et olsun (35) yeter değil mi?! Hayatın kendisi ekmeği öğretmiş, lezzetini tadanlara ondan büyük taam yok. – Kalmukların Kazak gibi arpa buğdaydan az faydalandığı doğru. Böylece vergi toplamaya doymayışının sebebi bu, onu aşır öte

taftaki komşusuna aktarır. Karşılığında ondan Kazak’a karşı kullanacağı silah (40) alır. Deminki “top”, “mancımık”, “kuvvetli tüfek” deyip gayretimizin çoğu şu arpa buğdayla mübadele yapıp alınan silahlar, – deyip Rayimbek kendi bildiğini izah ederek anlattı. – Yine de ekmeğin kadrini her halk artık anlamaya başladı. Geçen sonbahardaki bahçe arklarını kazan Kazaklar ile cellat çerilerin (45) arasındaki kavga ekmek için yapılan münakaşadan doğmuştu. [233]

– A, öyle mi?! – dedi Rayimbek Bayseyit’in sözüne taaccüp eden bir hâlde.

– İşin aslını açıkça söylesenize!

Şamal Han’ın tutsak Kazaklara ark kazdırmaya başlayalı iki üç yıl oldu. Onların içerisinde yerlilerin de adamları (5) vardı. Ark kazanların işleri insanın dayanamayacağı kadar ağır oldu. Güneşin doğuşundan batışına kadar nefes almadan çalışmış. Her üç adama bir silahlı çeri nöbetçi koyuldu. Üstleri bel ortalarına kadar çıplak. Açlıktan bitap düşüp işte hamlik gösterenlerin arkalarına çeriler ellerindeki kayış, kamçı gibi şeylerle, (10) kayın çubuklarıyla çalar. Zaten güneş yakıp bakır gibi kızarak çatlayıp giden tene kamçı değdiğinde şıp şıp kan çıkar.

Yerliler çoluk çocuklarından ayırdığı bir lokma ekmek veyahut bir tuluk ayran, tarhana çorbası getirirse, onu nöbetçi çeriler çekip alarak yiyip içiverirler. (15)

Moğollar tutsakları iki ayaklı hizmetçi, yük hayvanı kabilinden sayarlar. Yine de hayvanların karnını doyurduktan sonra alıp iş yapmaya koşarlar muhakkak, esir Kazakları ise bazı günler bir parça azık tattırmadan çalıştırır.

Ark kazdırıp, su taşıtırıp, ekin ektirme şeklinde Şamal Han (20) sadece son iki üç yılda ele almıştı. Moğol Prensi’nin “Zunğar hanları ile bahadırları, şövalyeleri mütemadiyen konup göçülen mekanda ekin ekmeği ele alsın” denilen emiri sebep olmuştu. Prens Ğaldan Seren’in bu emrinde bir önem var.

Bu gün yukarı İle boyundaki Talkı geçidinin önüne (25) sağlam bir şekilde yerleşip yerini alarak esir düşen Buharalı bağbanlara ekin ektirerek bağ, bahçe düzenlettirmiş, böylece bunun yararını görmüştü.

Şamal Han da aynı şekilde yapmayı düşünüp esir Kazakların kan, göz yaşını akıtmaya başladığında, onu Tanrı hoş görmedi galiba, kısacası hayırlı olmadı. (30)

Bir gün ark kazıp duran esir Kazakların birine yerlilerden yemek gelir. Gün boyu aç olmaktan kemikleri kurumuş bahtsız ilk önce çevrilerek pişirilen sac ekmeğini birden yemeye başladığında, nöbetçi çeri koşarak gelip kamçıyla vurur ve “ekmeği at” deyip haykırdı. Öldüm, öleceğim dediğinde (35) zorla ulaştığı ekmeği atıversin mi? Kulak asmayınca akabinde onun elindeki ekmeği çekip almak için çeri hücum verdi. Esir gövdesine basarak tutup vermiyor. Tekrar çerilerden yiğit baskına gelip göğsünden ittirerek atıverdiğinde nöbetçi ensesinden yakalayıp kazılan kanalın içerisine sırt üstü düşdüğü sırada boynu (40) kırılıp canını teslim etti. İkinci bir nöbetçi gelip deminki er yürekli yiğide mızrağını sapladı. Vaziyet böyle iken hisimla intikamın son noktasına ulaşan, ciğerleri yanıp duran bir çok esir nöbetçilere bir vücut gibi hep birden saldırdılar. Bir çeriye üç dört esir düşen tutsakların her biri kendilerini takip eden nöbetçileri kazmayla, kürekle (45) teker teker vurarak öldürüp silahlarını çekip alıyor. Otuz kadar [234] çeriye o anda öldürdüler. Ölen on kadar Kazakla beraber derinlemesine insan boyunu ölçmeden büyük kanalın dibine attılar ve toprakla gömüp giderler.

Elli kadar adam bölünüp ikiye ayrılmadan yaya olarak koşarak, (5) arası altı yedi kilometrelik mesafe kadar yokuş aşağı yerdeki yerlilere geliyorlar. Onlar toplanıp, silahlana kadar arkalarından patır kütür koşup, Azrail gibi öfkeden gözlerini çevirerek çeriler de ulaşır. Silahsız Kazakları kan revan içinde bırakırlar.

– İşte, günahsız yerlilerin kanını su gibi akıtarak, (10) yüz kadar adamın elini ayağını bağlayıp götürerek, İle’ye yünlerini yıkamak için batırılıp çıkartılan koyun gibi daldırılıp çıkartılmanın da sebebi şu ekmek davası, – deyip Bayseyit sıcak günde kara çayı şapırdatarak yudumlayıp, bizzat kendisinin şahit olduğu olayı ayrıntılı anlattı.

– Öyleyse ekmek için bizde var gücümüzü ortaya koyalım, (15) – dedi Rayimbek Bayseyit sohbetini dikkat ederek dinledikten sonra.

– Fakat kan dökme yoluyla değil, ter dökme yoluyla. Emeğimiz hiç kaybolmaz.

– Yerlilerin durumunu görünüz işte, yiğitler. Perişan olan yüzden fazla ev. İşe yarayan adamlar her evden (20) de bulunur. Bazılarının evden ikişer üçer çıkıp kalması da mümkün. Bizde yalnız yük hayvanı ne yazık ki eksik. Yer kabuğu kalın. At toynağından başka hiçbir şey değmediğinden çimin dayanıklılığıyla sertliği boynuz gibi dense de yalan olmaz. Bu sebepten bir pulluk yeterli, sadece bir at çekmeyle toprak başından sonuna kadar dayanmaz. Eğer (25) her eve ikişerden olsa o zaman dinlendirerek toprak sürmek kolay olurdu, – diye Bayseyit o yönünü de hatırlattı.

– Çalıştırılacak at bulacağız, – deyip Rayimbek hemen ikna edecek şekilde cevap verdi.

– Şimdi bizde sığır ile koyundan, at çok, kısrak ile taydan beygir çok. Çerinin soygunculuk-ta bindiği kısa boylu (30) doru atlarını şimdi çifte koşalım; aslı da böyleymiş. Siz Kalmuğun başka malına el koymayıp, yalnız altındaki atlarını getirmiş gibisiniz, – diye Bayseyit bol ölçülü iri vücudunu tamamıyla kıpırdatıp, takırdatarak kahkaha attı. (35)

– Biz Kazağın: “Perişan olana karşı kırbacı bileğe alma” denen vasiyetini örnek aldık, Beke. Savaşta ele geçen atı, katırı almak ise; o askeri metot, – dedi Esjan da sohbetin gidişatına göre söze girerek.

– Biz her istiladan sonra alsak bir defa Kazak’ın Kalmuk’a (40) giden öz malını geri almış olurduk. Hâlen onlardan birini bile elimize geçiremedik... – Esenbek ellerini sallayıp kızarak konuştu. Dönüp gelerek tartışmanın düğümünü tam şimdi zamanında, gün geçirmeden çift sürmeye getirdi. Bayseyit’in evinde (45) anlaşılan Rayimbek, Esjan, Berden, Oljabay ve Esenbekler Bayseyit’le birlikte işi bizzat kendileri başlattı. Bunların başlattığı işe [235] hayatında pulluğun sapını hiç tutmamış. Yüzden fazla ev sahipleri gelip katıldı. Kimilerine tek, kimilerine iki adama bir pulluk düştü.

Her ailenin ekin ekecek yerini Rayimbek ile Bayseyit atla (5) gezip tespit etti. Böylece eskilerde ataların ayağının değdiği yere ekin ekip, bağ bahçe yetiştirdiği bölgede bin yıldan sonra yeniden ter döktü. Kokusu etrafa dağılan kuvvetli, verimli kara, saç gibi kıvrım kıvrım toprağına kıp kırmızı tohum serpti. (10)

Yeni bir iş olunca ihtiyacı olan şeyleri karşılanmaya çalıştılar. Dura kalka yürüyüp birazcık gecikse de nevrusun sonunda başlayan iş baharın sonunda arzu edildiği gibi bitti. O başta amaçlanandan daha fazla yere tohum serpildi. (15)

– Şimdi serpilen tohumların çoğalarak çıkıp, büyüyüp yetişmesi için gökten yağmur bekleyecek miyiz? – dedi Rayimbek yeri sürüp tohum serptikten sonra.

– Yağmur yağsa iyi, önümüzdeki günlerde şâyet yağmayı verse emeğimiz boşa gitmez mi?

– Yağmur yağmazsa tasaddukta bulunup gökteki Tanrıdan niyaz ederek (20) isteriz, – dedi Esenbek. Onun bazen şakası gerçek gibi, gerçeği şaka gibi olan zamanları var. En son bu söyleneni herkes kendine göre yorumladı. Ancak ekinciliğin ne olduğunu bunlardan önce görüp öğrenen Bayseyit sadaka verip yağmur duası etmektense, ter döküp, sular akıtmak daha (25) güvenli olduğunu düşündü. Öyle yaptı ve:

– Ne düşündüğünü biliyorum, Rayimbek, – dedi. – Huda bilir, Kalmuğun başlattığı göleti biz tamamlasak mı diyorsun.

– Öyle yapsak ne olur. Kim başlatsa da zararlı olanını almayız, faydalı olanını da atmayız. Bizim ekinciliğimiz de, ekincilerimiz de (30) bununla sınırlı kalmaz. Bu yıl emeğimiz yansa da gelecek sene saflarımıza gelip katılanlar çoğalmaya başlar...

Yeni işi becersek deyip öne düşüp giden adamlara bu işi başlatmak kolay gelmedi. Birisi doğru, lüzumlu diye düşünüp (35) makul görse, bir diğeri aksini söyler, tersine çeker. Nihayet Şamal Han yapmağa başladığı göleti dört bir yana genişleterek işi neticelendirmeye giriştiler.

Kazısı daha yeni başlayan ark, Almatı yöresinin tam ortada olduğundan ötürü ekin de onun suyuyla sulanmaya (40) müsait hâle gelip uzunlamasına dağın eteklerine doğru akıtıldı. Şu ülkeyi nasıl edip bayındır hale getireyim diye uğraşıp duran Şamal Han ile Kaskelen ekinciliği muvakkat olarak değil, daimi olarak yapmayı düşünmüşler gibi. O en evveli hızlı bir şekilde kanal kazdırmaya başladığına bakılırsa, onun işe koştugu adamların sayısı (45) da çok. Bununla birlikte yapılmaya başlanan göletin [236] mecrası geniş, beş altı ayak kadar, dibi derin, tabanında duran atlı kişinin tepesi zar zor görünür.

Rayimbek onu bir parmak bile küçültmeden, üstelik genişleterek derinleştirmeye devam ettirdi. Göleti kazmaya bu yıl ekin eken adamların hiç biri geri kalmadan (5) katıldı. Bazen bütün yiğitler, gençler toplanıp düşmanı kovarcasına kazsa, bazen de ikiye bölünüp bir gün arayla vardiyalı kazardı.

Bu defa iş Şamal Han zamanındaki gibi tutsak Kazakların zorlukla, güçle isteksizce yapılan emeği değil, “kendi iyiliği için”, “top oynayan gürbüz çocukların gamı için” gönüllü, (10) arzulu, samimi adamların emeği verimli oldu. İş yapanların yemek kıtlığı çekip, açlıktan kıvrınmadı. Nöbetçi çerinin kamçı vurarak ensesinden tutmadı. Böylece büyük emeğiyle, gönül rahatlığıyla kazanılan uzun ark sonbahardaki mahsul harmanına kadar batıya doğru hızlıca ilerledi. (15)

Ark kazılıp bittiğinde başına mor koyunu kurban adayıp oba halkı, daha çok büyük hayırlı işin neticelendirilmesini kutlayıp, onu sevinçli bir ziyafete dönüştürdüler. Kurban kesme töreninde Rayimbek ayağa kalkarak:

– Ey halkım, yeni doğan yavruya ad koymalı elbette, bu göletin, (20) bahtlı yavrunun, bahtlı çölün susuzluğunu kandıracak güçlü nehir mecrası, bereketin başı olur artık. Bundan sonra buna da ad koyalım! – diye ortaya fikir attı.

Kıvanç ve mutluluk içinde oturanların hepsi:

– Doğru, doğru! (25)

– Ad koymalı! – deyip iştirak ettiler.

Herkes her türlü ad vermeye başladı: Biri “Almatı göleti” adı makul gördü. Diğeri “Azat göleti” diyelim – dedi.

– Buna önderlik yapıp, halkı heveslendirip gerçekleştiren Rayimbek değil mi, öyleyse Rayimbek Batır’ın adıyla (30) adlandırılalım, – denildi. Ona Rayimbek’in kendisi karşı çıkıp “Azat gölcük” denilene katıldı. Dönüp dolaşıp Rayimbek’in söylediğin karar kılınp “Azat göleti” adını verelim denildi, sonra umumen yavaş yavaş “Azat” adı unutulup “Rayimbek göleti” diye adlandırıldı ve halkın ağzında o şekilde kaldı. (35)

Şimdilik bu kanaldan su akıtılmadı, çünkü yağmur, sel bol oldu ve ekin susamıyor, bütün bodur her şey uzayarak salınıp, deniz gibi dalgalanıp büyüdü.

Bu yıl ekilen buğday ile darı idi. Buğdayın içine giren tayın, kulunun sırtı görünmez oldu. Çiftçiler kendi ekinlerini (40) tek başına biçmeyi bitiremeyeceğini anlayınca, öğrenile gelen âdet ve usule göre iki üç defa imece yapıp, yayladan inen gençleri yardıma çağırıldı. Ekin biçip harmanda mahsulü temizlemeye el atanlar da nasipsiz kalmadı.

[237]

IX. – BÖLÜM ELÇİ

Rusya’nın padişahına elçi gönderme imkânı ancak şimdi ellerine geçti. Bir yıldan fazla hanlık merkezindeki Küçük Saray’da devam edip süren görüşmenin, meclisin düğümü çözülecek konuma geldi. “Bütün konuşmaların temeli (5) bir, ecdadının babası Maykı Bey” olduğunda bu sefer tamamıyla sözün dizginlerini elinde tutan Töle Bey idi. Ancak şu Töle’nin tuttuğu dizginleri inatçı batırlar başka yönlere çekerek şüphe ve tereddütlere yol açtılar. “Han olsun, hanın söylediği kanun olsun” deyip “Yedi Yargı’da” gösterildiği gibi, ferman (10) buyuracak hanın yokluğundan olmalı, akla riayet etmeyip, hükümdarlara itaat edip alışkanlık haline getiren kudretli beyler ile haysiyetli hâfızlar, sağlam batırlar büyüklük gösterip müşahitlik yaptı. Neticede görüşme, meclis ortak bir çözüm bulamayınca çok uzadı. Sonuçta sözden ortaya çıkan tek bir şey idi. O “Rusya’nın padişahına (15) el uzatıp himayesini almak için ricada bulunalım.” Bunu öne süren Töle Bey’dir. Ancak toplantıdaki cemaat ikiye bölünerek, bir sözü iki tarafa çekerek çözülmeyen bir noktaya getirdiler. Sözün bir başını Töle tutarken diğer başı Tuyak Bey’e dayandı. Töle’nin tarafındakiler: “Rusya’ya iltihak edelim” deyip inatlaştı. İki taraf da “iltihak edelim” (20) ile “iltihak etmeyelim” millete gelecek faydayı, zararı tetkik edip incelemeye, araştırma ve tartmaya vakit geçiyordu. Toplantıya katılan milletin ileri gelenleri, kadirşinaslar iyilik için geçip giden zamana üzülmediler. Tekrar Töle’nin grubundakiler bu kadar müşkül meselenin çözülmesi yerine kör düğüm olup gitmeseymiş deyip dilekte bulundu. (25) O Tuyak Bey’in grubundakiler ne kadar inatla münakaşa etse, şu grup “iltihak edelim” şeklindeki talepten, arzudan vazgeçer diye ümitlendi. Bunun için de onlar “iltihak etmeye” sözle de, işle de elden geldiği kadar mâni oldu.

– Çevremiz düşman. Moğola bağımlı olup ağızımızdakini (30) bölerek verip, vergi ödeyerek oturuyoruz. Bütün Kazaklar el ele verip bir kişinin komutası altına verip “Al, özgür et şimdi halkı, vatani” diyerek Ebilkayır’ı ata bindirip göndermiştik, onun galibiyeti istikrarlı olmadı. Kazakistan’ın yarısı halen Moğol tarafında bulunuyor. Şimdi kimden ümit, kimden hayır bekleyelim?! (35) Kazakta ne çok; bey çok

dersiniz, ancak şu beye iktidarın hepsi elinde mi?! Kazak'ta ne çok, batır çok dersiniz. Ancak şu batırların eline bütün dizginler geçtimi mi?! İşte, tek başına batırlar cesaret gösterip düşmanın kimi şövalyeleri ile binbaşılarını, batırlarını yenip, kimi hanlarının dalgalanan sancaklarını yıkıp (40) duruyorlar. Kısa süre içerisinde sadece bütün Jetisuv'u inletip duran Anırakay Han, Şamal Han, Kasgelen, Korday, Boralday gibi [238] bölük komutanı olan batırların, bizim cesur yiğitler tarafından öldürüldü. Fakat onunla Moğol tuğu yıkıldı mı? Moğol prensi şöyle dursun boynumuzdaki Moğol hakanının kendisini bile kovup atamayıp, hanımızı kutlu yerine tekrar oturmuyoruz. Rusya'ya (5) katılalım deyip el birliği yapınca bolluktan değil, omzumuza prens bastırınca şu ağır zilleti alıp üzerimizden atarız denen ümitle el birliği yapıyoruz...

– Söze başladığında Töle Bey hemen “iltihak edelimden” maksat, murat köre baston tutturcasına her şeyi bütün teferruatıyla bir güzel anlatıverdi. (10)

– Büyük memlekete sırtımızı dayayıp otursak öyle herkes gelip gözünü ağartamaz. Arkadaki dağ gibi desteğinden çekinir, – deyip izah etti “iltihak edelimi” destekleyen Koyaydar Bey.

Kendine göre fetvası, kendine ait izahı olan Tuyak Bey onun söylediklerinin hiç birine “doğruymuş” deyip olumlu yaklaşmadı. Tekrar: (15)

– Ejderhanın ağzı büyük, kursağı geniş. Karnı acıktığı gün büyük bir iştahla başını sallayarak birden yutuverdi, – deyip karşı deliller getirdi.

– Yutmaması için yad olmaktansa kadar yakın olmak lazım. Yad iyi yaşatmaz, yakın olan öldürmez, – dedi Kangeldi Batır. (20)

– “Kurt bile zarar vermez yoldaşına” denen sözü halk boşuna söylememiş, – dedi İrskeldi Batır.

– Herkes önce benim dediğim olsun deyip kendi savını kabul ettirmeye çalışır. Rus milletinin etrafında bizim gibi onlarca ufak ulus var. Eğer kendine katmak isterse onların hepsini (25) himayesine alır, bakmak için değil, sömürmek için. Zamanında Padişah Petr “Kazakları bağımlı kılmak için bir milyon som masraf da olsa acımamak gerek” dese o akçesinin cebe sığmadığından değil, ileride faydasını görmeyi umduğundan herhâlde, – deyip Tuyak Bey'e katılanlar kendi izahlarını anlatmaya (30) çalıştı. – Kaşıkla veren kepçeyle alır. Vermeyle dost olmak isteyen yalnız almak için dost olmaz. En önce bir birlerini dara düşüklerinde desteklemeyi, dara düştüğünde güç vermeyi düşünür, – deyip deminden beri Rusya'ya katılalım diyenlerin yandaşı olan Aralbay Batır da kendi fikrini ortaya (35) attı. Sayısız söz ve elvan türlü fikir de ortalıkta dolaşıp dururken halkı azılı düşmanın ağzından, ata yurdunu yırtıcı düşmanın, pençesinden korumak için de olsa, onun çaresine, çözümüne gelindiğinde bir ortak paydada buluşulamadı, angarya işlerle uğraşıldı. Esas maksada gelindiğinde (40) konuşmacılar bağımsız bir şekilde iki tefrikaya böldü ve inat edip durdular. Düşünceyi iyi gerçekleştirmek için kuvvetli sabır ile deve gibi dayanıklı olmak gerekmiş. Töle Bey'in başını çektiği topluluk sonunda hakikat galip gelince biz yeneriz şeklindeki inançla otursa da, Tuyak Bey'in grubundakiler bazen dayanamayıp sınırlarını yatıştırarak, zorla (45) kabul ettirmeyi ister. Öyle yapayım dese de gücünün olmadığını hatırlar [239] ve çaresiz sakinleşir. Öyle yaptı da yeniden hatipliğe başlar. Her yönden argümanlar getirip ispatlamaya çalıştı. Güzel sözden, sanatkârane düşünceden buzun eriyip taşın yumuşadığı zaman geldi. O zamanda birinin söylediğini diğeri kabul etmez. “Katılacağız”, “Katılacağız” (5) sözleri halkın önde gelenleri ile destekleyicileri her bir yöne çekerek inat ederek bir yıldan fazla tartıştılar. Eninde sonunda Kazakların

duymadığı “Bodan” şeklindeki alıntı söz bazen o beyin, bazen bu beyin ağzından, bazen şu batırın, bazen bu batırın dilinden (10) düşmedi. Şimdi birden hep birlikte hücum ederek baş başa, saç saça tartıştılar. Gırtlığını sündürüp boğaz boğaza gelerek göğüs göğse dayanıp amansız bir dövüşmeye dönüştüğünde bazen kızıl gözlü, sinirli batırlar ile kavgacı aşiret reisleri, bir boyda olan bazı beyleri Töbe Bey “sakin ol”, “yavaş ol” diye zorla durduruyordu. “Sabrın sonu, sarı (15) altın” olduğunu lafta değil, uygulamada bilenler salâbetle ele alıp, düşüncesini süzüp, doğru sözler söylese, Karabek gibiler başarılı olacak işin önünü keserek, dengesini bozduktan sonra Töle Bey:

Atadan bala doğsa iyi, (20)
 Ata yolunu tutsa iyi,
 Yüzüne gelen aybım,
 Kendi bilip doğsa iyi.
 Kendisi işi bilmez,
 Bilenin dediklerini kabul etmezse, (25)
 Grubun içinden kovulursa iyi! –

deyip meclisten kovdu.

Bilhassa “halkım” diye içi kan ağlayan Töle gibi beyler ile “elim” diye feryat eden erlerin arzuladıkları emelleri gaye edinip hedefe ulaştırmak hiç kolay değildi. (30)

“Hiç kimseye asla köle olmayız, Moğollarla da cedelleşmeyiz. Mevlâ bu günümüzü bize çok görmesin. “Boynuz ararken kulaktan oluruz” misali Tuyak Bey cemaati bu sefer evvelki dargınlıktan beter bir kavga çıkarmayı başardı. Geçmişteki Turımtay meclisten büyük bir dargınlıkla ayrılan Tuyak Bey (35) ondan daha büyük kavga çıkarıp güç kullanmak için fırsat olsa da tavşan gibi sıvışmayıp kurt gibi boynunu dik tutup heybetlenmek daha evla diye biraz asker toplayıp gelmişti.

“Korkanın burnu yumruklanır” misali iki adam tepesine kamçı vursa, güçlü olanı ağzını açmaz, zayıf olanı yüksek sesle (40) münakşa ederek bağırıp, kutsal ruhlara seslenerek, nara atar gibi devam eden gelen bir âdet Kazaklarda var ya. Şu örfü riayet eden Tuyak Bey: “Töle öne doğru çıkarak ümitlendiğinde haberi olur. Sizler palalı cezam olarak, kavga çıktığında hemen yetişip geliniz” [240] deyip en sağlam askerlerini seçerek bir uçurumun altındabırakıp gitmişti. Esas amacı; dövüşüp, orduyla mağlup etmek değil, “bana destek olacak güvendiğim kuvvetim var” diye göz dağı vermektir. Tuyak Bey’in gizli silahını ajanları (5) vasıtasıyla öğrenen Töle Bey adı uzakta, yakında duyulmaya başlayan Aktanbay ile Jolbarıs isimli batırlarını görevlendirerek seçkin askerleriyle sarayın civarını gözetirdi.

Bundan haberi olmayan Tuyak Bey Töle Bey tarafından baskı görmeye başladığında, “Karabek gibi beni de rezil ederek cemaatten kovacak (10) mı” diye şüphelendi. Bu şüpheyile bir gün önce tayin ettiği adamını yamacın altındaki askerlerine gizlice gönderdi. Yanlış bir dava olduğunu bilmeden yanıp tutuşan delikanlılar “hareket başlasın” diye haber geldiğinde tam bir ata düşmanından oç alırcasına silahlarını çekerek saraya doğru saf düzerler. Sarayın (15) etrafında yürüyen muhafızların da beklediği buydu, beraber üçer dörder çoğalarak önlerine çıktıklarında, Tuyak Bey’e karışanın soyunu kuruturuz!” deyip neşe ve coşku içinde gelen yiğitler atın başını nasıl çevireceğini bilemediler.

– E, yolunuz açık olsun! Kimsiniz? Nere koşturup (20) gidiyorsunuz? – diyerek Aktanbay hiçbir şey bilmiyormuş gibi yaparak grubun önüne geçip gelmenin sebeplerini sordu? Beyi düşman ortasında

kalmış gibi aceleyle koşarak gelip duran kalabalık adamlar, üzüntülerinden konuşmadan birbirlerine baktı.

– Hey, nereye gittiklerini niye söylemiyorsunuz, ha?! İşte ben (25) söylemeseniz de bilirim.

– Biliyorsun söyleyiver, hani?! – deyip grubun önündeki sedir bıyıklı açık sarı renkli Aktanbay’a dikilerek baktı.

– Söylesem siz hanın sarayına gidiyorsunuz. Orada sırk gibi Lama-Dorjı olduğunu düşünüyorsunuz.... (30)

İş çıkmaz hâle geldiğinde Aktanbay’ın kendisi hiç çıkış yolunu gösterdiğinde sevinerek giden grup onun sözünü bitirmesine izin vermeden:

– Doğruyu söylüyorsun... – Sen hepsini biliyormuşsun ey?! – Bizim devletli hanın tahtına oturmuş Allah’ın belası Kalmuk prensini (35) kovalım diye geldik! – diyerek onlar da yalancıkta şaşırılmış gibi yaptı. – Öyle olsa Lama Dorjı’nın karargâhı şu tarafta. İşte, oraya gidin. Önce onun karargâhını çevirin. Sonradan biz de yetişiriz, – diyerek Aktanbay kamçısını rast gele (40) oraya buraya salladı. Ötekisi yalan olsa da bu seferki gerçek olur diyerek düşünen grup oraya doğru önce gitmek istemedi. Şimdi nasıl bir bahane bulup hemen dönüverelim acaba deyip birazcık düşündüler ve: – Makul, biz ordumuza biraz daha asker katalım, çoğalalım, – diyerek atın başını geriye çevirip hızla uzaklaştılar. (45) Onlar gittikten sonra Aktanbay: – Kendi kendini gözdağı vermeye geldiğinde geri çekilmeyenler [241] düşmana geldiğinde donup kaldığını gördün mü?! Ey, sevgili Kazak’ım ey! Aşiretinin onurunu ulusun onurundan yukarda tutan âdeti ne zaman bırakacaksın?! – deyip üzülerek başını salladı.

– Kendilerini rahat bırakmayıp burunlarını kanatıp göndermeli. (5) Jolbarıs yumruğunu sıktı. – Bizi Töle Bey burunlarını kanat diye göndermedi, tutuşup gelen alev olsa söndür diye gönderdi. O; saraydaki mecliste anlaşma yollarını bulmaya zemin hazırlama anlamındaki sözler, – diyerek Aktanbay sabırla anlattı. (10)

Tuyak Bey canı sıkıldığı zaman ayıbı bırakıp taraftarlarının yanına koşup geldiğinde ne kadar nara atsa da kendisine iştirak eden bir Allah’ın kulu olmadıktan sonra “Yayanın tozu çıkmaz, yalnızın adı çıkmaz” dedi ve kabullendi.

Şimdi padişaha gönderilecek elçiyi tayin etmeli. Buna “kim layık, kimi gönderelim?” safhasına gelindiğinde çoğu çekindi. (15) Üstelik “ben gideyim” deyip talipçisi olanlar da çıkmadı. “Falan gitsin” deyip tartışanlar çıktı. Kimileri “elçiliğe layık” diyerek ismini zikrettiği adamlarının sahip olduğu üstün hususiyetleri söyleyip meşgul oldular. En iyisi: “Elçinin” yerine getireceği vazifeyi üstün körü dinleyenler (20) “bizden biri gitsin” deyip kimse kendi tarafına çekmedi. Eğer o da bir makamdır deyip düşünselerdi “ben gideyim” deyip, hiç olmazsa “filan büyüğümüz gitsin” diye aşiretine düşecek faydadan nasibini almaya çalışır, kim bilebilir. Öyle olmadığından da söz konusu yerde elçiliğe aşiret vekilini değil, ulus, halk vekilini seçtiler. En önce “o kim olmalı?” deyip adını söylemeden, “nasıl (25) olmalı?” diyerek sahip olması gereken haysiyetlerini belirttiler.

“Kendi içimizde de diliyle taş yaracak adam aramızda kalıp, taşla baş yaracak yaramaz gruptan kovulmuyor değil mi?! O yabancı memlekete gidecek elçi yaka yırtmak için gitmeyecek. (30) Bir birinden uzak duran, birinin yüzünü çok sık görmeyen, birinin dilini biri anlamayan, birinin dinine biri inanmayan iki milletin arasına arabulucu olmak, inandırmak, razı etmek, barıştırmak denkleştirmek için

gidecek. O köyün içindeki kavga dövüş için hakimlik yapmak değil. Uzağı yakın, yakını dost edecek büyük bir iştir. Kas katı kesilmiş (35) buzu eritip, akan suyu geri çevirmek için meşeyi eğip, taşı çatlatmak için gidecek. Bundan dolayı elçi olacak adam yumuşak dilli, keskin zekâlı, dağ kartal gibi tuttuğunu koparan, yılan gibi akıllı, ipek kadar yumuşak, demir gibi sert, kartal gibi kahraman, aslan kadar heybetli olması şarttır. O belirtilen şartlara uyan adam seçilirken şu isimler; Kangeldi, (40) Aralbay, Iriskeldi, Bölek, Rayimbek batırlar üzerinde duruldu.

Üstelik daha da ayırarak savaşçı yönüde hatırlandı. Adı geçen adamların yarısı geride bırakıldı. Aralbay ile Iriskeldi Rus padişahına, Rayimbek ile Bölek Moğol prensine gönderilecek şekilde tayin edildi. [242]

Rusya'nın kadın padişahı Anna İyoannovna'ya barışmak için Ulu Yüz'ün batırları adına metni bu şekilde yazılan bir mektup hazırlandı. Ekselanslarına selamname.

“Memleketimiz uzakta olsa da büyük merkezin (5) sultanları, beyleri ve batırları adına Koyaydar Bey, Töle Bey, Kangeldi Batır, Satay Batır, Bölek Batır, Ulu Yüz Kazakları Rusya'nın himayelerine almalarını yüce makamınızdan rica ediyoruz.” Bundan başka ricalarımızı iş bu mektubu götüren Aralbay Batır ile Iriskeldi Batırlar sözlü olarak (10) ulaştırırlar.

İmzamızı atıp mührümüzü basıyoruz.

Tuyak Bey'in başını çektiği karşı grup sonunda Rusya'ya katılmak için anlaştık dese de bu mektuba imza atmaktan imtina ettiler.

İsteğiyle gelmezse gücüyle kabul ettirmek yanında itin ava yaramayacağı ile (15) aynı şey diye düşündü. Bu şekilde başarılı anlaşmayla biten bu olay için Tölege:

Tefrikaya düşen akraba,
Büktü belimi! – diye harap bir vaziyet ile, –
Canına batarsa bilirsin, (20)
Kıymetini sağlığını.
Halkın param parça olsa bilirsin,
Azabı ile kahrını,
Çekememezliğin, düşmanlığın! –

diye doğaçlama bir destan söyledi. (25)

Elçilere onlarca yol arkadaşı, seyis koşup, yüzlerce at gönderip ve daha başka hediyeler yüküyle şatafatlı bir şekilde hazırlatıp gönderildi.

Padişaha da, Prense de elçiler aynı günde çıkıp, aynı istikamete doğru yöneldiler. Çünkü, Rusya'ya gönderilecek elçiyi uzun boylu (30) Lama Dorji bilmiyor. Hepsini de Moğol Prensi'nin ülkesine gidiyor diye düşündü. Eğer Rusya'ya da elçi yollandığını bilse, var gücüyle engel olmaya çalışırdı.

İle'yi aşip Talkıdağı ülkesine ulaşınca kadar yol boyunda nice han, nice Moğol bahadırları, komutanları oturuyor binlerce askeriyle. (35) Şunlar elçiliğe engeller kurup düşmanlık yapmasın deyip Lama-Dorji sınırına kendi adının yazıldığı mühür basılan sarı sancağını Bölek Batır'a kefillik alâmeti olarak göndermişti.

Bir yılı aşkın hareketsiz günler geçti. Çoktan beri istediği arzusu yerine gelmeye başlayan Töle Bey bugün bu arzuya tam (40) ilk adımın atıldığına razı olup “üh!” diyerek bir derin nefes alıp sakin uyuduğu gündü. Erkenden kalkıp, [243] avluya çıktı. Bozkırda buz kesen bir ayaz var. Hava açık, lekesiz gök yüzü masmavi olup parlıyor. Çok uzaktan ağararak duran ak şapkalı dağ zirveleri görünüyordu. Bitirilmiş iş ile çıkan güneşin parlayarak açılan neşesi (5) katılıp Töle'nin canına can katarak gönlüne bir ferahlık geldi. Ucu bucağı görünmeyen ıssız sahradan renkten renge giren vadiye gelircesine adamın o anda kendi kendine sevinip, efkârı dağıtarak vücudu rahatlatan o hali yok mu. Töle de öyle yapıp avlu içinde iki elini ardına bağlayıp, ileri geri volta atıp, hatta inleyerek, burnundan (10) sakin soluyarak gezinirken tıkırdatılarak kapı vuruldu.

Nöbetçi olan askerler gidip kapıyı açtı. Öbür tarafta iki yalın atlı görüldü. Onlardan biri derhal attan atlayarak inip, mızrak tutarak duran nöbetçiye yaklaştı ve ötekisi atı tutarak dışarıda bekledi. Nöbetçiyle fısıldaşan adam, ondan ayrılarak yakınlığa ve Töle'yi (15) görünce selam verdi. Kıvırtılarak bükülmüş olan nâmeyi sundu.

Töle mektubun buklesini acele etmeden açıp, önce baştan ayağa göz gezdirerek bakıverdi.

Mektup Jolbarıs Han'dan imiş. Beyin ondan sonra çatık alını açılıp bıyığı gülümsedi. (20) Han mektubunun bizzat kendisinin olduğunu tanıtmak için Arapça karalayıp epeyce söz yazarak hitamına mührünü basmış: “İki bin askerle geliyorum. Göndermiş olduğun selamını aldım. Şimdi bütün piyaden hazırlanıp önüme gelsin. Buluşacağımız yeri, mektubu getiren adam söyleyecek” demiş. Geri kalanı haberci (25) şifahen beyan etti.

– Ebilkeyir Han ile Taylan Batır'ın komuta ettiği bin gönüllü asker gelip katılacak. Bununla Jolbarıs Han'ın yönetiminde üç bin asker olacak. Sizin taraftan en azından dört beş bin gönüllü asker katılsa Lama Dorjı tümenini param parça ederek Taşkent'i (30) geri alırız. Şehre yakınlaşarak akşamleyin basıp gireceğiz, – deyip hanın harekât plânını bildirdi.

– Dos doğru mu geldiniz, veyahut saraya uğrayıp mı geldiniz? – diyerek Töle ulğa sordu.

– Evvela saraya uğradık. Orada asker mi, nöbetçi mi, (35) birileri varmış, sonra sizin evi sorduk.

– Ee, – dedi bey pek mânâ veremedi.

– Makul, işe uygun! Hepsi de hayırlı olacak. Han gam yemesin. Piyadeleri Savrık Batır komuta edip yarın akşam Han'ın söylediği yerde hazır bekleyecek. Lama-Dorjı kendi karargâhında. Onu ben takibe alırım. (40)

Ulak oyalanmadan dönüp gitti.

Töle sabahki çaydan sonra hemen işe girişti. “Kangeldi'yi göndermeyip Merkeze almam iyi oldu”, – diye düşündü. Öncelikle onu çağırarak beraberine Aktanbay'ı katıp Savrık'a gönderdi. (45) – Piyadelerin gruplarını çoğaltıp göze çarpmayacak şekilde azar azar [244] bölük bölük yığarak bir yerde birleştirin. Toplandıktan sonra beş yüz kadar yiğidi yanınızda yürüterek kendin de o zaman gel. Lama Dorjı'nın karargâhını kuşatarak kendisini esir almalı, – diye Töle yapılacak işi saptamaya başladı. (5)

Töle Bey bu gün yalnız. Kapı ile köşe duvarı arasında at koşturacak kadar geniş odada bir kendisi, çaprazlamasına yürürken et pişecek kadar vakit geçti. Bazen sakince, bazen meşgaleli. Uzun süren sakinlik sona erdi, yorucu hayat dünden itibaren tekrar başladı. Bu ayak altında ansızın (10) ortaya

çıkan iş değil, şüphesiz. Böyle olması için kendisi doğrudan doğruya çaba göstermişti, bütün gücünü, cesaretini verdi. Şimdi ise o işin başarılması için kontrol etmekte, neticesini beklemekte.

Bekleyişin de ümidini kestiği zaman çokmuş. Adamın duygusuna, düşüncesine tesir edecek her çeşit türü olduğunu bey iyi bilir. (15) İyiliği ummak; gönle mutluluk ışıklarını saçar. Neşe, sevinci doğurur. Kötülük beklemek; kaşa, alna üzüntüyü yerleştirir. Zihne de, bedene de ağır yük düşürüp enerjisi alır. Hem böyle hem öyle olabilecek, usturanın keskin tarafındaki sallantıda olan olayı beklemek, hepsinden daha fazla (20) belirsiz korkuyu doğurmuş. Ne tarafa döner acaba diye ümitle şüphe birlikte gelip çarpışınca “hayırlı yöne dönsün!” şeklindeki dileğin daha baskın olacağı bu sefer her zamankinden daha fazla sezinen bey ne kadar sabrını muhafaza etse de mağrur büyüklüğüne sığdıramadı. (25)

Bozkıra, kapı tarafına kulak dikip ara sıra bakıp durdu. Evin içi sessiz sedasız. Sinek uça vızıltısı işitilecek bir sessizlik, sükûnet var.

Haftalar, aylar geçip, yıl boyu süren Küçük Saray’daki uzun uzadıya yapılan meclis görüşmeleri, atışmalar, tartışmalar zar zor bitip en sonunda (30) neticeli anlaşmaya da imza atıldı. İş bitip (söze son nokta konulduğunda) “uh!” deyip halk derin bir nefes çekti. Sonra bu eve gelip, ziyafet çekerek, dualar ederek dağıldılar. Şu andaki bekleyiş içinde olduğu zaman, o da aklını meşgul ediyor. Tesiri halen gönülden göçüp gitmemiş olan o günlerin olayları göğüste deprenip göz önüne (35) canlanmakta. Sondaki konuşmanın sesi ile sedası da kulaktan gitmez...

– Şu bizim Kazak halk ne kadar hatipliğe düşkün bir halk?! – diye bir an düşündü.

– Heceleyerek konuşup, şakımaya başlayınca sanki düz yolda kahverengi deve yavrusu misali tırıs yürür! Şimdi sen söylediğinde süt gibi pıhtılaşmış, kurşun gibi sakın olan (40) yurdu bekleyip çağrıldığı anda ise dağılıp saçılınca ne yaparsın!”

Doğru, söz taşkımindan derya dalgaları yere ulaşıldığında feraseti çare, çözüm kollayıp, maksadını aşmadan durdurmak için kişiye

[245] deve sabrı gerekirmiş şüphesiz. Evet, öyle de oldu. Ancak bundan sonra arzuladığı hedefe ulaştı. İstenilen yere mektup gitti. Yaman mücadele; kıyamete kadar süren söz düellosuyla ulaştığı bu günü Töle hiçbir zaman aklından çıkartmayacak. (5)

Böylece can feda edip dilbazlık yaparak boğaz boğaza münakaşa edenlerin kavgalı, gürültülü seslerinden, bağırarak cevap veren karşı iddialaşmalarından bizar olan kulak üç günden beri harap olup sükûnet buldu. İşte şimdi, kulağa sessizlik çökse de düşünceye sükûnet yok, bir odada yalnız başına kanatlı hayalleriyle dört bir tarafı fır döner. (10)

Bey odasının içi mütevazı. Tabanda kapı ile baş köşeye kadar döşenmiş türlü renklerde üzeri yeni işlenmiş keçeden halı. Kapının iki yanındaki duvarda koç boynuzu oyulmuş, desenli keçe dokuma. Evin baş köşesinin önünde kadife kilim. Kilimin üstünde kalınlığı bir karış pamuk döşek. Döşegin üstünde benekli renkte pars derisi serili. Çift pencerenin karşı tarafındaki örtülü duvara (15) yaşlı büyük dayalı döşek. Onun ayak tarafında çok askılı, gümüşle kaplanmış vestiyer var. Vestiyerin bir askısında kunduz derisinden bir şapka, diğer askısında kınında duran hançerle yassı kayış kemer asılı. Her köşede, ayrıca baş köşenin önünde de büyüklüğü bir ok boyu, üç dallı büyük meşe şamdanda mumlar ışılıyor. (20) Onların aydınlattığı ışıktan neredeyse tabanda iğne dursa görünür gibi. İki dağ arası kadar geniş

odanın içinde onların dışında göze çarpan hiçbir şey yok. Güney taraftaki duvara uzakça duran çift pencerenin kanadı sert bir şekilde kapatıldı.

Töle Bey ay batıncaya kadar avluda yürüyüp etrafı karanlık sardığı (25) vakitte eve girdi. Şimdi vakit gece yarısı. Uykuyu düşünmeye fırsat yok. “Ta orada geliyor, işte geliyor” merak içinde.

Böylece “işte mişteyle” yeni yılın geçip gittiğini bey bile fark etti. Böylece yıldan fazla bir vakit uzayıverip, deve doğum sancısıyla dünyaya geldi, öylece son padişaha yollanan altı üstü (30) bir kaç ağız söze Töle kum içinden seçerek aldığı altından da fazla değer veriyor. Ak kağıdın yüzüne kara mürekkeple yazılıp üç nüshası çıkarılan şu “Devletli Padişah’ın selam nâmesinin” kendisinde kalan nüshasını dörde büküp boyun muskası gibi göğsünün içindeki cebe koymuştu. Bu gerçek mi, yalan mı der gibi cebinden tekrar tekrar çıkartıp (35) bakarak arada bir okuyuverdi. İşte, tekrar sevinip nefes nefese koşup gelen birilerini bekleyip otururken kendisi başköşedeki şamdanlıkta yanan mumun önüne varıp, bu gün üçüncü defa mektubun buklesini açtı. Büzüle büzüle saklanan (40) bir avare olursa duymasın, dışarıdan gelebilecek kırıntı, ses olursa, kendim işitmediğimden gafil olmayayım dercesine sesini alçaltarak dilin ucuyla okudu... “Evet, şuradakini “himaye altına al” sözlere Tuyak Bey inatla karşı çıktı. Öyle olur muymuş?! Ebilkayır’ın komuta ettiği Küçük Yüz ordusu padişahın himayesine geçmesi için (45) elçi Tavıpkel aracılığıyla söz verdi. Semeke’nin komuta ettiği Orta Yüz’ün [246] bir bölümü hazır bekliyor. O zaman bütün Kazaklardan ayrılıp yalnız kalacak olan biz miydik?! Kime, niçin güvenelim? Hiç kimseye de itaat etmeyerek, hiç kimseye de bağımlı olamayarak kendi başına ömür sürmek her şeyden iyi olduğunu herkes de bilir. Fakat öyle davranıp gururla yürüyecek kim? Etrafta aç (5) kurt gibi dolanıp arkadan hücum eden düşman işte orada. Evvela Moğolların çemberinden çıkamadan bekleyip kime başımızı kaldırıp gücümüzü göstertelim?! Biz bir tarafa, dünyanın yarısını istila edip alıp titreten Moğol hakanının bizzat kendisi Çin’den baskı görünce kuyruğunu kısıp Rus’a doğru meyledecek gibi görünüyor. Kadın padişah kurnaz. Kendisi gibi bir alp ile sürtüşme yaşamak (10) istemiyor. Sonra şeytan dürtse, arada ilk önce sinekler ölsün der. Eğer Moğolları himayesine alırsa, o zaman mutlaka kendi menfaatine zarar vereceğini bilir. Bizim durumumuz farklı. Padişah Petr zamanında ise: “Kazak bozkırları Asya memleketlerine girecek kilit ile dış kapı” diye boşuna söylememişti. Ondan dolayı bu kadar (15) milleti idare altına almak için bir milyon soma yakın akçe çıkarılmasını da vasiyet edip gitmişti. Ulu padişahın şu vasiyetini hatırlayıp Padişah Anna bizim tarafımızdan uzatılan eli çekse iyi olur. Onun için Tanrı’m kadın padişaha iyilik versin!”...

Şimdilik ele alınan bu zor maksadı gerçekleştirmeye yüz tutup, (20) onun sevinciyle mutlu olup, ha geldi ha gelecek gelecek hayırlı haberi beklerken biraz nefes alıp dinlenmesi olmasa Töle gerçek anlamda uykusuzluktan, akşama kadar süren atışmadan, tartışmadan ve it hırıltılarından da iyice bitap düşmüştü. Ancak önce hayırlı işi beklediğinden inat edip bıktığından istirahat etmek istemiyor. Yaşı altmışı aşmış olmakla beraber (25) vücudu halen dinçti, akli başındaydı. Gözlerinden kıvılcımlar atarak birine sertçe baktığında, bu bakışı göğsünü delip geçen hançer gibi saplanır. Hareketi çevikçe. Sadece tıknaz ve etine dolgun vücudunun bu görünüşüyle, hatipliğiyle ustaca iş bitiren bey değil, aynı zamanda gençliğinde akınlara çok katılıp görmüş, pişip olgunlaşmış, seçkin bir komutan olduğu gösterir gibiydi. (30) Ayağında koncu diz kapağına kadar gelen ince has deriden çizme. Kumaşı has yünden yapılmış şalvarının paçalarını çizmenin koncunun içine koymuştu. Boğazı düğmeli ak gömleğin üstünden siyah

ince yelek giymişti. Diğer giysileri ile zırhı, silahları askıda asılı idi. Hemen savaşa katılmayı istemese de, düşman gelirse savaş meydanına gitmeye hazır. (35)

“Eyvah, bunlar gecikti!” Sağ salim ilerleyerek Lama Dorji’den ayrıлып kalmasak iyi olurdu.” diye kendi kendine mırıldandı ve dōşeğe gelip oturdu. Yastığa baş koymak olmaz. Uyku düşman, uyuyup kalırsın. Bekleyip durduğu kıymetli konuğu var, büyük (40) iş var. Onları yoluna yordamına sokmadan canının rahatına bakmak emanete hıyanettir.

Töle Bey baş kenti terk edip on yıl dışarıda yaşayan Jolbarıs Han’ı bekliyor. Evet, o geliyor. Az kaldı. Henüz gelmedi, kuvvet toplayıp, hücum yaparak (45) gelecek. Jolbarıs’la gizli bağlantıda olan Töle [247] onun ordusunun hücumunun yaklaşmasını bekliyordu. Elçilik işini bu maceraya karıştırmayayım diye elinden geldiği kadar aceleyle, çabucak gönderdi. Elçiye kattığı hizmetçilerin, insanların hepsini toparlayıp göndermeyerek azaltıp (padişaha yüz, prence (5) elli adam) gönderdi. Jolbarıs ile Töle’nin gizlice sözleşiş anlaşmasına göre asker denen tederikâti patırtı kütürtü çıkarmadan kedi gibi yürüte yürüte yaklaştırıp getirerek, mümkün olduğu kadar süründürmeden, kan dökmeden sadece şehre geceleyn girip gelerek baskın yapmaktır. Kenti tamamen kuşatıp yakalayacağı adamı diri olarak ele geçirse, diğerlerini (10) silahsızlandırarak şehirden tamamen kovup çıkaracak. Bu amaçla Savrık ve Kangeldi batırların komuta ettiği seçme gönüllü askerleri önden karşılarına çıkacak şekilde süvari olarak göndermişti. Toplanan kol, Lama Dorji’nın tümenine karşı mücadele etmeli. Onu yenip adamı yakalarsak, Moğollara bağımlılıktan kurtuluruz... (15)

İşte, kapı çalındı! Avlu kapısı. Ses hafifçe işitildi. Dışarıdan tenekeyle kaplanmış kalın tabakalı tahta döşemeli, büyük dev kapı yavaşça tıkıldadı. Anlaşma şöyle. Bu gelen Kangeldi. Halk şimdi tatlı uykuda. Tangırdatarak kapıyı çalarsan, bütün sakinler uyanıverir. (20) Dış kapının çalındığını çift mızrağı makaslayarak tutup kapı önünde duran nöbetçiler duysa yeterli. Hafif kıyafetiyle oturan Töle, askıdaki yeleğini giyip, kemerini yürürken bağlayıp giyinerek kapının çengelini çözüp bıraktı. Çaprazlamasına açılan kapıdan: (25) – İyi akşamlar! – diyerek Kangeldi Batır ile Aktanbay girip geldi.

– Beş yüz yiğitle han sarayını kuşatıverdik, – dedi Kangeldi geciktirmeden açıklayıp.

– Orada bizim nöbetçilerden başka kımıldayan kimse yok. Aktanbay ikimiz birden seni saraya alıp (30) gidelim deyip yüz yiğitle böylece geldik. Diğerleri orada kaldı.

– Sabaha kadar han da geliverir. Jolbarıs’ın kolu ile bizim askerler buluştu, – deyip Aktanbay Kangeldi’ye iştirak ederek açıkladı

– Niye bu kadar beceriksizlik?! Şehre çoktan girilecek vakit gelmişti bile? – deyip Töle Bey keyifsizce sordu. (35)

– Kalmuklar haber almış. Kalabalık bir ordu önümüze çıktı. Karşı güç kuvvetli, – dedi Kangeldi.

– Jolbarıs’tın seferi rüzgar mı yetişirdi, Hüda bilir.

– Eyvah! – deyip taaccüp etti Töle Bey, – Lama Dorji akşam elçilerin atlanıp gidinceye kadar bilmiyordu. Eğer bu günkü hareketi bilseydi üzüntülü (40) olurdu. Çerileri hangi sularda önlerinden çıktı.?

–Çoktan akşam karanlığı çöktü. Tahminen Taşkent’ten bir tay koşturacak kadar uzak mesafede. Savrık ile bizim askerlerimiz karşı karşıya denk gelip Keles nehrinin sahilinde, sık ormanlık arazide toplandık. (45) Şöyle böyle deyinceye kadar Jolbarıs’ın kolu da katıldı. Günün batışını beklemeden yola

çıkar çıkmaz kalabalık [248] çeri önümüzden çıktı. Onların bir kısmı yönlerini çabuk çevirdiler. Şimdi şehre doğru gidiyorlar. Gönüllü askerler eğilerek ilerlemekte. Biz bölünerek bu tarafa koştuk.

– Hay Allah! – dedi Töle Bey başını sallayarak. Ondan sonra (5) Kangeldi ile Aktanbay’a düşünerek bakıp:

– Susamış gibi hâlleri var. Karınları da aç olacak. Buyurun yiyiniz. Bibi’yi uyandırayım.

Töle içerideki çift kanatlı kapıdan ikinci bölmeye girdi. Kangeldi ile Aktanbay baş köşeye geçti. Yemek yemek için oturmaya vakit (10) az. Havanın ayazına rağmen susadıkları doğru.

– Birer kâse kırmızı içsek tamam, – dedi ikisi birden. Biraz sonra eteği topuğuna kadar uzanmış mavi ipek yeleğinin üstünden kısa kollu, yırtmaçlı yünden yapılmış kaftan giyip, başına ak kareli şapka geçirmiş Künimay Bibi girip konuklarıyla neşeli ve nazikçe selamlaştı. (15) Elinde tutup getirdiği sofrayı örtüsünü baş köşenin önüne yayıp tekrar gelmek için içeri gitti. Ondan sonra sarı, beyaz sürahi dolusu kırmızı yavaşaça kaldırarak kapıdan girdiğinde Aktanbay fırlayıp:

– Bibi Yenge’ciğim hey, beni çağırırsanız getirirdim! – diyerek getirdiği sürahiyi elinden alıp sofranın başına koydu. Ondan sonra Bibi dondurulmuş (20) et, at sucuğu, sucuk, hamur ekmeği, peynir ve tereyağı bir biri ardınca sofranın üstüne doldurup verdi.

Kangeldi ile Aktanbay kırsağın kış kırmızından birer kâse içtiler ve yerlerinden kalktılar. Töle de giyinip, kuşanıp, içinden silahlarını takınıp hazır bekliyordu, Bibi’ye (25) “Allah’a emanet ol” dedi ve üçü dışarı çıktı. Ay çoktan batmıştı. Zifiri karanlık.

– Yaya gelmişsiniz. Uyanık otursam da at toynaklarının sesini işitmedim, – dedi Töle, önünde duran atına binip, çaprazlamasına açılan büyük kapıdan çıkıp gider. (30)

– Toprağı sert sokak üzereinden yürümeden yumuşak karı basarak geldik, – dedi Kangeldi.

– Aramızda Lama Dorji’nin casusu var, – dedi Töle yolda Kangeldi ile Aktanbay’ın ortasında yürüyerek.

– Nasıl bilemedik? Kimi suçlayalım, kimden şüphelenelim (35) şimdi?

– Muhakkak, casusu olmasa birisinin geldiğini koklayıp mı öğreniyor, – dedi Kangeldi.

– Ancak ne yapsa da bizim işimize yakın birisi değil.

– Ben de sizin gibi düşünüyorum. Eğer işin aslını (40) öğrenen adam olsa, Rus padişahına gönderilen elçiyi de öğrenmişti, – deyip Töle Bey düşünerek konuşup gelir.

– Şimdi bu kargaşada kimin hakkında karar verelim? Bugünkü işi bir yoluna koyalım hele, ondan sonra bunu neticesiz bırakmazsınız, – deyip Aktanbay geçici bir çözüm önerdi. (45)

– Bir memleket ile diğer memleket arasındaki gizli durumu [249] birbirlerine yaklaştırmada bir casus binlerce hayata son vermeden çaresinin bulunacağı zamanlar da olur. Onun için bunu şimdiden başlayıp dikkati nazara almanız doğru olur. Yarın geç kalmamız mümkün.

– Töle Bey doğru destekliyor musunuz acaba dercesine Kangeldi ile Aktanbay’a (5) boynunu çevirerek sırayla baktı.

– Koynumuzda yılan beslediğimiz belli oldu. Şimdi o, bugünlük ısırılmaz demek, bu erkeklik olmazdı, – diye Kangeldi tasvip etti.

Han sarayına çok çabuk geldi. (10) Töle Bey sadece yüz askerini bırakıp diğerlerini Kangeldi’ye katarak valinin karargahına yolladı.

– Kuşattığınızda oradaysa Lama Dorji’yı canlı olarak ele geçiriniz! – diye emretti.

Yiğitleri beraberine alarak Kangeldi karargaha geldi. Valinin kaldığı yerden (15) başlayarak tapınağa kadar her yerin altını üstüne getirdi. Lama Dorji’nın yaşadığına dair bir iz bulamadı. Her şeyi atarak dağıtıp durdu. “Ne zaman gitti, nasıl gitti? Hiç kimse söylemedi. Çerileriyle birlikte Jolbaris Han’a karşı hücumu mı geçti? Veyahut hanın komuta ettiği kol ile Orda askerlerinin (20) buluşacağını öğrenip birleşen kuvvete karşı mücadele edemeyeceğini bildiğinden yer değiştirip duruyor mu?” Kangeldi kendisinin düşündüğü bu sorulara cevap bulamayarak hanın sarayına geri döndü. Töle Bey az sayıdaki adamını alıp han sarayına kavuştu ve Kangeldi diğer yiğitleri komuta eden Jolbaris ile Savrık’ın (25) yürüttüğü geldiği savaş cephesine gitti. Geriye doğru çekilen çerilerin önü kente burun dayadı. Şehirden çıkarken onları fark eden Kangeldi sağ cenahtaki sık ormanlığın arasına girip kendini gizledi.

– Yiğitler, hazır bekleyiniz. Yaklaşırken birden hücum edelim, (30) – deyip Kangeldi mızrağını düzeltti. Yavaş süren savaş safi geri çekilen orduyu Lama Dorji’nın kendisi çekerek sık ormanın arasına gizlenip gidelim hadi deyip geliyordu, ancak askerleri razı olmadı.

Topu topu beş yüze ulaşmayan yalın atlılar ağaçların arasından kendilerini gösterip fırladıklarında Kalmuk askerleri fena hâlde (35) korktular. Sık ormanlığın içindeki ağaçların hepsi uzun uzun hortlaklar gibi gözlerine düşman olup göründü. Şaşkınlıklarından ne yapacaklarını bilemeden dönüp durduklarında tam karşıdan etrafları sarılarak kısırtıp gelen Kazaklar çabucak düşmanı bertaraf edip ezdi.

Lama Dorji liderlik yapıp kahramanlık göstererek Kazakların çemberini (40) kırıp kuşatmadan kurtulup çıktılar. Aklı başına gelenler koşarak kaçıp, ağaçlığın, kamışlığın arasına gizlenip kayboldu. Kazak yiğitleri onların ardına düşse de kovalayan yok. Bölük komutanlarının emriyle bir yerde toplanıp bir araya geldiler. Savrık ile Kangeldi birbirlerinin izlerini bulup, şimdi Han’a selam (45) verip “Devletli” demek için yürüdüler. [250]

Kangeldi, Han’ı az önce çarpışırken gördü. Tepe kadar görünen atlının kendisi, iri vücutlu adam karanlıkta daha büyükçe göründü. Onun çarpışma esnasındaki haşmetli, alımlı, çalımli hareketlerine bakarak önce askerler içindeki sağlam bir adam (5) çıkar demişti. Yakına gelince kimi görsün, Jolbaris Han’ın ta kendisiymiş. Kangeldi hayran kalmıştı. Han kuvvetlerini savaşa gönderiverip kendisi asker ve hizmetçileriyle bir kenarda takip ediyor galiba diye düşünmüştü.

Savrık ile Kangeldi Han’a yaklaşarak attan inip “Devletli Han diyerek” (10) selam verdi. Galibiyetin hatırlı olsun dedi. Az oyalanıp baştan sona toplanıldığında Jolbaris, Savrık Batır’a kendi askerlerini bölüklere, taburlara bölüp şehrin etrafını kuşatıp gözcülük etmelerini emretti.

Bin yiğidi yanında getiren Taylan’a övgüler söyleyip askerini geri gönderdi. Kendisinin komuta etmiş olduğu askerleri beraberinde yürütüp Kangeldi’yle (15) birlikte han sarayına çekti. Jolbaris ile Kangeldi yolda askerinin önünde gelerek durum araştırdı. Han Kangeldi Batır’ın adını Töle Bey vasıtasıyla başkalarından ara sıra işitmişliği olmasa yakinen bilmezmiş. O Kangeldi ise, kendi halkına beylik eden öz hanını ilk defa gördü. (20)

Kangeldi bir halkın meşhur bahadırıdır. Bununla birlikte itibarı olan adamı nizami olarak hanlık merkezine gelip, memleket adına yapılacak iyi işlerin başında dursa da, hanı namını gözle görmüş. Kangeldi, Han’ı “altın tahttan inmeyen, ak saraydan çıkmayan, gün deyip rüzgarın dokunmadığı, püf (25) etse uçup gidecek yumuşak, kamış boğazlı, gevşek tenli, tahta yaslanarak oturan, ata kaldırılarak

bindirilen beyaz parmaklı, taparcasına sevilen birisidir” diye düşünürmüş. Şimdi işte Jolbarıs Han’ın boyunu, posunu, ata oturuşunu üstündeki zırhı, başındaki tolgasını gördüğünde böyle bir Han’ı çocukça değerlendirdiğinde (30) içinden kendi kendine utandı. Kola komuta eden Ebilkayır Sultan’ın hali bir başka, “işte geçen yıllarda Bolat Han ata binmişti” denildiğinde ise onun görünüşü de biraz önceki gibi tembel, deve yavrusu gibi dirsekli olarak hayal etmişti. İşte Jolbarıs Han’ın endamıtamamıyla diğerlerinden farklıymış. Boğa gibi kara kurşuni, iri vücutlu kişi, aslında (35) Han’dan daha iyi güreşecek pehlivanla mücadeleyle girişecek batıra benziyordu. Parmaklarının her biri çubuk gibi uzun ve iri. Çatışan düşmanın gırtlığı bu kuvvetli çengele takılsa, bir defa sıkınca geride bir şey kalmaz. Çatık kaşlı, iri suratlı, dik alınlı. Deliği dim dik sivri burunlu, (40) kalın boyunlu, etine dolgun kişi. O ara sıra bir şeyi ses çıkartıp sorduğu olmasa, pek konuşmadan kaşlarını çatıp, sertçe soğuk bir şekilde bakıp kaskatı gelir. Onun bu vücudu sanki ebediyen dik yükselen kayalığı hatırlatır. (45) Jolbarıs’ın çarpışma sırasındaki hareketlerine de hayran olan Kangeldi. [251] Tahta oturan han ata oturup dövüşmez olmalı diye düşünen Kangeldi’ye onun savaşçılığı ile gözün takip edemeyeceği çevik hareketi pek haşmetli göründü. Şimdi işte at üstünde yavaşça gelişindeki görünüşü, yukarı doğru yükselen taş heykel gibi. (5)

Yol boyu ara sıra sohbet yaparak, daha çok sessiz düşünceli, dalgın yürüyerek Merkez’e ulaştılar. Sarayın önüne gelindi. Sarayın içindeki Han’ın oturacağı olduğu odada, tahttan aşağı doğru beyler ile müşavirlerin, vezirlerin yerleşecekleri ayrı protokol yerleri var. Zaferle geri dönen Han’ı bekleyip arkada oturan Töle’ye: (10)

– Devletli han efendimiz geldi! – deyip heyecanlanarak, İsmail isimli komutan çıka geldi. Yaşı kırkın üzerindeymiş gibi görünen kır sakallı, yuvası çember, birbirine karışıp giden çok yakın, her iki şakağına doğru bitişik duran, hareketli koyun gözü, uzun boylu etine dolgun, başını hafifçe yana eğerek hızlı yürüyen (15) bu adamı Töle, pek sevmez. Onun han sarayında icra ettiği askeri hizmeti on, on beş yıldan olmuştur. Ancak kendisiyle doğrudan doğruya çalışmadığından, ara sıra rahvan yürüyüşüyle kendisi dikkate çarptığı olmasa, Töle onu çoğu zaman unuturdu. (20)

Han şehri terk edip gittiğinde o sarayda kalmıştı. Hiç kimse sormasa da söylemem gerekir düşüncesiyle “Han efendimiz kendisi beni özellikle sarayda bırakıp gitti” deyip herkesin kulağına söylüyormuş. Böyle halka Han’ın kendisi olmasa da, ancak kendisinden geri kalmayacağı gibi görünen, sakın (25) ciddi, sert adam, güçlül beyler, hürmetli batırlar yanında yaltaklanan genç filiz gibi eğilen, saygı gösteren insandı. Bilhassa hanın huzuruna çıktığında “Devletli hanım bağışlayın!” deyip dizini bükerek secde ettiğinde, uzun süre başını kaldırmayacak kadar hürmeti çok. Onu Jolbarıs Han beğenirdi. Kendisi (30) gitmediği zamanlarda komutan olarak atamıştır. Bundan böyle kendisinin emrindeki kırk, elli hizmetkârının vurduğunda kanını, sıktığında can suyunu çıkaracak gazaplı Han’dan daha sert buyrukçusu olmuştu. Bazen askerlerden başka da köy bekçisi, çoban, hizmetçi gibi vazifelilerin işlerine de müdahale edip han adına emir (35) vererek iş gördürürdü.

Halkın kaderiyle alakalı husule gelecek işlerin düğümünü çözmede verecek aklı, katılacağı meclisi olmadıktan sonra, kıscası Han’ın güvendiği hizmetkârı imiş diye Han işini gören Töle Bey ile batırlar toplantısına İsmail’i iştirak ettirmedi. İğnenin deliğinden (40) geçip, içine girecek kadar becerikli, açık göz genç “gel” demese de bacadan girip pencereden çıkarak ara sıra katılır.

“Bol elbisesiyle salınarak yürüyüp her zaman göz önünden kaybolmayan şu adam akşamdan beri hiçbir iz bırakmadan ortadan kaybolmuştu, açıkgozlülük yaparak nereden çıkageldi bu?!” (45) deyip o saraya girdiğinde Töle Bey yılan görmüş kirpi gibi ürperdi. Onun peşinden giderek saraydan çıkarak Han’ı [252] karşılamaya giderken de bir düşünce göğsüne saplanıp kaldı.

Han bazergandan girip attan indiğinde:

– Devletli, Han Efendi’imiz, sağ selim geldiniz mi?! – deyip Töle kucağını açarak (5) karşıdan yürüdü. İki birden geniş avlunun ortasında karşılaşıp kucaklaşarak, göğüslerini birbirlerine dayayarak selamlaştılar.

Bu sırada bem beyaz tan atmıştı. Gökyüzünde bir parça bulut bile yok, tûti gibi açık mavi renkli, yalnız ayazın soğukluğundan çevresi ince ipek perde örtüsü gibi birazcık sisli. Adamların ağızından, burnundan (10) parça parça buğu çıkıyor. Sakalı, bıyığı, olanların yüzü, gözü tamamen buz idi. Avluda görüşüp biraz oyalandıktan sonra han önde, ona hürmet gösterip hoş geldiniz diye nezaket gösteren Töle Bey ile Kangeldi Batır protokol usulüne göre koltuklarını kabartarak saraya yöneldiler. Sarayın giriş kapısından başlayarak aradaki (15) sayısız odalardan geçip sürekli kilim serilmiş yoldan yürüyerek baş köşeye çıktı. Jolbarıs on yıldan beri Allah’ın bir kulunun bile kıcının değmeyerek muhafaza edilen kendisinin baş köşedeki tahtına gelip oturduğunda halk ayakta durup:

– Allah dostumuz! (20)

– Allah yardımcımız!

– Devletli Han’ımız! – deyip herkes kendisi âdet edindiği üzere üslubuyla hürmet gösterdi.

– Tekrar konan baht kuşun kutlu olsun! Tahtın büyük, kaidesi ise muhkem olsun! deyip yarışircasına birbirlerini dinlemeden konuştular. (25) Biraz sonra sadece Jolbarıs ile Töle sarayda kaldı, diğer adamlar ise yeniden ata bindi.

Han’ın emri gereği Kangeldi ile Aktanbay askerlerini, yanına alarak at üzerinde gün boyu şehri gezdiler. Şüphelendikleri yerlerin hepsinin altını üstüne getirerek baktılar. Öyle yaptıkları halde bir Moğol askerine (30) rastlamadılar. Şehirde aranmayan yer kalmamıştı.

Han ile bey de evlerine varıp dinlenerek saraya tekrar dönmüşlerdi. Akşama doğru Kangeldi ile Savrık da saraya gelip: “Kentte Lama-Dorji’dan başlayıp Oyrat adında olanların kokusu bile yok”, – deyip haberdar etti. (35)

– Geçen gece şehirden kaçan Kalmukların birazını ovada imha ettik. Malını, mülkünü, varlıklarını, eşyalarını ele geçirip aldık, – deyip Savrık Batır, Han ile Bey’i bundan da haberdar etti.

Han ile Bey’in etrafında olan, önde gelen bir parça insan (40) sarayda kalıp ilerde yapılacak bazı mühim işler hakkında gece yarısına kadar istişare ettiler. En önce Töle Bey söze başladı. Ulu Yüz’ün beyleri ile batırları adına Rus padişahı Anna İyoannovna’ya elçi gönderildiğini, bununla birlikte aynı anda prens Ğaldan-Seren’e de elçi yollandığını söyleyip her şeyi teferruatlıca açıkladı. (45) [253]

– Rus memleketiyle iş birliği yapmak ezelden beri amacımızdı. Bu işe ben sağlam bir şekilde girişmeyi düşün müyorum, – deyip han memnuniyetini bildirdi. Bununla birlikte o Moğol prensine elçi göndermenin maksadını, sebebini öğrenmek istedi. (5)

– Moğollar Anırakay’da kesin mağlubiyete uğradıktan sonra tekrar baş kaldıramadı. Tersine bizim batırların komuta ettiği Kazak kolu onlara doğru hücumun tazyikini artırdı. Şamal Han’ı öldürüp

Sarı Manja'yı Almatı'dan sıkıştırıp çıkartmışlar. Bununla birlikte Moğolların şimdiki vaziyetlerinden az çok haber (10) aldığımızı göre onların sakin durumları Kazaklardan korktuklarından değil, öbür komşularıyla itişip durmalarındandır. Savaşta Moğol eline düşüp, oradan Kazak memleketine geçip gelen bir Yadha isimli Mançu esirinin söylediklerine bakılırsa, Çin ile Moğolistan arası ilişkiler şu an çok karmaşık ve zor (15) bir durum içerisinde. Bizim bu fırsattan faydalanmamız gerekir. Böyle yapıp elçilik işini çabucak başlattıktan sonra öncelikle Lama Dorji'nin bizim tarafımıza olan alakası, dikkati başka yöne çekildiğinden, Han Efendi'miz sizin serbestçe çıkıp gelişinize uygun bir vaziyet doğdu. İkinci faydası: Rusya padişahına gönderilen elçiyi biz (20) gizli yolladığımızdan Moğola giden elçi grubu buna perde hizmetini yaptı. Bahaneyle elçiliğe giden Rayımbek ile Bölek Batır Merkez adına prence iki türlü öneri sunacak. Onlardan birincisi: Taşkent valisi ve tümen komutanı Lama Dorji şehri kan dökmeden terk ederek çıkıp gitsin, öyle yapıp Ulu Yüz (25) merkezinin eskisi gibi Moğola karşı bağımsızlığını kabul etsin. Vergi almayı durdursun. İkincisi: Kazak, Kalmuk bundan böyle birbirimize karışmadan iyi komşu ilişkilerimizi sürdürelim. Eğer bu taleplerimiz yerine getirilirse, o zaman Moğolların Taşkent, Türkistan, Semerkant, Hive ve Buhara gibi güneydeki şehirlere gönderilen (30) ticaret kervanlarının Ulu Yüz'ün sorumluluğunda olan yollardaki seyrüseferinin asayişine kefil olunur.

– Elçi gönderip arkasından savaşı devam ettirdiğimizi, Lama-Dorji'yı Taşkent'ten kovduğumuzu işitse prens elçilerin alınından okşamaz sanırım? – dedi Han çatık kaşlarını (35) gevşetmeden düşünceli bir şekilde oturarak.

Jongar'a elçi yollamak için şimdilik demin vurgulanan iki açıdan yarar sağladı.

– Şimdi elçilerin başına gelecek tehlikeyi düşünürsek ya hemen ardından ulak gönderip yarı yoldan döndürelim, veyahut başka çaresini düşünelim...

– Töle Bey düşünürken (40) bu işin çözümünü hana bıraktı.

En doğrusu elçiyi durdurmayalım. Onun yerine Lama-Dorji'nin Üрге'ye haber götürecek habercisine engel olalım, dedi – Kangeldi.

– Bu fikri ben de tasvip ediyorum, – dedi Töle.

– Hemen şu andan itibaren (45) çift atlı haberciyi görevlendirsek Almata'ya vali haberciden önce ulaşır. Ondan sonra Rayımbek ordusu bizzat kendisi de adım [254] attırmaz. Elçimiz bir engel olmadan gider. Rahat rahat anlaşma yaparak tekrar geri döner.

– Olsun – dedi han.

– Bununla aynı zamanda ya Kangeldi ya da Savrık Batır askere komuta edip Lama-Dorji'yı aramaya gönderilsin. (5) Bugünkü konuşmanın son sözü buraya gelip dayandı. Savrık Batır fazla beklemeden Lama-Dorji'yı aramaya etmeye gitti. Üç adam çift atla Almata'ya doğru koştu. Ertesi gün sohbet tekrar kaldığı yerden devam etti.

– İki memlekete, iki ayrı elçi yollanması için iki yıla yakın bir vakit geçti. Beş yüze yakın atın bahası verildi, (10) – diye açıkladı Töle Bey.

– Çok fazlaymış, – deyip kaldı Jolbarıs Han ona fazla mânâ verememiş bir hâlde.

– Maksat gerçekleşirse giden vakide de, giden masrafa da pişman değiliz. Öbür türlü, bir iki değil onlarca yıl vakit, binlerce (15) altın akçe harcanırdı...

– Ona çok dersen bunu ne yapacaksın dercesine Töle vurgulayarak söyledi. Birinci Petr Padişah’ın Kazakları himayesine almak için gerekirse bir milyon soma kadar çıkarmak lâzım dediğini de hatırlattı.

– Biz Rus padişahlığı gibi zengin bir memleket değiliz ki, – dedi (20) Jolbarıs daha da rahat bir şekilde.

– Buna ilâveten biz Rus halkı kadar büyük bir halk da değiliz, – dedi Töle Bey. – Eğer onun çeyreği kadar bile olsaydık Padişah Petr milyon değil, milyara da acımadı. Zarar ziyan sohbeti böylece durdurulsun diye Han sözün gidişatını başka mecraya (25) çevirdi.

– Rusya’ya elçilik yapmak için gidenler kimler? – deyip sordu biraz düşünceli sessizlikten sonra. – Ak padişah tarafına Aralbay Batır ile Iriskeldi Batır, – diye cevap verdi Töle Bey. – Mektupta yazılandan dışınday orada (30) söylenecekler de iyice düşünöldü. Onun üstüne başka söz söylemeyip yapıları tekrar söyleyerek bakıp oturanlar değil, ağzıyla kuş tutan kahraman atlılar işi hâllerde. Büyük grubun içine düşüp örnek söz söyleyip duran, sözüne güvenilir insanlardır. Karşı taraf yüksek dağım dese, ben alçakça tepeyim diye alçalmadan kim kime gözünü kestirirse terazim denk diye (35) ayak diretecek sağlam yiğitlerdir.

Onlar adı herkesçe malum Rus çarının huzuruna vardıkları zaman dolaşarak kırmız içip duran köy evlerinin sakinleri gibi değil, şimdilik başından bahtı kaymış olsa da bir halkın haysiyetli vekili olarak muhabbeti artırma vazifesini idrak ederek gitti. Bununla birlikte (40) ricayla varıp, böbürlenmemeyi ve rica ediyoruz diye başını öne eğerek iki büküm durmamayı bilenlerdir. Jolbarıs Han elçilerin kim olduklarını sorduklarında onların adını, sanını da öğrensem diyen düşüncede değildi. Bunu sezen uyanık bey, elçileri birer birer tanıştıırıp geçtiğinde Han kanaat getirmişçesine (45) yüz ifadesini yumuşattı. [255]

– Moğola gönderilen Rayımbek ile Bölek benim aklıma yeni geldi. İkisinin de yiğitliğini işitmiştim. Ben Prens’e Kangeldi Batır’ı gönderir, – deyip Jolbarıs pişman olmuşçasına başını salladı. Biraz bekledikten sonra Kangeldi : (5)

– Devletli Han efendim, elçilik görevini ifa etmek için gidenlerin her biri de cesur, zeki yiğitler olduğunu bey de söyledi, – dedi.

Baştan beri yalnız dudağı kıpırdayarak mırıldandığı olmasa, vücudunu hiç kımılatmadan ciddi bir suskunlukla oturan Han şimdi tahtın sağ tarafındaki altın kaplı kabzası olan güzel esasını (10) alıp önünde dayanak olarak tuttu. Bazen yerinden kalkmaya, bazen bir şeyler söylemeye teşebbüs etti mi diye bekledi, biraz sessizce durduktan sonra:

– Han efendimiz, o şekilde dediğinizde aklınıza ne geldi? – deyip Töle Bey biraz geriye doğru yaslanarak dik dik baktı. (15)

Jolbarıs öylece taş heykel gibi sustu: – Onlar; düşman şövalyelerinin başlarını uçurup “Batır” sanıyla ünlenenlerdir, yani Moğolun kanlılarıdır. Bu, bir; – dedi.

– Kendileri hâlen öfkeleri çabuk parlayan gençlerdir. Vefakârlık ile incelik bir birine uygun düşerse iyi. Bu, iki. Prens’in sorun çıkarması da taaccüp edilecek şey değil. (20) Bu, üç.

– Onların hepsi düşünöldü ve çoğu karara bağlandı, diye ona da Töle Bey cevap verdi.

– Prens’in aklı olsa yaşına bakmaz, işine bakar.

– İşini tanıyıp hazırlık yapınca kadar rengine baktı sadece.

– Han’ın son (25) sözüne karşı hiç kimse muhalif olmadı.

Böylece sohbet neticelendi diye Jolbarıs yerinden kalkmaya teşebbüs ettiğinde:

– Han efendimiz, – diye durdu Töle.

– Daha yeni geldiğinizde Kangeldi ile Savrık batırlar Kalmuklardan biraz ganimet (30) düştüğünü söylediler. Onu paylaşırma hususunda söyleyecek emriniz var mı?

– Ben şimdi Han hazinesinin, halkın, şehir sakinlerinin hâlimden, ahvâlimden habersizim. Bundan dolayı onlar sizin kararlarınızla çözülsün, – deyip Jolbarıs tahtından kalktı. Hizmetçileriyle (35) beraber yürüyen Han, saraydan çıkıp gittikten sonra kalan kişiler, düşmandan ele geçen ganimet hususunda biraz istişâre etti. Sohbet sonunda Töle Bey önceden de, sonradan da teklif edilmemiş bir yeni çözüm önerdi:

Baş parmağını yumarak: – Birincisi, – dedi.

– Düşmanla (40) savaşta adamı şehit olan aileyi tespit edip, evdeki fertleri sayıp iki koyun ve giysi miysi, ev eşyaları parasız olarak paylaşırılarak verilsin. İkincisi, diğer mallar, cihazlar pazara çıkarılıp şehir halkına düşük bir değerinde satılsın. Oradan ele geçen para Han hazinesine aktarılsın. Üçüncüsü; altın, cevher gibi kıymetli taşlar, silah ve mühimmatlar (45) ve değerli bütün şeyler Han hazinesine aktarılsın. [256]

Töle’nin bu teklifi büyük adalet; yetime, esire merhamet ile hâmilik deyip halkın tümü memnuniyetini bildirdi..

* * *

Han ile sultanlar, beyler, batırlar müşâvere edip şehirde üç gün eğlence (5) düzenlenmesine karar verdiler. Bu karar gereğince Han ferman çıkardı. Silahlı grup ile askerler ata binip hanın fermanını halka duyurarak yaydılar. Köşe bucak gezip, pazar önlerinde, mescit ile medrese, dükkânlar ile imalathane, fırın, kasap ve çayhaneler önünde duraklayıp ocak ayına beş gün kala cumadan (10) başlayıp üç günü bayramla geçirme hususunda:

– Han fermanı! Han fermanı!

– Haberiniz ola, Han fermanı! – diye avazı çıktığı kadar bağırıp fermanı duyurur.

Eğlence Han’ın zaferle gelip tahta tekrar oturmasının şerefine (15) ve Kalmuklulardan kurtulup, şehri çiğneyen yabancılardan azat olduklarının sevincine kutlanacak.

Özgürlüğün halka vereceği şeyler çokmuş. İlk önce Moğollara ödenen ağır vergiyi düşürdü. Zamanında düşmana esir düşen, öyle yapıp, valinin ekinini ekip, buğdayını biçip, arkını (20) kazıp, bağ bahçesini yetiştirip, kış yaz hizmet edip duran çok adam bağımsızlığını kazandı.

Düşmandan ele geçen hayvan, mal mülk gibi şeyler adamlara karşılıksız dağıtıldı. Bir kısmı düşük fiyatla satıldı. En önemlisi korkutup, şiddet uygulayan din adamlarından, vergi toplayan (25) askerlerden, ağalardan kurtuldular. Bunun hepsi üç günlük eğlence, kutlama yapmak için iyi bir sebep. “Keşke, şimdi hanın kendisinin alacaklarından, ulaklarından, askerlerinden, vergi memurlarından kurtulsak, ayrıca beraber gezen hocaların, mollaların “öşür”, “zekât” denen vergilerini ödemekten kurtulsak. Gerçekten “dul kadın bin koyun sürüp koyunun üstüne sığırıcığın yumurtlayacağı (30) zamanı geldi, al!” – diyerek halk heveslendi. Arzu ettiklerinin hepsini verecek olan efendilerinin bu kadar cömert olmadığını kendileri de bilir. Bilseler de ümitlerini kesmediler. Onu görmeden geçen günün, ömrün

kıymeti de yok değil mi? Açık kırmızı renkli, kızıl tilkinin bir kulaç gelen kuyruğunu sallayıp, kırdan geçerek (35) gittiğini görür ve ümidin ak tazısını onun arkasından gönderir. O âlev gibi yayılıp giden arkasını, bir ışık gibi parıldayan kuyruğunu çift görüp birazdan ulaştım, ulaşacağım deyip huzur içindeşafak atıp güneş de batar. Biri yetişirken biri yetişmez. Böylece, hayat bir şey anlamadan geçiverir.

(40) Kendi mutluluğu ile birlikte bir diğerinin mutluluğunu kutlamak de tilki kovalayan tazı gibi günü tatlı bir uğraşla geçirmenin bir yoluymuş.

Söylendiği gün tespit edilen yere şehir halkı yığılmaya başlar. [257] Var olan kıyafetlerini giyip, sırtları kaldırıp böylece evlerden sokaklara dökülen kalabalık hanlık merkezinin önündeki alana doğru akın etti.

Alanın tam baş köşesine büyük seki yerleştirilmişti. Orada Han'ın kendisi ve yanındaki beyler, batırlar beraber durup askeri kabul ediyor. (5) Alanın ortasında ip cambazı olan hüner sahipleri oyun göstererek (arası yüz adım kadar mesafesi olan büyük iki dar ağacı) direkler dikilmişti. Direklerin bir başından diğer başına yalnız tek kor urgan çekilmişti.

Güneş biraz yükseldiğinde halk yığılıp, alana tıka basa doldu. (10) Ocak ayı olmasına rağmen titeten ayaz yok, bulutsuz ılık bir gündü. Sokaklarda da, meydanda hiç kar görünmüyor. Yazdan kalma bir gün gibi yer kap kara olup kuru duruyor.

Han'ın önünden önce dörder dörder sıralanmış gruplar düzülüp güneşte parlayan kılıçlarını, mızraklarını yukarı kaldırarak, yeşil tuğu dalgalandırarak serdar Savrık'ın komuta ettiği yalın atlı gönüllü askerler “Allah diye feryat ederek” bir defa geçti. Onlardan sonra Han'ın önüne geldiklerinde, duraklayıp eğilerek tazimde bulunan piyadeler dizi halinde yürüdüler. Hepsinin ağzında: “Allah yar”, “Allah yardımcımız”, “Devletli Han'ımız” denen sözler. (20)

Alanı çevreleyecek şekilde kenarına yerleşen seyyar dükkânlar da kendi işlerini hararetli bir şekilde icra edip durdukları müşahede edildi. Bir yerde börek, bir yerde kebab kokusu tüterek burun deliklerini gıdıklıyor.

Gönüllülerle halk, askerlerin resmi geçidinden sonra alana tekrar dönüp cambazların oyununu temaşa ettiler. (25) Vücuduna yapışırçasına ölçülü giysi giyen, kımıldadığında dal çubuk gibi eğilip, iğ gibi eğriken iki yiğit halkı hayretler içerisinde temaşaya iyice ilgilerini çekti. İki ucu bir birinden alçak direklerin başına bağlanan tek kor urganın üstünden ileri geri yürüyüp oğlak gibi atladığında halk yakalarını tutup içlerini çeker. (30) Ellerindeki uzun sırtları dengede tutarak, urganın orta yerine gelip “hop!” deyip kendisini fırlatıverdiğinde bakıp duran halk düştü mü acaba derken güm diye ses çıkartır. Arkasından bir döşeğe otururcasına iki ayağını aşağı sallayarak, urgan üstünde gülerken oturduğunu görünce de ona gıpta edip içlerini (35) çekerler. Oyunu gerçek sayıp halkın korktuğuna cambaz da memnundur.

Yiğitlerin sadece hüneri yalnız dar ağacındaki urganda oynamak değilmiş. Direğin başına maymun gibi tırmanarak çıkmak, salınarak büyük ağaç ayaklarla yürümek, baş üstü dik durma gibi başka da (40) oyunlarına halk hayran kalıp, el çırparak, çocuklar ıslık çalarak memnuniyetlerini bildirdiler. Üç günlük kutlama şehrin dışında da eğlenceli bir şekilde geçirildi. At yarışı, kız kovalama, at üzerinden düşürme, yerden para kapma, içi doldurulmuş oğlak derisini at üzerinde kapma, boğa yıkma gibi mücadele hünerleri de kendine göre bir çeşitlilik içerisinde şamatalı topluluklarla doldu.

[258] Bölek'in idare ettiği elçilik kafilesi Rayımbek köyünden Taşkent'e doğru çıktuktan sonraki onuncu gün gelip çattı. Taşkent'te Jolbarıs Han'ın galibiyetle dönüp tahtına oturunca, Lama Dorji'nın şehri terk ederek kaçıp gittiğinden (5) hem buradakiler, hem de yoldakiler bihaber idi. Elçiler bu zamana kadar hiç patırtısız, kütürtüsüz, tehlikesiz, korkusuz bir vaziyette geldiklerini söyledi. Ve geldikleri yolun yarısına henüz ulaşmış olmalarına rağmen atlarının, katırlarının da şimdilik dinç, tok olduklarını da haber verdi. (10)

– Bundan böyle gittiğiniz yola göre daha tehlikeli, – dedi Biyeke elçileri uyarmak amacıyla.

– Geldikleri yolda Kalmuklar hiç yoktur. Bundan sonra Kazak yok, Kalmuk çok.

– Evet, her göç yerinde tümen tümen askerleriyle bir adam, bir (15) Moğol bahadırı, bir komutanı var. Şunlardan saklanarak yürümeliyiz, – deyip Kabay Ozan da yolun tehlikeli olduğunu hesaba kattı.

– Elçilik yolu o kadar da ince değil mi. Yabancı memlekete gidecek olduktan sonra her zaman tehlikesiz ve güvenli olmayacağını elçiler herkesten daha iyi bilir, – diye Berdikey gönül rahatlığıyla konuştu. (20)

– Merkez meclisinin Rayımbek Batır'ı baş elçi yapıp tayin etmesi sadece onun yiğitliği ile tecrübesi değil, bundan böyle yol tehlikesini de hatırda tutması içindir galiba, – dedi Bölek Batır Rayımbek'e çenesini kaldırıp tebessümle bakarak.

– Çekirgeden korkan ekin ekmez” denen ata sözü varmış (25) bizim çiftçi köylerinde. Söylendiği gibi, Böken yoldan korksa, sefere çıkmazdı. Rayımbek biraz lâtife de ederek cevap verdi.

Bir memleket namına yakışır maksatla, büyük mesuliyetle yola çıkan Bölek Batır'dan başka yol arkadaşları da korkmasın diye (30) bir düşünce geldi Rayımbek'in aklına. Bu düşünceyle:

– Şayet yol gerçekten tehlikeli diyelim, o zaman biraz yiğit de toplayalım, – diye söylenene ilave etti. “Tedbirde kötülük yok” denmemiş midir? Rayımbek'in yiğit toplayıp alacak olmasına Bölek Batır içinden sevindi. (35)

– Rusyaya gönderilen elçiye nazaran Moğolistan'a gidecek elçiye tehlike hiç şüphesiz daha güçlü olduğu doğru, – diye baştan beri herkesin güvenlik için söylediği düşüncesine acele etmeden cevap verdi.

– Çünkü Rusya bize düşman olma niyetinde değil, tekrar dostluk elini uzatıp duran bir memleket. İkincisi ise barışmak için gitmekte (40) olan benim Anırakay gibi bir hanı öldürmem şeklinde bir “suçum” var. Onun üstüne bu memleket Rusya gibi bir çok halkla, padişahla devamlı iş birliği yapıp yaşar, onun düsturunu, usulünü, örf âdetini kabullenmiş halk değil. Elçiyi düşmandan, düşmanı sivil halktan [259] ayıramayan alıp götürün öncülerini de yok demek olmaz. Benim kanaatime göre: Elimde vâli Lama Dorji'nın mührü basılan damga izi var. En önce Rayımbek Batır da gidecek dediğinde gerçekten sevindim. İmanım kuvvetlendi. O şekilde Karargâh'a bir (5) yetişebilsek, dönerken tehlikeden kurtuluruz. Eşjan Bölek Batır'ın son söylediği sözüne;

– Ona ne kadar güvenimiz var, batır? – diye soru yöneltti. – Başta da söylediğim gibi, Karargahtakiler bozkırda patır kütür geçenlere göre, uluslararası ilişkilerin işleyiş protokolünü elçinin (10) güvenliğini sağlama görevini bilir, – diye cevap verdi Bölek. – Bu tarafa giderken Kangeldi Batır Almatı'dan öteye doğru Prens karargâha kadarki yolu da, Kalmuk diline de vakıf olabilecek kadar bilen adam bu ada var demişti. Onu da elçi kafilesine katıversek... (15) – Öyle adamın olduğu doğru. O işte

burada oturan Oljabay denen genç batırımız. Dil döktürmeden hemen bizimle birlikte gelmek istedi, – deyip Rayimbek Oljabay’a doğru çenesini kaldırarak gözünü kırptı. – Sizin söylediğinizin ikisi de ordudan gelecek, – deyip Oljabay da memnuniyetle uygun olduğunu bildirdi. (20)

Rayimbek iki yüz yiğit topladı. Prens’e sunmak için merkezden getirdikleri hediyelere bu arada da biraz hediye daha kattı. O Alatav’ın atmacasıdır. Kalmuklular da Kazaklar, Kırgızlar gibi kuş düşkünü bir halk. Bilhassa atmaca, doğan denilince yemeğini bırakıp giden avcılar var. (25) Bunu bilen Berdikey çevikliği, güzelliğine bakmakla doyumlayan taş heykel gibi olan büyük atmacayı Rayimbek’in koluna kondurdu. Onu Berdikey geçen yaz, ağla yakalayıp terbiye ettikten sonra “Kökdavıl” (Gökyüzü Fırtınası) deyip ad koymuştu. Aslı tam vahşi. Kendisi atmacaların en büyüğü imiş. Başı ile kuyruğuna kadar uzunluğu bir arşın (30) gelir. İriliğine çevikliği yakışıyor. Çil, keklik, yaban tavuğu, tavşan, tilki gibi avlanacak hayvanların, kuşların kapanı olur. Kızıl, ince gözü ateş gibi yanan, arkaya yaşlı gövdesi, kocaman ayağı, bacaklarındaki tüyleri karmakarışık olup parmaklarına düşmüş, tuttuğu yeri çengel gibi kavrayan boz, kurşuni tırnakları has pulat kadar sert, çok kuvvetli. Keskin, eğik (35) gagasını tuttuğu avın, kuşun gövdesine batırınca yüreğini sıyrıp çıkarır. Kıza kalın (mehir) olarak vermeye bile kıyamadığı böyle acayip güzel, mucizevi kuşunu, Kuşbeyi Berdikey herhangi bir önemsiz hediye için de, hatır gönül için de vermezdi. Böyle kuşları kuş beyleri ya çok değerli bir dostuna, ya da (40) bitmeyen davanın çözümünü sağlayacak Kazak ile Kalmuk arasındaki davanın çözümü olur maksadıyla böyle bir kuş beyinin düşkünü olduğu kartalı, Berdikey canını sıkarak yaban ele gidecek olan gençlerin vaziyeti daha iyi olsun diye verdi. Güzden beri şu Kökdavıl’la Rayimbek de bir çok (45) defa ava çıkıp, yaban tavuğu yakalayıp, hoş vakit geçirdiği zamanları vardı. Kökoynak’ın üstüne oturup mavi, beyaz renkli atmacayı koluna [260] aldığıında Rayimbek’in kendisi de destek alıp, şanı şerefi artmış gibi oldu. Bölek ikisi birlikte halkın önüne düşüp, şafak vakti güneşin ilk ışıkları dağ başlarına çalındığında orduyu çekip yürüdü.

Yiğitlere Berden’i lider olarak bırakıp elçilerin grubuna doğru (5) duraklamadan biraz geriden yürümesini tavsiye etti Rayimbek: “Bundan böyle gittiği yerin vaziyetini bilsem, görsem, Moğollara karşı hücum düzenleyeceği ilerideki günlerde ihtiyaç olur”, düşüncesini aklından çıkarmazdı. Bu seferde bir taraftan bunun gerçekleşeceğine sevindi. Böylece elçi seferinin buna iyi bir fırsat olduğuna (10) içinden seviyordu.

Elçiler güneye doğru uzaklaşınca Koyaydar Bey’in köyüne de üç haberci geldi. Yürüyüşleri çok acele. Yedeklerinde birer tane atları var. Hepsisi de terlemişti. Burun deliklerinden fişkıranak buğulanan su kenarından çıkan duman gibi buharlaşmakta. İyice yorulup (15) suyu çıkmıştı. Ne yapsa da çok âcil durumda oldukları, hızlı yürüdükleri belli oluyor. Sora sora halkın gösterdikleri istikamet boyunca beyin kapısının önüne geldi ve attan indiler.

Onlar Jolbarıs hanın gelip, Taşkent’i tekrar yönetimleri altına aldıklarını, Lama-Dorji’nin kaçıp gittiğinin haberini ulaştırmaya (20) gönderen Töle Bey’in ulaklarıydı.

Dayak yiyip Taşkent’ten kovulan Lama-Dorji henüz yeni sarı sancağa mühür basıp elçilerin yoldaki Moğollar tarafından gelecek tehlikeye karşı kefil olmuştu. Böylece elçilik heyetine, şimdi Lama Dorji’nin kendisi tehlike arzettiği için(25) onlardan önce gelip, önceden haber yetiştirmeye gönderilen han ulakları Koyaydar Bey’e olayları baştan sona anlattı.

Koyaydar Bey de, başkaları da Han'ın tekrar döndüğüne, şehrin bağımsız olduğuna çok sevindi. Bununla birlikte ulaklara Lama Dorji tarafından şimdilik şüpheli hiçbir şeyin olmadığını (30) söyledi.

– Öyle durumda elçinin şimdi Prens'e anlaşma yapmak için gitmesine ihtiyaç kalmadı. O hususta hiçbir şey söylemedi mi han ile bey, – deyip sordu Koyaydar Bey.

– Elçiler geri dönmessin. Beklemeden hızlı gidip, çabuk ulaşınlar (35) de, mümkün olduğu kadar kısa zamanda geri dönsünler. Karşılaşırsanız şunu söyleyiniz deyip tembihledi bize, – dedi üçünün içinde orta yaşlı birisi telaşla tez konuşarak.

Lama Dorji'nin habercisini biz takip ederiz. Kuş olup gökte uçarak ya da İle'nin diğer kıyısından gitmese, bu taraftan (40) göndermeyiz, – deyip inandırdı da merkezden gelen habercileri bir gün dinlendirerek geri gönderdi. Lama Dorji'nin Karargâh'a gönderdiği habercilerin yolunu beklemeyi Esjan kendi üzerine aldı. Dağ bayırı ile İle'ye kadarki mesafeye gece gündüz yolu takip ettirip, av avlatarak nöbetçi koydu. Karaş merkez (45) emanetini ulaştırmak için fazla uzağa gitmeyen elçilerin arkasından içinde Akberdi olan dört beş yiğidi yanına alarak gitti. [261]

Akberdi'nin Rayımbek'e olan öcü halen geçmemişti ve nasıl öcünü alacağını aklından hiç çıkarmış değildi. Henüz “yeri gelip, zamanı gelmedi” deyip kendini zapt edemiyordu. Köyleri yakın. Her gün olmamakla beraber haftada, (5) ayda bir defa karşılayan kapı komşu olan, birbirine hısım akraba olan halk. Yukarılarda avda, merada hayvan otlarken Rayımbek ile Akberdi sık sık karşılaşırlardı. Duruma bakıldığında yeri niye gelmesin. Sık sık uygun anlar olmuştu. Ağacın arkasına gizlenip, taşların arkasına saklanıp sık sık okla nişan almıştı. Ancak nişan alıp oku çekmeye yüreği (10) razı olmamıştı. Öylece tir tir titreyip kolunu kaldırmaya başlar ve “miğferi var elbette, isabet edemez boşu boşuna kendi kendimi belli ederim” deyip kendi kendini teselli ederek sakinleşir. Doğrusu, Rayımbek'in yiğitliği ile heybetini kendi yüreksizliğini kabul etmek istemiyordu. Bu defa da elçiyi düşmandan koruyacak askerle birlikte (15) atlara bindiğinde, nefsinde gizli düşmanı öldürme arzuları da birlikte uyanmıştı. Rayımbek ise, Moğollardan başka düşmanım yok diye düşündüğünden başkalarına hiç, şüphe duymazdı.

Akberdi şimdi Rayımbek'ten başka da bir kin tutacağı düşman buldu. O, Oljabay. (20)

Daha sonra Akbala ile Oljabay'ın arası çok yakınlaştı. Kız ile yiğidin bir birlerini beğenmeleri savaş meydanında başlamıştı.

Akbala ağabeyinin hainliğini kanyla yıkayayım diye eline silah alıp yiğitlerin safına gelip katılmış olduğu günden başlayıp (25) Oljabay ona elinden geldiği kadar yardımcı oldu. Malay ile Akbala ikisi birlikte kardeş olup beraber gezdikleri olmasa, onun çocukluğu halen baskın idi. O kardeşim deyip ne kadar kanatlarının altına alsın da, savaşta tecrübe edinmemişti, dövüş sanatında inkişaf etmeyen çocuk gibi görünüyordu. Sonra da Oljabay'ın Akbala'ya ağabeylik, hamilik yapası (30) geldi.

Akbala nazik ak parmakları yumulup, sağ duvarın dibinde nakış dikip duran bıldırcın kadar güzel kız çocuğu idi şüphesiz. Onu, elini kaldıramadığı silahı beline sokup, devenin ilikli kemiğini avucunun kenarıyla vurup kıracak cüsseli yiğitleriyle birlikte savaş meydanına (35) getiren, aşırı yiğitlik ile taşan güç değil, yanıp tutuşan onur ateşi idi. Onun üstüne evde destek olan anası üzüntüyle zamansız dünyayı terk edince, yalnız yetim kalan kız çocuğuna savaş meydanı dediğiniz çoğunlukla müsavi gördüğü büyük eğlenceden az mı göründü ?! (40)

Onu kucağına almak isteyen, Oljabay’dan başka Balpık, Berden gibi yetenekli yiğitler vardı, ancak Rayımbek’ten başkası değil bizzat kendisine seslenerek:

– Oljabay, sen bu Akbala’yı gözden uzak tutmadan himayene al. Dövüş sanatını öğret, – demesi sebep olmuştu. Ağabeylere (45) denk yiğidin mesuliyetini artırmıştı. Öyle yapıp Oljabay bu [262] günden başlayıp Akbala’ya eski savaş oyunlarından başlayarak yayın kayışını vınlattıp ok atmaya kadar bele takılan beş silahın hepsini öğretti. Nişancılar yüzüklere bölündüklerinde de Oljabay, Esenbeklerle birlikte yürüyerek gülle koyup top atmaya da becerdi. (5) Kendisi yiğit gönüllü, açık, parlak, şakacı kız; kuvvetine nazaran işiyle, tutumuyla halka yakın oldu. Bir yaş büyük olan herkese “ağa” diyerek gönlünün içine girdiğinde yağ gibi eritir. Sadece doğrudan doğruya koruyan ağabeyi, öğretmeni gibi olan Oljabay’ın öz kardeşi gibi şımarmak haylaz karakter de gösterdiği olur. (10)

Alagöl savaşı sırasında Akbala, Sarı Manja askerlerinin eline düşerek kaçırılmıştı ya? O zaman Satay Batır ile Oljabay diğerlerinden ayrı düşmanların oklarına rağmen kovalamıştı. Sadece ikisi on kadar askerle çarpışıp sonunda kurtarabildi. Kızı, Satay Batır atın önüne bindirerek (15) kaçarken Oljabay takip eden askerlerin önünü tek başına keserek Satay ile Akbala’ya kalkan oldu.

Satay’ın sırtından isabet edince attan yuvarlandığında yaklaşan üç askerle Oljabay yalnız savaştı. Askerlerden ikisini düşürüp birini geri kaçtırttı. Ondan sonra Satay’ı destekleyerek ata bindirip, (20) kızı kendi atının üstüne kaldırıp önüne aldı. O şekilde yürürlerken Esjanlar da gelip yetiştiler. Bu defa Akbala Satay ile Oljabay’ın eşsiz yiğitliğine sevinmişti. “Keşke ben de onlar gibi erkek olarak yaratılmış olsaydım!” deyip kız olduğuna pişman olmuştu. Bundan böyle Akbala’nın Oljabay’a olan iltifatı ayrı olmaya (25) başladı. Serbest, âşık karakterli kızın bazen davranışları naza yorumlansa da, bazen de Oljabay’ın aklına başka türlü fikirler getirir. Kız davranışlarına göre Oljabay bazen şımartıp alay etse de, bazen şakaya vurarak gerçek düşüncesini de gizlemeyerek söyledi. O zaman kız sinirlenerek üzülüp küskün kalır ve çabucak değişip (30) bazı eski nazlı davranışlarına geri döner. Son kez Şamal Han’ın mağlup olduğu savaşta Han’ı ölüp, geriye kalanı kaçıp gitmesinden sonra, Kazak yiğitleri onların yolun üzerindeki köyü yağmalayıp, mal mülkle beraber kızları, gelinleri de tutsak edip alır. Karşılıksız olarak kızları, gelinleri hayvanlarla birlikte bölüşerek bekâr (35) yiğitler birer birer sahiplendiklerinde, Akbala kasten:

– Olja, kızın birine siz de sahip çıkmaz mısınız? – dedi Oljabay’a. O gerçek söylese de, şaka söylese de Oljabay ona:

– Ben o kadar esire, düşen değersiz ganimete heveslenmiyorum. İşte kıymetli olan kızın birini alayım, – deyip baş parmağını (40) kaldırdı.

– Öyle yaparak ip takip yürüyen “kıymetli” kızımız var mı acaba? Kim olduğunu anlasak acaba, abisi?! – deyip boynunu işveyle kimildatıp sevinerek tebessüm eden sordu Akbala’ya.

– Şimdilik hiç kimseye ip de, yular da takmadım. Yalnız (45) kıymetli kızlar bizde az değildir ya, Allah’a şükür. Zamanı geldiği gün [263] ip de takılır tüy de takılır elbet, – deyip Oljabay ve Akbala’nın yüzüne bıyığının altından gülerek baktı.

– Mesela? – deyip peşine düşerek kızı da bırakmadı.

– Şeytan kız, söyletmeden durmayacaksın değil mi! Mesela, (5) işte senin gibi elma gibi olgun olan kızlar var şüphesiz.

– “Senin gibi” deyip bana yaklaştırmaya çalışıyorsun ha...

– Akbala’nın nazı biter, biraz üzüntülü durur ve tekrar ahvali değişerek – kısacası ben mi? – deyip Oljabay’ın yüzüne baktı. (10)

– Sen olsan ne olur ki? – dedi yiğit de çekinmeden.

Akbala iki elini avucuyla yüzüne koyarak evine doğru yürümeye başladı. Oljabay sonunda “Yazık rencide ettim, ah?” deyip pişman olmuştu. Akbala, ertesi gün tekrar karşılaştıklarında akşam orada hiçbir şekilde ağız dalaşı olmamışçasına, eskisi gibi neşeli bir şekilde hoş sohbet edip (15) hâl hatır sormuştu. Derken bundan sonra “ağa”, “kardeş” şeklinde birbirlerine seslenen ikisinin arasına bir örtü, ince ipek perde çekilmiş gibi oldu. Kızın tabiatı değişmeye başladı. Eskisi gibi temiz parıldayan, yeni küçük nazlar azalıp onun yerine az maz utangaçlık, terkedip ürkeklik, (20) tevâzu ile kibarlık şeklinde utangaç tavırlar içinde yer aldı. Oljabay’ın görünüşünde de önceki gibi küçümseyen bir cesaret yerine olgun, nazik olmaya başlamış. Bu bir yana evvela Akbala’yı uzaktan görünce yüreği güm güm edip çarpmaya başladı. Mırın kırın etme “ağa” deyip boynuna sarılan nazlı, haşarı kıza şimdi (25) bir şey demeye dili de dönmeyecek gibi, söylese binilmeye alışmamış küçük tay gibi rast gele oraya buraya çifte atarak gidecek diye ürkeklik, korkaklık emareleri peyda oldu. Kızı kim bilsin, Oljabay keyfi yerinde olan yiğit idi, birden azaba düştü de kaldı. İkisi karşılaşmaları da beklemedik, düşünülmeyen yerlerde olurdu, şimdi bunun kendisi de (30) arzuya dönüşmüş gibiydi. birden karşılaştığında, söyleyecek söz bulamayarak kızarıp, bozarıp, kısılp, sıkışarak kalır. Dili sürçüp, ağızlarından söz zorla çıkar. Kız ise “Elmas gibi parlayıp düşmanla karşılaştığında erliğini, kahramanlığını hele bir anlatsana!” deyip merakla ara sıra göz ucuyla bakıp yiğidin (35) yüzünü süzer. Yiğit ise “Ağzıma zorla düşen bir sözü, öyle mırın kırın değil, doğası hiç kimseye söylenmeyen asil, kendisi için şu sözü söyleyip kalsam kulak asmaz mı acaba. O şekilde denizin dibinden çekilip çıkarılan inci, mercan güzel sözün bir kuruluşluk kıymeti kalmaz be!” deyip ürker. (40)

Oljabay’ın çok düşünüp, fazlasıyla biçip tartıp, sonunda söylediği, asla hiç kimseye ağzından çıkmayan “ben seni canımdan daha çok seviyorum!” şeklindeki bir sözdü. Yok, Akbala bu defa durup kaçmamıştı. Sesi tepki verse, kızarak zor konuşan bahtsız acıdı mı, öylece geçmişteki gibi kısacası yüzünü kapatmadan, (45) gözünü de yerden almayarak: **[264]**

– Gerçekten de seviyor musunuz?! – dedi. Bu Oljabay’a sanki “biraz daha söyle! Söylesene?” dediği işitildi ve sevindi. – Gerçekten seviyorum! Canımdan da çok seviyorum! Akbala! Eğer inansan senin yolunda kurban olup gitmeye hazırım.

– (5) Akbala konuşmaya devam etmesine izin vermeyip yüz yüze duran Oljabay’ın dudağına avucunun içini dayayıverdi. Oljabay şimdi kıızı, dudağına değdiği sıcak avucundan, seyrekçe duran bembeyaz parmaklarının ucundan sevdi.

Bu geçen güz. Güneş çoktan batmıştı, etraf (10) sıkı dokunmuş yorganla örtüldüğü zamandı... Birbirlerine yakın oturan Rayımbek ile Ömen Bey köyün ortasındaki sık duran kızılıcak ağaçlarının, çalılığın içindelerdi. İkinci namazı ile akşam namazı arasındaki akşam üstü karşılaşan ikisinin ne kadar bekledikleri belirsiz, bir ara ağabeyinin “Akbala!” diye (15) birden ses duyulunca kız irkildi.

“Hey, ağabey!” deyip Oljabay’ı bırakıp koşmuştu. Oljabay orada kıpırdamadan dona kalmıştı. Son zamanlarda Akbala ile Oljabay’ın iyice yaklaştığını fark eden Akberdi karanlıkta onu iyice tanımasa

da, Oljabay olduğunu tahmin etti. (20) İtin kızı, bu ne dolaşması, gece yarısına kadar?! Karanlıkta kurt parçalayıverse ne yaparsın?! – deyip sinirlendi Akberdi kardeşine.

– Neredeki kurt!? – Akbala daha önce büzülmüş olsa da, “kurt” dediğinde yüreği ağzına gelip yere düştü. – Gerekirse kurdu (25) ben parçalarım!... – Kardeşinin ateş gibi alev saçan öfkesini bilen Akberdi yine de bakıp ne diyerek küfredeceğini bilmeden kaldı ve biraz sonra: – Şu Kal... – (“Kalmuğa” diyecekler), – itin yavrusu bundan sonra yakınlarda dolaştığını göreyim!... (30) – Kime?! – dedi. Akbala deminki gibi değil, biraz daha alçak sesle.

– “Kime” – ben biliyordum gibi dediğine bak. Duruyor ya işte orada sarı şeytan gibi. Bundan böyle seninle dolaştığını görsem karnımı yararım itin eniği! Anlat ona! (35)

– Yaklaşma diyorsun, nasıl anlatırım?! – Akbala ağabeyinin söylediklerine bakarak çekinip “olur, ağabey, artık tekrarlamayayım” dememin yerine alaylı cevaplar verir. Ay parlak olsaydı korkutup ruhunu aldım diye kardeşinin bıyığının altından güldüğünü görürdü. (40) Akberdi kendi dediğinin kendisine de ters geldiğini anlayıp ses çıkarmadı. Ancak kendi sırrını bilen ağası bununla yetinmemeli. İlk önce eve ulaşınca kadar söylemese döşeğe sokulup gözünü uyku bastırınca kadar gevezelik edip bir şey söyleyivermeli. Anlaşılan Akberdi’nin kardeşine söyleyeceği akıl hâlâ çokmuş. İkisi uzaklaşıp (45) gidinceye kadar Akberdi’nin sinirlenip dövüştüğünü işiten Oljabay, “Eyvah!” deyip hayıflandı ve köye döndü.

[265] İşte, bundan itibaren Akberdi Rayımbek’in dışında Oljabay’la da düşmanlık beslemeye başladı. Bundan dolayı Akbala ile Oljabay’ın buluşmaları azalır, gidip gelişi zorlaştı. Akberdi kardeşine Oljabay’la görüşmesini kesinlikle yasakladı. Görüşmesi (5) zorlaşıp, aralarına engel kuruldukça gönülleri yakınlaşıp birbirlerine olan intizarları daha da arttı.

Akbala’nın yaşı şimdi on sekizinde. Başlangıca göre ata binip düşmana dört nala gidişinde çok değişmişti. O zamanki sabırsızlık haleti yok, kendisi ağır başlı, ciddi davranmaya başladı. Yüzüne gizli (10) bir evham yerleşir. Boyu uzayıp vücudu hafif tombullaşmıştı. Biraz kabarık göğsündeki çift dolgun memeler ilk önce göze çarpar. Beli ince dikilmiş kızıl, kısa kollu kaftan, topuğa kadar inen uzun, üç yerden yırtmaçlı beyaz gömlekle ayağını titreyerek basıp, salınarak yürürken onu gören adamın gözü kamaşır. İnce ve al kızıl (15) boya sürülmüşçesine yuvarlak ak yüzü pişmiş elma gibi olmuştu. Kızın uzun boyu, posu, karakteri, kılığı sadece gündüz değil, geceleyin de Oljabay’ın gözünün önünden gitmiyor. Uyansa hayalinde, uyusa düşünde beraber olur.

On beş, on altı yaşından itibaren üki (baykuş) tüyü takıp, görücüsü gelmeyen (20) kız “evde kalmasına” daha yakınlaşmaya devam eder. Genç olsun, yaşlı olsun, piri fani olsun, birini ortaya koyup dünür gelmesini sağlamak lâzım veya kız kendisini seven yiğide kavuştur. Öyle yapmasına ebeveyni razı değilmiş, o zaman kaçıp gider. Yiğidin istemeye geldiği evin bir yana, bütün köyün güzeli olan Akbala’ya şimdiye kadar ne (25) bir dünür geldi, ne de Oljabay’dan başka bir yiğit istedi. İstetilmemesinin sebebi, ileriye gören adamlar onu at koşturan, askerlikte yiğitlerle birlikte gezen birisi deyip “yüz perdesinin açıldığına” yorarlar. Yoksa onu görünce dönüp bakmayan, ilgi duymayan yiğit yok. Öyle olsa bile güzel kızı birden (30) hoşlanmazsa, gözü tutmayanlara nazlı ve haşarı burnunu göğe dikerek büyüklük taslayıp kibirli görünür ve istemeye batırlar gelmezmiş. Bir ara Oljabay Akbala’yla kalabalıktan uzak bir yerde buluşup görüştü ve istemeye ağabeyini dünür göndermek istedi. Akbala da hemen anlaşır;

– Ağabeyine artık mâlum oldu. Dünür gönderiyorsan gönder, – dedi. (35)

– Belki de gelen kişi razı eder. – Söz kesmeye gelen biri miri yok mu?

Bana söylemeyip arkamdan plân yapıyorsa, şimdilik öyle biri yok. Akbala Oljabay’a, ancak ona ait olduğunu belli ettirerek “olduğu günden de zorlamaya baş eğmem!” dedi. Ondan (40) sonra Oljabay çok gecikmeden bu sohbeti evvela Rayimbek’e söyledi, o da hemen sevinçle onayladı. Arkasından böyle bir işe büyük kişilerin işe daha uygun olacaklarını söyledi.

– Onun için ben evvela Esjan ağabeyle konuşayım. O ya kendisi gider veyahut ihtiyarlardan birini gönderir. (45)

– Ağabeyi eskiden beri tarafımızca mâlum Akberdi. Çok zorluk çıkarıyor [266] dedi. “Oljabay’a yaklaşan ikinize de acımam” diyecek gibi görünüyor, – deyip Oljabay Rayimbek’e o durumu da hatırlattı, nişanlı veya dünür gönderen biri yok değil mi, öğrenmedin mi? (5)

– Öyle birisi yok. Akbala’ya hepsini de sordum, – dedi Oljabay. Ondan sonra kendisi de verdiği sözden dönmeyeceğini bildirecek;

– Raka (Rayimbek Ağa), eğer ben adam olup bir sevgiliye muhabbet edeceksem ancak sadece Akbala’yı severim. Kızın arzusuna ağabeyi razı olmasa, kaçıp gideceğiz diye ant içmişliğimiz var. Eninde sonunda birbirimize kavuşmamız (10) kaderde yoksa, dünyada ölünceye kadar yalnız yaşamaya ikimiz de ant ettik.

Rayimbek Oljabay’a acıdı. “Birbirlerini gerçekten sevmişler” dedi içinden.

– Âşıklık denen işte budur. Onsuz hayatın anlamı ne?! Sevmeyenler sevmenin ne olduğunu anlaya bilirler mi? (15) Âşık olmayanların “mutluluğum” demeye hakkı var mı acaba?! Gerçekten âşık olup kavuşanların muhabbet hâlini ebediyen sürdüreceklerine bizzat kendi gözüm de vâkıf oldu şüphesiz.

– Rayimbek be, bir şeyler söyleyene! Dara düştüğünde düşmanın arasından alıp çıkaracakтын elbette! – deyip Oljabay onun (20) derine dalıp gittiği düşüncelerini birden kesiverdi. Bu gün Oljabay’ın önceki ağır başlılığını bulmak zordu. Yaratılışında olmayan takatsizliğine dūçâr olmuştu. Kendi başından geçirip görmeyen adam başkasının hâlini nasıl anlasın. İşte Rayimbek ise âşık yiğidin sıkıntısını, ihtiyacını da; arzusunu, dileğini (25) de canıyla, gönlüyle hissedip ona elinden geldiği kadar yardımlaşmaya hazır. Yalnız karışayım dese sırası değil, üstüne üstlük şu Akberdi denen yiğidi o baştan beri beğenmemişti. Hâlen de öyle. Savaş zamanında da, barış zamanında da onun yüzünden gönül rahatlık göremedi. Kendisini doğuran anasına, vatanına vefa kılmayan adamdan (30) kime iyilik gelir. “Keşke, Akbala düşman elinde olsa da, Oljabay’ı yanıma alıp yola çıkardım, – deyip düşündü biraz.

– Boş lafla gevelemektense, düşmanla uğraşmak daha kolay değil mi!?

– Doğru, aşk yolunun ince ve uzun; muhabbet (35) taktirinin nâzik ve merhametsiz olduğunu biliyorum. Dilinin yağıyla kara taşı kurşun gibi eriten ihtiyarlar var elbette, evvela şunları salıp görelim. Uygun olur. Olmazsa, yine düşünürüz, – diyerek Rayimbek bu defa sohbeti özetlemişti.

Ondan sonra gecikmeden büyükler gidecekleri yere varmıştı. Bir değil, iki (40) defa gitmişlerdi. Evvela Biyeke ile Esjan beraber gitti. Akberdi kabul etmedi. Ondan sonra araya bir ay müddet koyup Kabay Ozan ile Berdikey de gitti. Akberdi kabul etmekbir yana hata etti.

– Başımda sopa sallayıp bana kırbaç cezası veren adama şimdi gelip kardeşini zevce olarak ver demeniz, beni horlamaktır! (45) – deyip olumsuz şekilde şart diye kesip birden söyledi Akberdi. [267]

Kabay Ozan; – Hâline göre zulmü var. Onun için Oljabay’ı suçluyorsunuz, – dedi.

– Eğer o günkü vakıa içinde vardı deyip öfkeleniyorsan, o zaman hepimiz de suçluyuz senin gözünde. – Yine de razı olmadı. (5)

Akberdi için evliya da, adaletli yargıç da Ömen idi, “bundan dolayı uygun görür mü ikimizi” diye ümitlenen Biyeke ile Berdikey Ömen Bey’e varıp meseleyi ele aldılar. O bu konu üzerine eğileceğine onu kendinden uzaklaştırdı. Başka bir ifadeyle kendine faydalı yola dönen görünüşü var. Bu tarafı şimdilik gizli. Hastalığı gizlesen de ölüm âşikâr eder, (10) sonunda işiteceğiz dedi ve bıraktı. İşin şimdiki vukuu yeniden Rayimbek’e gelip dayanmış gibiydi, bu arada Taşkent’ten Koyaydar Bey döndü. Böylece sürüp giden sohbet bitinceye kadar elçi Bölek Batır’ı huzuruna aldı. İşte şimdi, sadece ortada duran Rayimbek değil, ala gözlü iki (15) yiğit de seferber olup birlikte gidecek oldular. Elçilerin kafilesi iki göç yerine uzaklaşarak gittiklerinde arkalarından aceleyle köyden çıkan haberciler yetişti. Onlar merkezden gelen ulakların söylediği haberi değiştirmeden, olduğu gibi yetiştirdi. Elçiler de, elçilerin yanındakileri de merkezin haberi çok (20) sevindirdi.

– Şimdi ne yapacağız? Barış yapmak için gidip, elçi olup, Taşkent’i boşaltıp alıp, bağımsızlık istemek için gidelim mi veyahut geri mi dönelim? Yukarıdaki amirler ne söyledi? – deyip sordu Rayimbek Batır gelenlerden. (25)

– Sonra geri dönme hususunda söz olmadı. Gitmeye devam etsin dedi. Elçinin Lama Dorji’yı kovup, Taşkent’i tekrar almaktan başka da hizmetleri var, dedi. Yalnız sadece birinciden, Lama Dorji’nin Üрге’ye (karargâha) gönderdiği habercilerinden kendini korumalarını, ikinciden, mümkün olduğu kadar anlaşmayı tez sonuçlandırıp, gecikmeden geri dönme konusuna (30) daha fazla vurgu yaptılar.

– Öyleyse, biz orada Taşkent ile Lama Dorji’dan bahsetmeyeceğiz. Onun yerine Moğollar bütün Kazak memleketinden çıkıp gitsin. Ondan sonra bir birimize karışmadan sakın ömür sürelim, şeklinde talebimizi ortaya koyarız. Eninde sonunda Prens bizi bütün (35) Kazakların elçisi değil, sadece Ulu Yüz Kazaklarının elçisi olarak kabul etse, o zaman Taşkent’ten başlayarak Jetisuv’un doğusuna kadar ata yurdumuzu boşalt diye talepte bulunması doğru olur, – deyip Bölek Batır kendisinin elçilik vazifesini başkalarına da, kendilerine de açıkladı. (40)

“Eğer şu taleplerimiz yerine getirilirse o zaman Moğol altında bir yarım karış yerimiz kalıncaya kadar savaşı durdurmadan devam ederiz” sözünü açıkça söyleriz diye ilave etti Rayimbek.

Bölek; – Bu talebi yerine getirmeleri için sert bir uyarıdır. Bundan dolayı bu uyarıyı taleplerin arasına koyarız, batır! – deyip onayladı. (45) Ulaklar Talğar dağının eteğinden geri döndüler. Elçiler ilerlediler. [268]

* * *

Rayimbek Almatı’dan öteye geçince gözetleyici oldu. Göç yolunun sağ tarafından dağa yaklaşarak kestirmeden gitti. Sol tarafında uçsuz bucaksız uzanan ova. Dümdüz olmuş bembeyaz bozkır. Sonra da uzanarak gidip, ufuğun İle’ye dayandığı belli. Dağın yamaçlarındaki (5) sık ormanlık uzaktan bile dikkati celbedip göze çarpıyor. Etekteki tepeleri, sırtları ile yamaçları karalı beyazlı koyun rengi gibi. Kuzey tarafı bembeyaz kar ve güney cephesindeki ayrık otu devrilip kap kara duruyor. Dağın yanıklarından çıkıp ovaya doğru kıvrılarak akan dereler, pınarlar çokça. Bazılarının üstü sert (10) mavi buz. Halsiz atlar kayarak zar zor geçer. Dereler ile pınarların bazı yerlerinde hayvanların gelip buzu

oyarak su içmek için açtıkları yerler var. Yolcuların atları, katırları doğudaki, kuzeydeki ot ile suyun bolluğundan aç kalacak değil. Kış günleri olduğu için yaprağı düşüp çıplak kaldığı olmasa, düz ovada sık ormanlıklar (15) ile kamış ve sazlığın bolluğu fark ediliyor. “Yaz aylarında ağaçlar, boğum boğum otlar, yeşil örtüye bürünüp, kazlar, ördekler kulakları tırmalayacak şekilde öterek yeryüzü de güzelleşecektir. Ne kadar güzel bir ülke! Halkın söylediği cennet şundan fazla olamaz. Moğollar dünyaya geleli beri huzur bulmadan devamlı kabaca davranıp pervasızca (20) gelişi şu yerin verimliliği ve güzelliği içinmiş elbette...” Rayimbek etrafına düşünerek baktığı zaman gözünü alamayarak hayretle, taaccüple geliyor.

Elçi kervanı Talğar dağının eteğinden yürüyerek, Esik bölgesinden de geçti. Bir çok küçük tepeyi rahatça geçip, Suvıktoğay’a ulaştığında (25) biraz mola vermek zorundaydı. Geniş mecranlı nehrin bol suyu donarak buz olup sertleşmişti. Üstünde yayılmış kalın kar. Bazı yerlerdeki karı rüzgar savurup, biraz eriyen mavi buzdu açılıp parlıyor. Derenin iki yamacındaki kar ince kaşı. Kuzey yüzü alaca bulaca ve güneği tamamen (30) kap kara ayrık otu, boğum boğum yüksek otların dibinde kuzu, oğlak gizlenmiş gibi. Böylece verimli ovada mola verip, birer gün atları, katırları dinlendirse, daha öteye Üрге’ye ulaşıncaya kadar yorulmadan, hızlı gitmek mümkündür. Suvıktoğay dağının içinde büyük oyuk yer. Bazen arada sık ağaçların arasından akan deresi de var. Burada av da, kuş da çok gibi. Oyuk yerin ağzından (35) başlayıp, göç kafilesinin gelip yerleştiği yerin karşısına kadar gidilen yolda yaban koyunu, yaban koçu, dağ tekesi, dağ keçisi de, geyik de her tarafta rast geliyordu. Keklik, çil deseniz iki yakada da yayılıyor. Yiğitler yolda gelirken de yamaçlara çıkıp, sakince dolaşsa çilden, keklikten birer ikişer yayla ok atıp vururlar. Yüksek taşın (40) üstüne çıkıp etrafına dikkatle bakıp, burnundan soluyup duran, boynuzu çam ağacı kadar bir dağ tekesini Rayimbek ile Bölek dere boyunda, at üstünde durarak nişan alıp ok attı. İki okun arka arkaya isabet ettiği dağ tekesi yuvarlanarak önlerine geldi. [269]

O şekilde bir gün bitinceye kadar gün boyu av avlayıp, yaban koyunu, yaban koçu, dağ tekesi ve dağ keçisi de, geyik de avlayıp yol azıklarını çoğalttı. Dere kenarındaki ağaçlık içinden keklik, yaban tavuğu, birkaç av kuşunu da kemerine astı. Geçtikleri yolun çalılıklarında, Sögeti (5) düzlüklerinde grup grup olup yayılarak yürüyen ceylanlar ile karacaları görmüştü. Av düşkünün yiğitler onları da kaçırmadılar. Ertesi gün şafak attı. Torayğır dağının doğusundaki geniş mıntıkadan yürüyüp doğuya yöneldi. Arka tarafı kendileri mola verdikleri, Suvıktoğay tepesinden başlayıp, gövdesi yirmi, (10) otuz kilometre uzanır, başı doğuya doğru uzanıp yatan dağ gerçekten de “Torayğır” adına lâyıktır. Kulaç dolduracak kadar kuyruğu, tokmak gibi yelesi, sırtı geniş, boyu uzun, yalnız duran dağın arkasını güneşe vererek, dinlenen aygırdan hiç farkı yoktur.

Bu dağın doğu tarafındaki düzlükte sayısız at sürüleri her yerde (15) tepinerek yayılıyor. Onlara ne gözetleyen, ne bakan bir adam var, hiç kimse görünmüyor. Sürgün görmeden, bağırıp çağırma işitmeden, kendi başına özgürce büyümüş mal oldukları anlaşılıyor. Ocak ayının ayazı, etkilememiş gibi, hepsi sağlam, enli, semiz. Kalabalık, büyük göç kervanının karaltısı görüldüğünde yabancılık çekip, ürkererek, uzaklaştılar. İçindeki körpe yavruları, (20) tayları “bu neyin nesi?!” der gibi biraz ilgilenerek, biraz ürkekçe bakar. Uzun yelesi büyük aygırları “ayağımı kaldır, o sizin oynayacağınız şey değil” dercesine boyun sallayıp, kenara, gözden ırağa kovup, uzağa yürüterek götürdü.

– Doğuştan gereği sırık deymeyen, bağırılarak sürülmeyen yaban atlanmış. (25)

– Ah, taylardan, körpe yavrulardan iki üç tanesini alıp vurarak, yaban koyununun etine katarak yemek vardı ya! – diye yiğitler ona gözlerinin kiniyle dik dik bakıp, hayretler içerisinde kaldı.

– Saf saf yiğitler. Öyle davranıp çevrelerini açıvermeyiniz. Bu ovada serbest gezen karaca değil, sahibi var deyip Rayimbek (30) Batır şimdi kement atmaya urgan alarak koşayım diye heyecanlanıp duranlara üzerine basarak söyledi. Onu takiben Bölek Batır da:

– Sahibi yok, yabani sürü mü bunlar? Göz kulak olan adamın karaltısı görünmüyor ki, diye söyleyip ağız kapatıncaya kadar Torayğır (35) dağı tarafından hınçla koşup on kadar Oyrat çıka geldi. Evvela sıralanıp giden kervan topluluğunu görüp at sürüsünü kaçırmak isteyen düşman zannettiler. At başını çekip, köye doğru attan saf halinde koşacak olup, düşmana benzemeyince bu tarafa doğru yürüdü. Yakına gelip selamlaştı ve hemen yön sordu. Oljabay sefer durumunu (40) anlatıp, Lama Dorji'nin mührü basılan sarı sancağı gösterdi.

Bunlar, bu civardaki Ağanas denen hanın ve ondan başka Kalmuk batırı, komutan, derviş, keşiş unvanı olan az sayıda zenginlerinki olup çıktı. Han da, batır da, komutan da kışın bu Torayğır (45) dağının, akar sularının yataklarında kışı geçirip, yazın güney taraftaki dağ arasına, düzlüklere, otlaklara çıkarmış. [270]

Ne “Elçi” güvenliliğinin ne de sancağın kime ait olduğundan haberi olmayan hizmetkârlar, omuzlarını silkeleyip, başlarını sallayıp taaccüp ettiklerinden başka bir şey söylemeyip cevap veremeyerek, kısacası at sürüsüne kaçırmayacaklarını anlattıktan sonra, (5) “uygundur, gidiverin” dedi ve geriye doğru koştu. At sürüsünün çokluğu bu kadar ki elçi kervanını her adım attığında binlerce ürküp giden ceylan sandığı yüzlerce sürü hâlinde, tepinip duran at sürülerine rastlar. Etrafı en az yüz kilometre idi. Sağ ile solu dağa (10) dayanan geniş ovanın yüzü kıpırdayan at sürüsünden görünmüyordu.

Bölek; – Kalabalık at sürüsünün sahibi belli oldu, – dedi.

– Ağanas denen han imiş.

– Torayğır dağının öteki yakasında da onun gibi ova var. Ben burada doğdum. Unutmadan bu dağın atı, maralı, kuytu yerleri (15) çoktur. Kalmuk köyü, – deyip Oljabay da bildiği kadarıyla anlatmaya çalışıyor.

– Görüyorsunuz işte, Torayğır'ın güneyinde kar yok. Öylece yaz kış karadır. Mala çok uygun yerdir. Ova sürü sürü atlarla dolu olsa, dağ arası ile yamacı ağıl ağıl koyundur. (20)

Rayimbek kendi kendine konuşur gibi Bölek'le yan yana giderken; – Ot çok, su bol, yer verimli olduğundan mal ziyâde olup, büyüyüp çoğalmıştı. Şimdi bu kadar çok malın otlağı için başkalarının yerine kabaca el koymak, Moğolların alışık olduğu işe dönüştü değil mi? – dedi. (25)

Bölek; – Böyle kutlu, bereketli yerden ayrılan Kazak'a ne dersin! – anlamında pişmanlığını belirtti.

Rayimbek; – Ben deminden beri gözümle görüp, kulakla işitip durduğumu akıl terazisine koyup düşününce varını da, yoğunu da elden kaçırmamasına Kazak halkı değil bu halka beylik yapan (30) hanları, sultanları suçluymuş, – dedi.

Baştan beri kızarak, sinirlenerek söyleyip; – Onun gibi Alaköl'deki savaşta siz kendiniz de görmediniz mi? hepsini gönderip kazanılması gereken galibiyetin sonu ne oldu? Kemiği yalayan köpek gibi, hanlık için dalaşmayla sakinleşti.

– Taht arzusuyla kavga edip, hanın başını han alması ezelden devam edegelen (35) kanlı yoldur. Tahta eli uzanamayanların bahçe için kavga kavga etmesi halka bulaştı. O zamandan beri halka uğursuzluk getiren hastalığa dönüştü. Bu günde...

Haberciler Akyazı'yı geçip üzerinden giderken, sağ tarafa yavaş yavaş dönerek Şet Merki'ye dayandığında güneş de yuvasına yaklaşmıştı. Derin nehir (40) yatağının ortasını yarıp yükselen dağ suyunun üstünü açık mavi buz kaplamıştı. Elçiler bu gün bu nehrin yakasında geceleme kararı aldılar. Çadırlarını kurup, yemeklerini yediler. Her günkü gibi üç dört yiğidi nöbetçi bırakıp, derin bir uykuya daldıklarında etraftaki nöbetçi yiğitlerden (45) biri patır kütür koşup geldi. Onun imdat isteyip “Eyvah, sürekli geliyorlar” deyip fısıldaşır gibi konuşup, sesi [271] boğulurcasına söyledikleri, üfürerek su serpip uyandırıcasına halkı birden silkindirdi. Çadır altında giyimli, yan gelip yatan yiğitler derhal silahlarına davranıp dışarıya patır patır çıktı. Koşarak gelen nöbetçilerden birisi: (5)

Soluk soluğa gelerek;

– Geceleyin bizim geçtiğimiz yoldan kalabalığa damlar sürekli geliyor. Uzak olsa da ay ışığında açıkça gördüm, – dedi. Derhal atlarına binip silahlarını çektiler. Çadırları boşaltıp, kendileri yüksek taraftaki bir burunu dönüp gitti. Atın başını tekrar çevirip ne yapacaklar diye iki tarafa baka kaldı. (10)

– Adam dediklerin geceki kalabalık at sürüsü olmasın. Kesin fark ettin mi? – diye Rayımbek nöbetçiye tekrar sordu.

Bölek; – Korkana çift görünür misâli olmasın, – dedi. (15)

– At ile atlı adamı ayırabilirim herhalde, – diyerek nöbetçi gücendi.

Onun gördüğü gerçekmiş.

Önceden karşılaştığı Ağanas Han'ın adamları geri döndü ve gördüklerini, öğrendiklerini evvele kâhyasına açıkladı. Hana (20) varıp söyler demişti öyle yapmadı. Elçi olsa ne yazar diye başka bir kötü düşünceye kapıldı. “Sahrada kim kimi tanır. Prense gitmek isteyen gider, gitmeyen gitmez. Yolda adamlarınız soydu, saldırdı diye prens söyleyip, cezasını ödetirir mi dersiniz?! Bundan kolay ganimet yok. (25) Tanrı kendisi göndermiş önümüze. Ağanas Han bilmeyedursun. Biraz yiğidi toplayarak götürüp, yağmalayayım” dediği kötü düşünceyi pekiştirip, köyündeki yiğitlerden elli altmış tanesini toplayıp geldi.

Onlar gizlice yürüyüp, yavaşça yaklaştıklarında kurulu duran dört (30) beş çadırı, bir iki gölgeliği gördü.

Kâhya durup bekleyerek etrafındakilere;

– Taş gibi katlaşıp derin uykuda yatıyorlar, – dedi.

– Nöbetçi de koymamış. Elçiye dokunmaz deyip hiç kaygısız, gamsız yatmışlar galiba. Tamam, yattığı yerde öldürüp, atlarını, katırlarını sürüp gideriz. (35)

Birisi; – Atları, katırları görünmüyor ki, kendileriyle birlikte çadıra mı sokmuşlar, itler! – deyip haykırdı.

– Çadıra girecek kedi mi diyorsunuz, olatmaya götürüp, bırakmıştır herhalde. Yatan beyleri bir hâl etsek, atlarının, katırlarının hepsi bizimki değil mi! – deyip kâhya şimdi doğruca (40) işe girişti.

– Önce çadırların etrafını kuşatalım. Ondan sonra attan inelim ve, yaya gidip, yattıkları yere serelim. Süngüyü bir bir soksak, öylece biter işleri.

Kâhyanın dediği gibi oldu. Beş on adım mesafede atları (45) bırakıp, mızraklarının uçlarını öne doğru uzatıp, kedi gibi sessizce geldiklerinde: [272]

Kâhyaya yakındaki biri: – Kuzunun etine doyp, kımıza kanıp, han yaylasında yatarcasına ürmediğine bak! – diye fısıldadı.

– Sesini çıkarma! Bize lâzım olan bunların sessiz sedasız boğulup (5) ölmesi değil mi!

Etrafı sarıp, hepsi birden saldırdı. Evvela sessizce çadırı sakladılar. Onların birazını delik deşik ettik deyip düşenleri içeri girdiler. Bozkırda ayın ışıldamasına rağmen çadırın içi loş, karanlıktı. Kapının iki kenarında, süklüm püklüm, sarmaş dolaş yatanları görünce onlara mızraklarını bir bir saplayıverdi. Onlar birbirlerine denk yatırılan yüklerdi. Her çadırın içinde onlardan başka hiçbir şeyin olmadığını anlayınca söylene söylene tekrar dışarı çıktıklarında etrafı kuşatan berrak rüzgar gibi açıkça fark edilen atlı adamları gördü. Hepsinin elinde ay ışığında parlayıp yansıyan (15) kılıç, gürz, hançer ve şeşper.

– Silahlarını atıp ellerini başının üstüne kaldır. Yoksa kırıp geçeriz.! diyen Rayimbek’in sertçe emir veren sesi bozkırı çınlatıp kulakları az kalsın patlayacaktı.

Berberinde yürütüp getiren kâhyadan başlayıp elli kadar adam, çeri (20) yükleri delen süngülerini, mızraklarını çaresiz yere attı. Ellerini başlarına koydular. On kadar yiğit attan sıçrayarak inip, hepsinin kollarını arkalarına çekip bağlayıverdi.

– Sizler nereden geldiniz? Başkanlarınız kim? – deyip sordu Bölek Batır. (25)

Biraz sessizlikten sonra kâhya bir adım öne çıkıp:

– Başkanlık edip gelen benim, – dedi. O bütün olayı ayrıntılı olarak anlattı.

Bölek kâhyaya biraz daha dönerek: – Bize gelip görüşerek tekrar giden muharip yiğitler, prense gitmekte olan elçi olduğumuzu söylemedi mi sana? Hanlarınız biliyor (30) mu? – dedi.

– Söyledi. Ağanas Han da bilir, – deyip kâhya son söze yalan katıverdi.

– Çeriler, adamlar hakikati bilmeseydi, bilhassa bir köy lideri, kâhya sen de bilmedin diyelim. Bu hanların niye “elçiye (35) dokunulmaz” denen memleketler arasındaki anlaşma şartını bozar? Bu bilmezlik mi, yoksa bozgunculuk mu? – deyip Bölek kâhyaya da, onun hanına da söyleyip, aşağılayarak konuştu.

– Sizin meşhur Tevke Han da zamanında esir düşen evlâdı sağ selim götürən Moğol prensinin elçisinin yanındaki beş (40) yüz adamla beraber tamamen kırıp geçirmiş.! – deyip Bölek Batır’ın sözüyle gururu incinen kâhya geçen vakiayı hatırlattı. Bölek Batır grubundaki Rayimbek’e bakıp: – Gördün mü? Milletler arası anlaşmayı bilmiyor değil, bilir, – dedi.

– Bunların milli duygusu güçlü, bizde kabilecilik duygusu güçlü, – (45) dedi ondan müteessir olan Rayimbek de.

– Birisi bütün Kazaklara hakaret [273] edip dursa hiç sesini çıkarmaz, kabilesine hakaret edince şunun uğruna ölecek “onur sahibi olanlar” var bizde.

Bölek: – Öyleleri sadece “var” değil, çok, – dedi. Ondan sonra kâhyanın deminki Tevke Han hakkında söylediğine cevap verdi. (5)

– O zamanda bizim Töle Bey müdafaaya geçip, “elçiye dokunma” denmesine razı olmayan Tevke Han, sonra prens hücum edince eski milletler arası öncekinden daha da zor bir duruma gelince pişman olmuştu. Biz ulak değiliz, elçiyiz. Elçinin esas derdi, barıştırmak. Bunun için anlaşmaya giden

elçiye düşmanlık yapıp, sizler (10) de Kazak'ı, Kalmuk'u kırgına salmak mı istiyorsunuz.? Bu defa kâhya ses çıkarmadı.

Rayımbek:

– Biz sizi böyle elleriniz bağlı olduğu hâlde Üрге'ye (karargaha) götürüverelim de Prens'e teslim edelim, – dedi.

Kâhya:

– Suçluyuz, – dedi.

– Şimdi ne istesenez de yetki sizde. (15) Fakat bizim de ricâmız var. Ağanas Han kalabalık adamı tutuklamasına razı olmaz.

– Öyleyse iki şeyden birini dinleyiniz.

– Birincisi, siz bizi görmediniz, biz de sizi görmedik. Allah'ın adıyla ant içiniz, sağ selim köylerine dönersiniz. İkincisi, (20) Allah'ın adıyla ant içmeseniz her birini kılıçla bir bir hâllederiz ve Merki nehrindeki buzun altına atıp gidiveririz. Ölülerinizi ilk baharda nasıl olsa bulurlar. Tutsaklar da şimdi kendi kaderleri Kazakların elinde olduklarını bilirler. Ne yapacağım dese de müdafaa yapacak hiç kimsenin olmadığını bilen (25) kâhyaya ölümünün üzerine ant içmek kolay olduğu aşikâr. Bundan dolayı kâhya:

– Birinci şartı kabulleniyoruz, – dedi, ondan sonra da Kalmukça ant içmeyi bütün kurallarıyla yerine getirdi ve suda giden sal gibi uzanıp köylerine döndüler. Tan atmasına hâlen biraz vakit vardı, elçiler de: (30)

– Uykumuzu iyi aldık! İyi dinlenmiş olduk! – deyip delinen çadırlarını denkleyiverip birbirlerine takılarak şakalaşıp gideceği tarafa atın başını çevirdiler.

Lama Dorjı'nın emrini alıp, Üрге'ge elçilerden önce yetişmek için canhıraş hâlde gelen haberci on beş yiğit ile (35) elçi kervanı vâdeleşildiği gibi akşamleyin karanlığın çökmeye başladığı vakitte Korğas suyunun gelip aktığı İle nehrinin boyunda buluştu. Elçiler nehrin boyuna güneş batarken geldi. Diğer yakaya nehirde geçelim diyisertleşip yatan kalın buzda kayarak dikkatle diğer yakaya çıktılar. Nehrin boyu itin burnunun geçemeyeceği kadar (40) sık sazlıklarla kaplıymış. Huzurlu bir şekilde dinlenmeye bundan daha uygun yer olmaz deyip, yüklerini indirip katırları ota saldılar. Bazıları çadır dikecek sazlık içinde açık alan arayıp, bazıları ateş yakıp, aş pişirecek odun yığıp dururken nehrin kendilerinin geçtiği tarafının biraz yukarisından bir grup atlı topluluk görüldü. Bir birinin arkasından gelip derya [274] yakasında az çok oyalandılar. Buzun sağlamlığı yahut dayanıksızlığını anlayıncaya kadar evvela birer birer inip, öndekileri uzayıverince arkadakiler peş peşe takip edip onların izinden gitti. Yüke dayanıp oturarak önündekileri gören Rayımbek: (5)

– Sesinizi çıkarmayınız! Arkadaşlarına fısıldayarak: – Baksanıza, buzun üstünden daha bir grup adam geçip geliyor! – dedi.

Sazlığın içine girip gitse şaşırıp kalırız. Kim olduklarını bilelim deyip Oljabay'a katarak üç adamı takibe gönderdi. (10) Yürüyenler de elçilere benzeyip, nehirde öteye geçip attan indiler. Adama göre at iki kat daha fazla. Herhâlde yedeğe alınan katırlar olsa gerek. Bunları birbirlerine bağlayıp, ota salıp, bindikleri atlarının eğerlerini, örtülerini alıverdıklarında Oljabaylar, sık ormanlık arasından yakınlaşarak sessizce dinledi. Bu civarda av olsa olur, işte (15) kendilerinden başka insan oğlu yok diye

düşünen ulaklar şu sazlığın sahibi kendileriymiş gibi bağıarak konuşup, rahatça hareket ediyorlar. Yakındakilere fısıldayarak Oljabay'a:

– Bunlar Lama Dorji'nın prense gönderdiği habercileriymiş, – dedi.

– Sözlerinden (20) kesin olarak anladım.

– Kesin bilsen, çabuk geri dönüp söyleyelim iki batıra – dedi ikisi yarışarak. Onlar gecikmeden at sürüsüne dönüp geldiler. Oljabay takipte iki yoldaşına söylediği sözü Bölek ile Rayımbek'e tekrarladı.

– (25) Kesin bilsen, tez geri dönüp söyleyelim şu iki batıra, – dedi ikisi yarışarak. Onlar gecikmeden çardağa dönüp geldiler. Oljabay başta iki yoldaşına söylediği sözü Bölek ile Rayımbek'e tekrarladı.

– Ne dedi?! – Ne söyledi?! – deyip Bölek ile Rayımbek merakla sordu.

Birisi atını ağaca bağlarken:

– Kazak elçileri biz varıncaya kadar ulaşırlar herhalde, – demiş.

– Vaktinde ulaşırsa ulaşsın, gidip ulaşmasa da olur, – demiş (30) ikincisi.

– Sıcak evde tüneyerek kendimizin Kalmuk tapınağına da rastlamadık!

– Kış günü bozkırda yatıp, donup kalır mıyız?

– Ağaç çokmuş üstelik. Şimdi ateş yakıp ısınalım, yemek (35) yiyelim, rakı içelim, – şeklinde bazı sohbetler yapılmış.

– Bu bir Kalmuk ile Hasık'ın kavgasıdır, bitecek de değil! Devamlı düşman içinde, çatışmalarla, svaşlarla yaşıyoruz! – deyip üzülenler de olmuştu içinde.

– Valimizle beraber huzurlu olan halkı Taşkent civârından (40) kovup çıkarsa kanlı dövüş nasıl biter ki! – deyip diğer birisi ona karşı çıkarak münakaşa etmiş.

– Barekallah! Yanında oturuyormuş gibi hepsini iştih, öğrenip kalmışsın, bahadırım! Bölek Oljabay'a sevinerek bakıp:

– Şimdi ne yapmak gerek, Raqa (Rayımbek Ağa) ? (45)

– Bunlar yoldaki bizim nöbetçi yiğitlerin gözüne ilişmeden [275] nasıl geçip gittiklerine şaşıyorum? – dedi Rayımbek Bölek'e cevap vermeden önce onu düşünerek. Esenk:

– Onlardan sağ selim kalanı geçmiş. Eğer bizim izimizden yürüyüp de, deminki Ağanas Han'ın adamlarına rast gelmeyişini söylesene! – dedi. (5)

– Hüda cezalandırmış bizi.

Rayımbek hâlen düşürken:

– Karşılaştığı düşmanın hepsini başıslayıp evlerine tekrar göndermek olmaz, – dedi.

– Akşamkiler gibi değil, bunlar affedilemeyecek düşmanlar. Bunları imha etmesek kendimiz imha olacağız! Bölek Batır (10) kesin bir çözüme ihtiyaç olduğunu bildirdi.

– Sizler ne diyorsunuz? Nasıl anlaşsak da işi bu gece bitirelim. Sabahleyin gün ışığında nehrin kenarı boyunca yürüyemeyiz, – deyip Rayımbek Oljabay ile Esenk'e, Berden'e ve elçinin diğer danışmanlarına baktı. (15)

Bir yerden çıkan iki grup haberci, iki ayrı yoldan gelip, bir sazlıkta av hayvanları gibi sırayla yerleşiyorlar. Bunların birbirine kini, kastı, yaban domuzu ile kaplan gibidir. Yolları çakışsa çarpışsınlar, çakışmazsa kin besleyerek geçerler.

Şimdi “domuzlar” ateş yakıp aş pişirip, burunlarıyla yer kazar gibi (20) yoğun hareket içindeler. “Kaplanlar onlara bakıp, ne yapmak istiyorlar acaba deyip gözlerini açıp yumarak düşünüyor. Hâlen gurup vakti. Acele etmek için erken. İyice düşünülemezse, iş yarım kalır.

Danışırken bunların öldürmeli denilen noktaya gelindi. Düşmanlık yolu çetin yoldur. İkisinden biri: “Ya o, (25) ya sen. Hanına git söyle. Bundan sonra elçiye karışmayınız” diye geri çevirip gönderilecek gibi bunlar, geçen günkü gibi huzur içinde yaşayan köyün adamları değil... Çok geçmeden komşuların ateşi söndü. Az sonra hâlesi kızarak ay doğdu. Ay ışığı ağacın seyrekçe yerlerine (30) kısım kısım gölge saçmasıyla büyük bir yeri koyu karanlık kapladı.

Rayımbek yiğitler şimdi işe girişmek için harekete geçerken:

– Bunları imhâ edip atmadan önce bir ikisini esir alıp konuşturmalıyız, – dedi. Bundan sonra da üç dört yiğit gizlice (35) gidip, gözcülüğe duran nöbetçisini getirdi. Dilinin altındaki baklayı çıkartıp derhal cevap aldı. Lama Dorjı, taktiğini değiştirmiş. Habercilerini Kazak memleketinden göndermeyip Kırgız tarafından göndermişti. Orada Kırgızlara beylik yapan akrabası Zaysan-Dorjı var. Ona güveniyor elbette. (40)

Tutsak:

– Biz Istıkköl’ün kuzey yakasını dolaşarak geldik, – deyip cevap verdi.

Haberciler gıklarını çıkarmadan, adam bir tarafa kokusu kurdun da burnuna varmayacak şekilde yapıp, hâletttiler. Hicri 1145 (1733) yılı aralık ayının sonunda Taşkent’ten çıkan (45) Ulu Orda elçisi hicri 1146 (1734) yılı ocak ayının sonunda Moğol Prensi’nin karargahına da dayandı. Yol boyu ardi arkası kesilmeyen engeller [276] ile mânilere rast gelip, bir ay içinde ulaştı ve kuzey yakasındaki Talkı geçidine geçen geniş mecralı çaya gelip atlarından indiler.

Çay içinden Talkı dağından çıkıp İle’ye gelen su, şırıldayarak (5) akıyor. Nehrin iki yüzü çam ile kayın, meşe ile söğüt, üvez ağacı ve dikenli ağaçla dolu sık ormandır. Altına iki ağıl koyun sığacak budaklı, taze yapraklı, devenin beli kadar kalın kalın çamların dibine yüklerini indirdi. Av hayvanları, kuşlar olmasa, insanoğlunun ayak basmadığı ıssız dağın kovuğu tehlikeden, korkudan uzak görünüyor. Bunu anladıklarından (10) bu gün kendi evindeymiş gibi belini çözüp, dinlenip, kendi kendine fikir telakkisi yaparak gevşeyip rahatlama isteği geldi. Sabaha yanına iki kişi vererek Oljabay’ı gözcülüğe çıkardı.

“Moğol Prensi’nin karargahı tam nerede? Moğol’un bu taraftaki vaziyeti nasıl? Manşın halkıyla ve civardaki başka komşularıyla (15) ilgileri, alakaları nasıl? Elçiyi önce kim kabul edecek? Elçiyi kabul etmenin ne gibi protokolü var?” Mümkün olduğu kadar onlardan haber alıp, öğrenip gelse, Oljabay büyük ganimete dönmüş sayılır.

Sabahleyin güneş doğar doğmaz yola çıkan gözcüler akşama doğru (20) ancak döndüler. Onlar biraz uzağa varmış. Evvela mal yayıp dolaşan bozkırdaki çobanlara rastlamıştı. Onlara sorarak halkın yaşadığı mekanları bulmuş. Sora sora Prensi’nin büyük karargahını çevirerek yerleşen çevresindeki batırların, komutanların karargahına da varmıştı. (25) Şimdi Çin’le ikisinin arası iyice bozulup kavga, dövüş büyüyüvermiş. Moğol Prensi, tümenlerini Çin hudutlarına götürerek üst üste yığmış. Aniden baskın yapıp, halkını kırıp, malını mülkünü ellerinden çekerek alıp talan eder, insanlarını esir alıp gider. Ahalisini oturduğu mekânından uzağa doğru (30) sürüp, yerine Oyratları alıp gelerek yerleştirir. Bazen

onlar güçlenip, kışlaklarındaki yerlerine konan Oyratları tekrar kovup çıkarırlar. Böylece bazen yenişemeyince bire bir mücadele edip çok yerde Moğolların galibiyete erişip durduğu çağı imiş.

Sıban-Raptan kendi zamanında Ejenhan Syuvan ile ağız (35) dalaşı yapıp durdu öylece.

O zaman Tevke Han'ın yönettiği Kazaklara doğru hücum düzenler ve onun sebebini dostu Ejenhan'a "canı sıkıldığından değil, büyük bir zorunluluktan mecbur olup yapmak lazım geldiğinden" deyip anlaştırdığı oldu. Ğaldan Seren Kazakları kenara koyup, Çin'e (40) hücum yapınca, ona nasıl bir bahâne buldu acaba? – dedi Bölek sözünü kimseye yöneltmeden kendi kendine sorurcasına.

Rayimbek:

– Kime hücum düzenleyip, kimle kavga etmek isterse saldırmanın bahânesi çok ve sebebi bir tane değil ki. O, aç gözlülük, dünyaya doymazlık, – dedi.

– "Kanaat (45) karın doyurur, ancak kanaatsizlik tek atını kestirir" anlamında [277] ona misal olabilir. Bir gün Moğol Prensi de öyle yapıp dünyanın dört bucağını tamamen yutayım derken çatlayıp ölecek elbette.

Oljabay: – Elçiyi öncelikle Erdene denen komutan kabul edermiş. Ondan sonra hâcet olsa Prens'in huzuruna çıkarır. Hâcet (5) olmazsa komutanın anlaşmasını kabul edip, yazılan şarta mühür basar, – deyip sözünü ekledi.

– Hediyesini, paketini de komutan kabul eder, armağanını, kabul yemeğini de o verir der.

– Dâvetimizi nasıl verirmiş, görelim...

– "Dâvet" denilen sözün ikinci kaba mânâsını espiyiyle söyleyen (10) Rayimbek Batır'ın sözüne halk kahkaha atarak gülüverdi.

Komutanın gerçekten işin çokluğundan mı, yine de mahsus dikelip, Kazak elçilerini batırmak amacıyla yahut kolay kolay kabul etmeye o kadar muhtaç olmadığını bildirmek mi istedi gururundan mı, nihâyet ne zaman (15) kabul edeceğini söylemeyip, orada burada demeyle uzun uzun beklekti. Hazırlığını yapmış komutan bir hafta sonra tekrar anlaşmaya çağırmak için adam gönderdi. Ona Bölek ile Rayimbek'in komuta ettiği yedi kişi gitti.

Büyük Merkez'in ağa beyi Töle'nin ve başka diğer bir çok beyleri ile batırları adına Bölek Batır Prens'e şifâhen selam (20) söyledi. Ve ilk geldikleri gün, armağan ettiği yirmi iyi cins atla beraber Prens'e ithafen hazırlanmış olan sapı altın, elmas palayı, hanımına alıp getirmiş olduğu, gümüş işlemeli toka ile altın küpeyi takdim etti. Komutan kendine çift, kara, rahvan yürüyüslü atı hediye ettiği için memnuniyetini (25) bildirdi. Bilhassa boz, alacalı atmacayı gördüğünde komutanın başı döndü. Onun Prens'e ayırdıklarına içinden kıskançlık ateşi tutuşuverdi. "Peki" deyip arkasından teselli etti kendi kendini.

– Tanrı vermek isterse verir...

Anlaşma öteki haftaya kaldı. Hırsla yapılan uzun (30) konuşma ve sohbet müteakip en sonunda elçilerin ortaya koydukları taleplerin birisini Prens kabul etti. "Büyük Merkez ile Oyratlar on yıla kadar birbirimize karışmayalım" diye tek bir söz iki dilde iki tane nüsha düzenlenerek Çinin keçe gibi kalın kurşuni renkteki kağıdına yazıldı ve ona Büyük Merkez adına Bölek Batır, Moğolların adına komutan Erdene ikisi (35) imza atıp mühürlerini bastılar.

Tahkik edilen talebin birisi: Lama-Dorjı'nın Taşkent'ten çıkıp gidişi idi, Prens onun süresinin bir yıl daha uzatılmasını istedi. Moğol komutan onu değiştirme dedi. Bundan başka iki tarafa da faydalı iki şeye ulaşıldı. Onun (40) biri; Moğol tarafının Büyük Merkez'in ödeyeceği vergiyi durdurması, ikincisi; elçi tarafından Moğolların Ulu Yüz topraklarındaki ve onlardan da gerideki şehirlere gönderilecek ticâret kervanının Büyük Merkez'in topraklarındaki güvenliğine kefil olacak. Son iki anlaşma maddesi iki ayrı kağıda yazılıp mühür basıldı. (45) Anlaşmaya imza atılıp, Prens'in huzuruna çıkıp döndükten [278] sonra karargâhta bir gün istirahat ettirerek, misafir etti. İlk önce sabah erkenden başlayıp avcılık yapmaya alıp götürdü. Prens ile komutan yüzden fazla hizmetkârı beraberinde getirmiş ve Bölek Rayımbek'e yedi sekiz adamla birlikte gelmesine izin vermiş. Elçilerin hürmeten getirdikleri atmacayı (5) koluna kondurarak Prens'in kendisi götürüyor. Komutanlar ile Moğol bahadırları kolunda Kökdavıl'dan başka da iki üç atmaca daha var. Onun birini Bölek ile Rayımbek'e vermişti, Bölek Batır ömrümde kuş tutmadan deyip Rayımbek'e uzattı. (10)

Prens'in atmacadan başka da ava alıp çıkacağı avcı, hızlı koşan tazıları vardı, onları yanında getirmedi. Bu defa yalnız kartalla, o olmazsa sadece yayıyla av hayvanı, kuş avlamayı kararlaştırdı. Talkı nehrinden aşağı doğru hızla gelip İle'ye kavuşan yerine dayandığında doğu tarafındaki sazlık çaya indiler. Bu ara geçende (15) elçiler gelip geceledikleri çaydaki sazlıktan da uzak olan sık orman imiş. Kışın yaşamayı bırak, yazın bile insan oğlunun ayak basmadığı kara ormanın içi, gözü karartıp kamaştırır. Ara sıra karşılaşılan açık alanları olmasa, ucu bucağı görünmezmiş, başından sonuna kadar at koşturulabilececek ormanlık ülkedir. Nehrin iki tarafı çepeçevre (20) biten uzun boylu, dim dik ve düm düz ak kayınlar sanki elle dikilmiş gibi. Ondan başka söğüt, üvez, ufak yapraklı ağaç, büyük ağaç, ihlamur, dikenli ağaç, kuş kirazı ve kara asmalardan geçerek yürüyemezsiniz. Ormanın içi sadece yaban tavuğunun mekânı gibi ağacın dibi de, başı da yaban tavuğudur. (25)

Ormana ilk giriverdiğinde Prens'in kolundaki Kökdavıl pır edip uçan iki yaban tavuğunun birini kapıverdi. Bazen yerinden uçan avcı kuşların bazen yeme dalaşıp, kavga ettiği de olur. Avcılar kollarındaki atmalar da öyle yapmasın deyip üç atmacayı, üç farklı istikamete alıp, (30) ayrılarak gittiler. Ormana güneş doğarken gelen avcılar, öğleden sonra anlaştıkları yere varıp tekrar buluştu. Atmacaların her birisi on, on beş tane yaban tavuğu yakalamış. Tek bir Kökdavıl'ın kendisi sadece yirmi yaban tavuğu, iki keklük yakalamıştı. Bol ganimet hakkında sohbet ederek koyu bir muhabbetle karargâha döndüklerinde komutan hazırlattığı büyük konuk sofrasını (35) bekliyormuş. Sofraya Prens geldi. Pek büyük olmayan karargahın içi tapınaktan sonraki en büyük evde onun en geniş odası buymuş. Çadırın duvarları sağlam sııklardan yapılmış. Tepesi büyük, pencereleri küçükçe evin içi yüz kadar adamın rahatlıkla sığacağı kadardır. Baş köşeden aşağıya doğru halıların döşenmesinden başka (40) hiçbir şey yok. Ev zeminine gök kamıştan dokunan hasır döşenmiş. Onun üstünde keçe, kilim, ayı, pars gibi av hayvanlarının derileri var. Duvarlarının bazı yerlerinde oyuk soba çıkarıp, soba ağzına kömür yerleştirip yakmışlardı. Onun ısıyla evin içi sıp sıcak oldu. Ortaya serilen sofraya sırayla halk bağdaş (45) kurup yerleşti. Köşenin başında iki tarafına iki kişilik yer ayırıp Prens Ğaldan Seren oturdu. [279]

Prens yaşı kemale henüz ulaşan dört başı mamur orta yaşlı bir kişidir. Vücudunun taş gibi sağlam, kurşun gibi ağır olduğu fark edilir. Konuk ağırlamak için çevresi altınla işlenmiş uzun, kadifeden yapılan kara kaftan giymiş. Kaftanın sol tarafındaki yakasını kavuşturarak sağ (5) omzuna çekip

düğmelemişti. İki elini sarkan uzun yeninin içine sokup, parmaklarını da göstermeyerek birbirine kavuşturmuştu. Seyrek sarı bıyığı, kürek gibi geniş çenesinden sıçrayarak çıkan kızıl sakalı kirpinin dikenleri gibi. Kısık küçük gözü şaşı olup adama baktığında karanlık gecedeki kedinin gözü gibi (10) parıldar. Alışkanlığı böyle mi, yoksa avdan döndükten sonra birşeye üzüldü mü, kısacası ava çıktığı gibi değil, tüyleri diken diken olup, yüzünün rengi kaçarak oturdu. İncinmiş ayağıyla sallanarak yürüyerek koltuğuna oturalı tek bir kelime bile söylemedi. Yalnız Bölek Batır’dan başlayıp sıkışık sıralanarak (15) oturan elçilere göz atıp, tek tek baktı. Prens içinden “Eşçileri idare edip gelenlerden birisi işte buymuş,” dedi, Bölek Batır’a göz ucuyla bakıp, “vücuduna göre Anırkay’ın eteğine ulaşacak kadar boyu var. Teke tekte nasıl yenilip kaldı talihsiz adam?! Öte tarafta boyu Bölek’ten (20) bir karış uzun olan genç arkadaşı Rayimbek Batır’mış”. Henüz ağız sütü gibi tap taze, onun Badam Batır’ı öldüğünde ne kadardı acaba? Fakat müşaveresi ile bakışı, görünüşü gençmiş gibi değil, orta yaşlı dibi çok sabırlı, ağır başlıdır. Yaban ele, düşman ele gelip günümüz nasıl geçer şeklinde (25) endişe, kaygı yoktur. Kendisi tamamıyla kaygısız, gamsızdır. Önce, av sırasında söylediği söz göğsüme hâlâ saplanmış gibi. Nasıldı? Evet, ikimizin gönderdiği iki kartal, bir yaban tavuğuna dalaşırken, ikimiz beraber koşup gelmişiz. Kartalları ayırarak alıp:

“Her biri kendisinin alacağı başka yabani tavuk (30) yokmuş gibi, ikisinin de bir yaban tavuğuna dalaşmasına bak, ahmaklar” dedi. O zaman ben o söze fazla bir mânâ verememiştim. Sonra düşünsem: “Kendi yerine sığmayan birinin yerine musallat olursan sen de o mahluklardan farklı olmazsın” anlamındaymış... “Ah ele geçen oğlunu sağ selim alıp giden Sıban-Raptan’ın (35) beş yüz adamını buna rağmen kırıp salan Tevke Han gibi aniden yakalayıp, oturduğu yerinde imha ediverse sevap olurdu. Tam o sırada ikinci bir memleketle münakaşa edip durduğuma bakın! Olur, şimdilik gitsin. Esaslı bir hesap yapıp başını kırarım! Bu Hasıklar hududunda bahadır mı, veyahut sadece bize bilerek birer (40) ikişer adı malum olanları mı gönderiyorlar? Yo, yok düşmanı zayıf sanmak olmaz. Bunların zayıflığı sadece liderlerinin birleşmemesidir. Yoksa erliği de, şanı da bizden az değil. Yine onu iki üç yıl kadar önce bizim karargahımıza uğramış olan Rus elçisi Ugryumov da söylemişti. “Kazakların liderleri birleşerek bir hanın emrine girse yüz (45) binden fazla atlı asker toplayabilir” şeklindeydi. Bir kez sadece birleşiverip Balhasıynor’da ezip gittiği ona delil değil [280] mi?! Onun için elden gelse bu Kazakların liderlerini birleştirmemeliyiz aslında. Ateşkesi kabul etmem ve vergiden muaf tutmam bunun içindir. Az da olsa biraz iyilik yapıp, yüzünü beri çevirse dursa da gerilmiş kıp kızıl kaslarıyla tahtını bükercesine (5) etrafında dönüp dolaşır. Altındaki atı da durmadan kamçılıyarsen huysuzlanmaz mı... Bilhassa böyle Hitay komşuyla münakaşa edip dururken Kazakların sırtını sıvazlamaya devam etmeliyiz. Erdene Komutan’a da söylerim, daha iyi pohpohlayıp râzı edip gönder diye”. (10) Ğaldan Prens baştan beri ne kadar hayâle dalsa Rayimbek de o kadar düşündü.

“Kalabalık adamları yanında yürütüp, bir ay gidip gelip neyi hâlettim? Neyi görüp, neyi öğrendim? O öncelikle memleketeye nasıl bir ‘hediye’ götüreceğim?” diye düşündü. Prens’e önce bir iki defa (15) gözlerini dikerek baktıktan sonra dönüp yüzünü bile çevirmedi. “İlk önce yol gördüm. Yer baktım. Halk tanıdım...” Sadece bunlar değil, hepsini de görüp, hepsini de bilmek isteyen Rayimbek kendisinin imkanı olmadığı durumda Oljabay’ı gönderdi. (20)

daha çok yapmaya çalıştığı şey, hâlâ bu zamana kadar Prens karargâhından gidemeyen top sürücü Renat Usta'yı görmek, bir ağız konuşmaktı, Prens'in isteği üzerine sıkı bir koruma altındaymış. Evinin çevresinden gece gündüz nöbetçi gitmez. Ona Prens'in tahsis ettiği bağ bahçe sahibi olarak rahatça yaşaması (25) aslında dışarıdan güçlü gözetleme vardır. Onun için Rayimbek "bir yerde karşılaşanlar kazaklar" diye şüphelenmeyen Oljabay'ın kendisi de göndermedi. Onun hissesine Rayimbek'in ekini ekip, bağ bahçe yetiştirmeye heveslenip durduğunu bilen Oljabay'ın bu önünü daha çok hatırladı. Buharalı bahçıvanları bulup (nehirin kenarından (30) alıp geldiği üç dört adammış) Rayimbek'le görüştürdü. Meyvesiz ağaçları ve meyveli ağaçları nasıl yerleştirip, nasıl bakılması gerektiğini sorup öğrendi. Ondan sonra üstü kırılmış kaba sakalı dik dik bakan kızıl gözü ve gösterişli yüzüyle de merhamet dolu bir kişi "buna Çinliler 'yanıyo' dermiş" deyip eninde sonunda ne gözle (35) görülen, ne de kulakla işitilen, büyüklüğü yumru yumru, bazıları yuvarlak, bazıları uzunca, eğri büğrü rengi kızıl bir şeyler gösterdi. Onu uygun yere gömmüşsün sonbahara çoğalıp, bire on, on beş olup yumru bağlarmış. Önce kaba sakallı bundan on kadar saç telini torbaya koyup, (40) Rayimbek'e sundu.

Ğaldan Prens baştan beri kendi düşündüğü gibi elçilerin sırtını sıvazlayıp geri dönmelerinin bir işareti olarak kendisi katılıp, elçiler "Prens'le sofradaş olduk" deyip övünüversin anlamındaki niyetle gelmişti. Bir çay kaynayacak vakit kadar oturuşta (45) tek bir söz söylemeden, yalnız sofrada duran çok çeşitli [281] yemeğin birini parmağının ucuyla alıp dudağına değdirdi ve çıkıp gitti.

Gerçekten de sofraya konulan yemek türü sayılamayacak kadar çok. Onu Hitay aşçılarına hazırlatmış. Kazak elçileri Kalmuk (5) sofrasından kendilerince malum et, peynir, yağ, çökelek, kaşar ve kaymaktan başka da çeşit çeşit yemek türlerini önce de, sonra da gözüyle görmemiş, kulağıyla işitmemişti. Pişirildiğinde, kavrulduğunda görünüşü de, rengi de, tadı da değişmiş, yediğinde tadı bir harika lezzetli yemekler. Kazak yiğitleri onur için şaşkınlığımı, beğendiğini belli etmezse de(10) içinden sevinip yemeğin tadına bakıyor.

Hakikaten usta olanların elinden çıktığında, akşam kendilerinin alıp gelerek pişirip yedikleri yaban tavuğu eti, burada büsbütün değişivermişti. Kazak yiğitleri içinden "Memlekete yetişinceye kadar tadı damağımdan gitmez!" diye düşündü. (15)

Karargâhta elçilere verdiği zengin sofradan, tatlı yemekten sonra örf âdetini de gösterdi. En önce Büyük Merkez'in baş beyi deyip Töle Bey'e tahsis edilen Kazak usulüne göre sansar derisi ile kürk hediye etti. Elçilerin kendileri ile danışmanlarını birer birer cins ata bindirdi. (20)

Bölek Batır ile Rayimbek Batır ilk geldikleri günün sabahında komutana varıp karşılaştıklarında, yolda Moğollardan gördükleri endişe ve tehlikeleri söyleyip şikâyetinde bulundu. Bunu dikkâte alan komutan ellerine Moğol işareti olan sarı bayrak tutturup, kendilerinin tehlikesiz saydıkları yere kadar birlikte gitmek için yanlarına üç adam verdi (25) ve törenle uğurladı.

...